E.

B. [Bk. EBÛ.]

BÂDEH. ABĀDEH ve ABĀZAH, İran'da
hr — İsfahan yolu üzerinde bir ş e h i r d i r.
şehir orta çağ müelliflerinin eserlerinde de
redilir; bu hususta bk. G. le Strange, *The
ds of the eastern Caliphate* (Cambridge,
95), s. 282, 284, 297. XX. asrın başların-
Abādeh takriben 5.000 nüfuslu bir mevki
; krş. Reclus, *Nouv. géogr. univers.*, IX,
o. Buranın tahta oymacılığı meşhûrdur; bk.
ngsch, *Reise der Kgl. Preuss. Gesandtsch.
ch Persien* (Leipzig, 1862/1863), II, 126, 222.
Arap coğrafyacılarının verdikleri mâlûmata
zaran, Barm bölgesinde, Şâhik'ten İştahr'a
den yol üzerinde ve Bahtegān gölünün şimâl
hilinde aynı adı taşıyan bir İran şehri daha
rdır. Buna Ḳaryat 'Abd al-Raḥmān adı da
riliyordu. Krş. Barbier de Meynard, *Diction.
ogr., hist. et littér. de la Perse* (Paris, 1861),
7; G. le Strange, *ayn. esr.*, s. 279. Bu ce-
ptaki Abādeh, her hâlde bugün ortadan
yholmuştur. (M. STRECK.)

EBÂDÎLER. ABĀẒİYA, şimâlî Afrika'da,
lî İbn Ebî Ṭālib'in, Mu'āviya ile olan ihti-
fında, hakeme müracaatı kabûl etmesi üze-
ne, kendisinden ayrılan bir h â r i c î k o l u-
a bu ad verilmektedir. II. (IX.) asrın ilk ya-
sında hâricîlik, abāẓiya ve ṣufriya şekli ile,
Magrib'e girmiş, berberîler arasında sür'atle
yılarak, millî bir mezhep olmuş ve afrikalı-
rın sünnî araplar ile mücâdelesine vesile teş-
il etmiştir. Trablusgarp ve İfrikiye abāẓîleri,
k imamları olan Abu 'l-Ḫaṭṭāb ve Abū Ḥātim
b. bk.] idareleri altında, berberîlerin II. asır-
aki isyanlarında başlıca rolü oynamışlardı. Bu
syan yüzünden, Afrika az kalsın halîfelerin
linden çıkacaktı. Abāẓîlerden Rustamîya sü-
lesi Tāhert (Tagdemt)'te 130 seneden fazla
tunmuş ve ancak Fâtımîlerin Magrib'de dev-
et kurdukları devirde ortadan kalkmıştır.
Abū 'Abd Allāh al-Şī'î tarafından Tāhert'in
tahribinden (296 = 908/909) sonra, abāẓîler
Cezayir, Tunus sahrasında ve Cerbe'de dağı-
nık olarak yaşamışlardı. Onlara zamanımızda,
oldukça kesif kümeler hâlinde, Vargla, Mzāb,
Cebel Nefūsa ve Cerbe adasında tesâdüf olun-
maktadır. Bunların tarihî ve dinî mühim mü-
ellefatı vardır ve birbiri ile dâimî münâsebet
hâlinde bulunan cemaatler, abāẓiya an'ane-
lerini ihtimam ile devam ettirmişlerdir. Bu abā-
ẓîlerin Zengibar ve 'Omān'daki abāẓîler ile de
oldukça sıkı münâsebetleri vardır. Afrika'daki
abāẓîler arasında, hem siyâsî ve hem dinî ol-
mak üzere, başlıca 3 fırka zuhûr etmiştir. Bun-
lar Nekkārîya, Ḥalfîya ve Nefāṣîya kollarıdır.
Afrika isyanları tarihinde yegâne rol oynamış
olan Nekkārîler, Cerbe ve Zuāġa (Trablus-
garp)'da bugün küçük guruplar hâlinde mev-
cuttur. Tabiatiyle abāẓîler, ehl-i sünnetin ken-
dilerine râfızî demesini şiddetle reddederler.
Bunlar, hâlis islâm akîdesinin muhafızları ol-
duklarını iddia ederek, 73 fırka içinde ancak
kendilerinin „fırka-i nâciye" olduklarını ileri
sürerler. Asıl şi'îlerin aksine, ilk 4 halîfenin
meşruiyetine itiraz etmeyen abāẓîler, Peygam-
berden sonra, Abū Bekr ile 'Omar'ı birer mü-
kemmel nümûne olarak gösterirler. Halîfe 'Os-
mān, onların izlerinden yürümemiştir; abāẓîler
kendi kitaplarında halîfe 'Osmān'ın bid'atle-
rini ehemmiyetle kaydederler. Müslümanlar,
kuvvet ve bilgileri müsâit olunca, imâmeti ko-
rumak ile mükelleftirler. İmamın kureyşî olması
zarurî değildir. Fazîletkâr ve dindar olması,
Kur'an'ın ve hadîslerin ahkâmına göre idare
etmesi kâfidir. Bunlardan inhiraf edince, hal'-
olunmalıdır.

Kur'an Allahın kelâmıdır ve onun mahlûku-
dur. Allah cennette görülmez. Âhirette mü-
kâfat ve mücazat ebedîdir. Cennet gibi, ce-
hennem de bâkîdir. Allah küçük günahları
(*ṣaġā'ir*) affeder, fakat büyük günahlar (*ka-
bā'ir*), tövbe ile silinmedikçe, affolunmaz. Her

müslümanın, iktidarı nisbetinde, hayrı emretmek ve şerri nehyeylemek vazifesidir.

Bütün müslümanlar arasında söz ve hareketle tecellî eden tesânüt vazifesi vardır. Fakat şeriatin ahkâmına, mugayir hareketlerde bulunan müslüman, dindaşlarının dostluğunu kaybeder ve tövbe edinceye kadar, düşmanca muamele görür. Bu hâl o şahsın müslüman cemaatinden tart ve ihracı mânasını tazammun eder ki, bunun dinî ve medenî neticeleri gâyet ağırdır.

Cezayir'deki abāżīlerin ahlâk ve âdetleri gâyet sıkıdır. Bu hâl bilhassa Mzāb *ḳṣūr*'larında *ṭolbā*'nın müstebiddâne nezâretinden yakasını kurtaramayan halk arasında görülür. Cezayir'de ebâdîlerin ticâret yapmak üzere üşüştükleri Tell şehirlerinde a m e l ile a k î d e her zaman birbirine uymamaktadır.

Bununla berâber abāżīlerin kendi akîdelerine umumiyetle sıkı-sıkıya bağlı olduklarını kabûl etmek icap eder. Bunlar ticarî zarûretler hâricinde, sünnî müslümanlar ile ihtilât etmezler. Onlar ile sıhriyet te'sis etmeleri gâyet nâdirdir ve bu gibi vak'aları cemaatler tasvip etmez. Samimî veya zâhirî olsun, bu dinî safiyet dâvası, abāżīleri mütecânis ve mütesânit bir cemaat hâline getirmiştir. Bunlar böyle şimâlî Afrika'daki sünnî arap veya berberîler arasında, yaşayışları, seciyeleri ve temâyülleri ile, diğerlerinden tamamiyle ayrılmış bulumaktadırlar.

B i b l i y o g r a f y a: R. Basset, *La Zenatia du Mzâb, de Ouargla et de l'oued Rir'*; ayn. mll., *Les sanctuaires du djebel Nefousa*; A. de Motylinski, *Les livres de la secte abadhite*; ayn. mil., *l'Aqida des abadhites* (*Recueil de Mémoires et de Textes publié en l'honneur du XIVe Congrès des Orientalistes* ..., s. 505 v.d.).

(A. DE MOTYLINSKI.)

EBÂN. ABĀN B. 'ABD AL-ḤAMĪD (*Fihrist*: Ḥumayd) AL-LĀḤIḲĪ (yâni Lāḥiḳ b. 'Ufayr'in oğlu; ? —816), âilesi Banî Raḳāş'ın mevâlisinden olduğundan, al-RAḲĀŞĪ diye de anılırdı. Abān arap ş â i r i d i r. 200 (815/816)'de vefat etmiştir. Yaḥyā bu zâtı hususî *dīvān al-şi'r*'in başına getirmiş ve oraya gelen medhiyelerin tetkikine memûr etmiştir. Hattâ kendisi ile mizahî şiirler teâti ettiği meşhûr Abū Nuvās'ın bir medhiyesini tenkit ettiği için, Abū Nuvās'ın hicvine uğramıştır. Bermekîlerin dostu olup, onlar için *Kalīla va Dimna* [b. bk.]'yi nazm hâline koymuştur. Farsça ve hindî dilinde yazılmış bir çok eserleri ve hasseten *Sīrat Ardşīr*, *Sīrat Anūşarvān*, *Kitāb Bilavhar va-Būdāsif*, *Kitāb Sindbād* ve *Kitāb Mazdak*'i de nazma koymuştur. Bundan başka *Ẓāt al-ḥulal* isimli kozmogonik bir manzûme yazmış ve hindûların hikmetine (*Ḥilm al-hind*), oruç ve itikâfa (*al-Siyām va 'l-i'tikāf*) dâir eserler de meydana getirmiştir. Fakat bütün bu yazılar bize kadar gelmemiştir. Ekseri arap şâirleri gibi, Abān da kasideler, mersiyeler ve hicviyeler kaleme almıştır. Bermekîler hakkında yazdığı mersiye hâlâ mevcuddur. Abbâsîler için yazdığı kaside alevîlerin verâset iddialarına hücum etmektedir. Şâir, bu manzûmeden dolayı, halife Hārūn al-Raşīd'in gözüne girmiş ve 20.000 dirhem ihsana nâil olmuştur. Muasırı bulunduğu şâirlere ve meşhûr gramerci Abū 'Ubayda'ye karşı hicviyeler söylemiştir. Âilesinden bir çok kimseler, meselâ oğlu Ḥamdān, şiirde temâyüz etmişlerdi.

B i b l i y o g r a f y a: *Fihrist*, I, 119, 163; *Aġānī*, XX, 73—78; Goldziher, *Muhamm. Stud.*, I, 198 v.d., 203 v.d., II, 101; *Verhandl. d. VII. intern. Orient.-Congr.*, Sem. Sect. (Wien, 1888), s. 118 v.d. ve *GAL, Suppl.*, I, 107, 238.

(M. TH. HOUTSMA.)

EBĀN. ABĀN B. 'OŞMĀN B. 'AFFĀN (? —723), üçüncü halifenin oğlu olup, v â l i l i k etmiştir. Annesinin adı Umm 'Amr bint Cundab b. 'Amr al-Davsīya idi. 36 cemâziyülevvel de (teşrin II. 656) Abān 'Ā'işa'ye Cemel vak'asında refakat etti; 'Ā'işa'nın tarafdarları arasında bozgunluk baş gösterince, ilk kaçanlardan biri kendisi idi. Zâten Abān'ın ehemmiyetli bir siyasî rol oynadığı zannolunmuyor. Halife 'Abd al-Malik b. Marvān onu Medine vâlisi tâyin etti. Abān bu mevkide 7 sene kaldı ve bilâhare azledilip, yerine Hişām b. İsmā'īl getirildi. Abān'ın şöhreti Emevî halifelerinin hizmetlerinde işgâl ettiği yüksek mevkiden ziyâde, hadîs ilmine karşı gösterdiği alâkadan ileri gelmektedir. Bu sâhada büyük bir şöhreti vardı. *Maġāzī* (Peygamberin hayatı) eseri ona isnad ediliyorsa da, Yāḳūt (*Irşād al-arīb*, nşr. Margoliouth, I, 37) ve al-Ṭūsī (*Fihrist*, nşr. Sprenger, *Bibliotheca Indica*, nr. 60, s. 7)'ye göre, *Kitāb al-Maġāzī*'nin müellifi Abān b. 'Oşmān b. 'Affān olmayıp, Abān b. 'Oşmān b. Yaḥyā'dır (bk. *OLZ*, 1914, s. 183'te Horovitz). Nihâyet kendisine nüzûl isâbet etli ve, rivâyete göre, bir sene sonra, halife Yazīd b. 'Abd al-Malik zamanında Medine'de öldü (105 = 723/724).

B i b l i y o g r a f y a: İbn Sa'd, V, 112 v.d.; Navavī (nşr. Wüstenfeld), s. 125 v.d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

EBB. [Bk. IBB.]

EBCED. ABCAD (veya ABUCAD), arapların alfâbelerine dâhil olan harflere delâlet etmet üzere, kolaylıkla hatırda kalsın diye, tertip edilen 8 kelimenin ilkidir. bu kelimeler şu suretle telâffuz edilir: *abcad havvaz ḥuṭṭiy*

kalaman sa'faṣ ḳaraṣat ṣaḥaẕ ẓaẓaġ. Magrib müslümanları son 4 kelimeyi şu tarzda tertip ederler: *ṣa'faẓ ḳaraṣat ṣaḥaẕ ẓaġaṣ*.

Bu tertipte harflerin vaziyeti, yalnız sâmitleri nazar-ı itibara alınmak şartı ile, ibrânî ve ârâmî dillerindekinin aynıdır. Diğer deliller ile berâber, bu da gösterir ki, alfâbe araplara nabatîler vasıtası ile gelmiştir. Arapçaya has olan 6 harf, sıranın sonuna konulmuştur. Yalnız başlarına hiç bir mânaları olmayan, ve sâdece hafızanın işini kolaylaştıran bu 8 kelimeden başka, harflerin sırası, bu harflerin adedleri göstermekte kullanılmaları bakımından da ibrânî ve arâmî dillerindekinin aynıdır. Hemze ' 'den ḳ 'ya kadar olan harfler 1—100, son dokuzu da 200—1000 sayılarına delâlet eder.

Arap alfâbesinin menşe'ini hatırlatan bu sisteme muvâzi olarak, epey eski bir devirde, bugün de kullanılan bir diğer sistem teşekkül etmiştir. Bu sistemin esası şudur: aynı yazı şeklinde olan harfler bir araya getirilmiş ve her gurubun ilk harfinden sonre o harfe benzeyen diğer harfler sıralanmıştır. Msl. ت ve ث harfleri ب 'den sonra konmuştur. Yalnız ة , و ve ى harfleri sona bırakılmıştır. Bu suretle tertip edilen sıra, Magrib alfabesinde bugüne kadar muhafaza edilmiştir:

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز ط ظ ك ل م ن ص ض
ع غ ف ق س ش ه و ى

Avrupalı âlimler tarafından kabûl edilen şarkî islâm harfleri tertibinde zâten tamamen tanınmaz hâle gelmiş olan asıl şekli çok değişmiştir. Şüphesiz, bunda tâkip edilen bir prensip yoktur; sâdece harflerin tertibinde fonetik nokta-i nazar esaslı bir rol oynadığı görülür. Ortada mevcut bu iki alfâbe tertibi yanında, bâzı âlimlerin yalnız fonetik fiziyolojisi prensiplerine göre, tanzim edilmiş bir alfâbe sistemi vardır; bu sistemde gırtlak sesleri ile arka damak sesleri başta gelir ve ağız önünden çıkarılan sesler ile dudak sesleri sona bırakılmıştır. Aşağıdaki sıra al-Ḫalīl 'in *Kitāb al-'ayn* 'indeki sıradır:

ع ح ه خ غ ق ك ج ش ص س ز ط د ت ظ ذ ث
ر ل ن ف ب م و ا ى

Bu sıra al-Azharī 'nin *Taḥẕīb* 'inde ve İbn Sīda 'nin *Muḥkam* 'inde de aynıdır.

Arap alfâbesinin ibrânî-ârâmî menşe'i şüphe götürmez; mamafih, diğer sâmî dilleri bilmeyen, ayrıca kuvvetli bir itimad-i nefs ile ve millî bir gururla meşbû araplar, an'ane ile intikal etmiş ve onlarca anlaşılması güç olan *abcad* kelimeleri için, başka izah tarzları aramışlardır. Ne kadar alâka veriei olursa olsun, onların bu mevzûdaki araştırmaları masaldan başka bir şey değildir. Bâzılarına göre, 6 Madyan hükümdarı arap harflerini, kendi adlarına göre, tertip etmişlerdir; bir rivâyete göre, *abcad* 'in ilk 6 kelimesi 6 şeytanın adıdır ve nihâyet bir üçüncü rivâyete göre de, hafta günlerinin adlarıdır. Silvestre de Sacy, bu rivâyetlerde yalnız ilk 6 kelimenin kullanıldığını, ve msl. cumanın adı *ṣaḥaẕ* değil, *'urūba* olduğunu kaydetmiştir; fakat, arap alfâbesinin menşe'î de 22 harften ibâret olduğu neticesini çıkarmak için, bu müphem rivâyetlere istinat edilemez (bk. Silvestre de Sacy, *Grammaire arabe*, 2. tab., I, § 9). Mamafih araplar arasında, al-Mubarrad ve al-Sīrāfī gibi, *abcad* 'in zikri geçen masallar ile izah edilmesini kâfi bulmayıp, bu kelimelerin yabancı bir menşe'den geldiğini sâfiyetle söyleyen pek münevver gramerciler de vardır. Ḫvāṣ erbabı harflerin adedlere delâlet etmek vasfına istinat ederek, eski devirlerde *abcad* v.b. kelimelerini büyü ve sihir yapmakta kullanmışlardır. Bu sistemde ا 'den ġ 'ya kadar her harfe bir tanrı adı ile tabi'î kuvvetler tekabül eder; bir taraftan, aded ile harf arasındaki bu münâsebetler, diğer taraftan bunlara tekabül eden timsâller sâyesinde, amelî bir sırrî sistem teessüs etmiştir. Meselâ âfsun ve muskalarda, harfler, adedî kıymetlerine göre, cemedilir ve bu mecmuun cinler âlemi ile münâsebeti bulunduğu farzolunur. Alfâbe harflerinin buna benzer bir kullanılışını da orta çağ yahudi *ḳabbala* 'sinde görmekteyiz. [Fars ve türk edebiyatlarında ebced hesabına dayanılarak tarih düşürmek tarzı hakkında bk. mad. TARİḪ.]

Bibliyografya: Hughes, *Dict. of Islām*, mad. *Da'vah*; Lane, *Arab. engl. Lex.*, mad. *Abcad*; *Tāc al-'arūs*, mad. *b c d*; *Fihrist* (nşr. Flügel), I, 4 v.d.; Cantor, *Vorl. über Gesch. de Math.* (3. tab.), I, 709.

(WEIL.)

EBDÂL. ABDĀL (A.; *badal* 'in cemi), halk tarafından bilinmeyen (*ricāl al-ġayb*), fakat kudretli nufuz ve te'sirleri ile nizâm-ı âlemi muhafazaya iştirâk eden evliyânın sûfîlik meratip silsilesindeki derecelerinden biridir. Tasavvufa dâir eserlerde, bu mertebenin hususiyet ve teferruatı hakkında mutabakat yoktur. En çok taammüm etmiş bir kanaate göre, sayıları kırkı bulan *abdāl* evliyâ meratip silsilesinde 5. dereceyi teşkil eder ki, bu silsilenin zirvesinde bulunur. *Ḳuṭb* [b. bk.] 'dan sonra bunun 2 muavini *imāmān* gelir. Bunlardan sonra da 4 *avtād* veya *'umud* [b. bk.] vardır. Bunları da 7 *afrād* tâkip eder. Bunlardan sonra *abdāl* gelir. Bunları da 60 *nucabā'* tâkip eder. 7. sırada 300 *nuḳabā'*, bunlardan sonra 500 *'aṣā'ib*, sonra *ḥukamā'* veya *mufradān* ve nihâyet *racabiyūn* gelir. Bu 10 mertebeden her birinin sâhesi muayyendir ve her

birine has bir faâliyet sâhası vardır. Her mertebede vukû bulan münhalleri o mertebelerin bir aşağısındaki mertebelere mensûp olanlar doldurur. *Abdāl* (bunlara *al-ruḳabā'* da denir) 'ın merkezi Suriye'dedir. Bunların vazifeleri icap edince, yağmur yağdırmak, harbi kazandırmak ve âfetleri defetmek suretiyle, müslümanlara yardım etmektir. *Abdāl* 'ın müfredi *badal* 'dir. Bununla berâber *badīl* şekli, gramer kaidelerine göre, *budalā'* 'nın müfredi olmasına rağmen, *abdāl* 'ın müfredi mânasında kullanıldığı ekseriyetle vâkidir.

Bibliyografya: Flügel, *ZDMG*, XX, 38 v.d. (burada eski kaynaklar zikrolunmuştur); Vollers, *ayn. esr.*, XLIII, 114 v.dd. (Munāvī'ye göre); Ḥasan al-'Adavī, *al-Nafaḥāt al-şāẕaliya*, II, 99 v.dd. (burada sûfî mertebeleri hakkında mâlûmat vardır); A. von Kremer, *Gesch. d. herrsch. Ideen*, s. 172 v. dd.; Bargès, *Vie du célèbre marabout Cidi Abou-Médien* (Paris, 1884), medhâl; Blochet, *Études sur l'ésotérisme musulman*, *JA*, 1902, I, 529 v. d. (I. GOLDZIHER.)

EBDÂLÎ. ABDĀLĪ, bugün Durrānī adı ile tanınan bir efgan kabîlesinin eski adıdır. Bu kabîle efgan ırkının Sarbanī koluna âit olup, efganlıların kanaatine göre, adı Abdāl (umumiyetle Avdal) b. Tarīn b. Şarḥabūn b. Sarban b. Ḳays'tan gelmektedir. Rivâyete göre, bu zat da Abdāl adını, mensûp bulunduğu Çiştīya tarikatinin abdāl veya evliyâsından bulunan Ḫvāca Abū Aḥmed'den almıştır. Abdālîler, Ġalzayler ile yaptıkları harpler neticesinde, Ḳandahār civarında bulunan asıl memleketlerini terk etmişler ve pek eski bir zamandan beri Herāt civârında yerleşmişlerdi. Sonraları Nādir Şāh tarafından eski vatanlarına gönderilmişlerdir. Nādir Şāh'ın ölümünü müteakip, Aḥmed Şāh Ḳandahār'da tahta çıkınca, kabîlesi onun yeni devletinin çekirdeği oldu. Aḥmed Şāh, Şūbar Şāh adında bir *faḳīr* 'in tes'iri ile, Durr-i Durrān ("inciler incisi") unvanını almış ve bu andan itibâren abdālī kabîlesi de Durrānī adı ile tanınmıştır. Bu kabîlenin başlıca iki kolu Popalzay ile Bārakzaylerdir. Şah hânedânı Sadozayler ise, Popalzaylere bağlıdır. Aḥmed Şāh'ın Durr-i Durrān adını almasından sonra da Abdālī adı devam etmiş ise de, zamanla bu ismin yerine Durrānī adı kaim olmuştur. Bu gün Abdālī adına pek nâdiren tesâdüf edilir (bu kabîlenin tarihi için bk. mad. EFGANİSTAN).

Bibliyografya: Elphinstone, *Caubul* (London, 1842), II, 95; *Vāḳi'āt-i durrānī* ('Abd al-Karīm, *Tārīḫ-i Aḥmed* 'in ordu diline tercümesi, Kānpūr, 1292), s. 3 v. d.; *Afġānistān* (Lahore, 1876, Muḥammed Ḥayyāt Ḫān, *Ḥayyāt-i Afġānī* 'nin ingilizce tercümesi), s. 57; Malcolm, *The history of Persia* (1829), I, 403; Hanway, *Travels* (London, 1762), s. 98; — birde krş. B. Dorn, *Hist. of Afghans*, s. 42.

(M. LONGWORTH DAMES.)

EBED. ABAD (A.), nihâyeti olmayan; bk. *azel*, başlangacı olmayan. Kelâma ve felsefeye dâir eserlerde, ekseriyâ *abadiya* ve *azaliya* mücerred şekilleri kullanılır. Ehl-i sünnet akîdesine göre, Allahın ne başlangıcı ve ne de nihâyeti vardır; dünyanın ise, hem başı, hem sonu vardır; âhiretnin bir başlangıcı varsa da, sonu yoktur; bir şey 'in başlangıcı olmaması ve sonu olabilmesi şeklinde, bir dördüncü imkân olamaz.

Feylesof ve mutasavvıfların *azaliya* tâbirini kullandıkları yerde, kelâmcıların *ḳidam* tâbirini tercih ettikleri görülüyor. İbn Ruşd *azaliya* tâbirini, âlemin ezeliyeti için de kullanmaktadır (*Tahāfut al-tahāfut*, nşr. Bouyges, *index*).

Hemen umumiyetle kelâmcılar, âlemin başlangıcı olmaması keyfiyetine en sarih tarzda itiraz ederler. Fakat Aş'arī (*Maḳālāt*, nşr. Ritter, II, 489) bir Mu'tazila tarikatinin, *azaliya*, sâliklerinden bahsediyor ki, onlara göre, bütün eşya (yâni onların mânevî suretleri) Allahın ilminde ezelî olarak mevcuttur. Bu mânada âleme, başlangıcı olmadığı için, ezelî denilmelidir. Buna benzer bir mânada Māturīdī, ilâhî varlıkta ezelî bir *takvīn* 'den bahsetmiş olsa gerektir.

Bibliyografya: Krş. mad. ḤALḲ ve ZAMĀN. (TJ. DE BOER.)

EBERKOBÂD. ABARḲOBĀẔ yahut *Barḳobāẕ*, Bâbiliye'nin Dicle eyâletinde bir bölge olup, Ahvāz (Hūzistan)'ın garp hududu boyunca (şimâlde Vāsiṭ ve cenupta Basra arasında) uzanır; bk. Streck, *Babylonien nach den arab. Geogr.* (Leyden, 1900), I, 15, 19. Bu memleketin adı Sāsânî hükümdarlarından Kavāẕ I. (Ḳobāẕ, 488'den 531'e kadar saltanat sürmüştür)'ın isminden müştaktır. Her hâlde bu ismin birinci unsuru *abar* 'dir ve arap coğrafyacılarının dedikleri gibi *abaz* (yahut *abāẕ*) değildir. Krş. Nöldeke, *Gesch. der Perser u. Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leyden, 1879), s. 146, not 2. Farsça *abar* yahut *abr* ("bulut"), İran'da mevki adlarının başında görülür. Bâzı arap müelliflerine göre, Abarḳobāẕ aynı zamanda Arracān'ı ihtivâ eden bölgeye de delâlet etmektedir. Fakat bu bir hatâ eseri olsa gerektir. (M. STRECK.)

EBERKÛH. ABARḲŪH, İran'da, İṣṭaḫr'ın şimâlinde, bu şehir ile Yazd arasındaki yolun ortasında bir şehirdir. Buna *Abarḳūya* ve

bâzan *Barḳūh* (yahut *Varkūh*) adı da verilir. Orta çağda *Abarḳūh* nüfusça İştaḫr'ın hemen 1/3'i kadardı. Krş. P. Schwarz, *Iran im Mittelalter nach den arab. Geogr.* (Leipzig, 1896), s. 17 v.d. ve G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 284 v.d., 294, 297. Bu yer, *Abargūh* adı ile, bugün de mevcuttur; bk. A. de Bode, *Journ. of the Roy. Geogr. Soc.* (London, 1843), s. 78 ve H. L. Wells, *Proceed. of the Roy. Geogr. Soc.* (London, 1883), s. 16. (M. STRECK.)

EBERZÎ. AL-ABARZÎ 'AMÎD AL-DÎN AS'AD B. NAṢR AL-ANṢĀRÎ (?—1227), şâir ve Fars atabegi Sa'd b. Zengî'nin veziridir. Fars eyâletinin bir nâhiyesi olan Abarz'de doğmuştur (Luṭf 'Alî Bey, *Âteş-kede*, s. 8). Bugün *Abarc* adını taşıyan bu yer Şiraz'ın şimâlindedir (Ḥâcî Mîrzâ Ḥasan Fesâî, *Fārs-nāme-i Nāṣirî*, Şiraz, 1313 = 1895/1896, II, 170). Abarzî, efendisi atabeg tarafından, elçilik ile Sultan Muḥammed Ḫᵛārizmşâh nezdine gönderildi ve bunun yaptığı teklifleri reddetti. Vezir Rukn al-Dîn Ṣalâḥ Kirmânî'ye halef oldu ve mevkiini atabeg Sa'd'ın ölümüne kadar muhafaza etti. Sa'd'ın oğlu ve halefi Abū Bekr onu Ḫᵛārizm hükümdarı ile haberleşme ve onun hesabına casusluk etmek töhmeti ile tevkif ettirdi. Abarzî devlet hapishânesi olan ve Persepolis harâbelerine hâkim bulunan Uşkunvān kalesine hapsedildi ve orada 5—6 ay sonra (1 yahut 2 cemâziyelevvel 624 = nisan/haziran 1227), oğlu Tâc al-Dîn Muḥammed'e arapça bir kasîde (*al-Ḳaṣîda al-Uşkunvānîya*) imlâ ettirdikten sonra, öldü. Abarzî, içerisinde tâlihsizliğinden şikâyet ettiği bu kasîdesi ile meşhur olmuştur [bk. AL-AFZARÎ].

Bibliyografya: Cl. Huart, *L'ode arabe d'Ochkonwān* (*Revue sémitique*, 1893, ayrı baskı); W. Morley, *Hist. of the Atabeks*, s. 28 = Mîrḫond, *Ravżat al-ṣafā*, IV, 174; Ḫᵛāndmîr, *Ḥabîb al-siyar*, II, 4, 129; Vaṣṣāf, s. 156. (Cl. HUART.)

EBHER. ABHAR, eski bir İran şehri olup, Kazvin ile Zancān arasında idi. Daha Sâsânîler zamanında bir hisar ile tahkim edilmişti; 24 (645) senesinde Ray vâlisi al-Barā' b. 'Āzib zamanında müslümanlar tarafından fethedildi. Orta çağda oldukça ehemmiyetli bir şehir olan Abhar, bilâhare inhitat ederek, bugün küçük ve ehemmiyetsiz bir mahal olmuştur.

Bibliyografya: Barbier de Meynard, *Diction. géogr. et littér. de la Perse* (Paris, 1861), s. 11; G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 221 v. dd.

EBHERÎ. AL-ABHARÎ AŞÎR AL-DÎN MUFAŻŻAL B. 'OMAR (?—1265), felsefe, riyâziye ve hey'ete dâir eserler yazan bir müellif olup, Musul hükümdarının sarayında ve vakit-vakit Anadolu'da yaşamıştır. 663'te ölmüştür (1265; Barhebraeus'a göre, 1262). Çok kullanılan ve ekseriyâ şerh edilen skolastik felsefeye âit 2 eserin müellifidir. 1. *Hidāyat al-ḥikma*, üç kısımdan mürekkeptir: a. mantık (*al-manṭiḳ*), b. fizik (*al-ṭabî'îyāt*), c. ilâhiyât (*al-ilāhîyāt*). Bu eserin şerhleri arasında en tanınmış olanı hindli Mîr Ḥusayn al-Maybudî'nin şerhidir, 880 (1475)'de te'lif edilmiş, Calcutta'da tab'edilmiş ve Lucknow'da taş basma ile basılmıştır. — 2. *Kitāb al-Îsāġūcî*, Porphyrius'un mantık kitabından iktibas olunmuştur. Şerhleri arasında Şams al-Dîn Aḥmed al-Fanârî (ölm. 834 = 1430)'nin eseri İstanbul'da 1820'de tab'edilmiştir; Zakarîyâ' al-Anṣârî (ölm. 926 = 1520)'nin şerhi, al-Ḫifnâvî (ölm. 1178 = 1764)'nin hâşiyeleri ile, Kahire'de 1305, 1306 ve 1310'da tab'edilmiştir. Bundan maada al-Abharî, hey'ete dâir, 3 küçük risâle yazmıştır; krş. Brockelmann, *GAL*, I, 464, *Suppl.*, I, 505, 839. (BROCKELMANN.)

EBÎB. ABÎB, arapların Mısır veya kopt (*Tārîḫ al-ḳibṭ*) takviminde mevcut olan *Epiphi* ayına verdikleri isimdir; krş. bir de eski ibrânî. *Ḥōdeş hā-ābîb* (II. Musa kitabı, XIII, 4).

(E. MAHLER.)

EBÎVERD. ABÎVARD veya BĀVARD, bugün, Sovyet sosyalist cümhuriyetleri birliğine dâhil muhtar türkmen cümhuriyeti içinde, Horasan dağlarının şimâl sath-ı mâilî üzerinde kâin bir şehir ve bir bölgedir. Nasā [b. bk.]'yı, Bāvard'ı ilh. (türk. Etek adı ile mârûftur) ihtivâ eden vaha mıntakası, eski zamanlarda Horasan'ın köçebelera karşı, ilk müdafaa hattı olarak, büyük bir rol oynamıştı.

Burası, Arşakî sülâlesinin neş'et ettiği mıntakaya dâhil bulunuyordu. Charaxlı Isidor § 13 (milâdın başlarına doğru) Parthyene ile (Nasā şehri ile) ve Margiana (Merv) arasında 'Απαυαρκτιηνή mıntakasını 'Απαυαρκτική şehri ile birlikte, zikreder; krş. Plinius, VI, 46: *Apaortene* ve Justin, XLI, 5, 2: *mons (Z)apaortenon*, girilmesi güç Dara (= Kalāt ?) şehri ile birlikte, Arşak tarafından inşa edilmiştir.

Sâsânîler devrinde bu mıntaka, küçük bölgelere taksim edilmiş olarak, kaldı. İbn Ḫurdāẕbeh (s. 39) kıralların adlarını şöylece kaydeder: Saraḫs — *Zādōya*; Nasā — *Abrāz* (?) ve Abîvard — *B.hm.na* (*B.hmiya*, بهمنه), ki bunun belki Mahana, Mayhana (Ḫāvarān mıntakasında, Abîvard'ın şarkında) ile münâsebeti vardır.

Ma'mûn zamanında, 'Abd Allāh b. Ṭāhir, Abîvard'ın garbında 6 fersah mesâfede Küfan *ribāṭ*'ını inşâ ettirdi.

İhtimâl ki, bu mıntaka Ġuzz (oğuz)'ların büyük hareketi devrinden evvel, Ḫalac türkleri tarafından işgâl edilmişti (bk. Muḥammed b. Nacîb Bakrân, *Cihân-numâ*, 1200'e doğru yazılmıştır); bilâhare Ḫalacları diğer türkmen kabîleleri tâkip etmiştir.

XII.—XIV. asırlarda Abîvard, aslen moğul olan Cūn Ġurbānî [bk. ṬŪS] hânedanının eline geçmişti. 'Abbās I. devrinde, Etek fi'len İran'ın nufuz mıntakası dışında bulunuyordu. Aynı sülâleden olan Nādir zamanında, Etek onun harikulâde siyasî hayatına nokta-i hareket teşkil etti. Bu devirde Teżen (Harî-rūd) nehri, Abîvard'in ekilmiş topraklarının şark sınırı olarak telâkkî ediliyordu (*muntahā-i ma'mūra-i sarḥaddāt-i Abîvardāt*; krş. *Târîḫ-i Nādirî* 1142 [aynı menbâ Abîvard (?)'in mülhakatı arasında Yangi-ḳal'a, Ḳal'a-i Baġvādā, Zāġçand (?) v. b.] zikreder). Nādir'in vefatından sonra, yarı müstakil Kalât hanlarının türk-rus hududu tesbit edilip, Etek'in, türkmenler ile berâber, Rusya'ya ilhak edildiği 1885 senesine kadar, bu mıntakada nufuzları vardı. Bu ilhakın neticesi olarak, şimâlî Horasan'da emniyetin teessüsü, iranlılara Etek'e doğru akan nehirlerin yukarı mecrâsı üzerinde ziraati inkişaf ettirmek imkânını verdi.

Âbideler. Eski şehrin harâbeleri (Kuhna-Abîvard) Mâverâ-i Hazer şimendifer hattı üzerindeki Kahka (Ḳahḳaha) istasyonunun 8,5 km. garbındadır ve 11.750 m². bir sâha işgâl eder. Merkezî höyüklü yüksekliği 18 m. ve çevresi 230 metredir. Kuhna-Abîvard'in takriben 3 km. şimâl-i şarkîsinde Namāzgāh tepesi ve onun şimâlinde 14 m. yüksekliğindeki *Pēş-ṭāḳ* „cümle kapısı" ile eski bir şehrin mevkii görünür; diğer mühim bir mevki, Timur tarafından 784 (1382)'te tekrar inşâ edilmiş olan Kuhna-Ḳahḳaha (*Ẓafar-nāma*, I, 343) kalesidir. Bu mıntakada pek çok höyükler (*ḳurġan*) vardır. Ḳahḳaha'nın 22 km. cenûbunda, Nādir tarafından Hive'nin zaptından sonra, serbest bırakılmış esirler ile iskân edilmiş olan Ḫîvâābâd hârabeleri bulunur. Artık istasyonunun 15—16 km. cenûb-i garbîsinde, Çoġondur (XIII. asra âit bir dervişin mezarına atfen) adlı bir şehrin harâbeleri vardır. Bu mevkilerin bir çoğu Arsakîler devrine (Charaxlı Isidor, msl. Παγαῦ v. b. şehrini zikreder) ve tarihten evvelki devre kadar çıkar; krş. R. Pumpelly, *Explorations in Turkestan*, Washington, 1905 (Carnegie Istitution, nr. 26): Anau hafriyatı.

Bibliyografya: Tomaschek, *Zur histor. Topographie von Persien*, I, *S B Ak. Wien*, CII; ayn. mll., Pauly-Wissowa, *Real-Enc.*², mad. *Apauarktike* ve *Dara*; A. W. Komarov, *Peterm. Mitt.*, VII (1889), 158—163; Barthold, *Istoriko-geogr. oçerk Irana* (Petersburg, 1903), s. 60—62, 70; ayn. mll., *Turkestan, GMS*, N. S., V, Index; ayn. mll., *K istorii oroşeniya Turkestana* (Petersburg, 1914), s. 41—43; [A. A. Semenov ve diğerleri] *Drevnosti Abiverdskago rayona* („Abîvard mıntakası eski eserleri"), *Acta Universitatis Asiae Mediae*, II. seri, Orientalia, 3 fas. (Taşkend, 1931; 1928 tetkikatı).

(V. Minorsky.)

EBÎVERDÎ. AL-ABÎVARDÎ Muḥammed b. Aḥmed Abu 'l-Muẓaffar (?—1113), arap şâiri ve ensâb âlimidir. Aslen Emevîlerin 'Anbasa b. Abî Sufyān neslinden gelen yeni Mu'āviya kolundan olup, Horasan'da Abîvard'de doğmuştur; fakat al-Sam'ānî'ye göre, Abîvard'e yakın Kūḳan köyünde dünyaya gelmiştir. Bunun içindir ki, al-Kūḳanî de denir. 507 (1113; İbn Ḫallikān'ın Bulak tab'ında kaydettiği gibi, 557 = 1161/1162'de değildir)'de İsfehan'da, zehirlenerek, ölmüştür. Filoloji, tarih ve ensaba dâir eserleri bilhassa bu meyanda pek zikri geçen bir Abîvard tarihi ile arap kabîlelerine dâir bir eseri kaybolmuştur. Mamafih Muḥammed b. Ṭāhir b. al-Maḳdisî b. al-Ḳaysarānî bu sonuncu eserden çok istifâde etmiştir. Divanının üç mühim bölümü olan *al-Nacdîyāt, al-Irāḳîyāt* (halife al-Muḳtadî 467—487 = 1075—1094, halife al-Mustaẓhir 487—512 = 1094—1118 ve vezirleri hakkında) ve *al-Vacdîyāt* bir çok yazmalarda muhafaza edilmiş bulunmaktadır. Şiirlerinden küçük bir müntahabat *Muḳaṭṭa'āt al-Abîvardî al-Umavî* Kahire'de, 1277 (1860/1861)'de neşredilmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 646; Abu 'l-Fidā', *Muḫtaṣar*, VII, 380; Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 111; Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, s. 223; Brockelmann, *GAL*, I, 253; *Suppl.*, I, 447.

(Brockelmann.)

EBKÂRÎYÛS. ABKĀRÎŪS İskender Ağa b. Ya'ḳūb (?—1885), Beyrut'ta yaşamış bir ermeni olup, arap şiirini büyük bir aşk ile tetkik etmiştir. *Nihāyat al-arab fî aḫbār al-'arab* (Marsilya, 1852, tashihli tabı) ve *Tazyîn nihāyat al-arab* (Beyrut, 1858) adlı eserine zamanında Avrupa'da kıymet verilmiştir; fakat bugün onun istifâde ettiği *Kitāb al-Aġānî*, hattâ 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādî'nin *Ḫizānat al-adab* gibi menbâlardan biz de istifâde edebildiğimiz için, eseri eskimiş telâkki edilmektedir. *English-arabic Dictionary* adlı eseri, üçüncü defa olarak, 1892'de Beyrut'ta basılmıştır. Lübnan'a dâir tarihi, yazma hâlinde, Kahire kütüphânesindedir (*Fihrist . . . al-Kutubḫāna al-Ḫidîviya*, V, 171). — Abkāriūs, 1303 (1885)'te ölmüştür.

(Brockelmann.)

EBLAK. AL-ABLAḲ, Sama'al (Samuel) b. 'Ādiyā' [b. bk.]'ye âit bir hisarın adı olup, renklerinin tenevvüü yüzünden, bu suretle tesmiye olunmuştur (bk. *Bibliotheca Geograph.*, nşr. de Goeje, VI, 128 v.dd.; VII, 179; VIII, 258). Bu şatonun her hücuma mukavemeti darb-ı mesel olmuştu. Bu yüzden bâzaa onu *al-Ablaḳ al-fard* („eşsiz Ablaḳ") adı ile de anmışlardır. Samuel'in iki beyitine göre (*Aġānī*, II, 45; Ḥarīrī, *Maḳāmāt*, 2. tab., s. 278), al-Ablaḳ, Samuel'in babası (veya büyük babası) 'Ādiyā' tarafından inşa edilmiştir. Mamafih hisarın ve sâhibinin medhiyesini terennüm ederek, hürriyetine kavuşan A'aşā, al-Ablaḳ'ın hazret-i Sulaymān tarafından inşa edildiğini söyler. Eğer efsâneye itimat câiz ise, hisarın inşası Samuel'in yukarıda zikri geçen beyitlerinde gösterilen zamandan daha eskidir. Zira rivâyete göre, III. asırda yaşamış olan meşhûr melike al-Zabbā' Mārid (başka bir hisar) ve al-Ablaḳ'ı zaptetmek istemiş; fakat muvaffak olamamıştır ve bundan da şöyle bir darb-ı mesel çıkmıştır: „Mārid itaat etmedi, al-Ablaḳ alınamadı" (Freytag, *Arab. Prov.*, I, 218). İmru'u 'l-Ḳays'in zırhları meselesi dolayısiyle de al-Ablaḳ'in adı geçer. İmru'u 'l-Ḳays, babasının katillerine karşı, imparator Justinien II.'den yardım dilemeğe gittiği zaman, zırhlarını Samuel b. 'Ādiyā''ya emânet etmişti (krş. Slane, İmru'u 'l-Ḳays divanı neşrindeki mukaddime). Yāḳūt (ölm. 626=1229) zamanında al-Ablaḳ harâbe hâlinde idi. Bu müellif, harâbelerin Taymā' [b. bk.] civarında bulunduğunu ve hisarın inşasında kullanılan kerpiçlerin hisarın o kadar medhedilen eski sağlamlığını hiç bir suretle göstermediğini söyler. Dikkate şâyândır ki, Mārid adı zamanımıza kadar geldiği ve Palgrave ve Euting (*Tagebuch*, I, 125) gibi seyyahlar harâbeleri ziyâret ettikleri hâlde, al-Ablaḳ adı, seyyahlardan hiç biri, hattâ yahudiliğe şeref veren her şeyi zikretmekte kusur etmeyen XII. asır yahudi seyyahı Tudela'lı Benjamin tarafından bile zikredilmemiştir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 94 v.d.; al-Bakrī (nşr. Wüstenfeld), I, 62; *Ḳāmūs*, bk. mad. *balaḳ*; *Revue des Etudes Juives*, VII, 176 v.d. (M. SELIGSOHN.)

EBNÂ. AL-ABNĀ', tam mukabili „oğullar".

1. Sa'd b. Zaydmanāt b. Tamīm'in Ka'b ve 'Amr adındaki oğullarından gayrī ahfâdı. Bu kabile kumlu bir ova olan al-Dahnā' 'da yaşardı.

2. Yemen'de doğan iranlı mühâcirlerin çocukları. En eski zamanlardan beri memleketlerinin karşısındaki arap sâhiline iştiyakla bakan habeşler, Yemen'e karşı, pek eskiden beri seferlere başlamışlardı. Bu taarruzlar, gittikçe daha muvaffakiyetle inkişaf ettiğinden, yalnız Yemen halkı için değil, al-Ḥīra'deki tâbi iranlılar için de tehlikeli bir hâl aldı. Bu sebepten Yemen halkı İran hükümdarı Ḫusrav I. Anūşarvān (531—579)'dan yardım istedi. Umûmiyetle söylendiğine göre, eski Ḥimyarī hânedanından Sayf b. Ẕī Yazan Ktesiphon'a gelmiş ve burada İran hükümdarını cenûbî Arabistan'a karşı askerî bir sefere râzı etmiştir. Vahriz'in kumandasındaki cenup arapları ile iranlıların birleşik kuvvetleri tarafından, habeşler, hiç değilse bir zaman için, memleketten çıkarılmışlar ve Sayf, hükümdar olarak, tahta oturtulmuştur. Fakat yardımcı kıt'aların dönmesinden sonra Sayf öldürülerek, memleketi yeniden zaptolunmuştur. Bu vak'a Vahriz'in daha kuvvetli bir ordu ile geri dönmesine sebep oldu. Bu sefer habeşlerin mukavemeti, kat'î olarak, kırıldı ve Yemen İran'a tâbi bir devlet hâline geldi. Daha sonra iranlı vâli Bāẕām (Bāẕān), âilesi ile birlikte, müslümanlığı kabûl etti. Mamafih daha sonra Yemen'de karışıklık baş gösterdi ve bu hâl hakikî bir anarşi doğurdu; nizam ancak Abū Bekr zamanında iâde edildi.

3. Abbâsîler [b. bk.] zamanında, bu sülâleye ilk tarafdar olanların ahfadına el-Abnā' (Abnā' al-Da'va'nin kısaltılması) adı verilmiştir.

Bibliyografya: 1. Wüstenfeld, *Regisier zu den geneal. Tabellen der arab. Stämme.* — 2. Nöldeke, *Gesch. d. Perser u. Araber zur Zeit der Saesaniden* (Leyden, 1879), s. 220 v. dd.; de Goeje, *Glossar zu Ṭabarī*; Müller, *Der Islam im Morgen- and Abendland*, I, 27 v. dd.; Caetani, *Ann. dell' Isl.*, fihrist, II, 1251. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

EBNİYE. [Bk. BİNÂ.)

EBREHE. ABRAHA (habeşçe İbrāhīm demektir), VI. asrın ortalarına doğru Yemen'de Habeşistan vâlisi olup, AL-AŞRAM lakabı ile tanınmıştır. Kendisinin evvelce Adulis'te bir romalının kölesi olduğunu söylenen Prokop'a göre, Abraha Habeşistan kıralına (Ela Aşbeha) karşı yapılan bir isyanın başına geçti ve o zamanlar Yemen vâlisi olan Esimiphāus (Ḥisn al-Ġurāb kitâbesindeki Sumayfa')'u esir etti. Kendisine karşı gönderilen orduyu müteaddit defalar mağlûp etti; fakat kıralın ölümünden sonra, halefine vergi vermeği kabûl etti ve kıral tarafından nāib tanındı. İdâresinin başlangıç tarihi olarak 531 senesi gösterilir ki, bu tarihte Esimiphāus henüz vâli idi. Prokop'un izahatı, Abraha'nin, Habeşistan kıralı tarafından gönderilmiş Aryāṭ isminde bir general ile savaşlarda bulunduğunu ve nihayet bu kıral ile barıştığını muhtelif ifâdelerle hikâye eden arap menkıbelerine bu nok-

tada uygundur. Şu hâlde daha 525 'te (Yemen 'in fethinin akabinde) Habeşistan kıralının, sofu hıristiyan Abramios 'u kıral nâibi tâyin ettiğine dâir St. Arethas menkıbesinde söylenilen şeyler ihtimâl uydurmadır. XX. asır başlarında E. Glaser tarafından bulunmuş ve bilâhare tab'edilmiş olan bir su bendi kitâbesi ile, bu Abraha 'ye dâir daha fazla mâlûmata sâhip olmuş bulunuyoruz. Abraha bunda, „Habeşistan kıralının tâbi prensi ve Saba, Raydan, Ḥaẓramavt, Yamanat ve dağ ve sâhil araplarının kıralı" olarak zikredilmektedir. Bu kitâbede okunduğuna göre, hükümdarlığının en mühim hâdisesi, 657 senesinde (umûmî kanaate göre, 542 'de vo Glaser 'e göre de, 539 'da) Ma'rib 'de bir çok sefâret hey'etleri bulunuyordu ki, bunlar arasında, birbirine rakip iki büyük devletin, yâni Bizans ile İran 'ın sefâret hey'etleri vardı. 540 senesinde bu iki devlet arasında büyük harp başladığı zaman, Bizans imparatoru Abraha 'nin de iştirâkini te'min için uğraşmış olmasına rağmen, Abraha iptidâ harbe karışmadı. Ancak daha sonraları iranlılara hücûma râzı oldu; fakat Prokop 'un dediğine göre, bundan çabuk vazgeçti. Arap menkıbelerinde, *Kur'an* 'ın CV. sûresi münâsebeti ile, Abraha 'nin Mekke ve Ka'ba 'ye karşı yapmış olduğu muvaffakıyetsiz hücumlar hakkında hikâye edilenler, her hâlde 570 senesinden evvel yapılmış olması lâzım gelen bu sefere âit olacaktır. *Kur'an* 'da da farz ve kabûl edilen bu efsânevî süslemelerin yanında, o devirde bir çiçek salgını bulunduğuna dâir, hiç şâirane olmayan mâlûmat da vardır; hattâ Abraha 'nin geriye dönmesine yahut, hiç değilse, bu güç seferden vazgeçmek için bahâne bulmasına bu salgının sebep olduğu tahmin edilebilir. Abraha 'nin berâberinde götürdüğü file izâfetle, umûmiyetle, „fil senesi" tesmiye edilen bu hâdisenin vukû bulduğu sene, muahhar müelliflerin hesaplarına göre, 570 senesidir ki, umûmiyetle Peygamberin doğum yılı sayılmaktadır. Fakat bu tahmine karşı Nöldeke, haklı olarak, şu itirazda bulunmuştur: bu tarih kabûl edildiği takdirde, Mekke 'ye karşı taarruzla iranlıların 570 'te cenubî Arabistan 'ı işgâl eylemeleri arasında, Abraha 'nin ve çocuklarının saltanatı için zaman kalmamış oluyor. Bundan başka Wellhausen, bir Tubba' (Yemen meliklerine verilen isimdir) tarafından Medine 'ye yapıldığı hikâye edilen hücûmun hakikatte Abraha 'nin aynı seferinin mukaddem bir vak'asına müteallik olduğunu tahmin ediyor. Abraha 'nin hiristiyan olduğuna dâir yunan müelliflerinin ve arap menkıbelerinin söyledikleri şeyler, *teslis* ile başlayan, yukarıda adı geçen kitâbe ile teeyyüt ediyor. Kitâbede küşâdı zikredilen Ma'rib kilisesi, Abraha tarafından yaptırılan Şan'â' kilisesi ile eştir; Şan'â' kilisesi de, araplara göre, hârikulâde bir binâ imiş.

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 930—945; İbn Hişām (nşr. Wüstenf.), I, 28—41; Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, I, 88 v. dd.; *Aġānī*, XVI, 72; Prokop, *De bello Pers.*, cild I, fasıl 20; Nöldeke, *Gesch. der Perser u. Araber zur Zeit der Sassaniden* (Leyden, 1879), s. 200—205; Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, IV, 7 v. dd.; Mordtmann, *ZDMG*, XXXV, 698; Glaser (*Mit. VAG*, 1897, s. 360—488); Winkler, *Orient. Literaturzeitung*, I, 21 v. dd.; Praetorius, *ZDMG*, LIII, 1 v.d.; Muir, *The life of Mahomet* (1. tab.), I, s. CCLXII v.dd.; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme*, I, 138—145; Caetani, *Annali dell' Islām*, I, 143—148. (F. BUHL.)

EBREŞEHR. ABRAŞAHR, Nīšāpūr [b. bk.] 'un daha eski ismi.

EBŞÎHÎ. AL-ABŞÎHÎ, İbşayhī [b. bk.] 'nin yanlış zaptedilmiş şeklidir.

EBÛ. ABŪ, *ab* („baba") kelimesinin genetif hâlinde bir isim önünde aldığı şekil olup, bir insan, bir hayvan veya bir nesnenin bir şeye, duruma veya vasfa sâhip oluşunu gösterir. Bu tertip, en tabiî olarak, bir kimse oğlunun (daha nâdir olarak kızının) adı ile anıldığı zaman kullanılır; bundan dolayıdır ki, bir çok arap erkek isimleri Abū (bâzan kısaltılmış şekli *bū*) ile teşkil olunurlar. Bu şekilde kelimelerin hakikî isim değil, künye olduğu muhakkaktır; bununla berâber eserlerde veya daha umûmî olarak, gündük hayatta çok kullanılması, bâzan asıl ismin kullanılmamasına sebep olur. Bu çeşit tertipler, daha çok tezyifli lakaplarda kullanılır; binaenaleyh bunun izahında halk etimolojisini de hesaba katmak lâzımdır [krş. KUNYA].

EBÛ ABDULLAH. ABŪ 'ABD ALLĀH (= Boabdil = Aboabdillāh) Muḥammed XI., Granada 'nın son hükümdarı (887—897 = 1482—1492); 'Alī Abu 'l-Ḥasan (= Mulay Hasen = Mulahacen: 866—887 = 1461—1482) 'ın oğludur. İspanyollar tarafından El Rey Chico („küçük kıral") ve Granada ahâlisi tarafından el-Zogoybi („biçâre adam"; krş. Dozy, *Supplément: Zoghbī*) lakabı takılmıştır. Hâlbuki aynı zamanda saltanat iddia eden amcası Muḥammed XII. b. Sa'd 'a yurtdaşları al-Zagal = *al-Zaġall* („yeğit"; krş. Dozy, *ayn. esr.*) unvanını verirlerdi. Ebû Abdullah 887 (1482) 'de babasını tahttan indirerek, yerine geçmiş ise de, 'Alī Abu 'l-Ḥasan 888—890 (1483—1485) 'da tahtını istirdat etmiştir. Granada 'nın

con günlerinin, muhayyel efsâneler ile, karıştırılmış olan hakikî tarihini, o zamanki arap ve ispanyol vesikalarına istinâden, ilk yazan M. J. Müller (*Die letzten Zeiten von Granada*)'dir (August Müller, *Der Islām*, II, 678'de, „arabın son âhı" efsânesine fazla bağlı kalır). Daha sonra M. Gaspar Remiro büyük bir itina ile hakikî vak'alar ile masal kabîlinden rivâyetleri birbirinden ayırmıştır; krş. *Documentos árabes de la corte Nazari de Granada* (*Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 1910); *últimos pactos y correspondencia íntima entre los Reyes Católicos y Boabdil sobre la entrega de Granada* (Granada, 1910) ve daha sonra neşrettiği *Revista del Centro de estudios históricos de Granada y de su reino* (Granada, 1911, 7—24)'da *Entrada de los Reyes Católicos en Granada al tempo de su rendición*; Brosselard (*JA*, 1876, I, 159—197); Eguilaz, (*Reseña histórica de la conquista del Reino de Granada por los reyes Católicos*, s. 74—78), Cezayir'de Tlemsen şehrinde Ebû Abdullah (Boabdil)'ın mezarını bulduğuna câhip olmuş ise de, o iltica etmiş bulunduğu Fas'ta ölmüştür. (C. F. SEYBOLD.)

EBÛ ABDULLAH. ABŪ 'ABD AL-LĀH AL-MUḤTASIB (?—911), kendisine al-Ṣīʿī de deniliyordu. Afrika'da Fâtımî hâkimiyetinin bânîsidir. Asıl ismi al-Ḥusayn b. Aḥmed b. Muḥammed idi; Yemen'de Ṣan'ā'da doğmuştur; al-Muḥtasib lakabının kendisine, Basra'da veya Irak'ın diğer yerlerinde çarşı müfettişi (*muḥtasib*) olması dolayısiyle verildiği söyleniyor. Sonraları ismāʿīlîler tarafından berberîler arasında dâiliğe intihap olundu. Bu sebeple Mekke'de bâzı berberî hacıları ile tanıştı; bunlar kendisini memleketlerine götürdüler. 280 (893)'de veya diğerlerine göre, 288 (901)'de Abū 'Abd Allāh, Kotâma kabîlesi arasında faâliyete başladı vo bunu öyle bir muvaffakiyetle başardı ki, hemen-hemen bütün kabîle onun idâresi altında ayaklandı ve az zamanda Aġlabîler [b. bk.] için tehlikeli bir vaziyet hâsıl oldu. Çok geçmeden, evvelce Abū 'Abd Allāh'ın yakında meydana çıkacağını haber vermiş olduğu mehdi 'Ubayd Allāh [b. bk.] Mağrib'de seyahatine başladı ise de, yakalandı ve Sicilmâsa'de hapsedildi. Bu esnâda Abū 'Abd Allāh, bir çok çarpışmalardan sonra, Aġlabîlerin hâkimiyetini yıkmağa ve 296 (909)'da onların makarrı olan Rakkāda [b. bk.]'yi sarmağa muvaffak oldu. Bundan sonra, Banī Rustem'in merkezi olan Tāhert'i ve Banī Midrār'ın hâkim oldukları Sicilmâsa'yi ele geçirdi. Burada mehdiyi hapisten kurtardı ve bu zat da 29 rebiü'âhır 297 (15 kânun II. 910) günü Rakkūda'ye girdi ve hemen kendisini kurtaran adama ve bunun kardeşi Abu 'l-'Abbās Muḥammed'e çok hürmet gösterdi ise de, az zaman sonra, hükümdar ile bu adamlar arasında itimatsızlık baş gösterdi ve mehdi bunların her ikisini de 298 (911)'de öldürtmekten çekinmedi.

Bibliyografya: İbn 'Aẓārī, *al-Bayān al-muġrib*, I, 118 v.dd., 294; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), VIII, 23 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *'Ibar* (*Hist. des Berb.*), II; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 10 v.dd.; de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, mukaddime, s. 258; Wüstenfeld, *Gesch. d. Fatimiden-Chalifen*; Fournel, *Les Berbers*, II. (M. TH. HOUTSMA.)

EBÛ ABDULLAH. ABŪ 'ABD AL-LĀH YA'ḲŪB B. DĀ'ŪD (?—802), arap müelliflerinin hem ilim ve irfanını, hem de yüksek ahlâk ve fazîletini sitâyişle anlattıkları bir vezir olup, 'Alī ahfadından Muḥammed ve İbrāhīm b. 'Abd Allāh isyan edince, bunlara iltihak eylemişti. Bundan dolayıdır ki, isyan bastırıldıktan sonra, halife al-Manṣūr Ya'ḳūb'u, kardeşi 'Alī ile berâber, hapsettirmiştir. Manṣūr'un oğlu ve halefi Muḥammed al-Mahdī tarafından hürriyeti iâde edilinceye kadar, hapiste kalmıştır. Ya'ḳūb, hakîmâne rey ve nasihatleri ile, Mahdī'nin takdir ve itimadını kazandığından, 163 (779/780)'te vezir nasbedildi; bundan sonra sarayda nufuzu gittikçe artarak, hudutsuz bir kudret sâhibi oldu. Fakat bu iyi ve gayretli vezir, nihâyet, iktidar mevkiine göz dikmiş olan hasımlarının hasetlerine kurban oldu. İdbarı muhtelif sebeplere atfedilir. Bâzılarına göre, halife, Ya'ḳūb'a 'Alī ahfadından birini gizlice ortadan kaldırmasını emretmiş; 'Alī ahfadına husûsî bir tevecc ühü olan vezir de onun kaçıp kurtulmasına göz yummuş ve keyfiyet bir câriye tarafından halifeye haber verilmiştir. Diğer bâzılarına göre ise, Ya'ḳūb halifenin şarap içmesini muaheze etmiş ve gözden düşmesinin sebebi de bu olmuştur. Hangi sebepten olursa-olsun, Ya'ḳūb 166 (782/783)'da hapse atıldı ve ancak bir çok yıllardan sonra, Yaḥyā b. Ḫālid al-Barmakī'nin şefaati ile, Hārūn al-Raşīd tarafından, serbest bırakıldı. Hārūn al-Raşīd ona istediği yerde ikamet etmek müsaadesini verdiği için, Ya'ḳūb Mekke'ye gitti. Bir zamanlar emsâlsiz bir nufuz ve kudret sâhibi iken, uzun müddet hapiste kalması yüzünden, kör olan vezir Mekke'de, çok geçmeden, öldü. İbn al-Ṭiḳṭaḳā (*al-Faḫrī*, nşr. Derenbourg, s. 250—255, 257.)'ya göre, 186 (802)'da ölmüştür.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 840; Ṭabarī, bk. fihrist; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), VI, 24 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 108 v.dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 477;

Muir, *The caliphate, its rise, decline, and fall* (3. tab.), s. 470 v.d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

EBÛ ALÎ. ABŪ 'ALĪ KALANDAR ŞARAF AL-DĪN PĀNĪPĀTĪ (?—1324), hind velîlerinden olup, Irak'tan Pānīnāt'a gelmiş ve 724 (1324)'te orada ölmüştür. Kendisinin daha 630 (1232)'da ölmüş bulunan meşhûr velîlerden Ḳuṭb al-Dīn Baḫtiyār Kākī [b. bk.] ile orada buluşmuş olduğu rivâyet edilir. Anlattıklarına göre, Abū 'Alī Pānīpāt'ta uzun bir ikametten sonra ilham-ı rabbanî ile, meşhûr sûfîlerden Şams al-Dīn Tabrīzī ve Calāl al-Dīn Rūmī'den feyz almak üzere, Anadolu'ya gitmiştir. Bu rivâyet de bir masaldan ibârettir. Fakat şurası da muhakkaktır ki, kendisi Hindistan'da Şaylı (veya Şāh) Şaraf Bū 'Alī Kalandar adı ile pek ziyâde tebcîl edilmiş olup, bir çok kerametleri rivâyet edilir. Mezarı da ziyâretgâhtır.

Bibliyografya: Garcin de Tassy, *L'islamisme d'après le Coran* (3. tab.), s. 391 v. dd.; *Proceedings As. Soc. Bengal*, 1870, s. 125; 1873, s. 97.

EBÛ ALÎ. ABŪ 'ALĪ AL-ḲĀLĪ. [Bk. AL-ḲĀLĪ.]

EBÛ ALÎ. ABŪ 'ALĪ MUḤAMMED B. İLYĀS (?—967), Kirman hâkimi olup, aslen sogdludur. Evvelâ haydutluk yaptıktan sonra, Büveyhîlerin ordusunda kumandanlık etmiş ve bilâhare Kirman eyâletinin müstakil hâkimi olmuştur. Bu eyâleti 30 sene idare etmiş ve bu sıfatla Abbâsî halifesi al-Muṭīʿ li'llāh'tan 348 (959)'de bir sancak ile bir hil'at almıştır. Felce uğrayınca, hayatından emin olmak için, büyük oğlu Alyasa'ʿ'ı kendi yerine geçirmiş ve sonra içine şüphe girmesi ile, oğlunu bir kaleye hapsettirmiştir. Alyasa', babasına nüzûl isâbet etmesinden istifâde ederek, kaleden kaçmış ve bir ordu ile gelip orasını muhasara etmiştir. Abū 'Alī tahtından feragat ederek, Buhârâ'ya çekilmiş ve orada Sâmânîlerden Manṣūr I. b. Nūḥ tarafından iyi karşılanmıştır. Ölünceye kadar onun yanında kalmış ve 356 (967)'da vefat etmiştir. Abū 'Alī, Manṣūr'a Büveyhîlerin memleketine taarruz etmek tavsiyesinde bulunmuştur. Ertesi sene Kirman eyâleti Büveyhîlerden 'Aẓud al-Davla tarafından zaptedilmiştir.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (ngr. Tornb.), VIII, 393, 426 v.dd., 432 v.dd.; Mīrḫond ve Ḫamd Allāh Mustavfī, Defrémery'nin *Hist. des Samanides*, s. 154, 261.

(CL. HUART.)

EBÛ ALÎ. ABŪ 'ALĪ B. MUḤTĀC. [Bk. AḤMED B. ABĪ BAKR MUḤAMMED.]

EBÛ ALÎ. ABŪ 'ALĪ B. SĪMCŪR (MUḤAMMED B. MUḤAMMED; ? —998), Kûhistan derebeyi olup, babası Abu 'l-Ḥasan [b. bk.]'ı Horasan vâliliğinde istihlâf etmiştir. Babasının sağlığında Herat vâlisi olmuştur. Babası ölünce, zilhicce 378 (mart-nisan 989)'de Sâmânîler ile, o zaman Belh vâlisi bulunan, Fā'iḳ'a karşı muvaffakiyetle tutunabilmiştir. Açıktan-açığa isyan etmeksizin, müstakil hükümdar gibi, sahneye atılmış ve kendisine şatafatlı unvanlar (bastırdığı sikkelerde görüldüğü gibi) vererek, ordusunun ihtiyaclarına sarfetmek vesilesiyle eyâletinin bütün vâridatına el koymuştur. Söylendiğine göre, Karahanlılardan Buġra Han Hārūn ile gizliden-gizliye anlaşmış ve Mâverâünnehr'i eline geçirmiş bulunan bu zat ile Sâmânî devletini paylaşmağı kararlaştırmıştır. Taksimde kendisine Amu-Derya boyunca olan arâzi kalacaktı. Buhârâ'nın zaptından (rebiülevvel 382 = mayıs 992) sonra, han, anlaşmayı nazar-ı itibara almaksızın, Abū 'Alī'ye kendi vâlisi imiş gibi muamele etmiştir. Abū 'Alī de Sâmânîlerden Nūḥ b. Manṣūr ile münâsebete girişmiş ve bu zattan bir çok vaadler koparmış ise de, Nūḥ b. Manṣūr, hiç bir yabancının yardımı olmaksızın, ahvâl ve şeraitten bilistifâde Belh'e dönebildiği için (14 cemâziyelâhır çarşamba = 17 ağustos), verdiği sözü tutmamıştır. O zaman Abū 'Alī eski hasmı Fā'iḳ'ın yardımı ile tutunmağa çalışmış; fakat Nūḥ b. Manṣūr her ikisini de, müttefikleri olan Gazneliler ile birlikte, bozguna uğratmıştır (15 ramazan salı 384 = 23 teşrin I. 994). Abū 'Alī, Āmul (bugünkü Cârcûy)'e gitmiş ve oradan da Ḫvārizm'e yollanmıştır. Hazārasb civarında Ḫvārizmşāh Abū 'Abd Allāh tarafından, hiyle ile, esir edilmiş ve Gürgenç emîri olan dostu Ma'mūn tarafından kurtarılmıştır. Yine bu zatın delâleti ile Buhara'ya dönmüştür. Evvelâ Nūḥ kendisine parlak bir kabûl göstermişse de, çok geçmeden onu hapse attırmış ve bilâhare (şâban 386 = ağustos — eylûl 996) düşmanı gazneli Sebuktigin'e teslim etmiştir. Rivâyete göre, Gardīz kalesinde, gâyet sefil bir mahbus hayatı yaşadıktan sonra, vefat etmiştir. Tabutu Kûhistan'dan Ḳūyin'e götürülmüştür (recep 388 = temmūz 998). Kendisinden dâima himâye görmüş olan bâzı din adamlarının ifâdesine göre, yalnız beyaz softan bir kefene sarılmış olan cesedinin, tabut açıldığı zaman hiç bozulmamış olduğu görülmüştür. Abū 'Alī'nin yerine, Kūhistan'da kardeşi Abu 'l-Ḳāsim 'Alī b. Muḥammed geçmiştir.

Bibliyografya: 'Utbī, *Tārīḫ Yamīnī*, Manīnī şerhi (Kahire, 1286), I, 171 v.d.; Gardīzī, *Zayn al-aḫbār*, Cambridge yazm. (King's College, nr. 213), var. 107 v.d. ve Oxford (Bodleiana, Ouseley, nr. 240), var.

133 v.d.; Bayhakī (nşr. Morley), s. 234 v.dd.; al-Bayyi' 'de kayıtlı, *Tārīḫ Nīsābūr*, Sam'ānī 'de, *Kitāb al-ansāb*, bk. *al-Sīmcūrī* (Barthold 'da zikri geçer, *Turkestan im Zeitalter des Mongoleneinfalls*, I, 60). (W. BARTHOLD.)

EBÛ ALİ. ABŪ 'ALĪ B. SĪNĀ. [Bk. IBN SĪNĀ.]

EBÛ AMR. ABŪ 'AMR (ZABBĀN) B. AL-'ALĀ' B. 'AMMĀR B. AL-URYĀN AL-MĀZİNİ (689—770), arap filolojisinin kurucularından biri olup, *Kur'an*'ın şer'an makbûl olan 7 kıraat tarzından birini te'sis etmiştir. Tahminen 70 (689)'te Mekke'de doğmuş ve Basra'da yaşamıştır. Burada al-Ḫalīl ve Sībavayh'in hocası 'Īsā b. 'Omar al-Ṯaḳafī ile münâsebatta bulunmuş ve al-Aşma'ī kendisine 10 yıl talebelik etmiştir. Şam'da vâli 'Abd al-Vahhāb'ı ziyâret ettikten sonra Basra'ya dönüş seyahatinde, takriben 154 (770)'te Küfa'de ölmüştür. Başlıca faâliyetini câhiliye devri manzûmelerini toplamağa hasretmiştir. Bu işi Ḫalaf al-Aḥmar ve diğer toplayıcılardan daha ihtimamla yapmıştır; bununla berâber o da — kendi itirafından da anladığımız üzere — en az al-A'şā'nın bir beytini bozmuştur (krş. *Muzhir*, II, 211, satır 10). Sonraları büyük bir hacim teşkil eden teliflerini, rivâyete göre, dinî endişeler ile, yakarak nefsini *Kur'an* tetkikine hasretmiştir. Câhiliye devrine âit filoloji çalışmalarından bugüne hiç bir şey kalmadığı hâlde *Kur'an* tetkikine âit olan eseri sonraki devirlerde çok istifâde edilen bir kaynak olmuştur. Farazdaḳ, bir beytinde (*Dīvān*, nr. 696), Abū 'Amr al-Māzinī'yi medheder.

Bibliyografya: al-Cāḥiz, *Bayān*, I, 21 v.dd., 123; İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ*, s. 126, 5; İbn al-Anbārī, s. 29—34; *Fihrist*, s. 28; İbn Ḫallikān (nrş. Wüstenf.), nr. 478; 'Omar b. Ḳāsim al-Naşşār al-Mişrī (takriben 900=1495), *al-Ḳaṭar al-mişrī fī ḫirā'at Abī 'Amr b. 'Alā' al-Baṣrī* (Ḥafş b. 'Omar, ölm. 246 = 860 ve Şāliḥ b. Ziyād, ölm. 261 = 874 an'anesine göre), Berlin yazm., nr. 639; Flügel, *Die grammatischen Schulen*, s. 32—34; Nöldeke, *Gesch. d. Qorâns*, s. 290, Goldziher, *Abh. zur arab. Philologie*, I, 138; Brockelmann, *GAL*, I, 99; *Suppl.* I, 158. (BROCKELMANN.)

EBÛ ARİŞ. ABŪ 'ARĪŞ, Ḥudayda'ye tâbi Abū 'Arīş ismini taşıyan bir kazanın merkezi olup, denizden 6 saat içeridedir. 1834'te Abū 'Arīş'in nüfusu 7.000 — 8.000 kişi idi ve bunlar arasında baniyanlı ve hadramutlu tâcirler de vardı. O havâlinin Cizān (eski Cayşān) adındaki sâhil şehrinin, uzun zamandan beri, Ḥudayda'ye nazaran hiç bir ehemmiyeti kalmamıştır.

Abū 'Arīş, vaktiyle, Yemen hükümdarlarına tâbi idi, fakat XVIII. asırda şerif Aḥmed namında biri, orada müstakilen hüküm sürmeğe başladı. 1871 harekâtını müteâkip, Abū 'Arīş ismen türk toprağı oldu ve Lausanne muahedesine (1923) kadar bu tâbiiyeti muhafaza etti.

Bibliyografya: Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, s. 266 v. dd.; Tamisier, *Voyage en Arabie*, I, 374 v.dd.; Ritter, *Erdkunde*, XII, 1016 v.dd.

EBÛ ATÂ. ABŪ 'AṬĀ' AFLAḤ (MARZŪḳ) B. YASĀR AL-SİNDİ, arap şâirlerindendir. Sindî nisbesi babasının menşe'i Sind olduğundandır. Kendisi Küfe'de doğmuştur. Banī Asad mevâlisinden idi. İnkıraz hâlinde bulunan Emevî sülâlesi lehine hem kalemi, hem de kılıcı ile mücâdele etmiş, onlar hakkında medhiyeler ve hasımları için de hicviyeler yazmıştır. Fakat Abbâsîler hilâfete geçince, yine medhiyeler ile yeni hükümdarların lûtuf ve teveccühlerini kazanmağa yeltendiği de muhakkaktır. Saffāḥ öyle medh ve senalardan kolayca müteessir olur mizaçta bulunmadığı gibi, Manşūr devri de, onu gizlenmeğe mecbur etti ve şâir ancak onun ölümünden (158 = 774) sonra meydana çıkabildi ve galibâ çok geçmeden kendisi de öldü; ölüm tarihi, kat'î olarak, belli değildir. Abū 'Aṭā' iyi bir şâir olarak tanınır. İbn Hubayra [b. bk.] hakkındaki mersiyesi bilhassa meşhûrdur. Arapçayı fena telâffuz ettiği, hattâ kekelediği için yazdığı şiirleri başkalarına inşad ettirirdi.

Bibliyografya: İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r* (nşr. de Goeje), s. 482—484; *Aġānī*, XVI, 81—87; *Ḥamāsa*, I, 372 v.d.; *Ḥizānat al-adab*, IV, 170; Brockelmann, *GAL*, I, 63; *Suppl.* I, 98. (A. SCHAADE.)

EBÛ AVN. ABŪ 'AVN 'ABD AL-MALİK B. YAZİD AL-ḤORĀSĀNİ, Abbâsî kumandanlarından biridir. Horasan'da 25 ramazan 129 (9 haziran 747)'da çıkan isyan üzerine Abū 'Avn Emevîlere karşı yapılan bir çok muharebelere iştirâk etmiş ve evvelâ Abbâsîlerin serdarı Ḳaḥṭaba b. Şabīb'in yanında bulunduktan sonra onun tarafından Şahrazūr'a gönderilerek, orada, Mālik b. Ṭarīf'in yardımı ile, 20 zilhicce 131 (10 ağustos 749)'de 'Oṯmān b. Sufyān'ı mağlûp eylemiştir. Musul civarında bulunduğu sırada, Emevî halifesi Marvān II. ona karşı yürümüştür. Abū 'Avn 'Abd Allāh b. 'Alī'nin kumandası altında büyük Zāb muharebesine (11 cemaziyelâhır 132 = 25 kânun II. 750), Marvān'ın tâkibine ve Şam'ın fethine iştirâk etmiştir. 'Abd Allāh b. 'Alī, Filistin'de kaldığı sırada, Şāliḥ b. 'Alī ile Abū 'Avn'ı, diğerleri ile birlikte, Marvān'ı tâkip etmek üzere Mısır'a kadar göndermiştir. Orada yeni bir

mağlûbiyete uğrayan halife, aynı sene içinde, gizlendiği mahalde bulunmuş ve katledilmiştir. Abū 'Avn Mısır'da muvakkaten vâli sıfatı ile bulunmuştur. 159 (775/776)'da al-Mahdī tarafından Horasan vâliliğine nasbolunmuş, fakat ertesi sene azledilmiştir.

Bibliyografya: Ṭabarī, bk. fihrist; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), V, 276 v. dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 699 v. dd.; Muir, *The caliphate, its rise, decline, and fall*, 3. tab., s. 430 v. dd.; Wellhausen, *Das arab. Reich und sein Sturz*, s. 341 v. dd.

(K. ZETTERSTÉEN.)

EBÛ BEKİR. ABŪ BAKR 'ABD ALLĀH (571—634), hulefa-i râşidinin ilkidir; muhtelif mânalar ile izah edilen 'Atīḳ lakabını taşır. „Deve yavrusunun babası" mânasına gelen ve düşmanları tarafından, tezyif maksadı ile, Abū Faṣīl („sütten kesilmiş dananın babası") şekline çevrilmiş olan, Abū Bakr lakabının kendisine niçin verildiği anlaşılmıyor. Abū Ḳuḥāfa de tesmiye olunan babası 'Oṯmān ve anası Umm al-Ḫayr Salmā bint Ṣaḫr, her ikisi de mekkeli Ka'b b. Sa'd b. Taym b. Murra âilesine mensup idiler; umûmiyetle söylendiğine göre Abū Bakr Peygamberden 3 yaş küçüktü. Mekke'de hâli vakti yerinde bir tüccar olarak yaşıyordu ve mevsûk olmayan bir habere göre (İbn Ḥacar, *İṣāba*, II, 828), daha Muḥammed'e nübüvvet gelmeden evvel, Abū Bakr onunla dost olmuştu. Peygamberin en eski sahabelerindendir; fakat bâzılarının onun islâmı ilk kabûl eden erkek olduğu hakkındaki iddiaları şüphe ile karşılanmak icap eder. Yeni kurulan cemaat içinde Abū Bakr, çok geçmeden, mühim bir mevki aldı; bunda sâdece onun Peygamber ile sıkı dostluğu değil, aynı zamanda, kendisini islâmiyetin başlangıcında en muhterem bir zat hâline getiren şahsî meziyetleri de âmil olmuştur. Kendisini başkalarından ayırd eden, hassaten onun Peygamberin risâlet için Allah tarafından intihap edilmiş bulunmasına sarsılmaz, tam ve samimî imanı idi; Abū Bakr bu imanla Peygamberin her sözünü mutlak bir hakikat olarak kabûl ediyordu. Başkalarının şüphe ettikleri hâllerde, meselâ Peygamberin miracı anlatması üzerine veya Ḥudaybiya musalâhasında olduğu gibi, Peygamberin tavur ve hareketi hakkında ne hüküm vereceklerini bilmedikleri anlarda dahi, Abū Bakr her hangi bir kötü düşünceye kapılmaktan uzak kalmıştır. Hassas kalpli idi. *Kur'an* tilâvet edilirken göz yaşları dökerdi; bu ise, bir çok kimselerin, bilhassa kadınların üzerinde büyük bir te'sir icra ederdi; kızının anlattığına göre, Peygambere hicretinde refakat edeceğini haber alınca, sevincinden ağlamıştı. Bundan başka sâde ve mert bir karaktere sâhipti. Bir çok defalar tedbirli itirazlarla Peygamberin ihtiyatsızca hareket etmesine mâni olmuştur. Bilhassa Peygambarin ahlâkî telkinatına karşı son derece hassas davranırdı; meselâ bir çok köleleri, fidye vererek, azad etmesi bunu gösterir. Ona göre yeni dinin uğrunda yapılmayacak fedakârlık yoktu.

Bunun içindir ki, Medine'ye giderken, 40.000 dirhem kadar takdir edilen servetinden ancak 5.000 dirhemini yanına alarak üst tarafını bırakıvermiştir. Abū Bakr en tehlikeli anlarda bile Habeşistan'a kaçmamış olan bir, kaç sahabeden biridir. Yalnız bir defa, hâşimîlerin Mekke câmiasından ihracı esnâsında, rivâyete göre, cesâretini kaybetti. Bu yüzden Mekke'yi terketti, fakat çok geçmeden, nufuz sâhibi bir mekkelinin himâyesi altında, şehre döndü ve o andan itibâren, hâmisi kendisini müşkül mevkide bırakmış olmasına rağmen, orada kaldı. Abū Bakr, Peygamberin Medine'ye hicretinde ona refakat etmesinin mükâfatı olarak, *Kur'an*'da „ikilerin ikincisi" (*ṯānī al-iṯnayn*) vasfı ile zikredilmiştir. Medine'ye hicretinde kendisine, oğlu 'Abd al-Raḥmān müstesnâ, bütün âilesi refakat etti; gariptir ki, bu 'Abd al-Raḥmān müşrik kalmış ve Badr'de mü'minlere karşı döğüşmüştür. Fakat sonunda o da islâmiyeti kabûl ile Medine'ye hicret etti. Servetinin bakiyesi ile islâmiyet dâvasına müzaharette devam eden Abū Bakr, Medine'nin, al-Sunḥ varoşunda kendisine mütevâzi bir ev yaptı. Peygamber ile Abū Bakr arasındaki râbıta, hicretten az sonra, Peygamberin Abū Bakr'in kızı 'Ā'işa ile evlenmesi üzerine bir kat daha kuvvetlendi. Muḥammed'in hususî bir sevgi ile bağlandığı zevcesi bu 'Ā'işe olmuştur; Abū Bakr hemen dâimâ Peygamberin yanında bulunur, ona bütün seferlerinde refakat ederdi. Kendisi pek de cenk adamı olmamakla berâber, en tehlikeli anlarda bile, Peygamberi terketmemiştir. Mamafih pek nâdir hâllerde, bizzat ordunun başına geçtiği de olmuş ve hattâ Tabūk gazvesinde ona sancak tevdi edilmiştir. Buna mukabil Peygamber onu hicretin 9. (631) yılında hacc kafilesinin başında Mekke'ye gönderdi. Bu sırada müşriklere muahedenin feshini bildiren beyannâmeyi de, rivâyetlere rağmen, 'Alī'nin değil, Abū Bakr'in okumuş olması muhtemeldir. Peygamber hastalanınca, imamlık vazifesi Abū Bakr'e düştü. Bu keyfiyet, Peygamberin ölümünden sonra (8 haziran 632) 'Omar ve dostlarının cemaatin reisliğine Abū Bakr'i seçmesinde ve tehditkâr bir hâl almak üzere bulunan tefrikanın böylece önüne geçilmesinde âmil oldu. Mamafih böyle bir düşünce mevzuubahs olmasa bile, bu inti-

hap, yapılabilecek en isabetli intihaptı. Abū Bakr hiç bir surette yeni fikirler ve prensipleri temsil etmiyordu; mutlak bir şekilde Peygamberin fikirlerine sâdık kalıyor ve onun emir veya irşadlarından hârice çıkmıyordu. Böylece Abū Bakr de, mütekabil antipatilerine rağmen, Peygamberin etrafında toplanmış bulunan yüksek meziyetli kimseleri bir arada tutabildi ve bu birliği islâm cemaatinin menfaatine kullandı. Bid'atlerden çekinen, sâde fakat sağlam, kuvvetli mizacı ile âdetâ Peygamberin ikinci bir nüshası oldu; genç cemaatte en müşkil ve tehlikeli anlarda rehberlik etti. Ölümünde, islâm cemaati o kadar kuvvetli ve mütesânit idi ki, şedit tabiatlı ve yüksek kabiliyetli 'Omar 'in hâkimiyetine sağlam bir mesned olabildi. Peygamberin emirlerini harfi harfine yerine getirmek hususundaki gayretine misâl olarak, aşağıdaki vak'a gösterilebilir: Abū Bakr, Peygamberin ölümünden hemen sonra, Arabistan 'da vaziyetin tehditkâr olmasına rağmen, genç Usāma 'yi bir ordunun başında, Ürdün 'ün şarkındaki memlekete karşı göndermişti. Bu sırada mücâvir kabîleler Medine 'nin siyasî merkeziyet sistemine karşı ayaklanmağa başladılar. Abū Bakr zekât vermekten kaçınanların bu hareketlerini Peygamberin emirlerine isyan telâkki ederek, onlara şiddet gösterdi. Usāma 'nin ordusu dönünce, Ẕu 'l-Ḳaṣṣa üzerine yürüdü ve, âkıl'âne bir intihapla, kuvvetlerin idâresini büyük kumandan Ḫālid b. Walīd 'e devretti. Bu kumandan, esedîleri ve fezârîleri al-Buzāḫa yanında mağlûp etti, tamîmîleri itaat altına aldı ve nihâyet 'Aḳrabā' yanında Ḥadîḳat al-Mawt 'te, kanlı bir muharebeden sonra, Banī Ḥanīfa kabîlesini inkiyat ettirdi ki, buna Peygamber bile muvaffak olamamıştı.

Abū Bakr 'in askerî muvaffakiyetleri, diğer kumandanlarına, Baḥrayn ve 'Omān 'daki kıyamları bastırmak imkânlarını verdi ve nihâyet Yemen ve Hadramavt yeniden 'İkrima ve al-Muhācir tarafından Medine 'nin hâkimiyeti altına alındı. Harekâtında Peygamberi nümûne ittihaz eden Abū Bakr mağlûplara tatlılıkla muâmele ediyor ve bu suretle memlekette sulhün teessüsüne çalışıyordu; Peygamberin ölümü hakkında hezeyanlar söylemiş olan bâzı kadınlara yaptırdığı neviden işkenceler, veya al-Fuḏā'a 'nın ateşte yakılması gibi cezaları nâdiren tatbik etmiştir. Arabistan 'ın bir yıldan az zaman içinde itaat altına alınmasından sonra, şahsen pek az muharip olan Abū Bakr, çok geçmeden cihan tarihinin seyrini değiştirecek mâhiyette bir teşebbüse girişti; Ḫālid 'i ve tecrübe sâhibi diğer kumandanları İran 'a ve Bizans imparatorluğuna karşı fütuhata gönderdi. Kat'îyetle kabûl edilebilir ki, Abū Bakr 'in maiyetinde bulunan bâzı enerjik adamlar, zengin ganimetler vâdeden fütuhat sâyesinde dâhilî kargaşalıklara nihâyet vermek veya araplara pratik bir şekilde islâm vahdetini tâlim etmek maksadiyle, bu fikri ileri sürmüşlerdir. Abū Bakr, vicdanı müsterih olarak, buna rıza gösterebilirdi; zira hayatının son senelerinde Peygamberin Arabistan 'ın bizanslılara tâbi mıntakalarına karşı yaptığı mükerrer seferleri, Abū Bakr, yeni dinin yapması icap eden âlemşumûl vazifeye işâret gibi tefsir edebilirdi. Kısa süren hilâfeti esnâsında, iki harp sahnesinde arap ordularının ilk büyük zaferlerini görmek saadetini tattı: İran 'da al-Ḥīra 'nın zaptı (mayıs veya haziran 633) ve Filistin 'de Aǧnādayn muharebesi (temmūz 634). Bu son zaferden az sonra, hicretin 13. yılında, 22 cemaziyelahırda (23 ağustos 634) öldü ve Peygamberin yanına gömüldü. Her hâlde kendisini şehit mertebesine yükseltmek için olacak ki, onun, bir sene evvel yediği zehirli bir yemeğin te'siri ile öldüğü söylenir. Fakat daha az efsanevî bir rivâyet daha vardır ki, buna göre, Abū Bakr soğuk bir günde yıkandığı için hastalanıp ölmüştür. Bu son rivâyet de itimada şâyân görülmüyor; zirâ Abū Bakr 'in öldüğü mevsim düşünülürse, tenâkuz meydana çıkar.

Büyük bir kısmı harpler içinde geçen hilâfeti esnâsında idâre ve teşkilât hususunda büyük bir faâliyet görülmez. Kaydedilmesi icap eden mühim bir hâdise de, Abū Bakr 'in *Kur'an* 'ın ilk nushasını tedvin işine — Peygamberin sarih bir müsaadesi olmadığı için böyle bir işi meydana getirmek hususunda tereddüt etmekle berâber — girişmiş olmasıdır. Mamafih bu işte hissesi belki pek azdı; zirâ başka rivâyetlere göre, *Kur'an* 'ı tedvin fikri ilk defa 'Omar 'den çıkmıştır. Abū Bakr ganimetin taksiminde *Kur'an* 'ın hükümlerine göre hareket ederdi. Bilhassa bu hususta bütün mü'minlerin müsâvatı esasına riâyet ederdi. Abū Bakr halife olduktan sonra da, tıpkı eskisi gibi yaşamakta devam etmiştir. İlk zamanlar al-Sunḥ 'taki evinde, sonraları yolun uzunluğu kendisini rahatsız etmeğe başlayınca, şehir içinde otururdu. Rivâyetlerde sâdeliği ve devlet hesabına zenginleşmekten duyduğu nefret hakkında bir çok fıkralar vardır. Yine bu rivâyetlerde eşkâline dâir tam mâlûmat bulunur: uçuk benizli, sırtı hafifçe kanbur, elbiseleri bol, yüzü ince, alnı yüksek ve gözleri çukur idi; saçlarına zamanından evvel ak düşmüş, sakalı kınalı, elleri zayıf ve damarlı idi. Karakterini, ona atfedilen, muhtelif vesileler ile söylenmiş nutuklar ifâde eder (bk. İbn Hişām, nşr. Wüstenfeld, I, 1017; Ṭabarī, I, 1845 v.d.; Mubarrad, *Kāmil*, s. 5 v.d.).

Bibliyografya: *Ḳur'ān*, IX, I, 40; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), I, 245 v.d.; 692,

919 v.d.; İbn Sa'd, III², 115—152, 202, 208; Ṭabarî, I, 1165 v.d.; 1496, 1827, 1886, 1890, 2127 v.d.; İbn Ḥacar, *İṣāba*, II, 828—835, 839; Navavî (nşr. Wüstenfeld), 656—669; Balāẕorî (nşr. de Goeje), s. 96, 98, 102, 450; Mas'ûdî, *Murûc* (Paris), IV, 173—190; Nöldeke, *Gesch. des Qorâns*, 190—203; ayn. mil., *ZDMG*, LII, 19 v.d.; Sachau, *SBPr. Ak. W.* (1903), I, 16—37. (F. BUHL.)

EBÛ BEKİR. ABŪ BAKR B. 'ABD ALLĀH. [Bk. İBN ABİ 'L-DUNYĀ.]

EBÛ BEKİR. ABŪ BAKR B. AḤMED. [Bk. İBN ḲĀḍÎ ŞUHBA.]

EBÛ BEKİR. ABŪ BAKR AL-AḤMED B. 'ALÎ B. ŞĀBİT. [Bk. AL-ḪAṬÎB AL-BAĠDĀDÎ.]

EBÛ BEKİR. ABŪ BAKR B. 'ALÎ. [Bk. İBN ḤİCCA.]

EBÛ BEKİR. ABŪ BAKR AL-BAYṬĀR. [Bk. İBN AL-MUNẔİR.]

EBÛ BEKİR. ABŪ BAKR AL-ḪᵛĀRİZMÎ. [Bk. AL-ḪᵛĀRİZMÎ.]

EBÛ BEKİR. ABŪ BAKR B. SA'D B. ZENGÎ (?—1260), Salġurî hânedanından olup, Fars atabegidir. Babasının Sultan Muḥammed Ḫᵛārizmşāh ile 623 (1226)'te akdeylemiş olduğu sulhun şartlarını kabûl etmek istememiş, Şiraz'dan döndüğü zaman babasına bir pusu kurmuş ve hattâ, yaralamaksızın, ona kılıçla vurmuştur. Babası ise sopa ile mukabele ederek, oğlunu yere sermiş ve İṣṭaḫr kalesinde hapsettirmiştir. Aynı sene atabeg Sa'd vefat edince (21 cemâziyelevvel 1623 = 20 mayıs 1226), hapisten çıkan Ebû Bekr Fars eyâletini refaha kavuşturdu ve buraya İran körfezindeki adalar ile Arabistan sâhilinden, Ḳaṭîf ve Baḥrayn gibi, bâzı arâzi ilhak etti. Hattâ bâzı Hind şehirlerinde metbû olarak tanındı. Şiraz'da yıkılmak tehlikesi gösteren binaları tâmir ve bunlara bir hastahâne ilâve etti. Moğulların yaklaşması üzerine, elçi olarak, biraderi Tehemten'i Oktay'ın nezdine gönderdi. Oktay, senevî 30.000 altın vergi mukabilinde, babadan kalma ülkeleri, *ḳutluġ ḫān* unvanı ile, onun elinde bıraktı. 5 cemaziyelâhır 658 (18 mayıs 1260)'de vefat etti. Etrafına dervişleri ve sufîleri toplamağı severdi. Bu meyanda, kendisine *Gulistân*'ın mukaddemesinde güzel beyitler tahsis eylemiş olan şâir Sa'dî'nin hâmisi olmuştur.

Bibliyografya: Mîrḫond, *Raw̱ẕat al-ṣafā* (W. Morley, *Hist. of the Atabeks*, s. 32—38); İbn al-Aṣîr (nşr. Tornb.), XII, 206—208; Defrémery, *Gulistan ou le Parterre de roses*, s. 6, not. (CL. HUART.)

EBÛ BEKRE. ABŪ BAKRA (?—671), Peygamberin azadlılarından olup, islâmiyeti kabûl ettikten sonra kendisine bu isim verilmiştir. Ebû Bakra, evvelâ Ṭā'if'te esir olarak yaşamış, sonra, 8 (630) yılında Peygamber şehri muhasara ederken ṣaḳîflerin bütün esirlerini kendi ordugâhına geçmeğe teşvik edince, bu dâveti kabûl ettiğinden azad edilmişti. Kaleden oluğa (*bakra*) tutuna tutuna aşağıya indiği için, kendisine Ebû Bakra lakabı verilmiştir. Asıl ismi Nufay' b. al-Ḥāriṯ (Masrūḥ)'tir; pederinden ziyâde mâlûm olan annesi, Sumayya adında iranlı bir câriye olup, tesâdüfen Ṭā'if'e gelmiş ve orada 3 erkek çocuk doğurmuştur. Bunlardan Ziyâd b. Abîhî [b. bk.] en mârûfudur. Sonraları Ebû Bakra Basra'da yaşamış ve al-Muġîra b. Şu'ba [b. bk.] aleyhindeki isnadatı kardeşi Ziyâd te'yid etmediği için, 'Omar onu kamçı ile döğmüştür. Hazret-i 'Alî ile 'Â'işa arasındaki muharebede bîtaraf kalmıştır. 51/52 (671/672)'de ölmüş ve bir riâvyete göre 40 evlât bırakmıştır. Ahfâdından en mârûfu Ḳāżî Bakkār b. Ḳutayba (bu hususta krş. İbn Ḫallikān, nşr. Wüstenf., nr. 115), künyesi tesâdüfen yine Ebû Bakra olan bu zat 182 (798)'de doğmuş ve 270 (884)'te ölmüştür.

Bibliyografya: İbn Ḳutayba (nşr. Wüstenf.), s. 147; İbn al-Aṣîr, *Usd al-ġāba*, V, 151; Ṭabarî, I, 2529 v. dd.; Balāẕorî (nşr. de Goeje), s. 343 v. dd..

(M. TH. HOUTSMA.)

EBÛ BERÂKIŞ. ABŪ BARĀḲİŞ, serçeye (Ḳazvînî'ye göre leyleğe) benzeyen ve 'iżâh denilen fundalıkta yaşıyan efsânevî bir kuştur. Bu kuşa, umûmiyetle, mütemâdiyen tüylerinin rengini değiştirmek hassası isnad olunur. Asıl rengi koyu sincabîdir („siyah ile beyaz arasında", İbn Ḫālavayh, *Lisān al-'arab*); tüylerinin ucları, bilâkis, boz, ortası kırmızı ve aşağı tarafları siyah olup, kuş bütün tüylerini kabarttığı zaman, muhtelif renkler gösterir. Bukalemun gibi, bu kuşun adı da, dâimâ değişen, dönek tabiatlı insanlar hakkında darb-ı mesel olarak kullanılır.

Bibliyografya: Damîrî, I, 202; Ḳazvînî (nşr. Wüstenf.), I, 406; Freytag, *Proverb. Arab.*, I, 409. (HELL.)

EBÛ BEYHES. ABŪ BAYHAS AL-HAYṢAM B. CĀBİR (?—713), Banî Sa'd b. Żubay'a'dan bir hâricî olup, Ḥaccâc'ın hâricîleri tenkilinde canını kurtarmak için Medine'ye kaçmış ise de, vâli 'Oṯmān b. Ḥayyān tarafından yakalanarak, işkence ile öldürülmüştür (94=713). İctihad sâhibi olarak büyük bir mevkii bulunduğu, hâricîlerden bir fırkanın onun adına izâfeten, Bayhasîya diye anılmasından anlaşılıyor. Bu fırka hâricîlerin en mufrit fırkası olan azrakîler ile en mutedilleri bulunan suferî ve ibāżîler arasında yer almaktadır. Bayhasîler kendileri gibi düşünmeyen müslümanların kâfir olacakları kanaatinde bulundukları hâlde

onlar ile yaşamağa, sihriyet te'sis etmeğe, onların mirasçıları olmağa cevaz verirlerdi. Kendi aralarında da fikir birliği bulunmadığı cihette bir çok şûbelere ayrılmışlardı.

Bibliyografya: Şahrastānī (nşr. Cureton), s. 93 (Haarbrücker, I, 139; II, 405); Mubarrad, *Kāmil*, s. 604, 615; *Anonyme Arab. Chronik* (nşr. Ahlwardt), s. 83; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), V, 230. (M. TH. HOUTSMA.)

EBÛ BİLÂL. ABŪ BİLĀL. [Bk. MİRDĀS B. UDAYYA.]

EBÛ BÜRDE. ABŪ BURDA. [Bk. AL-AŞ'ARĪ.]

EBÛ CÂFER. ABŪ CA'FAR USTĀẒ HORMŪZ (?—1015), evvelâ, Büveyhîlerden Şaraf al-Davla'nin 'Omān'da nâibi idi, fakat sonradan Şamşām al-Davla'ye bi'at etti. Bu yüzden Şaraf al-Davla, Abū Ca'far üzerine asker gönderdi ve Abū Ca'far esir edildi (374 = 984). Şaraf al-Davla'nin vefatından sonra (379 = 989) Şamşām al-Davla tarafından Kirman eyâleti vâliliğine tâyin edilen Abū Ca'far, onun 388 (998)'de katlinden sonra da, Kirman'da daylem askerinin kumandanlığını muhafaza etti. Sonra Büveyhîlerden Bahā' al-Davla'nin hizmetine geçti, fakat çok geçmeden, ihtiyarlığından dolayı, çekilmeğe mecbur oldu ve 406 (1015)'da 105 yaşında vefat etti. Oğlu Ḥasan da, Büveyhîler devrinde kumandanlık etmiştir (krş. ḤASAN B. USTĀẒ HORMŪZ.)

Bibliyografya: İbn al-Aşīr (nşr. Tornb.), IX, 28 v.dd. (M. TH. HOUTSMA.)

EBÛ CEHİL. ABŪ CAHL, asıl adı Abu 'l-Ḥakam 'Amr b. Hişām b. al-Muġīra olup, kendisine, anasına nisbetle, İbn al-Ḥanẓalīya de denir; mekkelidir ve Ḳurayş'in meşhûr Maḫzūm âilesine mensuptur. Bir rivâyete göre, Peygamber ile hemen aynı yaşta idi. Ona dâir rivâyetlerin tarihî kıymeti pek azdır. Her hâlde aşikâr olan bir cihet varsa, o da Mekke eşrafı arasında Peygamberin en şiddetli muhaliflerinden biri oluşudur. Peygamber aleyhindeki bütün müzakerelere karışırdı. Söylendiğine göre müslümanların kendini müdafaadan âciz olanlarına kötü muamele etmiş, hattâ bir de kadın öldürmüştür; Peygambere her fırsatta dil uzatmış, fakat, mûcize eseri olarak, ona el kaldıramamıştır. Bâzı müfessirler bu keyfiyeti, *Kur'an*'ın XCVI. sûrenin 6. âyeti ile münasebetdar görürler ki, doğru değildir. Yine *Kur'an*'ın XVII, 67 ve XLIV, 43 sûre ve âyetleri de Abū Cahl'in, Peygamber tarafından tasvir edilen, cehennem ile alay etmesi üzerine nâzil olmuştur, derler. Hâşimiler aleyhine olan takibatın kaldırılması, onun rızası hilâfına olmuştur. Ebû Cehil, hicretten az evvel Kureyşîlerin toplantısında, Peygamberi öldürmek üzere Mekke'nin her âilesinden bir kişinin seçilmesini teklif etmişti. O, Peygamber ile mekkeliler arasında muhasamat başlayınca, Ḥamza'nın kumandası altındaki bir ordu ile karşılaşmış ise de, muharebe olmamıştır. Mamafih sırf muharebe sevmesi yüzünden Bedr gazvesine iştirâk etmiş olduğu söylenir. Bu vesile ile 'Otba b. Rabī'a onu *„muṣaffiristih"* sözü ile tezyif etmiştir. Muharebeden evvel „akrabalık tanımayan adam kahrolsun" diye beddua etmesi, rivâyete göre, kendi helâkine sebep olmuştur. Ebû Cehil muharebede Mu'āẕ b. 'Amr b. al-Camūḥ ve Mu'avviẕ b. 'Afrā' tarafından öldürülmüştür. Peygamber, Ebû Cehil'in cesedini gördüğü zaman, „ümmetinin firavunu" dediği rivâyet edilir. An'anenin tarafgirâne bir surette tasvir ettiği Ebû Cehil, diğer cihetten, Mekke'de kendisi için söylenilen mersiyelerde „hiç bir zaman kabalık ve cimrilik etmemiş, asîl ruhlu Mekke büyüğü" diye anılmıştır.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenf.), s. 167, 184 v.d., 187, 190, 232, 239 v.d. 319, 325, 329, 419, 437 v.d., 441 v. dd. 521, 529; İbn Sa'd, III^b, 55; VIII, 193; Ṭabarī, I, 1175, 1187, 1190, 1198, 1204, 1231, 1240, 1264 v.d., 1290, 1307, 1313 v. dd., 1322, 1329 v.d.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 27; Navavī (nşr. Wüstenf.), s. 686; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammed*, II, 115. (F. BUHL.)

EBÛ DAMDAM. ABŪ ŻAMŻAM, bir menkıbe mecmuasının X. asırdan beri zikredilen kahramanıdır. Kendisine ahmakça sözler ve bilhassa fıkhî meselelere dâir gülünç fetvalar isnat edilir. Daha sonraları bu gibi fıkraların kahramanı Karakuş olmuştur. Abū Żamżam'ın Peygamber zamanında veya daha evvel yaşamış olan ve Allah yoluna çalışanlara zekât yerine şöhretini tasadduk eden zâhid olduğu söylenebilir. Zirâ halkın saygı ve ihtiramından kaçmak istemesi onlara karşı ahmakça hareketlerde bulunmasını icap ettirmiştir. Aynı ismi taşıyan ve eski şiire dâir bilgisi ile meşhûr olan diğer bir şahıs daha varsa da bunun Abū Żamżam olması mümkün değildir.

Bibliyografya: İbn Ḳutayba, *Kitāb adab al-kātib* (nşr. Grünert), s. 32; ayn. mll., *Kitāb al-şi'r* (nşr. de Goeje), s. 3 v.d.; *Fihrist*, s. 313; İbn 'Abd Rabbihi, *'Iḳd* (Kahire, 1302), III, 445; İbn al-Aşīr, *Usd al-ġāba*, V, 232; İbn Ḥacar, *İṣāba*, IV, 204; M. Hartmann, *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*, V; Horovitz, *Spuren griechischer Mimen*, s. 31, not. (J. HOROVITZ.)

EBÛ DÂVÛD. ABŪ DĀVŪD SULAYMĀN B. AL-AŞ'AŞ AL-AZDĪ AL-SİCİSTĀNĪ (817—888), 202 (817)'de doğmuş ve gençliğinde hadis tahsil etmek üzere, uzun seyahatlere çık-

mıştır. Bagdad'da İmâm Aḥmed b. Ḥanbal'den ders almıştır. Nihâyet Basra'da yerleşerek orada 275 (888)'de vefat etmiştir.

Abû Dâvûd'un başlıca eseri, *Kitâb al-sunan* adı ile tanınmış bir hadis mecmuasıdır. Aynı ismi taşıyan diğer bütün kitaplar gibi, Abû Dâvûd'un eseri de, *Câmi'* diye tanınan hadis mecmualarından şu cihetten farklıdır ki, müellif tarihe, ahlâka veya akaide âit hadisleri eserine idhal etmemiştir. Bu eserde, esas itibariyle, yalnız ahkâma müteallik hadisler mevcuttur. Muhteviyatı daha ziyâde fıkha taallûk etmektedir. Diğer hususlarda da Abû Dâvûd'un *Kitâb al-sunan*'i meselâ her iki *Ṣaḥîḥ* gibi eski hadis mecmualarından ayrılmaktadır. Bu kitapta, râvilerin tenkidinde daha az müşkülpesent davranılmaktadır. Abû Dâvûd nazarında, her râvi, muaheze edilmeğe müstahak olduğu kat'î surette isbat edilmedikçe, itimada şâyândır. Bundan başka Abû Dâvûd, ekseriyâ, kaydettiği hadislere verilecek kıymetin derecesi hakkında, kendi şahsî mülâhazalarını da ilâve eder. Bu kısa kayıtlar, sonraları müstakil bir usûle varmak üzere inkişaf etmiş olan hadis tenkidinin ilk misâlleri sayılabilir. Abû Dâvûd, bir risâle ile, *Sunan*'i Mekke ve Medine âilelerine bizzat tavsiye etmiş ve kendi görüşünü anlatarak, eserinin fâidelerini belirtmiş ve kullandığı tenkid usûlünü göstermiştir. Eser pek çabuk büyük bir muvaffakiyet kazanmıştır. Hattâ IV. asırda onun hayranları kitaba „dünyanın hârikası", „islâmın mesnedi" adını bile vermişlerdi. Her ne kadar bu kitap, sonradan islâmın hadis mudevvenatını teşkil eden 6 esastan biri olarak kabûl edilmiş ise de, Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'i ile Muslim'in *Ṣaḥîḥ*'i kadar bir itibar ve saygı kazanamamıştır. Kitap, şarkta muhtelif zamanlarda basılmıştır (Kahire, 1280; Zarḳânî tarafından Mâlik'in *Muvaṭṭa'*'ına yazılan şerhin kenarında, 1310, Lucknow, 1888; şerhli olarak Dehli, 1890). Küçük bir hadis mecmuası (*Mursal*) da Abû Dâvûd'un eseridir. *Kitâb al-marâsîl* de tabolunmuştur (Kahire, 1310).

Bibliyografya: İbn Ḫallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 271; Ẕahabî, *Ṭabaḳât al-ḥuffâẓ* (nşr. Wüstenf.), IX, nr. 66; ayn. mlf., *Taḏkîr al-asmâ'*, s. 708—712; Brockelmann, *GAL*, I, 161 ve *Suppl.* I, 266—267; Goldziher, *Muhamm. Stud.*, II, 250 v.d., 255 v.d.; Marçais, *Taqrîb d'en-Navavi*, s. 24 v.dd.

(W. MARÇAIS.)

EBÛ DÛLÂME. ABÛ DULÂMA ZAND İBN AL-CAVN (? —786/787), zencî bir esir olup, Kûfe'de Banî Asad'in mevlâsı idi. Son Emevî halifesinin devrinde adı geçmekle berâber, „şâir" olarak, Abbâsî halifesi Saffâḥ'ın ve bilhassa Manşûr ile Mahdî'nin saraylarında bulunduğu anlaşılmaktadır. Saraydaki vazifesi soytarılık idi. Söylendiğine göre, ilk defa, Abû Muslim'in ölümü (137 = 754/755) hakkındaki mersiyesi sâyesinde şöhret kazanmıştır. Elimizde bulunan şiirleri, kendisinin bile bile kaba tâbirler kullanan, müstehcen şeyleri uzun-uzadıya anlatmaktan zevk duyan usta ve dokunaklı bir şâir olduğunu göstermektedir. Fakat câize koparacağına aklı yattığı zaman tatsız ve ruhsuz medih ve senâlarla bir nevi dilencilik etmeği de hakir görmezdi. Halkı medhedenler ile istihza eder; herkes de onun kötü dilinden korkardı. Kendi kendini hicvettiği de olurdu. Tabiatiyle, dilinden akrabası da kurtulamamıştır. Büyüklerin kendisine revâ gördükleri kaba şakaların, münâsip bir fırsat zuhûr edince, meselâ kendi hâmilerinden biri o kimseleri maskaraya çevirmek istediği zamanlarda, intikamını almıştır. Herkesin nazarında deli geçindiği için, büyük bir serbestlikle, cezadan korkmaksızın, dinin emirlerine aldırış etmez, hattâ onlarla alay etmekten bile çekinmezdi. Katırı hakkında yazdığı gâyet nükteli bir kasîde, bir çok kusurlarına rağmen, darb-ı mesel derecesinde meşhûr olmuştur. Vefatı tarihinde ittifak yoktur; bâzılarına göre 160 (776/777), diğerlerine göre ise, 170 (786/787)'te ölmüştür.

Bibliyografya: İbn Ḳutayba, *Kitâb al-şi'r* (nşr. de Goeje), s. 487 v.d.; *Aġânî*, IX, 120—140; XV, 85; *Fihrist*, s. 143; İbn Ḫallikân (nşr. Wüstenf.), nr. 230; Ḥarîrî, *Maḳâmât* (2. tab.), s. 518 (*Maḳama*, 40); Şarîşî, *Şarḥ maḳâmât al-Ḥarîrî*, II, 236 v.dd.; Bayhaḳî, *Maḥâsin* (nşr. Schwally), s. 645; R. Basset, *Revue des traditions populaires*, XVI, 87; Brockelmann, *GAL*, I, 74.

(J. HOROVITZ.)

EBÛ DÛLEF. ABÛ DULAF. [Bk. AL-ḲÂSİM B. 'ÎSA 'L-'ICLÎ ve MİS'AR B. MUHALHİL.]

EBÛ EYYÛB. ABÛ AYYÛB ḪÂLİD B. ZAYD AL-ANṢÂRÎ (52—?), Peygamberin bayrakdarı. 52 (672) senesinde İstanbul'un araplar tarafından muhasarasında bu şehrin sûrları önünde ishalden ölmüş ve orada gömülmüştür. Mezarı da, gûyâ Şayḫ Aḳ Şams al-Dîn tarafından, Mehmed II. şehri muhasaraya geldiği zaman, keşfedilmiştir. 863 (1458) senesinde bu mahalde bir câmi yaptırıldı ve bu câmi 1000 (1591) senesinde Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa tarafından tevsi edildi. 1136 (1723)'da iki şerefeli iki minâre yaptırıldı. Sultan Mahmud II. Topkapı Sarayı hazinesinde bulunan, Peygambere âit mukaddes eşyadan k a d e m-i ş e r i f i oraya koymuştur. Sadrâzam Sinan Paşa (ölm. 1133 = 1729), Osman III.'ın annesi Mah Firûz Hatice Sultan ile Mehmed II. vezirlerden Semiz Ali Paşa ve Gürcü Muhammed

Paşa, Kıbrıs fâtihi Lala Mustafa Paşa ve diğer bir çok yüksek şahsiyetler bu câmiin hâricinde veya civarındaki türbelerde medfundur. Bizaas sûrlarının hâricinde bulunup etrafında mühim bir semt teşkil etmiş olan bu câmi halkça ziyadesiyle tâzım ve tebcil edilir. Osmanlı hânedanında her cülûsta kılıç kuşanma merâsimi burada yapılırdı. [Bk. mad. İSTANBUL.]

Bibliyografya: İbn Sa'd, III[b], 49 v.d.; Ṭabarî, III, 2324 İbn al-Aṯîr, *Usd al-ġāba*, V, 143; Ḥâfiẓ Ḥusayn b. Ḥâccî İsmâ'îl, *Ḥadîḳat al-cevâmi'* (İstanbul, 1281), I, 243; bu eserin bir hulâsası Hammer-Purgstall 'da mevcuttur (*Hist. de l'Epm. Ottom.*, XVIII, 57); Cl. Huart, *Konia, la ville des derviches tourneurs*, s. 206.

EBÛ FİRÂS. ABÛ FİRÂS AL-ḤAMDÂNÎ (932—968), 320 (932)'de doğmuş bir arap şâiridir. Meşhûr ilim ve san'at hâmisi ve Ḥimṣ meliki Sayf al-Devle'nin amcazâdesi olup, Manbic'de, vâli sıfatı ile, onu temsil ederdi. Sayf al-Devle gibi Abû Firâs'ın hayatı da Anadolu'da bizanslılarla hudut mücâdeleleri içinde geçmiştir. 348 (959)'de bizanslılar tarafından esir edilmiş ve Fırat üzerinde Ḥarşana'ye götürülmüştür. Rivâyete nazaran, mahpesinden, ölümü göze alıp, atlamak suretiyle kaçmağa muvaffak olmuş ise de, yakalanarak 351 (962)'de İstanbul'a gönderilmiş, orada 4 sene mahpus kalmıştır. İşte akraba ve taallûkatına hitâben yazdığı bir çok müessir ve hazin manzûmeler bu devrin mahsûlüdür. Bunlar arasında annesine gönderdiği meşhûr manzûme, bilâhare Ahlwardt tarafından tercüme olunmuştur (*Über Poesie und Poetik der Araber*, s. 44). Tahliyesinden bir sene sonra Sayf al-Devle ölmüş ve Abû Firâs da Ḥimṣ emâretini ele geçirmeğe uğraşmıştır. 357 (968) senesinde kız kardeşinin oğlu Abu 'l-Ma'ālî'nin velisi Ḳarġuya'nın ordusuna karşı harbederken Sarir dağında ölmüştür. Şiirleri, şahsî edaları ile, başka şâirlerinkinden tamamiyle ayrılır. Bunlar âdetâ hayat ve tecrübelerinin, günü-gününe tutulmuş, şâirâne bir hâtırası mâhiyetindedir. Üslûbu, Mutanabbî'ninki kadar musanna olmamakla berâber, muâsırlarınınkinden pek farklı değildir Ölümünden az evvel divanını gözden geçirerek, manzumelerinden bâzılarını çıkarmıştır. 370 (980)'te ölen İbn Ḫâlavayh'in toplamış olduğu divânı 1873'de Beyrut'ta basılmış ve 1910'da yine Beyrut'ta Naḥla Ḳalfât tarafından şerh edilerek, tekrar tabedilmiş ise de, en eski yazmalara göre yapılmış tenkitli bir neşri henüz mevcut değildir. Bâzı şiirleri almanca olarak Rückert tarafından Lagard'ın *Symmikta*'sında tercüme olunmuştur, s. 206—208; krş. R. Dvovak, *Der arab. Dichter Abû Firâs und seine Poesie* (*Actes du Xème congr. des orient. sect.*, III, 69—83); aya. mll., *Abû Firâs, ein arab. Dichter und Held, mit Ta'ālibî's Auswahl seiner Poesie, in Text und Übersetzung mitgeteilt* (Leyden, 1895); krş. Wellhausen, *GGA*, 1896, s. 173—176.

Bibliyografya: al-Ṣa'ālibî, *Yatîmat al-dahr*, I, 22—62; A. von Kremer, *Culturgesch. des Orients unter den Chalifen*, II, 381—386; Brockelmann, *GAL*, I, 89; 2. baskı, I, 88—89; *Suppl*, I, 142 v.d.; M. Ṭal'at Efendi, *Taṣḥîr ḳaṣîdat Abi Firâs* (Kahire, 1315); Aḥmed al-Kinânî al-Abyârî, *Înâs al-cullâs bi taṣḥîr vâ şarḥ ḳaṣîdat Abî Firâs* (Bülâḳ, 1896); Maḥmûd b. Ca'far, *Şarḥ al-şâfiya fî bayân al-maşâ'ir va 'l-dalâ'il* (Tahran, 1315). (BROCKELMANN.)

EBÛ FUTRUS. ABÛ FUṬRUS. eski Antipatris'in arapça adıdır. Vâdi 'l-'Avcâ'da, belki Ḳal'at Râs al-'Ayn'da bulunması lâzım gelen şehrin adı olarak, kısaca Fuṭrus şekline de rast gelinir. Mamafih umûmiyetle asıl Nahr Abû Fuṭrus (yahut Abû Nuvâs'ta Nahr Fuṭrus)'tan bahsedilir ki, bu da şehrin yanından akan Vâdî (Nahr al-'Avcâ')'ye delâlet eder. Marvân II. 132 (750)'de Şam'dan Mısır'a kaçarken burada konaklamış ve bir müddet sonra şebir 72 veya 80 emevînin katl-i âmına sahne olmuştur (bk. Theophane, *Chronographia*, nşr. de Boor, I, 427; her hâlde aynı hâdiseden bahsederken katl-i âmın Antipatris'te vuku bulduğunu kaydeder). Sonraları bu şehrin civarında muhtelif muharebeler olmuştur.

Bibliyografya: Ṭeberî, III, 47, 51, 54; Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma), II, 425 v.d.; *Bibl. geogr. arab.*, VII, 116; Yâḳût, *Mu'cam*, III, 903; IV, 831 v.d.; Wellhausen, *Das arab. Reich und sein Sturz*, s 345; *Encyclopaedia Biblica*, s. 188 v.d (F. BUHL.)

EBÛ FÜDEYK. ABÛ FUDAYK. [Bk. 'ABD ALLÂH B. ŞAVR.]

EBÛ HABBE. ABÛ ḤABBA („hububat babası"; mevkiinin münbitliğinden dolayı böyle isimlendirilmiştir), Bagdad'ın cenûb-i garbîsinde ve Musayyib'in şimâlinde Fırat'ın doğu kenarından bir az uzakta bulunan bir harâbe grupunun adıdır. 1881 ve 1882'de H. Rassam tarafından burada yapılan kazılar, Abû Ḥabba'nin, eskiden, ad benzerliği yüzünden, hataya düşülerek, oldukça şimâlde Sifeira (yahut Sifêra; Peters'de Sfeira şeklinde) havâlisinde araştırılmış olan eski Babiliye şehri Sippar'ın yeri olduğunu meydana çıkarmıştır. 1894'te Pater Scheil tarafından Abû Ḥabba'de yapılan kazılar da muvaffakiyetli olmuştur. Burada Rassam, Scheil ve araplar tarafından bulunan çivi yazıları, daha ziyâde mukavele metinleri

kabilinden, yâni hukukî ve ticarî vesikalardan ibârettir. Bunlar en çok güneş mâbudunun (Şamaş) meşhûr mâbedinden kalmadır. Sippar Babiliye'nin en eski şehirlerindendir; vesikalara göre varlığı, hiç olmazsa, (m. ö.) 3000 senesine kadar çıkmaktadır. Fırat, bir zamanlar şehrin hemen yanından geçmiş olsa gerektir. Bugün nehrin yatağı harâbe tepelerinden 12 km. kadar uzaktadır. Sippar, kendisinden her hâlde yalnız Fırat ile ayrılan Agade (Sippar ṣa Anunitu, yâni Anunit ilâhesinin Sipparı da denilirdi) ile iki kısımdan ibâret bir şehir teşkil ediyordu. Sippar'a, Agade'den ayırt edebilmek için, ara-sıra Sippar ṣa Şamaş (Şamaş'ın Sipparı) adı da verilmekte idi. Her iki şehrin Kitab-ı Mukaddes'teki Sepharwaim olup-olmadığı henüz meşkûktür (*2. Mulûk*, 18, 34; 19, 13; *Aṣ'iyâ*, 36, 19; 37, 13).

Bibliyografya: Peters, *Zeitschr. für Assyriologie*, VI, 333; Hilprecht, *Explorations in Bible Lands during the 19th century* (Philadelphia, 1903), s. 268—275, 573 v.dd.; V. Scheil, *Une saison de fouilles à Sippar* (*Mém. de l'inst. franç. d'archéol. orient. du Caire*, I; Kahire, 1902); Delitzsch, *Wo lag das Paradies?* (Leipzig, 1881), s. 209—212; Fr. Hommel, *Gesch. Babylon. u. Assyr.* (Berlin, 1885—1889), s. 203 v.dd.; 227—229; Muss-Arnolt, *Concise diction. of the Assyrian languege*, s. 780; Fr. Hommel, *Grundriss der Georg. u. Gesch. des alt. Orients* (2. tab., München, 1904), s. 341—344, 402—410. (M. STRECK.)

EBÛ HAFS. ABÛ ḤAFṢ 'OMAR AL-BALLŪṬÎ AL-BEṬRŌCÎ AL-İḲRİṬİŞÎ, aslen Faḥṣ al-Ballūṭ'taki (Sierra Morena'da Kurtuba şimâlinde Los Pedroches) Beṭrōc (Pedroche)'dan olup, 199 (814)'da Kurtuba'nın cenûb-i garbîsindeki varoştan al-Ḥakam I. al-Rabaẓî tarafından kovulan Rabaẓîlerin reisi idi. Bu Rabaẓîler uzun müddet Mısır'da, İskenderiye'de tutundular ve oradan Abbâsîler tarafından tardedilince, 210 (825) senesinde, Girit adasını istilâ ettiler. Abû Ḥafṣ 'Omar bu adada bir sülâle kurdu. Bu sülâle 350 (961) senesine kadar bizanslılara karşı durmuştur.

Bibliyografya: Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne*, II, 76; Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, I, 162—165, 287; II, 376; Yâḳût, *Mu'cam*, I, 336 v.d; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 506 v. d.; II. 470. (C. F. SEYBOLD.)

EBÛ HAFS. ABÛ ḤAFṢ 'OMAR B. CAMÎ', Cebel Nefusa'dan olup, abâżî ülemasındandır. Adı Şammāḫî'nin *Kitāb al-siyar* (s. 561 v. d.)'inde kısa bir kayd hâlinde, hiç bir tarih söylenmeksizin, geçer.

Maġrib'deki abâżîlerin eski *'Aḳîda* adlı kitabını arapçaya çevirmiştir. Bukitap esasen berber dilinde yazılmıştır. Bugün de hâlâ Mzâb ve Cerba'da abâżîlerin ilm-i hâlidir. Abû Ḥafṣ'ın *'Aḳîda*'si bir çok şerhlere yol açmıştır. Bunların arasında bilhassa Şammāḫî'ninkini zikretmek lâzım gelir. Bu zat *Kitāb al-siyar*'in müellifidir. Bu kitap el yazması olarak Mzâb, Cerba ve Cebel Nefûsa'deki abâżî cemaatleri arasında yayılmıştır. İkinci derecede olarak Şayḫ 'Omar b. Ramażān al-Sūlatî'nin muhtelif şerhleri (XVIII. asırda) gelir; daha evvel yazılmış bir şerh de Abû Sulaymān Da'ūd b. İbrāhîm al-Sūlatî'ninkidir ki, Kahire ve Cezayir'de neşredilen *'Aḳîda* kitabının el yazması veya matbû muhtelif nushalarına bir zeyl hâlinde ilâve edilmiştir.

Abû Ḥafṣ'ın *'Aḳîda* kitabı abâżî şerhlerinin hâşiyeleri ile birlikte, A. de Motylinski tarafından tercüme ve neşredilmiştir (*L'Aqida populaire des Abadhites algériens. — Recueil de mémoires et de textes publié par l'Ecole des Lettres et les Médersas, en l'honneur du XIVe Congrès des Orientalistes d'Alger*, Alger, 1905).

Şammāḫî'nin tercüme-i hâl maddelerinin sırasına bakacak olursak, 'Omar b. Camî'nin hicretin VIII. asrının sonunda veya IX. asrın başlangıcında yaşadığını tahmin edebiliriz.

(A. DE MOTYLINSKI.)

EBÛ HAMMÛ MÛSÂ I. ABÛ ḤAMMŪ MŪSÂ I. B. ABÎ SA'ÎD 'OṢMÂN B. YAĠMURÂSAN (?—1318), Banî 'Abd al-Vâd (krş. ABDÜLVÂDİLER) sülâlesinin 4. meliki olup, Tlemsen'de ve orta Magrib'de saltanat sürmüştür; kardeşi Abû Zayyân'a halef olmuştur ve 21 şevvâl 707 (15 nisan 1308)'de melik ilân olunmuştur. Bu zat merînîlerin şaban 698'den zilkade 706 (mayıs 1299—1307)'ya kadar devam eden Tlemsen muhasarası esnâsında vukû bulan tahribatı tâmir ile uğraşmış, şehrin kale bedenlerini tâmir ettirmiş, siper hendeklerini kazdırmış, hükûmet merkezindeki anbarları zahire ile doldurmuştur. Anbarlar, şehrin İbn Ḫaldûn tarafından *al-Maṭmar* namı ile yâd olunan mevkiinde, istihkâmların dâhilinde Bâb Kaşşût (şimdi Fas kapısı) denilen mahalde idi. Mūsā I., rivâyete nazaran devlet hazinesini doldurmuştur. Bu hâle göre, başlıca düşüncesi, payitahtını hâricden vâki olacak hücumlardan korumak ve merînîlerin melhûz yeni bir muhasarasına karşı tedbirli davranmaktı.

Hâricde müteaddit muharebeler yapmış ve ordularında mâhir kumandanlar kullanmıştır. Hâkimiyetini, rahat durmaz Tücîn aşiretlerine ve Şelif ovaları ile buraları şimâl ve cenuptan ihata eden dağlardaki Maġrâva kabîlele-

rine kadar tevsi etmiştir. Zannolunduğuna göre, bu aşiretleri çok kuvvetli bir idâre altına almıştır. Mûsâ I.'nın muzaffer orduları, hattâ şarka, Tunus hafsîlerine tâbi Becâya ve Constantine şehirlerine kadar ilerlemişlerdi. Garp cihetinde, dâimâ Tlemsen'e hücuma hazır bulunan merînîlere baş kaldırtmamağa muvaffak olmuş ve bunların Vacda (Ucda)'yi geçmelerini önlemiştir. Bir umûmî ve bir de hususî kâtibinden başka ancak iki nâzırı vardı. Birincisi mâbeyincilik işini yapardı ki, vazifelerinin çok vâsî olması lâzım gelir; ikincisi hassaten mâliye işleri ile uğraşırdı. Abū Ḥammū, orduları sâyesinde, memlekette huzur ve sükûn te'min etti. Bu zat her şeyden ziyâde, Tlemsen'i tahkim etmek ve kuvvetli bir ordu bulundurmak için lüzumlu olan parayı toplamak maksadı ile, bilhassa vergi tahsili ile meşgûl oldu. Tebeasının refahını artırmağı, maddî ve mânevî vaziyetlerini islâh etmeği galibâ pek düşünmüyordu. Memlekette intizamı muhafaza ve merînîlerin akınlarına mukavemet gâyesi ile, hassaten askerî bir teşkilât vücuda getirmekle iktifa etmiştir. Abū Ḥammū, oğlu Abū Tāşfīn'e karşı çok sert hareket ederdi. Yanındaki dâimî müşâvirlerinin ve menfaatperest nedimlerinin genç emîr hakkındaki, belki de mubalâgalı tezvirlerine pek kıymet vermiştir. Bu haksız muâmelelerden sabır ve tahammülü tükenen Abū Tāşfīn, dostlarının teşvik ve tahriki, ordunun bir kısmının müzahereti ile, Abū Ḥammū Mûsâ'yı 22 cemaziyelevvel 718 (22 temmûz 1318)'de katlettirdi ve yerine melik ilân olundu (bibliyografya için krş. ABDÜLVÂD, ABDÜLVÂDİLER). (A. BEL.)

EBÛ HAMMÛ MÛSÂ II. ABŪ ḤAMMŪ MŪSĀ II. B. ABĪ YA'ḲŪB YŪSUF B. 'ABD AL-RAḤMĀN B. YAḤYĀ B. YAGMURĀSAN (1323—1389); Banî 'Abd al-Vâd sülâlesinden Tlemsen melîki olup, Endülüs'te 723 (1323/1324) tarihinde doğmuştur. 'Abd al-Vâdî saltanatını yeniden te'sis ettikten sonra Tlemsen'de müştereken hüküm sürmüş olan Abū Sa'īd ve Abū Ṯābit adındaki iki melikin yeğenidir.

Babası bütün âilesi ile berâber Abū Tāşfīn (b. bk.) tarafından Endülüs'e sürülmüştü. Şüphesiz Abū Ḥammū da orada iyice tahsil etmiş ve şiir, edebiyat, güzel san'atler ve mutantan şenliklerin zevkini tatmış olduğundan, Tlemsen sarayında da bu âdetleri te'sis etti.

Abū Ḥammū'nun babası ülkenin idâresini kendinden küçük kardeşlerine teslim ederek, Nedroma (Nadrūma)'ya çekilmişti. Orada ibâdetle meşgûl idi. İki amcasının saltanatı devrinde Abū Ḥammū Tlemsen sarayında yetiştirildi. Cemaziyelevvel 753 (haziran 1352)'te Banî 'Abd al-Vâd Angâd ovasında merînî Abū 'Inān'ın ordusu tarafından bozguna uğratıldığı sırada, melik Abū Sa'īd telef oldu ve kardeşi Abū Ṯābit, yeğeni Abū Ḥammū ile berâber, Tunus tarafına kaçtı. Bütün taraftarlarınca terkedilen iki emîr Becâya vilâyetinde yakalanıp vâli tarafından Abū 'Inān'a teslim olundular. Abū Ṯābit katledildi ve Abū Ḥammū ise, melik sülâlesinden olduğu anlaşılmadığı için salıverildi. Bu zat da Tunus'a gidip hafsî sarayına iltica etti ve hüsn-ü kabûl gördü. Bir müddet sonra Abū 'Inān ile hafsî sarayı arasındaki dostâne münâsebetler bozulduğundan, Tunus meliki, İfrikiye'nin bâzı arap şeyhlerinin başlarına bu genç emîr konularak Magrib içine gitmek, merînîlere müşkilât çıkarmak, bu 'Abd al-Vâd emîrini Tlemsen tahtına oturtmak hususlarındaki tekliflerini büyük bir memnuniyetle kabûl etti. Abū Ḥammū Tlemsen kalesine varmadan önce, Abū 'Inān'ın Fas'ta vefat etmiş olması payitahtın zaptını kolaylaştırmıştır. Abū Ḥammū 10 rebiülevvel 760 (9 şubat 1359)'ta hükûmet merkezine girdi ve orada melik ilân olundu.

Merînîler, Tlemsen'i iki kere muvakkaten işgâl ettiler ise de, Abū Ḥammū bir az sonra oraya tekrar girmeğe muvaffak oldu. 772 (1370)'de Tlemsen üçüncü defa olarak, Banî 'Abd al-Vâd'ın hükümran olduğu bütün yerler ile berâber, Fas melikinin eline geçti ve her şehre faslı vâliler tâyin olundu. Abū Ḥammū ise, Mzāb'a ve çöle kadar firara mecbur kaldı.

Fas sultanı 'Abd al-'Azīz rebiülâhır 774 (teşrin I. 1372)'te vefat ettiğinden, merînî orduları Tlemsen'i ve bütün ülkeyi tahliye ettiler. Derhâl dâvet olunan Abū Ḥammū menfasından çıkıp payitahtı tekrar ele geçirdi. Böyle fevkalâde bir şekilde tekrar memleketinin başına geçen Abū Ḥammū, hâkimiyeti altındaki yerleri âsâyişe kavuşturmağa koyuldu. Fakat o bir tarafta zuhûr eden isyanı bastırırken, öbür tarafta başka bir kıyam patlak veriyor ve mütemâdiyen şurada burada Tlemsen tahtına hak iddia edenler peyda oluyordu. İbn Ḫaldūn'da bütün bu vekayie dâir bol tafsilât vardır. Bâzı vak'alara bizzat kendisi de karışmıştır.

Abū Ḥammū, bu mütemâdi müşkilât arasında âilesi içinde kendi çocukları ile de uğraşmak mecburiyetinde kalmıştır. Büyük oğlu ve veliahdi Abū Tāşfīn'in kendisine yapmadığı eziyet kalmamıştır. Abū Tāşfīn zâten 780 (1378/1379)'den beri babasına karşı beslediği kini, Abū Ḥammū'nun vak'anüvisi, kâtibi ve dostu olan Yaḥyā b. Ḫaldūn'u katlettirmek suretiyle izhar etmişti (ramazan 780 = kânun I. 1378). 788 (kânun II. 1387) sonuna doğru Abū Tāşfīn Tlemsen'de bulunan bütün kardeşlerini, hattâ babasını tevkif ettirdi ve babasını Oran'da bir zındana

attırdı. Abū Ḥammū oradan kaçmağa ve ülkesini tekrar ele geçirmeğe muvaffak olmuşsa da, Abū Tāşfīn Fas sarayına iltica etmiş ve bir merînî ordusunun başına geçerek babasına payitahtında hücum eylemiştir. Abū Ḥammū, oğlunun kumandası altındaki ordu ile vâki olan muharebede zilhicce 791 (21 teşrin II. 1389) 'de telef olmuştur.

Abū Ḥammū Mūsā II. yüksek kültür sâhibi bir zat olup, âlim ve şâirler ile dâimâ ülfet ederdi. Bundan başka bütün tebeasına karşı hayırhahlıkla muâmele ettiği için halk kendisini pek severdi. Harp meydanında enerjisi ve cesâreti bir az eksik idi ise de, buna mukabil, hâl ve vâziyete uygun tedbir ittihazında ve çare bulmakta pek mâhirdi. Düşmanlarına karşı hiyle kullanmağı ve müşkülleri ustaca bertaraf etmeği iyi bilirdi. Bu sâyede mârûz kaldığı talihsizliklere rağmen, iktidar mevkiini ele geçirmeğa muvaffak olmuştur.

Abū Ḥammū, oğlunun istifâdesi için *al-Ḳalā'id al-durriya* isimli bir siyâsî ahlâk kitabı telif etmiştir ki, Tunus'ta 1279 tarihinde *Vāsiṭa al-sulūk fī siyāsat al-mulūk* unvanı ile neşr ve tabolunmuştur. Bu eser, Mariano Gaspar tarafından *Al Collar des Perlas* adı ile ispanyolcaya tercüme edilmiştir (Saragossa, 1899; *Coleccion de Estudios Arabes*, IV).

Abū Ḥammū'nun zamanında mevlûd günleri büyük şenliklere ve edebî tezâhürlere vesile olurdu ki, vak'anüvisler, bunlara verilen ehemmiyeti kaydetmişlerdir. Melikin sarayında bir çok davetliler huzûrunda Peygamberin ve Tlemsen melikinin medh ve senasını ihtivâ eden uzun naatlar ve kasîdeler inşâd ve teganni olunur ve davetlilere nefîs yemekler ikram edilirdi. Bu münâsebetle, sarayın mühim zinetlerinden olan meşhûr makinalı saat çaldırılırdı ki, bunu al-Tanasî mükemmelen vasf ve tasvir etmiştir.

Abū Ḥammū bir yeni medrese inşa ettirerek, fikrî hareketlere olan alâkasını göstermek istemiştir. Bu medreseye meşhûr âlim Şarîf Abū 'Abd Allāh'ı tâyin etmiş ve müesseseyi babasının ismine izâfetle Madrasa Ya'ḳūbiya tesmiye eylemiştir. Abū Ya'ḳūb orada medfundur.

Abū Ḥammū II.'nun mezar taşı üzerine hâk edilen mersiye, Brosselard tarafından neşredilmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *'Ibar* (*Hist. des Berb.*), III, 436 v. dd.; al-Tanasî (Bargès, *Complément*, s. 141 v.d.); Brosselard, *Tombeaux des Emirs Beni Zeiyan*, s. 58 v. dd. (krş ABDÜLVÂDİLER, bibliyografya).

(A. BEL.)

EBÛ HAMZA. ABŪ HAMZA. [Bk. AL-MUḪTĀR B. 'AVF.]

ABÛ HANİFE. ABŪ ḤANİFA. [Bk. DİNAVARÎ.]

EBÛ HANÎFE. ABŪ ḤANİFA (699—769), künyesine nisbetle anılan mezhebin kurucusa olup, asıl adı Nu'mān b. Ṯābit'tir. İmām Â'ẓam lakabı ile mârûftur. Büyük babasının Māḥ b. Zūṭā olduğu söyleniyor. Arap kabîlelerinden Bakr b. Vā'il'in Taym Allāh b. Ṯa'laba aşîretinden bir âile tarafından, Kābilşāh'ta satın alınmış bir köle olan ve müslüman olarak azad edilen deveci Zūṭā'nın oğlu Ṯābit, belki dedelerinin ana yurdu ve o çağlarda aralarında türkler de bulunan türlü müslüman kavimlerin bulunduğu Anbār, Nasā' veyahut Tirmiz [b. bk.]'de oturduktan sonra Kûfe'ye göçmüş ve yakın ihtimâle göre, 80 (699)'de oğlu Nu'mān dünyaya gelmiştir. Buna göre, Nu'mān Taym Allāh b. Ṯa'laba'nin mevlâsı demek olur. Abū Ḥanîfa'nin torunu İsmā'il b. Ḥammād, dedesinin kölelikle ilişiği olmayan bir Marzubān (il beyi, vâli) âilesine mensup olduğunu söylerdi (Muḥammed b. Yūsuf, *'Uḳūd al-cumān*, İstanbul, Umûmî kütüp., nr. 5197 var. 17). Abū Ḥanîfa'nin kendisi tarafından da bâzı vesileler ile söylenmiş olan mevlâ lakabı, satın alınmış kölelik mânasını ifâde etmez; belki o zamanın âdetine göre, bu vasfın fetih vesilesi ile gelmiş (*mavlā al-muvālāt*) olması da düşünülebilir. Ümmet içinde tamamiyle erimiş olan Nu'mān ve âilesinin fars, türk yahut başka bir kavme intisabı açık değilse de, arap olmadığı, fakat araplar arasında doğup, büyüdüğü muhakkaktır.

Ehl-i beyte bağlılığı ve dinde ihlası ana ve babasından tevârüs eden Nu'mān, ilk önce Kûfe'de *Kur'an*'ı hıfzetti; arapçanın o zaman henüz kurulmakta olan sarf ve nahiv ile şiir ve edebiyatını öğrendi. Kûfe, Basra ve bütün Irak'ın en ileri gelen üstadlarından hadis dinledi ve fıkıh meselelerini öğrendi. Mantığı ve hazır cevaplığı doğuştan kuvvetli idi. O zamanlar Kûfe ve Basra'da çok ilerlemiş olan *cadal* ile islâmın dinî felsefesi olan *kalām*'ı elde etti. Kûfe'nin en ileri gelen imamlarından Abū 'Amr 'Āmir Ṣa'bī (dğm 20 — ölm. 104) ile yakın münâsebeti ile hattâ ilim yoluna girişinde bu zatın büyük te'siri olduğu anlaşılıyor (*'Uḳūd al-cumān*, var. 66 v. 16 yaşında iken Nu'mān'ın, babası ile birlikte, Hicaz'da bulunduğu ve 96 (714)'da Mekke'de Kâbe'nin harreminde râvilerin *ḥalḳa* (ders) 'larında hadîsler dinlediği anlaşılıyor. Kuvvetle muhtemel olduğuna göre, Nu'mān bu seyahatinde bizzat sahabelerden hadis dinlemiş olan 'Aṭā b. Abî Rabaḥ ve İbn 'Omar'ın mevlâsı Nāfi' gibi tâbiinden bâzıları ile temas etmiş ve onlardan da hadisler dinlemiştir. Abū Ḥa-

nîfa kendisine isnat olunan *Musnad*'inde bu seyahatinde 'Abd Allāh b. Cuz' al-Zabîdî'yi dinlediğini rivâyet eder. Bu zat sahabeden idi (bk. *Musnad al-imām Abî Ḥanîfa al-Nu'mān*, Feyzullah Efendi kütüp, nr. 520; İbn al-Asîr, *Usd al-ġāba fî ma'rifat al-ṣaḥāba*, Mısır, III, 133). Zâten Irak'ta iken tâbiînden 93 zat ile temas ettiği kaydedilmektedir. Şu hâlde Nu'mân tâbiînin küçüklerinden, *taba' tābi'în*'in de büyüklerinden olur. Fakat sahâbeler'den hadis dinlemediği de söylenir (krş. Şa'rānî, *Ṭabaḳāt al-kubrā*, Mısır, I, 52).

Abû Ḥanîfa bütün bu tahsili ile kelâm mübahase'erine iştirâk ederken, ticarete de girmiş bulunuyordu. Bu gençliği ve tahsili sıralarındadır ki, islâmî çerçeve içinde türlü serbest fikireiler ile kelâm mezheplerinin kaynaştığı ve hepsinin de ayrı-ayrı imamlarının ve halkalarının bulunduğu Basra'ya 20 defadan ziyâde gidip-geldiği söyleniyor. Hind, İran ve arap yarım adasının ticaret yollarının birleştiği Basra'da, artık olgunlaşmış olan genç Nu'mân'ın, ticaret işlerini yürütürken, buradaki halkalar ile temas ettiği, hâriciîlerden başka, şî'a, kaderiye ve dehriye mezheplerinin imam ve müdafileri ile uzun mubahaselerde bulunduğu ve bu suretle kelâm ve cedelde çok ilerlemiş olduğu gibi, naslarda görülen, Peygamberden ve sahabelerinden an'ane tariki ile gelen ve başlıca cümhûr-i islâm akîde asıllarının şekillendirilerek vecizeler hâlinde ifâdeleri ve bunların nas esaslarına göre, akıl ve mantığın da yardımı ile müdafaaları hususunda büyük başarılar elde etmeğe muvaffak olduğu muhakkaktır (*oyn. esr.*; Kemâl al-Dîn al-Bayâzî, *İşārāt al-marām min 'ibārāt al-imām*, Şereffeddin Yaltkaya hususî kütüp., var. 98). Bir az ileride görüleceği üzere, muhtelif unvanlar altında toplanan ve Abû Ḥanîfa ye isnat edilen imlâ usûlü ile yazdırdığı eserlerdeki akîde meselelerinden bir çoğunu, imamın kelâm ile uğraştığı bu gençlik çağlarında halletmiş olduğu, belki daha sonraları ifta kürsüsüne çıkınca da işleyerek, imlâ ve takrir ettiği kuvvetle düşünülebilir.

Nu'mân, islâm çerçevesi içinde ve aşağı-yukarı bir asırlık devre boyunca gelişen bilgileri elde etmiş olmakla beraber, bunları kâfi görmüyordu. Onun kanaatine göre, bu bilgilerin hepsi de ancak hazırlayıcı mâhiyette birer vâsıtadan ibâret idi. Asıl bu bilgilerin de yardımı ile din ve dünya işlerinin tanzimine yarayan fıkıhı elde etmeli idi. O çağlarda fıkıh ilmi çenişçe ve daha umûmî bir çerçeve içinde olsa da, ayrı bir ihtisas bölümü olmak üzere, kurulmağa başlamıştı. Bu ihtisas ile islâm dünyasının müftileri ve hâkimleri iştigâl etmekte idiler. Ortak ve vekillerinin yürüttüğü ticaret ile âile ve kendisinin refahını te'min etmiş olan Nu'mân, uzun düşüncelerden sonra, bu hususiaki kararını verdi (İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam fî tārîḫ al-umam*, Köprülü kütüp., nr. 1173 III, var. 293,). Yaşı yirminin üstünde olduğu hâlde, o devirde Irak'ın en ileri gelen fakihi Ḥammād b. Abî Sulaymān (ölm. 119/120 = 737)'ın Kûfe câmiindeki halkasına uzun seneler fasılasız devam etmiş ve aynı zamanda oranın başka âlim ve fakih ve muhaddislerinden de ders dinlemiştir. Nu'mān'ın İmam Ca'far al-Ṣādiḳ b. Muḥammed al-Bāḳir (ölm 148) ile halife 'Omar, halife 'Alî, İbn Mas'ûd, İbn 'Abbās kollarına mensup olanlardan ve bundan başka 4000'e yakın din âliminden hadis din'ediği rivâyet ediliyor. Bunlardan bir çoğunun isimleri, alfabe sırası ile, tesbit edilmiş bulunmaktadır. Abû Ḥanîfa Ḥammād'ın en ileri gelen tilmizlerinden idi. Ḥammād'ın gaybûbetinde ona vekâlet ederdi. Onun halkasında 10 sene kadar kaldıktan sonra, tedris ve iftada ayrı bir kürsü açmak fikrine düşmüşse de, iki aylık bir vekilliği esnâsında, 60 kadar fetvasından kırkının, Ḥammād tarafından tasvip edildiği hâlde, kalan yirmisinin düzeltildiğini görünce, bundan vaz geçmiş ve Ḥammād'ın vefatına kadar, halkasına devam etmiştir.

Abû Ḥanîfa, Ḥammād b. Sulaymān'ın 120 senesine doğru vefatı üzerine, yaşı 40 raddelerinde olduğu hâlde, halkanın ileri gelen tilmizlerinin ve kendi arkadaşlarının çok ısrarlı ricaları üzerine, üstaddan boş kalan kürsüyü tutmuş ve halkayı devam ettirmeğe başlamıştır. Yüksek vekar ve samimî tevazuu ile kendisini öteden beri saydırmış ve sevdirmiş bulunuyordu. Resmî vazifelerden ve devlet kapısından uzak kalmağa azmetmiş idi. Derin tekvasından başka fıkıhtaki ilham ve hads derecesini bulan kavrayışlı bilgisini tatlı, güler yüz ve vecizelerle anlatmak hususunda müstesnâ kabiliyeti sâyesinde, halkası pek az bir zamanda dolup taşmağa başladı. Irak, Horasan, Ḫvārazm, Türkistan, Tuharistan, Fârisistan, Sind, Yemen ve Arabistan'ın her tarafından kütleler hâlinde akıp gelen talebe, müsteftîler ve dinleyiciler ile kürsüsü sım-sıkı ihata edildi. Bâzı fâsılalar ile 30 sene kadar süren ders ve fetva halkalarında yetişen tilmizlerinin sayısı 4.000'i aştığı ve bunlardan hiç olmazsa 40 kadarının ictihad derecesine vardığı söylenmektedir. Bâzı müellifler, halkasında yetişen tilmizlerinin isim ve künyelerini mensup oldukları şehir ve yurtları itibariyle tesbit etmişlerdir (krş. Muḥammed b. Muḥammed b. Şihāb al-Dîn al-Bazzāz al-Kardarî, *Ma ākib*

al-imām Abā Ḥanīfa, Haydarâbâd, II, 218—246). Abû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm al-Anṣârî Zufar b. al-Huzayl al-'Anbarî (ölm. 158), Dâvûd al-Ṭâ'î (ölm. 165), Asad b. 'Amr (ölm. 190), 'Âfiyat b. Yazîd al-Avdî, Ḥasan b. Ziyâd (ölm. 204), Ḳâsim b. Ma'an (ölm. 175), 'Alî b. Mushir, Mindal b. 'Alî (ölm. 167/168) Ḥibbân b. 'Alî (ölm. 171), Muḥammed b. Ḥasan al-Şaybânî (ölm. 189) ve başka büyük âlim ve müctehidler imamın halkasında yetişenlerin ileri gelenlerindendir.

Abû Ḥanîfa'nin tedris ve ifta hususundaki yolu, rivâyet ve an'anecilerin *sama'* (dinleme) usûlüne benzemezdi. Anlaşıldığına göre, onun halkasında iki türlü müzâkere cereyan ederdi: 1. talebe için tâkip edilen muntazam fıkıh dersleri ve 2. hâricten ve hak taralından cevabı istenilen sualler (*istiftâ*). İmam mevzuu ortaya koyar ve mesele alenî olarak tâkip ve müzakere edilirdi. Meselenin incelenmesinde hazırlığı olanlar ve ictihad derecesine yükselenler de fikir ve ictihadlarını söyledikten sonra, bu mesele hakkındaki müzakere bitmiş sayılır ve sıra imamın kendisine gelmiş olurdu. İmam meseleyi yeniden izah ve tasvir ettikten, tilmizlerin mutalâalarını bildirerek, kendi mutalâa ve ictihadlarını ve delillerini de ortaya koyduktan ve lâzım gelen düzeltmeler yapılıp cevaplar verildikten sonra, alınan karar, ekseriyâ delillerinden tecrit edilerek, son derece veciz cümleler ile, bizzat kendisi tarafından imlâ edilirdi. Bu imlâ vecizeleri bilâhare fıkıh kaideleri hâline gelmiştir (krş. İbn al-Ḫaṭîb, *Târîḫ Baġdâd* XI, 307 v.d.). İmam müzâkeresini kâfi görmediği ve kanaat getirmediği meselenin yazı ile tesbitini men'ederdi. Çok kuvvetle muhtemeldir ki, imama isnat edilen akaid meseleleri, *Ẓâhir al-rivâyât* metinlerinde ve bilhassa *al-Aṣl*'da yazılan imama ait meselelerin ifâdesi, ekseriyâ o halkalarda imamın imlâsı ile tesbit edilen vecizelerin aynı olsa gerektir. Hattâ bu vecizeler, mezhebin sonraki imamları tarafından da çok defa aynen alınmıştır. Bu cihet *Ẓâhir al-rivâyât* metinleri ile sonradan yazılan mezhebin fıkıh eserlerinde açıkça görülmektedir. Abû Ḥanîfa'nin bu ilim halkaları, başka kendilerinin, sonra da arkadaşlarının fıkhî nezâret ve salâhiyetleri altında çalışan ilmî bir istişâre meclisi demek idi. İşte bu halkalarda müslümanlığın ameller (*a'mâl* = *af'âl*) hakkında bütün tâlimi yeni baştan gözden geçirilerek, incelenmiştir. İbâdetlerden başka, aile hukuku, muamelât, hudut, ukubat, sulh ve cihad hükümleri, miras v. b. ihtivâ eden ve bilâhare kendisinin baş tilmizi Abû Yûsuf'un şâkirdi müetehid imam Muḥammed b. Ḥasan al-Şaybânî tarafından tedvin edilip, *Ẓâhir al-rivâyât* adı ile yâdedilen büyük te'liflerin metinleri bu halkalarda karara bağlanarak, tesbit edilmiş olan mevzûlardır. İmamın huzûr ve halkalarında istinbat edilerek, karara bağlanan meselelerin sayısı yarım milyonu bulduğu rivâyet edilmektedir (Kemâl al-Dîn al-Bayâżî, *Işârât al-marâm*, var. 2).

Abû Ḥanîfa, halîfe 'Alî ve 'Abd Allâh b. Mus'ûd vasıtaları ile, Peygambere dayanan kürsü ve halkalarında silsile üstadlarından aldığı vecihle tedris ve ifta vazifelerini birleştirmekte idi. Bir taraftan fıkıhın eski hâdiselere verdiği cevaplardan ibâret bilinen hükümleri talebeye takrir edilir, diğer taraftan da yeni hâdiseler demek olan *masâ'il-i nâzila*'nin hükümleri de aranır ve bulunurdu. Biri geçmişte, ikincisi hâlde olan canlı hâdiselerin hükümleri takrir edilirken, bunlara benzeyen ve aynı çeşitten fakat vukuu düşünülebilen geleceğe âit farazî hâdiselerin meydana çıkması da muhakkak idi. İmama kadar, istikbâlin farazî meselelerine karışılmadığı ve hattâ bu iyi görülmediği hâlde, Abû Ḥanîfa bunu ilmî bir zarûret telâkki ederek, bu yoldaki meselelerin halline de fi'len başlamıştı. İşte bu suretle yeni bir ictihad kapısından fıkıhın küllî kaidelerine doğru yürümek için, geniş bir yol açılmış bulunuyordu. İmama göre geçmiş (*mâżî*), bâzı şartlara bağlı olarak, hâle örnek ve gelecek için de misâl olabilirdi. Şu hâlde geleceğin farazî hâdiselerine cevap vermekte bir mahzur olamayacağı gibi, bu bir zarûret de idi. Zâten mâzinin bâzı hâdiselerine göre gelen muayyen hükümlerin hâle nakli ne ise, geleceğe ve farazî hâdiselere nakli de aynı idi. İşte bu suretle fıkıh geçmiş ile hâlin dar çerçivelerini aşarak, geleceğe girmiş ve bu yolda geçmiş ve hâlin müşahhas meselelerinden sonsuz geleceğin, daha doğrusu mücerret ve ideal fıkıh düşüncelerine doğru geçilmiş oluyordu. Hakikaten imamın muâsır müctehidleri, nihâyet bir kaç yüz, bin, nihâyet sekiz—on bin müşahhas mesele üzerinde ömürlerini geçirdikleri hâlde, Abû Ḥanîfa'nin halkasında bulunan fi'lî ve nazarî hükümler belki yüz binleri geçiyordu. Artık bu çokluğun zapt ve rapt altına alınması bir zaruret olmuştu. Her gün hacmi artmakta olan meselelerden bâzılarının aynı cins ve neviden oldukları görülerek, ona göre tasnif edilebileceği, tabiî olarak, meydana çıkmış oldu. Bu suretle fıkıh meseleleri cinslerine göre, kitap ara ve kitapları da, nevilerine göre, bâb ve fasıllara ayırmak ve başta taharet olmak üzere, ibâdetler, münâkehat, muâmelât, hudût, ukûbât... ve en sonra da, miras kitapları olmak üzere, sıralanarak, fıkhın tedvini imama nasip oldu (al-Siyûṭî *Tabyîż al-ṣaḥîfa fî manâḳib*

al-imām Abī Ḥanīfa, Ḥaydarābād, s. 30 v. d.; al-Muvaffaḳ b. Aḥmed al-Makkī, *Manāḳib al-İmām al-Aʿẓam*, Ḥaydarābād, II, 136). Ebū Ḥanīfa'nin, fıkhın tedvini ile aynı cins ve neviden olan kitap, bâb ve fasıllara âit meselelerin müşterek bâzı asıllara dayandığının farkına varmış olduğu düşünülebilir. İşte bu müşterek asılların bulunması, fıkhın münferit ve müşahhas meseleler yığını olmaktan kurtularak, aralarında münâsebet bulunan küllî kaidelere tâbi olduklarını anlamak için bir yol açılmış idi. İmam ve tilmizleri işte bu kaideleri tedricen buldular ki, işte bu kaidelere *aṣl* demiş olmaları muhtemeldir. Muḥammed b. Ḥasan Şaybānī'nin te'lif ettiği metinler, bilhassa *al-Cāmiʿ al-kabīr* (Bayezid câmii, Veliyüddin kütüp., nr. 1071, bilinen yegâne nusha) bunun bir delili sayılabilir (krş. ʿOmar b. ʿAbd al-ʿAzīz b. Māza, *Şarḥ al-Cāmiʿ al-kabīr*, Veliyüddin kütüp., nr. 1157). Fıkhın küllî kaideleri münferit meseleler yığınını, bir ilim hâline yükseltmiş demektir.

Abū Ḥanīfa'nin fıkhın lehine olan bu ve buna benzer muvaffakiyeti' muâsırlarından bir çoğunun hoşuna gitmez ve bunu *ray* ile hareket telâkki ederlerdi ki, bu mezmûm idi (krş. İbn al-Ḳayyım al-Cavzīya, *İʿlām al-muvaḳḳiʿīn*, Mısır, I, 79 v.d.). Hâlbuki Abū Ḥanīfa de, fıkıh meselelerinin hallinde *maʾṯūr* kaynaklardan ayrılmadığına ve buna sım-sıkı bağlı kaldığına kani olduğu için, bu itirazlara ehemmiyet vermiyordu. Fıkıhı „leh ve aleyhte olanı, yâni iyi ve kötüyü tanımak" diye târif eden Abū Ḥanīfa, hükümleri bilmek için zamanın yaşayan iyi ve kötülerini, yâni mârûf ve münkerlerini bildiren *kitāb* ve *sunna*'den ibâret *naṣṣ*'tan sonra, yine iyi ve kötüyü tanımak yolunda nassın şümûl gölgesine ve yedeğine girmek demek olan *ḳiyās* ile insan insan olup kaldığı müddetçe mârûf ve münkerlerin (iyi ve kötü) ebedî delili olup, kalacak olan „ümmetin icmâını" kaynak olarak kabûl etmekte ve bütün hükümlerini bu kaynaklara bağlamakta idi. İmamın halkasında her hangi bir fıkıh meselesinin ders veya istiftâsının takrir edilmek veya cevabı bulunmak üzere bahis mevzuu edilmesi, bunun sözü geçen *maʾṯūr* kaynaklara göre, yeni baştan incelenmesi demek idi. Her hangi bir mesele önce *Kur'an*'ın mufassal şeriate, yâni mârûf ve münkerin bildirilmesine, âit âyetleri ile karşılaştırılır. Âyette *ʿibāra*, *işāra* yahut *iḳtiżāʾ* veyahut *dalālat*'inde bir şey varsa, ona tebean çözülürdü. Yoksa imamın kendi görüşüne göre, Peygambere dayandığı anlaşılan yine de mârûf ve münkerin ilânından ibâret sünnete bağlanarak, hükmü verilirdi. Sünnetin Peygambere dayanmasını tâyin hususunda, imamın kendine göre, belki de esaslarını üstadlarından aldığı ve *usûl-i fıkıh*'ta mufassalan bildirilen hususî usûlleri vardı. Bu usûle göre, her an'ane bir sünnet olmıyabilirdi. Bu sebepten islâmın esaslarına ve asıllarına uymayan „haber-i vâhidleri" red ederdi. İşte bu ölçü başkalığı yüzünden, muâsırlarından bir çoklarının sünnet bildikleri an'aneleri kabûl etmediği ve bu sebeple itiraz ve hattâ ittiham ve ta'n ile karşılaştığı görülmektedir. Doğrudan doğruya kitap ve sünnete de bağlanamayan meseleler hakkında, iyi ve kötünün, yâni mârûf ve münkerin, tanınmasında eshabın fetva ve hükümlerinde bir merci bulmağa çalışılırdı. Bu mesele üzerinde eshabın ihtilâfı görülürse, bunlardan kendi görüşüne uygun olan birini tercih eder, fakat bunlardan hârice çıkmazdı. Çünkü Peygamberin sahabelerinden birine dayanan fetva ve hükümler ya onların kendi ictihad ve görüşleri yahut Peygambere dayanan mürsel bir sünnettir. İmama göre, ashâbın mürselleri, başkalarının müsnedlerinden daha kuvvetli sayılırdı. Bunlardan her hangi biri ise, imama göre, mutlaka dinlenmeli idi. Sünnet olduğuna göre, onun hükmünü taşırdı. Sahâbeden birinin kendi görüşü ise, imamın bulunduğu zamana henüz pek yakın olduğundan ve aynı zamanda mârûf ve münkeri görüp tanımak hususundaki melekelerinin bâzan *vaḥy* ile müjdelenmiş olmasına binâen, isabetine güvenilebilirdi. Yalnız imamın doğrudan-doğruya nakl ve an'aneye dayanması işte burada biter. Binaenaleyh tâbiinin söz ve fetvalarına tabaiyet etmezdi. Kendisinin de tâbiinden ve onlara müsâvî durumda olduğuna kanaat eden imam, bu gibi hâllerde kendi rey (görüş) ve ictihadını muâsırları tâbiininkine, kat'î olarak, tercih ederdi. İşte imam için dar düşünceli rivâyet ehlinin şeriat ve fıkıhta kendi reyi ile hareket ettiği iddiası ve bu yüzden kendisine karşı acı tenkitler yağdırılmış olmasının sebebi bu idi (krş. İbn al-Ḫaṭīb, *Tārīḫ Bağdād*, Mısır, XIII, 358—443; al-Namarī, *al-İntiḳāʾ*, Mısır, 50 v.d.).

Abū Ḥanīfa, kitap ve sünnette ve sünnet olması muhtemel sahâbelerin fetva ve kazalarında bir merci bulamayınca *ḳiyās* ve *istiḥsān*'a müracaat ederdi. Abū Ḥanīfa nasslarda şâriin, sahâbelerin ve kendisinden evvel gelen müctehid müftilerin, bu benzetme yolu ile hükme varma hususunda yaptıkları ameliyelerin tahlili ile bunun tâbi olduğu unsur ve asılları bulmuş olduğundan, onun için *ḳiyās*, şuurlu olarak icra edilen *maʾṯūr* ve mantıkî bir görüş yolu olmuş idi. Bu sebepten imam kıyaslarını gâyet kolaylıkla ynpar ve bu yol ile hükümlerini bulmakta hiç bir zorluğa uğramazdı. O bu

ameliyenin yapılmasını tilzimlerine de öğretmiş ve öğretiyordu. İmamın ve tilmizlerinin, kıyas yolu ile, hüküm bulmak hususundaki büyük melekeleri, muâsırlarının, bilhassa muhaliflerinin, dikkatlerini çekti. İmam ve tilmizleri, Hicaz müctehid ve müftilerinin ve rivâyet ehlinin ancak ömürleri boyunca buldukları hükümleri kısa bir zamanda bulup, öğretiyorlardı. Aralarında İmâm Ca'far al-Ṣādiḳ da bulunan yüksek ilmî bir heyetin Kûfe'de Abū Ḥanīfa'nin ders verdiği câmiye giderek, onu sorguya çektiği ve yanından memnun olarak ayrılmış olduğu rivâyet edilmektedir (al-Sayyid 'Afīfī, *Ḥayat imām Abī Ḥanīfa*, Mısır, s. 167). İmam ve muâkiplerine göre, hakkında nass olan bir hâdisenin hükmünü denk ve benzerine de nakletmekten ibâret saydıkları kıyas, nefsül'emirde hükümlerin bulunmasında yine de nassların gölgesine girebilmek için verilen reylerden ibâret bir ameliyeden başka bir şey değildir. Bunun için önce imamı itham etmek isteyenler de nihâyet kıyası bir kaynak olarak kabûl etmekten başka, bir çare görmemişlerdir.

Abū Ḥanīfa ve tilmizleri, hakkında nass bulunmayan işin mansûs benzeri bilinmediği hâlde, sırf reye binaen uygun ve münâsip görülen bir hükme bağlanmasına da *istiḥsān* der ve bunu da kıyasa bağlı kaynaklardan sayarlar ve bu zâhiri itibariyle kıyasa aykırı göründüğü hâlde, bunda gizli bir kıyas olduğunu ileri sürerlerdi ('Abd al-'Azīz Buḫārī, *Kaşf al-asrār 'alā uṣūl al-imām faḫr al-islām al-Pazdavī*, İstanbul, III, 1133). İstihsanın şer'î delîl ve kaynaklardan sayılması da acı itirazlara uğradı. Hattâ imam Şāfi'ī bunun reddi hakkında bir risâle tertip etmiştir. Fakat bizzat imam Şāfi'ī'nin de bunu *mut'a* ve *ṣuf'a* meselelerinde ve imam Mālik'in de bunu *istiṣḥāb* adı ile kullanmış oldukları görülmüştür.

Abū Ḥanīfa bu kaynaklardan başka, ümmetin veya bir devir ve bölgedeki ehl-i ictihad ve teşrî işleri ile ilgili *ahl ḥall va 'aḳd*'in bir hüküm üzerinde ittifakından ibâret olan ümmet icmâlarını şeriat kaynaklarından biri saymakta idi. İmam, hâdiseler dolayısiyle çıkan meselelerde mârûf ve münkeri veya derecelerini incelerken, bâzı hususlara âit görüşler üzerinde birleşmeler husûle gelerek, bu birleşmelerin sahabeler ile tâbiin arasında kesio huccet telâkki edildiğini ve bunun müslümanlık prensiplerine de uygun olduğunu görmüş idi. Bunun için imamın üstadlarından da telâkki ettiği vecihle, alâkadarların görüşlerindeki vahdetin de, sözü geçen kaynaklar gibi, şeriat delillerinden biri olacağına kanaati vardı. Fakat bu kanaatin asıl fi'lî tecellisi ile bunun geniş miktarda amel sâhasına girmesi, müslüman kavimlerin kendilerini bulacağı çağa kalmıştı ki, bu artık başlamıştır. Devrinele alınacak *ma'rūf* (iyi)'ları ile sakınılacak *munkar* (kötü)'lerini meʾsûr kaynak ve asılların ışığı altında olanları yeni baştan gözden geçiren ve olmayanları da arayıp inceleyen imamın bu yüksek halkasına kısa veya uzunca bâzı fâsılalar verdiği de kaydolunmaktadır. Anlaşıldığına göre imam, asrının başka, bilhassa mavaliden olan müttaki, âlim ve fakihleri gibi, ehl-i beyte ve imamlarına karşı derin saygı beslediğinden, belki onlara karşı biati de olduğundan zamanın zorba halifeleri ile bunların hükûmetlerine karşı bağlılık gösteremiyordu; hattâ belki bunlara bi'at da etmemişti. Zâten imamın, mevlâsı bulunduğu Bakr b. Vā'il kabîlesi ile âilesinin de ehl-i beyte, alevîlere ve imamlarına tarafdar oldukları açık görülüyor (Ṭabarī, *Tārīḫ*, Mısır, IX, 206, 256). İmamın, sırası geldikçe, bu gizli fikirleri bâzan açığa vurduğu da oluyordu, Halife 'Alī'nin torunları ile, Peygamberin amcası 'Abbās'ın oğulları işbirliği ederek Emevîlerin aleyhine çalışıldığı ve bu çalışma merkezlerinin bilhassa Irak'ta ve Irak kabîleleri arasında gizliden-gizliye ilerlediği sıralarda, Abū Ḥanīfa'nin de bu cereyanlara gizlice yardımda bulundugu bilinir. Bu çalışma ve propagandaların neticesi olarak, Emevî halife ve hükûmetinin Irak'ta alabildiğine gevşediği çağlarda, onların Irak'taki vâlisi Yazīd İbn Hubayra, durumu düzeltmek fikri ile, halk arasında hürmete mazhar olan âlim ve fakihlere müracaat ederek, onlara memuriyetler teklif ettiği sırada imamın da yüksekçe bir işe çağırıldığı hâlde, bunu sertçe red etmesi üzerine yapılan hapis ve işkencedan sıyrılarak, derslerini bırakıp, 130'da Mekke'ye kaçtığı görülür. Hilâfet 132'de Abbâsîlere geçinceye kadar orada kaldı. Mecburiyet üzerine yapılan bu seyahat, ictihadında tuttuğu usûlü ve mezhebi bakımından, iyi neticeler verdi. İmama olan muhalefet, Irak'ta fakih ve ananeci hemşehrileri, bilhassa İbn Abī Laylā, İbn Şubruma, Şurayk, Sufyān b. Sa'īd Ṣavrī ve başkaları tarafından başlamış, burada yapılan yersiz taanlar asıl rivâyet ve an'anecilerin merkezi olan Mekke ve Medine'ye ve oradan da Suriye v. b. yerlere aksetmiş bulunuyordu. İmamın Hicaz'a gitmesi ve bu merkezlerde kendisi hakkında acı sözler söyleyen ve taan eden Mālik b. Anas (dğm. 91—93, ölm. 179), Sufyān b. 'Uyayna, 'Abd al-'Azīz b. Abī Salamat al-Mācişūn v. b. gibi, ileri gelen müfti ve imamlar ile uzun-uzadıya görüşüp ictihad yolundaki kaynak ve usûlleri hakkında izahlarda bulunduğu ve bu münâsebetle bâzı ihtilâflı meselelerin üzerinde durulduğu muhak-

kaktır. İmamın hac mevsimlerinde ve başka günlerde şark ve garptan ve türlü islâm merkezlerinden gelen âlim, fakihler ve rivâyet ehli ile görüştüğü ve belki de Kâbenin hareminde alenî iltâ halkaları kurduğu ve bâzı mühim meseleler hakkındaki fikirleri âmmeye karşı açıkça bildirmeğe muvaffak olduğu görülüyor (al-Muvaffak, *Manâḳib*, Haydarâbâd, II, 57). Mekke ve Medine'de yaptığı temasların neticesi olarak gıyabında yürütülen taanların yanlışlığı, 'Abd Allâh b. Mubârak (doğm 118, ölm. 181) gibi yüksek şahsiyetlerin, lehinde yaptığı müdafaaların doğruluğu anlaşıldığı gibi fıkhın ilim haline gelerek genişlemesi yolunu açan tasnif ve usulleri onlara da sirayet etmiştir. Bu görüşmelerin, islâmın ilk eserlerinden biri olan *Muvaṭṭa'*'ın müellifi ve Medine'nin imamı Mâlik b. Anas üzerinde te'siri görülmüş olduğunu düşünmek için, elde emâreler vardır. İhtimâl ki bütün bunlar sonraları mezhebinin genişlemesi yolunu da hazırlamıştır.

İmamın Kûfe'deki kürsüsünden ayrı kalması uzunca sürmüştü. 132'de halifelik makamına geçen Abu 'l-'Abbâs'ın Kûfe'yi ziyâretinde, imamın orada bulunduğunu zannettirecek sebepler varsa da, çok muhtemeldir ki, bu dönüşünde halkasını yeniden kurmamış, siyâsî hâllerdeki düzensizlik ile berâber, hilâfetin asıl istediği belki de gizlice bi'atli de bulunduğu beyt ehline mensup imama geçmemesi yüzünnden, daha bir müddet beklemek üzere, yine emin Mekke'ye dönmüştür. Fakat 136'da Abu 'l-Abbâs'ın ölümü ile aynı tarihte yerine biraderi Abû Ca'far al-Manṣûr'un geçmesi üzerine arzusu tamamen yerine gelmemek'e berâber, durumda bir istikrar görüldüğünden, Kûfe'ye dönmüş, tedris ve iftâya başlamıştır. Zâten imamın, Emevîlere olduğu gibi, Abbâsî halifelerine karşı bakışı da samimî değildi. O onlardan çekiniyor ve sâdece vaziyeti idâre ediyordu. Sırası geldikçe alevîlere taraftarlık ediyor ve lehlerinde gizlice fetvalar veriyordu (Maḥmûd Zamaḫşarî, *al-Kaşşâf*, Mısır. II, 232). 145'te alevîlerden İbrâhîm b. 'Abd Allâh b Ḥasan'ın Basra ve havâlisinde halife Abû Ca'far al-Manṣûr aleyhinde harekete geçmesi üzerine, imamın onunla haberleştiği ve halkı açıkça İbrâhîm'e yardıma çağırdığı anlaşılıyor Fakat bütün bunları Abû Ca'far al-Manṣûr haber almakta ve sırasını beklemekte idi. Mamalih İbrâhîm aynı senede yenilip, şehit olmakla berâber, imam tedris ve iftasına fâsılasız olarak, devam etmişti. Fakat 150 senesi, Abû Ca'far'ın vâlisine bildirilen emir üzerine, imam Bagdad'a gönderilerek, 15 gün hapiste kaldıktan sonra yaşı 70 olduğu hâlde, oradan cenazesi çıkmıştır. İşkence edilip zehirlendiği söylenir (al-Namari, *al-İntiḳâ'*, Mısır s. 170 v.d.). Cenazesi gûya kendisinin vasiyeti ile Ḫayzurân mezarlığının şark tarafına gömülmüş ve kabri bir kaç gün, on binlerce halk tarafından, büyük nümayişler ile ziyâret edilmiştir. Kabrinin üzerine Malık Aşraf Abû Sa'îd al-Mustavfî al-Ḫvârizmî tarafından, büyükçe bir kubbe yaptırılıp, çevresine de medrese inşa ettirilmiştir.

İmam göçmüştü. Fakat onun uzun tahsil ve incelemelerden sonra, yine uzun süren tedris ve ifta hayatı boyunca, fıkıh münferit meseleler hâlinden kurtularak kanunları ve asılları bulunan bir ilim hâline gelmiş bulunuyordu. İctimâî hayatın ihtiyacı ile kaynakların ışığı altında imamın çalışma ve arama yoluna kanaatle bağlı tilmizleri, imamın yolunu devam ettirdiler. Bu yol artık bir mezhep idi. İmamın tilmizi Abû Yûsuf Ya'ḳûb [b. bk.] halkasını dağıtmadan devam ettirdiği gibi, daha hayatında iken veya vefatında islâm merkezlerine gidenler de oralarda aynı yol üzerinde halkalarını kurmuşlardı. Bunlardan bilhassa ictihad derecesine yükselenler mezhebin tasnif ve tedvini işini ele almışlardır. İmamın vefatında henüz genç kalan Muḥammed b. Ḥasan Şaybânî, Abû Yûsuf'un dersine 7—8 sene kadar devam edip, Medine'de imam Mâlik'in derslerini de 3 seneden fazla dinledikten sonra, Abû Yûsuf'un da kaza işlerine başlaması üzerine, Abû Ḥanîfa'nin usûlleri üzerine dersini açtı ve Abû Ḥanîfa ve Abû Yûsuf'tan tuttuğu imlâlar ile kendi ictihadlarını tesbit etmeğe başladı Önce *al-Aṣl*'ı meydana getirdi [bk. CİHÂD]. İkinci olarak *al-Câmi' al-ṣaġîr*, sonra sırası ile *al-Câmi' al-kabîr*, *al-Ziyâdât* ve *al-Siyar al-kabîr*'i yazdı Bu metinler, *Ẓâhir al-rivâyât* unvanı ile, hanefi mezhebinin ana kitapları sayılır. Sonraları bu metinler üzerinde mezhebin olgun imamları tarafından derin itinalar ile çalışılmış, bir çok şerhler yazılmış ve uzun olanların muhtasarları meydana getirilmiştir. Hanefî mezhebi üzerine meydana getirilen fıkıh eserlerinin hemen hepsi de bu *Ẓâhir al-rivâyât* metinlerine dayanmaktadır (*al-Siyar al-ṣaġîr* müstesnâ bu metinlerin hepsi İstanbul kütüphânelerinde bulunur).

İşte bütün bu metodlu ve uzun çalışmalar ile temel ve esasları kurulup, tasnif ve tedvin edilen hanefilik, bir medrese ve mezhep olarak, islâm dünyasına yayılmağa başladı. Bu mezhep, islâm dünyasının hemen her tarafından gelerek, halkalarda bulunduktan sonra yurtlarına dönen, müderrislik, müftilik veya kadılık gibi vazifeler ile dağılan tilmizlerin gayretleri ile o çağlarda artık çok genişlemiş

olan islâm dünyasının her tarafına yayılmıştır (hanefîliğin intişarı için bk. mad. HANEFÎLER).

Ölümünden hemen pek az sonra başlayıp, o zamandan bugüne kadar mezhebi yaşayan imamın, hiç bir eseri kalmamış olacağına inanılmaz. Fakat o çağlarda imamlar eserlerini henüz kendileri yazmaz, tilmizlerine imlâ ettirirlerdi. Hanefîlerde mütevâtir olduğuna inanılan *Ẓâhir al-rivâyât* metinlerinde kendisine isnat olunan meselelerin ona âit olduğuna şüphe edemeyiz. Hattâ bu meselelerin ifâdesine âit vecîz metinlere bile imamın kendi sözü olarak bakılabilir. Bu sebepten olacak, mezhebin müellifleri, eserlerinde bu ifâdeleri aynen saklamağa çalışmışlardır. Şu hâlde amelî fıkıhta Abû Ḥanîfa'ye isnat edilerek belirtilen meselelerin hepsi de eseri sayılmalıdır. Fakat ona isnat olunan kitap ve metinlerin hemen hepsi de, mükellefe âit işlere değil de, kalbin tanıyıp, inanmasına dâir olan akaid meselelerine âit bulunmaktadır. Bu eserler bir kaç tânedir. Bunların en tanınmış ve ona isnadı hemen kat'îye yakın olanı *al-Fiḳh al-akbar*'dır. Bu unvan altındaki imlâ metinlerinin imama âit olduğu hakkındaki derin kanaatler, hemen imamın yaşadığı zamanlara ulaşır. Belh'e kadı olduktan sonra, 84 yaşında iken, 177'de vefat eden ve imamın bizzat tilmizi olduğu bilinen Abû Muṭî' al-Ḥakam b. 'Abd Allâh b. Salama b. 'Abd al-Raḥmân, bu metni imamın imlâsı ile rivâyet ettiğini söylerdi (*'Iḳd al-cevâhir*, II, 266). İmamın oğlu Ḥammâd, Abû Yûsuf, Ya'ḳûb, Abû Maḳâtil Ḥafṣ b. Muslim al-Samarḳandî imama yakından intisapları ile birlikte, ümmet içinde yüksek mevkileri olanlar da ayrıca bu rivâyetlere iştirâk etmişlerdir (al-Biyâżî, *İşârât al-marâm*, var. 3). Kuvvetli bir ihtimâle göre, imam Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî *Kitâb al-ibâna fî uṣûl al-diyâna* (krş. Revan köşkü, nr. 510) adlı eserinde bunu örnek tutmuşa benziyor. İmâm Muḥammed b. Muḥammed al-Mâturîdî (ölm. 333), bu metnin imama âit olduğunu bilerek şerh ettiği meydandadır (bk. *Macmû'a şurûḥ al-fiḳh al-akbar*, Haydarûbâd, 1321). Bu metin Abu 'l-Layṯ al-Samarḳandî (ölm. 383 = 993) tarafından, imama âit olduğunu söylenilerek, şerhedilmiştir (yazm. Kahire kütüp., II, 43). İmam Faḫr al-İslâm 'Alî b. Muḥammed al-Pazdavî (ölm. 488 = 1095)'nin bu esere şerhi vardır (nşr. Lord Stanley, London, 1862). Yazmaları da Avrupa kütüphânelerinden bâzılarında saklıdır. Pazdavî'nin bu şerhi Abul 'l-Muntahâ tarafından hâşiyelenmiştir. İmam Faḫr al-İslâm Pazdavî, bu metnin, adı ile söyleyerek, imama âit olduğunu *Uṣûl al-fiḳh*'ının başında ayrıca tasrîh eder (bk. *Uṣûl al-fiḳh*, İstanbul, mukaddime, I, 8; İbn al-Nadîm, *Kitâb al-fihrist*, Leipzig, 1871, I, 204).

1. *Al-Fiḳh al-akbar*'in, ayrı ayrı silsileler ile, zamanımıza kadar gelen ve birbirinden azçok farklı 3 nushası vardır.

a. Bir az yukarıda geçtiği üzere, imam Mâturîdî'nin şerhinde esas tuttuğu nusha. Fakat bu devirlerde, hattâ daha bir az sonraları da, metin ile şerh birbirine karıştırıldığından, ayırt edilmesi tahmine veyahut asıl metin nushasının bulunmasına bağlı kalmıştır. İmam Mâturîdî'nin şerhi de böyledir. Fakat müteabhir müelliflerden bâzılarının işe yarar bir delilleri olmaksızın, bu nushanın imama âit olamayacağını söyleyenler de yok değildir.

b. Belki imam Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî'nin yukarıda sözü geçen *al-İbâna*'sinde örnek tutmuş olması akla gelen ve imam Abû Ḥanîfa'ye nisbetle şöhret bulan nusha budur. Bunun eski yazmaları Türkiye kütüphânelerinden başka Viyana, British Museum, Kahire v. b.'da bulunur. 1099 (1688)'da Mîr Vaḥdî, 1202 (1787)'de ölen Mustaḳîm-zâda Sulaymân tarafından türkçeye, daha sonraları 1289—1324'te orducaya, 1915'te almancaya tercüme ve bu dillerde basmaları vardır. *Manẓûma al-fiḳh al-akbar* adı ile, İbrâhîm b. Ḥasan al-Kirmânî (ölm. 1016 = 1607) tarafından nazma alınmıştır. Eski devirlerden başlayarak, yapılan şerhler de bu nusha üzerinedir. Yukarıda sözleri geçen Abu 'l-Layṯ al-Samarḳandî ile Faḫr al-İslâm Pazdavî'nin şerhlerinden başka, şu zatlar tarafından şerhedilmiş oldukları görülüyor: Akmal al-Dîn al-Bâbartî (ölm. 786 = 1384), İlyâs b. İbrâhîm al-Sinûbî (te'lifi 891 = 1486), Abu 'l-Muntahâ Aḥmed b. Muḥammed al-Macnisâvî (te'lifi 930 = 1532; 1896'da Kazan'da, 1306'da Dehli'de basılmış), 'Alî al-Ḳârî al-Haravî (ölm. 1014, Taşkent ve Kazan'da basılmış), İsmâ'îl b. İsḥâḳ al-Ḥâṭirî (Selim Ağa kütüp., nr. 587), 'Alâ' al-Dîn 'Alî al-Buḫârî tarafından Timur'un torunu Ulug Bey'e ithaf suretiyle yazılan, Abu 'l-Fatḥ 'Oṣmân al-Ṣâfî'î A'azz b. al-Muntahâ Aḥmed b. Murâd al-'Omarî (ölm. 1147), Mu'în al-Dîn Abu 'l-Ḥasan 'Aṭâ' Allâh b. Muḥammed al-Ḳurşâvî (Kazan, 1890), al-Muḥsin b. Aḥmed al-Şiyâḳî al-Şan'ânî (ölm. 1221), daha müellifi belli olmayan bâzı şerhleri var. Bütün bu şerhlerin bâzıları Türkiye, Hind ve bâzıları Avrupa kütüphânelerinde bulunur.

c. Yukarıda geçtiği üzere imam Abû Ḥanîfa'nin kendi tilzimi Abu 'l-Muṭî' al-Ḥakam b. 'Abd Allâh al-Balḫî'nin rivâyeti ile vekil Alî İskandar Pirî'nin mukaddime ve notları ile ordu diline tercümesi 1307'de, ayrıca 1. ve 2. nushalar 1324'te Dehli'de basılmıştır.

2. *al-Fiḳh al-absaṭ*. Oğlu Ḥammād, tilmizi Abū Yūsuf ve Abu 'l-Muṭī' b. 'Abd Allāh al-Balḫī taraflarından rivâyet (Kahire kütüp., VII, 353). 'Aṭā' al-Curcānī tarafından şerh edilmiştir.

3. *Kitāb al-'ālim va 'l-muta'allim* (Kahire, VII, 553; Bril, I. 1144), aynı rivâyet ile, Pazdavī, *Uṣūl* 'ünün mukaddimesinde imamın eseri olarak zikreder (Faḫr al-İslām Pazdavī, *Uṣūl al-fiḳh*, mukaddime, İstanbul).

4. *Kitāb al-risāla*. Aynı rivâyetler ve Pazdavī 'nin aynı yerde şahadeti ile (Kahire, VII, 203, 553).

5. *al-Vaṣīya*; aynı rivâyetler ile (yazmaları Avrupa 'nın muhtelif kütüphânelerinde ve birde Kahire, VII, 264). Bunun, al-Ḥuşūnī, Molla Ḥusayn b. İskandar al-Ḥanafī (ölm. 1060) ve adı geçen al-Bābartī 'nin şerhleri vardır (al-Bābartī 'nin şerhi Selim Ağa, Bayezid Umumî kütüp., Ayasofya, Nuruosmaniye kütüphânelerinde nushaları bulunur). *Naẓm al-cumān*, *Ṭabaḳāt al-saniya*, *al-Musāyara* ve başka kitaplarda sözü geçer.

Türkiye 'nin müteahhir âlimlerndeu kadı Kemal al-Dīn Aḥmed b. Sinān al-Bayazī (ölm. 1096), *İşārat al-marām min ibārāt al-imām* adı ile arapça olarak yazdığı eserinde, Abū Ḥanīfa 'nin adları geçen şu 5 eserinin rivâyet yollarını gösterdikten sonra, bâzı metin parçalarını alarak şerh ve izah etmiştir (Mehmed Paşa Köprülü kütüp., nr. 198; Şaraf al-Dīn Yaltkaya, hususî kütüp., yazm.).

Sözü geçen *al-Vaṣīya* 'dan başka imama nisbet edilen daha dört vasiyet vardır.

6. *al-Vaṣīya*, oğlu Ḥammād 'a (Fatih, Kahire, Berlin, Münich, Paris v. b. kütüphâneler).

7. *al-Vaṣīya*, tilmizi Yūsuf b. Ḫālid al-Sumti al-Baṣrī 'ye (al-Sam'ānī, *Ansāb*, V, 306; *'Iḳd al-cavāhir*, II, 227 'de sözü geçer; Cezayir, Berlin ve Leyden kütüphânelerinde nushaları vardır). Beypazarlı Aḥmed b. Muḥammed tarafından bir şerhi vardır (Berlin kütüp.).

8. *al-Vaṣīya*, baş tilmizi Abū Yūsuf 'a âit olduğu söyleniyor (Berlin kütüp.).

9. *al-Vaṣāyā*, kime hitâben olduğu belli değil (nushaları Kahire ve Rampur kütüp.).

10. *al-Ḳaṣīda al-Nu'māniya*, Peygamber hakkında naat (nushası Kahire kütüp.), İstanbul, İskenderiye ve Hindistan 'da basılmıştır. Satır aralarında kelime kelime türkçeye tercümesi ile 1276 'da ayrıca *Macmū'at al-kubrā* 'da neşr edilmiştir.

11. *Ma'rifat al-mazāhib*, Avrupa ve Hind kütüphânelerinden bâzılarında yazmaları vardır.

12. *Musnad al-imām Abī Ḥanīfa*. İmamın Peygambere isnad veya irsâl suretiyle ictihadında dayandığı hadis ve sünnetler mecmuası. Tilmizleri tarafından derlenmiştir. Rivâyetleri bakımından bu mecmuanın nushaları da taaddüt etmektedir: 1. Abī Yūsuf Ya'ḳub rivâyeti. Oğlu Yūsuf vasıtası ile (Kahire, Dârülhadîs kütüp.); 2. İmām Muḥammed b. Ḥasan 'ın rivâyeti (bk. Zāhid al-Ḳavṣarī, *Buluġ al-amānī*, Mısır, s. 67). 3. Abū 'Abd Allāh Ḥusayn b. Muḥammed b. Ḫusrav al-Balḫī (ölm. 222) rivâyeti (Selim Ağa, al-Azhar, Kahire, Dârülhadîs kütüp.); 4. Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. İsḥaḳ rivâyeti (Bat. Supll. 84); 5. rivâyeti belli değil. V. asırlarda bulunmuş (Kahire Hadîs kütüp.); 6. Abu 'l-Mu'ayyad Muḥammed b. Maḥmūd al-Ḫvārizmī (ölm. 655) rivâyeti ve tasnifi ile (Kahire, Azhar, Ravāḳ, al-Atrāk, Hadis ve Haydarâbâd kütüp.); 7. Râvisi belli değil (Berlin kütüp.); 8. Abū Umayya Marvān b. Ṣavbān dergisi (Kahire, Hadîs kütüp.); 9. Râvisi belli değil (Topkapı kütüp.); 10. Mūsā b. Zakariyā al-Ḥaskafī (ölm. 950) rivâyeti. Bu nusha 'Alī al-Ḳārī Haravī 'nin şerhi ile birlikte, Lâhûr 'da, tercümesi ile berâber Lucknow 'da basılmıştır. 'Oṣmān b. Yaḳub al-Kamūḫī 1166 sıralarında metni şerh etmiştir (Berlin kütüp.). Bunun daha başka şerhleri ve basmaları vardır; 11. Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Abbād b. Malakdād al-Ḥilātī (ölm. 652) 'nin telhisi vardır (Kahire, Hadis kütüp.). Şimdiye kadar nushalarına tesâdüf edilmemekle berâber, kitaplarda Abū Ḥanīfe 'ye isnat edilen bâşka eserler de görülmektedir.

Bibliyografya: 'Abd al-Ḳādir b. Abi 'l-Vafā' Muḥammed al-Ḳuraşī, *Ṭabaḳāt al-Ḥanafiya* (Feyzu'llah Efendi kütüp., nr. 1431; Taḳī al-Dīn Muḥammed, *Ṭabaḳāt al-Ḥanafiya* (Bayezid Umumî kütüp., 1 nr. 5209); Ḳāsim b. Ḳutlūbūġā, *Tāc al-tarācim* (Veliyüddin Efendi kütüp., Bayezid câmii, nr. 1612); Taḳi al-Dīn b. 'Abd al-Ḳādir, *Ṭabaḳāt al-saniya fī tarācim al-Ḥanafiya* (Nuruosmaniye kütüp., nr., 3390); Aḥmed b. Ḥacar al-Haysamī, *Ḫayrāt al-ḥisān fī manāḳib al-Nu'mān* (Bâyezid, Umumî kütüp., nr. 5171); Muḥammed b. Yūsuf al-Dimaşḳī, *'Uḳūd al-cumān fī manāḳib al-Nu'mān* (Köprülü kütüp., nr. 246); Muḥammed Edirnevî, *al-Cavāhir al-muḍīya fī ṭabaḳāt al-ḥanafiya* (Köprülü kütüp., nr. 1110); Abu 'l-Farac 'Abd al-Raḥmān b. 'Alī al-Cavzī, *al-Muntaẓam fī tārīḫ al-umam* (Köprülü kütüp., nr. 1172); 'Abd al-Vahhāb Şa'rānī, *al-Ṭabaḳāt al-kubrā* (Mısır); Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā* (Kahire); Şaraf al-Dīn Abu 'l-Ḳāsim b. 'Abd al-'Alīm al-Yamanī al-Ḥanafī, *Ḳalā'id 'uḳūd al-durar va 'l-'uḳbān fī manāḳib Abī Ḥanīfa al-Nu'mān* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1615); Maḥmūd b. Su-

laymūn al-Kafavî, *Kitāb a'lām al-aḫyār min fuḳahā' maẕhab al-Nu'mān al-Muḫtār* (Veliyüddin kütüp., nr. 1616); Nu'mān b. Ṯābit, *al-Vaṣîya* (Veliyüddin kütüp., nr. 1341); al-Bābartî, *Şarḥ vaṣîya al-imām al-a'ẓām* (Bâyezid umumî kütüp., nr. 2957); ayn. mll., *al-Vaṣîya*, oğlu Ḥammād'a (Fâtih kütüp., XII. risâle, nr. 5339, var. 148); al-Sayd 'Afîfî, *Ḥayāt al-imām Abî Ḥanîfa* (Mısır); Zurkānî, *Şarḥ al-mavāḳıf'a* mukaddimesi (Mısır); Kirmānî, *Manāḳıb al-imām al-a'ẓam* (Hakim-oğlu kütüp., nr. 806); Brockelmann, *GAL, Suppll.*, I, 286 v. d.; Muḥammed b. Muḥammed al-Malik al-Ḥanafî, *Şarḥ vaṣîya al-imām al-a'ẓam* (Ayasofya, kütüp., nr. 2330); *Kitāb Musnad al-imām Abî Ḥanîfa al-Nu'mān b. Ṯābit* (Feyzullah Efendi kütüp., nr. 520). (HALİM SÂBİT ŞİBAY.)

EBÛ HÂŞİM. ABÛ HÂŞİM. [Bk. CÜBBÂÎ.]

EBÛ HÂŞİM. ABÛ HÂŞİM 'ABD AL-LÂH B. MUḤAMMED, 'Alî ahfadından olup, şî'îlerin imamıdır. Abû Hâşim pek tanınmış olan Muḥammed b. al-Ḥanafîya'nın oğludur. Şî'îler tarafından imam tanınmış, hürmete mazhar olmuştur. Söylendiğine göre, ölümünden pek az evvel, gerek kendisinin, gerek âilesinin imâmet hakkını sonradan hilâfet makamına çıkan al-Saffâḥ ile al-Manṣûr'un babası Muḥammed b. 'Alî'ye bırakmıştır. Bu vak'aya en eski arap müverrihlerinde rast gelinirse de, son zamanda yapılan araştırmalar bunu pek haklı olarak şüpheli göstermektedir. Bu vasiyeti Abbâsî tarafdarları, kendi hilâfet iddialarını haklı göstermek maksadiyle, uydurmuş olsalar gerektir. Abû Hâşim, Sulaymān b. 'Abd al-Malik zamanında, Abbâsî müddeîlerinin merkez ittihaz ettikleri, Lût denizinin cenûbunda ehemmiyetsiz bir mevki olan Ḥumayma'de ölmüştür.

Bibliyografya: İbn Sa'd, V, 240 v. d.; Ṭabarî, III, 2500; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 29 v. dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 444; Şahrastânî (nşr. Curetoa), s. 15, 112 (Haarbrücker, I, 23, 169); Wellhausen, *Das arab. Reich und sein Sturz*, s. 313 v. d.; bk. bir de Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma, II, 356—358.) (K. V. ZETTERSTÉEN.)

EBÛ HÂŞİM. ABÛ HÂŞİM MUḤAMMED, Mekke şeriflerindendir (455—487 = 1063—1094). Yemen emîri al-Ṣulayḥî'nin üstünlük iddiası ile birbirine giren şerifleri, ordusu ile yatıştırmasını müteâkip, Abû Hâşim kat'î olarak şerifliğe kavuşmuştur. Ḳatâda'den evvel (598 = 1200) Mekke'de şeriflik makamına geçenlerden çoğu Abû Hâşim'in sülâlesinden olup, cedlerine nisbetle Havâşim yâni Hâşimîler diye anılırlardı. Abû Hâşim uzun süren şerifliği zamanında hacılardan mümkün olduğu kadar para sızdırmış, hattâ onları soydurmuş, ve kâh Bagdad'daki halifelere, kâh Mısır'daki Fâtimî halifelerine mutî görünerek, kendi menfaatini te'min etmiştir.

Bibliyografya: C. Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 62—65.

(SNOUCK HURGRONJE.)

EBÛ HÂTİM. ABÛ ḤĀTİM (SAHL B. MUḤAMMED) AL-SİCİSTÂNÎ (yahut AL-SİCZÎ), (?—875) basralı bir arap lisan âlimi olup, al-Aṣma'î, Abû Zayd al-Anṣârî ve Abû 'Ubayda Ma'mar b. al-Muṯannā'nın talebesi idi. Abû Ḥātim bu sonuncunun lisaniyata, şiire ve cahiliye devrine dâir bildiklerini nakleylemiştir. Sîbavayh'in nahvini al-Aḫfaş'ten okudu ise de, derin gramer meselelerinde büyük bir varlık göstermemiştir. Fakat kendisi, hassaten şiir san'atı ile câhiliye şâirlerine ve bunların şiir ve lugatlarına vukufu ile mârûftur. *Kur'an*'a olan vukufu da kayda değer. Mamafih eski kaynaklarda (bk. Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber*, s. 88) yukarıda zikrolunan mevzulara âit eserlerden başka gramer resâleleri vardır. Buna mukabil onun *Kitāb al-mu'ammarîn*, *Kitāb al-vaşāyā* (*Testamenta*) namındaki eserleri bu kaynaklarda gösterilmemiştir. Talebesinden bilhassa İbn Durayd [b. bk.] ve al-Mubarrad [b. bk.] mârûftur. Vefatı 248 ile 255 (862—869) arasındadır; İbn Durayd'in kaydettiği 262 tarihinin doğru olması melhuzdur. Eserlerinden hurma ağaçlarına dâir *Kitāb al-naḫl*'i (evvelâ S. Cusa tarafından *Archivio Storico Siciliano*'da münakaşa edilmiştir, I, 1873; krş. *ZDMG*, XXVIII, 500 v. dd.). Bartolomeo Legumina, *Atti della Reale Accademia dei Lincei*, 1894, 4. seri, VIII ve *The Book on the long-lived*, I. Goldziher tarafından (*Abh. zur arab. Philologie*, II; Leyden, 1899).

(GOLDZIHER.)

EBÛ HÂTİM. ABÛ ḤĀTİM YA'ḲÛB B. ḤABÎB AL-MALZÛZÎ AL-NACİSÎ (?—772), ebâdî [b. bk.] müelliflerine göre, Ya'ḳûb b. Habîb al-Melzûrî al-Nacîsî, Afrika arap müverrihlerine nazaran da, babası Hovāra kabîlesinden Labîd (yahut Labîb) b. Madyan b. Îtüveft'tir. Arap müverrihleri onu berberî âsîlerinin başı olarak gösterirlerse de, Trablus'ta vâlilik ettikten sonra, 156 (773)'da abâżîler tarafından kendisine İmām al-Dafa' unvanının verilmesi, onun tarihte belli-başlı bir rol oynadığına delâlet etmektedir. Abî Ḥātim etrafına büyük bir ordu topladı ve bu orduya sufrîler ile Tâhert abâżîleri ve diğer berber câmiaları katıldı; bu ordu ile, Ḳayravān'da kumandayı Abû Ḥātim Ḥabîb al-Muhallabî'ye bırakıp giden İfrikiye vâlisi 'Omar b. Hazārmard'i Ṭobna'da muhasara etti.

'Omar, Ṭobna 'dan çıkmağa muvaffak olmuşsa da, berberîler tarafından şiddetle tâkip olunduğundan halifeden istediği imdat kuvvetine intizaren Ḳayravân 'a kapandı. Abū Ḥātim 'in ordusu tarafından muhasara olunan bu zat muhasırların hücumlarına ve memleketteki müthiş kıtlığa, halife — şarktan kendisine halef olarak Yazīd b. Ḥātim kumandasında bir Abbâsî ordusunun gelmekte olduğunu öğrendiği güne kadar — mukavemet göstermiş, fakat bu vaziyetten me'yus olarak zilhicce 154 (teşrin II. 711) 'te yaptığı bir hurûc hareketinde maktul düşmüştür. Abū Ḥātim, düşmanı şerefli bir teslime mecbur ettikten sonra Yazīd tarafından kumanda edilen orduya karşı yürüdü. Bu ordu Horasan, Basra, Kûfe ve Suriye askerlerinden başka İfrikiye garnizonundan tard edilmiş bakayâdan ve bâzı Hovāra berberî kıt'alarından mürekkepti.

Abāżī vak'anüvislerinin belki de hatalı kayıtlarına nazaran Meġmedas mevkiinde vukû bulan muharebede Abū Ḥātim, Sālim b. Savāda al-Tamīmī tarafından kumanda edilen öncü kuvvetlerini mağlûp etmişse de, Şammāḫī 'ye göre Cendūba 'nin şarkında vâki olan büyük muharebede abāżîler tamamen mağlûp olmuşlardır. Abū Ḥātim 30.000 berberî ile berâber telef olmuştur (27 rebiülevvel 155 = 7 mart 772). Bu muharebe berberilerin 'Omar b. Hazārmard 'e isyanlarından beri halife ordularına karşı yaptıkları 375 savaşın sonuncusudur.

Bibliyografya: R. Basset, *Les Sanctuaires du Djebel Nefousa* (Paris, 1899), s. 79 v. dd. (A. DE MOTYLINSKI.)

EBÛ HAYYÂN. ABŪ ḤAYYĀN 'ALĪ B. MUḤAMMED B. AL-'ABBĀS AL-TAVḤĪDĪ (cedlerinden birinin *tavḥīd* denilen bir nevi hurma satmasından, yahut Allahın vahdaniyetine kail olduğundan dolayı kendisine bu lakap verilmiş olacaktır), fakih, feylesof, mutasavvıf ve muhtelif te'lifat sâhibi olup, IV. (X.) asırda yaşadı. Hayatı hakkında pek az mâlûmatımız vardır; fakat Yāḳūt 'un kaydettiği vesikalardan anlaşıldığına göre 400 senesi recebinde (şubat 1010) hayatta idi ve 80 yaşından sonra vefat etmiştir. Doğduğu şehir, muhtelif kaynaklara göre, Nişâpūr, Şiraz yahut Vâsıt 'tır. Hayatının büyük bir kısmını Bagdad 'da geçirmiş, orada Abū Sa'īd al-Sīrāfī ve 'Alī b. 'Īsā al-Rummānī 'den gramer, Abū Ḥāmid al-Marvarūżī ve Abū Bakr al-Şāfi'ī 'den şâfi'î fıkhı tahsil etmiştir. Yaşı haylı ilerledikten sonra, 361—391 (971—1001) yılları arasında, fasılalı olarak Yaḥyā b. 'Adī Abū Sulaymān Muḥammed b. Ṭāhir 'in ve başkalarının felsefe derslerine devam etmiştir.

Bugün ziyaa uğramış bulunan bâzı eserlerinde ileri sürdüğü rafdî fikirler üzerine (hayatını galibâ kitap istinsahı ile geçirmekte olduğu) Bagdad 'dan Mahallabī (ölm. 352 = 963) kendisini teb'it etmiştir. Bunun üzerine evvelâ, himâyesini tabep için, Horasan 'daki İbn al-'Amīd 'e bir mektup göndermiştir ki, sonradan kendisi bunu belagatinin nümûnesi olarak neşretmiştir. 367—370 (977—980) 'e kadar Rey 'de İbn 'Abbād 'ın sarayında bulunmuş ise de, müstensih olarak çalışmağı kabûl etmediğinden tahsisattan mahrum kalmıştır. Daha sonra bir risâlesinde bu iki vezirin hatâlarından bahsetmek ve *al-Imtā'* namındaki eserinde hicviyeler neşretmek suretiyle intikam almıştı. Şamşām al-Davla, İbn Sa'dān (ölm. 375 = 985/986) ve 'Abd Allāh b. al-'Arīż al-Şīrāzī isimli vezirlerin nezdinde daha ziyâde iltifat gördüğü anlaşılıyor. Hayatının son kısmı tekrar Bagdad 'da fakr ve zarûret içinde geçmiştir. Ömrünün sonuna doğru, aralarında 20 yıl yaşadığı, Bagdad ahâlisinin, kendisi ve eserleri hakkındaki ihmalkârlığını ileri sürerek, kütüphânesini yakmıştır. Dostluktan bahseden kitabının mukaddimesinde hilâfet merkezinde halkın hep birden kendisine yüz vermediğinden şikâyette bulunur. Aşağıda isimleri gösterilen eserler Yāḳūt 'un *Mu'cam al-udabā'* (İstanbul yazm.) 'sından alınmıştır.

1. Dostlar ve dostluk hakkında *Kitāb al-ṣadaḳa va 'l-ṣiddīḳ* isimli eseri ki, ilimlere âit bir lâhikası da vardır (İstanbul, 1301).

2. İbn Cinnī 'nin Mutanabbī divanı şerhine reddiye.

3. İbn Ḳifṭī (s. 283) tarafından zikrolunan *al-Imtā' va 'l-mu'ānasa* ki, evvelâ Flügel bu parça üzerine nazar-ı dikkati celbetmiştir (*ZDMG*, XII, 20); aynı eserden İbn 'Arabī, (*Musāmarāt*, I, 188), Ġurūlī (*Maṭālī' al-budūr*, II, 62), ve Yāḳūt (*göst. yer.*) 'ta muhtelif parçalar vardır.

4. *al-Işārāt al-ilāhiya*; yazma bir hulâsası mevcuttur: Ahlwardt, *Verz. d. arab. Handschr. d. königl. Bibl. zu Berlin*, nr. 2818.

5. *al-Zulfa*.

6. *al-Muḳābasa* (*Muḳābasāt* yahut *Muḳāyasāt* unvanı ile Bombay 'da tarihsiz neşrolunmuştur; bir de bk. *Cat. Cod. or. bibl. ac. Lugduno Batavae*, I. tab., III, 314 v.d.).

7. *Riyāż al-'ārifīn*.

8. *Taḳrīż al-Cāḥiż*; uzunca bir parçası Yāḳūt 'un Aḥmed al-Dīnavarī hakkında yazdığı biyografide görülür.

9. *Żamm al-vazīrayn* (İbn al-'Amīd ve İbn 'Abbād 'a karşı hicviye mâhiyetindedir. Yāḳūt 'un İbn Abbād tercüme-i hâlinde bu eserden uzun bir parça vardır).

10. *Al-Ḥacc al-'aḳlî iẕā żāḳa 'l-faẓā' 'an al-ḥacc al-şar'î.*
11. *Risāla fî ẓallāt al-fuḳahā'.*
12. *Risāla Bağdādîya.*
13. *Risāla fî aḫbār al-ṣûfîya.*
14. *Risāla ṣûfîya.*
15. *Risāla fî 'l-ḥanîn ila 'l-avṭān.*
16. *Kitāb al-başā'ir va 'l-ẕaḫā'ir* (bir parçası Subkî tarafından müellifin tercüme-i hâlinde zikredilmiştir. İstanbul'da Fatih kütüphânesinde bir kaç nushası vardır, nr. 3695—3699).
17. *al-Muḥāżarāt va 'l-munāẓarāt*; Yâḳût tarafından müellifin tercüme-i hâlinde zikredilmiştir. Bu eser her hâlde Abû Bakr ile 'Alî arasındaki muhaberatın İbn 'Arabî tarafından naklinden ibâret olup, Barheleraeus (II, 77, nşr. Pococke, s. 330) Abû Ḥayyân'ın *İḫvân al-ṣafā'* hakkında verdiği mâlûmatı bu eserden almıştır.

Ebû Ḥayyân *Aḫbār al-ḳudamā' va ẕaḫā'ir al-ḥukamā'* isimli bir eseri *Ġurar al-ḫaṣā'iṣ* (Kahire, 1284)'te matbû *al-Taẕkira al-tavḥîdîya*'nin 74—76. sahifelerinde zikrolunur. Bu iki eser yukarıda bahsi geçen kitaplardan ikisinin aynı olduğu muhakkak değildir. Abû Ḥayyân, müslümanlarca zındık sayılan İbn Rāvandî ve Ma'arrî ile aynı meslekte addedilir, fakat Abû Ḥayyân, fikirlerini ötekilerden daha müphem, binaenaleyh daha îmalı bir tarzda ifâde etmiştir (*JRAS*, s. 80). Bununla berâber bugün mevcut eserleri — her ne kadar 10 numaralı eserinin ismi, dinî telâkkisinden dolayı işkence ile öldürülen Ḥallâc'ın rafd ve ihladını hatırlatıyorsa da — bu iddiayı haklı göstermiyor. Elde bulunan *Ṣûfî* isimli risâlesi (sayı 4) bir az zühdî ve ahlâkî bir muhabere ile dualardan ve yalnız bilmünâsebe sûfilerin hususiyetlerine uygun îmalardan ibârettir. 6 numaralısı kendisinin hazır bulunduğu ve dinlediği muhtelif felsefî musahabelere âit bir risâledir. Bu meclislerde başlıca söz sâhibi Abû Sulaymân al-Manṭıḳî olup, Abû İshâḳ al-Ṣâbî', Abû Bekr al-Ḫvârizmî, Abu 'l-Ḥasan al-Ḥarrânî, Yaḥyâ b. 'Adî gibi diğer mümtaz şahsiyetlerin bu risâ'ede isimleri geçer. Münakaşa olunan meselelerin ekserisi mantıka ve metafiziğe âittir. 1 numaralı risâlede Abû Ḥayyân (başka kitaplarında da yaptığı gibi) Câḥiẓ'in sâde ve tasannudan azâde üslûbunu taklit etmekle berâber menkıbeler ile misâlleri bir sıraya dizmekten fazla bir şey de yapmaz. 9 numaralı risâlesi, uğursuzluğu ile meşhûrdur. Bu da gâliba bu eser yüzünden Abû Ḥayyân'ın, feylesof ve sufî olmasına rağmen, ne feylesoflar ve ne de sûfîler meyanına girmemiş bulunmasından ileri gelmiştir.

Bibliyografya: Navavî (nşr. Wüstenfeld), s. 707; Subkî, *Ṭabaḳāt al-şâfi'îya* (Kahire), IV, 2 v. dd.; Yâḳût, *Mu'cam al-udabā'* (Köprülü kütüp.); Ṣafadî, *JRAS*, 1905, s. 80; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 707, Nauwerk, *Notiz über das arab. Buch: Tuḥfat iḫvān al-ṣafā'* (Berlin, 1837).

(D. S. MARGOLIOUTH.)

EBÛ HAYYÂN. ABÛ ḤAYYÂN MUḤAMMED B. YÛSUF B. 'ALÎ B. YÛSUF B. ḤAYYÂN AL-ĠARNĀṬÎ AL-CAYYÂNÎ AL-NAFZÎ AṢÎR AL-DÎN (1256—1345), berberî aslından bir arap dilcisi olup, Gıroata'da doğmuştur. Abû Ḥayyân Gırnata, Velez, Malaga ve Almeria'da nahiv ve hadis tahsil ettikten sonra, şimâlî Afrika ve Mısır'da seyahat etmiş ve hacca gitmiştir. Haccı müteâkip, dönüşte Kahire'nin Manşûriya medresesinde hadis okutmuş ve aynı zamanda İbn al-Naḥḥās'ın gramer derslerine devam ve hocasının ölümünden sonra, ona halef olmuştur (698 = 1298). Mısır'a gittiği zaman zâhirî mezhebine sâlik idi. İbn Hacer onun hâl tercümesinde söylediği gibi, eski üstadların, bilhassa Sîbavayh'in, rakipsiz otoritesini yüksek tutmağa çalışmış olması itibariyle, gramerde bile zâhirî mezhebine sâlik sayılabilirdi (bk. Goldziher, *Die Schule der Ẓâhiriten*, s. 188 v.dd.). Fakat sonraları şâfi'î mezhebini ihtiyar eylemiş olduğunu kendisi söylemiştir. Gırnata civarında Mataḫsara'de ölmüştür (1345).

Abû Ḥayyân, dil mevzûlarına âit eserlerden başka, tefsir, kıraet ve hadise dâir kitaplar da te'lif etmiş ve şiir de yazmıştır. Yazmış olduğu 65 kitap ve risâleden bugün ancak 19'u elimizdedir (bk. Brockelmann, *GAL, Suppl.*, II, 136). Kendisinin arapçadan başka, türkçe, farsça ve habeşçe gibi, yabancı dillere dâir eserleri de vardır.

Abû Ḥayyân'ın türk diline karşı alâka duyması Mısır'da başlamıştır. Filhakika bâzı arap ülkelerinde türklerin bilhassa devlet ve ordu teşkilâtında mühim bir rol alması üzerine, türk dilinin buralarda birden bire ehemmiyet kazanması ve türkçeyi araplara öğretmek maksadı ile, arapça eserler vücuda getirilmesi islâm orta şark tarihinde oldukça sık görülen hâdiselerdendir. Mısır ve Suriye'de de Eyyûbîler (1169—1250) ile hâkimiyetin münhasıran türkler eline geçmesi üzerine, buralara türk devlet an'anelerinin girdiğini görüyoruz. Memlûkler (1250—1517) devrinde ise, türk te'siri artık epeyce yerleşmiş bulunuyor. Mısır ve Suriye orta çağda, medeniyet bakımından en yüksek ve siyasette en parlak mertebeye bu türk hâkimiyeti sâyesinde erişmiştir. Bu devirde saray dilinin türkçe olması, esâsen bir türk sâhası

olmamakla berâber, Memlûkler ülkesinde türk diline büyük bir ehemmiyet verilmesine sebep olmuş ve bu sâyede Memlûkler devrinde, Mısır'da türkçe'dinî-edebî bir çok eserler vücuda getirilmiştir. Cenûb-i şarkî Avrupa'nın Cengiz ve oğulları tarafından istilâsından sonra, Mısır'da Kıpçak unsurunun fevkalâde çoğalması ve daha sonra bu sâhanın Altın-Ordu ile sıkı münâsebetleri burada kıpçakçaya bir üstünlük te'min etti. Buna rağmen moğul istilâsından önce ve bilhassa Eyyûbîlerin ilk zamanında, bu sahada hâkim olan türkmence de büs-bütün ortadan kalkmış değildi. En son zamanlara kadar Mısır'da türkmenlerin de bulunması ve Anadolu ile kültür münâsebetleri bu te'siri devam ettirmiştir. Bu sebepledir ki, buradaki âlimler kıpçakların etnoloji ve dilleri hakkında mâlûmat sâhibi oldukları gibi, bunların komşuları, meselâ bulgarlar, hakkında da mâlûmat sahibi idiler. İşte Mısır sahasında türk dilinin kazandığı bu ehemmiyettir ki, Abū Ḥayyān gibi mârûf bir dilciyi, araplara türkçe öğretmek maksadı ile, türkçe ve bilhassa Mısır'da konuşulan türk şiveleri üzerinde kitaplar yazmağa sevketmiştir.

Abū Ḥayyān'ın türkçeye dâir 4 eser yazdığını biliyoruz: 1. *Kitāb al-idrāk li lisān al-atrāk*, 2. *Zahr al-mulk fī nahv al-turk*, 3. *al-Af'āl fī lisān al-turk* ve 4. *al-Durrat al-mużiya fī al-luġāt al-turkiya*. Bu eserlerden bugün yalnız birincisi mevcut olup, diğerleri kaybolmuştur.

Abū Ḥayyān *Kitāb al-idrāk li lisān al-atrāk*'i 713 (1312) yılında Kahire'de tamamlamıştır. Eserin, bugünkü bilgimize göre, yalnız İstanbul'da şu iki yazması vardır: 1. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2896'da kayıtlı eski nusha. Bu nusha eserin te'lifinden 23 sene sonra (735 = 1335), mechûl bir zat tarafından, istinsah edilmiştir. Yazmanın lûgat kısmını havi satırları arasına ve kenarına sonradan, diğer bir şahıs tarafından, bâzı türkçe lûgatler ilâve edilmiştir (krş. Veled İzbudak, *al-İdrāk hâşiyesi*, İstanbul, 1936). 2. İstanbul Üniversitesi kütüphânesinde, Ḥâlis Efendi, 6574 numara da kayıtlı nusha. Bu nusha 805 (1402) yılında, Aḥmed b. al-Şāfi'ī tarafından, Lazkiye'de istinsah edilmiştir. Eseri ilk neşreden Mustafa Bey'dir (İstanbul, 1309 = 1893, 313 sahife). Bu neşirde yalnız birinci yazmadan istifâde edilmiş olup, hayli eksiklikler vardır. Daha tam bir neşir, Ahmed Caferoğlu tarafından, her iki yazmadan istifâde suretiyle, yapılmıştır (Abū Ḥayyān, *Kitāb al-idrāk li lisān al-atrāk*, İstanbul, 1931, Türkiyat. Bu neşrin lûgat tenkidi için bk. Abdullah Battal, *Kitāb ol-idrāk li lisān al-atrāk*, I, II, *Azerbaycan yurd bilgisi*, nisan-mayıs, 1932, yıl I, sayı 4—5, s. 177—187; ayn. mecmua, haziran-temmûz, 1932, sayı 6—7, yıl I, s. 233—246 ve Abdullah oğlu Hasan, *Bir tenkid münasebetiyle*, yıl II, sayı 14, şubat 1933, s. 91—92).

Kitāb al-idrāk li lisān al-atrāk'in Caferoğlu neşrinde söz hazinesi, bugünkü ihtiyacı karşılayacak şekilde, lâtin ve arap yazısı ile alfâbe sırasında tertiplenmiş olduğu ve eserin bu kısmı üzerinde bâzı düzeltme ve ilâveler yapıldığı hâlde, gramer kısmı, eserin aslında olduğu gibi, alınmış ve bunun türkçe tercümesi ilâve edilmiştir. Abū Ḥayyān eserini arap gramer ve lûgat sistemine göre tertip ve tanzim etmiş olduğundan türk dilinde arap diline nazaran çok daha mühim rolleri bulunan vokaller ihmâl edilerek, kök ve eklerde birinci derecede ehemmiyet konsonlara verilmiş ve bunun neticesinde bâzı türkçe eklerin karşılığı yalnız konsonlar ile gösterilmiştir. Abū Ḥayyān'ın kitabında verilen mâlûmattan lâyıkı ile istifâde edebilmek için, eseri bugünkü türk dili tetkikleri esaslarına göre işlemek lâzımdır. Ancak böyle bir neşirden sonra bu asırda Mısır'da yaşayan türk zümreleri ve bunların şive hususiyetlerini de daha yakından tesbit etmek kabil olabilir. Eseri hakkında umumî olarak şunlar söylenebilir: burada türk dili başlıca türkçe ve türkmence olarak iki bakımdan tetkik edilmiştir. Türkçede eski türk yazı dilindeki şekillerin bulunmasına mukabil türkmencede kısmen bâzı fonetik değişmeler ile daha ziyâde eski ve hattâ bugünkü Anadolu türkçesinde bulunan şekillere tesâdüf edilir.

Nihâyet XIII. asır Anadolu metinlerinde gördüğümüz bir yazı hususiyetini de Abū Ḥayyān'da tesbit edebildiğimizi söylemek lâzımdır: *ñ* sesi *ṅ* (altta üç nokta ile) şeklinde gösterilmiştir (bk. arap harfleri ile olan sözlükte bu sesi ihtivâ eden sözlere: XIII. asır Anadolu türkçesinde *ñ* sesinin *ṅ* yazılması için krş. Veled Çelebi ve Kilisli Rif'at, *Dīvān-i türkī-i Sultan Veled*, İstanbul, 1341 ve *Divan-ı Sultan Veled*, F. Nafız Uzluk yönünden, İstanbul, 1941, türkçe manzûmeler).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de Maḳḳarī (nşr. Dozy v.b.), I, 823 — 862; al-Ṣalāḥ al-Kutubī, *Favāt*, II, 352—356; Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, nr, 409; Brockelmann, *GAL*, II, 109 v.d.; L. Bonvat, *Notice bio-bibliographique* (*Revue hispanique*, X); Jos. Marquart, *Kultur- u. sprachgeschtliche Analekten*, II. *Das Alter des bulgarischen Wandels des alttürkischen t > r* (*Ung. Jahrb.*, IX, H. 1, nisan 1929, s. 80); Lucien Bouvat, *Une grammaire turque du*

VIIIe siècle de l' Hégire: *„La Pénétration dans la langue de Turcs" d'Aboû Hayyân al-Gharnâṭî Actes du XIVe Congrès International des Orientalistes* (Alger, 1905), *IIIe partie. Langues musulmanes*, Paris, 1907, s. 48 v. dd.); M. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1926), s. 366 v.dd.; *Osmanlıcadan türkçeye söz karşılıkları tarama dergisi* (İstanbul, 1934), önsöz, s. 64 v.d., nr. 30.

(MECDUD MANSUROĞLU.)

EBÛ HÜREYRE. ABŪ HURAYRA (? — 678), Sulaym b. Faḥm kabîlesine mensûp olup, Peygamberin eshabındandır. Bir çok hadîs nakletmiştir. Umûmiyetle Abū Hurayra künyesi ile mârûftur. Gerek câhiliyet zamanında, gerek islâmda onun hakikî ismine dâir muhtelif rivâyetler vardır. En itimada lâyık olan rivâyetlere göre adı ya 'Abd al-Raḥmān b. Ṣaḫr (bk. Navavî, nşr. Wüstenfeld, s. 760) veya 'Umayr b. 'Āmir (İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ*, s. 295) olduğu anlaşılıyor. „Kedi yavrusu babası" mânasına gelen bu künyenin ona kedileri sevdiği için verilmiş olduğu tahmin ediliyor. Ḫaybar harbi senesinde (7 = 629) Medine'ye gelmiş ve Peygambere iltihak ederek artık bir daha ondan ayrılmamıştır. Söylendiğine göre maişetini evvelâ işçilikle te'min edermiş. Peygamber ile devamlı teması sâyesindedir ki, onun vefatından sonra diğer eshabdan daha çok hadis nakletmek cesâretini göstermiştir. Naklettiği hadislerin 3.500 kadar olduğu söylenirse de, bunların bir çoğu yakıştırma olsa gerektir. Abū Hurayra tarafından naklolunan hadisleri rivâyet edenler arasında eski islâm cemaatinin en sayılı azâsının isimleri geçmektedir. Abū Hurayra'nin yanılmaz bir hafızaya nasıl sâhip olduğunu belirten bir rivâyet vardır. Buna göre, bir musahabe sırasında Peygamber, kendi eli ile, Abū Hurayra'yi bir örtü ile sım-sıkı sarmış ve gûya bundan sonra Abū Hurayra işittiklerini bir daha unutmaz hâle gelmiştir. Bu fıkrada geçen muamele tarzı aynı zamanda samimî bir dostluk timsâli sayılır. Peygamberin yolunda gitmiş olduğundan dolayı muhabbet kazanmış olduğu için halife 'Omar tarafında Baḥrayn vâliliğine tâyin edilmişti. Azlinden sonra halifenin kedisini tekrar aynı makama iâdesi teklifini red etmiş ve uzun zaman Medine'de yaşamıştır. Kendisine pek teveccühü olan Marvān'ın Abū Hurayra'yi Medine vâliliğine getirmiş olması pek vârid değildir. Abū Hurayra 57 veya 58 (676—678) senesinde, 78 yaşında olduğu hâlde, vefat etmiştir. Nükteperdazlığına dâir bir çok fıkralar vardır (İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif*, nşr. Wüstenfed, s. 142). Bu huyunu hadis nakillerinde sık-sık görmekteyiz. Ehemmiyetsiz şeyleri hararetli bir lisanla anlattığı olur. Dâima bol-bol nakillerde bulunması (Abū Hurayra hadisleri İbn Ḥanbal'in *Musnad*'inde, 213 sahife kadar yer tutar, II, 228—541), bunları doğrudan doğruya kendisinden dinleyenlerin zihninde itimada lâyık olmadıklarına dâir şüpheler uyandırmıştır.

Nitekim bunlar, şüphelerini müstehzi bir lisanla göstermekte de tereddüt etmemişlerdir (krş. Buḫārī, *Faḍā'il al-aṣḥāb*, nr. 11). Gevezelik etmekle itham edenlere karşı kendisini bâzan müdafaaya mecbur kalmıştır. Bu hâller münekkitleri büs-bütün kuşkulandırmış ve şüpheciliğe götürmüştür. Fakat şunu da hesaba katmamız lâzımdır ki, kendisine isnat edilmiş olan hadislerin çoğu, sonraları uydurularak onu namına izâfe edilmiştir.

Bibliyografya: Muslim, *Ṣaḥīḥ*, V, 202 (Buḫārī ile Tirmiẕī'de Abū Hurayra'nin *Faḍā'il*'ine dâir ayrıca fıkralar yoktur); İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba*, V, 315; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, III, LXXXIII; Goldziher, *Abh. zur arab. Philol.* I, 49; aynı mll., *ZDMG*, L, 487; D. S. Margoliouth, *Mohammed*, s. 352.

(GOLDZIHER.)

EBÛ HÜSEYİN. ABŪ ḤUSAYN (Banū Abī Ḥusayn), bir kelbî âilesinin ismi olup, 336 (948)'dan sonra Sicilya'da hüküm süren Fâtımî hükümdarları bu âileye mensuptur.

EBÛ İSHAK. ABŪ İSḤĀḲ. [Bk. AL-ṢĀBİ ve AL-ŞİRĀZİ.]

EBÛ KALEMÛN. [Bk. RÛKALEMÛN.]

EBÛ KÂLÎCÂR. ABŪ KĀLİJĀR AL-MARZBĀN B. SULṬĀN AL-DAVLA (1009 — 1048), büveyh oğullarındandır. Babası tarafından 412 (1021)'de Ahvāz vâlisi tâyin olunmuştur. Babasının vefatında (415 = 1024) yerine geçmek üzere Şiraz'a çağırıldı, fakat amcası Kirmān vâlisi Abu 'l-Favāris b. Bahā' al-Davla, kendisini tercih eden türk muhafız askerinin yardımı ile, daha evvel davrandı. Abū Kālîcār, topladığı askerle amcasının ordusunu mağlûp ederek Şiraz'a girdiyse de deylemli askerlerin husumeti yüzünden orada tutunamadı. Yapılan sulhte ancak Huzistān'ı ele geçirebildi. Yeni bir zaferi müteâkip Fars eyâletini de istirdat etti (417 = 1026), fakat eyâlet merkezindeki ahâliye kendini sevdiremedi. Anbār'ı yağma eden Banī Ḫafāca kabîlesi kendisini metbû tanıdı, aşağı Babiliye bataklıkları (al-Baṭīḥa) halkı ise bilâkis mârûz oldukları fazla tazyikten dolayı eski reisleri Abū 'Abd Allāh al-Ḥusayn b. Bakr al-Şarābī kumandasında isyan ettiler (418 = 1027). Aynı sene elinden Kirman'ı almak için amcası Abu 'l-Favāris'e taarruz etti, fakat yakıcı sıcaklar ve hastalıklar

ordusunun yürüyüşünü durdurdu ve Fars ve Kirman'ın taksimi şartiyle her iki emîr arasında sulh yapıldı, Mâfennâ'nın oğlu kâzrunlu al-'Âdil Bahrâm'ı kendisine vezir yaptı, türk ve deylemli askerler arasındaki mücâdeleden istifâde ederek ahâlinin talebiyle, Abu 'l-Favâris'in ölümünden sonra, Basra ve Kirmân'ı muharebesiz zaptetti (419 = 1028). Vâsiṭ'ı da aldı (420 = 1029) ise de, muhafaza edemedi; Celâl al-Davla Ahvâz'ı yağma edip de, âilesine mensup kadınları Bagdad'a esir götürünce, ona taarruz etti ise de, 3 günlük muharebeden sonra bozguna uğradı. Veziri al-'Âdil'in parası, vaziyeti düzeltti. 421 (1030)'de, Celâl al-Davla'ya karşı Mesene'nin merkezi al-Mazâr'da muharebe etti ve yenilince, bu mevkii kaybetti, fakat bir az sonra takviye kuvvetleri yetişince, geri aldı; kezâ Basra da elinden gitti ise de, çok geçmeden şehrin ahâlisi onu tekrar dâvet etti. Abû Kâlîcâr 423 (1032)'de kendisine ancak lafzî bir hâkimiyet bırakmış olan harem ağası Şandal'ı öldürttü. 428 (1036/1037)'de Bars Toğan kendisini Bagdad hâkimi nasbettirmeğe uğraştı ise de, muvaffak olamadı. Kızını, Abû Kâlîcâr'ın oğlu Abû Manşûr ile evlendiren amcası Celâl ile sulh yaptı. Basra'yı geri aldı (431 = 1039/1040), İsfahan'ı zaptetmeğe uğraştı, isyan eden (433 = 1041/1042) 'Omân'ı te'dîb için denizden asker yolladı, Selçuk hükümdarı Tuğrul Bey'in oğuzları tarafından kuşatılan Kirmîn'de Cîruft mevkiini kurtardı (434 = 1042/1043).

Abû Kâlîcâr, Celâl al-Davla'nın vefatında (6 şâban 435 = 9 mart 1044), türk askerlerine mükâfat vaad etmek suretiyle, Bagdad'da onun yerine geçti ve ertesi sene Muḥyi 'l-Dîn unvanı ile hükümdar oldu. 'Alâ' al-Davla'nın oğlu Farâmarz'dan Kirmân'da iki kaleyi geri aldı, aynı zatın diğer oğlu olup, aynı zamanda Abû Kâlîcâr lakabını taşıyan ve Tuğrul Bey'in hâkimiyetinde bulunan, Hemedan'ı zapteden Gerşâsp tarafından metbû tanındı ise de, orada ancak bir sene kalabildi. Şiraz sûrlarını yeniden yaptırdı, bu iş 4 sene sürdü. İsfahan'da metbû tanındı, fakat 12.000 beygir hastalıktan telef olduğundan (437 = 1045/1046), Tuğrul Bey'in hâkimiyetini kabûl etti (439 = 1047); sulh akdedilince kızını Selçuk hükümdarına verdi (rebiülahır 439 = teşrin I. 1047); aynı sene al-Baṭîḥa'yı zaptetti ve veziri Fasânî oğlu Ẕu 'l-Sa'ezdât'ı hapsettirdi. Ertesi sene verdiği bir emir ile bu zatın öldürüldüğü rivâyet olunur. Bagdad'da 4 sene hükümdarlıktan sonra avda hastalanarak, sene-i kameriye hesabı ile 40 yaşında olduğu hâlde, Kirmân'da Canâb mevkiinde 4 cemaziyelevvel 440 (15 teşrin I. 1048)'ta vefat etti. Karargâhı, türk muhafız askerleri tarafından yağma edildi, deylemliler ikinci oğlu Abû Manşûr Filâ Sutûn'u kurtardılar. Büyük oğlu al-Melik al-Raḥîm (halife bu unvanı tanımamıştır) Ḫorra Fîrûz Bagdad'da babasının yerine geçti.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), IX, 228—382; Mîrḫvând, *Raw̱żat al-ṣafâ'*, IV, 53 v.d.

Abû Kâlîcâr ismini taşıyan diğer şahıslar şunlardır: 'Alâ' al-Davla b. Kâkôya'nın oğlu; bu zat oğuzlar Hemedan'a hücum ettikleri zaman (429 = 1037/1038), orada kumandan idi. Şehri bir sulh muahedesi ile kurtarmış, fakat ertesi sene Rey'in zaptından sonra Hemedan'da tutunamayarak, Kinkavar'a kaçmıştı (İbn al-Aṯîr, IX, 270 v.d.); Ziyârîlerden Dârâ b. Minûçihr b. Ḳâbûs'un kumandan ve vezirinin ismi de Abû Kâlîcâr b. Vayhân al-Ḳûhî idi. Kendisinin yukarıda ismi geçen zatın biraderi Anûşarvân tarafından hapsedilmesi Cürcân ve Taberistan'ın Tuğrul Bey tarafından 433 (1041/1042)'te fethedilmesine sebebiyet vermiştir (*ayn. esr.*, IX, 301, 340). — Fa̱ḫr al-Davla b. Rukn al-Davla (976—997; krş. Bîrûnî, *Chronologie orientalischer Völker*, nşr. Sachau, s. 133)'nin de ismi Abû Kâlîcâr idi. — Büveyh-oğullarının dokuzuncusu ve emîrülümerâ Şamṣam al-Davla al-Marzbân b. 'Aż̤ud al-Davla Abû Şucâ' Ḫusrav de bu ismi taşımıştır (982—998; *ayn. esr.*, s. 133; İbn al-Aṯîr, IX, 13, 16; Abu 'l-Fidâ', II, 554, Mîrḫvând, IX, 50). — Şamşam al-Davla'nın kumandanı ve Şâh Fîrûz'un oğlu al-Marzbân (995; İbn al-Aṯîr, IX, 79) ve gazneli Mas'ûd tarafından 1034'te mağlûp edilen Taberistan serdarı (sipehbed yahut serdar, asker) Amâkalîḫâk'ın da isimleri Abû Kâlîcâr idi (*Ṭabaḳât-i Akbarî*, Elliot, *Bibliogr. Index to the History of India*, s. 187). — Bâ-Kâlîcâr şekli, ikinci koldan Bâvand sülâlesinden Şams al-Mulûk Rustam'ın kumandanı Ca'fer Kûlâvîc'in oğlu Ẓahîr al-Dîn (217, 222) tarafından kullanılmıştır. Ẓahîr al-Dîn (199) tarafından, Minûçihr'in oğluna bu ismin verilmesi yukarıda zikredilen Dârâ'nın kumandan ile karıştırılmasından ileri gelir. Bu isimde Multân vilâyetinde bir kale (Defrémery, *JA*, 4. seri, XI, 422; Raverty, *Minhâc*, s. 1, 75) ve Benares (*Minhâc*, s. 733) şarkında bir şehir vardı.

Kelime Gîlân lehcesine âiddir ve „harp, muharebe" mânasına gelir (pehl. *kârîçâr*, fars. *kârzâr*; krş. Justi, *Iran. Namenbuch*, s. 153).

(CL. HUART.)

EBÛ KEBÎR. ABÛ KABÎR AL-HUẒALÎ, eski arap şâirlerinden ve Abû Ẓu'ayb'e göre, Huẕayl kabîlesinden büyük şâirlerin, mertebe itibariyle, ikincisi olup [bk. HUẒAYL], Banî Sa'd'a ve bâzılarına göre de, Banî Curayb'e, mensuptur. Asıl ismi 'Âmir (yahut 'Uvay-

mir) b. al-Ḥulays (harf-i târifsiz de yazılır) olup, bâzı kayıtlara göre, Âmir b. Camra'dır. Fakat künyesi ile meşhûr olmuştur. Şârihlere (msl. bk. *Ḥamâsa*'de Tibrîzî) göre, Abû Kabîr meşhûr Ta'abbaṭa Şarran [b. bk.]'in annesi ile evlenmiştir; fakat üvey oğlu bu izdivacı hoş görmemiş olduğundan, şâir kadının tavsiyesi üzerine, ilk fırsatta oğlunu öldürmeğe karar vermiş ise de, Ta'abbaṭa Şarran'ın yiğitliği bu tasavvurunu fi'le çıkarmasını imkân bırakmamıştır. Bu hikâye pek doğru görünmüyor; daha ziyâde Abû Kabîr'in *Ḥamâsa*'deki meşhûr beyitleri izaha mâtûf olacaktır. Bu beyitlerde şâir muhayyel bir cengâver ve kahramanı tasvir eder. Bundan başka o şiirin diğer şekillerinde (krş. *Kitâb al-şi'r*, s. 422) roller değişmiş görülür. Ta'abbaṭa Şarran Abû Kabîr'in annesini alır v.b. Ta'abbaṭa Şarran'ın tercüme sâhibinin sâdık arkadaşı olduğu rivâyeti de itimada lâyık değildir, çünkü şâirin mensûp olduğu kabîle Fehmîler ile dâimâ cidâl hâlinde idi. Abû Kabîr VI. asrın sonu ile VII. asrın ilk yılları arasında yaşamıştır. Bunun içindir ki, 'İzz al-Dîn İbn al-Aṯîr al-Cazarî (*Usd al-ġâba*, Kahire, 1280, V, 272) ve Şihâb al-Dîn b. Ḥacar al-'Asḳalânî (*al-İṣâba*, Kahire, 1325, VII, 162) kendisini eshap arasında saymaktadır.

Bununla berâber, şiirlerinin muhteviyatına bakılınca, kendisini sarahaten câhiliye devri şâiri addetmek icap eder. Abû Kabîr'in, ilk defa olarak, F. Bayraktareviç tarafından tercüme ve neşredilen ve yalnız 4 uzunea kasîde ile, çoğu yalnış olarak, Abû Kabîr'e izâfe edilmiş 19 kısa parçadan mürekkep divanı bir çok bakımdan alâkaya lâyık yüksek değerde bir eserdir. Kasîdeleri aynı bahirde (*kâmil*) yazılmış olup, hepsi de aynı tarzda başlamaktadır. Nitekim bu noktayı İbn Ḳutayba (*Kitâb al-şi'r*, s. 420) hassaten kaydetmektedir. Şiirlerinde göze çarpan bir hususiyet de, bunlarda deveye âit hiç bir tasvir bulunmamasıdır. Araplar Abû Kabîr'e şâir olarak, mühim bir mevki vermektedirler. Gerçi al-Ma'arrî karihasının darlığından bahseder ise de, bâzı beyitlerinin hasseten pek güzel olduğunu da söyler. 'Avf b. Muḥallim (Yâḳût, *Irşâd*, VI, 97) onu Banî Huẕayl'in en büyük şâiri sayacak kadar ileriye gitmektedir.

Bibliyografya: *Aş'âr al-Huẕayliyîn*, Kahire yazm. (krş. Hell, *ZDMG*, LXIV, 659 v.d.); *Ḥamâsa* (nşr. Freytag), I, 36 v. dd.; İbn Ḳutayba, *Kitâb al-şi'r* (nşr. de Goeje), s. 420—425; Abu 'l-'Alâ' al-Ma'arrî, *Risâlat al-ġufrân* (Kahire, 1321), s. 100 v.d. (ingl. trc. Nicholson, *JRAS*, 1900, s. 708 v.d.); Calâl al-Dîn al-Suyûṭî, *Şarḥ şavâhid al-muġnî* (Kahire, 1322), s. 81 v. dd.; 'Abd al-Ḳâdir al-Baġdâdî, *Ḫizânat al-adab* (Bulak, 1277), III, 466—473; IV, 165 v. dd. ve 420 v.d.; al-'Aynî, *al-Maḳâṣid al-naḥvîya* (*Ḫizânat al-adab* kenarında), III, 54—57, 361—364 ve 558—560; İskandar Âġâ Abkâriûs, *Ravżat al-adab fî ṭabaḳât şu'arâ' al-'arab* (Beyrut, 1858), s. 192—196; Muḥammed Bâḳir, *Câmi' al-şavâhid* (Ḳumm, 1308), s. 67 v. d., 167 ve 278 v.d.; Muḥammed 'Abd al-Ḳâdir al-Fâsî, *Takmîl al-marâm bi-şarḥ şavâhid İbn Hişâm* (Fas, 1310), s. 18[8] ve 24[1]—24[3]; F. Bajraktareviç, *La Lâmiyya d'Abû Kabîr al-Huḏalî, publiée avec le commentaire d'as-Sukkarî, traduite et annotée* (*JA*, CCIII, 1923), s. 59—115; ayn. mll., *La Dîvân d'Abû Kabîr al-Huḏalî, publié avec le commentaire d'as-Sukkarî, traduit et annoté* (*JA*, CCXI, 1927, s. 5—94). (FEHIM BAYRAKTAREVIÇ.)

EBÛ KELB. ABÛ KALB („köpek babası"), Felemenk dukasına arapçada verilen bir isimdir; köpek tâbiri bu sikkenin üzerindeki arslan tasvirinden dolayıdır.

EBÛ KUBEYS. ABÛ ḲUBAYS, Mekke'nin şark tarafında bulunan mübârek dağdır. Bu ismin menşe'i mâlûm olmamakla berâber, islâmî rivâyetlere göre, gûya müşriklik devrinde hacer-i esved bu dağda saklı bulunmakta imiş ve bundan dolayı da buraya al-Amîn denilmekte imiş. Mağârat al-Kanz [b. bk.] denilen bir mağara varmış, ilk insanlar burada ikamet ederler ve ölülerini de muvakkaten bu dağa gömerlermiş.

Bibliyografya: Yâḳût, *Mu'cam*, bk. mad.; Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, I, 477.

EBÛ LEHEB. ABÛ LAHAB („alev babası", yâni „cehennemlik"), Peygamberin amcalarından biri olup, kendisine son derece düşmanlığı ile meşhûr 'Abd al-'Uzzâ b. 'Abd al-Muṭṭalib'in, gerek *Kur'an* (CXI, 1)'da geçen ve gerek halk arasında, mârûf olan lakabıdır. Abû Lahab ölümüne kadar, Peygamberin can düşmanları ile berâber, Mekke'de kaldı. Abû Lahab'ın araplardaki akrabalık duygusu ile te'lîfi kabil olmayan hâli, kendi karısı Cumayl bint Ḥarb b. Umayya'nın, hicretin 8. senesine kadar Peygambere düşmanlık gösterenlerin başında bulunan Abû Sufyân'ın kız kardeşi olması ile izah olunabilir. Her hâlde Cumayl Peygambere elinden gelen her türlü düşmanlığı yapıyor ve ayrıca, kocasının onun hakkındaki husûmetini de körüklüyordu; zirâ CXI. sûrede Abû Lahab'ın düçar olacağı ukubet ile birlikte karısının da cehennemde uğrayacağı azaptan bahsedilmektedir. — Bu sûrenin meâli şudur:

1. Abū Lahab'in iki eli kurudu ve (kendisi de) helâk oldu. 2. Servetinin de bütün kazancının da kendisine hiç bir hayrı olmadı. 3. Yakında kendisi alevli âteşe atılacak. 4. Karısı da odun taşıyacak. 5. Karısının boynunda hurma lifinden bükülmüş bir ip bulunacak. Arap muhaddislerinin bir çoğu bu inzarın (âhirette uğranacak ukubetle korkutmak) sâikini İbn 'Abbās'a istinat ederek, şöyle izah ediyor: XXVI. sûresinin 214. âyeti — („kabîlene ve yakınlarına tehlikenin geldiğini bildir") — nâzil olunca, Peygamber Şafā (bâzılarına göre, Minā) tepesinden kendi yakınlarından olan mekkeli âilelere şöyle bir hitapta bulunur: — „Eğer bir düşmanın gece veya gündüz size baskın yapacağını haber verse idim bana inanmazmıydınız?" — onlar da — „Evet inanırdık" — cevabını verirler. Bunun üzerine Peygamber: — „Öyle ise, sizin büyük bir azap ile karşılaşmakta olduğunuzu haber veriyorum" — dedi. O vakit Abū Lahab Peygamberin karşısına geldi ve ona: — „Ey kahr olasıca (*tabban laka*) bizi bunun için mi buraya topladın?" — dedi. İşte CXI. sûrenin (*tabbad yadā*) nüzûlüne sâik olan hâdise budur. İbn İsḥāḳ'ın 'Abbād'dan naklettiği rivâyet, esas itibâriyle, bundan farklı değildir. Buna mukabil İbn İsḥāḳ'ın İbn Hişām'da geçen başka bir fıkrasına göre, Abū Lahab Hind biat 'Otba'nin önünde Peygambere karşı bu tahkir edici tâbiri kullanmıştır. — Fakat muhakkaktır ki, Abū Lahab'in Peygambere karşı bir takım düşmanca hareketlerde bulunması, her hâlde onun amcasına karşı böyle amansız bir bedduâ ile mukabele etmesine sebep olmuştur. Çünkü evvelce Mekke'de Abū Ṭālib'e karşı girişilen fırka kavgalarında Abū Lahab fırsat buldukça biraderini şiddetle müdafaa ediyor ve bu suretle Peygamberin bilvâsıta hâmisi oluyordu (İbn Hişām, s. 244). — Bu sûrenin Mekke'de nâzil olmuş bulunması melhuzdur. *Tabbat*'in mâzi sigası hâlinde kullanılması, Abū Lahab'in helâkini bildirmek içindir; krş. Bayżāvī, XI, 17. Nöldeke bunu Mekke'de nâzil olmuş sûrelerin en eskilerinden addeder. Fakat 2. âyetin metni (*mā aġnā 'anhu māluhu*) gösteriyor ki, *mā aġnā*'nın *Kur'an*'deki değişmez istimâline bakılırsa burada mevzuubahs olan mâzi sigasıdır (krş. VII, 46; XV, 84; XXVI, 207 v. b.); zirâ istikbal için olsa idi kelimenin müzâri şekli olan *yuġnī* kullanılacaktı. Demek oluyor ki, bu metne göre, sûre Abū Lahab'in belki vukû bulmuş olan ölümü karşısında bir memnûniyet ifâde ediyor [yk. bk.]. Bu itibarla, Badr muharebesinden biraz sonra nâzil olmuş bulunsa gerektir. — Abū Lahab, bâzılarına göre, hasta olduğundan ve bâzılarına göre de, 'Ātika'nin gördüğü fena rüya sebebi ile, bu muharebeye şahsen iştirâk etmemiştir. Kumarda servetini eline geçirdikten sonra, borç vererek, hükmü altına aldığı 'Āṣī b. Hişām'ı kendi yerine muharebeye gönderdi. Abū Lahab'in torununun oğlu şâir al-Faḍl b. al-'Abbās al-Lahabī bu vak'ayı, büyük bir tefahür ile, yâd eder (*Aġānī*, XV, 7). — Bu muharebenin fena bir şekilde neticelendiği haberi Abū Lahab'i öyle hiddetlendirdi ki, kendisine bu haberi getiren adamın ve karısının üzerine saldırdı. Az zaman (İbn Hişām'a göre, 7 gün) sonra, çiçek hastalığından öldü. Müslümanların Abū Lahab'e olan kini son dereceye varmış olduğundan, oğulları cesedine dokunmaktan korkarak, onu tefessüh edinceye kadar, ortada bıraktılar ve kendilerine cesedi kaldırmak emri verildiği vakit, onu merasim yapmadan, gömdüler (İbn İsḥāḳ'ın *Aġānī*'deki rivâyeti, IV, 33 v. dd.; Bayżāvī, *Tafsīr*, CXI, 2). — Münferit bir menba'a göre, Abū Lahab bu tarihten çok sonra (takriben 8 yılında) ölmüş olacaktır. 'Uzzā putunun son kâhininin ölümünden önce, ona bu puta bakacağını vaad etmişti. Fakat bu rivâyet itimada şâyân değildir; zirâ evvelâ Abū Lahab'in 2 (623/624) yılından sonra öldüğü, bundan başka hiç bir rivâyette zikredilmemiştir; sâniyen İbn Sa'd, İbn 'Abbās'tan gelen bir rivâyete dayanarak, Peygamberin 8 (629/630) yılında Mekke'nin zaptı esnâsında, Abū Lahab'in bilâhare Ḥunayn muharebesinde islâm ordusunda çarpışan iki oğlunu ('Otba ve Mu'attib) islâmiyete kabûl ettiğini anlatır. Bu hadiste babalarının o sırada henüz hayatta olduğundan veya az evvel ölmüş bulunduğundan bahis yoktur.

Abū Lahab heybetli, cüsseli, kaba, birdenbire hiddetlenmeğe mâil bir adam olarak tasvir edilmiştir. Kendisi mühim bir servet elde etmişti ve bu servetle kendi istikbalini sağlamak niyetinde idi (*Kur'an*, CXI, 2). — Oğlu 'Otba, daha islâmiyetten önce, Peygamberin bir kızını almıştı; Peygamber nübüvvetini ilân edince, 'Otba de, tanassur ederek, karısını boşadı. Peygamberin bed duâsına uğradığından, Sûriye'ye seyahati esnâsında, bir arslan veya bir sırtlan tarafından parçalandığı rivâyet edilir. Fakat bu rivâyet, onun 80 (699/700) yılında öldüğü rivâyeti ile olduğu gibi, 8 yılında müslüman olduğu rivâyeti ile de bir ayrılık arzeder. Belki Abū Lahab'in başka bir oğlu mevzuubahstir. — Şâir al-Faḍl al-'Abbās al-'Otba al-Lahabī (onun şahsı hakkında bk. *Aġānī* XV, 2—11), 'Otba'nin torunu idi.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), I, 69, 231 v.dd.; 244, 430, 461; Ṭabarī, I, 1170, 1204 v.dd.; 1329; III, 2343; Vāḳidī, *Kitāb al-maġāzī* (Wellhausen), s.

42, 351; Bayżāvī, sûre CXI; Ṭabarī, *Tafsîr*, XXX, 191 v.d.; Baġavī (*Tafsîr*), Buḫārī ve Vāḥidī, Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammed*, I, 526; Nöldeke, *Gesch. d. Qorâns*, s. 72. (J. BARTH.)

EBÛ MANSUR. ABŪ MANṢŪR. [Bk. SA'ĀLIBĪ.]

EBÛ MA'ŞER. ABŪ MA'ŞAR CA'FAR B. MUḤAMMED B. 'OMAR AL-BALḪĪ (785?—886), hıristiyan orta çağında (ALBUMASAR adı ile) en ziyâde tanınan arap astronomlarındandır. Al-Kindī'nin muâsırı olup, Horasan'da Belh şehrinde doğmuştur. Evvelâ hadîs ilmi ile iştigâl edip, ancak 47 yaşından sonra astroloji öğrenmeğe başlamıştır. Arap müellifleri kendisini intihâl ile itham etmişlerdi. Bunun doğru olduğu son zamanlarda Loth'un tetkikleri ile de sâbit olmuştur (O. Loth, *al-Kindī als Astrolog, Morgenl. Forschungen: Festchrift für Prof. Dr. Fleischer*, Leipzig, 1875, s. 270 v.dd.). Hayatının en büyük kısmını Bagdad'da geçirmiş ve bir rivâyete göre, 100 yaşını geçkin olarak, 28 ramazan 272 (8 mart 886)'de Vâsıt'ta vefat etmiştir. — Sayısı haylı çok olan eserlerinden aşağıdaki başlıcaları, yazma olarak, mevcuttur: 1. *Kitāb al-mudḫal al-kabîr* (Oxford, Leyden ve İstanbul, Hamidiye kütüp.); Joh. Hispalensis ve Hermannus Seeundus (Dalmata) tarafından, lâtinceye tercüme edilmiştir; bu son tercüme, *Introductorium in astronomiam Albumasaris abalachii octo continens libros partiales* unvanı ile, Augsburg (1489)'da Venedik (1495 ve 1506)'te neşrolunmuştur. 2. *Kitāb al-ḳirānāt* (Oxford ve Paris) Augsburg (1489)'da ve Venedik (1515)'te, *Albumasar de magnis conjunctionibus et annorum revolutionibus ac eorum profectionibus, octo continens tractatus* adı ile, neşredilmiş olan eser *Kitāb al-ḳirānāt*'ın tercümesi olmayıp, *Kitāb aḥkām sini 'l-mavālîd* (Paris Escorial ve Oxford) ve arapça adları doğru olarak verilemeyen başka kitapların tercümesidir. 3. *Kitāb al-ulūf fî buyūt al-'ibādāt*. Bîrūnî tarafından *al-Āsār al-bāḳiya* (nşr. Sachau, arapça metin, s. 205., ingl. trc. s. 187)'de zikredilmiştir. 4. *Kitāb mavālîd al-ricāl va 'l-nisā'* (Berlin, Viyana, Floransa, Paris ve Kahire). Eser, *al-Kitāb fî 'l-tamām va 'l-kamāl* unvanı ile, Kahire'de 1290 (1873)'da basılmıştır. 5. *Flores Albumasaris*, yahut *Flores astrologie* (Augsburg, 1488 ze 1495). Bu *De magnis conjunctionibus* v.s.'den alınmış bir parça olsa gerektir.

Bibliyografya: *Fihrist*, I, 277; İbn Ḫallikān (Kahire, 1310), I, 112 (trc. de Slane, I, 325); İbn al-Ḳiftī (nşr. Lippert), s. 152; Abu 'l-Farac (nşr. Ṣālḥānī), s. 258; al-Bîrūnī (*Chronologie orientalischer Völker*, nşr. Sachau), s. 25, 81 v.d., 205 (ingl. trc., s. 29, 94—96, 187); Houzeau ve Lancaster, *Bibliogr. générale de l'astron.*, I, 702 v. dd.; Lippert, *Abū Ma'shars kitāb al-ulūf* (*WZKM*, IX, 351 v.dd.); Brockelmann, *GAL*, I, 221 ve *Suppl.*, I, 394; Suter, *Abhandlungen zur Geschichte de mathem. Wissenschaften*, VI, 31; X, 28. (H. SUTER.)

EBÛ MA'ŞER. ABŪ MA'ŞAR NACĪḤ B. 'ABD AL-RAḤMĀN (?—786), ihtimâl hindû aslından olan bir köle olup, sonradan bedelini ödeyerek, kölelikten kurtulmuş ve Medine'de yaşamıştır. Bilhassa *Kitāb al-maġāzī* namı ile mârûf kitaplardan birinin müellifi olarak şöhret kazanmıştır; Vāḳidī ve İbn Sa'd'da bu kitabın bir çok parçaları vardır. Üstadları meyanında İbn 'Omar'in mevlâsı Nāfi' Muḥammed b. Ka'b al-Ḳuraẓī ve diğer Medine uleması vardır. 160 (776/777)'ta Medine'den çıkarak, Bagdad'a gitmiş ve ölümüne kadar (170 = 786/787 ramazan) bu şehirde oturmuştur. Abbâsî sarayına mensûp bir çok zatların teveccühüne mazhar olmuştur. Ṭabarī enbiya tarihine, Peygamber'in hayatına ve sonuncusunun vafatı senesine kadar gelen vukuata âit mâlûmatı ondan almıştır.

Bibliyografya: Vāḳidī, *Kitāb al-maġāzī* (Wellhausen), bk. fihrist; Ṭabarī, bk. fihrist; İbn Ḳutayba (nşr. Wüstenfeld), s. 253; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 523; *Fihrist*, I, 93; Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 166; ayn. mll., *Muştarik*, s. 256; Ẕahabī, *Taẕkirat al-ḥuffāẓ* (Haydarâbâd), I, 212; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammed*, III, s. LXX; Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, nr. 33; Sachau, İbn Sa'd, mukaddimede IIIe, XXV v.d.; ayn. mll., *Westasiatische Studien*, 1904, s. 8 v.dd.; C. Brockelmann, *GAL* ve *Suppl.*, I, 207. (J. HOROVITZ.)

EBÛ MEDYEN. ABŪ MADYAN ŞU'AYB B. AL-ḤUSAYN AL-ANDALUSĪ (?—1198), meşhûr Endülüs mutasavvıfı, İşbiliye (Sevilla) civarındaki Cantillana (Ḳaṭniyāna) kasabasında doğmuş, 594 (1197/1198)'te ölmüş ve Tlemsen yakınında al-'Ubbād'da defnedilmiştir. Âilesi aşağı sınıftan olup, ebeveyni fakirdi. Daha küçük yaşta Abū Madyan, bugün de memleketinde hâlâ mevcut olan bir âdete tevfikan, *Kur'an*'ı ezberledi; dokumacılık san'atını da öğrendi. Kendinde tetebbua tabiî bir meyil gördüğü için, bütün hararet ile ona koyuldu ve bâzı maġribî müderrislerin şöhretine kapılarak, adlarını duymuş olduğu meşhûr üstadların takrirlerini tâkip etmek maksadı ile, Fas'a gitmek üzere, memleketini terketti.

Abū Madyan'in hangi tarihte Fas'a gittiği mâlûm değildir. Her hâlde Murabıtlar saltа-

natımın sonlarında veya Muvahhidîn devletinin ilk zamanlarında gitmiş olsa gerektir. Eğer bu nokta hakkında o zaman Fas medreselerinde tâlim edilmekte olan ve içlerinde bilhassa hadis tahsili bulunan ilim müfredatı ile hüküm verilecek olursa, Magrib'in daha o zamanlar Muvahhidîn hâkimiyeti altında bulunduğu kanaatine varılabilir.

Arap teracüm-i ahvâl müellifleri Abū Madyan'ı, dinî ve lâdinî is'âm ilimlerinin muhtelif dallarında metebahhir olarak gösterirler. Vâkıa göründüğüne bakılırsa, Abū Madyan, Muvahhidîn akîdelerinin Magrib'de inkişafı sırasında ve onların kelâm ve fıkıh ilimlerinde yaptıkları teceddüt devrinde Fas'ta bulunuyordu. Fakat genç endülüslü *ṭālib* yeni nazariyelere karşı tercihini sarahaten beyan eder gibi görünmez. Temâyülleri onu bilhassa tasavvufa götürmekte idi. Perhiz ve duâ ile zâhidane bir ömür sürerek, tam bir sûfî gibi yaşamış ve bu yolda kendisine Abū Ya'za mürşidlik etmiştir. Abū Madyan, esasen çok fakir olduğu için, dünyayı ve onun fânî hazlarını terketmek hususunda büyük güçlük çekmemiş ve tasavvufî bütün mertebeleri birbiri arkasından aşarak, *ḳuṭb* ve *ġavṯ* mertebesine ulaşmıştır. Genç sûfî, Fas şehrinde bir kaç senelik ikametten sonra, Mekke'ye gitti; orada, rivâyete göre, meşhûr 'Abd al-Ḳādir Gîlānî [b. bk.]'ye rastladı. Onunla dost oldu ve onun irşadı altında tasavvufa vukufunu arttırdı.

Şarktan dönüşünde, Abū Madyan Magrib'de tasavvuf tâlimine koyuldu. Becāya şehrine yerleşti, orada en sıkı bir zühd hayatı yaşadı ve çok geçmeden, bir velî ve âlim şöhreti kazandı. Ona danışmak ve derslerini dinlemek için, çok uzaklardan gelenler olurdu. Fas'tan hareketinden evvel de kerametler göstermişti; şarktaki seyahati esnâsında, Becāya'den dönüşünden sonra da, daha bir çok kerametler gösterdi. Abū Madyan'ın Becāya'de neşrettiği tasavvuf, bu şehrin Muvahhidîn ulemasının kanaatleri ile tezat teşkil ediyordu. Bu ulema, Abū Madyan'ın gittikçe artan şöhretinden ve sâliklerinin günden-güne çoğalan sayısından kuşkulanarak, kendisini ortadan kaldırmağa karar verdiler. Bu vaziyet ile alâkadar olan Muvahhidîn hükümdarı Abū Yūsuf Ya'ḳūb al-Manṣūr Becāya vâlisine zâhid âlimi, bizzat sorguya çekmek için, Merakeş'e gönderilmesini emretti. Abū Madyan hükümdarın müdâhalesini hüsn-ü suretle karşıladı. Talebesine veda ettikten sonra bir kaç yakını ile birlikte, Muvahhidîn saltanatının payitahtına doğru yola koyuldu. Abū Madyan, bu seyahat esnâsında, Tlemsen'den bir kaç kilometre mesâfede, Isser nehri kenarlarında vefat etti ve vasiyetine uyularak, Tlemsen'in yanıbaşındaki Ribāt al-'Ubbād'da defnedildi. Mezarı bugün de ziyâretgâh olan 'Ubbād köyündedir.

Abū Madyan tarafından tâlim edilen akîde, Yaḥyā b. Ḫaldūn'a nazaran, onun ekseriyâ tekrar ettiği şu beyitte hulâsa edilmiştir: — „Eğer hakikî hedefe ulaşmak istiyorsan, Allah de ve maddî olan maddeye merbut olan her şeyi terket". — Abū Madyan bu prensipin şiddetle tatbiki suretiyle, bizzat tasavvufî kemâlin en yüksek derecesine ulaştı; kendi mânevî varlığının tam tecerrüdüne ve son nefesini verirken, „Allāh al-ḥaḳḳ" diye târif ettiği Allah ile kusursuz bir ayniyet hâline vasıl oldu. Abū Madyan'ın eserleri bâzı tasavvufî-dinî şiirler ile, bir *Vaṣîya* ve bir *'Aḳîda*'dan ibârettir (Paris Millî kütüp., arapça yazmalar kısmı, nr. 1230, var. 106 v. dd.; 3410; 4585, var. 15 v.d. ve Cezayir Millî kütüp., arapça yazmaları, nr. 376, var. 89; 599, var. 3; 938, var. 1 = 9; 1859, var. 73).

Abū Medyan, tlemsenlilerden mürekkep büyük bir cenaze alayı ile defnedildi ve halk velîye karşı derin bir hürmet ve tebcil tezahüratında bulundu. O zamandan berî Abū Madyan Tlemsen'in pîri ve hâmisidir. Şehir büyüdü ve velînin mezarı etrafında al-'Ubbād kasabası teşekkül etti. Abū Madyan'ın türbesi, Muvahhidîn sultanı Muḥammed al-Nāṣir'in emri ile, velînin vefatından az zaman sonra, inşa edildi. O zamandan beri Tlemsen'de birbirini tâkip eden emîr ve sultanlardan bir çoğu türbesinin güzelleştirilmesine çalıştılar. Bir çokları bugün de çok iyi mahfuz kalmış olan muazzam âbideler (bilhassa cami ve medrese), velînin namına, mezarının yanı başında XIV. asırda Tlemsen'e hâkim olan merînî hükümdarları tarafından inşa edilmiştir.

Bibliyografya: İbn Abî Zar', *al-Ḳarṭās* (Fas, 1303), s. 194 (trc. Beaumier, s. 385 v.d.); Aḥmed al-Ġubrînî, *'Unvān al-dirāya* (Cherbonneau, *Notices et extraits du Eunouan eddirata*, Paris, 1860, s. 4); Yaḥyā b. Ḫaldūn, *Buġyat al-rūvād* (Bel, *Hist. des Beni 'Abd el-Wâd, rois de Tlemcen* (Alger, 1904), metin s. 23—25, trc. s. 80—83); Aḥmed Bābā, *Nayl al-ibtihāc* (Fas, 1317), s. 107—112; Muḥammed b. Maryām, *Kitāb al-bustān*, mad. *Shu'ayb* (krş. Delpech, *RAfr.*, nr. 164, s. 135); Maḳḳarī (Leyden, 1855), I, 829, 884; Muḥammed Abū Ra's, *Ġarā'ib* (trc. Arnaud, *Voyages extraordinaires*, Alger, 1835), s. 88 v.d.; Muḥammed al-Kattānî, *Salvat al-anfās* (Fas, 1316), I, 364; Bargès, *Tlemcen, ancienne capitale du royaume de ce nom* (Paris 1859);

ayn. mll., *Vie du célèbre marabout Cidi Abou Médien* (Paris, 1884); Brosselard, *Les inscriptions arabes de Tlemcen* (*RAfr.*, 1859); ayn. mll., *Mémoire épigraphique et historique sur les tombeaux des émirs Beni Zeian* (*JA*, 1876), s. 108 v.d.; de Lorral, *Tlemcen* (*Tour du monde*, 1875, s, 327); R. Basset, *Développement historique de l'art maghribin* (*l'Algérie par ses monuments*, Paris 1900, II); ayn. mll., *Nédromah et les Traras* (Paris, 1901), zeyl s. 219, not 2; W. ve G. Marçais, *Les monuments arabes de Tlemcen* (Paris, 1903), s. 223 — 284; krş. bir de Ary Renan, *Tlemcen* (*Gazette des Beaux-Arts*, 3. period, VII ve IX; E. Barclay, *The Mosques of Tlemcen* (*Engl. Illust. Magazine*, 1892); Piesse ve Canal, *Les villes de l'Algérie*; *Tlemcen* (Paris, 1889); Trumelet, *L'Algérie légendaire* (1892); Lambert, *A travers l'Algérie*, 1884; Augustin Bernard, *Un voyage en Oranie* (*Bull. de la Soc. de Geog. d'Oran*, 1901); de Pimodan, *Oran, Tlemcen, le Sud-Oranais* (Paris, 1892); *Itinéraire de l'Algérie* (Jacquelin, Bernard ve Gsell, *Guide Joanne*, Paris 1903); C. Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, I, 883. (A. BEL.)

EBÛ MİDFA'. ABŪ MİDFA' (halk ağzı ile, Medfa'), „top babası"; üzerinde sütûn resmi bulunan ve Duro denilen ispanyol sikkesinin arapça adıdır.

EBÛ MİHCEN. ABŪ MİḤCAN 'ABD AL-LĀH (yahut MĀLİK veya 'AMR) B. ḤABĪB (Ḥubeyb), Ṣaḳīf kabîlesine mensûp bir arap ş â i r i olup, *muḫaḍramūn* arasında sayılanlardandır. İslâmiyeti kabûlünden evvel, Banī Ṣaḳīf ile birlikte, Peygambere karşı harp etmiş ve 8 (630) senesinde, Peygamberin muhasara ettiği Ṭā'if 'i müdâfaa edenler arasında bulunmuştur. O sırada attığı bir ok ile Abū Bakr 'in 'Abd Allāh adındaki oğlunu yaralamış ve 'Abd Allāh, aldığı yara neticesinde, 11 (632/633) senesinde ölmüştür. Abū Miḥcān gâliba Peygamberin Ṣumāla, Salama ve Fahm 'lere karşı me'mur ettiği ve Banī Ṣaḳīf 'i şiddetle sıkıştıran Mālik b. 'Avf al-Naṣrī 'ye de karşı koymuştur. Her hâlde 22. parçada (nşr. Abel) buna dâir bir îma vardır.

Az zaman sonra Abū Miḥcan, kabîlesi halkı ile birlikte 9 (630/631) senesinde müslüman olmuştur. 'Omar 'in hilâfeti esnâsında bu zat, islâm fütuhatına iştirâk etmiş ve Ḳādisīya muharebesinde bulunmuştur. Kendisinin bundan az evvel, 'Omar 'in emri ile, Ḥażavża 'ya sürüldüğü söylenmektedir (krş. Goldziher, *Abh. zur arab. Philologie*, I). Buna sebep, bir rivâyete göre, şaraba iptilâsı ve bir rivâyete göre de, ensardan birinin karısı olan Şamūs 'e göz koyması imiş (16. parça). Abū Miḥcan, menfâsına gönderilmek üzere, bindirileceği geminin hareketi esnâsında, bir hiyle ile muhafızlarının elinden kaçmağa muvaffak olmuş (10. ve 18. parçalar) ve iranlılara karşı Ḳādisīya civarında harp eden Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ 'ın yanına gitmiştir. Kaçışından haberdar olan 'Omar kendisini, kumandanı vasıtası ile, tekrar yakalatmıştır. Mamafih Abū Miḥcan 'in, vaziyetten memnûn olmayanlar ile birleşerek, baş kumandan Sa'd 'in hastalanması üzerine, yerine geçen Ḫālid b. 'Urfuṭa 'ya karşı isyan etmiş olması, hakikate daha yakın gibi görünmektedir. Böylece Abū Miḥcan Ḳādisīya muharebesi başlamadan evvel, emin bir yere kapatılmış olacaktır (14 = 635; 11. ve 23. parçalar). Kocası ile iyi geçinmeyen Sa'd 'ın karısı Salmā bint Abī Ḥafṣa, Abū Miḥcan 'i, muharebeden sonra mahbesine döneceğine söz vermesi üzerine, serbest bırakmıştır.

Bu suretle Abū Miḥcan, hâtırası *Ḳuss al-nāṭif* (veya *Yavm armāṣ* ve „köprü günü") ile yaşayan harekâta iştirâk etmiştir. Ekseriyâ hikâye edilen ve bizzat Abū Miḥcan 'in şiirleri arasında zikretmiş olduğu bir vak'a (17. parça) da o muharebe gününde Abū 'Ubayd b. Mas'ūd 'un canını tehlikeye koyarak, hücum etmiş olduğu bir İran harp filini Abū Miḥcan 'in saf hârici kılmış olmasıdır. Abū Miḥcan 'in, Musannā 'nın mağlûbiyetten sonra, „köprü yanına" çekilmiş olduğu ve Ullays (Vologesias) harbine de iştirâk ettiği farzolunabilir (bk. 17. parçanın 10. beyiti).

Abū Miḥcan, *Kur'an* hükümlerine ve uğradığı cezalara rağmen, şaraba düşkün olduğundan, halife 'Omar 'in hiç bir zaman teveccühünü kazanamamıştır. 16 (637) senesinde, bu suçu yüzünden, Nāşi' 'a sürüldüğü söylenmektedir. Mezarının Azerbaycan yahut Curcān hududunda olduğu zannedilmektedir. Bununla berâber bu hâdise ile alâkalı olan ve 15. parçadan çıkan hikâyeler, bu mezar rivâyetini şüpheye düşürmektedir. Mu'āviya devrinde Abū Miḥcan 'in bir oğlunun adı geçer. Annesi Kanūd bint 'Abd Allāh b. 'Abd Şams ile amcası Salama b. Ġaylān 'dan da bahsolunmaktadır (12. parça).

Abū Miḥcan 'in elde bulunan parçaları, hayatı hakkında bildiklerimizi in'ikâs ettirir. Şâir olmak itibariyle, zamanının kendinden daha ziyâde rağbette olan şâirlerinden bir çoğu gibi, pek az orijinaldir. Hicazlı bir yahudi kızı üzerine yazdığı 8. parçadaki aşk şarkıları ve elimizde bulunan 16. parçası büyük bir kıymette olmadıkları gibi, 13. parçadaki fahriyesi (harc-i âlem ifâde ile) ile 11. parçası mâlûm ve ale!âde şiirlerdir. 2. parçası, gâlibâ şâirin de iştirâk et-

miş olduğu bir muharebeyi tasvir eder. 9. parça bir mersiyenin bir kısmı olacaktır. 14. parça da açıkça bir mersiye olup, *Ḳuss al-nāṭif* günü hakkındaki tarihî imâları bakımından, alâka uyandırıcıdır (krş. 17. beyit). Fakat asıl şâirliğini şarap âlemlerine dâir olan şarkılarında göstermiştir. Şarap hakkında yazdığı 15. parçadaki kasîde, hususî bir şöhreti hâizdir; bu kasîdenin başlangıcı kendi hakkında yazdığı mersiyeyi (*yarṯī nafsahu*) hatırlatır ve bir fahriye ile biter. Diğer şarap âlemlerine âit şarkılarında dikkate değer bir değişiklik vardır. Bâzı defa memnû olan içki, zühd ve takvâ fikri ve yaşının ilerilemesi dolayısiyle, tövbe edeceğini söyler (3, 5, 19, 20). Pek beylik olan son sebebe hususî bir ehemmiyet izâfe etmeden bile, bu şarap şarkılarından ziyâde, Abū Miḥcan'in şarabın baram olmasına açıkça meydan okuyarak, şarap içmekten vaz geçmeyeceği hakkındaki şiirlerini ciddî olarak telâkki etmek, daha yerinde olur (4, 6, 21).

Şâir bunu her nevi nükteli ve bâzı defa da mülhidâne hükümlerle ifâde eder (21. parça). *Ḥadd-i şarʿī* denilen içki ve kullananlara tatbik edilen dayak cezasını îma ve bununla istihza ederek, mersiye üslûbunda yazdığı 6. parçası pek muvaffakiyetli bir parçadır. 7, 10, 11, 22, 23. parçaların mevzûları tarihîdir.

Bu Abū Miḥcan ile yine Banī Ṯaḳāʾdan olan şâir Abū Miḥcan Nuṣayb b. Riyāḥ bir birine karıştırıldığı için, yanlış olarak kendi adaşının şu veya bu şiirinin kendisine izâfe edilmiş olması pek mümkündür.

Bibliyografya: *Aġānī*, XXI, 210—220; Landberg, *Primeurs arabes* (Leyden, 1886), I; Abel, *De Abū Miḥgan...* (Leyden, 1887); Brockelmann, *GAL*, I, 40 v.d. ve *Suppl.*, I, 70. (RHODOKANAKIS.)

EBÛ MİHNEF. ABŪ MİḤNAF LŪṬ B. YAḤYA 'L-AZDĪ (? —774), arapların en eski muhaddis ve müverrihlerinden biri olup, 157 (774) senesinde ölmüştür. Hicretin ilk asrında vukû bulmuş muhtelif hâdiselere dâir 32 tarihî yazısı vardır. Bunların ekserisi Ṭabarī tarihine alınmıştır. Hâlbuki kendi namı altında bize kadar gelen yazılar, kendi zamanından daha sonraki devirlere âit bir takım değersiz eserlerdir.

Bibliyografya: *Fihrist*, I, 93; al-Ḳutubī, *Favāt*, II, 175; Wüstenfeld, *Der Tod Husains und die Rache* (*Abh. der Göttinger Gesellsch. d. Wissensch.*, 1883); Brockelmann, *GAL*, I, 65 ve *Suppl.*, I, 101; Barthold, *Zapiski vostoç. otd. imper. russk. arḫeol. obşç.*, XVII, 147 v. dd.

EBÛ MÛSÂ. ABŪ MŪSĀ. [Bk. AŞʿARĪ.]

EBÛ MÜSLİM. ABŪ MUSLİM, diğer adı ile, ʿABD AL-RAḤMĀN B. MUSLİM (719—755; sikkelerinde de bu sonuncu adı ile zikredilir, fakat bâzıları bu ismi de sonradan aldığını söylerler), serdâr ve hâkim olup, Horasan'daki dinî ve siyâsî hareketin başına geçerek, Emevîleri devirmiş ve Abbâsîleri tahta çıkarmıştır. İsfahan'da doğmuş bir iranlı olsa gerektir. [Kaynaklar doğduğu yeri tesbit hususunda müttefik olmadıkları gibi, onun adı; soyu ve şahsî vaziyeti, yâni hür veya kul olması hususunda da muhtelif rivâyetlerde bulunmuşlardır. Müverrihlerin ittifak ettikleri cihet onun Kûfe eşrafından ve ʿAcl kabîlesi rüesasından Maʿḳil oğlu İdrīs'in ve ʿĪsâ kardeşlerin hizmetkârı olması ve İdrīs'in onu Abbâsî kolunun reisi olan ve Balḳā'da Ḥumayma köyünde ikamet etmiş bulunan Muḥammed b. ʿAlī b. ʿAbd Allāh b. ʿAbbās'a hediye etmesidir. Muḥammed de onu bilâhare veliahdi olan oğlu İbrāhīm'e vermiştir. İbn Ḳuṭayba onun 100 (719) senesinde doğduğunu söyler (*Kitāb al-maʿārif*, Mısır, 1300, s. 145). İbrāhīm nakiblerden Abu 'l-Naem 'Umrān b. İsmāʿīl'in kızını Abū Muslim'e tezvic etmesidir]. 128 (745/746)'de, İbn al-Aṯīr'e göre (nşr. Tornb., V, 264), henüz genç bir yaşta iken, İbrāhīm tarafından Horasan'a [çıkarılacak olan ihtilâli idâre etmek üzere, Amīn al-Muḥammed unvanı verilerek, gönderildi. Nakibler evvelâ onu, pek genç ve aynı zamanda mechûl bir şahıs addederek, kabûl etmek istemedilerse de, onlardan Abū Dāvūd Ḫālid b. İbrāhīm'in münazara ve ısrarı neticesinde, onu kendilerine reis edindiler]. Çoktan beri için-için hazırlanan hareket, onun gelişi ve giriştiği muvaffakiyetli dinî propaganda sâyesinde, hızlanmış oldu. Kendisinin Merv'e yakın 60 köyün bütün ahâlisini bir günde peşine takmış olduğu söylenir. Horasan'da dehkanları (iranlı arâzi sâhipleri), rivâyete göre, kendisi islâm etmiştir. İbn Abī Ṭâbir Ṭayfūr (*Cod. Mus. Brit.*, add. 7473, var. 60a)'a göre, böyle olup, Baron v. Rosen (*Zap. vostoç. otd. imp. arḫeol. obşç.*, III, 155) tarafından zikredilen yazması, Brockelmann, *GAL*, I, 138'e ilâve olunmalıdır. 129 (747) yazında Horasan'da isyan patlak verdi; Abū Muslim bayrağı altında Emevî hânedanının bütün düşmanları toplandı; bunlar arasında yemenliler ve Banī Rabīʿa da vardı (muvaffakiyet elde edildikten sonra evvelâ Muḍar kabîlelerinin, sonra da kendinin müttefiki olan bu iki fırkanın reisleri bertaraf edildi); Abū Muslim ertesi kış (130 = 748) muzafferen Merv'e ve son baharda da Nişâpūr'a girdi. [Emevî halifesi Marvān II.'in şark umûmî vâlisi Yazīd b. ʿOmar b. Hubayra'nın, Horasan'daki ihtilâli bastırmak üzere, göndermiş olduğu ordulara karşı mücâdele etmek üzere, Ho-

rasan ve Mâverâünnehr ahâlisinden mühim kuvvetler toplamağa muvaffak olan Abû Muslim, Abbasî nakiblerinden Ḳaḥṭaba b. Şabîb al-Ṭā'î'yi bu kuvvetlere kumandan tâyin etmiş ve diğer nakibler ile dâ'ilerin bir kısmını da onun maiyetine vermiştir. Ḳaḥṭaba, karşısına çıkan bütün Emevî ordularını mağlûp ederek, Irak'a inmiş ve Falûca muharebesinde de bizzat Yazîd'i bozguna uğratmıştır]. Bu suretle garpta Banî Umayya'nın kat'î mağlûbiyeti ile neticelenen muharebeler, onun iştirâki olmaksızın, yapılmıştır. Abû Muslim Horasan'da, 137 (754/755) senesine kadar, vâli olarak kaldı. [136 (754) senesinde halife Abu 'l-'Abbâs'tan hacca gitmek müsaadesini alan Abû Muslim, 1.000 kadar maiyeti ile, Kûfe'ye geldi ve halifeyi ziyâret ettikten sonra, hacc emîri olan Abû Ca'far al-Manṣûr ile birlikte, Mekke'ye gitti. Haccın hitamından bir az sonra halifenin vefat etmiş olduğu ve veliahdi Abû Ca'far'in halife ilân edildiği haberi geldi. Abû Muslim yeni halifeye bi'at etti ve onunla birlikte Kûfe'ye döndü. Bu sırada halifenin Şam (Suriye) vâlisi olan amcası 'Abd Allâh b. 'Alî'nin kendini halife ilân ettiği ve bütün Şam ve Elcezîre ordularını maiyetinde topladıktan sonra, Irak'a yürümeğe hazırlandığı haberi geldi. Abû Ca'far, Horasan ve Irak ordularını Abû Muslim'in emir ve kumandasına vererek, ona karşı gönderdi. Naṣîbîn (Nuṣaybîn) civarında her iki taraf 5 ay kadar birbiri ile çarpıştı; nihâyet Abû Muslim gâlip geldi (28 teşrin II. 754). 'Abd Allâh b. 'Alî'nin bütün hazinesi Abû Müslim'in eline düştü. Abû Muslim'in bu hazineyi halifeye göndermemesi ve aynı zamanda tâyin edilmiş olduğu Şam vâliliğini kabûl etmeyerek, halifeden izin almaksızın, kendiliğinden Horasan'a gitmeğe kalkışması, ötededen beri halife Abu 'l-'Abbâs'a onun yok edilmesini ikide-birde tavsiye eden yeni halifenin endişe ve nefretlerini büs-bütün tahrik etti]. Nihâyet halife al-Manṣûr tarafından, hiyleler ve yalan vaidler ile, Irak'a çağırıldı ve Rûmiyya kasabasında şâban ayında (13 şubat 755) katledildi.

[Halife 'Omar, Mu'âviya ve 'Abd al-Malik çapında, islâm tarihinin birinci derecede muvaffak olmuş adamlarından biri bulunan, Emevî devletini kaldırması ve Abbâsî devletini kurması dolayısiyle, kendisine zamanında *nâḳil al-dawla* ve *ṣâḥib al-dawla* unvanları verilen, Horasan, Mâverâünnehr ve sonraları bütün İran'daki arap ordusunu ilga ve bu kıt'alarda arap asîlzâdelerini öldürmek veya kaçırmak surctiyle yok etmeğe muvaffak olan, bütün Emevî tarafdarlarını merhametsizce öldüren Abû Muslim] kendi eyâletinin dâhilî teşkilâtında olduğu gibi, hudutlarını emniyet altına almada da liyakat göstermiştir. Merv'de câmiler yaptırmış olduğu gibi, bu şehir ile Semerkand'da diğer bir çok binalar da (bunların arasından Semerkand etrafındaki sûr) ona isnat olunur.

Mâverâünnehr'de hâricî düşmanlara karşı yapılan muharebeler onun tarafından değil, fakat maiyetinden Sibâ' b. al-Nu'mân al-Azdî ve Ziyâd b. Ṣâliḥ al-Ḫuzâ'î tarafından idâre edilmiştir; hele bu Ziyâd'ın Talas üzerinde Çin ordusuna galebesi (zilhicce 133=haziran 751) pek mühim olmuştur. İslâmiyetin orta Asya üzerindeki siyâsî hâkimiyeti bu zafer sâyesinde teessüs etmiştir. Bilâhare Abbâsîlerin tahriki ile, her iki kumandan da Abû Muslim aleyhine kıyam etmişler ve onun tarafından bertaraf edilmişlerdir. [Abû Muslim bundan başka, kendinin kan dökmek hususundaki ifratına karşı muhalefetle Buhârâ'da isyan eden Şarîk b. Şayḫ'i tarafdarları ile telef ettiği gibi, vaktiyle kendini kabûl etmemiş olan baş *nakîb* Sulaymân b. Kaṯîr al-Ḫuzâ'î'yi de öldürtmüştü. Tarihler kendisini çok soğuk kanlı, ketûm, hasûd ve kindar, aynı zamanda pek insafsız ve merhametsiz bir zat olarak göstermişlerdir.

Abû Muslim'in katli bilhassa onun ulûhiyetine kail olan iran mecusîleri arasında pek fena akisler vücuda getirmişti. Bunlar, Sinbâd adlı birinin reisliğinde toplanarak, Horasan'ın bir kısmı ile Rey şehrini zapta muvaffak olmuşlarsa da, halife Abû Ca'far'in kumandanlarından Cumhûr b. Murâr al-'Iclî tarafından perişan edilmişlerdir]. Abû Muslim dinî propagandasında, islâmî akîdeler ile eski halk itikat'arını, hususiyle tenâsuh itikadını mezcetmiş ve kendisinde ulûhiyetin tecessüt ettiğini yaymış olsa gerektir. Nitekim talebesi Hâşim al-Muḳanna'ın mezhebinde, Abû Muslim ulûhiyetin Muḳanna'dan evvelki son tecessüdü olarak gösterilir (Narşaḫî, *Târîḫ-i Buḫârâ*, nşr. Schefer, s. 64 v.d.); sonraları zahûr eden fırkalar, bâbekîler ile ḫurremîler ve bâtınîler (ismâilîler) kendi itikatlarının menşei ve fütüvvet tarikati mensûpları (ahîler) da kendi tarikatlerinin kurucusu olarak, Abû Muslim'i göstermişlerdir. [Abû Muslim, İran'da olduğu gibi, fütüvvet tarikatinin pek fazla ve şi'îliğin de az-çok münteşir olduğu Anadolu ahâlisi arasında da, mübârek kahramanlardan biri olarak tanınmış ve onun hakkında, evvelce yeniçeri ve diğer askerî ocak mensûplarının mahfillerinde ve bilâhare eşraf odalarında okunması bir an'ane hâline giren romanlar ve destanlar vücuda getirilmiştir. Anadolu'da bir çok kimselerin elinde bulunan büyük romanın 15—20 cild tutmakta olan bir nushası Ali Emîri kütüphânesindedir; manzûm destan ise, muh-

telif kütüphânelerde mevcuttur. Paris'te Bibl. Nat.'de (Blochet, *Catal.*, Ancien Fonds nr. 57—60 ve Suppl. 633, 639, 732'de Abū Muslim romanından 7 cild vardır. Bu romanın, Abū Ṭāhir Ṭūsī tarafından, farsça yazılan kitaptan tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Muhtelif Avrupa kütüphânelerinde bunun müteaddit cildlerine ve nushalarına tesâdüf olunmaktadır. Şark türkçesi ile yazılan Abū Muslim hikâyesinden 2 cild Paris Bibl. Nat.'da bulunmaktadır; Blochet, *ayn. esr.*, nr. 1011, 1232]. Hayatı hakkında farsça yazılmış müteaddit romanlardan anlaşılıyor ki, Abū Muslim İran halkının pek sevdiği şahsiyetlerden biridir. Bununla berâber her ne kadar resmî din olan mezdekîlik (bihāfrīdīler mezhebi) ile zıt olsa bile, yine eski din istikametinde vukua gelen bir cereyan, yukarıda söylendiği vecihle, onun tarafından, Buhârâ'da şi'î arapların isyanında olduğu gibi, pek kanlı surette bastırılmıştır. Abū Muslim kendi şahsî düşmanlarına ve rakiplerine olduğu kadar, Abbâsîlerin düşmanlarına karşı da şiddetli hareket etmekten geri durmamıştır. Kendisine karşı galenleri, gerek kuvvetle ve gerek hiyle ile, dâimâ bertaraf etmiştir. İkbâl hırsının hududunu ve Abbâsîlerin kendisinden korkusunun ne dereceye kadar yerinde olduğunu tâyin etmek güçtür; ona isnat olunan meydan okuyucu mektûbun (Dozy, *Essai sur l'islamisme*, trc. V. Chauvin, s. 240) hakikaten kendisi tarafından yazılıp-yazılmadığı da pek belli değildir. *Abū Muslim* adında türkçe bir yazma roman Viyana'dadır; krş. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes*, III, 127; Fardî imzasını taşıyan manzûm bir te'lif, İstanbul'da 1300 (1883)'de basılmıştır.

Bibliyografya: Ṭabarî (II, 1949 v.d., 1960 v.d.) ve Narşaḫī, *Tārīḫ-i Buḫārā* (nşr. Schefer, s. 7, 8, 64)'dan başka bilhassa bk. Gardīzī, *Zayn al-aḫbār*; Abū Muslim'in dinî hâli ve diğer tarikatlere karşı olan vaziyetleri hakkında bk. Şahrastānī (trc. Haarbrücker, I, 173, 293; II, 408) ve Niẓām al-Mulk, *Siyāset-nāme* (nşr. Schefer, s. 82, 199, 204; bk. bâtınîler hakkındaki fasıllar); Mas'ūdī, *Murāc* (Paris), VI, 186. — G. van Vloten, *Recherches sur la domination arabe ...*, Amsterdam 1894 (*Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Afdeeling Letterkunde*, I, nr. 3) ve *Opkomst der Abbasiden* (Leyden, 1890); bu iki eser Wellhausen (*Das Arabische Reich und sein Struz*)'da zikredilmektedir. (W. BARTHOLD.)

[İlâveler MÜKRİMİN H. YINANÇ tarafından yapılmıştır].

EBÛ NASR. ABŪ NAṢR. [Bk. AL-FĀRĀBĪ.]

EBÛ NUAYM. ABŪ NU'AYM AḤMED B. 'ABD ALLĀH B. AḤMED B. İSḤĀḲ AL-İṢFAHĀNĪ (948—1038), arapça bir evliya menâkibi müellifi, şafi'î kelâmcısı ve muhaddis olup, recep 336 (kānun II. 948)'da doğmuş ve 430 (teşrin I. 1038)'da İsfahan'da ölmüştür.

Eserlerinden *Ḥilyāt al-avliyā' va ṭabaḳāt al-aṣfiyā'* (Kahire, 1932 v.d.; krş. Ritter, *Islam*, XVIII) bir de İbn al-Cavzī tarafından telhis edilen *Ṣifat al-ṣafva* (Kahire, 1939) adında bir eser ile tanınmıştır. İbn al-Cavzī'nin bu eseri sonraları bir kaç defa yeniden telfik edilmiştir. Abū Nu'aym'in hadise dâir bâzı yazılarından başka, *Ẕikr aḫbār İṣfahān* (nşr. Dedering, Leyden, 1931—1934) adlı eseri ile *Dalā'il al-nubūva* (Haydarâbâd, 1320)'si kayda değer.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 32; Suyūṭī, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ*, XIII, 62; Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, nr. 187; ayn. mll., *Schāfi'iten*, s. 346; Brockelmann, *GAL*, I, 362 ve *Suppl.*, I, 617. (BROCKELMANN.)

EBÛ NUVÂS. ABŪ NUVĀS AL-ḤASAN B. AL-HĀNĪ' AL-ḤAKAMĪ, bir rivâyete göre, 139 (756), diğer bir rivâyete göre, 130 (747), bir başka rivâyete göre 145 (762)'te Ahvāz'da doğan ve 195 (806) ile 198 (813) arasında Bagdad'da ölen arap edebiyatçılarının *muḥdaṯūn* dedikleri, Abbâsîlerin ilk devrinde yetişmiş şâirlerin meşhûrlarından olup, belki o devirde teşekkül eden yeni üslûbun müessisi veya, hiç olmazsa, en mühim mümessilidir.

Babası son Emevî halifesi Marvān II.'ın (127—132 = 744 — 750) ordusu efradından ve Sa'd al-Şi'r kabîlesinden olan Āl al-Ḥakam b. al-Carrāḥ'ın mevlâsı idi. Annesi Cullabān (yâni Gülbân) adında iranlı bir kadındı. İbn al-Mu'tazz'in verdiği mâlûmata göre, annesi onu, 6 yaşında iken, Basra'ya götürmüş ve orada okutmuştur. Abū Nuvās gençliğinde Ahvāz'a döndü. Orada kendisini şâir Vāliba b. al-Ḥubāb görmüş ve tilmiz olarak yanına almış, yetiştirmiş ve berâber Basra'ya götürmüştür. Abū Nuvās, Vāliba'nin vefatından sonra, meşhûr râvî ve şâir Ḫalaf al-Aḥmar'in talebesi oldu. Şâir bilâhare, gerek Vāliba ve gerek Ḫalaf için, mersiyeler söylemiştir. Abū Nuvās Abū 'Ubayda (ölm. 208 veya 213) ve Abū Zayd gibi, büyük nahivcilerin derslerine devam etmiş, *Kur'ān* ve hadis ilimlerine de vukûf peyda eylemişti. Sonradan Kūfe'ye ve Bagdad'a giderek, Hārūn al-Raşīd ile Bermekîleri medhetmiştir. Bermekîlerin 187 (803) senesindeki nikbetinden sonra, kısa bir zaman için, Mısır'a gitmiş ve Mısır defterdarı (*dīvān al-ḫarāc*) al-Ḫaṭīb b. 'Abd al-Ḥamīd'i medhetmiştir. Fakat kısa bir ikamet-

ten sonra, sevdiği ve hasretini çektiği Bagdad'a dönmüştür. Hârûn'un halefi Muḥammed al-Amîn (193—198 = 809—813) zamanında, onun nedîmi olmuş ve belki ömrünün en parlak zamanını yaşamıştır. Mamafih al-Amîn ona bir defa şarap içmeği yasak etmiş ve hattâ bu yüzden, kendisini hapsetmişti. Abû Nuvâs'ın meşhûr şi'î ulemâ âilesi Âl Navbaḫt ile dostâne münâsebeti vardı ve bir çok zamanını onların ve bilhassa İsmâ'îl b. Abî Sahl al-Navbaḫtî'nin evinde geçirmişti. Bir rivâyete göre, İsmâ'îl'in evinde, candan bir kaç zâhidâne beyit söyledikten sonra, ölmüştür. Kendisinin, Âl Navbaḫt ve bilhassa İsmâ'îl b. Abî Sahl hakkında, aradaki dostluğa rağmen, çok şiddetli hicviyeler söylediği için, onlar tarafından öldürüldüğü rivâyet edilmekte ise de, bu rivâyet iftira olsa gerektir. Âl Navbaḫt'ın şâir aleyhinde kin beslemediği, şâirin şiirini toplamalarından anlaşılmaktadır. Divanını tertip eden Ḥamza al-İṣfahânî, Âl Navbaḫt tarafından toplanan mâlzemeden istifâde etmiştir ('Abbâs İḳbâl, *Ḥânadân-ı Navbaḫtî*, Tahran, 1311, s. 21 — 23). İbn al-Mu'tazz'e göre Abû Nuvâs, İsmâ'îl Navbaḫtî'nin evinde değil, meyhane işleten bir kadının evinde ölmüştür.

Abû Nuvâs babasının mevlâ olarak mensûp bulunduğu cenûp araplarını iltizam etmiş ve şimâl araplarını hicvetmiştir, kendisinin bundan dolayı, Hârûn al-Raşîd tarafından, hapsedildiği rivâyet edilir. Edebiyâta ve islâmî ilimlere vâkıf olmakla berâber, hafif meşrepli bir zat olup, rindâne yaşamış; fakat tabiatının zarâfeti sâyesinde ve cömertliğinden dolayı, her kese kendisini sevdirmişti. En fazla sevdiği hayat, içki arkadaşları ile berâber bulunmak olduğunu ve halifelerin sohbetinden hoşlanmadığını bizzat kendisi söyler. Hayatında en fazla göze çarpan hususiyeti, şarap içmeğe meyli ve mahbûb perestliğidir. Fakat kendisi bu mahbûb perestliğe, sûfîlerin yaptığı gibi, ilâhî bir mâna vermezdi ve aşkı realistik idi. En güzel şiirlerini şarabı ve mahbûb aşkını tavsif eden *Ḫamrîyât*'ında görürüz. Kadınlar hakkında söylediği aşk şiirleri pek samimî değildir. Yalnız bir tek kadına sâdık bir muhabbet göstermiştir ki, o da Canân adlı bir câriye idi. Bu kadının aşkı uğurunda hacca gittiği bile rivâyet edilir. Rindâne yaşayan şâirlerden kendisini ayıran hususiyet şudur: Abû Nuvâs işlediği günahları, garip bir samimiyetle, sayıp dökmüş ve hattâ alaylı bir lisanla bu günahlar ile iftihar etmiştir. Bu hususta: „Haydi, bana şarap verip, şarap olduğunu söyle; çıkça vermek mümkün iken, bana gizlice içki verme" meâlindeki beyti pek meşhûrdur. Büyük mutasavvıflardan Aḥmed Ġazâlî bile *Savâniḥ* (s. 93)'inde bu beyiti benimsemiştir. Hayatında bu prensibe sâdık kaldığı kendi anlattığı sergüzeştlerinden ve aynı zamanda hakkında rivâyet olunan hikâyelerden anlaşılmaktadır.

Din hakkında, Abu 'l-'Alâ' al-Ma'arrî gibi, haylı serbest fikirlere sâhiptir. Fakat Abu 'l-'Alâ' hayatını imsâk ile geçirdiği hâlde, Abû Nuvâs türlü-türlü günahlara dalmaktan hiç çekinmez ve bunu mizâhî bir tarzda açıkça itiraf eder; mal. şiirlerinde „Efendim kalk, göklerin cabbârına isyan edelim" veyahut şeytanın kendisine yardım ettiğine telmih ederek ve şeyh (yâni şeytan) „lânetli olmakla berâber, bâzan faydalıdır" gibi mısrâlara sık-sık rastgelinir. Cennet ve âteşe değil, yalnız ölüm ve mezara inanır; çünkü hiç kimse ahiretten gelip, cennet veya cehennem hakkında bir haber getirmemiştir (bk. *al-Muvaşşaḥ*, s. 277 v.d.). Mamafih kendi dinsizliği ile de alay eder. Fıçıda, durulsun diye, uzun müddet kalan bir şarabı tavsif için: — „o dinim kadar incedir" — der. Bir gün bir câmide imamın, — „*Yâ ayyuha 'l-kâfirûn*" âyetini okuduğu vakit, „*Labbayk*!" diye cevap vermiş olduğu meşhûrdur.

Hadis derslerinde öğrendiği hadislerden aşka dâir olanları nazma koyarak, hocalarını kızdırır, vaaza gidip hüngür hüngür ağlar, fakat neden dolayı bu kadar ağladığı sorulunca: — „Vaazın, cennet, cehennem tasvirinden değil de, buna ağlayan güzel bir çocuk gördüm de, ona uymak için ağladım" — der. Bütün mübâlatsızlığına rağmen, kendisine serzeniş edenlere cevaben, Allahın affını ümit ettiğini söyler; divanında bir çok candan zâhidâne şiirler de vardır.

Şiiri, berraklık ve âhenginden dolayı, seviliyordu. Yazdıkları hakikî hayatı ve zamanın âdetlerini sâdıkane aksettirir. Mutlaka her şeyi pervasız söylemek hevesi yüzünden, divanında bir çok müstehcen tâbirler (mucûnîyat) bulunur ki, bunların hayasızlığı eskiden beri okuyucuların bir kısmını kızdırmıştır. Tekellüften ve edebî klişeleri kullanmaktan hoşlanmadığı için, eski nesib klişelerine iltifat edilmemesini ve onların artık kullanılmamasını tavsiye eder. Onun nazarında kâsık „sevgilinin çadırı izleri üzerinde ağlamak" ve „diyardan kalkıp giden Selma ve Lubna'yı aramaktan" artık ortadan kalkmış eski bir meyhâneyi tasvir ve nedîmlerinin dağılmalarını terennüm etmek daha iyi idi. Bu tarzın belki en parlak nümûnesi, dibinde av avlayan kisrayı ve kenarında avcılar ile antiloplar resmedilmiş bir sâsânî işi piyâleyi tasvir eden meşhûr bir manzûmesidir. „Ey yıkılmış ve geceleyin terkedilmiş nedimler evi! Orada yeni ve eski eserler görülür. Toprakta şarap tulumlarının çe

kilmesinden hâsıl olmuş izler ile tâze ve kurumuş fesleyen demetleri var". Şâirin alaycı bir eda ile her şeye ayyâş gözü ile baktığı, son iki beyitten de açıkça anlaşılmaktadır. „Piyâlenin dibinde kisra ve etrafında atlıların oklarla kışkırttıkları antiloplar. İşte, atlıların yaka düğmelerine kadar yer şaraba mahsustur ve serpuşlarına kadar da su konur". Bu meşhûr şiir, H. Ritter (*Orientalia*, I, İstanbul, 1932) tarafından, manzûm olarak almancaya tercüme edilmiştir ve İ. Kraçkovsky (*La Coupe sasanide dans les vers du poète abbaside Abu Nuvâs*, *Seminarium Kondakovianum*, Prag, II, 114—125) tarafından buna ayrı bir etüd hasredilmiştir.

Abū Nuvās'ın divanında, ilk defa olarak, bir *Bāb al-ṭarad*, yâni av şiirleri faslı, ayrılmıştır. Bu şiirlerin ekserisinde av köpeği, doğan ve at tasvir edilir. Her ne kadar eski bedevî şiirlerinde yabani öküz ile av köpekleri arasındaki savaş tasvir edilirse de, Abū Nuvās'ta bulduğumuz ve sonra İbn al-Mu'tazz tarafından inkişaf ettirilmiş bu tarz kendisinin icadı olsa gerektir. Bunun Abū Nuvās'tan evvel mevcut olduğunu bilmiyoruz. Medhiyeleri, bilhassa bermekîler için söyledikleri, bir az soğuk ve değersizdir. Ancak şâirin daha yakından temasta bulunduğu halife Muḥammed al-Amîn için söylediği şiirler daha canlı ve samimî görünmektedir. Arap münekkitleri Abū Nuvās'ın bu medihlerde aşırı mubalâgalara sapmasını tenkit etmişlerdir. Hicviyeleri çok kaba ve keskindir. Mersiyeleri hiç iyi değildir. Fakat zühdiyatı güzeldir ve tarzı meşhûr zühdiyât şâiri Abu 'l-'Atāhiya tarafından bile kabûl edilmiştir.

Abū Nuvās'ın dili karışıktır. Onda, bir tarafta zamanında halk tarafından kullanılan kelimeler bulunur ve hattâ farsça kelimeleri bile şiirlerine sokar; diğer taraftan, bilhassa av şiirlerinin beyitleri lûgatçilerden öğrendiği eski garip kelimeler ile doludur. Şâirin bunlarda, 'Accâc ve Ru'ba'nin ürcûzelerini göz önünde tuttuğu açıkça bellidir. Nahivciler ve şiir münekkitleri Abū Nuvās'ın şiirinde bâzı küçük gramer hataları ve mâna bakımından bir çok kusurlar bulmuşlarsa da, kendisinin büyük bir şâir olduğunu inkâr edememişlerdir.

Şark halk edebiyatında Abū Nuvās çok rağbet görmüş bir şahsiyet olmuştur. Halkın gözünde Abbâsî halifelerinin en büyüğü olan Hārūn al-Raşîd ile Abū Nuvās arasında cereyan eden nükteli hâdiseler *Bin bir gece*'de bile yer almıştır ve bugün bile halkın anlattığı fıkralarda şâirin ismine rastgelinir.

Abū Nuvās'ın şiiri Şūlî, Ḥamza al-İṣfahānî ve İbrāhîm b. Aḥmed tarafından toplanmıştır. Ḥamza al-İṣfahānî'nin muâsırı Muhalhil b. Yamūt *Sarikāt Abū Nuvās* isminde bir risâle yazmıştır. Divanının yalnız Şūlî rivâyeti basılmıştır. Bunun çok eski bir nushası Musul'da Medrese-i Muḥammediye'de bulunuyor[1] (Dr. Dā'ūd Çalabî, *Maḫṭūṭāt al-Mavṣil*, Bagdad, 1927, s. 172, nr. 7; yanlış olarak, *Dīvān İbn al-Mu'tazz* diye gösterilmiştir).

Bibliyografya: Brockelmann *GAL*[2], I, 74—76, *Suppl.*, I, 114—118, 940; III, 1193; divanın basmaları: *Dīvān des Abū Nowas* (nşr. W. Ahlwardt, I. *Die Weinlieder*, Greifswald, 1861); — taş-basma (Kahire, 1277); hurufat basması (Beyrut, 1301), nşr. İskandar Āṣaf (Kahire, 1898); nşr. Maḥmūd Kāmil Farîd (Kahire, 1932); *Ḥadīḳat al-ānās fī şi'r Abī Nuvās* (Bombay, 1312); nşr. al-Nabahānī (Kahire, 1322—1323). — Hayatı ve eserlerinin tenkidi: İbn Ḳutayba, *al-Şi'r va 'l-şu'arā'*, s. 501—525; İbn al-Mu'tazz, *Ṭabaḳāt al-şu'arā' al-muḥdaṯīn* (London, 1939; *GMNS* XII), 87—99; al-Marzubānī, *al-Muvaşşaḥ* (Kahire, 1343), 263—289; *al-Aġānī*, II, 2—8; İbn al-Abbār, *Nuzhat al-alibbā'* (Kahire, 1294), 56—103; Abū Bakr al-Ḫaṭīb, *Tārīḫ Baġdād* (Kahire, 1931), VII, 436—449, nr. 4017; İbn 'Asākir, *al-Tārīḫ al-kabīr* (Şam, 1331), IV, 254—280; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (Bulak, 1299), I, 168; al-Yāfi'ī, *Mir'āt al-canān* (Haydarâbâd, 1337), I, 449—457; *Nuzhat al-cullās fī navādir Abī Nuvās* (Kahire, 1281, 1299; Bombay, 1889); İbn Manẓūr, *Aḫbār Abī Nuvās, ta'rīḫuh, navādiruh, şi'ruh, mucūnuh* (Kahire, 1927); Abu 'l-'Abbās Muṣṭafā 'Ammār, *Abū Nuvās, ḥayātuh va şi'ruh* (Kahire, ts.); 'Omar Farrūḫ, *Abū Nuvās, Dirāsa va naḳd* (Beyrut, 1932); ayn. mll., *Abū Nuvās şā'ir Hārūn al-Raşîd va Muḥammed al-Amîn* (Beyrut, 1933); Aḥmad Farîd Rifā'ī, *'Aṣr al-Ma'mūn*, III, 216—248. (H. RITTER.)

EBÛ NÜMEYY. ABŪ NUMAYY MUḤAMMED I. Mekke şerifi olup, dedesinin babası Ḳatāda'nin ikinci halefi, son zamanlara kadar Mekke'de hüküm sürmüş olan şeriflerin ceddidir. Enerjisi sâyesinde, Mekke'nin siyâsî hayatındaki bitmek tükenmek bilmeyen karışıklıklar içinde, kendi nufuz ve hâkimiyetini muhafaza edebilmiştir. Mısır'ın kudretli sultanı Baybars'ın Mekke üzerindeki itiraz götürmez tefevvuku bile Abū Numayy'in hâkimiyetini takviyeye yaramıştır. Her sene Mısır'dan hacc zamanı Mekke'ye bir sürre gönderilmesi âdetinin başlangıcı onun zamanına tesâdüf ettiği rivâyet edilir.

Bibliyografya: Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 80—84. (SNOUCK HURGRONJE.)

EBÛ NÜMEYY. ABŪ NUMAYY MUḤAMMED II., Mekke şerifi (931—947 = 1525 — 1566). Ölümüne kadar, daha 18 sene müddetle, oğlu Ḥasan'ın şerifliğinde de, ismen şerif kalmıştır. 1516'dan itibâren Arabistan'da hüküm sürmekte olan osmanlılardan korkan ahâlinin dahâleti bu iki şerifin kendi ülkelerini genişletmekte âmil oldu. Ne kendilerinden evvel gelenler ve ne de sonrakiler böyle bir arâzi tevsiine muvaffak olamamışlardır. Abü Numayy'in hâkimiyeti zamanında hacc için Şam ve Mısır sürrelerine Yemen'den bir sürre ilâve olundu. Bununla berâber, Türkiye'nin muhtelif mahallerinden gelen bu sürreler, türk hâkimiyetinin her sene tekerrür eden bir tezahürü olmuştur. Abū Numayy son zamanlara kadar Mekke'ye türk hükûmeti tarafından tâyin olunan bütün şeriflerin ceddidir. [Abū Numayy âilesinden şerif Ḥusayn 1916'da Hicaz kıralı unvanını almış, fakat 1926'da, Necd hâkimi 'Abd al-'Azîz İbn al-Su'ūd'un Mekke'yi zaptı üzerine, bu âilenin hâkimiyetine son verilmiştir].

Bibliyografya: Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 102—108.

(C. SNOUCK HURGRONJE.)

EBÛ RİGÂL. ABŪ RİGĀL, efsânevî bir şahıs olup, Mekke mukaddes topraklarının hududu üzerinde al-Muġammas mevkiinde kendisinin mezarı diye inanılan bir kabir, mü'minler tarafından, hacc zamanlarında hâ'â taşlanır; çünkü Abraha [b. bk.]'ya mukaddes topraklarda bu adam klavuzluk etmiş ve sonra yukarıda ismi geçen yerde ölmüştür. Rivâyete göre, Abū Rigāl Ṭā'if hükümdarı ve Banī Ṯaḳīf'in ceddi olup, yaptığı zulûmlerden dolayı, Allah'ın kahrına uğramıştır; diğer bir rivâyete göre de Şāliḥ peygamber tarafından zekât toplamak için gönderilmiş, fakat kötü hâllerinden dolayı Banī Ṯaḳīf tarafından öldürülmüştür.

Bibliyografya: *Aġānī*, IV, 74 v.d.; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), I, 32; Ṭabarī, *Gesch. d. Perser u. Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leyden, 1879), s. 208; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), III, 160; Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld), II, 73.

EBÛ SA'D. ABŪ SA'D MUḤAMMED B. AL-ḤUSAYN B. 'ABD AL-RAḤĪM (? — 1048), vezir. Büveyhîlerden Calāl al-Davla Abū Ṭāhir b. Bahā' al-Davla, Bagdad'a girmesinden az sonra (ramazan 418 = teşrin I. 1027); kendisini vezir tâyin eylemiş ise de, çok geçmeden azletmiştir. Sonra tekrar vezir olan Abū Sa'd yine azledilmiş, bu hâl müteâkip senelerde de böylece sürüp gitmiş ve söylendiğine göre, Calāl al-Davla'nın aciz ve idâresizliği ile geçen emîrliği müddetince, Abū Sa'd tam 6 defa vezir olmuştur. Abū Sa'd 439 (1048)'da öldü.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), IX, 260 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, IV, 476 v.dd. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

EBÛ SA'ÎD. ABŪ SA'ĪD BAHĀDUR 'ALĀ' AL-DĪN (1305—1335), İlhanlıların 9. hükümdarıdır (716—736 = 1316—1335). 8 zilkâde 704 (2 haziran 1305)'te doğdu. 30 ramazan 716 (16 kânun I. 1316)'da ölen babası Uleaytu'ya halef oldu; cülûs merâsimi ancak 717 saferde (nisan/mayıs 1317) yapıldı. Daha 1313 senesinde Horasan vâliliğine, atabeyi Sevinç'in nezâreti altında, tâyin edilmişti. Saltanatının ilk 10. senesine kadar (1327) ülke, beylerbeyi (*malik al-umarā'*) mansıbında bulunan kadir-i mutlak Emîr Çoban [b. bk.] tarafından, kudret ve basiret'le idâre edildi. [Emîr Çoban kendi oğullarından Timurtaş'ı Rum ülkesi (Anadolu) vâliliğine tâyin edip, gönderdi. Vezir Raşīd al-Dīn Faḍl Allāh'ın oğlu Calāl al-Dīn de, onun veziri olmak üzere, tâyin edilmişti. Sultan Abū Sa'īd Çoban ile atabeyi Sevinç'in tensipleri ile, babasının zamanında olduğu gibi, divan-ı saltanat umûrunu çifte vezire, yâni Tāc al-Dīn 'Alī Şāh ile Raşīd al-Dīn Faḍl Allāh'a tevdî etti. Birbirinden nefret eden bu iki vezir arasındaki rekabet ve husûmet şiddetlendi. 'Alī Şāh, Emîr Çoban başta olmak üzere, diğer ümerâyı Raşīd al-Dīn aleyhine tahrik ederek, 1317 teşrin I. ayı iptidasında onu azlettirmeğe muvaffak oldu ise de, atabey Sevinç tarafından himâye edildiği için, onun canına kıyamadı. Fakat kış mevsimini geçirmek için, sultan ile birlikte, Bagdad'a giden atabeyin 1318 senesi başında ölümü üzerine, Raşīd al-Dīn'in hayatı tehlikeye düştü. Payitaht Sulṭāniya'dan ayrılarak, Tebriz'e çekilmiş olan Raşīd al-Dīn, Emîr Çoban tarafından, tekrar vezâret mevkiine getirildi ise de, bir az sonra, oğlu 'İzz al-Dīn İbrāhīm ile birlikte, öldürüldü (17 temmūz 1318). Tāc al-Dīn 'Alī Şāh bundan sonra 1324 mayısında vukû bulan vefatına kadar, 6 sene müddetle, tek başına vezâret mevkiinde kalmıştır.

Çağatay şehzâdelerinden olup, Uleaytu zamanında Horasan'a geçmiş ve kendisine bir mıkdar ülke ıktâ edilmiş olan Yasavür (bâzı kaynaklarda Yasāvur) İran'daki saltanat tebeddülünü ve yeni hükümdarın gençliğini fırsat bilip, Horasan'ı zapta teşebbüs ederek, bu bölgenin vâlisi olan Emîr Yasavūl'u maġlûp ve 1317 mayısında telef ederek, Mâzenderan'ı istîlâya hazırlandı. Sultan Abū Sa'īd ile Emîr Çoban büyük ümeradan İsen Kutluġ'u ona karşı gönderdiler. Fakat bu sâf-dil emîr kendisini hükümdara muti' göstermek yolunda şehzâdenin iğfâlkâr propaganda ve haberlerine inanarak, harp açmaktan vazgeçip, Sulṭāniya

'ye döndü ve Abû Sa'îd Han tarafından Arran bölgesine vâli tâyin edildi ise de, giderken, yolda öldü. Bu emîrin avdetini müteâkip, Yasavûr Horasan'ı zapta kıyam etti. Fakat merkezi Herat'ta olan şarkî Horasan hükümdarı Malik Ġiyâs al-Dîn Kert ile mücâdele mecburiyetinde kaldı ve daha sonra 1318 temmûzunda Mâzenderan'a yürüdü. Evvelâ Tûs'ta bulunan ilhan ümerasını bozarak, ilerlemeğe ve her tarafı yağma ve tahribe başladı. Bunun üzerine İlhan ile Emîr Çoban, Emîr Ḥusayn Calâyir'î mühim kuvvetle onun üzerine gönderdiler. Çağatay şehzâdesi bir taraftan bu emîrin, batı taraftan da Malik Ġiyâs al-Dîn'in hücumuna uğradığından, Horasan'ı bırakarak, Mâverâünnehr'e döndü ve orada çağatay hanı Köpek Han ile giriştiği mücâdelede mağlûp ve telef oldu.

Horasan'da bu gâile devam ederken, bir taraftan Mısır sultanı Malik al-Nâṣir Muḥammed'in kuvvetleri Diyarbekir bölgesine girerek, Âmid şerini yağmalamışlardı [bk. DİYARBEKİR]. Diğer taraftan Altın-Ordu hükümdarı Özbek Han da büyük kuvvetler ile Derbend'i geçmiş ve cenûbî Kafkasya'yı istilâya başlamıştı. Sâbık Anadolu vâlisi İrencin Noyan — Diyarbekir eyâleti vâliliğine ve Sotay Noyan — Ahlat ve Ermeniye vâliliğine tâyin edilerek, Elcezîre bölgesini müdafaaya me'mur edildiler. Emîr Çoban, diğer ümera ile birlikte, Özbek Han'ın üzerine yürüdü ve Kür ırmağını geçerek, Altın-Ordu hükümdarının kuvvetlerini bozguna uğratıp, onları Derbend'in şimâline çekilmeğe mecbur etti. Emîr Çoban bu harp esnâsında gayretsizlik gösteren veya firar eden ümerayı şiddetle cezalandırdı. Moğul asîlzâdeleri olan bu noyanlar, kendilerinden daha büyük bir asâlete mâlik olmadığı hâlde, kendilerine şiddetle tahakküm eden Emîr Çoban'ı ortadan kaldırmağa karar vererek, Kurmuş Noyan'ın kumandası altında toplandılar ve onu baskınla öldürmeğe hazırlandılar. Gürcistan yaylağında bulunan Çoban bundan haberdar olunca, oradan kaçarak, Gökçe-Göl kenarında askerin bir kısmı ile karargâh kurmuş olan oğlu Ḥasan'ın yanına gitti. Muhalifler evvelâ Çoban'ın karargâhını yağmaladılar ve sonra onu tâkip ederek, oğlu ile birlikte yakalamağa çalıştılar. Gökçe-Göl kenarındaki muharebede gâlip geldilerse de, Çoban ile oğlunu ele geçiremediler. Onlar canlarını kurtarmağa ve Tebriz'e kadar kaçmağa muvaffak oldular. Tebriz'de bulunan vezir Tâc al-Dîn 'Alî Şâh Çoban'ı istikbâl etti. Muhalifler, sultanın emri ile, Çoban'ı öldürmeğe memur olduklarını işaa ediyorlardı. Buna az-çok inanan Çoban Sulṭâniya'ya gitmekten çekiniyordu. Fakat vezir ona teminat verdi ve birlikte Sultan Abû Sa'îd'in yanına gittiler. Kurmuş Noyan, Anadolu vâliliğinden alınarak, Diyarbekir vâliliğine nakledilmiş olmasından dolayı, Çoban'a karşı nefret duymakta olan İrencin Noyan'ı ittifakına çağırdı. Her ikisi aynı kabîleye mensup olmaları dolayısiyle, tesânüt gösteren bu iki emîr diğer muhalif ümeranın başlarında oldukları hâlde Nahçivan'dan Tebriz'e ve oradan da Sulṭâniye'ye doğru yürüdüler ve sultana, Çoban'ı öldürmesi veya kendilerine teslim etmesi zımnında haber gönderdiler. Fakat Sultan Abû Sa'îd, vezirin teşviki ile, Çoban'ı himâye etti ve İrencin'in kızı olan üvey annesi Kutluġ Şah Hatun'u tavsit ederek, muhalefetten vazgeçmeleri zımnında, âsîlere haber gönderdi ise de, hiç bir fayda vermedi. 1319 mayıs ayının sonlarında Miyaniç civarında vukua gelen şiddetli bir muharebede sultanın ordusu gâlip geldi, Kurmuş ve İrencin başta olmak üzere, bir çok ümera esir edilip, öldürüldüler. Bu muharebeye, genç yaşta olmasına rağmen, bizzat sultan da iştirâk ederek, şecâat göstermiş olduğu için, ona Bahâdur lakabı verilmişti. Çoban bu vesile ile muhâlefete ve isyana iştirâk eden bütün ümerayı ve rakiplerini bertaraf ederek, devlete mutlak surette hâkim oldu. Mısır ile yıllardan beri sürüp giden muhasamat 1323'te, bir sulh muahedesi ile, sona erdirildi; Kafkasya'nın şimâlindeki ovalardan ve orta Asya'dan gelen akınlar geri püskürtüldü ve buralara muvaffakiyetle yapılan mukabil seferler (1325'te Derbend kapısı yolu ile, Terek'e ve 1326'da Gazne'ye kadar) ile taarruzların intikamı alındı. Çoban'ın oğlu Timurtaş'ın idâre ettiği Anadolu'da, türklere ve bizanslılara karşı İlhanlıların kuvvet sağlamlaştı ve halkın refahı arttırıldı. [Kilikya ermeni kırallığına karşı muvaffakiyetli seferler yapan ve Selçuklu ḫânedanına mensûp prensleri Anadolu'da imhâya çalışan ve Selçuk-oğullarının saltanattan düşmesi üzerine, yer-yer Anadolu'da müstakil devletler kurmağa teşebbüs eden Selçuklu ümerasının bir kısmını ezmeğe ve bir kısmını da kendine itaat ettirmeğe muvaffak olan ve Mısır sultanı ile doğrudan-doğruya muhabereye başlayan bu Timurtaş istiḳlâl ilân ederek, kendi adına ḫutbe okutup, para bastırdı ve Mısır sultanından yardım istedi. Bu vaziyetten haberdar olan babası Çoban, sultanın emri ile, onu te'dibe me'mur oldu ve mühim bir kuvvetin başında olarak, Anadolu'ya girdi. Babasına karşı çıkamayan Timurtaş teslim olmağa mecbur oldu. Çoban onu isyana teşvik eden maiyeti erkânından bâzılarını öldürttü ve onu bağlayarak, Sulṭâniya'ye Sultan Abû Sa'îd'in

yanına götürdü. Sultan, pederinin hatırına hürmeten, onu affederek, tekrar Anadolu vâliliğine tâyin edip, geriye gönderdi].

Ulcaytu zamanında resmî din hâline getirilen şi'î mezhebi terkedilerek, sikkeler üzerine ilk dört halifenin adları konuldu. Memleketin mâlî vaziyeti, vezir Raşîd al-Dîn [b. bk.] 'in idamından (718 = 1318) sonra, câhil bir adam olan halefi 'Alî Şâh zamanında, altüst olmuştu. [Tebriz 'de pek muhteşem bir câmi yaptırmış olan bu vezir Tâc al-Dîn 'Alî Şâh 1324 mayısında Ucan yaylağında tabiî ecel ile ölmüş (çünkü bundan başka hiç bir İlhanlı veziri tabiî ecel ile ölmemiştir) ve Tebriz 'deki câmiin yanında gömülmüştür. Yerine onun oğlulları Ġiyâṯ al-Dîn Muḥammed ile Ḫalîfa getirildilerse de, geçinemediklerinden, bütün işler bozuldu. Bunun üzerine her ikisi de azledilerek, Emîr Çoban 'ın adamlarından Naṣrat al-Dîn 'Âdil bu makama getirildi ve kendisine „sayın vezir" lakabı verildi. Fakat o da bu makamda çok kalamayarak, 1325 senesinde azlolundu. Onun yerine, Sultan Abū Sa'îd 'in karargâh ve ordugâhının muhafız ve kumandanı olan Dimeşk Hoca, babası Emîr Çoban 'ın tavsiyesi ile, vazifesine ilâveten aynı zamanda vezir tâyin edildi]. Mâliye, ancak Çoban 'ın sukutundan sonra yeni vezir Ġiyâṯ al-Dîn Muḥammed tarafından, intizama sokulabildi. Çoban 'ın ve oğullarının sukutu üzerine, Anadolu 'dan Horasan 'a kadar bütün ülkede İlhanlı askerleri ayaklandı. İsyan çetin savaşlardan sonra, her tarafta bastırıldı; fakat çok geçmeden, hükümdar öldü (13 rebiülâhır 736 = 30 teşrin I. 1335). Pek genç bir yaşta ölen Sultan Abū Sa'îd şâir, musikişinas ve aynı zamanda hattât idi. Ulema ve şuaraya hürmet göstermiş, namına bir çok kasîdeler yazılmış ve eserler te'lif olunmuştur. Mutaassıp bir müslüman hükümdar tavrını takınarak, memleketi dâhilinde meyhâneleri yıktırmış ve içkiyi şiddetle men'etmiştir. Abū Sa'îd vâris bırakmamıştı; ülke, otoritesini tanıtamayan tâli kollar elinde kaldı (bk. mad. İLHANLILAR).

Bibliyografya: [Şihāb al-Dîn 'Abd Allāh Şirāzî, *Tārîḫ-i Vaṣṣāf* (Bombay, 1269), V; Ḥamd Allāh Mustavfî, *Tārîḫ-i guzîda*, *GMS*, s. 601, 613; Muḥammed b. 'Alî Şubankārî, *Macma' al-ansāb* (Yeni-câmi kütüp., nr. 909); *Zayl-i cāmi' al-tārîḫ-i Raşîdî* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3271); Ḥāfiẓ Abrū, *Zayl-i cāmi' al-tārîḫ-i Raşîdî* (Tahran, 1317), s. 60—145; Karîm al-Dîn Maḥmūd al-Aḳsarāyî, *Musāmarat al-aḫbār* (nşr. Dr. Osman Turan, Ankara, 1943), s. 312—329; Abu 'l-Fidā', *al-Muḫtaṣar fî tārîḫ al-baṣar* (İstanbul, 1286), IV, 83 v.d., 92 v.d., 99, 101 v.d.; İbn al-Vardî, *Tārîḫ* (Mısır, 1285), II, 266, 268, 271 v.d., 276, 284, 290, 313; Nuvayrî, *Nihāyat al-irab*, IV, nr. 1188; Mufaṣṣal b. Faża'il, *al-Naḥc al-sadîd* (Paris, Bibl. Nat. arapça yazm. 4525), var. 180—230; 'Ilm al-Dîn al-Barzālî, *al-Muḳtafā* (Topkapı sarayı, Sultan Ahmed kütüp., III, nr. 2951), 2 cild; 'Aynî 'nin *'Iḳd al-cumān* 'ında, bilhassa Şucā'î ve diğer vak'anüvislerden naklen, Sultan Abū Sa'îd zamanı hakkında çok tafsilât var. İbn Baṭūṭa, *Seyahatnâme* (trc. Şerif Paşa, İstanbul, 1335), fihrist, s. 11]; D'Ohsson, *Hist. des Mongols*, IV, 599 v.d.; Hammer-Purgstall, *Gesch. d. Ilchane*, II, 252 v.d.; Howorth, *Hist. of the Mongols*, III, 585 v.d.; Bertold Spuler, *Die Mongolen in Iran* (Leipzig, 1939), s. 504 (bk. fihrist). (W. BARTHOLD.)

[Bu makale MÜKRİMİN HALİL YINANÇ tarafından ikmâl edilmiştir].

EBÛ SA'ÎD. ABŪ SA'ÎD FAḌL ALLĀH B. ABİ 'L-ḪAYR (967—1049), muharrem 357 (7 kânun I. 967) 'de Horasan 'da Ḫāvarān bölgesinin en mühim şehri olan Mayhana (Mihna) 'de doğan ve 4 şâban 440 (12 kânun II. 1049) 'ta aynı şehirde ölen bir iran şâiri. Biyografisi, torunlarından Muḥammed b. Abi 'l-Munavvar tarafından, 553 ve 599 (1158—1202) arasında yazılmıştır (*Asrār al-tavḥîd fî maḳāmāt al-şayḫ Abî Sa'îd*, nşr. V. Jukovskiy, Petersburg, 1899). Farîd al-Dîn 'Aṭṭār 'ın *Taẕkirat al-avliyā'* ve Câmî 'nin *Nafaḥāt al-uns* 'te Abū Sa'îd hakkındaki yazılarının me'hazı bu kıymetli eserdir.

Babası eczacı olan Abū Sa'îd ilk tahsilini doğduğu şehirde yapmıştır. Gramer tahsilini bitirince, Merv 'e giderek, şâfi'î ulemasından Abū 'Abd Allāh al-Ḫuṣrî 'den fıkıh okudu ve bu zatın vefatı üzerine, Abū Bakr Ḳaffāl 'den ders aldı. Merv 'de 10 sene kaldıktan sonra, Abū 'Alî Zāhir b. Aḥmed yanında kelâm tahsili için, Saraḫs 'a gittiği söylenir. Orada Luḳmān Macnūn adında meczûp bir derviş kendisini Abū Naṣr al-Sarrāc 'ın talebesi meşhûr sûfî Abu 'l-Faẓl b. Ḥasan 'a tanıtmıştır ki, bu zat mânevî nesebini Cunayd Baġdādî (ölm. 297 = 909) 'ye çıkarmakta idi. Abū Sa'îd tasavvuf akîdelerine tehâlükle sarılmış, Abū Faẓl 'ı pîr tanımış ve emri üzerine Mayhana 'ye dönerek, burada 7 sene tam bir itikâf içinde yaşamıştır. Sonra yine pîri Abū Faẓl 'ın yanına dönmüş ve o da kendisine Nişâpûr 'â giderek, bizzat Abū 'Abd al-Raḥmān al-Sulamî elinden hırka giymesini emretmiştî. İnâbe merâsiminden sonra, Abū Sa'îd tekrar Mayhana şehrine giderek, riyâzete başlamıştır. Bu sırada etrafında tilmizler toplanmağa başladı. Abū Sa'îd her kese öyle büyük bir hürmet telkin ediyor-

du ki, komşuları şarap içmekten vazgeçtiler ve elinden düşen bir kavun kabuğu 20 dinara satıldı. Bundan sonra, biyografisine göre, meskenini terketmiş ve 7 yıl çöllerde dolaşarak, yalnız yaprak ve otla yaşamıştır. Abu 'l-Faẓl ölünce, Abū Sa'îd Şayh Abu 'l-'Abbās Ḳaṣṣāb'ı ziyârete Āmul'e gitti; şeyh kendisine büyük bir hürmet göstererek, ona kendi hırkasını giydirdi. Bir müddet sonra Nişâpûr'a giden Abū Sa'îd, orada her gün umûmî dersler takrir etti; orada pek çok dost kazandı ise de, hâl ve hareketi ile muhtelif mezhep (karrāmî, aṣḥāb al-ra'y ve şi'îler) mensûplarını kızdırmış olduğundan, bunların Sultan Maḥmūd Ġaznavî'ye müştereken şikâyette bulunmalarına sebep olmuştur. Bunlar şeyhin, takrirlerinde Kur'an, tefsir ve hadis hudutları içinde kalacağı yerde, çok defa şiirler okuduğunu, mütemâdi surette sofra âlemleri tertip ettiğini ve tilmizleri ile birlikte teganni ve raks ile vakit geçirdiğini iddia eyliyorlardı. Maḥmūd meselenin tahkiki ve icap ederse, ukubât icrasının Nişâpûr ulemasına âit bir vazife olduğunu bildirdi. Fakat şeyhin keramet kudreti o kadar te'sirli idi ki, hasımları kendisine muhâlefetten vazgeçtiler ve o zamandan sonra artık „Nişâpûr'da kimse sûfîlere karşı bir söz söylemeğe cesâret edemedi". Tasavvufa dâir meşhûr risâlenin sâhibi Abu 'l-Ḳāsim al-Ḳuşayrî (ölm. 465 = 1072) ile Abū Sa'îd'in münâsebetleri hakkında türlü hikâyeler nakledilir. Al-Ḳuşayrî bu yeni şeyhi ilk önce şüphe ve nefretle karşıladı ise de, sonra anlaşarak, onunla dost oldu; bu netice hiç de beklenmezdi. Abū Sa'îd Nişâpûr'da meşhûr İbn Sînā ile tanıştı. İbn Sînā'nın, onun hakkında sonraları şöyle söylediği rivâyet olunur: — „Benim bildiklerimi o görüyor". — Abū Sa'îd'den, İbn Sînā'nın bir rubâ'isine cevap olan, farsça bir rubâ'î kalmıştır (Ethe, *Sitzungsber. d. kön. bayer. Akad., Philos.-philol. Classe*, 1878, s. 52 v. dd.). Abū Sa'îd Nişâpûr'da bir yıl kaldıktan sonra, doğduğu şehre dönmüş ve orada 83 yaşında ölmüştür.

Tasavvuf tarihinde mühim bir sima olan Abū Sa'îd, Bāyazîd Bistāmî (ölm. 261 = 874)'nin getirdiği, umûmiyetle İran sûfîlerinin vasfı olan müfrit panteist fikirlerin mümessilidir. Onun islâmiyete olduğu gibi, bütün münzel dinlere de istihfafla baktığını söylemeğe lüzum yoktur. Abū Sa'îd'in şahsî dehası bu fikirlere verdiği yeni ve bâriz şekilde belirmektedir. Sûfiyâne nazmın kurucusu odur; gerçi yalnız rubâ'îler yazmış ise de, Farîd al-Dîn 'Aṭṭār ve Calāl al-Dîn Rūmî gibi, sûfîliğin büyük şâirlerinde görülen senbolik üslûp ile mübâlağalı hâyallerin ilk manzûm örneklerini Abū Sa'îd vermiştir. Bundan başka iran rubâ'îsine bugüne kadar muhafaza ettiği ve Fitzgerald'in 'Omar Ḫayyām tercümesi ile Avrupa edebiyatına soktuğu mistik damgayı da o vurmuştu. Halka okuduğu manzûmelerin bir çoğunun üstadlarından Abū Ḳāsim Bişr Yāsîn'e âidiyeti kabûl edilmiş olduğuna bakılırsa (krş. *Ḥālāt uaḳanān-i şayḫ Abū Sa'îd*, nşr. Jukovskiy, Petersburg, 1899, s. 54), Abū Sa'îd'e izâfe edilen bütün rübâ'îlerin kendisine âidiyetinden şüphe edilebilir. Ethé, 92 rübâ'îsini (*Sitzungsber. d. kön. bayer. Akad., Philos.-philol. Classe*, 1875, s. 145—168; 1878, s. 38—70), almanca tercümesi ile, neşretmiştir. (NICHOLSON.)

EBÛ SA'ÎD. ABŪ SA'ÎD AL-ḲARMAṬÎ. [Bk. CANNĀBÎ.]

EBÛ SA'ÎD. SULṬĀN ABŪ SA'ÎD MÎRZĀ B. MUḤAMMED B. MÎRĀN-ŞĀH B. TÎMÛR (1427—1469), Timurlulardan bir hükümdar olup, 830 (1427)'da doğmuş ve 873 (1469)'te idam edilmiştir. Babası, ölüm hâlinde iken, ziyâretine gelmiş olan Ulug Bey'e oğlunu tevdî etmiş ve genç Abū Sa'îd, çalışkanlığı, tahsil ve tetebbua gösterdiği alâka ile, nezâreti altında büyüdüğü hey'etşinas hükümdarın takdirini kazanmıştır. Sonraları, gençliğinde öğrendiğini hayatta tatbik etmiş; zîra zamanının en kudretli hükümdarı olmakla kalmayıp, Abu 'l-Faẓl 'Allāmî'nin dikkatini celbettiği gibi, en parlak devirlerinde bile tavâzû ve samimiyetini muhafaza etmiş ve dindar adamlarla sözlerini nazar-ı itibara almıştır. Abū Sa'îd, uzun sakalı güzel bir insan olarak tasvir edilir. Müdebbir ve basîretli bir zât olduğu 855 (1451)'te Semerkand'ın zaptında kullandığı usûl ve Çagatay hanları ile münâsebetlerinden anlaşılmaktadır.

[Bu hususta başlıca kaynak olan 'Abd al-Razzāḳ al-Samarḳandî'ye bakılırsa, Abū Sa'îd, daha Ulug Bey'in sarayında yaşadığı sıralarda, sultanlık makamını zaptetmeği tasarlamıştır. 25 yaşında (853 = 1449) iken, Ulug Bey ile oğlu 'Abd al-Laṭîf arasındaki muharebeden istifâde ederek, Arġūn türkmen kabîlesinin yardımı ile, Ulug Bey'in başka bir oğlu 'Abd al-'Azîz'den Semerkand'ı almağa kalkışmış ise de, 'Abd al-'Azîz babasını imdada çağırdığından, çekilmeğe mecbûr kalmıştır. Ertesi sene (854) 'Abd al-Laṭîf, babasını öldürdükten sonra, Semerkand'da öldürülmüş ve Abū Sa'îd Buhârâ'da Sultan ilân edilmiştir. Abū Sa'îd, hasmı 'Abd Allāh tarafından mağlûp edilerek, şimâle doğru kaçmağa mecbur kalınca, Yasî (bugünkü Türkistan şehri)'yi işgâl etmiş ve 'Abd Allāh kendisini orada da kuşatmış ise de, bu muhasara neticesiz kalmıştır. 855 (1451)'te özbek hanı Abu 'l-Ḫayr [b. bk.]'ın yardımı ile, Müverâünnehr'i zaptetmeğe muvaffak

olmuştur. Daha sonra (861 ve kat'î surette 863) Horasan eyâletini ele geçirmiş ve Herat'ı payitaht ittihaz etmiştir. — W. BARTHOLD.]

Abū Sa'īd, Ḥaydar Mirza Duglat tarafından Mâverâünnehr padişahı olarak gösterildiği 855 (1450) tarihinde, İsen Boga Han tarafından şiddetli bir mukavemet ile karşılaşmış ve hanın askerlerinin dağılmasından sonra da tâzelenen bu mukavemet, mühim bir tarihî vak'aya sebep olmuştur. Irak aleyhine harekete geçmeği tasarlayıp da, İsen Boga Han'ın hücumları yüzünden, bu arzusundan vazgeçmek mecbûriyetinde kalan Abū Sa'īd, bu taarruzları başka bir istikamete çevirmek yolunu aramıştır. O devirde Şiraz'da sevdiği tetebbûları ile meşgûl olarak, sessiz sadasız yaşayan İsen Boga'nın ağabeyi Yūnus'u dâvet ederek, onunla akdettiği bir ahidnâme ile, Timur-oğulları ile moğul hanları arasındaki eski münâsebetleri tâzelemiş ve bu suretle Yūnus Han'a, kendisinin metbûiyeti altında, moğul uluslarının hanlığını tefviz etmiştir. Bütün bu safhayı Ḥaydar Mirza Duglat pek canlı bir surette anlatır. O zamandan itibâren, bu iki adam arasında kurulan sıkı dostluk, Abū Sa'īd'in 3 oğlunun hanın 3 kızı ile evlenmeleri ile bir kat daha kuvvetlenmiştir. O vakit Abū Sa'īd, Yūnus Han'a para ve icap eden diğer şeyleri vererek, kardeşini itaat altına almağa sevketmiş ve bu suretle o engelden de kurtulmuştur.

855'te Semerkand'ı alması ile berâber, ülkesini yavaş-yavaş genişletmiş ve hükmü, Mâverâünnehr, Horasan, Bedahşan, Kâbul ve Kandahar'ın zaptı ile, Hindistan ve Irak hudutlarına kadar yayılmıştır. Evvelce, kudreti artmağa başladığı vakit, kendi akrabasını mağlûp etmişti. Daha sonra kendisi Timur hânedanından olan, Sultan Ḥusayn Baykara'nın taarruzuna uğramıştır. Türkmenlerin kavgalarına müdahâlesi ölümüne sebeb olmuştur.

871 (1466/1467)'de Kara-Koyunlu türkmenlerinin beyi Cihan-Şah Ak-Koyunlulardan Uzun Ḥasan'a karşı yapılan bir muharebede öldürülmüş ve oğlu, babasının intikamını almak için, Abū Sa'īd'in yardımını istemiştir. Abū Sa'īd, 872'de sefere çıkarak, Uzun Ḥasan'ın yaylağı olan Kara-Bag'a doğru yürümüştür. Yolda, sulh yapmak için, kendisine bir kaç teklif vâki olmuş ise de, bu müracaatları kabûl etmeyerek, ilerilemiş, fakat Uzun Ḥasan'ın pek iyi bildiği mıntakalara varınca, Ak-Koyunluların reisi iâşe yollarını kesivermiştir. Abū Sa'īd'in kıtlığa uğrayan askeri, canlarını kurtarmak için, kaçmağa başlamış; hattâ bizzat Abū Sa'īd, yanında bir kaç kişi ile, kaçmağa teşebbüs etmiş ise de, Uzun Ḥasan'ın oğulları tarafından yakalanarak, türkmenlerin karargâhına getirilmiştir. Uzun Ḥasan esirin hayatını bağışlamağa mütemâyil bulunmuş ise de, ümerasından bâzıları buna muhâlefet etmişlerdir. İdamı için, 3 sebep ileri sürülüyordu: 1. ceddi Şāhruḫ'un ülkesi üzerinde hükümdarlık hakkı Uzun Ḥasan tarafından tanınmış bulunan Yādgār Muḥammed'in yolundan Abū Sa'īd'i bertaraf etmek, 2. Abū Sa'īd ile Yādgār arasında da mevcut bulunan bir kan dâvası; zîrâ 861 (1457)'de Abū Sa'īd Herat'ta ihanet şüphesi üzerine, Şāhraḫ'un dul karısı Cevher-Şah Begim'i idam ettirmiş olduğundan, o kadının oğullarından biri tarafından öldürülmesinin şeriate uygun olması ve 3. dindaşı Uzun Ḥasan tarafından yapılmış olan sulh tekliflerini reddetmesinin şeriate muğayir olması. Binaenaleyh, 22 recep 873 (4 şubat 1468)'te, o zaman takriben 16 yaşında bulunan Yādgār'a teslim edilerek, 3 gün sonra, 40 yaşında olduğu hâlde, idam olunmuştur.

Baburnâme'de Abū Sa'īd'e dâir, bilhassa emîrlerine, devrinde yaşayan âlimlere ve kendi muvaffakiyetlerine dâir müteaddit kayıtlar vardır. Bu kayıtların birinde Mīr 'Alī Şīr Navā'ī'yi Herat'tan uzaklaştırdığı görülür. *Baburnâme*'de, Abū Sa'īd'in, Herat'ta Babur Mirza Ḳalandar tarafından inşa ettirilmiş bulunan sarayda, kendi askerî muvaffakıyetlerinin hâtırası olarak yaptırmış bulunduğu bâzı resimlerden de bahis vardır. 912 (1506)'de bizzat Babur, bu sarayda Abū Sa'īd'in dul karılarından biri Ḫadīca Aġa tarafından kabûl edilmiştir. Müverrihlerin çoğu onun saltanat devrinin bir fasl üzerinde durarak, bilhassa oğullarının gâyet parlak sünnet düğün'erini hikâye eder'er. Abū Sa'īd, hayatının vakar ve nezâhati, muvaffakiyetlerinin büyüklüğü, azimkârlığı ve yüksek kabiliyeti ile, kendisinden sonra hânedanı temsil eden Babur, Ekber ve Şah Cihan gibi mümtaz zatlara lâyık bir ced olmuştur.

Abū Sa'īd'in yüksek tabakadan 3 kadınla evlendiğine dâir kayıtlar vardır. En ziyâde hürmet edilen ilk karısı, maḥallî asîl âilelerin en eskilerinden birine mensûp bulunan Ordu Boga Tarḫan'ın kızı idi. Babur'un anlattığına göre, bu kadının âilesi âzasının çoğu, hükümdar gibi hareket ederek, Abū Sa'īd devrinin ilk zamanlarında mühim roller oynamışlardır. Bu izdivacdan Aḥmed Mirza ve Maḥmūd Mirza doğmuştur. İkinci karısı, makedonyalı İskender'in sülâlesinden geldiğini iddia eden Şāh Sultān Muḥammed Badaḫşī'nin kızı idi. Bu zatın 6 kızının izdivaclarından Ḥaydar Mirza Duglat ve Ḫvandmīr'de bahsedilir. Üçüncü karısı, eski hâmisi Ulug Bey'in kızı idi. Daha aşağı bir tabakaya mensûp bulunan ve kızlarından birinin anası olan bir karısı da, Ḫadīca Aġa

idi ki, sonradan Sultan Ḥusayn Baykara tarafından alınmış ve b e g i m mevkiine çıkarılmıştır. Bu kadın, entrikaları ile ilk kocasının oğulları arasında meş'ûm bir rol oynamıştır.

Abū Sa'îd 11 oğul bırakmıştır. Bunlardan aşağıdakiler, sonraları, büyük bir ehemmiyet kazanmışlardır: Aḥmed, Maḥmūd, 'Omar Şayḫ (hind-türk imparatorluğunu kuran Babur'un babası) ve Uluġ Bey Kābilî. En az 9 kızı vardı. Bunların altısından Gül Beden Begim ve diğer üçünden de, Hindistan'da kendisini ziyâret etmiş oldukları, Babur bahsetmiştir. Babur ile Gül Beden Begim'in onlara karşı gösterdikleri riâyet, babalarına karşı besledikleri hürmetin bir niçânesidir.

B i b l i y o g r a f y a: 'Abd al-Razzāḳ al-Samarḳandî, *Maṭla' al-sa'dayn*; Ḥaydar Mîrzā Dūġlāt, *Târîḫ-i Raşîdî*; Ḫvāndmîr, *Ḥabîb al-siyar*; Abu 'l-Faẓl 'Allāmî, *Akbarnâme*; Gul Badan Begam, *Hamāyūn-nâme*.

(A. S. BEVERIDGE.)

EBÛ SEFYÂN. ABŪ SAFYĀN, mahallî folklora göre, islâmiyetten evvel Cabal al-Ẓāviya'de, Apamea'nın şimâlinde ve Ma'arrat al-Nu'mān'ın garbında bulunan al-Bāra'de h ü k ü m d a r idi.

Al-Bāra harâbeleri bugün dahi bütün o civarların en mühim harâbeleridir. Bu kadîm şehir, V.—VII. asırlarda pek mâmûr idi. Süryânîler buraya Kafrā de-Bārtū ismini vermişlerdir. Burasının mâmûrluğu islâm hâkimiyeti devrinde de devam etti. O zamanlar burada bir yahudi kütlesi bulunuyordu. Haçlılar devrinde burası için muharebeler olmuştur. O sıralarda şehrin şimâl tarafında bir islâm kalesi yapılmıştır ki, şimdi bu kaleye Ḳal'at Abū Safyān denilmektedir. Mahallî rivâyetlere göre, kale islâmiyetten evvel yapılmış olup, burada Abū Safyān isminde bir yahudi kıralı hüküm sürmekte imiş. Bu rivâyetlere nazaran, Abū Bakr'in oğlu 'Abd al-Raḥmān, Abū Safyān'ın kızı Luhayfa'yi severmiş ve kalede bulunduğu sırada babası, kendisine islâmiyeti kabûl etmesini emretmiş. Âşıklar islâmiyeti kabûl ederek kaleden kaçmışlarsa da, Abū Safyān peşlerine takılmış ve aralarında bir muharebe başlamıştır. İslâm âleminin kahramanlarından olan 'Omar ile Ḫālid b. al-Valîd Cebrâil'in dâveti üzerine, yardıma gelmişlerdir. Abū Safyān 'Omar tarafından öldürülmüş ve bütün memleket islâmların eline geçmiştir (bk. Littmann, *Semitic inscriptions*, 191 v. dd. ve 193).

(LITTMANN.)

EBÛ SELEME. ABŪ SALAMA AL-ḪALLĀL ḤAFṢ B. SULAYMĀN (?—750), ilk Abbâsîlerin d â i s i. Esasen azad edilmiş bir köle olan Abū Salama, Emevîlerin inkırazını hazırlayan Abbâsîlerin ince entrikalarına çok faâl bir tarzda iştirâk etmiştir. Abbâsîler alevîler ile birleştikten sonra, haşimîler, yâni Peygamberin ceddi olan Hāşim sülâlesi lehine faâl bir propaganda başlamıştı. Bizzat bu Hāşimî adının bile, vaziyete göre, alevîlere olduğu kadar Abbâsîlere de âidiyeti bulunduğundan, Abbâsîler, hattâ bizzat alevîler arasından dahi tarafdar kazanabildiler. İranlıların hâkim tabakayı teşkil eden araplara karşı nefret beslediği Horasan, haşimîlerin entrikalarına bilhassa sahne olmuştur. Tahrikçiler, maksatlarını gizleyerek, sistematik bir tarzda zemini hazırlamak üzere o civara gönderilmişlerdi. Bunlar her tarafta Emevî hâkimiyetine karşı hoşnutsuzluk uyandırıyorlardı. Abbâsîlerin en belli-başlı yardımcıları Abū Salama ve Abū Muslim idi. Bunlar, durup dinlenmeden, Horasan ile tahrikçilerin bulunduğu yerler arasında mekik dokuyorlar ve ikinci derecede bâzı dâilerin yardımı ile halkı isyana sürüklüyorlardı. Abū Muslim, Abbâsîler fırkasına sâdık kaldığı hâlde, Abū Salama tedricen alevîlerin tarafını iltizam etmeğe başladı. Fakat alevîler kendilerini göstermeğe cesâret edemediler ve Abū Salama bn „âl-i abânın veziri" Abu 'l-'Abbās'a sadakat yemini etmeğe mecbur oldu. Lâkin bir az sonra (132 = 750) ifâ etmiş olduğu kıymetli hizmetlerinin mükâfatı olmak üzere, katledildi.

B i b l i y o g r a f y a: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 200; Ṭabarî, bk. fihrist; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), V, 194 v. dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 700; II, 2 v. dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 454 v. dd.; Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, s. 144 v. dd.; Muir, *The caliphate, its rise, decline, and fall* (3. tab.), s. 430 v. dd.; Wellhausen, *Das arab. Reich und sein Sturz*, s. 320 v. dd.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

EBÛ SEVR. ABŪ ŞAVR İBRĀHĪM B. ḪĀLID B. ABU 'L-YAMĀNI 'L-KALBÎ (?—246), f a k i h. Önceleri Irak fıkıhçıları arasında iken sonraları Şâfiî'ye iltihak ederek, onun en eski eserlerini (Bagdad'da yazılmış olanları) sonraki nesillere nakletmiştir. Bununla berâber, muhtelif bakımlardan, onun mesleğinden uzaklaşmış ve VIII. asırda bile, bilhassa Ermeniye ve Azerbaycan'da, çok tarafdarı bulunan ayrı bir fıkıh mesleğinin müessisi olmuştur. Abū Şavr 240 (854) veya 246 (860)'da Bagdad'da ölmüştür. Eserlerinden hiç biri kalmamıştır.

B i b l i y o g r a f y a: *Fihrist*, I, 211 (krş. II, 91); Wüstenfeld, *Schafiiten*, nr. 12; İbn al-Subkî, I, 227—231; al-Ẕahabî, *Taẕkirat al-ḥuffāẓ*, II, 94 (kl. 8, nr. 115); mesleği hakkında bk. *iḫtilâf*'a dâir eserler (msl. Ṭabarî).

(F. KERN.)

EBÛ SİMBEL. ABŪ SİMBEL, Nil'in sol sâhilinde, 22° 22' şimâl arz dâiresi üzerinde, birinci ile ikinci şelâle arasında sarp bir kayalığın adıdır. Ramses II. zamanında kaya içine oyulmuş iki mâbedi ile meşhûrdur. Başlıca mâbedi Theb Amon Rē'si ile Heliopolis Rē Harmachis'ine tahsis edilmişti. Bununla berâber Memphis Ptah'ı ile bizzat kırala dahi burada ibâdet edilir idi. Bu mâbedin şimâlindeki küçük mâbed, Hathor mâbuduna ve kıraliçe Nefret-ere'ye tahsis olunmuştu. Bilhassa büyük mâbed her biri 20 m. irtifâındaki 4 büyük Ramses heykeli ile müzeyyen fevkalâde cephesi ile, eski Mısır san'atının en heybetli eserlerinden sayılır. Kumlar altında kalmış olan bu mâbed XIX. asrın iptidalarında meydana çıkarıldı. Arap müelliflerinden ancak en yenileri, ekserisi fransız kaynaklarına istinat ederek, bu mâbedden bahsederler. Abū Simbel (Abū Sunbul „başak babası") adı, mahallî Nubya dilindeki ismin Nubya arapçasında aldığı şekildir. Abū Simbel, eskiden beri arap ve Nubya lisanları arasındaki sınırın cenûbunda bulunduğu içindir ki, bu ismin bir çok muhtelif imlâları vardır (Abū Su/inbul, Abusu/inbül, Abü Su/inbül); fransız seyyah-kâşifleri buraya Ipsamboul ismini vermişlerdir.

Bibliyografya: Bädeker, *Ägypten* (6. tab.), s. 377; 'Alī Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, VIII, 14. (C. H. BECKER.)

EBÛ SÜFYÂN. ABŪ SUFYĀN (yahut Abū Ḥanẓala) ṢAḪR B. ḤARB B. UMAYYA (597—653), kureyşin 'Abd Manāf âilesinden olup, Peygambere düşman olan Mekke eşrafının reisidir. Ölümüne dâir verilen mâlûmata bakılırsa (aş. bk.), Peygamberden yalnız bir kaç yaş büyük olması icap etmektedir. Fakat başka rivâyetlere göre, bu yaş farkı 10 yıldır. Zengin ve nufuz sâhibi eşraftan olan Abū Sufyān, mekkelilerin büyük kervanlarını def'alarca sevk ve idare etmiştir. Şehrin ileri gelen bir çok tüccarları gibi, islâmiyete düşman bir vaziyet aldı. İslâmiyetten şahsen zarar görmüştü. Zîrâ kızı Umm Ḥabība sahâbelerden birine varıp, kocası ile birlikte Habeşistan'a gitmişti. Bununla berâber, Abü Sufyān çok mühim neticeler doğuracak olan Bedr muharebesine, ancak istemeyerek, sebep olmuştur. Çünkü imdada koşan ve hiç bir iş görmeden geri dönmek istemeyen orduya, kendisine teslim edilmiş kervanları emniyet altına aldıktan sonra, harekete geçilmesini teklif ve tavsiye etti ise de, sözünü dinletemedi. Büyük oğlu Ḥanẓala savaşta öldü; öteki oğlu 'Amr de esir düştü. Lâkin daha sonra, Peygambere tâbi olanlardan biri, hacca giderken, Abū Sufyān'ın eline düştüğü için, onunla mübâdele edilerek, esâretten kurtarıldı. Badr gazvesinden sonra Abū Sufyān mekkelilerin kumandasını eline aldı. Bu bozgunu müteâkip öç almak ahdinin ve bunu yerine getirmek üzere yapılan seferin (Savīḳ seferi) nasıl neticelendiği bilinmiyor. Her hâlde Uḥud muharebesi, onu ve mekkelileri daha ziyâde memnun etmiş olsa gerektir; fakat bu zaferden istifâde ederek, tehlikeli hasmının büs-bütün işini bitirmek fırsatını kaçırmıştır. Uḥud gazvesinin ertesi yılında tekrar Badr civarında karşılaşmak üzere verilen ve Abū Sufyān'ın gelmemesi ile yerine getirilemeyen karara âit rivâyet sarih değildir. Ḫubayb ve Zayd'in öldürülmesini müteâkip, Abü Sufyān'a suikast maksadı ile, Peygamberin Mekke'ye iki fedaî göndermiş olması da şüphelidir. 5 (627) senesinde, Ḫandaḳ gazasında, mekkelilerin büyük ordusundan Medine'ye yürüyen kısma Abū Sufyān kumanda etmişti; fakat muhasaranın neticesiz kalacağını bir müddet sonra anlayınca, askerine ric'at emrini verdi ve bütün ordu az zaman içinde dağıldı.

Başlangıçtan beri Abü Sufyān askerî teşebbüslere zâten istemeyerek girişmiş bulunuyordu. Hele bu muhasaranın muvaffakiyetsizliği üzerine, inatçı muhasımına karşı mücâdeleye devam fikrinden hemen-hemen vazgeçti. Ḥudaybiya muahedesi ile, Peygamberin sona erdirdiği gazada, harp tarafdarı zümre Mekke'de hâlâ nufuzlu olduğu için, Abū Sufyān büs-bütün ortadan çekildi. Bakrîler ile Ḫuzā'a'lar arasında patlak veren kavga yüzünden bu muahede bozulunca bunun Mekke için zararlı olmasından endişeye düşen Abū Sufyān, işi düzeltmek maksadı ile, Medine'ye gitti. Umûmiyetle söylendiğine göre, gerek bu sıralarda Peygambere varan kızı Umm Ḥabība'den ve gerek damadından yüz bulamadı. Hâlbuki Peygamber için kaynatası ile anlaşmanın büyük bir kıymeti hâiz olduğuna bakılırsa, şüphe yok ki, onu başka bir tarzda kabûl etmiş ve kendisi ile Mekke'nin teslimi pazarlığına girişmiş olsa gerektir. Nitekim Mekke'ye karşı giriştiği seferin fiilen başlaması üzerine, Peygamber, bu anlaşmaya uygun olarak, Abū Sufyān'ın evine sığınanlara aman verileceğini bildirdi. Vâkıa Abū Sufyān'ın karısı Hind, kocasının bu gevşekliğinden dolayı bağırıp-çağırmaktan geri durmadıysa da, onun öfkesi bâzı taşkın müşriklerin silâhla mukavemete kalkışmaları gibi, faydasız kaldı. Peygamber, Abū Sufyān'a şerefine lâyık muamelede bulunmak suretiyle, onun inkıyadının ne kadar hayırlı ve yerinde olduğunu göstermiştir. Havāzin kabîlelerine karşı gazada Abū Sufyān Peygamberin yanında idi. Ḥunayn mu-

harebesinde vaziyet müslümanlar için muhataralı bir şekil aldığı sırada, Peygamberden kurtulmak ümidini hatırından geçirmiş olabilirse de, bunu sezdirecek hiç bir harekette bulunmamıştır. Zaferden sonra, „gönlü alınmak" üzere, kendisine ayrılan ganimet öyle külliyetli idi ki, ne kadar memnun olsa yeri vardı. Kalesi içinde diğer bir kızı bulunan Ṭā'if muhasara edilirken, bir gözünü kaybetti (Ṭabarī, I, 2101 'e göre, bu âkıbete uğraması daha sonra, Yarmūk gazvesindedir).

Abū Sufyān, Abū Bakr tarafından Nacrān vâlisi nasbedildi (bu kayıt Balāẕorī'dedir, nşr. de Goeje, s. 103; krş. İbn Ḥacar, *Iṣāba*, II, 477, Abū Sufyān'ı bizzat Peygamberin Nacrān vâlisi tâyin eylediğini iddia etmektedir). Hâsılı hakkında doleşan diğer bütün rivâyetler değersizdir. Çünkü bunlarda Emevî aleydarlarının menfaat ve entrikası açıkça görülür. Kezâ Abū Bakr'in halife seçilmesine muhalefet etmiş olması (Ṭabarī, I, 1827 v.d.) ve bu sebeple 'Alī'nin gûya tevbihine uğraması, çok şüphe götürür. Abū Bakr'in Abū Sufyān'a sert itâbı va Abū Sufyān'ın bu yüzden korkuya düşen babasına söylediği sözler, muhakkak Emevî aleyhdarlığı gayreti ile uydurulmuş şeylerdir. Yarmūk muharebesinde düşmanların her kazancını Abū Sufyān'ın sevinçle karşılamış olması rivâyetinde de tarafgirlik vardır. Hakikaten başka bir rivâyette ise, o boğuşma esnâsında Abū Sufyān'ın Allahtan yardım niyâzında bulunduğu görülür. Abū Sufyān'ın bu gazaya bile iştiraki başka yerde de zikredilmektedir (Balāẕorī, nşr. de Goeje, s. 135; Sayf onu bu vak'ada *ḳāṣṣ* olarak gösterir; Ṭabarī, I, 2095). Fakat bu haylı gariptir; zîrâ o aralık Abū Sufyān 70 yaşını aşmış bulunmakta idi. En yaygın rivâyete bakılırsa 88 yaşında, yâni 31 (651, 652)'de vefat etmiş olması iktiza ederse de, 32/33 veya 34 yılları da ölümü tarihi olarak gösterilmektedir. Bu zat mekkelilerin Peygambere karşı revâ gördükleri, ahlâk ve prensip tanımayan politikanın mümessili idi.

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 1345 v.d., 1364 v.dd., 1418, 1437 v.d., 1458, 1553, 1633, 1827 v.d., 2348 v.d.; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), I, 463 v.d., 543 v.d., 583, 666, 753, 807, 993; İbn Sa'd, VIII, 70; Balāẕorī (nşr. de Goeje), s. 56, 135; İbn Ḥacar, *Iṣāba*, II, 477 v.dd.; Navavī (nşr. Wüstenfeld), s. 726; Mas'ūdī, *Murūc*, IV, 179 v.d. (F. BUHL.)

EBÛ ŞÂME. ABÛ ŞÂMA ŞIHĀB AL-DĪN ABU 'L-ḲĀSIM 'ABD AL-RAḤMĀN B. İSMĀ'ĪL (1203—1268), bir arap müverrih ve lisaniyatçısı olup, 23 rebiülâhır 599 (10. I. 1203)'da Şam'da doğmuştur. Lisaniyat ve fıkhı, doğduğu şehirde ve İskenderiye'de tahsil etti. Vatanına döndükten sonra, al-Ruknīya medresesine müderris oldu. Bir cinayetten dolayı üstüne şüphe celp ettiğinden, heyecana gelen halk tarafından 19 ramazan 665 (13 haziran 1268)'te öldürüldü. Başlıca eseri Sultan Nūr al-Dīn ve Ṣalāḥ al-Dīn devrinden bâhis *Kitāb al-ravżatayn fī aḫbār al-davlatayn* adlı tarihidir. Bu kitap, Ṣalāḥ al-Dīn 'in İbn Abī Tayyi' tarafından yazılan ve sonraları kaybolan tercüme-i hâlini hemen aynen nakletmiştir (Kahire, 1287/1288, 1292; 2 cild). — *Abou chamah, le livre des deux jardins ou Histoire des deux règnes, celui de Nour ed-Din et celui de Salah ed-Din* adı ile arapça metin ve fransızca tercümesi Barbier de Meynard tarafından, *Recueil des historiens des croisades, Hist. or.*'da neşredilmiştir (Peris, 1898, 1906). — Krş. Fleischer, *Sitzungsber. der Sächs. Gesellsch. d. Wissensch.*, 1859, s. 11 v.dd.; E. P. Goergens ve R. Röhricht, *Arab. Quellenbeiträge zur Gesch. der Kreuzzüge*, metin ve trc., 1 cild; *Zur Gesch. Ṣalāḥaddins*, Berlin, 1879. — Bu eserin 591—665 (1195—1266) senelerine âit *Ẕayl al-ravżatayn* adlı bir zeyili, yazma olarak, mevcuttur (krş. Ahlwardt, *Verz. d. arab. Handschr.*, nr. 9813/9814; Katal. Kopenhagen, nr. 156; Paris, Schéfer, nr. 5852; C. Rieu, *Supplement*, nr. 555/556; krş. Wahl, *Neue arab. Anthologie*, s. 208; Barbier de Meynard neşrinden hulâsa, II; İstanbul, Köprülü kütüp., nr. 1080, Kütahya, Vahîd Efendi kütüp.). Bundan başka Abū Şāma İbn 'Asākir'in Şam tarihini telhis etmiş (Ahlwardt'ta zikri geçen eser, nr. 9782) ve üstadı 'Alam al-Dīn al-Saḫāvī (ölm. 643 = 1245)'nin *Ḳaṣīda 'l-burda* ve *Ṣāṭibīya* (*Ḥirz al-amānī*) tarzında yazmış olduğu 7 kasîdeye şerhler kaleme almıştır.

Bibliyografya: Muḥammed b. Şākir al-Kutubī, *Favāt*, I, 252; Suyūṭī, *Ṭobaḳāt al-ḥuffāẓ*, XIX, 10; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 46; *Orientalia*, II, 253; Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, s. 349; Brockelmann, *GAL*, I, 317. (BROCKELMANN.)

EBÛ ŞEHREYN. ABŪ ŞAHRAYN („iki ayın babası"), cenûbî Babiliye'de al-Muḳayyar (eski Ur)'in cenûbunda ve Fırat'ın cenûb-i garbîsinde bir harâbeler grupudur; şimdiye kadar, bir yanlışlık eseri olarak, haritalar üzerinde Fırat'ın sağ kıyısı yerine sol kıyısında gösterilirdi (bu husus ve harâbeler için bk. Hilprecht, *Explorations in Bible Lands during the 19th Century*, Philadelphia, 1903, s. 178—181). Scheil'e göre, al-Muḳayyar'den Abū Şahrayn'e atla 4 saatte gidilir (krş. *Recueil de travaux relatifs à la philol. et a l'archéol. égyptienne et assyrienne*, XXI, 126). Abū Şahrayn, Taylor'un tesbit ettiği üzere, çivi

yazısı kitâbelerinde adı çok geçen Eridu şehrinin bulunduğu yerdedir. Taylor 1855'te orada hafriyat yapmıştır (bk. *JRAS*, 1855, XV, 404—415). — Eridu, hassaten dinî bakımdan, mühim bir mevki idi. En eski metinlerdeki sihir formüllerinde bile bu isme rast gelinir. Eridu sihri, sihre âit eserlerde mühim bir rol oynar. Eridu yer ve gök denizlerinin tanrısı olan Ea'nın en mühim mâbedi sayılmıştı. Bundan başka, Fırat ile Dicle'nin ayrı-ayrı Basra körfezine döküldükleri eski çağlarda, Eridu'nun Dicle'ye pek yakın bir mevkide bulunduğu da nazar-ı itibâra alınmalıdır.

Bibliyografya: Delitzsch, *Wo lag das Paradies?* (Leipzig, 1881), s. 227 v.d.; Fr. Hommel, *Grundr. der Geogr. u. Gesch. des alt. Orients* (2. tab., München, 1904), s. 365—372; ayn. mll., *Die semit. Völker und Sprachen* (Leipzig, 1883), I, 201—204; ayn. mll., *Gesch. Babyl. u. Assyr.* (Berlin; 1885—1889), s. 196—200, 339; Muss-Arnolt, *Concise diction. of the Assirian Language*, s. 98. (M. STRECK.)

EBÛ ŞUCÂ. ABÛ ŞUCÂ' AḤMED B. AL-ḤUSAYN (Ḥasan) B. AḤMED AL-İŞFAHÂNÎ, şâfi'î fukahasından olup, 434 (1042/1043)'de doğmuştur. Pek mûteber bir fıkıh kitabının (*al-Taḳrîb fi 'l-fiḳh*) müellifidir. Bu eser Keyzer tarafından (Leyden, 1859) ve al-Ġazzî'nin hâşiyeleri ile birlikte, L. W. C. v.d. Berg (Leyden, 1895) tarafından neşrolunmuştur. Krş. Sachau, *Muh. Recht nach schafiitischer Lehre* (Berlin, 1897); Brockelmann, *GAL*, I, 392 ve *Suppl.*, I, 676.

EBÛ ŞUCÂ. ABÛ ŞUCÂ' MUḤAMMED B. AL-ḤUSAYN, vezir. [Bk. AL-RÛDRÂVARÎ.]

EBÛ TÂHİR. ABÛ ṬÂHİR SULAYMÂN AL-ḲARMAṬÎ B. ABÎ SA'ÎD AL-ḤASAN. [Bk. CENNÂBÎ.]

EBÛ TÂHİR. ABÛ ṬÂHİR ṬARSÛSÎ (Ṭarṭûsî, Ṭûsî) MUḤAMMED B. ḤASAN B. 'ALÎ B. MÛSÂ, farsça yazılıp, türkçeye tercüme edilen ve büyük bir okuyucu kütlesi tarafından okunmuş olan bâzı mensûr hikâyelerin muharriri olarak tanınmış bir zatın adıdır. Bu hikâyelerin adları şunlardır: *Ḳahramân-nâme* (eski İran hükümdarı Huşang zamanında Ḳahramân'ın hikâyesi), *Dârâb-nâme* (Dârâ ile İskender hikâyesi) ve *Kirân-i Ḥabaşî*. Bunlar için bk. Rieu, *Cat. of Turk. Mss.*, s. 219 v. dd.

Bibliyografya: Ethé, *Grundriss der Iran. Philologie*, II, 318; Mohl, *Livre des Rois*, I, mukaddime, s. 74 v. dd.

EBÛ TÂḲA. ABÛ ṬÂḲA, „pencere babası" (bundan Patak, Pataca); üzerinde bir sütûn tasviri bulunan para [Bk. EBÛ MİDFA.]

EBÛ TÂLİB. ABÛ ṬÂLİB 'ABD MANÂF B. 'ABD AL-MUṬṬALİB (? — 619), Peygamberin amcasıdır. Büyük babasının ölümünden sonra yetim kalan yeğenini himâyesine aldı. An'aneye bakılırsa, Muḥammed ticâret seyahatlerinde kendisine refakat ediyordu. Denildiğine göre, Abû Ṭâlib fakir ve âilesi kalabalık olduğu için, Peygamber, sonradan onun oğlunu kendi evinde yetiştirmek suretiyle, amcasına karşı beslediği minneti göstermiştir. Mamafih bunun sonradan çıkmış bir rivâyet olması mümkündür. Nitekim bu hâl Abû Ṭâlib'in hatt-ı hareketi hakkında rivâyet olunan şeylere pek uymamaktadır. Meselâ mekkeliler Peygambere kendi dinlerine karşı olan hücumlarından dolayı zulm etmeğe başladıkları vakit, âilenin reisi olan Abü Ṭâlib, yeğenini can ve gönülden himâye etti ve mekkelilerin mükerrer serzenişleri, Abû Ṭâlib'i akrabalığın tahmil ettiği vazifeden geri çeviremedi. Onun bu hareketi, Abû Lahab müstesnâ olarak, diğer hâşimîlere örnek oldu. Kureyşîler hâşimîleri kendi aralarından tard kararını verince, bunların hepsi Abü Ṭâlib'in ikamet ettiği mahalleye (Şi'b Abû Ṭâlib) gittiler ve orada uzun müddet sıkıntı içinde kaldılar. Vefakâr amcasının vefatı (an'aneye göre hicretten 3 sene evvel ve risâletten 10 sene sonra), Peygamber için büyük bir darbe oldu. Hakkında çok bir şey bilinmeyen ve Peygambere bu kadar bağlı görünen bu zatın, sonradan menkıbe kahramanı yapılmasına hayret edilmemelidir. Bir hadîste Abû Ṭâlib kureyşîlerin seyidi olarak zikredilir. Kendisi için, kasîdeler yazılmıştır. Bilhassa şu mesele ile uğraşılmıştır: Abû Ṭâlib müslüman mı, yoksa müşrik olarak mı öldü. Bu işte de yine fırka menfaatleri rol oynuyordu; umûmî ve şüphesiz doğru olan rivâyet, yeğenine karşı olan vefakârlığına rağmen, onun yeni din için mücâdelesini bir nevi hulya telâkki ettiğidir. Bu rivâyet şüphesiz 'Alî evlâdı aleyhine çıkıyordu, onlar da bunun aksini isbat eden bir takım hadisler uydurdular. Neticede 'Alî evlâdının düşmanları da başka hadîsler meydana çıkardılar. Bu hadîslerde Abü Ṭâlib'in cehennemde uğrayacağı pek o kadar şiddetli olmayan azaplardan bahsedilmektedir.

Bibliyografya: Ṭabarî, I, 1123, 1174 v. dd.; 1199; İbn Hişâm (nşr. Wüstenfeld), I, 115, 167 v.d., 172 v.d.; İbn Ḥacar, *İṣâba*, IV, 211—219; Caetani, *Annali dell' Isl.*, I, 308; Goldziher, *Muhamm. Stud.*, II, 107; Nöldeke, *ZDMG*, LII, 27 v.d. (F. BUHL.)

EBÛ TÂLİB. ABÛ ṬÂLİB KALÎM. [Bk. KALÎM.]

EBÛ TÂLİB HAN. ABÛ ṬÂLİB ḪÂN B. ḪÂCCÎ MUḤAMMED BEG ḪÂN (1752—1806),

türk aslından olup, Lucknow'da 1165 (1752)'te doğmuştur. Evvelâ Etâva ve diğer bölgelerin *'amaldâr*'ı oldu, sonra muhtelif memuriyetlere nasbolundu ve bu memuriyetlerde Col. A. Hannay ve Mr. Middleton'a faydalı hizmetler gördü. 1799'da binbaşı D. Richardson ile birlikte, Avrupa'ya bir seyahat yaptı. Bu seyahat, 1802 senesine kadar sürdü ve Kalküte'ye döndükten sonra, gördüklerini kaleme aldı (1803). Fakat kendisi bu seyahatnâmeyi neşredemeden öldü (1806'ya doğru). Eseri Kalküte'de 1812 'de *Masîr-i ṭâlibî fî bilâd-i ifrancî* namı ile Mîrzâ Ḥusayn 'Alî ve Mîr Ḳudrat 'Alî tarafından bastırıldı. İki sene sonra Ahlwardt tarafından ingilizce tercümesi Londra'da neşredildiği gibi, Dr. Macfarlane tarafından ihtisar edilmiş bir nushası da 1827'de Kalküte'de tabolundu. Ch. Malo tarafından fransızca bir tercümesi de *Mirza Aboul Taleb khan, Voyages en Asie, en Afriqeu, en Europe écrits par lui-même* adı ile Paris'te 1819'da neşredildi.

Bibliyografya: Elliot ve Dowson, *Hietory of India*, VIII, 298 v.dd.; Rieu, *Cat. of Pers. Mss.*, I, 384.

EBÛ TAŞFİN. Tlemsen'de hüküm süren iki emîrin adıdır.

1. ABÛ TÂŞFİN I. (1293—1337), Tlemsen'de hüküm süren Banî 'Abd al-Vâd (bk. ABDÜLVÂDİLER) sülâlesinin 5. emîridir. Babası Abû Ḥammû Mûsâ I. (b. bk.)'yı öldürterek, yerine geçtiği zaman henüz 25 yaşında idi.

Abû Tâşfîn I. 23 cemazilyelevvel 718 (23 temmûz 1318) tarihinde resmen emîr ilân edildi. Emaretinin iptidasında taht iddiasında bulunabilecek vaziyette olan bütün akrabasını Endülüs'e sürdü. Başlıca sırdaşı ve veziri azatlı kölesi katalonyalı bir hıristiyandan dönme olup, adı Hilâl idi. Bu zatın genç emîr üzerinde büyük bir te'siri ve emâret işlerinde büyük bir nufuzu var gibi görünmektedir. Emâretin en kıymetli kumandanı olan Mûsâ b. 'Alî'yi emîrin gözünden düşürerek, hapse attıran Hilâl olmuştur.

Tlemsen emâreti vak'anüvisleri ve bilhassa Yaḥyâ b. Ḫaldûn, çok lûtuflarını gördükleri için, eserlerinde 'Abd al-Vâdî sülâlesi emîrleri hakkında büyük tarafgirlik göstererek, bu emîrin zevke düşkün ve hevesatına tâbi olduğunu söylemek mecburiyetinde kalmışlardır. Hâsılı Abû Tâşfîn I. diyânete lâkayıt bir emîr olarak görülür. Payitahtını güzel âbideler ile tezyin etmekten pek hoşlanırdı; ancak kendisinin câmi yaptırdığı veya tâmir ettirdiği vâki değildir. Bununla berâber adına izâfetle Madrasa Tâşfîniya denilen bir medrese yaptırmıştır. Emîr bu binayı yaptırırken, şüphe yok ki, içinde dinî ilimler okutulan bir mektep yapmaktan ziyâde, kendisine medhiyeler yazsınlar diye himâye ettiği şâirler ile âlimlere karşı cemile göstermek istemiştir. Hâlâ mevcut olan *al-Şihrîc al-a'ẓam*, yâni büyük sarnıçtan başka, Tlemsen'de onun emareti devrine âit inşaattan hiç bir iz kalmamıştır.

Hâricî siyâset bakımından, Abû Tâşfîn bir kaç defa garpta Merînî emîrleri, şarkta Hafsîler arasında çıkan ihtilâflara ordusu ile müdahale etmiştir. Tlemsen emîri ordularını bilhassa İfrikiye tarafında arap kabîlelerinin yardımı ile iktidar mevkiini ele geçirmeğe uğraşan bir hafsî emîrine karşı göndermişti. Hasaten Becâya ile Constantine şehirleri birbirini müteâkip Abû Tâşfîn orduları tarafından muhasara edilmiştir. Hattâ Abû Tâşfîn'in baş kumandanı Mûsâ b. 'Alî, Bicâya şehrinden bir günlük mesâfede, bu şehrin daha sıkı bir surette kuşatılması için, Sümmam vâdisinde Tamzizdikt şehrini inşa etmiştir. Abû Tâşfîn hafsî devletindeki karışıklıklardan istifâde ederek, vaktiyle babasının yaptığı gibi, emaretini şarka doğru genişletmeği ümit ediyordu. Devletinin hudutlarını Bicâya ve Constantine şehirlerinden daha ötelere kadar uzatmak istiyordu. Kumandanlarının ilk önce kazandıkları kolay muvaffakiyetler ile sermest oldu ve komşu Hafsîlere karşı mücâdeleye devamda inat etti. Bu bâlin neticesi olarak, Hafsîler Fas şehrinde hüküm süren merînî sultanı ile birleştiler. İki emîr arasında bir ittifak yapıldı ve Fas sultanı, Tlemsen emîri ile Tunus emîri arasında sulh yapılması için, Abû Tâşfîn nezdinde tavassulta bulundu. Abû Tâşfîn bu tavassutu dinlemek bile istemedi. Babasının vefatı üzerine tahta çıkan merînî emîri Abu 'l-Ḥasan'ın aynı maksatla gönderdiği ikinci bir sefâret hey'eti de Abû Tâşfîn tarafından fena karşılandı. Bunun üzerine Fas sultanı 732 (1331/1332)'de orta Magrib üzerine yürüdü ve müttefiki olan Tunus emîrine Abdülvâdîler ülkesine şark tarafından taarruz etmesini söyledi. Abû Tâşfîn ülkesini tahrip ve istilâ ettikten sonra, Abu 'l-Ḥasan 735 (1335)'te Tlemsen şehrini kuşattı. Muhasara edenler 2 seneden az bir zaman içinde hücum ile Abdülvâdîlerin payitahtlarına girdiler (30 ramazan 737=2 mayıs 1337). Abû Tâşfîn, elinde silâh sarayını kahramanca müdafaa ederken, öldü. 3 oğlu, bir çok ricâl ve bilhassa affedilerek vezirlik makamına geçirilmiş bulunan meşhûr kumandan Mûsâ b. 'Alî, emîrin yanında harp ederek, öldüler.

Abû Tâşfîn ile Tlemsen'deki Abdülvâdîler emîrliği muvakkaten ortadan kalkıp, bir merînî devleti hâline geldi.

Bibliyografya için bk. ABDÜLVÂD ve ABDÜLVÂDİLER. (A. BEL.)

2. ABŪ TĀŞFĪN II. (1351—1393), Tlemsen emîri olup, 752 senesi rebiülevveli başında (nisan-mayıs 1351) Nedroma'da doğdu; babası Abū Ḥammū Mūsā II. burada, Abū Tāşfīn'in büyük babası zâhit Abū Ya'ḳūb'un yanında, sayfiyede idi. Abū Tāşfīn, gençliğini Nedroma'da, büyük babasının yanında, geçirdi; bu sıralarda babası Abū Ḥammū, merînîler tarafından mağlûp edilen Sultan Abū Sābit ile berâber, Tlemsen'e kaçarak, Tunus'a iltica etmeğe çalışıyordu (bk. ABŪ ḤAMMŪ MŪSĀ II.). Merînîlerden olup, Abū Ḥammū II.'nun iki amcasını öldürmekte tereddüt etmeyen Abū 'İnān, Nedroma'da geçirdiği münzevî ve dindarâne hayat dolayısiyle, Abū Ya'ḳūb'a hürmet ve teveccüh gösterdi; bu ihtiyarı ve torunu Abū Tāşfīn II.'i Fas'a göndererek, kendilerine iyi muâmele etti. Abū Ḥammū II. Tlemsen'de Banī 'Abd al-Vādîler devletini yeniden kurunca, babasını ve oğlunu payitahtına getirmeğe muvaffak oldu; her ikisi de 17 recep 760 (14 haziran 1359)'ta büyük merasimle karşılandı.

Abū Ya'ḳūb'un memleketin şarkında savaştığı ve Cezayir'de 763 şâbanında (mayıs-haziran 1362) öldüğü sırada, genç Abū Tāşfīn Tlemsen sarayında yaşıyor ve babası onun bütün arzularını yerine getiriyordu.

Abū Ḥammū'nun tahtı kendisine bırakmak istediği bu oğluna gösterdiği bunca ihtimama rağmen, Abū Tāşfīn bir an evvel saltanat sürmeğe can atıyordu. Bu sebeple babasını, öldürmek niyeti ile, Oran'da hapsettirdi; fakat Abū Ḥammū kaçmağa muvaffak oldu ve payitahtına döndü. Abū Tāşfīn, öldüğünü zannettiği babasının böyle birden bire meydana çıktığını öğrenince, kardeşleri ile muharebe etmekte olduğu Tîṭarī dağlarından derhâl çekildi ve cebrî yürüyüşle Tlemsen'e geldi. Abū Tāşfīn şehre yaklaşınca, Abū Ḥammū hemen kaçtı ve büyük câmiin minâresine çıkıp, saklandı. Abū Tāşfīn burada ona yetişti; babasının karşısında heyecan ve teessüre kapılmış göründü ve kendisi ile barıştı. Abū Ḥammū tahttan feragat ettiğini bildirdi ve son bir lûtuf olarak, hacca gitmesine müsaade olunmasını istedi. Abū Tāşfīn buna râzı oldu ve kendisini İskenderiye'ye götürmek üzere, Oran limanından bir gemiyi babasının emrine verdi. Yolda Abū Ḥammū muhafazasına memur adamları para ve vaadler ile kandırdı ve Bicāya'de karaya çıktı; oradan recep 790 (temmûz 1388)'da muzafferâne payitahtına girip, idâreyi eline aldı. Bu sırada, intikam almağı tasarlayan Abū Tāşfīn, Fas sarayına iltica etmişti. Burada fesadlar çevirerek, umduğundan fazla muvaffakiyetlere erdi. Bir sene zarfında, bir merînî ordusunun başında olarak, tekrar Tlemsen toprağına girdi ve bu ordu 1 zilhicce 791 (21 teşrin II. 1389)'de Abū Ḥammū'nun ordusu ile Banī Varnīdlerin toprakları üzerinde al-Ċirān'da karşılaştı. Bu karşılaşma neticesinde Abū Ḥammū'nun ordusu bozuldu ve kendisi de öldürüldü. Abū Ḥammū'nun başını Abū Tāşfīn'e götürdüler ve o da korkunç ganimeti hiç bir teessür göstermeden seyretti.

Bu hayırsız evlât, böylece iktidarı gasbedince, Abū Ḥammū'nun iyi idâresini taklit ve güzel san'atlar ile edebiyatı teşvik etmek suretiyle, hatasını unutturmak istemiş olsa gerektir. Babasının zamanında olduğu gibi, mevlid günleri büyük merâsimle kutlulanıyordu. Fakat bilhassa Abū Tāşfīn cenklerde askerî değerini ve babasında eksik olan hareket kabiliyetini ve kudretini gösterdi.

Diğer taraftan kıskanç, şedit, gaddar ve sefih bir emîr idi. Arap vak'anüvisleri, bilhassa al-Tanasī, onu hakikaten lüzumundan fazla medhederler. Hâlbuki daha babasının sağlığında, kâtibi ve nedîmi Yaḥyā b. Ḫaldūn'u kıskanarak katlettiren odur. Abū Tāşfīn, babasını öldürtmekle kalmamış, tahta geçer-geçmez kardeşlerinden bir çoğunu da imha etmiştir.

Abū Tāşfīn, merînîlerin yardımı ile ve onların tâbii kalmak şartı ile tahta çıkmağa muvaffak olmuştu. Bu cihetten taahhütlerine sâdık kaldı, fakat öyle görünüyor ki, üç buçuk senelik bir saltanattan sonra (1389—1393), 17 recep 795 (29 mayıs 1393)'te ölmemiş olsaydı, bu can sıkıcı tâbilik boyunduruğunu kırmakta gecikmeyecekti. Kabri, Brossellard tarafından, Tlemsen'de eski hisar mezarlığında meydana çıkarılmıştır.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *'İbar* (*Hist. des Berb.*); Brosselard, *Tombeaux des Emirs Beni Zeiyan*, s. 64 v. dd.; krş. ABDÜLVÂD ve ALDÜLVÂDİLER. (A. BEL.)

EBÛ TAYYİB. ABŪ ṬAYYİB. [Bk. AL-MUTANABBĪ ve AL-ṬABARĪ (al-Ṭāhir b. 'Abd Allāh).]

EBÛ TEMMÂM. ABŪ TAMMĀM ḤABĪB B. AVS (796?—846?), arap şâiri ve antoloji müellifidir. Oğlunun ifâdesine göre, 188 (804), başka bir rivâyete nazaran 190 (*Aḫbār*, s. 272 v.d.) yahut 182 veya 192 (İbn Ḫallikān)'de Şam ile Ṭabarîya arasında Cāsim köyünde doğmuştur. Yine oğlunun ifâdesine göre, 231 (845/846), başka rivâyete nazaran da, 232 veya 228'de Musul'da ölmüştür.

Babasının Sādūs (Theodosius?) adında bir hıristiyan meyhâneci olduğu söylenmektedir. Abū Tammām, sonradan babasının adını Avs'e tahvil etmiş (*Aḫbār*, s. 246) ve kendisi de Ṭay' kabîlesine intisap eylemiştir. Hakkında söylenen bâzı hicviyelerde onun bu vaziyeti ile istihza edilmektedir (*Aḫbār*, s. 235—238). Sonraları

artık her kes bu intisabın doğruluğunu kabûl etmiş görünüyor ve şâir al-Ṭā'ī veya al-Ṭā'ī al-Kebîr diye anılıyordu. Gençliğinde bir dokumacı yanında çalışmış (İbn 'Asâkir, IV, 19); bir müddet de Mısır'da bulunmuş ve bir câmide sakalık yaparak, hayatını kazanmış ve aynı zamanda şâir ve edipler ile düşüp kalkmış ve eski şâirleri okumak suretiyle şiir san'atını öğrenmiştir. Hayatının kronolojisi, ancak kasîdelerinde zikredilen vak'alar ve medhettiklerinin hayatlarını tetkik etmekle meydana çıkacaktır ki, bu şimdiye kadar yapılmamıştır. Bir rivâyete göre, ilk şiirlerini Şam'da söylemiştir (İbn 'Asâkir, Marzubānī, *al-Muvaşşaḥ*, s. 324). Şâirin kendi ifâdesine nazaran ilk şiiri her hâlde Mısır'da yaşayan 'Ayyāş b. Lahī'a içindir (*Aḫbār*, s. 121). Al-Kindī (*The Governors and Judges of Egypt*, nşr. R. Guest, Leyden, 1912) şâirin 211—214 senelerinde söylemiş olduğu bâzı beyitleri zikr eder (s. 181, 183, 186 v.d.; Introduction, s. 41). Abū Tammām Mısır'dan yine Suriye'ye dönmüştür. Abu 'l-Muġīṯ Mūsā b. İbrāhīm al-Rāfiḳī hakkında söylediği hicviye ve medhiyeler o zamana âit olmalıdır. Bu Rāfiḳī Humş ve Şam'da büyük bir memur idi. Ma'mūn, 215—218 yıllarında yaptığı Bizans seferinden döndüğü zaman, Abū Tammām kendisine bir kasîde inşad etmiş ise de, halife bu şiiri pek beğenmemiştir (Abū Hilāl al-'Askarī, *Dīvān al-ma'ānī*, II, 120). Ancak Mu'taṣim'ın zamanında daha ziyâde teveccühe mazhar oldu. Mû'tezileden *ḳāżī al-ḳużāt* Aḥmed b. Abī Du'ād, şâiri 'Ammūriya'nın fethinden sonra (233=847), Sāmarrā'da halifeye takdim etti. Halife evvelâ şâirin Maṣīṣa'de işitmiş olduğu sesini çirkin hatırladığı için itiraz etmek istemişse de, yanında güzel sesli bir râvi olduğunu duyunca, Abū Tammām'ı huzuruna kabûl etmiştir. Bundan sonra Abū Tammām, gerek Sāmarrā'da ve gerek Bagdad'da, büyük bir şöhret kazandı. Zamanın bir çok yüksek memurlarını medhetti, meselâ: *ḳāżī al-ḳużāt* Aḥmed b. Abī Du'ād (b. bk.; ölm. 239; 'Abū Tammām'ın Ṭay' kabîlesinin mensup olduğu cenup araplarını şimâl araplarına tercih etmesi yüzünden, şâire kızarak, onu bir müddet huzuruna kabûl etmemiş ise de, Abū Tammām'ın yazdığı bir itizar şiiri üzerine, onunla tekrar barışmıştır, *Aḫbār*, s. 147 v.d.). Bābek (b. bk.) al-Ḫurramī'nin seferinde büyük yararlıkları görülen Abū Sa'īd Muḥammed b. Yūsuf al-Marvazī (ölm. 236) ve oğlu Yūsuf (Ermeniye vâlisi iken 237'de ermeniler tarafından öldürülmüştür); Abū Dulaf al-Ḳāsim b. 'Īsā al-'Iḳlī (b. bk.; ölm. 225), 207—235 arasında Bagdad'da *ṣāḥib al-cisr* (zabıta âmiri) bulunan Isḥāḳ b. İbrāhīm al-Muṣ'abī. Vezir Muḥammed b. 'Abd al-Malik b. al-Zeyyāt (b. bk.)'ın kâtibi Ḥasan b. Vahb kendisini bilhassa himâye etmiştir. Abū Tammām bir kaç defa, eyâlet vâlilerini, meselâ Cebal vâlisi Muḥammed b. al-Haysam (*Aḫbār*, s. 288) ve Ermeniye vâlisi Ḫālid b. Yazīd b. Mazyād al-Şaybānī (ölm. 230; *Aḫbār*, s. 158)'yi medhetmek üzere, seyahate çıkmıştır. Meşhûr 'Abd Allāh b. Ṭāhir (b. bk.; ölm. 230)'e kasîde söylemek üzere, Nişâpûr'a gitmiş fakat ümit ettiğini elde edemediği ve soğuktan bizâr olduğu için, kısa bir müddet sonra, dönmüştür. Yolda kar yağması yüzünden, Hemedan'da kalmağa mecbur olmuş ve Abu 'l-Vafā' b. Salama'nın kütüphânesinden istifâde ederek, meşhûr *Ḥamāsa* adlı eserini vücuda getirmiştir. Ölümüne 2 sene kala, Ḥasan b. Vahb onu Musul'da *ṣāḥib al-barīd* (posta müdürü) tâyin ettirdi. Abū Tammām Musul'da medfundur. İbn Ḫallikān kabrini ziyâret etmiştir.

Abū Tammām, kasîdelerinde bir takım tarihî vak'aları zikr ve tasvir eder. Bu meyanda 'Ammūriya (b. bk.)'nin fethi ve Bābek'in idamı (223 = 838), Afşīn (b. bk.)'in idamı (226 = 840) zikre değer. Abū Tammām'ın Sahm adlı bir kardeşi ve Tammām adında bir oğlu vardı. Bunların ikisi de şâir olmuşlarsa da, şöhret kazanamamışlardır. Kendisi uzun boylu, tatlı ve fasih sözlü (*Aḫbar*, s. 259) idi ve bedevî kıyafetinde giyinmeği severdi; hafifçe kekeme ve çirkin sesli olduğundan, büyük adamların önünde kasîdelerini gulâmı ve râvisi Şāliḥ okurdu (*Aḫbār*, s. 210).

Ekserisi medhiyelerden ibâret olan şiirinin kıymeti hakkında, daha kendi zamanından itibâren, şiddetli münakaşalar olmuştur. Rakibi olan şâir Di'bil (b. bk.), şiirinin üçte birinin çalınma, üçte birinin fena, üçte birinin de iyi olduğunu söyler. Çok parlak ve orijinal beyitlerin yanında, tekellüflü ve soğuk beyitler söylediğini dostları bile itiraf ederler. Bunun sebebi, hüner göstermek için tasannûlu ve zoraki bir tarzda dolambaçlı mânalar peşinde koşmaktan çekinmemesidir. Bu gibi beyitlerde bâzan şâirlerin maksadını anlamak, şârihleri için bile, pek güç olmuştur. Talebesi olan Buḥturī, her ne kadar üstadını çok sevmiş ve ona karşı minnetdarlık beslemiş ise de, — „Abū Tammām'ın beyitleri benim iyi beyitlerimden iyi, kötü beyitleri ise, benim kötü beyitlerimden kötüdür" — demiştir. IV. asrın şiir münekkitleri Abū Tammām'ın leh ve aleyhinde bir çok şeyler yazmışlardır. Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. 'Ubayd Allāh al-Ḳuṭrabullī aleyhinde ayrı bir kitap yazmıştır (*Muvāzana*, s. 56). Abū Tammām'ın en harâretli müdâfii, onun divanını toplayan Abū Bakr al-Şūlī (b. bk.)

'dir. Bu maksatla yazdığı *Aḫbār Abî Tammām* adlı kitapta, hayatı ve medhettiği şahıslar ile olan münâsebeti hakkında bol-bol mâlûmat vardır. Bu kitap Ḫalîl Maḥmûd 'Asâkir, Muḥammed 'Abduh 'Azzâm ve Naẓîr al-İslâm al-Hindî tarafından Kahire (1356 = 1937) 'de neşredilmiştir. Abû Tammâm'ın ve Buḥturî'nin kusur ve meziyetlerini, bitaraf bir tarzda, al-Ḳāḍî Abu 'l-Ḥasan 'Alî al-Curcānî (ölm. 366, *al-Vasāṭa bayn Mutanabbî va ḫuṣūmih*, Şayda, 1331, s. 58 v.d.) ve al-Āmidî (b. bk.; ölm. 381, *al-Muvāzana bayn al-ṭā'iyayn A. T. va 'l-Baḥtarî*) mukayese ederler; İstanbul, 1287, trk. trc. Mehmed Veled, İstanbul, 1311). Al-Marzubānî (ölm. 384), *al-Muvaṣṣaḥ fî ma'āḫiẕ al-'ulamā' 'ala 'l-şu'arā'* (Kahire, 1343, s. 303, 329) 'da şâirin daha ziyâde kusurlu taraflarını tebârüz ettirirler. Al-Şarîf al-Murtaża, *al-Şihāb fi 'l-şayb va 'l-şabāb* (İstanbul, 1302) adlı kitabında (s. 4—13) Āmidî'nin tenkitlerrini kısmen red ederek, Abû Tammâm'ı müdafaa eder.

Abû Tammâm'ın divanı, şâirin takdirkârları olan Abû Bakr al-Ṣūlî [b.bk.] ve Ḥamza al-İṣfahānî [b. bk.] tarafından toplanmıştır. Kahire'de 1299, Berut'da 1889, 1905, ve 1923'te basılmış ve divanının bir indeksi, Margoliouth tarafından, *JRAS* (1905, s. 763—782)'de yapılmış ise de, henüz tenkitli bir neşri yoktur. Brockelmann'da gösterilen yazmalara Bursa'da Hüseyin Çelebi kütüp., Edebiyat nr. 6 (587) ilâve edilmelidir. Anlaşılması çok güç olan divanı, bir kaç defa şerh edilmiştir. Şârihleri şunlardır: Ṣūlî (yazması Medine'de), Marzūḳî, *Şarḥ al-abyāt al-muşkila*; Tabrîzî (Brockelmann'da gösterilen yazmalara, Bursa, Haraccıoğlu kütüp., edebiyat 89 (91), VI. asırda yazılmış; Kayseri, Râşid Efendi kütüp., 1281, Edebiyat 2, ilâve edilmelidir), al-Mubârak b. Aḥmed al-Arbilî, İbn al-Mustavfî. IV. ve V. asır antolojilerinde, bedî' ve beyân kitaplarında Abû Tammâm'ın beyitlerine sık sık rast gelinir.

Abû Tammâm, kendi şiirinden maada, başka şâirlerin divanlarından da müntahabat yapmıştır. Bunların en meşhûru câhiliye ve islâm şâirlerinden *muḳaṭṭa'āt*'ı toplayan ve *al-Ḥamāsa* diye meşhûr olan müntahabattır. Bu meşhûr kitabın bir çok şerhleri de vardır: 1. al-Ḳāsim b. Muḥammed al-İṣfahānî (ölm. 287, Fatih kütüp., nr. 3994) şimdiye kadar tetkik edilmemiştir. 2. Abû Riyāş Aḥmed b. Abî Hāşim al-Ḳaysî (ölm. 339); Abû Riyāş arapların *ayyām va aḫbār*'ını çok iyi biliyordu ve Tabrîzî şerhinde bu hususta ondan çok istifâde etmiştir. Bu şerh zayolmuştur. Fakat 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādî'nin onu görmüş olduğu anlaşılıyor (*Ḫizānat al-adab*, 2. tab., I, 425). 3. Aḥmed b. Fāris (ölm. takriben 391; Lâleli 1716). 4. İbn Cinnî (ölm. 392) *al-Tanbîh fî şarḥ muşkil abyāt al-ḥamāsa* (Kahire, 1927); eser münhasıran nahve âittir. 5. Aynı müellif, *al-Mubhic fî tafsîr asmā' şu'arā' al-ḥamāsa* (Şam, 1346), ism-i hasların iştikakı hakkındadır. 6. *al-Māssa fî mā lam yużbaṭ min al-ḥamāsa* (Âşir Efendi II, 433, var. 61—69). 7. Marzūḳî (ölm. 421), şerhlerin en iyisidir; en iyi yazma Umumî 5392, 5393 (525). 8. Ṯābit b. Muḥammed al-Curcānî (ölm. 432). 9. Abu 'l-'Alā' al-Ma'arrî (ölm. 449). 10. Zayd b. 'Alî b. 'Abd Allāh al-Fārisî al-Fasavî (ölm. 467; Lâleli 1813; 438'de yazılmıştır). 11. Tabrîzî (ölm. 502), bu şerh 2, 4, 5, 7 ve 9 numaralı şerhlerden toplanmış ve Freytag tarafından neşredilmiştir: *Hamasae Carmina cum Tebrisii scholiis*, Bonn, 1828; lâtince trc. 1847—1851. Bu basmaya göre, Bulak, 1284; nşr. Muḥammed Muḥy al-Dîn 'Abd al-Ḥamîd, Kahire, 1357 = 1938. 12. Ṭabarsī (ölm. 548, *al-Bāhir* Fayż Allāh 1642). 13. Müellifi mechûl, Lâleli 1814. Daha muahhar şerhler için bk. Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, I, 134 v.d., I, 40.

Abû Tammâm'ın bu *Ḥamāsa* kadar tanınmış olmayan diğer müntahabatı şunlardır: 1. *al-Ḥamāsa al-ṣuġrā* (Topkapısarayı, nr. 2114), şimdiye kadar tetkik edilmemiştir. 2. *Fuḥūl al-şu'arā'*, bir yazması Meşhed'de bulunmaktadır. Yazması mâlûm olmayan müntahabattan: 1 *Muḫtār aş'ār al-ḳibāl*, 2 *İḫtiyār al-muḳaṭṭa'āt*, 3 *İḫtiyār fî aş'ār al-muḥdaṯîn* (bk. *al-Muvāzana*, s. 9) ve 4 *Naḳā'iż Carîr va 'l-Aḫṭal* de Abû Tammâm tarafından toplanmıştır: *Naqāiż de Garîr et de Aḫṭal, publié* par Le P. A. Salhani S. J., Beyrouth, 1922.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, 1. tab., I, 84, 20; 2. tab. 83—85, 12; *Suppl.*, I, 134—137, 39—40; O. Rescher, *Abriss der arab. Litteraturgeschichte* (Stuttgart, 1933), II, 103—108. Metinde gösterilen yerlerden başka bk. al-Ḫaṭîb, *Târîḫ Baġdād*, 8, 248—263; İbn 'Asâkir, *Târîḫ Dimaşḳ*, IV, 18—26; İbn al-Anbārî, *Nuzhat al-alibbā*, s. 213—216; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*; bk. bir de mad. ḤABÎB B. AVS. (H. RITTER.)

EBÛ TLÎH. ABÛ ṬLÎḤ (bozulmuş ingl. şekli ABUKLEA), Nil'in Berber dirseğini dolaşmak için Dongola'dan Kürtî (Korti, Nil üzerinde) yolu ile yukarı Nil üzerindeki al-Metamma'ye, daha sonra Sudan'a, doğruca götüren kervan yolunun üzerinde hayvan suladıkları bir m e v k i i n adıdır. Abû Ṭlîḥ, 17°—18° şimâl arz dereceleri arasında ve al-Metamma'nin bir az şimâl-i şarkîsindedir. Burası ingilizlerin sudanlı Mahdî Muḥammed b. 'Abd Allāh'ın kıt'alarına karşı kazandığı zafer dolayısiyle, tanınmıştır. Harṭum'da kuşatılmış

olan Gordun'u kurtarmak maksadı ile Wolseley'in Sudan'a karşı hazırladığı ordu, 1884 son baharında harekete geçti. Wolseley, Kürtî'de kuvvetlerini iki kola ayırdı: sâhil kolu ve çöl kolu. 1.800 nefer ile 2.800 deveden mürekkep olan bu ikinci kola çölde al-Metamma'ye doğru giden yolu açmak vazifesi verildi. Mahdî taraftarları ingilizlere mâni olmağa çalıştılar. Bir çok muharebeler vukua geldi. Bunların en mühimi olan Abü Ṭlîḥ yakınındaki muharebede ingilizler katî bir zafer kazandılar (17 kânûn II. 1885). Slatin Paşa Mahdî'nin karargâhında bu bozgunluğun te'sirini tasvir etmiştir.

Bibliyografya: W. S. Churchill, *The River War*, I, 97 v. dd.; Count Gleichen, *With the Camel Corps up the Nile*; İbrâhîm Fevzî Paşa, *Kitâb al-Sûdân bain yadai Ġurdûn va Kitşener* (Kahire, 1319), II, 40 v. d. (C. H. BECKER.)

EBÛ TUMEYS. ABÛ ṬUMĒS, Ḥavrān sıra dağlarının (Cabal al-Drûz) şimâl kısmında 1.551 m. irtifaında bir dağdır. Abû Ṭumēs, dürzîlerin tepesinde inşa ve mesihe tahsis ettikleri bir mâbed yüzünden, son zamanlarda meşhûr olmuştur. Dürzî mâbedleri, mimarîleri bakımından, câmilere çok benzer; müslümanlarda olduğu gibi, onlarda da velî veya şeyhler vardır. Abû Ṭumēs üzerinde mesihe bir mâbed inşa edilmesinin sebebi, rivâyete göre, mesihin bir Ḥavrān hıristiyanına rüyada görünmesi ve bu dağda oturduğunu, burada bir makama sâhip olmak istediğini söylemesidir. Dürzîler Ḫıżır'ı da tebcil ederler; münferit dağ tepelerinde onun adına makamlar te'sis etmişlerdir.

Bibliyografya: *Revue Biblique*, 1904, s. 425; Littmann, *ZA*, XIX, 148 v. dd. (LITTMANN.)

EBÛ TÜRÂB. ABÛ TURĀB („toz-toprak babası"), halife 'Alî b. Abî Ṭâlib'in künyesi. Rivâyete göre, bu künye kendisine Peygamber tarafından verilmiş olup, şi'îler bunu şerefli bir lakap sayarlar; bununla berâber Nöldeke (*ZDMG*, LII, 29 v. dd.) bunun daha ziyâde 'Alî'nin düşmanları tarafından takılan bir lakap olduğunu zannetmektedir. Sarasin (*Das Bild Alis bei den Historikern der Sunna*, s. 34) de aynı fikirdedir. Fakat şi'îler bunu şerefli bir unvan saydıkları için, Abû Turāb künyesine daha sonra oldukça sık rastlanır; meselâ sözde-kabrine âit Goldziher (*Mahamm. Studien*, II, 354)'in dikkate şâyân bir not yazdığı meşhûr sûfî Abû Turāb al-Naḫşabî (ölm. 245 = 859)'nin künyesi bu kabildendir. Aynı müellif (I, 121), 'Alî taraftarlarına bâzan Turābîya denildiğine de işâret etmektedir.

EBÛ UBEYD. ABÛ 'UBAYD AL-ḲĀSİM B. ŞALLĀM AL-HARAVÎ (770—837), nahiv, fıkıh ve kelâm âlimi olup, 154 (770)'te Herat'ta doğmuştur. Babası bir rum kölesi idi. Önce Basra'da al-Aṣma'î, Abû 'Ubayda ve Abû Zayd al-Anṣārî, sonra Kûfe'de al-Kisā'î ve İbn al-A'rābî'den ders gördü. Lisan tahsiline pek ziyâde ehemmiyet vermiş olmakla berâber, hocaları gibi, yalnız bu hudut içinde kalmayarak, fıkıhta da allâme oldu. Önce 189 (804)'da Horasan vâlisi tâyin edilen Harṯama'nin âilesinde, sonra Tarsus vâlisi Ṯābit b. Naṣr b. Mālik nezdinde, mürebbi olarak, mesleğine başladı. Tarsus'ta 18 sene kadılık etti. Sonraki Horasan vâlilerinden 'Abd Allāh b. Ṭāhir de onu her suretle himâye etti. Bagdad'da yaşadı ve 223 (837) senesine doğru, haccını ifâ ettikten sonra, Mekke veya Medine'de öldü.

En mühim eseri, rivâyete göre, üzerinde 40 sene çalıştığı 1.000 fasıllık *Ġarîb al-muṣannaf* adlı büyük bir lûgat kitabıdır (yazmaları Kahire, Hidiviye kütüp., IV, 176 ve İstanbul, Ayasofya kütüp., nr. 4706; Goldziher, *Abh. zur arab. Philologie*, I, 78). Hadislerdeki nâdir tâbirlerden bâhis olan *Ġarîb al-ḥadîṯ*'i de çok kıymetli sayılmaktadır; Goeje, *ZDMG*, XVIII, 781—817. *Kitāb al-amṯāl* veya *al-Maċalla* adlı darb-ı meseller risâlesi (1300'de İstanbul'da basılmıştır, *al-Tuḥfa al-bahîya* risâlesinin birinci numarasını teşkil eder; krş. E. Bertheau, *Libri proverbiorum Abu Obaid Elqasimi filii El-chuzzami lectiones duo, octava et septima decima*, arapça metin, lâtince tercüme ve notlarla berâber, Gottingen, 1836). Bu *Kitāb al-amṯāl*'i, al-Mufaḍḍal b. Salama [b. bk.]'nin risâlesi ile karıştırmamalıdır. Sayısı 20'yi geçen diğer eserlerinden, yalnız biri, *Kitāb faḍā'il al-Ḳur'ān*'ı, sonradan verilmiş şekli ile, muhafaza edilmiştir (Ahlwardt, *Verz. d. arab. Hadschr. d. Königl. Bibl. za Berlin*, nr. 451). *Kitāb ādāb al-islām*'ından bir parça al-Balavî'nin *Kitāb alif-bā'* (II, 27)'sında bulunmaktadır. *Kitāb mā ḥālafat fihi 'l-'āmma luġāt al-'arab*'ından *Lisān al-'arab* (VII, 263)'a iktibaslar yapılmıştır.

Bibliyografya: İbn al-Anbārî, s. 188—198; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 545 (=nr. 507, tab. Kahire); Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber*, s. 86; Wüstenfeld, *Schafiiten*, nr. 2; Brockelmann, *GAL*, I, 106; *Suppl.* I, 166. (BROCKELMANN.)

EBÛ UBEYDE. ABÛ 'UBAYDA B. AL-CARRĀḤ (?—639), asıl adı ile 'ĀMİR B. 'ABD ALLĀH B. AL-CARRĀḤ, Balḥāriṯ âilesinden olup, Peygamberin kendilerine cenneti vaad ettiği *'aşara-i mübaşşara*'dan biridir. İlk müslüman olanlardandır; yiğitliği ve ferâgati ile temâyüz etmiştir; bu sebeple Peygamber kendisine

Amîn lakabını vermiştir. Uḥud gazasında Peygamberin yardımına koşmuş, bütün seferlerinde onunla berâber bulunmuş ve bir çoklarında askere kumanda etmiştir. Daha sonra, itaat altına alınan kabîlelere islâmiyeti öğretmek üzere, Nacrân'a gönderilmiş ve ilk halifenin seçiminde de mühim bir rol oynamıştır. İlk halife kendisini, bir kaç kıt'anın başında, Suriye'ye yollamış ve 'Omar halife olduğu vakit, Suriye ordusunun baş-kumandanı olmuştur. Şam, Ḥimṣ, Antakya, Halep ile diğer bâzı şehirleri zaptetmiştir. 18 (639) senesinde Amvâs vebasında öldü. Mezarının Şam'da Cāmi' al-Carāḥ'ta olduğu söylenir.

Bibliyografya: İbn Sa'd, III[a], 297 v. dd.; İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba*, III, 84; V, 249; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, I, 432 v. dd.; Lammens, *Le Triumvirat Aboû Bakr, 'Omar et Aboû 'Obaida* (*UFOB*, IV, 113 v. dd.).

EBÛ UBEYDE. ABŪ 'UBAYDA MA'MAR B. AL-MUṮANNĀ AL-TAYMÎ (728—825?), bir nahivci olup, Bācarvān'lı bir yahudi âilesine mensûptur ve 110 (728)'da doğmuştur. Düşmanları yahudi aslından olduğunu iddia ederler. Kendisinin Taym kabîlesinin âzasından değil, sâdece azadlı kölelerinden olduğu muhakkaktır. Bu sebeple arap olmayanların haklarını da müdafaa ederdi. Hâricîlerin ṣufrîya fırkasına mensûp idi (bk. al-Aş'arî, *Maḳālāt*, I, 120, 5 ve Cāḥiẓ, *Bayān*, I, 132, 27). Bir tek arapça mısrâı bile, gramer hatası yapmaksızın, inşad edemeyeceğini iddia eden bir çok düşmanları vardır. Fakat hakikatte, Goldziher'in fikrine göre, arap dilinde ve eski arap menkıbeleri hakkında en geniş mâlûmata sâhip idi. Adları bize kadar gelen 100'den fazla eser meydana getirmiştir. 208 veya 210 (823 veya 825) senesine doğru, pek yaşlı olarak, öldü.

Bibliyografya: İbn Sa'd, III[a], 297 v.dd.; İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba*, III, 84; V, 249; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, I, 342; Lammens, *Le Triumvirat Aboû Bakr, 'Omar et Aboû 'Obaida*, *MFOB*, IV, 113 v.dd; *Fihrist*, I, 53; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 702; Flügel, *Die grammatischen Schulen*, s. 68 v.dd.; Goldziher, *Muhamm. Stud.*, I, 194 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, I, 103; *Suppl.*, I, 162.

EBÛ UBEYDULLAH. ABŪ 'UBAYD ALLĀH MU'ĀVİYA B. 'UBAYD ALLĀH B. YASĀR AL-AŞ'ARÎ (? — 787), ismi halife al-Manṣūr'un devrinde dahi geçea bir vezirdir. Bu halife oğlu Muḥammed'i, Horasan'ın âsî vâlisi 'Abd al-Cabbār b. 'Abd al-Raḥmān'a karşı gönderdiği vakit, Abū 'Ubayd Allāh bu sefere iştirâk etti. Muḥammed al-Mahdî halife olduktan sonra, esâsen eski arap şâirleri hakkındaki derin mâlûmatı sitâyişle söylenen 'Ubayd Allāh, halifenin kâtibi tâyin edildi. Abbâsî sarayında büyük bir mevki kazandı ve vezirliğe kadar yükseldi. Mamafih diğer me'murların hasedinden bir türlü kurtulamadı ve bir çok seneler vezirliği muhafaza ettikten sonra, mâbeyinci al-Rabî' b. Yūnus'un fesadlarına kurban gitti. Veziri mahvetmek için, oğlu Muḥammed'i al-Rabî' râfızîlikle itham etmişti. Halife Muḥammed'i getirtti ve önüne bir *Kur'an* koydu; fakat zavallının bunu hakkiyle okuyamayışını imansızlığına bir delil sayarak, kendisini idam ettirdi. Bu vak'a 161 (777/778) senesinde cereyan etmiştir. Abū 'Ubayd Allāh 167 (783/784)'de azledildi. Kitâbet vazifesinden de uzaklaştırıldı ve 169 veya 170 (785 veya 787)'te öldü.

Bibliyografya: Ṭabarî, bk. fihrist; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), VI, 24 v.dd.; İbn al-Faḫrî Ṭıḳṭāḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 246—250; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 107 v.dd. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

EBÛ YEZÎD. ABŪ YAZÎD B. KAYDĀD (?—947), Fâtımî sülâlesini başlangıcında tehlikeye düşüren bu meşhûr şahsiyetin adı, aslında Muḫlad b. Kaydād idi. Bu zat Zanâtaların bir kolu olan Banî Varkū kabîlesinden idi; Sudan'da babasının ticaret yapmakta olduğu Kavkav'da doğdu. Nekkārîlerin hâricî akîdelerini ilk kabûl edenlerden olup, bu mezhebi mektep hocalığı ettiği Taḳyūs'ta neşretti. Bir çok defa kendisinden şüphe edildiğinden, şarka gitti ve Tāza'ye dönüşünde, hapse atıldı. Oğlu ve Nekkārîlerin reisi kör Abü 'Ammār tarafından kurtarılarak, ictihadına teşne kimselerin bulunduğu memleketi Vargla ve Avrās arasında dolaştı. Fâtımîlerin Kabîliye'deki Şanhâcalar sâyesinde yükselen kudret ve hâkimiyeti, Avrās Zanâtalarının darbeleri altında yıkılmak tehlikesi geçirdi. 60 yaşında, topal, vücutça zayıf, fakat sürükleyici bir hatip olan ve az-çok bir kültüre sâhip bulunan Abü Yazîd berberîleri ayaklandırdı ve İfrikiye'nin bütün şimâlini az zamanda ele geçirdi. Eşeğe biner (kendisine verilen „eşekli adam" lakabı buradan gelir) ve Nekkārîlerin son derece sıkı akîdelerine uygun bir zühd hayatı yaşardı. Fakat dinî vecdine rağmen, mâhir bir politikacı idi. Magrib hâkimiyeti için, Fâtımîlerin rakibi Endülüs Emevîleri ile anlaşmağa muvaffak oldu ve onlardan gizli, fakat müessir bir yardım gördü; çok geçmeden, hemen-hemen bütün İfrikiye'nin hâkimi oldu ve Ḳayravān'ı aldıktan sonra, Mahdîya'de Fâtımî halifesi al-Ḳāsim'ı muhasara etti. Bu şehrin, canını dişine takarak, gösterdiği mukavemet 'Ubaydî

sülâlesini kurtardı. Aynı zamanda Nekkārîler, reislerinin, sâdelik itiyatlarını bırakarak, ipekten bir elbise giydiğini ve genç bir ata bindiğini görmekten pek memnûn değillerdi. Muhasara uzadıkça, muhasara edilenlerden fazla, muhasara edenler sıkıntı çektiler ve Abū Yazīd'in gayretlerine rağmen, çekilmeğe mecbur kaldılar. Abū Yazīd eski yaşayış şekline döndü ve berberîler hemen kendisine iltihak ettiler; fakat eski hız kalmamıştı. Abū Yazīd, bir kaç muvaffakiyete rağmen, muhasara esnasında ölen al-Ḳāsim'ın halefi Fâtimî halifesi İsmā'īl'in bizzat müdafaa ettiği Süs önünde muvaffakiyetsizliğe uğradı. Ḳayravān önünde yeni bir mağlûbiyet, garba çekilmesine sebep oldu. Bundan sonra bozgunluk başladı. Bir çok mâceralardan sonra, yanında ancak bir kaç sâdık adamı kaldığı hâlde, nihâyet Saṭīf'in cenûbunda Cebel Kiyāna'de sıkıştırıldı. İç hisara yapılan hücumda kaçamayacak kadar ağır yaralı olarak, kendisini esir gibi halka teşhir etmek isteyen Fâtımî halifesinin eline düştü. Fakat aldığı yaralardan öldü (27 muharrem 336 = 19 ağustos 947). Saman doldurulmuş cesedi ve kesilmiş başı, vaktiyle titretmiş olduğu Mahdîya halkının tahkirlerine mârûz bırakıldı. Oğullarına gelince, onlar Kurtube emîrlerinin sarayına sığındılar.

Bibliyografya: Abū Zakarīyā' (*Chronique d'Abou Zakaria*, trc. Masqueray, Alger, 1879, s. 226—248); Cherbonneau, *Documents historiques sur l'hérétique Abou Yezid*, İbn Hammād'ın *Chronik* tercümesi, *JA*, 4. seri, XX (1852); İbn 'Aẓārī, *al-Bayān al-muġrib*, I, 224—228; İbn-Aṯīr (nşr. Tornb.), VIII, 315—322; İbn Ḫaldūn, *'Ibar* (*Hist. des Berb.*), III, 201—212; Fournel, *Les Berbers*, II, 223—276; Mercier, *Hist. de l'Afrique septentrionale* (Paris, 1888), I, 338—352.

(R. BASSET.)

EBÛ YUSUF. ABŪ YŪSUF YA'ḲŪB B. İBRĀHİM B. ḤABİB AL-KŪFĪ (731—798), sahâbeden Sa'd b. Ḥabta al-Anṣārī'nin neslinden olup, imam Abū Ḥanīfa'nin en ileri gelen tilmizidir. Kûfe'de doğan bu zat, Abū İsḥāḳ al-Şaybānī, Sulaymān al-Tamīmī ve Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṣārī, al-A'maş, Hişām b. 'Urva ve başkaları gibi, büyük fakih ve muhaddislerden ders görmüş ve Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān b. Abī Laylā [b. bk.]'nın meclisine de devama başlamıştı; fakat bu son âlimin bâzı müşkül meselelerde imam âzamın ictihatlarına müracaat ettiğini görünce, ondan ayrılarak, Abū Ḥanīfa'nin derslerine mülâzemet etmiştir. Kendi rivâyetine göre, âilesi fakir olduğundan, günlük hayatını kazanmak mecburiyetinde bulunduğu hâlde, imam âzamın derslerine ihtimamla devam ederek, çoluk-çocuğunun nafakasına ehemmiyet vermediği için, âilesi bu hâlinden Abū Ḥanīfa'ye şikâyet etmişler ve o da zekâsını pek takdir ettiği Abū Yūsuf'un derslere devamını te'min için, bütün âilenin nafakasını kendi üzerine almıştır. Abū Yūsuf, Abū Ḥanīfa'nin fıkıh derslerine 16 sene mülâzemet ettiği gibi, bir taraftan da erbabından başka ilimleri tahsil etmiş ve meşhûr *Siyar* müverrihi Muḥammed b. İsḥāḳ [b. bk.] Kûfe'ye geldiği zaman, ondan *maġāzī* okumuştur. Abū Ḥanīfa'nin ölümünden sonra, Bagdad'a gelen Abū Yūsuf'un kaza meselelerini hall hususunda muâsırlarına üstünlüğünü gören halife Mahdī kendisini kadı tâyi etmişti. Halife Hādī ve Hārūn al-Raşīd zamanlarında da kadılıkta kalan ve islâmda ilk defa *ḳāżī al-ḳużāt* unvanını alan Abū Yūsuf, hattâ Hārūn al-Raşīd zamanında devletin bütün kaza işlerinde istinâbe tarikiyle hüküm verdiği için, *ḳāżī ḳużāt al-dunyā* unvanı ile anılmıştır. 16 sene kaza makamında bulunduktan sonra, 182 senesi rebiülevvel veya rebiülâhırının 5. günü dünyaya gözlerini kapamıştır. Makamına, daha pederinin hayatında Bagdad'ın garp tarafına kadı nasbedilmiş olan oğlu Yūsuf getirilmiştir.

Abū Yūsuf, hanefî mezhebine sarılmakla berâber, hükümlerinde bütün fukahadan ziyâde *ra'y* (bk. mad. EBÛ HANİFE)'e ehemmiyet verdiği için, en müşkil fıkıh meselelerini hayrete şâyân bir kavrayış ile halletmiştir. Fakat kendisi zamânenin ilcaatını nazar-ı dikkate alacak kadar zeki olduğu için, bir taraftan devlet adamlarının ve bilhassa halifenin teveccühünü kazanırken, diğer taraftan da fakihlerin düşmanlığını celbetmiştir. Halife ile yakın münâsebeti ve herkesi hayrette bırakan dehâsı dolayısiyle, kendisine bir çok fıkhî mesele ve fıkralar izâfe edilerek, muhâzarat kitaplarında nakledilir (msl. bk. al-Navācī, *Ḥalbat al-kumayt*, Bulak, 1276, s. 50).

İmam âzamın fıkıhını neşir ve tâmim eden meşhûr 10 tilmizi içinde (krş. mad. EBÛ HANİFE) bizzat imam, Abū Yūsuf'u hepsinden üstün görmüş ve Muḥammed b. al-Ḥasan bile, Abū Ḥanīfa'den sonra, ona tilmizlik etmiştir.

Abū Yūsuf fıkıhta hadîse ehemmiyet vermekle berâber, *ra'y*'e fazla bağlanırdı. Hakkında nas bulunmayan meselelerde Abū Ḥanīfa'nin ictihatlarına müracaat eder, eğer bunlar da meseleleri halle kâfi gelmezse, kendi re'yi ve kıyası ile hareket ederdi. Abū Ḥanīfa'ye olan muhalefeti, kendisinden de rivâyet edildiği vecihle, ancak böyle meselelerdedir. Abū Yūsuf, Abū Ḥanīfa'nin önceleri kail olup da, sonradan rücû ettiği kaviller ile amel etmekten çekinmemiştir. Bu hâle göre, verdiği

hükümler, bir dereceye kadar, Abū Ḥanīfa 'nin reylerinden sudûr etmiş sayılabilir. *Kur'an* ve hadîse bu şekilde olan bağlılığı dolayısiyle, 'Amr al-Nāḳid *ra'y* erbabı arasında en ziyâde Abū Yūsuf 'tan nakilde bulunmağı tercih ederdi. İmam Şāfi'ī 'nin mârûf talebesi al-Muzanī [b. bk.] Abū Ḥanīfa 'nin tilmizleri içinde hâdîse en fazla tâbi olanın Abū Yūsuf olduğunu söylemektedir. Ḫaṭīb al-Baġdādī, Abū Yūsuf 'un Abū Ḥanīfa yolu ile cuma günündeki gusla dâir naklettiği bir hadis ile, Hişām b. 'Urva yolu ile bacra dâir rivâyet eltiği diğer bir hadîsi nakletmektedir. Muhaddisler bu son hadîsi yalnız imam Abū Yūsuf 'tan işittiklerini beyan ediyorlar. Mamafih Abū Yūsuf 'un hadîste *şiḳāt* 'tan olduğunu Aḥmed b. Ḥanbal, Yaḥyā b. Ma'īn ve 'Alī b. 'Abd Allāh al-Madīnī tasdik etmektedirler. Esâsen Aḥmed b. Ḥanbal 'in hadîste ilk hocası olan Abū Yūsuf 'u 180 senesinde Basra 'da *istimā'* eden 'Alī b. 'Abd Allāh al-Madīnī, onun 10 hadîsi 10 re'y ile rivâyet ettiğini beyan ederek, Hişām b. 'Urva 'den yukarıda bahsi geçen hadîsten başka, hadîs nakletmediğini ve binaenaleyh *ṣadūḳ* olduğunu kabûl etmektedir (*Tārīḫ Baġdād*, XIV, 242, 255).

Yaḥyā b. Ma'īn ile Aḥmed b. Ḥanbal 'in imam Abū Yūsuf 'u tevsik ettiklerini rivâyet eden Ḫaṭīb al-Baġdādī aynı zamanda bunların diğerleri ile birlikte imamı tekzip ettiklerini kaydediyor. Aḥmed b. Ḥanbal 'in Abū Yūsuf 'un aleyhinde bulunduğu doğru olmamakla berâber, hadîste, diğer hanefî ricâli gibi, kendisinden rivâyette bulunmağı istemediği mâlûmdur. Mamafih devrin muhaddisleri arasında, yukarıda saydıklarımızdan başka, Bişr b. Valīd al-Kindī ve 'Alī b. al-Ca'd, 'Amr b. Muḥammed al-Nāḳid, Aḥmed b. Manī', 'Alī b. Muslim al-Ṭūsī, 'Abdūs b. Bişr, al-Ḥasan b. Şabīb gibi, ulema kendisinden hadîs rivâyet etmişlerdir. 'Abd Allāh b. al-Mubārak 'in Abū Yūsuf 'a karşı gösterdiği hoşnutsuzluk onun, dünyaya meyl ederek, kazayı kabûl etmesinden ve hükümde *ra'y* ile harekete meyyâl bulunmasından ileri gelse gerektir. Abū Yūsuf 'un bâzı fetvalarının İbn al-Mubārak 'in fetvalarına aykırı bulunması da aralarını açmış gibi görünüyor. Abū Yūsuf aleyhindeki hükümlerde, hanefîlerin umûmiyetle *ra'y* ashâbından bulunmaları ve Abū Yūsuf 'un da, her şeyden evvel hayat görüşü pek derin bir adam sıfatı ile, devre göre hükûm vermiş ve *ḳiyās* 'ı umde ittihaz etmiş olması ve bu suretle halifenin ve devlet adamlarının teveccüh ve hürmetlerini kazanmış bulunması gibi hâllerin te'siri bulunsa gerektir. Mamafih Ḫaṭīb al-Baġdādī 'nin imam hakkındaki rivâyetleri mevsûk değildir.

Hanefî usûl-i fıkhına dâir imlâ tarikiyle ilk defa kitap tedvin eden zat Abū Yūsuf 'tur. Eserlerini kendisinden Abū Ya'lā Mu'allā b. Manṣūr al-Rāzī rivâyet etmiştir. İmamın Bişr b. Valīd al-Ḳāżī tarafından nakledilen bir *amālī* 'sini 36 kitap (*faṣl*) ihtivâ ettiğini ve Yaḥyā b. Ḫālid için yazdığı *al-Cāmi'* isimli eserinin de 40 kadar kitaptan (*faṣl*) ibâret olup, fukahanın ihtilâf ettikleri meseleleri hâvî bulunduğunu İbn al-Nadīm beyan ediyor (*al-Fihrist*, Mısır, 1348, s. 286). Abū Yūsuf 'un harac meselelerini izah eden *Kitāb al-ḫarāc* (Bulak, 1302) 'ı matbûdur.

Bibliyografya: Ḫaṭīb al-Baġdādī, *Tārīḫ Baġdād* (Mısır, 1931), XIV, 242—262; al-Muvaffaḳ al-Makkī, *Manāḳib al-imām al-a'ẓam* (Haydarâbâd, 1321), II, 208—246; al-Kardarī, *Manāḳib al-imām al-a'ẓam* (evvelki ile bir arada), II, 117, 145; İbn al-Kaṯīr, *al-Bidāya* (Mısır, 1348), X, 180 v.d.; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Bulak, 1299), II, 400 v.d.; 'Abd al-Ḳādir al-Ḳuraşī, *al-Cavāhir al-mużīya* (Haydarâbâd, 1332), II, 220; İbn al-'İmād, *Şaẕarāt al-ẕahab* (Mısır, 1350), I, 298 v.d.; Tanuḫī, *al-Farac ba'd al-şidda* (Kahire, 1903), II, 17; ayn. mll., *Naşvār al-muḥāżara* (nşr. D. S. Margoliouth, *Oriental translation Fund, New Series*, XXVII), s. 123—125; ing. tere. D. S. Margoliouth (ayn. seri XXVIII), 135 v.d.; Ẕahabī, *Mizān al-i'tidāl* (Lucknaw, 1311), II, 612; Taşköprüzâde, *Miftāḥ al-sa'āda* (Haydarâbâd, 1350), II, 220; Kamāl al-Dīn Muḥammed, *Mavżū'āt al-'ulūm* (İstanbul, 1313), I, 691—699; Abdurrahman Eşref, *Taẕkira al-ḥikam* (Bulak, 1252), 256—263; İbn Ḳutlubuga, *Ṭabaḳāt* (nşr. Flügel), nr. 249; 'Abd al-Ḥay al-Luknavī, *al-Favā'id al-bahiya* (Mısır, 1324), s. 225; ayn. mll., *al-Nāfi' al-kabīr* (Lucknow, 1328); imam Muḥammed 'in *al-Cāmi' al-ṣaġīr* 'i sonunda, s. 15; Şemseddin Sâmi, *Ḳāmūs al-a'lam*, I, 869; Manastırlı İsmail Hakkı, *Maẕāhib al-raḥmān* (İstanbul, 1310), 33 v.d.; Borckelmann, *GAL*, I, 174. ve *Suppl.*, I, 288.

(KASIM KUFRALI.)

EBÛ ZEKERİYA. ABŪ ZAKARĪYĀ' YAḤYĀ B. ABĪ BEKR, Varglalı, Magrib rüstemîleri ve ebâdîlerine âit Mzâb 'da keşfedilen ve Masqueray tarafından *Chronique d'Abou Zakarya* (Cezayir, 1878) adı ile tercüme edilen *Kitāb al-sīra va aḫbār al-a'imma* adlı tarihî eserin müellidir.

Tarihî ve biyografik tetkiklerine Abū Zakarīyā' 'nın eserini esas tutan ebâdî vak'ünüvislerinden, Carcīnī ve Şammāḫī, müellif hakkında pez az tafsilât verirler; ne doğumunun ve ne de ölümünün tarihini bildirirler. 471 (1078/

1079) senesinde ölen Abū Rabī'a Sulaymān b. Yaḥluf al-Mazātī'nin Abū Zakarīyā'nın hocası olduğunu Carcīnī'nin *Kitāb al-ṭabaḳāt*'ından öğreniyoruz. Bu tarih, vekayinâmenin V. (XI.) asır sonlarına doğru veya VI. (XII.) asır başında yazılmış olduğunu farzetmemize imkân vermektedir.

Abū Zakarīyā'nın vekayinâmesi, Afrika ebâdîlerinin tarihine âit tarikat ehli bir müellif tarafından yazılmış olan en eski vesikadır. Bu eseri, Carcīnī, *Ṭabaḳāt al-maşā'iḫ*'in birinci cildinde, hemen-hemen aynen iktibas etmiştir. Şammāḫī (*Kitāb al-siyar*, Kahire, 1301), doktrinin Magrib'e sokulması ve inkişafına ve aynı zamanda rüstemîlerin tarihine âit maddelerin yazılmasında bundan bol-bol istifâde etmiştir.

(A. DE MOTYLINSKI.)

EBÛ ZEKERİYA. ABŪ ZAKARĪYĀ' YAḤYĀ B. AL-ḪAYR B. ABĪ 'L-ḪAYR AL-CANĀVUNĪ, Canāvunlu (Cebel Nefūsa) olup, Şammāḫī'nin *Kitāb al-siyar* (s. 135 v.d.)'inde asrın meşhurlarından biri olarak zikredilmiş bir ebâdî müctehididir.

İbnayn câmiinde ulemadan şeyh Abū Rabī'a Sulaymān b. Abī Hārūn'un nezâreti altında okumuştur. Şammāḫī adı ile tanınmış olan hocasının derslerinden o kadar istifâde etmiştir ki, memleketine döndüğü zaman kendisine ilmin muhtelif şûbelerine dâir sorulan suallere, hiç bir nokta üzerinde sıkıntı çekmeden, tam 6 ay cevap vermiştir. Başlıca eseri *Kitāb al-vaż'* olup (1305'te Muḥammed Abū Setta al-Ḳaşbī'nin hâşiyesi ile birlikte, 692 sahifelik bircild taş basması ile al-Barūnīya matbaasında tab'edilmiştir), 7 kitabı ihtivâ eder: 1. tevhîd, 2. tahâret, 3. salât, 4. savm, 5. zekât, 6. hacc ve 7. kasem (yemîn). (A. DE MOTYLINSKI.)

EBÛ ZEKERİYA. ABŪ ZAKARĪYĀ' YAḤYĀ B. MUḤAMMED. [Bk. İBN ḤALDŪN.]

EBÛ ZERR. ABŪ ẒARR AL-ĠIFĀRĪ (? — 653), eshabdan olup, zühd ve tekvası ile pek meşhûrdur. Asıl adı Cundub b. Cunāda al-Rabaẓī ise de, gerek bu isme ve gerek âilesine dâir muhtelif rivâyetler vardır. 'Abd Allāh b. Mas'ūd Abū Ẓarr de *Kur'an*'ı en iyi enlayanlardan sayılır. Aynı zamanda arapçayı telâffuzdaki kemâli ile de temâyüz etmiştir. Zühd ve tekvâsı sebebi ile, sonradan sûfiye ve şi'îye arasında, tam bir mütteki müslüman addedilmiş ve hakkında bir çok menkıbeler anletılmıştır. Abū Ẓarr Medine civarında 32 veya 33 senelerinde, çekilmiş olduğu al-Rabaẓa'de, vefat etmiştir.

Bibliyografya: İbn Sa'd, IV, 161 v. dd.; İbn Ḳutayba (nşr. Wüstenfeld), s. 130; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), IV; İbn Ḥacar, *İṣāba*, IV, 116; İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba*, V, 186; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammed*, I, 454 v. dd. (M. TH. HOUTSMA.)

EBÛ ZEYD. ABŪ ZAYD, bir romanın, daha doğrusu, Banī Hilāl [b. bk.]'ın kahramanlık mâceralarını bize anlatan bir roman silsilesinin kahramanıdır. Bu göçebe Banī Hilāl kabîlesi, Abbâsîler devrinde haydutlukları ile Arabistan'ı kasıp kavuruyorlardı. Mısır Fâtımîleri, bunları müttefikleri karmatîler ile berâber mağlûp ederek, yukarı Mısır'da yerleştirdiler; sonra, daha evvel Fâtımîler namına Afrika'nın vâlileri olup, buranın hakikî hükümdarları hâline gelen Cīrîtleri yenmeğe muvaffak oldukları takdirde, memleketi kendilerine vaad ederek, onları İfrikiye'ye yolladılar. İşte XI. asırda İfrikiye'nin bu ikinci defa zaptıdır ki, İbn Ḫaldūn'un bize bâzılarını naklettiği ve diğerleri hâlâ magribîlerin hâtırasında yaşayan şarkı ve hikâyeleri ilhâm etmiştir. Sonra hikâyeciler bu şiirleri bir çok hikâyelerin mevzuu yapmışlardır. Ahlwardt (*Verz. d. arab. Handschr. d. köntgl. Bibl. zu Berlin*, VIII, 155—462) bunların mükemmel bir hulâsasını vermiştir. Bu romanların müellifleri kimlerdir ve hangi devirde yazılmışlardır bu henüz bilinmiyor. *Bibliographie arabe*, III, 128 v.d.'da zikredilen eski araştırmalar bize fazla bir şey öğretmiyor. Çünkü bu epik roman silsilenin ilmî tetkikine ancak Basset (*Bull. de corresp. afr.*, III, 136—148) ve Hartmann (*Zeitschr. f. afr. und oecan. Spr. d. deutsch. Kolonien*, 1898, s. 289—315) tarafından başlanmıştır. Bu zamandan sonra A. Bel'in bu mevzua tahsis ettiği tetkiki eşsiz saymak lâzımdır (*La Djâzya*; krş. *JA*, 1902, I, 289—325).

Bibliyografya: Metinde geçen kaynaklardan başka bk. bir de V. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes*, III, 128 v. dd. ekseri şark basımları; Ellis, *Catal. of arabic books in the Brit. Mus.*, I, 638 v.dd. ve Hartmann (*gōst. yer.*). (V. CHAUVIN.)

EBÛ ZEYD. ABŪ ZAYD, al-Ḥarīrī [b. bk.]'nin *Maḳāma*'sinin kahramanı.

EBÛ ZEYD. ABŪ ZAYD. [Bk. AL-BALḪĪ.]

EBÛ ZEYD. ABŪ ZAYD SA'ĪD B. AVS B. ṢĀBIT AL-ANṢĀRĪ (? —830), Medine'nin Ḫazrac kabîlesinden bir arap nahiveisi olup, basralı Abū 'Amr b. al-'Alā' ve kûfeli al-Mufaḍḍal al-Żabbī'nin talebesidir. Mahdī halife olup, en mârûf âlimleri Bagdad'a çağırdığı zaman, Abū Zayd de oraya gitti. 214 veya 215 (830)'te öldü. Lûgate ve nahve dâir müteaddit risâlelerinden ancak şu ikisi zamanımıza kadar gelebilmiştir: en mühim eseri olan *Kitāb al-navādir fi 'l-luġa* ve bir de *Kitāb al-*

maṭar. Bunlardan birincisi al-Mufaḍḍal 'dan öğrendiği nâdir şiirler ile bizzat bedevilerden dinlemiş olduğu bâzı nâdir *racaz* ve *ġarib* tâbirlerden müteşekkil bir mecmuadır. Bu eser, bugünkü vaziyetinde, Abu 'l-Ḥasan al-Aḫfaş [b. bk.] ve Abû Ḥâtim tarafından, lûgat izahları ile birlikte, ahlafa intikal etmiştir (krş. *Ḫizânat al-adab*, III, 199). Eser Sa'îd al-Ḥûrî al-Şarṭûnî tarafından neşrolunmuştur (Beyrut, 1894). *Kitâb al-tanbîh 'alâ aġlâṭ Abî Zayd al-Kilâbî fî nawâdirihi* adlı bir eseri de 'Alî b. Ḥamza al-Başrî (*Ḫizânat al-adab*, IV, 39) ve yağmura dâir arap ata sözleri ile tâbirlerinin bir mecmuası olan *Kitâb al-maṭar*, R. Gottheil (*Journ. of the Americ. Orient. Soc.*, XVI, 282—312) ve L. Cheikho (*Le traité philologique Kitab al-matar*; *Extrait du Machrik*; Beyrut, 1905) tarafından neşredilmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḳutayba (nşr. Wüstenfeld), s. 270; İbn al-Anbârî, s. 173—179; İbn Ḫallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 262; Flügel, *Die Grammatische Schulen der Araber*, s. 70—72; Brockelmann, *GAL*, I, 104 *Suppl.* I, 162. (BROCKELMANN.)

EBÛ ZEYYÂN. ABÛ ZAYYÂN, 'Abdülvâdî (Zayyânî) 'lerden 4 emîrin adıdır.

1. ABÛ ZAYYÂN I. MUḤAMMED B. ABÎ SA'ÎD 'OṢMÂN B. YAĞMURÂSAN B. ZAYYÂN (?—1307), Zayyânî sülâlesinin 3. emîri idi. Babasının ölümünde, 2 zilkâde 703 (6 haziran 1304) 'te Tlemsen 'de, bu şehrin merînî sultanı Abû Ya'ḳûb al-Manṣûr tarafından muhasarası esnâsında, emîr ilân edildi. Muhasara 3 şâban 698 (6 mayıs 1299) 'den beri devam ediyordu ve ancak Abû Ya'ḳûb 'un, harem ağalarından biri tarafından katledilmesi ile, 7 zilkâde 706 (10 mayıs 1307) 'da nihâyet buldu. 21 şevvâl 707 (14 nisan 1308) 'de öldü. Yerine kardeşi Abû Ḥammû Mûsâ I. geçti.

Bibliyografya: İbn Abî Zar', *al-ḳirṭâs* (Fas, 1303), s. 283 v. dd.; İbn Ḫaldûn, *'Ibar*, VII, 95 v. dd., 233; v. dd. (*Hist. des Berb.*, II, 136 v. dd., 341 v. dd.; III, 376 v. dd.; IV, 169 v.d.); Yaḥyâ b. Ḫaldûn, *Buġyat al-rüvâd* (nşr. Bel), metin s. 121 v.dd., trc. s. 165 v. dd.; al-Salâvî, *Kitâb al-istiḳṣâ'* (Kahire, 1304), II, 41 v. dd.; Bargès, *Hist. des Beni Zeiyan, rois de Tlemcen*, al-Tanasî vekayinâmesinin tercümesi (Paris, 1852), s. 32 v. dd.; ayn. mll., *Complément de l'histoire des Beni Zeiyan* (Paris, 1887), s. 39 v. dd.

2. ABÛ ZAYYÂN II. MUḤAMMED B. 'OṢMÂN B. ABÎ TÂŞFÎN I. B. ABÎ ḤAMMÛ MÛSÂ I. B. ABÎ SA'ÎD 'OṢMÂN B. YAĞMURÂSAN, Tlemsen'i zapteden Merînî sultanı Abû Sâlim İbrâhîm 'in emri ile, bu şehirde 3 recep 761 (20 mayıs 1360) 'de emîr ilân edildi. Fakat Abû Sâlim, Magrib 'deki isyanları bastırmak için, Tlemsen 'i terketmeğe mecbur oldu. Bu Zeyyânî sultanı Abû Ḥammû Mûsâ II. 'nın amcazâdesi Abû Zayyân 'ı payitahtından kovmasına ve hâkimiyeti, kat'î olarak, 762 (1360/1361) 'de ele geçirmesine imkân verdi. Tlemsen 'e karşı bir çok neticesiz teşebbüslerden sonra, Abû Zayyân Tunus Carîd 'ine sığınmağa mecbur oldu ve orada öldü.

Bibliyografya: İbn Ḫaldûn, *'Ibar*, VII, 124 v.dd., 311 v.d. (*Hist. des Berb.*, II, 184 v.dd.; III, 443 v.d.; IV, 345 v.d.); al-Salâvî, *Kitâb al-istiḳṣâ'* (Kahire, 1304), II, 119 v.d.

3. ABÛ ZAYYÂN III. MUḤAMMED B. ABÎ ḤAMMÛ MÛSÂ II., Tlemsen Zeyyânî emîrlerinin küçük kolunun reisi olup, babasının sağlığında Cezayir vâlisi idi. Fakat onun ölümünde, hâkimiyeti eline geçirmiş olan kardeşi Abû Tâşfîn II. 'e karşı boş yere mücâdele etmiş ve yardımını rica ettiği Merînî sultanı Abu 'l-'Abbâs Aḥmed 'in sarayına sığınmıştır (792 = 1390).

Fas merînîlerinin sâdık tâbii olan Abû Zayyân edebiyatı ve şâirleri himâye etmiştir. Ordularının te'min edemediği azamet ve şevketi, yanında topladığı âlimlerden ve maaş bağladığı san'atkârlardan bekledi. Fakat saltanatı az sürdü; kardeşi Abû Muḥammed 'Abd Allâh tarafından tahttan indirildikten sonra, 801 (1398) 'de katledildi.

Bibliyografya: İbn Ḫaldûn, *'Ibar*, VII, 148 v. dd., 363 v.dd. (*Hist. des Berb.*, II, 220 v.dd., 460 v.dd.; III, 490 v.dd.; IV, 459); al-Salâvî, *Kitâb al-istiḳṣâ'*, II, 140 v.d.; Bargès, *Hist. des Beni Zeiyan*, s. 97; ayn. mll., *Complément de l'hist. des Beni Zeiyan*, s. 257; Cour, *Les derniers Mérinides* (*Bull. Soc. Géog. d'Alger*, 1er trim. 1905), s. 105 v.d.

4. ABÛ ZAYYÂN IV. AḤMED B. ABÎ MUḤAMMED 'ABD ALLÂH, Tlemsen 'in sondan bir evvelki sultanıdır. Abû Muḥammed 'Abd Allâh 'ın ölümünde, iki oğlu (Abû 'Abd Allâh Muḥammed ve Abû Zayyân Aḥmed) taht için mücâdele ettiler. İkincisini Cezayir türkleri, birincisini Oran ispanyolları tutuyordu. Abû Zayyân savaşarak, tahtı ele geçirdi ve 947 (1540) 'de kendisini hükümdar ilân ettirdi. O zaman Abû 'Abd Allâh Oran vâlisi d'Alcaudete 'nin yanına kaçtı ve ondan yardım istedi. Buna karşılık İspanya 'nın metbûluğunu kabûl etmeği taahhüt ediyordu. Tahtı elden giden bu emîri desteklemek üzere, Don Alphonso de Martinez 'in kumandası altında, bir sefer yapıldı; fakat ispanyol askerleri, Abû Zayyân 'ın sayıca çok üstün olan suvarileri tarafından, Oran 'dan 12 fersah mesâfede durduruldu ve bozguna uğratıldı. Bu kadar ölüme sebep olması yüzünden, vukû bulduğu mahalle nisbetle,

Şu'abat al-liḥām („et geçidi") adı verilen bu muharebede, kumandan da dâhil, hemen bütün ispanyollar telef oldular. Bu vak'a 1543 senesinin ilk günlerinde cereyan etmişti.

İspanyollar bu mağlûbiyetin intikamını almakta gecikmediler. 9.000 piyâde ve 500 atlıdan mürekkep bir ordu gelip, Tlemsen'i aldı; Abū Zayyān'ı kovdu ve Abū 'Abd Allāh Muḥammed'i tahta geçirdi (30 zilkâde 949 = 7 mart 1543). Şehir yağma edildi ve bu sırada d'Alcaudete, Mulūya'ya kadar, Abū Zayyān ve tarafdarlarını tâkip etti. Dönüşte ispanyol vâlisinin ordusu, Oran'a varıncaya kadar, araplar tarafından hırpalandı. Aynı zamanda İspanya'nın himâye ettiği emîr, kendi öz tebeası tarafından Tlemsen'den kovulmuştu. Ahâli bundan sonra, 957 (1550)'de, Abū Zayyān'ı çağırdı. Bu zat da gelip, aynı sene içinde ölünceye kadar, hüküm sürdü.

Abū Zayyān türklerin kendi metbuu olduğunu ilân etmiş ve hutbeyi padişah namına okutmuştur.

Bibliyografya: Marmol Caravajal, *Description générale de l'Afrique*, trans. tre. Perrot d'Ablancourt (Paris, 1667), II, 345 v.dd.; Haedo, *Epitome de los reyes de Argel*, trans. trc. von Grammont, *Revue Africaine*, XXIV, 231 v.dd.; Fey, *Hist. d'Oran*, s. 85 v.d.; Sander-Rang ve Denis, *Fondation de la régence d'Alger* (Paris, 1837), Bargès, *Complément de l'histoire des Beni Zeiyan*, s. 449 v.dd.; Ruff, *Domination espagnole à Oran sous le gouvernement du comte d'Alcaudete* (Paris, 1900), s. 90 v.dd.; Cour, *L'établissement des dynasties des Chérifs au Maroc* (Paris, 1904), s. 84 v.dd.

(A. COUR.)

EBÛ ZEYYÂN. ABŪ ZAYYĀN MUḤAMMED, 5 Merînî emîrinin adı.

1. ABŪ ZAYYĀN MUḤAMMED (?—1358), merînî sultanı Abū 'Inān Fāris'in oğludur. — Abū 'Inān Fāris ağır hasta olunca, oğlu Zayyān'ı tahtına oturttu ve Mūsā b. 'Īsā 'l-Aşūlī'yi ona vezir nasbetti. Emîrin hastalığı büs-bütün ağırlaşınca, taht müddeileri arasındaki rekabetin önüne geçmek üzere, vezir efendisinin emîr ilân edilmesini tâcil etmek istedi. Merînî sarayının belli-başlı şahsiyetlerine meseleyi açtı ve onlar da Abū Zayyān'ı emîr tanıdılar.

Fakat sarayın bu şahsiyetleri, haklarındaki şiddet ve sertliğinden dolayı, Abū Zayyān'dan çok korkuyorlardı. Vezir Abu 'l-Ḥasan b. 'Omar al-Fadūdī'nin sözüne kapılarak, zâbitlerin iştirâki ile, Abū 'Inān'ın Muḥammed al-Seyyid adında ve ancak 5 yaşında bulunan başka bir oğlunu sultan ilân ettiler. Bundan sonra vezir Abu 'l-Ḥasan, yanına asker alarak, sarayın haremine saklanmış olan Abū Zayyān'ı aramağa gitti ve kendisini genç hükümdara zorla bi'at ettirdi. Sonra Abū Zayyān'ı, sarayın tenha bir odasına çekerek, boğdu.

Bu hâdiseler, bâzı tarihçilere göre, 24 zilhicce 759 (27 teşrin II. 1358)'da, diğerlerine göre, 25 zilhicce çarşamba günü cereyan etmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *'Ibar* VII, 299 (*Hist. des Berb.*, II, 443; IV, 317); *Rawḍat al-nisrīn fī aḫbār mulūk Banī Marīn* (Tlemsen medresesi, yazm., nr. 41, var. 171 ve 172); İbn al-Ḳāżī, *Cażwat al-iḳtibās* (Fas, 1309), s. 130; al-Salāvī, *Kitāb al-istiḳṣā'* (Kahire, 1312), II, 101.

2. ABŪ ZAYYĀN MUḤAMMED, Merînî sultanı Abu 'l-Ḥasan b. Abū 'Abd al-Raḥmān Ya'ḳūb'un oğludur. Tahta çıkınca, al-Mutavakkil 'Alā' Allāh lakabını aldı. Amcası sultan Abū Sālim'in kendi âilesi erkânı aleyhinde yapmakta olduğu takibattan kurtulmak üzere, daha 750 (1349)'de Endülüs'te Granada emîrinin sarayına sığınmıştı. Abū Sālim'in fesadları neticesinde Granada'yı terketmeğe ve kendisine çok iyi kabûl gösteren ve Sevilla'da oturmasına müsaade eden Castilla hıristiyan kıralının sarayına kaçmağa mecbur oldu. Abū Sālim'in katledilmesinden sonra, vezir 'Omar b. 'Abd Allāh al-Yābānī evvelâ devlet işleri ile uğraşmağa mânen iktidarı buluomayan merînî emîri Abū 'Omar Tāşfīn'i hükümdar ilân ettirdi. Sonra çok geçmeden, merînî reislerinin mukavemeti karşısında, aynı vezir bu hükümdar kuklasını hal'etti ve Abū Zayyān Muḥammed'i tahta çağırdı.

Bu zat, Castilla kıralı ile bir mukavele imzaladıkta sonra, Septe'ye gelip, karaya çıktı ve oradan, 'Omar b. 'Abd 'Allāh'ın askerleri ile, merînîlerin payitahtı olan Fas şehrine yürüdü. Eski merînî sultanı Abū 'Alī'nin oğulları olan amcazâdeleri ona yolu kapamağa çalıştılarsa da, muvaffak olamadılar ve Tāza şehrine çekilmeğe mecbur olarak, mücâdeleden vazgeçtiler ve içlerinden biri, 'Abd al-Ḥalīm, gidip Sicilmāsa'da bir emîrlik kurdu.

Abū Zayyān, Fas şehrine gelir-gelmez, 21 sefer 763 (20 kānun I. 1361) pazartesi günü sultan ilân edildi. Fakat hakikatte asıl hükümdar vezir 'Omar idi. Merînî reislerini kendine celbetmek için, 'Omar onlardan birinin, yâni vezir Mas'ūd b. Raḥū b. Māsāy'ın âilesinden bir kadın ile evlendi ve dostu Merâkeş şehri vâlisi 'Amr b. Muḥammed'i merînîlerden bir kız ile evlendirdi. Bu entrikalara rağmen, her ikisi de isyan etmekte ve biri Merâkeş ('Abd al-Mu'mīn b. 'Alī)'te ve diğeri Debdū ('Abd al-Raḥmān b. 'Alī)'da iki yeni sultan ilân etmekte ge-

cikmediler. Fakat vezir 'Omar, İbn Mâsây'ı mağlûp etti ve Merâkeş vâlisi ile anlaştı.

Sultan Abû Zayyân içinde bulunduğu vaziyetin tehlikelerini hissediyor ve 'Omar'den kurtulmak istiyordu. Fakat bu vezir etrafını casuslar ile kuşatmıştı; hükümdarın haremindeki kadınlar arasında bile casusları vardı. 'Omar b. 'Abd Allâh, efendisinin maksadını öğrenince, onu ortadan kaldırdı. Bir sabah 22 zilhicce 767 (30 ağustos 1366)'de sultanı bahçenin *Ravż al-ġuzlān* adı verilen bir suda boğulmuş buldular. 'Omar sultanın sarhoşlukla kaza neticesinde buraya düştüğü şâyiasını çıkardı; hakikatte onu askerlere boğdurmuş ve sonra buraya attırmıştı. Yerine merînî emîri sultan Abu 'l-Ḥasan'ın oğlu 'Abd al-'Azîz'i geçirdi.

Bibliyografya: İbn Ḫaldûn, *'Ibar*, VII, 317 (*Hist. des Berb.*, II, 469, 476; IV, 358—370); *Ravżat al-nisrîn*, var. 172b; İbn al-Ḳāżî, *Cażvat al-iḳtibās* (Fas, 1309), s. 130; Maḳḳarî (Kahire, 1302), III, 378 v.dd.; al-Salâvî, *Kitâb al-istiḳṣâ'* (Kahire, 1312), II, 125.

3. ABÛ ZAYYÂN MUḤAMMED AL-SA'ÎD, merînî sultanı Abû Fâris 'Abd al-'Azîz'in oğlu. Abû Fâris 'Abd al-'Azîz Tlemsen şehrini zaptedince, orada hastalıktan ölmüştü. Saray harem ağaları vasıtası ile haberdar edilen vezir Abû Bakr b. Ġāzî b. al-Kās, ölenin oğlu ve henüz 5 yaşında bulunan Abû Zayyân'ı hemen omzuna aldıve askerlere götürdü; onlar da onu emîr tanıdılar (22 rebiülâhır 774 = 21 teşrin I. 1372). Bundan sonra vezir İbn Ġāzî, çocuk hükümdar namına, memleketi idâre etti. Bu vezir ne eski Tlemsen sultanı Abû Ḥammû'nun payitahtını tekrar ele geçirmesine, ne de Granada emîrinin isyanlar hazırlamasına ve her taraftan merînî tahtına hak iddia edenleri ortaya atmasına mâni olabildi. Granada emîri fesadlarını, Fas sultanlarının vaktiyle veziri İbn al-Ḫaṭîb'e göstermiş oldukları himâye dolayısiyle, meşrû göstermek iddiasında idi. Nihâyet 6 muharrem 776 (17 haziran 1374)'da, merînî sultanı Abû Sâlim'in oğlu ve Granada emîrinin ileri sürdüğü müddeilerden biri olan Abu 'l-'Abbâs Aḥmed Fas şehrini ele geçirdi; genç sultan Abû Zayyân'ı tahttan indirdi ve kendisini, merînîlerin yegâne sultanı olarak, tanıttı.

Bibliyografya: İbn Ḫaldûn, *'Ibar*, VII, 336 (*Hist. des Berb.*, II, 498; IV, 400); *Ravżat al-nisrîn*, var. 173a; İbn al-Ḳāżî, *Cażvat al-iḳtibās*, s. 130; al-Salâvî, *Kitâb al-istiḳṣâ'*, II, 133.

4. ABÛ ZAYYÂN MUḤAMMED AL-MUNTAṢIR BI-'LLÂH, tahttan indirilmiş merînî sultanı Abu 'l-'Abbâs Aḥmed b. Abî Sâlim'in oğludur. Vezir Ya'îş b. Rahû b. Mâsây tarafından zehirlendiği zannedilen merînî sultanı Mûsâ b. Abi 'l-Fażl birdenbire öldüğünden, bu vezir 5 yaşındaki küçük Abû Zayyân'ı 3 ramazan 788 (28 eylûl 1386)'de hemen hükümdar ilân ettirdi. Bu çocuk emîr tahta geçer-geçmez, arkadaşları Ya'îş'ten memnun olmayan üç vezirin idâre ettikleri bir isyan neticesinde, Granada emîrinin adamı olan bir namzet idârenin başına geçti. Merhum sultan Mûsâ b. Abi 'l-Fażl'ın kardeşi olan yeni hükümdar al-Vâṯiḳ Bi'llâh 15 şevvâl 788 (9 teşrin II. 1386)' de Abû Zayyân'ı tahttan indirdi. Abû Zayyân 43 gün saltanat sürmüştür.

Bibliyografya: İbn Ḫaldûn, *'Ibar*, VII, 352 (*Hist. des Berb.*, II, 523; IV, 436); *Ravżat al-nisrîn*, var. 174a; İbn al-Ḳāżî, *Cażvat al-iḳtibās*, s. 131; al-Salâvî, *Kitâb al-istiḳṣâ'*, II, 138.

5. ABÛ ZAYYÂN MUḤAMMED AL-VÂṮIḲ BI-'LLÂH, Abu 'l-Fażl'ın oğlu ve merînî sultanı Abu 'l-Ḥasan'ın torunudur. Merînî sultanı Mûsâ'nın zehirlenmesinden sonra, vezir İbn Mâsây kendisine hükümdarlığı teklif ettiği vakit, bu emîr Endülüs'te Granada emîrinin sarayına sığınmış bulunuyordu. Yapılan dâveti kabûl etti ve Abû Zayyân al-Muntaṣir'in sultan ilân edilmesine rağmen, yoluna devam etti. Vezir Mas'ûd b. Mâsây'ın ve merâkeşli yüksek şahsiyetlerden ekserisinin yardımına dayanarak, rakibinin kolayca hakkından geldi. İbn Mâsây al-Muntaṣir'i tahttan indirdi ve yerine Abû Zayyân Muḥammed al-Vâṯiḳ'ı emîr ilân ettirdi (15 şevvâl 788 = 9 teşrin II. 1386).

Fakat Abû Zayyân'ı, zayıf ve silik şahsiyetinden dolayı, emîr seçmiş olan İbn Mâsây, merînî emâretini uzun zaman sulh içinde idâre edemedi. Granada emîrinden, haksız olarak eline geçirdiği Sebte şehrini isteyince, emîr, tahttan indirilmiş olan merînî sultanı Abu 'l-'Abbâs Aḥmed'i, pek çok asker ile Magrib üzerine saldırttı. Granada emîri Afrika'nın şimâl-i garbında nufuzunu kökleştirmek istediği için, komşuları olan sultanlar âilesindeki anarşiyi körükleyip duruyordu.

Bir seneye yakın bir müddet, sultanlardan birinin veya diğerinin tarafdarları bütün merînî emîrliğinde mütemâdiyen mücâdele ettiler. Nihâyet Abu 'l-'Abbâs Fas şehrini eline geçirdi. Rakibi Abû Zayyân Muḥammed al-Vâṯiḳ'ı tahttan indirdi (5 ramazan 789 = 19 eylûl 1387) ve esir olarak, Tanca'ya götürüp, orada öldürttü.

Bibliyografya: İbn Ḫaldûn, *'Ibar*, VII, 353 (*Hist. des Berb.*, II, 524 v.d.; IV, 439 v.d.); *Ravżat al-nisrîn*, var. 174a; İbn al-Ḳāżî, *Cażvat al-iḳtibās*, s. 131; al-Salâvî *Kitâb al-istiḳṣâ'*, II, 138. (A. COUR.)

EBÛ ZÜ'EYBÜLHÜZELÎ. ABÛ ẒU'AYB AL-HUẒALÎ (? —649), asıl ismi ḤUVAYLİD B. ḪÂLİD B. MUḤRİZ; arap şâirlerindendir. Huẕayl kabîlesine mensûp olup, *muḫaḍramûn* 'dandır ve islâmın ilk zamanlarında hayatta idi. Abû Ẓu'ayb, kabîlesinin ve hattâ bâzılarınca arapların en büyük şâiri olarak kabûl edilmektedir. Msl. yabanî arıların tasvirindeki kendine has edâsı, aslâ inkâr edilemez. Huẕaylî şiirleri mecmuasının mahfuz kalmış olan kısmında ismi bulunmamakla berâber, kendi divanımın bir çok yazma nushaları hâlâ mevcuttur (Brockelmann, *GAL*, I, 42, *Suppl.*, I, 71). Landberg nushası İstanbul'da Umumî kütüphânede 5598 numarada kayıtlı olan nusha ile bunun Viyana devlet kütüphânesinde, Suppl. 4164 numarada yazılı Rhodokanakis tarafından yapılmış kopyası zikre değer. — Abû Ẓu'ayb'ın doğum tarihi mâlûm değilse de, islâmı, yaşının pek ilerlemiş olduğu zamanlarda, kabûl ettiği muhakkaktır. 26 (647) senesinde, 'Abd Allâh b. Sa'd Abî Sarḥ'ın kumandası altında, Afrika'ya geçti ve oradaki fütuhata iştirâk etti ve Kartaca'nın fethini bildirmek üzere, serdar tarafından, genç 'Abd Allâh b. Zubayr refakatinde, halife 'Oṯmân'a gönderildi. Fakat yolda, gâlibâ 28 (649) tarihinde, daha Mısır topraklarında iken, vefat etti. 5 oğlunun bir sene içinde vebadan vefatı üzerine yazdığı mersiye meşhûrdur.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, I, 41 v.d. ve *Suppl.*, I 71; İbn Ḳutayba, *Kitâb al-şi'r* (nşr. de Goeje), s. 413—416.

(A. HAFFNER.)

EBUÂM. ABUĀM veya BŪ-'ĀM Tâfilâlet'in baş şehridir. Abuām son derecede mühim bir ticaret merkezidir. Tuât'ın fransızlar tarafından işgâlinden evvel, Sudan ve Sahra ile Fas'ın cenûp havâlisinin ticâreti burada toplanıyordu. Bir çok faslı tâcir burada yerleşmişlerdir. Şehirde haftada 3 defa pazar kurulur ve bunlar pek ziyâde hareketli olur. Yerli mübâdele metâlarının başlıcaları hurma ve tuz ile işlenmiş derilerdir. Tâfilâlet'in işlenmiş derileri şimâlî Afrika'da ün almıştır; hurmaları o havâlinin en iyileri olmakla berâber, nefâsetçe Konstantin'in cenûbu ile Tunus taraflarında yetişen hurmalardan çok aşağıdır. Abuām'ın bir az şarkında, o havâlinin büyük velîsi ve bugün de Fas'ta hüküm süren hânedânın müessi Mûlây 'Alî Şarîf'in kabri vardır ki, pek ehemmiyetli bir ziyâretgâhtır. Abuām'a bir saat kadar mesâfede Risānî kasrı vardır. Hükümet erkânı burada oturur. Şehrin bir az garbında, bugün al-Madīna al-Ḥamrā' („kızıl şehir") denilen meşhûr Sicilmasa [b. bk.] şehrinin harâbeleri bulunur. 1932 haziranında Abuām fransızlar tarafından işgâl edilmiştir.

Bibliyografya: Rohlfs, *Reise durch Marokko* (Bremen, 1868), s. 53—56 (bu en mufassal mâlûmat kaynağıdır); Schandt, *ZGErdk. Berl.*, XVIII, 290 v.d., trc. Lacroix, *Voyage ou Maroc*, s. 45 v.d.; Harris, *Tafilelt* (London, 1895), s. 229, 274; Delbrel, *Notes sur le Tafilet* (*Bull. de la Soc. Géogr.*, Paris, 1894, 2. trim, s. 199 v.dd.); Dastugue, *Quelques mots au sujet de Tafilet et de Sidjilmassa* (*göst. yer.*, 1867; s. 337 v.d.).

(E. DOUTTÉ.)

EBÛKÎR. ABŪḲİR (BŪḲİR), Mısır'da bir çok yerlerin adıdır.

1. Akdeniz sâhilinde, Mısır'da İskenderiye'nin 23 km. şarkında küçük bir kasaba olup, bunun adı aynı zamanda civardaki körfeze, adaya ve göle de verilmiştir (bk. nr. 4). Bu isim türkçe kaynaklarda Âbâḫûr (Âsım, *Tarih*, I, 70) ve Abûhûr (Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1309, VI, 341; VII, 40) şeklinde kayıtlıdır. Kasaba İskenderiye idaresine bağlı „İskenderiye havâlisi" kazasına tâbidir; bir zamanlar, al-Buḥayra vilâyeti içinde, Damanhûr kazasına bağlı idi. İçinde belki eski Bukiris şehrinin izlerini aramak lâzım gelen Abūḳîr'e eski arap coğrafyacılarının eserlerinde rastgelinmiyor. Bununla berâber Abu 'l-Fidā' ile Ḳalḳaşandî aynı adı taşıyan Abūḳîr gölünü biliyorlardı. Abūḳîr'in orta-zamanlardaki tarihine gelince, bu hususta yalnız frankların 764 (1362/1363)'teki akınları bilinmektedir. Abūḳîr, ancak 1 ağustos 1798'de Abūḳîr gölünde vukû bulan büyük deniz savaşından sonra nam almıştır. Bu muharebede ingilizler, Nelson'un kumandasında olarak Bonaparte'ın Mısır seferini setr ve müdafaa eden Fransız donanmasını imhâ etmişlerdir. Bonaparte Akkâ'dan mağlûben Mısır'a döndükten sonra, Köse Mustafa Paşa kumandasında Abūḳîr'e çıkan osmanlı kuvvetlerini cür'etkârâne bir hücum ile mağlûp ederek (25 temmûz 1799), 4 gün muhasaradan sonra, kaleyi ele geçirmiştir ki, bu vak'a onun Mısır'da son muvaffakiyeti sayılır. Nikâyet Osmanlı devletine yardım için gönderilen ingiliz generali Abereromby'nin 8 mart 1801'de Abūḳîr'e asker çıkarıp, 21 martta fransız kumandanı Menou'yu mağlûp etmesi ve bir müddet sonra aynı sâhillere kapudan-ı derya Küçük Hasan Paşa tarafından ihrac yapılması, Mısır'ın istilâdan kurtarılmasına başlangıç olmuştur.

Bibliyografya: *Diction. géogr. de l'Egypte* (1898), s. 34; 'Alî Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda*, X, 13 v. dd.; Cabartî, *'Acâ'ib al-âṯâr* (Kahire, 1297), III, 1 v.dd.; ayn. mll., *Merveilles biographiques et historiqaes* (Kahire—Paris), s. 80—94; A. Berthier, *Relations*

des campagnes du général Bonaparte en Egypte et en Syrie; Sir R. T. Wilson, *History of the British Expedition to Egypt*; daha ziyâde mâlûmat menbâları için bk. F. Kircheisen, *Bibliographie Napoleons*, s. 50 v.dd.

2. Aşağı Mısır'ın al-Buḥayra vilâyetinde Raşîd kazası dâhilinde, Soronbāc şehrine âit bir küçük mevkidir. Krş. *Diction* v.b., *göst. yer.*

3. Yukarı Mısır'ın Kenâ vilâyetinde al-Aḳṣur (Luksor) kazasında Armant şehrine âit küçük bir mevkidir; krş. *ayn. esr.*

4. 1 numarada zikri geçen şehrin arkasında bulunan 30.000 *acre* (1 *acre* = 4 dönüm) büyüklüğünde bir gölün de adıdır. Fransız ordusunun geldiği zamanlarda gölün (o vakit ona al-Maʿdîya de denilirdi) henüz deniz ile irtibatı vardı. Şimdi bu gölü şark tarafında Etkū (Edkū) gölünden ayıran dar ve alçak bir arazi belki vaktiyle su ile örtülü idi. Göl, garp tarafından münbit bir kara parçası ile çevrilmiştir. Burasını bugünkü Maḥmūdîya kanalı olan İskenderiye halici kat'etmektedir. Daha garp tarafında da Māriūṭ gölü bulunmaktadır. Bu göl orta zamanlarda kurumuş ve İskenderiye'nin kuşatıldığı sırada ingilizler tarafından tekrar su ile doldurulmuştur (1801). Būḳîr gölünün suları işte o zaman bu münbit toprağa getirildi; daha sonraları deniz ile olan irtibat kaldırıldı. 1888'den beri bütün göl bir ingiliz kumpanyası tarafından kurutularak, kara hâline konuldu. Şimdi burası bilhassa bol mahsûl veren bir ziraat sâhası teşkil etmektedir.

Arapların rivâyetine göre, Būḳîr ve Etkū gölleri Fir'avunlar zamanında ve kısmen de Abbâsîler devrinde, bereketli birer sâha hâlinde idi. Efsâneye göre, bu göller şu suretle teşekkül etmiştir: bir Fir'avun'un bu toprakların sâhibi olan karısı, arâzisi üzerindeki bağ sâhiplerinden ansızın öşür istemiş ve köylüler istenilen parayı veremeyince, arazinin su altında bırakılmasını emretmiştir. Fakat avam rivâyetlerine göre, bu göller, kanalların iyi hâlde tutulmamasından, Nil'in denize döküldüğü yeri değiştirmesinden ve denizin çok kabarıp, çekilmesinden peydâ olmuştur. Nitekim 720 (1320)'de buralarını deniz bastığı kaydolunmaktadır.

Bibliyografya: ʿAlî Mubārak, *göst. yer.*; Ḳalḳaşandî (trc. Wüstenfeld), s. 29, 99; Abu 'l-Maḥāsin (nşr. Juynb. ve Matth.), I, 50; *Expéditon de l'Egypte; Etat moderne*, II, 1, 192, 483 v. dd.; II, 2, 82; W. Wilcocks, *Egyptian Irrigation* (2. tab.), s. 245 v. b.

5. Abūḳîr yahut Būḳîrīn, Mısır'da efsânevî bir dağın (yahut bir dağın üzerindeki bir yerin) adıdır; bütün kuşlar bu dağın üstünde senede bir kere toplanırlar. İçlerinden biri oraya asılıp, ölünceye kadar hepsi kayanın bir çatlağına başlarını sokarlar. Yāḳūt ile başkalarının rivâyetlerine göre, Cabal al-Ṭayr denilen bu dağın üzerinde toplanan kuşlar Būḳîr adını taşımaktadır. Bu dağ yukarı Mısır'da Anşinā'ya yakın bir yerde olmalıdır.

Bibliyografya: Abu 'l-Maḥāsin, *göst. yer.*, I, 45; *Bibl. Geogr. arab.* (nşr. de Goeje), VII, 82; Yāḳūt, *Muʿcam*, II, 21; Ḳazvînî (nşr. Wüstenf.), I, 168. (C. H. BECKER.)

EBÛŞEHR. [Bk. BÛŞİR.]

EBÜL'ABBAS. ABU 'L-'ABBĀS AL-SAFFĀḤ (724—754), ilk Abbâsî halifesidir. Asıl adı 'Abd Allāh idi. Kardeşi ve kendisinin halefi olan Abū Ca'far 'Abd Allāh al-Manṣūr'dan ayırt etmek için, kendisine umumiyetle Abu 'l-'Abbās denilmiştir. Anası Rayṭa (al-Ḥārişîya) bint 'Ubayd Allāh b. 'Abd Allāh idi; babası Muḥammed b. 'Alî, Peygamberin amcasının torununun oğludur. Abbâsîler, Peygamber ile olan akrabalıkları dolayısiyle, hilâfete, Emevîlerden ziyâde, lâyık olduklarına inanıyorlar ve Emevîler aleyhinde daha ilk zamanlarda gizli faâliyette bulunuyorlardı. Buna evvelâ Abu 'l-'Abbās'ın babası Muḥammed başlamıştı. Bilâhare oğullarından evvelâ İbrāhîm, sonra da Abu 'l-'Abbās ve Abū Ca'far bu yolda faâliyette bulundular. Pek yaygın bir rivâyete göre, Abū Ca'far yaşça daha büyük idi; fakat kardeşi lehine haklarından vazgeçti. Ramazan 129 (haziran 747)'da Abbâsîlerin alâmeti olan siyah bayrak Horasan'da çekildi; Emevî ordusu mağlûp edildi [bk. EBÛ MÜSLİM]. Kûfe teslim oldu ve 132 (749) senesinde Abu 'l-'Abbās orada halifeliğini ilân etti; şehir muvakkaten bu yeni hânedanının merkezi oldu. Emevîlerin son halifesi Marvān II. cemâziyelâhır 132 (kânun I. 750)'de Zāb'ın yukarısında hezimete uğradı ve sonra da öldürüldü. Artık Emevîler tarafından gelebilecek tehlikelere karşı halifeyi korumak icap ediyordu. Yeni halife bu husûsta gâyet zâlimâne tedbirler aldı. Gerek kendisi ve gerek amcaları 'Abd Allāh, Dā'üd, Ṣāliḥ ve Sulaymān, zorla ve hiyle ile, eski hânedanın mensûplarını imhâ ettiler. Halife olunca, Kûfe'deki büyük câmide söylediği ilk hutbede Abu 'l-'Abbās kendisini al-Saffāḥ („kan dökücü") diye tavsif etti ve bu dehşetli unvana lâyık olmak için, elinden gelen her şeyi yapmaktan çekinmedi; fakat hunharlığına kurban olanlar, yalnız Emevîler değil idi. Yeni halife pek çok zorluklara mârûz kaldı; bununla berâber her taraftan baş gösteren mukavemeti büyük bir şiddetle yere serdi. Abu 'l-'Abbās devletinin inkişafına kâfi zaman bulamamıştı;

bu vazifa de kardeşi Menşûr'a kaldı. Manşûr da, kardeşinin zamanında, vâli ve müşâvir olarak, pek mühim roller oynamıştır. Abu 'l-'Abbâs zilhicce 136 (754)'da Fırat kenarında Anbâr'da 30 yaşlarında vefat etti. Umumî rivâyete göre, Abu 'l-'Abbâs kardeşi Abû Ca'far'ı kendisine halef tâyin etmiştir.

Bibliyografya: Ṭabarî, bk. fihrist; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), V, 86 v. dd.; Yâ'ḳûbî (nşr. Houtsma), II, 417 v. dd.; Mas'ûdî, *Murûc* (tab. Paris), V, 421 v. dd.; VI, 51 v. dd.; IX, 43, 51; ayn. mll., *al-Tanbih va 'l-işrâf* (nşr. de Goeje), *BGA*, VIII, bk. fihrist; Belâẕorî (nşr. de Goeje), tür. yer.; İbn Tiḳtaḳa, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 202—213; *Kitâb al-Aġânî* (bk. Guidi, *Tables alphabetiques*); Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 1 v. dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 454 v. dd.; Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, s. 113 v. dd.; Muir, *The caliphate, its rise, decline, and fall* (3. tab.), s. 426 v. dd.; Wellhausen, *Das arab. Reich und sein Sturz*, s. 338 v. dd.; Amedroz, *On the Meaning of the Laqab al-Saffâh as applied to the first Abbasid Caliph* (*JRAS*, 1907, s. 660 v. dd.); keza bk. *ROS*, II, 447. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

EBÜL'ALÂ MA'ARRÎ. ABU 'L-'ALÂ' AL-MA'ARRÎ, AḤMED B. 'ABD ALLÂH B. SULAYMÂN AL-MA'ARRÎ (973—1057), meşhûr arap **ḥakîm ve şâir**. Şimâlî Suriye'de Halep ile Ḥamâ yolu üzerinde, Halep'ten takriben 84 ve Ḥamâ'dan 60 km. mesâfede Ma'arrat al-Nu'mân kasabasında 363 (973)'te doğmuştur. Uzun zamandan beri bu civarda yerleşmiş bulunan Tanûḫ knbîlesine mensûp olan asîl bir arap âilesindendir. Bir çok fikirlerini tenkit etmekle berâber, kıymetini takdir etmekten geri kalmayan Yâḳût, *Mu'cam al-udabâ'*'sında, bu âileye mensûp mühim şahsiyetleri kaydetmektedir. Şâirin büyük babası Sulaymân b. Dâ'ûd Ma'arra ve Ḥimṣ'ta kadılık etmiş ve 295 yılında ölmüştü; onun yerine kadı olan amcası Abû Bakr Muḥammed b. Sulaymân, meşhûr şâir Şanavbarî tarafından, medhedilmiştir. Bunun ölümünden sonra, şâirin babası 'Abd Allâh b. Sulaymân, kadılığa geçmiştir (ölm. 377 = 987); kendisi şiir de söylerdi. Ana tarafına gelince, annesi halepli Âl Sabîka'den idi; âilesinin ticârete mensûp olduğu zannolunuyor.

Abu 'l-'Alâ' henüz 4 yaşında iken, çiçek çıkardı ve sol gözü tamamiyle kör oldu; sağ gözüne perde indi ve az bir müddet sonra, bu gözü de kapandı. Bu fe'âket onun üzerinde bütün hayatınca devam eden bir te'sir bıraktı. Her zaman körlüğünü hatırlıyor, kendini diğer insanlardan daha zayıf görüyordu. Bunun neticesi olarak, daha sonraki hayatında kendini belirten bir ruhî tagayyür meydana gelmiştir. Başkalarına karşı itimatsızlık, uysallık ve onun bütün eserlerinde, en kuvvetli zamanlarında bile, sezilen tevâzû bu temâyülün bir başka tezâhürü olmalıdır. Abu 'l-'Alâ'nın, bu ma'lûliyetine rağmen, eserlerinde, eşi pek az görülen çeşitlilik ve bilgi genişliği göstermesine imkân veren fevkalâde hafızasına hayran kalmaktayız.

Abu 'l-'Alâ' karışık bir devirde yaşadı. Hamdânîler cenuptan ilerileyen Fâtımîler ile şimâldeki bizanslılar arasında sıkışmışlar idi. Bu civarda bulunan Banî Kilâb'dan Ṣâliḥ b. Mirdâs 402 (1012)'de isyan ederek, Halep'i muhasara ve yağma etmişti. Fâtımîlerin bu taraflardaki nufuzu azalınca, Ṣâliḥ b. Mirdâs, Ḥassân b. Mufriḍ al-Ṭâ'î ve Sinân b. 'Alyân ile anlaşıp, Ma'arrî'nin bir şiirinde anlattığı gibi, Suriye ile Şam'ı aralarında taksîm ettiler. Halep'e tamamiyle hâkim olan Ṣâliḥ, 417—419 (1026—1028) arasında, Ma'arra'yı muhasara etmiş ve ma'arralılar, Abu 'l-'Alâ'yı ona, elçi olarak, göndermişlerdi. Ṣâliḥ bu sâhalarda âsâyişi te'min edemedi.

Bu âsâyişsizlik Abu 'l-'Alâ'nın ölümüne kadar devam etti. Daha uzakta, fakat mânevî bakımdan, zamanın bütün münevverlerine daha yakın olan Bagdad'da da vaziyet daha iyi değildi. Deylemlerden Büveyh-oğulları orada hâkim bulunuyorlardı.

Fakat vaziyet, edebiyat için, o kadar fena değildi. Sayf al-Davla devri geçmişse de, edebiyatta onun zamanında vukua gelen fevkalâde inkişâf henüz kuvvetini kaybetmemişti. Abu 'l-'Alâ'nın muâsırı olan al-Ṣa'âlibî'nin eserlerinin gösterdiği gibi, o zamanlarda Suriye'nin edebî şöhreti çok yüksek idi (bk. Margoliouth, *The Letters of Abu 'l-'Alâ'*, mukaddime, s. XVI).

Abu 'l-'Alâ' o zamanlar öğrenilmesi âdet olan dil ve din bilgilerini babasından öğrendi ve henüz 11 yaşında iken, şiir söylemeğe başladı. Bir müddet sonra, kendisi henüz çok küçükken ölmüş olan İbn Ḫâlavayh (ölm. 370 = 980)'in talebesinden okumak üzere, Halep'e gitti. Burada Muḥammed b. 'Abd Allâh b. Sa'd'den dil ve edebiyat ve Yaḥyâ b. Mus'ir'den de hadîs okudu. Abu 'l-'Alâ' henüz 14 yaşında iken, babasını kaybetmiştir. *Saḳṭ al-zand* adlı divanında babası için yazdığı bir mersiyesi vardır.

Tarihî kat'î olarak bilinmeyen bir zamanda, fakat her hâlde Halep'ten sonra, Antakya'ya gitti. Oraya bir hocadan okumak için değil, çok kıymetli eserleri ihtivâ eden kütüphânesinden

istifâde niyeti ile gitmişti. Bu okumalarında kendisine hâfız-ı kütübün yardım ettiği mâlûmdur. Bundan sonra da fikrî hayatında daha mühim bir te'sir bırakan üçüncü bir seyahate çıktı; Lazkiye'den geçerek, Trâblus al-Şâm'a gitti. Lazkiye o zaman bizanslıların elinde bulunuyordu. Abu 'l-'Alâ' buradaki râhiplerden hıristiyanlık ve mûsevilik hakkında mâlûmat toplamıştır. Gâlibâ râhipler ile konuşmalarının neticesinde, her kesin kendi dininin hak olduğuna inandığını gördü. Bu hâl onda dinlerin doğruluğu hususunda bir şüphe uyandırmış olmalıdır. Bu şehirden Ṭrâblus al-Şâm'a gidince, orada bulunan büyük bir kütüphânede, bir müddet, tetebbûda bulundu ve sonra memleketine döndü.

Bir çokları Abu 'l-'Alâ' 'nın bu tahsilden maksadının çok beğendiği al-Mutanabbî gibi bir kasîde şâiri olmak olduğunu iddia ederlerse de, kendisinin gençlik şiirlerini ihtivâ eden *Saḳṭ al-zand* adlı divanında bir şahsı medhetmek ve bilhassa câize almak için söylediği bir tek kasîdeye tesâdüf edilmediği gibi, zâten bu tarzda şiir söylemek onun hassas ve mağrur ruhuna da uymazdı. Esâsen bizzat Ma'arrî bu divanın mukaddimesinde: — „Ben câize almak ümidi ile ne medhiye yazdım, ne de bu medhiyelerin inşadı ile, emirlerin kulaklarını okşadım" — der.

Böylece Abu 'l-'Alâ' fikir ve ruhunu doyurmak gâyesi ile yaptığı seyahatlerinden, zamanın bütün bilgilerini öğrenmiş bir genç olarak, Ma'arra'ya dönmüş bulunuyordu. Bu sırada kendisinin 20 yaşlarında olduğu kabûl olunabilir. Çünkü daha sonra, Bagdad'dan dayısına yazdığı bir mektupta, 20 yaşından sonra Şam ve Irak'ta kimseden ilim öğrenmeğe muhtac olmayacak vaziyete geldiğini söylemektedir. Ma'arra'da resmî bir vazife aldığına dâir hiç bir kayıt yoktur. Âilesinin vakfından gelen yılda 30 dinarlık bir geliri vardı. Bunun da yarısını hizmetçisine veriyordu. Fakat buna yavaş-yavaş yayılan şöhretinin te'siri ile etrafına toplanan talebelerinin verdiği ücreti de ilâve etmek lâzımdır. Bu sırada onun bilhassa dersleri ve şiir ile meşgûl olduğu ve memlekette şiirden anlayanların meclislerine devam ettiği tasavvur olunabilir. Bâzıları Abu 'l-'Alâ' 'nın tavla ve şatranç oynadığını rivâyet ederler. Bununla berâber, onun bu meclislerde dâimâ çekingen bir tavır takındığı ve körlüğünün her zaman onu itimatsızlık içinde yaşattığı muhakkaktır. Hayatının bu zamanına tesâdüf eden bir fıkra kayda değer ki, buna göre, o her şeyi gizler, hattâ yemek yediğini hizmetçisine bile göstermezdi. — „Körlük nâmahremdir, halka gösterilmemesi lâzımdır" — derdi.

Bu sırada Fâtımîler ile Hamdânîler arasında bir mücâdele cereyan ediyordu. Abu 'l-'Alâ' 'nın bu mücâdelelerde ne gibi bir vaziyet aldığı belli değildir. Şu kadar var ki, Fâtımîleri Suriye'yi istilâya teşvik eden al-Vazîr al-Maġribî 'nin oğlu Abu 'l-Ḳâsim al-Maġribî 'ye, Abu 'l-'Alâ' 'nın iki mektûp yazmış olması ve bilhassa bunlardan birinde ma'arralilerin Abu 'l-Ḳâsim 'in mektûbundan memnun kaldıklarından bahsetmesi, onun Fâtımîlerin idâresini arzu ettiğine delil gösterilmek istenmiştir. Fakat bu mektûplardan biri, Abu 'l-Ḳâsim 'ın ilk eseri olan İbn al-Sikkît 'in *Iṣlâḥ al-manṭiḳ* adlı eserinin hulâsasıdır. *Risalât al-maniḥ* diye meşhûr olan diğerinin ise, ne maksatla yazıldığı, bir taraftan üslûbunun zorluğu ve diğer taraftan da Abu 'l-Ḳâsim 'ın mektûbunun mevcut olmaması yüzünden, pek anlaşılmamaktadır. Yalnız şu muhakkaktır ki, Abu 'l-Ḳâsim bu sırada harp ve siyâsetle uğraşamayacak kadar küçük idi (doğm. 370 = 980). Bundan başka, Abu 'l-'Alâ' bir çok defalar, Fâtımîlerin temsil ettiği bâtınîlik ile alay etmişti. Binaenaleyh o esâsen Fâtımîlere taraftar olamazdı.

Abu 'l-'Alâ', 398 (1008) senesine kadar Ma'arra'da kaldı, sonra Bagdad'a gidip orada yerleşmeğe karar verdi. Menbâlarda, bu yolculuğa sebep olarak, bir vakıf işinden şikâyet etmek için Bagdad'a gitmiş olduğu kaydedilmektedir. Bu sebebin doğru olması için, Ma'arra ve civarının Bagdad'a bağlı olması icap eder ki, bu cihet çok şüphelidir. Bir çokları da Abu 'l-'Alâ' 'nın ilmini arttırmak, değerini tanıtarak şöhret ve takdir kazanmak ve belki de daha rahat bir hayata kavuşmak gâyesi ile, islâm âleminin bu baş şehrine gittiğini söylerlerse de, bu da şüpheli görünmektedir. Abu 'l-'Alâ', doğduğu şehri sevdiğini, oradan gönül rızası ile ayrılmadığını her vesile ile, ifâde etmiştir. İnsanlardan çekinme huyu gittikçe artmıştır. Küçücük kasabasına bütün islâm âleminden talebe celbedecek ve Mısır'daki meşhûr ve nufuzlu bir vezirin oğluna, eserine takriz yazdırmak için, kendisini aratacak kadar şöhrete mâlik idi. Bundan başka Bagdad'da daha rahat bir hayata kavuşmak için, bir cehd sarfettiği de görülmez. O hâlde onun bu seyahate, ancak bilgisini arttırmak, insanları tanımak gâyesi ile çıktığını kabûl etmek lâzımdır. Bâtınîlik fikirlerini yayan ve bâtınîliği siyâsetlerinde bir silâh gibi kullanan Fâtımîlerin bir tehlike gibi yaklaşmakta olmalarının da bunda te'siri olduğu düşünülebilir.

Her hâlde biliniyor ki, Abu 'l-'Alâ' 398 yılı sonlarında, dayısının te'min ettiği bir kayık ile, Fırat nehrinden Bagdad'a gitmek üzere, yola çıktı. Al-Ḳâdisîya denilen yere kadar bu kayık

ile geldi; burada tahsîl memurları kayığı müsadere ettiler ve Abu 'l-'Alâ' çöl yolu ile, bir çok meşakkatlere katlanarak, Bagdad'a vardı. Bu yolculuğu, Bagdad'a girerken, Abū Ḥāmid al-İsfarā'inī'ye yazdığı güzel bir kasîdede (bk. *Şarḥ al-tanvîr*, I, 219) tasvir etmiştir.

Abu 'l-'Alâ' Bagdad'da bir yıl yedi ay kaldı. Bir mektubunda burada kendisine çok iyi muamele edilmiş olduğunu ve çok takdir gördüğünü anlatmaktadır. Bir rivâyete göre, Bagdad'da *Saḳṭ al-zand* adlı divanını, her hâlde o zamana kadar toplanmış olan kısımlarını, okutmuştur. Bundan başka meşhûr kütüphânelere de devam etmiştir. Bagdad'da her hangi bir âlimin dersine, talebe olarak, devam ettiği rivâyet edilmemektedir. Yalnız cuma günleri, 'Abd al-Salām al-Baṣrī'nin evinde toplanan ve gâlibâ bilhassa felsefî meseleler konuşulan, bir meclise devam ettiğini şiirinde anlatmaktadır. Bundan başka *Mascid al-Manṣūr*'da, o zamanlar mûtad olduğu veçhile, toplanıp şiirlerini okuyan şâir ve ediplerin meclisine de devam ederdi ve belki kendisi de orada şiirlerini okumuştu. Görülüyor ki, Abu 'l-'Alâ' bu büyük şehrin ilim çevrelerine, bir talebe olarak değil, oradaki âlimler ile müsâvî bir vaziyette girmiştir. Bununla berâber orada kendi doğduğu kasabada elde edemeyeceği bir şey öğrendiği muhakkaktır ki, bu da, daha sonraki hayatında te'sirini gösterecek olan hind felsefesidir. İslâm âleminin o zamanlarda en büyük ticâret merkezi olan Bagdad'a, siyâsî ve iktisadî münâsebetler sâyesinde hind felsefesine âit bâzı fikirler gelmişti. Fakat Ma'arrī'nin oraya geldiği yıllarda, Maḥmūd Ġaznavî Hindistan'a meşhûr seferlerini yapmış bulunuyordu ve Abu 'l-'Alā'nın muâsırı olan Bīrūnī'nin Hindisten hakkındaki eserinin o zaman Bagdad'a gelmiş olduğu tahmin olunabilir ki, Abu 'l-'Alā' bunları kolayca elde etmek fırsatını kazanmış olacaktır. Daha sonraki eserlerinde görülen dinler hakkındaki serbest düşüncelerin ona Bagdad'da aşılanmış olduğu iddiası kolaylıkla müdâfaa edilemez. Çünkü daha 14 yaşında iken, babasına yazdığı mersiyede, onun bu düşüncelerinin ilk belirtilerini bulmak kabildir.

Abu 'l-'Alā' Bagdad'dan, ramazan 400 (1010)'de tekrar memleketine döndü. Kendisi annesinin hastalığı ve yoksulluğu sebebinden dönmeğe mecbur kaldığını söyler. Fakat son sebep doğru gözükmüyor; zîrâ lüzûmunda kendisine yardım edebilecek çok nufuzlu dostları vardı. Gerçi Bagdad'da çok defa nezâketle ve hattâ iltifatla kabûl edildi ise de, bâzı hürmetsizliklere mârûz kaldığı da vâki idi. Meşhûr şâir al-Şarīf al-Raḍī'nin kardeşi al-Murtaḍā'nın bir hakareti onun şehri terke tamamiyle karar vermesine sebep oldu (Margoliouth, *ayn. esr.*, s. XXVII v.dd.). Bundan başka sebepler de yok değildi. Abu 'l-'Alā', Bagdad'dan ayrılırken, dayısına yazdığı bir mektûpta, orada ilmin, çakıl taşı kadar, çok olduğundan, fakat her iyi şeyin önünde bir engel bulunduğundan bahsettiği gibi, bagdadlıları zemmetmek için söylediği pek nâdir şiirlerde de onların kavgacı huylarından bahseder. Bunlardan anlaşılıyor ki, Abu 'l-'Alā', belki mücâdelesiz olarak büyük bir ilmî mevki kazanacağını ümit ederken, buna varmak için, bâzan hakikî âlimlerin bile yaptıkları veya tahammül etmek mecburiyetinde kaldıkları bir takım entrikaların, gizli veya açık mücâdelelerin, kendisini me'yûs etmiş olduğu da muhakkaktır. Hattâ yine bu mektubunda, fakirliği bahânesi ile, şehirlerini terkedeceğini duyan bagdadlıların yardım tekliflerine teşekkür etmekle berâber, bunun samimî olduğundan şüphe etmektedir.

Abu 'l-'Alā' bu te'sirler altında, tatlı hâtıralarını bütün ömrünce anacağı hilâfet merkezinden ayrıldı ve yazdığı güzel bir kasîde ile, bagdadlılara veda ederek, bundan hâsıl olan hüzünlerini anlattı (*Şarḥ al-tanvîr*, II, 95 v.dd.). Daha yolda iken, annesinin ölüm haberini aldı. Bu hâdise onda çok derin bir te'sir bıraktı ve onun dünyaya küsme meylini kuvvetlendirdi. Çünkü o, daha memleketine varmadan hemşerilerine hitâben yazdığı mektûpta (*Rasā'il*, Beyrut, 1894, s. 81) gençliğini geçirdikten ve hayatın iyi-kötü her şeyini denedikten sonra, uzlete çekilmeğe karar verdiğini yazıyordu. Bundan sonra hep yalnız yaşamış ve nefsini son derece imsâke vermişti; et yemediği gibi, yumurta ve sütten de el çekmiştir. Kendisine bâzan *rahn al-maḥbasayn* ("iki katlı mahbûs") denilmesi onun körlüğü ve böyle inzivaya çekilmesinden dolayıdır. Fakat yalnız kalmak onun nasibi değildi. Uzak memleketlerden yanına, okumak için, talebeler geliyordu. Kendisine vâsıta te'mîn edecek parası olmadığından, memleketinden Ma'arra'ye kadar yürüyerek gelen ve sonraları *Ḥamāsa* şârihi olarak şöhret kazanacak olan al-Ḫaṭīb Abū Zakarīya Yaḥyā b. 'Alī al-Tabrīzī bunlardan idi. Ma'arrī'nin mektûpları da kendisinin bilgisinden istifâde etmek isteyen âlimler, emîrler ve vezirler ile sık-sık muharebe ettiğini göstermektedir.

Bir hâdise, o zamana kadar siyâset ile uğraşmamış ve hiç bir emîr veya hükümdar ile sıkı bir münâsebete girişmemiş olan Abu 'l-'Alā'yı hemşehrilerini temsile mecbur etmişti: 417—419 (1026—1028) yılları arasında, bir cuma günü bir kadın mescide gelerek, mey-

hânenin önünden geçerken, sarhoşların kendisine taarruz etmek istediklerinden şikâyet etti. Buna kızan halk hücum edip, meyhâneyi yıktı. Bunun üzerine, müstakil Halep emîri Ṣāliḥ b. Mirdās da 70 ma'arralıyı yakalatıp, hapsettirdi. Ma'arralılar buna kızarak intikam aldılar ve hâdise Diyarbekir ve Mayyāfāriḳīn halkının câmilerde, bu esirler için, dua etmelerine sebep olacak kadar ehemmiyet kazandı. Bununla berâber, Ṣāliḥ b. Mirdās Ma'arra'yı muhasara etti. Halk Abu 'l-'Alā'yı, şefaatçi olarak, ona gönderdi. Ṣāliḥ b. Mirdās Ma'arrī'nin şefaatini, gâlibâ sırf şahsına olan hürmetinden dolayı, kabûl etti ve ma'arralılar ile berâber mahbusları da affederek, Ma'arra'nın idâresini Abu 'l-'Alā'ya verdi. Bu hâdise bir çok menbâlarda kaydedildiği gibi, bizzat Ma'arrī'nin şiirlerinde de açıkça ve teferruatı ile anlatıldığından (bk. *al-Luzūmīyāt*, Kahire, 1891, I, 355), mevsûkiyetinden şüphe edilemez. Ancak Ma'arra'nın idâresinin kendisine verilmiş olup-olmadığı hususunda katî bir şey söylenemez. Abu 'l-'Alā'nın ölümünden 11 yıl önce, 438 (1046) senesinde, Ma'arra'dan geçen meşhûr acem şâiri Nāṣir Ḫusrav, *Safar-nāma*'sında, onun Ma'arra'yı idâre ettiğini, pek çok hizmetçi ve köleleri olduğunu, hattâ bütün kasaba halkının onun hizmetkârı gibi olduğunu, fakat kendisinin çok zâhidâne bir hayat geçirdiğini, kaba bir elbise giyerek, yalnız arpa ekmeği yediğini, kapısının her kese açık olduğunu, şehrin Abu 'l-'Alā'nın adamları tarafından idâre edildiğini ve ancak mühim işlerde kendisine müracaat olunduğunu yazmaktadır (*Safar Namah, Relatian du voyage de Nassiri Khosrau*, Publ. de l'Ecole des Langues Or. Viv., II seri, v. I, Paris, 1881, metin s. 10 v.d.; trc. s. 34 v.dd.). Nāṣir Ḫusrav'in Ma'arra'yı ziyâretinin yukarıda anlatılan hâdiseden sonra olması ve bizzat müşâhadesini nakletmesi itibâriyle, Ma'arra idâresinin Abu 'l-'Alā'ya verilmiş olduğu hakkındaki rivâyeti te'yit ediyor gibi görünmektedir. Şu kadar var ki, bu rivâyet, şiirlerinde bâzan servete ve refaha kavuşmuş olduğunu söylemekle berâber umûmîyetle fakirliğinden bahseden Abu 'l-'Alā'nın ifâdesine uymamaktadır. Bundan başka, Ṣāliḥ b. Mirdās'ın Ma'arra'yı muhasarası ile Nāṣir Ḫusrav'in orayı ziyâreti arasında geçen 20 yıl çinde, Ma'arra'nın Halep'e bağlı bulunması ve Halep'in de yalnız Mirdās-oğulları elinde kalmasından şüphe ettirecek kadar bir çok siyâsî hâdiseler cereyan etmiş olmasından başka, Nāṣir Ḫusrav'in bu rivâyetinden şüphe ettirecek diğer sebepler de yok değildir. Nāṣir Ḫusrav, daha sonra da bahsedileceği gibi, Abu 'l-'Alā'nın bir eserinin (*Kitāb al-fuṣūl va 'l-ġāyāt*), tahkik zahmetine kalkışmaksızın, *Kur'an*'ın nazîresi olduğuna inanmıştı; diğer hususlarda da aynı sâfdilliği göstermesi ve Abu 'l-'Alā'nın mânevî nufuzunu hakikî bir hâkimiyet zannetmiş olması pek mümkündür.

Nāṣir Ḫusrav Ma'arra'dan geçerken, Abu 'l-'Alā', 75 yaşında bir ihtiyar idi. Bu devirde yazdığı mektûplarda, yapmak istemediği her işte ihtiyarlığını bahane eder. Fakat bu ihtiyarlığın aklî melekelerine te'sir ettiğini gösteren hiç bir alâmet yoktur. Bilâkis bu sıralarda yazdığı mektûplar, fikir ve üslûp bakımından, diğerlerinden daha kuvvetli görünmektedir.

Abu 'l-'Alā' 449 (1057) senesinde, üç gün süren bir hastalıktan sonra, 13 rebiülevvelde öldü (mezarı ve mezar kitâbesi için bk. E. Littmann, *Semitic Inscriptions*, New-York, 1904, s. 189 v.d.). Bir çok menbâlarda onun defni günü 70'den fazla şâirin, mezarı başında mersiye okuduğu kaydedilmekte ve bu mersiyelerden bâzı parçalar iktibas olunmaktadır.

Eserleri. Abu 'l-'Alā', dünyevî gâilelerden uzak geçirmek istediği ömrü boyunca, pek çok eser yazmıştır. Bizzat kendisi bu eserlerini imlâ ettiği 'Alī b. 'Abd Allāh al-İṣfahānī'ye onların bir listesini de yaptırmıştır. Bugün elde bulunan bu listeye göre (bk. Margoliouth, *Ind. libr. Abu 'l-'Alae Ma'arren. Cent. dell. Nasc. di Michele Amari*, Palermo, 1910, I, 217 v.dd.), Abu 'l-'Alā' 73 eser te'lif etmiştir. Bu listede her eserin büyüklüğü hakkında da mâlûmat vardır. Buna göre, msl. kadınlara nasihat için yazılmış olduğunu söylediği *Tāc al-ḥurra* adlı eserinin 400 *kurrāsa* (forma) kadar olduğu söylenmektedir. *İstaġfir va 'staġfirī* adlı eserinin 10.000 beyitten müteşekkil olduğu ve Nāṣir Ḫusrav Ma'arra'dan geçtiği sırada, şiirlerinin 100.000 beyite vardığı söylenmektedir. Mamafih yukarıda adı geçen iki kitap bugün elde mevcut olmadığı gibi, şiirlerinden de pek azı kalmıştır. Bugün elimizde bulunan eserleri şunlardır:

Manzûm olanlar: 1. *Saḳṭ al-zand* (Kahire, 1304, 1319) ve bunun bizzat şâir tarafından, güç kelimelerin izahı için, yazılmış olan şerhi *Żav' al-saḳṭ* (bk. S. de Sacy, *Chrestomathie Arabe*, III, 922; diğer şerhler için bk. al-Tabrīzī (ölm. 502 = 1108), al-Baṭalyūsī (ölm. 521 = 1127) şerhi (Tebriz, 1274), al-Ḳāsim b. al-Ḥusayn al-Ḫvārizmī (ölm. 617 = 1220), *Żirām al-saḳṭ* (Tebriz, 1286, taşbasm.) ve Abū Ya'ḳūb Yūnus b. Ṭāhir (ölm. 532 = 1137), *Şarḥ al-tanvīr 'alā Saḳṭ al-zand* (Bulak, 1286; Kahire, 1304, 1324; Tebriz, 1276). Bunlardan başka münferit kasîdeleri için de ayrı ayrı şerhler vardır. *Saḳṭ al-zand*, Ch. Rieu (*De*

Abul Alae, vita et carminibus, Bonn, 1843) tarafından, kısmen ingilizceye tercüme edilmiş ve hâl tercümesi ilâve olunmuştur. Bu divan, bizzat Abu 'l-'Alâ' 'nın söylediğine bakılırsa, onun gençlik şiirlerini ihtivâ eder. Fakat divan tetkik edilince, daha 14 yaşında iken, babası için yazmış olduğu mersiye ile, Bagdad 'dan döndükten sonra yazdığı şiirleri hâvî olduğu görülür. Belki Ma'arrî, eserinin bilhassa Bagdad seyahatinden öneeki şiirlerini ihtivâ ettiğini göz önünde bulundurarak, eserine bu ismi vermiştir. Divan, her hangi bir sıra gözetilmeden, bir araya getirilmiş olan kasîde, mersiye ve günlük hayata âit şiirlerden ibârettir. Abu 'l-'Alâ' 'nın buradaki ilk şiirleri, mevzû bakımından, sâde ve basit, üslûp bakımından tekellüflüdür. Gençlik çağındaki şiirlerinde bu tekellüf azalır, fakat daha ziyâde mubâlaga görülür. Bunlarda câhiliye şâirlerinden aldığı mazmunları kullanmaktan çekinmez. Daha sonraki şiirlerinde gittikçe artan nâdir kelimeler ile karşılaşırız. Öyle ki, şiiri, kelime bakımından, câhiliye devri şiirlerinden tamamiyle farksız bir hâle gelmiştir. Kasîdelerini, bâzan kendisini medhetmiş bir şâire cevap mâhiyetinde olarak yazdığı gibi, bâzan hayâlî şahsiyetlere, sırf temrin maksadı ile, yazardı. Bunlarda bilhassa Mutanabbî 'nin te'siri açıkça görülür. Ma'arrî 'nin şâirliği bu nevi şiirlerde değil, asıl mersiyelerinde kendini gösterir. Şâir mersiyelerinde zâten hüzün ve kederle dolu hayatını, âkibatteki boşluğu, hiç olmazsa, bu hususlaki şüpheleri yüzünden, düştüğü uçurumların korkunçluğunu ifâde etmeğe imkân bulmuştur. Yine mersiyelerinde her an şu'urunda hâzır duran kelimeler, kendi hislerini ifâdede, yeni bir mâna ve kuvvet kazanmış gibidir. Bundan dolayı onun bir mersiyesini (*Şarḥ al-tanvîr*, Kahire, 1324, I, 273 v.dd.) arap edebiyatında eşsiz sayan Ṭâhâ Ḥusayn Bey 'in iddiası hiç de mübâlagalı değildir.

2. *al-Dir'iyāt*. *Saḳṭ al-zand* 'in sonunda, onun bir kısmı imiş gibi basılmış ve şerhedilmiş olan (msl. *Şarḥ al-tanvîr*, Kahire, 1324, II, 194 v.dd.) bu küçük divan, Abu 'l-'Alâ' 'dan kalma eser listesinde, ayrı bir kitap olarak, zikredilir ve zırhı tasvir etmek için söylenmiş şiirleri ihtivâ eder. Abu 'l-'Alâ' gibi, ömründe zırh giyip, muharebeye girmemiş bir kimsenin neden böyle bir eser yazdığı anlaşılamıyor. Şâirin bu eseri, zırhı tasvir eden ve ezberinde bulunan şiir ve kelimelerden istifâde ederek, nazımdaki kudret ve bilgisini göstermek için vücuda getirmiş olduğu düşünülebilir.

3. *Luzūm mālā yalzam* yahut *al-Luzūmiyāt* (Kahire, 1891; Bombay, 1303; Kahire, 1332, 1930); müntehabat için bk. *Divān ṣā'ir al-falāsifa va faylasūf al-şu'arā' Abi 'l-'Alā' al-Ma'arrî av muntaḫabāt al-luzūmiyāt* (nşr. Ḫālid Efendi Ḥaṭṭāb, İskenderiye, 1912); *Al-zam min luzūm mālā yalzam* (nşr. Aḥmed Efendi Nasîm, Kahire 1323). Eserin türk. trc. için bk. (İstanbul, 1907); bâzı parçalarının trk. trc. A. S. Yurtman, *Maari divanından seçmeler* (İstanbul, 1942); şimâl türkçesine trc. Musa Bigi (Kazan, 1907), bâzı parçalarının ingil. trc. Ameen F. Rihani, *The Quatrains of A. 'A. seleeted from his Luzum ma la yalzam and Saqt az-Zand* (New-York—London, 1904), ayn. mll., *Luzumiyat of A. 'A. selected and rend. into Engl.* (New-York, 1920); H. Baerlein, *The Divan of Aba 'l-Ala* (London, 1909); R. A. Nicholson, *The Meditation of Ma'arri, Sudies in Islamic Poetry* (Cambridge, 1921), s. 43—289; bâzı parçaların alman. trc. A. v. Kremer, *Ein Freidenker des Islam* ve *Philosophische Gedichte des 'Abû 'l-'Alâ Ma'arrî* (*ZDMG*, 29, 30, 31 v. 38).

Bu divana *al-Luzūmiyāt* adı şu sebeple verilmiştir: arap aruzuna göre, kafiye beyitin son kelimelerinin son harflerinin aynı olmasından ibâret iken, burada sondan iki harf aynıdır. Bu tasannûa Abu 'l-'Alâ' 'dan önceki şâirlerde nâdiren tesâdüf edilmekte ise de, onların bunu bilerek yapıp-yapmadıkları belli değildir. Fakat Abu 'l-'Alâ' bunu isteyerek yapmıştır. Bu kabilden tekelüfler, bir çokları tarafından, tenkit edilmiş, hattâ bu eseri sırf lûgat bilgisi göstermek için yazdığı bile iddia olunmuştur. Abu 'l-'Alâ' hakkında en anlayışlı tetkikin müellifi olan Ṭâhâ Ḥusayn Bey, onun asıl fikirlerini halktan gizlemek için bu külfete katlandığı fikrindedir (*Tacdîd ẕikrā Abi 'l-'Alā'*, 3. tabı, 1356 = 1937, s. 218 ve 261 v.d.). Hakikaten *al-Luzūmiyāt* 'a bir şiir mecmuasından ziyâde, bir felsefe kitabı denilebilir. Çünkü burada Abu 'l-'Alâ' şiirlerine madde, zaman, mekân, Allah, ruh v. b. gibi felsefe meselelerini mevzû yapmıştır. Abu 'l-'Alâ' kendisini bu eserde hem fevkalâde cesûr ve müstakil bir mütefekkir hem de yüksek bir ahlâk hocası olarak göstermektedir. İctimaî ve siyâsî aksaklıklara perva sızca hücum ettiği yetmiyormuş gibi, insan hayatını bütünlüğü ile ele alır ve en derin meseleler üzerinde mütalâa yürütür. Şâiri, bâzı bakımlardan, hiç şüphesiz kendisine benzeyen Abu 'l-'Atâhîya [b. bk.] ile mukayeseye kalkışmak, ona haksızlık etmek demektir. Abu 'l-'Alâ' *al-Luzūmiyāt* 'ta kendisini seleflerine bağlayan akîdelerinin zincirlerini kırar ve daha yüksek bir nokta-i nazarı müdafaa eder.

Mensûr eserleri: 1. *Kitāb al-fuṣūl va 'l-ġāyāt*. Nāṣir Ḫusrav 'den başlayarak bir çok menbâlarda *Kur'an* 'ın bir nazîresi olarak gösteril-

miş ve hiç bir nushası mevcut olmadığı için, bir asra yakın bir müddet, hakkında çeşit-çeşit mütalâalar yürütülmüş olan bu eserin Mekke'de bir yazması bulunmuş ve basılmıştır. Eser seçileri alfabe sırasına göre tertip edilmiş, bir vaaz ve nasihat kitabıdır (daha fazla teferruat için bk. A. Fischer, *Der „Koran" des Abu 'l-'Alā' al-Ma'arrī, Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akad. der Wiss. zu Leipzig, Philol.-his. Klasse*, kısım 94, cüz 2, Leipzig, 1942).

2. *Rasā'il*. Abu 'l-'Alā'nın muhtelif vesileler ile yazılmış mektupları. Basmaları için bk. Şāhīn Efendi, *Rasā'il Abi 'l-'Alā' al-Ma'arrī* (şerhi ile; Beyrut, 1894); metin ve ingl. trc. D. S. Margoliouth, *Letters of Abu 'l-'Alā of Ma'arrat an-No'mān, ed. from the Leyden Ms. with Life of the Author by al-Dhahabī* (Oxford, 1898).

Bu mektupların bâzıları haylı uzun olup, bizzat Abu 'l-'Alā' tarafından ayrı birer eser addedilmiştir. Bâzıları da esâsen ayrı birer kitap hâlindedir. Bunların belli-başlıları şunlardır: *a. Risālat al-ġufrān* basmaları ve şerhleri için bk. Kāmil Kīlānī, *Risālat al-ġufrān* (şerh ve izahlar ile; 3. tab., Kahire, 1938); Fu'ād Afrām al-Bustānī, *Risālat al-ġufrān*, (tetkik ve müntehabat; *al-Ravāyi'*, 17, Beyrut 1928); kısmen frns. trc. M.-S. Meissa, *Le Message du pardon d'Abou 'l-'Alā de Maarra* (Paris, 1932); bunun hakkında bk. I. Kraçkovsky, *Zur Entstehung und Komposition von Abu 'l-'Alā' al-Ma'arrī's R. al-Ġufrān, Islamica*, I, 344 v.dd. ve R. A. Nicholson, *The Risālatu 'l-Ghufrān*, 2. ksm.; *JRAS*, 1900, s. 637—720, 1920, s. 75—101). Bu mektup, İbn al-Kāriḥ adı ile tanınmış olup, al-Vazīr al-Maġribī'nin oğlu Abu 'l-Ḳāsim al-Maġribī'nin hocası bulunan halepli Abū Manṣūr 'Alī b. al-Ḳāriḥ (351—461)'in yazdığı bir mektuba (metin için bk. Kāmil Kīlānī, s. 17—60) cevap olarak, her hâlde 424 (1033)'ten sonra, yazılmıştır.

Mektup iki kısımdır. Birinci kısım asıl *Risālat al-ġufrān*'dır. Esere bu ismin verilmesinin sebebi, Abu 'l-'Alā'nın öteki âlemde hayalî bir seyahat yaptırdığı İbn al-Ḳāriḥ'in cennette gördüğü şahıslara: — „Ne ile gufrâne nâil oldun?" — ve cehennemdekilere de — „Neden şu sözünden gufrâne nâil olmadın?" — sualini sormasındandır. Abu 'l-'Alā', İbn al-Ḳāriḥ'in mektubunu anlatırken — „Tanrının iyi bir kelimeyi, meyvası sâhibinin izni ile, her an koparılan, göğdesi sâbit ve dalları da gökte olan bir ağaca nasıl benzettiğini görmedin mi? (*Kur'an*, XIV, 24)" — âyetini hatırlayıp, İbn al-Ḳāriḥ için de cennette böyle bir ağaç dikilmiş olduğunu söyleyerek, onu öteki dünyada gezdirir. Abu 'l-'Alā', Peygamberin mi'racı, *Kur'an*'ın bâzı âyetleri ve hadîsler dolayısiyle, öteki dünya hakkında her hâlde bir çok rivâyet ve hikâyeler dinlemiş ve okumuş olmalıdır. Fakat *Risālat al-ġufrān* ile bunlar arasında hiç bir alâka yoktur. Abu 'l-'Alā', bu eserden önce yazdığı bir çok şiirlerde, öteki dünya hakkında mâlûmâtın doğruluğundan şüphe ettiğini söylemiş ve bu muammayı halletmek için, oradan birinin gelmesini temenni eylemiştir. Fakat bu mümkün olmayınca, hiç değilse âhirete fikren bir seyahat yapmağa teşebbüs etmiş olsa gerektir. Şu hâlde bu mevzuu bizzat kendisi icat etmiş gibidir. Yalnız cennet ve cehennem tasvirleri, zarûrî olarak, zamanının kanaatlerine pek aykırı değildir. Abu 'l-'Alā' belki bunlardan ayrılmak da istememiştir. Çünkü maksadı bütün bunlar ve zamanı ile istihza etmekti. Eserin mevzuu kısaca şöyledir: kendini cennette bulan İbn al-Ḳāriḥ, evvelâ oradaki şâirler ile konuşur ve sonra *mavḳif*'e gelir. Burada uzun müddet bekler; yanında bir töbe beratı olduğu için, cennete gireceğinden emindir; bu beklemeden kurtulmak maksadı ile dünyada insanları aldatmak için yaptığı gibi, Riżvān hakkında da uzun kasîdeler yazar. Fakat bir kaç beyiti ile dünyada hükümdarları bile kandırdığı hâlde, Riżvān'ın bu kasîdelere ehemmiyet vermemesine hayret eder. Nihâyet Hāşimîlere gidip, dünyada yazdığı yazıların başında ve sonunda Peygamber ile âl ve eshâbına salâvât getirmiş olduğunu, bu yüzden onlara hakkı geçtiğini, binaenaleyh kendisine yardım etmeleri icap ettiğini söyler ve onlar da kabûl ederler. Fāṭima çocuklarını görmeğe gelince, işi ona anlatırlar; o da yardım etmeği kabûl ederek, İbn al-Ḳāriḥ'e bir câriye verir. İbn al-Ḳāriḥ, bu câriyenin yardımı ile, cennet ve cehennemi gezer.

Bu kısa hulâsa Dante'nin *Divina Commedia*'sında garp edebiyatı ile izah edilemeyen bâzı noktaların Ma'arrī'nin eserine benzediğini, göstermeğe kâfidir. Miguel Asin Dante'nin eserini mi'râc hakkındaki tasvirler ve bu eser ile mukayese ederek (bk. *La Escatalogia musulmana en la Divina Comedia*, Madrid, 1918, s. 71 v.dd.; iyi bir hulâsası için bk. A. Bellesort, *Dante et Mahomet, pour le sixième centenaire de Dante, Revue des deux mondes, Livraison du* I. Avril, 1920, s. 556—579; tenkidi için bk. L. Massignon, *Les Recherches d' Asin Palacio sur Dante, RMM*, XXXVI, 1919; türkçe hulâsa için bk. Fahir İz, *Mi'rāc-nāma*, Türkiyat Enstit., nr. 106), bu iki eser arasında hayrete şâyân benzerliklerin bulunduğunu, hattâ bâzı teferruatın bile *Risālat al-ġufrān*'dan alındığını görmüştür.

Bu mektûbun ikinci kısmı (Kāmil Kîlānî, s. 195—324) İbn al-Ḳāriḥ'in mektûbuna asıl cevap olup, bilhassa zındıklar hakkında mâlûmat ile şiirlerinden nümûneleri ve itikatlarının esaslarına âit mutalâaları ihtivâ eder. *b. Risālat al-malā'ika* (basması için bk. Kāmil Kîlānî, *Risālat al-ġufrān*, s. 441—474 ve I. Kraçkovsky, *Trudı inst. vostokov., Ak. Nauk SSSR*, III, 1932). Bu mektupta Abu 'l-'Alā' ihtiyarlığından bahsedip, kendisinin artık *malak al-mavt* ile çekişmekte olduğunu söylerken, hemen hayâlî bir seyahate çıkarak, ona ve diğer meleklere, sarf meselelerine dâir, istihzalı sualler sorar. — *c. Risālat al-şayāṭîn* (basmaları için bk. *Rasā'il*, Beyrut, s. 105—152; Kāmil Kîlānî, *Risālat al-ġufrān*, s. 475 506). Asıl mektupta olmayıp, Kāmil Kîlānî, tarafından uydurulmuş olan bu isim, mektubun mevzuuna uygun düştüğünden, kabûlünde bir mahzur yoktur. Burada sarf bahisleri ile berâber, daha ziyâde aruz meselelerinden ve bu vesile ile şâirlere ilhâm veren melek ve şeytanlardan bahseder. — *d. al-Risālat al-iġrîdiya* (basmaları için bk. *Rasā'il*, s. 35—53; Kāmil Kîlānî, s. 574—610). Abu 'l-Ḳāsim al-Maġribî'nin *İṣlāḥ al-manṭiḳ* hulâsası hakkında yazmış olduğu mektuptur. — *e. Al-Risālat al-manîḥiyya* (*Rasā'il*, s. 3—35; Kāmil Kîlānî, s. 545—572). *d.*'de zikredilen şahsın bir mektubuna cevaptır. — *f.* Mısır'da *dā'ī al-du'āt* olan Abū Naṣr b. Abî 'İmrān ile Abu 'l-'Alā' arasında et yeme hakkındaki mektuplaşma (bk. Yāḳūt, *Mu'cam al-udabā'*, yeni basma, s. III, 175—213; D. S. Margoliouth, *Aba l-'Alā' al-Ma'arrī's Correspondence on Vegetarianism, JRAS*, 1902, s. 298, 312; Kāmil Kîlānî, s. 351—441).

3. *Mulḳa al-sabîl fî 'l-va'ẓ va 'l-zuhd* (basması için bk. Ḥasan Ḥusnî 'Abd al-Vahhāb al-Ṭunisî, Dimeşk, 1329/1330, *al-Muḳtabas* mecmuasında; Kāmil Kîlānî, s. 327—351), insanların gâfilliğinden ve dünyanın fânîliğinden bahseden mensûr ve manzûm bir eser.

Abu 'l-'Alā'nın nesri de, şiiri gibi, musannâdır. Bugün mevcut olanları yukarıda sayılmış olan mensûr eserlerinin hepsinde secîsiz iki cümle bulmak imkânsız gibidir. Şâir bununla da iktifa etmez; her vesile ile muhtelif ilimlere âit ıstılâhlar ve nâdir kelimeler kullanıp, eserini anlaşılması çok güç bir hâle sokar. Hele sarfa âit bir meseleye temas etmek icap ettiği zaman, nerede olursa olsun, onu sonuna kadar tetkik ve tahlil etmeden, geçmez. Öyle ki, meselâ bilhassa yeni arap münekkitlerinin arap edebiyatının en büyük eseri saydıkları *Risālat al-ġufrān*'daki ince istihzayı ve şâirin muheyyilesindeki azameti takdir edebilmek için, büyük zahmetlere katlanmak ve kendisinin eserlerini ve düşüncelerini gizlemek gâyesi ile önümüze gerdiği bu ağır perdeleri kaldırmak icap eder.

Abu 'l-'Alā'nın bunlardan başka, eski şâirlerin divanları için, şerh ve tenkit tarzında yazmış ve bugüne kadar muhafaza edilmiş şu eserleri vardır: 1. *Şarḥ dîvān al-ḥamāsa* (bk. mad. EBÛ TEMMÂM); 2. *'Abaṯ al-Valîd*. Buḥturî'nin şiirleri hakkında olup, Muḥammed 'Abd Allāh al-Madanî tarafından basılmıştır (Dimeşk, 1355=1936); 3. *Şarḥ dîvān al-Buḥturî* (bk. 'Abd al-Ḳādir al-Bağdādî, *Ḫizānat al-adab*, III, 83). Bu eser yukarıdakinin aynı olmalıdır; Abu 'l-'Alā'nın listesinde yoktur.

Abu 'l-'Alā'nın mûtekit olup-olmadığı meselesi üzerinde, yaşadığı devirde bile, haylı münakaşa edilmiştir. Şâirin müdâfileri eksik olmadığı hâlde, bir çok muâsırları onu zındık addetmişlerdir. Bu görüş o zamandan beri ağır basmıştır. Yazılarındaki deliller iki mânalıdır ve birbirlerini nakzeder. *al-Luzūmiyāt*'ın bâzı yerlerinde sofu bir müslüman gibi görünürse de, islâmiyetin umdelerinden bir tânesi yoktur ki, gülünç bir hâle getirmiş olmasın. Bu keyfiyet bir çok şekillerde izah edilmiştir. Bu izahların en garibi şâirin, seçtiği zor şekil yüzünden, fikirlerine böyle bir seyir vermiş olması tarzındaki izahtır. İtikadı bütün bir müslüman gibi göründüğü anlarda ise, münekkitlerini susturmak istemiş olması mümkündür; fakat arasıra şüphelerinden de şüphelendiği görülür. Eserlerini okurken, insanın aklına ekseriyâ ya Lucianos yahut Lucretius gelir. Ma'arrî bir vahdâniyetçidir; fakat inandığı Allah, gayr-i şahsî bir kaderden bir az fazladır. Vahyi kabûl etmez; onun nazarında din insan aklının bir mahsûlü, terbiye ve âdetin bir neticesidir. İnsanların bâtıl itikatlara olan meylinden, servet ve nufuz sâhibi olmak için istifâde edenlere şiddetle hücum eder. Şâir âhirete inanmaz ve ölümü fâniliğin yükünden mes'ud bir halâs olarak karşılar. Onun bu sonsuz bedbinliği, kendisini çocuk yaparak, onları vücudün tevârüs ettiği bütün sefaletler ile karşı karşıya bırakmanın bir günah olduğu düşturuna sevk eder. Fakat felsefesi yalnız menfî değildir. İyilik ve doğruluğu tercih eder ve bunları oruç ve namazın çok üstünde tutar. — „Hakikî dindar adam fenalıkla çarpışan ve belini zâhitlik kemer ve şalı ile bağlayan adamdır". Her kes aklın ve vicdanın ilhamlarını tâkip etmeli, işte hakikate götüren en doğru yol budur. Mahlûkların, yemek için, öldürülmemesi ve yaralanmaması taraftarıdır. Bu ve diğer bâzı düşüncelerinde hind te'siri görülebilir; kendisi 30 yaşında, yâni Bagdad'a gitmeden evvel, bilhassa tasarruf düşüncesi ile yalnız

nebatlar ile yaşamaya başladığını söyler (bk. mensûr eserleri, 2 f). Fakat: — „Hângi sebepten dolayı et yemiyorsun?" — suâline cevap vermekten ısrarla kaçınır. Eserinde, işine geldiği zaman, kendini, dini ile alâkadar her meselede riyâkârlık göstermekte haklı olduğunu îma eden bir çok yerler bulmak kabil olduğu hâlde, yine onu riyakârlıkla itham etmek bir haksızlık olur.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Riżā al-Dīn Faḫr al-Dīn, *Abu 'l-'Alā' al-Ma'arrī* (*Meşhûr Erler*, 2), Orenburg, 1908; Brockelmann, *GAL*, I, 255; ve *Supplement*, I, 449 v.dd.

(AHMED ATEŞ.)

[Nicholson'un *The Encyclopoedia of Islām*'daki makalesinden istifâde edilmiştir].

EBÜL'ATÂHİYE. ABU 'L-'ATĀHİYA (748—828 ?), Abbâsîler devrinin en meşhûr arap şâirlerinden biridir. Abu 'l-'Atāhiya lakabını taşıyan Abü İshāḳ İsmā'īl b. al-Ḳāsim b. Suvayd b. Kaysan 130 (748)'da al-Anbār civarında (diğer rivâyetlere göre, Medine civarında) küçük bir köy olan 'Ayn al-Tamr'de doğmuştur. Ecdadı bedevî 'Anaza kabîlesine mensûp olup, babası Abu 'l-Ḳāsim hacamatçı idi. Abu 'l-'Atāhiya ile kardeşi Zayd'in Kûfe'de küçük bir çömlekçi dükkânları vardı. Rivâyete göre, ziyâretçileri kendisinin söylediği beyitleri çömlek parçalarına yazarlardı. Şâirlikte şöhret kazanmağa başlayınca, sonraları meşhûr olan musikişinas İbrāhīm al-Mavṣilī ile birlikte, Bagdad'a gitmiştir. Abu 'l-Atāhiya evvelâ bu şehirde muvaffak olamadı ve bir aralık küçük Ḥīra kasabasına çekilmeğe mecbur oldu. Bununla berâber şöhreti halife Mahdī'ye kadar aksetti ve Mahdī kendisini Bagdad'a çağırdı. Fakat Abu 'l-'Atāhiya, halifenin teveccühünden, nikbete uğramaksızın, uzun müddet istifâde edemedi. Bir defasında, Mahdī'nin 'Otba ismindeki câriyesini adı ile tasvir etmek gibi, büyük bir ihtiyatsızlıkta bulundu. Bu yüzden gazaba gelen halife onu zindana attırdı. Bir az soura hapisten çıkarıldı. Bundan sonra şâir, Mahdī ile olduğu gibi, halefleri ile de samimî değilse bile, dostâne münâsebetlerde bulunmuştur. Abu 'l-'Atāhiya genç yaşından beri ciddî ve vakur bir zat olduğundan, hayat görüşü, sarayda geçen hafif meşrep hareketlerden kendisini tiksindirmişti. Hārūn al-Raşīd'in halife olmasından sonra boş ve mânasız gördüğü şâirlik san'atından büsbütün vazgeçmek istedi. Bu karar halifenin mükerrer hapis cezaları ile onu şâirlik hakkından mahrum etmek istemesinden ileri geliyordu. Ölüm tarihi hakkında müslüman müellifleri arasında ihtilâf vardır. Oğlu Muḥammed'e isnad olunan rivâyete nazaran, 210 (825) ve başka bir rivâyete göre, 211 (826), yahut 213 (828)'te ölmüştür.

Abu 'l-'Atāhiya'nin muâsırları onu, itikatsız sayarlar. Çünkü ölümden sonra dirilmeyi ve mahşeri gûyâ inkâr edermiş. Allahın birbirine zıt iki cevher yaratıp, her şeyin bunlardan çıktığı ve yine her şeyin âkibet bunlarda iuhilâl edeceği hakkındaki pek kadîm bir dualizm muammasını halletmeğe çalışmıştır.

Abu 'l-'Atāhiya'nin şiirlerinden bâzıları zamanımıza kadar gelebilmiştir. Bunlar fikirler arasındaki vâzıh râbıta ve üslûp sâdeliği ile temâyüz eder; şâir hayatın değişik hâllerine uygun olarak, âdetâ basma kalıba dökülen çöl şiirinin zâhirî tantanasını hor görmeği prensip bilmiştir. O, halk için, her kes tarafından anlaşılabilecek manzûmeler yazmak istemiştir; kasîdelerinin muhtevasındaki murakabe, kendisi için âdeta bir gâye idi. Bunların çoğu birbirleri ile irtibat ve münâsebeti olmayarak, sıralanmış vecizelerden, vaaz ve nasihatlerden ibârettir.

Abu 'l-'Atāhiya'nin elimizde bulunan şiirlerinin çoğu zuhdîyât (dinî şiirler) denilen nev'e âittir. Bunların başlıca vasfı şâirin bedbinliğidir; zâhidliği ise, dünya nimetlerinin boşluğuna kail olmasındandır. Der ki: — „Âlem istırabın durmadan deveran etmesinden ibârettir. Safvet her yerde toza bulanmıştır, yalnız rıza ve kanaat ehlinde hoşnut olmak ümidi vardır". — Bununla berâber âlemi böyle kötü bir tarzda tasvir etmesine rağmen, kendisinde çocukça ağlayıp sızlamalar görülmez; güler yüzlü ve neş'eli olmasa bile, karar sâhibi ve merddir; başka çâre olmadığı için, hayat yükünü metânetle taşır. Elimize geçen şiirlerinin daha az olan ikinci kısmı 6 guruba ayrılır: 1. medhiyeler ki, yalnız bâzı parçaları mevcuttur; bunların ekserisi halife Mahdī, Hādī, Hārūn ve Ma'mūn'a takdim edilmiştir; 2. türlü vesileler ile yazılmış şeyler ki içlerinde zarif ve nükteli küçük parçalar vardır; 3. hicviyeler; 4. mersiyeler; 5. irticâlen söylenmiş şiirler ve 6. öğütler ve hikmetler.

Abu 'l-'Atāhiya, arap edebiyatında ilk filozof şâirdir. Şiirde müstakil bir meslek tutmuş olduğundan, maalesef, münferit kalmıştır. Eserleri Beyrut'ta cezvitler tarafından güzel bir surette tab'edilmiştir (*al-Anvār al-zāhiya fī dīvān Abi 'l-'Atāhiya*, Beyrut, 1887).

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (ngr. Wüstenfeld), s. 91; *Aġānī*, III, 126—182; A. v. Kremer, *Culturgesch. des Orients unter d. Chalifen*, II, 372; Brockelmann, *GAL*, I, 78; *Suppl.*, I, 119 v.d. (J. OESTRUP.)

EBÜL'A'VER. ABU 'L-A'VAR 'AMR B. SUFYĀN AL-SULAMĪ, Mu'āviya'nin kumandan-

larındandır. Büyük Sulaym kabîlesinden olup, Sulamî nisbesi oradan gelir. Anası bir hıristiyan idi; babası Uḥud gazasında Kureyşîlerin safında düğüşmüştür. Peygamber ile yakından münâsebeti olmadığı anlaşılan Abu 'l-A'var, ihtimâl Yazîd b. Abî Sufyân 'ın kumandası altındaki ordu ile, Suriye 'ye gitmiştir. Al-Yarmūk muharebesinde, müfreze kumandanı sıfatı ile, muvaffakiyet göstermiş ve o zamandan itibâren Banî Umayya 'ye bağlı kalarak, bilhassa Şiffîn muharebesinde oynadığı rolden sonra, 'Alî 'nin itabına uğramıştır. Mu'āviya namına Mısır 'ın zaptında 'Amr b. al-'Āṣ 'a yardımda bulunmuş ve müteaddit deniz seferlerinde kumandanlık etmiştir. Hem idâre adamı, hem de diplomat olduğunu göstermiştir. Şiffîn'de 'Alî ile müzâkereye girişerek, Azruḥ buluşmasından evvelki ahdi hazırlamıştır. Vergilerin yeni baştan tarhına esas olmak üzere, Filistin fellahlarının nüfus sayımına memur edilmiştir. Mu'āviya, Mısır 'da aşırı bir istiklâl ile hareket eden 'Amr b. al-'Āṣ 'ın yerine, Abu 'l-A'var 'i göndermiş ise de, bu teşebbüs suya düşmüştür. Erdün 'ün vâlisi idi. Mu'āviya 'ye ifâ ettiği mütenevvî hizmetlerinden dolayı, arap vak'anüvisleri kendisini onun *şi'a* yahut *biṭāna* 'sini teşkil eden başlıca yardımcılarından biri addederler. Abu 'l-A'var Mu'āviya 'nin hilâfeti sona ermeden, siyâset sahnesinden çekilmiştir.

Bibliyografya: İbn Sa'd, III^{b}, 106; İbn Ḥacar, *İṣāba*, IV, 14; İbn Rosteh, s. 213; Ṭabarî, bk. *Fihrist*; Mas'ūdî, *Murūc* (Paris), IV, 351; Suriyeli Michael, II, 442, 445, 450; Bayhaḳî, *Maḥāsin*, s. 149; İbn al-Aṣîr, *Usd al-ġāba*, V, 138; Lammens, *Etudes, sur le règne de Mo'āvia*, I, 42.

(H. LAMMENS.)

EBÜL'AYNÂ. ABŪ 'L-'AYNĀ' MUḤAMMED B. AL-ḲĀSIM B. ḤALLĀD B. YĀSİR B. SULAYMĀN AL-HĀŞİMÎ (805—896), arap edip ve şâiridir. 190 (805) senesine doğru al-Ahvāz 'da doğmuştur (âilesi aslen Yemâmeli idi) ve Basra 'da hocaları en meşhûr nahivcilerden Abü 'Ubayda, al-Aşma'î, Abū Zayd al-Anṣārî v.b. idi. Muâsırları arasında, yalnız nahivdeki değeri ile değil, aynı zamanda hâzır cevaplığı ile de meşhûr olmuştu. İbn Abî Ṭāhir onun hakkındaki menkıbeleri bir eserde toplamıştır (*Aḫbār Abi 'l-'Aynā'*), bu menkıbelerden bir kaçı *Kitāb al-Aġānī* 'ye de geçmiştir. Bu eseri ile şâirin şiir mecmuası elimize geçmemiştir. 40 yaşında kör oldu ve daha sonra, yerleşmek üzere, Bagdad 'a gitmiş ve halife al-Mutavakkil 'in teveccühünü kazanmış ve musâhibl olmuştur. Sonra tekrar Basra 'ya döndü ve orada 282 veya 283 'te (896) öldü.

Bibliyografya: *Fihrist*, s. 125; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 615; Brockelmann, *GAL, Suppl.*, I, 248.

(BROCKELMANN.)

EBÜLBEŞER. ABU 'L-BAŞAR. [Bk. ADEM.]

EBÜLDERDÂ. ABŪ 'L-DARDĀ' AL-ḤAZRACÎ AL-ANṢĀRÎ (?—652), eshabın genç lerindendir. Asıl adı, bâzılarına göre, 'Uvaymir ve bâzılarına göre de, 'Āmir 'dir. Babasının adı hakkında da muhtelif rivâyetler vardır. İslâmı geç kabûl edenlerden olduğu için Uḥud gazasına iştirâk ettiği şüphelidir. Fakat sonraları *Kur'an* âlimlerinin en büyüklerinden olmuştur. 'Oṣmān devrinde Şam 'da imam ve kadı olmuş, 31 (652) 'de yahut bir kaç sene sonra vefat etmiştir.

Bibliyografya: İbn al-Aṣîr, *Usd al-ġāba*, IV, 59; V, 185. (M. TH. HOUTSMA.)

EBÜL'ESVED. ABU 'L-ASVAD ẒĀLİM B. SUFYĀN AL-DU'ALÎ (bu sonuncusu basralıların telâffuzuna göre olup, kûfelilere göre, AL-DI'LÎ 'dir; 604—689, Dil kabîlesinden bir şâirdir. Fakat kabîlesini terkedip, Huzaylîler arasında yerleşmişti; bir müddet de karısının mensûp bulunduğu Banî Kuşayr kabîlesi ile oturmuştur. Alî tarafdarı idi ve onun Basra mümessili tarafından, 'Ā'işa, Ṭalḥa ve al-Zubayr ile müzâkereye gönderilmişti. Şiffîn muharebesinde 'Alî saflarında döğüşmüştür. 'Alî 'nin tâyin ettiği İbn al-'Abbās 'ın Basra vâliliği zamanında (36 = 656/657 'den itibâren) bu şehirde kendisine büyük bir memûriyet tevcih edildi. Memuriyeti esnâsındaki sıkıntıları şiirlerinde görülür. Hâricîler aleyhindeki muharebelerde İbn al-'Abbās 'ın askerlerine kumanda etmiş ve onun hiyle ve hud'aları hakkında 'Alî 'yi ikaz eylemiştir. İbn al-'Abbās 'ın azlinden sonra, kısa bir müddet, Basra vâlisi olduğu rivâyet edilirse de, bu doğru olmasa gerektir. Şiirlerinde kendisini ayaklar altında ezen ve çiğneyenin ellerini yalar gibi tasvir eden bir adam, hiç bir zaman Basra 'nın o karışık devrinde idâreyi ele alacak kabiliyette olamazdı. 'Alî 'nin öldürülmesi kendisine yeni bir ağlayıp-sızlama mevzuu olmuştur. Vak'anın ilk te'siri altında söylendiği değersiz bir şiirinde, Banî Umayya 'yi cinâyetin mânevî fâili olmakla itham eder. O zaman Mu'āviya 'nin Basra vâlisi 'Abd Allāh b. 'Āmir ile İbn al-'Abbās 'ın uyuştuklarını görmek kendisini müteessir etmiştir. İbn 'Āmir, 'Alî 'ye bağlılığından dolayı, Abu 'l-Asvad 'e eskisi gibi dostluk göstermemiştir. Abu 'l-Asvad 'Alî zamanında kendisinin maiyetinde bulunmuş iken, sonraları İbn 'Āmir 'i müteâkip, Basra vâlisi olan Ziyād b. Sumayya 'den müşteki idi. Ziyād 'ın, daha 'Alî zamanında, aleyhinde fesad karıştırdığı söyle-

nilir. Şâir karısının da, kabîlesi gibi, Banî Umayya tarafdarı olmasından pek teessür duymuştur. — Abu 'l-Asvad'e tâlih dâimâ yâr olmadığından, bütün araplar gibi, kendisinden daha iyi bir mevkide bulunan mevâliye hased etmiştir. Rivâyete göre, 69 (88/689)'da, 85 yaşında olduğu hâlde, tâ'undan ölmüştür. Şiirlerinde zikri geçen ve tarihi tâyin edilebilen son vak'a, 61 (680/681) yılına âittir. — Arap nahvinin kaidelerini kurmuş olduğuna dâir olan rivâyet, bir masaldan ibârettir. Hakkındaki menkıbeler lehinde değilse de, şiirlerine bakılınca, bunların pek değersiz olmadığı anlaşılır.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, I, 42 ve *Suppl.*, I, 72; Nöldeke, *ZDMG*, XVIII, 232. (RECKENDORF.)

EBÜLFADL. ABU 'L-FAŻL. [Bk. İBN AL-'AMİD.]

EBÜLFADL. ABU 'L-FAŻL (FAZL) 'ALLĀMĪ (Şayḫ; 1551—1602), Şah Ekber'in kâtibi ve veziridir. Abu 'l-Faźl 16 muharrem 958 (1551)'de Agra'da doğdu. Müfessirlerden Şayḫ Mubārak Nāgōrī (ölm. 1593)'nin ikinci oğludur. Ağa-beyi şâir Şayḫ Fayżī [b. bk.] idi. Baba tarafından, Hindistan'a göç etmiş ve evvelâ Sind'de, sonra da Cozpür (Rācpūtāna)'da Nāgōr şehrinde yerleşmiş olan bir arap âilesindendir. Bundan dolayı umûmiyetle babasına, Abu 'l-Faźl'm doğumundan bir kaç sene evvel, Agra'da yerleşmiş ve evlenmiş olduğu hâlde, Nāgōrī derler. Abu 'l-Faźl, anne tarafından, bir velî sayılan ve Humayun tarafından olduğu gibi onun düşmanı ve gâlibi Şēr Şāh tarafından da re'yine kıymet verilen, İc (Şiraz civarında)'li Mīr Rafī' al-Dīn Şafavī ile akraba idi. Abu 'l-Faźl daha çocukluğunda tahsile hevesli idi ve erkenden dinî meseleler ile meşgûl olmağa başladı. *İnşā'* (Newal Kishore, taş-basma, s. 266)'sının üçüncü cildinde ilmî inkişafından bahsederken, tahsile 5 yaşında başladığını ve 15 yaşında da o zaman elde edilebilecek olan bütün bilgileri öğrendiğini söyler. Bundan sonra, 10 sene hocalık etmiş, mütemâdiyen dinî mevzûlar üzerinde düşünmüş ve başkaları ile de bu hususta münâkaşalarda bulunmuştur. Fakat gönül huzuruna erememiş ve sık-sık dünyaya küsüp, inzivaya çekilmeğe kalkışmıştır. *Akbar-nāme* kendisi hakkında şöyle der: — „Gerçi gündüzleri ilim öğretmek ile hücerem aydınlanır idi ise de, geceleri kırlara çıkıp, hakikat yolunun müştak yolcularına yaklaşmak ve o hazineler sâhibi fakirlerden ilham dilemek arzusuna düşerdim... Fakat elemli ruhuma şifa sunacak hiç bir deva bulamadım. Kalbim, kâh Çin hakîmlerine, kâh Lübnan'daki zâhidlere (dürzülere) meyletti. Ân oldu, Tibet lamalarının sohbetine kavuşmak iştiyakı ile, huzurum elden gitti ve ân oldu ki, portekiz râhiplerinin câzibesi, beni eteğimden çekti. Vakit-vakit İran *mobad*'leri ile görüşmek, bâzan da Zend-Avestanın esrarına vâkıf olmak arzusu ile, rahatım kaçtı. Çünkü ruhum, akliyecileri olduğu gibi, kendi memleketimin vecd ehlini de yadırgar olmuştu". — Birbiri ile mücadele hâlindeki fikirlerin çarpışmalarından temaşa ve murakabe hayatı ile faâliyet hayatının arasındaki zıddiyetten, kendi naklettiğine göre, ancak Ekber ile tanışmasından sonra kurtulabilmiştir. Abu 'l-Faźl bu tanışmayı ikinci bir doğuş sayar. Bundan evvel ana, baba ve kardeşi ile ulemanın tazyıklarına karşı koymağa, Agra'ya kaçmağa ve uzun müddet saklanmağa mecbur olmuştu.

Abu 'l-Faźl Ekber'e, hükümetinin 19. senesinde Bihār'a yapacağı bir seferden bir az evvel takdim edildi. Tekrar göze girmiş olan Fayżī, kardeşinin hükümdara yaklaşmasında âmil oldu. Bu esnâda Ekber ehl-i sünnet akîdelerine tamamiyle bağlı, gayretli bir müslüman idi. Abu 'l-Faźl da, hiç olmazsa zâhiren, dindar idi. Bundan dolayı şaha, ulema hediyesi olarak, *Kur'an*'ın meşhûr *Āyat al-kursī* tefsirini takdim etti. Ertesi sene Agra'ya muzaffer olarak dönen Ekber'e, bu sefer de *Fatḥ* sûresinin bir tefsirini sundu. Bunun üzerine Fayżī ve Abu 'l-Faźl hükümdarın büyük teveccühünü kazandılar ve kendisine, ulemâ ile olan münazaralarda, yardım ettiler. Böylece iki kardeş ve bilhassa Abu 'l-Faźl, Ekber'in islâmiyete olan imanını bozmakla itham edildiler. Badā'ūnī'nin sözlerine göre, dünyayı âteşe veren adam Abu 'l-Faźl'dır. Buna rağmen iki kardeş pek çabuk yükselmemişlerdir. Fayżī ancak 400 ve Abu 'l-Faźl da, ilk defa olarak, 1585'te 11 senelik hizmetten sonra, 1000 kişiye emretmek derecesine varabilmişlerdir. Abu 'l-Faźl, ertesi sene Şāh 'Alī Maḥram'in yanına, Dehli'nin ikinci vâlisi olarak, gönderildi; 1592'de emrine verilenlerin sayısı iki misline çıkarıldı; 1600'de 4.000 kişi için *manṣab* verildi. Bir sene evvel, hükümdar üzerindeki nufuzunu kıskanan Salīm ve başkalarının yüzünden, vazifeten Dehkan'a gönderilmişti. İlk defa olarak, kendi başına yapacağı bu kumandanlıkta muvaffakiyetsizliğe uğrayacağını zannettiler ise de, yanıldılar. Abu 'l-Faźl mevkiine tamamiyle lâyık olduğunu gösterdi. Diğer muvaffakiyetleri arasında, başka silâh muvaffakiyetleri ile berâber, Aźīmgarh kalesini zaptetti. Muharebe esnâsında, *Ma'āṣir al-umarā'* müellifinin tâbiri ile, „sadakın ön oku" olan, oğlu Şayḫ 'Abd al-Raḥmān Afżal Ḫān'dan kıymetli bir yardım gördü. Muvaffakiyeti Salīm'i büs-bütün kızdırdı ve Abu 'l-Faźl'ın, kendisi ile kavgalı

olan şahın yanına döndüğünü işitince, öldürülmesini emretti. Bir Bundela reisi, Abu 'l-Faẓl'ı, Narvār civarında pusu kurup, öldürdü ve kellesini Allahâbâd'da bulunan Salîm'e gönderdi. Bu hâdise 4 rebiülevvel 1011 (22 ağustos 1602)'de vukû buldu. Naaşı Gvāliōr'da Antrî'ye getirildi ve orada gömüldü. Mezarı hâlâ oradadır; fakat bakımsızdır.

Abu 'l-Faẓl çok çalışkan bir insan idi; *Akbar-nāma* çalışkanlığının bir âbidesidir. Kitabın en kıymetli kısmı, üçüncü cildidir. Bu cilt Ekber'in kurduğu müesseseler (*ā'în*) ile onun devlet idâresi hakkında en güvenilir kaynaktır. Zamanında yazılmış olması bakımından, *Akbar-nāma* eşsiz bir eseridir; fakat tarihi nakletmesi, ne câzip ve ne de felsefî bir görüşe dayanır. Bu hacimli kitaptan başka, Abu 'l-Faẓl *'Iyār-i dāniş* (*Anvār-i Suhaylî*'nin yeni şekli) gibi, daha bir çok kitaplar yazmıştır. Ayrıca âilesi efradı tarafından, ölümünden sonra, *Mukātabāt-i 'allāmî*'de ve *Rukaʿāt-i Şayḫ Aba 'l-Faẓl* (yahut *İnşā-i Abu 'l-Faẓl*) adları ile, iki cilt olarak, neşredilen mektupları vardır. *Mahābhārata*'nin farsça tercümesi ile *Tarîḫ-i Alfî* de ona izâfe edilir.

Bibliyografya: Şāh Navāz Ḫān, *Maʿāṣir al-umarā'*; *Darbār-i Akbarî*; *Â'în-i Akbarî* (trc. Blochmann, mukaddime); Elliot ve Dowson, *The history of India*, VI, 1 v.dd.

(A. S. BEVERIDGE.)

EBÜLFEREC. ABU 'L-FARAC. [Bk. IBNÜL-'IBRÎ.]

EBÜLFEREC. ABU 'L-FARAC, pek sık rastlanan bir künyedir. [Bk. BĀBAĠĀ, BAR-HEBRAEUS, IBN AL-CAVZÎ, AL-NADÎM v.b.]

EBÜLFEREC. ABU 'L-FARAC 'ALÎ B. AL-ḤUSAYN B. MUḤAMMED B. AḤMED AL-ḲORAŞÎ AL-İŞBAHĀNÎ (yahut **AL-İŞFAHĀNÎ**; 897—967), arap müverrih ve edibleriaden olup, Emevî soyundandır; İṣfahān'da 248 (897)'de doğmuştur. Evvelâ Bagdad'da tahsil ve sonra muhtelif dergâhlarda hizmet etmiş, nihâyet Sayf al-Davla ve Buveyhî vezirlerinden İsmāʿîl b. 'Abbād ve al-Muhallabî'nin ve Endülüs Emevîlerinin lûtuf ve himâyesine nâil olmuştur. Kendisine Amavî nisbesi verilmesi, belki câhiliye ve Emevîler devrine âit haberlere büyük bir alâka göstermesi sebebi iledir; bununla berâber şi'î akîdesine bağlı idi. 14 zilhicce 936 (21 teşrin II. 967)'da vefat etmiştir. Zamanımıza kadar gelen en mühim ve meşhur eseri *Kitāb al-Aġānî*'dir. Abu 'l-Farac bu eserde, zamanında ağızlarda dolaşan şarkılar toplamış ve bu şarkıları düzenler ve menşe'leri hakkında, faydalı gördüğü mâlûmatı vermiştir. Bundan evvel şarkıların makamlarını gösteren, fakat başka izahatı ihtivâ etmeyen daha geniş bir mecmua tertip etmişti. Eser, Hārūn al-Raşîd'in emri ile, zamanın en mârûf musikişinaslarından İbrāhîm al-Mavşilî (krş. Frand Dyer Chester, *Journal of the American Oriental Society*, XVI, 221—274), İsmāʿîl b. Cāmiʿ ve Fulayḥ b. al-'Avrā' tarafından tertip ve Vāşiḳ zamanında da İsḥaḳ b. İbrāhîm tarafından gözden geçirilen 100 şarkı ile başlar. Sonra bilhassa halifeler ile evlâtlarının şarkılarından seçme parçalar gelir. Her şarkının güftesinde, İsḥaḳ b. İbrāhîm al-Mavşilî'nin ıstılahlarına göre, o şarkının makamı târif edilmiştir. Bunlara ilâveten, gerek şâirler ve gerek bestekârlar ile muganni ve muganniyelere dâir mufassal mâlûmat verilmiştir. Tertibi pek sistemli olmamakla berâber, bu eser hicretin III. asrına kadar, yalnız edebiyat tarihini değil, aynı zamanda kültür tarihinin de en ehemmiyetli kaynağını teşkil eder. *Kitāb al-Aġānî*, 1285'te Bulak matbaasında, 20 cilt olarak, tabolunmuştur. İkinci baskısı, Şinḳîṭî'nin tashihi ile, 1323'te Kahire'de çıkmıştır. 1345 (1927)'ten itibâren Dârülkütüb matbaasında güzelce basılmış üçüncü bir baskının neşrine başlanmıştır ve şimdiye kadar 10 cilt çıkarılmıştır. Her ne kadar bu basma eskilerinden daha iyi ise de, tenkitli bir neşir olmaktan pek uzaktır. Artuk-oğulları için yazılmış ve bir kaç kıymetli minyatür (*Holter Jahrb. des Kuntshist. Inst.*, Wien, N. F. VI, 1937, s. 38) ile süslenmiş olan Feyzullah Efendi kütüp. (nr. 1561—1569)'deki eski nushadan bugüne kadar kimse istifâde etmemiştir. Kitabın muhtasarları ve hulâsaları hakkında Brockelmann (*GAL.*, *Suppl.*, I. 225)'da ve üçüncü basmanın (Mısır, 1345) mukaddimesinde mâlûmat vardır. Bunların arasında *Lisān al-'arab* müellifi İbn Manẓûr (ölm. 711 = 1311)'un tertip ettiği *Muḫtār al-Aġānî fi 'l-aḫbār va 'l-Tahānî* (birinci cildi Kahire'de 1345 = 1927'de basılmıştır), diğer kaynaklardan istifâde edilerek, edebî ve tarihî mâlûmatı tamamlanmış olduğundan ayrı bir kıymeti hâizdir. Şark musiki tari'hi nokta-i nazarından, eser Henry George Farmer (*A History of Arabien Music*, London, 1929) tarafından tetkik edilmiştir. Abū 'l-Farac'ın ikinci mühim eseri alevîlerin tarihi için ehemmiyetli olan *Maḳātil al-ṭālibiyîn* 1307'de Tahran'da taş basması ve 1353'te Necef'te hurufat ile basılmıştır.

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, nr. 132; Brockelmann, *GAL*, I, 146, 2. tab, I, 152 v.d., *Suppl.*, I, 225 v.d. (BROCKELMANN.)

EBÜLFETH. ABU 'L-FATḤ. [Bk. IBN AL-'AMÎD.]

EBÜLFETH. ABU 'L-FATḤ. [Bk. MED II.]

EBÜLFETH. ABU 'L-FATḤ AL-İSKANDARĀNĪ, Hamazānī'nin *Maḳāmāt* adlı eserinin kahramanına verdiği isimdir.

EBÜLFİDÂ. ABU 'L-FİDĀ' İSMĀ'ĪL B. 'ALĪ B. MAḤMŪD B. 'OMAR B. ŞĀHANŞĀH B. AYYŪB 'İMĀD AL-DİN AL-AYYŪBĪ (1273—1331), arap emîr, müverrih ve coğrafyacısı olup, cemâziyelevvel 672 (1273)'de Şam'da doğmuştur. Âilesi bu sırada, moğul istilâsı sebebinden, Ḥamāt'tan Şam'a kaçmış bulunuyorlardı. 12 yaşında iken Hospitalier şövalyelerinin elinde bulunan Markab muhasarasında bulunmuş ve eserinde bundan bahsetmiştir. Bundan başka Akkā, Rum-Kale ve Ḥamūş kalelerinin fetihlerinde hâzır bulunmuştur. Babası Malik al-Afżal Nūr al-Dīn 'Alī zilhicce ayında Şam'da ölmüştür (692 = 1292/1293). Bu sırada Abu 'l-Fidā', amcazâdesi Malik al-Muẓaffar ile berâber, Halep'te bulunmakta idi. 702 (1302) senesinde al-Ḳūm mevkiinde türkler ile vuku'a gelen muharebeye iştirâk etmiş ve eserinde bu muharebe hakkında tafsilât vermiştir. Emîr Zayn al-Dīn Katbuġā'nın vefatı (zilhicce 702 = temmûz 1303) üzerine, Abu 'l-Fidā' Mısır sultanına mürâcaat ederek, emâretin kendisine verilmesini istemiştir. Sultan buemâreti daha evvel Sayf al-Dīn Kıpçak'a verdiğinden, Abu 'l-Fidā'nın arzusunu is'af edememiş, sâdece vaadlerde bulunmuştur.

Mısır sultanı Malik al-Muẓaffar Baybars Haleb'e asker gönderdiği zaman (706 = 1306/1307), Abu 'l-Fidā' bu kuvvete Ḥamāt'tan gönderilen yardım kıt'alarının kumandanı bulunuyordu. 712 (1312/1313) yılında Abu 'l-Fidā'nın oğlu Muḥammed dünyaya gelmiştir ki, babasının ölümünden sonra, Malik al-Afżal unvanı ile, Ḥamāt hükümdarı olmuştur. 715 (1315) yılında Abu 'l-Fidā', İlhanlılar elinde bulunan Malatya'yı almak üzere, Halep'e gelen Mısır kuvvetlerine iştirâk etmiş ve Malatya seferinin güzel bir menzillerini vermiştir. 716 (1316/1317) senesinde Halep'e gitmiş ve burada meşhûr münşi Şihāb al-Dīn Maḥmūd al-Ḥalabī kendisine bir medhiye yazmıştır ki, bunun iki beyitini kitabına almıştır. Abu 'l-Fidā' 720 (1320) senesinde tekrar Mısır'a gitmiş, sultandan ve emîrlerden pek çok hürmet ve tâzim görmüştü. Kendisine, sultan tarafından, Malik al-Mu'ayyad unvanı, saltanat a'âmetleri ve saltanat fermanı verilmiştir. Abu 'l-Fidā', emîr sıfatı ile, devlet merkezinde umumî menfaatlere yarayan inşaatı ile, makamına lâyık olduğunu hakkı ile isbat etmiştir. Fakat onun şöhreti asıl bıraktığı eserler dolayısı iledir. Bunlar arasında umumî tarihi ile coğrafyası en mühimleridir. *al-Muḫtaṣar fī tārīḫ al-baṣar* adlı eseri, hilkatten başlayarak, 729 (1329)'a kadar, islâm tarihini ihtivâ eder. Tamamı, iki cild olarak, İstanbul'da (1286 = 1869/1870) ve Kahire (1325 = 1907/1908)'de basılmıştır. Ayrı parçalar hâlinde tabı'ları için bk. H. O. Fleischer, *Abulfeda historia anteislamica* (arapça metni ve lâtince tercümesi ile; Leipzig, 1831); J. Gagnier, *Ismaël Abulfeda de vita et rebus gestis Mohammedis* (Oxford, 1722); Noel des Vergers, *Vie de Mohammed* (Abu 'l-Fidā'nın ar. metni, frns. trc. ve notlar ile, Paris, 1837); W. Murray, *Life of Mohammed, transl. from the arab. of Abulfeda* (London. ts.); J. G. Chr. Adler, *Abulfeda Annales Muslemici arab. et lat. op. et stud. J. J. Reiskii* (Kopenhagen, 1789—1794); F. W. C. Umbreit, *Historia Emiromum al Omrah ex Abulfeda* (London, ts.); (Göttingen, 1816). — 721 (1321)'de ikmâl ettiği *Taḳwīm al-buldān* ismindeki coğrafî eserinin (kendi tarafından gözden geçirilmiş bir yazması için bk. Leyden kütüp., nr. 727) bâzı münferit parçaları, 1650'den itibâren, Avrupa'da basılmıştır. Abu 'l-Fidā'nın coğrafyasının neşri için bk. Reinaud ve M. Guckin de Slane, *Géographie d'Aboulféda, texte arabe* (Paris, 1840); Ch. Schier (Dresden, 1846); Reinaud, *Trad. de l'arab. en franç.*, I (*Introduction générale à la géographie des Orientaux*), II, 1 (Paris, 1848), St. Guyard, *göst. yer.*, II, 2, 1883).

Bibliyografya: De Slane, *Autobiographie* (*Recueil des historiens des croisades, Hist. or.*, I, 166—186); Muḥammed b. Şākir al-Kutubī, *Favāt*, I, 70; Bustānī, *Muḥit*, II, 298; *Orientalia* (nşr. Weyers), II, 354; A. Jourdain (*Ann. des voy. publ. par Malte Brun*, XVI, 180—230); Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, s. 398; Leclerc, *Hist. de la médecine arabe*, II, 277; Hartmann, *Das Muwaşşaḥ*, s. 10; Brockelmann, *GAL*, II, 44. (BROCKELMANN.)

EBÜLFÜTÜH HASAN. ABU 'L-FUTŪḤ ḤASAN, 384—430 (994—1039) tarihine kadar Mekke şerifi olup, Mūsāvī (Hasan'ın torununun oğlu olan Mūsa 'l-Cūn'un ismine izâfetle) âilesine mensûp idi. Abu 'l-Futūḥ 1200'den beri hüküm süren Banī Ḳatāda âilesinden evvelki Mekke şerifleri arasında, bilhassa 402 (1011/1012) senesinde hilâfet dâvesına kalkışmış olması ile, şöhret kazanmıştır. Bu zât Fâtımî halifesi Ḥākim'in emri ile katledilmiş bir vezirin Arabistan'a kaçan oğlu tarafından tahrik ve teşvik edilerek, böyle bir harekete kıyam etmiştir. Peygamber ve 'Alī'nin yadigârı olduğu farz olunan emânetleri ile Suriye'ye azimetinden sonra, Mekke'de bir isyan ha-

reketinin başladığını haber aldı. Tarafdarlarının va hattâ maiyetinin sadakatinden emin olmadığı için, acele Mekke'ye döndü ve halife Ḥâkim ile barıştı.

Neticede kendisinin ve oğlu Muḥammed Şukr'ün şeriflikleri, Banî Ḳatâda'dan evvelki şerif âilelerine nisbetle, daha uzun sürmüştür.

Bibliyografya: C. Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 59 v.d.

(C. SNOUCK HURGRONJE.)

EBÜLGÂZÎ BAHADIR HAN. ABU 'L-ĠĀZĪ BAHĀDIR ḪĀN (1603—1663), Ḫvārizm Şıban özbek hanlarından bir hükümdar ve müverrihtir. Babası 'Arab Muḥammed Han Ḫvārizm özbek hanlarının ceddi olan Yādgār Han'ın dördüncü batında torunudur. Kendi rivâyetine göre, 1623'te 20 yaşlarında olup, „tavşan" yılında Yayık (Ural) rus kazaklarının Ürgenç'e hücûm ve babası 'Arab Muḥammed Han tarafından imhaları hâdisesinden 40 gün sonra doğmuş ve bu gaza dolayısiyle, kendisine Abu 'l-Ġāzī ismi verilmiş olduğundan, eserinin matbû nushasında velâdet tarihinin 1012 yerine 1014 gösterilmesinin bir istinsah hatası olduğu anlaşılmıştır. Zâten 15 rebiülevvel pazartesi günü de 24 ağustos 1603 pazartesine tesâdüf ettiğinden ve Yayık rus kazaklarının imhası hâdisesinin 1603 temmûzunda vâki olduğu rus menbâlarınca da sâbit olduğundan, Abu 'l-Ġāzī'nin mezkûr hâdiseden 40 gün sonra doğmuş olduğunun dâir kayıt doğru çıkmaktadır. Annesi Mihr-Bānū Ḫatun Yādgār Han evlâdının diğer kolundan gelmekte olduğundan, Abu 'l-Ġāzī Han, baba ve anne tarafından, Cengiz soyundandır. 'Arab Muḥammed Han ilk önce Ürgenç'i payitaht edindiğinden, Abu 'l-Ġāzī, 16 yaşına kadar, bu şehirde yaşadı. Amu-Derya'nın Sarıkamış'a akan mecrâsı kat'î olarak değiştiğinden, babası Ürgenç'i terk ederek, 1619'da Hive'yi idare merkezi yapmak mecburiyetinde kaldı. Oğlu Abu 'l-Ġāzī'yi de Ḫvārizm'in Amu-Derya şarkındaki vilâyeti olan Kāt'a, hâkim olarak, tâyin etti. Bu hâdiseden 6 ay sonra (1620 başlarında), hanın Habeş ve İlbars adındaki oğulları, Uygur ve Nayman aşîretlerine dayanarak, babalarına karşı ayaklandıklarında, Abu 'l-Ġāzī babası tarafından fedakârâne savaşlar vermiş ve fevkalâde celâdet göstermiştir. Yaralanmış, fakat babası, öteki iki birâderi tarafından ele geçirilerek, gözlerine mil çekilip, katledilince, Abu 'l-Ġāzī Buhârâ hanı İmâm Ḳulı Han'ın nezdine gitmiş ve Semerkand'da 2 sene kalarak, bu hanın hizmetinde bulunmuştu. 'Arab Muḥammed Han'ın oğullarının büyüğü ve veliahdı (kalgay) olan İsfendiyâr Sultan Nesa ve Esterâbâd tarafına giderek, Şāh 'Abbās I.'a iltica ve bu hükümdar Kandahar seferine iştirâk etmiştir. İskender Munşî (*Târîḫ-i ālam ārā-i 'Abbāsî*, Tahran, s. 688), İsfendiyâr Sultan'ın şah tarafından hüsn-i kabûl gördüğünden behsederken, büyük babası olan Ḥaccî Muḥammed Han'ın (osmanlı menbâlarındaki Hacim Han) da Safevîlere iltica etmiş ve hüsn-i kabûl görmüş olduğunu anmış ve Şāh 'Abbās'ın İsfendiyar Sultan'a yardım vaadinde bulunduğunu ve Kandahar seferinden dönüşünde şahın bu yardım işini Esterâbâd vâlisine ve türkmenlerin Sayın-Han aşîretine havâle ettiğini ve İsfendiyâr Sultan da bu yardım ve birâderi Abu 'l-Ġāzī'nin yardımı sâyesinde, Ḫvārizm'i ele geçirdiğini anlatmıştır. Abu 'l-Ġāzī Han'ın eserinde İsfendiyâr Sultan'a bilhassa Teke ve Yomud türkmenlerinin yardım ettiği ilk seferde muvaffak olamadığını, Mangışlak türkmenleri yanına çekilmek, kendisi ile biraderi Şarîf Muḥammed Sultan'ın tekrar Buhârâ'ya kaçmak mecbûriyetinde kaldığını, İsfendiyâr'ın Mangışlak'tan 3.000 kadar türkmen atlısı ile bir daha Hive'ye taarruz ederek, İlbars'ı mağlûp ederek, öldürdüğünü söyler. Tuk kalesinde oturan Habeş Sultan'ın ise, mukabele edemeden, Yayık tarafındaki Mangıtların reisi Şanik Mirza'ya iltica ettiğini, fakat onlar tarafından İsfendiyâr'a teslim ediiip, öldürüldüğünü ve İsfendiyâr'ın 1623 (domuz yılı)'te Ḫvārizm hanı ilân edildiğini, kendisinin (yâni Abu 'l-Ġāzī'nin) ve biraderi Şarîf Muḥammed'in 1624 (sıçan yılı)'te Buhârâ'dan gelerek, bu hana iltica ettiklerini anlatıyor.

İsfendiyâr Han birâderi Abu 'l-Ġāzī'ye Ürgenç'i verdi. Fakat Abu 'l-Ġāzī burada ancak 3 sene kalabildi. İsfendiyâr tahtı Balhan ve Mangışlak türkmenlerinin yardımını elde ettiği için, onlara minnettâr idi. Memlekette o güne kadar hâkim olan özbekler ise, kendisine düşman vaziyetini alıp, Abu 'l-Ġāzī'nin etrafında toplanmağa başlndılar. Arada çarpışmalardan „sart" tesmiye olunan şehirli ve zürrâ ahâli mutazarrır oluyordu. İsfendiyâr özbeklerin nüfuzlu aşîretlerinden Uygurlar ile Naymanların büyüklerini toplayıp öldürünce, iş harbe müncer oldu. Bu harpte Abu 'l-Ġāzī mağlûp olup, maiyeti ile birlikte, 1625'da Kazakistan'a gidip, Sır-Derya havzasında Türkistan şehrinde yaşayan kazak hanı İşim Han b. Şıgay Han'a misâfir oldu. Üç ay burada kaldıktan sonra, oraya misâfireten gelmiş olan Taşkend kazak hanı Tursun Muḥammed Sultan b. Mahdî Sulta'nın dâveti üzerine, Taşkend'e gidip, orada 2 sene kaldı. Daha gençliğinde türk ve moğul tarihine ehemmiyet veren Abu 'l-Ġāzī'nin bu seyahati Cuci ulusu tarihi hakkındaki mâlûmatını genişletmeğe vesile oldu. Buradan

Abu 'l-Ġāzī tekrar Buhârâ'ya İmām Ḳulı Han 'ın nezdine gitti. Orada çok kalmadı; ordu topladı ve Ḫvārizm 'in bir kısmını almak niyeti ile, Hive 'ye gelip, ağabeyisi İsfendiyâr Han 'ın o aralık Hezâresp 'te bulunduğundan istifâde ederek, Hive kalesini ele geçirdi. Fakat İsfendiyâr Han ordusu ile gelince, mukavemet edemedi; yakalanarak, kendisini fitnelerin başı sayan han tarafından Safevîlerin elinde bulunan Ebîverd 'e nefyedildi (1629). Abu 'l-Ġāzī 'nin yanında bulunanlardan 5—6 kişi de berâber budut hârici edildi. Abu 'l-Ġāzī kendi tarihinde Safevîlerin Ebîverd hâkimi tarafından, o zaman yeni tahta geçmiş olan ve Hemedan 'da bulunan Safevî şahı Şah Safî 'ye gönderildiğini, onun tarafından hüsn-i kabûl gördüğünü, sonra İsfahan 'da ikamete memur edildiğini, kendisine dirlik olarak bir maaş verildiğini, orada 10 sene kaldıktan sonra, kaçıp Bestâm üzerinden Balhan 'daki Teke türkmenlerine geldiğini anlatır. Tarihe derin alâkası olan Abu 'l-Ġāzī 'ye İran 'daki hayatı türk tarihine âit fars menbâlarını öğrenmek imkânını vermiştir. Abu 'l-Ġāzī 'den Safevîler tarihine âit yazma kaynaklardan anonim *Ḫuld Barîn* bahsetmektedir. Ona göre, İsfendiyâr Han ile Abu 'l-Ġāzī Safevîlere tâbi olan Merv ve Nesa taraflarına müştereken akın etmişlerdir. Türkmenlere dayanan Abu 'l-Ġāzī, kendi başına hareket ederek, Ebîverd 'e akın etmiş ve burada muvaffakıyetsizliğe uğramıştır. Bu işte biraderini kabahatli bulan İsfendiyâr Abu 'l-Ġāzī 'yi yakalayıp, itizar makamında şaha göndermiş ve onun orada bir işle tavzif olunmasını, yâni alıkonmasını rica etmiştir. Abu 'l-Ġāzī 'yi Ebîverd 'deki Safevî kumandanları o zaman Hemedan 'da bulunan şaha göndermişler; şah onu cemâziyelâhır 1039 (şubat 1630) 'da merasim ile kabûl etmiş ve İsfahan 'da Taberek kalesinde ikametini tensip eylemiştir (*Ḫuld Barîn*, E. Browne, hususî kütüp., yazma, var. 6 v.d.).

Abul 'l-Ġāzī 'nin İsfahan 'dan firarı ile 1644 'te hanlık tahtına cülûsu arasında geçen 5 sene mâceralar ile doludur. Abu 'l-Ġāzī 1630 senesi kışını Meyhene yanındaki Ersarı türkmenleri, müteâkip 2 seneyi o zaman Balhan dağları etrafında kalabalık olarak yaşamış olan Teke türkmenleri arasında geçirdi. Burası İsfendiyâr Han 'ın nufuz sâhası olduğundan, fazla kalamayıp, Mangışlak türkmenlerine gitti. Fakat Abu 'l-Ġāzī burada iken, bu türkmenler Volga kalmuklarının taarruzuna mâruz kaldılar. Abu 'l-Ġāzī ister-istemez kalmuk hanı yanına gitti. Bu da 1632—1644 'te hükûmet süren Ḫoorluk Han olsa gerektir (Barthold, *Turkmenia*, I, 57). Kalmuklar arasındaki hayatı Abu 'l-Ġāzī 'ye moğul dilini ve kalmuk-moğul an'anelerini öğrenmek için iyi bir vesile olmuştur. 1642 'de Aral özbekleri, kalmuklara gelerek, Abu 'l-Ġāzī 'yi kendilerine han olmak üzere, isteyip, Ürgenç tarafına götürdüler. Az sonra İsfendiyâr Han Hive 'de vefat etti (1642 ilk bahar). İsfendiyâr 'ın istinat ettiği türkmenler Abu 'l-Ġāzī 'yi han olarak kabûl etmeyip, Buhârâ özbek (Astırhan) hanı Nedir Muḥammed Han 'a ve onun tarafından gönderilen oğlu Kasım Sultan 'a itaat ettiklerinden, Abu 'l-Ġāzī bütün Ḫvārizm 'in hanı tanınmadı. Fakat 1644 'te Hive üzerine bir sefer yapıp, o taraflardaki özbek ve sartlarca da han tanındı. 1645 'te Nedir Muḥammed Han vefat edip, oğlu 'Ab al-'Azîz han olunca, Hive taraflarındaki Buhârâ özbek askeri kendi memleketlerine döndüler ve mezkûr senenin ilk baharında Abu 'l-Ġāzī Aral 'dan Hive 'ye taşındı.

Hive 'yi pâyitaht edinen Abu 'l-Ġāzī 1663 'te vukû bulan vefatına kadar, tam 21 sene, fâsılasız hanlık etti. Muâsırları olan Buhârâ hanı 'Abd al-'Azîz Han (1645—1680) ve Safevî hükümdarı 'Abbâs II. (1642—1668) ve Türkiye sultanı Mehmed IV. ile kazak hanları ve rus çarları ile münâsebetlerini bildiren kayıtlar, vesikalar ve bâzı mektuplar vardır. Fakat Buhârâ özbekleri, Safevî şahları ve kalmuk hanları ile savaşlarda da bulunmuştur. Abu 'l-Ġāzī Han hayatında en çok türkmenler ile uğraşmıştır. Türkmenler ile düşmanca münâsebeti hükümdarlığının ilk senesinde, bir ziyâfet bahânesi ile, Hezâresp 'e topladığı türkmenlerden 1.000—2.000 kadar kişiyi gaddârâne kesmesi ile başlamıştır. Bundan sonra 1646 'da Tiean türkmenleri, 1648 'de Ḳâbir Ḫvāca 'nın, 1651 'de Bayraç Bey 'in idâresinde birleşen türkmenleri, 1653 'te Eymur ve Sarık türkmenlerini yağma ve talan etti. Vaktiyle İsfendiyar Han 'a tarafdarlık ederek, özbeklere çok cebir ve zulmeden türkmenler Abu 'l-Ġāzī tarafından te'dip olunuyordu. 1653 'ten sonra Karakum ve Mangışlak türkmenlerinden ekseriyeti Abul 'l-Ġāzī 'ye tâbi oldular. Kalmuklar daha 1604 'te babası 'Arab Muḥammed Han 'ın ülkesine taarruz etmişlerdi. Abu 'l-Ġāzī 'nin hanlığı zamanında ise, 1649 ve 1653 'te büyük tahribatı mûcip olan taarruzları vâki oldu. Abu 'l-Ġāzī 'ye tâbi türkmenlere ise, kalmuklar 1656 'da taarruz ederek, Esterâbâd 'a kadar her yeri yağma ettiler. Abu 'l-Ġāzī Han bu gibi taarruzları defetmekle kalmıyor, bizzat kendisi de kalmuklara karşı akınlar tertip ediyordu. Komşuları olan Buhârâ özbek hanları ülkesini de bir kaç defa akın ve yağma etti. Abu 'l-Ġāzī Ḫvārizm 'in iktisadî ve medenî hususlarda çok gerilemiş olduğu bir devirde hükûmet sürdü. Onun kendi anlayışına ve yine müverrih

olan oğlu Enûşe Han'ın ifâdelerine göre (*Şecere-i türk*, Petersburg, s. 336), hiç bir padişah kendi tarihini kendisi yazmamış, yalnız bu iki hükümdar, Ḫvârizm ahâlisinin cehâleti yüzünden, kendi tarihlerini kendileri yazmak mecburiyetinde kalmışlardır. Abu'l-Ġāzî Han (s. 3) kendisi hakkında: — „Bu zamanda şiir ve edebiyatı anlamak, tarihe vukuf hususunda bu fakir gibi birisi ihtimâl Irak ve Hindistan'da bulunabilir. Çünkü böyle birisi bulunmaz dersem, belki de yalan olur. Fakat sipahîgerlik usûl ve nizamlarını bilmekte bu zamanda islâm ve kâfir memleketlerinden benim gibi birisi yoktur" — diye öğünüyor. Yine eserin diğer bir yerinde kendisinin üç hususiyetini, 1. harp fenni, 2. edebiyat, arabî, fârisî ve türkî gazeliyât, rubâîyât ve başka eş'ara vukuf ve 3. tarihçilik olarak göstermektedir. Kendisini her şeyden evvel bir asker ve kumandan sayıyor. Hakikaten onun gerek türkmenler ile ve gerek buhârâlılar ile harplerinde pek az kuvvetle büyük işler başardığı kendi yazılarından olduğu kadar Astırhanlıların tarihlerinden, Maḥmûd b. Valî, Mîr Muḥammed Buḫârî v. b. eserlerinden vâzıhan anlaşılmaktadır. Fakat bütün bu seferler celâdet ve mahâretle yapılan akınlardan ibârettir.

Abu'l-Ġāzî Han rusları, kendi milletinden mühim bir kısmını esâreti altına almış, garbî Sibirya'daki akrabaları olan Küçüm Han evlâdını mahv ve istisâl eden bir millet olmak itibariyle, başlıca düşman bilmiştir. 1622'de babası 'Arab Muḥammed Han biraderi İlbars ve Habeş Sultan'lar tarafından öldürüldükten sonra, 10 yaşındaki küçük biraderi Afgan Sultan'ın, bu Habeş Sultan tarafından, rus çarına hizmet etmek üzere, rus sefiri Ḫoḫlov'a teslim edilip, gönderilmiş olması ve bu Afgan Sultan'ın 1648'de Kasım şehrinde vefatına kadar (bk. Viliaminov-Zernov, *İzsledovanya o Kasimovskih tatarah*, III, 277—292) Rusya'da geçirdiği hayat kendi familyası namına şerefsiz bir hâl telâkki olunmuştur. Abu'l-Ġāzî Han'ın ruslara türkçe olarak yazıp gönderdiği mektuplardan birisi müsteşrik Berezin tarafından neşredilmiştir. Rusların Astırhan vâlisine kendi memleketinde türkmenler tarafından yağma olunan rus tüccarları meselesi hakkında yazdığı bu mektubu Abu'l-Ġāzî „Timur Kutlu Han'ın yurdunu istilâ ederek, ona sâhip olup, oturan Hacı Tarhan kinyazları" ibâresi ile başlamıştır (I. Berezin, *Turetskaya ḫrestomatia*, Kazan, 1862, II, 14 v.d.). Abu'l-Ġāzî kendisi de memleketten gelen ve geçmek isteyen rus kervanlarını soyuyordu. Fakat rus idâresindeki Volga havzasına ticaret için giden hiveliler Astırhan'da, misilleme olarak, tevkif ve malları müsadere olununca, Abu'l-Ġāzî de kendi ülkesine gelen rus tüccarlarına dokunmamak ve yağma edilen malın bir kısmını iâde etmek mecburiyetinde kaldı (*Akti istoriceskiya*, IV, 50; *Iḳd al-cumān*, Taşkend, 1927, s. 41).

Abu'l-Ġāzî'nin 16 yaşında devlet idâresi işlerine başlayıncaya kadar Örgenç'te geçirdiği gençliğinde ve İran'daki hayatında ciddî surette ilim tahsil etmiş olduğu, güzel arapça ve farsça bildiği, bu dillerden yaptığı tercümelerin mükemmeliyetinden anlaşılıyor. Bize kendisinden iki mühim eser miras kalmıştır; biri 1659 (1070)'da tertip ettiği *Şecere-i terâkime*, diğeri 1663'te vefatı senesinde nâtamam bırakıp, oğlu Enûşe tarafından ikmâl edilen *Şecere-i türk*'tür. İlk eserini Abu'l-Ġāzî Han Raşîd al-Dîn'in *Cihan tarihi*'ne dercettiği *Oğuznâme*'yi kendi eline geçen ve sayısı 20'ye çıkan mahallî türkmen *Oğuznâme* rivâyetleri ile karşılaştırarak, tasnif etmiştir ki, rus müsteşrikı Tumanskiy tarafından, 1892'de Aşkâbâd'da, rusça olarak ve 1937'de türk dil kurumu tarafından çagataycası faksimile olarak neşredilmiştir. O bu eserinde (var. 16) Kalaçlar bahsinde Hindistan'daki Tuğluklar ve Halaçlara âit kayıtları gibi, bâzı tarihî notları da ilâve etmiş ve eseri Raşîd al-Dîn'de bulunmayan ve Horasan türkmenlerine taallûk eden çok kıymetli rivâyetler ile tamamlamıştır. Zamanımızda türkmenlerin elinde bulunan şecerelerin çoğu Abu'l-Ġāzî'nin eseri veyahut onun parçalarıdır. *Şecere-i türk* ise, XV. asrın ikinci yarısından başlayıp, Ḫvârizm'de hükûmet süren Yâdgâr-oğlu Şıban-özbek hanlarının tarihini ve ensâbını tesbit maksadı ile kaleme alınmıştır ve bu sülâlenin 1663'e kadarki tarihi için esas menbâ budur. Abu'l-Ġāzî'nin eseri avrupalılara türk ve moğul tarihine âit mâlûm olan ilk kaynak olduğundan, yalnız Ḫvârizm özbek hanları tarihi için değil, umum moğul ve türk tarihi için başlıca menbâ telâkki olunmuştur. Eser pek vâzıh bir lisanla, tekellüfsüz ve doğrulukla yazıldığından, daha XVII. asırda eski Cuci ulusu türkleri arasında yayılmıştır. Bu eseri Sibirya'da yaşayan isveçli harp esiri Strahlenberg, Tobol taraflarında 1717'de elde etmiş ve yine orada bulunan diğer bir isveçli, Schenström, tarafından garbî Sibirya'daki buhârâlılardan rusça bilen bir imama şifâhen tercüme ettirilerek, 1720/1721'de almancaya çevrilmiştir. Eserin aslı ve bu tercüme o zaman Sibirya'ya tetkikat için gönderilmiş olan alman âlimi Messerschmid tarafından, Göttingen'e getirilmiş ve oreda Barenn tarafından fransızcaya tercüme ve Dr. Bentinck tarafından hâşiyeler ile izah edilerek, La Haye

'de 1726 'da 2 cild olarak, *Histoire généalogique des Tartares traduit du manuscrit tartare d'Abulgazi Bagadur Chan* unvanı altında, neşredilmiştir. Bu tercüme az sonra neşrolunan Tredyakovskiy'nin rusça tercümesine ve 1780'de çıkan ingilizce tercümesine, D'Herblot ve Deguignes ve diğerlerinin türk ve moğul tarihine âit tetkikatına esas olmuş ve Schenström tarafından yapılan almanca tercümesi de gene 1780 senesinde Göttingen'de Messerschmid'in eseri sıfatı ile ve *Abulgazi Bagadur Chans Geschichtsbuch der mugalisch-mongolischen oder mogorischen Chane* unvanı ile intişar etmiştir. Nihâyet ruslar Göttingen'deki ilk nushadan başka, diğer bâzı nushalar da elde etmişlerdir. Kitabın türkçe aslı müsteşrik Ch. Frähn'in idâresinde ve onun bir lâtince mukaddimesi ile Kazanlı âlim İbrahim Ḫalfin tarafından lâtince *Abulgasi Bagadur chani historia mongolorum et tartarorum* unvanı altında ve ilk sahifesinde türkçe olarak, *Uşal* (yâni *uşbu* = *işbu*) *Şecere-i türk kitabı 1824'te basılmıştır* ibâreleri bulunduğu hâlde neşredilmiştir. Kitap bu nushadan, G. Sablukov tarafından, tekrar rusçaya tercüme edilerek, 1854 'te ilk yarısı (1905'te tam olarak) neşrolunmuştur. Aynı Kazan tabı esas olmak üzere, Aḥmed Vefik Paşa tarafından osmanlıceya çevrilerek, şubat 1864'te 131 numaradan başlayıp, *Tasvir-i Efkâr*'da tefrika edilmiş ve nâtamam olarak, ayrıca da basılmıştır (eserin Kazan tabındaki *uşal* kelimesi Ahmed Vefik Paşa tarafından kitabın ismine âit bir kelime telâkki olunarak, bu isim Türkiye'de *Şecere-i evşâl-i Türkiye* şeklinde okunmuştur; bk. *İA*, I, s. 209). 1871, 1874'te eser Rusya'da, mevcut nushaları ile mukayese edilerek, Baron Desmaisons tarafından, bir cildi metin, diğeri fransızca tercüme ve hâşiyeler olmak üzere, *Histoire des Mongols et des Tatars par Aboulghazi Bahadur Khan* unvanı altında, neşredilmiş ve eser bu yeni tabı metninden Kazan'da 'Abd al-'Allām Fayżḫān-oğlu tarafından, Kazan şivesine ve İstanbul'da Rıza Nur tarafından (baş tarafı efsâne (1) olduğu için ihtisar edilerek ve çağatayca aslından çok fransızcası esas tutulmak üzere, Desmaisons'un hâşiyeleri ile karıştırılarak) Türkiye türkçesine tercüme ve neşredilmiştir.

Abu 'l-Ġāzī Han eserini „tarihi ezber bilen" bir râvî sıfatı ile yazmış, yalnız kitabının eski moğul tarihine âit kısmında bâzan kitaplara müracaat ettiğini Şiban Han'dan sonraki kısmını 4 kâtibe sâdece ezberden imlâ ettiğini kaydetmiştir (bk. nşr. Desmaisons, s. 72). Bu yüzden eserinin kendisinden önceki zamana âit kısmında kronoloji yok gibidir. Bu itibarla Abu 'l-Ġāzī Han'ın eseri, *Mongolun niuca Topcagan* (moğul gizli tarihi), Âşık Paşa-zâde tarihi, Ötemiş Hacı'nın Altın-Ordu tarihi ve Hacı 'Abd al-Ġaffār Ḳırımī'nin *'Umdat al-tavārīḫ*'i gibi, tarih ve destanlar ve hâtıralar ile karışık yazılan tipik bir türk tarihidir. Tasrih ettiği menbâlardan Raşīd al-Dīn'in *Cāmi' al-tavārīḫ*'i (bk. s. 35 v.d.: Kazvinli Hoca Reşid, s. 232: *Tārīḫ-i Raşīd*), Şaraf al-Dīn Yazdī'nin *Ẓafarnāma*'si ve onun mukaddimesi (s. 12 v.b.) bulunmaktadır. Bunlardan başka Abu 'l-Ġāzī Han elinde 17 kadar *Cengiz-nâme*, yâni Cengiz'den başlayıp, moğul hanlarının destanî mâhiyetteki tarihi bulunduğunu zikretmiştir. Eserinde (s. 155—164) Çağatay ulusu hanı Tuğluk Timur Han'ın hayatına âit ve kısmen menkıbevî mâhiyette olan, fakat bize diğer menbâlarca mâlûm olmayan rivâyetler bu *Cengiz-nâme*'ler arasında çok değerlileri bulunduğuna şehâdet etmektedir. Abu 'l-Ġāzī emîr Timur'u cengizlilere karşı mütegallibe bir b e y tanımış ve onun hakkında da diğer menbâlarca mâlûm olmayan destanî mâhiyetteki yazmalardan istifâde etmiştir. Raşīd al-Dīn tarihinden elinde bulundurduğu nusha da Topkapı sarayındaki 1518 numaralı nushası kabîlinden, mükemmel bir nusha olacaktır ki, *Cāmi' al-tavārīḫ*'in avrupalı nâşirlerince (msl. Tatar maddesinde) görülmeyen tafsilâtı hâvîdir. Ensâp hususunda Abu 'l-Ġāzī, ihtimâl Raşīd al-Dīn tarafından yazılıp, Timurlular zamanında itmam olunan *Mu'izz al-ansāb*'ı görmüştür. Fakat han bu ensâbı bilmekte emsâline nâdir tesâdüf olunan, verdiği mâlûmatın dâimâ doğru olması ile temeyyüz eden bir nessâbdır. Yalnız eseri avrupalılara 1720 'de rusçayı fena bilen bir imam vasıtası ile almancaya ve ondan fransızcaya yapılan çok hatalı tercümeden mâlûm olduğundan, bu eserin fransızcadan rusça ve ingilizceye yapılan tercümeleri de hatalıdır. Bu hatalar ancak Desmaisons'un neşrinden sonra, kısmen telâfi edilmiştir. Fakat eser hâlâ tekmil elde mevcut nushaların mukayesesi ile yeniden neşre muhtac bulunmaktadır. Bununla berâber Abu 'l-Ġāzī Han kendisi farsçadan başka moğulca da bildiğinden, türk ve moğul kabîlelerine âit mâlûmatı kendi zamanında yaşayan türk ve moğul aşîretleri ile birleştirmektedir (msl. urug ismi olan Ḫoughotat kelimesi, Raşīd al-Dīn'de Ḳoūḳıtat şeklinde yazılmış ve „büyük burunlu" diye tefsir edilmiş olduğundan, Abu 'l-Ġāzī'de Ḳoūḳkamar'a ve ondan kendisine muâsır Ḳomaroglu'ya çevrilmiştir). Şimdi Raşīd al-Dīn ve Şaraf al-Dīn Yazdī'nin mukaddimesinin mükemmel nushaları mevcut olduğundan, bunlarda münderic mâlûmatı Abu 'l-Ġāzī vasıtası

ile öğrenmeğe ihtiyac kalmamıştır. Fakat eser Altın-Ordu ve Ḫvārizm moğul hânedanı ve kabîleleri tarihinin Raşîd al-Dîn'den sonraki devirlerini öğrenmek için, kısmen destânî mâhiyette olmakla berâber, en mühim kaynaklardandır. (A. Zeki Velidi Togan.)

EBÜLHASAN. ABU 'L-ḤASAN. [Bk. Aş'arî, Şâzilî.]

EBÜLHASAN. ABU 'L-ḤASAN (yahut Abu 'l-Ḥusayn) Muḥammed b. İbrâhîm b. Sîmcûr, Sâmân-oğullarına tâbi Kühistân emîri olup, bu hânedandan 3 hükümdar ('Abd al-Malik I., Manṣûr I. ve Nûḥ II.) zamanında 3 kere (347—349 = 958—960, 350—371 = 962—982, 376—378 = 986—989) Horasan vâliliğinde bulunmuştur. 20 sene süren ikinci vâliliği esnâsında fi'len müstakil bir hükümdar vaziyetinde olup, Sâmân-oğullarına „işine gelen yerlerde" itaat etmiştir. Nûḥ II. (365 = 976)'un cülûsunda, kendisine *nāṣir al-dawla* unvanı verilmiş ve hakkında büyük tevecçüh gösterilmiş ve yeni hükümdar onun kızını almıştır. Bununla berâber, çok geçmeden vezir Abu 'l-Ḥusayn 'Otbî'nin teşviki üzerine, 371 (982)'de hakaretle azlolunmuştur. İyice düşünüp taşınınca, ilk önce tasarladığı gibi, zorla yerinde kalmak fikrinden vazgeçip, babadan kalma mâlikânesine çekilmiştir. Vezir bertaraf edildikten ve dâhilî harp başladıktan sonra, tekrar memuriyetine iâde edilerek, ölümüne kadar Horasan vâlisi kalmıştır. Yerine oğlu Abū 'Alī [b. bk.] geçmiştir. — Abu 'l-Ḥasan ulema tarafından müttaki ve âdil bir hükümdar gibi medhedilir; krş. Sam'ānī, *Kitāb al-ansāb*, mad. *al-Sîmcūrî* (Barthold, *Turkestan...*, rusça, I, 60, al-Bayyi'in *Tārīḫ Nīšāḫūr*'undan nakledilen fıkra); başka kaynaklarda kendisine bâzı zâlimâne hareketler atfedilmektedir. Azli sırasında cereyan eden vak'aların hikâyesi hususunda, yazanların vezir ('Otbî ve ona bağlı olan İbn al-Aṯîr, Mîrḫvand v.b. gibi müellifler) yahut vâli (Gardîzî, 'Avfî ve Ḥamd Allāh Ḳazvînî) tarafını iltizam ettiklerine göre, iki türlü kaynak ayırd edilebilir (krş. Barthold, *Turkestan...*, I, 11 v.d., 91 v.d.'da 'Avfî ve Gardîzî'nin metinleri). (W. Barthold.)

EBÜLHASÎB. ABU 'L-ḤAŞÎB, halife al-Manṣûr'un azadlılarından birinin adını taşıyan bir kanal olup, Basra'nın cenûbunda, Dicle'nin, orta çağ arap müelliflerince Dicla al-'Avrā' adı verilen ve bugün Şaṭṭ al-'Arab denilen ana mecrasına garptan dökülen kanalların en mühimmidir. IX. asırda Zanc âsîleri bunun sâhiline büyük al-Muḫtāra kalesini inşa etmişlerdi.

Bibliyografya: G. le Strange, *The lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 47 v.d.; Streck, *Babylonien nach den arab. Geogr.* (Leyden, 1900), I, 42. (Streck.)

EBÜLHATTÂB. ABU 'L-ḤAṬṬĀB 'Abd al-'Alā' b. al-Samān al-Ma'āfarî al-Ḥimyarî al-Yamānî (? —761), Cabal Nafūsa'deki ebâdîlerin ilk intihap ettikleri imamdır. Ebâdîlerin ḥamalat al-'ulūm (bilgi taşıyanlar) dedikleri 5 dâ'îden biridir. 140 (757/758)'ta Cabal Nafūsa ve Trablus ebâdîlerinin büyük bir kısmı, hâricî mezhebini kabûl etmişler ve kendilerine bir reis seçmeğe karar vermişlerdi. Bir meselenin halli bahanesi ile Trablus'un garbında Şiad denilen bir mevkide toplanmışlar ve Abu 'l-Ḫaṭṭāb'ı imam seçmişlerdir. Trablus'a baskın yaparak, girmişler ve Abbâsî vâlisini şehirden kaçmağa mecbûr etmişlerdir.

Bu devrede Ḳayravān'ı zaptetmiş olan Varfacūma'lerin bu şehirde yapmadıkları kötülük kalmamıştı. Bunların bu hâllerine nihâyet vermek üzere, Ḫaṭṭāb askerini topladı ve 6.000 kişinin başına geçerek, Ḳayravān üzerine yürüdü. Yolu üzerindeki Gabes'i aldı, kendisine karşı çıkan Varfacūma'lerin reisi 'Abd al-Malik b. Abi 'l-Ca'da'yi bozguna uğrattı ve şehri muhasara etti. Bu muhasara esnâsındadır ki, şüpheli bir rivâyete göre, başlıca muavini olan 'Āṣim al-Sadrāti, muhasara edilenler tarafından satılan zehirli bir kavunu yiyerek, ölmüştür.

Ḳayravān ebâdî kuvvetlerine teslim olmağa mecbur kaldı ve Abu 'l-Ḫaṭṭāb'ın eline düştü (haziran / temmûz 758 = safer 141). O da Varfacūma'leri korkunç bir katl-i âma uğrattı.

Mevkiinin idâresini 'Abd al-Raḥmān b. Rustem'e tevdi ederek, Trablus'a döndü ve oradan da nufuzunu bütün İfrikiye'ye yaydı. Zilhicce 141 (nisan 759)'de Muḥammed b. al-Aş'aṯ al-Ḫuzā'î, halife Abû Ca'far al-Manṣûr tarafından Mısır vâliliğine tâyin edilince, İfrikiye'de âsâyişi tekrar te'sis etmek üzere, al-'Avvām b. 'Abd al-'Azîz al-Bacalî kumandasında, ilk defa bir ordu gönderdi. Abu 'l-Ḫaṭṭāb buna karşı çıkarak, Verdasa'ya kadar gitti ve düşmanın ileri yürüyüşüne mâni olmak maksadı ile, Malik b. Sehrān al-Hovārî idâresinde, öncü kuvveti gönderdi. Abbâsî ordusu Sort civarında bozuldu.

İkinci bir ordu da Abu 'l-Aḥvaṣ 'Omar b. al-Aḥvaṣ al-'Iclî kumandasında olarak gönderilmiş, fakat bunu bizzat Abu 'l-Ḫaṭṭāb Maġmadas mevkiinde hezimete uğratmıştı. İmam bu muzafferiyet üzerine artık araplar ile meseleyi halletmiş olduğunu zannederek, Trablus'a dönmüştü. Fakat bu esnâda İbn al-Aş'aṯ bizzat giderek, berberîler ile döğüşmek ve İfrikiye'yi idâre etmek emrini aldı.

Abu 'l-Ḫaṭṭāb, bundan haberdar olur-olmaz büyük bir ordu ile hareket etti. Lâkin şarka

gittiği zannını veren İbn al-Aş'aṯ'ın kullandığı bir tabiyeye aldanarak, kendi ordusunun dağılmasına mâni olamadı. İbn al-Aş'aṯ ise, sıkı bir yürüyüş ile gelerek, çabucak Trablus'a vardı. İmâm onu durdurmak üzere sür'atle en yakın kabîleleri topladı; iki taraf Tāvurġa'da safer 144 (mayıs/haziran 761)'te karşılaştılar. Muharebe müthiş oldu; Abu 'l-Ḫaṭṭāb o gün kendi adamlarından 12—14.000 kişi ile birlikte öldü. İbn al-Aş'aṯ cemâziyelevvelde (ağustos) tekrar Ḳayravān'ı aldı. (A. DE MOTYLINSKI.)

EBÜLHATTÂB. ABU 'L-ḪAṬṬĀB MUḤAMMED B. ABĪ ZAYNAB (Maḳrīzī'ye göre, ṢAVR veya YAZĪD) AL-ASADĪ (?—760), lakabı al-Aʿcda' ("sakat") olan bu zat, evvelâ Ca'far al-Ṣādiḳ [b. bk.]'ın tarafdarlarından oldu, fakat Ca'far al-Ṣādiḳ'ın (umûmiyetle bütün imamlar gibi) peygamber, hattâ daha ileriye giderek, ilâhî bir varlık olduğunu ilân ettikten sonra, kendisinden yüz bulamayınca, evvelce 'Alī'nin sülâlesine has olduğunu söylediği peygamberlik ve tanrılık sıfatlarının kendi şahsında tecelli ettiğini iddiaya başladı ve etrafında da epeyce tarafdar topladı. Maḳrīzī'ye göre, bunlar ḫaṭṭābīya [b. bk.] namı altında birleşmiş, en az 50 fırkadan mürekkep idi. Hayatı hakkındaki diğer tafsilâta gelince, bütün mâlûmatımız Abu 'l-Ḫaṭṭāb'ın Kûfe Abbâsî vâlisi 'Īsā b. Mūsā tarafından 143 (760)'te idam edilmiş olmasından ibârettir.

Bibliyografya: Şahrastānī (nşr. Cureton), s. 136 v. dd. (Haarbrücker, I, 206 v. dd.); Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 352; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), VIII, 21. (M. TH. HOUTSMA.)

EBÜLHAYR. ABU 'L-ḪAYR (1412—1468), özbek h a n ı olup, özbekler bunun zamanında kudret ve şevket kazanmışlardır. Cuci'nin en küçük oğlu Şıban'ın ahfadından olup, lu (ejderha) yılında, 1412 (816 = 1413/1414, yanlış olarak, hicrî gibi gösterilmiştir)'de doğmuştur; evvelâ, yine Şıban sülâlesinden Camaduḳ Han'ın hizmetinde bulunduğu ve bunun da bir isyanda öldüğü rivâyet edilir. Abu 'l-Ḫayr da esir düşmüş ise de, serbest bırakılmış ve çok geçmeden, 17 yaşında iken, Tura (Sibirya) ülkesinde han ilân olunmuştur (biçin = "maymun" yılı; 1428 (833 = 1429/1430) gösterilmektedir). Cuci âilesinden başka bir hana galebesinden sonra, Kıpçak'ın en büyük parçası hükmü altına girmiştir. 834 (1430/1431)'te Ḫᵛārizm'i, payitahtı Örgenç ile berâber, zapt ve yağma etmiş, fakat çok geçmeden, buralardan çekilmiştir. Tercüme-i hâlini yazanın söylediğine göre, sonraları Maḥmud Han ile Aḥmed Han'ı da mağlûp etmiş, Ordu-Bazar şehrini almış ve kısa bir müddet "sayın hanın tahtına", yâni Batu'nun tahtına, geçmiştir. Sultan Şāhruḫ'un vefatından (850 = 1447) bir az evvel Abu 'l-Ḫayr'ın Sır-Derya nehri üzerinde Siġnaḳ (bugünkü Sunaḳ-Ḳurġan harâbeleri), Arḳuḳ, Suzaḳ, Aḳ-Ḳurġan ve Özkend kalelerini itaati altına alarak, sağlam bir surette yerleşmesi özbeklerin müstakbel tarihleri için en parlak neticelere yol açan bir vak'a olmuştur. Siġnaḳ bundan sonra artık Abu 'l-Ḫayr'ın payitahtı olmuş olsa gerektir. Abu 'l-Ḫayr bu kıt'anın cenûbunda hiç bir sürekli muvaffakiyet elde edememiştir; hattâ o civardaki Yesi (bugünkü Türkistan) şehri bile Timur'un ahfadı elinde kalmıştır. Buhârâ ve Semerkand taraflarına sık-sık akınlar yapılmıştır; 855 (1451/1452)'te Abu 'l-Ḫayr, Abū Sa'īd'in müttefiki sıfatı ile ve oldukça küçük bir ordu ile, o devirde Semerkand'da hüküm süren 'Abd Allāh'a karşı harekete geçmiştir. Bu yardım sâyesinde 'Abd Allāh mağlûp edilerek, öldürülmüş ve yerine Abū Sa'īd Semerkand'da hükümdar olmuştur. Uluġ Bey'in kızı Rābi'a Sultan Begim Abu 'l-Ḫayr'a verilmiştir. Timurluların işlerine ikinci bir müdâhale teşebbüsü, daha az muvaffak olmuştur. Abū Sa'īd aleyhinde Abu 'l-Ḫayr tarafından iltizam edilen şehzâde Muḥammed Cükī, kısa bir muvaffakiyetten sonra, 865 (1460/1461)'te hasmının yaklaşması üzerine, Semerkand muhasarasından çekilmeğe ve Abu 'l-Ḫayr'ın Bürke Sultan kumandasında gönderdiği takviye kıt'aları tarafından tahrip ve yağma edilen memleketi bırakmağa ve 868 (1463/1464)'de, anlaşıldığına göre, Abu 'l-Ḫayr'dan yardım görmediğinden, hasmına teslim olmağa mecbur kalmıştır. Bundan bir az evvel, pek muhtemel olarak 861 sıralarında (1456/1457; Abu 'l-Ḫayr'ın 858 = 1454'te doğmuş olan torunu Maḥmūd'un o tarihte 3 yaşında bulunduğu söyleniyor), kalmuklar tarafından Abu 'l-Ḫayr'ın hâkimiyetine ağır bir darbe indirilmiştir. Abu 'l-Ḫayr muharebede mağlûp olarak, Siġnaḳ'a kaçmağa mecbur kalmış ve Sır-Derya'ya kadar bütün memleketi düşman tarafından yağma ve tahrip edilmiştir. Rivâyete göre, özbeklerden asıl steplerde sâkiu bulunan bir kısmının ulustan ayrılması 870 (1465/1466) tarihinde vukû bulmuştur. O zamandan beri bunlara k a z a k adı verilmektedir. Sıçġan (fâre) senesi, 1468 (yanlışlıkla 874 = 1469/1470 senesine tekâbül ettirilmiştir), Abu 'l-Ḫayr'ın öldüğü tarih olarak gösterilir; onun tarafından kurulan devlet, kısa bir fâsıladan sonra, torunu Muḥammed Şaybānī tarafından, yeniden ihyâ edilmiş ve evvelden tahayyül bile edilmeyen bir inkişâf göstermiştir.

Bibliyografya: Abu 'l-Ḫayr'ın tercüme-i hâli 950 (1543/1544)'ye doğru Mas-

'üd b. 'Osmān al-Kuhistānī tarafından yazılmıştır (*Tārīḫ-i Abu 'l-Ḫayr Ḫānī*; Howorth (*Hist. of the Mongols*, II, 687)'taki mâlûmatın ancak Brit. Mus.'da bulunan yazmasına âit olan kısmı doğrudur, esere dâir olan değil; krş. Rieu, *Cat. of Pers. Mss.*, I, 102; üniversite kütüphanesinin or. 852 yazması da dâhil olduğu hâlde bu maddeyi yazmak için istifâde etmiş bulunduğum Peterburg elyazmaları da hakikî tercüme-i hâlin baş tarafını ihtivâ etmektedir). Zikri geçen müellif Abu 'l-Ḫayr'ın torunu Süyüniç Han (ölm. 931 = 1525)'ın şifâhen vermiş olduğu mâ'lûmattan da istifâde etmiş olabilirse de, mes'l. 'Abd al-Razzāḳ al-Samarḳandī'nin *Maṭla' al-sa'dayn*'i gibi, yazılı kaynaklardan da istifâde ettiği anlaşılıyor. Abu 'l-Ḫayr hakkında torunu Şaybānī ve onun haleflerine dâir tarihî eserlerde, bilhassa *Tārīḫ-i Nuṣrat-nāma*'de (krş. *Cat. of Turk. Mss.*, s. 276 v.d.) ve ona müteallik yazılarda mâlûmat vardır. (W. BARTHOLD.)

EBÜLHEVL. ABU 'L-HAVL (HÖL), yâni „korku babası", Cîza'deki Sphinx'in arapça adıdır. Bâzı müellifler ona sâdece *al-ṣanam* („put") derler. Fakat Fâtımîler zamanında bile Abu 'l-Havl adının kullanıldığı görülmektedir. O zamanlar koptça *Belhît* (*Belhîb*) yahut Maḳrīzī'de Ḳuḍā'ī'ye göre, *Belhûba* (*Belhavba*) adları da mâlûmdur. Arapça Abu 'l-Havl kelimesi belki koptça isme dayanan bir halk etimolojisidir; baştaki *B* her hâlde arapçaya ekseriyâ Abū diye çevrilen koptça târif harfi olsa gerektir. Eskiden Abu 'l-Havl denilince arslan vücutlu sphinx'in yalnız başı anlaşılırdı; çünkü vücut orta çağda kuma gömülmüş bulunuyordu. Abu 'l-Havl, ancak 1817'de kumdan kurtarılmıştır. Muâsır arap müellifleri bu ismi yalnız ehramlar civarındaki sphinxsi değil, umûmiyetle bütün sphinxleri ifâde için kullanırlar. Kadîm Mısır kültürünü bilmeyen araplar Abu 'l-Havl'in çöle hâkim olan muazzam ve muhteşem başına hurafeperestâne bir hürmet gösterirlerdi. Bu başı, çöl kumunun Nil vâdisinde ilerilemesine mâni bir tılsım sayarlardı ki, bâzıları da bu hassayı ehramlara atfetmişlerdir. Nil'in karşı yakasında, Fusṭāṭ'ta bulunan muazzam bir kadın heykelini — ki, târife nazaran, çocuk Horus ile birlikte İsis olacaktır — Abu 'l-Havl'in sevgilisi sanırlardı. Nasıl Abu 'l-Havl sırtını çöle çevirmişse, bu heykelin de arkası Nil'e dönük olduğu için, halk bunu, feyezan zamanında Fusṭāṭ'ı su baskınından koruyan bir tılsım saymıştır.

Abu 'l-Havl 711 (1311/1312)'de define arayıcılarının eline geçmiş ve taşları bir câmiin inşasında kullanılmıştır. — Başka bir rivâyete göre, Abu 'l-Havl efsânesi Uşmūm'un resmi olup, Sâbi'îler bu heykele adak olarak beyaz horoz ile günlük getirirlermiş. Arap kaynaklarında âbidenin tarihine dâir pek az mâlûmat vardır. Her ne kadar sonraki kayıtlarda çehrenin güzelliği ile âhengi ve kırmızımtrak rengi medhedilmekte ise de, Muḳaddasī'ye göre, daha 375 (985)'te heykelin sınatı haylı bozulmuş bulunuyordu. 780 (1378) senelerinde mutaassıp bir şeyh heykeli bir az daha tahrip etmiştir.

Bibliyografya: Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 122 v.d.; İbn Duḳmāḳ, IV, 21 v.d.; Muḳaddasī (nşr. de Goeje), 2. tab., s. 210; Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 966; De Sacy, *Relation de l'Egypte*, s. 180; 'Alī Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, XVI, 44 v. dd.; E. Reitemeyer, *Beschreibung Ägyptens im Mittelalter*, s. 98—102; Baedeker, *Ägypten* (6. tab.), s. 124 v.d. (C. H. BECKER.)

EBÜLHEYCÂ. ABU 'L-HAYCĀ'. [Bk. 'ABD ALLĀH B. ḤAMDĀN.]

EBÜLHEYCÂ. ABU 'L-HAYCĀ' B. MŪSAK, bir kürt reisi, aynı zamanda İrbil [b. bk.] şehrinin hâkimi. 504/505 (1111)'teki haçlı seferlerine iştirâk etmiş ve sonraki Selçuklulardan Maḥmūd ve Mas'ūd'un harplerinde rol oynamıştır.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), X, 292 v. dd.; *Recueil des Historiens des Croisades*; *Hist. or.*, II, 56; İbn Ḫallikān (trc. de Slane), I, 162.

EBÜLHÜZEYL. ABU 'L-HUẒAYL MUḤAMMED B. AL-HUẒAYL AL-'ABDĪ AL-'ALLĀF (752—841?), mu'tezilenin başlıca mümessillerinden; 135 (752/753)'te Basra'da doğmuş olup, 'Abd al-Ḳays kabilesinin bir azadlı kölesidir. Tahsil için, Bagdad'a gitmiş ve orada Vāṣil b. 'Aṭā'nın bir talebesinden ders görmüştür. Mantıkçı olarak büyük bir şöhret kazanmıştır. Mas'ūdī (*Marūc*, VIII, 301)'ye göre, al-Ma'mūn 204 (819/820)'te Bagdad'a döndükten sonra, kendisini mu'tezileden olan meşhûr Naẓẓām ile sarayına çağırmış ve bunları akîdelerine tarafdar veya muhalif olanlar ile münakeşa ettirmiştir. Şahrastānī (nşr. Cureton, s. 141) Abu 'l-HuẒayl'in Allah hakkında müşebbihe mesleğine uygun bâzı fikirler ileri süren Hişām b. al-Ḥakam ile yaptığı diğer münakeşalardan bahseder.

Abu 'l-HuẒayl'in vefatı tarihi olarak, çok defa 235 (849/850) senesi gösterilir. Eğer bu doğru ise, 100 kamerî sene yaşamış olacaktır. Bununla berâber Abu 'l-Maḥāsin (nşr. Juynb. ve Matth., I, 711) bu âlimin vefatına dâir al-Ẕahabī'ye atfen yukarıki tarihi söylemekte olduğu gibi, diğer bir yerde (*ayn. esr.*, s. 671)

bâzı tafsilât da ilâve ederek, Abu 'l-Huẕayl'in 226 (840/841)'da öldüğünü söyler ki, bu son tarih daha doğru olsa gerektir. Abu 'l-Huẕayl'in eserleri bize kadar gelmemiştir. Şahrastānī ve al-Īcī'den mesleğine dâir bâzı şeyler öğreniyoruz. Şahrastānī onun felsefesini mu'tezilenin mûtad tâlimlerinden ayıran 10 noktayı zikretmektedir. Bu noktalar akâide, irâde-i cüz'iye ve ahlâka taalluk eder. Allah bilgisinde Abu 'l-Huẕayl mu'tezile mektebinin reddine rağmen, Allahın sıfatlarını kabûl etmektedir. Fakat bunların Allahın zâtı ile aynı olduğunu söyler. Allah ilim sıfatı ile bilir ve ilim sıfatı onun zâtıdır; Allah kudret ile kadirdir ve kudret onun zâtıdır v.b. Böylece sıfatlar, onun yalnız zâtının tezahürleri olacaktır. Şahrastānī bunları hıristiyan ilâhiyatındaki akanime benzetiyor. Gnostiklerin sıfatları şahıslandırmak âdetleri nazar-ı itibara alınmayacak olursa, bu mukayeseyi anlamak güçleşir. Allahın irâdesi mevzuunda da Abu 'l-Huẕayl, irâde fi'lini irâdenin mevzuu olan şeyden ayırmaktadır; aynı zamanda yaradıcı irâde ile teşriî irâdeyi birbirinden tefrik eder. Yaratmak irâdesi yaratmanın kendisidir ve bu irâde, yaradılan şeyden ayrı olup, mekândan münezzehtir. Bu son fikir Abu 'l-Huẕayl tarafından ilk defa ortaya atılmış olup, mu'tezilece derhâl kabûl edilmiştir. İlâhî kelâm da, irâde gibi, tasnife uğrar; *kun* („ol" ı) kelimesi ile ifâde edilmiş yaratıcı kelâm, mekânda mütehayyiz değildir. Teşri'î kelâm emirler, nehyler ve vahyleri ihtivâ eder ki, araz olmak itibarı ile bir mekânda bulunur.

Kaza ve kader bahsinde diğer mu'tezile gibi, Abu 'l-Huẕayl de irâde-i cüz'iyeyi kabûl eder. Şu fark ile ki, o bu irâdeyi uhrevî hayata teşmil etmez. Ebedî hayatta bütün hareketler zarurî olup, Allah tarafından yaradılmıştır. Eğer böyle olmasaydı yine kanuna ihtiyac hâsıl olur idi. Bundan başka Abu 'l-Huẕayl, ebedî hayatta hareketlerin duracağını ve fertlerin istirahate ereceklerini, bu istirahatin bâzıları için mes'ûd ve bâzıları için de ıstıraplı olacağını kabûl eder. Bu fikir kelâm esaslarına değil, mantık esaslarına dayanır. Yâni Abu 'l-Huẕayl başlangıçsız ve sonsuz hareketi kabûl edememektedir. Cismânî hayat müddetince de hafif bir kaza ve kader kabûl eder; insanın ancak eceli geldiği saatte öleceğine inanır ve bundan ecel-i kazayı ayırt eder.

Abu 'l-Huẕayl ahlâkta insanın ahlâkî mes'ûliyeti mevzuundan çıkan meseleyi, yâni bir fi'lin hangi anda vücut bulduğu meselesini tetkik eder. O yalnız tamam olan fi'li tanır. Onun için „yapıyor" demek „yaptı" demekten çok farklıdır. Bu uzuvların hareketine de teşmil edilir, hattâ kalp için de böyledir. Uzuvlarda fi'li meydana getirmek iktidarı olmadıkça, arzu ve istek de tamamiyle mevcut değildir. — Diğer mühim bir ahlâkî fikir de, bizim tabiat kanunu dediğimiz şeydir. Abu 'l-Huẕayl, düşünmeğe kabiliyeti olan insanların, vahyden evvel, aklî istidlâl ile Allahı ve bir dereceye kadar da, ahlâkı tanımaları lâzım geleceği fikrindedir. Eğer onlar bu bilgiye varmamışlarsa, cezaya müstahak olmuşlar demektir. Mu'tezilenin çoğu bu fikre iştirâk etmiştir.

Bibliyogrfya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 617; Şahrastānī (nşr. Cureton), s. 34—37 (Haarbrücker, I, 48—53); H. Steiner, *Die Mataziliten oder die Freidenker im Islam* (Leipzig, 1865); Tj. de Boer, *The history of philosophy in Islam* (London, 1903); Carra de Vaux, *Avicenne* (Paris, 1900); *Statio quinta et sexta et appendix libri Mevakif, auctora Adhod ed-Din el-Igî* (nşr. Soerensen, Leipzig, 1848); al-Īcī, *Kitāb al-mavāḳif* (İstanbul, 1239); T. W. Arnold, *al-Mu'tazilah* (Leipzig, 1902); C. Brockelmann, *GAL, Suppl.*, I, 338.

(CARRA DE VAUX.)

EBÜLKASIM. ABU 'L-ḲĀSİM, Peygamberin künyesi.

EBÜLKASIM. ABU 'L-ḲĀSİM, d'Ohsson tarafından icat edilmiş bu muhayyel şahsiyetin Kafkas milletleri hakkında mâlûmat verdiği görülür (krş. d'Ohsson, *Des peuples du Caucase ou voyage d'Abou el Cassem*, Paris, 1828).

EBÜLKASIM. ABU 'L-ḲĀSİM, Abu 'l-Ḳāsim Muḥammed b. Aḥmed, Abu 'l-Muṭahhar al-Azdī'nin *Ḥikāyat Abi 'l-Ḳāsim al-Baġdādī* adlı eserinde tasvir ettiği bagdadlı bir mürâ'î ve tufeylî t i p i n i n adıdır. Kitap ihtimâl V. asrın ilk yarısında yazılmış olup, kahramanın bir günlük mâceralarını olduğu gibi anlatır. Abu 'l-Ḳāsim mükellef bir ziyâfet sofrası etrafında toplanmış olan cemaate zâhidâne sözler söyleyerek, kendini dinletir; gerek ev sâhibi ve gerek dâvetlileri ile alay eder ve Bagdad ile İsfahan'ın güzelliklerini mufassal bir surette mukayese ederek, belâgat gösterir; sofraya getirilen her yemek hakkında bir mutalâa ve mülâhazada bulunur. Nihâyet şarap başına vurunca, ta'cize başlar ve edepsizce sözler söyler; sonunda da sızıp kalır. Sarhoşluğu geçince tekrar sofu rolünü oynamağa başlar. — Müellif kendini nahiveciliğe kaptırarak, bu kadrolar içinde edebiyat, muhtelif zanaat tâbirleri ile bâhî mevzûlardaki geniş bilgilerini sayıp döker ve bilhassa Abu 'l-Ḥaccāc'dan bir çok beyitler söyler. Bu sebeple tasvirdeki realizm ile hikâyenin vahdeti haylı bozulmuştur.

Bibliyografya: Abu 'l-Muṭahhar al-Azdī, *Ḥikāyat Abi 'l-Ḳāsim* (nşr. Mez,

Heidelberg, 1902); De Goeje, *Göttinger Gelehrten Anzeigen*, 1902, s. 723 v.dd.; Brockelmann, *Literarisch. Centralblatt*, 1902, s. 1568 v. dd. (J. HOROVITZ.)

EBÜLKASIM ZEHRÂVÎ. ABU 'L-ḲĀSİM AL-ZAHRĀVĪ ḤALAF B. 'ABBĀS (?—1013), Endülüs'ün en meşhûr hekimlerinden olup, garpta ismi muhtelif surette bozularak, lâtinceleştirilmiştir. Bunlardan bâzıları, çok kullanılış sırası ile, şunlardır: Abulcasis, Albucasis, Abucasis, Alsabaravius, Azaravius, Azaraguius v.b. Abu 'l-Kāsim'ın doğum tarihi kat'îyetle mâlûm değildir. Mamafih Zahrāvî nisbesini, Endülüs Emevî halifesi 'Abd al-Raḥmān III.'ın gözdesi Zahrā ismindeki karısı namına 936 senesinde te'sis ettiği, Madīna al-Zahrā şehrinden almış olduğu nazar-ı dikkate alınır ve eğer bu nisbenin doğum yerini gösterdiği ve binaenaleyh kendisinin her hâlde 936'dan sonra doğduğu ve gerek Kâtib Çelebî'nin *Kaşf al-ẓunūn*'da 400 (1009) tarihinden sonra, gerek Leo Africanus'un Kurtube muharebesi senesinde (404=1013) vefat ettiğini söylediği kabûl olunursa, bu son müellifin iddiası vecihle, 101 yaşında vefat etmiş olması mümkün değildir. Fakat nisbe almak hususunda kat'î bir usûl olmadığı, yâni ekseriyâ âlimin doğduğu, bâzan okuduğu ve bâzan da oturup, meşhûr olduğu bir yerin nisbe olarak alındığı ve hattâ nâdiren üçünün birden kullanıldığı düşünülürse, Leo Africanus'un ifâdesini kat'îyetle red etmek pek kolay olmaz. Mamafih eğer ekseriyetle olduğu üzere, doğduğu veya yetiştiği yer Zahrā şehri diye, en yakın ihtimâl olarak, kabûl edilirse o vakit Leclerc (*Histoire de la médecine arabe*, Paris, 1876, I, 498)'in dediği gibi, bu meşhûr hekimin büyük bir şöhret alarak, 'Abd al-Raḥmān III. (ölm. 961)'ın hususî tabibi olması için, yaşının bir az fazla genç olacağı anlaşılabilir (bk. Brockelmann, *GAL*, I, 239). Bundan başka İdrīsī'nin *Kitāb al-Rucārī*'sinin İspanya kısmını, arapça metni ve ispanyolca tercümesi ile berâber, neşreden J. A. Conde'nin, hiç bir kaynak göstermeden, „'Abd al-Raḥmān III.'ın vezirinin evinde İssa ben İshak ve Calef ben Abèz Elzahravius isminde, tıbbî eserleri ile meşhûr bilhassa tıpta mâhir, iki âlimin huzuru ile fizik, matematik ve astronomiye dâir mübahaseler olduğunu ve bu iki tabibin 'Abd al-Raḥmān III.'ın tabibi olduklarını ve gece gündüz evlerine müracaat edip, avlularını dolduran hastalarını muayene ve tedavi etmek suretiyle, fazîlet gösterdiklerini" zikretmesi de teeyyüt etmiş bir haber sayılamaz. Fakat eserlerinden bahseden muasır âlimler ve tabiplerin (Hindistan Bankipur kütüphânesi kataloğunda 'Aẓīm al-Dīn'in aksini isbata çalışmış olmasına rağmen) msl. İbn Ḥazm (994=1064)'ın ifâdesinden Abu 'l-Ḳāsim'ın X. asrın ortasından XI. asrın başlarına kadar yaşamış, eiddî ve verimli bir surette tıp ile meşgûl olmuş bir âlim olduğu kat'îyetle anlaşılmaktadır.

Garp arap âleminde yetişen bu meşhûr hekimin şark ve garp âlimleri tarafından, meşhûr İbn al-Bayṭār da dâhil olmak üzere, ismi sıksık zikrolunmuş ve hattâ meşhûr eserinin türkçeye de tercüme edilmiş olduğu hâlde [aş. bk.] garp arap âleminde ancak göz hekimi al-Rāfiḳī (XI. asır) ile, meşhûr ziraat kitabı müellifi İbn al-'Avvām (XII. asır) gibi, iki müellif tarafından yâdedilmiş olması, Endülüs'te Abu 'l-Ḳāsim'ın ihtisası olan cerrahlığa karşı büyük bir alâkasızlık, daha doğrusu bir çekingenlik, mevcut bulunmasına atfolunabilir. Abu 'l-Ḳāsim'ın, yukarıda söylediğimiz gibi, halife 'Abd al-Raḥmān III.'ın hususî tabibi olduğuna dâir bir rivâyet ile bu halifenin halefi al-Ḥakam II. (961—976)'in saray hekimi olduğuna âit daha kuvvetli bir haberden başka bir şey yoktur. Vâkıa ilim ve san'at hâmisi al-Ḥakam II. zamanında Kurtuba şehrinin bütün dünyanın, İstanbul'dan sonra, en büyük şehri ve en yüksek ilim merkezlerinden biri olduğu nazar-i dikkate alınırsa, bu muhit içinde yetişen Abu 'l-Ḳāsim'ın tıpta ve bilhassa cerrahlıktaki şöhretinin kolaylıkla dünyanın dört köşesine dağılmış olması anlaşılır.

İşte Abu 'l-Ḳāsim'ın şöhretini orta çağlar garp ve şark âleminde te'min eden meşhûr eseri *al-Taṣrîf li-man 'aciza 'an al-ta'lîf* adlı bir tıp ansiklopedisidir. Bu kitabın isminin başka dillere tercümesi bile uzun münakaşaları mûcip olmuştur. Bir kerre XIII. asır içinde bu eseri ibrânîceye tercüme edenlerden Meşullam ben Jonah, kitabın unvanını, bir türlü tercüme edemeyerek, aynen *al-Taṣrîf* diye bıraktığı hâlde, diğer ibrânî mütercimlerinden Şem Ṭob ben İsak (XIII. asır) unvanın lâtinceye tercümesi olan *servitor*'dan alarak *Sefer ha şimmus* demiştir. Bu lâtince *servitor* kelimesi ise, ancak *al-Taṣrîf*'in XXVIII. kitabı olan ve basit ilâçlardan bahseden kısmı için, belki münâsebetsiz değilse de, bütün tıptan bahseden asıl büyük tıp mecellesi için kâfi bir unvan değildir. Velhâsıl eserin bütün ismini bugün en doğruya yakın bir surette belki „Bütün eserleri toplayıp, telfik etmeğe kadir olamayan için, tıpta tasarruf" diye tercüme etmek mümkündür. G. Sarton ise, *al-Taṣrîf* kelimesinin *Vademecum* ile tercümesini tavsiye edip geçmektedir (bk. *Introduction to the history of science*, I, 681; bu ismin lâtinceye, fransızcaya, ingilizceye ve almancaya tercümesinde ne kadar ihtilâf olduğunu görmek için, Leç-

lerc'in yukarıda zikredilen eserine müracaat olunabileceği gibi, *Der Islam* mecmuasının III. cildinin 273. sahifesinden başlayan ve E. Seidel tarafından yazılan *Medizinisches aus der Heidelberger Papyri Schott-Reinhard*, IV unvanlı makaledeki nota bakılabilir).

86 kadar yazma ve basma (Venedik, Oxford, Strassbourg ve Bale) lâtinceye ve bir haylı ibrânîceye tercümesi mevcut olan bu *al-Taṣrîf* 30 kitaptan mürekkep bir mecelle olup, bunlardan 3. kitaptan tâ 25. kitaba kadar olan 23 kitabın mürekkep ilâclardan bahsetmekte olduğu nazar-i dikkate alınırsa, Kâtib Çelebî'nin *Kaşf al-ẓunūn*'da eserin bilhassa tedavi ve mürekkep ilâclara dâir olduğunu zikretmesine hak vermek lâzım gelir. 26. kitap hastalıkta ve sağlıkta yiyecek rejimine dâir olup, bu eserden İbn al-Bayṭār ve Matthaeus Platearius (ölm. 1161) bahsetmektedir. 28. kitab ise, basit ilâclar ile yiyeceklerden bâhis olup, XIII. asırlarda ismi yukarıda geçen Şem Ṭob tarafından ibrânîceye tercüme edilmiştir. 29. kitap, *Tafsîr al-akyāl va 'l-avzān al-mavcūda fî kutub al-ṭib* unvanlı, bir kitaptır (bütün bu yazmaların bulunduğu kütüphâneler için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 239 ve *Suppl.*, I, 245).

Al-Taṣrîf'in 1. ve 2. kitabı hastalıkların umûmî mutalâası ile tedavilerine dâir mâlûmatı ihtivâ etmektedir. Bu iki kitap Viyana kütüphânesinde *al-Taṣrîf*'in ikinci cildi diye kaydolunan yazma içinde mevcuttur (bk. Flügel, *Die arabischen, pers. u. türk. Handsch.*, II, 525); bu iki kitap lâtincede, *Liber Theorice neo non practicae Alsaharavii* adı ile, Augsburg'da 1519 senesinde basılmıştır. Kitabın kadın hastalıklarından bahseden kısmı ise, Caspar Wolf'un *Collectio de Gynaeciis* içinde, 1566 ve I. Spach tarafından, Strassburg'da 1597'de tab'edilmiştir. Asıl kitabın birinci nazarî kısmı, hastalıkların umûmî ve nazarî mutalâasında, bilhassa Ḥunayn İbn İsḥāḳ, Rāzī, İbn Sînâ ve İbn Ruşd'ün medhallerinden istifâde edilmiş olup, 16 bâbdan teşekkül eder. İkinci amelî kısımda bütün vücut kısımlarının hastalıklarından ve ancak son 7 bâbda çocukların, ihtiyarların gıdasından, nikris, romatizma ve zehirlerden, cild hastalıklarından ve hummalardan bahsedilmektedir. Burada şunu da zikredeyim ki, bu ikinci kısım, asıl büyük *al-Taṣrîf*'in 30. kitabını teşkil eden cerrahî mecellesinde [aş. bk.] sık-sık *Taḳāsim al-amrāż* (Petersburg kütüp., nr. 173[b]'de bu isimle mukayyettir) diye müellifin okuyucuları gönderdiği eserden başka bir şey değildir. Mesâne taşlarının, mesâne içinde kırılarak, çıkarılması (lithotritie) usûlüne dâir bir bahis bu kitabın 21. bâbındadır. Bu iki kitabın iki muhtelif ibrânîce tercümesi vardır (bk. *Cat. Bibl. Nat.*, Paris ve *Cat. Bodl. Libr.*, Oxford). *Al-Taṣrîf*'in 28. kitabı olup, basit ilâcları târif eden eser, XIII. asrın nihâyetine doğru, *Liber servitoris* adiyle, musevî Abraham'ın yardımı ile, cenevelî Simon tarafından, lâtinceye, tercüme edilmiştir. Eğer kitabın baş tarafı okunursa, *servitor*, yâni formüler (eski tâbir ile: *antidotarium*) isminin bu kitaba değil, yukarıda söylediğimiz mürekkep ilâclardan bahseden büyük kısma daha muvafık geleceği ve arapçasının üzerinde ise, sâde *al-taṣrîf* kelimesinin yazılı olduğu görülür. Bu lâtince tercüme bir çok defalar basılmıştır (*Liber servitoris, liber XXVIII*, Buehasi, Venice, 1471).

İşte bu kitapta Abu 'l-Ḳāsim basit ilâcları, mâdenî, nebatî ve hayvanî olmak üzere, üçe ayırdığı gibi, ilâclar bahsinin ve kimyanın tarihine dâir orijinal mâlûmat vermektedir. Hattâ İbn al-Bayṭār bile *Kitāb al-mufradāt* ve *al-Muġnî*'sinde Abu 'l-Ḳāsim'ın bu eserinden istifâde etmiştir.

Al-Taṣrîf adlı büyük eserin en mühim kısmı olan ve kitabın ismine âdetâ tasarruf eden 30. kitap tamamen cerrahlık fennine tahsis olunmuştur (kitabın aslı için bk. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2491, Beşir Ağa kütüp., nr. 502 ve Topkapı-sarayı Ahmed III. kütüp., nr. 1990). Avrupa kütüphânelerinde de (Paris, *Bibl. Nat. Cat. Manus. Arab.*, nr. 5772 ve 6208; bu numaralarda eser *al-Māḳāla fî 'amal al-yad* diye mukayyettir, bk. bir de *Suppl.*, nr. 1059. Flügel, nr. 1458, 1459 ve Berlin v.b. Bunlardan Viyana kütüphânesindeki *al-Taṣrîf*, iki cildden mürekkep, tam bir nushadır). Bir çok nushaları mevcut olan bu eser ilk defa olarak meşhûr orta çağ mütercimi Gerhardo di Cremona tarafından XII. asır ortasında, *Chirugia Parva* adı ile, latinceye tercüme edildiği gibi, bir asır sonra da Şem Ṭob onu ibrânîceye çevirmiştir. Hattâ provençal diline yapılmış bir tercüme Montpellier kütüphânesinde mevcuttur. Eser bundan sonra bir kaç kere daha latinceye çevrilmiştir. Bu tercümelere bâzan *Chirurgia abulacasis* bâzan *Methodus medendi Auctore Abulcase* (1541) adları verildiği gibi, 1788'de Oxford'da Jo. Channing tarafından, *Abulcasis Chirurgia arab. et latin* adı ile, arapça metni ile berâber, latinceye tercümesi yapılmış ve nihâyet Lucien Leclerc tarafından, 1861 senesinde fransızca tercümesi, *La Chirurgie d'Abulcasis* unvanı ile, neşredilmiştir.

Velhâsıl İtalya tariki ile Fransa'ya giren bu eser XIII. asır boyunca Fransa cerrahisine hâkim olmuş ve Hippocrates ve Galien'in yanında, Abu 'l-Ḳāsim'ın ismi de, üçü birlikler-

den biri gibi, zikrolunmağa başlanmıştır. *Al-Taṣrîf*'in cerrâhî kısmı Fâtih Sultan Mehmed zamanında Amasya hastahânesi baş hekimi Sabuncu-zâde Şerefeddin tarafından, bâzı ufak tefek ilâveler ile, türkçeye *Cerrahiye-i İlhaniye* adı ile nakledilmiştir (bk. Süheyl Ünver, *Cerrahiye-i İlhaniye*, İstanbul, 1939; Abdülhak Adnan, *Osmanlı türklerinde ilim*, İstanbul, 1943, s. 46). Eserin bu cerrâhî kısmı hakkında kısaca mâlûmat vermeğe başlamadan evvel, şurasını söylemek gerektir ki, bütün Avrupa müsteşrikleri, tâ en eskisinden en yenisine kadar (msl. Aldo Mieli, *La Science Arabe*, 1938, s. 182'de Meyerhof'un mutalâaları), Abu 'l-Ḳāsim'ın cerrâhîsinin VII. asırda İskenderiye'de meşhûr olmuş yunan tabibi Paulos Aigineta'nın büyük tıp ansiklopedisinin 6. kısmının Ḥusayn b. Isḥāḳ arapça tercümesinden hemen-hemen aynen alındığını ve fakat belki bütün tıp tarihinde birinci defa olarak, eserin cerrâhî âletleri resimleri ile tezyin edildiğini iddia ederler. Abu 'l-Ḳāsim'ın hâl tercümesini ve eserlerinin hulâsasını yazan bir müelliften bu iddianın doğru olup-olmadığı hakkında Paulos'un eseri ile Abu 'l-Kāsim'ın eserini karşılaştırarak, bir hüküm vermesi beklenirse de, bugün kütüphânelerimizde Paulos'un fransızca, almanca ve ingilizce tercümelerinden hiç biri yoktur. Garblı müsteşrikler Abu 'l-Ḳāsim'ın kitabında Paulos'un ismini aslâ zikretmemesini gâyet tabiî bulmakta ve ekseriyâ kaynaklardan alınan mâlûmatı, kendi müşâhade ve tecrübeleri ile birleştirerek, eserlere dercetmek araplar nezdinde bir âdet olduğunu ve ancak Hippocrates ve Galiens gibi, en büyüklerin mühim sözlerinin, şevâhid makamında, zikredildiğini söylerler. Amasyalı Sabuncu-zâde Şerefeddin de, belki bu usûle riâyet ederek, ancak bir iki yerde, müellif veya Şayḫ al-Zahrāvî veyahut „reislerden bir mûtemed kişi" diye, Abu 'l-Ḳāsim'dan kendi *Cerrâhiye-i İlhaniye*'sinde de bahsetmektedir.

Abu 'l-Ḳāsim cerrah kitabının başlangıcında, cerrahlık için, teşrih mâlûmatının fevkalâde lüzumundan bahsederken, ameliyat yapılacak sâhaların teşrihi iyi bilinmedikçe, ameliyeye girişilmemesini tavsiye ve hattâ teşrih bilmeyenlerin yaptıkları ameliyelerin vahim neticelerini hikâye ediyor. Bundan başka ok yaralarına ve diğer bâzı müşâhadelere dâir Abu 'l-Ḳāsim'ın, hiç şüphesiz, orijinal buluşları vardır. Her hâlde bütün tıp tarihleri Abu 'l-Ḳāsim'ın bu eserinin garp cerrahlık âleminde yaptığı te'siri kabûlde birleşmişlerdir. Bu cerrahî kitabının intişarı ile orta çağlarda yunan cerrâhîsi an'anesi yeniden ihya edildiği gibi, Paulos'un eseri itmam edilmiş olduğu için fransız cerrahlarının câhil ve hesapsız diye yâdedildikleri bir sırada zuhûr eden ve orta çağların en büyük cerrahı olarak kabûl edilen fransalı Guy de Chauliac bu eserin sâyesinde şöhretini kurmuş ve *Magna chirurgia* adlı eserini, kısmen Abu 'l-Ḳāsim'ın eserinden istifâde ile, kaleme almıştır. Abu 'l-Ḳāsim'ın bağırsak dikişleri, bacak gangrenlerinin diz mafsalının üstünden yapılacak amputation ameliyesi, damarların anevrismalarının tedâvisi, çürük dişlerin kırılmadan çekilmesi için, kurşun ile doldurulduktan sonra, çekilmesi, velhâsıl kırık ve çıkıklarda ve daha bir çok hususlardaki fikirlerini bu garp cerrahı tamamen kabûl etmiştir. Guy de Chauliac kendi eserinde, en aşağı 200 defa, Abu 'l-Ḳāsim'ı zikretmiştir (bu hususta güzel bir hulâsa için bk. Walter Brunn, *Die Stellung des Guy de Chauliac in der Chirurgie des Mittelalters*, *Archiv für Geschihte der Medizin*, 1920, XII, 85 v. d. ve 1921, XIII, 65 v. d.). Bundan başka şiryanların bağlanması ameliyesini ilk önce Abu 'l-Ḳāsim'ın yaptığı, gerek bu ameliyat için ve gerek daha diğer bir çok cerrah âletleri ihtira ettiği bugün umûmiyetle kabûl edilmiştir. Kitap 3 kısma ayrılmıştır: 1. dağlama (cauterisation), 2. kesici âletler ile ameliyeler ve 3. çıkık ve kırıklar.

Al-Taṣrîf'in birinci ve ikinci kitaplarından, yâni müellifin *Taḳāsim al-amrāż* diye yâd ettiği kısımdan, ayrılmış bir parça vardır ki, Ernst Seidel tarafından 1912 senesinde, almanca tercümesi ile berâber, neşredilmiştir (bk. Ernst Seidel, *Aus den Heidelberger Papyri Schott-Reinhard*, IV, *Der Islam*, III, s. 273 v. d.). Makalenin isminden de anlaşılacağı üzere, bu parça Schott-Reinhard yazmaları arasında bulunmuş olup, idrar tutukluğunun sebebi ve hümması, kanlı idrar, kasık çıkığı ve bâzı tenasül âzası hastalıklarından bahseder.

Al-Taṣrîf'in İstanbul kütüphânelerinde 3 nushası vardır. Bunlardan Veliyüddin Efendi kütüphânesindeki nusha 28., yâni basit ilâçlardan bahseden ve *Maḳāla fî iṣlāḥ al-adviya*... unvanını taşıyan, makale ile başlar. Birinci bâb mâdenî ilâçların, ikinci bâb nebatî ilâçların tertibinden bahseder. Bu makalede kurs şeklindeki ilâçlar için kullanılan kalıpların resmi de vardır. Nişadır ile biten 28. makalede ikinci bâb diye bir bahis yoksa da, nebatattan yapılan gıdalara dâir mâlûmat vardır. Bundan sonra gelen 29. makalede *'aḳāḳir*, elifba sırası ile, tavsif edilmekte ve bunların yunanca, süryânîce, farsça ve diğer yabancı dillerle isimleri zikrolunmaktadır. Müellif bu makalenin başında bu mühim-kitabı diğer müfredat, yâni basit deva kitaplarından naklettiğini ve âlimlerin ağızlarından işittiği şeyleri de ilâve eylediğini söy-

ler. Birinci bâbda *'aḳāḳîr*'in, yâni nebatî ilâçların, muhtelif dillerdeki isimlerini, ikinci bâbda *'aḳāḳîr*'den gayri ilaçlara takılan isimleri ve üçüncü bâbda *'aḳāḳîr*'den birbirinin yerini tutacak olanları, dördüncü bâbda mürekkep edviye ve *'aḳāḳîr*'in imâlini, beşinci bâbda ölçüler ve vezinleri, harf sırası ile, tertip etmiştir ki, işte diğer kütüphânelerde 29. makalenin evzân ve ekyâlden bâhis olduğuna, bu son bâba bakılarak, zâhip olunmuştur. Abu 'l-Ḳāsim eserin te'lifine oğullarının sebep olduğunu ve onların bu ilmi anlamaları için yazdığını söylerse de, buradaki oğullarının hakikaten kendi çocukları veya talebesi olup-olmadığı kestirilemiyor. Bundan sonra 30. makale meşhûr cerrahî eseri olup, eksiktir. Diğer bir *al-Taṣrîf* nushası da Topkapısarayında Ahmed III. kütüphânesinde 1990 numaradadır. Bu da yalnız 30. bâb olan cerrâhîden bâhistir. Resimleri Veliyüddin Efendi kütüphânesindeki âlet resimlerinden daha iyidir. Beşir Ağa kütüphânesindeki nushayı henüz göremedik.

Abu 'l-Ḳāsim, bize mâlûm olan ve 900 sahife kadar tutan 2 cildlik *al-Taṣrîf* adlı yegâne eseri ile, orta çağın garp tıp âlemine kuvvetle hâkim olmuş ve şark ulemasından ziyâde, Avrupa uleması tarafından takdir edilmiş bir âlimdir.

Bibliyografya: İbn Abî 'Uṣaybi'a, *Ṭabaḳāt*; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*; L. Leclerc, *Histoire de la médicine arabe* (Paris, 1876); Wüstenfeld, *Gesch. der arab. Aerzte*, 1845; Laignel-Lavastine, *Histoire générale de médicine* (Paris, 1939); Brockelmann, *GAL*, I, 239 ve *Suppl.*, I, 245; Aldo Mieli, *La Science arabe* (Paris, 1938), s. 182; Süheyl Ünver, *Meşhûr arap cerrahı Abu 'l-Ḳāsim al-Zahrāvî ve onun Kitāb al-carrāḥîya'si* (*al-Taṣrîf*) (*Tedavi kliniği ve laboratuvarı dergisi*, İstanbul, 1935), s. 186. (ABDÜLHAK ADNAN.)

EBÜLLEYS. ABU 'L-LAYS NAṢR B. MUḤAMMED B. AḤMED B. İBRÂHÎM AL-SAMARḲANDÎ (?—983), IV. (X.) asrın ikinci yarısında yaşamış hanefî fakîhi ve kelâmcısıdır. Ölüm yılı hakkında ihtilâf vardır. Fıkıh ve kelâm mevzûlarına dâir Brockelmann (*GAL*, I, 196, *Suppl.*, I, 347 v.d.)'da adları zikredilen bir çok eserler yazmıştır. Brockelmann'ın eserinde adı geçen ilm-i hâl risâlesinin hakikaten Abu 'l-Layṣ'e âit olduğu kat'îyetle söylenemez; zîrâ eser müellifinin yazmadaki isim ve nesebi, bahsettiğimiz müellifin isim ve nesebine uymamaktadır. Bu küçük eser, A. W. T. Juynboll tarafından 2 defa neşredilmiştir; krş. *Bijdragen indische taal-, land- en volkenkunde*, 1881, s. 215 v.dd., 267 v.dd.

EBÜLME'ÂLÎ. ABU 'L-MA'ĀLÎ 'ABD AL-MALİK AL-CUVAYNÎ. [Bk. IMĀM AL-ḤARAMAYN.]

EBÜLME'ÂLÎ. ABU 'L-MA'ĀLÎ HİBAT ALLĀH B. MUḤAMMED B. AL-MUṬṬALİB. [Bk. HİBAT ALLĀH.]

EBÜLME'ÂLÎ. ABU 'L-MA'ĀLÎ, MUḤAMMED B. 'UBAYD ALLĀH, Ḥusayn b. 'Alî'nin neslinden bir zattır. Gazneliler sarayında yaşamış olması muhtemel olup, 485 (1092)'te *Kitāb bayān al-adyān* adı ile farsça bir din tarihi yazmıştır. Bu eser Schefer tarafından (*Chrestom. pers.*, I, 132, 171) neşredilmiştir.

EBÜLMAHÂSİN. ABU 'L-MAḤĀSİN CAMĀL AL-DİN YŪSUF B. TAGRİBARDÎ B. 'ABD ALLĀH AL-ẒĀHİRÎ AL-CUVAYNÎ (1411—1466), bir müverrih olup, Kahire'de şevvâl 813'te (şubat 1411) doğmuştur. Doğduğu zaman babası, sultan al-Malik al-Ẓāhir Barḳūḳ'un türk kölelerinden idi; sonra, Halep ve Şam vâlisi olarak, 815 (1412)'te öldü. Abu 'l-Maḥāsin'in tahsili ile alâkadar olan eniştelerinden biri, 'Abd al-Raḥmān al-Bulḳînî olmuştur. Kahire'de Makrîzî'nin ve zamanının diğer meşhûr âlimlerinin talebesi idi. 863 (1458)'te hacca gitti ve 874 (1469)'te yahut bâzılarına göre, 870 (1465/1466)'te öldü. Onun zamanımıza kadar gelen tarihe âit 7 eserinden en meşhûru Mısır tarihidir. Bu tarih, arap fethinden 857 (1453) senesine kadar olan vak'aları, komşu milletler de dâhil olduğu hâlde, mühim zatların tercüme-i hâllerini de ilâve ederek, nakleder. Tashihli nushası 860—862 (1456—1458)'de *al-Nucūm al-zāhira fî mulūk Miṣr va 'l-Ḳāhira* adı ile tertip edilmiş ve Juynboll ve Matthes tarafından tabolunmuştur (bk. *Abu 'l-Maḥāsin Ibn Tagribardii Annales*, Leyden, 1855—1861). *Mavrid al-laṭāfa fî man valiya 'l-salṭana va 'l-ḫilāfa* (*Maured al-latafet Jamaleddini Togriberdii s. Annales*, nşr. J. E. Carlyle; Cambridge, 1792) Peygamberin hayatı ile sahâbenin isimlerini ve 842 (1438) senesine kadar Mısır hükümdarları ile vezirlerinin adlarını ihtivâ eder. Onun 845—860 (1441—1456) seneleri için, Maḳrîzî'nin *Sulūk*'ünü tamamlayan eseri şudur: *Ḥavādiṯ al-duhūr fî mada 'l-ayyām va 'l-şuhūr* (Ahlwardt, *Verz. d. arab. Handschr.*, nr. 9462; *The arab. Mss. in the Brit. Mus.*, nr. 1244). Şafadî'nin *al-Vāfî*'sine zeyl teşkil eden bir eseri vardır ki, bunda 650 (1252)'den kendi zamanına kadar geçen büyük adamların tercüme-i hâlleri, alfabe sırası ile, tertip edilmiştir. *Al-Manhal al-ṣāfî va 'l-mustavfî ba'd al-Vāfî* (Kat. Wien, nr. 1174; Kat. Paris, nr. 2068—2073; *Fihrist... al-Kutubḫāna al-ḫidîviya*, V, nr. 162) adında olan bu eser inceden-inceye tetkike lâyıktır. Tarihî eserlerinden maada, tasavvufî şiirlerini ihtivâ

eden bir mecmua da bırakmıştır: *al-Sukkar al-fāʾiḥ va ʾl-ʿiṭr al-fāʾiḥ* (Derenbourg, *Cat. Escur.*, nr. 367). Eserlerinin eski zamanlara âit kısımlarında kendinden evvelkilerin eserlerinden istifâde etmiş olmakla berâber, tarihî tenkid de yapmağa çalışmaktadır. En kıymetli kısım kendi zamanına âit bahisler olup, o zamanın zaaflarını ekseriyâ şiddetle tenkit eder ve bâtıl itikatları (msl. astroloji) reddeder.

Bir rivâyete göre, Mısır sultanının Sultan Fâtih Mehmed'e yazdığı mektupları bu zat kaleme almıştır.

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, nr. 490; Brockelmann, *GAL*, II, 41, *Suppl.*, II, 39 v.d.

(BROCKELMANN.)

EBÜLVEFÂ. ABU 'L-VAFĀ' (940—998), tam ismi MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. YAḤYĀ B. İSMĀʿĪL B. AL-ʿABBĀS AL-BŪZCĀNĪ, en büyük arap riyâziyecilerinden biri olup, iranî asıldan olması pek muhtemeldir. 1 ramazan 328 (10 haziran 940)'de Horasan'da doğmuştur. İlk riyâziye derslerini amcaları Abü 'Amr al-Muġāzilī ile Abü 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Anbasa'den almıştır. Abü 'Amr al-Muġāzilī hendeseyi Abü Yaḥya 'l-Marvazī (yahut Māvardī) ve Abu 'l-ʿAlā, b. Karnīb'den tahsil etmişti. Abu 'l-Vafā' 348 (959)'de Bagdad'a hicret ederek, recep 388 (temmûz 998; İbn al-Aṣīr ve İbn-Ḫallikān'a göre, 387 = 997)'de vukû bulan vefatına kadar, orada kalmıştır. Hattâ Şaraf al-Davla'nın 378'de sarayının bahçesinde yaptırdığı rasadhanede ilk defa rasadatta bulunan heyet arasında Abu 'l-Vafā'nın da bulunduğu söylenilmektedir. — Riyaziyeye ve astronomiye dâir eserlerinden aşağıdakiler mevcuttur: 1. *Kitāb fī mā yaḥtāc ilayhi al-kuttāb va ʾl-ʿummāl min ʿilm al-ḥisāb*, bir hesap kitabı olup, İbn al-Ḳıftī tarafından zikredilen *Kitāb al-Manāzil fī ʾl-ḥisāb* ile aynı eserdir, Leyden'de eksik ve Kahire'de (?) mevcuttur; Woepcke, *JA* (5. seri, V, 246—250)'te *Manāzil*'in unvanlarını ve bu eserin fasıllarını neşretmiştir. — 2. *al-Kitāb al-kāmil*, İbn al-Ḳıftī tarafından kaydedilen *Almagest*'in aynı olsa gerektir (Paris, eksik); bu kitap Salih Zeki Bey'in *Âsār-ı bâkiye*'sinin başlıca mehazlarından biridir. Bâzı kısımları Carra de Vaux tarafından tercüme edilmiştir (*JA*, 8. seri, XIX, 408—471). — 3. *Kitāb al-handasa*, İstanbul (Ayasofya, ar. ve fars.), bu kitabın Paris kütüphânesinde bulunan ve Woepcke tarafından (*JA*, 5. seri, V, 218—256, 309—359) tetkik edilmiş olan farsça *„Hendesî tersimat kitabı"* ile aynı eser olması muhtemeldir. Woepeke'nin mütalâasına göre, bu kitap Abu 'l-Vafâ' tarafından bizzat yazılmış olmayıp, talebesi tarafından toplamış olan derslerinden müteşekkildir. 4. *Tafsīr al-Ḫʷārizmī fī ʾl-ǧabr va ʾl-muḳābala*, bu kitap halife Ma'mūn devri riyâziyecilerinden Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Muḥammed Mūsā al-Ḫʷārizmī'nin, Ma'mūn'un emri ile yazmış olduğu *Kitāb al-ǧabr va ʾl-muḳābala*'sinin şerhi ise de, şimdiye kadar bulunamamıştır. 5. *Tafsīr kitāb Abarḫas fī ʾl-ǧabr*. Bu eserin kimin kitabının tefsiri olduğunda ihtilâf vardır. *Fihrist*'in bâzı nushalarında Abarḫas yerine Abū Ḥasan yazıldığı hâlde, *Tārīḫ al-ḥukamā*'nın bâzı nushalarında da Abū Yaḥyā veya İbn Yaḥyā diye kaydedilmektedir. Euklides, Diophantus'un eserlerine yazdığı şerhler ile *al-Vāžiḥ* unvanlı zîclerinden maalesef hiç bir şey kalmamıştır; mamafih Floransa (Laurent.), Paris ve Brit. Museum'da mevcut bulunan ve müellifi bilinmeyen *al-Zīc al-šāmil*'in Abu 'l-Vafā'nın zîclerinden iktibas edilmiş olması pek muhtemeldir.

Abu 'l-Vafā'nın en büyük meziyeti, trigonometrinin inkişâfına ettiği hizmette görülür; kürevî trigonometride *şakl al-ḳuṭṭāʿ* denilen Menelaus dâvasını kullanarak, „4 mikdar kaidesi" vasıtası ile, zaviyesi kaime olan müselles yerine, bir tam dört dılı'lı ikamesini (sin a : sin c = sin A : 1) ve mümâs dâvasını (tg a : tg A = sin b : 1) ona borçluyuz. Kendi bu düstûrlardan cos c = cos a. cos b'yi çıkarmıştır. Münharif zâviyeli kürevî müselles hakkında sinus dâvasını, ilk olarak, onun vazetmiş olması pek muhtemeldir (krş. Carra de Vaux, *ayn. esr.*, s. 408—440). 30 derecelik kavsin sinusunun hesaplanması usûlünü de ona medyunuz; bu usûl ile çıkarılan netice hakikî kıymetle 8 âşârî kesre kadar mutabakat eder (Woepcke, *JA*, 5. seri, XV, 296 v.dd.). Kısmen hind modellerine müstenid olan hendesî tersimlerinin yüksek kıymeti vardır (Woepcke, *ayn. esr.*, 5. seri, 218—256). Diğer cihetten, trigonometriye mümâs (tangent), tamamî-mümas (cotangent), kâtı' (sekant) ve tamamî-kâtı' (cosekant) idhâli şerefi ona âit değildir. Bu kemiyet tâbilerini daha evvel Ḥabaş al-Ḥāsib denilen Aḥmed b. 'Abd Allāh da biliyordu. Bir taraftan L. A. Sédillot ve Chasles, diğer taraftan Biot, Munk ve Bertrand arasında bir münakaşa zemini teşkil etmiş olan ayın inhirafını keşif meselesinde, bu keşfin Abu 'l-Vafā'ya âit olmadığı anlaşılmıştır (Carra de Vaux, *ayn. esr.*, 8. seri, XIX, 440—471).

Bibliyografya: *Fihrist*, I, 266 ve 283; İbn al-Ḳıftī (nşr. Lippert), s. 287; İbn al-Aṣīr (nşr. Tornb.), IX, 97; İbn Ḫallikān (Kahire, 1310), II, 81 (trc. de Slane, III, 320); Abu 'l-Farac (nşr. Ṣālḥānī), s. 315; Cantor, *Vorlesungen über die Gesch. d.*

Mathem., I (2. tab.), 698 v.dd; v. Braunmühl, *Vorlesungen über Gesch. d. Trigon.* (Leipzig, 1900), I, 54 v.dd.; Suter, *Abhandlungen zur Gesch. der mathem. Wissensch.*, VI, 39; X, 71; XIV, 166; C. Brockelmann, *GAL, Suppl.*, II, 400; Sâlih Zeki, *Âsâr-i Bâkiya* (İstanbul, 1329), I, 162 v.d. (H. SUTER.)

EBÜSSÂC. ABU 'L-SĀC DĒVDĀD B. YŪSUF (? —880), Sācī âilesinin müessîsidir. Usruşeneli bir türk kumandanı olup, halife Mutavakkil 'in hizmetinde bulunmuştur. Kendisine halife tarafından 244 (= 858 İbn al-Aṯīr 'e göre; İbn Ḫaldūn 'a göre 245 = 859) yahut 242 (856/857) 'de „Mekke yolu" (yâni bu yol üzerindeki mahaller) tevcih edildi. Mekke 'de kardeşi İsmā'īl 'i istihlâf eden 'Alī ahfadından Muḥammed b. Yūsuf ile harp etti (251 = 865). 252 (866) 'de Bagdad 'a döndü; Fırat havâlisinde vergilerin tahsiline memur edildi ve orada kıyam etmiş olan 'Alī ahfadından Abü Aḥmed Muḥammed b. Ca'far 'i, hiyle ile, yakaladı. Bunu müteâkip birbiri ardı sıra, Halep (254 = 868), sonra da al-Ahvāz vâlisi oldu. Bu son memuriyetinde Zenciler ile muharebe etti; fakat mağlûp oldu ve merkezi yağma edildi. Ya'ḳūb b. Lays al-Ṣaffarī 'nin Muvaffaḳ 'a karşı olan muharebesinde (262 = 875/876) ona iltihak etti ve birlikte mağlûp oldu; Bagdad 'a geri çağırıldı. Cundişābūr 'da 266 (879/880) 'da öldü. — Torunu, Muḥammed Afşīn 'in oğlu Dēvdād, Ermeniye 'de babası tarafından fethedilen Dvin vâlisi oldu; ordu kendisini babasına halef intihap etti ise de, amcası Yūsuf tarafından mağlûp edildi ve Bagdad 'a iltica etmek zorunda kaldı (288 = 901).

Bibliyografya: Defrémery, *JA*, 4. seri, IX, 409 v.dd.; İbn Ḫallikān (trc. Slane), I, 500, not 5; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), VII, 395, 403. — Ṭabarī, III, 1228; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), VII, 296, 351; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 491. (Cl. HUART.)

EBÜSSERÂYÂ. ABU 'L-SARĀYĀ. [Bk. NAṢR B. ḤAMDĀN ve AL-SARĪ B. MANṢŪR.]

EBÜSSU'ÛD EFENDİ. ABU 'L-SU'ŪD AL-'İMĀDĪ (1490—1574), XVI. asırda uzun müddet seyhülislâmlıkta bulunmuş ve „Hoca Çelebi" lakabı ile tanınmış bir tefsir ve fıkıh âlimidir. Doğduğu yer İstanbul civarında Müderris köyü ve Sultan Selim civarında pederi nâmına yapılan tekke (sonradan Sivâsî ismini almıştır) olarak gösterilirse de, vakfiyesinde İskilip 'te dünyaya geldiği mukayyettir. Doğduğu tarih de, muhtelif kaynaklara göre, değişmekte ve ancak Nav'ī-zāde 'Aṭā'ī (*Zayl-i şaḳā'iḳ*, İstanbul, 1268, s. 183) 'nin zikrettiği 17 safer 898 (30 kânun I. 1490) tarihi daha doğru görünmektedir. Ebüssu'ûd Efendi, Şeyh Yavsî ve Bayezid II. 'e intisabı dolayısiyle „hunkâr şeyhi" diye tanılan Muḥy al-Dīn Muḥammed al-İskilibī 'nin oğlu ve Muṣṭafā al-'İmād 'ın torunudur. Bu zatın da meşhur Ali Kuşçu [b. bk.] 'nun kardeşi olduğunu, Ebüssu'ûd Efendi 'nin şeyh 'Abd al-Raḥmān al-Marzifonī 'ye verdiği icazetnâmeden (*ayn. esr.*, s. 83) öğreniyoruz. Âlî (*Kunḥ al-aḫbār*, basılmamış kısım, Üniversite kütüp., nr. 5959, var. 166 b), şeyh Muḥy al-Dīn Muḥammed 'in Ali Kuşçu 'nun damadı olduğunu ve 'Aṭā'ī (*ayn. esr.*, s. 215), Ebüssu'ûd Efendi 'nin bu büyük âlimin *sibṭ-i raşîd* 'i bulunduğunu söyler ki, bunlara bakarsak, annesi Sultan Hatun 'u Ali Kuşçu 'nun kızı olarak kabûl edebiliriz. 'İmādī nisbesine gelince, Âlî ve Peçevî İbrahim Efendi gibi müverrihlerin Ebüssu'ûd Efendi 'yi *kurdī al-aṣl* göstermeleri bâzılarını şaşırtmış ve onun 'İmādīya 'li olduğu kanaatini tevlid eylemişse de, gösterdiğimiz deliller karşısında artık bu ihtimâle yer kalmamıştır. Hele Cl. Huart (*EI*) 'ın onu Âmidî yâni Diyarbekirli zannetmesi de tamamen yanlıştır. Müstakimzâde (*Dawḥa-i maşāyiḫ-i kibār*) 'nin 'İmādī nisbesini, İskilip havâlisindeki Direkli-Bel 'e atfetmesini de kanaat verici bulmuyoruz. Ebüssu'ûd Efendi 'ye 'İmādī denildiği hâlde, büyük babasından ekseriyâ Muṣṭafā al-'İmād diye bahsedilmesine bakarak, bu zatın, bir adı da 'Alā' al-Dīn olan Ali Kuşçu ile mütenâsiben, 'İmād al-Dīn tesmiye edildiğini düşünmek mümkündür.

Evvelâ babasından sonra, Mu'ayyad-zāde 'Abd al-Raḥmān Efendi ile Mavlānā Sayyidī Ḳaramānī 'den ders gören Ebüssu'ûd Efendi 'yi, 'Aṭā'ī, Mavlūnā Sayyidī 'den icâzet almış gösterir. Fakat adı geçen icâzetnâmede onun babasından icâzet aldığı mukayyettir. Bursalı Tâhir Bey (*Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1333), kaynak göstermeden, Ebüssu'ûd Efendi 'nin İbn Kemâl 'den ders gördüğünü söyler. Kendisi daha tahsili esnâsında, Bayezid II. 'in dikkatini çekerek, yevmiye 30 akçe „çelebî ulûfesi" ile taltif edilmiş ve bilâhare Sayyidī Efendi 'nin kerimesi Zeyneb Hatun ile evlenmiştir. İbn Kemâl 'in 25 akçe ile verdiği Çankırı medresesini kabûl etmeyen (922 = 1516) Ebüssu'ûd Efendi 'nin az bir zaman sonra, 30 akçe ile, İne-Göl 'de İshak Paşa medresesine tâyin olunduğunu ve tahminen 1520 (926) 'de azledilerek (bütün ömründe gördüğü ilk ve son azildir), 10 ay me'zul kalıp 40 akçe ile, Davud Paşa, 1522 (928) 'de Mahmud Paşa medreselerine, 1525 (931) 'te vezir-i sânî Mustafa Paşa 'nın Gebze 'de yaptırdığı medreseye (ilk müderris olarak), ertesi sene Bursa sultaniyesine ve nihâyet 1528 (934) 'de sahn-ı semanın „müfti medresesi" denilen kısmına tâyin edildiğini, 5 sene bu

vazifede kaldıktan sonra, 1533 (şevvâl 939)'te Bursa kadısı ve müteâkiben (rebiülâhır 940) İstanbul kadısı olduğunu biliyoruz. Kanunî Sultan Süleyman'ın Korfu seferinde Rumeli kazaskerliğine getirilen (ağustos 1537 = rebiülevvel 944) ve 8 sene bu hizmette kalan Ebüssu'ûd Efendi, mülâzemet işlerini nizâm altına alarak, „mülâzimin için ruznâme" yaptırmış ve ulemadan her pâye sâhibine verilecek mülâzimlerin adedini tâyin ile, „müsta'iddan için yedi senede bir nöbet" usûlünü koymuştur. Nihâyet kendisi Fenârî-zâde Muhyiddin Efendi'nin yerine teşrin I. 1545 (şâban 952, bâzılarına göre cemâziyelevvel) meşihat makamına nasbolunarak, ölünceye kadar, hierî hesabiyle 30 sene bu mevkii muhafaza eyledikten sonra, 5 cemâziyelevvel 982 (23 ağustos 1573; mezar taşında bu tarihin 5 cemaziyelâhır pazar gecesi diye gösterilmesi bâriz bir zuhûl eseridir)'de vefat etmiştir. Vefatına söylenen tarihlerden ikisi مثلا ابوالسعوده ارله مقام جنت (Sâ'î) ve مات فردالزمان مولانا mısrâlarıdır.

Kaynaklar Ebüssu'ûd Efendi'yi zayıf, uzun boylu ve uzunca sakallı, nûrânî yüzlü, vakur, mehîb, gâyet sâde giyinir, etrafındakilere rıfk ile muamele ettiği hâlde, mahabetinden meclisinde kimse ağız açamaz, sözleri hürmetle dinlenir, âbid ve zâhid bir adam olarak târif ederler. Muâsırları tarafından *Ebû Ḥanîfa-i ṣânî*, *ḫâtimat al-mufassirîn*, *mu'allim-i ṣânî* (*mu'allim-i avval*, İbn Kemâl olduğuna göre) vasıfları ile yâd edilen bu zat, osmanlı şeyhülislâmlarının tefsir ve fıkıh sahalarında en âlimlerinden biri sayılmaktadır. Hakkında yazılmış kasîdelerden başka, tarihlerde, tezkirelerde ve teracüm kitaplarında medih vâdisinde söylenen sözlere bakarsak, kendisinin zamanını aşan bir şöhret kazandığını anlarız. Peçevî (*Tarih*, İstanbul, 1283, I, 55), haklı bir sebeple gücendiği Arabzâde Muhyiddin Efendi'yi, bütün ricalara rağmen, Bursa'ya nefyetmekteki ısrarını öne sürerek, mevkî ve haysiyetini korumak hususunda çok titiz davranan bu müftiyi huşunetle itham eder (bk. bir de Âlî, *ayn. esr.*, s. 160 b) ve onda İbn Kemâl'in zarafeti bulunmadığını söylerse de, Ebüssu'ûd Efendi'nin, icabında sertlik göstermekle berâber, zarif ve nüktedan olduğu da anlaşılmaktadır. Meselâ Şemsî Paşa'nın nazmedip gönderdiği manzum *Vikāya*'nin yanlışlarını düzelterek hoş bir tezkire ile iâdesi (Peçevî bu nushayı elde ettiğini söyler, bk. *Tarih*, II, 10 v.d.; Riyâzî, *Tezkire*, Üniversite kütüp., nr. 761, var. 13 b v.d.), sorulan garip suallere, bunların manzûm veya mensur olduğuna göre nazmen veya nesren tuhaf cevaplar vermesi, efendinin zerafetten nasibi olduğunu isbat eder. Kanunî Süleyman devrinde bir meselede ihtilâfa düşen ulema ikiye ayrılıp, şeyhülislâm ekalliyette kaldığı zaman, padişah onun re'yini tercih etmiş ve muhalif taraftan Saçlı Emîr Efendi (Mevlâna Muhyiddin b. Abdülevvel)'nin takdim eylediği farsça bir rubâîye Kanunî Sultan Süleyman aynı dilde bir rubâî ile mukabelede bulunmştu. Ebüssu'ûd Efendi de hükümdarın teveccühüne teşekkür makamında olarak, *har kār ki ḫusrav bikunad şîrîn ast* mısra-ı ile biten bir rubâî yazmıştı. Nâmık Kemâl'in, *Evrak-ı perişan*'da, isim zikretmemekle berâber, Ebüssu'ûd Efendi'yi kastederek, onu huzûrda her zaman bir mısrâı tekrarlayan bir adam gibi göstermesi ve hakikatle alâkası olmayan bu sözde itiyadı, Zenbilli Ali Efendi'nin Yavuz Sultan Selim'e hitap ederken, dâimâ *„innahu lā yuḥibb al-ẓālimîn"* diye söze başladığı rivâyeti ile mukayese edip, Ebüssu'ûd Efendi'yi âdî bir müdâhin mevkiine düşürmesi ne kadar haksız ise, aynı edip tarafından bu büyük müftinin kazaskerliği esnâsında koyduğu mülâzemet nizamını „kıdemin istihkaka" tekaddümü mâhiyetinde anlaması da o kadar yanlıştır.

Devrinin en nufuzlu adamlarından biri olmakla berâber, siyâsî işlere karışmaktan ve nufuzunu suiistimâl etmekten çekinen Ebüssu'ûd Efendi'ye Kanunî Sultan Süleyman'ın büyük bir hürmet ve itimad beslediği ve mühim meselelerde onun re'yine baş vurduğu gibi, eli sürülen işlerin uğurlu olacağına kanaat ettiğini (msl. 27 cemâziyelevvel 957'de Süleymaniye câmiinin temel atma merâsimini, teberrüken, Ebüssu'ûd Efendi yapmıştır) biliyoruz. Kanunî Süleyman'ın Szigetvar yolundan yazdığı „hâlde hâldaşım, sinde sindaşım, âhiret karındaşım, tarik-i hakta yoldaşım" başlangıçlı mektûp, padişah ile müfti arasındaki râbıtanın kuvvetini göstermeğe kâfidir. Babasının adamlarını yerlerinde bırakan Selim II. de Ebüssu'ûd Efendi'ye son derece saygı göstermiş (msl. bk. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih*, İstanbul 1281, s. 72, 81), hattâ pek sevdiği müsahibi, hurûfîlikle tanınmış Celâl Çelebî'yi, şeyhülislâmın talebi üzerine, saraydan uzaklaştırmıştır. Mamafih bu padişah, zamanında, hâce-i sultanî Atâullah Efendi'nin ikbâl kazanıp, devlet ricâlinin istişârede bulunduğu bir şahsiyet hâline gelmesi ve bundan bilistifâde meşihate âit işlere pervasızca müdahale etmesi Ebüssu'ûd Efendi'yi gücendirmiş ve gölgede bırakır gibi olmuş, bâzı müfsitlerin dedi-koduları yüzünden iki zâtın arası epey açılmıştı. Atâullah Efendi'nin, bir takım fıkıh meseleleri dolayısiyle, müfti ile ihtilâf hâlinde bulunan Birgivî Mehmed Efendi'yi iltizam ederek, hemşehrisi olan bu zata Birgi'de bir medrese yaptırması, şey-

hülislâm ile hâce-i sultanî arasındaki zıddiyetin bir neticesidir. Selim II. zamanında Osmanlı devletinin emniyeti cihetinden elde edilmesi lüzumlu görülen Kıbrıs adasının fethi için, Ebüssu'ûd Efendi'ye müracaat edildiği ve onun da sefere cevaz verdiği mâlûmdur (bu sefere dâir fetvânın sureti için bk. Peçevî, *ayn. esr.*, I, 486 v.d.). Hammer (*Devlet-i Osmaniye tarihi*, trc. Ata Bey, İstanbul, 1332, VI, 243 v.d.), mezkûr fetvâdan bahsederken, müftiyi nakz-i ahdi meşrû göstermekle itham ederse de, o tarihte Mısır'a giden hucâc ve tüccar gemilerinin Kıbrıs korsanları tarafından taarruza uğradığı (Perçevî, *ayn. esr.*) ve Dalmaçya'da hudut tecâvüzleri vukû bulduğu düşünülür ve fetva dikkatle okunursa, sulhün ancak „kâffe-i müslimîne" menfaati olduğu zaman meşrû sayılacağını söyleyen Ebüssu'ûd Efendi'nin muahedenin, venediklilerce ihlâl edildiği için, bozulabileceğini kabûl ettiği kabûl olunabilir.

Ebüssu'ûd Efendi gâyet çalışkan, müderrisliği esnâsında, tâtil günleri hâric, aslâ dersini kaçırmaz, müftiliğinde her gün pek çok fetvâ verir bir zat idi. Hattâ bir defa sabah namazından ikindiye kadar 1412, diğer bir defa da, aynı müddet zarfında, 1413 fetvâ verdiğini bizzat kendisi talebelerinden Âşık-Çelebî'ye söylemiştir (*Ẕayl-i şaḳā'iḳ*, s. 158). Selim II., Murad III. ve Mehmed III. devirlerindeki başlıca ilmiye ricâlinin hocası olan bu âlimin, talebeleri arasında Mâlûl-zâde Seyid Mehmed, Abdülkadir Şeyhî, Hoca Sâdeddin, Bustan-zâde Mehmed ve Sun'ullah Efendi'ler gibi, meşihat makamını ihraz edenlere, Bostan-zâde Mustafa, meşhur şâir Bâkî, hâce-i sultanî Atâullah, Kınalı-zâde Hasan ve Ali Cemâlî Efendi'nin oğlu Fudayl Efendi'ler gibi, mühim şahsiyetlere rastlıyoruz. Bu hususta daha fazla mâlûmat almak için, adları geçen 3 padişah devri ilmiye ricâlinin tercüme-i hâllerini tetkik kâfidir.

Ebüssu'ûd Efendi'nin tasavvuf ve mutasavvıflar ile münâsebeti, üzerinde durulacak bir meseledir. Müverrih Âlî, her hususta mükemmel bir insan olarak gösterdiği bu büyük zâtın noksanını da „ancak meslek-i sûfiyûna adem-i sülûkünde" bulur; Peçevî ise, bu iddiayı bühtan telâkki eder. Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, I, 402), Ebüssu'ûd Efendi'nin bidayette sûfiyenin aleyhinde iken, sonra Kanunî Süleyman'ın huzûrunda İbrahim Gülşenî tarafından irşâd edildiğini ve „tevhîdin devr ehline halâl" olduğuna dâir fetva aldığını söyler. İlm-i zâhire olduğu kadar, ilm-i bâtına da vukufu muhakkak olan (Mehmed Muhyiddin, *Menâḳib-i İbrahim Gülşenî*, elimizdeki yazma nusha, s. 389) ve büyük mutasavvıflarda tayy-i mekân gibi fevkalâde hâller zuhûr ettiğine, hattâ babasında da „bu makûle hâlât" görüldüğüne inanan Ebüssu'ûd Efendi'nin, kendisine intikal eden hilâfeti kabûl eylemediğine, daha ilk zamanlarda bâzı şeyhler ile (Gebze'de Şeyh Muhyiddin Karamanî ile) zıt gittiğine bakarsak, onun sûfiyeye intisap etmediğine hükmedebiliriz. Bu zâtın, zikrullah ile kıyam ve semaa cevaz verdiği hâlde kelime-i tevhîdin tagannî ile tilâvetini men'etmek (fetvası için bk. *Ẕayl-i şaḳā'iḳ*, s. 171 v.d.) gibi, sûfiye âdâbının bâzılarını kabûl ve bâzılarını reddeylemesi, onun tasavvuf tarikatleri hakkında muayyen kanaatlerini gösterir. Onun bu kanaatleri, bayramiye tarikatinden Şeyh Gazanfer meselesi için verdiği cevapta daha iyi görülmektedir. Bu cevapnâmade (*Ẕayl-i şaḳā'iḳ*, s. 88) Ebüssu'ûd Efendi meşayihin „bâzı esrâr-ı hafiyye müşâhede" eylediklerini kabûlden sonra, onların „maarif-i ilâhiyesi ahkâm-ı şeriat-i şerifeye muvafık" ise, kendilerine riâyet göstermekten başka bir şey yapılamayacağını, fakat şeriata muhalefet sâbit olursa, o zaman onların mülhid telâkki olunacaklarını söyler. Kendisince „meşayih-i islâmiyenin hakikat ve tarikat dedikleri şeriat-ı şerifenin zübdesi ve hulâsasıdır". Din ulemasının şeriata tevfike muktedir olamadıkları maddeler ise, küfür ve ilhaddan başka bir şey değildir. Bundan başka Ebüssu'ûd Efendi'nin Beşiktaşî Yahya Efendi, Ümmî Sinan, Muslihiddin Merkez, Hakim Çelebî, emîr ve hoca Ebû Said gibi zatların cenâze namazlarını kıldırması ve Merkez Efendi için „dünyada bî-riyâ bu kimseyi görmüştük" (Yûsuf b. Ya'ḳûp, *Manāḳib-i şarîf*, İstanbul, 1290, s. 56) demekle kalmayıp, ona manzûm bir vefat tarihi söylemesi, nüvvâbdan birine yazdığı tezkirede (*Macmu'a-i āṯār*, İstanbul, 1299, II, 33 v.d.), bu zata gittiği yerdeki „meşayih-i izâm" ile müşâvere tavsiyesinde bulunması v.b. fikrimizi takviye eden delillerdendir.

Diğer taraftan Ebüssu'ûd Efendi'nin bâzı mutasavvıflar hakkında da pek şiddetli davranarak, bunlar için idam fetvası verecek kadar ileri gittiği göz önünde tutulursa, ilk bakışta bu hâdiselerin yukarıda serdedilen fikirle tenakuz teşkil edeceği görülür. Fakat müftinin aleyhdar bulunduğu şahsiyetler üzerinde yapılacak küçük bir araştırma bile bu zâhirî tenakuzu ortadan kaldırmağa kâfidir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında İstanbul câmilerinde vaaza çıkarak, şeriat ahkâmına dâir lâubâlî ve müstehzi sözleri ile iştihar eden ve etrafına, ekserisi asker olmak üzere, büyük bir halk kütlesi toplayan Oğlan şeyh (melâmiye-i bayramiyeden olup, katli esnâsında 19 yaşında bu-

lunan İsmail Mâşûkî) ile hükûmetin çok yakından alâkadar olduğunu ve bunu âmmenin intizamını bozacak bir mesele telâkki ettiğini biliyoruz. Tasavvufta muayyen bir dereceye varanlar için her türlü şer'î mükellefiyetin kalkacağı ve halâl ile harâmın müsavi olacağı iddiasında bulunan bir nazariyenin neşri, o zamanki ictimaî nizamı alt-üst edecek bir tehlike sayılmış ve hükûmet belli-başlı ulemayı, yâni bu sırada (935=1528/1529) meşihat makamını işgâl eden İbn' Kemâl 'den başka, Ebüssu'ûd ve Mevlânâ Şeyhî Efendi 'ler gibi, sahn-ı semân müderrislerini meselenin tetkikine memur eylemişti. Ebüssu'ûd Efendi, bu hâdiseden bahsederken Oğlan Şeyh 'in „katli emrinde... hadd-i mutaddan hâric tevakkuf ve te'ennî" eylediğini, hattâ „Mevlânâ Şeyhî Çelebî ilhadına hükmettikte, iki-üç meclis" dâvâyı durdurup, „her türlü ihtimâl münkati olmayınca", fetva vermediğini söyler (Şeyh Gazanfer 'e dâir cevabnâme). Gerçi Oğlan Şeyh, İbn Kemâl fetvası ile idam edilmişse de, gösterdiğimiz kayıtlar bize Ebüssu'ûd Efendi 'nin de bu hâdisede fetva verdiğini isbat ediyor. Bu kabilden diğer bir vak'a da Ebüssu'ûd Efendi ile öteden beri ihtilâf hâlinde bulunan ve şeyhülislâm hakkında pervasız davranan Şeyh Muhyiddin Karamanî hâdisesidir. Bu şeyh, 1550 (957) 'de „vahdet-i vücut meselesinde hata" eylediğinden dolayı, idam olunmuştur (*Manâkıb-i İbrâhîm Gulşanî*, s. 388; *Zayl-i şakā'ik*, s. 63) ki, bu idamın da Ebüssu'ûd Efendi fetvası ile icra edildiği muhakkaktır. Nihâyet bir üçüncü vak'a olmak üzere, Bosna 'da zuhûr eden melâmî şeyhi Hamza Bâlî meselesini zikredebiliriz. Müfti, Şeyh Hamza 'nın faâliyet ve kanaatlerini gözden geçirdikten ve hattâ „bâzı meşayih-i tarikten istiftâ" eyledikten sonra, onun da İsmail Mâşukî tarikatinde olduğunu anlamış ve İbn Kemâl 'in fetvasını da zikrederek, katline fetva vermiştir (La'lî-zâde Abdülbâkî, *Tarikat-i aliye-i bayramiyeden tâife-i melâmiyenin an'ane-i irâdetleri*, matbû nusha, s. 34 v.d. ve Sâdık Vicdanî, *Tomar-ı turuk-ı aliyye*, melâmîlik, İstanbul, 1340, s. 54 v. d.). Bu üç hâdiseden anlaşıldığına göre, Ebüssu'ûd Efendi şeriate muhalefet ve âmme nizamını ihlâl bahis mevzuu olduğu zaman, şiddetle hareket etmiştir.

Ebüssu'ûd Efendi fıkıh sâhasında da devlet nizamını esas tutmuş ve dar zihniyetli fakihler ile mücâdele etmiş bir zattır. Daha 1545 (952) 'te Çivi-zâde Muhyiddin Mehmed Efendi [b. bk.] „vakf-ı nukûdun butlanına" fetva verip, bunu osmanlı topraklarında men'ettiği zaman bu cins vakıfların ibtali yüzünden, evvelce kurulmuş müesseselerin yıkılacağını gören Ebüssu'ûd Efendi, bir reddiye yazarak, „evkaf-ı müsliminin ibkasına ve hayrat-ı celîlenin ihyasına" muvaffak olmuştu. Şeyhülislâmın karşısına daha sonra „tilâvet-i Kur'an ve mübâşeret tâlim ve bilcümle ibâdat mukabelesinde ücret tahrim" ettikten başka, menkul vakfının da câiz olmadığını iddia eden Birgivî Mehmed Efendi çıkmış ve müftinin halkın itikadını bozmaması yollu tavsiyesine aldırmayarak, *al-Sayf al-ṣārim fī 'adam cavāz al-manḳūl va 'l-darāhim* adındaki eseri ile onun fikrine uyanları günahkâr addeylemiştir. Ebüssu'ûd Efendi „fitne ihdasından" çekinerek ve „müteahhirîn-i ulemaya iktidâ" ederek, menkulâtın vakfını müdafaa ve bu müessesenin ibkasını te'min etmekle, âmme menfaatine ne kadar ehemmiyet verdiğini bir kere daha göstermiş oluyordu (bu hususta fazla mâlûmat için bk. Kâtib Çelebî, *Mīzān al-ḥaḳḳ fī iḫtiyār al-aḥaḳḳ*, İstanbul, 1306, s. 120 v.d.; ayn. mll., *Kaşf al-ẓunūn* İstanbul, 1941—1943, s. 898, st. 1; II, 1017, 1190; Peçevî, I, 467; *Zayl-i şakā'ik*, s. 186; Ḳuṭb al-Dīn al-Makkī, *al-Favā'id al-sanīya*..., Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2440; bu eserin tercümesi; İzzî-Mekkî, *Seyahatnâme*, Tarih semineri dergisi, İstanbul, 1937, II, 5). Ebüssu'ûd Efendi 'nin, zamanına göre, müsamahakâr bir zihniyete mâlik olduğuna ve halkın örf ve âdetine, şeriatin verdiği imkân nisbetinde müsaade gösterdiğine daha başka deliller de bulabiliriz. Msl. bidâyette kahvenin harâm olduğuna hükmettiği hâlde (*Mīzān al-ḥaḳḳ*, s. 53), halk buna alışıp, İstanbul 'da kahvehâne açıldığı zaman, kahve aleyhine fetva vermekten imtina etmiş (J. v. Hammer, *ayn. esr.*, VI, 174), keza ibret gözü ile seyretmek şartı ile hayâl-i zıll (karagöz) oyununa cevaz göstermiştir (Sabri Esad Siyavuşgil, *Karagöz*, İstanbul, 1941, s. 42, not 2).

Ebüssu'ûd Efendi 'nin, Kanunî Sultan Süleyman devrinde, devlet kanunlarını şeriat hükümleri ile te'lif ettiği ve tımar ve zeamatlere ve arâzi rejimine âit esasların bu zat tarafından verilen fetvalara istinat ettirildiği, yahut o fetvalar ile takviye olunduğu ileri sürülür (msl. bk. *Zayl-i şakā'ik*, s. 158; J. v. Hammer, *ayn. esr.*, VI, 167; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 86). Filvâki elde mevcut kanunnâmelerde muhtelif meselelere, ezcümle toprak işlerine, dâir Ebüssu'ûd Efendi 'nin fetvalarına tesâdüf edilmekte ve bu fetvaların şeriatin müsaadesi nisbetinde mahallî örf ve âdetlere müstenit bulunduğu anlaşılmakta ise de, Ömer Lûtfi Barkan (*XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve mâlî esasları*, İstanbul, 1945, s. IX v.d.; bilhassa kısım IV) bu kanunnâmelerde şeriate değil,

örfe istinad edildiğini ve bunlarda, şekillerine rağmen, fetva usûlünün bahis mevzuu olamayacağını, fetva şeklindeki kanunnâmelerin muayyen tarihlerde padişah tarafından verilen fermanlardan ibâret bulunduğunu ve mehazlarının tapu defterlerindeki arâzi kanunları olduğunu dermeyan ettikten sonra, bilâhare fetva şekline konulmalarının sebebini medreseden yetişenlere „ilmî ve tedrisî" cihetten kolaylık te'minine atfeyler ve bu hususta Ebüssu'ûd Efendi'nin el-yazısı ile yazılı ve imzasını hâvî Budin kanunu (Başvekâlet arşivi, defter 987) ile kimin tarafından yapıldığı musarrah olmamakla berâber, Ebüssu'ûd fetvalarında gördüğümüz hükümleri ihtivâ ettiği için, ona izâfe eylediği Üsküp ve Selânik livaları kanununu (Ankara tapu ve kadastro umum müdürlüğü, defter 160, tarih 976), delil olarak, gösterir (Ö. L. Barkan, *ayn. esr.*, s. 296 v.d.). Müellif derin bir tetkik mahsûlü olan eserinde Budin kanunundan bahsederken, Osmanlı devletinde bu kabîl defter kanunlarının şeyhülislâmlar tarafından değil, salâhiyetli tahrir eminleri marifeti ile yapıldığını kaydettikten sonra, bu kanunun da Ebüssu'ûd Efendi tarafından, şeyhülislâmlık sıfat ve salâhiyetlerine dayanarak değil, belki de bir „il yazıcısı" olarak, vücuda getirildiği kanaatindedir. Kanunî Sultan Süleyman'ın, Budin'i ilhak ettikten sonra (1541), henüz bu şehirde „bütün şerait ve kavanini" ikmâl eylediğine dâir olmak üzere, tarihlerde rastladığımız kayıtlara bakılır ve bu seferde Ebüssu'ûd Efendi'nin de bulunduğu düşünülürse, yeni eyâlet kanununun fetihten çok sonraya bırakılmadığına ve belki padişah daha Budin'de iken, yapıldığına hükmolunabilir. Budin'in ilhakı tarihinde Rumeli kazaskeri bulunan ve meşihate ancak 1545'te geçen Ebüssu'ûd Efendi'nin, bu kanunu yazarken, şeyhülislâmlık sıfat ve salâhiyeti vârid olamayacağına işâret ettikten sonra, onu alelâde bir il yazıcısı sıfatı ile yazdığını tasavvurdan ziyâde, Sultan Süleyman'ın, mevcudiyetine nihâyet verdiği bir Avrupa devletinin reâyâ hâline gelen halkını idâre edecek kanunu, teberrüken devrin en büyük âlimine yaptırmak ve aynı zamanda onun ilmî salâhiyetine istinat etmek gayesini tâkip eylediğini zannediyoruz. Kaldı ki, „defter kanunlarında kanunu hazırlayanların imzası bulunmak âdet olmadığı hâlde", Budin kanununun kazasker tarafından bizzat yazılmış olması bunu açıkça götermektedir. Üsküp ve Selânik livaları kanununa gelince (Ö. L. Barkan'ın muhtelif ifâdelerine göre, bu kanun ya Ebüssu'ûd Efendi farafından yapılmış veya aynı zat tarafından daha evvel yapıldığı mensur bir kanundan iktibas edilmiştir; *ayn. esr.*, XXXIII ve 296, not), filvâki Ebüssu'ûd Efendi il kâtibi olarak Üsküp ve Selânik livalarını tahrir eylemiş (Üniversite kütüp., *Kavanin-i kadîme*, 1807, var. 37 v.d.) ve bu tahrir neticesinde yazdığı hucette arâzi için „muktezay-i şeriat-i şerife üzere" lâzım gelen ahkâmı tesbit eylemiştir. Ancak Ebüssu'ûd Efendi'ye bu vazifenin meşihatten evvel verildiği tahmini daha doğrudur. Bundan başka defter kanunlarının fetva şeklindeki kanunlara me'haz addedilmesi, diğer bir ifâde ile, kanunların „tedrisî ve ilmî gayeler ile", bilâhare fetva şekline sokulmasını da, bundan doğacak neticeyi göz önünde tutarak, vârid görmüyoruz. Kanaatimizce Kanunî Sultan Süleyman, eskiden mevcut veya yeni mevzu kanunlar hakkında her türlü itirazın önüne geçmek için Ebüssu'ûd Efendi'den fetva almış ve bir çok meselelerde olduğu gibi, arâzi kanunlarının de şeriatle tezat teşkil etmediğini ilân sadedinde bu büyük fıkıh âliminin salâhiyetine dayanmak istemiş olmalıdır. Nitekim Ebüssu'ûd Efendi'nin din, devlet nizâmı ve memleket işlerinin intizamı için, „eimme-i dinden bâzı müetehidîn" kollarına istinâden fetva şeklinde tertip ve vâli, kadı ve hâkimler mârifeti ile tatbik edilen *Mârûzât*'ını da, aşağı-yukarı, bu mâhiyette telâkki etmek mümkündür.

Ebüssu'ûd Efendi osmanlı türkleri arasında yetişen sayılı müfessirlerden biri olup, Kânunî Süleyman adına telif eylediği *Irşâd al-'aḳl al-salîm* adlı arapça tefsiri ile, islâm âleminde haklı bir şöhret kazanmıştır (vefatında Haremeyn ulemasının gâip namazı kılmaları bu şöhreti isbat eder). Başlıca me'hazları Zamaḫşarî ve Bayżâvî tefsirleri olan bu büyük esere padişahın pek ziyâde alâka gösterdiğini ve henüz *Ṣâd* sûresine kadar yazılan kısım, arzusu üzerine, tebyiz edilip, kendisine gönderildiği vakit (bu kısmın ikmâl tarihi: معجز كلام تفسير باع = 972) eseri büyük bir hürmetle karşılayarak, meşihat yevmiyesini 200 'den 500 akçeye çıkardığını ve müellifi hil'atler ile taltif eyledikten başka, onun bütün taleplerine mülâzemet verdiğini ve nihâyet kitap اكبر تفسير terkibinin gösterdiği 973 (1566) 'te tamamlandıktan sonra (itmam tarihindeki ihtilâf için bk. H. Ritter, Ayasofya kütüp., Tefsir ilmine âit yazmalar, *TM*, VII—VIII, cüz 2, s. 78 v. dd.; *Kaşf al-ẓunûn*, I, 65 v. d.), yevmiyeye 100 akçe daha zammolunduğunu biliyoruz. Müverrih Âlî (*ayn. esr.*, var. 279 b) bu tefsirden bahsederken „tefsir-i kadı ve keşşâfı evvel ve sânî" addedenlerin Ebüssu'ûd Efendi'nin „eser-i muteberini sâlis" addettiklerini söyler. Bu büyük müfessir, *Hidâya*'nın *Kitâb al-bay'* ve *Kitâb al-cihâd*'ına hâşiyeleri *Talvîḥ*

ile *Manār*'ın bâzı bahislerine talikatı, vakfa dâir eserleri ve bilhassa fetvaları ile, fıkıh sâhasında da iktidar göstermiştir. Ebüssu'ûd Efendi ile akrabası (Ali Kuşçu cihetinden) olup, İstanbul'a gelen şeyh Muḥammed b. Kamāl al-Dīn al-Taşkandī (Hoca Hâfız) arasında, Sayyid Şarīf Curcānī ile Sa'd al-Dīn Taftāzānī'nin Timur huzurundaki mübahaselerine mevzû olan istiâre-i temsiliye meselesi üzerinde, 5 saatlik mübahasesi ulema arasında pek ziyâde şöhret bulmuş ve Timur zamanından beri vukua gelen en büyük ilmî münakaşalardan biri sayılmıştı (*Ẕayl-i şaḳā'iḳ*, s. 215; *Kaşf al-ẓunūn*, I, 755).

Türkçe, arapça ve farsça pek iyi yazan Ebüssu'ûd Efendi'nin türkçe şiirleri daha ziyâde bilgi kuvveti ile söylenmiş manzûmelerden ibâret ise de, oğullarından birine yazdığı bir mersiye *Ẕayl-i şaḳā'iḳ*, s. 187) ve gençliğinde bilbedaha söylediği bir şiiri ('Ahdī, *Taẕkira*, Üniversite kütüp., nr. 2604, var. 19 a) gibi, hisli parçalarına da rastlıyor. Ebüssu'ûd Efendi'de ince bir şiir zevki olduğuna, kendisine, güzellerin medhi vâdisinde şiir söylemek cevazına dâir, sorulan suale „Terket havâ-i şi'ri, ki sevdây-i hâmdır — sihr-i halâl olursa, demem kim harâmdır" cevabını vermesi, Muhyiddin Mehmed Efendi (Kara Çelebī)'yi güzel bir kıt'asından hoşlanarak, himâye etmesi (*Şaḳā'iḳ tercümesi*, İstanbul, 1269, s. 496) ve bâhusus Hâfız divanı hakkındaki meşhûr fetvası birer delil teşkil eder. Şâir müfti, bu divan için „lisan-ı gayp" demenin hata olup-olmayacağına müteallik suale „Hâfız'ın makalâtında çokluk hikem-i zâika ve nüket-i fâikadan nice kelimât vâki olmuştur" demiş ve onda şeriata muhâlif sözlerin de bulunduğuna işâret ile, Mizak-ı sahîhin „bir beyiti birinden fark edip, sem-i ef'îyi tiryâk-ı nâfi'den" ayırt etmek olduğunu ileri sürmüştür (*Kaşf al-ẓunūn*, I, st. 784). Umûmiyet itibâriyle Hâfız divanını mutaassıplara karşı koruyan bu fetva, müftimizin büyük İran şâirinden hakkiyle zevk aldığını göstermesi bakımından mühimdir. Nitekim Goethe'nin, Hâfız divanını mahkûmiyetten kurtaran Ebüssu'ûd Efendi için bir manzûme yazarak, onu ta'ziz ettiği mâlûmdur (*Westöstlicher Diwan*); Ebüssu'ûd Efendi'nin en değerli şiirleri arapça olanlardır. 'Abd al-Raḥmān 'Alamşāh, Muşliḥ al-Dīn al-Lārī, Umm Valad-zāda 'Alī, şeyh Ġars al-Dīn, Rāżī al-Dīn Muḥammed (*Ẕayl-i şaḳā'iḳ*, s. 28, 170, 178; *Kaşf al-ẓunūn*, II, 1347) gibi şâirler tarafından tanzîr veya şerhedilen *Kaşîda-i mîmiya*'deu başka, Kanunî Süleyman hakkındaki meşhûr mersiyesi, onu arap edebiyatına da mâl etmiştir diyebiliriz. Ebüssu'ûd Efendi türkçe nesirde zamanının en müzeyyen üslûbundan en sâde ifâdesine, hattâ halk diline kadar, her vâdide kalem kullanmıştır. Msl. Kara Ahmed Paşa'ya sadaret tehniyesi için yazdığı mektup (Veliyüddin Efendi kütüp., mecmua nr. 2735, var. 47) kadîm inşâ hünerlerine nümûne olabileceği gibi, oğlu Ahmed Çelebî'ye tezkiresini (Peçevî, I, 63 v. d.), hislerini açıkça ifâde eden tekellüfsüz bir üslûp ile yazmış, şeyh Gazanfer'e mütedâir cevabnâmede ise, meselenin doğrudan-doğruya esasına girişmiş ve lüzumsuz tasannûlardan çekinen bir tarz ihtiyar eylemiştir. Kendisinin en sâde yazıları *Du'ā-nāma*'sinde görülmektedir. Eserini büyük bir halk kitlesinin anlamasını isteyen müellif, müstecâp olan duâlara dâir hikâyelerini bugün bile çok saf görünen bir lisan ile yazmıştır. Onun arapça nesirdeki kudretine tefsirinden başka misâl göstermeğe lüzûm olmadığı söylenir.

Ebüssu'ûd Efendi'nin evlâd ve ahfâdı ve içlerinde mühim şahsiyetler bulunan diğer akrabasına gelince, bu zatın 973 ve 977 tarihli arapça iki vakfiyesinin tercümesinden (bunlar hafidlerinden Nurî Bey nezdindedir) öğrendiğimize göre, Mehmed, Mahmud (ölm. 963= 1556), Şemseddin Ahmed ve Mustafa adında dört oğlu ile Hatice ve Kerime adlı iki kızı vardır (mamafih Halime adlı bir kızı daha bulunduğunu gösteren delillere tesâdüf ediyoruz). Müstakîm-zâde (*Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭīn*, İstanbul, 1928, s. 444), Mehmed Çelebî'yi, beş oğlunun üçüncüsü olarak zikrediyor. Fakat vakfiyeye nazaran, bu zat Ebüssu'ûd Efendi'nin büyük oğludur. Kâtib Çelebî (*Kaşf al-ẓunūn*, I, 755) ve Müstakîm-zâde (*Davḥa-i maşāyiḥ-i kibār*) gibi müelliflerin, Ebüssu'ûd Efendi'yi Mehmed adı ile gösterdiklerine bakarak, Ebüssu'ûd tâbirinin künye olması hatıra gelirse de, onun, söylediklerimizden başka, erkek evlâdı olduğuna dâir hiç bir kayda tesâdüf edilemiyor ve imzasını da sâdece Ebüssu'ûd diye koyduğu görülüyor (*İlmiye sâlnâmesi*, İstanbul, 1334, s. 378 v. d., Ebüssu'ûd Efendi'nin imzasını muhtevî 13 fetvânın faksimilesi; Ö. L. Barkan, *ayn. esr.*, levha 55; bu imzadaki „al-ḫaḳīr" sıfatının Muḥammed okunmasına imkân yoktur). Bundan başka, Ebüssu'ûd Efendi'nin erkek kardeşinin Abu 'l-Naṣr (vakfiyede böylece kayıtlı olan bu isim muhtelif kaynaklarda Naṣr Allāh ve Naṣr al-Dīn şeklinde geçiyor. Şeyh Abu 'l-Naṣr Efendi babasının halifesi olmuştur) ismini taşıdığına bakarsak, şeyh Muhyiddin Mehmed'in bir oğlunu Abu 'l-Su'ūd, diğerini Abu 'l-Naṣr tesmiye ettiğini ileri sürebiliriz. Şeyhülislâmın büyük oğlu olup, Halep kadısı iken, vefat eden Meylî Mehmed Çelebî (1525—1564) bilhassa

farsça şiirde ve hattâtlıkta temâyüz etmiş bir zattır (tafsilât için bk. *Ẕayl-i şaḳā'iḳ*, s. 42 v.d.; Hasan Çelebî, *Tezkire*; Ahdî, *Tezkire*; Peçevî, *Tarih*, I, 67). Ebüssu'ûd Efendi 'nin Şemseddin Ahmed Çelebî adlı oğlunda görülen uygunsuz hareketlerden pek müteessir olduğunu, ona etrafındaki sefihleri koğarak, zühd ve takva üzere yaşamasını tavsiye eden mektubundan anlıyoruz. Ebüssu'ûd Efendi, genç müderrisin münâsebetsizliğine kayıtsız kalmayan padişaha, minnetdarlığı arz sadedinde bir ariza yazmıştır ki, bunda, oğlunu Kanunî Süleyman 'ın gazabından korumak isteyen bir ifâde göze çarpmaktadır (Peçevî, I, 66 v.d.). Müverrih Âlî (*ayn. esr.*, var. 164 b. v.d.), hocası Ahmed Çelebî 'nin ilmini takdir ile berâber, sefahat ve küstahlığını tebârüz ettirmekten kendini alamaz. Peçevî ise, onun üstadı ve babası yerindeki ulemaya nasıl hakaret ettiğini misâlleri ile zikreder. Ebüssu'ûd Efendi 'nin sülâlesi, küçük oğlu olup, Rumeli kazaskerliğine kadar yükseldikten sonra, vefat eden ve fıkıhtaki kudretini *Dürer* 'e yazdığı hâşiyeler ile isbat eyleyen Mustafa Efendi (1559—1599) 'den gelmiştir. XIX. asır ortalarına kadar 10 batın hâlinde gelen bu âilenin hepsi ilmiye mesleğinden olan efradı muhtelif zamanlarda hoca Sa'd al-Dîn, Kara Çelebî-zâde Abdülaziz, Bahâî ve Bosnalı İsa Efendi 'ler (bundan sonra Ebüssu'ûd hafidlerine İsa-zâde denilmiştir) ve Kevâkibî-zâdeler ile sıhriyet te'sis etmiştir. Bugün bu âile Ebüssu'ûd Efendi 'nin onuncu batından torunu olan Ayşe Sıddika Hanım 'dan (meşhûr hattât Vahdetî Efendi ile evlenmiştir) gelmektedir (Ebüssu'ûd hafidi Nurî Bey 'den alınan şecere; *Ẕayl-i şaḳā'iḳ*, s. 428 v.d.; Şeyhî, *Vaḳāyi' al-fużalā*, Üniversite kütüp., nr. 81, s. 43, 445, 529, 562; Sâlim, *Tezkire*, İstanbul, 1315, s. 478; Mehmed Süreyya, *Sicill-i osmanî*, II, 31, 398; III, 266, 320, 391; IV, 380). Ebüssu'ûd Efendi 'nin damadları, hemşire-zâdesi şeyhülislâm Müeyyed-zâde Abdülkadir Şeyhî Efendi ile şeyhülislâm Mâlûl-zâde Mehmed Efendi 'dir. Ali Cemâlî Efendi 'nin oğlu Fudayl Efendi 'nin de Ebüssu'ûd Efendi 'ye damad olduğunu zannettiren kayıtlar vardır (*Ẕayl-i şaḳā'iḳ*, s. 275). Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi ise, Ebüssu'ûd Efendi 'nin amcasının torunudur. Ebüssu'ûd Efendi Eyûb 'da çarşı içindeki haziresinde medfundur. Bu hazîrede muahhar mezarlardan başka, Ebüssu'ûd Efendi ile Ahmed ve Mehmed Çelebî 'lerinki kitâbeli ve diğerleri kitâbesiz olmak üzere, aynı üslûpta 8 kabir vardır. Bunların mezkûr hazîrede gömülü olduklarını bildiğimiz Ebüssu'ûd Efendi evlâd ve akrabasına âit oldukları muhakkaktır.

Ebüssu'ûd Efendi İskilip 'te babasının kabri ittisalinde câmi ve mektep ve o civarda bir köprü ile İskilip havâlisindeki Bağ-Özü köyünde mescid ve mektep yaptırmıştır. İstanbul 'da, bazîresi yanında, keza bir mektep ile Şehremini ve Mâcuncu mahallelerinde birer çeşme inşâ ettirmiştir. Kendisi bütün hayratı için İstanbul 'da ve İskilip havâlisinde müteaddit emlâk ve arâzi vakfetmiş ve yine hayratına mahsus olarak, Mâcuncu mahallesindeki hamamı yaptırmıştır. Ebüssu'ûd Efendi 'nin, aynı mahallede bir konağı ve Sütlüce 'de Kara-Ağaç kasrı ittisâlinde mükemmel bahçeli bir yalısı (*Tafsîr* 'ini burada yazmıştır) bulunduğu anlaşılıyor (*Vakfiye tercümesi*; Hammer, *ayn. esr.*, VI, 5; Âlî, *ayn. esr.*, s. 164 b; Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul, 1928, II, 227).

Osmanlı türkleri arasında, Ebüssu'ûd isminde (msl. Şârânî-zâde Ebüssu'ûd Kurânî, Ebüssu'ûd b. Abdülvâhid, Aziz Mahmut Efendi ahfadından Ebüssu'ûd Efendi 'ler; Şam ve Halep ulemasından bâzı kimseler) ilim, şiir ve tasavvufta tanılan, kadılık ve müderrislikte bulunan müteaddit zatlara tesâdüf edilmektedir (bunlar için bk. Muḥammed al-Muḥibbî, *Ḫulāṣat al-aṯar fî a'yān al-ḳarn al-ḥādî 'aṯar*, Mısır, 1284, I, 118 v.d.; Murâdî, *Silk al-durar fî a'yān al-ḳarn al-ṯānî 'aṯar*, Bulak, 1291, I, 57 v.d.; Mehmed Süreyya, *Sicill-i osmanî*, İstanbul, 1308, I, 170 v.d.).

Bibliyografya: Eserleri. — *İrşād al-'aḳl al-salīm ilā mazāya al-kitāb al-karîm* (İstanbul kütüphânelerinin çoğunda müteaddit yazmaları bulunan bu tefsir bir kaç kere basılmıştır; Ayasofya kütüphânesindeki yazmalar için bk. H. Ritter, *TM*, VII—VIII, 78 v.d.; muhtelif yazma ve basmaları için bk. C. Brockelmann, *GAL*, II, 438 v.d.); *Ma'āḳid al-ṭirāf fî avval tafsîr sūrat al-Fatḥ min al-kaşşāf* (*Kaşf al-ẓunūn*, II, 1480 v.d.), müellif bu eseri Rumeli kazaskeri sıfatı ile iştirâk ettiği Budin seferinde yazmıştır (*Ẕayl-i şaḳā'iḳ*, s. 186); Brockelmann (*GAL, Suppl.*, s. 651), müellifin *Tafsîr sūrat al-Mulk* ve *Tafsîr sūrat al-Baḳara* adlı eserini zikreder. *Taḥāfut al-amcād fî avval kitāb al-cihād*, *Ġamarāt al-malîḥ fî avval ḳaṣr al-'ām min al-talvîḥ*; *Şavāḳib al-anẓār fî avā'il al-manār*; tâlikat (*Hidâye* 'nin *Kitāb al-bay'* 'ine); bu eserler için bk. *Kaşf al-ẓunūn*, II, 2040, I, 496; II, 1826, 2036; *Risāla-i maşḥ*, (meshin cevâzına dâir türkçe bir risâledir; bk. Millet kütüp., Selimiye, Pertev Paşa, mecmua 221, varak 43 a—45 b. Kâtib Çelebî (*Kaşf al-ẓunūn*, I, 665) Ebüssu'ûd Efendi 'nin *Ḫasm al-ḫilāf fî 'l-*

mashˁalā al-ḫifāf adlı bir eserinden bahseder; *Mavḳif al-ʿaḳūl fī vaḳf al-manḳūl*; *Risāla fī eavāz vaḳf al-naḳūd* (*Kaşf al-ẓunūn*, II, 1910; I, 898; Brockelmann *GAL*, *Suppl.*, II, 651; müellif, Ebüssu'ûd Efendi 'nin vakfa âit *Tasḥīl al-avḳāf* adlı bir eserini de kaydeder); *Fatāvā* (Ebüssu'ûd Efendi 'nin fetvâları muhtelif kimseler tarafından, mesl. Büzen-zâde Mahmud, Velî Yegân ve Kâkülü-perişan Şeyhî Efendi tarafından toplanmıştır; bk. *Ẕayl-i şaḳāʾiḳ*, s. 234, 451; *Kaşf al-ẓunūn*, II, 1219 v.d., 1603). Eldeki nushalar (mesl. Üniversite kütüp., 390, 1798, 2106 numaralarda olup, câmileri mechûl bulunan fetva mecmuaları) ayrı-ayrı müntahabat mâhiyetinde olduğundan, ekseriyâ birbirini tutmaz. Ebüssu'ûd Efendi 'nin müteferrik fetvalarına pek mütenevvî eserlerde de (mesl. tarih, terâcim ve şakk kitaplarında ve muhtelif mecmualarda) tesâdüf olunmaktadır. *Kanunnâme*, hemen her kütüphânede ve hususî ellerde bir çok yazmaları ve ayrıca matbû'u (*Osmanlı kanunnâmeleri*, *MTM*, İstanbul, 1331, sayı I—II) bulunan bu eser, Ebüssu'ûd Efendi 'nin fetva şeklinde tertip ettiği kanunlarını muhtevîdir. J. v. Hammer (*ayn. esr.*, V, 167) Viyana kütüphânesinde bu kanunnâmenin, Selim II. 'in cülûsunu müteâkip yazılmış bir nushası mevcut olduğunu söyler. *Mârûzât*, muhtelif meselelere dâir, Kanunî Süleyman emri ile, tanzim eylediği fetvâ şeklinde hükümlerdir. Kütüphânelerde yazmaları vardır (mesl. Üniversite kütüp., 1358, 2106 numaralı nushalar) ve ayrıca matbu'u (*MTM*, II, 337 v.d.). *Duʿā-nāme*, bâzen *Risāla fī 'l-adʿiya al-maʾşūra* adı ile de gösterilen ve kazandığı rağbet yazmalarının çokluğundan anlaşılan bu küçük risâle, bir mukaddime ile 7 bâbdan mürekkep olup, hadîslere ve bâzı kadîm menkulâta müstenit dualarr ve bunlara âit fıkraları ihtivâ eder. Sadrâzam Ali Paşa (Semiz) namına yazılmış bir matbu'unun (*Macmuʿa-i daʿavât*, İstanbul, 1341) lisanı, aslına nazaran, az-çok değiştirilmiştir (yazmaları için bk. Üniversite kütüp., nr. 7256, 7263). *Ġalaṭāt*, yanlış kullanılan bâzı kelimelerin tashihine mütedâir küçük bir türkçe risâledir. Gördüğümüz nushayı (Üniversite kütüp., mecmua, 1486, var. 139b — 142a) yazan şeyh Abdürrahim Efendi bu risâlenin kendi tarafından hurûf-ı heca sırasına konulduğunu söyler. *Münşaʾāt* (Esad Efendi, nr. 3291). *Ḳıṣṣa-i Hārūt ve Mārūt* (Kılıç Ali Paşa kütüp., nr. 1528). Borckelman (*GAL*, *Suppl.*, II, 651), Ebüssu'ûd Efendi 'ye âit olmak üzere, *Tuḥfa al-ṭullāb fī al-munāẓara* ve *Risāla fī bayān ḳatʿ al-ʿilm* gibi bâzı eserleri ve bunların yerlerini gösterir. İstanbul kütüphâne kataloglarında, Ebüssu'ûd Efendi nâmına, daha bir takım risâleler kayıtlı ise de, şimdilik bunların tahkikine imkân yoktur. Ebüssu'ûd Efendi 'nin şiirlerine bâzı terâcim kitaplarında ve mecmualarda tesâdüf edilmekte olup, henüz toplanmış değildir (muhtelif müellifler tarafından şerhedilen *Ḳaṣīda-i mīmīya*'si için bk. *Kaşf al-ẓunūn*, II, 1919; Kanunî Süleyman 'a mersiyesi için bk. *Ẕayl-i şaḳāʾiḳ*, s. 97 v.d.). Sâdeddin Nüzhet Ergun (*ayn. esr.*, s. 1205 v.d.), Ebüssu'ûd Efendi 'nin ömrün zevâlinden ve ihtiyarlıktan duyduğu teessürü ifâde eden *gībi* redifli uzun bir kasîdesi ile bir kaç şiirini neşretmiştir. Farsça bâzı şiirleri için bk. *Şaḳāʾiḳ tecümesi*, s. 484; *Ẕayl-i şaḳāʾiḳ*, s. 187; Ayvansarayî Hüseyin, *Ḥadīḳat al-cavāmiʿ*, İstanbul, I, 113 —. Bu maddeyi yazarken istifâde ettiğimiz kaynakların başlıcaları metinde gösterilmiştir. Ebüssu'ûd Efendi hakkında şimdiye kadar vücuda getirilen tercüme-i hâller, Sâdeddin Nüzhet Ergun 'un makalesi müstesnâ (bunda bir minyatörü de neşredilmiştir), kâfî birer tetkik olmaktan uzaktır. (M. CAVİD BAYSUN.)

EBÜŞŞEVK. [Bk. FĀRİS B. MUḤAMMED.]

EBÜŞŞİS. ABU 'L-ŞİŞ MUḤAMMED B. RAZĪN, arap şâiridir. *Kitāb al-aġānī* 'ye göre, şâir Di'bil 'in amcası ve İbn Ḳutayba 'nın *Kitāb al-şiʿr* (burada Razīn, şâirin babası olarak değil, büyük babası gibi gösterilir) 'ine göre de, amcazâdesidir. O da, Di'bil gibi, Hārūn al-Raşīd 'in sarayında yaşardı. *Kitāb al-aġānī* halifenin bir câriyesi ile olan sergüzeştini anlatır. Kadir ve kıymeti bilinmediğinden, hususiyle verilen câizelerden memnun olmadığından, Bagdad 'ı terkederek, al-Raḳḳa 'ya gitmiş ve kendisinin rivâyetine göre, yazdığı bir medhiye ile orada bulunan emîr 'Oḳba b. Ca'far b. al-Aşʿaṯ 'ın iltifatına mazhar olmuştur. Orada saray şâiri ve emîrin kadeh arkadaşı olarak, vefatına kadar (196 = 811) kalmıştır. Şâirin yukarıda zikredilen 2 eserde derc ve hıfzedilmiş olan şiirleri pek az olmakla berâber, kendisini en ziyâde alâkadar eden tarzda da, yâni şarap ve ava dâir şiirlerinde de, hiç bir fevkalâdelik yoktur. Hayatının sonuna doğru kör olan şâirin ihtiyarlıktan şikâyetini anlatan şiirleri hepsinden daha güzeldir; çünkü bu şiirleri hissederek söylemiştir. Bu şiirlerde vakit-vakit bizzat kendisi ile alay etmesi, şâirin hicve çok daha müstaid bir tabiatta olduğunu gösterir; krş. İbn Ḳutayba, *ayn. esr.*, s. 536 (*mā farraḳa* v.b.). Çöl şâirlerini taklit edenler ile alay ediyorsa da (ayrılık alâmeti olan karga yerine, devenin kul-

lanılmasının daha münâsip olacağını söyler), bu hususta kendisi de pek haklı değildir.

Bibliyografya: *Aġānī*, XV, 108—113; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ṣi'r*, s. 535 v.dd.; İbn Ḫallikān (trc. de Slane), IV, 232, not 22; 359, not 4; al-Kutubī, *Favāt*, II, 281 v. d.; Ṭabarī, III, 763; İbn al-Aṣīr (nşr. Tornb.), VI, 135; Brockelmann, *GAL*, I, 83; *Suppl.*, I, 133. (A. SCHAADE.)

EBÜZZİYA TEVFİK. ABU 'L-ŻİYĀ' TEVFİḲ (1848—1913), Nâmık Kemâl ve onun muhiti ile yakın teması neticesinde aldığı feyzi yaradılışındaki san'at temâyülü ile mezcederek, türlü sâhada eser veren, bilhassa bizde matbaacılığı tekâmül ettirme bakımından, mühim bir şahsiyettir. Babası Kâmil Efendi, Konya Koç-Hisarı 'ndan olup, Ebüzziya doğmadan, İstanbul 'a gelip, yerleşmiştir. Tevfik Bey menfada iken, eserlerini kendi adı ile neşredemediğinden, oğlu Ziya 'ya nisbetle, Ebüzziya mahlasını aldı. Menfadan döndükten sonra, İstanbul gazetelerine yazdığı 30 haziran 1876 tarihli mektubu ile, bundan böyle de bu mahlası kullanacağını bildirdi.

Tanzimatçıların çoğu gibi, Ebüzziya 'nın da muntazam tahsil hayatı yoktur; o kendi kendisini yetiştirmiştir. Mânevî şahsiyetinin teşekkül ve gelişmesinde Kemâl 'in te'siri görülür. 16/17 yaşında iken, Kemâl ve onun vasıtası ile, Şinâsî ile tanıştı. O devir gençliğinin edebî mahfili sayabileceğimiz Uzun-Kahve (sonraki adı ile Sarafim kıraathânesi) ile, Tasvir-i Efkâr matbaasına devama başladı. Kemâl, Sâdullah Bey (Paşa), Hâlet, Âli, Refik, Vidinli Tevfik, Âyetullah, Reşad ve Nurî Bey 'lerin toplandığı bu muhitler o kadar câzip idi ki, Tevfik Bey memur bulunduğu mâliye nezareti mektubî kalemine devam etmez oldu; hattâ bu yüzden, o sırada teşekkül eden eshâm-ı umûmiye tahrirat kalemine, bir zatın tavsiyesi ile tâyininden haberi bile olmamıştı. Kendi ifâdasi ile, melce' ve mektep, Kemâl ve peyklerinin toplandığı Tasvir-i Efkâr matbaası idi. Yine bu sırada Kemâl, *Devr-i istilâ* adlı ilk eserini yazısı güzel olan Ebüzziya 'ya, imlâ suretiyle, yazdırmış ve bu hususî münâsebet onu hayatları bir çok noktada müşterek seyir tâkip edecek olan Kemâl 'e büs-bütün yaklaştırmıştı.

Ebüzziya birinci meşrutiyetin ilânı yolunda tedbirler almak ve kararlar vermek gâyesi ile 1865 'te kurulan yeni osmanlılar cemiyetine, Kemâl, Âyetullah, Nuri, Reşad, Necip Paşa torunu Mehmed Bey 'den sonra, kaydolunan âzânın altıncısı olduğunu yazarsa da, bu cemiyetten bahseden diğer vesikalarda (msl. Sâmî Paşa-zâde Hasan Bey, *Âyetullah Bey ve yeni osmanlılar*, *Hâdisât-ı hukukiye* 2. kısım, nr. 2, 1 mayıs 1341), adı geçmez. Cemiyet mensupları sürülür veya Avrupa 'ya kaçarken, Ebüzziya 'nın İstanbul 'da kalabilmesi, Kemâl 'in de bu cemiyetin mâhiyet ve çalışmalarından bahsettiği mektuplarında Ebüzziya 'nın zikredilmemesi, kendisinin bu cemiyete dâhil olup-olmadığı hakkında kat'î hüküm vermeğe imkân bırakmamaktadır.

1868—1869 'da, *Terakki* gazetesindeki yazıları ile, muharrirlik hayatına atılan Ebüzziya 'ya, Şinâsî 'nin ölümü üzerine, kısmet-i askerîye eli ile yazılması kararlaşan terekesinde, mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa tarafından, müzâyede ile matbaayı arttırma işi havâle edildi; Fâzıl Paşa satın alınan bu mâlzemeyi Kemâl ile Ebüzziya 'ya hediye etti. Kemâl hakkından vazgeçtiğinden, matbaa Ebüzziya 'ya kaldı. İşte bu mâlzeme ile, matbaasını ilk önce Sultan-Hamamı 'nda kiraladığı pasajda kurdu (1871—1872); bastığı ilk eserler, Reşid Paşa 'nın siyâsî yazılarını ihtivâ eden bir mecmua ile, Kemâl 'in *Salâhaddin Eyyûbî* ve kendisinin ilk eseri olan *Ecel-i kaza* adlı piyesidir. Tercüme piyeslerin temsilinden şikâyetle, te'liflerinin yazılması hakkında münakaşalar cereyan eden bir zamanda yazılması mânalı olan bu eserin mukaddimesinde, müellif bu yolda örnek verenlerin ilk vazifesi, tasvir ettikleri asrın ahlâk ve âdetlerini belirtmek, fakat kendi şahsiyetlerini aksettirmemek olduğunu söyler; bu realist düşünce ile ele aldığı mevzuu, Erzurum vâlisi Ahmed Paşa 'nın, müstebitliği yüzünden yaşadığı memlekette değil, âile ocağında da sebep olduğu fâcia teşkil etmekte ve bu vesile ile, hürriyet fikirleri ileri sürülmektedir. Üslûbunda Kemâl 'in te'siri sezilen bu piyes, basıldığı yılın ramazanında, Gedikpaşa 'daki osmanlı tiyatrosunda, bir çok defalar temsil edildi; gâlibâ direktör Âlî Bey tarafından yazılan tenkidî bir makalede, *Ecel-i kaza* 'nın, bu yolda Avrupa eserlerinin bile en iyilerinden sayılabileceğinden, temsili esnâsında halkın gösterdiği rağbetten, tiyatronun müessisi Güllü Agob 'un bu alâkayı fırsat bilip, ikinci temsilinde bilet ücretlerinin bir buçuk misline yükseldiğinden bahsedilir (*Diyojen mecm.*, nr. 161, 170, 23 ve 30 teşrin II. 1288).

Kemâl 'in baş muharrirliğinde, ilk sayısı 1 haziran 1872 'de çıkan *İbret* gazetesinin devamlı muharriri olan Ebüzziya, matbaasını Beyoğlu 'nda Haçopulo çarşısındaki Ahmed Midhat 'ın, matbaasına naklederek, gazetesini burada bastırdı. 9 teşrin II. 1872 tarihli nushasından itibâren *Hadîka* gazetesinin baş muharrirliğini üzerine aldı. İhtiyaten *Sirâc* adlı bir gazete neşri için de imtiyaz almıştı. Kemâl 'in bir çok mühim makalelerini bastığı *Hadîka*, 56. sayısından itibâren, iki ay tatil edilince, 15 mart

1873'te *Sirâc*'ı çıkardı. Kemâl'iu hürriyet fikirlerinin yayılmasında yardımı dokunacağına işâret ettiği ve Ebüzziya'nın da karanlıkta yol gösterici bir ışık olacağı vaadindo bulunduğu *Sirâc*, 25 sayı basılabildi ve kendisinin Rodos'a sürülmesi ile, kapandı. Bu sürgünün sebebi, Kemâl'in 1 nisan 1873'ten başlayarak, *Vatan* piyesi temsillerinin halkta uyandırdığı heyecan ve bu münâsebetle yapılan neşriyattır. Kemâl'in Magosa'ya, Nurî ve Hakkı Bey'lerin Akkâ'ya ve Ahmed Midhat ile Ebüzziya'nın da Rodos'a çıkarılacağı vapurda kendilerine tebliğ edildi. 10 nisan 1873 tarihli fermanda, zararlı neşriyatta bulunmaları sebep gösterilir.

Rodos mutasarrıfı Mâşuk Paşa'nın yardımı ile, zındanın arka tarafındaki oldukça berbat bir eve geçebilen Ahmed Midhat ve Ebüzziya, buraya yakın kütüphâneye gitmek müsaadesini de aldılar. Ebüzziya'nın karısı ile 3 yaşındaki oğlu Ziya'nın Rodos'a gelebileceğini, bu haberin az sonra doğru çıktığını, Akkâ'daki arkadaşlarının mahbes hayatlarının serbestliği için, şehzâde Murad'a muhtelif defa mektup yazdığını Kemâl ile olan muhaberelerinden öğreniyoruz. Ebüzziya *Nümûne-i edebiyat-ı osmaniye*'si ile, *Mâhiyât-i ulûm* adını vermeği düşündüğü 25 fenne dâir eserini burada hazırladı. *Mâhiyât-i ulûm* için, Nâmık Kemâl, bu isimde bir eserin Cevdet Paşa ve Vidinli Tevfik gibi âlimlerin dikkatini çekip, tenkitlerine uğrayacağını hatırlatınca, onun tavsiyesi ile, yalnız *Mâhiyât* adını kabûl etti. Bu kitabının yalnız tarih ve tefsir bahisleri, yine Rodos'ta neşre başladığı ve muhteviyatı, Ahmed Midhat'ın *Kırk anbar* ve *Dağarcık* mecmualarını hatırlatan *Muharrir* mecmuasında, sonradan basılmıştır (nr. 7,8, 1295).

31 mayıs 1876'da tahta geçen Murad'ın ilk işi, Ebüzziya ile arkadaşlarının affı oldu. Bunlar haziranın haftasında İstanbul'a döndüler. Fakat makaleleri, türk gazetelerinden bâhis *Sâlnâme-i hadîka*'sı, *Nümûne-i edebiyat-ı osmaniye*'si ile edebî bir şahsiyet te'siri bırakan *Ecel-i kaza* müellifi, bundan sonra bir çok eser vermiş ve bilhassa matbaacılıkta çalışmıştır. Abdülhamid tahta geçtikten az sonra, Kemâl Midilli'ye ve Ziya Paşa Adana'ya nefyedilip, sürgün hâdiseleri de çoğalınca, gâlibâ bir az da bu tazyıktan kurtulmak düşüncesi ile, matbaaya âit işleri için, 1877'de Viyana'ya hususî bir seyahat yaptı (bk. Vâhid Efendi, *Fransa sefâretnâmesi*, s. 27, not). Ruhsatnâmesini Münif Paşa'nın ikinci maarif nazırlığında aldığı (9 şâban 1297) *Mecmua-i Ebüzziya* tanzimatçıların neşir vasıtası oldu; bu tarihte encümen-i teftiş ve muâyenenin yerini encümen-i te'lif ve tercüme aldığından, fikirlerini serbestçe yayabiliyordu. Rodos'a nefyinde, mâlzemesini Mihran Efendi'ye bıraktığı matbaasını, Matbaa-i Ebüzziya adı ile, ancak 1882'de çalıştırmağa başlayabildi. 1880'den itibâren her yıl martın 1. günü çıkardığı *Rebî-i mârifet* adı ile bastığı takvim (1880'den sonra efrenci 22 eylülü sene başı kabûl ettiğinden, *Nevsâl-i mârifet* adını almıştır), sâir müntereeatının tertibi ve basım san'atı cihetinden, örneğine bugün bile rastlayamadığımız değerdedir. Fransızların *Des Hommes illustres* koleksiyonunu taklid ile, te'sis ettiği *Kütüphâne-i meşâhir*, şarka ve garba âit 80 hâl tercümesini içine alacaktı; bu seriye, 13 eser neşrinden sonra, bir hâl tercümesini 36 sahifeye sıkıştırma güçlüğünü önlemek için, almanların *Universal Bibliothek* neşriyatını örnek tutup, sahife sayısını tahdit etmeyerek, *Kütüphâne-i Ebüzziya* adı ile devam etti. Çoğu tanzimatçılara, bir kısmı da kendine âit ve sayısı 100'ü aşan bu seriyi neşirden gâyesi, ucuz fiyatla çok kitap satarak, neşriyatı her sınıf halkı faydalanacak derecede genişletmekti. Bunlar dışında, *Envâr-i zekâ*, *Gayret*, *Hazine-i fünûn* v. b. gibi, tanınmış mecmuaları da basan matbaasının, ortalama beş günde bir cüz neşrettiğini düşünürsek, bu yoldaki çalışması daha iyi anlaşılır. Fakat, bu faâliyetine Abdülhamid devrinin baskısı mâni oldu; 1888'de, Kemâl'in birinci cüzü dört günde 6.000 nusha satılan *Osmanlı tarihi*'nin neşri durduruldu (bk. *Gülnâr Hanım* adlı makale, *Mecmua-i Ebüzziya*, sayı 104). Maarif nâzırlığında vukû bulan değişme neticesinde, risâlelerin de basılmadan önce kontrolüne karar verilince, Ebüzziya, *Mecmua-i Ebüzziya*'yı tâtil etti. Yine bu yıl, hemen bütün eserlerinin muhtelif tabılarını yaptığı Kemâl vefat etti. Onun Gelibolu mutasarrıflığı sırasında berâberce yaptıkları bir Bolayır gezintisinde buraya defni hususundaki vasiyetini, Abdülhamid'e müracaattan çekinmeyerek, yerine getirdi. 1891'de, sanayi mektebi müdürü iken ve 1893'te, şuray-i devlet bidâyet mahkemesi azâlığı sırasında, iki defa tevkif olundu; sonuncusunda şehzâde Mecid Efendi'nin, neden kendisine mücevherli kalem hediye ettiği, oğlu Ziya'nın bir mektubunda nâşir Masson'dan bahsi ve bundan da Ebüzziya'nın bir mason (*maçon*) ile münâsebette bulunması neticesine varılması v. b. gibi bahâneler ile, sorguya çekildi ve hapishânede 10 gün kadar kaldı. Jurnalı avukatı Gregor Efendi'nin tertip ettiğini zaptiye nâzırı ve dostu Nâzım Paşa'dan öğrendi ve mısırlı İbrahim Paşa'dan mahkeme kararı üzerine, alacağı 370 ingiliz lirası için, o günlerde tâyin ettiği avukatın, paradan faydalanma maksadı ile, bu alçaklığa baş vurduğunu anadı. Henüz 29 ya-

şında ve Paris'te tahsilde iken teverrüm edip, İstanbul'a dönen oğlu Ziya'nın ölümü (5 temmûz 1896), hayatını büs-bütün sarstı. 1897'de, Zühdî Paşa'nın maarif nâzırlığında kitap sansörü az-çok hafifleyince, *Mecmua-i Ebüzziya*'yı devama başladı ise de, 9 nisan 1900 (10 zilhicce 1317)'de tevkifi, iki gün sonra da Konya'ya nefyi neticesinde mecmuanın neşri de durdu. Mâbeyin baş-kâtipliğinden, Konya vâlisi Ferid Paşa vasıtasiyle gönderilen telgrafla, devlet memurluğu ile matbaacılığın padişahça uygun görülmediği, 650 lira kıymet biçilen matbaası hazine-i hassa tarafından alınacağı teblig edildi. Buna tarafdar olmadığı, matbaasının faturaları tetkik edilirse, 3.000 liraya yakın kıymette bulunduğu cevabını verdi. Ebüzziya'nın ortanca oğlu Talha da berâberinde, Konya'da geçirdiği 9 yıl (1900—1908), istibdat devrinde yaşayan hemen bütün münevverler gibi, hayatının sükût devresidir. Meşrutiyeti müteâkip İstanbul'a dönünce, Antalya mebusu seçildi. 31 mayıs 1909 (11 cemâziyelevvel 1327)'da, tutacağı yolu„ müstakıllülefkâr ve mûtedil terakkiperver" ibâresi ile anlattığı yeni *Tasfir-i efkâr*'ı neşre başladı. Ebüzziya'nın geri kalan 4—5 yıllik hayatı, gerek bu gazetede, gerek neşrine devam ettiği *Mecmuc-i Ebüzziya*'dnki siyâsî yazı ve münakaşaları ile doludur. Ölümü ânî olup, 1913'tedir. Kâmil Paşa kabinesinin 23 kânun II. 1913'te istifaya mecbur olması üzerine, yerine gelen Mahmud Şevket Paşa kabinesi, 25 kânun II. 1913'te *Tasvir-i efkâr*'ın yeniden çıkmasına müsaade etti. Ebüzziya, yeni kabinenin yaptığı tevkifler üzerine, *Yeni mevkuflar* başlığı altında yazdığı son makalesini 27 kânun II. 1913'te gazete idâresine bizzat getirdi ve oğlu Velid'e verdi. Evine gitmek üzere, köprüden Haydarpaşa vapuruna binmişken, vapurun hareketinden önce, kendisine bir fenalık geldi ve yanında bulunan Dr. Besim Ömer Paşa tarafından alınan tedbirlere rağmen, hayata gözlerini yumdu. Bakırköy'de, oğlu Ziya'nın yanında medfundur.

Ebüzziya'nın eserleri tetkik edilince, kendisinin tiyatro, gazetecilik, edebiyat tarihi, hâtırat v. b. sâhalarda örnekler verdiği görülür. Haltâ Ezope (Aisopos)'tan dilimize çevirdiği *Yengeç ile yavrusu* adlı muvaffakiyetli şiiri ile, diyarbekirli Tâlib'in bir beyitini tazminen yazdığı manzûmesi de vardır (*Rebî'-i mârifet*, 1303, s. 175; *Mekâme-i tevkifiye*, *Mecmua-i Ebüzziya*, nr. 113). Mevsûk olmayan mâlûmata ve umumî fikirlere, bâzan kendi hayatına âit mühim meselelerde bile (msl. Rodos'ta kaldığı zaman, muhtelif yazılarında birbirini tutmaz), sık-sık tenakuzlara rastladığımız eserleri, vâzıh ve pürüzsüz bir türkçe ile yazılmıştır. Esâsen muhtelif makalelerinde sâde yazmağı müdafaa etmiştir. Aynı gâye ile, *Nümûne-i edebiyat-ı osmaniye*'ye zincirleme cümlelerden ibâret ve seci'li değil, tanzimatçıların müdafaa ettikleri tarza uygun sâde nesirlerden örnek aldı. Lügatinde, emsâlinden farklı olarak, yabancı kelimelerden ancak dilimizde kullanılanları almış ve izah etmiştir. Kemâl hakkında monografisi, *Şinâsî ile mülâkat*, *Zamanımız tarihine âit hâtırat*, *Ricâl-i mensiye* ve *Yeni osmanlılar tarihi* gibi yazılar ile, tanzimattan sonraki fikir hayatımızda mühim şahsiyetlerin bilhassa hususî hayatını aydınlatan Ebüzziya, hemen söyliyelim ki, edebî bir şahsiyet değil, ansiklopedik bilgiye sâhip bir nâşirdir. Kendisi de edebiyatla münâsebetinin, bâzı edebî şahsiyetler ile ünsiyetten ibâret olduğunu söyler. Samimîliği ile muhitindekilerin sevgi ve itimadını kazanan Ebüzziya'ya Kemâl'in bütün eserlerini istediği gibi basma hakkını verdiğini biliyoruz; bâzan sevmediği kimseleri düşürmek için, bu itimadı suistimâl ettiği de vâkidir. Kemâl'in Hâmid'e, Vefik Paşa aleyhindeki mektubunun neşrine, her ikisinin ısrarına rağmen, mâni olamadılar. Bu sevmediklerine karşı kinini tutamamaktan ileri gelir. Ahmak diye vasıflandırdığı Vefik Paşa hakkında, Said Paşa ile, bir kelimenin imlâsı v. b. gibi basit sebepler yüzünden, Ahmed Midhat, Menemenli Tâhir ve Said Bey ile münakaşaları, hep bu karakterinin neticesidir. Ebüzziya'nın o gün için, en büyük muvaffakiyeti matbaacılık sâhasındadır. Tanzimat edebiyatına âit eserleri basarak, onları unutulmaktan kurtarmak, veya umûmî bilgisi sâyesinde, pek iyi seçtiği eserlerden ibâret „Kütüphâne-i Ebüzziya serisi" ile, memleketimize yüzlerce eser kazandırmağa münhasır değildir; çalışmaları, basım san'atı bakımından da, kayda değer. Leipzig'deki Internationale graphische Muster Austausch'a 1891'den beri yolladığı nümûneler sâyesinde, bu müessesece yalnız Türkiye'de değil, yakın şark memleketleri arasında, Ebüzziya neşriyatı ön plânda geliyordu. Bunlardan başka, matbaacılık sâhasında yenilikler de yapmıştır; Ahmed Midhat'ın teşviki ile, resimli neşriyatın ilk örneğini, klişelerini Avrupa'da yaptırma külfetine katlanarak, 1887 yılına âit *Rebî-i mârifet* takvimi ile Ebüzziya verdi. Bu münâsebetle kendisi: — „Ömrümde öğünecek bir hizmette bulundum ise, o da memleketimizde resimli eserler basmağı icat yolundaki çalışma ve ictihadımdır" — diyor. Kûfî yazıyı matbaada ilk defa kullanan yine Ebüzziya'dır.

Eserleri. 1876'da neşrettiği varakada maariften ruhsat aldıkça, şu kitaplarını sırasiyle bastıracağını yazar: *Nümûne-i edebiyat-ı*

osmaniye, Bir milyon galat, Küçük müneccim, Ortanca müneccim, Küçücük âlim, Bilmek ve bellemek, Lûgat-i ıstılah, Monte Kristo zeyli, Paris'te iki arkadaş, Zavallı beye acırım, Otuz matlab-yahut-Kamustan bir katre, Hanım misafir geliyor, Muharrire (*Muharrir* mec. kadınlara mahsus kısmı), *Havâtır—yahut—1155 gün.* Saydığı bu eserlerden ancak, Rodos zındanında 1875'te bitirdiği *Nümûne-i edebiyat-ı osmaniye* basılmıştır. Sinan Paşa'dan Kemâl'e kadar gelen nâsirlerden bâzılarının hayatları hakkında kısa bilgiyi ve eserlerinden seçme parçaları muhtevîdir; 1876—1913 arasında 6 kere basılmıştır. 1880'de, Kemâl'in makaleleri yüzünden, ikinci tab'ına müsaade verilmemişti. Devrin icabına göre bâzı yazılar çıkarıldığından ve eserini tekâmül ettirerek ilâveler de yaptığından, muhtelif tabılar birbirinden farklıdır. Şiir kısmını teşkil edecek 2. cildi üzerinde, Kemâl'in çizdiği plân dâhilinde çalışmışsa da, bu eser basılmamıştır. *Lûgat-i Ebüzziya*, türkçede kullanılan 25.000 kelimeyi ve 2.500 resmi ibtivâ edecekti. Sonunda 25 cemâziyelâhır 1308 tarihi bulunan birinci cildi, *şü'ûn* kelimesi ile nihâyetlenir (İstanbul, 1306); diğer cildleri basılmamıştır; medhal kısmında müellifin dil hakkında düşünceleri yer alır. *Kemâl Bey'in tercüme-i hâli* (İstanbul, 1326), Kemâl'in hususî hayatını aydınlatma bakımından, mühimdir. Şâir Nef'î hakkındaki bir mukaddimeyi hâvî monografisi, Sürûrî'nin hâl tercümesi ile, seçilmiş tarihlerini içine alan *Sürûrî-i müverrih, Ne hakkında tetebbuat* adlı te'lif eserleri ile, *Millet-i isrâiliye, Durûb-i emsâl-i osmaniye* (Şinâsî ile müşterek), *Nicolas Chamford, Buffon, İmparator Vilhelm, Diyojen, İbn Sina, Guttenberg, Napoleon, Benjamin Franklen ve Ezop* adlı iktibas eserleri de basılmıştır. *Yeni osmanlıların sebeb-i zuhûru* adı ile, *Tasvîr-i efkâr*'ın 31 mayıs 1909 tarihli birinci nushasından neşre başladığı eserinin tefrikasına, sonradan, *Yeni osmanlılar tarihi* adı ile devam etmiştir. Tefrika sayısı 300'ü aşan bu eseri ile, *Mecmua-i Ebüzziya*'da tefrika ettiği, *Ruznâme-i hayatımdan bâzı sahâif* ve *Makame-i tevkıfiye* adlı eserleri (sayı 112—125; 109—114, 118—120, 122, 123, 127), ölümü dolayısiyle, yarıda kalmıştır.

Bibliyografya: Ebüzziya'nın hâl tercümesi için bk. Bursalı Tahir, *Osmanlı müellifleri*; İ. Alâeddin, *Meşhûr adamlar ansiklopedisi*. En iyi hâl tercümesi İhsan Sungu tarafından yazılmıştır (bk. *Aylık ansiklopedi*, nr. 9, s. 266—269). Ahmed Midhat, *Menfa* (İstanbul, Kırkanbar matbaası, 1293,), s. 72 v.d.; İ. Hakkı Bereket-zâde, *Yâd-ı mâzî* (İstanbul, 1332), s. 73 v.d., 141, 55; Ali Ekrem, *Nâmık Kemâl* (İstanbul, 1930), s. 58, 78; *Merhum Ziya Tevfik Bey* (*Servet-i fünûn mecmuası*, nr. 28, 18 temmûz, 1312); Hâlid Ziya Uşaklıgil, *Kırk yıl* (İstanbul, 1936), II, 35, 74, 119 v.d.; *Kıymetli iki mektup*, (*Muallimler mecm.*, s. 15, 30 teşrin II. 1923); Fuad Köprülü, *Ebüzziya Tevfik Bey, ölümü münâsebeti ile* (*Servet-i fünûn mecm.*, nr. 1140, 28 mart, 1329); Süleyman Nesîb, *Mersiye ve natamam bir makale* (*Süleyman Paşa-zâde Sâmî Bey*, İstanbul evkaf matbaası, 1918, s. 200, 381); Nâmık Kemâl'in, Ebüzziya hakkında 3 kıt'ası için bk. Sâdeddin Nüzhet, *Nâmık Kemâl'in şiirleri* (İstanbul, 1941), s. 249, 258; *Envâr-i zekâ mecmuası*, sayı 4, 1299; Abdülhak Hâmid, *Mektuplar* (İstanbul 1335), II, 201; ayrıca Kemâl'in basılmış ve basılmamış muhtelif mektuplarında da, Ebüzziya ve eserleri hakkında izahat vardır. (FEVZİYE ABDULLAH.)

EBVÂ. ABVĀ', al-Cuḥfa'dan 23 mil mesâfede, Mekke — Medine yolu üzerinde bir mevkidir. Bâzılarına göre, Abvā', daha ziyâde, oradaki bir dağın adıdır. Rivâyete göre, Peygamberin annesi Āmina, Medine'den dönerken, burada ölmüş ve buraya gömülmüştür. Bundan dolayı, bâzı mekkeliler Uḥud gazâsına giderken, cesedi mezarından çıkararak, Peygambere karşı rehine gibi kullanmak istemişlerse de, diğerleri buna râzı olmamışlardır. Bu rivâyetin ne kadar şüpheli olduğu, Āmina'nin mezarının, diğer bir rivâyete göre (Ṭabarī, I, 980), Mekke'de bulunmasından anlaşılır. Peygamberin Medine'den yaptığı ilk gazveye bu yerin adı verilmiştir. — Sprenger (*Die alte Geographie Arabiens*, s. 155) Abvā'yı bugünkü Mastūra zanneder; krş. Burckhardt, *Reisen in Arabien*, s. 459 v.d.

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 980, 1266 v.d., 1270; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), I, 107, 415; al-Bakrī (nşr. Wüstenfeld), s. 62, 679; Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 100; Vāḳidī, *Kitāb al-maġāzī* (Wellhausen), s. 103.

(F. BUHL.)

EBVĀB. [Bk. BĀB.]

ECDERHAN. [Bk. ASTIRHAN.]

ECE'. ACA' ve SALMĀ, arap rivâyetlerine göre ekseriyâ Ṭayyi' [b. bk.]'lerin çifte dağı ad. verilen iç Arabistan (Necd)'da birbirine muvâzi iki dağ silsilesidir. Yāḳūt (*Mu'cam*, I, 122 v.dd.), Ṭayyi' kabîlesinin, yerleşmek üzere, oralara göç etmesi hakkında mufassal mâlûmat verir. Aynı müellif bu iki dağa âit bir efsâneyi de zikreder. Bu efsâneye göre, Aca' ile Salmā, birbirlerini severlermiş. Salmā'nın sütninesi al-'Avcā'nın evinde buluşurlarmış. Baskına uğrayınca bu dağlara ve dağların arasın-

daki vâdiye (al-'avcā') kaçmışlar ve gazaba gelen ebeveyinleri tarafından, orada öldürülmüşler. Daha mühim olan bir cihet vardır ki, o da aynı müellifin (III, 912), İbn al-Kalbī'ye atfen, siyah granitten olan dağın ortasında insana benzeyen kırmızı bir çıkıntının *Fals* adını taşıdığını ve Ṭayyi'lerin buna taptıklarını anlatmasıdır. Râhipleri Banī Bavlān ismini taşıyan bu put, Peygamberin emri ile, 9. (630) senesinde tahrip edilmiştir.

Eski zamanlarda bu iki dağ Ṭayyi' kabilesinin adını taşıdığı gibi, şimdi de Şammār kabîlesinin adına göre, Şammār dağları adı ile yâdedilmektedir.

Bibliyografya: Yāḳūt'tan başka bk. Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld), I, 152; II, 49; Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*, s. 51 v.dd., *Şammār* ve *Ḥāyil*.

ECEL. ACAL (A.), ömrün sonu; her canlı mahlûka, ferde olduğu gibi, nevilere ve cemaatlere, Allah tarafından tâyin edilen vaade olup, ne ileri ne de geri alınabilir (*Kur'an*, VII, 32; X, 50; XVI, 63; XXIX, 53; LXXI, 4). İnsanın ömrü uzatılamaz ve eksiltilemez; ancak kitapta (XXXV, 12) ne yazıldı ise, o olur. Hattâ günahlar bile *acal*'i tâcil etmez (XXXV, 44; XLII, 13), diğer taraftan, bilakis *Kur'an*'da, mücazat olarak, *acal*'in vaktinden evvel gelebileceği, fakat tövbe ile *acal*'in tekrar ilk haddine irca olunabileceği telmih edilmiştir (XI, 3; XIV, 11). Allah'ın takdir ettiği ömrün sonunu ifâde eden *ecel* tâbirini, *Kur'an* ekseriyâ *musammā* (XXXIX, 43; XL, 69 v.b.), „Allah'tan sudûr eden bir sözle", „(vâzıh surette) beyan edilmiş" (XLII, 13) vasfı ile takviye eder; değişmez surette cereyan eden hâdiselerin devamları hakkında da aynı vasıf kullanılır (XXXI, 28; XXXV, 14; XXXIX, 7). Dünyanın mevcudiyeti için tesbit olunan müddet de, ekseriyâ bu tâbirle gösterilir (VI, 2, 61; XXXV, 44); dünyanın mevcudiyetine önceden tâyin olunan müddet (*acal musammā*) geçince, baasbâdelmevt devri hemen o anda başlayacaktır. *Kur'an* müfessirlerinin, kabil olan her yerde, *acal musammā*'yı dünyanın sonu mânasına almak temâyüllerî görülmektedir.

Acal hususundaki dinî telâkki, islâm mezheplerinde, üzerinde birbirinden çok ayrı akîdelerin teşekkül ettiği bir takım meselelere yol açmıştır. Hayatın bir kasd veya kaza neticesinde inkıtaı Allah'ın takdir ettiği *acal* midir, değil midir? *Acal*'in dinî mânası, gayr-i tabiî ölümlerin de Allah'ın irâdesine uygun ve ezelî ilmine dâhil olması keyfiyetine şâmildir (Aş'arî'lere ve Abu 'l-Huẕayl al-'Allāf'a göre, ölüm mukadderdir; krş. *ZDMG*, XX, 21); yoksa kendisine daha uzun bir *acal* tâyin edilip de, kast veya kaza neticesinde vaktinden evvel ölenler, bu hareket olmasa idi, asıl *acal*'lerine kadar yaşarlar mı idi? Hayatın böyle şiddetli bir tarzda münkati oluşu öldürenin Allah'ın irâdesinden tamamiyle müstakil olarak tezâhür eden serbest hareketi (mu'tezile bu fikirdedir. Ḫvārizmī, *Rasā'il*, İstanbul, 1297, s. 108'de *acal* hakkındaki bu kanaat ihtilâfına bir telmih vardır) neticesi midir? Bu kanaati temsil edenler şu delili ileri sürebilir ki, aksi kanaat doğru olsa idi bir cinâyetten intikam alınması ve umumiyetle cinâyetin cezalandırılması mânasız ve haksız bir hareket olurdu. Bundan başka, ulema, Allahın kendine itaat edenlerin *acal*'ini ne dereceye kadar uzatacağı ve isyan edenlerinkini de ne kadar kısaltacağı meselesini de *acal* telâkkisine rabtetmektedirler. Bu suale verilecek cevap yukarıda zikri geçen *Kur'an* âyetlerinin te'vilinden çıkarak, *acal* meselesini *badā'* münakaşaları sâhasına götürür. — *Acal* meselesinin bir de, bunun tabiat kuvvetlerinin vukua getirdiği bir âfet ile bir harp, bir katl-i âm v.b. neticesinde, büyük kütlelerin âni ölümüne tatbikı ile alâkadardır.

Bu meselelerin münakaşası iptidadan beri kelâm kitaplarında mühim bir fasıl teşkil eder. Meselâ al-Aş'arī'nin *al-Ibāna fī uṣūl al-diyāna* (Haydarâbâd, 1321, s. 76), al-Îcī'nin *Mavāḳıf* (İstanbul, 1266, s. 525) v. b. İslâmın bu akaid meselelerinde ictihad farklarının mufassal bir izahı İbn Abi 'l-Ḥadīd tarafından, yanlış olarak 'Alī'ye izâfe olunan, *Nahc al-balāġa*'ya yazılan şerhte görülmektedir. Dildār 'Alī bunu *'Imād al-islām fī 'ilm al-kalām*'ının bir faslında etrafı ile tetkik eder (Lucknow, 1319), II, 149—153. Musevi dini felsefesi de bu meseleyi, aynı bakımdan, münakaşa etmiştir; bk. D. Kaufmann, *ZDMG*, XLIX, 73—84; S. Poznanski, *Monatssch. f. Gesch. d. Judent.*, XLIV, 142 v.d.

(I. GOLDZIHER.)

ECİYE. [Bk. ESTİCE.]

ECMİR. ACMĪR (haritalarda AJMER, AJMİR, AJMÉRE), Racputana'daki Acmīr-Mervara ingiliz bölgesinin merkezidir. 1921 senesinde, bu bölgenin mesâhası 7.032 km². olduğu hâlde, nüfusu 495.271 (13 %'ü müslüman) idi. Şehrin nüfusu ise, 113. 512 olup, yarısı müslümandı. Acmīr (asıl Acmīr'in dışında bulunan ve şimdi bir idare (*taḥṣīl*) binası olan) Ekber sarayı, 1200 senesine doğru Ḳuṭb al-Dīn İl-Tutmış tarafından yaptırılmış muhteşem Arhay-dinka-jhompra câmii, Hindistan'da çok sayılan aziz Mu'īn al-Dīn Çistī [b. bk.]'nin türbesi ile Ekber ve Şāh Cihān zamanından kalma câmiler gibi, islâm mimarisine âit âbideleri ile meşhûrdur. Ekber her sene gelip, velînin kabrini ziyâret etmek itiyadında idi,

Rivâyete nazaran, Acmîr 145 (m. s.) senesinde Acaypal tarafından inşa edilmiş olup, 1024'te Maḥmûd Ġaznavî tarafından yağma edilmiştir. 588 (1192)'de şehir Görîlerin eline düşmüş ve 1559'da da Ekber tarafından türkhind imparatorluğuna ilhak olunmuştur. 1756'da ise, Mahrataların zaptettiği Acmîr nihâyet 1818 senesinde, Davlat Rāo Sindhia tarafından, ingilizlere terk olunmuştur.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer* (1907); *Rajputana District Gezetteer* (1904).

ECNÂDEYN. ACNĀDAYN (yahut ACNĀDÎN), Filistin'de Ramla ile Bayt Cibrîn (krş. Yāḳūt, *Ma'cam*, I, 137; Abū Ḥuzayfa'ye göre: „Ramla havâlisinde, Bayt Cibrîn arâzisinde"; al-Bakrî, nşr. Wüstenf., I, 72: „Urdun, başkalarına göre de, Filasṭîn vilâyetinde, Ramla ile Cibrîn arasında"; Ṭabarî, I, 2125,8: „Ramla ile Bayt Cibrîn arasında bir *balad*"; Navavî, nşr. Wüstenf. s. 430) arasında bir şehirdir. Ṭabarî (I, 2408,2)'nin ifâdesine bakılacak olursa, Acnādayn'in bir kale olduğu anlaşılır. Cemâziyelevvel 13 (temmûz 634; başkalarına göre, cemâziyelâhır) yılında burada araplar ile bizanslılar arasında bir muharebe olmuş ve bizanslılar gâyet ağır bir mağlûbiyete uğratılarak, kumandanları Arṭabūn (Aretion; krş. Butler, *The Arab conquest of Egypt*, s. 215) Kudüs'e ilticaya mecbur kalmıştır. Sayf (Ṭabarî, I, 2398 v.dd.) bu muharebeyi, yanlış olarak, 15 senesinde göstermektedir. — Bu yerin ismi, daha eski zamanlarda tevsik edilmediği gibi, bilâhare de unutulmuştur. De Goeje, Acnādayn'in Yarmūḳ, yâni İncil'deki Jarmuth (Jos., X, 3 v.b. yerde) civarında olduğunu farz eder. Acnādayn muharebesinin neden dolayı Yarmūḳ [b. bk.] muharebesi ile karıştırıldığı bundan anlaşılır.

Bibliyografya: İbn İsḥāḳ ('Urva'ye göre), Ṭabarî, I, 2126; al-Madā'inî, *ayn. esr.*, s. 2127; Balāẕorî (nşr. de Goeje), s. 114; al-Ya'ḳūbî (nşr. Houtsma), II, 151; de Goeje, *Mémoire sur la Conquête de la Syrie*, 1864, s. 33 v.d.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 251 v.d.; Wellhausen, *Skizzen*, s. 6, 57 v.d., 66. (F. BUHL.)

ECNEBÎ. ACNABÎ (A.), gramerde, mürekkep cümleler içinde fâil ile, zâhiren hiç bir gramer münâsebeti yok gibi görünen bir kelimedir (krş. de Sacy, *Gram. arabe*, II, 1208).

ECRÛMİYE. ACRŪMÎYA, daha doğrusu ĀCURRŪMÎYA, müellifi İbn Ājurrūm'un ismine izâfetle, böyle anılan çok kullanılan bir sarf kitabının adıdır.

ECVEF. ACVAF (A.) „oyuk" (< *cavf* „oyulma, karın"), arap sarfçıları tarafından *mu'tall al-'ayn* (*verba mediae infirmae*)'leri göstermek için, kullanılan bir ıstılahtır. Bunların bâzan yok olabilen ortadaki vurgusuz ünlüleri iki kuvvetli harf arasına sıkıştır (msl. قَوَلَ kökünden قَلَ). Bu fiiller kökteki ikinci harfin *v* veya *y* olduğuna nazaran, *al-acvaf al-vāvî* veya *al-avcaf al-yā'î* adını alırlar. Bu neviden fiiller, msl. *ḳāla yaḳūlu*, *bā'a yabî'u*, gayr-i kıyasî addedilir (bu mevzû üzerinde daha ziyâde tafsilât için bk. Zamaḫşarî, *Mufaṣṣal*, s. 178,21—183,17). Yalnız *ḥavira* ve *'avira* gibi, renk veya sakatlık ifâde eden kelimeler bundan istisna olunur. Çünkü buradaki *v* kuvvetli bir harf addolunur. Arapçada diğer dillere kıyasen, ecvefler hakkında krş. Wright, *Comp. grammar*, s. 242—255; Zimmern, *Vergl. Gramm.*, § 51.

Bibliyografya: Sprenger, *Dict. of techn. terms.*, s. 241; *Tāc al-'arūs*, VI, 63, 6. (WEIL.)

EDÂ. ADĀ' (A.), „ödeme, icra"; fıkıhta dinî bir farizanın emredilen muayyen zamanda ifâsı mânasında olup, muahhar bir zamanda ifâsına (tabi'î te'hire cevaz varsa) delâlet eden *ḳażā'* 'nın zıddı bir ıstılahtır. Bundan başka tam ifâ (*al-adā' al-kāmil*) ile nâkıs ifa (*al-adā' al-nāḳiṣ*) da birbirinden ayırt edilmektedir. *Kur'an* kıraati ilminde *adā'*, harflerin an'anevî telâffuzuna verilen bir isim olup, kelimenin müterâdifi, *ḳirā'a* [b. bk.]'dır.

EDÂT. ADĀT (A; cem. *adavāt*), umûmiyetle *āla* („âlet") ile müterâdiftir; fakat arap gramer istilahında, *ḥarf* mefhûmuna delâlet eder, yâni dilin isim ve fiil olmayan kısmı mânasına gelir. Bu tâbir, edâtın bir nevi âlet yahut dilde yardımcı bir kelime gibi te'âkki edilmesinden ileri gelmiştir. Esâsen seyrek kullanılan bu ıstılah, nisbeten yeni sarf kitaplarında (al-Zamaḫşarî'de hiç yoktur) ve bilhassa harf-i târif (*adāt al-ta'rîf*; krş. Wright, I, 345), *harf-i cer*, *harf-i atf* (*adavāt al-ṭalab*, *adavāt al-nafy*; krş. Nāṣîf al-Yāzicî, *Nār al-ḳirā'*, s. 243, 271. *Adāt al-taṣbîh*; Mehren, *Rhetorik*, arapça metin, s. 15 v.d.) ve harf-i nidâyı ifâde için sık-sık kullanılır.

Bibliyografya: Sprenger, *Dict. of techn. terms.*, s. 100; Lane, *Lexicon*, s. 38, sütun 1. (WEIL.)

EDEB. ADAB (A.), gerek câhiliye devrinde ve gerek islâmiyette, asîl ve insânî şeylere meyil etme hasleti ve bunun hayatta ve ictimaî münâsebetlerde belirmesi mânasında kullanılır. Sık-sık söylenen pek mârûf bir kelâm-ı kibar vardır: *kāda 'l-adab an yakūn ṣulṣay 'l-dîn* („edeb dinin üçte ikisidir denilse, yerinde olur"). Kelimenin amelî ahlâk bakımından olan bu mânasına muvâzî olarak, bir de mecâzî mânada anlaşılışı vardır ki, insanı yüksek kültüre erdiren ve irfan erbabı ile muâşerete lâyık mertebeye çıkaran tahsile, hususiyle arap

lîsanı, edebiyat ve şiiri ile eski arap tarihi gibi, bilgilere delâlet eder (krş. *Ḫizânat al-adab*, IV, 124). Edeb bu ikinci mânasını, hicretin II. ve III. asırlarından itibâren, kültürün, İran te'siri altında, daha ince ve daha dünyevî bir istikamette inkişafı üzerine meydana gelen edebiyat ile almıştır. İbn Ḳutayba'nın *Adab al-kātib*, *Adab al-vuzarā'* v.b. adı ile tanınan kitapların muhtevâları hakkında, buna göre, hüküm vermelidir. *Adab*'in muhtelif şûbeleri, dünyevî edebiyattan ibâret olduğu için, dinî bilgilerin mecmuunu teşkil eden ilimden (Kur'an, hadîs, ve fıkıh) kat'î surette ayrı sayılır. Asıl edebiyattan başka olarak, ata binmek, ok atmak ve cirit oynamak, idmanlar ile şatranç gibi, hâricden alınmış oyunlar da *adab* tâbirinin medlûlüne dâhildir. *Adab* üzerindeki İran te'siri vezir al-Ḥasan b. Sahl (ölm. 236 = 850/851)'in şu vecîzesinde belirir: „İrfan 10 *adab*'den ibârettir; bunun üçü *şahracānīya* (ûd çalmak, şatranç, cirid ve çevgân oynamamak), üçü *nūşirvānīya* (tıp, riyaziyât ve ata binmek) ve üçü *arabīya* (şiir, ensâb, tarih ve menâkıp)'dir. Onuncusuna gelince, bu da toplantılarda ve gece sohbetlerinde söylenen hikâye ve fıkralardan teşekkül eder (al-Ḥuṣrī, *Zahr al-ādāb*, I, 142). *Adab*'in sâhası kat'î surette tâyin edilmiş değildir; hakikî san'atkârlığın, sonra zanaat işlerinde hünerin de *funūn al-adab* („edeb şûbeleri") arasında sayıldığı görülür. İspanya'da İbn Abī 'Āmir'in veziri 'Abd al-Malik b. İdrīs al-Cazarī (IV.=X. asır sonu), *adab*'in 10 muhtelif şûbesi hakkında, didaktik bir manzûme yazmıştır (al-Żabbī, tab. Codera, s. 362; fakat burada bu kısımların neler olduğu söylenmemiştir). Bundan başka Aristo'nun ilim tasnifinde (umûmiyetle *al-'ulūm al-riyāżīya* denilen) ihzarî ilimlere bâzan *al-ādāb* adı da verilir. İḫvān al-Ṣafā' (Bombay; risâle 7, kitap I, 18)'da, filoloji, şiir san'atı ve riyâziyeden başka, sihir, kehânet, elkimya v.b. dahi *adab* şûbeleri gurupuna sokulmuştur. Kahire'de arap muallim mektebi tedrisatında, şu ilimler *'ulūm adabīya*'ye dâhildir: gramer (*ṣarf va naḥv*), güzel yazı, lûgat, şiir bilgisi (*'arūż, ḳavāfī*), bedî, beyân, mantık (müdür Emîn Bey Sāmī'nin programı, 1895).

Adab'e olan incizap arap edebiyatının çok mühim bir şûbesini meydana getirmiştir ki, Câḥiẓ bunun müessisi sayılır.

Bibliyografya: Adam Mez, *Abulḳāsim, ein Bagdāder Sittenbild* (Heidelberg, 1902), giriş; Brockelmann *GAL*, I, 92 v.d., 151 v.d. (I. GOLDZIHER.)

EDESSA. [Bk. URFA.]

EDFÛ (UDFŪ, UTFŪ), Nil nehrinin garp sâhilinde kâin, yunan ve roma devrinde Apollonopolis Magna adı verilmiş olan bir şehirdir. Thebe ve Asvān'dan aş.-yk. aynı mesâfede bulunan Edfu, Nubiya (Asvān) müdüriyetinde aynı adı taşıyan bir merkezdir. Bu isim, eski Mısır dilinde, Tbōt ve koptça Atbō'dan gelir. Edfu, bilhassa, Batlamyuslar devrinde inşa edilmiş olan Horus mâbedi ile mârûftur. Bununla berâber, asırlar geçtikçe hemen-hemen tamamiyle yere gömülmüş gibi görünen bu mâbed, müslüman müellifleri tarafından, nâdiren zikredilir. Maḳrīzī'de bulunan bir fıkrada, hicretin VIII. asrında orada yerin altında, bir sandalye üstünde bağdaş kurarak oturan ve elinde bir nevi ağ tutan taştan bir kadın heykeli çıkarılmış olduğu hikâye edilir. Sandalyenin arkalığında yunanca bir kitâbe varmış. — Arap coğrafyacıları, hurmalıklarının zenginliği dolayısı ile, Edfu'dan çok bahsederler ve burasını bir çok köyleri, arâzisi ve adaları bulunan mâmûr bir şehir gibi târif ederler. 1400 (m.) senesine doğru 24.762 *feddān* toprağı varmış ve vergisinin mikdarı bâzı yıl 17.000, bâzı yıl 20.000 dinara yükseliyormuş. Bundan başka, ahâlisin ahlâkî meziyetleri çok medhedilmektedir. Son zamanlarda Edfu'da bilhassa çömlekçilik inkişaf etmiştir. Boinet Bey'e göre, büyük bir kısmı müslüman ve geri kalanı kopt olmak üzere, 4.760 nüfusu vardı; mülhakatı da hesaba katılınca, bu mikdar 14.261'e bâlig oluyordu.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 168; Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 35, 232 v.d.; İbn Duḳmāḳ, *Kitāb al-intiṣār*, V, 29; İbn al-Cī'ān, *al-Tuḥfa al-sanīya*, s. 191; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 237; d'Anville, *Mémoires sur l'Egypte anc. et moderne*, s. 209; Quatremère, *Mémoires*, I, 44; 'Alī Bāşā Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, VIII, 44 v.dd.; Amélineau, *Géographie de l'Egypte*; Boinet Bey, *Dictionnaire géographique de l'Egypte*; Maspero, *Histoire de l'art égyptien*; Baedeker, *Ägypten*[7], s. 330. (E. GRAEFE.)

EDHÂ. AŹḤĀ (A.), 10 zilhicce *yavm al-ażḥā*'nın kuşluk vaktinde (*żuḥā*) kesilen deve, koyun ve boynuzlu hayvanlar. Bu kurbanların etine *ṣadaḳa* nazarı ile bakılır ve fakirlere dağıtılır; fakat kurban 'kesen de onun etinden istifâde edebilir. Kurbanların evsâfı ve bunları kesmek usûlü fıkıh kitaplarında mufassalan anlatılmıştır (krş. ZABḤ ve NAḤR). Bu işi yukarıda zikredilen günde Minā [b. bk.]'da yapmak âdeti, islâmdan öncedir ve *Kur'an* (XXII, 34—37) bu usûlü ibka etmiştir. Şüphesiz şeriat hiç kimseyi orada kurban kesmeğe mecbur etmez; bir adak veya muayyen suçlar dolayısı ile, bu işi yapmak icap ettiği hâller müstesnâdır. Ehrama bürünmüş olan hacı haec âdabına aykırı hareket ederse, günahını affettirmek için,

kurban keser ve buna da fidye (*fidya*) denilir. Haccda kurban edilmek için (*hudā*) sevkedilen hayvanlara kurban olduklarını gösterecek işâretler konulur ve bu suretle kurbanlar tecâvüzlerden korunmuş olur.

EDHEMİYE. ADHAMİYA, meşhûr bir sûfî olan ve sonraki müelliflere göre, bir tarikatin bânisi sayılan İbrâhîm b. Adham [b. bk.] 'in kurduğu tarikatin adıdır.

EDİRNE, Osmanlı devletinin Bursa 'dan sonraki payitahtı, Türkiye 'nin Avrupa 'daki topraklarında vilâyet merkezi olan bir şehirdir. Balkan yarım adasının cenûb-i şarkî köşesini teşkil eden Trakya (Paşa-Eli) bölgesinde, Tunca ve Arda çaylarının Meriç nehrine kavuştukları yer yakınında ve nehrin sol (şark) tarafında, 41° 41′ şimâl arzında ve 26° 33′ şark tûlünde bulunur.

Edirne İstanbul 'u ve dolayısiyle Anadolu 'yu ve bütün yakın şarkı Avrupa 'ya bağlayan kadîm ana yol üzerinde bulunması ile hususî bir ehemmiyet kazanmakta [bk. BALKAN] ve bu yolun İstanbul 'a varmazdan evvel son büyük merhalesini teşkil etmektedir. Meriç vâdisini tâkip ederek, Bulgaristan 'dan gelen yol, şarkî Trakya düzlüklerine dalmadan evvel, münakalâta engel olan iki dağ kütlesi (cenûb-i garbîde Rodop dağları, şimâl-i şarkîde Istrancalar) arasındaki tabiî koridorda sıkışmakta, Edirne, bu koridorun şark kapısını gözlemektedir. Ayrıca Edirne 'nin hemen yakınında birleşen vâdiler, kendilerini tâkip eden yolların burada düğümlenmesine mekân hazırlayarak, şehrin yerini ehemmiyetli bir dört-yol ağızı hâline koyarlar: Tunca vâdisi, Istranca dağlarının geniş kaidesini yarıp geçerek, şarkî Rumeli ve şarkî Bulgaristan ile şarkî Trakya arasında irtibat te'min eder. Meriç 'in Edirne 'den itibâren aşağı mecrâsı boyunca Rodop dağlarının eteğini tâkip eden bir yol da Ege kıyılarına iner. Bundan başka Edirne aşağı Meriç üzerinde, yeni çağlara kadar, epeyce ehemmiyetli kalmış olan nehir nakliyatının başlangıç yerini teşkil etmekte idi. Zamanımızda kara ve nehir yolları ehemmiyetini kaybetmiş, yerini Meriç vâdisini tâkip ve İstanbul 'un Avrupa memleketleri ile en sür'atli irtibatını te'min eden demir yoluna bırakmıştır. Bununla berâber Edirne, aşağıda görüleceği gibi, son asırlar zarfında tarihî hâdiseler yüzünden, coğrafî vaziyetinin kendisine temin ettiği imtiyazlardan faydalanamamış, Osmanlı imparatorluğunun bıraktığı âbideler bakımından, en zengin şehirlerinden biri olmak vasfını hâlâ muhafaza etmekle berâber, payitahtın İstanbul 'a nakledilmiş bulunması, devletin Avrupa hudutlarının mütemâdiyen gerilemesi, bilhassa XIX. asırda iki defa rus istilâsına uğraması, Balkan harbinden sonra bir aralık Bulgaristan 'ın, birinci cihan harbini müteâkip, Yunanistan 'ın işgâli altında kalması ve Türkiye cumhuriyeti tarafından istirdat olunduktan sonra bile, iki komşu devletin arasında bir hudut şehri hâline geçmesi, kendisini çetin zorluklar karşısında bırakmıştır.

Şehrin yerleşmiş olduğu mevkiin topografya şartlarına gelince, Edirne şehri, Tunca 'nın Meriç nehrine kavuşmadan evvel meydana getirdiği yarım dâire şekilli bir kavis içinde yer almış bulunmakta ve bu kavis kendisini şimâlden, garptan ve cenûb-i garbîden kuşatmaktadır. Tunca 'nın Meriç nehrine kavuştuğu noktada deniz seviyesinden ancak 37 m. irtifâda olan ve nehrin karşı kıyısındaki demir yolu istasyonunda (Kara-Ağaç) 52 m. varmayan zemin, şehrin bulunduğu yere doğru hafifçe yükselerek, başlıca iskân sâhasında 55 m. aşmakta, bugünkü Edirne 'nin hemen-hemen tam ortasına düşen ve üzerinde Selimiye câmii bulunan tepede 75 m. varmakta, şehrin şarkında daha da yükselerek, Kıyık semtinde 95 m. bulmakta ve Buçuk-Tepe 'de ise, 100 m. aşmaktadır. Bu zeminin alçak kısımları, akışları gâyet intizamsız olan ve sürekli yağmurlar, yahut kar erimeleri ile fazla kabaran nehirlerin suları ile istilâ edilmek tehlikesine mârûz bulunmakta ve feyezanlar, Edirne civarında, bâzan hakikî bir âfet hâlini almaktadır.

Tarihî devirlerdeki şehrin istihlâf ettiği ilk iskân nüvesinin nerede kurulmuş olduğuna dâir, elde hiç bir kat'î mâlûmat yoktur; bununla berâber, menşe'de birbirinden az-çok uzak müteaddit iskân mevkileri bulunduğu ve bütün bu mevkilerin zamanla genişleyen şehre sonradan katıldığı tahmin edilir. Edirne 'nin en fazla genişlediği sırada, kenar mahalleler rolünü oynayan bâzı semtler, daha sonra, şehir sâhasının yeniden daralması ile, haricde kalmışlar ve hattâ bâzan tamamiyle ortadan kalkmışlardır. Edirne müstahkem bir şehir olarak kurulurken, Tunca 'nın kuşattığı meyilli ve feyezandan korunmuş sâha seçilmiş, kale bu sâhanın garp ucunda, nehre yakın bir yerde inşa edilmiş, bunun şarkında yükselen tepe, ilk zamanlarda hükümdar sarayları ve daha sonra eşsiz Selimiye câmii için intihap olunmuş, şehri şarktan kuşatan tepelerde ise, geçen asır içinde, Edirne 'yi koruyan tabya ve istihkâmlar yerleştirilmiştir.

Bugünkü Edirne şehrinin sâhası plan üzerinde tetkik olunursa, Tunca kavsinin garp ucundaki Kale-İçi semti ile, bunu şarktan ihâta eder gibi görünen Kaledışı mahalleleri seçilir. Kale-İçi, aşağıda görüleceği gibi, bugün hemen tamamiyle ortadan kalk-

mış olan eski sûrların kuşattığı hafif meyilli bir zemin üzerinde, birbirini amûden kesen muntazam sokakları ile göze çarpar ve hemen hiç bir eski âbide ihtivâ etmez ki, bu hâl, bir taraftan fetihten beri uzun asırlar zarfında (tanzimat yıllarına kadar) Kale-İçi'nin gayr-i müslim halka iskân sâhası teşkil etmiş olmasından, bir taraftan da, XIX. asır sonunda yangınlar ile harap olan semtin, belediye reisi Dilâver Bey'in hazırlattığı bir plana göre, yeniden inşa edilmiş bulunmasından ileri gelmiştir.

Kale dışı sâhasına gelince, burada düz ve geniş bir kaç büyük cadde bulunmakla berâber, plânın umûmî heyetinde bir intizam görülmez. Bugünkü Edirne'ye hâl-i hâzırdaki nüfus ve iktisadî durumu ile mukayese edilemeyecek kadar büyük bir tarihî çeşitlilik kazandıran ve hepsi de türk hükümranlığı devrine âit bulunan âbideler şehrin bir çok semtlerine yapılmış ise de, en ehemmiyetlileri Selimiye câmiinin kurulduğu tepe ile eski kalenin şark kenarı arasındaki sâhaya toplanmış bulunmaktadır (aş. bk.). Kapalı çarşıların ve kervan-sarayların yerleri de, eski ticaret sâhasının bu kısımdan pek uzaklaşmadığını gösterir. Bugün bile hükûmet dâireleri ve başlıca mektepler ile şehrin en canlı bölgesi buraya rastlamaktadır. Edirne'nin nüvesi diyebileceğimiz bu merkezî kısımdan kenarlara doğru gidildikçe, eski Edirne'nin terkettiği sâhalarda, umûmiyetle evlerin seyrekleşmiş ve bâzı eski âbideler tek başına kalmıştır. Şehrin şimâlinde, Tunca'nın iki kolu arasında kalan bir ada (Saray-İçi ve bunun temâdisi üzerinde Tavuk-Ormanı) bugün Edirne'den boş bir sâha ile ayrılmıştır (aş. bk.). Garpta, şehrin bugünkü istasyonu olan Kara-Ağaç'a 4 km. daha uzun bir muntazam şose ile gidilmektedir ki, bu şose şehirden itibâren, evvelâ Tunca'yı, sonra Meriç nehrini köprüler ile aşmakta (burada, iki nehir arasında Bülbül-Adası adı verilen bahçelik bir sâha bulunur ve Tunca kıyıları, edirnelilerin başlıca gezinti yerlerini teşkil eder), sonra sık ağaçlar arasından ve bulgarların istilâsı sırasında şehri müdafaa ederken, şehit düşen türk askerleri âbidesinin önünden geçerek, Kara-Ağaç'a varmaktadır ki, burası 1872'de demir yolu istasyonu ittihaz edildikten sonra gelişmiş, yine Meriç'in garp kıyısındaki Demir-Taş köyünü gölgede bırakmıştır. Kara-Ağaç 1915 hudut değişmesinde Bulgaristan'a geçmiş ise de, 1923'te Lausanne muahedesi ile, Yunanistan tarafından, Türkiye'ye iâde olunmuştur.

Edirne'nin nüfusu XIX. asır ortalarında 100.000'i aşmış iken, XX. asrın ilk senelerinde 87.000'i bulduğu hâlde (bu nüfusun 47.000'i türk, 20.000'e yakını rum, 15.000'den azı yahudi, 4.000'i ermeni ve 2.000'den bir az fazlası bulgar idi), Balkan harbinde ve birinci cihan harbi yıllarında ve yunan işgâli sırasında pek azalmış, 1927 sayımında Edirne'nin nüfusu 34.528 ve 1935'te 36.121 (38 % müslüman: 31.731, 11 % musevi: 4.020, 1 % hıristiyan: 368) olarak tesbit edilmişti. Daha yakın senelerde bu sayı büyük değişiklikler göstermiş (1940'ta 45.680 ve 1945 sayımının muvakkat neticelerine göre, 29.400) olup, bu değişiklikleri, şehrin coğrafî durumundan doğan zarûretler ile izah etmek mümkündür.

Osmanlı devletinin son devirlerinde şarkî ve Mesta Kara-su ırmağına kadar, garbî Trakya'yı ihtivâ eden Edirne vilâyetinin 42.500 km². arâzi üzerinde bir milyondan fazla nüfusu vardı ve Edirne, Kırk-Kilise (şimdi Kırklar-Eli), Tekirdağı, Gelibolu, Dede-Ağaç ve Gümülcene sancaklarına ayrılmıştı. Balkan harbini müteâkip (1913) son iki sancağın, şimâlde Bulgaristan lehine yapılan hudut düzeltmeleri ile bir kısım arâzinin ve 1915'te Dimetoka ile Meriç'in bütün sağ sâhilinin terkedilmesi ile Edirne vilâyeti şarkî Trakya'ya inhisar etmişti. Türkiye cumhuriyetinin mülkî taksimatına göre, şimdiki Edirne vilâyeti şarkî Trakya'nın Meriç nehri boyunda şimâlden cenûba — 150, şarktan garba — 25—60 km. genişliğinde bir şeridin üzerinde uzanmakta, 7.565 km². arâzi üzerinde, 1945 sayımının muvakkat neticelerine göre, 198.000 nüfusu bulunmaktadır. Vilâyetin Lala-Paşa, Uzun-Köprü, Meriç (Kavaklı), İpsala ve Keşan adlı 6 kazası üzerinde 264 köyü bulunmaktadır. Edirne 1934 nisanından beri, Edirne, Kırklar-Eli, Tekir-Dağı ve Çanak-Kale vilâyetlerini ihtivâ eden Trakya umûmî müfettişliğine merkez olmuştur.

Tarih. Eski eserlerde bu şehrin adına ادرونه ، ادرنوس ve ادريانوبل şekillerinde rastladığımız gibi, Murad I. da, ادريه yerine ادرنه (Edirne) şeklini kabûl ettiğini İlhanlı hükümdarı Üveys Han'a gönderdiği bir fetihnâmede bildirmektedir (İbn Taġrîbardî, *Ḥavādiṯ al-duhūr*, 854 senesi vekayii; Feridun Bey, *Munşa'āt al-salāṭīn*, I, 93, İstanbul, 1274; Beşir Çelebî, *Risāla*, Üniversite kütüp., T. Y., nr. 884, var. 10; Evliyâ Çelebî, III, 456). Bu itibarla, daha başka müellifin de teyit ettiği gibi, bu şehrin adı uzun zaman Edrine şeklinde olduğu, ancak son asırlarda belki de XVIII. asırdan itibâren, Edirne diye tammüm ettiğini kabûl etmek doğru olacaktır.

Edirne isminin yanında, tarihî eserlerde, Dār al-Naṣr va'l-Maymana, Dār al-Salṭana, Dār al-Mulk, Dār al-Fatḥ, Maḥmiya-i Edrine, Maḥrūsa-i Edirne, Taḫt-gāh-ı Edirne gibi, terkiplerin de kullanıldığını görüyoruz.

Edirne şehrinin bulunduğu yerde eski Trak kabîlelerinden birinin açık bir şehir veya pazar yeri kurduğu, sonradan bunun makedonyalılar ve romalılarca da genişletilerek, kullanıldığı, bugün hemen umumiyetle kabûl edilen bir faraziyedir. Edirne'nin bulunduğu sâhada en eski şehir trak kabîlelerinin en büyüklerinden biri olan Odrisler tarafından Meriç'in Tunca ile birleştiği yerde tesis edilmiştir. Makedonyalılar burasını Orestlerin bir kolonisi hâline getirmişler ve bu şehre Orestia ve varoşlarına ise, Gonnoi adını vermişlerdi. Şehrin, daha önce Odrislere izâfeten, Odrisa veya Odrisya tesmiye edilmiş olması düşünülebilir (krş. Ârif Müfid Mensel, *Trakya'nın kültür ve tarihi*, İstanbul, 1938, s. 5 v. dd.). Bununla berâber eski müverrihlerde bu hususta birlik yoktur. Greg. Nikephoras'ta şehrin adı Orestas olarak geçtiği hâlde, Ammianus ve diğerleri Uscudama şeklinde kaydetmektedirler. Ancak bu son ismin Edirne'den ziyâde onun bir nâhiyesi olan Üsküdar'a delâlet etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu şehir II. asırda imparator Hadrianus tarafından yeniden te'sis edilince, onun adına izafetle, Hadrianopolis ismini aldı ve bu isim artık temelli olarak kaldı. Hadrianopolis'in idaresi imparator Diocletien zamanından (284—305) başlayarak, bu sâhada teşkil edilip, merkezi bizzat Edirne olan Haemimontus eyâletine tâbi idi. IV. asırda burada silâh imâlâthânelerinin bulunduğu ve işçilerinin gotlara karşı yapılan bir mücâdelede harbe iştirâk ettikleri bilinmektedir. Üzerinde bir Nymphe mâbedi olması muhtemel büyük bir bina ile Ἁδριανοπολιτῶ yazısı bulunan bu zamana âit bir para mevcut bulunmakla berâber, şehrin topografyasına âit mâlûmata eski eserlerde rastgelinmemekte ve Hadrianopolis adı, daha ziyâde civarında geçen askerî hâdiseler veya bu şehre karşı yapılan muhasaralar dolayısı ile, zikredilmektedir (krş. Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopaedia*, Stuttgart, 1912, VII). Bu cümleden olarak, imparator Kostantin 3 temmûz 323'te şark imparatoru Licinius'u bu civarda yenmiş; imparator Valens'in orduları, Allan ve Hunlar ile birlikte İstanbul üzerine yürüyen Gotlara 9 ağustos 378'de burada mağlûp olmuştu ve bizzat imparator da bu muharebede ölmüştür. Mamafih Gotların Edirne zaferi kendilerine, Theodosius'un aldığı tedbirler ve kazandığı muvaffakiyetler sebebi ile, bu mıntakada yerleşmek imkânını vermemiştir.

Hadrianopolis 586'da Avarlar tarafından muhasara edildi. Bizans'ın bulgarlar ile mücâdelelerine de sahne oldu. Bulgarlar burayı (Odrin) bir defa 914'te işgâl ettiler. Leo Focas kumandasındaki imparatorluk orduları bulgarları Edirne'den çıkardılar ise de, 922'de Romanus Lecapinus zamanında, yine muvakkat olarak, onlar ikinci bir defa daha şehri ele geçirdiler (krş. A. Vasilieve, *Histoire de l'Empire Byzantin*, Paris, 1932, I, 44). Edirne ve civarı XI. asrın ortalarında Bizans—Peçenek harplerinde harekât sahası oldu. Peçenek kabîleleri 1049'da Edirne'ye yakın bir mevkie (o zaman Aula adı verilen) kadar gelerek, yağmalarda bulunmuş ve kendilerine karşı gelen Edirne ve Makedonya vâlisi Arianites'i hezimete uğratmışlardı. Peçenekler bir sene sonra (8 haziran 1050) Edirne kalesini muhasara ettiler, fakat alamadılar. Müteâkip senelerde Peçeneklere karşı Bizans'ın mücâdelesi devam etti. Akolutos ve Bryennios gibi, Bizans kumandanları bâzı muvaffakiyetler elde ettiler ve bir defa da Edirne'ye yakın ve o zaman Toplitza denilen mevkide ehemmiyetli bir zafer kazandılar. Mamafih peçeneklerin 1078'de Bryennios'u Edirne'de muhasara ettiklerini ve şehirde çıkan açlık dolayısiyle Bizans kumandanının onlarla müzakereye girişerek ve külliyetli altın, gümüş ve kıymetli hediyeler mukabilinde Edirne'den uzaklaştırmağa muvaffak olduğunu görüyoruz (krş. Bizans kaynaklarından Georgias Kedrenos'a aitfen Akdes Nimet Kurat, *Peçenekler tarihi*, İstanbul, 1937, s. 108, 140, 143 v. dd.).

Latin imparatorluğu İstanbul'da teessüs ettikten sonra Trakya ve Bulgaristan'da katolik ve latinlere karşı grek-bulgar ittifakı husûle gelmiş ve latinler aleyhine bir kıyam hareketi vukû bulmuştu. Latinler Anadolu'da Theodor Lascaris'e karşı gönderdikleri orduyu derhâl Trakya'ya geçirdiler; fakat yardımcı Kuman süvarileri ile harp eden bulgar çarına karşı Edirne muharebesinde (15 nisan 1205) kat'î bir hezîmete uğradılar. Hem bulgar çarlığı, hem de İznik imparatorluğu için büyük bir ehemmiyeti hâiz olan bu muharebede imparator Baudouin de bulgarların eline esir düştü (krş. Vasilieve, *ayn. esr.*, II, 179 v.d.). Yine bu sırada ve XIV. asrın birinci yarısında Bizans imparatorluğu Edirne'yi Bulgarlara karşı bir kaç defa daha müdafaaya mecbur oldu. Joannes Peleologos ile Kantakuzenos arasındaki mücâdeleler sırasında, 1342—1343 senelerinde Aydın-oğlu Umur Bey'in, Kantakuzenos'un müttefiki sıfatı ile, kuvvetleri ile Trakya'ya geldiği ve Edirne tekfurunun hücumuna karşı Dimetoka'yı müdafaa ettiği, hattâ tekfuru öldürdüğü görülmektedir (krş. Mükrimin Halil, *Düstûrnâme-i Enverî*, mukaddime, İstanbul, 1929, s. 43 — 46).

Osmanlı devletinin ilk zamanlarında şehzâde Süleyman Paşa da (Khalkondylas üçüncü padişah olarak gösterir) Bizans'ın dahilî mücâ-

delelerine karışmış, o da Kantakuzenos'un müttefiki sıfatı ile Dimetoka civarında bulgar ve sırplardan müteşekkil bir orduyu yendikten sonra 1353'te Kantakuzenos'a Edirne'de mülâki olmuştur. Gerek Orhan Bey, gerek Süleyman Paşa bundan sonra da Edirne ile alâkalanmakta devam ettiler. Kat'î fetihten üç sene evvel, şehzâde oğlu Süleyman Paşa'ya gönderdiği serdarlık beratında, Orhan Bey Edirne'yi gözden kaçırmaması tavsiyesinde bulunmuştu ki, onun da, kaleyi ele geçirdiği anlaşılmaktadır (krş. Feridun Bey, I, 72; Khalkondylas, *Histoire de la Décadence de l'Empire Grec et establissement de celuy des Turcs*, Paris, 1620, s. 14, 17). Mamafih bu zapt devamlı olmamış, şehzâdenin kazaen vefatından sonra yeniden fethi lâzım gelmiştir.

Türk devri Murad I., tahta cülûsundan sonra, Rumeli'nin fethi yolunda girişilen teşebbüslere ehemmiyet ve hız vermiş ve Dimetoka, Çorlu, Keşan'ın Evrenos Bey ve Hacı İlbeyi tarafından alınmasını mütâkip, beylerbeyi Lala Şâhin Paşa'yı da Edirne üzerine göndermişti. Paşa, Hacı İlbey ile birlikte, bir sene evvel de gelmiş (762), o zamandan beri Hacı İlbeyi-Burgazı denilen mevkii ânî bir baskınla zaptetmişti (krş. Kâtib Çelebî'nin *Rumeli ve Bosna*'sına atfen Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi*, trc. 'Aṭā' Bey, I, 208). Bu ikinci hücumu haber alan Edirne tekfûru kuvvetleri ile Osmanlı serdarını Sazlı-Dere'de (Edirne'nin cenup doğusunda, Hayrabolu — Edirne arasında) karşıladı; fakat mağlûp olarak, kaçtı ve Edirne kalesine kapandı. Lala Şâhin Paşa'yı takiben Hacı İlbeyi ve Evrenos Bey kumandalarındaki kuvvetlerin de Edirne'ye doğru geldiğini ve mukavemete muktedir olamayacağını anlayan tekfûr, Tunca sâhilindeki sarayını bir gece gizlice terkederek, sandal ile Enos'a kaçtı ve kale ahâlisi de sabahleyin şehri, kale içinde serbest yaşamaları şartı ile, Osmanlılara teslim etti (şevvâl 763 = temmûz 1362). Edirne'nin fethi münâsebeti ile teşekkül eden muhtelif menkıbe ve rivâyetler vardır (Edirne'yi kâfirlerden ilk defa alan Saltık Sultan, ikinci defa Gâzî Ömer (Aydın-oğlu Umur) Bey ve nihâyet Murad I.'ın fetihleri ve bunlarla bağlı rivâyetler için bk. Beşir Çelebî risâlesi, Üniversite kütüp., T. Y., nr. 884, var. 12 ve Dr. Rif'at Osman, *Edirne rehnümâsı*, s. 12).

Fethi müteâkip Edirne'ye gelen Murad I., Lala Şâhin Paşa'ya kalenin idaresini bıraktı; kendisi bir müddet daha Bursa ile Dimetoka'yı merkez yaptı (Bursa'dan Üveys Han'a evâil-i zilkâde 763 tarihli Edirne'nin fethini bildiren nâmesi için bk. Feridun Bey, I, 93). Edirne bundan sonra Rumeli fütuhatında birinci derecede bir yer aldı ve mühim bir hareket üssü oldu. Lala Şâhin Paşa 1363'te Filibe'yi ele geçirmek için, buradan hareket ettiği gibi, bir sene sonra, sırp, boşnak, eflâk ve macar kuvvetlerinden müteşekkil bir haçlı ordusunun Edirne üzerine yürüdüğü sırada, Lala Şâhin Paşa'nın keşfe memur ettiği, Hacı İlbeyi kumandasındaki osmanlı akıncı suvarisinin bir baskın ile müttefiklere karşı kazandığı ve „Sırp sındığı" adı ile meşhur olan zafer de Edirne'nin 25 km. garbında, Meriç kıyısında bir yerde (Cisr-i Mustafa Paşa kazası dâhilinde bugün Sırp-Sınırı, Küçük Kaz-Ovası denilen mevki) vukû buldu. Bilâhare Yıldırım Bayezid, İstanbul'u muhasara etmek üzere (8 rebiülevvel 797) Edirne'den hareket etmiş ve evvelce getirilmesini emrettiği „nüzül ve zehâiri" orduya bir an evvel ulaştırmaları için kadılara fermanını buradan göndermişti (krş. Feridun Bey, I, 121 v.d.).

Edirne'nin daha büyük ehemmiyet kazanması, Yıldırım Bayezid'in vefatından sonra, şehzâdelerin birbirleri ile mücâdeleleri sırasındadır. Ankara muharebesini müteakip, büyük şehzâde Emîr Süleyman Bursa'dan hazineyi Edirne'ye götürmüş, burada tahta cülûs ile bu havâliyi idareye başlamıştır. Sonra Musa Çelebî, Rumeli'ye geçti ve Eflâk voyvodasının da yardımı ile, ağabeyi ile mücâdeleye girdi. Bu mücâdelede evvelâ mağlûp oldu ve Edirne'yi ele geçirmek üzere yaptığı bir kaç teşebbüste muvaffak olamayarak, bir müddet Balkan dağlarında vakit geçirdi ise de, bilâhare, Emîr Süleyman'dan yüz çeviren Köse Mihal-zâde Mehmed Bey v. b. gibi, bir kısım ümeranın yardımı ile, Edirne'yi kuşattı. Şehre girdiği ve sarayı da ele geçirdiği sırada, Emîr Süleyman, Kara Mukbil Bey ve Karaca Bey gibi, kendine sâdık bir kaç adamı ile güçlükle kaçabilmiş, fakat imparatora iltica ve yardımını rica maksadı ile, İstanbul'a doğru giderken, Düğüncülü adlı bir türkmen köyünde (Babaeski kazasında) katledilmişti (krş. *Risâle-i Beşir Çelebî*, Üniversite kütüp., T. Y., nr. 884, var. 6; 814 evâili = haziran 1411). Musa Çelebî, iki sene yedi ay kadar süren Edirne'deki saltanatı esnâsında, Selânik, İstanbul ve Pravadi seferlerine buradan hareket etti ve Edirne'de kendi namına para bastırdı (krş. İsmail Gâlib, *Taḳvîm maskūkāt 'oṡmāniya*, İstanbul, 1307, s. 22). Onun mağlûbiyetinden ve ölümünden (816 = 1413) sonra da Mehmed I.'in sekiz seneyi bulan saltanatının büyük bir kısmı burada geçti ve vefatı burada vukû buldu (7 cemâziyelâhır 824). Mamafih onun nâşı da, ötekiler gibi, Bursa'ya nakledildi. Yalnız ahşası Kirişhâne yakınında Miskinler mezarlığına defnedildi ki, 1046'da hâlâ kitâbesi ile bu mezar mevcut bulunuyordu

(krş. Abdürrahman Hibrî, *Anîs al-musâmarîn*, Üniversite kütüp., s. 451, var. 83). İmparator tarafından o zamana kadar Limni adasında mevkuf tutulan ve Yıldırım Bayezid'in Ankara harbinde kaybolan oğlu olduğunu ileri sürerek, saltanata hak iddia eden Mustafa (Düzmece Mustafa), bir aralık, Trakya'ya ve bu meyanda Edirne'ye sâhip olmuş, hattâ, burada kendi nâmına 822'de para bastırmışsa da (krş. İsmail Gâlib, *ayn. esr.*, s. 24) Manuel tarafından, veziri Cüneyd Subaşı'ya vâki teşvikler neticesinde, Edirne'den Anadolu'ya geçerek, Bursa civarında Sultan Murad II.'a mağlûp olmuş ve Gelibolu'da da mukavemete muvaffak olamayınca, Edirne'ye ve buradan hazineyi berâberine alarak, şimâle kaçmıştı ki, Kızıl-Ağaç Yenicesi'nde yakalanarak, Edirne'ye getirildi ve Yelli-Burgaz kulesinde idam edildi (825 = 1422).

Murad II. devrinde Edirne'nin mâmurluğu arttı, şehir büyüdü ve daha fazla ehemmiyet ve kıymet kazandı. Haklı olarak, Abu 'l-Ḫayrât unvanı ile anılan padişah Edirne ve civarını imar ve inşa ile, Gelibolu'da, Anadolu ile muvasala yolu üzerinde ehemmiyetli bir geçit olduğu için, bir köprü ve daha bâzı tesisler yaptırarak, Uzun-Köprü (Cesr-i Ergene) kasabasını teşkil etti (831; Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tavârîḫ*, I, 339).

Edirne'de ada içinde oğullarına (Alâeddin, Mehmed) günlerce süren debdebeli düğünler tertip etti. Uzun seneler fütuhatı buradan sevk ve idare, elçileri Dâr al-Saltana-i Edirne'de kabûl etti. Fakat hükümdarlığının sonlarına doğru, Edirne'deki bu güzel hayatı, hususî ve siyâsî bâzı hâdiseler bozdu ve Murad II.'ı ye'se düşürerek, Segedin (Szeged) musalâhasından sonra, oğlu Mehmed lehine tahttan feragate sevkeyledi ki, 1443 (847)'te İshak Paşa ve daha bâzı sâdık adamları ile, Edirne'den Manisa'ya çekildi. Ancak bir haçlı ordusunun hududu geçmesi üzerine, devlet erkânının ısrarı ile, avdet etti ve Anadolu-Hisarı'nda boğazı geçerek Edirne'ye, oradan da Varna'ya gitti. Murad II.'ın, Varna zaferini müteâkip, tekrar oğlu Mehmed lehine saltanatı terkettiğini, fakat, Edirne'de bedestan civarında vukû bulan bir yangında Taht al-Ḳal'a'ya kadar olan yerlerin yanmasını bahâne ederek, Hadım Şahabeddin Paşa'nın evini yağma eden yeniçerilerin bir isyan çıkarması üzerine, tekrar dönmeğe mecbur olduğunu ve askere yarımşar akçe terakkî verildiği için, Edirne'nin şarkındaki Buçuk-Tepe denilen tepede yeniçerileri teskin ile üçüncü defa saltanatı eline aldığını biliyoruz.

Murad II. bundan sonra Arnavutluğa karşı sefere çıkmış ve Edirne'den muhtelif vesileler ile ayrılmış olmakla berâber, daha ziyâde vaktini burada geçirmiştir. Oğlunun Dulkadırlı beyi Süleyman Bey'in kızı Sitti Hatun ile günlerce süren düğününü burada yaptı (853; krş. 'Ârifî, *Dulkadır-oğulları hukûmeti*, *TOEM*, nr. 31, s. 420). Veliahdinin kendisinden sonra saltanata geçmesi v.b. hakkında bir vasiyetnâme yazdırdıktan sonra Edirne sarayında vefat (3 muharrem 855 = 5 şubat 1451) ve Manisa'dan derhâl gelen oğlu Mehmed II., 13 gün sonra burada cülûs etti.

Mehmed II., evvelâ, babasının tedfini hizmetinde bulunmak üzere, Edirne'den Bursa'ya gitmiş, oradan Karaman seferine yürümüş ve ancak İstanbul'un zaptına karar verdikten sonra Edirne'ye dönmüştü. İstanbul'un zaptına âit planlar ile topçu tecrübeleri bütün 1452/1453 kışı boyunca Edirne'de yapıldı ve hazırlanan bu ağır toplar, ilk baharda, Karaca Bey'in kumandasında saray ovasından hareket etti. İstanbul'un fethi Edirne'nin tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Bununla berâber, yeni alınan şehrin idâresini Süleyman Bey (Karıştıran)'e bırakan padişah hemen Edirne'ye avdet etmiş ve bundan sonraki Balkan fütuhatında, uzun bir müddet, Edirne yine merkez ve hareket üssü olarak kalmıştır. Diğer taraftan padişah, 1457 ilk baharında (receb 861) Amasya ve Saruhan sancakları idâresinde bulunan şehzâde Bayezid ve Mustafa'nın bir ay süren debdebeli sünnet düğününü, o zaman Ada-Çayırı veya Ada-İçi adı verilen Saray-ı Cedîd bahçe ve koruluklarında yaptırmış ve sırp, Ragusa, Mora v.b. diğer rum hükümdar ve despotlarının elçilerini burada kabûl etmişti.

Gedik Ahmed Paşa'nın Bayezid II. tarafından Edirne sarayında idamından sonra, Edirne, bu hükümdar ile oğlu Selim I. arasındaki mücâdelelere kısmen sahne oldu. Selim'in iddiaları üzerine, Edirne'de akdedilen bir mecliste bu şehzâdeye Semendere sancağı verilmiş; şayet bu emre itaat etmezse, „payitaht-ı kadîm" olduğu için, Ediroe'de münzeviyâne ikamete icbar edilmesi kararlaştırılmıştı (917 = 1511). Fakat, onun bu kararı kabûl etmeyerek, Edirne'ye yaklaşması üzerine, Bayezid II., kendisine Edirne kalesine itimat olunamayacağı yolunda yapılan telkinlerin te'siri ile, İstanbul'a hareket etti (krş. *Riyâz-ı belde-i Edirne*). Şehzâde Ahmed'e saltanatı terk etmek mümkün olmayıp, Selim'in cülûsuna rıza göstermek zarureti hâsıl olunca, Dimetoka'da ikameti kabûl etti ise de, oraya giderken, yolda (Edirne ile Havas Mahmud Paşa arasında Söğütlü-Dere) vefat etti (15 rebiülevvel 918=26 mayıs 1512). Selim I.'in, kardeşleri ile mücâdelesinden sonra, Edirne'ye geldiğini, burada padişah kendisini tebrike gelen komşu memleket elçilerini ve bunlar

arasında bir çok isteklerde bulunan Venedik elçisini kabûl ettiğini, daha sonra da şark seferine Edirne'de karar verdiğini biliyoruz ki, bu sefer esnâsında Saruhan vâlisi şehzâde Süleyman, Rumeli'nin muhafazası vazifesi ile, Edirne'de kalmıştır. Bilâhare bu usûle zaman zaman riâyet edildiğini, 955 İran seferinde şehzâde Selim ve 960 Nahcivan seferinde de şehzâde Bayezid'in Edirne muhafazasında kaldıkları görülmektedir. XVI. asırda Edirne'nin inkişâf ve umranı devam etti. Kânunî Süleyman garba yaptığı seferleri esnâsında bir çok zamanlarını burada geçirmiştir. Edirne'nin su yolları onun devrinde yapıldı; halefi zamanında, şehir en güzel mimârî âbideye sâhip oldu. Mamafih Edirne tarihinde, asrın son yarısında vukua gelen, Kürd Abdal hâdisesi (976 = 1586) ile, Avusturya seferi esnâsında topçular ile diğer bir askerî sınıf arasındaki çarpışma (1003 = 1595) gibi, şehrin huzûr ve sükûnunu bozan, bâzı vukuat da olmuştur.

XVII. asır Edirne tarihinde çok ehemmiyetli bir devirdir. Ahmed I.'den itibâren, bu asırdaki bütün padişahlar bu şehre karşı gittikçe artan bir alâka göstermiş, bilhassa asrın ikinci yarısındakiler hemen bütün zamanlarını burada geçirmiş, Edirne'yi âdetâ yeniden devlet merkezi hâline getirmişlerdir. Ahmed I.'in Çömlek-Köyü, Kurt-Kayası gibi, Edirne'ye yakın yerlerde günlerce süren sürgün avına çıkması (1021) bu yolda yeni bir çığır açmış, Leh seferine (1030) giden Osman II. ile sonradan yine bu maksatla Edirne'ye gelip de seferi serdara havâle eden Murad IV. Edirne ve Dimetoka koruluk ve ormanlıklarında büyük av eğlenceleri tertip etmişler, bu vesile ile de Edirne'yi yeniden alâka ve câzibe merkezi hâline getirmişlerdir. Fakat 1068'den sonra Edirne'yi ikinci bir devlet ve idâre merkezi yapan bilhassa Mehmed IV. (Avcı)'dir ki, bu padişah yalnız Edirne civarında değil, Ferecek, Yanbolu ve Filibe gibi, oldukça uzak yerlere giderek, oralar da sık-sık ava çıktı. Gerek Yeni Saray'da ve gerek diğer yerlerdeki köşkler bu devirde yapılmıştır. Mehmed IV. Venedik ve Leh seferlerine Edirne'den hareket etmiş, Nemçe, Moskof, Leh ve Kazak elçilerini büyük merasimle burada kabûl eylemişti. 1085 seferinden sonra şehzâdeleri Mustafa ve Ahmed'in sünnet düğünleri ile kızı Hatice Sultan'ın Müsâhib Mustafa Paşa'ya tezvici münâsebeti ile yapılan ve 18 gün devam eden, mükellef düğün, Edirne'nin parlak günlerinin hâtırası olarak, kayda değer hâdiselerdir (tafsilât için bk. Dârüssaâde-ağası Yusuf Ağa kâtibi Abdî Efendi tarihçesi için bk. *Riyâz-ı belde-i Edirne*, I, 234 v. dd.).

Fakat 1094'te başlayan Avusturya seferleri ve bunun neticesinde uğranılan bozgunlar Edirne'nin de rahat ve huzurunu kaçırdı. Birbirini istihlâf eden sadrâzam ve serdarlar seferlere buradan çıktılar. Otağ-ı humayun hemen her sene, Çukur-Çayır, Kemâl-Çayırı ve Kazan-Bağları civarı gibi, Edirne'nin geniş ovalarında kurulur ve ordu ancak mevsim sonunda, bir netice ve başarı elde edemeden, kışlamak üzere, münhezim ve perişan buraya dönerdi. Bu esnâda sadrâzam Süleyman Paşa'ya karşı asker isyanları olmuş, nihâyet Mehmed IV. de hâdiselerin gidişinden mes'ûl tutularak, hal ve Mamak sarayında ikamete memur edilmişti (2 muharrem 1099 = 7 teşrin II. 1687). Süleyman II. bir aralık, devlet erkânının tavsiyesi ve Edirne'de akdedilen meclisin kararı ile, enerjik ve müdebbir bir devlet adamı olarak tanınan Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa'yı vezir-i âzâmlığa getirdi (muharrem 1101) ve kendisi o sene kış mevsiminde Edirne'de, gerek orduda, gerek idârede esaslı ve hayırlı bâzı ıslahat yaptı ise de, Slankamen'de şehadeti (25 zilkâde 1102 = 20 ağustos 1691), iyiliğe yüz tutmuş gibi görünen işleri yine fena bir mecraya sevketti. Aynı sene içinde Süleyman II. Edirne'de vefat etmiş, yerine kardeşi Ahmed II. cülûs ederek, Eskicâmi'de kılıç kuşanmıştı (17 şevvâl 1102 = 14 temmûz 1690). Bundan sonra Edirne yine karanlık seneler yaşadı. Gerçi Kırım hanı Hâcı Selim Giray, Kurs kıralı denilen mülteci macar asîlzâdesi Tökhöly İmre (receb 1103 = mart 1691) gibi, o harpte kendilerine fazla güvenilen yardımcılar zaman-zaman Edirne'ye gelip, rikâb-i humayuna yüz sürdüler, burası daha bir çok sadrâzam ve serdarın tâyin, tebdil, azil ve nefyine şâhit oldu ise de, bu hâl Karlofça sulhunün akdine kadar devam etti. Bu arada Ahmed II. Edirne'de vefat ve Mustafa II. yine orada cülûs etti. Babası gibi, Edirne'yi çok seven genç padişah da bütün devlet işlerini burada gördüğü gibi, sık-sık Akpınar ve Karıştıran mevkilerindeki av yerlerine giderek, oralardaki köşklerde haftalarca kalıyordu. Ancak „Edirne vak'ası" diye anılan kanlı ihtilâl bu gidişi bozdu ve sadrâzamın azil ve nefyine, şeyhulislâmın şehid edilmesine sebep oldu ve padişahın da hal'i ile neticelendi. Râmî Mehmed Paşa'nın sadaretinde, İstanbul'da 200 kadar cebeci neferinin mütedahil mevâciplerini istemek bahanesi ile başlayan bu hâdise (5 rebiülevvel 1115=19 temmûz 1703) gittikçe büyüyerek, başka bir şekil aldı. Padişahı nufûzu ve devlet adamlarını da tahâkkümü altında tutan şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin ilmî mansıp ve pâyeleri evlâtlarına ve mensuplarına tahsis etmesi, padişahın da Edirne'de av ve eğlence

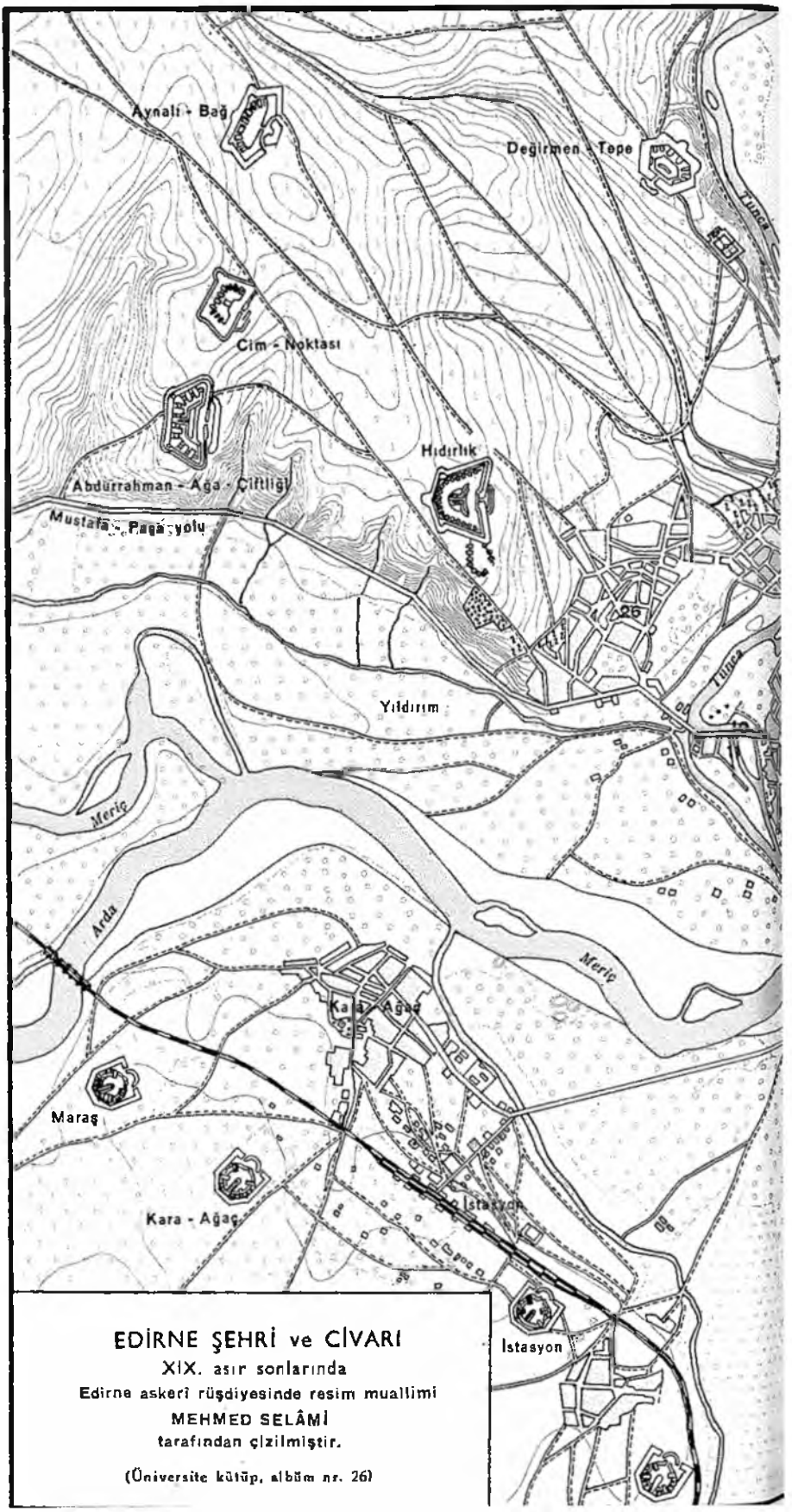

EDİRNE ŞEHRİ ve CİVARI

XIX. asır sonlarında

Edirne askerî rüşdiyesinde resim muallimi

MEHMED SELÂMİ

tarafından çizilmiştir.

(Üniversite kütüp. albüm nr. 26)

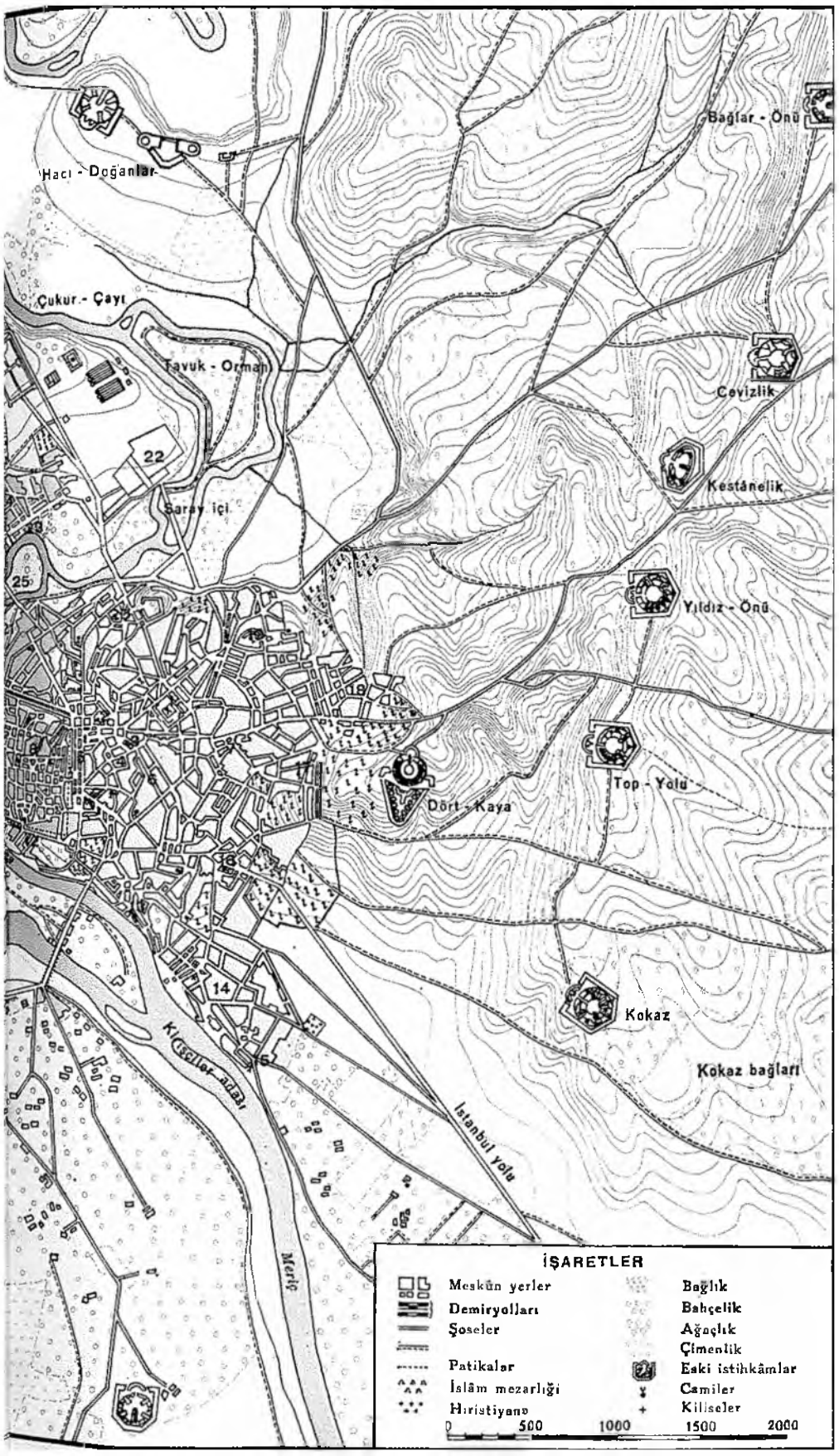
Hacı - Doğanlar
Bağlar - Önü
Çukur - Çayı
Tavuk - Orman
Cevizlik
22
Kestânelik
Saray içi
25
Yıldız - Önü
Top - Yolu
Dört - Kaya
14
Kokaz
Kokaz bağları
Kirişçiler adası
İstanbul yolu
Meriç
İŞARETLER
Meskûn yerler
Demiryolları
Şoseler
Patikalar
İslâm mezarlığı
Hıristiyana
Bağlık
Bahçelik
Ağaçlık
Çimenlik
Eski istihkâmlar
Camiler
Kiliseler
0
500
1000
1500
2000

1. Selimiye câmii
2. Üç şerefeli câmi
3. Eski câmi
4. Bedestan
5. Ali Paşa çarşısı
6. Rüstem Paşa hanı
7. Sarıca Paşa câmii
8. Kale-içi
9. Tahtelkale hamamı
10. Gâzi Mihal köprüsü
11. Orta-İmâret
12. Dârülhadis câmii
13. Süleymaniye câmii
14. Kirişhâne
15. Kasım Paşa câmii
16. Ekmekçi-oğlu kervansarayı (Ayşe Kadın hanı)
17. Şeyh Çelebî câmii
18. Kıyık semti
19. Muradiye câmii
20. Beylerbeyi câmii
21. At-Pazarı
22. Eski-Saray
23. Beyazid II. câmii
24. Yeni-İmâret mahallesi
25. Yalnız-Göz köprüsü
26. Yıldırım mahallesi

ile vakit geçirerek, bir türlü İstanbul'a dönmek istememesi umûmî hoşnutsuzluğa sebep olmuştu. Filhakika Mustafa II. kızlarından üçünü Köprülü-zâde Nu'man ve Kara Mustafa Paşa-zâde vezir Ali Paşa'lar ile silâhdâr Çorlulu Ali Ağa'ya tezvie ederek, her birine saraylar tahsis etmiş ve bu suretle babasının yolunu tutmuştu. İstanbul'da toplanan gayr-ı memnûnlar istediklerini sadrâzam ve şeyhülislâm yaparak, Edirne üzerine yürüyünce, sadrâzam Râmî Mehmed Paşa'nın Edirne'deki sarayında (Paşa-kapısı) akdedilen mecliste verilen karar neticesi, padişah da, rikâb-i humayunda bulunan devlet erkânı ve yeniçeri ile birlikte, âsîleri te'dib etmek üzere, Havsa mevkiine kadar gitti. Fakat yeniçerinin gayr-i memnunlar kafilesine iltihakı sebebi ile bir netice elde edemeden, Edirne'ye döndü. Sonra İstanbul ordusu Edirne'ye gelince, Ahmed III.'i tahta geçirerek, maksatlarına nâil oldular (15 rebiülâhır 1115 = 29 temmûz 1703). Feyzullah Efendi'nin Bat-Pazarı'nda feci surette katli ve cesedinin Kirişhâne'ye kadar sürüklenmesi ve oradan Tunca'ya atılması bu sırada olmuştur (bk. mad. FEYZULLAH).

XVIII. asır Edirne'nin gerileme ve metrûk kalma devridir. Avusturya harpleri vesilesi ile bir aralık padişahın ve ordunun uğrağı olmuştur. Msl. 1128 nemçe seferinde ordu ile birlikte Sofya'ya kadar giden Ahmed III. bir müddet burada kalmış ve şehirde ara-sıra bâzı ehemmiyetli hâdiseler de vukua gelmiş ise de, artık eski câzip hayatına kavuşamamıştır. Bu esnâda, Fransa'dan gelerek, memleketimize iltica eden Erdel beyi Rakoczi Ferenc'in Edirne'ye geldiğini (1129 sonları) ve Mihal köprüsü başında hazırlanan bir konakta misafir edildiğini, gerek bu harpte ve gerek bilâhare 1152 seferinde, sancak-ı şerifin İstanbul'dan merasimle getirtilerek, Edirne'den serhade doğru geçtiğini, ve sonra döndüğünü görüyoruz.

Asrın ortalarında vukû bulan iki hâdise Edirne tarihinin en mühim vak'alarını ve şehrin felâketinin de başlangıcını teşkil eder. Bunlar 14 receb 1159 (4 temmûz 1745)'da çıkan ve 60 kadar mahalleyi baştan başa harâbeye çeviren yangın ile 19 ramazan 1160 (agustos 1751)'ta pek çok binaları yıkan, bir seneden fazla şehrin huzûr ve sükûnunu bozan ve normal hayatını sekteye uğratan zelzeledir.

1182 (1768) ve 1201 (1786) seferleri esnâsında Edirne yine hareket üssü oldu. Fakat ekseriyâ maglûbiyetle neticelenen harpler yüzünden, şehrin bundan hiç bir istifâdesi olmadı. Selim III. devrinin ıslâhât hareketleri devrinde Edirne bâzı ihtilâllere ve hâdiselere sahne oldu. 1216 (1801)'da Rumeli'nin vaziyetini ıslâha memur edilerek, ayrıca kendisine saraskerlik unvanı da verilen Rumeli vâlisi Hakkı Paşa, Edirne'de mütegallibenin nufuz ve tahakkümünü kıracak şekilde harekete başlayınca, evvelâ Rumeli âyânı ile derebeylerinin muhalefetine uğradı. Sonra da maiyetindeki arnavut askerinin ayaklanarak, şehir halkı ile çarpışmalarına sebep oldu. Bu hâdise üzerine, aynı vazifeye getirilen ve kendisine vezâret verilen Filibe âyânından Ömer Paşa vaziyeti teskine ve âsî askeri dağıtmağa muvaffak oldu (krş. Cevdet Paşa, *Tarih*, VII, 146, 151 v.d.).

Bundan sonra 1221 (1806) senesinde de ikinci bir „Edirne vak'asına" şâhit oluyoruz: nizâm-ı cedîd teşkilâtı Rumeli tarafında da te'sis edildiği takdirde, bir çok yolsuzlukların önüne geçileceği anlaşılmış, gerek Vidin ile Ruscuk'taki mütegallibeyi ve gerek Edirne'deki Dağ-Deviren oğlunu kuşkulandırmamağa çalışılarak, bu işe girişilmişti. Sadâret kethudası İbrahim Nesim Efendi'nin lâyihasına göre, hareket edildi; Karaman vâlisi Kadı Abdurrahman Paşa ordusu ile İstanbul'a celp ve Edirne tarafına sevkolundu ise de, Trisnikli İsmail Ağa'nın telkini ve bir az da rekabet hissi ile hareket eden sadrâzam İsmail Paşa'nın el altından tahriki ile (Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, VIII, 62 v.d.), Rumeli âyânı Kadı Paşa'ya karşı Edirne'de toplanmağa başladılar. Bâzı fesatçılar kasaba ve köyler ahâlisini de hükümet kuvvetleri aleyhine harekete geçirmişti. Âsîler, Edirne'de yeni teşkilât kurmak gizli vazifesi ile, son zamanlarda tâyin edilmiş bulunan bostancı-başı Ahmed Ağa ile daha bâzı kimseleri katlettiler. Abdurrahman Paşa Silivri'de ahâlinin isyan ve mukavemetine rastladığı gibi, bunları te'dip ile ilerleyince, Çorlu'yu da bu hâlde buldu. Fakat Cevdet Paşa'nın Edirne'deki „karga derneği" dediği bu kuvvet Kadı Paşa'da ve saray üzerinde, tehdit ve te'sirini göstererek, Kadı Paşa'yı geri çevirtmeğe muvaffak oldu. İsteklerini elde ettikten sonra, Edirne isyanı Sirozlu İsmail Bey ve o sırada Silistre eyâletinden ayrılan Bekir Paşa'nın gayretleri ile, sükûn bulabildi (tafsilât için bk. Cevdet Paşa, *Tarih*).

Yeniçeriliğin ilgası da Edirne'de hâdisesiz geçmemiştir. Bu hususiaki ferman Çirmen mutasarrıfı ve Edirne muhafızı vezir Es'ad Paşa'ya ve Edirne mollasına gelince, alâkadarlar toplanmış ve Edirne esnafının ekserisinin ocağa merbut olması ve Kadı Paşa vak'asında da inat ve ısrar göstermeleri göz önüne alınarak, çok ihtiyatlı hareket edilmiş, buna rağmen, Cevdet Paşa'nın „beş on nefer sâbıkalu" dediği (XII, 174) ağalar-ağası Halil Ağa, Boyacı damadı Mehmed, Deli Mulısin v. b. gibi, bâzı yeniçeri ileri gelenlerini gönderildikleri yer-

lerde idam edilmek üzere, Bursa, Niğbolu ve Manastır'a nefyetmek zarurî olmuştu.

Edirne 1828—1829 osmanlı-rus savaşında düşman tarafından istilâ edilmek felâketine uğradı. Rus ordusu Tuna'yı geçtikten sonra, bir taraftan Edirne ve mülhakatı ahâli ve âyânına bir beyannâme neşrederken (1 safer 1245 Aydos = 2 ağustos 1829), diğer taraftan, İslimye ve Yanbolu üzerinden, sür'atle Edirne üzerine yürüdü. Bu sırada Edirne'nin etrafına mümkün mertebe istihkâm inşasına başlanmışsa da, kısa bir zamanda bunun ikmâli ile mukavemet imkânsız görülmüş ve Balkanların cenûbunda kalan belli-başlı kumandan ve idârecilerin, ezcümle sarasker kaymakamı Halil Rifat Paşa ile İbrahim ve Çirmen kaymakamı Vecihî Paşa'lar ve diğer alâkadarların Edirne'de yaptıkları toplantıda, rus ordusu ile muharebe etmemeğe karar verilmişti. Gerçi ruslar, Vecihî Paşa lâyihasında tasrih edildiği üzere, on iki bin kişi kadar bir kuvvetle Edirne'ye karşı hücuma geçmişlerdi. Esâsen Halil ve İbrahim Paşa'ların fikrine göre, askerin sebatsızlık ve gayretsizliği ve zahîre ile mühimmâtın yokluğu her türlü mukavemeti imkânsız hâle getirecek, üstelik düşmanı Edirne'yi tahrip ve yağmaya sevkedecekti. Rus kumandanını barış sözü ile durduracağını ümit eden Halil Paşa'dan bu yolda emir alan Vecihî Paşa, korku ve telâşla hicrete hazırlanan ahâliyi teskin etti ve ertesi sabah Edirne'ye yaklaşan rus ordusuna gönderilen kapıcı-başı Hasan Ağa, Yahya Bey, Ârif Efendi v.b.'dan teşekkül eden heyet, Edirne'nin ruslar tarafından tâyin edilecek şartlar altında teslim edilmesi talebi ile karşılaştı. Bir gün sonra düşman ordusu, harpsiz, Edirne'ye girdi (21 safer 1245 = 22 ağustos 1829).

Prusya sefirinin araya girmesi ile, muhasamata son verildi ve rus kumandanı askerini Edirne'nin garbına çekmeğe başlayınca da, Edirne'de sulh müzâkerelerine girişilmesi kararlaştı ki, bunun üzerine, ricâlden Sâdık Efendi ile mevâlîden Abdülkadir Bey murahhas tâyin edilerek, Edirne'ye gönderildi.

Edirne'de 15 rebiülevvel 1245 (1829)'te imzalanan sulh, Halil Rifat Paşa'nın reisliğinde Rusya'ya bir sefâret hey'eti gönderildiği sırada, ilân edildi (tafsilât için bk. Lûtfî, *Tarih*, II, 98 v.d.).

Bu harp memleketi derinden sarsmıştı. Edirne'den muhâceret başlamış ve müslümanlar çekildikçe, hıristiyan köylerinin ileri gelenleri Edirne'de yerleşmişlerdir. İstilâdan evvel 140.000 mıkdarındaki nüfus 100.000'e inmiştir. Bir az sonra Mahmud II.'un, halkın mâneviyatını kuvvetlendirmek maksadı ile, Edirne'ye geldiğini (11 muharrem 1247) ve 10 gün kalarak, askerî müesseseleri teftiş edip, Meriç üzerinde büyük bir köprü inşasına emir verdiğini görüyoruz. Bu seyahatın hâtırasını taşımak üzere, Edirne damgası ve hayriye, nısfiye, rub'iye adları ile, sikkeler darbolunmuştur (Lûtfî, *Tarih*, III, 162). Bundan sonra Edirne büyük gayretler sarfı ile, eski hâlini almağa çalıştı ise de, asrın ikinci yarısındaki ikinci rus işgâli ve Balkan harbinde bulgar işgâli şehrin tarihinde çok acı sahifeler açtı.

1877/1878 osmanlı-rus harbinde Plevne'nin sukutundan sonra, en mühim harekât sâhası Balkanların cenûbu olduğu anlaşılınca, Edirne'nin mevkii daha büyük bir ehemmiyet kesbetti. Harbin başında tasarlandığı gibi, Edirne'de 40.000 kişilik ihtiyat kuvveti bulundurmak (krş. *Serdâr Abdülkerim Nâdir Paşa'nın müdâfaanâmesi*, İstanbul, 1329, s. 9) mümkün olmayınca, Tuna şark ordusu kumandanı Süleyman Paşa Sofya ile Balkan geçitlerindeki askerî kuvvetleri Edirne'ye toplamak ve burayı ikinci bir Plevne hâline koymak istemiş ise de, sarayın müdâhalesi üzerine, Balkanları müdafaaya mecbur olmuştur. Nihâyet rusların, Edirne ile Filibe'nin muvasalasını kesmek üzere, Şıpka Balkanının muhtelif cihetlerinden taarruzlarından ve Veysel Paşa kolordusunun Şıpka'da esâretinden, diğer taraftan rusların, Rauf Paşa'nın grandük Nikola'ya yaptığı mütâreke teklifini oyalayarak, hücumlarına devam ve Edirne yolunu tehdit etmelerinden sonra, rus ve bulgar mezâlimine mârûz bütün islâm ahâlinin Edirne'ye doğru ric'ati tavsiye olundu (kânun II. 1878). Telâş ve heyecanın arttığı bu sırada, grandük Nikola tarafından, sulhün esaslarının kararlaştırılması için, Kızanlık kasabasının müzâkere mahalli olduğu bildirilince, rusların Edirne'ye girmelerine vakit bırakmadan, bir mütâreke akdi istendi ise de, grandükün Edirne ile Filibe arasını kesmesine, mütâreke teklifine bir kaç gün cevap vermeyerek, eski ve yeni Zağra şehirlerini işgâl etmesine, istenilen mütârekeyi de esas sulhün müzâkere ile tâyinine bağlayarak ordularını Edirne üzerine tevcih etmesine mâni olunamadı. Esâsen şehrin ileri gelenleri mârifeti ile teslimin yapılması hususunda merkezden vâli Cemil Paşa ile kumandanı Ahmed Eyyûb Paşa'ya izin verildi. Bir gün sonra, ruslar Edirne'ye girdiler (16 muharrem 1295 = 20 kânun II. 1878). Kızanlık'ta kararlaşan esaslar Edirne'de imza edildi (31 kânun II 1878).

Edirne'nin bu işgâli 13 mart 1879'a kadar devam etti. Bu arada şehrin bir çok semtleri baştan-başa harap oldu; gerek işgâl dolayısiyle, gerek hastalıklardan, on binlerce telefat vukua geldi. Bundan sonra, 30 seneden fazla

Edirne sulh ve sükûn gördü ise de, Balkan harbinde yeni bir felâkete uğradı. 1912 senesinin ilk altı ayı içinde Sofya'da toplanan Balkan devletleri, ittifak ederek, 22 eylülde Türkiye'ye tecâvüze karar vermişler, teşrin I. ortalarında da taarruz harekâtına başlamışlardı. Bulgarlar başlıca orduları ile Edirne—Kırk-Kilise hattına tecâvüz ve Kırk-Kilise savaşlarında bâzı muvaffakiyet de elde etmişlerdi. Fakat 22—24 teşrin I. de Edirne'yi bir baskınla zaptetmek teşebbüsleri akîm kaldı. Abdullah Paşa kumandasında şark ordusu Lüle-Burgaz ve daha sonra Çatalca savaşlarını yaparken, müstahkem mevki kumandanı Şükrü Paşa kumandasında Edirne bulgarların muhasarasına karşı muvaffakiyetle kendini müdafaa etti. 16 teşrin II.'de ablukayı tamamlayan bulgar ve sırp orduları ayrı-ayrı tahkimat yaparak 21 teşrin II. den itibâren şehri bombardımana başladılar. 3 kânun I. da bir mütâreke imzalandı ise de, bu, Edirne'nin iâşesi ve mühimmatı hususunda hiç bir hükmü ihtivâ etmemiş, bilakis bulgarlara Çatalca cephesine yardım imkânını vermişti. Londra'daki sulh müzâkereleri inkıtaa uğradıktan sonra, Edirne etrafındaki harp daha fazla şiddetlendi. Şükrü Paşa ve kahraman müdâfiler yaptıkları hurûc hareketleri ile düşmana ağır zayiat verdirdiler ve üstün kuvvetlere karşı 26 marta kadar dayandılar. Edirne'yi artık kurtarmak ümidi kalmayınca, nihâyet Şükrü Paşa teslim oldu (tafsilât için bk. Demondesir, trk. trc. mülâzım Ş. B., *Edirne muhasarası*, İstanbul, 1331). Temmûz 1913'te Balkanlarda bulgarlar aleyhine bir vaziyet hâsıl olunca, Berlin sefiri Mahmud Muhtar Paşa'nın harekete geçmek ve Edirne'yi geri almak hususunda Berlin'den vâki iş'arından sonra (Mahmud Muhtar, *Mâziye bir nazar*, İstanbul, 1341, s. 182), osmanlı meclis-i vükelâsı kararını verdi ve türk orduları Edirne üzerine yürüdü. Bu sırada ingiltere türklerin Midye — Enez hattını tecâvüz etmelerini şiddetle protesto etti ve hâriciye nâzırı Grey avam kamarasında, Edirne'yi geri almağa teşebbüs ettikleri takdirde, Türkiye'nin daha çok şey kaybedeceği yolunda beyanatta bulundu ise de, (*Cemâl Paşa hâtıratı*, İstanbul 1339, s. 37) türk orduları, Enver Bey (Paşa) kumandasında, 22 temmûzda Edirne'ye girdiler ve büyük devletlerin tazyık ve tehdide müracaatla türkleri Edirne'den çıkarma yolundaki teşebbüsleri, bundan sonra, bir netice vermedi ve 10 ağustos 1913 tarihli Bükreş muahedesi fi'îî vaziyete hukukî bir şekil vermekten başka bir şey yapamadı.

Birinci dünya harbinden sonra, Edirne ve doğu Trakya üzerinde yunanlıların bir emel beslediği görüldü. Buna karşı Türkiye'nin her tarafında müdafaa-i hukuk cemiyetleri kurulurken, Edirne'nin türk varlığını korumak maksadı ile, Paşaeli-Trakya cemiyeti adında, bir cemiyet kuruldu ve sonra, bu, Anadolu ve Rumeli müdafaa-i hukuk cemiyetine iltihak etti. Anadolu'da istilâ hareketlerine girişen yunanlılar temmûz 1920'de Edirne'ye karşı da taarruza geçtiler ve burayı işgâl ettilerse de, millî mücâdele sonuna kadar, Edirne ve havâlisinde kuva-i milliye rûhu yaşadı. Zaferden sonra da, Mudanya mütarekesi mûcibince (11 teşrin I. 1922), türk ordusu 25 teşrin II.'de Edirne'ye girdi. Lozan muahedesi ile Edirne tekrar türk hududları içerisine alındı.

Edirne kalesi. Evvelâ Hadrianus zamanında (117—138) yapılmış olması muhtemel bulunan kale, Tunca kenarında, bugün Kale-İçi denen yerin etrafında, dört köşe olup, 3 m. (4 zirâ) kalınlık, 6 m. (8 zirâ) yükseklik ve 1 km. kadar uzunlukta, sûr ile çevrili idi. Dört köşesinde müdevver büyük birer kule ve her kule arasında dört köşeli 12 burc vardı. Kuleler şunlardır. 1. **Büyük kule**; zirvesi tahta ile kaplı olduğu için, Evliya Çelebî Kaplı-Kule demektedir. Evvelce burada mevcut Tekfûr sarayı müştemilâtı içine idhâl edildiği zannedilmektedir. Edirne'nin fethinden sonra, uzun müddet, cebehâne ve bilâhare, kısa bir zaman, askerî idadî mektebinin bir kısmı olarak, kullanılmış, vâli Hacı İzzet Paşa'nın teşebbüsü ile, 1886'da ahşaptan 1894'te kârgirden bir saat kulesi ilâve edilerek, belediyenin saat ve yangın kulesi hâline getirilmiştir. Bugün mevcut yegâne kuledir. Fakat evvelce yunan harfleri ile, imparator Yoannes V. Paleologos (1341—1351)'un adını taşıyan ve kulenin etrafını çevreleyen bir kitâbenin bulunması lâzım ise de, bugün yoktur. Keza bu kuleden itibâren Tunca sâhiline doğru, dördüncü burcta da imparator Michail Paleologos'un İstanbul'u lâtinlerden geri aldığını ve bulgarlara karşı Edirne kalesini tahkimi esnâsında bu burcu yaptırdığını bildiren diğer bir kitâbe daha vardır ki, 1829 rus istilâsı sırasında metropolit kilisesine (Kale-İçi), muhafaza için, rumlar tarafından nekledilmiş ve bilâhare müzeye kaldırılmıştır (krş. Ahmed Bâdî, *Riyâz-ı belde-i Edirne*, 1). — 2. **Yelli-Burgaz** („burc") kulesi (*Anîs al-musâmirîn*: Yelli Bergûs ve Evliya Çelebî: Makedone kulesi) kalenin şimâl-i garbî tarafındaki köşesinde idi. Bu ismin, Edirne'nin fethi sırasında Hacı İl-beyi kuvvetlerinin buradan girmesi veya bu kumandanın burada ikamet etmiş olması sebebi ile, İl-beyi Burgazı adından galat olduğu hakkında bir tahmin yürütülmektedir. Bu kule eskiden vüzerâ ve ümerâya hapishâne vazifesini görmekte idi. —

3. Germe-Kapı kulesi (Evliya Çelebî: Manyas kulesi), cenûb-i garbîde, hisarın köşesinden 40—50 m. kadar dışarıda ve Tunca kenarında bulunuyordu ki, kalenin su kulesi hizmetini gören bu kule ile sûra bitişik diğer bir kule arasında germe duvar ve bu duvarda bir kapı (germe kapı) mevcut idi. Kule de adını bu kapıya izâfetle almıştır. — 4. Zindan kulesi (Evliya Celebî'de Tevkifhane kulesi), kalenin cenûb-i şarkî köşesinde, bugün Zindan-Altı denilen mevkide idi. Yeniçerilik kaldırılıncaya kadar zından vazifesini gördüğü için, bu adı almıştı.

Kalenin 9 kapısı vardı. 1. Kule kapısı, büyük kulenin yanında olup, buna eskiden Ketenciler çarşısına açıldığı için, Ketenciler kapısı denilmekte idi. İç tarafındaki Tekfûr sarayı arsası sonraları „cemaat-i islâmiye" teşkilâtına (te'sisi 1882) terkolunmuş ve burada bir tiyatro binası yapılarak, bahçesine Ḥadîḳa-i Favā'id denmişti; bilâhare Maarif bahçesi adını aldı. — 2. Top kapısı, Murad II. devrinde iç tarafındaki tophâne yanında Alaca hamamın (Çifte hamam) inşasından sonra açılmış olup, Ağaç-Pazarı'na nâzır idi. — 3. Kafes-Kapı, Mihal-köprüsü semtine açılan ve eskiden civarında kadınlara mahsus bir hapishâne (kafes) bulunduğundan, bu adı almıştır. 1165 zelzelesinde yıkılınca, Mahmud I. tarafından, tekrar yaptırılmıştır (1166). — 4. Keçeciler kapısı, dışında Keçeciler bulunduğundan bu adı almış olup, kalenin içindeki kazancılardan dolayı, Kazancılar kapısı da denilirdi. — 5. Oğrın-Kapı, Germe-Kapı'nın kale duvarına bitişik yerinde dar ve gizli bir kapı idi. — 6. Manyas kapısı, cenûba açılan bir kapı olup, zelzeleden harap olduğundan, 1167 'de tâmir ettirilmiştir. Adının, fetih sırasında, kaleye bu kapıdan girilmesinden dolayı verildiği yolunda bir faraziye vardır (krş. Bâdi Efendi, *ayn. esr*). — 7. Tavuk kapısı, doğu tarafına, Taḥt al-ḳal'a'ye açılan kapıdır ki, eskiden tavuk pazarı bu kapının dışında bulunduğu için, bu ismi almıştır. Daha XVII. asır ortasında bile bu pazar ve Taḥt al-ḳal'a çarşısı harap bir hâlde idi (krş. Abdurrahman Hibrî, *Anîs al-musāmirîn*, 2. fasıl). — 8. Balık-Pazarı kapısı, doğuya, Bat pazarındaki Direk çarşısına nâzır olup, XVII. asır ortalarında İğneciler kapısı ve daha önce de İstanbul kapısı adı ile mârûf idi. — 9. Orta-Kapı, Ali Paşa çarşısının ortasına açılan bir kapı idi.

Saat kulesi hâric, diğer kule, burc ve kapılardan bugün hiç biri kalmamıştır. Sûrların etrafında Evliya Çelebî zamanında evvelce mevcûdiyetlerini haber verdiği derin hendeklerin izleri belli idi (III, 426 v.dd.; mamafih onun kule ve kapılar hakkında verdiği mâlûmat sihhatli olmaktan uzaktır). İç ve dış tarafına zamanla, ev ve dükkân gibi, binalar yapılarak, sûr ve burclar şehir ortasında ve binalar arasında kalmış olmakla berâber, XIX. asır nihâyetlerine kadar bunların muhafazasına ve tâmirine, mümkün mertebe, dikkat ve gayret edilmişti. Zelzele ve yangınlardan sonra, hasar gören yerler derhâl tâmir edildiği gibi, 1263 (1847)'te bi'le bâzı kule ve kemerlerin tâmirini meclis-i vâlâ kararlaştırmıştır (2 receb 1263 tarih ve 2094 numara için bk. Başvekâlet arşivi, irâde defteri). Daha sonra yer-yer inhidama yüz tuttuğu görülünce, artık kıymeti kalmadığını ve yıkılmak üzere bulunduğunu ileri sürerek, duvar ve burcların, taşlarının tâliblerine ve yerlerinin de bitişiklerindeki binaların sâhiplerine satılması ve parası ile bir guraba hastahânesi ile fakir çocuklar için, ıslahhâne inşa edilmesi, 1284'te Edirne vâlisi Hurşid Paşa tarafından, teklif edildi ve bu hususta muamele yapılması hakkında irâde çıkmakla, hususî bir komisyon eli ile, yarısından fazlası satıldı. Meclis-i vükelâ 1300'de eski kale harâbelerinin satılmasında mahzur görerek, bu gibi yerlerin muhafazası için, Edirne vâiliğine emir vermişse de, duvar ve burcların yıkılması devam etti. Bugün Top kapısı ve Kafes-Kapı civarında bâzı sûr bakiyeleri görülebilmektedir.

Edirne sarayları. 1. Eski saray. Murad I., Edirne'yi fethinde, kale içindeki Tekfûr sarayını beğenmeyerek, kale hâricinde bir saray inşa ettirmiş ve 767 (1365/1366)'de buraya yerleşmişti. Bu sarayın yeri kat'î olarak bilinmiyorsa da, Evliya Çelebî'nin „Selim Han câmii kurbünde Kavak meydan nâm mahalde" şeklindeki kaydından ve bunun sonradan acemî-oğlanları kışlası olmasından bahsetmesinden anlaşıldığı vecihle, Topraklı bayırda ve bilâhare Hadice Sultan sarayı ittihaz edilen sarayın yerinde (bugünkü askerlik dâiresi) bulunduğu tahmin edilmekte, diğer taraftan, Yıldırım Bayezid'in de ayrı bir saray ve bir, köşk inşa ettirdiği anlaşılmaktadır. Ancak bunun, Murad I.'ın yaptırdığına bir ilâve şeklinde, Kavak meydanında mı (Sultan Selim câmii yeri) yoksa, şehrin diğer bir semtinde, msl. evvelce bir kasr bulunduğu rivâyet edilen Kurşunlu-Fırın'da, Şifa hamamı yanında mı bulunduğu sarih olarak bilinmemektedir. Bu hamamın eski bir yapı gibi görünmesi, Emîr Süleyman'ın da sarayın hamamı olan burada eğlenceler tertip ettiği, bir an'ane olarak, söylenmesi bu faraziyeyi kuvvetlendirecek mâhiyettedir (krş. Rifat Osman, *Edirne sarayları tarihi*, yazma, Dr. Süheyl Ünver'deki müellif nushası). Mama-

fih Musa Çelebî 'nin genişleterek etrafını duvarla çevirttiği, sonra Mehmed I. ve Murad II. 'ın da içinde ikamet eylediği sarayın bunlardan birincisi olduğu muhakkaktır. Tunca sâhilindeki sarayın (Sarây-i Cedîd-i Âmire) yapılmasından sonra, artık bu, Eski saray (sarây-i atîk) oldu. Kanunî Süleyman devrinde, Macaristan seferleri esnâsında bu saray, 6.000 gılmân-ı hassanın barınabileceği şekilde ve divanhâneler, has oda, büyük ve küçük hazine, toğancılar ve seferliler v.b. odaları ilâvesi ile yenilendiği gibi, yanında, 40.000 yeniçeri için, yeniçeri odaları yapıldı. Bahçesi olmayan ve etrafı 5.000 adım kadar tutan müstatil şeklindeki sarayın yüksek duvarları bir kapısı (bâb-ı humâyûn) Evliya Çelebî zamanında mevcuttu (III, 456).

Bu sarayın Baltacılar dâiresi yerinde (Kavakmeydanı) Selimiye câmii yapıldıktan sonra, ehemmiyeti azalmakla berâber, Edirne sarayı içoğlanları eski sarayda tahsil ve terbiye görmekte devam ettiler. Zâten İstanbul devlet merkezi olduktan sonra da, Edirne 'deki eski saray teşkilâtı ipka edilmiş, devşirmeden ayrılan efraddan bir kısmı dâimâ buraya gönderilmiştir. 1086 (1675) 'da Musâhib Mustafa Paşa 'ya tezvic edilen Mehmed IV. 'in kızı Hadice Sultan için, bu saray tahsis edilmiş ve bundan sonra saray-i atîk, Hadice Sultan sarayı adını almıştır. Zamanla bu sarayın arsası, Süleymaniye câmii mütevelliyesi Sıdıka Hanım adında servet ve hayır sâhibesi bir kadına geçmiş, o da 1287 (1870) 'de, o sırada Tekfûr burcu civarındaki askerî idâdînin yanması üzerine, bu arsayı hükûmete hediye etmiştir. Uzun zaman askerî idâdî mektebi olarak kullanılan ve hâlen ordu elinde bulunan bir bina yapılmıştır. — 2. **Sarây-i Cedîd-i Âmire.** Tunca sarayı, Hunkâr bahçesi sarayı ve Edirne sarayı gibi, muhtelif isimler ile anılan ve resmî vesâikte „sarây-i cedid-i âmire" denilen bu saray, şehrin hâricinde şimâl tarafında, Tunca 'nın garbında geniş ve düzlük bir sahada idi. Bu sâhaya şimâlden giren Tunca, Mandıra-Boğazı denilen yerde, ikiye ayrılarak, bir kolu cenûba tovecc üh eder ve saray arsası ile Hadîka-i Hassa 'nın hareme âit kısmı olan iç bahçe arasında ve diğer kolu cenûb-i şarkîye doğru akarak, Hadîka-i Hassa 'nın şark hududunu teşkil ettikten sonra, Saraçhâne köprüsü yakınında birinci kol ile birleşir. Bu adacığın (şimdi Saray-İçi ve şimâl kısmı da Tavuk-Ormanı adı ile mârûftur) şarkında Saray-Ovası denilen geniş çayırlık bulunup, Top-Yolu, Çifte-Çeşmeler, Ayvalı-dere ve Fırınlar-Sırtı bağları gibi, muhtelif tepeler ile hudutlanır. Bu ovanın cenup ve cenûb-i şarkîsinde de Yıldız-Tepe (95 m.), Muradiye ve Sultan Selim tepeleri (75 m.) ve şehrin bir kısmı bulunur.

Bizans devrinde Edirne tekfûrlarının burada bahçeleri ve av köşkleri vardı. Bu mevkiin Vasiliki-Livada denilen bir çiftliğin aksamından olduğunu, Saray-Ovası 'nın „prenses Comnen çayırlığı" adı ile tanındığını, 1337 'de Bizans prenseslerinden biri ile bulgar veliahdının düğünlerinin burada yapıldığını biliyoruz (Rifat Osman, *Edirne sarayları*). Murad 'ın burayı sayfiye mahalli olarak seçmiş olması ve hattâ bu köşklere ilâveler yaptırmış bulunması mümkündür. 'Aṭā' (*Tarih*, I, 37) 'nın bir kaydına göre, Tunca kenarında 787 'de başlanıp, 790 'da ikmâl edilen (1385—1388) bir saray mevcut idi. Fakat mevsûk olan cihet Sarây-i Cedîd 'in inşasına Murad II. tarafından başlanılmış (854=1450) ve Selânik civarında bir harâbeden mermerler nakledilmiş olmasıdır. Padişahın vefatı inşaatı bir müddet sekteye uğratmış ise de, Mehmed II. 1451 'de buna devam ettirmiştir (Kritovolos, trk. tre. Karolidi, *Tarih-i Sultan Mehmed Han sânî*, s. 24). Bu esnâda hükümdarın, Konyalı Beşir Çelebî adında, bir hekimin havasını medhettiği mahalli seçtiği ve yine onun tavsiyesi üzerine, bu civarda kazdırdığı bir kuyudan âb-i hayat („'ayn al-ḥayāt„) adı verilen bir kaynağın meydana çıktığı hakkında, tarihî bir rivâyet vardır (krş. Beşir Çelebî, *Risâle*, Üniversite kütüp., TY, nr. 884; Edirneli Kisbî 'nin medhiyesi, TY, nr. 4098). Saraya 855 'te başlanıldığı ve 858 'de bitirildiği, kasrın büyük kapısındaki arapça tarihte yazılı idi (bk. Bâdî Efendi, *ayn. esr.*). Fâtih Mehmed 'in yaptırdığı saray, bâb-i humâyûn, alay meydanı, bu meydanın bir tarafında mutbak, bâbüssaâde, arz odası, cihannüma kasrı (has oda, kasr-ı padişâhî), kum kasrı, harem ve enderûnun bir kısmından ibâret idi. Hadîka-i Hassa 'ya (Saray-İçi) binlerce ağaç diktirdiği gibi, sarayı iç bahçeye rapteden bir köprü (Fâtih köprüsü) ile Tunca 'nın Saray-İçi 'nden geçen kanalının sâhillerine rıhtımlar yaptırmış ve zeminine mermer döşetmişti. Aynı zamanda saraydaki ocakların ve müteferrik hizmetlerin bütün işlerini bir nizama bağlayarak, Saray-i Cedîd-i Âmire teşkilâtını ikmâl eyledi (Rifat Osman, Bostancıbaşı Âşık Ali Ağa risâlesine atfen). Bayezid II. ve Selim I. zamanında saraya yeni bir şey ilâve edilmedi. Kanunî Süleyman zamanında ise, yeni binalar ile genişletildi. Bu devre kadar sarayın şehir ile muvasalası yalnız bâb-ı humâyun cihetinden Şihâbeddin Paşa (Saraçhâne) köprüsü vasıtası ile te'min olunduğu hâlde, Kanunî Süleyman, Tekke kapısı namı ile, Mevlevihâne (Muradiye) tarafına bir kapı ve

bu kapıdan Tunca kenarına açılan bir yol ile burada Hadîka-i Hassaya geçmek için, bir köprü (Sultan Süleyman köprüsü) yaptırmıştır. Edirne'ye Haseki Sultan namına su getirttiği vakit de (936), bir mikdarını yeni saraya ayırarak, şehirde hâlen harâbesi mevcut yüksekçe bir yerde bir hazîneye toplatmış ve borular ile bu kârgir köprüden Hadîka-i Hassa'ya geçirtmiştir. İki köprünün arasında iç bahçeye bir yol yaptıran Kanunî Süleyman bu yolun köprülere yakın iki ucuna yüksek dört köşeli su terazisi, üzerlerine de birer tenezzüh odası inşa ettirmişti ki, bunlardan birincisine Terâzî-kasrı, ikincisine, ashâb-i masâlihin arz-ı hâllerinin toplandığı bir yer olduğu için, Adâlet-kasrı denilirdi. Bu sırada cihânnümaya müzeyyen bir salon (hunkâr sofası) ilâve edildiği gibi (945), daha bâzı tâdiller de yapılmıştı (tafsilât için bk. Rifat Osman, *Edirne sarayları*, Âşık Ali Ağa'ya atfen; 935'te Bostancı-başı Hayreddin Ağa nezâreti ve sipahîlerden Hâs Kasım emâneti ile yapılan inşaatın müfredatını bildiren masraf defteri, Başvekâlet arşivi, Ali Emîrî, Kanunî, nr. 308). Bu kadar ehemmiyet verdiği Edirne sarayına, Kanunî Süleyman sık-sık gelirdi. Bütün kış mevsimlerini Edirne'de geçirmeği âdet edinmiş, Edirne civarında geniş bir sâhayı da kışlık av mahalli ittihaz etmiştir (bk. Busbecq, trc. H. Câhid, *Türk mektûpları*, s. 119 v. d.).

Selim II., Tavuk-Ormanı'nın şimâlindeki sâhada, XV. asırda Edirne'ye gelen kırımlılardan adını almış olması muhtemel bulunan ve bugün Mamak (Momuk veya Mamuk) çayırlığı denilen yerde Mamak sarayını inşa ettirdi. Ahmed I. cirit meydanına (Sırık meydanı) nâzır bir kasr ve bir mescid yaptırdı (1021) ki, bayram şenliklerinin bu meydanda yapılması bundan sonra âdet oldu. Tunca'da kayık ile gezmek âdetini ilk ihdas eden de Ahmed I.'dir. Osman II., Hoş-Elhân isimli saraylı bir kadının, kendisine Tunca sâhilindeki bahçesini takdim etmesi üzerine, sarayın bahçesini Bayezid II. câmiine kadar genişlettiği gibi, Tunca'ya yakın bir tepecik üzerine Bayır-Bahçe kasrını inşa ettirdi. Murad IV. İmâdiye kasrını (son zamanlarda Fırka-Bahçesi denen yerde) yaptırdı. Fakat Mehmed IV. devrinde yapılan ilâvelerdir ki, Saray-i Cedîd'e en geniş ve en mâmûr şeklini verdi. Alay köşkü, Bülbül kasrı (Hadîka-i Hassa'da Tokat mevkiinde), Değirmen kasrı (Tavuk-Ormanı'nda), Sepetçi kasrı (Adâlet kasrı yanında; diğer adı Bostancı-başı kasrı), İftâr kasrı (Hadîka-i Hassa'da Fâtih köprüsü yanında), İ'diye kasrı (Saraçhâne-Başı kasrı) gibi, köşkler yaptırdı. Vâlide Turhan Sultan da, Vâlide-Taşlığı'nın Tunca tarafındaki mevkiinde bir imlâ yaptırarak, hâsıl olan bahçelerde (Dolma-Bahçe ve Gülhâne bahçesi) oğlu namına Şikâr kasrı ve Gülhâne kasrını inşa ettirdi (1072). Bu kasrın karşısına, 50 m. kutrunda, Şehsuvar adı verilen geniş bir havuz ile, bir tarafına ayrıca yâseminli kameriye yaptırılmış, Kırk-Kilise ve Sofya ormanlarından ıhlamur ve çam ağaçları getirtilerek, Dolma-Bahçe'ye ve Hadika-i Hassa'ya diktirilmişti. Sarây-i Cedîd'in bu müştemilâtı Fâtih Mehmed devrindekinin iki mislini buluyordu. 18 kasr, 8 mescid, 17 büyük kapı, 14 hamam, 5 meydan (Alay meydanı, Kum meydanı, Divan meydanı, Enderûn meydanı, Vâlide Sultan taşlığı) bu hususta bir fikir verebilir (1084'te def terdar kaymakamı Mehmed Efendi mârifeti ile saray dâhilinde yaptırılan binalar için 5.241.958 akçe harcanmıştı; krş. Başvekâlet arşivi, defter nr. 7109). Saray halkı 6.000 ile 10.000 kişi kadar idi (Âşık Ali Ağa risâlesine göre, bu devirde Saray-i Cedîd'de günde 6.700 nufus için yemek pişirilmekte idi). Padişah, bu geniş dekor içinde düğünler, sünnet düğünleri, geçit resmi, ok müsabakaları, at yarışları, cirit oyunları ve pehlivan güreşleri yaptırarak, saray halkına ve Edirne ahâlisine tatlı günler geçirtirdi. Cuma günleri saraydan Sultan Selim câmiine gidiş ve gelişteki merasim, bayram alayları derecesinde, parlak olurdu (padişahın İtalyan olan hususî tabibi ve ressamı refakati ile böyle bir cuma selâmlığında bulunan bir rum râhibinin hâtıratından tercüme için bk. Rifat Osman, *ayn. esr.*). Bundan sonra Ahmed II. ve Mustafa II. de ayrı dâireler yaptırmışlardır. Ezcümle Vâlide Sultan dâiresi tevsi ve Aynalı kasr (Dolma-Bahçe'de Tebdil köşkü) ilâve edilmiş, Hıdırlık tarafında Bönce tesmiye edilen su, saraya getirilerek, Bostancı-Başı kasrı yanındaki çeşmeye akıtılmıştır. Ancak 1115 isyanı Edirne sarayının hayatında bir dönüm noktası olmuş, Ahmed III. devrinde hiç bir ilâve yapılmamış, 1130'da onun Edirne'den ayrılmasından sonra, 1182'ye kadar, padişahlardan hiç biri uğramamış ve saray metrûk ve muattal kalmıştır (Edirneli Örfî Mahmud Ağa, *Berây-i şehr-i Edirne*, Üniversite kütüp., nr. 1362).

XVIII. asır başlarından itibâren sarayın, tâmir edildiği veya edilmek istendiği görülmektedir. İlk tâmire daha 1110 senesinde lüzum görülmüş (keşifnâme için bk. Başvekâlet arşivi, Cevdet, Dâhiliye, 3124), fakat ciddi olarak, işe asır ortalarında girişilmiştir: 1171'de Hamamî-zâde Yusuf Efendi'nin bina emini tâyin edildiği, 1177'de başka birinin bu işe memur olduğu görülmektedir. Bundan sonra 1182, 1201, 1217, 1222, 1226 ve 1243 tarihlerinde de, sarayın tâmiri için, memurlar tâyin ve keşifnâ-

meler tanzim olunduğuna dâir kayıtlar vardır. Ancak bunlardan hiç birinde esaslı bir tâmir yapılamadığı anlaşılmaktadır. 1243 tarihli keşifnâmede bütün dâire ve kasırların yarı-yarıya harap veya tamamen çökmekte oldukları görülmektedir.

1829 (22 ağustos = 21 safer 1245)'da ruslar Edirne'ye girdiği vakit, Saray-İçi'nde ve harem dâireleri yanında çadırlı ordugâh kurmuştu; bu arada sarayın bâzı dâirelerini yıkmış, Tavuk-Ormanı dahilindeki ağaçları keserek, yakmış ve giderken, saraydaki kıymetli eşyayı, duvardaki çinileri götürmüşlerdir. Kumandanları bu esnâda Bostancı-Başı kasrında ikamet etmiştir. 1284'te, vâli Hurşid Paşa zamanında, sarayın tâmirine tekrar başlandı ve ancak onun halefi zamanında (Hacı İzzet Paşa) 1290'da sona erdi. Bir kaç sene sonra rusların tekrar işgâli tahakkuk edince, Edirne'nin tahliyesi sırasında, vâli Nâmık Paşa-zâde Cemil Paşa ile askerî kumandan Ahmed Eyyûb Paşa taraflarından Bâbüsaâde civarında cephânelik ittihaz edilen kısma âteş verilerek, tahrip edilmiş ve üç gün içinde saray yanmıştır. Edirne'nin istirdadından sonra da yangına uğramayan kısımlar da artık korunmamış, bilâkis vâli Rauf Paşa tarafından bâzı kıymetli bakiyeler yabancılara hediye edilmiştir. Bu arada yangından ve işgâlden kurtuldukları hâlde, taşından inşaatta istifâde edilmek üzere, Terazi ve Adâlet kasırlarının da yıktırıldığı görülmüştür. Tanzimattan itibâren edirnelilerin bir mesîresi olan Saray-İçi (Bönce suyu mesîresi) emlâk-i seniyeye bağlı iken, meşrûtiyeti müteâkip hazineye alınmış ve sonra Edirne belediyesine devredilmiştir.

Şehir dâhilinde, Hadice Sultan sarayından başka, Mehmed IV. zamanında, Eski sarayı âit bir korulukta yaptırılan Çadır köşkü vardı. Burası sonradan Hastalar-Odası adını almış, bilâhare de Yeni tophâne ve sanayi kışlası ittihaz edilmiştir. — Şehir civarında Buçuk-Tepe kasrından başka Mehmed IV.'in yaptırdığı Hıdırlık kasrı, şehrin şark taraflarında bağlar içinde Yıldız kasrı (Dört-Kaya mevkiinde), Kara-Ağaç'ta Meriç sâhilinde Demir-taş kasrı zaman zaman rağbet gören ve ziyâret edilen yerlerdi. Dimetoka'da ikameti esnâsında, bir aralık İsveç kıralı Demirbaş Karl da Edirne'ye gelmiş ve Demir-Taş kasrında ikamet etmiş, hattâ, nehir yolu ile Sarây-i Cedîd'e de gelerek, bir hafta kadar, Kum kasrında misafir olmuştur (receb 1125). Ahmed I. civardaki İsmâilice, Çömlek ve Bosna köylerinde birer çiftlik te'sis ettiği gibi, Mahmed IV. de Çömlek-Akpınarı'nda, Saray-Akpınarı'nda birer kasr, Edirne'ye 90 km. mesâfedeki Karıştıran ovasında, havuzları ve şadırvanları ile, mükellef bir saray yaptırmış ve Örfî Mahmud Aga'nın babası Elhâc Ali Ağa'yı buraya muhafız (üstâd) bırakmıştı (krş. Örfî Mahmud Ağa., *ayn. esr.*, var. 14).

Mahalle ve semtler. Edirne, fetihten önce, yalnız 2—3 kilise ile 5—10 mahalleden mürekkep Kale-İçi'ne ve Mihal köprüsünün diğer tarafındaki Aina kasabacığına inhisar ediyorken, türklerin elinde bir asır zarfında çok genişlemiş ve kale dışında, Busbecq (*ayn. esr.*, s. 27)'in geniş varoşlar olarak vasıflandırdığı, yeni bir şehir meydana gelmişti. İmâr ve inşa hareketi evvelâ kale civarında başlamış olmakla berâber, zaman-zaman med ve cezirler geçirmiş ve Edirne XVII. asır sonlarında en geniş hudutlarını bulmuştu. İlk bilinen câmilerin kale içinde bulunması ve Hacı İl-Beyi'nin kale içinde eski mahkeme bahçesinde mezar taşının bulunması ve Mihal Bey hamamının garbında Tunca'ya civar Hacı İlya Bey mahallesi diye bir kayda tesâdüf edilmesi şehrin ilk türk sâkinlerinin de kale içinden hârice pek taşmadıklarını göstermektedir. XV. asır başlarından itibâren, Edirne şehrinin genişleme istikametlerini ve hudutlarını az-çok tesbit edebiliyoruz. Şehrin belli-başlı semtlerini şu suretle sıralamak mümkündür. 1. Kale-İçi. — 360.000 m², kadar büyüklükte olan bu semtte Bizans devrinde 10 mahallede 15.000 kadar nüfus vardı. Bizans tarzında direk başlıkları ve yer altında bâzı duvar ve kemerler ile romalılara âit mermerden büyük bir direk başlığının zuhûr ettiği „Tûr-i Sina" kilisesinin yanında, büyük kulenin bulunduğu mahaldeki Tekfûr sarayından başka, Evliya Çelebî'ye göre, Manyas kapısı yakınında da diğer bir Tekfûr sarayı mevcuttu ki, fetih sırasında Tekfûr'un ahâliden gizlice kaçabilmiş olması da buna atfedilmektedir.

XVI. asır başlarında kale içinde 10 müslüman mahallesi vardı. Evliya Çelebî burada 1063'te ikisi islâm, dördü yahudi ve onu rumlara âit olmak üzere, 16 mahalle zikrediyor. Yangınlarda veya vakıflarının bulunmaması yüzünden, câmi ve mescidleri yıkılan Veliyüddin, Kuru-Çeşme, Yakut Paşa mahalleleri veya Darphâne mahallesi yerine, sonradan hıristiyan mahalleleri kaim olmuştur. 1117 yangınında bu semtte bâzı kiliseler ile yeniçeri kışlası yandığı gibi, 1321 ve 1331 yangınlarında da evvelden kalan câmiler ile bütün kilise ve havralar, resmî ve hususî binalar, bu meyanda, yeniçeriliğin ilgasından sonra, şer'iye mahkemesi ittihaz edilen Ağa-Kapısı tamamen yanmıştır.

2. Debaghâne, kalenin cenûp tarafları ve Tunca kıyısıdır. Kale-İçin'den sonra en evvel

iskân sâhası olan bu semtte Dârülhadis medresesi de bulunduğu için, ulema yatağı olmuş ve onlar tarafından, mahalleler kurulmuştur. Edirne'de en eski mezar taşı 819 (1416) tarihli olup, Edirne kadılığı yapmış bulunan ve XVII. asır başlarında bu semtte mahallesi ve vakıf odaları görülen (Tapu defteri, 648), 'Alā' al-Dīn b. Mavlānā 'Abd al-Karīm b. 'Abd al-Cabbār'a âittir.

3. Kirişhâne, Edirne'nin cenûp doğusunda ve Kasımpaşa burnu denen yerdeki Kirişhane'ye kadar uzanan semt olup, kale dışındaki şehrin ilk kurulan kısımlarındandır. Murad II. devrinde vezir Sarıca Paşa zevcesi (Gül-Çiçek Hatun) tarafından câmi ve medrese yaptırıldıktan sonra, şenlenmeğe başladığı anlaşılan bu semt, Mezid Bey'in câmi ve imâreti, Ali Kuşçu'nun mescidi ve daha sonraki te'sisler ile gittikçe büyümüş, Müeyyed-zâde kazasker Abdurrahman Çelebî, Yavuz Selim devrinin kazaskerlerinden ve Kadı-zâde-i Rûmî torunu astronom Mîrim Çelebî, şâir Hayâlî ve Vize Çelebî gibi, XVI. asrın mârûf şahsiyetleri namına mahalleler kurulmuş ve Tunca sâhilinde uzanan bahçeleri ile Edirne'nin en güzel bir yeri olmuştur.

4. İstanbul-Yolu. Kalenin bu isimdeki kapısından başlayarak, şehrin şarkına doğru uzanan bu semtin kurucuları ve sâkinleri arasında, bilhassa, yolun nihâyetindeki câmi ve mahallesi ile, Kadı Bedreddin ve 1572'de Selim II. ile Edirne'ye geldiği sırada vefat eden kazasker *Aḥlāk-i 'Alā'i* müellifi Kınalı-zâde Ali Efendi bu semtte, Lala Şâhin Paşa mezarlığında, medfun meşâhirdendir. — Sitti Sultan'ın câmii ve yanındaki sarayı da bu semtte idi ki, bilâhare aynı yerde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sarayı yapılmış, sonradan burası mülkiye rüşdiyesi ve şimdi lise olmuştur.

5. Kıyak (veya Kıyık) Buçuk-Tepe denilen semt, rivâyete göre, Edirne'ye ilk girenlerden olup, sonradan nâmına bir zâviye ve türbe teessüs eden Kıyak Baba'ya izâfeten adlanmıştır. Şehrin şimâl-i şarkî istikametine doğru giden bir cadde bugün bu adı taşır. Fâtih devrinde baruthâne ile yeniçeri ortaları da burada te'sis edilmişti. Buçuk-Tepe, XVII. asır başlarından itibâren, şenlenmeğe başladı. Arabacı Ali Paşa ile Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın bahçe ve sarayları burada idi. Defterdar Ahmed Paşa (ölm. 1106)'nın sarayı da buraya yakın olup, elçi ve Kırım hanlarının muvakkat ikametlerine tahsis olunmuştu.

6. Menzil-Ahırı, Muradiye ve Tekke-Kapı, şehrin şimâl doğusundaki semtlerdir. Edirne sarayına âit Alaca-Ahır tesmiye edilen ahırlar Muradiye ile Kıyak arasında idi. Sonradan menzil teşkilâtı yapılınca, bu ismi aldı. Ahmed I. devrinin meşhûr simâlarından Mirâhûr Ayas Bey namına burada bir mahalle de vardır.

7. Saraçhâne-Horozlu yokuşu, şehrin şimâl batı tarafında, semti saraya bağlayan ve Tunca üzerinde bulunan ve bu ismi taşıyan köprü civarıdır. Evvelce burada, sarayın bostancılardan addolunan Saraçhâne ocağının ('Aṭā, *Enderûn tarihi*, I, 308) bulunduğu anlaşılmaktadır. Çok eskiden Mehmed I. vâlidesi Devletşah Hatun Tunca sâhilinde bir mahalle kurmuştur. Câmii 1294 rus istilâsında harap olmuştur. Fâtih Mehmed II. devri ümerasından Çakır Ağa adına da burada bir mahalle vardı. Beylerbeyi sarayı ve hamamı ile yine aynı zata âit olduğu zannedilen Sinan Paşa sarayı ve sadrâzamlara mahsus saray (Paşa-Kapısı) Saraçhâne caddesinin şehre doğru olan mevkilerinde idi ki, bunlardan ikincisinin yerinde bugün hükümet dâireleri bulunmaktadır. Sinan Paşa sarayı çok defa Edirne'ye gelen resmî şahıslara tahsis edilirdi. Horozlu yokuşu kalenin büyük kulesinden Yalnız-Göz köprüsü istikametinde giden yoldur. Selim II. kızı Esma Sultan tarafından yaptırılmış câmi (Mimar Sinan'ın eseri) bu semtte bulunuyordu. Burada bulunan Horozlu medresesinin (Şeceriye medresesi de denilen bu medresenin bânisi Fahreddin Acemî idi) yerinde, 1295'te vâli Kadri Paşa tarafından, evvelâ bir islahhâne te'sis edilmiş, sonra civarındaki evler ve arsalar da istimlâk edilerek, geniş bir sâhada sanayi mektebi kurulmuştur.

8. Gâzî-Mihal (orta imâret), Yıldırım ve Yeni-İmâret Tunca'nın garbında bulunan mahallelerdir. XV. asır başlarında Mihal Bey'in câmi, imâret ve hamam yaptırması Şah Melik Paşa ile zevcesinin (Benzirci Hatun) te'sisi ile ve mahalleler vücuda getirmesinden sonra, ikinci bir iskân mıntakası oldu.

9. Hıdırlık. Fetihten evvel de bir tekkenin mevcut olduğu garp tarafındaki bu tepede evvelâ Şah Melik Paşa, sonra Kanunî Süleyman devrinde sadrâzam İbrahim Paşa taraflarından bir zâviye yaptırılmış, evkafını da bizzat Kanunî Süleyman tâyin etmişti. Evliya Çelebî (III, 449)'ye göre, 1051'de sadrâzam Kara Mustafa Paşa Edirne ahâlisinin talebi üzerine, bâzı fâsik kimselere melce olan bu tekkeyi kaldırarak, şeyhlerini dağıtmış ve ancak Mehmed IV. buraya bir köşk yaptırdıktan sonra, tekrar açılmıştı.

Kazan bağları, Dört-Kaya, Solak-Çeşmesi ve İskender Çelebî bahçesi gibi mevkilerde şehir civarının zaman-zaman rağbet gören, mesîreleri idi. Edirne'de 935 (1528)'te müslümanların sâkin olduğu 144 ve gayr-i müslimlerin 19 mahallesi ve yahudilerin 8 cemaati

mevcuttu. 1018 'de 147 mahalle ve vakıflara mahsus 143 oda görülmektedir ki, bu mikdar 1046 (1636) 'da pek değişmemiştir. XVIII. asır ortalarında şehir metrûk kalmakla ve yangın ve zelzele felâketlerine uğramakla berâber, yine 160 mahalle idi. XIX. asır nihâyetinde Bâdî Efendi 162 mevcut ve 41 ortadan kalkmış mahalle kaydetmektedir (krş. aynı defterler; *Anîs al-musâmirîn*, *Örfî Mahmud Ağa tarihçesi*; *Riyâz-ı belde*, I).

Âbideler. Câmiler ve kiliseler. Edirne 'do ilk cuma namazı kılınan câmi, Murad I. 'ın emri ile yapılıp, sonradan Murad II. tarafından yanında yaptırılan medreseye Fâtih Mehmed 'in hocalarından Sirâc al-Dîn Muhammed b. 'Omar Ḥalabî 'nin ilk müderris tâyin olunmasından dolayı, Ḥalabîya adını alan, kale içinde Keçeciler-Kapısı yolu üstünde kiliseden bozma, câmidir (Çelebî câmii de denilirdi) ki, 1165 zelzelesinde yıkıldıktan sonra tekrar yaptırılmış, fakat XIX. asır nihâyetlerinde harâp olmakla ortadan kalkmıştır. Bir de kale içinde câmiye ilk tahvil edilenlerden Kilise câmii denilen diğer bir câmi vardır ki, Fâtih Mehmed tarafından yıktırılıp, yerine 6 kubbeli bir yenisi yaptırılmış ve bu da XVIII. asır ortalarından sonra, yıkılmıştır (bk. Bâdî Efendi, *ayn. esr.*, I).

XIV. asırdan kalan yegâne câmi 802 (1399) 'de inşa edilen Yıldırım câmiidir. Dördüncü ehl-i salip devrinde tahrip edilen bir kilise hârabesi üzerine yapıldığı için, mihrabı yan tarafa düşen ve mihrabına yakın kubbesinde birbirine geçme 2 mermer halkanın asılı olmasından dolayı, „küpeli câmi" de denilen (Evliya Çelebî 'ye göre, Yıldırım Bayezid 'in Küpeli Sultan adındaki bir kızına izâfeten bu adı almıştır; III, 432) bu câmiin büyük kapısının iki tarafındaki tabbâne duvarları zarif çiniler ile kaplı iken, 1878 rus istilâsında, mermer halkalar ile birlikte, bu çiniler sökülmüştür. Câmiin yanında bir imâret ile hamam vardı. Bu müesseselerin cem'an 205.975 akçelik evkafı mevcuttu (krş. Başvekâlet arşivi, Tapu defterleri, nr. 137, 470). İmâret 1878 rus işgâlinden sonra, ihyâ edilememiştir.

XV. asırda Edirne, zengin ve mâmûr bir türk şehri hâlinde, inkişaf ederken, bilhassa asrın birinci yarısında, büyük âbideler kazanmış, bir çok câmiler ile süslenmiştir. Eski câmi evvelâ 804 (1402) 'te emîr Süleyman tarafından başlanmış Musa Çelebî zamanında inşaata devam edilerek, Mehmed I. devrinde (816=1413) ikmâl edilmiştir. İçi murabbâ şeklinde olup, 4 sütûn üzerine istinat eden 9 kubbelidir. Bir şerefeli küçük minaresi, câmi ile birlikte, inşa edilmiş ve 2 şerefeli büyük minare sonradan yapılmıştır. Mimarının konyalı Hacı Alâeddin ve kalfasının (*'âmil*) 'Omar b. İbrâhîm isminde biri olduğu garba açılan kapısı üzerinde yazılıdır. Diğer iki kapısından biri şarka açılır; üçüncüsü kıbleye karşı olan dergâh kapısıdır. Câmiye evvelâ, Mehmed I. 'in emri ile, Süleymaniye adı verilmiş, sonra Ulu câmi denilmiş (ki, Evliyâ Çelebî zamanında bile bu adı mârûf idi; III, 430) ve bilâhare 3 şerefeli câmiin inşasından sonra, „Câmi-i atîk" tesmiye edilmiştir. Mihrabın sağ tarafındaki pencerede kâbenin Rükn-i Yamânî (*Beşir Çelebî risâlesi*, var. 7; „Rükn-ü Irâkî") denilen köşesinden kopma bir taş vardır ki, câmi yapılırken, buraya getirilip, konmuş ve o zamandan beri ziyaret edilmekte bulunmuştur. Edirneli Kisbî Efendi 'nin orada bunu tesbit eden bir kıt'ası kazılmıştır. Cenaze penceresi yanında, Murad II. 'ın dâveti ile, Edirne 'ye gelen Hacı Bayram Velî (ölm. 833=1430) 'nin çıkıp vaazettiği bir kürsü vardır. Abdurrahman Hibrî 'ye göre, eski câmiin Edirne ahâlisince, kadîm mâbet olması dolayısı ile, hususî bir itibârı vardı. Evliya Çelebî câmide cemaatin fazlalığını ve „mihrab önündeki bag-i irem de" yetiştirilen çiçeklerin, mütevelli tarafından, cemaat safları arasına çiçekliklere konarak câmiin içinin güzel kokular ile ferahlandırıldığını bildirir (*Anîs al-musâmirîn*, fasl-ı sânî). Zamanla bu bahçe halkın eline geçerek, yolsuz inşaat yapılmış ve ancak son zamanlarda açılmıştır. Eski câmi 1158 yangınında ve 1165 zelzelesinde büyük hasara uğradığı için, Mahmud I. tarafından, 1166 'da tâmir edilmiş, dergâh kapısına Edirneli Örfî Mahmud Ağa 'nın düşürdüğü tarih kazılmıştır.

Muradiye câmii, Murad II. tarafından 839 'da Murâdiye mahallesinde, Saray-İçi 'ne bakan tepede, evvelâ mevlevîhâne olarak, yaptırıldı. Evliya Çelebî, padişahın rüyasında Mevlânâ 'yı gördüğünden ve onun hâtırasına hürmeten mevlevihâneyi inşa ettirdiğinden bahseder (III, 435). Semâhânesinde çıkan bir hâdiseden sonra, câmiye tahvil ile, 2 büyük ve 2 küçük kubbeli ve bir minareli olarak, yanında da ayrı bir mevlevihâne yaptırdı (*Anîs al-musâmirîn*). Çini ile kaplı mihrabı ve duvarlarındaki çiniler nefis türk san'at eserleridir. Evvelce minaresi yeşil kâşî ile kaplı iken, 1165 zelzelesinde yıkılmış ve yerine âdî bir minâre inşa edilmiştir. Bugünkü hunkâr mahfili 1253 'te konmuştur.

Câmi, mevlevihânesi ve yanındaki imâret ve hamamı ile, bir bütün idi. XVI. asırda „mevlâhâne imâreti" diye şöhret almıştır. Vakıfları çok zengin idi; mensûpları ve hademelerinden başka, civar hânelerin dahi yemek tayınları vardı. İmâretin 933 'te Edirne 'de, İpsala ve Tatar-Pazarı 'ndaki vakıflarından, senede 139.909 ak-

çe geliri vardı (Tapu defteri, 136). 1558'de Muradiye vakıflarının bir nizam altına alındığını, bilhassa Gümülcine kazasına tâbi Buri nâhiyesi gümrük ve göl mahsûlleri vâridatının, bir kanunnâme ile, bu evkafa bağlandığını görüyoruz. Bu cümleden olarak, Buri'deki vakıf dalyancıları senede 90.000 akçe ödemekte ve buna karşılık acemi oğlanı vermekten, cizye, ispençe ve diğer örfî tekâliften muâf tutulmakta idiler. Vakfa, Edirne'dekilerden başka, muhtelif köyler tahsis edildiği gibi, Filibe ve Akça-Kızanlık'ta da „yağcılar" yazılmıştı. Bunların te'min ettiği vâridat 789.880 akçeyi buluyordu (Tapu defteri, 311).

Dârülhadis, kale dışında, Manyas mevkiinde, Murad II.'ın evvelâ hadis tedrisi için yaptırdığı bir medrese olup, sonradan câmiye tahvil edilmiştir, kapısı üstündeki kitâbeden anlaşıldığı gibi, 23 şâban 838 (1435)'de ikmâl edilmiştir. Büyük tek kubbeli ve tek minareli idi. 1912'de muhasara esnâsında, bombardıman neticesinde, minaresi yıkılmıştı. Câmiin yanında bir medrese de yaptırılmıştı ki, yakın senelerde o da yıkılmıştır. Câmiin yanındaki türbede bâzı şehzâde ve sultanlar medfun olduğu gibi, ayrı bir türbede, 876 (1471)'da ölen Karaman Bey (b. Mehmed Bey b. Karaman; Sâdeddin, *Tâc al-tavârîḫ*, I, 518)'in ve mihrabın önünde de Fahreddin Acemî'nin mezarları vardır. Dârülhadis câmi ve medresesinin XVII. asır başlarında (1022) muhtelif vakıfları 518.180 akçe te'min ediyordu (krş. Başvekâlet arşivi, Tapu defteri, 719).

Üç şerefeli câmi, Murad II. tarafından 841'de başlanılıp, 851'de ikmâl edilmiştir. Evliya Çelebî'ye göre, İzmir'in fethinde elde edilen ganimetlerden 7.000 kese sarfı ile ve Timur-Taş Paşa-zâde Elvend Bey'in nezâreti altında yapılmıştır. Mimarının sonradan Saray-i Cedîd'i yapan ve meflûc bir hâlde inşaata nezâret eden konyalı bir zat olduğu rivâyet edilmektedir (*Beşîr Çelebî Risâlesi*, var. 4). Câmiye ilk zamanlarda yeni Muradiye, Yeni câmi, Câmi-i Kebîr (Tapu defteri, 370) adları verildiği, sonradan „üç şerefeli câmi" denildiği anlaşılmaktadır.

Câmi müstatil şeklinde olup, ortada 6 tane köşeli sütûn üzerine istinat eden büyük bir kubbe ile, bunun iki tarafında dört orta ve dört küçük kubbeden müteşekkildir. Sütûnlardan ördü mihrabın ve büyük kapının iki tarafına isâbet etmek üzere, duvarların içine konulmuştur. Mermer döşeli büyük haremi, osmanlıların ilk inşa ettikleri câmi haremi olarak, bilinmektedir. Haremin 4 cephesi, 18 sütûna dayanan 21 kubbeli revâktan müteşekkildir. Pencereleri üstünde, müselles şeklinde, başlıklar içine konan eski türk çinileri zamanla kaybolmuştur. Haremin ortasında Evliya Çelebî'nin „havz-ı hanefî" dediği şadravan vardır. Câmiin yan tarafta bir ve hareme üç kapısı vardır. Evliya Çelebî Murad II.'ın, câmiin iç tezyinatı ve haremdeki kubbelerin nakışları için, İran'dan hususî boya getirttiğini, Mani adında iranlı bir nakkaşa bunları yaptırdığını ve bir de, Eski câmide olduğu gibi, Üç şerefeli câmide de namaz vakitleri cemaat safları arasına çiçekler konduğunu anlatır (III, 435 v.d.). Minârelerinden 3 şerefelisi yüksek, geniş ve aynı zamanda osmanlılarda bu neviden ilk olarak bilinmektedir. Bundan başk 2 şerefeli („baklavalı minâre") ve diğerleri birer şerefeli („çubuklu ve burmalı") minârelerdir. Eski câmide olduğu gibi, bu câmide de kışın sıcak su akan abdest muslukları vardır. Murad II. bu câmie, inşası sırasında, yeni fethedilen Sırbistan'daki Karatova gümüş mâdenlerini vâkıf tâyin etmişti. Sonradan Rüstem Paşa bu mâdenleri hazineye ve câmiin idaresini de Bayezid II. evkafına bağladı (krş. *Anîs al-musâmirîn*). Câmiin tarihinde kayda değer bir hâdise, Fâtih Mehmed devrinde, Fahreddin Acemî'nin, padişahın himâyesine mazhar oldukları iddia edilen, Faẓl Allāh Tabrîzî mensûbu hurûfîlere karşı, burada halk huzurunda şer'î cezalar vermesidir. Bu devre âit diğer câmiler ve vakıfları hakkında bk. Tapu defterleri ve *Riyâẓ-ı belde-i Edirne*, I; *Ravżat al-cavâmi'*).

Bayezid II. Tunca kenarındaki câmi, tabhâne, dârüşşifa, medrese ve imâreti te'sis etti. Câmi kapısı üzerindeki kitâbede *ḫayr-i camîl* lâfzı buna tarih olduğu gibi, şâir Ahmed Paşa'nın bir kıt'asındaki *ḫurram binā'* (893=1488) sözü de tarih düşürülmüştür. Bu sıralarda fethedilen Ak-Kerman kalesi hazineleri bu te'sise sarfedilmiştir. Câmi kemersiz ve sütûnsuzdur. Dört duvara istinat eden tek kubbesi vardır. İki tarafında 9 kubbeli ve dörder odalı birer tabhânesi olup, câmi ile tabhaneler arasındaki üç pencere ikisini birleştirir. Tabhânelerin köşelerinde birer şerefeli iki uzun minaresi vardır. Mermer minber çok zariftir. Eski bir mâbed harâbesinden getirilmiş olması muhteme bulunan somaki direklere istinat eden mahfili Edirne câmilerinde inşa edilen ilk mahfildir. Üç kapılı haremi 18 direk üzerine istinat eden 22 kubbeli revak ile çevrilidir. Câmiin garp tarafında inşa edilen Dârüşşifa, 30 m. kutrunda bir dâire içinde, 6 köşeli bir bina olup, etrafında üzerleri kubbeli 6 oda ile ayrıca 5 sofadan ve ortasında büyük kubbeli, mermer döşeli taşlık ve ortasında şarkkâri bir şadravandan ibârettir. Dârüşşifanın dış bahçesinde hastaların tecrid ve tedavilerine mahsus kubbeli 6 hücre ve önlerinde bir

gezinti yeri v. b. vardır (muayyen zamanlarda hastalara müzik dinletildiği hakkında tafsilât için bk. Evliya Çelebî). Medresesi Dârüşşifa'nın önündedir. Avlunun üç tarafı 17 sütûna dayanan bir sofa ile buraya açılan kubbeli talebe hücreleri ve bir dershane ile çevrilidir. Bahçenin ortasında şadravan vardır. Câmiin şark tarafında ise, imâret ile Fodla fırını ve müştemilâtı mevcut idi. Bayezid II., imârete vakıf olarak, burada bir değirmen inşa ettirdiği gibi, câmiin mihrabı önüne tesâdüf eden Tunca sâhiline rıhtım yaptırmış ve nehir yolu ile saraya gitmek için, yatağını da açtırmıştı (vakıfları için bk. Tapu defterleri, 136, 470).

XVI. asırda Edirne'nin en güzel mimarî eserleri büyük Sinan'ın yapılarıdır. Bunların başında vaktiyle Mahmud Paşa'nın bir zâviye olarak te'sis edip, Sinan'ın câmi hâline getirdiği Taşlık câmii vardır ki, yüksek kubbeli ve zarif minaresi ile güzel bir san'at eseri olan bu âbide, yıkılmış ise de, Defterdar câmii ile Şeyhî Çelebî câmii ve Sinan'ın ölmez eseri olan Selimiye camii hâlâ Edirne'yi ziyâret edenlerin hayret ve takdirini celbetmektedir. Selim II.'in mimar Sinan'a, evvelce Kavak meydanı denilen, sonradan Eski sarayın baltacılar dâiresini teşkil eden yerde inşa ettirdiği bu câmi ile yanındaki medrese, dârülkurrâ', dârüssıbyân ve muvakkithâne bir manzûme teşkil etmektedir. Mimar Sinan Ayasofya kubbesi gibi, bir kubbenin müslümanlarca hâlâ yapılamamış olduğunu iddia eden hıristiyan mimarlarına karşılık, Ayasofya kubbesinin irtifaından 6 zırâ daha yüksek ve 4 zırâ daha derin kubbeli bu câmii yapmıştı (bk. *Tazkirat al-bunyān*, İstanbul, İkdam, 1315). Sinan'ın *Mimarnâme*'sine atfen mâlûmat verdiğini bildiren Dâyezâde Mustafa Efendi ise, mimara bizzat padişahın bu telkinde bulunduğunu bildirir (bk. 1165 tarihli *Risâle-i Selimiye*). Evliya Çelebî (s. 437 v. d., 443) bu câmiye, Kıbrıs'ın fethi ile elde edilen ganimetlerden, 27.760 kese açke sarfolunduğunu anlatır.

Harem kapısının üzerindeki edirneli Dâ'î'nin tarihi câmiye başlanması ve ikmâl edilmesi tarihlerini 976 ve 982 olarak, tesbit etmiştir. Cesîm ve yüksek kubbesi 8 tâne geniş örme sütûna istinat eder. Kıble tarafındakiler müstesnâ, sütûnların dış kısmına, 4 m. genişliğinde, 6 istinat ayağı yapılmış, iç taraflarına da hunkâr mahfili, kütüphâne ve maksûreler üstündeki mahfillere çıkmağa mahsus merdivenler isâbet ettirilmiştir. Mihrabın iki tarafında bulunan sütûnlardan sağ taraftakinin cephesine, yekpâre mermer levhalardan müteşekkil ve üzerindeki mahfilde, menşûr şeklinde çiniden mâmûl bir külâh bulunan, zarif bir mimber konulmuştur. Büyük kubbenin merkezine isâbet etmek üzere, ortada 12 mermer sütûn üzerine müstenit, 2 m. irtifamda müezzin mahfili ve altında küçük bir şadravan vardır. Kütüphâne sağda ve hunkâr mahfili ise, sol köşededir. Mahfilin 4 mermer sütûna istinat eden duvarları, zamanının en kıymetli çinileri ile kaplı idi ki, bir kısmı 1878'de ruslar tarafından sökülerek, Moskova'ya nakledilmiştir. Câmiin yan taraflarında ikişer ve hareme bir büyük kapısı vardır. Haremi dört tarafta 16 büyük sütûn ve üstleri 18 kubbe ile örtülü bir revakla çevrilidir. Sütûnlar Kapı-Dağ yarım adası civarından ve Suriye harâbelerinden (Evliya Çelebî'ye göre, aynı zamanda Mora'da Atina temaşalık nâm yerden, s. 441) getirilmiştir. Câmiin 4 köşesinde üç şerefeli birer minare vardır ki, bunlardan harem kapısının sağ ve soluna isâbet edenlerin içinde her şerefeye mahsus ayrı merdivenler, mihrabın iki tarafındakilerde ise, birer merdiven bulunmaktadır. Minareler muhtelif tarihlerde, câmi de 1752 zelzelesinden sonra ve bilâhare 1808'de, 1884'te ve son senelerde muhtelif tâmirler görmüştür.

Câmiin kıble tarafında sağ ve solundaki medrese (dârüttedris ve dârülhadis adları da verilmekte idi) ve dârülkurra, garp tarafında dârüssibyan ve muvakkithâne, bu gün kısmen tâmire muhtac olmakla berâber, bütün mimarî kıymetlerini muhafaza eder bir hâldedirler. Evliya Çelebî'nin „muhaddis ve müfessir ve ressamlara meşrût bir dârülhadis" olduğunu söylediği medresenin müderrisi Edirne'de „reisülmüderrisîn" idi. Uzun müddet askerî tevkifhane olarak kullanılan medrese, şimdi eski eserler müzesi ve dârülkurrâ ise, etnografya müzesidir. Kütüphânesi sonradan bir çok vakıf kitapları ile zenginleşmiş fakat son bulgar istilâsında bâzı kıymetli kitaplar kaybolmuştur.

Selimiye külliyesinin evkafı Edirne şehrinde mühim bir yekûna bâlig olmakta idi. 1077'de mütevellisi Süleyman Ağa zamanında tanzim edilen bir deftere göre, bu vakfın câmiin karşısında ve civarında bir çok evleri, dârülkurranın altında ve Arasta'da, Meyva-Kapanı'nın iç ve dışında dükkân ve odaları vardı (Sultan Selim kütüphanesi, vakıfnâme defteri, nr. 4; tafsilât için bk. İbrahim Edhem Paşa, *Usûl-i mimâri-i osmanî*, 1290, s. 30 v.d.; C. Gurlitt, *Die Bauten Adrianopels, Orientalisches Archiv*, 1910, cüz 1, 2, s. 1 v.dd.; 51 v.dd.). Edirne'de padişah câmilerinin sonuncusu Selimiye'dir (diğer câmiler için bk. *Riyâz-i belde-i Edirne*, I).

Bunlardan başka Mihal Bey imâreti („Orta imâret"), Fazlullah Paşa imâreti (Dârüssiyâ-

de yahut Seyyidler imâreti diye meşhûr idi), beylerbeyi Balaban Paşa, İbrahim Paşa, Evliyâ Kasım Paşa, Mezid Bey ve Ahî Çelebî imâretleri vardı. Bir kısmı eskiden harâp olmakla berâber, bâzıları Balkan harbine kadar işlemekte idi.

M e d r e s e l e r. Edirne öteden beri ilim ve tedris merkezi olduğu için medreseleri çok ve müderrisleri mârûf âlimlerdi. Tedris tarikı, İstanbul ve Bursa gibi, müstakil idi. Tedris ricâli, oradakiler gibi, devriye mansıpları alırlardı (krş. Abū Bakr Fayżī, *Ḫulāṣa-i aḥvāl fī mamālik āl-i 'Oṣmān*, Üniversite kütüp., fotograf kopyası, nr. 28). Zikredilenlerden başka en mühim medreseler Üç-şerefeli câmiin avlusu içinde, Murad II. tarafından, te'sis edilen saatli medrese ile aynı yerde Fâtih tarafından yaptırılan Peykler medresesidir. Bu medreselere, atîk, cedîd veya çifte medreseler denilirdi. Klâsik osmanlı mimarî tarzında olan bu medreseler bugün harâp, fakat tâmiri kabil bir hâldedirler (Pâdî Efendi 40'tan fazla medrese saymaktadır; diğer medreseler için bk. *Riyâż-i belde-i Edirne*, I).

B e d e s t a n, h a n v e ç a r ş ı l a r. Edirne'de şehir hem bir devlet merkezi, hem de ticarî ve iktisadî bir merkez hâlinde inkişaf ederken, aynı zamanda câmi ve imaretlere gelir te'min etmek maksadı ile, bir çok bedestan ve han inşa edilmiştir. Mehmed I.'in, eski câmiye vakıf olarak, bu civarda, 14 kubbe üzerine yapılmış 4 kapılı bedestan (1314'te de tâmir edilmiştir) bunların ilkidir. Murad II., yine bu maksat ile, Bat pazarında eski bedestan denilen diğer bir bedestan yaptırmıştır ki, bu, XVII. asır ortalarından sonra yıkılmıştır. Önündeki câmi için, yaptırdığı Kurşunlu han ile Tahıl hanı da yine bu neviden te'sisler idi (krş. *Anīs al-musāmirīn*, var. 7,23). Bir de Murad III., Selimiye vakfı olarak, mimar Sinan'a, üstü kârgir kemerli büyük Arasta (hafaflar çarşısı, 225 m. ulunluk, 73 kemer ve 124 dükkân) ile, sonradan yıkılan yemiş kapanını (yedi yol ağzında) yaptırmıştı.

Padişahların bu neviden te'sislerine muvâzi olarak, devlet ricâlinin de, daha başlangıçtan itibâren, hanlar ve çarşılar yaptırdığı görülmektedir. Sinan'ın eserlerinden büyük ve küçük Rüstem Paşa hanları ile Sokullu namına yaptığı Taşhan ve XVII. asır başlarında (1018) defterdar ve vezir Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa'nın, eski Ayşe Kadın hanının yerinde yaptırdığı meşhur han şimdi mevcut ve kayda değer ehemmiyetli eserlerdir. Yine Sinan'ın Semiz Ali Paşa namına inşa ettiği (976) tûlânî kârgir kemerli (300 m. uzunluk) ve 6 kapılı Ali Paşa çarşısı da meşhurdur (Edirne'nin çarşı ve pazarları ile hângi esnafın nerelerde oturduğu v. b. hakkında tafsilât için bk. Evliya Çelebî, III, 460 v. d.; Ebû Bekir Feyzî, *ayn esr.*).

XVI. asır başında bir tahrir kaydına göre (Tapu defteri, 370) 16 tane olduğunu gördüğümüz han, bedestan ve çarşıların adedi müteâkip asırlarda daha fazla artmış ve buralarda, bir kısım fraasız ve ingiliz tüccarlarının da iştirâk ettiği (krş. Pockocke, *ayn. esr.*) her nevi ticaretten başka, saraçlık, basmacılık, mensucat boyacılığı, gül yağcılık, sabunculuk, nakliye arabaları ve tahtırevan imalâthâneleri gibi, Edirne'de çok inkişaf etmiş san'atler de icra edilmekte bulunmuştu. Keza Edirne kabı denilen bir nevi cildleme usûlü çok meşhûr idi.

IV. Ç e ş m e, s e b i l v e h a m a m l a r. Kanunî devrine kadar, gittikçe büyüyen ve ihtiyacı artan şehre muhtelif sular getirtilmişti. Fakat bunların bir araya toplanması ve daha fazla arttırılarak sağlam ve esaslı su yolu, Haseki Sultan adına, 936 (1530)'da yapıldı. Kaynağını Edirne'ye 25 km. uzaktaki Taşlı-Müsellem kariyesi menbâları teşkil eden su, Pravadı ve Ortakçı köyleri ve vâdilerinden geçirildiği esnâda muhtelif kaynaklar ile çoğaltılmış ve türlü fennî usûllere müracaat ile dolaştırılarak ve su yolunun temizlenmesi temin edilerek, getirilmiştir. Şehre dâhil olduktan sonra, Yahya Bey mescidi yanındaki taşlık maksemine akar ve buradan, müteaddit kollar ile, şehrin mahallerine tevzi olunurdu. Evvelce Edirne'de 300 kadar umûmî çeşmenin mevcudiyeti bildirilirse de bu gün, yeni te'sisattan sonra, hepsi muattal kalmış ve esasen büyük bir kısmı da zamanla muhtelif sebepler ile yıkılmıştır.

Bunlardan Selimiye önündeki Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yaptırdığı (1077 = 1666) çeşme ile Bayezid II. câmii önünde üç taraflı Sinan Ağa çeşmesi (1080 = 1669) hâlen mevcut güzel eserlerdendir. Yıldırım semtinde Hasan Çelebî'nin yaptırdığı (966 = 1559) ile Eski câmi yanındaki (1195 = 1781) ve Es'ad Muhlis Paşa'nın yaptırdığı (1266 = 1850) mârûf sebillerdir. Murad II.'ın Dârülhadise vakıf olarak yaptırdığı Tahtelkale hamamı (1434) hâlen mâmur hamamlardandır (diğer çeşme, sebil ve hamamlar hakkında tafsilât için bk. Evliya Çelebî; Bâdî Efendi, *Ravżat al-ḥammāmān*).

K ö p r ü l e r. Edirne'de, saray köprülerinden başka, Tunca'da 4 ve Meriç üzerinde de 1 köprü vardır. İçlerinde en eskisi, yerinde bizanslılar zamanında da bir köprü bulunan, Gâzî Mihal köprüsüdür. Üç kısım olan bu köprünün şehir tarafında ve asıl su üzerindeki kısmını 823 (1420)'te Mihal Bey yaptırmıştı. XVII. asır başında, Tunca'nın taşarak, kendine

yeni bir mecra açması üzerine de, Mehmed III. 'in emri ile, ortada iki gözlü bir köprü yapıldı (1010 = 1601). Saraçhâne köprüsü Murad II. devrinde (855 = 1451), Hadım Şihâbedddin Paşa tarafından, 10 kemer üzerine yaptırılmıştır. Bayezid II. zamanında mimar Hayreddin, Tunca üzerinde, altı gözlü sağlam bir köprü inşa etmişti (893 = 1488). Sonradan bunun devamı olan ve bu köprüyü şehre bağlayan tek gözden ibâret, Yalnız-Göz köprüsü Selim II. tarafından mimar Sinan 'a yaptırıldı. Tunca üzerindeki dördüncü köprü Ekmekçi-oğlu Ahmed Paşa 'nın hassa mimarı Mehmed Ağa 'ya (Sultan Ahmed câmii mimarı) 1016—1024 (1607—1615) seneleri arasında, eskiden mevcut ahşap köprü yerine, yaptırdığı büyük köprüdür. Ortasındaki revakta Kâmî 'nin tarihi vardır. Meriç üzerindeki köprüye gelince, Mahmud II. 'un Edirne seyahatinde (1247 = 1831) yapılmasını emrettiği, fakat Abdülmecid devrinde yapılmış olan (1258 = 1842) 12 kemer üzerine kurulan yeni köprüdür.

İdâre ve teşkilât. Edirne 'de ilk zamanlarda şehrin idâresi ve âsâyişin te'mini, kadı ile birlikte, su-başıya tevdî edilmişti. XV. asrın ilk yarısında Hacı Ivaz Paşa ve Zaganos Paşa gibi, mühim devlet adamlarının bu vazîfeyi gördükleri anlaşılmaktadır (Tapu defteri, 648). İstanbul 'un zaptından sonra, Edirne 'nin idâresi bostancı-başılara havâle edilmiş ve su-başıların ehemmiyeti azalmıştır. XVII. asırda ve XVIII. asrın başlarında su-başıların bulunduğu görülmektedir (krş. İbnülemin, Dâhiliye, 260; Cevdet, Dâhiliye, 232). Öyle görünüyor ki, bu esnâda su-başılık teşkilâtı, Evliya Çelebî 'nin bostancı-başı tarafından nasbedildiğini bildirdiği ve şehir zâbiti diye gösterdiği voyvodaya tekabül etmektedir (Edirne 'de bostancı-başılık yapanların vazife ve tahsisatları için bk. 'Aṭū', *Tarih*, I, 62 ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı*, s. 486).

XVII. asırda Kırk-Ayak lakabı ile mârûf Koca Sinan Paşa (Evliya Çelebî kendisinden bahseder), Mehmed IV. 'in teveccühünü kazanmış ve onun emri ile saraya âit bir risâle yazmış bulunan Âşık Ali Ağa gibi, ünlü bostancı-başılar vardı.

Edirne kadılığı (Edirne efendisi veya Edirne mollası) yevmî 300 akçelik (XVI. asır başında) bilâd-i hamsa mevleviyetlerinden idi. Bunlar Edirne 'den sonra, İstanbul 'a tâyin edilirlerdi. Evliya Çelebî, yevmî 500 akçeli Edirne kadılarının idâresi altında, 45 niyâbet olup, bunlardan beşinin şehir içinde bulunduğunu bildirirse de, XVI. asra âit mukataa kayıtları Edirne mollalarının sâdece isimleri tasrih edilmeyen, 9 kadılık ile alâkalarının bulunduğunu göstermektedir (Tapu defteri, 77). Edirne kadılarının esâsen merkezden tâyin ve azledilip, saray ve şehirdeki bina işlerine nezâret eden şehir emîni (harc-ı hâs emini) ve sergi emini (bilâhare sergi muhasebecisi) gibi, memurların nasp, azil ve mallarının icabında mîriye zaptı işlerinde de vazîfeli olduklarını görüyoruz (İbnülemin, Dâhiliye, 480, 502; Baş muhasebe kalemi defteri, 2301; Örfî, var. 47; Ebû Bekir Feyzî, *ayn. esr.*).

Edirne kalesinde yeniçeri ocağına mensûp, topları, cebehânesi ve neferleri ile, bir dizdâr bulunduğu gibi, Evliya Çelebî (s. 429) 'ye göre, şehrin idârecileri arasında ayrıca bir yeniçeri-çorbacı zâbiti mevcut idi. Ancak Pockocke 'un da bostancı-başıdan maada kaydettiği yeniçeri ağasının yukarıda bahsedilen su-başıdan başka kimse olmadığı meydandadır. Edirne 'de bir de halka âit bahçeleri korumak vazîfesi ile mükellef „kethüda-i bagbâniyân" namı ile, bir makam ve memuriyet vardı. Hibrî zamanında üç nehir kenarında bulunan ve nehirlerden dolaplar ile sulanan bu bahçelerin adedi 450 'yi buluyordu ki, müellif, 30 sene evveline nazaran, bu vaziyetin bir tedenni olduğunu kaydetmektedir (*Anīs al-musāmirīn*, var. 26).

Edirne şehri padişah hasları arasında idi. XVI. asrın ilk yarısında müslüman avârızhâne ve mücerred vergisi, hıristiyanlardan baştına, cizye v.b. ibâret olan yirmi bir has mukataası ve vâridatından 2 milyon akçeye yakın (1519 'da 1.746.900; 1529 'da 1.807.892) bir gelir te'min edilmekte idi. Bu mukataalar arasında Edirne zeameti, ihtisab, gümrük, meyva ve un kapanları, şem'ihâne, buzhâne ve agnâm mukataaları, muhtelif baclar da bulunuyordu. Bu asırdaki muhtelif tahrirler arasında (mes. 1527 'de Nizameddin isminde birinin tahrir eminliği ile 1542 'de Gâzî Evrenos ahfadından Yusuf b. İskender 'in zamanındaki tahrirler için bk. Tapu defterleri, 136, 220), bu mukataalar vâridatının azaldığı veya çoğaldığı, bâzan isimlerinin veya nevilerinin değiştiği görüldüğü gibi, daha sonraları, yazılan avârız-hânelerinin, vukû bulan itirazlar üzerine (İbnülemin, Dâhiliye, 1439), azaltıldığına da rastlanmaktadır. Bütün bu mukataalar sipâhi-zâdelerden birine tevcih edilmekte ve kendisine mukataat nâzırı denilmekte idi (krş. Ali Emîrî, Selim II. devri, 4; Murad III. devri, 209). Mukataât memurları için bk. Ali Emîrî, Mehmed IV. devri, 7279; cizye muhasebesi defteri, 3925; bnülemin, Dâhiliye, 1625; Cevdet, Dâhiliye, 133; Evliyâ Çelebî, s. 429). XVI. asrın başlarında Meriç köprüsü yanında İskele-Başı denilen yerde bu-

lunan gümrüklere, Enez'den Iefke denilen 1000 kilelik küçük gemiler ve Sakız ile diğer adalardan gelen büyük kayıklar, limon ve portakal gibi, Ege denizi ve İzmir mahsûllerini, hattâ Mısır eşyasını getirmekte idi. Diğer taraftan Meriç yolu ile Filibe'den sallar ile pirinç gelir; bunlar bâzan Enez iskelesine kadar nakledilirdi. Edirne hazinesinden bâzan, İstanbul'un ihtiyacları ve mevâcib" tekmili için, para gönderildiği vâki idi.

Edirne'de metropolit ile haham başı bulunurdu. XVIII. asırdan itibâren fransız, ingiliz ve rus konsoloslukları açılmıştır (bk. İrâde defteri, hâriciye, 1264/22).

Edirne nâhiye ve köyleri. Edirne'ye tâbi nâhiye ve köyler XV. ve XVI. asırlardaki iskân hareketlerine hakikî bir merkez ve sâha olmuşlardır. Bir taraftan Anadolu'dan, Kıpçak ve Kırım'dan gelen göçebe gurupları, diğer taraftan yeni fethedilen Sırbistan, Mora v.b.'dan tehcîr ve iskân edilen reâyâ köy, mer'a ve çiftlikler kurmuş ve havâliyi şenlendirmişlerdi. Diğer taraftan, ilk zamanlarda, ümeraya temlik edilen köyler de kurulmuştu. Timurtaş Paşa'ya âit olan Demirtaş köyleri, Umur Bey, Mezîd Bey köyleri, Silistre sancak beyi ve Bayezid II. damadı Nasuh Bey'e ve zevcesi Şehzâde Şah Hatun'a temlik edilip de Bey-Köyü namını alan yerler bu kabîldendir (krş. tapu defteri, 77).

Edirne'ye tâbi bâzı köylere, XVIII. asırda menzil teşkilâtı yapıldıktan sonra, menzil vergisi namı ile bir vergi tarh ve tevzî olmuştu ki, evvelâ 100.000 akçe iken, sonraları çok artmış ve hattâ tahammülden fazla bir yük teşkil eden bu vergi yüzünden, ahâli kısmen köylerinden kaçmıştı (İbnülemin, Dâhiliye, 1437, 2169, 2369; Cevdet, Dâhiliye, 2471). Edirne'nin yukarıda kaydedilen bâzı köyleri padişahlara çiftlik ve av mahalli olduğu gibi, diğer bâzı köyler de ziyâretgâhları sebebi ile, Edirne halkının rağbet ettiği yerlerdi. Ece Sultan, Hacı Baba, Muhyiddin Baba, Ana-Bacı bunlardandı (*Anîs al-musâmirîn*, var. 20).

Rumeli eyâletini teşkil eden 24 livâdan biri Çirmen livâsı idi ve Edirne de bu sancağa merbuttu. Bidâyette Lala Şâhin Paşa, Timurtaş ve Sarıca Paşa'lar Edirne muhafızı olarak kalmış, Rumeli eyâleti teşekkül ettikten sonra, Edirne devlet merkezi olduğu için, bu mıntakanın sancak merkezi Çirmen olmuştu. Bu şehir, Edirne'nin devlet merkezliğinden çıkmasına ve hattâ yakınında, bânisi adı ile anılan, Cesr-i Mustafa Paşa (köprünün inşası 935 = 1529) kasabası, İstanbul — Sofya yolu üzerinde bulunduğu için, sür'atle gelişmeğe başlamasına rağmen, Çirmen livâ merkezi kaldı. 1245 (1829)'te Çirmen tamamen terkedilerek, evvelâ mutasarrıflık, sonra da vâlilik ve müşirlik merkezi Edirne olmuş; bâzan Kırk-Kilise bâzan da Filibe buraya raptedilmiştir. Hibrî (*Anîs al-musâmirîn*, var. 29 v.d.) 40 kadar kasabanın alış-veriş v.b. hususlarda Edirne'ye muhtac olduğunu bildirir ve isimlerini sayar. Bunlardan birer menzil mesâfede olan Dimetoka, Cesr-i Ergene, Hafsa, Has-Köy, Cesr-i Mustafa Paşa ve Çirmen kasabalarını ayrıca anlatır. Bu kasabalar civarındaki bâzı ziyâret yerleri de Edirne halkının yaz mevsiminde gittikleri yerlerdi. Havâss Mahmud Paşa yakınındaki Kanber ocağı denilen tekke her cuma gecesi yüzlerce edirneliyi kendisine çektiği gibi, Evrenos Bey'in sonra Davud Paşa (Koca)'nın mükemmel bir hâle getirdikleri sâhildeki Fere-Ilıcası ve burada Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa tarafından türbesi yaptılan Abdallar zâviyesi edirnelilerin yaz aylarında ziyâret ettiği yerlerden idi (diğerleri ve tafsilât için bk. *ayn. esr.*).

Öteden beri ilim, idâre ve san'at merkezi olan Edirne'de her sâhada değerli şahsiyetler yetişmiştir. Edirne'de doğan ve tahsilini orada yaparak, Edirne medreselerinde de vazife alan Kemâl Paşa-zâde (İbn Kemâl Şemseddin Ahmed)'den başka Edirne'ye mensûp iki şeyhülislâm daha vardır: Kadı Bedreddin'in oğlu olup, üç şerefeli medreselerinde Çivi-zâde'den ve Ebüssu'ûd Efendi'den tahsil eden ve 1577'de şeyhülislâm olan Ahmed Şemseddin Efendi ile 1775'te bu mevkii işgâl eden Topkapılı-zâde Mehmed Emin Efendi'dir.

Elliyi mütecâviz zâviye ve tekkenin bulunduğu bu şehirde bir çok meşhûr şeyhler yetişmiştir. Muhtelif tarikat şeyhleri arasında, mevlevîlerden olup, mevlevî-hânenin müessisleri bulunan Celâleddin ve Cemâleddin (Murad II. devri) ile bilhassa gülşenî tarikatinin ikinci pîri addedilen Sezâî Hasan Dede (ölm. 1151 = 1738) bunların en mârûflarındandır (diğerleri için bk. *Anîs al-musâmirîn*; Bâdî Efendi, II).

Edirne'de yetişen şâirlerden Fâtih Mehmed, devrinde Hacı Ivaz Paşa-zâde Atâ'î (bk. Latifî, *Tezkire*, s. 245) ile Selim II. devrinde Dârüşşifa ikinci tabibi hekim Sinan-oğlu Atâ'î, divan kâtipliğinden sonra dârülhadis mütevellisi olan *Tazkirat al-şu'arâ*' sâhibi, meşhûr Sehî (ölm. 1543), telifinden 30 sene sonra *Şakâ'ik-i Nu'mâniya*'yi tercüme eden Mecdî (ölm. 1591), *İbretnümâ-i devlet* müellifi Kisbî (ölm. 1641), *Anîs al-musâmirîn* müellifi Abdurrahman Hibrî (ölm. 1659), Cevrî İbrahim (ölm. 1655) ve Örfî Mahmud Ağa (ölm. 1772) bunlardandır.

Gerek edirneli ve gerek Edirne'yi en parlak devirlerinde bir vesile ile ziyâret eden şâirler şehri tavsif eden bir çok şiirler söylemiş-

lerdi. *Humāyūnnāme*'de, *Ṭabaḳāt al-mamālik fī daraca̅t al-masālik*'te 'Alā' al-Dīn 'Alī ve Koca Nişancı gibi müelliflerin Edirne hakkında söyledikleri şiirlerden başka, edirneli şâir Hayâlî'nin de *Edrine* redifli söylediği ve sonra şeyhülislâm Yahya Efendi, Husâm Giray ve diğerlerinin buna yaptıkları nazîreler bilhassa kayda değer. Nef'î'nin padişaha yazdığı kasîdesinde Edirne'yi fikirlerde canlandıran beyitlerimeşhurdur.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka tafsilât için bk. bir de J. v. Hammer, *Gesch. d. Osm. Reiches*, X, 691, v.d.; 'Aynī, *'Iḳd al-cumān*, 847 vekayiinde zikri geçer; Bertrandon de la Brocquière, *Le Voyage d'Outremère* (nşr. Schefer), Paris, 1892; Abū Bakr Bahrām Dimaşḳī, *Tercüme-i atlas-ı coğrafya-ı kebīr* (1086; Köprülü kütüp., Fâzıl Ahmed Paşa kitapları, nr. 174, var. 103 v.d.); Esad Efendi, *Sefernâme-i hayr* (Müze kütüp., Racâî-zâde Ekrem kitapları, nr. 157); Kâtib Çelebî, *Rumeli ve Bosna* (trc. J. v. Hammer, Wien, 1812), s. 1—15; Cavrī, *Tarih* (İstanbul, 1291); John Covel, *Early voyages and travels in the Levant* (Th. Bent, London, 1893); Antoine Galland, *Journal* (nşr. Ch. Schefer, Paris, 1881); E. Chishull, *Travels in Turkey* (London, 1747); *Letters of Lady Montague* (25.—34. mektup). — XIX. asır başlarında şehrin inkıraz devresi için bk. bilhassa Georg Keppel, *Narrative of a journey across the Balcans* (London, 1831), I; Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, 6. tab., s. 100 v.dd. — XVI. asra âit halk tipleri resimleri için bk. Nicolas de Nicolay, *Navigations* ... — Câmi ve diğer binaların resim ve planları için bk. C. Sayger ve A. Desarnod, *Album d'un voyage en Turquie en 1829/1830* (Paris); Thomas Allom ve Robert Walsh, *Constantinople*, II, 73, 77; bilhassa C. Gurlitt, *Die Bauten Adrianopels* (*Orientalisches Archiv*, I. cüz 1 ve II); Jacob, *Der Islam*, III, 358—368; Türkiye'ye müteallik albümler (Üniversite kütüp., nr. 11,14,26,55); harita ve plânlar (13c2, 1309 seneleri, Üniversite kütüp, nr. 72, 74, 99, 126); D. C. (Deshayes de Courmenin), *Voyage de Levant fait par le commandement du Roy en l'année 1621* (Paris, 1824), s. 78—80; Pouqueville, *Voyage de la Grèce* (Paris, 1836), I, 14, XI. asır; *Voyage à Constantinople* (Paris, 1799), VII, 146.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

EDRÂR. ADRĀR (berberîce „dağ silsilesi"), Afrika'da bulunan iki bölgenin adıdır: bunların biri — Nijer kıvrımının şimâlinde bulunan Auelimmîlerin Adrār [bk. TUAREG]'ı ve diğeri — Senegal'in şimâlinde Fas'ın cenûbu ile son zamanlarda teşkilâtlandırılmış olan fransız Mauritanya arasındaki Adrār Tmarr veya garbî Adrār'dır.

Garbî Adrār, sahranın en az tanınmış kısımlarından biridir. XVI. asrın başlangıcında, Arguin'de oturan ve oraya mâden işletmek maksadı ile gelen portekizliler tarafından belki ziyâret edilmiş olan bu bölge, o tarihten beri, fransızlardan Panet (1850) ve Vincent (1860), ispanyollardan Cervera ve Quiroga (1886) ve nihâyet Adrār'ı geçemeyen Blanchet heyeti âzası gibi (1900), pek az avrupalılar tarafından gezilmiştir.

Adrār şarka ve cenûb-i şarkîye doğru eğilmiş 3 köşeli bir yayla şeklindedir. Bu yayla, garba doğru irtifaı az olan (175 m.) bir kayalıkla çevrilmiştir. Fakat bu kayalık o kadar sarptır ki, burada yük hayvanlarının geçebileceği tek bir geçit (Tiderez boğazı) vardır. Yayla, şarka doğru, kısmen kum tepeleri ile gizlenmiş olan bir alçalma gösterir. Yaylanın iç tarafı, bâzı çatlaklıklara tekabül eden ve içlerinde alüvyonların toplanarak, her mevsimde rutûbet yapan uzun toprak çöküntüler ile boydan-boya çizik-çizik olmuştur. Ağustostan teşrin II.'e kadar yağan yağmurlar, filhakika, şimâl-i şarkîden cenûb-i garbîye doğru, inkıtâlı olarak, akan bâzı nehirleri besleyecek kadar boldur. Bununla berâber, Adrār oldukça fakir bir mıntakadır. Bu bölgede yapılan ziraat (arpa ve darı) iptidaî bir vaziyettedir. Nitekim memleketin başlıca servetini teşkil eden hurmalıklar bile muntazaman sulanmaz. Sanayi hemen-hemen yok gibidir; ticaret de kervanların geçtiği sırada yapılan alış-verişlere münhasır kalır.

Adrār'ın nüfusu azdır (Barth'a göre, 7.000 kişi). Halkın yerleşik olan kısmı vâhalarda temerküz etmiştir ki, bu vâhaların belli-başlıları, garptan şarka doğru olmak üzere, Atar (Blanchet heyetine göre, 200 hânesi ve 2.000 nüfusu vardır), Vincent'in zamanında en mühim mevkii olan ve bugün de hâlâ Saint Louis'ye giden kervanların ve Nioro'dan Sudan'a hareket noktası bulunan Chingheti ve şimdi tam inhitat hâlinde olan Vadān ile Ocuft'tur.

Adrār, çok erken, berberî kavimleri tarafından işgâl edilmiş olsa gerektir. Aynı soydan olan kabîleler ile birlikte murabıtların [bk. MURABITLAR, ŞANHĀCA] istilâsına iştirâk etmiş olan Lamtūnaların asıl vatanıdır. Çöle sürülmüş olan Atlas berberî kabîleleri, bâzı arap kabîleleri gibi, sonradan buraya iltica etmişlerdir. XVII. asrın ortalarına doğru orada yerleşmiş bulunan Rehāmnalar, aynı mahalde kud-

retli bir aşîret birliği teşkil eden Ulād Billahlar tarafından, buradan kovuldular. Bu aşîret birliği, ordusu Tagant'a kadar ilerilemeğe muvaffak olan Mūlāy İsmā'īl'in yeğeni tarafından, 1680 senesinde dağıtılmıştır. Mamafih Şerîflerin otoritesi bu uzak bölgelerde uzun zaman tutunamadı. XX. asrın başında Adrār, fransızların Senegal'in şimâlinde mütemâdiyen ilerilemeleri dolayısı ile, Fas nufuzundan gittikçe kurtulmakta idi.

Adrār'daki kabîleler, murabıt kabîleleri ile maharip kabîleler olmak üzere, ikiye ayrılır: muharipler veya „Hassan", münhasıran yağma ile geçinirler; başlıca muharipler Ulād Ġaylān, Ulād Bū Sba ve nihâyet, hâlis arap kanından geldiklerini iddia eden, Ulād Yaḥyā b. 'Oṣmān kabîlelerinden ibârettir. Bütün bu kabîlelerde idâre kendisine bir camaatin yardım ettiği bir şeyhin elindedir. Muharipleri murabıt kabîleleri besler. Bu kabîleler ekseriyâ göçebe olup, kış mevsiminde, sürüleri ile birlikte, şimâle doğru çıkarak, kurak mevsimde de cenûba doğru inerler. Bunlardan bâzıları, msl. Atar'da yerleşmiş olan Smacidler gibi, yerleşiktir. Bu kabîleler cemaatler (*camā'a*) tarafından idâre olunurlar. Tagant ile Adrār bölgesine yayılan Kunta aşîret birliğine gelince, bu birlik hem muharip hem de murabıt kabîlelerini ihtivâ eder. Muharip ve murabıtların bâzan „harratin" denilen tâbileri vardır ki, bunlar yerli ahâlinin bekayası telâkki olunmaktadır. Bütün bu ahâli, islâmiyetin şimâlî Afrika'dan Sahra'ya sokulduğu devirde, müslüman olmuştur. Tarikatler ve bâhusus Kadiriye ve Fâdıliyenin bir çok sâlikleri vardır ve Sa'd Bū gibi, tarikat şeyhlerinin nufuzu pek büyüktür.

Bibliyografya: Barth, *Reisen und Entdeckungen im Nord- und Central-Afrika* (Gotha, 1857), V, 555 v.dd.; *Bull. de la Soc. de Géogr. commerciale de Paris*, 1880; Vincent, *Tour du Monde*, 1861; *La Mission Blanchet* (*Annales de Géographie*, 15. teşrin II. 1900); Le Châtelier, *L'Islam dans l'Afrique occidentale* (Paris, 1899). (G. YVER.)

EDREMİT, Balıkesir vilâyetine tâbi kaza merkezi bir k a s a b a olup, 1945 sayımına göre, 12.800 nüfusludur. Edremit kendi adını taşıyan körfezin şimâl-i şarkî kıyısındaki Ak-Çay iskelesine 10 km. bir yol ile bağlı geniş bir ovayı şimâlden kuşatan tepelerin eteğinde kâindir. Kuruluşu her hâlde pek eski olan kadîm Adramyttion (bu adın Ḥaẓramavt ile münâsebeti hakkında krş. Hommel, mad. ARABISTAN, *IA*, I, 490; bizans müelliflerinde 'Ατραμύτ (τ)ιον, 'Αδραμύντιον, İdrīsī'de ادرميط)'un harâbeleri Kemer (Burhaniye) yakınında, deniz kıyısında Karataş civarında, bir tepe üzerinde bulunuyordu. Artamyttion, 1081'den sonra İzmir'de yerleşmiş türk beyi Τζαχᾶς (Çaka?) tarafından işgâl edilmiş (bu hususta bk. Anna Comnena, *Alexias*, *tür. yer.* ve Akdes Nimet Kurat, *Çaka*) ve daha sonra 1115'te başka bir türk, Monolykos tarafından işgâl olunmuştur (*Alexias*, II, 224, 245, nşr. Reifferscheid). Hirschfeld'e göre (Pauly-Wissowa, *Realencyclopedie*, I, 404), şehir 1100 tarihine doğru, deniz kıyısından içerilere nakledilmiştir (bu hususta bk. H. Kiepert, *Zeitschr. Gesell. f. Erdkunde*, Berlin, 1899, s. 292 v.d.). Bu tarihlerden sonra Edremit adının kadîm beldenin yerine mi, yoksa yeni şehre mi delâlet ettiği, kat'î olarak, söylenemez. Manuel I. burayı, böyle tecâvüzlerden korumak için, tahkim etmiştir (1160'a doğru; Niketas, s. 195). Bundan sonra, XVI. asır başlangıcında, şehrin türklere karşı müdafaası nihâyet Foça (Phocee)'daki cenevizler tarafından deruhde edilmiş bulunduğu devirde, Edremit Bergama'da hüküm süren Karasi-oğullarının eline geçmiştir (Pachymère, II, 557 v.d.). 1345'te sultan Orhan tarafından Karası-oğullarının mülkleri ellerinden alındığı vakit, Edremit de osmanlılara geçmiştir. 1403'te Timur'un kuvvetleri Bursa'dan Manisa istikametinde hareket ederken, Balıkesir'den Adramyttion, Assus ve Bergama'ya doğru bir akın yapmışlardır (bk. Ducas, s. 72; krş. Şaraf al-Dīn). Osmanlı devleti teşkilâtında, Edremit, evvelâ Anadolu eyâletine, daha yakın zamanlarda Hudâvendigâr (Bursa) vilâyetine bağlı, sonradan mustakil mutasarrıflık olan Karası (Balıkesir) livası içinde bir kaza meydana getiriyordu. XIX. asır sonlarına doğru, Cuinet'ye göre, Edremit (yeni grekçede Adramyti)'in 6.200 nüfusu vardı (5.000'e yakın müslüman ve bunların dörtte biri kadar rum). 1325 (1907)'te Hudâvendigâr vilâyeti sâlnâmesine göre, Edremit'in nüfusu 7.287 idi. Birinci cihan harbinden sonra, yunanlılar tarafından işgâlini müteâkip (mayıs 1919), Edremit millî kuvvetlerin ilk toplanma merkezlerinden biri oldu ve 1920—1922 arasında yunanlılar tarafından işgâl edildi. İstirdattan sonra, Edremit'in rum nüfusu, Yunanistan'dan gelen türk muhâcirler ile mübâdele edildi. Edremit'in başlıca geçim kaynağı öteden beri zeytinlikleridir. Edremit, komşu Ayvalık ile berâber, Türkiye'nin başlıca zeytinyağı sanayi merkezidir. Edremit'te, komşu Havran kasabası ile berâber, müteaddit yağ ve sabun imâlâthaneleri vardır. 726 km², arâzi üzerinde, ayrıca 49 köy ihtivâ eden Edremit kazasının nüfusu, 1945 sayımının ilk neticelerine göre, 40.500'dür.

Bibliyografya: Tomaschek, *Sitz.-Ber. der K. Akad. Wien*, VIII, 124, 23 v.d.;

Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde zu Berlin, 1889, s. 290 v.d.; Cuinet, *La Turquie d'Asie*, IV, 273 v.d.; A. Philippson, *Reisen u. Forschungen im Westl. Kleinasien*, I, 30 v.d.

EDRİS. [Bk. İDRİS.]

EDVİYE. ADVİYA (A., müfr. *davā'*) „ilâçlar". Arapça eski tıp kitaplarında ilâçlar basit (*mufrada*) ve mürekkep (*murakkaba*) olmak üzere, ikiye ayrılır ve ikincilerine *aḳrabaẕīn* (pharmacopoee) ismi de verilirdi. Basit ilâçlar, hassalarına bakılarak, sıcak ve soğuk, râtip ve kuru olmak üzere (yâni insan vücudunun suhunetine göre), kısımlara ayrılmıştır. Basit ilâçlar bir de, tabi'î terkiplerinin bir veya bir kaç unsurdan teşekkül etmiş olmasına göre, iptidâî veya tâli kısımlara bölünürdü.

Bu suretle msl. süt basit ve tâlî bir devâdır; zîrâ süt su ile peynir ve yağdan terekküp eder. Terkibin te'sirleri ya bilfiil kullanılarak veya mümâsele't yolu ile anlaşılmak lâzımdı. Bu suretle msl. aynı ilâç sıcak olunca, insan vücuduna ve soğuk olduğu vakit ise, arslan veya at vücuduna te'sir edebilirdi.

İlâçların te'sirleri aşağıdaki tâbirler ile ifâde edilirdi.

1. *musaḫḫin* (ısıtıcı), 2. *mulaṭṭif* (sulandırıcı, 26 numaralı ilâcın aksi), 3. *muḥallil* (eritici), 4. *cālî* (cilâlayıcı), 5. *muḥaşşin* (pürtükleştirici), 6. *mufattiḥ* (açıcı), 7. *musḫi* (gevşetici), 8. *munżic* (pişirici, 34 numaralı ilâcın aksi), 9. *hāżim* (hazmettirici), 10. *kāsir al-riyāḥ* (gaz dağıtıcı), 11. *muḳaṭṭi'* (kesici), 12. *cāẕib* (cezbedici), 13. *lāẕī* (ısırıcı), 14. *muḥammir* (ekşitici), 15. *muḥakkik* (tenbih edici), 16. *muḳarriḥ* (yara açıcı), 17. *muḳriḳ* (yakıcı), 18. *akkāl* (yeyici), 19. *mufattit* (parçalayıcı), 20. *mu'affin* (çürütücü), 21. *kāvî* (dağlayıcı), 22. *ḳāṣir* (kabuklandırıcı), 23. *mubarrid* (soğutucu), 24. *muḳavvî* (kuvvet verici), 25. *rādî* (tepdirici), 26. *muġalliẓ* (koyulaştırıcı, 2 numaralı ilâcın aksi), 27. *mufaccic* (çiğ tutucu), 28. *muḫaddir* (uyku verici), 29. *muraṭṭib* (nemlendirici), 30. *munaffiḥ* (şişirici), 31. *ġassāl* (yıkayıcı, temizleyici), 32. *muvassiḥ li 'l-ḳurūḥ* (karhaları irinlendirici), 33. *muzalliḳ* (kaypaklaştırıcı), 34. *mumallis* (düzleştirici, 5 numaralı ilâcın aksi), 35. *mucaffif* (kurutucu), 36. *ḳābiż* (peklik verici), 37. *'āṣir* (sıkıcı), 38. *musaddid* (tıkayıcı), 39. *muġrî* (yapıştırıcı), 40. *mudmil* (nedbeleştirici), 41. *munbit li 'l-laḥm* (etleştirici), 42. *ḥātim* (kapayıcı), 43. *ḳātil* (öldürücü), 44. *samm* (zehir), 45. *tiryāḳ*, 46. *bāẕzahr* (panzehir), 47. *mushil*, 48. *mudrir* (idrar verici) ve 49. *mu'arrik* (terletici).

Aşağıdaki misâller bu tâbirlerin nasıl târif edildiğini gösterir. Târifler hiç değişmeyen şu formülle başlar: bu ilâcın hassası şudur ki... Msl. 8 numaradaki (*munżic*) için, bu aynı hararet derecesinde ısıtmak suretiyle, hazım esnâsında ahlâtı oldurmak hassasına mâlik olan bir ilâcdır. Bundan başka, bir inhilâl tevlit etmesi ihtimâli olan ahlâtın erimesine kuvvetle mâni olmak suretiyle, onları tazyik eden ḳābız bir hassayı da ihtivâ eder.

Mufaccic için, bu *hāżim*'ın ve *munżic*'in zıddıdır. Bu serinliği ile tabiî ve hâricî harareti izâle hassası olan bir ilâcdır. Hazmedilmemesi için, gıda üzerine ve pişmemeleri için de, ahlât üzerine te'sir eder. *Ḳātil* (nr. 43) için, bu ilâc mizacı, vâhim bir şekilde, değiştirir. Zehir hassası, vücuda getirdiği hususî bir teâmül ile ahlâtı tahrip eder. Tiryak ve panzehir taşı, her ikisi de aklın kuvvet ve parlaklığını muhafaza eden ilâçlardır. Zaman-zaman târiflere, ilâc isimleri de ilâve edilmiştir. Meselâ *muḥallil* (nr. 3): castoreum; *muḥaşşin* (nr. 5): melilot v. b. *Ḳātil* (nr. 43): öforp ve opyom; *samm* (nr. 44): digitalis.

Bâzan târif yerine, tâbire mârûf (tanınmış) vasfı ilâve etmekle iktifa olunur; msl. *muraṭṭib* (nr. 28) için keyfiyet böyledir.

İbn Sînâ'da bunun arkasından 12 cedvel gelir. Bu cedveller boyamanın, süslemenin te'siri, büsreler, çatlaklar, yara ve karhalar, etraf uzuvları, baş, gözler, teneffüs ve göğüs uzuvları, hazım ve ifraz uzuvları, humma ve zehir gibi, tıbbî vak'alar kısaca zikredilmiştir. Ebced sırası ile basit bir endeks de kitabın sonunu teşkil eder. Tıbbın bu sâhasındaki arapça kitaplar çoktan eskimiştir ve yunan eserlerinin arapçaya tercümesi ile berâber doğmuştur. Meşhûr İshâḳ b. Ḥunayn bir *Kitāb al-adviya al-mufrada* (İbn al-Ḳıftî, nşr. Lippert, s. 80,8) vücuda getirmiştir.

Kezâ tanınmış harranlı Ṣābit b. Ḳurra bu mevzû üzerinde iki risâlenin müellifidir. 1. *Kitāb fî acnās mā tankasimu ilayha 'l-adviya*; 2. *Kitāb fî acnās mā tūzanu bihi 'l-adviya* (*ayn. esr.*, s. 119). İbn al-Bayṭar (ölm. 646= 1248)'ın *Cāmi' mufrada al-adviya 'l-aġziya* adlı kıymetli eseri, evvelâ J. v. Sontheimer'in değersiz almanca tercümesi ile (*Grosse Zusammenstellung über die Kraute der bekannten einfachen Heil- und Nahrungsmittel*, Stuttgart, 1870—1882), sonra da arapça metnin nevi ile (Bulak, 1875) tanınmıştır. Daha sonra L. Leclerc bu eserin, not ve indeks ile berâber, fransızca tercümesini yaptı (*Traité des simples*, Paris, 1883). İbn al-Bayṭar'ın *Cāmi'*'i bu sâhadaki arapça eserlerin en ehemmiyetlisi addedilmelidir. Zîrâ ilâc isimleri hakkındaki mâlûmatı pratik mâlûmat ile birleştirir ve 3.000'den fazla ilâc ismini ihtivâ eder. Steinschneider

(*Heilmittelnamen der Araber, Wiener Zeitschr. f. d. Kunde des Morgenl.*, XI)'in 2043 madde ihtivâ eden tetkiki dahi asıl menbâların derin tetkikine istinat etmektedir. (J. LIPPERT.)

EF'Â. AF'Ā (A.), dişi engerek yılanı, kara benekli, türlü uzunlukta, kafası geniş, boynu dar, kuyruğu kısa ve bâzan gözlerinin üzerinde boynuz nevinden iki çıkıntısı olan bir nevi zehirli yılan (boynuzlu engerek). Ekseriyâ kum altında gömülü yaşıyan engerek, araplarca, „insanın en büyük düşmanı" (Damīrī) ve „hayvanların en çirkinlerinden biri" (Ḳazvīnī) sayılırdı. Hakkında efsânevî pek çok mâlûmat vardır. Msl. bin yıl yaşaması, körleştikten sonra, Rāzyānc ağacına rastlayınca, tekrar görmesi. Eski şiirde engerek can düşmanın, bilhassa kan dâvası güden düşmanın, timsâli idi. Ata sözlerinde „engerekten daha zâlim" denilir; çünkü bu hayvanın bir evde görünmesi bütün ev halkının dışarıya fırlamasına kâfidir. Başka bir ata sözünde de „engerekin soktuğu adam ipten bile korkar" denilir. Engereklerin en tehlikelisi Sicistan'dakilerdir. Yunanlılarda olduğu gibi, araplarda da engerekin eti fil hastalığına ve cild hastalıklarına devâ addedilirdi. Engerek kanının gözü kuvvetlendirdiği zannedilir ve kurutulmuş engerek kalbi büyüye karşı tılısım sayılırdı.

Bibliyografya: Damīrī, I, 34 v.d.; Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld), I, 428 v.d.; İbn al-Bayṭār, *al-Cāmiʿ* (Bulak, 1291), I, 46. (HELL.)

EF'ÂL. [Bk. FİİL.]

EFÂMİYE. AFĀMİYA yahut FĀMİYA, eski Apamea, ʿAsī (Orontes) nehri vâdisinde büyük bataklık civarında kâin bir şehirdir. Selefkîler zamanında ehemmiyetli olan bu şehir, 540'ta İran hükümdarı Husrev tarafından zapt ve tahrip edilmiştir. Ḥimṣ'ın fethinden sonra, Abū ʿUbayda'ye teslim olmuş ve ondan sonra, tarihinde bir hususiyet görülmemiştir. 1152'de, müthiş bir zelzele neticesinde, harâbe hâline gelmiştir. Bu harâbeler bugün şehrin eski yerini göstermekte ve üzerinde Ḳalʿat al-Muḍīḳ adı ile anılan eski hisarının bakiyesi yükselmektedir.

Bibliyografya: Balāẕorī (nşr. de Goeje), s. 131; Yāḳūt, *Muʿcam*, I, 322 v.d.; III, 846 v.d.; E. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien*, s. 71—82. (F. BUHL.)

EFÂR. [Bk. DENÂKİLE.]

EFDAL. AL-AFŻAL (AL-MALİK AL-AFŻAL) ʿABBĀS B. ʿALĪ (? — 1376), Rasūlîler [b. bk.] sülâlesindendir; Yemen'de 1363'ten 1376 tarihine kadar hüküm sürmüştür. Ensâb ile uğraşmış ve başka eserler meyanında *Buġyat ẕavi 'l-himam fī maʿrifat ansāb al-ʿarab va 'l-ʿacam* ismindeki kitabı da te'lif etmiştir.

Bibliyografya: Johannsen, *Historia Jemanae*, s. 165 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, II, 184 v.d.; *Suppl.*, II, 236; idaresi ve eserleri hakkında daha fazla mâlûmat için bk. al-Ḫazracī (trc. Redhouse, *History of the Resuliyy Dynasty*, II, 110—141).

EFDAL. AL-AFŻAL, ABU 'L-ḤASAN ʿALĪ AL-MALİK AL-AFŻAL NŪR AL-DĪN (1170—1225), Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī'nin büyük oğludur. Bu büyük adamın oğullarından ekserisinin uğradığı felâkete o da uğramıştır. 565 (1170)'te yahut ertesi sene Mısır'da doğmuş, Kahire'de ve İskenderiye'de en iyi hocalardan ders alarak, islâmî ilimleri öğrenmiştir. Daha 14 yaşında iken, Ṣalāḥ al-Dīn tarafından, kendisine Mısır nâipliği verilmiş ve yanına Taḳī al-Dīn ʿOmar de müşâvir tâyin edilmiştir; fakat bunlar anlaşamadıklarından, Ṣalāḥ al-Dīn her ikisini de azletmiş ve Afżal'e Şam'ı vermiştir. O zamandan itibâren, henüz 20 yaşına basmamış bulunan Afżal babasının murakabesi altında Ḥiṭṭīn muharebesinde (25 rebiülâhır 583=4 temmūz 1187) bulunmuştur. İlk defa olarak iştirâk ettiği bu muharebeyi tasvir eden yazısı zamanımıza kadar muhafaza edilmiştir. Çok geçmeden, zaptettiği ʿAkkā da kendisine verilmiştir. Daha sonra, babasının idâresi altında, haçlılara karşı yapılan muharebelere ve 588 (1192)'de „arslan-yürekli" Richard ile olan mücâdelelere iştirâk etmiştir. Ṣalāḥ al-Dīn'in vefatında (27 safer 589 = 4 mart 1193), Şam ve bütün Suriye ile diğer Eyyûbîler üzerinde metbûiyet hakkına tevârüs etmiştir. Fakat bu kadar ehemmiyetli bir makam için lâzım olan kemâle henüz ermemiş bulunuyordu; zîrâ o zamana kadar gâyet dindarâne ve âdetâ riyâzatkârane ömür sürmüş gibi tasvir edilen bu zat, rivâyete bakılırsa, türlü-türlü garâbetler göstermiş ve devlet işlerini veziri, meşhûr müverrihin kardeşi, Żiyāʾ al-Dīn b. al-Aṯīr al-Cazarī'nin eline bırakmıştır. Söylendiğine göre, vezirinin meş'ûm tesiri ile, babasının emekdar ve kıymetli emîrlerini ihmâl etmiştir. Umduklarını bulamayan bu emîrler, kendisini terkederek, Mısır'da kardeşi al-ʿAzīz'in hizmetine girmişlerdir. Bunun üzerine al-ʿAzīz istiklâlini ilân etmiş ve Şam'ı ele geçirmek üzere, 590 (1193)'de Mısır'dan hareket eylemiştir. Sayf al-Dīn I. [bk. ÂDİL I.] ile diğer mutavassıtlar dargın kardeşleri bir kere daha barıştırmışlar ise de, ertesi sene Şam'a karşı yeni bir sefere teşebbüs edilmiştir. Bu defa al-ʿAzīz, Şam kapılarında askeri tarafından terkedilerek, kaçmağa mecbur kalmış ve al-Afżal, kendisine iltihak eden al-ʿĀdil ile berâber, onu Mısır'a kadar tâkip etmiştir. Babalarının eski veziri al-Ḳāżī 'l-Fāżil iki muhasım kardeşi Mısır topraklarında barıştırmıştır.

Al-Afżal Şam'a dönmüş, fakat al-'Ādil Mısır'da, al-'Azīz'in yanında, kalmıştır. 592 (1195/1196)'de mısırlı müttefikler, hasmâne niyetler ile, Suriye'ye dönmüşlerdir; al-Afżal Şam'dan çıkarılarak, kendisine taviz mâhiyetinde küçük Şarḫad kalesi verilmiştir. Al-'Azīz'in vefatından sonra (595=1198/1199), Mısır emîrleri müteveffanın küçük yaştaki oğlu al-Manṣūr'a, atabey olmak üzere, kudretli al-'Ādil'i değil, al-Afżal'i dâvet etmişlerdir. Al-Afżal derhâl Şam'ı geri almak istemiş ise de, al-'Ādil bu teşebbüsü önleyerek, yardımcıları ile arasını bozmuş, arkasından Mısır'a kadar onu tâkip etmiş ve orada rebiülâhir 596 (kânun II. / şubat 1200)'da kendisini teslim olmak zorunda bırakmıştır. Al-Afżal, kendisine karşı yapılan taahhüdlere riâyet edilmediğinden, Şarḫad kalesine dönmek mecburiyetinde kalmıştır. Ertesi sene, Halep'te hüküm süren ve kendisine Şam'ı vâdeden kardeşi al-Ẓāhir ile ittifak etmiştir; fakat şehir teslim olmak üzere iken, iki kardeşin araları açılarak, muhasara kaldırılmıştır. Evvelce Şarḫad'den vazgeçmiş olan al-Afżal âilesinin bulunduğu Ḥimṣ'a çekilmiştir. Bir sene sonra yapılan müzâkereler neticesinde, al-'Ādil tarafından, kendisine Ḳal'at Nacm, Sarūc ve Sumaysāṭ kaleleri verilmişse de, 599 (1202)'da tekrar elinden alınmıştır. Anası tarafından oğlu lehinde al-'Ādil nezdindeki teşebbüslerden bir netice çıkmamıştır. Bunun üzerine al-Afżal Sumaysāṭ'ta sağlam bir surette yerleşerek, Anadolu Selçuklularından Rukn al-Dīn Sulaymān II.'a tâbiiyetini ilân etmiştir. Bunun üçüncü halefi Kay-Ḳavūs'un yardımı ile, Halep'te hüküm süren kardeşi al-Ẓāhir'in vefatından bir az sonra, kendi hesabına bir devlet kurmağa kalkışmıştır. Fakat müttefikler arasında baş gösteren ihtilâflar ve al-'Ādil'in oğlu al-Aşraf'in şiddetli müdâhalesi neticesinde, bu teşebbüs de muvaffakiyetsizliğe uğramıştır (615 = 1218/1219). Bundan sonra al-Afżal, fütûhat teşebbüslerinden büs-bütün vazgeçerek, Sumaysāṭ'a dönmüş ve boşa çıkan ümidler ile dolu ömrünü 622 (1225)'de orada tamamlamıştır.

Bibliyografya: *Recueil des Historiens des Croisades*; *Hist. or.*, I, III, IV, V; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), XI, XII; Abü Şāma, *Kitāb al-ravżatayn*; Abu 'l-Fidā', *Muḫtaṣar*, IV; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, V, 304—339; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 497 (trc. de Slane, II, 353); Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 235; ayn. mil., *Sulūk* (krş. Blochet, *Revue de l'Orient latin*, IX, 503 ve *tür. yer.*); Stanley Lane Poole, *History of Egypt*, VI, 213—215. (C. H. BECKER.)

EFDAL. AL-AFŻAL B. BADR AL-CAMĀLĪ (? —1118), Fâtımî kumandanı ve veziridir. Al-Malik al-Afżal lakabı verilen Abu 'l-Ḳāsim Şāhinşāh, bir çok yıllar Fâtımî halifesi al-Mustanṣir'in veziri olup, çökmesine ramak kalmış olan Fâtımî saltanatını ihyâ eden ermeni aslından Badr al-Camālī'nin oğludur. Sâdece Amīr al-Cuyūş unvanı ile mârûf olan Badr al-Camālī tahtın yanı başında kendisine öyle kuvvetli bir mevki yapmağa muvaffak oldu ki, halife istemeye-istemeye boyun eğmek zaruretinde kalmış ve onun ölümünden sonra da, oğlu Şāhinşāh'a babasının bütün mansıplarını tevcih etmişti. Badr ve al-Afżal, halifeleri ehemmiyetsiz bir kukla menzilesine indiren ve bütün kuvveti ellerinde toplayan kumandanların ilk nümûnelerini teşkil ederler ki, bu hâl ondan sonra Fâtımîler tarihinin sonuna kadar devam etmiştir. Mısır, bu iki zâtın idâreleri zamanında, muntazam bir teşkilât ve sulhun nimetlerine kavuşmuştur. Dâhilî siyâsetleri hakkında pek çok tafsilât yoksa da, bütün müverrihler bu siyâseti medhetmiştir. Al-Afżal'in işleri ele almasından çok geçmeden, babası zilkâde yahut zilhicce 487 (teşrin II. 1094—kânun II. 1095)'de ölmüştü. Senenin sonlarında halife al-Mustanṣir de vefat etmiştir. Bunun üzerine al-Afżal, halifenin büyük oğlu Nizār yerine, daha kolaylıkla nufuzu altında tutulabileceği ümidi ile, küçük oğlu Aḥmed'i, al-Musta'lī unvanı ile, tahta geçirdi. Nizār, sâdık tarafdarları ile berâber, İskenderiye'ye kaçtı ve orada halife ilân olundu. Onun üzerine yürüyen al-Afżal evvelâ muvaffakiyetsizliğe uğramış ise de, nihâyet kıyamı bastırarak, Nizār ile tarafdarlarını idam ettirmiştir. Şi'îlerin nizārī mezhebi bu Nizār ile alâkadar olup, en meşhûr öncüleri Alamūt şeyhleri idi.

Nizār'ın vefatından sonra, al-Afżal Mısır'da muhalefetsiz hüküm sürmüştür. Halife al-Musta'lī'nin vefatı (14 safer 495 = 8 kânun I. 1101) vaziyeti değiştirmedi. Al-Afżal ölen halifenin beş yaşındaki oğlu al-Manṣūr'u, al-Āmir unvanı ile, halife ilân etti ve bu halifeyi de 20 sene, istediği gibi, idâre etmeğe muvaffak oldu. Fakat halife büyüyüp de, başka te'sirlere mârûz kalınca, vezirinin vesâyetine daha ziyâde tahammül edemeyerek, ondan kurtulmağı tasarladı ve al-Afżal'e sokak ortasında hücûmu teşvik etti (515 senesi ramazanının sonu = 1121 kânun I. başlangıcı). Vezir bir az sonra yaralarından öldüğü vakit halife zâhiren pek çok teessür göstermiş, fakat derhâl evini bastırarak, uzun süren hükûmeti esnâsında biriktirdiği büyük serveti müsâdere ettirmiştir.

Müverrihler al-Afżal'in muharebelerini ve Suriye'de geçen askerî vak'aları hikâye ederek,

dâhildeki siyâsî faâliyetine dâir pek az mâlûmat vermişlerdir. Al-Afżal'in idâresi haçlıların ilk seferlerine tesâdüf eder. Bu adam her ne kadar basîretli ise de, o dehşetli hareketin mâhiyetini, başlangıçta, hiç anlamamış olsa gerektir. İlk haçlı şövalyelerini, Suriye'de yerleşmiş ve babasının zamanında hemen-hemen bütün Suriye'yi Fâtımîlerin elinden almış bulunan Selçuklulara karşı, bir yardımcı kuvvet gibi telâkki etmiştir. Frenklerin Antakya'yı zaptetmelerinden sonra, al-Afżal Kudüs'ü Artuk-oğullarından istirdat etmek üzere, sefere çıkıp (491 = 1098), kısa bir muhasaradan sonra, maksadına muvaffak olmuştur. Fakat bu muzafferiyet, bir kaç ay sonra Kudüs'ü kolayca zaptetmiş olan haçlılara zemini hazırlamaktan başka, bir işe yaramadı. Al-Afżal, dostâne bir uyuşmağa varmak için, boş yere teşebbüslerde bulunduktan sonra, haçlıların o zaman müzâkereye girişmeği red etmelerindeki maksadı ancak 492 (1098/1099)'de Askalan civarında ağır bir mağlûbiyete uğradığı vakit anlamıştır. 494 (1100/1101)'te intikam almağa kalkışmış ve kumandan ancak 496 (1102/1103)'da Baudouin'e karşı bir muzafferiyet kazanmağa muvaffak olmuştur. Bu müddet zarfında al-Afżal büyük bir gayretle harbe devam etti ve en muktedir kumandanlarını, hattâ kendi oğullarını, harp meydanına gönderdi. Fakat sürekli bir muvaffakiyet kazanamadı; Filistin şehirleri birbiri peşinden, Akkā 497 (1103/1104)'de, Trablus (Tripoli) 503 (1109/1110)'te haçlıların eline düştü; hattâ Baudouin 511 (1117/1118)'de Mısır'ın içine doğru yürümeğe teşebbüs etti ve Tinnīs'e kadar ilerileldi ise de, geri çekilirken, öldü. Al-Afżal'in öldüğü sene Suriye'de müslümanların elinde ancak, Sūr ve Askalan gibi, ehemmiyetsiz bir kaç mevki kalmıştı. Her ne kadar al-Afżal hiç bir teşebbüsü ihmâl etmemiş, Şam atabeyleri ile bir işbirliği bile te'min etmiş ise de, Suriye'de Fâtımî hâkimiyeti sona ermiştir. Hâricdeki bu muvaffakiyetsizliklere ve dâhildeki müstebidâne idaresine rağmen, al-Afżal devri, umûmiyet itibariyle, Mısır için bir nimet olmuştur.

Bibliyografya: Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 356 v.d., 423; Ḫ. 290; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 285, 753 (trc. de Slane, I, 612; III, 455); İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), X (*Recueil des Historiens des Croisades; Hist. or.*, I); İbn Ḫaldūn, *İ'bar*, IV, 66; V, 182 v.dd.; Abu 'l-Fidā', *Muḫtaṣar*, III, 295 v.dd. (*Recueil*, I); Wüstenfeld, *Fatimidenchalifen*, s. 270 v.dd.; St. Lane Poole, *History of Egypt*, s. 161 v.dd.; R. Röhricht, *Gesch. d. Königr. Jerusalem*, fasl. I—VIII.

(C. H. BECKER.)

EFENDİ (< rum. ἀφέντης < eski yunan. αὐθέντης), Bizans rumcasından türkçeye geçmiş olan bu kelime XIII.—XV. asırda Anadolu'dan bahseden, İbn Baṭūṭa *Seyahatnâme*'si ve Eflâkî *Menâkıbı* gibi, eserlerde rumca aslına tamamiyle uygun bir şekilde kullanılmıştır. Meselâ Kastamonu emîrinin kardeşine *efendi* unvanı verildiği gibi (İbn Baṭūṭa, trc. Şerif Paşa, I, 353), Mevlânâ'nın kızı Melîke Hatun'a da, daha ziyâde „efendimizin kızı" mânasında olmak üzere, *efendi-Poulo* deniliyordu (bk. Cl. Huart, *Les Saints des derviches tourneurs*, Paris, 1922, II, 429). Mehmed II., Galata ahâlisine verdiği meşhûr rumca fermanda, kendisi için *efendi* unvanını kullanmıştır (J. v. Hammer, *Historia*, II, 523; N. Iorga, *BSHAR*, II, nr. 12/13).

Efendi tâbiri daha Selçuklular zamanında kullanılmağa başlamış olmakla berâber, en ziyâde osmanlılar arasında ve XV. asrın yarısından sonra tahsil ve terbiye görmüş kimselere mahsus bir lakap olarak kullanılmıştır ve yavaş yavaş *çelebî* [b. bk.] kelimesinin yerini almıştır. Devletin yüksek memurlarından bâzılarına *efendi* unvanı verilmesi âdetti (msl. İstanbul kadısına — *İstanbul efendisi* ve reisülküttâba — *reis efendi* denilirdi). XIX. asrın yarısından sonra bu unvan daha geniş bir suretde istimâl edilir olmuştur. Şehzâdelere resmen *efendi* denilmesi bu devirde başlar. Padişahlar hakkında *efendimiz* şekli kullanılırdı. Bu şeklin halk arasında ekseriyâ Peygamber için de kullanıldığı görülür (*Peygamber efendimiz*). Padişah zevceleri hakkında *kadın efendi* unvanının kullanılması ve *hanım* [b. bk.] unvanı ile birlikte, *bey efendi* ve *hanım efendi* şekilleri de daha ziyâde bu devirde görülür. Şeyhülislâmlara *efendi* unvanı verildiği gibi, hıristiyan din büyüklerine de *efendi* denilmiştir. Bâlâya kadar rütbe sâhibi olanlara *efendi* unvanı verilirdi (fakat sonraları teamül suretiyle daha ziyâde *bey* unvanı kullanılmıştır); orduda bin-başıya kadar olan rütbe sâhiplerine resmen *efendi* unvanı verilirdi. Tanzimattan sonra *efendi* unvanı, resmî muamelâtta yalnız okur yazarlara (ve mektep talebelerine) tahsis edildiği için, alaylı zabitlerden okuma yazma bilmeyen mülâzım ve yüz-başılara *ağa* denilirdi. Bugün de halk arasında umûmiyetle tahsil ve terbiye görmüş olanlara *efendi* denilmesi âdet olduğu gibi, mevki ve rütbesi ne olursa olsun, terbiyeli ve çelebî adam mânasında olmak üzere, medih makamında *efendiden adam* tâbiri de kullanılmaktadır. Osmanlı imparatorluğu hudutları içinde yayılmış olan *efendi* tâbiri Mısır'da, halk arasında, hassaten hidivden bahsedilirken, *efendinâ* („efendimiz") şeklinde, kullanılırdı.

Efendi tâbiri cenûp türklerinden şimâl türkçesine de geçmiş olup, isimlerin sonunda, umumiyetle hürmet tâbiri olmak üzere, *bey* kelimesi yerine kullanılmaktadır.

Efendi tâbirinin, *ağa*, *bey* ve *paşa* tâbirleri ile birlikte, resmî unvan olarak, devlet ile ferdlerin münâsebetine âit işlerde kullanılması, 26 teşrin II. 1934 tarihli ve 5290 numaralı kanun ile, ilga edilmiştir.

Bibliyografya: J. Psicheri, *Efendi* (*Melanges Havet*, s. 387—427); K. Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch* (Heidelberg, 1927); Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin osmanlı müesseselerine te'siri* (İstanbul, 1931), s. 277 v. d. (ORHAN F. KÖPRÜLÜ.)

EFGANİSTAN. AFĞĀNİSTĀN, Asya'da müstakil bir müslüman devletidir.

a. COĞRAFYA.

Bugün Efganistan adı ile tanınmakta olan memleket, bu ismi ancak Efgan kavminin üstünlük kazandığı XVIII. asrın yarısından beri taşımaktadır. Daha evvelleri buradaki muhtelif bölgelerin ayrı-ayrı isimleri vardı ve memleket belli bir siyâsî birlikten mahrum olup, muhtelif kısımları birbirlerine, ne ırk ve ne de dil bakımından, bağlı bulunmuyordu. *Afġānistān* kelimesinin eski mânası „Efganlar memleketi" olup, bugünkü kavmî unsurların pek azını ihtivâ, fakat buna mukabil zamanımızda ya müstakil yahut ingiliz Hindistanı'na dâhil büyük bölgeleri içine alan mahdut bir ülkeyi ifâde ediyordu. Bārakzay emîrlerinin hâkimiyetleri altında bulunan bugünkü hudutları ile Efganistan arâzisi, gayr-i muntazam bir şekilde olup, 29° 30′ ve 38° 30′ şimâl arzı ile 61° — 75° (uzun bir şerit hâlinde olan Vaḫān arâzisi hâriç tutulursa, 71° 30′) şark tûlü arasındadır.

Jeoloji. Bu memleket İran yaylasının şimâl-i şarkî kısmını teşkil etmekte olup, şimâldeu orta Asya'nın münhat kısımları, şarktan— şimâlî Hindistan ovası, cenûptan ve garptan— bu yaylanın merkezindeki çukur arâzi ile çevrili olup, cenûb-i şarkî cihetinden — Belûcistan dağlarına ulaşır. Yaylanın şimâl seddini Pamir'den garba doğru uzanan dağlar silsilesi ve bunların dış sırtları olan Band-i Türkistan teşkil etmekte olup, bunun ötesinde kum ve loess ovaları Amu-Derya nehrine kadar uzanır. Şark tarafında İndüs (Sind) vâdisine doğru inen yalçın ve dik kayalıklar vardır. Bu bakımdan, Türkistan'ın loess ovası istisna edildiği takdirde, bütün memleket yayladır. Bu yaylaya gelince, burası bilhassa kum-taşı ve kalkerden müteşekkil olup, jeoloji bakımından, üçüncü devrenin nisbeten yeni bir teşekkülünü gösterir. Bu yaylanın şimâl-i şarkî kısmı, eskiden çukur Hazer havzasını şimâlî Hindistan ovasına bağlayan büyük bir denizin bir parçası idi. Bu yaylayı vücuda getiren arâzi yükselmesi hâlâ devam etmektedir. Holdich'in fikrine göre, fevkalâde derin uçurum ve yarların mevcudiyeti arâzinin yükselme hızına karşı, nehirlerin kemirme faâliyetinin pek yavaş cereyan etmesinden ileri gelmektedir.

Dağlar. Buradaki dağların en bâriz vasfını, yaylanın şimâl hududu olarak, yukarıda zikrettiğimiz, şark ve garba doğru uzanan dağlar silsilesi teşkil eder. Bu silsile şimâldeki Türkistan bölgelerini (eski Baktriana), cenuptaki Kâbil, Herat ve Kandahar (eski Ariana ve Arachosia) eyâletlerinden tefrik eder. Bu başlıca dağ silsilesine muhtelif isimler verilir: şarkta — Pamir'den ayrıldığı yerde Hinduküş, daha garpta—Kūh-i Baba ve Herat civarında — Kūh-i Safīd ve Siyāh-Bubuk. Asıl Paropamisus dağının Hinduküş'ü de ihtivâ etmesine rağmen, umûmiyetle Siyāh-Bubuk'e Paropamisus (Batlamyus'ta) ismi verilir. Bu dağ silsilesinin cenup tarafında, memleketin en büyük kısmı, ikinci derecede bâzı dağ silsileleri yahut uzun mahmuzlar hâlinde dağlardan müteşekkil olup, bunların istikametleri şarktan garba ve yahut, daha umumî olarak, şimâl-i şarkîden cenûb-i garbîye doğrudur. Bu dağ silsileleri ile bunların aralarındaki vâdiler Kandahar ve Herat eyâletlerinin büyük kısmını teşkil etmektedir. Şarkî Hinduküş'ün cenûbunda birbirlerine girift olmuş dağlar kütlesinde, Kâbil ve Kuram nehirlerinin vâdileri ve Kâbil ile Kâfiristan (bugünkü Nûristan) eyâletleri bulunur. Şimâl silsilesinin en yüksek noktası Kūh-i Baba dağlarındaki Şāh Fulādī (5.158 m.) tepesi olup, cenûb-i garbîye doğru uzanıp giden dağlarda da, tahminen 3.000 m. aşan bir çok tepeler vardır. Helmand, Tarnak, Arġandāb ve Arġasān çaylarını birbirlerinden ayıran tepeler, bu dağlar manzûmesine dâhil olan ikinci derecede dağ silsileleri olup, bunları daha ilerilere, ingiliz Belûcistanı'na kadar tâkip etmek mümkündür. En yüksek tepesini 3.415 m. irtifaındaki Taḫt-ı Sulaymān teşkil eden Sulaymān dağları silsilesi ki, müntehasında İndüs nehri vâdisine doğru iner ve yaylanın şark yamacını teşkil eder ki, Efganistan'ın devlet hududu hâricindedir. Daha şimâlde yaylanın şark mâilesinde, Kuram ile Gumal nehirleri arasında, dağlar daha intizamsız kütleler teşkil ve 3.000 m. aşan daha yüksek tepeleri ihtivâ eder. Daha şimâlde, Kâbil ve Kuram vâdileri arasında, Safīd Küh silsilesi bulunup, Hinduküş ve Küh-ı Baba'dan sonra, Efganistan'ın en yüksek dağ silsilesini teşkil eden bu dağlar arasında 4.543 m. irtifaında Sikārām tepesi vardır.

N e h i r l e r. Şimâlde Hinduküş'ten itibâren arâzi, seri bir meyil ile, Amu-Derya vâdisine kadar alçalır. Hâlbuki cenup istikametinde vâdiler, daha tatlı bir meyil ile, Sîstân hufresine doğru iner. Bu havza Helmand-Hâmûn (= H. gölü) ile bunun imtidadı olan Gôd-i Zirah'ı ihtivâ eder. İndüs havzasına âit nehirler müstesnâ olmak üzere, Hinduküş cenûbundaki bütün ırmaklar buraya dökülür. Bu suretle nehirler, tabiî olarak, 3 gurupa ayrılır ve bunlara İndüs gurupu, Helmand gurupu ve Amu-Derya gurupu denilebilir.

İndüs gurupu, bütün kolları ile, Kâbil nehrini ihtivâ eder. Bu kolların en mühimleri şimâlde Hinduküş dağlarından çıkan Tagâo, Kunar ve cenupta Gul-Kûh dağlarından çıkan Lôgar'dır. Bu havzanın cenûbunda Payvar'den çıkan Kuram ile bunun aşağı kısmında Gambîla adını alan ve dağların alt tarafında ingiliz arâzisinde Kuram'e kavuşan Toçî kolu vardır. Daha ileride, cenupta Vazîristân dağlarını Taḫt-ı Sulaymân'dan ayıran ve Kundar ve Zhôb sularının birleşmesi ile vücuda gelen Gumal ırmağı bulunur. Bu ırmaklar, su hacimleri ufak olmalarına rağmen, geniş sâhalara yayılmakta ve Hindistan ile yayla arasında çok mühim askerî ve ticarî yollar vücuda getirmektedirler. Daha küçük olan Vahoā, Lūnî, Kahā ve Nārî gibi çaylar daha cenupta aynı vaziyeti yaratmaktadır. Burada nazara alınacak bir nokta da, bu çayların dağ silsilelerinin teşkil ettikleri vâdileri tâkip etmeyerek, kum ve kireç taşlarından müteşekkil olan Sulaymân dağlarını enine yararak, geçerler ve derin uçurumlu boğazlar vücuda getirirler.

Helmand gurupu, Helmand nehri ile bunun kollarından ve cenûb-i şarkî istikametini tâkiben, Sîstân hufresine ulaşan diğer ırmaklardan müteşekkildir. Helmand veya Hirmand (Avestada Haetumat ve diğer klâsik eserlerde Etymandros) nehri, bu grupun en mühim nehridir. Kâbil civarından çıkan bu nehir, dar vâdilerden geçerek, daha açık olan Zamîndâvar bölgesine varınca, sol taraftan Arġandâb (Harahvaiti, Arachotis) ırmağı ile birleşir. Bu ırmak, birbirine hemen-hemen muvâzî olan ve şimâl-i şarkî ve cenûb-i garbî istikametinde uzanan vâdilerin suyunu toplayarak inen yukarı Arġandâb, Tarnak Arġasān (yahut Arġastân) ırmakları ile birleşmek suretiyle, vücut bulur. Bu gurupa âit diğer bir çay da, Gazne'den çıkarak, cenup istikametini tâkiben iner; fakat Helmand manzûmesine kat'îyen karışmadan, Āb-İstāda tuzlu gölüne karışır. Helmand'in garbında aynı cenûb-i garbî istikametini tâkip ederek akan ve Hāmûn'a dökülen diğer ırmaklar Kaş-Rûd, Farrāh-Rûd ve Harūt-Rûd'dur. Bâzı defa havzası çok daralan Hāmûn, suların yükseldiği mevsimlerde, cenûba doğru ve fevkalâde yayılarak, Kūh-i Ḫvāca tepesini bir ada hâline koyduktan sonra, Şēlag adı verilen bir mecradan geçip, Gôd-i Zirah ismini taşıyan daha münhat bir hufreye dökülür. Hāmûn'un bir kısmı, Efganistan arazisinden ve bir kısmı da, Sîstân'ı ikiye bölen yeni hududa göre, İran arâzisinden geçer. Hāmûn nehrinin rakımı 486 m. olup, Gôd-i Zirah'in rakımı daha azdır. Bunun suları, hafif bulanık olmakla berâber, içilebilir. Hāmûn, vasatî olarak, 10 senede bir taşıp Gôd-i Zirah'e dökülür. Başka dökülecek yerleri olmayan çayların sürükleyip getirdikleri fazla mikdarda balçık çamurlarına rağmen, Sîstân'ın seviyesi, eski zamanlara nisbeten, yükselmemiş olsa gerektir. Buna senenin büyük bir kısmında esen ve arâzinin sathındaki hafif toprakları savuran şimâl-i garbî ruzgârlarının sebebiyet vermiş olması pek mümkündür.

Üçüncü gurup, yâni Amu-Derya gurupu, bizzat Amu-Derya ile bunun cenup kollarını ve ovada şimâl istikametinde akmakla berâber, hiç bir zaman Amu-Derya'ya kavuşmayan Murġāb ve Harî-Rūd ırmaklarını ihtivâ eder. Harî-Rūd çayı müstesnâ olmak üzere, bütün bu nehirler yaylayı tahdit eden büyük dağlar silsilesinin şimâl mâilelerinden doğarlar. Harî-Rūd ırmağı Kūh-i Baba'nın cenûbundan çıkarak, garp istikametini tâkiben, Kūh-i Safîd ile Kūh-i Siyāh arasındaki dar bir vâdiden Herat ovasına ve oradan şimâle dönerek, dağlar arasında bir hufreden geçtikten sonra, Zu'l-Fikār'dan daha ilerilerde, Türkistan ovalarında kaybolup gider.

U m û m î t e ş e k k ü l. Umûmî surette dağ silsilelerinin, garba ve cenûba doğru gidildikçe, yükseklikleri azalır ve şimâl bölgelerinde tesâdüf edilen münakalât güçlükleri ortadan kalkar. Binaenaleyh Herat — Kandahar ticaret ve askerî nakliyat yolu dâimâ Sabzavār, Farrāh ve Girişk'ten dolaştırılmıştır. Hâlbuki Kandahar — Kâbil — Gazne yolu Tarnak vâdisinden dosdoğru geçer. Propamisus'un haylı alçalmış bulunduğu Herat'tan Türkistan eyâletine kadar kolayca gidilebildiği gibi, Kâbil mıntakasında da, Hinduküş dağlarının Ḫavāk, Bâmiyan v. b. geçilmesi güç boğazlardan geçmek suretiyle, doğruca gitmek mümkündür. Bu itibarla Herat, Kandahar ve Kâbil şehirleri, tabiî vaziyetleri dolayısı ile, memleketin en mühim noktalarıdır. Bu şehirlerden her biri münbit bir vâdide bulunmakta ve kendi kendilerini besleyecek vaziyette oldukları gibi, her biri de diğer şehirlere giden yollar ile Hindistan, İran ve orta Asya yollarına hâkim mevkide bulunmaktadır.

lar. Efganistan'ın siyâsî istiklâlini muhafaza edebilmesi için, bu üç mühim noktanın Efganistan hükümdarlarının elinde bulunması lâzımdır. Bu üç şehrin ayrı-ayrı ellerde bulunması hâlinde, memlekette istikrar te'minine imkân yoktur. Bu siyâsî bakımdan Gazne ve Calâlâbâd, Kâbil'e Efganistan'ın eski payitahtları olan Bust ve Girişk Kandahar'a ve Sabzavâr da Herat'a bağlıdır. Herat'tan Kandahar'a giden geçilmesi kolay yol üzerindeki Sîstân, dâimâ nizâlı bir arâzi olagelmiştir.

Kâbil, her bakımdan, en kuvvetli bir mevki olup, ekseriyâ diğer bölgelerden daha müstakil bir hâlde bulunmuştur. Bunun aksine olarak, Herat şehri, garp ve şimâlden gelecek hücumlara tamamiyle açıktır ve bir yabancı istilâsına uğrayınca, Kandahar şehri de derhâl tehlikeye düşer. Herat mahfuz kaldıkça, Kandahar garptan gelecek hücum tehlikesinden masundur ve Hindistan tarafından da, Kâbil derecesinde olmamakla berâber, kuvvetli bir vaziyettedir. Sîstân mıntakası, kenarından geçen Hâmûn dolayısiyle, münbit ve sulanmağa müsâittir. Burası şarkta — Kandahar'a ve garpta — Herat'a giden yola hâkim olduğu için, Efganistan bakımından, çok mühimdir ve burasının elyevm İran ile taksim edilmiş bulunması bir tâlihsizliktir. Sîstân'ın eski iran kültürünün beşiği ve merkezi bulunması ve destanları ile sıkı-sıkıya bağlı olması dolayısiyle, İran hükûmeti tarafından musırrâne bir surette muhafaza edilmektedir.

İklim. Bütün memleketin, Sîstân ve Garmsîr mıntakaları ile Amu-Derya vâdisinin âzamî yaz sıcaklarından, kar fırtınalarının seyrek olmadığı yüksek ve açık mıntakalarda hüküm süren sert soğuklara kadar, pek şiddetli bir iklimi vardır. Tarih bize buraların müthiş soğuklarından zahmet çekmiş olan ordulardan bahsetmektedir. Babur'un Herat civarından kalkarak, Hazâra dağları üzerinden Kâbil'e yürüyüşü bunlardan biridir.

Sühûnetin günlük değişmeleri çok büyük olup ($9.^4/_9 - 16.^2/_3$ santigrad), ilk ve son baharda yüksek yayladaki iklim yumuşak ve hoş olduğu için, meyvalar bol yetişmekte ve bilhassa üzüm, kavun, şeftâli, erik, kayısı, ceviz ve fıstık gâyet iyi olmaktadır. Son zamanlarda buralarda seyahat edenler, Babur'un medihlerine Kâbil havâlisinin hakikaten lâyık olduğunu kaydetmişlerdir. Hinduküş'ün Kâfirler ile meskûn olan yüksek kısmında tam bir „alp iklimi" hüküm sürmekte ve burası Himalaya dağlarının bâzı yerlerine benzemektedir.

Umûmî bir surette buralarda nebatat İran yaylasının aynı olup, Hindistan ovasında yetişen nebatattan tamamiyle farklıdır. Ovalarda hususî olarak bahçelerde yetiştirilen meyva ağaçları, çınarlar ve kavaklar müstesnâ olmak üzere, ağaca az tesâdüf edilir; hâlbuki dağlarda muhtelif cinslerden yaprak dökmeyen çam ağaçları ile meşe ağaçlarına, yabanî asmalara, sarmaşık ve gül ağaçlarına mebzûlen rastgelinir. Daha alçak ve daha kuru olan dağ silsilelerinde yabanî fıstık (*Pistacia Khinjuk*), yabani zeytin (*Olea Europea*), ardıç ağacı (*Juniperus excelsa*), reodan (*Tecoma undulata*) ağaçları dikkati çeker. Anguza veya hing (*Ferula Assafoetida*) ağacı bir çok yerlerde haylı boldur. Yabanî çiçekler de buralarda pek çok olup, sûsen çiçeği ile lâle ve gelinciğe sıksık rastgelinir.

Siyâsî taksimat. Memleketin siyâsî taksimatı tabiî teşekkülüne uymaktadır.

Kâbil. Kâbil vilâyeti, Lôgar ve Tagâo nehirlerinin yukarı mecraları etrafındaki vâdiler ile Gazne'yi, Kâbil vâdisinin Calâlâbâd yanındaki aşağı kısmını ihtivâ eder. Gazne, eskiden, bu vilâyetin en mühim şehri idi. Fakat 400 seneden beri Kâbil onun yerine kaim olmuştur. Kâbil hind-türk hükümdarları devrinde idare merkezi olarak tanınmış ve sonra, Durrânî şahları tarafından, Kandahar yerine, payitaht ittihaz olunmuştur. Eski rakibi Peşâver, İndüs civarındaki ovada yaşayan kabîlelerin tabi'î merkezidir. Fakat burası 1834'te Sikhler tarafından zaptedildikten sonra, Efganistan'dan ayrılmış ve 1849'dan beri ingiliz Hindistanı'ne bağlanmıştır. Kâbil şimdi oldukça mâmûr bir şehirdir. Nüfusu hakkında verilen rakamlar muhteliftir ve tahminen 150.000 kadardır. Son zamanlarda Kâbil sür'atle büyümüştür.

Kandahar, eski Zamîndâvar vilâyetini ve Helmand, Tarnak, Arġandâb ve Durrânîlerin başlıca vatanı olan Arġasân'ın aşağı vâdilerini ihtivâ eder. Arġandâb nehri üzerinde kâin bulunan yeni Kandahar şehri, XV. asırdan beri vilâyetin merkezi bulunmakta olup, Girişk ve Bust gibi, daha eski şehirlerin yerlerini almıştır.

Sîstân. Sıcak, münbit ve iyi sulanmış olan bu mıntaka Hâmûn'un etrafında bulunmaktadır. Buranın büyük bir kısmı İran'a tâbidir ve burada hiç bir büyük şehir yoktur.

Herat vilâyeti Harî-Rûd ırmağının münbit vâdisini ve Hazâra dağları ile İran hududu arasındaki açık arâziyi ihtivâ etmektedir. Hazâralar ile Çahâr-Aymak kabîlelerinin oturdukları bu dağların büyük bir kısmı da, bu vilâyete âittir. Şark tarihinin en meşhûr şehirlerinden olan Herat, vilâyetin merkezidir. Eski şan ve şerefinden bir kısmını kaybetmiş olmasına rağmen, bu şehir hâlâ mühim bir mevkidir ve ehemmiyetini dâimâ muhafaza

edecektir. Şüphe yok ki, münakalâtın ıslahı buranın inkişâfında âmil olacaktır. Sabzavār da vilâyetin cenup tarafında mâmûr bir şehirdir.

Hazāristān, Hazāralar ile Çahār-Aymak kabîlelerinin memleketi olup, şimâlden — Kūh-i Baba, garptan — Herat açık arâzisi, şarktan ve cenuptan—Helmand vâdisi ile muhat dağlık bir bölgedir. Burası eskiden Ġōr ismi ile mârûftu. Yakın zamanda meydana çıkarılan harâbelerin XII. asır içinde Ġōrî hükümdarlarının saltanat sürdükleri eski Fērūz-Kūh olması muhtemeldir. Şimdi burada mühim hiç bir şehir yoktur.

Türkistan. Kūh-i Baba'nın şimâlinden Amu-Derya nehrine kadar uzanan memleket Türkistan adı ile tanınmaktadır. Evvelce buranın merkezi olan Belh şehri, eski ehemmiyetini kaybetmiştir ve hâlen idâre merkezleri Mazār-i Şarîf, Taş-Kurgan ve Maymana şehirleridir.

Bedahşan; Hinduküş'ün şimâlinde ve Türkistan'ın şarkında, Amu-Derya'nın sol sâhili boyunca uzanan bölge, bu ad ile tanınır. Kunduz-Rūd ile kolları burasını sulamaktadır.

Vaḫān, daha ileride şark cihetinde dağlar arasında Pamir'e kadar uzanan vâdidir.
adı verilir.

Kāfiristān. (şimdi Nûristan) Hinduküş'ün, Kâbil vâdisinin şimâle düşen kısmında ve Kunar'in garbında olup, eskiden Kāfirlerin ikamet ettikleri arâzidir.

b. Etnoloji.

Efganistan ahâlisini teşkil eden ırklar aşağıda gösterilen 5 sınıfa ayrılır: 1. efganlar, 2. farslar, 3. türk, 4. moğullar ve 5 Hinduküş ârîleri. Fakat bunlar arasında büyük bir kaynaşma ve karışma olduğundan, kabîleler içinde bile unsurları kolaylıkla tesbit etmek mümkün değildir.

Efganlar. Vücutca efgan ırkı, esas itibâriyle, türk-iran tipine mensûp olup, şark kabîlelerine de haylı hindli kanı karışmıştır. Efgan tipinin bir çok çeşitleri varsa da, memleketin büyük bir kısmında anthropometri tetkikatında bulunulmadığından, şimdilik, kat'î bir hükme varmak mümkün değildir; mamafih burada brakisefaller nisbetinin Pencâp'taki ârî hindliler arasındakinden daha yüksek olduğu ve belki de hâlis iranîler arasındakinden de fazla bulunduğu söylenebilir.

Zhob havâlisinin Kākarları ve Pişîn ile Çaman havâlisinin Tarîn ve Açakzay gibi, cenup kabîlelerinde görülen tipler, brakisefal belûclara benzediği hâlde, İndüs vâdisinde yaşayan kabîleler halkının başları daha uzuncadır. Durrānî ve Ġalzayların büyük merkezî kütleleri hakkında rakamlara mâlik değiliz. Burunlar umûmiyetle uzun ve ekseriyâ mukavvestir ki, bâzı kimselerin efganların aslen ibrânî oldukları iddiası da, belki, bundan ileri gelmektedir. Ujfalvy bu hususiyetin milâdın ilk asrına âit paralar üzerindeki Kuşān kıral-larının resimlerinde pek bâriz olduğunu kaydeder. Şurası muhakkaktır ki, bu biçimde burun, yalnız efgan tipine mahsus olmayıp, memlekette yaşayan bütün ırklarda çok görülür; hattâ belûclar ile Pencâp'ın şimâl-i garbîsinde ve Kaşmir'de de bu çeşit buruna rastgelinir. Efganlar iri boylu, güzel endamlı, komşularına nisbetle, ekseriyâ daha beyazca, kara sakallı ve hattâ arada-sırada mâvî gözlüler bile görülen bir ırktır; fakat bu noktalar üzerinde, hattâ komşuları olan kabîlelerde bile, büyük tenevvûlar görülmektedir. Son zamanlarda bâzı müellifler efganlar ile paṯhānları biribirinden ayırt etmeğe çalışmışlardır. Bu müellifler yalnız Durrānîler ile ırkdaşlarının efganlı ismini taşımağa hakları olduğunu ve (yerli lisanda *paḫtāna* yahut *paştāna* — *paḫtūn* ve *paştūn*'un cemidir — kelimesinin Hindistan'daki meşhûr galatı olan) *paṯhān* unvanının paşto lisanını söyleyen bütün kabîlelere, ırk farkı aranmaksızın, teşmil edilmesi icap ettiğini iddia etmektedirler. Fakat bu tefrik son zamanlarda yapılmış olup, hakikate uymamaktadır. *Paştūn* veya *paḫtūn* kelimesi, şüphe yok ki, her tarafta kullanılır; *efgan* kelimesi ise, bir çok diğer milliyet adları gibi, yazı dilinde kullanılmış olsa gerektir. Bu kelime bu kavme evvelâ ecnebiler tarafından verilmiş, son zamanlarda ise, tahsil görmüş ve soyları ile iftihar eden kimseler tarafından, bir kibarlık remzi sayılmış ve benimsenmiştir.

Efgan isminin yalnız Durrānîlere ve bunlar ile aynı ırktan olduklarını iddia eden diğer kabîlelere hasredilmesi nazariyesini, evvelâ, Bellew ortaya atmış ve diğerleri de bunu, kâfi derecede deliller aramaksızın, kabûl etmişlerdir. Bu nazariyeye göre, Ġalzaylar gibi büyük kabîlelere efganlı ismi verilmeyip, Paṯhān ismi verilmek icap eder. Bu nazariye kâfi derecede delile dayanmaksızın, Afrîdî, Bangaş, Ḫaṭak, Vazîrî, Kākar, Şarānî, Gandāpūr ve Usturānîler ile diğer bir çoklarına teşmil olunmaktadır.

Bellew asıl efganların, menşe'leri itibâriyle, ibrânî oldukları rivâyetini kabûl etmekte ve bunların garp cihetinder Kandahar vilâyetine gelip, orada Gandhāra hindli kolonisini (şimdiki Peşāver bölgesi) bulduklarını ve bunların da oraya milâdın V. veya VI. asrında eski müstevlileri tarafından sürüldüğünü farzetmektedir. Yine bu efganların paşto dilini o hindlilerden öğrenmiş oldukları kabûl olunmaktadır.

Hâlbuki Kandahar'ın hâlis hindû ve konuştukları dilin ise, bir nevi prākrit olup, paşto dilinin bir İran lehcesinden müştak olabileceği hiç nazar-ı dikkate alınmamıştır. Bellew'nun bu hindli kabîlelerin ahfadı zannettiği Yūsufzay efgan kolonisi, ancak XV. asra çıkar. Bellew, hiç bir delile istinat etmeden, bunların ana vatanlarına dönmüş olduklarını farzeder. Yine Bellew bu halkın Arġandāb vâdisine getirmiş olduklarını zannettiği Gandhāra adı ile Ḳandahār isminin aynı olduğunu kabûl eder. Ancak Kandahar'ın, tarih bakımından, yeni olduğunu ve XIV. asırdan evvel bu şehirden bahsedildiğini duymadığımızı göz önünde bulundurmak lâzımdır. Bellew ve diğer müellifler Ġalzayları, Ḫiliçî yâni Ḫale (Ḫalaç) ismini verdikleri türk kabîlesi ile bir sayalar. Darmesteter de (*Chants des Afgh.*, s. CLXIII) bu faraziyeyi destekler. Filhakika bu isimlerin ayniyeti şüpheli ise de, Ġalzaylarda pek ziyâde türk kanı olması muhtemeldir. Bellew Sulaymān dağları silsilesinde oturan kabîlelerin oraların yerli ahâlisinden hindliler olduğunu farzeder ve Lassen gibi, o da bu ahâlinin Herodot'ta görülen ve İndüs üzerinde Paktyika'da oturan Πάκτυες ile bir olduklarını söyler. Bundan başka Afrîdî (yahut Aprîday)'lerin Herodot'taki Ἀπαρύται ile ve Ḫatakların da Σατταγύδαι ile aynı kavimler olduğu faraziyeleri görülür. Bunlardan birincisi, Ἀπαρύται'ın şimdiki Afrîdîler memleketinde oturmuş oldukları hiç bir suretle muhakkak olmamakla berâber, akla mülâyim gelmektedir. Fakat Ḫatakların Σατταγύδαι ile aynı oldukları aslâ kabûl olunamaz. Herodot'ta görülen isim, Behistūn kitâbelerinde Sataguş şeklinde görülmekte olup, baştaki Σ harfi eski farsçadaki *Th* harflerine muâdildir; fakat her hâlde Ḫa'ak'taki gibi, bir art damak telâffuzunu göstermez. Yukarıki Lassen tarafından, ilk defa olarak, öne sürülen Πάκτυες ve Πάκτυϊκή isimlerinin Paştūn ve Paḫtūn isimleri ile mutabakatı, daha sonra Trumpp ve Grierson taraflarından da takviye edilmiş ise de, Spiegel ve Geiger bunu şüpheli addetmektedirler. Grierson farsçanın „sırt" ve „dağ" mânasına gelen *puşt* ve *puşta* kelimeleri ile Vedalardaki *paktha*, Herodot'un Πάκτυες ve Batlamyus'un Παρσυηται isimleri arasında münâsebet bulunmasını pek muhtemel görmektedir. Darmesteter, bu son şeklin asla en yakın olduğu ve Herodot'un Πάκτυες kelimesinin *parştyes* gibi bir kelimeden gelmiş olabileceği fikrindedir. Şurasını da hatırlamak lâzımdır ki, bugünkü dildeki *ş*'li şekil *ḫ*'lı şekilden daha eskidir. Binâenaleyh yalnız yunanca vasıtası ile tanıdığımız Πακτυϊκή gibi bir şeklin *paşt* veya *puḫt* gibi yeni kelimelere menşe' olabilmesi pek muhtemel değildir. Raverty Πακτυϊκή kelimesini İndüs nehrinin yukarı kısmı üzerindeki bir şehrin ismi olan Paḫlī kelimesinde bulduğu fikrindedir ki, eski diş harfinin paşto lisanında sık-sık *l* herfine inkılâbı dolayısı ile, pek muhtemeldir.

Avestada veya sanskritte *rs* ve *ŕs* mürekkep harfleri bugünkü İran dillerinde ekseriyâ *ş*'ye münkalip olur. Böylece farisîdeki *puşt*, paşto dilindeki *puşti*, avestada *parsti* ve sanskritte *pṛṣṭhā*'ya tekabül eder. Paştodaki *kşal* kelimesi avestanın *kereś* kelimesine müsavi olup, paşto lisanının *puş-tedal* kelimesi farisînin *pursîdan* kelimesine ve avestanın *pareś* kelimesine v. b. müsâvidir.

Binaenaleyh Παρσυηται yahut *parştyes* kelimesi *paşt*, *puḫt* kelimesinin muâdili addolunabilir. Παρσυηται Batlamyus'ta, Παροπανισάδαι unvanı ile saydığı Hindukūş'ün şark ve cenup mâilesini işgâl eden 5 kabîle arasında görünür (bu kabîlelerin diğer dördü Βωλίται, Ἀριστόφυλοι, Πάρσιοι ve Ἀμβανται). Bu kelimenin dağ demek olan *puşta* kelimesinden müştak olduğuna dâir, yerliler arasında bir rivâyet vardır. Binaenaleyh pek muhtemeldir ki, Παρσυηται kelimesinin iştikak ettiği kelimenin asıl şeklinin mânası „dağlı" olsun. Paṭhān şekli, bir dereceye kadar, Efganistan'da da kullanılmış olmakla berâber, muhakkak Hindistan'da kullanılmağa başlanmıştır ve Belûcistan'da, ilk hece üzerine basılmak suretiyle, Paṭan şeklini almıştır. Grierson, Paṭhān şeklinin şarkî Ganj vâdisinde efganlar için değil, müslüman Rācpūtlar hakkında kullanıldığını tesbit etmişlerdir. *Payṭhān* (sanscritçede *pratiṣṭhāna*) kelimesi, pek mârûf iki şehrin ismidir. Böyle bir yerli tâbirinin hindlilerin *paştāna* şeklinin kabûl edilmesinde âmil olmuş bulunması ve bundan da *paṭhān* kelimesinin ortaya çıkmış olması muhtemel görünüyor. Paṭhān ismi, ilk defa olarak, XVI. asır müellifleri tarafından kullanılmıştır. Niʿmat Allāh, Peygamberin Ḳays 'Abd al-Raşīd'e verdiği söylenen Patan lakabında, bu kelimeye mevhûm bir menşe' buluyor. Söylendiğine göre bu kelime, gemi omurgası demekmiş, fakat bunun hangi lisanda olduğu tesbit edilmiyor; her hâlde bu kelime arapça değildir.

Efgan ismi çok evvelleri kullanılmağa başlamıştır ve hicretin V. asrından X. asrına kadar (XI.—XV.) olan en eski müverrihler tarafından bu ırka verilmiş olan yegâne isimdir. Evvelâ Lassen ve onu müteâkip Grooke bu ismin menşe'ini Arrian'ın Ἀσσακάνοι veya Ἀσσακῆνοι (Strabon'da Ἀστακηνοί) yahut Λσπάσιοι (Strabon'da Ἱππάσιοι) kelimesinde aramak fikrini ortaya atmışlar ve bu isimlerin

Gandhāra (VI, 9, 351) ile birlikte zikredilen Mahābhārata'nın *asvaka* kelimesi ile tetabuk ettiğini söylemişlerdir. *Asvaka* ile Ἀσσακάνοι kelimelerinin, bu kelimede bir prackit şekli görerek, mutabakatlarını kabûl etmek mümkün olsa gerektir. Ασπασιοι kelimesi belki bunun iranî dilinde karşılığı ve Ἱππάσιοι kelimesi de yunancalaştırılmış şeklidir (sanscritte *asva* = Avesta'da *aspa* = yunancada Ἵππος); fakat bugünkü *efgan* kelimesi bundan gelmiş olamaz; çünkü *sv, sp, sm* mürekkep harfleri hiç bir zaman yeni dilde *p* ve *f* şekline değil, şimâlî Hindistan'da ve Efganistan'da, daha ziyâde *s, ss* veya *sp* şekillerine girmektedir (bk. Grierson, *Pîsâcha language*, s. 293, 319). Bunun içindir ki, bu iştikak Grierson ve Darmesteter (bk. *Chants des Afghans*, s. CLXIV ve CLXVI) tarafından reddedilmiş olup, Bellew'in ileriye sürdüğü ermeni menşe'i (*aġvān*) fikrinin de mesnedi yoktur. Binaenaleyh çok defa Aġvān veya Aoġān diye telâffuz edilen Afġān ismine şimdiye kadar her kesi tatmin eden bir menşe bulunamamıştır.

Efganların ve bilhassa yukarıda söylendiği gibi yegâne hakikî efganlar farzedilen Durrānîlerin, aslen ibrânî olduklarına dâir olup, Bellew, Yule, Holdich ve bir dereceye kadar Raverty tarafından iltizam edilen nazariye tamamiyle kitaplardan çıkmıştır. Bunun aslını, Şāh Cihāngīr'in saltanatı devrinde, Ḫān Cahān Lōdī için tedvin edilen *Maḫzan-i afġānī* adındaki eserin yazıldığı zamana kadar çıkarmak icap eder ki, bu da XVI. asrın sonralarına rast gelir. İran, Efganistan ve Hindistan müslümanları arasında, kendilerine ya Peygamber âilesi ile (şeriflik) veya *Kur'an*'da veya gökten nâzil olmuş diğer kitaplarda ismi geçen zevat ile karâbet isnat edebilmek için, bir âile şeceresi vücuda getirmek âdeti vardır; msl. belûcular — Mīr Ḥamza'nın, Dāvūdpotralar ve Kalhoralar — 'Abbās'ın v. b. soyundan olduklalarını iddia ederler. Lōdîler ve Sūrlar devrinde hâkim bir ırk hâlini almış ve yükselmiş olan efganları şân ve şerefle zikretmek kaygısında olan müverrihler de, bu âdete uyarak, efganlara ced olmak üzere, melik Ṭālūt'u bulmuşlardır. Bu efsânenin bir benzeri de Firişta'nın *Maṭla' al-anvār* (Lucknow, metin s. 17)'dan naklettiği rivâyettir; buna göre, efganlar firavunun sarayında bulunan bâzı asîlzâdelerin neslinden inmişler ve bu asîlzâdeler, Mūsā'nın kendilerine islâm dinini kabûl etmelerini nasihat ettiği zaman, bunu redd ile, hicret ederek, Sulaymān dağlarına sığınmışlarmış. Bu rivâyetin iki şeklinden hiç birinin tarihî bir mesnedi yoktur. İlk vak'anüvisler bu rivâyetlerden hiç bahsetmezler.

Tarihte efganlar, ilk defa olarak, al-'Utbī'nin *Tārīḫ-i yamīnī* adlı eserinde (bu eserin muharriri Maḥmūd Ġaznavī'nin kâtibi idi) ve hemen-hemen aynı zamanda, al-Bīrūnī'nin eserinde zikredilmekte ise de, al-İdrīsī (XI. asrın sonu ve XII. asrın başlangıcı) Kâbil ve Kandahar hakkında mâlûmat verirken, onlardan bahis bile etmemektedir. Al-'Utbī Sebuktigin'in efganları ordusuna aldığını ve Maḥmūd'un Toharistan istilâsına hidliler, ḫalaclar, efganlar ve gaznelilerden mürekkep, bir ordu sevkettiğini ve başka bir vesile ile de, Maḥmūd'un efganlara hücum ile onları te'dip ettiğini söyler. Bu vak'alar pek az zaman sonra yazılmış olan Bayhaḳī'nin tarihinde de te'yit edilmektedir. Maḥmūd'un efganlara hücumu 411 (1020/1021) ve 414 (1023/1024)'te vukua gelmiştir. Bīrūnī efganlardan, yalnız bir defa olarak (*India*, trc. v. Sachau, I, 208), Hindistan'ın garp dağlarında muhtelif efgan kabîlelerinin oturduklarından ve bunların İndūs vâdisi civarına kadar yayılmış olduklarından bahseder. Böylece XI. asırda, efganlardan ilk defa bahsolunduğu bu zamanda, bunlar Sulaymān dağlarını işgâl ediyorlardı. Bu yerlerde şimdi onların nesillerinin, yâni Durrānîlerin, iddialarını mutlak surette kabûl edenlerin efganlı saymadıkları aynı kabîleler oturmaktadır. Bīrūnī'nin (*ayn. esr.*, I, 199) dahi: — „Hindistan'ın garp hududunu teşkil eden dağlarda âsî, vahşi hindû kabîleleri ve bunların soydaşı olan kabîleler oturuyorlardı" — demek sureti ile efganları kasdettiğine şüphe yoktur. O zamanlarda Gazne'nin garp taraflarında veya Kâbil vâdisinde veyahut o sıralarda bir hindû devletine dâhil olan Gandhāra'da efganlar bulunduğuna dâir hiç bir yerde bir kayda tesâdüf olunmamaktadır. Bu teşevvüşe sebep, Raverty'nin gösterdiği vecihle, bâzı yeni müverrihlerin Ġōrī ve Tācikler ile türk Ḫalacları, yanlış olarak, efgan addetmelerinden ileri gelmiştir. Raverty, haklı olarak, o tarihlerde efganların yalnız Kurram'ın cenûbundaki ve Gazne'nin şarkındaki dağlarda oturduklarını söyler. En ziyâde Ġōrîler hususunda israrla hataya düşülmektedir. Malleson (*Hist. of Afghanistan*, s. 93) Ḳuṭb al-Dīn Ġōrī Afġan isminde birinden bahseder, hâlbuki onun mehaz olarak gösterdiği Firişta, kat'iyen *efgan* kelimesini kullanmaz ve Ġōrī Sūrī, yâni Afġān-Sūr kabîlesinden değil, Sūrī'nin ahfadından bahseder. Hattâ bu meselelerde pek titiz olan E. J. Browne (*Lit. Hist. of persia*, II, 305) bile „Ġōr hükümdarları, şu Feröz-Kūh'un yaman ve pervasız efganları" demektedir. Muhakkaktır ki, Gazneliler devrinde efganlar tanınmamış dağlı bir ırktan ibâret idi.

ler. Bunlardan ancak zaman-zaman „sergüzeştçi ve âsî dağlılar" diye bahsedildiğini görürüz. 431 (1039/1040) senesinde Maḥmūd, âsî efganları itaat altına almak için, oğlu Amīr'i Gazne'nin yanındaki dağlık memlekete gönderdi (Malleson, *ayn. esr.*, s. 86; Abdālī ve Ġalzay isimlerini Efgan'a tahvil eder; çünkü o tarihte bu iki isim tamamiyle mechûl idi). 512 (1118/1119) senesinde Arslan Şāh tarafından araplar, acemler, efganlar ve ḫalaclardan müteşekkil bir ordu toplandı. Alfī, 547 (1152/1153) senesinde, Bahrām Şāh'ın efganlar ve ḫalaclardan bir ordu topladığını söyler. Aynı hâl, Ġōrīlerin iktidar mevkiine geçtikleri zamanda da devam etmiştir. Firişta'ye göre, 588 (1192/1193)'de Mu'izz al-Dīn Muḥammed b. Sām tarafından toplanan ordu, türkler, tâcikler ve efganlardan mürekkep olup, hasmı olan hindli Pithorai (Prithoī Rāc) ordusu da rācpüt ve efgan süvârilerinden ibâret idi. Demek ki, müslümanlar ile hindûlar arasında vukua gelen bu büyük muharebede, efganların her iki ordunun sallarında gösterildiğine göre, bunların Ḫālid zamanında islâmiyeti kabûl ettikleri hakkında uydurulan rivâyete rağmen, henüz o devirde hepsinin müslüman olmadığı anlaşılmaktadır.

Firişta'nin bu mâlûmatı nereden aldığını tâyin etmeğe imkân yoktur. Minhāc-i Sirāc'ın *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*'de, bu harbe dâir fıkrasında, böyle bir mâlûmat yoktur. Bu müellif Gazneli ve Ġōrī hükümdarları hakkında yazdığı tarihte efganları zikretmez. Bu müellifin, ilk ve son defa olarak, efganlardan bahsedişi, kendi zamanında, Dehli hükümdarı Nāṣir al-Dīn Maḥmūd devrinin 658 (1260) senesi vukuatı dolayısı iledir. Burada Ulug Han'ın Rācpūtāna'da Mēvāt dağlı kabîlelerini itaat altına almak için, 3.000 cesûr efganlı kulladığını söyler. Bundan sonra, 2 asır müddetle efganlardan vakit-vakit hind tarihinde bahsolunmaktadır. Meselâ Muḥammed b. Tuğluḳ devrinde Bārānī, *Tārīḫ-i Fērūz-Şāhī* adlı eserinde, Multān'da „Multān Mall" (Multānī lehcesinde bu isim „Multān şampiyonu" demek olup, hakikî bir efganlı adı olmasa gerektir)'ın sevk ve idâresinde bir efgan kıt'asının isyanından bahseder. Bundan başka Maḫ Afġān, Dēogīr'de isyan eden yabancı emîrlerden biridir. 778 (1376/1377)'de Bihār, Malik Bīr Afġān'a, tımar olarak, verilmiştir (*Tārīḫ-i Mubārak Şāhī*). Emîr Timur zamanında bunlar, henüz dağlı eşkiya hâlinde idi. *Malfūẓāt-i Timūrī*, *Ẓafar-nāma* ve *Maṭla' al-sa'dayn*'de Timur'un Sulaymān dağlarında oturan Avġānī (yahut Aġānī)'lerin memleketini tahrip ettiğini görürüz. Bunlar böylece, ücretli aşker olarak, istihdam olundukları zamanlar müstesnâ olmak üzere, aralarından birinin iktidarı ele alması ile şöhret kazandıkları zamana kadar, vahşî ve gâretçi bir kavim olarak tanınmışlardır. Şüphe yok ki, Timur'un istilâsı üzerine Dehli hânedanının sukutu, bunlara iyi bir fırsat te'min etmiştir. Efganlar arasından sivrilen şahsiyet, 808 (1405)'de Doāb *ṣavcdār*'ı olan Davlat Ḫān Lōdī'dir ve bir çok Lōdīler de mühim makamlar işgâl etmişlerdir. Davlat Ḫān devletin en mühim adamlarından biri olmuş ve Dehli'yi bir müddet Ḫizr Ḫān'a karşı müdafaa etmiştir. Bâzı müverrihler onu hükümdar gösterirlerse de, kendisi hiç bir zaman sultan unvanını almamıştır. 817 (1416)'de Ḫizr Ḫān'a teslim olarak, az zaman sonra, mahbesinde vefat etmiştir. Kendisinden sonra gelen hükümdarlar arasında diğer bir Lōdī Sulṭān Şāh (İslām Ḫān diye de anılırdı) adında biri vardır. Bunun yeğeni Bahlūt evvelâ Pencâp vâlisi ve 855 (1450)'te âciz Sayyid hânedanının sonuncusunu tahttan indirerek, onun yerine Dehli sultanı olmuştur. Oğlu İskender kendisini istihlâf etmiş ve buna da İbrāhīm halef olmuştur. Fakat ilk zamanlarda çok kuvvetli olan Lōdīlerin hâkimiyeti de ölüm hâlindeki Dehli sultanlığını canlandıramadığı için, sultanlık 932 (1525)'de, Babur'un hücumu karşısında, sukut etmiştir. Mamafih Hindistan'da nüfusları ile berâber kudretleri de artmış olan efganlar bir müddet türkleri tarda muvaffak olmuşlar ve Şēr Şāh Sūr'un parlak idâresi altında, bir Efgan sülâlesi te'sis etmişlerdir. Her ikisi de Ġalzay neslinden gelmiş oldukları cihetle, Sūrlar ile Lōdīler arasında soyca yakın akrabalık vardı. Bu zamanlarda Prāngī ve Sūr kollarına mensûp müteaddit âileler Hindistan'da yerleşmişlerdir. Bunlar Hindistan'a toplu bir hâlde hicret etmiş gibi görünmektedirler. Aynı zamanda bunlarla karâbetleri olan Niyāzī ve Lōhānī kolları da, dağlardan inerek, İndüs vâdisinde yerleşmişlerdir. Bundan evvelki asırda efganların en büyük âilelerinden biri olan Sarbanī âilesi kollarından Yūsufzaylar (Durrānīler de bu âileye mensûpturlar), bir vakitten beri yerleşmiş oldukları Kâbil civarından göçerek, Peşâver vâdisi ile Bacavr, Svāt ve Bunēr dağlık arâzisine yerleşmişlerdi. Bu vâdi bugün de vaktiyle onlar tarafından verilmiş olan Yūsufzay adı ile anılmaktadır. Bunlardan bir çoklarının, Babur ile birlikte, Hindistan seferine iştirâk ettikleri zannediliyor ki, soylarından gelenler şimdi Hindistan'da, dağınık olarak, bulunmaktadırlar. Fakat Prāngī ve Sūr isimleri artık kalmamıştır; bu kabîlelerin Lōdīler tarafından temsil edilmiş olmaları muhtemeldir. Ganj vâdisinde bu mühacirler, umûmî-

yetle, Rohēla veya Rohilla (garbî Pencâb dilinde *roh* „dağ“ ve *rohēla* „dağlı“ demektir) adı ile tanınmaktadırlar ve oturdukları Rohilkhand vilâyetine de kendi isimlerini vermişlerdir. Afrîdî, Orakzay, Bangaş, Tarîn ve Bārakzaylar bugün orada nüfusca mühim bir mevki tutmaktadır. Hindistan'da birleşik eyâletlerde 100.000 kişiden fazla bir halk kütlesi Ġōrî olarak tasnif edilmekte olup, bu kütlenin muhtelif ırklardan, Ġōrî kıralları ile birlikte, Hindistan'a gelmiş olan tācîk, türk veya efganların torunları olmaları muhtemeldir. Birleşik eyâletler ile Pencâb'da bir çok da Kākarlar bulunmaktadır. Zamand kabîlesi Pencâb dâhilinde Kasūr ve Multān'da yerleşmiş ve Ġalzaylar tarafından XVIII. asrın ilk kısmında Kandahar'dan tard edilen bir çok Abdālîler de Multān'da bunlara iltihak etmişlerdir. Multānî paṯhānları ile Kasūrîya paṯhānlarının menşe'leri budur. Efganlılar bu suretle şimâlî Hindistan'da büyük mikyasta yerleşmişler ve etraflarındaki ahâli de onlara temessül etmiş olmakla berâber, aralarında yine o eski efganlı kabîlelerin torunlarını tefrik etmek mümkündür. Yalnız dillerini ve kabîle teşkilâtlarını kaybetmişlerdir.

Efganlar kendi memleketlerinde XVIII. asra kadar müstakil bir idâre te'sisine muvaffak olamamışlardır. Bunlar Mîr Vays ile Ġalzayların ve daha sonra Aḥmed Şāh ile Abdālî (Durrānî)'lerin iktidar mevkiine geldikleri ana kadar, memleketin diğer sâkinleri gibi, moğul, Timurlu ve hind-türk hükümdarları veya İran Safevîlerine tâbi olmuşlardır. İşte bu sıralarda efganlar büyük bir kütle üzerine hâkim ırk olunca, Efganistan ismi bütün memlekete ve o zamana kadar Horasan ismi altında bilinen yerlerin bir kısmına teşmil edilmiştir. Sulaymān dağlarının üst tarafındaki yaylaya halk bugün de Horasan adını vermektedir.

Maḫzan-i Afġānî'de gördüğümüz sülâle şecereleri, daha yeni eserlerde, meselâ *Ḥayyāt-i Afġānî*'de bulunan şecerelerin esası olmuştur. Bu şecerelerin pek eski olmayan kısımları tarihî olup, daha eski olan kısımlarının kıymeti, bundan 300 sene evvel kabîleler arasındaki karabetlere dâir inanışları ifâde etmesidir. Bu şecerelere göre, bütün efganlar, gâlip ve muzaffer kumandan Ḫālid'in delâleti ile, islâmiyeti kabûl etmiş olan Ḳays 'Abd al-Raşîd'in soyundan olup, Ḳays da Malik Ṭālūt yahut Sārūl (Saul)'ün oğlu İrmiya'nın oğlu Afġāna'nın neslinden imiş. İddia ettiklerine göre, Ḳays, Saul'un babası Ḳays (Ḳîş)'tan başka bir şey değildir. Yine bu iddialara göre, Ḳays 'Abd al-Raşîd'den inen neslin şeceresi şöyledir:

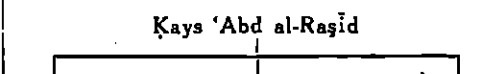

Efgan ırkının başlıca 3 kolu olan Sarbanî, Batanî ve Ġurġuştîlerin adları bunlardan gelmedir. Sarban'in, Şarḫbūn ve Ḫarşbūn isminde, iki oğlu olmuştur ki, bir çok mühim kabîleler bunlardan geldiklerini iddia ederler. Bu suretle Şarḫbūn ve Ḫarşbūn'un şeceresi şöyledir:

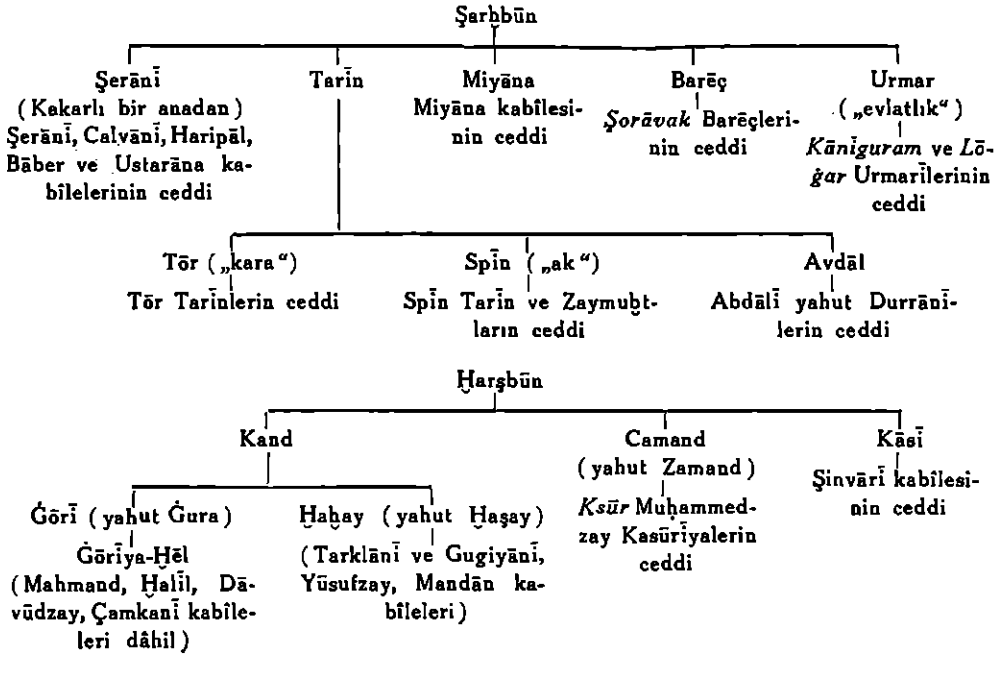

İkinci esaslı kol olan Batan şeceresi şöyledir:

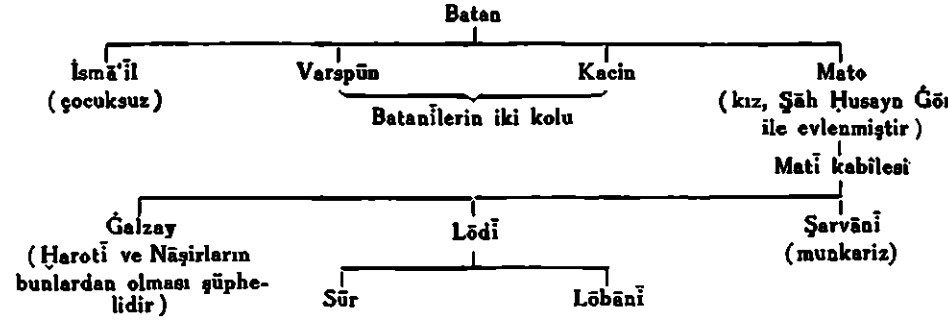

Lōhānî neslinden Davlat-Ḫēl, Miyān-Ḫēl, Niyāzî, Marvat, Ḥasōr ve Tatōr kabîleleri çıkmıştır. Görülüyor ki, Batanîlerin erkek tarafından indiğini iddia edebilecek yegâne kabîle, küçük Batanî kabîlesi olup, âdetâ başlı-başına bir kavim teşkil eden büyük Ġalzay kabîlesi ve nüfusca haylı kalabalık olan Lōdîlerin, Batan'in Ġōrî hükümdarları ahfadından Şāh Ḥusayn ile evlenen kızından geldikleri farzolunmaktadır. Demek oluyor ki, bu kabîleler arasında kuvvetli bir tācîk veya Ġōrî unsurunun mevcudiyeti muhtemeldir. Şāh Ḥusayn'in Bibî Mato'yu istifraş etmesinin bilâhare bu kadının babası tarafından tasvip edildiği ve bundan Ġal-Zoe („hırsızın oğlu") adlı bir çocuk dünyaya geldiği rivâyeti, efganlar arasına böyle bir unsurun karıştığını iheas ettirmektedir. Bâzıları bu suretle temessül eden kabîlenin Ḥale türkleri olduğunu ve Ġalzay isminin de sâdece Ḥale isminin bozulmuş bir şeklinden ibâret bulunduğunu zannetmişlerdir. Bu anlayış pek su götürür; fakat bu kabîlede bir türk ve tācik unsuru bulunması ihtimâli vardır.

Üçüncü kol olan Ġurġuştîler de pek yayılmamışlardır. Bunların şeceresi şöyledir:

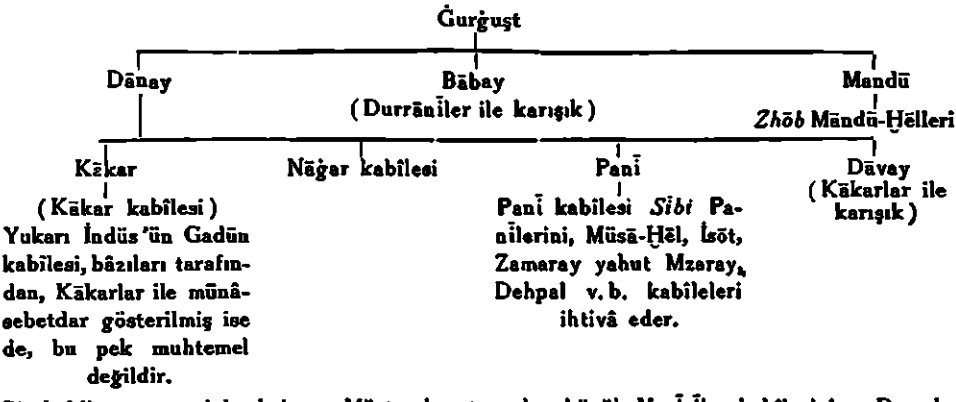

Bir kabîle gurupu daha kalıyor. Müştereken Karrānî yahut Karlānî adını taşıyan bunların, menşe'inde ihtilâfa düşülmüş olan Karrān ve yahut Karlān'dan geldikleri farzediliyor.

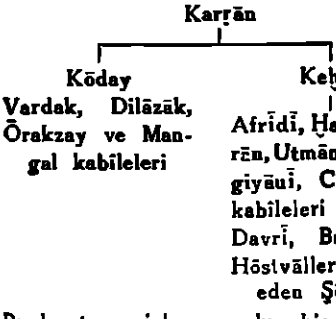

Bunlar tamamiyle ayrı olup, hiç bir şecereye dâhil olmayan ve Maḥsūdlar ile Darvēşḫēllere ayrılan büyük Vazîrîler kabîlesini ve Davr kabîlelerini ilâve etmek iktiza eder.

Kabîlelerin bâzı şûbeleri seyyidlerden geldiklerini iddia ederler. Bu iddiada bulunanlar Şerānî, Kākaṛ, Karṛānî, Dāvay, Tarîn, Miyāna ve Batanîler arasında bulunmaktadır. Gandāpur ve Ustarāna kabîleleri de buna benzer bir menşe' iddiasındadırlar. Bunlar başlangıçta Şerānî şûblerinden idiler. Fakat şimdi ayrı-ayrı kabîleler olmuştur. Bangaşler Ḳurēş (Ḳourayş)'lerin neslinden olduklarını söylerler.

Maḫzan-i Afġānî Bangaşler, Vazîrîler ve Kaḫay kolunun Karlānîleri müstesnâ olmak üzere, bütün bu kabîleleri efganlı addeder (Karlānî kabîleleri Afrîdî ve Ḫaṭaklar ile Kurṛam ve Ḫōst vâdileri kabîlelerini Utmān-Ḫēller Cācîler, Türîler ve Cadrānlar ile Davr ve Banū

kabîlelerini ihtivâ eder). Bunlar sarp ve yalçın dağlarda sâkin oldukları için, müellifin bunlardan mâlûmatı olmamış bulunması muhtemeldir. Müellif, Farmūlīler gibi, bâzı kabîleler daha zikretmekte ise de, bundan maksadı sâdece bu kabîlelerin efganlı oldukları fikrini red etmektir. Kabîleler üzerinde fazla durmayışı, onlar hakkında kâfi mâlûmat sâhibi olmamasından ileri gelmiş olacaktır.

Efgan kabîlelerinin yayılışı. Durrānīler, Helmand, Tarnak, Arġandāb ve Arġasān'ın aşağı vâdileri ile Zamīndāvar'i ve Kandahar'ın cenûbundan Belûcistan hududuna kadar, bütün memleketi işgâl eder.

Ġalzaylar aynı ırmakların yukarı vâdilerinde, Gazne'nin şarkında Ḫōst ve Vazīristān'a kadar bütün Zurmat arâzisinde ve Gumal ırmağının şimâl kolları arasında yayılmışlardır. Bunlar her sene, kalabalık kafileler hâlinde, Gumal ve Tōçī geçitlerinden İndüs vâdisine inerek, bütün kış mevsiminde Hindistan'da ticâret ile meşgûl olurlar. Sıcaklar başlayınca, Dēracāt ovalarında kervanlarını teşkil ederek, yüksek yaylalardaki otlaklarına çıkarlar. Ġalzayların bu sınıfı Povindah adı ile mârûf olup, kuvvetli Sulaymān-Ḫēl klanına mensûptur. Nāṣir ve Ḫaroti adı ile bilinen daha küçük kabileler de aynı tipte olup, onlar da gōçebedirler; Ġalzaylara benzerler, fakat onlardan ayrı addedilmektedirler.

Ġalzayların cenup tarafında bugün ingiliz Belûcistanı'nın iki vilâyeti olan Zhōb ve Peşīn vilâyetlerinde yerleşmiş ve çok yayılmış bir kabîle olan Kākarlar bulunur. Durrānīler ile akraba bir kabîle olup, şimdi ingiliz mıntakası dâhilinde, Belûclar ile Brahoīlere komşu bulunan Tarīnler de bu vaziyettedir. Panīler ile bunların müteferrik kolları belûclara yakın dağlık arâzide otururlar.

Ġalzayların şimâl tarafında, Kâbil ırmağının aşağı vâdisinde Gugiyānīler ile Dāvūdzayleri görürüz. Kunar'den Ḫaybar geçidine kadar olan dağlık arâzide, bir kısmı Efganistan, diğer kısmı Hindistan'da olmak üzere, Mahmandler oturmaktadır. Bunların şarkında, Peşâver vâdisinde ve bu vâdinin şimâlindeki dağlarda Utmānzay klânının en çok bulunduğu yerde Yūsufzayler ve İndüs civarındaki Bunēr'de Davlatzayler vardır. Ḫaybar geçidinin şimâlinde — Şinvārīler ve cenûbunda — Hindistan hükûmetine şöyle-böyle tâbi olan Afrīdîler Ōrakzayler ve Zaymuḫtlar bulunur. Kuram bölgesinde Bangaşler, Cāciler ve Tūrîler vardır. Kuram ile Gumal arasındaki dağlarda Darvīş-Ḫēl ve Vazīrī-Maḥsūdlar ve civardaki Tōçī vâdisinde de Davrîler vardır. Kōhāt ovalarında Ḫaṭakler, Kuram ve Gambīla ırmaklarının aşağı kısmında Banū'da karışık bir ırk olan Banūçîler ve Marvatler oturmaktadır. Batanīler Maḥsūd memleketini çevreleyen dağların dışında bulunurlar. Gumal'in cenûbunda Şerānīler, Usturānīler ve bâzı ehemmiyetsiz kabîleler vardır. Dēracāt'a yakın ovalarda Gandāpürlar, Miyān-Ḫēller ve bir kaç ehemmiyetsiz kabîle bulunur. Bunlar, cenûba doğru, dağlar ve ovalarda, Balōçī kabilelerine kadar yayılmışlardır. Ḫaybar geçidinden cenûba doğru yayılmış olan bu kabîlelerin hepsi, efganlı olmakla berâber, Efganistan hükûmetinin kontroluna tâbi olmayıp, ya tamamen ve yahut kısmen Hindistan hükûmetine tâbidirler.

İran aslından olan ahâli. Yalnız Efganistan'da değil, komşu Türkistan ve İran'da da İran'ın belki ilk sâkinleri olan yerli ahâliye umûmiyetle Tâcik (yahut Tāzhīk) adı verilir. Bâzıları bu ismin Herodot'taki Δάδικαι ve hattâ kelimenin başında bulunan asıl harf Π yerine *T* olduğu için, Batlamyus'taki Πάσχαι ile bir olduğunu farzetmişlerdir; fakat bütün bu zann ve tahminler dikkate alınmağa değmez. *Tâcik* kelimesi, bugünkü kullanıldığı şekilde „arap" demek olup, ilk arap istilâsında, aralarında arapların yerleştikleri cemaatlere verilmiştir. Bu isim, az zamanda, bütün yerli cemaatlere teşmil edildi; hâlbuki bunlarda arap kanı pek azdır. Tâciklerin hemen hepsi yerleşik ve çiftçilikle meşgûl olup, efganlar şark tarafındaki dağlardan inmeden evvel, şüphesiz memleketin en münbit topraklarını işgâl ediyorlardı. Umûmiyetle kendi köylerinde yaşadıkları için, kabîle sisteminde teşkilâtları yoktur. Şehirlerdeki tüccar ve san'atkâr sınıflarının büyük kısmını tâcikler teşkil eder. Bâzı Ġalzaylarda görülen ticâret meyli, belki bunlarda tâcik kanı olmasından ileri gelmektedir. Arâzi umûmiyetle tâciklerin malı olmakla berâber, efganların arâzi sâhibi oldukları her yerde tâcikler ya onların çiftçisi yahut da yanaşmalarıdır. Kendi köylerinde onlara reisleri veya kethüdaları nezâret ederler. Bunlar, ırk ve dil itibâriyle, fars olmakla berâber, efganlar gibi, koyu sünnîdirler. Bu ırkın dağlarda yaşayan müstakil kollarında kabîle sistemi hâlâ hüküm sürmektedir. Bu vaziyette olanlar Kâbil vilâyetinde Kuhistanîler, Lōġar ve Buṭḫāk'ın Ḫincānīleri, Bārbakîler ve Kâbil'in garp tarafındaki arâziyi işgâl eden Farmūlîlerdir. Asıl Kâbil şehri ahâlisi ekseriyetle tâcik olup, dilleri de farisîdir. Sîstân ahâlisi de, esas itibâriyle, aynı ırktan olup, belûclular ile karışmıştır ve *Şāh-nāma*'deki rivâyetlere göre burası en eski iranî bir merkezdir. Eski Kayānî sülâlesinden geldiklerini iddia eden bâzı âilelere hâlâ Sîstân'da rast

gelinir. Evvelce Zarañka yahut Drangiana ismi verilmekte iken, sonraları Sakastēnē, Sieistān ve Sîstâu adları verilen vilâyet, belki Zamîndâvar'e kadar olmak üzere, Helmand'in aşağı havzasını da ihtivâ ediyordu. İşte burada ve Gōr civarındaki dağlardadır ki, hicretin V. ve VI. asırlarında Gōrîlerin kudretli Tâcik devleti doğmuş, inhitat hâlinde bulunan Gazneliler sülâlesini devirmiş ve şimâlî Hindistan'a fâtihler göndermiştir. Tâcikler, dâimâ bütün ordularda çok mühim unsur olmuşlardır. Dağlı Gōrîlerin moğullara karşı yaptıkları nevmidâne mukavemet, bunların muhariplik kıymetini gösterir. İran moğulları zamanında Efganistan'da hükümran olan Kurt sülâlesi de tâcik idi. Cenupta Belûcistan'a kadar tâcik aslından olan ahâli, Dehvār yahut Dehgān („köylü") ismini alır ve Hindukūş'ün şimâlinde de, Türkistan'da olduğu gibi, umûmiyetle sart adı ile tanınır. Kâbil nehrinin şimâlinde, Calālābād vilâyetinde dağların kenarlarını işgâl eden Paşâîler, irânî bir dil olmayan ve civardaki Siyāh-Pūş Kāfirlerinindilleri ile karabeti bulunan bir lisan kullanmalarına rağmen, belki tâcik sayılabilirler. Vazīrī-Maḥsūd memleketinde oturup, bargastā denilen bir iran lehcesi ile konuşan Lōgar ve Kānīguram Urmarîlerini de tâcikler arasına koymak icap eder. Hindukūş'ün şimâl mâilelerinde oturup, farsçadan farklı iran dilleri konuşan Vaḫān ve Bedahşan'ın Ġalça ırkları umûmiyetle dağlı tâcik tipine mensûp sayılırlar. Bunlar Bedahşan ovalarında oturup, farsça konuşan tâciklerden farklıdırlar. Bunlar brakisefal olup, Ujfalvy, diğerleri ile birlikte, bunları Alp ırkına mensûp addetmektedir. Bunlar Sarikōl, Vaḫān, Şignān, Mincān, Sanglīç ve İşkaşim'de bulunanlar ve dağların cenup taraflarında oturan Yidgāhları da ihtivâ ederler. Bu gurupa verilen Ġalça ismi, farsçada, sâdece köylü demektir.

Türk ve moğul ırkları. Hinduküş'ün cenûbunda Şimâlden Hinduküş ile Kūh-i Bābā arasındaki dağlar, şarktan ve cenuptan Helmand vâdisi, yâni evvelleri Gōr ismi ile tanınmış olan memleket, çehrelerine göre yerli tâcik ahâli ile, kanlarının karışmış olduğuna şüphe olmamasına rağmen, esaslı surette veya kısmen moğul aslından olanlar ile meskûndur. Dağların garp cihetinde, Herat'a en yakın kabîleler Çahār-Aymak ismi altında tanılır ve hâlâ, bir dereceye kadar, türkçe kullanırlar. Dağların en büyük kısmını işgâl eden Hazāraler farsça konuşurlar ve şi'îdirler. Bunların Cengiz Han'ın hafidi Mengü ordularının bakiyeleri olduğu söylenmekte ise de, bu iddiaya hakikat nazarı ile bakılamaz. En muhtemel olan faraziye, bunların, moğul istilâsından sonra, Gōrî aslından olmakla berâber, İran'ın İlhanlılar devrinde, moğulların yardımına muhtac bulunan Herat Kurtleri zamanında yavaş-yavaş memleketin boş kısımlarını işgâl etmiş olduklarıdır. Bunlar merd, cesûr ve çalışkan bir kavim olup, tab'an sâkin insanlardır. Bunların şi'îlikleri, şarkta efgan komşularını ve garpta akrabaları olan Çahār-Aymakları kızdırmaktadır. Çahār-Aymaklar sünnî olup, dört şûbeden müteşekkildir: Hazārî, Camşidî, Taymanî ve Fērūzkūhîler. Bunlar Herat memleketi ile Sabzavār'a doğru inen garp vâdilerini işgâl ederler. Bâzı efganlar Taymanî kabîlesinin efgan Kākarlerinin bir kolu olduğunu söylerler. Bu iddia mevsûk ise, bu kabîle ecdatları ile bütün benzerliklerini kaybetmiş olacaktır.

Hinduküş'ün şimâlinde Efgan Türkistanı arâzisinde oturan ahâlinin başlıca unsuru türkçe konuşan özbekler ile temel tabakadaki tâcik ve sartlardır. Garp tarafındaki rus hududuna kadar dayanan çöl mıntakasında bir mikdar göçebe Ersarı-türkmenleri hâlâ Efganistan toprağında yaşamaktadır.

Hinduküş'ün iranlı olmayan ârî ahâlisi. Siyāh-Pūş kāfirleri (şimdi nûristânîler = cedidîler) ismi altında toplanan ve Kāfiristān (Nûristân) ismi ile bilinen dağlık memlekette oturan ırklar, muhakkak surette ârî olup, belki de lisanlarından anlaşıldığı üzere, hind soyu ile iran soyu arasında mutavassıt bir vaziyettedirler. Bunların hepsi, daha oldukça yakınlarda, bir nevi putperestliğe sâlik idiler; fakat 'Abd al-Raḥmān'a inkiyad edince, hiç olmazsa, zâhiren islâmiyeti kabûl ettiler. Sir J. Robertson bütün kāfirleri: 1. Siyāh-Pūş, 2. Vay-Gulî, 3. Presun-Gulî yahut Viron sınıflarına ayırıyor ve bundan başka Vay-Gulîler ile belki akraba olan Aşkunlerden bahsediyor ki, bunlar hakkında pek az mâlûmatımız vardır. Presun-Gulî, Vay-Gulî ve Aşkunlerin her üçü de Safēd-Pūş („beyaz giyinmiş") adı ile anılmaktadırlar; fakat bunlar esvapları, görünüşleri ve dilleri itibârı ile birbirlerinden farklıdırlar. Hâlbuki Siyāh-Pūşlar („siyah giyinmiş"), dil ve çehre itibârı ile, birbirlerine çok benzerler. Siyāh-Pūşlar sınıfına dâhil olan kabîleler Katir, Mādugāl, Kaştān, Kām ve İstratyahut Gaurdeşlerdir. Bunların en ehemmiyetlisi Katirlerdir.

Hindûlar. Daha mütebâriz bir tipte olup, Hindkî adı ile mârûf bulunan hindûlar şarkî Efganistan'da mahdut sayıda bulunurlar; fakat bilhassa şimdi ingiliz mıntakalarında sâkindirler. Bunların başlıca işleri zirâat olup, umûmiyetle Cat ırkındandırlar. Merkezleri Sind'de Şikārpūr'da bulunan Ḫatri yahut Arora tüccar hindû âilelerine bütün şehirlerde, hattâ Türkistan'da bile, rastgelinir.

c. DİL, EDEBİYAT, DİN VE SİYÂSÎ MÜESSESELER.

Dil. Efganistan'da konuşulan diller, Amu-Derya eyâleti ile, Çahār-Aymak'ta ve Kāfiristān'ın Kāfir gurupu arasında kullanılan türkçe müstesnâ olmak üzere, iran dil âilesindendir. Tâcikler her yerde, başlıca şehirleri de dâhil olmak üzere, Kâbil ve Herat eyâletlerinde ve Bedahşan ile Kûhistan'da farsça konuşurlar. Moğulumsu Hazāra göçebeleri ile Kâbil ve Herat kızılbaşları da farsça konuşurlar. Bu kızılbaşlar XVIII. asırda oralara hieret etmiş olup, şimâlî İran türk kabîlelerine mensupturlar. — Efganistan'da konuşulan farsça umûmiyetle kadîm farsça olup, yeni lisanda kaybolmuş olan *machūl* ve *ma'rūf* farkını (*ū* ile *ō* ve *ī* ile *ē*) muhafaza etmiştir. Bâzıları Hazāralerin konuştukları farsçanın eski Zābulī'ye benzediğini farzederler. Bedahşan, Darvāz, Kulāb ve Kara-Tigin tâcikçesi ayrı bir fars lehcesidir. Fars edebiyatından ayrı bir edebiyatı yoktur. Diğer iranî dilleri şark İran grupuna âittir ve Paşto ile Galça gurupunun ve Urmarîler tarafından konuşulan Bargastā lehcelerini ihtivâ etmektedir.

Paşto veya afgānī, efganların dili olup, bugünkü Efganistan hükûmetinin hudutları dâhilinde veya hâricinde kalan bütün efgan topraklarında konuşulur. Bu dil şimâlde kāfir ve dard dilleri, şarkta garbî pencâbca yahut eahndā dili, cenupta belûcî dili ve garpta farsça ile çevrilmiştir. Paşto dili ile konuşan ahâli 3.500.000 kadar olup, bunun 2.000.000'u asıl Efganistan'da ve 1.500.000 'i de ingiliz Hindistanı'nda veya müstakil ülkelerdedir. Bu dilin, bir çok bozukluklara uğramış olmasına ve Trumpp'u bu dili bir hind dili gibi tasnif ettirecek kadar hind te'siri altında kalmasına rağmen, şark-iran karekteri gâyet açıktır. Geiger bu dilin menşe'ini, sarih bir surette, belirten aşağıdaki vasıfları göstermiştir:

1. Kelimelerin aslî ârî diş sesi *s* (*t* önünde hâric olmak üzere) *h* olur. Bugünkü telâffuzda bu ses ekseriyâ büs-bütün kaybolur.

2. Ârî sesler, eski iran dilinde olduğu gibi, sızıcı olurlar.

3. Ârî asıllı *k*, *t*, *p* sadasızları konson önünde sızıcı olurlar ve daha sonra çok defa kaybolurlar.

4. *t* önünde ârî asıllı diş sesleri, İran lisanında olduğu gibi, *s* olurlar.

5. Ârî *ş*'ler, iran dilinde olduğu gibi, *s* olur; *şv* mürekkebi ise, *sp* olur.

6. Hindî *c* ve *h* seslerine mukabil olan ârî *zh* ve *zhh* sesleri *z* sesine inkılâp eder.

Paşto dilinin bir hususiyeti de *d* sesinin umûmî surette ve *t*'nin de, çok defa, *l* sesine inkılâp etmesidir.

Hind dillerinin aspire sesleri bu dilde bulunmadığı için, paşto dilini konuşanlar bunları telâffuz edemezler. Konuşmalarda *h* sesi umûmiyetle düşürülür. Hind dillerinin ön damak sesleri olan *ṇ*, *ṛ*, *ḍ*, *ṭ* 'ler paşto dilinde yalnız hindce asıllı kelimelerde vardır.

Paşto dilinde alınma-unsurlar pek çoktur. Hind dillerinden alınmış olanlar yalnız lûgat hududu içinde kalmayarak, gramere de te'sir etmiştir, hattâ masdar alâmeti olan *-al* da hind dillerinden alınmıştır. Yeni farsçadan da bir çok kelimeler alınmıştır. Bir çok arap ve hattâ bâzı türkçe kelimeler de, farsça vâsıtası ile, paştoya girmiştir. Paştonun başlıca iki lehcesi vardır. Bunlara 1. merkezi Peşâver olmak üzere, şimâl-i şarkî ve 2. merkezi Kandahar olmak üzere, cenûb-i garbî lehcesi adları verilebilir ve bâzı konsonların birinde arka damak sesi diğerinde ise, ıslık sesi olarak telâffuz edilmeleri ile birbirinden ayırt olunur. Bunlardan biri ښ *şîn* yahut *ẖin* olup, 1. lehcede *ẖ* ve 2. lehcede *ş* telâffuz olunur. Diğeri ږ 'dir ki, 1. 'de *g*, 2. 'de *j* sesi ile söylenir; bâzan 2. 'de *dz* telâffuz olunan ځ ve 1. 'de *z* olur; ancak bu muttarit bir kaide değildir.

(1) *ẖadza* veya *ẖaza* „kadın" (2) *şadza*
(1) *ġvag* „kulak" (2) *ġwaġ*

Yazıda kullanılan harfler aynı olduğu için, konuşma dilindeki bu telâffuz ayrılıkları yazı diline te'sir etmemektedir, zâten bu telâffuz ayrılıkları konuşmada da anlaşmağa engel olacak derecede değildir. Mamafih Banū, Davr ve Vazîristān'da konuşulan ve 2. lehcenin bir kolu olan şive tamamiyle ayrıdır. Bunda vokallerin değişmesi sistemli bir esasa bağlı olup, buna göre:

ā sesi *ō*
ō sesi *ē* veya *ō*
ū sesi *ī* ve
u sesi *i* olur.

Bu suretle „baba" demek olan *plār* kelimesinin ceminde, *plōrîna* yerine, *plārūna* „ana" mânasında olan *mōr* yerine, *mēr* ve „biz" mânasında *muzh* yerine *mizh* denilir. Afrîdîlerde de *ā* ekseriyâ *ō* telâffuz edilir. Bu lisanın bütün incelikleri Dorn, Raverty, Vaughan, Bellew, Trumpp ve Darmesteter'in eserlerinden öğrenilebilir.

Bugünkü paşto edebiyatı XVI. asırda başlamış olup, esas itibârı ile, manzûmdur; fakat nesir olarak da bâzı mühim eserler vardır. Bunların başlıcaları Aḫūn Darvēza'nin *Maḫzan-i paşto* ve *Maḫzan-i islām*'ı ile Afżal Ḫān Ḫaṭak'ın *Tārîḫ-i muraşşa*'ıdır. Başlıca şâirler, Ḫaṭak reislerinden olup, bir müddet Şah Avrangzēb'in sarayında mahbus bulunan ve acem tarzında bir dîvan yazmış olan Ḫuşhāl

Ḫān ile mutasavvıflardan Mīrzā Ḫān Anṣārī ve tasavvufî birer divan bırakmış olan 'Abd al-Raḥmān ve 'Abd al-Ḥāmid gibi, halk şâirleri ile 'Abd al-Ḳādir Ḫaṭak ve büyük Durrānī hükümdarı Aḥmed Şāh 'tır. Efganlılar 'Abd al-Raḥmān 'ı en iyi şâirleri sayarlar ise de, Avrupa efkârına göre, beyitleri daha sâde, fakat enerjik olan Ḫuşḥāl Ḫān tercih olunur. Hakikatte bu edebiyat, İran örneklerine uygun, sun'î ve taklitçi sayılmak icap eder.

Halk şiirleri. Bu edebiyatın yanında bir de hakikî halk şiiri vardır ki, yakın zamana kadar pek dikkati çekmiyordu. Darmesteter bunları toplayarak, bir mecmua hâline getirmek suretiyle unutulmaktan kurtarmıştır. Bu şiirler halkın harbe, siyâsete ve aşka dâir hakikî hislerine tercüman olurlar. Thorburn da bâzı şarkılar, muammalar ve darb-ı meseller toplamış, E. B. Howell de vezîrî lehcesinde bâzı nükteli şarkılar neşretmiştir. Halk şiirlerinin hiç biri eski zamanlardan kalma değildir. Aḥmed Şāh 'a âit bir şarkı müstesnâ olmak üzere, efganların hicret ve muzafferiyetlerine dâir destanlara tesâdüf edilmez. Bunların ekserisi XIX. asırdandır ve içlerinde belûcların o güzel kahramanâne şarkıları ile mukayese edilebilecek hiç bir şey yoktur.

Dinî edebiyat. Paşto lisanında mensûr veya manzûm olarak yazılmış dinî eserler pek çoktur. Bu nevi eserlerden Peşâver ve Lâhûr 'da taş basması tabıları vardır. Bunların çoğu büyük bir edebî kıymeti hâiz değildir. Miyān Muḥammed Şaḥḥâf 'ın *Mīr Ḥamza* isimli uzun bir manzûmesi zikre değer.

Alfabe. Paşto dilinde *naskī* şeklinde arap harfleri kullanılmakta olup, bu lisana mahsus olan bâzı seslerin ifâdesi için bâzı tâdilât yapılmıştır. Bunlardan پ = *p*, ڠ = *ġ* ve ژ = *j* harfleri gibi, bâzıları fârisîde kullanılmaktadır. Paşto lisanına mahsus bâzı sesler, hususî bir surette harfin fârik alâmet noktasını değiştirmeksizin, çizgisine bir ufak işâret ilâvesi ile tefrik edilirler. Meselâ:

ګ = *g*, ټ = *ṭ*, ډ = *ḍ*, ړ = *ṛ*, ږ = *ṛ*

gibi. Arka damak veya dış *ş* — *ḫ* sesleri څ ile yazılır ve ön damak sesi *c* (*ts*) ve *dj* (*dz*) damak seslerinin her ikisi de ځ harfi ile gösterilir. Trumpp bu son harfin yerine څ harfini kullanmakta ise de, bu her kes tarafından kabûl edilmiş değildir.

Ġalça dilleri. Ekseriyetle Pamīr lehceleri adı ile bilinen bu diller gurupuna Vaḫān ve şarkî Bedahşan 'da rastgelinir. Bütün bu diller, Yidġāh müstesnâ, Hinduküş 'ün şimâlinde konuşulmaktadır. Yidġāh ise, dağlar silsilesini aşarak, Ḫovār veyahut Çitrālī lehceleri civarında konuşulur. Bunlarda Şiġnī, Sarıkōlī ve Yaġnōbī adlı üç lehce, Pamīr 'in rus hâkimiyeti altında olan kısmında, Vaḫī, İşkaşimī, Sangliçī ve Mincānī adlı dört lehce da Efganistan 'ın siyâsî hudutları dâhilinde konuşulmaktadır. Vaḫī Penc ırmağının yukarı mecrasında bulunan Vaḫān 'da, İşkaşimī ise, Penc 'in aşağı mecrasında konuşulmakta olup, Sangliçī lehcesi Varōc 'un yukarı vâdisinde Çitrāl 'e giden geçitlerin şimâline yakın olan yerlerde ve Mincānī lehcesi de Varōc ırmağına dökülen Āb-i Carm 'in yukarı vâdisinde söylenmektedirler. Yidġāh lehcesi, ingiliz mıntakasındaki Dōrāh geçidinin cenûp tarafında oturan Yidaḫların dilidir. Bu lehceler birbirine akraba olup, sarih olarak şarkî iran dilleri gurupuna dâhildirler ve bir dereceye kadar Grierson 'un Pisâca gurupu dediği Dardistān dillerinin te'siri altında kalmışlardır. Bâzı noktalarda bu diller paşto lisanına da benzerler. Meselâ Mincānī ve Yidġāh lehcelerindeki asıl *d* yerine *l* 'nin kullanılması gibi.

Şarkî iran dilleri âilesinden diğer bir dil olan Bargastā lehcesi, Kānīguram Urmarileri tarafından kullanılır. Hâlbuki buranın bütün etrafında Vazīrī Maḥsūdlar paşto dilinde konuşurlar.

Kāfiristān 'daki ârî diller. İndüs 'a civar memleketlerde Kûhistan, Çitrāl ve Gilgit 'te konuşulan diller ile birlikte kāfirler tarafından Laġmān 'da konuşulan bu diller, Kuhn ve Grierson taraflarından, tetkik edilmişlerdir. Grierson bunların hindâ ve iranî diller âilesinden ayrı bir gurup teşkil ettiklerini, zirâ bu dillerin diğer iki büyük lisan âilesi ile müşterek fonetik vasıfları olduğu gibi, kendilerine hâs bâriz vasıfları da olduğunu söyler. Grierson bunları üç gurupa ayırıyor:

1. Kāfir yahut garp gurupu ki, Başgalī, Vay-Alā, Veron, Paşay, Gavar-batī, Kalāşā ve Aşkund lehcelerini ihtivâ eder.
2. Ḫovār yahut Çitrālī lehcesi.
3. Dard yahut garp lehcesi.

Başgalī, Vay-Alā ve Veron lehceleri Kāfir dilleri içinde en safları olup, Kāfiristān 'ın merkezî kısımlarında konuşulmaktadır. Paşâî Hinduküş 'ün cenûp mâilesinde, Laġmān 'da, hemen hemen Kâbil çayı kıyılarında şarkta Kunar 'den garpta Laġmān 'a kadar, nisbeten medenî müslüman halk tarafından kullanılır. Bu lisan paştonun pek çok te'siri altında kalmış olup, bu dili konuşan kabîlelere atfen adına Dehgānī de denilmiştir. Kalāşā ve Gavar-batī birbirine akraba lisanlar olup, Nangnahār 'da kullanılan Tīrāhī ve Dīr 'de konuşulan Dīrī lisanlarının da Paşâî ile karâbetleri vardır.

Din. Kāfiristān ahâlisinin 'Abd al-Raḥmān 'a inkıyat edip, islâmiyeti kabûl etmelerinden beri, bütün Efganistan ahâlisi müslü-

mandır. Bütün kabîlelere mensûp efganları da ihtivâ eden büyük ekseriyet, bir-iki ehemmiyetsiz istisnâ ile, sünnîdirler. Tâcikler, özbekler, Türkistan türkmenleri ve Çahâr-Aymaklar da sünnîdir. Farsça konuşan Hazâralar şi'î olup, Kâbil ve Herat kızıl-başları, Sîstân ve Herat'ın Kayânîleri ve Ġalça kabîleleri de şi'îdirler. Hindistan hududundaki efgan kabîlelerinde de bâzı şi'îler olup, bunlar da Ōrakzaylar, Tīrāh seyyidleri, Kuram Tūrîleri ve Kōhât Samilzay-Bangaşleridir. Bu kabîleler hakikatte Pīr Rōşan („nûrlu pîr" demek olup, sonradan bu isim Pīr Tārīk „nursuz pîr" hâline gelmiştir)'a tâbi idiler. Bu râfızîler tarikati eskiden şimdikinden fazla yayılmış idi. Meşhûr Aḫūn Darvēza bu tarikate büyük düşman oldu, ve bu yüzden, Ekber zamanında çok şiddetli muharebeler yapıldı. Tarikat gözden düştü ve müntesiplerinin çoğu şi'îler arasına karıştı. Muhtelif kabîlelerin âzaları ekseriyetle sünnî olmakla berâber, dinlerinin câhilidirler. Efganlar ile tâcikler oruca ve namaza riâyet ederler. Fakat pîrleri ve mahallî evliyaları tebcil etmek âdeti büyük halk kütlesinin dinini teşkil eder. Mamafih müslüman olmayanlara karşı büyük bir kin ve garaz beslerlerdi. Nufuzlu bir mollanın halkı cihada dâvet etmesi ekseriyâ kanlı muharebelerin başlangıcı olurdu.

Dilenci dervîşler Efganistan'da pek çok olup, bunların arasında bir çokları kerâmet sâhibi sayılırlar. Hastalıkları sihir ile ve hastanın üzerine veya içcceği suya üfürerek, geçirmek kudretini, bâzı âilelere hâs addederler. Mollalar ekseriyâ halkın ele başıları olup, bâzan mühim siyâsî hareketleri idâre ederler. Dinî itikada karşı mübalâtsızlık şiddetle tecziye olunur ve râfızîler, ekseriyâ taşlanmak suretiyle, öldürülürlerdi. Kâbil'de her sınıftan insanlar ibâdetler hakkında sıkı bir imtihana tâbi tutulurlar ve bu hususta cehâletleri görülenler âmme nazarında mahcûp bir vaziyete düşerlerdi. XIX. asrın ilk senelerinde vahhâbîliği neşre çalışan ve sikhler ile mücâdele eden Rohilḫandlı Seyyid Aḥmed'in nufuzu hudut kabîlelerinde kuvvetini muhafaza etmişdi. Onun sünnî muârızı 'Abd al-Ġaffār (Svât *aḫūn*'u olarak mârûftu) her kes nazarında kerâmet sâhibi olarak tanınmıştır. 1188c/1881 harbinde, Muşk-i Ālam isminde, gazneli bir molla mühim bir rol oynamış ve daha yeni olan Svât ve Tīrāh hudut muharebelerinde bâzı mollalar da harekâtı idâre etmişlerdir.

Siyâsî müesseseler. Şimdiki Efganistan kırallığı Ġalzayların ve az sonra da Aḥmed Şāh devrinde Durrānîlerin iktidar mevkiini ele geçirmeleri ile başlar. Aḥmed Şāh'ın hâkimiyeti Durrānî kabîlesinin ve bilhassa bu kabîlenin Popalzay klanının Sadōzay âilesinin kuvvet ve nufuz kazanmış olmasına istinad eder. Aynı kabîlenin içinde kuvvetli Bārakzaylar Sadōzayların kuvvetli bir rakibi oldu ve XIX. asrın başlangıcında bunlar Sadōzayları devirerek, yerlerine geçtiler. Evvelâ Durrānî sülâlesi kabîlelerinin oldukça karışık bir birliğine dayanıyordu. Aḥmed Şāh daha kuvvetli olan kabîlelerin dâhilî işlerine karışmadan, hüküm sürmekle iktifa etti; fakat böyle irtibatsız bir küme kuvvetli bir devlet vücuda getiremezdi. Aḥmed Şāh'ın şahsî nufuzu bu devleti, kendi vefatından sonra, bir nesilden fazla idâme ettiremedi. Dōst Muḥammed ve 'Abd al-Raḥmān gibi kuvvetli, fakat ahlâkî prensiplere pek tâbi olmayan reislerin idâresi altında hareket eden Bārakzayler, kendi hükümetlerini takviye ve bütün rakipleri bertaraf etmeği istihdaf ederek, çalışmağa başladılar ve gayretleri bilhassa 'Abd al-Raḥmān'ın mesâisi muvaffakiyetli neticeler verdi. Vefatında oğlu Ḥabīb Allāh'a her sözü kanun hükmünde olan ve bünyesinde devlet içinde devlete benzeyen hiç bir şey bulunmayan kuvvetli bir ülke bıraktı. Çok nufuzlu reisler ya idam edildi ya nefyolundu. Mukavemete kalkışan her kabîle ya te'dip edildi veya dağıtıldı. Emîrler artık kabîle askerlerine muhtac olmaktan kurtulmuşlardı. Bunların emrinde, top ve yeni silâhlar ile mücehhez, merkezî ve kuvvetli bir ordu vardı.

Siyâsî bakımdan, memleket 5 vilâyete ve henüz eyâlet hâlinde teşkilâtlandırılmamış olan 2 bölgeye taksim edilmişti.

Eyâletler — Kâbil, Herat, Kandahar, Türkistan, Bedahşan olup, bölgeleri — Kāfiristān ve Vaḫan'dır. Emîrin ülkesi dışında kalıp, Hind imparatorluğunun siyâsî hudutları dâhilinde yaşayan, fakat muntazam bir şekilde teşkilâtlandırılmış bölgesinde oturmayan kabîleler kendi işlerinde tamamiyle müstakil oldukları hâlde, teşkilâtlı Hindistan bölgelerinde ikamet edenler umûmî kanunlara tâbi olmakla berâber, kendi kabîle teşkilâtlarını da muhafaza etmektedirler. Kabîleler umumîyetle kendi reisleri tarafından idâre olunurlar ve bunlar da ceza kanununa uymak şartı ile, mahallî âdetlere istinad ederler. Efgan kabîlelerinin teşkilâtı halkçıdır. Her kabîlenin bir reisi vardır. Bu reis, reis çıkarmak hakkına sâhip olan muayyen bir âilenin başıdır (*ḫān-ḫēl*). Fakat reisin fiiliyatta iktidarı pek azdır. Kabîlenin her kolunun reisi mühim işlerde fikrini beyan eder. Cenûba doğru Belûcistan'a komşu olan kabîlelerde bu kaide tâdil edilmiş olup, kabîleler daha ziyâde belûc örneğini tatbika çalışırlar.

Bu usûle göre, bir kabîlenin reisi tenkit olunabilmekle berâber, pederşâhî esasa göre, teşekkül etmiş olan ve reisi ile aynı kandan olduğu farzedilen kabîlesinin hakikî efendisidir. Bu usûlde kuvvetli klanların bir kabîleden diğer bir kabîleye geçtiklerini ve aralarında kan karabeti olmamakla berâber, bir bütün teşkil ettiklerini görmek pek nâdir bir şey değildir. Bu gibi klanların aynı kandan olmaları mecburiyeti yoktur ve bunlar kabîle reisine karşı, diğerlerinden daha fazla, istiklâllerini muhafaza edebilirler.

Bâzı hâllerde kan karabeti olmadan bir kabîleye âza olarak iltihak eden klanların mâdûn olarak telâkki edildikleri vâkidir; bu takdirde bu âzalık sıfatının bir hizmet mukabili olarak, bahşedilmiş olması mümkündür.

Efganlı olmayan ahâli her yerde efganların mâdûnudur; fakat bu tâbiiyet derecesi, onların efganlara karışmaları derecesine bağlıdır. Köylerde yaşayan tâcik çiftçileri kad-ḫudâları tarafından idâre olunurlar. Hazâralerin da köy reisleri yahut *hōki* denilen başları vardır. Hazâra ve Çahâr-Aymak kabîleleri nufuzlu reisleri tarafından idâre olunurlar. Moğul mühaceretinden sonra, Ġōr dağlarında kalmış olan tâciklerin bu kabîleler tarafından temsil edilmiş olmaları muhtemeldir; çünkü artık bu kabîleler arasında ayırt edilecek tâcik cemaatleri kalmamıştır. Tamamiyle müstakil olan ve efganlardan dâimâ nefret eden Hazâralar, emîr 'Abd al-Raḥmān tarafından, merhametsizce ezilmiş ve inkiyat ettirilmiştir. Kāfiristān ahâlisi bir kaç büyük kabîleden ibârettir. Bu büyük kabîleler her biri ayrı-ayrı vâdilerde yaşayan ve birbirleri ile pek münâsebetleri olmayan daha küçük kollara ayrılmışlardır.

d. Tarih.

Bugün Efganistan adı verilen memleketler, tarihin ilk zamanlarında, iran ırkının toprağı idi. Avestâ müellifleri bunu pek iyi biliyorlardı. Zamanımızda da yaşamakta olan bâzı eyâlet ve şehirlerinde bunu görmekteyiz. Bust, Ulān ve Robāt ile Helmand vâdisinin diğer yerlerinde görülen muazzam toprak tabyalar o devirden kalmış olsa gerektir. Fakat Efganistan 'da arkeolojik araştırmalar henüz inkişaf etmemiş olduğundan, bu ülkenin eski sâkinleri hakkında pek mâlûmatımız yoktur.

Avesta 'da geçen isimlerden şunları ayırt etmekteyiz.

Avestâ ve eski farsçada:	Klâsik devirde:	Yeni devirde:
Bāḫdhi, Bāḫtriş (keyân.)	Bactria	Balḫ
Haraēva, Harayva (keyân.)	Ariana (Areia)	Herāt (belûc. Harēv); Hari-Rūd
Mōuru, Margu (keyân.)	Margiana	Merv; Murġāb
Vaytigaēsa	—	Bādġīs
Zraya yahut Kāsava gōlū	—	Sīstān (Gōd-i Zirahı)
Zarañka (keyan.)	Drangiana	Zaranc (orta çağ şehri; bugün harâbe)
Hvaren-añhayti, Farnahvati (keyan.)	Pharnacotis	Hurūt-Rūd
Fradatha	Ophadus	Farāh-Rūd
Phrā	Prophthasia	Forāh-Rūd
Hvaspa	Khoaspes	Ḫuspās-Rūd
Ḫvāstrā	Cosata	Ḫāş-Rūd
Haētumant	Etymandros	Helmand
Harahvaiti, Harauvati (keyân.)	Arachotis	Arġandāb
Pisanah	—	Pişīn
Urva		Urġūn (Farmūl 'de)
Paruparanissana (keyân. kitâbelerinin babil. trc. Gandāra yerine)	Paropaneisos	—

Helmand vâdisi ile Sîstân ve Herat 'ın eski iranlılar tarafından en iyi bilinen memleketler arasında olduğu ve Keyâniyân devleti hudutları dâhilinde bulunduğu açıkça görülmektedir. Kıralların çivi yazısı kitâbeleri ile Herodot 'un listeleri bu devletin teşekkülü hakkında bize ilk mâlûmatı verir. Devleti teşkil eden 23 vilâyet arasında şu 6 vilâyeti buluyoruz.

Zarañka	Herodot 'ta Σαράγγαι, Arrian 'da Σαράγγοι (daha sonra Drangiana; böylece aves. *Z* 'li şekil eski farsça *D* şekli ile değiştirilmiştir.)	bugün Sīstān
Haraiva	Heredot 'ta Ἀρεία	bugün Herāt
Bāḫtriş	„ Βακτρία	Türkistan (eski Belh şehri.)
Gandāra	Γανδαρῖτις	Kâbil vâdisi, hind. Gandhāra.
Thataguş	Σαττα γύδαι	bugün Hazāraların memleketi
Harauvatis	Ἀραχωσία	bugün Kandahār vilâyeti

Bu 6 vilâyet aş.-yk. bugünkü Efganistan 'a tekabül etmektedir. Bu vilâyetlerden dördünün Avestâ 'da zikri geçen memleketler ile mutabakatı yukarıda gösterilmiştir. Gandhāra iran ülkesi değil, bir hind memleketi idi. Thataguş hakkında da belki aynı şey söylenebilir. Şu nokta da kaydedilmelidir ki, milâddan 500 yıl kadar önce, Darius Hystaspes ülkesine İndüs nehrine kadar imtidat eden bir satraplık ilâve

etmiş ise de, bunun adı kitâbelere konulmamıştır. Zarañka'da, Persis gibi, vergiden muâf olduğundan, burasının yabancılardan zaptedilmiş bir ülke değil, fakat İran'ın kadîm bir parçası addedildiği kuvvetle tahmin edilebilir. Avestā'ya kadar çıkarılabilen bir takım an'aneler, Firdavsī'nin zamanında yaşıyordu; Firdavsī bunları, takriben 1000 sene sonra, *Şāh-nāma*'ye sokmuştur.

Keyâniyân hânedanının büyük İskender tarafından devrilmesinden sonra, Makedonya orduları bir çok defalar imparatorluğun bu kısmından geçmişlerdir. İskender'in vefatından sonra, bu eyâlet, diğer şark vilâyetleri ile birlikte, Seleucus'un eline geçmiştir. Fakat Hindistan'daki rakip devlet, Seleucus'u şarkta tedirgin etmekte olduğu gibi, Çandragupta hind devletini ihya ederek, İskender'in Hindistan'dan zapteylemiş olduğu arâziyi istirdat ile kalmayıp, Hinduküş'ün cenûbundaki vilâyetleri de ele geçirmişti. Bu vilâyetlerin, Asoka'nın vefatına (231 m.ö.) kadar Mauriya devletinin hududuna dâhil bulunduğu tahmin edilebilir. Asoka'nın ölümünden sonra, devlet inhitata başladı. Çandragupta'ya arâzi terkedilmesinden bir asır sonra, Selefkîler tekrar ülkelerini uzatmağa teşebbüs ettilerse de, pek muvaffak olamadılar.

Sophagasenes (Subhūga-Sēna) adında bir hind kıralını mağlûp etmiş olan büyük Antiochus'un seferi (206 m.ö.), devamlı bir netice vermemiş olsa gerektir. Bütün bu devir boyunca, memleketin ahâlisi hakkında hiç, bir mâlûmata sâhip değiliz. Hind kırallarının iranlı olan ahâliden müzâheret görmedikleri, fakat Gandhāra'da iyi karşılandıkları tahmin edilebilir. Buna mukabil makedonyalı müstevliler pek az sempati uyandırmışlardır. Bunlar Baktriana müstakil devletinin teessüsünden sonra, tekrar aynı teşebbüse giriştiler. Antiochus'un yukarıda bahsi geçen seferinden 10 sene sonra Euthydemus'un oğlu Demetrius, Baktriana'nın dar boğazları arasından Kâbil vâdisine kadar bir yol açtı ve Pencâb'da geniş bir arâzi ele geçirdi. Bu hükümdarın paraları üzerinde serpuş yerine giyildiği görülen fil başı, Hindistan'daki muzafferiyetlerinin senbolüdür. Eukratides'in muvaffakiyet ile neticelenen isyanı, Demetrius'un Hinduküş'ün cenûbunda fütûhatta bulunmasına mâni olsa geretir. Eukratides'in kendi adında bir şehir kurmuş olmasına bakılırsa, bu zatın bir aralık Baktriana'nın, hiç olmazsa, bir kısmını işgâl ettiği anlaşılır. Buna mukabil Demetrius, Arachosia'da Demetrias ve Hindistan'da Eutydemia şehirlerini te'sis eylemiştir. Eukratides'in Hindistan'da ve Kâbil vâdisinde uzun müddet hüküm sürmediğinde şüphe yoktur. Demetrius, biri müstesnâ, paralarının üzerinde yunancadan başka lisan kullanmamıştır. Fakat Eukratides'in muhtelif paralarında umûmiyetle iki lisan da vardır ve yunanca yazılar kharoşṭhī harfleri ile prakṛit lisanına tercüme edilmiştir. Eukratides, Hindistan'da kendi yerine geçen oğlu Apollodotus tarafından, öldürülmüştür. Diğer oğlu Heliokles, Baktriana'da ve kuvvetli bir ihtimâl ile Hinduküş'ün cenûbunda da hükümdarlık etmiştir. Onun zamanında, 140 (m. ö.) senesine doğru, Baktriana'daki yunan devleti etraftan gelen kavimlerin istilâsı ile ortadan kalkmış ise de, yunanlı kırallar dağların cenûbunda hüküm sürmeğe devam etmişlerdir. Bunlar arasında en mühimi, Hindistan'ı zeptederek, Mathurā ile Outh'a kadar ilerilemiş olan Kâbil kıralı Menander'dir. Menander'in Buddha tarihinde Milinda adı ile tanınan kıral olması kuvvetle muhtemeldir. Menander'in Hindistan'ı istilâsı milâddan 155 sene evveline doğru vukû bulmuş olsa gerektir. İstilâ ettiği memleketlerin genişliği paralarının bolluğu ve bunların pek muhtelif mahallerde bulunması ile anlaşılmaktadır. Bu devirden itibâren yunanlılara âit ülkenin bir çok prensliklere ayrıldığı zannolunuyor. Son yunanlı kıral Hermaeus milâdın 45. yılına doğru Kuşān Kuculakara Kadphises'in hükmü altına girmiştir. Bugün elde iki kıralın da isimlerini yan-yana taşıyan ve Augustus'un paralarına benzeyip, bunların bir taklidi zannedilen paralar mevcuttur. Bu aralık Efganistan'ın büyük bir kısmı, 200 sene müddetle (milâddan 140 sene evvelinden itibâren), yunanlı kırallar ile yan-yana hüküm süren müstevli kavimler reisleri tarafından işgâl edimiştir.

Bu müstevli kavimlerin en mühimleri evvelce Amu-Derya'nın şimâlinde Skit diyarında geniş bir arâzi işgâl eylemiş olan iran ırkına mensûp göçebe Sākalardır. Bugün Pamīr'deki Ġalça kabileleri ile Baltistān'daki baltîlerin (tibet dili konuşmalarına rağmen, yüzlerinde moğul hususiyetleri vardır) onların soyundan geldikleri zannedilmektedir. İlk defa Anūşarvān devrinde kendilerinden bahsedilen belûcların, bunlardan bir kol olduğu da farzedilebilir. 160 (m. ö.) yıllarına doğru Sākalar, çinlilerin Yueh-çī adı ile tanıdıkları kabîlelerin hücumuna uğradılar. Aslen türk olmaları muhtemel bulunan Yueh-çī'ler Kiang-sū'daki vatanlarından, Hiung-nü'lar tarafından, garba doğru itilmişlerdir. Sākalar yavaş-yavaş cenûba doğru sürüldüler ve bunların tazyiki ile Paropamisus'un şimâlindeki Baktria devleti yıkıldı. Paralarının bu dağların şimâlinde basılmış olduğu muhakkak bulunan Sāka kıralları Miaus (yahut

Heraus) ile Hyrcodes'in bu devirde hüküm sürmüş olmaları muhtemeldir. Sākalar, sonraları, kollara ayrıldılar ve kendilerine, Baltistān üzerinden Hindistan'a ve Herat'tan geçerek, İran'a kadar bir yol açtıkları gibi, Drangiana eyâletini de tamamen ele geçirdiler. Bu eyâlet, o zamandan itibâren, Sākastāna yahut Sakastene (orta çağın Sigistān, Sicistān ve son devrin Sîstân isimleri buradan gelir) adını almıştır. Bu nazariye bu mevzû üzerine yazı yazmış olan müelliflerin bir çoğu tarafından kabûl edilmiş ise de, son zamanlarda F. W. Thomas Sākaların, Keyânîler devrinden beri, Drangiana'da yerleşmiş ve bugün Hazāristān nami ile tanınan dağlık memleketi tamamen işgâl etmiş olduklarını, Hindistan'a yapmış oldukları istilâların da Hinduküş'ü geçerek, şimâlden değil, bu merkezden İndüs vâdisine inmek suretiyle yapılmış olduğunu isbat eden kuvvetli deliller serdedilmiştir. Her hâlde bu devirlerde Sākalar Sîstân'da bulunmakta idiler.

Parthia kırallığı da, Baktria devletinin teessüsü sıralarında, şimâlî İran'da teşekkül etmiştir. Bu devlet daha sağlam bir temele dayandığı için, ne Sākalar ve ne de Kuşanlar karşısında sarsılmamıştır. Filhakika Orosius'un ifâdesine göre, Parthia kıralı Mithridates I. 138 (m. ö.) yılına doğru Hindistan'ı istilâ eyledi ve Taxila kırallığı ülkesinin Cehlam'e kadar olan kısmını ilhak etti. Fakat yerini Sākalara terketmeğe mecbur oldu. Bu ırktan Maues yahut Moa adında bir hükümdar, 120 (m. ö.) senesine doğru, Taxila'da hüküm sürdü. Sākaların Sākastāna'da pek fazla parth te'siri altında kaldıkları paralarından anlaşılmaktadır. Maues'in muâsırı olduğu tahmin edilen Vanones yalnız Sākastāna'yi değil, aynı zamanda, Hindistan hududuna kadar, Arachosia'yı da zaptetmiştir. Yerine kardeşi Spalirises geçmiş ve Arachosia eyâleti de Azes'te kalmıştır. Mithridates II. zamanında, 90 (m. ö.) senesine doğru, Parthlar Sākastāna'yi istirdat ettiler. Azes de Arachosia'yı kaybetti ise de, Taxila Maues'in yerine geçti. Bunu oğlu Azilises istihlâf etmiş, onun yerine de Azes II. ile Sākastāna, Arachosia ve İndüs'ün aşağı vâdisini zapteden parthlı Gondophares geçmiştir. Gondophares gâyet kudretli bir hükümdar olup, ismi St. Thomas'ının Hindistan seyahati efsânesine karışmıştır. Ölümünde kırallık dağılmış ve Orthagnes Arachosia'yı almıştır. 90 (m. s.) yılına doğru memleket yeniden Kuşānların eline geçti. Çinlilerin Yüeh-çi'leri (Kuşānlar bunların bir kolunu teşkil etmektedir) aslen türk tahmin edilmekle berâber, bunlarda kısmen de iran kanı ve iran kültürü bulunduğu ve orada daha evvelden mevcut olan iranlılar (Sākalar da dâhil) ile kaynaşmalarının dahli olması muhtemeldir. Paralarının üzerindeki resimlerde iri yapılı ve sakallı, uzun burunlu olarak görülür. Bu tipe bugün dahi efganlar ve tâciklerde pek sık tesâdüf edilir. Lisanlarının eskiden beri iranî olduğu (yahut pek çabuk bu hâle geldiği) zannedilmektedir. Taptıkları mâbudların başlıcaları iran mâbudları idi. Hiung-nü'lar tarafından tecâvüze uğramalarından evvel, bunların memleketi şarkî Türkistan idi. Son keşifler, bunların ilk medeniyetlerinin bilhassa iran medeniyeti ve dillerinin sogdcanın aynı olduğunu göstermektedir. Ceyhun havzasında yaşadıkları esnâda diğer iranî medenî unsurları da temsil etmişler, yunan hükümdarlarından bâzı şeyler öğrenmişler ve bunların paralarını taklid etmişlerdir. Yunancaya olan vukufları Sākalarınkinden geri olduğu muhakkak olmakla berâber, iranî kelimeleri ekseriyâ yunan harfleri ile yazmışlardır. Bâzı tarih tesbitleri bu kıralların kitâbelerinden çıkarılmıştır. Umûmî kanaate göre, bu kitâbeler milâdın 78. senesinde başlayan Sāka devri ile alâkalıdır. Yine umûmiyetle kabûl edildiğine göre, kıralların sırası aşağıdaki şekilde idi:

Kadphises I. (Kucula)	45—50	m. s.
Kadphises II. (Hēma)	50—85	„
Kanişka	85—120	„
Huvişka	120—150	„
Vāsudēva	150—180	„

Mamafih Sākalar ile Kuşānlar aynı takvim tarzını kullanmamış olabilirler. Fleet, Kuşānların 58 (m. ö.) senesinde başlayan Samvat tarih mebdeini kullanmış olduklarını ve bu mebdein Kanişka'nın tahta çıkması ile başladığını söyler. Bu tarih hesabı ile Parth kıralı Gondophares'in milâdın 47. yılında Taxila'da (kendi saltanatının 26. senesinde) hükümdar olduğu görülmektedir. Bu nazariyeye göre, kıralların sırası şöyle olmalıdır:

Birinci Kuşān sülâlesi.

Kanişka	58—30	m. ö.
Vasuşka (?)	30—22	„
Huvişka	22 m. ö. — 16	m. s.
Vāsudēva	16—40	m. s.

İkinci Kuşān sülâlesi.

Kadphises I.	50	m. s.
Kadphises II.	„	

İster Kanişka, ister Kucula Kadphises tarafından te'sis edilmiş olsun, Kuşān kırallığının Efganistan dâhilinde bulunan rakiplerini 50 (m. ö.) — 50 (m. s.) senesi arasında geçen bir asır zarfında bertaraf etmiş olduğu görülmektedir. Daha 125 (m. ö.) senelerinde çinli Çangki-'en Kuşānları ziyâret ettiği zaman, bunların büyük ekseriyeti Hinduküş'ün şimâlinde bu-

lunuyorlardı. Bundan bir müddet sonra, Yueh-çī'ler 5 prensliğe ayrıldılar ki, bunlardan biri Kvei-çvang yahut Kuşān prensliği idi. Takriben bir asır sonra, Kuşān kıralı bütün diğer prenslikleri kendi hükmü altına almış, Parthlara saldırmış, Kâbil'i zapt ve geniş bir imparatorluk te'sis etmiş bulunuyordu. Bu kıralın isminin çince şekli Kieou-tsioe-k'io'dur. Yerine geçen oğlu Yen-kao-çiu Hindistan arazisine girmiştir. Paralar üzerindeki yazılar, iyi tercüme edildiği takdirde, Kieou-Tsioe-k'io'nun Kâbil'in son yunanlı hükümdarı Hermaeus'ün yerini alan Kacula Kadphises ile ve oğlunun da, paraları Efganistan'da ve şimâlî Hindistan'da mebzûlen bulunan Hēma yahut Vēma Kadphises ile aynı şahıslar olduğu umûmiyetle kabûl edilmektedir. Bu hükümdarın ülkesi, Parth hududundan Ganj nehrine ve şimâlde Sogdiana'ya kadar imtidat etmekte idi. Bütün Efganistan'ın bu devlet hududu içinde kaldığı görülüyor. Bu zâtın sikkelerinden maada, bir de ancak ismi bilinen bir şefin paralarına tesâdüf ediliyor. İsmi Σωτὴρ μέγας olan bu şahsın, onun bir kumandanı veyahut nâibi olduğu zannedilmektedir. Kadphises I.'in paraları Augustus'un ve Tiberius'un paralarına pek benzer; bunların ötekilerden taklit edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Altın paralar için de Roma'nın normal vezini kabûl edilmiştir. Kadphises II.'in 40 sene kadar hükümdarlık ettiği tahmin edilir. Umûmiyetle zannedildiğine göre, Kanişka'nın hükümdarlığı 125 (m. ö.) senesine doğru başlamıştır. Bu hükümdarın paraları mülkünün vüs'atını göstermektedir. Buddhist an'anesinin de, Mahāyāna sistemini te'sis eden büyük meclisi dâvet etmiş olan hükümdar olmak üzere, tebcil edilmektedir. Paralarının birinin üzerinde Buddha resmi ve yunanî harfler ile yazılmış kendi ismi bulunmaktadır. Fakat Fleet, buddhist rivâyetlerinde bu hükümdarın saltanatı Buddha'nın vefatından 400 sene sonra başlamış olarak görüldüğünü öne sürerek, bu tarihin, iki Kadphises hükümdarından sonra ve milâdın 125. (m. ö) yılı gibi muahhar bir tarih ile aykırı düştüğünü gösterir. S. Lévi de, Samvat takvimi nazariyesini kabûl etmemekle berâber, bir dereceye kadar yukarıdaki mutalâaya iştirâk etmektedir. Fleet, Kanişka ile haleflerinin, Kadphises'lerden sonra değil, onlardan önce gelmiş olduklarını ve hükûmetlerinin Samvat takviminin başlangıcı olan 58 (m. ö.) yılında Kadphises I.'in son yunanlı hükümdarı Hermaeus'un yerine geçtiği sıralara kadar devam ettiği mutalâasındadır.

Son yunanlı kıralların nufuzunun pek mahdut bir sâhaya inhisar etmiş olduğunda şüphe yoktur. Kanişka kırallarının paralarında yunanca veyahut yunan harfleri ile yazılmış farsça kullanmış oldukları ve isminden hindlileşmiş olduğu anlaşılan Bāzdēo yahut Vāsudēva sırasının son hükümdarına kadar paralar üzerinde görülen mâbûdlar, en ziyâde, iran ilâhlarıdır. Kadphises kıralları, yunanlılar gibi, yunanca ve prakrit dillerini kullanmışlardır. Paralarının arka tarafında da Şiva ile boğasının resmi vardır; bu resim Kanişka kıralları arasında yalnız Bāzdēo'nun sikkelerinde görülür. Bu keyfiyetten, Kanişka ile haleflerinin hükûmet merkezinin bir İran mıntakasında, Kadphises kıraallarının ise, Kâbil'in aşağı vâdisi veya Taxila gibi, bir Hindistan mıntakasında bulunduğu, istidlâl edilmektedir. Bu devirden sonra paralarda Şiva ile boğasının resmi asırlarca kullanılmış ve haltâ Sâsânîlerin nufuzu altında bile iran ilâhlarına dönülmemiştir. Bu vak'alar Fleet tarafından ileri sürülen tevârüs nazariyesine uygun gibi görünmektedir. Kuşān kıralları hakkında yalnız paralarda ve bâzı kitâbelerde gördüklerimizden ibâret pek az bir şey bilmekteyiz. Vardak vazosunun üzerinde mahkûk bulunan kitâbe Kâbil'in Huvişka'nın ülkesi dâhilinde bulunduğunu göstermektedir. Bahsettiğimiz kıralların devrinden sonra, Kuşānların nufuzu Hindistan'da sür'atle inhitata uğradı. Fakat Efganistan'da bir kaç asır, yâni Ephthalitlerin (Ak-Hunların) istilâsına kadar devam etti. Bu devirde Efganistan, İran ve Hindistan nufuzlarının mücâdele sâhası olmuştur. Parthların hâkimiyeti ortadan kalktı ve yerine İran Sâsânî kırallığı kaim oldu. Şimâlî Hindistan'da ise, büyük Gupta sülâlesi iktidar mevkiine geldi. Sâsânîlerin te'siri IV. ve V. asırlarda Sîstân'da basılmış olması muhtemel bulunan son Kuşān paralarının bâzılarında açıkça görülür. Bu te'sirin, Sākastāna'nın Varahrān II. (ölm. 294 m. s.) tarafından zaptedildiği zaman başlamış olması muhtemeldir. Bu hükümdar oğlu Varahrān III.'a Sākān-Şāh unvanını vermiştir. Bir müddet sonra ve IV. asrın ilk yarısında Hormuzd II., Kâbil'deki Kuşān kıralının kızı ile evlendi. Bu hükümdar, paralarında kendisinden, büyük Kuşān hükümdarı hânedanının bir rüknü olarak bahsetmekte olduğu gibi, Amida muhasarasında da Şāpūr, Sîstân (Segestūni) halkı ve Hind kıralları, yâni Kuşānlar tarafından yardım görmüştür. Kuşān kıraallarından bâzıları Hormuzd, Varahrān ve Pērōz gibi, Sâsânî isimler kullanmışlardır. Büyük Gupta fâtihi Çandragupta'ya âit kitâbeler de, bunun bir Kuşān kıralı ile gâyet samimî münâsebetlerde bulunduğunu göstermektedir.

Kuşānların Efganistan'daki hâkimiyetlerine, V. asrın sonlarında Ak-Hunların istilâsı ile, nihâyet verilmiş olduğu zannedilmektedir. Bu

istilâ, Ak-Hunların Sâsânîler ile muharebe ettiği devre tesâdüf eder. Pērōz 480 (m.s.)'de bu muharebelerde ölmüştür. Kâbil ve Gandhāra 500 senesine doğru müstevlilerin eline geçti. Kıralları Toramāna Hindistan'ın içerilerine kadar uzanan bir devlet te'sis etti. Payitahtı Pencâp dâhilinde Sākala (Siyālkot) şehri idi. Bu barbarlar, paralarında Sâsânî örneklerini kaba bir surette taklit etmişlerdir. Bu devirde Sâsânî tarzında para bastırmış olan Kâbil hükümdarı Napkī'nin Kuşān mı yoksa, Ak-Hunlardan mı olduğu kat'î bir surette bilinmiyor. Ak-Hunların hâkimiyeti inhitata yüz tuttu ve şimâlden İran şahı Ḫusrav Anūşarvān'ın da iştirâki ile yapılan bir istilâ neticesinde, tamamiyle ortadan kalktı. Bu tarihten 880'e kadar Kuşān reisleri Şāhī unvanı ile, Kâbil'de hüküm sürdüler. Bu tarihte müslümanlar sahneye çıktıkları gibi, umûmiyetle Brahman kıralları denilen kimseler de Kâbil vâdisinin aşağı kısmında hüküm sürmeğe başladılar. Bīrūnī bu kırallardan Peşâver'de bir türbe inşa etmiş meşhûr bir buddhist olan Kanik adındaki bir kıralı zikreder. Bunda her hâlde Kanişka'nın hâtırası müessir olsa gerektir. Fakat buddhismin nufuzu Kuşānlar devrinde pek kuvvetli idi. Bu memleketten 630'da geçen çin seyyahı Hiouen-Tsang ile 657'de seyahat eden Wang-hiouen-tse bu keyfiyeti te'yit ederler. Hiouen-Tsang, Gandhāra, Lampā (Lamġān) ve Nagarhār, Kapişa yahut Kâbil kırallarının idâresi altında bulmuştur. Bu muahhar Kuşānların mûtat unvanı, çinlilerin Kito-lo dedikleri Kidāra idi. Bīrūnī'de Lagatormān (Katormān yerine) şeklini görmekteyiz. Buna benzer bir unvan, Kāfir dağlarında son zamanlara kadar kullanılmıştır. Şāhī kıralların brahman olan vezirleri tarafından ortadan kaldırılması, büddhismin o sıralarda bütün şimâlî Hindistan'da gelişmekte olan brahmanism tarafından izâlesinin bir safhasıdır. O sıralardaki hindû imparatorluğunun karargâhı, şimâlî İndüs üzerinde ve Attok'un üst tarafında bulunan Udabhāṇḍā veya Ohind şehri idi. Calālābād'a kadar Kâbil vâdisi bu devletin hududu içinde bulunuyor, fakat müslümanların eline geçmiş olan Kâbil bu hududun hâricinde kalıyordu. Bīrūnī bu hindû kırallarından sitâyiş ile bahseder. Bunların tesbit edebildiğimiz isimleri şunlardır.

Taḥḳīḳ ma li 'l-Hind (Bīrūnī)'e göre:	*Rājātaranginī* ve sikkelere göre:
Kallar	Lālliya
Sāmand	Sāmanta-Dēva
Kamalū	(Kamara?)
Bhīm	Bhīma-Dēva
Caypāl	Cayapāla
Ānandpāl	Ānandpāla
Tarocanpāl	Triloçanapāla
—	Spālapati
—	Padama
—	Ḫuduvayaka
—	Vaṅka-Dēva

Son 4 isim yalnız sikkelerden mâlûmdur. Spālapati'nin paralarına her tarafta rastgelinir. „Ordu kumandanı" mânasına gelen Spālapati isminin farsça (bugünkü farsça *sipāh-bad*) olduğu görülmektedir. Fakat bunun şekilleri umûmiyetle Pencâb'ın şimâl-i garbî kısmında ve Efganistan'da bulunur. Bu sülâle nihâyet 1009'da Ohind'de (vekayinâmecilerde: Vayhand) büyük bir zafer kazanan Maḥmūd Ġaznavī tarafından devrilmiştir. Bu devlet 412 (1021) yılına kadar devam edebilmiştir.

İslâmiyeti Efganistan'a ilk yayma teşebbüsü halife 'Oṯmān zamanında ve daha gâlip bir ihtimâl ile, Mu'āviya devrinde Basra vâlisinin 'Abd al-Raḥmān b. Samura 'yi Sicistân'ı istilâya göndermesi ile başlar. Bu kumandan Zaranc (bugünkü Zāhidān; kadîm şehrin harâbeleri hâlâ mevcuttur)'ı muhasara ve zapt etti ve Zaranc ile Kiş ve al-Ruḫaj (Arachosia olması muhtemeldir) arasındaki memleketi Dāvar (Zamīn-Dāvar) ile Zūr (Ġōr şeklinde okunması belki daha doğrudur) dağlarına kadar hükmü altına aldı ve orada bulduğu, vücudu altın ve gözleri yakut bir putu tahrip etti. Zamīn-Dāvar'in payitahtı olan Bust'ü aldı ve Zâbil (yâni Tarnak ve Ġaznī vâdisi)'den geçerek, Kâbil'e kadar ilerilcdi ve orada şahı (küçük Kuşān Şāhī kırallarından biri olacak) esir etti. Bu son ilerleyiş halife Mu'āviya devrinde vukû bulmuştur. Şāhī'nin, rivâyete göre, islâmiyeti kabûl etmiş olmasına rağmen, bu fütuhat devamlı bir işgâle müncer olamamıştır. Fakat Karmān vilâyetinin pek yakınında ve istilâsı haylı kolay olan asıl Sîstân baştan-başa inkıyat ettirildi. Oradan, Kâbil kırallığını zaptetmek üzere, muhtelif teşebbüslere girişildi. 'Ubayd Allāh b. Abū Bakra kumandasında gönderilen bir ordu, 79 (698) senesinde mağlûp oldu ve kumandan, kendisi ile ordusunu kurtarabilmek için, 700.000 dirhem fidye vermek mecburiyetinde kaldı. 81 (700) senesinde al-Ḥaccāc tarafından gönderilen ikinci bir ordu da gâlip geldi ise de, kumandan 'Abd al-Raḥmān b. al-Aş'aṯ [b. bk.], merkeze sormadan, mütâreke yaptığı için, gözden düştü. 'Abd al-Raḥmān, intikam almak maksadı ile, şah ile ittifak etti ise de, ihâncte uğrayarak, al-Ḥaccāc'a teslim edildiğinden kendini öldürdü. Bu kıralın adı, Ranbal, Zanbal yahut Rutbīl'dir; fakat isminin hakikî şekli mâlûm değildir. Ya'ḳūbī'de Hārūn al-Raşīd'in Kâbil'e karşı diğer bir sefer yaptığı

görülür. Bu defa şehir yine zaptedildi ise de, muhafaza edilemedi. Al-Ma'mūn halife olduğu ve Ṭāhirīlerin de iktidar mevkiine geldikleri zaman, hâricîlerin Sicistân 'da ihtilâl çıkardıklarını biliyoruz.

Ya'ḳūb b. Layṯ 'in riyâseti altında bulunan Ṣaffārīlerin 860 yılına doğru zuhûru, yerli ahâlinin arap fâtihler aleyhine yapmış olduğu bir kıyamı müteâkip vukû bulsa gerektir. Ṭāhirīlerin idâresine nihâyet verdikten ve Sicistân 'da kendi hükmünü te'sis ettikten sonra, Ya'ḳūb, Carūm (aşağı Helmand 'daki Garm-Sēr) ve Zābilistān 'ı geçerek, al-Ruḫaç, Gazne ve Kâbil 'i zapt ile şahı esir etti. Ya'ḳūb 'un bu işgâli seleflerininkinden daha uzun sürdü. Onun Kâbil Kûhistan 'ı dâhilinde Panc-hīr 'de 260 (873/874) 'ta basılmış olan bir parası ile al-Layṯ b. 'Alī 'nin 298 (911) 'de Bust 'te basılmış bir sikkesi ele geçmiştir. Kâbil 'in 257 (871) yılına doğru devamlı olarak işgâl edildiği zannedilmektedir. Bu tarih, yukarıda zikredilmiş olduğu vecihle, Kâbil 'deki Brahman devleti denilen devrin başlangıcına tevafuk etmektedir. Son Şāhī kırallığı, müslümanların cenuptan yaptıkları hücumlar ile kendi hindû tebealarının şarkta yaptıkları isyanlar neticesinde, yıkıldı. Bu hind kırallığı, Maḥmūd 'un fütuhatına kadar, islâmiyetin Hindistan 'a ilerilemesine bir sed teşkil etmiştir. Filhakika uzun müddetten beri Sind vâdisinde yerleşmiş olmasına rağmen, islâmiyetin şark istikametinde terakki etmesine çöl mânî olmakta idi. Himalaya eteklerindeki münbit mıntakayı ele geçirmek, daha ileriye gitmek için, zarurîdir. Hâlbuki Ohind devletinin ortadan kaldırılmasından önce, buna imkân yoktu.

Yukarıda kaydedildiği vecihle Ṣaffārîler Fars neslindendir. Devletin başında bulunan hânedan Ḫusrav Anūşarvān 'dan geldiğini iddia ederdi. Ya'ḳūb b. Layṯ hiç bir zaman halife ile sulh akdetmedi. Fakat birâderi 'Amr lafzan halifeye iukiyat etti ve Fars, Curcān, Sicistan ve Horasan üzerindeki hükümranlığı tasdik edildi. Mamafih sukut etmiş olan Ṭāhirīler, hâkimiyetlerinin bir kısmını tekrar ele geçirdiler ve iki rakip âile arasındaki harp, her ikisinin de iran aslından olan diğer bir âilenin (Sâmânîlerin) hâkimiyeti altına girdikleri zamana kadar, devam etti. 'Amr 287 (900) tarihinde, Belh 'te İsmā'īl Sāmānī tarafından mağlûp edildi ve esarette öldü. Bu suretle Ṣaffārîler, İran ve Horasan 'daki bütün eyâletlerini kaybettiler ise de, Araehosia ve hattâ Kâbil 'e kadar uzanan Sicistân 'ı muhafaza eylediler. Bunlar Sâmânîlere tâbi kaldılar ve bu âileden bâzıları, Ġaznavî ve Ġōrî hükümdarları devrinde Şicistân vâliliğini ifâ ettiler. Sâmânîlerin Efganistan 'daki nufuz sâhalarının ne kadar geniş olduğu pek belli değildir. *Muʿmal-i faṣīḥī* 'de İsmā'īl Sāmānī 'nin Hindistan 'ın bâzı kısımlarında hükümran olduğu zikredilir ki, Raverty bunun Kâbil arâzisi olduğunu söyler. Belki bu Ohind hindû kırallarının İsmā'īl Sāmānī 'yi, bir dereceye kadar, metbû tanıdıklarını tazammun eder. Zamīn-Dāvar 'in Ṣaffārīlerin hükmü altında bulunması kuvvetle muhtemeldir. Fakat Ṣaffārīlerin sikkeleri üzerinde Sāmānīlerin metbûiyetine dâir hiç bir emâreye rast gelinmemektedir. 300 (912) tarihinden sonra Ṣaffārīlerin nufuzu asıl Sicistan 'a münhasır kalmış ve Efganistan 'ın büyük bir kısmı mahallî reislerin idâresi altına geçmiş olmalıdır. Bu reislerin bâzıları, şüphesiz, zerdüştî, buddhist veyahut putperesttir.

350 (961) senesine doğru Sāmānī hükümdarı 'Abd al-Malik 'in zamanında *ḥācib* olmuş olan Alp-Tigin namındaki bir türk köle, bu hükümdarın halefi al-Manṣūr 'a karşı isyan etti ve Gazne şehrini ele geçirdi. Yerlilerin *ṣāḥib* yahut *bādşāh* denilen reisi Lavīk (belki son Kuşān reislerinden biridir) 'i indirdi ve Zābilistān vilâyetini de hükmü altına alarak, müstakil bir devlet kurmağa başladı. Kumandası altında türklerden müteşekkil bir ordu vardı. 352—355 (963—965) yıllarında yerine oğlu İsḥāḳ geçti. Bunu Alp-Tigin 'in kölelerinden bir türk olan Bilge-Tigin istihlâf etti ve kendi adına sikkeler bastırdı ki, bildiğimize göre, seleflerinden hiç biri böyle bir harekette bulunmamıştır. Vefatında Alp-Tigin 'in Sebük-Tigin adındaki diğer bir kölesi iktidar mevkiine geçti ve Gazneliler sülâlesinin hakikî müessisi oldu. Bu zat, Kâbil 'in şimâlinde Parvān dağı hisarının resmini taşıyan sikkeler bastırdı, Sâmânîlerin metbûiyetini tanıdı, fakat kendisi de baştan-başa Zābilistān, Zamīn-Dāvar ve Ġōr 'da kudretli bir hükümdar oldu. Ohind 'deki hindû kıralı Caypāl 'e taarruz etti. Metbûu olan Sâmânî hükümdarı emîr Nūḥ ona Horasan 'ın idâresini tevcih etti. Sâmânî devleti bu sıralarda zayıflamakta iken, Gaznelilerin kudreti de artmakta idi. Sebük-Tigin 'in vefatında (387 = 997) yerine oğlu İsmā'īl geçti ise de, o esnâda 28 yaşında bulunan kardeşi meşhûr Maḥmūd tarafından tahttan indirildi (389 = 999). Sâmânî hükümdarı Manṣūr, az zaman sonra, âsîler tarafından hal'edildiği gibi, kardeşi 'Abd al-Malik de, bir müddet sonra, sukut etti. Maḥmūd onun tarafını iltizam etti ve âsîleri cezalandırarak, devleti ayakta tuttu. İsyanda kendisinin de dâhil olmuş bulunması muhtemeldir. Zîrâ Faṣīḥī onun bizzat 'Abd al-Malik 'in üzerine yürüdüğünü söyler. Maḥmūd Belh şehrini

kendisine payitaht yaptı. Halife al-Ḳādir tarafından hükümdarlığı tasdik edildiği gibi, kendisine *yamīn al-dawla* ve *amīn al-milla* unvanları tevcih edildi. Maḥmūd metbûu olan hükümdarının ismini zikretmemeğe başladı. Vak'anüvisler kendisini *sulṭān* unvanı ile tanırlar, fakat bu unvan ne Maḥmūd'un ve ne de ilk haleflerinin paralarında mevcut olmadığı gibi, zamanında bu unvanla tanınmış olduğu da belli değildir. Maḥmūd'un vefatından sonra, ilk defa olarak, resmen 439 (1047)'da, Selçuklu Tuğrul Bey bu unvanı almıştır. Gaznelilerin bu unvanı kullanmaları, ilk defa olarak, 451 (1059)'de tahta çıkan İbrāhīm'in paralarında görülür. Elliot ve Dowson (*History of India*, II, 482)'da Mas'ūd I.'un *sulṭān al-mu'aẓẓam* unvanını taşıdığına dâir görülen kaydı sikkeler te'yit etmemektedir. Maḥmūd *niẓām al-dīn*, *malik al-mamālik* ve *malik al-mulūk* unvanlarını almıştır. Meşhûr hicviyesinde Firdavsī onu *şāh* unvanı ile zikreder. Fakat al-'Otbī ondan bâzan *sulṭān* diye bahseder ki, her hâlde resmen tanınmasından evvel, bu unvan halk tarafından kullanılmış olsa gerektir.

Maḥmūd'un İran ve Hindistan'daki fütuhatı Efganistan tarihine dâhil değildir. Maḥmūd Efganistan'da bir yabancı türk idi ve ülkesinin merkezi Gazne idi. Sicistân ve Ġōr'daki reisler ile Sulaymān dağlarındaki Afġāna kabîleleri, kendi arâzileri dâhilinde, Gaznevî metbûiyeti altında hüküm sürmeğe devam etmişlerdir. Bu ırka mensûp sonraki hükümdarların teb'alarını tâciklere az-çok temessül etmiş olmaları muhtemeldir. Nitekim Farruḫzād, Bahrām Şāh ve Ḫusrav gibi isimlerin iran nufuz ve te'sirine delâlet etmektedir. Maḥmūd ordularına en müsâit unsurları bulabildiği yerlerde asker topluyor ve kendi ırkından olan türkler bu ordunun temelini teşkil ediyordu. Türk aslından diğer bir kol olan Ḫalclar da bu ordunun mühim bir unsurunu teşkil etmekte idi. Maḥmūd, İlig Han ile karşılaşmak üzere, Belh üzerine yürüdüğü zaman ordusunda, al-'Otbī'nin kaydına göre, hindliler, ḫalelar, efgan ve gazneliler bulunuyordu. Hindliler her hâlde yeni zaptedilmiş bulunan Ohind kırallığına mensûp olanlardandı ve Bayhaḳī'nin dediğine bakılırsa, Maḥmūd'un halefi Mas'ūd, hattâ isyan etmiş olan türk Inal-Tigin'e karşı bile hindûları muvaffakiyetle kullanmıştır. Kirman muharebesinde suvari kuvveti 2.000 hindû ile 1.000 arap ve kürtten mürekkep bulunmakta idi. Gazneliler şüphesiz Gazne yahut Zābilistān vilâyetinin tâcikleri idi. Efganların ordular içinde esaslı unsuru teşkil etmeleri bu zamanlarda başlar. Müverrihlere göre, efganları orduya ilk defa alan Şebük-Tigin olmuştur. O zamanlarda ḫalclar Horasan ve Sîstân'da çok yayılmışlardı. Yāḳūt (*Mu'cam*) bunların Kâbil'i zaptetmiş olduklarını, İṣṭaḫrī'den naklen, kaydetmiştir. Bu karışık ordularda gâlip unsur şüphesiz türkler idi.

Maḥmūd'un ilk mühim seferi, Sebük-Tigin'in harp etmiş olduğu Ohind yahut Vayhand hind hükûmetine karşı, vâki olmuştur. Bunu, az zaman sonra, ikinci bir sefer takip ederek, 392 (1001)'de Peşâver'e yakın bir yerde Caypāl esir ve payitahtı olan Vayhand da zaptedildi. Hindistan'ı ilk istilâsından sonra, Maḥmūd'un karşısına, Ghakharların yardımını da te'min etmiş bulunan, Ānandpāl'in kumandası altında, şimâlî Hindistan muhariplerinden müteşekkil bir hindû ittihadı çıktığı zaman, Caypāl Maḥmūd'a sâdık kalmış ve az bir müddet sonra da, ordusunda hizmet etmek üzere, ona 2.000 hindliden mürekkep, bir askerî kıt'a vermiştir. Hindistan'a yapmış olduğu bir çok seferler ile diğer hâricî fütûhatı arasında Maḥmūd Efganistan'da mülklerini sağlam teşkilâta bağlamak için de vakit bulmuştur. İlk alâkasını çeken ülke Ġōr'daki tâcik prensliği oldu. Sonunda Gazneli saltanatını devirecek olan bu tâcik prensleri, o tarihlerde henüz kuytuda kalmış dağlı kabîle reislerinden ibâretti. Sebük-Tigin, Zamīn-Dāvar ve Ġōr ile, Helmand üzerinde payitaht olan Bust'ü zaptetmişti. Fakat dağlık yerler inkiyat etmemiş olduğundan, Maḥmūd oraya taarruz etmeğe lüzum gördü. 401—405 (1010—1014) yıllarında bu harekât ile meşgûl oldu. Dağlarda sâkin ahâli henüz islâmiyeti kabûl etmemiş olduğu için, Bayhaḳī, onlardan bahsederken, „mel'ûn kâfirler" tâbirini kullanır. Harp, Sūrī'nin oğlu Malik Muḥammed'in esir düşmesi ile, nihâyet buldu.

414 (1023) senesinde, Maḥmūd kendisine usanç vermiş olan Sulaymān dağlarında sâkin efganlara taarruz ederek, memleketlerini tahrip etti. Devrin sonlarına doğru Maḥmūd garpta — Horasan ile Irak ve Taberistan'ın bâzı kısımlarını, şimâl'de — Türkistan'ın Amu-Derya'nın cenûbuna tesâdüf eden kısmını (nehrin öte tarafında da bir mıkdar nüfus ile birlikte), şarkta — bütün Pencâb'ı ve merkezde — bugünkü Efganistan'ın tamamını ihtivâ eden büyük bir imparatorluk üzerinde saltanat sürmüştür. Para bastırmış olduğu şehirler imparatorluğunun vüs'atini göstermektedir. Maḥmūd Efganistan dâhilinde Gazne ve Farvān'da, Horasan'da, Nişapur ve Herat'ta, Hazer denizine yakın Curcān'da Türkistan'da, Belh ve Valvāliz'de ve Pencâb'da, Maḥmūdpūr adı da verilen Lâhûr'da para bastırmıştır. Gazne'deki sarayı, Firdavsī ve Bīrūnī de dâhil olarak, âlim ve şâirlere açık bu-

lunurdu. Fakat kendisi hakikî mânası ile ilim ve irfanın hâmisi değildi. Yakışıksız bir muamelesine mârûz kalmış olan Firdavsî Maḥmûd hakkında acı bir hicviye yazmıştır. Bîrûnî de sitâyişlerini Mas'ûd'a hasretmekte ve Maḥmûd'dan pek az bahsetmektedir. Maḥmûd'un fütuhatının dramatik mâhiyeti muâsırlarının muhayyilesi üzerinde te'sir icra etmiş ve onu bir folklor kahramanı yapmış olduğu gibi ismini de her kese sevdirmiştir. Efganlar ile münâsebeti, onların memleketini talan etmekten ibâret kalmış olan Maḥmûd, yabancı bir fâtih sıfatı ile hüküm sürmüş olduğu bu memlekette, asırlarca millî bir kahraman telâkki edilmiştir.

Maḥmûd'un yerine 421 (1030) senesinde oğlu Muḥammed geçti. Fakat bu da az zaman sonra kardeşi Mas'ûd tarafından tahttan indirildi. Mas'ûd babasının seferlerinden bir çoğuna iştirâk etmiş, cesûr bir muharip olmakla berâber, içkiye pek düşkün idi. Onun zamanındadır ki, Tuğrul Bey'in emrindeki Selçukluların kalkınması ile, Gaznevî hâkimiyetine ilk kat'î darbe indirilmiş oldu. 431 (1039)'de Merv ile Sarahs arasında Dandânakân'da Tuğrul Bey, kanlı bir muharebeden sonra, çarpışmada büyük bir yeğitlik göstermiş olan Mas'ûd'u bozguna uğrattı. O tarihten itibâren, Horasan ile birlikte, garp cihetindeki bütün eyâletler elden çıktı. Bu kayıp Nişapur'da basılmış olan sikkelerde belli olmaktadır. Mas'ûd'un bu şehirde bastırdığı bilinen son sikkenin tarihi 431 (1039/1040) ve Tuğrul Bey'in ilk parasının tarihi 433 (1041/1042)'tür. Bu sıralarda karmatîlik her tarafta, bilhassa Horasan'da, pek ziyâde yayılmıştır. Mas'ûd'un kudretli veziri Hasnak bu tarikate intisap edip, Mısır'daki halifeler ile mektuplaştığından dolayı idam edildi. Hindistan cihetinden türk serdarı Aḥmed Inal-Tigin'in müthiş isyanı hindli kıtaatın yardımı ile güçlükle bastırılabildi. Mas'ûd babasının Hindistan'daki fütuhatına nazîre yapmak istedi ve Hânsî kalesini de zapt etti. Fakat Selçukluların istilâsı bu gibi tasavvurlarını suya düşürdü. Mas'ûd Ġōr melikleri ile de uğraştı. Selçuklulara mağlûp olduktan sonra, Gazna'den tekrar Hindistan üzerine yürüdü. Fakat Ḥasan Abdâl civarında Mârgala boğazında, türk ve hindli maiyeti tarafından, sinsicesine yakalandı. Bunlar kendisini tahttan indirdiler ve yerine evvelce tahttan indirilen kardeşi Muḥammed'i geçirdiler. Mas'ûd 433 (1041) senesinde zindanda katledildi. Oğlu Gazne vâlisi Mavdûd, Muḥammed'i Nangrahâr'da mağlûp ve babasının katillerinin hepsini, „türk olsun tâcik olsun", idam ettirdi. Bu muzafferiyetin hâtırası olmak üzere Calâlâbâd civarında Fatḥâbâd şehrini te'sis eyledi. Mavdûd 441 (1048) senesine kadar hüküm sürdü ve yerine, kısa bir fâsıladan sonra, oğlu 'Abd al-Raşîd geçti. Selçukluların artmakta olan nufuzu Gaznelileri Hindistan'daki ülkelerine daha ziyâde ehemmiyet vermeğe sevketti. Sikkelerinin üzerine (ilk defa Mavdûd'un zamanında) Şiva boğasının resmi ile Ohind kırallarının sikkelerinden alınan *Srî Samanta Dēva* ibâresinin konulması bu değişikliği gösterir. 'Abd al-Raşîd'in hükümdarlığı zamanında, Dâvûd ve oğlu Alp-Arslan kumandasında, Selçuklular tekrar istilâ hareketine başladılar ve Toharistan'dan ve Gazne arâzisi ile Zamîndâvar'den geçerek, Sîstân eyâletini işgâl ettiler. Fakat Ḫumar ve Bust'te, Tuğrul namında bir türkün kumanda ettiği bir ordu tarafından, mağlûp edildiler. Tuğrul, bu muzafferiyetinden sonra, 'Abd al-Raşîd'in aleyhine döndü ve onu katlederek, Gazne tahtını ele geçirdi. Lâkin o da diğer bir türk tarafından katledildi ve Mas'ûd'un oğlu Farruḫzâd zindandan çıkarılarak, tahta geçirildi (444=1052). Farruḫzâd 451 (1059)'e kadar hüküm sürdü ve Zâbulistân ahâlisinin ağır vergilerini azalttığı için, halkın muhabbetini kazandı. Ġōr meliklerinin gittikçe daha ziyâde nufuz sâhibi olması, her hâlde, bunda bir dereceye kadar müessir bulunmuş olmalıdır.

Farruḫzâd'ın yerine kardeşi İbrâhîm tahta oturdu ve bu hükümdarın 40 seneden fazla süren devri sükûn ve refah içinde geçti. İbrâhîm Selçuklular ile sulh akdetti ve daha sonra oğlu Mas'ûd III.'u Selçuk hükümdarı Malikşâh'ın kızı ile evlendirdi. Hindistan'da bâzı yerler zaptetti ise de, daha ziyâde câmiler, saraylar ve mektepler inşası gibi, sulh ve umran eserleri ile tanınmıştır. Mas'ûd III. da 492 (1099)'de tahta çıktı ve 508 (1115) senesine kadar hüküm sürdü. Zamanı refah içinde geçti ve Selçuklular ile akdetmiş olduğu ittifak, onu şimâl ve garpta gâileden kurtardı. Hindistan'a karşı seferler tertip etti ve bunlardan birinde orduları Ganj'a kadar ileriledi. Ölümünden sonra, oğulları Şērzâd ve Arslan arasında başlayan rekabet Şērzâd'ın tahttan indirilmesi ile nihâyet buldu. Arslan ancak 2 sene hüküm sürdü ve fena idâresi Gaznevîler ile Selçuklular arasında uzun zamandan beri devam edegelen sulha nihâyet verdi. O sırada Selçuklu hükümdarı büyük Sancar'ın hemşiresi olan kaynanasına hakaret etti ve onun oğlu ve kendi üvey kardeşi olan Bahrâm'ı kovdu. Sancar kedisine harp ilân etti. Arslan mağlûb oldu ve Lâhûr'a çekildi; fakat Gazne'yi, bir müddet için, elinde tuttu. Bahrâm, Selçukluların yardımı ile, Arslan'ı bu defa da bozguna uğrattı. Arslan 511 (1117)'de Hindistan'da öldü.

Bahrām'ın tahta çıkması ile müstakil Gazne devletine nihâyet bulmuş nazarı ile, bakılabilir. Bahrām, *al-sulṭān al-aʿẓam* unvanını almasına rağmen, Sancar'a tâbi oldu ve böylece onun adını kendi sikkeleri üzerine yazdırdı. Bahrām Şāh 547 (1152) senesine kadar hükümdarlık etti; fakat dâhil ve hâricdeki düşmanlara karşı koyabilmek için, idâresinde kâfi kuvvet ve kudretten mahrum bulunduğu cihetle, nufuzu mahdut olmuştur. Arslan Selçuklular ile akraba olup, bilâhare bunların en tehlikeli düşmanları olan Ġuzz türkmen kabîleleri ülkeyi şimâlden tehdit ettikleri gibi, dağlı Ġōr reisleri de cenupta Gaznevîlerin hâkimiyetini tanımamağa başlamışlardı. Bunların nufuzları gittikçe artıyordu. Bu reisler, ordudaki diğer reislerin aksine olarak, Tâciklerin bir kolu olup, hakikaten yerli ahâliden bulunuyorlardı. Mas'ūd 493 (1099)'te Ġōr hükûmetini Sām'ın oğlu 'Izz al-Dīn Ḥusayn'e vermiş ve „melikler" de, Selçukluların nufuzu ile, desteklenmişlerdir. 'Izz al-Dīn Ḥusayn'in yerine, oğlu Sayf al-Dīn Sūrī geçti. Bunun kardeşi olup, *malik al-cibāl* („dağların hükümdarı") unvanı ile tanınmış olan Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed, Bahrām Şāh tarafından, kıskançlık neticesinde, Gazne'de zehirlenerek öldürüldü Kardeşinin ölümünün intikamını almak üzere, Sūrī Gazne'yi istilâ etti. Bahrām Şāh, Kurmān (yâni Kuram vâdisi)'a kaçtı. Sūrī de ordusuna kumanda eden biraderi 'Alā' al-Dīn Ḥusayn ile birlikte Gazne'yi zaptetti. 'Alā' al-Dīn Ġōr'a döndü ve onun bulunmadığı sırada, Bahrām Şāh efgan ve ḫalclardan teşkil ettiği bir kuvvet ile Gazne'yi istirdat ettiği gibi, Sūrī'yi de idam ettirdi. Bu aralık sağ kalan kardeşlerin en büyüğü Bahā' al-Dīn Sām, kendi dağlarında Ġōr nufuzunun esaslarını kurduğu gibi, bir tepe üzerinde Fērūz-Kūh kalesini inşa ettirdi. Bir kaç sene sonra Bahā' al-Dīn, 'Alā' al-Dīn ile birlikte, Gazne üzerine yürüdü; fakat yolda öldü. Yerine 'Alā' al-Dīn geçti ve kardeşinin tasavvurunu yerine getirdi. Bahrām Şāh'ı Zamīndāvar'de yenerek, iki muharebeyi müteakip, Gazne'yi zaptetti. Öyle şiddetli intikam aldı ki, yapmış olduğu katl-i âmlardan ve şehri kül yığını hâline getiren yangınlardan sonra, Gazne hiç bir zaman eski hâline gelememiştir. Kendisine *Cihān-sūz* („dünyayı yakan") lakabının verilmesi bundan dolayıdır. Ġōrluların dağlardaki payitahtı olan Fērūz-Kūh'a mukabil Gaznelilerin Zamīndāvar'deki merkezleri bulunan Bust'ü de tahrip etti. Gazne hiç bir vakit eski ehemmiyetini elde edemediği gibi, Bust de zamanımıza kadar bir harâbe yığını hâlinde kalmıştır. Daha son zamanlarda, payitahtı Arachosia olmak üzere, Kandahar Bust'ün yerine kaim olmuştur. 'Alā' al-Dīn Cihān-Sūz'un gitmesinden sonra, Bahrām Şāh Gazne'yi geri almış olsa gerektir. Bahrām Şāh az sonra (547 = 1152) öldü ve yerine oğlu Ḫusrav Şāh geçti. Ḫusrav Şāh, çok geçmeden, Ġuzz kabîlelerinin ileri hareketi karşısında, Gazne'yi terk etti ve yalnız Pencâb'daki mülkünü muhafaza edebildi. 7 sene hüküm sürdükten sonra Lâhûr'da yerine oğlu Ḫusrav Malik geçti. Bu da Gazne devletinin Ġōrîler tarafından kat'î surette devrildiği 583 (1187/1188) tarihine kadar, 30 sene müddetle, hükümdarlık etti.

Ġōr hükümdarlarının Efganistan'da uzun zaman saltanat sürecekleri beklenebilirdi. Fakat bunların ikbâli, orta Asya'daki göçebelerin gittikçe artan kudreti karşısında, birden bire durdu. Ġuzzlar, Ḫwārizmşāhlar, Cengiz Han zamanındaki moğullar, bir birini sür'atle tâkip ederek, memlekete saldırdılar ve bunun neticesinde her ne kadar Hindistan'da uzun bir sülâleye (bunlar bizzat kendilerinin ahfadı olmayıp, türk kölelerinin torunları idi) devir etmiş oldukları geniş bir ülke kurmuş iseler de, asıl kendi yurdlarında hâkimiyeti elden çıkardılar. 'Alā' al-Dīn Cihān-Sūz'un Gazne'yi aldığı devirde saltanat süren hükümdarlar arasında en kudretlisi Gazne ve Ġōr üzerinde metbûiyet iddiasında bulunan sultan Sancar Selçuk idi. Devrinin sonlarına doğru şimâldeki kabîlelerden Ḫitay ve Ġuzzlar ile gâile başladı. 536 (1141) tarihinde Ḫiṭaylar kendini bozguna uğrattıkları gibi, Ġuzzlar da tehdit ettiler. Bu vak'alar 'Alā' al-Dīn Cihān-Sūz'a Selçuklu boyunduruğundan kurtulmak fikrini vermiş olsa gerektir. Ordusuna bir çok türk, ġuzz ve ḫale aldıktan sonra, Harī-Rūd vâdisine doğru ileriledi ve orada karşısında Sancar'ı buldu. Göçebe müttefikleri kendisini terkettiler ve bu suretle Sancar'ın harbi kazanmasına sebep oldular. 'Alā' al-Dīn esir edildi ve Sancar için hazırladığı altın zincirlere vuruldu. Mamafih, çok geçmeden, Sancar tarafından affedildi ve Ġōr tekrar kendisine verildi. Ertesi sene Bizzat Sancar Ġuzzların tecâvüzüne uğradı ve onlara esir düştü. Horasan pek vahşiyâne bir surette tahrip edildi. Sancar'ın mağlûbiyetinden bir sene sonra doğmuş olan Cengiz Han'ın zamanında vukua gelecek olan vaziyetin bir mukaddimesi olmuştur. Sancar dört sene hapiste kaldı; 552 (1157)'de vefat etti ve büyük Selçuklu hâkimiyeti de onunla birlikte sona erdi.

'Alā' al-Dīn ülkesini şarkî Horasan'a ve Murġāb vâdisine kadar uzatmıştı. 551 (1156)'de Herat'ta öldü. Yerine geçen Sayf al-Dīn Muḥammed 558 (1162) senesinde Belh Ġuzzları tarafından mağlûp ve idam edildi,

Fakat halefi olan Ġiyāṣ al-Dīn b. Sām aynı sene Ġuzzları müthiş bir hezimete uğrattı. Bu arada Ġuzzlar, Bahrām Şāh'ın vefatından sonra, Gazne'yi zaptettiler ve bu şehri, Ġōrī hükümdarları ile kardeşi meşhûr Mu'izz al-Dīn Muḥammed b. Sām (ekseriyâ eski ismi olan Şihāb al-Dīn diye anılır) tarafından kovuluncaya kadar 12 sene müddetle işgâl ettiler. Bu suretle göçebelerin istilâsında bir fâsıla oldu, Mu'izz al-Dīn, Ġōr hükümdarı bulunan kardeşinin metbûiyeti altında, Gazne tahtına oturdu ve derhâl yalnız hindûlar ile Multān karmatîleri değil, aynı zamanda Gazne devletinin bakiyesine karşı, Hindistan'a sevk etmek üzere, ordular hazırlamağa başladı. Son Gazne hükümdarı Ḫusrav Malik'i hapsederek, ülkesini eline geçirdi (583 = 1187). Bu suretle Hindistan'daki müstakbel zaferleri için, kendisine üss hizmeti görmüş olan Pencâb'ı elde etti. Ġiyāṣ al-Dīn garp hududu üzerindeki eyâletleri ile kendi meşgûl olmakta idi. Meliklerin, Gazneliler, Selçuklular ve Ġorlulara vâlilik etmekte devam ettikleri Sîstân üzerinde nufuzunu muhafaza etti. Tāc al-Dīn Ḥarb onun hâkimiyetini kabûl etmekle berâber, kendi namına para bastırmaktan da vazgeçmedi. 571 (1175)'de Ġiyāṣ al-Dīn Herat'ı işgâl etti. 588 (1192)'de şimâldeki toprakları, Ḫvārizmşāh Tekeş'in biraderi Sulṭān Şāh tarafından taarruza uğradı. Mu'izz al-Dīn Gazne'deki kardeşine iltihak etti ve her ikisi Sulṭān Şāh'ı Murġāb üzerinde bozguna uğrattılar; fakat Ḫvārizmşāhlar istilâ emellerinden vazgeçmediler. Ġiyāṣ al-Dīn ile Mu'izz al-Dīn ölünceye kadar, ülkelerini muhafaza edebildiler, fakat Ġiyāṣ al-Dīn 598 (1201)'de vefat etti ve yerine geçen biraderi Lâhûr yakınlarında Khōkharlara karşı yapmış olduğu bir muharebeden döndüğü esnâda, İndüs ile Cehlam arasında Damyak'ta, bir mutaassıp tarafından, 602 (1205) tarihinde katledildi. Bu zat, Maḥmūd'u (müteveffa Ġiyāṣ al-Dīn Muḥammed b. Sām'ın oğlu) bertaraf ederek, amcazâdesi 'Alā' al-Dīn'i Ġōr tahtına geçirmiş ise de, Mu'izz al-Dīn'in vefatından sonra, Ġiyāṣ al-Dīn tahtını istirdat etti. Bu hükümdar da, Ḫvārimşāh'ın arzusu ile, Fērūz-Kūh'teki hisarında muhafaza etmekte olduğu bir esir tarafından, 607 (1210/1211)'de öldürüldü. Kendisi Gazne'de tutunamamıştı ve orada iktidar, erkek evlât bırakmamış olan Mu'izz al-Dīn Muḥammed b. Sām'ın eski köleleri olan türk kumandanlarının eline geçmişti. Bu kumandanların başlıcaları Tāc al-Dīn Yalduz, Ḳuṭb al-Dīn Aybeg, Nāṣir al-Dīn Kubāça ve Şams al-Dīn İl-Tutmış idi. Yalduz müteveffa hükümdarın gözdesi idi; Gazne'yi 9 sene işgâl etti ve paralarının üzerine metbûu olarak ölen hükümdarın ismini koyduğu gibi, kendi adını da *'abduhu* („kölesi") kelimesi ile birlikte kullandı. Ḳuṭb al-Dīn'in faâliyeti bilhassa Hisdistan'a inhisar etti. Bununla berâber Gazne'yi almış ve 40 gün elinde tutmuştu. Kubāça Sind ve Multān'da bir devlet kurdu ve Pencâp için Yalduz ile mücâdele etti. Fakat sonunda yerini Hindistan'da bir hânedan kurmuş olan İl-Tutmış'a terketti. Yalduz gayretli bir hükümdar idi; tehlikeli istilâları bir müddet önleyebildi ve nufuzunu Ġor ve Herat'a kadar teşmil etti. Sîstân'ı dahi istilâ eyledi ise de, sonunda Tāc al-Dīn ile sulh akdetti ve Sîstân bunun elinde kaldı. Lâkin Yalduz ile İl-Tutmış arasındaki rekabet ülkenin istikrarını sarstı. 612 (1215)'de Karnāl yakınlarında Tirāorī'de ikisi arasında bir harp vukû buldu. Yalduz mağlûp oldu ve öldürüldü. İl-Tutmış'a gelince, her ne kadar Hindistan'da kuvvetli idi ise de, Gazne ülkesini muhafaza edemedi. Ġōrī melikleri de nufuzlarını kaybettikleri için, Ḫvārizmli fâtih 'Alā' al-Dīn Muḥammed b. Tekeş'e karşı koyacak hiç bir kimse kalmamış idi. Bu zat müdafaa vesaitinden mahrum bir şehir olan Gazne'yi 612 (1215)'de aldı ve Ġōr ile Gazne'ye âit bütün arâziyi zaptetti. Oğlu Calāl al-Dīn Mengüberti'yi sultan olarak bıraktı ve kendisi şimâle doğru daha kuvvetli bir düşman olan Cengiz Han ile karşılaşmağa gitti. 'Alā' al-Dīn mağlûbiyeti ve 617 (1220)'de vefatı üzerine, Calāl al-Dīn moğulların ilerilemesine karşı kahramanca fakat ümitsiz mücâdele etti. Kendisine verasetle intikal etmiş bulunan Ḫvārizm memleketini kaybetmiş olduğundan, Gazne'yi kendisine bir mukavemet merkezi hâline getirdi. Ġōr melikleri de ona yardım ettiler. Calāl al-Dīn moğulları Farvān'da mağlûp etti, fakat Hinduküş ve Bāmiyān civarından geçmiş olan Cengiz'in önünde ric'ate mecbur kaldı. Calāl al-Dīn İndüs üzerine çekildi. Lâkin Nīlāb geçidi civarında, düşman kuvvetlerinin fazlalığı karşısında, mağlûp oldu ve Cengiz'in tâkibinden uzak bir noktada nehri atla geçerek, canını kurtarabildi. Calāl al-Dīn'in bundan sonraki mâceralarının Efganistan tarihi ile münâsebeti yoktur. Moğul müstevlileri, „mel'ûn müşrikler", artık memleketin yegâne hâkimi oldular. Herat 619 (1222)'da Cengiz'in oğlu Tulı tarafından zaptedildi ve bunu müslüman ahâlinin müthiş bir katl-i âmı tākip eyledi. Sîstân da onun eline düştü ve böyleee müstakil Sîstân melikleri sülâlesi ortadan kalkmış oldu.

Calāl al-Dīn'in İndüs üzerindeki mağlûbiyetinden sonra, Gazne Ögedey tarafından zaptedildi. Bizzat Cengiz de Bāmiyān'dan geçerek, Türkistan'a döndü. O zaman Ögedey Ġōr'a kadar

ilerileldi ve bu ülkeyi kendisine üs ittihaz eyleyerek, Fērūz-Kūh ve Ġarcistān dağlarına ve Garmsēr ve Sîstân ovalarına hâkim oldu. Ġōr 'un son melikeleri de bu bâdirede ortadan kayboldu. Fērūz-Kūh baştan-başa o derece tahrip edildi ki (619 = 1212), bugün yeri bile kat'î olarak mâlûm değildir. Başka bir dağ üzerinde olan Tūlak kalesi bu esnâda muvaffakiyetli bir mukavemet gösterdi ise de, çok geçmeden, o da sukut etti. Tūlak halkının Sîstân 'a nakledildiğini bildiğimize göre, Hazāra tepelerine moğul mühâcirleri iskânının o zaman başlamış olması mümkündür. Diğer dağ şehirleri de inatçı bir mukavemet gösterdiler; fakat bu hâlleri, daha fazla tahrip edilmelerinden başka, bir netice vermedi. Ġōr ahâlisinin reislerinden biri de, anası tarafından Ġōr meliklerine mensûp bulunan Ġarcistānlı Amīr Muḥammed idi; Aşyar kalesinin moğullar tarafından muhasara edildiği sırada, 620 (1223) 'de, öldürüldü. Kurt (Kart) hânedanının müessisleri bunun ahfadı idiler. O zaman, Efganistan 'ın en büyük kısmı moğul imparatorluğuna ilhak edildi; fakat Calāl al-Dīn Mengüberti 'nin müttefiki bulunmuş olması muhtemel olan Sayf al-Dīn Ḥasan Ḳarluġ adında bir türk reis, şark taraflarlarında pek az bir zaman için Bāmiyān, Gazne ve Ġōr 'u elinde tuttu. Bu zatın daha evvelden 622 (1225) 'de iktidar mevkiinde bulunmuş olduğu şüphesizdir. Zîrâ o zaman, halife al-Ẓāhir namına, bir para bastırmıştır. 636 (1238) 'ya kadar bu vaziyet devam etti; o tarihte Sayf al-Dīn Ügedey 'e tâbi oldu ve yanına bir moğul *şiḥna* gönderildi. Fakat yine de Kuram vâdisinden Hindistan tarafına kovuldu. Kendisi ve oğlu Nāṣir al-Dīn, Sind 'de 20 sene daha saltanat sürdüler. Bunun üzerine moğullar Gazne ve Kuram 'ı, Hindistan 'a yapacakları istilâ için, üs olarak kullandılar. Bu harekât münâsebeti ile efganiardan bahsedildiğini görmüyoruz. Onların şimâlde Kuram vâdisine kadar ilerilememiş olmaları mümkündür. Ügedey 'in ölümünden sonra, moğul imparatorluğu taksime uğradı ve Efganistan Tulı 'nın ahfadından olan Fars İlhanlılarının hissesine düştü. Onların metbûiyeti altında Kurt veyahut Kert adı ile tanılan bir tâcik hânedanı iktidar mevkiine geldi ve memleketin büyük bir kısmını hemen 200 sene kadar elinde tuttu. Bu sülâlenin müessisi Cengiz Han 'ın, teveccüh gösterip, kendisine Herat 'ı bırakmış olduğu Rukn al-Dīn Muḥammed Maraġānī 'dir. Oğlu Şams al-Dīn bâzı seferlerinde Mengü Han 'a refakat eyledi ve Ġarcistān, Ġōr, Farāh ve Sîstân uhdesinde ipka olundu. Bu zat 654 (1256) 'te Hulagu 'ya inkıyat etti. Kendisinin sonraları Sîstân 'da, Howorth 'un kaydettiği gibi, efganlara karşı değil, yerli tâciklere karşı muharebeler ettiğini görmekteyiz. „Bir gölde bulunan adadaki Bakar" adında bir kaleyi zaptettiği rivâyet edilir. Raverty bu kalenin Sîstân dâhilinde olduğunu söyler ve filhakika, Hāmūn 'da Şahr-i Ḫvāca adası üzerindeki Kaḥaha harâbelerinin buna âit olması mümkündür. Fakat „Bakar" adı Sîstân dâhilinde hiç kullanılmamış olsa gerektir. Howorth onun, Ābistāda gölü olduğunu iddia ederse de, buna imkân yoktur. „Bakar" isminin İndüs üzerindeki Bhakhar ada-kalesi ile bir iltibastan ileri gelmiş olması muhtemeldir.

Sîstân (o zamanlar Nīmrūz ismi de verilirdi) Şams al-Dīn 'in mülkünün merkezi olsa gerektir. Zira Abaka devrinde Nīmrūz ismini İlhanlılar devletinin hududu üzerinde bulunan ve kendi beylerinin idâresine bırakılmış olan vilâyetler arasında görüyoruz. Bu eyâletin pek geniş olması icap eder; çünkü bir taraftan Herat 'ı, diğer taraftan Ġōr 'u, Zamīndāvar ve Zābiiistān 'ı ihtivâ etmekte idi. Şams al-Dīn, hâlis bir Ġōrī 'ye yakışır tarzda merkezini, dağlarda, Herat 'ın şarkındaki Ḫāysār 'da te'sis etti.

Abaka ile Borak arasındaki harpte Şams al-Dīn, evvelâ Borak 'ın tarafını tuttu; nitekim Abaka 'nın Herat 'ta gâlip gelmesi üzerine, gözden düştü ve „kartal yuvasını" terkederek, karargâhını Herat 'ta kurmağa dâvet edildi veya böyle yapması kendisine emredildi (673 = 1275). Bir müddet sonra, Irak 'a çağırıldı ve orada zehirle öldürüldü (676 = 1278). Yerine geçen ve ikinci Şams al-Dīn adı ile tanınan oğlu, Ḫvāndmīr 'in kaydına göre, Kandahar 'ı muhasara etti. Bu mâlûmat doğru ise ve muhasara edilen şehir Bust yahut Girişk gibi, daha eski bir payitaht değilse, Kandahar 'ın ismi ilk defa olarak geçmiş oluyor demektir. Hükümdar da, babası gibi, Ḫāysār 'a çekildi. Herat 'ı, oğlu 'Alā' al-Dīn ve sonra da diğer oğlu Faḫr al-Dīn 'e bırakarak, kendisi, 705 (1305) tarihinde ölümüne kadar, Ḫāysār 'da kaldı. Dâhilî harplerden ve moğul reisleri arasında çıkan isyanlardan doğan bir çok karışıklıklardan sonra da, Faḫr al-Dīn bu şehri yıllarca muhafaza etti ve orada bir çok binalar ve istihkâmlar vücuda getirdi. Bahsi geçen isyanlar esnâsında Herat şehri Teküder (Nikōdar) kumandasındaki çagatay moğulları tarafından muhasara edilmişti. Sonunda Faḫr al-Dīn, Ulcaytu 'nun gözünden düşerek, dağlara kaçtı. Emîr Dânişmend Herat üzerine gönderildi. Faḫr al-Dīn 'in bırakmış olduğu muhafız tarafından emîr iç kaleye alınarak, maiyeti ile birlikte, alçakçasına katledildi. Faḫr al-Dīn derin bir teessür izhar etti; fakat babasından bir az sonra, 706 (1307) 'daki ölümüne kadar, dağlarda kaldı. Yerine oğlu Ġiyāṯ al-Dīn geç-

ti. Çok geçmeden, Herat moğullar tarafından zaptedildi. Bunun üzerine Ġiyāṣ al-Dīn, mülkünün kendisine tevcih edilmesini istemek üzere, Ulcaytu 'nun sarayına gitti. Onu hapsettiler; lâkin bir müddet sonra yerine dönmek müsaadesi aldı ve idâre kendisine tevcih edildi. Ömrünün son senelerinde Mâverâünnehr 'de, Yasāur 'a refakat etti ve 717 (1317) 'de Horasan 'ı istilâ eylemiş olan Yasāur 'a karşı yapılan sefere iştirâk etmek sureti ile, kendi mevkiini sağlamlaştırdı. İlhanlıların hâkimiyeti azaldıkça, kendi itibarı arttı. Abū Sa'īd 'in tahta geçmesinden sonra Yasāur 'un diğer bir istilâ teşebbüsüne (719 = 1319) muvaffakiyet ile karşı koyması üzerine, daha ziyâde tevecciih kazandı. O Herat 'ı bir çok güzel binalar ile süslemiştir. Yasāur 'un kat'î mağlûbiyeti ve vefatı Kurtların kudretini arttırmağa yaradı. Ġiyāṣ al-Dīn de nufuzunu tahkim edip, bir tepe üzerinde bina edilmiş olan meşhûr Tūlak kalesini ele geçirdikten sonra (726 = 1325), hacca gitti. Dönüşünden pek az sonra, 729 (1329) 'da öldü. Oğullarından ikisinin pek kısa süren saltanatlarından sonra, üçüncü oğlu Mu'izz al-Dīn 732 (1332) 'de iktidar mevkiine geçerek, 38 sene hüküm sürdü. Mu'izz al-Dīn kudretli bir hükümdar idi ve Abū Sa'īd 'in ölümünden sonra, devletin inhilâlinde, Timur 'un istilâsı mâni olmasa idi, belki de tam istiklâle sâhip olabilecekti. Kendisinin tâcik prensi olması moğul reisleri arasında pek çok kıskançlıklara sebebiyet verdi ve mevsuk kaynaklara göre, bunlar Mâverâünnehr emîri Kazgan idâresinde, Mu'izz al-Dīn aleyhine fesat çıkardılar. Kendisini Herat 'a kadar kovaladılarsa da, bu şehri müdafaaya muvaffak oldu. Nihâyet Kazgan, Mu'izz al-Dīn 'den kendisine bizzat kendi ülkesi dâhilinde de itaat edeceğine dâir, bir muahede kopardıktan sonra döndü. Mu'izz al-Dīn taahhüdüne sâdık kaldı ve bu suretle dâhildeki düşmanlarına karşı Kazgan 'ın yardımını te'min etmiş oldu. Timur gençliğinde, Kazgan 'ın emri altında, Mu'izz al-Dīn 'e karşı hareket etmiştir. Horasan 'ı ele geçirmeğe daha o zaman karar vermiş olduğunu hâtıratında nakleder. Mu'izz al-Dīn 771 (1370) 'de, Timur ile bir muahede akdetmek üzere iken, öldü. Oğlu Ġiyāṣ al-Dīn Pīr 'Alī, Timur 'un hâkimiyetini tanımamakta ayak diredi. Bunun üzerine Timur 782 (1380) 'de Herat 'ı muhasara etti. Pīr 'Alī boyun eğdi ve iyi muamele gördü. Herat tahripten masun kaldı. Fakat istihkâmları yerle bir edildi ve hazinesi de alınıp, götürüldü. Mamafih 3 sene sonra Kurt hânedanından bir kaçının idâresi altında Ġōrī askerleri arasında bir isyan çıktı ve şehir garnizonu kılıçtan geçirildi. Timur tekrar şehri aldı ve bu defa Herat tahrip edildi ve ahâlisi imha olundu; Ġiyāṣ al-Dīn isyan esnâsında öldürüldü ve Kurt sülâlesi de onunla nihâyet buldu. Bu hânedan Ġōr ve Herat 'taki cesûr ve yerleşik tâciklerin kendi vatanlarında müstakil bir devlet idâme edebilmek üzere girişmiş oldukları son teşebbüsü temsil eder. Bu devirden XVIII. asırda efganların iktidar mevkiine çıkmalarına kadar, Efganistan 'da yerli bir hânedana rastgelinmez. Memleket hep yabancıların hükmü altında kaldı.

Timur istilâsı esnâsında, Sîstân pek ziyâde tahrip edildi ve o zamandan beri bir daha eski refah ve umranına kavuşamadı. Sulama işleri ihmâl edilmiş ve şehirler boşalmıştı. Sarōtār, Zaranc, Tarakun ve Ramrūd harâbeleri Sîstân 'ın mâzideki haşmetini isbat etmektedir. Son zamanlarda ehemmiyet kazanan Kâbil ve Kandahar sür'atle zaptedildi ve bütün memleket Timur imparatorluğunun bir parçası oldu. 800 (1397) tarihinde Timur şarka döndü. Torunu Pīr Muḥammed Kâbil, Gazne ve Kandahar vâliliğine tâyin olundu ve oğlu Şāhruḫ da, payitahtı Herat olmak üzere, Horasan ülkesine nasbedildi. Pīr Muḥammed, Sulaymān dağlarında, efganların ülkesine bir akın yaptı ve sonra Hindistan üzerine yürüdü. Timur, Multān 'da yolunun kesildiğini öğrenince, Andarāb 'dan hareket etti. Hinduküş 'ü geçti ve Siyāh-Püş Kāfirleri ile Katōrlara saldırmak üzere, Laġmān tarafına döndü. Kāfirlerden mühim bir kısmının el'an Katīr namını taşıdığı kayda değer. Bu ismin belki de son Kuşānların unvanı olan Kidāra ile münâsebeti vardır. Bu seferden sonra Timur serkeş efganlara tekrar hücum etti ve Calāl al-Dīn Mengüberti 'nin yüzerek geçmiş olduğu mahalden İndüs 'ü geçti. Hindistan 'a giderken de, dönerken de Banū 'den geçti. Bu suretle Ġalzay ve Vazīrîler memleketi içinden geçen Töçī yolunu tâkip etmiş olması muhtemeldir. Her ne kadar tâcikler kendisine hizmet etmiş iseler de, ordularına efganların dâhil olduğunu duymuyoruz. Timur 'un ölümünde (807 = 1405) Pīr Muḥammed Kâbil 'de hüküm sürmekte idi. Ḫalīl 'in merkezî idâreyi eline geçirdiği sırada, o vaktini sefahatle israf etmekte idi. Sonra vukû bulan muharebede Pīr Muḥammed öldürüldü; Ḫalīl, çok geçmeden, tahtından indirildi ve Herat 'ta iyi bir idâre kurmuş olan Şāhruḫ padişah oldu (812 = 1409). 40 sene kadar süren saltanatı zarfında, memlekette bütün tahribat izleri izâle edildi ve yeni bir sulh ve refah devri açıldı. Payitaht olan Herat 'ta hâlâ bir kaçı payidâr olan bir çok güzel binalar inşa edildi. Âlim ve feylesof bir zat olan oğlu Uluġ Bey ancak 3 sene padişahlık edebildi ve sonunda oğlu 'Abd al-Laṭīf tarafından öldürül-

dū. 'Abd al-Laṭīf yalnız bir kaç ay hükümdar kalabildi; yerine 'Abd Allāh geçti. Ondan sonra Babur Mirza uzun yıllar o havâlide hükümdar olarak kaldı. Yerine 861 (1456)'de Abū Sa'īd geçti. Fakat Ḥusayn Bayḳara, Horasan ve Efganistan'ı elinden almak için, onunla mücâdeleye girişti ise de, 870 (1465)'te mağlûp oldu. Kendisi ancak 2 sene saltanat sürebildi. Halefi Sultan Aḥmed hiç bir zaman Horasan'ı işgâl etmedi. Bunun üzerine Ḥusayn Bayḳara, payitahtı olan Herat'ta 911 (1506) tarihine kadar Horasan, Sîstân ve Ġōr ve Zamīndāvar'ı mutlak bir surette idâre etti. Şāhruḫ ile Ḥusayn Bayḳara'nın uzun saltanat devirleri zarfında Herat, şöhretinin en yüksek mertebesine ermiş ve şiir, felsefe ve san'atın en mârûf merkezlerinden biri olmuştur. Sultan Ḥusayn'in devri, son zamanlarda, şimâl cihetinde Şıbanî'nin idâresindeki özbeklerin gittikçe artan kudretleri karşısında, husufa uğradığı gibi, Efganistan'ın diğer kısımlarında da ayrılma temâyülleri baş gösterdi ise de, bunların başlarında yerli emîr bulunmuyordu. Fergana ve Mâverâünnehr'deki mevrûs mülkünden tardedilmiş olan Hindistan'ın müstakbel fâtihi Babur Kâbil'e yerleşti ve *pādişāh* (Efganistan ve Hindistan'daki telâffuzu *bādşāh*) unvanını aldı. Kâbil, Timur hânedanına mensûp muhtelif beylerin idâresi altında, az-çok müstakil kalmıştı. Şehir henüz Muḳīm Arġun'un eline düşmüş idi ki, birden bire Babur zuhûr ederek, Kâbil'i zaptetti (910 = 1505).

Nādir Şāh'ın istilâsına kadar, 200 seneden fazla bir zaman, bu şehir Babur ile halefleri olan hind-türk imparatorlarının elinde kaldı. Arġunların iktidar mevkiine gelmesi, Horasan ülkesi için, daha kötü oldu. İran İlhanları ahfadından Żu 'l-Nūn Arġun muharebede temâyüz ettiğinden, Ġōr ve Sîstân'ın idâresi kendisine tevcih edildi ve Hazāra ile Teküderî kabîlelerine karşı muvaffakiyetle neticelenen bir seferden sonra, Zamīndāvar ile Garmsēr de mülküne ilâve olundu. Żu 'l-Nūn ehemmiyeti günden-güne artan Kandahar'ı kendisine payitaht yaptı; orada fi'len müstakil oldu ve oğlu Şāh Bey'in yardımı ile, nufuzunu cenûba doğru Bolān geçidine ve Sivistān'a kadar genişletti. Bu zâtın adı Belûc efsânelerine, „Şāh Ḥusayn'in ordularının kumandanı, Zunū" şeklinde de geçmiştir. 902 (1497)'de Ḥusayn'in âsî oğlu Badī' al-Zamān ile iş birliği ederek, ona kızını verdi. 904 (1498/1499) tarihinde Ḥusayn Zamīn-Dāvar'ı istilâ etti; fakat geri çekilmeğe mecbur oldu ve o zaman bizzat Żu 'l-Nūn, Ġōr, Zamīn-Dāvar ve Kandahar'da tâcik ve efganlı olmaları muhtemel muharip ahâliden teşkil ettiği bir ordu ile, Herat'ı muhasara etti. Bu harp neticesinde Badī' al-Zamān Belh eyâletini, ve kendisi de Sîstân'ı aldı. Oğlu Muḳīm'in Kâbil'e yapmış olduğu muvaffakiyetli akın, bir zaman için, şöhretini arttırdı. Sultan Ḥusayn 911 (1506)'de vefat etti ve Badī' al-Zamān'ın kısa süren saltanatı devrinde, Żu 'l-Nūn kudretinin en yüksek derecesine erdi. Lâkin Şıbanî istilâsı, kendisi için, meş'ûm oldu. Özbeklere karşı yapılan ilk muharebede yenildi ve öldürüldü. Şıbanî de 913 (1507)'te Herat'ı aldı. O zaman oğulları Şāh Bey ve Muḳīm, Babur ile Şıbanî arasında kaldılar. Babur bâzı haklara dayanarak, Timur imparatorluğunun vârisi olmak iddiasında bulunmakta idi ve Kandahar üzerine yürüdü. Arġun'un prensleri ise, Babur'un eski düşmanı olan Şıbanî ile birleştiler. Babur bunları bozguna uğratarak, Kandahar'ı alıp, bu şehri biraderi Nāṣir Mirza'ya tevdi etti. Şıbanî derhâl Nāṣir'a hücum etti. Babur ise, özbeklere karşı alınacak müdafaa tedbirleri hakkında, Sultan Ḥusayn ile müzakere için, Herat'a gitmek üzere, yolda bulunduğu sırada, Ḥusayn'in vefatı haberini aldı. Ḥusayn'in oğullarının Murġāb'a seferinde bunlara iltihak etti ve Herat'a uğradıktan sonra, dağ yollarından kışın Kâbil'e döndü. Bu yürüyüş esnâsında, gerek kendisi ve gerek askerleri, büyük mahrumiyetlere uğradılar. Babur'a 912 (1507 başları)'de Kâbil'e gelerek, bizzat akrabalarının kendisinin öldüğüne dâir çıkardıkları şâyiayı tekzip ve yerine diğerinin geçirilmesine mümanaat etti. Sonra Kandahar'a bir sefer yaptı; 913 cemâziyelevveline doğru (eylûl 1507) Kâbil'e dönerek, tertip ettiği ordu ile Hindistan üzerine yürüdü. Fakat yolda, Kandahar'ın düştüğü ve Şıbanî tarafından Arġun idâresinin ihyâ edildiği haberini aldı. Bu haber kendisine vardığı zaman, o Kâbil vâdisinde yeni yerlermiş bulunan Cagdalak (Cigdelik) ve Nangrahār (Nigenhār)'daki efgan kabîleleri ile muharebeye tutuşmuş bulunuyordu. Kâbil'i muhafaza etmek bile güçleşmişti.

O sırada Şıbanî Horasan'ın sâhibi ve Kandahar'ın metbûu bulunuyordu. Fakat itibârı azalmağa başlamıştı. Orduları, Ġōr dağlarına yapılan bir seferde çok sıkıntı çekti ve İran Safevî hânedanının müessisi Şāh İsmā'īl de kendisini garptan tehdide başladı. 916 (1510)'da İsmā'īl Horasan'ı istilâ etti. Şıbanî mağlûp oldu ve Merv yakınlarında öldürüldü. Herat İsmā'īl'in hükmü altına girdi ve halka şi'î mezhebi şiddetli bir tazyık ile cebren kabûl ettirildi. Babur da İsmā'īl ile ittifak etti ve Kâbil kırallığını biraderi Nāṣir Mirza'ya bırakarak, orta Asya'daki mevrûs ülkesini, bir zaman için, eline geçirdi. Mamafih Safevî hü-

kümdarı ile akdedilmiş bulunan ittifak halkın hoşuna gitmedi ve özbekler de aralarında uzlaştılar. Nihâyet 918 (1512)'de, Buhârâ yakınlarında, Ğacdavān'da, ancak hayatını kurtarabildiği büyük hezimetten sonra, Babur Kâbil'e çekilmek zorunda kaldı. Şehri pek karışık bir hâlde buldu ve kendi askeri ile efgan kabîleleri arasında vukua gelen isyanları bastırmağa mecbur oldu. Yūsufzayler dağlardan Peşāvar vâdisine inmişler ve kendilerinden evvel oralara gelmiş olan Dilāzākleri Bacavr ve Svāt dağlarından sürüp çıkarmışlardı. Babur onları şiddet kullanarak, itaat altına aldı ve Bacavr'in zaptını müteâkip, büyük bir katl-i âm yaptırdı. Hazāralar arasında vukua gelen isyanları da bastırdı. Babur o zaman, bir sıra teşebbüse girişecek kadar, kendisini kuvvetli hissetti ve harekete geçerek, Hindistan'da Lōdī efgan kırallığını devirdi. Kendisi dâimâ Kâbil'i Hindistan ovalarına tercih ederdi. Mezarı da Kâbil'de bulunmaktadır. Hind ovalarına aynı zamanda yapılmış olan 4 istilâ bu devrin bir hususiyetini teşkil eder. Müstevililer İndüs vâdisinin garbındaki dağlardan indiler. Bu istilâlardan ikisi haris ve kendilerine birer ülke edinmek isteyen emîrler kumandasındaki ordular tarafından yapılmıştır. Bunlar hind-türk imparatorluğunu kuran Babur'un ve Sind'de muvakkat bir devlet te'sis eyleyen arğunların istilâlarıdır. Diğer iki istilâ kabîle muhacereti, ve yerleşmek için, daha münbit memleketler arayan kütlelerin hareketi mâhiyetindedir. Bu hareketlerden birincisi Yūsufzayların, Lōhānīlerin ve diğer efgan kabîlelerinin Peşāvar, Kōhāt ve Banū vâdilerine ve ikincisi de Belūc kabîlelerinden büyük bir kütlenin İndüs havzasına muhaceretidir. Bu kabîlelerin ahfadı bugün dahi şimâlî Sind ve cenūbî Pencâb'ta haylı kalabalıktır. Efganistan aralarında taksim edilmiş bulunduğu iki büyük imparatorluğun, Hindistan ve İran imparatorluklarının, te'siri altında daha rahat bir devreye girdi. Herat ve Sîstân, bir zaman özbeklerin isyanları ile karışık bir hâlde olmakla berâber, İran tarafında kaldı. Kâbil hind-türk imparatorluğuna dâhil olmakta devam etti. Kandahar ise, bâzan birinin ve bâzan diğerinin eline geçti. Hind-türk imparatorlarının hükümranlığı Hinduküş'ün cenūbunda yavaş-yavaş azalıyordu. Babur tarafından Bedahşan vâliliğine tâyin edilmiş olan Sulaymān Mirza şimâlde hemen-hemen müstakil bir sülâle te'sis etti; memleketin sâir kısımları da Şıbanīlerin hükmü altında kaldı. İsmā'īl 930 (1524) senesinde ve Babur 937 (1530)'de vefat ettiler. Babur'un yerine oğlu Humāyūn geçti ve onun biraderleri Kāmrān, Hindāl ve 'Askarī muhtelif mahallerde vâlilik ettiler. Kāmrān zamanında Kâbil ile Kandahar Pencâb ile birleştirildi. İran cihetinde İsmā'īl'in halefi olan Ṭahmāsb, kardeşi Sām Mirza'yı Herat vâliliğine tâyin eylemişti. Safevîler Kandahar'a kendilerine âit bulunan Horasan ülkesinin bir parçası nazarı ile bakıyor ve buranın hind-türk imparatorları tarafından işgâl edilmesini gasp mâhiyetinde telâkki ediyorlardı. 941 (1535) senesinde Sām Mirza ansızın Kandahar'a saldırdı ise de, şehir muvaffakiyetle mukavemet etti. 8 ay sonra Kāmrān geldi ve muhasarayı kaldırttı. Sām'ın gaybûbeti esnâsında, 'Ubayd Allāh'ın kumandasındaki özbekler Horasan'ı istilâ ettiler ve Herat şehri tekrar zapt edilerek, yağmaya uğradı.

Ṭahmāsb Herat'ı geri alınca, Sām'ı azledip, Kandahar'ı bizzat ele geçirdi. Fakat şehir, Kāmrān tarafından, geri alındı. Bu esnâda Şēr Şāh'ın idâresindeki Sūr afganlarının isyanı neticesinde, Humāyūn Hindistan'daki tahtını kaybetmişti. 950 (1543)'de Kandahar'ın cenūbundaki çölden geçerek, Sind'den Sîstân'a ve İran'a gitti. Kendisine orada Ṭahmāsb misafirperverlik gösterdi. Humāyūn, bir İran ordusunun yardımı ile, 952 (1545)'de Kandahar'ı muhasara etti. Burasını kardeşi 'Askarī, Kāmrān'ın hesabına, işgâl etmekte idi. Humāyūn, uzun süren bir müdafaa ile karşılaştıktan sonra, şehri aldı. Ṭahmāsb'a vermiş olduğu sözü tutarak şehri iranlılara iâde etti. Bu hareket kendi askerleri arasında büyük bir memnuniyetsizliği mûcip oldu. Nihâyet Kandahar'ı iranlılardan geri aldı ve bu vilâyeti kendi ülkesinin bir parçası hâline getirdi. Bu hâl Ṭahmāsb'ı pek ziyâde hiddetlendirdi. Çok geçmeden, Humāyūn Kâbil'i zapt etti ve orada bulunan üç yaşındaki oğlu Ekber'e kavuşmuş oldu. Sonraki bir kaç sene zarfında iki kardeş arasında harp, bâzan birinin ve bazân diğerinin lehine olarak, devam etti. Kāmrān Kâbil'i iki defa zaptetti, fakat uzun müddet muhafaza edemedi. Hattâ bir defasında küçük Ekber'i mazgalların üzerine çıkardığı rivâyet edilir. Bilâhare Mahmand ve Ḫalīl adlı efgan kabîleleri arasında dolaşarak, bunları Kâbil vâdisini talan etmeğe teşvik etti. Nihâyet 961 (1553)'de Humāyūn'a teslim oldu ve gözlerine mil çekildi. Bunun üzerine Humāyūn Kâbil ve Kandahar ülkesine sâhip oldu ve Hindistan'ın istirdadına girişti. Sūr emîrlerine galebe çaldı; fakat az bir zaman sonra (963 = 1556), bir kaza neticesinde öldü. Genç hükümdar Ekber'in Hindistan'ın tekrar fethi ile meşgûl olduğu sırada, Ṭahmāsb, fırsattan istifâde ile, Kandahar'ı zaptetti (965 = 1558). Şehir, İran hükümdarı 'Abbās'ın saltanatı devrinde, Muzaf-

far Ḥusayn tarafından, 38 sene sonra Ekber'e iâde edildiği zamana kadar, İran idâresinde kaldı (1003 = 1594). Şimdi Kandahar'ın bundan sonraki tarihine geçiyoruz. İmparator Cihāngīr'in saltanatı zamanında, 'Abbās Kandahar'ı 1031 (1621)'de istirdat etti; fakat halefi Şāh Ṣafī I. yine elden çıkardı. Vâli 'Alī Mardān Han şehri Şāh Cihān'a iâde etti (1047 = 1637). Bir muhasaradan sonra Girişk de zapt ve Zamīn-Dāvar işgâl olundu. 1058 (1648)'de henüz 16 yaşında bulunan İran hükümdarı 'Abbās II. Kandahar üzerine bir ordu sevketti. Şehri aldı ve ondan sonra, Kandahar artık bir daha türk-hind imparatorluğuna dâhil olmadı. Şāh Cihān'ın orduları boş yere şehri istirdada çalıştılar. Birbirine rakip hükümdarlardan gerek Avrangzēb ve gerek Dārā-Şikōh Kandahar üzerine ordu sevkettiler ise de, ikisi de muvaffak olamadı. Dārā-Şikōh'un muvaffakıyetsizliğinden sonra, artık bu yolda başka bir teşebbüse girişilmedi.

Kandahar'da vukua gelmiş olan isyanlardan maada Efganistan'ın türk-hind ve Safevî imparatorlukları arasında taksim edilmiş bulunduğu zamana âit tarihi hakkında pek az mâlûmat vardır. Efgan kabîleleri gittikçe artıyor ve kudret kazanıyordu. Abdālī ve Ġalzayların, dağlarından inerek, Kandahar ve Zamīn-Dāvar'in daha münbit olan mıntakaları ile Tarnak ve Arġandāb vâdilerine yayılmaları bu zamanlara rastgelmiş olmalıdır. Moğul istilâlarının sadmesine mukavemet eylemiş olan tâcik kütlelerinin kuvvet ve nufuzunun azalması ve Ġōr dağlarındaki kalelerinin yarı moğul bir halk tarafından işgâli, efgan ırkının ehemmiyet kazanmasına sebep oldu. Efganlar şark cihetindeki dağlarında, esas maksatları geçitlerde yağma etmek üzere, Hindistan'a kadar uzanmak olan müstevlilerden pek az müteessir oldular. Bunların gittikçe artmakta olan nüfusları için, bir sâha bulmak ihtiyacı şarkta Hindistan ovalarına yayılmalarına sebep olduğu gibi, göçebe kabîlelerin de garba doğru genişlemesini intac etti. Dağ kabîleleri, fiilen hiç bir idâreye bağlı olmayarak, yaşamağa devam ettiler. Türk-hind devleti Kābil'de ancak ismen hüküm sürmekte olup, fi'lî idâresi açık vâdilere münhasır kalmakta idi. Meselâ 994 (1586)'te Ekber'in ordusu Svāt ve Bacavr Yūsufzayları tarafından fecî bir hezimete uğratıldı ve kumandan Rācā Bīrbal de öldürüldü. Bilâhare Rācā Mān Singh dağlıları bozgunluğa uğrattı ise de, bunlar hiç bir zaman hakikî mağlûbiyete uğramadılar. Bu dağlılar ekseriyâ ovalara akınlar yaparlar ve bâzan da hânedan kavgalarına karışırlardı. Nitekim Yūsufzayların Avrengzēb'e karşı sahte prens Şucā'ı iltizam eylemeleri bu kabîldendir. Şāh 'Ālam I., tahta çıkmadan evvel, Avrengzēb'in saltanatı devrinde Kābil vâlisi iken, kendisinin kumandanlarından biri alan efganlı Ḫōst'tan Kābil'e geçmeğe çalıştığı sırada, bütün ordusu ile birlikte, 1114 (1702)'te öldürüldü ve bizzat Şāh 'Ālam de, Kābil ile Peşāvar arasındaki yolu açık tutabilmek için, efgan kabîlelerini para ile kazanmak zorunda kaldı.

Kandahar eyâletinde de Hindistan ve İran idârelerinin sık-sık tebeddülü, bir takım ihtilâf ve entrikalara yol açtığı gibi, kuvvetli kabîleleri de birbirine düşürdü. Kandahar civarındaki Abdālīler bu suretle büyük Şāh 'Abbās'tan imtiyazlar koparmağa muvaffak oldular. Sadō, reis olarak, tanındı ve halefleri Sadōzaylar bir hânedan hâline geldiler. Mamafih fena idâreleri kabîlenin bir kısmının Herat vilâyetine geçmesine sebep oldu. Bu hâl Kandahar yakınlarında bulunan Ġalzay kabîlesinin nufuzunu arttırdı. Bunların kuvveti Şāh 'Ālam I.'in tahta çıktığı zamana kadar artmakta devam etti. O tarihte Kandahar Ġalzayları, Şāh 'Ālam ile birlikte, İran idâresi aleyhine fesat tertibine başladılar. Tertibat keşfedildi ve Gurgīn Han adındaki reisi, bir ordu ile birlikte, Kandahar'a gönderildi ve Ġalzayların reisi olan Mīr Vays tevkif edildi. Fakat Mīr Vays mevkufiyeti esnâsında, İran hükümdarı Şāh Ḥusayn'in itimadını kazandı ve kendisine kabilesine dönmek müsaadesi verildi. Çok geçmeden Gurgīn Han'ı bir ziyâfete dâvet ederek, ihânetle öldürdüğü gibi, Kandahar'ı da zaptetti. Kendisini inkiyat ettirmek için yapılan bütün teşebbüsleri de muvaffakiyetsizliğe uğrattı. Bir müddet sonra da vefat etti ve İran'a tâbi olmak temâyülünü gösteren kardeşi 'Abd al-'Azīz, Mīr Vays'in oğlu Maḥmūd tarafından katledildi. Maḥmūd tahta geçti.

Bu sıralarda Herat eyâletinin Abdālīleri bu ülkenin fi'len hâkimi oldular. Üzerlerine Şafī Ḳulī Han kumandasında gönderilmiş olan kuvvetli bir orduyu inhizama uğrattılar ve Nādir Şāh zamanına kadar tutunabildiler. Hattâ Ġalzayların İran'ı fethetmelerinden sonra, onlerdan Farāh'ı aldılar. Fakat Ġalzaylar bu devrin en kuvvetli kabîlesini teşkil ediyorlardı. Safevî hânedanının düşmüş olduğu zaafı gören Maḥmūd, pervasızca, İran'ı istilâya kalkıştı. Sîstân ve Kirman'dan geçerek, ilerlemeğe başladı ise de, Luṭf 'Alī Han tarafından mağlûp edildi ve Kandahar'a çekildi. Aynı zamanda Abdālīler Horasan'a yayıldılar ve Meşhed'i muhasara ettiler. Bir müddet sonra, büyük bir belûc ordusu ile iş birliği eden Maḥmūd, daha ziyâde kuvvetlenerek, taarruzlarına tekrar başladı. Kirman'ı, ikinci defa olarak, zaptetti ve Yezd'e

uğramadan, doğru İsfahan üzerine yürüdü. Şāh Ḥusayn, onu para ile kandırmağa çalıştı ise de, muvaffak olamadı. Beklenmedik bir zaferden soura İsfahan, müdafîlerinin hamakat ve denâeti yüzünden, Maḥmūd'un eline düştü. Ḥusayn saltanatından feragat etti ve Maḥmūd'u bizzat kendi eli ile tahta oturttu. Bu suretle Ġalzay reisi İran şahı oldu. Maḥmūd ile halefi Aşraf'in devirleri İran tarihine âittir. Bunlar, hiç bir vecihle İran gibi bir memlekette hüküm sürmeğe lâyık olmadıkları gibi, umumî bir harekete karşı koyabilecek kuvvetten de mahrum idiler. Aşraf, amcazâdesi Maḥmūd'un yerine geçtiği zaman, Kandahar eyâletinin müzaharetini bile kaybetti. Hâlbuki Maḥmūd'un kardeşi Kandahar'ı muhafaza edebilecek vaziyette idi. Abdālîler de Herat'ta müstakil olarak kaldılar. Nādir Ḳulî Han, bir afşar türkü ve sünnî olmasına rağmen, millî cereyanın başına geçtiği zaman Aşraf'in idâresi sür'atle çöktü ve Ġalzaylardan pek azı canlarını kurtararak, vatanlarına dönebildi. Aşraf, Belûcistan'da serseriyâne dolaştığı sırada, 1142 (1729)'de öldürüldü. Bunun üzerine Nādir ordularını Meşhed'i işgâl etmekte bulunan Malik Maḥmūd Han'ın kumandasındaki Abdālîlerin üzerine göndererek (1142 = 1728), onları kat'î bir mağlûbiyete uğrattı ve bir çok esir aldı. Bununla berâber Abdālîlerin muhariplik değerini takdir etti ve kendilerini Kandahar civarındaki eski vatanlarına göndererek, muzaharetlerini kazandı. Eline fırsat geçince, Ġalzayleri oradan çıkarıp, Herat eyâletine sürdü. Mamafih bu eyâlete de Ġalzaylardan pek az kimse yerleşmiş olacaktır ki, bugün bunlardan bir tek kişiye rastgelinmez. Nādir Şāh İran hükümdarı olunca, Kandahar'ı muhasara etti ve şehir bir sene dayandıktan sonra, teslim oldu. Muhasara esnâsında, eski sûrlar hâricinde, Nādirābād adını verdiği yeni bir şehir tesis etti. Ġalzaylerin nufuzu tamamen kırıldı, fakat Nādir Şāh umûmîyetle efgan kabîleleri ve bilhassa Abdālîlere karşı bir uzlaşma siyâseti tâkip etti ve bunlardan pek çoğunu ordusuna aldı. Bir çok Ġalzaylar Hindistan imparatorluğu dâhilinde bulunan Kâbil eyâletine iltica ettiler. Nādir Şāh, yapmış olduğu ihtarlara riâyet edilmediği iddiası ile, Kâbil'in üzerine yürüdü ve şehir derhâl sukut etti. Bu suretle Kâbil, nihâyet türk-hind imparatorluğundan ayrılmış oldu. Muḥammed Şāh tarafından Kâbil'de en son bastırıldığı bilinen sikkenin tarihi 1138 (1725)'dir. Nādir Şāh Kâbil'deki darphâneyi kullanmamış olsa gerektir. Kendisi muzafferiyeti senesi olan 1150 (1737)'de Kandahar'da sikke bastırmıştır. Nādirābād'da bastırılmış olan diğer paralar, şüphesiz, muhasara devrine âit bulunmaktadır. O vakit Efganistan Nādir Şāh'ın idâresi altında idi, aynı zamanda onun Hindistan'ı istilâsına (1152 = 1740) lüzumlu bir üs teşkil ediyordu. Nādir Şāh'a galebe çalmasının neticesi olarak, Peşâver ve Dēracât da dâhil olduğu hâlde, İndüs'ün garbında bulunan türk-hind imparatorluğu arâzisi ile Sind'deki Kalhōrā yahut 'Abbāsî hükümdarları üzerinde metbuiyet hakkını elde etmiş ve Kâbil eyâletini de ilhak eylemiştir. Dehli'den dönüşünde (1152=1740) evvelâ İndüs'ü Attock noktasından geçti, isyanlar çıkarmış olan Yūsufzaylara hücum etti ve sonra Kâbil'e gitti. Oradan Kuram vâdisine ve Bangaşlerin memleketine indi. Dēracât'tan geçerek, Sind'e gitti, Bolān geçidinden Kandahar'a ve oradan da Herat'a döndü. Ömrünün mütebâki kısmında da, efganlardan müteşekkil ordusuna pek ziyâde güvendiği hâlde, kendisinin sünnî olması dolayısiyle yadırgadığı iranlılara pek az itimat etmiştir. Abdālîler bilhassa himâyeye mazhar olmuşlar ve genç reisleri Aḥmed Han Nādir Şāh'ın ordusuna yüksek bir mevkie getirilmiştir. Bir rivâyete göre, Aḥmed'in kendisinden sonra hükümdar olacağını bizzat Nādir söylemiştir. Nādir Şāh bâzı iranlılar ve kızılbaşlar tarafından katledildiği vakit, büyük bir Abdālî kıt'ası ile civarda bulunan Aḥmed Şāh, hazine nakleden bir kervanı zaptetti ve Kandaha'a doğru ilerileldi. Kandahar'da kendisini hükümdar ilân ettirdi ve Nādir'e âit ülkenin İndüs'e kadar bütün şark kısmını eline geçirdi. Bir müddet sonra Herat'ı da aldı. İran devletinin inkırazında Aḥmed Şāh, Nādir Şāh'ın torunu olup, düşmanları tarafından gözleri kör edilmiş olan Şāhruḫ'un hâmisi tavrını takındı ve ona Horasan'da bir emîrlik tahsis etti. Hakikatte ise, bu eyâlet Aḥmed Şāh ile oğlu Timur Şāh'ın ülkelerinin bir parçasını teşkil etmekte idi. Nitekim bunların her ikisi de, bâzı vesileler ile, Meşhed'de para bastırmışlardır. Şāhruḫ, Timur Şāh'ın ölümünden sonra, Āġa Muḥammed Ḳācār tarafından yakalanıp, öldürülünceye kadar, ismen hüküm sürmüştür. Fakat Herat'a Durrānî devletinin asli bir parçası nazarı ile bakıldı ve eski Horasan ülkesi, İran ile Efganistan arasında paylaşılmış olarak, kaldı. Halk dilinde Horasan ismi, bugün de Kandahar eyâletine ve İndüs vâdisinin garbındaki yaylaya delâlet eder.

Aḥmed Şāh, Kandahar'ı kendisine paytaht yaptı ve buraya, gerek kendi ve gerek haleflerinin sikkeleri üzerinde görüldüğü gibi, Aḥmedşāhî ismini verdi. Kendisi Durr-i Durrān namını aldı. Kabîlesi olan Abdālîler de, o zamandan beri, Durrānî ismi ile tanınmıştır.

Aḥmed Şāh'ın âilesi, uzun zamandan beri, büyük bir itibar kazanmıştı. Gerek bu keyfiyet ve gerek kendi dirâyet ve iktidarı sâyesinde mevkiini muhafaza edebildi. Kabîleleri hoş tutuyor ve varidatını, tebeasından vergi alarak değil, yabancılar ile yaptığı muharebeler ile te'min ediyordu. Durrānîler onunla iftihar ediyor ve sevine-sevine peşinden gidiyorlardı. Fakat bunlar kolay idâre edilir insanlar değildi. Bundan dolayıdır ki, oğlu Timur Şāh, idâre merkezini, ahâlisinin ekseriyeti tâciklerden mürekkep olan Kâbil'e nakletti. Aḥmed Şāh, Hindistan'daki fütuhatı ile, Nādir Şāh'a muâdil olmakla kalmamış, ona tefevvuk bile etmiş ve arâzisini İndüs'ten çok uzaklara kadar genişletmiştir. Mülküne Kaşmîr, Lahor ve Multān vilâyetlerini, yâni Pencâb'ın en büyük kısmını katmış ve Dāvūdpotralar ile Bahāvalpūr'u kendisine inkıyat ettirmiştir.

Hindistan'ı bir çok defa istilâ etmiş ve Dehli'yi de bir kaç defa ele geçirmiştir. 1174 (1761)'te Mahrāttāları Pānîpat'ta uğrattığı bozgunluk, Hindistan tarihinde buhranlı bir safha yaratmıştır. Mamafih Pencâb'tan öte hiç bir vilâyeti hükmü altına alamamıştır. Sikhler ise, mütemâdiyen harp hâlinde idi ve bu hâl Pencâb eyâletinin elden gitmesi ile neticelendi. Nādir Şāh'ın metbuluğunu kabûl etmiş olan Kalāt hanı Brahoî Nādir Han 1172 (1758)'de istiklâlini ilân etti. Aḥmed Şāh Kalāt'ı boşuna kuşattı ve Hindistan'a gitmesi icap edince, tamamiyle lafzî bir inkıyad ile, iktifa etti. Bununla berâber, Nādir Han Horasan'da yaptığı muharebelerde Aḥmed Şāh'a mukavemet ederek, onun Karîm Han Zand'e galebe çalmasına pek ziyâde yardım etti (1182=1768). Bu münâsebetle Afşārî prensi, kör Karîm Han'ın tarafını tuttu ve ona Aḥmed Şāh'ın bir muhasara neticesinde aldığı Meşhed'de sığınacak bir yer te'min etti. Aḥmed Şāh 1187 (1773) tarihinde Kandahar'a civar yaylalarda bulunan Murġāb'da öldü ve halefine gâyet geniş, fakat istikrarı şüpheli bir ülke bıraktı.

XVIII. asrın birinci yarısında türk-hind imparatorluğunun inhitata yüz tutması ile evvelâ Nādir Şāh'ın ve sonra Aḥmed Şāh'ın istilâları efganların Ganj vâdisine muhâceretlerine yeniden hız verdi. Rohēla Ḥāfiẓ Raḥmat Han ve Farruḫābād'daki Bangaş nevvâbları büyük bir nufuz kazandılar.

Timur Şāh, daha babası hayatta iken, Lahor ve Multān nizamlığı gibi mühim vazifelerde bulunmuş idi ki, bu cihet sikkelerden anlaşılmaktadır. Timur Şāh, Aḥmed Şāh'ın vefatında Herat'ta bulunmakta idi. Kandahar'ı ancak, kendisine rakip olarak çıkarılan kardeşi Sulaymān'ı yakalayıp, öldürdükten sonra, zaptetti. Bir müddet sonra payitahtını Kâbil'e nakletti ve mühim hâdiseler zuhûr etmeksizin 20 sene hüküm sürdü. Bu müddet zarfında imparatorluk her ne kadar hâricen tamamiyetini muhafaza etmiş ise de, mütemâdiyen kudretinden ve istikrarından kaybetmiştir. Merkezî hükûmetin uzaklardaki eyâletler üzerindeki nufuzu istikrarsız bir şekil almakta idi. Nufuzları artmakta olan sikhler, 1196 (1781)'da Multān'ı zaptettiler. Fakat Timur aynı sene içinde burayı geri aldı. Sind'de Kalhōrālar devrildiler ve yerlerine Tālbur (ekseriyâ Tālpur şeklinde görülür) kabîlesinin belûc emîrleri geçti. Bunlar 1197 (1782)'den 1201 (1786)'e kadar Timur Şāh'ın kumandanlarına karşı muvaffakiyetle harp ettiler ve lafzan Timur'un metbuiyetini tanımakla berâber, müstakil kaldılar. Türkistan'a ve bilhassa Merv'e tecâvüz eylemiş olan Buhara emîri Ma'ṣūm Mangıt da Timur Şāh tarafından taarruza uğrayınca, lafzen inkıyat ile, fethetmiş olduğu arâziyi tamamen muhafaza eyledi. Kaşmîr'de bir isyan vukû buldu ise de, bastırıldı. Ülkede Durrānî kabîlesine mensup Bārakzayların nufuzu derece derece artıyordu. Timur Şāh'ın 1207 (1793)'de ölümünde, yerine oğlu Zamān Şāh geçti ve kardeşi Maḥmūd Şāh tarafından tahttan indirildiği 1215 (1800) tarihine kadar, hüküm sürdü. Pek kısa saltanat sürmüş olmasına rağmen, Zamān Şāh, Durrānî hânedanını mahvetmek için, bir haylı einayetler işlemeğe vakit buldu. Dâhilde, kardeşi Maḥmūd ile Şucā' al-Mulk'ün rekabeti yüzünden, kuvveti azaldı; Horasan'da Ḳācārlar ve şimâlde Şāh Murād Mangıt'ın tehditlerine uğradığı ve cenupta Kalāt hanı ile Sind emîrleri kendisine meydan okuduğu hâlde, Aḥmed Şāh'ın Hindistan'daki fütuhatına benzer zaferler elde etmek ve sikhler ile mahrāttālar karşısında islâmiyetin müdafii ve hâmisi tavrını takınmak yolundaki akılsızca teşebbüsleri ile, askerî kuvvetlerini boş yere israf etti. Bu hâl kendisi ile şimâlî Hindistan'da sür'atle hâkim bir vaziyete geçmekte olan ingilizler arasında bir çarpışmayı intac etti. Zamān Şāh'ın ilk istilâsı (1209=1795), Āġa Muḥammed Ḳācār'ın Meşhed'i zaptederek ihtiyar ve kör Şāhruḫ'u idam ettirdiği haberinin gelmesi üzerine, birden-bire durdu. İran hükümdarının gönderdiği elçi tarafından yatıştırılınca, Hindistan'a karşı ikinci bir istilâya teşebbüs etti; fakat bu da, Maḥmūd'un Herat'ta baş kaldırması üzerine, yarıda kaldı. Bu isyanı bastırdıktan sonra, Pencâb'ı istilâ etti ve bu defa Lahor'u aldı; başlarında Rāncît Singh bulunan sikhler, kendisine lafzan inkıyat ettiler. Fakat Ḳācārların Horasan'a tecâvüzleri onu tekrar geri dönme-

ğe mecbur etti. Bu sırada Maḥmūd serseri bir hayat geçiriyor, Herat ve Kandahar'da gayr-i memnunlar ile birlikte, entrikalar çeviriyordu. Bu gayr-i memnunlar arasında, Bārakzayların kuvvetli reisi olup, Sarfarāz Han unvanı ile tanınmış bulunan Pāyanda Han vardı ki, bu zat vezir Vafā'dār Han'ın nufuz ve hâkimiyetini kıskanıyordu. Bu fesat tertibatı keşfedildi ve Pāyanda Han idam olundu. Bu zatın oğlu Fatḥ Han Horasan'a, Maḥmūd'un yanına iltica etti ve onu, efradının Zamān Şāh'ı sevmediği Durrānī kabîlesinin muhabbetini te'mine ikna etti (Zamān Şāh'ın annesi Yūsufzaylardan idi, hâlbuki Maḥmūd'un annesi Popalzaylardan bir Durrānī idi). Bu nasihatin ne kadar isâbetli olduğu sonradan meydana çıkmıştır. Mağrur Zamān Şāh yeni bir Hindistan seferine hazırlandığı esnâda Maḥmūd Kandahar'ı zaptetti ve Kâbil üzerine yürüyünce, Zamān Şāh kaçtı. Fakat bir az sonra yakalandı ve gözlerine mil çekildi (1215 = 1800). Maḥmūd'un Kâbil'de tahta çıktığı sırada, Şucā' al-Mulk Peşâver'de istiklâlini ilân etti. Ġalzayların Maḥmūd aleyhine vukû bulan bir isyanı Şucā'ın işini kolaylaştırdı. Bu zat 1218 (1803)'de Kâbil'i zaptederek, Maḥmūd'u hapsettirdi ve kardeşi kör Zamān Şāh'ı serbest bıraktı. Kandahar, bir müddet Fatḥ Han'dan yardım görerek, Maḥmūd'un oğlu Kāmrān tarafından işgâl edildi. Fatḥ Han, Şucā' al-Mulk ile uyuştu ve ona inkıyat etti. Fakat vaziyetinden memnun olmadığı için, Zamān Şāh'ın oğlu olup, rakip bir hükümdar olan Ḳayṣar Şāh'ın tarafını tutmağa başladı. Bir kaç sene mütemâdi entrikalar ile geçti. Şucā' al-Mulk'ün Sind'e ve Kaşmīr'e yaptığı seferler ile kuvvetini israf ettiği sıralarda, Fatḥ Han, taht müddeilerinin birinden diğerine pek çabuk dönüyor ve kâh Maḥmūd ile Kāmrān'a, kâh Ḳayṣar'e müzaharet ediyordu. Nihâyet Maḥmūd hesabına hareket eden Fatḥ Han, Şucā' al-Mulk'ü Nīmla'de mağlûp etti (1224 = 1809). Şucā' Hindistan'a kaçtı ve Maḥmūd'un ikinci saltanat devri başladı. Mamafih Maḥmūd, pek büyük bir kudret kazanmış olan Fatḥ Han'ın tamamiyle nufuzu altında bulunuyordu. Fatḥ Han'ın kardeşlerinden biri olan Dōst Muḥammed büyük bir mevki işgâl ettiği gibi, diğer kardeşi Muḥammed A'ẓam Kaşmīr vâlisi ve üçüncü kardeşi olan Kōhandil de Kandahar vâlisi oldu. Başka bir prensin idâresi altında müstakil bulunan Herat 1232 (1816)'de, Fatḥ Han ile Dōst Muḥammed taraflarından, tekrar zaptedildi. Bir müddet sonra Dōst Muḥammed, o tarihte vâli bulunan Kāmrān'ın harem dâiresine girerek, hemşiresine hakaret etmiş olduğundan, bu yüzden Kāmrān'ın düşmanlığını celbetmiş oldu. Kaşmīr'e kaçtı ise de, Kāmrān Fatḥ 'Alī'yi evvelâ gözlerine mil çekmek, sonra da Maḥmūd'un rızası ile, öldürmek suretiyle intikamını aldı. Vefasız ve mübalâtsız olmasına rağmen Fatḥ Han, efganlar tarafından pek ziyâde sevilmekte idi. Kardeşi Dōst Muḥammed kolayca büyük bir ordu topladı ve Maḥmūd'u 1235 (1818)'te Kâbil civarında hezimete uğrattı. Maḥmūd Kâbil'i kaybetti ve bir daha da geri alamadı. Ölümüne (1245 = 1829) kadar Herat'ı işgâl etti ve Kāmrān da, 1258 (1842)'de öldürülünceye kadar, orada hüküm sürdü. Memleketin mütebâki kısmını Bārakzay reisleri işgâl etmişler, fakat devleti Sadōzay hânedanından Ayyūb ve Sultan 'Alī (paralarda Sultan Maḥmūd adı ile görülür) gibi, birer kukladan ibâret olan muhtelif hükümdarlar namına idâre etmişlerdir. Lâkin imparatorluğun hudut vilâyetleri çabuk kaybedildi. Sikhler 1233 (1818)'te Multān'ı, 1235 (1819)'te Kaşmīr'i ve Dera Ġāzī Ḫān'ı, 1236 (1821)'da Dera İsmā'īl Ḫān'ı zapteylediler. Peşâver, Sultan Muḥammed'in idâresi altında, onlara uzun zaman mukavemet etti ise de, 1250 (1834)'de o da düştü. Sind emîrleri Şikārpūr'u zaptederek, efgan nufuzunun son izlerini ortadan kaldırdılar ve Hinduküş şimâlinde Belh de elden çıktı ve böylece Dōst Muḥammed yekpâre bir efgan devleti hükümdarı oldu. Sadōzay hükümdarları için dâimâ bir zaaf menbâi olmuş olan dış vilâyetlerin kaybedilmesi, nufuzunu tahkime hizmet etti. Maksadına ermek yolunda vicdanını kale almamakla berâber, Dōst Muḥammed, âdil bir hükümdar olarak, şöhret bulmuş idi. Kudretli bir hükümdarın her hangi bir kusurunu af eden efganların hürmet ve muhabbetini kazanmış idi. İdâresi, Aḥmed Şāh'tan beri gelip-geçen bütün hükümdarların idâreleri ile mukayese edilince, netice onun çok lehine çıkıyordu. Yapmak istediği ıslâhat, kardeşleri ile olan çekişmeleri yüzünden, gelişemedi. Kōhandil Kandahar'ı işgâl ederken, o da Kâbil'i kendisine payitaht yaptı. 1250 (1834)'de Şucā' al-Mulk boş yere Kandahar'ı istirdâda çalıştı. Bu muvaffakıyetsizlik neticesinde Dōst Muḥammed emîr unvanını aldı. Fakat ne kendisi ve ne de Ḥabīb Allāh'tan evvelki haleflerinden her hangi biri şah ve hükümdar unvanını asla kullanmadılar. Kāmrān'ın, kendi veziri Yār Muḥammed Han tarafından katlinden sonra iranlılar Herat'ı zaptettiler. Fakat Dōst Muḥammed bu şehri vefatından pek az evvel istirdat etti (1280 = 1863).

Kandahar'daki hezimetinden sonra, Şucā' al-Mulk ingilizlerin yardımını elde etmeğe çalıştı ve siyâsî hâdiseler sâyesinde, gayretleri muvaffakiyetle neticelendi. Burnes'in

Dōst Muḥammed ile bir muahede akdi için giriştiği teşebbüsler neticesiz kaldı ve rus nufuzu ağır basınca ingilizler Şucā' al-Mulk'ün iddialarını müsâit bir şekilde karşılamağa başladılar. Bu sıralarda (1253 = 1837) iranlılar Herat'ı muhasara etmişlerdi. Bu harekâtın ruslar tarafından idâre edildiği zannolunduğundan, müdafaayı bir ingiliz zâbiti eline aldı ve bu hâl, münâsebetin kesilmesine sebep oldu. İngiliz ve hindlilerden mürekkep bir ordu, Sind ve Bolān boğazından geçerek, Kandahar ve oradan da Kâbil üzerine yürüdü. Dōst Muḥammed Buhârâ'ya kaçtı ve Şucā' Kâbil tahtına çıkarıldı (1255 = 1839). Dōst Muḥammed bir müddet sonra teslim oldu ve Kalküte'ye gönderildi. Şucā' al-Mulk devri karışıklıklar içinde geçti. İngiliz ve hidlilerden mürekkep ordu 1841'de Kâbil'den çıktı ve geri çekilişi esnâsında Ḫurd Kâbil boğazında hemen tamamen imha edildi. Bu harekât Dōst Muḥammed'in oğlu Ekber Han tarafından sevk ve idâre edilmişti. İngiliz ordusu Calālābād ile Kandahar'ı işgâle devam ederek, 1842 senesi son baharında Kâbil'i istirdat eyledi. Şucā' al-Mulk bundan pek az evvel, katledildi (1258 = 1842). Oğlu Fatḥ Cang, Popalzaylar tarafından hükümdar tanındı ise de, Bārakzaylar muhalefet ettiler. İngilizler az bir zaman sonra Efganistan'ı terkettiler ve Fatḥ Cang tutunamayacağını bildiği cihetle onlar ile berâber gitti. Kör ve ihtiyar Zamān Şāh da onunla berâber idi. Efganistan'da müstakir bir hükûmet kurabilecek yegâne şahıs Dōst Muḥammed olduğundan, kendisi tekrar Efganistan'a gönderildi. Fakat oğlu Ekber Han, mâdun bir vaziyette kalmak istemediğinden, 1266 (1849)'da vukû bulan vefatına kadar, babası ile çekişip durdu. 1849'da Sikhlere karşı yapılan harpte Efgan kıt'alarının Gücarāt muharebesini müteâkip telâş içinde kaçarak, gülünç bir hâle düştüğü zaman müstesnâ olmak üzere, Dōst Muḥammed ingiliz hükûmeti ile dostâne münâsebetler idame etti. 1857'de hind ordusunun isyanı neticesinde çıkan karışıklıklarda Dōst Muḥammed bu âsîlere hiç bir yardımda bulunmadı. Kendi memleketini takviye ile meşgûl oldu ve 1267 (1850)'den 1272 (1855)'ye kadar Belh, Ḫulm, Kunduz ve Bedahşan'ı tekrar zaptetti. 1280 (1863)'de iranlıları Herat'tan kovmağa muvaffak oldu ve şehrin istirdadını müteâkip, orada vefat etti. Dōst Muḥammed âşikâr kusurlarına rağmen, iyi bir hükümdar olmuştu.

Kendisine halef gösterdiği beşinci oğlu Şēr 'Alī tahta geçti; fakat bir az sonra ağabeyleri Muḥammed A'ẓam ve Muḥammed Afẓal ve bunun oğlu becerikli ve azimkâr 'Abd al-Raḥmān (bu harpler hakkında bk. mad. 'ABD AL-RAḤMĀN ḪĀN) ile dâhilî muharebelere girişti. Şēr 'Alī 1283 (1866)'te bozguna uğradı ve evvelâ Kâbil'i, sonra da Kandahar' kaybetti. Afẓal ve A'ẓam, birbirini müteâkip, Şēr 'Alī'nin oğlu Ya'ḳūb'un Herat (bu şehri onlar hiç bir zaman işgâl etmemişlerdir)'tan hareket ile, babasının hesabına Kandahar ile Kâbil'i yeniden fethettiği 1285 (1868) senesine kadar, hüküm sürdüler. O sırada Şēr 'Alī Efganistan'ı tamamen işgâl etmekte idi. İngiliz hükûmeti kendisini hükümdar tanıdı ve 1286 (1869)'da Şēr 'Alī Lord Mayo ile Ambāla'da buluştu. Mamafih diğer devletlere karşı kat'î bir yardım vaadi elde edemediği cihetle, gördüğü muameleden pek memnun kalmadı. Bu tarihte atılgan oğlu Ya'ḳūb'u hapsettirdi ve Hindistan kıral nâibinin bunun lehinde şefaat teşebbüsünde bulunmasından canı sıkıldı. Sīstân hududu hakkında İran ile mevcut ihtilâfın ingiliz zâbitlerinin hakemliği ile halledilmesine râzı oldu. Hakem kararı mucibince (1290 = 1873), memleketin büyük ve en münbit kısmı İran'a verildi ve Şēr 'Alī bu hâlden büs-bütün kırıldı. Nihâyet ruslar ile müzâkereye girişti ve bir ingiliz sefâret hey'etini kabûl etmek istemedi. [Esasen 1876 (1293) türk-rus harbi esnâsında Efganistan'ın Rusya'ya karşı muhasamata geçerek, Hive ve Buhârâ gibi, islâm memleketlerini kurtarmasını ve bu suretle osmanlı devletine yardım etmesini ve İngiltere ile diplomatik münâsebetler te'sis eylemesini tavsiye etmek üzere Osmanlı devleti tarafından Efgan emîri Şîr Alī Han nezdine fevkalâde sefir olarak kazasker Şirvânî-zâde Aḥmed Hulusî Efendi ve sır kâtibi olarak, Mektubî-zâde Aḥmed Bahâî Molla'dan mürekkep bir hey'et 1294 (1877) senesi şâbanında Kâbil'e vâsıl olmuştur. Efganistan emîri bu hey'eti uzun zaman ihtilâftan memnu bir hâlde bulundurarak, hastalık bahânesi ile, kabûl etmemiş ve nihâyet kabûl esnâsında Abdülhamid II.'in mektup ve hediyeleri takdim edilmiş ve sefaretin maksadı kendisine anlatılmış ise de, emîr bu teklifleri gâyet soğuk telâkki ederek, evvelâ İngiltere'nin Efganistan'a karşı hüsnüniyeti varsa yakında işgâl ettiği Kuvat'tan çekilmesini, yoksa kendisinin İngiltere'ye aslâ emniyeti olmadığını ve Rusya ile şimdilik münâsebatı kesmek taraftarı bulunmadığını ve Hive ve Buhârâ halkının „mürdedil" olup, öyle kolay kolay kurtarılamayacaklarını ve yalnız eğer İran Osmanlı devletine harp ilân ederse, Efganistan'ın derhâl Türkiye yanında harbe gireceğini söylemekle iktifa etmiş ve hey'etin hemen avdetine ruhsat vermekle mülâkatı kesmiştir (bk. sefâretin sır kâtibinin el yazısı ile, bu hususta gönderdiği rapo-

run Türkiyat enstitüsünde mahfuz fotoğrafisi)]. Bu muamele 1878—1880 harbini intac etti. İngiliz ordusu, Kâbil'i aldı ve Şēr 'Alī Türkistan dâhilinde bulunan Mazār-i Şarīf'e kaçtı. Orada 1297 (1879)'de öldü. Ordusu her ne kadar Avrupa tarzında tanzim edilmiş ise de, Lord Roberts tarafından Payvār boğazında kolaylıkla hezimete uğratıldı. Ya'ḳūb hapisten çıkarıldı ve emîrliğe getirildi. İngiliz Hindistanı'na Bolān geçidi ve Kuram vâdisi civarında bâzı arâziyi terkedip, Kâbil'e bir ingiliz hey'etinin gelmesine rāzı olarak, Gandamak sulh muahedesini akdetti. Bir kaç ay sonra bu şehirde vukua gelen bir isyan neticesinde, Cavagnari'nin riyâseti altında bulunan bu hey'et âzâsı tamamen öldürüldü. Bu hareket yeni muharebelere yol açtı. Roberts Kâbil'i ikinci bir defa aldı ise de, kendisi de Muḥammed Cān ile Mullā Muşk-i 'Ālam kumandasında, muhtelif kabîleler efradından mürekkep bir ordu tarafından muhasara edildi. Bu isyanlaların tenkilinden sonra, Ya'ḳūb tahttan indirilerek, Hindistan'a sürüldü. Efganistan tahtı da 'Abd al-Raḥmān'a teklif edildi. Kandahar ayrı bir devlet olacak idi. Ordunun, Stewart'ın kumandası altında, Kandahar'da bulunan bir kısmı Kâbil'e sevkedildi ve böylece memleketin tahliyesine başlanmış oldu. Ordu Ġalzaylara âit arâziden geçerken, Aḥmed Ḥayl mevkiinde, bu kabîleye mensup kuvvetli bir kıt'anın tecâvüzüne uğradı. Mütecâvizler, ancak gâyet şiddetli bir muharebeden sonra, mağlûp edilebildi. 'Abd al-Raḥmān hükümdar ilân edilir-edilmez, Herat'ta büyük bir ordutoplayan Şēr 'Alī'nin oğlu Ayyūb, Kandahar üzerine yürüdü. Mayvand'da ingiliz ve hindlilerden mürekkep küçük bir kıt'ayı mağlûp ettikten sonra, Kandahar'ı kuşattı. Roberts, acele Kâbil'den geldi ve Ayyūb'u hezimete uğrattı. Sonra ingiliz ordusu çekildi ve Kandahar da dâhil olduğu hâlde, memleketin tamamı 'Abd al-Raḥmān'a teslim edildi. Bu hükümdar 1319 (1901)'da vefat etti ve yerine devrinde memleketin refaha kavuştuğu oğlu Ḥabīb Allāh geçti. ['Abd al-Raḥmān Ḫān'ın ölümünden sonra (1901), veliahdı olan büyük oğlu Ḥabīb Allāh Ḫan tahta çıktı. Hükümdar âilesi efradı arasında hiç bir nizâ ve muhâlefet baş göstermeden, hayatında tâyin ettiği bir veliahdın normal bir şekilde tahta çıkması, efgan hükümdarları tarihinde az görülen hâdiselerdendir]. Kendisi faâl ve münevver bir hükümdar olup, komşuları ile iyi münâsebetler kurmuştur. Hudutlara müteallik diğer bir hakem kararı ile, Sîstân sınırları daha iyi tahdit edilmiş oldu. 1907'de Ḥabīb Allāh Hindistan'da dostâne ve uzun bir seyâhatte bulundu ve kendisi şah unvanı ile tanındı.

Bibliyografya: Babur, *Hâtırat* (nşr. Beveridge, 1905); Elphinstone, *Caubul* (London, 1839—1842); Ferrier, *Caravan Journeys* (London, 1857); Burnes, *Cabool* (London, 1842); ayn. mll., *Bokhara* (London, 1835); Khanikov, *Bokhara* (ingl. trc. Bode; London, 1845); Bellew, *Afghanistan and the Afghans* (London, 1839); ayn. mil., *From the Indus to the Tigris* (London, 1875); ayn. mil., *Political mission to Afghanistan* (London, 1862); Holdich, *The Indian borderland* (London, 1901); ayn. mll., *Geographical results of the Afghan campaign* (*Proceedings of the Roy. Geogr. Soc.*, 1879); Euan-Smith (Goldsmid, *Eastern Persia*, London, 1876, I, 225,428); Masson, *Travels in Balochistan, Afghanistan, v.b.* (London, 1844); Vigne, *Ghazni, Kabul and Afghanistan* (London, 1840); Mohan Lāl, *Travels in Panjāb, Afghanistān* (London, 1846); Thorburn, *Bannū* (London, 1876); Oliver, *Across the border, Paṭhān and Baloch* (London, 1890); Robertson, *Kāfire of the Hindūkush* (London, 1900); Mac-Mahon, *Southern borderlands of Afghanistan* (*Geogr. Journal*, IX); ayn. mll., *Survey and exploration in Seistan* (London, XXVIII); Molesworth Sykes, *Fourth journey in Persia* (London, XIX, 1902); A. ve P. Griesbach, *Field notes* (*Geol. survey of India*, XIX, 1,4); Hamilton, *Afghanistan* (London, 1906); G. Martin, *Under the absolute Amir* (London, 1907).

Etnoloji.— Bellew, *Races of Afghanistān* (Calcutta, 1880); Raverty, *Notes on Afghanistan* (London, 1880); ayn. mll., *Who were the Paṭhān Sultāns of Dehli* (*Journ. of the As. Soc. Bengal*, 1875); Muḥammed Ḥayāt, *Ḥayāt-i Afġānī* (ordu dili ile; Lahore; ingl. trc. *Afghānistān*, Lahore, 1876); Hughes Buller, *Census of India* (1901), V (Balochistan); Biddulph, *Tribes of the Hindū-kush* (Calcutta, 1880); Holdich, *Origin of the Kāfirs of the Hindū-kush* (*Geogr. Journ.*, VII); Raverty, *Indian, Afghān and Paṭhān tribes* (*As. Quarterly Review*, VII, 1894); Robertson, *ayn. esr.*

Lisan ve edebiyat.— *a.* Paşto: Leech, *Grammar of the Pashto or Afghanee Language* (*Journ. As. Soc. Bengal*, 1839); Dorn, *Grammatische Bemerkungen über das Pusehtu* (*Mém. de l'acad. imp. de sciences de. St. Pétersb.*, 6. seri, V); ayn. mll., *Nachträge zur Gram. der afgh. Sprache* (*Bull. scient. de l'acad. de St. Pétersb.*, X, 1842); ayn. mll., *Zusätze zu d. gram. Bemerkungen* (*Mém., yöst. yer.*); Vaughan, *Grammar and vocabulary of the Pooshtoo language*

(Calcutta, 1854); Raverty, *Grammar* (3. tab., London, 1867); ayn. mll., *Pashto manual* (London, 1890); ayn. mll., *Dictionary* (2. tab., London, 1867); ayn. mll., *Gulshan-i-Roh* (*Chrestomathie*; London, 1860); ayn. mll., *Selections from the poetry of the Afghāns* (London, 1864; evvelki eserin tercümesi); Bellew, *Grammar*; *Dictionary* (London, 1867); Trumpp, *Grammar* (London-Tübingen, 1873); ayn. mll., *Verwandschaftsverhältnisse des Paṣtō* (*ZDMG*, XXI, 10—155; XXXIII, 1—133); Müller, *Über die Sprache der Afghānen* (*Sitzungsber. der Wiener Akad. der Wissensch.*, 1862, 1863); Hübschmann, *Iranische Studien* (*Kuhn's Zeitschr. f. Sprachforsch.*, XXIV); Darmesteter, *Chants populaires des Afghans* (Paris, 1888—1890); Howell, *Some border ballads*), *JRAS* 1907; bir de bk. yukarıda zikrolunan Thorburn, *Bannū*); Geiger, *Afghanische Studien* (*Kuhn's Zeitschr.* v.b., XXXIII); ayn. mll., *Das afgh. Praeteritum* (*Indogerm. Forsch. herausg. v. Brugmann u. Streitberg*, III, 1893); ayn. mll., *Etymologie und Lautlehre des Afgh.* (*Abh. d. kgl. bayer. Akad. d. Wissensch.*, XX); ayn. mll., *Die Sprache der Afghānen* (*Grundr. d. iran. Philol.*, I, 2. kısım); Plowden, *Transl. of the Kalid-i-Afghānī* (Lahore, 1875); ayn. mll., *Idiomatic sentences, English-Pashto* (Lahore, 1875); Hughes, *Kalid-i Afghānī, Selections of Pashti prose poetry* (Peşâver, 1872); Mayer, *The Psalms of David in Pashto* (Hertford, 1882). — *b.* Galça dilleri: Shaw, *On the Ghalchah languages* (*JAS*, 1876); ayn. mll., *Wakhī and Sarikolī* (Bengal, 1877); ayn. mll., *Shighnī* (bk. bir de Biddulph, *ayn. esr.*, *Appendix on Yidghāh*); Ujfalvy, *La langue des Yagnōbis* (rus. trc. Akimbetev, *Turkestanskiya vedomosti*, 1881), *Rev. linguistique*, 1882; Tomaschek, *Yidghah* (Bezzenberger, *Beiträge z. Kunde d. indogerm. Spr.*, 1883); Geiger, *Zur Kenntnis des Pamīr-Dialekte* (*Kuhn's Zeitschr.*, 1885); ayn. mll., *Die Pamīr-Dialekte* (*Grundr. der iran. Philol.*, I, 2.); Cust, *The languages spoken in the Zarafshān valley* (*JRAS*, 1888); Jackson, *Pamīr dialects* (*Johnson's Univ. Cyclopaedia*, VI). — Kāfir dilleri: Leitner, *The Dard languages*; Biddulph, *The tribes of the Hindukush*; Grierson, *The Pisāca languages* (*JRAS*, VIII, 1906). — Bargástā yahut Urmarī dilleri: Ġulām Muḥammed Ḫān, *Ḳavā'id-i Bargastā* (orduca Lahore, 1879).

Tarih: Nī'mat Allāh, *Maḫzan-i Afġānī* (*JRAS*, yazm.); Dorn, *History of the Afghāns* (evvelki eserin mukaddime ve not ilâvesi ile tercümesi, London, 1836); 'Otbī, *Tārīḫ Yamīnī* (nşr. Sprenger; Dehli, 1841); Reynolds tarafından ingilizceye tercüme edilmiş olan aynı eserin (London, 1859) farsçaya nakli; Elliot ve Dowson, *History of India*, I—V; Minhāc-i Sirāc, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (trc. Raverty, London, 1881); *Bābarnāme* (trc. Erskine, London, 1829); Firişta, *Tārīḫ-i Firişta* (Lucknow; ingl. trc. Briggs, London, 1829); 'Abd al-Karīm, *Tārīḫ-i Aḥmed* (Kānpūr, 1292); *Vāḳi'āt-i Durrānī* (aynı eserin orduca tercümesi, Kānpūr, 1292); Mīrzā Muḥammed 'Alī, *Tārīḫ-i sulṭānī* (Bombay, 1298); Mua'yyin al-Dīn (*Chronique de Hérat*, trc. Barbier de Meynard, *JRAS*, s. ser., XVII); Mc Crindle, *Ancient India, Invasions of Alexander* (London, 1896); ayn. mll., *Ptolemy's geography* (Bombay, 1886); Cunningham, *Successors of Alexander* (London, 1884); ayn. mll., *Numismatic chronicle*, 1888—1894; von Sallet, *Nachfolger Alexanders* (*Zeitschr. f. Num.*, 1879); Gardner, *Greek and Scythian kings* (*Brit. Mus. Catalogue*, 1886 'da yazılan mukaddimede); V. A. Smith, *JRAS*, 1897—1903; ayn. mll., *Early history of India* (Oxford, 1904); ayn. mll., *Cat. of coins in Indian Museum* (Oxford, 1906); Fleet, *Chronology of Kushāns* (*JRAS*, 1903, s. 325; 1904, s. 703; 1905, s. 223, 357; 1907, s. 1013); Boyer, *JA*, 9 seri, XV; Sylvain Lévi, *ayn. esr.*, XII; XV; Drouin, *Monnaies des grands Kouchans* (*Revue num.*, 1896; Specht, *Les Indo-Seythes et l'époque de Kanichka* (*JA*, 9. seri, X, 152—193); J. W. Thomas, *Sakastana* (*JRAS*, 1906); Franke, *Abh. der kgl. preuss. Akad. d. Wissensch.*, 1904; Stein, *Zur Gesch. der Çāhis von Kābul* (*Festgruss an R. v. Roth*, Stuttgart, 1893); ayn. mll., *Kalhana's Rajatarangini* (Westminster, 1900), s. 336; ayn. mll., *Afghanistan in Avestic geogr.* (*Ind. Antiquary*, Bombay, XV); ayn. mll., *Later Parthians* (*Or. and Bab. Rec.*, 1887 ve *Academy*, 16 mayıs 1885); ayn. mll., *Zoroastrian deities on Indo-Scythian coins* (*Ind. antiquary*, XVII); ayn. mll., *White Huns and kindred tribes* (ayn. yer., XXXIX); Wilson, *Ariana antiqua* (London, 1842); Prinsep, *Essays* (nşr. E. Thomas, London, 1858); Rapson, *Indian coins* (*Grundriss d. indo-arischen Philol.*, 1897); Geldner, *Drei Yasht* (Stuttgart, 1884); West, *Bundahish* (*Sacred Books of the East*, V); Darmesteter, *Vendidād*, s. 2 (ayn. esr., IV); Ujfalvy, *Les Aryens au nord et au sud de l'Hindū Kouch* (Paris, 1896); al-Bīrūnī, *India* (nşr.

Sachau); ayn. mll., *Chronology of ancient nations*; E. Thomas, *Coins of the kings of Ghaznī* (London, 1848); ayn. mll., *Chronicles of the Pathān kings of Dehli* (London, 1871); Longworth Dames, *Coins of the Durranis* (*Numismatic chronicle*, 1889); White King, *Hist. and coinage of the Barakzais* (London, 1896); Rodgers, *Coins of Ahmad Shah Durrani* (*Journ. of the As. Soc. Bengal*, 1885); Şahāmat 'Alī, *Sikhs and Afghans* (London, 1846); Mohan Lāl, *Life of Dost Muhammed* (London, 1846); Durand, *Causes of the first Afghān war* (London, 1879); Howorth, *Hist. of the Mongols* (London, 1888), I, 3. kısım; Ferrier, *Hist. of the Afghāns* (London, 1858); Malleson, *Hist. of Afghanistan* (London, 1880); Kaye, *Hist. of Afghan War* (London, 1874); Hensman, *Afghan war of 1879—1880* (London, 1881); Hanway, *Travels* (London, 1762); Sir W. Jones's works (London, 1799), V (*Hisoire de Nādir Chah*); Irvine, *The Bangash Nawābs of Farukhābād* (*Journ. of the As. Soc. Bengal*, 1878/1879); bk. bir de Elphinstone, Holdich ve Darmesteter'in yukarıda zikredilen eserleri. (M. LONGWORTH DAMES.)

e. SON DEVİR.

'Abd al-Raḥmān Han'ın 21 sene süren hükümdarlığı efgan devletinin temelini o kadar sağlamlaştırmıştı ki, vefatından sonra, devlet idâresi, hiç bir sekteye uğramadan, büyük oğlu Ḥabīb Allāh Han'ın eline geçti. 3 teşrin I. 1901'de Ḥabīb Allāh Han Kābil'in büyük câmiinde, *sirāc al-milla va'l-din* lakabı ile, emîr ilân edildi.

Emîr Ḥabīb Allāh Han zeki, münevver fikirli, medeniyet ve imârı sever bir hükümdar idi. 18 sene devam eden saltanatı (1901—1919) Efganistan'ın irfan, islâhat ve terakki devrinin başlangıcı sayılabilir. Bir çok binalar ve yollar inşa ettirdi; fabrikalar kurdu. Kābil'e Pegman suyunu getirdi. 1904'te Ḥabībiya lisesini ve 1907'de bir harbiye mektebi te'sis etmek sureti ile, ilk defa olarak, modern tarzda mektepler açtı. Hindistan umûmî vâlisi Lord Curzon 1902 ilk baharında, Ḥabīb Allāh Han'a bir mektup yazarak, babası ile Hindistan hükümeti arasındaki muahedenin şahsî mâhiyette olduğundan ve bâzı maddelerinin tekrar gözden geçirilmesi icap ettiğinden bahsederek, emîri kendisi ile görüşmek üzere, Hindistan'a dâvet etti. Emîr daha ziyâde bir emre benzeyen bu dâveti reddederek, muahedenin hiç bir eksiği ve değişecek ciheti bulunmadığını bildirince, Curzon bu cevabı husûmetkâr telâkki edip, Londra'ya yazarak, emîri cevap vermeğe mecbur edeceğini bildirdi. İngiltere kabinesi Curzon'un bu hareketini, 1878 ikinci efgan harbine sebebiyet veren Emîr Şīr 'Alī Han'a karşı Lord Lytton'un takındığı tavra benzeterek, tasvip etmedi ve kendisine daha dostâne hareket etmesini ve askerî harekâta müncer olacak her hangi bir duruma girmemesini bildirdi. 1904'te yeni bir muahede akdetmek üzere, Hindistan hâriciye nâzırı Sir Louis Dane Kābil'e gönderildi. Ḥabīb Allāh Han Hindistan hükûmeti tarafından hazırlanan muahedeyi redederek, eski muahedenin ihtivâ ettiği şartların aynen kabûlünü bildiriyordu. Nihâyet İngiltere hükûmeti müdâhale ederek, emîrin tanzim ettiği eski muahedeyi kabûl etmesini Curzon'a emretti. Muâhede 31 mart 1905'te emîr Ḥabīb Allāh Han ile Sir Louis Dane tarafından imzalandı (muahedenin metni için bk. Sykes, *History of Afghanistan*, II, 355). Muahede Ḥabīb Allāh Han'ı, Efganistan ve mülhakatının müstakil padişahı olarak, kabûl ediyordu. Fakat Efganistan'ın hâricî siyâseti, 'Abd al-Raḥmān Han'ın zamanında olduğu gibi, ingilizlerin kontrolü altında kalacağından, hiç bir yabancı devlet ile münâsebat te'sis etmeğe hakkı olmayacak idi. Bu vaziyet Efganistan'ı hâricen bir nevi ingiliz himâyesi altında imiş gibi gösteriyordu. 1906'da Curzon yerine gelen Hindistan umûmî vâlisi Lord Minto Ḥabīb Allāh Han'ı, pek nâzikâne bir surette şahsî bir misafiri olarak ve yeni imzalanan muahede ile hiç alâkası olmamak üzere, Hindistan'a bir seyahat yapmağa dâvet etti. Emîr bu seyahati memnuniyetle kabûl etti ve yerine kardeşi Naṣr Allāh Han'ı nâip ve büyük oğlu serdar 'İnâyat Allāh Han'ı da ordu kumandanı bırakarak, seyahate çıktı. Hindistan topraklarına ayak basması münâsebeti ile, İngiltere kıralı Edward VII. tarafından çekilen telgrafta, onun hakkında ilk defa olarak, „his majesty" unvanı kullanıldı. O zamana kadar efgan hükümdarları için „his highness" unvanı kullanılır ve bu suretle onların himâyesi altındaki hind prensleri ile aynı mertebede tutulurdu. Bir müddet sonra Avrupa'nın siyasî vaziyeti ingilizleri şark siyâsetinde bir takım tâdilât yapmağa mecbur etti. İngiltere'nin Petersburg sefiri, hâriciye nâzırı Sir Edward Grey'e yazdığı bir mektupta: — „Hindistan'daki durumumuz için, dost bir Efganistan ne kadar lâzım ise, umûmî beynelmilel vaziyetimiz için, dost bir Rusya da o kadar lâzımdır" — diyordu. Bu siyâsetin neticesi, İran ve Efganistan'ı iki nufuz mıntakasına taksim eden meşhûr 1907 ingiliz-rus anlaşması oldu. İran'da olduğu gibi, Efganistan'da da bu anlaşma büyük bir teessür ve infiâl uyandırdı. İngilizler Ḥabīb Allāh

Han'a teminat verdikleri ve Rusya'ya karşı onun şimâl hudutlarını takviye maksadı ile, yardımda bulunacaklarını vaad ettikleri hâlde, kendisine haber vermeğe bile lüzûm görülmeden, Efganistan'ın bütünlüğünü ve istiklâlini hiçe sayan bu anlaşma Ḥabîb Allāh Han'ın itibârına indirilmiş bir darbe oldu. Ḥabîb Allāh Han bir istişâre meclisi toplayarak, bu anlaşmayı kat'î bir surette reddedip, tanımamağa karar verdi ve bu kararı hind-ingiliz hükûmetine bildirdi. 1908'de ruslar anlaşmanın, emîr tarafından tasdik edilsin-edilmesin, mûteber olduğunu beyan ettiler ve derhâl faâliyete geçerek, şimâlî İran'ı ilhaka kalkıştılar. Bu anlaşma ingilizlere harb-i umûmî esnâsında Rusya'nın dostluğunu te'min etti ise de, Hindistan hududunda ve Efganistan'da ingiliz aleyhdârı cereyanlara sebebiyet verdi. Diğer taraftan yeni başlamış milliyetçilik cereyanı da, daha sistemli propaganda ve neşriyat ile, Efganistan'ın haklarını ve istiklâl dâvasını ortaya atmağa başladı. O zamana kadar Efganistan'da milliyetçilik, hürriyet ve istiklâl dâvaları, bugünkü mânası ile, anlaşılmış değildi. Türkiye'den başlayarak, sonra İran'a sirâyet eden bu cereyan „değişmeyen şark" (*unchanging East*)'ın nihâyet medeniyetin kudret ve imkânlarını anladığına ve kendi mukadderatını kendi eline almağa azmettiğine alâmet idi. Efganistan tarihinde emîr Ḥabîb Allāh Han devrinin en parlak hâdiselerinden biri de Efganistan'da bu millî cereyanın doğması ve ilk siyâsî gazetenin çıkmasıdır. Sir Percy Sykes'in dediği gibi, „milliyetçilik cereyanı Efganistan'da, ilk defa olarak, Maḥmūd Ṭarzî tarafından ortaya atıldı". Kendisi Muhammed-Zay sülâlesinin Kandahar dalından serdar Ġulām Muhammed Han'ın oğlu idi. Babası Efganistan'ın en büyük şâir ve ediplerinden idi. 'Abd al-Raḥmān Han'ın tahta çıkması ile, siyâsî bâzı ihtilâftan dolayı, emîr tarafından 1882'de vatanından uzaklaştırılan serdar Ġulām Muhammed Han Ṭarzî, âilesi ile berâber, Türkiye'ye iltica ederek, Abdülhamid II. tarafından çok iyi karşılandı ve padişahın misafiri sıfatı ile, Şam'da oturmalarına müsaade edildi. Böylece Maḥmūd Ṭarzî bütün gençliğini Şam ve İstanbul'da tahsil ile geçirdi. Türk milliyetçilik cereyanı ve garp kültürü ile yakından temas etmek imkânını buldu. Babasının Şam'da ve 'Abd al-Raḥmān Han'ın Kâbil'de aynı senede (1901) vefatı üzerine, Maḥmūd Ṭarzî, Ḥabîb Allāh Han tarafından, Kâbil'e çağırıldı. Maḥmūd Ṭarzî, memlekette neşriyat yokluğunu ve Efganistan'ın dünya ve garp fikrî ve siyâsî cereyanlarından tamamen habersiz kaldığını görerek, bu durumun memlekette ne kadar büyük bir eksiklik olduğunu emîre anlattı. Emîrin emri ile, ilk olarak, bir tercüme bürosu kuran Maḥmūd Ṭarzî türkçeden bir çok kitaplar tercüme etti ve nihâyet 1910'da Efganistan'ın mukadderatı üzerine mühim te'sirler yapan ve o memleket için ilk ilim ve irfan, terakki ve medeniyet meş'alesi vazifesini gören *Sirāc al-aḫbār-i afġāniya* gazetesini çıkarmak imtiyazını aldıktan sonra, bir taraftan milliyetçilik cereyanını ve istiklâl dâvasını esaslı bir surette ele alırken, diğer taraftan efgan edebiyatında yeni bir çığır açtı. Maḥmūd Ṭarzî, vatanına döndükten sonra, münevver zümrenin yegâne lideri olup, Efganistan'ın hâricî istiklâl ve dâhilî islâhat dâvasını ortaya attı ve *Sirāc al-aḫbār* muharriri sıfatı ile, ingilizlere sık-sık hücümlara başladı (bk. Sir Percy Sykes, *ayn. esr.*, s. 264).

Aynı zamanda türk dostluğu ile tanınan Maḥmūd Ṭarzî emîr Ḥabîb Allāh Han'a her zaman Efganistan'ın ilmî ve fennî sâhalarda türklerden istifâde etmek fikrini telkin ederdi. Nihâyet emîrin muvafakatı ile Mısır'da fırârî bulunan münevver türk vatanperverlerinden doktor, mühendis, mâliyeci, ressam ve matbaacı gibi, 5—6 kişiyi Efganistan'a getirtmeğe muvaffak oldu. Türkiye'yi Efganistan'a ilk defa tanıtan bu türkler, dürüstlükleri, ciddî çalışmaları ve her birinin kendi sâhasında bıraktığı muvaffakıyetli eserler ile, efganlar arasında türk sevgisini yerleştirdiler (bk. Mehmed Fazlî, *Resimli efgan seyahati*, İstanbul, 1335).

Avrupa'da umûmî harbin patlaması, hususiyle Türkiye'nin Almanya'nın yanında harbe girmesi, bütün isläm âleminde olduğu gibi, Efganistan'da da büyük heyecan uyandırdı. *Sirāc al-aḫbār*'da vatanperverler bu bâdireyi, Efganistan'ın tam istiklâlini elde etmek için, yegâne fırsat sayarak, âteşli makaleler ile efkâr-i umûmiyeyi galeyana getirdiler. Ḥabîb Allāh 24 ağustos 1915'te Efganistan'ın tarafsızlığını resmen ilân etti. Bu arada eskiden İran'da tetkik seyâhatlerinde bulunmuş, zeki ve tecrübeli bir alman erkân-i harp zâbiti olan Oskar Nidermayer'in reisliği altında ve aralarında, halifenin bir mektûbunu taşıyan bir türk zâbiti (Kâzım Bey) ile mârûf Hindistan inkılâpçılarından râcâ Mahendra Pratap ile mevlevî Barakat Allāh bulunan bir misyon, Efganistan'ı ingilizlere karşı harbe sokmak maksadı ile, 24 ağustos 1915'te Herat'a ve 7 eylûl 1915'te Kâbil'e gelebilmişti. Emîr bu hey'eti resmen kabûl ederek, müzâkerelere girişti. Neticede Efganistan, müttefik olan ruslar ile ingilizler arasında bulunduğundan, yalnız başına onlar ile harp edemeyeceğini, bir türk-alman ordusu Efganistan hududuna kadar geldiği takdirde, derhâl birlikte ingilizlere

karşı harbe girişeceğini söyledi. Hey'et, emîrin bu mâkûl delilleri karşısında, bir netice elde edemeyerek, Efganistan'dan ayrıldı.

Diğer taraftan ingilizler, emîrin verdiği te'minata güvenerek, Hindistan'daki askerî kuvvetlerinin büyük bir kısmını Filistin ve Irak cephelerine gönderdiler. Bundan sonra emîr iyi niyet gösterip, Efganistan'ın tam istiklâlini tanımaları zamanının geldiğini ingilizlere hatırlattı. İngilizler harpten sonra meseleyi iyi bir şekilde hâl edecekleri vaadinde bulundular. Mütârekeden iki ay sonra, emîr tekrar Hindistan umumî vâlisine bir mektup yazarak, memleketin tam hürriyet ve istiklâlini talep etti ve daha mektubun cevabı gelmeden, emîr Ḥabîb Allāh Han öldürüldü. 1918/1919 kışında Ḥabîb Allāh Han, mûtadı üzerine, Celâlâbâd'a gitmiş ve üçüncü oğlu Amān Allāh Han'ı, kendisine vekil olarak, Kâbil'de bırakmıştı. Laġmān civarında Kallagūş mevkiinde, bütün maiyeti ile berâber, bir ava çıkmış olan emîr, 20 şubat 1919 gecesi, çadırında uyumakta iken, mechûl bir şahıs tarafından, tabanca ile kulağından vurulmak suretiyle, öldürüldü. Katil meydana çıkarılmadı ise de, emîrin çadırı, hâricden hiç kimsenin yaklaşmasına imkân bırakmayacak bir surette, emniyet altında bulundurulmakta olduğundan, katilin maiyetinde bulunanlardan biri olduğunda şüphe yoktur.

Emîrin cenâzesi Celâlâbâd'a nakledilmeden evvel, kardeşi Naṣr Allāh Han'ın taraftarlarından bir kaç kişi, padişah milletin imamı olduğundan, yeni imam tâyin edilmeden, imam-i meyyitin cenâzesini kaldırmanın şer'an câiz olmayacağını söyleyerek, derhâl Naṣr Allāh Han'a bi'at ettiler. Orada bulunan devlet ricâli bu emr-i vâkii kabûl etmek mecburiyetinde kaldılar. Babasının katlinden dolayı derin teessüre kapılmış olan veliahd 'Ināyat Allāh Han da, hakkını müdafaa etmeği bile düşünmeden, amcasına biate mecbur oldu. Emîrin cenâzesi Celâlâbâd'a getirilip, merasimle gömüldükten sonra, Naṣr Allāh Han padişah ilân edildi. İlk işi Kâbil'de pederine vekâlet etmekte olan Amān Allāh Han'a bir mektup yazarak, kendisine bi'at ve Kâbil ahâlisine padişahlığını ilân etmesini istemek oldu. Babasının katlini haber alan Amān Allāh derhâl Kâbil'de bulunan hükûmet ricâlini ve reisleri saraya toplayarak, Naṣr Allāh Han'ın mektûbunu okudu. Orada bulunanlar Naṣr Allāh'ın Efganistan tahtına lâyık olmadığını, ciddiyet ve vatanperverliği ile milletin itimad ve sevgisini kazanmış olan Amān Allāh'tan başka hiç kimseyi tahta lâyık görmediklerini coşkun tezâhüratın beyan ederek, ona bi'at ettiler ve bu haber Kâbil ahâlisince sevinç ile karşılandı.

Amān Allāh Han, emîr Ḥabîb Allāh Han'ın üçüncü oğlu olup, 1892'de Kâbil sayfiyelerinden olan Paġmān'da doğmuştur. Harbiye mektebinde tahsil etmiştir. 21 yaşında iken, *Sirāc al-aḫbār* müdürü Maḥmūd Ṭarzî'nin kızı Surayyā Hanım ile evlendi. Amān Allāh babasının dâhilî seyahatleri esnâsında, Kâbil'de ona vekâlet ettiği zamanları fırsat sayarak, bütün mesâisini ciddiyetle halkın rahatı, emniyeti ve memleketin iyi idâresine sarfetmekte idi. Bundan dolayı milletin ve bilhassa Kâbil ahâlisinin sevgi ve itimadını kazanmış idi.

Amān Allāh'ın padişahlığını ilân eden haber Celâlâbâd'a varınca, orada bulunan ordu ile genç zâbitler Naṣr Allāh'a karşı isyan ve sarayını sararak, kendisini hal'ettiler. 27 şubat 1919'da Naṣr Allāh'ın bir haftalık padişahlığı böylece sona erdi. Diğer taraftan ordu, Ḥabîb Allāh'ın maiyetinde en mûtena vazifelerde bulunan ve babası ile amcası, *muṣāḥibān-i ḫāṣṣ* unvanı ile, emîrin nedîmlerinden olan ve seyahatlerde yanından ayrılmayan ordu baş-kumandanı Nādir Han'ı, emîrin katlinden mes'ûl tutarak, âilesi ile tevkif edip, Naṣr Allāh Han ile berâber, Kâbil'e getirdi. Nādir Han'ın âilesine karşı hususî bir muhabbet besleyen Amān Allāh, bunların itibarını tekrar iâde ve emîrin katli ile alâkaları olmadığını isbat etmek için, bir mahkeme tertip ederek, beraatlerini te'min etti ve katil gecesinde emîrin muhafızlarının nöbetçi zâbiti bulunan 'Alî Riżā'yı cinâyetle itham ederek, idam ettirdi. Onun bu cinâyetle hiç alâkası olmadığı sonradan sâbit olmuştur.

Padişah ilân edilmesinin ertesi günü Amān Allāh Kâbil'in dışındaki 'Îdgāh câmiinde bütün reisler, ordu ve ahâliyi toplayarak, coşkun bir nutuk irâd etti ve Efganistan'ın tam müstakil bir devlet ve her müstakil devlet gibi, hâricî ve dâhilî bütünlüğüne ve hukukuna sâhip olduğunu ilân etti.

Bir devlet için her şeyden evvel dâhilî teşkilâta lüzûm olduğunu anlayan Amān Allāh, Maḥmūd Ṭarzî'nin yardımı ile, devlet teşkilâtına modern bir şekil vererek, Efganistan'da ilk defa nezâretler kurdu ve hâriciye nezâretini Maḥmūd Ṭarzî'ye tevdi etti. Bunu müteâkip (3 mart 1919) Amān Allāh Hindistan umûmî vâlisine cülûsunu bildiren ve şu cümleleri ihtivâ eden bir mektup yazdı: — „... Dostumuza hatırlatalım ki, hür ve müstakil Efganistan devleti İngiltere hükûmeti ile, her iki memlekete faydalı olacak muahedeler ve ticarî mukavelelar akdetmeğe her zaman âmâdedir". Bir taraftan da Efganistan'ın istiklâlini Rusya ve diğer Avrupa devletlerine tanıtmak maksadı

ile, Muḥammed Valī Han riyâseti altında, fevkalâde bir hey'et teşkil edilerek, yola çıkarıldı. Hindistan umûmî vâlisinin Amān Allāh 'a verdiği müphem cevap (15 nisan) hiç de tatminkâr değildi ve neticede üçüncü efgan-ingiliz harbinin patlamasına sebebiyet verdi. Diğer taraftan 3 ordu teşkil edilerek, biri — Celâlâbâd 'a, diğeri — cenûp eyâletine ve üçüncüsü — Kandahar 'a sevkedildi.

1919 nisanı sonlarına doğru Dekke 'ye varmış olan Celâlâbâd cephesi kumandanı Ṣāliḥ Muḥammed Han kararlaştırılmış plâna riâyet etmeyerek, 3 mayısta keşif kuvvetlerini hududun öte tarafına geçirip, Hayber geçidinde bir kaç mühim noktayı işgâl etti. Ona verilen tâlimat yeni teşkil edilen Nādir Han ve 'Abd al-Ḳuddūs Han kumandasındaki orduların cenûp eyâletine ve Kandahar 'a varmasını beklemek ve sonra onlar ile birlikte üç cepheden taarruza geçmekti. Bu iki ordu daha yarı yolda bulunurken, Ṣāliḥ Muḥammed 'in vakitsiz hareketi ingilizlerin derhâl Hayber geçidine kuvvetler gönderip, efgan taarruzunu önlemelerine fırsat verdi. Bu hatayı yaptıktan sonra, elinde bulunan fâik kuvvetler ile Hayber geçidindeki zayıf ingiliz kuvvetlerine karşı taarruza geçse idi, bütün Afrīdī ve Mahmand kabîleleri de kendisini destekleyecek ve muhakkak ki, Peşâver 'e kadar gidebilecek idi. Fakat sevk ve idâredeki kabiliyetsizliği yüzünden, ingilizlerin Dekke 'yi işgâline ve efgan cephesinin sökülmesine sebebiyet verdi. Buna mukabil Nādir Han kumandasındaki kuvvetler Hindistan hududunu geçerek, Veziristan kabîlelerinin de iltihakı ile, Tal kalesine karşı taarruz etmiştir. İngiliz kuvvetleri Veziristan 'ı boşaltmışlar ve bu ülkenin büyük bir kısmı, sulhun akdine kadar, efganların elinde kalmıştır. Ḫōst, Celâlâbâd ve Kandahar cephesindeki bâzan muvaffakiyet ve bâzan mağlûbiyet ile devam eden bir harpten sonra, her iki tarafta da sulh müzâkerelerine girişmek fikri belirmişti. İngilizler sulh müzâkereleri için, Ravalpindi şehrini seçtiler. Efgan hey'eti dâhiliye nâzırı 'Alī Aḥmed Han, ingiliz hey'eti Hindistan hâriciye nâzırı Sir Hamilton Grant riyâsetleri altında, daha ziyâde bir mütâreke mâhiyetinde olan, 5 maddelik bir sulh mukavelesi imzaladılar. Bu sulh anlaşması altı aylık bir tecrübe devresi geçirdikten sonra bir dostluk muahedesi ile neticelenecek idi.

Rusya tarafına gelince, fevkalâde sefir olarak Rusya ve Avrupa memleketlerine gönderilmiş olan Muḥammed Valī Han heyeti evvelâ Buhârâ 'ya ve sonra Taşkend 'e gitti. Her yerde ruslar tarafından gâyet iyi karşılandı. Moskova 'da Lenin kendilerine büyük bir samimiyet gösterdi. Neticede bir dostluk muahedesinin esasları tesbit edildi. Böylece Efganistan istiklâlini resmen tanıyan ilk devlet Rusya ve Sovyet Rusya devletini tanıyan ilk devlet de Efganistan oldu. İlk rus sefiri Bravin 1919 eylûlünde Kâbil 'e vardı. Moskova 'da ruslar ile yapılan muahede (28. II. 1921) bilhassa şu 3 mühim maddeyi ihtivâ ediyordu:

7. İki yüksek muahid devlet, bütün şark milletlerinin hürriyet ve istiklâli üzerine mutabıktırlar.

8. 7. madde esasına dayanarak, iki muâhid taraf, hükümetlerinin şekli ne olursa olsun, ahâlinin umûmî reyine müracaat edildikten sonra, Buhârâ ve Hive 'nin de istiklâlini tanıyacaklardır.

9. Rusya geçen asırda Efganistan 'dan zaptetmiş olduğu hudut bölgelerini geri verecek.

Peşâver 'den Deyre-i İsmail Han 'a kadar efgan kabilelerinin yaptığı baskınlar ile yorulmuş olan ingilizler de bir an evvel Efganistan ile bir dostluk muahedesi müzâkerelerine girişmek üzere, bir Efganistan hey'etini Himalaya eteklerindeki sayfiyelerden Mussori 'ye dâvet ettiler. Efgan heyetine hâriciye nâzırı Maḥmūd Ṭarzī ve ingilizlerinkine Sir Henry Dobbes riyâset etmekte idi. Nisan 1920 'de başlayan müzâkereler, bir çok inkıtâlara uğrayarak, 4 ay sürdü. Efganistan 'a âit ticarî ve siyâsî bir çok meselelerden mâada, kabîleler hakkında hararetli münakaşalar oldu ve nihâyet ileride imzalanacak bir dostluk muahedesinin ana prensipleri kararlaştırıldı.

Bu sırada ruslar, yukarıda mühim maddeleri zikredilen muahedeye riâyet etmeyip, vaad ettikleri Efganistan arâzisini geri vermemekle kalmayarak, Buhârâ 'yı da işgâl edip, Buhârâ emîri ile bir çok özbekleri Efganistan 'a iltica etmeğe mecbur ettiler. Amān Allāh Han ingilizler ile dostluk muahedesini akdetmek zamanı geldiğini düşünerek, Kâbil 'e bir hey'et gönderilmesini talep etti. İngilizler kânun II. 1921 'de Sir Henry Dobbes riyâseti altında bir hey'et gönderdiler. Bu sırada X. 1920 'de eski osmanlı bahriye nâzırı Cemâl Paşa 'nın Efganistan 'da sahneye çıktığını görüyoruz. Cemâl Paşa, misafir bir türk devlet adamı sıfatı ile, Amān Allāh tarafından büyük bir samimiyetle kabûl edilerek, Efgan ordusunu tanzim etmeğe memur olmuş ve bir nümûne alayı teşkil etmişti. Fakat çok geçmeden, şahsî gâyeleri istihdaf eden bir takım siyâsî faâliyetlere girişti. İngilizler ile Efganistan 'ın hayatî meseleleri müzâkere edilirken, Cemâl Paşa rus tarafdarlığı politikası ile, kendi şahsî emelleri için çalışarak, bu müzâkerelerin muvaffak olmamasına uğraşıyordu. Müzâkereler 11

ay sürdü, bir çok çetin safhalar geçirdi. Üzerinde anlaşmağa varılamayan en mühim nokta hudut kabîlelerinin durumu idi.

Efganistan'ın şarkından cenûbuna kadar bütün hududunu saran ve ingilizlerin North-West Frontier Province adını verdikleri bölge, en başta bulunan ve yarı müstakil bir hükümdar olan Çitral'den maada, sırası ile, Bacavr, Mahmand, Afrîdî, Türî, Vazîrî ve Mas'ûdî adlarında dilce ve ırkça hâlis efgan olan kabîleler ile meskûndur. 1879'a kadar bunlar dâimâ Efganistan ile ayrılmaz bir bütün teşkil edegelmişlerdi. Efgan istiklâl harbi başlar-başlamaz, hemen-hemen bütün kabîleler ingilizlere karşı ayaklandılar. Efganlar bilhassa bu cengâver ve cesûr kardeşleri sâyesinde istiklâlini kazanmıştır denilirse, yanlış bir şey söylenmiş olmaz. Efganistan sulh edip, ingilizler ile harbi resmen durdurdukları hâlde, Vazîriler ile Mas'ûdîler harbe devam etmekte idiler.

İşte bu sebeple Kâbil'de cereyan eden sulh ve dostluk müzâkereleri sık-sık inkıtaa uğruyordu. Mamafih tam bu sırada Moskova ve sonra Avrupa ve Amerika seyahatini muvaffakiyetli neticelerle bitiren ve her yerde Efganistan'ın istiklâlini bildirip, dostluk ve ticârî anlaşmalar yapan Muhammed Valî Han ağustos 1921'de Londra'ya varmıştı. Lord Curzon İngiltere hâriciye nâzırı bulunuyordu. Şark milletlerinin hak ve hürriyetini bir türlü havsalasına sığdıramayan ve bilhassa Efganistan istiklâlini kat'iyen hazmedemeyen Curzon efgan heyetinin hâriciye nezâreti tarafından değil, Hindistan nâzırlığı tarafından kabûl edilmesini istedi. Bu muameleyi efgan istiklâline mugayir bulan Muhammed Vali Han Hindistan nezâreti ile hiç alâkası olmadığını beyân ederek, Londra'dan ayrılmağa hazırlandı. Bu haber Kâbil'deki müzâkereler üzerine fena te'sir yaparak, inkıtaa sebep oldu. Bunun üzerine Amân Allâh, Efganistan arâzisini geri vermek vaadini yerine getiremedikleri hâlde, Rusya'ya daha fazla meyletmeğe ve Cemâl Paşa ile ingiliz aleyhdarı unsurları tutmağa karar verdi ve 28 ağustos 1921'de Rusya ile yapılmış olan muahede tasdik edildi. Rus-efgan muahedesinin imzalanması münâseti ile Lord Curzon Rusya'ya protesto çekerek (eylûl 1921), bu muahedenin ingiliz menafiine karşı büyük bir tecâvüz te'âkki edildiğini bildirdi. Rusların bu protestoyu Amân Allâh Han'a göstermeleri efgan siyâsî muhitinde büyük bir infiâl yaratlı ve Kâbil'deki ingiliz heyetinin vaziyetini bir kat daha güçleştirdi. 1921'de Enver Paşa Buhârâ'ya geçip, ruslara karşı mücâdeleye girişmişti. Efganistan'da, bu mücâdelenin vakitsiz ve beyhûde olduğu bilindiği hâlde, taşıdığı islâmî karakteri dolayısı ile, az-çok sempati ile karşılanmıştı. Gizlice bir çok gönüllünün gidip, Enver Paşa'ya iltihak etmesinden maada, o zamanlar Bedahşan eyâletinde ıslâhat hey'eti reisi olarak bulunan harbiye nâzırı Nâdir Han da Enver Paşa'ya gizlice ecza ve para ile yardım etmişti. İngiliz heyeti bu durumu fırsat sayarak, kesilmiş olan müzâkerelere tekrar girişmek ve muahedeyi bir an evvel imzalamak için, serbest kabîleler hakkındaki maddeyi kabûl edeceğini bildirdi. Buna mukabil Efganistan'da da rus-efgan muahedesindeki, Hindistan hududuna yakın olan Kandahar ve Gazne'de rus konsolosluklarının ihdası maddesinin kaldırılmasını isteyip, bilmukabil kendilerinin de rus hududuna yakın olan Mezâr-i Şerîf ile Herat'ta konsolosluk kurmaktan vaz geçeceklerini ileri sürdüler. Nihâyet 11 ay çetin safhalar geçirdikten sonra, 15. XI. 1921'de ingiliz-efgan dostluk muahedesi imzalandı.

Efganistan'ın istiklâl harbi ile Mustafa Kemâl Paşa'nın Anadolu'daki millî mücâdelesi hemen-hemen aynı sıralarda başlamış ve iki milleti mânen biribirine bağlamıştı. Mart 1920'de Moskova'da bulunan Türkiye büyük millet meclisi murahhas heyeti ile Efganistan'ın fevkalâde sefiri Muhammed Valî Han arasında bir dostluk muahedesi tanzim edildi. 9 maddelik olan bu muahede, birbirinin istiklâlini tanımak, bütün şark milletlerinin hürriyetini kabûl etmek, birbirine karşı bir tecâvüzü kendisine tecâvüz saymak, başka bir devlet ile yapılacak anlaşmalardan birbirini haberdar etmek, Türkiye'nin efgan ordusunu tensik etmek için, bir askerî hey'et göndermesi gibi, maddeleri ihtivâ ediyordu. 1921'de Efganistan ilk mümessilini Anadolu'da millî hükûmet nezdine (Ankara'ya) gönderdi. Ankara'dan da murahhas olarak, aslen efganlı olan ve Balkan harbinde Türkiye'ye gönüllü gelerek, türk ordusunda zâbitlik etmiş olan Abdurrahman Samdanî Kâbil'e gelmişti. 1922'de Medine müdâfii Fahrî Paşa, ilk büyük elçi sıfatı ile, Kâbil'e geldi. Rusya, İngiltere ve Türkiye'den maada, sırası ile, İran, Fransa, Almanya ve İtalya Efganistan ile siyâsî ve ticarî münâsebetler te'sis ettiler.

Bundan sonra Amân Allâh, Efganistan'ı garp kültürüne yaklaştırmak ve medenî seviyesini yükseltmek gâyesi ile, ıslâhat ve yenilik hamlesine geçti. Her şeyden evvel memlekette maarif işine önem verildi. Her tarafta mektepler açıldı; hattâ göçebeler için seyyâr mektepler kuruldu. Kâbil'de, diğer liseler yanında, birinin tedrisatı fransız, diğerinin de alman muallimlere tevdi edilen ve Efganistan maarif nâzırlığına bağlı olan Amâniya ve Amânî adında iki modern lise açıldı. Efganistan tarihinde.

ilk defa olarak, kız mektepleri kuruldu. Bir çok efgan gençleri yüksek tahsil görmek için, Avrupa'ya ve Türkiye'ye gönderildi.

Devletin şekli modernleştirildi. Şurây-i devlet ve millet mümessillerinden mürekkep „loy cerge" (büyük meclis) kuruldu. Mâliyeye modern esaslar üzerine düzen verildi. İptidaiye, mürafaa ve temyiz adı ile, yeni mahkemeler kuruldu. O zamana kadar bütün dâvalar mahkeme-i şer'iyede görülürdü ve bundan maada mahkeme olarak padişahın, biraderinin ve iki oğlunun sarayları vardı. Onların hükmü kanun yerini tutuyordu. Memleketin bir kanun mecellesine ihtiyacını takdir eden Amân Allâh Han bunun tanzimini şurây-i devlette toplanan ulemadan ve iki türk mutahassıstan mürekkep bir hey'ete havâle etti. İmar plânı da geniş mikyasta tatbik edilmeğe başlandı. Yollar ve bendler yapıldı. Fabrikalar kuruldu. Kâbil'in 7 km. uzağında, yem-yeşil ve gâyet güzel manzaralı ve sıhhî bakımdan mükemmel bir mevki olan Çârdehî vâdisinde Dâr al-Amân nâmı altında plânı alman ve fransız mühendisler tarafından hazırlanan, modern bir şehrin temelleri atıldı.

Askerî teşkilâta gelince, Amân Allâh orduyu yeniden tensik ederken, lâzım gelen ihtimamı göstermedi. Harbiye nâzırı Nâdir Han ordunun, Amân Allâh Han'ın istediği türk modeli üzerine değil, eskisi gibi, daha ziyâde Hindistan askerî teşkilâtı tarzında kalmasını ve askerlere maaş verip, yemeklerinin kendileri tarafından tedârik edilmesi tarafdarı idi. Müslüman ve hindûlardan terekküp eden hind ordusu için uygun olabilen bu usûlü Efganistan askerî teşkilâtından kaldırmakta Amân Allâh tamamen haklı idi, fakat Nâdir Han'dan sonra gelen harbiye nâzırının ve sırası ile bir çok kamandanların suiistimâlleri bu işi Amân Allâh aleyhine çevirdi.

1924 martında cenûp eyâleti olan Host'ta ve Amân Allâh Han'ın yeni tatbik etmeğe başladığı kanunlara ve kadınlara hak tanımak ve kız mektepleri açmak gibi hareketlere karşı, Topal Molla adında kara câhil bir softa tarafından, dinî mâhiyette bir ayaklanma baş gösterdi ve çok geçmeden müthiş bir isyan şeklini aldı. Amân Allâh Han bu isyanı bastırmağa uğraştı. Harekât, cenûp arâzisinin sarplığı ve arkalarını Hindistan'a dayayan âsîlerin o cihetten bol mikdarda cephâne tedârik edebilmeleri sebeplerinden, büyük müşkilâta uğramakta idi. Nihâyet Hindistan'da yaşamakta olan emîr Ya'kûb Han'ın oğullarından 'Abd al-Karîm'in bir saltanat müddeisi sıfatı ile âsîler arasına katılması meseleye siyâsî bir şekil verdi ve onun Hindistan'dan her hâlde ingilizlerin tasvibi ve Amân Allâh'ı tahttan düşürmek maksadı ile gönderildiği şüphesi hâsıl oldu. Nihâyet memleketin her köşesinden Amân Allâh lehine sadakat tezâhüratı ile binlerce gönüllünün akın etmesi ve kendisinin de islâhat programında bâzı tâdilât yapmak vaadi üzerine, bu isyan 9 ay sürdükten sonra sona erdi. Topal Molla ile avenesinin bir çoğu yakalanıp idam edildi.

Amân Allâh bu ilk irticâ isyanını bastırdıktan sonra, tekrar islâhat programına devam etti ve softalara karşı mücâdeleye girişti. Burada şunu zikretmek lâzımdır ki, Amân Allâh vatanını bir an evvel medeniyete kavuşturmak, dâimâ halk arasında dolaşıp, irşadlarda bulunmak ideali ile harekete geçmiş bir inkılâpçı gibi davranıyordu. İdeal bakımından pek kıymetli olan bu hareketlerine mukabil, idâre tarzındaki ve sonradan etrafına topladığı yüksek memurları seçmekteki hataları, gerek kendisine gerekse memleket hesabına, zararlı neticeler verdi. Diğer taraftan, hâriciye nâzırı Paris'te iken, Amân Allâh Han hâricî siyâsetini de iyi idâre edememişti. 1925'te rusların Amu-Derya üzerinde Derkad denilen bir efgan mevziine baskın yapmaları rus-efgan münâsebetini gerginleştirmişti. Paris sefaretine eski harbiye nâzırı Nâdir Han'ın gitmesi ile vatanına dönen eski hâriciye nâzırı tekrar siyâsî idâreyi ele alıp, ruslar ile münâsebeti düzeltti. Ruslar Derkad hâdisesinin bir su-i tefehhümden ileri geldiğini söyleyerek, oradan çekildiler ve bu vesile ile ruslar ile bir adem-i tecâvüz ve tarafsızlık paktı imzalandı (1926). Hâriciye nâzırı ingilizler ile de daha samimî ve uzlaşıcı davranmak ve Efganistan'ın iki komşusu arasında bir muvâzene siyâseti kullanmak zamanı geldiğine inanıyordu. Amân Allâh Han'ın hâriciye işlerine müdâhalesi ve siyâsete mugayir bâzı hareket ve sözleri hâriciye nâzırının istifası ile neticelendi (1926).

Hâricî siyâset tamamen tekarrür etmemiş iken, Amân Allâh Han'ın tantanalı bir Avrupa seyahatine çıkması büyük bir hata olmuştur. Bu seyahat bir müddet dünya efkârını Efganistan'a çevirdi; fakat sonra verdiği meş'um netice yalnız Amân Allâh'ın sukutuna münhasır kalmayıp, Efganistan'ın yükselme ve ilerileme programına müthiş bir darbe oldu. Seyahate gelince, Amân Allâh Han kraliçe Surayyâ ve kalabalık maiyeti ile 7 kânun II. 1927'de Hindistan üzerinden Mısır'a ve oradan Fransa'ya geçti, Belçika, İsviçre ve Almanya'yı da gezip, her gittiği yerde hükümdarlar ve cümhurreisleri tarafından samimiyet ve debdebe ile karşılandı. Almanya'dan İngiltere'ye geçen Amân Allâh Han'a

Londra'da samimî istikbâl ve misafirperverlik gösterildi. İngiltere ziyâretinden sonra, Amān Allāh Han Rusya'yı 4 mayısta ziyâret etti ve oradan da mayısın sonlarında Türkiyeye'ye geldi; hararet ve sevgi ile kabûl edildi. Türkiye'deki inkılâp Amān Allāh üzerine büyük te'sir yaptı ve kendisi bir çok intıbâlar almak fırsatını buldu.

Amān Allāh Türkiye'den İran'a geçti. Rizā' Şāh ve bütün İran halkı tarafından, samimî dostluk tezâhüratı ile karşılandı. Tahran'dan, Meşhed yolu ile, tekrar Herat'ta vatanına döndü (25 haziran 1928).

Amān Allāh Han daha Avrupa'da iken, memlekette suiistimal ve idâresizlik alıp yürümekte ve kendisi aleyhinde softalar ve onlara dayanan ecnebi ajanları tarafından geniş bir propaganda cereyan etmekte idi. Bir çok memurlar kanunları suiistimallerine âlet etmekle, millette kanun aleyhinde nefret hissi uyandırmışlardı. Buna rağmen efgan millcti Amān Allāh Han'ın vatana dönüşünü büyük ve candan gelen bir sevinçle karşıladı. Amān Allāh Han, aleyhindeki propagandaları bertaraf etmeğe ve dâhilî vaziyeti düzeltmeğe çalışmadan, derhâl teceddüt programını tatbika koyuldu. Kâbil'in sayfiye yeri olan Pegman'da istiklâl bayramı, her senekinden daha parlak bir şekilde, yapıldıktan sonra, Amān Allāh Han 29 ağustos 1928'de memleketin her köşesinden gelen millet vekilleri, bütün vezirler ve devlet erkânının iştirâki ile, kendi riyâseti altında „loy cerge" (büyük meclis)'yi merâsimle açtı. On gün süren bu toplantı esnâsında Amān Allāh Han memleketin terakkisi ve ıslâhatı için hazırladığı programını izah ve meclisin tasvibine arz etti. Tasvip edilen kararlardan Kâbil'de senede 8 ay ictimâ hâlinde bulunacak 150 kişilik bir heyet-i teşri'iyenin teşkili en başta geliyordu. Bundan başka mecburî ve meccânî tahsil, mecburî askerî hizmet, kıraliçe Surayyā'nın resmen kıraliçe, kıralın 10 yaşında oğlu Rahmat Allāh'ın da veliahd olarak tanınması, ohâlinin her erkek nüfus başına üç efganî ve memurların da bir aylık maaşını memleket müdafaası için vermesi, memlekete zararlı olduğundan, bundan sonra bir karıdan fazla alan her hangi bir devlet memurunun müstafi sayılacağı, Avrupa kıyafeti ile şapkanın ve siyah zemin üzerinde beyaz bir mihrap ile minber resimli bayrak yerine, yeni Efganistan'ın kara günlerini ve istiklâli için kan döktükten sonra refaha kavuştuğunu temsil eden siyah, kırmızı ve yeşil olmak üzere, üç renkli bayrağın kabûlü kararları verildi.

Çok geçmeden şark eyâletinde, bir kaymakamın idâresi ve kanunları fena bir şekilde tatbiki yüzünden, Şinvārî kabîlesi arasında küçük bir isyan çıktı. Amān Allāh Han'ın rejimine karşı bu isyanı, softalar ve bir de ecnebi ajanları fırsat sayarak, derhâl dinî bir mâhiyet verdiler ve Amān Allāh'ın kâfir olduğu yayılıp, küfrüne dâir gülünç rivâyetlerde bulunmağa başladılar. İsyan haberi Kâbil'de büyük endişe uyandırmış ve Amān Allāh Han'ın mâneviyatına büyük bir darbe indirmişti. İhmâl ettiği ve kabiliyetsiz bir harbiye nâzırı eline bırakmış olduğu ordusu kifayetsiz ve gayr-i mutazam bir durumda idi. Acele ile askerî kıt'alar teşkil edilerek, Celâlâbâd'a doğru yollanmağa başlandı. İsyan git-gide büyüyerek, şark eyâletinin diğer taraflarına da yayıldı.

Kâbil'in şimâlindeki Kûhistan bölgesinde, daha Amān Allāh Han Avrupa seyahatinde iken, Beççe-i Saka denilen bir şaki, etrafına topladığı bir çete ile eşkıyalığa başlamış ve memurların beceriksizliği yüzünden, yakalanamamıştı. Şinvārî isyanı devam ederken, Beççe-i Saka hükümetin aczinden cesâret alarak faâliyetini bir kat daha arttırdı. Molla ve softalar bu durumdan da istifâde etmekte geçikmediler ve derhâl Beççe-i Saka'yı, bir âlet olarak, kullanmağa başladılar ve onu Amān Allāh'ın bid'atlerine karşı müslümanlığı müdafaa eden bir kahraman yaparak, bir de *ḫādim-i dīn-rasūl Allāh* unvanını takarak, desteklediler.

14. XII. öğleden sonra Beççe-i Saka çetesi ile Kâbil'e ânî bir baskın yaptı. Kûhistan cihetinden böyle bir hareket beklemeyen hükûmet tamamen gâfil avlandı ise de, hükûmet kuvvetleri Beççe-i Saka'yı tekrar Kûhistan'a firara mecbur etti. Her kes Beççe-i Saka'nın derhâl tâkip edilmesini beklerken, bu tâkip yapılmadı ve kıralın âilesini tayyare ile Kandahar'a göndermesi halkta ayrıca bir itimatsızlık havası yaratmıştı. Tâkip edilmeyen Beççe-i Saka tekrar kuvvet toplamağa fırsat bulmuştu. 13. I. gecesi Kâbil'de nâdir görülmüş bir kar tipisinden istifâde ederek, ânî bir baskın ile, hükûmet kuvvetlerinin cephesinde bir panik husûle getirdi.

Amān Allāh Han, büyük kardeşi 'İnāyat Allāh Han lehine, tahttan feragat etmeğe karar verdi. Amān Allāh Han 14. I. sabahı saraydan gizlice dört-beş kişi ile birlikte, Kandahar'a hareket etti. Amān Allāh Han'ın istifâ haberi askerlerin cepheleri terk etmelerini, dağılmalarını mûcip oldu ve Beççe-i Saka Kâbil'e doğru yürüyerek, şehri işgâl etti. 'İnāyat Allāh Han âilesi ve 1.000 kişi kadar asker ve maiyeti ile, Erg kalesinde muhasara edildi. Beççe-i Saka Kâbil vilâyet binasına giderek, kendisini resmen padişah ilân etti. Beççe-i Saka'yı bir âlet olarak kullanıp, yavaş-

yavaş muntazam bir hükûmet teşkil etmeği hedef tutan bir parti vardı. Bunun başında Kûhistan eşrafından az-çok aydın fikirli Şircān ve birâderleri vardı. Şircān Beççe-i Saka'nın akıl hocalığını üzerine alarak, saray nâzırı oldu ve bir kabine kurdu. Beççe-i Saka hükûmetinin teşebbüslerine rağmen, yabancı devletler Efganistan'ın dâhilî vaziyetini ıslâh ve âsâyişi te'min edilmediği için, yeni hükûmeti tanımayacaklarını bildirdiler.

1924'te Paris sefaretine tâyin edilmiş eski harbiye nâzırı Nādir Han, hastalığı dolayısı ile, sefâretten çekilmiş, son zamanlarda Fransa'nın cenûbunda oturmakta idi. Amān Allāh Han'ın düşmesini müteâkip, Nādir Han ingilizler ile anlaşarak, Efganistan'daki ihtilâli bastırmak maksadı ile, şubat 1929'da Bombay'a varmıştı. Amān Allāh Nādir Han ile temas ve teşrik-i mesâîyi sağlamak istemiş ise de, Nādir Han, hiç cevap vermedi ve maksadının Amān Allāh'a yardım değil, bir an evvel mağlûbiyetini te'min etmek olduğu anlaşılınca, Amān Allāh Han mücâdeleyi bırakıp, memleketi terketmeğe karar verdi ve elindeki orduyu 'Alī Aḥmed Han'a teslim ederek, Hindistan topraklarına iltica etti (25 mayıs 1929) ve sonra âilesi ile berâber, İtalya'ya doğru hareket etti.

Amān Allāh gittikten sonra, Kalat'taki ordusunda panik boş gösterdi. 'Alī Aḥmed Han toplayabildiği kadar kuvvetleri alıp, Kandahar'a gitti ve orada kendisini padişah ilân etti. Fakat Beççe-i Saka'nın kuvvetleri yetişip, Kandahar'ı zaptettiler ve kendisini Kâbil'e götürerek, top ağzına bağlamak suretiyle, idam ettiler (9 temmûz 1929)

Beççe-i Saka bütün kuvvetlerini artık Nādir Han'a karşı çevirmişti. Nādir Han altı ay kadar pek çetin durumlara göğüs gererek, azim ve sebatla cenup kabayilinden topladığı kuvvetler ile Beççe-i Saka'ya karşı mücâdele etti. Nihâyet Efganistan hududundan hâric yaşayan ve Efganistan istiklâl harbinde efganlar yanında ingilizler ile harp eden Vazīrī kabîlesinin yardımı ile, Beççe-i Saka'nın kuvvetlerini mağlûp ettiler ve Kâbil'e girdiler.

Kâbil'in düşmesi ve Beççe-i Saka'nın firarı her tarafta büyük alâka ve memnuniyetle karşılandı. Nādir Han 16. X.'da ahâlinin alkış ve sevinç tezahüratiyle Kâbil'e girdi ve hükûmet sarayında büyük bir toplantı yaptı. Kâbil'den ve etraftan gelen yüzlerce kişi ve Kâbil'de kalmış olan bâzı ecnebi mümessiller huzurunda bir nutuk söyledi ve kendisine teklif edilen padişahlığı kabûl etti. Nādir Han padişah olur-olmaz muhafazakârane, hatlâ irticaî programını (*ḫaṭṭ-i maşy*) ilân etti (bk. *Sālnāma-i Kâbil*, 1312).

Ulema ve softalardan mürekkep bir „cam'iyat al-'ulamā'" teşkili ile, Nādir Han, hükûmet için, bir kontrol müessesesi kurmuş oldu. Bu cemiyet memleketin ilerilemesine en büyük engel teşkil ettiği, sonradan anlaşıldı. Bu güne kadar devam eden bu cemiyet, fikirlerini neşir için, *al-Falāḥ* adında bir mecmua da çıkarmaktadır. Nādir Han, bu cemiyetin tensibi ile, mektepleri tekrar açtı. Amān Allāh Han devrindeki lise talebeleri son sınıflara geldikleri için, bir üniversite açılması karar altına alınmıştı. Nādir Han'ın en hayırlı işi, bu ihtiyacı karşılamak üzere, türk doktor ve profesörlerden mürekkep bir tedris heyeti ile, bir tıp fakültesi açması oldu. Sanayi, harbiye ve muallim mektepleri de tekrar açıldı.

Nādir Han memlekette memnûniyet ve emniyeti kuramamıştı. Fakat her şeyden evvel teşkiline ehemmiyet verdiği kuvvetli bir ordu sâyesinde saltanat sürüyordu. Hükümdarlığından daha altı ay geçmemişti ki, Amān Allāh Han aleyhinde ilk isyan eden Şinvārîler Nādir Han aleyhinde kıyam ve bunları müteâkip Kûhistanîler isyan ettiler. 1931'de Türkistan ve Bedahşan'da, İbrahim Bey adında, bir türkistanlı reis Nādir Han'ın biraderi ve harbiye nâzırı olan Maḥmūd Han'ın bizzat gidip, pek güçlükle bastırabildiği büyük bir isyan çıkardı. 1932'de en son vazifesi Efganistan'ın Ankara büyük elçiliği olan, Amān Allāh Han'ın en büyük tarafdarlarından Ġulām Nabī Han'ı vaadler ile Kâbil'e çağıran Nādir Han, onu Kâbil'de Amān Allāh Han lehine bir komplo tertip etmekle itham ederek, idam ettirdi ve sonradan memurlardan ve millet vekillerinden mürekkep bir meeliste Ġulām Nabī Han'ın hiyâneti cürmü ile idamına karar verdirdi. Efganistan'ın cenup bölgesinde nufuzlu olan Ġulām Nabī Han'ın katli infiâl ve aksül'amelini Darī-Ḫēl kabîlesinin isyanı ile gösterdi. Kâbil'de bir çok vatan severler ve münevver gençler idam ve hapsedildi.

8. XI. 1933'te Nādir Han, kalabalık maiyeti ile, Dilkuşā sarayının parkında Kâbil'in üç liselilerinin bir futbol müsabakasından sonra talebeyi teftiş ve taltif ederken, 'Abd al-Ḥālik adında bir talebe Nādir Han'ı öldürdü.

Nādir Han'ın yerine oğlu Muḥammed Ẓāhir geçti. Al-Mutavakkil 'Alī Allāh lakabı takılan Muḥammed Ẓāhir Şāh, 1914'te Kâbil'de doğmuştur. 10 yaşında iken babasının Amān Allāh Han tarafından sefir tâyini üzerine, berâberinde Paris'e gitmiş, 5 sene Paris'te ilk ve orta tahsilini yaptıktan sonra, babasının padişah olması ile Kâbil'e dönüp, orada harbiye mektebinde 2 sene okuduktan sonra, amcasının yanında harbiye müsteşarı olmuştur.

Efganistan 110 maddelik bir kanun-ı esâsiyeye göre, meşrûtî bir kırallık vaziyetinde olup, teşrîî iktidar kıral ile, âyân ve millet meclisinin elinde bulmak lâzım gelir. Amān Allāh Han zamanındaki kanunlar lağvolunduğundan, memlekette fıkıh ahkâmı kanun yerini tutmaktadır.

Hükûmet devâiri, harbiye, hâriciye, dâhiliye, maarif, mâliye, adliye, ticâret, nafia, sıhhat, posta ve telgraf vezaretlerinden müteşekkildi.

Bu devrenin en mühim eserlerinden biri Efganistan'da ilk bankanın te'sisidir. Softalar bankayı şeriate muhalif buldukları için, bu müessese ilkin „şirket eshamı" namı altında kuruldu. Sermâyesinin büyük bir kısmı sadrâzama âit olan bu şirket başlıca ticâret ve sanayii kendi inhisarı altına almıştır. Amān Allāh Han Avrupa seyahati sırasında muhtelif memleketlerden bir çok fabrikalar satın almıştı. Bunlar daha kurulmadan Amān Allāh düşmüştü. Nādir Han ve Ẓāhir Han devrinde bu fabrikaların bir çoğu Kābil'de ve diğer yerlerde kuruldu.

Bu devirlerde ziraat sâhasında çok faydalı işler görülmüştü. Efganistan, ziraat bakımından, pek verimli imkânlara mâliktir. Bugün Avrupa'da tahsil görmüş bir takım genç efgan ziraatçi ve mühendisler hay'ı başarılar göstermektedirler. Kābil'de ve diğer merkezlerde ziraat enstitüleri ve nümûne çiftlikleri kurulmuş; ehlî hayvanların ıslâh ve yetiştirilmesine mahsus yerler meydana getirilmiştir.

Nādir Han devrinin en güzel müesseselerinden biri de Encümen-i edebî-i Kābil'in kurulmasıdır. Bu müessese memleketin fikir ve kültür ihtiyacını karşılamak ve genç ve münevver muharrir, şâir, tarihçi ve ilim adamlarını bir araya toplamağa bir vesile oldu. Encümen, *Kābil* adlı, aylık bir mecmua çıkarmakta ve neşriyat te'lif ve tercüme sâhasında memleket irfanı için çalışmaktadır. 1940'a kadar farsça ve ondan sonra peşto dili ile neşriyata devam ediyor. Bir çok muharrirler bu dil ile yazamadıkları için, mecmua son senelerde eski parlaklığını kaybetmiştir. Fakat üç seneden beri genç bir efgan arkeoloğu olan Aḥmed ʿAlî Bihzād tarafından çıkarılan *Aryānā* mecmuası etrafında toplanan genç ve münevver muharirler memleketin fikir seviyesini yükseltmeğe çalışıyorlar.

Nādir Han devrinde olduğu gibi, Ẓāhir Han'ın devrinde de Jâhilî memnûniyetsizlik eksik olmamıştır. Gerek Hāşim Han'ın fazla şiddetinden ve gerek Amān Allāh Han tarafdarlığından dolayı, hemen-hemen her sene memleketin muhtelif kısımlarında ayaklanmalar olmuştur.

Kadınların durumuna gelince, bunlar Efgan tarihinin en bedbaht devresini yaşıyorlar. Ḥabîb Allāh Han devrinde kadınlar yüzlerine bir peçe örttükleri hâlde istedikleri gibi, giyinip, gezebilirlerdi. Amān Allāh Han devrinde kadınlara hak ve hayat verilmeğe başladı, kız mektepleri, kadın cemiyetleri açıldı, tesettür ihtiyarî bırakıldıktan sonra bütün yüksek tabaka kadınları yüzlerini açmak ile ictimaî hayatta lâyık oldukları mevkii almağa başladılar. İrticaî hareketten sonra, ulemâ ve softalar te'siri ile, efgan kadınlarının bütün hukuku geri alınıp, tekrar dört duvar arasında hapsedildiler. Sokağa çıkan kadın *burḳa'* denilen ve baştan ayağa kadar örten bir çarşaf giymeğe mecbur tutuldu. Mamafih son zamanlarda bir kız mektebi açılmıştır.

Bu devirde, Amān Allāh Han zamanında ecnebi devletler ile te'sis edilmiş siyâsî münâsebatı idâme etmekten başka, Japonya, Mısır, Hicaz ve Amerika ile de dostluk muahedeleri yapılmış ve sefâretler kurulmuştur. Türkiye'den giden doktor, mutahassıs ve askerî hey'etler Afganistan'da hâlâ çalışmaktadır.

Efganistan ile İran arasında takriben 815 km. bir hudut vardır. Şimâlden cenûba doğru bu hududun 165 km. bir parçası 1891'de ingiliz generali Maclean tarafından tahdit edilmiş ve ondan sonra 1903'te cenupta Sîstân tarafında şimâle doğru Siyah-Kûh denilen bir noktaya kadar, 275 km. kadar bir kısmı da ingiliz miralayı Macmahon tarafından tahdit edilmişti. Bu iki nokta arasında 375 km. bir parça tahdit edilmemiş bir hâlde kalmış ve senelerce iki devlet arasında hudut münazaalarına sebep olmuştu. 1934'te iki devlet, hudutlarını tahdit etmek için, Türkiye'nin hakemliğini talep ettiler ve Türkiye'den gönderilen bir hakem heyeti bu hududu tahdit etti.

1937'de Türkiye, İran ve Efganistan arasında, Tahran civarındaki Sa'dâbâd sarayında Sa'dâbâd paktı imzalandı. Irak ve İran arasında bir hudut münazası dostça halledildikten sonra, Irak da bu pakta girdi. Maddî veya askerî kıymeti olmayan bu pakta daha ziyâde iyi komşuluk paktı denilebilir. Bu paktın Briand-Kellog anlaşmasına ve Cemiyet-i akvam rûhuna bağlılık, dört devlet tarafından dâimî bir meclis kurulması başlıca mukarreratındandı. Irak'ın İngiltere ve Türkiye'nin de Rusya ile muahedeleri dolayısiyle, bu iki devlet de bu paktı tasvip etmişlerdi.

Amān Allāh Han'ın siyâseti ruslar ile daha samimî olduğu için, onun sukutu rus siyâsetinin Efganistan'da ifâsı sayılabilir. Bilâkis bugünkü hükûmet, hâricî siyâseti bakımından, azçok eski zamanlarda olduğu gibi, İngilter'ye müteveccih gözükmektedir.

İkinci dünya harbi sırasında Efganistan tarafsızlığını ilân etmiş ve harbin devamı müddetince, bu siyâsete sım-sıkı bağlı kalmıştır.

Bugünkü farsça dil ve edebiyatının Mâverâünnehr ve Efganistan bölgesinde tekrar dirilip-gelişmesi ve bugüne kadar bu memleketin büyük bir kısmında farsça kanuşulduğu gibi, resmî ve kültür dili mevkiinde bulunması dolayısiyle farsçayı da peşto dili yanında Efganistan'ın millî dili saymak doğru olur. İran edebiyat tarihindeki şâirlerin bir kısmının efganistanlı olmasından başka, XVIII. asırdan beri farsça yazmış bir çok tanınmış efgan şâirleri yaşamıştır. Bugünkü Efgan devletini kuran Ahmed Şāh Durrānī, peşto dili ile, şiir söylediği gibi, farsça da bir divanı vardır. Sülâlesinden oğlu Timur Şah ile Şah Şucā' 'ın farsça divanlarını biliyoruz. XIX. asırda Kandahar serdarlarından Mihr-i Dil Han, Maşrikî mahlası ile, büyük bir şâir, etrafında güzide şâirler toplayıp, İran tarzından ayrı ve daha ziyâde Bīdil mektebini tâkip eden „Edebistân-ı Kandahār" ile, Efgan edebiyatında bir çığır açmıştır. Bu mektepten farsça ve peşto ile yazan güzîde şâirler çıkmıştır ki, en meşhûru külliyat ve divânı metbû Maşrikī'nin birâderzâdesi Ġulām Muḥammed Han Tarzī'dir. Bunlardan başka Tarzī'nin oğlu ve 25 yaşında bir divan bırakarak ölen 'Andalīb ve Mīrzā Ḥannān gibi şâirlerdir. Bu zamanlarda Valī Ṭavāf adı ile, Kābil'de bir halk şâiri çıkmış, okuma yazma bilmediği hâlde, gâyet güzel ve halk arasında çok sevilen farsça şiirler söylemiştir. Son zamanda tanınmış şâirlerden Nadīm (ölm. 1916), Mustaġnī (ölm. 1932), Ḳārī (ölm. 1941) ve 'Abd al-Rasūl Han (ölm. 1934)'ın adları zikre değer. 1902'den sonra Efganistan'ın edebiyatında tamamen yeni bir çığır açan Maḥmūd Ṭarzī (ölm. 1933) olmuştur. Kendisi, ilk defa olarak, eski şiir an'anesini bırakarak, memleketin uyanışı için, millî ve vatanî şiirler yazmıştır. Bir çok mensûr eserlerden başka *Perâkende*, *Julide* ve *Pejmürde* adında şiir mecmuaları vardır.

Bibliyografya: Roberts, Fieldmarshal Earl, *Forty-one years in India* (London, 1921); Sir T. W. Holderness, *Peoples and Problems of India* (London, nşr. William and Norgate); Sir George Robertson, *Chitral* (London, 1913); John Baddely, *Russia in the Eighties* (London, 1921); Mac Munn, *Afghanistan from Darius to Amanullah* (London, 1929); ayn. mll., *Tempête sur l'Inde* (trc. Charle Mourey, nşr. Payot, Paris, 1936); René Dollot, *L'Afghanistan* (histoire, description, moeurs et coutumes, folklore, fouilles; nşr. Payot), Paris, 1937; Raymond Furon, *l'Afghanistan* (géographie, histoire, ethnographie, voyage; nşr. Abert Blanchard), Paris, 1926; ayn. mll., *l'Hindou-Kouch et le Kabulistan, contribution a l'étude géologique et géomorphogénipue d'Afghanistan* (Paris, 1927); ayn. mll., *Sur la géologie de l'Hindou-Kouch et du Pamir* (*Bull. Soc. Géol. Fr.*, 1943, 5. seri, IV); *l'Afghanistan nouveau* (son évolution historique ses relations internationales, ses tendences politiques; nşr. Cosmos), Paris, 1924; Maud Diver, *Le défenseur d'Hérat*, ingl. trc. Maurice Soulie (nşr. Payot, Paris, 1936); İkbal Ali Şah, *The Tragedy of Amanullah* (London, 1933); Sorab Katrak, *Through Amanullah's Afghanistan* (Karachi, 1929); O. v. Niedermayer, *Afghanistan* (Leipzig, 1924); Trinkler, *Afghanistan eine landeskundliche Studie* (Gotha, 1928); A. Snesarev, *Afghanistan* (Moskova, 1921); Nikulin, *Afghanistan i Angora* (*Novıy vostok* dergisi, nr. 2, 1922); F. Raskolnıkov, *Rossiya i Afghanistan* (ayn. esr., 1923, nr. 4); Abdullah Baysun, *Türkistan millî hareketleri* (İstanbul, 1945); Sir Percy Sykes, *History of Persia* (London, 1930), II; ayn. mll., *History of Afghanistan* (London 1940), II, İran — Afghanistan hududu hakem kararı, T. C. Ankara, 1935; *Tāc al-tavārīḫ*, Emir Abdurrahman Han'ın hâtıratı (Bombay, 1322, 1904), II; *Sirāc al-tavārīḫ* (Kābil, 1331), II; Gulam Muhiddin Enis, *Buhran ve Necat* (Kabul, 1930); M. Fazlı, *Resimli Efgan seyahati* (nşr. Ahmed İhsan, İstanbul, 1325); *Sālnâme-i Kābil*, 1312—1322; Gunnar Jarring, *On the distribution of Turk tribes in Afghanistan*, 1939; J. Hackin, *L'oeuvre de la délégation archéologique française en Afghanistan* (1922—1932), I (nşr. Maison franco-japonaise, Tokyo, 1933); ayn. mll., *Le site archéologipue de Bamiyan* (*Publ. de la déleg. arch. fr. en Afghanistan*, Paris, 1924); M. Godard, Y. Godar, Y. Hackin, *Les antiquités bouddhique de Bamiyan*, II (*Mémoire de la délégation archéologique française en Afghanistan*); J. Hackin etc. *Nouvelles recherches archéologiques à Bamiyan* (Paris, 1933), III; J. Carl et J. Hackin, *Recherches archéologiques au col de Khair Khanch près de Caboul*, fouilles (Paris, 1936), VII; Grenard (Fernand), *Bâber* (Paris, 1930); Joseph Castagné, *Notes sur la Politique extérieure de l'Afghanistan* (*Revue du monde musulman*, 1921, c. 48); ayn. mll., *Le mouvement d'émancipation de la femme musulmane en Orient* (*la condition de la femme afghane*), *Revue des Etudes islamiques*, 1932, cüz II; J. Hackin, *Afghanis-*

tan (*Revue de Paris*, haziran 1, 1934); Roger Labonne, *La Révolution afghane. Le duel Anglo-Russe en Asie Centrale* (*Le Correspondant*, 25 nisan, 1930); J. O. Levine, *L' U R S S et l'Afghanistan* (*Affaires étrangères*, mayıs, 1936).

(ABDÜLVEHHÂB TARZÎ.)

EFGANLAR. AFĠĀN, AVĠĀN, AĞVĀN. [Bk. EFGANİSTAN.]

EFLAH. AFLAḤ B. YASĀR. [Bk. EBÛ ATÂ.]

EFLÂK. [Bk. FELEK.]

EFLAK. AFLĀḲ, osmanlı tarihlerinde Memleketeyn adı ile mârûf olan iki memleketten Karpatlar ile Tuna arasında bulunana t ü r k l e r c e verilmiş olan isimdir. Buranın yerli ahâlisi memleketlerine, eskiden beri, Tara Românească („rumenler diyarı") veya hususiyle Moldavlar ile Erdel (Transilvanya) ahâlisi, Muntenia („dağlık yer") derler. „Román" (trk. *romın*) etnik bir isim olan Romanus'tan başka bir şey değildir. Moldavya, Erdel ve Balkan yarım adasında yaşayanları da dâhil olmak üzere, rumenler kendilerine, hiç bir zaman, bundan başka bir isim vermemişlerdir. Osmanlı türklerinin hem bu memlekete, hem de ahâlisine verdikleri isimler (eflak, eflaklû, ulah), bizans ve islav menşe'inden gelmiş olmakla berâber, bu tâbirlerin asıl menşe'i *w-l-h* şeklinde cermence bir köktür ki, W a e l s c h ve W a l l o n isimleri de bundan çıkmıştır (krş. G. Paris, *Romani, Romania, lingua romana, romanicum*; *Romania* dergisi, I, 1872, s. 12; „Romanus kelimesi almancaya *Waloh* suretinde tercüme edilirse de, ulahlar bu ismi kendileri hakkında aslâ kullanmamışlardır"; bk. H. Paul, *Grundriss der germanischen Philologie*, Strassburg, 1895, I, 414: latino-gallique „Volca", eski almanca „Walhâ"). Şimâl türk kavimleri, peçenekler ile kumanlar ve şimâl türkleri, diğer bir şekli olan *ūlāḳ* ve *ūlāḥ* tâbirini benimsemişlerdir. Raşîd al-Dîn (XIII.—XIV. asırlar), *kara ulah* (*ḳara ūlāġ*) tâbirini, kavim ismi olmak üzere, ilk defa islâm kaynaklarına geçirmiş görünmektedir (krş. *GMS*, nşr. Blochet, s. 168 veya British Museum katal., Rieu, nr. 2885, var. 172 b), tâbir ondan sonra da Abu 'l-Fidâ' (1331; krş. *Kitâb taḳvîm al-buldân, Geographie d'Aboulfeda*, arap. metin M. Reynaud, Baron Mac Guckin ve de Slane, Paris, 1840, s. 2, 63; frans. trc., II, I, s. 2, 80)'da *bilâd al-ūlāḳ* şeklinde görülür.

En eski osmanlı kaynaklarında *aflāḳ*, *aflaġ*, *aflaḳan eli* v.b. şekli görülmektedir (krş. *Düstûrnâme-i Enverî*, nşr. Mükrimin Halil Yınanç, *TTE* külliyatı, sayı 15, İstanbul, 1928, s. 44, 85, 90, 105 ve Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1332, s. 64, 154). Anlaşıldığına göre, kelimenin osmanlıca telâffuzu bidayette *aflāḳ* şeklinde değil, başta *i* sesi ile *iflāḳ* şeklinde idi (Enverî, s. 99: *iflāḳ*, 100, 105: *iflaġ*). Tara Românească tâbirinin Avrupa' dillerindeki karşılıkları da yine aynı kökten gelmektedir. Fransızca *Valachie*, almanca *Walachei*, bulgar ve sırp dillerinde *Vlaška* (*zemlâ*, „Ulahlar memleketi"), lehçe *Wołoska*, macarca *Oláhország* (*ország* „memleket") v.b.

Eflak, Romanya'nın diğer iki büyük ülkesi olan Moldavya ve Transilvanya ile birlikte, bugünkü Romanya'nın asıl çekirdeğini teşkil eder. Devletin idâre merkezi olan Bükreş şehri, Eflak'ta bulunduğu için, bu eyâlet rumen milletinin tarihî inkişafında pek hususî bir ehemmiyet kazanmıştır. Eflak'ın tarihi Boğdan tarihi ile birlikte gelişmiştir. İki eyâlet birbirinden Milcov ırmağı ile ayrılır. Focşani şehri eyâletlerin müşterek sınırı üzerindedir (krş. Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1315, V, 339: „Boğdan ve Eflâk'ın iki boyarı bu şehre hükmedip, gümrük alırlar"); Erdel (Transilvanya) ise, bir çok bakımlardan, hususiyle Macaristan'a katıldıktan sonra, haylı farklı bir hayat geçirmiştir.

Eflak'ın zengin ovaları, paleolitik devirden beri, meskûndur. Bu ülkenin mâlûm olan en eski sâkinleri Daklar (lâtince *Dacus*, cemi *Daci*, yunanlılardan gelen diğer ismi Γέται, cem. Γέται, *Get*) olup, büyük Hind-Avrupa Traklarının bir koludur ki, mâlûm olduğu üzere, Balkan yarım adasının şark yarısını işgâl etmekte ve Anadolu'da Bythinia'dan Bohemia'ya kadar yayılmış bulunmakta idiler. Herodot Daklar hakkında: — „Traklar arasında şecaat ve iffette en ileri gelenler" — der. Arkeolojik araştırmalar, bu kavmin XVIII. (m. ö.) asırdan itibâren şimdi Romanya toprağı olan hep bu ülkede yaşamış olduklarını isbat ediyor. Bu hâle göre, Daklar şimdiki Romanya'nın ilk yerli halkını teşkil etmişlerdir. Kadîm Dakia bir çok yabancı kavimlerin istilâsına, işgâline uğramış veya onlara bir geçit sâhası olmuştur. Skitler (aş.-yk. XIII. m. ö.), hassaten şarkta, şimdiki Dobruca'da (ki, romalılar zamanında bile Scythia Minor („küçük Skitia") adı ile meşhûr idi), VII. asırdan beri Karadeniz yalılarına yerleşmiş ve şehri kurmuş olan yunanlılar ile birlikte yaşamakta idiler. III. asırda Keltlerin istilâsı vukû bulmuş ve bunlardan, msl. Silistre adının iştikak ettiği Durostorum ismi (rumen. Dârstor ve bundan türkçe şekline asıl olan bizans yunancası εἰς Δρίστραν) kalmıştır.

Fakat bu istilâların en mühimi romalılarınki olmuştu. Bunlar 72 (m. ö.)'de Dobruca'yı da zaptettiler ise de, bilâhare 85 (m. s.)'te Tuna'nın şimâlinde Daklar kıralı Dekebal (80—

106) tarafından hezimete uğratıldı. Dekebal, Tuna'nın cenûbuna da geçerek, yeni ihdas edilmiş olan Roma eyâletlerini tehlikeyé uğrattı. Roma imparatoru Traianus 101—105 yıllarında Dakya'da iki sefere girişip, Dak kırallığını ortadan kaldırarak, onu müreffeh bir Roma eyâletine kalbetti ve imparatorluğun her tarafından getirttiği muhacırları Dakya'ya yerleştirdi. Daklar ile romalıların kaynaşmalarından lisanını ve adını gâliplérden alan yeni bir kavim, Rumen kavmi, peyda olarak, orta çağlarda Balkan yarım adasının bütün şimâline ve Pannonia (bugünkü Macaristan ovaları) 'ya kadar yayılıp, oralarda bugüne kadar garp medeniyeti te'sirlerini devam ettirmiştir. Şarktan gelen yeni hicret selleri karşısında Roma idâresi, imparator Aurelianus zamanında, 275'te Tuna haltının cenûbuna çekilerek, Dakya'yı Gotlar ile Gepidlerin (III.—VI. asırlar), Allanların ve daha sonraları islavların istilâlarına açık bıraktı. Eski ve sağlam Dak-romalı etnik temelinin islavlar ile VI. ve VII. asırlarda başlamış ve lisan, kültür ve X.—XIV. asırlar zarfında da, rumenlérin siyâsî hayatı üzerinde büyük te'sir icra etmiş olan kaynaşmasından sonradır ki, asıl hakikî rumen milleti ortaya çıkabilmiştir.

Lâtin aslından bir lisan ile konuşan ve Roma kültürüne bağlı kalan bu millet ilé türk aslından bir çok kavimler arasında témaslar vukû bulmuştur. Bunların ilki Hunlar (IV.—V. asırlar)'dır ki, merkezleri Pannonia'da bulunuyordu. Hunların kurdukları imparatorluğun inkırazından Avarlar zuhûr etmiştir (VI.—VIII.) ki, dâimâ *hring* (halka şeklinde kale)'leri ile Tisza ve Tuna ovalarında yerleşmiş olan bu kavim, tarihleri müphem surette tâyin edilebilen bir kaç defalar Eflak ovalarını da hâkimiyetleri altına almışlardı. 679'da eski Bulgarları Dobruca'dan geçerek, Tuna'nın cenûp taraflarına yerleştiler ve sonraki asırlar zarfında islavlaştılar. Macarlar 896'da, şimdiki Besarabya'nın cenûbundan Macaristan'a göçerken, Moldavya'nın şimâlindén geçmişlerdi. Macarların arkasından, yine şarktan gelen peçeneklerin IX. asır sonu ile XI. asır arasında kurdukları boz-kır imparatorluğu (krş. R. Grousset, *L'Empire des steppes*, Paris, 1937, *tür. yer.*) müstakil Eflak topraklarını da içine almıştı. Bunlar, bizanslılar ve kendi ırkdaşları olan kumanlar tarafından mağlûp edilince, dağılarak, evvelce hâkimiyetleri altına almış oldukları kavimler arasında kayboldular. 1057'de Tuna'nın aşağı mecrası havâlisinde, Kumanlar (macarca Kun, yunanca Κώμανοι) zuhûr etti ki, bunlar kendilerine Kıpçak adını verirlerdi. Kumanların hâkimiyeti 1241 yılına kadar Eflak topraklarına da yayıldı. Rumenler ile şimâl türkleri arasında üç buçuk asır süren birlikte yaşamalarının neticesi olarak, Eflak topraklarında Peçenek-Kuman aslından bâzı yer ve şahıs isimleri kalmıştır: İbrail yakınında *Peceneaga* ormanı; Muscel vilâyetinde *Piceneagul* dağı; Mehedinti vilâyetinde *Turtaba* (şark türk. *tört* + *aba* köyü); 1383'té adı geçen Vadul Cumanilor („Kumanlar su geçidi"); *Comana* ve *Comanca* köyleri; şahıs ismi olarak hâlâ kullanılan *Coman*; *Teleorman* (Dobruca'daki Deli Orman'ın karşısında) vilâyetinin adı; *Toxaba*, *Caraba*, *Basaraba* v.b. gibi has isimler bu kabîldendir.

1241'de Batu Han devrinde, Bücek kumandası altında başlayan moğul istilâsı Eflak topraklarını tekrar-tekrar çiğnedi ve muvakkat bir zaman için, macar kırallığı ortadan kaldırıldı. Kıpçak'ta kalanları müstakbel Rumen devleti üzerinde lâfzî hâkimiyetlerini muhafaza ettiler; bu hâkimiyeti 1290'da Vidin ve Braniçevo (krş. P. Nikov, *Tatarobılgarski otnoşeniya*, Sofya üniversitesi yıllığı, tarih ve filoloji kısmı, XV, 27) prensleri bile tanıdılar. Nogay'ın oğulları Teki ve Çaka, Tuna'nın aşağı mecrasında arâziyi istilâ için, harp ettiler (krş. Tiesenhausen, *Sbornik materyalov otnosyasçiḥsya k Zolotoy Ordı*, Petersburg, 1884, I, 117 ve trk. trc. Abdülkadir Inan). Moğulların istilâsının, rumenlerin tarihî gelişmeleri üzerinde, dolayısiyle, pek büyük te'siri olmuştur: Macar gelişmesinin tevekkufu. Filhakika macar kıralları, X.—XII. asırlar arasında, Erdel'i zaptettikten sonra hâkimiyetlerini Karpatların cenûbuna da uzatmağa başlamışlar, 1233'te bugünkü Banat memleketi ile Eflâk'ın garp kısmında, uç-beyliği mâhiyetinde olarak, Severin (macar. Szörény) banlığı (*ban* „vâli" demektir; bu tâbir ve mânası osmanlı vak'anüvislerince bilinmektedir, msl. Âşık Paşa-zâde, *göst. yer.*, s. 124 v.d.; Sâdeddin, *Tāc al-tavārīḫ*, İstanbul, 1280, s. 392; „Leh banı" 'nın yanında „Eflak banı") te'sis etmişlerdi. 1227'de papanın yardımı ile, Eflak ile Boğdan'ın sınırları üzerinde bir kumanlar (*comanorum*) piskoposluğu ihdas ettiler ve yine XIII. asır başında saksonyalılar ile Erdel'deki türk-macar Székelyler Karpatların cenûbuna inmeğe çalıştılar. Müstakbel Eflak toprakları üzerinde, rumen siyâsî teşkilâtının mevcûdiyeti, vesikaya müstenit olarak, ilk defa 1247 yılında görülüyor. Bu tarihte iki voyvodanın adı geçmektedir: 1. ülkenin garp kısmında — Oltenia (Olt ile Tuna ve Karpatlar arasında)'da Litovoi ve 2. asıl Eflak'ta — Seneslav (Giurescu, *IR*, I³, 351; Iorga, *IR*, III, 123). Her ikisi de, Avrupa feodalitesi örfüne uygun olarak, macar kıralına tâbi bulun-

makla berâber, şark tarafında türkler ile komşu olarak yaşıyorlardı. Asırlar boyunca kendi memleketlerinde dâimâ gelip-geçen muhtelif kavimlerin hükümleri altında kalmış olan rumenler, geniş teşkilâttan mahrum olarak, sarahaten mahallî bir hayat yaşamışlar ve mahallî bir hayat kadrosu içinde, başlıca işleri olan çiftçilik, çobanlık ve bağcılık ile meşgûl olmuşlardır. Zâten bu şartlar içinde bir Rumen devleti mevcut olamazdı.

XIV. asır başlangıcında bu küçük mahallî siyâsî teşekküller birleşip, zümreleşmeğe muvaffak oldular. 1310 yılına doğru, tarihî mâlûmatın pek zayıf olması yüzünden alabildiğine farz ve tahminlere imkân bırakan bir devirden sonra, tarihçe belli olan bütün Eflak'ta büyük bir voyvoda görülür: Basarabya. Adı türkçe aslındandır ve kumanca olması muhtemeldir: Basar Aba (krş. O. Densusianu, *Originea Basarabilor, Grai şi Suflet*, IV, 1930, s. 148 v.d. ve L. Rásonyi-Nagy, *Contributions a l'Histoire des premières cristallisations d'état des Roumains. L'origine des Basarabas, Archivum Europae Centro-Orientalis*, 1935, I, 221 v.d.). Fakat âilesi çok eskiden rumenleşmiş idi. „Basaraba" Thocomerius'un oğludur ki, Rásonyi-Nagy bu kelimeyi „Tok-temir" şeklinde izah eder ve rumen tarihçileri ise, kelimeyi daha ziyâde menşe'ine irca ederek, aslında Tihomir olduğunu kabûl etmektedirler. Bâzı kaynaklarda Basarab, bir hıristiyan ismi ile birlikte, İoan Basarab şeklinde görülür. Basarab, I e:disine merkez ittihaz ettiği Curtea de Argeş'te, prensliğinin daha başlangıcında inşa ettirerek, aziz Nikola'ya ithaf eylediği kilise rumen ortodoks mâbedlerinin en güzellerinden biri sayılır. Fakat asıl rumen ülkeleri üzerinde hâkimiyetini te'yide çalışan macar kıralı aslen fransız Robert Károly (Charles Robert)'nin ordularını 1330'da, Posada'da inhizama uğratarak, kazandığı parlak ve kat'î zafer üzerinedir ki, daha o günlerde ayrı bir devlet gibi teşkilâtlanmış olan Eflak müstakil bir devlet oldu (krş. I. Lupas, *Atacul regelui Carol Robert contra lui Bosarab cel Mare*, Cluj, 1932, *tür. yer.*). 1330'dan itibâren, Basarab memleketin „yegâne beyi", yâni hükümdarı unvanını takındı. Moğullar üzerine 1345—1350 arasındaki zaferleri neticesinde, İbrail havâlisini Eflak ile birleştirip, Prut nehrinin şarkına geçerek, Tuna ağızlarının şimâlindeki toprakları [bk. BUCAK] da mülküne ilhak etti. Eflak ülkesine olduğu gibi, bu yerlere de, Basarabların hâkimiyeti sebebi ile, sonraları Basarabia adı verildi. Müstakil Rumen devletinin kurucusu 1352'de ölmüş ve ilk payitaht olan Câmpulung'da gömülmüştür.

Anadolu topraklarında osmanlı devletinin teşekkülü de işte bu devre rastgelir. Umûmiyetle kabûl edildiğine göre, osmanlıların Tuna şimâlindeki rumenler ile ilk teması 1368'de vâki olmuştur (Giurescu, *IR*, I³, 402) ki, bu bir hakikattir (bununla berâber krş. *Tarih III.* yeni ve yakın zamanlar, 2. tab., İstanbul, 1933, s. 20; fakat „Sırp sındığı" vak'ası münâsebeti ile zikredilen ulahlar Balkan yarım adası, ve Makedonya rumenleri olsa gerektir. Bu nokta hakkında bk. Iorga, *IR*, III, 244 ve Giurescu, *IR*, I³, 405). — Fakat XIII. asır sonunda, Sarı Saltuk tarafından, Dobruca'ya getirilen türkler ile, hakikat olması ihtimâli az olan, iş birliği keyfiyeti hâric tutulmak üzere, 1464'te yazılmış olup, Anadolu tavâif-i mülûkünden Aydın beyi Umur Bey'in kahramanlıklarından bahseden *Düstûrnâme-i Enverî*, zengin Tuna şehri Kili'yi 1339 veya 1340'ta yapılmış olan seferi de, dolayısı ile, anlatmaktadır (krş. M. H. Yınanç, *ayn. esr., medhal*, İstanbul, 1930, I, 41, 85). Enverî'nin metninden öğreniyoruz ki, 350 gemi ile hareket eden Umur Bey ile askerleri İstanbul boğazından geçerek, *„Kili'ye Eflak ucuna çıktılar, bulduğu ili yakuban yıktılar"*. Bunlar Kili'ye taarruz ettikten sonra, „çok çeri cem eyleyüb kâfir" gelince, iki taraf arasında, tahmin edilebileceğine göre, o şehir etrafında, yâni Basarabya'da, vukû bulan muharebede Selçuklular hasımlarını mağlûp ettiler ve neticede memleketin iç taraflarına girerek, „Kili'yi hem nice kale yıktılar ve oralardan esir ve mâl-ı bîhad aldılar" (*Düstûrnâme*, metin, s. 43 v.d.).

Şimdilik elimizde bu seferi te'yit eden başka hiç bir kaynak yok ise de, Enverî'nin naklettiği bütün vak'alar gibi, bu da şüphesiz sayılabilir. Yalnız bundan bir kaç yıl önce, 1318 ile 1323 arasında Kili şehrinin, hususiyle hukukî ve dinî bakımlardan, Bizans'a bağlı olduğu sâbit olmakla berâber bu hâl Basarabia'nın, 1339'dan evvel rumen voyvodası Basarab'ın hüküm ve idâresi altına girmesine bir mânî teşkil etmez (krş. Giurescu, *IR*, I³, s. 372 ve *GI*; Bratianu, *Recherches sur Vicina et sur Cetatea Alba*, Bükreş, 1925, s. 79, 122).

Yeni rumen devleti kendisini dâhilen kuvvetlendirmek için, bir kaç senelik, bir fırsat ve imkân buldu. Basarab'ın oğlu ve halefi Nicolae Alexandru zamanında (1352—1364), Eflak'ın dinî teşkilâtı, Curtea de Argeş ortodoks metropolitliğinin te'sisi ile, tamamlandı. Nicolae'nin oğlu Vlaicu (Vladislav'ın küçültülmüşü) 1364 ile 1377 arasında hüküm sürdü ve macar kıralı Lajos (osmanlı tarihlerinde Lâyoş Kıral)'tan Transilvanya'da A'maş ve Fagaraş beyliklerini zeamet olarak almak sureti

ile, onun tâbiliğini (vassal) kabûl etti. 1368 'de Tırnova bulgar çarı Şişman, Murad I.'ın tâbiliğini kabûl ederek, türklerin yardımı ile, Tuna üzerinde Vlaicu 'nun kayını çar Sraçimir 'e âit olan, Vidin şehrine taarruz etti. Bunun üzerine osmanlı orduları ile Vlaicu kuvvetleri arasında zuhûr eden muharebede Vlaicu gâlip geldi. Bu vak'a osmanlılar ile rumenler arasındaki ilk çarpışmadır. Fakat türk hâkimiyetinin genişlemesi karşısında, realist bir siyâset adamı olan Vlaicu Balkanlardaki yeni kuvvet unsurunun ehemmiyetini anladığı için, 1373 'te Murad I. ile ittifak etti (krş. Giurescu, *IR*, I³, 404). Bu vak'aya âit vesikalar şunlardır: papa Grcgorius XI.'un, rumenlere ve türklere silâh satmaları sebebi ile, macarlar aleyhinde afarozdan bahseden bir mektubu; Macaristan 'a kaçan bir kaç rumen boyarının Vlaicu 'nun türklerin ittifakına girdiği hakkındaki beyanatı (*Confederati*, *Századok* dergisi, 1900, s. 614; krş. Iorga, *IR*, III, 246). Iorga bu ittifakın Vlaicu 'nun „eski düşmanı Şişman 'ı devirmek ve onun mirasını ele geçirmek" için yapılmış olduğunu farz ediyor. Osmanlı kaynakları bundan bahsetmezler; bununla barâber, bu vak'a osmanlılar ile rumenler arasında, daha sonraki münâsebetler için, bir temel olmuştur.

Vlaicu 'nun kardeşi Radu I.'nun zamanı (1377—1385) sükûnetle geçmiş ve bu devirde memleketin kültür hayatının temelleri kuvvetlendirilmiştir. Fakat oğlu Dan I. Şişman 'a karşı, ulu-orta harbe girişmiş ve muharebede maktûl düşmüştür. Radu 'nun öteki oğlu Mircea cel Batrân (1386—1418), Eflak voyvodalarının en büyüklerinden biri oldu. Bir çok kiliseler ve bu meyanda kendisinin medfun bulunduğu Olt nehri üzerinde Cozia 'daki kiliseyi bina ettirmiş olan Mircea memleketin siyâsî ve ictimaî teşkilâtını ikmâl etmiştir. Ülkenin başında, Moldavya ve diğer yerlerde de olduğu gibi, bir *domn* (< lât. *dominus*) bulunur ve buna islav menşe'inden gelme bir tâbir olan *voda* veya *voevod* („ordu kumandanı") adı da verilirdi. Domn memleketin idâre reisi, en büyük hâkimi ve askerî kumandanı idi; nezdinde *sfat*, sonraları *divan* denilen bir meclis vardı ki, şu memurlardan teşekkül ederdi: *ban* (Oltenia vâlisi), *vornic* (memleketin hâkimi), *logofat* (voyvodalık kalemlerinin adı), *vistier* (mâliye nâzırı), *spatar* (ordu kumandanı), *pâharnic* (prensin şarapçı başısı), *stolnic* (mutbak kâhyası), *comis* (mîrâhûr, ahırlar kâhyası), *postelnic* (prensin dâire kâhyası). Bu memuriyetlerin hemen hepsi bizans-islav örneklerinden alınmıştı. İdare bölgelerinin başında *pârcâlabi* 'ler bulunurdu. Fakat memleketin en nufuzlu ictimaî sınıfı, Moldavya 'da da olduğu gibi, *boier* 'lar (orta çağ islavcasından alınmış olan bu kelimenin türk aslından olması muhtemeldir; krş. islavca *bolyarin*, Bizans yunancasında βολιάδες, βοϊλάδες, < Orhun kitâbelerindeki *boyla* (rütbe adı), V. Thomsen, *Alttürkische Inschriften aus der Mongolei*, *ZDMG*, 1924, LXXVIII, 121 v.d. ve A. Preobrajenskiy, *Etimologiçeskiy slovar russkago yazika*, Moskova, 1910, s. 40) idi ki, bir sülâle inkıraza uğrayınca, yeni *domn* 'lar bu sınıf içinden çıkardı. Yalnız civar memleketler ile değil, Lehistan ve Almanya gibi memleketler ile de iktisadî münâsebetler kurmağa imkân bulunmuştu; çünkü Eflak ülkesinin tabiî serveti bol idi ve voyvoda para basmak hakkını hâiz idi. İlk rumen parası Vlaicu tarafından basılmıştır (krş. C. Moisil, *Monetaria Tarii Româneşti în timpul dinastiei Basarabilor*, *Anuarul Institutului de Istorie Nationala*, Cluj, 1924, III, 25, 107—159). Mircea zamanında Efak en fazla genişlemiş oldu. Umûmî emirnâmelerindeki unvanlar kendisinin Eflak ve kısmen Transilvanya hükümdarı ve ayrıca „Karadeniz 'e kadar Tuna 'nın iki sâhilinin, Silistre şehrinin ve Basarabya cenûbunda türkler ile meskûn havâlinin" hâkimi olduğu anlaşılıyor. Mircea Dobruca 'yı saltanatının ilk senelerinde almış bulunuyordu [bk. DOBRUCA].

Osmanlıların Eflak üzerine hâkimiyet kurması Mircea cel Bătrân zamanında olmuştur. Bununla berâber kendisi osmanlılar ile yaptığı muharebeler neticesinde, Romanya 'nın mevcudiyetini muhafazaya muvaffak olmuştur. Hâlbuki Bulgaristan ile Sırbistan ilhak edilmiş bulunuyorlardı. Ploçnik vak'asından sonra, Kosova meydan muharebesi vukua gelmiştir (1389). Mircea bu muharebede, knez Lazar 'a yardım olmak üzere, askerlerini göndermişti. Bu muahedelere aykırı hareket tarzı hemen cezasını gördü (Neşrî, bk. Dr. Th. Nöldeke, *Auszüge ausNeşrî's Geschichte des osmanischen Hauses*, *ZDMG*, 1861, XV, 333). Bu osmanlı türklerinin Tuna 'yı, ilk defa olarak, aşmasıdır (Iorga, *IR*, III, 297; Giurescu, *IR*, I³, 462). Buna karşılık Mircea, Yıldırım Bayezid Anadolu 'da meşgûl olduğu sırada (krş. Hammer, *GOR*, 1392, I², 189) Tuna 'nın cenûbunda sefere çıkarak, Silistre 'yi zapt ve Balkanların ortasına, Edirne ile Silistre yolunun ortasına, düşen Karinabad (bulgar. Karnobad) 'a kadar ileriledi (Enverî, *ayn. esr.*, s. 88). „Mirci Karinovasin geldi vurur" (Neşrî, *ayn. esr.*, s. 338) „Mirci ... Tuna 'yı geçip gelip Karinovasini gâret idip, ahl-i islâmdan bâzı şehit ve bâzısını esir idip yine Eflak 'a gitti". Dr. O. Blau (*ZDMG*, 1862, XVI, 269) da bu mevkiin Tırnova olduğunu zannediyordu; P. P. Panaitescu (*Mircea*

eel Bătrân, Bükreş, 1943, s. 214) bunun Karnova olduğunu ileri sürüyor (Sâdeddin, *Tarih*, I, 85). „Karinovasi" 'nin Murad I. tarafından 770 (1369) 'te işgâl edildiğini gösteriyor. Buna mukabil Kâtib Çelebî (bk. J. v. Hammer, *Rumeli und Bosna geographisch beschreiben von Mustafa Ben Abdalla Hadschi Chalfa*, Viyana, 1812, s. 35) Karinabad olduğunu söylüyor. Diğer (krş. Hammer, *GOR*, I², s. 154) türk vak'anüvislerinin kronolojileri doğru değildir. Mircea 'nın bu taarruzunu Yıldırım Bayezid 'in 1394 'teki tenkil seferi ile aynı zamanda olmuş gibi gösteriyorlar.

Bu tarihte Anadolu 'dan dönen Bayezid, sırp vekayinâmelerine göre (krş. Giurescu, *IR*, I³, s. 463), Craiova civarında Rovine 'de Romanya voyvodası ile karşılaşmış ve ilk çarpışmada Romanya voyvodası muzaffer olmuş ve sırp destanlarının meşhûr kahramanı Marko Kraljeviç burada türkler tarafından öldürülmüş idi; lâkin fâik kuvvetler karşısında, Mircea payitahtına doğru, dağlara, Curtea de Argeş 'e çekilmiş ve burada da diğer nihâî bir çarpışma olmuştur. Yıldırım Bayezid, zaferini müteâkip, Transilvanya 'ya kaçan Mircea 'nın yerine, Vlad isminde başka bir voyvoda koydu. Aynı âileye mensûp olması muhtemel bulunan bu sonuncusu, 1394—1396 arasında, bilhassa Eflak 'ın şark mıntakalarında hükümet sürmüş görünüyor. Bayezid aynı zamanda Eflak arâzisi dâhilinde ve Nikopol karşısında Turnu kalesi ile mülhakatını (Evliya Çelebî, VII, 463; „çöl kulesi") zaptetti. Diğer taraftan, macar kıralı Sigismund ve Luxemburg ile bir ittifak akdeden Mircea, Vlad 'ı kovduktan sonra, Nikopol muharebesine girdi. Evvelâ bir keşif hareketinde bulundu; müteâkiben ve hâdiseye bizzat şâhit olan Schiltberger 'e göre (krş. *The bondage and travels of Johann Schiltberger, a native of Bavaria, in Europa, Asia, and Africa, 1397—1427*, trc. J. Buchan Telfer, London, 1879, s. 110, metinde Merter = Mircea yerine, Werterwaywod. Bundan Ahmed Hilmî tarafından yapılmış bir türkçe tercüme hakkında krş. Babinger, *GOW*, s. 364, not) ilk hücûm şerefini almak istedi. Yine mağlûp oldu. Bir taraftan Bayezid 'in 1397 'de Eflak 'a karşı gönderdiği tenkil seferi muvaffakiyetsizlikle neticelendi (Giurescu, *IR*, I³, s. 467). 1400 'de Macaristan 'a yaptığı bir akından dönen türk ordusu, Eflak 'tan geçerken, romanyalılar tarafından mahvedildi.

Ankara felâketinden sonra (1402), Osmanlı—Eflak münâsebetleri yeniden belirdi. Mircea, kendini toparlamağa çalışan imparatorluğun iç işlerine, yeni Rumeli vâlisinin de nasbı vesilesi ile, karışmağa fırsat buldu. Eflak voyvodasının dâveti üzerine Yıldırım Bayezid 'in oğullarından biri olan Musa Çelebî (Sâdeddin, *ayn. esr.*, I, 248) Sinop 'tan hareket etti. Mircea 'nın bir kızı ile evlendikten sonra (krş. Sâdeddin, *ayn. esr.*; Panaitescu, *ayn. esr.*, s. 310), voyvodanın bir akrabası olan Dan (krş. Giurescu, I³, 468) 'ın kumandasında, bir rumen ordusunun yardımı ile emîr Süleyman 'ı mağlûp ve 1411 'de Edirne 'yi zaptetti (Rûhî Çelebî Edirnevî, Berlin, Preussische Staatsbibliothek, or. nr. 821, var. 88a yazması *Tarih* 'indeki: „Musa Çelebî Eflak 'ta bey olup ..." şeklinde verdiği mâiûmat doğru değildir). Bu suretle Mircea Balkanlarda hakem işini görmeğe başlamış oldu. Vesikalarda kendisine „bir çok türk şehirlerinin hâkimi" unvanını verdiği görülür. Lâkin Mehmed I. 'in hareketi ile, Musa Çelebî 1413 'te mevkiini kaybetti ve beylerinden bir tânesi Mircea 'nın yanına kaçtı (krş. Âşık Paşa-zâde, *ayn. esr.*, s. 75 ve Sâdeddin, *ayn. esr.*, s. 259) ve Musa da Sofya civarında Çamurlu 'da öldürüldü. Bununla berâber Mircea hasmâne davranmakta devam etti. Düzmece Mustafa isminde ve Bayezid 'in oğlu olduğunu iddia eden bir başkasını da, bu vaziyeti bilebile, himâye etti. Bu sonuncusunun Romanya 'nın iç tarihine âit vesikalarda da ismi geçiyor. Lâkin bu da Musa 'nın âkıbetine uğradı.

Romanya voyvodasının bu siyâseti neticesiz kalamazdı. Osmanlı saltanatını tekrar kuran Mehmed I. 1417 'de Mircea 'ya karşı bir sefer açtı ve onu mağlûp etti. Bu suretle osmanlı padişahı Eflak 'ta, Tuna 'nın şimâlinde bulunan ve Bükreş 'ten ancak 60 km. mesâfede iki köprü başını, Turnu ile Giurgiu (Yergövü, Yerköyü) 'yu, ele geçirmiş oldu. Aynı zamanda yeni kaleyi de ihya ederek, bütün Dobruca 'yı ilhak etti; 820 (1417) senesinde türklere tâbiiyeti kat'î ve nihaî olarak kabûl etti. Rumen vak'anüvislerince, bu tarih bir fi'lî vaziyetin ifâdesi gibi kabûl edilmektedir (Giurescu, *IR*, I³, 469). Böylece Mircea Bâbıâliye senevî 3.000 dukalık bir vergi vermeği kabûl ediyordu. Buna mukabil memleketin tamamiyeti, hânedanı ve kanunları te'minat altına alınıyordu. Tam şekline uygun ve gereği gibi bir muahede ancak 1774 'te Küçük-Kaynarca muahedesi sırasında tanzim edilmiş olmalıdır; rumen müverrihleri bir tâbiiyet muahedesinin mevcûdiyetini kabûl etmiyorlar. Bu mesele, vesikaların yokluğu ve araştırmaların kâfi derecede derinleştirilmemesi yüzünden, açık kalmaktadır.

Mircea 'nın halefi olan oğlu Mihail (1418—1420), Severin kalesinin (krş. Evliyâ Çelebî, VII, 458) türkler tarafından zaptına şâhit olmuştur. Diğer taraftan Osmanlı imparatorluğunun hemen hududu boyunca bulunması ve

meşhûr Hunyadi 'nin idâre ettiği bir Macaristan 'ın tazyikına mârûz kalması neticesi, Eflak XV. asır boyunca iç harplerin te'siri altında kaldı ve pek zayıfladı. İki asîl âile (bunları İngiltere 'nin „beyaz gül" ve „kırmızı gül" âilelerine benzetmek âdeti vardır), Mircea 'nın kardeşinin ahfadı olan Dan 'lılar ile Mircea 'nın oğlu Vlad Dracul 'un torunları Dracul 'lular aralarında taht için mücâdele ediyorlardı. Vlad Dracul (1436—1446) meşhûr Varna muharebesinde (1444) hıristiyanlar safında mücâdeleye iştirâk etmiş; fakat Murad II. 'ın zaferinden sonra, yeniden padişaha boyun eğmişti. Bunun yüzünden Hunyadi onu idam etmiştir (Lûtfî, *Tarih*, nşr. Âli Bey, İstanbul, 1341, s. 110; Âli, *Kunh al-aḫbār*, İstanbul, 1285, rükn-i râbi, s. 211; Sâdeddin, *ayn. esr.*, I, 278; Giurescu, *IR*, II-I[3], 10). Bâzan bir tarafla, bâzan diğer tarafla birleşen boyarlar bu inhitata büyük mikyasta yardım ettiler. Daha sonrası için, Müneccim-başı (*Ṣaḥā'if al-aḫbār*, İstanbul, 1285, II, 361) bu hususta: — „Ol vakit Eflak beyi İngurus tarafından nasb olunurdu ve Eflak onlara tâbi idi" — demektedir. Eflak vaziyeti için, yalnız bu devir değil, daha sonrası için de, Fâtih Mehmed ile Hunyadi arasında 1452 senesinde yapılan muâhede pek şâyân-ı dikkattir. Burada Vladislav II. (1447—1456) 'a taalluk etmek üzere, şöyle kayıtlar vardır: İki devlete de vergi ve taahhütlerinde sâdık davrandığı takdirde, „sulh ve sükûn içinde yaşayacaktır. Lâkin bana karşı veya Macaristan hükümdarı veya asilzâdelerine karşı borcunu eda etmezse, taraflardan her biri kendisini teczıyeye veya sulha icbara salâhiyetli olacaktır; bunun sulhun ihlâlini tazammun etmediğini göz önünde bulunduracaktır" (Iorga, *Acte şi fragmente cu privire la istoria Românilor*, Bükreş, 1895, III, 27).

Bu asrın belli-başlı ve en meşhûr voyvodası Vlad Dracul 'un oğlu Vlad III. olmuştur. Buna Tepeş ismi verilmişti (rumen. *tzeapa* „kazık"). Kendisi türk tarihinde „Kazıklı Voyvoda" (1456—1476; 1476) ismi ile bilinir. Bu voyvodanın emri ile yapılan idamlar (bu devrin almanca ve rusça risâleleri bunlar ile doludur; krş. I. Bogdan, *Vlad Tepeş şi naratiunile germane şi ruseşti asupra lui*, Bükreş, 1898 ve ayrıca Âşık Paşa-zâde 'nin bu hususdaki beyitleri, *ayn. esr.*, s. 155) yâni kazığa vurma, yalnız kendisine mahsus değildi. Çünkü gerek bu devirde ve gerekse daha sonraları bu idam şekli Avrupa 'da görülmektedir. Vlad III. 1461 'de, bir rakibini himâye ettikleri için, Transilvanya 'daki saksonyalıları tenkil ettikten sonra, Fâtih Sultan Mehmed namına hiyle yolu ile kendisini tevkîfe gelen Niğbolu vâlisi Hamza ile rum elçisi Katavolinos 'u kazığa vurdu. Bilâhare Tuna 'yı buz tuttuğu sırada aşarak, Dobruca 'nın büyük bir kısmı ile şimâlî Bulgaristan 'ı talan etti. Macaristan kıralı Hunyadi 'nin oğlu Mâtyâs 'a bu hususta verdiği öldürülen düşmanın sayısı 24.000 kadar olarak görünüyor (Giurescu, *IR*, II-I[3], 45). 1462 'de Mehmed II. bizzat bir tenkil seferine çıktı (Sâdeddin, *ayn. esr.*, s. 484). Bu orduyu Chalkocondylas pek mübâlagalı olarak, 250.000 kişi tahmin etmiştir. Tuna 'dan geçiş pek güç olmadı. Kazıklı Voyvoda (Tepeş) gece yarısı türk hatlarının içine girerek, türkçe bilmesinden istifâde suretiyle, Kobiloviç gibi, bizzat padişahı öldürmek teşebbüsüne girişti ise de, muvaffak olamadı. Bunun üzerine Transilvanya 'ya çekildi. Lâkin Macaristan kıralı orada onu, hiyânetle itham ederek, zındana attı. Mehmed II. onun yerine kardeşi Radu cel Frumos („güzel Radu"; Bizans vak'anüvisleri kendisinin Mehmed II. 'den hususî alâka ve teveccüh gördüğünü rivâyet ederler) 'u geçirdi. Kendisi Bâbıâliye inkiyat etti ve vergi verdi (1462—1474).

XV. asrın ikinci yarısında Romanya tarihine Stefan cel Mare kuvvetli şahsiyeti ile hâkim görünür (1457—1504). Bu Boğdan voyvodası idi. Bir müddet osmanlılara karşı hasmâne bir siyâset tâkip ile Eflak işlerine karışma yolunu ihtiyar etti. Hudut boyu vaziyetleri yüzünden Bâbıâliye sâdık kalan Eflak beyleri ile mücâdele etti. Radu cel Frumos, „ihtiyar" diye anılan Basarab Laiota (1473—1477) ve „genç" diye anılan Basarab Tepeluş („küçük kazıklı"; 1477—1482), Tuna beyleri tarafından kovulduklarına veya yerlerine iâde edildiklerine göre, sırası ile, türk dostu veya düşmanı davranmışlardır. Boğdan [b. bk.] voyvodasının nihâyet bu siyâsetten bıktığı mâlûmdur. Binnetice, her iki Eflak voyvodası Vlad Calugarul („râhip"; 1482—1495) ile Radu cel Mare („büyük"; 1495—1508; bu sonuncusu dinî ve harsî faâliyeti neticesinde bu ismi almıştır) sükûnetli bir saltanat devri geçirmişler ve sulhperver Bayezid II. tarafından takdire mazhar olmuşlardı. Radu cel Mare, eski Fener patriki Nifon 'un yardımı ile, Boğdan dinî cemaatini yeniden teşkilâtlandırdı ve memlekette matbaayı te'sis etti. Manastirea Dealul 'de keşiş Macarie tarafından ilk tab'edilen kitap (1508) bir âyin kitabı olmuştur.

Neagoe Basarab (1512—1521) kendisini kültür sâhasında da göstermiştir. Curtea-Argeş muazzam piskoposluk kilisesi onun zamanının eseridir. Bugünkü Rumanya hânedanının kabirleri burada bulunuyor. Mimar Manole şarktan, bilhassa ermeni san'atından aldığı bilgileri, mahallî Romanya üslûbu ile mezcederek, tatbik

etmiştir. Rumen san'at tarihçisi G. Balş Meşterul („üstad") Manole'nin mimar Sinan'ı tanımış olduğu faraziyesini ileriye sürmüştür. Ayrıca Nengoe haleflerinin Ege denizinin meşhûr keşişler cümhuriyetinin manastırlarına yaptıkları yardımı devam ettirerek, „bütün Aynaros (Athos) dağının büyük bânisi" olmuştur. Halefi Radu dela Afumati (1522—1529) osmanlı hâkimiyetine karşı isyan etti. 20 kere harbe girdi; lakin sonunda talihine boyun eğdi. Radu Paisie devrinde (1535—1545) Tuna'nın sol sâhilinin limanı Braila civarındaki bütün arâzi ile Eflak ayrıldı ve osmanlı imparatorluğuna ilhak edildi. Mircea, İstanbul'a gönderdiği koyunlar yüzünden, Ciobanul ismini aldı (Iorga, *IR*, IV, 241; Vanel, *Abrégé nouveau de l'histoire generale des Tures*, Paris, 1689). Mihnea II. Turcitul müslüman olmağa karar verdi ve bu suretle türkleşmiş pek nâdir rumen voyvodalarından birisi oldu. Kanunî Süleyman'ın emri üzerine, Patraşcu cel Bun, Boğdan voyvodası ile birlikte, Transilvanya'ya girdi (1556). Böylece genç kıral Janos Zsigmond tahtına kavuşmuş oldu (*HD*, XI, 793; III, 351, 354). Oğlu Petru Cercel içinde yaşamış olduğu Fransa'nın hayat tarzını Eflak'a sokmağa çalıştı ve Yedi-Kule zindanlarına atılarak, boğuldu ve cesedi denize atıldı (*HD*, XI, s. 728, 743; Selânikî, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 284). XVI. asrın ikinci yarısında Eflâk'ın gittikçe Bâbıâlinin hâkimiyeti altına girdiği görülüyor (esasen Boğdan hakkında da vaziyet aynı olmuştur). Voyvodalar ekseriyetle doğrudan-doğruya İstanbul'dan nasbolunurdu. Böylece hâricî siyâset bakımından teşebbüs doğrudan doğruya osmanlılara âit oluyordu. 1591 senesi için, Selânikî (*ayn. esr.*, s. 286), şöyle yazıyor: „Aleksandre'ye verilmek ferman olundu; kanun üzere, divan-i âliye gelüp börkün giyüp..."; lâkin 15—20 sene sonra Boğdan voyvodası Lupu „paşanın onu Eflâk tahtına oturmaması için oğlu Ion Vode'yi Silistre paşasına, bir çok boyarlar ile berâber, gönderdi (Kogalniceanu, *Cronicele Romaniei sau letopisetele Moldaviei şi Valachiei*, 2. tab., Bükreş, 1872, I, 306). Artık memlekette para basılmaz oldu. Harac, pişkeş ile berâber, mütemâdiyen arttı. Bu mıntakanın iktisadî vaziyeti de imparatorluğunkine bağlı kalıyordu.

Bir taraftan Eflak'ın zengin tuz mâdenlerinden çıkan tuzlar Tuna iskelelerine gönderiliyordu (krş. Hammer'in tercüme ettiği *Kanunnâme*'lerde târifeler; *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, Viyana, 1815, s. 292, 306). İmparatorluğun bu „kiler" inin bütün buğdayı, yumurta istihsâli, balı ve tereyağı bilhassa İstanbul'da satılıyordu.

Son bir istiklâl teşebbüsü Eflak tarihinin en kudretli şahsiyeti olan Mihai Viteazul („kahraman"; 1593—1601) tarafından yapılmıştır. Bu sırada da islâm kudretine karşı Avrupa'da yeni bir mukaddes ittifak akdedilmişti ve bunun başında bir taraftan papa Clemente VIII., diğer taraftan siyâsî baş olarak, Avusturya imparatoru Rudolf II. v. Habsburg bulunuyordu. Bu ittifaka Transilvanya prensi Bathory Zsigmond (kendisi pek zayıf bir siyâsetçi, fakat çok mağrur bir zat idi) ile Boğdan voyvodası Aron Tiranul da dâhil olmuştu. Mihai de buna girmeğe bizzat tâlip oldu (bk. Naimâ, nşr. Müteferrika, I, 55). İsyan, 1594'te birbirini tâkip etmiş voyvodaların borçlarını tahsil etmek üzere, Bükreş'te toplanmış bir çok türk ve rum alacaklının ve bunlar ile berâber 2.000 kişilik türk garnizonunun katli ile başladı. Mihai bizzat bunlardan üçünü öldürdü (krş. *HD*, XII, 50; Kâtib Çelebî, *Fezleke-i tarih*, İstanbul, 1287, I, 42). Braila'yı zapt ettikten sonra, Dobruca, Harşova ve Silistre'yi yağma ettiler. Yeniçeri ağası Mustafa Paşa'nın, karşılık olarak, getirdiği voyvoda Ban Mihalcea tarafından, türk ordusu ile berâber, yine aynı mıntakada mağlûp edildi (Naimâ, *ayn. esr.*, s. 63). Bu askerî olduğu kadar siyâsî ve iktisadî olan hareket cezasız kalamazdı; zîra diğer taraftan bulgarlar da kıpırdanmağa başlamıştı. Mihai bu vaziyette Bathory ile bir anlaşma yaparak, onun hâkimiyetini tanıdı; maksat askerî yardım elde etmek idi. Boğdan da aynı şeyi yaptı. Bu mukabil Transilvanya rumen kiliseleri Eflak'ın merkezi Târgovişte'nin metropolitine tâbi olacaktı. Ferhad Paşa'nın yetiştirmesi Koca Sinan Paşa'nın emrinde büyük bir türk ordusu, Giurgiu'da Tuna'nın üzerine atılmış bir köprüden, 1595'te Tuna'yı aştı. Mehmed III. bu sefer Eflak'ın siyâsî teşekkülünü esasından değiştirmek niyetinde idi. Satırcı Mehmed Paşa'nın riyâsetinde olmak üzere, türkler bundan böyle Romanya'yı imparatorluğa dâhil bir eyâlet (rumencede *paşalâc* = *paşalık*) gibi idâre edecekti (Naimâ, *ayn. esr.*, I, 66). Mihai mukavemete karar verdi. Evvelâ Çalugareni'de ilk bir muvaffakiyet elde etti. Burada Sinan, az kalsın, hayatını kaybedecekti ve „Eflak beylerbeğisi olacak Satırcı Mehmed Paşa kaçarken, mecrûh oldu" (Peçevî, *ayn. esr.*, I, 181); lâkin Sinan Paşa'nın ağır basması üzerine, geri çekilmek zorunda kaldı. Târgovişte de aynı âkıbete uğradı. Sadrâzam, Ali Paşa'nın emrinde 40 top ile 3.500 kişilik yeniçeri kuvveti koymak sureti ile, burasını tahkim etti. Diğer şehirlere su-başılar tâyin edildi. 1595 senesi teşrin I. ayında Bathory Transilvanya'dan 40.000 kişilik bir ordu ve 63

top ile indi. Eflak yeniden Mihai tarafından zaptedildi. Hattâ Giurgiu'nun karşısında Tuna adasının üzerindeki kale dahi düştü (krş. Naimâ, I, 73 ve Peçevî, I, 173). Sinan Paşa azledildi. Ertesi sene Mehmed III.'in Macaristan'ın Mezö-Keresztes'te mukaddes ittifak üzerinde muzaffer olduğu sırada, rumen askerleri Baba-Dağı ve Vidin'e bir çapulculuk akını yaptılar ve hattâ yüz-başı Baba Novak Sofya'nın varoşlarına kadar geldi (krş. Iorga, *Studii şi documente eu privire la istoria Romanilor*, III, 5 v.d.). Gâzî Giray tarafından Macaristan'a getirilmiş olan kırımlı takviye kıt'aları mağlûp edilerek, rîc'ate mecbur bırakıldılar. Tahtını avusturyalılara bırakan Bathory'nin tereddütleri karşısında, Mihai yeniden Belgrad'da Hasan Paşa'nın tavassutu ile, Bâbıâliye boyun eğdi (1597). Lâkin Rudolf II.'tan para yardımı alınca, yeniden hasmâne hareketlere girişti. Buna mukabil Zsigmond'un yeniden bir gelişi ve gidişinden sonra, bununla kardeş çocuğu ve kardinal olan yeni Transilvanya prensi Bathory Andras Bâbıâliye karşı yeni bir dostluk siyâsetine başladı. Zâten lehliler de, türk düşmanı Bogdan voyvodasının yerine, türk dostu Iremia Movila'yı geçirmişlerdi. Mihai o zaman gerisini korumak endişesi ile, üç Romanya memleketini birleştirmek fikrine kapıldı. Transilvanya'ya girdi. Kardinal Şelimbar'da mağlûp oldu. 1. XI. 1599'da Mihai merkez olan Alba Julia'ya girdi. 1600'de Boğdan'ı zaptederek, kendisine şu unvanları verdi: „Ioan Mihail, Allahın inayeti ile Eflak, Erdel ve Boğdan'ın hâkimi" (krş. Giurescu, *IR*, II-1[3], 285: „hiç bir zaman hiç bir rumanyalı voyvoda bu kadar memleket üzerinde saltanat sürmemişti"). Bu askerî ve bilhassa siyâsî muvaffakiyet — her üç Romanya memleketinin müstakil birleşmesi — asırlar boyunca Romanya tarihinde bir ihtar, uyulması lâzım gelen bir örnek olarak kalmıştır. Bununla berâber Mihai'nin gayretleri sekteye uğradı; 1600'de Avusturya askerlerinin başına geçmiş rakibi Basta tarafından, Miraslau'da mağlûp edilerek, Prag'a gitti ve orada kıralın sarayında büyük bir hüsn-i kabûle mazhar oldu. Bilâhare lehlilerin yardımı ile tekrar tahtı ele geçirmek teşebbüsüne giren Bathory Zsigmond'a karşı Transilvanya'ya döndü ve Zsigmond'u mağlûp etti. Lâkin bu sefer arkadaşı olan Basta onu katlettirdi ve Romanya topraklarını bir araya getiren bu sergerdenin parlak ve muvaffakiyetli hayatı bu suretle bir hâile ile neticelendi (1601).

XVII. asırda Eflak'ta büyük bir değişiklik olmadı. Voyvoda Radu Şerban (1620—1611) halefinin türk düşmanı siyâsetine devam etti. Diğer bir boğdan voyvodası ile gelen kırımlılara karşı bir gâlibiyet kaydetti (Iorga, *Studii şi documente*, IV, 135, 140).

Avusturya imparatorluğu namına yeniden Transilvanya'ya girdi ve iki gâlibiyet elde etti. Bu arada Tuna'daki türk askerleri Bükreş'e başka bir voyvoda, Radu Mihnea'yı yerleştirdiler (1611—1616, 1620—1623). Kendisi iki defa Boğdan'a da tâyin edildi. Bunun saltanat devrinde Romanya prenslikleri üzerine yunan te'sirinin fazlalaşması görülür. Bu suretle yunanlıların Tuna'ya doğru tehâcümünden maada, her iki memleketin bir çok arâzisi her taraftaki yunan manastırlarına vakfedilmiş oldu. Bu yabancı unsura karşı isyanlar baş gösterdi. 1617'de Paharnik Lupu ve voyvoda Alexandru İliaş'ı koğdu; daha sonra Aga Matei millî bir hareketle Leon Voda Stridie („Midya") 'den kurtuldu. Silistire'de Abaza Paşa'nın yardımı ile voyvoda olan (krş. *IA*, Abaza Paşa ve Iorga, *IR*, VI, 32) Matei Basarab (1633—1654) ihtilâllerini bilhassa memleketi iyi teşkilâta ve kültüre kavuşturması şeklinde yaptı. Bir çok matbaalar açtı, manastırlar ve kiliseler yaptırdı. Buna karşılık aynı devirde Boğdan voyvodası olan ve kendi yerine oğlunu geçirmek isteyen Vasile Lupu'nun bir çok hücumlarını defetmek zaruretinde kaldı. Boğdan voyvodası, kırımlılar ile kazakların yardımına rağmen, neticede mağlûp oldu. Yeniçeri isyanlarını andıran Seimeni (< trk. *segban*) ve Dorobanti ücretli askerlerinin ihtilâlleri de halefi Constantin Şerban (1654—1658) zamanında, Transilvanya prensi Rákoczy György II.'nin yardımı ile, kanlı bir surette bastırıldı. Bundan böyle Eflak ordusu artık hiç bir kuvvet teşkil etmedi; ancak bir kaç muhafız birliğinden ibâret kaldı.

Bizans imparatorluğu âilesi ahfadından olduğunu iddia eden Şerban Cantacuzino (1678—1688; 1688'de *İncil*'in rumenceye tam bir tercümesini yaptırmıştı), Kara Mustafa Paşa ile, Viyana'ya gitmeğe mecbur kaldı (1683; kendisinin orada muhasara edilen avusturyalılar ile münâsebetlere giriştiği rivâyet edilir). Osmanlı kaynaklarında buna âit mâlûmat pek azdır (krş. Babinger, *GOW*, s. 265; Ḥasan Aṣīrī b. Şayḫ Ḥusayn, *Mi'yār al-duval va misbār al-milal*, *TOEM*, s. 994 v.d. ve Millet kütüp. yazm., eski Hekim-oğlu Ali Paşa, nr. 803, var. 360[b] 'de 200.000 kişilik muhasara kuvveti arasında „biri Eflak ve biri Boğdan" şeklinde bir kayıt varsa da, başka tafsilât yoktur). Avusturyalıların Muhac'taki muzafferiyetinden sonra (1686), Leopold'ün kuvvetleri Eflak hudutlarına yetiştiler. Şerban osmanlı hâkimiyetinden kurtulmak için, hıristiyanlar ile müzâkerelere girişti. Kardeşi Iordache Viyana'da bir

muâhede akdetti ise de, daha sonra general Banat, Veterani ile garbî Eflak'ın bâzı kısımlarını işgâl etti (krş. *Der siegreich geendigte Römisch-Kayserliche, Pohlnische, Muscowitische und Venetianische XV. Jahrige Türcken-Krieg*, Hamburg, 1699, s. 304).

Nihâyet Cantacuzino öldü yerine Constantin Brâncoveanu geçti (1688—1714). Brancoveanu halefinin çizdiği yolda yürümek vaziyetinde kaldı. Fakat avusturyalılar kat'î bir zafer kaydedemedikleri için, Bâbıâliye vergi vermeğe devam etti. Diğer bir Avusturya generali Heisler Eflak'a girdi ve dört alayla kışı orada geçirdi (Iorga, *IR*, VI, 396) ise de, tekrar koğuldu. Ondan sonra Brancoveanu türk kuvvetleri ile eski Transilvanya prensi Tököli'nin yardımı sâyesinde Heisler'i Transilvanya'ya kadar ric'ate mecbur etti ve onu Tohani'de mağlûp etti (1690). Bu tarihten sonra voyvoda artık hiç bir harbe girmedi. Avusturyalılar ile iyi münâsebetler idâme etmekle berâber (türk kuvvetlerinin harekâtı hakkında raporlar gönderiyordu ve „imparatorluk prensi" unvanını almıştı), Bâbıâliye karşı mükellefiyetlerini muntazaman yerine getiriyordu. İâşe maddelerini gereği gibi gönderiyor, Cladova, Bender, Braila v.b. kalelerini tâmir ve haracını tam sırasında veriyordu. Mâlî siyâseti sâyesinde (İstanbul'da kendisine „altın bey" unvanı verilmişti) 1699'da, kayd-ı hayat şartı ile, voyvoda nasbolundu. Bükreş'te Contacuzino'nun bir nevi üniversite şeklinde te'sis ettiği yüksek mektep genişletildi. Bugünkü St. Sava kolleji bu tarihten kalmadır. Kültür faâliyeti daha çok genişledi. Metropolit Antim Ivireanul Bükreş, Snagov ve Buzau'daki üç matbaada rumence, slavon lisanında, yunanca, arapça, türkçe ve gürcüce eserler tabettirdi. Kendi zamanındaki Boğdan voyvodası Dimitrie Cantemir ile münâsebetleri, karşılıklı ihtirasları yüzünden, pek düşmanca oldu ve bir çok defalar birbirlerini Bâbıâliye şikâyet ettiler. Lâkin Prut musâlahasından sonra (1711), şüpheler Brancoveanu üzerinde toplandı. Bunda tarihçi Constantin Cantacuzino'nun idâre ettiği muhalif boyarların da yardımı oldu. Diğer taraftan Ahmed III. ve bilhassa Cin Ali Paşa'nın onun hazinelerine el koyma arzuları da azledilmesine sebep oldu. Kendisi evvelâ Yedi-Kule'de haps ve daha sonra Sarayburnu'nda ecnebi sefirlerin huzûrunda, dört oğlu ve damadı ile berâber, hiyânet suçu ile idam edildi (krş. Iorga, *IR*, VI, 490; Giurescu, *IR*, III-1, 178 v.d.).

Bâbıâlinin voyvodalarını doğrudan-doğruya tâyin etmesi (krş. BOĞDAN) ve bunların tercihan Fener rum patrik âilesinden seçilmesi tarihi olarak Boğdan için 1711 ve Eflak için de 1716'yı göstermek âdeti vardır ve bu devir 1821'de kapatılır. Romanya prensi üzerinde bu tarihten evvel de rum prensler görülmüştür; mamfih yüz küsûr senelik devrede rumen menşe'li prensler de vardır. Bu devre rumanyalıların mâzisinde, haklı olarak, bir inhitat çağı gibi telâkki edilir. Bu, C. C. Giurescu'nun nisbeten mûtedil kalemine göre, şöyle idi: Rumanya memleketlerinin arâzisi pek azalmıştır. Komşuları baştan-başa vilâyetleri kendisinden koparmaktadır. Prensler sâdece padişahın bir memuru olmakta ve sık-sık değişmektedir. Vergiler artmakta ve mânevî huzûr azalmaktadır. Entrikalar, rüşvetler ihtilâslar mütemâdiyen çoğalmaktadır. Diğer taraftan seciyelerde düşkünlük göze çarpmaktadır. Bâzı müsbet tezâhürler de görülüyor: ictimaî noktadan esâret (*rumânia*) kaldırılmakta, yâni köylüler hürriyete kavuşturulmaktadır. Mektepler ve hastahâneler açılmakta ve yeni kanunlar ısdar edilmektedir. Bununla berâber tarihimiz için hazin bir devre teşkil eden bu „Fener devrinin" büyük kusurlarını örtememektedir (*IR*, III, 1, 226).

Üç senede bir prensleri değiştirmek âdeti yerleşti. Ecnebiler artık bunlara sâdece *hospodars* (vâli) diyordu. 1714 ile 1821 arasında Eflak'ta 40 prens değişti, arada ecnebi işgâlleri bunların dışında kalmaktadır. Bu devreyi ilk açan Nicolae Mavrocordat olmuştur; Eflak'ta sonuncusu Alexandru Şutu (1818—1821) oldu.

Eflak'ın toprak kayıpları Boğdan'ınkinden daha az olmuştur. 1718'de Türkiye-Avusturya harbine nihâyet veren Pasarofça (Pojarevaç) musâlahası Küçük Eflak diye anılan Olteniа'nın kaybına sebep oldu. Memleketin bu garp kısmı, 1739'da Belgrad musâlahasına kadar, Avusturya hâkimiyeti altında kaldı. İmparator Karl IV.'ın ısdar ettiği emirnâme ile avusturyalılar yalnız iki âileyi, asıl olarak, tanıdılar: Balaceanular ile Cantacuzinolar; geri kalan boyarlar, tıpkı köylüler ve râhipler gibi, vergi vermek mecburiyetinde kaldılar. Bütün nâhiye din cihetinden sırp metropolidi Karlowitz (Karlovci)'in hâkimiyeti altında kaldı. Eflak'a yeniden kavuşma büyük bir memnuniyet doğurdu (krş. G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, I, 208, 243). Bu devirde osmanlılar ile avusturyalılar ve ruslar arasında Eflak toprakları üzerinde yapılan diğer harpler bu memlekete ancak iktisadî bakımdan te'sir edebildi. 1768—1774 harbi sıralarında Avusturya başvekili Kaunitz, ruslara karşı hasmâne bir bitaraflık siyâseti tâkip etmesi suretiyle, türklere yaptığı „yardım"ın mükâfatı olarak Oltenia'nın bir kısmını elde etmeği düşündü; lâkin sonun-

da Boğdan 'dan alınan Bucovina ile iktifa etti. Bununla berâber Küçük-Kaynarca muahedesi (1774), rumen prensleri lehine olmak üzere, rus çarının Bâbıâliden bâzı isteklerde bulunmasını imkân dâhiline soktu ve Eflak 'ta rus konsoloslukları ihdas ve her tarafta ve bilhassa Tuna üzerinde ticaret serbestisini te'min etti. Avusturyalılar ile türkler arasındaki harp (1787—1791) Eflak voyvodası Nicolae Mavrogheni 'nin Bâbıâliye hatırı sayılır askerî yardımlarda bulunmasına yol açtı ve buna rağmen, voyvoda idam edildi. Aynı harp türk-rus harbi ile muvâzî olarak yapılmış ve bilhassa Buzau ve Braila mıntakası buna sahne teşkil etmişti (Cevdet, *Tarih*, IV, 314, 319). Çarpışmalar Tuna 'nın her iki sâhili boyunca Demir-Kapı 'ya doğru devam etti (o sırada serdar-ı ekrem olam Koca Yusuf Paşa 'nın harekâtı hakkında çok dikkate değer ve neşredilmemiş bir risâle İstanbul Üniversite kütüp., TY, 3524 'te bulunmaktadır. Unvanı: *Sefernâme-i serdar-ı Ekrem Yusuf Paşa* 'dır). Bulgaristan 'da Ziştovi (Sviştov) musâlahası (1791) avusturyalıları resmen Orşova 'ya kadar getirdi ve bu andan itibâren Avusturya ile Eflak hududu burada tesbit edildi (Noradounghian, *ayn. esr.*, II, 9, 14; türkçe metin için bk. Ahmed Âsım, *Tarih*, İstanbul, s. 21). 1806 — 1812 türk-rus harbinde Eflak yeniden rus kuvvetleri tarafından işgâl edildi. Napoleon 'un Rusya 'ya karşı başlamak üzere bulunduğu sefer yüzünden, Bükreş musâlahası (1812) Eflak 'ın eski vaziyetine avdetini te'min etti (Noradounghian, *ayn. esr.*, II, 88).

Tudor Vladimirescu 'nun 1821 'de ictimaî ihtilâli (Cevdet, *ayn. esr.*, XI, 118 'e göre, „Todori Vladimiresku") yunanlıların „Ethniki Eteria" ismindeki millî ihtilâli ile aynı zamanda vukua geldi (Cevdet, *ayn. esr.*, XI, 61, 74, fasıl „rum eteryasının teşkili"). Bunlar Odesa 'da teşkilâtlanarak, Alexandre Ipsilanti 'nin idâresi altında Bükreş 'e geçtiler. Emirnâmelerinde kendisini osmanlı padişahının sâdık tebeası olarak ilân eden Vladimirescu, Ipsilanti 'nın karşısına milliyetperver bir zihniyetle çıktı ve hiyânete uğrayarak, Goleşti 'de katledildi (Iorga, *IR*, VIII, 224; resmî müverrih olan Cevdet Vladimirescu 'nun türk dostluğunu teslim etmektedir, XI, 197). Lâkin Dragaşani 'de genç yunanlılar tarafından teşkil edilen meşhûr „mukaddes tabur" 'un Silistire vâlisinin kethüdası Ahmed Paşa tarafından mağlûp edilmesinden sonra, Bâbıâli yeniden romanyalı prensler („domni pamanteni") tâyinine karar verdi.

Eflak 'a Grigore Ghica tâyin edildi (1822 — 1828). Türkler ile ruslar arasında 1826 'da Ak-Kerman (Cetatea Alba) musalahası ile (Noradounghian, *ayn. esr.*, II, 121, metin; türkçesi için bk. Lûtfî, *Tarih*, İstanbul, 1290, I, 212 'dedir) vaziyetlerinin birbirine benzemesi yüzünden, prensleri berâberce tâyin edilen iki memleketin „Memleketeyn" hâkimlerinin 7 senelik bir devre için nasbedilmesine karar verildi.

1828 'de yeni türk-rus harbi Edirne musâlahası ile neticelendi (1829). Bu musalaha ile Kalas (Galati) ile berâber, kısa bir zamanda mühim bir şehir limanı hâline gelen Braila, Giurgiu ve Turnu reâyâsı yeniden Eflak 'tan alındı ve Tuna bu memleket ile imparatorluk arasında hudut oldu (Noradounghian, II, 167). Zahîre yerine, senelik vergiye ilâveten, muayyen bir meblag tesbit edildi. Lâkin harp tazminatının Bâbıâlice ödenmesine kadar (1834), Memleketeyn general Pahlen ve Kiselev 'un emrinde, rus askerî işgâli altında kaldı. Rumen boyarlarının çalışmış oldukları teşkilât kanunun (*regulamentul organic*) ileri hamlelere yol açan idârî ve ictimaî hükümleri hâricinde Türkiye 'yi ve Rusya 'yı hâmî devlet tanıması neticesi, general Kiselev memlekette pek iyi intibâlar bıraktı. Alexandre Ghica (1834—1842) ile Gheorghe Bibescu (1842—1848) bu tanzimatı esas tutarak, hüküm sürdüler. Bu *hospodar* 'ları vezir pâyesi ile voyvoda tanıyan tanzimat idaresine yol açmıştır (krş. T. X. Bianchi, *Le premier annuaire impérial de l'Empire Ottoman*, Paris, 1848, s. 43).

Avrupa üzerinde yeni yayılmağa başlayan milliyetperver demokratik cereyanlar Eflak 'a da sirâyet etti. Rumanya münevverleri, rus himâyesinin hattâ türk hâkimiyetinin de ilgası ve bütün romanyalıların müstakil bir Romanya içinde birleşmesi lehinde, hareketlere giriştiler. Münâsebet üç rumen memleketi arasında gittikçe daha sıklaştı (Transilvanya 'nın meşhûr kültür siması Gheorghe Lazar Bükreş 'te faâliyete geçti). Gazeteler (*Curierul romanesc*, 1829) ve dergiler çıkarıldı; edebiyat, ecnebi lisanlardan tercümeler safhasını aştıktan sonra, orijinal eserler verdi (Gr. Alexandrescu, I, H. Radulescu). Diğer taraftan tarihçi N. Balcescu, vesikalar ile klâsik olmuş eserlerini neşretmek sureti ile, millî hisleri galeyana getirdi.

1848 'de ihtilâl dalgası Eflak 'a da yetişti. Bibescu koğulduktan ve yerine geçici bir hükûmet kurulduktan sonra, esas olarak, şu ictimaî gâye göz önünde tutuldu: teşkilât kanununun ilgası. Bu gâyeye erişildi, lâkin ötekiler tahakkuk edemedi. Rusların müdahalesi üzerine, Bâbıâli nizamı te'min etmek üzere, Bükreş 'e evvelâ Süleyman Paşa 'yı ve sonra da yanında Ahmed Cevdet Paşa 'yı da götüren müstakbel sadrâzam Fuad Paşa 'yı gönderdi. Balta-Limanı muahedesi ile (1849; Noradoung-

hian, *ayn. esr.*, II, 389), evvelce Memleketeyn'i işgâl etmiş olan ruslar Bâbıâli ile 7 sene müddetle prensler tâyini hususunda mutabık kaldılar. Yeni prens Barbu Ştirbey tâyin edildi (1849—1853; 1854—1856). Kırım harbi esnâsında Eflak evvelâ rusların ve sonra da avusturyalıların askerî işgâlleri altında kaldı.

Paris muahedesi (1856) ile, Memleketeyn rus himâyesi yerine, Bâbıâlinin hâkimiyeti altında, büyük garp devletlerinin te'minatını elde etti (Noradounghian, *ayn. esr.*, III, 77). Tuna üzerinde gemi nakliyatı için, „Avrupa-Tuna komisyonu" teşkil edildi.

Ecnebi memleketlerdeki ittihad partisinin mümessilleri tarafından ısrarlı istekleri karşısında, Avrupa büyük devletleri arasında akdedilen Paris muahedesi (1858) bilhassa Napoleon III.'un himâyesi ile, her iki prensliğin divanlarının müşterek arzusu yerine getirilmiş oldu. Kogalniceanu'nun yol gösterici fikirlerine uyularak, Eflak ile Boğdan'ın bir tek devlet hâlinde birleşmesi karar altına alındı. 24. I. 1859'da Eflak millet vekilleri Boğdan'da da intihap edilen Alexandru Ion Cuza'yı reis olarak seçtiler. Bu zat İstanbul'a yaptığı iki seyahatini müteâkip, Abdülaziz tarafından da iki memleketin prensi olarak tanındı. Memleketeyn böylece Romanya ismini alan bir tek devlet oldu.

Cuza (1859—1866) kendisini mâhir bir devlet adamı olarak gösterdi. Paris muahadesinin tazammun ettiği iki hükûmet yerine, bir tek hükûmet ikame etti ve merkez olarak, Bükreş tesbit edildi. Saltanatı esnâsında belli-başlı icraatı şunlar olmuştur: makamat-ı mübârekeye hasredilen toprakların lâikleştirilmesi ki, bu memlekete mesahasının 1/7'ni iâde ediyordu; toprakların köylülere dağıtılması, bu da ancak bir hükûmet darbesi ile tatbik edilebilmiştir ve yeni esas teşkilât kanunu (*statut*). Rakiplerinin entrikaları karşısında mevkiinden feragat (1866) ve memleketi terk etmeğe mecbur kaldı.

İhtirasların önüne geçmek üzere, millî meclis, prens olarak, Hohenzollern-Sigmaringen (1866—1914) hânedanından Carol'ü seçti ki, bugünkü Romanya'nın bânilerinden biri olmuştur. Gâzî Osman Paşa'nın kahramanca Plevne müdafaası esnâsında rus kuvvetleri baş-kumandanının sıkı dâveti ile rumen askerlerinin 1877/1878 harbine iştirâkine ve Plevne karşısında muvaffakiyetlerine rağmen, Romanya Berlin muâhedesi ile, Basarabya'nın cunûbundaki üç vilâyeti (bunlar 1856 Paris muâhedesi ile Boğdan'a verilmişti) kaybetti. Bunların Rusya tarafından işgâline mukabil, Romanya bilhassa müslüman türkler ile meskûn şimâlî Dobruca'yı aldı; lâkin Bâbıâliye karşı istiklâlini elde etmiş oldu (krş. W. N. Medlicott, *The recognition of Roumanian independence, The Slavonic and East European Review*, 1933, nr. XXXIII).

Carol I. 1881'de kıral oldu. Balkan harbine iştirâk ve 1913 Bükreş musalahası ile, Dobruca'ya daha başka vilâyetler ilâve edilmiş oldu. Romanya'nın müttefiklerin yanında iştirâk ettiği birinci dünya harbinin sonunda (1916—1918), Transilvanya, Bucovina ve Basarabya'yı tamamen elde ederek, tam itimadını tahakkuk ve bununla berâber, eski hâkimi Türkiye ile dostluk münâsebetlerini idâme ettirmiştir.

Bibliyografya: Eflak ile Boğdan'ın tarihi aş.-yk. aynı seyri tâkip etmiş olduğuna göre, türk müverrihlerinden bir çokları ve rumen olsun, ecnebi olsun, vesika kolleksiyonları ve müellifler her iki memleketi de ilgilendirmektedir. S. Mehedinti, *Le pays et le peuple roumain. Considérations de géographie physique et de géographie humaine* (Bucureşti, 1930), 2. tab.; I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien* (Bonn, 1933); V. Pârvan, *Dacia, an outline of early civilisation on the carpatho-danubian countries* (London, 1927); J. Jung, *Römer und Romanen in den Donauländern. Historisch-ethnographische Studien* (2. tab., Innsbruck, 1887); C. Diculescu, *Die Vandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien* (Leipzig, 1923); L. Niederlé, *Manuel de l'antiquité slave* (Paris, 1923), I—II; Dr. I. Ferent, *Cumanii şi episcopiale* (Blaj, 1931); A. Sacerdoteanu, *Marea invazie tătară şi sud-estul european* (Bucureşti, 1933); Hóman B. ve Szekfü Gy., *Magyar Történet* (Budapest, ts.), I—V; D. A. Rasovskiy, *Peçenegi, Torki i Berendêi na Rusi i v Ugrii* (Praga, 1933); Pesty Frigyes, *A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története* (Budapest, 1877); N. Iorga, *Lupta pentru stăpânirea Vidinului în 1365-9 şi politica lui Vladislav Vodă fată de Ungurî. Un episod din cucerirea Peninsulei Balcanice de Turci* (*Convorbiri Literare*, Bucureşti, 1900), XXXIV; A. S. Atiya, *The crusade of Nicopolis* (London, 1934); A. Decei, *A participat Mircea cel Bătrân la lupta dela Ankara?* (*Revista Istorică Română*, VII, 1937); I. Minea, *Vlad Dracul şi vremea sa* (Laşi, 1928); N. A. Constantinescu, *Intinderea raialelor* (*l'Anuar de geografie şi antropogeografie*) 1910, II; R. I. Perianu, *Raiaua Brăilei* (*Revista Istorica Română*), XV, 1946; N. Bănescu, *Opt scrisori turceşti ale lui Mihnea II „Turcitul"* (Bucureşti, 1926); Dr. I. Sârbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul, Domnul Tării Româneşti* (Bucureşti,

1904, 1907), I—II; Dr. Andrei Veress, *Campania creştinilor în contra lui Sinan Paşa din 1595* (*Memoriile Sectiunii Istorice, Academia Română*, 1925), IV; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, (Bucureşti, 1935), I-II; P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul* (Bucureşti, 1936); Szádeczky Lajos, *Mihály havasalföldi vajda Erdélyben 1599—1601* (Budapest, 1882); N. Iorga, *Histoire des Roumains de la Péninsule Balkanique* (*Albanie, Macédoine, Epire, Thessalie, etc.*), Bucureşti, 1919; C. Giurescu, *Despre boieri* (Bucureşti, 1920); C. C. Giurescu, *Contributiuni la studiul marilor dregătorii în secolele XIV şi XV* (Vălenii de Munte, 1926); I. Iordan, *Rumänische Toponomastik*, (Bonn, Leipzig, 1924—1926) I—III; Dr. T. Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos* (Sibiu, 1941); N. Iorga, *Istoria armatei românești* (2. tab., Bucureşti, 1930), I—III; D. Russo, *Elenizmul în România, Studii istorice greco-române* (Bucureşti, 1939), II; I. Sârbu, *Mateiu Voda Basarabas auswärtige Beziehungen 1632—1654* (*Zur Geschichte des europäischen Orients*, Leipzig, 1899); Otto Brunner, *Oesterreich und die Walachei während des Türkenkrieges von 1683—1699* (*Mitteilungen des Oesterr. Instituts fur Geschichtsforschung*, XLIV, 1930); N. Iorga, *Costantin-Vodă Brâncoveanu. Viata şi domnia lui* (Valenii de Munte, 1914); Al. A. Vasilescu, *Oltenia sub Austriaci 1716—1739* (Bucureşti, 1929), I; Tb. Blancard, *Les Mavroyeni. Histoire d'Orient.* (Paris, 1909), I—II; N. Iorga, *Izvoarele contemporane asupra mişcării lui Tudor Vladimirescu* (Bucureşti, 1921); E. Vârtosu, *Tudor Vladimirescu, pagini de revoltă* (Bucureşti, 1936); I. C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic 1834—1848* (Bucureşti, 1915); J. Ancel, *Manuel historique de la Question d'Orient* (*1792—1923*) (Paris, 1923); P. Henry, *L'abdication du Prince Cuza et l'avènement de la dynastie des Hohenzollern au trône de Roumanie* (Paris, 1930); Titu Maioresçu, *Istoria contemporană a Ramâniei* (1866—1900) (Bucureşti, 1925); W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after* (London, 1938); C. Kiritzescu, *La Roumanie dans la guerre mondiale 1916—1919* (Paris, 1934). — Bk. bir de BOĞDAN.

(AUREL DECEI.)

EFLÂTÛN. AFLĀṬŪN, Plato isminin arapçalaştırılmış şeklidir. Müslüman mütefekkirleri üzerine mühim, fakat bilvasıta, bir te'sir icrâ etmiştir. Mamafih Eflâtûn onlarca Aristo kadar tanınmış değildir. Gerek Eflâtûn'un arapçaya tercüme edilmiş kitapları ve gerek islâm müellifleri tarafından kendisine atfedilen tamamen veya kısmen apokrif mâhiyetteki eserler ile müslüman feylesof ve âlimlerin kendisi hakkında yaptıkları araştırmalar şu şekilde sıralanabilir:

1. *Devlet* (*Kitāb al-siyāsa*), Ḥunayn b. İsḥāḳ tarafından ve *Kanunlar* (*al-Navāmīs*) ise, Ḥunayn b. İsḥāḳ ve Yaḥyā b. 'Adī taraflarından tercüme edilmiştir. Buradaki kanunlar mânasına olan *al-Navāmīs*, aynı kelimenin „mahâretler, sırlar, târifnâmeler" mânası ile karıştırılmamalıdır. Bu unvanı taşıyıp da Eflâtûn'a atfedilen ve muhteviyatı hurâfelerden ve kehânetten ibâret olan bu kitap müslümanlarca mâlûmdur. Bu eser, Ḥunayn b. İsḥāḳ tarafından, yunancadan arapçaya çevrilmiş olabilir. *Kanunlar*'ın arapça tercümesine âit yazma elimizde mevcut değildir.— *Timäus*'un bir tercümesi, Yaḥyā b. 'Adī tarafından, tashih olunmuştur (*Fihrist*'e ve İbn al-Ḳifṭī'ye göre). Bu iki menbâın bir başka yerinde *Timäus*'un, İbn al-Biṭrīḳ ve Ḥunayn b. İsḥāḳ taraflarından, tercüme edildiğinden bahsolunuyor. Mas'ūdī (*Kitāb al-tanbih*, trc. Carra de Vaux, s. 223) Eflâtûn'a bir tıbbî *Ṭimāvus ṭibbî* atfetmektedir. Anlaşıldığına göre, bu eserin mevzuu maddî tabiatın tetkikidir. Hâlbuki asıl *Timäus*'un mevzuu metafiziğe âittir. Ḥunayn b. İsḥāḳ'ın Câlinüs'un Eflâtûn *Timäus*'una yazdığı tefsirleri kısmen tercüme ettiğini biliyoruz. Mas'ūdī'nin bahsettiği *Ṭimāvus ṭibbî* yahut *Ṭimāvus al-ṭabīb* başlığının bu tercümeye uyması ihtimâli vardır. Ayasofya kütüphânesinde (nr. 2410) mevcut bir yazmanın başlığı şöyledir: *Kitāb Aflāṭān al-musammā bi-ṭīmāvus fi 'l-ḥikamiyāt*. Bibliyografyalardan başka, *Timäus* arap müellefatında, Aristo'nun ilâhiyat kitabında, al-Rāzī ve Mas'ūdī'nin eserlerinde bir kaç defa zikrolunmuştur. — Eflâtûn'un *Sophistis* adlı eseri, ona dâir olan Olympiodorus tefsiri ile birlikte, Ḥunayn b. İsḥāḳ tarafından, tercüme edilmiştir. Bu diyaloğu İbn Sînā da zikretmektedir (bk. Mehren, *Philosophie d'Avicenne*, s. 33). *Phädo*'nun ismini al-Bīrūnī (bk. *India*, II, 280, 284, 395) ve Mas'ūdī (bk. *ayn. esr.*, s. 185) kaydeder. Nihâyet İbn Abī Uṣaybi'a'da *Sokrat'ın müdafaası*'ndan bahsedildiği görülür.

Bu eserlerden başka arap bibliyografları tarafından zikredilen ve kendilerince, hiç değilse, yalnız isimleri mâlûm bulunan eserleri, çok fena okunmuş olan bir kaç unvanı hesaba katmayarak, zikredebiliriz: *Gorgias, Protagoras, Cratylus, Phädrus, Theages, Laches, Charmides, Euthydemus, Euthyphro, Crito, Politicus Parmenides, Meno, Menexenus, Clitopho*; *Al-*

cibiades'a asıl *Hippias*'a âit olan „güzellik hakkında" şeklinde ikinci bir başlık ilâve edilmiştir. Bundan başka mevsûkiyetleri münekkitlerce reddedilen şu iki diyalog bu listede görülüyor: *Hipparchus* ve *Minus*.

2. Arap müellefatında Eflâtûn'a atfedilen yazılar ve parçalar şunlardır: Eflâtûn'un Aristo'ya bir vasiyetnâmesi (*Vaṣiya*) „Çocukların terbiyesine dâir" risâle (*Adab al-ṣibyān*); İbn al-Ḳıfṭî ve İbn Abî Uṣaybi'a taraflarından zikredilmiş olan tetralogiler (*Ravābi'*; bu sonuncu risâlenin ismi ile mistik felsefeden ve eski kimyadan bâhis ve Eflâtûn'a atfedilen bir risâle elimizde bulunmaktadır); bundan başka aralarında ecrâm-ı semâviyede mevcut kudretlerin illetleri hakkında bir risâle dahi bulunan muhtelif parçalar. Bu risâle al-Kindî tarafından zikredilmiş olup, kendisi de aynı mevzua dâir bir risâle kaleme almıştır. Sûfîlerden Abu 'l-'Âfiya (Abulafia) de bu eserden bahsetmektedir. Her hâlde bu eserin Eflâtûn'a mı, yoksa Plotinus'a mı âit olduğu meselesi böyle bir karışıklık doğurmuştur. Bunlardan başka eski kimyaya, rûyâ tâbirine, rakamların sihrî kudretine, sima ilmine, astronomi şekillerinin esrarına, unsurlara, nisbetlere, hendese prensiplerine (trc. Ḳosṭā b. Lūḳā) dâir kitapların isimleri kaydolunmaktadır. Ḥunayn b. İsḥāḳ'ın *Aḳvāl al-ḥukamā'*, Eflâtûn ve Aristo'ya atfedilen vecîzeleri ve hâtemlerindeki ibâreleri ihtivâ eder. Münih'teki bir ibrânî yazmasında (*Iggeret ha-Teşūba*, nr. 33), Eflâtûn'un darb-ı meselleri vardır ki, bunlar Ḥunayn'in mecmuasında mevcut değildir. Eflâtûn'un vecîzeleri Abu 'l-Vafā' al-Mubaşşir (445 = 1053/1054)'in *Muḫtār al-ḥikam*'inde bulunmaktadır. Nihâyet menşe'i mechûl ve *Mu'ātabat al-nafs* adlı ahlâk risâlesi, İbn Abî Uṣaybi'a tarafından, Sokrat ve Eflâtûn'a atfedilmektedir (bası için bk. Bardenhewer, *De Castigatione animae libellum*, Bonn, 1873).

3. En meşhûr şark mütefekkirlerinin bir çoğu Eflâtûn'a dâir eserler yazmışlardır. Hıristiyan Ḥunayn b. İsḥāḳ, Eflâtûn'un felsefesine âit olmak üzere, şu isimde bir medhâl kaleme almıştır: „Eflâtûn'un eserlerinden evvel okunması icâp eden kitap". Ṣābi'îlerden Ṣābit b. Ḳurra ve oğlu Sinân, büyük feylesofun siyâsete âit eserini tetkik etmişlerdir. Ṣābit'in „*Devlet* kitabındaki rumûzun izahı hakkında risâle" olup, oğlu Sinân'ın ise, Mas'ūdî tarafından medhedilen, fakat şimdi meydanda bulunmayan bir eserde mevcuttur (bk. *Murūc*, Paris, I, 19).

Feylesoflardan al-Kindî, Fārābî, Rāzî ve İbn Ruşd gibi, büyük müellifler Eflâtûn'a dâir muhtelif eserler kaleme almışlardır. Al-Kindî bahsi geçen adedler meselesine dâir bir risâle kaleme aldı. Bundan başka akıl hakkında bir risâle (*De intellectu et intellecto*) yazdı. Bu risâlenin başında al-Kindî, aklı, Eflâtûn ve Aristo'nun görüşüne göre, tetkik edeceğini beyan etmektedir (nşr. Albino Nagy, *Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters*, Münster, 1897). — „Eflâtûn ve Aristo'nun felsefesi", „Eflâtûn ve Aristo'nun görüşlerinin mutabakatı", „Eflâtûn ve Aristo'nun maksatları (*aġrāż*) ve kanunların dokuz kısımda yapılmış bir hulâsası (*cavāmi'*) gibi muhtelif risâleleri Fārābî'ye borçluyuz. İspanyalı Şemṭob İbn Palaquera'nın „Eflâtûn'un felsefesine dâir, 1240'a doğru neşredilmiş olan bir risâlesinin ibrânî metni, Steinschneider tarafından, tabedilmiştir (*Fārābi*, s. 176, 224). Steinschneider, bu risâleyi „Eflâtûn ve Aristo'nun felsefesine" dâir al-Fārābî'nin kaleme aldığı eserin bir kısmının tercümesi addetmektedir. İsimleri geçen bu iki yunan filosofunun görüşleri arasındaki mutabakata dâir Fārābî'nin yazdığı risâle, Dieterici tarafından tab'edilmiştir (*Al-Fârâbî's philosophisch. Abh.*, Leyden, 1890). Abū Bakr al-Rāzî, *Timäus*'un bir şerhini yapmış ve Eflâtûn'un telâkkisine uygun metafizik hakkında bir eser vücuda getirmiştir. İbn Ruşt *Devlet*'i şerh etti. Bu şerh, marsilyalı Samuel ben Jehuda tarafından, ibrânîceye çevrildi ve Jacobus Mantinus'un latince tercümesi Roma (1539) ve Venedik (1552, ve 1562)'te basıldı. Pek o kadar mârûf olmayan bir müellif, 'Alî b. Riżvān (ölm. 1068 yahut 1061), „Eflâtûn ve Aristo'nun telâkkilerine nazaran, ruhun ölmezliği hakkında" bir risâle yazmıştır. Bu zâtın risâlelerinden birinin de insan tabiatı hakkında Eflâtûn'dan iktibaslar ihtivâ ettiği zannedilmektedir.

4. Arapların Eflâtûn'un hayatına dâir edinebildikleri mâlûmattan ziyâde, eserleri hakkında elde ettikleri bilgileri, bizim için ehemmiyetsizdir. İbn Abî Uṣaybi'a, İbn al-Ḳıfṭî, İbn al-Nadîm, İbn 'İbrî ve Kâtib Çelebî gibi en meşhûr şark biyografları Eflâtûn'dan bahsetmişlerdir. Ḥunayn'in *Vecizeler* risâlesinde feylesofun hayatı hakkında tafsilât vardır. Bu zikrettiğimiz biyografların en mühimi al-Ḳıfṭî'ninkidir ve Laërte'li Diogenes ile Olympiodorus'un verdikleri biyografik mâlûmata bilinmeyen mütavassıtlar vasıtası ile yaklaşıyor. Al-Ḳıfṭî'nin naklettiği bu tercüme-i hâlde Melanthus ve Kodrus menkıbeleri görülmektedir. Burada bize Eflâtûn'un gençliğinde kendisini şiire hasretmiş, musiki üzerine yazılar yazan ve sonra Heraklit felsefesinden geçerek fisagorizme ve Sokrat'a varan bir mütefekkir gibi gösterildiği anlaşılıyor. Feylesofun Sicilya'ya yap-

tığı üç seyahat anlatılmaktadır. Sonra Atina'ya gelen Eflâtûn evvelâ siyâset ile meşgûl oluyor ve nihâyet kendisini hocalığa vakfediyor. Etrafına bir çok talebe toplanıyor, iki karı alıyor ve 82 yaşında ölüyor. Şarklı biyografiar, Eflâtûn'un kendi nezâreti altında „müdrike" 'yi mutalâa ve tetkik etmeğe geldiği sırada, genç Aristo'yu çağırdığı yolundaki rivâyeti muhafaza etmişlerdir. İsaac b. Salomon İsraëli (Abü Ya'kûb İshâk b. Sulaymân al-İsrā'īlī) 'nin *Liber elementorum* 'da naklettiği bir menkıbeye göre, Eflâtûn, ölüm döşeğinde iken, talebelerine, üstadı kitaba tercih etmelerini tavsiye etmiştir. Velhasıl Eflâtûn'un şahsiyeti, şarklılar nazarında, oldukça canlı kalmıştır. Şarklılar Eflâtûn'un yalnız müellif değil, aynı zamanda hakîm, üstad, hatîp, cemiyet ve siyâset adamı taraflarını pek iyi görmüşlerdir. Ona „yunanlıların şeyhi" unvanını vermişler ise de, bu unvan belki pek sarih değildir. Fakat bu feylesofun üstadlığı ve liyakati hakkında duydukları hissi ifâde eder ve eserlerinden ziyâde şahsına taalluk eder.

5. Eflâtûn felsefesi, müslümanlarca gerçekten eflâtûncu denebilecek bir felsefe mektebinin mevcûdiyetinden bahsedilecek kadar, sarahatle tanınmış değildir. Yunan feylesofunun sistemi, meselâ Şahrastānī'nin onu izah eylediği şekilde, bir müslüman felsefe mektebinin doktrini değil, sâdece arap müellifinin Eflâtûn'a âit olduğunu farzettiği düşünceyi temsil etmektedir. Bu düşünce Şahrastānī'nin izah çerçivesi içinde, iskolastiklerin Eflâtûn'a dâir düşünceleri gibi, sistemli görünür; bâzı noktalarda mû'tezilenînki gibi incedir. Eflâtûn'un müslüman âlemindeki te'siri, bilâ vâsıta bir te'sir olduğu içindir ki, çok daha canlı ve müessir olmuştur. Eflâtûnculuk rûhu, yeni-eflâtûnculuğun arkasında te'sirini göstermiştir. Mamafih bu perde arkasından bu zihniyeti görmek kolaydır. Eflâtûnculuk cesûr ve hür düşünceli mütefekkirleri kendine, cezbetmiştir. Bunlar Eflâtûn'un görüşlerindeki zarâfeti anlamışlar ve buna hayran olmuşlardır. Msl. müverrih Mas'ūdī Eflâtûn'dan, Aristo'ya nisbetle, çok daha derin bir sevgi ile bahseder. Eflâtûn'un, ilâhiyatçı sıfatı ile, meziyeti ve şahsî olmayan bir tanrı fikrine erişmiş olması müslümanların ve bilhassa Şahrastānī'nin takdirini celbetmiştir. Bununla berâber, Şahrastānī Eflâtûn'un „ḫayr a'lā" nazariyesini pek kavrayamamıştır. Bu nazariye, İbn Sīnā'nın tasavvufunda, ilâhî inâyet ve nikbinlik nazariyelerine bağlı olarak, daha vuzuhla kendini gösterir. Bu görüşe nazaran, şerr ancak geçici ve bozulabilen şeylere musallat olur. Birlik ve çokluk meselesi ve çokluğun meydana gelmesi müslüman mütefekkirlerini işgâl etmiştir. Bunlar bu noktalarda umûmiyetle Eflâtûn'dan daha sistemli hareket etmişlerdir. Bu hususta İbn Sīnā metafiziğindeki o metodlu yapıları ve bir az esrarlı olmakla berâber, Calâl al-Dīn Rūmī'nin o yüksek düşüncelerini, ferdleri ve sonra nevîler ile cinsleri vahdete irca etmek için, İbn Ṭufayl'in kullandığı usûlü hatırlamak kâfidir. İḫvān al-Ṣafā' kendilerince fikirler âlemini tertip eden 4 haddi ilk 4 adede tekabül ettirmek suretiyle, Eflâtûn'un izinden yürümek istemişlerdir. Bu suretle Allahı — bire, aklı — ikiye, rûhu — üçe ve maddenin şeklini de — dört adedine mukabil saymışlardır. Müslümanlar akıl âlemi ile hasseler âlemini vâzıhan ayırt etmişlerdir. Bu âlemler mutasavvıflarda türlü-türlü adlar alır. Bilhassa Fārābī bu iki âleme yaratma âlemi ve emir âlemi der. Eflâtûn'un ideaları arap felsefesinde *ṣūra*, *maʿḳūl* veya *miṯāl* adı ile geçer. Garp felsefe mekteplerini hayli harekete getirmiş olan realizm ve nominalizm dâvası islâm feylesoflarında tam mânası ile anlaşılmamıştır. Bununla berâber umûmiyetle denilebilir ki, *mutakallimîn* ile Ġazālī gibi, asıl müctehidler nominalist olmuşlardır. Hâlbuki *falāsafa* realist kalmıştır. Felâsefe idealar âlemini feleklerde bulunan bir sıra sâf akla münâsip görmüş yahut bu akılların heyet-i umûmiyesi idealar âlemini teşkil eder kanaatına varmıştır. Bizim dünyamızı üstün bir dünyanın bir aksi veya taklidi telâkki etmek mutasavvıfların nokta-i nazarıdır. İḫvān al-Ṣafā' risâlelerinde de bu görüş umumîleştirilmiş şekilde mevcuddur. İnsan rûhunun vahdetten evvel doğup-doğmadığı ve küllî ruhun ayrılmış bir parçası olup-olmadığı meselesi İbn Sīnā, Ġazālī ve İbn al-Ruşd ile diğerleri tarafından münakaşa edilmiştir. Asıl müslüman nokta-i nazarı bu sâhada, tıpkı âlemin canlılığı meselesinde olduğu gibi, Eflâtûn'un görüşüne uymaz. Mas'ūdī (*Murūc*, IV, 65) rûhun vücutta veya vücudun rûhta bulunup-bulunmadığı meselesinin Eflâtûn tarafından tetkik edilmiş bir mesele olduğunu kaydeder; arap müverrihinin bu mutaleası doğrudur. Mas'ūdī rûhun vücudu harekete getiren bir cevher olduğuna dâir Eflâtûn'un târifini de hatırlatmaktadır. Tenâsuh akîdesi de şark müelliflerince mâlûm idi. Fārābī *taẓakkur al-nafs* nazariyesini ele alıp, gâyet mâhirâne bir tarzda tefsir etmiştir (Carra de Vaux, *Avicenne*, s. 115). Eflâtûn adedler üzerinde fikir yürütmekten hoşlanırdı. Şarkın muhtelif feylesofları, bilhassa İḫvān al-Ṣafā', onun bu zevkine iştirâk etmişlerdir. Farklılık ve benzerlik, ayniyet ve zıddiyet meselelerine dâir Eflâtûn'un telâkkilerine Fārābī, Calâl al-Dīn Rūmī ve İbn Ṭufayl'de rastgelinir. Eflâtûn'un fiziğini müs-

lümanlar da az-çok öğrenmişlerdir. Eflâtûn 'dan ekseriyâ fizikçi olarak bahsedilir. Keza onun hendeseci olduğu da bilinmekte idi. Eflâtûn 'un cemiyet ve devlet te'âkkisi Fârâbî 'den İbn Ḫaldûn 'a kadar bir çok mütefekkirlere te'sir etmiştir. [Al-Fârâbî, *Falsafat Aflāṭūn va acza'uhā va marātib aczā'ihā min avvalihā ilā āḫirihā* adlı risâlesinde Eflâtûn 'un felsefesini izah etmiştir. Bu risâlenin arapçası İstanbul (Ayasofya kütüp., nr. 4833) 'da bulunarak, Frank Rasenthal ve Richard Walzer tarafından, latince tercümesi ile birlikte, neşr edilmiştir (bk. *Alfarabius de platonis philosophia, Corpus platonicum medii aevi*, Warburgien Institut, London, 1943)]. Eflâtûn 'u düşündürmüş olan aşkın mâhiyeti meselesi, mutasavvıf olsun veya olmasın, müslüman müelliflerinin bir çok mutalâalarda bulunmalarına sâik olmuştur. Msl. İḫvân al-Ṣafâ' 'da aşka dâir bir fasıl vardır. Mas'ûdî (*ayn. esr.*, VIII, 181) Eflâtûn 'un aşkı „ilâhî bir delilik" olarak târif ettiğini biliyor. Hiç şüphe yok ki, bu yunan feylesofu islâm tasavvufu üzerinde mühim te'sirlerde bulunmuştur. Mutasavvıflar onda riyâzete karşı bir nevi teveccüh görmüşler ve bundan kendilerini de üstün varlıklara benzetmek icap ettiği fikrini çıkarmışlardır. İbn Ṭufayl 'in felsefî romanındaki münzevî, vücudunun tavır ve hareketleri ile, yıldızların hareket âhengini taklide gayret eder (*Ḥayy b. Yaḳẓān*, nşr. Léon Gauthier, s. 87). Bilhassa iki âlem nazariyesi tasavvufa esas olmuştur. Ġazâlî nasıl mahsusat âlemini bilmek için, uzuvlar varsa, mâkûlât âlemini kavramağa elverişli bâzı rûhî melekelerin de bulunması lâzım geldiğini söyler. Fârâbî de aynı şekilde düşünür. Bu çeşit telâkkilerde Eflâtûn 'un nazariyeleri ve hattâ ismi sık-sık Plotinus 'un adı ve görüşleri ile karıştırılmıştır. Herkesin hakîm saydığı Eflâtûn, gayr-i müslim ve râfızîlerin bir çoğu tarafından, peygamber (*Aflāṭūn ilāhî*) bile addedilmiştir. Ḥarrân ṣâbi'îleri İḫvân al-Ṣafâ', Sicistânî gurupu mutasavvıfları (bk. Tj. de Boer, *Geschichte der Philosophie im Islam*, s. 114), Suhravardî Maḳtûl 'ün yolundan gidenler ile İsmâ'îliler Eflâtûn 'u nebi tanırlar.

[Eflâtûn 'un *Euthyphron, Sokrates'in müdafaası, Kriton, Phaidon, Theages, Rakipler, Sofist, Protagoras, Küçük Hippias, Ion, Philebos, Menon, Birinci Alkibyades, İkinci Alkibyades, Euthydemos, Theaitetos, Lakhes, Lysis, Hiparkhos ve Kleithophon, Devlet adamı, Meneksenos, Minos, Devlet, Kratylos, Epinomis Timaios, Kritias, Phaidonos ve Mektuplar* adlı eserleri Türkiye 'de son senelerde, Millî eğitim bakanlığı tarafından, tercüme ettirilip, neşrolunmuştur].

Bibliyografya: Şahrastânî (nşr. Cureton), s. 283—290 (trc. Haarbrücker, II, 117 v.dd., 208 v.dd.); İbn al-Ḳifṭî (nşr. Lippert), s. 17—27; *al-Fihrist* (nşr. Flügel); Kâtib Çelebî (nşr. Flügel), I, 54, 72, 81, 425; II, 311, 605; III, 53, 91, 96, 128; V, 60 109, 142, 372, 544; İbn Abî Uṣaybi'a, I, 49—54; Mas'ûdî, *Murûc* (Paris), II, 250 v.dd.; IV, 64 v.dd.; ayn. mll., *Tanbîh* (nşr. de Goeje), s. 8, 13, 115 v.dd. (trc. Carra de Vaux, Paris, 1896, s. 11, 18, 162 v.dd.); J. G. Wenrich, *De auctorum graecorum versionibus et commentariis* (Leipzig, 1842); M. Steinschneider, *Die arab. Übersetzungen aus dem Griechischen* (*Centralblatt für Bibliothekswesen*, XII, Leipzig, 1893); ayn. mll., *al-Farabi, des arab. Philosophen Leben und Schriften* (Petersburg, 1869); A. Müller, *Die griechischen Philosophen in der arab. Überlieferung* (Halle, 1873). Arap felsefesine dâir umûmî eserler için bk. Munk, *Mélanges de philosophie juive et arabe* (Paris, 1859); Tj. de Boer, *Geschichte der Philosophie im Islam* (Stuttgard, 1901); Renan, *Averroës et l'Averroisme*; Carra de Vaux, *Avicenne et Gazali* (Paris, 1900, 1902); İḫvân al-Ṣafâ', Fârâbî ve X. asır felsefesine dâir bk. Dieterici.

(CARRA DE VAUX.)

EFRÂSİYÂB. AFRÂSİYÂB (FRANGASYÂN), *Şahnâma* ve diğer eserlerde, iranlıların an'anesine göre, turanlıların büyük ve kahraman kağanının farsça adı olup, iran destanlarında mühim bir rol oynar. Türkçede bu hükümdarın adı ayrı-ayrı kahramanlık vasfı bildiren üç kelimeden mürekkep olmak üzere, *Alp Er Toña* ve *Toña Er Alp*'tır (bk. *Kitâb dîvân luġât al-tark*, İstanbul, 1333, I, 44, 94, 288, 403; II, 1333, s. 184; III, 31, 110, 272, 308). *Kitâb dîvân luġât al-turk* (yk. bk.) 'te bu kahraman için yazılmış bir mersiyeden 9 veya 10 dörtlük vardır. Bunların türkçe kısımlarında kahramanın adı *Toña* olarak geçtiği hâlde, arapça tercümede *Afrāsiyāb* olması bu iki isimle aynı kahramanın kasdedildiğine şüphe bırakmıyor (bu mersiye hakkında daha fazla mâlûmat için bk. C. Brockelmann, *Alttürkestanische Volkspoesie*, I, *Hirth Anniversary Volume*; trk. trc. Cemâl Köprülü, *Eski Türkistan halk edebiyatı*, Edebiyat fakültesi mecmuası, sene 3, sayı 2/3, 1339, s. 109—148; A. Ulvî Elöve, *Dîvân luġât al-turk'teki halk şiirleri, Uludağ*, sayı I, 1935, s. 24—33).

Kâşgar 'da ilk müslüman türk sülâlesi Kara-Hanlılar 'ın Afrâsiyâb neslinden geldiği söylenmektedir (bk. bilhassa *Kutadgu Bilig*, Fergana, 329—11 ve Viyana 1928—29: *Toña* (*Toğa*) *Alp Er*). Selçuklu sülâlesinin de Afrâsi-

yâb'dan türediğine dâir bir rivâyet mevcut olup, bunu kendilerin de benimsemiş olduklarını biliyoruz (bk. W. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1926, s. 96).

Toña sözü *babr* adı verilen kaplan cinsinden yırtıcı bir hayvanın türkçe karşılığıdır. Bu hayvan adının, türkçe *arslan*'da olduğu gibi, insanlara kahramanlık izâfe etmek için, lakaplarda kullanıldığını görüyoruz.

(MECDUD MANSUROĞLU.)

EFSENTÎN. AFSANTÎN (bir de AFSİNTÎN, yun. ἀψινθίον), âdî pelin otu (*Artemisia absinthium*). Arapların *şîḥ* dedikleri *Absinthium Ponticum* ile karıştırılmamalıdır. Arap lar da, Dioscorides'in tasnifine uymamakla berâber, 4 çeşit *afsantîn* ayırt ederlerdi: rûmî, nabatî, horasanî ve tarsusî. Bunlardan sonuncusu en acısı, binaenaleyh en iyisi addolunur idî. Pelinin mîdevî, mukavvî ve solucan döken hassaları umûmiyetle bilinmekte idi; aynı zamanda, yakı ve yağ hâlinde olarak, hâricen de kullanılırdı.

Bibliyografya: İbn al-'Avvām, *Kitāb al-falāḥa* (trc. Clément-Mullet), II, 1, s. 302 v.d.; Ḳazvînî (nşr. Wüstenf.), I, 272; İbn al-Bayṭār, *al-Cāmi'* (Bulak, 121), I, 41.

(HELL.)

EFSÛN. AFSŪN (F.), büyü, afsunlama. *Afsān* kelimesinin başka bir şekli olup, *afsāyîdan* mastarından müştaktır (krş. *fasā, fasāy, fasāyîdan* v.b.). Kelimenin kökü *sū*'dur (Salemann, *Grundriss der iranischen Philologie*, I, 1, 304). Bugün *afsūn* kelimesi farsçada bilhassa zehirli hayvanların sokmalarına karşı yapılan „şerbet" mânasını taşımaktadır. Gûyâ kendilerinde yılanları, akrepleri v.b. uyuşturma kudreti bulunan bâzı dervişler bunların zehirlerine karşı olan muâfiyetlerini münâsip bir bedel mukabilinde başkalarına nakledebilirler. Bu maksatla ekseriyâ vücudun muayyen bir uzvu afsunlanır; msl. sağ veya sol el. Artık o elle bu kabîl hayvanların tehlikesizce tutulabileceğine inanılır (Polak, *Persien*, I, 348).

(CL. HUART.)

EFSÛS. AFSŌS, Sayyid 'Alî Muẓaffar Ḫān'ın oğlu olan ve İmâm Ca'far al-Ṣādiḳ kolu ile Peygamber sülâlesinden gelen Mîr Şêr 'Alî'nin şiirde kullandığı mahlastır. Bu zatın ecdâdı İran'da, Ḫavâf'ta otururdu. Bunlardan, Sayyid 'Âlam Ḥācî Ḫānî'nin kardeşi olan Sayyid Badr al-Dîn Hindistan'a giderek, Narnaul'da yerleşti. Afsōs'un büyük babası Sayyid Ġulām Muṣṭafā, Muḥammed Şāh'ın saltanatı zamanında (1719—1748) Dehli'ye gitmiş ve Navāb Şamşām al-Davla Ḫān'ın mahremi olmuştur. Babası ve amcası, Sayyid Ġulām 'Alî Ḫān 'Umdat al-Mulk Amîr Ḫān'ın yakın arkadaşlarından idiler. Afsōs Dehli'de doğdu ve kuvvetli bir tahsil gördü. Navāb öldürülünce (1747), babası, 11 yaşında bulunan Afsōs'u berâberine alarak, Patna'ya gitti ve umûmiyetle Mîr Ca'far diye tanınan Navāb Ca'far 'Alî Ḫān'ın hizmetine girdi. Navāb 1760'ta hal edilinceye kadar, Patna'da kaldı. Ondan sonra Lucknow'a ve oradan da Ḥaydarābād'a giderek, orada öldü. Afsōs babasından iki sene önce Lucknow'a gelip, yerleşti. İsḥāḳ Ḫān'ın oğlu Navāb Sālār Cang'dan yardım gördü ve Şāh 'Âlam'in büyük oğlu olup, Dehli'den Lucknow'a gelmiş olan Mîrzā Cavān-Baḫt (Cahān-Dār Şāh)'ın nedîmi oldu.

Bir kaç sene sonra Navāb Āṣaf al-Davla'nin nâibi Mîrzā Ḥasan Riżā Ḫān Afsōs'u vâli W. Scott'a takdim etti. Vâlinin tavsiyesi üzerine Afsōs Kalküte'ye giderek (1215 = 1800/1801), Fort William'daki kolejin hindustânî kısmının baş münşiliğine tâyin olundu.

Afsōs, Lucknow'da bulunduğu sırada, Hindistânî dili ile bir divan yazmıştır. Keza Sa'dî'nin *Gulistān*'ını *Bāġ-i Urdū* namı ile tercümeye başlayarak, 1214 (1799/1800)'te ikmâl etti. Kalküte'de bulunduğu sırada Savdā külliyatının tercümesini ve kolej münşileri tarafından farsçadan hindistânî diline çevrilmiş olan diğer eserleri tashih etti. Yine bu sırada, Patiala'lı münşi Sucān Rā'e tarafından 1107 (1695/1696)'de yazılmış olan farsça Hindistan tarihinin (*Ḫulāṣa al-tavārīḫ*) ilk kısmını tercüme etti. Bu eser, 1220 (1805)'de *Ārā'iş-i maḥfil* adı ile tamamlanmıştır. İlk basılışı 1808'de Kalküte'dedir. M. J. Court tarafından ingilizceye çevrilerek, 1871'de Allahābād'da neşredilmiştir (ikinci basılışı, Kalküte, 1882). Garcin de Tassy (*Litt. Hind.*) ile Sprenger (*Oudh Cat.*, s. 198)'e göre, Afsōs 1809'da ölmüştür.

Bibliyografya: Blumhardt, *Catalogue of Hindi, Panjabi and Hindustani Mss. in the British Museum*, nr. 72; Garcin de Tassy, *L'Islamisme d'après le Coran* (3. tab.), s. 291 v.dd. ve bu makalede zikredilen diğer eserler.

(BLUMHARDT.)

EFTASİLER. AFṬASİLER, Badajoz'lu bir berberî hânedanıdır (418—487 = 1027—1094). Bu hânedanı kuranın babası Muḥammed b. al-Afṭas (b. bk.; hânedana bu sebepten Afṭasîler denilmiştir) Miknāsa berberî kabîlesine mensûp idi. İspanya'ya al-Manṣūr'un berberî askerleri ile gelmiş olması muhtemeldir. Fakat Afṭasîler. iktidar mevkiine gelir-gelmez, kendilerini arap göstererek, asâleti ile tanınmış yemenli Tucîb kabîlesine mensûp olduklarını iddia etmeğe başlamışlardır. Fakat şunu da söyleyelim ki, ilk Afṭasî hükümdarı olan 'Abd Allāh İspanya'da, Dozy'nin bugünkü Campo Calatrava olduğunu tes-

bit ettiği (*Recherches sur l'hist. et la littér. de l'Espagne*, 1. tab., I, 204,), Faḥş al-Ballūṭ'ta doğmuştur. Daha 401 (1010) tarihinde, Sābūr isminde bir vâlinin idâresi altında bulunan Badajoz, Kurtube halifeleri devletinden ayrılarak müstakil bir emâret olmuştu. Sābūr, pek takdir ettiği müşâviri 'Abd Allāh b. al-Afṭas'ı kendisine halef seçmişti. Bu suretle 'Abd Allāh 413 (1022)'te Sābūr'un ölümünü müteâkip emîr oldu. Devrinin başlangıcında mağlûbiyetle neticelenen bir çok harpler vukua geldi ve İşbiliye (Sevilla) emîri İbn 'Abbād ile Carmona emîri Muḥammed al-Birzālī kendisini hezimete uğrattılar. Babasının kuvvetlerine kumanda eden 'Abd Allāh'ın oğlu al-Muẓaffar, al-Birzālī tarafından esir edilmiş, hürriyetine ancak rebiülevvel 421 (mart 1030) tarihinde kavuşabilmiştir. 'Abd Allāh, 4 sene sonra, İbn 'Abbād'dan pek hâince intikam almıştır. İbn 'Abbād'ın, oğlu İsmā'īl'in kumandası altında bulunan, ordusuna topraklarından serbestçe geçmek müsaadesini vermiş, fakat ap-ansızın üzerlerine saldırarak, askerlerinin büyük bir kısmını kılıçtan geçirmiştir. İsmā'īl ancak bir avuç asker ile kaçmağa muvaffak olabilmiştir.

'Abd Allāh 17 cemâziye'lâhır 437 (30 kânun I. 1045) tarihinde vefat edince yerine oğlu Abū Bakr Muḥammed al-Muẓaffar geçti. Al-Muẓaffar, Afṭasīlerin amansız düşmanı İbn 'Abbād'dan başka, Tuleytule emîri İbn Ẕi 'l-Nūn tarafından da tehdit edilmekte idi. Kurtube emîri Muḥammed b. Cahvar'in tavsiyesi üzerine, birbirinin can düşmanı olan al-Muẓaffar ile İbn 'Abbād İbn Ẕi 'l-Nūn'a karşı muvakkaten aralarında anlaştılar. Fakat bir az sonra İbn 'Abbād ile al-Muẓaffar arasında harp çıkmış, al-Muẓaffar ilk ağır mağlûbiyete uğramıştır. Sonra da al-Muẓaffar'in bir takım müstahkem mevkilerini zaptederek kendisini haraca bağlayan Ferdinand I. seferi başladı (447 başlangıcı = 1055 ilk baharı). Al-Muẓaffar 460 (1068)'ta öldü. Bu emîr, harplerde uğradığı muvaffakiyetsizliklerine mukabil, arap edebiyatına olan alâkası ile temâyüz eder. Hattâ bizzat, *Muẓaffarî* isminde (krş. 'Abd al-Vāḥid, nşr. Dozy, s. 52), *adab*'e dâir oldukça hacimli bir eser meydana getirmiştir.

Al-Muẓaffar'in ölümünden sonra yerine, bilâhare al-Manṣūr unvanını alan, oğlu Yaḥyā'nın geçmesi lâzım geliyordu; fakat Evora vâlisi olan diğer oğlu 'Omar istik'âlini ilân ettiğinden iki kardeş bir müddet aynı zamanda hüküm sürdüler. 'Omar garp, Yaḥyā da şark vilâyetlerini idâre etti. Bâzı müverrihler iki kardeş ile bunların müttefikleri arasında muharebeler olduğunda bahsediyorlarsa da, bu keyfiyet kat'iyetle tesbit edilmemiştir. Yaḥyā 473 (1081)'te ölmüş ve oğlu olmadığından, al-Mutavakkil unvanını almış olan 'Omar tek hükümdar olarak kalmıştır. 'Omar de, babası gibi, askerî muvaffakiyetlerinden ziyâde, edebiyat muhabbeti ile şöhret bulmuş, ismi, Afṭasīlerin inkırazına mâtem tutan meşhûr mersiyesinin mübdii, kâtibi şâir İbn 'Abdūn [b. bk.] tarafından ebedîleştirilmiştir. Bu inkıraz ânî olmamıştır. Kastil kıralı Alphonse VI. hiç durmadan müslüman ülkelerine akınlar yapmış, hattâ 478 (1085)'de Tuleytule'yi bile zapta muvaffak olmuştu. Bunun üzerine İşbiliye emîri al-Mu'taẓid ile Afṭasīlerden Badajoz (Batlabus) emîri 'Omar ve Malaga emîri 'Abd Allāh, murabıtlardan Yūsuf b. Tāşfīn'den imdat istemeğe karar verdiler. Yūsuf hemen bu dâvete koştu ve hıristiyanları Zallāḳa muharebesinde (12 recep 479 = 23 teşrin I. 1086) mağlûp ederek, Afrika'ya döndü. Fakat bu muvaffakiyet fütûhat hırsını kabarttığından, 486 (1093)'da kumandanı Sīr b. Abī Bakr'e Afṭasī ülkesini zaptetmesini emretti. Badajoz 487 (1094) tarihinde murabıt kumandanının eline düştü. 'Omar ile oğulları al-Faẓl ve al-'Abbās esir düştüler, sonra katledildiler.

Bibliyografya: Hoogvliet, *Spec. e litt. Orient... de regia Aphtasidarum familia* (Leyden, 1839); Dozy, *Recherches sur l'hist. et la littér. de l'Espagne* (1. tab.), I, 156 v.dd.; ayn. mll., *Hist. des musulmans d'Espagne*, IV, 14 v.dd.; M. R. Martinez y Martinez, *Historia del reino de Badajoz*, s. 99 v.dd.. (M. SELIGSOHN.)

EFZERÎ. AL-AFZARÎ, Ḥāccī Mīrzā Ḥasan Fasā'ī (*Fārs nāma-i nāṣiri*, Şiraz, 1313, I, 33; II, 179, 332)'ye göre, nâzır ve şâir 'Amīd al-Dīn As'ad b. Naṣr'ın nisbesidir; Afzar veya Abzar Fars eyâletinde Şiraz'ın cenûbunda küçük bir kasabadır (*Bibl. geogr. arab.*, nşr. Goeje, III, 447, not *l*). Bk. EBERZÎ.

(CL. HUART.)

EGÂNÎ. AĠĀNĪ (A.), *Uġniya* („şarkı"; b. bk.)'nin eemi. *Kitāb al-aġānī* için bk. ABU 'L-FARAC 'ALĪ.

EĞERDİR. [Bk. EĞRİDİR.]

EĞİN, yeni adı ile, KEMÂLİYE; şarkî Anadolu'da Fırat (Kara-Su) nehri vâdisinin sağ (batı) kıyısında, komşu Arapkir [b. bk.] kasabasına 40 ve o vâsıta ile El'aziz ve Malatya'ya takriben 130 km. ve diğer taraftan, Sıvas-Erzurum demir yolu üzerindeki İliç istasyonu vasıtası ile, hâlen bir kaza merkezi olarak bağlı bulunduğu Erzincan'a 150 km. mesâfede bulunan bir kasabadır. Eğin civarında Fırat vâdisi şarkta Dersim'in Monzur dağlarının ve garpta Sarı-Çiçek dağlarının temâdileri

arasında sıkışmış olup, vâdi tabanı burada, deniz seviyesine nazaran, 825 m. irtifâda bulunur ve vâdinin şark yamacı dik bir duvar hâlinde yükselirken, garp yamacı, yukarılardan inen küçük bir dere boyunca, bir anfiteatr şeklinde, nisbeten daha hafif bir meyil ile gerileyerek, kasabanın yerleşmesine elverişli bir zemin hazırlar; bu zemin üzerinde kasabanın alçak kısımları takriben 900 m. irtifâda yayılırken, yükskeleri 1.000 m. varır. Yükseklerden çıkan Kadı gölü adlı bir kaynak kasabanın bahçelerini sular, çeşmelerini besler ve değirmenlerini işletir. Eğin adının ermenice kaynak mânasına *agn* (*akn*) 'dan geldiği gibi, şehrin de XI. asırda Vaspurakan ermenilerinden bir gurup tarafından kurulmuş olduğu rivâyet edilir (bk. J. Saint Martin, *Mémoire sur l'Arménie,* Paris, 1818, I, 189). Bu havâli, ilk ve orta çağlarda bâzan yerli sergerdeler tarafından idâre edilmiş, bâzan da İran ve Roma devletleri arasında elden ele geçmiş (bu civarda eski Roma yollarından bâzı izlere hâlen rastlanmaktadır) ve islâm hâkimiyetine girdikten sonra da, Selçuklu devletinden daha evvel ve bu devletin zayıflamasını müteâkip, mahallî muhtariyete sâhip olduğu kısa devirler yaşamıştır. Timur istilâsından sonra, Çelebî Sultan Mehmed devrinde osmanlı mülküne ilhak edilen Eğin, uzun zaman Sıvas eyâletinin Arapkir livasına bağlı bir kaza merkezi olarak idâre edilmiş, XIX. asrın ilk yarısında Harput'a ve 1878 'de Mâmuretül'aziz vilâyetine bağlanmıştır. Türkiye cümhuriyetinin teessüsünden sonra Eğin adı, Mustafa Kemâl Paşa 'nın ismine izâfeten, Kemâliye 'ye çevrilmiş ve kaza ise, evvelce El'aziz 'e ve sonra Malatya 'ya tâbi iken, 11 mayıs 1938 tarihli kanun ile, Erzincan vilâyetine bağlanmıştır.

Cihannüma ve Evliya Çelebî *Seyahatnâme* 'si gibi, XVII. asır kaynakları Eğin 'i, bol meyva yetiştiren bağlık bahçelik bir kasaba olarak zikrederler. Evliya Çelebî, Eğin 'in Sıvas eyâletine bağlı bir kaza olmakla berâber, köylerindeki reâyânın tekâlif-i örfiyesinin Malatya muhassılı tarafından alındığını, kalesinin Çelebî Sultan Mehmed tarafından emân ile alınmış olup, orada yaşayan 300 kadar hıristiyanın vergiden muâf bulunduğunu kaydetmekte, gerek kalede ve gerek aşağı şehirde 1.000 kadar üstü toprak örtülü mâmûr evleri olduğunu söyler. XIX. asrın ilk yarısına âit kaynaklarda evleri yeşillikler içine yayılmış şehrin güzelliği medhedilir. 1839 nisanında buraya gelen Moltke Eğin 'i, Amasya gibi, Asya 'da gördüğü şehirlerin en güzeli olarak sayar. Ona göre, Amasya daha orijinal ve daha hoş olmakla berâber, Eğin daha azametli ve daha güzel, dağı daha heybetli, nehri daha ehemmiyetli idi. Her ne kadar Moltke Eğin 'i, ermenilerin başlıca merkezi olarak zikrederse de, gerek hemen aynı zamanda burayı ziyâret etmiş olan Texier 'nin ve gerekse XIX. asır sonuna âit kaynakların şehâdeti ile, ermenilerin biç bir zaman Eğin 'de ekseriyet teşkil etmedikleri anlaşılır. Texier 'ye göre, muhtelif mahallelere dağılmış bulunan şehirde müslüman evlerinin sayısı 2.000 kadar olduğu hâlde, ermeni evlerinin sayısı 700 kadar idi. XIX. asır sonuna doğru şehrin nüfusu, Yorke tarafından, 15.000 ve Cuinet tarafından da 19.000 olarak tahmin ediliyordu ki, bu sonuncuya göre, bu nüfustan aş.-yk. 12.000 'i türk, ancak 7.000 'i ermeni idi.

Nüfusun müslüman unsurları, bugün de olduğu gibi, toprak ve bilhassa sürülerinin hâsılatı ile geçinmekte idiler; ermeniler ise, sanayi ve ticaret ile meşgûl olurlardı. Evliya Çelebî 'ye göre, Eğin 'in yayları meşhûr idi ve şehrin çarşısında, baştan-başa yaycılar bulunurdu. Daha yakın devirlerde ise, ince pamuklu bezler, ipekli dokumalar, hamam takımları, yazma baş örtüleri ve mendiller imâl edilirdi. Moltke 'nin XIX. asrın ilk yarısında işâret etmiş olduğu gibi, eğinliler öteden beri, İstanbul 'a giderek, orada çeşitli işlere girerler; kasaplık, hamallık, bakkallık, yapı kalfalığı, ticaret, sarraflık yapar ve para kazanıp, ihtiyarlayınca, kasabalarına dönerek, inşa ettirdikleri güzel evlere yerleşirlerdi. Eğinliler arasında büyük memuriyetlere erişmiş ve hattâ nâzır olmuş bulunanlar vardı. Bu hicret yalnız kasaba halkına münhasır olmayıp, komşu Arapkir 'de olduğu gibi, köylülere de şâmil idi. Eğin ermenileri arasında Amerika 'ya hicret edip, orada tavattun edenler ve sonra memleketlerine dönenler de vardı. Bununla berâber Cuinet, 1890 senesine doğru, buraya zenginleşerek dönenler tarafından, binlerce liralık evler yapılmış iken, bunların torunlarının tenbellik ve gamsızlık ile servetlerini tüketip, kötülediklerini kaydeder. Mahallî sanayiin, Avrupa mâmûlleri rekabeti yüzünden, gerilemesi ile, şehrin daha o zaman umranından kaybettiği anlaşılır. Birinci cihan harbi sırasında Eğin çok sarsıldı. 1945 sayımının ilk neticelerine göre, kasabanın nüfusu 3.300 idi ve 1333 km². arâzi üzerine yayılmış bulunan kazanın 34 köyü ve 16.900 kadar nüfusu vardır.

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145), s. 624; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul 1314), III, 214 v.d.; H. von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei* (1835—1839), s. 378 v.d.; Charles Texier, *Asie Mineure,* s. 591; J. Taylor, *Journal of a*

Tour in Armenia ... in 1868 (*Journ. Roy. Geogr. Soc.*), XXXVIII, London, 1868; E. Redus, *Nouvelle géographie universelle* (1884), IX, 363; Ritter, *Erdkunde*, X, 790 v.d.; X. Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse* (Paris, 1855); V. W. Yorke, *A Journey in the Valley of the upper Euphrates*, *Geogr. Journal* (1896, II), VIII, 333 v.d.; Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt* (Berlin, 1910), I, 496.

(BESİM DARKOT.)

EĞRİ. (EĞRE, macar. EGER. alm. ERLAU), Macaristan'da Heves vilâyetinde ve bu vilâyetin merkezi olan şehir ve eski bir kaledir. Mâtra ve Bükk dağlarının arasında, Eger ırmağının vâdisinde kâindir. Eğri kalesi, türk hâkimiyeti devrinde, müdafaa ve muhasaraları ile meşhûr olmuş ve fethinden (1596) sonra Macaristan'daki 4 osmanlı eyâletinden birini teşkil etmişti.

Eğri eski şehirlerden biridir. Macar devletinin kurucusu ilk kıral Szent István burada bir piskoposluk te'sis ve buna büyük arâzi tahsis etmişti (XI. asır başları) ki, daha sonraki kırallar da, dinî ve iktisadî bir ehemmiyet taşıdığı için, bu memleket ile alâkadar oldular; daha ilk zamanlardan itibâren, bilhassa Fransa'dan gelen Vallonların büyük bir kısmını buraya yerleştirdiler (krş. Szekfü, *Magyar Története*, I, 283). Moğulların doğu Avrupa'yı istilâsı zamanında, Eğri, Batu Han'ın kumandanı Şiban tarafından yakılarak, tahrip edildi (1242). Fakat kıral Béla IV., şehri 1261'de yeniden imâr etti. XV. asırda da Hus taraftarlerının tecâvüzüne uğrayarak, yeniden tahrip edildi ve ahâlisinden bir çoğu öldürüldü (1442). Mamafih o asrın ikinci yarısında, kıral Corvin Mátyás zamanında (1458—1490) yine eski hâlini aldı. Hattâ macar kıralının çek kıralı Podiebrad ile mücâdelesinde ehemmiyetli askerî ve siyâsî vak'alara sahne oldu. Bundan sonra Eğri'nin XVI. asır başlarında, Dózsa György adında, bir küçük asîlzâdenin idâre ettiği köylüler isyanında (1514), onun bir kumandanı (Barnabas) tarafından, tekrar tahrip olunduğunu görüyoruz. Muhaç meydan muharebesinden sonra, bâzan Zápolyai Jânos ve bâzan da Ferdinand'a tâbî olan şehir, bu iki rakip kıralın buraya yükledikleri ağır vergiler altında ezildiği için, gereği gibi inkişaf edemedi.

Eğri'nin osmanlı tarihindeki ehemmiyeti 1552'de, ikinci vezir Ahmed Paşa (ölm. 1555) kumandası altındaki ordunun şehri muhasara etmesi ile, başlamaktadır. Daha evvel (ramazan 959 = ağustos 1552), Tamşvar ve Szolnok kalelerini zapt eden serdar ve Rumeli beylerbeyi Sokullu Mehmed Paşa kuvvetleri, bu mühim kaleyi muhasaraya geldikleri sırada, Macaristan'daki türk kuvvetlerinin başında oldukları hâlde, Budin beylerbeği Ali Paşa (Hadım), Bosna ve İstolni-Belgrad (Székesfehérvár) sancak beyleri Ulama Paşa ve Arslan Bey de, diğer bâzı kaleleri zaptettikten sonra, Eğri kalesi önüne gelmiş ve muhasara hazırlıklarına başlamışlardı. Eğri kalesi, Kassa şehri ile Macaristan'ın şimâlindeki (orta macar) „mâden" şehirleri arasında, bir kaç vilâyetlik sâhayı müdafaa eden ve senelerden beri Ferdinand ile Eğri piskoposunun bu havâliye, kendi malikânesi olmak üzere, sâhip bulunan büyük asîlzâde Perényi Péter'in mütemâdiyen tahkim ettikleri, bir yerdi. Bu sıralarda da kalenin, meşhûr müdafii Dobó István'ın kumandası altında, tamamen macarlardan mürekkep, 2.000 kadar bir muhafız kuvveti vardı. Muhasara ordusu 40 günden fazla bir müddet, kuşattığı kaleyi zaptetmek için, âzamî gayretini gösterdi. Mukabil tabyeler yapıldı, kuvvetli bir topçunun mütemâdiyen döğdüğü sûrlarda gedik açmak, hendekleri doldurmak, lağım kazmak ve nihâyet, kısmî ve umumî hücumlara geçmek gibi, bütün tedbirlere baş vuruldu ise de, ne bu gayretlerin te'siri görüldü ne de teslim teklifleri netice verdi. Kale içindeki barut mahzeninin ateş almasına rağmen, kumandanları Dobó, Mecskey, Bornemissza'nın mütemâdî teşcileriyle gayretlerini arttıran kadınlı erkekli müdafiler bütün hücumları tard ve teslim tekliflerini reddettiler. Ahmed Paşa 6 teşrin I. de muhasarayı kaldırarak, avdet ve kendisine kalenin kolaylıkla fethedileceği telkininde bulunan Budin beylerbeyini muahaze etti ki, Peçevî'ye göre, Kanunî Sultan Süleyman devrinin bütün muzafferiyetleri arasında Eğri muhasarası, Viyana ve Malta teşebbüsleri ile birlikte, uğranılan üç muvaffakiyetsizlikten birini teşkil etmektedir (Peçevî, *Tarih*, I, 295). Ferdinand'ın Eğri müdafilerinin yardımına gönderdiği Saksonya prensi Maurice ise, muhasara ordusu Eğri'den ayrıldıktan sonra, Yanık-Kale = Győr (= Raab) civarında toplanabilmiş ve daha fazla ilerlemeye lüzum görmeden, geri dönmüştü (Szekfü, *ayn. esr.*, s. 61).

Eğri kalesi, bu muhasaradan sonra, o sıradaki diğer Avusturya hudut kaleleri Sziget ve Kanije gibi, bizzat kıral tarafından, XV. asırda yapılmış büyük piskoposluk binasının duvarlarından ve eski kilise harâbeleri bakiyelerinden istifâde etmek suretiyle, yeniden tahkim ve inşa ettirildi (krş. Tolnai Gábor, *Régi Magyar Föurak*, s. 37) ve muhafızlar arasına büyük sayıda avusturyalılar da alındı ki, bu hâl, bundan sonraki ve asır nihâyetine kadar, Eğri'nin zaman-zaman osmanlı arâzi-

sine tecâvüz ve sulhü ihlâl eden kuvvetlere bir hareket noktası olmasına hayli te'siri olmuştur. Nitekim 1569'da ve müteâkip senelerde, Budin beylerbeyi Sokullu Mustafa Paşa'nın imparator Maximilien'e yazdığı mektuplarda, avusturyalı Eğri muhafızlarının yaptıkları akınlardan dolayı, ihtar ve şikâyetlerde bulunduğunu görüyoruz (A Budai Basák Magyar nyelvü levelezése, I, 1553—1588 Bp., 1915, s. 39, 43; Takáts Sándor, *A török hódoltság korából*, Bp., s. 311). Mamafih bu devirde iki taraf serhad ümerası arasında dostluk kurulduğu; msl. aynı Mustafa Paşa'nın Eğri kumandanı Magöchy Gáspar'a hediyeler gönderdiği de vâkidir (krş. Takáts, *ayn. esr.*, s. 101).

1001 (1592) seferi ile Avusturya harpleri başladıktan sonra, gerek Macaristan'daki türk eyâletlerini ve gerek Erdel'i emniyet altına almak için, henüz avusturyalıların elinde bulunan bâzı mühim kalelerin zaptı lâzım gelmişti. Harbin dördüncü senesinde (1596), Mehmed III.'in de iştirâk ettiği seferde, ordu Sava'yı geçip, Slankamen civarına gelince, padişah vezir ve kumandanlar ile istişâre ederek, onlardan Komorno (Komârom) veya Eğri kalelerinden hangisinin fethi doğru olacağını sormuş ve Ciğala-zâde Sinan Paşa'nın diğer tarafı tutmasına karşı, ekseriyetin ileri sürdüğü kuvvetli deliller (Naimâ, I, 142) sebebi ile, Eğri'nin lethini iltizam ile harekete karar vermişti. Ordu 22 eylûlde Eğri yakınlarına geldiği vakit etraftaki köyler ve çiftlikler boşalmış, ahâlisi kaleye çekilmiş idi. Kaleyi, Avusturya kumandanı Tieffenbach'a tâbi macar Nyâri Pál, çek Kerska ve diğer bir alman zabitinin idâresinde 1500 avusturyalı ve vallon ile, 1000 macar müdafaa ediyordu (krş. Gróf Illésházy Istvan följegyzései, 1592—1603, Pest, 1863, s. 30). Osmanlı ordusunu hareketini tâkip eden arşidük Maksimiliyen ve Erdel voyvodası, Tieffenbach ile birleşmek ve Eğri'nin imdadına gitmek kararını vermişler ise de, bunu yapamadılar.

Padişah, kale zabitlerine teslim teklifinde bulunduktan sonra, muhasaraya başladı. Vezir-i âzam İbrahim Paşa avusturyalıların müdafaa ettiği kısma, Ilıcalar tarafından, toplarını yerleştirmiş, tahkimat yaparak, burada mevzi almıştı. Ciğala-zâde şehrin büyük kale ve kilisesine karşı, Hadım Cafer Paşa bağlar arasında ve Rumeli beylerbeyi vezir Hasan Paşa ile vezir cerrah Mehmed Paşa da münâsip yerlerde muhasarayı tamamladılar. Bunlara bir kaç gün sonra, Anadolu alaylarının başında gelen beylerbeyi Mehmed Paşa (Lala) katıldı. 4 teşrin I. de ilk defa İbrahim ve Sinan Paşa kollarının bulunduğu taraflardan şehir kısmen zaptedildi. Evliya Çelebî'ye göre, kalenin şarkındaki Bağlar-Bayırı'nda bulunan osmanlı istihkâmları mahsurları, varoşu terkederek, iç kaleye çekilmeğe mecbur etmişti. Bundan sonra, bilhassa serdengeçtilerin gayreti ve yapılan lağımlar ile, iç kalede mütemâdiyen gedikler açıldı. Nihâyet, kaleyi müdafaa edemeyeceklerini anlayan vallonlar ve yabancı asker, zabitlerini ve mukavemete tarafdar macarları teslimi kabûle mecbur ederek, müzâkere için Kreska ile Beseney'i osmanlı ordugâhına gönderdiler. Şartlar tesbit edildi ve 12. X. 1596'da ordu kaleye girdi. Câmiye çevrilen büyük kilisede de 25 saferde, padişah devlet erkânı ile cuma namazını kıldı (krş. Esad Efendi kütüp. nr. 1251, *Tarih-i Sultan Süleyman Han* adı ile yanlış olarak kaydedilen ve bu sefere iştirâk edip de, ilk olarak kaleyi teslim alanlardan topçularda bölükbaşı *Abdülkadir Efendi vekayi'nâmesi*, var. 15, 25, 97 ve tür. yer.; Naimâ, I, 144 v. dd.; İllésházy, *ayn. esr.*). Mamafih kaleden ayrılan müdafiler, verilen teminata rağmen, bir ay kadar önce Hatvan'da türklere karşı yapılan katl-i âm bahâne edilerek, serhadliler tarafından imha edildiler. Bu kalenin fethinden dolayı, Mehmed III.'e türk tarihleri „Eğri fâtihi" unvanını verirler (Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, VII, 162; Mehmed III.'in İstanbul'a gönderdiği Eğri fetihnâmesi, Feridun Bey, *Münşaat*, II, 100 v.d.). Eğri kalesi tâmir edilerek muhafazasına Sofu Sinan Paşa ve bir kısım Rumeli ve Anadolu sancak beyleri bırakıldı; dizdar ve hisar erleri tâyin ve tefrik edildi.

Evliya Çelebî'nin, fethi müteakip, vezir-i âzamın 7 sancak beyi ve 12.000 reayaya yeniden inşa ve tahkim ettirdiğini bildirdiği Eğri kalesi, XVII. asır boyunca, zaman zaman, bu eyâlet halkının bu türlü mükellefiyete sevki sâyesinde kuvvetli bir hâlde kalmıştır. Nitekim 1609'da aynı zamanda Eğri'yi idâre eden Budin beylerbeyi Ali Paşa (Kadı-zâde)'nın dost bir macar kumandanına (Megócsi Ferenc) bu yolda bir emir verdiğini gördüğümüz gibi, Evliya Çelebî de Başka (Bacska) ve diğer yerler halkının, her türlü örfî tekâliften muâf olmalarına karşılık, her sene bu vazifeyi gördüklerini bildirmektedir (krş. *Török-magyarkori Történeti emlékek*, III, 97, Budapeşte, 1869 Evliya Çelebî, VII).

Eğri'nin ilk zamanlarda, Kanije gibi Budin'e tâbi bir sancak hâlinde idâre edildiği (Aynî Ali, *Kavanin risâlesi*, s. 17) sonradan, Szolnok, Hatvan, Szegedin, Filek (Fülek) ve Seçen (Szécseny) livalarının ilhakı ile 6 livalık bir eyâlet teşkil olunduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebî, Filek'i saymayarak Başka ve Gyarmat'ı da birer liva hâlinde Eğri eyâletine tâbi gös-

terirse de, mevcut kayıtlar bunların sancak olmadıklarını isbat etmektedir. Eğri merkez livasına tâbi kaleler ise, bu asır içinde, yalnız Sirok, Szarvaskö, Heves, Csereparar idi (Eğri eyâletinin diğer livalarının mülhakatı, Eğri kalesi muhafızları, eyâlet dâhilindeki timar, zeamet v.b. için bk. Başvekâlet arşivi, tapu defterleri, nr. 704 ve 1032).

XVII. asırda Eğri beylerbeğinin mühim siyâsî ve askerî rolü bulunduğu görülmektedir. Macar palatini ve diğer macar kumandanları ile olan haberleşmelerde, onlara, bu serhad kalesinde sulha hizmet emelinde bulunduklarını, Bâbîaliden bu yolda kat'î emirler aldıklarını ve her iki tarafın reayayı korumaları lâzım geldiğini bildiriyor (beylerbeyi bosnalı İbrahim Paşa 'nın palatin Eszterházy 'ye gönderdiği 1631 tarihli mektup için bk. *Türkische-Schriften aus dem Palatins Esterhazy Miklos*, nşr. Fekete L., Budapeşt, 1932, s. 79) ve onların tecâvüzleri hâlinde misilleme hareketine mecbur kaldıklarını yazıyorlardı (beylerbeyinin Kemény Janos adlı macar kumandanına gönderdiği 1636 tarihli mektup için bk. *Török-magyarkori ...*, IV, 417). Keza Bâbıâliye itaat ve sadakat gösteren Erdel beylerine de her zaman yardım ve müzaharetten geri kalmadılar.

Evliya Çelebî 'nin Eğri 'yi ziyâreti bu sıralardadır (1074 = 1664). Şehrin kalesini, Nemse hisarı (veya Fren hisarı), Macar hisarı, Aşağı varoş ve Baruthâne kalelerinden mürekkep olan, her birinin ayrı dizdarları bulunan dört kısım olmak üzere, tasvir eder. Bunlardan Macar hisarı üç Nemse hisarı büyüklüğünde ve 11 köşelidir. Sûrlarında Ali Paşa, Zurnâzen Mustafa Paşa ve Hünkâr tabyeleri, kapısı üzerinde de şehrin arması olan bir arslan tasviri bulunmakta idi. Paşa sarayı, esir zındanı, saat kulesi ve Paşa câmii (inşası 1023) Macar hisarındadır. Frenk hisarında yeniçeri odaları ile, fethi müteâkip ilk cuma namazının kılındığı ve sancak-ı şeriften bir parça püskülün minberine bırakıldığı için, Alem-i Şerif câmii tesmiye edilen câmi vardı. Şehrin sûrları 5 köşeli, etrafı mazgal delikli ve derin hendekli olup, 5 kapılı idi (cenûba bakan kapısı ile Hatvan kapısı, Martolos kapısı, Felemet kapısı). Baruthane kalesi, Evliya Çelebî 'ye göre, 1068 'de sadrâzam Köprülü Mehmed Paşa tarafından yaptırıldığı gibi, şehir de onun zamanında müstahkem sûr içine alınmıştı. Bu sırada şehrin 17 mahallesinden 7 'si hıristiyan 10 'u müslümanlara âitti (ayrıca 3060 ev, çarşıda 600 dükkân, 5 han zikretmektedir). Eğri 'nin üç kaplıcası türk hâkimiyeti devrinde de çok meşhûrdu.

İkinci Viyana bozgunu ile (1683) açılan Avusturya harpleri sırasında Eğri kalesi, Macaristan 'da, en son kaybedilen kalelerden birî oldu. Beylerbeyi Osman Paşa, daha sonra onun kaymakamları Yusuf Ağa ve Rüstem Ağa büyük bir kahramanlıkla Eğri 'yi müdafaa ettikleri gibi, civar kalelere de yardıma koştular. 1685 (27 temmûz) 'te Tökhöly İmre, Avusturya kumandanı general Schutz 'un Eperjes kalesini muhasara ettiği zaman, Eğri beylerbeğinden yardım istemiş ve Yusuf Ağa bunu memnuniyetle kabûl etmişti (krş. *Török-Magyarkori ...*, IX, 81). Osman Paşa 'nın şehâdetinden (ramazan 1096 = ağustos 1685) ve Budin 'in kaybından (1686) sonra da Eğri kalesi kendini müdafaa etti ve ancak türk kuvvetleri Macaristan 'ı tamamen boşalttıktan ve Tuna cenûbundaki memleketleri müdafaa mecburiyetine düştükten sonra 1687 (12. XII. I.) 'de general Caraffa 'ya teslim oldu.

Eğri avusturyalıların eline geçince, Leopod I. burayı kırala âit şehirler arasına soktu. 1704 'te Erdel prensi Rákóczi Ferenc II. 'in avusturyalılara karşı istiklâl hareketi esnâsında onun eline geçti ise de, 1710 'da şehre yine avusturyalılar sâhip oldu. Viyana hükûmetinin bir kararı ile, macar mukavemet hareketlerine bir istinadgâh teşkil etmemesi için, diğer macar kaleleri gibi tahkimatı tamamen tahrip edildi. Kalenin en yüksek yerine bir haç dikildi. Buraya 1833 'te, Eğri müdafii Dobó Istvan 'ın mezarı yaptırıldı.

Eskiden beri piskoposluk merkezi olan Eğri 1804 'te üçe bölünerek, Eğri baş piskoposluğuna ve Kassa ile Szatmar piskoposluklarına ayrıldı. Eğri, idârî bakımdan, ırmağın sağ sâhili Heves ve sol sâhili Borsod eyâletine bağlı iken, 1807 'de verilen bir kararla hepsi Heves eyâleti içinde alındı. En son istatistiklere göre, Eğri 'nin nüfusu 30.328 'dir. Şehirde türk devrinden kalma, 1829 'da tâmir ettirilen, 35 m. yüksekliğinde ve kaidesi 14 köşeli bir minâre vardır.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. *Tarih-i feth-i Eğri* (Hâlet Efendi kütüp., nr. 623); *Tarih-i sefer-i Eğri* (Bayezid umumî kütüp., nr. 5172); Başvekâlet arşivi, Ali Emîrî, Mehmed III. devri, nr. 107; Mehmed IV. devri, nr. 6493; İbnülemin, dâhiliye, nr. 150; Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman*, bk. index; Gorové László, *Eger Története* (Tud. Eyüjtemeny, 1826, III, IV, X, XI; 1828, VIII, IX); Balogh Jânos, *Eger vár története* (Eger, 1881); Szraba Ignacz, *Korrajzok Eger város multjából* (Eğer, 1898); Türk Frigyes, *Egri utmutato* (Eger, 1907); ayn. mll., *Eger vara*, 1906; Nagy Beni, *Eger ostroma* (1552); Takáts Sándor, *Rajzok a török világból*, I—III, bk. index; *A Pallas Nagy lexikona*, V (Budapest).

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

EĞRİ-DAĞ. [Bk. AĞRI-DAĞI.]

EĞRİDİR, daha eski şekli ile EĞİRDİR; Anadolu'da, Isparta vilâyetine bağlı bir kaza merkezidir. Adının Iğdır'dan geldiğine dâir rivâyetler sağlam bir temele dayanmamakta olup, eski avrupalı müelliflerin kullandıkları Egdir veya Egridi gibi yazılış şekilleri de Eğirdir'den bozmadır. İbn Baṭūṭa (XIV. asrın ilk yarısı) şehri Akridūr adı ile zikreder. Bu adın dağ sivrisi veya kayalık yamaç mânasına gelen Ἄκρον veya Ἀκρωτήριον'dan çıkmış olması, kasabanın yalçın bir dağ eteğinde bulunan mevkiini târif bakımından, bir dereceye kadar muhtemel görünmektedir. Yakın çağlarda rumlar kasabaya Akrotiri adını verirlerdi.

Eğridir kasabası, aynı adla anılan bir gölün cenup kıyısında bulunur. Sathı deniz seviyesinden 924 m. irtifâda, şimâlden cenûba uzunluğu 50, şarktan garba azamî genişliği 17 km. ve mesâhası 517 km². olan Eğridir gölü, garbındaki Borlu (Barla) dağının teşkil ettiği çıkıntı ile darlaşır ve şimâlde kalan kısmına Hoyran gölü adı verilir. Eskilerin Limnae diye adlandırdıkları bu tatlı su gölünün derinliği, kat'î olarak, bilinmemekle berâber, son defa F. Loewe (*Beobachtungen während einer Durchquerung Zentralanatoliens im Jahre 1927*, *Geografiska Annaler*, 1935) Eğridir kasabası şimâlinde gölün 16.5 m. derinliği olduğunu kaydetmekte ve bu rakam *Cihannümâ*'da zikredilen „on kulaç" kaydına az-çok uymaktadır. Yine Kâtib Çelebî'nin, gölün fazla suyunun kısmen yer altı mecrâları ile Akdeniz'e döküldüğüne dâir ifâdesi, Eğridir gölünü hârice cereyandan büs-bütün mahrum yahut bunun aksine, doğrudan-doğruya satıhtan akan bir mecra vasıtası ile denize doğru akmakta gibi gösteren bâzı yeni kaynaklardaki mâlûmata nazaran, daha doğrudur. Gölün fazla suyu, cenup ucundan çıkan bir çay (Boğaz suyu) vasıtası ile Gök-Ada (Kov-Ada) gölüne doğru akmakta, daha ileride, kireçli arâzi dâhilinde sık-sık rastlanan ve Düden adı verilen tabiî kuyularda kaybolmakta, nihâyet muhtemel olarak, Aksu vasıtası ile Antalya körfezine kavuşmaktadır. Yalnız yer altı mecrâlarının vakit-vakit tıkanması yüzünden, gölün cenûbundaki Boğaz-Ova bâzan geniş bir bataklık hâlini alır. Eğridir gölü ayağının akıtıldığı takdirde geniş arâzi kazanılacağı hakkında devlete mârûzatta bulunan Eğridir kadısına, keyfiyetin yerinde tetkik edilmesi hakkında, 975 (1567) senesinde gönderilen hüküm, bu hâlin öteden beri dikkat nazarını çekmiş olduğunu gösterir.

Eğridir kasabası, göle doğru iki küçük ada ile berâber ilerileyen küçük bir yarım ada üzerinde, Camili-Dağ (eski Viarus Mons)'ın göle doğru inen ve Eğridir dağı (yahut Eğridir sivrisi) adı verilen tepesi eteğinde kurulmuştur.

Eğridir'in ilk çağ tarihine dâir bilgimiz yoksa da, orta çağda peskoposluk merkezi Prostanna'nın burası olduğuna dâir W. Ramsay tarafından ileri sürülen iddianın doğru olması muhtemeldir. Daha evvel islâm akıncılarının buraya gelmiş olması mümkün bulunmakla berâber, şehrin 600—601 (1204) sıralarında, Kılıç Arslan II. zamanında, İsparta ve havâlisi ile berâber, Konya Selçukluları eline geçmiş olduğu tahmin edilir (bk. Houtsma, *Recueil des textes ...*, III, 62). Selçuklu sultanlarının, mevkiinin güzelliği dolayısı ile, sayfiye olarak ikamet ettikleri Eğridir'e ehemmiyet verdikleri anlaşılıyor; nitekim hisarın inşası 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I.'a atfedilmekte, bugün mevcut başlıca âbidelerin, hiç değilse ilk şekilleri ile, bu devirden kalmış bulundukları kabûl olunmaktadır. Selçuklu devletinin inkırazında Eğridir Hamîd-oğullarının kurduğu devlete payitaht olmuş, XIII. asrın son senesine doğru bu devleti te'sis eden Falak al-Dīn Dündar Bey, şehre Felekbâr veya Felekâbâd adını vermiş ve İlhanlı hânedanının veziri emîr Çoban'a inkıyad ederek, hükümdar Ulcaytu namına, Felekâbâd'da para bastırmış ise de, bir kaç sene sonra vâli Timur-Taş tarafından Eğridir'den çıkartılmış, Hamîd-oğulları devletinin ikiye ayrılması neticesinde, Eğridir Dündar Bey'in ahfâdına tâbi kalmış, XIV. asrın ikinci yarısından itibâren, Karaman-oğullarının tecâvüzüne uğramış ve beyler Germeyan-oğullarına, sonra Osmanlılara baş vurarak, yardım istemişlerdir ki, son bey Hüseyin Bey zamanında, 1381'e doğru Eğridir'in de, muhtemel olarak, diğer bir takım kaleler ile, osmanlı hükümdarı Murad I.'a sulhan terkedilmiş olduğu ve Hüseyin Bey'in vefatında (1390) Teke devletinin de sona erdiği söylenebilir. Timur Anadolu'yu istilâsı sırasında buraya gelerek, kendisine inkıyad etmeyen şehri ve halkın sığınmış olduğu Nis adasını muhasara ile, zaptetti (Sa'd al-Dīn'e göre, 17 şâban 805 = 11 mart 1403; Şaraf al-Dīn'e göre, 17 recep) ve Eğridir'i Karaman-oğlu Mehmed II. Bey'e verdi ki, bunun zamanında Eğridir'de bastırılan sikkeler mâlûmdur. Fakat Karamanlılar Eğridir'i 1425'te, Hamîd-İlî'ni mülhakatı ile berâber, osmanlılara iâde etmek zorunda kaldılar.

Dağlar ile kuşatılmış bulunması ve buraya gelen yolların kolay müdafaa edilebilmesi ve mevkiinin de tahkime elverişli olması sâyesinde, Eğridir, Hamîd-oğulları gibi küçük bir devletin hükümranlığı esnâsında, epeyce parlak

bir hayat sürmüştü. 1332 senesine doğru burayı ziyâret eden ve Ulu câmi karşısındaki medresede ikamet eden İbn Batûta, şehri çok nüfuslu, güzel çarşı ve pazarları olan, iyi sulanmış meyva bahçeleri ile çevrilmiş bir belde olarak gösterir ve hükümdardan (Dündar-oğlu İshak Bey) sitâyişle bahseder. Osmanlı hâkimiyeti altında ise, hududlardan uzak kalması müdafaa ihtiyacını ortadan kaldırmış, sûrlar tâmir görmeyerek, harap olmağa yüz tutmuş ve şehir, sapa durumu yüzünden, az-çok sönmüştür. Bununla berâber *Cihannüma*'da büyük çarşıları, câmi ve hamamları olduğu kaydedilen şehrin sûrları, XVIII. asır başında bile sağlam idi (*Voyage du Sieur Paul Lucas fait en 1714...*, Amsterdam, 1720). Hisarın demir kapısı ve topları XIX. asrın ilk yarısında henüz duruyordu (Rev. F. V. I. Arundell, *Discoveries in Asia Minor*, London, 1834, I, 329 v.d.). XIX. asrın sonlarına doğru Eğridir'de, dördü minâreli olmak üzere, 32 câmi, 17 mescid, 2 medrese, 2 kilise, 1 kütüphâne, 4 hamam, 150 kadar dükkân ve 3 han vardı (*Konya vilâyeti sâlnâmesi*, 1305) ve birinci cihan harbinden evvel, kasabanın nüfusu 5—6.000 olarak tahmin ediliyordu (Banse, *Die Türkei*, s. 120, 161 v.d.). Bu nüfusun tamamı türk olup, yalnız Nis (Nisi, Nisin) adasında bir az rum bulunuyordu. Şehrin münâkale bakımından tecrid edilmiş durumu, ilk defa 1912'de, İzmir — Aydın şimendiferinin buraya kadar uzatılması sâyesinde sona erdi. 1934 senesinde elektrikle tenvir edilmeğe başlanan Eğridir kasabasının 13 mahallesinde 943 ev vardı; nüfusu 1945 sayımında 6.674'e varmış bulunuyordu; 45 köyü olan ve Isparta vilâyetine bağlı bulunan kazasının nüfusu da 26.600'ü geçiyordu.

Eğridir kasabasının, ilk defa olarak, yarım ada ucunda yerleşmiş bulunması muhtemeldir. İskân sâhasını kara tarafından koruyan sûrlar, osmanlı hâkimiyetine girinceye kadar, kasabanın her büyümesi sonunda, muhtemel olarak, bir kaç defa yer değiştirmiş ve en sonunda iskân sâhası, Eğridir sivrisinin dik yamacına dayanmıştır. Mahdut bir sâhaya sıkışmak zorunda kalan şehirde sokaklar dar, binalar âdetâ birbiri üzerine yığılmış durumda ve bahçeler ise, nâdirdir. Şehrin müstakbelde inkişâfı hâlinde ya şimâle (istasyon tarafı) yahut cenûba doğru göl kenarına yayılması lâzım gelmektedir ki, son yıllarda imâr plânı buna göre hazırlanmış ve yeni hükûmet konağı cenupta, bu gün mevcut olmayan eski dış sûrların önünde, kervansaray denilen bir bina harâbesinden başka inşaat görülmeyeu boş bir sâhada kurulmuştur.

Bugünkü Eğridir içinde kayda değer başlıca eski âbideler hisar harâbesi ile Ulu câmi, medrese ve hisar yakınındaki kütüphânedir. İnşası Selçuklu sultanı 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd I.'a atfedilen hisar yarım adanın ortasından başlar. Asırlardan beri halk tarafından taşları sökülen sûrlarından şimdi ancak yıkık duvar parçaları kalmıştır. Hisarın şehre bakan yüzü, bir dereceye kadar, iyi bir hâlde kalmıştır. F. Sarre'nin tasvirine göre, sûrun duvarları 10—15 m. yüksekliğinde olup, muhtemel olarak, önünde bir de hendek bulunuyordu. Kapısının iki tarafında yarım dâire şeklinde kuleler yükselmekte olup, bunların üzerinde, Arundell'in görmüş olduğu toplar artık mevcut değilse de, yüksekten etrafa bakıldığı zaman göze çarpan manzara cidden muhteşemdir. En yakını şehrin çoğu kiremitle örtülü evleri üzerine inen yalçın yamaçta olduğu gibi, gölün etrafı dağlar ile kuşatılmış bulunmakla, şehri taşıyan yarım ada, bir az ötede iki ada ile gölün mâvî suları içinde devam etmektedir. Bu adalardan şehre yakın olan küçüğüne Can-Adası denir ki, bağlık ve bahçelik olmakla berâber, meskûn değildir. O. von Richter (*Wallfahrten im Morgenlande*, s. 363) adanın Eğridir kaymakamına âit olup, onun ev ve bahçesini hâvî bulunduğunu söyler; Schönborn (1841) burada eğridirlilere âit bahçelerden ve bağ evlerinden bahseder. Bu adanın ismi v. Richter gibi, Tchihatcheff tarafından da Cennada şeklinde tesbit edilmiştir (H. Kiepert'e göre: Çan adası). Daha büyük olup, son senelerde Yeşil-Ada ismi verilmiş olan ikinci ada, öteden beri Nis adı ile mârûf ve eskiden beri ziraat ve balıkçılık ile geçinen halk ile meskûndur. Orta çağda bu adanın hıristiyan halkının bizanslılar ile araları iyi olmadığını, Konya türkleri ile daha iyi geçindiklerini, J. Comnenos'un bunları sürmek istediğini ve adalıların da ona karşı direndiklerini Honaz'lı Niketas yazar; türklerin adaya himâye isteyen rumların dâveti ile geldikleri, hattâ halkın bir kiliseyi kendilerine verdikleri rivâyet olunur. Yarı-yarıya müslüman olan adalıların gemicilikle geçindiklerini ve kadınlarının dokumacılıkla uğraştığını *Cihannümâ* kaydeder. Sarre'nin ziyâreti sırasında (1895) burada yaşayan 1.000 kadar nüfusun çoğu rum olmakla berâber, bunlar kâmilen türkçe konuşuyorlardı ve adada, her ikisi de Ayastafanos adı ile yâd edilen, biri muhtemelen XI.—XII. asırdan kalma ve harap ve ötekisi daha yeni, iki kilise vardı. Lausanne muâhedesinden sonra, ada hıristiyanları mübâdele ile Yunanistan'a göçmüş ve oradan gelen muhâcirler adaya iskân edilmişlerdir. Bu gün de adada halı ve dokuma tezgâhları var-

dır. Gemiciler gölün pek bol olan balıklarını avlar ve sâhiller arasında nakliyatı, kendi yaptıkları kayıklarla te'min ederler.

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 640 v.d.; İbn Baṭūṭa, *Seyahatnâme* (trc. Mehmed Şerif), I, 315; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri*, s. 15 v.d.; W. M. Ramsay, *The Historical geography of Asia Minor*, s. 414; Friederich Sarre, *Reise in Kleinasien* (Sommer, 1895). *Forschungen zur seldjukischen Kunst und Geographie des Landes*, s. 140—162. Ayrıca bk. mad. HAMİD-OĞLU.

(BESİM DARKOT.)

EHDEL. AL-AHDAL AL-ḤUSAYN B. 'ABD AL-RAḤMĀN B. MUḤAMMED AL-ḤASANĪ BADR AL-DĪN (1377—1480), bir arap müverrihi dir. 779 (1377)'da doğdu ve 885 (1480)'te öldü. Eserlerinden biri al-Canadī'nin Yemen tarihinin telhisi olan *Tuḥfat al-zamān fī a'yān ahl al-Yaman*'dir.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, II, 185; Kay, *Yaman, its early mediaeval history*, s. XVIII v.dd.

EHİL. AHL (A.), aslında bir şahıs adı ile birlikte kullanıldığı zaman o kimse ile aynı çadırda oturanlar (ibrânice *ohel*) ve „Peygamber âilesi, ahfadını" ifâde eder. *Ahl* (cemi *ahālī*), bir şehir veya memleket adı ile birlikte kullanılırsa, orada yaşayanlara, bâzan da (Burton'a göre Medine'de olduğu gibi) tahsisen orada doğanlara ve evleri olanlara delâlet eder. Mamafih bu kelime „âile ve sâkinleri" mânasına gelir. Mânası genişleyerek, diğer maksatlar ile de kullanılır ve bu takdirde, bir şeye iştirâk, mensupluk veya âitlik gibi, daha ince mânalar ifâde eder. *Ahl* kelimesi ile yapılan terkiplerden en çok kullanılanlar için aş. bk.

EHL-İ HAK. AHL-İ ḤAḲḲ, „Allah adamları" demektir. En ziyâde garbî İran'da yayılmış bir mezheptir. *Ahl-i ḥaḳḳ* tâbiri, bu mezhebe uygun bir isim olamayacak derecede müphem görünmektedir, çünkü bu tâbir, hurûfîlerde (bk. Huart, *Textes persans relatifs à la secte des Ḥurūfī*, *GMS*, IX, 1909, s. 40) kullanıldığı gibi sûfîlerin *ahl-i ḥaḳīḳat* tâbirine benzemektedir (bu son tâbir *ahl-i ḥaḳḳ* mezhebi mensûplarınca da kullanılır). Bununla berâber, dar mânada, *ahl-i ḥaḳḳ* tâbiri bu maddenin mevzuunu teşkil eden mezhep sâliklerinin kendileri için kullandıkları isimdir. Komşularının bunlara verdikleri *'Alī ilāhī* [b. bk.] ismi uygun değildir; çünkü *ahl-i ḥaḳḳ* mezhebinde merkezî şahsiyeti 'Alī teşkil etmez. Aynı zamanda, *ahl-i ḥaḳḳ* ile münâsebeti henüz isbat edilmemiş olan mezheplerden, Şeyḫ Fānī'nin *Dabistān* (XVII. asır sonu)'da zikrettiği ve büyük bir ihtimâl ile, İndüs nehrinin menbâları civarındaki memleketlerde bulunan *'Alī ilāhiya* mezhebinden bahsedilirken de *'Alī ilāhī* ismi kullanılır (krş. Minorsky, *Notes*, s. 67 (54)).

Bu mezhep hakkında bilgilerimizin tarihçesi asıl *ahl-i ḥaḳḳ*'lardan ilk defa XIX. asır başlangıcında avrupalı seyyahlar bahsetmişlerdir (Macdonald Kinneir, *A geographical memoir of the Persian Empire*, 1813, s. 141; G. Keppel, *Personal narrative of a Journey from India to England*, 1817, II, 61 v.d.). Gürân Ahl-i Ḥaḳḳ aşiretinden toplanmış bir alaya kumanda eden H. Rawlinson, ilk olarak, bu mezhep hakkında itimada değer bâzı mâlûmat neşretmiştir (*Notes on a march from Zohab*, *JRGS*, IX, 1839, s. 36, 39, 53, 57, 95, 97, 99, 105, 109). Baron de Bode, Bābā Yādegār tekkesini ziyâret etmiştir (bk. *Bibliotheka dlya çteniya* (Petersburg, 1854, CXXIII, 45 ve bir de *Travels in Luristan*, 1845, I, 371—378; II, 180). *Ahl-i ḥaḳḳ* mezhebinin akîdelerine dâir ilk toplu mâlûmata, Tahran'da bu mezhep mürşidleri ile doğrudan-doğruya temas etmiş olan Comte de Gobineau'nun *Trois ans en Asie* (Paris, 1859, s. 338—370) adlı eserinde tesâdüf edilir (bk. Schemann, *Gobineau, une biographie*, Strassbourg, 1913, I, 506 v.d. ve Minorsky, *Gobineau et la Perse, Europe*, Paris, 1923, s. 116—127). Tebrīz'deki *ahl-i ḥaḳḳ*'lar hakkında pek alâka çekici imzasız (Sh. remzi ile) bir makale de *Kavkaz* (Tiflis, 1876, nr. 27, 29 ve 30) gazetesinde intişar etmiştir. *Ahl-i ḥaḳḳ*'lara dâir ilk sahih vesika (34 beyitlik bir *kalām* „akaid"), mühim bâzı mutalâalar ile V. A. Jukovskiy tarafından (*Zap.*, II, 1887, s. 1—25) neşredilmiştir. Amerikalı misyoner S. G. Wilson, 1896'da mahallinde topladığı bâzı mâlûmatı *Persian life and eustoms* (1896) unvanlı kitabında neşretti. Bu maddenin muharriri, 1902'de Tahran'da, bir tâli eser olarak, bu mezhebin tarihçesine dâir, farsça *Kitāb-i sarancām* adında 1259 (1843) tarihli yazma bir kitap ile bâzı türkçe *kalām*'lar (bunlar 1911'de rusçaya tercüme edilmiştir; bk. bibliyografya) ele geçirmiştir. Tahran, Tebriz, Mākū, Kürdistan *ahl-i ḥaḳḳ*'ları arasında yapılan şahsî tetkikler ile mezhebin mukaddes makamlarına (Bābā Yādegār, Perdivar) vukûf bulan ziyâretlerin neticeleri 1920/1921'de, fransızca olarak, neşredilen *Notes*'larda bulunur. Aynı eserde, Dr. O. Mann tarafından, bu maddenin muharririne verilmiş olan, bahā'îlerin *ahl-i ḥaḳḳ* aleyhinde yazılmış bir risâlenin tercümesi de vardır (*Preussische Staatsbibliothek*, yazm. 1904, nr. 30). 1902'den beri toplanıp, henüz neşredilmemiş vesi-

kalar arasında gürânîce ve türkçe bir çok *kalâm*'lar ile mezhebin akîdelerini ihtivâ eden *Fırḳān al-aḫbār* (aş. bk.) bulunmaktadır.

Yegâne emin usûl, sahih vesikalara dayanılarak, mezhebi anlatmak, seyyahların verdikleri mâlûmatı da, izah ve misâl olarak, kullanmaktadır. Bu işin güçlüğü, bir taraftan (ekseriya lehcevî ve anlaşılmaz tâbirler ile dolu) metinlerin mahdut olmasından ve diğer taraftan da mezhebin bir çok tâlî kollara ayrılmış bulunmasındandır. *Ahl-i ḥaḳḳ* mezhebinde dinî meselelerde bir şeriat birliği yoktur; mezhep daha ziyâde birbirine sıkıca bağlı muhtelif cereyan sâliklerinden mürekkep, bir konfederasyon manzarası gösterir. Bu taksimatın taslak hâlinde bir listesi için bk. Minorsky, *Notes*, s. 46 (33). Mezhep esas itibârı ile 12 *ḫānadān* (hânedan) veya *silsila* (aş. bk.) sayılır; fakat bu liste hâricinde kalan cüzler de vardır; msl. Sayyid Calâlî (Minorsky, *Notes*, s. 48 (35) ve bunlardan oldukça farklı olan Tümârî (Minorsky, *Etudes*, I). Gobineau 'nun araştırması ve *Fırḳān*, *Sarancām* (Âteş-begî metninde)'ın basit hikâyelerinde görülenlerden çok daha ziyâde felsefî ve dinî bir sistem manzarası belirtir. Gobineau Âteş-begî'nin akîdelerini „oldukça âmiyâne" bulmakta haksız değildir. Bununla berâber, şimdi bu hızbi daha iyi bildiğimiz için, aşağıdaki izahat Âteş-begî vesikalarına istinat ettirilecek, ondan sonra da, muharriri Ḫāmüşî (?) adında bir adam olan *Fırḳān*'dan alınan mâlûmat buna ekleceklir.

İ t i k a d. *Ahl-i ḥaḳḳ* itikadının merkez noktası ulûhiyetin birbiri ardınca vâki olan 7 tecellisidir. Bu tecelliler mâbudun giyindiği elbiselere benzetilmiştir. Tecessüt etmek „bir libasın içinde bulunmak" demektir (*libās, cāma, dān* < türk. *don*).

Her sefer, ilâh dört (veya beş) melek (*yārān-i çār-malak*) ile birlikte, bir birlik şeklinde tecelli eder.

Sarancām'a göre ulûhiyetin tecellî (theophanie) cedveli şöyledir:

	I	II	III	IV	V
1. Ḫāvandagār	Cibrā'îl	Mîkā'îl	İsrāfîl	'Azrā'îl	?
2. Murtażā 'Alî	Salmān	Ḳanbar	Ḥażrat-i Muḥammed	Nuṣayr	Fāṭima
3. Şāh Ḫoşîn	Bābā Buzurg	Kākā Redā (Riżā)	Kore-Faḳî	Bābū Ṭāhir	Māmā Calāla
4. Sulṭān Şohāk	Benyāmîn	Dāvūd	Pîr-i Mūsî	Muṣṭafā Doudān	Ḫātūn Dāyira
5. Ḳırmızı (Şāh Vays Ḳulı)	Kāmarîcān	Yêricān	Yārallî	Şāh Savār Aġa	Razbār
6. Mamad-Beg	Camşîd-Beg	Almās-Beg	Abdāl-Beg	?	Purî-Ḫān-i Şarı
7. Ḫān Ātaş	Ḫān-Camşîd	Ḫān Almās	Ḫān Abdāl	?	Dustî Ḫānum

Mâbud *ezel*'de bir inci (*durr*) içinde kapalı idi. İlk defa olarak kâinatın yaradıcısı Ḫāvandagār suretinde zuhûr etti. İkinci tecellisi 'Alî suretinde oldu. Üçüncü devreden itibâren, bu tecelliler yalnız *ahl-i ḥaḳḳ* mezhebinde görülen büs-bütün hususî bir şekil alır. İlk dört devre, sıra ile, din bilgisinin safhalarına uygundur. İlk devrede şeriat (*şarî'a*), ikincide tarikat (*ṭarîḳa*), üçüncüde mârifet (*ma'rifa*), dördüncüde hakikat (*ḥaḳîḳa*) „zât-i ḥaḳḳ" idi. Mezhep, bütün *ahl-i ḥaḳḳ*'larca mezheplerinin kurucusu diye tanılan Sulṭūn Şohāk devrinde, en yüksek mertebesine çıkmıştır [bk. SULTAN İSHAK]. XV. asırda yazılmış bir dervîş lûgatçesinde ﻋﻠﻮ tâbiri *şūfî* karşılığı olarak gösterilmiştir (krş. Ivanov, *JASB*, 1922, s. 375—383). Sulṭān Şohāk'ın halefleri hakkında ise, bâzı ihtilâflar vardır. Âteş-begî listesinde (yk. bk.) ulûhiyetin son tecellisi Ḫān Ātaş (= Ātaş-beg)'tir.

Ulûhiyet cevheri her bir libasta yeniden zâhir olduğu gibi, meleklerde sıra ile birbirlerinin şekillerinde tecelli etmişlerdir (bk. yukarıki cedvelin amûdî sütûnları). İşte bu sebeple her birinin ismi diğerinin yerine kaim olabilir ve Sulṭān Şohāk devrinde Salmān'ın veya Ḫāvandagār devrinde Benyāmîn'den sıksık bahsolunur. Melekler ulûhiyetin sudûrlarıdır. Bunların birincisi, Ḫāvandagār'ın koltuk altından; ikincisi ağızından, üçüncüsü nefesinden, dördüncü ve beşincisi de, sırası ile, terinden ve nûrundan meydana gelmişlerdir (krş. *Sarancām*). Başka bir nakle göre, Benyāmîn, hicabın timsâli olan terden; Dāvūd, nefes (gazab)'ten; Mūsî, bıyık (insaf)'tan, Razbār, nabz (şefekat)'dan halkedilmişlerdir. Melekler ulûhiyetin vezirleri sayılırlar. Benyāmîn *vakîl* ve *pîr*'dir; Dāvūd *nāẓir* ve *ḥākim* (?)'dir; Pîr Mūsî iyiliği ve fenalığı kaydeden vezirdir; Muṣṭafā Doudān (= Nuṣayr) ölüm meleğidir.

Meleklerin adedi umûmiyetle 4 olarak kabûl edilir. Bâzı listelerde ve bâzı devirlerde bu aded 3'e iner; fakat tahsisen âyîn ve ibâdet-

lere memur olan beşinci bir melek daha vardır. Bunun remzi bir mânayı hâiz olan adı Razbār veya Ramzbār („esrar muhafızı") 'dır ve kendisinin kadın olduğunda ihtilâf yoktur. Yalnız Razbār 'ın bu kadınlığı keyfiyetine fazla ehemmiyet verilmez. Hattâ muhbirlerden biri Razbār 'ın „hunsa" olduğunu bile iddia etmiştir. Razbār, Sulṭān Şohāk 'ın vâlidesi Ḫātūn Dāyira 'nin remzî ismidir ve yukarıda zikredilen cedveli tertip eden onu beşinci devreye kadar uzaklaştırmakla hatâ etmiştir.

Diğer ekanim grupları için krş. *Firḳān*. *Çiltan* gurupu asıl *ahl-i ḥaḳḳ* 'tan değildir, bu „kırkların" 'Alī zamanında yaratılmış olduğunu bir *kalām* te'yit etmektedir. Bunların Peygamber ile mülâki oldukları hakkında *ahl-i ḥaḳḳ* 'ın yüksek salâhiyetlerinden birine atfen, nakledilen rivâyet (*Notes*, s. 27 [14]), M. Hartmann 'ın şarkî Türkistan müslümanları arasında işitip kaydettiği rivâyete uyuyor (*MSOS As.*, 1905, s. 25—38).

T e n â s u h v e â h i r e t. Ulûhiyetin tecessüt yolu ile tecellisi akîdesi tenâsuh hakkındaki umûmî itikada uygundur. „İnsanlar, ölüm azâbından korkmayınız; insanların ölmesi, ördeğin suya dalması gibidir".

İnsanlar bin bir istihâle devresi geçirecekler ve bu istihâleler ile lâyık oldukları ceza veya mükâfatı göreceklerdir (*Notes*, s. 131 [251]). Bununla berâber, *Firḳān* 'a göre (I, 32, 35, 57, 68), tasaffî imkânları, her şeyden evvel, ferdlerin kendi fıtratları ile çerçivelenmiştir. Sarı balçıktan (*zarda-gil*) yaratılmış olanlar — iyi ve kara topraktan (*siyāh-ḫāk*) yaratılmış olanlar da — kötüdürler. Bunlardan birinciler, „libas âlemindeki seyranları ve çektikleri zahmet nisbetinde, Allaha yaklaşmış ve nûraniyetlerini artırmış olurlar" ve ikinciler yâni „zulmette olanlar" ise, güneş yüzü görmeyeceklerdir. Bu itikatların mütemmimi olarak, *ahl-i ḥaḳḳ* 'lar dünyaya „dostların arzularını yerine getirmek ve kâinatı kucaklamak (*iḥāṭa* etmek) üzere" gelecek olan sâhib-i zamanın zuhûrunu dört gözle beklerler. Bu mesihin geleceğini bildiren kehânetli *kalām* 'lar vardır. Kıyamet günü (*sān* „geçit") insanlar Şahrizūr [b. bk.] veya Sulṭānīya [b. bk.] ovalarında toplanacaklar ve orada „sultanlar imhâ edileceklerdir" (*Notes*, s. 44 [31]). *Firḳān* 'a göre (I, 57), iyiler, rabb-i keremin cemâlini temaşa için, cennete girerken, kötüler yok (*ma'dūm*) olacaklardır.

Â y î n l e r. — *Ahl-i ḥaḳḳ* 'ların pek orijinal âyinleri vardır.

1. Ferdî ibâdetler hakkında pek az mâlûmat vardır. Buna mukabil, toplu olarak yapılan ve „her müşkülün halle kavuşacağı" (*cam* < *cam*') âyinlerine *ahl-i ḥaḳḳ* 'lar fevkalâde ehemmiyet verirler. Cemaat hayatı bâriz bir surette müşterektir; muayyen zamanlarda ve her ehemmiyetli hâdise vesilesi ile toplantılar yapılır. Bu toplantılarda saz çalınarak, *kalām* 'lar okunur.

2. Büyük âyînlerde zikr (*zikr*; b. bk.) edilir. İcâzetli dervişler saz nağmeleri içinde cezbeye gelirler ve kendilerinden geçerek, âteş üzerinde yürürler, avuçlarına âteş alırlar v.b.

3. İctimâların başlıca hususiyetini *naẕr va niyāz* „nezir ve niyâz" (çiğ şeyler ve sığır, koyun, horoz gibi kurbanlık erkek hayvanlar) yahut *ḫayr va ḫidmat* „hayır ve hizmet" (şeker ve ekmek gibi pişmiş ve hâzır yiyecekler) teşkil eder. *Firḳān* (I, 74) kanlı ve kansız olarak 14 türlü kurban (*ḳurbānī-i ḫūndār va bī-ḫūn*) sayar. Kurban âyîni muntazam usûllere bağlıdır. Etler kemiklerden ayrılır ve kemikler gömülür. Haşlama etler ve diğer yiyecekler hâzır olanlara dağıtılır ve kurban duâları (*ḫuṭba*) okunur. Bu âyîne *sabz namūdan* („yeşertmek, yâni hayat vermek, canlandırmak") denir (krş. *Notes*, 210 [90]).

4. „Her dervişin bir mürşidi bulunmak gerektiği" gibi, her *ahl-i ḥaḳḳ* 'ın başı da bir *pīr* 'e bağlı olmalıdır. Bu âyîn (*sarsipurdan*) esnâsında, „beş meleği" (aynen böyledir) temsil eden şahıslar yeni doğmuş çocuğun etrafını sararlar. Başa timsâl tutulan bir muskat cevizi (*cavz-i buvā*, ilâc gibi kullanılan acı lezzetli küçük hindistan cevizi), âyîni yapan tarafından, parçalanır. Bu parçalanmış ceviz, üzerinde şi'î akâîd düstûru yazılı bulunan ve *havīza* (Hûzistan 'da kâin şi'î Havīza şehrinden alınmıştır) adı verilen bir gümüş parçası ile birlikte, muska gibi, taşınır (*Notes*, s. 227 [107]; krş. *Islamica*, IV, 1931, s. 48—93: W. Caskel, *Ein Mahdī des 15. Jahrhunderts*). Böylece başı bağlanan ile, başı kendisine bağlanan şeyhin soyu arasında akrabalığa benzer bir râbıta kurulur. Bu mânevî karabet, başı bağlanan ile *pīr* âilesi efradı arasında evlenmeğe mâni teşkil eder.

5. A h l â k î k e m â l maksadı ile bir (veya bir çok) erkek ile bir kadın arasında hususî râbıtalar kurulur ve böyle birbirleri ile bağlananlara „kardeş" ve „kız kardeş" denilir (*şarṭ-i iḳrār*). Bu birleşmelerin kıyamet gününe hâzırlık için akdedildiği söylenir (*Notes*, s. 230, [110]; Yazīdīlerde *āḫ va uḫt al-āḫira*, b. bk.).

6. Oruç tutmağa pek ziyâde ehemmiyet verilirse de, bu oruç, yazīdīlerde [b. bk.] olduğu gibi, ancak üç gün sürer. Oruç kışın tutulur (krş. *Notes*, s. 210 [99]) ve arkasından bayram gelir. Mezhebin kolları arasında yalnız Āteş-begī 'ler oruç tutmazlar ve — „âhiret günü yakındır; oruç tutacak yerde, bayram etmek gerektir" — derler.

Başka âyînler ve âdetler hakkında bk. *Notes*. Umûmiyetle âyînler, Ḥāvandagar ve hususiyle Sulṭān Şohāk devirlerinde teessüs etmiş misâllere istinat eder. Meselâ „başı bağlamak", Sulṭān İsḥāḳ maddesindeki menkıbeden mülhem olmuştur. Oruç, *ḳabaltāsān* adı verilen adamların dünya sultanını görmek üzere giderlerken, fırtınaya tutulup, ölmelerinin hâtırasını yaşatmak içindir (kr. *Notes*, s. 219 [91]). Horoz kurbanı, Muṣṭafā'nın işlediği günahın kefareti olarak, kendini öldüren genç Sayyid İskandar'in hâtırasını tâziz için te'sis edilmiştir (*Notes*, s. 211 [91]). Kardeşlik râbıtalarının esasını, Razbār ile Muṣṭafā Doudān arasındaki münâsebetin teşkil ettiği sanılıyor (bu iki şahıs bâzan bîr şahıs sayılır).

Firḳān al-aḫbār. Bu eserin müellifi, Cayhünābād civarında dinâverli Ḥāccī Ni'mat Allāh'tır (1871—1920). Bu zat Ḥāmūşī koluna mensup idi ve hakikati ifşâ zamanı geldiğine kanî olmuştu. Oğlu Nür 'Alī Şāh (1313 = 1895'te doğmuştur) babasının biyografyası ile *Firḳān'a Kaşf al-ḥaḳā'iḳ* adlı bir mukaddime yazdı. Evvelce mâlûm bir çok noktaları te'yit eden *Firḳān* „yedi" devirden hiç bahsetmeyerek, Ḥāvandagār ile Sulṭān Şohāk'a hususî bir mevki vermesi, bir taraftan da az ehemmiyetli tecellîlerin sayısını çok göstermek bakımlarından, Āteş-begī an'anelerinden farklı bir an'aneyi temsil eder (Bābā Nā'ūş, v.b.).

Firḳān dört kısımdan ibârettir. İlki, *„Yā-yi ġaybat"* safhasında Ḥāvandagār'ın libasından zâhir olan ulûhiyet tarafından ezelde te'sis edilmiş olan hakikatin esaslarından bahseder. Sultan İsḥāḳ'a gelinceye kadar, kanun gizli kalmıştı. Ondan sonra *daftardār*'lar bu akîdeleri kaydettiler; fakat bu hususta her biri kendi bildiğine ve ele geçirebildiği kaynaklara göre, hareket etmiştir. Bu itibarla, *ahl-i ḥaḳḳ*'ların (bir tek?) mukaddes kitapları yoktur ve hızib ayrılıkları, görüş ve inanış farklarından ileri gelmektedir. *Ahl-i ḥaḳḳ*'lar lâzım olan tek bir *Ḳuṭb-i kull* idi. İmdi 1324 (1906)'ten beri Ni'mat Allāh, Allahın emri ile, dünyayı terketti ve „sâhib zamanın", yânî Pîr Benyāmīn'in „resûlü" oldu (bunu *bin* + *yā* + *amin*, „Yā'nın sâdık oğlu" diye izah ederler). Bundan sonra tenâsuhun izahı gelir (*gardiş-i dūn bi-dūn* „bir libastan diğerine geçiş").

„Yedi" rekamı *Firḳān*'da dâimâ mühim bir rol oynar. Dört melek „yedilerin" (*haft-tan*) azâsındandırlar; „yediler" de şunlardan teşekkül eder: 1. Benyāmīn („iki cihanın pîridir"); 2. Dāvūd Kabūd-savār („rüzgâr sûvârisi" bütün mü'minlerin rehberidir (*dalil*) ve mü'minler ona adam başına 4 *şāhī* sadaka vermeğe mecburdurlar); 3. Pîr Mūsī (Sulṭān Şohāk'ın kâtibi ve veziridir); 4. Pîr Razbār (hakikatin meleği (*firişta*) ve sırrı (*ramz*)'dır); 5. Muṣṭafā Dāvūdān (aynen böyle; cellât, „sipāhsālār" ve ölüm meleğidir); 6. Şāh İbrāhīm Būza-savār („buz süvârisi", Sulṭān Şohāk'ın veliahdı ve vekilidir; ona aynı zamanda *mālik-i ṭayyār* „kuşların sâhibi" ve *şahbāz* „koca doğanı" da denilir); 7. Bābā Yādegār („hakkın yâdigârı"; asıl ismi Eyvat'tir; mahşer gününde şefaatçıdır). *Haft-tan* „öteki dünyaya âittir". Sulṭān Şohāk'ın ve meleklerin (Benyāmīn, Dāvūd, Mūsī, Razbār ve Muṣṭafā) göçmelerinden sonra Şāh İbrāhīm saltanat tahtına oturdu ve „sarayın mukarripleri *Haft-tan*'in iç gömlekleri olan bir başka „yediler" (*haftwāna*) Pîr Beynāmīn'in tahtına cânişîn (*cānişîn*) oldular". Bunların adları şöyledir: 1. Sayyid Muḥammed, 2. Sayyid Abu 'l-Vafā', 3. Ḥāccī Bābā Ḥusayn, 4. Mīr, 5. Sayyid Muṣṭafā', 6. Şayḫ Şihāb al-Dīn ve 7. erkek olduğu hâlde „Ḥātūna Başīra'nin istihâlesi ve Haftvānalerin sırrı olan Şayḫ Ḥabīb-Şāh. Diğer taraftan, Haftvānalar eshâb-ı kehftir [bk. AṢḤĀB AL-KAHF]. Bunların köpeği, 10.000 *ġulām* arasında, kalıp değiştirmiştir. Haftvānlar bu dünyanın sâhipleridir „ve bütün *ahl-i nūr*'un zerreleri bu Haftvānlardır". Dünya yok olduğu (*fanā* bulduğu) zaman Haftvānların vücudları da yok olacak (*fanā* bulacak) ve bunlar *Haft-tan* ile birleşeceklerdir; „çünkü daha evvelce onunla bir idiler".

Ni'mat Allāh, *ahl-i ḥaḳḳ*'ların etrafında toplandıkları on bir *ḫānadān* (âile) sayar. Bunlardan beşi, *haftvāna* denilen yedilere isimlerini verenlerdir. Sayyid Muḥammed (oğlu Şāh İbrāhīm'dir), Sayyid Abu 'l-Vafā' (torunu Sayyid Ḥāmūş'tur), Sayyid Bābā Ḥusayn, Ḥażrat-i Mīr, Sayyid Muṣṭafā. İlk iki *ḫānadān* bir *dūda* (ocak) teşkil ederler ve bunlar kendi aralarında evlenmezler; fakat bunların efradı, diğer bir *dūda* teşkil eden öteki üç *ḫānadān* mensûpları ile evlenebilirler. Diğer altı *ḫānadān* şunlardı ki, her biri ismini *şāh-mihmān* (ulûhiyetin bir müddet kendilerinde karar kıldığı kimseler) denilen şu zâtlardan almıştır: Bābū Yādegār, 'Alī Ḳalandar, Ẕu 'l-Nūr Ḳalandar, Şāh-Vays-Ḳulı (= Ḳırmızı; halefi Āteş-Beg olmuştur), Bābā Ḥaydar ve Şāh Ḥayās Şānī. On ikinci *ḫanadān*'da *Şāḥib-zamān*'dır ki, „hangi milletten ve hangi dinden zuhûr edeceği" mâlûm değildir.

Dünya mahlûkları, asıl cevherlerine (*zardagil* yahut *ḫāk-i siyāh*) göre, iki makûleye ayrılmışlardır. Birinciler necat ve nûr ehlidir. Bunlardan *nacāt* ehlinin *sardār*'ı Benyāmīn, *nūr* ehlininki (Buzurg-savār şeklindeki tecellisi ile) Sayyid Muḥammed'dir. İkinci makûlede

âteş ve zulmet ehilleri bulunur. *Sardār* 'dan, âteş ehlinin sırdaşı İblîs ve zulmet ehlinin Ḫanoās 'tır. İlk üç halife ile Mu'āviya, 'Ā'işa v.b. da bu makûleye dâhildir. Bu iki ayrı makûle mensûpları arasındaki ihtilâtlardan hâsıl olan karışık nümûneler dış görünüşlerinden bile belli olurlar.

Nihâyet bir „tartı sistemi" de ortaya konmaktadır. Yalnız Allah ﷻ (bu kelime *mann*, [bk. mad. BAṬMAN] ve *man* (farsça „ben" demek olan) diye okunabilir) 'e müsâvidir. *Haftvāna* + 72 *pīr* = 80 miṣḳāl (bunun 72 miṣḳāli 72 *pīr* 'e, 8 miṣḳāli de yedi *Haftvāna* + *ẕāt-i ḥaḳḳ* 'a âittir) v.b.

Eserin ikinci kısmı, bilhassa kalıp değiştirmelerinin geçmiş çağlarda kimlere tekabül ettiğinden bahseder. Msl. Benyāmīn Nūḥ 'un, 'Īsā 'nın ve muvakkat (*mihmān*) olarak da *Şahnāma* kahramanı Rustam 'ın kalıbına girmiştir; Raẓbār 'ın istihâleleri Sabā melikesi Bilḳīs, Meryem v.b. 'dır. Sayyid Muḥammed 'in istihâleleri Zerdüşt, Peygamber Muḥammed v.b. 'dır. Bundan sonra Sultan İsḥāḳ (Şohāk) ile haleflerinin hikâyeleri nakledilir. Kalıp değiştirmeler *Bi-ẕāt-i ḳurs* denilen ve Ḫāvandagār (nûrânî tecellî) ile Sultan İsḥāḳ (billûrî tecellî) şahıslarında vâki olan ve âhiret gününde tekrar vâki olacak olan (inci tecellîsi) tam tecessüt ile muvakkat ve geçici (*ẕat-i mihmān*) istihâle olmak üzere, ikiye ayrılır. Son olarak da Ni'mat Allāh tâli, küçük tezâhürlerin tafsilâtlı bir listesini verir. 7 *sardār*, 7 *ḳavalṭār*; dinî ictimalara riyâset eden yediler: *yasavul*, *ḥādim*, sakalar, *farrāş*, çalgıcılar, v.b.; 40 *çiltan* ile 72 *pīr* tezâhürleri. Bunlardan başka şunlar da zikredilir: 66 *ġulām* zümresi, 99 *pīr-i şūhū*, 1001 *ġulām-i ḫvācaṣifat*, 10.000 *ġulām* zümresi, 12 ḫātūn. Bu ilâhî makûlenin yekûn sayısı 11.355 'tir.

Üçüncü kısım, Ni'mat Allāh 'ın şahsî tecrübelerinden ve „o bir âleme (*safar-i 'uḳbā*) seyahati" esnâsında, Allahtan aldığı emirler ile, hassatan *ḫānadān* 'ları birleştirmek, günahları affetmekten (*az ḫiyānat pāk namūdan*) ve sâhib-i zaman nezdinde şefaatte (*şifā'at*) bulunmak gibi, vazife ve salâhiyetlerinden bâhistir.

Dördüncü kısım da âyin ve âdetlerin (*amr va-nahy*) tam târifleri ile, her âyinde okunacak duâ'ların gürānîce metinleri vardır.

Bulundukları yerler. *Ahl-i ḥaḳḳ* 'ların başlıca merkezleri İran 'ın garbında Lûristan, Kürdistan (Zohāb 'da Gürānîler memleketi, Kirind şehri) ile Azerbaycan (Tebriz, Mākü, Mâverâ-i Kafkas 'ta kollar) 'dadır. Küçük *ahl-i ḥaḳḳ* cemaatleri İran 'ın hemen her tarafında (Hemedan, Tahran, Mâzenderân ve Fars vilâyetlerinde ve hattâ an'aneye göre, Ḫān Āṭaş 'in kardeşlerinden birinin gitmiş olduğu Horasan 'da) bulunur. Irak 'ta Kerkük, Sulaymāniya ve ihtimâl Musul havâlisindeki kürt ve türkmen aşiretleri arasında *ahl-i ḥaḳḳ* 'lar vardır.

Ahl-i ḥaḳḳ 'lar ile avam dilinde 'Alī İlāhī ismi ile ve tezyif maksadı ile *çirāġ-söndüren* („mum söndüren") ve *ḫurūs-kuşān* („horoz öldüren") gibi tâbirler ile anılan diğer tarikatler arasındaki münâsebet pek az mâlûmdur (bk. madd. BEKTAŞ, DĀ'ŪD, KIZIL-BAŞ, SARLI, ŞABBAK). Her hâlde, Zohāb havâlisindeki *ahl-i ḥaḳḳ* vâizlerinin Ayıntab 'daki alevîler (kızıl-baş) arasında bile te'sir göstermiş olması dikkate değer bir vâkıadır; krş. Trowbridge, *The Alevis* (*Harvard Theological Review*, 1909, II, 340—355, *M. W*, 1921, s. 253—266 'da tekrar neşredilmiştir).

Mezhebin tarihi. *Ahl-i ḥaḳḳ* 'ların ulûhiyetin tecellîleri esâsına dayanan bir çok efsâneleri vardır. Bu efsâneler külliyatı *Sarancām* ismini taşır (*Firḳān* müellifi, I, 4, hakikat kanunları ile *daftar* 'lerin kayıtları arasındaki tenakuzlardan acı aeı şikâyet ediyor). Ḫāvandagār devri, yalnız kâinatın yaradılışı bahsine âit üstûre oluşu bakımından, câziptir. 'Alī (ki, hiç bir suretle akaidin merkez noktasını teşkil etmez) devrine âit mezhep an'anesi, müfrit şi'îlerden (*ġulāt-i şī'a*) mülhemdir. Ḫoşīn devrinin Lûr [b. bk.] muhiti içinde cereyan ettiği âşikârdır. Bunda geçen coğrafya isimleri Lûristan topografyasına iyice uymaktadır. Ḫoşīn meleklerinden biri, cedelî mâhiyette rubaîler zikredilmiş olan Bābā Ṭāhir [b. bk.] 'dir. Dördüncü devir Sirvān nehri yakınında Gürān diyarında geçer. Sultan Şohāk 'a izâfe edilen sözler gürānîcedir, bu dil *ahl-i ḥaḳḳ* 'ların mukaddes lisanıdır (krş. *Firḳān*, I, 3). Mezhebin en büyük mukaddes makamları olan Bābā Yādegār ile Perdivar de o havâlidedir. Daha sonraki devirlerde faâliyet sâhası Azerbaycan 'a geçmiş ve bu devirlere âit *kalām* 'lar âzerî türkçesi ile yazılmıştır. Bu vâkıalardan, mezhebin intişar ve inkişaf sâhalarının Lûristan — Gürān diyarı — Azerbaycan olduğu neticesine varılabilir.

Asıl tarihleri bulup-göstermekteki güçlük âşikâr olduğu için, mâlûmdan meçhûle varmağa gayret edeceğiz. Acarī 'de Marāğa 'nın şimâlinde doğmuş ve Sahand dağının şimâl-i şarkîsinde Haşta-Rūd bölgesinde Āteş-Beg köyünde defnedilmiş olan Ḫān Āṭaş 'in XVIII. asır iptidasında yaşadığı rivâyet edilir (*Notes*, s. 41 [27]). Nesli erkek koldan devam etmiş ve yedinci göbekte doğan Sayyid 'Abd al-'Aẓīm Mīrzā (Aġā-Baḫş), Bīsütūn [b. bk.] ce-

nûbunda Gāmāsāb üzerinde Garrabān (diğer ismi Dorū) şehrinde ikamet ederken, O. Mann kendisini ziyâret etmiştir. Bu zat 1917'de vefat etmiş ve yerine oğlu Muḥammed Ḥasan Mîrzā geçmiştir. Şāh İsmā'îl Şafavî'nin türkçe şiirlerinin halk arasındaki şöhreti mânidardır [bk. ḤAṬĀ'Î]. *Ḳuṭb-nāma* denilen *kelâm*, Şāh İsmā'îl'e „Türkistan (= türkçe konuşulan Azerbaycan) pîri" ismini verir. Bununla berâber, *ahl-i ḥaḳḳ* akîdelerinin türkmen aşiretleri arasında intişarı daha eski devre, Kara-Koyunlular [b. bk.]'ın idâresi zamanına çıktığı zannediliyor. Bu türkmenlerin, Mākū [b.bk.]'nün bir bölgesinde sâkin olan bakîyeleri *ahl-i ḥaḳḳ*'lardandırlar. Keza, cenûbî Kafkas'ta Ganca havâlisindeki Kara-Koyunlular Göran (< Gūrān) 'lar ile bir arada yaşarlar. Şurası kayda şâyândır ki, sünnîlere göre, koyu râfızî olan Cahānşāh (1437—1467), müridleri arasında *Sulṭān al-'ārifîn* unvanı ile anılırdı. Bir çok *ahl-i ḥaḳḳ*'larca Sulṭān Şohāk'ın halefi telâkki edilen ve Bagdad'da yaşamış olan Şāh İbrāhîm (ki, türkçe *kelâm*'lar yazmış olan Ḳuşçı-oğlu kendisinin çömez meleği idi), Dicle şimâlindeki türkmenler arasında *ahl-i ḥaḳḳ* akîdelerinin yayılmasında, gâlibâ, başlıca âmil idi.

An'ane meşhûr Sulṭān Şohāk'ı, Şāh İbrāhîm'in arasız selefi olarak, gösterir. Sultan Şohāk (zâhiren) Şeyh 'Îsî ve Cāf-i Murād aşiretinin reisi Ḥasan-Beg Cald'in kızı Ḥātūn Dāyira'nin oğlu idi. Asıl ismi Sayyid 'Abd al-Sayyid olduğu rivâyet edilir. Doğduğu yer olarak Salaymāniya [b.bk.]'nin şimâlinde Barzinca gösterilir. Ta'ūḳ'taki Kākā'î reisleri, onun erkek koldan olduklarını iddia ederler. Umûmî harpten sonra kendisini Kürdistan kıralı ilân eden [bk. mad. KÜRDİSTAN] Şeyh Maḥmūd, Sulṭān Şohāk'ın kardeşinden on ikinci batında geldiğini söyler. Mâlûm olan şecerelere göre, Sulṭān Şohāk'ın nesebi XV. asırdan yukarı çıkamaz (C. J. Edmonds'un şahsî tebligi).

Bābā Ḫoşîn hakkında, yegâne müsbet tarih olarak, Bābā Ṭāhir (XI. asır) ile olan münâsebeti zikredilir; fakat bu hususdaki rivâyet çok müphemdir.

Mezhebin esasları. *Ahl-i ḥaḳḳ* mezhebi tipik surette derleme (synkretique) 'dir. Temelini şi'î ifratçılığı teşkil eder. Şurası kayda değer ki, *ahl-i ḥaḳḳ*'lar dâimâ 12 imamdan bahsederler ve bu itibârla (hiç olmazsa doğrudan-doğruya) İsmā'îlî tarikati ile irtibatları olmaması icap eder. *Firḳān*'a göre, *ḥaḳḳ* dini, *Kur'an*'ın metninden çıkarılmış olan iki cüzün muhteviyâtını yerine koymaktan başka bir şey yapmış olmuyor; fakat hakikatte *ahl-i ḥaḳḳ*'lar, ayrı bir mezhep teşkil edecek derecede, *ġulāt-i şî'a*'dan ayrıdırlar. *Ahl-i ḥaḳḳ*'ların Durzî ve Nuṣayrî mezhepleri ile birleştikleri noktayı 'Alî'ye tapmaları teşkil eder; fakat Sulṭān Şohāk 'Alî'yi gölgede bırakmıştır.

Ahl-i ḥaḳḳ sistemindeki âyîn âdâbları sûfi dervişlerinden alınmıştır; msl. *pîr* intihabı tarzı, *ẕikr*'ler ve mâide yâni sofralar ve ihvan cemiyetleri.

İctimaî bakımdan *ahl-i ḥaḳḳ* mezhebi sâlikleri, en ziyâde, „aşağı tabaka" halk arasında bulunur: göçebeler, köylüler, fakir mahalleler ahâlisi, dervişler v.b. gibi. *Sulṭān*'ların kıyamette cezalarını görecekleri hakkındaki ümit belki de bundan neş'et etmektedir (*Notes*, 44, 31). Diğer taraftan, tarikatin açıkça avamî olan karakteri, *ahl-i ḥaḳḳ* an'anelerinde mûcizelerin ve folklor unsurlarının pek çok yer tutmuş olmasından bellidir. Merkezî idârenin kontrolünden uzak kalan vilâyetlerin avam halkı arasında eski an'anelerin yaşamakta devam etmesi tabi'îdir. İnci içinde gizli ulûhiyet telâkkisi gibi, „nûrluların" tenâsuh suretiyle tasfiyesi itikadı bir Mâni telâkkileridir. Tenâsuh itikadı Hindistan'dan doğrudan doğruya gelmiş olamaz; çünkü İsmā'îlî mezhebinde daha evvel mevcut idi. İnsanların iki farklı tabakaya taksimi, belki de zerdüştî telâkkîlerinin muahhar bir inkişafıdır. Horoz kurbanının yahudilerin buna tekabül eden âyinleri ile alâkası bir çok defalar bahis mevzuu olmuştur (krş. J. Scheftelowitz, *Das stellvertretende Huhnopfer*, Giessen, 1914). Kitab-i mukaddes'teki isimler (Dāvūd, Mūsî) de, *Kur'an* vasıtası ile, yayılmış olabilir. Hıristiyanlığın te'siri hakkındaki iddia izâm edilmemelidir. *Ahl-i ḥaḳḳ*'lar, misyonerler ile mükâlemelerinde 'Îsā ve Meryem'den bahsederlerse de, şurasını hatırlatmak lâzımdır ki, *Kur'an*'daki bu isimlerin gayr-i şuûrî tahattür edilişi bir tarafa bırakılsa bile, bu mezhep sâlikleri, onları sâdece kendi ma'butlarının birer tecessüdü sayarlar. „Mâidelere" gelince, bu hususta dervişlerin (msl. Bektaşîlerin) mâlûm âdetlerinden fazla bir şey söylenemez. Efsânelerde hiç beklenmeyen isimlerin çıkıvermesi, tenâsuh sisteminin elastikiyetindendir; V. Ivanov, Malak Ṭā'ūs [bk. mad. YAZÎDÎ] ismini, Şiraz'da bulunmuş bir menkıbe mecmuasına âit parçalarda görmüştür.

Bibliyografya: Baştakilerden başka bk. bir de Minorsky, *Materialı dlya izuçeniya persidskoy sekti „Lyüdi Istint" ili „Ali Ilahi"*, Moskova, 1911 (*Trudı po vostokovedeniyu izdavayemıye Lazarevskim Institutom*, XXXIII, rusça, fransızca hulâsası ile); ayn. mll., *Notes sur la secte de Ahle-Ḥaqq*, *RMM*, 1920, XL, 20—97 (s. 61—84: 54. nushada mufassal bibliyografya); XLV, 1921, s. 205—302 (ayrı

bir cild hâlinde başka ilâveler ile de neşredilmiştir); F. Cumont, *Syria* (1922), III, 262; V. Minorsky, *Un traité de polémique Bèhai-Ahlé-Ḥaqq*, *JA*, 1921, s. 165—167; ayn. mll., *Etudes sur les Ahl-i Haqq*, I, *„Toumari"* = *Ahl-i Ḥaqq*, *RHR* (1928), XCVII, 90—105; Dr. Saeed Khan, *The sect of Ahl-i Haqq*, *MW* (1927), XVII, 31—42; Gordlevsky, *Karakoyunlu* (*Izv. Obşçestva izuçeniya Azerbaycana*, Baku, 1927); Adjarian, *Gyorans and Toumaris, a newly found religion in Persia*, Erivan üniversitesinin mecmuasında ingilizce olarak; frns. trc. F. Macler, *Une religion nouvelle. Les Toumaris*, *RHR*, 1926, s. 294—307; M. F. Stead, *The Ali-Ilahi sect in Persia*, *MW*, 1932, s. 184—189. (V. MINORSKY.)

EHL-İ VÂRİS. AHL-İ VĀRİS, Malezya adalarının müslüman ahâlisi arasında umûmiyetle arapça *vāriş* mânasında kullanılır. Farsçadan istiâre edilmiş olan bu kelime, Hindistan'dan şarkî Hind takım adalarına geçmiştir,

Bibliyografya: Ph. S. van Ronkel, *Over de herkomst van enkele arabische bastaardwoorden in het Maleisch*, *TBG*, XLVII, 189 v.d. (R. A. KENN.)

EHLÜDDÂR. AHL AL-DĀR (A.) „ev halkı", muvahhidîn mertebelerinden 6. dereceye mensûp olanlar.

EHLÜL'ADL. [Bk. MU'TEZİLE.]

EHLÜLBEYT. AHL AL-BAYT (A.), „ev halkı, âile halkı". Şi'îler (ve umûmiyetle 'Alī'yi seven müslümanlar) *Kur'an* (XXXIII, 33)'a dayanarak, *ahl al-bayt* tâbirini yalnız 'Alī, Fāṭima ve bunların oğlu île torunlarına hasreederler ve islâmiyette en yüksek ahlâkî ve manevî fazîletler ile siyâsî ve dinî otoritede en yüksek nufuzu onlarda bulurlar. 'Alī ahfadına dâir bu fikirler, bu muhitlerin nokta-i nazarlarına göre, az-çok mubalâgalı bir şekilde belirmişlerdir [bk. ŞĪ'A]. İbn Sa'd (IV$_a$, 59,15)'da bulunan bir kayda göre, *ahl al-bayt* tâbiri hem *muhācirūn*, hem de *anṣār* hakkında kullanılır. Bu tâbir aynı zamanda Peygamber âilesi mânasına gelir. Fakat sünnî müfessirler *ahl al-bayt* mefhumunu genişleterek, *mavālī* [bk. MAVLĀ] de dâhil olmak üzere, bütün Banī Hāşim kollarına teşmil etmektedirler. Şeriata nazaran, bunlar *ṣadaḳa*'dan istifâdeye iştirâk edemezler [bk. FIKH]; msl. Ḳudūrī, *Muḫtaṣar* (Kazan, 1880, s. 23); Navavī, *Nihāya* (nşr. van den Berg), II, 305; İbn Ḳāsim al-Ġazzī, *Fatḥ al-ḳarīb* (nşr. vanden Berg), s. 252. Kabûl edilen sünnî tefsiri *ahl al-bayt* tâbirini ne geniş ve ne dar mânasiyle Banī Hāşim sülâlesine hasretmez. Fakat Peygamberin bütün kadın ve çocukları ile, damadı olmak sıfatı ile 'Alī'yi de *ahl al-bayt*'ten sayar. Bu tefsir alevîlerin bu hususdaki tefsirine uymaz [bk. mad. ĀL]. *Kur'an*'ın XXXIII. sûre 33. âyetinin tefsiri, Buḫārī, *Faḍā'il al-aṣḥāb*, nr. 30 (al-Ḳasṭallānī, VI, 151). İbn Ḥacar al-Haygamī (*al-Ṣavā'iḳ al-muḥriḳa*, Kahire, 1312, s. 87 v.d.)'de *ahl al-bayt* tâbirinin izahı hakkında, şi'î anlayışı hilâfına, uzun mâlûmat vardır.

(GOLDZIHER.)

EHLÜLBİDÂ. AHL AL-BİDA' (A.), „bid'at ehli".

EHLÜLBÜYÛTÂT. AHL AL-BUYŪTĀT (A.), aslında en asîl iran âilelerine mensup olanları (Nöldeke, *Gesch. d. Perser u. Araber zur Zeit der Sasaniden*, s. 71) ve sonra da umûmiyetle bütün asîlzâdeleri ifâde eden bir tâbir dir. Kelimelerin diğer mânaları için bk. Dozy, *Supplément*, I, 131 b.

EHLÜLCEBEL. AHL AL-CABAL (A.) = „dağ halkı"; bilhassa Filistin'de Havrān bedevîlerine verilen isimdir.

EHLÜL'EHVÂ. AHL AL-AHVĀ' (A., ikinci kelime *havā*'nın cemidir; meyil, nefsin temâyülü; *Kur'an*, VI, 151), sünnî kelâmcılara göre, bu tâbirler dinî kavaid bakımından bâzı fer'î noktalarda ehl-i sünnet yolundan ayrılan müslümanlar kastolunur (*ZDMG*, LII, 159). *Ahl al-ahvā'*'ya misâl olarak Cabrīya, Ḳadarīya, Ravāfiż, Ḫavāric, Mücessime, Mu'aṭṭila zikredilebilir. Yukarıdaki târiften anlaşıldığı üzere, müslüman kelâmcılarına nazaran adları geçen *ahl al-ahvā'*'yı saymak doğru olamaz.

(GOLDZIHER.)

EHLÜLFARZ. AHL AL-FARŻ (A.), islâm verâset hukuku terimlerinden olup, birinci derecedeki vârisler hakkında kullanılır [bk. FARŻ].

EHLÜLHADÎS. AHL AL-ḤADĪS ve bir de *Aṣḥāb al-ḥadīs* (A; hadis nakledenler; bk. HADİS) tâbiri ile, kendi reylerine (*ra'y*) sâhip olup, umûmiyetle icmâ'-i ümmete muhâlif olanların yolundan gitmeyenler kastedilir. Hindistan'da Vahhābîler [b. bk.]'e *ahl al-ḥadīs* denilir.

EHLÜLHAVÂ. AHL AL-HAVĀ (A.), = „kendi hava ve heveslerine uyan kimseler".

EHLÜLKABÂLE. AHL AL-ḲABĀLA (A.), *ahl al-żimma* [bk. ḲABĀLA]'nin mûrâdifidir.

EHLÜLKIBLE. AHL AL-ḲİBLA (A.), „kıble ehli"; müslümanlara bu isim de verilir [bk. KIBLE].

EHLÜLKIYÂS. AHL AL-ḲİYĀS (A.), fıkhî meselelerde, kıyas yolu ile, netice çıkarmağı meşrû sayanlara verilen isimdir.

EHLÜLKİSÂ. AHL AL-KİSĀ' (A.), „elbise ehli"; Peygamberin ehl-i beytine (Peygamber, 'Alī, Fāṭima, Ḥasan ve Ḥusayn) verilen isimdir. Bu ismin menşe'i hakkında bk. mad. EHLÜLBEYT.

EHLÜLKİTAB. AHL AL-KİTĀB (A.), „kitab ehli"; *Kur'an* bu tâbir ile, müşriklerden ayırt etmek için, vahy tarikı ile nâzil olmuş kitapları (*Tevrat*, *Zebûr*, *İncil*) bulunan yahudi ve hıristiyanları kasdeder. Bu kitaplar muharref olarak intikal etmiş olmakla berâber, yahudiler ile hıristiyanlara, müşriklere nazaran, imtiyazlı bir mevki te'min etmiştir. Şeriat, müşriklere yaptığı muamelenin aksine olarak (*Kur'an*, IX, 29), yahudiler ile hıristiyanlara, müslümanlara inkıyadlarından sonra, *cizye* mukabilinde, kendi ibâdetleri ile serbestçe meşgûl olmak müsaadesini veriyordu. Kendilerine tahmil edilen şartları harfi-harfine yerine getirdikleri takdirde, bunların mü'minler himâyesine nâil olacağı zımnen kabûl edilmişti (*mu'āhadūn* veya *ahl al-zimma* sıfeti ile). *Ahl al-kitāb* ile yapılan bu tedâfuî anlaşmağa muhalif hareketler büyük bir günah sayılırdı. Şüphesiz Peygamberin Banū Naẓīr ve Banī Ḳurayẓa'ya karşı yaptığı muâmele bu hususta iyi bir misâl teşkil etmez. İçinde taassup duyguları sezilen bütün ağır sözlere rağmen, bu prensip bir hadis mâhiyetini almıştır. „Bir yahudi veya bir hıristiyana eziyet eden kimse, rûz-i cezada, karşısında, dâvacı olarak, beni (Peygamberi) görecektir" (Belāẓorī, s. 162). Fütûhat seferlerine çıkan kumandanlara olduğu gibi, eyâletleri idâre eden vâlilere de verilen eski tâlimatnâmelerde, inkıyad etmiş *ahl al-kitāb*'a serbestçe ibâdet edebilmek müsaadesi ile birlikte, kendilerine insanî muâmelede bulunulması emrediliyordu. Filhakika Peygamberin vefatından sonra, *ahl al-kitāb*'ın Arabistan'da, dâimî olarak, oturmaları yasak edildi. Bunun için de, Peygamberin gûya hayatının son demlerinde Arabistan yarım adasında bu iki dinin yan-yana yaşayamayacağını söylemesinden ahkâm çıkarılıyordu (*Muvaṭṭa'*, IV, 71; krş. Zurḳānī şerhinin coğrafî hudutlar bahsi). Abū Bekr, Nacrān hıristiyanlarına (Ṭabarī, I, 1987, 13) olan hitabında, bu prensipe istinat etmişti. Taassup zihniyeti ileriledikçe, bir kat daha şiddet peyda eden takayyûdât, „'ahd 'Omar" ('Omar ile Kudüs hıristiyanları arasındaki muâhede) diye bilinen, fakat her hâlde daha sonraki bir devre âit bulunan en eski bir vesikada tedvin olunmuştur (nşr· de Goeje, *Mémoire sur la Conquête de la Syrie*, 2. tab., s. 140 v.dd.). Bu vesika islâm âleminde muhtelif dinlere âit ahkâmın temeli olmuş ve muhtelif tedvinlerde, her müdevvinin hâkim kanaatine göre, bir kat daha şumûl kazanmıştır. Serbestçe ibâdet hakkı hususunda *ahl al-kitāb*'ın ne dereceye kadar yeni mâbedler inşâ edebilecekleri veya eskilerini tâmir edebilecekleri meselesi dâimâ ilk plânda kalmış ve dâimâ muâhedelerin yenileştirilmesine sebep olmuştur. Muhtelif fıkıh mekteplerinin, prensiplere sâdık kalmak şartı ile, din hakkı bakımından, *ahl al-kitāb*'a karşı takındıkları tavırda neden bu kadar farklar olduğu kendiliğinden anlaşılıyor. Başlıca farklar *ẕabā'iḥ ahl al-kitāb* (bir müslümanın *ahl al-kitāb* tarafından, boğazlanan koyunun etini yiyip-yiyemeyeceği meselesi) ve *munākaḥat ahl al-kitāb* (müslümanların *ahl al-kitāb* kızları ile evlenip-evlenmeyeceklerine dâir dâva)'a müteallik meselelerde görülmüştür. *Ahl al-kitāb*'ın ellerindeki kitapların muharref olması ve doğru metnin gizli tutulması (*Kur'an*, II, 70; III, 64; V, 15; VI, 91) faraziyesi ile yahudi ve hıristiyanların mukaddes kitaplarında Peygambere risâlet ve nübüvvetine, araplar ve islâmın zaferine dâir kehânetler bulunması ve yadudiler ile hıristiyanların yanlış tefsirler ile, bu beşâretleri örtmeğe çalışmaları hakkındaki kanaat bir çok polemik eserlerin kaleme alınmasına sebep olmuştur ki, bu hususta asıl mühtediler müslüman kelâmcılarına mâlzeme te'min etmişlerdir. Munhasıran yahudiler hakkında, *nasḫ al-şarī'a* yâni kanun-i ilâhinin müslümanlarca tasdik edilip de, yahudilerin inkâr ettiği ilgası meselesi böylece bir niza'a yol açmıştır.

İslâm âleminde daha pek erkenden *ahl al-kitāb* tâbirinin mânası, ilk şumûlünün dışına çıkarak, genişlemiştir. Peygamberin Ḥacar ve Baḥreyn parsîlerinden cizye aldığı fıkrasına dayanılarak, müslümanlar mecûsîleri *ahl al-kitāb* sınıfına idhâl etmişlerdir. Halife al-Mu'mūn zamanında (215 = 830) Ḥarrān putperestleri müslümanları *Kur'an*'da mü'min kavimler arasında adları geçen Şābi'ūn'dan olduklarına ve eski nebîlere nâzil olmuş kitaplara mâlik bulunduklarına inandırmışlardır (Chwolson, *Die Ssabier*, I, 141). XIV. asırda Hindistan'da bir müslüman hükümdar çinlilere, bir cizye mukabilinde, bir pagoda inşâ ettirmek hakkını tanımıştı (İbn Baṭūṭa, IV, 2). Hindistan'da dâhilî vaziyetin aldığı şekil hakikî putperestlerin *ahl al-kitāb* addedilmesine sebep olmuştur (*ayn. esr.*, s. 29, 223). Bununla berâber, tâbirin böylece şumûllenmesi ancak dinî müsamaha sâyesindedir. Yukarıda bahsi geçen iki meseleye (zebh ve evlenme), asıl *ahl al-kitāb* zümresi hâricinde aslâ ehemmiyet verilmemiştir.

Bibliyografya: T. W. Juynboll, *Handleiding*, s. 341—346; Wensinck, *Mohammed en de joden te Medina* (Leyden, 1908); *ahl al-kitāb*'a göre, kanun çıkarma, *JA*, 1852; Bethauser, *Revue des Etudes juives*, XXX, 6 v.dd.; R. Gottheil, *Dhimmis and Moslems in Egypt* (*Old Testament and Semitic Studies in memory of W. R.*

Harper, Chicago, 1908, II, 351 v.dd.); P o l e m i k : Steinscheinder, *Polem. u. apologet. Literatur in arab. Sprache* (*Abhandl. für die Kunde des Morgenl.*, VI, nr. 3, Leipzig, 1877); Goldziher, *ZDMG*, XXXII, 341—387, diğer menbâlar: *Jewish Encyclopedia*, VI, 658; ö r f ve â d e t için bk. *Revue des Etudes juives*, XXVIII, 75 v.dd. (GOLDZIHER.)

EHLÜNNAZAR. AHL AL-NAẒAR (A.), feylesuflar.

EHLÜSSUFFA. AHL AL-ṢUFFA, nâdiren a ṣ ḥ ā b a l - ṣ u f f a, münferid bir tâbir olarak, aṣḥāb al-ẓulla „câmiin avlusu halkı (veya sâhipleri)". Medine'de mü'minler arasında (hicrette Peygamberin berâberinde bulunan mekkeliler veya sonra iltihak edenler arasında) fakirler vardı. Bunlardan bir kısmı eski yurtlarında da fakir idi; bir kısmı da, hicret dolayısiyle, eski işlerini bıraktıklarından, yoksulluğa düşmüşlerdi. Yiyecek, giyecek ve oturacak yerleri yoktu. Medineli dindaşlarının yardımı da bunları sefâletten tamamiyle kurtaramıyordu. Bu esnâda onların yemesi için akşamları Peygamberin evinin avlusuna müslüman cemaatinin parası ile satın alınmış bir kap dolusu kavrulmuş arpa konurdu. Evleri olmayanlar bu avluda barınırlardı. Bu avlu câmiin şimâl tarafında üstü örtülü, duvarsız bir yerdi [K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture* (Oxford, 1922, I, 3—5)'de bu yerin mufassal bir tavsifi vardır]. Burada barınanlara bâzan *aẓyāf al-muslimīn* („müslümanların misafirleri") de denilirdi. Bununla berâber, denildiğine göre, muhâcirlerden bâzıları çok yoksul oldukları hâlde, bu avluya hiç girmemişlerdir. *Ahl al-ṣuffa*'nın sayısı hakkındaki rivâyetler muhteliftir (10, 30, 70, 92, 93, 400 kişi). [Bu ihtilâf, kabîlelerden Peygamberi görmeğe gelenlerin, her hangi bir sebeple, yersiz kalmış olanların uzun veya kısa bir müddet Ṣuffa'de kalmış olmalarından ve bunların sonraları bâzan *ahl al-ṣuffa* sayılmasından ileri gelmiştir]. Medine'de kabîledaşları bulunmayan *aṣḥāb al-ṣuffa*'den msl. şunlar zikredilebilir: Abū Ẕarr al-Ġifārī, Ḥuẕayfa al-'Absī, Vāsila al-Laysī v.b., bunların arasında Abū Muvayhiba, 'Ammār, habeşistanlı Bilāl, Ḥabbāb, iranlı Salmān, rûmî Ṣuhayb gibi köleler de vardır. Peygamber ile en ziyâde temas edenlerden yemenli Abū Hurayra de *ahl al-ṣuffa*'den idi. *Al-'aṣara al-mubaṣṣara*'den biri olan Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ'ın da bir defa avluda kaldığı söylenir.

Müfessirlerden bâzıları *Kur'an*'daki âyetlerin (II, 273, 274; VI, 52; XVIII, 27; XLII, 26) *aṣḥāb al-ṣuffa* hakkında nâzil olduğunu söylerler. Fakat bir çok sebepten buna itiraz edilebilir. Bu sebeplerden biri bu âyetlerden bâzılarının Mekke'de nüzûl etmiş bulunmasıdır. Sonraları bir çok müslümanların *aṣḥāb al-ṣuffa*'ye çok fazla hürmet göstermeğe, hattâ onları *al-'Aṣara al-mubaṣṣara*'den yüksek tutmağa başladıkları görülür. [Bu hâl bilhassa tasavvufta *faḳr*'ın en esaslı bir umde hâline geldiği III. (IX.) asırdan sonra görülmeğe başlar ki, bunun sebebini anlamak kolaydır; bu suretle, Peygamberin muhitinde kendileri için ideal örnekler bulmuş oldukları gibi, fikir ve hareketlerinin Peygamberin sünnetini tâkipten ibâret olduğunu da kolayca göstermiş oluyorlardı. Bunun neticesi olarak, sûfî ve tasavvuf kelimelerinin *ṣuffa*'den müştak olduğu hakkında yanlış fikirler bile ileri sürülmüştür]. Fakat bâzıları da hürmetin ancak takva derecesi ile mütenâsip olacağı hakkındaki âyetlere dayanarak, islâmda her kesin müsavî olacağı hususunda ısrar ederler. *Aṣḥāb al-ṣuffa*'nın İsrā' gecesi Peygamberin Allah ile konuştuğunu işittiklerine dâir menkıbeler de görülüyor. Hâlbuki İsrā'ın Mekke'de olduğunu biliyoruz. — Abū Nu'aym al-İṣfahānī (430 = 1038) *Kitāb ḥilyat al-awliyā'* (Kahire, 1351/1352, I, 47—400, II, 3—39) adlı eserinde *aṣḥāb al-ṣuffa*'den bahsetmiştir. Taḳī al-Dīn al-Subkī (756 = 1355), *Tuḥfa fi 'l-kalām 'alā ahl al-ṣuffa* adı ile bir kitap yazmıştır [bk. Brockelmann, *GAL*, II, 87; Abū Nu'aym, *Ḥilya*'sinde *ahl al-ṣuffa*'yi anlatırken, Abū Sa'īd b. al-'Arabī (ölm. 341 = 952; bk. Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, I, 358) ile Abū 'Abd al-Raḥmān al-Sulamī'nin bu hususta yazmış oldukları müstakil eserlerden istifâde ettiğini söyler ve onları tanımlar (*Ḥilya*, II, 25). Fakat bu eserler bize kadar gelmemiştir].

B i b l i y o g r a f y a: Metinde zikredilenlerden başka bk. Buḫārī, *Ṣaḥīḥ* (*kitāb al-ṣalāt*, bâb 58; Kahire, 1311), I, 96, 124 (*Kitāb mavāḳīt al-ṣalāt*, bâb 45); İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. E. Sachau, Leyden, 1917), III, 13 v.d.; Leone Caetano, *İslam tarihi*, (trc. H. Câhid, İstanbul, 1924, II, 87 v. dd.).

(RECKENDORF.)

[Bu makale AHMED ATEŞ tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

EHLÜSSÜNNE. AHL AL-SUNNA (A.), sünniler [bk. SUNNA].

EHLÜTTEVHÎD. [Bk. MÜTEZİLE.]

EHLÜZZİMME. AHL AL-ẒİMMA, islâm şeriatine göre, müminler ile bâzı hukukî münâsebetlerde bulunabilen yahudi ve hıristiyanlar hakkında kullanılan bir tâbirdir.

EHNÛH. AḪNŪḪ, Henoch isminin arapçalaştırılmış şeklidir [bk. İDRİS].

EHVÂZ. AL-AHVĀZ, Abbâsî devletinin bir eyâleti olup, garpta — Irak, şark ve cenûpta — Fārs (Fāris) eyâleti ve şimâlde — Cibāl eyâ-

leti ve hususiyle bu eyâletin bugün Lûristan denilen kısmı ile çevrilmiştir. Umûmiyet itibârı ile al-Ahvāz'ın hudutları, klâsik devir müelliflerindeki Elymais, *Ahd-i atik*'teki Elam, çivi yazılarındaki Elamtu ve bugünkü adı Hûzistan olan Susiana'nın hudutlarına uyar. Hūz kelimesinin arapça şekli olan Ahvāz ismi süryânîcedeki Hūzāyē ve klâsik devir müelliflerindeki Οὐξιοι ismine tekabül eder. Yâni bidâyette bu mıntakadaki kabîlelerden yalnız birini göstermek üzere kullanılan bu isim, Fârslar tarafından, Susiana şeklinde, eski Elam kıt'asını göstermek üzere, bir eyâlet adı olarak kullanılmıştır. İsim için krş. Nöldeke, *Nachr. d. Kgl. Gesellsch. d. Wissensch. zu Göttingen*, 1874, s. 185 v.d.; Kiepert, *Lehrb. der alt. Geogr.*, s. 139; Marquart, *Ērānšahr n. d. Geogr. d. Pseudo Moses-Xorenac'i* (Berlin, 1901; *Abhandl. der Götting. Gesellsch. d. Wissensch.* N. S., III, nr. 2, s. 27); vilâyet için bk. bilhassa A. v. Kremer, *Culturgesch. des Orients unter d. Chalifen*, I, 291—295; G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 232—247; Barbier de Meynard, *Diction. géogr. hist. et littér. de la Perse* (Paris, 1861), s. 57—61; Wüstenfeld, *ZDMG*, XVIII, 425; Ritter, *Erdkunde*, IX, 228 v.d.

Al-Ahvāz'ın merkezi vaktiyle Sūḳ al-Ahvāz (al-Ahvāz çarşısı) adı ile anılmış ve sonra kısaca al-Ahvāz olmuştur. 31° 19' şimâl arzı ve 48° 46' şark tûlü (Greenw.) üzerinde, Ḳārūn nehri kenarında ve Dizful kavuşağı altında kâindir. Bu noktadan itibâren, Āb-i Ahvāz adını alır. Ahvāz şehrine yakın, Ḳārūn nehri, şiddetli akıntılardan dolayı, seyr-i sefere müsâit değildir. Bunun hâricinde, Sūḳ al-Ahvāz'ın, sevkülceyşî ve ticarî bakımdan, ehemmiyetli bir mevkii olduğundan dolayı, pek eskiden beri merkez olmuştur. Daha Sâsânîlerden evvelki devirde devlet merkezi ve eski Elam kırallarının ahfadından olup, tahtı Ardaşîr I. tarafından elinden alınan kıral Nīrōfarr'ın payitahtı olarak zikredilmektedir. Bu Ardaşîr I., Nīrōfarr'ın payitahtını zaptedip onun yanı-başına yeniden bir şehir kurmuş ve buna, kendi ismine izâfetle, Hormizd-Ardaşîr adını vermiştir. Bu isim sonradan Hurmuşîr şeklini almış ve araplar tarafından da Sūḳ al-Ahvāz'a çevrilmiştir. Krş. Nöldeke, *Gesch. d. Perser u. Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leyden, 1879), s. 13, 19; A. v. Gutschmid, *Gesch. Irans* (Tübingen, 1888), s. 160 v.d.; Sâsânîler devrinde resmî ismi olan Hormizd-Ardaşîr adına, Talmud'da ve süryânî müelliflerinin eserlerinde tesâdüf edilir. Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 19, not 5. Hormizd-Ardaşîr, nesturî patrikliğinin merkezi olarak da mârûftur; krş. Guidi, *ZDMG*, XLIII, 410. Sūḳ al-Ahvāz, arap istilâsı zamanında, büyük bir ticaret merkezi olarak, ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Şeker buranın başlıca sanayii ve ticaret maddesini teşkil etmekte idi. Al-Ahvāz eyâleti, şeker kamışı tarlaları ve şeker imâlâtı sâyesinde, Abbâsîler devrinde bütün dünyada öyle bir dereceye geldi ki, Asya'nın büyük bir kısmının şeker ihtiyacını karşılamağa muvaffak oldu. X. (XVI.) asırdan itibâren şehir yavaş-yavaş inhitata başladı. Bugünkü Ahvāz takriben 15.000 nüfuslu fakir bir kasabadır ve eski sâhasının ancak bir kısmını işgâl etmektedir. Eski Ahvāz'ın harâbeleri, büyük bir yer kaplar. Orta çağdaki Ahvāz için krş. Wüstenfeld, *ayn. esr.*, XVIII, 424 v.d.; G. le Strange, *ayn. esr.*, s. 233 v.d.; şimdiki Ahvāz için bk. Ritter, *Erdkunde*, IX, s. 219—230; Reclus, *Nouv. Géogr. univers.*, IX, 297 v.d. (ufak bir harita ile berâber); J. Dieulafoy, *La Perse la Chaldée et la Susiane* (Paris, 1887), s. 694 v.d.; J. de Morgan, *Mission scientifique en Perse*, II (*Etudes géograph.*), s. 275 v.d. — Sūḳ al-Ahvāz, ekseriyâ, şüphesiz ki yanlış olarak, Strabon'daki Ἀγιγις ile bir tutulmuştur; bk. Andreas Pauly-Wissowa, *Realencyk. der klass. Altertumswissensch.*, I, 812. — Al-Ahvāz'ın ikinci merkezi Tustar (bugünkü Şuster) idi. Al-Ahvāz'ın coğrafî vaziyeti hakkında daha fazla mâlûmat için bk. HŪZİSTAN. Burada sâdece şu me'hazlara müracaat tavsiyesinde bulunmakla iktifa edeceğiz: Ritter, *Erdkunde*, IX, 152; de Morgan, *ayn. esr.*, II, 249—282; Billerbeck, *Susa* (Leipzig, 1893), s. 2—23; en mükemmel haritalar için bk. H. Kiepert ve Hausknecht, *Routen im Orient in den Jahren 1865—1869*; J. de Morgan, *ayn. esr.*, II (metinde haritalar ile berâber) ve buna bağlı *Atlas des cartes*.

(STRECK.)

EKBER. AKBAR, türk-hind imparatorluğunun 3. hükümdarı olan Abu'-Fatḥ Calāl al-Dīn Akbar (1542 — 1605) Humayun'un oğlu ve Babur'un torunudur; anası amcası Hindal'ın yakın dostu bir iranlı âlimin kızı olan Ḥamīda Bānu'dur. Ekber babası Humayun'un, Şīr Ḫān ile mücâdelesi sırasında uğradığı ağır bir mağlûbiyet üzerine, âilesi ile birlikte iltica etmiş olduğu 'Umarkot'ta, 1542 teşrin II. içinde, doğmuştur.

Ekber, daha imparator olmadan önce de, bâzı mühim mevkilerde görülür: 1555'te Sirhind'in Humayun tarafından zaptı üzerine, Sikandar Şāh büyük bir kuvvetle kaleyi istirdat için şehre sokulduğu zaman Humayun'un adamları imparatoru acele ordusunun başına çağırmışlar, fakat Humayun o sırada rahatsız olduğu için, Sirhind'e, kendisini temsil etmek

üzere, küçük Ekber'i göndermişti. Sikandar Şâh, muazzam ordusuna ve aldığı takviyelere rağmen, Sirhind'de mağlûp olarak, Himalaya eteklerine çekilince, Humayun'un kumandanları arasında zafer şerefini paylaşmamaktan doğan tehlikeli rekabet ihtilâflarını, imparator, bu zafere dâir gönderdiği nâmede oğlu Ekber'i kumandan unvanı ile zikretmek suretiyle, bir kalemde ortadan kaldırmıştı. Bir de Pencâb vâlisini yolsuz hareketlerinden dolayı azlederek, yerine, idâre işlerine fi'len atabeyi Bayram Han tarafından bakılmak üzere, Ekber'i tâyin etmiştir (1555 temmûz sonları).

Humayun 24 kânun II. 1556 günü, Dehli sarayında bir keza neticesinde başından ağır yaralanıp, yatağa düşünce, o sırada, atabeyi bedahşanlı Bayram Han ile birlikte, Kelânaür'da Efgan âsîlerine karşı harp etmekte olan oğlu Ekber'e bir nâme göndererek, ölmek üzere bulunduğunu ve saltanata kendisini veliahd tâyin eylemiş olduğunu bildirmişti. Humayun 26 kânun II.'da vefat etti; fakat ölümü halktan gizli tutuldu (hattâ o sırada orada bulunan türk amirali Saydi Ali Reis Humayun'un vefatından şaşırmış olan devlet ricâline, halefi yerine geçinceye kadar Humayun'un vefatının gizlenmesi muvafık olacağını tavsiye etmişti; bk. Seydi Reis, *Mir'āt al-mamālik*, İstanbul, 1313, s. 55 v.d.) ve ancak ölüm haberinin Ekber'e eriştiği 14 şubatta Humayun'un vefat ettiği ve yerine Ekber'in imparator olduğu Dehli'de resmen ilân edildi.

Ekber imparator olduğu zaman yaşı 13'ten bir kaç ay fazla idi. Humayun'dan kendisine miras kalan ülke, hakikatte, Bayram Han'ın küçük ordusunun hâkim olduğu sâhadan ibâretti. Gerçi Dehli ile Agra işgâl edilmiş ise de, çok geçmeden zuhûr eden hâdiseler arasında o iki şehrin babasının düşmanlarının eline geçmesi, bu işgâlin ne kadar temelsiz olduğunu meydana çıkarmıştı. Pencâb'ın bâzı kısımları Ganj ötesindeki Katehr eyâ'eti muhafaza edilmiş olmakla berâber, oralardaki orduların sadakati şüpheli idi; bundan başka Sür klanı da bütün şimâl-i garbî havâlisi üzerindeki hâkimiyet dâvasında hâlâ ısrar ediyordu. Genç hükümdar bir taraftan bu müşkilât ile karşılaştığı gibi, diğer taraftan da Ekber ile aralarında süt-kardeşlik münâsebeti olanların, „süt-baba takımının", türlü entrikaları kendisini zaman-zaman fena hâlde sıkıyordu. Fakat Ekber'in pek erken inkişaf eden zekâ ve dirâyeti ve hususiyle hâdise ve vaziyetlere hâkim olma kabiliyeti, hattâ başlıca yardımcısı olan ve askerlikteki kudreti ile imparatorluğun yeniden te'sisinde pek büyük hizmetleri geçen Bayram Han'ı bile, mühim meseleler karşısında tedbir almak lcap edince, kendisi ile istişâre etmeğe mecbur kılıyordu.

Ekber'in askerî başarılarının hikâyesi kolayca hulâsa edilemeyecek derecede uzun ve karışıktır; fakat onun ne yüksek bir askerî ve siyâsî kudreti temsil ettiğini anlamak için türk-hind imparatorluğunun kendisinin cülûsundaki haritası ile saltanatın son günlerindeki haritasını mukayese etmek kâfidir. Zamanının ilk 7 senesi zarfında Ekber mütemâdiyen harple meşgûl oldu. İlk iş olarak, Pencâb'ta ve Dehli ile Agra etrafındaki memleketlerde hâkimiyetini te'sis etti. 1567'de râcpûtların kalesi Chitor'u zapt ve Ecmîr'i fethetti. 1570'te Oudh ile Gwalior'u ülkesine kattı. 1572'de bizzat Gücerât'a yürüyerek, müstakil Aḥmadābād sultanlarının sonuncusunu mağlûp edip, bu ülkeyi bir türk *subah* (yâni hükümdar nâibi tarafından idâre edilen mümtaz bir eyâlet)'ı hâline getirdi. Aynı sene içinde kumandanları efganlıları Bengâle'den sürüp çıkardıkları için, aşağı Ganj vâdisi imparatorluk hududları içine alındı. Ekber artık Hindistan'ın o zamana kadar tek bir hükümdarın hükmü altına girmemiş olan büyük bir kısmının mutlak hâkim ve sâhibi oldu. Bununla berâber, ömrünün sonuna kadar, fütuhata devam etti. 1578'de Ekber'in hindû kumandanı Todar Mal, Orissa'yı Bengâl'e ilhak etti. Kâbil 1581'de, Kişmir 1587'de, Sind 1592'de ve Kandahar 1594'te Ekber'e inkıyad etti. İmparator nihâyet ordularını Deken'in müslüman hükümdarlarına tevcih ederek, Berar'ı onların elinden aldı.

Ekber bir taraftan imparatorluğu yeniden kurar ve yeni fetihler ile hudutlarını durmadan genişletirken, diğer taraftan ülkenin idârî, mâlî ve askerî teşkilâtını da vücuda getirmişti. Zâten türk-hind imparatorluğu Babur ile başlamış olmakla berâber, oğlu Humayun'un beceriksiz ve kararsız idâresi zamanında büyük sarsıntılara uğramış ve inkıraza yaklaşmış iken, ancak Ekber zamanında kıvam ve karar bulmuş ve imparatorluğun siyâsî teşkilâtı onun tarafından kurulmuştur. Ekber ülkesinin büyük mikyasta ıslâhatı ve teşkilâtına 1573'te başlamıştır. O yıl „damgalama nizamı" konulmuş, bütün zeâmetler hükümdara bağlı devlet mülkü hâline kalbedilmiş ve devlet memurlarının mertebe ve dereceleri tesbit edilmiştir. Damgalama nizamı eşraf ve âmirlerin beslemeğe ve seferlerde çıkarmağa mecbur oldukları atlara tatbik ediliyor ve her hangi bir hiylekârlığa imkân verilmemek için, bütün atlar damgalanıyordu. İmparatorluk topraklarının kâmilen hükümdara bağlı devlet mülkü hâline getirilmesi pek cezrî bir tedbirdi ve zeamet sâ-

hiplerinin ellerindeki toprakların vâridatını sonuna kadar toplayıp, kendi keyiflerine göre sarf ederek, zeâmet vecibelerini ihmâl etmelerine mâni olmak maksadını istihdaf ediyordu. Ekber'in emeli imparatorluk arâzisinin kendi memurları tarafından idâre edilmesi ve muharip kuvvetlerin de dâimî bir ordu hâlinde teşkilâtlandırılarak, tahsisatının devlet hazinesinden sâbit ve muayyen esaslara göre verilmesi idi. Devlet memurlarının rütbe ve dereceleri, *manşibdār* adı verilen ordu zâbitlerinin rütbebeleri için bir barem te'sis edilmek sureti ile, tesbit olunmuştu. Bu teşkilât sivil memurlara da tatbik ediliyor, onlar da, askerlik ve kumanda işleri ile alâkaları olmadığı hâlde, vazifelerinin ehemmiyetine göre askerî memurlara kıyas edilerek, rütbe alıyorlardı. Ekber, bu ıslâhatı fi'le çıkarmak için Muẓaffar Ḫān Turbatī'yi *vakil*, yâni imparatorluğun baş-veziri, nasbetti ve Todar Mal'ı da ona muavin tâyin etti. Fakat Muzaffar Ḫān, bu ıslâhata muhalif olduğu için, çok geçmeden azledildi. Hakikatte de ıslâhat, umumî olarak, hoşnutsuzlukla karşılanmıştı. Ekber idârenin iyice teessüs eylemiş olduğu ve en yüksek kumandanlarından en küçük rütbeli zâbite kadar bütün askerlerin maaşlarını imparator hazinesinden aldıkları, suvarilerine devlet tarafından damgalı atlar verilen eyâletlerde bütün arâzinin idâresini kendi eline almıştı. Hâsılâtı bir *kurur* (10.000.000) *dām* (25c.000 rupyeye muâdildir) tutan her toprak bölgesine *kurūrī* adı ile bir vergi tahsildarı tâyin edildi. *Kurūrī*'ler hem vergileri tahsil edecekler, hem de vâridatı arttırmak için ziraat usûllerini ıslâh ve halkı ziraat sâhalarını genişletmeğe teşvik gibi tedbirlere tevessül eyleyeceklerdi. Fakat bir çokları hem kabiliyetsiz çıktıkları, hem de halkı soydukları için, şiddetle cezalandırıldı. Ekber 1582'de Todar Mal'ı *vakil* nasbederek, ondan vergi işlerinin ıslâhatına âit bir lâyiha istedi; fakat vekilin teklifleri o kadar iptidâî mâhiyette şeylerdi ki, arâzinin bu tarzda idâresi köylü ve çiftçinin yükünü hiç hafifletmedi. Ülkenin yeni zaptedilmiş ve idâresi henüz istikrar bulmamış eyâletlerinde eski sistem, olduğu gibi, kaldı; imparator yalnız damgalama nizamının sıkı bir surette tatbikine ehemmiyet vermiş ve bunda ısrar etmişti. 1580'de Bihar ve Bengâle'de çıkan isyanların sebebini Abu 'l-Faẓl bu hoşa gitmeyen tedbirlere atfeder; gerçi bunların da dahli olmuşsa da, isyanların asıl sebep ve sâikini Ekber'in giriştiği dinî ıslâhat hareketinde aramak daha doğru olur. Çünkü fıtraten müsamahakâr bir insan olan Ekber muazzam imparatorluğun hindû ve müslüman halkı arasında din ayrılığından doğan husûmetleri ortadan kaldırmak emeli ile, müslümanlık ve hindûluk yerine, bütün Hindistan için, „din-i hak" adı ile, yeni bir din te'sis etmek gayretine kapılmıştı. Ekber'de yeni bir din te'sis etmek emeli 1573'te belirmeğe başlamış olsa gerektir. Ekber 14 kânun II. 1562'de ilk defa Eemîr'e giderek, evliyâdan meşhûr Mu'īn al-Dīn Çiştī'nin türbesini ziyâret etmişti; imparator mûtekit bir müslüman kaldığı müddetçe, her yıl burayı ziyâret etmiştir. Eemîr'e birinci seyahatinde, rācpūt reisi Amber'li Rācā Bihārī Mal'ı, kendisine iltihak ederek, maiyetinde bulunmağa dâvet etmişti. Rācā dâvete itaat ederek, âilesi ile birlikte karargâha gitmiş ve orada kızını zeveceliğe kabûl etmesini hükümdardan niyâz eylemişti. Ekber bu talebe muvafakat etti ve Rācpūt reisinin kızı ile evlendi. Cihangir bu kadından doğmuştur. Bu hâdise Ekber'in hocası Mīr 'Abd al-Laṭīf'in vakti ile kendisine verdiği derslerin bir neticesi olduğu kadar Ekber'in de, hindû olsun, müslüman olsun, bütün tebeasının babası ve kısacası Hindistan'ın hakikî hükümdarı olmak emelinin bir tezahürüdür; çünkü ülkesinde, halk kütlesi ile ne din ve ne kan bakımından hiç bir râbıtası olmayan bir ecnebi ordusu kumandanı vaziyetinde kalmak istemiyordu.

Ekber gençliğinde en ziyâde erkekçe ve askerce sporlar ile meşgûl oluyor, okumağa heves göstermiyordu. Hattâ Bayram Han'ın kendisine hoca seçtiği kazvinli bir seyyid âilesinden olan âlim Mīr 'Abd al-Laṭīf bile, bütün gayretlerine rağmen, genç hükümdara okuma yazma öğretememişti. Bununla berâber Ekber son derece zeki ve açık zihinli idi. Kendisi okuyamıyordu, fakat etrafındakilere okutarak, dinlemek suretiyle tarihe, felsefeye, dinî akîde ve ibâdetlere dâir bir çok şeyler öğreniyordu. Ekber mistik ruhlu bir insandı ve Hindistan gibi dünyanın büyük dinlerinin karşılaştığı bir ülkede yaşadığı için, dinî itikatlara ve dinler arasındaki ihtilâflara hassaten alâka gösteriyordu. Ekber daha 15 yaşını tamamlamadan amcası Hindal'ın kızı ile evlenmişti (1556) ki, bu kadın onun ilk zevcesidir. Sonra ikinci defa, 1560'ta, aralarının açılması neticesi olarak, vazifesinden azledilen ve hacca gitmek üzere Gücerât'tan geçerken bir eşkıya çetesi tarafından öldürülen Bayram Han'ın dul zevcesi Selime Begim (Humayun'un kız kardeşinin, yâni Ekber'in teyzesinin kızıdır) ile evlendi. 1570 yılı sonlarına doğru da Caisamar prensi Rāval Har Rāy'ın kızını aldı. Hükümdarın haremine giren bu hindû kadınlar ile birlikte, hindû âdet ve âyînleri de saraya sokuluyordu. Ekber'in, payitaht olmak üzere, Fathpūr-Sīkrī

şehrini te'sis etmesinde onun mistik ruhunun bir tezahürü görülebilir. Ekber'in bir defa ikiz çocuğu olmuş ve çok geçmeden, ikisi de ölmüştü. Bir erkek evlâda sâhip olmak için Ecmîr'de Şeyḫ Mu'în al-Dîn Çiştî'nin ve Dehlî'deki meşhûr velîlerin türbelerinde ettiği duâlar semeresiz kalınca, Agra'nın 23 mil garbında Sîkrî'de yaşayan ve evliyadan sayılan, yine Çiştî lakabı ile meşhûr Şeyḫ Salîm'e müracaat etmiş, o da kendisine, dualarına devam ederse, bir erkek evlâda kavuşacağını tebşir eylemişti ve 1569 yılı başında ilk hindû zevcesinin gebe kaldığını öğrenince, onu Sîkrî'ye şeyhin zâviyesine göndermişti. Kadın orada bir erkek çocuk doğurdu; buna teberrüken şeyhin adını verdi (Salîm, sonra Cihangir adını almıştır). Diğer oğlu Murad da yine Sîkrî'de doğduğu için, Abu 'l-Faẓl'ın ifâdesine göre, 'Ârif billâh şeyh Salîm'in ruhâniyeti sinmiş olan bu mahallin manevî mertebesine lâyık bir ihtişama ermesi için, Fatḥpûr-Sîkrî şehrini orada te'sis ederek kendisine payitaht yaptı (1571). 1573 haziranı içinde meşhûr kâtibi Abu 'l-Faẓl ile müverrihi 'Abd al-Kâdir Badâ'ûnî ilk defa kendisine takdim edildi (Abu 'l-Faẓl'ın büyük kardeşi meşhûr şâir Fayżî (Fayżî Hindî) daha evvelden Ekber'in sarayına intisap etmişti). O zaman Abu 'l-Faẓl 21 yaşında bir genç idi. Babası şeyḫ Mubârak'in yanında başladığı tahsilini sonra çok ilerletmiş, bilhassa dinî bahisler ile çok meşgûl olmuş ve kendisini tamamiyle tasavvufa kaptırmıştı. Babası şeyh Mubârak sünnî iken, şî'î olmuş ve sûfîlikten geçmiş; hattâ bir sıra mehdîlik iddiasına kalkışmış ve bu sebepten katline fetva verildiği için, kaçıp gizlenmeğe mecbûr kalmıştı. Pek âlim ve münazarada pek kuvvetli bir adamdı. Kendisinin ayrıca dinî veya tasavvufî bir sistemi olmamakla berâber dinî mubahaselerde yıkıcı tenkitleri ile karşısındakileri âciz bırakıyordu. Gerek şeyh Mubârak'in ve gerek oğulları Fayżî ve Abu 'l-Faẓl'ın, Ekber'in dinî düşüncelerinin inkişafında mühim ve çok defa zararlı te'sirleri olmuştur. İmparator, 1573 te senelik mûtad Ecmîr ziyâretinden Fatḥpûr-Sîkrî'ye dönünce, şeyh Mubârak ona bir hitâbede bulunarak, Ekber'in zaferlerini tebrik etmiş ve sözlerini onun Hindistan'a yalnız cismânî değil, ruhânî hükümdar da olması ümit ve temennisi ile bitirmişti. Bundan bir müddet önce, Surat muhasarası sırasında, Ekber zerdüştîlerin meşhûr *mûbid*'i Dastûr Mâhyârcî Rânâ'yı huzûruna kabûl ederek, onun Zerdüşt'ün dini hakkındaki izahlarını dikkatle dinlemişti. Ekber'in daha ilk zamanlarından beri en samimî arzusu olan muhtelif din ve mezhepler ile ırklar arasında karşılıklı musamahaya dayanan dostluk fikrini (sulh-i küll) hocası kazvinli Mîr 'Abd al-Laṭîf'ten almıştır. Abu 'l-Faẓl da sonraları Ekber'in en ziyâde itimat ettiği nedimi oldu. Hükümdar onun fikirlerine çok değer veriyordu. Riyakârlık ve dalkavuklukta eşine nâdir rastlanan Abu 'l-Faẓl Ekber'in bâzı akıl ve mantık dışı veya çocukça denilebilecek hareketlerine Allaha yakınlık ve ibâdet vasfını veriyor, kasîde ve medhiyeleri ile, onu dünyaya ilâhî bir vazife ifâsına gelmiş bir hükümdar olarak öğüyordu. Ekber'in islâm dinine karşı şüpheleri 1573'te belirmeğe başlar. İmparator, 1575'te Fatḥpûr-Sîkrî sarayında büyük bir divanhâne inşa ettirerek, buna *ibâdethâne* adını verdi. Fakat hakikatte buranın ibâdetle alâkası yoktu; daha ziyâde bir münazara yeri idi. Buraya şeyhleri, seyyidleri, ulemayı ve saray mensuplarından din ilimleri ile meşgûl olanları toplayarak, münazaralar yaptırıyordu. İlkin divanhâneye yalnız müslümanlar çağırılıyordu. Çünkü Ekber vahdet-i vücuda kail tasavvufa müncezip olmakla berâber, hâlâ müslümanlığa merbuttu. Hattâ 1576'da kendisinde son bir dinî gayret feveranı tezâhür ediyor. Hicaz'a hareket etmek üzere olan büyük bir kafileye katılarak, kendisi de hacca gitmek istiyor ve haylı güçlükle bu fikrinden vaz geçirilince, hiç olmazsa yolunda bulunmuş olmak için, bir ihrama bürünerek, kafile ile birlikte Gogunda'ya doğru bir kaç mil gidiyor. Fakat zihni dâimâ şüphe ve tereddüt içindedir. 1577'de Nârnaul'da sûfî şeyh Nizâm al-Dîn'e misafir oluyor; onun ile kendisini meşgûl eden dinî ve mânevî meseleleri görüşüyorsa da, ondan da ümidi boşa çıkıyor; çünkü şeyhin koyu sünnî bir müslüman olduğunu anlıyor. Artık bundan sonra hükümdarın bütün düşünceleri hep dinî ve ruhanî mevzûlardır. 30. I. 1578 de saray erkânına bir hitâbede bulunarak et yemekten nefret ettiğini, fakat kuvvetten düşmemek için istemeye istemeye yemeğe mecbur olduğunu, bununla berâber o günden itibâren cuma günleri et yemiyeceğini ilân ediyor. Aynı yıl 20 nisanda Chelum ırmağı kenarında Bhera'da bir sürgün avı tertip ediyor. Av dört gün sürüyor; bir çok hayvan öldürülüyor. Fakat dördüncü gün çenber daraltılarak, ortaya sıkıştırılan hayvanların toptan itlafına başlanacağı sırada, hükümdar birden bire avı durduruyor ve canlı mahlûk öldürmeği veya yaralamağı yasak ediyor. Badâ'ûnî: — „Hükümdara garip bir vecd ve cezbe ârız oldu, hâl ve tavrında görülmemiş bir değişiklik husûle geldi; her kes bunu kendi fikrine göre izah etti, amma sır ve hikmetini ancak Allah bilir, birden bire avı durdurup yasak etti" — diyor (bk. 'Abd al-Ḳâdir Badâ'ûnî,

Tarih, III, 44, trc. Haig). Abu 'l-Faẓl: — „Vücudunu samedânî bir neşve sardı, ma'rifat Allâh cezbesi ışık saldı" — diye başlayarak, şöyle devam ediyor: „ol vakit mübârek suretini baştan başa ruhâniyet âlemi istilâ etti, cihan-ârâ olan hüsnüne yeni bir veche verdi... Asfiyanın arayıp da erişemediği ana mükeşif oldu." Dr. Vincent Smith 'e göre, fıtraten mistik olan Ekber 'in, en samimî iştiyakı Hakk ile bilâvasıta temas saadetine ermekti. Kendisi alelâde bir insan değildi, Muḥammed, St. Paul Dante ve mistikliğe mütemâyil olan diğer büyük insanlar gibi, mûdil meseleler arzeden mûdil bir tabiat ve mizaçta idi (Vincent Smith, *Akbar, the Great Moghol*, 1917, 1919). Bhera vak'asının bir neticesi olarak „ibâdethâne" 'deki münazaralara tekrar başlandı ve bunlara ilk defa olarak, hıristiyanlar, hindûlar, caynîler, zerdüştîler ve sâbi'îler karıştı. Zerdüştî ilâhiyatçısı Mâhyârci Rânâ münazaralarda ön safta geliyor ve Ekber üzerindeki te'siri müşahade ediliyordu. Sarayda güneşe ihtiram edilmesi ve akşamları kandillerin yandığı sırada âyinler yapılması o günlerde emrolunmuştu. Hattâ imparatorun zerdüştîliği kabûl ettiğini sananlar bile olmuştu. 26 haziran 1579 'a rastgelen Mevlid gününde Ekber Fatḥpur-Sîkri 'nin en büyük câmiinde bizzat minbere çıkarak, Fayżî tarafından yazılmış manzûm bir hutbeyi okudu. Hutbenin nihâyetine doğru Ekber mülkü kendisine vermiş Olana hamd ve şükür vesilesi ile kendisini öğüp büyütüyordu; o derecede ki hutbenin sonundaki au'anevî „Allah Ekber" formülünü „Ekber Allahtır" makamında kullanıldı diye kötüye tefsir edenler bile çıkmıştır. Nihâyet 987 yılı recebi (ağustos-eylûl 1579) içinde imparatora, Şeyh Mubârak tarafından yazılarak, belli-başlı âlim ve fakihler tarafından imzalanan bir arîza takdim edildi. Bundan *Kur'an* 'ın *ulū 'l-amr* 'e itaat emrine ve bâzı hadislere dayanılarak, Ekber 'in dünya işlerinde olduğu gibi, din işlerinde de *Kur'an* ve hadise muvafık olan re'y ve hükümlerinin bütün fetva ve ictihatların fevkinde ve her keşçe itaati vâcip olduğu beyan ediliyordu. İmparator bu arîzayı tasdik etmek suretiyle, kendisine papanın katoliklik dünyasında hâiz olduğu ruhanî kudrete ve „hata etmez" vasfına muadil bir ruhânî salâhiyet vermiş oluyordu. Beyânnamenin neşri akabinde Ekber son defa olarak yıllık Ecmîr ziyâretine çıktı. Bu hâdiselerin islâm muhitinde belirmeğe başlayan nâhoş akislerini yatıştırmak gerektiğini sezmiş olacak ki, dönüş seferinde her gün alenen namaz kılıyordu; hattâ Fatḥpûr-Sîkrî 'ye o günlerde Mekke 'den getirilmiş olan ve Peygamberin ayak intibaını ihtivâ ettiği söylenen kocaman bir taşı sarayına pek büyük bir hürmet ve tâzim ile kabûl etti. Taşın üzerindeki ayak izinin gerçek olduğuna inanmıyordu, hattâ olsa bile ona tâzim edecek değildi; bu riyakârane hareketi sırf müslüman efkârını teskin için yapmıştı. Abu 'l-Faẓl hükümdarın bu hareketi taşı getiren seyyidi mahcûp düşürmemek, bir de Ekber 'in dinî hakikatleri tetkik etmesinden şüpheye düşenleri sükûta mecbur etmek için yaptığını söyler. 1580 şubatında Père Monserrate 'nin riyâsetinde ilk jesuit heyeti Fatḥpur-Sîrî 'ye geldi. Ekber heyeti büyük bir samimiyetle kabûl etti. İhsan ettiği 800 altının heyetçe kabûl edilmemesi de imparatorda çok müsâit bir intiba bırakdı. Ekber İncil 'e ve dinî tasvirlere hürmet gösteriyordu. Jesuitlerin küçük bir kilise açmalarına, dinlerini neşretmelerine izin verdi; hattâ kendisi de kiliseye gitti ve kapısından girerken, diz çökmek suretiyle, hürmetini belirtti ve oğullarını, hıristiyanlığı öğrenmeleri için, râhiplerin yanına gönderdi. Ekber 'in dâveti ile payitahta gelen hıristiyan heyeti yalnız bundan ibâret değildir. İki misyon daha gelmiştir. Fakat gördükleri ihtiramlardan ve teşviklerden büyük ümitlere düşen râhipler neticede inkisara uğradılar; çünkü imparator hıristiyan olmadı. Ekber henüz açıkça islâmiyetten çıkmamıştı. „Din-i ilâhi" 'yi de henüz ilân etmemişti. Fakat son yıllardaki mübalâtsızlıkları ve bütün dinlere karşı müsamahakâr davrandığı hâlde, müslümanlığa müsâmaha göstermemesi yer-yer kıyamlara sebep oldu. Müslümanlar dinlerinin tehlikede olduğuna ve Ekber 'in yerine tahta Kâbil emîri ve Ekber 'in baba tarafından kardeşi dini bütün müslüman Muḥammed Ḥakîm 'i geçirmekten başka çâre kalmadığına hükmettiler İlk olarak Bihâr ve Bengâle 'deki müslüman zâbitler ayaklandılar. Fakat hükümdar bu kargaşalıkları bastırdı ve Muḥammed Ḥakîm 'i Kâbil 'in emîrliğinden azl ederek, yerine kız kardeşi Bâḫt al-Nisâ Begim 'i geçirip, 1. XII. 1581 'de Fatḥpûr Sîkrî 'ye döndü.

Nihâyet 1582 yağmur mevsiminde bütün eyâlet vâlilerinin sarayda bulunmaları fırsatından istifâde ederek, Ekber te'sis ettiği Din-i İlâhî 'yi resmen ilân eyledi.

O günlerde bu ilânı tâcil etmiş olmasına ihtimâl verilebilen bir hâdise vukua gelmişti. Saray erkânı payitahtın şimâlindeki büyük göl kenarında, dama, şatranç ve kâğıt oyunları ile, vakit geçirirlerken birdenbire bend yıkılarak gölün suları müthiş bir sel hâlinde, üzerlerine atılmış, fakat yalnız bir hademe boğularak, geri kalanların hepsi muhakkak bir ölümden kurtulmuşlardı. Abu 'l-Faẓl bu hâdiseyi bir mûcize olarak gösterir ve saray erkânının kur-

tuluşlarını Ekber'in orada hazır bulunmasına atfederse de, Ekber bunu havaî oyunlar ile vakit geçirmenin Allah'ın rızasına uygun olmadığına bir alâmet saymış ve saray mensûplarının böyle oyunlar ile meşgûl olmalarını yasak etmişti.

Ekber islâm, hindû, caynî, zerdüştî, budda ve hıristiyan dinlerinin akîde ve âyînlerini tetkik aderek, her biri üzerinde uzun uzadıya düşündükten sonra hiç birini kâfi ve tatmin edici bulmamıştı. İçinde doğduğu islâm dininden ise, ulemasının şekilperestliği ve müsamahasızlığı sebebinden, istikrah ediyordu. Hindû, caynî ve zerdüşt dinleri akîdelerinden bir çoğunu beğeniyordu, fakat bunlardan hiç birine intisap edemezdi; çünkü birer ictimaî sisteme bağlı olan bu dinlerde râhiplik ve din rehberliği irsî idi ve hariçten girilemezdi. Hıristiyanlığa gelince, bu dine girdiği takdirde de ancak cemaatten bir fert olabilecekti; bundan başka hıristiyanlığın da islâmlık gibi öyle hükümleri ve mükellefiyetleri vardı ki, kendisinin bunlara boyun eğmesi imkânsızdı. Sûfîlerin tarikati de onu pek ziyâde cezbetmişti, fakat bunların da itikat mevzûları pek müphem, âyîn ve ibâdetleri pek kuru idi. Mürâî ve müdahin müşaviri Şeyh Mubârak'ın riyakârane telkin ve teşvikleri altında mertebesinin hükümdarlıktan daha yüksek olduğuna inanmağa alışmış olan Ekber, nihâyet bütün tebeası üzerinde mânevî ve ruhânî hükümranlığını te'yid edecek derleme bir din vucuda getirdi ve buna „din-i ilâhî" dedi. Yeni dinin ilânı için payitahttaki devlet ricâlî ile yüksek mansıp sâhiplerinden (fakat jesuit misyonu reisi Rodolfo Aquavira çağırılmadı) bir büyük meclis topladı. Hükümdar orada dinler arasındaki aykırılıklardan, nizalardan doğan kötülükleri anlattıktan sonra, dinlerin hem „bir" hem de „küll" olacak ve hiç biri kendisinde bulunan meziyetleri kaybetmeyecek ve başkalarında bulunan kendisininkinden daha büyük meziyetleri kazanacak tarzda birleştirilmesi gerektiğini beyan etti. Bu suretle Allah tebcil edilmiş, insanlar sulha ve ülkeler emniyete kuvuşmuş olacak idi. Ekber meclise iştirâk edenleri bu hususta rey'lerini bildirmeğe dâvet etti. Hazır olanlar, hükümdarın kendilerinden ne beklediğini bildikleri için, yapılan teklifi „gerek makamı, gerekse yüksek zekâsı semaya yakın olan zat, mükemmel ve her kese şâmil bir din vücuda getirmek maksadı ile, bütün ülke için mabutlar, âyînler, kurbanlar, ibâdetler, nizamlar, râsimeler ve dilediği diğer her şeyi tâyin ve irâde etmelidir" re'yi ile kabûl ettiler. Yalnız bir tek itiraz yükseldi: Bhagvân Dâs, hindû dinin de islâmlığın da mükemmel olmadığını teslim etmekle berâber, kabûl edip edemeyeceğini kestirebilmek için, yeni dinin ne olduğunu bilmek istediğini söyledi. Ekber yeni dini târif etmek istemediği veya etmek elinden gelmeyeceği için, râcâyı fazla sıkıştırmadı. Hakikatte de yeni dini târif etmek hiç kolay bir iş değildi. Dr. Vincent Smith „din-i ilâhînin teşkilâtı ve mensupları bir din veya mezhep câmiası olmaktan ziyâde bir tarikate benzer" dedikten sonra, itikat esaslarının da „eğer böyle bir şey varsa" kaydı ile, pantheisme meyleden bir monotheism ile birlikte, Allahın yer yüzünde nâbi sıfatı ile, imparatoru fi'len allahlaştırmaktan, güneşe tapmak ve bununla alâkalı olarak âteşe ve sun'î ziyalara hürmet göstermek... v.b. ibâret olduğunu söylüyor. Yine onun ifâdesine göre, „nizamlarının rûhunu hindû, caynî ve pârsî ibâdetlerinin kabûlünü teşvik etmek, müslümanlığın erkân ve ibâdetlerine yüz vermemek, veya onları büs-bütün menetmek temâyülü teşkil eder. Sonraları son haddine kadar vardırılmış olan islâmlığı tahkir ve müslümanları tazyık siyâseti hatta 1582 ile 1585 arasındaki devrede bile fi'lî bir surete tatbik ediliyordu". Ekber'in dilinden hiç düşürmediği *sulh-i kül* prensibinden hâric tutulan yegâne din müslümanlıktı. „Muhammed" ve „Ahmed" adları kullanılmıyordu. Bundan başka garip bir irâde çıkarılarak, islâmın lisanı olan arapçaya mahsus harfleri ihtivâ eden kelimelerin, o harflerin yerlerine telâffuzu en yakın başka harfler konulmak suretiyle, imlâlarının değiştirilmesi emredildi. Müslüman selâmı olan *al-salām 'alaykum, va 'alaykum' al-salām*" yerine yeni din sâlikleri selamlaşırken, *Allahu akbar* ve *calla calālahu* sözlerini kullanıyorlardı. Bu yeni selâm formüllerinin ikisinde de imparatorun adları olan „Akbar" ve „Calâl" kelimelerinin bulunuşu yeni din muârızlarının gözlerinden kaçmıyordu. Şu ciheti kaydetmek adâlet icabıdır ki, yeni din hindûların *satî*, yâni, kocaları ölen kadınları yakmak ve küçük çocukları evlendirmek âyîn ve âdetlerini de yasak etmişti.

Yeni dine, ihsan veya cebir yolu ile, az-çok mârûf kimselerden 18 kişinin girmesi te'min edildi, bunlardan yalnız biri hindûdur (Râcâ Birbal). Ekber, süt-kardeşi Han A'zam'ı, yeni dini kabûl etmesi için, mütemâdiyen iz'ac ettiğinden, adam 1593'te Mekke'ye kaçmıştı; fakat orada islâmın mübarek makamlarının muhafız ve hâdimlerinin aç gözlülüklerinden o kadar iğrenmişti ki, hacdan avdet edince o da „din-i ilâhî"'yi kabûl etti. Din-i ilâhîyi kabûl edenlerin sayısı hiç bir zaman bir kaç binden yukarıya çıkmamış olsa gerektir. Yeni dinin baş râhibi vaziyetinde olan Abul-Faźl'

'ın 1602'de katledilmesi üzerine, din kuvvetten düşmeğe başladı ve 1605'te Ekber'in ölümünden sonra, büs-bütün ortadan kalktı.

Ekber'in „lisan-ı ilâhî" 'yi keşfetmek maksadı ile yaptığı garip bir tecrübe de onun mistik ruhunun tezâhürlerinden sayılabilir: „din-i ilâhî" 'nin ilânından 4 sene önce, hükümdar yeni doğmuş beş-altı biçare çocuğu bir yere kapatmış, yanlarına, bakımları için, dilsiz süt-nineler tâyin etmişti. Çocukların insan sesi duymamaları için, bulundukları yerin etrafında sıkı tertibat vücuda getirilmişti. Ekber öyle sanıyordu ki, hiç bir insan kelâmı öğrenemeyecek olan bu çocuklar konuşmaya başlayınca kullanacakları dil „ilâhi lisan" olacaktı. Fakat tecrübe zavallı çocukların büsbütün dilsiz kaldıklarını gösterdi.

Ekber 1583'te Fatḥpūr-Sikrī'de iken, imparatorluğun idârî teşkilâtını tensik ederek aşağıdaki hizmet ve vazifeler için devlet dâireleri vücuda getirmişti: 1. adlî ceza işleri, evlenme ve doğumların tescili, 2. ordugâhların ve konak yerlerinin idâresi, 3. din işleri ve bu meyanda bilhassa zararlı ve mütecâviz din taassubunun yasak edilmesi, 4. arâzi tefvizleri ve atiyyeler, 5. hükümdara bağlı topraklarda istihdam edilen memurların tâyin ve azilleri, ziraat sahâlarının genişletilmesi ve ziraatin islâhı, 6. ordu teşkilâtı ve idâresi ile askerî tahsisat, 7. zahîre ve emtia fiyatlarının tanzimi, 8. silâhlar ve yollar, 9. verâset meselelerinin hükmen halli, 10. kıymetdar taş ve mâden alım satımının tanzimi, 11. umumî binalar, ve 12. adlî hukuk işleri.

Ekber 3. X. 1603'te şiddetli bir dizanteriye yakalanarak hasta düştü ve yapılan bütün tedavilere rağmen hastalığı gittikçe ağırlaştı. 21 teşrin I. de konuşamaz hâle geldi, fakat şuuru yerinde idi. O gün oğlu Selim'i yanına çağırttı, ona, hükümdara mahsus sarığı başına giyip, yatağın ayak tarafında asılı duran, babası Humayun'un kılıcını kuşanmasını, işâret ile, emretti. Böylece Selim babasının yanından hükümdarlığı resmen tanınmış olarak çıktı. 25/26 teşrin I. gece yarısı Ekber vefat etti. Bâzı müellifler imparatorun ölmeden evvel tövbe ve istifar etmiş ve kelime-i şahadet getirerek, ruhunu müslümanca teslim etmiş olduğunu söylerlerse de, son günlerinde konuşamaz hâle geldiği ve baş ucunda bulunanların kendisine yaptıkları telkinlere cevap veremediği hemen şüphesiz gibidir; bununla berâber, Fatḥpūr-Sikrī'deki jesuitler de Ekber'in son nefesinde Allah adını söylemeğe çalıştığını haber almışlardır. Cenâzesi islâm dininin icaplarına göre kaldırılarak, naaşı sarayından 5 mil ötede o zamanlar Behiştâbâd, ondan sonra Sikandra adı verilen bahçeye defnedildi.

Ekber, bütün kusurlarına ve hatalarına rağmen, Asoka ile birlikte, Hindistan'ın en büyük imparatoru ve dünyanın büyük sıfatına hakikaten lâyık sayısı mahdut hükümdarlarından biri olarak tanınmıştır. Mükemmel bir idâre ve teşkilât adamı olduğu kadar, muktedir ve cesur bir kumandan idi. Harplerde en tehlikeli safhalarda askeri bizzat idâre eder, savaşı sona erdirmek gibi, nisbeten hafif vazifeleri kumandanlarına bırakırdı. Her zaferinde mağlûplara karşı insanca muamele etmiş, zâlimâne hareketlere kat'iyetle mâni olmuştur. Cemiyeti parçalayan ve insanlar arasında türlü nizalara sebep olan peşîn-hükümlerden külliyen azâde ve son derece müsamaha tarafdarı idi. Nazarında hindu olsun, müslüman olsun veya dravidlerden olsun her insan müsavi idi ve devlet hizmetinde ırk ve itikada değil, değer ve liyâkate baktığı için, imparatorluğun en yüksek mansıplarına hindûları tâyin etmekte tereddüt etmemişti.

Ekber'i oğlu Selim (Cihangīr) şöyle târif ediyor: orta boylu, buğday benizli idi; kaşları, gözleri siyah idi. Güzelliği yüzünde değil, vücudunun şeklinde belirmişti. Çok kuvvetli bir bedeni vardı, geniş göğüslü idi ve kolları da uzundu. Burnunun sol kanadı üzerinde, nohut büyüklüğünde bir et-beni vardı ki, simaşinaslar büyük servet ve şan ve şerefe alâmet saymışlardı. Sesi son derece yüksek idi; konuşması ve anlatışı zarif ve canlı idi. Bütün hâl ve tavrında, dünyevî görünüşten ziyâde ilâhî bir ihtişam belirirdi.

Ekber'i yakından tanımış olan jesuit râhibi Monserrate bu türk imparatoru için: — Yüzü ve boyu hükümdarlığın vekar ve haysiyetine o mertebe uygun idi ki, kim olsa, daha ilk görüşte, onun bir hükümdar olduğunu anlardı" — demektedir; Monserrate'nin târifi de, esasları bakımından yukarıdakine tevafuk etmekte ise da, daha tafsilâtlıdır.

Bibliyografya: Abu'l-Faẓl 'Allāmī, *Akbarnāma* (Asiatic Society of Bengal tarafından *Bibliotheca Indica* serisi içinde neşredilen metin, III); *Ā'īn-i Akbarī* (*göst. yer.*, 3 cild, bu kitapta Ekber'in her sâhada vazettiği kanun ve nizâmların metinleri ile imparatorluğun o devrine âit mebzûl istatistik mâlûmatı bulunur); *İnşā' Abu'l-Faẓl* (Ekber'in Abu'l-Faẓl tarafından kaleme alınmış resmî mektup ve nâmelerini ihtivâ eden münşaat kitabıdır; taş basm., Lucknow, 1279 = 1862); Abd al-Ḳādir Badā'ūnī, *Muntaḫab al-tavārīḫ* ASB, *Bibl. Indica* serisi içinde neşredilen metin, 3 cild); Ḫvāca Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī* (taş basm. Lucknow, 1292 = 1875); *Tārīḫ-i Firišta* (taş basm. Bom-

bay, 1832); Şams al-'ulamā Mavlānā Mavlavī Muḥammed Ḥusayn, Āzād, *Darbār-i Akbarī* (Ordu dilinde, Rifah-i Amm press, Lahore, 1898); Şayḫ Nūr al-Ḥaḳḳ, *Zubdat al-tavārīḫ* (yazm.); ayn. mll., *Dabistān al-mazāhib*; Şayḫ 'Abd al-Ḥaḳḳ (Nūr al-Ḥaḳḳ 'ın babası), *Tārīḫ-i Ḥaḳḳī* (yazm. 1596/1597); Er. Antonius Monserrate, S. J.; *Mongolicae Legationis Commentarius* (lat. met. *Memoirs of the Asiatic Society of Bengal*, 1914, III, nr. 9; ingl. trc. J. S. Hoyland, 1922); Ralph Fitch (1581—1591) ve John Mildenhall (1599—1606) seyahatnâmeleri, *Early Travels in India* (nşr. W. Foster, 1921); Elphinstone, *History of India*; Pater Goldie, *Missions to the Great Mogul* (Dublin, 1897); Graf v. Noer, *Kaiser Akbar* (Leipzig); H. Beveridge, *Notes on General Maclagan's papers* (*Journ. of the As. Soc. Bengal*, 1896); Malleson, *Akbar* (*Rulers of India Series*); *Cambridge History of India* (Cambridge, 1937), IV; Tennyson, *Akbar's Dream*. (T. H.)

EKDERİYE. AKDARİYA, miras hukukunda güçlüğü ile tanınmış bir meseleye verilen isimdir. *Masā'il mulaḳḳaba* denilen meselelerden biridir. Bu mesele şöyledir: bir kadının şu mirasçıları vardır: 1. kocası, 2. annesi, 3. büyük babası, 4. kız kardeşi (ister ana ve baba bir = *şaḳiḳa* ve ister yalnız baba bir kız kardeşi = *uḫt li 'l-ab* olsun). Bunlardan kocası, mirasın yarısını, annesi 1/3 'ini (krş. *Kur'an*, IV, 12—13) alır. Böylece büyük baba ve kız kardeşe mirasın 1/6 'i kalır. Büyük baba ile kız kardeş, mirasa birlikte girdikleri diğer bütün hâllerde, *'aṣabāt* itibâr olunurlar. Yâni *aṣḥāb al-farā'iż* (*Kur'an* ahkâmına göre, muayyen mıkdarı alan mirasçılar) 'ın aldıkları hisselerden sonra, arta kalan malı, büyük babanın payı kız kardeşinkinin iki misli olmak üzere, aralarında paylaşırlar.

Kur'an (IV, 12) 'ın marûf tefsirlerine göre, büyük baba bütüu mirasın, hiç değilse, 1/3 'ini her zaman isteyebilir. Bu sebeple, meselemizde kız kardeşe hiç bir şey kalmayacak demektir ki, hanefiler bu fikirdedir. Bunlar bu takdirde büyük babanın kız kardeşi mirasından mahrum edeceği kanaatindedirler. Fakat diğer fıkıh müctehidlerinin re'yi buna muhâliftir. Yâni bu hususî hâlde büyük baba ile kız kardeş, *'aṣabāt* 'tan değil *aṣḥāb al-farā'iż* 'dan sayılırlar ve bu hâle göre kız kardeş bütün mirasın yarısını alır (*Kur'an*, IV, 175). Taksimin şöyle olması lâzım gelir:

koca:	1/2 = 3/6
anne:	1/3 = 2/6
büyük baba:	1/6 = 1/6
kız kardeş:	1/2 = 3/6

Avl vasıtası ile 6/6 'lar 9/9 'a ircâ edilince, şu netice çıkar:

koca:	3/9
anne:	2/9
büyük baba:	1/9
kız kardeş:	3/9

Şimdi şöyle bir müşkil kalıyor: büyük babanın hissesi, kız kardeşin iki misli olmak lâzım gelir. Bu sebepledir ki, fakihler aynı nisbetleri burada tekrar kurmağa mecbur olmuşlardır. Berâber aldıkları şu 4/9 = 12/27 mikdarından büyük baba 8/27 ve kız kardeş 4/27 alır.

Arap âlimlerinin, *akdariya* tâbirinin nereden geldiği hakkında ileri sürdükleri fikirleri birbirine uymaz. Bâzıları bu meselenin, gerek türlü reylere tâbi olmasından ve gerek umûmiyetle mutlak itibâr olunan kaidelerin burada karma-karışık bir hâle gelmesinden dolayı, *akdar* (bulanık, karanlık) olduğunu söylerler. Diğer bâzıları da *akdar* 'in bir fakîhin adı olduğunu ve 'Abd al-Malik b. Marvān 'ın bu meseleyi kendisine sormuş bulunduğunu kabûl ederler. *Akdariya* hakkında buna benzer diğer izahlar da vardır.

Bibliyografya: *Tāc al-'arūs*, III, 518; Mu'arriz, *al-Muġrib fi tartīb al-mu'rib*; *Lisān*, VI, 450; Dimiṣḳī, *Raḥmat al-umma fi 'ḫtilāf al-A'imma* (Bulak, 1300), s. 96; İbn Ḥacar al-Hayṣamī, *Tuḥfa* (Kahire, 1282), III, 15 ve fıkha dâir başka eserler.

(TH. W. JUYNBOLL.)

EKLE. AKLA (A.), Karha, meselâ kanser karhası. İbn Sīnā buna dâir şu tafsilâtı verir:

„Bir uzuv fesada uğrar ve bu fesada uğrayan yerin etrafı iltihaplanırsa, bu hâle *akla* denir. Uzvun çürümeğe mârûz kalmış olan kısmına ölmüş (nekroza uğramış) nazarı ile bakılır ve eğer maddesi katı değilse, bu uzuv kopup düşer.

Bu karhayı önleyen ilâçlar şunlardır: müsâvî mıkdarda şengâr, bal ve şapı birbirine karıştırıp yarayı bununla oğ. Çünkü bu ilâç illetin yayılmasına mâni olur ve çürümüş olan parçayı düşürerek, yakınında bulunan kısımları korur. İltihap ve kötü renk zâil olursa, daha mülâyim bir tedâviye ve tedricen ıslak pansımana başla (oğ yahut bir az ıslat).

Ufûnetin tedâvisi için başka bir yol daha vardır: müsâvi mıkdarda erkek zerâvend ile mazıyı birbirine karıştırarak yaranın üstüne, koruyuncaya kadar, serp. Kezâ zaç yağı ve sarı zaç yağı, bilhassa ceviz yaprağı ve sirke veya eşek hıyarı veyahut usâresi ile karıştırılarak, sürülecek olursa, bu illete iyi gelir. Adalenin bir kısmı fesada uğramışsa, onu kes veyahut, anzorot kursları ile, düşmesini te'min et. Ferbiyun bu hususta daha müessirdir. Bir

tabaka düşünce, yaraya yağ sür; bunun üzerine kalan kısmı da düşer ve sağlam et tabakası meydana çıkar. Cildin mülâttif tedâvisi için, üstüne kırmızı zaç yağı sürmek iyidir. Ufûnet görünür hâle gelince, illetin fenalaşmaması için, buna neşter sürmemelidir. Eğer ufûnet etrafındaki iltihap artarsa, arpa suyu ile benç usâresi kullanmağı tavsiye ederler. Fakat ben bunu muvafık bulmuyorum. Bence bunu sâlim yerlere sürmelidir ki, ufûnet oralara yayılmasın. Bozulan uzvu kesmiş isen, etrafını âteşle dağlamak lâzımdır ki, buna da cesâret ister. Bilhassa kadîb ve şerc gibi, hararetli veya ifrazata yakınlıkları dolayısı ile taaffune müstait olan uzuvlarda bu tarzda hareket etmek icap eder.

Bizim burada söyleyeceklerimiz bundan ibârettir. Kitabımızın karhalar bahsinde burada söylediklerimizi tamamlayacak mâlûmat bulursun". (J. LIPPERT.)

EKREM BEY. RACĀ'Ī-ZĀDE MAḤMŪD EKREM (1847—1914), edebiyatçı ve şâir. Ekrem Bey encümen-i dâniş ve meclis-i maarif-i umûmiye âzası, Takvimhâne nâzırı (*Takvim-i vekayi* ve Matbaa-i âmire müdürü), muharrir ve âlim Recâi Efendi'nin oğludur. İstanbul'da Vaniköy'de tercüme sâhibinin hâtıraları ile edebiyata geçen yalıda doğdu. Bayezid rüştiyesinde Mekteb-i İrfâniye'de okudu. 1858'de Harbiye idadisine girdi; fakat sihhî sebeplerden, tahsilini bıraktı. 1862'de hâriciye mektubî kalemine girdi ve orada Âyetullah ve Nâmık Kemâl gibi, devrin genç muharrirleri ile tanıştı. 1866'da vergi idare-i umumiyesi kalemine ve oradan eshâm muhasebesi mühimme odasına geçti. 1868'de kurulan Şuray-i Devlet muavinliğine tâyin edildi. Ertesi sene, teşkilât tamamlanınca, nâfia dâiresine verildi. 1872'de tanzimat dâiresine geçti. 1873'te tanzimat dâiresi baş muavini oldu. 1874'te tekrar geçtiği nâfia dâiresinde bu vazifeyi gördü, 1877'de âzalığa terfi etti. 1896'da Şura'nın temyiz mahkemesi âzalığına ve iki ay sonra da tanzimat dâiresi reisliğine yükseldi. 1889'da bâlâ rütbesini almıştı. Ayrıca ilâve olarak, Şuray-i Devlet hey'et ithâmiyesinde, Tâbiâli istatistik encümeninde âzalıkları vardır. Abdülhamîd II. idaresinin son senelerine doğru italyan propagandalarını karşılamak üzere bâzı tedbirler almak ve mahallî tetkiklerde bulunmak için, Trablusgarb'a gönderilen hey'ette bulundu. 1880—1887 yıllarında Galatasaray sultanisinde ve Mülkiye mektebinde edebiyat hocalığı etti. Meşrutiyetten sonra, 1908'de, evkaf, bir müddet sonra maarif nâzırlığına tâyin edildi. Aynı sene içinde âyân âzası oldu.

Ekrem Bey ikinci devrede, yâni 1839'dan sonra, yetişenlerdendir. Daha Ziya Paşa ve Şinasî'den beri, medrese tahsilinin yerine, yeni açılan mekteplerde yetişenlerin devri başlar. Bunlar eski irfan ve edebiyat anlayışının esâsını veren uzun ve devamlı bir tahsilden mahrum oldukları gibi, garp irfanından da muntazam bir surette faydalanamamışlardır. Münevver ve refahlı bir âile muhitinde yetişen Ekrem Bey şiire pek genç yaşlarında ve eskiyi taklit ile başladı. Fakat asıl Şinasî'nin *Tasvir-i efkâr*'ında kendini buldu. Zâten devam ettiği kalemler, devrin yetiştirici muhitleri idi. Bir çokları gibi, bir kaç yaş büyük olan Nâmık Kemâl'i, bir mürşid olarak, tanıdı ve bir az sonra onun Ziya Bey ile Avrupa'ya kaçması üzerine, onun yerine, bir müddet *Tasvir-i efkâr*'da yazı yazdı. Yine bu senelerde (1869—1870) *Terakki* gazetesinde Silvio Pellico'nun *Mes Prisons*'unu fransızcasından dilimize çevirdiği gibi, *Vakit* ve *Tercüman-ı hakikat* gazetelerinde de zaman-zaman yazılar yazdı. Fakat asıl gazeteciliği *Tasvir-i efkâr*'da çalıştığı devre âittir. Bununla berâber Abdülaziz devrindeki fikrî hayatın temeli olan ve türk cemiyeti için ileri bir hamle teşkil eden siyâsî fikirleri benimsemişti. Yazdığı bir mektupta (bk. İbnülemin Mahmud Kemâl, *Son asır türk şâirleri*), Nâmık Kemâl'e veliahd Murad Efendi'den „bizimki" diye bahsetmesi yeni osmanlılar ile olan alâkasının zannedildiğinden daha ehemmiyetli olduğunu ve siyâsetle yakından ilgilendiğini gösterir. Bununla berâber açıkça siyâsî faâliyete karışmadı; kendisini sâdece edebiyata verdi. Ekrem Bey'in şiir yazmağa başladığı senelerde, yeni edebiyat hareketi kuvvetli hamlelerini yapmakta idi. Şinasî'den sonra Nâmık Kemâl, kelime ve cümle itibarı ile, devirleri için, dilde yenilikler yapmışlardı. Bir çok yeni mefhumlar, hattâ yeni bir düşünüş tarzı memlekete girmişti. Fransızcayı kitaptan öğrenen bu gençler için, tercüme garp fikir hayatına açılan ilk kapı idi. Ekrem daha 15 yaşında iken, türk matbuatı, *Tasvir-i efkâr* ve *Hazine-i fünûn* ile, iki koldan garp ile temasta bulunuyordu. Fikirde ve yazıda az-çok görülen bu vuzuha karşı şiir henüz eskiye çok bağlı ve müstereddit idi. Bir taraftan asrın başında yetişen Vâsıf ve arkadaşlarının açtığı mahallî unsurları şiire sokmak cereyanı devam ediyordu. Bu cereyanın getirdiği zevk düşüklüğüne aksülamel olarak, başta Yenişehirli Avnî ve Leskofçalı Gâlib gibi üstadlar bulunan ikinci bir nesil, daha eskiye gitmiş, Nef'î ve Nâilî gibi, XVII. asır büyük şâirlerinin dilini ve san'atlerini benimsemişlerdi. Genç Nâmık Kemâl onlara çok yakın idi. Ondan bir kaç yaş büyük olan Ziya Bey ise, daha eklektik bir yoldan, yine eskiyi devam ettiriyordu. Yalnız bir kişi, Şinâsî, şiirde gidil-

mesi lâzım gelen yolu bulmuştu. Eskiden veya halk hususiyetlerinden değil, hayattan alınan bir dil ile, belki katı örgülü ve zihnî, fakat bütün kısırlığına rağmen, hayâl ve ifâdece çok yeni bir şiir lisanını ortaya çıkarmıştı. Fakat devir bunu görmekten çok uzaktı. Nâmık Kemâl bile, bütün hayranlığına rağmen, bu anlayışı devam ettirememişti. İşte Ekrem Bey böyle bir zevk buhranında ilk şiirlerini yazdı. O evvelâ Nâmık Kemâl'in te'siri altında kaldı; bir az sonra bir tesâdüfle tanıştıkları Hâmid'in, gerek muhtevâ ve gerek nazım şekilleri itibârı ile, yeni olan şiirleri ona ufuk oldu. Fakat bu ikincisinde te'sir karşılıklıdır. Çabuk temessül eden ve etrafından işe yarar her şeyi alan Hâmid'de, başlangıcı Ekrem Bey'den gelen bir çok taraf vardır. Bütün nesli gibi, geniş mânada şekil endişesini hiç tanımayan ve şiirde dile tıpkı nesirdeki dil gibi, sâdece bir ifâde vâsıtası olarak bakan Ekrem Bey, san'atının bütün gelişmelerine rağmen, dâimâ bu ilk devrin adamı olarak kalacak ve dâimâ muayyen bir zevkin nizamından mahrum yetişmenina ksaklığını gösterecektir. Ekrem Bey'in dilinde bir karar yoktur. Ekrem'in ilk şiirlerini teşkil eden tehliller, münacâtlar, naatlar, hikemî ve âşıkane gazellerden sonra, şâirin yaradılışı onu daha hissi mevzûlara çekti. Zâten edebiyat ve alelumûm san'at, ona göre, üç unsurdan mürekkep idi: fikir, hayâl ve his. Pâzan üçünün birden, tıpkı neslinin estetiğinde o kadar mühim yer alan üç dilden mürekkep osmanlıca anlayışı gibi, bir tek dehâda toplandığı da olurdu. Ekrem Bey, bu unsurlardan düşüdürücü şeyleri sevmekle berâber (*Zemzeme*'nin mukaddimesi), his âlemini almış idi. Şekle gelince, o bir üslûp meselesi idi ve nitekim üslûbu, â l î, m ü z e y y e n ve â d î diye, üçe ayırıyordu. Zamanında büyük bir te'sir yapan, Mülkiye'deki derslerinden meydana gelen *Tâlîm-i edebiyat* ile üçüncü *Zemzeme*'nin mukaddimesi ve *Takdîr-i elhân* gibi, tenkit eserlerinde hep bu ikili tasnif vardır. Nâmık Kemâl, yeni edebiyatın gâyesini gösterirken, „efkâr ve hissiyat-ı ulviye" formülü ile, bu üslûpların kendilerini deneyecekleri sâhaları tâyin etmişti. Ekrem'in şiiri, sonuna kadar, bu çerçive içinde kalmış ve hayatının ârızaları üzerinde, ağlamaklı bir ses ile, bu üç üslûbun üçünü de denemiştir. İlk yenilik şâirlerimizin çok okudukları romantikler ölümü bir san'at mevzuu olarak kullanmışlardı. Eski şiirin çözülme devrinde ise garip bir şekilde Âkif Paşa ölüm fikri üzerinde durmuş, az sonra Ziya Paşa *Tercî* ve *terkîb-i bend*'inde onu bir nevî metafizik endişe yapmıştı. Nâmık Kemâl — Ekrem — Hâmid — Sezâî dörtlüğünde bu ikiz kaynaklı ölüm mevzuu mühim bir sanat unsuru olur. Hâmid, daha *Garam*'dan itibâren yâni ilk denemelerinde, onu hem metafizik, hem reel çehreleri ile görmeğe çalışır, *Makber*'de ve diğer eserlerinde hep ona döner. Bilhassa *Zemzeme*'lerden itibâren, bu ölüm mevzuu, bir az da bedbaht bir baba hayatının sevkı ile, onun şiirinde en büyük yeri tutar. Ekrem Bey'de ölümün metafizik çehresi yoktur. İçlerinde *Magruka* gibi (Hâmid çok beğenmiştir; *Bir sefîlenin hasbıhâli* ile münâsebeti olması da mümkündür), trajik unsuru gâlip olanlar bulunsa bile, ilhamı daha ziyâde ölümün bıraktığı boşluk etrafında döner. Bu mahzûn ve hattâ mütevekkil ölüm şiirlerine devrinde çok söylenen ve şâirin „hissiyat-ı muhabbetin efkâr-ı hikemiye ile âhenk imtizacını" tecrübe için yazıldığını başında söylediği *Yakacıkta akşamdan sonra mezarlık âlemi* manzûmesini de sokabilir. Nijad'ın küçüklüğüne âit hâtıraları nakleden *Tefekkür* (Mahmud Bey matbaası, 1303)'ün başındaki manzûme de bu „élégie" dâiresine girer. Çok sevdiği oğlunun ölümü üzerine yazdığı *Nijad Ekrem* (1911, *Servet-i fünûn*, 1326, Selânik matbaası) bu tarz-ı ilhâmın onda son merhalesi olmuştur. *Nijad Ekrem*'in, bilhassa hâtıralardan ve gündelik hâdiselerden bahseden mensûr parçaları, Ekrem Bey'in en sıcak ve güzel eserleri arasındadır. Ekrem Bey şiiri behemehal nazım çerçivesinde görmezdi. Türk edebiyatında mensûr şiir denilen nevi onunla başlar. Şiirlerinin arasına uzun nesir parçaları karıştırmaktan çekinmediği gibi, bâzan nazma nesir ile başlardı. Muhtelif nesir nevilerinde ve bilhassa ferdi hayatta uzun bir tecrübeden sonra, Ekrem *Nijad Ekrem*'in nesir kısımlarında belki san'atının en kuvvetli tarafını bulur. Bu kitabın bâzı manzûmeleri, daha ziyâde, Mehmed Emin Bey'inkine yakın bir hece vezni iledir.

Ölüm manzûmelerindeu sonra (sâde üçüncü *Zemzeme*'nin sonunda, bir lânesi iki kardeş için olmak üzere, 7 tâne vardır) oldukça itibârî bir görüşle yazılmış tabiat şiirleri vardır. Eskilerin zihnî ve mücerret hayâllerine mukabil, eşyada hislerimiz için daha reel bir çerçive arayan bu tabiat şiirlerine Ekrem Bey, şiirde resim tecrübesinden istifâde arzusu ile tefsiri mümkün olan bir nevi akademizm getirmiştir sayılabilir. Kendisinden sonra da devam edecek olan bu tablo kopyeleri, mecmua tasvirleri ve kartpostallar üzerine yazılan manzûmeler devrini açar (birinci *Zemzeme*'de *Mirat-ı âlem* mecmuasında çıkan on üç - on dört yaşındaki çoban kızına âit olduğunu başında söylediği manzûme gibi). Bu tabiat şiirlerinin (içlerinde *Hulyada bir temaşa* gibi, çok sevilmiş olan-

ları da vardır) bütün mazhariyetleri o zamanki şiirin imkânlarını yahut daha doğrusu sâhasını genişletmesidir.

Ekrem Bey hissî ve acıklı şeylerden hoşlanan ve hususî hayatın her safhasını nazım diline geçirmeği seven bir şâirdir. İlhâmı küçük ve şâirâne şeylerden hoşlanırdı. Kelebek, âriyet alınmış kitap içinde bulunmuş çiçek, yaprak, yatağında kitabı okuyan kadın ve kuzu otlatan kız, onun için, uzun manzûmelerin ilham kaynağı olabiliyordu. *Takdîr-i elḥân*'da „mahzun ve dokunaklı şeyleri" pek sevdiğini söyleyen şâirin te'siri de bu hudutlar içinde oldu. *Servet-i fünûn* şâirlerinin kendisine bağlanması da bundandır. Başta Tevfik Fikret olmak üzere, hemen hepsi, ondan gördükleri gibi, şiiri kendi hayatlarında ve kendi mahremiyetlerinde aradılar. Ekrem Bey'in ayrıca, *Nâçîz* adı ile garp edebiyatlarından yaptığı tercümelerden bir külliyatı vardır. Baş tarafını da devrin tanıdığı fransız şâir ve muharrirlerinden mensûr tercümeler teşkil eden bu kitabın ikinci kısmında Lafontaine'den tercüme ettiği masallar bulunur. Bunlar Şinâsî'nin de himmetini kaydeden ve yazılış itibârı ile Ziya Paşa'nın *Harabât* üslûbunu andıran manzûm bir mukaddime ile başlar. Daha evvel Chateaubriand'ın *Atala*'sını türkçeye nakletmişti.

Ekrem Bey'in hikâyelerine gelince, ne *Şemsâ* (1896) ve ne de *Muhsin Bey, yahut şâirliğin hazin bir neticesi* (1889), üzerinde durulacak şeyler değildir. Bunlar daha ziyâde muharrirlerinin muhitin orta seviyesini aşamadığını gösteren eserlerdir. Fakat *Araba sevdası* (1896), bir örf ve âdet romanı olarak, dikkate değer. Yazık ki, Ekrem Bey bu kitabı yazıldığı zamanda (1889), neşretmemiştir. Kitabın *Servet-i fünûn*'un, kendi mânevî nufuzu altında, onu baş tanıyan gençler tarafından çıkarıldığı senelerde (1896), bu mecmuada neşre başlandığı zaman ise, türk romanı mühim bir merhale kaydetmiş bulunuyordu. Tabiî zamanda hiç ehemmiyetli olmayan 7 senelik bir gecikme, hâzır ve bol örnekler karşısında, tekâmülün o kadar çabuk olduğu beşer senelik farkla yetişenlerin dili biribirinden başka türlü kullandıkları bu hızlı taklit ve yetişme devrinde, *Araba sevdası*'nı âdetâ yalnız muharriri için ehemmiyetli bir vesika hâline indirmiştir. Roman, Ahmed Midhat Efendi'nin daha evvel neşrettiği *Felâtun Bey ile Râkım Efendi*'sinde (1875) ve Hüseyin Rahmî'nin daha sonra *Şık* ve *Şıp sevdi* romanlarında ele aldıkları muâşeret ikiliğinin romanda tasavvur şekli, terbiye meselesine verdiği ehemmiyet (Nâmık Kemâl'in *İntibah*'ının ve Ahmed Midhat'ın te'sirleri) yerli hayat sahneleri ve bâzı canlı tiplerle oldukça iyidir. Fakat Ekrem Bey kitabında en yapamayacağı şeyi yapmağa kalkmış, ona hiciv ve mizah çeşnisi vermek istemiş ve üslûbunu bu yüzden ağırlaştırmıştır. Bu yapmacıkların dışında *Araba sevdası* dâima dikkate değer bir eserdir. Ekrem Bey 1870'ten sonra memlekette başlayan tiyatro hareketine de iştirâk etmiş, tercüme veya çabuk adapte bir eser olması ihtimâli de bulunan *Afif Anjeliki* (1870), *Zavallı çocuk*'un, iptidaî mantıkına erişmeden te'sirini taşıyan *Vuslat* (1874) ile, tercüme ettiğini yukarıda söylediğimiz *Atala*'nın tiyatroya adapte şekli olan *Atala, yahut Amerika vahşileri*'ni yazmıştır. En son neşredilen *Çok bilen çok yanılır* komedisi ise, Şinâsî'nin *Şâir evlenmesi*'ne, zihniyet itibarı ile, çok yakındır. Ekrem Bey'de en gâlip vasıf olan „amatör çalışmasının" verdiği bu eserlerden sonra, devrine en fazla te'sir eden eserine, *Tâlim-i edebiyat*'ına ve ona ekli tenkitlerine geçebiliriz. *Tâlim-i edebiyat*, mekteb-i mülkiyede (1296=1879) şapirograf ile basıldıktan sonra, 1299 (1882)'da tabedilmişti. Ahmed Cevdet Paşa'nın ve Nâmık Kemâl'in birer takriziyle çıkan kitap mühim bir hâdise oldu. Çünkü Ekrem Bey kitabında o zamana kadar belâgat kaidelerinden ibâret sanılan bir öğretme şeklini yıkıyor ve yerine bir nevî avrupaî estetik usûllerinin mebadisi ile karışık bir kitap getiriyordu. Vâkıa bununla edebiyat ve zevk meselelerine, nisbî olsa bile, bir vuzûh getirmiş olmuyordu. Fakat bu meselelerin mevcut olduğunu öğretiyordu. *Zemzeme* mukaddimesi, *Takdîr-i elhân*, *Takrizat* (1304) makaleler hep bu meseleleri hâtırlatır; inandırmazsa bile, sarsar ve küçük ufuklar açar.

Bugün Ekrem Bey'in eserine hayranlık duymak güçtür. Türkçenin bir buhran devrinde yazılan bu manzûmeler, hikâyeler, tenkitler fikir ve san'at hayatımızın sâdece uzak merhaleleridir. Fakat devrinde çok sevilmiş, çok beğenilmiş, hattâ bir nevi hassasiyetin nâzımı olmuştur. Ayrıca edebiyat meselelerinde zevk hakemi tanınmıştı. Hâmid ve Sezâî Bey'ler, *Diyorlar ki*'de, ondan kendilerine ufuk açmış bir insan olarak bahsederler. Servet-i fünûn zümresinin bir araya gelip edebî bir mektep hâlinde teşekkülünde âmil olan Ekrem'i, bütün gençler mürşid tanımışlar ve kendisine Üstad-ı Ekrem unvanını vermişlerdir.

Ekrem Bey 4. I. 1914'te Şişli'deki evinde vefat etmiştir. Naaşi Anadolu-Hisarın'da Küçük-Su mezarlığında, çok sevdiği oğlu Nijad'ın yanına defnolunmuştur.

Eserleri: *Nağme-i seher* (1871), *Yâdigâr-ı şebâb* (1873), *Zemzeme*, 1 (1885), *Zemzeme*, 2 (1885), *Zemzeme*, 3 (1885), *Nâçiz*,

(1886), *Tefekkür* (1888), *Pejmürde* (1894), *Nijad Ekrem* (1900, 1911), *Afife Anjelik* (1870), *Atala* tercümesi (1872, 1873), *Vuslat* (1874), *Muhsin Bey* (1889), *Şemsâ* (1896), *Araba sevdası* (1896, 1940), *Tâlim-i edebiyat* (1882), *Takdir-i elhân* (1886), *Takrizât* (1888), *Nefrîn* (1914).

Bibliyografya: İbnülemin Mahmud Kemâl, *Son asır türk şâirleri*; Rûşen Eşref, *Diyorlar ki*; İsmail Hakkı, *Ekrem Bey* (1900); Ali Ekrem, *Recâi-zâde Ekrem* (1924), İsmail Hikmet Ertaylan, *Recâi-zâde Ekrem* (1932), İsmail Habib, *Türk feceddüd edebiyatı tarihi* (1926); Mustafa Nihad Özön, *Son asır türk edebiyatı tarihi* (1940).

(A. HAMDİ TANPINAR.)

EL. AL, arapçada tâyin edâtı olup, buna *adât* (yahut *ḥarf*) *al-ta'rîf* denilir. Sîbavayh'in ve nahivcilerin çoğunun fikrine göre, *al*'deki elif vikaye için getirilmiştir; asıl târif alâmeti *lâm*'dır. Ḫalîl ise, bunların zıddına olarak, harf-i târifteki elif'in asla dâhil olduğunu, fakat çok kullanma neticesi olarak, elifi vasl hâline getirdiğini söyler ve harf-i târife *al-alif va 'l-lâm* adını verir. Diğer nahivcilerin ekserisi ise, *lâm al-ta'rîf* derler. İbrânî harf-i târifi gibi (bunun ilk şekli, arapçada *hal*'e değil, belki işâret için kullanılan *hâ*'ya tekabül eder), arap lisan âlimlerine göre, *lâm* da aslında bir işâret edâtıdır. Msl. *ẕâlika, allaẕî* kelimelerinde bu *lâm* hâlâ mevcuttur. İptidada işâret için kullanıldığı hâlde sonraları alelâde bir târif edâtma tahavvül eden *lâm*'ın, asıl mânasını, bugün dahi *al-ân*[a] ve *al-yavm*[a] kelimelerinde görüyoruz. Harf-i târif dâimâ kendisinden sonra gelen kelimeye bitişik olarak yazılır ve *lâm* harfi, kelimenin başında hurûf-i şemsiye bulunduğu takdirde, telâffuz da bunlara benzer (Zamaḫşarî, *al-Mufaṣṣal*, s. 193, 19 v. dd.). Harf-i târif muayyen ferd (*lâm al-'ahd*) ve nevileri (*lâm al-cins*) göstermek için kullanılır. Nisbet zamiri olarak kullanıldığı nâdirdir. Cenûbî Arabistan'da lehçelerce *am* şeklinden telâffuz edilir (*ayn. esr.*, s. 169, 8, 174, 18 v.dd.).

Bibliyografya: Lane, *Lexicon*, s. 74, st. 1 v. dd.; Wright, *Arabic Grammar* (3. tab.), I, § 345; ayn. mll., *Comp. Grammar*, s. 114 v.d.; Zamaḫşarî, *al-Mufaṣṣal*, s. 153, 1—19; Zimmern, *Vergl. Grammatik*, § 57.

(WEIL.)

EL'ARÂ'İŞ. [Bk. ARÂ'IŞ.]

EL'ARÎŞ. AL-'ARÎŞ, veya „Mısır 'Arîş'i", Mısır ile Filistin hududunda, Akdeniz sâhilindeki çölde, münbit bir vâha içinde kâin eski Rhinokorura şehridir. Daha hıristiyanlığın ilk çağlarında Laris ismi ile bahsi geçer. Rivâyete ve 'Amr b. al-'Âṣ'ın meşhûr Mısır seferi menkıbelerine göre, bu şehir eskiden mısır'a âit idi. Al-Ya'ḳûbî'ye göre, ahâlisi cuzâmlardan mürekkep bulunuyordu. İbn Ḥavḳal iki büyük câmiinden ve oranın meyva bolluğundan bahseder. Kıral Baudouin I., 1118'de, burada vefat etmiştir. Yâḳût'a göre, al-'Arîş'te büyük bir çarşı ile müteaddit hanlar vardı; tâcirlerin burada adamları bulunurdu. Selim I., Mısır fethine giderken, ordusu ile birlikte, deniz yolunu tâkip ederek, al-'Arîş'ten geçmiş ve orada hâlâ mevcut olan bir câmi yaptırmıştır (1516). Şehir 1799'da Bonapart tarafından zaptedilmiştir. Ertesi sene, fransızları Mısır'ı terke mecbur eden muâhede, burada imzalanmıştır. Birinci cihan harbinde türk ordusu Süveyş kanalına doğru hareketinde, al-'Arîş'ten geçmemiş ise de, ordu orada bir sâhil muhâfız müfrezesi bırakmıştır.

Bibliyografya: Butler, *The Arab Conquest of Egypt*, s. 196 v.d.; İbn Ḥavḳal, *Bibliotheca geogr. arab.* (nşr. de Goeje), II, 95; al-Muḳaddasî, *ayn. esr.*, III, s. 54, 193; Ya'ḳûbî, *ayn. esr.*, VII, 330; Yâḳût, III, 660 v.d.; Wilhelmus Tyrensis, s. 509; Musil, *Arabia Petraea*, 2, I, 228 v.dd., 304 v.d.

(F. BUHL.)

ELAZIG. [Bk. EL'AZİZ.]

EL'AZİZ (MÂ'MÛRAT AL-'AZÎZ'den kısaltma), mevkiinin eski ismi Mazra'a ve bugünkü resmî adı Elazığ'dır. Bu şehir, şarkî Anadolu'da, Fırat nehrinin Murat koluna karışan Harinket suyunun geçtiği Uluova'nın şimâl kenarında, Harput kalesinin kurulmuş olduğu tepe eteğinde, hafif meyilli bir zemin üzerinde, deniz seviyesine nazaran, 1.000 ile 1020 m. irtifâda bir vilâyet merkezidir.

El'aziz, bu havâlinin en mârûf kadîm beldesi olan Harput [b. bk.] yerine kaim olmuş yeni bir şehirdir. Harput, uzun tarih devirlerinde yüksek mevkiinin (irtifâı 1.280 m.) müdafaa imkânlarından faydalandıktan sonra, hudut şehri rolünü kaybedince, ana yollara nazaran, sapa kalmasından, kış mevsiminde mahrukat ve diğer ihtiyac maddelerinin te'minini güçleştiren elverişsiz münakale şartlarından zarar görmüş ve tedricen ehemmiyeti zâil olmuştur. Önceleri Diyarbekir eyâletine tâbi bir liva merkezi iken, sonradan mülkî idâre bir aralık Keban-Mâdeni'ne nakledilince, Harput mahallî beyler elinde kalmıştı. Mahmud II. devri sonlarına doğru 1250 (1834) yılında şark vilâyetlerinde islâhata ve devlet otoritesini yeniden te'sise me'mur edilerek, büyük salâhiyetler ile Sıvas, Diyarbekir, Harput ve Mâden eyâletleri vâliliğine tâyin olunan Reşid Mehmed Paşa Harput'ta bir kaç ay ikamet ettik

ten sonra, ovada bulunan ve esasen o sırada yerli beylerin tercihan makarlarını teşkil eden Mazra'a'ya inip, burayı vilâyet ve ordu müşirliği merkezi ittihaz eylemiş; hastahâne, kışla, cephâne binaları yaptırmış ve her ne kadar sonraları IV. ordu merkezi Erzurum'a ve müteâkiben Erzincan'a geçmiş ise de, o tarihten itibâren Mazra'a mülkî idâre merkezi olarak kalmıştır. Önceleri eyâlet ve bilâhare vilâyet iken bir aralık Diyarbekir vilâyetine bağlı bir sancak, 1292 (1875)'de müstakil mutasarrıflık ve dört sene sonra vilâyet olmuştur. Sultan Abdülaziz devrinde (1862) buraya tâyin edilen vâli İsmail Paşa'nın teklifi ile, adı Mā'mürat al-'Azīz'e çevrilmiş, bununla berâber vilâyet merkezine halk arasında yakın vakte kadar Mezre (Mezra'a) ve daha sonra El'âziz denilmiştir. *İslâm ansiklopedisi*'nin Leyden tabında Harput maddesini yazan Kramers, Mezere diye kaydettiği bu mevkiin adının arapça Mazra'a'dan gelmeyip, Batlamyus tarafından Μοζάρά şeklinde zikredilmiş olduğunu, Hübschmann'a atfen, ifâde eder (*Die altarmenichen Ortsnamen, Indogermanische Forsehungen*, 1904, XVI) ve keza R. Kiepert'in 1:400.000 mıkyaslı Anadolu haritasında Mezre şeklinde kaydedilen bu mevkie Mazara tarihî adı izâfe edilmiş olduğu görülür; bununla berâber, bütün bu havâlide olduğu gibi, Harput civarında da müteaddit Mazra'a'lar bulunmaktadır. *Mazra'a* kelimesi, şahıslara veya köy ve kasabalara âit, bunların meskenlerinden az-çok uzakta te'sis edilen ziraat sâhalarına delâlet etmekle berâber, bâzan bir *mazra'a*'nın zamanla bir kasaba ve hattâ şehir yerine kaim olabildiği görülmektedir (bk. *Birinci coğrafya kongresi, raporlar, müzâkereler ve kararlar*, Ankara, 1941, s. 155, Cemal Ârif Alagöz'ün raporu). Bu itibarla, Harput'u istihlâf etmiş olan şehrin, bir ilk çağ beldesinin yerinde ve onun adı ile kurulmuş olduğu kat'î olarak söylenemez. Buna benzeyen yer değiştirmelerinin Ayıntab, Malatya ve Arapkir gibi, bir çok şarkî Anadolu şehirlerinde vukua gelmiş olduğu burada hatırlanabilir. Birbirine yakın *mazra'a*'ları birbirinden ayırmak üzere bunlardan her biri ayrı ayrı isimler alıyorlar: Mā'mürat al-'Azīz vilâyeti sâlnâmelerinin muhtelif tabılarında, adı geçen *mazra'a*'nın, evvelce ağalara merkez olduğu için „Agavat Mazra'a'sı" tesmiye edildiği kaydolunur. Moltke'nin ziyâreti sırasında (1838 ilk bahar), burada dağın eteğinde, 6.000 asker alabilen bir kışla vardı ki, bu kışla, ordu müşirliğinin Mazra'a'dan ayrılmasından sonra harap olmuştur. Yukarıda zikredilen vilâyet sâlnâmesine göre, XIX. asır sonuna doğru, kasabada 5 câmi, müteaddit mektep, 4 hamam, 250 dükkân, 3 han, 2 ipekli dokuma imâlâthanesi ve 600'e yakın ev bulunmakta idi. Cuinet (1891) Harput'ta 20.000 nüfus bulunmasına mukabil, Mazra'a'nın 5.000 nüfuslu olduğunu kaydeder ki, bu tarihlerden beri Mazra'a (El'aziz) mütemâdiyen inkişaf ederek, nüfusu son yıllarda 20.000'i aşmış bulunduğu hâlde, Harput bunun aksine son yıllarda büyük bir köy (1940: 2.700 nüfuslu) hâlini alacak şekilde devamlı surette inhitata uğramıştır. El'aziz'in yeni bir şehir olması, plânında da kendini göstermekte, bu şehir, birbirini amûden kesen sokak ve caddeler boyunca inşa edilen binalar ile, sür'atle büyümüş ve hattâ münbit Ulu-Ova'nın sayısı çok köylerinden kendine yakın olan bir kaçını da mahalleleri arasına katmıştır.

Osmanlı devletinin son yıllarında, Mā'mürat al-'Azīz vilâyeti merkez sancağından başka Malatya ve Dersim (1888'de ihdas edilmiştir) sancaklarını da ihtivâ ediyordu. Türkiye cümhuriyetinin 1921 mülkî teşkilâtında, sancakların vilâyete tahvili üzerine, El'aziz vilâyeti eski vilâyetin merkez sancağına inhisar etmiş ve Dersim isyanlarının bastırılmasını müteâkip burada muvakkat olarak ihdas edilen Tunceli vilâyetinin ve umumî müfettişlik muvakkat merkezi olmuş, 10. XII. 1937 tarihli icra vekilleri heyeti kararı ile, adı Elazığ'a çevrilmiştir. Bu havâlinin deniz ile irtibatı, yakın zamana kadar, Sıvas—Samsun kara yolu ile te'min edilirken, 1. IV. 1933 tarihli kanun mucibince inşa edilerek, 10.VIII. 1934'te açılma merasimi yapılan 24 km. 'lik Yol-Çatı—Elazığ şûbe hattı ile, şehir demir yoluna kavuşmuştur. Sonra bu hattın Muş üzerinden, Van gölü kıyılarına ve daha ötede İran hududuna kadar uzatılması karar altına alınmış ve ayrıca El'aziz'de büyük bir hava meydanı da yapılmıştır.

Nüfusu, XIX. asır sonunda, 5.000'i ve cihan harbinden evvel 10—12.000'i geçmeyen Elazığ, son senelerde çok büyümüş, nüfusu 1927 sayımında 20.052'ye ve 1940'ta 29.465'e varmıştır. 1945 sayımının muvakkat neticelerine göre, bu nüfus 23.739 idi.

Bugünkü hudutları içinde Elazığ vilâyeti 9508 km². arâzi üzerinde 590 köyü ile berâber Elazığ, Keban, Baskil, Sivrice, Ergani-Mâden, Palu ve Kara-Koçan kazalarını ihtivâ etmekte, 1945 sayımının muvakkat neticelerine göre, 198.331 nüfusa sâhip bulunmakta idi. İlgası muvakkaten tehir edilen Tunceli vilâyetinin Hozat, Ovacık, Çemişgezek, Kalan, Nâzimiye, Mazkirt ve Pertek kazalarının katılması ve Kara-Koçan kazasının da komşu Bingöl vilâyetine verilmesi takdirinde, vilâyetin mesahası 14.987 km². varması ve nüfusunun da 275.000'i geçmesi icap eder.

Bibliyografya: C. Ritter, *Erdkunde*, X; E. Reclus, *Nouvelle géographie universelle*, IX; H. v. Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei in den Jahren 1835—1839*, bk. Index; H. Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor* (London, 1881), s. 215; E. Banse, *Die Türkei* (Berlin, 1915), s. 227; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 315 v.d.; H. F. B. Lynch, *Armenia travels and Studies* (London, 1901), II, tür. yer.; Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt* (Berlin, 1910), s. 473; A. Gabriel, *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale* (Paris, 1940), s. 257 v.d.; *Mā'mūrat al-'Azīz vilâyeti sâlnâmesi*, 1310 (7 defa). — Bölgeye âit tarihî eserler için bk. mad. HARPUT. (BESİM DARKOT.)

ELBETTÂNÎ. [Bk. BETTÂNÎ.]

ELBİSTAN. ALBİSTĀN, Urfalı Matthieu ve diğer ermeni müverrihlerinin Ablasta, süryânî Mihail'in Ablastayn, Abu 'l-Farac b. 'İbrî (Bar Hebraeus)'nin Ablastin, Yāḳūt Ḥamavî'nin Abulustayn, 'Aynî'nin ve diğer arap müverrihlerinin Ablustayn, Selçuklular tarihine dâir eserler yazan müellifler ile XIV. ve XV. asırlardaki İran müverrihlerinin (msl. Raşîd al-Dîn, Ḥâfiẓ Abrū, Şaraf al-Dîn Yazdî) Ablistān şekil ve telâffuzu ile yazdıkları bu ismin XVI. asırdan itibâren İbn İyās (bu müellif yine eski arap müverrihleri ve coğrafyacıları gibi Ablustayn suretinde yazmıştır), müstesnâ olmak üzere diğer bütün müellifler tarafından Albistān veya Elbistan şeklinde yazıldığı görülmektedir. Mamafih 1465/1466 seneleri içinde, Kudüs'e hacc etmeğe giderken, bu beldeye uğrayan rus hacısı tüccar Bazil'in yazdığı seyahatnâmede bu kasabanın adını Elbistan şeklinde kaydetmiş olması XV. asırdan itibâren Ablistan'ın yerli halk tarafından taklib edilerek Albıstan ve Elbistan telâffuzları ile söylenmekte olduğunu göstermektedir. Bugün oranın halkı memleketlerinin adını hem Albistan ve hem de Elbistan şeklinde telâffuz etmektedirler.

Elbistan kazası kadîm ve orta çağlarda mühim bir bölge sayılan geniş bir sâha içinde bulunur. Bu bölge dört tarafından yüksek dağlar ile çevrilen ve Anadolu'nun en geniş ovalarından birisi olan bu dağların doğurduğu Ceyhan, Söğüdlü, Hurman ve Köksün başta olmak üzere, irili ufaklı bir çok ırmak ve çaylar ile ve bunların birleşmesi ile büyüyen Ceyhan (yerli halkça buna, orta zamanda olduğu gibi, bugün de Cahan adı verilmektedir) nehri ile sulanan Elbistan ovası, eski çağdan intikal eden kadîm şehirlerin enkazı ile ve höyükler ile doludur. Hititler ile Kumagenlerin devrine âit olan ve Til, Kara-Elbistan (yâni eski Elbistan) Ozan, Kara-Öyük, Çavlı-Han, Tel-Afşin, Mehre, Celegi, Hunı ve Efsûs höyükleri gibi, büyük harâbeler başta gelmek üzere, bir çok küçük höyükleri ihtivâ eden Elbistan ovasının eski çağda bir çok şehir ve kasabalar ile süslenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Fakat eski çağda bu bölgenin en meşhûr ve en büyük şehri, bugün Afşin adı ile teşkil edilen kazanın merkezi olan Efsûs kasabasının bulunduğu mevkide enkaz ve âsârı mevcut bulunan Arabisus şehri idi. Diğer höyüklerin üzerinde de bir takım köyler ve kasabacıklar bulunmaktadır. Elbistan havâlisi orta çağ süryânî, arap ve ermeni eserlerinde Ceyhan bölgesi olmak üzere adlanmıştı. Orta çağ tarihlerinde bâzan Arbsūs veya 'Arabsūs ve bâzan Ebsûs ve nihâyet Efsûs şeklinde zikredilen Arabisus ile bizzat Elbistan ve bundan başka Hunı beldesi eski çağdan orta çağa intikal etmiş olan şehirler arasında bulunuyorlardı. Bunlardan Efsûs, „aṣḥāb-ı Kahf" kıssası münâsebetiyle bütün eski eserlerde zikredilmekte ve bu şehrin Dekyanus (imparator Diokletianos)'a âit bulunduğu ve „aṣḥāb-ı Kahf"'in bu şehrin şarkında bulunan dağdaki mağaraya iltica etmiş oldukları zikredilmektedir.

Bizans imparatoru Mauriçanos içinde yetiştiği bu Efsûs şehrini yeniden inşa ve tâmir ettirdi ise de, 587 senesinde vukû bulan bir zelzeleden harap oldu. Bunun üzerine imparatorun emri ile, bu şehir evvelkinden daha muhteşem olmak üzere, yeniden yapılmış, fakat evvelkinden daha şiddetli ikinci bir zelzele neticesinde, kâmilen yıkılmıştı. İlk hadis râvilerinden Muḥammed b. Sīrīn Efsûs şehrinin, halife 'Omar zamanında şimâlî Suriye âmili tarafından tahrip edildiğini söyler. Abbâsîlerin ilk devirlerinde müslümanların Bizans'a yapmış oldukları sefer ve gazaların tarihini yazmış olan Muḥammed b. 'Â'iẕ de aynı mâlûmatı verir.

Abū Ca'far al-Manṣūr zamanında uç ümeracının Anadolu içlerine yaptıkları akınları karşılamak ve islâmların Malatya'da yapmakta oldukları tahkimatı durdurmak maksadı ile, İstanbul'dan hareket eden imparator Kostantin V. büyük ordusu ile Ceyhan (Elbistan) bölgesine gelmişti. Fakat Malatya inşaatını ikmâl etmekte olan Abbâsî emiri 'Abd al-Vahhāb b. İbrāhīm al-İmām ile Ḥasan b. Ḳaḥṭaba'nın daha büyük bir kuvvetle üzerine yürümekte olduklarını duyan imparator, onlar ile savaşmağa cesâret edemeyerek, geriye dönmüştü (1356).

1380'de bizzat gazaya çıkan halife al-Mahdî Ceyhan bölgesine gelmiş ve Efsûs civarında karargâh kurmuştu. O zaman bu şehir yakubî

mezhebine bağlı olan piskoposluklardan birinin merkezi idi. Elbistan havzasını çok beğenen al-Mahdī burada kendi adına nisbetle bir şehir te'sisini arzu etmiş ve İstanbul'a doğru yürümeğe memur ettiği oğlu Hārūn'a bütün ordusunu teslim ile, ona veda ettikten sonra, geriye dönmüştü. Hārūn'un hilâfeti zamanında 'Abd al-Raḥmān b. 'Abd al-Malik b. Ṣāliḥ 1396 senesinde Efsûs şehrine akın etmişti. İbn al-'Adīm 333 (944/945) senesinde Sayf al-Davla'nın, gazaya çıkarak, Şafṣāf ve 'Arbsūs şehirlerini yağlamadığını söylemektedir. Şafṣāf'ın Tarsus geçidinin ve Torosların şimâl eteğinde bir kale olmasına nazaran, bu 'Arbsus'un, bahsimizin mevzuu olan Elbistan'daki 'Arbsūs, yâni Efsûs, olması mümkün değildir. Bu Arbsūs'un Kırşehir mülhakatından bu günkü 'Arbsūn olması daha ziyâde muhtemeldir. Mamalih müverrih İbn al-'Aẓīmī eserinde 340 (951) senesi vukuatında Sayf al-Davla'nın bu sene içinde Efsûs'a gaza ettiğini zikretmiştir).

Elbistan ovası, gerek doğrudan-doğruya Darb al-Ḥadaṯ (bugünkü Göynük geçidi)'ten orta Anadolu'ya, gerekse Malatya'dan Kayseriye'ye yapılmakta olan gazaların dâimî bir uğrağı idi. Nitekim İbn Ḥawḳal (Leyden, 1938, s. 196 v.d.) bir gaza ordusunun Malatya'dan sonra 'Arḳā (bugünkü Arga)'ya ve oradan Vādī al-Ḥacara'ye ve Vādī al-Baḳr'e geldiğini ve burada islâm ülkesinin sona ermiş olduğunu, ondan sonra Rummâne (Ceyhan kollarından Hurman çayının adı)'ye uğradığını ve oradan da Samandū (bugünkü Zamantı)'ya gittiğini bildirmiştir. 934 (1527/1528)'te Malatya'nın Bizans imparatorluğu eline geçmesi üzerine, bu gaza yolu kapanmıştır. Bundan sonra Ḥarṣana ve Zamantı istikametine yayılan gazalar doğrudan doğruya Darb al-Ḥadaṯ geçidini ve Elbistan ovasını tâkip etmiştir.

X. ve XI. asırlarda Elbistan bölgesi Ḥarṣanz (b. bk.; bugünkü Harsanus; Bizans menbâlarında Harsyanos) temine bağlı bulunmakta idi. Elbistan ovasının irtifâi 3000 m. varan yüksek dağlar ile çevrilmiş olması ve her taraftan geçilmesi gâyet müşkil derin ve uzun geçitler ve boğazlar ile kapalı bulunması burasını dâimâ bir isyan ve ihtilâl merkezi yapmağa müsâit kılmıştı. Nitekim X. asrın ikinci yarısında imparator Basil II.'e karşı isyan eden generaller burada hazırlık yapmışlardı. Bu generallerden biri olup, kendisini imparator ilân eden Bardas Fokas Ceyhan menbaında karargâh kurmuş ve kendisi ile iş birliği etmek için gelmiş olan Bardas Sklaros'u tevkif ve hapsetmişti (Yaḥyā al-Anṭākī, *Jean d'Antioch*, Paris, 1932, s. 214; *Patrologia Orientalis*, XXIII).

VII. asrın ortasından X. asrın sonuna kadar her sene Anadolu'ya yapılmakta olan islâm gazaları, bütün orta Anadolu'yu bir harâbe hâline getirmişti. Elbistan bölgesi bu gazaların ilk hedefi olduğu için, tabiatiyle en ziyâde tahribe uğramıştı. Bu bölgede mevcut olan ve bugün birer höyük ve kümbed hâlinde bulunan eski şehirlerin bir kısmının bu gazalar neticesinde harap olduğu anlaşılmaktadır. X. asır ortasına kadar Elbistan bölgesinde birinci derece ehemmiyetli şehir Efsûs idi. Bu asırdan sonra bu belde ehemmiyetini kaybetmiş ve Elbistan şehri ehemmiyet kazanmağa başlamıştır. Türklerin Anadolu'yu feth ve işgâl ettikleri XI. asırda Elbistan bölgesinde, asıl Elbistan'dan maada, Hunı şehrinin de ehemmiyeti hâiz bir kasaba olduğu görülmektedir. Bugün ovanın şimâl doğu kısmında harâbeleri mevcut ve civarında büyük bir höyük bulunan bu şehrin enkazı üzerinde hâlen Hunû adını taşıyan büyük bir köy vardır. İmparator Romanos Diogenis'in esâretinden sonra vukû bulan karışıklıktan istifâde ederek, cenûbî Anadolu'nun bir kısmını ve bu arada Elbistan bölgesini de eline geçirmiş olan Filaretos, 1073'te Hunı şehrinde ermeni râhiplerini toplatarak, bir katolikos seçtirmiş ve bu şehri katolikosluğa merkez yapmıştı (Mathieu d'Edesse, frns. trc. Dulaurier, s. 176). Bir çok defalar gâzîlerin ziyâretgâhı olan Ceyhan (Elbistan) bölgesi nihâyet 1085'te Anadolu fâtihi Süleyman b. Kutulmuş'un ümerasından emîr Buldaçı tarafından açılmıştır. Bu emîrin emri altına girmiş olan ermeni katolikosu Teodor Filaretos tarafından Maraş'a çağırılmış; fakat o gitmeyerek, tüklerin hâkimiyeti altında kalmağı tercih etmişti. Fakat bu Hunı katolikosluğu çok devam etmemiş ve bir az sonra ilga edilmiştir. Türklerin eline geçen Elbistan bölgesi feodal bir emâret olmuş ve Anadolu sultanı Süleyman'a bağlı kalmıştı. Buranın fâtihi olan Buldaçı'yı biz 1097'de haçlılar ile türkler arasında vukû bulan 1 temmûz İnönü—Eskişehir meydan muharebesinde sultan Kılıç Arslan I. maiyetindeki ümeranın yanında görmekteyiz. Fakat bu emîr, sultan Kılıç Arslan'dan ziyâde, onun kardeşi olup, Kayseri'yi hükûmet merkezi yapmış olan Melik Dâvud'un ve onun atabegi olan emîr Hasan'ın tâbiyeti altında bulunuyordu.

Birinci haçlı seferi vak'anüvis-erinden Baudri de Dol, 1097'de Anadolu'yu baştan-başa geçmiş olan haçlı ordusunun Kayseri'den hareket ettikten sonra, teşrin I.'de, cenup istikametine doğru ilerlediğini ve Plastantia denilen ve ovasının güzelliği ile nazar-ı dikkati çeken, bir beldeyi a'dığını ve buranın hâkimiyetinin Pierre d'Aulps adlı bir şövalyeye verildiğini bildi-

rir. Bu rivâyetin nâkili olan zamanımızın müverrihleri bu şehrin eski Komana'nın o zamanki adı olduğunu iddia etmişlerse de, hatâ etmişlerdir. Evvelâ orta Anadolu'nun eski bir dinî merkezi olan Komana (Kapadok) Ceyhan üzerinde değil Seyhan versanındadır ve bir ovası da yoktur ve bu gün Şar ve Gümnek-Tepe adlarında büyük bir bir harâbe hâlindedir. Sâniyen Komana, Kayseri—Maraş yolu üzerine tesâdüf eden bir menzil değildir. Sâlisen lâtin vak'anüvisinin verdiği Plastantia adının Elbistan'ın eski ismi olan Ablastan'a olan benzerliği ve aynı zamanda Elbistan'ın bu yol üzerinde bulunması bu şehrin Elbistan olacağına şüphe bırakmıyor.

Türkler tarafından geri alınmış olan bu şehir bir az sonra 1103 tarihine doğru tekrar frankların eline düştü. Fakat frankların zulüm ve itisafına mârûz kalan yerli halk türklere müracaat ettiler ve 1105'te türkler tarafından istirdat edildi. Bu vak'ayı bize bildiren urfalı Matthieu frankların Elbistan ve havâlisini tahrip ederek, insandan hâli bıraktıklarını söyler (s. 261). Sultan Kılıç Arslan Meyyafarikin'i aldıktan sonra veziri Ziyâ' al-Dīn Muḥammed al-Duvvinī'yi, oradan dönerken berâberinde getirmiş ve Elbistan'ı ona ikta etmişti (1105; İbn al-Azrak, *Târîḫ-i Mayyâfârikîn*, hususî kütüp.). Sultan Kılıç Arslan I.'ın ölümünü müteâkip türkler arasında çıkmış olan ayrılıklardan istifâde eden Antakya prensi Tancrède Elbistan'ı zapt etmiş ise de, 1111'de Malatya hükümdarı Malik Tuğrul Arslan'ın atabeği olan İl Arslan tarafından geri alınmıştır (*Michel Syrien*, III, 195,200). Ermeni müverrihi Sempad 1114'te vukû bulan büyük zelzelede Elbistan'ın da harap olduğunu söyler (*Recueil hist. Croisé. Armen.*, I, 614). 1119'da Malatya meliki Tuğrul Arslan b. Kılıç Arslan, isyan etmiş, Elbistan'ı ve havâlisini tekrar itaat altına almıştır. 1124 senesi sonunda Malatya'nın emîr Gazi b. Dânişmend tarafından zaptından sonra Elbistan ve havâlisi de Danişmendlilerin eline geçmiştir. 1137'de Danişmendli hükümdarı Melik Muḥammed, kardeşi 'Ayn al-Davla'nin elinden Elbistan ve Ceyhan havzasını almış ve onu memleketinden koğmuştur. Melik Muḥammed'in yaptığı akınların intikamını almak isteyen Antakya frankları 1139'da Elbistan bölgesine akın ve gâret yaptıktan sonra çekilmişlerdir. Melik Muḥammed'in ölümünden sonra Malatya'yı ele geçiren 'Ayn al-Davla 1143'te Elbistan ve havâlisinde de hâkim olmuştur. Fakat 1143'te sultan Mas'ûd I. b. Kılıç Arslan Elbistan'ı ve havâlisini almış ve oğlu Kılıç Arslan'ı buraya vâli nasbetmiştir. Kılıç Arslan II.'ın saltanatının ilk zamanlarında vukua gelen fetretten istifâde eden Sıvas meliki Yağıbasan 1156 yılı iptidasında Elbistan ve havâlisini zapt edince Sultan Kılıç Arslan onun üzerine yürüdü. Fakat Yağıbasan bu bölge halkından 70.000 kadar insanı esir ederek, birlikte götürdü. Bu bölgeye gelmiş olan Kılıç Arslan kalan halka teminat verdi. Bir az sonra Yağıbasan bütün kuvveti ile onun karşısına çıktıysa da, muharebe vukua gelmedi. İki taraf arasında sulh akdolundu. Fakat bu muahedeye Sıvas bölgesine götürülen hıristiyan halkın geri gönderilmesi hakkında hiç bir madde konulmamıştı. 1160'ta Kılıç Arslan ile Yağıbasan arasında akdedilen muahedede Elbistan ve havâlisi Yağıbasan'a bırakılmıştı. 1164'te Yağıbasan'ın ölümünden sonra Danişmendli devletinde vukua gelen fetret esnâsında Elbistan vâlisi bulunan emîr Maḥmūd b. Mahdī kendini müstakillen hükümdar ilân etti ise de, bir az sonra bu bölge Kılıç Arslan tarafından zaptedildi. Sultan Kılıç Arslan oğlu Muġīṯ al-Dīn Tuğrul Şah'ı buraya vâli tâyin etmiştir. Kılıç Arslan'ın diğer oğulları gibi, *malik* unvanını taşıyan Tuğrul Şah, babasının ihtiyarlığı ve nikbeti zamanında olduğu gibi, babasının ölümünden sonra, kardeşleri arasında çıkan mücâdeleler esnâsında bu bölgenin hükümdarı olarak kalmış, sultan olmak isteyen büyük kardeşlerinden bâzan birinin ve bâzan da diğerinin tarafını tutmuş ve aynı zamanda ermeni baronu ve bilâhare kıralı olan Leyfon ile dostluk ve ittifak te'sis etmiş ve kardeşlerinin tecâvüzlerine karşı onu destek edinmiştir. Muġīṯ al-Dīn Tuğrul Şah uzun müddet Elbistan bölgesinde hâkim kalmış ve Anadolu birliğini yeniden kuran sultan Rukn al-Dīn Sulaymān Şah II. diğer kardeşlerini ülkelerinden tard veya katl ettiği hâlde buna dokunmamıştı. O da buna mukabil ağabeğisini metbû tanımış ve âdetâ onun bir vâlisi gibi, bütün seferlerinde maiyetinde bulunmuştu. 1201'de Gürcistan'a sefer eden Sulaymān Şah, yolda Erzurum'u Saltuk-oğlu Melikşah'ın elinden aldığı zaman burasını maiyetinde bulunan Tuğrul Şah'a vermiş ve buna mukabil Elbistan'ı onun elinden alarak, doğrudan-doğruya merkeze bağlı bir vilâyet yapmış ve bundan sonra bütün XIII. asır boyunca Elbistan payitaht olan Konya'dan tâyin ve azledilen vâliler tarafından idâre edilmiştir. Bu vâlilerin hepsini sıra ile tesbit edecek vesâike mâlik değiliz. Bunlar arasında emîr Ḥusām al-Dīn Yūsuf (emîr Yūsuf mezraası buna âittir); emîr İlyas (kendi adına nisbetle bir köy bulunmaktadır), emîr Mubāriz al-Dīn Çavlı (Elbistan Ulu câmiini yaptırmış ve Hurman yolu üzerinde bir han te'sis etmiştir, bu han harap olmuştur ve arazisi üzerinde Çavlı-Hanı diye bir köy teşekkül

etmiştir), emîr Ḳamar al-Dīn (Behisni ile Elbistan arasındaki derbend ağızında büyük bir han yaptırmıştır. Bu han da harâbiye yüz tutmuştur), emîr Falak al-Dīn Ḫalīl, emîr ʿAlam al-Dīn ve emîr Sayf al-Dīn Abū Bakr Candār (son zamanda tahrip edilen Cāndār Gazī türbesi bu zâta âit bulunuyordu) isimlerini tesbit edebildiğimiz vâlilerdir. Bunlardan ilk dördü sultan ʿİzz al-Dīn Kaykāvūs I., ʿAlāʾ al-Dīn Kayḳubād I., Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav II. zamanlarında vâlilik etmişlerdir. Ulu câmiin ve hanın bânisi olan Çavlı iki defa Elbistan'da vâlilik etmiştir. Han sâhibi olan ve Karaman-oğullarının ceddi gibi gösterilmeğe çalışılan emîr Ḳamar al-Dīn ise, sultan ʿAlāʾ al-Dīn Kayḳubād I.'ın son ve Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav II.'in ilk senelerinde vâlilik etmiştir. Emîr Ḫalīl ise, sultan ʿİzz al-Dīn Kaykāvūs II.'un vâlisi iken Rukn al-Dīn Kılıç Arslan IV.'ın tarafını tutarak onun tarafdarları ile birlikte isyan etmiş ve mağlûp olmuştur. Sayf al-Dīn Abū Bakr Cāndār ise, oğlu Badr al-Dīn Ḳuş ile birlikte, Mısır sultanı Malik al-Ẓāhir Baybars'ın 1277'de Anadolu'ya yapmış olduğu seferde onunla birleşmiştir.

Türkler, eski Elbistan'ı bırakarak, Ceyhan'ın Pınarbaşı'ndan çıktıktan bir az sonra ikiye ayrılıp tekrar birleşmek suretiyle bir ada teşkil ettiği mahalde, yeni ve müstahkem bir şehir vücuda getirmişlerdir. Gerek ermeni devletine ve gerek Suriye haçlıları ile diğer devletlere karşı Anadolu'nun mühim bir müdafaa hattı olmak dolayısiyle Selçuklular devrinde ehemmiyetli vilâyetleden birisi sayılıyordu. Nitekim Yāḳūt Ḥamavī burayı Anadolu'nun meşhûr beldelerinden biri olmak üzere târif ettiği gibi, Efsûs kasabasının adını da Ebsûs şeklinde yazmış ve *aṣḥāb-i kahf* [b. bk.] ile *raḳīm* (mağarayı kapatan büyük taş)'in burada olduğunu, Dukyanus'a âit olan bu beldenin harap olmasına rağmen, bir takım acîp eserlere mâlik bulunduğunu söylemiştir (*Muʿcam al-buldān*, Mısır, 1323, I, 84 v.dd.). Eski Elbistan'a gelince, bu kasaba zaman ile harap olmuştur. Bu gün büyük bir höyüğü hâvî olan bu eski şehir, Kara Elbistan namı ile, bir köy hâlindedir ve şimdiki kasabanın 5 km. şimâl batısında ve Ceyhan kenarındadır. Kasabada mevcut eserlerin XIII. asır içindeki seneleri göstermesi, yeni kasabanın yâni türk ve müslüman Elbistan'ın bu tarihten evvel te'sis edilmiş olduğu zannını veriyor. Eski câmiin kitâbesi zâyi olmuş olup, şimdi üzerinde Mehmed IV. zamanına âit bir tâmir kitâbesi vardır.

Mubāriz al-Dīn Çavlı tarafından yaptırılan Ulu câmiin kapısı üzerindeki kitâbe Sultan Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav ile bu emîrin isim ve unvanlarını göstermekte ve 637 (1239/1240) tarihini taşımaktadır. Fakat bu Ulu câmi de sonradan tâmir görmüş ve içi osmanlılar devrinde, belki de Sultan Süleyman Kanunî zamanında, osmanlı mimari tarzına uygun bir şekilde tebdil edilmiş ve tek kubbeli bir câmi hâline getirilmiştir. Selçuklular zamanında dârüşşifa olarak vücuda getirilen ve bilâhare Dulkadırlılar zamanında tekke hâline konulan güzel bir eser son asır içinde harap bir hâlde bulunmakta idi. Bu bina, cehâlet ve hamakat eseri olmak üzere, taşından istifâde edilmek maksadı ile, yok edilmiştir. 1237 ve 1238 senelerinde iki defa Kayseriye'ye, Sultan Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav II. nezdine, elçilik ve vazife ile gönderilmiş olan Halep Eyyûbî devleti veziri müverrih Kamāl al-Dīn b. al-ʿAdīm bu seyahatlerinde Elbistan'dan geçmiş ve Efsûs'a uğramış ve bize her iki kasaba hakkında mâlûmat vermiştir. Ceyhan'ın Elbistan'ın bir mil cenûp doğusunda bir kayalık içinden çıktığını ve bu kayalığın üzerinde eski bir kilise mevcut olduğunu, nehrin meubaında Kizmite adlı bir köy bulunduğunu, nehrin kasabaya gelince ikiye ayrılıp, sonra birleştiğini ve Elbistan'ı her tarafından kuşattığını zikreder. Sultan Malik al-Aşraf al-Ġūrī'nin Sultan Bayezid II. nezdine İstanbul'a elçilikle gönderdiği İbn Bālī, *Ḥikmat-nāma*'sinde, Ceyhan ve Elbistan hakkında hemen-hemen aynı mâlûmatı vermiştir (Üniversite kütüp., yazm., nr. 3290). Efsûs'a uğrayan ve eshâb-ı kehf'in magarasını ziyâret eden İbn al-ʿAdīm, bu kasabanın harap bir hâlde olduğunu, sûrlarının enkazının ve duvarlarının bir kısmının mevcut bulunduğunu, harap şehir yerinde bir mâmûr köy mevcut idüğünü yazmaktadır. Bugün bu duvarlardan eser kalmamıştır. Şehrin iç kalesi de büyük bir höyük hâlindedir. İbn al-ʿAdīm, eshâb-ı kehf mağarasını iyice târif ettikten sonra, bu mağaranın etrafına Maraş vâlisinin büyük binalar yaptırmış olduğunu ve ziyâretçiler için vakıflar te'sis ettiğini zikretmektedir. Burada İbn al-ʿAdīm'in zikrettiği büyük binaları yaptıran ve vakıfları te'sis eden Maraş vâlisi Nuṣrat al-Dīn Ḥasan b. İbrāhīm'dir ki, 30 sene kadar Maraş emîrliğinde kalmış ve 1234'te Sultan ʿAlāʾ al-Dīn Kayḳubād I. tarafından öldürülmüştür. Bu zat bir ribat, bir câmi ve bir de kervansaray yaptırmıştır. Selçuklular devrindeki türk mimarisinin güzel bir nümûnesi sayılmağa lâyık bu eserlerden kervansaray harap bir hâldedir. An'aneye nazaran, Ḥacı Bektaş Velî gibi, bir takım büyük velîlerin çilehanesinde çile çekerek velîlik derecesine ermiş oldukları bu ribat içinde muhtelif tarikatlerin zâviyeleri bulunmakta idi. Fakat ribatın

idârèsi kādirī şeyhine âit bulunuyordu. Binanın muhteşem kapısı üzerinde Sultan 'İzz al-Dīn Kaykāvūs I. ile emîr Ḥasan'ın adlarına 612 (1215) tarihli uzun bir kitâbe mevcuttur. Câmiin kapısı üzerinde de Sultan 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I. ile yine emîr Ḥasan adına 630 (1232) tarihli üç satırlık bir kitâbe var. Her iki kitâbe *Maraş emîrleri* adlı küçük eserimizde neşredilmiştir (*TTEM*, sene 15, nr. 8, 85, İstanbul, 1341). Bugün Elbistan'da bulunan emîr Ḥasan-oğulları, bu emîrin evlâtlarındandır. Ribatın garp tarafına muttasıl olup, Dulkadırlılar zamanında ilâve edilmiş olan kısım vâdiye doğru uçmuştur. Bu kısımda iki kitâbe vardır. Birisi 'Alā' al-Davla Bey ile onun amcası Rustem Bey'in kızı Şems Hatun'un adlarını ve 905 (1499) tarihini ihtivâ etmektedir. Bu mermer kitâbe vâdiye düşmüş ve ikiye bölünmüştür. Bilâhare Adana müzesine götürülmüştür. İkinci kitâbe Dulkadırlılardan 'Alī Bey b. Şahsuvār Bey'in veziri Minnet Çelebî'ye âit olup, 937 (1530) tarihini ve Kānunî Sultan Süleyman'ın adını taşımaktadır. İbn Bībī, Sultan 'Alā' al-Dīn'in 1228'de Mengücük-oğullarının hâkimiyetine nihâyet verdiği sırada, bu hânedana mensûp olup, Kugonya (Kolonya = Şarkî-Karahisar = Şebin-Karahisar) emîri bulunan Malik Muẓaffar al-Dīn'i de hükûmetinden mahrum ettiğini ve buna mukabil Kırşehir vilâyetini, zeamet suretiyle, ona verdikten başka Efsûs kasabasiyle Rummān (Ḥurmān) ve Nahrikālī (Elbistan'ın cenûbunda Ceyhan'a karışan bir çaydır ve bugün Nergele adını taşımaktadır) havâlisini mülkiyeti ile ona tefviz etmiş olduğunu yazmaktadır (İbn Bībī, *Muḫtaṣar Selçuḳnāme*, Leyden, s. 152).

XIII. asırda da, XII. asırda olduğu gibi, Suriye'ye veya Kilikya ermeni devleti arâzisine sefere çıkan Anadolu orduları Elbistan ovasında toplanıyorlardı. 1205'te ermeni kıralı Leyfon Elbistan'ı zapta gelmişise de, muvaffakiyetsizlikle dönmüştür (Sempad, *Recueil Hist. Crois. Armen.*, s. 641). 1218'de bütün Anadolu ordularını Elbistan ovasında topladıktan sonra, Halep'e sefer yapan Sultan 'İzz al-Dīn Kaykāvūs I. Telbaşer'i zapt etmiş ve Halep Eyyûbî devletinin bu şehirde muhafız ve kumandanı olan Fatḥ al-Dīn b. Badr al-Dīn Dildirim al-Yārūḳī (Yaruklı türkmenlerinin reisi) emanla teslim olmuştur. Sultan ona Huni'yı iktâ etmiştir. Telbaşer'i — Maraş vâlisi emîr Ḥasan'ın kardeşine ve Ra'bān'ı — bu emîrin damadına veren sultan, Halep devletine hiyânet eden Derbsak kumandanı 'Alam al-Dīn Ḳayṣar al-Ẓāhirī'ye de Elbistan vâliliğini tevcih etmişti. Elbistan'daki 'Alam Bey kariyesi bu emîrin adına izâfe edilmiştir. Halep seferinden muvaffakiyetsizlik ile Elbistan'a dönen sultan orada bir müddet kalmış ve hiyânetinden şüphe ettiği ümerasından bâzılarını burada öldürmüş ve Ra'bān ve Telbaşer'i teslim ederek, kaçmış olan emîr Ḥasan'ın damadı ile kardeşini de burada astırmıştır (bk. Mükrimin Halil Yınanç, *ayn. esr.*, s. 85—90).

1234'te Mısır sultanı Malik al-Kāmil'in taarruzunu durdurmak için, bütün ordularını Elbistan'da toplayan sultan 'Alā' al-Dīn Kayḳubād Akçe-Derbend (Gök-Su geçidi)'e giderek, onun hücûmlarını püskürtmüştür. Elbistan ovasını çerçiveleyen yüksek ve ormanlı dağlar, göçebe hayatı süren türkmenler için, yaylak vazifesini görüyordu. Bu türkmenlerin bu asır içinde, az olmakla berâber, bâzan karışıklık çıkardıkları da görülmektedir. Bunlar 1240'ta Baba İsḥāḳ isyanına iştirâk etmişlerdi. 1257'de Ağaç-Eri türkleri Elbistan ve Maraş arasındaki ormanlık mıntakada karışıklıklar ve isyanlar çıkarmışlarsa da, Sultan 'İzz al-Dīn Kaykāvūs'un gönderdiği emîr 'Alī Bahādır tarafından, te'dip olunmuşlardır. Bugünkü Tecirli türkmenlerinin bu Ağaç-Eriler bakayası olması kuvvetle zannolunmaktadır. Fakat bundan bir az sonra Anadolu'yu işgâl ve Sultan 'İzz al-Dīn Kaykāvūs'u mağlûp ederek, kaçmağa mecbur eden ve Sultan Rukn al-Dīn Kılıç Arslan IV.'ı saltanat tahtına çıkaran moğul kumandanı Bayçu Noyan, Sultan 'İzz al-Dīn tarafdarı olan ümerayı te'dip ettiği ve şehirleri itaat altına aldığı sırada, Elbistan'a da gelerek, halktan bir çok adam öldürmüş ve kadınları ve çocukları esir etmişti (Abu 'l-Farac İbn al-'İbrī, *Tārīḫ muḫtaṣar al-duval*, Beyrut, 1890, s. 467).

XIII. asır içinde Elbistan'da cereyan eden en mühim vak'a Sultan Malik al-Ẓāhir Baybars'ın moğullar ile olan muharebesidir. 10 zilkâde 675 (15 nisan 1277) cuma gününde vukua gelen ve Mısır ordusunun muzafferiyeti ile ve moğul tümen kumandanları olan Tuko ve Tetâven (Tedâvun) Noyan'lar başta olmak üzere, bütün moğul ordusunun imhası ile neticelenen bu muharebeyi, vak'aya iştirâk etmiş olan ve *Sīra al-Malik al-Ẓāhir Baybars* kitabını yazan ve aynı zamanda Baybars'ın bu Anadolu seferi hakkında müstakil bir risâle vücuda getirmiş bulunan kadı Muḥy al-Dīn b. 'Abd al-Ẓāhir bu harbin Huni sahrasında olduğunu söyler (bu risâle Ḳalḳaşandī'nin *Ṣubḥ al-a'şā*'sında mevcuttur, Mısır, 1338, XIV, 139—165). Diğer bir *Sīra al-Malik al-Ẓāhir Baybars* kitabının müellifi olan 'İzz al-Dīn b. Şaddād ise, muharebenin Elbistan ovasında olduğunu söyleyerek, ayrıca bu ovanın içinde bir mahal tahsis etmez (bk. trk. trc. Şerefeddin Yaltkaya, s. 84—90). İbn Bībī, Kayseriye'de topla-

nan moğul ordusu ile Anadolu kıtaatının birleşip yola çıktığını ve Horon (Bin-Buğa dağlarındandır) dağını aşıp, Elbistan ovasına girdiğini ve orada muharebenin vukua geldiğini anlatır (*ayn. esr.*, s. 317). Sultan Baybars, bu muzafferiyetinden sonra, Hurman kalesine uğramış ve bu yoldan Kayseriye'ye gitmiştir. Kayseriye'den geri dönen Sultan Baybars tekrar Elbistan'a uğrayarak, moğul maktûlleri ile dolmuş olan muharebe meydanını görmüş ve evvelce geçmiş olduğu Akçe-Derbend yolu ile Suriye'ye gitmiştir. Bu vak'ayı duyan Abaka Han İran'dan sür'atle hareket etmiş ve Sultan Baybars'ı yakalamak üzere, Elbistan'a gelmiş ise de, öteki daha evvel Suriye'ye geçmiş olduğundan maksadına erişememiştir. Abaka Elbistan ovasında maktul olan moğulların çokluğunu görünce, teessüründen ağlamış ve Baybars'tan çıkaramadığı öçü Anadolu halkından çıkarmıştır. 1281'de moğul şehzâdesi Mengü Timur kumandasında Suriye'ye yürüyen Abaka'nın ordusu Elbistan'da toplanmıştı.

XIII. asrın ilk yarısı içinde 30 sene kadar süren moğul umûm vâlilerinin orta Anadolu'yu idâre ettikleri devirde Elbistan'ın ahvâli külliyen mechûldür. Anadolu'nun sarp bölgelerini idâre ve nufuzları altına almaktan âciz kalan İlhanlı vâlilerinin en sert ve en azgın türkmen boy ve oymaklarının yaylağı olan bu bölgeye tamamiyle hâkim olabildiklerine ihtimâl verilemez. Burasının bu devirde büyük bir âsâyişsizlik içinde kaldığı ve yekdiğerine rakip olan boy ve oymaklara mücâdele sâhası olduğu tahmin olunabilir. Nitekim İlhanlı imparatorluğunda vukû bulan teşeddüt üzerine, 737 (1336/1337)'de Taraklı oymağının reisi Halil Bey burayı zaptetmiş, fakat ertesi sene Dulkadırlı oymağına mağlûp olarak, Elbistan'ı bırakmağa mecbur olmuş ve Dulkadır-oğlu Karaca Bey burada bir emâret kurmuştur [bk. DULKADIRLILAR]. Dulkadır-oğlu Karaca Bey'in hâkimiyeti zamanında 1353'te Mısır Memlûk ordusu tarafından şiddetle tahrip edilen Elbistan 1381'de muvakkaten mısırlıların eline düştü. 1384'te Halil Bey burasını geri almış ve aynı sene içinde Mısır ordusu tekrar buraya girmiş ise de, tutunamamıştır. Selçuklular devrinde çok zengin ve mâmur bir bölge ve şehir olduğu anlaşılan Elbistan, XIV. asırda büyük bir türkmen emâretinin merkezi olmasına ve siyâsî bir ehemmiyet kazanmış bulunmasına rağmen, bu asrın ikinci yarısından sonra, zikrettiğimiz muhtelif istilâlara uğramak yüzünden, harap olmuştur. Selçuklular zamanından beri devam etmekte olan medreselerin bu XIV. asrın ortasına kadar kuvvetle yaşamış olması dolayısiyle, bu şehirden bütün Suriye ve Mısır iklimlerinde kendini tanıtacak derecede değerli bâzı âlimler çıkmıştır. 776 (1374)'da Suriye'de vefat eden ve hanefî fıkhının hükümlerine dâir kıymetli bir eser yazan Şalâḥ al-Dīn Ḫiżr b. Şihâb al-Dīn 'Omar bunların en meşhûrudur (bu zâtın hâl tercümesi için bk. İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, *Anbā' al-ġumr*, Yeni câmi Sultan Ahmed III. kütüp., nr. 814, 776 senesi vukuatı).

Elbistan 2 ağustos 1399'da osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid tarafından işgâl edilmiş ise de, osmanlı arâzisine ilhak edilmemiş ve Dulkadır-oğlu Nāṣir al-Dīn Muḥammed Bey elinde bırakılmıştır. 1400 eylûlünde Timur Elbistan'a gelerek şehri ve havâlisini tahrip etti [bk. BAYEZİD I.]. Çok uzun bir emâret süren Nāṣir al-Dīn Muḥammed Bey Elbistan'ı yeniden imâr ve te'sis etti; fakat bu zatın, Mısır sultanı olan Malik al-Aşraf Barsbay'ın düşmanı ve rakibi olan Can Bey al-Ṣūfī'yi muhafaza ve himâye etmesi üzerine, sultan ile araları açıldı. 1435'te Halep vâlisi Tagrıbermiş Elbistan'a yürüdü. Muḥammed Bey, Elbistan halkını alarak, dağlara çekildi. Mısır askeri gelerek şehri yağmalayıp, geri döndü. 1436'da Mısır sultanı, atabey Çakmak kumandasında olmak üzere, 8 büyük emîrin idâresinde bulunan muntazam bir kuvveti Suriye'ye gönderdi. Bu ordu Halep kıtaatını ve Halep vâlisini de berâberlerine alarak, tekrar Elbistan'a yürüdüler ve burasını bir defa daha yağmaladıktan sonra, yakıp yıktılar (İbn Ḥacar, *ayn. esr.*, 839 senesi vukuatı).

Bundan sonra Elbistan 30 seneden fazla bir müddet istilâ yüzü görmemiştir. 1465'te Mısır sultanı Hoş-Kadem tarafından memur edilen bir fedâî Dulkadırlı hükümdarı Arslan Bey'i Elbistan'da Cuma mescidinde (Ulu câmi) cuma namazından sonra öldürmüştür. 1471'de Şahsuvār Bey'in Mısır ordusuna mağlûbiyetinden sonra Elbistan ve havâlisi emîr Yeşbey'in kuvvetleri tarafından işgâl, yağma ve tahrip edilmiştir. Bundan sonra 'Alā' al-Davla'yi Dulkadırlı emâretine çıkarmak isteyen osmanlı askeri ile mısırlılar arasında Elbistan'da Hurman kalesi önünde bir harp vukua gelmiştir. Daha sonra 'Alā' al-Davla ile kardeşi Şah-Budak arasında harp sahnesi olan Elbistan, 1490'dan itibâren, Dulkadırlıların rakipsiz hükümdarı olan 'Alā' al-Davla'nin merkezi olmuş ve bu hükümdar bu memleketi yeniden imâra çalışmış ve civar hükümdarları taklit ederek, imâret ve inşaat vücuda getirtmiş; Elbistan'da iki aded câmi ile bâzı medreseler yaptırmış ve âlim ve şeyhleri himâye etmiş ve büyük vakıflar te'sis eylemiştir. Bu hükümdarın zamanında yeniden canlanan Elbistan 1507'de Şah

İsmail tarafından, şiddet ve taassup ile tahrip edilmiştir. Bu tahrip Elbistan'ın şimdiye kadar gördüğü yıkılmaların en şiddetlisidir. Câmiler ve mezarlar bile bundan kurtulamamış, şehrin ortasında olan ve Dulkadırlıların sarayını ihtivâ eden kale de harap olmuş ve büyük bir yığın hâline gelmiştir. Şimdiye kadar Dulkadırlı devletine merkez ve bu ulusa karargâh olan Elbistan bu vak'adan sonra ehemmiyetsiz bir hâle gelmiştir. 'Alā' al-Davla de devlet merkezini, öteden beri Dulkadırlı beylerinin kışlağı olan Maraş'a götürmüştür. 'Alā' al-Davla'nın katlinden sonra, Dulkadırlıların emâretine geçen Şahsuvār-oğlu 'Alī Bey Elbistan'ı tekrar merkez yaparak, imârına çalışmış ise de, onun hâkimiyeti çok devam etmemiştir. Bu 'Alī Bey'e âit olup, tamamı zâyi olan bir kitâbe müşarünileyhin eski sarayın üzerinde bir köşk yaptırmış olduğunu gösteriyor. Şāh İsmā'īl'in tahribatı dolayısiyle Elbistan'da Dulkadır-oğulları zamanına âit bu 'Alī Bey'in kitâbesinden başka bir kitâbe bile kalmamıştır. Safevîlerin bu hânedana âit câmilerin ve hayratların kitâbelerini bile mahvetmiş oldukları anlaşılıyor. Sultan Süleyman Kanunî zamanında 'Alī Bey'in katlini müteâkip, Dulkadırlı emâreti ilga edilerek, merkezi Maraş olmak üzere, „Ẕu 'l-Ḳadrīya" eyâleti teşkil edildiği zaman Elbistan bu eyâletin Maraş livasına bağlı olan bir kaza itibâr edilmiş ve Maraş'tan tâyin edilen müsellimler tarafından idâre olunmuştur. Bir çok göçebe türkmenlerin yaylağı ve sığınağı olan Elbistan bölgesi osmanlı hâkimiyetine girdikten bir az sonra, isyan ve ihtilâl yatağı hâline gelmiştir. Arâzi tahriri dolayısı ile ellerindeki mukataaların alınacağından korkan Dulkadırlı ulusuna mensup aşîretler silâha sarıldılar. Bunların bir kısmı Kalender Sultan'ın etrafına toplanarak, onun *mahdī* olduğunu kabûl ettiler ve üzerlerine gelen bir çok kuvvetleri perişan eylediler. Nihâyet vezir-i âzâm Makbûl İbrahim Paşa bizzat Elbistan'a giderek, isyanı bastırdı ve isyan reislerini taltif etti (Solak-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1298, s. 465). Bundan sonra bu gibi isyanların çıkmasına mâni olmak üzere, lâzım gelen tedbirler alınmış, Ẕu 'l-Ḳadrīya eyâleti hakkında hususî kanun yapılmış, Dulkadırlı türkmen reislerine sipahilik tevcih ile, onların mukataaları timar ve zeâmet olarak, yine onlara verilmiş ve 'Alā' al-Davla Bey zamanında câri olan hükümlerin büyük bir kısmı mer'i tutulmuş ve ondan sonra bu şerâit dâhilinde arâzinin tahriri yapılmıştır (Paris, Bibl. Nat., *Catal. Blochet, mans. turc.*, A F, 81 numaralı mecmuada Ẕu 'l-Ḳadrīya eyâletinin tahriri, eyâletin yürükleri ve aynı zamanda sipahileri hakkında muhtelif ferman ve hüküm suretleri mevcuttur. Mamafih başvekâlet arşivinde bulunan eyâlet Ẕu 'l-Ḳadrīya defterlerinde bu vilâyete taalluk eden bütün o emir ve ahkâm ve kavanin muntazaman toplanmış olduğu gibi diğer ahkâm defterlerinde de bunlara tesâdüf olunmaktadır).

XVII. asır içinde Anadolu'da vukū bulan büyük askerî ihtilâller zamanında Elbistan bölgesi bunlara tahassun ve mukavemet merkezi teşkil etmiştir. 1017 (1608)'de bu ihtilâlcilerin en büyük reisi olan Kalender-oğlu Mehmed Paşa ile arkadaşları, bütün maiyetleri ile Elbistan'da toplandılar ve Göksün yaylasında sadrâzam Kuyucu Murad Paşa ile şiddetli bir savaş yaptılar (Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, II, 29—32). Elbistan'ın bu suretle ikide-birde âsîlere ve ihtilâlcilere karargâh ve sığınak teşkil etmesi ve binnetice harp mıntakası olması, orada emniyet ve âsâyişin teessüs etmesine ve tabiatın bütün feyizlerine mâlik olduğu hâlde, refah ve mâmuriyete erişmemesine sebep olmuş, son asra kadar mechûl bir bölge hâlinde kalmıştır. XVI. asırdan itibâren XIX. asır sonuna kadar yazılan coğrafya eserlerinde Elbistan hakkında pek az mâlûmat vardır. *Cihannüma* (s. 599)'da Maraş'a bağlı müstakil bir kaza ve mâmûr bir kasaba olduğundan başka bir bilgi yoktur. Evliya Çelebi de *Seyahatnâme*'sinde (III, 195) gitmediği ve görmediği hâlde, Elbistan hakkında, coğrafya kitaplarında okumuş veya orayı bilenlerin ağzından işitmiş olduğu mâlûmatı nakledip, ancak 6—7 satırda vermiştir. Hâlbuki gitmiş ve görmüş olsa idi seyahatnâmesinde tuttuğu tarza göre, uğradığı konakları zikreder, Elbistan ovasını, kasabadaki câmileri ve türbeleri târif ederdi. Eflak ve Boğdan ve sonra Rusya'ya yaptığı seyahati bitirdikten sonra, Anadolu'dan geçerken, 1659'da Elbistan'a uğrayan Antakiye patriki Kirkir Makarius yanında bulunan ve onun seyâhati hakkında arapça bir eser yazmış olan Bols al-Ḥalabī Elbistan hakkında, bir dereceye kadar, uzun mâlûmat vermektedir (*Kitāb al-riḥla*, Paris, Bibl. Nat., arapça yazmalar, nr. 6016, var. 301 v.d.). Elbistan bölgesi, tanzimata kadar, tıpkı Dersim ve Kozan gibi, büyük yollar üzerinde olmayan sarp bölgelerden biri olduğu için, osmanlı devrinde âsâyişsizlik içinde kalmış, gerek bizden olsun ve gerek avrupalı olsun, seyahlar buraya uğrayıp tetkikatta bulunamamışlardır.

Amık ovasında kışlayan 7 türkmen boyunun yaylağı olan Elbistan ovası, yaz mevsiminde çok vakit bu aşîretlerin mücâdele sahnesi oluyor, bu arada köyler ve hattâ bâzan kasaba bile gârete mârûz kalıyordu. Maraş vâlilerinin ya doğrudan-doğruya eyâlet merkezinden gön-

derdikleri veyahut Elbistan eşrafından tâyin eylemiş oldukları müsellimler ile bu aşîretler arasında mütemadî vak'alar çıkmakta, her müsellim bir veya bir kaç boy ile birleşip, diğerleri ile mücâdele hâlinde bulunmakta ve bu arada müsellimliği elde etmiş olan kimseler rakiplerini ezmeğe çalışmakta idi. XIX. asır başında Maraş vâlisi olan Çapan-zâde Celâl Paşa Elbistan bölgesinde tegallüp eden aşîret reislerini ve bu arada Elbistan ağalarından bâzılarını öldürmüş, Bayezid-zâde Kalender Paşa da onun izinde yürüyerek, oldukça âsâyiş ve sükûn te'sisine muvaffak olmuştu. Bu arada Elbistan müsellimliğine tâyin edilen Kara Bekir-zâde Hacı Ahmed Ağa bütün Elbistan bölgesindeki eşkiyayı kırıp geçirmiş ve yolcuların bir taraftan bir tarafa gidebilmeleri imkânını hazırlamıştır. 1847 (1264)'de müsellimlik usûlü ilga edilmiş ve müdürlük hâline konmuştur. Bilâhare müdürlerin unvanı kaymakama çevrilmiştir. Müdürlük ve kaymakamlık zamanında Elbistan'da vukua gelen belli-başlı vak'alar muhtelif seneler zarfında Elbistan ile hudut olan Zeytin ve havâlisindeki ermenilerin isyanlarıdır. Beş defa vuku'a gelen ve Elbistan'dan gitmiş olan gönüllülerin gayret ve fedakârlıkları ile bastırılmış olan bu isyanların suret-i vukuu ve teskini hakkında, ayrıca manzûm bir destan yazılmıştır.

Mücâdele-i milliye hareketinde, Maraş'ın kurtuluşunda oldukça mühim rol oynayan Elbistan gönüllüleri Ayıntab'ın kurtuluşuna da çok yardım etmişlerdi. Dulkadırlı-oğulları zamanından beri tedrisat yapıp gelen Elbistan medreseleri bâzan kendini bütün Anadolu'da ve hattâ İstanbul'da bile takdir ettirecek âlimler yetiştirebiliyordu. Fakat ilimde daha fazla ilerlemek isteyenler Ayıntab'a giderlerdi. Bilâhare âsâyiş te'min edilip de Bin-Boğa yolları emin bir hâle geldikten sonra Kayseriye'ye gitmeğe başlamışlardır. Elbistan ismi İstanbul'ca pek mârûf olmadığından, oradan İstanbul'a gelen müderris ve âlimler ekseriyâ kendilerini vilâyetlerine izâfe ederek, Mar'aşî diye nisbetlendirirlerdi. Geçen asrın arap ve iran dili âlimlerinden Hayâtî Efendi ile bunun oğlu olup, hey'ete ve lûgate dâir muhtelif eserleri mevcut ve mârûf olan ve Elbistan'da kıymetli yazma eserlerden mürekkep bir kütüphâne te'sis etmiş bulunan Halil Şeref Efendi ve *Ḫulâṣa al-şurûḥ* müellifi Halil Esad Efendi, Saçaklızâde Mehmed Efendi ve Mustafa Kâmil Efendi bu memleketten yetişen âlimler arasında zikre şâyândır.

Elbistan aynı isim ile yâdedilen ovanın cenûp kenarındaki Şar (Şehr) dağı (2.300 m.) eteğinde, deniz seviyesinden 1.150 m. irtifâda, kadîm çağlardan beri halk arasında Ceyhan [b. bk.] nehrinin ana kaynağı telâkki olunan suyu bol bir menbâın 5 km. kadar garbında, Kara-Elbistan harâbelerinin 4 km. cenûb-i şarkîsinde bulunan ve 1940 sayımına göre, 7.000 nüfusu olan bir kasabadır. 1945 sayımının muvakkat neticesine göre, kasabanın nüfusu 2.668; 1940'ta Elbistan kazasının 4.175 km². arâzisi üzerinde 124 köyü ve 71.725 nüfusu vardı. Bilâhare bir kısım arâzisi üzerinde Afşin kazası kurulmuş olduğudan, 1945 sayımında nüfusu 52.253'e düşmüştür.

Bibliyografya: Makale içinde zikredilenlerden başka bk. Abū 'Ubayd al-Ḳāsim b. Sallām, *Kitāb al-amvāl* (Mısır, 1353), s. 169; İbn al-'Adîm, *Buġyat al-ṭalab* (Ayasofya kütüp., nr. 3036), s. 337 — 342, 379 v.d.; ayn. mll., *Zubdat al-Ḥalab* (Paris, Bibl. Nat., arapça yazmalar, nr. 1666, var. 29); 'Azîmî (Kara Mustafa Paşa kütüp., nr. 398), frns. trc., Michel le Syrien, II, 354, 358 v.d., 412; III, 195, 205, 246, 249, 254, 258, 290, 326, 411; Bar Hebraeus, ingl. trc. Budge (Oxford, 1932), s. 106, 117, 249, 265, 289, 394, 401, 405, 408, 426; Matthieu, Gregoire ve Sempad ile Michel le Syrien'in ermenicesi için bk. *Recueil des hist. des Croisades, doc. Armeniens*, I, 11, 80, 81, 166, 177, 194, 325, 359, 360, 405, 565, 614, 641; Payre, *Hist. de la premiere Croisade*, I, 382 (Paris, 1859); R. Grousset, *Hist. des Croisades* (Paris, 1934), I, 38; *Itinéraires Russes en Orient*, frans. trc. Mme de Khitrswo (Ceneve, 1889), s. 245 (bu mecmua içinde seyahatnâmesi neşredilen Basile'in Elbistan'a gelişi 1465/1466 senelerine yâni Dulkadırlıların en kuvvetli zamanlarına tesâdüf eder. Bu seyyah, o zaman bir hükûmet merkezi olan Elbistan'ı büyük bir şehir olarak târif etmiştir); Halil Şeref Efendi, *Afkār al-cabarāt 'alā matni asrār al-malakūt* (İstanbul, 1265), s. 154.

(MÜKRİMİN HALİL YINANÇ.)

ELBURZ. ALBURZ (veya Elburs), eski irancada adı *Hara Berezaiti* („yüksek dağ") 'dir. İran'ın şimâl tarafında bulunan bu dağ silsilesi yüksek İran yaylasının Hazer denizi civarındaki müntehasını teşkil eder. Garp tarafındaki irtifâı vasatî 3.000 m.'yi bulur. Fakat Damâvend [b. bk.] tahminen 5.500 m. irtifaındadır. Şimâl yamaçları sık ormanlar ile örtülüdür. Fakat buna mukabil, cenûp yamaçları pek çıplaktır. Firdavsî'ye göre Damâvend Hindistan'da efsânevî bir dağdır. Arap coğrafyacılarında bu isim geçmez. İlk defa bu ismi zikreden Ḥamd Allāh Mustavfî'dir. Bu Alburz veya Elburs Kafkasya'daki Elburs ile karıştırılmamalıdır. Krş. G. le Strange, *The Lands*

of the Eastern Caliphate, s. 368, not; Melgunof, *Das südliche Ufer des Kaspischen Meeres*, s. 21.

ELCEZÎRE. [Bk. ALGEZİRAS.]

ELÇİ. İLÇİ, türkçe *el, il*, „kavim, halk, ülke, devlet, hükümranlık, sulh" sözünün (bk. W. Bang ve A. v. Gabain, *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der türk. Turfan-Texte*, Berlin, 1931; Abū Ḥayyān, *Kitāb al-idrāk li lisān al-atrāk*, nşr. A. Caferoğlu, İstanbul, 1931) *-çı, -çi* meslek bildirme eki ile genişletilmiş şekli olup, türkçede eskiden beri „başbuğ, hükümdar" mânalarında kullanılan bir sözdür (bk. *Kutadgu Bilig*, Fergana nushası, tıpkı basm., İstanbul, 1943, 42, 11; 92, 6; 115, 15; 151, 10; 182, 2). Ancak en eski devirden itibâren bu söz ile türkçede „haber getirici" ve bundan muhtelif türk devletlerinde „hükümdarın resmî habercisi, elçi, sefir" mânası türemiştir (Radloff, *Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialecte*, I, Petersburg, 1893). Eskiden türklerde elçi ecnebi devletlerine yalnız muayyen bir vazife ile gönderilen siyâsî bir haberci iken, osmanlı devletinin son devirlerinde sâbit elçilikler ihdas olunmuştur. Ecnebi devletlerinin elçilerini de osmanlı sarayında büyük debdebe ile kabûl etmek âdet idi. 1530 senesinde Avusturya kıralı Ferdinand Nikolaus Jurischitz ve Joseph v. Lamberg adında iki elçisini İstanbul'a gönderdiği zaman, bunlar payitahtın yarım saat ötesinde elli çavuş tarafından karşılanmış ve bugün dahi İstanbul'da Çemberlitaş'ta bulunan Elçi hanına misafir edilmişlerdi. Burada padişahın emri ile her türlü ihtiyacları te'min edilmiş ve gelişlerinden üç hafta sonra merasimle huzura kabûl olunmuşlardır. Divan önünde solaklar ile 3.000 yeniçeri yer almıştı. Divanda kendilerini sadrâzam, iki vezir, Rumeli beylerbeyisi, her iki kazasker ve defterdar ve reis efendi beklemekte idiler. Bundan sonra serasker ve divan efendisi tarafından huzura götürüldüler. Osmanlı imparatorluğunun Viyana'ya gönderdiği ilk elçi bir çavuş idi (tarih 1533). Daha sonra da elçiler çavuş sınıfından seçilirdi (Kaynarca muahedesine kadar Osmanlı devletine gelen ve osmanlılarca gönderilen elçiler için bk. Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman* (yalnız fr. trc.'de XVII, 134 v.dd.). Osmanlı elçileri *büyük elçi* (sefir-i kebîr), *murahhas elçi* (sefîr-i murahhas) ve *orta elçi* olmak üzere, üç sınıf idiler. Daha sonra Viyana anlaşması hükümlerine uyularak, sâbit elçiler, *sefîr-i kebîr* ve *sefîr* olmak üzere, iki sınıfa ayrıldılar (bk. *Sâlnâme*, 1325, s. 1072 ve 1087). Türkiye cümhuriyeti hükûmetinde de *büyük elçi* ve *orta elçi* adları ile bu teşkilât tatbik edilmektedir.

Siyâsî mânada bu kullanılış yanında elçi sözü ile eski dinî edebiyatımızda bir de „peygamber" kasdedilirdi (bk. Zenker, *Dict. turc-arabe-persan*, Leipzig, 1866, I; *Şeyhî divanı tarama sözlüğü ve nusha farkları*, İstanbul, 1942; Şeyh Süleyman, *Lûgat-i çagatay ve türkî-i osmanî*, İstanbul, 1921).

Kelimenin muhtelif türk ağızlarında değişik fonetik şekilleri için bk. Radloff, *ayn. esr.*, I; *ildzi*, (baraba), *ilçi* (kazan.), *iltsi* (tara, tobnl.) bu sözden yapılmış nakiller için bk. Pavet de Courteille, *Dict. turc-oriental*, Paris, 1870; ilçileş- „birbirine ilçi göndermek" Radloff, *ayn. esr.*, I, baraba *iljilä-* „bir haberci göndermek" ilçi beg, ilçi başı, ilçi bügü, bügü ilçi gibi tâbirlere *Kutadgu bilig*'te tesâdüf edilir. *İlçi* sözü ile alâkalı tâbir ve darb-ı meseller için bk. Radloff, *ayn. esr. Elçiye zeval olmaz, elçiye güç yok, elçi akıllı*. Diğer misâller için bk. Hüseyin Kâzım, *Türk Lûgati*, I, 525—528.

„Sefîr" mânasında ilçi sözü arapça ve farsçadan alınmıştır. Bk. Dozy, *Supplément aux dictionaires arabes*, Leyden, 1881, I; ilçi veya ilişi ve Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London, 1930, *İlçi* ve *İlçi-yi kabîr* (türkçede aynı mânada kullanılan diğer bir tâbir için bk. mad. YALAVAÇ).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de Ricaut, *Etat présent de l'Empire ottoman* (trc. Briot, s. 268 v.dd.); J. v. Hammer, *Gesch. d. osman. Reiches*. (MECDUD MANSUROĞLU.)

ELFERD. ALFARD, Tinnin (Hydra, ejderha) burcunun üst kısmında α (ikinci kadırden) yıldızıdır. İsim, „tek, ayrı" mânasına olarak, arapçadır. Krş. Ideler, *Untersuchungen über den Ursp. u. d. Bed. der Sternnamen*, s. 269.

ELFİYE. ALFİYA (A.), 1000 mısrâlık manzûme. Bin adedi, bilhassa manzûm risâleler için, arapların pek hoşlandıkları bir adeddir. Kâtib Çelebî (*Kaşf al-ẓunūn*, İstanbul, 1941, I, 151 v.d., 157) bunlardan bir çoğunu zikreder. En mârûfları, İbn Mülik ve İbn Mu'ṭî'nin *alfiya*'leridir. Her ikisi de gramere dâirdir. Al-'Irāḳī'nin *Alfiya*'si, *uṣūl al-ḥadīṯ*'e âittir. Fazla mâlûmat için bk. madd.

ELHÂCC HAMMÛDE. AL-ḤĀCC ḤAMMŪDA (B. 'ABD AL-'AZĪZ), arap tarihçisidir. Tunus tarihi ile meşgûl olmuştur; 'Alî b. Muḥammed'in beyliği zamanında (1740) gurbete çekilerek, Cezayir'e giden 'Alî b. al-Ḥusayn'i tâkip etmiş ve o emîr iktidar makamına geçince, kendisinin birinci sır kâtibi olmuştur (1779—1782). Bu vazifeyi 'Alî Bey'in oğlu Ḥammûda'nın beyliği devrinde (1782—1814) de ifâ etmiştir. Ḥammûda Bey kendisinin talç-

besi idi. *Kitāb al-bāṣā* unvanı ile, te'lif ettiği eserde Ḥafṣîlerin ve sonra Tunus türk vâlilerinin tarihlerini mücmel yazdıktan sonra, 'Alî Bey ile Ḥusayn b. 'Alî Bey devirleri hakkında pek çok tafsilât vermiştir. Neşredilmemiş olan bu kitabın bir çok nushaları Tunus'ta Câmi Kebîr'de bulunur. Bu kitabın Hayreddin (Barbaros)'in ve Oruç ('Arūc) Reis'in harplerine dâir olan bir kısmı Houdas (*Chrestomathie maghrebine*, Paris, 1891, s. 14—96) tarafından neşredilmiştir; fransızların 1770'te Tunus'a yaptıkları sefer hakkında olan başka bir kısım, Rousseau (Cezayir, 1849) tarafından ve Murad Bey'in Constantine seferine dâir olan diğer bir kısmı da, Cherbonneau (*JA*, 1851) tarafından, tercüme edilmiştir.

Bibliyografya: Roy, *Extrait du catalogue des Manuscrits et des imprimés de la bibliothèque de la Grande Mosquée de Tunis* (Tunus, 1900), s. 92 v.d. (RENÉ BASSET.)

ELHÂCC ÖMER. AL-ḤĀCC 'OMAR (? — 1864), Sudanlı tarikat reisi ve fâtih; Toucouleur imparatorluğunun (1797—1864) müessisi. Senegal Futā'sında Aloar'da doğan 'Omar Saydü Tal tanınmış murabıtlardan olan babasının yanında başlamış olduğu medrese tahsilini Vabata'da Tagant magribîleri yanında ikmâl ettikten sonra, 1820 yılında, haccı edâ etmek üzere, Mekke'ye gitti. Orada ikamet ettiği müddetçe Ticānî'nin tilmizi Şeyh Muḥammed al-Ġālî ile râbıta te'sis ederek, Ticāniya tarikatına girdi. Afrika'ya döndüğü zaman, Sokoto sultanlığı dâhilinde Bornu'da bir müddet kaldı ve islâm dininde müceddidlik teşebbüsüne girişti. Ḳādirîlere karşı büyük bir husûmet gösteriyor, onların gevşekliğini ve musamahakârlığını şiddetle takbih ediyordu. Bu iki ülkenin sultanları ona teveccüh gösterdiler ve kendisine kadınlar ve köleler verdiler; diğer taraftan ise, Segū'den geçerken, Bambāra hükümdarı onu hapsettirdi. Bunun üzerine Futā Callon [b. bk.]'a giderek, Callonkelerin muhabbetini kazandı. Bunlar Pūllerin ve Soryalar fırkasının esâretinden kurtulmak istiyorlardı. Diegunko'da te'sis ettiği zâviye pek çabuk feyiz ve umrâna erdi; kendisi de bütün o havâlinin dinî reisi oldu.

Al-Ḥācc 'Omar, tarikatının neşri için, 1846'dan 1848'e kadar, Futā civarındaki memleketlerde seyahat etti ve Niger nehrinin bir halka teşkil ettiği yerde, cenûp nehirleri havâlisinde ve hattâ Senegal'de bulunan kabîlelerin büyük bir kısmına neşretliği mezhebi kabûl ettirmeğe muvaffak oldu. Bunun içindir ki, 'Omar'in durmadan büyüyen nufuzundan endişelenen Alfaya-Almamy onun Futā'ya girmesini yasak etti. Bunun üzerine al-Ḥācc 'Omar Dingiray'a yerleşerek, orada bir kale inşa etti; silâh, cephâne topladı ve kâfirlere karşı cihad vaaz etmeğe başladı. Elinde 700 kadar tüfek ile *ṭalibe* ("talebe") 'den ve *sofa* ("at uşağı") denilen ve islâmı kabûl ederek, askerlik meselelerine mücâhidlerin atlarına bakmak suretiyle başlayan genç kölelerden müteşekkil bir ordu vardı. Bu küçük ordu ganimet ümitlerinin câzibesi sâyesinde, yeni mühtedilerin iltihakı sebebi ile, gittikçe kuvvetlenmekte idi.

15 seneden az bir müddet zarfında al-Ḥācc 'Omar büyük bir devlete sâhip oldu. 1849'da açtığı sefer ile Bure, Bambūk ve Belüdügū ülkelerini hükmü altına aldıktan sonra, Kaarta Massassi'lerine taarruz etti. Üzerine gönderilen askerler mağlûp olduğu için, Kaarta ülkesini istilâ etti. Mukavemete çalışmış olan hükümdar Kandia ile memleketin başlıca reisleri inkıyada mecbur kaldılar ve merkezleri olan Nioro işgâl edildi (1854). Gâlip 'Omar ahâliyi islâmı kabûle mecbur etti ve onları dörtten ziyâde kadın almaktan men'ederek, diğer kadınları kendi askerlerine dağıttı. Bununla berâber, Kaarta'nın tam inkıyadı, ancak, beş yıl süren çetin harplerden sonra tahakkuk edebildi. Muhtelif noktalarda kıyamlar zuhûr etti; Massina halkı Nioro'yu muhasara etti. Bundan başka, al-Ḥācc 'Omar magribîlerin ve Segū sultanı Aḥmedū'nun hücûmlarını püskürtmeğe de mecbur oldu. Nihâyet yukarı Senegal'de fransızlar ile de çarpıştı. Paul Holl tarafından müdafaa edilen (20 nisan — 18 temmûz 1857) Medine mevziini zaptedemedi ve ordusunun, Colonel Faidherbe tarafından, inhizama uğratıldığını gördü.

Nihâyet Kaarta'ya sâhip olan al-Ḥācc 'Omar Segū Bambāraları ile Massina Pūlları üzerine döndü; bu iki kabîlenin reisleri kendisi aleyhinde birleşmişlerdi. 'Omar Sansanding'i aldı ve hasımlarının birleşmiş kuvvetlerini Tio'da mağlûp etti (kânun II. 1861). 10 mart 1861'de Segū'ye girerek, burayı tahkim etti. Aḥmedū ile Massina sultanı 'Alî tekrar tecâvüze geçtilerse de, yine mağlûp edildiler. Massina'nın merkezi Ḥamdallāhi de Toucouleurlerin hükmü altına geçti. Niger'e doğru kaçmakta iken, tutulan Aḥmedū idam edildi. Al-Ḥācc 'Omar'in oğlu Aḥmedū Şayḫū Segū'nün idâresini eline aldı.

Bunun üzerine al-Ḥācc 'Omar Timbuktu'ya sefer açtı ve orası da yağma edildi. Fakat pek az sonra Massina'da umûmî bir kıyam zuhûr etti. Bu kıyama, Küntalar ınreisi Aḥmed Bekkay'ın muzâhareti ile, muhtelif Pül reislerinin tahrikleri sâik olmuştu. Timbuktu üzerine yeni bir hücum tertip etmiş olan al-Ḥācc 'Omar bunda muvaffak olamadı; bu mağlûbiyetin in-

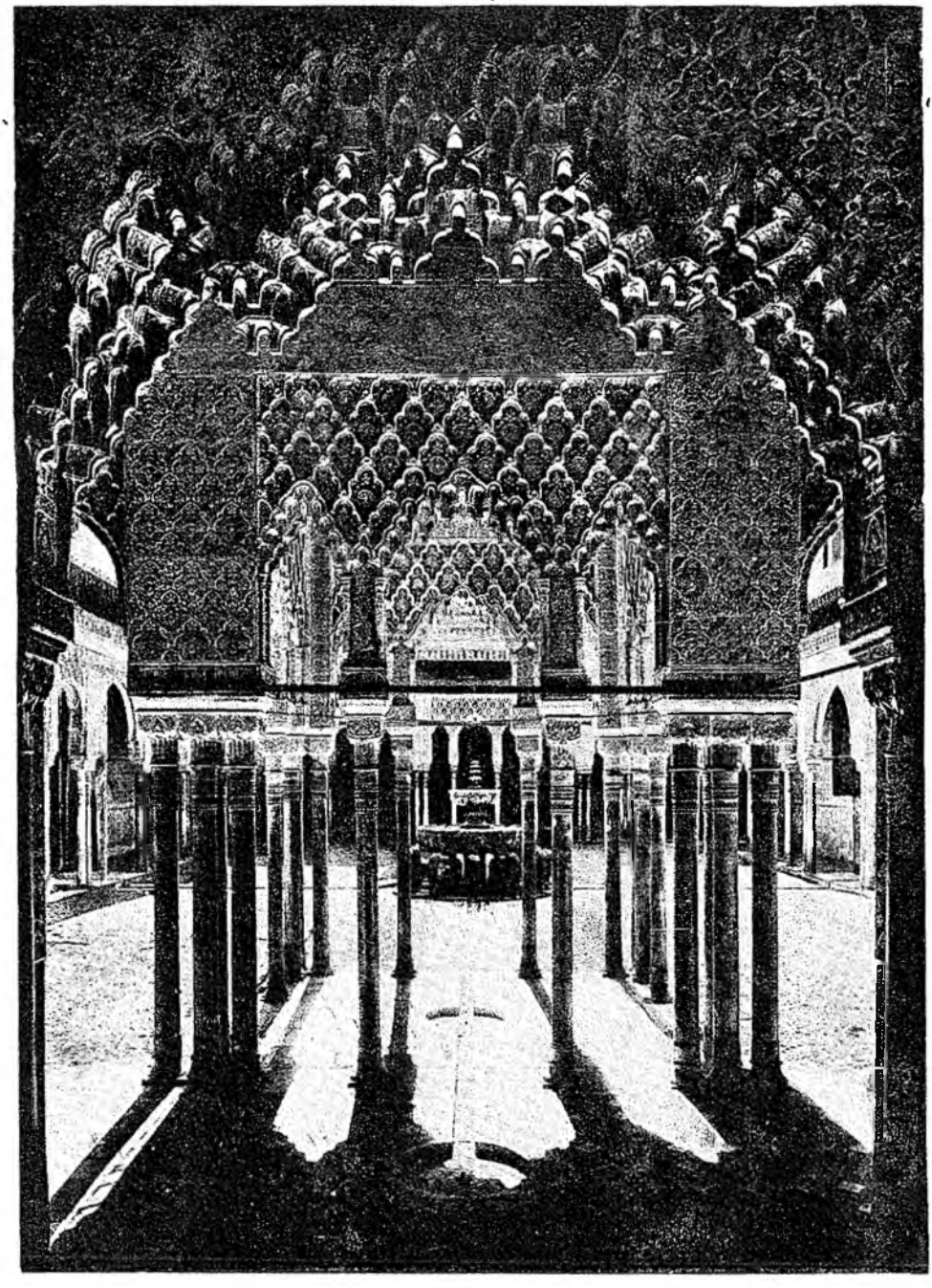

2. ELHAMRA. Arslanlar awlusu.

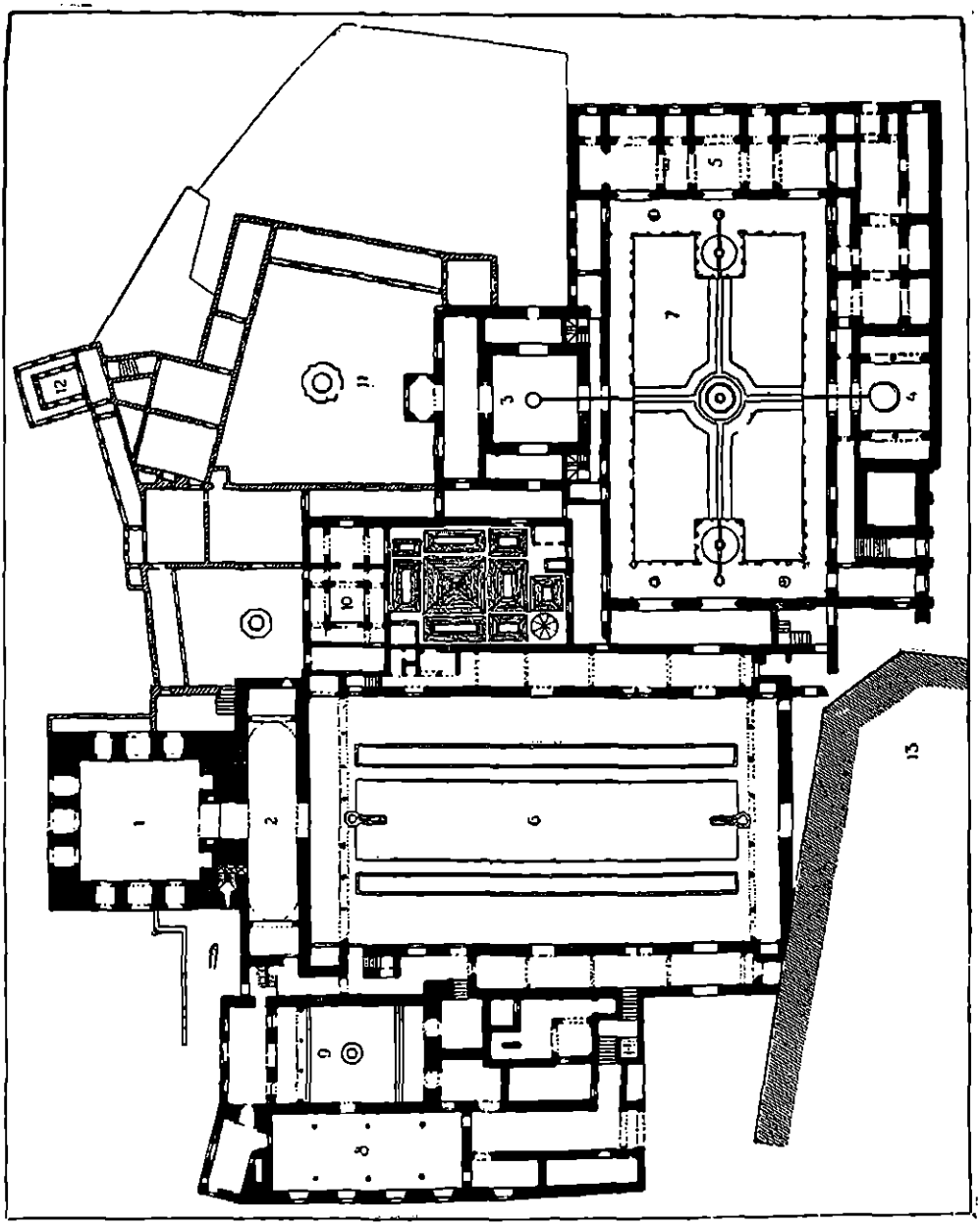

1. ELHAMRA. Umumî plan.

1. — Elçiler divanhânesi, 2. — Barca (Baraka) divanhânesi, 3. — İki kız kardeşler divanhânesi, 4. — İbn Sarrâc divanhânesi, 5. — Mahkeme divanhânesi, 6. — Havuzlu avlu, 7. — Arslanlar avlusu, 8. — Mescid, 9. — Mescid avlusu, 10. — Hamam, 11. — Linderája bahçesi, 12. — Kıraliçenin giyinme odası ve 13. — Karl V. (Charles - Quint)'in sarayı

(Goury ve Jones'e göre)

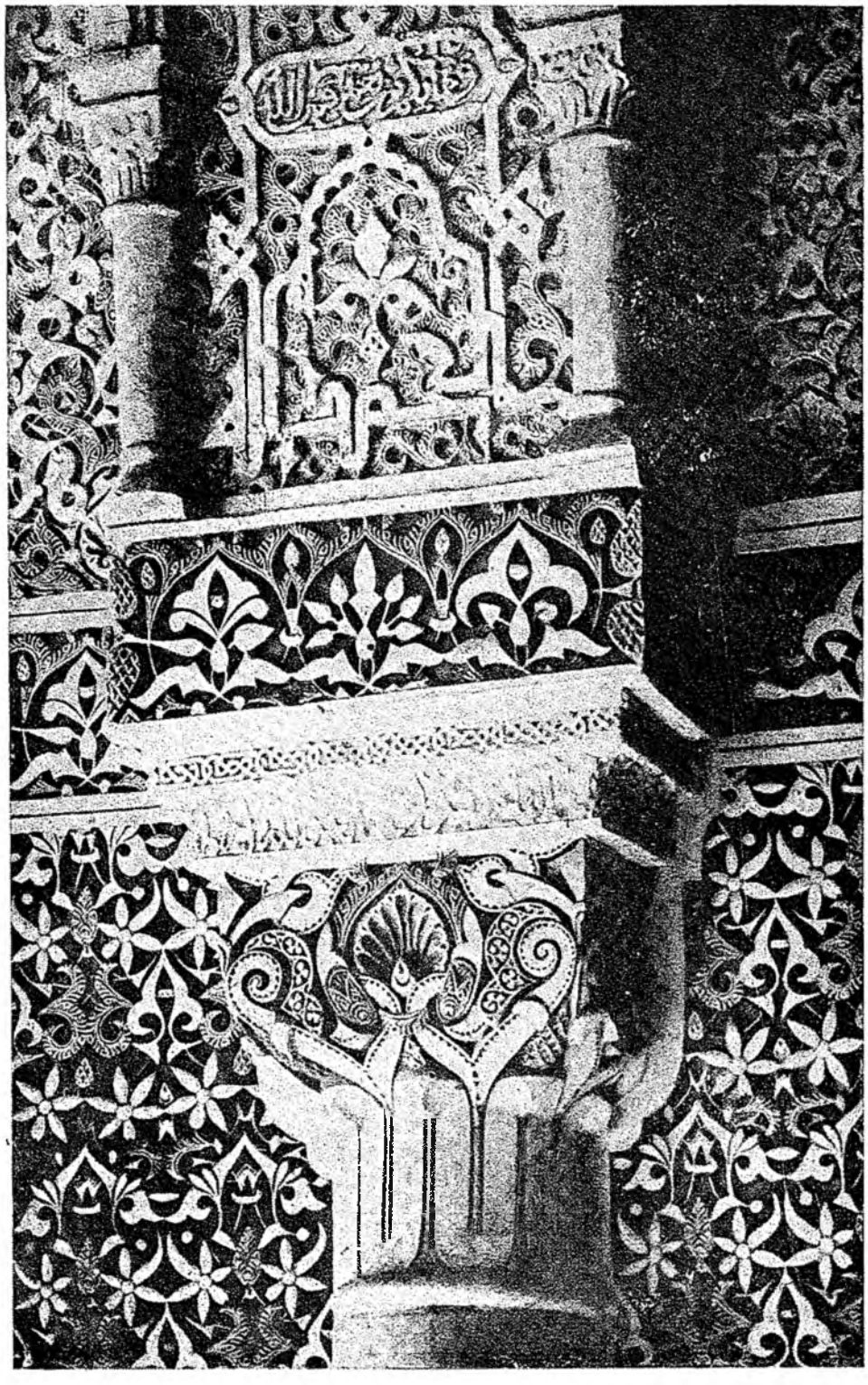

4. ELHAMRA. Sütûn başlığı ve tezyinat.
(Uhde, *Baudenkmäler in Spanien una Portugal*)

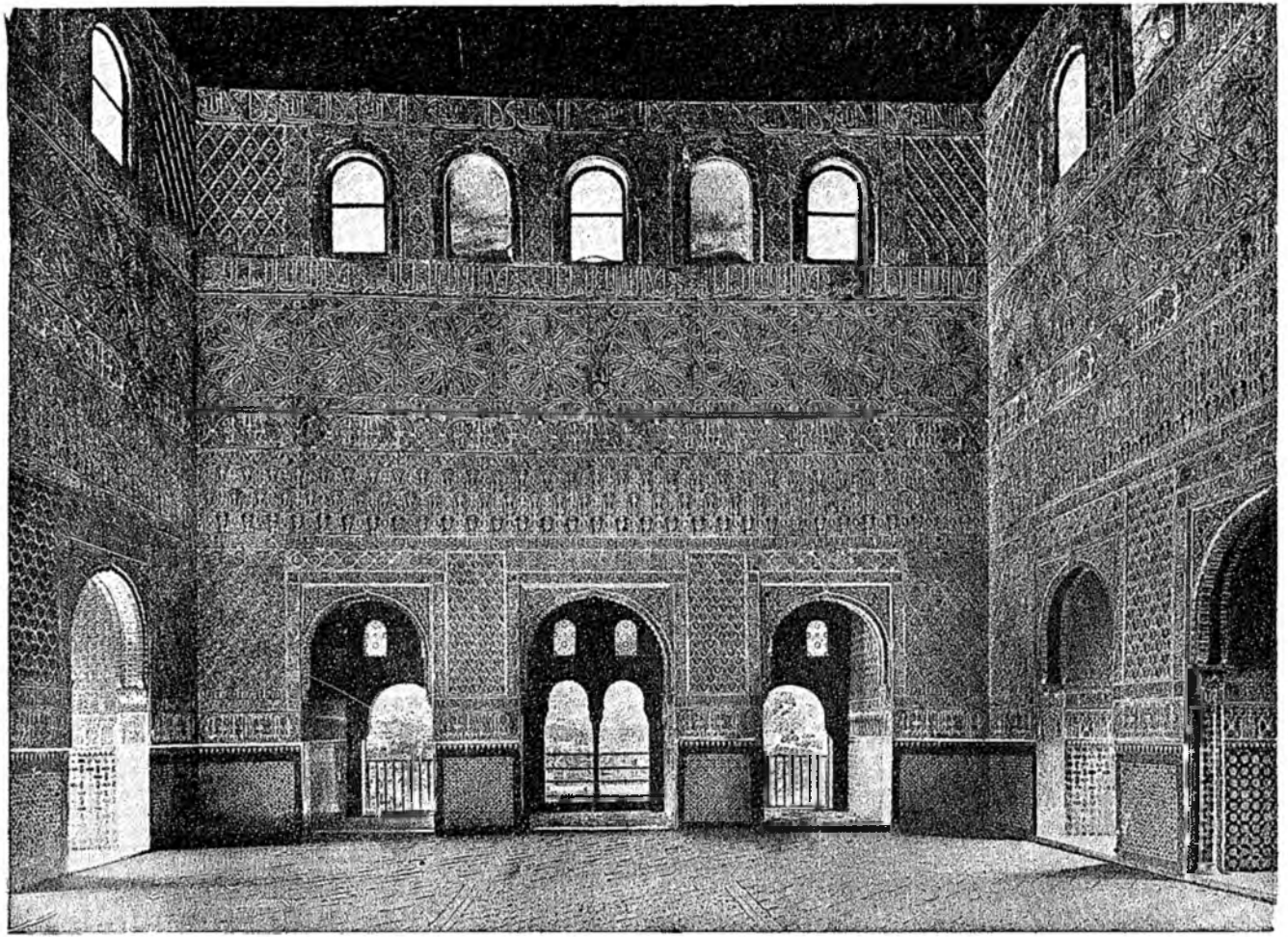

3. ELHAMRA Elçiler divanhânesi.

tikamını almağa memur olan ol-Ḥācc 'Omar 'in nâibi Alfa 'Omar 'ın ordusu, Aḥmed Bekkay 'ın oğlu tarafından, hezimete uğratıldı. Massina isyanı devam ediyordu. Âsîler tarafından Ḥamd Allāhi 'de kuşatılmış olan al-Ḥācc 'Omar 8 ay sonra, şehri ateşe vererek, kaçtı. Düşmanları tarafından kovalandığı için, bir mağaraya sığındı ve onların eline düşmemek için, mağarayı barut ile atarak, hayatına nihâyet verdi. Diğer bir rivâyete göre, düşmanları mağarayı tütsüledikleri için, dumandan boğularak, ölmüştür (eylûl 1864).

Al-Ḥācc 'Omar 'ın kurduğu devlet, kendisinin ölümünden sonra, dağıldı. Aḥmedū Şayḫū 'nun, baba mirasını tekrar kurmak için, sarfettiği gayretlere rağmen, Segü, Kaarta ve Massina müstakil sultanlıklar hâlini aldılar. Mamafih Aḥmedū Nioro 'yu 1885'te, Massina 'yi de 1891 'de tekrar hükmü altına almağa muvaffak oldu. Fakat 1890 'dan itibâren, fransızlar Segü 'yü işgâl ettiler. 1891 'de Kaarta ve 1893 'te Massina 'ya hâkim oldular.

Bibliyografya: *Annales Sénégalaises*, 1854 v.dd.; M. Delafosse, *Haut Sénégal et Niger*, I. kısım, II, *l'Histoire*, fasıl XI; Faidherbe, *Populations noires des bassins du Sénégal et du haut Niger* (*Bulletin Société de Géographie*, Paris, 1856); ayn. mll., *Notice historique sur le Cayor* (*Bulletin Soc. de Géogr.*, Paris, 1883); E. Fallot, *Hist. de la colonie française du Sénégal* (*Bulletin Soc. de Géogr.*, Marsilya, 1882/1883); Le Châtelier, *l'Islam dans l'Afripue occidetale* (Paris, 1899), s. 167 v.dd.; Mage, *Du Sénégal au Niger* (Paris, 1867).

(G. YVER.)

ELHAMRA. AL-ḤAMRĀ' Gırnata 'nın kalesi, Darro deresinin Genil nehrine kavuştuğu yerden bir az evvel cenûb-i şarkîye dönen bir kavis ile çevrilmiş bir kayanın üstündeki düzlükte kâindir. Arapça al-Ḥamrā' („kızıl") ismi kale duvarlarının inşasında başlıca mâlzeme olarak kullanılmış olan *tapia* (kireç, çakıllı kum ve balçıktan mürekkep bir nevi sert kerpiç) 'nın kızıla çalan renginden dolayı verilmiştir.

Bu magribî arap akropolunun tarihine dâir bilgimiz, maatteessüf, pek kıttır. Gırnata kayasının üstüne ilk defa ne zaman ve kimin tarafından bina yaptırıldığı hakkında bir rivâyet bile yoktur. Bu isim ilk defa bir harp hâdisesi dolayısı ile geçer: 277 (890) senesinde, Emevî hükümdarlarından 'Abd Allāh 'ın saltanatı zamanında, irtidâd eden ispanyolların isyanı üzerine, maiyetindeki Ḳays kabîlesine mensûp araplar ile berâber, Alhamra 'ya çekilmeğe mecbur kalmış olan Ṣavvār ancak muvaffakiyetli bir çıkış hareketi ile ve mâhirâne bir manevra sâyesinde, kurtulabilmiştir. Ö tarihten takriben 30 sene evvel de böyle bir vak'a geçtiği rivâyet edilirse de, buna dair başka bilgimiz yoktur. 556 (1161) 'da Gırnata, Muvaḥḥidin elinde bulunduğu devirde, Murabıtlardan girişken bir önderin, İbrāḥīm b. Humuşk 'ün, Muvaḥḥidîn hükümdarlarından 'Abd al-Mu'min oğlu Abū Sa'īd 'in orada bulunmamasından istifâde ederek, ihânet yolu ile şehre girmesi üzerine, Muvaḥḥidîn muhafızları kaleye çekilerek, imdat gelinceye kadar, uzun müddet muhasarada kalmışlardır. 629 (1232) 'da Banī Naṣr yahut Banī Aḥmar (eskiden, yanlış olarak, kalenin adının Banu 'l-Aḥmar 'den geldiği zannedilirdi) 'in zuhûrundan sonraları için, Alhamra 'nın tarihi daha az karanlıktır. Bu hânedan, Gırnata payitaht olmak üzere, müstakil bir emâret kurmuş ve müessisi olan Muḥammed I. b. al-Aḥmar dünyaya şöhret salmış olan bu sarayı kayanın üzerindeki düzlüğe inşa ettirmiştir. Bunun dış duvarları ile hisarının daha evvelden yapılmış olması muhtemeldir. Kendisi ve sonra halefleri bu sarayda ikamet etmişlerdir. Bunlardan sarayın ve dış binaların tevsi'i ve tezyini hususunda başlıca himmet edenler Abū 'Abd Allāh Muḥammed III. (701—708 = 1302—1309), Abu 'l-Ḥaccāc Yūsuf I. (733—755 = 1333 — 1354) ve Muḥammed V. al-Ġānī bi 'llāh (755—760 = 1354—1359) 'tır. Banī Naṣr zamanında, hânedan kavgalarında kale bir çok defa mühim rol oynamıştır. 759 (1360) 'da İsmā'īl II. 'i akrabasından Abū 'Abd Allāh Muḥammed Alhamra 'da muhasara etmiş ve kaleyi zaptettikten sonra, İsmā'īl 'i öldürerek, Muḥammed VI. unvanı ile, tahta çıkarmıştır. Alḥamra, bu hânedanın itilâ, inhitat ve sukutuna sahne olmuştur. 2. I. 1492 sabahı kardinal Don Pedro de Mendoza Alhamra 'nın, Alcazaba denilen baş kulesine (*Torre de la Vela*, tarassut kulesi) gümüş haçı dikerek, İspanya 'da son müslüman hâkimiyetinin nihâyet bulduğunu ilân etti. Arap hükümdarı Abū 'Abd Allāh (Boabdil) Muḥammed XI. Padul tepesinin hâlâ *Ultimo suspiro del Moro* („arabın son âhı") diye anılan noktasından ecdadının kalesine kederli bir nazar atarak, gurbet ellerine gitmiştir. — Alhamra 'nın sonraki tarihi hakkında Karl V. (Charle Quint) 'ın „Mersinler avlusuna" bitişik mescidi kiliseye tahvil ettirmiş ve bir ihtimâ'e göre, sarayın büyük kapısının bulunduğu cenûp cenahını yıkarak, bu kadîm saltanat ocağının güzelliğini bir az daha bozmuş olduğunu kaydetmek kifâyet eder. Hattâ bu hareketin daha fenâşını yaparak, yıktırdığı cenahın yerine, eski

sarayın dış duvarlarının sâdeliği ile taban-tabana zıd bir manzara arzeden, renaissance üslûbunda, cephesi gösterişli bir saray yaptırmağa başlamıştı. Fakat bu hürmetsizlik eseri hiç bir vakit ikmâl edilememiş olduğu gibi, hisarın diğer kısımlarının tâmir ve ihyâsı için, İspanya hükûmetince yapılan teşebbüsler de neticesiz kalmıştır. Hattâ din uğurunda başka bir tahripkârlık daha yapılabilmiştir. Muḥammed III.'in yaptırdığı büyük câmi yıktırılarak, yerine 1581'de Juan de Vega'nın eseri olan Santa Maria kilisesi yapılmıştır.

Alhamra'nın yanındaki binaların tarihlerine dâir bildiklerimiz daha azdır. Bir takım isimleri ve tarihleri ihtivâ eden kitâbeler varsa da, bunların çoğu, binaların inşalarına değil, tezyinatına âittir. 749 (1347/1348)'da Yūsuf I., çevresi 2 mil olan ve üstünde bir çok kuleler bulunan dış duvarı deldirerek, Puerta de Judiciaria („Mahkeme kapısı") adı verilen bir kapı yaptırmıştır. Bu isim belki de, eski şark an'anesine tevfikan, orada hükümdarlar tarafından dâvalara bakılıp, hükümler verildiğine delâlet eder. Daha ileride, *Plaza de Los Aljibes* („Sarnıçlar meydanı") de taşına Muḥammed V.'in adı kazılmış olan ve bugün *Puerta del Vino* („Şarap kapısı") denilen ikinci ve evvelkinden küçük bir kapı daha vardır. Bu kapıdan, solda baş-kule (Alcazaba) ve sağda saray görülür. Bunlardan birincisi, yâni kale (*al-ḳaṣaba*) düzlüğün garp kenarını işgâl eder ki, bunun düzlük üzerindeki binaların en eskisi olması pek muhtemeldir. İkincisi bir çok binalardan mürekkep olup, Kari V.'ın yaptırdığı müstesnâ olmak üzere, iki büyük avlunun çevresinde toplanmışlardır: *a. Patio de los Arrayanes* („Mersinler avlusu") de denilen *Patio de la Albarka*, bunun civarında ve avlunun şimâl cihetindeki kısa dılı' üzerinde *Torre de Comares*, garbında — hâlâ „Mezquita" denilen mescid ve şarkında — hamamlar vardır; *b. Patio de los Leones* („Arslanlar avlusu") ve ona bitişik *Sala de las dos Hermanas* („İki kız kardeşler divanhânesi"), *Sala de los Abencerrajes* (b. bk.; „İbn-Sirâclar divanhânesi"), Gırnata hükümdarının mezarları (şimdi tamamiyle tahrip edilmiştir), *Sala de Justicia* („Mahkeme divanhânesi") v.b. Kitâbelerin delâlet ettiğine göre, birinci gurup binalar Yūsuf I.-ve daha şarkta „Arslanlar avlusu" etrafındakiler Muḥammed V. tarafından tezyin edilmiştir. Sarayın cenûbundaki Santa Maria kilisesinin yerinde eskiden „Büyük câmi" vardı ki, İbn al-Ḫaṭīb (*Iḥāṭa fi tārīḫ Ġarnāṭa*, Kahire, 1319, I, 359 v.d. ve ayn. mll., *Ḥilal al-marḳūma*, Casiri, *Bibl. arab.-hisp.*, II, 273)'e göre, saltanatının sonuna doğru Muḥammed III. tarafından yaptırılmıştı. Onu son derece ziynetli bir mâbed hâline getirmek için, gayr-i müslim tebeanın verdiği cizyeleri sarfetmişti ve yine İbn al-Ḫaṭīb'in yazdığına göre, karşısında hamamlar yaptırarak, câmie vakfetmişti.

Bibliyografya: İbn Ḥayyān (Oxford yazm.; Bodleiana, nr. 509, var. 40v. — 47r.); İbn al-Abbār (Dozy, *Notices sur quelques mss.*, s. 80 v. dd.); İbn al-Ḫaṭīb, *al-Ḥulal al-marḳūma* (Casiri, *göst. yer.*, II, 261); Calvert, *Moorish Remains in Spain*; *The Alhambra* (London, 1907); Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne*, II, 212 v.dd.; Krehl ve Dozy (Erseli ve Grüber, *Encyklopadie*, LXXIX, mad. *Granada*); Schack, *Poesie und Kunst der Araber in Spanien u. Sicilien*, II, 281 v.dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, II, 490, 672 v.dd.

(A. SCHAADE.)

XIII. ve XIV. asırlarda inşa edilmiş olan Alhamra Anadolu'da Selçuklu san'atının eriştiği şâhikadan şimdi İran'da peyderpey keşfedilmekte bulunan binalardan çoğunun üslûbuna doğru bir intikal nümûnesidir. Kahire'de onunla muâsır olan bir çok binalar (msl. 1356—1359'da inşa edilmiş olan muazzam Sultan Ḥasan câmii) ile mukayese edilince, Alhamra'nın orijinallığı daha iyi anlaşılır. Bu iki bina arasındaki tezattan daha büyük bir tezat tasavvur edilemez. O kocaman taş mâbedin yanında Alhamra, nasıl olup da bugüne kadar durabildiğine şaştığımız, dayanıksız mâlzeme ile yapılmış, fevkalâde ziynetli küçük bir bina gibi görünür. San'at tarihi bakımından, kıymeti, ölçülemeyecek kadar, büyüktür. Sultan Ḥasan câmii örnekleri çok olan bir tarzın başlıca nümûnesi olduğu hâlde, Alhamra tektir. Moab'ın şarkındaki çölde bulunan Banī Umayya binaları ile Samarrā ve Rakka'da Abbâsîler devrinden kalma bir kaç harâbe istisna edilirse, bu kadar eski bir tarihte yapılmış ve böyle, nisbeten, mahfuz kalmış başka bir islâm sarayı nümûnesi mevcut değildir. O Emevî ve Abbâsî bakiyeleri ise, Kahire'de Fâtımî sarayının tek-tük bakiyeleri gibi, pek sağlam plânlar üzerine kurulmuş olduğu hâlde, Alhamra *tapia* kerpiçinden duvarları, ahşap ile ve kalıplarda dondurulmuş maddeler ile inşa edilen kemerleri, kubbeleri, direk tabanları, pervazları, saçakları ve tavanları ile büs-bütün başka, teferruatta gâyet zengin incelikler ile, fakat metânet kaydından âzâde bir teknik örneğidir. Bunun menşe'i İspanya'da yahut şimâlî Afrika'da aranamayacağında şüphe yoktur; belki Asya'dan başlayarak, baştan-başa bütün Avrupa'da muvakkaten hüküm sürmüş bulunan tezyinat guruplarının hepsinde olduğu gibi, bu-

nun menşe'ini de yine o tarzda dayanıksız mâlzeme ile inşa edilmiş ve bugün eserleri kalmamış olan Mezopotamya binalarında aramak lâzım olsa gerektir.

Alhamra'yı sâdece bir binadan ibâretmiş gibi tavsif etmek âdet olmuşsa da, ona „geniş bahçeler ve parklar içinde bir köşk" demek daha doğru olur. Bu gün Karl V. sarayının binanın aslî plânına sokulduğu noktadan garpta Alcazaba'ya ve şarkta, şimdi San Francisco manastırının başladığı yere kadar, kale duvarlarının içinde kalan bütün sâha bir nebatlar, fıskiyeler ve hayvanlar „cenneti" gibi tasavvur edilmelidir. İşte ancak bu suretle şimâl yamacının duvarları üstünde uzakta kalan kulelerin de Alhamra'nın asıl kendisi kadar tezyin edilmiş olmalarının sebebini anlarız. O binalar bu „cennet" vasıtası ile saraya bağlandığı için, hepsi birden bir san'at bütünü teşkil etmektedirler. Bir yarın öte tarafında, Alhamra'nın karşısında kâin Generalife'te de tabiat ve san'atın buna benzeyen bir imtizacı görülür.

Asıl Alhamra'nın binaları iki avlunun çevrelerinde toplanmıştır (bk. plan). *Patio de los Arriyanes* („Mersinler avlusu") yahut *Patio de la Alberca*, cenûp medhâlinden şimâl tarafında *Comares* kulesine doğru uzanır; bu kalın duvarlı kulenin içinde *Sala de los Embajadores* („Elçiler divanhânesi"; murabbâ şeklinde, dılı'ları 11,25 m.) vardır. „Mersinler avlusu"'nun şarkında ve onunla kaim bir zâviye teşkil etmek üzere, şark-garp istikametinde uzanmış ve cenûb-i garbî köşesinde bir mahreci bulunan *Patio de los leones* („Arslanlar avlusu"; şekil 2) bu avlunun şark ucunda *Sala de Justicia* („Mahkeme divanhânesi") vardır ki, araları ve önleri açık dar hücreler ile ayrılmış iç-içe üç odadan mürekkeptir; bu avlunun şimâl-cenûp mihverine diğer iki divanhâne, şimâlde Sala de las dos Hermanas („İki kız kardeşler divanhânesi"; murabbâ şeklinde, dılı'ları 8 m.) ve cenûpta *Sala de los Abencerrages* („Banî-Sirâc divanhânesi"; murabbâ şeklinde, dılı'ları 6,30 m.) açılır. Bu iki avludan „Mersinler avsulu", tûlânî mihveri üzerinde iki tarafı mersin ağaçları ile çevrilmiş havuzu ve fıskıyeleri ile ve „Arslanlar avlusu da şimâl ve cenûp cihetlerindeki divanhâneler ile şark ve garbındaki dehlizlerin ortalarından çıkıp, oralarda fıskıyeler teşkil ettikten sonra, dar mecralardan avlunun ortasındaki arslanlı fıskiyesine doğru akan suları ile sarayın içinden dışarıdaki kır manzarasına doğru bir intikal merhalesi gibidir. Bütün sular merkezde arslanlı havuzunun fıskıyesi altında birleşirler. Eskiden fıskıyenin çevresinde portakal ağaçları vardı.

Divanhânelere verilen itibârî adlar, belki „Mersinler avlusu"'nun nihâyetindeki „Elçiler divanhânesi" müstesnâ olmak üzere, bu odaların eskiden ne için kullanıldıkları hakkında hiç bir fikir veremez; fakat garp tarafı câmiye bitişik bulunan bu dış avlunun umûmî kabûl resimleri için kullanılmış olması muhtemeldir. Diğer cihetten fıskıyelerinden sular fışkıran iç avlunun âile dâirelerine tahsis edilmiş bulunduğu şüphesizdir. Bu tertibat Pompeii'de görülen eski zaman evini hatırlatır; orada da dışarı ile münâsebetlere mahsus *atrium* ve umûmîyetle onun ardında ve ondan *tablinum* ile ayrılmış *peristyl* denilen âile dâirelerini ve bahçeleri ihtivâ eden avlu vardır. Bu farz ve tahmine göre, Alhamra aynı nümûne üzerine yapılmış tipik bir bina idi. Şimdiye kadar, maatteessüf, Alhamra tipinde başka nümûneler bulunamamıştır. İslâm san'atının tetkiki bakımından, şâirleri hayranlıkla coşturmuş olan bir çok saraylardan ve köşklerden hiç bir eser kalmamış olmasına teessüf edilir. Onlara dâir ötede-beride dağınık bir hâlde bulunan kayıtları toplamak dil âlimlerine düşer. Biz ancak elimizde kalan âbideler ile meşgûl olabiliriz. Emevî kasırları Alhamra'ya benzemez. Abbâsî binalarının da, dış duvarlarından veya cephelerinden başka, bir şey kalmamıştır. Vâkıa Tlemcen civarında Bu-Medine'de toprak altından çıkarılan bir hamamda (bk. Marçais, *Les monuments arabes de Tlemcen*, s. 267) „Mersinler avlusu"'na benzeyen fakat nihâyetinde oda bulunmayan bir avlu vardır ve ona bitişik lâkin bir az aşağı seviyede bulunan hamama bu avludan bir merdivenle inilmektedir. Eğer bunu, avlu yerine üç cenahlı ve kemerler ile örtülü bir medhali bulunan 'Amra hamamı ile mukayese edersek, XIV. asır ortalarında yapılmış olan Tlemcen binası ile Alhamra arasındaki münâsebet açıkça meydana çıkar. Alhamra'da da „Mersinler avlusu" ile „Arslanlar avlusu"'nun arasındaki zâviyede kâin hamam bir az alçak seviyededir.

Vaktiyle Akdeniz sâhillerindeki islâm memleketlerinde „Arslanlar avlusu" üslûbunda avlular bulunduğu, dolayısiyle, isbat edilebilir; zîra Roma'da *cosmati* üslûbunda meşhûr avlular, oralara yabancı ve peri masallarını hatırlatan tezyinatları ile, ancak arap sarayları avlularının taklidi olarak izah edilebilir. Roma'da S. Giovanno in Laterano ve S. Paolo manastırlarının revaklarını saran bir çok renkli sütûnların, tezyinatındaki düzenin Alhamra'daki düzenle münâsebeti bedihî olan Monreale'deki meşhûr revaklardan mülhem oldukları âşikârdır. Yine „Arslanlar avlusu"'nda, tûlânî mihverin iki ucunda, köşelerinde üçer

veya dörder ve orta yerlerde ikişer direk bulunan ve revakın genişlemesi ile teşekkül eden açık köşkler (kameriye) ve ortasında fıskıye vardır. Monreale avlusunda da, fakat yalnız bir köşede, aynı köşk vardır; kemerlerin sayısı da aynıdır ve fıskıye de eksik değildir. „Arslanlar avlusu" ile İtalya manastırlarının revakları arasında başka bir benzerlik noktası da revakın mesned sütûnlarında görülen âhenkli ve zarîf çeşitliliktir. Alhamra'da tek sütûnlar, zâhiren gelişi-güzel bir surette, çift, üçüzlü veya dördüzlü sütûnları tâkip eder. Bu gruplara Monreale'de de ve büyük mesned direklerinin birbirini tâkip ettiği şekillerde Roma'da da tesâdüf edilir. Alhamra sütûnlarının gövdeleri, üst ve alt başlarındaki halkalar müstesnâ olmak üzere, düzdür; fakat duvar taşlarının kabartmalı ve oymalı ince işlemeleri (bunlara Sicilya'da ve bütün şarkta tesâdüf edilir) *cosmati* üslûbunda tertip edilmiş sütunlar tekniğinin müslümanlardan alınmış bulunduğunda şüphe bırakmaz.

Alhamra'da sütûn başlıkları (şekil 4) dalgalı oymalar ile süslenmiş dâirevî bir kaide üstünde mebzûl arabeskler ile müzeyyen, dört köşeli bir kütle teşkil eder. Buna benzer şekillere şimâlî Afrika'da sık-sık tesâdüf edilir; fakat şarkta şimdiye kadar bir misli daha görülmemiştir. Buna rağmen, bu şekil de oradan getirilmiş olsa gerektir. Kahire'deki Tolun câmiinin çan biçimindeki başlıkları bu şeklin şarktan gelmiş olduğunu gösteren bir delildir. Başka hususlarda, kalıplarda dondurulup, mütemâdî bir satıh teşkil etmek üzere, birleştirilmiş olan Alhamra tezyinatı, ondan 500 sene evvel yapılmış olan Tolun câmiinin doğrudan-doğruya el ile işlenmiş kuşaklar şeklinde ve İran tarzındaki tezyinatından farklıdır. Tolun câmii ile takriben aynı zamanda inşa edilmiş olan Kayravân câmii minberinin ağaç oymaları ile bir mukayese ve düz satıhlar üstünde, esas ittihaz edilen bir unsur çevresinde inkişaf ettirilmiş şekillerin eskiden beri şarkta kullanılmış bulunması keyfiyeti, Alhamra tezyinatını vücuda getirenlerin kendilerine mahsus yeni bir çığır açmamış oldukları kanaatini telkin eder. Bu tezyinat, duvarların bilhassa alt tarafında görülen çok dılı'lı şekillerden mürekkep süsler, daha yüksek taraflarda stalaktitlere kadar giden arabeskler ve tezyinatta kullanılan kitâbelerdir. Çoğu tezyinat görünüşü ile ziyâretçilerin dikkatini çeken Alhamra kitâbeleri hassaten alâka uyandırır (krş. Schack, *Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien*, 2. tab., II, 349 v.d.). Msl. içlerine ibrikler konulmuş olan duvar hücreleri kendilerini aşağıdaki sözler ile madhederler:

Tâcım ve libâsım ihtişamda eşsizdir;
Gökte yıldızlar yukarıdan bana hasretle bakarlar...

yahut:

San'atkârın eli beni ipekli bir libâs gibi işledi
Tâcımı da pırıldayan mücevherler ile süsledi...

„Kız kardeşler" divanhânesi şöyle terennüm eder:

Türlü türlü ziynetler ile bezenmiş, güzellikler dolu bir behçeyim,
Füsûnum ile gözlerini taltif ederken, ne olduğumu anla!...
Yıldızlar kendi nûr mıntakalarından inmeği cana minnet bilirler,
Gökten inip, bu divanhânede yaşamağı özlerler;
Senin kölelerinin arasına seve-seve katılırlardı, efendimiz,
Ve iki divanhânede de, derin saygı ile, hizmetinde bulunurlardı.

Köleler kulesi aynı yolda öğünür:

Hiç bir şey bu esere eş olamaz v.b.

ve meşhûr „Arslanlar fıskıyesi"'nin kenarında şunlar okunur:

Bu havuz emsâlsizdir; Allah-ı taalâ diledi ki,
Akılları durduran güzellikte o her şeyden üstün olsun.

Alhamra'dan başka yerlerde bu nevi kitâbelerin, mûtad olan *Kur'an* âyetlerine ve tarihî kitâbelere nisbetle, nâdir olduğu dikkate şâyândır. Bu cins kitâbelerin menşe'inin doğru bir surette tesbit edilebilmesi, san'at tarihi bakımından alâka uyandıran bir meseledir.

Alhamra iki san'at âbidesi arzeder ki, muhat bulundukları tezyinat bolluğu arasında bile bilhassa dikkati çekerler: „Arslanlar fıskıyesi" ile „Mahkeme divanhânesi" adı verilen büyük divanhânenin tavanını teşkil eden üç parça. İki avludan birinin ortasında, her birinin ağzındaki borudan sular akan 12 arslan bir dâire teşkil eder. Bu arslanlar, bir dereceye kadar, Nagy-Szent-Miklos'ta keşfedilmiş olan kıymetdar eşya arasında bulunan eski şark kaplarının üzerlerindeki hayvan başları tarzında tersim edilmiştir. Bu mevzua dâir yazılarda ekseriyâ böyle fıskıyelerden bahsedilir. Bu tarz eski şark san'atında meydana gelerek, hıristiyan san'atına da geçmiştir. „Mahkeme divanhânesi"'nin tavanını teşkil eden parçaların uyandırdığı alâka yalnız İspanya'da gotik san'at bakımından değildir. Bunlarda şövalyelik masallarına ve av âlemlerine dâir sahneler ile, uzunca bir sıra üstünde, yan-yana oturmuş on kıral temsil edilmiştir. Birinciler ile Kuşay'Amra'nin av ve harem sahneleri, kıraller ile

de bu çöl kasrının cephe duvarında taht üstüne oturtulmuş suret arasında alâka bulunduğu hatıra gelir. Bunların izahını iran minyatürlerinde görülen resimlerin tetkikine istinat ettirmek lâzımdır.

Bibliyografya: Girault de Prangey, *Essai sur l'architecture des Arabes et des Mores* (1841); M. J. Goury ve Owen Jones, *Plans, elevations, sections and details of the Alhambra* (1848); Calvert, *Moorish remains in Spain*; *The Alhambra* (1907); Borrmann, *Die Alhambra zu Granada* (*Die Baukunst*, II, 3); K. E. Schmidt, *Cordoba und Granada* (*Berühmte Kunststätten*, 13) ve Ernst Kühnel, *Granada* (*Stätten der Kultur*, XII) gibi, daha kısa monografiler. (J. STRZYGOWSKI.)

ELİAS. [Bk. ILYAS].

ELİF. ALİF, arap alfabesinin 1. harfi olup, adedî kıymeti 1 'dir. Araplar bu ismin menşeini bilmediklerinden, garip bir etimoloji uydurmuşlardır (bk. *Lisān*, XX, 310, 11: „Bu harfe, bütün harfleri birleştirdiği (te'lif ettiği) için, elif denilmiştir". Yalnız sessiz harflerden terekküp eden sâmî yazılarının karakterine uygun olarak, elif ıstılahı ile, sâdece harekesiz patlayıcı bir gırtlak sesini anlıyoruz; rivâyete göre, Tamîm kabîlesi halkı buna fevkalâde kuvvetli, hemen-hemen *'ayn* kuvvetinde olan bir tınnet veriyorlardı (msl. *an* yerine, *'an*). Bu şive hususiyetine „'an'ana banî tamîm" denilmesi bundan ileri gelmiştir. Fakat arap dilcileri, *alif* harfi *a* harfinin uzun telâffuzunu göstermek için, *mater lectionis* vazifesini gördüğü zaman, onu *alif*'ten ayrı bir işâret telâkki ederler ve yanlış fikirlerine devam ile, ona hususî bir mahrec tesbit edecek kadar ileri giderler. Kendi sâitesi ile harekeli olmayan *alif*'e *al-alif al-layyina* veya *al-sākina* derler; hâlbuki buna zıd olarak, sâmite olan *alif* için, *al-alif al-mutaḥarrika* tâbirini kullanırlar. Bu son harf her zaman *hamza* (') işâreti ile yazıldığından, ona *al-alif al-mahmūza* veya kısaca *hamza* adı verilir. *Alif* ile *hamza* arasında te'sis etmiş oldukları ve nazarî olarak, sıkıca bağlı kaldıkları bu tefrik hayli münakaşa götürür. Kendileri sâmiteyi fi'len göstermek için, daha umumî olarak, ekseriyâ *alif*'i kullanırlar. Harf-i târifte, 7—11 fiil şekillerinde (*ifta'ala, infa'ala, if'alla, istaf'ala, if'ālla*) ve bâzı isimlerde (msl. *ism, imru'*) bulunan *alif* devamlı bir konuşma esnâsında telâffuz ve mânaya te'sir yapmadan, kelimenin başına gelmiş bir *alif*'tir (Zamaḫşarî, *al-Mufaṣṣal*, s. 169, 2 v. dd.) ve bundan dolayı ona *alif al-vaṣl* („birleştirme elifi") denilir; Bunun zıddı olarak sâbit kalan *alif*'e *alif al-ḳaṭ'* („ayırma elifi") adı verilir. Bilhassa hece sonunda, elifin patlayıcı gırtlak sesi olarak çıkarılmasındaki güçlükler telâffuzda bu harfin gösterdiği sesin muhtelif derecelerde hafifletilmesine sebep olmuştur. Bu hâdiseye *taḫfif al-hamza* („*hamza*'nin hafifletilmesi"; *Mufaṣṣal*, s. 165, 17—167, 14) diyen araplar üç çeşit tahfif ayırt ederler: 1. *alif*'in *vāv* yahut *yā'* olması (*ibdāl al-hamza*), 2. bu iki harften birinin sesine yaklaşan *alif* sesi (*ca'l al-hamza bayna bayna*), 3. *alif*'in tamamiyle ortadan kaldırılması (*al-ḥazf*). — Sessiz *alif*'in şeddeli olmasına veyahut başka bir harfin bununla benzeşmesine ancak *al-ra"ās* (*Mufaṣṣal*, s. 192, 4—8) gibi hâllerde tesâdüf olunur; uzun *alif*'i gösteren *alif* için böyle bir hâl tasavvur edilemez.

Gramer şekilleri nazariyesinde, *alif* muhtelif tarzlarda kullanılmış olduğundan, araplar bu harfin gördüğü muhtelif vazifeler için, ayrı-ayrı adlar (*alḳāb al-alifāt*) bulmuşlardır. Bâzı fiil şekillerinin sonunda (msl. mazi müzekker cemi 3. şahıs) görülen *alif al-viḳāya* veya *alif al-fāṣila* („ayırma elifi") isimlerini alan *alif*'in ancak imlâda kıymeti yoktur; *alif al-ilḥāḳ* („ekleme elifi") müzekker ve müennes isimlerden yeni şekiller elde etmeğe yarayan bir *alif*'tir; bu *alif* ya *al-arṭā* ve *al-sakrā*'da olduğu gibi, *al-alif al-maḳṣūra* („kısa elif") 'dir veyahut *al-ḳubā'*, *al-ḥamrā'* 'da olduğu gibi, *al-alif al-mamdūda* („uzun elif") 'dir; kelimenin başına gelen *alif* ya *alif al-tafżīl va 'l-taḳṣīr* („tafzil ve tasgir elifi") 'dir yahut müzariin müfret birinci şahsını teşkile yarayan *alif 'āmila* veya *alif al-'ibāra* („ifâde üzerine tesir eden elif") 'dir. — Bunlardan başka istifham elifi (*alif al-istifhām*), nida elifi (*alif al-nidā'*), cem gösteren elif (*alif al-cam'*, msl. *cibāl*), tesniye elifi (*alif al-tasniya*) ve müenneslik elifi (*alif al-ta'nīṯ*) zikredilmelidir. Bu hâller ve daha bir çokları bütün arap lûgat kitaplarında *hamza* ve *alif al-layyina* maddelerinin başlangıcında zikredilir ve gramercilerin ekserisi *alif*'i yardımcı ve zâid bir harf (*ziyādat al-alif va 'l-hamza*) telâkki ile, bu meseleyi ayrı fasıllarda tetkik ederler (bk. *Mufaṣṣal*, s. 170, 10—17).

Bibliyografya: *Lisān al-'arab*, XX, 331 v.d.; Lane, *Lexicon*, s. 1 v. dd.; G. Weil, *Die Behandlung des Hamza-Alif* (*Zeitschr. f. Assyriologie*, XIX, 1—63); Wright, *Comp. Grammar*, s. 43—47; Zimmern, *Vergl. Grammatik*, § 6 c — h; Lindberg, *Vergl. Grammatik*, s. 1—18. (WEIL.)

ELİSA. [Bk. ELYESA'.]

ELİKSİR. [Bk. IKSIR.]

ELKAS MİRZA. ELḲĀṢṢ MİRZĀ (?—1579), Şāh Tahmāsp I.'in küçük kardeşi olup,

Şirvan'ın zaptından sonra, biraderi tarafından, oraya vâli tâyin edilmiştir. Fakat onun aleyhine kıyam edip, ordusu mağlûp olunca, Kırım yolu ile, İstanbul'a sığınmıştır (954 = 1547). Sultan Süleyman Kanûnî İran'a karşı yeniden sefer açmak istediğinden, hemen bu fırsattan istifâde ederek, Elḳāṣṣ'ı pek iyi kabûl etmiş ve kendisini, Ulama-Paşa'nın refakat ve nezaretinde olarak, hududa göndermiştir. Elḳāṣṣ Tebriz'e hücum edilmesini tavsiye etmiş ve bu şehir ile Van'ın zaptında hâzır bulunmuştur. Bir kaç sergüzeştçinin başında, öncü olarak, ileriye gönderilen bu zat Isfahan, Kum ve Kaşan'a kadar ilerilemiştir. Kendisini yanına çağıran Sultan Sülayman Kanûnî ile arası açılarak, kürtlere sığınmış (956 = 1549) ve kürt reislerinden Suhrāb tarafından tutularak Tahmāsp'a teslim edilmiş ve onun tarafından Ḳahḳahā (Alamūt) kalesine hapsedilerek, 987 (1579)'de orada ölmüştür. Başka rivâyetlere göre, Tahmāsp'ın ölümünden sonra, Meşhed'e gitmesine müsaade olunmuştur. Bâzı şiirleri kalmıştır.

Bibliyografya: Peçevî, s. 267 v.d.; Malcolm, *Histoire de Perse*, II, 280; Hammer, *Hist. de l'empire ottoman*, VI, 7 v.d.; P. Horn, *Denkwürdigkeiten Schâh Tahmâsp des I.*, s. 38, 64 v.d., 134; Ch. Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 88 v.d.; Rizā Ḳūlī Ḫān, *Macma' al-fuṣaḥā'*, I, 10. (CL. HUART.)

ELKİMYA. [Bk. ESKİ KİMYA.]

ELMALI (ALMALI), cenûbî Anadolu'nun Teke bölgesi dâhilinde, deniz seviyesinden 1.150 m. irtifâda, etrafı yüksek dağlar ile çevrili bir ovanın (kadîm Mylias) şimâl-i garbî kenarında, Elma (veya Elmalı) dağı eteğinde kâin bir kasaba olup, Antalya vilâyetine bağlı bir kazanın merkezidir. Gerek dağdan inerek kasabedan geçen derenin ve gerek Elmalı batısında ovanın çukur yerini işgâl eden Kara-Göl'ün suları, kasaba cünûbunda, dik bir yamaç eteğinde açılmış heybetli bir mağara ağızından girerek, Elmalı Düden'i adı verilen mârûf tabiî kuyuda kaybolur; bâzan da, suların kabarık olduğu sıralarda, Düden'den taşan sular ovanın çukur yerlerini kaplar.

Elmalı öteden beri, dağlık ve yüksek Teke bölgesinin hemen tam ortasına rastlayan coğrafî mevkiinden ve kendisini Korkud-Eli (eski adı ile Istanoz) üzerinden Antalya'ya bağlayan işlek yoldan ve cenûpta — Finike'ye, cenûb-i garbide — Fethiye'ye ve garpta — Acıpayam üzerinden, Denizli'ye ulaşan dağ yollarından faydalanan mahallî bir iktisadî faâliyet merkezi rolünü oynamıştır. Osmanlı devrinin ilk yarılarında Elmalı, Anadolu eyâletine bağlı Teke livasının merkezi olmuş ve idâre merkezinin Antalya'ya naklini müteâkip, kaza merkezi olarak kalmıştır. 1082 yılına doğru Elmalı'yı ziyâret eden Evliya Çelebî, bir dağ eteğinde, yamaçlara kurulmuş olan Elmalı'dan sitâyiş ile bahsetmiştir. Müteâkip asırlarda Elmalı, idârî merkezin Antalya'ya nakledilmiş olması ve mevkiinin ana yollardan sapa kalmış bulunmasından, az-çok zarar gördüğü tahmin edilmekle berâber, 1841 senesine doğru buradan geçmiş olan Schönborn'a göre, o sırada şehrin nüfusu, kısmen rum ve ermeni unsurlarını da ihtivâ etmek üzere, 10.000'i bulmakta idi. Öteden beri Elmalı, münbit ovadan elde edilen hububat ve bakliyatın, dağlarda Tahtacı aşîretleri tarafından kesilen kerestelerin ve çeşitli hayvan mahsûllerinin toplandığı bir pazar yeri hizmetini gördüğü gibi, burada pamuklu bezler dokunurdu, dericilik de ileri gitmişti. Bununla berâber, kasabanın nüfusu XIX. asır sonuna doğru epeyce azalmış olmalıdır. Bugün nüfus, 1945 sayımının muvakkat neticelerine göre, 5.217'dir ve 33 köyü ihtivâ eden Elmalı kazasının 1.565 km². arâzisi üzerinde yaşayan nüfusu da 22,300'ü geçmektedir.

Bibliyografya: Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, IX, s. 277 v.d.; E. Reclus, *Nouvelle géographie Universelle*, IX, 649, 660; E. Banse, *Die Türkei*, s. 156; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 864; Cemal Ârif Alagöz, *Türkiye karst olayları*, s. 47; *Konya vilâyeti sâlnâmesi*. — Elmalı'nın tarihi için bk. mad. TEKE-OĞULLARI.

(BESİM DARKOT.)

ELMAS. ALMĀS, çok defa muarrefe (*al-mās*) telâkkî olunur. Doğrusu *al-almās* olup (krş. *Lisān*, VIII, 97; İbn al-Aṣīr'e göre, *İlyās* kelimesinde olduğu gibi, *'l* kelimenin gövdesine dâhildir), yunanca ἀδάμας'ten bozmadır (*göst. yer.* „*va laysat bi-'arabiya*"). Almās, yanlış olarak, Aristo'ya atfedilen *Kitāb al-aḥcār* (aynı kabilden yunanca kaynaklara dayanmakla berâber, esas itibarı ile Plinius'un kitabındaki mâlûmatın aynını ihtivâ etmektedir)'a nazaran, kurşundan maada her cismi keser ve yalnız kurşun onu tahrip eder. Horasan hududunda derin bir vâdi vardır ki, burada bakışları bile insanı öldüren yılanların beklediği elmas yatakları bulunur. Büyük İskender şu hiyle ile bu elmasın bir mıkdarını ele geçirmiştir: İskender bir takım aynalar yaptırmış ve yılanlar da bu aynalara bakıp, kendilerini görünce ölmüşlerdir, İskender sonra vâdiye koyun eti attırdı. Bu suretle elmaslar ete yapışıp kaldı ve ete gelen akbabalar tarafından yukarıya çıkarıldı. Epiphanius (*de XII gemmis*)'te bile bulunan bu efsâne şarkta çok yaygındır (*Bin bir gece*). — Tīfāşī ve Ḳazvīnī elmasın parça-

lanmasından husûle gelen parçaların hep üç façetalı olduklarını söylerler. Tîfâşî elmasın tüyleri çektiğini de yazar. Umûmî olarak elmasın başka taşların kesilmesi ve delinmesi için kullanıldığı kaydediliyor. Aristo'nun elması mesane taşlarını parçalamak için de kullandığı rivâyet edilir. Elmas tozu dişlere dokundurulmamalıdır. Hâriceen istimâl edilirse, karın sancısı ve mide ağrılarına iyi gelir.

Bibliyografya: Ḳazvînî (nşr. Wüstenfeld), I, 236 v.d.; Tîfâşî, *Azhār al-afkār* (trc. Reineri Biscia, 2. tab.), s. 53 v.d.; Clément Mullet, *JA*, 6. seri, XI, 127 v.d.; V. Rose, *Aristoteles de lapidibus*, *Zeitschr. f. deutsches Altert.*, 1875; J. Ruska, *Der Diamant in der Medizin*, *Festschr. f. Herm. Baas*, 1908; *Kitāb al-aḥcār* (Bibi. nat., arab. yazm., s. 122,); *al-Machriq*, VI, 865 v.dd.

(J. RUSKA.)

ELMAS MEHMED PAŞA. [Bk. MEHMED PAŞA, ELMAS.]

ELUL. [Bk. EYLÛL.]

ELVEND-KÛH. ALVAND-KŌH (ELVEND), Hemedan'ın cenup ve cenûb-i garbisinde al-Cibāl (Media)'de münferit bir dağ gurupudur. Stahl'in son hesaplarına göre, 3.746 m. kadar yükselir. Hakikî irtifâına dâir, seyyahların verdikleri ve haritaların işâret ettikleri mâlûmat birbirini pek tutmaz (3.400, 3.270 m. v.b.). Alvand-Kōh, şimâlde ve şimâl-i şarkîde ovaya doğru bir takım sivri kayalıklar ve daha yuvarlakça etek tepeleri ve sarp bir meyil ile iner; şimâl-i garbîde aynı yükseklikte bir dağ kütlesi olan Kelagez ile birleşir; bu da, daha alçak dağ silsileleri ile Almagulu yahut Almabulag'a bağlanır. Almagulu bütün Alvand sisteminin şimâl-i garbî müntehasını teşkil eder. Jeolojik bakımdan, asıl Alvand'in nüvesi granittir ve bu granit nüvenin kaidesinde, toz şeklinde, kızıl kil tabakaları bulunur. Kayalık uçurumlar, çıplak zirveler ve boğazlar ile münbit dağ atlakları birbirini tâkip eder; fakat bu gün dağda bir tek ağaç yoktur. Alvand-Kōh'ı suları ile mârûftur. Mustavfî 740 (1340)'ta yazmış olduğu *Nuzhat al-ḳulūb* (Bombay, 1311= 1894; s. 152)'ünde yüksek tepeden çıkan gâyet kuvvetli bir kaynaktan başka, dağ silsilesinin bu merkezî kısmında tam 42 mecrâ bulunduğunu ve bunlardan bir kısmının Dicle nehrinin tâbileri olduğunu, bir kısmının da şarka dönerek, İran içerisine aktığını söyler. Alvand dereleri ile sulanan Hemedan ovası eskiden beri İran'ın en münbit bir mıntakası olarak tanınmıştır. Dağın eteğinde kat-kat sedler üzerine kurulmuş olan Hemedan şehri, kadîm Ekbatana, serin ve yüksek (1.860 m.) mevkiinden dolayı, Keyâniyân hükümdarlarının hoşlandıkları bir sayfiye idi. Alvand-Kōh'un yamacında Ganc-Namah ("hazine evi") denilen bir mahalde Dārā I. ve Sarahs I. zamanlarından kalma çivi yazı ile iki kitâbe, eski İran devirlerinin bir nişânesi olarak, el'an mevcuttur. Senenin sekiz ayında karla örtülü bulunan tepeye ilk çıkan avrupalı Olivier'dir.

Şarklı müellifler Alvand-Kōh'a dâir bir çok efsâneler anlatırlar ise de, pek az hakikî mâlûmat verirler. En iyi mâlûmat veren Ḳazvînî (ölm. 682 = 1283)'dir ve dağın adını Kōh Arvand diye kaydeder. Yāḳūt da Arvand der; hâlbuki diğer arap müellifleri bu ismi Alvand (Mustavfî: Alvand Kōh) olarak yazarlar. Eski farsça Aruanda adı (Avesta ve Pāzend: Arvand) yunan müelliflerinde (Polybius, Ptolemy, Diodoru) Ὀρόντης şeklinde görülür. Bu isim, eski ermeniceye geçmiş ve Ervand (Arvand, Yarvand) şeklinde insan adı olmuştur; krş. H. Hübschmann, *Armenische Grammatik*, Leipzig, 1897, I, 40 ve *Indogermanische Forschungen*, XVI (Strassburg, 1904), s. 426. Çivi yazılı kitâbelerde zikri geçen "beyaz dağ"'ın Alvand-Kōh olması muhtemeldir; krş. Streck, *Zeitschrift für Assyriologie* (1900), XV, 371. Bundan başka, belki de, eski Bâbil Ḳılgamış destânındaki "sedr (lübnan çamı) dağı" da Jensen tarafından Schrader'in *Keilinschriftl. Biblioth.*, VI, 1. kısım (Berlin, 1900), s. 573'ünde farzedildiği gibi, Alvand-Kōh'tur.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 225; Ḳazvînî (nşr. Wüstenfeld), II, 236, 311; Vullers, *Lexicon Persico-Latinum*, I, 85 (bk. mad. *Arvand*); G. le Strange, *The lands of the eastern caliphate* (Cambridge, 1905), s. 22, 195; K. Ritter, *Erdkunde*, VIII, 48 v.d., 82—98; H. Kiepert, *Lehrbuch der alten Geographie* (Berlin, 1878), s. 69; E. Reclus, *Nouv. géogr. univ.*, IX, 168 v.d.; Fr. Spiegel, *Eranische Altertumskunde* (1871), I, 103, 104 v.d.; Justi, *Grundriss der iranischen Philologie*, II, 427'de Alvand'de eski iran ilâhlarına ibâdet mevkilerine dâir; S. Hüsing, *Der Zagros und seine Völker = Der alte Orient*, IX, nr. 3—4 (Leipzig, 1908), s. 26 v. dd. (Alvand-Kōh'un yüksekliğini haylı yanlış hesaplar; C. Olivier, *Voyage dans l'empire Ottoman, l'Égypte et en Perse* (Paris, 1801), III, 163; H. Petermann, *Reisen im Orient* (Leipzig, 1861), II, 252; A. F. Stahl, *Petermann's Geograph. Mitteilungen*, 1907, s. 205 (jeoloji tetkikleri) ve *ayn. esr.*, 1909, s. 6.

(M. STRECK.)

ELVİRA. [Bk. ILBİRE.]

ELYESA'. ALYASA' (yahut ALİSA) b. UḪṬŪB, *Ahd-i atîḳ*'teki nebî Elisa (Elişa')'

Kur'an'da iki kere (VI, 86 ve XXXVIII, 48) ve her defasında hemen İsmâ'îl'den sonra zikredilmiştir. Bayżāvî, Ḥamza ve al-Kisā'î bu ismi Allaysa' şeklinde okumuşlardır ve her iki kıraat de ilk hecenin harf-i târif olduğunu ilâve eder. Her ne kadar *Ahd-i atîk*'ın *Mülûk* I. kitabında (XIX, 16, 19) Elîşa'ın babasına Saphat (Şafaṭ) denmekte ise de, *Kur'an* müfessirleri ve müslüman vak'anüvisleri ona Uḫ'tūb adını verirler. Ḥvāndmîr Alîsa' Yūsuf'un oğlu Ephraim'in ahfadından olduğunu söyler. İlyās (Elia) ile ilk karşılaşmasını şu tarzda anlatır: bir gün İlyās, ölmüş kocasının adı Uḫtūb olan dul ve fakir bir yahudi karısının evine girer. Kadının Alîşa' adında kötürüm bir oğlu vardır. İlyās Allaha dua ederek, bu çocuğu iyi eder. Artık Alîşa' kendisinden bir daha ayrılmaz ve her yere onunla birlikte gider. Bu fıkra her hâlde *Mülûk* I. (XVII, 9 v.d.)'ten alınmıştır. Mamafih bu kitabın bir başka yerinde (XIX, 20), ilk karşılaşmada Alîşa'ın babası hayatta bulunuyordu.— Bâzı müellifler Alîşa'ı umûmiyetle *İbn al-'Acūz* adı verilen nebî ile bir sayarlar; fakat Ṭabarî (I, 535) bu ad ile Ḥazḳîl (Hesekiel)'i kasdeder. Alîşa' nebîlikte İlyās'a halef (*vaṣî*) oldu; müslüman müverrihlere göre, bir nebîden diğerine geçen *tābūt al-'ahd* (*tābūt al-sakîna*) muhafızlığını aldı. İsrā'il-oğullarına Allahın birliğini vaz ettikten sonra Alîşa' bu dünyadan kendisini kaldırmasını ve İlyās'ın yanına koymasını Cenâb-i Haktan niyâz etti. İlk niyâzı kabûl edildi ve halef olarak, Ẕu'l-Kifl'i bırakıp, öldü. — Müslüman müellifleri bütün bu vak'aların Kitab-i mukaddes'teki fıkranın tarihinden çok daha evvel cereyan ettiğini kabûl ederler. Onun kıral Saul'dan de evvel geldiğini söylerler. Ṭabarî (I, 559)'ye göre, kıral Saul'un karşısına Endor'daki büyücü karının kabirden çıkarmış olduğu Alîşa' imiş (krş. *Samuel*, I, XXVIII, 8 v.d.). Hüviyeti hakkında çok karışık rivâyetler vardır (Ṭabarî ve Ṯa'labî). Bâzıları Alîşa'ı Ḫiżr ile bir sayarlar; hâlbuki Ḥvāndmîr onu Ẕu'l-Kifl'dir diyen bir müellifi zikreder.

Bibliyografya: Ṭabarî, I, 542 v.d., 559; ayn. mil., farsça tahrir, trc. Zotenberg, I, 410 v.d.; Ṯa'labî, *Arā'is* (Kahire, 1209), s. 227 v.d.; Ḥvāndmîr, *Ḥabîb al-siyar*; Joseph Horovitz, *Jewish proper names and derivations in the Koran* (*Hebrew Union College Annual*, II), s. 157. (M. SELIGSOHN.)

EMÂN. AMĀN (A.), emniyet, himâye ve masûniyet. İslâm ülkesinde bulunan kâfirlerin, zimmî [b. bk.] sayıldıkları veyahut kendilerine bir müslüman tarafından *amān* verildiği takdirde, müslüman makamlarının himâyesine resmen hakları vardır. Her mülümana, yalnız hür erkeklere değil, esirlere ve kadınlara bile bir kâfire *amān* bahşetmek hakkını verir. Peygamberin: — „Hattâ en hakîr bir müslüman tarafından bile sarahaten *amān* verilen bir kâfirin himâyesi bütün müslümanlara borçtur" — dediği rivâyet olur. Mâlikî ve hanbelîlere göre, iyiyi kötüden ayırt edecek yaşa gelmiş çocukların bile *amān* vermek hakkı vardır.

Bibliyografya: al-Sarakhsî tarafından Şaybānî, *Kitāb al-siyar al-kabîr* (al-Sarakhsî şerhi, Cod. arab., nr. 373, var. 55 v — 118 v); al-Bağavî, *Maṣābîḥ al-sunna* (Bulak, 1294), II, 55 v.d.; A. N. Matthews, *Mishcat al-masabih*, II, 275 — 277; Şavḳānî, *Nayl al-avṭār*, VII, 232 — 234; Māvardî (nşr. Enger), s. 85; Ṣa'rānî, *al-Mîzān al-kubrā* (Kahire, 1279), II, 199; Krcsmárik, *ZDMG*, LVIII, 88; A. J. Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina*, s. 87 v.dd. (TH. W. JUYNBOLL.)

EMAZÎG. AMAZIĠ, berberîceden gelme bir isim olup, serbest adam mânasına gelir (cem. *imazîġen*) ve Rîf, Şilḥa, Şâviya, Demnat'ta ve Oran mıntakası cenûbunda *ḳṣūr*'lar arasında, Ġdames ve Cebel Nefûsa'da bu mânada kullanılır. Müennesi (*tamazîġt*) aynı lehcelerde berberîce mânasına gelir. Sessiz harflerin tebâdülü kaidesine uygun olarak, Tuareg lehcelerinin çoğunda *z* yerine *ḫ* (ahaggar dilinde *amaḫeġ*, cemi *imoḫaġ*) yahut *ṣ* ve yahut *j* geçmiştir. Bu fıkralara eski devirlerde de rastlanır. XIX. sülâle zamanında Mısır'ı istilâ etmiş olan Maşuaşa berberî kabilesinin bugünkü Avelimmi'lerin ve cenûp kabilelerinden İmoşaġlar olduğu anlaşılmaktadır. Arap fethinden evve', Bizans devrinde, Mısır hudutlarında talan yapan Mazikların de bugünkü Amazîğlar olduğu ileri sürülmektedir. (R. BASSET.)

EME. AMA (A.), köle. [Krş. 'ABD].

EMEVÎLER (BANÎ UMAYYA).

I. ŞARK EMEVÎ HİLÂFETİ (41—132 = 661—750).

Sülâlenin müessisi olan Mu'āviya b. Abî Su'yān'ın Banî Umayya âilesinin asıl koluna mensûp bulunmasından dolayı, bu hânedana Emevî adı verilmiştir. Hattâ Mu'āviya II.'nin ölümünden sonra, hilâfet bu koldan diğer bir kolun reisi olan Marvān b. al-Ḥakam b. Abi 'l-'Āṣ'a geçtiği hâlde, hânedan yine bu adı muhafaza etmiştir. Milâdî 661 yılı ortalarından 744 sonuna kadar Emevî sülâlesinden, Mu'āviya'den başlamak üzere, 14 halife gelmiş olup, bunların isimleri ile cülûs tarihleri, okuyuculara kolaylık olsun diye, bir cedvel şeklinde buraya dercedilmiştir:

ŞARK EMEVÎ HALİFELERİ CEDVELİ.

Mu'āviya b. Abī Sufyān	rebiülevvel veya rebiülâhır veyahut cemâziyelevvel 41 (temmûz-eylûl 661)
Yazīd b. Mu'āviya	receb 60 (nisan 680)
Mu'āviya (II.) b. Yazīd	rebiülevvel 64 (teşrin II. 683)
Marvān b. al-Ḥakam	zilkâde 64 (haziran 684)
'Abd al-Malik b. Marvān	ramazan 65 (nisan 685)
al-Valīd b. 'Abd al-Malik	şevvâl 86 (teşrin I. 705)
Sulaymān b. 'Abd al-Malik	cemâziyelâhır 96 (şubat 715)
'Omar (II.) b. 'Abd al-'Azīz b. Marvān	safer 99 (teşrin I. 717)
Yazīd (II.) b. 'Abd al-Malik	receb 101 (şubat 720)
Hişām b. 'Abd al-Malik	şâban 105 (kânun II. 724)
al-Valīd (II.) b. Yazīd (II.)	rebiülâhır 125 (şubat 743)
Yazīd (III.) b. al-Valīd b. 'Abd al-Malik	receb 126 (nisan 744)
İbrāhīm b. al-Valīd b. 'Abd al-Malik	zilhicce 126 (teşrin I. 744)
Marvān (II.) b. Muḥammed b. Marvān	safer 127 (kânun I. 744)

Wellhausen, Emevîler devrinden bâhis mârûf eserine *Das arabische Reich* („Arap devleti") adını vermiş ve bu suretle Emevî halifeliğinin, hakikatte, arapların dünyada millet olarak kudretlerini belirtmek üzere, giriştikleri bir teşebbüsü temsil ettiğini ve bu teşebbüste dinin ancak tâlî bir rol oynadığını göstermek istemiştir. Aradan yıllar geçmesine rağmen, Wellhausen'in bu tezi hâlâ kuvvetini muhafaza etmektedir. Her ne kadar Lammens'in bir çok derin araştırmaları, Wellhausen'in meydana getirmiş olduğu bir az budanmış ve oldukça şemalaştırılmış kadroyu bir sürü teferruatla doldurmuş, diğer taraftan Caetani, fazla bir sistemcilik endişesi ile de olsa, Winckler'in bir sezişini hayırlı bir surette geliştirerek, islâmlaşmış arapların yayılmalarını yarım adalarının şimâlinde daha münbit sâhalar bulmak için harekete geçen çöl kabîlelerinin uzun bir müddet birbirini tâkip eden bir çok gazalı muhâceretleri ile izah etmiş ise de, Wellhausen'in tebârüz ettirdiği ana hatlar, bugün dahi Emevîler tarihi sâhasında yapılan araştırmaların çerçevesini teşkil etmektedir. Şâyet Wellhausen'in geniş ve etraflı görüşünde değiştirilmesi icap eden bir nokta varsa, o da belki müellifin arap tarihinin inkişafı hakkında ileri sürdüğü pek fazla siyâsî bir kanaattir ki, buna göre, Emevî halifelerinin icraatında münhasıran millî kıymetleri belirtmeğe çalışan şuurlu bir irâde görülmektedir (bk. Becker, *Der Islam*, IX, 95—99). Her ne kadar, bilhassa Emevîler devrinde, araplık şuurunun mevcudiyeti şüphe götürmezse de (Goldziher, *Muh. Stud.*, I, 101—146), bugün şuna kani bulunuyoruz ki, şahsî teşebbüslerin harekete geçişinde gayr-i aklînin payı, hiç değilse müteemmil muhakemenin payı kadar, mühim olmuştur. Bizi alâkadar eden hususlarda Wellhausen'in ve daha ziyâde kendisini bu yolda tâkip edenlerin din âmilinin ehemmiyetini bir az ihmâl ettiklerini göz önünde tutmak icap eder. Hakikatte islâmiyet ile başlangıçta mücâdele etmiş olan bu Mekke aristokrasisinin ahfadına zâhidâne veya mutasavvıfâne tamâyüllerin tamamiyle yabancı olduğu ve bu aristokraside daha ziyâde câhiliye devrinden kalma *sayyid* kafası ve tüccar cümhuriyetinin iş adamı zihniyeti bulunduğu kabûl edilecek olursa, diğer taraftan, arap âleminin bu misli görülmemiş zaferinin islâmiyet sâyesinde vukû bulduğu, en moderni ve en agnostiki de olsa, yine hiç bir zihniyetin islâmiyet damgasından kurtulamayacağı göz önünde tutulmamış olacağından, tarihî hakikatlerden uzaklaşmak tehlikesi baş gösterir. Emevî halifeleri zamanlarının ve muhitlerinin adamı olmak sıfatı ile, islâmî akîdelerin taammümü ile kendi ülkelerinin genişlemesini, samimiyetle, aynı şey addetmişler ve ister şi'î, ister hâricî olsun, kendi siyâsetlerine düşman olanların aynı zamanda hakikî müslümanlığa da hasım olduklarına kanaat getirmişlerdi. Emevî halifelerinde böyle bir kanaatin mevcudiyetini, vekayinâmelerde gördüğümüz bir çok şehâdetlerden açıkça anlamaktayız. Her ne kadar bunların sukutundan sonra, zâhid muhitlerinde hâkim olan fikirlerin te'siri altında vücut bulan bâzı şehâdetler, Emevîlerin hâtırasını tel'in etmiş ise de, islâmiyetin, bilhassa onların devrinde ve kısmen onların hamlesi sâyesinde, âlemşumûl bir din hâline geldiğini unutmamak lâzımdır.

Abbâsîler devrinde islâmın resmî vekayinâmecilerine te'sîr etmiş olan bu zühd ve takva an'anesi, Emevîleri, dinî vecîbeleri ihmâl etmekten ziyâde, Peygamberin kurduğu şekilde teokratik devlet nizamı rûhuna ihânet etmekle ve halifeliğin yerine, *mulk*'ü geçirmiş olmakla tenkit eder. Bu ithamda (Banî İsrā'îl peygamberlerinin monarşi karşısında takındıkları ta-

vırda görüldüğü gibi) düaya üzerindeki hükümranlığı yalnız Allaha tahsis etmek isteyen teokratik zihniyetin itirazları ile, bedevîlerin her nevi muntazam otoriteye karşı müsamahasızlığını, bir arada olarak, görmekteyiz. Hakikaten Lammens ile Caetani'nin yaptıkları araştırmaların da gösterdiği vecihle, Abū Bakr ile 'Omar'in idâreleri bile, fakihlerin hemen tesbit etmiş olduğu teokratik idâre mefkûresine uygun olmaktan haylı uzak idi. Fakat Peygamberin bu iki sahâbesinin şahsî itibârı, 'Alī'yi isteyen muhalefet cereyanını susturmağa muvaffak olamadı ise de, hilâfetin hemen başlangıcında, mevcut vaziyete aykırı bir devlet nazariyesinin teşekkülüne mânî oldu. Nihâyet 'Oṣmān devrinde, ilk eshâbın zararına olarak, Emevî fırkasının zaferi tahakkuk etmiş ve yeni rejimin eski muârızları o günün istifâde edicileri mevkiine girmiştir. Aynı devirde bu tarihî garabete, dine çirkin bir meydan okuma, Peygamberin eserinin inkâr ve imha edildiği bir „ḥaḳḳ Allāh" 'a karşı hıyânet gözü ile bakılmağa başlandı. Artık aynı muhâlefet gâyesinin neden dolayı yeni doğan islâmiyetin dindar, mücâhid ve kahramanları arasında uyanan infiâli ehl-i beyte ve Peygamberin yakın eshâbına yeni teokratik devleti te'sis etmiş olanın bahşettiği imtiyazlı mevkii elden kaçırmamak isteyenlerin daha müsbet bir vasıf arzeden ihtirasları ile birleştirdiğini anlamak güç değildir; gerek din ve gerek sülâle meşrûiyetçileri 'Alī'yi müşterek mümessilleri saydılar. 'Alī, Medine'de hilâfete geçirilmekle, ilk muvaffakiyeti kazanmış oldu. Bunu tâkip eden Kūfe'nin işgâli, Ṭalḥa, al-Zubayr ve 'Ā'işa ittifakına karşı, Basra'da kazandığı zafer ve tarafdarlarının Mısır'daki muvaffakiyeti bütün arap imparatorluğunu kendisine sağlar gibi göründü. Mu'āviya ile olan mücâdelesinde 'Alī, hiç değilse başlangıçta, öldürülen akrabalarının kanını talep eden Mu'āviya ile Emevîlerin bu basit ve câhiliye rûhundan doğma emellerine karşı, „hikmet-i hukûmeti" temsil ediyordu. 'Oṣmān'ın katilleri ile âdetâ uyuşmuş olması yüzünden, 'Alī'nin düştüğü vaziyet, yeni islâm ahlâkı bakımından da haylı su götürürdü ve Mu'āviya, siyâsî kabiliyeti sâyesinde, bu hâli pek mâhirâne istismar etti. Bunun neticesinde, çok geçmeden, Emevî aleyhdarları iki esaslı gurupa ayrıldı. Bir taraftan dinden kıl kadar fedakârlıkta bulunmamak zihniyeti hâricîlerin müfrit vaziyetlerinde belirmiş oldu. Diğer taraftan ise, sülâle meşrûiyetçiliği de şi'ada tezâhür etti. Bu inkısam Emevîlerin ekmeğine yağ sürdü. Bunlar, Irak'ı harap etmekte olan sonsuz dâhilî muharebeler karşısında, nizam ve refahı te'min etmek ve böylece fütûhâtın istismarı için lâzım gelen ilk şartı tahakkuk ettirmek isteyen mûtedil bir fırka tavrını takınmış oldular.

Mu'āviya ne zaman resmen hilâfete namzetliğini koydu? Henüz bu nokta karanlıktır ve vekayinâmeciler arasında bu hususta ihtilâf vardır. Bâzılarına göre, Mu'āviya 'Alī ile mücâdeleye başlar-başlamaz (h. 37), bâzılarına görede 'Alī'nin ölümünde (h. 40) namzetliğini koymuştur. Ne olursa olsun bu hâdise, gâyet nâzik, yeni bir devlet teşkilâtı meselesine yol açmıştı. Bu mesele de, Peygamberin ilk sahâbeleri arasında bulunmayan birinin emirülmü'minin olması meselesi idi. Hâdisenin tarihi hakkındaki ihtilâflar bile, vekayiin doğurduğu hall sureti evvelkiler ile taban-tabana zıt çıkınca, kafalarda hüküm sürmüş olan karışıklığın alâmetidir. Nitekim fukahanın, tarihî inkişafın zarûretlerini kale almaksızın, muğber olmaları, akîde bakımından, tamamiyle meşrûdur. Mu'āviya'nin halifeliği, islâmın devlet teşkilâtı tarihinde, yep-yeni bir devre açıyordu. Artık halife, sünnetin vücut bulduğu anlarda buna bizzat şâhid olup da, sünneti tatbik eden veya devam ettiren kimse olmaktan çıkıyor, arap âleminin belli-başlı simâsı, askerî kuvveti, âile münâsebet ve te'sirleri, kendi şahsî itibârı sâyesinde, kabîle reisleri arasında en başta geleni oluyordu. Artık halife, resmî unvanı bakımından olmasa bile, fi'len bir „melik", daha doğrusu yunanlıların „tyran" dediği neviden bir hükümdardı. İşte bütün bir asır, yâni Emevî hânedanı devam ettikçe, sürüp giden ve şi'î propagandasının temelini teşkil eden aykırılık bu idi. Bu aykırılık da nihâyet meşrûiyet fikrinin zaferi ve arap devletinin sukutu ile ortadan kalktı.

Mu'āviya'nin içine düştüğü vaziyetin güçlüğünü ne nisbette idrâk etmiş olduğunu anlamak, bizim için, pek zordur. Aslında pek mâhir ve basîretkâr olan siyâsetinin bâzı noktalarına takılıp kalacak olursak, siyâsî mücâdelede din unsurunun alacağı ehemmiyeti pek kestiremediği neticesine varabiliriz. Filvâki Mu'āviya bedbaht rakibinin oğulları ile uzlaşmağa çalışmış ve neticede Ḥasan ile anlaşmağa muvaffak olmuş, fakat Ḥusayn ile pek uyuşamamış; umûmiyetle gerek 'Alī ve gerek 'Abbās soyundan olan Peygamber âilesine dâimâ hürmet göstermiş ve Peygamberin yardımcısı sıfatından pek mağrur olan *anṣār*'a da itibâr etmiştir. Fakat şüpheli unsurları bi'ate zorlamaktan da vazgeçmemiştir (msl. 'Alī'yi, „Abū Turāb" diyerek, tel'in ettirmek gibi). Abbâsîlerin *miḥna*'sine yol açan ve Emevîlere karşı gizli bir kin ve adâvet uyandıran bu kötü tedbirin kendilerine hiç bir faydası dokunma-

mıştır. Kezâ Mu'âviya Ziyâd b. Abîhi'nin Irak'ta merhametsizce tenkil hareketlerinde bulunmasına ses çıkarmamak ile de hatâ etmiştir. Hâlbuki bizzat kendisinin tatbik ettiği siyâset bam-başka idi ve sırrını pek iyi bildiği bu siyâseti müessir bir mülâyemetle Irak'ta bizzat tatbik edebilirdi. İşin garibi şudur ki, Mu'âviya 20 sene süren hilâfeti esnâsında, halkın şahsen sevgisini kazanmak maksadı ile, bir kere olsun, Irak'a ayak basmamıştır. Şu hâlde, Irak ahâlisinin nazarında, Emevî hilâfetinin hakikatte Suriye'nin mütebâki islâm ülkesi üzerindeki hegemonyasını temsil etmesine ve 'Alî'nin hemen efsâne hâline gelen hâtırasının âdetâ Irak milliyetçiliğine bağlanmış olmasına hak vermek icap ediyor.

Esâsen Mu'âviya de, teşekkül hâlinde bulunan devletin hakikaten pek müşkül meseleleri ile meşgûl olmak üzere, Suriye'de kalmak mecburiyetinde idi. Bu meselelerin birincisi halifenin gerek kendi âilesi, gerek kabîleler ile olan münâsebetleri meselesi idi. Mu'âviya de, arap âdetine ve daha doğrusu tab-ı beşerin umûmî temâyülüne uyarak, kendisine nasip olan saadetten yakınlarını da bol-bol istifâde ettirmekte gecikmedi. Fakat halife 'Oşmân'ın düşmüş olduğu hatâya düşmeyip kendi kabîlesinin kölesi olmamağa da dikkat etti. Nitekim en mühim eyâletler Emevî olmayan vâlilere verildi. Irak'ta çok nufuz sâhibi olan Ziyâd ile akrabalığı da uydurmadır. Hâlbuki Mısır'da, 'Amr b. al-'Âṣ'ın ölümünden sonra, Mu'âviya kendi öz kardeşi 'Utba'yi de vâliliğe getirdi. Bu zât da bir sene sonra ölünce, yerine başka bir Emevî geçirilmedi. Mu'âviya, bilhassa, hiç rahat durmayan kabîle reisleri ile münâsebetlerinde bütün dirayetini göstermiştir. Gerek Kureyşîlerin otoritesi, gerek *amîr al-mu'minîn*'in dinî nufuzu altında yaşamağa pek yanaşmayan bu kabîle reisleri halifenin hâlini, feodalite devrinde avrupalı bir metbûun hâline benzetmişlerdi. Mu'âviya'nin, uzun ve sabırlı bir gayretle, kabîle nufuzlarını kendi dâvasına kazanmağa çalışması, bir taraftan kendi kudretini sağlamlaştırmağı ve diğer taraftan da kabîle reislerini oğlu Yazîd'e bi'at ettirmeği istihdâf etmekte idi. Zâten bu ikinci maksat bütün hayatının gâyesi olmuş idi. Daha sağlığında kabîle reislerini oğluna bi'at ettirmeğe muvaffak olmuş ve hilâfeti babadan oğula geçen bir saltanat hâline getirmişti. İşte Emevî halifeliğinin, Yazîd'in ölümünü mütekip zuhûr eden devamlı kargaşalıklara rağmen, 70 sene devamını te'min eden bu vaziyet Mu'âviya siyâsetinin en büyük muvaffakiyetidir. Fakat hânedan prensibinin alenen ve resmen kabûlünden sonra da, vaziyet haylı kararsızdı. Çünkü kabîle reisleri bunu ancak Mu'âviya'nin şahsî nufuz ve itibârı sâyesinde kabûl etmişlerdi. Nitekim hemen ölümünü mütekip, Ḥusayn, meşrûiyetçiliğe dayanan iddialar ile,ve 'Abd Allâh b. al-Zubayr de, ihmâle uğramış Arabistan'ın talepleri ve eski eshâbın hâtırası namına, harekete geçmenin zamanı geldiğine hükmettiler. Ḥusayn'in Kerbela'daki feci âkıbeti, bilâhare Emevîler aleyhine kullanılan acı hâtıralar bıraktı. Fakat bu hâdise, o sıralarda 'Alî tarafdarlarının muhalefetini zaafa uğrattı. Şâyet Yazîd daha uzun müddet yaşamış veyahut henüz çocuk bulunan Mu'âviya II. yerine, kendisini lâyıkı ile istihlâf edecek yaşta bir oğul bırakmış olsa idi, belki Emevîlerin vaziyeti haylı sağlamlaşmış olurdu. Her ne kadar Yazîd, ananenin göstermek istediği gibi, dinsiz bir iblis olmasa bile her hâlde babasının esaslı meziyetlerinden mahrum idi. Fakat onun başladığı işe devam edecek kadar da enerjisi ve zekâsı vardı.

Arap imparatorluğunun ilk fütuhat devrinde teşekkül ederken kopardığı fırtınalar ve böyle geniş ve karışık bir sâhanın idâresinde sistemli bir usûlün yokluğu ('Omar'in teşkilâtı hakkında söylenen şeyler kâmilen hurafeden ibâret değilse bu halifenin almış olduğu tedbirler, sonraları imparatorlukta görülen mâlî ve idârî teşkilâtın ancak bir çekirdeği mâhiyetindedir), Mu'âviya'nin mûtad realist zihniyeti ile, halline girişmekten geri duramayacağı bir sürü meseleler ortaya çıkarmıştı. Mu'âviya'nin fıkralardan yana pek zengin olan tercüme-i hâli, maalesef idârî faâliyeti hakkında pek az mâlûmat ihtivâ eder. Onun devlet adamı sıfatı ile gördüğü işlere dâir bütün bildiklerimiz dağınık ve kifâyetsiz bâzı mâlûmattan ibârettir. Fütuhat eski hızını kaybetmişti. Bunun bir sebebi de, Adadolu'da ve Avrupa'da doğrudan-doğruya tehdide mârûz kalan bizanslıların araplara karşı gösterdikleri ciddi mukavemet olmuştur. Anadolu'ya karşı tertip olunan bir sıra seferler (islâm orduları tâ İstanbul kapılarına kadar dayanmıştı), gemilerle Ege denizinde yapılan ve Sicilya sâhillerine kadar uzanan akınlar, hiç bir kat'î netice vermeyen mahallî muvaffakiyetlerden ibâret idi. Buna mukabil Bizans donanmasının Suriye sâhillerine taarruzu ve buna inzimamen Lübnan dağlılarının (Carâcima-Marda'îler) ayaklanmaları, Mu'âviya'yi, arap izzet-i nefsine pek hoş gelmeyen şartlar ile, mütâreke imzalamağa mecbur etti (57 = 676/677). Irak'taki muvaffakiyetler daha parlak oldu. Şarkî İran ovalarına gittikçe daha ziyâde nufuz edildi. Afrika'da da Mısır, garba olduğu kadar, cenûba

doğru da yapılan seferlerin hareket üssü oldu. Fakat burada da kat'î mâhiyette ilhaklar pek azdı. Bu seferler, eskiden de olduğu gibi, eyâlet vâlilerinin şahsî teşebbüsüne bırakılmıştı ve ilk fütuhatı müteâkip, oralarda yerleşen kabîle (*muhâcirūn*) kuvvetleri ile yapılmakta idi. Halifenin Suriye *cund*'lerinden teşekkül eden ordusu bizanslılara karşı yapılan seferlere ve dâhilde bir isyan vukuunda, halifenin şahsını korumağa tahsis edilmişti. İşte kendilerine sâdık olan bu kuvvetler sâyesindedir ki, Emevîler 64 (683/684)'te vukû bulan dâhilî harpte zaferi kazanmışlardır.

Mu'âviya dâhilî idârede, seleflerinden daha geniş nisbette, hıristiyanların tecrübelerinden istifâde etmiştir. Kendisi, 'Omar ve 'Oşmân devrinde Suriye'de vâli bulunduğu sırada, hıristiyanlar ile sıkı temaslarda bulunmuş, onların işlerini kavramış ve idâre etmek hususundaki kabiliyetlerini beğenmişti. İşte ârâmî-bizans tipinde hıristiyan kültürünün müslüman muhitine nufuzu bu devirde başlar ki, bu te'sir karakteristik islâm medeniyetinin teşekkülünde âmil olmuştur. Her ne kadar Mu'âviya devrinde bu te'sirin başlangıcını görebilmekte isek de, bunun hakikî mâhiyeti hakkında pek mâlûmatımız yoktur.

Yazîd'in vakitsiz ölümü, İbn al-Zubayr'e bütün Irak'ı kendine celbetmeğe fırsat verdi. İbn al-Zubayr başlangıçta şi'î muhâlefeti ile iş birliği etmiş ve ancak sonraları şi'îler ile bozuşmuştur. Şiddetli buhran zamanlarında dâimâ vukû bulduğu gibi, Mu'âviya devrinde sâdece üstü kül bağlamış olan bütün meseleler yeniden canlanıverdi: kabîlelerin serkeşliği ve kendi başlarına buyruk olmaları, reâyâ ile müslümanlar arasındaki münâsebetler ve Suriye, Irak ve Arabistan arasında menfaat ve fikir rekabeti. Mu'âviya'nın dâhiyâne bir idâre ile örtbas edebildiği bütün bu ihtilâflar, bütün şiddetlerini muhafaza etmiş ve hattâ mezhep kavgasının te'siri ile büs-bütün kuvvetlenmişti. Mu'âviya, Baḥdal b. Unayf'in kızı ile (Yazîd'in anası) evlenmek sureti ile, Suriye'nin büyük bir kabîlesi olan Banî Kalb'in müzâharetini kazanmıştı. Bu kabîle, Emevî âilesinin riyâsetinde, Sufyānî'leri istihlâf etmiş olan (mâmafih Yazîd'in küçük oğlu Ḫālid'i halife yapmak suretiyle, sülâlenin devamını kurtarmak hususunda, zayıf bir teşebbüste bulunulmuştur) al-Ḥakam b. Abî al-'Āṣ koluna müzaharette devam etti. Marvān b. al-Ḥakam halife olduğu zaman, haylı yaşlı bulunuyordu. Uzun bir müddet kabîleler arasındaki kavgalar ile Peygamberin an'anesine sıkı-sıkıya bağlı olan eshâb arasındaki rekabet ve entrikalara dâir haylı tecrübe sâhibi olmuştu. İbn al-Zubayr'e tarafdar olan Ḳays'in kuvvetlerine karşı Mare Rāhiṭ (64 = 683/684)'ta kazandığı muzafferiyet, Suriye'de hâkimiyetini takviye ettiği gibi, Emevî aleyhdarlarının galebe çaldığı Mısır'da da, çok geçmeden, te'sirini gösterdi. Fakat bu son muvaffakiyeti müteâkip, hemen ölmesi üzerine, oğlu 'Abd al-Malik, Arabistan ile Irak'ı yola getirmek gibi, muazzam bir müşkil ile karşılaştı. Hiç umulmadık bir surette halife olan 'Abd al-Malik, hilâfetin âilede babadan oğula intikalini te'min etmeğe yeniden teşebbüs etti. İktidarı âilenin heyet-i umûmiyesinin bir imtiyazı gibi telâkki eden arap örf ve âdetleri ile taban-tabana zıd olan bu iddia, Mu'âviya'nın de umdesi olmuş idi. Gerek 'Abd al-Malik'in ve gerek hemen bütün haleflerinin başlıca gâyeleri, hilâfetin babadan oğula intikalini ve cânibî kolların bu makamdan uzaklaştırılmalarını te'min etmekti.

Halife ile hilâfet müddeisi, hilâfet müddeisi ile şi'î ve hâricî kıyamcıları arasında girift bir hâl olan ve Fars ile Horasan'ın en ücrâ bölgelerine ve kabîle asabiyetlerinin bütün şiddeti ile tezâhür edip de, muhasım taraflardan birinin veya ötekinin sancağını sâdece bir etiket saydığı yerlere kadar yapılan bu mücâdeleler (bu devirde yaşayan şâirlerin divanları ile bu divanlardaki tarihî fıkralar yukarıda söylediklerimizi haklı çıkaran en mükemmel vesikalardır) arasında 'Abd al-Malik kendisine muvaffakiyeti sağlayan iki büyük adamdan istifâde etmek saadetine nâil oldu. Bunlardan birincisi, evvelce İbn al-Zubayr'in tarafdarı olup da, bilâhare gâlibin tarafına geçen (Ziyâd da eskiden böyle yapmıştı) al-Muhallab, ikincisi ise, al-Muhallab'e kabiliyet ve sadakat bakımından pek üstün olan al-Ḥaccāc idi. Ḥaccāc, devlet otoritesini bütün kabîle ve fırka infiratçılığının üstünde tutmak uğrunda, merhametsiz ve sert bir enerji göstermiştir. Zihniyeti âdetâ arap karakterine yabancı gibi görünen Ḥaccāc, hükümdarından başka (yahut bugünkü dille devletin menfaatlerinden başka) efendi tanımayan ve ona elindeki bütün imkân ve vasıtaları ile hizmet eylemek azminde bulunan Abbâsîler devri vezirine, fakaf ka'bına hiç erişilememiş olan bir örnek teşkil etmiştir. An'anede ismini çevreleyen kin ve nefret pek yerindedir. Ḥaccāc'ın ideolojisi ve bu ideolojiyi tahakkuk ettirmek için kullandığı usûller, gerek eski kabîle hassasiyetine ve gerek dinin yeni teşekkül etmekte olan ferdiyetçi ve devletçi aleyhdarı telâkkisine hakikaten pek iblisâne gözükmüş olmalıdır. Ḥaccāc aslında sâdık bir müslüman idi. Hattâ kendisinin Peygamber tarafından kurulmuş olan teokratik devlet an'anesini devam ettirdiği bile

söylenebilir. Bu an'ane, özü itibârı ile, ilâhî hukuk üzerine kurulmuş şark hânedanları an'anesine bağlıdır. Firavunlar ile sümerli râhip-kırallar devrinden itibâren, Roma ve Sâsânî imparatorluklarına kadar, ön Asya'da ve Mısır'da binlerce seneden beri mâlûm olan bu an'anenin o zamanki vârisleri Peygamberin halefleri idi. 'Abd al-Malik'in bütün hilâfeti, Ḥaccâc'ın hamleleri ile, mutlak monarşiye mâtuf bir teşebbüsten başka bir şey olmamıştır. Mu'âviya'nın zamanında henüz mevsimsiz sayılabilecek olan bu teşebbüs (her ne kadar Ziyâd, bu bakımdan, Ḥaccâc'ın mübeşşiri sayılırsa da), 'Abd al-Malik'e mümkün gibi göründü ve bu zat, bu gâyeye varmak için bir çok tedbirler aldı. Bu tedbirlerin başında eyâlet vâlilerinin iktidarını ve kabîleler ile olan münâsebetlerini asgarî hadde indirmek gelir. Bu siyâset, bilhassa, iranlılar ile türklere karşı yapılan harplerin kabîle cengâverliğini dâimâ uyanık tuttuğu hilâfet merkezinden pek uzakta bulunan şark eyâletlerinde muvaffakiyetle tatbik edildi. Ḥaccâc, Muhallab ve İbn al-Aş'aṯ'ın muhtariyet teşebbüslerini bertaraf ederek, devletin siyâsî vahdetini takviye ediyor ve imparatorluğun yarısına hâkim olup da, kendini halifenin bir hizmetkârı sayan bu zât vâlileri alelâde birer memur hâline getirmeğe çalışıyordu. Vâsiṭ şehrinin kurulması ve Basra'nın bataklık sâhalarına zencilerin yerleştirilmesi, kabîlenin ehemmiyetini azaltmağa mâtuf tedbirlerdendir. 'Amr b. al-'Âṣ devrinden beri merkezî hükûmete karşı yarı müstakil bir veziyet almış bulunan Mısır, böyle bir tâbiyete irca edilemezdi. Diğer cihetten Suriye'nin emniyeti bakımından, Mısır o kadar mühimdi ki, halife, kendi kardeşi 'Abd al-'Azîz'in Mısır'daki icraatını murâkabeye tâbi tutmayarak, memleketin muhtariyetine saygı göstermekle, devletin vahdetî prensibini tehlikeden kurtarabileceği kanaatinde idi. 'Abd al-Malik'in ittihaz ettiği diğer tedbirlerin gâyesi de, devletin vahdetini te'min etmekti: evvelâ *ahl al-ẕimma*'ye âit olup da, sonraları bizzat müslümanlara da teşmil edilen vergi tarhı, arapçanın resmî dil olarak kabûlü, para islâhatı, bilhassa bütün Irak'ta ve aynı zamanda Mısır va Arabistan'da da büyük bir faâliyetle girişilen bina ve kanallar inşası. 'Abd al-Malik'in 20 sene süren hilâfeti esnâsında, arap devletine, gittikçe monarşik devlete yaklaşan bir manzara verilmiştir. Bu hâl, görüldüğü gibi, hakikî islâm an'anesinin çizdiği yoldan yürümekten başka bir şey değildir. Hakikaten 'Abd al-Malik'in dine karşı takındığı tavır, zühd ve takvanın (hiç olmazsa zâhiren) tecdidi ve esas itibariyle politikasının vergi ihtiyaclarına olduğu kadar, zannımızca, „devlet içinde devlet" an'anesine mâni olmak irâdesine de bağlı olarak, gayr-i müslimlere karşı daha sert bir muamele ile tezâhür eder. Kezâ 'Abd al-Malik'in kendi kardeşini, oğlu lehinde olarak, iddialarından vazgeçirmek teşebbüsünü de, bu monarşiye temâyül ile izah etmek lâzımdır. 'Abd al-'Azîz'in ölümü, bu bakımdan, imdadına yetişmiş ve hilâfete Valîd'in geçmesi bu suretle te'min olunmuştur. Fakat dâva her halife tebeddülünde yine ortaya çıkmış, hattâ Âbbâsîler zamanında bile bir türlü halledilememiştir.

Hâsılı denilebilir ki, 'Abd al-Malik'in hilâfeti, ahvâl ve şerâitin müsaadesi nisbetinde, arap devletini takviye etmiştir. Müesses nizama karşı dinî ve ictimaî ifratçılığın protestosu makamında olan ve türlü-türlü gayr-i memnunlar ile zulme uğrayanların en aşırı anarşizm ve haydutluk hareketleri ile bezginliklerini ifâde ettikleri hâricîlik, İbn al-Zubayr ve İbn al-Aş'aṯ devrinde hilâfet iddiasında bulunan fırka ihtilâflarından kuvvet almıştı. Devletin vahdeti teessüs edince, hâricîlik, Ḥaccâc'ın merhametsiz tenkili ile, büs-bütün ortadan kalkmamakla berâber, bir müddet için, tamamiyle kuvvetten düştü. Açıktan açığa mücâdele sâhasında tam bir hezimete uğramış olan şi'îlik gizli bir propagandaya inkılâp etti. Tesirini çok sonra gösterecek olan bu propagandanın el altından yapıldığı devrede şi'îliğe öyle gayr-i mütecânis unsurlar karıştı ki, bunlar islâm dini ve siyâsetinin sonraki inkişafına bam-başka bir istikamet ve mâhiyet verdiler. Fakat keyfiyetin böyle olduğu ancak sonraları meydana çıktı. O devirde dâhilde te'min olunan âsâyiş, devletin genişleme siyâsetinde yeni hamlelere de müsâit bulunuyordu. 'Abd al-Malik'in, şarkta olduğu kadar, garpta da yürüttüğü bu genişleme siyâseti, kendisinden sonra hilâfete geçenlerin devrinde, en parlak neticelerini verdi. Kusayla ve bilâhare Kâhina'nın tertip ettiği büyük berberî isyanı bastırıldı ve arap hâkimiyeti, bizans hâkimiyetinin son izlerini de silip-süpürerek, Endülüs'ün fethine başlangıç olmak üzere, şimâlî Afrika'da iyice yerleşti. Her ne kadar şarkta Ḳutayba b. Muslim'in büyük fütuhatı ancak Valîd'in hilâfeti iptidasında (65) başlamış ise de, 'Abd al-Malik devrinde de orta Asya'ya doğru genişleme hareketleri görülür. Bütün bunların sonunda istikbâlin hâkimi olacak olan türklerin islâmlaştırılması gibi, muazzam bir netice meydana gelmiştir. Bizanslılarla yapılan mücâdelenin mâhiyeti değişmemiştir. Arapların, yerli devletleri inkiyad ettirdikleri Ermeniye'deki muvaffakiyetlerine rağmen, Anadolu'ya yerleşmeğe muvaffak olamadıkları görülüyor. Keza Bizans donanmasının Suriye sâhillerine yaptığı akınlar, halifeye can

düşmanının henüz islâmın merkezini bile tehdit etmek kudretinde olduğunu gösteriyordu. Fakat islâmiyet her gün bir az daha tevessû etmekte idi. İslâmiyet, artık hiç mukavemet etmeksizin araplaşıvermeleri veya ufak-tefek dinî ekalliyetler hâlinde yaşamaları mukadder olan sâkin ârâmî veya kıptî köylüleri kabîlinden değil, berberîler ve türkler gibi, millî duygularına pek bağlı olan ve islâmiyeti din olarak kabûle hâzır, fakat araplığı milliyet olarak benimsemek istemeyen, boyun eğmek bilmez cengâver kavim ve ırkları, şeklini almakta olan yeni medeniyete katıyordu. İşte arap imparatorluğunun iki ucunda bulunan bu iki ırk, hem islâmiyetin sonraki muvaffakiyetlerinin büyük bir kısmını te'min etmişler, hem de bu medeniyeti oldukça değiştirmişlerdir.

Halife Valīd'in yanında, 'Abd al-Malik'in sürekli gayreti sâyesinde atılan tohumlar, mahsûl vermeğe başladı. Ḥaccâc'ın kuvvetli şahsiyeti bu devirde de hâkimdir. İstanbul'u muhasara edecek olan Maslama b. 'Abd al-Malik, İspanya fâtihi Mūsā b. Nuṣayr ve Ḳuṭayba b. Muslim islâm ordularını zaferden zafere ulaştırdılar. Şam'daki Emeviye câmii ve diğer büyük mimarî eserler Emevîlerin kudretine şahadet eder. Fakat hilâfetin tevârüsü meselesi yeniden buhrana sebep olmuştur. Bu defa, halifenin kardeşi lehine, oğlu hilâfet makamından uzak tutulmuş ve böylece arap an'anesi zaferi kazanmıştır. Hilâfeti kendi oğullarına bırakmak isteyen halifeler ile bu makama geçmek arzu eden kardeşleri arasındaki ihtilâflar, Emevîler devrinin sonuna kadar, vakit-vakit patlak vermiş ve hânedanın nufuz ve itibarını haylı düşürmüştür. 'Abd al-Malik ile Valīd'in debdebe ve saltanata meyyâl olmaları halefleri ne ağır gelen bâzı neticeler doğurmuştur. İktisâdî buhran ve mühtediler meselesi meydana çıkmıştır. Emevîlerin işledikleri günahlara toptan lânet ederden, kendisini bundan istisnâ eden 'Omar II., hânedanınki ile birlikte, bütün islâmiyetin mukadderatını mahvedecek olan korkunç felâkete sürüklenmemek isteniliyorsa, bir „mūrakabe-i nefs" politikası tâkip edilmek lâzım geldiğini hissetmiştir. Ancak iki sene devam etmiş olmasına rağmen, 'Omar'in icraatından tarihte kalan izler, bu halifenin hakikaten meziyet sâhibi olduğunu ve realiteyi iyi kavramış bulunduğunu gösterir. Aynı zamanda, daha o devirde bile, ancak iki nesilden beri şeklini almakta bulunan bir kelâm ve fıkıh sisteminin haylı olgun bir hâle geldiğini de görmekteyiz. İslâmiyetin kelâm ve fıkıh zihniyeti I. asrın sonlarına doğru artık şeklini almış ve sonraki devirlerde hep bu mâhiyetini muhafaza etmiştir. Bu zihniyet iktidar mevkiinden uzak ve siyâsetin fi'lî vaziyetinden bihaber bırakılmış olan muhalefet muhitlerinde meydana gelmiştir. Tarihin en garip bir cilvesi olmak üzere, bu zihniyetinin otoritesini, tarafdarlarının itibârı sâyesinde, serzenişlerine hedef olan aynı hükümet muhitleri bile kabûl etmişlerdir. İnsan bu hâle bakınca, âdetâ zamanımızda parlemento rejiminde, muhâlefetin, iktidarda bulunan fırkanın direktifleri üzerinde, kendini hissettirmeksizin, müessir olmasını hatırlıyor. Esâsen bu garip hâl de, evvelce görüldüğü gibi, Emevî rejiminin temelinde bulunan diğer garip bir hâlin neticesinden başka bir şey değildir. Zira bu rejim, Peygamberin tebligatını tarihî emsâle dayanarak ve usûl ile hareket ederek, bu tebligatın ruhuna dahi vâzıhan muhalif olan kimseler arasından tâkip edip, tahakkuk ettirmeği temsil ediyordu. 'Omar II. bu hususta belki daha fazla bir hüsn-i niyet ile Abbâsîlere tekaddüm ederek, devletin siyâsî ve malî icapları ile dinî an'aneye hürmeti uzlaştırmağa teşebbüs etti. Her ne kadar hânedanın mukadderatına âit hususlarda bu teşebbüse akîm kalmış nazarı ile bakılabilirse de, vergi islâhatı araplarla mevâlînin aynı seviyeye gelmesine yol açtı ve mağlûplarla gâliplerin ahfadını birbirine kaynaştırmağa hizmet etti. Her hâlde Emevî hilâfetinin Hişām zamanında vâsıl olduğu üçüncü ikbâl ve itilâ devresi 'Omar'in hayırkâr icraatı sâyesindedir. 20 sene süren hilâfeti esnâsında, garpta olduğu kadar (123=740/741 'de patlak veren büyük berberî isyanına rağmen), şarkta da fütûhâtın hızlı bir seyir tâkip ettiğini görüyoruz. Araplar Galya'nın göbeğine kadar ilerliyorlar. Akdeniz bir „arap gölü" hâline gelmeğe başlıyor. Ḳutayba'nin azlini ve ölümünü müteâkip, arap boyunduruğundan kurtulmağa başlayan türkler, üçüncü defa olarak, tekrar inkiyat ediyorlar.

Hişām'ın ölümünde Emevî hilâfeti ikbâlinin zirvesine vâsıl olmuş bulunuyordu. Halifenin otoritesine sağlamca dayandığı hissini veren aynı devletin, aradan bir kaç ay geçer-geçmez, tam bir kargaşalığa düşüp, anarşi içinde kalması, hayret edilecek bir keyfiyettir. Vekayinâmelerde müesses nizâmın yıkılması, sarhoş ve kararsız bir zat olan Valīd II.'in kötü hareket tarzı ile izah edilir ki, bu ancak kısmen doğrudur. Fakat böyle birden bire vukû bulan bir inhilâl hâdisesini, bir tek şahsın hataları ile, izah etmek mümkün değildir. Bunun sebeplerini, bermutad, bilhassa Hişām devrine ikbâl ve refah manzarasını veren unsurlarda aramak icap eder. Bu zat, 'Omar II.'in vergi islâhatını son haddine kadar istismar etmek sureti ile, müslüman ve *zimmî* tebeasını tâkattan düşür-

müştür (hadden aşırı vergi tarhının sebebiyet verdiği ve bilhassa hıristiyan müelliflerinde zikri geçen isyanlar, bu bakımdan, pek dikkate şâyândır). Taşkınlıkların mûtad mürevvici olan sefâlet hâricîliğe yeniden can vermiş ve bu mesleği Suriye'ye bile sokmuştur ki, böyle bir hâdise o ana kadar aslâ vâki olmamıştı. Yine Suriye'de, Emevîlerin askerî kudretini teşkil eden *cund*'ler, mutlak monarşi rejimine doğru gittikçe daha ziyâde beliren temâyülden bıkıp usanarak, zapt ve raptı ihlâl etmekte idiler. Zayd b. 'Alî b. al-Ḥusayn'in pek biçâre bir şekilde akamete uğrayan teşebbüsünden (123 = 740/741) anlaşılacağı gibi, Irak'ta şî'î hareketi yeniden kendini göstermeğe başladı. Fütuhatın gittikçe genişlemesi, nihâyet, pek uzakta kalan eyâletleri merkezin kontrolünden kurtarmıştır. Kabîle kavgaları, mezhep zıddiyetlerine karışarak, yine meydana çıkmış bulunuyordu. Uzak Horasan eyâletinde, Naṣr b. Sayyâr'ın kuvvetli müdâhalesine rağmen, gizli şî'î propagandası muvaffakiyetler kazanmakta idi. Bilhassa Walîd, halife olur-olmaz, iki çocuğunu kendine halef göstermesi üzerine, 'Abd al-Malik'in oğulları ümitsizliğe düşünce, Walîd II.'in yolsuz hareketleri yüzünden hâsıl olan umumî nefret ve adâvetin nasıl olup da tezâhüre müsâit bir sâha bulduğu, kendiliğinden anlaşılır. Filistin ve Urdun *cund*'lerinin ayaklanması üzerine, Yazîd III. hilâfete getirildi. Walîd öldürüldü. Fakat ne Yazîd ve ne de bir kaç ay sonra ona halef olan kardeşi İbrâhîm bütün ülkeye yayılan kargaşalığı önlemeğe muvaffak oldular. Żaḥḥâḳ b. Ḳays al-Şaybânî'nin idâresindeki hâricîler, Kûfe'yi ele geçirdiler. Her kes hânedanın uzak bir mensûbu olan büyük Marvân'ın torunu ve Ermeniye vâlisi Marvân b. Muḥammed'e ümidini bağlamıştı. Bu zat uzun seneler zarfında kendisine sâdık bir ordu vücuda getirmiş ve bizanslılara karşı muvaffakiyetle savaşmıştı. Walîd II.'in çocuklarının hukukunu müdafaa maksadı ile, Suriye'ye geldi. Bunların gâsıplar tarafından katledildiğini görünce, kendini halife ilân ettirdi ve çok geçmeden, Suriye âsîlerini yola getirdi. Emevî hânedanının serkeş uzuvlarını ortadan kaldırdı. Sonra Mısır'ı ve Irak'ı ele geçirdi. Hilâfetinin ilk üç senesinde yaptığı icraat, ismini taşıdığı büyük babası ile amcası 'Abd al-Malik'in icraatına pek az kıyas olunabilir. Fakat kendisinin içinde bulunduğu hâl ve şartlar, seleflerine nisbetle, daha müşkül idi. Emevîler arasındaki âile vahdeti bozulmuştu ve hânedanın enerjisi tükenmişti. Bu sırada muhaliflerin zafere olan imanları da kuvvetlenmişti. İbn al-Zubayr'in dermeçatma ordusu ve Kerbelâ felâketinden kurtulmuş perişan şî'î çeteleri ile uğraşacak yerde, Marvân türklere karşı harp ede-ede cengâverliği öğrenmiş kıt'alar, Abbâsîler bir taraftan gizlice sahneye çıkmağa hâzırlanırken, Abü Muslim'in teşkil ettiği Horasan orduları ile boy ölçüşmek zorunda idi. „Şi'îler" ile mücâdele 130 (747/748)'da başladı. Horasan ile Fars eyâleti pek çabuk işgâl edildi ve ertesi sene müstevliler Irak'ı ele geçirdiler. Burada Abbâsîler birden bire meydana çıkmışlar ve Kûfe'de Abu 'l-'Abbâs 'Abd Allâh'ı halife ilân etmişlerdi. Bu zât Zâb boyunda mağlûp ettiği Marvân'ı, kumandanları ile, Cezîre ve Suriye'de tâkip ettirdi. Marvân'ı Mısır'da bir daha mağlûp etti. Son Emevî halifesi burada 27 zilkâde 132 (7 temmûz 750)'de öldürüldü. Emevî hânedanı mensuplarının katli, Abū Muḥammed al-Sufyānī lehinde Suriye ve Medine'de hiç bir netice vermeyen teşebbüsler ve 'Abd al-Raḥmān b. Mu'āviya b. Hişām'ın Afrika'ya ve Endülüs'e kaçması, Mu'āviya ve Marvân hânedanının sukutunu tetviç eden hâilenin hâtimesini teşkil eder.

Emevîlerin sukutunu araplığın sonu addedip, Abbâsîleri islâm âlemini âdetâ iranîleştirmekle itham etmek hayli mübalagalı bir görüştür. Hakikatte halife hânedanı yine arap olmakla kalmamış, eyâlet vâlileri ve kıt'a kumandanları da, bir asır müddetle, yine araplar arasından seçilmiştir. Mamafih şurası da doğrudur ki, islâmiyetin beynelmilel bir mâhiyet alması, arapların devlet teşkilâtında ve medeniyetin tekâmülünde yegâne faâl unsur olmaktan çıkmaları mânasında olmak üzere, hiç olmazsa nazarî bir imkân hâlinde, 'Omar II.'in mevâliyi araplar ile bir tutmasını müteâkip, başlamış bulunuyordu. Esâsen islâmiyeti kabûl etmekle bu gayr-i mütecânis unsurlar, son zamanlarda tahlilî araştırma neticesinde yapıcılarının ekseriyetle yabancı oldukları meydana çıkmasına rağmen, arap medeniyeti diyebileceğimiz bir medeniyete dâhil olmuş bulunuyordu. Hakikaten yalnız arapça bu medeniyete mütecânis bir renk vermekle kalmamış, bu medeniyeti teşkil eden bütün o muhtelif unsurlar, âdetâ, araplık içinde yuğurulmuştur. Bu halitalı medeniyete arap damgasını vurmak şerefi, hiç şüphe yok, Emevîlere âittir. Meyvaları ancak Abbâsîler devrinde gözüken tohumların nasıl bir mesâî ile işlenmiş olduğu hakkında tafsilâta, maalesef, sâhip bulunmuyoruz. Fakat daha II. (VIII.) asrın son yarısında islâm medeniyetinin, gerek din, gerek ilim ve san'at bakımından, tam bir filizlenme hâlinde bulunması, arapların bedevîlikten medenîliğe geçmek için, Abbâsîlerin hilâfet makamını işgâl etmesini beklemediklerini gösterir. Emevîler devrindeki arap medeniyetinde dikkati çeken nokta, her geçit

devresinde olduğu gibi, eski ve yeni âlemin yan-yana ve birlikte bulunmasıdır. Yunanî-hıristiyan ilâhiyat nazariyelerinin islâmiyete nufuza başladığı, muhaddislerin, müverrihlerin ve nahivcilerin artık kapanmış bir devirden kalma vesikalar sâyesinde elde edilen çöl edebiyatı mahsûlleri üzerinde alâka ile çalıştığı bir zamanda dahi, bedevîlerin örf ve zihniyeti, Farazdak, Carîr ve Aḫṭal'in şiirleri canlı birer realite olarak mevcuttu. Fakat Abbâsîlerin idâre sistemi, ana hatları ile, Emevîlerin, Bizans ve Sâsânî an'anesine göre, vücuda getirdikleri sistemin aynıdır. Yaḥyā b. Barmak'in bizzat yaptığı yenilikler ise, rivâyet edildiği kadar, geniş ve esaslı olmamıştır. Hâsılı geniş arap ülkesini mütecânis bir uzviyet hâline getirmek hususunda, Emevîlerde görülen kudretsizlik, Abbâsîlerde de müşâhede olunmaktadır. Abbâsîlerin islâm âleminde fikrî ve ahlâkî bir vahdet vücuda getirmeleri keyfiyetine gelince, bu da Emevîler zamanında başlamış bulunuyordu.

Bu umumî mâhiyetteki makalede gösterilmemiş olan teferruata dâir meseleler hakkında tarihî şahsiyetler ve mahal isimleri maddelerine bakılmalıdır.

Bibliyografya: Bu kadar geniş bir mevzua âit bütün bibliyografyayı kaydetmek imkânsız olduğundan, umûmî mâhiyetteki eserlere işâret etmekle iktifa olunacaktır. Emevîler tarihine âit kaynaklar L. Caetani (*Chronographia Islomica*, Paris, 1912 v.d., s. 461—1716) tarafından toplanmıştır. Pek mühim olan bu külliyatta, maalesef, isim fihristi yoktur. Bu eserde, arap menbâları ile birlikte, süryânî, rum, lâtin, ermeni ve çin kaynakları da bulunur. Hakikaten mühim metinlerden ancak pek azı henüz neşredilmemiştir. Bunların başlıcası, şüphesiz, Balāẕorī'nin külliyatı (*Ansāb al-aṣrāf*) olup, ancak bir parçası W. Ahlwardt tarafından neşrolunmuştur (*Anonyme arab. Chronik* v.b., Greifswald, 1883); eserin tamamı ise, Kudüs üniversitesi tarafından neşredilmektedir. Bu külliyatta Emevî devrinden kalıp da, Abbâsîlere tarafdar vekayinâmeciler tarafından kale alınmayan bâzı kayıtlar bulunacağını ümit ediyoruz. Emevî devrinden kalma kayıtlar, elde bulunan pek az bir şeyden anlaşılabildiğine göre, kısmen olsun, endülüslü müverrih Bayyāsī (*al-Ḥ'rāb bi 'l-ḥurūb fī ṣadr al-islām*; krş. J. Horowitz, *MSOS As.*, 1907, s. 22—27)'de muhafaza edilmiştir ki, neşredilmeğe değer. Caetani'nin *Chronographia*'sında divanlar ile şerhleriuin (bilhassa Carîr ile Farazdak'ın *Naḳā'iḍ*'ının) metodik bir şekilde taranmamış olduğunu görmekteyiz. Büyük bir kısmı Lammens tarafından yapılan böyle bir mesâinin, zamanımıza kadar ihmâl edilmiş olan bâzı mâlûmatı bize kazandıracağı âşikârdır. Papiruslerde, mahdut olmakla berâber, bilhassa Ḳurra b. Şarîḳ [b. bk.] adını taşıyan seri de, oldukça mühim bir kaynak teşkil eder. Emevî devri için pek mühim olan toplu eser, J. Wellhausen (*Das orabische Reich und sein Sturz*, Berlin, 1902)'in olup, bu eserde, ilk defa olarak, Ṭabarî'nin büyük külliyatından istifâde edilmiştir. Aynı müellifin *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam* (*Abh. GW Gött.*, V, 1901)'ı ile *Die Kämpfe der Araber mit den Romäern in der Zeit der Umaijaden* (*Nachricht. GW Gött.*, 1901) adlı eseri, bu devir tarihinin başlıca iki cephesi hususunda, pek mühimdir. H. A. R. Gibb, *The Arab Conquest in Central Asia*, London, 1923 (*James G. Forlong Fund*, III), tarih bakımından yüksek bir değer taşıyan diğer bir noktayı ihtimamla tetkik etmektedir. Afrika'daki fütuhat hakkında elimizde buna benzer bir eser bulunmaması teessüfe şâyândır. H. Lammens'in mesaisi (*Études sur le règne du calife omaiyade Mo'âwia Ier, MFOB*, I — III; *Ziād Ibn Abihi vice-roi de l'Iraq, RSO*, IV; *Le califat de Yazid Ier, MFOB*, IV—VI; *Études sur le siècle des Omaiyades*, Beyrut, 1930) tam bir Emevî hilâfeti tarihi olmaktan uzak ise de, tetkik olunan mâlzemenin bolluğu, teferruat ve tafsilât çokluğu ve tarihî meselelerin derinden derine tetkik edilmiş olması dolayısı ile, gâyet ehemmiyetlidir. C. H. Becker'in denemeleri (*Islamstudien*, Leipzig, 1924, I'de derlenmiş; bundan başka *Beiträge zur Geschichte Agyptens unter dem Islam*, Strassburg, 1903, II) Emevî hilâfetinin tarihî fonksiyonu meselesini aydınlatmağa fevkalâde hizmet etmiştir. (G. Levi Della Vida.)

II. Endülüs Emevîleri.

Banî Umayya veya arap müverrihlerince Banî Marvân, Suriye Emevîlerinin soyundan olup, Kurtube payitaht olmak üzere, İberya yarım adasında kurmuş oldukları müslüman devletinde VIII. asırdan XI. asra kadar, hüküm sürmüşlerdir.

Şarkta Abbâsîlerin hamlesi ile çöken Emevî devletinin islâm âleminin garp ucunda ihya edilmesi, orta çağ arap tarihinin en bâriz hâdiselerinden biridir. Müslüman Endülüs'ü arap âleminin bakiyesinden ayıran ve bu ülkenin siyâsî vahdetini tahakkuk ettiren bu hânedandır. Bu hânedan memleketin zâten pek karakteristik ictimâî hüviyetine Suriye an'anesinin kuvvetli damgasını vurmuştur. Yine bu hânedan, halifelerinin enerjisi sâyesinde, eyyelâ

Abbâsîlerin ve sonra da Fâtımîlerin tasallutuna muvaffakiyetle mukavemet etmiş, ancak yanında irsî bir diktatörlüğün te'sisine müsaade ettiği ve ordusunda ücretle çalışan askerlerin taşkınlıklarını zamanında önleyemediği için, dâhilî harpler yüzünden bîtâp düşerek, inkıraz bulmuştur.

Endülüs Emevîlerinin tarihini başlıca 3 devreye ayırmak mümkündür: 1. müstakil Kurtuba emîrliği, 2. hilâfet ve 3. hânedanın inhitat ve inkırazı. Burada ancak pek telhis edilmiş bir umûmî görüşle iktifa edeceğiz.

Endülüs Emevî halifelerinin cedveli.

1. ʿAbd al-Raḥmān I., *al-Dāḫil*, 138—172 (756—788).
2. Hişām I., 172—180 (788—796).
3. al-Ḥakam I., 180—206 (796—822).
4. ʿAbd al-Raḥmān II., 206—238 (822—852).
5. Muḥammed I., 238—273 (852—886).
6. al-Munẕir, 273—275 (886—888).
7. ʿAbd Allāh, 275—300 (888—912).
8. ʿAbd al-Raḥmān III., *al-Nāṣir li-Dīn 'llāh*, 300—350 (912—961).
9. al-Ḥakam II., *al-Mustanṣir bi 'llāh*, 350—366 (961—976).
10. Hişām II., *al-Mu'ayyad bi 'llāh*, 366—399 (976—1009) ve 400—403 (1010—1013).
11. Muḥammed II., *al-Mahdī*, 399 — 400 (1009 — 1010).
12. Sulaymān, *al-Musta'īn bi 'llāh*, 399—407 (1009—1016).
13. ʿAbd al-Raḥmān IV., *al-Murtaḍā*, 408—409 (1017 — 1019).
14. ʿAbd al-Raḥmān V., *al-Mustaẓhir bi 'llāh*, 414 (1023).
15. Muḥammed III., *al-Mustakfī bi 'llāh*, 414 —416 (1023— 1025).
16. Hişām III., *al-Mu'tadd bi 'llāh*, 418—422 (1027—1031).

1. Müstakil Kurtuba emîrliği.

Arap müverrihlerinin ekserisi, Kurtuba müstakil Emevî emâretinin 138 (756)'de, ʿAbd al-Raḥmān I. tarafından, te'sis edilmiş olduğunu söyler ve Muʿāviya b. Hişām'ın oğlu olan bu zata *al-Dāḫil* (mühâcir) lakabını verirler. Akrabası Abbâsîlerin zulmüne uğradığı sırada, henüz delikanlı çağında bulunan ʿAbd al-Raḥmān (113 = 731 'de doğmuştur) gizlice Filistin'e iltica etmiş ve oradan da, azatlısı Badr ile birlikte, Mısır'a ve sonra İfrîḳiya'ye gitmiştir. Kayravan'da vâli ʿAbd al-Raḥmān İbn Ḥabīb'in tazyikına mârûz kaldığı için, buradan da uzaklaşmak mecbûriyetinde kaldı ve Magrib'e doğru yollandı. Bir müddet Tāhert [b. bk.]'te, küçük Ruştamî emîrlerinin sarayında, sonra muhtelif berberî kabîlelerinin, bu arada Banī Miknāsa ile Banī Nafza'nin misafiri oldu. ʿAbd al-Raḥmān Afrika toprağına ayak basar basmaz, Badr'in teşviki ile, siyâsî faâliyete geçmek arzusunu gösterdi. Fakat Magrib'de emellerine müsâit bir zemin bulamadı. Bu suretle nazarlarını, pek tabiî olarak, Endülüs'e çevirdi.

ʿAbd al-Raḥmān, yarım adada yerleşmiş olan Banī Ḳays ile Yemenîleri bir kaç seneden beri birbirine kalan rekabeti, büyük bir mahâret ve ince bir siyâsetle, kendi menfaatine çevirdi. Diğer cihetten bir kaç sene evvel, Bale b. Bişr [b. bk.] ile birlikte, İspanya'ya gelmiş olan Emevî mevâlisini kendi tarafına celbetmekte güçlük çekmedi. Bunlar tahminen beşer yüz kişilik guruplar hâlinde, Endülüs'ün cenûb-i şarkîsinde, Elvira ve Jaen *cund*'lerinde bulunuyorlardı. O zaman Endülüs vâlisi Yūsuf b. ʿAbd al-Raḥmān al-Fihrī olup, İspanya'daki Banī Ḳays'ın reisi Ṣumayl al-Kilābī [b. bk.]'nin nufuzuna dayanarak, memleketi idâre ediyordu. Taht müddeisi sıfatı ile Endülüs'e çıkmanın zamanı geldiğine hukmeden ʿAbd al-Raḥmān, Magrib'i terketti ve rebiülâhır 138 (eylûl 755) 'de Almuñecar [b. bk.]'a vardı. Ümidinin fevkinde bir kabûle mazhar oldu. Yūsuf al-Fihrī'ye karşı mücâdeleye girişti ve arap müverrihlerinin mufassalan anlattıkları bir takım karşılaşmalar, muharebeler ve müzâkerelerden sonra, 30 zilhicce 138 (15 mayıs 756)'de, o zamana kadar arap vâlilerinin makarrı olan Kurtuba şehrinde emîr olarak tanındı.

Kurtuba Emevî emâretinin müessisi, 33 seneden fazla saltanat sürdü. İlk senelerini payitahtında, kendi mevkiini tahkim ile, geçirdi. Muvaffakiyeti bütün şarkta şuyû buldu ve çok geçmeden, Emevî tarafdarları ile mevâlisi, Suriye'de inkıraz bulan hânedanın İspanya'da ihyasına yardım etmek maksadı ile, akın-akın Endülüs'e gelmeğe başladılar. Fakat Kurtube emîri, bir sürü siyâsî endişe ile karşılamakta geçikmedi. Evvelâ nikbeline pek alışamayıp da, başına topladığı bir yığın tarafdarı ile Kurtuba'yı ele geçirmeğe kalkışan Yūsuf al-Fihrī ile mücâdele etmek mecburiyetinde kaldı; o mağlûp edildi (141=758) ve ertesi sene Tuleytula havâlisinde öldürüldü. Fakat bütün Endülüs, vâliler devrinde olduğu gibi, için-için kaynamakta idi *Muvalladūn* gruplarında, yâni ispanyol aslından olup da, ihtidâ etmiş olanlar arasında, dâimî bir huzursuzluk hüküm sürdüğü gibi, kabîle kavgaları yüzünden, birbirlerine diş bileyen berberîler ile araplar arasında da kargaşalıklar oluyordu. Nitekim ʿAbd al-Raḥmān I. da, 146 (763)'da al-ʿAlā' b. Muġīṯ al-Cuẕāmī etrafında toplanan Yemenî ve Fihrîlerin isyanını bastırmak zorunda kal-

dı. Yine berberîlerden Şakyā'nın Şantabarîya (Santaver)'de ön-ayak olduğu bir kıyamı 152 (769)'de bastırdı ve en küçük mahallî ayaklanmaların bile genişlemesine meydan vermedi. 'Abd al-Raḥmān I.'ın hüküm sürdüğü devrenin son yarısında yarım adanın şarkındaki bâzı arap reisleri aralarında ittifak edip, Charlemagne'ı imdadlarına çağırdılar. Charlemagne bir frank ordusunun başına geçerek, bizzat Pirene dağlarını aştı ve 162 (778)'de Saragossa'yı muhasaraya geldi. Fakat ansızın Ren nehri sâhillerine dönmek mecburiyetinde kalan imparator muhasarayı kaldırdı. Dönüşte, Baskların pusu kurmuş olduğu Roncevaux geçidinde, Roland hâtırasına bağlı olan meşhûr bozguna uğradı. 'Abd al-Raḥmān frankların gitmesinden istifâde ederek, Saragossa'yı ele geçirmek istedi ve 164 (780)'te şehri zapt etti ise de, pek az müddet elinde tutabildi. Yeni Emevî hânedanı müessisinin 172 (788)'de ölmesi üzerine, Kurtuba emâreti, siyâsî bakımdan olduğu kadar, arâzi bakımından da, sâbit bir teşkilâtı ve kuvvetli bir ordusu olan bir devlet hâline gelmişti. Suriye'den kaçıp gelen bu zâtın bir emâret kurmakta ve memlekette âsâyişi te'sis etmekte gösterdiği muvaffakiyet bütün arap müverrihlerinin hayranlığını celbetmiş ve bunlar kendisine *ṣaḳr ḳurayş* unvanını vermişlerdir.

Yeni devlette emniyet ve âsâyişi te'min etmek, 'Abd al-Raḥmān I.'ın bütün haleflerini meşgûl eden başlıca mesele olmuştur. 'Abd al-Raḥmān'ın ölümünde iktidara oğlu Hişām I. geçmiş ise de, pek genç yaşında ölen bu zat ancak 7 sene kadar hüküm sürebilmiştir. Evvelâ tahta geçmek isteyen kardeşleri ile uğraşmak zorunda kalmış; biri 177 (793) ve diğeri 179 (795)'da olmak üzere, Narbon ve Galice'e karşı, iki yaz akınında (*ṣā'ifa*) bulunmuştur. Vekayiînâmeciler Hişām I.'ı müstakim ve meziyet sâhibi bir hükümdar olarak gösterirler ve devrinin pek kısa sürmüş olmasına teessüf ederler.

Hişām I.'a oğlu al-Ḥakam I. halef olmuş ve 26 sene hüküm sürmüştür. Mâlikî mezhebini babasının mı, yoksa kendisinin mi Endülüs'e soktuğu hakkında ittifak yoktur. O zamana kadar Avzā'î mezhebi câri idi. Mâlikî mezhebi kabûl edilince, din uleması Kurtube'de aşırı bir ehemmiyet kazandı ve emîrin bütün kararlarına müdâhale etmek istedi. Al-Ḥakam I., babasının zıddına olarak, fakihlere karşı mûtedil bir sevgi besliyordu. Derhâl bunlara muhalif bir cephe aldı, fakihlerin talep ve iddialarına sed çekebileceğini gösterdi. Fakat mukavemete karar vermiş olan fakihleri, diğer gayr-i memnun bir fırka olan *muvalladūn* ile iş birliği ettiler ve böylece, muayyen bir nisbet dâhilinde, islâmiyet namına, Endülüs milliyetçiliğinin mürevvic ve müdâfîleri oldular. Al-Ḥakam I. gibi, enerjik ve karar sâhibi bir emîre karşı girişilen bu hareketin neticesi elîm oldu. Bu zatın hüküm sürdüğü devrenin büyük bir kısmı zâlimâne icra edilen bir sürü tenkil hareketleri ile geçti. İlk isyan, bizzat Kurtuba'da 189 (805)'da patlak verdi. Âyân ve eşraftan olan kıyamcılar, fakihlerin tahrikı ile, al-Ḥakam'i tahttan indirmeğe çalıştılar. Fakat suikasdın çabuk önüne geçildi ve emîr, âsilere pek şiddetli mukabele etti. Al-Ḥakam I., ertesi sene Merida'yı hükmü altına aldı ve Kurtuba'da zuhûr eden yeni bir isyanı, kan dökerek, boğdu. 191 (807)'de Tuleytula'da meşhûr *Vaḳ'at al-ḥufra* („hendek vak'ası") vukû buldu. Bu şehrin ahâlisi, Emevî rejiminin ihyasından beri, hemen-hemen dâimî bir itaatsizlik ve serkeşlik göstermekte idiler. Al-Ḥakam, bunları idâre etmek için, 'Amrūs adında, kendine tamamiyle sâdık bir mühtedi gönderdi. Bu zat, efendisi ile mutabık kalarak, Tuleytula âyanına bir pusu tertip etti ve hiç kimseyi sağ bırakmadı. Fakat al-Ḥakam'in zâlim karakterini bilhassa varoş vak'ası gösterir. Payitahttan bütün nifak tohumlarını söküp atmağa karar vermiş olan al-Ḥakam, ücretli yabancılardan mürekkep, bir hassa kıt'ası te'sis etti. „Dilsizler" (*al-ḫurs*) adı verilen bu askerler, Kurtuba'ya dehşet saçtılar. Hoşnutsuzluk gittikçe büyüyerek, 202 (817)'de, payitahtın şimâline düşen ve Guadalquivir'in karşı yakasında bulunan varoşta büyük bir isyan zuhûr etti. Başlarında Yaḥyā b. Yaḥyā bulunan fakihler tarafından tahrik edilen halk emîrin sarayını hücumla zapt etmek istedi ise de, hemen al-Ḥakam'in muhafız kıt'aları tarafından muhasara edilerek, imha olundu. Al-Ḥakam, bunun üzerine, katl-i âmdan kurtulan bütün varoş ahâlisini derhâl İspanya'dan sürgün etmek kararını verdi. Böylece 20.000 kadar âile yarım adadan uzaklaştırılmış oldu. Bunların üçte ikisi Mısır'a ve oradan da Girit'e gittiler. Mütebâkisi Fas şehrine yerleşti. Bunların oturmuş olduğu mahalleye, bugün dahi *'Idvat al-Andalus* „Endülüslüler sâhili" denilmektedir. Varoş ise, yıkılarak, yer ile bir edildi ve sonraları burada yerleşmek menolundu. Bu tenkil hareketi müslüman âleminde o kadar iz bırakmıştır ki, vekayiînâmeciler al-Ḥakam'i ekseriyâ *al-Rabaḍī* („varoşlu") lakabı ile zikretmişlerdir.

Hâsılı al-Ḥakam bütün zamanını, gayr-i memnun mühtediler ve el altından da fakihler tarafından tahrik edilen dâhilî isyanları bastırmak ile geçirmiştir. Al-Ḥakam, enerjisi sâyesinde,

bunda muvaffak olmuştur; fakat mütemâdiyan ülkesinin dâhilinde meşgûl olduğu için, serhad bölgelerinin (*ṯuġūr*) müdafaasını kâfi bir şekilde te'min edememiştir. Hakikaten al-Ḥakam I. devrinde Asturia ve Galicia krallıkları cenûba doğru haylı genişlemişlerdir. Keza Barcelona da, 185 (801)'te, Aquitanien dukası tarafından, araplardan alınmıştır.

Al-Ḥakam I.'in oğlu ve halefi 'Abd al-Raḥmān II. babasına hiç benzemiyordu. 206 'dan 238 (822—852)'e kadar, hâdisatın elinde oyuncak olarak, hüküm sürdü. Bütün saltanatı boyunca idâreyi bir fakih, bir muganni, bir kadın ve bir hadıma kaptırmış olduğu söylenir ki, pek doğrudur. Varoş isyanında ölümden kurtulmuş olan Yaḥyā b. Yaḥyā, sözü geçen fakihtir. Muganni Ziryāb, İbrāhīm al-Mavṣilī'nin şâkirdi olup, Endülüs'e henüz gelmiş ve oraya Bagdad'ın ince âdet ve modalarını getirmişti. Ṭarūb adındaki gözde ile hadım Naṣr, emîre siyâsî tedbirlerinin bir çoğunu ilham etmişlerdir. İşte al-Ḥakam I.'ın açtığı tedhiş devrinden sonra, bu enerjisiz emîrin zamanında, pek tabi'î olarak, milliyetçi hareketlerinin şiddet payda ettiğini görüyoruz. Nitekim, hıristiyanlığa bağlı kalmış olan M o z a r a b l a r [b. bk.], bu devirde, Eulogius ve Alvarus'un tahrikı ile, kıyam edecek kadar, kendilerinde kuvvet gördüler. Müslüman hükûmetinin ittihaz ettiği tedbirlere karşılık olmak üzere, bütün Endülüs'e ve bilhassa Kurtuba'ya, 236—238 (850—852) seneleri arasında bir çok hıristiyan fedâilerinin akın ettiği görüldü. Emevî emîrinin topladığı bir ruhanî meclisi, bu işe bir son vermeğe çalıştı. Hıristiyan cemaatlerinin muhalefetinden maada, 'Abd al-Raḥmān II. devrinde, *Muvalladūn*'un tekrar-tekrar isyan ettiklerine şâhit olmaktayız. Nitekim Merida ile Tuleytula'nın yeniden zaptedilmesi icap etti. Yine bu emîrin zamanındadır ki, *al-Macūs* [b. bk.] denilen müslümanların dâveti üzerine, Normandlar, ilk defa olmak üzere, Endülüs'e çıktılar. 230 (844)'da Normand çeteleri İşbiliye'yi ele geçirdiler. Bunların reisi ile Kurtuba emîri arasında nihâyet bir mütâreke akdolundu ve emîr Yaḥyā b. al-Ḥakam al-Ġazzāl'î bunlara sefir gönderdi.

'Abd al-Raḥmān II.'ın oğlu Muḥammed I., babasının ölümünü müteâkip 238 (852)'de tahta çıktı. 273 (886)'e kadar uzayan saltanat devrinde, emîrin zâlimâne tedbirlerine rağmen, gittikçe bir az daha vâhimleşen bir çok dâhilî kargaşalıklar zuhûr etti. Muḥammed I. tahta çıkar-çıkmaz, Mazarablar isyanı yeniden patlak verdi. Fakat hıristiyan cemaatleri, derhâl gâyet şiddetli tazyıklara mârûz kaldılar. Tuleytula hıristiyanları Leon kıralı Ordoño I.'yu yardımlarına çağırmışlardı. Bu zat, Comte du Bierzo'nun kumandasında, bir ordu göndermişti. Müslümanlar bu orduyu 254 (840)'ta, Vādī Salīṭ (Guadacelete) muharebesinde bozguna uğrattılar. Hıristiyan kıyamları, ancak 245 (859)'te, Eulogius ve Leocritia'nın öldürülmeleri üzerine, sona erdi. Fakat Kurtuba emîrliğinin siyâsî istikrarsızlığı, gün gibi âşikâr olmuştu. Nazarî olarak, Kurtuba'ya inkiyad etmiş bulunan eyâletlerde, umûmiyetle, istiklâl ve milliyetçiliğin mürevvici geçinen mühtedilerin idâre ettiği tecezzi hareketleri yavaş yavaş tebellür etmeğe başladı. *Muvalladūn* âyânının bu tarz hareketi ve çok geçmeden bâzı büyük arap âilelerinin taht iddiaları, Kurtuba emîrlerini X. asrın başlarına kadar, fâsılasız olarak, işgâl etti.

İberya yarım adasının cenûb-i garbîsinde müstakil yaşayan 'Umar İbn Ḥafṣūn [b. bk.] adındaki reisin pek uzun sürecek olan isyanı, Muḥammed I. devrinde başlar. Bu zat, çok geçmeden, Ronda ile Malaga arasındaki bütün dağlık bölgede, mutlak bir hükümranlık te'sis etmiş ve zaptedilmez bir hisar olan Bobastro [b. bk.]'yu karargâh ittihaz eylemiştir. Pek kısa süren bâzı fâsılalar ile, merkezî hükûmete karşı mücâdeleye devam etmiş ve çok geçmeden, memleketteki bütün gayr-i memnunlar kendisini reis tanımışlardır.

Muḥammed I.'in yerine geçen oğlu Munẕir'in saltanat devri pek kısa sürdü (273—275 = 886—888). Bu zaman da nufuzu gittikçe artan İbn Ḥafṣūn'a karşı mücâdele ile geçti. Hattâ Bobastro bile muhasara edildi ise de, kardeşi 'Abd Allāh tarafından zehirlenerek öldüğü anlaşılan Muḥammed I.'in vakitsiz ölümü yüzünden, alınamadı. 'Abd Allāh da böylece kardeşinin yerine geçti.

Şanlı torunu ve halefi 'Abd al-Raḥmān III. al-Nāṣir devri ile oldukça husufa uğrayan emîr 'Abd Allāh devri (275—300 = 888—912), yine Kurtuba emâretinde emniyet ve âsâyişin te'sisinde mühim bir merhale teşkil eder. 'Abd Allāh'ı sâdece kan dökücü bir müstebit addetmek doğru olmaz. Şüphesiz, devrinin bütün hükümdarları gibi, 'Abd Allāh da kendisini devirmek isteyenlere karşı merhametsizce davranmış ve bu hususta kendi kardeşlerini bile istisna etmemiştir. Fakat 'Abd Allāh, bilhassa, bir çok tehlikelere göğüs germek, seleflerini mütemâdiyen uğraştırdığı hâlde, yatışmak şöyle dursun, gittikçe şiddet kesbeden kıyamlar ile mücâdele etmek zorunda kaldı. İbn Ḥafṣūn isyanı tek başına bütün saltanat devrini işgâl edecek mâhiyette idi. Diğer taraftan, nisbeten Kurtuba'ya yakın olmasına rağmen, İşbiliye havâlisi Emevî hâkimiyetinden ayrılmak temâyülünü göste-

riyordu. İspanyol fırkası ile arap fırkası, Kurtuba'nın buraya gönderdiği vâlinin otoritesini mütemâdiyen baltalıyorlar ve icabında, civar dağlarda oturan berberî kabîlelerini şehre saldırtıyorlardı. İşbiliye'de, Banî Ḥaccâc ve Banî Ḥaldûn gibi, büyük arap âilelerinin husûmeti, gittikçe tehlikeli bir hâl alıyordu. Bu âilelerin mümessilleri, geniş arâziye sâhiptiler ve icabında silâhlandırıp techiz edebilecekleri bir çok serfler de emirlerine tâbi bulunuyordu. Banî Ḥaldûn'un reisi Kurayb b. Ḥaldûn, 'Abd Allāh'ın tahta çıkmasını müteâkip, bütün *al-Şaraf* (Aljarafe) bölgesini ayaklandırdı ve Banî Ḥaccâc'ın reisini de bu harekete iştirâk ettirdi. Sonra emîr ile bir mütâreke yaptı ve onunla anlaşarak, İşbiliye mühtedilerine hücûm edip, bunları imha etti (278=891). Fakat emîre inkıyadı pek uzun sürmedi. 286 (899)'da İşbilye'deki iki büyük âilenin arası açıldı. İbrāhîm b. Ḥaccâc, rakibi Kurayb'i bertaraf ettikten sonra, cenûb-i şarkîdeki isyanın reisi İbn Ḥafṣūn ile ittifak etti. 'Abd Allāh, sonunda, İbrāhîm'i de kendisine bi'at ettirdi ise de, ona o kadar imtiyazlar verdi ki, bu zat İşbiliye'yi hakikî bir emîr gibi idâre etmekte devam etti. Esâsen bu devirde, Kurtuba emîrinin az-çok nazarî olarak tâbii bulunan diğer ümeranın gittikçe artan nufuzu, emâretin hukümranlığını parçalamakta idi. Bu ümeranın (*ṣāḥib*) başlıcaları, Saragossa, Ucles, Huesca ve cenûb-i garbîde Osconoba sâhipleri idi. İbn Ḥafṣūn'a gelince, 'Abd Allāh'ın saltanatı başlangıcında inkıyad eder gibi davranan bu zat, Emevî idâresine karşı tekrar mücâdeleye girişmekte gecikmedi. Kurtuba hıristiyanları ile bunların reisi Comte Servando'nun yardımı ile, nufuzunu şimâle doğru genişletti ve çok geçmeden payitahtı tehdit edecek bir vaziyete geldi. Buna karşı derhâl tedbir almak lâzımdı. 278 (891)'de emîr 'Abd Allāh, Poley (Kurtuba'nın cenûbunda bugünkü Aguilar) hisarına karşı yürüdü. İbn Ḥafṣūn bu hisara yerleşmiş bulunuyordu. Emîr 'Abd Allāh, âsîyi Bobastro hisarına sığınmağa mecbur etti. Bu muvaffakiyet, emîrin otoritesini takviye etti ve, az bir müddet için de olsa, Ecija, Archidona, Elvira ve Jaen bölgelerinin (*kūra*) inkıyad etmesine sebep oldu. 'Abd Allāh'ın son saltanat yıllarına kadar, emniyet ve âsâyişin te'sisine çalışıldı. Bu mesâ:den alınan neticeler muhtelifti. Fakat muhasımlarına rahat yüzü göstermeyen bu emîrin faâliyetî sâyesinde, otoritesi nihâyet kuvvet kazandı ve Emevî aleyhdarlarının ittifakı bozuldu. 'Abd Allāh 300 saferinde (912 teşrin I.) öldüğü zaman, vaziyet sarâhat kesbetmişti. Bu zat, Endülüs'teki tezebzübü ortadan kaldırmanın yolunu hazırlamış ve bu hususta büyük bir enerji göstermişti. Torunu, uzun süren saltanatın ilk kısmında, bu gâyeyi tahakkuk ettirmiştir.

2. Endülüs Emevî hilâfeti.

'Abd Allāh'ın halefi 'Abd al-Raḥmān III. b. Muḥammed, tahta çıktığı zaman, ancak 23 yaşlarında bulunuyordu. Büyük babası, 'Abd al-Raḥmān'ı genç yaşına rağmen, sâhip olduğu meziyetlere bakarak, Kurtuba tahtına veliahd göstermişti. Bu intihabında ne kadar haklı olduğu zamanla meydana çıktı. Endülüs islâm tarihinde 'Abd al-Raḥmān'ınki kadar parlak ve şerefli hiç bir devre rast gelinmez. Saltanatının yarım asır sürmüş olması (300—350 =912—961), siyâsetinde misli görülmemiş bir vahdet ve insicam te'min ettiği gibi, müslümanların İspanya'ya çıktığı günden beri sürüp giden bütün mukavemet ve fesat ocaklarını, bir haylı sene uğraştıktan sonra, söndürmesinde de âmil oldu. 'Abd al-Raḥmān III. devri, halefi al-Ḥakam II. devri ile birlikte, bir dereceye kadar, al-Manṣūr ile al-Muẓaffar'ın devridir. Bu ilk iki 'Āmirî diktatörü, iktidarı ele almışlardı. Bu devir, aynı zamanda, müslümanların İberya yarım adasının istilâsında vardıkları yükseliş devridir. Hiç bir zaman Endülüs, hıristiyan ve müslüman âlimlerinin nazarında, bu büyük Emevî emîrlerinin devrinde vâsıl olduğu siyâsî azâmete ve medeniyet şa'şasına erişememiş ve Avrupa'da olduğu gibi, Afrika'da da bu kadar mühim bir rol oynayamamıştır.

Biz burada 'Abd al-Raḥmān III. devrini, bütün teferruatı ile, belirtmek niyetinde değiliz. Maksadımız sâdece bu devrin tarihini, ana hatları ile, canlandırmaktır. 'Abd al-Raḥmān III.'ın saltanatı başlıca iki devreye ayrılır: evvelâ dâhilde emniyet ve âsâyişin te'sisi devresi gelir ki, bunun neticesinde Kurtuba devletinin siyâsî vahdeti tahakkuk etmiştir. İkinci devre daha uzun sürmüştür. Bu devrede, daha ziyâde hâricî siyâsetle uğraşılmış ve şimâldeki hıristiyan kırallıklarına ve Fâtımîlerin idâresi altına geçmeğe başlayan İfrikiye'ye karşı harekete geçilmiştir.

'Abd al-Raḥmān III., tahta çıkar-çıkmaz, hemen işe başladı ve programını tesbit etti. Gâyesi, hânedanın te'sisinden beri Endülüs'ü kana boyayan isyanlara son vermek, arap âyân ve eşrafının nufuzunu kırmak ve şimâldeki serhadleri müdafaa ve muhafaza etmek idi. 'Abd al-Raḥmān bu programı harfi harfine tatbik etti. Daha saltanatının ilk senesinde Ecija zaptedilerek, sûrları tahrip olundu. Bir sefer tertip edilerek, Monteleon hisarı alındı, Jaen ve Elvira bölgelerinde âsâyiş te'sis edildi. Yarım adanın cenûbunu inkıyad ettirme işine, 305

(917) senesine kadar devam olundu. İşbiliye ve daha sonra Carmona inkıyad etti. Nihâyet o zamana kadar bir çok isyanlar tertip etmiş olan 'Umar b. Ḥafṣūn öldü. Bu zatın Ca'far, Sulaymān ve Ḥafṣ adındaki oğulları, mücâdeleye devam etmek istedilerse de, zaferi kazanacaklarına pek güvenmiyorlardı. Neticede 'Abd al-Raḥmān, bizzat Bobastro 'yu muhasaraya gelerek, 315 (928 başı) 'te kaleyi zaptetti. 5 sene sonra da, son mukavemet yuvası olan Tuleytula düştü. 'Abd al-Raḥmān III. 'dan evvel gelen emîrlerin bir nevi siyâsî muhtariyet tanımağa mecbur oldukları Tuleytula, sıkı bir muhasaraya alındı ve 320 (932) 'de teslim olmak zorunda kaldı.

Aynı zamanda emîr şimâldeki hıristiyan kırallıklarının emellerini de gözden kaçırmıyordu. Bilhassa enerjik ve muhteris bir hükümdar olan Ordoño II. 'nun idâresinde bulunan Leon kırallığının genişleme arzusu, dikkatle tâkip ediliyordu. Ordoño II., Merida 'nın cenûbunda Alanje kalesini (*Ḳal'at al-Ḥanaš*) ele geçirmiş ve bir az sonra, Novarre kıralı Sancho 'nun yardımı ile, Tudela ve Valtierra bölgelerine bir akın tertip etmişti. Fakat 'Abd al-Raḥmān III. bu taarruzu, Osma, San Esteban de Gormaz, Clunia, Carcar, Calahorra ve Muez kalelerini zaptetmek ve Valdejunquera 'da düşmanı bozguna uğratmak sureti ile, 308 (920) 'de dudurdu. Dört sene sonra Leon kırallığının yeni bir taarruzuna karşı emîr, muvaffakiyetli bir sefer ile, vaziyeti kendi lehine çevirdi ve Ordoño II. 'ya kimin halef olacağı meselesi yüzünden, bu hıristiyan memleketinde çıkan kargaşalıklardan istifâde etti.

'Abd al-Raḥmān III., saltanatın bu ilk devresinde, Afrika 'da cereyan eden hâdiseleri dikkatle tâkip ediyor ve sâhil boyunca tahkimat yaptırmak ve kuvvetli bir donanma teşkil etmek sureti ile, açıkça düşman olduğu Fâtımîlerin yarım adaya çıkmak ihtimâline karşı tedbirli davranıyordu. Hattâ bu düşmanlığı göstermek maksadı ile, 316 (929) 'da *ḫalîfa* ve *amîr al-mu'minîn* unvanını aldı. Hâlbuki selefleri ve o ana kadar bizzat kendisi de, sâdece *amîr* unvanı ile iktifa etmişti. Böylece küçük Kurtuba emâreti, büyük bir islâm devleti hâline geliyor ve Şam Emevî hilâfetinin Endülüs 'te ihyası tamamlanmış oluyordu. 'Abd al-Raḥmān, aynı zamanda *al-Nāṣir li-Dīn' 'llāh* lakabını da aldı (bu mesele hakkında krş. E. Lévi-Provençal, *Espagne musulmane du Xème siècle*, Paris, 1932, s. 45 v. dd.).

Pek az zaman sonra, 319 (931) 'da, halifenin ordusu Afrika 'da Sebte (Ceuta) 'yi aldı ve buraya bir vâli gönderilerek, asker yerleştirildi. Bu hâdise, Emevîlerin Magrib 'e vaziyet etmelerine bir mebde' teşkil eder. Bundan bir sene evvel de, Nakur emîrleri Emevîlere tâbi olmağı istemişler ve tâbi de olmuşlardı. Al-Nāṣir bununla da kalmadı, Fâtımî müstevlîlerine kafa tutmağa çalışan küçük mahallî hânedanları kendi etrafında topladı. Maġrāvalar [b. bk.] ile yaptığı bir ittifak sâyesinde, az zamanda, Tâhert bölgesi hâric, bütün orta Magrib 'i kendisine inkiyat ettirdi.

'Abd al-Raḥmān III. devrinin ikinci kısmında, halifenin şahsî faâliyetinin bir derece azaldığını ve vahdetini tamamlamış ve âsâyişe kavuşmuş olan Kurtuba devletinde, başlangıçta pek kudret sâhibi olmayıp da, git-gide halifenin te'sis ettiği âhengi bozmağa başlayan Saḳāliba ve Berberî fırkalarının zuhûr ettiğini görmekteyiz. Yalnız şarkî Avrupa 'dan değil, İtalya ve şimâlî İspanya 'dan da gelme köleler olan Saḳāliba çok geçmeden, Kurtuba cemiyetinde haylı kalabalık bir sınıf teşkil ettiler ve, ilk defa olmak üzere, al-Nāṣir 'in zamanında, büyük memuriyetlere ve hattâ kumandanlıklara geçmeğe başladılar. Her hâlde halife, başlangıçta kendisine pek sâdık olan bu Saḳāliba 'yi eski arap aristokrasisine mensûp unsurları bertaraf veya imha etmek işinde, kullanmış olsa gerektir. 327 (939) senesinden itibâren 'Abd al-Raḥmān 'ın Necda adındaki bir Saklabi mühim bir sefere kumandan tâyin ettiğini görüyoruz. Fakat halife bu hareketinden pişman oldu, hakikaten müslüman askeri, 'Abd al-Raḥmān devrinde ilk defa olmak üzere, hezimete uğramışlar ve Leon kıralı Ramiro II. ile müttefikleri Navarreliler tarafından Simancas ve Alhandega 'da mağlûp edilmişlerdir. Bu andan itibâren al-Nāṣir 'ın hıristiyanlara karşı tâkip ettiği siyâset, müteyakkız olmakla berâber, bilhassa hâdiselerden istifâdeye inhisar etti. Ramiro II. ile Kastilya kontu Fernán González 'in tahriki ile Endülüs 'ün şimâlinde bir dâhilî harp patlak verdi. Leon kıralının 951 'de ölümü üzerine, oğulları Ordoño III. ile Sancho taht kavgasına giriştiler. Ordoño, kastilyalılardan yardım gören kardeşine karşı serbestçe hareket edebilmesi için, 'Abd al-Raḥmān III. 'a elverişli bir sulh teklifi etti ve kendisine muntazaman cizye vermek taahhüdüne girişti. Ordoño III. 955 'te ölünce, yerine Sancho geçti. Fakat memleketin asîlzadelerince sevilmeyen ve halifenin orduları tarafından mağlûp edilen Sancho, Pamplona 'da ihtiyar Navarre kıraliçesi Tota 'ya sığınmak mecburiyetinde kaldı ve Ordoño IV. 'un eline geçmiş olan ülkesine yeniden sâhip olmak için, al-Nāṣir 'a müracaat etti. Müzâkereler başladı ve al-Nāṣir 'ın mümessili yahudi Ḥasdāy b. Şaprūt 'un mehâreti sâyesinde, Sancho ile Tota halifeden yardım istemek üzere, bizzat Kurtu-

ba'ya geldiler. Bu, Endülüs islâm tarihinde misli geçmemiş bir hâdise idi. Leon kıralı, 10 kaleyi halifeye terk etmek mecbûriyetinde kaldı. Buna mukabil 'Abd al-Raḥmān III.'ın verdiği askerin yardımı ile, 959'da Zamora ve ertesi sene de Oviedo'yu ele geçirdi.

Mamafih İberya yarım adasına karşı Fâtımî tehdidi henüz tamamiyle bertaraf edilmemişti. 343 (954)'te Fâtımî halifesi al-Mu'izz, Sicilya vâlisini Endülüs sâhili üzerinde bir noktayı talan etmeğe gönderdi. Vâli, Almeria sâhillerini yağma etti ve Sicilya'ya bir çok esir ile bir haylı ganimet götürdü. Buna mukabil olmak üzere, al-Nāṣir, en sâdık mevâlisinden Ġālib'i, 70 gemilik bir donanma ile, yola çıkardı. Bu zat, şimâlî Afrika sâhillerinde Calle civarında Marsa'l-Ḥaraz'i yakıp, tahrip etti.

'Abd al-Raḥmān III. al-Nāṣir, 2 ramazan 350 (15 teşrin I. 961)'de, 73 yaşında vefat etti. Tahta çıktığı zaman ellilik bir zat olan oğlu ve halefi al-Ḥakam II., al-Mustanṣir bi'llāh, babasının yolunda yürüdü. Al-Ḥakam II., dindar ve münevver bir halife idi. Kurtuba'da büyük câmii genişleterek, tezyin etmiş, bu hususta çok para harcamış ve Akdeniz memleketlerinden hattâ Bizans'tan kıymetli mâlzeme ile ustalar getirmiştir. Babası, daha ziyâde âmme menfaatine uygun veya sevkülceyşî mâhiyette inşaata ehemmiyet vermiş ve kendisine makarr olmak üzere, Kurtuba'nın 5 km. şimâl-i garbîsinde, Madīnat al-Zahrā' adında, muhteşem bir şehir yaptırmıştı.

İlim sevgisi ve yaşının olgunluğu, Ḥakam II.'in cülûsunda, sulhperver bir siyâset tâkip edeceği zannını vermekte idi. Bu halife, ekseriyâ siyâsî endişeleri olmamış bir hükümdar gibi gösterilir. Babasının yaratmış olduğu vaziyeti idâmeye çalışmış ve bunun için de, sâdece devlet çarklarının tabiî bir şekilde işlemesine nezâret etmekle kalmıştır. Fakat programını tahakkuk ettirmeğe çalıştığı selefi gibi, yalnız Endülüs'ün şimâlinde ve Afrika'da cereyan eden vukuata seyirci gibi bakmamıştır. Sancho'nun kardeşi kötü Ordoño'yu, büyük merasim ile Kurtuba'da karşılamış ve tedricen şimâldeki bütün hıristiyan hükümdarlarının metbuu olmuştur. Halifenin siyâsette yardımcıları, *ḥācib* al-muṣḥafī ile saḳāliba eşrafı idi. Halifenin bunlara fazla emniyet etmiş olması, tenkit edilebilir. Afrika'da Emevî hükûmeti, gittikçe daha geniş bir faâliyet göstermekte idi. Al-Mu'izz'in Mısır'a gitmesi ile Fâtımî tehlikesi bertaraf edilmişe benziyordu. Fakat kendisini temsil eden Şanhācalar, şimâlî Afrika'da Emevî tâbilerine karşı mücâdeleye başladılar. Diğer cihetten Tanca ve Arzila mıntakasındaki İdrīsī emîrleri Fâtımîlere tâbi kalmışlardı. Ḥasan b. Ġannūn'un mukavemeti hayfı uzun sürdü ise de, nihâyet sığındığı Ḥacarat al-Naṣr'da yakalandı ve Kurtuba'da hapsedildi. Al-Ḥakam II. devrinde Normandların 355 (966)'te yeni bir ihrac teşebbüsüne şâhit oluyoruz.

Al-Ḥakam II., çok geçmeden, ihtiyarladığını hissetti ve artık yegâne endişesi, Emevî hânedanında hilâfetin babadan oğula intikalini te'min etmek oldu. Hişām adında pek genç bir oğlundan başka, evlâdı yok idi. Oğluna, veliahd sıfatı ile, bi'at ettirdi. Nihâyet 3 safer 366 (teşrin I. 976)'da öldü.

Endülüs Emevî halifelerinin üçüncüsü olan Hişām II. Mu'ayyad bi'llāh zamanında Âmirî âilesinin diktatörlüğü başlar. Halife artık sarayına çekilip de siyâset işlerine müdahaleden mahrum bırakılınca, idârî ve askerî idâre fi'len bunların eline geçti. Al-Ḥakam'in ölümünden sonra, ansızın zuhûr ediveren bu yeni vaziyeti hazırlayan ahvâl ve şerait, haylı karışık olmakla berâber, bu hususta bugün oldukça mâlûmat vardır. Bunun için lâzım gelen tafsilât al-Manṣūr İbn Abī 'Āmir [b. bk.]'de bulunabileceğinden, burada mevzuubahs etmeği faydalı görmedik. Yalnız şunu hatırlatmakla iktifa edelim ki, ihtirası hudut tanımayan meşhûr hâcib, genç halifeye ancak nazarî olarak, hükümranlık hakkını tanımakla berâber, yerine geçmek için kendisini tahttan indirmeği düşünmemiş olsa gerektir. Bütün resmî muâmeleler, Hişām II. namına yapılmakta idi. Hişām'ın da idâreye 'Āmirīlerin el koymasına karşı her hangi kuvvetli bir aksülamelde bulunmağa teşebbüs ettiğini de görmüyoruz. Ancak al-Manṣūr'un ölümü iledir ki, Emevî hilâfetinin inhitatı başlar.

Al-Manṣūr, Hişām II.'ın sâdece ismen nam ve hesabına olmak üzere, halife 'Abd al-Raḥmān III. ile al-Ḥakam II.'in politikasını tâkip etmiş, fakat bu politikaya kendi kuvvetli şahsiyetinin damgasını da vurmuştur. Al-Nāṣir'ın açmış olduğu şerefli sulh devri, al-Manṣūr'un diktatörlüğü müddetince, bütün ihtişamı ile devam etti. Arap aristokrasisi ile Saḳāliba fırkasının nufuzu, çok geçmeden, tamamiyle ortadan kaldırıldı. Endülüs müslüman ülkesinin hâricinde, şimâlî Afrika'dan ve yarım adanın şimâlindeki hıristiyan kırallıklarından devşirilen ücretli askerler ile yeniden tanzim ve teşkil olundu. Al-Manṣūr, Berberistan'ın garp kısmında, bir nevi Emevî himâyesi te'sis etti. Böylece Afrika'da yapılan masrafların halife hazinesine ağır gelmemesine çalışıldı. Hācib, bilhassa talihli bir kumandandı. Hıristiyan kırallıklarının en çetin düşmanı olan hâcib, şahsî itibârını muhafaza için, her sene bunlara karşı bir sefer tertip ederdi. Bu seferler meyanında 374 (985)'te Katalonya'ya karşı giriş-

tiği sefer zikre değer. Bunun neticesinde kont Borrel mağlûp olmuş ve Barcelona ele geçirilmiştir. Hâcib 3 sene sonra Leon kırallığına ve Kurtuba ile imzaladığı muahedeyi bozmuş olan Bermudo II.'ya taarruz etmiştir. Bu harpte, Coimbra, Leon ve Zamora zaptedilmiştir. Al-Manṣûr, Galicia'ya karşı giriştiği meşhûr seferinde de zaferden zafere koşmuştur. Nitekim, 2 şâban 387 (10 ağustos 997)'de Saint-Jacques de Compostelle (arab. *Şant Ya'ḳūb*; b. bk.)'i ele geçirmiştir. 392 (1002)'de ordusu ile Kastilya'ya girmiş ve Canales ile San Millan de la Cogolla'yı zaptetmiştir. Aynı sene, bu şanlı seferden dönerken, Medinaceli (*Madînat Sālim*; b. bk.)'de ölmüştür.

3. Emevî hilâfetinin inhitatı ve sukutu.

Al-Manṣûr'un ölümünde, bir kaç sene evvel Afrika'da kendini göstermiş olan oğlu 'Abd al-Malik, *ḥācib* sıfatı ile, babasının yerine geçti ve böylece halife Hişām tarafından „tahta ortak" olarak kabûl edilmiş oldu. 399 (1008)'a kadar 6 sene devam eden hâcipliği zamanında Endülüs, dâhilî sulh ve sükûn içinde, yaşadı. 'Abd al-Malik, bilhassa Afrika'dan getirtilen yeni kıt'alar ile, hilâfet ordusunu takviye etti ve şimâldeki kırallıklara karşı bir çok seferlerde bulundu. 393 (1003)'te Katalonya, 395 (1005)'te Galicia, 396 (1006)'da Pamplona'a akın etti. 397 (1007)'de kastilyalıları Clunia'da hezimete uğrattı. Bu son muvaffakiyeti müteâkip Hişām II.'dan al-Muẓaffar bi 'llāh unvanını aldı. 'Āmirîlerin iktidarı ele geçirmelerine karşı, Kurtuba'da için-için duyulan hoşnutsuzluk ve hemen önü alınan bâzı suikast teşebbüslerine rağmen 'Abd al-Malik al-Muẓaffar, Emevî hilâfetinin ömrünü, anormal olmakla berâber, hâricî ve dâhilî vahim tehlikelerden masun olarak, daha bir kaç sene uzatmıştır. Fakat hâcib çok geçmeden, söylendiğine göre kardeşi 'Abd al-Raḥmān'ın teşvikı ile, zehirlenerek öldü. 'Abd al-Raḥmān da, yine zayıf irâdeli halife Hişām II.'ın rızası ile, ölen kardeşininin yerine geçti.

'Abd al-Raḥmān, al-Manṣûr'un, Navarre kıralı Sancho'nun kızı olan bir hıristiyan prensesiyle izdivacından dünyaya gelmişti. Bunun içindir ki, yeni *ḥācib*, bilhassa Sanchuelo, („küçük Sancho") adı ile tanınmıştır. 'Abd al-Raḥmān, iktidarı ele geçirir geçirmez, babası ile kardeşinin dâimâ gözetmiş oldukları tedbir ve ihtiyat hududunu bir hamlede aşarak, Kurtuba ahâlisinin menfûru oldu. Kendine sâdık berberî kıt'alarına güvenerek, aşırı bir ihtirasa kapıldı ve halife unvanı ile Hişām II.'a halef olmaktan başka birşey düşünmez oldu. Halife, hâcibin bu arzusuna boyun eğecek kadar, ürkek davrandı ve 'Abd al-Raḥmān'ı 399 (1008) tarihli bir hüküm ile, kendisine veliahd tâyin etti. Bu keyfiyet bütün memlekette 'Āmirîlere karşı galeyânı mûcip oldu. Bu beklenmedik hâdise karşısında birdenbire çoğalıveren ve başlarında tahttan uzaklaştırılmış Emevî emîrleri bulunan gayr-i memnunlar, 'Abd al-Raḥmān İbn Abî 'Āmir'in Galicia'ya sefere gitmesinden istifâde ederek, Kurtuba'da ayaklandılar ve saraya girip Hişām II.'ı, al-Nāṣir'ın torununun oğlu Muḥammed b. Hişām b. 'Abd al-Cabbār lehine, tahttan feragate mecbur ettiler. Bu zat da al-Mahdî unvanı ile halife ilân olundu (399 = 1008). Yeni halife 'Āmirîlerin makarrı olan al-Madīna al-Zāhira [b. bk.]'yi tahliye ettirip baştan-başa yıktırdı. Bir kaç gün sonra, vaziyetten haberdar olup da, alelâcele Kurtuba yolunu tutan hâcip, sâdık müttefiki Comte de Carrion ile birlikte, payitaht civarında yakalandı ve idam olundu.

Bundan sonra, Emevî hilâfetinin inkırazına kadar, dâhilî harpler ve tegallüp Kurtuba'ya ve bütün ülkeye hâkim oldu. 'Āmirîlerin getirttiği İfrikiye Şanhācaleri ile sayısı artan berberîler bu karışık devirde gittikçe daha kötü bir rol oynamağa başladılar. Al-Mahdî, bu ücretli askerlerin reisleri ile anlaşacak yerde, kendilerine karşı gösterdiği istihkar ile, bilhassa bir çok afrikalıyı defterden (*dīvān*) silmesi ile, büs-bütün hoşnutsuzluklarına sebep oldu. Kurtuba ahâlisinden gayr-i memnunların da iltihak ettiği bu unsurlar, nihâyet dâvayı kazanarak, Emevîlerden Sulaymān b. al-Ḥakam b. Sulaymān b. 'Abd al-Raḥmān al-Nāṣir adındaki emîri halife ilân ettiler. Al-Musta'īn bi 'llāh unvanını alan yeni halife ile berberîler, Calatrava ve Guadalquivir'i ele geçirdiler ve serdar Vāżiḥ'ı kendi aralarına katmak istedilerse de, muvaffak olamadılar. Mamafih kastilyalılara müracaat edince, maksadlarına nâil oldular. Bunlardan takviye alarak ve yardım görerek, Kurtuba yolunu tuttular. Al-Mahdî bu taarruzu önleyemediği için, payitaht berberîlerin eline düştü. Sulaymān al-Musta'īn de, Şanhācalerin reisi Zāvî b. Zîrî tarafından, hilâfet sarayına yerleştirildi.

Al-Mahdî, dâvayı kaybettiğini kabûl etmiyordu. Serdar Vāżiḥ ile Barcelone kontu Raimond ve Urgel kontu Ermengaud'un yardımı ile, Sulaymān al-Musta'īn'e ve onun tarafdarı bulunan berberîlere, Kurtuba civarında, 'Aḳabat al-Baḳar (bugünkü Castillo de Vacar)'da hücûm etti ve onları bozguna uğratarak, muzafferâne payitahta girdi. Kurtuba bu sırada katalonyalılar tarafından yağma edildi. Fakat berberîler kendilerini topladılar ve Akdeniz ile Guadalquivir vâdisi arasındaki bütün memle-

ENDÜLÜS EMEVİLERİNİN ŞECERESİ.

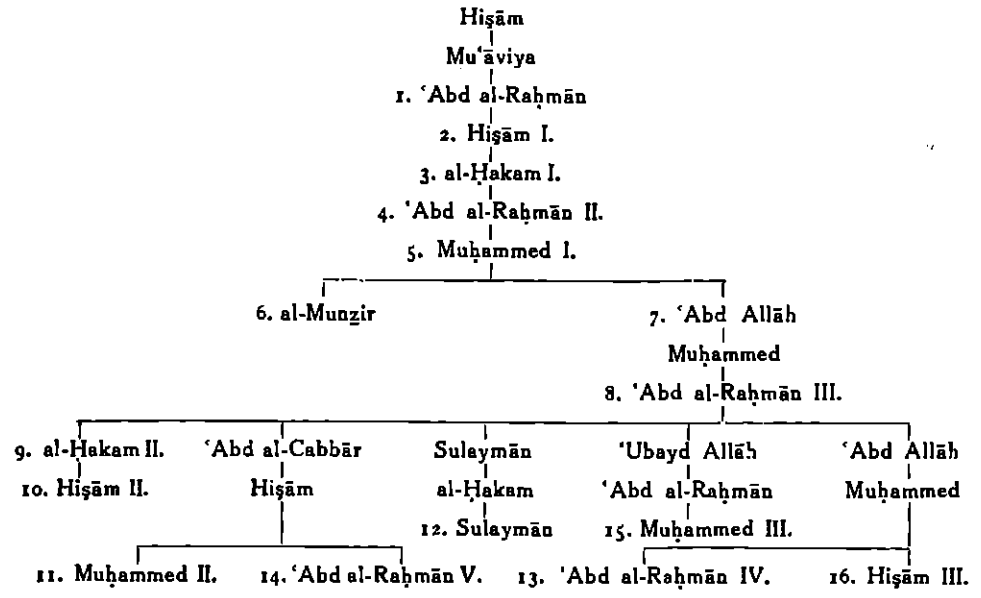

kete hâkim olarak, Kurtuba ile varoşlarını sıkıştırmağa başladılar. Bu vaziyet karşısında kurtubalılar, aczi gittikçe meydana çıkan al-Mahdī 'yi, başlarına gelen felâketlerden mes'ûl saydılar. Bir suikast tertip edilerek, al-Mahdī öldürüldü ve Hişām II. tekrar tahta çıkarıldı (zilhicce 400 = temmûz 1010).

İkinci defa tahta çıkar-çıkmaz Hişām 'ın ilk işi, serdar Vāżiḥ 'i kendisine vezir yapıp, berberîler ile anlaşmak istemesi oldu. Berberîler bu teklifi red ettiler ve Kurtuba etrafındaki ablukayı bir kat daha sıkıştırdılar. Bu vaziyet 1013 'e kadar devam etti. Arap müverrihleri bu esnâda zuhûr eden hâdiseleri, bütün teferruatı ile, kayt ve tesbit etmişlerdir. Kurtubalıların anlaşma teşebbüsleri, ümitlenme devresi, şehirden yapılan bâzı zayıf hurûc tecrübeleri bu meyandadır. Sonunda kurtubalılar teslim olmak zorunda kalmışlar; berberîler de kendilerini Sulaymān al-Musta'în 'e tekrar bi'at etmeğe mecbur etmişlerdir.

Sulaymān al-Musta'în hâciblik ve vezirlikleri berberîlere verdi. Kurtubalılar misli görülmemiş bir tazyika mârûz kaldılar. 'Āmirîlerin son azatlı saḳālibasi, yarım adamın şarkındaki soydaşlarının yanına gittiler. Kurtubalılar, o zamanlar Sebte vâlisi bulunan, 'Alī evlâdından 'Alī b. Ḥammūd 'a ümit bağladılar. Muhteris bir zat olan 'Alī b. Ḥammūd, al-Musta'în 'in berberî kuvvetlerinin dağınık olmasından istifâde ederek, Kurtuba üzerine yürüdü, şehri ele geçirdi ve kendisini halife ilân etti (406 = 1016). Al-Musta'în öldürüldü; 'Alī b. Ḥammūd da, çok geçmeden, katledildi.

Bunu tâkip eden seneler de, gâyet karışık ve buhranlı geçmiştir. Ḥammūdîlerden Ḳāsim b. Ḥammūd ile yeğeni Yaḥyā b. 'Alī, Emevilerden de 'Abd al-Raḥmān IV. b. Muḥammed al-Murtażā, 'Abd al-Raḥmān V. al-Mustaẓhir, Muḥammed III. al-Mustakfī ve Hişām III. al-Mu'tadd, 420 (1030) yılına kadar, istikrarını gün geçtikçe kaybeden iktidarı ele geçirmeğe çabaladılar. Bütün Endülüs, bu sonu gelmeyen rejim tebeddülünden bıkıp usanmıştı; kurtubalılar de hilâfeti ilga etmeğe karar vermişlerdi. Hişām II. ortadan kayboldu. Bu zat, belki sarayı yağma edilirken, öldürülmüş, yahut söylendiği gibi, İspanya 'dan kaçıp, şarkta mütevâzi bir ömür sürdükten sonra vefat etmiştir. Hâsılı âkıbetinin ne olduğu mâlûm değildir. Ne olursa-olsun, XI. asrın başlarında Emevî devletinin vahdeti parçalanmağa başladı. Bütün Endülüs bölgelerinin ya bir endülüslü, yahut bir saḳāliba veya berberî reisin idâresi altında istiklâllerini ilân edecekleri ve böylece *mulūk al-ṭavā'if* 'in zuhûr edeceği devir artık yaklaşmıştır. Kurtuba 'ya gelince, burası, bir nevi küçük cumhuriyet hâline gelecek ve hemen akabinde de, Cahvarîler devrinde bir emâret olacaktır. Hâsılı içlerinden orta çağın ve müslüman âleminin en büyük hükümdarlarından biri olan 'Abd al-Raḥmān III. al-Nāṣir 'ın haşmetle belirdiği büyük Emevî emîrlerinin o kadar sağlam bir surette kurmuş oldukları binanın sallanıp çökmesi için, 20—30 sene kifâyet etmiştir.

Bibliyografya: a. Arap kaynakları: Endülüs Emevilerinin tarihine dâir, gerek hânedanın iktidarda bulunduğu zamanlarda, gerek sonraki devirlerde bir çok eserler

kaleme alınmıştır. Maalesef bütün bu vekayinâmeler henüz ele geçmemiştir. İçlerinden en mühimleri al-Rāzī ile İbn Ḥayyān'ın vekayinâmeleridir. IV. (X.) asrın ilk yarısında yaşamış olan Aḥmed b. Muḥammed al-Rāzī, Endülüs'ün müslüman hükümdarlarına dâir bir tarih (*Aḫbār mulūk al-Andalus*) kaleme almıştır ki, sonraki müverrihlerin başlıca kaynağı olmalıdır. Yine o devirlerde yazılan vekayinâmeler arasında, tarih sırası ile, şunları zikredebiliriz. *Aḫbār macmūʿa* adında bir anonim vekayinâme (*Ajbar machmua, Crónica anónima del siglo XI* adı ile, E. Lafuente y Alcantara tarafından, Kastilya diline çevrilip neşredilmiştir); bu, masal nevinden olmayan mâlûmatla dolu, canlı ve renkli bir eser olup, ʿAbd al-Raḥmān III.'ın hilâfetine kadar Endülüs tarihini ihtivâ eder. Kurtubalı İbn al-Ḳūṭiya (ölm. 367=977)'nin *Kitāb Iftitāḥ al-Andalus*'ü de, al-Nāṣir'ın devrine kadar, Endülüs müslümanlarının tarihidir. Bu eser, bir çok defalar kısmen, son defa da tamamen (J. Ribera, Madrid, 1926) tercüme edilerek, neşrolunmuştur. Kurtubalı büyük müverrih Ḥayyān b. Ḫalaf İbn Ḥayyān (ölm. 496=1076)'ın muazzam eseri *al-Muḳtabis fī tārīḫ al-Andalus* ve *al-Matīn*'den Oxford'daki Bodleian kütüphânesinde bulunan ve emîr ʿAbd Allāh'ın devrine âit vekayii ihtivâ eden bir cild ile (nşr. Melchor M. Antuña, *Textes arabes relatifs à l'histoire de l'Occident musulman*, III, Paris, 1932) al-Ḥakam II. devrinin bir kısmını anlatan bir Constantine yazmasının bir nushası (Madrid tarih akademisi kütüphânesi) kalmıştır. Bereket versin ki muahhar müellifler ve bu meyanda bilhassa İbn Bassām, *Ẕaḫīra*'sinde, bu eserden geniş iktibaslarda bulunmuşlardır. Endülüs'te kaleme alındığı hâlde, mevzumuza doğrudan doğruya dâhil bulunmayan eserler arasında al-Ḫuşanī'nin Kurtuba kadılarının tarihi (nşr. ve trc. J. Ribera, *Historia de los Jueces de Córdoba*, Madrid, 1914) ile F. Codera ve J. Ribera'nın *Bibliotheca arabico-hispana*, 10 cild, Madrid ve Saragossa 1883—1895'te neşretmiş oldukları Endülüs tercüme-i hâlcilerinin eserleri zikre değer.

Fakat Kurtuba Emevîleri tarihinin en mufassal menbâları, şüphesiz, biri XIV. asırda İbn ʿİẕārī al-Marrākuşī, diğeri XVII. asırda al-Maḳḳarī tarafından tertip edilmiş iki eserdir. Bu eserlerden birincisinin adı *al-Bayān al-Maġrib fī aḫbār mulūk al-Andalus va 'l-Maġrib*'dir. Hâlen elde bulunan üç cildden ikisi Endülüs'e âittir. Birinci cildi — yarım adanın fethinden Ḥācib al-Manṣūr İbn Abī ʿĀmir'in vefatına kadar geçen Endülüs vukuatını ihtivâ eder. Nâşiri Dozy'nin de gösterdiği gibi, bu cildde, X. asırda yaşamış ve Ṭabarī'den kendi devrine kadar geçen vukuatı ilâve etmiş olan kurtubalı ʿArīb b. Saʿd adında bir vekayinâmecinin eserinden Endülüs'e âit olan kısım, hemen-hemen aynen, iktibas edilmiştir (bk. nşr. Dozy, *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne intitulée al-Bayano 'l-mogrib*, Leyden, 1848—1851, frans. trc. E. Fagnan, Cezayir, 1901—1904; kısmen Kastilya diline trc. Fernandez y Gonzalez, Granada, 1862). ʿĀmirîlerden ʿAbd al-Malik'ten itibâren Emevî hilâfetinin sonu ile *mulūk al-ṭavā'if* tarihini ihtivâ eden diğer cildi, E. Levi-Provençal tarafından bulunmuş ve neşredilmiştir (*Textes arabes relatifs à l'histoire de l'Occident musulman*, Paris, 1930, II). Al-Maḳḳārī'nin eserine gelince, Emevî tarihi için değeri ötekinden aşağı olmayan bu eserin adı *Nafḥ al-ṭīb*'dır ki, ilk yarısı Dozy, Dugat, Krehl ve Wright tarafından, *Analectes sur l'histoire et la littérature des Arabes d' Espagne* (Leyden, 1855—1861; Kahire, 1279 ve Bulak'ta da basılmıştır) adı ile, neşredilmiştir; ingl. trc. P. de Gayangos, *The History of the Muhammedan Dynasties in Spain*, London, 1840—1843. İbn Ḫaldūn *Kitāb al-ʿibar*'inin bir kısmını Endülüs Emevîleri tarihine ayırmıştır (tab. Kahire, IV, 116—155). Bk. bir de İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (trc. E. Fagnan, *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, Alger, 1901) ve al-Nuvayrī, *Kitāb nihāyat al-arab* (nşr. ve ispan. trc. M. Gaspar Remiro, *Histoire d'Espagne*, Granada, 1917—1919).

Emevî tarihine dâir arap menbâları hakkında bu muhtasar bibliyografyayı F. Pons Boigues'in değerli, fakat eskimiş eseri (*Ensayo bio-bibliográfico sobre los historiadores y géografos arábigo-españoles*, Madrid, 1898) ve L. Barrau-Dihigo'nun, kuvvetli ve nâfiz görüşü ile (*Recherches sur l'histoire politique du royaume asturien*, Tours, 1921, s. 55—78) tamamlamak icap eder.

b. Avrupalı müellifler: Pek eskiden yazılmış olmasına rağmen, R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne* (Leyden, 1861; yeni nşr. E. Lévi-Provençal, Leyden, 1931; ispany. trc. M. Fuentes, Madrid, 1920, ingl. trc. F. Griffin Stokes, London, 1913 v.b.)'i Endülüs Emevîleri tarihine dâir en mufassal ve en ciddî bir eserdir. Daha yeni, fakat haylı muhtasar bir eser de A. González Palencia, *Historia de la España musulmana* (Barcelona u. Buenos-Aires, 1925; 2. tab. 1930)'dır. — Hilâfet devrinin müesseseleri ve ictimâî hayatı hakkında bk.

E. Lévi-Provençal, *L'Espagne musulmane du X. siècle* (Paris, 1932). Avrupalı müelliflerin diğer eserleri arasında R. Altamira, *Historia de España y de la civilización española* (Barcelona, 1911), I; A. Ballesteros, *Historia de España*, (Barcelona, 1928), I; L. Barrau-Dihigo, *Le royaume asturien* (yk. bk.); ekserisi Madrid tarih akademisinin *Boletin*'inde çıkan F. Codera'nın tetkikleri; R. Dozy, *Le Calendrier de Cordoue de l'année 961* (Leyden, 1873); R. Dozy, *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le Moyen-âge* (3. tab., Leyden, 1881); A. Gonzâlez Palencia, *El Califato occidental* (*Revista de Archivos*, Madrid, 1922); ayn. mll., *The Western Caliphate* (*The Cambridge Medieval History*, Cambridge, 1922, III, 400—442); E. Lévi-Provençal, *Inscriptions arabes d'Espagne* (Leyden-Paris, 1931); G. Marçais, *Manuel d'Art musulman, L'Architecture* I (Paris, 1926, mükemmel tarihî hulâsalar); E. Saavedra, *Abderrahmén I, monografia histórica* (*Revista de Archivos*, Madrid, 1910); F. Simonet, *Historia de los Mozárabes de España* (Madrid, 1903).

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

EMÎN. AMÎN (A.; cem. *umanā'*), kendisine emniyet olunan kimse. Peygambere gençliğinde, harf-i târif ile, *al-amîn* denilirdi. İsim olarak, yine kendisine bir şey emniyet olunan kimse, idâreci, nezâretçi; msl. *amîn al-vaḥy*, vahyi îsâl vazifesi ile mükellef olan melek, yâni Cabrâ'il. Bu kelimeye ekseriyâ unvanlarda tesâdüf olunur; msl. *amîn al-davla* [bk. İBN AL-TİLMİẒ], *amîn al-dîn*, *amîn al-mulk* ve *amîn al-salṭana* gibi.

EMÎN. AL-AMÎN (MUḤAMMED B. HÂRÛN AL-RAŞİD), halife. Anası meşhûr Zubayda bint Ca'far b. al-Manşûr olup, Hârûn'un hilâfetinden bir az sonra doğmuştur. Böyle bir anadan doğmuş olması onun kendisinden bir kaç ay evvel doğmuş bulunan, fakat anası bir iranlı câriye olan büyük kardeşi 'Abd Allâh'a tercih edilmesine sebep olmuş ve 173 (789/790) veya 175 (791/792) senesinden itibâren, Hârûn tarafından, *al-amîn* unvanı ile, veliahd ilân edilmiştir. Bundan başka, Hârûn Hemedân'dan Sind'e kadar şark vilâyetlerinin idaresini Ma'mûn'a tevdî etmiş ve 186 (802)'da Mezopotamya'yı, hudutlarındaki kaleler ile berâber, üçüncü oğlu al-Ḳâsim'a vermiştir. Halife, emniyet getirmek için, iki vesika tanzim ettirerek, bunlardan birisi ile, al-Ma'mûn'un hukukuna tecâvüz ettiği taktirde, al-Amîn'in verâsetten katiyen sâkıt olacağını kararlaştırmış ve diğeri ile al-Ma'mûn kardeşine sâdık kalmağı taahhüt etmiştir. Bu meş'ûm kararlar ülkenin fi'len taksimini intac etmiş ve al-Amîn'in hâkimiyeti Irak ve Suriye ile Arabistan ve Afrika'ya münhasır kalmıştır. Bu siyâsetin fena neticeleri, çok geçmeden hissedilmeğe başlamıştır. Hârûn'un 193 (809)'de Ṭûs'ta vefatını müteâkip, yeni halife ile Horasan vâlisi arasında şiddetli bir kavga çıkmıştır. Al-Amîn hafif-meşrep ve keyfine düşkün olduğu hâlde, kardeşi soğuk kanlı ve temkinli idi. Bu ayrılıklara, siyâsî ve dinî bakımdan, sünnî arapları şi'î acemlerden ayıran ve Ma'mûn'u, iranlı bir anadan doğmuş bulunması hasebi ile, şi'îlere daha ziyâde bağlayan husûsiyetler de inzimam ediyordu. Al-Amîn'in ilk işi Hârûn ile berâber gitmiş olan kıt'aların Bagdad'a dönmelerini emretmek oldu. Babası tarafından öncü olarak genderilmiş bulunan Ma'mûn, Hârûn'un vefatını haber alır-almaz, acele Merv'e döndü ve orada kardeşine hemen bi'at etti. Bu esnâda al-Amîn al-Cazîra vâliliğini diğer kardeşi al-Ḳâsim'dan alarak, onu yalnız Ḳinnasrîn ve hudut kaleleri vâliliğinde ibka etmişti. Başkalarının te'sirine kolayca kapılan al-Amîn, vezir al-Faḍl b. al-Rabî' tarafından, al-Ma'mûn aleyhine serdedilen ithamlara fazla ehemmiyet veriyordu. O derecede ki, 194 (809/810)'te oğlu Mûsâ'nın adının da, kardeşi al-Ma'mûn'un adı ile berâber, cuma hutbelerinde zikrini emrederek, bu suretle oğlunu kendisine halef yapmak niyetinde bulunduğunu ihsas etti. Bunun üzerine al-Ma'mûn payitaht ile bütün münâsebetleri kesti; fakat 195 (810) yılı başlangıcında al-Amîn onu kat'î suretle azlederek, bir az sonra da şark tarafına, 'Alî b. 'Îsâ kumandasında, bir ordu gönderdi. Al-Rayy civarında Ṭâhir b. al-Ḥusayn'in kumandasında Ma'mûn'un ordusu ile karşılaşan 'Alî maktûl düştü ve askeri dağıldı. Al-Amîn tarafından Ṭâhir'e karşı sevkedilen yeni bir ordu da mağlûp oldu ve 196 (811/812)'da halife, horasanlıların ilerlemesine mâni olmak için, üçüncü bir sefere teşebbüs etliği vakit, Ṭâhir'in casusları Ḫâniḳîn ordugâhındaki askerler arasında hoşnutsuzluk çıkarmağa muvaffak olarak, bütün ordu, hiç bir harekete teşebbüs etmeksizin, Bagdad'a döndü. Bundan başka Suriye'de intizamsızlık ve kargaşalık baş gösterdi. Payitahtta bile al-Rayy'de maktûl düşen kumandan 'Alî'nin oğlu Ḥusayn, receb 196 (mart 812)'da halife aleyhine gizli bir hareket tertip ederek, al-Amîn'i, anası ile berâber, eline geçirmeğe muvaffak oldu. Vâkıa halifeyi tarafdarları kurtarmışlarsa da, vaziyeti gittikçe güçleşiyordu. Ṭâhir'in askerleri mütemâdiyen ileriliyordu. Mekke ve Medine'de, daha önce bütün şarkî Arabistan'ın bi'at etmiş bulunduğu al-Ma'mûn'a bi'at etmekte gecikmediler. Nihâyet yalnız payitahtın zaptı kalmıştı. Bagdad; Ṭâhir ve Harşama b.

A'yan tarafından, muhasara edildi. Al-Amīn 'in en muktedir kumandanları düşmana iltihak ettiler ve şehrin mahalleleri birbiri peşinden hücûmla zaptolundu. Halife nihâyet teslim şartlarını müzâkereye karar verdiği vakit, Harṯama 'nın, geceleyin giderek, al-Amīn 'i saraydan alıp, bir sandal ile getirmesi ve hilâfet emânetlerinin Ṭâhir 'e tevdî edilmesi kararlaştırıldı. Fakat al-Amīn 'i getiren kayığa Ṭâhir 'in adamları hücûm ettiler; Harṯama ve al-Amīn yüzerek, kurtulmağa muvaffak oldular ise de, halife karaya çıkar-çıkmaz tutulup, o gece, 198 muharreminin (eylûl 813) sonunda, öldürüldü.

Bibliyografya: Ṭabarī, III, 603 v. dd.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 491 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), VI, 74 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 163 v.dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 498 v.dd.; Muir, *The Caliphate, its rise, decline and fall* (3. tab.), s. 477 v.dd.; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), VI, 317 v.dd., 358, 415 v.dd.; IX, 45, 51; ayn. mll., *al-Tanbīh va 'l-işrāf* (*BGA*, VIII, 346—349); Balāẕorī (nşr. de Goeje), s. 146, 168, 185, 297, 311; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 291—297; *Kitāb al-Āġānī* (bk. Guidi, *Tables alphabetiques*); Gabrieli, *Documenti relativi al califfato di al-Amīn in aṭ-Ṭabarī* (*RRAL*, 6. seri, III, 191—220); ayn. mll., *La successione di Hārūn ar-Raşīd e la guerra fra al-Amīn e al-Mu'mūn* (*RSO*, XI, 341—397). (K. V. ZETTERSTÉEN.)

EMİN. AMİN B. ḤASAN ḤALAVĀNĪ AL-MADANĪ (?—1898), medineli bir arap olup, evvelâ doğduğu şehirde al-Ḥaram al-Şarīf 'te müderrislikte bulunmuş ve sonraları haylı seyahat etmiştir. 1292 (1875)'de Medine 'de bir risâle neşrederek, geçmişlerden kalma bakayâ ve eşyayı, bilhassa Peygamberin saçlarını, ziyâret âdetini şiddetle tenkit etmiştir. Sonraları kitapçılık ile şarkta müslüman memleketlerinde ve Avrupa 'da dolaşmış ve hattâ 1883 'te Amsterdam ve Leyden şehirlerine gelmiş ve bu son şehirde üniversite kütüphânesine, yazma kitaplardan mürekkep, mühim bir kolleksiyon satmıştır. Daha sonraları Bombay 'da tahrir ve te,lif ile meşgûl olmuş ve orada vefat etmiştir. Eserleri arasında *Maṭālī' al-su'ūd bi-ṯib aḫbār al-vālī Dāvūd*, 1304 (1887) ve Circī Zaydān [b. bk.] aleyhinde *Nabẕ al-ḥaẕayān min tārīḫ Circī Zaydān* (Bombay, 1307—1890) ve rifâ'î Seyyid Aḥmed As'ad aleyhinde *al-Suyūl al-muġriḳa 'ala 'l-ṣavā'iḳ al-muḥriḳa* (1312 = 1895) adları ile, hicviyeler neşretmiştir. Bu son iki yazısında 'Abd al-Bāsiṭ al-Manūfī müstear adını kullanmıştır.

Bibliyografya: Snouck Hurgronje, *Het Leidsche Orientalisten-Congres* (1883); ayn. mll., *Tijdschrift Indische Taal- Land- en Volkenkunde*, XXXIX; C. Landberg, *Catalogue de mss. arabes provenants d'une bibliothèque privée à el-Medina*; Brockelmann, *GAL, Suppl.*, II, 815.

EMİN AHMED RÂZÎ. [Bk. RÂZÎ.]

EMİN PAŞA (1840—1892), Afrika 'da müstemleke işlerinde ve keşif seyahatleri ile şöhret kazanmış bir almandır. Asıl adı Eduard Schnitzer olup, 28 mart 1840 'ta Oppeln (Silezya) 'de doğmuştur. 1858 'den 1864 'e kadar Breslau, Berlin ve Königsberg 'de tababet ve tabiî ilimler (mart 1863 'te doktor diploması almıştır) tahsil etmiştir. 1864 son baharında, henüz türklerin elinde bulunan Bar (Antivari) 'a giderek, hekimlik etmeğe başlamış ve ertesi yaz tahaffuzhâne ve kazanın hekimliğine tâyin olunmuştur. İşkodra 'da oturan şimâlî Arnavutluk vâlisi İsmail Hakkı Paşa 'nın teveccühünü kazanmıştır. İsmail Paşa 'nın vefatından (1873) sonra, 1875 nihâyetine doğru, Hartum 'a gitmiştir. Nisan 1876 ortalarında, o zaman Hatt-i İstiva vâlisi bulunan Ch.-G. Gordon (Paşa) tarafından, vilâyet hekimi olarak, Ladō 'ya dâvet edilmiştir. O devirde Almanya 'da tahsil görmüş bir türk olduğunu söyleyen ve Emîn Efendi adını takınmış bulunan Schnitzer 7 mayıs 1876 'da Ladō 'ya varmıştır. Fakat çok kalmayıp, 3 haziranda, Gordon 'un siyâsî memuru sıfatı ile, Uganda kıralı Mtesa 'nın nezdine ve 1877/1878 'de Unyoro kıralı Kabrega 'ya ve sonra yine Metsa 'nın yanına gitmiştir. 1878 haziran sonlarında o aralık Sudan umumî vâliliğine tâyin edilmiş bulunan Gordon, rus-alman kâşif ve seyyahı Junker 'in teklifi üzerine, Emîn 'i İstiva vâliliğine tâyin etmiştir. O vakit bey, hatta daha sonraları paşa unvanını ihraz eden Emîn bu yeni vazifesinde büyük bir medenîleştirme faâliyeti göstermiştir. Dâimî taşkınlıklara hâzır bulunan Danâkila (bir nevi başı bozuk asker) 'yi itaat altına almış, ticaret ziraat ve medeniyeti umûmî surette inkişaf ettirmiş ve idâresine verilen ülkeyi genişletmiştir. Memuriyetine başladığı vakit vilâyet bütçesinin senevî 750.000 frank açığı var iken, üç sene sonra 30.000 frank hâsılat fazlası bırakmış (G. Schweitzer, *Emin Pascha*, s. 220 v.d.) ve bu fazla vâridâtı sonradan Mahdî tarafdarlarının Mısır ile Emîn 'in arasında muvasala yollarını kesmeleri üzerine, fil-dişi olarak, biriktirmiştir. Gordon, vilâyeti bıraktığı vakit 15 merkez var iken, Emîn bunların sayısını 50 'ye çıkarmıştır. Mahdî kıyamı başladığı vakit (1881/1882), Emîn 'in idâresi altındaki toprakların mesahası garptan şarka —

600 ve cenuptan şimâle — 440 km. imtidat ediyordu. 1883 nisanı ortalarından itibâren, Mahdî kıyamı üzerine, uzun yıllar Emîn'in Mısır hükûmeti ile her türlü münâsebetî kesilmiştir. 1884 baharında Baḥr al-Ġazāl vilâyetini istilâ etmiş bulunan Mahdî askerleri kumandanı Karam Allāh tarafından, inkiyada dâvet edilmiştir. Emîn Paşa bu teklifi kabûl etmemiş ise de, vaziyeti günden-güne güçleşmiştir. Bundan dolayı 1885 nisanı sonlarında Ladō'yu terkederek, daha cenupta Vadalay'a yerleşmiştir. 2. I. 1886'da, 1884'ten beri Emîn'in yanında bulunmakta olan Junker, şarkî Afrika sâhiline doğru yola çıkarak, 14. XII. 1886'da oraya varmıştır. Başka bir kâşif, italyan Casati, 1885 sonundan itibâren, sene sonuna kadar Emîn'in yanında kalmıştır. 1887 başlangıcında, o zamana kadar bir garnizonu bulunmayan Ladō'yu tamamiyle terketmek lâzım gelmiştir. Emîn, 1886'dan itibâren muvakkaten ve 1887'de daha uzunca bir müddet, Albert gölünün şark sâhilinde kendi merkezi olan Kibiro'da ikamet etmiştir. Bu esnâda, Edinburgh coğrafya cemiyetinin teşebbüsü ile, iskoçyalı sermâyedarlardan müteşekkil bir şirket zâhiren Emîn'in imdadına gitmek, fakat hakikatte Hatt-ı İstiva vilâyetini İngiltere'ye ve Emîn'in biriktirdiği fildişlerini şirkete te'min etmek üzere, bir sefer heyeti tertip ederek, Stanley'in idâresi altında yola çıkarmıştır. Stanley 1888 şubatında Emîn'in bulunduğu yere (fakat Hatt-ı İstiva vilâyetine değil) varmıştır; lâkin hey'et Emîn'in yanına o kadar bitkin gelmiştir ki, ona faydalı olmaktan ziyâde, zararı dokunmuştur. Bundan başka Stanley'in şahsî hâl ve tavrı da Emîn'in mevkiini tahkim edecek mâhiyette değildi. Binâenaleyh Emîn, Stanley ile berâber, şark sâhiline doğru çekilmesine dâir, Mısır hükûmeti tarafından Stanley vasıtası ile gönderilen emri zâbitlerine teblig ettiği vakit, bunlar isyan ederek, ağustos ortalarından teşrin II. 1888'e kadar Emîn'i Dufile'de esir gibi tuttular. Emîn 17 şubat 1889'da, Stanley ile berâber gitmeğe karar vererek, Albert gölünün garp sâhilinde kendisine iltihak etti. Birleşen iki hey'et kânun I. 1889'da sâhile (Bagamoyo) vardı. Emîn büyük merasimle karşılanmış, fakat ondan sonra bir kaza neticesinde 3 ay yatakta kalmıştır. İyileştiği vakit Emîn (evvelâ muvakkaten) Almanya hâriciye nezâreti hizmetine girmiştir. 26 nisanda 2 zâbit (Stuhlmann ve Langheld), 3 küçük zâbit, 100 nefer ve 592 hamal ile şark sâhilinden hareket etmiştir. Vazifesi Viktorya gölünün cenûbundaki memleketlere, Almanya namına, el koymak idi. Bu seferin en ehemmiyetli vak'aları Tabora'ya alman bayrağının çekilmesi ve Viktorya-Nyanza gölünün garp sâhilinde Bukoba merkezinin te'sisi olmuştur. Bu iki iş, şarkî Afrika alman müstemlekesi vâlisi von Wissmann'ın rızası hilâfına, fakat Emîn'e imdat için, teşekkül etmiş bulunan bir alman komitesi tarafından gönderilen ve ona ancak haziran 1890'da Mpwapwa'da mülâki olan Karl Peters ile anlaşma neticesinde yapılmıştır. Bütün bu sefer esnâsında Emîn, yalnız Wissmann'a yazdığı mektuplarda değil, zenci esâretinin men'i hususunda ittihaz ettiği tedbirlerde de araplara karşı pek hasmâne hareket etmiştir. — 1891 martının son yarısında, Hatt-ı İstiva vilâyetinde kalmış olan adamları ile civardaki zenciler arasında vukû bulan çarpışmalara dâir bâzı müphem haberler almıştır. Wissmann'ın mümanaatına rağmen, Almanya'ya âit yerlerin şimâl hududunu geçerek, eski zâbit ve askerlerini yanına çağırıp, onlar ile berâber, mümkün olursa, Mombuttu topraklarından geçmek suretiyle garba doğru yürüyüp, Kamerun hinterlandını işgâl etmek istemiştir. Fakat bu plânın çıkar bir yol olmadığı anlaşılmıştır. 28 eylûlde Andelabi (Ituri yahut Aruvimi'nin yukarı mecrasında)'de geri çekilmeğe başlanmıştır. Bir çiçek hastalığı salgını sefer heyetini pek güç bir vaziyete düşürmüştür. Emîn 7 kânun I.'da Stuhlmann ile hastalığa tutulmayan adamları Bukoba istikametinde ileri sevkederek, kendisi hasta askerler ile arkada kalmıştır. Başka ric'at çâresi kalmadığından garba doğru çekilmeğe karar vererek, 8 mart 1892'de evvelâ Aruvimi nehri üzerinde Kilongalonga civarındaki İpoto'ya doğru yürümeğe başlamıştır. Ondan sonra Aruvimi'ye inmiş ve daha sonra, Kongo'nun yukarı mecrası üzerindeki Kibonge'ye varmak niyeti ile, balta girmemiş ormanlardan geçerek, cenûb-i garbî istikametini tutmuştur; fakat hedefe 150 km. kala, Kinena'da 23 teşrin I. 1892'de, Kibonge reisinin emri ile, hâinâne bir surette öldürülmüştür. Emîn'in son seyahat hâtırâtının yarısı, şubat 1893'te Manyuema ülkesinin merkezi olan Nyangve'ye girildiği ve diğer yarısı da esir tâciri olarak gâyet fena izler bırakmış olan Tipp'in idâre merkezi Kassongo hücum ile zaptolunduğu vakit belçikalı yüzbaşı Dhanis tarafından bulunmuştur. Emîn'in öldürülmesini teşvik eden Kibonge 22 nisan 1893'te harp divanı tarafından idama mahkûm edilmiş ve 9 kânun II. 1894'te kurşuna dizilmiştir.

Emîn vaktiyle Türkiye'de zâhiren tam bir müslüman ve türk hâl ve tavrını almış ve Mısır hizmetinde kaldığı müddetçe bu tavrı muhafaza etmiştir (G. Schweitzer, *Emin Pascha*, s. 116 v.dd.). Hatt-ı İstiva vilâyetinde bu kadar uzun bir müddet tutunabilmiş olması, ancak o

suretle izah edilebilir. Daha sonra Almanya'nın hizmetinde iken, zenci memleketlerinin arap memleketlerinden kat'î surette ayrılmasını ve sâbit ikametgâhı olmayan arapların buralardan çıkarılmasını istemiştir (Schweitzer, s. 501). Hıristiyan misyonerleri arasında (kendisi protestan olmakla berâber) katolik misyonerleri güzel istasyonlar te'sis eden ve zencilere faydalı işler, bilhassa el işleri, öğreten yegâne misyonerler oldukları için, tercih ederdi (Schweitzer, s. 552, 560). Zencilerin fikrî seviyelerini yükseltmek hususunda pek ümitli görünmüyordu (*ayn. esr.*, s. 637). Siyâset adamı olarak, Emîn bir fütûhâtçı olmaktan ziyâde, muktedir bir teşkilâtçı idi. Âlim olarak hayvanatın kuşlar bahsine ve etnografyaya haylı hizmeti dokunmuştur. Bundan başka, kuvvetli bir lisaniyat âlimi idi.

Bibliyografya: G. Schweitzer, *Emin Pascha*; P. Reichard, *Emin Pascha*; Vita Hassān, *Die Wahrheit über Emin Pascha*; G. Casati, *Zehn Jahre in Äquatoria and die Rückkehr mit Emin Pascha*; F. Stuhlmann, *Mit Emin Paseha ins Herz von Afrika*; C. Peters, *Die deutsche Emin Pascha-Expedition*; Emin-Pascha, *Eine Sammlung von Reisebriefen a. s. w.* (nşr. G. Schweinfurth ve F. Ratzel). (A. SCHAADE.)

EMİR. AMR (A.), emir, iş. *Al-amr va 'l-nahy*, nâ mahdut salâhiyet. — Gramerde emir sîgası. Tasavvufta varlık, *'ālam al-amr* ve *'ālam al-ḫalḳ* olmak üzere, iki mertebeye ayrılır. Birincisi gayb ve ikincisi zuhûr âlemidir.

EMİR. AMİR (A., cem. *umarā'*), emîr (reis, kumandan), yunan. transkripsiyonu: Ἀμέρ, ἀμήρ yahut ἀμιρᾶς; lâtin. *amiratus amiralius* (> admiral) v.b. Farsçada bu kelime, çok defa kısaltılarak, *mîr* [b. bk.] şeklindedir. Bu kelime ile teşkil edilen mürekkep kelimelerin en mârûfları için aş. bk.

EMİR ÂHÛR. [Bk. IMRAHOR.]

EMİR DÂD. AMİR DĀD, Selçuklular devrinde, hususiyle Anadolu Selçuklularında, adliye nâzırı; bundan başka, bu isim bâzı emîrlerin dâimî unvanları idi. Krş. İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), bk. mad.

EMİR HAN. AMİR ḤĀN (1768—1834), ilk Tank nevvâbı olup, aslen afganlıdır. 1182 (1768/1769)'de Rohilkand'da doğmuştur. 20 yaşında, haydut çetesi reisi olarak, bir mâcera hayatına atılmış; Malva, Bhopal, İndor ve Caypur hükümdarlarının hizmetlerinde bulunmuş ve îka ettiği tahrip ve çapullar ile merkezî Hindistan'a dehşet salmıştır. Nihâyet ingilizler tarafından sıkıştırılınca, 1817'de onlar ile yaptığı bir mukavele mûcibince, çetelerini dağıtmağı taahhüt etmiş ve buna karşılık İndor Rao Holkar'ı tarafından kendisine terk olunan arâzide hâkimiyeti tasdik olunmuştur ki, bu suretle kurulan Tank devletinde onun sülâlesi hüküm sürmektedir. Amîr Ḫân 1834'te ölmüştür. Memurlarından biri, Bilgram'lı Basvān Lāl, tercüme-i hâlini yazmıştır.

Bibliyografya: Busawan Lal, *Memoirs of the Pathan soldier of fortune the Nawab Ameer ood Doulah Mohammed Ameer Khan compiled in Persian, translated into English by H. T. Prinsep* (Kalküte, 1833); H. T. Prinsep, *History of the political and military transactions in India during the administration of the Marquess of Hastings* (London, 1825). (J. HOROVITZ.)

EMİR MECLİS. AMİR MACLİS (yahut AL-MACLİS), huzûra girecekleri içeriye alan memur yahut teşrifat nâzırı. Anadolu Selçuklularının sarayında ilk safta gelen ricâlden biri. Mısır Memlûkleri nezdinde büyük emîrlerin arasında üçüncü dereceyi işgâl eder [bk. AL-AMİR AL-KABİR] ve hekimler ile cerrahlara nezâret etmek vazifesi kendisine âit idi. Başlangıçta Memlûklerin sarayında *amîr maşvar* unvanını taşırdı. Krş. Makrīzī, *Histoire des sultans Mamlouks* (tre. v. Quatremère), II², 97; M. van Berchem, *Matériaux pour un corpus inscript. arabic.*, s. 274, 585.

EMİR SİLÂH. AMİR SİLĀḤ, Mısır Memlûkleri sarayında en yüksek mertebedeki memurlardan birinin unvanıdır. Hükümdar silâhhânesinin (*silāḥḫāna*) ve bu mansıbda bulunan ve silâh taşıyan kimselere (*silāḥdār*) nezârete memur idi. Büyük emîrlerin arasında, ikinci mertebeyi işgâl eder idi [bk. AL-AMİR AL-KABİR].

EMİR SULTAN. AMİR SULṬĀN, AL-SAYYİD ŞAMS AL-DİN MUḤAMMED B. 'ALİ AL-ḤUSAYNİ AL-BUḪĀRİ (1368—1429), Bayezid I.'in ilk zamanlarında Buhârâ'dan Bursa'ya hicret eden ve halk arasında Emîr Seyyid ve daha ziyâde Emîr Sultan adı ile tanılan bir türk velîsidir. Kendi ifâdesine dayanan menâkıbnâmelere göre, nesebi yedinci batında on ikinci imam Muḥammed al-Mahdī'ye vardığı için, sâdâttan addedilir. Babası Buhârâ mutasavvıflarından olup, „Emîr Külâl" unvanı ile mârûf Sayyid 'Alī'dir. Buhârâ'da doğan ve küçük yaşından itibâren o havâlideki büyük tasavvuf cereyanlarından müteessir olan Emîr Sultan, Kübreviye tarikatinin Nûr-bahşiye koluna mensûp gösterilmektedir. Hâlbuki Sayyid Muḥammed Nūrbaḫş'ın zuhûru, Emîr Sultan'ın Bursa'ya hicretinden çok sonra vukû bulduğuna göre, eğer bilâhare Nūrbaḫş'a bi'at etmemiş ise, kendisini Kübreviye-i zehebiye tarikatinden addeylemek daha doğru olacaktır. Bâzı manâkıbnâmeler Emîr Sultan'ı İmâmiyeye

bağlı sayarlar. Onu ve Muḥammed al-Mahdî 'den sonraki cedlerini *a'imma-i ma'şūmîn* 'den telâkki ederler. Emîr Sultan, hacc ettikten ve bir müddet Medine 'de mücâvir kaldıktan sonra, mânevî işâretler ve rehberlikler ile Irak üzerinden Anadolu 'ya geçmiş, Karaman, Hamid-İli, Kütahya ve İne-Göl üstünden, Bursa 'ya gelerek, Gök-Dere civarında bir mağara veya savma'ada ibâdet, zühd ve takva içinde yaşamıştır. Mutasavvıflara karşı sıkı bir alâka gösteren Bursa muhitinde, kısa bir zaman içinde büyük bir şöhret kazanıp, etrafına pek çok mürid topladığı gibi, Bursa ulema ve meşâyihi ile de münâsebet te'sis eylemiştir. Kendisinin Mavlânā Şams al-Dīn Muḥammed al-Fanārî 'den, Şadr al-Dīn Ḳonavî 'nin *Miftāḥ al-ġagb* 'ını okuduğu da söylenmektedir. Bayezid I. 'in kızı Ḫundî Hatun ile izdivac eden ve bu izdivacdan, biri erkek (Emîr 'Alî Çelebî), ikisi kız olmak üzere, üç evlâdı dünyaya gelen Amîr Sulṭān 'ın, Ankara muharebesini müteâkip, vukû bulan Bursa istilâsında esir düşüp, Timur 'un huzûruna çıkarıldığı ve Timur tarafından serbest bırakılınca, tekrar Bursa 'ya döndüğünü biliyoruz. Devirlerini idrâk ettiği osmanlı padişahlarından çok hürmet gören, onlara kılıç kuşatıp, hayır dua eden Emîr Sultan, Murad II. ile amcası Mustafa Çelebî (Düzmece Mustafa) arasındaki mücâdelede padişahı teşcî etmiş, aynı hükümdarın 1422 İstanbul muhasarasına, berâberinde yüzlerce derviş ile, iştirâk eylemiştir (bu muhasaranın tarihini yazan Bizans müverrihi Joannis Cananos, Emîr Sultan 'dan çok bahseder ve ona, Amîr Sayyid Buḫārî 'den muharref olarak, Μηρσαΐτης Βεχαρ der. Emîr Sultan 'ın vefat tarihi hakkındaki muhtelif rivâyetler arasında en kuvvetli ihtimâl „intikal-i emîr" terkibi ile gösterilen 833 (1429) senesidir. Vefatında 63 yaşında bulunduğu rivâyetine bakılırsa, kendisinin 770 (1368/1369) 'te doğmuş olması lâzım gelir.

Emîr Sultan ile berâber gelen bir kaç buhârâlı mutasavvıf, Bursa 'nın muhtelif yerlerine post serdikleri gibi, kendi müridleri daha sağlığında Türkiye 'nin bir çok taraflarına yayıldılar (Balıkesir, Edincik, Gelibolu, Edremid ve Tuzla 'dan başka, Aydın ve Saruhan sancaklarında „Karaman 'a varınca ol diyarda" halifeleri vardı). Emîr Sultan 'ın müridleri tarafından ziyâret edilmek âdeti, vefatından sonra türbe ve câmii ziyâretgâh hâlini almış ve her sene müridlerinin kalabalık kafileler hâlinde, Bursa 'ya gelip, Emîr Sultan makamında zikr ve tevhid eylemek an'anesi, takriben bundan 50 sene evveline kadar devam etmiştir. Emîr Sultan ölünce, dergâhına müridlerinden Ḥasan Ḫvāca (*Muzîl al-şukūk* adlı olup, Emîr Sultan hakkında mâlûmat veren bir tasavvufî eserin müellifidir) 'nın halife olduğu ve XVIII. asrın sonlarına kadar „uşūl-i amîr" üzere âyin yapıldığı hâlde, Selâmî Ali Efendi 'nin meşihatinden itibâren Celvetî usûlü ve XIX. asır bidâyetinden başlayarak, nakşibendî usûlü tâkip edildiği görülüyor. Dergâhta hilâfet edenler, 1914 (1332) senesine kadar, 25 kişiyi bulmuş idi.

Buhârâ 'dan, Rum ülkesi gibi, bir gaza diyarına hicretle osmanlı fütuhatı ile yakından alâkadar olduğunu bildiğimiz Emîr Sultan müridlerini de cihada teşvik ederdi. Ölümünden sonra, onun asırlarca müddet serhad gâzîlerine mânevî himmetini esirgemediğine ve en müşkül zamanlarında onlara yardıma koştuğuna inanılmıştır. Menâkib kitaplarında uzun uzun bahsedilen kerâmetleri, onun halk vicdanında ne kadar derin intibâlar bıraktığını isbata kâfidir. Emîr Sultan 'ın şiir ile meşgûl olduğu da söylenmiş ise de, dergâhlarda okunan ve onun *nuṭḳ* 'u olarak kabûl edilen „ gerçi âşıklara salâ denildi" başlangıçlı ilâhî muahharen nazmedilmiş bir şiir olsa gerektir.

Bursa 'nın şark kısmında, yüksekçe bir sâha teşkil eden mahalle, bu büyük mutasavvıfa âit câmi ve türbe gibi te'sislerden dolayı, Emîr Sultan adını taşır. Bugün, iki minareli tek kubbeli ve nisbeten yeni bir yapı olan câmiin ilk bânileri hakkında muhtelif rivâyetler vardır. Bâzıları onu Emîr Sultan 'ın müridlerinden Hoca Kasım 'a ve Ḫundî Sultan 'a izâfe ettikleri gibi, türbe ile câminin Murad II. tarafından yapıldığını söyleyenler de vardır (Behiştî, *Tarih-i âl-i Osman*). Câmi ilk şeklinde altı kubbeli iken, bilâhare harap olmuş; Selim III. zamanında yeni baştan bina ettirilmiş; (kitâbesi 1219 tarihini gösterir) ve daha sonraları mükerreren tâmir olunmuş, câmiin karşısında kâin olup, içinde Emîr Sultan 'dan başka zevcesinin ve kendisinden evvel vefat eden üç evlâdının medfun bulunduğu türbe ilk şeklini muhafaza edememiş ve Abdülhamid zamanında yeniden inşa edilmiştir. Emîr Sultan mahallesinde, bu te'sislerden başka, Çandarlı Halil Paşa 'nın bir misafirhâne, Cezerî Kasım Paşa 'nın bir medrese ile hamam yaptırdığını ve zengin evkafa mâlik bulunan dergâhın bir imâreti mevcut bulunduğunu ve civarındaki kabristanda bâzı mühim şahsiyetlerin medfûn olduğunu biliyoruz. Bursa tarihinde ehemmiyetli bir mevkii olup, şehrin muhtelif yerlerinde hâtıralarına tesâdüf edilen Emîr Sultan 'ın türbe ve câmii her kesin ziyâret ettiği ve adak adadığı *mustacāb al-da'va* bir mahal olarak tanınmıştı.

Bibliyografya: Emîr Sultan 'ın menkıbevî hayatını tesbit ile kerâmetlerini hikâ-

ye eden müteaddit menâkibnâmeler arasında şunları zikredebiliriz: Yaḥyā, *Manāḳib al-cavāhir* (Bayezid İnkılâp kütüp., M. Cevdet Bey yazmaları, k. 238); Şevkî, *Menâkıb-i Emîr Sultan* (Üniversite kütüp., nr. 6412); Husâmî, *Zubdat al-manāḳib* (Üniversite kütüp., nr. 2370); Nimetullak, *Menâkıb-i Emîr Sultan* (Bayezid Umumî kütüp., nr. 3832); Senâî, *Menâkıb-i Emîr Sultan* (Keşifnâme), İstanbul, 1289. — Tarih ve terâcüm kitapları ile seyahatnâmelerde ve muhtelif eserlerin hepsini göstermek mümkün olmadığından, burada başlıcalarını kayıt ile iktifa ediyoruz. Behiştî, *Tarih-i âl-i Osman* (British museum, nr. 7869, Murad II. devri); Hoca Sâdeddin Efendi, *Tāc al-tavārīḫ* (İstanbul, 1279), I, 145, 188 v.d., 345; Âlî, *Kunh al-aḫbār* (İstanbul), V, 83, 195 v.dd.; Le Beau, *Histoire du Bas-Empire* (Paris, 1836), XXI, 104 v. d.; J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1835), I, 321 v.d.; II, 106, 238 v.dd., 484 (bu iki müellif Emîr Sultan'ın İstanbul muhasarasına iştirâkine dâir olan mâlûmatı Bizans tarihçisi Joannis Cananos'tan almıştır). Koyunlu-oğlu Memdûh Turgud, *İznik ve Bursa tarihi*; Baldır-zâde Selîsî Mehmed Efendi, *Ravża-i avliyā'* (Üniversite kütüp., nr. 2556); Taşköprüzâde, *Şaḳā'iḳ-i nu'mānīya* (türk. trc.; İstanbul, 1269), s. 76 v.d. 132; Nev'î-zâde Atâî, *Ẕayl-i şaḳā'iḳ* (İstanbul, 1269), s. 61 v.d.; Bursalı Belîg, *Guldasta-i riyāż-i 'irfān* (Hüdavendigâr, 1302), s. 69 v.d.; Gazzî-zâde Abdüllâtif, *Ḥulāṣat al-vafayāt-ı Brusa* (Üniversite kütüp., nr. 224); Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-i Şemsî* (Bursa, 1332), s. 3 v.d.; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314), II, 16, 47 v.dd.; B. Poujoulat, *Voyages dans l'Asie Mineure* ... (Paris, 1840), I, 165 v.d.; Lâmiî, *Şehrengîz-i Bursa* (Hüdâvendigâr, 1288), s. 11 v.d.; Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (İstanbul, 1918), s. 296; ayn. mll., *Anadolu 'da islâmiyet* (Edebiyat fakültesi mecm., sene 2, sayı 4 — 6; bilhassa s. 471 v.d.); Sâdeddin Nüzhet Ergun, *Türk şâirleri*, III, 1249 v.d.; Mehmed Kaplan, *Emîr Sultan* (Edebiyat fakültesi, tez, 1938/1939).

(M. CAVİD BAYSUN.)

EMÎRÜLHACC. AMİR AL-ḤACC, hacc ifâsı için, Mekke'ye giden kafilenin reisi. İslâmiyette bu işe ilk me'mûr edilen Abū Bekr oldu (9 = 630). Müteâkip halifeler devrinde, bu işi bizzat kendileri göremedikleri zamanlarda (sonraları bu usûle artık riâyet olunmamağa başlanmıştı), bu şerefli vazife hânedana mensûp emîrlere tevdî edilirdi. *Amîr al-ḥacc* olanların, kervanları götürüp getirmekten başka, hacc devam ettiği müddetçe, inzibatı te'min ve cezaların tatbikatına nezâret etmek ve bunlardan başka, Mekke'de, 'Arafât'ta ve diğer mübârek makamlarda yapılacak manâsıkı idâre etmek gibi, vazifeleri vardı. İkinci dâhilî harp esnâsında çıkan karışıklıklarda 'Arafât'ta bayraklarını açan dört *amîr al-ḥacc* bile görülmüştür. Çünkü o sıralarda halifeliğe dört kişi namzet bulunmakta idi. Nitekim 68 (688) senesindeki namzetler şunlardı: Muḥammed b. al-Ḥanafîya, İbn al-Zubayr, Nacda b. 'Āmir ve Marvān. Halifelik ortadan kalktığı zaman, müslüman hükümdarları içinde en kuvvetlileri, msl. Mısır Memlûkleri ve Osmanlı padişahları, ayrı-ayrı birer *amîr al-ḥacc* nasbederlerdi: Mısır *amîr al-ḥacc*'ı Kahire hacılarını, ev diğeri de İstanbul'un hacılarını (Şam yolu ile) Mekke'ye götürürlerdi. Osmanlı hilâfetinde bu me'muriyet sonraları sürre emînliğine tahvil edilmiştir. Bu kervanların hareket ettikleri günlerde yapılan alaylar için bk. MAḤMAL ve SURRA.

EMÎRÜLKEBÎR. AL-AMİR AL-KABİR, iptidada Memlûkler sarayında en kıdemli emîre verilen unvan olup, Şayhūn al-'Omarî tarafından alındıktan sonra (752 = 1352), sultana en yakın emîr mânasında kullanıldı. *Amîr al-kabîr*'den sonra şunlar geliyordu (krş. Ḫalîl al-Ẓāhirî, nşr. Ravaisse, s. 114): 2. *amîr silāḥ*, 3. *amîr maclis*, 4. *davādār al-kabîr*, 5. *amîr āḫūr al-kabîr*, 6. *amîr navbat al-nuvab*, 7. *amîr ḥācib al-ḥuccāb*, 8. *ḫāzindār al-kabîr* ve 9. *amîr al-ḥācc*. Bu mansıblara getirilenler dâimâ *muḳaddam al-ulūf* (1.000 kişiyi idâre edecek mevkiye çıkanlar) arasından seçilirdi. Krş. Maḳrîzî, *Histoire des sultans Mamlouks* (trc. v. Quatremère), I, 3.

EMÎRÜLMÜ'MİNÎN. AMİR AL-MU'MİNİN, mü'minlerin başbuğu. Bu unvan, ilk olarak, halife 'Omar'e verilmiştir. Şarkta Emevî ve Abbâsî halifeleri, buna imtisâlen, *amîr al-mu'minîn* unvanını aldıkları gibi, rakipleri (Fâtımîler, Karmatîler ve Alevîler) de aynı unvanı kullandılar. Ancak Bagdad'ın sukutundan (656 = 1258) sonradır ki, şarkta küçük hükümdarlar da *amîr al-mu'minîn* unvanını taşımaya başladılar.

Magrib'de bu unvan daha ziyâde yayılmıştır; Rustamîler, Aġlabîler, Zîrîler, Ḥammâdîler, 316 (928)'dan itibâren Emevîler ve Endülüs tevâif-i mülûkü tarafından da kullanılmıştır. Buna mukabil, Abbâsîlerin metbûiyetini kabûl eden hânedanlar, msl. Murabıtlar, *amîr al-muslimîn* [b. bk.] unvanını tercih ediyorlardı. Rakipleri olan Muvaḥḥidîn ise, müstakil Afrika halifeliğini te'sis ettiler ve *amîr al-mu'minîn* unvanını aldılar. Kısmen Ḥafṣîler

ile Marinîler ve Zayyânîler dahi bunlara imtisâl ettiler. Şimdi de Fas şeriflerine *amîr al-mu'minîn* denilmektedir. — Şunu da hatırlatalım ki, daha hicretin 2. senesinde Naḫla'ye 'Abd Allâh b. Caḥş ordusu gönderildiği zaman, bu zâta *amîr al-mu'minîn* unvanı verilmişti.

[Osmanlılar zamanında, bilhassa hilâfetin osmanlı hânedanına intikalinden sonra, *amîr al-mu'minîn* unvanı Osmanlı sultanlarına da verilmiş ve bu unvan saltanatın hilâfetten ayrılarak, lağvine kadar devam etmiş, o vakit hilâfet makamında bulunan zâta sâdece *ḫalîfat al-muslimîn* denilmiştir ki, bu tâbir hilâfetin ilgasına kadar kullanılmıştır].

Bibliyografya: M. von Berchem, *Titres califiens d'Occident* (*JA*, 10. seri, IX, 245—335); burada tam bir bibliyografik mâlûmat bulunur. (A. J. WENSINCK.)

EMÎRÜLMÜSLİMÎN. AMÎR AL-MUSLİMÎN, müslümanların başbuğu. Evvelâ Murabıtlar tarafından kullanılmıştır. *Amîr al mu'minîn* [b. bk.] unvanına karşılıktır. *Amîr al-mu'minîn* unvanı müstakil hânedanlara mahsus idi; hâlbuki Murabıtlar Abbâsîlerin metbûluğunu tanıyorlar ve halifelik iddiasına kalkışmıyorlardı. Böylece bunlar, husûsî bir unvan ile, bir nevi mahallî halifelik ihdas etmiş oldular. Sonradan Afrika ve Endülüs hükümdarları da müstakil halifelik iddiasında bulunduklarından yahut başka bir metbû tanıdıklarına göre, bu unvanlardan birini yahut diğerini kullandılar.

Bibliyografya: M. van Berchem, *Titres califiens d'Occident* (*JA*, 10. seri, IX, 245—335).

EMÎRÜL'ÜMERÂ. AMÎR AL-UMARÂ', emîrler emîri, ordunun baş kumandanı. İsminin de delâlet ettiği gibi, Abbâsîlerde bu vazife, bidâyette, yalnız askerî salâhiyetleri tazammun etmekte idi. Fakat ücretli askerler gün geçtikçe daha büyük bir nufuz sâhibi oldular ve bu unvanı ilk alan hadım ağası Münis idâreyi eline geçirdi. Çünkü âciz ve iktidarsız halife al-Muḳtadir, al-Mu'tazz'e taraftar olanların 296 (908)'da tahrik ettikleri suikasttan ancak onun sâyesinde kurtulmuştu. Kararsız halife al-Rāḍī Vāsiṭ vâlisi Muḥammed b. Rā'iḳ'a *amîr al-umarā'* 'lık pâyesini tevcih ettikten (324=936) sonra, bütün devlet idâresini ona bırakmağa ve isminin de hutbelerde, kendi ismi ile birlikte, zikredilmesine müsaade etmek zorunda kaldı. İşte böylece emîrler fi'len hükümdar oldular; hâlbuki halifeler artık mâziye karışmış kudretlerinin birer gölgesi hâline geldiler.

[Osmanlı devletinin eski teşkilâtında eyâlet vâlilerî demek olan beylerbeyine âit lakapların başında *amîr al-umarā'* tâbirini görüyoruz (Feridun Bey, *Munşa'āt al-salāṭîn*, İstanbul, 1274, I, 9, 462, 542). XIX. asırda mülkiye rütbeleri ihdas ve tevsî edilirken, *amîr al-umarā'* 'lık, rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisi derecesinde, bir mülkiye rütbesi addedilmiş, daha sonra bu iki rütbe *miralay* ve nihâyet *kaymakam* (askerî) rütbesine muâdil ve fakat teşrifatta onlara mütekaddim tutulmuştur ve bu vaziyet mülkiye rütbelerinin ilgasına kadar devam ettirilmiştir (*Devlet sâlnâmesi*, sene 1269, 1278, 1328). Diğer rütbelere nisbeten az tevcih edilen ve ekseriyâ vilâyet eşrafına verilen (bu hususta bk. bâzı vilâyet sâlnâmeleri) *amîr al-umarā'* rütbesini hâiz olanlar *izzetlû paşa* unvanını taşırlardı. *Amîr al-umarā'* 'lar *paşa* unvanını taşıyan en küçük rütbe sâhiplerinin en idiler].

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), VIII, 10 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 543 v.dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 532 v.dd.; Muir, *The Caliphate, its rise, decline, and fall* (3. tab.), s. 568; Defrémery, *Mémoire relatif aux Émirs al Omera*.

EMMÂN. [Bk. AMMÂN.]

EMSÂL. AMṢĀL (A.), *maṯal* [b. bk.]'in cemi.

EN'AM. AN'ĀM (A.), *na'am*'in cemi; aynı zamanda *Kur'an*'ın 6. sûresinin unvanıdır.

ENÂNİYET. ANĀNİYA (A.; < *ana* „ben"), bencilik, hodkâmlık.

ENBÂR. AL-ANBĀR, 43° 40' şark tûlü (Greenw.) ve 33° 23' şimâl arzında, Irak'ın şimâl-i şarkî kısmında, Fırat'ın sol sâhilinde bulunan bir şehirdir. Arap coğrafyacılarına göre (bu hususta bk. Streck, *Babylonien nach den arab. Geographen*, Leyden, 1900, I, 8), Anbār ile Bagdad arasındaki mesâfe, posta yolu ile, 12 fersah (Yāḳūt'a göre, 10 fersah; 1 fersah = 5,7 km.) yâni takriben 68 km. Şehrin kuruluşu 310'dan 379'a kadar hüküm sürmüş olan Sâsânî kıralı Şāpūr II. (arab. Sābūr)'a atfedilmektedir. Bu hükümdar, büyük bir ihtimâlle esâsen mevcut bir şehri sâdece tecdit ve tahkim etmiştir; filhakika Ward ve Hilprecht tarafından bugün dahi bu mahalde bulunan harâbelerde yapılan araştırmalar, Sâsânî devrine tekaddüm eden bir şehrin mevcudiyetini isbat etmiştir. Anbār Sâsânî devletinin en mühim beldelerinden biri olmakta gecikmemiştir. Daha Ammianus zamanında Ktesiphon'dan sonra, Bâbil'in en mühim şehri olarak meşhûrdur. Şarkî Roma'nın taarruzlarına karşı payitahtı himâye etmek hususunda Anbār birinci derecede sevkülceyşî bir ehemmiyet arzediyordu. Nitekim imparator Julianus'un meşhûr İran seferinde şâyân-i dikkat

bir rol oynamıştır. Coğrafî vaziyetinin ehemmiyeti, her şeyden evvel, şehrin bir az aşağısında bulunan Bâbil'deki seyr ve sefere elverişli ilk büyük kanalın Fırat'ı Dicle'ye bağlamasından ileri geliyordu. Arap menbâlarında Nahr 'Îsâ denilen bu kanal (bu hususta krş. Streck, *ayn. esr.*, I, 25 v.dd.; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, Oxford, 1900, s. 71 v.dd.) islâmiyetin zuhûruna tekaddüm eder. Sâsânî kırallarından biri, ihtimâl Şâpûr II., tarafından açtırılmış olsa gerektir. İran devletinin en münbit eyâletlerinden birinin merkezinde bulunması ve payitaht Ktesiphon'a müsâit ve kestirme bir nehir yolu ile bağlı olması yüzünden, İran kisraları cephâne ve erzak anbarlarını mükemmelen tabkim edilmiş olan Anbār'da te'sis ettiler; şehrin ismi de bundan gelmektedir. Çünkü arapların bir cemi telâkki ettikleri bu kelime hakikatte farsçadan alınmış olup (eski irancada *ham-bāra* denildiği farzedilmektedir; fars. *anbār*, ermen. *hambar*), „mağaza-anber" yahut „hazine" mânasını ifâde etmektedir (bu hususta krş. Nöldeke, *Grammatik der neusyrischen Sprache*, Leipzig, 1868, s. 403; S. Fraenkel, *Die Aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Leyden, 1886, s. 136; Hübschmann, *Armenische Grammatik*, Leipzig, 1897, I, 178; Scheftelowitz, *ZDMG*, LIX, 699). Arapçada al-Anbār tesmiyesi, şehri imâr eden Sâsânî kisrası Şâpûr II.'a izâfeten şehre verilmiş resmî Pērōz-Şāpūr (arab. şekli: Fayrūz-Sābūr) yâni „muzaffer Şâpûr" ismi yerine, hemen-hemen tamamiyle kaim oldu. İranlılar hemen dâimâ Pērōz-Şāpūr ismini kullanmışlar, romalılar da şehri evvelâ bu isimle tanımışlardır (Ammian Marcell, *Prisabora*; Zosimus: Βηρσαβῶρα). Burada bir nasturî piskoposlukları bulunan süryânîler de (krş. Guidi, *ZDMG*, XLIII, 413) aynı ismi kullanıyorlar; bizanslılar ise, araplardan duymuş oldukları Ἀμβαρα (Ἄβαρα, Ἀββαρέων) şeklini tanıyorlardı. Araplar zamanında Fayrūz (Fīrūz)-Şābūr tâbiri ancak merkezi al-Anbār olan al-'Âlî mıntakasının (*astān*) bir bölgesini (*tassūc*) ifâde ediyordu; krş. Streck, *ayn. esr.*, I, 16, 19.

İslâmiyetin ilk asırlarında Anbār müreffeh ve mâmûr bir şehirdi. Halife Abū Bekr zamanında Ḫālid, 12 (634) senesinde civarda şiddetli bir muharebeden sonra, bizanslılar ile müttefikleri iranlıları mağlûp edip, şehri ele geçirdi. Anbār kısa bir müddet hilâfet merkezi bile oldu. İlk Abbâsî halifesi Abu 'l-'Abbās al-Saffāḥ (132—136 = 750—754) buraya yerleşti ve öldükten sonra, kendi inşa ettirdiği saraya defnolundu. Halefi olan Abū Ca'far al-Manṣūr Bagdad'ın teessüsüne, yâni 145 (762)'e kadar, bu şehirde oturdu. Bundan sonra Anbār, ehemmiyetini git-gide kaybetti. Karmatîler reisi Abū Ṭāhir tarafından 315 (927)'te zapt ve yağma edilmesi, şehrin inkırazına hız verdi; al-Muḳaddasī (375 = 985) zamanında nüfusu artık pek azalmıştı. Al-İṣṭaḫrī devrinde (340 = 951) halifelerin kısmen harâbe hâline gelmiş olan sarayı hâlâ mevcut idi; Raşîd al-Dīn'in moğulların Bagdad üzerine yürüyüşleri hakkındaki fıkralarında bu saray tekrar mevzuubaha edilmiştir.

Al-Anbār'ın yeri bu gün tamamiyle ıssızdır; mevkii Teli 'Aḫar ('Aḳar, Akra) ve Ambār (Chesney: Omm Barrā) harâbeleri ile tâyin edilmektedir ki, bu sonuncu ismi de Ritter eski şehrin adı addeylemektedir.

Harâbelerin garbında Fırat'tan ayrılan Nahr Şaḳlāvīya, hiç olmazsa, mecranın bu ilk kısmı itibâriyle, yukarıda mevzuubahs edilmiş olan Nahr 'Îsâ ile karıştırılmamalıdır (H. ve R. Kiepert, ikisini karıştırıyorlar; bk. M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum. Pers. Golf*'taki harita, Berlin, 1899). Evvelce büyük bir şehrin mevcudiyetine delâlet eden geniş harâbe yığınları son zamanlarda J. B. Bewsher ve Ward (Hilprecht ile berâber) tarafından ziyâret ve tasvir edilmiştir.

Bibliyografya: *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), I, 77; II, 155; III, 123; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 367; III, 929; Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 246; Raşîd al-Dīn, *Hist. des Mongols de la Perse* (nşr. Quatremère), I, 280; G. Weil, *Gesch. d. Chalifen* (Stuttgart, 1846 v.dd.), I, 35 v.d., 244; II, 609; III, 476; K. Ritter, *Erdkunde*, X, 145 v.d., 147 v. dd.; G. Hoffmann, *Auszüge aus syrisch. Akten persisch. Märtyrer* (Leipzig, 1880), s. 83; not nr. 754, s. 88 v. dd.; Nöldeke, *Gesch. d. Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leyden, 1879), s. 57; Andreas, Pauly-Wissowa, *Realencyklop. der klass. Altertumswissensch.*, I, 1790—1795; G. Rothstein, *Die Dynastie der Lahmiden in al-Ḥîra* (Berlin, 1899), s. 17, 145; G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate* (Cambridge, 1905) s. 25, 65; Chesney, *The expedition for the survey to the rivers Euphrates and Tigris* (London, 1850), II, 438; Bewsher, *Journ. of the Geograph. Society*, XXXVII (London, 1867), s. 174; Ward, *Hebraica* (Chicago, 1885), II, 83 v. dd.; Hilprecht, *Explor. in Bible Lands* (Philadelphia, 1903), s. 298. (STRECK.)

ENBÂRÎ AL-ANBARÎ 'ABD AL-RAḤMĀN B. MUḤAMMED B. 'UBAYD ALLĀH B. ABÎ SA'ÎD KAMĀL AL-DÎN ABU 'L-BARAKĀT (1119—1181), 513 (1119)'te doğmuş arap lisaniyatçı-

sıdır. Bagdad'da Madrasa al-Niẓāmīya'de al-Cavālīḳī'den ve al-Şacarī'den ders gördü. Bilâhare kendisi de aynı medresede tedrisatta bulunmuştur. Payitahttan hiç ayrılmamıştır. Fakat ömrünün sonlarında nefsini tamamiyle ilme ve ibâdete hasretmek üzere, inzivaya çekilmiştir. 9 şâban 577 (19 kânun I. 1181)'de vefat eylemiştir.

Eserleri meyanında bizi en ziyâde alâkadar eden 1294'te Kahire'de taş basması olarak tab'edilmiş bulunan *Nuzhat al-alibbā' fī ṭabaḳāt al-udabā'*'dır. Bu eser, biyografi tarzında olmak üzere, menşe'lerinden müellifin devrine kadar lisaniyat tarihini ihtivâ etmektedir. *Kitāb asrār al-'arabīya* adı ile yazmış olduğu gramer kitabı pek vâzıh bir eserdir ve C. F. Seybold tarafından, 1886'da Leyden'de neşredilmiştir. Talebesinin arzusu üzerine yazmış olduğu *Kitāb al-inṣāf fī masā'il al-ḫilāf bayna 'l-naḥwiyīn al-baṣrīyīn va 'l-kūfīyīn* adındaki kitabından parçalar Leyden'de (*Catal. cod. or. Bibl. acad. Lugd. Bat.*, I, v. J. 1886, nr. 169), Escurial'de (H. Derenbourg, *Les Mss. ar. de l'Esc.*, nr. 119) ve İstanbul'da (Yeni câmi kütüp., nr. 1060) bulunmakta olup, Koşut tarafından neşredilmiştir; *Fünf Streitfragen der Baṣrenser und Kūfenser* (Wien, 1878); W. Girgas, *Skizze des grammat. Systems der Araber* (russ., 1873), s. 46—66, Girgas ve de Rosen, *Arabsk. Khrestom.* (Petersburg, 1876), s. 435—455 ve G. Weil, *Zeitschr. f. Assyriologie*, XXX, 56 v. dd.— Sarfa dâir daha az ehemmiyetli bâzı eserleri Leyden'de (*Catal.*, nr. 170/171), Paris'te (de Slane, *Cat. Mss. ar. de la Bibl. Nationale*, nr. 1013, 4) ve Escurial'de (Derenbourg, II, 772, 4) bulunmaktadır. Bu gün elde bulunmayan eserleri: *ol-Mīzān* adındaki grameri, *al-Zahūr* isimli lügati (zikri için bk. 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādī, *Ḫizānat al-adab*, Bulak, 1299, II, 352, 14); *al-Kitāb al-fā'iḳ fī asmā' al-mā'iḳ* (bizzat kendisi tarafından *Nuzha*, s. 38, 3. satırda zikredilmiştir); *Kitāb al-vaḳf va 'l-ibtidā'* (al-Suyūṭī tarafından, *Şarḥ şavāhid al-muġnī*, Kahire, 1322, ş. 158, st. 26'da zikredilmiştir); rüyaya âit bir eseri de kaybolan eserler arasındadır.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (Bulak, 1299, 1350), nr. 432 (nşr. Wüstenfeld, nr. 469); al-Kutubī, *Fevāt al-vafayāt* (Bulak, 1299), I, 262; Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, nr. 269; Brockelmann, *GAL*, I, 281, *Suppl.*, I, 177, 495.

(BROCKELMANN.)

ENBÂRÎ AL-ANBĀRĪ AL-ḲĀSIM B. MUḤAMMED B. BAŞŞĀR (885—916), hadis ve ve lisan âlimlerinden meşhûr bir müellifdir. 304 (916) tarihinde vefat etmiştir. 271 (885)'de doğup babasından ders gören ve Ṣa'lab ile birlikte tahsil etmiş olan oğlu Abū Bekr Muḥammed, babasının hocalık ettiği aynı câmide ders vermiş ve hâfızasının hârikulâde kuvveti ile temâyüz etmiştir. 327 (939) tarihinde ve bâzı rivâyetlere nazaran, 328 (946) senesinde ölmüştür.

Al-Anbārī'nin muhafaza edilebilmiş yegâne eseri oğlunun tashihinden geçmiş olan *Mufażżalīyāt* şerhidir (krş. Ch. Lyall, *JRAS*, 1904, s. 319 v. d.). Oğlunun eserlerinden elde bulunanlar şunlardır: 1. *Kitāb al-ażdād* (nşr. M. Th. Houtsma, Leyden, 1881; Kahire, 1325); 2. *Kitāb al-zāhir fī ma'ānī kalimāt al-nās* (yazm., İstanbul, Köprülü kütüp., nr. 1280); 3. *Kitāb al-īżāḥ fī 'l-vaḳf va 'l-ibtidā'*, *Kur'an*'daki vakfeler hakkında (yazm. London, *Catal. cod. mss. orient... in Museo Britannico...*, II, nr. 1589 ve İstanbul, Köprülü kütüp., nr. 11); 4. *Kur'an*'ın *hā'* yerine *tā'* yazılmış olan âyetleri hakkında (yazm. Paris; de Slane, *Cat. des mss. ar. de la Bibl. nationale*, nr. 651, 2). *Kitāb al-hā'āt fī kitāb Allāh*'tan alınmış olması muhtemeldir. İbn al-Aşīr, *Nihāya* mukaddimesinde, müracaat eylemiş olduğu me'hazlar arasında onun *Kitāb ġarīb al-ḥadīṯ*'ini zikreder.

Bibliyografya: *Fihrist* (nşr. Flügel), I, 75; 'Abd al-Raḥmān b. al-Anbārī, *Nuzhat al-alibbā'* (Kahire, 1294), s. 330—342; İbn Ḫallikān (Kahire, 1299), I, 637, nr. 614; Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber*, s. 168—172; Brockelmann, *GAL*, I, 119; *Suppl.*, I, 182; Haffner, *Wiener Zeitschr. f. d. Kunde des Morgenl.*, XIII, 344; Kern, *Mitt. des Seminars für oriental. Sprachen*, XI[b], 262 v. d. (BROCKELMANN.)

ENBİYÂ. ANBİYĀ' (A.), *nabī* [b. bk.] kelimesinin cem'i, Peygamberler; *Sūrat al-anbiyā'*, 21. sûrenin unvanıdır.

ENCÜMEN. ANCUMAN, asıl mânası cemiyet, toplantı ve gurup (arapça mukabilleri *maclis* ve *macma'*) olan farsça bir kelimedir. Champlan'ın dikkati celbettiği gibi, bu kelime, haylı zaman, Yezd ve Kirman'da kazaî salâhiyetleri hâiz zerdüştî gurupları ve Hemedan vâlisi Ẓāhir al-Davla tarafından te'sis edilmiş dervîş toplulukları gibi, bilhassa dinî veya tarikate mensûp cemiyetler hakkında kullanılmıştır. İran'da meşrutiyetin te'sisinden beri, kelime yeni bir mâna alarak, evvelâ vilâyetlerde ve sonra Tahran'da zuhûr eden bir çok siyâsî guruplara *ancuman* ismi verilmiştir ve bu son mânasında ekseriyâ „kulüp„ kelimesine tekabül eder. Bu tercüme her ne kadar yanlış değilse de, modern İran'daki bu cemiyetlerin mâhiyetlerini ifâde etmez, Ekse-

risinin fransız ihtilâli kulüpleri ile göze çarpan bir müşabehet arzettikleri ve onların faâliyetine benzer bir faâliyette bulundukları şüphesizdir; fakat aynı zamanda bunlar, ehemmiyetlerine göre, vilâyet veya belediye meclisleri rölünü de oynamışlardır. *Ancuman* ismi ile hayır işleri cemiyetleri, ilim veya teknik cemiyetleri, hattâ meslekî sendikalar kurulmuştur. Bütün bu encümenler, adları ne olursa olsun, hürriyet ve meşrutiyet fikirlerine bağlı olup, bâzı siyâsî faâliyetler göstermişlerdir.

Bu encümenlerin en meşhûru meşrutiyet hareketinde ingiliz konsoloshânesine iltica eden ileri gelenler tarafından, konsoloshâneden çıktıkları zaman, 1 ramazan 1324 (17 kânun I. 1906)'te, Tebriz'de tesbit edilmiş olan *Ancuman-i millî*'dir. Bu cemiyet başlangıçta 20 tâcir ile ulema sınıfından bir kaç kişiden mürekkep olduğu hâlde, azâları pek çabuk artarak câmianın (Tebriz şehrinin) bütün ictimâî sınıflarının mümessillerini ibtivâ etmiştir. Bu encümenin daha teşekkülünde o kadar nufuzu vardı ki, veliahd Muḥammed 'Alî Mîrzâ'nın buradaresmî bir mümessili bulunurdu. Mebusan meclisi ile encümen arasında, bilhassa Tebriz'den nefyedilmiş olan ulemanın geriye dönmelerinin meclis tarafından emredilmesi, yahut kanunî mevcudiyetlerini bir an evvel tasdik ettirmek isteyen vilâyet encümenleri hakkındaki kanunun meclisde müzâkeresi esnâsında rastlanan müşkilât münâsebeti ile zuhûr eden ihtilâflar bile Encümenin nufuzunu kıramamıştır. Haziran 1908 hükûmet darbesinden sonra, Encümen muvakkaten dağılmış ise de, bir müddet sonra toplanarak, Azerbaycan'da bütün kuvveti ele almış ve Sattâr Ḫân'ı meşrutiyetçilere kumandan tâyin etmiştir. Yeminini tutmamış olan hükûmete karşı İran'ın diğer encümenleri ile müttefikan, kahramanca müdafaaya hâzırlamıştır. Bütün matbuat tarafından tutulduğu hâlde, Encümen *Carîda-i millî* adında bir resmî gazete te'sisini kararlaştırmış ve celse zabıtları o gazetede neşredilmiştir.

Tebriz encümeninden sonra, ehemmiyet itibariyle, 1907'de kurulmuş olan İsfahan mukaddes encümeni gelir. Bu encümen, câmianın her sınıfından üçer âza olmak üzere, 18 âzadan mürekkep olup, umûmiyetle cumartesi günleri toplanırdı.

İran'ın cenup taraflarında istibdada karşı müdafaayı tertip eden İsfahan encümenidir. Kuvvetli Baḫtiyârîlerin yardımını te'min ederek, Fârsistân'ı şahın tahakkümünden kurtaran da odur. Meşhed (biri hayır işlerine, biri tâlim ve terbiye işlerine mahsus olmak üzere üç), Hemedan, Erdebil, Reşt, Şiraz, Bender-Büşîr ve daha başka yerlerde aynı suretle faâliyet gösteren diğer encümenler de teşkil olunmuştu. Bender-Büşîr'de encümenin açılması toplar ile ilân edilmiş ve millet murahhasları asker tarafından selâmlanmıştır.

Payitaht, vilâyetlerin örneğine uymak hususunda, bir az yavaş davranmıştır. Başlangıçta intihabatı hazırlamak üzere, yalnız esnaf cemiyetleri ve buna benzer cemiyetlerin toplantıları olmuş ve ahâlinin her sınıfı mümessillerini ayrı-ayrı seçmiştir. Fakat encümenler Irak dinî makamları tarafından tasvip edilir-edilmez, sayıları çabucak artmıştır. Şehrin her mahallesinde bir encümen kurulmuş ve merkezî bir encümen belediye meclisi vazifesini görerek, bir çok ehemmiyetli ıslâhata teşebbüs etmiştir. Aynı vilâyete mensûp yahut aynı meslekten olanlar, meselâ talebeler, hocalar, hekimler, telgraf memurları ve yahut da aynı meseleler ile ilgili olanlar tarafından encümenler kurulmuştur; aynı suretle vilâyetlerde mümessilleri bulunan bir maarif encümeni, bir ziraat encümeni ve bir çok hayır cemiyetleri teşkil edilmiştir. Brâderân encümeni zerdüştîleri de, âzâ olarak, kabûl etmiştir. Hattâ bir Ancuman-i Nisvân („kadınlar klubü") da vardı ki, cuma günleri toplanarak kadınları alâkadar eden ictimâî meseleleri müzakere ederdi. Bu encümenin toplantılarında kadınların çay yahut sigara içmelerine ve çocuklarını getirmelerine müsaade edilmezdi. 1908 haziranında Tahran'da tam 144 encümen vardı; ahâlinin hemen her biri bir veya bir kaç encümene mensûp idi. Bir ikisi müstesnâ, bu encümenlerin, sayılarının çokluğuna ve gâyelerinin tenevvüüne rağmen, umûmî surette, gâyet dürüst hareket etmiş bulunduklarını teslim etmek gerektir. Encümenlerin toplantılarına çok devam edilirdi. Verilen âidâtın az olması yeni âzâ kaydını kolaylaştırırdı.

Ecnebi memleketlerde de iranlılardan müteşekkil müteaddit encümenler korulmuştu; mal. Bombay'da bir Ancuman-i Vaṭanḫâhân-i İrânî („İran yurt sevenler encümeni") vardır.

Türkiye'de meşrutiyetin iâdesinden sonra müteaddit liberal klüpler ve bunların arasında İstanbul'da, hürriyet kahramanlarına mâlî yardım ve onlara Avrupa'nın teveccühünü celbetmek maksadı ile, bir iranlı ittihad ve terakki encümeni teşekkül etmişti. Kafkasya'da ve Hindistan'da iranlı yardımlaşma encümenleri eskiden beri mevcuttur.

Hindistan'da bir çok müslüman cemiyetleri tarafından *ancuman* unvanı kabûl edilmiştir (buna dâir bk. A. le Chatelier, *Revue du Monde musulman*'da *Aga Khan* hakkında mühim makale, 4 teşrin II. 196, s. 77 v.d.; keza krş. *ayn. esr.*, teşrin II., kânun I. 1907, s. 579, kânun II. 1908,

s. 172, mart 1908, s. 600). Msl. Hindistan müslümanlarının hâllerini islâh hususunda büyük hizmetleri dokunan Bombay Ancuman-i İslāmī'si; Patna, Lahore, Bangalore, Coimbatore, Trichinopoly Ancuman-i İslēmīya'leri; Bombay'da Ancuman-i Muẓaffarī, Vellore'de Ancuman-i Mufīd Ahl-i islām; Madanpore'da Ancuman mufīdu'l-islām v. b. gibi encümenler mevcuttur.

Türkiye'de e n c ü m e n ismini taşıyan cemiyetler hakkında bk. ZEYİL.

B i b l i y o g r a f y a: Robert Champlan, *Les Andjoumens* (*Bulletin du Comité de l'Asie française*, 1908, s. 175 v. d.); Ghilan, *Le Club National de Tauris* (*Revue du monde Musulman*, mayıs 1907, s. 1—9 ve ağustos-eylûl 1907, s. 106—117).— İran encümenlerine dâir bk. keza *Revue du monde Musulman*, mayıs 1907, s. 311 v. d. ve 379; ağustos-eylûl 1905 s. 145—147, teşrin II.—kânun I. 1907, s. 569 (Encümen-i Nisvān hakkında), kânun II. 1908, s. 85—89 ve 161; mart 1908, s. 597 v. d.; mayıs 1908, s. 167 v. d.; teşrin I. 1908, s. 291 v. dd.; eylûl 1908, s. 745; teşrin II. 1908, s. 534—539 (Tebriz millî encümeni hakkında). (L. BOUVAT.)

ENDEHUY. ANDḪUY, Yāḳūt (*Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, I, 372)'ta Andaḫūẓ; Addaḫūd ve al-Naḫūd şeklinde de yazılır; Efganistan Türkistanı'nın bir ş e h i r ve v i l â y e t i d i r; Sangalik nehri üzerindedir ve Efganistan ile Buhârâ arasındaki kervan yolunda bir uğraktır.

B i b l i y o g r a f y a: G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate*, s. 426 ve bu eserde zikredilen müellifler.

ENDERÂB. ANDARĀB, orta farsça Andarāp-ak („sular arasında"), iranca konuşulan sâhalarda bir çok nehirlere ve mahallere (yahut bölgelere) verilmiş coğrafî bir isimdir.

1. Aras havzasına âit bir n e h i r olup, Erdebil bu nehrin üzerindedir. Savalān (arap coğrafyacılarında Sablān) silsilesinin cenup mâilesinden çıkar ve bir kavis çizerek, bu silsilenin etrafını dolaştıktan sonra, evvelâ şimâl-i şarkîye ve Erdebil'i geçtikten sonra da, şimâl-i garbîye doğru akar. Nehir mecrasında birden bire vukua gelen bu tebeddüle suların Hazer denizine akmasına mâni olan Gīlān dağları sebep olmaktadır. Savalān dağının şimâl-i şarkîsinde Nahr Andarāb garp istikametinden gelen Āhar nehri ile birleşir. Bu birleşmeden husule gelen nehir (bugün Kara-Su adını taşımaktadır) şimâlde Aras istikametine döner. Nahr Andarāb'a bugün Balık-Su adı verildiği gibi, ekseriyâ Kara-Su da denilmektedir.

2. Arrān [b. bk.] vilâyetinin merkezi olan Barẓa'a'ya bir kaç ferṣah mesâfede kâin bir m a h a l l e verilen ve aynı zamanda Barẓa'a'nın merkezi bulunduğu münbit ü l k e y e de delâlet eden bir isimdir.

3. Horasan'da Merv'e 2 ferṣah mesâfede bir m a h â l d i r ki, aynı zamanda Andarāba de tesmiye edilmektedir.

4. Simincān'ın ve Belh'in cenûb-i şarkîsinde ve 5 günlük mesâfede kâin bir ş e h i r ve n e h i r olup (nr. 3'teki gibi), buraya da Andarāba ismi verilir.

B i b l i y o g r a f y a: 1—4 için bk. G. le Strange, *The lands of the Eastern Caliphate*, s. 168 v. d., 177, 401, 427; 1. için: K. Ritter, *Erdkande*, IX, 790 v. d.; 2—4 için: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 372 v. d., 558; 4 için: İbn Baṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), III, 85; Marquart, *Ērānṣahr n. d. Geogr. d. Pseudo Moses-Xorenac'i*, s. 81.

(STRECK.)

ENDİCAN. ANDİCĀN, garbî Türkistan'ın şark bölgesinde, 40°43' şimâl arzı ile 72°25' şark tûlünde, Sır-Derya'nın sol sâhilinden 10 km. kadar ötede, şimâl ve cenûb-i şarkîden yüksek dağlar ile çevrelenmiş, 100—500 m. irtifaında tepecikleri ihtivâ eden bir sâhada, arık kenarında, Kaşgar'a giden tarihî bir ticâret yolu üzerinde bulunan bir ş e h i r d i r.

Endican adına daha X. asırda Endugān şeklinde tesâdüf ediliyor (krş. W. Barthold, *EI*, mad. ANDİCAN). Yāḳūt Ḥamavī de bu şehri XI. asırda yaşamış olan Şeyh Abū Ḥafṣ 'Omar b. Muḥammed Ṭāhir Andugānī [b. bk.]'nin vatanı olarak, Endugān adı ile zikreder (bk. *Mu'cam al-buldān*, I, 347).

Arap coğrafyacıları Endican'ın bulunduğu bölgeyi X. asırda Karluk türkleri ile meskûn gösterirler. Karahanlılar devrinde bu türk devletinin merkezi Endican'ın şarkındaki Özkend idi. XI. asırda bu mıntaka Selçuk türklerinin hâkimiyeti altına geçmişti (krş. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, s. 45, 76, 100). Endican XII. asırda, Fergana'nın merkezi olarak, zikredilmektedir (krş. *Zapiski*... XXIX, 72b). 1266'da, Kubılay Han [b. bk.] tarafından gönderilmiş olan Ögedey Han'ın torunu Kaydu burada hâkimiyeti eline almıştı. 1282—1306 senelerinde burada Çagatay hanlarından Tuva hükûmet sürüyordu. Endican şehrini yeni baştan inşa eden de bu iki handır. Mamafih moğul devrindeki bir çok şehirlerin aksine olarak, Endican'da ne han saraylarına ve ne de hanların burada oturmuş olduklarına dâir bir emâre mevcuttur. Barthold (*ayn. esr.*, s. 173)'a göre, bu şehir sırf ahali için te'sis edilmişti.

Endican XIV. ve XV. asırlarda Fergana ülkesinin merkezi olmakta devam etmiş ve

Kâşgar'a giden ticaret yolu üzerinde bulunması itibârı ile, büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. Kâşgar hanı 'Abd al-Raşîd'in veziri Muḥammed Ḥaydar Duglat, hükümdarına ithâfen *Târîḫ-i Raşîdî* adını verdiği eserinde Burutlardan (Kırgız) bahsederken, bunların XV. asrın sonlarında Endican etrafında yaşadıklarını kaydeder.

XVI. asrın başlarında Babur, payitahtı Endican olan Fergana vilâyetinde tahta çıktığını söyledikten ve Endican ile Fergana şehirleri arasındaki mesâfeyi zikrettikten sonra, Fergana'nın 7 kasabasından biri olarak, Endican'ı şöyle tasvir etmektedir: „... vilâyetin merkezindedir ... Mâverâünnehr'de Semerkand ile Kiş'ten sonra, üç kapısı olan Endican kurganı (kalesi) gelir. Ahâlisi türktür. Şehirde ve çarşısında türkçe bilmeyen bulunmaz. Konuşma dili ile yazı dili birdir. Herat'ta yetişmiş olmakla berâber, Mîr 'Alî Şîr Navâ'î'nin eserleri bu dil ile yazılmıştır" (*Bâbur-nâme*, s. 3).

Endican adı kırgız türklerinin *Manas* destanında da geçer. Eserin kahramanı olan Manas'ın Endican'da, Endican elması yiyerek, büyüdüğüne işâret edilen destanda, şehrin artık kırgız millî merkezlerinden addedildiği görülmektedir (*Zapiski*, s. 41—78). Endican daha Timurlular zamanında Hokand (Ḫvâḳand) hanlığının merkezi idi. Fakat XVI. asırda Türkistan'da Timurluların hâkimiyetine nihâyet veren özbekler, kısa bir müddet için, Hokand hanlığını da zaptetmişlerdi. Hokand hanları devrinde bu bölgedeki türk olmayan unsurlar dağlara sıkıştırılmış olduğu gibi, memleket, inşa edilen muazzam kanallar vasıtası ile, ziraatçe son derece inkişaf etmişti. Endican bu devirde de şarkî ve garbî Türkistan arasındaki ticarî ehemmiyetini muhafaza ediyor ve Mâverâünnehr'deki kültür merkezlerinden biri addolunuyordu.

1875'te, Hokand hanlığı ile birlikte, Rusya tarafından istilâ edildiği zaman, Endican 30.620 nüfuslu bir şehir idi. Daha o devirde şehir ve havâlisinde cedvel usûlü ile sulanan bir çok bağ ve bahçeler vardı. Ahâli ziraat ve bağcılıkla iştigâl edip, buğday, arpa, pirinç, yaş ve kuru meyva ve mühim mikdarda ipek yetiştirmekte idi. Ruslar Fergana ve Endican havâlisi türklerinin kâğıt imâl etmekte olduklarını hayretle görmüşlerdir. Burada petrol ve demir de istihsâl ediliyordu.

Endicanlılar rus hâkimiyetine kolay-kolay baş eğmemişlerdir. „Endican kıyamı" adı ile tarihe geçmiş olan 1898'deki ayaklanma, rus müellifleri tarafından, umûmî Türkistan kıyamına bir işâret telâkki edilmiştir. Fakat şiddetle tenkil edilen bu kıyam, etrafa sirâyete vakit bulamadı; kıyamı idâre edenlerden 546 kişi kısmen idama, kısmen de müebbet küreğe mahkûm edildiği gibi, kıyam bölgesindeki köy ve kasabalar tamamiyle tahrip olundu. Bilhassa Endican, Oş ve Margılan ağır haraclara tâbi tutuldu. Bununla berâber, 1900 senesinde Endican'ın 49.682 nüfusu vardı.

1902'de vukû bulan büyük bir yer sarsıntısı şehri harâp etmiş ve 4.500 kişinin ölümüne sebep olmuş ise de, Endican kendisini sür'atle toplayarak, 1911'de 80.249 nüfuslu bir şehir hâline gelmiştir.

1916'dan 1924 senesine kadar millî kıyam ve millî istiklâl savaşına sahne olan Türkistan'ın Endican mıntakası nüfusça çok mutazarrır olmuşsa da, 1926 sayımında şehirde 80.000 nüfus tesbit edilmiştir. 1933'te Endican 97.700 nüfusu ihtivâ ediyordu.

Endican, rus ihtilâline kadar, Türkistan vâli-i umûmîliğinin Fergana eyâletine tâbi bir kaza merkezi iken, 1924'ten itibâren, Türkistan'ın etnik hususiyetlere göre, ayrı bölgelere ayrılmasından sonra, yeni kurulan Özbekistan cümhuriyetinin Fergana vilâyetine, yine bir kaza merkezi olarak, bağlandı. Bugün şehir ve civarında bir çok bağ ve bahçeler, pamuk tarlaları, 20'den ziyâde pamuk tasfiye imâlâthanesi ile bir mensucat fabrikası ve bir de pamuk tecrübe tarlası vardı. Endican'ın 30 km. şarkında Ayım-Kışlak denilen yerde ve Endican'ın şimâlinde İs-Baskent kışlağından 25 km. mesâfede petrol de istihsâl edilmektedir. Endican aynı zamanda, Türkistan ana demir yolundan ayrılıp, Fergana vâdisinde Hokand — Fergana — Endican — Nemengan — Hokand halkasını teşkil eden yol üzerinde bir istasyondur ve buradan şarka uzanan bir kol ile, Şehrihan'a bağlıdır.

Garbî Türkistan ile şarkî Türkistan arasında, tarih boyunca, medenî, siyâsî ve iktisadî münâsebetler bilhassa Endican tarikı ile devam ettiğinden, şarkî Türkistan'a giden bütün orta asyalılara umûmiyetle „endicanî" adı verilmekte olduğu gibi (krş. *Zapiski*, s. 358), Türkistan'ın musiki motiflerinden biri de „endicanî" adını taşımaktadır.

Bibliyografya: Yâḳût Ḥamavî, *Mu'cam al-buldân* (tab. Mısır), I, 347; *Bâbur-nâme* (tab. Kazan, 1857); Ş. Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm*, V, 3394, 3395; W. Barthold, *EI*, mad. ANDİCĀN; ayn. mll., *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927), s. 35, 45, 76, 85, 100, 122, 133, 143, 173, 176—178, 182, 194, 198, 218; *Zapiski imper. russ. geograf. obşçestva* (Petersburg, 1902), XXIX, 41—78, 91, 129, 210, 212, 383, 399, 431, 435 v.d., 496 v.dd., 502 (Çokan

Cengiz-oğlu Velihan külliyâtı); *Bolşaya sov. entsiklopediya* (Moskova, 1926), II, 729, 730; LVII, 143, 149; *Russkiy ents. slovar* (Petersburg, 1874), II, 1. kısım, s. 43; *Ents. slovar* (Petersburg, 1899), I[a], 751; F. N. Çernişev, M. M. Bronnikov, V. N. Veber ve L. V. Foas, *Andicanskoye zemletryaseniye 1902 goda* (Pètersburg, 1914); *Ruskiy Türkistan* (Moskova, 1872), s. 179, 183, 227; A. Z. Velidi Togan, *Türk ili tarihi* (İstanbul, 1943), f, 20, 45, 156, 263 v.d., 282 v.d., 299, 332, 335, 342, 355, 388 v.d., 421, 463, 469, 479, 505, 523, 568, 576; L. Kostenko, *Turkestanskiy kray* (Petersburg, 1880), I, II, III. (MİRZA BALA.)

ENDÜLÜS. AL-ANDALUS, Pyrénée yarım adasına arapların verdiği isimdir. Bâzı arap ulemasının verdiği etimolojik izahat nazar-ı itibâra alınmayacak olursa (msl. „Tubal'ın oğlu" Yâfet'in oğlu Andulus gibi), ilk defa olarak arapların kullanmış olduğu bu ismin menşe'i, eski yunanlıların „İberia" ve romalıların „Hispania"'sı kadar karanlıktır. Mamafih bu isim ile cermen kavimlerinden Vandalların ismi arasında bir münâsebet bulmak ve bunu mefrûz bir Vandalicia şeklinden iştikak ettirmek de oldukça tabiî görünebilir. Bu Vandalicia isminin Vandalların esâsen ancak 18 sene (411—429) kaldıkları Baetica vilâyetini yahut bunların, Afrika'ya geçmek üzere, gemilere binmiş oldukları Traducta limanını göstermiş olması mümkündür. Araplar bu limanın bilâhare berberî reisi Ṭarîf adını almış olan mahal olduğunu söylerler (hakikatte Traducta, Algeziras'a tekabül eder). Bir küçük mevkiin yahut bir eyâletin adı olan bu isim, arap-berberî müstevililer tarafından bugün dahi Andalusia tesmiye edilen bütün kadîm (romalıların ve gotların) Baetica hakkında kullanılmış ve bilâhare fütuhat neticesi olarak, yarım adanın tamamına ve hattâ bidâyette Fransa'nın cenûbundaki daha uzak bölgelere (Septimania = Rhône nehrine kadar uzanan Gallia Narbonensis) dahi teşmil olduğu görülüyor. Arap hâkimiyetinin, 718'de Pelayo tarafından başlanılıp, takriben 8 asır devam etmiş olan mukabil ispanyol savleti („Reconquista") karşısında, yavaş, fakat mütemâdi ric'ati neticesinde, Andalus'un başlangıçtaki geniş mânası gittikçe daraldı ve nihâyet cenupta müslümanların elinde kalmış olan bölgeye ve hattâ sonunda küçük Gırnata sultanlığına münhasır kaldı. Şimâldeki hıristiyan ispanyollar bu ismi hiç bilmiyorlardı. Bu sebeple arapların idâresi altında bulunan cenûbî İspanya'ya, kadîm adı ile, Hispania yahut Spania demekte idiler. Kendi memleketlerine de toptan bir isim vermeyerek, her bölgeye Astoria, Leon, Castilla, Aragon v.b. gibi isimler vermişlerdi. Nitekim al-İdrîsî (s. 174) de aynen bunu kaydetmektedir. Krş. Dozy, *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne* (3. tab.), I, 301—303; Abu 'l-Fidâ', *Taḳvîm al-buldân*, trc. v. Reinaud, II, 234; Gosche, *Die Alhambra*, s. 85; *Marâṣid al-iṭṭilâ'* (nşr. Juynboll), IV, 178.

Memleketin kenar çizgileri hususunda çok defa Batlamyus'un eğri-büğrü haritası dışına çıkamayan araplar, ekseriyâ İspanya'yı bir gayr-i muntazam müselles şeklinde tasvir etmekte idiler. Bu müsellesin uçlarını, cenupta Cebel Ṭârik boğazı (buna sâdece *al-zuḳâḳ* „sokak" derlerdi) üzerinde Punta Marroqui ile Tarifa (Cezîrat Ṭarîf), şimâl-i garbîde Finisterre, şimâl-i şarkîde Créus burnu ile Port Vendres (Fanum Veneris = Haykal al-Zuhara) teşkil etmekte idi. Aynı vecihle Tarifa'den Créus'a (krş. al-Marrâkuşî, *al-Mu'cib*, s. 4) yahut hiç olmazsa, Taragon ve Barcelon'a kadar uzanan sâhil, ekseriyâ cenup hududu olarak gösterilmekte idi. İstikametini hemen-hemen şimâl-cenup olarak tasavvur ettikleri Pyrénée silsilesini de şark hududu addediyorlardı. Sonraları „Şarḳ al-Andalus" (şarkî İspanya) mefhumuna Valence ve Murcie ülkeleri de ithâl edilmiştir. Aynı suretle Atlantik (Baḥr al-Ẓulma yahut al-Ẓulumât, al-Baḥr al-Muẓlim = Mare tenebrosum; al-Baḥr al-muḥîṭ, al-a'ẓam, Avḳiyênûs, al-Ḳâmûs, al-Baḥr al-ġarbî; bu son tâbir al-şarḳî, al-rûmî, al-şâmî, al-mutavassiṭ namları verilen Akdeniz'e mukabil kullanılmıştır) üzerindeki garp hududu da ekseriyâ Tarifa ile Saint-Vincent burnu yahut Lisbonne önünde Rica burnu arasında bulunmakta idi. Bu suretle şimâl hududu oradan başlamakta ve Galicia etrafında bir münhanî çizdikten sonra, garbî Pyrénée'ye Fontarabie'ye kadar devam etmekte idi. Pyrénée'ye ekseriyâ Cabal al-Burtât, Monts des Ports „Puertos" yahut al-Cabal al-Ḥâciz yahut al-fâṣil (*bayn 'l-Andalus va 'l-İfranca* „Endülüs ile frenk diyarını ayıran dağlar") adları verildiği gibi, Castilla silsilesine de Cabal al-Şâr(r)ât, Sierra dağları, Sierra Nevada, Cabal al-Ṯalc („karlı dağlar") yahut Cabal Şulayr, Mons Solorius denilmiştir.

Araplar tarafından işgâl edilen İspanya hakkında bugüne kadar neşredilmiş olan haritalara gelince, Spruner ve Menke (2. tab. 1880)'nin ve Droysen (1894)'in atlaslarında, August Müller'in eserinde (*Der islam im Morgen- und Abendland*, II) ve bilhassa Stanley Lane-Poole'nin *The moors in Spain* (2. tab. 1887)'de neşredilenler de dâhil olmak üzere, bilâ istisna hiç birinin aslına mutabık olmadığı ve Casiri, Conde, Sousa, Jaubert, Gayangos, Ham-

mer, Mehren v. b. zamanlarından beri devam edegelen yanlışlar ile dolu olduğunu teessüfle söylemeliyiz. Hattâ arap İspanya'sının coğrafî tetkiki hususunda Dozy tarafından sarfedilmiş olan gayret, hemen hiç bir netice vermemiştir. Bizzat bu büyük münekkit müverrih dahi, *Description de l'Afrique et de l'Espagne par Edrisi* (arapça metin ve tercümesi, notlar ve lugatçe R. Dozy ve M. J. de Goeje, Leyden, 1866; bu hususta bk. bilhassa E. Saavedra, *La Geografia de España del Edrisi*, Madrid, 1881—1889) 'sinde al-İdrîs'nin esas metninde dahi yanlış yazılan isimleri, kâfi derecede tetkik ve tenkit etmeyerek, nakletmiştir. Dozy (*Recherches*, 3. tab., I, 295—347 'deki *Observations géographiques sur quelques anciennes localités de l'Andalousie*) Savedra, Simonet, Eguilaz, Codera ve Basset gibi müelliflerin eserlerinin şurasında-burasında bulunan münferit tashihler ile mahal ve mevki tâyinleri istisna edildiği takdirde, arap İspanyası'nın ilmî coğrafyasına âit pek az mâlûmat mevcuttur. Binaenaleyh bu geniş mevzûlara dâir tercüme-i hâl kitapları, antolojiler v. b.'da tesâdüf olunan mâlûmatı toplamak, bunları sıkı bir tetkik ve tenkide tâbi tutarak, Casiri ve Conde, Hammer ve Mehren'in zamanlarına kadar birikmiş olan ilmî esâs ve tenkitten uzak ve hiç bir şeye yaramaz karma-karışık bilgi yığınlarını bir tarafa atmak lâzımdır. Hammer'in Casiri, Conde, Jaubert ve Gayangos'a istinâden, hiç tetkik ve tenkide lüzûm görmeden, toplamış ve *SBAk. Wien* (1854) s. 47'de pek garip telâffuz şekilleri ile neşreylemiş olduğu İspanya yarım adasına âit 833 aded mahal ismi yığını da bu meyandadır. *Histoire des musulmans d'Espagne* adındaki muazzam eserini münhasıran bizzat kendisinin evvelce neşreylemiş olduğu arap m'ehazlarının yardımı ile yazmak maksadını güden Dozy, nasıl eskimiş tarihî mâlûmatı bir tarafa atmış ise, coğrafya sahasında yapılacak tetkiklerde de, al-Andalus namı verilen arap İspanyası hakkında tasvirî ve tenkidî bir eser vücuda getirmeden evvel eldeki mâlûmattan sarf-ı nazar etmek iktiza eder. Bu eserin (lüzûm görüldüğü takdirde orta çağın lâtin, ispanyol ve kadîm klâsikı edebiyatlarından da istifâde etmek suretiyle) ne suretle vücuda getirilebileceğini ve kadîm klâsik devire âit isimlerin tâyin ve tevsikı hususunda, arapçayı kullanarak, nasıl neticeler alınabileceğini bir kaç misâl ile gösterdim. *Homenaje á Don Francisco Codera* (Saragossa, 1904, s. 115—119'da krş. *Otobesa=Abîxa=Oropesa y Anîxa=El Puig de Cebolla=Onusa* (?); *O Archeologo Português*, VIII (1903)'de *Monchique et Arrifana d'Algarve chez les auteurs arabes*; R. Haupt's, *Katalog 8* (1906)'da *Zur Spanisch-arabischen Geographie: Die Provinz Cádiz*; *Die geographische Lage von Zallāḳa-Sacralias* (*1086*) *und Alarcos* (*1195*) (*Revue Hispanique*, 1906) ve David Lopes, *Toponymia arabe de Portugal* (*Revue Hispanique*, 1902).

„Reconquista" esnâsında ve bilhassa Gırnata sultanlığının inkırazından sonra, baha biçilmez derecede kıymetli edebî hazineler, galeyan hâlindeki taassubun kurbanı olarak, mahvedildiği cihetle, şimâlî Afrika'da ve şarkta dağınık bir hâlde muhafaza edilmiş bulunan mâlzemeyi arayarak, bir araya getirmek ve arapça bilmeyen müverrih ve coğrafya âlimlerininin istifâde edebilmesi için, bunları gâyet dikkatle şerh ve tenkit etmek suretiyle tercüme etmemiz lâzım gelmektedir. Arapların tarih ve coğrafyaya âit eserlerinde İspanya'ya müteallik kısımlar, İbn Ḫurdāẕbeh (m. 846)'in kısaca kayıtlarından al-Ya'ḳūbî, al-Mas'ūdî, Yāḳūt v.b.'nın eserlerinden (bilhassa bk. Goeje tarafından 1870—1894 arasında tabedilmiş bulunan muazzam *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*) bilâhare 1628—1630'da Şam'da Magribî Aḥmed al-Maḳḳarî tarafından, 100 arap me'hazının yardımı ile, vücuda getirilip, arap İspanyası'na âit hakikî bir ansiklopedi teşkil eden muhteşem te'lîfe kadar, bu suretle tetkik ve mütalâa edilmektedir. Bu eserin Gayangos tarafından *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain* (II, 1840—1843) adı altında yapılmış olan tercümesi, çok eski, yanlış ve tenkit fikrinden mahrum, müşkülâtı sathî bir surette bertaraf eden bir eser olduğu cihetle, yukarıdaki mütalâanın ne kadar yerinde olduğu bir daha meydana çıkar. Bütün coğrafî mâlûmat, âlimlerin isim ve nisbelerini ihtivâ eden ve ekseriyâ akıllara hayret verecek derecede mebzûl olarak al-Andalusî ismini kaydeden büyük arap lûgatlerinden çıkarılmak icap eder. Bu gibi eserlerde bu kadar al-Andalusî adının geçmesi İspanya'da arap müellefatının ne büyük bir inkişafa mazhar olduğunu göstermektedir. Bu hususta her şeyden evvel Endülüs ricâlinin tercüme-i hâllerine dâir Codera'nın 10 cildden mürekkep *Bibliotheca Arabico-Hispana* (maalesef bunda da, bilhassa mahal isimlerinde olmak üzere, bir çok yanlışlar ve tahrifler vardır)'sından istifâde edilmek icap eder.

İspanya müslümanları tarihinin burada yalnız bir taslağını çizeceğiz. İberya yarım adasının araplar tarafından büyük bir sür'atle fethi (92 = 711'den sonra) ile Şam'daki halifeler tarafından icabında derhâl değiştirilen (20'den fazla) vâlilerin kumandası altında 755

senesine kadar, Fransa 'nın ta kalpgâhına kadar bile varan akınlardan (732, Tours-Poitiers) ve Arabistan 'ın şimâlinden gelen araplar ile cenuplu araplar ve berberîler arasında patlak veren dâhilî harpten sonra Kurtuba (Cordova) veya Endülüs emâreti, Abbâsîlerden tamamiyle müstakil olarak, âilesi katl-i âm edilirken canını kurtarmış olan Emevîlerden 'Abd al-Raḥmān I. tarafından te'sis edildi. Bu emîr tarafından kurulan devlet 'Abd al-Raḥmān III. (912—961; 929 'da halife) 'ın zamanında en satvetli devrini idrâk etti ve az zaman sonra, bilhassa devleti dâhiyâne bir tarzda idâre eden vezir (*al-ḥācib*) al-Manṣūr (1002; bk. EMEVÎLER) 'un vefatından sonra inhitata başladı. 1031 'de bu ikbâl büs-bütün söndü. Bu büyük devletten parlak, fakat kısa ömürlü bir çok devletler doğdu; bunların başında bulunanlar (*mulūk al-ṭavā'if*, Reyes de Taifas) umûmiyetle ince ve kültürlü kimseler idi. Bunlar, Yūsuf b. Tāşfīn 'in 1086 'da al-Zallāḳa (= Sacralias, Badacoz 'un şimâl-i şarkîsinde) 'da hıristiyan kuvvetlerini mağlûp etmesinden sonra, Fas 'taki berberî Murabıtların haşîn idâresi altına düştüler. Murabıtlara, gerek Afrika 'da ve gerek İspanya 'da (1145—1150), Muvahhidîn 'e halef oldular. Bunlar da 1212 'de Las Navas de Tolosa (al-'Iḳāb) 'da uğradıkları müthiş hezimetten sonra, pek ziyâde zayıf düşmüşler ve 1236 'dan itibâren müslüman hâkimiyeti küçük, fakat gayretli Gırnata devletine inhisar eylemiştir. Etrafındaki dağlar sâyesinde, kuvvetini muhafaza eden bu devlet Castille 'nin metbûluğunu kabûl etmiştir. Gırnata 1492 'de hıristiyanlar tarafından zaptedildi. Sonraları bilhassa 1568—1570 seneleri arasında müslüman isyanları vukū buldu. Nihâyet 1609 'da müslümanlar, tanassur edenler (*mudejares*) ve yahudiler İspanya 'dan kat'î surette kovuldular. Bu uzun tarihi burada tafsilâtiyle nakletmek mümkün olmayacağından, bu bahse âit hususî maddelere bakılmasını tavsiye ile, burada Endülüs 'te hüküm sürmüş olan muhtelif hânedanları, payitahtlarını da göstererek, saymakla iktifa ediyoruz.

Emevîler (Cordova)	756—1031.
'Abbāsîler (Sevilla)	1023—1091.
Cahvarîler (Cordova)	1031—1070.
Ḥammūdîler (Málaga)	1035—1057.
Zîrîler (Granada)	1015—1090.
Birzēlîler (Carmona)	1029—1067.
Bakrîler (Huelva)	1011—1051.
Banī Yaḥyā (Niebla)	1023—1051.
Banī Muzayn (Silves)	1028—1051.
Sa'īd b. Hārūn ve oğlu Muḥammed (Santa Maríа de Algarve)	1016—1052.
Aftasîler (Badajoz)	1022—1092.
Banī Ẕu 'l-Nūn (Toledo)	1036—1085.
'Āmirîler (Valencia)	1021—1065.
Banī Hūd (Saragossa)	1039—1110.
Banī Razīn (Albarracín)	1011—1103.
Banī Ḳāsim (Alpuente)	1025—1092.
Banī Ṣumādiḥ (Almería)	1044—1091.

Bu hususta krş. bir de Dozy, *Histoire*, zeyil, kronoloji cedveli; Stanley Lane Poole, *The Mohammadan Dynasties* (evvelkinin muhtasarı, London, 1894); Antonio, Vives y Escudero *Monedas de las dinastias arábigo-españolas* (Madrid, 1893); Codera, *Tratado de numismática arabigo-española* (Madrid, 1879) ve bu müellifin makaleleri; Juan de Dios de la Rada y Delgado, *Catálogo de monedas arábigas españolas que se conservan en el museo arqueológico-nacional* (Madrid, 1892); H. Lavoix, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque natianale. Espagne et Afrique* (Paris, 1891).

711 'den 1110 'a kadar devam eden devre için bk. Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne* (Leyden, 1861; alm., Leipzig, 1874; ispanyol. F. de Castro, 2. tab., Seville-Madrid, 1877—1878). A. Müller bunun bir hulâsasını yapmıştır. İhtilâflı noktalar ve henüz halledilmemiş meseleler hakkında daha yeni eserlere de bakılmalıdır. Bu meyanda Saavedra 'nın *Estudio sobre la invasion de los Arabes en España* (Madrid, 1892) adındaki eseri zikredilebilir. Bu eser, Rodrigo (Roderic) 'nun, 711 'de arap ve berberîlere karşı la Janda bataklıklarında yapmış olduğu birinci harpten kurtulduğunun ve Salamanca 'nın cenûb-i garbîsinde Segoyuela ve Tamames 'ta Mūsā 'ya karşı muharebede ölmesine kadar, şimâl-i garbîde 2 sene müddetle kahramanca mukavemet eylemiş bulunduğunun hakikate yakın olduğunu göstermektedir. Rodrigo 'nun bu suretle ölmüş olduğuna, Portekiz 'in şimâlinde Vizéu 'da ona âit olarak gösterilen mezarı da delâlet etmektedir (krş. Saavedra, *Pelayo*, Madrid, 1906; Juan Menendez Pidal, *Leyendas del último rey godo*, Madrid, 1906). Gırnata 'nın Murabıtlar, Muvahhidîn, Nasrî veya Ahmerîler (Banī Naşr, Bani 'l-Aḥmar) zamanında, yâni XII. ve XV. (1232—1492) asırlar arasındaki devre, arap kaynaklarını tetkik ile işe başlayacak olan bir başka müverrih bekliyor. Codera 'nın *Decadencia y desaparición de los Almoravides en España* (=*Colección de Estudios árabes*, III, Saragossa, 1899) 'sı gibi, münferit me'hazlar da, bir çok mühim mâlzemeyi ihtivâ etmekle berâber, ihtiyatla istifâde edilmesi iktiza eden menbâlardır. Magribî ve ispanyolların tarihine dâir Fagnan tarafından muhtelif

arap menbalarından fransızcaya yapılmış olan tercümeler de çok kıymetlidir. Bunlar *L'histoire des Almohades d'après 'Abd el-Wâh'id Merrâkechi* (Alger, 1893); *Chronique des Almohades et des Hafçides attribuée á Zerkechi* (Constantine, 1895); *Ibn el-Athir, Annales du Magreb et de l'Espagne* (Alger, 1898—1901); *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne intitulée al-Bayâno 'l-Moghrib* (İbn 'Aẕārī), I (Alger, 1901), II (1904); *En Nodjoum ez zāhira: Extraits relatifs au Maghreb* (Abu 'l-Maḥāsin b. Taġrîbardî; Constantine, 1907) 'dir. Mütercimin yegâne kusuru mevki isimlerini iyice tetkik etmeden kaydetmiş olmasıdır.

Sekiz asır devam eylemiş olan bu kahramanca mücâdelenin yalnız son safhalarının tarihi, ciddî yahut az-çok romantik bir ilhama dayanan eserlere mevzû teşkil etmiştir. Gırnata ile Elhamra'nın, msl. bu sâhada en yeni eserlerden biri olan ve L. de Eguilaz Yanguas tarafından kaleme alınmış bulunan *Reseña histórica de la Conquista del Reino de Granada por los Reyes Católicos según los cronistas árabes* (2. tab., Granada, 1894) gibi, tam bir tarihini vücuda getirebilmek için, bu çeşit eserleri de ihmâl etmemek muvafık olur. Simonet (ölm. 1897)'nin *Descripcion del reino de Granada sacada de los autores árabes* (Madrid, 1860, 2. tab., 1872) adındaki eseri, ikinci tab'ında bile tenkide muhtac olmakla berâber, küçük Gırnata devletinin hususî coğrafyası hakkında el'an esas teşkil etmektedir. Aynı müellifin muazzam *Historia de los Mozárabes de España deducida de los mejores y más auténticos testimonios de los escritores cristianos y árabes* (Madrid, 1897—1903; = XIII *Memorias de la Real Academia de la Historia*, mukaddime s. 58, metin s. 976), bütün müslüman İspanya devri için, işe yarayabilir. İspanya'da pek rağbet görmüş olan mahallî tarihler arasında ancak bir kaç kıymetli eser vardır. Msl. Alvaro Campaner y Fuertes, *Bosquejo histórico de la dominación islamita en las Islas Baleares* (Palma, 1888; bu hususta krş. Codera, *Estudios críticos de história árabe española = Collección de Estudios árabes*, VII, Saragossa, 1903, s. 249—301; Alfred Bel, *Les Benou Ghânya, derniers représentants de l'Empire almoravide et leur lutte contre l'empire almohade*, Paris, 1903); Mariano Gaspar Remiro, *Historia de Murcia musulmana* (Saragossa, 1905). Altamira'nın büyük eseri olan, *Historia de España y de la civilización española* (I—III, Barcelona, 1900, 1902, 1906; 1700 senesine kadar) eseri, arap devrine âit mâlûmatı ikinci elden toplamış olduğundan, ihtiyatla kullanılmalıdır. İyi bir hulâsa da (A. Müller'e nazaran) Th. Lindner tarafından yapılmıştır (*Weltgesch. seit der Völkerwanderung*, Stuttgart-Berlin, 1902, II, 102—140). Bibliyografyaya âit kıymetli eser olarak, şunları zikredebiliriz: F. Pons Boigues, *Ensayobio-bibliográfico sobre los historiadores y geógrafos arábigo-españoles* (Madrid, 1898); Brockelmann, *GAL*'de Endülüs müslümanlarını nazar-ı itibâra almıştır. Fakat verdiği izahat bâzan eksiktir (bilhassa 1. cild). Schack, *Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien* (2. tab., Stuttgart, 1877)'de şarkıdan pek hoşlanan endülüslülerin pek zengin şiiri, Kurtuba'daki büyük câmi (786) ile bir mücevher kutusu olan Elhamra ve bilhassa pek muhteşem tezyinî san'atler ile tebârüz eden ve „mağribî san'atı" adı da verilen san'at eserleri hakkında en iyi mâlûmatı ihtivâ eder. Calvert'in *Moorish Remains in Spain* (Cordova, Sevilla, Toledo, Granada, 1906/1907)'inde en güzel (bir çokları renkli) resimler bulunmaktadır. Orta çağ arap ispanyol medeniyetinin garp milletleri üzerinde ne suretle ve ne dereceye kadar müessir olduğu, henüz ilmî bir şekilde, pek tetkik edilmemiştir. Şimdiye kadar halledilmemiş bulunan Ṭulayṭula mütercimler mektebinin vaziyeti ile tamamiyle araplara merbut bulunan ispanyol yahudilerinin, pek parlak yeni-ibrânî edebiyatlarının rolü de tetkike muhtacdır. Krş. Seybold tarafından neşredilmiş olan senelik bibliyografya raporları (1891'den itibâren). Vollmöller, *Romanischer Jahresbericht*; ayn. mll., *Die arab. Sprache in den roman. Ländern* (Gröber, *Grundriss der roman. Philologie*, I[b], 1904, s. 515—523); ayn. mll., *Hispano-Arabica* (*ZDMG*, LXIII, 350—364), madd. ALJAMİA bk. bir de mad. ARABİSTAN. (C. F. SEYBOLD.)

ENES. ANAS B. MĀLİK ABŪ ḤAMZA (?—709?), Peygamberin hadislerini en çok nakleden muhaddislerden biridir. Hicretten sonra annesi onu Peygamberin yanına, hizmetkâr olarak, verdi. Bizzat kendi ifâdesine göre, o zaman 10 yaşında idi. Badr muharebesinde hâzır bulunmuş ise de, harbe iştirâk etmemiştir; bundan dolayı Badr muharipleri arasında ismi sayılmaz. Peygamberin vefatına kadar hizmetinde kaldı ve sonra fütuhat harplerine iştirâk etti. Dâhilî harplerde de ufak-tefek roller oynadı. 65 (684) senesinde, halifelik peşinde koşan 'Abd Allāh b. al-Zubayr'in emri ile, Basra'da imam olarak namaz kıldırmağı deruhde etti. 'Abd al-Raḥmān b. al-Aş'aṣ'ın isyanında, al-Ḥaccāc onu, evvelce Emevîlere karşı 'Alî ve İbn al-Zubayr tarafını iltizam etmiş olduğu gibi, bu sefer de âsîler arasında bulunmakla muahaze etti ve Peygamberin çok hürmet edilen bu sahâbesinin boynuna bir ip takıp, üzerine

edepsizce kendi mühürünü basmaktan çekinmedi (72=691). Fakat hikâye ederler ki, halife 'Abd al-Malik, al-Ḥaccâc'ın bu hürmetsiz hareketinden dolayı, Anas'ten özür dilemiştir. Anas Basra'da, pek ihtiyar olarak, vefat etti. Kendisinin 97—107 yaşları arasında öldüğüne dâir muhtelif rivâyetler vardır (ölümü için en çok gösterilen tarih 91—93=709—711'dir). Muhaddis olarak sağlam bir şöhret sâhibi değildir. Derler ki, Abü Ḥanîfa onun bu hususta ki salâhiyetini tanımamıştır. Hakikatte Anas doğruluğu şüpheli vak'aları anlatmaktan çekinmezdi. *Mi'rāc* ve diğer vak'alar hakkında anlattıkları bunu isbat eder. Aḥmed b. Ḥanbal *Musnad*'inde Anas'in yaymış olduğu hadîs ve menkıbelerden bir çoğunu toplamıştır.

Bibliyografya: İbn Ḥanbal, *Musnad*, III, 92 v. dd.; Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 381; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 2409, 2559, 2960; II, 465, 855; İbn Ḳutayba, *Ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 157; Navavī (nşr. Wüstenfeld), s. 166; İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba* (Kahire, 1286), I, 127 v. dd.; İbn Ḥacar, *İṣāba*, I, 138; İbn Ḫallikān (trc. de Slane), II, 588; Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān*, s. 350 (Caetani, *Annali dell' Islām*, mukaddime, § 26, nr. 1). (A. J. WENSINCK.)

ENFÂL. ANFĀL (A.), *nafal*'in cemi, ganîmet; *Kur'an*'da 8. sûrenin adı *Sūrat al-anfāl*'dir.

ENİF. AL-ANF, burun; arapların *al-faraṣ al-akbar* („büyük at") dedikleri Pegasus burcunun, ikinci ve üçüncü büyüklük (*ḳadr*) arasındaki E yıldızına bu ad verilir, al-Ḳazvînî ve Ulug Bey bu yıldıza *Fum al-faras* („atın ağızı") adını verirler, Ulug Bey *Caḥfala al-faras* („atın dudağı") adını da kullanır. Al-Battānî bu yıldıza hususî bir isim takmaz, „atın boğazındaki yıldız" deyip geçer. Enif adı magripli arap astronomlarının eserlerinden orta çağ tercümelerine geçmiş olsa gerektir.

Bibliyografya: al-Battānî, *Opus astronomicum* (nşr. Nallino), II, 154; III, 254; al-Ḳazvînî, *Kosmographie* (nş. Wüstenfeld), I, 34 v. d.; L. Ideler, *Untersachungen über den Ursprung u. die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 117. (H. SUTER.)

ENMÛZEC. ANMŪZAC, iran. *numūdac* (*nuūdag*) sözünün mu'arrebidir; model, tip.

ENNAYER, eskiden beri görüldüğü üzere, imâlî Afrika yerlileri şemsî takvim kullanmaktadırlar ve bu takvimin lâtince adlarını muhafaza etmişlerdir. Ennayer, Julius Cesar tarafından tanzim ettirilmiş olan rûmî takvimin ilk ayıdır (umûmîyetle arapça metinlerde ينّاير ve berberîce *innāyer*). Şimâlî Afrika'da *ennayer* ayının başında yapılan bir bayrama da bu ad verilir. Filhakika müslümanlar hıristiyanlar tarafından kutlanan bâzı bayramlara riâyet ederler. Bu suretle şimâlî Afrika'da yaz dönümü haziranın 24'ünde *'anṣara* [b. bk.] bayramı ile kutlanır ki, hıristiyanların St. Jean yortusuna rastlar. Aynı suretle kış dönümünde rûmî takvim ile 24 kânun II. ye tesâdüf eden *mavlid 'aysā* (*'Īsā*) bayramı kutlanır ki, bunun da hıristiyanların milâd yortusu ile yakından ilişiği bulunduğu âşikârdır. Avras'ta bu bayram *bu ini* yahut *bun ini* adı ile *ennayer* bayramından 8 gün evvel kutlulanırmış. Tlemsen'de yüzü örtülü bir *ṭālib*, *ennayer* bayramı için, para toplar (eskiden Kahire'de *mavlid 'Īsā* için böyle yapılırdı); bu *ṭālib*'e *bu mnāni* yahut *bu bnāni* adı verilirdi ki, bu adların lâtince *bonus annus* ile benzerlikleri meydandadır. Yıl başı bayramlarında yapılan şenlikler gün dönümü bayramları şenlikleri ile karışmış gibi görünür; diğer cihetten, bir tarafta *ennayer*'de müşâhade edilen hâdiselere o bir tarafta ilk bahar bayramı olan *'āṣūrā'* bayramı ve ramazan bayramı gibi başka bayramlarda tesâdüf edilir.

Ennayer bayramı rûmî takvimin ilk gününe (efrencî takvimde 11 kânun II.'a) tesâdüf eder ve yerine göre, 2, 3 yahut 4 gün sürer.

Bayramın arifesi, yâni senenin son günü bâzan bir yas günü hâlini alır. 31 kânun I.'de hususî yemekler pişirilir. Umûmî surette, *keskass*'ın tencereye tamamiyle kapanmaması için, araya bir bez parçası sıkıştırılır. Ev kadını iki kabın birleştiği noktaya bir parça hamur koymakla iktifa eder; fakat ekseriyâ bir yahut bir kaç gün *kuskus* yemekten vazgeçilir; onun yerinde su buğusunda değil, et suyunda pişirilen ve *berkūkes* denilen iri *kuskus* yahut kuru üzüm ve bal gibi şeyler ile birlikte hamur işleri (*mḥammṣa*) yenilir. Bâzı yerlerde yalnız süt ve yahut sâde suda pişirilmiş buğday, bakla, nohut (*şerşem*, Zvāva: *iūzān*) gibi, kuru şeyler yerler. Yahut eskiden *mavlid 'Īsā*'da yapıldığı gibi, akşam yemeğinde, üzerine kızgın tere-yağı yahut zeytin yağı gezdirilmiş bir irmik bulaması yenilir, bunu bâzan bal ile yerler (*'aṣīda*); Tunus'un garp cihetlerinde bu bulamaca bâzan nişasta (*bāzīn ennṣa*) yahut lof sapları karıştırılır (Kabiliye); o vakit kadınlara mahsus bir yemek, *abēzīn būba'ūḳ* olur.

Blida'da yerliler *ennayer* arifesinden bir gün evvel muhtelif otlar (üştür otu, ıspanak, taze bakla, bezelya ve meydanoz) ile yapılan ve *ṭbīḥa* denilen bir yemek yerler; ondan sonra bodur hurma ağacı göbekleri (*dzhemmār*) yenilir.

Daha başka tuhaf yemekler: yumurtalı ekmekler, yumurtalı çörekler, Tlemsen'in *ḥarīra*

'si, lokmalar, gözlemeler, türlü türlü hamur tatlıları.

Şehirlerde her âile babası, bodur hurma göbeği ve şekerlemeler ile karışık yemişler (kuru üzüm, kuru incir, ceviz, hurma, tatlı meşe palamutları, kestâne) alır; *trāz*, *ḳeşkṣa* gibi bir takım adlar verilen bu halita âile efradı arasında dağıtılır; çocuklar bunu küçük bir sepete yerleştirip, ocağın yanına korlar. Geceleyin bir peri „*ennayer* acûzesi" sepetin içine bir gümüş para, bir kalem, bir yaprak kâğıt ve bir parça yün gibi bir şey koyar; bunlar küçük oğlanın ileride zengin yahut âlim olacağına yahut koyun sürülerine sâhip olacağına delâlet eder. Peri küçük kızların sepetlerine ipek parçalar, dikiş iğneleri gibi şeyler koyar.

Ennayer arifesinde yenilen akşam yemeğinden bir kısmının kapalı bir kap içinde alıkonulması âdetine riâyet edilir.

Bâzı mıntakalarda, gelecek senenin „yeşil" yâni bereketli olması için, *ennayer* arifesinde sundurmalara, ahırlara, çadırların zeminine yeşil otlar serpmek âdeti vardır. Laghouat 'da ve Gereyville 'de bir çok berberî kabîlelerde ocağın külünü süpürürler; eski taşların yerine, yenilerini koyarlar, bâzan *ḳanūn* 'u odanın başka bir tarafına kazarlar. Çok eskimiş kap-kaçağın yerine yenilerini alırlar ve yerlerini değiştirirler.

Türlü-türlü kıyafetlere girmiş insanlar para toplarlar: bunlara Nedroma 'da incirli eşek ve *msiḥ*, Tlemsen 'de *bū bennāni* ve Tunus 'un garp taraflarında *bū reżvān* adları verilir; aslen (garbî Tunus 'ta *kef-ṣîd aḥsira*), deve ve daha başka kıyafetlere girilir.

Ertesi gün, 1 kânun II. şenlik günüdür. O gün, bilhassa Fas şehirlerinde, *seba'a ḥżāri* („yedi sebze") yemek âdettir. Hemen her yerde tavuk ve piliç keserler. Zenginlerin evlerinde oğlak, koyun kesilir. Kabiliye 'de bu bayram, bâzan bir *timşereṭ* vesilesi olur; bâzı yerlerde, tavuk yerine, koyun başı yenilir.

Ennayer geldiği vakit, ne hâlde bulunursanız, bütün sene öyle kalırsınız. O gün neş'eli, nâzik, cömert ve zengin görünmek gerektir; birbirine rastlayanlar karşılıklı temennilerde bulunurlar. Hısımlar, nişanlılar, arâzi sâhipleri ile kiracılar ve müslümanlar ile yahudiler arasında *ennayer* karşılıklı kutlanır, hediyeler teati edilir. Sadakalar ve bahşişler verilir; misafirler kabûl edilir. Evde mümkün olabildiği kadar mal ve eşya bulunması için, hiç bir şey âriyet verilmez; verilmiş olanlar geri istenir. Bayram devam ettiği müddetçe, ev süprülmez, çamaşır ve elbise değiştirilmez, tırnak kesilmez; bununla berâber, Kabiliye 'de, küçük oğlanların ilk biten saçları o gün tıraş edilir.

Çiftçiler, senenin ilk aylarında havanın nasıl gideceğini anlamak için, sofrada yenilen *berkūkes* tânelerine yahut bayram için kesilen tavukların kanına bakarlar. Vaktiyle hıristiyanların milâd gecesinde yaptıkları gibi, Kabiliye halkı *ennayer* 'de öküzleri yahut keçileri ile konuşurlar.

Ev kadını kestirdiği süt kabının altına bir akrep koyar, böylelikle sütten çok tereyağı çıkar. İyi görmek için, gözlere sürme çekilir. Bayram esnâsında iş görülmez, yolculuğa çıkılmaz. Eğer bir hasır, halı yahut burnus dokunmağa başlanmış ise, bunlar *ennayer* 'de tezgâhın direğine sarılır, yahut büs-bütün kaldırılır.

Din ahkâmına riâyet eden müslümanlar, ellerinden geldiği kadar, dindaşlarını bu bayramı kutlamaktan men'ederler; mektep hocaları talebelerine *ennayer* münâsebetiyle izin vermezler. Senegâl 'de ve yukarı Niger 'de islâmiyet nisbeten yeni olduğu ve ahâli tarafından ahkâmına riâyetle gayret gösterildiği için, *ennayer* ve *'anṣara* gibi bayramların yeri yoktur.

Bibliyografya: Doutté, *Merrakech* (Paris, 1905); E. Destaing, *Revue africaine*, nr. 256, 1. Trimestre 1905 (Alger).

(E. DESTAING.)

ENNİYET. ANNİYA (A., bir de *ann*; sıfat *annî*), vücut yahut varlık. *Liber de causis* 'in arapça metnini neşreden Bardenhewer (krş. gene onun Hermes Trismegistos, *De Castigatione animae* nşr. s. 141 v.d.) bu kelimeyi *inniya* şeklinde okuyor. *Anniya* 'nin tasavvufî mânada iştikakı Cîlî 'nin *al-Insān al-kāmil* adlı eserinin 27. faslında bulunur ki, kelime burada *ana* („ben") 'den iştikak ettirilmektedir. Bundan dolayıdır ki, Muḥammed İḳbāl (*The Development of Metaphysics in Persia*, s. 153 v.dd.) *I-ness* („benlik") diye tercüme etmiş; Nicholson da ona uymuştur [bk. AL-İNSĀN AL-KĀMİL].

Umûmîyetle kabûl edilmiş olan okunuşu ile *anniya* kelimesinin menşe'i Eflâtûn 'un tefekkür tarzı ve Aristo 'nun felsefî lisan itiyadını mezcetmek suretiyle, en iyi izah olunabilir. *Anniya* kelimesi, Eflâtûn 'a göre, en yüksek makûle olan vücud yahut varlık (οὐσία, ὄν) mânasına geldiği hâlde, ismini Aristo 'nun kullandığı ıstılahlardan olan ὅτι (*an*[*n*]) „o 'luk" tâbirinden almıştır ki, keyfiyet bakımından târif edilen nelik (*māhiya* „mâhiyet") mefhumundan tamamen ayrıdır. Kelime bir taraftan Aristo 'ya atfedilen „theologie" 'nin arapça metni, diğer taraftan da *Liber de causis* vasıtası ile yayılmıştır.

„Theologie" (arap. metin, s. 108, nşr. Dieterici) 'de 6 *avā'il* („prensip") 'den bahsedilir: 1. *'aḳl*, 2. *anniya*, 3. *ġayriya*, 4. *ḥuviya* 5. *ḥaraka* ve 6. *sukūn*. Allahın ilkin aklı yaratmış

olduğu bedihîdir, bundan sonra gelen 5 prensibi anlayabilmek için, bunları Eflâtûn'un *Sophistes* ismindeki eserinde gösterilen 5 yüksek makûle ile mukayese etmek lâzımdır. 1. ὄν 2. θάτερον. 3. ταυτόν, 4. κίνησις, 5. στάσις (2'den 5'e kadar olan olan makûlelerin bahsimizle ilişiği yoktur). S. Horovitz (*Über den Einfluss der Griechischen Philosophie*, s. 47 v. d., 70 v. d.; fakat bu kitaba „theologie" 'nin o bahsi alınmamıştır), k e l â m ilminin inkişafında, Eflâtûn makûlelerinin hâiz olduğu ehemmiyet üzerinde, haklı olarak, ısrar eder.

Annîya'ye, *Liber de causis*'te „theologie" 'de olduğundan daha büyük bir kıymet verilmiştir. §§ 1—14'e göre, Allâh ilk sebep (*'ila 'ülâ*) saf ve mutlak *annîya* olup, vücud ile tam bir vahdet hâlindedir. Sonra, birinci vücud olarak, *annîya* sâdır olmuştur ki, bu kemâlce asıl ilk-sebepten dûn mertebededir. İkinci vücud olarak da *'akl* ve ondan sonra da sırası ile diğerleri, mâlûm olan sudûr sırası ile, zuhûr etmişlerdir. Fakat § 22'de *'akl*'a ilk mahlûk denilmektedir. § 15 v.dd. da *huvîya*'den bahsedilirse de tabiî *annîya*'den, sarih bir surette, tefrik edilmez. Fârâbî (*Fuṣûṣ*, nr. 1 v. d.)'de *huvîya* = *annîya* olarak görüyoruz.

Bu mesrudata göre, *annîya* tâbiri mahlûkat hakkında kullanılınca, cevherden farklı olmak üzere, v ü c u d mânasına gelir. Bütün mevcudât ve bütün eşyaya *annîyât* denilir; çünkü her birinin mânevî ve maddî silsilede birer mevkii ve sırası ve ferden vücudu (τό δε τι) vardır. Zihnî *annîyât* devam ve karar hâlindedir, hiç değişmez; maddî *annîyât* ise, geçicidir, değişiş ve zevâl bulur. Kendinden çok zaman evvelden beri mâlûm olan *mavcûd* ve *vucûd* tâbirleri felsefe lisanında, Fârâbî'den beri, „varlık" ve „mevcudiyet" mukabili olarak kullanılmaktadır.

B i b l i y o g r a f y a: Metinde zikredilenlerden başka 5 makûle için bk. Plotin, *Enneaden*, VI, 8. (TJ. DE BOER.)

ENOH. [Bk. IDRÎS.]

ENSÂB. ANṢÂB (A.), *nuṣub* yahut *nuṣb* [b. bk.]'un cem'idir.

ENSÂR. AL-ANṢÂR (A.), „y a r d ı m c ı l a r"; Mekke'den hicret ettiği zaman, Peygamberi iyi kabûl ve ona yardım etmiş olan M e d i n e m ü s l ü m a n l a r ı n a v e r i l e n i s i m d i r. Bunlara bâzan, daha doğru olarak, *anṣâr al-nabî* („Peygamberin yardımcıları") denilir. Görünüşe nazaran, bu isim *naṣîr*'in cem'idir. Fakat *naṣîr* burada bahis mevzuu olan dinî istilâhın mânasını ifâde etmiyor. *Anṣâr*'dan, müfret mânada olmak üzere, *anṣârî* kelimesi yapılmış ve bu aynı zamanda, „*anṣâr*'ın ahfadı" mânasına bir nisbe ve umûmîyetle „*anṣâr*'a mensûp" mânasında bir sıfat olarak da kullanılmakta olup, bunun cemi *anṣâriyûn*'dur. *Kur'an* (III, 45; LXI, 14)'da, 'İsâ'nın ağzından, kendi tarafdarlarına „Allahın *anṣâr*'ı" denildiği görülür ki, burada *anṣâr* kelimesinin hıristiyan demek olan *naṣârâ* kelimesi ile benzerliğinden istifâde edilmiştir. *Kur'an*'da mü'minlerin Allahın zât ve sıfatını müdafaa etmeleri iktiza ettiği fikri başka yerde de geçer. Keza *muhâcirûn* [b. bk.] ile birlikte, *anṣâr*'da mü'minlerî hidâyete eriştiren ilk öncüler arasında zikredilmiştir (IX, 101). *Kur'an*'da IX. sûrenin 118. âyetinden maada, *anṣâr* ismi ile doğrudan-doğruya Medine islâmlarının kasdedildiği yegâne âyet budur.

Mekke'de muâvenetten mahrum olan ve ağır muamelelere mâruz kalan Peygamber hacca gelen medinelilerden bir kaç kişiye islâmiyeti kabûl ettirip, onların himâyesini te'min ettikten sonra, 622 (m.) senesinde Medine'ye hicret etti ve vâdedilen himâyeyi orada gördü. Kendisine ve bir kısmı müşkil vaziyette bulunan cemaatine medineli dostlarının maddî yardımı te'min olunduğu gibi, islâmın neşri için de muâvenet edildi. İlk zamanlarda Peygambere merbûtiyet gösterenler, Medine'deki Ḫazrac kabîlesi mensûpları olmuştur. Binaenaleyh bunların *anṣâr* adı ile anılmaları icap eder. Fakat Avs kabîlesi efradı başlangıçta Peygambere karşı çekingen ve hattâ kısmen hasmâne, bir vaziyet almıştır. *Anṣâr* saflarında bile Muḥammed'e yalnız peygamber sıfatı ile mi, yoksa aynı zamanda siyâsî bir şahsiyet olarak mı muâmele edileceği noktası üzerinde ihtilâflar baş göstermiştir. Medine'deki müslüman cemaati *muhâcirûn* ile *anṣâr*'dan teşekkül etmiştir. Peygamberin daha iptidada *anṣâr* ile *muhâcirûn*'u birbirine karıştırarak, bu iki unsuru biribirine bağlamak yolundaki cehtlerine rağmen, arada dâimâ bâriz bir fark kalmıştır. Peygamberin en yakın dostları Mekke'den hicretinde kendisine refakat edenler olmuştur. Bundan başka *anṣâr*'ın kendi aralarında da, eski şiddeti ile tebârüz etmemekle berâber, câhiliyet devrinden kalma bâzı münâferetler de devam ediyordu.

Anṣâr, bütün ağırlığına rağmen, fakirlere yardım vazifesini büyük bir sadakat ile ifâ etti. Mamafih ilk zamanlarda himâyeleri daha ziyâde tedafüî mâhiyette kalmış ve din uğruna tecâvüzî bir muharebeye girmekten şiddetle çekinmişlerdi. Mekke'ye karşı yapılan ilk harplere *anṣâr*'dan hiç biri iştirâk etmemiştir. *Anṣar*'ın harbe karşı gösterdiği bu gevşeklik, Peygamberi haylı düşündürmüş idi. Fakat o, insanların kendisine yardım etmedikleri takdirde, Allahın yardımına mazhar olacağı ka-

naatini besliyordu. Esâsen bir zaman sonra hâmileri olan *anṣār*, tâbîleri vaziyetine geçti. Peygamber kendi dâvasına yardım etmelerini talep ettiği gibi, onları düşmanlarına her hângi bir şekilde muâvenette bulunmaktan men'eyledi. Msl. putperest kalmış akrabalarını ihbar eylemeği onlara emretti. Mamafih bunlar bir dereceye kadar fikir istiklâllerini muhafaza ettiler. Peygamberin hâtırlarını gözetmesini istediler. Peygamber de onlara saygı gösterdi. *Anṣār*, Peygamberin tarafını iltizam eylemiş olmalarından dolayı, pişman olmadı. Peygamber: — „İslâm dinine yardım edene Allah yardım eder" — demişti. Dediği de çıktı. Buhranlı devirler atlatıldıktan sonra, *anṣār* refaha kavuştu; şehirde zengin ganimetler toplandı ve ticaret pek ziyâde genişledi. Mekke'nin fethinden sonra, bâzı *anṣār* Peygamberin idâreyi bu şehre götürmesinden korktular. Fakat Peygamber kendilerinin yaşadığı yerde yaşamak ve öldüğü yerde ölmek niyetinde olduğunu söyleyince, bu endişeler dağıldı. Zâten başka bir yerde dinî hükûmete *anṣār* arasında bulduğu müzâheretten daha sağlam bir müzâheret te'min etmesi mümkün değildi. Bununla berâber *anṣār*, Peygambere evvelce ağır hakaretlerde bulunmuş olan Mekke eşrafının bilâhare onun teveccühüne mazhar olduğunu gördü.

Peygamberin ölümünden sonra, halifeler intihapla iktidara getirildiği müddetçe, *anṣār* kendi aralarından birini başa geçirmedikleri gibi, hilâfetin mekkeli Ḳurayş âilesine intikali ile verâset usûlünün kabûlünden sonra da iktidar mevkiinden tamamiyle uzaklaştırıldılar. Buna mukabil onlar Peygamberin hayat ve sünnetleri ile hadis tetkiklerine koyularak, islâmiyetin ilk muhaddisler tabakasını teşkil ettiler. Mekkelilerin ara-sıra çirkin sözler ile tezâhür eden azametine mukabil, *anṣār* bu gibi üstünlükleri ve vaktiyle her şeyden mahrum ve tazyika mârûz müslümanlara yalnız kendilerinin yardım etmiş olmaları ve Peygamberin bundan dolayı haklarında gösterdiği kadirşinaslık ile iftihar ederlerdi. Ḳurayşler gibi, *anṣār* da imtiyazlarını tâ ilk cetlerine kadar irca eylemişler ve ihtimâl sırf Ḳurayşlerin asâlet ve cedleri ile tezâhür etmelerine mukabil, *anṣār* da kendilerine parlak muhayyel bir tarih uydurmuşlardır. Bu menkıbe, rivâyete göre, medinelilerin bulunduğu cenûbî Arabistan'da cereyan ettiği cihetle, arap şecerecileri tarafından şimâl ve cenup arapları arasında bulunduğu kaydedilmiş meşhûr zıddiyetin, esâs itibâriyle, *anṣār*'ın bu hasetçi muhayyilesinden ilham aldığı söylenebilir (bk. Goldziher, *Mohommedanische Studien*, I, 93 v.d.). Fakat onlar en ziyâde *anṣār* ismi ile iftihar ve bunu Medine kabîlelerinin kadîm ve pek meşhûr adlarına tercih ederlerdi.

Bibliyografya: A. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Moḥammed*; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*; H. Grimme, *Mohammed*; Caetani, *Annali dell' Islam*; D. S. Margoliouth, *Mohammad and the rise of Islam*; H. Reckendorf, *Mohammed und die Seinen*. (H. RECKENDORF.)

ENSÂRÎ. ANṢĀRĪ (Abū İsmā'īl 'Abd Allāh b. Abū Manṣūr Muḥammed; 1006—1088), en eski ve en meşhûr iran mutasavvıflarından olup, umûmiyetle kendisine Pīr-i Anṣār, yahut doğduğu yere göre, Pīr-i Hirī denilir. Nesebi kendisinin arap aslından olmakla iftihar ettiğini göstermektedir (gûyâ meşhûr Abū Ayyūb al-Anṣārī sülâlesindendir). 396 (1006) senesinde doğmuş, 481 (1088)'de ölmüştür. Anṣārī'nin arapça ve farsça bir çok eserleri vardır. Ethé ile Jukovskiy bu eserlerin adlarını kaydederler. Bunlardan en ziyâde tanınmış olanları münâcâtları olup, bir çok defalar basılmıştır (Teheran, 1299, 1304; Hindistan, 1286, 1297).

Bibliyografya: Suyūṭī, *Ṭabaḳāt al-mufassirīn* (tab. Meursinge), s. 15; Ẓahabī, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ* (nşr. Wüstenfeld), s. 24; Cāmī, *Nafaḥāt al-uns* (Kalküte), s. 212; Ethé, *Grundriss der iran. Philol.*, II, 282; Jukovskiy, *Wostoçniya Zametki*, s. 79 v.d.

ENÛŞİRVÂN. ANŌŞARVĀN B. ḤĀLID B. MUḤAMMED AL-KAŞĀNĪ (?—1138), Selçuklulardan Maḥmūd (521 = 1127), Mas'ūd (528—530 = 1134—1136) ve halife al-Mustarşid bi-'llāh'ın veziridir. Anōşarvān, muâsırları tarafından, saygı görmüş ve kendisi de te'lifatta bulunduğu ve etrafında şâirler görmekten hoşlandığı için, bilhassa devrinin şâirlerince medhedilmiştir. Farsça olarak *Futūr zamān al-ṣudūr va ṣudūr zamān al-futūr* namı altında, zamanı vekayii hakkında, hâtıralarını yazmıştı ki, bu eseri 'Imād al-Dīn [b. bk.] sonradan arapçaya tercüme etmiştir. Bu tercümenin al-Bundarī tarafından yapılan bir hulâsasını, Houtsma neşretmiştir. *Nafṣat al-maṣdūr* adlı bir risâlesini al-Varāvīnī (Mīrzā Muḥammed, s. 4) ve Kâtib Çelebî zikretmiştir. Fakat bu eser elimize geçmemiştir. Al-Ḥarīrī'ye meşhûr *Maḳāmāt* [asıl nushası İstanbul, Üniversitesi kütüp., nr. 4566]'ını yazdıran da, yine Anōşarvān'dır.

Bibliyografya: *Recueil des textes relat. à l'histoire des Seldjoucides*, II, ön söz; İbn al-Aṣīr (nşr. Tornb.), X, XI; Sibt İbn al-Cavzī, Cod. Leyden.

ENVÂR-I SÜHEYLÎ. ANVĀR-İ SUHAYLĪ, Kāşifī [b. bk.]'nin, farsça *Kalīla va dimna*'den tâdil ile, vücûda getirdiği bir eserin adıdır.

ENVERÎ. ANVARÎ, AVḤAD AL-DĪN MUḤAMMED B. 'ALÎ B. İSḤĀḲ (?— 1168?), Selçuklular, bilhassa Sencer devrinin en büyük şâiri. Daha sağlığında bütün Selçuk ülkesine yayılmış şöhretine rağmen, hakkında pek az mâlûmatımız vardır; kasîdelerinde medhettiği kimselerin hayatı ve devrinin tarihi bütün teferruatı ile bilinmediği için, divanının tetkikinden de kâfi derecede vâzıh neticeler alınamamaktadır. İsmi, umûmiyetle, Muḥammed b. Muḥammed (bâzan 'Alî b. İsḥāḳ) olarak gösterilirse de, muâsırı olan ve *Sindbād-nāme* adlı eserine Anvarî'nin bir çok beyitlerini iktibas eden Muḥammed al-Ẓāhirî al-Samarḳandî, *Aġrāż al-siyāsa*'sında (Ayasofya kütüp., nr. 2844, var. 246b), bir münâsebetle, adını Muḥammed b. 'Alî olarak gösteriyor ki, her hâlde bunun doğru olması lâzımdır. Diğer taraftan Anvarî, bir şiirinde (*Kulliyāt*, Lucknow taş basma, 1296, s. 260), ceddinin İsḥāḳ olduğunu söylüyor; bundan en yakın ceddini, yâni dedesini kasdettiği kabûl edilebilir. Lâkabının ise, Avḥad al-Dîn olduğu muhakkaktır; çünkü bunu şiirlerinde kendisi de söyler (msl. *ayn. esr.*, s. 413 ve 582). Bir çok menbâlar kendisinin, ilk önce doğduğu yere nisbetle, Ḫāvarî mahlasını kullandığını, sonra bunu değiştirip, Anvarî mahlasını aldığını kaydederler. Bu rivâyet her hâlde doğru olmalıdır; çünkü bir şiirinde (*ayn. esr.* s. 155) büyüklerin kendisine Anvarî lakabını verdiklerinden bahseder. Doğduğu yer olarak, Abîvard, Ḫāvarān, Badana ve Mahna gösterilir. Kendisi bir yerde (*ayn. esr.*, s. 303, beyit 18) „Ḫāvarān'dan, zerre gibi, mechûl olarak geldiğini" söylediğine bakılırsa, havaranlı olduğundan şüphe edilemez. Onun vatanı olarak, böyle muhtelif yerler gösterilmesinin sebebini belki Davlatşāh'taki kayıt izah edebilir. Buna göre, Anvarî asıl Badana'lî olup, burası Mahna ve Abîvard'e bağlı imiş ve bu kasabaların bulunduğu yere Ḫāvarān çölü denilirmiş. Anvarî'nin ne zaman doğduğu hakkında ise, şimdilik bir faraziye bile ileri sürmeğe imkân yoktur. Âilesi hakkında da hiç bir şey bilmiyoruz. Divanının bir nushasındaki bir hicvin başında bulunan bir kayda göre (bk. *Ḫadā'iḳ, Fihrist-i kutupḫāne-i 'ālî-yi sipahsālār*, II, 565), Anvarî henüz tahsil çağında iken, babası ölmüş ve ona pek büyük bir miras bırakmıştır. Anvarî bu serveti sefahat âlemlerinde sarfedip tüketmiştir. Bu rivâyet her hâlde kabûl edilemez; çünkü bu rivâyet kabûl edilirse, onun şiirlerinde görülen geniş bilgiyi nasıl öğrendiğini anlamak imkânsız olur. Anvarî, muhakkak ki, gençliğinde, belki Ṭūs'ta Medrese-i Mansuriye'de, uzun ve ciddî bir tahsil görmüştü. Bir şiirinde öğrendiği ilimleri şöyle sayar (*ayn. esr.* s. 704 v.d.): ilm-i ahkâm-ı nücûm, felsefe, mantık, hey'et, kelâm v.b. Bilhassa nücûm ilminde fevkalâde mâhir olduğu ve kendisinin verdiği hükümlere her kesçe inanıldığı hayatının ileri safhalarında görülecektir. Bir şiirinde de kendisinin „gazelciklerini, muhtelif makamlara göre, okuduğundan" (*ayn. esr.*, s. 236) bahsettiğine bakılırsa, musikiden de anlıyordu.

Anvarî'nin ilmi bırakarak, şâirliğe heves etmesinin sebebi şu imiş: Mansuriye medresesinde otururken, bir at üzerinde gâyet iyi giyinmiş, etrafında köleleri ile bir şahsın geçtiğini görmüş; sorunca bunun sultanın şâiri olduğunu öğrenmiş. Kendisi bu kadar ilmine rağmen, zaruret içinde yaşarken, bir şâirin böyle bir refah elde etmiş olduğunu görünce, hemen şâir olmağa karar vermiş, o gece oturup, sultan Sencer'e takdim ettiği ilk kasîdeyi (*ayn. esr.* s. 124) kaleme almış ve sabahleyin sultana okumuştur; sultan da, şâirin değerini hemen anlayarak, kendisine ihsanlarda bulunmuştur. Tezkire yazanlardan bâzıları şiirin güzelliğine ve üslûbunun selâbetine bakarak, bu hikâyenin uydurma olması lâzım geldiğine hükmetmişlerdir. Bahsedilen kasidede Anvarî iki — üç (veya on) seneden beri sultanı görmek istediğini, nedimlerden olmasa da, eşikte oturanlar arasında bulunmağı arzu ettiğini anlatmakta ise de, daha evvel şiir yazmamış olduğunu gösteren bir alâmet yoktur. Şu kadar var ki, bu şiiri yazdığı zaman henüz genç olması lâzım geliyor; zîra bir beyitte (s. 126, beyit 7/8) ihtiyarlayacağı zamana kadar „sultana medhiye ve gazeller söyleyeceğinden" bahseder. Bu suretle padişaha intisap eden şâir muhtelif şiirlerinde onun elini öpmek şerefine eriştiğini, onun kendisini adı ile çağırdığını iftiharla anlatır (*ayn. esr.*, s. 607, 659, 668). Anvarî muhtelif zamanlarda Sencer'in yanında bulunmuş, onun bâzı seferlerine iştirâk etmiştir. Bir kasîdesinde (*ayn. esr.*, s. 357—362), 536'da şahın işret meclisinde bulunmak üzere, Belh'ten Tirmiz'e nasıl gittiğini anlatır. Bundan başka Ḫvārizmşāh Atsız'a karşı yapılan ve Hazārasb'in fethi ile neticelenen (542; bk. 'Abbās İḳbāl, *Ḫadā'iḳ al-siḥr* mukaddimesi, Tahran, 1308, s. VIII) seferde de Sencer'in yanında idi. Hattâ bir rubâisi, oka bağlanarak, kaleye atılmıştı. Bununla berâber kendisi dâimâ Sencer'in maiyetinde bulunup, her iki ayda bir, ilmî bir eser yazarak, onun adını ebedîleştirmek istediği hâlde, „şâhın memleketler fethetmekle meşgûl olarak, kendisine hizmet etmek isteyenlere bakmadığından" şikâyette bulunmaktadır (bk. *Kulliyāt*, s. 181—187). Sencer için yazılmış başka kasîdeleri varsa da, 21 sene, Berkyaruk

'a niyâbeten ve 41 sene müstakil olarak cem'an 62 yıl hüküm sürmüş olduğundan, bunlardan şâirin hayatının muayyen devirlerini bulup çıkarmağa imkân yoktur.

Kulliyāt'ta adı geçen şahsiyetler arasında, şimdilik en eskisi olarak, 500 senesinde sultan Sencer'e vezir olup, 511'de katledilmiş olan Ṣadr al-Dīn Muḥammed b. Faḫr al-Mulk al-Muẓaffarī'yi görüyoruz (bk. İmād al-Dīn, *Zubdat al-nuṣra*, nşr. Houtsma, s. 265—267; trk. trc. Kıvameddin Burslan, *TTK* yayınlarından, s. 240). Bu vezir hakkında söylediği kasîdelerden biri (*Kulliyāt*, s. 252) onun vezir tâyin edilmesini tebrik zımnında kaleme alınmıştır (diğer medhiyeler için bk. msl. *ayn. esr.*, s. 207 v.d.; 213 v.d., 334 v.d.). Tarihi sırasına göre tesbit edilebilecek ikinci memduhu 521 senesinde Sencer'e vezir olup, 526'da azledilmiş olan Naṣīr al-Dīn Maḥmūd b. Abī Tavba al-Marvazī (bk. *Zubdat al-nuṣra*, s. 268—270; trk. trc. s. 242)'dir. Divanda bu şahıs için yazıldığı muhakkak bir tek kasîde vardır (*Kulliyāt*, s. 171—176). Anvarī'nin burada onun eski bir memduhu olduğunu söylediğine ve bir cürmünden özür dilediğine bakılırsa (s. 175, beyit 9—15), onun hakkında başka kasîdeleri de olsa gerektir.

Memduhlarından üçüncüsü ve Anvarī divanında hakkında en çok kasîde bulunanı Nāṣir al-Dīn Abu 'l-Fatḥ Ṭāhir b. al-Muẓaffar Faḫr al-Mulk'tür. Bu zat 528'de Sencer'e vezir olmuş ve meşhûr Guz hâdisesinden sonra, 548'de ölmüştür (bk. *Zubdat al-nuṣra*, s. 271, trc. s. 243; onun hakkındaki bir kasîdesinde, *Kulliyāt*, s. 300 v.d., 550 yılı zikredildiğine göre, bu zat bu tarihten sonra vefat etmiş olmalıdır). Dördüncüsü 543—548 arasında Sencer tarafından öldürtülmüş olan Macd al-Dīn Abu 'l-Ḥasan 'Imrānī'dir. Öyle anlaşılıyor ki, Anvarī'nin kendisinden en çok ihsan gördüğü ve hâtırasına en ziyâde hürmet gösterdiği zat budur. Hattâ Futūḥī, Anvarī aleyhinde yazdığı bir hicviyesinde (bk. Bişrōya-i Ḫorāsānī, *Suḫan u suḫanvarān*, I, 370) — „Abu 'l-Ḥasan öldürüleli 15 yıldan ziyâde olduğu hâlde, sen hâlâ onun ihsanlarından bahsediyorsun" — demektedir.

Bu arada, 559'da ölmüş olan meşhûr *Maḳāmāt-i Ḥamīdī* müellifi kadı Abū Bekr Ḥamīd al-Dīn 'Omar b. Maḥmūd al-Maḥmūdī'yi zikretmek lâzımdır. Onun 550'de yazmış olduğu *Maḳāmāt*'ı içinde Anvarī'nin bir medhiyesi vardır.

Anvarī'nin 500'den 550, hattâ Futūḥī'nin yukarıda bahsedilen sözlerine bakarak, 558 veya 563 yıllarına kadar, bu memduhlar arasında geçirdiği hayat büs-bütün ârızasız ve sâkin olmamıştır. Başından geçen ilk mühim hâdise, seyyârelerin vaziyetine bakarak verdiği bir hükümdür. Bir çok menbalara göre, Anvarī, Sencer devrinde, 7 veya 5 seyyârenin Mîzân burcunda bulunacakları bir gece şiddetli fırtınalar kopup dünyanın alt-üst olacağını haber vermişti. Bundan korkan halk yer altında sığınaklar hazırladı. Fakat o gece fırtına kopmak şöyle dursun, en ufak bir rüzgâr bile esmedi. Ertesi gün, Sultan Sencer onu çağırıp, azarladı. Anvarī bu hâdisenin te'sirinin yavaş-yavaş meydana çıkacağını söyleyerek, kendisini müdafaa etti ise de, o sene o kadar rüzgârsız geçti ki, harmanlar savrulamadığından mahsûlü toplamak imkânı olmadı ve sultandan korkan Anvarī, gâlibâ Nişapur'dan, Belh'a kaçtı ve aynı zamanda bir çok istihzalara mârûz kaldı. Bu arada Farīd Kātib'in yazmış olduğu bir kıt'a bugüne kadar gelmiştir. 7 veya 5 seyyârenin Mîzân burcunda kıranı müverrihlerce mâlûmdur ve 29 cemâziyelâhır 582 salı gecesi vukû bulmuştur (bk. İbn al-Asīr, nşr. Tornberg, XI, 348). Fakat Sencer'in 552'de öldüğü mâlûm olduğuna göre, onun bu hâdiseye şâhit olması imkânsızdır. Buna rağmen ısrarla anlatılan bu hâdisenin tamamiyle esassız olması mümkün değildir. Anvarī'nin muâsırı olan 'Abd al-Vāsi' Cabalī [b. bk.] divanında, üç yerde, o yıllarda Zuhâlin mizan burcuna gireceğinden ve bu hâdisenin vukû bulduğu sıralarda kıtlık olacağından ve âlemin karışacağından bahseder (bk. Bişrōye-i Ḫorāsānī, *Suḫan u suḫanvarān*, I, 361). Bu hâdisenin 522'de vukua geldiğini hesap ettiren Bişrōye-i Ḫorāsānī, Anvarī'nin evvelâ bu hâdise hakkında bir hüküm verdiğini, sonra asıl 7 seyyârenin kıranı dolayısı ile kehânette bulunduğunu ve ikisi hakkında rivâyetlerin birbirine karıştığı fikrini ileri sürmektedir. Fakat Farīd Kātib'in şiirlerinde Anvarī'nin 7 seyyârenin kıranı hakkında değil, alelâde umûmî bir hüküm verdiğinden bahsediliyor. Buna göre, Anvarī yalnız 522 yılında Zühâlin Mîzân burcuna girmesi hakkında hüküm vermiştir. Bu hüküm doğru çıkmayınca, sultandan uzaklaşmak mecburiyetinde kalmıştır. Diğer bir hâdise de şudur: belhliler aleyhinde söylenmiş ve Anvarī'ye isnat edilmiş *Ḫarnāma* adlı bir manzûmeden dolayı, halk galeyana gelmiş ve yüzüne peçe takarak, onu şehirden koğmak istemişlerdi. Buna dâir yazdığı bir şiirde (*Kulliyāt*, s. 399 v.d.), hâdiseyi teferrüatiyle anlatıp, kendisini temize çıkarmağa çalışmaktadır. Macd al-Dīn Abu 'l-Ḥasan'a yazdığı bir kasîdede bundan bahsettiğine göre, bu hâdise 548'den evvel vukua gelmiş olmalıdır. Anvarī'nin hayatında geçen mühim hâdiselerden biri de, Guzzların 548'de Sencer ordusunu mağlûp ederek, Horasan'ı istilâ, şe-

ertesi sene de, vekâleten, ikinci tezkireciliğe ve 7174 bidâyetinde bu vazifeden alınarak, daha küçük bir memuriyet olan cebeciler kâtipliğine tâyin edilmiştir. Harbin sonunda, ordu ile berâber, İstanbul'a dönen Enverî Efendi, 1188'de vak'anüvislikten çıkarılmış ise de, teşrin II. 1776 (şevvâl 1190)'da sadrâzam Dervîş Paşa ile şeyhülislâm Vassâf-zâde Es'ad Efendi'nin himâyesi ile memuriyetine iâde olunmuştur (bu fâsıla esnâsında vak'anüvislikte bulunanlar Behcetî Hasan ve Ömer-zâde Süleyman Efendi'lerdir). Bir sene sonra tekrar teşrifatçılığa, 1782'de mevkufatçılığa ve Halil Hamîd Paşa'nın sadareti ile de büyük tezkireciliğe (eylûl 1783) tâyin edilen, fakat iki mühim işi birden yapamayacağı ileri sürülerek, vak'anüvislikten alınan (yerine Vâsıf Efendi tâyin edilmiştir) Enverî, eylûl 1785'te, büyük tezkirecilikten de azlolunmuş ve bir kaç ay sonra, Anadolu muhasebeciliğine getirilmiştir. Enverî'nin bu esnâda sefaretle İspanya'da bulunan ve kendisine teşrifatçı Hasan Efendi tarafından vekâlet edilen Vâsıf Efendi'nin yerine, üçüncü defa olarak, vak'anüvis olması 10 temmûz 1787 (24 ramazan 1201)'dedir. Kendisine, bir kaç ay sonra, Anadolu muhasebeciliği yerine, büyük tezkirecilik de verilmiştir. Enverî 1788 başlarında hudut boylarına gitmiş (Türkiye Avusturya ve Rusya ile harp hâlinde idi), 1789 (1204)'a kadar hizmet ettikten sonra, Selim III.'in bu vazifeyi Vâsıf Efendi'ye vermek istemesi üzerine, vak'anüvislikten azledilmiş, evvelâ suvarî mukabeleciliğine, sonra çavuş-başılığa (1790) ve nihâyet Ziştovi muahedesi ahkâmının tatbikına bakmak için, Belgrad taraflarında bulunan Vâsıf Efendi'nin yerine, dördüncü defa olmak üzere, vak'anüvisliğe (teşrin I. 1791 = safer 1206) ve ayrıca da Anadolu muhasebeciliğine tâyin olunmuştur. Enverî, bu vazifeler uhdesinde olduğu hâlde, 8 teşrin II. 1794 (13 rebiü'âhır 1209)'te vefat ederek, Üsküdar'da Karaca-Ahmed mezarlığına defnedilmiştir.

Enverî'nin yazdığı tarih 3 cildlik bir eserdir. Zilkâde 1182—8 zilkâde 1188 senelerine âit, bilhassa ordunun siyasî ve askerî vekayiini ihtivâ eden ve iki kısımdan mürekkep olan birinci cild, onun ilk vak'anüvisliğinde vücuda getirdiği vekayinâmedir ki, Vâsıf bu cildin muhtevasını epeyce değişiklik yapmak sureti ile, yeni baştan yazmış ve onu kendi tarihinin ikinci cildi itibâr eylemiştir. Enverî'nin ikinci cildi 6 şevvâl 1188 — zilhicce 1197 devri esnâsındaki devletin bütün vekayiini ihtivâ eder. Müellif tarafından, ikinci vak'anüvisliği zamanında, kaleme alınan ve esâsı iki kısımdan mürekkep olan bu eser, Cevdet Paşa'nın başlıca me'hazlarından biridir (Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1309, I, 6). Eserin bâzı tertiplerinde, ikinci cildin başında Abdülhamid I.'in birinci cildde de mevcut ilk 8 aylık saltanat devri bulunmaktadır ki, padişahın emri ile yapılan bu ilâve ile 3 kısımdan terekküp etmiş oluyor.

Üçüncü cilde gelince, Enverî'nin 24 ramazan 1201'de tekrar vak'anüvis olduğu zaman (bk. Enverî, *Tarih*, Millet kütüp., Ali Emîrî Efendi, tarih kısmı, nr. 67/1) başladığı bu cild, 22 receb 1201 — şâban 1206 arasında ordu vekayiini hâvi olmak üzere, 3 kısımdan mürekkeptir ve bu devirdeki İstanbul vekayiini Edib Efendi zaptetmiştir.

Enverî, oldukça büyük bir eser te'lif etmekle berâber, osmanlı vekayinamecileri arasında parlak bir mevki sâhibi değildir. Selim III., onun vukuatı zaptındaki iktidarsızlığı farkederek, bâzı kısımlardaki vekayii tekrar Vâsıf (*Tarih*, zeyil II, Üniversite kütüp., türkçe yazmalar, nr. 314, dibâce ve ayn. mll., *Tarih*, Bulak, 1249, II, 3)'a yazdırmış ve Enverî'nin vak'anüvislik işini yapamadığını söylemiştir (Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, V, 116). Vâsıf ahvâle vukufsuzluğunu tebârüz ettirdiği Enverî'nin eserini hatalı ve noksan bulur ve ona aleyhdar bir lisan kullanırsa da, her ikisinin, meslek rekaboti dolayısı ile, zıddiyet hâlinde bulundukları unutulmamalıdır. Filvâki Enverî'nin de Vâsıf hakkında kullandığı lisan bu zıddiyeti göstermektedir. Cevdet Paşa'nın da Enverî'ye pek itimat edemediğini, onu ara-sıra tenkit etmesinden anlıyoruz. Msl. Özi muharebesine dâir verdiği mâlûmatı kaydederken, Enverî de: — „Hemen her ne işitmiş ise, bilâ tahkik tarihine dercetmiştir" — demekle, bu müellif için beslediği kanaati izhar eder (Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, IV, 144). Fakat şunu da söylemek lâzımdır ki, vukuatını yazdığı devrin tarihi ile meşgûl olanlar Enverî'den müstağni kalamazlar. Nitekim Cevdet Paşa onu me'hazları arasında göstermeğe mecbur kalmıştır. Keza Enverî'den istifâde eden tarihçiler meyanında, Câvid Ahmed Bey ile *Mur'î 'l-tavârîḫ* sâhibi Şemi'dânî-zâde Süleyman Efendi'yi de zikretmeliyiz.

Arapça ve farsça bilen ve oldukça hünerli bir üslûba sâhip olan (bilhassa tarihinin dibâcelerinde bu cihet dikkati çeker) Enverî'nin türkçe şiir yazdığı muhakkak ise de, şiirlerine pek nâdir tesâdüf edilir. Sâdeddin Nüzhet Ergun (*Türk şâirleri*, 1303, III), Fatin tezkiresinde Enverî'ye mâl edilen şiirin başka bir Enverî'ye âit olduğunu söyler ve onun şiir yazdığını ancak Sürûrî'nin Enverî hakkındaki vefat tarihinden istidlâl eder. Mamafih Enverî'nin tarihinde rastladığımız iki parçası, bu

zâtın usta bir nâzım olduğunu ve düzgün şiir söylediğini göstermeğe kâfidir. Bunlar biri Beylerbeyi câmiinin inşasına ve diğeri de bir kalyonun denize indirilmesine dâir olmak üzere, iki manzûm tarihtir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Enverî, *Tarih* (İstanbul kütüphânelerinde müteaddit yazmaları bulunan bu eser basılmış değildir); J. Reinaud, *JA* (Paris, 1831), VIII, 336 ve buna atfen Zenker, *Bibliotheca orient.* (Leipzig, 1846), s. 114 (Enverî tarihinin Mısır tab'ından bahsetmeleri yanlıştır); bu tarihin muhtelif tertipleri için bk. Üniversite kütüp., yazm., nr. 2531, 2437, 5994, 5995; Millet kütüp., Ali Emîrî Efendi; Topkapısarayı nushalarından başka yazmaları için bk. *İstanbul kütüphâneleri tarih coğrafya yazmaları* (İstanbul, 1944), II, 46—143; Flügel, *Katalog* (Wien, 1865), II, 299 v.d.; F. Babinger, *Die Geschichtschreiber der Osmanen* (Leipzig, 1927); Vâsıf, *Tarih* (birinci zeyil, Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 98); Edib, *Tarih* (Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 3220); Câvid Ahmed, *Tarih* (Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 92); Halil Nurî, *Tarih* (İnkılâp kütüp., M. Cevdet yazmaları, nr. 111); Şemi'dânî-zâde Süleyman, *Mur'i 'l-tevârîḫ* (Millet kütüp., Ali Emîrî Efendi, tarih kısmı, II, 552); Cemâleddin, *Âyine-i zurefâ* (İstanbul, 1314), s. 17, 57; J. v. Hammer, *Hist. de l'Emp. ot.* (Paris, 1839—41), XIII, s. II, XVII, s. XVII v.d., not 1; bk. bir de *Sicill-i osmanî* ve *Osmanlı müellifleri*. (M. MÜNİR AKTEPE.).

ENZELİ. ANZALİ, Hazer denizinin cenûb-i garbî köşesinde, Kızıl-Özen ırmağının ayaklarından biri ile 45'ten fazla dağ çaylarının birlikte vücuda getirdiği 10—15 km. genişliğinde, 30—40 km. uzunluğunda bir halicin (ölü su = *murdâb*) ve bu haliç ile Hazer denizi arasındaki dar bir dilin yine dar bir boğaz tarafından kesildiği yerde, Gîlân eyâletinin merkezi bulunan Reşt'ten 40 km. kadar mesâfede olup, bu şehrin limanıdır. Enzeli şehri 426 m. genişliğinde olan boğazın garp cihetinde, şarktaki dilin üzerinde bulunan Kazyan'ın karşısında, düz ve kumsal bir sâhada bulunup, halice, boğaza ve denize nâzırdır. Enzeli'den 10 km. mesâfede, halicin cenup sâhilindeki Pîr-Pazar'a gemi ile, oradan da Reşt'e dar bir demir yolu ile gidilir. Enzeli boğazının şark sâhilindeki Kazyan'dan itibâren Reşt'e ve oradan da Kazvin tarikı ile Tahran'a ve Hemedan'a giden, bir şose başlar. Bu şose karşıdan gelen ve Osmanlı imparatorluğu zamanında inşa edilmiş olan şose ile birleşerek, Enzeli limanını Bagdad'a bağlamaktadır.

Liman iki dalga kıranla mahfuz bulunmakta ise de, fırtına esnâsında küçük gemilerin bile boğaza girmesi çok müşkül ve hattâ tehlikelidir. Halicin Enzeli sâhilleri vapurların yaklaşmasına müsâittir. En derin yeri 15 m. olan Enzeli halicinin suyu tatlı ise de, son baharda ve kışın, bilhassa çok kuvvetli olan fırtınalar esnâsında, boğaz civarının suyu tuzlu olur. Gerek haliç ve gerek halice dökülen çaylar, ahâlinin kazanç kaynaklarından birini teşkil eden cins balıklarla doludur. Enzeli'deki „şilat" denilen balıkçılık müessesesinin bu haliçte avladığı balık, tâze ve kurutulmuş olarak, ihrac edilir. Burada siyah havyar da istihsal edilmektedir. Kışın şimâl memleketlerinden gelen göl kuşları halici âdetâ kaplar.

Gîlân'ın büyük bir ticaret merkezi olan Reşt'in, Enzeli tarikı ile, XVIII. asra kadar, büyük mikyasta ihracat ve ithalât yaptığı anlaşılmaktadır. XVI. asrın sonlarında, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın zamanında, Bakû'da bulunmuş olan Dal Mehmed Âsafî Paşa, Bakû'yu tasvir eden *Şacâ'at-nâma* adlı manzûm eserinde (var. 120) Bakû limanına durmadan kumaş getirip, petrol götüren „keştî-i Gîlân"'dan bahseder ki, bu gemilerin Enzeli limanından hareket ettikleri mâlûmdur. Evliya Çelebî (*Seyahat-nâme*, II, 300 v.d.)'nin Bakû kale kapılarından birinin „Gîlân kapısı" olduğunu zikretmesi ve bugün Bakû'nun kale içerisinde bir gilek mescidinin bulunması ve Azerbaycan halk musiki motiflerinden birinin „Enzeli" adını taşımakta olması bu sıkı münâsebetlerin bir eseri olsa gerektir.

Adam Olearius 1633—1639 senelerinde Moskova'ya ve Kafkasya yolu ile o zaman İran'ın merkezi olan Isfahan'a yaptığı seyahatinden Gîlân tarikı ile dönüşünde, bu ülke hakkında verdiği tarihî ve coğrafî mâlûmat arasında, Gîlân'ın 46 mamur şehir ve kasabasından biri olarak, Enzeli'den de bahseder.

XVIII. asrın ilk yarısında rusların vukû bulan istilâsı buranın inkişafına bir darbe olmuştur. Çar Petro I., 1722'de Enzeli'ye çıkarak, haliç tarikı ile Pîr-Pazar'ı da zaptetmiş, 1723'te Reşt'i ve 1725'te, şiddetli bir mukavemete rağmen Gîlân'ın diğer merkezlerinden biri olan Lahican'ı ele geçirmiştir. 1732'de bütün bu yerler Rusya tarafından terkedildi ise de, memleket, uzun müddet bu işgâlin zararını çekti. Reşt'in bilhassa ipekçilikten ibâret olan ticâreti söndü, nüfusu azaldı ve Enzeli limanının faâliyeti sekteye uğradı. Bu hâle Hazer denizinde dolaşan rus korsan gemileri de sebep olmakta idiler. 1804'te ruslar, Enzeli'yi almak ve Gîlân'a sâhip olmak için, bir çıkarma teşebbüsüne daha giriştiler ise de,

bu defa muvaffak olamadılar. 1828'de İran ile Rusya arasında akdedilen Türkmen-Çay muahedesinden sonra, Gîlân ile berâber, Enzeli de XX. asrın başlarına kadar bir huzûr devresi geçirdi. Fakat bu müddet zarfında Kafkasya'da demir yolları inşa edilmiş, Bakû—Batum ve Bakû—Rostov demir yolları Avrupa ile ticaret yollarını kısaltmış ve Hazer denizinde vapur işletilmeğe başlanmıştır. Enzeli ve o tarikle İran'ın Hazer havzası yeniden Bakû'ya bağlanıyordu. Bu değişiklik neticesindedir ki, Enzeli XVIII. asra kadar olan devirden daha faâl bir devreye girdi. Sıcak denizlere doğru yayılmakta olan Rusya burasını dâima tarassut edip duruyordu. 1907'de, İran'da rus ve ingiliz nufuz mıntakaları tesis edilirken, bütün şimalî İran şehirleri ile birlikte, Enzeli de rus nufuz mıntakasına dâhil olmuştu. Birinci dünya savaşına kadar burada rus konsolosları İran vâlilerinin nufuzunu hiçe indirmişlerdi. Birinci dünya savaşı esnâsında, İran'da türk ve alman tarafdarı kuvvetlerin faâliyetleri karşısında, müttefik sefarethânelerinin tehlikeye mâruz kaldıkları ileri sürülerek, mayıs 1915'te rus kıt'aları Enzeli'ye ihrâc ve buradan Kazvin'e sevkolundu. Enzeli'yi üs yapan ruslar buradan, Kazvin tarikı ile, türk kuvvetlerine karşı, Bagdad üzerine yürümeğe çalıştılar ise de, 1916 senesi yazında ingilizler ile berâber Kirmanşah ve Hemedan'ı tahliye ve Tahran'daki ingiliz teb'aları ile birlikte, Enzeli'ye ric'ate mecbur oldular. 1917 senesinin ilk baharında Rusya'da zuhûr eden ihtilâl üzerine, İran'daki rus kuvvetleri inhilâl etti ve onların yerini ingiliz kuvvetleri aldı. 1918 senesi yazında türk ve âzerî kuvvetlerinin savaştıkları âsî rus-ermeni kuvvetlerine ingilizler Enzeli'den yardım ettikleri gibi, teşrin II. 1918'de, Osmanlı imparatorluğunun mağlûbiyeti üzerine, Bakû'nun işgâline buradan girişmişlerdi.

1920 yılının nisanında Bakû'yu işgâl eden kızıl rus ordu ve donanması, beyaz rus generali Denikin'in Enzeli'ye iltica etmiş olan Hazer denizi donanmasını tâkip bahânesi ile, bu şehir açıklarında göründü ve Enzeli'yi zaptetti. Burada bulunan ingiliz kuvvetleri evvelâ Reşt'e ve oradan da Kazvin'e çekildi. Rus kuvvetleri Gîlân'ın merkezi olan Reşt'i de işgâl ederek, ingilizlere karşı mücâdele eden Gîlân mücâhidlerinden Mirza Küçük Han ile münâsebet tesis ettiler ve haziran 1920'de Gîlân müstakil bir cümhuriyet olarak ilân edilirken, Enzeli bu hareketin merkezi oldu. Bu istilâya karşı gönderilen ve çarlık tarafdarı rus generallerinin kumandası altında bulunan İran kazak livası Reşt'i geri aldı ise de, nihâyet bozguna uğrayarak, ingiliz hatlarına çekildi. Mirza Küçük Han'ın, bolşevikliğe karşı vaziyet alarak, Gîlân cengellerine (ormanlarına) çekilmesi ve Tahran'a karşı yapılan seferin akamete uğraması üzerine, 4 ağustos 1921'de Enzeli'de Gîlân sovyet cümhuriyeti kuruldu. Fakat İran kazak kuvvetlerinin başına geçen aynı kazak zâbitlerinden *sartîp* Rıza Han (sonraları Rıza Şah Pehlevî), o sıralarda Polonya ordularının Moskova'ya doğru muzafferâne yürüyüşü ve Rusya'da başlayan umumî kıtlık ve açlık fe'âketi dolayısı ile, rus kuvvetlerinin gerileme hâlinde bulunmasından istifâde ederek, kânun I. 1921'de, Gîlân'ın bütün şehirleri ile birlikte, Enzeli'yi de istirdat ve Gîlân komunistlerini Bakû'ya ilticaya icbar etti.

İkinci dünya savaşı sıralarında, İran yeniden işgâl altına alınırken, bütün şimâlî İran ile birlikte, Enzeli de, başlıca hareket noktalarından biri olmak üzere, Rus işgâline düştü. Anglo-saksonların sovyet Rusya'ya gösterdikleri yardım, bilhassa burada toplanıyor ve Rusya'ya buradan sevkolunuyordu. İkinci cihan harbinin hitamından sonra, rusların buradan çıkmaları için, İran, petrol imtiyazı gibi, büyük tâvizlere boyun eğmek zorunda kalmış ve mesele birleşmiş milletler cemiyetine kadar aksetmiştir.

Enzeli ikinci dünya savaşına kadar bir çok terakkiler kaydetmiştir. Liman tesisatı tâmir edilmiş, Rusya'da ve Kafkasya'daki vaziyet dolayısı ile, buraya dolan yeni unsurlar şehrin çehresini değiştirmiş, bir çok medeni müesseseler, ticarethânelerler ve fabrikalar kurulmuştur. XIX. asrın ortalarına doğru 2.500 nüfuslu küçük bir kasaba olan ve 1912'de 9.000 nüfusu ihtivâ eden Enzeli, son devirde 25.000 nüfuslu güzel bir şehir hâline gelmiştir. Mamafih Enzeli gittikçe mevkiini karşı yakadaki Kazyan'a terketmektedir; çünkü orada iskele, vapur idarehâneleri, otel ve Reşt ile Tahran'a giden şose vardır.

Bugün Enzeli'de bir elektirik merkezi, bir balıkçılık müessesesi, pirinç tasfiye fabrikası, buz ve kereste imalâthâneleri vardır. Bakû ilé Enzeli arasında, Azerbaycan devlet denizyollarına âit, muntazam yük, yolcu ve posta vapurları işlemektedir. Tahran ile Enzeli ve Enzeli ile Bakû arasında hava postaları da kurulmuştur. Enzeli'nin garbında, Şûr-Dere'de, petrol bulunduğu tesbit edilmiştir.

Enzeli ahâlisinin ezici çoğunluğunu gilekler ile türkler teşkil eder. Ticaret de bunların elindedir.

İran'da Pehlevî sülâlesi kurulduktan sonra, Enzeli'nin adı Bender-i Pehlevî'ye çevrilmiştir.

Bibliyografya: W. Barthold, *Istoriko-geograf. obzor Irana* (Petersburg, 1903), s. 155 v.dd.; R. Hartmann, *EI*, bk. mad;

Mas'üd Kayḫān, *Coğrafyā-yi mufaṣṣal-i Īrān* (Tahran, 1310/1311-irânî), I, 35, 114, 116, 117; II, 123, 134, 264 v.dd., 276 v.dd., 280; III, 8, 32, 238, 303 v.d., 431 v.d., 457 v.dd., 470, 475, 490 v.d.; Âsafî Paşa, *Şecā'at-nāma* (Yıldız nushası), nr. 2385, var. 120; Evliya Çelebî, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1314), II, 300 v.d., 309; Adam Olearius, *Puteşetsvie* (rus. trc. P. Barsov, Moskova, 1870); Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* II, 1048; V, 3943; *Bolşaya sov. ents.* (Moskova, 1929), XVI, 848—852; XXXIV (Moskova, 1934), 442; Gen. Sir Percy Sykes, *Īrān tarihi* (trk. trc. Yüzbaşı Mehmed Cemâl) İstanbul, 1341, s. 61 v.d., 109 v.d., 117 ve *tür. yer.* (MİRZA BALA.)

ERBİL, büyük İskender'in Dara'yı mağlûp ettiği muharebe ile meşhûr olan kadîm Arbela (Arbeles) şehri (bk. Pauly-Wissowa, II, 407 ve VII, 861 v.d.) olup, iki Zāb nehri arasında ve Musul'dan Bagdad'a giden yol üzerinde, İran yaylasından gelen iki yolun bu yol ile kavuştukları noktada (krş. Hüsing, *Der Zagros*, s. 38 v.dd.) kâ'indir. Eski arap coğrafyacıları tarafından bu şehir Savād'a dâhil bulunan *astān* Ḥulvān'ın *tassūc*'u gibi kaydedilir (*Bibl. Geogr. Arab.*, VI, 6 ve 235). 600 (1200)'de Beg-Tigin [b. bk.] hanedânının payitahtı olup, en yüksek umran derecesine erişmiştir. O devirde yüksek ve muhkem bir kale ile aşağı tarafta uzaklara kadar yayılan bir şehir ve civarı için ehemmiyetli bir pazar yeri olarak târif edilir. Yāḳūt'un anlattığına göre, memleketin başlıca ahâlisini kürtler teşkil ediyordu. XIII. asrın ikinci yarısında Erbil'in moğullara tâbi Māzancānî âilesinden kürt emîrlerinin idâresi altında bulunduğu görülür (*Notices et Extraits*, XIII, 311 v.d.). Erbil 1732'de Nādir Şāh'a karşı uzun müddet mukavemet edebilmiş ise de, o zamandan sonra ehemmiyetini kaybetmiştir. XX. asır başlarında nüfusu 4000'i buluyordu.

Bibliyografya: Yāḳūt, I, 186 v.dd.; Abu 'l-Fidā, s. 412 v.d.; Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 150; Kâtib Çelebî, *Cihān-numā* (İstanbul, 1145), s. 446; G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 92; Ritter, *Erdkunde*, IX, 691 v.d.; Černik, *Petermanns Geogr. Mitteilungen*, Erg.-H. 45, s. 1 v.d.; Cuinet, *Turquie d'Asie*, II, 856 v.d.; Sachau, *Am Euphrat u. Tigris*, s. 112 v.d. (R. HARTMANN.)

ERCİŞ, Van gölü kenarında, arap eserlerinde Arcīş şeklinde geçen kadîm şehrin ve bugün, istihlâf eden ve mevkii bir az uzakta bulunan kasabanın adıdır. Ayrıca, ilk ve orta çağlarda bâzan Van gölünün tamamı, yakın zamanlara âit bâzı kaynaklarda, hiç değilse gölün esas kütlesinden bir körfez gibi ayrılan şimâl-i şarkî kısmı, bu isim ile yâd edilmiştir. Filhakika Batlamyus (V, 13, 13), Van (Thospitis) gölünden ayrı saydığı bir Ἀρσισσα gölünden, Strabon (XI, 529) ise, Ἀρσηνή gölünden bahseder. Ekseri arap eserlerinde bütün göle bu isim verildiği gibi, Ḥamd Allāh Mustavfī de XIV. asır ortasında aynı adı kullanır ve hattâ daha iki asır sonra yazılmış *Cihānnumā*'da bile tekmil Van gölü Buhayra-i Arcīş ismi ile geçmektedir.

Erciş şarkî Anadolu'nun en eski beldelerinden biridir; çivi yazılı kitâbelerde Arzaşku (?) şeklinde geçen mevkiin burası olması muhtemeldir (bu hususta bk. Thopdschian, *Zeitschr. für armen. Philol.*, II, 67 not 6). Arap kuvvetlerinin bu havâliye akınları islâmiyetin zuhûrundan sonra pek gecikmemiş ise de, bir aralık şarkî Roma hâkimiyeti yeniden te'sis olunmuş ve burası vakit-vakit küçük yerli hükümdarların elinde kalmış; bölgeye türk kabîlelerinin büyük ölçüde yerleşmesi, XI. asır ortalarından itibâren Selçukluların ve XIII. asırda İlhanlıların hâkimiyeti sırasında vukua gelmiştir. Bu devirlerde ve bundan sonra Erciş'in mukadderatı Ahlat [b. bk.] ismine bağlı kalmıştır. 1209'da ermeniler ile gürcüler arasında vukua gelen bir muharebe sırasında bu sonuncular tarafından tahrip edildiği kaydolunmakla berâber (bu hususta bk. İbn al-Aṯīr'in nakli, Defrémery, *JA*, 4. seri, XIII, 517 v.d.; Vivien de Saint Martin, *Nouveau Dictionnaire de géogr. Universelle*, Paris, 1879—1895, mad. *Arciz*). Lynch'in tasavvur ettiği gibi, tahribe uğrayan şehir, şimdiki Erciş harâbelerinden başka bir mevkide bulunmuş olabilir ve diğer taraftan, kadîm çağın Arsissa'sı, Van gölü sâhilinde değil, yeni Erciş'e hâkim bir mevkide aranabilir ve bu isim, VII. (m. ö.) asır başlarında Van bölgesinde hüküm sürmüş olan Argistis II.'in adından gelmiş bulunabilir. Erciş İlhanlılar devrinde büyük bir ehemmiyet kazandı. Filhakika şehrin şimâlindeki yüksek Ala-Dağ kütlesi (bugün de şarkî Anadolu'nun mühim bir yaylağı) yazın yalnız sürüleri ile yaylaya çıkan kabîlelerin yayılma sâhası olarak kalmıyor, hükümdarlara sayfiye rolünü de oynuyordu. Tebriz'den Erzurum'a giden büyük ticaret yolu bu devirde Ḫōy — Band-i Māhī — Erciş — Malazgird — Ḥınıs'tan geçerdi. Erciş'in kalesi, vezir Tāc al-Dīn 'Alī Şāh tarafından, Van gölü kenarında inşa edilmişti. XIII. asırda buradan geçen seyyah Marco Polo (*Merchant in Persia „Italian Travels in Persia"*, Hakluyt Society, London, 1873, s. 160), Erciş'i, „Ermeniye'nin en büyük şehirlerinden biri" olarak zikreder.

XVI. asır iptidasında osmanlı hâkimiyetine geçerek, Van eyâletine bağlı bir sancak mer-

kezi ittihaz edilen Erciş kalesinin müdafaa tertibatı, İran'dan gelecek taarruzları önlemek üzere, dâimâ kuvvetli tutuluyordu. Göl kenarında düz bir zemin üzerinde inşa edilmiş olan bu kale, Evliya Çelebî'nin tasvirine göre, gâyet sağlam olup, duvarları pek yüksek değilse de, çok geniş idi. İki kapısı olan kale içinde 1.000 kadar ev ve 200 dükkân bulunduğu gibi, Süleyman I.'ın tâmir ettirdiği Yusuf Şah câmii mevcut idi. Van gemilerinin getirdiği mallar buradan Erzurum'a kadar sevkolunurdu ve şehrin nüfusu, Süleyman I. zamanında buraya getirilmiş olan boşnak ve arnavutlardan mürekkep bulunuyordu. Hârice cereyanı olmayan Van gölünün seviyesinde devrî olarak vukua gelen yükselip alçalmalar, son asırlar içinde daha ziyâde bir yükselme şeklinde tezâhür ettiğinden, bu tabiî hâdise, Erciş kalesini tedricen su istilâsına uğratarak, nihâyet buranın terk edilmesine sebep oldu. Bu seviye yükselmelerinin daba XVII. asır ortalarında te'sirini gösterdiği, gölün bâzı seneler bahar mevsiminde kabararak, kaleyi 7—8 ay, yalnız Âdilcevâz tarafından ince bir yol bırakmak üzere, karadan ayırdığına dâir Evliya Çelebî'nin ifâdesi ile sâbittir. Lynch'in kaydettiği gibi, Loftus'e göre (*Quarterly Journal of Geological Society*, London, 1855, XI, 319), Erciş 1838'de henüz meskûn idi. Fakat göl suları yükselerek, 1841'de bütün sâhayı istilâ ettiğinden, halk burayı tamamiyle terkederek, içerilere çekildi. XIX. asrın son yıllarında Lynch'in ziyâreti sırasında, Erciş kalesinden yalnız yıkık bâzı duvarlar, bir hıristiyan mâbedi harâbeleri ve bir minare kalmış bulunuyordu. Harâbeyi terk eden nüfus daha içerilerde Plur, Kasım Bağı ve Çelebî Bağı gibi köylere yerleşmiş, idâre merkezi de Erciş kalesinin bir az şarkında göle dökülen Zeylân deresinin sol sâhiline yakın bir yerde, gölün şimdiki kıyısından 3 km. içeride ve 20—25 m. kadar yüksekte bulunan Akans (Akantz, Agantz)'a nakledilerek, burası Erciş adını almıştır. Zeylân vâdisinde eskiden beri mârûf ılıcalar bulunduğu gibi, yeni Erciş'in şimâl-i şarkîsinde de bir tepe üzerinde kadîm Zernak şehrinin harâbesi mevcut idi ki, Lynch, buraya sonradan Kal'a-i Zerin ve halk tarafından da Zernişan denildiğini kaydeder. XIX. asrın son yıllarında yeni Erciş'in nüfusu 2.180 kadardı (Cuinet) ve bu nüfus bilhassa çiftçilik ve bağcılık ile geçinmekte idi. Erciş'in kendi muhitinde meşhûr şarabı vardı ve buradan Van'a meyva ihrâc edilirdi (bu gün bile Van'a üzüm Erciş'ten gelir) ve Erciş, Van — Erzurum yolu üzerinde, mühim bir uğrak yeri ve iskele rolünü oynardı. Birinci cihan harbi sırasında Erciş 10 mayıs 1915'te rus kuvvetleri tarafından ilk defa istilâ edildi. Her ne kadar aynı yıl 2 ağustosta istirdat edildi ise de, on gün sonra ruslar tekrar gelerek, 1917 sonlarına kadar burada kaldılar. Erciş rusların ardından çekilen ermeni çeteleri tarafından tahrip edildi ve 16 nisan 1918'te, kat'î olarak, istirdat edildi. Bugün Van vilâyetine bağlı, 2.070 km². arâzi üzerinde, 60 köyü ihtivâ eden ve 1945 sayımının muvakkat neticelerine göre, 20.504 nüfusu olan bir kazanın merkezi bulunan Erciş kasabası 4.751 nüfusludur.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der klass. Altertumswiss.*, 1290, II (Arsissa); Yâḳût, *Mu'cam al-buldān*, I, 196; *Ḳāmūs al-a'lām*, I, 98; G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 183; Weil, *Gesch. der Chalifen*, III, 114; Quatremère, *Histoire des Mongols de la Perse*, tür. yer.; Hübschmann, *Indogermanische Forschungen* (1904), XVI, 329, 405; J. Saint Martin, *Mémoire sur l'Arménie*, I, 136; K. Ritter, *Erdkunde*, IX, 284 v.d., 989; X, 271, 287, 322; E. Reclus, *Nouvelle géographie Universelle*, IX, 330; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 665, 710; Müller-Simonis et H. Hyvernat, *Du Caucase au golfe Persique*, s. 256, 292, 393; H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, 1901, II, 26 v.d.; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul 1314), IV, 147; *Cihānnumā*, s. 412; A. Ş. Beygu, *Ahlat kitâbeleri*. (BESİM DARKOT.)

ERCİYAS-DAĞI, zirvesi Kayseri şehrinin, müstakim hat ile, 20 km. cenûbunda, Anadolu'nun en yüksek dağlarından biridir (3.916 m.). Klâsik eski çağda Argaios, Ἀργαῖον ὄρος (< ἀργής = „beyaz, parlak"; üzerinde dâimâ kar bulunmasından dolayı), Argaeus, muâsır Avrupa dillerinde Argee, Argeo, bugünkü türk veya Avrupa coğrafya eserlerinde umûmiyetle Erciyas; halk arasında Erciyas ile berâber, her birisinde sondaki *s* harfi bâzan *ş* telâffuz edilerek, Erciyes ve Erceyis şekilleri de kullanılır. Orta çağın şark coğrafyacıları arasında yalnız Ḥamd Allāh Mustavfī bu dağı zikrederek, onu Arcaīş şeklinde kaydeder. Daha yeni arap eserlerinde ve eski türkçede Arcīş şeklinde yazılmış olması, yakın zamanlara kadar, dağın isminin bâzı kitap ve haritalara, mahallinde kullanılmayan Erciş şeklinde geçmesine sebep olmuştur.

Ereiyas-Dağı, iç Anadolu'nun cenûb-i şarkîsinde, deniz seviyesine nazaran, irtifaı 1.000 m. geçen yüksek ovaların meydana getirdiği bir çöküntü sâhası ortasında, münferit ve azametli bir kütle hâlinde yükselir. Dağın şar-

kındaki Tomarza ovası, suyunu Seyhan (Samantı) nehrine doğru gönderir ve cenûbundaki Everek ovasının suları, hârice cereyansız Sultan Sazlığı'nda yayılır. Şarktaki ova ise, Kızıl-Irmağa karışan Deli-Su ve Kara-Su vâdileri ve Sazlık adı verilen bataklık sâha ile örtülüdür. Erciyas-Dağı, bu ovalar arasında, şark-garp istikametinde takriben 45 ve şimâl-cenup istikametinde 35 km. uzunluğunda ve 1.300 km. fazla bir satıh üzerinde yükselir ve şimâl eteğinde yer alan Kayseri şehri (irtifaı 1.050 m.) ile dağın zirvesi arasındaki yükseklik farkı 2.900 m. yaklaşır. Etrafında eb'adı kendisi ile mukayese edilebilecek bir dağ bulunmadığı için, Erciyas-Dağı'nın manzarası pek azametlidir; kış mevsiminde, ilk-bahar sonlarına doğru bütün kütlesini örten, yazın bile zirve civarından eksilmeyen karların, sel yatakları tarafından derin yarılmış koyu renkli kayalar ile meydana getirdiği kuvvetli tezat, dağın görünüşünü daha da heybetlendirir.

Erciyas-Dağı zamanımızda faâliyetten kesilmiş bir yanar dağdır. Bununla berâber, Strabon (*Lib.*, XII, 2) şimdiki Kayseri'nin yerinde bulunan Mazaca civarında yerden ateş fışkırdığını, ve bunun ovaya zarar verdiğini kaydeder. Milâttan 4 asır sonra yaşamış olan şâir Claudian (*Lib.*, II, 112—115) imparator Honorius devrinde vukua gelmiş olan âfetleri zikrederken, bu dağın ateş çıkarttığını söyler. Kadîm Kayseri'de Argaios dağının, bir ilâh gibi, kutlanması da sebepsiz olmasa gerektir. Üzerinde alevden sorguçlu mahrûtî bir dağ bulunan sikkeler (Head, *Historia Nummorum* s. 633) de eski çağlarda vukua gelmiş indifalar hakkında şüphe bırakmaz. Bütün bu vâkıalar, geçen asır içinde dağa çıkan seyyahların ve bundan bahseden coğrafyacıların Erciyas-Dağı'nı tâze bir volkan gibi tasavvur etmelerine sebep olmuş ve zirvesi civarındaki oyuklar da, onlar tarafından, yanar dağ krateri olarak tefsir edilmiştir. Bununla berâber, daha yakın zamanlarda yapılan tetkikler, Erciyas'ın faâliyetten yeni kesilmiş bir volkan olmayıp, arz tarihinin muhtelif devirlerinde, üçüncü zaman ortalarından itibâren, vakit-vakit vukua gelen indifalar ile teşekkül etmiş ve en son indifaı müteâkip, türlü itikâl âmillerinin te'siri ile, epeyce yıpranmış bir „volkan harâbesi" yahut „muhtelif yaşta volkanların bir araya gelmesinden müteşekkil bir heyet-i mecmua" olduğu fikrini kuvvetlendirmiştir. İlk önce, akıcı tabiatta bazaltlı lavların indifaı sırasında meydana gelmiş olan eski volkan temeli, daha sonra, kıvamlı tabiatta andezit lavlarının indifaı sırasında, dâhilî tazyik neticesinde parçalanmış, yeni volkan kütlesi, bu suretle eskisi ortasında vücûda gelen çukurun yerinde yükselmiştir. Asıl Erciyas-Dağı'nın şarkında yükselen ve bir hilâl şeklinde onu kuşatır gibi görünen Koç-Dağı (2.500 m.), ortadan kalkmış olan eski volkan mahrutunun bakiyesinden başka bir şey değildir. Bu suretle Erciyas kütlesinin manzarası, İtalya'daki Vesuv volkanınınkini andırmakta, yukarıda adı geçen Koç-Dağı Vesuv'ün zirvesine, aradaki 2.000 m. yüksek Tekir yaylası (Everek'ten Kayseri'ye giden dağ yolu buradan geçer) ise, daha Tchihatcheff tarafından belirtildiği gibi, Atrio del Cavallo'ya tekabül etmektedir. Ne olursa olsun, Erciyas-Dağı, insanın yer yüzü sahnesine ayak basmasından evvel, şimdiki yüksekliğini kazanmış ve dördüncü zamanda, iklimin şimdikinden daha serin ve daha rutubetli bir safhasında, üzerine cümûdiyeler yerleşmiş ve bunlar kendilerine has bir itikâl tarzı ile dağın zirve bölgesinde geniş ve derin çukurlar (cümûdiye „sirkleri") meydana getirmişlerdir ki, bir çok seyyahlar bunları volkan krateri zannetmişlerdir. Bugün bile dağ üzerinde küçük bir cümûdiye bulunmakta ve bunun ucu, Penther'e göre, deniz seviyesine nazaran 3.100 m. irtifaa kadar inmektedir. Hâl böyle olduğuna göre, tarih devirleri içinde eski çağlarda kaydedilen indifâlar, Erciyas'ın asıl zirvesinde değil, dağ kütlesinin aşağı kısımlarında ve eteklerindeki küçük volkan mahrutları vasıtası ile vukua gelmiş ve her hâlde büyük ölçüde olmamış, orta ve yeni çağlarda tekerrür etmemiştir.

Erciyas volkan kütlesinin ilmî mâhiyette tetkiki, XIX. asır içinde doğa çıkan tabiatşinasların mesaisi ile başarılmıştır. Avrupalılar arasında Erciyas-Dağı'na ilk çıkan, ingiliz jeologu W. J. Hamilton'dur. 1837'de dağa çıkan bu ilim adamını, 1848 senesinde P. de Tchihatcheff tâkip etmiş, daha sonra Tozer (1879), Cooper (1879) ve nihâyet Penther'in dâhil olduğu bir hey'et Erciyas'a çıkmıştır (1902). Bütün bu seyyahlar, Everek'ten hareket etmek sureti ile, dağa cenup yamacından tırmanmışlardı. Birinci cihan harbinden sonra yeni çıkışlar yapılmış ve son senelerde, bilhassa Kayseri sporcularının gayretiyle, muhtelif istikametlerden zirveye çıkılmıştır. Dağa çıkanların verdikleri mâlûmata göre, Erciyas'ın yüksek kütlesi, umumî heyeti ile bir mahrûtu andıran, kuru sel yatakları ile derin surette yarılmış, yer-yer üst-üste kubbelerden ve sırtlardan mürekkeptir ki, bunların en üstünde takriben şark-garp istikametli bir sağrı uzanmakta, bu da, biri şarkta en yüksek ve diğeri garpta bir az daha alçak, iki zirve ihtivâ etmektedir. Muhtelif seyyahların yüksek zirve için verdikleri irtifâlar birbirinden fark etmekte (R. Kiepert ve Penther sefer hey'etinden J.

Tchamler'in haritası 3.830, Hamilton 3.962, Tchihatcheff 3.991, Cooper 3.993, Tozer 4.003) olup, Türkiye cümhuriyeti harita umûm müdürlüğünün istikşaf haritalarına göre, 3.916 m. dir ki, buna göre, Erciyas-Dağı iç Anadolu'nun en yüksek zirvesidir.

Erciyas-Dağı'nın sırtı umûmîyetle ağaçtan mahrum olup, yayla düzlüklerinde yazın sığır ve koyun sürülerinin yayıldığı güzel otlaklar, yamaçlarında ise bodur meşe, ardıç ve geven çalılıkları ile çiçekli dağ nebatları bulunmaktadır. Ağaçsızlık, dağın cenup yamaçlarında ormanlar bulunduğuna dâir Strabon'un ifâdesi ile tezat hâlindedir ve bu ise, geçmiş asırlar zarfında yapılan tahribatın büyüklüğü ile izah edilebilir. Dağın yüksek yamaçları kum ve toz ile karışık kalın bir aşınma tabakası ile örtülüdür ki, Tchihatcheff zirveye çıkarken, bu yamaçlar üzerinden kaya parçalarının, sekerek yuvarlanmasını Erciyas devinin uyanması şeklinde tasvir eder. Zirveden geniş bir sâha görünmekle berâber, Strabon'un iddia ettiği gibi, buradan hem Karadeniz'in, hem de Issus denizinin (İskenderun körfezi) müşâhede edilmekte olması vârid değildir.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der klass. Altertumswiss.*, II, 684 (Hirschfeld); G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 146; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314), III, 176 v.d.; *Cihânnumâ*, s. 620; H. v. Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, bk. index; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor* (London, 1842), II, 27 v.d.; W. Ainsworth, *Travels and researches in Asia Minor* (London, 1842), II, 69 v.d.; A. D. Mordtmann, *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe...* (1850—1859), s. 140 v.d.; P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure* (Paris, 1867), IV, 116 v.d.; E. Reclus, *Nouvelle géographie universelle*, IX, 475 v.d.; Ch. Texier, *Asie Mineure* (Paris, 1862), s. 544 v.d.; H. F. Tozer, *Turkisch Armenia and eastern Asia Minor* (London, 1891), s. 106 v.d.; R. Oberhummer-H. Zimmerer, *Durch Syrien und Kleinasien* (München, 1896), s. 242, 332 v.d.; A. Penther, *Eine Reise in das Gebiet des Erdschias Dag* (*Kleinasien*), 1902, *Abhandl. k. k. Geograph. Gesel.* (Wien, 1905), VI, 1—48; A. Penther-Zederbauer, *Ergrbnisse einer naturwissenschaftlichen Reise zum Erdschias-Dag* (*Kleinasien*), III; A. Philippson, *Kleinasien. Handbuch der regionalen Geologie* (1918), V, 2,31 v.d.; E. Banse, *Die Türkei* (1915), s. 101; G. Bartsch, *Vorläufiger Bericht über eine Reise nach Mittel-Anatolien* (*Jahrb. Geogr. Gesel.*, Hannover, 1930, s. 11); E. Chaput, *Voyages d'études géologiques et géomorphogéniques en Turquie* (Paris, 1936), s. 108 v.d.; M. Blumenthal, *Der Erdschias-Dagh, Die Alpen* (Bern, 1938), III; E. Lahn, *Anadolu'da neojen ve dördüncü zaman volkanisması* (*Türk coğrafya dergisi*, 1545, VII—VIII, 37 v.d.) (Besim Darkot.)

ERDA. ARŻA veya ARAŻA (A.), beyaz karınca; 40. şimâl ve cenup arz derecesine kadar bütün sıcak memleketlerde bulunan bu böcek nevi hakkında, araplar oldukça mâlûmat sâhibidirler ve bilhassa bunların islâm memleketlerinde yaşayan nevilerini biliyorlardı. Arap müelliflerinin tavsif ettikleri beyaz karıncaya, bir kaç çeşidi Mısır'da olmak üzere, daha çok yukarı Nil'de, Nubya'da ve en ziyâde Sudan'da tesâdüf edilir. Beyaz karıncaların bir kısmının kanatlı olduğu görülmüştür. Fakat bunlar ancak muayyen bir zaman (Ḳazvînî'ye göre, yalnız bir sene) kanatlı bulunmakta idiler. Fakat bu hâdisenin böceğin cinsî hayatı ile olan alâkasını bilmiyorlardı. Beyaz karıncaların toplu hayatları, balçıktan yapılan mahrûtî ve bir çok dehlizli yuvalarındaki müşterek çalışmaları, karıncalar ile mücâdeleleri ve bilhassa tahtayı tahrip ettiklerinden, bir âfet oldukları iyice mâlûmdur. Bunlara karşı, koruyucu vâsıta olarak, arsenik ve sığır tezeği kullanılırdı. Beyaz karıncanın oburluğu ve zararı mesele olmuştu. — Beyaz karıncanın ölüm habercisi telâkki edilmesi hakkındaki halk itikadının da çok eski olması muhtemeldir. *Kur'an* (XXXIV, 13)'da Süleyman'ın öleceğini „âsâsını yiyen toprak kurdu" gizlice haber verir. Bugün bile şimâl-i şarkî Afrika'da şöyle derler —: „Bir adam ölecekse, beyaz karınca gelir; o işini bilir".

Bibliyografya: Ḳazvînî (nrş. Wüstenfeld), I, 428; Damîrî, I, 24 (trc. Jayakar, I, 39 v.d.); Hartmann, *Reise des Baron Barnim*, s. 283—286, 443, 643; Brehm, *Tierleben* (3. tab., 1892), IX, 560 v.dd. (Hell.)

ERDEB. ARDABB (A.), yunan. ἀρτάβη, süryan. *ardeba* yahut *arṭeba*, bir ölçü ismi; Mısır'da = 197,7 litre. Bir *ardabb* = 6 *vayba* = 24 *rub'a*.

ERDEBİL. ARDABĪL (ERDEBĪL), fars. ARDABĒL ve Olearius'a göre, yerli türklerin telâffuzu ile, Ardavil ve haritalarda yanlış olarak Ardonil; Azerbaycan'da, Aras ırmağının sağ kollarından Kara-Su çayına dökülen Balıḫlu-Su (Balık-Çay) kenarında, 40° 20' şark tûlü ile 38° 20' şimâl arzında, 1.520 m. irtifaında ve takriben 3 mil kutrunda, her tarafı dağlar ile çevrili dâirevî bir ovada ve tarihî ticâret yolları üzerinde bir türk şehridir.

Şehrin garbında, Boz-Kuş dağlarının şimâlinde ve Koşa-Dağ vasıtası ile birleştiği Kara-Dağ silsilesinin şarkında, türklerin Savalan dedikleri ve arap coğrafyacılarında ise, Sabalān şeklinde geçen, 4.844 m. yüksekliğinde, dâimî karlarla örtülü ve kaplıcaları ile mârûf, sönmüş bir yanar dağ vardır. Şarktan Erdebil'i, 10 fersah mesâfedeki Hazer denizinden Talış dağları ayırmaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği, ikliminin sertliği ve toprağının kireçli olması, bu bölgenin nebatları üzerinde müessir olmuştur. Balıḫlu-Su, şehrin civarında, biri — şehri katetmek ve diğeri ise — şehri kuşatmak üzere, iki kola ayrılmakta ve cedvel usûlü ile sulamayı çok elverişli kılmakta ise de, buralarda üzüm, kavun, nar, limon ve portakal yetişmez. Buna mukabil elma ve armudu bol ve lezzetlidir. Şehrin çevresi ağaçtan mahrum olduğu hâlde, suyunun bolluğu sâyesinde, hemen her evin bir meyve bahçesi bulunduğundan, Olearius 1637'de sûrsuz olan Erdebil'i uzaktan bir ormana benzetmişti. Mamafih iklimin yumuşak olduğu dağ eteklerinde hıyar ve kavun gibi, sıcaktan hoşlanan sebze ve yemişler de yetişmektedir. Şehri çevreleyen yayla tarla, otlak ve çayır hâline getirilmiştir. Olearius Erdebil civarındaki yeşil çayırlarda altmıştan ziyâde köy saymakta, hayvan sürülerinin bolluğu ve hazineye te'min ettiği gelirin ehemmiyeti hakkında misâller zikretmektedir.

Erdebil'in tesis tarihi hakkında, efsânelerin hâricinde, mevsûk mâlûmat mevcut değildir. Media ve küçük Media'dan ibâret olan Azerbaycan (Atropatene)'dan bahseden eski yunan ve lâtin müelliflerinde Erdebil'in adı geçmez. Bu şehre ermenice Artavēt ve Artavel denildiği de kaydedilmektedir (krş. Streck, *EI*, mad. *Erdebil*). Firdavsî, Yāḳūt Ḥamavî ve daha başkalarınca zikredilen eski bir efsâneye göre, Erdebil'i Sâsânîlerden Pērōz (Fīrūz, milâttan sonra 457—484) te'sis ederek, şehre Bāzān-i Fīrūz (Ābāzān-i Fīrūz = Fīrūzābād) veyahut Fīrūzkart adını vermiştir. Ḥamd Allāh Ḳazvînî (*Nuzhat al-ḳulūb*, s. 83) ise, Erdebil'in Keyânîlerden Siyāvüş oğlu Kayḫusrav tarafından te'sis olunduğu rivâyetini, kaydeder.

Azerbaycan'dan bahseden C. Curcius'tan, büyük İskender'in, İran seferi esnâsında, karargâhını bir müddet burada kurduğu istidlâl edilmekte ve bu şehrin daha o zamanlar mevcut bulunduğu anlaşılmaktadır (C. Curcius, V, 11 = Olearius, IV, XXV). Eğer bu rivâyetlerden birincisi doğru ise, Enûşirvan'ın Yazar ve Sol türklerinden bir kısmını yerleştirmiş olduğu, Halhal'a yakın gösterilen Fīrûzâbâd'ın Erdebil olmasına dahi ihtimâl verilebilir (Ṭabarî, I, 874, 891; *IA*, II, 99). Sâsânîlerden Kayḳubād devrinin son yıllarına kadar ve araplar geldiği zaman, Azerbaycan'ın şimâl ve orta bölgeleri, Hazarların elinde bulunuyordu. Ṭabarî (I, 884)'ye göre, Arran, Ermeniye ve Gürcüstan ile berâber, o devirde Azerbaycan'a da „Hazarlar memleketi" denilmiştir ki, Erdebil'in bundan hâric kalmadığı Hazar türklerinin bir efsânesinden anlaşılmaktadır. VIII. asır Hazar kağanlarından Bulan Han'a atfedilen bir rûya ile ilgili olan bu efsânede, zengin bir hazine hâlinde, Hazarlar tarafından zaptedilmiş gibi gösterilen bu şehrin adı, Erdebil olarak, tasrih edilmektedir (krş. G. N. Potanin, Bulan Han hikâyesi). Filhakika VII. asrın ortalarında (642) araplar Azerbaycan'ı fethettikleri zaman, Erdebil Azerbaycan'ın merkezi ve Sâsânî vâlilerinin makarrı bulunuyordu. Evvelâ Meraga'da yerleşmiş olan araplar, Emevîler devrinde (661—750) askerî ve idârî merkezlerini Erdebil'e naklettiler. Abbâsîler devrinde merkez Tebriz'e götürüldü ise de, Erdebil askerî ve ticarî ehemmiyetini kaybetmedi. Bu devirde zuhûr eden Hurremîler kıyamına karşı, Erdebil bir üs rolünü oynamış ve Abbâsîlerin hizmetinde bulunan türk kumandanlardan Afşin [b. bk.] Hurremîler reisi Bâbek [b. bk.]'in Buzz'deki üssü ile Erdebil arasında, Erdebil'den 14 (İṣṭaḫrî'ye göre, 15) ve Buzz'den 3 fersah mesâfede, Berzend kalesini imâr ve tahkim eylemiştir. Daha X. asırda bu Hurremîlerin bakiyesini Erdebil'in cenûbundaki civar dağlarda görmüş olan Muḳaddasî, Azerbaycan'ın payitahtı ve müstahkem bir kale olarak gösterdiği bu şehri ve kale arkasında tepe üzerindeki câmii tasvir eder ve bilhassa hamamlarını över. Muḳaddasî Savalan dağları bölgesinde o zaman 60'tan fazla dil konuşulduğunu da tasrih etmektedir (s. 375). Bu dil meselesine, Savalan eteklerindeki her köyün bir dili olduğunu, fakat bu dillerin ne âzerî farsçasına ve ne de hâlis farsçaya benzemediğini söyleyen İbn Ḥavḳal da temas etmektedir (s. 374). A'sam al-Kūfî (*al-Futūḥ*, Topkapı nushası, II, var. 185b)'den nakledilen bir rivâyetten ise, Erdebil'in şimâlindeki Baylakan ve Aras havzasında Hazar türkçesinin yaygın olduğu, hattâ fars aslından olanların bile fasîh hazarca konuştukları anlaşılmaktadır. İṣṭaḫrî, Erdebil'i Azerbaycan'ın en büyük şehri olarak göstermektedir. Şehrin uzunluğu ve genişliği bir fersahın 2/3'si kadardı. Şehri 3 (başka bir yerde 4) kapısı olan bir hisar kuşatıyordu. Binalarının ekserisi kilden olan şehir mâmûr ve ucuzluk idi (s. 181). İṣṭaḫrî'yi ikmâl etmiş olan İbn Ḥavḳal'e göre, Azerbaycan'ın en büyük ve en

mühim şehirlerinden olan Erdebil, mâmûr, güzel ve zengin olduğu gibi, ucuzluğu ile de nazar-ı dikkati celbediyordu. Şehri bir kaç çay kat'ediyordu. Vaktiyle Erdebil'i kuvvetli bir hisar kuşatırdı ki, 331 (943)'de hudut kumandanı tarafından tahrip edilmiştir (s. 237 ve 238).

Araplar devrinde Tebriz, Miyâniç, Meraga, Berzaa, Gence ve Derbend ile birlikte, Erdebil başlıca ticâret ve muvasala yollarının merkezlerinden birini teşkil ediyordu. Cenuptan Zencan tarikı ile gelerek, Miyâniç'te şimâle ve garba (Meraga'ya) doğru ikiye ayrılan büyük ticâret yollarından „şehrâh-i şimâlî" adını taşıyan birincisi, Arran, Şirvan ve Gürcüstan merkezlerine doğru, Erdebil'den geçerdi. Ayrıca bir kervan yolu da, Nir ve Serâb üzerinden, Erdebil'i Meraga'ya bağlamakta idi.

Selçuklular devrinde türk nufuzu çoğalmış olan Erdebil ve havâlisini Bişkin ve Balak adında iki türkmen beyi idâre ediyordu. Sultan Mas'ûd ile kardeşi Tuğrul'un saltanat kavgaları esnâsında, bunlar Tuğrul'un tarafını iltizam ederek, Ak-Sungur'un kumanda ettiği Mas'ûd kuvvetleri önünde Erdebil'e kapanmışlardı. Tuğrul'un atabeyi bulunan Kara-Sungur'un kumandası altında Erdebil'in yardımına gelen kuvvetler ile kale kapılarında cereyan eden savaşta Ak-Sungur muzaffer olmuşsa da, Erdebil'i zaptedemeden, çekilmişti (krş. Bundârî, *Zubdat al-nuṣra*, s. 165 v.d.). Atabey Kara-Sungur bir müddet sonra (535) Erdebil'de vefat etti. Ondan sonra, Selçukluların son devrinde ve Atabeyler zamanında, Erdebil'i sırası ile Ak-Arslan, Has Bey, Naṣr al-Dîn Ak-Kuş, onun oğlu Muhammed Ak-Kuş, atabey İl-Deñiz'in oğlu Mehmed Cihan Pehlivan idâre ettiler (*Aḫbâr-i devlat-i Salçâḳiya*, tür. yer.). Atabeyler ve Ḫvârizmlilerin son günlerinde burasını ziyâret etmiş olan Yâḳût da bu türklerden Bişkin ve Balak'ı zikreder. Yâḳût Muḳan bahsinde, Tebriz ile Erdebil arasındaki dağ yolunun türkmenlerle meskûn olduğunu ve bunların başında İbn Bişkin adlı bir emîr bulunduğunu söylediği gibi, Erdebil'in nüfusça gâyet kalabalık bir şehir olduğunu da kaydeder. Moğullar geldikleri zaman, Yâḳût'un şehâdetine göre, Erdebil şiddetle mukavemet göstermiş ve moğulların taarruzunu iki defa püskürtmeğe muvaffak olmuş ise de, üçüncü defasında mağlûp olmuştur. Tebriz mukavemet göstermediği için, harap olmaktan masûn kaldığı hâlde, Erdebil ile Serâb (Sarav), mukavemet gösterdiklerinden, tahrip edilmişlerdir. Mamafih Şeyḫ Şafî al-Dîn Ardabîlî'nin menâkibinden, şehir civarındaki türk boylarının, yine olduğu gibi, yerlerinde kaldıkları (krş. *Ṣafvat al-ṣafâ*', Ayasofya kütüp., nr. 2123, var. 25a, 31a, 37b, 192) veyahut yeni gelen türk ve moğul göçebeleri ile yaylak ve kışlaklarını bölüştükleri için, kısmen başka yerlere göçtükleri anlaşılmaktadır (Ḳazvînî, *Âṯâr al-bilâd*, s. 379).

Şâir Ahmedî, — „Niçin şehirleri harap ve ahâlisini katl-i âm ediyorsunuz?" suâline, Hulagu'nun —: „Evvelki kavimlerin yaptıklarını yıkarak, ülkeyi yeni baştan kurmalı, tâ ki bu ülke bizimdir, demesinler" — diye cevap verdiğine dâir bir rivâyet nakleder (*İskendernâme*, Üniversite kütüp., edebiyat, nr. 778, var. 252). Filhakika Erdebil İlhanlılar devrinde yeni baştan ve eskisinden daha güzel olarak, inşa ve imâr edilmiş ve nüfusça kalabalık bir şehir hâlinde, tekrar ticârî ve askerî merkezlerden biri hâline getirilmiştir. 1307'de moğullar Gîlân'ı zaptettikleri zaman, Kazvin, Sultaniye-Tarım ve Halhal ile birlikte, Erdebil şehri de dört hareket üssünden birini teşkil eylemiştir (krş. D'Ohsson, IV, 488—494).

Ḥamd Allâh Ḳazvînî'ye göre, türklerin ve moğulların toplu olarak oturdukları mahallerden biri Erdebil'e bağlı Mişkin bölgesinde — Dereverd ve ikincisi, Raşîd al-Dîn'e göre — Sayın yaylaları idi. Erdebil civarındaki Mişkin türkmenleri İlhanlılar devrinde 7 şehirden ibâret bir vilâyet hâlinde yaşamakta idiler. Bütün Azerbaycan'da olduğu gibi, Erdebil ve civarında da türk nüfusu bu devirde 4—5 misli artmıştır. Yeni gelen türk unsurları, eskiden burada bulunanlar ile berâber, ovalık, dağlık ve ormanlık yerleri işgâl ederek, ziraat ve sürü beslemekle iştigâl etmişlerdir.

Bu devirde Erdebil'in ticârî ehemmiyeti de, arap devrine nisbetle, daha ziyâde artmıştır. Zencan'ın cenûbunda, İlhanlılar tarafından inşa edilmiş olan Sultaniye şehrinden itibâren, ticâret yollarından biri, Zencan ve Halhal üzerinden, Erdebil'e ulaşır ve buradan, Bacarvan—Bilesuvar — Mahmudâbâd tarikı ile, Bakû'ya ve Bacarvan'dan Bazarcık — Berzea — Gence tarikı ile, Tiflis'e giderdi. İlhanlı devletinin yüksek mâliye memurlarından olan Ḥamd Allâh Ḳazvînî (*Nuzhad al-ḳulûb*, metin s. 75—100 v.d.)'nin verdiği mâlûmata göre, 1335'te, 100 kariyenin merkezi olan Erdebil, Azerbaycan'ın 31 tümeni arasında, vergi bakımından, Tebriz'den sonra, dördüncü gelerek, yılda 85.000 dinar vermekte idi.

Muḳaddasî azerbaycanlıları kâmilen Ḥanbalî mezhebinden koyu sünnî olarak bulmuştu. Ḥamd Allâh Ḳazvînî ise, erdebillileri şâfi'î mezhebinde ve Şeyḫ Şafî al-Dîn Ardabîlî'nin müridleri olarak gösterdiği için, şi'îliğin sonraları, Şâh İsmâ'îl Safevî tarafından yayılmış olduğu anlaşılıyor. XIV. asrın ilk yarısında yaşamış,

Abū Sa'īd Bahadır Han'ın nâibi ve baş veziri Emîr Çoban ile görüşmüş ve fevkalâde büyük bir nufuz kazanmış olan Şeyḫ Şafī al-Dīn Abū İsḥāḳ Ardabīlī, XIV. asrın ortalarına doğru, mevkiini oğlu Ṣadr al-Dīn Mūsā'ya bırakarak, büyük bir evliya şöhreti ile öldükten sonra, Erdebil bir nevî ruhânî merkez hâline gelmişti. Şadr al-Dīn büyük babası Şeyḫ Cabrā'il için, Erdebil'in yarım mil mesâfesindeki Kelgeran köyünde ve babası Şafī al-Dīn için, Erdebil'de birer türbe yaptırmak suretiyle, burayı bir ziyâretgâh hâline getirdi. Timur'un, vergileri Şeyḫ Şafī al-Dīn türbe, hankah ve müesseselerine tahsis edilmek üzere, Ṣadr al-Dīn'in oğlu Şeyḫ 'Alī'ye verdiği Rumlu, Şamlu, Musullu, Kuzanlu, Kavanlu, Dulkadır ve Kacarlardan ibâret türkmen urugları o devirde Anadolu ve Suriye'den Azerbaycan'a gelerek, Erdebil'de yerleşmişlerdir. Sonraları Ustaçlu, Şamlu, Tekkelü, Baharlu, Dulkadır, Afşar ve Kacar adlı 7 türkmen urugunu, Erdebil'de, Safevîlerin iatinatgâhı olarak, görüyoruz. Ecdadının tasavvuf tarikatını devam ettiren Şeyḫ 'Alī'nin oğlu İbrāhīm'den sonra, onun oğlu Cüneyd, ilk defa olarak, bu tarikatın nufuzunu siyâsî bir silâh gibi kullanmağa teşebbüs etti ve Erdebil'i XV. asırda bir tarikat devletinin merkezi hâline getirmeğe çalıştı. Cüneyd Erdebil'den „gazâ-i Gürcüstan" bahânesi ile Şirvan üzerine yürüdü ise de, savaşta telef oldu. Onun oğlu Haydar da aynı tarzda hareket etti ve öldürüldüdü. Bu harekette yalnız Haydar'ın üç oğlundan biri olan İsmā'īl muvaffak oldu. İsmā'īl, ş a h unvanını alarak Safevî devletini kurduktan sonra merkezi Erdebil'den Tebriz'e nakletti. Fakat Erdebil ehemmiyetini kaybetmedi. Bilâkis Safevîler devrinde Erdebil en büyük refah ve inkişafa mazhar oldu. 1524'te Erdebil'i ziyârete gelen Şāh İsmā'īl orada öldü ve Şeyḫ Şafī al-Dīn türbesinin yanında defnedildi. Ondan sonra gelen oğlu Şāh Ṭahmasb, torunu Şāh İsmā'īl II., Şāh Muḥammed Ḫudābanda, onun oğlu Şāh 'Abbās I. ve diğerleri de burada defnedildiler. Şāh 'Abbās I., Şeyḫ Şafī al-Dīn türbesini altın kaplamalarla tezyin etti ve buraya türkçe, arapça ve farsça kitaplardan mürekkep İran'ın en büyük kütüphânesini hediye eyledi. Şeyḫ Şafī türbesi, ona bağlı medrese, câmi, kütüphâne v.b. müesseseler kıymetli çiniler, altın ve gümüş kaplamalar, zemini eski ve kıymetli halılar ile döşenmiş ve en eski Çin ve İran porselen kolleksiyonunu toplamış olmak itibârı ile, son derece nefis bir eser hâline getirildi.

1637'de Erdebil'i, alman sefaret hayeti ile berâber, Olearius ve 1671 ve müteâkip senelerde Chardin ziyâret etti. Chardin ve Olearius Erdebil'i kâmilen türkler ile meskûn ve bu mıntakanın en kalabalık şehri olarak göstermekte ve burasını Venedik'e benzetmektedirler. Olearius'a göre, Erdebil'in her iki tarafına söğütler dikilmiş 5 büyük caddesi vardı. 300 adım uzunluğunda ve 150 adım genişliğindeki, halkın gezinti mahalli olan temiz bir meydanın etrafını san'at erbabının dükkân ve tezgâhları işgâl ediyordu. Meydanın medhalinde, sağ tarafta, Şeyḫ Şafī türbesinin arkasında İmam-zâde câmii yükseliyordu. Meydanın arka tarafında Ḳayṣarīya denilen ve altın ve gümüş kıymetli taş ve ipekli kumaş ticareti yapan kapalı bir çarşının 3 kapısından caddeler üzerindeki açık pazara çıkılırdı. Şehrin muhtelif yerlerindeki müteaddit kervansaraylarda, türk, hindli ve çinli tüccarlar yerleşmişti. Şehirde bir çok hamam ve câmiler mevcut idi. Bu câmilerin en büyüğü ve en güzeli, şehrin tam merkezinde bir tepe üzerinde duran yüksek minareli büyük câmi idi. Mescidin karşısında, suyu yer altından borular ile şehrin cenûb-i garbîsindeki bir dağdan getirilmiş olan bir havuz vardı. Olearius, sefâret heyeti ile birlikte, bizzat dolaşmış olduğu Şeyḫ Şafī al-Dīn türbe, hankah ve müesseseleri hakkında da etraflı mâlûmat vermektedir. At, deve ve eşek kabîlinden olan nezir ve hediyelerin hemen satılıp, paraya çevrildiğini, öküz ve koyunların kesilip, fıkaraya dağıtıldığını, Şeyḫ Şafī türbesine bağlı büyük ve muntazam bir mutbaktan ahâliye her gün 3 defa çorba, et ve pilâvdan ibâret parasız yemek verildiğini ve çok bol olduğu için, halkın bu yemeğin bir kısmını sattığını yazmaktadır. Şāh İsmā'īl bu müesseseleri idâre eden memurlara Erdebil'in 1 mil mesâfesinde bulunan büyük Sultanâbâd köyünü tahsis etmişti.

Erdebil Safevîlerden sonra da ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Nâdir Şāh 1736'da Erdebil civarında topladığı bir kurultayda tahta çıkmıştı. Kaçarlar devrinde Azerbaycan umumî vâlisi ve Azerbaycan orduları baş kumandanı şehzâde 'Abbās Mirza Ḳaçar saray ve karargâhını Erdebil'de kurdu ve Rusya'ya karşı birinci sınıf müstahkem bir kale olmak üzere, Erdebil'i, fransız generali Gardanne'ın nezareti altında, garp usûlünde tahkim etti. XIX. asrın ilk yarısı boyunca, 1828 senesine kadar, süren rus-iran savaşları esnâsında, Erdebil 'Abbās Mirza'nın hareket üslerinden birini teşkil etti. 1827'de ruslar tarafından işgâl edilen Erdebil yağma ve tahribâta mâruz kaldı. 1828'de rus kuvvetleri çekilirken, Şeyḫ Şafī al-Dīn'in zengin kütüphânesini de berâber götürdüler. Bu istilâdan ve büyük yer sar-

sıntılarından Erdebil çok mutazarrır oldu. Bu tahribata inzimam eden ihtilâller Erdebil nüfusunun azalmasını ve şehrin sukuta yüz tutmasını mûcip olmuştur. Morier XIX. asrın ilk yarısında Erdebil'in nüfusunu 4.000 olarak tahmin eder. Hazer denizi sâhilinde bulunan Astara ve Lenkerân limanları ile Tebriz ve diğer cenûbî Azerbaycan şehirleri arasındaki ticaret yolu üzerinde olması ve Kafkasya ile Hazer denizine yakınlığı dolayısı ile, yavaş-yavaş kendisini toplamağa başlayan Erdebil'in nüfusu, XIX. asrın sonlarına doğru, 20.000'i bulmuş idi. XX. asrın başlarındaki ihtilâl hareketleri, dâhilî kargaşalıklar ve uzun süren idâresizlikler ile rus müdâhalesi yüzünden, Erdebil normal inkişaftan mahrum kalmakla berâber, 1930 yılına doğru şehrin nüfusu 40.000'e yaklaşmış idi. Aynı yıllarda Erdebil'e bağlı 200'den ziyâde meskûn mahalde 150.000 yerleşik türk vardı. Resmî İran istatistiği tarafından, bunlardan başka, Erdebil'in idârî bölgesinde yarı göçebe hayat yaşayan Erdebil-İlî, Mişkin-İlî, Şahseven-İlî (ilât-ı etraf-ı Erdebil, ilât-ı etraf-ı Mişkin v.b.) adları altında 160.000 nüfus tahmin edilen 32.000 türk âilesi tesbit edilmiştir.

Bugün Erdebil'i Astara limanına 60 km. bir şose bağlamaktadır. Son yıllarda, Serâb üzerinden, Tebriz'e kadar uzatılmış olan bu şose Erdebil'i Tebriz — Trabzon, ve Tebriz — Culfa hattına çıkarır. Erdebil'den 23 ağaçlık (fersah) ayrıca bir araba yolu Azerbaycan'ı ikiye ayıran hududdaki Bilesuvar'a ve oradan da 7 ağaçlık bir yol Hasan-Hanlu'ya gider. Erdebil'i Lenkerân limanına ve Bakû — Culfa demir yoluna yaklaştıran bu yoldan başka, 9 ağaçlık bir araba ve kervan yolu da Halhal'a bağlar. Serâb'dan geçen 30 ağaçlık bir yol da Erdebil ile Miyâniç arasındaki muvasalayı te'min etmektedir.

Hazer deniz yolları ve Kafkasya demir yol şebekesi ile yakınlık ve irtibatı dolayısı ile, Erdebil'in ticârî ehemmiyeti gittikçe artmaktadır. Yaylaların, otlak ve çayırlıkların bolluğu hayvan beslemeği ve dolayısı ile, yün ve halı v.b. dokumacılık işlerinin inkişafını te'min etmektedir. Şehir civarında petrol ve kükürt mâdenleri keşfedilmiş olduğundan, Erdebil, sanayi bakımından, parlak bir istikbâl vaad etmektedir. Efsânevî bir şöhrete mâlik bulunan Erdebil kaplıcaları ise, şehrin inkişafı ile müvâzi olarak, modern bir hâle getirilmeğe çok müsâittir.

Bugün Erdebil'de bulunan tarihî eserlerden Şeyḫ Şafî al-Dîn türbesi ve ona müteallik câmi, Çinihâne medresesi, Şeyḫ Cabrâ'il türbesi gibi müesseseler ile Safevî sülâlesine mensûp hükümdar ve prenslerin mezarları bulunmaktadır. General Gardanne'ın yaptığı kale bugün bir harâbeden ibârettir.

Bibliyografya: Şadr al-Dîn al-Ḥusaynî, *Aḫbâr al-davlat al-salçūḳiya* (trk. trc. Necati Lugal, *TTK*, Ankara, 1943), s. 72, 82, 102, 110, 133; Bundârî, *Zubdat al-nuṣra va nuḫba al-'usra* (trk. trc. Kıvameddin Burslan, *TTK*, İstanbul, 1943); Muḳaddasî (nşr. de Goeje, 1877), s. 375, 376 v.dd.; Ya'ḳūbî (nşr. de Goeje, 1892), s. 171, 272; Yāḳūt Ḥamavî, *Mu'cam al-buldān* (Mısır, 1906, madd. *Muḳān*, *Sarāb* ve *Ardabil*); İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje, 1873), s. 237, 238 ve *tür. yer.*; İṣṭaḫrî (nşr. de Goeje, 1870), s. 181, 189, 191, 192, 194; İbn Faḳîh (nşr. de Goeje, 1885), s. 209; Belāẕorî, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje, 1880), s. 325; Ḳazvînî, *Āṯār al-bilād va aḫbār al-'ibād* (*GGA*, 1848, I, 350 ve Pertsch, *Katalog der arab. Hss. zu Gotha*, III, 152); Ḥamd Allāh Ḳazvînî, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. Schefer, *Suppl.*, Paris, 1897, s. 145—223; ondan alarak G. le Strange'in 1915 ve 1919'da neşrettiği metin); G. N. Potanin, *Vostoçnie motivı v srednovekovom evrop. epose* (Moskova, 1899; Bulan Han hikâyesi); Baron D'Ohsson, *Histoire des Mongols* (La Haye ve Amsterdam, 1834); J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi* (trc. Mehmed Atâ, İstanbul, 1330, IV, 55—66); Adam Olearius, *Puteşestviye...* (rus. trc. Barsov, Moskova, 1870), IV, XXI—XXVIII, 558—595; Chardin, *Voyages du chevalier Chardin en Perse...* (Amsterdam, 1735); Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit Sasaniden* (Leyden, 1879), s. 123; G. le Strange, *The Lands of the eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 168; K. Ritter, *Erdkunde*, VIII, 671; IX, 789—795; F. Spiegel, *Eranische Altertumskunde* (Leipzig, 1871), I, 129; E. Reclus, *Nouvelle Géographie univers.*, IX, 250, 253; J. Marquart, *Ērānşahr, nach d. Geographie des Ps. Moses Xorenaci* (Berlin, 1901), s. 108; J. Morier, *Second Journey throungh Persia* (London, 1818), s. 250 v.d.; A. Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse 1805-1806* (Paris, 1821), s. 166 v.d.; J. B. Fraser, *Travels and Adventures in the Persian provinces on the south bank of the Caspian sea* (London, 1826), s. 292; Monteith (1832'de bir seyahat yapmış ve raporu *Journ. of the Roy. geogr. Societ.*, III, 27'de intişar etmiştir); M. V. Thielman, *Streifzüge im Kaukasus, Persien und in der asiat. Türkei* (Leipzig, 1875), s. 269—273; Radde, *Reisen an der persisch-russisch. Grenze* (Leipzig, 1886); de Mor-

gan, *Mission scientif. en Perse, étud. géograph.*, I, 338; *Rus-iran münâsebetleri* (*Mecmua-i askeriye*, sayı 58, İstanbul, 1341); Mirza Takî Han Sipehr, *Nâsiḫ al-tavârîḫ, Târîḫ-i Ḳacâriya* (Tahran, 1273), III, 1. kısım; *1827/1828 rus-iran harbi* (Kafkas dâire-i askeriyesi erkân-i harbiyesince tetkik edilmiştir, trc. Ömer Hâlis, İstanbul, 1932); M. F. Köprülü (*İA*, I, 118 — 151, mad. *Âzerî*); A. Z. Velidi Togan (*İA*, I, 91, 118, mad. *Azerbaycan*); W. Barthold, *İstoriko-geograf. obzor İrana* (Petersburg, 1903), s. 141 — 145, 149, 152, 157; Mas'ûd Kayhân, *Coğrâfyâ-yi mufaṣṣal-i İrân* (Tahran, 1310-1311), II, 117, 151, 152, 164, 166, 167, 170, 280; III, 8, 42, 43, 238, 273, 275, 435, 439, 441. (MİRZA BALA.)

ERDEKÂN. ARDAḲÂN (bugün ARDEKÛN da denilir), İran'da Aedā (Aḳdā) ile Maybûd arasında, çöl boyunca Kāşān'dan Yezd'e giden yol üzerinde, 32° 30' şimâl arzı ve 53° 50' şark tûlünde (Grennw.) kâin bir **şehirdir.** Daha Batlamyus bile bu şehri Ἀρταχάνα olarak kaydeder. Şehir deniz seviyesinden 1.025 m. yüksektedir; sûr ve kuleler ile tahkim edilmiştir. Bir kaç kervansaray ve câmi ile çarşıları vardır. 1888'de buraya gelen Dupré şehirde 1.000 ev bulunduğunu tahmin ediyor; Houtum-Schindler, 1879'da, nüfusunu 8 ile 9.000 arasında ve Stack ise, 10.000 kadar gösteriyor. Ahâli arasında bir çok „gebrler" (parsîler, âteşe tapanlar) vardır. Renkli kumaşlar ile kırmızı ve mâvî hâneli halı imâli şehrin hassaten kayda değer sanayiidir. Dupré'nin zamanında burada, İran şahı sarayına mahsus çadırlar için, kumaşlar dokunurdu. Ardakān 17 mevkii ihtivâ eden aynı isimde bir idâre bölgesinin merkezidir.

Bibliyografya: K. Ritter, *Erdkunde*, IX, 27; Vivien de St. Martin, *Dictionn. géograph.*, I, 196; E. Reclus, *Nouvelle géographie univers.*, IX, 275; Tomaschek, *Sitzungsber. der Wiener Akademie*, CII (1883), 164; Pauly-Wissowa, *Realencyklop. der klass. Altertumswissensch.*, II, 1303; Stahl, *Petermann's Geogr. Mitteil.*, Ergänz.-Heft, nr. 118 (1895), s. 29; Vullers, *Lexicon Persico-Latinum*, I, 78°. (STRECK.)

ERDEKÛN. [Bk. ERDEKÂN.]

ERDEL, ERDİL ve ERDELİSTAN, bugünkü Romanya'nın garp mıntakasını teşkil eden bir kıt'anın ve XVI. ile XVII. asırlarda osmanlı hâkimiyeti altında yaşamış bir beyliğin türkçe **adıdır.** Aslı macarca Erdély (< *erdő elve* „orman ötesi") 'dir; rumence Ardeal, sırp, bulgar ve yunan dillerindeki Erdel adı bundan gelmektedir (krş. J. Bogdan, *Doc. priv. la rel. TR. cu Broş. şi T Ung.*, I, 49, 110; Chalkokondylas, Bonn, s. 253: Ἀρδέλιον; Gombocz-Melich, *Magyar Etimológiai Szótár*, I, 129, 159; N. Draganu, *Românii in Veacurile* IX—XIV, Bucureşti, 1934, s. 420).

Macar vesika ve kroniklerinde bu kelimenin lâtince karşılığı Terra Ultrasilvas ve daha sonra Transsilvania olarak geçer. Yalnız almanca ismi Siebenbürgen („yedi hisar") bundan ayrılır ki, aslı „Sibin (nehri) hisarı" mânasına olan Sibinburg'dur (G. Kisch, *Siebenbürgen im Lichte der Sprache. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Karpathen-Länder*, Leipzig, 1929, s. 251). Mamafih bu ismin, imtiyazlı yedi sakson hisarından (Sibi, Nocrich, Arăştie, Miercurea, Segeşvar ve Sebeş Alba) dolayı verilmiş olduğu hakkında bir nazariye de vardır. Erdel ismine, Âşık Paşa-zâde, Dursun Bey ve Neşrî gibi, ilk osmanlı müverrihlerinde rastgelinmez; bu isim, ilk defa olarak, *Râznâme-i Süleymânî*'de, Engürüs vilâyeti kıralı Yanoş'un orduy-ı humayuna kabûlünden bahsedilirken, kıral hakkında „sâbıkta Erdel beyi" denilmek suretiyle, geçmektedir (krş. Feridun Bey, *Münşaât*, 2. tab., İstanbul, 1275, II, 275). Muahhar tarihî kaynaklarda bu ismin yanında Erdelistan tâbiri de görülür (Naimâ, I, *tür. yer.*; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 181; Mustafa Nurî Paşa, *Natâ'ic al-vuḳû'ât*, II, 72).

Coğrafya. Erdel'in hudutları şarkta—Boğdan, cenûpta—Eflâk, cenûb-i garbîde—Demir Kapı (rum. Posrta de Fier, macar. Vaskepu) ile ayrıldığı Banat, garpta—Macaristan ve şimâlde — tarihî Erdel'in bir kısmını teşkil eden Marmaroş (Maramureş) vilâyetidir. Erdel arâzisi, ihtivâ ettiği kısımlar ile birlikte, ayrı bir birlik teşkil eden ve üç taraftan Karpatlar ile Transilvanya Alplarının çevrelediği bir havzadır. Garp tarafında ada şeklinde bir dağ kütlesi (rum. Muntii Apuseni, macar. Érchegység) burayı büyük macar ovasından ayırır. Karpatlar Erdel etrafında başlıca iki kısım (şark Karpatları ve cenûbî Erdel Karpatları) teşkil eder. Asıl Erdel'i, farklı şekiller gösteren avârız, dağlarının bünyesi, coğrafî ve etnik karakterleri ile ayrı bölgeler vücuda getiren havzaları dolayısı ile, bir kaç kısımda mutalâa etmek mümkündür. Diğer taraftan, osmanlı hâkimiyeti devrinde, Erdel'in, coğrafî bakımdan, ifâde ettiği mâna, asıl Erdel'den dahi genişti ve siyâsî hudutları içine şimâl, garp ve cenûb-i garbîden alınmış bâzı topraklar da dâhil idi.

1. Erdel ovası (rum. Câmpia Ardealului, macar. Erdélyi Medence veya Mezöség), büyük macar ovasına nazaran, daha mürtefi bu-

lunan burası içinden geçen nehirlerin açtığı vâdiler ile ayrılmış yükseklikler gösterir. Ovayı iki ârızalı kısma bölen Mureş nehri (macar. Maros, alm. Mieresch) ortasından geçer. Bundan başka büyük ve küçük Samoş (rum. Someş ve macar. Szamos), Aranyoş (rum. Arieş), büyük ve küçük Kukullû (rum. Târnava Mare ve Târnava Mica, macar. Nagy ve Kis Küküllö, alm. Gross- ve Klein-Kokkel) nehirleri vardır. Bu sonuncular Mureş nehrine karışır ve hepsi büyük macar ovasına doğru cereyan eder. Havzanın cenûp kısmı, yâni büyük ve küçük Kukullû nehirleri vâdisi, daha ârızalı ve şimâl kısmından daha yüksektir. Bu mıntaka ziraat ve hayvancılığa çok müsâittir. Büyük şehirleri işlek vâdilerin ve büyük geçitlerin önünde bulunur ki, en mühimleri şunlardır: Erdel Belgradı (rum. Alba Julia, macar. Gyulafehérvár, alm. Karlsburg), Enet (rum. Aiud, macar. Nagyenyed, alm. Strassenburg), Turda (macar. Torda, alm. Thorenburg), Kolojvar (rum. Cluj, macar. Kolozsvár, alm. Klausenburg), Dej (macar. Des), Zălau (macar. Zilah), Baia Mare (macar. Nagybonya), Besterçe (rum. Bistrita, macar. Beszterce, alm. Nösen), Vaşarhel (rum. Târgul Mureş, macar. Marosvásárhely), Şegeşvar (rum. Sighişoara, macar. Segesvár, alm. Schässburg), Megeşvar rum. Mediaş, macar. Medgyes, alm. Mediasch)'dır. Kolojvar şehri Erdel'in çok defa merkezi olmuştur ve bugün de kültür müesseseleri ile müstesnâ bir mevki işgâl eder.

2. Sekel bölgesi (rum. Secuime, macar. Székelyföld). Erdel'in şark tarafı ve şark Karpatları ile buna muvâzi silsileler hâlinde uzanan dağlık mıntaka ve bu dağlar arasındaki küçük havzaları teşkil eden bu bölge, sâkinlerinin ekseriyeti itibârı ile, Sekel memleketi adını almışsa da, şimâl ve cenûp eyâletlerinde fazla mıkdarda Sakson da bulunmaktadır. Şimâlden itibâren ehemmiyetli ârızalar Radna (rum. Rodna), Çik (rum. Ciuc, macar. Csik), Bretcu (macar. Bereck) ve Hargita dağlarıdır. Bu ârızalı kısımda Çik va Tara Bârsei (macar. Barcaság, alm. Burzenland) v. b. gibi, küçük havzalar mevcuttur. Dağlar arasında mahdut sayıdaki geçitler, şimâlden itibâren sırası ile, Radna, Tulgheş (macar. Tölgyes), Ghimeş, Oituz (macar. Oitoz) ve Buzău (macar. Bodza) bu mıntakayı şark ve cenûba bağlarlar. Evliya Çelebî (VI, 8) „Şehrâh-ı Erdel'e girmeğe dört yoldan" bahs ve „Leh vilâyetine girecek Sikel (!) yolunu ve Eflâk'a girecek Braşov yolunu" kaydetmekle bu geçitlere telmih eylemiştir. Arâzi daha ziyâde dağlık olup, ziraate müsâit değil ise de, yer-yer sanayi teessüs etmiştir. Büyük şehirleri, bölgenin merkezindedir. Bunlardan bilhassa Udvarhel ve Braşov (alm. Kronstadt) kayda değer.

3. Cenûbî Karpatlar mıntakası. Yüksek dağ silsilelerinin cenuptan sınırlandırdığı bu mıntakaya, şimâldeki Kukullû vâdileri ile birlikte, daha ziyâde Erdel'deki Saksonların (Evliya Çelebî'de „Saz macarı", I, 181; VII, 425) sâkin olduğu bir yer bulunmasından dolayı, alm. Sachsenland, rum. Tara Saşilor, macar. Szászföld de tesmiye edilmektedir. Bu silsile şarkta Fogaraş (rum. Fagaraş, macar. Fogaras) dağları ile (en yüksek zirvesi Negoiu, 2.546 m.) başlar. Kızıl-Kule geçidinde (rum. Turnu Roşu, macar. Vöröstorony, alm. Rotenturm) bu bölgenin en büyük nehri Olt (alm. Alt; Strabon'da: Aluta) Eflâk'a geçer ve buradan itibâren Sibin dağları, sonra bunun tâlî kolları, bu meyanda en yüksek ârıza olan Retezat devam eder. Cenûba doğru daha bâzı geçitler vardır. Burada en ehemmiyetli havza Olt nehrinin içinden geçtiği Fogaraş ve daha sonra Hatsek (rum. Hateg, macar. Hátszeg), Petroşeni (macar. Petrozseny) havzalarıdır. En meşhûr şehri, aynı zamanda sanayi mıntakasının merkezi olan, Sibin (rum. Sibiu, alm. Hermannstadt, macar. Nagyszeben)'dir. Bundan başka Fogaraş, Hatsek, Sasvaraş (rum. Orăştie, macar. Szaszváros, alm. Bross), Sebeş Alba (macar. Ssászsebes, alm. Mühlbach), Hunyadvar (rum. Hunedoara, macar. Hunyadvar) ve Deva kayda değer olanlarıdır.

Asıl Erdel'in bahsettiğimiz bu kısımlarından başka, tarihinin bâzı devirlerinde buraya ilhak ve ilâve edilmiş daha bâzı parçalar vardır ki, şunlardır: *a.* Cenûb-i garbîde Banat eyâletinin şark tarafı, Erdel'den Demir-Kapı geçidi ile ayrılan ve şimâlde Mureş nehrine kadar uzanan dağlık bölgedir. İçinden Temeş ve Beghei (macar. Bega) ırmakları geçer. Mühim şehirleri Caransebeş (macar. Karansebes), Lugoş (rum. Lugoj, macar. Lugoş) ve bilhassa Tamşvar (rum. Timişoara, macar. Temesvar, alm. Temeschburg)'dır. — *b.* Mureş nehrinin şimâlinde ve asıl Erdel'in garbında dağlık ve ormanlık bölgeye rum. Muntii Apuseni ve macar. Erchegység denir ki, burası Tisa vâdisindeki büyük macar ovasına doğru alçalır. Nehirleri Aranyoş, Samoş ve Criş (macar. Körös)'tir. Garp ve şimâlinde bir ova vardır. Bihar (rum. Bihor), Arad, Varad (rum. Oradea, macar. Nagyvárad, alm. Groswardein), eski Zarand ve Satmar (Evliya Çelebî'de aynı zamanda Sakmar) eyâlet ve şehirleri ile, ayrıca, Yanova (rum. Ineu, macar. Borosjenö), Salanta (rum. Salanta Mare, macar. Nagyszalonta) şehirleri, bu mıntakanın en ehemmiyetli merkezleridir. Burası, tarihte Partium (macar. Részek) adı ile mârûftur ve

bu mıntakaya, kısa bir müddet için, şimâl-i garbîde daha Sabolç, Ugoça ve Bereg eyâletleri de dâhil oldu ki, bu son eyâletler Evliyâ Çelebî (VI, 36, 44) 'de „orta macar" diye zikredilmektedir. — *c.* Tarihî Erdel'de diğer bir coğrafî birlik de, Erdel'in şimâlindeki Marmaroş eyâletidir. Merkezi Sighet (macar. Maramaros Sziget) şehridir.

Tarih. Erdel neolitik devirde de meskûn idi. En eski sâkinleri, 2000 (m. ö.) sonlarından itibâren, Traklar ve sonra bunların bir kolu olan Daklar idi. Bu hususta ilk tarihî mâlûmatı Herodot'tan öğreniyoruz. O Erdel'in dağlık mıntakasında, altın işçiliği ile meşgûl olan, belki İskit-Trak menşe'li, Agathyrs'lerin yaşadığını bildirmektedir (m. ö. V. asır).

Gerek hind-cermen ve gerek iskit aslından daha bâzı kavimlerin yerleşmiş veya uğramış bulunması muhtemel olan Erdel'de, sonraları yalnız Daklar hâkim kaldı ve burada müstakil bir devlet kuruldu. Bu devletin merkezi bugün Hatsek şehri civarında bulunan Sarmisegethusa (Grădişte = Várhely) idi. İmparator Traianus 102 ve 106 senelerinde yaptığı harplerde Dakları yendi ve bu kıt'a Roma imparatorluğunun Dacia eyâletini teşkil etti. 271 (m. s.) senesine kadar devam eden Roma hâkimiyeti zamanında Dacia hudutları genişledi. Aurelianus, imparatorluğun müdafaa hattını Tuna'ya çekmeğe mecbur olunca, burayı terk ederek, Moesia'da yeni bir Dacia (Dacia Ripensis) vücuda getirdi.

Erdel'de III. asırdan itibâren birbiri ardından bir çok kavimler gelip yerleşti ise de, bunlardan hiç biri devamlı bir iz bırakmadı. Memleket Gotlardan (275—375) sonra, Hunların hâkimiyeti altına geçti. Hunlar V. asır ortalarında bütün Pannonia ve Erdel'i bırakarak, Karadeniz şimâlindeki steplere çekilince, buraları Gepitler tarafından işgâl olundu. Gepitler 566'da, Lombardlar ile Bayan Han'ın Avarları tarafından, mağlûp edildiler. Avar imparatorluğuna dâhil olan Erdel'de bâzı Avar eserlerine tesâdüf olunmuştur (krş. Fettich Nandor, *Das Kunstgewerbe der Avarenzeit in Ungarn*, Budapeşte, 1926; S. Ferenczi, *Firtosvár Aranyéremlelete, „Székelység"*, IV, 1934). Avarların Erdel'deki hâkimiyeti, büyük Karl (Charlemagne)'ın bu imparatorluğa nihâyet vermesine (796) kadar, devam etti. Avarlar ile birlikte, VI. ve VII. asırlarda Erdel'e slavlar da geldiler (krş. A. Leeper, *Germans, Avares and Slavs, The Slavonic Review*, XII, 1933/1934, s. 120). Yerli halk ile karışan slavlar, bundan sonra macarların yurt bulmasından bahseden en eski macar kronikçisi tarafından, Ulahlar ile birlikte, zikredilmektedir (krş. Anonymus, *Gesta Hungarorum*, nşr. F. Fejérpataky, Budapest, 1892, 26). Macarlar 895'te, reisleri Arpad'ın idâresinde, Karpat havzasına gelmiş ve bu tarihten itibâren yavaş-yavaş Erdel'i de işgâl etmişlerdi ki, ilk defa, reisleri Tuhutum (macar. Töhötöm) olan macar kabîlesi, macar kırallığının kurucusu Szent István devrine kadar, burada hâkim oldu. Bu kıral Erdel'deki putperest macarların kıyamını silâh ile bastırdığı gibi (XI. asır başları), Erdel'e kilise teşkilâtını ve kırallık müesseselerini soktu ve burada bir piskoposluk te'sis etti. Bu asrın sonlarında kıral Szent László Erdel'i, ikinci defa daha esaslı olarak, teşkilâtlandırmış ve bu yüzden kendisi hâmî azizi (patronus) addolunmuştur. Erdel ahâlisinden Sekeller hakkında ilk kayıtlara da yine bu devirde rastlıyoruz. En yeni tetkiklerde menşe'leri Hunlara ve Avarlara ircâ edilen bu kabîlenin çok eski zamanlarda macarlaştığı kabûl olunmaktadır (tafsilât için bk. Hóman B., *Der Ursprung der Siebenbürgen Sekler, Ungar. Jahrbüch.*, 1922, II, 9—36; Németh Gy., *La question de l'origine des Sicules, AECO*, 1940, VII, 208—241; Györffy Gy., *L'origine des Sicules*, Budapest, 1942, s. 16). Sekeller Erdel'de asırlarca müddet, civarlarında yaşayan kabilelerden ayrı olarak, muhtariyetlerini ve harplerde hususî kabîle teşkilâtlarını muhafaza ettiler. Erdel prenslerinin Sekellerin bu teşkilâtını bozmağa mütemâdiyen çalışmış olduklarını görüyoruz ki, buna nihâyet ancak XVI. asır sonlarında muvaffak olmuşlardır.

Saksonların Erdel'de yerleştirilmesi de, Erdel tarihinin mühim hâdiselerinden biridir. Kıral Géza II. (1141—1161), macar tacını takviye maksadı ile, aşağı Ren ve Mosel havâlisinden almanları (Sakson) celbederek, Erdel'de Mureş nehrinin cenûbundaki arâziye yerleştirdi. Daha sonra Saksonlar, *Andreanum* (1224) ile, kendilerine has muhtariyeti hâiz müesseseleri ile, siyâsî bir birlik hâline getirildi ve hudutları muhafaza etmek, hazineye muayyen bir vergi ödemek mecburiyetinde tutuldu. Başlıca şehirleri Sibin idi. Kıral Endre II. tarafından bir aralık alman şövalyelerine verilen Braşov bölgesi ile Sekel mıntakasına ilhak edilen Megeş, Besterçe havâlisi zamanla yavaş-yavaş birleşerek, XV. asrın ikinci yarısında hepsi birden „Sakson kontunun" idâresi altında toplanmağa muvaffak olmuştur. Bunlar Erdel şehrinin ekserisini inşa ederek, bu şehirlerde belediye teşkilâtı kurmuşlardı. İmtiyazları o kadar büyük idi ve onu o derece kıskançlıkla muhafaza ederlerdi ki, msl. macar kıralları Sibin şehrinde ancak 3 gün kalabilirlerdi. Bu şehirler Eflâk ve Boğdan beylikleri ile devamlı

ticârî münâsebâtta bulundukları için, mütemâdiyen zenginleştiler. Almanya ile kültür münâsebetlerini sıkı bir surette idâme eden Saksonlar, bu sâyede, reformasyon devrinde, Erdel'de ilk matbaayı te'sis eden Braşovlu Johannes Honterus'un idâresinde, hepsi birden protestanlığı kabûl ettiler (1542).

Ulahların Erdel'de XIII. asırdan önce mevcûdiyetleri, rumen âlimleri tarafından (krş. Drăganu, *Românii din veacul al IX—XIV.*, Bucureşti, 1934), bâzı yer ve şahıs isimleri sâyesinde, tesbit edilmiş olmakla berâber, bu tâbir, millet ismi olarak, ilk defa 1210 tarihli vesikada geçmektedir. Bu tarihten sonra ekseri vesikalar onları, Erdel'in diğer ahâlisi gibi, zikretmek ve *kenez* (rum. *cneaz*, macar. *kenéz*)'ler ile voyvodalarının idâresinde yaşadıklarını bildirmektedir.

Sekellerden başka, Erdel'e gelen türk kavimleri arasında Peçenekler ile Kumanlar bilhassa mârûftur. Konstantinos Porphyrogennetos, „Turkia"'nın (yâni macar memleketlerinin) Erdel'e kadar uzandığını kaydederken, „Patzinakia" = Πατζινακία tesmiye ettiği Peçenek memleketinin de Erdel'den itibâren 250 km. bir sâhada, takriben Siret nehrine kadar yayıldığını bildirir (*De adm. imper.*, Bonn, s. 166; Géza Fehér, *Ungarns Gebietsgrenzen in der Mitte des 10. Jahrhunderts nach dem De adm. imp. des Konst. Porphyr. UJb*, 1922, II, 46; J. Bury, *The treatise de adm. imp.*, *BZ*, 1906, XV, 517—577). Bundan bir asır sonra Kedrenos onları Dnepr'den Macaristan (Pannonia)'a kadar olan sâhada gösterdiği gibi, Anonymus kroniği de Peçeneklerin, macar kabîle reislerinden Taksony zamanında (943—972), Macaristan'a gelince, Tisa vâdisinde yerleştiklerini bildirir ki, buna göre Erdel'e 1000 tarihinden önce gelmişler demektir (krş. C. C. Giurescu, *IR.*, I², 300). Anna Komnena (Bonn, I, 330) Erdel'deki Peçeneklerden bahsettiği gibi, 1210 tarihli bir vesikada bunları Erdel'in diğer ahâlisi meyanında sayar (E. Lukinich, *Documenta historiam Valachorum Illustrantia*, Budapest, 1941, s. 22). Erdel'de Peçenek iskân mıntakaları toponomi ile tesbit edilebilmektedir. Fogaraş'ta Besenbach (rum. Beşinbav), Erdel Belgradı civarındaki Beşinău (macar. Bessenyö) ve diğer mevki isimleri bu kabîldendir.

Peçeneklerden sonra Kumanlar geldi. Bunlar da aynı suretle, bilhassa moğul istilâsı zamanında, Erdel'de yerleştiler. İlk defa Macaristan'a 1071'de Gyula'nın tâyin ettiği kumandan Oslu'nun idâresinde gelmişler ve asrın sonlarında, macar kıralı Salamon tarafından çağırılarak, dâhilî mücâdelede rol oynamışlardı. Fakat bunların Erdel ve Macaristan'da esaslı surette Batu Han'ın orduları önünden kaçarak, beyleri Küten (lâtin kaynaklarında Cuthen) idâresinde bu havâliye (Tisa havâlisinde = Kunság) geldikten sonra yerleşmişlerdir (krş. Y. Gherghel, *Zur Geschichte Siebenbürgens*, Wien, 1891, s. 36; Hunfalvy, *Magyarország Etnographiája*, Budapeşte, 1876, 361; Râsonyi, *Tuna havzasında kumanlar*, *Belleten*, 1939, sayı 11/12, s. 401—422; ayn. mll., *Dünya tarihinde türklük*, Ankara, 1942, s. 135). Erdel'de bir çok yer isimleri buraya gelen türk kavimlerinin hâtırasını bugün de muhafaza etmektedir. Dil âlimleri Braşov isminin, buranın ilk sâkinlerinin dili olan eski bulgarlar türkçesinde, *boz-su* mânasına gelen Bozşug (Erdel'deki Craşov'nun aslının da *kara-su* olması gibi) kelimesinden geldiğini iddia ettikleri gibi (Râsonyi, *A Brassó név eredete*, Budapeşte, 1929), Sibin şehrinin adının Sevin şahıs adından, bilhassa geçit ve geçitlerde bulunan mevkî isimlerinin (Tömüş boğazı < *timiş*, Ojtoz boğazı < *al-tuz*) Törç boğazının adı da aynı zamanda bir özbek kabîlesi olan < Tirç, Tolmaç da peçenek dilinde „tercüman" demektir; Uzi boğazı < *oğuz*, Sekel adının, Çik, Çiğla, Nemere, Görgen ve Kumanlardan kalan Kumand (Banat'ta), aşağı ve yukarı Comana (Fogaraş'ta), Coman dağı (Erdel Belgradı civarında) gibi yer isimlerinin de, türk kavimlerinin hâtırası olarak, hâlâ yaşamakta bulunduğunu, filolojik ve tarihî deliller ile, meydana çıkarmışlardır (krş. Râsonyi, *Orta çağda Erdel'de türklük izleri*, *Belleten*, 1938, nr. 5/6, s. 107 v. dd.; Drăganu, *ayn. esr.*, s. 530).

XIII. asır ortasında Erdel, Macaristan ile birlikte, moğul istilâsına uğramış ve Batu Han'ın kumandanlarından ikisi, Kadan ve Böçek, Karpatların Erdel'e açılan geçitlerinden geçerek, burayı yağma ve tahrip etmişlerdi (1241). Raşîd al-Din, bu münâsebetle (*Cāmi' al-tavārīḫ*, Revan köşkü kütüp., nr. 1518, var. 148) moğulların Erdel'de Sakson ve Ulahlar ile (*ḳavm-i sāsān ve aḳvām-i ālāğ*) harp ettiklerini söylediği gibi, Rogerius (*Carmen Miserabile*) ve Epternach kroniği de bu harbin tafsilâtını kaydederler (krş. İ. Schiopul, *Contributiuni la Istoria Transilvaniei în secolele XII. şi XIII.*, Cluj, 1932, *tür. yer.*; Homan-Szekfü, *MT*, I, Budapest, s. 544 v. d.). Bundan sonra Arpad kıralları devrinde, Erdel Macar kırallığına daha sıkı surette bağlandı. Istvân V. kendisini aynı zamanda Erdel kıralı (XIII. asrın ikinci yarısı) ilân etti. XIV. asırda, Erdel'de Arpadların mirasına Anjou hânedanından Károly Robert, sonra oğlu Nagy Lajos sâhip oldu. Bu devirde Erdel'de kırala âit eyâletler ortadan kalkarak, yerlerine feodal eyâ-

lerler kaim oldu. Bu kıral 1365'te çıkardığı bir ferman ile, serflerî (jobbágy) arâzi sâhiplerine sıkı bir suretle bağladı; fakat bu karışıklıkların başlıca sebebi oldu. Yine bu devirde, macar hâkimiyetini tanıdıkları görülen Eflâk ve Boğdan voyvodalarının bâzan Erdel'e akın yaptıkları (1367'de Vlaicu), Erdel'deki Ulahları nufuzları altına alarak, onları teşkilâtlı bir surette mücâdeleye sevkettikleri görülmektedir.

İlk Osmanlı-Erdel münâsebetleri. Osmanlı türkleri ile Erdel arasındaki ilk temas XIV. asrın ikinci yarısında başlar. Tuna'nın cenûbunda bir macar hudut eyâleti olan Vidin'in banı (Dénes = Dionysius, krş. Fejér, *Codex diplomaticus regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Budapest, IX-3, 561), Erdel voyvodası olunca, Murad I. tarafından yardım gören bulgar çarı Sraçimir'e karşı, mücâdeleye girişmişti (1367). Bununla berâber, cenûbî Macaristan'a ve dolayısiyle Erdel'e karşı ilk plânlı osmanlı taarruzunu, Âşık Paşa-zâde (nşr. Giese, s. 60) 1391 (793)'de gösterir. Sonra Mehmed I. zamanında, Banat ve Demir-Kapı'dan geçilerek, Erdel'e vukû bulan büyük akın 1420'de, her hâlde Vidin serhad muhafızları tarafından yapılmıştı. Erdel voyvodası Csáky László bu akına karşı koydu ise de, Hatsek civarında mağlûp oldu (Fejér, *ayn. esr.*, XI, 504). Ertesi seneki akın, Eflâk voyvodasının (Dan II.) teşvik ve iştiraki ile, Tuna serhad beyi tarafından yapılmış, Braşov civarında Sekel ve Saksonlar mağlûp edilerek, şehir yakılmış ve belediye meclisi âzası esir edilmişti (1421). Macar kıralı Zsigmond (Luxemburg hânedanından Sigismund) bir aralık mütâreke istemiş ve bunu elde etmişse de (krş. Szilágyi Sándor, *Erdélyország története tekintettel mivelődésére*, Budapest, 1866, I, 176), Erdel'e 1426'da ikinci ve 1432'de, Eflâk beyi Vlad Drakul ve Evrenos-zâde Ali Bey taraflarından, Braşov havâlisine daha büyük üçüncü osmanlı akını vukû buldu (krş. Szilágyi, *ayn. esr.*, s. 118; Iorga, *IR*, IV, 42).

Bu sıralarda Zsigmond'un, Erdel'i cenuptan müdafaa için, bu mıntakayı alman şövalyelerine vermeğe kalkıştığını, fakat teşebbüsün neticesiz kaldığını ve bir az sonra da dâhilî karışıklıklar çıktığını görüyoruz. Filhakika Erdel'deki macar köylüsü ile Ulahlar, fena ictimaî ve iktisadî şartlar altında bulundukları için, asilzâdelere ve rûhânîlere karşı ayaklandılar (1436/1437). İmtiyazlı sınıfları (macar asîlzâdeleri, Saksonlar ve Sekeller) aynı derecede tehdit eden bu vaziyet karşısında 1437'de toplanan bir diyet meclisi (Căpâlna'da), macar köylüsü ile Ulahları siyâsî hayattan hâric tutarak, 3 milletin birleşmesini kararlaştırdı (krş. Hurmuzaki, *Documente*, I, 2, 261; Kővári László, *Erdély története*, P., 1859, II, 51; Iorga, *Histoire des Roumains de Transilvanie et de Hongrie*, Bucureşti, 1940, 2. tab., I, 112; Ulahların 1291 ve 1355 diyet meclislerine iştirâkleri hakkında bk. A. Decei, *Contributions à l'étude de la situation politique des Roumains de Transilvanie au XIII. et au XIV. siècle*, Bükreş, 1940). Türk müverrihleri, Murad II.'ın 1437'de gönderdiği Ali Bey (Evrenos-zâde) tarafından, Erdel'e vukû bulan diğer bir akından bahsederler (Âşık Paşa-zâde, *ayn. esr.*, s. 110; Neşrî, *Tevarih-i âl-i osman*, Veliyüddin Efendi nushası, nr. 2351, var. 177). Ertesi sene de, bizzat padişah, bir osmanlı hükümdarının Erdel'e ilk seferi olmak üzere, Vidin'de Tuna'yı geçerek, Eflâk beyi Vlad Dracul'u da refakatine alıp, Kızıl-Kule'den Erdel'e girmiş ve Sibin'e kadar (Sâdeddin, I, 321) ilerilemiştir. Bu akın esnâsında pek çok esir ve ganimet alınmıştı ki, bu esirlerden bir Sakson, 22 senelik esâretten dönüşünde bir eser bırakmış ve bunda, o zamanki osmanlı türklerinin kanun, örf ve âdetlerinden bahsetmişti (krş. *Cronica Abconterfayung der Türkei...*, Augsburg, 1531). Bu sırada Erdel tarihinin büyük siması Yanku Hunyade (macar. Hunyadi János) meydana çıktı. Osmanlılara karşı ilk defa 1437'de Semendere'de, sonra 1441'de Belgrad civarında harp eden ve garp tarihlerinde „Eflâk'ın ak şövalyesi" tesmiye edilen ve o sırada Erdel voyvodası ve macar orduları baş-kumandanı bulunan ulah aslından Hunyadi, Mezid Bey (1442'de, Kızıl-Kule'den geçerek, yaptığı akında evvelâ Szent-İmre mevkiinde piskopos Lépes György'nin kumandasındaki Erdel kuvvetlerini mağlûp etmişti)'e karşı, kat'î bir zafer kazandı; bu savaşta Mezid Bey şehid oldu (bu babda tafsilât için bk. *Revista Istorică Română*, 1945, XV, 393). Mezid Bey'in intikamını aynı sene son baharında Rumeli beylerbeyi Hadım Şahâbeddin Paşa (Âşık Paşa-zâde ve Sâdeddin'de: Kula Şâhin ve Neşrî'de: Hadım Şahâbeddin Paşa) almak istemiş, fakat Vlad Dracul ile birlikte hareket eden Hunyadi Eflâk'ta onu da mağlûp etmişti. Şahâbeddin Paşa güçlükle kurtulabildi; Hunyadi, bir kaç sene için, karar ve teşebbüsü kendi eline alarak, harp sâhasını Balkanlara ve osmanlı ülkesine nakletti ve bu vaziyet Varna zaferine kadar sürdü. Erdel'e bundan sonraki türk akını Mehmed II. devrinde 1474'te ve Hunyadi'nin oğlu Mátyás macar kıralı bulunduğu esnâda yapıldı. Semendire sancak beyi Bâli Bey'in Varad'a kadar gittiği ve bu akından sonra 1479'da da daha büyük bir sefer yapıldı ve buna, 30.000 kişilik bir kuvvetle,

Mihal-oğlu Ali ve İskender Bey'ler ile Malkoçoğlu Bâli ve Hasan Bey-oğlu İsa Bey iştirâk etti. Erdel voyvodası Báthory István, akıncıların yağmaya koyuldukları bir sırada, Sazvaroş civarında (Câmpul Pânii, macar. Kenyérmező, alm. Brotfeld) yollarını kesti ve Tamşvar macar kumandanı ulah aslından Kinizsi Pál (rum. Pavel Chinezul)'in de yardımı ile, osmanlı kuvvetlerini ağır bir mağlûbiyete uğrattı (bk. Sâdeddin, I, 572; J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, trk. trc. III, 183 v. d.; Iorga, *GOR*, II, 182; Szilágyi, *ayn. esr.*, s. 159).

Mihal-oğlu Ali Bey'in 1493'te Erdel'e yaptığı akın istisna edilirse, Bayezid II. ve Selim I. devirlerinde her hangi bir harekete rastlanmamaktadır. Ancak bu esnâda Erdel'in dâhilî sükûnunu bozan şey Dózsa György adında bir sekelin idâresi altında Erdel'deki macar köylüleri ile ulahların isyanıdır (1514) ki, bunu bastırmakta, o sırada Erdel voyvodası bulunan Zápolyai János (Peçevî, I, 108: „Sapolyayi Yanoş") devlet nizamının ve asîlzâde imtiyazlarının müdâfii sıfatı ile, büyük bir rol oynamıştır. Bu voyvoda, sonradan, Muhaç meydan muharebesine iştirâk etmeyerek, Segedin'de kalmış ve muharebeden sonra da kendini İstolni Belgrad (macar. Székesfehérvár, alm. Stuhlweissenburg)'da macar kıralı ilân ettirmeğe muvaffak olmuştu (15 teşrin II. 1526). Mamafih, bir kaç ay sonra, Bratislava (macar. Pozsony, alm. Pressburg)'da kırallık tâcını giyen rakibi Habsburglardan Ferdinand, kendisini iki defa mağlûp edince, Zápolyai Lehistan'a kaçmağa ve tahtını muhafaza edebilmek için, padişahın hâkimiyetini kabûle mecbur kalarak, İstanbul'a gönderdiği elçi (Leh asîlzâdesi Hieronymus Laski) vasıtası ile, padişahın himâyesini te'mine muvaffak oldu (krş. Hóman-Szekfü, III, 22; Hurmuzaki, *Docum.*, II, 33; Szilágyi, I, 242). Daha sonra Viyana seferi esnâsında, Muhaç sahrasında bizzat orduya gelerek, padişaha tâbiiyet ve sadakatini arzetti (Feridun Bey, I, 570; 'Âlî, *Kunh al-aḫbār*, Üniversite kütüp., nr. 5959/32, var. 293). 1530'da Silistire sancak beyi Mehmed Paşa Eflâk voyvodası Vlad ile Braşov'u zapt ve Zápolyai'ye teslim ettikten sonra, Erdel'den Habsburg siyâset ve nufuzu uzaklaştırılarak, memlekette millî parti hâkim olmuş ve kıral Zápolyai buraya Báthory Istvan'ı voyvoda tâyin etmişti. Mamafih Erdel'deki Saksonlar sonraları yine Zâpolyai'ye muhalif kaldılar. Bu sıralarda padişahın ve osmanlı devlet adamlarının itimadını kazanmış olan venedikli Aluisio Gritti, Macaristan vâlisi ilân edilerek, oğulları ile birlikte, Erdel'e geldi ve bu sâhada bir sülâle kurmak isteyerek, Erdel'i macar kırallığından ayırmağı düşündü. Fakat başta Zápolyai olmak üzere, aleyhdarları tarafından Erdel'de Megeş'te muhasara ve katledildi (1534). Ferdinand ile yaptığı Varad anlaşmasından (1538) sonra, kıral unvanını taşımasına rağmen, Zápolyai Erdel prensi olmaktan ileri gidemedi. Bu sırada Lehistan kıralının kızı İzabella ile evlenmişti. Erdel'e sâhip olmak iddiası ile, kendisi ile mücâdelede bulunan Majlad István'a karşı harp açtı ve Ferdinand ile de yeniden ihtilâfa düştüğü esnâda, bir vâris bırakarak, öldü (1540).

Türk hâkimiyeti devri (1541—1699). Zápolyai, ölümünden bir kaç gün evvel, bir adamını (Verböczi) İstanbul'a göndermiş ve padişahtan, vaktiyle harben alınıp da, „Yanoş kırala" tevdî olunan bütün memleketin (bunun içinde Erdel de vardır), bu defa harac mukabilinde, oğlu János Zsigmond (Peçevî: „Simon Yanoş, Yanoş Jigmon", I, 228 ve 434, *tür. yer.*; umûmiyetle menbâlarımızda İstefan)'a kalmasını istirham etmiş ve arzusuna nâil olmuştu (krş. Hóman-Szekfü, *ayn. esr.*, III, 42). Bir kısım macar arâzisinin doğrudan-doğruya türk işgâli altına geçmesini intac eden Budin seferi esnâsında, annesi tarafından Kanunî Sultan Süleyman'ın huzûruna çıkarıldığı zaman, „kılıca yaradıkta kırallık verilmek taahhüdü ile, ol sagîre Erdel vilâyetinde bir sancak verildi" (krş. 'Âlî, *Kunh al-aḫbār*, var. 277). Erdel üzerinde osmanlı hâkimiyeti, Habsburgların zaman-zaman muhalefetine rağmen, 1541'de bu suretle fi'len başladı. Erdel'in tâbiiyeti meselesini ilk tesbit eden vesika 1566 tarihli ahidnâmedir ki, bunda (o zamanki macar. trc. için bk. Szilágyi, *ayn. esr.*, s. 383), padişah Erdel'i aslâ terketmeyeceğini, hüriyetini müdafaa ve memleketi himâye edeceğini vaad ediyor ve buna karşılık, János Zsigmond da Bâbıâliye her sene muayyen mıkdarda bir vergi ödeyeceğini bildiyordu. 1541'den itibâren senede 10.000 altın olan bu vergi, sonra (1575—1601) 15.000 olmuş, Bocskay (1606—1655) zamanında, 10 sene affedildikten sonra, tekrar 10.000 altın olarak tesbit olunmuştu (krş. G. Müller, *Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen*, Hermannstadt-Sibiu, 1923, 6; *MCRT*, V, 49). Bilâhare XVII. asrın ikinci yarısında, evvelâ 15.000, sonra da 40.000 altına yükseltildi. Bundan başka, her sene mıkdarı 10.000'den 60.000'e kadar değişen bir hediye (*pişkeş*) vermek mecburiyeti de vardı. Diğer taraftan prens diyet meclisi tarafından seçilip, padişah kendisine müzeyyen koşulu bir at, sancak ve kılıç ile bir kaftan göndererek, bu intihabı tasdik ederdi (Erdel kıralları ile Eflâk ve Boğdan voyvodaları arasında, sonraları, teşrifat bakımından mevcut farklar için bk. *Natā'ic al-*

vuḳū'āt, I, 137). Bâzan Bâbıâlinin intihap edilen prensi tanımadığı veya azli cihetine gittiği de olurdu. Bu hususta iki karakteristik misâl, 1613'te Báthory Gábor ve 1657'de Rákóczi György II.'nin azilleridir. Erdel beylerinin dâhilî ve hâricî siyâsetlerini, Bâbıâlinin kendi arzusu hilâfına hiç bir teşebbüse girişmemeleri hususunda verdiği emir ve tâlimatına uydurdukları görülmektedir (Gróf Mikó Imre, *Erdélyi történelmi adatok*, Budapest, 1856, II, 334). Beyler, bilhassa haricî meselelerde, hareket serbestliğine mâlik değiller idi. İç işleri memurlarının tâyini ve vergilerin tarh ve tahsili v.b. Bâbıâlinin hiç bir müdahalesi olmaksızın, tıpkı komşu Eflâk ve Boğdan'da olduğu gibi, kendilerine âit idi. Askerlik mükellefiyetini de, hemen dâimâ, Bâbıâlinin siyâset ve arzusuna göre, ifâ ederlerdi. Erdel beyinin Bâbıâli nezdinde de bir adamı bulunurdu. Evvelâ fevkalâde vazife ile gönderildikten sonra (bu hususdaki ilk kayıt 1553'e âittir; tafsilât için bk. Dr. Vencel Bíró, *Erdélyi követek a Portán*, Cluj-Kolozsvár, 1921) 1560'ta ilk dâimî Erdel "kapu kâhyalığı" (Erdel vesikalarında: *kapitiha*) teessüs etti. Bu kapu-kâhyası, Erdel beyini olduğu kadar, Erdel ulahları hâricinde hukukan tanınan 3 milleti de temsil ediyordu (krş. *Török-Magyar Államokmánytár*, Budapest, 1869, III, 418; *MCRT*, XVIII, 240).

İstanbul'daki Erdel sarayı, Karácson'un tesbitine göre („Századok" mecmuası, 1910, 402—405), Balat'ta, bu gün Macarlar-Yokuşu denilen sokakta, Boğdan sarayı ile Ulah sarayı civarında bir yerde idi.

Bâbıâli kıraliçe ve oğluna, merkez olarak, Lipova (macar. Lippa)'yı göstermişti ki, Turda diyet meclisi (1542) bu merkezi Erdel Belgrad'ına naklettirdiği gibi, János Zsigmond'un küçüklüğü dolayısı ile, evvelce vasî tâyin edilen ve öteden beri Zápolyai'nin hizmetinde bulunan katolik râhibi hırvat aslından Martinuzzi-Utyeszenics György (macar. kısaca Fráter György; 'Âlî, var. 287'de: „brata")'yi „Közbíró" unvanı ile, kıral nâibi seçti ve 3 milletin vekillerinden mürekkep, 21 âzalı bir meclis teşkil ederek, memleketin iç idâresini tesbit ve tanzim eyledi. İki sene sonraki diyet meclisi (1544), bilhassa Saksonlar arasında protestanlığın geniş mıkyasta yayılması sebebi ile, mezhep ve vicdan hüriyetini koruyan kanunlar yaptı; Tisa boyundaki kısaca Partium denilen mıntakanın da Erdel'e ilhakı ile, Erdel'in iç idâresine ve Bâbıâliye verilecek vergiye iştirâki kararlaştırdı (krş. Lukinich Imre, *Erdély területi változások a török hódoltság korában*, Budapest, 1918, 1541—1711). Bir müddet sonra, Karl V. (Charles-Quint)'dan cesâret alarak, Martinuzzi, Ferdinand'ın elçileri ile anlaşıp, Erdel'i onlara teslim etti (1551). Fakat onun entrikalarından, kısmen de Izabella vasıtası ile, haberdar olan Bâbıâli, daha 1550 tarihinde Erdel asîlzâdelerine, râhibin mâhiyetini açığa vurarak, artık kendisine itimat etmeyeceğini bildiren bir ferman gönderdiği gibi (krş. *MCRT*, I, 310), ertesi sene de (1551), Rumeli beylerbeyi Mehmed Paşa (Sokollu) kumandasında, bir ordu sevketti (seferin sebebi hakkında Âlî'nin gösterdiği mülâhaza için bk. *ayn. esr.*, var. 287). Bu harekâta Eflâk ve Boğdan beyleri iştirâk etmiş, bâzı kaleler (Beçi: Ó-becse, Becskerek, Lipova) zaptedilerek, Tamşvar muhasara olunmuştu (tafsilât için bk. Peçevî, I, 285 v. dd.; Iorga, *GOR*, III, 37 v. d.). Bu esnâda Martinuzzi, Avusturya tarafdarı politikasını te'vil yollu serdera izahat vermiş ve güçlükle onu ikna edebilmişse de, bu hareketini ikinci bir ihânet sayan Avusturya başkumandanı Castaldo ertesi sene (1552) papası katlettirdi. Diğer taraftan Tamşvar'ın fethinin gecikmesi, Lipova'nın da tekrar düşman eline düşmesi, osmanlı hükûmetini, ikinci vezir Ahmed Paşa (Kara)'nın serdarlığı altında, Banat'a ikinci bir ordu göndermeğe sevketti ki, neticede kumandanı Losonczi István'ın müdafaa ettiği Tamşvar kalesi zaptolundu.

Erdel bir müddet Castaldo ordularının tahakküm ve zulmü altında kaldı. Castaldo 1553'te memleketi terk ettikten sonra, burayı bir müddet, yine Ferdinand namına, voyvodalar idâre ettiler. Fakat diyet meclisi, kararsızlığa nihâyet vermek maksadı ile, 1556'da kıraliçe ve oğlunu Erdel hukûmetinin başına dâvet etti. Padişahın emri ile Eflâk ve Boğdan beyleri ile dâveti kabûl ve padişahın da irâdesine itaat eden Izabella ve János Zsigmond'u Lehistan'dan alarak, merkezleri olan Erdel Belgradı'na getirdiler. 1559'dan 1571'e kadar yalnız başına hükûmet süren János Zsigmoud, aynı zamanda, Macaristan'ın şimâi taraflarını da idâresi altına aldı ve bu yüzden avusturyalılar ile aralarında muharebeler çıktığı görüldü. 1564'te Habsburglar ile Satmar'da bir anlaşma yaptı ve imparatoru, macar kıralı olarak, tanıdı ise de, bu anlaşma uzun sürmedi ve Peçevî (I, 412)'nin ifâdesi ile „Erdel oğlu Zsigmond Janoş Ferdinand kıralın tecâvüzünden feryat... istimdat etmekle", padişah, evvelâ Budin ve Tamşvar beylerbeylerini ona yardıma memur etmiş ve sonra Sigetvar seferini de (1566) bu yüzden yapmıştı. Onun siyâset ve icraatı arasında Sekellerin isyanı ve bu isyan bastırıldıktan sonra an'anavî imtiyazlarının kaldırılması (1562) ile, Erdel'in mezhep ve vic-

dan hüriyetinin vatanı olması (1564 ve 1571 diyet meclisleri kararları) bilhassa kayda değer.

Halefi Báthory István (1571—1576), Erdel beyliğinin teşekkülünde mühim bir rol oynamış ve Habsburglar ile osmanlılar arasında bir muvâzene kurabilmiştir. Speyer anlaşması ile Maximilian'i macar kıralı tanıyıp vassallığını kabûl ettiği hâlde (1571), Bâbıâliden bunu gizlemiş ve vergisini muntazam göndermişti (imparatora 24 ağustos 1571 tarihli mektubu, bk. *MCRT*, II, 481). Bâbıâlinin ve sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa'nın gayreti ile, Lehistan kırallığına intihabından sonra (1576; krş. Ahmed Refik, *Sokollu Mehmed Paşa ve Lehistan intihabâtı*, *TOEM*, sene 6, s. 664 v. dd.; L. Szádeczky, *L'élection d'Etienne Bathory au trône de Pologne*, Cracovie, 1935, 8. 86 v. d.), Erdel'i bir müddet kardeşi (Báthory Kristof, 1576—1581) ve sonra da, uzun müddet ve fâsılalı olarak, onun oğlu Báthory Zsigmond (1581—1598, 1601, 1601/1602) idâre ettiler. Zsigmond ilk senelerinde Bâbıâliye sâdık kaldı ise de (Avusturya ve Lehistan'a âit Bâbıâliye verdiği haberler hakkında krş. Mühimme defteri, nr. 69, 5 zilkâde 1001 tarihli hüküm), Avusturya harplerinin çıkmasından sonra, „mukaddes liga" 'ya dâhil oldu (1593) ve Rudolf'un vassallığını kabûl etti (Szilágyi, I, 426; Iorga, *GOR*, III, 298). Daha evvel de kendi siyâsetine muhalif olan türk tarafdarı partlyi bertaraf etmesi lâzım geldi: sadrâzam Koca Sinan Paşa'ya sefere çıkacak osmanlı ordusuna iltihaka hâzırlandığını bildirdiği sırada (1594), türk tarafdarlarının şeflerini (amcası olan ve Erdel beyliği için müddei bulunan Báthory Boldizsár, Kendi kardeşler, Bornemisza) tevkif ve Kolojvar'da idam ettirdi. Az sonra Eflâk voyvodası Mihal (Mihai Viteazul) ve Boğdan voyvodası Aron ile de, kendini metbû tanıtmak ve daha bâzı ağır şartlar ile, osmanlılar aleyhinde anlaşmağa muvaffak oldu (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 42; Naimâ, *Tarih*, I, 55; C. C. Giurescu, *IR*, II, I⁴, 262 v. d.) Báthori Zsigmond, bu anlaşma hükümlerine dayanarak, bu voyvodalardan her birine yardımcı asker gönderdiği gibi, Banat'taki osmanlı kalelerine karşı taarruza geçmek üzere, Geczy kumandasında, muvaffakiyetsizlik ile neticelenen bir teşebbüste bulundu (1594; *H. Docum.*, III, 2, 45). Daha sonra Rudolf ile ikinci bir anlaşma yaptı ki, buna nazaran, imparator onu müstakil prens tanıyor ve yeğeni Maria Christerna ile izdivacını kabûl ediyordu. Bu sırada Eflâk ve Boğdan [b. bk.]'da osmanlılar aleyhine isyanlar olmuş ve voyvodaların te'dibi için, sadrâzam Koca Sinan Paşa'nın serdarlığında açılan sefer, Báthory'nin Karpatlardan geçerek, yardıma gelmesi (Naimâ Erdel beyinin bu harekete iştirâkinden bahsetmez, I, 72 v. d.) ve buna yeni Boğdan voyvodası Ştefan Razvan ile bir Toskana alayının iltihakı sebepleri ile, türk ordusunun Yer-Göğü'de mağlûbiyeti ile neticelendi (1595). Zsigmond 1596'da Tamşvar'a hücum etti, fakat muvaffak olamadı. Haç-Ova muharebesinde, imparator kuvvetleri ile birlikte, ağır bir hezimete uğrayan Erdel beyi, aczini anlayarak, Erdel'i terk etmeğe karar verdi. Buna mukabil Habsburglardan Silezya'da Oppeln ve Ratibor prenslikleri ile senede 50.000 dukalık bir tahsisat aldı. 1598'de ayrılırken, yerine amcazâdesi Kardinal Báthory András'ı bırakmıştı. Bu adam, Lehistan'da yetiştiği için, Bâbıâli ile dost geçinen Lehistan siyâsetini tâkibe başladı. Osmanlılara sâdık bulunan yeni Boğdan voyvodası Jeremia Movila ile münâsebet te'sis ettiği gibi, Eflâk voyvodası aleyhine teşebbüslere geçti. Sadrâzam İbrahim Paşa ile de müzâkereye girişti ise de (Iorga, *GOR*, III, 328), Bâbıâli Lipova ve Yanova'nın Erdel'e verilmesine muvafakat etmediğini bildirdi. Mamafih Báthory András, birikmiş vergiyi ödedikten sonra, beylik alâmetlerini almağa muvaffak oldu (*HD*, III-1, 531, XII, 493, 496). Bundan sonra Mihal'in, Báthory András aleyhine harekete geçerek, Erdel'e girdiğini, onu mağlûp edip, ortadan kaldırdıktan sonra (1599), Boğdan'ı da işgâl ettiğini (1600), fakat şiddetli hareketi ile kendisine düşman ettiği Erdel halkı tarafından, başlarında general Basta bulunan Avusturya kuvvetlerinin çağırıldığını görüyoruz. Evvelâ birbiri ile çarpışan, sonra Rudolf'un tavassutu ile barışan Eflâk voyvodası ve Basta, Lehistan'ın yardımı ile tekrar Erdel'i ele geçirmek isteyen Báthory Zsigmond'u şimâlî Erdel'de Goräslä'da müştereken mağlûp ve firara mecbur ettilerse de (1601), aralarındaki anlaşma kısa sürdü ve Mihal, Avusturya kumandanı tarafından, Erdel'de katlettirildi [bk. mad. EFLÂK]. Báthory Zsigmond, Avusturya ordularının Erdel'de yaptığı tedhişten faydalanarak, tekrar Erdel'e geldi. Fakat bu defa da muvaffak olamayarak, firara ve nihâyet imparatora dehâlete mecbur oldu. Erdel'in hürriyet ve imtiyazları, imparatorun vekili sıfatı ile hareket eden Basta tarafından, kaldırıldı ve memleket bir müddet istiklâlinden mahrum oldu (Szilágyi, II, 34).

Bu esnâda Erdel'i Avusturya imparatorluğundan ayırmak, yine osmanlı siyâsetine göre ve onun himâye ve tâbiliğinde idâre etmek üzere, Székely Mózes adında bir Sekel asîlzâdesi teşebbüse geçti. Bu adam vezir-i âzam

ve serdar Yemişçi Hasan Paşa tarafından yardım görmüş, birlikte hareket etmek üzere, Kırım hanı Gâzî-Giray'a mülâki olmuş (Peçevî, II, 244), hattâ, İstanbul'da padişahın huzuruna kabûl edilerek, Erdel'e irsen sâhip olmak hakkını ve haracının 10.000 altına tenzilini te'min etmişti (Szilágyi, II, 36). Székely Mózes'in Demir-Kapı'dan Erdel'e girerek, Erdel Belgradı'na kadar ilerilediği sırada, Bâbıâli de, Kırım hanı ile birlikte, Lehistan'ın da Erdel dâvasına katılmasına çalışıyordu (kırala yazılan 15 mayıs 1603 tarihli nâme için bk. *MCRT*, V, 227). Basta bu hareket karşısında çekildi ise de, Mihai'ın politikasını tâkip eden halefi Radu Şerban Erdel'e girdi ve Sekeller ile Tamşvar beylerbeyi Bektaş Paşa kumandasındaki osmanlı kuvvetleri tarafından yardım görmesine rağmen, Braşov civarında yapılan bir muharebede (1603) Székely Mózes'in kuvvetlerini yenip, kendisini öldürmeğe muvaffak oldu. Radu Şerban Eflâk'a döndü. Basta kuvvetleri Erdel'i tekrar işgâlleri altına aldılar ve burada eski şiddet siyâsetine devam ettiler. Aynı zamanda Eflâk'ta türk tarafdarı voyvoda Simion Movila'nın men'e muktedir olamadığı bir ihtilâl çıkardılar (krş. Başvekâlet arşivi, İbnülemin, dâhiliye, 482, 690; 1012 tarihli hüküm).

Osmanlı-Avusturya harplerinden beri Erdel'de cereyan eden hâdiseler memleketi tamâmen Habsburglar aleyhine çevirmiş ve Avusturya askerlerinin zulüm ve tazyikından kaçan bâzı kimseler osmanlılara iltica etmişlerdi. Bunlardan biri de Naimâ'nın „macar beyzâdelerinden Boçkay nâm bir bahadır-ı kâfir" (I, 386) dediği Bocskay István idi ki, evvelâ Tisa havâlisinde protestan esîlzâdelerinin başına geçerek, Habsburglara karşı kıyam etti. Sonra erdellilerin de kendisine tâbi olması üzerine, sadrâzam ve Estergon fâtihi Lala Mehmed Paşa tarafından, Erdel beyliğine tâyin edildi (1604). Kanije beylerbeyi İbrahim Paşa (Sarhoş)'nın Ujvar'a kadar ilerilediği sırada, Bocskay da avusturyalılara karşı harekete geçerek, Varad'ı aldı ve müteâkiben Tokaj ve Kassa (Koşice) ile daha bâzı yerleri zaptederek, Ujvar'da osmanlı ordusuna mülâki oldu. Bocskay'ın, bir kısım Kırım ve Tamşvar kuvvetleri ile birlikte, Basta'ya karşı kazandığı muvaffakiyetlerden ve bilâhare Estergon'un geri alınmasından sonra, Lala Mehmed Paşa Budin'de kendisine, İstanbul'da hususî surette yaptırılan, macar kırallık tacını giydirmiş idi (Peçevî, II, 300, 308). Bocskay'ın bu esnâda Almanya'daki protestan prensler ile temas te'min etmeğe ve onlara siyâsetinin ana hatlarını izaha çalıştığı görülmektedir. 1606 iptidalarında bu vazifeyi gören elçisi Bocatius, bu münâsebetle şu mütâleada bulunmakta idi: „Habsburg zulmüne isyan eden macar asîlzâdelerinin büyük bir kısmında türklere karşı itimat o derece kuvvetlidir ki, eğer Bocskay türklerden ayrılarak, Rudolf ile anlaşsa, bu hareketi muhakkak hahayatına mâl olur" (krş. *Török Magy. okmánytar*, III; Bocskay hakkında Bâbıâlinin düşüncesini bildiren Venedik balyosu Bailo Bon'un mektupları için (1606) bk. *Magyar Országgyülesi Emlékek*, Budapeşte, 1917, XII). Mamafih, aynı sene içinde, Rudolf ile Viyana anlaşmasını yaptı (23 haziran 1606). Bocskay için bir muvaffakiyet sayılabilecek olan bu anlaşmaya göre, imparator Erdel üzerinde hak iddia etmekten vazgeçmekte ve onu, Erdel prensi olarak, tanımakta idi. Partium'dan başka Tokaj, Bereg, Ugocsa eyâletleri de Erdel'e ilhak olundu. Ancak bu son 3 eyâlet, Bocskay'ın ölmesi üzerine, Avusturya'ya iâde olundu. Erdel yeniden kararsızlık ve karışıklıklara sahne oldu. Rákoczi Zsigmond (1606—1608) ve Homonnai Bálint'in beylik için mücâdelelerini, tarihlerimizin „deli kıral" diye tavsif ettikleri Báthory Gábor'un (1608—1613) zâlim idâresi tâkip etti. Bu adam Saksonlara karşı dâhilî bir harbe giriştiği gibi, Eflâk voyvodası ile de mücâdelede bulundu. Báthory'nin Erdel'de sebep olduğu huzûrsuzluğu gidermek, onu beylikten indirerek, yerine türk tarafdarı Bethlen Gábor'u geçirmek vazifesi, Bâbıâli tarafından, Kanije beylerbeyi İskender Paşa'ya verildi. Başlarında Özi beylerbeyi Macar oğlu Ali Paşa ve Şâhin-Giray bulunan 80.000 kişilik osmanlı ve Kırım kuvvetleri ile birlikte, Eflâk ve Boğdan beyleri de bu harekete iştirâk ettiler. Báthory Varad'a iltica etti ise de, öldürüldü (İskender Paşa'nın 19 eylûl 1613'te Demir-Kapı'dan erdellilere gönderdiği beyannâme için bk. *Török. Magy. okm.*, III, 110; tafsilât için bk. Szilágyi, III, 113; Iorga, *Studii şi documente*, Bucureşti, 1910, X, 286; Szekfü, *Bethlen Gábor*, Budapest, 1929, s. 42 v. d.).

İskender Paşa Kolojvar'da diyet meclisini topladı ve Bethlen'i seçtirdi. Viyana ile yaptığı bir anlaşma neticesinde, avusturyalılar Bethlen'i müstakil prens tanıdılar. Yalnız Hust ve Kövár kalelerini onlara terk etti (Iorga, *GOR*, III, 352). Daha ilk zamanlardanitibâren, Yanova ve Lipova'yı da osmanlılara bırakmıştı. Sekel ve Saksonları etrafında toplamağa muvaffak olan ve diğer iki beylerbeyilik ile de iyi münâsebetler idâme eden Bethlen zamanı Erdel'in altın devri oldu. Erdel Belgradı'nda yüksek bir mektep, büyük bir kütüphâne ve bir matbaa te'sis etti. Diğer taraftan imparatora (Ferdinand II.) karşı uzun süren

harplerinde de muzaffer oldu. 30 sene harpleri esnâsında, şimâlî Macaristan'daki protestanları müdafaa ve himâye maksadı ile, 3 harpte, Bohemya, İngiltere, Holanda, Venedik, Danimarka ve Brandenburg ile ittifak etti. Avusturya kumandanı Wallenstein'a karşı Garam nehri kenarında bir zafer kazandı ve Bratislava'yı işgâl etti. Bu esnâda bir kısım türk kuvvetlerine ve kendisine yardım için emir verilen bâzı beylerbeyilere de kumanda ediyordu (1621; krş. *Török-Magy. Okm.*, III, 421; Szilágyi, II, 146; Peçevî, II, 351; Naimâ, II, 194). Daha evvel, Özi beylerbeyi İskender Paşa'nın lehliler ile yaptığı muharebeye (1617) Bethlen de mühim bir kuvvetle gelmiş, fakat Daruga (Podolya'da) sulhu ile mesele yatışınca geri dönmüştü. İmparator ile yaptığı anlaşmalar (1622'de Nikolsburg, 1624'te ikinci defa Viyana, 1626'da Bratislava = Pozsony) aslâ kat'î olmadı ise de, Erdel'e büyük faydalar te'min etti ve Bethlen şimâlî Macaristan'da da hâkim kaldı (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 364). Bethlen Gábor, Erdel'in yaşaması için, sağlam temeller kurduktan sonra, 1629'da öldü. Daha hayatta iken, zevcesi (Brandenburglu Catherin) için, Bâbıâliden aldığı ahid-nâme mucibince, ölümünden sonra, bir müddet prenslik bu kadına intikal etti ve sonra kardeşi de (Bethlen István), nâip sıfatı ile, bir müddet Erdel'i idâre etti, fakat Bethlen Gábor'un siyâseti ancak halefi Rákoczi György I. (1630—1648) tarafından muvaffakiyetle tâkip edildi. Râkoczi, Kassa anlaşması ile, avusturyalılar ile sulh akdettiği gibi, Murad IV.'dan Erdel beyliği hakkında bir ahid-nâme almağa da muvaffak oldu (1630). Bir müddet sonra, gayr-i memnûn Sekellere istinat eden genç Székely Mozeş müddeî olarak, ortaya çıktı ve bu Tamşvar beylerbeyi Murad Paşa tarafından yardım gördü ise de, teşebbüs neticesiz kaldı (1635; Rákoczi'nin bu mesele hakkında rikâb-i humâyuna gönderdiği nâmenin tercümesi için bk. Başvekâlet arşivi, İbnülemin, hâriciye, 13). Daha sonra Bethlen István tekrar Bâbıâlinin teveccühünü kazanmağa muvaffak oldu. Budin beylerbeyi Nasuh Paşa-zâde Hüseyin Paşa'nın tavassut ve arzı üzerine, Rákoczi, beylerbeyilikten azl ve yerine Bethlen'in geçirilmesi için, Tamşvar beylerbeyi Bekir ve Bosna beylerbeyi Sâlih Paşa'lar gönderildi. Fakat Salonta civarında vukû bulan muharebede (6 teşrin I. 1636), Rákoczi'nin kumandanı György Jakab'a karşı, kat'î bir netice alınamadı; her iki taraf çekildi ve böylece Rákoczi mevkiinde kaldı (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 189; *HD*, VIII, 451). 1642'de, Rákoczi hükûmetine, halef olarak, tâyin ettiği oğlunu da teşrik etti; bu hususta padişahtan bir ahid-nâme de aldı (Szilágyi, II, 185). Son senelerinde, Habsburglar aleyhindeki harbe de, İsveç ve Fransa'nın müttefiki olarak, karıştı (bu ittifakın tarihini aydınlatan vesikalar için bk. *M. H. H.*, *Diplomataria*, Budapeşte, 1873, XXI. İsveç kumandanı Torstenson'a 16 teşrin II. 1643'te Erdel Belgradı'ndan gönderdiği bir mektubunda Bâbıâlinin bu meseledeki görüşünü bildiriyor, s. 112). Mamafih türklerden fi'lî yardım görmemesinin de te'siri ile, imparator ile Linz sulhünü (1645) imzaladı ve bu anlaşma neticesinde, şimâlî Tisa'nın sol sâhilini muhafaza etti (krş. Szilágyi, II, 202; Iorga, *GOR*, IV, 13 v.d.). Erdel'in bu kararlı ve sağlam vaziyeti Eflâk ve Boğdan beylikleri için de hayırlı oldu. Silistire beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa ve Rákoczi'den yardım görmüş olan Eflâk voyvodası Matei Basarab, hâricî siyâsetini tamâmen Erdel ile olan ittifakı üzerine kurdu. Diğer taraftan Rákoczi, Boğdan beyi Vasile Lupu'nun siyâsetini tâkip etmiyor, buraya kendi oğlu Zsigmond'u getirmek tasavvurunu besliyordu (krş. C. C. Giurescu, *IR*, III-1,6).

Oğlu ve halefi Rákoczi György II. (1648—1657, 1658, 1659/1660), serveti ve kuvveti yüksek bir derecede iken sâhip olduğu Erdel'i, ihtiraslı ve muvâzenesiz hareketleri yüzünden, çok geçmeden, felâkete sürükledi. 1653'te, *Approbatae constitutiones Transylvaniae* adı ile, ilk macar kanun mecmuasını neşretti. Ulahların, rumen dilinde kitaplar neşretmek sureti ile de, mezheplerini değiştirmeleri hususundaki propagandaya hız verdi. En büyük hatası, vaktiyle Báthory István zamanında miras kalarak, tahakkukunu babasının da özlemiş olduğu Lehistan kırallık tacını elde etmek için, girişti̇ği teşebbüs idi. Buna en büyük engel Erdel ve Lehistan arasındaki mezhep ayrılığı idi. Mazarin ve Habsburglar böyle bir şeye muhalif oldukları gibi, buna Bâbıâli de kat'îyen tarafdar değildi. İstanbul'daki kapı kâhyası, kendisine gönderdiği bir mektupta (21 eylûl 1656), Bâbıâlide, Erdel beyliğinin Lehistan kırallığından yüz defa daha iyi olduğu söylenmekte ve Rákoczi, eğer hakikaten Lehistan kıralı olmak istiyorsa, padişahın rızâsını alması, Erdel ve Lehistan elçilerinin, memleketleri namına, bunu müştereken Bâbıâliden rica etmesi gerektiği bildirilmektedir (*M. H. H.*, *Diplomataria*, XXI, 470). Hâlbuki genç Rákoczi, Boğdan voyvodasını (Lupu), Bâbıâlinin haberi olmaksızın, beylikten indiriyor, Eflâk ile birlikte burayı nufuzu altına alarak, İsveç'in müttefiki sıfatı ile, Lehistan'a karşı açtığı sefere o ülkelerin de iştirâkini ve yardımlarını te'min ediyor, hattâ Kırım hanı ile kazak hatmanına elçiler

göndererek, bunları Lehistan aleyhindeki ittifaka almağa çalışıyordu (*ayn. esr.*, vesika CCXCVIII; *MCRT*, XI, 188). Filhakika 1657 'de Lehistan 'a girdi; evvelâ bâzı muvaffakiyetler elde etti, fakat İsveç ordusu, danimarkalılar ile çarpışmak üzere, Lehistan 'ı terk ettikten sonra, müşkül duruma düştü ve lehlilere 1.200.000 florin tazminat taahhüt etmek mecburiyetinde kaldı (Szekfü, IV, 83). Diğer taraftan bu haber İstanbul 'a gelince, „mezkûrun üzerine sefer edip, mümkün mertebe gûş-i mâl vermek için", Kırım hanına emir gönderilmiş, Mehmed-Giray Han da Kırım kuvvetleri ile hareket ederek, Vistul kenarında yaptığı bir muharebede Kemény János 'un kumanda ettiği Rákoczi ordusunu esir ve imha etmiştir (Naimâ, VI, 302). Bu vaziyet karşısında Rákoczi 'den yüz çeviren Bâbıâlinin emrine itaat eden Erdel diyet meclisi Rbédey Fesenc 'i beyliğe seçti ise de, kısa bir müddet sonra, Rákoczi onu çekilmeğe mecbur etti. Bâbıâlice azledilip, Rákoczi 'ye iltica eden Efîâk ve Boğdan voyvodalarını himâye ettiği gibi, „defa-i sâlisede irsâl olunan ferman-i âlişânın dahi imtisâl etmediğinden" (Nâimâ, VI, 332), sadr-âzam Köprülü Mehmed Paşa serdar tâyin edilmek sureti ile, Erdel seferine karar verildi (1658). Kırım hanı, Silistire beylerbeyi Kadri Paşa ve iki voyvoda ile daha bâzı kuvvetler maiyetinde olduğu hâlde, serdar Erdel 'e girdi, Braşov mıntakası ve Rákoczi 'nin merkezi olan Erdel Belgradı zapt ve yağma edildi. Rákoczi bu esnâda şimâlî Macaristan 'a kaçtı (bu seferde Erdel Belgradı 'nın uğradığı tahribat hakkında bk. Evliya Çelebî, VI, 17). Bir kıt 'a Varad sûrları altına vardığı gibi (Iorga, IV, 92), Köprülü Yanova 'yı zaptederek, bir sancak hâline getirip, muhafazasını Budin beylerbeyi Kenan Paşa 'ya tevdî etti. Aynı zamanda Lugoj banı ulah aslından Barcsay Akos 'a Erdel beyliğini tevcih etti (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Ekos Barçkay 'ın Erdel kıralliğına tâyini hakkında bir kaç vesika, Belleten*, 1943, nr. 27; Yanova sancak beyi Ali Paşa 'nın Barcsay 'a mektubu, *MCRT*, XII, 110). Kenan Paşa, yeni prens ile anlaşarak, Lugoj ve Caransebeş 'i Erdel 'den ayırdı (Naimâ, VI, 358 v. d.; Szilâgyi, II, 275). Avusturyalılar ile barışan ve onlardan müzâharet gören Rákoczi, bundan sonra da, Barcsay 'a karşı mücâdeleye devam etti (Silâhdar, *Tarih*, İstanbul, 1928, I, 193). 1659 nihâyetlerinde (cemâziyelevvel 1070) serdar Seydî Ahmed Paşa, Demir-Kapı civarında (Zeicani 'de), yanında Sarı Hüseyin Paşa olduğu hâlde, Rákoczi 'yi mağlûp etti ise de, mücâdeleden çekinmeyen sâbık voyvoda, tarafdarları ile birlikte, Barcsay 'ın iltica ettiği Sibin 'i bir kaç ayda boşalttı; daha sonra (mayıs 1660), Kolojvar ve Sasfeneş arasında, Seydî Ahmed Paşa 'nın kumandasındaki osmanlı ordusu âsîleri kat'î bir hezimete uğrattı ve Rákoczi Varad kalesine iltica ederek, muharebede aldığı yara sebebinden, öldü (Silâhdar, I, 202; Szilágyi, II, 286). Kolojvar 'ın zaptı esnâsında esir düşenler arasında, aslen kalvinist bir macar âilesine mensûp olan genç İbrahim Müteferrika (doğm. 1674; b. bk.) da bulunuyordu. Sonra islâmiyeti kabûl eden bu zat, o devirde matbaacılıkta çok ileri bulunan Kolojvar 'da öğrendiklerini, İstanbul 'da da tatbik etmiş ve Türkiye 'de ilk matbaayı te'sis eylemiştir.

Köprülüler devrinin disiplinli idâresi ve aktiv siyâseti, bir defa âhenk ve sükûnu bozulan Erdel ve Macaristan işlerini iyice tanzim etmek istemiş ve Rákoczi 'nin ölümünü tâkip eden aylarda, sâbık kaptan-ı derya Köse Ali Paşa 'yı, Macaristan serdarı olarak, bu havâlide sefere memur etmişti ki, bir çok Anadolu ve Rumeli ümerasından başka, eski serdar Seydi Ahmed Paşa 'nın ve Barcsay 'ın da iştirâk eylediği, bu harekât esnâsında Varad kalesi, 45 günlük muhasaradan sonra, Avusturya kumandanı Souches tarafından türklere teslim edildi (20 zilhicce 1070 = 27 ağustos 1660; Silâhdar, I, 205 v. dd.; Iorga, IV, 102). Bu sırada Rákoczi 'nin Kırım 'da esâretten dönen kumandanı Kemény János (tarihlerimizde Kimin Yanoş), Köse Ali Paşa 'nın kışlağa ve Barcsay 'ın da Erdel 'e gittiğini görünce, 1661 iptidasında diyet meclisi kendisini kırallığa seçti. Bunun üzerine, Barcsay 'ın beylikten çekildiğini, fakat sonradan, serdar ile münâsebette bulunduğu iddiası ile, Kemény tarafından tevkif ve idam ettirildiğini görüyoruz (Szekfü, IV, 84). Mevkiini sağlamlaştırmak isteyen Kemény „kıralhk devlet-i aliyye tarafından kendüye verilmek ricası ile serdar Ali Paşa 'ya doğruluk ve kulluk arz" etmişse de, oğlunu rehîne olarak isteyen Ali Paşa, sonra kendisinden cevap alamadığı için, „isyana mukarrer" bilinmiş ve bunu Bâbıâliye bildirdikten sonra, te'dibi için tekrar serdar nasbedilerek, Özi, Rumeli, Anadolu, Karaman, Sıvas ve Maraş kuvvetleri ile birlikte, Erdel 'e girmişti (1661; krş. Silâhdar, I, 212). Serdar, Kemény 'ye tâbi olan kasaba ve köyleri yağma ve ihrak ederek, te'dip hareketini icradan sonra, Erdel halkının arzusu üzerine, haracından 500 kesesi af olunmak suretiyle, Apafiy Mihály 'yi Erdel beyliğine tâyin etti (teşrin II. 1661 diyet meclisi). Fakat yardıma gelen Montecuccoli ordusunun Kolojvar 'dan avdet etmesi üzerine (Szekfü, IV, 84), Bâbıâlinin mahmisini tehditte devam eden Kemény 'ye karşı, bir kısım Tamşvar kuvvetleri

ile Yanova beylerbeyi Küçük Mehmed Paşa'yı, muhafız sıfatı ile, Apafiy'nin yanına bıraktı ve Mehmed Paşa, çok geçmeden Apafiy'yi muhasaraya gelen Kemény'nin kuvvetlerini Şegeşvar civarında vukû bulan bir muharebede mağlûp etti ve kendisi de öldürüldü (kânun II. 1662; krş. Râşid, I, 20; Silâhdar, I, 214 v.dd.; Szekfü, *ayn. esr.*).

Apafiy Mihály (1662—1690) devrinde Erdel, asrın birinci yarısında olduğu gibi, orta Avrupa siyâsetinde bir âmil ve muvâzene unsuru olmaktan çıktı ve eski ehemmiyetini kaybederek, Köprülüler ile artık kuvvetli ve faâl bir idâreye kavuşan osmanlı devletinin sâdık ve itaatli bir beyliği hâlinde kaldı. Zâten bu dedevirde de Erdel'in iç ve dış siyâsetini, hemen tamâmen, kuvvetli bir şahsiyet olan kançılar Teleky Mihály idâre ediyordu. Vaşvar muahedesi ile nihâyetlenen Osmanlı-Avusturya harplerinde, Apafy Erdel kuvvetlerinden bir kısmını osmanlı ordusuna gönderdiği gibi, Eflâk ve Boğdan beylerinin de iştirâk ettiği Uyvar seferi esnâsında, sadrâzam serdar Fâzıl Ahmed Paşa'nın dâvetine geldi. Uyvar'ın fethinden sonraki Leva ve Nograd'ın zaptı harekâtında bulundu, hattâ Macaristan vilâyetlerine (orta macar), padişahın emirlerine itaat etmeleri ve müşterek düşmana karşı gayretlerini esirgememeleri yolunda, bir tâmim de yaptı. Vaşvar sulhuna göre, Erdel osmanlı ve Avusturya kuvvetleri tarafından boşaltılacak, Varad türklerde, Satmar eyâleti avusturyalılarda kalacak ve Apafy Mihály, her iki tarafca, Erdel beyi tanılacaktı.

Erdel'de sulh ve sükûnun avdet ettiği, daha müsâit bir devrin başladığı esnâda ortaya yeni bir hareket ve gâile çıktı. Bu vaziyet, avusturyalıların Macaristan'daki dinî tazyikları, ağır vergi ve keyfî idâre tatbik etmeleri neticesinde, imparatora karşı bir kısım macar asîlzâdelerinin isyanı ve bu isyanın bastırılmasından ve reislerinin cezalandırılmasından sonra, Erdel'e akın eden protestan halkın osmanlı hâkimiyeti altındaki bu memlekette Erdel beyinin ve hukûmetinin himâye ve müzâharetine nâil olması ile hâsıl olmuştur. İmparatordan dinî ve siyâsî hürriyetlerini geri almak gayesini güden bu mücâdele (tarihte birincisi — macar ve ikincisi — Avusturya tarafdarlığına delâlet eden Kurucz ve Labancz mücâdelesi diye meşhûrdur) senelerce sürdü ve hareketin başına evvelâ Teleky Mihály, sonra da (1678), mültecilerden biri olan ve tarihlerimizde „Kurs kıralı" diye mârûf bulunan genç macar asîlzâdesi Thököly Imre geçti. Thököly 1677'de, o sırada Habsburglar ile muharebe eden Louis XIV. ile de anlaşmaya ve ondan senede 100.000 taller yardım te'minine muvaffak olmuştu (krş. Hudita, *Histoire des relations diplomatiques entre la France et Transylvanie aux XVII siécle, 1635—1685*, Paris, 1927). Bu suretle şimâlî Macaristan'da avusturyalılara karşı muvaffakiyetle harbetti. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadrâzamlığı da Thököly'nin başında bulunduğu Kurs hareketlerinin ve avusturyalılara karşı mücâdelelerinin muvaffakiyetle inkişafına haylı yardım etmiş ve yeni sadrâzam Avusturya'ya karşı tasavvur ettiği harpte, Erdel'den başka, diğer „orta macar" gayr-i memnûnlarından da, âzamî surette faydalanmağı tasarlamış ve bu maksat ile, Erdel kuvvetleri ile birlikte, avusturyalılara karşı yaptıkları muharebelere (1681), Budin beylerbeyi ve diğer serhad ümerası vasıtası ile, büyük mıkyasta yardım ve 1682 tarihli bir ahidnâme ile de, Thököly'nin „orta macar" kralı tanınmasını te'min etmiştir. İkinci Viyana muhasarası ile başlayan Avusturya harplerine Apafy de iştirâk etti. Fakat serdarın tensibi ile, Yanık-Kale'den ileri gitmedi. Daha bu sırada bile Leopold'a gönderdiği bir gizli mektupta, Viyana'nın muhasarasına muhalif olmasına rağmen, sefere iştirâk mecburiyetinde kaldığını bildirdi ve bozgundan sonra da Avusturya hukûmeti ile münâsebetini arttırdı. 1685'te imparatorun bir mümessili olan cizvit râhibi Dunod Erdel'e geldi ve Teleky ile, Erdel'in mukadderatı hakkında, gizli bir anlaşma yaptı (Fogaraş'da). Ertesi sene bizzat Apafy, Leopold ile yaptığı Viyana anlaşması ile, Avusturya kuvvetlerinin Erdel'e girmesini kabûl ettiğinden general Caraffa Erdel'in ve Partium'un bir kısmını işgâl etti. 1687'de, osmanlı kuvvetleri Macaristan'ı hemen tamâmen kaybettiği sırada, Erdel de avusturyalılar tarafından işgâl olundu. Aynı sanenin son baharında Blaj'da (Balâzsfalva) yapılan ikinci bir anlaşma bu işgâli tanıyor, Apafy harp masrafları karşılığı olarak, 70.000 florin ödemeği kabûl ediyor ve buna mukabil, avusturyalılar kendisini, evlâdına da intikal etmek üzere, Erdel'in prensi olarak tanıyordu (Szilâgyi, II, 362). 1690'da Apafy ölünce, Blaj anlaşması hükümlerine göre, yerine oğlu Apafy Mihály II. geçti. Fakat imparator bunu kabûl etmeyerek, Teleky'yi Erdel vâlisi yaptı. Fâzıl Mustafa Paşa'nın sadâreti esnâsında, Osmanlı-Avusturya harplerinin bir aralık osmanlılar lehine döndüğü bir sırada, Bâbıâliye dâima sâdık kalan Thököly, Eflâk voyvodası Brâncoveanu, Kırım ve Osmanlı kuvvetleri ile birlikte, Erdel'e girdi (Süleyman II.'ın Eflâk beyine verdiği emir için bk. Karâcson Imre, *ayn. esr.*, s. 288). Zârneşti (Zernyest) civarında vukû bulan muharebede

Teleky maktûl düştü ve diyet meclisi Thököly 'yi Erdel beyi intihap etti. Aynı zamanda padişah tarafından da kendisini tekrar „orta macar" kıralı tanıyan bir ahidnâme verildi (Karâcson, s. 288). Mamafih Thököly Erdel 'de fazla kalamadı ve Avusturya kuvvetlerinin hücumları ve bir kısım erdellilerin muhâlefeti karşısında, geri çekilmeğe ve memleketi terk etmeğe mecbur oldu. Bu suretle Erdel, bu defa kat'î olarak, tekrar Avusturya hâkimiyetine geçti. Karlofça muahedesi de (1699) bu fi'lî vaziyete hukukî bir şekil verdi. Meşhûr *Diploma Leopoldinum* (1691) Erdel 'in statüsünü esaslı bir şekilde tesbit etti. Muhtariyeti kaldırılarak, Erdel Avusturya 'nın bir parçası, diyet meclisini muhafaza etmekle berâber, Habsburg âilesinin büyük bir hassa prensliği şeklinde, bir vâli tarafından idâre edilen bir eyâlet oldu (tafsilât için bk. Szilágyi, II, 380) ve bu statü XIX. asrın ikinci yarısına kadar devam etti.

Türk hâkimiyetinden çıktıktan (1699) sonra, katolik Habsburglar, Erdel 'de mevcut hürriyetlere karşı, şiddetli mücâdeleye giriştiler. Büyük asîlzâde ve köylü tabakası ağır vergi altında eziliyor ve protestanlar dinî müsamaha görmüyorlardı. Avusturya hükûmeti, İspanyol verâset harplerinin devamı yüzünden, memleketin vaziyetini islâh edecek durumda değildi. Bu sebepden daha 1697 'de, Kurucların bir kımıldanması görülmektedir. Thököly 'nin, Karlofça muahedesi hükümlerine göre, İzmit 'te ikamete mecbur edilmesinden sonra, Erdel hürriyet ve istiklâlinin te'mini için, bütün ümitler genç asîlzâde Ferenc Rákóczi II. 'e bağlandı. Râkóczi 'nin 1703 'te başlayan isyanı, kendisine evvelâ Tisa havâlisini ve sonra da Erdel 'i kazandırdı. 1704 'te Erdel Belgradı 'nda erdelliler onu prens seçtiler. İlk zamanlarda hareket muvaffak olmakla berâber, sonraları Avusturya kumandanları istiklâl taraftarlarını sıkıştırdılar. Bilhassa 1710 'daki Romhány mağlûbiyetinden sonra, Râkóczi hârice kaçmak mecburiyetinde kaldı. Ertesi sene âsîlerin silâhlarını bırakmaları ve Karl VI. 'ı macar kıralı tanımalarına rağmen (1711 Satmar sulhu), Ferenc Rákóczi II., Louis XIV. 'ye iltica etti. 1128 (1715) Osmanlı-Avusturya harbinde, kendisinden istifâde umularak, Fransa 'dan celbedildi. Onun kumandanlarından olup, keza Lehistan 'dan Türkiye 'ye gelmiş bulunan Bercsényi, Csáky, Eszterházy v.b. Erdel 'e girerek, millî kıyamı idâre etmeleri vazifesi verildi. Fakat Pasarofça muahedesinden sonra, mülteciler Tekir dağında iskân edildi ve İbrahim Müteferrika Râkóczi 'nin maiyetine tercüman tâyin olundu (krş. Râşid, IV, V, tür. yer.; Ahmed Refik, *Memâlik-i osmaniyede Rakoczi ve tevâbii*, İstanbul, 1338; Tayyib Gökbilgin, *Rakoczi Ferenc II. ve tevâbiine dâir yeni vesikalar*, *Belleten*, nr. 20, 1941). Sonradan 1736—1739 Osmanlı-Avusturya harbinde de Rákóczi 'nin oğlu Jozsef 'ten istifâdeye çalışıldı ve Kumbaracı Ahmed Paşa 'nın telkini ile, sadrâzam Muhsin-zâde Abdullah Paşa onu Fransa 'dan getirtti ve kendisi Mahmud I.'un fermanı ile, „Erdel hâkimi ve Ungurus dukası" nasbedildi. Mamafih Belgrad sulhu (1739) ile Erdel 'e âit plânlar da suya düşmüş oldu.

Habsburgların Erdel 'deki dinî tazyıklarının bir neticesi de Erdel 'de ortodoks rumenlerin büyük bir kısmının Roma kilisesi ile birleşmesi oldu (1700). Diğer taraftan garp mekteplerinde okuyan rumen talebeleri de, XVIII. asırdan itibâren, kendilerinin lâtin aslından olduklarını hakkında bir fikir sâhibi oldular ve bunu halk arasında yaymağa başladılar. 1784 'te, Horia ve arkadaşları idâresinde, muvaffakiyetsizlikle neticelenen bir ulah köylü kıyamı vardır. Hiç bir zaman rumenlerin kabûl edilmediği Erdel diyet meclisi, 1848 ihtilâlileri münâsebeti ile, Erdel 'in Macaristan 'a ilhakına karar verdi. Fakat Avram Iancu idâresindeki rumenler ve saksonlar buna muhalefet ettiler. 1867 'de yeni Avusturya-Macaristan devleti teşekkül edince, Erdel de, bir bütün olarak, bu devletin bir parçası oldu. 1918 'de Erdel 'in rumen ahâlisi Erdel Belgradı 'nda, milletlerin kendi mukadderatına hâkim olmaları prensibine dayanarak, Macaristan 'dan ayrılmağa ve Rumanya ile birleşmeğe karar verdi ve bu keyfiyet 1920 Trianon muahedesi ile tasdik edildi.

Bibliyografya: Kaynaklar. *Monumenta comitialia regni Transylvaniae. Erdélyi országgyülési emlékek* (nşr. Szilágyi Sándor), I—XXI, Budapest, 1876—1898 (*MCRT*); *Fontes rerum Transsylvanicarum* (nşr. Dr. A. Veress), I—III, Budapest, 1913; Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor* (Bucureşti), I—XXXII (1887 'den itibâren ilâveler ile); Dr. A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Tării Românesti* (Bucureşti, 1929—1938), I—XII; Roderich Goos, *Osterreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen* (*1526-1690*) (Wien, 1911); A. Szilády ve Al. Szilágyi, *Törökmagyarkori államokmánytár* (Pest, 1868—1872), I—VII; *Monumenta Hungariae historica, sect. II „Scriptores"*.

Tetkikler. 1. Hammer, *GOR*; Iorga *GOR*; Hóman-Szekfü, *Magyar Történet* (Budapest, ts.), I—V; Iorga, *Istoria Românilor* (Bucureşti, 1936—1939), I—X; C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, I (4. tab.). c. II, s. 1, 2

3. tab. (*İR*); Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal şi Ungaria* (Bucureşti, 1915), I—II; bir de fr. nşr. *Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie*, 1915, I—II; *Siebenbürgen* (Dr. E. Lukinich riyâsetinde, Macar ilimler akademisi nşr.; Budapest, 1940); *Siebenbürgen* (Prof. C. C. Giurescu riyasetinde Bucureşti, 1942), I—II; Acsády Ignácz, *Magyarország három részre oszlásának története* (Szilâgyi S., *A magyar nemzet története*, V, Budapest, 1897); Biró Vencel, *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlödése 1542-1690* (Kolozsvár, 1917); Szalay László, *Erdély és a Porta 1567—1578* (Pest, 1862); Franz Salamon, *Ungarn im Zeitalter der Türkenherrschaft* (Leipzig, 1887); Vajda Gyula, *Erdély viszonya a portához és a római császárhoz mint magyar királyhoz a nemzeti fejedelemség korszakában* (Kolozsvár, 1891); J. Bedeus v. Scharberg, *Die Verfassung des Grossfürstentums Siebenbürgen* (Wien, 1844); Georg Müller, *Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen. Verfassungsrechtliches Verhältnis Siebenbürgens zur Pforte 1541—1688* (Sibiu, 1923); G. D. Teutsch, *Geschichte des siebenbürger Sachsen* (Hermannstadt, 1899—1907); I—III; I. Lupaş, *Studii, conferinte şi comunicări istorice* (Bucureşti-Cluj, 1928, 1940), I—II; D. A. Rasovskiy, *Peçenegi, Torki i Berendei na Rusi i v Ugrii* (Praha, 1933); Dr. phil. A. N. Kurat, *Peçenek tarihi* (İstanbul, 1937); W. Pinder et A. Parthey, *Anonymus Ravennas, Cosmographia* (Berolini, 1887); G. Strakosch-Grassmann, *Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242* (Innsbruck, 1893); N. Densusianu, *Revolutiunea lui Horia în Transilvania şi Ungaria* (Bucureşti, 1884); V. Motogna, *Războaiele lui Radu Şerban* (*1602—1611*) (*Acad. Roum. Sect. Hist.*, VI, 1927); Acad. Hongr. et Acad. Polonaise, *Báthory István, Roi de Pologne* (Budapest, Varsovie, 1936); Szekfü Gyala, *Bethlen Gábor* (Budapest, 1929); Tayyib Gökbilgin, *Macaristandaki türk hâkimiyeti devrinin ehemmiyetli kaynakları* (Dil, Tarih ve Coğrafya fakültesi tezi, 1940); C. Benda, *Relations politiques entre la Principauté transylvaine, la Moldavie et la Valachie* (*Revue d'histoire comparée, Etudes Hongroises*, nr. 3—4, 1943, Paris, s. 352—401); bk. bir de madd. BOĞDAN, EFLÂK, *bibliyografya*.

(AUREL DECEI ve M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

ERDEŞİR. ARDAŞİR, eski fars dilinde ARTAḪŠAŠRA, yunan. Ἀρταξέρξης (Artaxerxes), İran hükümdarlarından bir kaçının adıdır. İslâm âleminde ancak bu ismi taşıyan muahhar Sâsânîler hakkında doğru malûmat vardır; Ardaşîr I. (226—241), Ardaşîr II. (379—383) ve Ardaşîr III. (628—629). [Bk. mad. SÂSÂNİLER.]

ERDEŞİR HURRE. ARDAŞİR ḤURRA, Fârisistan'da bir bölgenin adıdır. [Bk. FÎRÛZÂBÂD.]

ERDİBEHİŞT. ARDİBEHİŞT, mebde'i son Sâsânî hükümdarı Yezdegird'in cülûsundan itibâr edilen (yânî m. s. 632 senesinden itibâren) iran takviminin ikinci ayının adıdır. Fevkalâde basitliğinden dolayı (sene 365 gün, aylar da 30'ar gün itibar edilmiştir; artanları 5 mütemmim günler sayılmıştır), arap astronomlarının ekseriyeti de bu takvimi kullanmaktadır. Bundan başka Ardibehişt, bu takvimde her ayın üçüncü gününün de ismidir; bundan dolayı *Ardibehiştmāh* (2. ayın adı) ile ayın gününü gösteren *Ardibehiştrūz* böylece birbirinden ayırt edilir.

ERDİLÂN. ARDİLĀN, şimâlde — Azerbaycan, cenûpta ve şarkta — Irak-ı Acem arasında bir garbî İran eyâletidir; mesâhası 64.700 km². kadardır; İran'ı garbından çeviren Zagros dağ silsilesi ile kaplı bir bölgedir. İklimi serttir, ancak bâzı vâdileri ziraate elverişlidir; fakat ormanları, bilhassa meşe ormanları, pek geniş sâhalar kaplar. Bu memlekette bir çok mühim nehirler çıkar; msl. şimâlde — Hazer denizine dökülen Kızıl-Özen, eyâletin ortasında — Diyālā'nın muhtelif kolları (bilhassa Şirvan-Rūd ve Gabe-Rūd) ve cenûpta da — Kerḫā'nın tâbîleri gibi. Ahâlinin hemen hepsi kürttür, bu sebeple bu bölgeye İran Kürdistanı yahut şarkî Kürdistan da denilir. Ardilān ismine orta çağ müelliflerinde tesâdüf olunmaz; bu ismin kullanılması yeni çağlarda başlar. Eyâletin merkezi Siḥna (Sinna yahut Senna)'dir; burada bir kürt reisi, vâli unvanı ile, hemen-hemen müstakil bir hükümdar gibi, bölgeyi idâre ederdi. Daha dar bir mânada, cenûb-i garbîsindeki Kirmānşāhān eyâletinden (merkezi aynı isimi taşır) ve cenûb-i şarkîsindeki Camābādān (Καμβαδηνή) arâzisinden ayırt etmek için, Ardilān ismi ile, bâzan yine Siḥna merkez olmak üzere, bölgenin şimâl-i garbîsi de kastedilir. Tafsilât için bk. mad. KÜRDİSTAN.

Bibliyografya: K. Ritter, *Erdkunde*, IX, 412 v.d. (bilhassa s. 433, 437).

(STRECK.)

ERDİSTÂN. ARDİSTĀN, İran'da bir şehir olup, arap orta çağında al-Cibāl (Medya) eyâletine tâbi idi. Burası Sâsânîlerden Ḫusrav I. Anōşirvēn (saltanatı 531—579)'ın doğduğu yer sayılırdı. Ardistān, bugünkü Arūsūn (Ar-

desün da denilir), Yazd'in şimâlinde, 1.100 m. yükseklikte, 33 1/2° şimâl arzı ve 54 1/2° şark tûlü (Greenw.) üzerinde kâindir. Şimâl-i şarkîde, Zuvâra istikametinde, Sâsânî harâbeleri (ateşkede v.b.) bulunur.

Bibliyografya: Yâḳût, *Mu'cam*, I, 198; Nöldeke, *Gesch. d. perser u. Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leyden, 1879), s. 145, not 2; Tomaschek, *Sitz.-Ber. der Wiener Akademie d. Wissensch.* (1883), CII, 162; G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 208; Stahl, *Petermann's Geogr. Mitt.*, ilâve nr. 118 (1895), s. 28. (STRECK.)

EREDA. [Bk. ERDA.]

EREĞLİ, Akdeniz'e komşu olan memleketlerde ve bu arada Anadolu'da Herakles'e izâfe edilen bir çok yer isimleri vardır ki, bâzıları bugün dahi bâzı şehir ve kasabaların adlarında bâki kalmıştır. Bunlardan Türkiye hudutları içinde bulunanlar aşağıda zikredilmiştir.

1. Marmara veya Trakya (yahut Tekir-Dağı) Ereğlisi, Marmara denizinin şimâl sâhilinde, Silivri ile Tekir-Dağı arasında, İstanbul'a 48 deniz mili mesâfede, Tekir-Dağı vilâyetinin Çorlu kazasına bağlı bir nâhiye merkezi olup, 1940 sayımında nüfusu 1607 idi. Kadîm ismi Perinthos olan bu belde, IV. asırdan itibâren Herakleia adını almıştır. Kadîm belde, deniz haritalarında veya Mola-Burnu diye gösterilmiş bir burun ile nihâyet bulan, ortasında 60 m. irtifaına varan ve bugün bir deniz feneri ihtivâ eden garp-şark istikametli bir yarım ada üzerine yerleşmiş ve yarım adanın kaidesi de âsârı hâlâ bâki sûrlar ile korunmuş idi. Yarım adanın şimâlinde bulunan koy, lodos fırtınalarından muhafazalı olduğu gibi, yukarıda adı geçen burundan şimâl-i garbîye doğru uzanan ve bugün kaya dökümtüsü şeklinde izi görülen bir rıhtımdan, poyrazın önünü keserek, eski gemilere iyi bir demirleme yeri te'min ediyordu. Ereğli, orta çağda venediklilerin ticarette bulundukları şarkî Roma şehirleri arasında sayılır. Haçlılar 1204'te İstanbul'u zapt ettikleri sırada, burası onların hissesine düşen yerler içinde bulunuyor ve venedikliler burayı bir uğrak yeri ve Trakya ovalarının mahreci olarak kullanıyorlardı. Daha sonra (1261) imparator tarafından Bizans'tan kovulan cenevizlerin ikametine tahsis edildi ve bunlar ancak 1268'de Galata'ya döndüler ve 1352'de bir aralık burayı cebren işgâl ettiler. Evliya Çelebî (*Seyahatnâme*, III, 28)'nin „liman azimli bir kal'a-i köhneâbâd" diye zikrettiği Ereğli, her ne kadar yeni ihtiyaclara gerekli te'sislerden mahrum bulunması ve ayrıca, iç memleket ile irtibat güçlüğü yüzünden, ehemmiyetini tamamiyle kaybetmiş ise de, Büyük-Çekmece ile Gelibolu arasında liman te'sisine burası kadar elverişli bir mevki bulunmadığı gibi, Trakya'nın iç şehirlerini Çorlu üzerinden Marmara denizi kıyılarına bağlayacak bir yolun son noktası olmak bakımından, yolu daha uzun ve daha ârızalı bulunan Tekir-Dağı şehrine nisbetle, imtiyazlı bir vaziyettedir.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Real-encyclopädie der klass. Altertumswiss.*, 429, *Instructions Nautiques, nr. 348, Méditerranée orientale*, s. 327; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge*, I, tür. yer.

2. Şarköy Ereğlisi, Bizans devrinde Herakleia, yeni devirlerde Herakhilza, bâzı haritalarda Erikli, şimdi istatistik umum müdürlüğü broşürlerinde Eriklice, halk arasında Ereğlice, Şarköy ile Mürefte arasında, Şarköy'e bağlı bir sâhil köyü olup, 1940 sayımında nüfusu 831 idi.

3. Kocaeli veya Karamürsel Ereğlisi (bugünkü yazılışı Ereyli) Karamürsel'in 4 km. şarkında, Marmara denizi kıyısında, 1940 sayımında 920 nüfuslu bir köydür ki, buna Ereğli-i Zîr, buraya nazaran 1,5 km. içeride bulunan Tepe-Köy'e (372 nüfus) de Ereğli-i Bâlâ denilirdi.

4. Karadeniz Ereğlisi, efsâneye göre, Herakles'in cehenneme indiği Acherusia mağarasının bulunduğu yerde, Megaralılar tarafından 560 (m. ö.) yılına doğru Mariandyn'lar memleketi dâhilinde, Lykos deresi ağzının şimâlinde kurulmuş, az sonra kuvvetli ve muhtar bir idâreye sâhip olmuş, IV. (m. ö.) asırda Tiranlar tarafından idâre edilmiş, bunların ilki olan Klearchos zamanında çok inkişaf etmiş, kısa bir müddet Lysimachos'un hükmüne geçmiş, 281'de tekrar muhtariyetine kavuşmuş, romalıların hükmü Anadolu'ya yayıldığı sırada, Mithridates'e karşı olan harplerde bitaraf kalmış ise de, gizlice ona yardım ettiği bahânesi ile, Lucullus tarafından gönderilen Cotta tarafından muhasara ve tahrip edilmiş, sonra yeniden tâmir edilerek, Antonius tarafından Galatlara verilmiş ve az sonra Pontos Roma eyâleti hudutları içine girmiştir. Bu sırada şehre Heraclea Pontica (Herakleia Ponto) deniliyordu. Şehrin kadîm çağa âit eski bir adı da Μητρόπολις (Metropolis) idi. Uzun müddet şakî Roma imparatorluğuna bağlı bulunan Ereğli, 1360 senesine doğru, muhtemel olarak satılmak suretiyle, türklerin eline geçti (bk. W. Heyd, *Hist. du Commerce du Levant*, II, 359) ve 1393'e doğru, Bayezid I. tarafından, osmanlı mülküne katıldı. Evliya Çelebî'nin „Bartın Ereğlisi" dediği ve *Cihannümâ*'da adı Bendereğli (Bender-Ereğli) şeklinde ya-

zılı olan (bu ad bâzı ecnebi kaynaklarında Punderekli şeklini alarak, yakın zamana kadar ecnebi haritalarında bâki kalmıştır: Bender-Heraclée) bu kasaba, Anadolu eyâletinin Bolu sancağına bağlı bir kaza merkezi olmuş, XIX. asırda Kastamonu (eyâlet) vilâyetinin Bolu sancağına, nihâyet Zonguldak vilâyetine bağlı bir kazanın merkezi olmuştur. Ereğli'nin eski ve yeni devirlerde ehemmiyeti, Anadolu'nun tabiî limandan yana çok fakir olan garbî Karadeniz kıyılarında Alaca ve Baba (eski Acherusias) burunlarının teşkil ettiği tabiî dalga kıran ile şiddetli şimâl rüzgârlarından korunmuş olmasından ileri gelmiştir. Hem civarından getirilen kereste, odun, meyva, yumurta gibi mahsûllerin ihrâc edildiği, hem de fırtınalar sırasında gemilerin iltica ettiği bir liman hizmetini görmüş ise de, bu limanın batı rüzgârlarına açık bulunması, kışın bir çok kazaların vukuuna meydan vermekte idi. XIX. asrın ikinci yarısında bu havâlideki zengin mâden kömürü damarları işletilmeğe başlandığı sırada, kömürlerin asıl istihrac sâhası bir az daha şarkta (Zonguldak, Kozlu) olmasına rağmen, bütün bu sâhaya Ereğli kömür havzası adı verilmiştir ki, her ne kadar bu ad zamanımıza kadar pâyidar olmuşsa da, XX. asır başlarından sonra, Zonguldak'ın inkişafı ile, Ereğli az-çok gölgede kalmış ve rolü hemen-hemen kömür gemilerinin nöbet beklediği veya fırtına sırasında sığındıkları bir demirleme yeri olmağa inhisar etmiş ve ancak son senelerde limanı dolduran gemi enkazı temizlenmiş, asrî ihtiyacları karşılayacak dalga kıranlı bir liman inşasına başlanmıştır. Zonguldak demir yolunun buraya kadar uzatılması ile, Ereğli hâlâ kendi adını taşıyan kömür havzasının gerçekten iskelesi olacaktır.

XIX. asrın sonuna doğru kasabanın nüfusu Cuinet'ye göre 1.255 evde yaşayan 6.274 (5.032 müslüman, 1.242 rum) idi. 1314 Kastamonu sâlnâmesine göre ise, bu nüfus 915 evde yaşayan 5.300 kadar idi. Ereğli kasabasının nüfusu 1940 'ta 5.415 iken, 1945 sayımının muvakkat neticelerine göre, 6.375 olmuştur. 1.165 km², arâzi üzerinde 121 köyü de ihtivâ eden Ereğli kazasının nüfusu ise, 53.606'ya varmaktadır.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie*, 8, 433; Hommaire de Hel, *Voyage en Turquie et en Perse*, IV, 339—341; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 623 v. d.; Ritter, *Erdkunde*, XVIII, 755 v. d.; W. v. Diest, *Petermann's geogr. Mitteil.*, Erg.-H. 94, s. 79; G. Perrot, *Galatie et Bithynie*, I, 15 v. d.; *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 653; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, IV, 512; *Kastomonu vilâyeti sâlnâmesi*, 1314 h.

5. Konya (eski tâbiri ile: Karaman) Ereğlisi, İç Anadolu'da Konya ovasının cenûb-i şarkî kenarında ve Toros dağlarının meydana getirdiği azametli seddin önünde, *Cihannümâ*'da Erdost diye kaydedilmiş Aydos dağı temâdisi eteğinde, deniz seviyesine nazaran 1.000 m. bir az yüksekte, Konya vilâyetine bağlı bir kazanın merkezidir. Buranın adı Theophanes (nşr. de Boor, I, 482)'de τὸ Ἡρακλέως Κάστρον, Michael Attaliata (tab. Bonn, s. 136)'da ἡ τοῦ Ἡρακλέος Κωμόπολις, Digenis Acritas menkıbesinde Ἡράκλεια veya Χώρα τοῦ Ἡρακλέος şeklinde görülmekte, arap kaynaklarında Hirakla; Houtsma (*Recueil*, III, 11)'da هرقلية, bâzan ârizî olarak, هرقلي, هرقلة, haçlıların nakillerinde Reclei, Erachia (Tomaschek, *Zur hist. Topographie von Kleinasien*, s. 84, 88, 92), Bertrandon de la Brocquière (nşr. Ch. Schefer, s. 104 v. d.)'de Araclie şeklini almaktadır.

Ereğli Anadolu'yu baştan-başa kat'eden ana yolun, Toros geçitlerine (Külek boğazı=Kilikya kapısı) varmadan evvel rastlanan, başlıca durak yeri ve Bizans imparatorluğunun bir hudut kalesi idi. Arapların Anadolu'ya akınları sırasında, bir kaç defa, ezcümle Hârûn al-Raşîd devrinde, 806 yılı eylûlünde zaptedilmiş (Ṭabarî, III, 709 v. d.), fakat XI. asır sonlarına doğru Selçuklular tarafından fethedilinceye kadar, bizanslılar elinde kalmıştır. Bundan sonra Karaman-oğullarının (b. bk.) mirasına geçen Ereğli, 1466'da osmanlı mülküne katılmış ve Karaman eyâletinin bir kazası olmuştur. XVII. asır kaynakları Ereğli'den, mâmûr bir belde olarak, bahsederler. *Cihannümâ*'ya göre bu „kasaba-i azîmede" 22 mahalle, müteaddit mescid, 4 câmi (bunlardan birisi Kılıç Arslan'a âittir) vardı. Evliya Çelebî'nin kaydettiği gibi, Rüstem Paşa'nın câmii mimar Sinan'ın eseri idi. Ayrıca Rüstem Paşa'nın bir hanı (kervansaray) ile Ekmekçi-oğlu Ahmed Paşa'nın başlatıp, Bayram Paşa'nın tamamlattığı bir yeni han vardı. Ereğli kazasının vâridatı, dârüssaâde ağalarının gönderdikleri bir ağa tarafından Haremeyn fukarasına vakfedilmek üzere, tahsil olunurdu. Sayısı 6.000'e varan bağ ve tarlaların sırası ile sulanmasını *mîr-âb* adı verilen bir memur te'min ederdi. Ereğli bahçelerine hayat veren suların „Peygamber pınarı" adı ile zikredilen yerden geldiğini Evliya Çelebî kaydeder (krş. Sa'd al-Dîn, I, 516).

Gerçekte Ereğli, Toros eteklerinden çıkan suyu bol kaynaklardan faydalanmakta ve çeşitli toprak mahsûlü ve meyva istihsâli, kısmen kadîm çağlardan kalma arıklardan akıtılan sular sâyesinde mümkün olmaktadır. XIX. asır sonlarına doğru kasabanın 13 mahallesi,

4 câmii, 18 mescidi, 3 hanı, 300'e yakın dükkânı vardı. Öteden beri hacc yolu üzerinde bir konak yeri olan Ereğli, XX. asır başında Bağdad demir yolunun bir istasyonu olmuş ve son yıllarda burada bir de büyük pamuklu dokuma fabrikası açılmıştır. Şehrin nüfusu 1927'de 9.463 ikeu, 1945 senesinde, sayımın muvakkat neticelerine göre, 16.077 idi. 4.700 km². arâzi üzerinde 67 köyü ihtivâ eden Ereğli kazasının nüfusu 46.030'a varıyordu.

Bibliyografya: *Cihannümâ*, s. 616; Evliya Çelebî, *Seyâhatnâme* (nşr. Ahmed Cevdet, 1314), III; *Konya vilâyeti sâlnâmesi*, 1305 (sayı 21), s. 100 v.d.; Ritter, *Klein-asien*, I, 268.

Yukarıda adı geçen şehir ve kasabalardan başka, Anadolu'da evvelce mevcut iken, bugün ortadan kalkmış ve ancak harâbelerinden bir kaç ize rastgelinen Herakleialar vardır. Bunlardan birisi, garbî Anadolu'da Manisa ile Menemen arasında, Manisa dağının (Sipylos) eteğinde bulunan Herakleia olup, Evliya Çelebî (*Seyâhatnâme*, III, 28)'de harap olmakta bulunduğu zikredilen „Saruhan Ereğlisi" ile burasının kasdedilmesi muhtemeldir. İkinci bir Herakleia, şimdiki Ayvalık civarında, muhtemel olarak bu kasaba ile Ayazment (Altın-Ova) arasında, Çakmak köyü yerinde bulunuyordu. Nihâyet Heraclea ad Latmum adı verilen eski bir şehrin harâbesine bugün Büyük-Menderes ırmağı ağızı yakınındaki Bafa gölünün şark kenarında rastlanmaktadır ki, ilk çağlarda Önü ırmağı alüvyonları ile tıkanmadan evvel, bu göl Milet [bk. BALAT] civarında bir körfez teşkil etmekte idi. (BESİM DARKOT.)

ERETNA. 'ALĀ' AL-DĪN ERETNA (?—1352), XIV. asırda orta Anadolu'da bir devlet kuran bir zâttır. Eretna aslen uygur türklerinden olup, küçük Asya'da, Anadolu Selçuklularına âit yerleri idârelerine almış olan İlhanlıların emîrlerinden idi. Eretna, Abū Sa'īd Bahadır Han'ın hükümdarlığı zamanında (1316—1335), Anadolu umumî vâliliğine tâyin edilmiş olan Emîr Çoban'ın oğlu meşhûr Demirtaş'ın maiyetinde bulunmuş ve Demirtaş kendisinin kız kardeşini almış olduğundan, arada bir de sıhriyet hâsıl olmuştur. Abū Sa'īd Bahadır Han üzerinde fazla tahakkümü olan Emîr Çoban'ın öldürülmesi ve bundan korkan Demirtaş'ın da Kahire'ye, Melik Nâşir Muḥammed'in yanına, kaçması üzerine, Eretna Anadolu idâresini vekâleten ele almıştı. Bu hâdiseyi müteâkip, Anadolu vâliliği, ana tarafından İlhanlılara mensûp olan Büyük Şeyh Hasan adındaki emîre verilmiş ve memleket işlerine vukufu sebebi ile Eretna, Şeyh Hasan'ın vekili olarak, iş başında kalmıştır (1327). Abū Sa'īd'in, evlât bırakmadan, 1335'te vefatı üzerine, yukarıda adı geçen Büyük Şeyh Hasan ile Demirtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan tarafından hükümdar olarak meydana çıkarılan hanların birbirleri ile uğraştıkları sırada, Eretna, Büyük Şeyh Hasan'a karşı râbıtasını muhafaza ederek, Anadolu'yu idâre etmeğe çalışmış ve meydana çıkan zorlukları kiyâsetle bertaraf etmeğe muvaffak olmuştur. Tarihte „rakip hanlar" denilen hükümdarların bu saltanat mücâdeleleri esnâsında, bir aralık, Irak'ta yerleşen Büyük Şeyh Hasan'ın yardımından ümidini kesen Eretna, vaziyetini kurtarmak için, Memlûk hükümdarına müracaat edip, Anadolu'da onun vâlisi olmağı teklif edince, bu müracaatı kabûl edilmiştir. Eretna, bunun üzerine, Memlûk sultanı adına para bastırmış ve hutbe okutmuştu. Zîra bu sırada Azerbaycan'da yerleşen Küçük Şeyh Hasan, Anadolu'yu da idâresi altına almak istediğinden, Eretna'ya kendisine itaat etmesini teklif ve o da bunu reddetmişti. Bunun üzerine Küçük Şeyh Hasan şarkî Anadolu'yu almış ve daha sonra da, hükümdar ilân etmiş olduğu Süleyman Han ile birlikte, Eretna'nın üzerine yürümüştü. İki ordu Sıvas ile Erzincan arasındaki Karanbük mevkiinde karşılaştı. Vukua gelen muharebenin başlangıcında mağlûbiyete uğrayan Eretna, düşmanın çapula dalmasından istifâde ederek, kuvvetlerini toplayıp, taarruza geçtiğinden, Küçük Şeyh Hasan fena bir bozguna uğramış ve Süleyman Han'ın karargâhı, bütün eşyaları ile berâber, Eretna'nın eline geçmiştir (1343). Ümidin fevkında olarak elde edilen bu gâlibiyet, Eretna'nın, gerek memlekette ve gerek komşu devletler üzerinde, nufuzunu arttırmış, o da bundan istifâde ederek, istiklâlini ilân etmiş ve sultan unvanı ile sikke kestirmiştir.

Eretna, idâresindeki yerleri âdilâne idâre ettiği için, yıllardan beri moğul tahakküm ve mezâliminden bıkmış olan halkın memnunluğunu kazanmış ve kendisinin köse olmasından dolayı, halk sevgi ve minnet göstermek için, Yazıcı-zâde'nin rivâyetine göre, ona „köse peygamber" lakabını takmışlardı.

Eretna'nın idâresindeki yerler Erzurum, Bayburt, Erzincan, Şarkî-Karahisar, Niksar, Tokat, Amasya, Samsun, Merzifon, Ankara, Aksaray, Develi-Karahisar, Niğde, Kayseri, Dârende, Sıvas ve havâlisi olup, merkezi evvelâ Sıvas ve sonra da Kayseri idi. Dârende sonradan Memlûklere geçmiştir; Erzurum ve Bayburt tarafları, muvakkaten, Küçük Şeyh Hasan'ın işgâline uğramış ise de, sonradan kurtarılmış olduğu, Eretna ile oğlu Giyâs al-Dīn Muḥammed'in

buralarda bastırdıkları sikkeler ile sâbittir (bk. *Takvim-i meskûkât-i Selçukiye*, s. 100, 106).

Eretna 1352'de vefat etmiş ve Kayseri'de Köşk ismi verilen mevkideki türbesine defnedilmiştir. Eretna idâresdeki mahâreti ile olduğu kadar, ilmî hüviyeti ile de tanınmıştır. Kendisi âlim ve araştırıcı olup, arapçayı fesâhatle söylerdi. Şâfi'î mezhebi imamlarından meşhûr 'Alî al-Subkî, bu hükümdarın ilmî kudretini tasdik eder. İbn Baṭûṭa, Sıvas'a geldiği zaman, 'Alâ' al-Dîn Eretna ile görüşmüştür. Eretna'nın, Şeyh Ḥasan, Ca'fer ve Muḥammed adındaki 3 oğlundan Şeyh Ḥasan, babasından evvel vefat ederek (1347), Sıvas'ta halkın Güdük-Minare dediği türbeye defnedilmiştir. Eretna'nın yerine, beylerinin kararı ile, hayatta olan iki oğlundan küçüğü olan Muḥammed Bey hükümdar ilân edilmiş ve buna karşı kardeşi Ca'fer muhalefete kalkışmış ise de, muvaffak olamayarak, Mısır'a kaçmıştır.

Ġiyâs al-Dîn Muḥammed Bey, babası gibi idâreli olmayıp, henüz tecrübesi de az olduğundan, kendisine karşı muhalefete kalkan ümerasından vezir Ḫvâca 'Alî Şâh'ı, Memlûklerin yardımı ile, bertaraf etmiş (1364); fakat bir sene sonra, beylerinin ittifakı ile, kendisi de öldürülerek, yerine 'Alâ' al-Dîn 'Alî adındaki oğlu hükümdar olmuştur. Memleketteki vâliler kendi başlarına harekete başlamışlar ve o da bunları yola getirecek kudrette olmayıp, sefâhate de düşkün bulunduğundan, 1380'de ölümüne kadar, ismen hükümdarlık etmiştir. 'Alî Bey'in yerine henüz çocuk olan Muḥammed Bey adındaki oğlu hükümdar olmuş, bu küçük çocuğa evvelâ Selçuk âilesinden Şarkî-Karahisar vâlisi Kılıç Arslan adında biri nâib tâyin edilmiş, fakat bir müddet sonra, Kayseri kadılığından 'Alî Bey'e vezir olan Kadı Burhâneddin Aḥmed, Kılıç Arslan'ı öldürerek, niyâbeti ele almış ve pek az sonra, küçük hükümdarı da indirerek, kendi hükümdarlığını ilân eylemiştir (1380).

Bibliyografya: İbn Baṭûṭa, II, 286 v. d.,; Aḥmed Tevhid, *Müze-i humâyûn meskûkât-ı osmaniye kataloğu*, IV, 427 v. d.; Weil, *Gesch. der Chalifen*, IV, 346; İ. H. Uzunçarşılı, *Sıvas şehri*; ayn. mil., *Anadolu beylikleri*. (İ. Hakkı Uzunçarşılı.)

ERGANİ. ARĠANİ, bâzan ARGANİ, Avrupa eserlerinde, yakın zamana kadar, ARGHANA, Diyarbekir-Harput caddesi üzerinde, bir müddet Osmaniye ismi de verilmiş olan, bugün Diyarbakır vilâyetine bağlı bir kaza merkezidir. Bunun 18 km. şimâl-i garbîsinde, Dicle nehri üzerinde, sonradan Ergani'ye izâfe edilerek, Ergani-Mâden(i) denilen ve şimdi Elazığ vilâyetine bağlı kaza merkezi olan bir mâden kasabası vardır ki, mevkilerinin birbirinden ayrı olmasına rağmen, bâzı kaynaklarda karıştırılmıştır.

Asıl Ergani'ye verilen Osmaniye adı, Adana'nın şarkındaki Cebel Bereket Osmaniye'si ile iltibasa sebep olduğu için, terk edilmiştir. Ergani Dicle nehrinin sağ kıyısından 10 km. mesâfede 1.526 m. irtifâda kireçli bir dağın derin bir sel yatağına (Huşut deresi) bakan dik cenûb-i şarkî yamacı eteğinde, deniz seviyesinden 1.000 m. irtifada kurulmuştur. Daha aşağılarda Ergani'nin tarla ve bahçeleri uzanır ve kasabaya hâkim yamaç üzerinde de eski belde bulunur. Buna yakın bir tepe, Nabî Ẕu'l-Kufl'ün medfeni olarak tanılır ve onun adını taşır. Diyarbekir-Malatya demir yolu üzerindeki Ergani istasyonu ise, yeni Ergani'nin 6,5 km. cenûbunda, vâdide bulunur. Ermeni teliflerinde Argani diye geçen beldenin daha çivi yazılarında Arkania adı ile ifâde edilen mevkii istihlâf etmesi mümkün bulunduğu gibi, Peutinger'in tabulalarında geçen Arsinia beldelerinden birinin de burası olması ihtimâl dışında değildir. İslâm devrinde Ergani'nin mukadderatı Diyarbekir'inkine bağlı kalmıştır (tarih hususunda bk. mad. Diyarbekir). Selim I.'in Çaldıran zaferinden (1514) sonra Ergani, İdrîs Bitlisî'nin delâleti ile, Bıyıklı Mehmed Paşa'nın aldığı Diyarbekir bölgesi içinde, Diyarbekir eyâletine bağlı bir sancak olmuştur. XIX. asır sonlarında Ergani kasabasının 6.000'den fazla nüfusu olduğunu Cuinet kaydeder. Bu sıralarda Ergani sancağının merkezi bakır mâdenlerinin işletilmesi dolayısiyle ehemmiyet kazanan Mâden kasabasına nakledilmiş ve nihâyet cumhuriyetin kuruluşundan sonra, idârî teşkilâtta değişiklik yapılarak, Mâden kazası Elaziz vilâyetine bağlandığı hâlde Ergani (Osmaniye) kazası Diyarbekir vilâyetine bırakılmıştır. 1595 km², arâzi üzerinde 68 köy ihtivâ eden Ergani kazasının nüfusu, 1945 sayımının muvakkat neticelerine göre, 23.544 ve kasabanın nüfusu ise, 4.304 idi.

Dicle (Ergani-Suyu)'nin sağ kıyısına hâkim bir yamaç üzerinde ve Mihrab dağı eteğinde bulunan Ergani-Mâden (bugün ekseriyetle ve sâdece Mâden denilir) kasabasına gelince, buranın mukadderatı civarında bulunan zengin bakır damarlarının işletilip-işletilmemesine tâbi bulunmuştur. Bu havâlide mâdenin mevcudiyeti pek eski zamanlardan beri bilinmekle berâber, Ergani Mâden'in ilk defa ne zaman işletildiği kat'i olarak mâlûm değildir. XII. asır başlarında işletilmiş olduğu anlaşılan mâden, daha sonra zaman-zaman terkedilmiş ve yeniden ele alınmıştır. Gerek Evliya Çelebî'nin *Seyahatnamesi*'inde ve gerekse *Cihannümâ*'da mâdenin

mevcudiyetine dâir bir kayıt bulunmadığına bakılırsa, XVII. asır ortalarında istihsâl faâliyetinin inkıtaa uğramış bulunduğuna hukmedilebilir. XIX. asrın başlarında Hapur adı verilen mâden mevkiinden ihrac edilen bakırın bir kısmının Bagdad'a sevkedildiğini seyyah Olivier kaydetmektedir. 1837 'de, Brant'ın ifâdesine göre, burada bilhassa mâdencilikle geçinen nüfusun sayısı 3.500'e varıyordu. Cuinet'nin verdiği mâlûmata nazaran, asrın sonunda mâden devlet eli ile işletiliyor, kuyulardan çıkartılan ham cevher mahallinde odun ile muâmele edilerek, kara bakır hâline getiriliyor, deve veya katır sırtında Tokat'a sevkedilip, orada kırmızı bakır hâline konuluyor ve yahut İskenderun üzerinden ihrac olunuyordu. XX. asır başlarında cihan bakır piyasasında fiyatların düşmesi, mâden havzasını limanlara bağlayan yollar olmaması ve civardaki ormanların, asırlardan beri yapılan tahribat ile, hemen-hemen tükenmesi, işletme faâliyetini tamamiyle durdurmuş, bu faâliyet ancak cümhuriyet devrinde, 1935 senesinde tamamlanan Diyarbekir demir yolunun inşası ile buraya mâden kömürü getirtilmesi ve işletilen bakırın (1941 senesinde 8.103 ton) kolayca ihrac edilmesi mümkün olmuştur. Ayrıca Ergani bakır mâdeni civarında (şimâl-i şarkîde Guleman) gâyet zengin krom yatakları da bulunup, işletilmeğe başlanmıştır. 1.040 km². arâzi üzerinde 54 köy ihtivâ eden Mâden kazasının nüfusu, 1945 sayımının muvakkat neticesine göre, 21.177 olup, Mâden kasabasının nüfusu da, 4.292 'dir.

Bibliyografya: W. Ainsworth, *Researches in Assyria, Babylonia and Chaldea* (London, 1838), s. 270 v. d..— Mâdenler hakkında: *Diyarbekir vilâyeti sâlnâmesi* (1319), 19; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314), IV, 22; *Cihannümâ*, s. 439; K. Ritter, *Erdkunde*, X, 701, 801, 913; XI, 14 v. d.; E. Reclus, *Nouvelle Géographie Universelle*, IX, 418; Olivier, *Voyage en Perse fait dans les années 1807, 1808 et 1809*; H. v. Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, bk. fihrist; J. Brant (*Journ. of the Roy. Geogr. Soc.*), London, 1836; C. Sandreczki, *Reise nach Musul und durch Kurdistan und Urmia* (Stuttgart, 1857), I, 181 v. d.; H. F. B. Lync, *Armenia. Travels and Studies* (London, 1901), II, 388, 396; G. L. Bell, *Amurath to Amurath* (London, 1911), s. 328 v. d.; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 475 v. d.; Vivien de Saint Martin, *Nouv. Dict. de Géogr. Universelle, suppl.* I; E. Banse, *Die Türkei* (Braunschweig, 1915), s. 226; Hübschmann, *Indogermanische Forschungen*, XVI, 193 v. d.; Streck, *ZA*, XIII, 97; W. W. Smyth, *Geological features of the Country round the mines of the Taurus, Quart. Jurnal* (1844), s. 330—340; E. Coulant, *Note sur les mines, de cuivre d'Arghana, . . ., Annales des Mines*, 11. seri, II, 1912, s. 281—293; R. Pilz, *Beitrag zur Kenntnis der Kupfererzlagerstätten in der Gegend von Arghana Maden* (*Zeitschr. für prakt. Geologie*, 11/12, 1917); F. Behrend, *Die Kupffererzlagerstätte Argana Maden in Kurdistan* (*ayn. mec.*, 33, 1925, s. 1—12); E. Chaput, *Voyages d'études géologiques et géomorphogéniques en Turquie* (Paris, 1936), s. 142 v. d.; V. Kovenko, *Guleman-Ergani madeni metallojenik bölgesi* (*Mâden tetkik ve arama enstitüsü mecm.*, 1944, 1—31, s. 29 v. d.; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*.

(BESİM DARKOT.)

ERİTRE. [Bk. HABEŞ-EYÂLETİ.]

ERİTREA. [Bk. ERİTRE.]

ERİVAN veya Revan ve İrevan; ermen. Hrastan. Son zamanlarda Ermenistan sovyet hukûmetinin resmî kararı ile, şehrin adı Yerevan olarak tesbit edilmiştir. Şehir, 40° 15′ şimâl arzı ile 44° 35′ şark tûlünde, Ağrı-Dağı'nın 55 km. şimâlinde, Ala-Göz dağının cenûb-i şarkîsinde, Gökçe-Göl'ün cenûb-i garbî köşesinden takriben 65 km. garpta, 1.000 m. yüksekliğindeki Sahat-Çukuru (bâzı kaynaklarda: Çukur-Sa'd) ovasında, Aras ırmağının sol kollarından Zengi suyunun sol kenarında olup, nüfusu 102.325 (1932) 'tir.

Erivan'ın bulunduğu Sahat ovası, bu havâlide nüfusça en kesif bölgelerden biri olup, şimâl-i garbî ve şimâl-i şarkîden yüksek dağlar ile kuşatılmıştır. Cenupta ise, Ağrı veyahut Aras düzlüğü ile birleşir. Bu sâha dâimî yer sarsıntılarına mârûzdur. İklimi sert olup, yazın sıcak (+ 25) ve kışın ise, soğuktur (— 6, 4). Gökçe dağlık bölgesinin başka ova ve yaylalarında, kışın erken başlaması yüzünden, hububat ziraatine imkân bulunmadığı hâlde, sıcağın uzun ve devamlı olması sâyesinde, Erivan ovasında pirinç, pamuk, üzüm, kayısı, şeftali ve erik gibi, cenup nebat ve meyvaları yetişmektedir. Erivan'ı Uluhanlu durağından ayrılan bir hat, Tiflis — Culfa demir yoluna bağlar.

Erivan'ın ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu ve bu kelimenin iştikakı hakkındaki mutalâalar muhteliftir. St. Martin'e göre, Erivan şehrinin tarihi ermeni kaynaklarında tâ eski çağlara kadar çıkarılmakta ve Ruan eyâletinin merkezi olan Erivan'ın arap hâkimiyeti devrinde müslümanlar tarafından Revan'a çevrilmiş olduğu iddiası ileri sürülmektedir (krş. *Memoire sur l'Armenie*, I, 116). St. Martin'in bu mutalâasını yanlış bulan K.

Patkanyan 'a göre ise, eski ermeni müellifleri Ruan 'dan değil, Deylem 'in cenûbunda ve Rey 'in şimâlinde, Medya 'nın 10 eyâletinden biri olan Ruyan 'dan bahsetmişlerdir (krş. M. Horenatsi 'ye atfedilen coğrafya kitabı, rus. trc. s. 59—62, mukaddime XV; Ruyan veya Ruyanc hakkında fazla mâlûmat için bk. bir de W. Barthold, *Istoriko-geogr. obzor Irana*, s. 155, 159; Ẓahîr al-Dîn, *Târîḫ-i Ṭabaristân ve Rûyân ve Mâzandarân*, nşr. B. Dorn, Petersburg, 1850).

Ermeniye şehirleri hakkında etraflı mâlûmat veren Ya'ḳûbî (s. 364), İbn Ḫurdâẕbeh (s. 122), İbn Faḳîh (s. 276, 287), İbn Rusta (s. 106), Ḳudâma (s. 246), Muḳaddasî (s. 51), İṣṭaḫrî (s. 188) ve İbn Ḥavḳal (s. 245 v.d.) gibi, IX. ve X. asır İslâm coğrafyacıları, Erivan 'ın bir az cenûb-i şarkîsinde, harâbeleri hâlâ durmakta olan ve arap hâkimiyeti devrinde emîrlerin makarrı bulunan Debil (Dvin) 'in mufassal tasvirini yaptıkları hâlde, Erivan 'dan hiç bahsetmezler. Bu müelliflerden, Arran memleketinden başka, Ermeniye dâhilinde bir Arran şehri gösteren İbn Rusta ile İbn Faḳîh olup, İbn Rusta 'nin hâşiyesinde Arran 'ın Erivan olduğuna işâret edilmiştir ki, bunun sonraki müstensihler tarafından yapılmış olduğu şüphesizdir. İbn Faḳîh 'te, aynı Arran şehri için, „Cenze" hâşiyesi konulmuştur. Milâdî 1064 'te Alp Arslan [b. bk.] tarafından Ani 'nin fethinden bahseden Selçuklular devri kaynaklarında da, Debil 'in adı geçtiği hâlde, Erivan 'a dâir hiç bir kayda tesâdüf edilmez. İbn al-Aṯîr Alp Arslan devrinde Ani 'nin ahvâlinden bahsettiği hâlde (nşr. Tornberg, X, 27) Erivan 'ı zikretmez. Ermeniye şehirlerini sayarken, Ani ve Debil 'i birer madde hâlinde zikreden Yâḳût 'ta da Erivan 'ı bulamıyoruz.

Çaldıran zaferinden sonra (1514), Selim I. 'in Tebriz—Nahçivan—Kars üzerinden dönüşünde „Erivan sûrları" önünde konaklığından bahsedilmek suretiyle, ilk defa olarak, bu şehir zikredilmiştir (krş. J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi*, trc. M. Ata, IV, 142). Mamafih Tebriz 'den Amasya 'ya kadar olan konakları sayan Şükrî (*Selîmnâme*, var. 34) on ikinci konak olarak, Erivan yerine Zengi çayırından bahseder (I. v. Hammer, IV, 305). Feridûn Bey (*Münşeât*, I, 405) 'de ise: — „Çukur-Sa'd tevâbiinden Hacı Lalal, Küçük-Vedi ile Büyük-Vedi arası, Zengi çayı geçilip... Erivan şehri yanında konuldu" —denilmektedir.

Evliya Çelebî 'ye göre, bu şehir, XV. asrın başlarında Timur 'un tâcirlerinden Ḫvâca-Ḫân Lehicânî tarafından, bir köy olarak kurulmuş ve sonraları Safevîlerden Şah İsmail I. 'in emri ile, vezîri Revan Kulu Han tarafından, XVI. asrın başlarında, şehir hâline getirilerek, bir sûr ile kuşatılmıştır.

1549 (956) 'da Sultan Süleyman Kanunî, ikinci İran seferinden döndükten sonra, Fransa kıralına yazdığı zafernâmede, teshir edilmiş 31 şehir arasında Erivan 'ı da zikretmekte (bk. Feridun Bey, *Münşeât*, III, 492 v.d.; J. v. Hammer, VI, 12 v.d.) ve 5 yıl sonra vukû bulan son İran seferi esnâsında tahrip edilen şehirlerden birinin de Erivan olduğu görülmektedir. Bu iki sefer arasında Erivan 'ın Safevîler elinde çok mâmûr bir şehir hâlinde bulunduğunu o devrin müelliflerinden öğreniyoruz. Erivan 'ın tahribine sebep, Erzurum vâlisi İskender Paşa 'nın Sahat-Çukuru hâkimi Rumlu oymağından Hüseyin Han 'ı bozması üzerine, şehzâde İsmail kumandasındaki Safevî kuvvetlerinin 1553 (959) 'te Kars ve Erzurum 'a akın etmesi olmuştur (Peçevî, I, 296—298). 1554 (961) 'te ordusu ile Kars 'a gelen Kanunî Süleyman, buradan Şah Tahmasb 'a, cenge dâvet mâhiyetinde, bir mektup göndermiş ve cevap alamayınca, Erivan ve Nahçivan üzerine yürüyüp, Erzurum akınının intikamını almıştır. 18 temmûz 1554 (17 şâban 961) 'te Erivan 'da şehzâde ve han sarayları ile Sultaniye bağı tahrip edilmiştir (Peçevî, I, 315, 317; J. v. Hammer, IV, 44 v.d.). 1579 (987) 'da, Lala Mustafa Paşa ordusu ile Kars 'ta iken, Erivan hâkimi Ustaçlu Tokmak Han, Türkiye arâzisine akınlar tertip ettiği için, 12 şâbanda serdarın izini ile 30.000 kişilik bir akıncı kolu, Tokmak Han üzerine gönderilip, Erivan „vurulmuştur" (Âlî, *Nusretnâme*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 4350, var. 236—238). Erivan 'ın tamâmen fethedilip, bir eyâlet hâlinde, Osmanlı mülküne katılması Murad III. (1574—1595) devrinde Sinan, Özdemir-oğlu Osman ve Ferhad Paşa 'ların himmeti ile, Gürcistan, şimâlî ve cenûbî Azerbaycan 'ın, tâ Derbend 'e kadar, ilhak edildiği 1583 (991) tarihinde vukû bulmuştur (tafsilât için bk. Rahimî-zâde, *Tarih*, Üniversine kütüp., türk. yazm. 372, var. 1).

Ferhad Paşa Erivan şehri istihkâmlarına çok emek sarfetti. Tokmak Han 'ın Zengi suyuna bakan köşkünü ortaya alıp, etrafını bir hisar ile çevirdi. İç-Kale adı verilen bu hisarda 8 kule ile 725 mazgal ve içinde 1 câmi yaptırdıktan sonra, 43 kule ile 1725 mazgaldan ibâret ve 53 top ile mücehhez dış kaleyi inşa etti ('Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3409, var. 359 v.d. — Erivan 'ın Ferhad Paşa tarafından fetih ve inşası hakkında şâir Sâdık ve Sâ'î Naḳḳâş tarafından düşürülen tarih için bk. Hasan Bey-zâde, *Tarih*, Ragıb Paşa kütüp., nr. 287, var. 283). 60.000

yeniçeri ve 10.000 işçinin iştirâki ile bu inşaat 45 günde ikmâl edildikten sonra, Ferhad Paşa Erivan hükûmetini Ciğala-zâde Yusuf Paşa'ya verdi. 1585'te zuhûr eden yeni Osmanlı-İran muharebesi esnâsında, Safevî kuvvetleri Erivan paşalarını mağlûbiyete uğratmışlar ise de, 1590 senesi martında akdolunan musalâha ile Tebriz ve Azerbaycan'ın Tebriz'e bağlı kısmı, şimâlî Azerbaycan (Şirvan), Lûristan ve Kürdistan ile birlikte, Erivan bölgesi de osmanlılara terkedilmişiir (Hammer, VII, 72, 73, 79—84, 146—184, 152—193). 1591 (999) tarihli Revan eyâleti tahrir defterindeki (krş. Başvekâlet arşivi, Tapu nr. 633) tafsilâttan anlaşıldığına göre, bu devirde 27 nâhiyeye ayrılan Revan eyâletinin merkezi olan Erivan, şehre bağlı 90'ı mütevâciz türk köy ve kasabalarından maada, 6 mahalleyi ihtivâ ediyordu.

Osmanlı imparatorluğunun Avrupa'da harplerle meşgûl bulunduğu ve doğu Anadolu'nun Celâlî [b. bk.] hareketleri ile karıştığı bir devir olan Sultan Mehmed III. (1595—1603) ile Ahmed I. (1603—1617)'in saltanatları zamanında Tebriz'i geri alan Şâh 'Abbâs I. (1587—1628) Erivan'ı, 7 ay muhasaradan sonre, zapta muvaffak olmuş ise de, osmanlı kuvvetlerinin yaklaştığını görünce, şehri tahrip ve ahâlisini tehcir ederek, çekildi (*Natâ'ic al-vuḳū'āt*, II, 19—21). Sonraları yeniden Safevîler eline geçen Erivan, 1616 (1025) yılının ilk baharında, osmanlı kuvvetleri tarafından, neticesiz olarak, 3 ay muhasara edilmiş, Sultan Osman II. (1618—1622) devrinde Şâh 'Abbâs I. ile akdedilen sulh muahedesi mûcibince, Safevîlere bırakılmış ise de, Murad IV. (1623—1640) 1634'te, 200.000 kişilik bir ordu ile, Erzurum üzerinden yürüyerek, bir hafta süren şiddetli muharebeden sonra, Erivan'ı geri almağa muvaffak olmuştur. Sultan Murad Erivan'ın idâresini Murtaza Paşa'ya bırakıp, kendisine dehâlet eden Erivan hâkimi berâberinde bulunduğu hâlde, Hoy, Merend ve Tebriz bölgelerini tahrip ederek, çekildikten sonra, Erivan'ın tekrar Safevîler eline geçtiği ve Murtaza Paşa'nın intihârı haberi alınmıştır. Erivan'ın tekrar geri alınması için, ordu yola çıkmış ise de, İran'ın talebi üzerine, Erivan'ın Safevîlerde kalması şartı ile, 1639'da sulh akdedilmiştir (*Natâ'ic al-vuḳū'āt*, II, 33—36, 50—53).

Erivan Safevîler elinde iken, burasını 1647 (1057)'de ziyâret eden Evliya Çelebî (*Seyahatnâme*, II, 285), Erivan şehrini, kale mevkiini, sûru, Ferhad Paşa ve Tokmak Han taraflarından yapılan istikâmlar ve kalenin Tebriz, Yayla ve Köprü kapılarını tasvir ettikten sonra, Çevgân meydanını da ihtivâ eden eski şehiri zikretmekte ve han, câmi, çarşı ve pazarı ile birlikle Köprü-Başı'nda Han bağı, câmi, han, hamam ve çarşı mevcut olup, burası da âdetâ bir şehir hâlindedir. Şehrin içinde ise, 2.000 kadar ev ile han sarayı ve darphâne mevcuttur. Erivan bir kaç defa hanlar hanlığı olmuştur; kadısı, mollası, şeyh-i şerîfi, darugası, münşisi, yasavul ağası, koruyucu-başısı, eşik ağası, diz-çöken ağası, 7 mihmandar ve şehbenderi olduğunu söylemektedir.

1639 sulh muahedesi, Safevîlerin inkıraz tarihlerine başlangıç teşkil eden 1722 (1135) yılına, yâni Sultan Ahmed III. (1703—1730) devrine kadar, devam etmiştir. O tarihte efganlıların İsfahan'ı işgâl etmeleri ile, İran'ın dâhilen karışması ve Şirvan ile Dağıstan'ın istiklâl ilân ederek, osmanlı devletinden himâye ve yardım istemeleri üzerine, Osmanlı-İran münâsebetleri yeniden bozulmuştur. Rusya'nın Kafkasya tarikı ile İran ve Türkiye'ye doğru yayılışına tesâdüf eden bu devirde osmanlı kuvvetleri, Tiflis, Gence, Tebriz, Hemedan ve Kirmanşah ile birlikte, Erivan'ı da zaptetmişlerdir. Sâh Ṭahmāsb II. (1722—1731) zamanında, şah namına hareket ederek, İran'ı birleştirmeğe çalışan Nâdir 'Alî Afşâr (Nâdir Şâh)'ın zaptedilen yerlerin iadesini talep etmesi üzerine, Kars ile Erivan arasında cereyan eden muharebe, muhasaradan bir tesâdüf eseri olarak kurtulan Nâdir'in lehine döndükten sonra, osmanlı devletinin yeniden sefere hazırlandığını duyunca, Nâdir Şâh (1736—1747) Murad IV. zamanındaki hudutlar esâsına göre, sulh talebinde bulunduğu için, 1746 (1159)'da akdedilen anlaşma ile, Erivan yine İran'a devredilmiştir (*Natâ'ic al-vuḳū'āt*, III, 28,30, 32—34,40 v.d.). Nâdir Şâh'ın katlinden sonra, İran dâhilen yine karışmış ise de, bu sefer Osmanlı devleti bir müdâhalede bulunmamış, fakat Erivan, istiklâlini ilân eden diğer Azerbaycan hanlıkları ile birlikte, aynı adı taşıyan müstakil bir türk beyliğinin merkezini teşkil etmiştir. İran'da hâkimiyet Kaçarlara (1779'da) geçtikten sonra dahi, kâh müstakil, kâh yarı müstakil yaşayan bu hanlık, XIX. asrın başlarından itibâren, Gürcistan'a yerleşmiş olan ruslar tarafından tehdit edilmeğe başladı. Fakat 1804'te Erivan üzerine gelen rus kuvvetleri, Eçmiyadzin manastırını yağma ettikten sonra, geri çekilmişlerdir. 1808'de vukû bulan ikinci akın da aynı muvaffakiyetsizlik ile neticelendi. 1810'da Azerbaycan umûm vâlisi veliahd 'Abbâs Mirza Ḳaçar, osmanlı orduları ile birlikte, ruslara taarruz etmek niyeti ile, Tebriz'den Erivan'a hareket etmiş ise de, Osmanlı-İran iş birliği te'min olunamadığından, bu

seferden bir netice elde edilemedi. 1803 'ten 1813 senesine kadar süren ve „Gülistan muahedesi" ile biten rus-iran muharebeleri sonunda, şimâlî Azerbaycan 'ın bütün hanlıkları rus idâresine geçtiği hâlde, Erivan, Nahçivan ile berâber, istiklâlini muhafazaya muvaffak olmuştur. 1826 yazında ruslara karşı şimâlî Azerbaycan 'da zuhûr eden umumî ayaklanma esnâsında, 'Abbâs Mirza orduları, Aras ırmağını geçerek, Gence 'ye kadar ilerlediği zaman, Erivan hanının kuvvetleri de 17 ağustosta, Tiflis 'in altındaki Celâl-Oğlu mevkiinde toplanmış olan rus-gürcü kuvvetlerini sıkıştırmış ve onları yalnız Gürcistan 'ı müdafaa ile iktifa etmek zorunda bırakmıştır. Fakat ruslar, yeni takviye kuvvetleri aldıktan sonra, 'Abbâs Mirza 'nın oğlu Muhammed Mirza tarafından idâre edilen Şemkir meydan muharebesini, kendi itiraflarına göre, bir tesâdüf eseri olarak kazanınca, vaziyet değişmiş ve Erivan kuvvetleri de geri çekilmiştir. Bu kuvvetlerin arkasınca Erivan hanlığı arazisine giren rus kuvvetleri, bir netice elde etmeden, geri dönmüştür. O sıralarda Kafkasya rus orduları baş kumandanlığına tâyin edilen general Paskeviç Erivan üzerine yürümüş ise de, Erivan hanının şiddetli mukavemeti ve Erivan türklerinin çete muharebeleri karşısında, hiç bir muvaffakiyet elde edemeden, Erivan 'ı muhasarada bırakarak, Tebriz üzerine geçmiştir. Fakat 31 temmûz 1827 'de Aras civarında rus kuvvetleri 'Abbâs Mirza ile Kara-Papak türklerine mağlûp olunca, ruslar Erivan muhasarasını bırakıp, çekilmişlerdir. 'Abbâs Mirza 4 ağustosta Erivan civarındaki Aştarak mevkiine geldi ve rus kuvvetlerini geride bırakarak, Gümrü üzerinden, Tiflis 'e yürümeğe karar verdi. Bu hareketleri haber alan Paskeviç Tebriz üzerine yürümekten vazgeçerek, Nahçivan 'daki kuvvetleri ile Erivan civarına döndü. 'Abbâs Mirza Serderâbâd 'dan 40 km. geride bulunan Kara-Kale 'ye çekilmişti. Erivan kalesi ise hanın cesûr ve azîmkâr kardeşi Hasan Han tarafından müdafaa ediliyordu. Ruslar Tiflis 'ten getirttikleri muhasara topları ile Serderâbâd 'ı tahrip ettiler ve 25 eylülde Erivan 'ı muhasaraya başladılar. Erivan 1. X. 1827 'de teslim oldu. Erivan muharebesi devam ederken 'Abbas Mirza, rus kuvvetlerini celp için, Nahçivan 'a yürüdü ise de, Erivan mukadderatı üzerinde müsbet bir te'sir yapamadı. 1 şubat 1828 'de akdedilen Türkmen-Çay muahedesi ile Erivan ruslara terkedildi ve general Paskeviç 'e, bu zaferden dolayı, 1.000.000 ruble mükâfat ile, Erivan kontu pâyesi verildi (Erivan rus muharebesi için bk. *Rus-iran münâsebetleri, Mecmua-i askeriye*, İstanbul, 1341; nr. 58; Ömer Hâlis, *1827/1828 Rus-iran harbi*, İstanbul, 1932).

1828 martında Erivan hanlığı, Nahçıvan ile birlikte, rus çarının hususî bir fermanı ile, ermeni eyâleti ilân edilmiş ise de, 1829 eylûlünde muvakkat askerî bir idârenin merkezi hâline getirilmiştir. 20 yıl sonra ise, Erivan, Nahçivan, Gümrü, Yeni-Bayezid ve Ordubad kazalarından mürekkep ve aynı ad altında yeni bir vilâyete merkez olmuştur. 1850 senesinden itibâren resmen kurulan Erivan vilâyetinin başında askerî bir vâli bulunurdu. Aynı zamanda vâli muavini ile diğer yüksek rus memurlarının iştirâki ile, bir vilâyet meclisi vardı. Bu meclisten başka, yine rus memurlarından müteşekkil bir vilâyet mahkemesi, mahallî şeyhülislâmım riyâseti altında, müslümanlara mahsus, bir şer'î meclis kurulmuştu.

1868 'de yapılan yeni taksimat ile Erivan vilâyeti, Erivan, Gümrü, Nahçivan, Yeni Bayezid, Sürmeli, Daralagèz ve Eçmiyadzin 'den ibâret 7 kazaya ayrıldı. Mesâhası 27.366 km². olan Erivan vilâyetinin 1868 'de nüfusu 667.000 kişiden ibâret idi. Muharebeler dolayısıyle mühim bir kısmı telef ve mühim bir kısmı da hicret etmiş olan müslüman ahâli nüfusun büyük çokluğunu teşkil etmekte idi (ermeniler bilhassa Gümrü, Yeni-Bayezid ve Eçmiyadzin kazalarında toplanmışlardı).

3.116 km². olan Erivan kazası 112.922, vilâyet ve kaza merkezi olan Erivan şehri ise, 15.000 nüfusu ihtivâ ediyordu. 1897 nüfus sayımına göre, Erivan kazasının 127.072 kişiden ibâret olan nüfusunun ancak 37 % 'si ermeni olup, 0,05 % nisbeti ruslar ve 1 % âsûriler bulunmakta idi. 1868 'den 1897 senesine kadar şehrin nüfusu 29.000 'i bulmuş idi. Bu nüfusun 52 % nisbetini türkler teşkil ediyordu. 1905 'te ermeni komitecilerinin, bütün cenubî Kafkasya 'da olduğu gibi, burada da yaptıkları tedhişi neticesinde, türk ahâlinin azalması yüzünden, 1914 yılına kadar şehrin nüfusunda artma müşâhede edilmemiştir. 1914—1918 yılları arasında bu havâlide cereyan eden kanlı hâdiseler (birinci dünya savaşı, bu savaş esnasında türklere karşı yapılan tedhiş, rus ihtilâli ve Kafkasya cephesinden çekilen rus kuvvetlerinin yerini işgâle çalışan ermeni kuvvetlerinin faâliyeti) esnâsında türkler büyük kayıplara uğramışlardır. 1918 yılının nisanında Rusya 'dan ayrılan cenubî Kafkasya, bir ay sonra Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan 'dan ibâret, 3 müstakil cümhuriyete inkısam ederken, Erivan Ermenistan dâhiline alındı. Rus ihtilâli sırasında osmanlı kuvvetleri Erivan vilâyetini işgâl etmiş ise de, 1918 yılının sonuna doğru, Mondoros mütarekesi üzerine, burasını tahliye ettikten sonra, Erivan vilâyetinin türkler ile meskûn bölgeleri, merkezi

Nahçıvan'da bulunan, Aras-Türk cümhuriyeti ve Cenûb-i garbî Kafkasya Türk cümhuriyeti ile birlikte, bir müddet mevcûdiyetlerini koruyabilmişlerse de, türklere karşı yapılan tedhiş umumî ve kitlevî bir şekil almış ve kısa bir müddet zarfında Erivan bölgesi, Erivan'a tâbi Şuregil, Şarur, Daralagez, Sürmeli, Kağızman, Karakurta kaza ve nâhiyeleri takip edilmiştir (tafsilât için bk. *Bolşaya sovetskaya entsiklopediya*, Moskova 1926, III, 438[b]).

1920'de türk orduları Kars ve Gümrü'yü zaptettikten sonra, akdolunan muahede mûcibince, Erivan türklerinin, mübadele tarikıyle, Türkiye'ye gitmelerine müsaade edildi. 1921'de imzalanan rus-türk muahedesi ile Ermenistan ile bugünkü hudut tesbit edilerek, sâbık Erivan vilâyelinin Sürmeli kazası Türkiye'ye, Nahçivan, Ordubad (tamamiyle), Şarur ve Daralagez (kısmen) Azerbaycan'a ilhak edildi ve Erivan şehri Ermenistan'ın merkezi hâline geldi. Bütün bu hâdiseler dolayısı ile azalan türk nüfusu, 1932'de 100.000'i tecâvüz eden Erivan şehri nüfusunun yalnız 6,3 % nisbetini teşkil etmekte idi. Şehre, sırf yeni ermeni muhacırları ile meskûn Nor-Arabkir (yeni Arabkir), Nor-Areş v.b. gibi, yeni mahalleler ilâve edilmiştir.

Bugün Erivan'da eski sâhiplerinin hâkimiyet çağlarını hatırlatan tarihî eserlerden, Gök-Mescid, Serdar mescidinin bakiyesi, eski kalenin enkazı ve Zengi-Suyu üzerindeki tarihî köprü durmaktadır.

Erivan aynı zamanda Hüseyin Bey Âşifte ve divan sâhibi Maṭla' (1832—1895) gibi, türk şâirlerinin de vatanı olmuştur. Muḥammed Şâh Kaçar'ın muallimi ve baş-veziri şâir Mirza 'Abbâs Faḫrî (ölm. 1849) de Erivan ulemasından Mirza Selim Erivanî'nin oğlu idi.

Türk Erivan'ın türk halk edebiyatındaki izlerine bir örnek olmak üzere bk. *Emrah* hikâyesi (Ankara, Dil ve tarih-coğrafya fakültesi, Halk edebiyatı arşivi).

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145), s. 391; *Bolş. sov. entsiklop.* (Moskova, 1926), III, 413—433 (burada Erivan bölgesinin tabiî ve iktisadî coğrafyası ile nüfusu hakkında etraflı mâlûmat vardır); *Armyanskaya geografiya VII. veka po r. ḥ. pripis. M. Ḫorenskomu* (Petersburg, 1877; metin, harita, K. P. Patkanov'un rusçaya tercümesi ve notları); Moise de Khorene, *Histoire d'Arménie* (Victor Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*, Paris, 1869, II, 45—175); W. Barthold, *Istorikogeograficeskiy obzor Irana* (Peterburg, 1903); Iṣṭaḫrî, *Kitâb masâlik al-mamâlik* (nşr. de Goeje, Lugd. — Batav., 1870); İbn Faḳîḥ, *Kitâb al-buldân* (nşr. de Goeje, 1885); İbn Ḫurdâẕbeh, *Kitâb al-masâlik va 'l-mamâlik* (nşr. de Goeje, 1889); Ḳudâma, *Kitâb al-ḫarâc* (nşr. de Goeje); İbn Rusta, *Kitâb al-a'lâḳ al-nafîsa* (nşr. de Goeje, 1892); Ya'ḳûbî, *Kitâb al-buldân* (nşr. de Goeje, 1892); Muḳaddasî, *Aḥsan al-taḳâsim fî ma'rifat al-aḳâlim* (nşr. de Goeje, 1877); İbn Ḥavḳal, *Kitâb al-masâlik va 'l-mamâlik* (nşr. de Goeje, 1873); Yâḳût Ḥamavî, *Mu'cam al-buldân* (Mısır, 1906), I, II; Şadr al-Ḥusaynî, *Aḫbâr-i devlat-i Salçûḳîya* (Ankara, 1943; trk. trc.); J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi* (trc. Mehmed Ata), IV, 142, 305, (İstanbul, 1330) VI ve VII (İstanbul, 1332); Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314); Mustafa Nurî Paşa, *Natâ'ic al-vuḳû'ât* (İstanbul, 1327), I ve III. — Erivan'ın hanlıklar devri için bk. P. Butkov, *Materiyalı dlya novoy istorii Kavkaza* (Petersburg, 1869); rus hâkimiyetine geçtikten sonra Erivan'ın geçirdiği safhalar ve bugünkü vaziyet için bk. *Kavkazskiy Kalendar za 1856 god* (Tiflis, 1855); *Entsikloped. slovar* (Petersburg, 1894), XXIII[a]; XLI (Petersburg, 1904); Müller-Simonis, *Du Caucase au Golfe Persique* (Paris, 1892), s. 56—65; H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies* (London, 1901), s. 206—227 (bu eser ikisi Erivan'daki Gök-Mescid'e, birisi o zaman hâlâ mevcut olduğu anlaşılan Serdar sarayına âit olmak üzere, Erivan'ın muhtelif manzaralarını gösteren, 7 fotografı da ihtivâ etmektedir); A. V. Williams Jackson, *Persia past and present* (New-York, 1906), s. 17—19; Sarre, *Denkmäler persischer Baukunst*, s. 52 v. d., levha LIII; *Documenti i materiali po vneşnoy politike Zakavkazya i Gruzii* (Tiflis, 1919; 1918'de cenubî Kafkasya'da cereyan eden siyâsî ve askerî hâdiseleri ve osmanlı devleti ile olan münâsebetleri ihtivâ eden vesikaları hâvidir); *Stenogr. otç. Zakavkazskago seyma* (Tiflis, 1918; cenubî Kafkasya meclisinin 1918 senesindeki ictimâlarına âit bu eserde Erivan çevresinde cereyan eden hâdiselere dâir ve Erivan türklerine yapılan mezâlim hakkında bitaraf müşâhedelerin raporu, Kars, Ardahan ve Batum meseleleri ile Erivan vilâyetinin Türkiye tarafından işgâli hakkında mâlûmat vardır); *Bolşaya sovetsk. ents.* (Moskova, 1926), III, 434—440; LXI (Moskova, 1934), s. 587—591; IX (Moskova, 1937), 488, 489, 493; Muḥammed Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Azerbaycân* (Tahran, 1314).

(MİRZA BALA.)

ERKAM. AL-ARḲAM (?—675), sahâbedendir. Tam ismi al-Arḳam (=Abū ʿAbd Allāh) b. Abi 'l-Arḳam (='Abd Manāf) b. Asad (=Abū Cundub) b. ʿAbd Allāh'tır. Mekke'nin en zengin ve mûteber âilelerinden biri olan Maḫzūm âilesine mensûp idi. Annesi Umayma, Ḫuzāʿa kabîlesinden idi. Al-Arḳam, daha pek genç iken ihtida etmiş ve ilk mü'minlerden olmuştur. Maḫzūmîler Peygamberin muhaliflerinden olmakla berâber, al-Arḳam onun sâdık bir taraftarı olmuş ve evini, müşkil zamanlarda cemaatin toplantı yeri olmak üzere, Peygamberin emrine bırakmıştır. Hakikaten Peygamber bu evde, emniyet içinde, dini neşre devam etmiştir. Cemaat büyümüş ve bu arada Ḥamza ile ʿOmar islâmiyete dâhil olmuştur. ʿOmar'ın ihtidasından bir az sonra, Peygamber al-Arḳam'ın evini bırakmıştır. Orada ne zaman ve ne kadar kaldığı, kat'î olarak, mâlûm değildir. Fakat 615—617 seneleri arasında kalmış olması muhtemeldir. İbn Hişām al-Arḳam'ın evinden hiç bahsetmez; Ṭabarī'nin bu vak'adan haberdar olmasına göre, İbn Hişām'ın da bilmesi icap ederdi. Ṭabarī umumî tarihinde vak'adan bahsederse de, Peygamberin hayatına âit fasılda bu noktaya temas etmez. Al-Arḳam Medine'ye hicret ederek, bu şehirde Banī Zurayḳ mahallesinde bir evde oturmuştur. Bu ev „al-Arḳam'ın evi" namı ile de tanınmıştı. Her hâlde kendisine Peygamber tarafından verilmiş olmalıdır. Bundan maada Peygamber onu, bir kardeşlik bağı ile, Abū Ṭalḥa (Zayd)'ya bağlanmıştır. Medine'ye hicret eden sahâbeden bir çoğu gibi, al-Arḳam da Mekke'deki âilesine pek bağlı kalmıştır. Msl. Maḫzūmī Banī ʿĀʾiẕ'in âile kılıcı olan Marzubān, Badr gazasında müslümanlar tarafından iğtinam edilmişti. Kendisi kılıcı görünce, Peygamberden istemiştir. Saʿd İbn Abi Vaḳḳāṣ'ı pek sevdiği anlaşılıyor. Cenaze namazını Saʿd'ın kıldırmasını vasiyet ettiği mâlûmdur. 54 yahut 55 (674/675) senesinde 80 yaşını geçtiği hâlde vefat etmiştir. Bir câriyeden ʿOṯmān adında bir oğlu dünyaya gelmiştir ki, kısmen Suriye'de yaşamış olan kalabalık bir âilenin ceddi olmuştur.

Peygamberin al-Arḳam'ın evinde islâmı tâlim ettiği devri, en eski ihtidaların sırasını ve dolayısı ile islâmı kabûlde kimin kime sebkat ettiğini tâyin müslüman müverrihlerince pek mühimdir. Al-Arḳam'ın, şahsı gibi, Ṣafā'daki evi de, sonraki devirlerde hürmete mazhar olmuştur. Bu eve „dār al-Arḳam" yahut, daha umumî olarak, „dār al-islām" denilirdi ve halife al-Manṣūr zamanında hâlâ al-Arḳam'ın nesli elinde bulunuyordu ki, bunlar onu bir nevi âile mülkü hâline getirmişlerdi. Al-Manṣūr Arḳamîleri evi kendi hânedanına satmağa icbar etmiştir; Hārūn al-Raşīd'in annesi al-Ḫayzurān bir müddet orada oturmuştur ve bundan dolayı eve „dār al-Ḫayzurān" adı da verilmiştir. Al-Arḳam'ın evi addolunan bina, orada bulunan bâzı kitâbelerin delâlet ettiği gibi, bir çok defa tâmir görmüş ve yeniden yapılmıştır. Bugün de hacılar tarafından ziyâret olunmaktadır.

Bibliyografya: Spenger, *Das Leben und die Lehre des Moḥammad*; Caëtani, *Annali dell 'Islām*, bk. mad.; *Ali Bey Bahgat* (*Bull. de l'Inst. égypt.*, 5. ser., II, 68—81). (RECKENDORF.)

ERKÂN. [Bk. RÜKN.]

ERMENÂK. [Bk. ERMENEK.]

ERMENEK. ARMANĀK, cenubî Anadolu'nun Taş-Eli ülkesinde, Gök-Su tâbilerinden bir vâdi kenarında, deniz seviyesinden 1.200 m. irtifâda bir kasaba olup, Konya vilâyetine bağlı kaza merkezidir. Burası eski çağlarda Isavria mıntakasında bulunan Germanikopolis şehri idi. Ermenek hakkında mufassal mâlûmat veren ermeni coğrafyacısı Indjidjian, Ermenek kelimesini yanlış anlamış ve isme bakarak, şehrin ermeniler tarafından inşa edildiğini zannetmiştir. Ritter'in de kaleyi Ruben sülâlesinin hâkimiyetinde olarak göstermesi hatalıdır. Germanik ismi bilâhare Ermenek şeklini almıştı. Şehrin eski çağları hakkında müverrihler bir şey kaydetmiyorlar. Şehrin şark tarafında eski bir mezarlık mevcuttur. Buradaki kubbelerin takriben 7 ayak yüksekliğinde, iç tarafları oyulmuş ve 20 kadar mezar taşını ihtivâ ettiği görülüyor. Mezarlar kemer şeklinde olup, tezyinatsızdır. Mezarlıkta iki yunanca kitâbe de meydana çıkarılmıştır; fakat bunlar okunamayacak hâldedir. Mezarlığın yanında, amfi şeklinde, merdivenler yapılmıştır. Kayalıklar arasında da bir mâbedin izleri görülmekte ve bunun yanında bir tasvirin bakayası bulunmaktadır (bk. Le P. Léonce M. Alishan, *Sissouan*, Venise, 1885, s. 291, ermenice). XII. asrın sonunda bu mıntakanın hâkimi Halgam adlı birisi idi. Bu zat aynı zamanda Lamas ve Anamur'u da emri altında bulunduruyordu. Ermenek kalesi ihtimâl bu Halgam veya o tarihlerde bu mıntakalara hâkim bulunan baronlar tarafından inşa ettirilmiştir. Kuvvetli tahkimatı bulunan kale bilâhare zelzele ile yıkılmış ve burasını asıl Kilikya'ya bağlayan ana yol da harâbiye yüz tutulduğundan, tecrid edilmiş bir vaziyette kalmıştır. Kalenin alt tarafında taş odalar ve mağaralar görülmektedir. Ermenek kalesi orta çağda Kilikya ermeni tekfurları ile Konya Selçuklularının haberleştiği bir geçit yeri olmuştur. Moğul istilâsının

başlangıcında bir kısım türkmenler, başta Karaman oymağı olmak üzere, Ermenek hudutlarına iltica ettiler. 1228'de 'Alā' al-Dīn Kayḳubad I. Ermenek'i zapt ederek, zâbitlerinden Ḳamar al-Dīn Lala'yı Ermenek sipehdarı olarak tâyin etti. Takriben 30 sene sonra, Ermenek civarında yerleşmiş bulunan Karamanlı oymağı, Karaman Bey'in idâresinde kaleyi ele geçirdi. Orta çağda kaleyi gören seyyahlar burayı, beyliğin merkezi olarak, tavsif ederler. Nitekim XIV. asırda Ermenek'i ziyâret eden Şihāb al-Dīn al-'Omarī, bura beylerinin *amīr* lakabını taşıdıklarını, 14 şehir ile 150 kaleye mâlik olduklarını ve ayrıca 25.000 suvari ve hemen bir o kadar da piyâde askeri bulundurduklarını bildirir (bk. *Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār*, Paris, 1838, 13, 5. kısım, s. 341—373). Ḳalḳaşandī ise, kalenin bir tasvirini yapmakta, mescid ve sokaklarından, hamam ve bostanlarından mufassalan bahsetmektedir (bk. *Ṣubḥ al-a'şā*, Mısır, 1914, V, 347). XV. asrın başlangıcında, Memlûk hükümdarı Malik Mu'ayyad'in emri ile bu mıntakayı ziyâret eden müverrih 'Aynī şehrin etrafında 100 kadar köy bulunduğunu ve Karaman beylerinin mezarlarının burada olduğunu bildirir. XV. asrın sonunda osmanlıların eline geçerek, İç-El sancağına ithâl olunan Ermenek şehri, artık eski ekemmiyetini kaybetmişti. XVI. asrın arâzi defterlerinde Ermenek kazası, Mescidlü, Zâviye, Değirmenlik ve Bağ-Arası mahalleleri ile, Gargara, İskeçe, Cemaller, Laması, Çavuşlar, Uğurlu, Paşa-Kışlası ve Balkasun kariyelerini ihtivâ ediyordu. *Cihannümâ* ve Evliya Çelebî'nin *Seyahatnâme*'si Ermenek'in yalçın kaya üzerine kurulmuş kalesinden, kayalar arasındaki mağaralardan bahsederler. Evliya Çelebî'ye göre, kale eteğinde bulunan bağlık ve bahçelik kasabanın 12 mahalleye dağılmış, 800 kârgir evi, ve 12 kadar câmii vardı ve bunlar arasında en mühimi Karaman-oğlu Mahmud Bey'in binası olan Ulu câmi idi (kitâbe tarihi 710); ayrıca 50 dükkân, 3 han, 2 hamam ve 6 mektep bulunuyordu.

XVIII. ve XIX. asırlar boyunca metrûk bir hâlde bulunan Ermenek, bu mıntakayı ziyâret eden seyyahların ifâdelerine göre, pek fakir bir hâlde bulunuyordu. Nitekim 1851'de buradan geçen alman seyyahı Schönborn şehrin sokaklarının gâyet dar olduğunu, burada bir câmi ve bir kaç dükkândan başka, bir şey bulunmadığını ve nüfusunun 2.700 kişiden ibâret olduğunu da ayrıca kaydeder. 1875'te Ermenek'i ziyâret eden ingiliz seyyahı Davis burada 1.200 ev bulunduğunu bildirir. Ancak kazanın nüfusunu 3—4.000 kişi olarak hesaplar ki, bu mikdar evler hakkında verdiği rakama tekabül etmez. XIX. asır sonunda ise, kasabanın nüfusu, V. Cuinet'ye göre, 6.430 idi. Ermenek kasabası evvelce Adana vilâyetinin İç-El sancağına bağlı iken, cümhuriyet devrinde Konya vilâyetine raptedilmiştir. 48 köy ihtivâ eden kazanın 2.245 km². arâzisi üzerinde, 1945 sayımının muvakkat neticelerine göre, 35.093 nüfus yaşamakta idi ve Ermenek kasabası nüfusu da, aynı tarihte, 6.607 olarak tesbit edilmişti.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencycl.*, VII, 1258; *Rec. des. Hist. Les croisades*, I, Doc. Arm. (Paris, 1869, ön söz, XXIV); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145), s. 611 v.d.; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1935), IX, 304 v.d.; W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), s. 363 v.d.; Ritter, *Erdkunde*, XIX, 307; *Adana vilâyeti sālnâmeleri*; Indjidjian, *Géogr. de l'Arm. moderne*, s. 370 v.d.; V. Cuinet, *Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 77; Şihāb al-Dīn al-'Omarī, *al-Ta'rīf* (Mısır, 1912), s. 42; Ermenek'te Karaman-oğullarına âit kitâbeler için bk. H. Ethem, *TOEM*, I, II, III; Ermenek kalesinin arâzi defterlerine göre, mahalle ve kazalar hakkında bk. Başvekâlet arşivi, mâliye defterleri, nr. 31, 63, 83, 182, 272, 636; vakıfları hakkında bk. evkaf defteri, nr. 1

(M. C. ŞİHĀBEDDİN TEKİNDAĞ.)

ERMENİYE, Emevîler devrinde Elcezire eyâletine tâbi bir âmillik iken, sonraları bu eyâletten tefrik ile, doğruca hilâfet merkezine bağlanan bir *vilâyete* ve bu *bölgeye* araplarca verilmiş olan isimdir.

Bu bölgenin araplar tarafından fethi tarihi tafsilâtında hâlâ bir çok müşkül ve müphem noktalar vardır; çünkü arapların, ermenilerin ve rumların verdikleri mâlûmat birbirini nakzetmektedir. Fetih zamanındaki vekayiin bizzat şâhidi olan piskopos Sebēos'un naklettikleri bu devire âit en ehemmiyetli bir menbâdır. 662—770 yılları için de ehemmiyetli bir şehâdet teşkil eden râhip Leontius'un eseri o hikâyeye, kıymetli bir tetimme olarak, katılmaktadır. Arap müellifleri arasında mâlûmatını munhasıran yerli halktan toplamış olan Belāẕorī birinci derecede mühim sayılır.

Heraklius'un 641'de ölümünden ve araplar Suriye'yi feth ve İran'ı mağlûp ettikten sonra, bu bölgeye sık-sık akınlar yapmağa ve burayı ele geçirmek için bizanslılar ile çarpışmağa başladılar. Mezopotamya fâtihi 'Iyāż b. Ġanm 19. yıl sonlarından 20. yıl başına (639/640) kadar Ermeniye'nin cenûb-i garbîsine ilk sefere teşebbüs etti ve oradan Bitlis'e vardı. Belāẕorī (s. 176, 197), Ṭabarī (I, 2506) ve Yāḳūt (I, 206) bu seferin tarihi hakkında müt-

tefiktirler; ancak teferruatta aralarında fark vardır. Ṭabarī (I, 2666)'nin ve İbn al-Aṯīr (III, 20 v.d.)'in rivâyetlerine göre, ikinci bir arap hücûmu 21 (642) senesinde vâki oldu. Müslümanlar, ikisi Ḥabīb b. Maslama ve Salmān b. Rabī'a kumandasında olmak üzere, dört ordu ile Ermeniye'nin şimâl-i şarkî hudut mıntakalarında ilerilediler. Fakat şiddetli mukavemet gördüklerinden, hemen memleketi terke mecbur kaldılar. 24 (645)'te Salmān b. Rabī'a taratından Azerbaycan cihetinden girişilen kısa gazve dahi devamlı bir te'sir icra etmedi (bu gazve hakkında bk. Ya'ḳūbī, nşr. Houtsma, s. 180; Belāẕorī, s. 198; Ṭabarī, I, 2806).

Asıl büyük fütuhat, yâni ilk defa olarak bu memleketi arapların fi'lî hâkimiyeti altına koyan istilâ, arap tarih ve coğrafyacılarının verdikleri mâlûmata göre (bk. bilhassa Ya'ḳūbī, s. 194; Belāẕorī, s. 197 v.d.; Ṭabarī, I, 2674—2675, 2806 v.d.; İbn al-Aṯīr, III, 65 v.d.), 'Oṯmān'ın hilâfeti zamanında, 24/25 (645/646) yılları sonuna doğru vâki olmuştur. Suriye vâlisi Mu'āviya, Suriye ve Irak muharebelerinde temâyüz etmiş olan emîr Ḥabīb b. Maslama'yi bu bölgenin fethine memur etti. Bu zat önce Bizans elindeki vilâyetlerden birinin merkezi olan Theodosiopolis (ermen. Karin, arap. Ḳālī-ḳalā, bugünkü Erzurum) üzerinde yürüdü ve kısa bir muhasaradan sonra, şehri ele geçirdi. Kendisini Fırat'ta durdurmağa gelmiş olan, yardımcı Hazar ve Alan kıt'aları ile takviye edilmiş, büyük bir Bizans ordusunu ağır hezimetè uğrattı. Ondan sonra cenûb-i şarkîye, Van gölü istikametine döndü, Ahlat [b. bk.]'ın ve Moks'un mahallî prenslerini inkıyad ettirdi. Van gölünün şimâl-i şarkîsinde bulunan Erciş dahi arap askerine inkıyad etti. Bunun üzerine Ḥabīb İran ermenilerinin hukûmet merkezi olan Dvin'i muhasaraya gitti ve bu şehir, bir kaç gün sonra, teslim oldu. Arap metbûiyetini tanımak ve harac (*cizya*) vermek şartı ile Tiflis şehri ile bir sulh ve *ẕimān* ahdnâmesi akdedildi. O sırada Salmān b. Rabī'a da, ırakılılardan mürekkep ordusu ile, Arran'ı inkiyat altına alarak, bu memleketin hukûmet merkezi olan Barẕa'a'yı fethediyordu.

Yukarıda söylendiği gibi ermeni nakli, gerek tarihlerde ve gerekse bir çok teferruatta, arap nakline uymamaktadır. Yalnız büyük arap istilâsının istikameti hususunda Sebēos ile Belāẕorī birbirlerine tamâmen mutabıktırlar; nitekim her ikisinin de göstermekte oldukları yolların mukayesesi bunu isbat etmektedir. Ermeni müverrihlerine göre, bir arap ordusu 642 'de bu bölgeye girmiş, Ağrırat diyarına kadar varmış, hukûmet merkezi olan Dvin (Debīl)'i zaptetmiş ve sonra 35.000 esiri berâberinde götürerek, aynı yoldan memleketi terkeylemiştir. Ertesi yıl araplar Azerbaycan'dan gelerek, yeni bir baskın yaptılar. Ağrırat'ı tahrip ile, Gürcüstan'a kadar sokuldular; bununla berâber, Theodoros Rştuni'nin önünde uğradıkları ehemmiyetlice bir hezimet üzerine, ric'ate mecbur kaldılar. Bir müddet sonra imparator Theodoros'u, ermeni askerlerinin kumandanı olarak, tanıdı. Bunun üzerine yıllarca süren arap akınlarından kendisini koruyabilmiş olan bu bölge de yeniden Bizans'ın metbûiyetini kabûl etti. Araplar ile Konstantin III. arasında akdedilmiş olan 3 senelik mütâreke 653'te nihâyete erince, muhasamâtın tekrar başlamasına intizar etmek lâzım geldi. Araplar tarafından vâki olacak tehlikeli bir istilânın önünü almak için, Theodoros, kendi rızâsı ile, memleketi onlara teslim etti ve Mu'āviya ile, ermeniler için son derece müsâit ve başlangıçta onları yalnız müslüman metbûiyetini kabûle mecbur tutan, bir muahede akdetti. Aynı yıl imparator, 100.000 kişilik kuvvetli bir ordu ile, şarkî Anadolu'ya geldi ve oradaki mahallî reislerin pek çoğu onun tarafına geçti. İmparator, büyük müşkilâta uğramadan, bütün bu bölgeyi ve Gürcüstan'ı yeniden hâkimiyeti altına aldı. Fakat Dvin'de kışlamış olan Konstantin memleketi terk edince (654), bu defa da bir arap ordusu buraya girerek, Van gölü şimâlindeki memleketleri zaptetti. Theodoros bu arap kuvvetlerinin yardımı ile bizanslıları yine memleketten kovdu ve bunun üzerine, Mu'āviya tarafından, bu bölgenin Gürcüstan ve Arran (Albanie)'ın prensi olarak tanındı. Bizansların, kaybedilen vilâyetleri istirdat için, Maurianus kumandasında ordu ile giriştikleri sefer, tamâmen neticesiz kaldı. Araplar 655'te bu kıt'aya da hâkim oldular. Bizans ermenilerinin merkezi olan Karin (Ḳālīḳalā) şehri de kapılarını onlara açmağa mecbur oldu. Böyle olmakla berâber, müslümanlar zaptettikleri bu ülkeden, tamâmen emniyet altına alınmamış olduğu için, iki yıl sonra feragate mecbur kaldılar. Mu'āviya ile 'Alī arasında, 36 (657)'da ilk dâhilî harp zuhûr edince, bunlardan birincisi buraya yerleşmiş olan işgâl ordusuna muhtac oldu ve askerden hâlî kalan memleket de, çok geçmeden, tekrar bizanslıların eline geçti.

Yukarıdaki tafsilâttan anlaşılıyor ki, arap kaynaklarında Ḥabīb'in büyük seferi (24/25) ile karıştırılan bütün bu vekayi, Sebēos'a göre, ancak 3 yıllık mütârekeden sonra vukû bulmuştur; Theophane'ın vekayinâmesindeki mâlûmat da bu tarihe dayanmaktadır. 'Omar'in hilâfeti zamanında vâki olan ilk arap istilâsından sonra, şarkî Anadolu'nun yeniden Bizans hâkimiyeti altına düşmüş olması vâkıasından

ve Mu'āviya 'nin tahta cülûsuna kadar bu memleket dâhilinde zuhûr eden vekayiden arap müverrihleri hiç bahsetmezler. Theodoros Rştuni 'nin kendi rızâsı ile Mu'āviya 'ye inkiyat etmiş olması, yalnız Sebēos tarafından değil, Theophane tarafından da tasdik edilmiş bir vâkıadır ki, memleket, arapların birinci istilâsından sonra, tamâmen onların hâkimiyeti altına düşmüş olsa idî, bunun anlaşılması imkânsız olurdu. Bu mülâhazaları göz önüne alarak, *Zeitschr. für armen. Philol.* (II, 173 v. d.) 'de arap ve ermeni menâbii arasındaki aykırılık hakkında sıkı bir tahlil yapmış olan Ghazarian 'a göre, bu hâdiselerin cereyanı sırasında hayatta olan Sebēos 'un anlattıkları arapların naklinden ziyâde, itimada şâyân olmak gerektir; Müller de (*Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 259—261) Sebēos 'un beyanatına istinat ediyor. H. Thopdschian 'ın fikri başkadır (*Zeitschr. f. armen. Philol.*, II, 70 v. d.); ona göre, ermeni ve arap müverrihlerinde ilk büyük arap istilâsına dâir tarihler ve vak'alarla mutabık bulunmakta imiş. Konstantin III. şarkî Anadolu 'nua idâresini prens Hamazasp 'a tevdî etti. Theodoros Rştuni 'nin 656 'da hayatta olmadığı anlaşılıyor. Bu defa Bizans hâkimiyeti çok sürmedi. Mu'āviya iktidarı ele aldıktan sonra (41=661), bu bölge ahâlisini yeniden arap melbûiyetini tanımağa ve haraç vermeğe tahriren dâvet etti ve ermeni reisleri bu talebe muhalefet etmeğe cür'et etmediler. Ermeni menbâlarına göre, 'Abd al-Malik 'e kadar ilk Emeviler zamanında bu memleketin idâresini en mûteber âileler (başta Mamikomeler, Bagratlar) deruhte ettiler. Bunun aksine olarak, arap müverrihleri Ḥabīb 'in bölgeyi fethinden sonra, oraların müslümanlar elinde kaldığını zikr ve Ermeniye adı ile te'sis ettikleri âmilliği idâre eden vâlilerin adlarını tâdât ederler (bunların Ghazarian tarafından zikredilen listesi için bk. *oyn. esr.*, s. 177—182; 'Oṣmān 'dan 'Abbās al-Muntaṣir zamanına kadar olan devir hakkında bk. al-Ya'ḳūbī, Belāẕorī ve Ṭabarī).

Arap hâkimiyetinin ilk asrı, memleketi viran eden harplere rağmen, ermeniler için millî ve edebî bir inkişaf devri oldu. Emevîler devrinde müslüman hâkimiyeti orada sağlamca kökleşemedi, fakat Abbâsîler zamanında arap vâlilerinin hükmü memleket üzerinde ağır basıyordu. Bundan dolayı da, igtişaşlar ve isyanlar eksik olmadı. Arap boyunduruğuna karşı en büyük ve en tehlikeli kıyam halife al-Mutavakkil zamanında oldu. Bu zat en mâhir kumandanı Koca Boga 'yı kuvvetli bir ordu ile gönderdi, bu türk kumandan 237/238 (851/852) yılında kanlı ve inatçı muharebeler ile, âsîleri mağlûp edebildi ve bütün reisleri ve eşrafı esir alarak, götürdü. Mutavakkil, bizanslılar ile harp etmek ve onlar tarafından hazırlanan yeni kıyamları önlemek için, ermeni askerlerine muhtac oluncaya kadar, ermenilere karşı hasmâne politikasından feragat etmedi ve ondan sonra esir *naḫarar*'ları (yâni ermeni reislerini) serbest bıraktı. 862 (248) 'de Ermeniye vâlisi olan meşhûr islâm mücâhit ve kahramanı 'Alī b. Yaḥyā al-Armanī ermenilerin isyanlarına mâni olmak ve onların Bizans imparatorluğuna karşı temâyüllerini önlemek için, halife al-Musta'īn 'in emri ile, ermeni hânedanları içinde en asîl ve nufuz sâhibi olan ve aynı zamanda dâimâ islâmlara tarafdârlık eylemiş ve arap menafiine hakikî hizmetlerde bulunmuş olan Bagrat sülâlesinden Aşot b. Smbat 'ı — ki, bu Smbat islâmlar tarafından öldürülmüştü — bütün ermeni *naḫarar* ve *işhan* („emîr") 'larının başı tâyin etti ve ona *işhanlar işhanı* unvanını tevcih edip, tantanalı merâsim ile, hil'atler giydirdi (862).

Aşot (arap. Aşūt) bu suretle emîrül'ümerâ olarak, 25 yıl süren emâreti zamanında bütün tebeasının ve reislerin o derece muhabbetini kazandı ki, bunların ricası ve aynı zamanda Ermeniye vâlisi olan 'Īsā b. al-Şayḫ al-Şaybānī 'nin tavsiye ve inhası üzerine, halife al-Mu'tamid 269 (882) 'da ona kıral unvanını tevcih etti ve Bagdad 'dan tac ve hi'at gönderdi. Aynı zamanda kendisi ile ittifak muahedesi akdeyleyen imparator tarafından da aynı pâyeyi aldı. Aşot 'un halife ile münâsebatı aslâ teşevvüşe duçar olmadı; kırallık pâyesine terfii ile kurtulmuş olmadığı vergilerini muntazaman te'diye ediyordu. Ancak ülkesini kendi başına, dilediği gibi, idâre ediyordu. Yerli reisler de onun saltanatı zamanında müstakil bir mevki ihraz etmişlerdi. Bu suretle te'sis edilen ermeni kırallığı yalnız halifeye bağlı olmakla kalmıyor, aynı zamanda Dvin 'de oturan Ermeniye islâm vâlilerine tâbi bulunuyordu.

Aşot 'un ölümünden sonra (277 = 890), ilk oğlu Smbat I. (arap. Sambāṭ) hüküm sürdü. Fakat gerçekten kahraman olan bu adam, dış hasımları olan Şaybānîler ile Sācîleri yerinde tutmak hususunda, hiç kabiliyet gösteremedi. Şaybānîler ile mücâdelesinde tâlih ona yar olmadı. Bir müddet sonra (285 = 898), halife Mu'taẕid 'ın müdâhalesi Şaybānîlerin hâkimiyetine nihâyet verdi. Türk aslından olan Sācîlerden Azerbaycan vâlisi Afşīn 'in, ermeni kırallığı için, çok tehditkâr olan hâkimiyetinin hudutlarını fâsılasız garba ve şimâ'e doğru nasıl sürmekte olduğunu Smbat sükût ile müşâhedeye mecbur kaldı. Smbat 'ın mevkii Afşīn (ölm. 288 = 901) 'in kardeşi ve halefi Yūsuf zamanında daha kötüleşti. Bu adam, her şey-

den evvel, Aşot I. zamanından beri, Bagratlardan sonra, en kudretli mevkii ihraz eden Arzrunîleri kendi tarafına çekmek icap ettiğini anladı. Hattâ 909'da bu hânedanın reisi olan Vaspurakān prensi Gagik'e kırallık tevcih etti ve bu tevcihi 306 (919)'da halife al-Muktadir de yeniledi. Yūsuf 910 yılından itibâren icra ettiği seferlerde kıral Smbat'ın ülkesini harap etti ve nihâyet bütün reisler tarafından terkedilmiş olan Smbat'ı Kapoit hisarında muhasara etti. Kıral 913'te hasmına teslim oldu; Yūsuf onu bir sene zındanda yatırdıktan sonra, zâlimâne işkencelerle ölüme mahkûm etti (914).

Ermeni kırallığında Smbat I.'ın sukutunu kargaşalık tâkip etti. Böyle olmakla berâber, onu gayyûr oğlu „Demir" Aşot II. (915—928), bizanslıların silâhlı yardımları sâyesinde, muzaffer olmağa ve İberya (Gürcüstan) ve Abaza [b. bk.] kırallarının yardımı ile, memleketi araplardan kurtarmağa muvaffak oldu. Bizanslıların müttefiki olarak, Bagratların nufuz ve hâkimiyetlerini en yüksek noktasına yükseltti. Muktadir tarafından 922'de kendisine, fahrî olarak, tevcik olunan *şāhān-şāh* unvanı Vaspurakān, İberya ve Abaza hıristiyan prenslikleri üzerinde ona metbûiyet hakkını veriyordu. Hakikatte ise, bu memleketleri Bagratlara bağlayan bağ her zaman oldukça gevşek kalmıştır. Artık müslümanların nufuz dâireleri hâricinde tamâmen müstakil kalan Aşot II. ve halefleri merkezî ve şimâlî Ermeniye'nin en büyük kısmı üzerinde hükümran oldular. Esâsen Smbat bu hânedanın mülkünü burada evvelce ehemmiyetli surette büyütmüştü. Cenûbî Ermeniye'de, hemen tamâmen müstakil olan Arzrunîler de, kıral sıfatı ile, daha küçük bir arâzi üzerinde (Van hukûmet merkezi olmak üzere, Vaspurakān'da) hukûmet sürmekte idiler. Bu iki büyük kırallığın yanında, ekserisi Bagratları ancak ismen metbû tanıyan, bir sıra küçük prenslikler ve bundan başka cenupta bir çok kuvvetli ve müstakil arap müstâmereleri vardı.

Aşot II.'un bütün saltanatı zamanı ve Abas (928—952)'ın saltanat müddetinin yarısından çoğunda Bizans imparatoru ile halife arasında harp, hemen fâsılasız olarak, devam etti. Aşot III. (952—977) kırallığın resmî merkezini küçük Ani hisarına nakletti; kendisi ve halefi Smbat II. orada muhteşem âbideler bina ederek, bu hisarı şarkın incisi hâline getirdiler [bk. ANİ]. Aşot III. ile Dvin'i hükûmetin merkez yapmış olan Arran bölgesi emîri ve Ravādî kürt aşîreti reisi Muḥammed b. Şaddād arasında şiddetli harpler vukua geldi. Tavrud mevkiinde islâmlar mühim bir muzafferiyet kazandılar.

Sonra Smbat II. (977—989) ve kardeşi Gagik I. (990—1020) hüküm sürdüler; fakat mânasız bir âile politikası yüzünden, komşu hıristiyan prenslikler ile devamlı denilecek münazaalar içinde müşkilâta uğradılar. Aynı suretle cenûbî Ermeniye'nin müslüman emîrleri ile de fâsılasız çarpışmalar oldu. Bu emîrlerden biri olan ve hukûmet merkezi Tebriz bulunan Abu 'l-Haycā Muḥammed b. al-Ḥusayn al-Ravādî (ermeni müverrihlerince Mamlūn) Tayḫ'ın cesûr prensi ve İberya'nın büyük bir kısmının derebeyi olan David tarafından, 998 yılı Dzempoi'da ağır bir hezimete uğratıldı. Gagik I.'in ölümünden sonra meşrû vârisi Johannes ile daha liyakatli olan Aşot IV. arasında saltanat kavgası çıktı. İberyalıların müdâhalesi ve Selçukluların vurmuş oldukları ilk darbe ile, karışıklık çoğaldı. Şarkta kaybedilen nufuzu iâde için, bu an Basilius II. (976—1026)'a müsâit göründü. Kısmen arâzi ilhakı ve kısmen de prenslikler arasında tavassut yolu ile, ermeni kırallıkları üzerinde nufuz ve hâkimiyetini tevsie fi'len muvaffak oldu. Arzrunîlerin sonuncusu Senekherin, tehdidkâr türk hücûmu korkusu ile, 1021'de mülkünü (Vaspurakān) Bizans'a terk etti; Van gölü çevresindeki şehirlerin (Berkri, Manazkert = Malazkirt, Ahlat, Erciş) müslüman emîrleri de, aynı suretle, Bizans imparatorluğuna tâbi emâretler oldular; şöyle ki, Bagratların memleketi her taraftan Bizans hâkimiyeti ile ihata edilmiş oldu. Kıral Johannes de Ani şehrini, Bizans tarafından tevcih edilmiş bir zeâmet olarak, elinde bulundurmağa icbar edildi. Basilius yeni zaptedilmiş olan şark hududunun müdâfaasını kuvvetli istihkâmlar ile te'min etmek için, her şeyi yaptı. Johannes ve Aşot rekabetinde bu ikincisi, sonunda, Bizans askerinin muâveneti sâyesinde, galebe çaldı. Nihâyet Aşot IV.'un ölümünde (1040) imparator Michael IV. Ani kırallığını kendi ülkesine ithâl etmek istedi. Onun tarafından gönderilmiş olan bir ordu Ani'yi muhasara ederken, Paflangonyalılar felâketi (1041) yüzünden, ric'ate mecbur oldu. Henüz 17 yaşında olan Gagik II. (1042—1045), ermeni büyükleri tarafından, kıral ilân edildi. Fakat Konstantin IX. tahtında sağlamca yerleşince, Ani'yi zaptetti (1045) ve Bagratların hâkimiyetine, kat'î olarak, son verdi. Gagik II.'e Kapadokya'da vâsi arâzi verilerek, zararı telâfi edildi. Rum râhiplerinden harîs bir zümre Ani kırallığı içindeki zengin piskoposhaneleri, manastırları ve iradlarını ellerine geçirdiler. Ortodoks „monophysitler" sonsuz eziyetlere başladılar. Bunların mecnûnâne idârelerinin ermenilerde husûle getirdiği memnûniyetsizlik, Selçukluların muvaffakiyetleri sırrını keşfetmektedir.

Bu fütuhat bizanslılara evvelkisinden daha geniş ve daha tehlikeli bir hududu müdafaa

gibi, ağır bir vazife tahmil etti. Selçukluların 1042'den beri çok defa tekerrür eden hücumları, Basilius'un bina etmiş olduğu mükemmel istihkâm sistemi ve en iyi silâhlar karşısında kırıldı. Selçuklular, Alp Arslan idâresi altında, yeni bir kudret kazandılar. Alp Arslan 456 (1064)'da Rey şehrinden hareket ederek, Arrān (Albania) ve İberya memleketlerini itaat altına aldı; Bagrat hânedanından bir kolun bulunduğu Kars ve bilhassa cesûrâne müdâfaa edilen Ani [b. bk.] gibi, şarkî Ermeniye'nin müstahkem şehirlerini zaptetti. İmparator Romanos IV., türklerin artmakta olan kudretlerine bir sed çekmek için, 463 (1071) yılı ilk baharında 100.000 kişilik kuvvetli bir ordu ile, sefere çıktı ve 1069'da zâyi edilmiş mühim bir hudut kalesi olan Manazkert'i istirdat etti. Fakat Ahlat'a karşı gönderilen kıt'alar, Selçuklular tarafından, Mezopotamya'ya doğru tarededildiler. Nihâyet kat'î bir meydan muharebesi Malazkirt yakınında vukû buldu ve Alp Arslan bu muharebede hasmını imha etti; imparator da bizzat esir edildi (krş. Weil, *Gesch. der Chalifen*, III, 114 v.d.; Müller, *Islam*, II, 89; Krumbacher, *Byzantin. Litteraturgesch.*, s. 1010). Bu hezimet türk orduları tarafından Bizans'a vurulan ilk müthiş darbe oldu ve büyük şarkî Roma imparatorluğunun son saati gelmiş olduğunu bildirdi. Şarkî Anadolu, Ermeniye ve Kapadokya, imparatorluk hâkimiyetinin hakikî kuvvetini teşkil eden bütün bu memleketler, ebedî olarak, türklere bırakıldı.

Selçuklu orduları tarafından memleketin muntazam bir sistem dâhilinde işgâl edilmesi, ermenilerin orta ve cenûbî Anadolu'nun her tarafına hicret etmelerine sebep teşkil etti. Erişilmesi güç bir memleket olan Kilikya'nın dağlık kısımları bunların bir kısmına melce oldu.

1079 senesinde Kapadokya'da bir kıyam esnâsında öldürülen son Bagrat kıralı Gagik II.'in yakın akrabasından Ruben (Rhupen), Kilikya'nın Kozan dağlarında bir prenslik te'sis ederek, bir taraftan Bizans imparatorunu ve diğer taraftan Anadolu türk sultanını metbû tanıdı (1080). Bu suretle yeniden dirilen bu hâkimiyet takriben 3 asır sürdü. Ruben'in halefleri yavaş-yavaş bütün Kilikya'yı zapteylediler. Bizans ile dâimâ geçimsizlik içinde yaşadılar ve haçlılar tarafından te'sis edilen devletlere o derece sıkı bağlandılar ki, kendi memleketlerinin dâhilî teşkilâtını bu devletlerin derebeylik usûlündeki yarı fransız örneği üzerine kurdular. Başlangıçta müstakil prenslik iken, bu devlet Leon II. zamanında (1198), Barbarossa'nın haçlı şövalyelerine ifâ ettiği hizmetlere mükâfat olarak, kıralllığa tahvil olundu. Çok geçmeden şakta ve şimâlde korkunç komşuların, bir yandan Anadolu Selçuklu devletinin ve diğer yandan moğul hükümdarlığının, karşısına dikildiğini gördü. Selçuklular Rubenlerden yalnız büyük arâzi koparmakla kalmadılar, kendi metbûiyetlerini kabûle de onları mecbûr ettiler ki, bu metbûiyet moğulların Anadolu'ya girmelerine kadar devam etmiştir. Ondan sonra Kilikya İlhanlıların hakikî bir zeâmeti hâline geldi. Coğrafî vaziyeti bu ülkeyi İlhanlılar ile Mısır Memlûkleri arasındaki rekabetin dâimî kurbanı kılıyordu. Sultan Baybars zamanında (bilhassa 1266, 1273, 1275'te) Memlûk akınları ile müthiş surette tahrip edildi. 1324'te Leon IV.'un katli ile, Rubenlerin erkek evlâtları münkariz olunca, kırallık, sihriyet yolu ile, Kıbrıs hükümdar hânedanı Lusignanlara geçmiştir ki, bunlar, moğullar ile birleşerek, garbın da yardımı ile, Memlûklerin hücumuna mukavemet için, boşuna çalışmışlardır. Her yer, birbiri ardınca, yavaş-yavaş onlardan koparıldı; Leon VI. 1375'te son kalesini Sultan al-Malik al-Aşraf'e teslime mecbûr oldu. Ermenilerin bu son kıralı Paris'e gitti ve orada bir manastırda öldü (1393).

Selçukluların Anadolu'yu açmalarından sonra, bu kıt'anın her tarafına olduğu gibi, şark kısmına da türkmen boy ve oymakları durmadan göç ederek, yerleşmeğe başlamışlar ve pek az zaman içinde ekseriyeti teşkil edecek bir hâle gelmişlerdi. Selçukluların en şevketli zamanlarında, Azerbaycan ve Mezopotamya gibi, Ermeniye de emîrler tarafından idâre olunan, vüs'atçe az-çok farklı, bir çok nâhiyelere parçalanmıştı ve bu emîrler önceleri bir dereceye kadar müstakil olmuşlardı.

Mervânîlerin tardından sonra, Sukmān al-Ḳutbî [b. bk.] tarafından, 493 (1100)'te te'sis olunan Ḥilāṭ (Ahlat) devleti, bu bölgede ihdas dilen küçük Selçuklu devletleri arasında en metin olanıdır. Sukmanlılar, dâima şimâle ve şimâl-i şarkîye doğru olmak üzere, Bagravand nâhiyesine kadar, mülklerini tevsî ettiler; Van gölü sâhilindeki memleketleri, Ḫoy ve Salamās'a kadar olan memleketler, Muş ve Sasun bölgesi onların hâkimiyetine inkıyat etmişlerdi. Daha şimâlde olan bölgeler ekseriyâ gürcülerin tahripkâr akınlarından zarara uğradılar. Ḥilāṭ emâretinin emîrleri kendilerine *şāh arman* unvanını izâfe etmekte idiler (bu unvan hakkında bk. Lehmann-Haupt, *Materialien zur ält. Gesch. Armeniens*, s. 139).

Sukmanlılar zürriyetinin inkırazından sonra (581=1185), münhal kalan mülkleri (1185'ten 1197'ye kadar saltanat süren) Mamlük Beg-Timur'un eline düştü ve muhtelif tekallüpler-

den sonra, onun oğluna geçti. Kardeşi Şalāḥ al-Dīn'in hemen bütün ülkesini yeniden kendi idaresi altında birleştirmiş olan Sultan al-Malik al-ʿĀdil [b. bk.], oğlu al-Avḥad'ı Ḫilāṭ'a yerleştirdi. Bunun vefatında (600 = 1210), yerine kardeşi al-Aşraf [bk. EYYÛBİLER] geçmiştir ve gürcüleri kendileri için müsâit olmayan bir sulh ahdnâmesi kabûlüne mecbur etmiştir. Gürcüler XII. asrın nihâyetinden beri bu bölgeyi bir çok defalar istilâ etmişler ve hattâ 1213'te hukûmet merkezi olan Ḫilāṭ'ı boşuna muhasara etmişlerdir. Al-Avḥad ve al-Aşraf, babaları al-ʿĀdil'in matbûu olarak, hüküm-ran oldular; babasının vefatında (615=1218) al-Aşraf istiklâlini tamâmen kazandı. Bu tarihten itibâren ziyâdesi ile tevsî eylemiş olduğu hâkimiyet sâhası Eyyûbîler ülkesinin bütün şimâl yarısını, yâni Ḫilāṭ, Mezopotamya ve Şam dâhil olmak üzere, şimâlî Suriye'yi ihata ediyordu. Ḫilāṭ emîrleri olmak itibariyle, bu Eyyûbîler de Sukmanlılar an'anesini tâkip ettiler ve aynı *şāh arman* unvanını aldılar. Eyyûbîlerin hâkimiyeti zamanında moğul istilâsı önünden kaçan bir çok türkmen boy ve oymakları bu bölgeye hicret ederek, yerleştikleri gibi, Diyarbekir ve Hakkâri bölgelerinden de bir çok kürt aşîretleri geçerek, bu mıntakaya gelmişler ve islâm nüfus kesifliğini bir kat daha arttırmışlardır.

Al-Muẓaffar Ġāzī'nin, Eyyûbîlerin sonuncusu olarak, hükümran olduğu Ḫilāṭ kıralığı, hukûmet merkezi bir kaç defa zaptedildikten sonra, nihâyet 624 (1244)'te moğul kasırgası içinde çöktü. Moğullar zamanında XIII. asır ortasından itibâren Ahlat emîrliğinin kapladığı sâha ayrı bir vilâyet hâline konularak, Ermeniye namı ile tesmiye ve İlhanlılardan gönderilen moğul vâlileri tarafından idâre edildiği gibi, muhtelif moğul boy ve oymakları da, hâkimiyeti muhafaza zımnında, buraya gönderilmiştir. Moğul hâkimiyetinin sukutundan sonra, XIV. asrın ortasından itibâren, bu eyâlet büs-bütün ortadan kalkmış ve eyâleti vücuda getiren şehir ve kasabalar muhtelif türkmen veya kürt ümerası arasında paylaşılmıştır. Biz, bu asrın ortasından itibâren, Ermeniye adına bir daha rast gelmemekteyiz. Artık bölge Van veya Ahlat bölgesi adı ile zikredilmektedir. Mamafih bu bölgenin XIII. asrın ortasından itibâren bile Ahlat kıt'ası adı ile zikredildiğini Camāl al-Dīn b. Vasil'in *Mufarric al-kurūb fī aḫbār banī Ayyāb*'ünde görmekteyiz. Bu bölge XIV. asrın sonunda Kara-Koyunlu türkmenlerine geçmiş ve bir asır kadar onların elinde kaldıktan sonra, Ak-Koyunluların hâkimiyeti altına girmiş ve daha sonra Safevîlerin ve nihâyet Osmanlıların idâresine intikal etmiştir.

Ermeniye'nin romalılarca ismi Armenia idi. Bu isim bir taraftan Akhamaniş kitâbelerinde ve diğer taraftan da Herodot'da Ἀρμένιοι („ermeniler") şeklinde görülür. Fakat ermeniler kendilerine eskiden beri *haik* ve memleketlerine de *Hayk* veya *Hayastan* adını vermişler ve Armenia tâbirini hiç kullanmamışlardır. Ermeniler eski çağlarda yaşadıkları memleketi (krş. *Geogr. des Pseudo-Moses-Xorenaçi*, s. 606) gayr-i müsâvî iki kısma ayırıyorlardı: Mez-Haik („büyük Ermeniye") ve Poḳr-Haik („küçük Ermeniye"). Büyük Ermeniye (asıl Ermeniye) -- garpta Fırat'tan şarkta Kür (Kura) ırmağına kadar imtidat ediyordu ve 15 vilâyete taksim olunmuştu. Küçük Ermeniye — Kızıl-Irmak menbâlarına kadar imtidat ediyordu. Bu iki kısım araplarca da mâlûm idi (msl. krş. Yāḳūt, I, 220, 13). Fakat ermenilere, romalılara ve bunları tâkip eden bizanslılara muhalif olarak, araplar Armīniya ismini Kür ile Hazer denizi arasındaki bütün memlekete, yâni Curzān (= Gürcistan, İberya)'a, Arrān (= Albania)'a ve Derbend boynuna (Bāb al-Abvāb) kadar, Kafkasya'nın dağlık mıntakasına teşmil ettiler; çünkü bu memleketlerin tarihi ekseriyâ ve bilhassa müslümanlar ile olan mücâdelede, Ermeniye tarihine sıkıca bağlı olduğu görülmektedir. Araplar (Yāḳūt, *ayn. esr.*) *Armīniya al-kubrā* („büyük Ermeniye") demekle, bilhassa merkezi Ḫilāṭ [bk. AHLAT] şehri olan bölgeyi kastediyorlar; hâlbuki *Armīniya al-ṣuġrā* („küçük Ermeniye") ismini Tiflis bölgesine (yâni Gürcistan'a) vermektedirler. Albaniya ve İberya hâric olmak üzere, asıl Ermeniye'nin iç (*Armīniya dāḫila*) ve dış (*Armīniya ḫārica*) olmak üzere, diğer bir taksim şekli İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje, s. 295)'e mâlûm idi. Dabīl (Dvin), Naşavā (Nahçivan) ve Ḳālīḳalā (daha sonraları Arzan al-Rūm = Karin) bölgeleri—birinci kısma ve Van gölü memleketleri (Berkri, Ahlat, Ercîş, Vaştān v. b.)—ikinci kısma âit idi.

Bu taksimin yanı-başında diğer bir eski taksim de mevcut bulunuyordu ki, bu hattâ bizanslılar (536 senensi Justinianus taksimi) tarafından da tatbik edilmiş ve Maurikios (591) tarafından yapılan değişiklikler ile, arap istilâsına kadar bâki kalmıştır. Bir de araplar, Armīniya I—IV tarzında, bölgelere numaralar koymak esâsını ermenilerden ve bizanslılardan almışlardır; fakat bu 4 bölgeyi tasnif hususunda seleflerinden o derece ayrılmaktadırlar ki, buna arap fethinden sonra yeni bir taksim yapılmış olduğunu farzetmekten başka bir izah sureti bulunamaz. Arap tarihçi ve coğrafyacılarının verdikleri mâlûmat da birbirine çok

muhâliftir; fakat esâs itibâriyle arap taksiminin cedveli şudur: 1. Ermeniye I—hukûmet merkezi olan Barẓa'a ile berâber, Arrān (Albaniya) ve Kür ile Hazer denizi arasındaki memleket (Şirvan); 2. Ermeniye II—Curzān (Gürcistan); 3. Ermeniye III—Dabīl, Basfurracān (Vaspurakān), Bağravand, Naşavā (Nahçivan) bölgeleri ile berâber, merkezî yahut asıl Ermeniye'yi ihtivâ eden kısım ve 4. Ermeniye IV — Şimşāṭ (Arsamosata), Ḳālīḳalā, Ahlat, Ercîş ile berâber, cenûb-i garbî kısmı.

Ermeniye'nin, Justinianus zamanından evvelki taksim tarzına tamâmen mutabık olan, 3 kısma taksimi, diğer arap müelliflerinin (al-Ṣarīṣī, II, 156 v. dd. ve Abu 'l-Fidā', nşr. Reinaud ve de Slane, s. 387 = Ya'ḳūbī, nşr. de Goeje, s. 364, 5, 12) eserlerinde zikredildiği vakit, bunun içindeki kısımlar tâdât edildikte, yukarıda zikrî geçen Ermeniye II'nin tamâmen hâric bırakılması suretiyle vücuda geldiği görülmektedir.

İslâm fütuhatından evvelki Ermeniye'nin taksimatı hakkında bk. H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung* (Leipzig, 1889), s. 66 ve ayn. mll. tarafından neşredilen Georgius Cyprius (Lipsiae, 1890), s. XLVI v. dd.; arap devri hakkında bk. Ghazarian, *Zeitschr. f. armen. Philol.*, II, 207/208; Thopdschian, *göst. yer.*, II, 65 ve *Mitteil. des Semin. f. orient. Spr.*, 1905, II, 137.

Arap devrinde Ermeniye'nin dâhilî vaziyetine gelince (krş. bilhassa Ghazarian, *ayn. esr.*, II, 193—206; Thopdschian, *ayn. esr.*, 1904, II, 123—127), bu memleket arap müelliflerinin alışmış oldukları şümûl dâiresinde, her zaman hususî bir eyâlet teşkil etmemiştir. Halife 'Oṡmān ve 'Alī zamanlarında bu bölge Azerbaycan âmilliğine bağlı bulunuyordu. Emevîler zamanında ise, Hişām b. 'Abd al-Malik'in hilâfetine kadar, Elcezîre vâliliği ile birleştirildi. Bu halifenin zamanında, cenûbî ve şimâlî Kalkas bölgeleri kâmilen açıldıktan ve Barẓa'a ordugâhı te'sis olunduktan sonra, bu şehir merkez olarak, asıl Ermeniye'den başka, Arrān, Azerbaycan, Gürcistan ve Şirvan hıttalarını da ihtivâ etmek üzere, büyük bir Ermeniye vilâyeti teşkil olundu. Abbâsîler devrinde ise, Azerbaycan Ermeniye'den ayrılıp, ayrı bir âmillik hâline getirilmişti. Bir az sonra Şirvan'da ayrıca bir arap emâreti teşekkül edince, Ermeniye eyâleti, Arrān bölgesinin büyük bir kısmı kendisinden ayrılmış olması dolayısı ile, küçüldü. Tiflis'te de diğer bir arap emâreti teşekkül edince, daha ziyâde küçüldü. Ermeniye vâlileri de Barẓa'a'yı bırakmağa ve Dabīl (Dvin) şehrini merkez yapmağa mecbur kaldılar. 943 'te Barẓa'a'nın rumlar tarafından tahribinden sonra, Dabīl şehrinin ehemmiyeti daha ziyâde artmıştı. Bu suretle bizzat halife tarafından tâyin olunan *'āmil* veyahut *vālī* islâm fethinden evvel irânî bir *marzbān* makamı olan Dabīl (Dvin)'de hukûmet sürerdi. Vâlinin başlıca vazifesi hâricî ve dâhilî düşmanlara karşı memleketi masun bulundurmaktan ibâret idi; bu maksatla emri altında bir ordu bulunurdu ki, bu ordu asıl Ermeniye'de değil, ancak Barẓa'a ile Azerbaycan'da ikame edilmişti (Marāġa ve Ardabīl başlıca karargâh idi). Vâli vergilerin vaktinde te'diyesine nezâret ile de mükellef idi. Bundan ötesi için araplar dahilî idâre işi ile meşgûl olmazlardı; bu iş bir kaç yerli beye (ermen. *išẖan* ve *naẖarar*, bizans. ἄρχων ve arap. *baṭrīḳ* = πατρίκιος) bırakılmıştı ki, bunlar arap istilâsından sonra bütün mülklerini muhafaza etmişler ve mâlikâneleri dâhilinde bir derece istikrara nâil olmuşlardı. Harp hâlinde her bey bir mıkdar askeri, Abbâsîler zamanından beri bedelsiz olarak, tedârik ile mükellef idi.

Halifeler imparatorluğunun vilâyetleri meyanında Ermeniye vergileri mûtedil olan bir memleket idi. Türlü-türlü vergiler (cizye, harac v. b. = sayım vergisi, emlâk vergisi v. b.) yerine, IX. asrın başlangıcından itibâren, *muḳāṭa'a* usûlü tatbik olundu, yânî ermeni prensleri muayyen bir meblag ödemekle mükellef oldular. Hilâfetin en şa'şa'alı zamanına âit olan İbn Ḫaldūn'un vergi cedveli, Ermeniye için, 158—170 (775—786) yıllarına âit irâdı 13.000.000 dirhem = aş. yk. 700.000 altın lira olarak kaydediyor; buna ayniyat suretiyle (halı, katır v. b.) te'diye olunan vâridat ilâve olunuyordu. Al-Ḳudāma 204—237 (819—852) yılları için, vasatî vergi mıkdarı olarak, 9.000.000'dan fazla bir rakam vermiyor. Mâliye meselesi hakkında krş. A. v. Kremer, *Kulturgesch. des Orients*, I, 343, 358, 368, 377; Ghazarian, *ayn. esr.*, 203 v. dd.; Thopdschian, *ayn. esr.* (1904), II, 132 v. dd. Arap meskûkât usûlü de Ermeniye'ye idhâl olundu. Daha Emevîler zamanında orada para basılıyordu (bu hususta krş. Thopdschian, *ayn. esr.*, 1904, II, 127 v. dd.).

Yāḳūt'a göre (I, 222, 12), Ermeniye'de büyük ve küçük beldelerin adedi 18.000'den aşağı değildi ve bunlardan 1000 adedi Aras üzerinde kâindi (İbn Faḳīh). Orta çağ arap devrinde asıl Ermeniye'de bulunan en mühim şehirler şunlardı: bütün halifeler zamanında müslüman vâlilerin makamı ve hukûmet merkezi rolünü ifâ eden Dabīl şehri, bundan başka, sonraları Arzan al-Rūm (Erzurum) tesmiye olunan Ḳālīḳalā, Arzincān (Erzincan), Malāzcird (Manazkert), Badlīs (Bitlis), Aẖlāṭ (Ḫilāṭ), Arcīş, Naşavā (Nahçivan), Ānī ve Kars.

Halifeler zamanında dahi ahâlinin bir kısmını yerli ermeniler teşkil ediyordu; kuvvetli arap cemaatleri ancak merkezde, Dabîl ve Ḳālîḳalā'da olduğu gibi, Barẓa'a (Arrān dâhilinde)'da ve arap şevketinin istinat noktesi olan Tiflis (Curzān dâhilinde) şehrinde de vardı. Büyük şehirler hâric olarak, memleket dâhilinde, başlıca şimâl-i garbîde, Alznik (Arzanene) denilen mahalde arap aşîretlerinden toprağa yerleşmiş daha vüs'atli zümreler vardı. Kadîm Bacunay (ermen. Apahunik) bölgesi, merkezi olan Malāzcird ile berâber, meşhûr Ḳays arap aşîretinden bir kolun hukmü altında idi.

Ermeniye hıttası Pontus ile Mezopotamya arasında geçit memleketi ve Bizans ile halifeler imparatorluğunun şarkî mıntakaları arasında, hudut arâzisi olarak, orta çağda mühim iktisadî rol oynadı. Memleketin tabiî mahsullerinin zenginliği sâyesinde, ticâret hususunda olduğu gibi, ayrıca zemini müsâit bulmuş olan yerli sanayiin inkişaf bulmasına, bu bölge dâhilinden geçen tâcirlerin ve kervanların, tabiatı ile, yardımı dokunmakta idi. Bu bölgenin ticârî ehemmiyeti memleketi muhtelif istikametlerde kesen müteaddit transit yollarının mevcudiyetinden anlaşılıyor ki, bu yollardan en mühimlerini arap coğrafyacıları târif eylemişlerdir. Mamafih araplar bu yolların ticârî faydalarına olmaktan ziyâde, kendi askerî menfaatlerine olan hizmetlerine kıymet veriyorlardı; bundan dolayıdır ki, memleket üzerindeki arap hâkimiyetinin istinat kalesi olan Dabîl şehrine başlıca yolları rapteylemişlerdi. Yolların tâmiri ve emniyeti, hususan düşman arâzisi ile hemhudut olan bir vilâyette, müslüman vâlinin vazifesi idi. Bütün büyük yolların kavşağı olan Erzurum, bugün dahi büyük sevkülceyşçe büyük ehemmiyeti olan bir kale ve bütün Anadolu'nun anahtarı olarak nazar-ı itibâre alınmaktadır.

Ermeniye, Bizans ticâret emtiasının (bilhassa kıymetli kumaşların) antreposu olan Trabzon (arap. Ṭarābazanda) şehrinden, Bizans ile muvasalasını te'min ediyordu. Yılda bir çok defa orada kurulan panayırlara bütün islâm âleminin tüccarı gelirdi; Dabîl ve Ḳālîḳalā'ya kadar nakliyat, mûtad üzere, Trabzon'dan olurdu. İran'da Rey şehri, ermeni tâcirleri için, en mühim pazardı (krş. İbn al-Faḳîh, nşr. de Goeje, s. 270). Bunların doğrudan-doğruya Bagdad ile ticârî muâmeleleri vardı (Ya'ḳūbî, nşr. de Goeje, s. 237).

Ermeniye, hilâfetin en mahsuldâr vilâyetlerinden biri olarak, meşhûr idi. O kadar çok hububat yetiştirirdi ki, hârice, msl. Bagdad'a, ihracat yapılırdı (Ṭabarî, III, 272, 275). Göl ve ırmaklarda tutulan bol mikdarda balık ihracata müsâ'it bulunuyordu; bu suretle Van gölünden çok mikdarda bir cins balık (arap. *ṭirrīḫ*) çıkardı ki, orta çağlardan beri salamura hâlinde (Ḳazvînî'ye göre, nşr. Wüstenfeld, II, 352, hattâ Hindistan'a kadar) onu ihrac ederlerdi.

Ermeniye bölgesi bilhassa mâdence zengin idi. Orada başlıca bakır, gümüş, kurşun, demir, arsenik, şap, civa ve kükürt (sarı zac) bulunurdu; altın da eksik değildi. Bu tabiî servetin araplar tarafından işletildiğine dâir mâlûmatımız çok azdır. Bölgenin tabiî mahsûlleri hakkında bize kıymetli mâlûmat veren yegâne arap müellifi İbn Faḳîh'tir. Ermeni müellifi Leontius'a göre, VIII. asır nihâyetinde gümüş mâdenleri keşfolunmuştur. Mamafih eskiden Ermeniye'de en zengin olan tuz mâdenleri idi. Bunların hâsılâtı, yalnız mücâvir mıntakalara değil, hattâ Suriye'de ve Mısır'da mahrec bulmakta idi. Orta çağ müellifleri tarafından zikredilen bütün tuz yığınları, ihtimâl ki, Van gölünün şimâl-i şarkîsinde imtidat eylemekte idi. Çok vüs'atli ve hâlen işletilmekte olan eski bir tuz tabakası, yukarı Aras vâdisinin cenûbunda (Kağızman'ın şarkında) Kulp mevkiindekidir (krş. Ritter, *Erdkunde*, X, 470 v.dd.; Radde, *Vier Vorträge über den Kaukasus*, s. 47).

Ermeniye'nin orta çağda en çok temâyüz ettiği san'atler, çolhalık, boyamacılık ve işlemeciliktir. Bu sanayi faâliyetinin merkezi Dabîl'dir; orada bilhassa âlâ yün kumaşlar, halılar (arap. *buzyūn*) ve çiçekler ile müzeyyen rengârenk ipekli ağır kumaşlar imâl olunurdu ki, bunların memlekette ve hâricde istekli müşterileri vardı. Boya olarak kırmız (erguvânî renk hâsıl eden bir nevi küçük böcek) istimâl olunurdu. O zamanlar Ermeniye halıları, en iyi mal olarak, uzun müddet piyasada şöhretlerini muhafaza etmişlerdir. Dabîl'den bir kaç km. mesâfede kâin Ardaşāt (Artaxata), boyama tezgâhları ile, o derece meşhûr olmuştu ki, Belāẓorî (nşr. de Goeje, s. 200; krş. *Zeitschr. f. armen. Philol.*, II, 67, 7, 217) oraya *Ḳaryat al-ḳirmiz* („kızıl boya beldesi") namını veriyor. Bilhassa orta çağ Ermeniye ticâret ve sanayii hakkında bk. Thopdschian, *Mitteil. des Semin. f. orient. Spr.*, 1904, II, 142—153.

Bibliyografya: Tarih ve tarihî coğrafya için bk. Çamçean, Dünyanın yaradılışından 1784 yılına kadar Ermemistan tarihi (ermenice, Venedig, 1784—1786; ingl. trc. J. Ardal, Calcutta, 1827); St. Martin, *Mémoire histor. et géograph. sur l'Arménie* (Paris, 1818); Issavendenz, *l'Histoire de l'Arménie* (Venise, 1887). — Ermeni tarihinin en eski

devri hakkında bk. C. F. Lehmann, *Materialien zur älteren Gesch. Armeniens und Mesopotamiens* (Berlin, 1907); M. Streck, *ZDMG*, LXII, 755—774. Bir de krş. Fr. Hommel, *Grundr. d. Geogr. d. alt. Orients* (München, 1904), s. 37—40 ve L. Alishan, *Hayastan ...*, = *Armenien bevor es Arm. wurde* (Venedig, 1904); H. Kiepert, *Lehrb. der alt. Geogr.* (Berlin, 1878) s. 73—83, 94 v.d.; Pauly-Wissowa, *Realencykl. d. Klass. Altertumswissenschaft*, II, 1181 v. d.; H. Kiepert, *Über die älteste Landes- und Volksgesch. von Arm.* (*Monatsber. der Berl. Akad. d. Wiss.*, 1869; Georgius Cyprius'un H. Gelzer neşri (Leipzig, 1890; eski Ermenistan'ın tarih ve topografyası hakkında çok kıymetli vesikaları hâvidir); bundan başka krş. Strecker ve H. Kiepert, *Beitr. zur Erklär. dee Rückzuges der 10 000* (Berlin, 1870); I. v. Akerdov, *L'Arménie au V. siècle* (rusça), 3. tab. (Nahçivan, 1897); H. Karbe, *Der Marsch der 10 000* (Berlin, 1898). K. Güterboek, *Römisch-Arm. im 4.—6. Jahrh.* (*Schirmer-Festschrift*, Königsberg, 1900); J. Marquart, *Ērānşahr* (Berlin, 1901), s. 111 v. d., 114, 169 v. d.; F. Murad, *Ararat und Masis* (Heidelb., 1901); K. Hübschmann, *Die altarmen. Ortsnamen* (*Indogerm. Forsch.*, XVI, Strassburg, 1904), s. 197—490, burada s. 200—233 'de 650 yılına kadar ermeni tarihinin en iyi icmâli bulunur; J. Marquart, *Untersuch. zur Gesch. von Eran*, II (Leipzig, 1905), s. 218 v. d.; K. Montzka, *Die Landschaften Grossarmeniens bei griech. und römisch. Schriftstellern* (1906). — İlk ve orta çağlara dâir bk. Tomaschek, *Sasūn und das Quellgebiet des Tigris* (*SBAk. Wien*, CXXXIII, nr. IV, 1895) ve ayn. mll., *Histor.-Topographisches vom oberen Euphrat* (*Kiepert-Festschrift*, Berlin, 1898).

Munhasıran orta çağ eski ermeni kaynaklarından istifâde edilerek yazılmış olan eserler şunlardır: Indjidjean, Eski Ermenistan'ın coğrafyası (ermenice, Venedig, 1822). Bundan başka krş. L. Alishan, *Topogr. von Gross-Arm.* (Venedig, 1855); *Geogr. der Provinz Shirakh* (Venedig, 1879); *Sisuan* (Venedig, 1885); *Airarat* (Venedig, 1890) ve *Sisakan* (Venedig, 1893), hepsi ermenicedir; H. Kiepert, *Die Landschaftsgrenzen des südl. Arm. nach einheim. Quellen* (*Monatsber. der Berl. Akad. d. Wiss.*, 1873); H. Thopdschian, *Mitteil. des Seminars f. orient. Sprachen in Berlin*, 1904, 2. kısım, s. 104—153 (*Die inneren Zustände Armeniens unter Ashot I.*); 2. kısım, II, s. 98—218 (*Polit. und Kirchengesch. Armeniens unter Ashot I. und Smbat I.*); Sebēos, *Gesch. des Heraklius* (457/459'dan 602'ye kadar olan devri ihtivâ eder) ve Leontius (532'den 790'a kadar olan devir). H. Hübschmann, *Zur Gesch. Armeniens u. der ersten Kriege der Araber* (Leipzig, 1875), Sebēos'un Ermenistan'dan bahseden kısımlarını tercüme etmiştir. — Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 193—212; Pseudo-Wāḳidī, *Geschichte der Eroberung von Mesopotamien und Armenien* u. s. w. (Hamburg, 1847); Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), 190 v. d.; M. Ghazarian, *Armenien unter der arab. Herrschaft bis zur Entstehung des Bagratidenreiches* (*Zeitschr. f. armen. Philol.*, II, Marburg, 1904), s. 149—225; H. Thopdschian, *Armen. vor und während der Araberzeit, göst. yer.*, II, 50—71. Krş. bir de E. W. Brooks, *Byzantines and Arabs in the Time of the early Abbasids* (*The Engl. Historical Review*, 1900 ve 1901); keza krş. Daghbaschean, *Die Gründung des Bagratidenreiches unter Aschot Bagratuni* (Berlin, 1893) ve A. Green, Ermenistan'da Bagratîler sülâlesi (rusça; *Journ. des k. russ. Ministerium der Volksaufklärung*, St. Petersburg, 1893, CCXC, s. 51—139); J. Marquart, *Osteurop. und ostasiat. Streifzüge* (Leipzig, 1903), s. 177—188, 391—465; R. Chalatianz, *Die Entsteh. der armen. Fürstentümer* (*Wien Zeitschrift f. d. Kd. des Morgenl.*, XVII, 60—69). Selçuklular için başlıca menbâ Ariatakēs von Lastivert'in 989—1071 yıllarına âit tarihidir (ermenice, tab. Venedig, 1845; fr. trc., Paris, 1864). Gandzaklı Kirakos tarafından XIII. asırda yazılmış olan eser bize, ekseriyet itibarı ile, 1165'ten 1265'e kadar olan devre âit vakayii nakleder (ermenice, tab. Moskau, 1858 ve Venedig, 1865; fr. trc. Brosset, 1870'ten itibâren). Keşiş Malak'ia, moğul istilâsına dâir, bir tarih yazmıştır (1272'ye kadar; ermenice tab. Petersburg, 1870; rus. trc. Patkanean, Petersburg, 1871; fr. trc. Brosset, 1851). Medsophlu Thomas XV. asırda, Timur ve baleflerine dâir, bir tarih yazmıştır (ermenice, nşr. Şahnazarian, Paris, 1861). Şah 'Abbās I. zamanındaki ermeni vakayii hakkında başlıca menba Arak'el von Tauris, *Geschichte* (1602—1661 yıllarını ihtivâ eder, ermenice, tab. Amsterdam, 1669, fr. trc. Brosset). Bunlardan başka Bizans tarihine dâir eserlere de bakılmalıdır (bk. Krumbacher, *Byzantin. Literaturgesch.*, 2. tab., s. 1068 v. d., bibl.), keza islâm ve halifeler tarihine âid eserlerde de Ermenistan hakkındaki bahislere müracaat edilmelidir.

Kilikya krallığı hakkında bk. F. Wilken ve B. Kugler, *Gesch. der Kreuzzüge* (Berlin, 1808 ile 1880 arasında). Bundan başkaca bilhassa müracaat edilmesi icap eden eserler: V. Langlois, *Essai histor. et critique sur la constit. sociale et polit. de l'Arménie, sous les rois de la Dyn. Roupénienne* (*Mém. de l'Acad. Imp. des sciences de St. Petersb.*, 7. seri, III, 1860, nr. 3, s. 83 v. d.); ayn. mll., *Bullet. de l'Acad. Imp.* v.s., IV, 1861, s. 285 v.d. ve *Mélang. asiat.*, IV, 413 v.d.; E. Dulaurier, *Étude sur l'organisat. polit., relig. et administr. du royaume de la Petite Arménie* (*JA*, 1861, 5. seri, XVII, 377—437); ayn. mil., *Le royaume de la Petite Arménie* (*Recueil des histor. des croisad., docum. armén.*, Paris, 1869, I); K. J. Basmadjan, *Les Lusignans de Poitou au trône de la Petite Arménie* (*JA*, 10. ser., VII, 520 v.d.). — Ortaçağ arap cografyacılarının verdikleri mâlûmat için krş. *Bibl. Geogr. arab.* (nşr. de Goeje), tür. yer.; Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 219—222 (krş. J. Heer, *Die Quellen in Yāḳūt's Geogr. Wörterb.*, 1898, s. 62 v. d.); Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 387 v.d.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 129—131, 139—141, 182—184; A. v. Kremer, *Kulturgesch. des Orients unter den Chalifen*, I, 342 v.d., 358, 368, 377; N. A. Karaulov, *Sveedeniye arabsk. pisateley o Kavkaze, Armeni i Azerbaycane* (*Nachrichten der arab. Geogr. des 9. und 10. Jahrh.'s über den Kaukasus, Armenien und Ādharbaidjān*); *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*, XXIX, XXXI, XXXII ve XXXVIII (Tiflis, 1908); B. Ḫalat'eanc', *Handēs amsōreay* ermeni gazetesinde (Wien), XVII, 27 v.d., 53 v.d., 112 v.d., 176 v.d., 252 v.d.; XVIII, 53 v.d., 367 v.d.

W. Belek ve C. F. Lehmann tarafından 1898/1899 senelerinde icra olunan keşif seyahatleri hakkında krş. *Jahresberichten der Geschichtswissensch.*, 1901, I, 16 ve bilhassa Lehmann-Haupt, *Armenien einst u. jetzt* (Berlin 1910), I; Sarre, *Transkaukas., Persien, Mesopot., Transkaspien. Land und Leute* (Berlin, 1899); Lynch, *Armenia: travels and studies* (London, 1901); P. Rohrbach, *Vom Kaukasus zum Mittelmeer* (Leipzig, 1903). *Mémoires de la Sect. Caucasienne de la Société impériale russe de Géographie* (rusça)'de de bir çok mühim vesikalar neşrolunmuştur; kezâ bk. Kafkas istatistik komitesinin rusça neşriyatı (Elisavetpol bölgesi, Tiflis, 1888, Kars, 1889). Krş. bir de mad. ARARAT, bibliyografya.

L. Alishan, *Physiographie de l'Arménie* (2. tab. Venedig, 1870); H. Abich, *Geolog. Forschungen in den Kaukasischen Ländern* (Wien, 1882—1887; 2. cild, Ermenistan yaylaları jeolojisine dâir); R. Sieger, *Die Schwankungen der hocharmen. Seen* (Wien, 1888); G. W. v. Zahn, *Die Stellung Armeniens im Gebirgsbau Vorderasiens* (Berlin, 1907); J. H. Schaffer, *Grundzüge des geolog. Baues von Türkisch Armenien etc.* (*Petermann's Geogr. Mitteil.*, 1907, s. 145 v.d.).

M. Minusaroff, *Bibliogr. Caucas. et Transcaucas* (Petersburg, 1874—1876), I; P. Karekin, *Armen. Bibliogr., Gesch. und Verzeichn. der armen Litter.*, 1565—1843 (yeni ermenice; Venedig, 1883). H. Petermann, *Grammatica armeniaca* (*Porta ling. orient.*, VI)'da en mühim eserlerin isimleri zikredilir; P. de Lagarde, *Armen. Studien* (Göttingen, 1877). — Karekin, *Gesch. der armen. Litter.* (ermenice, 2. tab., Venedig, 1886); Patkanean, *Bibliogr. Umriss der armen. histor. Litter.* (rusça, Petersburg, 1880); F. N. Finck, *Abriss der armen Litter.* (Amelang, *Litter. des Ostens*, VII, 75 v.dd., Leipzig, 1907). (STRECK.)

[Bu makale MÜKRİMİN HALİL YINANÇ tarafından tâdil edilmiştir.]

ERMİYÂ. JEREMİAS, bir peygamberin ismi olup, arapça İRMİYĀ, ARMİYĀ, ŪRMİYĀ (*Tāc al-'arūs*, X, 157) ve bâzan da *Irmiyā'* şekillerinde görülür.

Vahb b. Munabbih bu zat hakkında bir hikâye nakleder ki, Ermiyâ 'nın *Ahd-i atîk*'ta görülen hayatının bâzı noktaları etrafında devretmekte olup, kendisinin peygamberliği ve Yahudâ kıralı ile bu memleket ahâlisine gönderilmiş olması, dâvetine karşı Yahudâ ahâlisinin gösterdiği mukavemet, o memleketin bir zâlim hukümdarın eline düşeceği hakkındaki haber-i gâib gibi şeylerden teşekkül etmektedir. Bu hâller üzerine Ermiyâ, üstündeki elbiseleri parça-parça ederek, doğduğu güne lânet okumuş ve gelecek felâket gününü görmekten ise, Allahın kendisini öldürmesini dilemiştir. Bunun üzerine Allah ona Kudüs'ün tahrip edilmeyeceğini vaad ederek, yalnız kendisi istediği takdirde böyle bir âkıbete uğrayacağını bildirmiştir.

Sonra halkın gittikçe artan fesâdı üzerine, Buḫt Naṣṣar ilerliyor. Tanrı Ermiyâ 'ya, Kudüs'ün sukutu hakkında onun fikrini öğrenmek için, isrā'ilî kıyâfetine girmiş bir melek gönderiyor. Halkın gidişi hakkında fikir edinmek için, meleği ikinci defa gönderiyor. Melek en kötü haberler ile dönüyor ve kale duvarları üzerine oturmuş olan Ermiyâ 'ya bun-

ları anlatıyor. Ermiyâ nidâ ediyor:— „Ey rabbim, eğer onlar doğru yolda iseler, hayatlarını bağışla; ama kötü yola sapmışlarsa, onları yok et". Sözünü bitirir-bitirmez, Tanrı gökten bir yıldırım indirerek, kurban yerini ve şehrin bâzı kısımlarını alt-üst ediyor. Ermiyâ ye'sinden elbiselerini parçalıyor, fakat Tanrı ona: — „Bu hukmü veren sen kendinsin" — diyor. Bunun üzerine, kendisi ile konuşmuş olan adamın kıyâfet değiştirmiş bir melek olduğunu anlıyor ve çöle kaçıyor (Ṭabarî, I, 658 v.d.). — İslâmda Ermiyâ menkıbesinin ikinci safhası, bu peygamberin Buḫt Naṣṣar ile karşılaşmasına dâirdir. Felâket haberi verdiği için, hapsedilmiş olan Buḫt Naṣṣar Ermiyâ'yı Kudüs'te buluyor ve onu derhâl serbest bırakarak, kendisine hürmet gösteriyor. Bundan sonra Ermiyâ, ahâlinin geri kalan kısmı ile birlikte, Kudüs'te kalıyor. Bunlar, kendilerinin hak dinine kabûl edilmeleri için, Tanrıdan niyâz etmesini Ermiyâ'dan diliyorlar, fakat Tanrı peygambere şöyle cevap veriyor: — „Kendilerine yalnız burada kalmaları lâzım geldiğini söyle". Ahâli bu emre itaat etmemiş ve Ermiyâ'yı da berâber alarak, Mısır'a gitmişlerdir (Ṭabarî, I, 646 v.d.). Ya'ḳûbî'ye göre, Buḫt Naṣṣar'ın şehre girmesinden önce, Ermiyâ *tâbût sakîna* (on emrin içinde saklandığı sanduka)'yi bir mağaraya gizlemişti. — Üçüncü vak'a şudur: Kudüs tahrip edilerek, ordu çekildiği zaman, Ermiyâ, bir merkep sırtında, oraya geldi. Elinde içinde üzüm suyu bulunan bir çanak ile içinde incir bulunan bir sepet taşıyordu. İliyâ (Aelia) harâbeleri yığını önünde durduğu zaman, şüphe ve tereddüt içinde kaldı ve haykırdı:— „Tanrı bütün bunları tekrar nasıl canlandıracak?". Bunun üzerine Tanrı kendisinin ve merkebinin canını alıyor. 100 sene sonra Tanrı kendisini uyandırıyor ve soruyor:— „Ne kadar uyudun?". Ermiyâ cevap veriyor: — „Bir gün". Bunun üzerine Tanrı aradan geçen hâdiseleri kendisine anlatıyor ve onun gözü önünde merkebi diriltiyor; üzüm suyu ve incirler bozulmamış bir hâlde kalmışlardır. Sonra Tanrı kendisine uzun bir ömür bahşediyor; Ermiyâ şehirde ve çölde insanlara görünüyor (Ṭabarî, I, 666).

İlk iki vak'anın *Ahd-i atîk*'taki hikâyelerin bir tâdil ve tavsiinden ibâret olduğu söylenebilir. Fakat üçüncüsü, *Kur'an* (II, 261)'da bir takım menkıbelerden mürekkep görünmektedir: — „... harâbe hâlinde bulunan bir şehrin yanından geçen adam — „bir defa öldükten sonra, Tanrı beni nasıl diriltebilir?" — deyince, Tanrı onu öldürerek, 100 sene ölü bırakmış; sonra diriltip, kendisine sormuş: — „Sen ne kadar zaman ölü kaldın?". — „Bir gün yahut o kadar bir zaman". Tanrı cevap vermiş: — „Hayır, 100 sene; bak, yiyeceğin ve içeceğin kurumadı; merkebine de bak; biz seni, insanlar için, bir âyet (delil) yapmak istiyoruz. Hem şu kemik yığınlarına bak; onları nasıl bir araya getirip, sonra nasıl üzerlerini et ile kaplıyoruz".

Kur'an tefsircileri bu adamın, *Ahd-i atîk*'ın bir çok simaları ile, bilhassa Ermiyâ ile, aynı şahıs olduğunu söylerler; fakat biz, şark menâkıbinde, bu hikâyenin Ermiyâ kıssasında zikri geçen 'Ebed Melek'in şahsı ile karıştırıldığını biliyoruz (Armiyā, 39, 16 v.dd.; krş. *The Paraleipomena of Jeremiah the Prophet*, nşr. Rendel Harris). Ermiyâ'nın 'Ebed Melek ile karıştırılması, belli ki, diğer bir karışıklığa da sebebiyet vermiştir. Yahudi telâkkisine göre, 'Ebed Melek aslâ ölmeyecek olan lâyemûtlardan biridir. Hâlbuki islâm menâkıbinde bu lâyemûtlardan biri al-Ḫażir (Hızır)'dır. İşte Vahb b. Munabbih'in al-Ḫażir (yeşil) kelimesinde Ermiyâ peygamberin sıfatlarından birini bulmuş olması ihtimâli buradan çıkmaktadır. Kendisinin çöle çekildiğinden sarâhaten bahsedilmesi de bununla münâsebetdardır; kendisi çölde ve şehirlerde bâzan insanlara görünürmüş; nitekim denizlere müvekkel olan ve denizlerde kendisinden yardım niyaz edilen İlyâs [b. bk.]'ın da Ḫażir'inkine benzer bir menkıbesi vardır.

Bibliyografya: *Kur'an*, II, 261 şerhleri; Mucîr al-Dîn al-Ḥanbalî, *al-Uns al-calîl* (Kahire, 1283), I, 138 v.d.; (Muṭahhar b. Ṭâhir al-Maḳdisî), *Kitâb al-Bad' va 'l-târîḫ* (nşr. Huart), III, 114; Ṯa'labî, *Ḳiṣâṣ al-anbiyâ'* (Kahire, 1290), s. 292 v.dd.; Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma), I, 70; I. Friedländer, *Die Chadhirlegende und der Alexanderroman*, s. 269 v.d. (A. J. WENSINCK.)

ERRÂN. [Bk. ARRÂN.]

ERŞ. ARŞ (A.), islâm fıkhında ve fetva kitaplarında, yara ve sakatlıklar için, şer'an tediyesi icap eden tazminatın ismidir ki, miktarı her sakatlığın hâline göre, ayrı-ayrı tâyin edilmiştir. Yara veya sakatlığın para ile tazmin edilmesi câiz olan hâllerde böyle yapılır; fakat ölüm ile neticelenen hâllerde tam diyet (*diya*) ve diğer hâllerde diyetin bir kısmı verilmek icap eder. Krş. DİYA ve ḤUKŪMA.

Bibliyografya: Fıkıh kitaplarında „kan bedeli ve başkalarına yapılan zararlardan dolayı tazminat" faslı; E. Sachau, *Muhamm. Recht nach schafiitischer Lehre*, s. 788, 792. (TH. W. JUYNBOLL.)

ERTENA. [Bk. ERETNA.]

ERTOĞRUL. [Bk. ERTUĞRUL.]

ERTUĞRUL ÇELEBİ (1376—1396?), Bayezid I.'in büyük oğludur, 778 (1376/1377)'de doğmuştur (bk. İsmail Belig, *Güldeste*, s. 40).

792 senesinde, babası tarafından, Saruhan ve Karasi eyâletlerinin idâresine memur edilmiş (Naşrî, *ZDMG*, XV, 335; Leuncl., *Hist. Mus.*, s. 317, 36 v.d., krş. 337 v.d.; Sa'd al-Dîn, I, 128'de: Aydın-İli eyâleti) ve 798 (1395/1396)'de ölmüştür (Leuncl., *göst. yer.*). Ölümü her hâlde Timur ile olan muharebeden evveldir. Bursa'da inşa ettirdiği câmiin yanında medfundur (Sa'd al-Dîn, I, 125; *Güldeste, göst. yer.*). Leunclavius (*ayn. esr.*, s. 371; krş. 347)'ün naklettiği bir rivâyete göre, Sıvas hükümdarı Kadı Burhaneddin'e karşı giriştiği bir muharebede maktûl düşmüş ve Chalkokondylas'a göre ise (s. 145 — 147), 1400'de, Sıvas'ın Timur tarafından zaptında esir düşerek, bilâhare öldürülmüştür.

ERTUĞRUL GÂZİ, Osmanlı hânedanının kurucusu olan Osman Bey'in b a b a s ı. Bu zat hakkında, elimizde sarîh mâlûmat yoktur. Kendisi ile aynı zamanda yaşadığı kabûl edilmek icap eden bizanslı müverrih Pachymer Ertuğrul hakkında hiç bir şey söylemediği gibi, Osman Bey'in zamanını idrâk eden XIV. asır müverrihlerinden Kantakuzen ve Gregoras'ın eserleri ile bu asır içinde yazılmış olan anonim Bizans vekayinâmelerinde de onun ismi geçmez. Eserlerini XIV. asrın ilk yarısında yazmış olan ve Osman Bey'in adını zikreden İbn Faḍl Allāh al-'Omarî ile İbn Baṭūṭa da Ertuğrul'dan bahsetmezler. Kezâ bu asrın ikinci yarısında yaşamış olan İbn Ḥiceî, İbn Duḳmāḳ, İbn al-Furāt, İbn Abî al-Surūr gibi, vukuat seneleri arasında Osmanlı hânedanına âit vak'alardan bahseden müverrihlerin eserlerinde de Ertuğrul Bey'in adına tesâdüf olunmaz. Tarihinde Osmanlı hânedanına küçük bir fasıl tahsis etmiş olan İbn Ḫaldūn'da da onun adı geçmez. Bursa'ya gelmiş ve Bayezid I.'in gazalarına iştirâk etmiş olan Şamsa al-Dîn Muḥammed al-Cazarî [b. bk.] muhtasar *Târîḫ al-islām*'ında, 699 senesi vukuatında, Osman Bey'in Bilecik'i fethettiğini zikrederken, sâdece babasının adını Erdükrül şeklinde kaydeder. Aynı müellif *Ẕāt al-şifā*'sında yine sâdece aynı ismi vermektedir. XV. asrın başlarında Anadolu'nun her tarafını gezmiş ve hemen her şehrinde ikamet ederek, pek çok eser te'lif etmiş ve bu arada müteaddit tarih kitapları yazmış olan Zayn al-Dîn 'Abd al-Raḥmān Bistāmî, gerek *Naẓm al-sulūk* ve gerek *Mafātîḥ al-asrār* adlı eserlerinde, Cazarî'nin tarihindeki mâlûmatı aynen tekrarlamıştır. Bu müellifin Anadolu tarihine dâir yazmış olduğundan bahsettiği eser hâlâ elimize geçmemiştir. Osmanlı hânedanının aslı, menşe'i ve ilk zamanları hakkında bir çok mühim mâlûmatın bulunacağını tahmin ettiğimiz bu eserde Ertuğrul Bey'e dâir de bilgiler mevcut olması muhtemeldir.

XIV. asrın son yarısında ve XV. asrın başlarında yaşayan şâir Aḥmedî, *İskendernâme* (Nihad Sâmî Banarlı, *TM*, VI, 113 v. d.)'sinde Ertuğrul Bey'in, Rumeli ucundaki Selçuklu ümerasından olup, Sultan-Öyüğü (Eskişehir)'ne gelen Sultan 'Alā' al-Dîn'in rumlara karşı yaptığı bir seferde, yine kendisi gibi hudut ümerasından olan Gündüz Alp, Gök Alp ve diğer oğuz beyleri ile, sultanın maiyetinde bulunduğunu, bu gazada büyük bir şöhret aldığını, bir çok ülkeler ve hazîneler kazandığını ve düşmanları bozduğunu söyler. O sırada tatarların Anadolu'ya şarktan taarruz eylemiş oldukları haberinin gelmesi üzerine, sultanın geriye dönmeğe mecbur kalıp, rumlar ile yapılmakta olan savaşı Ertuğrul'a bıraktığını ve Sultan-Öyüğü'nü ona ıktâ eylemiş olduğunu, Ertuğrul'un gazalara devam ederek, etrafında pek çok kimselerin toplandığını ve Söğüt kalesini savaş ile almış olduğunu naklcyler.

XV. asrın birinci yarısında yaşayan Yazıcızâde Ali, Murad II. adına te'lif etmiş olduğu *Âl-i Selçuk* tarihinde (nşr. Houtsma, Leyden, 1902, III, 218), Sultan 'Alā' al-Dîn Kayḳubād I.'ın rum ucunu Kayı boyundan Ertuğrul'a ve Gündüz Alp ile Gök Alp'a ısmarladığını söyleyerek, Aḥmedî'nin vermiş olduğu mâlûmatı muhtasaran tekrarlar. Aynı müellif, 676 (1277) senesinde Sultan Ġiyāṯ al-Dîn Kayḫusrav III.'in Sultan-Öyüğü'ne geldiği zaman, oradaki Kayı boyunun reisi Ertuğrul Bey'in sultanın maiyetine girdiğini ve aynı zamanda oğlu Osman Bey'in bir oğlunu, hükümdarının yanında hizmet etmek üzere, bıraktığını, daha doğrusu kendi sadakatine bir delil olmak üzere, rehine verdiğini ve sultanın da bu genç beye Kâhte civarında Pagnik nâhiyesini ıktâ eylemiş olduğunu yazmaktadır (Revan köşkü kütüp., nr. 1390, var. 238; *Catal. Bibl. Nat., Supp. Turc.*, nr. 737).

Şukr Allāh, XV. asrın ortalarında yazmış olduğu *Bahcat al-tavārîḫ* adlı eserinin, vezir-i âzam Mahmud Paşa'ya ithaf edilmiş olan yegâne nushasında (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3059; trk. trc. Nihal Atsız, İstanbul, 1939, s. 27 v.d.) Oğuz evlâdından Ertuğrul b. Süleyman b. Kaya Alp b. Kızıl Buga'nın 45 bahada Gök Alp b. Oğuz b. Kara Han b. Kavi Han b. Yâfes b. Nuh'a eriştiğini söyler. Şukr Allāh'ın bu eserinde kendisinin 852 senesinde, Murad II. tarafından, Kara-Koyunlu hükümdarı Cihan Şah nezdine elçilik ile gönderildiği esnâda, Ertuğrul Bey ile mülâkatından ve Oğuz kavminin soy ve sopuna dâir moğul hattı (uygur yazısı) ile yazılmış olan kitaptan ve bu arada Ertuğrul Bey'in nesebinden bahsedilir (bk. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, s.

278, not 2). Bu küçük kısım Mahmud Paşa 'nın adını taşımayan diğer *'Bahcat al-tavārīḫ* nushalarında yoktur. Bu nushalarda sâdece Ertuğrul 'un Oğuz evlâdından olduğu ve yirmi bir babada Oğuz 'a eriştiği yazılıdır (Ayasofya kütüp., nr. 2990; Fâtih kütüp., nr. 4203, bâb 12).

Selçukluların, moğul hucumuna dayanamayarak, İran 'dan Anadolu 'ya kaçıp, bu ülkede yerleşmiş olduklarını söyleyen ve Anadolu Selçukluları tarihi hakkında çok yanlış ve sathî mâlûmat veren Şukr Allāh 'a göre, Ertuğrul 340 kişi ile Selçukluları tâkip ederek, Anadolu 'ya gelip, Karaca-Dağ 'da yurt tutmuştur. Daha sonra Konya 'ya giderek, Sultan 'Alā' al-Dīn 'in maiyetine girip, onunla birlikte kâfirler üzerine yaptığı seferde bir çok yararlıklar göstermiş ve Karaca-Hisar kalesinin cenup kısmını muhasara etmiştir. Fakat tatarların tecâvüze kalkmaları üzerine, sultan Ertuğrul 'a hil'at giydirip, maiyetine asker vererek, onu kaleye başbuğ dikmiş ve kendisi tatarları karşılamağa gitmiştir. Ertuğrul kâfirlere karşı muzafferiyet kazanıp, kaleyi tahrip etmiş ve bundan sonra Söğüt 'e yürüyüp, açmış ve iki sene üç ay dört gün mütemâdiyen kılıç vurarak, kâfirleri sındırmış ve nihâyet 93 yaşında vefat etmiştir. Bu rivâyetin tetkikinden, Şukr Allāh 'ın *İskendernâme* 'yi esas itibâriyle mehaz ittihaz ederek, onu tevsi etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Fâtih devri şâirlerinden Enverî, Mahmud Paşa adına ithaf etmiş olduğu *Düsturnâme* (İstanbul, 1928, s. 73—82) 'sinde Ertuğrul Bey 'in ecdadı hakkında uzun-uzadıya mâlûmat vermektedir. Enverî bu mâlûmatı Semerkandî 'nin eserinden aldığını söylüyor (*ayn. esr.*, s. 6). İsmini bildirmediği bu Semerkandî 'nin XV. asrın ilk yarısında yaşamış olan meşhûr âlim 'Alā al-Dīn 'Alī al-Samarḳandī olması ihtimâl dâhilindedir. Ertuğrul Bey 'in 10. babasının eshâbdan 'İyāż olduğunu ve bu zâtın Selçuk 'un amcası ve oğuzların reisi Oğuz Tümen Han 'ın kızını aldığını ve bundan Oğuz Süleyman Han 'ın doğduğunu hikâye eden Enverî, bu çocuğun hakikî Oğuz Han olduğunu ve dedesini öldürerek, yerine geçtiğini, 173 ülkeye hâkim olduğunu, 6 oğlu ve 24 torunu bulunduğunu, ölümünden sonra, kendisine oğullarından Cemşid Kayı Han 'ın halef olduğunu ve onun ölümünden sonra, onun kardeşi Gün Han hukûmet sürdüğünü, bundan sonra diğer kardeşi Yıldırım Han 'ın geçtiğini, bunun ölümü üzerine, Cemşid Kayı Han 'ın oğlu Tuğrul Han 'ın hukümdar olduğunu ve 43 sene saltanat sürdüğünü, fakat bu Tuğrul Han 'ın oğlu Çalış Han 'ın hukümdar olamadığını ve avâre kalarak, ötede-beride dolaştığını, o sırada Selçuklulardan Anadolu Selçuklu sultanlarının cedd-i âlâsı Kutulmuş 'un kızını aldığını ve oğlu Ermiş Han 'ın bundan doğduğunu söyleyerek, bu suretle Osmanlı hânedanının ana cihetinden Selçuklu soyuna mensûp olduğunu bildirir. Enverî, hikâyesine devam ederek, o tarihlerde Selçuk soyunun devlet kurmuş olduğunu, Çalış Han 'ın onlara mukavemetten âciz kalarak, oğlu Ermiş ile birlikte, rum hududuna kaçıp saklandığını, çok geçmeden, Tuğrul Bey 'e isyan ederek, onun hueûmuna mukavemet edemeyen Kutulmuş 'un kaçmağa mecbur olup, garba geldiğini ve Elburz dağında sığınmış olan damadı Çalış Han ile buluştuğunu ve Kayı boyundan gelen bu damadını hukümdar yapmağa çalıştığını, fakat Tuğrul Bey 'in erişmesi üzerine, her ikisinin de Anadolu 'ya kaçarak, Urfa 'ya yerleştiklerini, Çalış Han 'dan sonra, oğlu Ermiş 'in 19 sene yaşadığını, bundan sonra bunun oğlu Kazan 'ın 25 sene emâret sürdüğünü, ondan sonra bunun oğlu Süleyman 'ın beylik ettiğini, sonra bunun iki oğlundan birincisi olan Şah Melik 'in ancak 27 gün emârette kaldığını ve diğer kardeşi Ertuğrul 'un emâreti ondan aldığını, Şah Melik 'in, Gündüz Alp ve Gök Alp adlı iki oğlu ile birlikte, Anadolu Selçuklu sultanı 'Alā' al-Dīn Kayḳubād hizmetine girdiğini ve bunların Bulgar (Toros) dağında bulunan büyük ve korkunç bir ejderi öldürmüş olduklarını söyler. Aynı müellif bundan sonra Şah Melik 'in öldüğünü ve onun iki oğlunun (Gündüz Alp ve Gök Alp) Anadolu Selçuklu sultanlarının hizmetlerinde çok tehlikeli işlere gönderildiklerini, bu arada tatarların denizden çıkarma yapmış olduklarını, sultanın, Gündüz Alp ve Gök Alp ile berâber, Sultan-Öyüğü 'ne geldiğini, bu iki kardeşin tatarları bozguna uğratıp, denize döktüklerini, sultanın da, bu hizmete mükâfat olarak Sultan-Öyüğü 'nü onlara vermiş olduğunu, rum hududunda yerleşen bu iki kardeşin 3000 yiğit ile gazaya başlayıp, Ermeni-Derbendi 'nden geçerek, İne-Göl 'ü yağmaladıklarını hikâye ettikten sonra, bu iki kadeşin bilâhare birbirlerine düştüklerini ve Gök Alp 'ın zehirlenerek, ölüp, Söğüt 'te gömüldüğünü, bundan 3 sene sonra da Gündüz Alp'ın öldüğünü ve yerine Ertuğrul 'un beyliğe geçtiğini, 14 yaşında ata binmiş olan Ertuğrul Bey 'in misli bulunmaz bir yiğit olduğunu, Hızır 'ın ona kılıç kuşatarak, soyunun bütün Rumeli 'yi açacağını tebşir ettiğini, Ertuğrul 'un Bilecik, Yar-Hisar ve İne-Göl kalelerini açtığını zikreder. Hâlbuki diğer vak'anüvisler bu kalelerin Ertuğrul tarafından değil, oğlu Osman Bey tarafından açılmış olduğunu söylemişlerdir. Enverî bundan başka, diğer vak'anüvislerin aksine ola-

rak, Ertuğrul Bey'in pek ilerilemiş bir yaşta değil, henüz 52 yaşında iken, vefat etmiş olduğunu söyler.

638'de müslümanlar tarafından açılan ve 1031'de rumlar tarafından geri alınan, XI. asır içinde türklerin müteaddit muhasaralarına rağmen, bir türlü zaptedilemeyen, nihâyet 1087'de sultan Melik Şah tarafından feth olunan ve 1097'de frenklerin eline geçerek, 1144 senesine kadar bir frenk kontluğunun merkezi olan Urfa şehrinde Ertuğrul Bey'in ecdâdının hüküm sürmelerine imkân olmadığı gibi, Zengî ve Eyyûbîlerin hâkimiyetleri zamanındaki vekayiin bir kısmı ile burada vâlilik eden zatların bâzılarının adları da bizce mâlûm olduğundan, bu şehrin haçlılardan kurtarılışından sonra da, yine Ertuğrul Bey'in ecdadının burada vâlilik etmiş olmaları kabûl edilemez. Bu rivâyet Ertuğrul Bey'in ecdadının, tıpkı onlar gibi, Kayı boyundan indiğini iddia eden Artuk-oğullarının maiyetinde bulunmaları ve Urfa hududunda yaylak ve kışlak te'sis ederek, onlar ile birlikte, gazalara iştirâk etmiş olmaları, sonra orta Anadolu'ya gelerek, Selçuklu sultanlarının tâbiiyetine girmiş bulunmaları ihtimâlini hâtıra getirmektedir.

Mehmed II.'in son vezir-i âzamı Karamânî Nişancı Mehmed Paşa arapça yazdığı muhtasar Âl-i Osman tarihinde (Ayasofya kütüp., nr. 3204, Âşir Efendi kütüp., nr. 234; trk. trc. Mükrimin Halil, *TTEM*, sene 14, nr. 2/3, s. 87—94, İstanbul, 1340) oğuzlardan bir kısmının Ahlat civarında ikamet ettiğini ve bunların reislerinin nesebi 21 vâsıta ile Yâfes evlâdından Oğuz Han'a erişen Kabık Alp adlı bir kimse olduğunu, moğul istilâsı üzerine, 656 senesinde yurdundan hicret ederek, orta Anadolu'ya geldiğini ve evvelâ Ankara civarında Karaca-Dağ'da mesken tutup, sonra başka bir yere gittiğini ve ölümünden sonra, yerine oğlu Sarkık Alp'ın reis olduğunu ve bunun Kara-Öyük'de medfun bulunduğunu, yerine oğlu Gök Alp'ın geçtiğini ve bunun da Şarabhâne'de medfun olduğunu, onun yerine de bunun oğlu Gündüz Alp başbuğ olup, kâfirler ile mütemâdiyen savaştığını ve Kızıl-Saray'da öldüğünü, yerine oğlu Ertuğrul'un geçtiğini söyledikten sonra, onun bir gece misafir olduğu bir evde gördüğü bir Kur'an'a tazîmen, sabaha kadar el bağlayıp ayakta durduğunu zikreder. Bundan sonra da Şukr Allāh'ın Ertuğrul Bey'in hayatı hakkında verdiği mâlûmatı aynen tekrarlar. Mehmed Paşa'nın verdiği bu mâlûmat Şukr Allāh'ınki ile mukayese edilince, Mehmed Paşa'nın, Şukr Allah'ın ikinci defa yazıp, tâdil ettiği *Bahcat al-tavārīḫ* nushasından istifâde etmiş olduğu anlaşılır. Mehmed Paşa, Şukr Allāh'tan ayrılarak, Ertuğrul Bey'in ecdadının ve mensûp olduğu oymağın, Anadolu fethinin ilk zamanlarından beri, bu kıt'anın şarkına yerleşmiş olduğunu söyler ve Enverî ile birleşir. Yalnız bu noktadan sonra, ondan da ayrılarak, Ertuğrul'un ecdadının Ahlat bölgesine yerleştiğini bildirir. Bu takdirde Ertuğrul Bey'in ecdadı ve mensûp olduğu oymak, Sukmān Ḳuṭbî hânedanının ve daha sonra da Eyyûbîlerin idâresi altında kalıp, Sultan Calāl al-Dīo Ḫvārizmşāh'ın ölümünden sonra, moğulların Ahlat bölgesine bucûmları üzerine, orta Anadolu'ya hicrete mecbur kalmışlardır. Bundan başka Mehmed Paşa da, Enverî gibi, Ertuğrul Bey'in babasını Gündüz Alp adı ile zikrettiği hâlde, ötekinin amca olarak gösterdiği Gök Alp'ı büyük baba yapmıştır.

Sinop'ta İsfendiyar-oğlu İsmail Bey'in medhiyecisi olup, bu şehrin zaptı üzerine, 864'te Mehmed II. ile birlikte muhtelif gazalara iştirâk ederek, muhtelif fetihnâmeler kaleme almış olan ve büyük bir divan sâhibi bulunan Acem Hâmidî, manzûm *Tārīḫ-i āl-i 'Oṣmān* (Bayezid II.'e takdim edilen asıl ve yegâne nusha hususî kütüphânemizdedir)'ında Ertuğrul Bey'den ve ecdadından şu şekilde bahsetmektedir:

Oldu Ertuğrul Horasan'da şehîd
Tanrıya ulaşdı ol şâh-ı sa'îd
Nesl-i Ertuğrul'dan ol şâh-ı cihân
Rûm'da Osman Bey olmuşdur ayân.

Buna nazaran, Ertuğrul Bey, Osman Bey'in babası değil, dedesi yahut dedesinin babasıdır ve Anadolu'ya gelmiş değildir, Horasan'da şehid olmuştur; Anadolu'ya gelen onun sülâlesinden Osman Bey'dir. Ertuğrul Bey'in Horasan'da şehid olması hikâyesi diğer rivâyetlerin hiç birinde yoktur. Eğer bu rivâyete yer vermek icap ederse, Ertuğrul Bey'in, sultan 'Alā' al-Dīn Muḥammed Ḫvārizmşāh'ın tâbiiyetinde bulunan Horasan'daki türkmen reislerinden biri olduğu ve moğullar ile yapılan muharebelerin birinde şehid düştüğü kabûl edilmesi lâzım gelir.

Konyalı Mehmed b. Hacı Halil, şehzâde Şehinşah b. Bayezid adına yazdığı, 889 tarihine kadar vukuatı ihtivâ eden, farsça *Tārīḫ-i āl-i Oṣmān* (Paris, *Catal. Bibl. Nat., Supp. Pers.*, nr. 1394, bir müstensah nushası husûsî kütüphânemizdedir)'ın Ertuğrul Bey'in nesebi hakkında Şukr Allāh'ın *Bahcat al-tavārīḫ*'inin ilk nushasındaki mâlûmatı tekrarlar ve Ertuğrul Bey'in Sultan Kayḫusrav III. b. Kılıç Arslan IV. tarafından emâret mansıbına tâyin edilmiş olduğunu söylerse de, başka hiç bir mâlûmat vermez.

Orhan Gâzî'nin imamı İsḥāḳ Faḳīh'in oğlu Yahşi Fakih ile Şeyh Edebâlî-zâde Mahmud Paşa'nın rivâyetlerine istinat ederek, Osmanlı

hânedanının ilk zamanlarına âit vukuatı cem ve tedvin eden Âşık Paşa-zâde eserinde (İstanbul, 1332, s. 2—4, 18; Leipzig, 1929, s. 4—8, 20) Ertuğrul Bey'in babasının Süleyman Şah b. Kaya-Alp b. Kızıl Buga olduğunu söyleyerek, buradan Nuh peygambere kadar, uzun bir silsilenâme yazmıştır. Fakat bunda Kayı Han ismine tesâdüf olunmaz. Bu müellife göre, Süleyman Şah, acem beylerinin tahrik ve teşviki üzerine, 50.000 göçebe türk ile Anadolu'ya girmiş ve Erzurum'dan Erzincan'a doğru ilerileyerek, bir çok fütuhatta bulunmuştur. Fakat maiyetindeki göçebelerin davarları Anadolu'nun dağlık bölgelerinde de barınamadığı için, bütün maiyeti ile birlikte, cenûba inmiş, Ca'bar kalesi önünde, Fırat'ı geçerken, boğulmuş ve cesedi oraya defnedilmiştir. Maiyeti dağılarak, bir kısmı Suriye'de kalmış, bir kısmı Anadolu'ya dönmüş ve bir kısmı da Süleyman Şah'ın üç oğlunun, yâni Sungur Tigin, Gün Doğdu ve Ertuğrul'un etrafına toplanmış, Pasin ovasına ve Sürmelü-Çukur'a gitmiştir. İlk iki kardeş eski vatanlarına dönmüşler; Ertuğrul, 400 kadar maiyeti ile, orada kalmış ve o sırada Anadolu'nun bir çok yerlerini açmış, oğullarından Savcı adı da verilen Sarubatî (Saruyatî)'yı Sultan 'Alā' al-Dīn'e göndererek, ondan bir yurt istemiş, sultan da Söğüd'ü, Tomanlç dağını ve Ermeni-Beli'ni vermiş, Ertuğrul da Ankara'ya ve oradan bu yeni yurda gelip yerleşerek, orada vefat etmiştir. Âşık Paşa-zâde Anadolu'nun XIII. asırda Sultan 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I. tarafından fethedildiğini söylemekle, çok büyük bir hata yapmıştır. Aynı müellif Ertuğrul'un babası Süleyman Şah'ın Selçuklular ile birlikte gelmiş olduğunu söylüyor. P. Wittek'in dediği gibi, Süleyman Şah'ın bu Ca'bar'de boğulması hikâyesi, Anadolu Selçuklu sultanlığının kurucusu Süleyman Şah b. Kutulmuş'un oğlu olan ve tıpkı babası gibi asıl adı Süleyman olan Sultan Kılıç Arslan I.'ın Hābūr'da boğulması vak'asının türkmenler arasında kalmış bir tahatturunun tekrarlanmasından neş'et etmiş olabildiği gibi, Ca'bar'deki Türk-Mezarı da belki emîr 'İmād al-Dīn Zengī'nin meşhedi olması ihtimâli vardır.

Sultan Bayezid II.'in ilk saltanat devresi esnâsında yazılan *Tārīḫ-i āl-i 'Oṣmān* (eserin en eski nushaların Türk Tarih Kurumu kütüphânesindedir; diğerleri Ayasofya kütüp., nr. 3018; Eyüb'de Husrev Paşa kütüp., nr. 386; Paris, *Bibl. Nat. Ancien fonds*, 101 ve *Suppl. Turc*, 154; bunlardan başkaları, *İskendernâme*'den beyitler ilâve edilmek suretiyle, büyütülmüştür; F. Giese'nin neşrettiği bu ikinci nevidendir) ile bu eseri esas ittihaz eden ve bir çok mâlûmat ilâvesi ile yeni bir *Tārīḫ-i āl-i 'Oṣmān* yazan Oruç Bey (nşr. Babinger, Hannover, 1925) Ertuğrul Bey'in baba, dede ve büyük dedesinin adını aynen Âşık Paşa-zâde gibi zikrettikten sonra, Nuh peygambere kadar bir nesebnâme verir. Bu nesebnâme Âşık Paşa-zâde'ninkinden bir az farklıdır. Buna göre, Ertuğrul'un babası ve oğuzların reisi olan Süleyman Şah büyük babalarından beri İran'da Māhān şehrinin hukümdarıdır ve moğul istilâsı üzerine Anadolu'ya hicret etmiştir. Selçuklu Sultan 'Alā' al-Dīn de bu sırada, İran'dan kaçarak, Anadolu'yu fethetmiştir. Bu iki eserde Süleyman Şah ve Ertuğrul Bey hakkında bulunan bütün mâlûmat hemen-hemen Âşık Paşa-zâde'dekinin aynıdır. Yalnız Âşık Paşa-zâde'de ve Ḥāmidī'de Osman Gâzî'ye izâfe edilen rüyayı bu iki eser Ertuğrul Bey'e isnat etmişlerdir (Anonim, s. 7; Oruç Bey, s. 8).

Sultan Bayezid II.'in ilk saltanat devresi zamanında, *Salāṭīn-nāma* unvanı ile, manzûm bir *Āl-i 'Oṣmān* tarihi te'lif eden Sarıca Kemâl (Üniversite kütüp., yazm., nr. 859) Osmanlı hânedanının Selçuk soyundan indiğini söylediği hâlde, Oruç Bey vekayinâmesindeki silsilenâmeyi zikretmiştir. Bu müellife nazaran, moğul istilâsından kaçarak, 1340 kişilik maiyeti ile İran'dan Anadolu'ya gelen zat Ertuğrul'dur ve bunlar Konya civarındaki Karaca-Dağ'da tavattun etmişlerdir. Bilâhare Sultan 'Alā' al-Dīn'in Sultan-Öyüğü'ne gelmesi esnâsında Ertuğrul Bey onun maiyetine girmiş ve sultana, kendisinin de Selçuk aslından olduğunu söylemiş, sultan memnun olarak, onu akıncılara baş yapmış, Ertuğrul da o zaman henüz „diyar-ı küffâr" olan Germeyan ülkesine (Kütahya havâlisi) akınlar yapmış ve sonra sultanın maiyetinde Kara-Hisar (Karaca-Hisar)'ı muhasaraya gitmiştir. Sultan, moğulların tecâvüzünü durdurmak için, Konya'ya döner ve muhasarayı Ertuğrul'a bırakır, o da burayı zapteder. Ertuğrul ölüm döşeğinde oğlu Osman Bey'e uzun bir nasihatte bulunur ve 93 yaşında ölür. Bu müellif de meşhûr rüyayı Osman Bey'e atfetmiştir.

Sultan Bayezid II.'in saltanatının ilk devresinde yazılan ve sultana duâ ve sena ile biten manzûm Hacı Bektaş Veli velâyetnâmesinde (Kırşehir'de Hacı Bektaş dergâhından alınmış olan bu velâyetnâme, diğer velâyetnâmeler ile birlikte, Ankara'da Maarif kütüphânesindedir) uzun uzadıya hikâye edilmektedir. Buna göre, Selçuk sultanı, rumlara karşı gaza etmek için, Sultan-Önü'ne gelmiş, fakat tatarların ahidlerini bozmaları üzerine, geri dönmeğe mecbur olmuştur. Bu sırada Rum hududunu tutmak üzere, vezirlerinin tavsiyesi ile, Ay-Doğmuş Alp, Ertuğrul

Alp ve Gündüz Alp adlı üç kardeşi vazifelendirmiştir. Ay-Doğmuş'un ölümünden sonra, kardeşi Ertuğrul, sancak beyliğine tâlip olarak, Konya'ya gitmiş, fakat yolda Kara-Yük'te bulunan Hacı Bektaş Veli'yi ziyâret ederek, ondan himmet istemiştir. Hacı Bektaş kendisine: — „Âl-i Selçuktan saltanat nez'edilmiştir. Ben saltanatı senin evlâdına verdim, şimdi sultanın yanına git, kardeşin vazifesini sana verecektir" — dedikten sonra, beline kılıç kuşatıp, dua etmiştir. Bunun üzerine Ertuğrul Konya'ya varıp, padişah ile görüşmüş ve sancak beyliğine tâyin edilerek, Sultan-Önü'ne gelip gazaya devam etmiştir. Vefatı üzerine yerine küçük kardeşi Gündüz Alp sancak beyi tâyin edilmiş, Ertuğrul Alp'ın oğlu olan Utman Bey (= Osman Bey), babasının ölümü esnâsında, küçük yaşta olduğundan, babasının yerine geçmemiş, fakat büyüyüp, şecaatı ile kendini tanıtınca, Kayı yeğitleri etrafına toplanmış ve Utman Bey onların başına geçip, gazaya çıkarak, Göl-Hisar, Göynük ve İznik havâlisine akınlar yapmıştır. Türkler ile sulh içinde olan Bursa tekfûru Utman Bey'i sultana şikâyet ettiğinden, gelen emir üzerine, Gündüz Alp onu tevkif ederek, sultana göndermiş; fakat vezirlerin şefaati ile sultan Osman Bey'i affederek, kendisini Sultan-Önü'ne sancak beyi tâyin eylemiştir.

Bayezid II. zamanından yazılıp, 908 senesine kadar vukuatı nakleden ikinci bir *Târîḫ-i âl-i 'Osmân*'da (Drezden kütüp., şark yazmaları, nr. 111) İsfahan mülhakatından olan Hâmân (Mâhân) şehri sâkinlerinden Hurmuz Abû Bakr adlı şecî bir zâtın, sultan 'Alâ' al-Dîn zamanında, gaza niyeti ile hicret ederek, Konya'da tavattun ettiği, bu zâtın Abû Muslim neslinden olduğu rivâyet edilen Konya'da bir hatun aldığı ve ondan Ertuğrul adlı bir oğlu doğduğu kaydedilmektedir. Bu çocuk büyüyünce, emsâlsiz bir yeğit olmuş ve gaza ile meşgûl olarak, Söğüncük denilen bir köyde yurt tutmuş, o havâlinin yeğitleri kendisinin etrafında toplamışlardır. Sonra Ertuğrul evlenmiştir. Bu sırada bir rüya görmüş (rüyasında ocağından bir pınar çıkıyor ve git-gide bir derya oluyordu) ve Konya'ya giderek, bu rüyayı sultanın veziri 'Abd al-'Azîz'e tâbir ettirmiştir... (Bunun muhtasar bir takvim hâline sokulmuş ve Süleyman I.'ın son senelerine kadar tezyil edilmiş bir küçük hulâsası için bk. Ayasofya kütüp., mecmua nr. 2705).

Bayezid II. adına yazılan ve 908 senesine kadar vukuatı ihtivâ eden üçüncü bir anonim âl-i Osman tarihinde (Paris, *Catal. Bibl. Nat. Suppl. Turc*, nr. 1047) Ertuğrul Bey, pederi ve ecdadı hakkında verilen mâlûmat Âşık Paşa-zâde ve Oruç Bey'deki mâlûmatın ufaktefek bâzı farklar ile, tekrarından ibârettir. Bu kitapta ağaç rüyası, Âşık Paşa-zâde'nin hilâfına olarak, Ertuğrul Bey'i isnat edilmiş ve birinci anonim ile Oruç Bey'in rivâyeti tercih olunmuştur.

Yine aynı devir meşayihinden Şams al-Dîn Muḥammed b. Muḥammed tarafından yazılan ve 909 senesine kadar vukuatı ihtivâ eden arapça âl-i Osman tarihinde (müellifin el-yazısı ile olan biricik nusha hususî kütüphânemizdedir) Ertuğrul Bey, babası ve şeceresi hakkındaki bilgiler, bâzı farklar ile, Şukr Allâh ile birinci anonimin telfikinden ibârettir. Bayezid II.'in ilk zamanlarında *Saltuknâme*'yi te'lif eden Abu 'l-Ḫayr Rûmî Ertuğrul'dan bahsetmekte ise de, *Kur'an*'a hürmet ve tâzim keyfiyetini, Ḥâmidî gibi, Osman Bey'e atfetmektedir. Bu müellif âl-i Osman ecdadının Korkut Ata neslinden ve oğuzlardan geldiğini söylemektedir.

Selçuklular tarihini az-çok bilen ve âl-i Osman hânedanı hakkındaki rivâyetleri, buna göre, tevzin ederek toplayıp, bir vekayinâme yapmağa uğraşan müverrih Muḥammed Naşrî bir taraftan Âşık Paşa-zâde ile birinci anonimin şecerenâmelerini tâdil ve islâh etmiş, diğer taraftan da âl-i Osman ecdadının ve onların mensup olduğu türk oymağının, sonradan değil, Anadolu fethi bidayetinde, yâni Selçuklular ile birlikte, Anadolu'ya gelip, Ahlat bölgesinde yerleşerek, 170 sene kadar orada kaldıklarını söyler ve bu hususta Karamânî Mehmed Paşa'nın rivâyetini alır. Ondan sonra birinci anonimin rivâyetini nakle başlayarak, moğulların taarruzu üzerine 50.000 hâne olan bu türklerin, reisleri Süleyman Şah ile birlikte, yerlerinden kalkıp, Erzurum ve Erzincan havâlisine geldiklerini ve sonra cenûba indiklerini, Süleyman Şah'ın Fırat'ta boğulduğunu v.b. nakleder. Yalnız Naşrî Süleyman Şah'ın 4 oğlundan en küçüğünün adı olduğunu ve bunun, Ertuğrul Bey ile birlikte, Anadolu'ya döndüğünü Ertuğrul'un Sultan 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd I. hizmetine girdiğini ve Ankara civarında Karaca-Dağ'da yurt tuttuğunu söyler. Naşrî, şimdiye kadar zikredilen rivâyetlerden başka olarak, bir rivâyeti daha nakleder ki, o da Ertuğrul ve arkadaşlarının yolda gelirken harp etmekte olan iki orduya rast gelip, bunlardan mağlûp tarafa yardım ederek, gâlibiyetlerine sebep olmaları ve yardım ettikleri tarafın Sultan 'Alâ' al-Dîn tarafı olması ve sultanın Ertuğrul'a hil'at giydirip, Söğüt ve Tomaniç'i ona iktâ etmesidir. Naşrî bu hikâyeyi Mavlânâ İyâs'tan, o da ihtiyarlığında yetiştiği Orhan Gâzî'nin rikâbdarından, o da Orhan

Gâzi'den ve o da babasından rivâyet etmiştir. Ḥasan b. Maḥmûd Bayātī bu savaşın Hābik (Ḥāfik) kalesi civarında olduğunu söyler (*Cām-i cam āyīn*, İstanbul, 1331, s. 43). Osmanlı hânedanı arasında bir an'ane hâlinde gelen bu harp hikâyesi daha evvel Bayezid I. tarafından Timur'a yazılan mektupların birinde iftihar için zikredilmiş idi (Feridun Bey, *Münaşaat*, İstanbul, 1274, I, 127). İdrîs Bitlîsî tarafından tekrarlanan bu hikâye, bilâhare onu me'haz ittihaz eden bütün müelliflerin eserinde yer tutmuştur.

XVII. asrın başında Osmanlı devletinin reisülküttâbı olan Medhî Çelebî âl-i Selçuk tarihinde bu vak'aya 629'da Çormagun Noyan'ın kumandasında olan moğul ordusunun, Sıvas'a kadar Ilgar ettikten sonra, geri çekilmesi sırasında vukû bulmuş gibi, uzun-uzadıya zikredilmiştir (Paris, *Catal. Bibl. Nat., Suppl. Turc*, nr. 1182, var. 57 v.d.). Naşrî'de Ertuğrul Bey hakkında mevcut diğer mâlûmat, bâzı ilâveler ile, Şukr Allāh'dan alınmıştır. Bu müellif de, Ḥāmidî ve Âşık Paşa-zâde gibi, meşhûr rüyayı *Kur'an*'a hurmeti Osman Bey'e atfeder. Edirneli Rûhî ise, Karamânî Mehmed Paşa gibi, *Kur'an*'a hürmeti Ertuğrul'a isnat eylemiştir. Bu müverrih Yazıcı-zâde Ali'nin âl-i Selçuk tarihini, zikredilen eski osmanlı vekayinâmeleri ile tevzin ve telfik ederek, âl-i Osman'ın şeceresini ona göre tâdil etmiş ve Kayı Han b. Gün Han b. Oğuz Han'a ve oradan da Nûh peygambere bağlamıştır. Ḥasan b. Maḥmûd Bayātī de, *Cām-i cam āyīn*'de, aynı şeyi yapmıştır. Bu zat Oğuz Han'dan itibâren gelen menkıbevî şahsiyetlerin her birine birer hâl tercümesi uydurmuştur. Bu müellif Ertuğrul Bey'in 13. babası Bāsū'nun Peygamber ile muâsır olup, gıyâben müslüman olduğunu, onun oğlu Kara Han II.'ın Dede Korkud'u Medine'ye ve Peygamberin nezdine gönderdiğini, onun oğlu Turak'ın halife Ömer'e itaat ederek, gazaya başladığını, bunun oğlu Ay Kutluğ'un 'Oṯmān ve 'Alī'ye mutî olup, Kâbe'yi ziyâret ettiğini söyler. Müellife göre, Ay Kutluğ'un oğlu Çimendur 'Omar b. 'Abd al-'Azīz ile ve onun oğlu Yasak Abū Ca'far al-Manṣūr ile ve onun oğlu Tok-Timur Ma'mūn ile muâsır olup, Gürcistan'a ve Rum ülkesine gazalarda bulunmuş, bunun oğlu Sungur Bey âl-i Selçuk'un ceddi olan Luḳmān (Dukak) Han'ın maiyetine girmiştir. Bunun torunu Karaytur'un âl-i Selçuk devletinin korucusu olan Sultan Tuğrul Bey'in maiyetinde çalıştığı ve âl-i Selçuk şehzâdelerine lala tâyin edildiği, bunun oğlu Tuğrul'un, Sultan Tuğrul Bey tarafından, Bagdad'a Abbâsî halifesine elçilik ile gönderildiği ve kendisine Māhān sancağı iktâ edildiği aynı müellifte görülür. Tuğrul'un oğlu Ay Kutluğ'un da, babası gibi, Māhān emîrliğinde bulunup, Ḫvārizmşāh'a, onun oğlu Bay-Temur'un Sultan Tuğrul III.'ün maiyetinde olup, Ḫvārizmşāh Sultanşah nezdine elçilikle gönderilmiştir. Onun oğlu Kızıl-Buga, moğul istilâsı üzerine Māhān'dan hicret ederek, Ahlat bölgesine gelmiş ve Van kalesi civarında 617'de vefat edip, orada gömülmüştür. Oğlu Kaya-Alp Ahlat'a gelip, Malik al-Aşraf'in hizmetine girerek, eşkıyaları te'dip etmiş ve Subhan dağında peyda olan gûyâ bir ejderi öldürmüş ve 624'te ölerek, Ahlat'ta defnedilmiştir. Bunun oğlu Süleyman Şah'ın, kendi ulusu ile, Ahlat'tan hicret ile Erzurum'a gittiğini ve oradan Halep yolunu tutarak, Fırat'ı geçerken boğulduğunu ve Ca'ber kalesi önünde defnedildiğini de bu eserde okuyoruz. Beyatî, bundan sonra Ertuğrul Bey'den bahsederken, Naşrî'nin verdiği mâlûmatı hulâsa eder. Yalnız onun 680 senesinde öldüğünü ve Söğüt'te yaptırmış olduğu tekkedo defnedildiğini ilâve eyler (*Cām-i cam āyīn*, s. 30 — 44).

Naşrî tarihini kendine esâs ittihaz eden İdrîs Bitlisî *Heşt bihişt*'inde yalnız Ertuğrul Bey'in ecdadının Kayı kabîlesi reisleri olduğunu zikreder ve tanzim eylediği şecereye, tıpkı Şukr Allāh gibi, Oğuz Han'ın babası Kara Han'ın pederi olmak üzere, Kavi Han (Kayı Han)'ı ilâve eyler. Bu müellif bundan beşka Ertuğrul Bey'in babası olmak üzere gösterdiği Süleyman Şah'ın Ahlat'ta eceli ile öldüğünü söyler ve onun Fırat'ta boğulması ve Ca'ber'de defnedilmesi rivâyetini kabûl etmez. Ertuğrul Bey'in diğer sergüzeştleri hakkında aynen Naşrî'nin mâlûmatını tekrar eden İdrîs, bir de şimdiye kadar verdiğimiz ve kendinden evvelki me'hazlerde zikredilen mâlûmatı başka bir şekilde bize bildirir. İstanbul hükümdarı Rumeli'de bulunan Ak-Tav'lıları da maiyetine alıp, Anadolu'ya geçer ve Bursa Yenişehir'inde karagâh kurar. Sultan 'Alā' al-Dīn'in de kuvvetlerini toplayıp, karşılamağa gider. Karaca-Dağ'da mesken tutmuş olan Ertuğrul Bey, bütün maiyeti ve oğulları ile, Sultan-Önü'nde padişahın maiyetine iltihak eder. Sultan onu Ahtaei denilen akıncı kuvvetlerine başbuğ yapar. Ertuğrul Bey Ermeni-Derbendi'ne girerek, düşmanlar ile harbe tutuşur ve üç gün geceli gündüzlü muharebeden sonra, gâlip gelir ve İstanbul hükümdarı da, gemiye bioerek, kaçar. Ertuğrul Bey onları İnegöl'e kadar tâkip eder ve pek çok ganimet aldıktan sonra, Eskişehir'de Öyük mevkiinde bulunan padişahın yanına gelir. Padişah Ertuğrul'a, bu yararlığına mükâfaten, Söğütlü ve Saraycuk mahallelerini kışlak ve Tomancı (Tomaniç) dağını da yaylak olmak üzere

verir. Gerek âl-i Selçuk ve gerekse diğer islâm devletleri tarihini iyi bilen İdrîs Bitlîsî, rivâyet mâhiyetini geçmeyen eski me'hazların mâlûmatını mânılır bir şekilde telfik eden Naşrî'nin kuyudatını daha mükemmel bir şekle koymuştur. İdrîs Bitlîsî'den sonra, bütün XVI. asır boyunca yazılan âl-i Osman tarihleri ile diğer te'lif edilmiş olan umûmî tarihlerin Osmanlı hânedanı hakkında tahsis etmiş oldukları fasıllarda, msl. *Ḥadîḳat al-salāṭîn*'de, İbn Kamâl, Lûtfî Paşa, Muḥy al-Dîn Camâlî ve Ḥadîdî'nin eserleri ile bâzısı birinci ve bâzısı üçüncü anonimi, bâzısı Naşrî'yi esâs ittihaz etmek suretiyle te'lif olunan muhtelif anonim âl-i Osman tarihlerinde ve nihâyet Seyid Lokman, Hoca Sâdeddin, Cenâbî ve Âlî gibi meşhûr müelliflerde Ertuğrul Bey ve ecdadı hakkında yazılan şeyler birinci anonim ile Âşık Paşa-zâde'nin ve Naşrî ile İdrîs Bitlîsî'nin eserlerinin, ya aynen yahut da bunların birbirleri ile telfiki suretiyle, tekrarından ibârettir.

Yalnız Fâtih kütüphânesinde 4206 numarada mukayyet olan ve gerek tarz-ı te'lif ve gerekse muhteviyat bakımından, bir masal kitabını andıran bir tarih-i âl-i Osman (Kanunî Sultan Süleyman zamanında te'lif edilmiştir) Ertuğrul Bey'in adını Er-Doğdu olarak, kaydeder ve onun babasının adını Ahmed Bey olarak zikreder ve bu Ahmed Bey'in Tebriz havâlisinde bir türkmen reisi olduğunu, bir gece rüyasında göbeğinden bir ağaç çıkıp, etrafa gölge saldığını gördüğünü ve bunu Tebriz müftisine tâbir ettirdiğini ve müftinin kızını aldığını ve bu kızdan Er-Doğdu Bey'in doğduğunu,, Ahmed Bey'in ölümünden sonra bu oğlunun reis olduğunu ve Rum diyarına hicret ettiğini, orada bir oğlu olduğunu, adını Osmancık koyduğunu ve onun doğduğu mahallin adının hâlâ Osmancık diye anıldığını ve yerine Osmancık Bey'in geçtiğini naklleyler. Kuru ve sâde bir masal kitabından ibâret olan bu son eserin tenkit ve münakaşaya değer bir tarafı yoktur.

Ertuğrul Bey'den 120 — 200 sene sonra yazılmış olan ve bir kısmı senetsiz menkulata, bir kısmı da mevsûkiyeti meşkûk, daha doğrusu müverrihte mevcut olması icap eden vasıfları hâiz bulunmayan râvilere dayanılarak, yazılan ve alelâde destan ve kıssalardaki hikâyeleri andıran ve hem de birbirini nakz ve cerh eden zikrettiğimiz müelliflerin eserlerine istinat ederek, Ertuğrul Bey'in hakikî bir hâl tercümesini çıkarmağa imkân yoktur. Yalnız Bayezid I.'in Timur'a yazdığı mektupta onun adının geçmiş olması, XIV. asrın büyük muhaddis ve müverrihi Şams al-Dîn Cazarî'nin onun ismini zikretmesi, onun hakikî bir şahsiyet olup, XIII. asırda Anadolu'da yaşamış olan türkmen beylerinden birisi olduğunu göstermektedir. Ḥâmidî müstesnâ olmak üzere, bütün zikrettiğimiz XV. asır müellifleri onun Anadolu'da yaşadığını ve öldüğünü söylemekte müttefiktirler. Söğüt'te ona izâfe edilen bir türbenin mevcudiyeti ve bu türbenin, onu eski reisleri ve başbuğları sayan, başta Kara-Keçili oymağı gelmek üzere, müteaddit türkmen boy ve oymakları tarafından muntazam bir ziyâretgâh olması onun yaşamış bir şahsiyet, bir türkmen reisi ve bir uç gâzîsi olduğunu bir dereceye kadar te'yit ederler.

Ertuğrul Bey'in türkmenlerin hângi ulusuna mensûp olduğu meselesine gelince, XV. asrın birinci yarısında yaşayan Yazıcı-zâde'nin onu Kayı soyundan olarak zikretmesine, Şukr Allâh'ın Kavi Han (Kayı Han) evlâdından olduğunu bildirmesine, Anvarî'nin, Ḥâmidî'nin vilâyetnâmenin Kayı Han veya Kayı Bey neslinden indiğini yazmalarına ilâveten, âl-i Osman padişahlarının paralarında, Artuk-oğullarının sikkelerinde olduğu gibi, Kayı ulusunun damgasının bulunması onun bu asıldan olduğunu göstermektedir. Bundan başka âl-i Osman'ı asıl kendi reisleri addeden ve bundan dolayı tekâlif-i divaniyeden muâf olan ve diğer türkmenlerden imtiyazlı bir vaziyette bulunan Kara-Keçili boyunun da Kayı ulusuna mensûp bir kabîle olması göz önünde tutulursa, Ertuğrul Bey'in o ulusa mensûp olduğuna bir delil daha bulunmuş olur.

Ertuğrul Bey'in baba ve dedesi meselesine gelince, bu hususta, aynı zamanda eserlerini yazmış olan Şukr Allâh, Anvarî ve Karamanî Mehmed Paşa birbirinden ayrılırlar. Bunlardan son ikisi Ertuğrul'un babasının adının Gündüz-Alp olduğunu söylemekle berâber, dedesini ve daha yukarıki babalarını başka isimlerde olarak kaydederler. Birincisi ise, Süleyman Şah b. Kaya-Alp adını verir ki, bilâhare Âşık Paşa-zâde ile birinci anonim ve bunları me'haz ittihaz eden müellifler bunu esâs olarak alıp, Nūḥ peygambere kadar bir şecere tasnî' etmişlerdir. Bu efsânevî rivâyetlerden her hângi birini tercihe hiç bir sebep yoktur. Aynı Süleyman Şah, 'ın, Māhān'dan moğul istilâsı dolayısı ile veya daha çok evvel başka bir sebeple, şarkî Anadolu'ya gelişini ve Ca'ber'de boğulmuş olmasını isbat etmek de mümkün değildir. İran'da ve Aras nehri havzasında bulunan muhtelif Māhān'ları göz önünde tutarak, birinci anonimin ve onu me'haz yapan vekayinâmelerin bahsettikleri Horasanda'daki Māhān'ın Merv al-Rūẕ yakınında bulunup, Abū Muslim Ḫorasānî'nin ihtilâl merkezi yapmış olduğu Māḫvān'ın aynı olup-olmadığını, keza Sultan Calāl al-Dîn Ḫvā-

rizmşāh'ın 628'de önünde kış geçirdiği Aras kenarındaki Māhān kalesini âl-i Osman vekayinâmelerindeki Māhān olarak kabûl eylemek ve bu Māhān'ın hâkimi olup, Sultan Celāl al-Dīn'e bâzı hizmetler etmiş olan emîr 'İzz al-Dīn (adı mâlûm değildir)'i Süleyman Şah'ın farzeyleyip, 'İzz al-Dīn'i onun adının lakabı olarak kabûl eylemek, keza Süleyman Şah'ı Anadolu fâtihi olup, Halep civarında şehit olan Süleyman Şah ile ve onun oğlu olup, Ḫābur'da boğulan ve babası gibi islâmî adı olan Kılıç Arslan I. ile mukayese ederek, bu zatların hayâlî ve hikâyevî birer timsâli saymak yahut da, XII. ve XIII. asırlarda yaşayan diğer Süleyman Şah'lardan birisinin, msl. Yıva türkmenlerinin başbuğu olan Şihāb al-Dīn Süleyman Şah'ın hâtıralara intikal eden bir senbolü gibi telâkki eylemek, Fırat'taki boğulmanın, Kılıç Arslan'ın Ḫābur'daki boğulmasından neş'et etmiş bir hikâye olduğunu farzeylemek, Ca'ber'deki Türk Mezarı diye anılan ve Süleyman Şah mezarı olmak üzere gösterilen türbeyi meşhûr emîr Zengi'nin meşhedinden kinâye olarak kabûl ve daha bunun gibi pek çok meseleler ortaya atarak, uzun münakaşalar çıkarmak mümkündür. Fakat bunlar ancak faraziye olmaktan daha ileri geçemez. Ertuğrul Bey'in ve babasının doğru hâl tercümelerinin yazılabilmesi ancak XIV. asır başında veya ortasında yazılmış ciddî vekayinâmelerin ele geçmesine mutavakkıftır. Ertuğrul Bey'in ecdadının ve mensûp olduğu boyun Anadolu'ya gelmesi zamanının tâyini de ayrı bir meseledir. Cengiz Han'ın Horasan'ı istilâsı üzerine, Māhān'da Anadolu'ya hicret etmiş olduklarını söyleyen birinci anonim ile onu me'haz edinenlerin rivâyetleri bertaraf edilerek, diğer eski me'hazların, yâni Anvarî ve Şukr Allāh ile Âşık Paşa-zâde'nin rivâyetlerinin, telfikinden şu neticeye varılabilir: Ertuğrul Bey'in ecdadı ve mensûp olduğu boy Anadolu'nun ilk açılışında, yâni XI. asrın ikinci yarısında Sultan Tuğrul Bey ve Alp Arslan'ın ümerasının maiyetinde olarak, Ahlat bölgesine gelmişler ve Anadolu gaza ve fütuhatına iştirâk etmişler ve Ahlat bölgesinde yurt tuttukları gibi, Muş, Malazkirt, Alaşkert ve Sürmari (Sürme-Çukur) ovalarında ve dağlarında kışlak ve yaylak te'sis eylemişler ve bilâhare Ahlat emîrlerine, yâni Sukman Kutbîlilere, tâbi olmuşlar ve onların maiyetinde olmak üzere, gürcülere, bâzan da Erzurum ve Erzincan emîrleri ile birlikte, Trabzon dukalığına ve bilâhare imparatorluğuna karşı yapılan gazalara iştirâk etmişlerdir. XIII. asır başlarında Ahlat'ın Eyyûb-Oğulları eline geçmesi, belki de daha sonra Celāl al-Dīn Ḫvārizmşāh'ın Ahlat bölgesini istilâsı üzerine, Ertuğrul Bey'in babası, maiyetindeki boy ile birlikte, cenûba inmiş ve tıpkı kendisi gibi, Kayı soyundan olan Artuk-oğullarının yâni Mardin hükümdarının, maiyetine girmiştir. Bu arada Ertuğrul'un babası her bângi bir sebeple, belki kışlamak üzere, Ca'ber'e giderken, Fırat'ta boğulmuş olabilir. 657'de Hulagu ordularının Mardin havâlisini gâretleri, şehri muhasaraları ve Mayyâfârikîn'i tahripleri yüzünden, Diyarbekir ve Urfa bölgelerinde pek kesif mıkdarda bulunan türkmenler öteye-beriye dağılmışlardır. Malatya'nın şarkında Fırat kenarında bulunan Germeyanlılar, bu esnâda Anadolu'nun garbına hicret ederek, Kütahya bölgesine yerleşip, buradaki Bizans hududunu tuttukları gibi, Ertuğrul Bey de, maiyetindeki boy veya oymağı ile, orta Anadolu'ya hicret ederek, evvelâ Karaca-Dağ'da tavattun etmiş ve daha sonra Sultan-Öyüğü (Eskişehir) emîri Cnca-oğlu'nun maiyetine girerek, bu vilâyetin Rum hududunda iktâ-nâil olmuş ve huduttaki Söğüt kalesinin muhafızı bulunmuş ve Bizans hududundaki diğer türkmen beyleri gibi, rum şehir ve kasabalarına karşı akınlarda ve gazalarda bulunmak suretiyle, ömür geçirmiştir. Onun boyu ile Germeyanlılar arasındaki münâferet, belki de Diyarbekir bölgesinde bulundukları zamandan beri, devam ediyordu. Ertuğrul Bey, Anadolu saltanatını himâye ve nufuzları altına almış olan ve bu ülkeye ara-sıra işgâl kuvvetleri gönderen moğullara karşı Selçuklu ümerası maiyetinde olarak, harp etmiş olabilir ve evvelce Naşrî'nin Mavlānā İyās'tan naklettiğini gördüğümüz meşhûr hikâyede de bu suretle teşekkül edebilir.

Yalnız zaman bakımından değil, mekân itibariyle de Ertuğrul Bey'den uzak olan kaynaklara gelelim. Suriye ve Mısır müverrihleri içinde İbn Ḫaldūn, 'Aynî, Maḳrîzî, İbn Ḥacar, İbn Taġriberdî, Saḫāvî ve İbn al-'Ulayf şâyân-ı zikirdirler. Bunlardan 'Aynî, *'Iḳd al-cumān*'ında Osmancuk tesmiye ettiği Osman Bey'in ecdadının, Selçuklular ile birlikte, Anadolu'ya gelmiş olduğunu ve bu Osmancık'ın babasının adının Ertuğrul olduğunu ve onun babası Gök-Göz Mûsâ'nın Sultan 'Alā' al-Dīn I. zamanında yaşayıp, deniz sâhillerinde gaza ile meşgûl olduğunu söylemiştir. 'Aynî'nin verdiği bu mâlûmat *Tafṣîl al-aḳālim al-sab'a va bilādihā* (hususî kütüp.) adlı eserde tekrar edilmiştir. İbn Ḫaldūn ise (Mısır, 1284, V,562), Süleyman b. Kutulmış'ın Halep hükümdarı Şaraf al-Davla Muslim ile muharebesi sırasında, Şaraf al-Davla tarafdarı iken, Süleyman'a iltihak eden Emîr Cuk'un neslinden indiği anlaşılan uç türkmenleri reîsi Alî Bey'den bahsettikten sonra, Osmanlı âilesinin

bu Ali Bey'in evlât veya akrabasından olması ihtimâlini ileri sürmektedir. İbn Ḫaldûn'un bahsettiği Ali Bey Denizli (Ladik) emîri olan meşhûr zâttır ki, Anadolu'nun cenûbî Bizans ucunun kumandanıdır ve Osmanlı hânedanı ile bir alâkası yoktur. İbn Ḫaldûn'un Emîr Cuk dediği zât ise, Harput bölgesini açan ve Diyarbekir hıttasının Mervan-oğullarının elinden kurtarılışında oldukça rol oynayan, bilâhare Yemen kıt'asının fethine iştirâk eden Sultan Melikşah I. zamanındaki türkmen rüesâ ve ümerasından Emîr Cubuk (Çubuk)'tur. İbn Ḫaldûn'un Asya ve yakın şark vukuatında eserine me'haz olan İbn al-Aṯîr veya Nuvayrî'nin tarihlerinin onun mutalea ettiği nushalarının bozuk olması ve Cubuk'un Cuk şeklinde yazılması yüzünden, türkçede küçültmek için kullanılan bu, türkçe bilmemek dolayısı ile, bir şahıs ismi zannettiği ve kendisine aynı zamanda Osmancuk da denilen Osman Bey ile bu emîr arasında, bu edât yüzünden, bir soy münâsebeti aramak lüzumuna çalıştığı görülmektedir.

Maḳrîzî'nin *Durar al-ʿuḳūd al-farîda fî tarâcim al-aʿyân al-mufîda*'sinde ve İbn Ḥacar'in *Anbâʾ al-ġumr* (796 vukuâtında)'unda İbn al-Ḫaṭîb al-Nâṣirîya'nın *al-Durr al-muntaḫāb*'ından nakledilen ve İbn Taġriberdî'nin *al-Minhal al-ṣâfî* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3429, mad. *Abū Yazîd b. Murâd*)'sinde ve Saḫâvî *al-Żūʾ al-lâmiʿ* (Mısır 1353, II, 148 v.d.)'inde tekrar olunan mâlûmata göre, osmanlıların ilk ceddi olan Osman, Hicaz araplarından olup, kıtlık dolayısı ile, 650 senelerine doğru hicretle Konya'ya gelmiş ve orada tavattun etmiş ve ora halkının kıyâfetini giyinmiştir. Bu Osman'ın Anadolu'da doğmuş olan Süleyman adlı oğlu şecaati ile tanınmış ve bâzı kalelere muhafız olmuş ve maiyetine çok kalabalık toplayarak, kâfirlere karşı gazaya başlamış ve 730 senelerine doğru Bursa'yı açmıştır. Bunun yerine oğlu Osman II. geçmiş, ondan sonra da onun oğlu Erden Ali babasının yerine geçmiş ve gazavat ve fütûhata devam etmiş ve onun ölümünden sonra, oğlu Orhan hukümdar olmuştur. Zikrettiğimiz bu menkulâtta mevcut olan şecere içinde Ertuğrul Bey'in adı bile geçmemektedir. Fakat bu menkulâtın en ufak bir münakaşa ve intikada tahammülü olmadığı görülüyor. Hicaz ulemâsından Aḥmed ibn al-ʿUlayf 910'da Sultan Bayezid II.'e takdim ve ithaf ettiği *al-Durr al-manẓûm* (Fâtih kütüp., nr. 4357), adlı eserinde yukarıdaki menkulâtı ayniyle zikrettikten başka, bâzı medinelilerin Osmanlı hânedanının büyük sahâbe ʿOṯmân b. ʿAffân soyundan geldiğini söylediklerini, aynı zamanda Medine'ye gelen bâzı Anadolu ulemasından Osmanlı hânedanının soyunun Anûşirvân'a müntehi olduğunu işittiğini de ilâve etmiştir.

İran müverrihlerine gelince, bunlardan ʿAzîz b. Ardşîr Astarābādî, Osmanlıların nesebini zikretmeksizin, onların sâdece moğul olduğunu söylemekle iktifa etmiştir (*Bazm-u razm*, s. 382). Münakaşa ve tenkide tahammülü olmayan bu rivâyetin osmanlı âilesini zem maksadı ile yazıldığı şüphesizdir. Mîrḫond'un *Ḥabîb al-siyar* (Bombay, 1847, III, cüz 3, s. 54)'ine ve ondan naklen *Afṣaḥ al-tavârîḫ*'a göre, Osman Bey'in babasının adı, Ertuğrul değil, Davud'dur. Kendisi Kıpçak diyarı türkmenlerinden olup, maiyetinde bulunan 10.000 kadar çadır halkı ile, Kefe'den deniz yolu ile, Anadolu'ya gelmişler ve Sultan ʿAlāʾ al-Dîn'in hizmetine girmişlerdir. Mîrḫond'un rum diyarından İran'a gelen kimselerden işitmiş ve öğrenmiş olduğunu söylediği bu rivâyetin de, tabiʿî, hiç bir değeri yoktur.

XV. asır Bizans müverrihlerine gelince, bunlardan Phrantzes, Ertuğrul'un babası olmak üzere, Gui adlı birini gösterir ve aynı zamanda onun Bizans'ın Komnenos hânedanına mensûp olduğunu uzun-uzadıya hikâye eder ve Ertuğrul Bey'in 1264/1265 senelerinde, 77 yaşında, öldüğünü söyler (Bonne, 1838, s. 68—77). Vaktiyle Hammer tarafından bile nakl ve istihza ile tenkit edilen bu rivâyetin kale alınmağa değer bir tarafı yoktur. Ertuğrul Bey'in babasının adının Oğuz-Alp ve dedesinin adının da Düz-Alp olduğunu söyleyen ve sonuncu ismin Gündüz-Alp'den bozma olduğu nazar-i dikkate alınarak, kendisinin türk rivâyetlerinden faydalandığı anlaşılan Khalkondilas (fr. trc. Vigenere Bourbonnois, Paris, 1612) Ertuğrul Bey'in, mühim mıkdarda gemiler yaptırarak, Rumeli'ye ve Ege adalarına ve hattâ Yunanistan'a akınlar yaptığını söyler (s. 6). Aynı müverrih Ertuğrul Bey'in oğlu Osman Bey'in Rumeli'ye geçerek, Tuna nehri kıyılarına akınlar yaptığını zikreder. Ertuğrul Bey'in Söğüt hududunu beri tarafa aşmamış ve ancak oğlu Osman'ın Bilecik'i zaptederek, İznik ve Bursa havâlisine doğru ilerleye bilmiş olduğu nazar-ı dikkate alınır ve bir taraftan da Osman Bey'in bütün hayatı müddetince uğraştığı hâlde, Bursa ile İznik'i alamadığı ve binaenaleyh Marmara sâhillerine hâkim olamadığı göz önünde tutulursa, denize hiç çıkmamış olan Ertuğrul Bey'e ve hattâ onun oğlu Osman Bey'e deniz seferleri isnat etmek doğru olamaz. Esâsen XIV. asır Bizans müverrihlerinde böyle bir kayda tesâdüf olunmamaktadır. Osmanlı denizciliği Bursa'yı, İznik'i ve daha sonra İzmit'i zapteden ve Marmara denizinde donanma inşa ve muhafaza-

sına sâlih körfezleri ele geçiren Orhan Bey'in zamanında başlamıştır. Chalkondylas, Aydınoğlu Umur Bey'in gazalarını ve deniz seferlerini Ertuğrul Bey ile Osman Bey'e atfetmek hatasına düşmüştür.

Bibliyografya: XIX. asır içinde Hammer ile Hayrullah Efendi osmanlı tarihlerinde osmalı hânedanının asıl ve menşe'i hakkındaki muhtelif rivâyetleri bir dereceye kadar toplamışlardır. Mehmed Ârif Bey (*Osmanlı tarihi*, İstanbul, 1335)'in bunlar hakkında daha fazla tetkikatta bulunduğu görülüyor. Bundan başka bk. Mükrimin Halil, *Düstûrnâme-i Enverî medhalî* (İstanbul, 1930), s. 86—94; P. Wittek, *Deux chapitres de l'Histoire des Turcs de Roum* (*Byzantion*, 1935, XI, 303 v.d.); ayn. mll., *The Rise of the Ottoman Empire* (London, 1938); Fuad Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman* (Paris, 1935), s. 22 v.d.; ayn. mll., *Osmanlıların etnik menşe'i* (*Belleten*, Ankara, 1943, VII, sayı 28, s. 219—303); Adnan Erzi (*Belleten*, Ankara, 1940, IV, sayı 14/15, s. 271, 274). (MÜKRİMİN HALİL YINANÇ.)

ERZEN. ARZAN, doğu Anadolu'da bir şehir olup, şarkında Siirt ve garbında Meyyâfârikîn [Silvan] olmak üzere, bu iki şehir arasındaki yolun yarısında, sonuncudan 7 fersah (= 40 km.) uzaklıkta, takriben 41° 40′ şark tûlü (Greenw.) ve 38° şimâl arzının bir az üstünde kâindir. [Psidya'da aynı kökten gelme bir erkek ismi mevcuttur: Αρζανος (bk. Sterrett, *Wolfe Expedition*, nr. 366, 92). Bundan bu kökün Yunan veya Roma devrinden eski olduğu ve Anadolu'nun yerli bir diline âit bulunduğu görülmektedir. Hângi dilin bahis mevzuu olduğu tasrih olunamamakla berâber, bunun eski Anadolu dillerinden biri olduğunda şüphe yoktur. Arzan veya buna benzer şekilde bir isme hitit kaynaklarında bugüne kadar rastlanmış değildir. Eski bir Arzana şekli akla gelebilirse de, bu da neşrolunmuş hitit yer isimleri listelerinde bulunmamaktadır. Eyâlet taksimatı hakkındaki tetkik yazısında Forrer yun. Arzanene ve bugünkü şekli ile Arzan denilen sâha hakkında bâzı teklifler yapmıştır (bk. s. 87, 85, bilhassa s. 29 ve 84: Arşaniya). Bu hususta bk. Naster, *L'Asie Mineure et l'Assyrie*; Kalaç, *Sümeroloji araştırmaları*, s. 984 — 1020'de bu noktaya temas etmemiştir]. Eski devirde, Erzen (erm. Arzn) Alznik eyâletine tâbi ve aynı isimdeki bir bölgenin merkezi olup, bu ismi ecnebiler (yunanlılar ve romalılar) bizzat sözü geçen eyâlete intikal ettirmişlerdir (bk. Baumgartner, *Arzanene*, Pauly-Wissowa, *Realencycl.*, 4 Hlh., st. 1498). Alznik ve Arzanene adlarını zâten, kesin olarak, birbirinden ayırmak mecbûriyeti vardır. Daha 'İyâd b. Ganm zamanında, 20 (640) yılındaki birinci Ermeniye seferinde şehre hâkim olan araplar burasını Cezîre (Mezopotamya) mıntakasından sayıyorlardı. Bizans tarihçisi Cedrenus'un bahsettiği Ἄρτζε (Bonn, 1839, II, 577) Erzen (krş. Baumgartner, *göst. yer.*), arap müelliflerinin kayıtlarına nazaran, münbit, gâyet mezrû bir bölgenin ortasında kâin ve orta çağda Ermeniye'nin en gelişmiş şehirlerinden biri sayılmakta olup, kuvvetli surette tahkim edilmiş bir kale ile korunmakta idi. Erzen ve Meyyâfârikîn bölgelerinin her ikisinin birden ortalama vergi hâsılâtı, Ḳudāma (de Goeje, *Bibl. Geogr. Arab.*, VI, 246)'ye göre, Abbâsîler zamanında 4.100.000 dirhem (takriben 165.000 altın lira) tutmakta idi (krş. A. v. Kremer, *Culturgesch. des Orients unter den Chalifen*, I, 368). IV. (X.) asrın başında Ḥamdānî Ṣayf al-Davla payitahtını Erzen'de kurdu. Kendisi ve kardeşi (Nāṣir al-Davla) askerî ve siyâsî mücâdeleler ile, Babiliye'de meşgûl bulundukları sırada, bizanslılar, bu müsâit fırsattan istifâde ederek, 330 (942) yılında Mezopotamya'ya bir istilâda bulundular ki, bu arada Erzen'i zapt ve tahrip ettiler; bu husus için krş. Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 673, not 1, 690 ve Freytag, *ZDMG*, X, 472. Şehrin zamanla bu darbenin te'sirinden kurtularak, eski hâline gelmiş olduğu anlaşılıyor; zirâ VIII. (XIV.) asırda seyahat eden al-Mustavfî, Arzanah tesmiye ettiği bu şehri, gelişmiş bir yer olarak, tasvir ediyor. V. asrın başından itibâren Erzen (süryân. Arzōn, bundan dolayı bâzan arap. Arzūn)'in bir nastûrî piskoposunun oturduğu yer olduğu bilinmektedir (krş. Guidi, *ZDMG*, XLIII, 408). Şimdiki hâlde Erzen, Taylor'a göre, 5.000 adımlık (takriben 1 km².) bir sâhayı ihtivâ eden oldukça geniş bir hârâbedir ve Kiepert, her hâlde yanlış olarak, burasını ermeni kırallığının merkezi olan Tigranocerta olarak görmek istemiştir. [Kiepert, *Karte von Kleinasien*'ın 1914 tarihli ve düzeltilmiş 2. tabında (bk. CVI, Diyarbekir), Tigranocerta — (Tigranocerta?) şeklinde, Durschan — bugünkü Dirşan ve Arzan ise, hârâbe olarak (Arzn, Ru Arzen), Erzen suyunun sol kenarında Tiliba ile Shech-Janus arasında gösterilmektedir. Krş. C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt*, I, 385]. Erzen, Ġarzan dağından gelerek, tahminen Erzen'in 40 km. cenûbunda Dicle'ye dökülen Erzen (kürt. Ġarzan, Ġerzen) suyunun sağ kenarında kâindir. [Kiepert'in haritasında gösterilen Erzen hârâbesi, çayın akış istikameti nazar-ı itibâra alındığı takdirde, sağ kenarında olmayıp, sol kenarı üzerindedir. Esâsen C. F. Lehmann-Haupt (*göst. yer.*)'ın müşâhedesi ve ileri sürdü-

gü tarihî sebepler de Erzen çayının şehrin batısından geçtiğini te'yit ve isbat etmektedir. Kiepert'in haritası ile 1 : 800.000 mikyasındaki Türkiye haritasının 2. tab'ı karşılaştırılacak olursa, Erzen harâbesinin bugünkü Beşiri (Kabin) ile Palum arasında, Erzen suyunun cenûb-i şarkîye doğru kavis yaptığı yerde ve suyun sol kenarında bulunması lâzım gelmektedir. Türkiye haritasının 1. tabındaki (Garzan, Zok) ve (Kiepert: Zoch), 2. tabında (Harzan, Zok) Garzan suyunun şarkında ve kıyısında olmayıp, oldukça uzak bir mesâfede gösterilmektedir. Buna göre, bugünkü kaza merkezi olan Garzan veyahut Harzan'ın Erzen ile aynı olmadığı anlaşılıyor.] Redvān (Riżvān) şehrine izâfetle, bu nehir Erzen'in cenûbunda Redvān-Su ismini de alıyor. [Türkiye haritasında Ridvan da Garzan suyunun doğusunda ve bu sudan hayli uzakta gösterilmiştir. Kiepert'te ise, Ridvan şehri suyun hemen sol sâhili üzerinde bulunmaktadır. Çay bu kısımda Ridvan-Su ismini almış olduğundan, şehrin vaktiyle Garzan (daha-doğrusu Erzen) gibi, suyun kenarında bulunmuş olması icap eder]. Diğer ismi olan Yazīd-Ḫāne-Suyu buranın şimdiki Yazīd tarikatine mensûp kürt sâkinlerinden ileri gelmektedir; arap coğrafyacıları bu ırmağı Nahr al-Zi'b (Zīb) veyahut al-Sarbaṭ tesmiye etmektedirler. Bu Arzan suyunu arap coğrafyacılarının Nahr Arsanās (yahut Nahr Şimşāṭ)'ı ile karıştırmamak lâzımdır; sonuncusu klâsik müelliflerin Arsanias'ı, Fırat'ın iki esâs kolundan doğudaki (daha doğrusu cenûptaki) bugünkü Murad-Suyu'dur; tafsilât için bk. mad. MURAD-SUYU ve FIRAT. Erzen adına bu civarda daha başkaca, msl. Malatya'nın altında Fırat'a dökülen küçük bir kolun ismi olarak da tesâdüf edilmektedir (krş. Pauly-Wissowa, *Realencyclop.*, II, 1272, nr. 2, mad. *Arsanias*). Nihâyet şark müelliflerinde sıksık görüldüğü gibi, Dicle yakınındaki Erzen Fırat'ın kaynak mıntakasında Theodosiopolis civarında kâin olan aynı isimde bir şehir ile de karıştırılmamalıdır. Bu sonuncusu 1049 yılında Selçuklular tarafından tahrip edildiği zaman, katl-i âmdan kaçıp kurtulan şehir halkı yakınlarındaki Teodosiopolis (ermen. Karin, ar. Ḳālīḳalā)'e göç etmişler ve buraya tahrip edilen kendi vatanlarına nisbetle, „Rum-Ardz(n)" adını vermişlerdir. Arapça Arzan al-Rūm(bugünkü Erzurum) hakkında tafsilât için bk. mad. ERZURUM.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 205 v.d.; Quatremère, *Hist. des Mongols de la Perse* (Paris, 1836), I, 376; K. Ritter, *Erdkunde*, X, 89—92, 98; XI, 6; Taylor, *JRAS*, XXXV, 26 v.dd. (harâbelerin plânları ile birlikte); H. Kiepert, *Monatsber. der Berl. Akad. d. Wissensch.*, 1873, s. 185—188 ve bir de *Hermes*, IX, 142; Tomaschek, *Sitz.-Ber. d. Wien. Akad. d. Wissensch.*, CXXXIII, nr. 4, s. 21; G. le Strange, *JRAS*, 1895, s. 264 ve ayn. mll., *The Lands of the eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 112 v.d.; Belek, *Verhandl. der Berlin. Anthrop. Gesellsch.*, 1899, s. 414; J. Marquart, *Ērānšahr* (*Abh. der Götting. Gesellsch. d. Wiss.*, N. F., III, nr. 2, s. 25, 141, 177 v. dd., 306; Hübschmann, *Indogerm. Forschungen*, XVI, 249—251, 289; H. Thopdschian, *Zeitschr. f. armen. Philol.* (1904), II, 56. [R. Kiepert, *Karte von Kleinasien, zweite berichtigte Ausgabe* (Berlin, 1914, CVI); Türkiye haritası, 1 : 800.000, 1. basılış, 1934, 2. basılış 1936, Musul Erzurum paftası; C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt*, Erslen, 1910, s. 385]. (STRECK.)

[Bu makale AFİF ERZEN tarafından tâdil edilmiştir.]

ERZİNCAN. ARZİNCĀN ve ARZINGĀN, şarkî Anadolu'da Fırat (Kara-Su) nehrinin yukarı havzasında bir vilâyet merkezi olup, aynı ismi taşıyan geniş ovanın hemen ortasında bulunur. Şimâl-i şarkîsinde — heybetli Keşiş-Dağı (3.537 m.), şimâlinde — Sipikör-Dağı (3.010 m.) ve cenûbunda—Monzur silsilesinin şark ucunu teşkil eden Mercan-Dağı (3.449 m.) gibi, yüksek dağlar ile kuşatılan Erzincan ovası şimâl-i garbîde, Çardaklı boğazı ile, yukarı Kızıl-Irmak ve Kelkit havzaları, Sipikör sırtlarını aşan bir yol ile, Gümüşhâne üzerinden, Trabzon, cenuptan, Mercan dağlarını aşan bir patika ile, Dersim (Tunceli) bölgesi, şarkta, Sansa boğazı vasıtası ile, Tercan üzerinden Erzurum ve cenûb-i garbîde, Kemah boğazı ile, Malatya havâlisine bağlanır ki, Fırat nehrinin geçtiği son iki boğaz bugün Sıvas — Erzurum demir yoluna güzergâh olmuştur. Bu suretle Erzincan, yüksek dağ sedleri sâyesinde, şiddetli soğuklardan korunan münbit bir ovanın merkezini ve muhtelif ehemmiyette bir çok yolların düğüm noktasını teşkil eder ve demir yolu ile Erzurum'a 215, Sıvas'a 337 km. mesâfede bulunur.

Erzincan'ın kadîm çağ tarihi hakkında esaslı bir bilgi yoktur. Strabon (XI, 521; bk. bir de Ptolemaios, V, 13)'da Akilisene adı ile zikredilen ve başlıca şehri Eriza olan bu havâlide, Erzincan şehrinin mâzisi, ermeni kaynaklarına göre, milâttan evvelki devirlere kadar çıkar. Fırat kenarında gösterilen Aziris ('Αζιρίς)'in Erzincan'a tekabül etmesi mümkündür (Mannert'e göre; fakat krş. Cramer, *Asia Minor*, II, 153). Erzincan'ın adı, bilhassa Selçukluların Anadolu'yu feth etme-

lerinden sonra, sık-sık geçer; bâzan Erzingân (halk arasında Ezirgân) denildiği gibi, garp vekayinâmecilerinde bundan bozulma şekiller de alır. Uzun asırlar boyunca İran ve Roma imparatorluklarının rekabet sâbasında kalan, bâzan bu iki devlet arasında, yerli küçük hükümetlerin fi'lî hâkimiyetleri altına giren bu havâli VII. asır başında Sâsânî istilâsına uğramış ve her ne kadar Bizans hükümdarı Heraklius bunları tard etmiş ise de, buraları, çok geçmeden, islâm ordularının hücumuna uğramış ve hicretin daha ilk asrı içinde bir kaç defa müslüman hâkimiyet veya nufuzu altına girmiştir. Müslümanlar bu havâliye, ilk defa, 17 (638) senesinde, halife 'Omar 'in gönderdiği 'İyāż b. Ġanm kumandasında, daha sonra halife 'Oṡmān devrinde muvakkaten hâkim oldular ve bu ikinci gelişlerinde Hazar türkleri ve gürcüler tarafından koğuldular. Arap hâkimiyeti, hicretin II. asrı ortalarından evvel, Abbâsî halifesi Manṣūr devrinde, yine muvakkat olarak, tekrar teessüs etti [bk. ERZURUM]. Arada geçen zamanlar zarfında Bizans hükümdarlığı her defasında fi'len veya lafzen bâki kaldı ise de, Malazkirt zaferini (1071) müteâkip, Selçuklu sultanı Alp Arslan 'ın kumandanlarından emîr Mengüçek 'in eline geçti ve XIII. asır başlarına kadar onun sülâlesi tarafından idâre olundu. Emîr Mengüçek 'in torunu Faḫr al-Dīn Bahrām Şāh 'ın 622 (1225) 'de vefatı üzerine, yerine geçen oğlu 'Alā' al-Dīn Dāvūd Şāh 625 (1228) 'te Erzincan 'ı Selçuklu sultanı 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I. 'a terk etmek zorunda kaldı. Sultan 'Alā' al-Dīn, Eyyûbî hükümdarı al-Aşraf ile berâber, 627 (1230) yılının 10 ağustos günü Erzincan civarında Yassı-Çimen mevkiinde Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh 'ı mağlûp etti ve Ḥamd Allāh Mustavfī 'ye göre, şehrin sûrlarını tâmir ve ihya etti. Bununla berâber, çok geçmeden, Erzincan İlhanlılar tarafından istilâ edildi ve onların vâlileri ile idâre olundu ki, İbn Baṭūṭā 'nın ziyâreti bu zamana rastlar. Bu seyyahın tasvirine göre, Erzincan büyük ve mâmûr bir şehir idi ve o sırada Anadolu 'nun bir çok şehirleri gibi, burada da Ahî zâviyeleri bulunuyordu. Yāḳūt 'a göre şehrin ileri gelenleri müslüman idi. Orta çağa âit hemen bütün kaynaklarda Erzincan, bahçe mahsûlleri bol, havası güzel ve şenlikli bir şehir gibi tasvir edilir. Marco Polo 'ya göre, burada gâyet güzel yünlü kumaşlar dokunur ve İbn Baṭūṭā 'ya göre ise, dokumalardan başka, bakır da işlenirdi.

XIV. asrın ilk yarısında, İlhanlıların zayıf düşmelerinden, osmanlı hâkimiyetinin XVI. asır başlarında, kat'î olarak, teessüs etmesine kadar, Erzincan sık-sık elden-ele geçmiştir. İlhanlı vâlilerin yerini alan Eretna Bey 'in ve kardeşi Burak Bey 'in hukmünde bulunduktan sonra, Sıvas hukümdarı Kadı Burhān al-Dīn tarafından tehdit edilmiş (1394 ve 1395) ve Kara-Koyunlu ile Ak-Koyunlu oymakları arasında mücâdele sâhası olmuştur. Moğul akınlarına uğrayan Erzincan XIV. asır sonlarında Osmanlı devleti, Bayezid I. devrinde şarka doğru genişleme istidadı gösterirken, burada hâkim bulunan Burak-oğullarından emîr Mutahherten, o sırada Anadolu 'yu istilâya hazırlanan Timur 'a iltica etmiş ve 1400 yılında burada Timur 'u karşılamıştır. Ertesi yıl (1401 temmûz sonu) Erzincan, Bayezid I. tarafından, muhasara ve işgâl edilmiş ise de, Ankara muharebesi neticesinde, tekrar Timur 'a iâde olunmuş ve onun orta Asya 'ya avdetinden sonra, Mutahherten 'in torunu Yār-'Alī zamanında Ak-Koyunlu hukümdarı Kara-Yülük Osman 'ın eline geçmiş olup, bunun torunu meşhûr Uzun Hasan Erzincan kalesini tâmir etmiş ve şehir bunun devrinde yeniden çok şenlenmiş ise de, Mehmed II. 'in 1473 'te Uzun Hasan 'ı Otluk-Beli 'nde mağlûp etmesi üzerine, Erzincan bir müddet yerli sergerdelerin elinde kalmıştır. XVI. asır başlarında Safevîlerin istilâsına uğrayınca, halkın bir kısmı garba doğru kaçmak zorunda kalmıştır [bk. AK-KOYUNLULAR]. Erzincan ve havâlisi nihâyet 920 (1514) yılında, Selim I. tarafından, harpsiz olarak, osmanlı ülkesine katılmış ve Erzurum eyâletine bağlı bir sancağın merkezi olmuştur. XVII. asırda, Celâlî hareketleri ve Abaza Paşa isyanı gibi, vak'alar bir tarafa bırakılacak olursa, Erzincan mühim tarihî vak'alara sahne olmamıştır. 1057 (1647) yılında buradan geçmiş olan Evliyâ Çelebî 'ye göre, Erzincan 'ın ova ortasındaki küçük ve alçak duvarlı kalesi içinde 200 ev ile bir câmi ve dışarıda ise, 1.800 kadar ev, 7 'si büyük olmak üzere, 70 câmi veya mescid, çarşısında 50—100 dükkân ve bir de küçük kârgir bedestan vardı.

Hudutlardan uzak kalması itibârı ile, XIX. asra kadar, ordular için, sâdece bir konak yeri mâhiyetini muhafaza eden ve hiç değilse mülhakatında dersimlilerin vakit-vakit baskınlarına uğrayan Erzincan, bilâhare rus istilâları karşısında, askerî bakımdan, tekrar ehemmiyet kazanmış, Erzurum kalesinin setreltiği bir hareket üssü olmuş ve asrın ikinci yarısında, hududun Erzurum 'a yaklaşması üzerine, dördüncü ordu müşirlik merkezi buraya nakledilmiştir. XIX. asrın son yıllarına doğru Erzincan 'ın nüfusu 23.000 (Cuinet) kadar olup, bunlardan 15.000 'i müslüman idi. Bu yıllarda vukua gelen ermeni isyan hareketlerinin bir çoğuna Erzincan ve havâlisi sahne olmuş ve bu hâller birinci cihan harbi senelerinde tekerrür etmiştir. O harp

içinde Erzincan 24 temmûz 1916'da rus kuvvetleri tarafından işgâl edilmiş, bir buçuk sene sonra, 26 şubat 1918'de, türk ordusu tarafından, istirdat olunmuştur. Öteden beri Erzurum vilâyetine bağlı bir sancak olarak idâre edilen Erzincan, istirdattan az sonra müstakil mutasarrıflık ve 1923'te vilâyet olmuştur. Bu tarihten sonra vukua gelen bâzı hudut değişmelerini müteâkip, 1945 yılında Erzincan vilâyeti 12.532 km². arâzi üzerinde, Erzincan, Refâhiye, Kuru-Çay, İliç, Kemâliye (Eğin), Kemah ve Tercan kazalarına ayrılmakta ve 484 köy ile berâber, 171.828 nüfus ihtivâ etmekte idi. Şehrin nüfusuna gelince, umumî harp sarsıntılarından sonra, 1927 sayımına göre, bu nüfus 16.092 ve 1935 sayımında ise, 16.144 idi. Şarka doğru uzanan demir yolu 29. X. 1938 tarihinde Erzincan'a ulaşmış ve bir yıl sonra Erzurum'a varmıştır.

1939 yılının pek şiddetli bir kış buküm süren son günlerinde, 26/27 kânun I. gecesi saat 2'de, vukua gelen müthiş bir zelzele Erzincan'ı tamâmiyle tahrip etti ve 13.000'e yakın insanın ölmesine sebep oldu. Erzincan öteden beri şiddetli zelzelelere sahne olmuş ve Kâtib Çelebî'nin de işâret etmiş olduğu gibi, binaları defalarca yıkılmıştır. Tarihin kaydettiği başlıca zelzeleler 1047, 1457, 1583, 1666, 1784, 1787, 1888 ve 1930'da vukua gelmişti. 1939 zelzelesinde Ulu câmi (bânisi Kilâbî Bey olup, Selçuklu devrine âit idi), Kurşunlu câmi ve Taş-Han (Süleyman I. devrine âit eserlerdir), Bey hamamı, Çadırcı câmii, Halîlullah câmii gibi eserleri tahrip etmiştir. Eski Erzincan, ova ortasında, Kara Su mecrasının şimâlinde bulunuyor ve şimdiki demir yolu istasyonunun cenûbuna rastlıyordu. Bu sâha şimdi tamâmiyle terkedilmiş olup, zelzelenin yatışmasını müteâkip, istasyonun şimâlinde bir takım tek katlı ve ekserisi ahşap evler, dükkânlar ve mekteplerden mürekkep, muvakkat bir şehir kurulmuştur. Her ne kadar yeni Erzincan'ı âtide tekerrür etmesi imkânsız olmayan bir felâketten kurtarmak üzere, ova kenarında sağlam bir temel üstünde inşa etmek tasavvuru ileri sürülmüş ise de, amelî bir takım sebepler yüzünden, yeni Erzincan eskisinden pek ayrılamamış, muvakkat şehrin bir az şimâlinde, Trabzon caddesi üzerinde kurulmağa başlamıştır. Harp yıllarının zarûreti içinde inşaat ancak yavaş ilerilediğinden, kasabanın ağırlık merkezi henüz muvakkat şehir kısmındadır. Zelzeleden sonra Erzincan'ın nüfusu, 1940 sayımına göre, 12.056 iken, 1945'te az bir farkla 12.630 olmuştur.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie d. klass. Altertumswiss.*, I, 1168 (Akilisene); II, 2643 (Aziris); Yâkût, *Mu'cam*, I, 205; Abu 'l-Fidâ' (nşr. Reinaud), s. 392 v.d.; İbn Baṭûṭâ, *Seyahatnâme* (trc. Mehmed Şerif), I, 328; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, II, 379; *Cihannümâ*, s. 423; G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 118; *Cāmi' al-duval*; van Berchem, *CIA*, III; Indjidjian, *Beschr. Alt-Armeniens* (Venedik, 1822), s. 11 v.d.; M. Th. Houtsma, *La dynastie des Benû Menguçek* (*Rev. Orientale*, 1904, s. 277 v.d.); Saint Martin, *Mémoire sur l'Arménie*, I, 71 v.d.; K. Ritter, *Erdkunde*, X, 770— 774; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 210 v.d.; H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, I ve II, tür. yer.; *Ḳāmūs al-a'lām*, II, 827; *Erzurum vilâyeti sâlnâmesi*; Ali Kemâlî, *Erzincan* (tarihî, coğrafî, ictimaî... tetkikat tecrübesi), İstanbul, 1932. (BESİM DARKOT.)

ERZURUM, Anadolu'nun şimâl-i şarkî bölgesinin mârûf ve bu gün de en büyük şehri olup, Kara-Su (Fırat)'yun yukarı havzasında geniş bir ovanın cenûb-i şarkî kenarında, Eğerli Dağ (2.974 m.) eteğinde ve deniz seviyesinden 1.850—1.980 m. irtifâda, meyilli bir satıh üzerinde (demir yolu istasyonunun râkımı 1.837 ve kale zemininin râkımı 1.950 m.) kurulmuştur.

Coğrafya. Erzurum şehri, birinci derecede ehemmiyetli yolların düğüm noktasında bulunması ve mevkiinin müdafaya elverişli olması sâyesinde, tarihinin devamı boyunca, bâzan askerî, bâzan da ticârî ehemmiyeti ön plânda gelmek üzre, büyük rol oynamıştır. Gerçekten Erzurum, Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan yegâne giriş kapısını teşkil etmekte olduğundan, ilk ve orta çağlarda şarktan Anadolu'ya girmek teşebbüsünde bulunan istilâ ordularına karşı Anadolu müdafaasının mukadderatını tâyin eden başlıca kale olmak bakımından, büyük bir ehemmiyet kazanmış ve Roma — İran, daha sonra Bizans — Selçuklu imparatorluklarının rakabeti burada karşılaşmıştır. Yeni çağın mühim bir kısmında Osmanlı imparatorluğunun kuvvetli devrinde, devletin şarka doğru yaptığı hareketlere üs hizmetini gören Erzurum, XIX. asırdan itibâren, cenûba doğru genişleyen rus imparatorluğunun taarruzlarına karşı Türkiye'nin başlıca istihkâmı olmuş, müteaddit istilâlara göğüs germiş, bunların birincisinden ve bilhassa sonuncusundan büyük zararlara uğramıştır. Bununla berâber Erzurum'un bir yol şehri olması, onun rolünü sâdece askerî sâhaya inhisar ettirmemiş, şehir daha eski çağlarda ve bilhassa orta çağda İran, Hind ve orta Asya emtiasının Akdeniz âlemine indirildiği güzergâh üzerinde çok ehemmiyetli bir konak yeri ve faâl bir mübâdele merkezi olmuştur. Hakîkaten

Tiflis — Kars üzerinden gelen Kafkas yolu ve Tebriz — Bayezid'den geçen şimâlî İran yolu burada bir taraftan Sıvas üzerinden, Diyarbekir, Irak, Suriye, Basra körfezi ve Akdeniz kıyılarına giden yol ile birleşmekte, diğer taraftan da, şimâlî Anadolu dağlarını Kop ve Zigana geçitleri üzerinden aşan mühim bir cadde Erzurum'u Trabzon'da Karadeniz'e bağlamaktadır. Her ne kadar İran ve Kafkasya yolları daha Erzurum'a varmadan birbiri ile düğümlenmekte ise de, Erzurum'un şarkındaki Pasin ovası ve bunun merkezi olan Hasan-Kale, şarktan gelen taarruzlara karşı Erzurum'dan daha az muhafazalı bulunduğundan, bu havâlinin başlıca merkezi, öteden beri daha garpta, yâni Erzurum ovasında, yer almıştır. Bu ova Şimâlde — Fırat'a kaynak olan Dumlu (2.963 m.) ve Gâvur (3.200 m.) dağları, cenupta — Eğerli dağın dayandığı Palan-Döken kütlesi (3.124 m.) ile kuşatılmış olup, garpta Erzincan ovasına, Kara-Su vâdisinin teşkil ettiği dar boğazlar ile, geçilir ve şarkta — Karga-Pazarı (3.288 m.) ve Palan-Döken dağları arasında alçak bir eşik (Deve-Boynu; b. bk.), Erzurum ovasını Pasin ovasından ayırır. Etrafının dağlar ile çevrilmiş bulunması ve Deve-Boynu geçidinin de tahkime müsâit olması, Erzurum ovasını bilhassa şarktan gelecek taarruzlardan korumak suretiyle, bu havâliye tabiî merkez rolünü oynayacak şehrin Pasinlerde değil, Deve-Boynu gerisinde kurulmasına âmil olmuştur. Son harpler esnâsında rus ordusunun Erzurum'a girebilmesi de, Deve-Boynu üzerine yöneltilen bir cephe taarruzundan ziyâde, Karga-Pazarı dağını aşmak suretiyle icra edilen bir çevirme hareketi sâyesinde mümkün olmuştur.

Erzurum havâlisi şarkî Anadolu'nun iklimi çok şiddetli bir bölgesidir. Kışlar sürekli ve pek soğuk geçer (4 ayın vasatî sühûnet derecesi sıfırın altındadır; 11 senelik rasadlara göre, kânun II. ayının vasatî sühûneti — 9°,3, şimdiye kadar kaydedilen en düşük sühûnet —30,1 derecedir). Pek kısa süren bir ilk bahardan sonra, oldukça sıcak bir yaza geçilir (ağustos ayının vasatî sühûneti: 19,9 derece); bu sırada gündüzleri sıcaklık gölgede 34 dereceye kadar çıkabilirse de, gece 5 dereceye kadar düştüğü olur. Esâsen 11 senelik rasadlara göre, temmûz ve ağustos ayları hâricinde, termometrenin sıfırdan aşağıya düşmediği ay yoktur. Yaz mevsimi kısa sürer ve kışa çabuk geçilir. Yağışlar pek az değildir (10 senelik rasadlara göre, senelik vasatî yağış mıkdarı 548 mm.). En fazla yağış hissesi ilk bahar ve yaza, en azı da kışa rastlar. Bu mevsime düşen yağış fazla olmamakla berâber, umûmiyetle kar şeklinde olduğu ve daha son baharda düşen karlar, ilk bahar ortalarına kadar erimeden, yerde kaldığı için, bâzan münakaleyi durduracak bir engel teşkil eder.

Erzurum şehrinin bulunduğu mevkide kurulmasının sebebi, yalnız ovanın Kara-Su yatağına yakın bataklık ve feyezana mârûz alçak sâhasından uzak, kendisine bol su te'min eden dağların eteğinde bulunması ile değil, üzerinde daha eski çağlardan beri iç kalenin yükselmekte bulunduğu münferit tepenin mevcûdiyeti ile izah edilmek lâzım gelir. Erzurum şehrini kuranlar, bir hisar yeri olarak, işte bu tabiî ârızayı seçmişlerdir. Bununla berâber, Erzurum ovası, bugün burada sayısı 40'ı aşan köy bulunmasından da anlaşıldığı gibi, öteden beri müteaddit iskân yerlerini ihtivâ etmekte idi. Hakikaten çok ârızalı ve yüksek, iklimi şiddetli ve zirâî imkânları mahdut bir muhit içinde bu ova, insanların barınabilecekleri ve topraktan geçim te'min edecekleri bir yerleşme sâhası teşkil etmektedir. Buradaki eski iskân mevkilerinden biri, ovanın şimâl-i garbî kenarına doğru, Kara-Su vâdisinin öte tarafında şimdiki Erzurum'dan 15 km. kadar bir mesâfede, bugün Karaz adı verilen (bâzan Kora Arz veya Kara Erzen) köy civarında bulunmuş olsa gerektir. Gerçekten bu köyün cenûbunda bulunan ve öteden beri bir arkeoloji istasyonu olarak tanınan bir höyükte, 1944 senesinde yapılan bir araştırma sırasında, bitit menşe'ine atfedilebilecek bir takım inşaat, bu arada üçlü bir ocak meydana çıkmıştır.

Her ne kadar burada yunan ve roma devrine âit izler bulunmamış ise de, mevkiin merkezîliği sebebinden, orta çağda büyük bir ehemmiyet kazanmış ve XI. asır ortasında Selçuklular tarafından tahrip edilmiş olan Arze (Arzen) şehrinin burada bulunmuş olması ve belki bu adın hitit devrine kadar çıkan Azzi isminden iştikak etmiş bulunması mümkündür. Buna mukabil ovanın başlıca müstahkem şehri, şimdiki Erzurum'un yerinde kurulmuştu. Roma istilâsından evvel, ermeniler tarafından, Karin (Garin, Karana) yahut Karnoi Kal(gh)ak (yâni Karin bölgesinin şehri) tesmiye edilen bu belde, IV. asır sonuna doğru, Roma devletine ilhak edilmiş ve 415 tarihinde, Anatolius tarafından, kalesi ioşa edilen şehre, imparatorun adına izâfeten, Theodosiopolis ismi verilmiştir. Bununla berâber Karin adı da, Karintis şeklinde yunancalaştırılarak, bâkî kalmıştır. Sonradan araplar tarafından şehre verilen Ḳālīḳalā yahut kısaca Ḳālī adı yukarıda zikredilen Karnoi-Kalak'tan iştikak etmiş olacaktır. Bugünkü Erzurum adı ise, Erzen'in Selçuklular tarafından tahrip edilmesi üzerine, kurtulabilen ahâlisinin Theodosiopolis (Ḳālīḳalā = Karin)'e iltica etmelerini mütekâkip, bu

şehre Erzen ve türk hâkimiyetinin ilk safhalarında bu adın sonuna, Meyyâfârikîn ile Siirt arasındaki Erzen [b. bk.]'den ayırmak üzere, Anadolu'ya âidiyetini belirtecek *rūm* kelimesi ilâve edilerek, Erzen al-Rūm denilmesinden çıkmıştır. Selçuklular tarafından burada basılmış sikkeler üzerinde şehrin adı Arzan al-Rūm Arzan Rūm ve Arzırum (ارزن الروم ، ارزن روم ، ارزروم) olarak görülmekte olup, bunlar sonra ارضروم (Erzrum)'a çevrilmiş, nihâyet şimdiki Erzrum (Erzurum) şeklini almıştır. Adın menşe'i hakkında diğer fikirleri sâdece kaydetmek üzere, bunun Arx Romanorum („romalıların hisarı") tâbirinden iştikak ettiği rivâyetini ve bir de *Galatât-ı Hafidî*'de Erzurum „Rūm'un en yüksek yeri mânasına olan Erzen al-Rūm'dan galat olduğu" fıkrasını (Ahmed Rifat *Lûgat-i tarihiye ve coğrafiye*, 1299, I, 129) ilâve edelim.

Şehrin sâhası, tarih devirleri zarfında, ticaret faâliyetinin inkişâfı ile büyümüş yahut harp ve istilâlar yüzünden daralmıştır. Yalnız yakın devirleri ele alacak olursak, bu inkişafın bilhassa XVII. asrın ikinci yarısından itibâren belirdiği anlaşılır. Evliya Çelebî'nin ziyâreti sırasında (1050 = 1640/1641), Erzurum'un iki kat demir kapılı (Gürcü ve Erzincan kapıları) kalesi içinde, 1.700 ev, dışarıda 70 islâm ve 7 ermeni mahallesi vardı. Asrın sonuna doğru burada ikamet etmiş olan bir cizvit papasının (Th. Ch. Fleurian) tasvirine göre, Erzurum çok büyük, çok kalabalık ve pek zengin bir şehir, „bütün bu memleketlerin ticâret merkezi" idi. Şehrin çok büyüdüğü sırada, şarktan garba aş.-yk. 7 km.'lik bir mesâfe üzerinde uzandığı anlaşılmaktadır. İran'dan gelen veya oraya giden kervanlar Erzurum'dan geçerlerdi. O sırada şehrin deniz ile irtibatı Halep üzerinden ve Akdeniz istikametinde oluyordu. 1836'da buharlı gemilerin Karadeniz'e girmesini müteâkip, bu faâliyet Trabzon'a döndü. 1842'de Tebriz'e sevkedilmek üzere, Trabzon iskelesine indirilen balye ve sandık sayısı 32.000'i bulmuştu. 1898'de bu emtianın ağırlığı 5.000 tonu buluyordu; fakat asrın sonuna doğru rusların cenûbî Kafkasya demir yollarını inşa etmeleri ve bilhassa Culfa—Batum hattının inşası, Erzurum'un İran transitinden istifâdesini azaltı. Şehrin nüfusu XIX. asır içinde, büyük değişikliklere uğradı. 1827'de, yâni ilk rus istilâsından bir yıl evvel, J. Brant Erzurum'un nüfusunu 130.000 olarak tahmin etmişti. Diğer tahminlere göre, bu nüfus, hiç değilse, 80 — 100.000'i buluyordu ve bunun büyük ekseriyetini türkler ve 20—25.000'e kadar değişen bir kısmını ermeniler teşkil ediyordu. 1828'de rusların eline düşüp, bir sene işgâl altında kalan Erzurum, bu sırada ölçüsüz zarara uğradı. Türklerin bir kısmı hicrete mecbur oldu. 1829 son baharında ruslar çekilirken, Erzurum ermenilerinden büyük bir kısmını, bilhassa sanayi erbâbını, berâber götürüp, cenûbî Kafkasya'ya yerleştirdiler. Bu suretle, yine Brant'ın ifâdesine göre, 1835'te şehrin nüfusu 15.000'e düşmüş bulunuyordu. Şehir, bu istilâdan sonra, eski vaziyetine avdet edemedi. XIX. asrın ikinci yarısında, Erzurum'un nüfusu 20 — 30.000 olarak tahmin ediliyor. 1859 ilk baharında şiddetli bir zelzelenin tahribine uğrayan (bu hususta bk. H. W. Dove, *Mitteilung aus Erzurum über das Erdbeben 2 juni 1859*, *Zeitschr. Allg. Erdkunde*, Berlin 1859, VII,2, s. 67; R. A. O. Dalyell, *Eartquake of Erzerûm june 1859*, *JRGS*, London, 1863, XXXIII, 234 — 237) Erzurum 1877/1878 harbinde muhasara edilmiş ve harp sonunda, Ayastafanos muâhedesi hukmüne göre, ruslar tarafından işgâl edilerek, 7 ay kadar onların elinde kalmıştır. İstirdattan sonra şehrin nüfusu, Tozer'e göre, 20.000'i geçmiyordu. Asrın sonuna doğru Cuinet'nin verdiği rakamlar, şehrin nüfusunu 38.906 olarak göstermektedir (26.564 müslüman, 10.919 hıristiyan — bunun 9.422'si gregoryen ermeni, 1.417 ecnebi ve iranlı, 6 yahudi). Lynch tarafından ve *Ḳāmūs al-aʿlām*'da verilen rakamlar da yine böyledir. Erzurum'un gerilemesi yalnız nüfusunun azalması şeklinde bir akis bırakmamış, kısmen sanayi erbabının şehirden ayrılması ve kısmen de büyük Avrupa endüstrisinin ezici rekabeti, mahallî san'atleri hemen-hemen sönecek kadar geriletmiştir. Evvelce Erzurum'da çok makbûl bıçakcılık ve kuyumculuk, ayrıca ehemmiyetli dericilik, kürkçülük ve dokumacılık faâliyeti mevcut idi. XX. asrın ilk yıllarında Erzurum yine oldukça mühim bir ticâret merkezi oluyor ve Banse'ye göre, Halep şehri İskenderun ile Suriye'nin iç kısımları ve Mezopotamya arasında nasıl bir rol oynuyor ise, Erzurum da aynı rolü Trabzon ile şarkî Anadolu ve İran hinterlandı arasında oynuyordu. Bu müellife göre, o sırada şehrin nüfusu 50.000 kadar olup, bunun takriben 1/4'ini teşkil eden ermeniler de türkçe konuşuyorlardı. Fakat Erzurum'un bundan sonra büyük bir felâkete uğraması mukadder idi ki, bu da birinci cihan harbi içinde olmuş, 16 şubat 1915'te şehir rusların eline düşmüş, 1917 sonuna doğru, Brest-Litowsk muahedesini müteâkip, onlar tarafından terk edilince, şehre hâkim olan ermeni çetelerinin müslüman halka karşı revâ gördükleri zulüm son haddini bulmuş, kaçamayanlar katl-i âma uğramışlardır. Öyle ki, şehir 25 mart 1918'de türk kuvvetleri tarafından istirdat edildiği zaman, hemen baştan-başa bir hârabe hâlinde bulun-

muştu. Bu tarihten sonra şehir yavaş-yavaş kalkınmağa başlamıştır. 23 temmûz 1919'da millî mücâdelenin başlangıcını teşkil eden Erzurum kongresine sahne olan şehre dönen türk nüfusu, harâbelerin yerinde, dar ve karışık sokaklar boyunda bazalt taşlarından veya kerpiçten, çoğu düz damlı ve tek katlı, tandır denilen ocaklarda tezek yakılarak ısıtılan evler inşa etmişlerdir. Şehrin muntazam bir plana tâbi olarak inşası daha yakın zamanda başlamıştır. Bilhassa mimar J. H. Lambert tarafından 1938'de hazırlanan imâr planının tatbikatı ile, Erzurum'un manzarası çok değişmiş, 1939 son baharında buraya erişen demir yolu, evvelce memleketin çok uzak ve kışın hemenhemen erişilmez bir köşesi sayılan Erzurum'a sür'atli ve muntazam bir münakale vasıtası te'min etmiş, Trabzon — Erzurum — İran transit şosesi, şehrin ticâret faâliyetini arttırmıştır. 1927 sayımına göre, Erzurum'un nüfusu 31.457, 1935'te 33.127 iken, bu nüfus 1940'ta 47.615 ve 1945'te ise (sayımın muvakkat neticelerine göre), 52.534 olmuştur. 1935'te şehir nüfusunun 98,7 %'i, ana dili itibârı ile, türk ve 99,1 %'i müslüman idi (Başvekâlet istatistik umum müdürlüğü, *20 teşrin I. 1935 genel nüfus sayımı*, neşriyat sayısı 75, c. XXII).

Bugünkü Erzurum, henüz imâr görmemiş kısımlarının fakir ve kasvetli manzarası, kışlarının şiddetli, yazlarının tozlu olması gibi hâllere rağmen, zemininin bir şehir kurulmasına elverişli şartlara sâhip oluşu, iyi sularının bolluğu, havasının sağlamlığı v.b. ile de geniş bir inkişafa namzet görünmektedir. Son yıllar içinde tahakkuk ettirilen umran hareketleri Erzurum'un manzarasını çok değiştirmiş ve şehri güzelleştirmiştir. Şehrin garp ucunda, etrafına umumî müfettişlik, halkevi ve ordu kumandanlığı için yapılmış büyük binalar dizilen Cümhuriyet meydanından, şark müntehasında Kars kapısı mevkiine doğru uzanan Cümhuriyet caddesi Erzurum'un esâs mihverini meydana getirmektedir. Bunun iki tarafında müteaddit mağazalar, oteller ve hukûmet konağı ile berâber, Yâkutiye medresesi, Lala Paşa câmii, Ulu câmi, müteaddit künbetler ve bilhassa Çifte-Minâre gibi, başlıca tarihî âbideler sıralanmaktadır. Bu mihverin etrafında Erzurum'un eski nüvesi, hisarın yerleşmiş olduğu tepeden itibâren, kısmen eski sûrların yerine tekabül eden geniş bir cadde halkası ile kuşatılmış bulunmaktadır. Yeni Erzurum bu dâirenin dışında ve bilhassa şehrin şimâlindeki istasyona ve buradan itibâren garba doğru yayılmaktadır. İstasyon semtini ve İstanbul kapısını Cümhuriyet meydanına bağlayan hafif meyilli geniş bulvar (Gâzî caddesi) boyunda lise, muallim mektebi, askerî hastahâne, nümûne hastahânesi ve orta mektep gibi, umumî binalar ile yeni evler sıralanmakta, ayrıca orta mektepler, yapı mektebi, kız ve erkek san'at enstitülerinin de ilâvesi ile, Erzurum şarkî Anadolu'da bir kültür merkezi olmak istidadını göstermektedir. Erzurum'da hâlâ mevcut sınaî faâliyet arasında un fabrikaları, deri, tuğla ve kiremit imâlâthâneleri zikredilebilir.

Erzurum'un tarih devirleri boyunca mârûz olduğu istilâlar, şehrin tarihî âbidelerini de zarardan masûn bırakmamıştır. Bir çok eserler bu yüzden ortadan kalkmış bulunmakla berâber, bugün mevcut olan, sağlam veya kısmen harap âbideler, yine çok dikkate lâyık görünmektedir. Bu âbideler şimdiye kadar esaslı bir ilmî tetkike mevzû olmamışlardır. Şehrin üç kat sûrundan bugün yalnız iç kale (hisar) ile dış sûrlara âit yıkılmamış bir kaç duvar parçası ve kapıların adları (Tebriz, Gürcü, Erzincan, Kars kapıları ve Yeni-Kapı gibi) bâkî kalmıştır. Tepe üzerinde umumî hey'eti ile şark-garp istikametli bir müstatil şeklinde yükselen iç kalenin esâs duvarları bugün de şehrin manzarasına hâkim bulunmaktadır. İç kale, Evliya Çelebi'nin seyahati sırasında (1050=1640/1641), 210 kule ve 2.080 bedenli idi ve içinde toprak örtülü 1.700 ev ve paşa sarayı bulunuyordu. Roma yapısı olan bu kale sonradan Bizanslılar, Saltuk-oğulları, Selçuklular ve Osmanlı devleti devrinde müteaddit tâmirler görmüş ve yakın devirlerde askerî kıymetini kaybettiği için, şehrin müdafaasında ifâ etmiş olduğu hizmeti, XIX. asrın ikinci yarısında Erzurum dışında inşa edilen tabya ve istihkamlara terketmiştir. Texier'nin ziyâreti sırasında (1839), şehir tamâmiyle sûrlar ile çevrilmiş idi ve etrafında da bir hendek vardı. Hıristiyan mahallesi sûrların dışında ve şehrin şark tarafında bulunuyordu. İç kalenin cenûb-i garbî ucunda, şehrin en yüksek yapısını teşkil eden saat kulesi bulunur ki, Evliya Çelebi'nin kesik kule diye zikrettiği ve eskiden halkın Tepsi-Minâre dediği bu âbide, kesme taştan bir temel üzerinde, 6 sıra beyaz-kırmızı taşlar ve daha yukarıda tuğla ile inşa edilmiş, XIX. asrın ilk yarısında üzerine yerleştirilen saat, eski kûfî yazı ile yazılı bir kitâbenin kısmen tahrip edilmesine sebep olmuştur. Bânisinin adı Emîr İnanç Yabgu Alp Tuğrul Bey diye yazılı olan bu âbidenin, XII. asır sonlarına doğru, Saltuklular devrinde inşa edilmiş bulunduğu tahmin ediliyor. İç kalenin cenûp cephesindeki mescidin de aynı yaşta olması muhtemeldir.

Şehirdeki eski eserlerden bir kısmı Saltuklulara, Selçuklulara ve İlhanlılara, diğer kısmı Osmanlı devrine âittir. Eskiler arasında Ulu câ-

mi, 41×54 m. eb'adında, içi 40 sütûnlu, üstü toprak örtülü ve bir minârali bir yapı olup, Erzurum'un büyük câmiidir. Bunun eski bir kilise olduğuna dair bâzı garp kaynaklarında rastlanan mâlûmat (bk. C. Ritter, *Erdkunde*, VI, 761; bunun aksine olarak, Lynch, binanın 1179'da yaptırılmış türk eseri olduğunu sarahatle söyler) câminin kadîm bir mâbet yerinde inşa edilmiş bulunmasından galattır. *Tarihçe-i Erzurum* müellifi Nusret'in kaydettiği ve bugün mevcut olmayan bir kitâbeye göre, câmi 575 (1179) tarihinde Saltuk-oğlu Abu 'l-Fatḥ Muḥammed tarafından yaptırılmıştır. Ulu câmiin yanı-başında bulunan ve öteden beri Çifte-Minâre tesmiye edilen eser (Evliya Çelebî'de eski medrese câmii, vakfiyelerde Medrese-i hâtuniye, Hundi Hatun (Sultan) medresesi, yalnız Erzurum'un değil, bütün Anadolu türk âbidelerinin en dikkate şâyân olanlarından biridir. Bina bir taraftan Ulu câmiye komşu bulunmakla berâber, diğer taraftan, şarkta, şehrin ikinci sûruna intibak etmekte olup, caddeye nâzır olan müzeyyen cephesi üzerinde, cümle kapısının iki tarafında iki minâre yükselmektedir. Yüksekliği 26 m. olan minâreler üstüvâne şeklinde olup, satıhları boydan-boya 16 yarım üstüvâne ile kaplı ve biri diğerine benzemeyen çini ile süslüdür. Binanın ortasında 20×36 m. genişlikte bir avlu boyunda, altta 14 ve üstte 8 sütûnlu kemerler ile meydana gelen revaklara açılan 37 medrese hücresi sıralanmakta, avlunun müntehasında da mahrûtî kubbeli, kısmen yıkılmış bir mescid bulunmaktadır. Çifte minâreler daha Osmanlı işgâlinden evvel, muharebelerden zarar görmüş, sonradan evkafı dağılmak suretiyle, bakımsız kalmış, bir aralık Murad IV. tarafından top imalâthanesi hâline konmuş, bu suretle medrese ve mescid olmaktan çıkmış, 1828'de rus işgâli esnâsında da hasara uğramış ve bir takım kitâbeleri ile kapısı sökülerek, Rusya'ya götürülmüştür. Bu tahribat sırasında kitâbesinin tarihi zayi olmuş, bu ise, binanın inşa tarihi hakkında türlü rivâyetlere yol açmıştır. İnciciyan, Çifte-Minâre'nin 351 (962) yılında inşa edildiğini bildirmiş ise de, van Berchem'in de kaydettiği 651 (1253) tarihinin daha doğru olması pek muhtemeldir. Abdürrahim Şerif Beygu'nun zikrettiği medrese vakfiyesinde bu binanın Selçuklu hükümdarı 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd (ölm. 634 = 1236/1237)'ın kızı (Hundi Hatun) tarafından yaptırılmış olmadığı zikredilmektedir. Şu hâlde *JA*'da kaydedilen kitâbedeki 351 rakamının 651'i yanlış kopye etmekten çıkmış olduğuna hükmedilebilir (yapının kısa bir tarih ve planı için bk. Ernst Diez, *Türk san'atı*, İstanbul, 1946, s. 73—81). Erzurum'da Saltuklu ve Selçuklu devrine âit diğer eserler arasında, kapı ve cephesi tezyinatlı, minâresi çini ile kaplanmış ve kitâbesi 710 (1310/1311) tarihli Yâkutiye medresesi bilhassa zikre değer. Bu bina, İlhanlı hükümdarı Ulcaytu Hudabende Muḥammed'in zevceleri tarafından, Camâl al-Dîn Ḫvâca Yâḳût namına, medrese ve türbe olarak, yaptırılmıştır. Ahmediye medresesi de bu sırada yaptırılmıştır (714). Saltuklu ve Selçuklu devrinden kalma binalar arasında muhtelif künbedler (Çifte-Minâre karşısında Mehd-i Abbâs künbedi; şehrin dışında halkın Üç-Künbedler dediği yapılar, bunlardan biri emîr Saltuk'un türbesidir; Kars kapısı dışında Gümüşlü-Künbed denilen Ġāzī Ġiyāṯ al-Dîn türbesi, Karanlık-Künbed adı verilen emîr Ṣadr al-Dîn türbesi) vardır. Sultaniye medresesi, Kara Hunge ve Hasan Basrî zâviyeleri, Sultan Mahmud tekkesi gibi binalar ve bir çok künbedler yakın zamanlarda harap olmuştur. Osmanlı devri binaları arasında Mimar Sinan eseri olan Lala Mustafa Paşa ve İbrahim Paşa câmileri bilhassa zikre şâyândır. Evliya Celebî, kendi ziyâreti sırasında, Erzurum'da 77 câmi ve mescid bulunduğunu kaydeder. *Ḳāmūs al-a'lām*, Erzurum'da 8'i büyük 30 câmi ve Cuinet ise, 65 câmi, 15 tekke ve 17 hamam mevcut olduğunu zikreder.

Erzurum şehri, idârî bakımdan, öteden beri mühim bir bölge merkezi rolünü oynamıştır. 1839'da tanzimatın ilânından sonra fransız vilâyet teşkilâtı örnek tutularak, yapılan yeni eyâlet teşkilâtı Erzurum'da, 1845'te tatbik olundu. 1266 (1850) sâlnâmesinde Erzurum eyâleti, Erzurum, Çıldır, Kars, Bayezid ve Dersim livalarından mürekkepti. 1864 yeni vilâyet teşkilâtında ise, Erzurum vilâyeti, Erzurum, Çıldır, Kars, Bayezid, Van, Muş, Erzincan sancaklarını içine aldı. 1299 (1882) salnâmesinde vilâyet Erzurum, Bayburd, Bayezid, Erzincan sancaklarından, 1317 (1899)'de Erzurum, Erzincan, Bayezid sancaklarından, teşekkül ediyordu. Eyâlet teşkilâtında, Mahmud II. devrinde askerî ıslâhata muvazi olarak yapılan ıslâhat sırasında Erzurum'da, Van, Kars ve Çıldır eyâletlerinin ilhakı ile bir redif mansûre müşirliği vücuda getirildi ve Muş da doğrudan-doğruya Erzurum ferikliğine bağlandı. XIX. asır sonunda Erzurum, Erzincan ve Bayezid sancaklarına inhisar etmiş, 1914 senesinde Erzincan'ın, 1925'te Bayezid'in ayrılması, 1918'de Kars ve Ardahan ile berâber, 1878'de Rusya'ya ilhak edilmiş bulunan Oltu'nun istirdadı neticesinde hudutları değişmiştir. Bugünkü hudutları içinde Erzurum vilâyetinin 25.692 km². arâzisi üzerinde 1935'te 325.758 nüfusu vardı. 1945 sayımının muvakkat netice-

lerine göre, on sene sonra bu nüfus 395.800 olmuştur. Vilâyetin 9 kazası vardır: Erzurum, Aşkale, İspir, Tortum, Oltu, Pasinler (Hasan-Kale), Hınıs, Tekman (Tatos), Kara-Yazı; 1940 senesinde, vilâyet hudutları içinde, muhtarlık teşkilâtını hâiz 1.012 köy mevcut idi.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Real. d. klass. Altertumswiss.*, II, 1498; Vivien de Saint Martin, *Nouv. Diction. de Géogr. Univ.*; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (1899), II, 829 v.d.; bk. G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate* (London, 1905); J. Saint Martin, *Mémoire sur l'Arménie* (Paris, 1818), I, 68; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1843/1844), X,XI; Elisée Reclus, *Nouvelle géogr. universelle* (Paris, 1884), IX, 360; W. Heyd, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter* (Stuttgart, 1879); Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (1892), I, 133 v.dd.; *Erzurum vilâyeti sâlnâmeleri*; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, II, 203; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 422; Paul Lucas, *Voyage au Levant* (La Haye, 1705); Schillinger, *Persianische und Ost Indianische Reise* (Nürnberg, 1707), s. 81; P. de Tournefort, *Voyage au Levant* (Paris, 1717), II, 260 v.d.; Missions Jésuites, *Lettres Édifiantes* (Paris, 1780), III, IV; *Mémoire de la Mission d'Erzeron*; *Journal du voyage d'Erzeron à Trebizonde*; Morier, *Journey through Persia, Armenia* ... (London, 1812, 1818), s. 320 v.d.; Macdonald-Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia* ... (London, 1818), s. 366 v.d.; R. Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia* ... (1817—1820), London, 1821—1822; E. Smith — M. G. D. Dwight, *Missionary researches in Armenia*, 1834; J. Brant, *Journey through a part of Armenia and Asia Minor* (1835, *JRGS*, London, 1836, s. 201); H. Suter, *Journey from Erz-Rum to Trebizond* (1838, *JRGS*, London, 1840); W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia* (London, 1842), I, 178 v.d.; W. F. Ainsworth, *The source of the Euphrates* (*GJ*, V, 173—177); Charles Texier, *Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie* (1839; Paris, 1842), s. 68 v.d.; ayn. mll., *Notice sur Erzéroum, fragment d'un Journal de voyage* (1839; *Bull. de la Soc. de Géogr.* Paris, 1843, 2. seri, XX, 213—228); K. Koch, *Reise im pontischen Gebirge und türkischen Armenien* (Weimar, 1846), s. 274 v.d.; Berlin, *Extrait du Journal d'un voyage de Paris à Erzéroum* (*JA*, Paris, 1852, 4. seri, XIX); Moritz Wagner, *Reise nach Persien und dem Lande der Kurden* (Leipzig, 1852), I, 237; R. Curzon, *Armenia, one year at Erzeroom and on the frontiers of Russia, Turkey and Persia* (London, 1854), s. 143; O. Blau, *Brief vom Erzerum* (*ZDMG*, Leipzig, 1857, XI, 733); J. Taylor, *Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan* (*JRGS*, XXXVIII, 281 v.d.); W. Strecker, *Topographische Mitteilungen über Hocharmenien* (*Zeitschr. f. allgem. Erdkunde*, Berlin, 1861, XI); ayn. mll., *Beiträge z. Geographie von Hocharmenien, ZGErdk* (Berlin, 1869); Th. Deyrolle, *Voyage dans le Lazistan et l'Arménie, Tour du Monde* (1876), XII annee, I, 401 v.d.; G. Radde ve G. Siewers, *Reisen in Hoch-Armenien*... (1874; *Pet. Mitt.* 1875, Bd. 21, 56 v.d.); G. Radde, *Die Ebene des oberen Frat* (*Pet. Mitt.*, 1877, 23, s. 260 v.d.); Schweiger-Lerchenfeld, *Erzerum und Erzingdjan* (*Das Ausland*, Stuttgart, 1878, s. 253 — 255); H. Tozer, *Turkisch Armenia and Eastern Asia Minor* (London, 1881); E. Chantre, *De Beyrouth à Tiflis*.. *Tour du Monde* XXXe an. 1899; Cte de Cholet, *Arménie, Kurdistan et Mésopotamie* (Paris, 1892); E. Naumann, *Vom Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrat* (München ve Leipzig, 1893), s. 325 — 336; V. Yorke, *A Journey in the valley of the upper Euphrates*, *GJ* (London, 1896), VIII, 317, 453; H. Hyvernat et P. Müller-Simonis, *Du Caucase au golfe Persique à travers l'Arménie, le Kurdistan et la Mésopotamie* (Paris, 1892); H. F.B. Lynch, *Armenia, Studies and Travels* (London, 1901), tür. yer.; C.F. Lehmanu-Haupt, *Armenien Einst und Jetzt* (Berlin, 1910); E. Banse, *Die Türkei, eine moderne Geographie* (Berlin, 1915), s. 206 — 208; Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum tarihi, anıtları, kitâbeleri* (İstanbul, 1936).

(BESİM DARKOT.)

Tarih. Romalılar 415—422 seneleri arasında bu bölgede Erzen'in cenûb-i garbîsinde, şarktan gelen iranlıların taarruzlarına karşı, müstahkem bir şehir te'sis etmişler ve Roma ordusu kumandanı Anatolius bu şehre Teodosius II. adına izâfetle, Teodosiopolis adını vermiştir. 502 senesinde burası iranlılar eline geçmiş ise de, 504'te imparator Anastasyus bu şehri yeniden tahkim ettirdi. 530'da rumların şark hududu kumandanları Dorotheus ile Sittas bu şehir civarında bir iran ordusunu bozguna uğratmışlardı. Aynı sene içinde rum generali Belisairius bu şehri yeniden tahkim ettirmişti. 532'den itibâren, müstakil bir kumandan tarafından, muhafaza ve müdafaa edilen bu şehir 572'de Ḫusrav Anüşirvân'ın şid-

detli tazyık ve muhasarasına mukavemet etti. İki sene sonra İran kumandanı Sarnachorgan tekrar hucûm etmiş ise de, şehri alamamıştır. 586 'da imparator Mauricius 'un şark hududu kumandanı Filippik iranlılara mağlûp olmuştu. Muâvini Heraklius da İran 'a yaptığı bir akından ve Dicle şarkındaki arâziyi tahtipten sonra, kışın yaklaşması üzerine, Theodosiopolis 'e dönmüş ve Filippik ile orada yerleşmişti. Heraklius 591 'de bu şehrin önünde bir İran ordusunu bozguna uğratmıştı.

Halife 'Oşmān zamanında, 651 senesinde, Ḥabîb b. Maslama kumandası altındaki islâm ordusu Anadolu 'nun şarkına girmiş ve Bizans imparatorunu metbû tanıyan ermeni reislerini islâm devletine harac-güzâr ve müttefik kılan bir muâhede akdine mecbur etmişti. İmparator Konstantius, ermenileri yeniden itaat altına almak için, şarka bir sefer yaparak, 653 'te Theodosiopolis 'e gelmiş ise de, ermeni reislerini imparatorluğa iyice bağlamağa muvaffak olamamıştı. Nitekim imparatorun avdetinden sonra, bu reisler müslümanların tarafını iltizam ettiler. Arap ordusu kumandanı Ḥabîb, Bizans generali Moryanos 'u mağlûp ederek, Karin (Theodosiopolis) 'i kuşatmıştır. Bu şehrin muhafızları mukavemet edemeyerek, teslim olmuşlardı (Sebeos, *Hist. de Héraclius*, frns. trc. Macler, Paris, 1904, s. 133 v.d., 145 v.d.). Bu Sebeos 'un verdiği mâlûmatı Belāẕorī tafsil ve ikmâl etmektedir. Ermeniyeli muhaddis ve ulemadan nakl ve rivâyet eden bu müellife göre, halife 'Oşmān 'ın Suriye ve Elcezîre vâlisi Mu'āviya, Ḥabîb b. Maslama 'yi, bir mıkdar asker ile, gazaya memur etmiş, o da ilerileyerek, Ḳālīḳalā (Karin, Theodosiopolis) önüne gelmiş ve ahâliyi şehre kapanmağa mecbur etmiştir. Ḥabîb sulh talep eden şehir ahâlisi ile, cizyeye râzı olmaları veya hicret etmeleri şartı ile, musalaha etmiştir. Ahâlisinin bir kısmı, bunun üzerine, Rûm ülkesine gitmişlerdir. Ḥabîb orada bir kaç ay kalmış ve bir müddet sonra Armenyak „temi" patrikinin (patricius) mühim kuvvetler ile üzerine yürüdüğünü duyunca, halifeden yardım istemiş ve halife de, kendisine yardım için, hem Mu'āviya 'ye hem de Kûfe vâlisi Sa'îd b. al-'Āṣ 'a emir vermiştir. Mu'āviya 2.000 kadar mücâhid göndermiştir ki, bunlar Ḳālīḳalā 'da iskân edilerek, *murābiṭ* sıfatı ile, kendilerine ıktâlar verilmiştir. Diğer taraftan Kûfe vâlisi de, Salmān b. Rabī'a al-Bāhilī 'nin kumandasında, 6.000 mücâhid göndermiştir. Bu yardım kuvveti sâyesinde, müslümanlar Fırat kenârında bulunan rûm ordusunu mağlûp etmişlerdir. Balāẕorī, Vāḳidī 'den naklen, rûm generali Moryanos 'un Dübeyl (Dvin) önünde, Ḥabîb tarafından, mağlûp ve telef edildiğini söylemektedir (bk. *Futūḥ al-buldān*, Mısır, 1319, s. 205 v.d.).

İmparator Justinianus II. zamanında müslümanların dâhilî fetret ve mücâdelesinden istifâde eden rûmlar Anadolu 'nun şarkını geri almağa muvaffak oldular. 686 'da general Leontius bu arada Ḳālīḳalā 'yı da aldı. Fakat 700 senesinde halife 'Abd al-Malik 'in oğlu 'Abd Allāh elden çıkan toprakların bir kısmını ve bu arada bu şehri de geri almağa muvaffak oldu (Ṭabarī, tab. Mısır, 1326, VIII, 5). Müslümanların mühim ve müstahkem bir hudut kalesi olan Ḳālīḳalā, Belāẕorī 'ye göre, 133 (751) senesinde Abu 'l-'Abbās al-Saffāḥ 'ın hilâfeti zamanında ve Şālih b. Şabīḥ 'in Ermeniye vâliliği esnâsında, Ghévond 'a göre ise, daha sonra Abū Ca'far al-Manṣūr 'un hilâfetinin ilk senesinde ve Yazīd b. Usayd al-Sulamī 'nin Ermeniye vâliliği zamanında (137 = 753) rûmlar tarafından tekrar zaptolunmuştur. Balāẕorī 'ye göre, rûm imparatoru Konstantin (Kopronimos), Malatya 'yı zaptettikten sonra, Marc al-Ḥuṣī 'ye gelmiş ve maiyetindeki ümeradan ermeni Kusan 'ı göndererek, Ḳālīḳalā 'yı kuşattırmıştır. O zaman islâm muhafızlarının mıkdarı azdı. Şehrin âmilliğinde Abū Kurayma bulunmakta idi. Şehirde bulunan iki ermeni kardeş sûrun bir tarafını delerek, dışarı çıkmışlar ve rumları şehre sokmuşlardır. İçeriye giren Kusan, muhafızların bir kısmını öldürmüş, bir kısmını esir etmiş ve şehri harap ederek, aldığı ganimetleri imparatora göndermiş ve esirleri kendi adamları arasında taksim etmiştir (s. 207). Ḳālīḳalālı Muḥammed b. Bişr ile yine kālīḳalālı İbn Varz 'den naklen, Balāẕorī 'nin verdiği bu mâlûmat, bu vukuatın cereyanı sırasında yaşamış olan Ghévond 'un verdiği mâlûmata uymaktadır. Bu müellife göre imparator büyük bir ordunun başına geçerek, Theodosiopolis 'i zaptetmiş, şehrin bütün istihkâmlarını yıktırmış ve mıkdarı büyük bir yekûn tutan hazine ve servetini zapt etmiş, şehrin muhafızları ile, bir kısmı arap olan ahâlisini esir etmiş ve hem bunları, hem de birlikte gitmek isteyen hıristiyanları berâberine alarak, götürmüştür (Ghevond, *Histoire des guerres et des Conquetes des Arabes en Arménie*, frns. trc. Şahnazaryan, Paris, 1856, s. 127). 138 (755) 'de halife Abū Ca'far al-Manṣūr 'un kardeşi 'Abbās rûmların eline geçmiş olan Kemah şehrini muhasara etmiş ise de, alamamış, sonra Ḳālīḳalā 'ya yürümüş ise de, kışın yaklaşması üzerine, Elcezîre 'ye dönmüştür (*Chrononique de Denis de Telle-Mahre*, frns. trc. Chabot, Paris, 1895, s. 82). Arap kaynaklarına göre, halife Abū Ca'far 139 (756) 'da Ḳālīḳalā esirlerini rum-

lardan satın alarak, yerlerine iâde etmiş ve aynı zamanda şehre Elcezîre ordusundan bir mıkdar asker yerleştirdiği gibi, kaleyi de yeniden tâmir ve tahkim ettirmiştir (Belâẕorî, *ayn. esr.*, s. 207; Maḥbûb al-Manbicî, *Kitâb al-'uyûn*, Paris, s. 278). Ghévond (s. 126) ise, Bizans imparatorunun burayı almasından bir sene sonra, Ermeniye vâlisi Yazîd 'in, kuvvetlerini toplayarak, bu havâliye geldiğini ve ahâliyi tekâlife tâbi tuttuğunu, çok mıkdarda işçi toplayarak, bunları ustaların maiyetinde çalıştırıp, şehrin yıkılan istihkâmlarını yeniden yaptırdığını ve arap âileleri getirerek, şehre yerleştirip, oranın müdafaasını bunlara tevdi ettiğini, Ermeniye 'nin onlara zahîre tedâriki vazifesi verildiğini yazmaktadır.

Abû Ca'far al-Manṣûr zamanında, Ḥasan b. Ḳaḥṭaba 'nin Ermeniye vâliliği esnâsında (770—772), ermeni Ardzurunî, Bagrat ve Mamikon hânedanları reislerinin idâresi altında toplanan ermeniler büyük bir isyan çıkararak, Theodosiopolis 'i muhasara ettiler. Arapların Şannariya tesmiye ettikleri bu ermenilerin isyanını bastıramayan vâli halifeden yardım istemeğe mecbur oldu. O da 'Âmir b. İsmâ'îl al-Ḥârisî kumandasında mühim bir kuvvet gönderdi. 'Âmir 'in Erciş önünde ermeni âsîlerini mâğlûp etmesi, uzun zamandan beri muhasara altında aç kalan Ḳālîḳalā 'nın kurtulmasına sebep oldu. Ermeniler Erciş mağlûbiyetini duyunca, muhâsarayı bırakıp, çekilmişlerdi (Ghévond, s. 136—143; Ya'ḳûbî, *Târîḫ*, Leyden, 1883, II, 447). Ghévond burada Theodosiopolis ile Erzurum isimlerini, aynı şehri âit iki isim olarak, kullanmıştır.

Halîfe Muḥammed al-Mahdî zamanında tekrar Ermeniye vâlisi olan Yazîd b. Usayd 162 (799) senesinde Ḳālîḳalā kapısından Bizans ülkesine gaza ederek, 3 kale zaptetmiş ve pek çok esir almıştı (Ṭabarî, IX, 342). 223 (838) 'te imparator Thephilius, Azerbaycan 'daki Bâbek gailesini fırsat sayarak, Ḳālîḳalā 'yı kuşatıp sûrlarını tahrip etti. Halîfe al-Mu'taṣim 500.000 dirhem vererek, sûru tâmir ve tahkim ettirdi (Belâẕorî, s. 207). 840 'ta Ḳālîḳalā büyük bir zelzelenin tahribatına mâruz kaldı. 906 senesinde imparator Leon VI. 'un şark domestiki olan Katakalon ile ermeni reislerinden Lalakon, bu şehir civarına kadar gelerek, bir çok tahribatta bulundular. İmparator Konstantinos VII. Porphyrogenitus 'in şark domestiki olan Yoannes Kurkuas, şarkta bulunan bir çok islâm şehirlerini aldıktan sonra, 922/923 'te Theodosiopolis 'i de muhasara etmişti. Naṣr al-Ḥâcib 'in oğlu Muḥammed, Musul 'dan hareketle, şehrin imdadına koştu. İslâm vak'anüvisleri, bu seferin âkıbeti hakkında, bir şey söylemezler. Konstantinos Porphyrogenitus ise, Kurkuas 'ın burayı aldığını söyler. Fakat aynı müellif, eserinin başka bir yerinde, bu Kurkuas 'ın 934 'te Malatya 'yı aldıktan sonra, Avnik 'i de aldığını ve Theodosiopolis 'i 7 ay muhasara ettiğini söylemiştir. Katî olarak tesbiti şimdilik mümkün olamamakla berâber, bu şehrin bu tarihten bir az sonra rûmlar eline geçtiği anlaşılmaktadır. Mamafih Muḥammed b. al-'Aẓîmî 337 (948) 'de, Sayf al-Davla 'nin hâkimiyeti zamanında, onun azadlısı olan Nacâ al-Ḥâşkî 'nin Ḳālîḳalā 'yı rûmlar elinden fethettiğini söyler. 'Aynî, *'Iḳd al-cumân* 'da bu mâlûmatı ondan alarak takrarlamış ve yalnız Nacâ 'nın adını Nacâḥ şeklinde yazmıştır. Yaḥyâ al-Anṭâkî ise (tab. Paris, s. 70), 338 rebiülevvelinde (949 eylûl) rumların Ḳālîḳalā şehrini aldıklarını, sûrlarını yıktıklarını ve ahâlisine aman verdikten sonra, geri döndüklerini bildirmektedir. X. asrın sonları ile XI. asrın başında yaşamış olan ermeni müverrihi Asogik (2. kısım; frns. trc. Macler, Paris, 1917) imparator Konstantinos VII. 'un şark domestiki Yoannes Çimişkes 'i 949 'da büyük bir ordu ile Ḳarin bölgesine gönderdiğini, bu generalin Theodosiopolis 'i kuşattığını, islâm ordusu ile harp ederek, gâlip geldiğini, sûrda gedikler açarak, yüksek müdafaa kulelerini çöktürdüğünü ve şehri zaptettiğini zikrederek, Yaḥyâ al-Anṭâkî 'yi te'yit eder (s. 38).

X. asır islâm coğrafyacıları Ḳālîḳalā şehri hakkında bize az-çok mâlûmat vermişler ve şarkta ev eşyasının en mühimi sayılan *kalî* (halı) 'nin burada yapıldığını ve adını bu şehirden almış olduğunu söylemişlerdir. Filhakika, ermeni ve rûmların bu şehre hiç bir vakit Ḳālîḳalā dememiş oldukları ve bu ismin ancak araplar tarafından kullanılmış olması göz önüne alınırsa, halının burada arap hâkimiyetinden daha evvel veya sonra değil, belki müslümanlar zamanında icat ve imâl edilmiş olması icap eder. İbn al-Ḥavḳal (Leyden, I, 343) Ḳālîḳalā 'nın Rûm ülkesinde Azerbaycan, Cibâl ve Rey ve civarı ahâlisinin gaza merkezi olan büyük bir uç şehri olduğunu söyler. *Ḥudûd al-'âlam* (Tahran, 1352, s. 93) müellifi ise, bu şehrin müstahkem bir kalesi bulunduğunu ve her taraftan gelen gâzîlerin burayı nöbetle muhafaza ettiklerini ve şehirde bâzergânlar çok olduğunu bildirir. Ḳudâma b. Ca'far (Leyden, s. 225) Ḳālîḳalā ucunun yıllık hâsılatının 1.300.000 dirhem olduğunu ve bu ucun Haldiya ve Armenyak temleri ile hudut olduğunu zikreder. Ḳālîḳalā 'nın en soğuk beldelerden biri oluduğunu zikreden İbn al-Faḳîh (bk. Leyden tab., s. 295), bu şehirdeki kilisede her türlü zehirlerin te'sirini def'eden bir cins toprağın mevcûdiyetinden bahseder.

Bu sûretle Bizans serhaddinde mühim ve müstahkem bir hudûd şehri ve mücâhidler merkezi olan Ḳālīḳalā aynı zamanda kültür bakımından da, bir dereceye kadar, ehemmiyetli idi. Kadı Abu 'l-Aṣbaʿ ʿİṯāf b. Sufyān, büyük edip ve müverrih Abū ʿAlī al-Ḳālī gibi, bâzı meşhûr âlimler bu şehirden yetişmişlerdir.

Müslümanlar elinden çıkan Theodosiopolis Bizans imparatorluğunun temlerinden birinin merkezi olmuş ve şarktan gelecek islâm akınlarına karşı, yeniden tahkim edilmişti. Bunun yanında bulunan Erzenrum şehri ise, müstahkem olmaktan ziyâde, kalabalık ve ticaretgâh bir belde idi. X. asırda bu şehirde Bagrat soyundan bâzı ermeni asîlzâdelerinin emâret sürdükleri görülmektedir. XI. asır Bizans müverrihi Kedrenus bu şehrin çok nüfuslu ve çok zengin olduğunu ve suriyeli, ermeni ve diğer muhtelif milletlere mensûp, çok mikdarda tüccârın ikamet ettiğini zikrettiği gibi, yine XI. asır ermeni müverrihlerinden Arisdagues ile urfalı Matthieu bu şehrin servet ve ihtişamını ve kalabalığını uzun-uzadıya medhetmişlerdir. Bu sonuncu müellif bu şehirde âyîn icra edilen 800 aded kilisenin mevcut bulunduğundan bahsediyor.

Zikrettiğimiz eski islâm müelliflerinin, Ḳālīḳalā'dan bahsederken, „halı imâl edilen, ticaretgâh şehir" tavsifleri ile Erzurum'u ve „müstahkem ve gâzîler şehri" tavsifleri ile de Theodosiopolis'i murad ettikleri ve bir ova içinde, birbirine çok yakın olan bu iki şehri, aynı şehir gibi, târif ettikleri görülmektedir.

Bizans vak'anüvislerine göre, 1048 ve ermeni müverrihlerine nazaran, 1049 senesinde türkler Erzen-i Rûm şehrini zapt ve tahrip etmişlerdir. Sultan Tuğrul Bey'in emri ile, Bizans imparatorluğu ülkesini istilâya me'mur olan iki amcazâdesi, yâni İbrāhīm Yınal ile Kutulmuş, büyük kuvvetler ile, bu şehrin önüne gelmişlerdir. Çokluklarından dolayı, Theodosiopolis sûrlarının içine sığınmağa lüzûm görmeyen şehir ahâlisi, türk ordusu ile mücâdeleye hazırlanmışlardır. Fakat şehrin dışında bir gün devam eden bir muhârebeden sonra, bozulup, şehrin içine kaçmışlar ve burada mücâdeleye devam etmişlerdir. Bu suretle 6 gün şehir içinde mücâdele devam etmiştir. İbrāhīm Yınal, şehrin zaptının uzun sürdüğünü görünce, evleri âteşlemek için, yağlı paçavralar attırmıştır. Rüzgâr te'siri ile, büyük bir yangın çıkmış ve şehir kâmilen yanmış ve ahâlisinden Kedrenus'a göre, 140.000 ve Matthieu'ya göre ise, 150.000 kişi telef olmuştur; bu rakamların çok mubalâgalı olduğu şüphesizdir. Şehrin zaptından sonra pek çok altın, gümüş ve diğer kıymetli eşya ile silâhlar İbrahim Yınal ile Kutulmuş'un eline geçmiştir. Erzen bu istilâdan sonra külliyen harap olmuş ve bir daha te'sis ve tâmir olunamamıştır. Bu harâbe bundan sonra Kara-Erzen adını almıştır ki, gitgide Kara-Erz ve nihâyet Karaz şekline girmiştir. Şehrin sağ kalan ahâlisi Theodosiopolis'e çekilmiştir. Bundan sonra Erzen-i Rûm veya Erzirûm adını almağa başlamıştır ki, şimdiki Erzurum şehridir (Kedrenus ve ondan naklen Zonaras, frns. trc. Millet de S. Amour, Lyon, 1560, var. 97; Arisdagues de Lasdiverd, *Histoire d'Armenie*, frns. trc. Evariste Prud'homme, Paris, 1864, s. 79—83; Matthieu d'Edesse, *Chronique*, frns. trc. E. Dulaurier, Paris, 1858, s. 83 v.d.; Çamiçyan, *Ermenistan tarihi*, trk. trc. Hırant Andreasyan, basılmamıştır).

Bu suretle Erzurum adını alan Theodosiopolis şehri, sûrlarının müteaddit olması, burc ve bârûlarının yüksek ve metin bulunması sâyesinde, XI. asrın ortasında ve hattâ ikinci yarısında, Anadolu'nun şarkında, ortasında ve hattâ garbındaki şehirlerin ve kalelerin ekserisi türkler tarafından fethedildiği hâlde, uzun müddet Bizans hâkimiyeti altında kalmıştır. 1054'te Anadolu seferine çıkan Tuğrul Bey, Pasin'i geçtikten sonra, Erzurum ovasına hâkim olan bir tepeye bizzat tırmanmış ve Erzurum şehrinin istihkâmlarını iyice tetkik etmiş ve burânın alınmasının uzun zamana ve büyük fedakârlığa mal olacağını düşünerek, muhasaradan vazgeçmiş ve Malazgird'i kuşatmağa gitmişti (Arisdagues, s. 97). Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah zamanlarında, ne bizzat kendilerinin ve ne de Anadolu içlerinde gazalarda ve fetihlerde bulunan ümerasının burayı muhasara ve fetih teşebbüsünde bulunduklarına dâir, bir kayda rastlayamıyoruz. Pasin, Tercan ve Erzincan bölgeleri ile Çoruh vâdisindeki şehir ve kaleleri birer-birer açan ve bizzat Erzurum ovasındaki bütün kasaba ve köyleri ele geçiren türkler, bâzı yerlerde kullandıkları harp usûlüne uyarak, buraya da hücûm etmemişler ve kendi kendine düşmesini beklemişlerdir. Nitekim 1071'de türkler ile muharebeye gelen imparator Romanos Diogenes buraya gelmiş ve buradan Malazgird'e yürümüştü. Erzurum'un bu tarihten itibâren 1080 senesine kadar türkler eline geçmemesini yalnız müstahkem olmasına atfetmemelidir. Yukarı Fırat vâdisini tâkip ederek, orta Anadolu'ya gazâya çıkan türk emîrlerinin bu şehir halkından emân ve istimân haracı aldıkları ve bundan dolayı muhasaradan sarfınazar ettikleri anlaşılmaktadır. Bu yüzden Erzurum'un fethi teahhur etmiş ve bu şehir ancak İznik şehrinin fethi yılı olan 1080 senesinde açılmıştır. Vaktiyle Ani şehrini Sultan Alp Arslan'a

karşı müdafaa etmiş olan Bizans imparatorluğu generallerinden aslen gürcü olan Grigor Bakuryan, imparatorluğun şark hududu kumandanı unvanını alarak, Erzurum şehrine hâkim olmuş ve civarındaki bâzı bölgeleri de ele geçirmiş ve aynı zamanda Gürcistan kıralını metbû tanımıştı. 1080 senesinde Sultan Melikşah, büyük emîrlerden Emîr Ahmed'i Gürcistan'ın fethine memur etti. Gürcistan kıralı Giorgi II.'yi ağır bir hezimete uğratan bu emîr, evvelce türkler tarafından bir kaç defa fethedildiği hâlde, elden çıkmış olan Kars şehrini ve daha sonra Erzurum ile Oltı şehirlerini ve diğer memleketleri birer-birer fethetti ve bu bölgedeki hıristiyan hâkimiyetine kat'î surette son verdi. Türkler bu tarihten itibâren Erzurum ve mülhakatına yerleştiler. Merkezi Erzurum olan Saltuk-oğulları emâretinin kurucusu olan ve Emîr Saltuk'un dedesi bulunan Abu 'l-Ḳāsim'ın, bu 1080 senesinden itibâren, bu emâreti kurmuş olduğu anlaşılmaktadır [bk. SALTUK-OĞULLARI]. Emâretin altıncı emîri Naṣr al-Dīn Muḥammed zamanında Gürcistan kıraliçesi Thamara'nın kuvvetleri, onun zevci olan kıral David'in kumandası altında olarak, Erzurum şehri önüne gelmişlerdir. Şehrin önünde iki muharebe vukû bulmuştur. Gürcüler, şehri muhasaraya teşebbüs etmeden, geriye dönmüşlerdir. Anadolu Selçuklu sultanı Rukn al-Dīn Sulaymān Şāh II., 1201'de Saltuk hânedanının emâretine son vermiş ve Erzurum'u kardeşi Muġīṯ al-Dīn Tuğrul Şah [b. bk.]'a tevcih eylemiştir ki, bu zât uzun müddet burada, *melik* lâkabı ile, emâret sürmüş ve 1225'te ölmüş „yerine oğlu Rukn al-Dīn Cihān Şah geçmiş" bu da 1230 senesine kadar emârette kalmış ve fakat Calāl al-Dīn Ḫvārizmşah ile iş birliği yapmış ve Yassı-Çimen harbinde onun maiyetinde bulunması yüzünden amcazâdesi olan Sultan 'Alā' al-Dīn Kayḳubād tarafından hukûmetinden mahrum edilmiştir. Sultan 'Alā' al-Dīn Erzurum'u, bütün mülhakatı ile berâber, kendi ülkesine katmış ve buraya en güzide ümerasından birisini, Mubāriz al-Dīn Çavlı Çāşnigīr'i sü-başı yâni serasker, nasbeylemiş ve yaklaşmakta olan moğul tehlikesine karşı hudut şehri olan bu beldeyi daha ziyâde tahkim ettirmiş ve muhafız askerler ile doldurmuştur (İbn Bībī, *al-Avāmir al-'Alā'iya*, Ankara, fotograf basım., s. 406—414).

Türk fethinden itibâren moğul istilâsına kadar geçen (1080—1242) 162 sene zarfında her türlü istilâdan mahfuz kalan, Tiflis'ten, Tebriz'den, Trabzon'a ve orta ve cenûbî Anadolu'ya giden ticaret yollarının üzerinde olmak dolayısı ile, bir mübâdele merkezi olan Erzurum XII. ve XIII. asır içinde çok zengin ve mâmûr olmuş ve Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri hâline gelmiştir. Yāḳūt Ḥamavī, Erzurum'dan bahsederken burasının, adaşı olan Erzen-i Diyarbekir'den daha büyük, müstakil bir hukümdara mâlik, geniş nâhiyelere sâhip, bolluk ve zenginlik içinde bir şehir olduğunu, hukümdarının âdil bir kimse olup, yalnız içki içmek ve fisk ve günah irtikâp etmek gibi hareketlerin şâyi olduğunu ve hiç kimsenin bu fenalıklara aldırmamakta bulunduğunu söylemekte ve aynı zamanda şehirde hıristiyanların çokluğunu zikretmektedir (*Mu'cam al-buldān*, Mısır, 1323, I, 190).

1255'te Mengü Kagan nezdinden dönüp, Nahçıvan'a gelen ve oradan Erzincan yolu ile iç Anadolu'ya giren râhip Guillaume de Rubrouck Erzurum'un Türkiye sultanına tâbi güzel bir şehir olduğundan bahsetmiştir (frns. trc. Louis de Backer, Paris, 1877, s. 284).

Saltuk-oğulları zamanından kalan eserler arasında Ulu Câmi ile iç kalede bulunan ve bugün saat kulesi vazifesini görmekte olan bir burc ile yine iç kalede bulunan bir mescid, Saltuklu hukümdarlarına âit olan mahrûtî kümbetler ile Ulu-Câmi şâyân-ı zikirdir. Saat kulesinin kûfi kitâbesi eksik olduğu için, tarihsizdir. Bu kitâbe Tuğrul Bey b. Gāzî b. Abu 'l-Kāsim adına yazılmıştır. Ulu câmi ise Malik Muḥammed'in ismini ve 575 (1179) tarihini taşımaktadır. Diğer eserler tarihsiz ve kitâbesizdir.

Muġīs al-Dīn Tuğrul Şah ile oğlu Cihān Şah'ın adını taşıyan kitâbeli hiç bir binaya rastgelinmemiştir. Erzurum'daki eserlerin en güzeli olan Hatuniye veya İnce-Minâre denilen medresenin kitâbesi 1828'de Erzurum'u işgâl ile bir çok tahribat yapan ruslar tarafından sökülerek, Petersburg'a götürülmüştür. Sureti neşredilen bu uzun fârisî kitâbenin doğru okunamamış olduğu için, onu bir senet ittihaz ederek bu binanın inşa tarihi hakkında kat'î bir hukûm verilemeyeceğini söylemekle berâber, medresenin Hundu Hatun (Hudâvend Hatun) adını taşıması onun bir Selçuklu prensesi tarafından yaptıldığını göstermektedir. Muahharen tertip edilen tapu dâiresi arşivindeki Erzurum defterine göre, bu medrese Sultan 'Alā' al-Dīn Kayḳubād'ın kızlarından birisi tarafından yaptırılmıştır. İyi okunamayan ve tarihi yanlış okunan uzun farsça kitâbe ise, tâmir kitâbesidir ve VIII. (XIV.) asra âittir.

639 (1242) senesinde Erzurum, moğul ordusu kumandanı Bayçu Noyan tarafından muhasara edildi. Şehrin sü-başısı olan Sinaneddin Yâkût başta olduğu hâlde, muhafız askerler ile ahâli tarafından iyice müdafaa edilmekte olan bu müstahkem şehir, burclardan birinin muhafızı olan

Şaraf al-Dīn Dovīnī 'nin hıyaneti ile, düştü. Subaşı başta olmak üzere, bütün askerler moğullar tarafından imha edildi. Şehir yağma ve tahrip olunarak, ahâlinin bir kısmı öldürüldü ve bir kısmı da esârete sürüklendi (İbn Bībī, *al-Avāmir al-'Alā'iya*, s. 514—517; Amīr Baybars al-Davādār, *Zubda al-fikra fī tārīḫ al-hicra*; 'Aynī, *'Iḳd al-camān*; Abu 'l-Farac İbn al-'İbrī (Bar Hebraeus), *Chronography*, ingl. trc. W. Budge (London, 1932), I, 406; Geneeli Kirakos, *Hist. de Armenie*, frns. trc. Brosset (St. Petersburg, 1870), s. 138 v.d.; Vardan, *Vekâyinâme*, türk. trc. H. Andreasyan, *Tarih semineri dergisi*, I, 2. kısım. İstanbul, 1937, s. 228; râhib Malakya vekayinâmesi, frns. trc. Brosset, *Hist. de la Georgie*, Petersburg, 1851, II, 446; Çamiçyan, *Ermenistan tarihi*, türk trc. H. Andreasyan).

Anadolu Selçuklu sultanlığını moğul imparatorluğunun himâyesine koyan muahedenin akdinden sonra, Erzurum şehri yeniden iskân edilmiş ve Anadolu sultanlığının inkırazına (1308) kadar, bu saltanatın bir vilâyeti olarak kalmış ise de, ikide-birde Anadolu 'yu zaptetmeğe ve oradaki isyanları bastırmağa veya bu bölgede yaylak ve kışlak te'sis etmeğe gelen moğul ordularının uğrağı olduğu için, her zaman zarar görmeğe mârûz kalmıştır. Bu arada 696/697 (1297/1298) 'de Anadolu devletinin saltanat nâibi olan Mucīr al-Dīn Amīrşāh ile maiyeti bu şehirden ağır vergiler toplamışlardır (Aḳsarāyī, *Musāmarat al-aḫbār*, Ankara, 1944, s. 214—216). Selçuklu hânedanının saltanattan düşmesinden sonra, Erzurum İlhanlı vâlileri tarafından idâre edilen Rûm ülkesine bağlı vilâyetlerden birinin merkezi olarak kalmıştır. Bu zamanda (XIV. asır başı) Erzurum vergisinin (*hukûk-ı dîvânî*) 22.000 dinardan ibâret olduğunu zikreden Ḥamd Allāh Mustavfī bu şehirde bulunan büyük bir kilise ile aynı büyüklükteki mescidden de bahseylemektedir (*Nuzhat al-ḳulūb*, *GM*, XXIII, Leyden, 1915, s. 183). İlhanlıların hâkimiyeri zamanında Erzurum yine az-çok ehemmiyet kesbetmiştir. Emîr Ḫvāca Yāḳūt tarafından vücuda getirilen Yāḳūtiya medresesi bu devirde yapılmış olup, 710 tarihini göstermekte ve Ulcaytu ile yaptıran emîrin adlarını ve yaptığı vakıfları bildiren kitâbeleri ihtivâ etmektedir.

1336/1337 senelerinde Erzurum 'a uğrayan ve orada Ahı Toman 'ın zâviyesinde misâfir olan İbn Baṭūṭa, bu şehrin geniş olduğunu, fakat iki türkmen tâifesinin mücâdelesi yüzünden, büyük bir kısmının harap bir hâlde bulunduğunu söyler (*Seyahatnâme-i İbn Baṭūṭa*, türk. trc. Damad Şerif Paşa, İstanbul, 1335, I, 328). Bu iki türkmen tâifesinin Ak-Koyunlular ile Kara-Koyunlular olduğu şüphesizdir.

İlhanlı imparatorluğunun inhilâli üzerine vukû bulan büyük anarşi esnâsında Erzurum ve havâlisi Sutay Noyan 'ın oğlu emîr Hacı Togay 'ın eline geçmiş ve bu Hacı Togay 'ın oğlu Hasan, Erzurum şarkında, Pasin bölgesinde bir kale inşa ettirmiş ve kendisi de vefatında orada defnedilmiştir. Bu kale, onun adına nisbetle, Hasan-Kale adını almıştır. Bundan bir az sonra 1340 'ta emîr Çoban 'ın torunu Şeyh Hasan Erzurum 'a gelerek, Togaylıları kaçırmış, şehre hâkim olmuş ve burada bir ay kalarak, ağır müsâderelerde bulunmuş ve dönüşünde Hasan-Kale 'yi, mescidi de dâhil olduğu hâlde, kâmilen tahrip etmiş ve bu arada Hasan 'ın mezarını da ortadan kaldırmıştır (Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 96; Ḥāfiz Abrū, *Ẕayl-i cāmi' al-tavārīḫ*, Tahran, 1317, s. 165).

1358 senesine kadar bütün Azerbaycan ve Arran kıt'aları ile birlikte, Çobanlıların elinde kalan Erzurum, bu sene içinde Çelâyirlilerden Sultan Üveys 'in Tebriz 'i işgâlini müteâkip, onlar elinden çıkmıştır. Sıvas ve orta Anadolu hukümdarı Muḥammed b. Eretna adına 761 tarihinde Erzurum 'da kesilmiş bir paranın mevcut bulunması bu şehrin 1360 'tan itibâren Eretna devletinin idâresine geçmiş olduğunu göstermektedir. Fakat bu devlet Erzurum 'da uzun zaman tutunamamış ve burası bir müddet sonra Kara-Koyunlular eline geçmiştir ki, 1377 'de bu boyun reisi olan Bayram Hoca 'yı bu şehir hâvalisine hâkim olarak görmekteyiz (Ḥāfiẓ Abrū, *ayn. esr.*, s. 203).

Diğer taraftan İbn Ḥacar *Anbā' al-ġumr* 'da 773 (1371/1372) vukuâtında o sene içindeki hukümdarların listesini verirken, Arzan al-Rūm hukümdarı olmak üzere, al-Ḳāhir 'Alī b. al-Manṣūr Calāl al-Dīn b. 'İmād al-Dīn al-Salçūḳī diye bir zâtı gösterir. Bir takım münakaşalara ve tahminlere yol açan bu emîr, İbn Ḥacar 'in, mehazındaki yanlışlığı fark etmeyerek yazdığı vecihle, Erzurum hukümdarı değildir. Bu emîr doğrudan doğruya Erzen yâni Erzen-i Diyarbekir hukümdarıdır [bk. ERZEN]. Feridun Bey, *Munşa'āt* (I, 98 v.d.) 'ında Raşīd al-Dīn lakabını taşıyan bir Erzurum emîrinin osmanlı hukümdarı Murad I. 'a göndermiş olduğu bir arz-ı sadakat ve tâbiiyet mektubu ile Sultan Murad 'ın muharrem 777 senesi tarihini taşıyan bir cevapnâme mevcuttur. Fakat bu münşaatın yukarı kısımları kâmilen uydurma veya muharref olması dolayısı ile, bu mektup ile cevabının doğruluğuna itimat etmek müşküldür.

781 (1379) tarihinde Erzurum 'da Eretna devletinin vâlisi olup, Erzincan emîri bulunan

Muṭahherten'e tâbiiyet gösteren ve hukümdar 'Alā' al-Dīn 'Alī b. Muḥammed b. Eretna'yı tanımayan Orduşah, bu hukümdarın büyük annesi olup, Bagdad'dan Sıvas'a gelirken, Erzurum'a uğramış olan İsfahanşah Hatun'u bırakmamış ve onun bütün mücevherat ve eşyasını zaptetmiştir. Bilâhare hatun serbest bırakıldığından, Sıvas'a gitmiştir (Aziz Esterâbâdî, *Bezm-ü rezm*, İstanbul, 1928, s. 167 v.d.).

Bundan sonra 1385 senesine doğru Erzurum ve havâlisi Kara-Koyunluların reisi Kara Mehmed'in eline geçmiştir. Timur 1387'de Erzurum'a yürümüş ve Kara-Koyunlu türkmenlerini perişan ettikten sonra, bir gün içinde burasını zapt ve yağma etmiştir (Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafar-nāme*, Kalküte, 1887, I, 418; Aziz Esterâbâdî, *ayn. esr.*, s. 332; Mustanced b. Sātī al-Mavlavī'nin takviminde Erzurum'un, Timur askeri tarafından, zapt ve yağmasının 13 cemâziyelâhır 789 (1 temmûz 1389) pazar günü vukua geldiği kaydedilmiştir; Konya müzesi kütüp., nr. 2120, mecmua).

Timur 1400'de, birinci Anadolu yürüyüşünü yaparken, buradan geçtiği gibi, 1402'de ikinci defa Anadolu'ya girerken, yine buradan geçmiş ve ertesi sene dönerken, yine buraya uğramıştır. Timur Erzurum'u Muṭahherten'e vermişti. Bunun ölümü üzerine, yerine Yusuf Ali adlı bir türkmeni buraya emîr nasbetmiştir. Bundan bir az sonra, Timur nezdine giderken, Erzurum'a uğrayan Klavijo (*Seyahatnâme*, türk. trc. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, cüz I, s. 103), bu vâliden bahsettiği gibi, şehrin kuleli sûrlar ile çevrildiğini ve bir iç kalesi bulunduğunu, eskiden zengin ve büyük bir şehir olan bu beldenin pek de kalabalık olmadığını, içinde az mıkdarda ermeni de bulunduğunu, evvelce ermenilere âit olan bir kiliseyi de gördüğünü söylemektedir.

1421'de Şahruh'un birinci Azerbaycan seferini ve Kara-Koyunlular ile muharebesini müteâkip Horasan'a döndükten sonra, Kara Yusuf'un oğlu İsfahan Bey Erzurum'a yürümüş ise de, alamayarak, Avnik'e gitmiş, fakat ondan sonra gelen İskender Bey Erzurum'u zaptederek, Duharlu türkmen boyunun reisi olan Pîr Ahmed Bey'i oraya vâli tâyin eylemiştir. 1434'te Şahruh Kara-Koyunlulara karşı üçüncü Azerbaycan seferine çıktığı zaman Diyarbekir hukümdarı ve Ak-Koyunlu ulusu reisi Kara Yülük Osman Bey'i yardımına çağırmış, o da Erzurum'u muhasara etmiştir. Pîr Ahmed Bey şiddetle müdafaa etti ise de, muhasırların kullandıkları mancınıklar sûrların burclarından birini yıktığından, Ak-Koyunlular şehri almağa muvaffak oldular. Kara Yülük, oğullarından Şeyh Hasan Bey'i buraya vâli tâyin etti. Bundan bir az sonra Kara-Koyunlu hukümdarı İskender Bey, Azerbaycan'a gelen Şahruh'a mukavemet edemeyerek, kaçmağa mecbur olmuş ve osmanlı ülkesine gitmek üzere, Erzurum yolunu tâkibe mecbur kalmıştı. Şahruh'un oğlu Mehmed Cûkî, onun arkasından ilgar ederek, Çoban köprüsüne kadar gelmişti. Kara-Erzen'den çıkarak, İskender Bey'in yolunu kesti ve onun bütün ricasına rağmen, yol vermedi. Bunun üzerine arada şiddetli bir savaş başladı, İskender'in amcazâdesi Kılıç Arslan Bey'in esir olmasına, Kara Yülük'ün bu harbe iştirâk eden oğullarından Mehmed Bey ile yeğeni Kutlu Bey'lerin bütün şecaat ve gayretlerine rağmen, İskender muharebeyi kazandı. Kara Yülük ağır surette yaralandı. Oğullarından ikisi başta gelmek üzere, hânedanından müteaddit emîrzâdeler ile muhtelif boy beyleri telef oldukları gibi, bir kısmı da esir oldular. Kara Yülük'ün oğlu Ali Bey çekilmekte olan Kara-Koyunlulara hücum ederek, esirlerin bir kısmını kurtardı. Fakat muharebe Kara-Koyunlular tarafından kazanılmıştı. Ağır yaralı olan Kara Yülük, ata bindirilerek, Erzurum'un içine götürüldü ise de, bir az sonra öldü. Şeyh Hasan Bey onu defnetti. Kara Yülük'ün ölümü üzerine Erzurum'da bulunan oğulları, maiyetleri ile birlikte, kaçarak, şehzâde Mehmed Cûkî'ye iltihak ettiler. Karaz (Kara-Erzen)'da bulunmakta olan İskender Bey, bunu duyunca, Erzurum'a gelip, müdafaasız kalan şehri aldı. Kara Yülük'ün naşını çıkarttırıp, başını kestirtti ve onu Mısır sultanına gönderdi. Diğer bir rivâyete göre, bozguna uğrayan Kara Yülük, şehre iltica ederken, hendeğe düşmüş ve boynu kırılarak, ölmüştür. Kara-Koyunlular Ak-Koyunluları şiddetle tâkip etmişler ve onlardan ekserisini öldürmüşlerdir. İskender Bey hendeğin içinde bulunan Kara Yülük'ün cesedini buldurmuş ve başını kestirmiştir. Fakat bir az sonra çagatay ordusunun gelmesi üzerine, İskender Bey Erzurum'u terkederek, osmanlı ülkesine sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. Mehmed Cûkî kumandasında, Erzurum önüne gelen çağatay ordusu ümerası, Ak-Koyunlular ile Kara-Koyunluların maktûllerinin çokluğunu görüp, hayret etmiş ve bunların birbirleri ile ne derece kanlı savaş yaptıklarını anlamışlardı. Şahruh'un avdetini duyan İskender Bey Osmanlı ülkesinden dönmüş ve 1436'da Erzurum'u ve mülhakatını tekrar ele geçirmiş ve onun ölümü üzerine, burası kardeşi Cihān Şah'a kalmıştır. 1454 ve 1456'da Diyarbekir hukümdarı ve Ak-Koyunlu ulusu reisi olan Uzun Hasan Erzurum ve havâlisine akınlar yapmıştır. Uzun Hasan bundan sonra 1458 ve 1466 yıllarında

Gürcistan 'a yapmış olduğu sefere giderken ve gelirken, Erzurum 'dan geçmişti. Cihân Şah 'ın ölümünden sonra, Uzun Hasan Erzurum 'u 1468 'de, diğer Kara-Koyunlu ülkeleri ile birlikte, almış ve devletin son zamanlarına kadar, bu şehir Ak-Koyunlular elinde kalmıştır. Saltanat dâvasına kıyam ile babasının müridlerini etrafına toplamağa uğraşan İsmâ'îl Şafavî, 1499 'da, Erzurum 'a uğramış ve orada Erzincan 'a gitmişti. Bu zât 1502 'de, Sultan Elvend 'i ikinci defa bozguna uğrattıktan sonra, Erzurum 'u zaptedebilmiştir. Çaldıran seferine çıkan Selim I. 3 ağustos 1514 'te Erzurum yanında Çayırgân mevkiinde bir gün kadar konaklamış ve dönerken, 14 teşrin I. de, yine buraya uğrayarak, Burdegân mevkiinde yine bir gün kalmıştır. Erzurum 'un bu sırada mı, yoksa bundan bir sene sonra, yâni Kemah ve Bayburt 'un alındığı 1515 yılında mı zapt veya Osmanlı ülkesine ilhak edildiğini tâyin etmek müşkûldür.

Süleyman I. birinci İran seferinde (941=1534) Erzurum 'a uğramıştır (Feridun Bey, *Münşeât*, İstanbul, 1274, I, 586). Bu seferden döndükten sonra, İran hududunda, Erzurum ile, henüz fethedilen Van 'ın, birer beylerbeyilik merkezi olmak üzere, iki beylerbeyilik teşkilini emretmiştir. Moğul istilâsı neticesinde yağma ve tahribe uğrayan, İlhanlıların sukutundan sonra, onun ümerası tarafında, bilâhare Kara-Koyunlular ile Ak-Koyunlular arasında mücâdele sâhalarından biri olan, daha sonra Timur tarafından tâlân edilen, bâzan Kara-Koyunluların, bâzan da Ak-Koyunluların eline geçen ve bilhassa İskender Bey tarafından bir defa daha iyice yağma ve tahrip edildiğinden, büs-bütün hârâp hâlde bulunan Erzurum bu suretle yeniden te'sis ve iskân edilmiş, istihkâmatı tâmir olunmuş ve arazisi tahrir edilerek, sipahilere verilmiştir.

1543 'te gürcüler üzerine sefere çıkan Erzurum vâlisi İsfendiyâr-oğullarından Musa Paşa şehid olmuş ve onun yerine tâyin edilen Ali Paşa gürcüleri hezimete uğratmıştır. 1548 'de ikinci defa İran seferine çıkan Sultan Süleyman yine Erzurum 'a uğramıştır. Erzurum beylerbeyisi olan Mehmed Paşa, Gürcistan 'a sefer yaparak, müteaddit kaleler fethine muvaffak olmuştur.

1552 senesinde Osmanlılar ile Safevîler arasında muharebeler şiddet kesbettiği esnâda, Erzurum vâlisi İskender Paşa iranlıların akınlarına karşılık olarak, Gürcistan 'a girmiş ve Şah Tahmasp 'ın oraya göndermiş olduğu Kaçarlu ümerasına gâlip gelerek, dönmüştü. Ahlat 'ta bulunan Şah Tahmasp güzîde ümerasından Şahverdi Sultan, Ziyad-oğlu, Bedirhan Ustaclu, Şah-Kulı Sultan Ustaclu, Muhammedî Türkman, Edhem Rûmlu, emîr Gayb Ustaclu, Allah-Kulı İcegoğlu, Hamza Talış, Halife Ensâr, Ulug Han Sa'adlu, İbrahim Halife Alpavut, Zülfikar Pazukî ve Kunkıraz Sultan Rûmlu 'yu, kumandalarındaki askerleri ile birlikte, oğlu İsmail Mirza 'nın emrine vermiş ve ayrıca 1.600 kadar da korucu askerini bu şehzâdenin maiyetine katarak, mukabele-i bilmisle me'mûr eylemiştir. Pasin 'e gelen Safevî şehzâdesi Şahverdi Sultan ile Muhammedî ve Edhem Bey 'leri öncü kuvvetlerinin başına geçirmişti. Bunlar, orada bulunan osmanlı kuvvetlerini perişan ederek, Erzurum 'a kaçırdılar. İran ordusunun Erzurum 'a doğru yürümekte olduğunu duyan İskender Paşa bir taraftan civardaki sancak beyleri ile beylerbeyileri yardımına çağırmış ve diğer taraftan da Erzurum kullar-ağasını, bir mikdar kuvvetle, karakola çıkarmıştır. Fakat bu kuvvet de mağlûp olmuştur. İskender kendisinin yardımına gelen sancak beyleri ile müşâvere etmiş ve onların Erzurum istihkâmatı içine kapanarak, müdafaa etmek yolundaki düşüncelerini kabûl etmemiş, hem maiyetindeki askerin çokluğuna ve hem de kendi şecaatine güvenerek, meydan muharebesini tercih eylemiş ve şehrin yarım fersah yakınında düşmanı beklemiştir. Bir müddet sonra, İran ordusu gelmiş ve harp başlamıştır. Biri sünnî ve diğeri şî'î olan ve her ikisi de güzîde türk ve türkmen ümera ve askerlerinden terekküp eden bu iki kuvvet, emsâlsiz bir şecâatle dövüşmüşlerdir. Neticede Safevî ordusu gâlip gelmiş, Osmanlı askeri mühimce bir telefat vererek, şehrin duvarları içine sığınmıştır. Bu muharebede Osmanlı ümerası arasında Maraş vâlisi Köse İsa Paşa, Biga sancak beyi Mahmud Bey (Osmanlıların ilk Mısır vâlisi olan meşhûr Hayr Bey'in birâderzâdesidir), İskender Paşa 'nın kardeşi Ramazan Bey, Çemişkezek beyi Pîr Hüseyin Bey, Malatya sancak beyi Hayreddin Bey, Trabzon vâlisi Mustafa Paşa, kullar-ağası Ali Ağa, İskender Paşa 'nın koyınbirâderi Ali Bey ve Erzurum kadısı iranlılara esir oldular. Bir çok meşhûr adamlar da maktûl düşmüşlerdi. İskender Paşa 'nın bu muharebede evvelâ gâlip gelmiş iken, sonradan mağlûp olduğunu söyleyen Osmanlı vak'anüvisleri Trabzon vâlisi ile Malatya, Bozok ve Şarkî Kara-Hisar sancak beylerinin maktûl olduğunu zikretmişlerdir. Sultan Süleyman, İskender Paşa 'yı tezziye şöyle dursun, bil'akis onun şecaat ve celâdetini takdir ederek, terfian, Diyarbekir vâlisi yapmıştır. 1554 senesinde üçüncü defa İran seferine çıkan Sultan Süleyman haziran sonunda Erzurum 'a uğramış ve oranın beylerbeyisi Ayas Paşa 'yı da alarak, Nahçıvan 'a ilerilemiş ve burayı yakıp, tekrar Erzurum 'a ve oradan İstanbul 'a

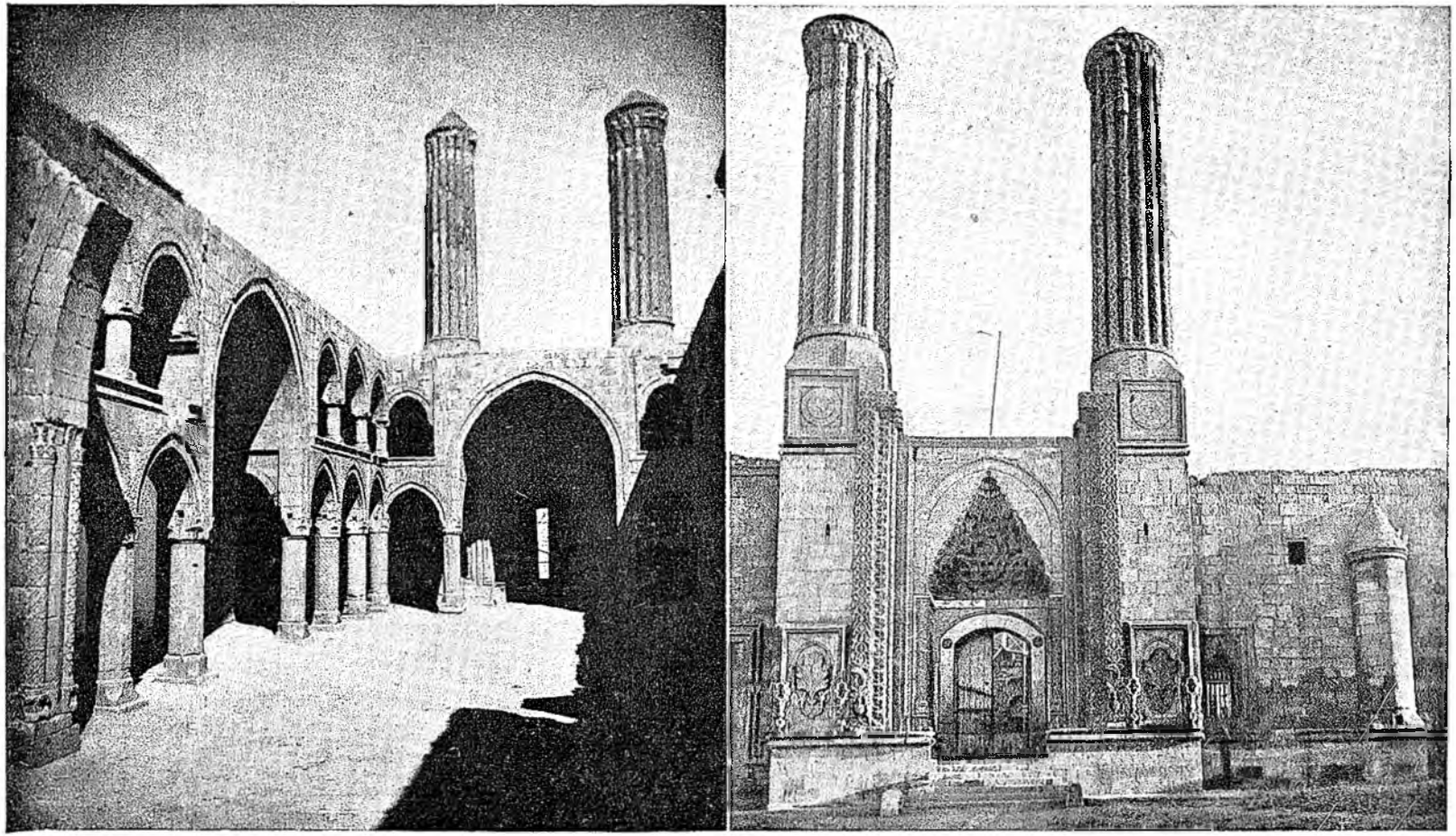

ERZURUM Çifte-Minâre (Hatuniye) medresesi, iç ve dış görünüş (tarihi 1253).

ERZURUM. Yakutiye medresesi, kapı (tarihi 1310).

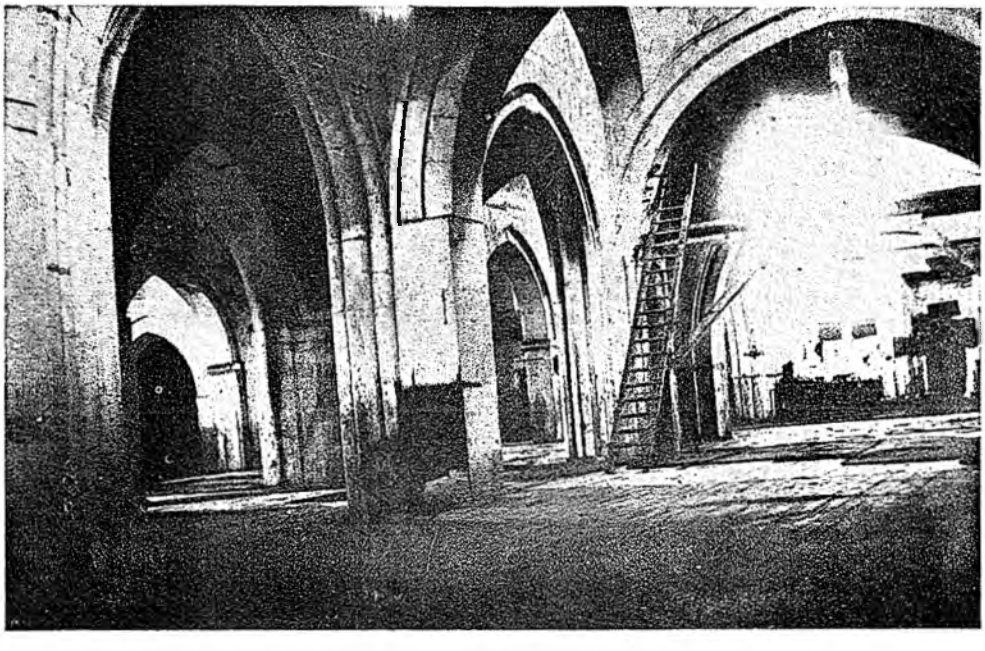

ERZURUM. Ulu-Câmi, iç görünüş (tarihi 1179).

dönmüştür. Bu Ayas Paşa, bilâhare, 1559 senesinde İran'a firar eden şehzâde Bayezid'in kaçmasına imkân verdiği ve gizli yardımlarda bulunduğu için, idam edilmiştir (bk. 'Abd al-Razzāḳ Samarḳandī, *Maṭla' al-sa'dayn*, hind basm., 832, 838, 872 hicrî seneleri vukuatı; Ḥasan Bey Rumlu, *Aḥsan al-tavārīḫ*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3317, 824, 838, 840, 862, 871, 905, 950, 955, 909, 961, 966 hicrî seneleri vukuatı; Peçevî, *Tarih* (İstanbul, 1283, I, 35, 38, 280, 281, 298, 310, 322, 325, 337, 394).

Abülkasım veya Saltuk-oğullarının ve onlardan sonra Selçuk-oğullarının bir şûbesinin hukûmet merkezi ve şark ve şimâl memleketleri ile Anadolu arasında büyük bir mübâdele yeri olan ve XII.—XIII. asırlarda bir çok âbidelerle süslenen ve bu asırlarda Anadolu'nun gürcü ve mogul hücumlarına karşı en müstahkem müdafaa hattı olan Erzurum, bir çok medreseleri de ihtivâ etmekte ve şarkî Anadolu'nun belli-başlı ilim ve irfan merkezlerinden biri bulunmakta idi. Saltuklu emîrlerinin hususî kütüphânesi bulunması, bunların adlarına yazılan ve bugüne kadar kütüphânelerimizde mahfuz bulunan bâzı eserlerin mevcudiyeti ile sâbittir. Fakat moğul istilâsının ve ondan sonra XIV. ve XV. asırlarda vukua gelen dâhilî harplerin bu şehirde yaptığı tahribât yüzünden eserler zâyi olduğundan, o devirlerde bu şehirde yetişmiş olan âlimlerin ve ediplerin isimlerini vermek mümkün olamamıştır. XIV. asırda yetişen edebiyat ve lisan âlimlerinden Racab b. Ḳaraca al-Arzan al-Rūmī (hâl tercümesi için bk. İbn Ḥacar, *al-Durar al-kāmina fī a'yān al-ma'mat al-ṣāmina*, Haydarâbâd, 1349, II, 108) ile yine bu asrın sonunda *Sīra al-nabī* ve *Futūḥ al-Şām*'ı türkçeye çevirmiş olan Żarīr-oğlu namı ile mârûf erzurumlu Mustafa b. Yūsuf b. 'Omar'den başka, bütün o devirler içinde zikre şâyân kimseye tesâdüf edilmemektedir.

Bibliyografya: Makale metninde zikredilen eserlerden başka, bk. bir de Brosset, *Hist. de le Géorgie* (gürcü dilinden frns. trc., Petersburg, 1849, I, 346 v.d., 432 v.d.); St. Martin, *Mémoires sur l'Arménie* (Paris, 1818), I, 66 v.dd., II, 205 v.d., 211 v.d.; Lynch, *Armenia* (London, 1901), II, 199—224; M. Nusret, *Tarihçe-i Erzurum* (İstanbul, 1338); Abdürrahim Şerif, *Erzurum tarihi, anıtları ve kitâbeleri* (İstanbul, 1936).

(MÜKRİMİN H. YINANÇ.)

Osmanlı devletinin Erzurum beylerbeyiliği, XVII. asır kaynaklarına göre, Paşa sancağı Erzurum olarak, Şarkî-Kara-Hisar, Kigı, Hınıs, Yukarı-Pasin, Malazgird, Tekman, Kız-Uçan, İspir, Tortum, Namervan, Mecinkerd (bu sonuncusu bâzan Çıldır veya Kars eyâletlerine de bağlanırdı) sancaklarından mürekkeptir. Beylerbeyinin hâssı, imparatorluk eyâletleri içinde en yükseklerinden olup, 1.214.600 akçedir. 1540 tarihli *Erzurum kanunnâmesi*'ne göre (madde 52), beylerbeyi bunu, ekrad munkataasından kendi „zâbitlerini" göndererip, agnâm, arûsâne ve bâdihava resimlerini toplatmak sureti ile alırdı. Bütün beylerbeyiliği, 120 zeâmet ile tezkireli, tezkiresiz 5.157 tımarlı sûvari ('Aynī 'Alī; Evliya Çelebî'de 5.279) çıkarmakta ve cebelûları ile bunların mikdarı 7.800 (Evliya Çelebî'de 8.000)'e varmakta idi. Bu adedlerle Erzurum, tımarlı sûvari kuvveti itibâriyle, imparatorluk eyâletleri içerisinde dördüncü gelmektedir. Yalnız Erzurum eyâletinde „nöbetli tımar" denilen bir kısım tımarlar hususî bir karakter göstermektedir; bunlarda tımar, sefere nöbetle giden üç dört kişi tarafından müştereken tasarruf olunur. Erzurum'da ulûfeli yeniçerilerden maada, kale muhafazasında bulunan askerlerin çoğuna da tımar verilmiştir. Bunlar senevî tımar hâsılını, hizmet ettikleri ay ve gün hesabı ile, aralarında taksim ederlerdi (*Kanunnâme*, 54). Eyâletin diğer büyük memurları, bir hazine defterdarı (hâssı 142.985 akçe), bir defter kethüdası (hâssı 151.000 akçe), bir tımar defterdarı (zeâmeti 60.000 akçe) ve 500 akçelik bir kadıdır.

Erzurum eyâletinde de toprak ve çiftçi (raiyye) statüsü, esas itibârı ile, tımar sistemine dayanmaktadır. Angaryalar ve haksız vergileri kaldıran, çiftçiyi ve istihsâl hacmini birinci derecede göz önünde tutan Osmanlı kanunları, âdil bir devlet nizamı olarak, burada halkın isteği ile zamanla yerleşmişti (bk. *Erzurum kanunnâmesi*, mukaddime). Bu kanunlar, meselâ tımar sâhiplerinin raiyyeden tavuk, ırgadiye, harman resmi, saman uşrü v.b. adları ile fazladan aldığı vergileri, „bid'at" sayarak, kaldırıyor (madde 25), kezâ ihtisâbiye namı ile, muhtesiplerin şehir dışındaki köylerin mahsulâtından vergi taplamasını (madde 40), ark sularının kurak aylarda tımar sâhipleri tarafından para ile satılmasını ve bu ark suları üzerinde, her hângi bir şekilde, tasarrufta bulunulmasını (madde 42), sancak beylerinin mehterlerinin her sene bir kaç defa çıkıp köylerde düğün ve eğlence gibi cemiyetlerden ve köy sâzendelerinden resim almalarını (madde 43) men'ediyordu. Eyâletin kanunları bu bölgeye hayvan yetiştiren bir çok göçebelerin yaylak için geldiğini göz önünde tutarak, yaylak ve kışlak resimlerinin muhtelif bölgelerde bir defadan fazla alınmaması için, usûl koymuştur (maddde 27). Kezâ tarlalara zarar veren hayvanların sâhiplerini cerime ile cezalandırarak, çiftçi halkı da korumak istemiştir

(madde 37). Kanun gayr-ı müslimleri de âdil himâyesi altına almaktadır. Meselâ kadıların bunlardan „nikâh akçesi ve resm-i kısmet" diye bir nevi resim almalarını kat'î surette menetmektedir (madde 38). Gayr-ı müslimler, harac ile berâber, „resm-i çift" ve „resm-i dönüm" yerine yılda her mükellef başına 25 akçe ispenç vergisi öderlerdi. Erzurum havâlisinde 6 şap mâdeninde çalışan ve şaphâne köyleri denilen 23 hıristiyan köyü bütün vergilerden muaf tutulmuştur (madde 57). Hulâsa XVI. asır Erzurum eyâlet kanunları bize o eyâlette halkın menfaatlerini dikkatle göz önünde tutan âdil bir rejimin varlığını isbat etmektedir.

Osmanlı devrinde şehir, Anadolu ve Karadeniz'den şarka İran'a giden büyük askerî ve ticarî yolun üzerinde başlıca merkez olmak karakterini tamâmı ile muhafaza etti. Bir serhad kalesi sıfatı ile futuhat asırlarında orduların toplandığı ve dayandığı başlıca üs rölünü oynadığı gibi, XIX. asırda da Anadolu'yu rus ordularına karşı kapayan bir „kilit kale" vazifesini gördü.

1577'de başlayıp, 12 yıl süren İran harplerinde Erzurum, osmanlı ordularının toplandığı, erzak ve mühimmatını yığdığı başlıca ikmâl ve hareket üssü olarak kaldı. Serdar Lala Mustafa Paşa Erzurum'u, beylerbeyilerin eyâlet kuvvetleri ile gelip orduya katılacakları bir toplanma merkezi olarak, göstermiştir. Osmanlı ordusu, iranlılara karşı kazandığı Çıldır zaferinden sonra, kışlamak üzere, tekrar Erzurum'a döndü (1578). Lala Mustafa Paşa Erzurumda iki kış kaldı. Ondan sonra serdar olan Sinan, Ferhad ve Özdemir-oğlu Osman Paşa'lar da Erzurum'u esâs karargâhları yaptırlar. 1590'da iranlılar ile sulh imzalandığı zaman, hudutlar Erzurum serhaddinden bir hayli ötelere götürülmüş, Azerbaycan ve Şirvan osmanlı nufuz ve hâkimiyeti altına sokulmuştu. İran şahı 'Abbâs I. osmanlılara karşı istirdat savaşlarına girişince, Erzurum yeniden ön plana geçti. Şah, Revan'dan sonra, Kars'ı da alarak, doğrudan-doğruya Erzurum'u tehdit etmeğe başladı (1603). Bu iki kaleden kaçan muhafız (500 kadar) kapı-kulu askeri gelip, Erzurum kalesine, Kösec (yahut Köse) Safer Paşa'nın yanına, sığındılar. Ahısha ermenilerinin yardım dilekleri üzerine Safer Paşa, 3—4.000 levend askeri ile, buradaki İran kuvvetleri üzerine muvaffakiyetli bir baskın yaptı (5 haziran 1604). Az sonra Cigala-zâde Sinan Paşa Erzurum'a yetişti. Azerbaycan'da şah ile karşılaşmak için beyhude dolaştıktan sonra, Van'da kışlamak istedi. Fakat şahın onu burada kuşatması üzerine, Erzurum'a kaçıp, kışı burada geçirdi. Erzurum beylerbeyi Safer Paşa, ertesi sene Tebriz gölü civarında, şah ordusuna karşı, yanındaki disiplinsiz levendler ile yaptığı bir ileri akında iranlıların eline esir düştü ve katledildi (1605). Celâlî gailesi ve merkezdeki otorite buhranı yüzünden, Osmanlılar şark cephesinde kat'î bir netice alamayarak, Kars yaylası ötesindeki fütuhatı bırakmışlardı. 1618'de, Halil Paşa serdarlığında, Tebriz üzerine yapılan seferde, Erzurum beylerbeyi Hasan Paşa, Safer Paşa gibi büyük bir akında iranlıların pususuna düşerek, şehid oldu. Bu mağlûbiyet üzerine iranlılar ile sulh imzalandı (29 eylül 1619). Bu muâhedeye göre, Süleyman I. devrindeki sınırlar esâs sayılıyor, ancak Ahısha vilâyeti osmanlılara bırakılıyordu. Burasının, Abaza Mehmed Paşa devrinde, bir aralık Erzurum'a tâbi olduğunu göreceğiz.

Şark serhaddinde osmanlı ordularının başlıca üssü olduğunu gördüğümüz Erzurum bir aralık, Abaza Mehmed Paşa [b. bk.] isyanı ile, imparatorluğu temelinden sarsan çok şiddetli bir iç buhrana da sahne oldu. Erzurum için bunun menşe'i kaledeki yeniçeriler ile umûmiyetle erzurumlular arasındaki eski bir rekabettir. Bir serhad kalesi olan Erzurum'da oldukça fazla mikdarda nöbetçi yeniçeriler oturmakta idi. İç kale onların hukmü altında olup, padişahın kapı kulu sıfatının bağışladığı imtiyaz ve muâfiyetlere dayanarak, gerek beylerbeyiler ve gerek şehir ahâlisi üzerinde tahakküm teşebbüsleri ile, bunlar daha önce de isyanlara sebep olmuşlardı. 1592'de, erzurumluların artan şikâyetleri üzerine, İstanbul'da sadrâzam Ferhad Paşa ve nöbetçi yeniçerilerin İstanbul'a, ortalarına dönmeleri emrini göndermişti. Bunu haber alan erzurumlular, onları bir an önce şehirden atmak için, harekete geçtiler. Bu yüzden iki taraf arasında çıkan kavgada bir kaç yeniçeri öldü. Kalanlar şehrin dışına atıldılar. İstanbul'a akseden hâdise, burada yeniçerilerin isyanına ve Ferhad Paşa'nın sadaretten düşmesine sebep oldu (mart 1592). Abaza isyanında Erzurum'un bu yeniçeri düşmanlığı esâs olmakla berâber, bütün doğu Anadolu'yu Erzurum paşası etrafında birleştiren Celâlî hareketi de buna katıldı. Yeniçeriler ile başı-boş Celâlî kuvvetleri arasındaki rekabet neticesinde yeniçeri düşmanı Erzurum, aynı zamanda Celâlî hareketinin başlıca merkezlerinden biri hâline geldi. Eski bir Celâlî olan Erzurum beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa (1621 eylülünden beri), Osman II.'in öldürülmesini bahane ederek, Erzurum ve Ahısha'daki bütün yeniçerileri katl veya tard etti (1622). İstanbul'a kaçıp gelen yeniçerilerin şikâyetleri üzerine, Abaza Sıvas beylerbeyiliğine nakl-

edildi ise de, buraya gitmedi ve yerine tâyin olunan Mustafa Paşa'nın Erzurum'a girmesine müsâade etmedi. Abaza Mehmed Paşa şimdi tamâmiyle yeniçeri tahakkümü altına düşmüş olan İstanbul'a karşı, Erzurum merkez olarak, garpta Çankırı, cenupta Maraş, şarkta Ahısha'ya kadar, bütün doğu Anadolu'yu hukmü altına aldı. Âsi Paşa etraftaki vâlileri kendisi ile birleşmeğe zorluyor, sancaklara dilediğini tâyin ediyor ve halktan hane başına 1000 akçe vergi topluyordu. Her taraftan sekban ve levend grupları onun bayrağı altına koşuyorlardı. Yeniçeri tahakkümüne karşı, onun İstanbul'daki ulema ve esnaf tarafından da desteklenmesi bilhassa mânidardı. Abaza, merkezden üzerine gönderilen orduları müteaddit defalar mağlûp ettikten sonra nihâyet Kayseri ovasında vezir-i âzam Çerkes Mehmed Paşa'ya yenildi (ağustos 1624) ve kalan askeri ile kaçıp Erzurum kalesine kapandı. Çerkes Mehmed Paşa, Tercan ovasına gelip, Erzurum'un muhasarasına hazırlandığı sırada, Abaza'dan af dileği geldi. İranlıların zaptetmiş oldukları Bagdad'ı kurtarmak vazifesini de yüklenmiş olan Hâfız Ahmed Paşa, şimdilik kaleye 2.000 yeniçeri konması şartı ile, bu dileği kabûl etti. Fakat serdar Bagdad önünde muvaffakiyetsizliğe uğrayınca, Abaza Erzurum'da yeniden baş kaldırdı. Şah Abbas ise, şimdi şimâlde faâliyete geçmiş, Ahısha — Erzurum istikametinde taarruzlarda bulunuyordu. Yeni serdar, Abaza'nın eski hâmisi Halil Paşa, onu Ahısha'nın yardımına çağırdı. Fakat Abaza, sadrâzamdan, ordusu ile Erzurum bölgesine girmesini ve bu taraftan gönderilecek kuvvetlerin seraskerliğini kendisine vermesini istedi ve istekleri reddedilip, aleyhine entrika da çevrildiğini öğrenince, Erzurum civarında toplanan osmanlı kuvvetlerini baskınla müthiş bir katl-i âma uğrattı. Bu sırada İran şahı da Ahısha'ya girmişti. Serdar önce Abaza'yı cezalandırmak gerektiğine inanarak, gelip âsîyi Erzurum'da muhasara etti (eylûl 1627). 70 gün süren bu muhasara bir netice vermedi ve Osmanlı ordusu kışın, Tokat'a doğru, çok felâketli bir çekilme yaptı. Yeni sadrâzam Husrev Paşa, kuvvetli bir ordu ile, Erzurum üzerine hareket ettiği sırada, Abaza'nın kaleyi şaha vermeğe hazırlandığı haberleri geldi. Husrev Paşa, hızlı bir yürüyüş ile gelip, kaleyi muhasara altına aldı. Büyük kuvvetler ve çok topla yapılan taarruzlar karşısında Abaza, tarafdarlarının ve şehir halkının da zoru ile, nihâyet, şahsına ve adamlarına bir zarar gelmemek şartı ile teslim olmağa râzı oldu (18 eylûl 1628). Böylece Erzurum'u 7 yıl imparatorluğa karşı elinde tutan bu azılı Celâlî bertaraf edilmiş ve kale İran savaşlarındaki ehemmiyetli yerini tekrar almış oluyordu. Bundan 19 yıl sonra, 1647'de Abaza Mehmed Paşa'nın Erzurum'da tekrar meydana çıktığı şâyiası ve bunun İstanbul'da doğurduğu büyük telâş, onun ne kadar derin bir te'sir bıraktığını göstermesi bakımından, zikre değer (Naimâ, IV, 244). — 1633'te Erzurum beylerbeyi Timur Kazak Halil Paşa'nın Van'ı muhasara eden iranlıları buradan kovduğunu, aynı yıl, Erzurum serhaddinin muhafazası için, Adana beylerbeyi Karaman, Saruhan ve Kastamoni sancakları askerini buraya göndermek icap ettiğini görüyoruz. İranlılar şimdi bizzat Erzurum için tehlikeli oluyorlardı. Nihâyet Murad IV. kendisi sefere karar vererek, Erzurum'a geldi (haziran 1635). Padişah şehre muhteşem bir alay ile, Ilıca'dan Erzurum'a kadar iki tarafa dizilmiş yeniçerilerin ve eyâlet askerlerinin arasından geçerek, girdi. Bu meşhûr Revân seferinde ordu için yaptırılan sağlam ve güzel yollarla bir köprü Erzurum'a yâdigâr kaldı. Erzurum beylerbeyi cenûbî Kafkasya'da osmanlı nufuz ve hâkimiyetinin bekçisi rolünü oynamakta idi. 1662'de osmanlı hâkimiyetine karşı gelen gürcü beylerini cezalandırmak için, beylerbeyi vezir Pamuk Mustafa Paşa seraskerliğinde Kars ve Ahısha beylerbeyiliği ile birlikte 43.000 kişilik bir ordu Kutayıs üzerine yürüdü ve gürcüleri itaat altına aldı.

Erzurum, imparatorluğun garbındaki büyük mücâdelelere karşı, şark serhadlerini müdafaasız bırakmamak için, mahdut ölçüde iştirâk etmiştir. Cihrin seferine (1679) Erzurum'dan, alay beyleri kumandasında, ufak bir kuvvet gitmişti (Silâhdâr, I, 636). 1683'te ikinci Viyana muhasarasında Erzurum'dan, Ali Paşa kumandasında, 1.500 kişilik bir kuvvet hazır bulunmuştu. Fakat XVIII. asrın birinci yarısında İran savaşları Erzurum'u yine birinci plâna getirdi. 1733 temmûzunda Erzurum beylerbeyi Topal Osman Paşa Bagdad'ı muhasara eden Nâdir Şah'ı mühim bir bozguna uğrattı ise de, dönerken, onun ânî bir hücumuna uğrayarak, şehit düştü. Bu İran harpleri sırasında ruslar ilk defa cenûbî Kafkas ülkelerinde osmanlıların karşısında bir rakip olarak göründüler. XIX. asırda Erzurum doğrudan-doğruya rus ordularının tehdidi altına düştü.

1821'de, devletin güçlükler içinde çırpındığı bir anda, İran şahı şark hudutları üzerinde bâzı isteklerde bulunduktan sonra, doğru Erzurum üzerine yürümüş ve hâtta pesinlere kadar gelmiş ise de, ordusunda salgın hastalık çıktığından, derhâl sulh akdine mecbur olmuştu. Muâhededе bilhassa Erzurum'dan İran'a transit olarak geçen mallara Osmanlılar tarafından müdâhale olunmaması ve buna karşılık, bunla-

rın muayyen bir gümrük resmine tâbi tutulması kararlaşmıştır.

1828—1829 savaşında ruslar, ilk defa olarak, Erzurum'a girdiler. Yeni-Köy muharebesini kazandıktan sonra Erzurum üzerine yürüyen general Paskeviç şehrin teslimini istedi. Osmanlı kumandanı Sâlih Paşa başlangıçta kalede mukavemet etmek istedi ise de, şehir eşrafı bunun fâidesizliğini düşünerek, teslim teklifini kabûl ettiler. Bu sırada zâten rus topçusu kaleyi dögmeğe başlamıştı. Teslim kararına rağmen, bâzı tabyalar kahramanca mukavemete devam ettiler. 8 temmûz 1829'da Erzurum kalesi rusların eline geçti. Rus generali kaleyi, Bayburd'a doğru yaptığı harekât için, üs hâline getirdi. Fakat Edirne muahedesinin imzalanması üzerine (14 eylûl 1829), ruslar Erzurum'u boşalttılar. Bu istilâ sırasında ermenilerin ilk defa ruslar ile iş birliği yaptıklarını ve bir kafilenin rus ordusu ile berâber çekilip gittiğini işâret edelim. Kırım savaşı sırasında, 1855'de, Kars'ın düşmesi üzerine, Erzurum aynı tehlike ile karşılaştı ise de, o esnâda Paris'te sulh muahedesinin imzalanması şehri kurtardı. 1867—1874 yılları arasında Erzurum kalesi şarktan gelecek istilâlara karşı yeni baştan kuvvetle perkitildi. 1293 harbinde (1877/1878 rus harbi) Ahmed Muhtar Paşa Erzurum önünde Deve-Boynu'nda dayanmağı denedikten sonra, 25.000 kişiye inen ordusu ile, Erzurum kalesine çekildi. Ordu ile berâber, bir çok halk da buraya ve buradan daha batıya göç etmeğe başladılar. Erzurum halkı kale önündeki savaşlara kahramanca katılarak, mühim muvaffakiyetlere âmil oldu (9 teşrin II. 1877; Top-Dağ savaşı). Kars'ın düşmesinden sonra, İstanbul „Anadolu'nun kilidi" dediği Erzurum'un müdafaasına hayatî bir ehemmiyet veriyordu. Fakat Ayastafanos muahedesi üzerine, Erzurum'daki kuvvetlere Bayburd ve havâlisine çekilmeleri emri verildi. Bu emir ile Erzurum kışlamak üzere, rus ordusuna bırakıldı. Berlin muahedesi (13 temmûz 1878) ile Bâbıâli Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'ya terketti. Erzurum şimdi hemen 100 km. kadar içeride düşmanın ilk hücumuna mârûz bir hudut kalesi durumuna düşmüştü. Kezâ Berlin muâhedesinde büyük devletler, kendi nufuz mücâdeleleri uğurunda, Bâbıâliye şark eyâletlerinde ermeni ekalliyeti lehine ıslâhat yapmağı ve bunun kendileri tarafından kontrol edilmesini (16. ve 61. maddeler) kabûl ettirmekle, Erzurum ve diğer şark vilâyetleri için, felâketli bir devir açtılar. Bu andan itibâren ermeniler, imparatorluğun şurasında burasında nufuz kurmak isteyen emperyalist siyâsetlere âlet olarak, Erzurum'u içine alan muhtar bir ermeni yurdu hayâline kapıldılar. Erzurum'da, ilk olarak, 1882'de gizli „Silâhlılar" cemiyetini kurdular. 1890'da komiteciler arasında silâh aranması ve ermeni Sanasaryan mektebine siyah bayrak asılması üzerine, şehirde kargaşalık çıktı ve bu kargaşalıklar, ermeni tahrikleri yüzünden, birbirini kovaladı. Erzurum ermeni komitecilerinin en mühim merkezi idi. Birinci dünya harbinden önce Taşnaksotyunların son umumî kongresi burada toplandı. Aynı tarihe doğru bir yabancı hey'eti, büyük devletler namına teftiş için, Erzurum'a geliyordu.

Memleketin bu kadar nâzik bir bölgesinde bulunan Erzurum ikinci meşrûtiyetin ilânında da mühim rol oynamıştır. 1906'da erzurumluların, yeni konulan şahsî vergi ve hayvanat resmi yüzünden, Abdülhamid hukûmetine karşı gelmeleri, meşrutiyetin ilân teşebbüslerinin de başlangıcına bağlanabilir (bk. Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, s. 57—71). Birinci dünya harbinde Erzurum, daha başlangıçtan itibâren, rus ordularının başlıca hedefi oldu. Sarıkamış mağlûbiyetinden sonra, 16 şubat 1916'da ruslar Erzurum'a girdiler. Kalenin düşmesi şark cephesindeki savaşlarda, türkler için, en ağır bir darbe oldu. Halk, ruslar ile birlikte gelen ermeni kuvvetlerinin katl-i âmından kurtulmak için, ordu ile Anadolu içine göç etmeğe başladı. Brest-Litovsk muahedesinden sonra türk ordusu, kalan ermeni kuvvetlerini sürerek, Erzurum'u geri aldı (12 mart 1333). Fakat ermeni komitecisi Antranik ahâliyi katl-i âm edecek kadar zaman bulabilmişti. Savaştan çok zarar gören, yanıp yıkılan ve ahâlisi dağılan şehir hemen-hemen harap ve ıssız bir köy hâline gelmişti. Mondros mütârekesi akabinde Erzurum dâhil olarak, doğu türk vilâyetlerinde bir ermeni yurdu kurmak için harcanan gayretler, erzurumluları, vatanlarını ve haklarını müdafaa için, birleşmeğe ve teşkilâtlanmağa sevketti. Başlangıçta Erzurum'da, İstanbul'daki „Vilâyat-i şarkiye müdafaa-i hukuk-u milliye cemiyeti"nin şûbesi olarak, bir cemiyet kuruldu (13 mart 1335). Bu cemiyet bir yandan silâhlarını teslim etmeyen ordu ile kolordu kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın kıymetli delâlet ve muâveneti sâyesinde, işbirliği yapmağa çalışırken, bir yandan da bütün doğu illerini bir teşkilât altında toplamağa savaşıyordu. 17 haziran 1919'da cemiyet bir vilâyet kongresi toplamağa muvaffak olduktan sonra, Mondros mütârekesinde istikbâli karanlıkta bırakılan 6 şark vilâyetini umumî bir kongreye dâvet etti. Bu esnâda 3 temmûz 1919'da Mustafa Kemâl Paşa, III. ordu müfettişi olarak, Erzurum'a ayak bastı ve az sonra ordudan istifa aderek, bir ferd sıfatı ile, hazırlanmış

olan kongra riyâsetine seçildi ve kongra 23 temmûz 1919'da onun reisliği altında açıldı. Böylece Erzurum, millî devletin kuruluşu tarihinde de şerefli bir yer kazanmış oluyordu.

Bibliyografya: *Erzurum kanunnâmesi* (bk. Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirâi ekonominin hukukî ve mâlî esasları*: 1. *kananlar*, İstanbul, 1945); 'Aynî Alî, *Ḳavānîn-i āl-i 'Oṡmān* (İstanbul, 1290); P. de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant* (Lyon, 1727), III; Poser, *Reise...* (Weimar, 1846); C. Ritter, *Erdkunde*, X, 757—768; *Erzurum vilâyeti sâlnâmeleri*; *Osmanlı devleti sâlnâmeleri*; M. Nusret, *Tarihçe-i Erzurum* (İstanbul, 1338); Şerif Beygu, *Erzurum tarihi* (İstanbul, 1936); ayn. mll., *Kızıdemir mâdenleri...* (*Tarih vesikaları dergisi*, 1943, sayı 11); General Vehbî Kocagüney, *Erzurum kalesi ve savaşları* (İstanbul, 1942); Ahmed Muhtar Paşa, *1828—1829 Türkiye-Rusya seferi ve Edirne muâhedesi* (İstanbul, 1928), II; Gâzî Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i hayatım, 1294 Anadolu 'da rus muhârebesi* (İstanbul, 1328); Em. albay Bâkî, *Büyük harpte Kafkas cephesi* (İstanbul, 1933), II; Guze, *Büyük harpte Kafkas cephesindeki muhârebeler* (trc. Hakkî, *Askerî mecm.*, sayı 20, 1931); C. Dursunoğlu, *Millî mücâdelede Erzurum* (Ankara, 1946); *Erzurum halkevi mecm*; J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (trc. Atâ); E. Z. Karal, *Zarif Paşa'nın hâtıratı* (*Belleten*, IV, sayı 16, 1940, s. 473—494).

(HALİL INALCIK.)

ES'AD EFENDİ. AS'AD EFENDİ, AḤMED (1740—1814), osmanlı şeyhülislâmlarındandır. Kırımî Abdullah Efendi-zâde Yahya Efendi'nin torunu ve şeyhülislâm Mehmed Sâlih Efendi'nin oğludur. Babasının annesi tarafından, meşhûr mutasavvıf Şeyh Hüsâmeddin Uşşâkî'ye mensûp olan Es'ad Efendi, 6 eylûl 1740 (14 cemâziyelâhır 1153)'te dünyaya gelmiştir. İdrîs, Dâġistānî İbrāhîm ve Sayyid 'Abd al-Ḥalîm Efendi'lerden ders görüp, tahsilini ikmâl ettikten sonra, 1 mayıs 1755 (19 receb 1168)'te, iptidâî bârie derecesi ile, müderris olmuş ve usûlü dâiresinde ilerileyerek, 1770 (1184)'te Süleymaniye müderrisliğine yükselmiştir. Es'ad Efendi, aynı sene içinde İzmir kadılığına tâyin edildiği gibi, müddet-i örfiyesi tamamlanınca, kendisine, arpalık olarak, Eğri-Bucak kazası verilmiş ve kânun I. 1778 (zilkâde 1192)'de Bursa kadılığına tâyin olunarak, bir sene de bu vazifede kalmıştır. İstanbul'a dönüşünde, arpalığı Bursa Yeni-Şehri'ne tahvil edilen, 1782 (1196)'de Mekke pâyesini ibraz eden ve 28 mayıs 1787 (10 şâban 1201)'de İstanbul kadısı olan Es'ad Efendi, 1788/1789 (1203)'da Anadolu pâyesine nâil olmuş ve ağustos 1790 (zilhicce 1204)'da da bilfiil Anadolu kazaskerliğine getirilmiştir. 1791 (12c6)'da bu memuriyetinden azlolunup, kendisine, arpalık olarak, Dimetoka ve Hayrabolu kazaları tahsis edilmiştir.

Es'ad Efendi Selim III.'in ıslâhat faâliyetine iştirâk etmiş bir zattır. Padişah, devlet müesseselerinde yapılması icap eden değişiklik hakkında, bâzı ricâlin mutalâalarına müracaat ederken, o sırada Anadolu kazaskerliğinden mâzûl bulunan Es'ad Efendi'nin do fikrini almıştı. Bilhassa askerî ıslâhat yapılması lüzûmu üzerinde duran Es'ad Efendi'nin ileri sürdüğü mutalâalar, yeniçeri ocağı ile diğer ocaklara mahlûlât nisbetinde yeni asker kaydolunması ve mahlûlât arttıkça, askerin tezyit edilmesi, topçu ocağına alınacak yeni askerin top tâlimi yapmasına ihtimam olunması, teşkil edilecek kıt'aların bir kazada 5 seneden fazla oturmaması ve İstanbul'daki asker ile, münâvebe suretile, yer değiştirmesi, ulûfe satışının men'i ve lüzûmsuz masrafların kat'ı gibi şeylerdir.

Tecedddüde tarafdar olduğu görülen bu zat, birincisi şubat 1794 (receb 1208)'te ve ikincisi kânun I. 1798 (receb 1213)'de olmak üzere, iki defa, Rumeli kazaskerliğinde bulundu. Nihâyet 21 mayıs 1803 (29 muharrem 1218)'te şeyhülislâmlığa tâyin edilerek, 3 1/2 sene kadar, bu mevkide kaldı. Padişah vücuda getirdiği nizâm-ı cedîd teşkilâtını Rumeli'de tatbika giriştiği ve bu işe kadı Abdurrahman Paşa'yı memur ettiği zaman, Edirne'de vukû bulan mukavemet hareketi (1806) sırasında, Es'ad Efendi'nin eşkıyanın izâle ve istisâli hakkında fetva verdiği şâyî oldu. Padişahın nizâm-ı cedîd aleyhdarlarına karşı harekete geçememesi ve Rumeli'de yeni askerî teşkilâttan vazgeçmesi üzerine, Es'ad Efendi, kendi talebi ile, azlolundu (14 eylûl 1806=1 receb 1221).

Kabakçı Mustafa isyanında, nizam-ı cedîd tarafdarlarını âsîler, izâle etmek istenildiği zaman, Es'ad Efendi'nin hayatı, başta şeyhülislâm Atâullah Efendi bulunduğu hâlde, ilmiye ricâlinin gösterdiği mukavemet sâyesinde, kurtulmuştur. Alemdar Mustafa Paşa'nın vaziyete hâkim olduğu devirde Es'ad Efendi, ikinci defa olarak, meşihate getirildi (15 ağustos 1808=22 cemâziyelâhır 1223) ve Mahmud I. ile âyân arasında imzalanan „sened-i ittifaka" iştirâk eyledi.

Fakat Alemdar'ın şehâdeti sırasında yine yeniçerilerin düşmanlığına mârûz kalan Es'ad Efendi, bu defa de, ilmiye ricâlinin teşânüdü

sîyesinde, kurtulmuş ve azlini (3 şevvâl 1223 = 22 teşrin II. 1808) tâkip eden bir kaç gün içinde, âsîlerin tecâvüzünden korumak için, arpalığı olan Manisa'ya gönderilmiştir. 1809'da Bursa'ya ve haziran 1810'da İstanbul'a avdetine müsâade edilen ve ömrünü Kanlıca'daki yalısında geçiren Es'ad Efendi, (10 muharrem 1230 23 kânun I. 1814)'te vefat etmiş ve Fâtih civarında Sinan Ağa câmii hazîresine gömülmüştür.

Bibliyografya: Vâsıf, *Tarih* (İstanbul, 1219), II, 151; Âsım, *Tarih* (İstanbul), I, 119 v.d.; II, 257 v.d.; Şânî-zâde, *Tarih* (İstanbul 1290), I, 45, 72, 139—146 v.d.; Cevdet Paşa, *Tarih* (İstanbul, 1309), IV—IX, bk. fihrist; Mehmed Münib, *Davḥa-i maşā'iḥ-i kibār zeyli* (Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 3421); Süleyman Fâik, *Davḥa-i maşā'iḥ-i kibār zeyli* (Üniversite kütüp., trk. yazm., nr. 3421); Rif'at Efendi, *Davḥat al-maşā'iḥ* (İstanbul, taş basma), s. 100, 119 v.d. (bu sonuncu eserde, Rif'at Efendi, „Sâlih-zâde" künyesine aldanmış ve imâm-ı sultanî Topkapılı Sâlih Efendi'nin oğlu şeyhülislâm Mehmed Emin Efendi ile şeyhülislâm Sâlib Efendi'nin oğlu Ahmed Es'ad Efendi'yi kardeş göstermiştir; Mehmed Süreyya Bey ise (*Sicill-i Osmânî*, İstanbul, 1308, I, 336), Es'ad Efendi'yi şeyhülislâm Mehmed Emin Efendi'nin oğlu zannetmiştir); Ayvansarâyî Hüseyin, *Ḥadîḳat al-cevâmi'* (İstanbul, 1281), I, 123; Es'ad Efendi'nin elyazısını hâvî iki fetvasının faksimilesi için bk. *İlmiye sâlnâmesi* (İstanbul, 1334), s. 570. (M. MÜNİR AKTEPE.)

ES'AD EFENDİ, AS'AD EFENDİ, MUḤAMMED (1570—1625), osmanlı şeyhülislâmlarındandır. Meşhûr Hoca Sa'd al-Dîn Efendi [b. bk.]'nin ikinci oğlu olan bu zat 14 haziran 1570 (10 muharrem 978)'te İstanbul'da doğmuş (Aṭâ'î, *Ẕayl-i şaḳâ'iḳ*, İstanbul, 1268, s. 690), babasından ve Molla Tevfik Gîlânî'den ders görüp, mülâzım olduktan sonra, haziran 1588'de kendisine haseki pâyesi verilmiştir. Es'ad Efendi kânun II. 1590'da sahn-ı semân, eylûl 1591'de Sultan Selim, müteâkiben Süleymaniye medreselerine ve temmûz 1593'te dârülhadîse tâyin edilmiş ve şubat 1596'da Edirne kadısı olmuştur. Babasının nufuzu sâyesinde, sür'atle terakki eden Es'ad Efendi, Mehmed III.'in Eğri seferine azîmeti sırasında, İstanbul kadılığına tâyin edilmiş ise de, kaymakam Hadım Hasan Paşa'nın ve Vâlide Sultan'ın muhâlefeti yüzünden, mevkiini muhafaza edememiş; fakat babasının padişah üzerindeki nufuzu sâyesinde, Anadolu kazaskerliği pâyesini ihraz eylemiştir (ağustos 1596 = zilhicce 1004). Nihâyet yine babasının meşihatinde İstanbul kadısı (ağustos 1598 = muharrem 1007) olup, müddet-i örfiyesinin sonuna kadar bu mevkide kalan Es'ad Efendi, büyük birâderi Mehmed Efendi (Çelebî Müfti)'nin şeyhülislâmlığında, Anadolu kazaskeri olmuş ise de, biraderinin meşihatten infisâli üzerine, mevkiini kaybetmiştir (6 kânun II. 1603).

Es'ad Efendi, birincisi şubat 1604— kânun II. 1605 arasında, ikincisi haziran 1606 — nisan 1608 arasında olmak üzere, iki defa Rumeli kazaskerliğinde bulunduktan sonra, hacca gitmiş ve 2 temmûz 1615 (5 cemâziyelâhır 1024)'te, vefat eden biraderi Mehmed Efendi'nin yerine, şeyhülislâm olmuştur. Es'ad Efendi'nin ilk meşihati 7 seneden bir az fazla sürmüştür. Gerek mensûp olduğu âile, gerek şahsî iktidar ve meziyeti bakımından, devrinin en mümtaz bir siması olup, devlet işlerinde çok faâl bir rol oynadığını gördüğümüz Es'ad Efendi, Ahmed I.'in vefatında, Mustafa I.'nın tahta geçmesine ve daha sonra da bal'ine âmil oldu ve kendisinden evvel amcasının cülûsunu te'min ettiğinden dolayı, Osman II.'ın husûmetini kazandı. Nitekim Osman II., padişah olunca, Es'ad Efendi'ye yalnız fetva işlerini bırakıp, ilmiye mansıplarının tevcihini hocası Ömer Efendi'ye vermiş ve kardeşi Mehmed Sultan'ın katline fetva vermediği için, şeyhülislâma büs-bütün gücenmişti. Es'ad Efendi, şeyhülislâmların sefere gitmesi âdet olmadığı hâlde, Osman II. ile berâber, Hotin seferine çıktı ise de, İsakçı'dan geri döndü. Es'ad Efendi kızı 'Aḳîla Hanım'a Osman II. tâlip olduğu zaman, önce bu talebi kabûl etmemiş ve buna ancak güçlükle rıza göstermişti. Aralarındaki sıhriyete rağmen, padişah ile şeyhülislâmın birbirine soğuk davrandıklarını görüyoruz (Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, II, 232). Damadından dâimâ uzak duran Es'ad Efendi, ancak pek mühim meseleler zuhûr edince (msl. Osman II.'ı hacca gitmekten men'e çalışmak gibi), saraya giderdi. Genç ve tecrübesiz hükümdarın aleyhine patlak veren yeniçeri isyanında Es'ad Efendi'nin ismine sık-sık tesâdüf edilmektedir. Bu isyanda Es'ad Efendi, âsîlerin istemedikleri adamlar aleyhine fetva vermeğe mecbur olduğu gibi, padişaha da âsîlerin arzularını yerine getirmek tavsiyesinde bulunmuş (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, İstanbul, 1287, II, 12 v.d.; Naimâ, *ayn. esr.*, II, 214 v.d.), fakat Mustafa I.'nın iclâsı teşebbüsünde tecellüt gösterip, Osman II. tahtta iken, bir başkasına bi'at câiz olmadığını söylemekten çekinmemiştir. Bununla berâber esâsen dargın bulunduğu damadının cenâzesine de gitmemiştir.

Es'ad Efendi, Murad IV. zamanında, halefi Yahya Efendi'nin, sadrâzam Kemânkeş Ali Paşa'nın te'siri ile, azlini müteâkip, ikinci defa olarak, şeyhülislâm oldu (teşrin I. 1623 = zilhicce 1032) ve Ali Paşa'nın kayın babası Bostan-zâde Mehmed Efendi'yi şeyhülislâmlığa getirmek istediğini anlayınca, sadrâzamın aleyhine döndü. Hattâ bir defa Ali Paşa'nın idamı için fetva yazdığını ve bu fetvanın kendi küçük kardeşi Sâlih Efendi tarafından imha edildiğini biliyoruz (Naimâ, *ayn. esr.*, II, 294).

Es'ad Efendi, meşihat uhdesinde bulunduğu hâlde, 22 mayıs 1625 (14 şâban 1034)'te vefat ederek, İstanbul civarında, Eyyûb'de babasının yaptırdığı hazîreye defnedildi.

Kaynaklar Es'ad Efendi'yi âlim, zâhid, dürüst ve mâkûl düşünceli bir zat olarak vasıflandırırlar ve onun Üsküdarî Aziz Mahmud Efendi'ye intisap sureti ile, celvetî tarikatine girdiğini kabûl ederler. Damadı olmasına rağmen, Osman II.'ın yanlış hareketlerine elinden geldiği kadar karşı koyan bu zat, hâdiselerden anlaşıldığına göre, şahsî hislerine kapılmaktan kendini alamazdı. Es'ad Efendi'nin edebiyat ile yakından alâkadar olduğu, türkçe ve bilhassa arapça, farsça şiir söylediği anlaşılıyor. Kendisi babası Hoca Sa'd al-Dîn Efendi'ye, bâzı arapça eserlerin tercümesi hususunda, yardım etmiştir.

Es'ad Efendi'nin Tâc-zâde Mehmed Efendi'den sülüs ve nesih meşkettiğini de biliyoruz (Müstakim-zâde, *Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭîn*, İstanbul, 1928, s. 445).

Bibliyografya: Es'ad Efendi'nin eserleri: kaynaklar Es'ad Efendi'nin mürettep bir divanı bulunduğunu söylerler (bk. *Ẕayl-i şaḳā'iḳ, göst. yer.*; Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, II, 70; Sâdeddin Nüzhet Ergun (*Türk şâirleri*, III, 1320) onun türkçe divanına tesâdüf olunamadığını bildirir. Es'ad Efendi'nin şiirleri ekseriyâ, Selânikli Es'ad'ın şiirleri ile karıştırılmaktadır (fârisî divanı için bk. Bagdadlı İsmâ'îl Paşa, *İżāḥ al-maknūn fi 'l-ẕayl 'alā Kaşf al-ẓunūn*, İstanbul, 1945, I, 489); *Ḳaṣîda-i burda* (*bur'a*) tahmisi. İstanbul kütüphânelerinde müteaddit yazma mecmualarda tesâdüf edilen bu tahmis için bk. Fâtih kütüp., nr. 5431; Nâfiz Paşa kütüp., Süleymaniye, nr. 846. Kaynaklar Es'ad Efendi'nin *Tāc al-tavārīḫ*'e de zeyil yazdığını kaydederler ise de, bâzı müellifler (msl. Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, I, 372; Rif'at Efendi, *Davḥat al-maşā'iḥ* (matbû nusha, s. 43) bu zeyli Hoca Sa'd al-Dîn Efendi'nin büyük oğlu Mehmed Efendi'ye izâfe etmişlerdir. *Gülistân tercümesi*, *Gul-i ḫandān* ismini taşıyan, baş tarafında Ahmed I. hakkında uzun bir mesneviyi muhtevî bulunan ve İstanbul kütüphânelerinde müteaddit yazmalarına tesâdüf edilen manzûm ve mensûr bir tercümedir. *Gülistan tercümesi*, eksik bir yazması esâs tutularak, Şevket Bey-zâde Saffet Bey tarafından, İstanbul'da tab'edilmiştir. *Fażā'il-i cum'a* (Hamîdiye kütüp., Murad Molla, nr. 539); manzûm *Şemâil tercümesi* (İbrahim Paşa kütüp., Süleymaniye, nr. 381).

Mehazlar: Metinde gösterilenlerden başka bk. Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1297), s. 705 v.d.; 719, 737 v.d.; Peçevî, *Tarih* (İstanbul, 1283), II, s. 346, 356 v.d., 370; Kara Çelebî-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravżat al-abrār* (Bulak, 1248), s. 481, 529, 541; Kınalı-zâde Hasan Çelebî, *Tezkire* (Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 304); Riyazî, *Tezkire* (Üniversite kütüp., türk yazm., nr. 761); Rızâ, *Tezkire* (İstanbul, 1316), s. 10 v.d. Bu tezkirede, Es'ad Efendi'ye âit olmak üzere, gösterilen şiirlerden bâzıları Selânikli Es'ad'a âittir (bunun için bk tezkire yazmaları: Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 2563, var. 5ª, 304, var. 57ª); Ali Emîrî, *Taẕkira-i şu'arā-i Āmid* (İstanbul, 1327); Hüseyin Ayvansarayî, *Ḥadîḳat al-cavāmi'* (İstanbul, 1281), s. 271 v.d. Bunlardan başka Nergîsî, Abdülkerim, Veysî ve Azmî-zâde münşaatlarında Es'ad Efendi'ye dâir muhtelif vesikalara tesâdüf ediyoruz. Bu zâtın elyazısını hâvî fetvalarının faksimilesi için bk. *İlmiye sâlnâmesi* (İstanbul, 1334), s. 437.

(M. MÜNİR AKTEPE.)

ES'AD EFENDİ, AS'AD EFENDİ, MUḤAMMED (1685—1753), XVIII. asırda meşihat makamına yükselmiş mühim bir ilim ve san'at adamıdır. Bu zât, Alâiye'li kadı İbrahim Efendi'nin torunu ve şeyhülislâm Ebû İshak İsmâ'îl Efendi'nin oğlu olup, İstanbul'da teşrin I. 1685 (zilkâde 1096)'te doğmuş (Vâsıf, *Tarih*, İstanbul, 1219, I, 17), babası ve Mutavvelci Mehmed Efendi gibi âlimlerden ders görmüştür. Mirza-zâde Sâlim (*Tezkire*, İstanbul, 1315, s. 73) onu, Ebû Sa'îd-zâde Feyzullah Efendi'nin ikinci meşihatinde (1692—1694) mülâzemete nâil olmuş gösteriyor ki, bu tarihlerde küçük bir çocuk olan Es'ad Efendi'ye teberrüken mülâzemet verildiği meydandadır. Es'ad Efendi, kânun II. 1700 (receb 1122)'de, hâriç derecesindeki Galata-Sarayı sâlisesi ile müderrisliğe başlamış ve usûlü dâiresinde ilerileyerek, babasının meşihatinde (1716/1717) mûsıle-i sahn derecesindeki Abdüsselâm medresesine ve Yenişehirli Abdullah Efendi'nin meşihatinde (1718—1730) sahn-ı semana terfî ettirilmiştir. Sâlim Efendi'nin tezkiresini yazdığı senelerde (1720—

1723) Es'ad Efendi'nin bu vazifede bulunduğuna bakılırsa, sahn-ı semâna tâyininin 1718—1723 arasında olduğu anlaşılır. Daha sonra „teftiş-i harameyn ve emânet-i fetva" (Vâsıf, *göst. yer.*; Müstakîm-zâde, *Tuhfe-i Cevâhir-i ahâli-i fetvâ, Devha-i meşâyih-i kibâr zeyli*) gibi hizmetlerde bulunan, nihâyet Edirne pâyesi ile, Selânik kadılığına tâyin edilen Es'ad Efendi, bu vazifeden mâzûl iken, 1733 (1146)'te Medine pâyesini ihraz eylemiş (Sâmî, Şâkir, Subhî, *Tarih*, İstanbul, 1198, var. 53b; Râmiz, *Tezkire*, Üniversite kütüp., nr. 91, s. 5), kardeşi İshak Efendi'nin şeyhülislâmlığında, İstanbul pâyesi ile, Mekke kadısı olmuştur (haziran 1734 = muharrem 1147). Sadrâzam Mehmed Paşa'nın Adakale seferinde (Mahmud I. devri, Osmanlı-Avusturya harbi), o aralık Mekke'den mâzûl bulunan bu zâtın, Anadolu kazaskerliği pâyesi ile, ordu kadısı tâyin olunduğunu (14 mart 1737 = 21 zilkâde 1150) ve sefer esnâsında haylı hizmet ettiğini görüyoruz (Sâmî, Şâkir, Subhî, *ayn. esr.*, s. 121b). Es'ad Efendi, Mehâdiye önünde osmanlı kuvvetlerinin uğradığı muvaffakiyetsizliği telâfi için, düşman üzerine gönderilecek askere kumandan nasbedilmek istenilen Ivaz Mehmed Paşa'nın tereddüdünü izâle ve onu askerin başına geçmeğe ikna etmiş ve bundan sonra vukû bulan muharebelerde avusturyalılar mağlûp edilerek, Adakale fetholunmuştur. Ivaz Mehmed Paşa'nın sadâreti ve serdarlığı zamanında, Belgrad önündeki harekâtta hâzır bulunduğunu gördüğümüz Es'ad Efendi, bu şehrin istirdadına mütedâir sulh müzâkeresi için, murahhas tâyin edildiği gibi, müzâkerelerin hitamından sonra da, diğer murahhaslar ile birlikte, Belgrad'a girmiştir (Sâmî, Şâkir ve Subhî, *ayn. esr.*, s. 160b v.d.; Râgıb Paşa, *Belgrad fethiyesi, Divan*, Bulak, 1253, münşaat kısmı, s. 103; bk. mad. BELGRAD; Avusturya ile akdolunan muâhedenâmede, murahhas olarak, Es'ad Efendi'nin de ismi vardır; bk. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Emp. Ottoman*, Paris, 1891, I, 244). Es'ad Efendi bilâhare Belgrad muâhedenâmelerinin bâzı maddelerinden mütevellit ihtilâfları halletmek için, Bâbıâli ile Avusturya ve Rusya elçileri arasında akdolunan müteaddit mükâleme meclislerinde, reisülküttâb Râgıb Mehmed Efendi (Koca Râgıb Paşa) ile birlikte, murahhaslıkta bulunmuştur (Sâmî, Şâkir, Subhî, *ayn. esr.*, nr. 187a, 201b v.dd.; Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, Paris, 1839, XIV, 460; XV, 24 v.d.). 1153 (1740)'ten sonra „sâbıka sadr-ı rûm" diye gösterilen Es'ad Efendi'nin o tarihlere kadar bilfiil Rumeli kazaskerliğinde bulunmadığı mâlûm ise de, İzzî (*Tarih*, İstanbul, 1199, s. 3b)'nin, 1157 (1744) vekayiini yazarken, Es'ad Efendi hakkında da Rumeli kazaskerliği pâyesi ile „sâbıka orduy-ı humayun kadısı" denilmesi, ona Belgrad muâhedelerinin akdi sırasında Rumeli pâyesi verildiğini gösterir. Kendisinin bilfiil Rumeli kazaskerliğine tâyini 13 mart 1744 (27 muharrem 1157)'tedir. Es'ad Efendi bu vazifede 27 temmûz 1745 (27 cemâziyelâhır 1158)'e kadar kalmış ve bir seneden fazla süren mâzûliyetini müteâkip, 27 teşrin I. 1746 (10 şevvâl 1159)'da tekrar aynı mevkie getirilmiş ise de, müddet-i örfiyesi tamam olmadan, azledilerek (1 ağustos 1747 = 24 receb 1160), Hisar ile Bebek arasındaki yalısında ikamete mecbûr tutulmuştur. Mahmud I.'un dâimâ iltifat ettiği Es'ad Efendi'yi 20 temmûz 1748 (24 receb 1161)'de Boğaziçi'nde Defterdar'daki Neşatâbâd kasrına çağırtıp, şeyhülislâmlığa tâyin eylediğini (İzzî, *Tarih*, var. 175b v.d.; Şem'dânî-zâde Süleyman, *Mur'i'l-tavârih*, basılmamış kısım, Fâtih Millet kütüp., Ali Emîrî Efendi kitapları, nr. 552/1, s. 152; bu tâyini için söylenen tarihler arasında Koca Râgıb Paşa ile Çelebî-zâde'nin divanlarındakileri zikredebiliriz), gösterdiği dürüstlüğe rağmen, „mizâc-ı asra evfak" hareket edemeyen bu değerli zâtın sadrâzam al-Sayyid Abdullah Paşa'nın te'siri ile, 12 ağustos 1749 (27 şâban 1162)'da azlolunduğunu biliyoruz (azli hakkında ileri sürülen bir rivâyet hakkında bk. Şem'dânî-zâde, *ayn. esr.*, s. 157). Es'ad Efendi, halefi Sa'îd Efendi'nin tavsiyesi mûcibince, Şam tarikı ile Mekke'ye nefyedilmek istenmiş, fakat menfası padişah tarafından Sinop'a tahvil edilmiştir. Kaynaklarda ve sonradan yazılmış hâl tercümelerinde bu zâtın menfası hakkında ihtilâflı kayıtlara tesâdüf edilir. Şem'dânî-zâde Es'ad Efendi'nin evvelâ Üsküdar'a, bilâhare Sinop'a nefyedildiğini söyler. İzzî (*ayn. esr.*, var. 206a) ve Müstakim-zâde (*göst. yer.*) onun Sinop'a sürüldüğünü bildirdikleri hâlde, Vâsıf (*ayn. esr.*, s. 17) ve Rif'at Efendi (*Davhat al-maşâ'ih*, matbû nusha, s. 86) Sinop'tan bahsetmezler. Bütün me'hazların ittifak ettikleri nokta Es'ad Efendi'nin Gelibolu'da menfa hayatı geçirdiğidir (bk. bir de Çelebî-zâde Âsım, *Münşaat*, İstanbul, 1286, s. 168 v.d.). Şu hâlde onun, bir müddet Sinop'ta kaldıktan sonra, Gelibolu'ya gönderildiğini kabûl etmek mümkündür. Es'ad Efendi, 4 mart 1752 (16 rebiülâhır 1165)'de affolunarak, İstanbul'a dönmüş (İzzî, *ayn. esr.*, var. 262a) ve Boğaziçi'nde İncir köyünde satın aldığı yalıda bir müddet yaşadıktan sonra, 9 ağustos 1753 (10 şevvâl 1166) perşenbe günü vefat ederek, İstanbul'da Sultan Selim civarında babası tarafından yaptırılan câmiin hazîresine defnedilmiştir.

Muâsırlarının ifâdesine göre, Es'ad Efendi 'nin doğru, afif, re'yinde isâbetli, cömert ve bilhassa „salâbet-i diniye ve celâlet-i ilmiye" sâhibi bir zat olduğu anlaşılıyor. Osmanlı şeyhülislâmları arasında, ilim ve san'at ve iyi ahlâkı ile şöhret alan bu zâtın, meşihatten, kimseye boyun eğmediği için, azledildiği düşünülecek olursa, lehinde söylenen sözlerin doğruluğuna hukmedilebilir (İzzî, *ayn. esr.*, var. 154b, 206a; Sâlim, *ayn. esr.*; Safaî, *Tezkere*; Müstakim-zâde, *göst. yer.*). Ordu kadılığı esnâsında, askerî ve siyâsî meselelere akıl erdirdiği ve doğru düşünceler ileri sürdüğü görülen Es'ad Efendi 'nin ata binmek, tüfek ve ok atmakta da mahâret sâhibi olduğunu biliyoruz. Es'ad Efendi, Ebû İshak İsmâ'il Efendi (mahlası Na'îm) 'nin oğlu olmak, gerek kendisi ve gerek kardeşi İshak Efendi büyük ilmiye âileleri ile sıhren akraba bulunmak (Es'ad Efendi şeyhülislâm Mirza-zâde Mehmed Efendi 'nin, ve İshak Efendi de, şeyhülislâm Başmakçı-zâde Ali Efendi 'nin damadlarıdır) itibârı ile, çok münevver ve yüksek bir muhite mensûptur. Es'ad Efendi 'nin oğlu, bilâhare iki defa meşihat mevkiine geçen Şerif Efendi (divan sâhibi şâirdir) ve kızı meşhûr şâir Fıtnat Hanım [b. bk.] 'dır. Şerif Efendi 'nin oğlu ise, Selim III. 'in son zamanında şeyhülislâmlık eden Ataullah Efendi 'dir. Hekimbaşı Ömer Efendi ve dolayısı ile Çelebî-zâde Âsım Efendi [b. bk.] ile de karabetini bildiğimiz Es'ad Efendi 'nin yattığı hazîrede (Ebû İshak İsmâ'il Efendi 'nin doğduğu evin yeridir), babası, kardeşleri, oğlu ve diğer akrabası medfundur. Bu hazîrenin yanında İsmâ'il Efendi 'nin yaptırdığı câmi (inşa tarihi 1136; kitâbesi Es'ad Efendi 'nindir), avlu kapısı üstündeki taş mektep, avlıya açılan dârülhadîs (inşa tarihi, üzerindeki arapça kitâbeye nazaran, 1161), bugün ancak izi kalan şadırvan Es'ad Efendi tarafından yaptırılmıştır. Hazîre ile birlikte dikkate şâyân bir bütün teşkil eden bu binalar çok harâp bir hâldedir.

Es'ad Efendi, XVIII. asrın az tanınmış şâirlerinden biridir. Bu zat, devrinin birinci derecedeki şâirleri arasında sayılamaz ve hattâ kardeşi İshak Efendi derecesinde dahi tutulamazsa da, lisanındaki metânet ve bâzı kasîdeleri ile bilhassa gazellerinde göze çarpan güzellik ona divan edebiyatında oldukça mühim bir mevki te'min etmiştir. Kendisi Nâbî ve muâkiplerinin te'siri altında kalmakla berâber, Bâkî 'den Nâilî 'ye kadar, bütün büyük üstadların hususiyetlerini benimsemiş, muâsırı Nedim 'e bir kaç güzel nazîre ile refakat ettiği gibi, Râgıb Paşa üslûbunda şiir söylemekten de geri kalmamıştır. Bu itibârla onu her vâdide hüner gösteren orta derecede bir şâir addedebiliriz. Kendisi kasîdeleri, gazelleri, tarihleri ve lügazleri ile bir divan tertibine muvaffak olmuştur. Es'ad Efendi, arapça ve farsça da yazardı. Divanında farsça bir kaç gazel ile arapça bir tarih kıt'ası bulunduğu gibi, kendi yazısı ile olan mecmuada yine arapça 3 kasîdesi (*Lâmiya*, *Mîmiya* ve *Nûniya*) ve *Lahcat al-luġāt* mukaddime ve hâtimesinde aynı lisanda bir kaç manzûmesi, ayrıca bir de burada, *Dimyātiya*, *Mudārīya* ve *Ḥamzīya* gibi, meşhûr kasîdelere tahmisleri ve *İtbāḳ al-aṭbāḳ* adlı bir eseri mevcuttur. Türkçe nesirde, ekseriyâ, az menûs kelimelerin âhengine kapılarak, ağır bir üslûp kullanan ve istiâreler, teşbihler ve cinaslar ile san'at göstermekten hoşlanan bu zât, kısaca anlatılabilecek bir mesele için, dolambaçlı bir ifâde tarzı tercih etmiştir. *Aṭrab al-āṣār*, *Yāsīn tefsiri* ve *Lahcat al-luġāt* mukaddimesi bu hususta fikir vermeğe kâfidir. Bununla berâber *Lahcat al-luġāt* 'in asıl metninde mevzua uygun sâde bir lisan ihtiyâr ettiğini söylemeliyiz.

Lahcat al-luġāt (te'lifi 1136—1145), Es'ad Efendi 'nin türk dili üzerinde çalışmış bir âlim olduğunu göstermektedir. Türkçeden arapça ve farsçaya yaptığı bu mühim lûgat kitabında müellif, türk dilinde kullanılan gerek öz türkçe ve gerek türkçeleşmiş ve halk arasında yayılmış arap ve fars asıllı kelimeleri toplamış olduğunu kaydetmek suretiyle, zamanına göre, ileri ve sâlim bir kanaate mâlik olduğunu isbat eylemiştir. Filhakika hângi kökten gelirse gelsin ve ister aynen, ister muharref olarak alınmış bulunsun, halk diline geçen bütün kelimeleri türkçe sayan Es'ad Efendi, bunlardan muharref olanların asıllarını gösterir ve doğru olanların mensûp bulundukları lisandaki mânalarını kaydeder. Es'ad Efendi tefsir ilmi ile de meşûl olmuş ve bu sâhada yazdığı bir kaç eser ile iktidarını isbat etmiş ise de, vücuda getirdiği te'lifat *Yāsīn* ile *Āyat al-kursī* 'nin ve muayyen mevzûlara (mes. naşr ve zafere ve duâya) mütedâir âyetlerin tefsirine münhasır kaldığından, kendisini başlıca müfessirler arasında göstermeğe imkân yoktur.

Es'ad Efendi asıl şöhretini eski musikimizin büyük bir üstadı ve devrinin en mühim beste kârı olarak, elde etmiş ve beste, nakış, semâ'î, kâr ve şarkî tarzında, bir çok eser meydana getirmiştir. Onun yazma ve basma musiki mecmualarında güftelerine (bunlardan bâzılarının, besteleri gibi, güfteleri de kendisinindir) rastladığımız eserlerinden başka, şâir Sâmî 'nin *Kâr-ı nâtık* 'ına bir beste yaptığını biliyoruz. Musiki parçaları eskiden nota ile zaptedilmediği için, Es'ad Efendi 'ye âit bestelerden çoğunun ziyaa uğradığı muhakkaktır. Kendisinin musiki tarihimizi alâkadar eden mühim eseri *Aṭrab al-*

āṣār fî taẕkirat 'urafâ' al-aḥvār adını taşır. Sadrâzam Nevşehirli İbrahim Paşa'ya ithâfen yazılan bu kitapta Ahmed I.'den te'lif zamanına kadar gelmiş bestekârların hâl tercümeleri ve besteledikleri parçalardan bâzılarının güfteleri vardır. Tezkirecilerimizin şâirlere, hattatlara ve hattâ diğer sanayi erbabına dâir eser yazdıkları hâlde, musikişinasları ihmâl ettiklerini göz önünde tutarsak, *Aṭrab al-āṣār*'ın ehemmiyetini daha iyi anlarız.

Es'ad Efendi, hâl tercümelerini yazdığı bestekârlar hakkında gerçi pek muhtasar mâlûmat vermiş ise de, tarihimize, bir çok san'at adamını büs-bütün nisyandan kurtarmak gibi, büyük bir hizmette bulunmuştur.

Es'ad Efendi'nin **eserleri**: 1. *Laḥcat al-luġāt* (İstanbul kütüphânelerinde müteaddit yazmalarına tesâdüf edilen bu lûgat kitabı, fihrist ve mukaddime hâriç, 851 büyük sahifedeo mürekkep olmak üzere, 1210'de İstanbul'da basılmıştır). Bu lûgatin, izahatı tayyedilmek suretiyle tertip edilmiş bir muhtasarı da vardır (msl. bk. Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 312). — 2. *Aṭrab al-āṣār fî taẕkira 'urafâ' al-aḥvār* (bu esere bâzan *Tezkire-i hânendegân* veya *Tezkire-i musikişinâsân* da denir). Yazmalarına muhtelif İstanbul kütüphânelerinde (msl. Üniversite kütüp., nr. 5229, 1739, 6204, 6205) ve husûsî ellerde tesâdüf edilen bu eser bâzan 98 ve bâzan 100 musikişinasın hâl tercümesini muhtevîdir. Veled Bahâî Efendi (Veled Çelebî) *Aṭrab al-āṣār*'ın bir yazmasını esâs tutarak, vücuda getirdiği eseri, aslındaki mukaddime ile hâtime yerine, başkarını koymak, diğer kaynaklardan faydalanmak ve Es'ad Efendi'nin hâl tercümesini ilâve etmek sureti ile, neşretmiştir (*Mekteb*, sene III, İstanbul, 1311, nr. 1—7 ve 10). İfâdenin sâdeleştirilmesi ve güfteler hakkında da mehcûr olanlar hazfedilerek, yerlerine mâlûm olanların konulması gibi tasarrufât eseri çok değiştirdiğinden, *Aṭrab al-āṣār*'ı tab'edilmiş saymak mümkün değildir (bu eser için bk. Sâdeddin Nüzhet Ergun, *Türk musikisi antolojisi*, İstanbul, 1943, I—II, bk. fihrist, Es'ad Efendi). — 3. *Dîvan*; nushalarına İstanbul kütüphânelerinde (msl. Üniversite kütüp., nr. 5454; Millet kütüp., Ali Emîrî Efendi kitapları, nr. 25) ve hususî ellerde rastladığımız bu kitap matbû değildir. Sâdeddin Nüzhet Ergun (*Türk şâirleri*, III, 1329 v.d.) Es'ad Efendi'nin 35 parça şiirini neşretmiş ve divanının muhtelif nushaları arasındaki farkları göstermiştir (müellifin el yazısı ile arapça kasîdeleri için bk. Üniversite kütüp., mecmua, nr. 2934; *Kasîde-i Dîmyatiye tahmisi*, Fâtih Millet kütüp., Selimiye, Pertev Paşa, mecmua, nr. 648, var. 13b—18a; Hamidiye kütüp., mecmua, 1461). — 4. *Bülbülnâme*, Es'ad Efendi'nin Nevşehirli İbrahim Paşa namına yazdığı bu eser için bk. Bagdadlı İsmail Paşa, *Îżâḥ al-maknûn fi 'l-ẕayl 'alâ Kaşf al-ẓunûn* (İstanbul, 1945), I, 192; Sâlim, *ayn. esr.*, s. 73; — 5. *Iṭbâḳ al-aṭbâḳ*, Zamaḫşarî'nin *Aṭvâḳ al-ẕahab*'ini tanzîr eden 'Abd al-Mu'min İşfahânî'nin *Aṭbâḳ al-ẕahab*'ine nazîre olarak yazılmış, 100 parçadan mürekkep, arapça bir eserdir (bk. Hamîdiye kütüp., mecmua, 1461; Bagdadlı İsmail Paşa, *ayn. esr.*, I, 18). — 6. *Ḫulâṣa al-tabyîn fî tafsîr sûra Yâsîn* (Üniversite kütüp., türk. yazma, nr. 700, 1753). — 7. *Âyat al-kursî* tefsiri, kütüphânelerde muhtelif yazmalarını (Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 7296) gördüğümüz bu eser, İstanbul'da basılmıştır, ts. . — 8. *Tafsîr al-âyât al-muṣaddara bi-rabbinâ*, peygamberlerin duâlarına mütedâir âyetlerin arapça tefsiridir (Murad Molla kütüp., Lala İsmail Efendi kitapları, 8). — 9. *Risâla al-naṣrîya, Kur'an*'da nusret ve zafere mütedâir âyetlerin türkçe tefsiri olup, Mahmud I. namına te'lif edilmiştir (Hamidiye kütüp., mecmua, 1461). Es'ad Efendi'nin daha başka eserleri bulunduğu da söylenmektedir. Msl. Bursalı Tâhir Bey (*Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1333, I, 238 v.d.), çiçekçiliğe âit olan ve Nevşehirli İbrahim Paşa'ya ithaf edilen *Gülzâr-ı İbrahim* adlı bir eserini, von Hammer (*ayn. esr.*, XV, 176) de diğer bir eserini zikrederler. Es'ad Efendi tarafından bestelenen bâzı parçaların notaları neşrolunmuştur (Dârül'elhan külliyâtı, 67, 142, 144); yirmiyi mütecâviz fetvası için bk. Hâfız Mehmed, *Natîca al-fatâvâ* (İstanbul, 1269). Bu maddeyi yazarken, istifâde edilen başlıca me'hazlar makalenin metininde gösterilmiştir. (M. CAVİD BAYSUN.)

ES'AD EFENDİ. AS'AD EFENDİ, MUḤAMMED (1707—1778), osmanlı şeyhülislâmlarından olup, 1119 (1707/1708)'da İstanbul'da doğmuştur. Babası, şeyh Macd al-Dîn ahfadından olan ve Osman III. devrinde bir müddet meşihat makamında bulunan Abdullah Vassâf Efendi'dir. Es'ad Efendi, tahsilini ikmâlden sonra, 1143 (1730/1731)'te, hâriç derecesi ile müderris olmuş ve müderrislikte mûtad dereceleri geçirip, 1163 (1749/1750)'te Galata kadılığına tâyin edilmiştir. Babası Vassâf Efendi'nin şeyhülislâmlığında, Galata'dan mâzul bulunan Es'ad Efendi'ye evvelâ Edirne, sonra da Mekke pâyesi tevcih edildiğini, babasının 1755'te azli ve Bursa'ya nefyi üzerine, kendisinin de Bursa'ya gitmeğe mecbur tutulduğunu ve bir müddet orada kaldığını biliyoruz.

1758 (1171)'de uhdesine İstanbul pâyesi tevcih edilen ve babasının düşmanları yüzünden, uzun müddet, terfî edemeyen Es'ad Efendi, ancak

1768 (1182)'de Anadolu kazaskerliğine ve 1773 (1186)'te Rumeli kazaskerliğine tâyin olunarak, her birinde müddet-i örfiyeleri olan birer sene vazife görmüştür. Kendisinin meşihate tâyini, Abdülhamîd I. zamanında 1 kânun I. 1776 (19 şevvâl 1190)'da vukû bulmuş ve bir sene sekiz aydan fazla kaldığı bu makamdan, ihtiyarlığı ve hastalığı dolayısı ile, temmûz 1778 (25 cemâziyelâhır 1192)'de azlolunarak, evvelâ Boğaziçi'nde Neşâtâbâd sarayı yanındaki yalıya, daha sonra Emirgân'da babasından kalma yalıya (Emirgûne-oğlu Yusuf Paşa yalısı) çekilip, bir kaç gün içinde (28 temmûz = 3 receb) vefat etmiş ve Eyûb'da Siyavuş Paşa türbesi hazîresinde, babasının yanına defnedilmiştir.

Es'ad Efendi metin ahlâk ve mevki için boyun eğmez olmakla tanınmıştır. Bünyesinin zayıflığı ve asabî micâzı dolayısı ile, halk arasında „Hindi Molla" lakabı ile anıldığını biliyoruz. Meşihatte selefi olan Topkapılı Sâlih Efendizâde Mehmed Emin Efendi'nin, hindiyi telmih olan istihzasını unutmayarak, kendi şeyhülislâmlığında onu Bursa'ya sürdürmekle intikam aldığına bakarsak, Es'ad Efendi'nin kinci bir tabiata mâlik bulunduğuna hükmedebiliriz.

Me'hazlarda bu zâtın sûfiyûndan olduğu, şiir söylediği ve tâlik yazıda Kâtib-zâde Refî Efendi'den icâzet aldığı kayıtlıdır.

Bibliyografya: Vâsıf, *Ḥaḳā'iḳ al-aḫbār va maḥāsin al-āṣār* (İstanbul, 1219), I, 199; Cevdet Paşa, *Tarih* (İstanbul, 1309), II, 48, 100 v.d.; Müstakîm-zâde Süleyman Sâdeddin, *Davḥa-i maṣā'iḥ-i kibār* (zeyil 2, Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 535); ayn. mil., *Tuḥfa-i ḥaṭṭāṭîn* (İstanbul, 1928), s. 711; Rif'at Efendi, *Davḥat al-maṣā'iḥ* (İstanbul, taşbasm., s. 98 v.d.), s. 106 v.d.; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul, 1308), I, 334; Es'ad Efendi'ye âit el yazısını hâvî fetvaların faksimilesi için bk. *İlmiye sālnâmesi* (İstanbul, 1334), s. 546 v.d. (M. MÜNİR AKTEPE.)

ES'AD EFENDİ. AS'AD EFENDİ, MUḤAMMED (1789—1848), XIX. asır osmanlı vak'anüvislerinden ve ilmiye ricâlinden bir zattır. Arapkir'in Merdivenli (Nerdibanlı) köyünden, Sahaflar şeyhi diye mârûf kadı Hacı Ahmed Efendi'nin oğlu olup, 1789 (1204)'da İstanbul'da doğmuş, babasından ve muhtelif hocalardan ders görmüştür. Medine kadılığına tâyin edilen babası, Hicaz'a giderken, bir deniz kazasında vefat edince (kânun I. 1804), bu kazadan kurtulan Es'ad Efendi İstanbul'a dönerek, meşhûr Hâlet Efendi'ye intisap etmiş ve tahsiline devam eylemiştir. 8 mayıs 1808'de iptidâ-i hâric derecesi ile müderris olan ve 15 kânun I. 1815'te hareket-i dâhil derecesine terfi eden Es'ad Efendi, maişet sıkıntısı yüzünden, müderrisliği bırakarak, 1817'de Ada-Pazarı nâipliğinde, 1819'da meşihat mektupçuluğu yamaklığında, daha sonra müteaddit nâipliklerde bulunmuş ve nihâyet ikinci defa tâyin edildiği İstanbul kadılığı vekayi kitâbetinde iken, 15 safer 1241 (1825)'de, Şânî-zâde Atâullah Efendi'nin yerine, vak'anüvisliğe getirilmiştir ve ölünceye kadar bu vazifede kalmıştır. Es'ad Efendi'yi mühim hâdiselerde ismine rastladığımız bir şahsiyet olarak görüyoruz. Msl. Mahmud II.'un eşkinci teşkilâtına dâir hücceti kaleme alan ve vak'ay-i hayriyede yeniçeriliğin ilgâsı hakkında Pertev Efendi'nin yazdığı fermanı Sultanahmed câmiinde okuyan Es'ad Efendi'dir.

Es'ad Efendi bu sırada tarihinin birinci cildini teşkil eden vukuatın bir senelîğini yazıp padişaha takdim ettiğinden (18 temmûz 1826), sahn-ı semân müderrisliğinden hareket-i altmışlıya ve müteâkiben *Öss-i zafer* adlı eserini tamamladığından, terfi ettirilmiş ve kendisine evkaf müfettişliği ile Üsküdar mahreci pâyesi verilmiştir.

Es'ad Efendi'nin 6 ağustos 1828'de rus cephesine gönderilen Selim Mehmed Paşa kumandasındaki orduya, Edirne pâyesi ile, ordu kadısı tâyin edildiğini ve ordunun İstanbul'dan hareketinden (24 ağustos 1828) Şumnu'ya muvasalatına kadar geçen zaman esnâsında vukuatı zaptettiğini, İzzet Mehmed Paşa tarafından geri gönderildikten sonra, aynı sene içinde, Üsküdar kadılığına nasbolunduğunu görüyoruz. 1829'da Mekke pâyesini ihraz eden (aynı zamanda kendisine, arpalık olarak, Yalakâbâd = Yalova verilmiştir) Es'ad Efendi, 1831'de Anadolu ve Rumeli nüfus tahririnde Sofya ve Şehir-Köy havâlisine gönderilmiş (bu hususta ki raporu için bk. Es'ad Efendi, *Münşeât*, s. 107 v.d., Es'ad Efendi kütüp., nr. 3847), çok geçmeden, ilk nushası 25 cemâziyelevvel 1247 (1 teşrin II. 1831)'de çıkan *Takvîm-i vekâyi*'in nâzırlığına tâyin edilmiştir. 31 mayıs 1833'te İstanbul pâyesini (Sakız arpalığı ile) ihraz eden bu zat 5 eylûl 1834'te bilfi'il İstanbul kadısı olmuş ve müddet-i örfiyesinin hitamında memuriyeti 4 ay uzatılmıştır. Kendisine 6 eylûl 1835'te Anadolu pâyesi verilen Es'ad Efendi'nin, Fatḥ 'Alî Şâh'ın halefi Mehmed Şah'ın cülûsunu tebrik için, muvakkat büyük elçi unvanı ile, İran'a gönderildiğini ve sefâretinin bir sene (1835/1836) sürdüğünü biliyoruz.

Es'ad Efendi, uzun süren bir hastalıktan dolayı, takvimhânenin hesaplarını vaktinde veremediği için, mâliye nâzırı Nâfiz Paşa ile bozuşmuş ve kânun I. 1837'de takvimhâne nezaretinden azlolunarak, uhdesinde yalnız vak'anüvislik bırakılmıştır. Bundan sonra onun, ka-

rantine nezâretine memur olduğu ve Rumeli pâyesi ihraz eylediği, tanzimattan sonra da meclis-i ahkâm-ı adliye âzalığına tâyin edildiği ve bu vazifede 2 sene kadar kaldığı görülür. Es'ad Efendi 6 ağustos 1841 'de nakîbüleşrâf, 30 mayıs 1843 'te Rumeli kazaskeri olmuş ve bu me'muriyeti 13 teşrin I. 1844 'e kadar devam etmiştir. 1845 'te, sıbyan mekteplerinin ıslâhı için Bâbıâlide müteşekkil meclise âza tâyin edilen bu zat ertesi sene meclis-i maarif-i umûmiye âzalığına, kânun I. 1846 'da mekâtib-i umûmiye nezâretine, 1 kânun II. 1848 'de meclis-i maarif-i umûmiye riyâsetine getirilmiş ve çok geçmeden, vefat ederek (3 safer 1264 = 10 kânun II. 1848), İstanbul 'da Yerebatan 'daki konağının yanında yaptırdığı kütüphânenin hazîresine gömülmüştür.

Es'ad Efendi, nahif bünyeli, zekî, her işten anlar, vaktini okumağa ve yazmağa hasretmiş âlim ve şâir bir zat idi. Çoğu yazma olmak üzere, topladığı 4.000 'den fazla kitabını konağının civarında yaptırdığı kütüphâneye 1262 senesinde vakfetmiştir. Bu kütüphâne, ihtivâ ettiği nefis eserler dolayısiyle, İstanbul 'un sayılı kütüphânelerinden biri olarak tanınmıştır. Es'ad Efendi 'nin kitapları şimdi Süleymaniye kütüphânesinde olup, kendi yaptırdığı bina depo hâlindedir. Bu kitapların çoğunda gördüğümüz hâşiyeler Es'ad Efendi 'nin alelâde bir kitap toplayıcısı değil, bir mütetebbî olduğunu göstermektedir. Esâsen yazdığı mütenevvi eserler sâyesinde, bu zat XIX. asrın belli-başlı münevverleri arasında mühim bir yer alır ve tanzimattan evvelki devirde lisanın sâdeliği lüzûmunu ilk defa ileri sürmüş yegâne adam olmak itibâriyle de, dikkati çeker (bk. Köprülü-zâde M. Fuad, *Millî edebiyatın ilk mübeşşirleri ve Dîvân-ı türkî-i basît, XVI. asır şâirlerinden Edirneli Nazmî 'nin eseri*; İstanbul, 1928, s. 31 v.d.). Son zamanlarında şeyhülislâm olmak emeline kapılan ve bunun için soğuk havalarda bile Kanlıca 'daki yalısından kayık ile muayedelere gitmekten çekinmeyen Es'ad Efendi 'nin, Ârif Hikmet Bey 'in meşihate tâyini üzerine, duyduğu teessürün ifâdesi olan „benim hakkım iken, cây-i meşihat, Hudânın hikmeti Ârif Bey oldu" beyiti meşhûrdur.

Eserleri: 1. *Tarih*; muharrem 1237—zilhicce 1241 seneleri arasındaki vekayii muhtevî olmak üzere, iki cildlik bir eserdir. İlk dört senelik vak'aları hâvî olan birinci cild, selefi Şanî-zâde Atâullah Efendi 'den intikal eden ceridelere göre yazılmış (bu kısmın ilk iki senelik devrine „Şânî-zâde zeyli" denilmektedir) ve ikinci cild ise, kendi vak'anüvisliği zamanındaki vukuâtı ihtivâ eder (vak'anüvisliğinden daha sonraki devirlerine âit olan ceridelerin Lûtfî Efendi 'ye devredildiğini ve bunlardan onun istifâde eylediğini biliyoruz).

İki tertip üzere tanzim edilen ve matbû olmayan bu tarihin İstanbul kütüphânelerinde muhtelif nushalarına tesâdüf edilmektedir. Birinci tertibe âit tam nusha Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 6002—6005. İkinci tertip tam nushanın birinci cildi Es'ad Efendi kütüp., nr. 2084 ile Millet kütüp., Ali Emîrî, tarih kısmı, nr. 49 'daki nushalar; dâhiliye kâtibi Bâhir Efendi 'nin bâzı derkenarları ile kısa bir zeylini hâvî ikinci cildi ise, Millet kütüp., Ali Emirî, tarih kısmı, nr. 50. Tarihin eksik nushaları için bk. Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 2467 (müellifin el yazısı ile müsvedde hâlinde), 158, 1203; Es'ad Efendi kütüp., nr. 2083 (müellifin yazısı ile). Seyyid Ali Rıza Efendi (Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 158, Es'ad tarihi ilâvesi), Es'ad Efendi tarihinin eksik nushasını esâs tutarak, müverrihi haksız yere tenkit etmiş, Abdürrezzak Bâhir Efendi ise, yine birinci cilde âit nâtamam bir nushanın eksiklerini kendiliğinden tamamlamağa uğraşarak, hemen-hemen başka bir eser vücuda getirmiştir (bk. Millet kütüp., Ali Emîrî, tarih kısmı, nr. 51; Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul 1309, I, 13; XII, 16).

2. *Üss-i zafer*, Mahmud II. devrindeki eşkinci teşkilâtına, yeniçerilerin ilgasına (vak'a-i hayriye) dâirdir ve Pertev Paşa tarafından tashih edilmiştir. İstanbul kütüphânelerinde yazmalarına tesâdüf edilen (msl. Es'ad Efendi kütüp., nr. 2071) bu eser, İstanbul 'da biri 1243 'te ve diğeri 1293 'te olmak üzere, iki defa basılmış ve fransızcaya, rumcaya ve bâzı kısımları rusçaya tercüme edilmiştir (bu eserin tenkidi için bk. Mustafa Paşa, *Natâ'ic al-vuḳū'āt*, İstanbul, 1327, s. 103).

3. *Teşrifât-ı kadîme*. Osmanlı imparatorluğunun resmî teşrifatını, yâni muhtelif merâsimi, saray ve hukûmet me'murlarının teşrifattaki mevkilerini, misâller göstermek suretiyle, izah eden bu mühim eser, 1287 'de İstanbul 'da tab'edilmiş ise de, yazması (Üniversite kütüp., nr. 2692), matbuuna nazaran, daha fazla mâlûmatı ihtivâ eder.

4. *Zibâ-i tavârîḫ*, Lârî 'nin *Mir'āt al-advār va mirḳāt al-aḫbār* adlı tarihinin, Hoca Sâdeddin Efendi tercümesi ile diğer me'hazları da göz önünde tutmak suretiyle yapılmış tercümesidir. Es'ad Efendi bu eseri ancak Deylemîlere kadar getirebilmiştir (bk. müellif hattı ile olan nusha, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2410).

5. *Sefernâme-i hayr*, Mahmud II. 'un 1247 'de şarkî Trakya 'da yaptığı seyahate dâirdir. Bu seyahatin notlarını Es'ad Efendi 'nin birâderzâdesi Ahmed Nazif Molla yazmış, sonra bunlar Es'ad Efendi tarafından tertip ve tan-

zim edilmiştir (müellifin el yazısı ile olan nusha için bk. Eski eserler müzesi kütüp., Recâizâde Ekrem Bey kitapları, nr. 157).

6. *Âyât al-ḫayr*, Mahmud II.'un 1253'te Tuna eyâletinde yaptığı 40 günlük bir seyahatine dâirdir (bu seyahatin hulâsa ve mâhiyeti için bk. *Takvîm-i vekâyi*, nr. 149; Lûtfî, *Tarih*, İstanbul, 1302, V, 89 v.d.; Es'ad Efendi, *Münşaat*, Es'ad Efendi kütüp., var. 279 b).

7. *Bahçe-i sefa-endûz*, 1135—1251 tarihleri arasında yaşayan şâirlere âit bir tezkiredir (müellif hattı ile müsvedde hâlinde olan nusha için bk. Es'ad Efendi kütüp., Doktor Es'ad Ârif Bey kitapları, nr. 4040).

8. *Münşaât*, Es'ad Efendi'nin hâl tercümesi için pek kıymetli mâlûmatı muhtevî bulunan iki münşaât mecmuası vardır. Bunlardan birincisi (Es'ad Efendi kütüp., nr. 3847), müellif hattı ile bir müsvedde olup, içinde bâzı vakfiye suretlerinden ve müteaddit mektuplardan maada, Şehir-Köy ve Sofya havâlisinde yaptığı nüfus tahririne âit raporu da vardır. İkincisinin (Es'ad Efendi kütüp., nr. 3851), Es'ad Efendi'nin bilhassa İran'dan yazdığı mektupları da muhtevî olan ilk 70 sehîfelik kısmı ile son kısmı müellif hattı iledir. İkinci kısmı ise, Besim ve birâder-zâdesi Ahmed Nazif mollaların 3847 numaralı münşaattan tebyiz ettikleri bâzı parçalar teşkil etmektedir.

Bunlardan maada muhtelif mecmualarda Es'ad Efendi'nin diğer yazılarına da tesâdüf ediyoruz (msl. bk. Es'ad Efendi kütüp., nr. 3848, 3850, 3855, 3856, 3857).

9. *Divan*, Es'ad Efendi'nin 1257'ye kadar yazdığı şiirlerin büyük bir kısmını muhtevî mecmua (kendi el yazısı ile olan nusha için bk. Es'ad Efendi kütüp., nr. 3852) esas tutulmak üzere, Tâhir Selâm Bey tarafından tertip edilmiş (Es'ad Efendi kütüp., nr. 3841) ve Es'ad Efendi bu nushaya 1260 senesine kadar yazmış olduğu şiirlerin bir kısmını bilâhare ilâve eylemiştir. 1257—1264 seneleri arasında yazdığı şiirler için bk. Es'ad Efendi kütüp., nr. 3854, (kendi hattı ile). Es'ad Efendi'nin 1260 senesine kadar olan naat ve kasidelerini (Es'ad Efendi kütüp., nr. 1750, 2852, 3843), bâzı takrirleri ile mesnevîlerini (ayn. kütüp., nr. 1749), manzûm tarihlerini (ayn. kütüp., nr. 1748), gazel ve tahmis gibi kıt'alarını (Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 2813) hâvî ayrı-ayrı tertip edilmiş mecmualara da tesâdüf olunuyor.

10. *Şâhid al-muvarriḫîn*, ebced hesabı ile tarih düşürmek san'atını ve iyi tarih düşüren şâirlerin hâl tercümelerini muhtevî bir eserdir. Müellifin el yazısı ile olan nushaları için bk. Fâtih Millet kütüp., Ali Emîrî, tarih kısmı, nr. 362 ve 363 (bu nushada tercüme-i hâl kısmı yoktur).

11. *Mustaẓraf tercümesi*, Muḥammed b. Aḥmed al-Ḫaṭîb al-İbşihî al-Miṣrî'nin *al-Mustaẓraf fî kulli fannin mustaẓraf* adlı eserinin tercümesidir. Maḥmûd II.'un Ekmekçi-zâde Hâfiz Ahmed Efendi'ye tercüme ettirdiği bu eser, yine o padişahın emri ile, Es'ad Efendi tarafından yeniden tercüme edilmiş ve bâzı ilâveler yapılarak, 1263'te Matbaa-i âmirede basılmıştır.

12. *As'ila va acviba* (İstanbul, 1250), 1250 senesi rü'ûs imtihanı için, Akşehirli Hoca Ömer Efendi'nin arapça yazdığı risâlenin Es'ad Efendi tarafından tercümesidir.

13. *al-Vird al-mufîd fî şarḥ al-tacvîd* (İstanbul, 1264, 1298), iki defa basılmıştır.

14. *Naṣr 'azîz*, amel-i sâliha dâir risâle olup, *Mustaẓraf*'ın 10. bâbı içinde de neşredilmiştir.

15. *Masḥ-i ricl ve masḥ-i ḫuf* risâlesi (bk. Es'ad Efendi kütüp., nr. 3625).

16. *Kavkab al-mas'ûd fî kavkaba al-cunûd*, şeyh Muḥammed Cezâyirî'nin cihadın fazîletlerine dâir olup, *al-Sa'î al-maḥmûd fî niẓâm al-cunûd* adlı eserinin tercümesidir (Es'ad Efendi kütüp., nr. 2363).

17. *Pend-nâme*, türkçe manzûm bir eser olup, basılmıştır.

18. *İḫtilâf al-tavrâtîn* (Es'ad Efendi kütüp., nr. 3842).

19. *Maḥâsin-i macîdiya* (Es'ad Efendi kütüp., Es'ad Ârif Bey kitapları, nr. 4268).

Es'ad Efendi'nin yukarıda zikredilen eserlerinden maada bâzı risâleleri için bk. Bursalı Tâhir Bey, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1342), II, 24 v.d.

Bibliyografya: Şânî-zâde Mehmed Atâullah, *Tarih* (İstanbul, 1292), IV; Cevdet Paşa, *Tarih* (İstanbul, 1309), bilhassa bk. I, ve XII; Ahmed Lûtfî, *Tarih* (İstanbul, 1290—1306), I—VII; Abdurrahman Şeref, *Lûtfî tarihi* (İstanbul, 1328), VIII; von Hammer, *Hist. de l'Empire ottoman* (Paris, 1841), XVII, s. XVII; Rif'at Efendi, *Davḥat al-nuḳabâ* (İstanbul, 1283), s. 57 v.d.; Fatin, *Tezkire* (İstanbul, 1271), s. 13; Cemâleddin, *Âyîna-i ẓurafâ* (İstanbul, 1314), s. 79 v.d.; İbnülemin Mahmud Kemâl, *Son asır türk şâirleri* (İstanbul, 1314), II, 321 v.d.; Sâdeddin Nüzhet Ergun, *Türk şâirleri* (İstanbul, 1944), III, 1335; Süleyman Fâik, *Mecmua* (Üniversite kütüp., trk. yazm, nr. 4100, s. 151); *Takvîm-i vekayi*, sene 1247—1264. (M. MÜNİR AKTEPE.)

ESÂS. ASÂS (A.), esâs, temel. İsmâ'îliya [b. bk.] mezhebinde bu kelimenin hususî bir mânası vardır. Bu mezhepte, akl-i âlemin tecessüdü olarak, âlemin 7 devresinin başında zuhûr eden *nâṭıḳ* (kelâm-ı ilâhinin hâmili, peygamber)'a *şâmit* denilen 7 imam halef olur.

Bu 7 sâmitten sonra, nâtıkın tekrar zuhûru ile, yeni bir devre başlar. Her 7 *ṣāmit* gurubunun başında nafs-i âlemin tecessüdü olarak, *asās* (yahut *nāḳib*) bulunur; *nāṭiḳ* kendisine tedricen ilham edilen hakikî akîdenin esrarını *asās*'a devreder. Bu suretle *nāṭiḳ* olan Adem'in, *asās*'ı — Şīṯ, Musa'nın — Harun, İsa'nın — Buṭrus (St. Pierre), Muḥammed'in — 'Alī ve Muḥammed b. İsmā'īl'in *asās*'ı da Fâtımî sülâlesinin müessisi Mahdī 'Ubayd Allāh'ın büyük babası 'Abd Allāh b. Maymūn al-Ḳaddāḥ'tır.

Bibliyografya: De Sacy, *Exposé de la religion des Druzes* (Paris, 1838), I; St. Guyard, *Fragments relatifs à la doctrine des Ismaélis* (*Notices et Extraits des Mss. de la Bibl. Nation.*, XXII, I, 177—192); de Goeje, *Mémoire sur les Carmathes du Bahraïn et les Fatimides*² (Leyden, 1886), s. 166 v.dd.; Blochet, *Le Messianisme dans l'hétérodoxie musulmane* (Paris, 1903), s. 59; E. Browne, *Literary History of Persia* (London, 1902), s. 408 v.d. (GOLDZIHER.)

ESED. ASAD (A.), arslan. Sâmîleree en eski devirlerden beri mâlûm olup, bilhassa islâmiyetten evvelki devirde, arap kavmini ve şâirlerinin muhayyilesini işgâl eylemiştir. O zamanlarda da Arabistan'da arslanın pek bol olmadığında şüphe yoktur. Zîra arap yazılarında zikri geçen *ma'sada*'ler, yâni arslan yatağı olan yerlerin adedi çok değildir (en korkunç arslanlar Şarā ve Ḥafīya mıntakasında bulunurdu). Arslanın nâdirliğine rağmen, en eski kitap ve yazılarda bu hayvanın hususiyetleri, pek doğru olarak, anlatılmıştır. Arslanın çok kuvvetli boynu (yelesine o kadar ehemmiyet verilmezdi) kudret ve haşmet remzi telâkki olunurdu. Pis kokan nefesi, sıçrayışlarındaki çeviklik, müthiş kükreyişi, atılganlığı ve yırtıcılığı mütemâdiyen tekrar olunmakla berâber, yerine göre ödlekliği, hilekârlığı ve yağmur altında yürüyüşü de isâbetle tasvir edilmiştir. Heybetli cenk erlerine arslan denilmesi, arap şiiri kadar, eskidir. Harbe giden bedevî kalabalıklarının mızraklarının teşkil ettiği orman, her tarafını sım-sıkı kamışlar sarmış olan arslan inine (*ġāba*) benzetilir. Arslan gökteki burelar içinde kendisine bir yer bulmuş olduğu gibi, koca bir bedevî soyu da bu hayvanın adını taşımakla iftihar eder [bk. mad. ASAD]. İslâmiyet devrinde Arabistan'da arslanlar gittikçe azalmıştır. Buna mukabil Nubya'da, Sudan'da, Afrika'nın şimâlinde ve bir zamanlar İrak ve İran'da arslan nevileri bulunduğu bilinmektedir. Buna rağmen arapların arslan hakkındaki ilmî bilgileri, şaşılacak derecede, kıttır. Al-Damīrī bile şiir veya efsânede bulunmayan vasıflardan nâdiren bahsetmektedir; msl. o da arslanın, kendi avladıklarından başka, hiç bir şey yemediğini, köpeğin dilini soktuğu sudan içmediğini, dişi arslanın ancak bir veya iki yavru doğurduğunu söylemektedir. Arslan vücudunun muhtelif kısımlarına, derisine, yağına, etine, dişlerine ve daha başka yerlerine atfedilen, bâzı dertlere deva olmak hassası ve hususiyle büyü te'siri itikadının menbaı da yine eski zamanın hurâfelere inanan zihniyetinde bulunur. Arslanın evsâfı hakkında arap dilindeki, mıkdarı bâzılarınca 500'e ve bâzılarınca 1.000'e kadar çıkarılan, kelimelerin hiç biri bize bu hayvanın tam bir tasvirini vermemektedir. Bunlar onun ancak en bâriz vasıflarını ifâdeye yarayan müterâdif kelimelerden ibârettir. Araplarda arslan avcılığı hiç bir zaman tam mânası ile spor şeklini almamıştır; araplar arslanı, kurdukları tuzaklara, yemleme olarak, bir oğlak bağlamak suretiyle avlarlardı. Suriye ile Mezopotamya'da bugün arslan yoktur. Geçen asrın ortalarına kadar bu hayvana Fırat sâhillerinde, nâdir olarak, tesâdüf edildiği olurdu. Arabistan ve Yemen'de hâlâ bir *ma'sada* bulunduğu söylenmektedir (Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, I, 459). Hattâ Tunus'ta, Cezayir'de, Fas'ta, Fizan vâhasında ve Habeşistan'da dahi arslan mevcudu eskisinden çok azdır ve mütemâdiyen artmakta olan münâkale hareketleri bu hayvanı cenup çöllerine sürmüştür. Arslanın Habeşistan, Sudan ve Senegâl'de yaşayan nevilerinin yele kılları 12 cm. kadar uzundur; yelenin rengi hiç bir vakit siyah olmayıp, arap şiirlerindeki tavsife uygun olarak, kahve rengine yakın koyu sarıdır.

Astronomide *asad* hasseten bir burc ismine, bundan başka da *ḳalp al-asad* (Regulus = *α* Leonis) yıldızına delâlet eder; eski kimyada „altın" mânasına gelir. [Türklerde ve iranlılarda arslan için bk. ARSLAN].

Bibliyografya: Damīrī, I, 3 v.dd.; Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld), I, 389 v.d.; I, 36 (Sternbild); Hartmann, *Reise des Baron Barnim*, s. 491; R. Hartmann, *Zeitschr. f. ägypt. Altertumsk. und Sprachwissensch.*, 1864, s. 10; Brehm, *Reiseskizzen in Nordostafrika*, s. 115; ayn. mll., *Ergebnisse meiner Reise nach Habesch*, s. 58; Seetzen, *Reisen* (Berlin, 1854), I, 272; Hommel, *Die Namen der Säugetiere bei den semitischen Völkern*, s. 287 v.dd.; Jacob, *Altarabisches Beduinenleben*, s. 16 v.dd. (HELL.)

ESED. ASAD, arap kabîlesidir. Batlamyus'un eserinde Ἀσατηνοι (?) şeklinde adı geçer. Şeceresi Asad b. Ḫuzayma b. Mudrika b. al-Yās b. Mużar. Aynı soydan kabîleler: al-Ḥavn ve Kinâna; karabeti olan kabîleler: Düdān, Ṣa'b, Ḥulma, Kāhil, Hind ve 'Amr (= Na'āma).

Yalnız isimleri müşterek olan ehemmiyetsiz kabîleler: Asad b. 'Abd al-'Uzzā, Asad b. Cuşam, Asad b. Musliya, Asad b. 'Abd Manāt, Asad b. Murr.

Sâhaları: Asad kabîleleri ile meskûn olan arâzi çok geniş olup, Medine'den Fırat'a kadar, hemen bütün Arabistan boyunca uzanır. Bununla berâber bu kabîleler balkı, bütün bu arâziye hâkim değildir, dağınık bir hâlde bulunur. Fakat sâhalarının bu kadar geniş olmasına rağmen, nufuz ve kudretleri o nisbette ehemmiyetli değildir. Diğer kabîleler nazarında da itibârları, göçebe hâlinde yaşadıkları arâzinin genişliği ile mütenâsip olmaktan uzaktır. Şimâl cihetinde başlıca Şammar dağlarına ve hattâ daha ötelere kadar uzanan arâzide yaşarlar. Afrika'da Saṭīf civarında (Ḳayravān'ın garbında) bâzı Asad kabîlelerine tesâdüf olunur.— Asad kabîlelerinin komşuları şunlar idi: 'Absîler (Ġurayyir vâdisinde Nibāġ ile Nuḳra arasında. 'Absîlerin kalesi olan Uṯāl hududa yakın idi. Ṣadīḳ vâdisinin aşağı kısmı 'Abs kabîlesine, yukarı kısmı ise Asad kabîlesine âit idi; vâdî Ġurayyir de böyle idi); Yarbu'îler (Ẕāt 'Uşayra yakınında ve vâdî Ḥavv'da); Żabbîler (vâdî 'Aḳīl'de); Ḥanẓalîler (al-Şayḥa stepinde); Kinānîler (garpta); Ṭayyiler (şimâlde); Sulaymîler (garpta); Rabī'a b. Mālik (Ẕū 'Alaḳ dağı civarında); Fazārîler (garpta); Caẕīma b. Mālik (Banān dağında); Ġamîler (vâdî 'Aḳīl'in yukarı kısmında). Asadîlere âit arâzide tepeler, dağlar: al-'Abd, al-'Ākirān, Cils, Farḳayn (Basra ve Kûfe arasında), Ḥabaṣā, Ḥazram, al-Ḥibs, Ḳalḥ, al-Ḳanān, Ḳarn Ẓaby, Ḳaṭan, Ḳulāb, al-Ḳunna, Ḳusās (demir mâdeni; Ḳusās denilen kılıçların adı buradan alınmıştır), Muḥayyāt, Raḳd, Şafar, Sāḳ al-Farvayn, Şāra, Şaṭab, Turaf, 'Uvāriż, al-Zahrān. — Vâdiler ve su kaynakları: Abraḳ al-'Azzāf (sıksık adı geçer; Basra'dan Medine'ye giden yol üzerindedir), 'Abs, Aḥṣāl (vâdî), 'Āḳil (vâdî), Alya, Armām (vâdî), Banāna, al-Ba'ūża, al-Buṭāḥ, Buzāḫa (meşhûr muharebe, aş. bk.), al-Da"āṣ (vâdî), Zalfa', al-Ẕanaba, al-Ẕība, Ẕū 'Urāṭ (vâdî), al-Civā (vâdî), Curayyir (vâdî), Curṣum, al-Ḥafar, al-Ḥafīr, Ḥavmānat al-Darrāc, Ḥaẕīz Şufayya, al-Ḥizā', 'Iṭyar, al-Kahfa, Ḳaṭan, Ḥacmā, Ḥavv(a), Ḥizām, Malḥūb, Man'ac (Asadîler arâzisinde bulunan Vādi 'l-Rumma'nın adıdır), Nabavān, al-Racī'a, Ravẕat al-Ḥazm, al-Rimṯ, al-Şabaka, Şarc, Şīfān, Sil' al-Sutar, Şufayya, Tarmus, Ṭaṣra, Ṣādiḳ, al-Ṣalāṣā', al-Zavrā', Zulfa. — Asadîlere âit mevkiler: al-Abātir, Abraḳ Alya, Ayhab, Akbira, al-'Āliya, Arīk al-Abyaż, al-'Aṣyar, al-Burayra, Bustān İbrāhīm, al-Żacū', Ẕāt al-Sirar, Ẕū Aḥṣāl, al-Camrān, Cavv, Cufāf, al-Ġamr, al-Ġamrān, al-Ġarrā', al-Ġurabāt, Ḥaḳīl, Ḥubayy, al-'Ilyaba, İmmara, Ḥizām, Kuffa, al-Nāciya, al-Nā'ī', Nuḳār, al-Ravḳā', Ravṣa, al-Ruḳaḳ, al-Şafīḥa, Samīrā', al-Sammān, al-Sarā', al-Sarāra, al-Şafīr, al-Şaraka, Şarḳ, Sil', Şu'ā'iḳ, Tarmuż, Tavbāż, Tiyāsān, Tūz, al-'Ucayfir, 'Urfat A'yār, Zabad (Ḳinnesrīn'in yakınında), al-'Uvālīya.

Tarih. Câhiliyet devrinde Asadîlerin yaptıkları bâzı muharebeler hikâye edilir. Msl. Ṭayyîler ile muhâceretleri sırasında muharebeye girişen Asadîler, arâzilerinin bir kısmından tard edilmişlerdir. İşte o sıralarda Asadîlerin arâzisine yapılan bir akın esnâsında yaralanarak ölen Ṣaḫr, kız kardeşi al-Ḫansā' [b. bk.] 'nın söylediği mersiyeler ile meşhûr olmuştur. Asadîler bilhassa kendi emîrleri Ḥucr ve oğlu şâir İmru' al-Ḳays [b. bk.] ile vukû bulan nizâ ve ihtilâfları dolayısı ile tanınmışlardır. Filvâki Kindîlerin emîri al-Ḥāriṯ İbn 'Amr, kendi ülkesinin taksiminde, Asadîlerin arâzisini oğlu Ḥucr'e vermiş idi. Bundan bir müddet sonra, Asadîler, o sırada Tihāma'de bulunmakta olan Ḥucr'ün gaybûbetinden istifâde ederek, ona karşı halkı ayaklandırdılar ise de, Ḥucr sür'atle yetişip, bu isyanı, kan dökerek, bastırdı. O zaman Asadîlerin bir kısmı sopalar ile dayak altında öldürülmüş olduğundan, o tarihten beri onlara „sopa köleleri" (*'ubayd al-'aṣā*) lakobı verildiği, söylenir. Bundan başka da Asadîler Tihāma'ye nefyedilmişler ve sonra affolunmuşlardı. Yurtlarına döndükten sonra, Ḥucr'ün üzerine hücum ederek, onu boğazlamışlar idi. Diğer bir rivâyete göre, Ḥucr kendi arzusu ile emîrlikten feragat etmiş ve bir intikamın kurbanı olmuştur. Yahut bir üçüncü rivâyete göre, Ḥucr, isyanı bastırmak için, Tihāma'den hareket ederken, karşısına çıkan Asadîler tarafından mağlûp edilerek, öldürülmüştür. Ḥucr'ün oğlu İmru' al-Ḳays onlardan, hakikaten ağır bir intikam almış ise de, kendilerini boyunduruk altına almağa muvaffak olamamıştır.

Asadîler, ancak 624'ten itibâren, islâm tarihine karışmışlardır. Kabîle eşrafından iki kişi, Uḥud mağlûbiyetinden sonra (624), Peygamberin gûya zaafa düşmüş olmasından istifâde edebileceğini düşünerek, kabîlelerine Medine üzerine bir akın yapmalarını tavsiye etmişlerdi; bunlardan bir diğeri de, vaziyeti daha iyi kavramış olduğu için, yurtdaşlarını bu teşebbüsten vaz geçirmeğe gayret etmişse de, bunda muvaffak olamamıştı. Filvâki Asadîler toplanıp da ayaklanmağa vakit bulamadan, Peygamber bu işten haberdar olmuş ve bu gibi hareketleri kökünden izâle etmek siyâsetine sâdık kalarak, muktedir bir kumandanın emri altın-

da 150 kişilik bir kuvveti Asadîlere karşı göndermişti. Asadîler cebrî yürüyüş ile ilerileyen bu kuvvet karşısından kaçmak suretiyle baskından kurtulmuşlarsa da, müslümanların eline mühim mikdarda deve ve koyun gibi ganimetler geçmiştir. Asadîlerin akın teşebbüsünü Peygambere haber veren, Ṭayyîlerden birisi idi; yine bunlardan bâzıları, Asadîlerin bu perişanlığından istifâde ederek, onların üzerine saldırmış ve bütün mallarını yağma etmişlerdi. 627'de Mekke ahâlisinin Peygambere karşı koymak için akdettikleri büyük ittifaka (Hendek gazâsı), Asadîler de kuvvet göndererek, iştirâk etmişlerdi. Bu ittifak hiç bir iş yapmadan dağıldı. Aynı sene zarfında Peygamber Asadîlere karşı bir seyyâr müfreze gönderdi. Asadîler, bunu haber alarak, kaçmışlarsa da, yine bir çok deve kaybetmişlerdir. Asadîlerin kıtlığa uğradıkları hicretin 9. senesi başlangıcında (630 ilk baharı) bunlardan bir kısmı siyâseten islâma inkıyat etmeğe hâzır olduklarını bildirmişlerdi. *Kur'an* (IL, 14—17)'da onların bu maksatla gönderdikleri elçilere ve yapılan müzâkerelere telmihler vardır. Asadîler, *ṣadaḳa* vermek suretiyle, alenen inkıyat etmişlerdi. Fakat gâyet geniş bir sâhaya dağılmış bulunan ve bir kısmı çok uzaklarda oturan bu kabîlenin ihtida etmiş olması ihtimâli azdır. Gönderdikleri elçilerin Medine'de gûyâ sebatsızlıklarda bulunmuş olmaları, hakiatte garazkârâne bir uydurmadan ibârettir; bununla berâber, daha Peygamberin zamanında bile Asadîlerin şikâyete mahal veren kötü hareketlerde bulundukları söylenilir. Peygamberin vefatından pek az evvel Asadîlerin 624'te teşebbüs ettikleri hücumun asıl muharriki olup da, Hendek gazasında onlara kumanda eden ve Medine'ye gönderilen elçi hey'etine dâhil bulunan Ṭalḥa (Ṭulayḥa) kendi peygamberliğini ilân etmek ve memleketi Peygamberin hâkimiyetinden kurtarmağa çalışmak cür'etini göstermiş ise de, böyle bir hareket esâsen daha başlangıçta akamete mahkûmdu. Peygamberin vefatı üzerine tahaddüs eden buhranlı günlerde, hususiyle büyük islâm ordusunun Arabistan'ın şimâlinde meşgûl olması yüzünden, Ṭalḥa'nın tahrik etmekte olduğu dinî ve siyâsî isyanın genişleme imkânları çoğaldı (632). Ṭalḥa evvelâ Asadîleri irtidat ettirmeğe muvaffak oldu. Çadırlarını garp havâlisinde kurmuş bulunan kuvvetli bedevi kabîlelerini umûmî bir kıyama iştirâk ettirmek hususundaki teşebbüsleri ancak kısmen muvaffakiyetle neticelendi. Bu kabîlelerden açıktan-açığa Asadîlerin dâvasına iştirâk eden yalnız Fazārîler olsa gerektir. Tedricen 'Absîler, Ẕubyānîler ve Ṭayyîlerden bâzılarının Fazārîlere iltihak etmiş oldukları rivâyet olunur. Ḫālid'in kumandasında bulunan mü'minlere karşı Asadîlerin arâzisi içinde Buzāḫa kuyusu civarında bir muharebe başladı, fakat Fazārîler kaçıp da Ṭalḥa muharebenin ortasında kendi kabîlesi ile yalnız kalınca, Asadîler savaşı kaybettiler. Bu muharebeden sonra vukua gelen bir kaç çarpışma (msl. al-Ġarm'da) kabîlenin tamâmiyle inkıyat etmesine sebep oldu.

Görünüşe göre, Asadîler ancak o zaman müslümanlığı kabûl etmiş olacaklardır. Daha sonraları Asadîlerin Kūfe'de hususî bir mahalleleri olduğu ve şehir halkının mühim bir kısmını teşkil ettikleri görülür. Kezâ 'Alī, Ḥusayn, Muḫtār, Muhalleb ve Yazīd'in ordularında bu kûfeli Asadîlerden asker bulunduğu da görülmektedir.

Bibliyografya: Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Moḥam.*; Wellhausen, *Skizz. und Vorarb.*, VI, 7 v.d.; Caetani, *Annali dell'Isl.*, fihrist. (RECKENDORF.)

ESED. ASAD B. 'ABD ALLĀH AL-ḲASRĪ (arap kaynaklarına göre; İran kaynaklarında ise, al-Ḳuşayrī), halife Hişām b. 'Abd al-Malik (106—109=724—727 ve 117—120=735—738) devrinde Horasan v â l i s i idi. Rivâyete göre, bilhassa ilk vâliliği zamanında, araplara karşı, Yemen fırkasının mutaassıp bir tarafdarı olarak, hareket etmiştir. Kendisini çok seven iranlı dihḳān'lar (arâzi sâhipleri), onu eyâletinin basîretli idârecisi (*kaṯḫudā*) diye medh ederlerdi. Sâmânîlerin ceddi Sāmān-Ḫudāt'ın islâmiyeti onun zamanında kabûl ettiği ve oğluna, onun şerefine, Asad adını verdiği rivâyet edilmektedir. Araplar tarafından tahrip edilen Belh şehrini yeniden yaptırmış ve arap ordugâhını Baruḳān (Belh'ten 2 fersah mesâfede)'dan oraya naklettirmiştir (107=726); daha sonra (118=736), gâlibâ, Tuharistan hükümdarları ile onların müttefiki türklere ve Ḥāriṯ b. Surayc'in idâresindeki arap âsîlerine karşı mücâdeleyi daha müessir bir surette yapabilmek maksadı ile, bu şehri kendisine merkez ittihaz etti. Halefi Naṣr b. Sayyār'ın büyük askerî muvaffakiyetleri gibi başarıları yoktur. Nişāpūr civarındaki Asadābād köyünün onun zamanında kurulduğu ve buranın, 'Abd Allāh b. Ṭāhir [b. bk.]'in idâresi zamanına kadar, evlâtları elinde kaldığı söylenir.

Bibliyografya: Ṭabarī, fihrist; Narşaḫī (nşr. Schefer), s. 57 v.d.; Gardīzī, *Zayn al-aḫbār* (Oxford ve Cambridge yazmaları); Belh'in hususî tarihi (nşr. Schefer), *Chrestomathie persanne*, I; bk. van Vloten; *Recherches sur la domination ...* (*Verhandelingen der Koninklijke Akademie Amsterdam, Afdeeling Letterkunde*, I, nr. 3);

Wellhausen, *Das Arabische Reich und sein Sturz* (Berlin, 1902). (W. BARTHOLD.)

ESED. ASAD B. AL-FURĀT B. SINĀN, ABŪ 'ABD ALLĀH (760—828), 142 (759/760)'de Ḥarrān'da doğmuş, çok genç iken babası ile birbirlikte Afrika'ya gitmiştir. Daha sonra Medine'de meşhûr fakîh Mālik b. Anas [b. bk.]'in derslerine devam etmiştir. Bu âlimin vefatından sonra, Asad Irak'a gitmiş ve Abū Ḥanīfa'nin tilmizleri ile tanışmıştır; onu müteâkip Mısır'da İbn Ḳāsim [b. bk.]'dan ders okunuştur. 181 (797) senesinde Ḳayravān'a dönünce, pek çabuk büyük fakîh şöhretini kazanmış ve Aġlabîlerden [b. bk.] Ziyādat Allāh tarafından, o şehre kadı nasbolunmuştur. Aynı şehirde iki kadının birden vazife görmesi âdet olmadığı hâlde, Abū Muḥriz Muḥammed eski kadı makamını muhafaza etmek üzere, Asad şehrin ikinci kadısı oldu (203 = 818/819). Fakîh şöhreti pek büyük olmasına rağmen, emîr sıfatı ile Sicilya'ya karşı sevk ve idâre ettiği askerî hareket ile daha çok tanılmıştır (210=826). Bu sefer esnâsında Sirakuza'nın muhasarasında vebadan ölmüş yahut, diğer bir rivâyete göre, bir düşman eli ile can vermiştir (213=828).

Bibliyografya: Amari, *Bibliotheca Arabo-Sicula*, bk. fihrist; ayn. mll., *Storia dei Musulmani di Sicilia*, I, 253 v.dd.; E. Mercier, *Histoire de l'Afrique septentrionale*, I, 278 v.dd.; *Revue du monde musulman*, X, 528 v.d.

ESEDÂBÂD. ASADĀBĀẒ, Cibāl (Medya)'de bir şehir olup, Hemedan'ın garbında, 7 fersahlık (aş.-yk. 36 km.) veya bir günlük yoldadır. Alvand-Kōh (Elvend)'un garp yamacında ekilmiş ve münbit bir ovanın medhalinde ve 1728 m. irtifâdadır. Şehir Hemedan (Akbatana)'dan Bagdad (veya Bâbil)'a giden eski ve meşhûr yol üzerinde kervanların dâimî bir durağı olduğu gibi, tarihi eski zamanlara kadar çıkan meskûn bir mahaldir. Isidore de Charax (ve Tomaschek)'ın 'Αδραπάνα'sı ve Peutinger'de Beltra şeklinde görülen yer olması muhtemeldir (krş. Weissbach, Pauly-Wissowa, *Realencykl. de klass. Altertumswissensch.*, III, 264). Arap orta çağında AstarābāẒ, moğulların devrine kadar, mâmûr ve çok kalabalık, mükemmel çarşıları olan bir şehirdi. Ahâlisi, iyi sulanmış tarlalarının yüksek verimi sâyesinde, oldukça zengin sayılabilirdi. Bugün burası, bir kaçında yahudi âilelerinin oturduğu takriben 200 evlik (Bellew'e göre, 1872'de de böyle idi) güzel bir kasabadır. Avrupalı seyyahların anlattıklarına göre, şimdi iranlılar buraya AsadābāẒ (Petermann, Bellew), Sa'īdābāẒ (Duprée, Petermann) yahut Sahadābāz (Ker Porter) derler. 514 (1120)'te AsadābāẒ'da iki Selçuk sultanı, musullu Mas'ūd ve isfahanlı Maḥmūd arasında, Maḥmūd'un lehine neticelenen bir muharebe olmuştur. AsadābāẒ'dan 3 fersah uzakta, Sâsânîlerin devrinden kalma ve araplar tarafından Maṭbaḫ yahut Maṭābiḫ Kisrā ("Husrev'in mutfakları") adı verilen heybetli âbideler vardı. Bu ismin izahı için bk. Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 563 mad. Maṭbaḫ Kisrā; Mis'ar b. Muhalhil'in *Risāla*'sinden alınan efsâne.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 245; Quatremère, *Hist. des. Mongols de la Perse* (Paris, 1836), I, 250, 264—266 (not 87), 427 v.d.; G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 196; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 218; Tomaschek, *Sitzungsber. d. Wiener Akad. d. Wissensch.* (1883), CII, 152; Ritter, *Erdkunde*, IX, 81, 344; H. Petermann, *Reisen im Orient* (1861), II, 252; H. W. Bellew, *From the Indus to the Tigris* (London, 1874), s. 431; de Morgan, *Mission scientifique en Perse, étud. géogr.*, II, 124, 127 v.d., 138. (STRECK.)

ESEDÎ. ASADÎ, ABŪ NAṢR AḤMED B. MANṢŪR AL-ṬŪSÎ, gazneli Mas'ūd zamanında (1030—1041) ölmüş bir iran şâiridir. Hayatı hakkında, kat'î olarak, bir şey bilinmiyor; Devlat-Şāh'ın Asadî ile Firdavsî arasındaki münâsebetler hakkında anlattıkları, daha ziyâde, menkıbe mâhiyetinde şeylerdir. Bilhassa, münâzara vâdisindeki manzûmeleri ile şöhret kazanmıştır.

Bibliyografya: Devlat-Şāh, *Taẕkira al-şu'arā'* (nşr. Browne), s. 35 v.d.; Ethé, *Verhandlungen des V. internation. Orient.-Congresses* (Berlin), II, 48 v.d.; aynı zamanda bk. *Grundriss der iranisch. Philol.*, II, 226 v.d.; Horn, *Gesch. der pers. Litter.*, s. 113; Browne, *A literary history of Persia*, II, 148 v.d.

ESEDÎ. ASADÎ, 'ALÎ B. AḤMED, evvelkinin oğludur; Horn tarafından tab'edilen yeni-farsça kafiye lûgatinin müellifidir (*Asadî's neupersisches Wörterbuch Lughat-i Furs*, Göttingen, 1897). Yazılması 1066'da biten *Garşaspnāme* adlı bir destanın müellifi olduğu da söylenir. Turner Macan, kendi *Şāh-Nāma* tab'ının 4. cildinde bu destandan alınmış parçalar neşretmiştir. *Liber fundamentorum pharmakologiae* adı ile mârûf pek eski yazmanın sâhibi de bu zat görünmektedir.

Bibliyografya: Ethé, *Grundriss der iranischen Philol.*, II, 234 v.d.; Browne, *A literary history of Persia*, II, 272 v.d.

ESEDÜDDEVLE. ASAD AL-DAVLA (A.), "devletin arslanı", şeref lakabıdır. [Krş. ŞĀLIḤ B. MIRDĀS v.b.]

ESEDÜDDÎN. ASAD AL-DÎN (A.) „dinin arslanı", **şeref lakabıdır.** [Krş. ŞİRKÛH v.b.].

ESER. AŞAR (A.; aslında „iz" demektir; cem. *āṣār*), **hadîs** [b. bk.] **ve mübârek emânetler;** *al-aṣar al-ṣarîf* (cem. *al-āṣār al-ṣarîfa*), Peygamberin mübârek emânetleri ve ona âit olduğuna inanılan saç, diş, elbise, el izleri, kap-kacak ve bilhassa ayak izleri. Bunlar câmilerde veya diğer husûsî mahallerde muhafaza edilir [bk. ḲADAM]. Mübârek emânetlere, hıristiyanlarda olduğu gibi, araplarda da *ẓahîra* denilir ki, mânası „mücevher" demektir. Bk. bir de Goldizher, *Muh. Studien*, II, 356—368. (GOLDZIHER.)

Aṣar, umûmiyetle *fi'l*, *'illa* ve *sabab* [bk. madd.] kelimeleri ile müştaklarından ve daha az istimâl edilmekle berâber, felsefenin illiyet bahsinde ıstılâh olarak kullanılan bir **tâbirdir.** *Mu'aṣṣir*'den yâni Allahtan ve faâl bir varlıktan veya yüksek faâl bir şeyden sâdır olan *ta'şîrât*'a bâzı şartlar dâhilinde tekâbül eden *āṣār*'a, yâni onların daha aşağı seviyedeki varlıklar ve şeyler üzerindeki izlerine ıtlâk olunur. Yüksek seviyedeki varlıkların karşısında bu dûn seviyedekiler münfail hâlde bulunurlar. *Aṣar* tâbiri, en ziyâde müneccimler ve tabiat feylesoflarınca (rûh sâhibi yüksek varlıklar sayılan) yıldızların arza ve yer yüzündeki varlıklara olan te'sirlerinden bahsedilirken, bu mânada kullanılır. Bundan başka yine yıldızların te'sirleri ile vukua geldiği kabûl edilen eevvî hâdiselere de *al-āṣār al-'ulwiya* denilirdi, nitekim Aristo'nun *Meteorologia*'sı arapçaya bu isimle tercüme edilmiştir. Hassas rûhun te'sir ve tasavvurlarına *āṣār fi 'l-nafs* (παθήματα τῆς ψυχῆς) denliir; çünkü eşya rûhta intibâ etmektedir. (TJ. DE BOER.)

ESHÂB. AṢḤÂB (A.; müfr. *ṣâḥib*) yahut *ṣaḥâba* (müfr. *ṣaḥâbî*), **„arkadaşlar"**; islâmî bir ıstılah olarak, „Peygamberin arkadaşları" mânasına gelir. Evvelce bu tâbir Peygamber ile oldukça uzun bir müddet berâber bulunmuş ve seferlerinde ona refakat etmiş olan kimselere münhasır idi. Daha sonraları Peygamber ile bu kadar sıkı bir münâsebet kaydı aranmadığından, Peygamber sağ iken onunla karşılaşmış veya sâdece kendisini görmüş olan mü'minler de, yaşlarına bakılmadan, eshâbdan sayıldı (bu tâbirin târifi üzerindeki ihtilâflar hakkında krş. Goldziher, *Muh. Studien*, II, 240). Kelâmda mûteber olan târif ikinci telâkkiye istinat etmektedir (Ḳasṭallânî, VI, 88). Hicretin 100. senesinden bir az sonra vefat eden 'Âmir b. Vâsil al-Kinânî Abu 'l-Ṭufayl eshâbın sonuncusu sayılır (*Usd al-ġâba*, III, 97, v, 233); bu bâle göre, kendisinin Peygamberi gördüğü vakit baylı küçük bir çocuk olması icap eder. 'Âmir, ancak Uḥud muharebesinden sonra dünyaya gelmiş ve 8 yaşında iken, Peygamberin yanında bulunmuştur (krş. *ZDMG*, XXIII, 595). [*Usd al-ġâba*'de „Peygamberin hayatının son sekiz senesine yetişmiştir" denilmektedir. Ayrıca krş. Aḥmed Muḥammed Şâkir, *Şarḥ alfîya*; Suyûṭî, Mısır, s. 215—218, 229 ve *Dâ'irat al-ma'ârif*; mad. AṢḤÂB, not]. Rivâyete göre, Peygamber ile münâsebeti olan mü'minlerde, bu kaideye uyularak, eshâbdan sayılmıştır. Ehl-i sünnet indinde eshâbın mertebesi pek yüksektir. Eshâb, dinî ahkâm hususunda, *Kur'an*'dan sonra gelen en mûteber otorite addedilir. Çünkü Peygamberin yaptıkları ve söyledikleri hakkındaki mâlûmat bunların, bizzat görerek, ve duyarak naklettikleri şeylere istinat eder. İşte bunların, bütün olarak, naklettikleri bukümlerdir ki, hadîsin temelini teşkil etmiştir. Menşe'i zincirleme olarak eshâba kadar vardırılan hadîslere *musnad* denilir. Eshâbın ibâdet ve muamelâtta tuttukları tarza dâir mevsûk haberler de, mü'minlerin her zaman hareketlerinde kendilerine rehber edinecekleri sahih sünnet için, birer delîl ve şehâdet telâkki edilir. Peygamber ile münâsebetleri ve islâmiyetin yerleşme devrindeki ehemmiyetli mevkileri dolayısı ile, eshâba ehl-i sünnet tarafından dâimâ hurmet ve tâzim gösterilmiştir. Eshâba söğmek veya onları istihfaf etmek menfûr bir cürüm sayılır. Eshâba söğmenin (*sabb al-ṣaḥâba*) şer'an cezası dayak, hattâ söğmekte inat ve ısrarla devam edenler için, idamdır. İlk dört halife, islâm devletinin idâresini ellerine almaları sırası ile, eshâb arasında en yüksek mertebede bulunurlar; daha hayatta bulundukları esnâda Peygamberin kendilerini cennet ile tebşir eylediği 10 eshâbın (*al-'aṣara al-mubaşşar lahum bi 'l-canna*) diğer 6'sı da mertebece onlara muvâzîdir; bunlar eshâb arasında ayrı bir zümre teşkil ederler. Peygamberin teşebbüslerine iştirâklerinin mâhiyet ve derecesine göre, eshâb arasında başka zümreler de vardır. *Muhâcirân* (Peygamber ile Medine'ye hicret edenler), *anṣâr* (Medine ahâlisi; bunların iştirâki hicretten sonra başlar), *badrîyûn* (Badr'de onunla berâber bulunanlar) v.b. Onların, fazl itibârı ile, mertebeleri hakkındaki fikirler Navavî'nin *Muslim* şerhinde cemedilmiştir (*Ṣaḥîḥ*, V, 161). İlk halifelere ittibâ etmeleri yüzünden, 'Alî'nin ve âilesinin hukukunu zâyî ettirmiş olmaları iddiası ile, eshâba karşı ekseriyâ en şedit bir taassupla nefret ve husûmet gösteren şî'îlerin bu vaziyeti sünnîlerin vaziyeti ile tam bir tezat hâlindedir. Sünnîler gerek konuşurken ve gerek yazarken, eshâb-

dan birinin adını zikrettikleri zaman, dâimâ *raẓiya Allāhu 'anhu* („Allah ondan râzı olsun") cümlesini ilâve ederler. Sünnîlerin kelâma dâir te'lifatında eshâbın fazîletlerine (*faḍā'il* yahut *manāḳib al-aṣḥāb*) dâir rivâyetlere dâimâ ihtimamla büyük yer verilir. Hadîse dâir te'lifatın çoğunda buna âit bir kısmı ihtivâ eder. Bundan başka, bütün sahâbelerin isimlerini, hâl tercümelerini ve rivâyet ettikleri hadîslere âit mâlûmatı ihtivâ eden ayrıca bir çok kitaplar da vardır. Bunların arasında bir çok mübâyenetler mevcuttur. Emevî âilesi mevâlisinden olan 'Abd al-Bāḳī İbn Ḳānī' (Bagdad'da ölmüştür; 351 = 962)'nin *Mu'cam al-ṣaḥāba* adlı bir te'lifi zikredilmektedir (Ẓahabī, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ*, III, 99). Sahâbelerden bahseden bu eserlerden en meşhûrlarının müellifleri şunlardır: Abū 'Abd Allāh b. Manda (ölm. 395 = 1004/1005), Abū Nu'aym al-İṣfahānī (ölm. 430 = 1038/1039), Abū 'Omar b. 'Abd al-Barr al-Namarī al-Ḳurṭubī (ölm. 463 = 1070/1071), *Kitāb al-isti'āb fī ma'rifat al-aṣḥāb* (3 cild, Haydarâbâd, 1318; bunun hakkında bk. Subkī, *Ṭabaḳāt al-ṣāfi'iya*, VI, 135, not) ve Abū Mūsā Muḥammed b. Abī Bakr al-İṣfahānī (ölm. 581 = 1185/1186). Bu müelliflerin kitaplarındaki mâlûmatı 'Izz al-Dīn İbn al-Aṯīr al-Cazerī (ölm. 630 = 1232/1233), *Usd al-ġaba fī ma'rifat al-ṣaḥāba* adlı, büyük eserinde (5 cild; Kahire, 1286) ve Ẓahabī, *Tacrīd usd al-ġāba* (2 cild; Ḥaydarābād, 1315; 8809 biyografi)'sinde dikkatle toplamış, tashih ve itmam etmişlerdir. Abu 'l-Faḍl İbn Ḥacar al-'Asḳalānī (ölm. 852 = 1448/1449)'nin *al-İṣāba fī tamyīz al-ṣaḥāba* (4 cild; *Bibliotheca Indica*, Kalküte, 1853—1894; 8 cild; Kahire, 1323—1325)'sinde diğerlerinden daha çok mâlûmat ve tafsilât bulunur. Eshâb hakkında en eski hâl tercümesi meemuası İbn Sa'd'in *Kitāb al-ṭabaḳāt*'ıdır. Bu eserin Leyden neşri, 8 cild olarak, 1917'den beri mevcuttur. İndeksleri ihtivâ eden 9. cildin 1. kısmı 1921, ve 2. kısmı 1928 ve 3. kısmı da 1940'da çıkmıştır. (GOLDZIHER.)

ESHÂBÜLHADÎS. AṢḤĀB AL-ḤADĪṮ (A.), *aṣḥāb al-ra'y* [b. bk.]'e mukabil olarak, hadîs tarafdarlarına verilen isimdir. Bu ve buna benzer terkipler için bk. mad. AHL.

ESHÂBÜLKEHF. AṢḤĀB AL-KAHF, *eshâb-i kehf*, „mağara yârânı"; „Ephesus'un yedi uyuyanı" denilen gençler için, *Kur'an*'da kullanılan addır. Bu hikâye *Kur'an* (XVIII, 8 v.d.)'da aşağı-yukarı şu tarzda anlatılır: bir putperest şehrinde bir kaç genç bir tek Allaha itikat etmektedir. Bunlar medhali şimâle bakan bir mağaraya gizlenirler. Cenâb-ı Hak onları, köpekleri ile birlikte, orada uyutur. „Şâyet onların yanına varabilmiş olsa idin, dehşet içinde kalarak, kaçardın". 309 sene sonra, uyuyanlar uyanırlar ve içlerinden birini, ekmek alsın diye, şehre gönderirler. — *Kur'an*'da bundan başka tafsilât yoktur. Yalnız bunların sayısının 3 yahut 5 veya 7 olduğuna ve kıssanın ölümden-sonra-dirilme'ye olan itikadı takviye maksadına hâdim bulunduğuna işâret vardır.

Tarihçiler ile müfessirler vak'aya dâir daha fazla mâlûmat verirler. Ṭabarī (nşr. de Goeje, I, 775 v.d.; *Tafsīr*, fasikül XV, s. 123 v.d.)'nin kaydettiği muhtelif rivâyetlerin bir çoğu şu tipe irca olunabilir: Diyâr-ı Rûm (yâni Yunanistan ve Anadolu)'un bir şehrinde hıristiyan olan bir kaç genç putlara tapmak istemezler. Şehirden kaçarlar ve yanlarından uzaklaştırmadıkları bir köpekle birlikte, bir mağaraya saklanırlar. Orada kendilerini uyku basar. Çok geçmeden, bir gün putperestlerin hükümdarı Dāḳyūs (Dāḳīnūs, Dāḳyānūs), maiyeti ile birlikte, bu gençleri yakalamak için, mağaranın kapısına kadar gelirse de, içeriye girmek mümkün olmaz. Hükümdar da, gençler açlıktan ölsün diye, mağaranın medhalini ördürmekten başka çâre bulamaz. Sonraları bu vak'a unutulur. Bir gün bir sürü sâhibi, mağaranın medhalini kapayan duvarı yıktırmak için, amele gönderir. Buraya, koyunları için, bir ağıl yaptırır. Mamafih işçiler uyuyanların mevcudiyetinden haberdar olmazlar. Bu gençler Allahın tâyin ettiği saatte uyanırlar. Henüz mârûz kaldıkları tehlikenin korkusu içinde bulunmaktadırlar. İçlerinden birini, ekmek satın alsın diye, şehre gönderirler. Ekmekçi gencin verdiği parayı almak istemez ve genci hükümdarın huzuruna götürür. Orada her şey anlaşılır. Gençler 309 sene uykuda kalmışlardır. Bu arada putperestlerin yerine bir hıristiyan nesli kaim olmuştur. Hükümdar bundan çok sevinir. Çünkü gencin, sapa-sağlam meydana çıkıvermesi bâzı kimselerin şüphe ettikleri bir akîdenin, yâni vücutların da ruhlar ile birlikte dirileceği hakikatinin, delîli olmuştur. Genç mağaraya döner-dönmez hemen, arkadaşları ile birlikte, tekrar uykuya dalar. Buraya bir kilise bina edilir.

Biz bu kıssayı burada tekrarlamakla iktifa ederek, yalnız farklı bir versiyonunu kaydedeceğiz (Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 778 v.d.; İbn al-Aṯīr, nşr. Tornb., I, 254 v.d.). Havârilerden biri yukarıda adı geçen şehre gider. Şehrin kapısında, her girenin önünde secde etmesi icap eden, bir put görür. Bundan dolayı şehrin dışında kalır ve bir hamama, tellak olarak, kapılanır. Hamamda din telkınatı yapar ve gençleri hıristiyanlığa teşvik eder. Hükümdarın oğlu, hafif meşrep bir kadın ile, bir gün ha-

mama girerken, havârî kendisine sezenişlerde bulunur ve bunun neticesinde, hükümdarın oğlu fikrinden vazgeçer. Başka bir sefer havârînin müdâhalesi netice vermez. Fakat Cenâb-ı Hak mücrimlerin her ikisini de hamamda helâk eder. Hükümdar, hâdiseyi öğrenir-öğrenmez, havârînin tevkifini emreder. Bunun üzerine havârî, hıristiyan ettiği gençler ile birlikte, bir dostunun delâleti ile bir mağaraya gizlenir. Bunların arasında bir de köpek vardır. Kıssanın devamı ötekinin aynıdır. — Bu hikâyeyi kaydeden menbâlarda, bir çoğu mütenakıs, bir kısmı da henüz izah edilmemiş bir hayli tarihî ve coğrafî noktalar vardır. Biz bu noktalardan en mühimlerine işâret edeceğiz. Putperest hükümdarın adı Dāḳyūs, yâni hıristiyanlara zulm etmiş olan Decius (249—251) 'tur. Hıristiyan hükümdar ise, Theodosius II. (408—450) 'tur ki, ne gençlerin 309 sene müddetle uyuduklarına dâir *Kur'an* 'daki kıssa ile ve ne de bu uykunun müddetini 372 seneye çıkaran diğer fıkra ile tetabuk eder.

[Gençlerin uyuma müddeti olarak zikredilen 309 sene *Kur'an* 'da hâdiseyi rivâyet edenlerin sözü olarak zikredilmiştir. İbn 'Abbās 'tan da rivâyet edildiği gibi, hakikî müddeti ancak Allahın bileceği âyetin alt tarafında beyan edildiğinden, bu âyetteki (XVIII, 25) *va labiṯū* 'yu daha yukarı âyetteki *sayaḳūlūna* 'nin mâmûlü olarak almak lâzımdır; bk. *Dā'irat al-ma'ārif al-islāmiya*, mad. AṢḤĀB AL-KAHF, not; ayrıca krş. Hamdi Yazır, *Kur'an dili*, IV, 3243]. Garp menbâlarında şehrin ismi hep Ephesus olarak geçer; şark menbâlarının bir kısmında ise, Efsūs 'tur. Araplar bu nam altında iki mahal bilirler. Biri mâlûm şehir ve diğeri de Kapadokya 'daki kadîm Arabissus 'tur ki, buna Abaūs (bugünkü Yarpuz) da denir. Acabâ bu hakikî veya muhayyel hâdiselerin geçtiği yer bu Absüs şehri midir?.

De Goeje menbâlardan bu faraziyeyi takviye edecek mâhiyette deliller çıkarmıştır. Hakikaten bâzı seyyahlar bu ikinci Afsūs 'ta kendilerine 13 erkek cesedini ihtivâ eden bir magara gösterildiğini anlatırlar ve cesetlerin kurumuş gibi olduğunu kaydederler (Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 806; al-Muḳaddasī, s. 153; İbn Ḥurdāẕbeh, s. 106, 110; al-Bīrūnī, *Chronologie*, nşr. Sachau, s. 290). Bir de *Recueil des textes rel. à l'histoire des Seldjoucides* (nşr. Houtsma, IV, 152) 'de Arabissus 'un „mağara yârânı" 'nın yeri olduğu açıkça kaydedilmiştir. 13 cesedin keşfini yedi ay uyuyanlar efsânesinin menşe'i addetmek mümkündür. Absūs adı sonraları Ephesus 'u hâtıra getirmiş olsa gerektir.

Kur'an 'daki *Aṣḥāb al-kahf va 'l-raḳīm* tâbirinin son kelimesinin neye delâlet ettiği de mühim bir meseledir. Bir çokları bunun köpeğin adı olduğunu ve diğerleri de gençlerin mâcerasını ihtivâ eden levha mânasına geldiğini söylerler. Arap coğrafyacıları bir mahal ismi olduğu kanaatindedirler. Msl. İbn Ḥurdāẕbeh cesetlerin bulunduğu mağaraya al-Raḳīm der ve mâceranın Ephesus 'ta geçtiğini kaydeder. Buna mukabil al-Muḳaddasī mağarada bulunan 13 kişinin *aṣḥāb al-kahf* olduğunu ve Ürdün 'ün şarkında, 'Ammān civarında, al-Raḳīm adında bir yer bulunduğunu söyler. Bu mahallin kahramanı 3 kişi olan hârikulâde bir vak'anın cereyan ettiği yer olduğu söylenilir. Clermont Ganneau buradaki mağarayı ziyâret etmiş ve mağaranın *Kur'an* 'daki mağara olduğunu ileri sürmüştür. *Aṣḥāb al-kahf* 'in köpeğine ne mâna vermek icap ettiği bilinemediği gibi, Anchilus (muhtelif şekillerde yazılmıştır) dağının nerede olduğu mâlûm değildir. Kezâ vesikalar, gençlerin sayısı ve isimleri hususunda da, birbirine uymaz. Bu efsâne şarkta, ilk defa olarak V. asırda süryânîce bir kitapta geçmiş olup, kitap Tel Mahra 'li Denys tarafından zikredilmiştir. Garpta ise, Theodosius 'un Arz-ı mukaddes 'e dâir eserinde bu efsâneye ilk defa rastgelinir. Bu nakillerde gençlerin adları yunancadır. Denys 'in kaydettiği naklin yunancadan bir tercüme mi olduğu, yoksa doğrudan-doğruya süryânî dilinde mi yazıldığı meselesi üzerinde ittifak edilememektedir.— Efsâneye şark ve garp müellefatında sık-sık rastgelinir. Efsâne hakkında bk. John Koch; müellif mitolojik bir izah tecrübesinde de bulunmuştur.

Bibliyografya: *Dionysii Telmaharensis Chronici Liber primus* (nşr. Tullberg, s. 161 ve 133); Guidi, *Testi orientali inediti sopra i sette dormienti di Efeso* (*Acad. dei Lincei*, 1884/1885); Land, *Anecdota Syriaca*, I, 38; III, 87; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 775 v.dd.; ayn. mil., *Tafsir* XV, 123 v.dd.; de Goeje, *Bibliotheca geographorum arabicorum* (fihrist bk. *al-Raḳīm*, *Absūs*, *Afsūs*, *Ṭarsūs*); Yāḳūt, *Mu'cam*; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), I, 254 v.dd.; al-Bīrūnī, *Chronologie* (nşr. Sachau), s. 290; Ḳazvīnī (nşr. Wüstenf.), I, 161 v.dd.; Maḳrīzī, *Hist. des sultans mamlouks* (trc. von Quatremère), I, 2. kısım, s. 142; Nöldeke (*Götting. Gel. Anzeigen*, 1886, I, 453); de Goeje, *De legende der zevenslapers van Efeze* (*Versl. en Meded. Akad. Amsterdam, Letterk.*, 4. Reeks, Deel IV), s. 9 v.dd.; John Koch, *Die Siebenschläferlegende, ihr Ursprung und ihre Verbreitung* (1883); Theodosius, *De situ terrae sanctae* (nşr. Gildemeister), s. 27; Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān* (bk. mad. KALB); Ṯa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'*

(Kahire, 1257), s. 354 v.dd.; Clermont Ganneau, *Etudes d'Archéologie orientale*, III, 295; W. Tomaschek, *Historisch-topcgraphisches vom oberen Euphrat und aus Ost-Kappadokien* (*Kipert-Festshrift*, Berlin, 1898); G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 274—286; krş. bir de Brockelmann (*Mitt. d. Sem. f. Or. Sprachen*, IV, 228) ve B. Heller (*Revue des études juives*, XLIX, 190 v.dd.). (A. J. WENSINCK.)

ESHÂBÜL'UHDÛD. AṢḤĀB AL-UḪDŪD, *Kur'an* (LXXXV, 4 v.d.) 'da zikri geçen bu tâbir „hendek eshâbı" mânasındadır. Müslüman tarihçiler bu hususta aşağıdaki mâlûmatı verirler: yahudi dinine sâlik bulunan Yemen hukümdarı Ẕū Nuvās, hıristiyanlığa tahammül edemediği için, hıristiyanları yahudi dinine girmek yahut idam edilmek şıklarından birini seçmeğe mecbûr tuttu. Onlar da ölümü tercih ettiler. Bunun üzerine, hukümdar uzun bir hendek kazdırdı ve hıristiyanları bunun içine attırarak, diri-diri yaktırdı.

Bu hikâye hıristiyan kaynaklarınca da kısmen te'yit edilerek, genişletilmiştir. Küşîler, kış bastırdığı için, Yemen'e bir hukümdar nâibi gönderememişler ve bundan istifâde eden yahudi dinine sâlik Ẕū Nuvās (muhtelif isimleri vardır) hukümeti ele geçirerek, hıristiyanlara zulmetmiştir. Bundan başka Nacrān'ı da muhasara etmiş ve şehri ele geçirince, evvelce verdiği emân vaadini nakzederek, dinlerine bağlı kalan hıristiyanları âteş ve kılıç ile imha etmiştir. Bununla berâber, bu hikâyede hendekten bahsedilmez. — Simeon de Bēt Arşām ile Boissonade'da görülen anonim muharrir tarafından anlatılan hikâyeler de hemenhemen bunun aynıdır. Bu vak'anın hikâyesi 524 (m. s.) ilk baharında Suriye'de yazılmış olduğuna göre, hâdise 523 senesi sonuna doğru vukua gelmiş olacaktır. Moberg, *aṣḥāb al-uḫdūd* ile Nacrān maktûlleri arasında bir münâsebetten şüphe etmektedir (bk. S. A. Moberg, *The Book of the Himyarites*, Lund, 1924).

Bu mevzua dâir başka izahlar da vardır; msl. „hendek eshâbı"nın Dâniâl ve arkadaşları olduğu da söylenir (Ṭabarī, *Tafsīr*); Geiger (*Was hat Mohammed...*, s. 192) ve Loth *ZDMG*, XXXV, 121) bu mutalâayı muhtemel telâkki ediyorlar. Ṣa'labī'deki bir rivâyete göre, „hendek eshâbı" Suriye'de Antiochus, İran'da Nebuchadnezzar (Buhtunnasr) ve Yemen'de Ẕū Nuvās idiler.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wü. tenfeld), s. 24 v.d.; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 925; *Kur'an*, LXXXV, 4 v.d. tefsirleri; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), I, 129; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, I, 128 v.dd.; Nöldeke, *Geschichte der Araber u. Perser zur Zeit der Sasaniden* (Leyden, 1879), s. 185 v.d.; Assemannus, *Bibliotheca orientalis*, I, 364 v.dd.; Guidi, *La lettera di Simeone vescovo di Bēth-Arşâm sopra i martiri omeriti* (*Memorie dell' Accademia dei Lincei*, 1881, s. 471 v.d.); Boissonade, *Anecdota graeca*, V, 1 v.dd.; Fell, *ZDMG*, XXXV, 1 v.dd.; Duval, *Lit. syriaque*, s. 136 v.dd.; Ṣa'labī, *Kişaş al-anbiyā'* (Kahire, 1297), s. 421 v.d.

(A. J. WENSINCK.)

ESHÂBÜRRES. AṢḤĀB AL-RASS, „hendek yahut kuyu eshâbı", *Kur'an* (XXV, 40 ve L, 12)'da, 'Âd, Ṣamūd ve diğer müşrikler ile berâber, iki defa zikredilmiştir. Müfessirler bunlar hakkında kat'î bir şey bilmediklerinden, birbirinden pek farklı izahatta bulunurlar ve bir çok hayâlî fıkralar ilâve ederler. Bâzıları al-Rass'i coğrafî bir isim addeder (krş. Yāḳūt, bk. mad.) ve diğerleri ise, Ṣamūd kavminin bakiyesi olan bu kavmin, kendi peygamberleri Ḥanẓala'yi bir kuyuya (*rass*) attıkları (*rassa*) için, imha edilmiş olduklarını söylerler. Keza *'anḳā'* (b. bk.) kuşunun barındığı dağın bunların arâzisi üzerinde bulunduğu da rivâyet edilir.— Ṭabarī bunların Aṣḥāb al-Uḫdūd (b. bk.) ile bir olması ihtimâline işâret eder. Bu müverrih, *aṣḥāb al-rass*'e dâir, hiç bir tarihî mâlûmata sâhip değildir. Biz de bu hususta kendisinden pek farklı bir vaziyette bulunmuyoruz.

Bibliyografya: Bahsedilen *Kur'an* âyetlerinin tefsirleri; Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān*, mad. *'Anḳā'*; Ṣa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1297), s. 141 v.dd.

(A. J. WENSINCK.)

ESHÂBÜRREY. AṢḤĀB AL-RA'Y (A.), rey sâhipleri, yâni fıkıhta ictihada taraftar olanlar. Bunlar hadîsin sultasını tanımakla berâber, hadîs üzerinde ferdî ictihad neticelerini de mûteber sayarlar. Krş. madd. ḲIYĀS ve RA'Y.

Bibliyografya: Sachau, *Zur ältesten Geschichte des muh. Rechts* (*SBAK Wien*, LXV); von Kremer, *Culturgeschichte des Orients*, II, 490 v.dd.; Goldziher, *Die Zâhiriten*, s. 3 v.dd.

ESÎR. ASĪR (A.), köle, esir. [Bk. mad. ABİD.]

ESÎR. ASĪR, daha tam olarak, Mīrzā Calāl Asīr b. Mīrzā Mu'min (? — 1658 ?), İsfahan'da doğmuş ve 1049 (1639/1640)'da veya, diğer bir kayda göre, 1069 (1658)'da genç yaşta ölmüş bir acem şâiridir. Şâir Faṣīḥī'nin tilmizi ve Şāh 'Abbās I.'ın dostu idi. Şiirlerinin çoğunu sarhoş iken yazmış olması ile mârûftur. *Kulliyāt*'ı 1880'de, Lucknow'da neşredilmiştir.

Bibliyografya: Rieu (British Museum)'nün yazmalar katalogları, II, 681, Pertsch (Berlin), nr. 938; Ethé, *Grundriss der iran. Philologie*, II, 311.

ESİRGARH. ASİRGARH, ingiliz Hindistanı'nın „orta eyâletler" bölgesinde Nımar havâlisinde bir kalenin adıdır. Sōtpurā dağları üzerinde yüksek bir mevkide bulunur. Ekber burayı 1600'de Ḫāndēş müslüman sülâlesine mensûp son hükümdarın elinden zaptetmiştir ki, bu vak'a o zamana âit bir kitâbede zikredilmektedir. Ekber'in halefleri zamanından kalma bâzı âbideler meyanında, 992 (1584) senesiude âit, bir câmi vardır ve, bu câmide arapça bir kitâbe ile birlikte, sanskrit lisanında bir kitâbe bulunması dolayısı ile, dikkate şâyândır. Bu şehre yakın bulunan Burhānpūr şehrinde de böyle de bir kitâbe görülür. Bu câmi Ḫāndēş'in 'Ādilşāh sülâlesinin sonuncusu tarafından, „din-i ilâhî" esâsına uygun olarak, hindliler ile müslümanların müşterek ibâdet yerleri olmak üzere, inşa edilmiş bulunması muhtemeldir.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer*, VI, 12 (yeni tab.); *Central Provinces Gazetteers*: *Nimar District*, cild A, s. 199—207; Cunningham, *Archaeological Survey of India*, IX, 118—121; Elliot, *The Hist. of India*, fihrist, mad. *Asir*; Bloch, *Annual Report of the Arch. Survey, Eastern Circle, for 1907/1908*, s. 26. (J. HOROVITZ.)

ESKİ (T.), Eski-Şehir [b. bk.], Eski-Hisar gibi, isimlerde sık-sık görülen bu tekipler ezcümle kadîm Dakibyra (bk. Tomaschek, *Sitz. Ber. der Wiener Akad.*, 1881, VIII, 6) ve Laodicea (= Laodika) ad Lycum [bk. DENİZLİ] için de kullanılmaktadır. Pek yayılmış olan bir âdete göre, türkler, ehemmiyetli harâbelerin yerlerine onların civarındaki büyük şehirlerin isimleri önüne bir *eski* ilâve ederek, ad takarlardı. Bu suretle Boşrā [b. bk.] — *Eski-Şam*, ve kadîm Balad (bk. G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 99) — *Eski-Musul* olmuştur; Eski-Bagdad hakkında bk. BAGDAD.

ESKİ KİMYA. AL-KİMİYĀ'; giriş. İsmi. Modern kimyada, unsurî tahlil yolu ile, tabiattaki cisimleri terkip eden unsurlar tahkik edilir; mikdar tahlili ile de, bu unsurların nisbetleri tâyin olunur. Bu unsurlar terkip usûlü ile birleştirilerek, hem o cisimler, hem de diğer bir çok cisimler vücuda getirilir; bu ameliye müşâhedelere dayanan nazarî mülâhazaların neticesi olmak üzere yapılır. Nazarî mülâhazalar unsurlardan terkipler vücuda getirmeğe, bunların vâkıalara ve hattâ atomların tertiplerine tevâfuk eden mütekabil vaziyetlerini tâyin etmeğe imkân verir. Sırf ilmî olan bu tetkikler, teknik vâsıtaların yardımı ile, amelî hayatta mühim olan cisimler bulmak için, araştırmalar yapmağa ve böyle yeni cisimler imâl etmeğe yol açar.

Eski kimyada ise, hiç bir müşâhede ve tecrübeye dayanmayan *a priori* ve sâbit nazariyelere ve ekseriyâ yanlış izah edilmiş münferit vâkıalara dayanılarak, ya tabiatta bulunan cisimleri uygun bir tarzda birbirlerine karıştırmak veya onları bir iksirin te'sirine tâbi tutmak sureti ile, kıymetli mâdenler ve taşlar elde etmeğe girişilir. Eski kimya, ilk devirlerinde, bilginin gelişip genişlemesine astrolojiden daha az faydalı olmuştur. Bunun sebebi de, astrolojide pek ilerilemiş bir ilim kolunun başarılarından istifâde etmeğe ve bu sâhada araştırmalar yaparak, ilerilemeğe imkân bulunduğu hâlde, eski kimyada böyle bir imkân yoktu. Eski kimyada ancak bu mârifetle meşgûl olmak suretiyle çalışma metodları geliştirilmiş ve tabiatta mevcut cisimler ile onların terkiplerinden elde edilen cisimler hakkında daha etraflı bilgiler kazanılmış ve ancak daha sonraları bu bilgilerden ilmî suretle istifâde edilmiştir. Bu bilgiler hususiyle eski kimyacıların cisimleri ayırmakta kullandıkları tahlil metodları hakkında mâlûmat artıp umûmîleşince, asıl kimya ilmi için, hareket noktalarını teşkil etti.

Kīmiyā' kelimesi arapçada ilkin mücerret bir mefhuma delâlet etmek üzere değil, cevher, yâni mâdenleri birbirine tahvil etmekte kullanılan cevher, mânasına kullanılırdı ve bu itibarla *iksir* kelimesi ile müterâdif idi. *Kīmiyā'* ismi, umûmiyetle, „kara" demek olan *kam-it* veya *kem-it* kelimesinden müştak sayılır (A. Wiedemann, *Das alte Ägypten*, Heidelberg, 1920, s. 14). H. Diels (*Antike Technik*, Leipzig, 1920, 2. tab., s. 123)'e göre ise, „erimiş mâden" mânasında χύμα kelimesinden gelmiştir. *Mafātīḥ al-'ulūm* (s. 256)'da *kamā* („gizlemek") 'dan müştak, al-Ṣafadī'ye göre de, ibranîce *kīm* ve *yah* kelimelerinden mürekkep olan bu isim kimya ilminin Allahtan gelme olduğuna delâlet eder. — [Araplar, yunanca χυμεία isminin süryânîdeki mukabili olan ܟܡܝܐ kelimesini alıp, benimsemişlerdir; bk. Payne-Smith, *Thesaurus syriacus*, I, 1724; Diels, *göst. yer.*, s. 122].

Kīmiyā' kelimesi, bu suretle, bir şeyi elde etmek için kullanılan usûl mânasına da gelmiştir; msl. *kīmiyā' al-sa'āda*, *k. al-ġanā* ve, *k. al-ḳulūb* tâbirleri saadet, servet, ve gönül kazanmak vâsıtası mânalarına gelir (Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, nşr. Flügel, V, 285). İslâm mutasavvıflarının kitap unvanlarında kelime bu mânası ile kullanılmıştır.

Asıl eski kimyaya ise, *ṣan'at al-kīmiyā'*, *ṣan'at al-iksīr*, *'ilm al-ṣinā'a*, *al-ḥikma* veya kısaca *kīmiyā'* yahut *al-ṣan'a* isimleri verilir. Buna taş (*ḥacar*) ilmi, veya anahtar (*miftāḥ*) ilmi denildiği de vardır. Bir ismi de muvâzene veya vezne, terazi (*mīzān* veya *mavāzīn*) ilmidir; nitekim Cābir b. Ḥayyān'ın ilk teliflerinden biri olan, pek mârûf eserinin adı *Kitāb al-mavāzīn*'dir. Son eski kimyacıların en mühimlerinden biri olan al-Cildakī (ölm. aş.-yk. 1350) de *'Ilm al-mīzān* (Berlin, *Verz.*, nr. 4185) adı ile bir eser yazmıştır. Eski kimyanın bu ismi alması, bu mârifette terazi kullanılmasından olmayıp, unsurî keyfiyetlerin birbiri ile ve sûflî âlemin ulvî âlem ile alâkaları bahsinde doğru ölçü ve nisbetlere ehemmiyet verilmek istenilmesinden ileri gelmiştir. Ancak bunlarda sahîh bir muvâzeneye ermekledir ki, matlûp olan neticelere varılabilir (bk. Berlin, *Verz.*, nr. 4185) Nasıl insanın bünyesi, ancak evsaf ve ahlâtı arasındaki nisbetler uygun düşünce, sağlam olursa, kıymetli taşlarda da keyfiyet böyledir. Eski kimyacılara *kīmāvī* (*kīmavī*, *kīmī*; krş. Dozy, *Suppl.*), *kīmiyā'ī* (İbn al-Ḳifṭī, *Tārīḫ al-ḥukamā'*, nşr. Lippert, s. 188, 20), *ṣan'avī* (*Fihrist*, s. 351) ve *iksīrī* (*Ā'īn-i Akbarī*, metin, s. 35, 14) isimleri verilirdi.

Eski kimyacılar ve eserleri. Nasıl orta çağlarda garpta eski kimyacılar bilgilerinin esâslarını Aḫnuḫ (Enoch) ve Homer'de aramışlar ise, müslüman müelliflerine göre de, Allah bu ilmi Âdam'e ve o da oğlu Şīş'e öğretmiştir. İbrāhīm, İdrīs, Dāvūd, Sulaymān ile Korah (fakat bu zât bu ilmi Mūsā'dan öğrenmiştir) eski kimyayı bilirlerdi. Peygamber ile halife 'Alī'nin de eski kimyayı bildikleri rivâyet edilir (E. Wiedemann, *Beitr. zur. Gesch. der Naturwissenschaften*, LXIII).

Arap eski kimyacıları, yunan müelliflerine atfedilen ve umûmiyetle bir çok gûyâ kadîm eserleri ihtivâ eden te'lifata istinat ederler. Bu türlü eserler arasında Hermes Trismegistos, Ostanes, Zosimos, Krates, Demokritos, Kleopatra, Maria, Tyanalı Apollonius, Aristo ile Pythagoras, Archimedes, Euklid, Batlamyus v.b. atfedilenleri zikredebiliriz. *ZDMG*, L, 356 (1896)'da M. Steinschneider bunların bir listesini vermektedir. — Böyle müelliflere izâfe edilen arapça metinlerden bâzıları Berthelot (*göst. yer.*) tarafından neşredilmiştir. Bu te'lifattaki mâlûmatın bir kısmının suriyeliler arasında eskiden beri yayılmış bulunması muhtemeldir; nitekim aşağıda kendisinden bahsedilecek olan Ḫālid b. Yazīd'in, Marianus adında bir keşişten ders aldığı ve derslerin İştifān al-Ḳadīm tarafından terçüme edildiği kaydolunmuştur.

Arapça te'lifatta pek çok müslüman eski kimyacısı ile bunlara âit eserlerin adları geçer. Fakat bu isimlerin teşkil ettiği liste astronom ve astrologların isim listesine yaklaşacak derecede uzun değildir; çünkü astronom ve astrologların faâliyetleri pek farklı bir ilmî mâhiyette idi ve bu itibarla onlar dikkati daha ziyâde çekiyorlardı. *Fihrist* (s. 351) belli-başlı kimyacıların adlarını sayar; Stapleton, al-Kāşī'den alarak, daha uzun bir liste veriyor; al-Akfānī bâzı kitapları zikreder ve bunlar hakkında tenkidî mutalâa beyân eder; Berthelot da Muḥammed b. Aḥmed al-Maşmūdī'nin *al-Vāfī fī tadbīr al-kāfī*'sinden çıkardığı eserlerin isimlerini vermiştir (III, 41 v.d.); al-Cildakī *al-Miṣbāḥ fī 'ilm al-miftāḥ* (Leyden, *Cod.* 935)'ın mukaddimesinde adı geçen kitaplar arasında kendisince en mühim olanları zikrediyor; Kâtib Çelebî'nin *Kaşf al-ẓunūn*'unda *al-kīmiyā'* faslında da pek çok mâlûmat bulunur. Bu eserin son kısmında (nşr. Flügel, V, 284) sayılan te'lifler her hâlde o devirde en çok okunan kitaplardı. Gariptir ki, Kâtib Çelebî'nin zikrettiği kitaplar arasında, İbn Sînā'ya atfedilerek, *Mir'āt al-'acā'ib* adında bir eserden de bahsolunur.

Biz de burada en mârûf müslüman eski kimyacılarının adları ile başlıca eserlerinden bir ikisinin isimlerini veriyoruz.

Ḫālid b. Yazīd, Emevî prenslerindendir (ölm. 85 = 704); *Firdavs al-ḥikma* adlı kitap, yanlış olarak, kendisine izâfe edilmiştir (Brockelmann, *GAL*, I, 67).

Cābir b. Ḥayyān (b. bk.; garplıların Geber'i bu değildir; Berthelot bu iki ismi, Cābir ve Geber şekilleri ile, birbirinden ayırmıştır), bir çok eserler yazmıştır; Berthelot bu te'liflerden bir kısmını neşretmiştir (*ayn. esr.*, III); bâzıları bu isimde hakikî bir şahsiyet yaşamamış olduğunu söylerler ise de, J. Ruska bu iddianın doğru olmadığını isbat etmiştir (krş. Brockelmann, I, 240).

İbn al-Vaḥşiya (b. bk.; aş.-yk. 256=870), bir çok abuk-sabuk şeylerle birlikte, faydalı mâlûmatın ihtivâ eden ve Abū Ṭālib al-Zayyāt'tan alınması pek akla yakın düşen *al-Falāḥat al-nabaṭiya* adlı kitabından başka olarak, eski kimyaya dâir kitaplarda (Brockelmann, I, 242) yazmıştır; Şams al-Dīn al-Dimaşkī coğrafyasın- (cosmographie) bunlardan istifâde da etmiştir.

Abū Bakr Muḥammed b. Zakarīyā' al-Rāzī (garpta Rhases ismi ile meşhûrdur), bu pek meşhûr hekim (aş.-yk. 288=900), diğer eski kimya kitaplarından başka, *Kitāb al-asrār* (Brockelmann, I, 233 v.dd.) adlı bir eser vücuda getirmiştir; bu kitap J. Ruska tarafından tetkik edilmiştir.

İbn Umayl al-Tamîmî (VIII. veya X. asır), *Miftāḥ al-ḥikmat al-ʿuẓmā* (krş. Brockelmann, I, 241 v.d.)'yı yazmıştır.

Fārābî [b.bk.], pek meşhûr olan bu filosof (ölm. 339=950), *Fî vucūb ṣanāʿat al-kimiyā* (*al-ṣanāʿa*) adı ile, bir eser yazmıştır (bk. Brockelmann, I, 210 v.dd.).

Maslama b. Aḥmed al-Macrîṭî (ölm. 398 = 1007), hem matematikçi ve hem de mühim bir astronom olan bu zat *Ṭabaḳāt al-ʿulamā*'yı te'lif etmiştir (bk. Brockelmann, I, 243).

Abu 'l-Ḥakîm Muḥammed b. ʿAbd al-Malik al-Şâliḥî al-Ḫvârizmî al-Kâşî (aş.-yk. 425= 1034), *ʿAyn al-ṣanʿa vaʿavn al-ṣanʿa* (krş. H. E. Stapleton ve R. Azo, *göst. yer.*) adlı bir eser yazmıştır.

Mu'ayyad al-Dîn al-Ṭuġrâ'î (ölm. aş.-yk. 515=1122), İbn Ḫaldûn'un sık-sık zikrettiği (bk. *bibliyografya*) bu pek meşhûr vezir ve şâir *Kitāb al-anvār va 'l-mafātîḥ*, sonra *Mafātîḥ al-raḥma* ve *Anvār al-ḥikma* (Paris, nr. 2414) ve pek gâlip bir ihtimal ile, *al-Cavhar al-munîr fî ṣanʿat al-iksîr* (Berlin, nr. 10361) adlı eserleri te'lif etmiştir.— Gildemeister'in fikrince, garplılarca Artephius adı ile tanınan eski kimyacı budur (Brockelmann, I, 247 v.d.).

Abu 'l-Ḥasan b. Mūsā b. Arfaʿ Raʾsahu (ölm. 593=1197?) bir çok şerhleri mevcût olan *Şuẕūr al-ẕahab* (Brockelmann, I, 496)'i yazmıştır.

Abu 'l-Ḳâsim Muḥammed b. Aḥmed al-'Irâḳî al-Sîmâvî (670=1271; krş. *J A*, 1921, s. 37 v.dd.), al-Cildakî tarafından şerh edilmiş olan *al-Muktasab fî zirāʿat al-ẕahab* (Brockelmann, I, 496 v.d.) adlı kitabı te'lif etmiştir.

'Alî b. Aydamir b. 'Alî al-Cildakî (aş.-yk. 743=1342). Bu zâtın eserleri ile şerhlerinden, elimize geçen bir çok yazmalardan anlaşıldığına göre, sonraları pek ziyâde istifâde edilmiştir. Bu eserler baştan-başa tasavvufî mutalâalar ile doludur (Brockelmann, II, 138).

Abu 'l-Aṣbaʿ b. Tammân al-'Irâḳî (ölm. 762=1360/1361; Brockelmann, I, 524).

H. Suter'in matematik ile astronomi âlim ve müellifleri için büyük bir vukuf ve salâhiyetle yapmış olduğu gibi, eski kimyacıları toplu bir tabloda gösterecek durumda bulunmadığımıza müteessifiz. Bunların aynı zamanda tabip olanları hakkında, Wüstenfeld ile Leclerc'in arap tabâbeti ve tabiplerine dâir meşhûr eserlerinde bir haylı mâlûmat vardır. J. Ruska, Ḫâlid b. Yazîd b. Mu'âviya ile Ca'far al-Ṣâdiḳ haklarında, bu zâtların eski kimyacı olduklarına ve Ca'far'in Cābir b. Ḥayyān'a hocalık ettiğine dâir rivâyetlerin masaldan ibâret olduğunu isbat etmekle, arap eski kimyacısının en eski tarihine son derece mühim hizmetle bulunmuştur. Buna mukabil, gittikçe daha şarîh bir surette belirdiği gibi, Cābir b. Ḥayyān'ın arap eski kimyasının büyük müessisi, al-Rāzî'nin de, onun en mümtaz halefi olduğu muhakkaktır (bk. Ruska ve Holmyard).

Eski kimyacıların nazariyeleri. Aristo'nun fikirlerine istinat edilerek (krş. msl. *Âʾîn-i Akbarî*, metin I, 33—36, trc. I, 38—41 ve bir de *Iḫvān al-ṣafā*' risâleleri), mâdenî cisimlerin, msl. şu suretle teşekkül ettiği tasavvur olunur: yaş (*rāṭib*) ve hafif bir cisim olan sudan, güneş hararetinin te'siri ile, yaş ve soğuk cüz'ler intişar eder; bunların sıcak ve kuru olan hava ile ihtilâtından buharlar husûle gelir; sıcak ve kuru olan topraktan da, aynı te'sir ile, cüz'ler intişar eder ve bunlar hava ile karışarak, *duḫān* („duman") 'ı vücûda getirir. İmdi *buḫār* ile *duḫān*'da 4 esâs hassanın (soğuk, sıcak, kuru ve yaş) dördü de bulunur. Bunların yer sathının yukarısında ihtilâtlarından bulutlar, rüzgâr, yağmur, kar v. b.; yer sathının altında ihtilâtlarından da, zelzeleler, kaynaklar ile mâden cevherleri husûle gelir. *Buḫār* cisimlerin bedeni, *duḫān* da ruhu sayılır. Bunların vasıf ve mıkdarlarına göre de, türlü cisimler ve bu meyanda kıymetli taşlar hâsıl olur ve bunda, eski kimyacılardan çoğunun fikrince, burçlar ile felekî ecrâmın astrolojik hassalarının da bir rolü vardır. Eğer mahlûtta *buḫār* mıkdarı gâlip olup da, ihtilât tamam olduktan sonra, güneş hararetinin te'siri ile mahlût tekallüse uğrarsa, civa husûle gelir; *buḫār* ile *duḫān* mıkdarca birbirine pek yakın ise, yapışkan, yağlı ve yaş bir cisim hâsıl olur. Bu cisim olgunlaşınca, harâret te'siri ile tekallüs ettiği takdirde, ondan hava cüzüleri intişar eder. Bu kütle yanmağa sâlihtir. Eğer *duḫān* ile yağ azıcık fazla olursa, kızıl, sarı, ak veya esmer renkte kükürt teşekkül eder; diğer hâllerde ise, zırnık (*zarnîḫ* „arsenik") ve neft husûle gelir.

Bu suretle teşekkül eden cisimler, yâni 7 mâdenin anası sayılan civa ve babası sayılan kükürt, onları terkip eden yegâne unsurlardır. Cisimlerin tabiatlarındaki ayrılıklar onları terkip eden unsurların saflıklarındaki farklardan, ihtilâtın hususiyetlerinden ve terkibe giren unsurların birbirleri üzerine te'sir tarzlarındaki başkalıklardan ileri gelir; tabaklar içinde harâret derecesi farklı olabilir ve soğuğun te'siri de bir rol oynayabilir v. b. — Altın ve ondan sonra gümüş, kendilerini terkip eden unsurların saflığı ve mikdarlarının uygunluğu itibârı ile, başta gelirler; diğer mâdenlerin terkiplerinde bu hususiyet pek az olduğu için, bunlar hastalıklı altın veya gümüş sayılmışlardır; msl. kalay — cüzzamlı gümüş ve civa — şar'alı gümüş telâkkî edilmiştir.

Fakat eski kimyacıların lisanında kükürt ve civa kelimeleri bu isimlerin medlûlü olan mâlûm cisimlere her zaman delâlet etmezdi. Msl. Câbir (Berthelot, *ayn. esr.*, III, 207), biri şarkî ve diğeri garbî olmak üzere, iki türlü civadan bahsettiği hâlde, verdiği izahattan bu tefrikten maksadı ne olduğu anlaşılamamaktadır.

Yukarıda naklettiğimiz fikirler, teferruatta derece derece farklar görülmekle berâber, prensip itibârı ile bütün müslüman âlimleri tarafından kabûl edilmiş bulunmaktadır; nitekim al-Akfānî eski kimyayı kısaca şöyle târif etmiştir (E. Wiedemann, *Journ. für prakt. Chemie*, 2. seri, 1907, XXVI, 106): *kimiyā'* öyle bir ilimdir ki, onun vasıtası ile mâdenî cisimlerin hâiz oldukları hassalar kendilerinden alınarak, onlara hâiz olmadıkları hassalar verilir.

Fakat müslüman âlimleri, bu bahiste, ikiye ayrılmışlardı: bir kısmı her mâdenin değişerek başka bir mâden olabileceğini kabûl ettikleri hâlde, diğerleri böyle bir değişme imkânını reddederlerdi. Birinciler mâdenler ile bütün mâdenî cevherlerin birbirlerinden yalnız ârızî hassaları cihetinden ayrıldıkları, diğer bir tâbirle, hepsinin bir cinsten (*nav'*) olduğu telâkkisine dayanarak, insanların elinde olan vâsıtalar ile bunların birbirine tahvil edilmesi güç, fakat mümkün olduğunu kabûl ederlerdi. Fārābî ile yukarıda isimleri zikredilen eski kimyacılar bu zümredendir. Eski kimyada bu imkânın varlığını isbat için, müşâhede edilmiş olan bir çok hâdiseler zikredilirdi; bunların arasında her fırsatta yeniden tasdik ve te'yit edilen *generatio spontanea* (*tanāsul bi nafsihi*) tezi en başta gelir idi ki, bu teze göre, her çeşit canlı maddelerden hayvanlar doğabilirdi (krş. E. Wiedemann, *Die Lehre von der generatio spontanea, Naturwissenschaftl. Wochenschrift*, Neue Folge, 1916, XV, 281); Mısır'da sun'î kuluçka usûlü ile civciv çıkarılması, soda ile kumdan cam imâli, taşların yumuşatılması (her hâlde sirke vasıtası ile; krş. O. Rescher, *Der Islam*, 1919, IX, 120; muharrir burada al-Balāzorî'den bir parçayı nakleder) ile çinkoyu (*tūtiyā'*) kömür ile yakarak, ircâ sureti ile elde edilen çinko oksidi ile bakırdan tunç imâli, türlü maddeler katmak suretiyle, renkli camlar yapılması gibi vakıalar bu kabîldendir. Bu ameliyelerden husûle gelen cisimlerin çok defa, bunlar için kullanılmış olan maddeler ile hiç bir benzerliği bulunmuyordu.

Eski kimyanın bu suretle anlaşılmasına muhalif olanlar mâdenlerin, aslî hassaları bakımından, birbirinden farklı olduklarına ve bu itibarla hepsi aynı neviden sayılamayacağına kail idiler; onlarca bir mâdenin diğer bir mâdene tahvili, nazarî olarak akla sığsa bile, bu prensip ve pratik ile ilgili sebeplerden dolayı, yapılması imkânsız bir şey addolunuyordu. Birinci nokta hakkında İbn Sînā (Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*,) şöyle bir muhakeme yürütür: — „Hattâ gümüşe ondan bir şey almak veya ona bir şey katmak suretiyle, altın v. b. rengi verilmesi mümkün olsa bile, ben bundan bir mâdenin diğerine tahvil edilebileceği neticesini yine çıkaramam. Çünkü müşâhede edilen bu hâdiselerin, cisimlerin asıl cevherlerini teşkil eden esâsî hassalara tekabül etmeyen, cisimlere hususiyetlerini vermeleri bakımından zarûrî olmakla berâber ârızî hassalardan ibâret olmaları ihtimâli gâliptir. Esasî hassalar ise, mechûldür. Bu itibarla onlar ne vücuda getirilebilir ve ne de imha olunabilirler". Diğerleri de arzın iç tarafında aslî unsurların, kısmen de burcların te'sirleri altında, pişip, kıymetli mâdenler hâline geçebilmeleri için, pek uzun zamanlara ihtiyac olduğunu, bu neticeyi eski kimyacıların pek kısa olan ömürleri düşünülünce, onların kendi faâliyetleri ile elde etmeleri imkânsız bulunduğunu söylerler (krş. *kimiyā'*'ya dâir bir eser yazmış olan al-Cāḥiz, *Journ. für prakt. Chemie, ayn. esr.*, s. 73).

Eski kimya muârızlarının en mümtazlarından biri al-Kindî'dir ki, Muḥammed b. Zakarîyā al-Rāzî ona karşı, pek de münâsip olmayan bir tarzda, mücâdele etmiştir (E. Wiedemann, *Beitr. zur Gesch. der Naturwissenschaften*, I).

İslâm âleminde ilim seviyesinin ziyâdesiyle düştüğü ve tenkidin de büs-bütün zayıflamış olacağı VIII. (XIV.) asırda ve daha sonraları dahi eski kimya şiddetli hucumlara uğradı. Bu al-Dimaşkî (ölm. 727=1327)'nin *Nuḫbat al-dahr* (nşr. Mehren, metin s. 58, trc. s. 64)'indeki eski kimyanın red ve iptâline dâir olan faslında da görülür. Bundan başka, hararetli bir eski kimyacı olan al-Cildakî'nin *al-Muktasab* için yazdığı şerhe, mukaddime mâhiyetinde olarak, „havâs-ı nev'iyeye dâhil olan *'araz*'ın zâil olması ve cismin, san'at (eski kimya) vasıtası ile havâs-ı nev'iyesini tekrar iktisap etmesi imkânına, bundan başka san'atın (eski kimyanın) varlığını ve onun fi'len tatbik edilebileceğini, kat'î deliller ile, isbat etmek mümkün olduğuna ve nihâyet onun varlığını inkâr edenlerin iddialarının red ve iptâline dâir" bir fasıl ilâve etmeği lüzûmlu görmüştür (Leyden, *Cat. Cod. Or.*, III, 204). İbn Ḫaldūn [b. bk.] eski kimyaya ve eski kimyacılara şiddet ve kuvvetle muârız ve muhalif olmuştur (krş. Wiedemann, *Beitr. zur Gesch. der Naturwissenschaften*, I).

Bu aleyhdar tavrın başlıca sâiki, hususiyle eski kimyacıların dâimâ uğradıkları muvaffakiyetsizlikler idi ki, bu yüzden hem kendileri

alay mevzuu olmuş, hem de eski kimyanın bu kötü kullanılışı menfûr görülmüştür. İbn Ḫaldûn eski kimya ile uğraşanların bilhassa züğürtler olduğuna işâret eder; iksîrin vücudunu inkâr eden İbn Sînâ pek zengin bir adam idi, ona inanan Fārābî ise, çok defa geçinme sıkıntısı içinde yaşayan bahtsızlar zümresindendir. — 'Abd al-Laṭîf şöyle diyor: — „Muhakkak ki insanların çoğu, İbn Sînâ'nın eserleri ve eski kimya yüzünden, husrana uğramışlardır". — İki meselede vardır: — „Üç şey ile üç şey ele geçirilmez: düzgün ile — gençlik, ilâc ile — sağlık, ve eski kimya ile — zenginlik"; „nücum ile uğraşan — sapıklıktan ve eski kimya ile uğraşan da — züğürtlükten kurtulmaz"; nihâyet al-Şafadî de eski kimya ve eski kimya düşkünlerinin ipsiz-sapsız çalışmaları hakkında bir çok alaylı sözler söyler.

Eski kimyacılar da eski kimyanın eski zamanlarda muhakkak surette mevcut iken, sonradan kaybolduğunu ve bu hâlden dolayıdır ki, tekrar bulunması icap ettiğini söylemekle teselli buluyorlardı (krş. E. Weidemann, *Journ. für prakt. Chemie*, 2. seri, 1907, XXVI, 123; İbn al-Fakîh, nşr. de Goeje, *Bibl. Geogr. Arab.*, V, 205; Yâḳût, nşr. Wüstenfeld, IV, 264; al-Ḳazvînî, nşr. Wüstenfeld, II, 164).

Eski kimyacılar arasında mâdenlerin birbirine tahvili imkânına hakikaten kani oldukları bu san'atı kendilerine samimî bir inançla meşgale edinmiş olanları şarlatanlardan ayrı tutmak lâzımdır. Hâlis bir kalb ile eski kimyaya inananların bir kısmı bâzı filozoflar idi ki, bunlar iksir doktrinine, Aristo'nun nazarî fikirlerine dayanarak, sırf tabiî bir istidlâl ile varıyorlardı; hususiyle Fārābî bu zümredendir. Diğerleri ise, bâzı basit farziyeleri tasavvufî nev-felâtunî, gnostik v. b. telâkkiler ile karıştırarak, öyle eserler vücuda getiriyorlardı ki, bunları müelliflerinin bile anlayabileceklerinden şüphe olunabilirdi. Bizzat kendilerinin de belirttikleri gibi, bu müelliflerin her biri kasden, kendi mesleğine göre, ayrı bir takım gizli mânalı tâbirler kullanırdı ve bundan maksatları da, yine kendi ifâdeleri ile, halkın ve hükümdarların sun'î surette altın yapmalarına imkân vermemek idi; çünkü bu hâl tehlikeli olabilirdi. Âdetâ muğlak ve anlaşılmaz ifâde kullanmakta her müellif seleflerinden daha ileri gidiyordu; o derecede ki, asıl metinlerin, şerhler yardımı ile bile, anlaşılması mümkün olmuyordu. Aklı başında kimselerin böyle şeyler yazmış olması çok defa insanı hayrete düşürüyordu. Eski kimya müellifleri, islâm âlimlerinin çoğu gibi, mâlûmatlarını yaptıkları uzun seyahatler esnâsında kazanmış olduklarından bahsetmeği pek severler. Bu cereyan islâm mutasavvıflarından bâzılarının — msl. altın ile gümüşü büyük isimler diyen İbn al-'Arabî (ölm. 638 = 1240) bunlardandır (bk. al-Dimaşḳî, *göst. yer.*, metin, s. 51, trc. s. 56) — eski kimya ile uğraşmaları yüzünden, tamâmen aykırı bir istikamet tuttu. Kendisine yanlışlıkla bâzı eserler atfolunan Ḫâlid b. Yazîd ile İbn al-Vaḥşiya, İbn Umayl, al-Maerîtî, İbn Arfa' Ra'sahu, al-Cildakî, Abu 'l-Ḳāsim al-'Irāḳî ve diğer bâzıları az-çok bu zümreden sayılırlar. Her hâlde bunların çoğu, hiç olmazsa al-Şafadî'nin kavlince, eski kimya tecrübeleri ile meşgûl olmuş ve İmâm al-Ḥaramayn (al-Cuvaynî) de, bir alev fışkırması yüzünden, ölmüştür. Başka bir eski kimyacı zümresi de eserlerinde bir takım tecrübeleri târif etmiştir. Fakat bunların gerçekten kendileri tarafından yapılmış tecrübeler mi, yoksa muhayyilelerinin mahsûlü mü olduğunu tâyin etmek pek de kolay değildir; hususiyle hakikî bir iksir imâl ettiklerini veya böyle bir iksirin hassalarını anlattıkları hâllerde mes'ele, tabi'î, daha ziyâde müşkülleşir. Câbir b. Ḥayyān'a atfolunan eserler, al-Rāzî'nin *Kitāb al-asrār*'ı, al-Ṭuġrā'î'nin *al-Cavhar al-munir* v. b. ile al-Kāşî'nin eseri ve garplılarca Geber adı ile tanılan âlime kısmen me'haz olan arapça yazılar hep bu kabildendir.

Rāzî'de de görüldüğü gibi, bu eserlerde ekseriyâ şöyle bir tertip tâkip olunur: ilkin kullanılan cisimler ile cihazlar târif edilir; ondan sonra yapılmış olan türlü tecrübeler, zamanımızda olduğu gibi, aranan cisimlere göre değil, tecrübede tutulan tarzlara göre, tasnif olunarak, anlatılır; bu tarzlar da buhar hâline getirme, âteş ve harâret vasıtası ile, kavurup-kurutma, bir mâyi içinde halletme v. b. gibi ameliyeler idi; bundan da onların metoda ne kadar ehemmiyet verdikleri anlaşılır.

Eski kimyacıların büyük laboratuarları ve kendileri ile birlikte çalışan mutahassıs yardımcı kolları olup-olmadığını kat'iyetle söylemeğe hâlâ imkân yoktur; fakat her hâlde çalıştıkları yerlerin kitaplardaki târiflere uygun olması icap eder; çünkü bâzı ameliyeler için, dâimâ hususî bir takım cihazlar kullanmaları zarûrî idi; böyle cihazlar da gelişi-güzel her yere konamazdı. Hele hükümdar saraylarında bulunan eski kimyacıların muhakkak böyle husûsî çalışma yerleri vardı; çünkü hükümdarlar saraylarında, müneccimler gibi, eski kimyacılar da bulundururlardı. Böyle saraylarda çalışan eski kimyacılardan ikisinin neticesiz emeklerinden bahsolunur. Ma'mûn (198—218 = 813—833) hiç bir muvaffakiyet göstermeyen eski kimyacı Yûsuf Luḳve'ye: — „Yazıklar olsun sana, elkimya boş bir şeymiş" — der ve eski kimyacı, kendişini mâzûr göster-

mek için, eczacıların da başkalarını aldattıklarını söyleyince, bu cevap halifeyi tatmin eder. Başkaları böyle kolayca yakayı kurtaramamışlardır; nitekim doğru veya yanlış bir rivâyete göre, Şâmânîlerden Abū Şâliḥ Manṣūr b. İsḥāḳ eski kimyacı Rāzī'yi öyle döğmüş ki, adam bu yüzden kör olmuştur. Fakat bu hususta al-Bayhaḳī'nin anlattığı daha doğru gibi görünüyor ki, buna göre, Rāzī iksir imâline çalışırken, hâsıl olan buharlar gözlerini bozmuş ve bir hekim tarafından, pek yüksek ücret mukabilinde, tedâvî edilmiştir. Bunun üzerine Rāzī, asıl kimyanın tabâbet olduğunu takdir ederek, kendisi de tabip oldu. Zâten Mas'ūdī de buharlar yüzünden husûle gelen âfetlerden (krş. E. Wiedemann, *Beitr. zur Gesch. der Naturwissenschaften*, II, 547) bahseder ki, bunlar sağırlık, körlük ve beniz uçukluğudur (msl. zâc yağı ısıtılırsa, kükürd asidi husûle gelir). Zehirli buharlardan bahseden başkaları da vardır (ayn.mll., *göst. yer.*, XXV, 127).

Eski kimya şarlatanları. Ciddiye alınmaları muvafık düşecek olan bu eski kimyacılara mukabil, pek çok da şarlatanlar vardır ki, bunlar yukarı ve aşağı tabakaların saflığından istifâde ederek, rahatça zengin olmak yolunu tutmuşlardı. İbn Ḫaldūn'un nakline göre, şimâli Afrika'da hassaten fıkıh ve kelâm talebeleri köylüleri bu tarz ile dolandırırlardı. Bu dolandırıcılar ya bâzı maddelerden altın çıkarabileceklerini, fakat hiç bir vakit o maddeleri göstermeksizin, söylerler veya bir parça altını madde ile birlikte, cihaza koyarlar yahut altını putanın kapağına balmumu ile yapıştırırlar, bâzan da hasis mâdenleri ya sülfürler ile veya tertip ettikleri malgamalar ile boyayarak, altına benzetirlerdi. Al-Cavbarī (E. Wiedemann, *Journ. für prakt. Chemie, göst. yer.*, s. 82 ve yine ayn. mll., *Über das Goldmachen ...*) bu mevzû üzerine pek karakteristik bir çok hikâyeler nakleder. Bunların birinden al-Malik al-'Ādil Nūr al-Dīn Zengī (541—569=1146— 1173)'nin nasıl dolandırılmış olduğunu öğreniyoruz ki, bunda dolandırıcılar hakikaten pek ince bir zekâ hüneri göstermişlerdir. Böyle bir dolandırıcılığa büyük hind-türk padişahı Ekber [b. bk.] de uğramıştır; bu hükümdarı eski kimya ile aldatanlar yogi denilen mutaassıp şarlatanlar idi ve imâl ettikleri altını orada hâzır bulunanlara göstermişlerdi (Badā'ūnī, *Ā'īn-i Akbarī*, trc. Blochmann, I, 201).

Tabiî bu dolandırıcılıklar yüzünden, eski kimyacıların haysiyeti o derece düştü ki, al-Ḳazvīnī (II, 98)'nin söylediğine bakılırsa, bu meslek mensupları âlimlerin en aşağı mertebesinde sayılır oldular.

Eski kimya meselelerinin hâl tarzları. Eski kimya meselelerini halletmek için, 3 yol tutulabileceği tahmin olunuyordu (al-Akfānī'ye göre; E. Wiedemann, *ayn. esr.*, s. 105). Şimdiye kadar yapılmış olan araştırma neticeleri bu yolların hakikaten ve sistemli bir surette tutulmuş olduğunu tâyine elverecek kuvvete değildir. Bu yollar şunlardır: 1. Daha yukarıda bahsi geçen fikir, yâni mâdenlerin, yer altında münâsip surette ısınmak tarzı ile, kükürt ve civadan doğmuş oldukları inancına dayanan fikir, esâs tutulur. Eski kimyacılar aynı tarzı tâkip ederler; fakat bu iki cisim yerine, yine esâsî maddeleri ihtivâ ettiklerine inandıkları diğer bir çok cisimleri de kullanırlar ve zamanları dar olduğu için, yer altındaki harâretten daha yüksek bir harâret husûle getirmeğe çalışırlar.— 2. Terkibe girecek mikdarların vezinleri ile hacimleri arasındaki mütekabil (hakikatte gayr-i mâlûm) nisbetler gözetilerek, mâdenler, elde edilmesi istenen cismin vezin ve hacmine uygun düşecek surette, terkip edilir. Bunu yaparken, keyfiyetler (vasıflar) arasında tevâzün bulunmasına dikkat edilmek lâzımdır. Bu iki usûl, esasları bakımından, bir hadde kadar ilmî sayılabilir; tatbikatta ise, hiç de öyle olmamıştır.— 3. Üçüncü usûl, hasis mâdenlerin hastalanmış kıymetli mâdenlerden başka bir şey olmadığı telâkkisine dayanır. Bu inanca göre, yapılacak iş onları tedâvî etmek için, *iksir* ve bundan başka bir de *al-farrār* („kaçıcı") adı verilen ilâcı imâl etmekti (krş. E. Wiedemann, *Beitr. zur Gesch. der Naturwissenschaften*, II, 346); buna, yapılmış olduğu madde bakımından, mükerrem taş (*al-ḥacar al-mukarram*) da denirlirdi; taş yerine, taş bedeli (*badal*) olarak, başka bir madde de kullanılır ve ondan, çok derinlerde gizli duran bir iksir çıkarılırdı. Bundan başka taşa ve taş bedeline benzer diğer bir cisim daha vardı. İksir ve emsâlinin hastalıklara karşı da, te'sirli şifa hassaları vardı.

İksirin mâdenleri tahvildeki kuvveti hakkında masalları bile geçen rivâyetler vardır; gûyâ bir miskal iksir, 60.000 300.000 veya 1.200.000 miskal hasis mâdeni altına tahvil edermiş; hattâ yer ile gök arasındaki mâdenlerin hepsini altın yapabilirmiş (krş. Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, s. 276; kezâ krş. O. Rescher, *Der Islam*, IX, 33).

Eski kimya ile iştigâl zamanımıza kadar süregelmiştir, bu nokta msl. Snouck Hurgronje (*Mekka*, II, 215, ve E. W. Lane, *Manners and Customs of the modern Egyptians*, trc. Zenker, II, 26)'un anlattıklarından da belirmektedir. Fatḥ 'Alī Aḫund-zāde'nin, *Ḥikāyat-i İbrāhīm Ḫalīl kīmyāgar* adında, bir tiyatro

piyesi vardır (krş. G. Jacob, *Türkische Volkslitteratur*, Berlin, 1901; yine bk. Barbier de Meynard, *JA*, 1886, 8. seri, I, 5).

K u l l a n ı l a n c i s i m l e r. Eski kimyacıların kullandıkları cisimler yazdıkları eserlerde sayılmıştır. Her bir cismin türlü çeşitleri, msl. kükürtün bütün nevileri ile *marḳaşîşā* v. b. her türlüsü tafsilâtla anlatılmıştır. Bir çoklarında bu çeşitlerden hangilerinin iyi ve hangilerinin fena olduğu hakkında da mâlûmat verilmiştir.

Mafâtîḥ al-'ulûm, diğer kitaplarda da uyulması âdet olan kaideye göre, bunları şöyle bir tertipte sıralar: 1. mâdenler: altın, gümüş, bakır, kurşunun (kurşun ve çinko olmak üzere) iki nevi, *ḫārşînî* (veya *al-ḥadîd al-şînî*), yâni kurşunlu sert bir halita; bunun yerine bâzan civa konur; 2. tababhur eden cisimler (*rūḥ*): kükürt, *zarnîḫ* (kırmızı zırnık), *nūşādir* (nişadır, yâni amonyak tuzu ve ammonium karbonat), civa; 3. diğer bütün mâdenî cisimler (*Mafâtîḥ al-'ulûm*'da bunlara *'saḳāḳir* „ecza" denilmektedir).

Al-Rāzî cisimleri ilkin, hayvânî, mâdenî (*ṭurābî*) ve nebâtî ecza olmak üzere, üçe ayırır. Mâdenî olanlar 7 cisim (mâden), 13 taş (kıymetli taşlar da dâhildir), 5 türlü zâç yağı, 6 çeşit *būraḳ* (boraks, güherçile v. b.) ve 11 nevi tuz olmak üzere, kısımlara bölünür. Hayvânî olanlar kıllar, beyinler, gözler v. b. Rāzî 'nin kullandığı nebâtî cisimler ise, bir kaç tâneden ibâret olup, şunlardır: *uşnān* (kalevî nebâtlar), beş-parmak otu (*vitex agnus castus*), yemen safranı (bancan kaşt, *vitex agnus castus*) ile meyvaları ve bir de bir *müsekkin-i bâh* (Antieroticum) cisim. Al-Ṭuġrā'î de, bunun gibi, bir tertip verir; ancak o taşları 4 zümreye ayırır ve ne için böyle yaptığı pek de belli değildir.

Al-Kāşî cisimleri maddelere ve 12 taşa ayırır, kükürt ile zırnık ve nışadırı taşlar arasına koyar.

Al-Dimaşḳî, sır ile civa, kükürt ve mâdenlerden sonra, mâden cevherlerinden bahseder ve bâzı efsânevî taşlar ile bir kaç eczayı bunlar arasında zikreder.

Al-Ḳazvînî kendisinin kullandığı cisimleri, mâdenler, taşlar ve mâyî hâlinde yağlar (züyût) olarak, tasnif eder.

İksir ihzarında (bk. Stapleton ve Azo, *ayn. esr.*) kullanılan cisimlerin tasnifi pek hususî bir şekil arzeder: civa, amonyak tuzu v. b. r û h sınıfına girer; kükürt, zırnık v. b. n e f s sınıfındandır; altın, gümüş, demir, *magnîsiyā* da b e d e n sayılır. İksir ihzarı için, 1 kısım r û h ile 2 kısım n e f s ve 1 kısım b e d e n lâzımdır. R û h u veya n e f s i veyahut b e d e n i ihtivâ etmeyen iksir hiç bir şeye yaramaz. Bununla berâber r û h ile n e f s i ihtivâ eden bir iksir, b e d e n olmadığı hâlde de, cisme renk verebilir; fakat bu renk, o cismin erimesi ile zâil olur. Üçünü de ihtivâ eden iksirin verdiği renk ise, dâimidir.

Eski kimyacılar kullandıkları çeşit-çeşit cisimlere bir çok sıfatlar vererek (krş. E. Wiedemann, *Beitr. zur Gesch. der Naturwissenschaften*, X, 82), eserlerinde cisimlerden, adları ile değil, bu sıfatlar ile bahsettikleri için, yazdıklarını anlamak pek zordur. Mâdenlere mensûp oldukları seyyârelerin adları verilir; bundan dolayıdır ki, *ḫarşînî* — *'uṭārid* adı ile geçer. Yazılarda çok defa seyyâre adları da, yazı ile değil, husûsî işâretleri ile gösterilir. Fakat mâdenlerin bitmez-tükenmez başka adları da vardır. Amonyak tuzuna *'uḳāb* („kartal") denildiğine çok rastlanır.

Mücevherlere, eczalara v. b. dâir olan eserler eski kimya kadrosuna girmekle berâber, bunlar asıl kimya ilmi bakımından da alâka çekecek mâhiyettedirler. Bibliyografyada zikredilen eserlerde buna dâir arapça kaynakların bir çoğu hakkında haylı mâlûmat verilmiştir.

K u l l a n ı l a n c i h a z l a r. Şark eski kimyacılarının kullandıkları cihazlar hakkında bir çok mâlûmata sâhibiz. Başta msl. Rāzî 'nin *Kitāb al-asrār* 'ında, *Mafâtîḥ al-'ulûm* 'da, al-Kāşî 'nin eserinde, al-Ṭuġrā'î 'nin *al-Cavhar al-munîr* (bu eser, Berthelot tarafından neşredilmiş olan, *Karşūnî* metnine pek çok yerlerinde tevâfuk etmektedir) 'inde eski kimyacılıkta kullanılan âletlerin, bâzan târifleri ile birlikte, tam birer listesi bulunur. Kitapların muhtelif kısımlarında, husûsiyle taktîr için kullanılan cihaz hakkında da mâlûmat bulunur. Bu cihaz, esâs itibâriyle, yunanlıların kullanmış oldukları cihazın aynıdır. Yunanlılar bu hususta, gâlibâ hiç bir sebebe müstenit olmayarak, Zosimos adını verdikleri bir nevî ocak kullanırlardı (Gotha, yazm. nr. 1349).

Isıtma cihazları, tabiî, pek çoktur. Ocaklar türlü şekillerdedir ve isimleri de başka-başkadır. Hava cereyanı, maksada göre, âyarlanırdı; cereyanın şiddeti içeriye atılan bir yaprak ile ölçülür idi. Âteşi alevlendirmek için, körük kullanılırdı; fakat cereyanı kendiliğinden te'min eden ocaklar da vardı. Cam işlemek ve kıymetli taşlar imâl etmek gibi, husûsî mâhiyette işler için kullanılan ocaklar bu maksatlara elverişli bir şekilde idi. İzâbe için ya âdî bir pota veya üst-üste konulmuş çift pota kullanılırdı; bu ikinci hâlde, üstteki potanın dibinde bir delik bulunurdu. Eriyen cisim üstteki potadan alttakine akar ve curûf üsttekinde kalırdı. Cisimleri tutup kaldırmak için, maşa v. b. kullanılırdı. Eski kim-

yacılardan biri bunların hiç bir işe yaramadığından ve her kullanışında elini yaktığından şikâyet eder. Dökme işleri için, kalıplar vardı. Isıtılacak cisimler, kutu, şişe ve ibrik gibi, kaplara veya *usāl* adı verilen üstü kapaklı uzunca (susak kabağı şeklinde) inbik gövdesine konurdu. Bunun üzerine başlık kısmı (ar. *anbîḳ*, yun. 'ἀμβυξ) oturtulur ve böylece inbik [b. bk.] meydana gelirdi. İnbiğin ağızı kapalı olursa, buna „kör" denirdi; ağızı açık ve emzikli olanı, gövde ile başlık bir arada bildiğimiz inbiği teşkil eder ve *taḳṭîr* (inbikten geçirme) işlerinde kullanılırdı. Bu hâlde emziğin altına *ḳābila* denilen bir birikme kabı ilâve edilirdi. Rāzî ile Ṭuġrā'î ısıtılacak kabın, çatlamaması için, kalınlığı her yerinde aynı olmasını ve sakatı bulunmamasını sık-sık ihtar eder. İbrikler, ya açık âteş üstünde veya ocaktan yükselecek kızgın havaya tutularak ve yahut kaynar su buharında veya kaynar suya daldırılarak, ısıtılırdı.

Cihazların muhtelif parçalarını birbirine ekleyip, kaynaştırmak için, *ṭîn al-ḥikma* adı verilen bir nevî mâcun kullanılır ve bu madde tahammur etmiş saf balçığa umûmiyetle gâyet ince kıyılmış kıl ile tuz karıştırarak yapılırdı. Bunun için muhtelif tertip ve târifler vardır. Seyyâre isimleri ile tanılan çeşit-çeşit balçıklar vardı (Gotha, yazm. nr. 134). Isıtılacak kapların dış satıhları, XIX. asırda bile tatbik edilen tarzda, balçık ile sıvanır ve böylece harâretin kabın her tarafına müsâvî surette yayılması te'min edilerek, patlama tehlikesi önlenmiş olurdu.

Cisimleri dövüp-ufalamak için, havan (*hāvun*) ile havan-eli (*dakk*) ve öğütmek için, *ṣilāya* adı verilen sert ve yayvan bir taş ile değirmen taşı (*ṭiḥr*) kullanılırdı.

Kullanılan usûller. Eski kimyacıların bir çok tecrübe usûlleri vardı ve bunlar birbirinden pek farklı idi. Aşağıdaki listede 8 kısma ayrılmış olan bu usûl, al-Ḫvārizmî (*Mafātîḥ al-'ulūm*) ile Kâtib Çelebî'den ve diğer eski kimya müelliflerinden alınmış olmakla berâber, tabiî, yine tam değildir.

1. *Tadbîr*, yâni cisimlere umûmiyetle tatbik edilen muâmele; 2. *saḥḳ*, havanda dövme, öğütme v. b.; *tafṣîl*, kırıp-parçalama, *mizāc* ve *tamzîc*, birbirine karıştırma; 3. *ḥall* ve *taḥlîl*, gâlibâ müteradif olan bu iki tâbir, cismi bir mâyi içinde veya harâret te'siri ile eritmek yahut onu iyice ufalayarak, toz hâline getirmek mânasında kullanılmıştır. Bunun da muhtelif usûlleri vardı: korrosif (yiyici ve aşındırıcı) cisimler kullanmak, gübreye gömmek (yâni hafif harâret), rutûbette tutmak, havan-eli ile ezmek, haşlamak, kör inbikte (yâni yüksek tazyık altında, yüksek harâretle) kaynatmak, tomar şeklinde pamuğa sararak, örs üzerinde döğmek ve inbikten çekmek (*taḳṭîr*). — Eski kimyacıların bir çoğu *ḥall*'in türlü tarzları olmak üzere, şunları sayarlar: cisimler, mûtad olan usûl ile veyahut elek gibi bir torbaya konularak, bir yere asmak ve alt tarafından su buharına mârûz bulundurmak suretiyle halledilir (krş. al-Kāşî ve Ṭuġrā'î); *taṣvîl*, cismin su içinde dağılarak, cüz'lerine ayrılması; *taṣḳiya*, üzerine su püskürtme; *taṣfiya* ve *taḥlîṣ*, temizleme ve süzme; 4. *iḳāma* (âteş üzerinde, fakat hiç bir kısmı kavrulmamak üzere) katılaştırma; *taṣviya*, cismi, zeytinyağı gibi, bir mâyî içinde veya kuru hâlde, ağır âteşte yavaş-yavaş pişirmek; *ta'ḳîd* ve gâlibâ yine bu mânâda, *mu'ḳad*, katılaştırma; bunun da şu tarzları vardı: yubûsette, şişe ile, tencerede, gömme (*dafn*, bu tarz umûmiyetle çok tatbik edilir; msl. gömmeye mahsus şişelerden bahsedilir) tarzı ile, kör inbikle; *tacmîd*, bu *tacsîd*'in bir başka tarzı olup, dondurup, şekillendirmek mânasındadır; 5. *sabk* (harârette) eritme; *istinzāl*, üstteki potadan alttakine akıtma; 6. *taḳṭîr* inbikten geçirme ve süzme; *taṣ'îd*, kapalı kap içinde ısıtarak, buharlandırma (sublimation); *tarcîm*, taşlama, bu da *taṣ'îd*'in bir nevidir; 7. *taṣmî'a*, mumlaştırma, bal mumu gibi yumuşak bir hâle getirme; *taklîs*, kireçleştirme; *taṣdî'a*, pas hâline getirme; *ilġām*, malgama yapma; 8. mânasını bilmediğim *tasāvî*, denkleme; *taḫnîḳ*, boğma, bu da mumlaştırma ile münâsebetdardır.

Tabiîdir ki, tartma husûsî bir ehemmiyeti hâiz olan bir tarzdı ve sık-sık tatbik edilirdi; çünkü daha ilk zamanlardan beri cisimlerin birbirleri ile, keyfe göre, istenilen nisbette imtizac edemeyeceği anlaşılmış olmak icap eder. Bunların dâimâ en uygun nisbetlerde olması lâzımdır (tartma mefhûmu için bk. MİZÂN). En uygun nisbetlerin ne olduğu hakkında kitaplarda nâdiren mâlûmat bulunur. *Mafātîḥ al-'ulūm*'da zincifre imâli için, 1 kısım civa ile 1 kısım kükürt lâzım olduğunu görüyoruz; atom vezinlerine göre hesap edilince, aradaki nisbet 200:32'dir. Bununla berâber, reaksiyonun kolaylıkla cereyan edebilmesi için, kükürt mikdarının bolca olması lâzımdır. Mikdar bildiren dikkate değer başka bir kayıt (Yāḳūt, II, 139) da şudur: mürdesenk yaparken, 100 kısım kurşundan 1 kısım gümüş elde edilir. Al-Kāş (*ayn. esr.*, s. 57 v.d.), eski kimyacıların kullandıkları bütün cisimlerin en küçük mikdarlarını gösteren uzun bir liste tertip etmiştir.

Terkip ve tahlil usûlleri. Muayyen cisimler elde etmek için, umumî usûller yoktu; bununla berâber sun'î surette birbirin-

den iştikak ettirilen cisimler tam bir seri teşkil ederdi: msl. bakır ile sirkeden — jengâr, kurşun ile sirkeden — üstübeç, kurşunu ısıtmak suretiyle — zincifre ve mürdesenk, demirden — demir pası v. b. elde edilirdi; bu hâllerde kullanılacak cismin mâdeni ihtivâ etmesi gerektiği bilinirdi. Nitekim tabiatta bulunan malachite (*dahnac*, al-Dimaşḳī, metin, s. 83, trc. s. 97) nevileri gibi cevherlerden bakır istihsâl edilmesinde keyfiyet böyle idi.

Eski kimyada, bizim anladığımız mânada, tahlil yok idi. Fakat *muḥtasib* (polis müdürü) 'lerin elinde bir çok nizamnâmeler bulunurdu ve onlar bunların yardımı ile, umûmî mâhiyette olan tagşîş hiylelerini meydana çıkarabilirlerdi. Msl. çivit tagşişinde kullanılan mâdenî maddeler, şüphe edilen çivit numûnesini yakmak sureti ile tahkik olunurdu. Bu mevzû üzerine Abu 'l-Faḍl Ca'far b. 'Alī al-Dimaşḳī, İbn Bassām ve al-Nabarāvī (E. Wiedemann, *Beitr. zur Gesch. der Naturwissenschaften*, XXXII ve XL) 'nin yazıları vardır. Altın ile gümüşün saflığı ya mehek taşı ile yahut sırf kimyevî usûller ile tâyin edilirdi.

Teknik ameliyeler. Eski kimyada tatbik edilen teknik ameliye tarzları hakkında şimdiye kadar pek az sahîh mâlûmat edinilebilmiştir. Bu hususta burada bir kaç noktayı kaydetmekle iktifa ediyoruz. Evvelâ mâdenlerin istihsâli için tatbik edilen usûller hakkında bildiklerimiz azdır. Altın — yıkama yolu ile elde edilir; bâzı yerlerde altın civa ile mahlût olarak bulunurdu ve bu hâlde mahlût taktîr edilerek, civası ayırılırdı (E. Wiedemann, *ayn. esr.*, s. XXIV, 83). Civa, zincifreyi (ya demir inbiklerde veya demir eğintileri ile birlikte) taktîr suretiyle, istihsâl edilirdi (E. Wiedemann, *Journ. für prakt. Chemie*, *ayn. esr.*, s. 111). Çelik imâli, hususiyle kılıç yüzlerinin menevişlendirilmesi, *firind*'ler ile bezetilmesi usûllerinden bahseden bir takım kitaplar vardı; msl. al-Kindī de buna dâir bir eser yazmıştır. Son devir şark müelliflerinden Ṣābit (*al-Maşrik*, 1900, III, 577 ve 700) 'e göre, menevîş hâsıl olabilmesi için, mâdende *titanum* bulunması lâzım geliyormuş; fakat bu hususta söylenmiş olanlar, umûmiyetle, empirik mâhiyette ve el yordamına dayanan fikirlerden ibârettir (E. Wiedemann, *Beitr. zur Gesch. der Naturwissenschaften*, XXV; L. Beck, *Gesch. des Eisens*, 2. tab., I).

Sun'î tarzda ihzar edilen bir seri gayr-i uzvî cisimler için yk. bk.

Nebâtlardan türlü ıtrıyat istihsâli usûlleri pek ziyâde inkişaf etmişti. Bu san'at, hususiyle İran 'da ve Şam 'da pek ileri idi; oralarda eski devirlerde tatbik edilen usûller kullanılıyordu. Şiraz havâlisinde içinde gül-suyu ihzar edilen binalar ayrı vergilere tâbi tutulurdu (E. Wiedemann, Diergart, *Beiträge*, s. 234). Çiçek ve yapraklardan, sıcak veya soğuk zeyitler ve iç-yağları kullanmak suretiyle de, ıtrıyat çıkarılır ve bu suretle elde edilen mahsûl daha başka muâmelelere de tâbî tutulurdu. Bu ameliye için, zeytin, susam v. b. yağı kabîlinden, türlü-türlü yağlar kullanılırdı (krş. ibn al-Bayṭār, mad. *Duhn*). Böylece elde edilen cisimler su ile karıştırılarak, inbiklere konurdu. İnbikler, birbiri üstünde kademeler teşkil etmek üzere, ortadaki bir nevî ocağın etrafına çepe-çevre dizilirdi. Ocaktan çıkak sıcak hava veya su buharı inbikleri kızdırır; bunların içinde husûle gelen buhar lâtif kokulu eter zeyitlerini alarak, inbiğin boynundan geçip, teksif cihazına gider ve oradan da toplama kabına damlayarak, birikirdi (al-Dimaşḳī, *Nuḫbat al-dahr* 'deki resimler, metin s. 194; E. Wiedemann, Diergart, *gōst. yer.*).

Pek ehemmiyetli olan şeker imâli hakkında oldukça geniş mâlûmata sâhibiz. Buna âit izahat ŞEKER maddesinde verilmiştir (krş. E. O. von Lippmann, *Geschichte des Zuckers*, Leipzig, 1910; E. Wiedemann, *Beitr. zur Gesch. d. Naturwissenschaften*, XLI, LII, LV), cam san'atı için bk. ZACĀC.

Âdî mürekkepler ile gizli yazılarda kullanılan ve ancak bâzı ameliyeler ile görünür hâle gelen belirsiz mürekkeplerin, altın yaldızlı mürekkeplerin, cilâ ve lakların, lehimler ve yapıştırma mâcunları ile harcların îmâl ve ihzarına dâir bir çok eserler varsa da, bunlar hâlâ neşredilmemiş hâldedir. Benim tahkik edebildiğime göre, bunlarda hep pratik usûl ve kaidelerden bahsedilmektedir.

Eczaların, inci ve mücevherin v. b. taklitlerini yapmakta kullanılan usûl ve ameliyelere büyük bir ehemmiyet verilmiştir. Al-Ḫāzinī 'nin *Mīzān al-ḥikma* 'sinden öğrendiğimize göre, bu türlü taklitçilik geniş bir surette inkişaf etmiştir. Muhtelif müelliflerin bunlara âit anlattıkları ameliye ve usûllerin çoğu sâdece hayâl mahsûlü uydurmalardan ibârettir. Al-Cavbarī 'nin *Kaşf al-asrār* (krş. E. Wiedemann, *ayn. esr.*, XXXIII, ile *Mitt. z. Gesch. der Medizin u. Naturwissenschaften*, 1910, IX, 386) 'ında ve *muḥtasib* 'ler için tertip edilmiş olan risâlelerde anlattıkları dikkate değer.

Kīmiyā' 'nın asıl tarihi ile onun islâm medeniyeti sâhasındaki mevkii ancak bu mevzua âit bütün te'lifatı bugünkünden daha iyi anladığımız ve kimya ile münâsebeti olan eczacılık, ecza ilmi, mâden ilmi v. b. gibi bilgiler hakkında daha iyi fikirler edindiğimiz zaman mümkün olacaktır. Kimya için, J. Ruska ve

E. J. Holmyard'ın yaptıkları gibi, hemen-hemen ilk başlangıcından hareket etmek gerektir. Târif edilen ameliye ve usûllerde geçen tâbirlerin, Darmstädter'in lâtince Geber tercümesinde denediği gibi, bugünkü teknik tâbirler ile tercüme edilmesinin ehemmiyeti vardır.

Bibliyografya: I. Şark kaynakları: al-Nadîm, *al-Fihrist*, s. 351 v. dd. bunun eski kimyaya âit kısımlarının tercümesi için bk. Berthelot, *La Chimie...*, III, 26 v. dd.; al-Ḫvārizmī, *Mafātīḥ al-'ulām* (nşr. van Vloten); *Rasā'il iḫvān al-ṣafā* (tab. Bombay), II, 95 ve trc. F. Dietrici, *Die Naturanschauung und Naturphilosophie der Araber*, 2. tab., s. 95 v. dd. (mâdeniyata âit fasıl; dikkat ve ihtiyatla okunmalıdır); al-Dimaşḳī, *Nuḫbat al-dahr* (nşr. Mehren), metin s. 48 v. dd., trc. s. 52 v. dd.; Mas'ūdī, *Murāc al-ẕahab* (Paris, 1874), VIII, 175—177; al-Ḳazvīnī, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 202; trc. J. Ruska, *Jahresber. der prov. Oberrealschule Heidelberg*, 1895/1896; Ṣalāḥ al-Dīn al-Ṣafadī (al-Ṭuġrā'ī'nin *Lāmīyat al-'acam*'ine yazdığı şerh, yazma, Berlin, nr. 7660); al-Akfānī, *Irşād al-ḳāṣid ilā asnā 'l-maḳāṣid* (nşr. Sprenger, *Bibl. Ind.*, nr. 21, 1849); Abu 'l-Faẓl, *Ā'īn-i Akbarī* (nşr. Blochmann; metin ve trc., *Bibl. Ind.*); Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẕunūn* (nşr. Flügel; *'Ilm al-kīmiyā'* faslı), V, 270 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *al-Muḳaddima* (nşr. Quatremère), *NE*, XVIII, 229 v. dd., trc. de Slane, XXI, I, 249 v. dd.

Kütüphânelerin, hususiyle Berlin kütüphânesinin katalogları. Kâhire'deki Sulṭānīya kütüphânesinin de bu mevzûda pek zengin olduğu söylenir. Oradaki eski kimyaya dâir bugüne kadar kalabilmiş yazılar da vardır. Kimyaya dâir arapça kitapların lâtince tercümeleri burada zikredilmemiştir (bunlar için krş. M. Steinschneider, *Die europäischen Übersetzungen aus dem Arabischen bis Mitte des XVII. Jahrhanderts, SB Ak. Wien*, CXLIX, 1904 ve CLI, 1905).

II. Garp kaynakları: C. Brockelmann, *GAL*; H. Kopp, *Gesch. der Chemie* (Braunschweig, 1843—1847); ayn. mll., *Beitr. zur Gesch. der Chemie* (Braunschweig, 1869—1875); ayn. mll., *Die Chemie in älterer und neuerer Zeit* (Heidelberg, 1886) 2 cild; F. Hoefer, *Histoire de la Chimie*, 2. tab. (Paris, 1867—1869), 2 cild; M. Berthelot, *La Chimie au moyen âge* (Paris, 1893), 3 cild; E. O. von Lippmann, *Entstehung und Ausbreitung der Alchemie* (Berlin, 1919; bu eserde, bu mevzû dikkatli bir surette tetkik ve buna bir de itinalı bibliyografya ilâve edilmiştir); H. E. Stapleton ve R. F. Azo, *Alchemical Equipment in the Eleventh Century* (tercüme ve tefsire ilâveten „al-Kāşī'nin tetkiklerine yardım ve san'atın rûhu" 'nu muhtevîdir; *Mem. of the Asiat. Soc. of Bengal*, I, 47, 1905); E. Wiedemann, *Beiträge zur Geschichte der Naturwissenschaften ...* (*SB PMS Erlg.*); bilhassa şunlar dikkate değer: *Beitr. z. Gesch. d. Chemie bei den Arabern* (I); *Zur Gesch. der Chemie* (II); *Auszüge aus arab. Encyklopaedien* (V, 437); *Einiges aus al-Gaubarī* (XXIII); *Zur Chemie bei den Arabern* (XXIV); *Über Stahl und Eisen bei den muslimischen Völkern* (XXV); *Zur Mineralogie im Islam* (XXX); *Aus der arabischen Handels-und Warenlehre von Abu 'l-Faḍl Dja'far Ibn 'Ali al-Dimashḳī* (XXXII); *Über Verfälschungen von Drogen usw. nach Ibn Bassam und al-Nabarāvī* (XL); *Über die bei den Arabern benützten Drogen* (XLIX); *Über Parfüms und Drogen bei den Arabern* (LVI); *Zur Geschichte der Alchemie* (LXIII); ayn., mll., *Zur Alchemie bei den Arabern* (*Journ. für prakt. Chemie* (2) LXXVI), 65 ve 105 (1907); ayn. mll., *Über chemische Apparate* (P. Diergart, *Beitr. zur Gesch. der Chemie*, s. 234, 1909); ayn. mll., *Über das Goldmachen und die Verfälschung der Perlen nach al-Djaubarī* (*Beiträge Zur Kenntnis des Orients*, V, 77, München, 1908); ayn. mll., *Zur Geschichte der Alchemie* (*Zeitschr. f. angewandte Chemie*, XXXIV, 522 ve 328; ayn. mll., *Über arabische Parfüms* (*Arch. für Gesch. der Naturwissenschaften und Technik*, 1913, VI, 418); *Arch. für Gesch. der Medizin* (1914), VIII, 83; J. Ruska, *Salammoniacus, Nuṣādir und Salmiak, SB Akad. Heid.*, 1913, 5; ayn. mll., *Arabische Alchemisten*, I. *Chālid Ibn Yazīd Ibn Mu'āwiya*, (*Heidelberger Akten der von-Portheim-Stiftung*, nr. 6, 1924, s. 31 v.d.); II. *Dja'far al-Ṣādiḳ der sechste Imām* (nr. 10, 1924); E. O. von Lippmann'ın tenkidi, *Chemiker Zeitung*, (nr. 1 ve 3); R. Winderlich, *Arabische Alchemisten* (*Zeitschr. f. angew. Chemie*, 1925, XXXVIII, 348—350 v.d.); J. Ruska, *al-Rāzī als Bahnbrecher einer neuen Chemie*, (*Deutsche Literatur-Zeitung*, 1923, XLIV, 115—125); ayn. mll., *Probleme der Gābirforschung* (*Isl*, XIV, 1924, 100—104); ayn. mll., *Über das Schriftenverzeichnis des Gābir ibn Hajjān und die Unechtheit einiger ihm zugeschriebener Abhandlungen*, (*Archiv für Geschichte der Medizin*, 1923, XV, 53—67); ayn. mll., *Tabula Smaragdina. Ein Beitrag zur Geschichte der hermetischen Litteratur* (*Arbeiten aus dem Institut für Gesch.*

d. Naturwiss., IV), Heidelberg, 1926; E. J. Holmyard, *Gābir ibn Ḥayyān* (*Proc. of the Roy. Soc. of Medicine*, 1923, XXVI, 40—57); ayo. mll., *A critical examination of Berthelot's Work upon Arabic Chemistry* (*Isis*, VI, 479—499); ayn. mll., *The present position of the Geber Problem*, *Science progress*, 1925, s. 415 v. dd.; ayn. mll., *Maslama al-Madjrīṭī and the Rutbatu 'l-Ḥakīm*, *Isis*, 1924, VI, 293—305; ayn. mll., *Abu 'l-Ḳāsim Muḥammed Ibn Aḥmed al-'Irāḳi*, *Kitāb al-'Ilm al-Muktasab* (London, 1924; metin s. 53, trc. s. 57); ayn. mll., *A Romance of Chemistry* (*Journ. of the Society of Chemical Industry*, 1925, XLIV); J. Ruska ve E. Wiedemann, *Beiträge*, LXVII, *Arabische alchemistische Decknamen*, *SBPMS Erlg.*, LVI v.d., 1924/1925; E. Darmstädter, *Die Alchemie des Geber* (eseri lâtince olarak veren müelliften, arabiyatçılar için mühim olan hâşiyeler ile yapılmış tercüme) Berlin, 1922.

(E. WIEDEMANN.)

ESKİŞEHİR, iç Anadolu'nun şimâl-i garbî köşesinde, Sakarya nehrinin başlıca tâbii olan Porsuk (eski Thymbrios, Tembrogius) çayının ve ona dökülen Sarı-Su (eski Hermos, bilâhare Bathys)'yun geçtiği geniş bir ovanın cenûp kenarında, Porsuk'un sağ tarafında, deniz seviyesinden 792 (istasyonun râkımı) — 810 m. irtifada kurulmuş, bir şehir olup, aynı isimli vilâyetin merkezidir. Eskişehir şimendifer ile bağlı olduğu Ankara'ya 263, İstanbul'a (Haydarpaşa) 314 km. mesâfede, 39° 47′ şimâl arzı ve 30° 33′ şark tûlü üzerinde bulunur.

Coğrafî vaziyeti bakımından, kışları sert, yağışları az, ağaçsız ve daha ziyâde koyun yetiştirmeğe ve buğday ekimine elverişli stepler ile, deniz tesirinden faydalanan, iklimi mutedil ve yağmurlu, bahçe ziraatinin hâkim olduğu ormanlık kenar bölgeler arasında bir intikal sâhasında bulunan Eskişehir, tekmil iç Anadolu'nun Marmara denizine ve İstanbul'a açılan kapısı ve birinci derecede ehemmiyetli yolların düğüm noktasıdır. Hakikaten, gerek İnegöl üzerinden gelen Bursa yolu, gerekse Sakarya — Kara-Su vâdilerini tâkip ederek İstanbul'dan gelen — bugün demir yolunun tâkip ettiği — veya dar vâdilere girmeksizin yayla üzerinden (Söğüt'ten) geçen yollar Eskişehir ovasında toplanarak, burada bir taraftan Ankara'ya — yâni iç Anadolu'nun şimâl kısmına — diğer taraftan da Seyit-Gazi veya Çifteler — Bolvadin üzerinden Konya'ya — yâni iç Anadolu'nun cenûp kısmına — giden iki ana caddeye ayrılmaktadır. XIX. asrın son yıllarında Eskişehir'e varan demir yolu, burada iki kola ayrılıp, birisi Porsuk vâdisini akış istikametinde tâkip ederek Ankara'ya, diğeri aynı vâdiyi menba istikametinde boylayarak Kütahya (Alayunt) ve Afyonkarahisar üzerinden Konya'ya uzatılmış, bu suretle Eskişehir, kara yolları için eski çağlardan beri oynadığı rolü bu sefer demir yollarında da oynamağa başlamıştır. Son yıllarda Kütahya'dan Balıkesir'e, Afyonkarahisarı'ndan Isparta'ya doğru uzatılan demir yolları, bu rolü büs-bütün kuvvetlendirmiş, Eskişehir'i iç Anadolu ile Ege denizi kıyıları (İzmir), İstanbul ile Akdeniz bölgesi arasında ehemmiyetli bir mutavassıt mevkiine yükseltmiştir. Aynı suretle, Eskişehir hava yolları bakımından da, hem askerî, hem de sivil tayyarecilikte, Türkiye'nin birinci derecede merkezi olmuştur.

Bugünkü Eskişehir, eski ve orta çağlarda Dorylaion (Dorylaeum; sikkeler üzerinde ΔΟΡΥΛΑΙΩΝ, Head, *Hist. Num.* 562) ismi ile tanınan mârûf bir beldenin yerine kaim olmuştur. Kadîm Dorylaion hakkında ilk bilgiler, burasını bir Frigya şehri olarak göstermekte, daha VI. (m. ö.) asırda yunan kültür câmiasına dâhil olan bu şehrin bânisi, Eretria'lı Doryleos olarak gösterilmektedir (krş. Radet, *Nouv. archives des Miss. Scientifiques*, 1895, s. 385, 422, 491—513). Eski kaynaklarda (Strabon, XII, 576; Diodor, XX, 108, Ptolem. V, 2, 22; daha sonra Steph. Byz.; Kinnamos, IV, 22) kaplıcaları ile tanınan ve müteaddid yolların döğüm noktası gibi zikredilen, Poutinger'in Tabula'larında (IX, 3) Nikea (İznik) — Amorion yoln üzerinde gösterilen ve Phrygia Epiktetos hudutları içinde bulunan bu belde bilhassa orta çağda, Bizans devrinde ehemmiyet kazanmış, imparatorların istirahatgâhı ve eğlenme yeri olmuştu. Şehrin adı arap kaynaklarına دورلية olarak geçmiştir. Kadîm Dorylaion'un mevkii şimdiye kadar epeyce münakaşa edilmiş olup muhtelif kaynaklarda, şehrin şimdiki yerinde, veya bunun şimâl-i şarkisinde ova ortasındaki Şarhöyük'te ve yahut cenûb-i garbîde Karacahisar mevkiinde bulunduğu ileri sürülmektedir. Karacahisar'ın harâbesi, şimdiki Eskişehir'e 11 km. mesâfede, Porsuk çayının dar vâdisine hâkim bir tepe üzerinde yükselmekte olup, H. Kiepert'e göre, Dorylaion öteden beri büyük yolların döğüm noktası olarak zikredildiğinden, şehrin böyle sapa bir yerde kurulmuş olması vârid değildir. Nitekim W. Ramsay, bu kalenin 1175 senesinde, Bizans ülkesini Selçuklulara karşı korumak üzere kayser Manuel Konnenos tarafından inşa edilmiş olduğu fikrini izhar ediyor. Bununla berâber, 1886 son baharında burayı tetkik etmiş bulunan W. von Diest, Karacahisar'ın sûrları dışında şarka doğru uzanan ve bazı bina izleri-

ni ihtivâ eden düz sahâyı büyük bir iskân yeri gibi tasavvur etmekte, kadîm Dorylaion 'un ilk defa burada kurulmuş olmasını mümkün görmektedir. Ona göre, şimdiki Eskişehir 'in kaplıcalarını besleyen sıcak su kaynakları daha kadîm devirlerde orada büyük bir iskân mevkii te'aisine imkân hazırlamış, evvelce tepede yaşamakta olan halk, Roma hâkimiyetinin te'min ettiği âsâyiş devrinde, yavaş yavaş ovaya inerek burada yerleşmiş olabilirlerdi. Bu müellif, şimdiki Eskişehir 'in iç kalesi (akropol) bulunmadığını işâret ederek bu hususta Kinnamos 'un bir kaydına dayanmaktadır. Bu müverrih, Dorylaion 'un, buraya çok zarar vermiş olan iranlılar (Selçuklular) püskürtüldükten sonra şehrin kayser Manuel tarafından 40 günde, eski mevkiinden farklı bir yerde „evvelce kalenin bulunduğu tepeden bir az uzakta", inşa edilmiş olduğunu söylemektedir. Diğer müellifler tarafından Dorylaion 'un yeri olarak kabûl edilen Şarhöyük 'e gelince, burası, şimdiki Eskişehir 'in 3 km. şimâl-i şarkîsinde, Porsuk vâdisinin sol tarafında, ovanın hemen ortasında bulunan ve Diest 'e göre, 20 — 30 kadem yükseklikte ve 400 adım muhitinde bir tepe olup, şimdi burada kitâbe ve bina izleri görülmediğine göre bunların enkazı çok eskiden, başka yerlere (Eskişehir inşaatına) taşınmış olmaları muhtemeldir. Von Diest, kadîm çağın mârûf beldesine âit hisarın bu kadar küçük bir tepe üzerinde kurulmuş olmasını vârid görmemekte, burayı olsa-olsa tâli bir iskân mevkii telâkki etmekte ise de diğer müelliflerin çoğu, Dorylaion 'un yerini Şarhöyük 'te göstermektedirler. Her ne olursa olsun, şimdiki Eskişehir 'in aşağı kısmını teşkil eden semtin, kaplıcalar dolayısı ile, kadîmden beri iskân edilmiş olması ve kalenin ise, tahkime daha elverişli bir mevkide kurulduktan sonra, halkın müsâit bir devirde ovaya inmiş bulunması muhtemeldir.

İslâm ordularının Anadolu 'ya yayılmaları sırasında Dorylaion ehemmiyetli bir rol oynamış ve gerek araplara, gerekse daha sonra Selçuklulara karşı yapılan harpler sırasında, geniş ova, Bizans orduları için toplanma yeri hizmetini görmüştür (krş. İbn Ḫurdāẕbeh, nşr. de Goeje, s. 109). Şehir 89 (708) tarihinde al-'Abbās b. al-Valīd tarafından zaptedilmiş (Ṭabarī, II, 1197; krş. Theophanes, nşr. de Boor, I, 376), Ḥasan b. Ḳaḥṭaba, 162 (778) 'de buralara kadar ilerlemiştir (Ṭabarī, III, 493; Theophanes, I, 452). Bu havâli araplardan sonra Selçukluların istilâsına uğramış ve türkler tarafından iskân edilmiştir. Tarihte Dorylaion muharebesi adı ile mârûf olan çarpışma, 1 temmûz 1097 'de, Godefroy de Bouillon ve Bohémond kumandasındaki iki haçlı ordusu ile Selçuklu sultanı Kılıç Arslan I. arasında bu ovada vukua gelmiştir. 1147 tarihinde imparator Konard 'ın kumandasındaki haçlı kuvvetler bu civarda inhizama uğramışlardı. 1175 'te Bizans imparatoru Manuel Komnenos Kılıç Arsan II. 'ın Selçuklu kuvvetlerini püskürterek şehrin harap olan kalesini yeniden yaptırmış ve civarındaki türkmen aşiretlerini uzaklaştırmış, ertesi sene Kılıç Arslan I. tarafından mağlûp edilince tahkimatı tahrip etmeğe mecbur olmuş ve az bir zaman sonra da şehir, Selçukluların hukmü altına girmiş, Ramsay 'ın ifâdesine göre, bir müddet harap ve metrûk kaldıktan sonra başka bir mevkide yeniden inşa edilmiştir. Dorylaion harâbelerinin mevcudiyeti ile ilgisi olması muhtemel bulunan Eskişehir adı da bu zamandan kalmıştır.

Eskişehir 'in adı, Osmanlı tarihinin kuruluşu devrinde sık-sık geçer. Sultan-Önü adı verilen bu havâli XIII. asır ortalarında Selçuklu sultanı tarafından Ertuğrul Bey 'e tefviz edilmiş, Osman Bey 'in Bizans devletine karşı ilk fütuhatı bu civarda kaydedilmiştir (Naṣrī, *ZDMG*, XIII, 19 v.d.; Leunclavius, *Hist. Mus.*, s. 125 v.d.; J. v. Hammer-Purgstall, *Geschichte d. Osmanischen Reich*).

Osmanlı hâkimiyeti altında Eskişehir Anadolu (merkezî Kütahya) eyâletine bağlı Sultan-Önü sancağının merkezi idi. Evliya Çelebi 'nin ziyâreti sırasında (1058 = 1648) şehrin 17 mahallesi, çarşısında 800 kadar dükkânı vardı. Gerek bu seyyahın, gerekse Kâtib Çelebî 'nin tasvirinden anlaşıldığı gibi, çarşı ve hanlar ovada, kaplıca civarında olup, asıl ikamet mahalleleri daha cenupta yamaç eteğinde bulunuyordu. Bu tasvir, yakın zamana kadar Eskişehir 'i ziyâret etmiş olan bütün seyahların yazılarında da hemen-hemen aynen tekrarlanmıştır. Texier 'nin zikrettiği seyyah Jouvin de Rochefort, 1680 senesinde „bu küçük şehri" kalabalık, buğdayı, sütü ve meyve ağaçları bol bir belde olarak târif eder. Bu sıralarda Tournefort ve Paul Lucas da buradan geçmişlerdi. Müteâkip asırlarda Eskişehir 'in sönükleştiği, umran ve refahını kaybettiği anlaşılıyor. Büyük Anadolu eyâleti inkısama uğradığı sırada, Eskişehir bir sancak merkezi olmak imtiyazını da kaybederek kaza merkezi hâlinde kalmıştı. Birinci cihan harbine gelinceye kadar Eşkişehir, Hüdâvendigâr (Bursa) vilâyetinin Kütahya sancağına bağlı bir kazadan ibâretti. XIX. asrın ortalarına doğru Anadolu 'da büyük seyahatler yapmış olan P. de Tchihatcheff, Eskişehir 'i „meşhûr Dorylaeum 'un yerine kaim olmuş sefil ve çok kirli bir küçük kasaba" olarak kaydeder. O sıralarda şehri ziyâret

etmiş olan Ch. Texier'nin tasviri bu derece fena olmamakla berâber, o da kaplıcaların hâlâ meşhûr olmasına rağmen şehrin mâmûr olmadığını, câmilerinin pek iyi bir hâlde bulunmadıklarını söylemektedir. Eskişehir, XIX. asır sonlarına doğru, bilhassa demir yolu inşa edildikten sonra, ehemmiyet kazanmağa başladı. Bu sırada şehrin topografyası aynen eski manzarasını muhafaza ediyordu. Kiremit örtülü ahşap evlerden mürekkep müslüman mahalleleri, ovanın cenûbundaki tepenin yamacına, „zarif bir şekilde yayılmış bulunmakta" (V. Cuinet) idi. Hıristiyan mahalleleri (sağda rum, solda ermeni mahallesi) etekte, Porsuk çayına doğru yayılıyor, pazar ve kaplıcalar da burada bulunuyordu. Ayrıca ovada Rumeli muhacirlerinin iskân edildiği yeni bir mahalle kurulmakta idi. Eskişehir henüz 100 m. kadar daha ötede bulunan demir yolu istasyonuna doğru yayılmak istidadı gösteriyordu. Şehrin 1886'da von Diest tarafından 15.000 kadar tahmin edilen nüfusu, Cuinet'ye göre (eserinin basım tarihi 1894), 19.023 olup, bunun 17.000'den fazlası müslümandı, bir mıkdar rum (1.147) ve ermeni (745) de vardı. O sırada şehirde 11 câmi, 6 mescid, 3 medrese, 2 kilise, 4 tekke, 25 han, 700 kadar dükkân bulunuyordu. Birinci cihan harbine tekaddüm eden yıllarda Eskişehir'in nüfusu 25.000 (J. H. Mordtmann) — 35.000 (A. Reinhard — mübalağalı?) olarak tahmin ediliyordu. Eskişehir'in ticaret hayatında oynadığı faal rol, kendini gittikçe dahakuvvetle hissettirdiğinden, o zamana kadar bir kaza merkezi olarak kalmış bulunan bu şehir, bir müstakil mutasarrıflığa merkez olmuştu.

Millî mücâdele yıllarının ilk safhasında Eskişehir, garp cephesinin sevk ve idâresinde pek ehemmiyetli bir üs oldu ve 20 temmûz 1921'de yunanlılar tarafından işgâl edilmesi, bütün memlekette acı bir te'sir bıraktı. Büyük taarruz başladıktan az sonra (2 eylûl 1922) yarı yanmış bir hâlde istirdat edildi. 1925'ten itibâren bir vilâyet merkezi olan Eskişehir, son 20 yıl içinde Türkiye'nin en fazla inkişaf eden beldelerinden biri oldu. 1927 sayımında 32.341 olan nüfusu, 1935'te 47.045'e, 1940'ta 60.742'ye ve nihâyet 1945'te 80.096'ya yükseldi ve Türkiye'nin altıncı şehri sırasına erişti. Bu inkişafta, münakale yollarının gelişmesi sâyesinde şehrin ticarî faâliyetinin artması, Eskişehir'in, hububat, sebze, canlı hayvan, kereste, diğer ziraî ve hayvanî mahsuller için mühim bir transit merkezi olması yanında, bilhassa sanayi sâhasındaki gelişmeler büyük rol oynadı. Bugün Eskişehir'de, 1933'te faâliyete geçen, bir şeker fabrikası, demir yollarının büyük tâmir atölyeleri, tayyare tâmir fabrikası, kiremit ve tuğla fabrikaları, deri, kösele, iplik, araba imalâthaneleri, marangozluk atölyeleri vardır. Eskişehir öteden beri lüle taşı (avrupalılarca *Meerschaum* „deniz köpüğü") denilen ve pipo, ağızlık baston sapı ve tezyinat vasıtaları imâlinde kullanılmak üzere bilhassa Viyana'ya gönderilen ve bâzı seneler 7.000 sandıktan fazla (1881 de 11.000 sandık) ihrac edilen magnezi silikatının sevk merkezi olarak mârûftur. Şehir civarında büyük bir tayyare istasyonu ile, Türkiye ziraatinin ıslâhında büyük himmetler sarfeden bir tohum ıslâh merkezi ve kuru ziraat (*dry farming*) tecrübe istasyonu vardır. Evvelce şehrin içme suyu iyi değil idi. İkinci cihan harbinden evvel, bu mesele, Eskişehir'in cenûb-i garbîsindeki Türkmen dağından iyi bir su getirilmesi ile halledilmiş bulunmaktadır. Yine son yıllarda asırdide kaplıcaların yerinde modern bir hamam inşa edilmiştir. Bugünkü Eskişehir, kendi isminin medlûlünden çok farklı bir belde olmuş, evvelce birbirinden ayrı olan ikamet ve ticaret mahalleleri tamâmiyle birleşerek, istasyon civarına doğru genişlemiştir. Eskişehir'de kadîm çağlara âit kayda değer binalar yoktur. Yeni açılan müze, civardan toplanmış bâzı keykel ve sütun başlıkları ihtivâ etmektedir. Eskişehir'de Selçuklu devrine izâfe edilecek eser, 'Alā' al-Dīn câmii denilen üstü kiremitli yapı olup, bu da sonradan tâmir görmüştür. Osmanlı devri câmilerinin başlıcası, Kanunî Sultan Süleyman devri vezirlerinden Mustafa Paşa'nın yaptırdığı Kurşunlu câmidir (bina tarihi 921 = 1515).

Eskişehir vilâyeti, 13.335 km². arâzi üzerinde Eskişehir, Mihalıççık, Seyitgâzî ve Sivrihisar kazalarına ayrılmakta, 1945 sayımının muvakkat neticelerine göre, 244.629 nüfusu ihtivâ etmektedir. 1940 senesinde vilâyet hudutları içinde muhtarlık teşkilâtına sâhip köylerin sayısı 357 idi.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie d. klass. Altertumswiss.*, V, 1577—1578 (Dorylaion); Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, III, 12 v.d.; *Cihannümâ*, s. 641 v.d.; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 408 v.d.; Ainsworth, *Journey from Angora ... JRGS*, X, 1840, 275 v.d.; P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure*, 4. kısım, III, 245; A. D. Mordtmann, *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien* (1850 — 1859), s. 549; K. Humann-O. Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien* (Berlin, 1890), s. 17; v. der Goltz, *Anatolische Ausflüge* (Berlin, 1896), s. 173; E. Naumann, *Vom Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrat* (München, 1893), s. 107 v.d.; R. Oberhummer-H. Zimmerer, *Darch Syrien und Kleinasien*, s. 375 v.d.; W. von

Diest, *Von Pergamon über den Dindymos zum Pontos* (*Petermann's Mitt., Ergänz.*, nr. 94, 1889, s. 51 v.d); W. Ramsay, *The Historical geography of Asia Minor* (London, 1890); V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), IV, 208 v.d.); *Hudavendigâr vilâyeti sâlnâme-i resmîsi*, 1324, 34. basm., s. 413 v.d.; *Ḳāmūs al-a'lām*, II, 938; M. Cl. Huart, *Konia* (Paris, 1892), s. 29 v.d.; A. Reinhardt, *Über Meerschaum...* (*Petermann Mitt.*, 1911, II, 251 v.d.); E. Banse, *Die Türkei* (Berlin, 1919), s. 116; Fâruk Şükrü, *Eskişehir* (1929).

(BESİM DARKOT.)

ESMÂ. ASMĀ' (A.), isim, *ism* [b. bk.] kelimesinin cemi.

ESMÂ. ASMĀ', halife Abū Bakr'in kızıdır. Annesinin ismi Ḳatla yahut Ḳutayla bint 'Abd al-'Uzzā idi. 'Ā'işa'nın ablası olan Asmā' 'nın hicretten 27 sene evvel dünyaya geldiği rivâyet edilir. Peygamber ile Abū Bakr'in hicretleri esnâsında, taşıyacakları su kırbası ile ekmek torbasını, ip yerine, ikiye böldüğü kuşağı ile bağladığı için, kendisine Ẕāt al-Niṭāḳayn ("iki kuşaklı kadın") lakabı verilmiştir. İslâmiyeti ilk kabûl edenlerdendir ve islâmiyetin başlangıcında yine ilk müslüman olanlardan al-Zubayr b. al-'Avvām [b. bk.] ile evlenmiştir. Kocası o zaman pek zarûret içinde bulunduğundan, Asmā' zahmetli işlere katlanmak mecburiyetine kalmıştı. Hattâ kocasının kendisine sert muâmele ettiği de rivâyet olunur. Kocası Habeşistan'a hicret ettiği zaman, Asmā' onunla berâber gitmedi. Peygamber ile Abū Bakr, Medine'ye hicretleri esnâsında, üç gün bir mağrada saklandıkları zaman, Asmā' onlara her akşam su ve yiyecek taşırdı. Hicretten sonra, Medine civarında, Ḳubā' 'da yerleşti. Büyük oğlu meşhûr 'Abd Allāh b. Zubayr'i orada dünyaya getirdi ve bu suretle, hicretten sonra doğan ilk müslümanın anası oldu. Asmā' 'nın 5 oğlu ve 3 kızı dünyaya gelmiştir. Bir müddet sonra, al-Zubayr Asmā' 'dan ayrıldı. Bunun üzerine, Asmā' oğlu 'Abd Allāh 'ın yanına gitti ve onun mâceralı hayatına iştirâk etti. Oğlunun ölümünde (73=692) 100 yaşında, gözleri kör, fakat zekâsı yerinde idi. Oğlunun kazığa vurulmuş cesedini gömmesine müsaade etmediler. Çok geçmeden, kendisi de vefat etti.

Bibliyografya: Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Moham.* (RECKENDORF.)

ESNE (Mısır'ın eski devrinde Te-snet, kopt. dilinde Sne, arap. İsna ve yunan., orada tapılan Latos adında balığa nisbetle, Latopolis), yukarı Mısır'da Nil'in sol yakasında Luksor ve Edfû'dan aynı uzaklıkta 19.103 nüfuslu bir şehirdir. Bir aralık *mudîriya* (=vilâyet) idâre merkezi olmuş ise de, bugün Ḳēnē müdüriyetinde bir kaza merkezidir. Batlamyuslar zamanından kalma, Chnum ilâhına ithaf edilmiş mâbedin harâbeleri ile mârûftur; burada bir sıra Roma imparatorlarının, firavun kıyâfetleri ile, tasvirleri vardır. İslâm devrinde Esne mâmûr bir eyâlet şehri idi. Maḳrīzī'nin Edfūvī'den naklîne göre, şehirde 10.000 ev vardı, senevî mahsûlü 40.000 *irdabb* (=10.000 okka) hurma ve 10.000 *irdabb* kuru üzüm (*zebîb*) idi.

Bibliyografya: Yāḳūt, I, 265—266; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 237; Amélineau, *Géographie de l'Égypte*, 172; A. Boinet Bey, *Dictionnaire géographique de l'Égypte* (Kahire, 1899), s. 183. İktisâdî vaziyetten bahseden en etraflı eser: 'Alī Mubārak, *Ḫiṭaṭ cadîda*, VIII, 59; Baedeker, *Ägypten*, 7. tab., 328.

(H. RITTER.)

ESRÂ. [Bk. İSRÂ.]

ESRÂR. ASRĀR (A.), sırlar; *sirr*'in cemi. Türkçede bir nevi kenevirden (*Canabis indica*) çıkarılan uyuşturucu bir maddenin ismidir. Bk. bir de HAŞİŞ.

ESRÛŞENE. [Bk. OSRÛŞENE.]

ESTERÂBÂD. ASTARĀBĀẒ (Astrābāẓ, İstarābāẓ ve Starābāẓ dahi denir), İran'ın şimâlinde bir şehir ve bir eyâletin ismidir.

1. Astarābāẓ şehri, aynı ismi taşıyan bir eyâletin merkezi olup, 36° 40' şimâl arzında ve 54 1/2° şark tûlünde (Greenw.), Hazer denizinin cenûb-i şarkî köşesi yakınında (bu denizin 36 km. şarkında) bulunur. Şehir alçak bir tepe (deniz seviyesinden yüksekliği 116 m.) üzerinde kurulmuş olup, Elburz'dan ayrılan çok yüksek ve ziyâdesi ile ormanlık bir dağ silsilesinin eteğinde, bir kısmı bataklık, mütebâkī kısmı, münbit olan büyük bir ovanın kenarındadır. Bu ova türkmenlerin Kara-Kum çölü ile temâdî ediyor. Stratejik ve ticârî bakımdan, mühim bir mevki işgâl eden Astarābāẓ'ın mevcûdiyeti, muhakkak surette, en eski devirlere kadar çıkar. Mennert, Mordtmann ve Kiepert'in fikirlerine göre, bu şehrin Arrian (*Anabasis*, III, 23 ve 25)'in Ζαδράκαρτα ismi altında zikrettiği şehir olması çok muhtemeldir. Bâzıları Astarābāẓ ismini, "yıldızlar şehri" (fars. *astar*, *sitāre* "yıldız") olarak ve bâzıları da "katırlar şehri" yahut "konağı" (fars. *astar*, *satar* "katır") olarak, tefsir ederler; çünkü bidâyette bu şehrin ahâlisinin çoğu eşekçi ve katırcılarmış. Arap kumandanı Yazīd b. Muhallab yeni şehrin müessisi addedilir. 98 (716) tarihinde Curcān ve Ṭabaristān üzerine yaptığı seferde o zaman, Astarābāẓ'ın yerinde bulunan Astarek köyünün mevkii, bu arap kumandanını o kadar cezbetti ki, karargâhını ora-

da kurdu. Arap orta çağında Astarābāẕ, Curcān eyâletinin ikinci şehri idi. Hazer denizine civar memleketlerin tarihinde Astarābāz ismi sık-sık geçer. Muhtelif asıldan gelen kavimler bu civarda çarpıştıklarından, Astarābāẕ ekseriyâ aralarındaki muhârebe ve mücâdelelerde rol oynamıştır. XVIII. asırda İran'da sık-sık kargaşalığa meydan veren dâhilî harpler esnâsında, Astarābāẕ müteaddit hucûmlara mârûz kaldı ve bir çok defalar tahrip edildi. Nâdir Şâh zamanında (1736—1747), şehir bugünkü 5 km.'luk çevresini iktisap etti.

Şehir dört köşeli olup, burclar ile mücehhez, yüksek ve temaşaya şâyân bir sûr ile çevrilmiştir. Sûr son defa Aġa Muḥammed Han (b. bk., I, 184) zamanında tâmir edilmiştir. Fakat bugün çok harap bir hâldedir. Şâh 'Abbâs I.'ın yaptırdığı güzel saray da haraptır. Yağmurların sıksık yağması yüzünden, şehir halkı evlerini taştan yapmağa mecbûr olmuştur. Bu hâl Astarābāẕ'a İran'ın diğer şehirlerinde görülmeyen muntazam bir manzara verir. Bir çok mescid ve namazgâhlar (bunların mikdarı 47'dir) şehrin husûsiyetini teşkil eder. Bunlara 7 medreseyi de ilâve etmek lâzımdır. Filhakika Astarābāẕ, İran'da şi'îlerin tâkip ve tazyikına uğrayan sünnîlerin, şiddetle müdafaa ettikleri bir şehir olarak, şöhret kazanmıştır. İşte sikkeler üzerinde de görülen *Dār al-mu'minîn* („mü'minler yurdu") unvanı buradan geliyor. Astarābāẕ'da Peygamber ahfadından olduklarını iddia eden pek çok seyyid bulunur. Şüphesiz vaktiyle daha kalabalık olan bu şehrin nüfusu bugün 15.000'dir. Astarābāẕ, hiç bir vakit, büyük bir şehir olmamış; fakat ehemmiyetini de kaybetmemiştir. Filhakika Astarābāẕ, bu şehrin cenûb-i şarkîsinde bulunan Bisṭām'da ikiye ayrılan ve biri Herat — Meşhed'e ve diğeri İsfahan — Tahran'a giden ehemmiyetli iki ticâret yolunun başlangıç noktasında bulunuyor. Bu hâl Astarābāẕ'ın, İran ve orta Asya mahsûlleri için, bir pazar ve ehemmiyetli bir antrepo olmasını izah eder. Başlıca ticâret maddeleri arasında şunlar zikre değer: pamuk, pirinç, ipek, kamış şekeri, tuz, sabun, susam yağı, halı ve at çulu. Ruslar hudutlarını Hazer denizinin cenûp kıyısı civarına kadar genişlettiklerinden beri, Astarābāẕ onlar ile de faâl ticârî mübâdeleye başlamıştır. Mamafif diğer taraftan Türkmenistan demir yolunun yapılması, bu şehrin ticâretine ket vurmuştur. Zîra son zamanlarda orta Asya'nın ticâret malları hemen münhasıran bu demir yolu ile nakledilmektedir. Şöyle ki, Astarābāẕ'ın transit ticâreti gittikçe İran ve Rusya mahsûllerine inhisar etmiştir.

Küçük Bender-i Gez yahut Kenār-i Gez (rus. Gyas yahut Pereval, „geçit") mevkii, Astarābāẕ'a liman vazifesi görür. Bu küçük mevkiin takriben 1.200 nüfusu vardır ve Astarābāẕ'ın hemen-hemen 50 km. garbında ve aynı isimdeki koyun takriben 4 km. cenûbundadır. Bender-i Gez, Hazer denizinin cenûp sâhilinin emin ve mahfuz bir limanıdır. Orta çağda Âbaskūn [b. bk.] şehri Curcān ve Astarābāẕ'a müşterek liman vazifesi görüyordu.

2. Astarābaẕ eyâleti Hazer denizinin cenûb-i şarkî köşesinde bulunan arâziyi ihtivâ eder. Şarkta ve şimâl-i şarkîde Kara-Su ile tahdit edilen Astarābāẕ eyâleti, burasını Horasan eyâletinden ayıran Elburz silsilesinin şimâl mâilesi boyunca uzanır ve garpta takriben Astarābāẕ koyunun ortasına vâsıl olur; orada Galūgō nehri, Mâzenderân eyâleti cihetinden, hududunu tâyin eder. Eyâletin mesâhası 14.592 km². 'dır; nüfusu az kesiftir (takriben 80.000 kişi; km². = 5,5 kişi). Mıntaka pek ormanlıktır; fakat buna mukabil çok bataklıktır. Eyâlette ehemmiyetli hiç bir akar su bulunmaz. Toprak mahsûlleri arasında ilk safta pirinç, sonra ceviz ağacı, sabun ve susam yağı zikre değer. Orta çağda haylı ipek istihsâl edilirdi. Gez ve dağda iki mevki istisna edilirse, eyâletin bütün köyleri oldukça fakir bir vaziyettedir. Hiç bir tarafta refah ve sanayie tesâdüf edilmez. Eyâletin merkezi ile bunun limanı Gez (İran pamuğu antreposu) istisnâ edilirse, ticaret pek ehemmiyetsizdir. XVII. asırda Şâh 'Abbâs I.'ın inşa ettirdiği mükemmel şose, son zamanlarda tamâmiyle harap olmuştur. Yazın nehirlerin kumla örtülmüş yatakları yol hizmetini görür. Astarābāẕ eyâleti, 6 *bölūk* yahut dâireye ayrılır. Ahâli arasında (kısmen şi'îler ve kısmen sünnîler) mollalar, seyyidler ('Alî ahfadı), şaşılacak kadar, yüksek bir nisbet arzeder. Bir çok köylerde g u d a r l a r a tesâdüf edilir. Bunlar çalışkan insanlar olup, bilhassa Astarābāẕ ve Mâzenderân eyâletlerinde, kalabalık olarak, bulunurlar. İranlılar bunları hakir görürler. G u d a r l a r çiftçidir ve hayvan yetiştirme, ipek böcekçiliği ve meyva kurutma işleri ile meşgûl olurlar. Astarābāẕ bir de evvelce İran'da hukümran olan Kaçar hânedanının vatanıdır. Kaçarlar, bir türkmen aşîreti olup, Taberistan'ın Timur tarafından istilâsı esnâsında Astarābāẕ'a gelmiş ve hânedanın ilk şahı olan Aġa Muḥammed Han burada doğmuştur.

B i b l i y o g r a f y a: 'Abd al-Raḥmān al-İdrîsî (ölm. 405 = 1014) Astarābāẕ şehrinin tarihî vekayiini yazmıştır. Yāḳūt bu eseri sık-sık zikreder. Eser kaybolmuştur; bu hususta krş. Brockelmann, *GAL*, I, 138; Heer, *Die hist. u. geogr. Quellen in Yakut's geogr. Wörterb.* (1898), s. 40; *Bibl. geogr.*

Arab. (nşr. de Geoje), *tür. yer.*; Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 242; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 375, 379; B. Dorn, *Auszüge aus Muhammedan. Schriftstellern* (Petersburg, 1858), s. 9, 82; ayn. mll., *Caspia* (*Abhandl. der russ. Akad. d. Wiss.*, XXIII, nr. 1, Petersburg, 1875), *tür. yer.* (bk. fihrist), bilhassa s. 74, 269, 315; A. D. Mordtmann, *Hekatompylos* (*Sitzungsber. d. Bayr. Akad. d. Wiss.* 1869, s. 534—536); Spiegel, *Eranische Altertamskande* (Leipzig, 1871), s. 68; Tomaschek, *Sitzungsber. d. Wiener Akad.*, 1883, CII, 224 v.d.; K. Ritter, *Erdkunde*, VIII, 514—523; E. Reclus, *Nouv. géogr. univers.* (1884), IX, 163, 231, 237; Vivien de Saint-Martin, *Nouv. Diction. de géogr. univers.* (Paris, 1879 v.d.), I, 241; Stolze-Andreas, *Die Handelsverhältnisse Persiens* (*Petermann's Geogr. Mitteil.*, Erg-Heft. nr. 77), s. 59; K. Prellberg, *Persien, eine histor. Landschaft* (Leipzig, 1891), s. 26 v.d.; J. Morier, *A second Journey through Persia* (London, 1818), s. 375—378; J. B. Fraser, *Travels and adventures in the Persian provinces on the south bank of the Caspean Sea* (London, 1826), s. 2 v.dd.; Bode, *Aperçu géogr. et statistique de la province d'Asterabad en 1842* = *Annales des Voyages* (şubat, 1852); almanca tashihli şekli için bk. Weimar, 1849; Häntzsche, *ZDMG*, XVI, 526; H. Brugsch, *Reise der Kgl. Preuss. Gesandsch. nach Persien* (Leipzig, 1862/1863), I, 466; Zenker (Melgunof'a göre), *ZDMG*, XXI, 234—240; G. Melgunof, *Das südl. Ufer des Kaspischen Meeres* (Leipzig, 1868), s. 101—145 ve *tür. yer.* (bk. fihrist); de Morgan, *Mission scientif. en Perse, étude géogr.*, I, 82—112 (de Morgan Esterâbâd'ı 1890 'da ziyâret etti); F. Sarre (*Zeitschr. für Erdkunde*, Berlin, 1892, s. 106, 109—111); H. L. Rabino, *Report on the trade and general condition of the city and province of Astarabad* (*Diplomatic and consular Reports*, nr. 4381; yıllık seri 1900). (STRECK.)

ESTİCE. ÉCİJA, İspanya'da Sevilla vilâyetinin şark tarafında bir kaza merkezidir. Bu 25.000 nüfuslu şehir, Genil nehri (buradan itibâren seyr-i sefâine müsâit bir hâle gelir) mecrasının aşağılarına doğru ve sol yakasında güzel manzaralı bir mahaldedir. Bulunduğu vâdiye, fazla sıcaklığından dolayı, el Sarten de España („İspanya'nın tavası") adı verilmiştir. Sokakları dar ve minâreden bozma çan kuleleri *ajuleojs* denilen çiniler ile kaplı bir şehirdir. Estice eski İberler devrinin Astigi'sidir; araplar ondan *İstica*, *Estica* (hattâ daha o zaman, fakat nâdiren, *Essica*) ismini çıkarmışlar ve bu da ispanyolca Ecija olmuştur (*st* > *c*, *z*, msl. Basti, Basṭa, Baza; Caesaraugusta, Sarakosṭa, Zaragoza; Musta'rab, Mozârabe v.b.; krş. Gröber, *Grundriss der romanischen Philologie*, I², 520). 711'de Laguna de la Janda muharebesinden sonra, vaktiyle romalıların Colonia Julia Augusta Firma'sı, ondan sonra Baetica eyâletinin 4 Conventus Juridici'sinden biri ve daha sonra Visigothlar devrinde bir piskoposluk merkezi olan bu şehir, Ṭāriḳ tarafından bir ay muhasaradan edildikten sonra, müslümanlara teslim olmuştur. Araplar devrinde de ehemmiyetli bir rol oynamış, hususiyle mürted 'Omar İbn Ḥafṣūn [b. bk. ve BOBASTRO]'un uzun süren isyanı esnâsında, 891'de Cordoba emîri 'Abd Allāh tarafından zaptedilinceye kadar, şimâl-i garbîdeki isyan hareketine kuvvetli bir istinat noktası teşkil etmiştir [krş. CARMONA]. Nüfusu arasında dâimâ kalabalık bir Mozarab kütlesi bulunan Estice 1240'ta Castilla kıralı Fernando III. tarafından zaptedilmiş ve Alfonso X. el Sabio („âlim") 1262'de arapları oradan çıkararak, yeniden hıristiyan ahâli yerleştirmiştir. 1402'de Enrique III. tarafından *ciudad* („büyük şehir") mertebesine çıkarılmış ve Granada emîrliğinin bütün devamı müddetince, Castilla'nın bir serhad şehri olarak, İspanya saltanat verâseti harbinde ve Napoleon'a karşı harp esnâsında mühim roller oynamıştır.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, I, 242; *Marāṣid al-iṭṭilā'*, IV, 98; Abu 'l-Fidā', *Géographie* (tercüme), I, II, 1, 58 (Gırnata'dan geçen Şennil nehrinden bahsetmesini müteâkip, yanlış olarak, Estice'nin Nahr Ṣūs (Ṣōş = Guadapoz) üzerinde kâin bulunduğunu söyler); Madoz, *Diccionario geográfico-estadistico-histórico*, VII, 438; Eduardo Saavedra, *Estudio sobre la invasión de los Arabes en España*, s. 77; Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, II, 287—290; Simonet, *Historia de los Mozárabes*, fihrist, s. 935; Varela y Martel, *Bosqueja Histórico de la Ciudad de Écija* (Ecija, 1892). (C. F. SEYBOLD.)

ESVED. AL-ASVAD, Mazḥiḥī 'Ans kabîlesinden 'Ayhala (bâzılarına göre: 'Abhala) b. Ka'b'in lakabıdır. Onun diğer bir lakabı Ẕu 'l-Ḥimār („peçeli"; Belāẕorī, s. 105'te yazıldığı gibi, Ẕu 'l-Ḥimār değil)'dır. Peygamberin vefatından az evvel, cenûbî Arabistan'da bir millî isyanın başına geçti ve az zamanda iranlı memurların hâkimiyetine son verdi. Kahf Ḥubbān'dan başlayarak, Nacrān'ı zaptetti. Bāẕān'ın sâbık Fars vâlisinin oğlu Şahr'i mağlûp etti ve öldürdü. Merkez olan Şan'ā'yı eline geçirdi ve böylece bütün cenûb-i garbî Ara-

bistan, bir aydan az bir zamanda, onun nufuzu altına girmiş oldu. Memlekette Peygamberin tâyin etmiş olduğu memurların çoğu Medine'ye veya Ḥaźramavt'a hicret ettiler. Asvad, dâvasını meşrûlaştırmak için, maktûl Şahr'in dul zevcesi ile evlendi. Fakat hâkimiyeti pek kısa sürdü. Memleketin zaptında kendisine yardım etmiş olan diğer bir Maẕḥicî kabîlesi mensûbu Ḳays b. Hubayra al-Makşūḥ, başlarında Fērōz ve Dāẕavayh bulunan mağlûp iranlılar ile birleşti ve zâten arzusu hilâfına gâsıp ilé evlenmiş olan Şahr'in dul zevcesinin de fi'lî müzâheretini elde etti. Bunlar, kadının yardımı ile, kaleye girmeğe muvaffak oldular ve rivâyete göre, Peygamberin vefatından bir kaç gün evvel, al-Asvad'i, yatağında yatarken, öldürdüler. Mamafih al-Asvad'in kıyam hareketi müslümanlar için kek ehemmiyetli olmadı. Zîrâ çok geçmeden, Ḳays iktidarı eline alarak, kendisine yardım etmiş olan iranlılardan ayrıldı. Al-Asvad'e dâir eldeki vesikalar, kendisini peygamberlik emelleri besleyen bir adam olarak gösterirler ki, her hâlde tarihî bir hakikate istinat etmektedir. Belāẕorī'ye göre, Asvad bir kâhin idi. Nasıl Musaylima Yamāma'de *raḥmān* olduğunu iddia etmiş ise, Asvad de Yemen'in *raḥmān*'ı (yâni Yemen namına söz söyleyen) olduğunu ilân eylemişti. Diğer bir vesika Asvad'i bir takım acâyip mârifetler gösteren ve halkı sözleri ile aldatan bir sihirbaz olarak tasvir eder. Kendisinin bir *şayṭān*'ı vardı ki, bütün esrârı, hattâ düşmanlarının plânlarını bile, ona haber verirdi. Diğer bir fıkraya göre, al-Asvad, Şan'ā'da bir meydanda bir çok hayvan kurban ettikten sonra, kulağını yere koyup,: — „Bana diyor ki" — diye gûyâ kendi rûhunun esrarengiz sesini dinlediğini halka söylermiş. Kendisini öldürmek üzere, gece evine baskın yapıldığı zaman, bir boğa gibi bağırınca, karısı koşuşan muhafızları: — „Kendine ilham vâki oluyor" — diyerek, savmıştır. Şu hâlde onun „peçeli adam" lakabı kâhinliğine pek uygun düşmektedir.

Bibliyografya: Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 105 v.dd.; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 1795—1798, 1853—1868; Wellhausen, *Skizzen und Vorarb.*, VI, 31—37. (F. BUHL)

EŞ'ARÎ. AL-AŞ'ARĪ, ABŪ BURDA 'ĀMİR B. ABĪ MŪSĀ (?— 722), kadı ve muhaddis. Şabîb b. Yazîd hâricîlerin başına geçerek, 76 (695—696)'da Kûfe'yi ansızın ele geçirdiği zaman, Abū Burda de âsîye bi'ate mecbûr olmuştur. Daha sonra Kûfe'ye kadı tâyin edilmiştir. Kadılıkta, şahsî meziyetleri sâyesinde, büyük bir itibâr kazanmıştır. Bundan başka bir hadîs âlimi olarak da meşhûr olmuştur. Umûmiyetle kabûl edildiğine göre, 103 (721/722)'te ölmüştür; fakat vefat tarihi olarak, bâzan 104, 106 ve 107 seneleri de gösterilir.

Bibliyografya: İbn Sa'd, VI, 187; Ṭabarī (nşr. de Goeje), II, 131 v.dd.; al-Navavī (nşr. Wüstenf.), s. 653 v.d.; İbn Ḫallikān (trc. de Slane), II, 2 v.d. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

EŞ'ARÎ. AL-AŞ'ARĪ, ABU 'L-ḤASAN 'ALĪ (873—936?), meşhûr kelâm âlimi; Abü Burda al-Aş'arī'nin neslinden olup, 260 (873/874) senesinde Basra'da doğmuş ve 324 (936)'te veya bir kaç yıl sonra Bagdad'da ölmüştür (bk. *Tabyîn*, s. 147). Tam şeceresi şudur: 'Alī b. İsmā'īl b. İsḥāḳ b. Sālim b. İsmā'īl b. 'Abd Allāh b. Mūsā b. Bilāl b. Abī Burda.

Takriben 40 yaşına kadar mûtezilî kelâmcılarından Cubbā'ī (b. bk.)'nin tilmizi idi. 300'den bir iki yıl evvel birden bire mûtezileden ayrılarak, Aḥmed b. Ḥanbal'in yolunu tutan ehl-i hadîs zümresine katılmıştır. Eski akîdesinden teberrî eylediğini Basra câmiinde minberden alenen beyan ettiği rivâyet olunmaktadır (*Fihrist*, s. 181; *Tabyîn*, s. 38—43). Bundan sonra eski hocası al-Cubbā'ī ve diğer mûtezile v.b. gibi, ehl-i sünnet ve cemaat dışında kalan fırkalar aleyhinde, gerek münâzara ve gerek te'lif şeklinde, şiddetli bir mücâdele açmıştır. Mûtezilenin akîdelerini, onların kendi silâhlarını kullanarak, yâni aklî deliller ile, red etmiş ve bu suretle o zamana kadar ehl-i hadîs tarafından hoş görülmeyerek, yalnız mûtezile tarafından tedvin edilmiş olan kelâm ilmini ehl-i sünnet arasında te'sis eylemiştir. Rivâyete göre, bir rûyasında, Peygamber kendisini hadîsleri aklî deliller ile müdâfaa etmeğe memur eylemiştir. Aş'arī münâzarada çok kuvvetli idi (*Tabyîn*, s. 91); münâzaralarında hâzır bulunan bir kaç kişi, bu arada 371 (982)'de ölen meşhûr sûfî Muḥammed b. al-Ḫafîf, bunların cereyan tarzını bize nakletmiştir (*Tabyîn*, s. 93—97).

300 senesine kadar te'lif ettiği eserlerin 64 kitap ismini ihtivâ eden listesini Aş'arī kendisi *al-'Umad* (*al-Ġamad*?) adlı kitabında vermektedir. 300—324 arasında yazdığı 21 kitabın adlarını İbn Fūrak zikrediyor ve İbn 'Asākir de buna 3 eser ilâve ediyor (*Tabyîn*, s. 128—136; Ḳivām al-Dīn, s. 164—168; Spitta, s. 63 v.d.). Kadı Abu 'l-Ma'ālī b. 'Abd al-Malik ise, bu eserlerin adedi 300 kadar olduğunu iddia ediyor (*Tabyîn*, s. 138). Bu eserler bir kaç guruba ayrılabilir: 1. Mûtezilî devrinde yazılan ve sonra kendisi tarafından terk veya nakzedilen eserler. 2. İslâmdan hâric olan zümrelerin (msl. felâsefe, tabiiyûn, dehriyûn, brahama, yahudi, nasarâ, mecusî, Aristo ve İbn al-Rāvandī gibi) akîdelerini red için yazılan eserler. 3. Hâriciye, cehmiye, şi'a, mûtezile ve

zâhiriye gibi, islâmî fırkaları red için yazılmış olanlar. 4. Müslimler ile gayr-i müslimlerin makalâtını olduğu gibi hikâye eden eserler. 5. Muhtelif yerlerden kendisine sorulan suallere cevap olarak yazılan risâleler. Bu kitaplardan bize kadar gemiş olanlar şunlardır:

1. Büyük eserlerinden bize kadar yalnız *Maḳālāt al-islāmiyīn* (nşr. H. Ritter, *BI*, 1a-c, İstanbul, 1928—1933) adlı eseri gelmiştir. Bu eser 3 kısımdan mürekkeptir: 1 İslâm fırkalarının (şī'a, ḫvārijī, murcī'ī, mu'tazilī, mucassima, cahmīya, żirārīya, naccārīya, bakrīya ve nussāk) ve ehl-i sünnet ve cemaat akîdesinin (al-Ḳaṭṭān, Zuhayr al-Aṣarī, Abū Mu'āẕ al-Tavmanī) umumî fikirlerini gösterir. 2. Kelâmın dakik meseleleri (s. 301—481): bu kısımda bilhassa mûtezilenin dinî ve felsefî akîdelerini izah eder. 3. Allahın esmâ ve sıfatları hakkındaki ihtilâf (s. 489—582) ile fırkaların *Kur'an* hakkındaki kavilleri (s. 582—611). Bu üçüncü kısım yeni bir *ḥamdala* ile başladığı içia, müstakil bir eser gibi görünmektedir. Zâten kitaplarının listesinden de Aş'arî'nin bir kitabında bir kaç te'lifini toplamış olduğu anlaşılmaktadır. Eserin mukaddimesinde fırkaların kavillerini, tamâmen bitaraf bir tarzda, hikâye edeceğini söylüyor; hakikaten hiç bir tenkit ve redde girişmiyor ve kendi görüşünü belli etmiyor. Yalnız ehl-i hadîs akîdesini verdikten sonra, kendisinin de bu akîdeyi kabûl ettiğini bildirmektedir.

2. *al-Ibāna 'an uṣūl al-diyāna*. Aş'arî bu kitabında kendi, yâni *aṣḥāb al-ḥadīṣ*, akîdesinden başka olan muhtelif islâmî akîdeleri red için, deliller gösterir. Bu kitap Haydarâbâd (1321) ve Kahire (1344)'de basılmış ve Walter C. Klein tarafından, büyük bir dikkatle ve fâideli bir mukaddime ile, ingilizceye tercüme edilmiştir (*The Elucidation of Islam's Foundation*, New Haven, 1940, American Oriental Series, 19).

3. *al-Lamaʿ*. *Kur'an*'dan, Allahın irâdesi, *ru'yat Allāh, ḳadar, istiṭā'a, ta'dīl, tacdīd al-īmān, cuz'* ve *kull, va'd* ve *va'īd* ile, imâmetten bahseden 10 bâblık bir te'liftir. Bu kitap basılmamıştır. Fakat Spitta (s. 83 v.d.) münderecatını ihtisar etmiş ve 3. bâb, Joseph Hell (*Vom Mohammed bis Ghazâlî*, Jena, 1923) tarafından, almancaya tercüme edilmiştir (s. 49—59).

4. *Risāla al-īmān*. Bu eser, Spitta tarafından, almancaya tercüme edilmiştir (s. 101—104).

5. *Risāla kataba bihā ilā ahl al-ṯaġr bi-bāb al-abvāb*. Bu kitapta ehl-i sünnet ve cemaat akîdesini, mufassal olarak, izah etmiştir. Kıvameddin Burslan tarafından, türkçeye tercümesi ile berâber, neşrolunmuştur (*İlâhiyat fakültesi mecm.*; sayı 7, s. 154—176; sayı 8, s. 50—108).

6. *Ḳavl cumlat aṣḥāb al-ḥadīṣ va ahl al-sunna fi 'l-i'tiḳāt* (basılmamıştır).

7. *Risāla istiḥsān al-ḫavż fi 'ilm al-kalām* (Haydarâbâd, 1344). Bu eser kelâm usûllerini, yâni *ḥicāc* ile dinî akîdeleri, aklî deliller ile isbat etmek istemeyen ehl-i hadîsi redde mahsûs bir kitaptır. Eserde *Kur'an*'da ve Peygamberin hadîslerinde *ḥicāc* unsurlarının mevcûdiyeti gösterilir ve diğer taraftan da, ehl-i hadîsin *Kur'an* ve hadîste bahsedilmeyen meseleler ile uğraştıkları anlatılır. Msl. *Kur'an*'ın gayr-i mahlûk olduğuna dâir sahîh hiç bir hadîs olmadığı hâlde, ehl-i hadîsin *Kur'an*'ın gayr-i mahlûk olduğunu iddia etmeleri, *Kur'an* ve hadîste olmayan meseleler ile uğraştıklarını gösteriyor. Bu risâlede, sem'iyâtın yanında, aklîyâta da bir yer verildiği için, *al-cuz' al-lażī lā yatacazzā va ṭafra* gibi, mûtezilenin bahsettiği mevzûlar hakkında mübâhase lâzım olduğu ve *tavḥīd* ve *'adl* usûlleri *Kur'an*'da mevcut bulunduğu söylendikten sonra, bir mûtezilî tarafından yazılmış eser olduğu intibaını bırakıyor. Kitabın ismi Aş'arî'nin kitapları listesinde mevcut olduğundan, bu eser belki onun mûtezileden olduğu devre âittir.

Aş'arî'nin müsbet akîdesini bize kadar gelmiş olan 3 kitabından öğrenebiliriz:

1. *Maḳālāt al-islāmiyīn* (s. 290—297), 2. bundan çok daha mufassal olan *al-Ibāna* (s. 8—13) ve 3. *Risāla kataba bihā ilā ahl al-ṯaġr* (s. 93 v. d.). Aş'arî kendi akîdesinin *ahl al-salaf* (sahâbe ve tâbi'în), *aṣḥāb al-ḥadīṣ va 'l-sunna* veyahut doğrudan-doğruya Aḥmed b. Ḥanbal (*al-Ibāna*, s. 8)'in akîdesinin aynı olduğunu iddia ediyor. Fakat bu akîdedeki esasların muhtelif fırkalar ile vâki olan uzun bir mücâdelenin semeresi ve mevzûlarının eserin te'lif edildiği günlerde çok münakaşa edilen kelâmî meselelerden ibâret bulunduğu ve Aḥmed b. Ḥanbal'in akîdesinden bir çok noktalarda daha inkişaf etmiş olduğu unutulmamalıdır. Kadı Abu 'l-Ma'ālī b. 'Abd al-Malik Aş'arî'nin birbirine zıt olan fırkalar arasında mutavassıt bir vaziyet aldığını isbat etmeğe çalışmaktadır ki, bu mutalâa, bir dereceye kadar, doğrudur. Teşbihe mâil ehl-i hadîs (*ḥaşvīya*), *ṣifāt ḫabarīya* (Allahın gözü, eli, gazabı, ferahı ve arşa istivası v.b.)'yi aynen kabûl ettikleri hâlde, mûtezile bunlara, te'vil yolu ile, başka bir mâna vermeğe çalışır; Aş'arî ise, bunları *Kur'an* ve hadîste olduğu gibi kabûl etmekle berâber, *bilā kayf* kaydını ilâve eder. Şu kadar var ki, bu kayıt Aş'arî'nin kendi icadı olmayıp, Aḥmed b. Ḥanbal'indir. Mûtezilece kul, fi'linin hâlıkı ta-

nıdığı hâlde, *cahmîya*, insanın hiç bir irâde ve iktidarı olmadığını ileri sürer; diğer taraftan Aş'arî insanı ef'âline kısmen iştirâk ettirir ve bu hisse için, *kasb* veya *iktisâb* ıstılâhını kullanır. Fakat ıstılahlar kendisinden evvel *zirârîya* tarafından kullanılmıştır (*Maḳâlât al-islâmiyîn*, s. 281). Aş'arî 'nin bu kadar hürmet gösterdiği Aḥmed b. Ḥanbal 'in yolunda yürüyenler ise, her nedense, kendisine iltihak etmeyerek, kelâmdan istinkâfta devam etmişlerdir. Hattâ İbn Taymîya gibi, bâzı hanbelîler, Aş'arî 'yi şiddetle muâhaze bile etmişler, *ẓâhirîya* mezhebine mensûp endülüslü İbn Ḥazm da onun aleyhinde bulunmuştur. Aş'arî 'nin akîdesi, daha ziyâde, şâfi'î ve mâlikîler arasında yayılmıştır. Hanefilerin ekserisi Mâturîdî 'nin sistemini kabûl etmişler ve Büveyhîler zamanında mûtezile Irak 'ta yine mevkî kazanmıştır. Mamafih 'Aẓud al-Davla Fanâ Ḫusrav, Aş'arî tarafdarlarından kadı Abû Bakr al-Bâḳillânî 'yi Şiraz 'a çağırmış ve kendisini oğlunun terbiye ve tâlimine me'mur etmişti ve Bâḳillânî bu şehzâde için, *Kitâb al-tamhîd* 'i yazmıştır (*Tabyîn*, s. 119 v.d.). Selçuklular devrinde, Tuğrul zamanında ve bilhassa 445 senesinde Nîsâbûr 'daki aş'arîler, mûtezilî vezir Kunduri tarafından, tâkip edilmiş ve Aş'arî 'ye lânet ettirilmiştir. Bunlar arasında meşhûr sûfî Ḳuşayrî 'nin bu hâdise münâsebeti ile yazdığı şikâyetnâme ile daha 436 'da yazıp, bir çok âlimler tarafından imzalanmış olan, beyannâmeyi İbn 'Asâkir *Tabyîn* 'de dercetmiştir (*Tabyîn*, s. 109—111: buradan naklen Subkî, *Ṭabaḳât*, II, 269—288; M. Şerefeddin, *Selçuklular zamanında mezâhib*, *TM*, I, 101 v.dd.). Kunduri 'den sonra vezir olan Niẓâm al-Mulk bu tâkibatı durdurmuş ve te'sis ettiği Nizâmîye medresesinde Aş'arî kelâmını tedris ettirmiştir. Selçukluların son zamanlarında ise, me'muriyetlerin çoğu aş'arîlerin elinde idi (al-Râvandî, *Râḥat al-ṣudûr*, *GMNS*, II, 30,32). Mamafih *Râḥat al-ṣudûr* müellifi onları râfızî ve hattâ daha kötü addetmekten geri kalmamaktadır (*göst. yer.*). Bu akîdenin yayılmasına şarkta bilhassa Muḥammed Ġazâlî ve Magrib 'de Muvaḥḥidîn devletinin müessisi Aḥmed b. Ṭûmart 'in büyük te'siri olmuştur.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. İbn 'Asâkir, *Tabyîn kiẕb al-muftarî fîmâ nusib ilâ 'l-imâm Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî* (Dimeşk, 1347); İbn al-Nadîm, *Fihrist*, s. 181; İbn Ḫallikân, nr. 440; al-Ḫaṭîb, *Târîḫ-i Baġdâd*, XI, 346 v.d.; Subkî, *Ṭabaḳât al-şâfi'îya*, II, 245—301; al-Ḫvânsârî, *Ravżat al-cannât*, s. 474—476; Brockelman, *GAL*, 2. tab., I, 206—208; *GAL*, *suppl.*, I, 345 v.d.; W. Spitta, *Zur Geschichte Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî's* (Leipzig, 1876); A. F. Mehren, *Exposé de la reforme de l'Islamisme commencee au III. siècle de l'Hegire par Abu 'l-Hasan Ali el-Aş'ari et continuel, par son ecole, Travaux de la III. Session du Congres international des Orientaliste*, 1879/1880, II, 167—332; M. Schreiner, *Zur Geschichte des Aş'aritenthums* (*Actes du VIII. Congres international des Orientaliste*, 1891—1893, II, 1, 77—117); ayn. mll., *Beiträge zur Geschichte der theologischen Bewegungen im Islam*, *ZDMG*, s. LII (1898), 486—510; R. Strothmam, *Islamische Konfessionkunde und das Sektenbuch des Aş'arî* (*Der Islam*, XIX, 1930/1931, s. 193—242); O. Pretzl, *Die frühislamische Atomenlehre* (*Der Islam*, XIX, 1931, s. 117—130); A. J. Wensinck, *The Muslim Creed* (Cambridge, 1932), s. 87, 93 v.d. (H. RITTER.)

EŞ'ARÎ. AL-AŞ'ARÎ, ABÛ MÛSÂ 'ABD ALLÂH B. ḲAYS (? — 663 ?), vâli. Abû Mûsâ aslen yemenli olup, islâmı ilk kabûl edenlerdendir. Rivâyete göre, ihtidasından sonra, Habeşistan 'a yapılan hicrete iştirâk etmiş ve ancak Ḫaybar 'in fethi esnâsında geri dönmüştür. Bundan sonra, Peygamber tarafından, Yemen 'in bir bölgesine vâli tâyin olunmuştur. 17 (638) senesinde, al-Muġîra b. Şu'ba 'nin azlinden sonra, 'Omar ona Basra vâliliğini tevdî etmiştir. Lâkin Basra 'nın gürültüeü bedevîlerini idâre etmek kolay bir iş olmadığından, Abû Mûsâ, memuriyeti mahalline gitmek üzere, yola çıktığı zaman, itibârını arttırmak için, tanınmış kimselerden 29 kişiyi yanına almıştır. Vâlilerinden memnûn olmayan Kûfe ahâlisi Abû Mûsâ 'yı istediklerini bildirince, halife bu arzularına uymuş ve Abû Mûsâ 'nın vâliliği 22 (642/643) senesinde Kûfe 'ye tahvil edilmiştir. Fakat Kûfe 'nin bukalemûn meşrep ahâlisini yeni vâlinin daha fazla memnûn edecek hâlde olmadığı çabuk meydana çıkmış ve aradan bir sene geçmeden, Abû Mûsâ bu şehirden alınıp, Basra 'ya gönderilmiştir. Bir müddet sonra halife huzûrunda kendisine bâzı isnadatta bulunulmuş ise de, halife Mûsâ 'nın müdafaasını kabûl etmiştir. Kumandan olarak da kendini göstermiş olan Abû Mûsâ 'yı, 'Omar 'in vefatında, hâlâ Basra vâlisi görmekteyiz. Mamafih 'Oṡmân 'ın halife olmasından bir kaç sene sonra azlolunmuş ve yerine 'Abd Allâh b. 'Omar getirilmiştir. Kendisi o vakit Kûfe 'ye gidip, yerleşmiştir. 34 (654/655) senesinde 'Oṡmân onu Kûfe vâlisi tâyin etmiş ise de, halifenin katlinden sonra, bu şehir 'Alî 'nin tarafını tutunca, Abû Mûsâ kaçmağa mecbûr edilmiştir. İslâm tarihinde Abû Mûsâ bir kere daha meydana çıkmıştır. 37 senesi

saferinde (657 temmûz) Şiffîn muharebesi esnâsında muhasamata fâsıla verilip, hilâfetin 'Alî veya Mu'âviya'den hângisine âit olduğu meselesini bitaraf iki hakeme bırakmak hususunda her iki taraf mutabık kalınca, Abü Mûsâ ile 'Amr b. al-'Âṣ bu işe memur edilmiştir. Aynı senenin ramazanında (şubat 658) her iki hakèm Dümat al-Candal (daha ziyâde Azruḥ; b. bk.)'de bulunmuşlardır. (Bu buluşmanın tarihi hakkında an'ane mâhiyetini almış olan rivâyet, şüphesiz, yalnıştır. Tabarî'ye göre (I, 3340, 17), hakemlerin ramazanda orada toplanmaları mukarrerdi; fakat müteâkip sahifeden anlaşıldığına göre, orada buluşmadıkları takdirde, ertesi sene Azruḥ'ta toplanmağa salâhiyetleri vardı. Filhakika tahkîm orada vukû bulmuştur. Diğer cihetten bu mühim vak'anın hângi ayda vukû bulduğuna dâir mâlûmat da birbirini tutmamaktadır. Vâḳidî'ye göre (Tabarî'de I, 3360,5 ve 3407,2), ictimâ 2 kânun II. 659'a rastgelen şâban 38'de vukû bulmuştur. İctimâın Dümat al-Candal'de vukû bulduğunu rivâyet eden Ya'ḳûbî'ye göre ise, daha önce, birinci günü 7 ağustos 658'e rastgelen rebiülevvel 38'de vukû bulmuştur. Gerek bu husus ve ve gerek müzâkerelerin cereyan tarzı için bk. Wellhausen, *Das arabische Reich*, s. 56 v.d.). Fakat orada Abü Mûsâ aldatılmış; gerek 'Alî ve gerek Mu'âviya'nin hilâfete lâyık olmadıklarını ilân ederek, başka bir halifenin intihabını müslüman cemaatine bırakmıştır. O vakit 'Amr b. al-'Âṣ kalkarak, 'Alî hakkındaki hukümde Abü Mûsâ'ya iştirâk ettiğini söylemiş, fakat rivâyete göre, Mu'âviya'nin hilâfete lâyık olduğunu ileri sürmüştür. Abü Mûsâ'nın siyâsî rolü böylece sona ermiştir. İki tarafın aynı derecede menfûru olduğundan, canını zor kurtararak, Mekke'ye kaçmıştır. Lâkin bu şehirde de kendini emniyette görmediğinden, bir müddet sonra Kûfe'ye gitmiştir. Vefatı tarihi hakkındaki rivâyetler muhteliftir. En eski rivâyetlere göre, 42 (662/663) yahut 52 senesinde Kûfe'de ölmüştür.

Bibliyografya: İbn Sa'd, IV, 1, 78 v.dd.; VI, 9; Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma), II, 136 v.dd.; al-Belâẕorî (nşr. de Goeje), s. 55 v.d.; Ṭabarî (nşr. de Goeje), bk. fihrist; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), I, 9 v.dd.; al-Navavî (uşr. Wüstenfeld), s. 758; Mas'ûdî, *Murûc* (Paris), VI, V, *tür. yer.*; *Kitâb al-Aġânî* (bk. Guidi, *Tables alphabetiques*); Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 72 v.d.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 243 v.dd.; Muir, *The Caliphate, its rise, decline and fall* (3. tab.), s. 189 v.dd.; Caetani, *Annali dell 'Islâm*, *tür. yer.* (K. V. ZETTERSTÉEN.)

EŞ'AS. AL-AŞ'AṢ B. ḲAYS B. MA'DİKARİB (? — 662), Ḥaẓramavt'ta Kindî emîri. Asıl ismi Ma'dikarib idi. Al-Aş'as adını, saçlarının her zaman karma-karışık olmasından dolayı, almıştır. „Başında yara izi olan" mânasına al-Aşacc lakabı ile, cenûbî Arabistan'da hâinlere (aş. bk.) verildiği söylenen 'Urf al-Nâr lakabları nâdir kullanılmıştır Künyesi Abü Muḥammed'dir. Âkil al-Murâr sülâlesinin inkırazından sonra, Kindîlerde hukümdarlığın hakikî vârisi olduğu rivâyet edilen babası, Muradîler tarafından öldürüldü. Al-Aş'aṣ, babasının intikamını almak için, Murâdîlere karşı açtığı harpte esir düşerek, fidye olmak üzere, 3.000 deve vermeğe mecbur kaldı. Kindîlerden bir kısmının bi'atini Peygambere 10 (631) senesinde bildirmeğe gelen hey'etin reisi idi. Bâzılarına göre, daha o zaman Abü Bakr'in kız kardeşi Umm Farva (yahut Ḳurayba) ile nikâhlanmış ise de, kendisini Ḥaẓramavt'a berâberinde götürmek mûsaadesini alamamıştır. Peygamber onun bir hemşiresi ile nişanlanmış idi; fakat düğünden evvel, vefat etmiştir. Bu zâtın, daha Peygamber hayatta iken, Kindîler arasında karışıklıklar çıkarmış olması muhtemeldir. Muhakkak olan bir şey varsa, o da kabilesinin Peygamberin ölümünü (632) müteâkip, hemen ayaklanmış olmasıdır. Bu kabîle Ḥâriṯ b. Mu'âviya'nin mensûp olduğu kabîle olup, bunlara daha evvel müslümanların kötü muâmelesine uğramış olan 'Amr b. Mu'âviya kolu da iltihak etmiştir. Aş'aṣ tam zamanında yetişen müslüman ordusu tarafından mağlûp edilince, al-Nucayr kalesine çekildi ve kaçmanın imkânı olmadığını görerek, muhasırlar ile bir musâlaha akdetti. Bu anlaşmaya göre, kaleyi teslim ettiği takdirde, kendisinin ve yoldaşlarından 9 kişinin hayatına dokunulmayacaktı; fakat rivâyete göre, musâlahanâmeyi kaleme alırken, kendi adını yazmağı unuttuğu için, az kalsın öldürülecekti. Bununla berâber hakkında kat'î hukûm verilmek üzere, Medine'ye halifenin nezdine gönderildi. Orada affedildikten başka, eski mevkiine iâde olundu. İşte halife Abü Bakr'in kız kardeşi ile evlenmesi bu tarihe tesâdüf etse gerektir. Artık o tarihten itibâren, Medine'de kaldı. 15 (636) senesinde iranlılar ile yapılmakta olan harp yeni bir safhaya girince, halife 'Omar, ilk defa cenûbî Arabistan'dan gelme kıt'aları kullandığı için, al-Aş'aṣ, Sa'd'ın emri altında, Kindî kabîlesi ile muharebeye gitti. Ḳâdisiyya, Madâ'in ve Nahravand muharebelerine iştirâk etliği gibi, aynı zamanda Suriye'de Yarmûk'te de savaştı. Bu harpte, rivâyete göre, bir gözünü kaybetmiştir. Kûfe'nin te'sisinde ilk muhacırlar arasında bulunu-

yordu ve ölünceye kadar, orada bir evi vardı. 'Oşmān'ın hilâfeti zamanında, al-Valīd b. 'Uḳba 26 (646/647) senesinde al-Aş'aş'ı, kendi mümessili olarak, Azerbaycan'a gönderdi; bizzat vâli olarak, bu eyâleti halife 'Alī zamanında da idâre etti; fakat 'Alī onu ve askerlerini, Mu'āviya'ye karşı kullanmak ihtiyacında olduğundan, geri çığırdı. Harpte hakikaten bidâyette çok iyi hizmetler gördü ve uzun süren Ṣiffīn muharebesine faâl bir surette iştirâk etti ise de, kat'ī neticenin alınacağı meydan muharebesinde (37 = 657) hakeme baş vurmak talebine muvafakat etmek, muharebeyi kesmek ve kendisini, müzâkereci olarak, Mu'āviya'ye göndertmek için, 'Alī nezdinde bizzat teşebbüste bulundu. Mu'āviya ile hakem heyetinin ne tarzda teşekkül edeceğini kararlaştırdıktan sonra, bu hey'ete ehliyetsiz bir zat olan Abū Mūsā'nın gönderilmesi için, 'Alī'yi zorladı. Hakem işinin bir hile olduğu anlaşılınca, Mu'āviya'ye karşı derhâl yeniden mücâdeleye girişmekten 'Alī'yi alıkoyan yine odur. Ömrünün mütebâki kısmını Kûfe'de, kendi kabîlesine mensûp olanlar arasında, geçirdi. Ḥasan b. 'Alī (Aş'aş'ın bir kızı ile evli idi) ile Mu'āviya arasında musâlaha akdinden pek az sonra, 41 (661/662) senesinde vefat ettiği rivâyet olunur. Babasından torununa kadar, bütün âilesine hâin nazarı ile bakılmıştır.

Bibliyografya: Caetani, *Annali dell 'Islām*, fihrist; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Moḥammad*, fihrist; A. Müller, *Der Islām im Morgen- und Abendland*, s. 182, 319, 323, 330. (RECKENDORF.)

EŞİR. AŞİR (frns. Achir), eskiden müstahkem bir şehir olup, bakiyeleri Medea'nın cenûb-i şarkîsinde Kāf'l-Aḫżar üzerinde, Tiṭerī dağlarının cenûb-i şarkî sırtlarında, 0° 57′ (Paris) şark tûlü, 35° 55′ şimâl arzında kâindir. Bu harâbeler korkunç yarların üzerinde bulunan ve bugün Banya ve aynı zamanda Manzah bint al-Sulṭān adı verilen 38 hektar genişliğinde bir kaya üzerindedir. Bunlar müverrihler ile coğrafyacıların Aşīr harâbeleri dedikleri harâbeler olsa gerektir. Mevkiin çok güzel bir manzarası vardır; bugün 'Ayn Banya ve 'Ayn Baḥīra denilen iki gür kaynak ile sulanmaktadır. Şehir tabiî bir kale teşkil ediyordu ve yalnız şark tarafındaki Cebel Tsemsāl tepelerinden taarruza uğrayabilirdi. Orada bugün Manzah bint al-Sulṭān adı verilen iç kale vardı ki, bir tarafından geçilmesi imkânsız bir zirve ve diğer üç tarafından da sûrlar ile çevrilmişti. Banya'nın takriben 2,5 km. şimâl-i garbîsinde ve tam onun karşısında, düz toprak üzerinde, 15 hektarlık bir sâhada bugün Aşīr veya al-Yaşīr denilen harâbeler görülmektedir. Üç büyük kapının izi hâlâ meydandadır. Şehrin yeri bugün ekilmiş tarla hâlinde olup, üst kısımda görülen kiremit ve tuğla parçaları ile bâzı döküntüler kaybolan şehrin mevcudiyetine delâlet etmektedir. Kuş uçuşu ile takriben 5,6 km. garpta ve Kāf'l-Aḫżar'ın şimâl mâilesinde bugün Manzah bint al-Sulṭān adını taşıyan harâbeler vardır. Bu hisar harâbesi hafifçe basık ve bütün kenarları dim-dik uçurum olan kayalıklı bir zirvenin üst kısmını işgâl etmektedir. Cenuptan şimâle uzanan ve 1.300 m.'ye yakın yükseklikte olup, kendisinden 150 m. daha yüksek bir dağ kütlesinden tamâmiyle ayrılmış bulunan bu kaya, amûdî olarak, Kāf'l-Aḫżar'a yaslanır. Bu iç kalenin işgâl ettiği sâha takriben 25×276 m. eb'adında bir müstatil hâlindedir. Ayrıca bir burc, iki bina, bir sarnıç, bir kule ve bir iç avlu bakiyesi hâlâ görülmektedir. Garp tarafındaki sûrda, merkezî kulenin altında, bir tek kapı bulunmakta idi. Bâzı yerlerinden geçilemeyecek kadar bozuk olan bir keçi yolu (bugün de Rab'īya kabîlesi mensupları bu yoldan geçerler) Kāf Smīr boğazını kat'ederek, bu üç mevkii birbirine bağlıyordu.

Sonuncu Manzah bint al-Sulṭān'ın eski Aşīr veya Aşīr-Zīrī, al-Yaşīr'in de Fâtımî halifesi al-Manṣūr'un inşasına müsaade ettiği Aşīr ve Banya'nin ise, yeniden inşa olunan Aşīr olduğunda hiç şüphe yoktur.

Aşīr veya Āşīr 324—334 arasında (30 teşrin II. 945—2 ağustos 946), Zīrī b. Manād tarafından, te'sis edilmiştir. Bu zat büyük bir berberî kabîlesi olan Şanhācalerin reisi idi. Bu kabîle ise, büyük Kabiliye hâric olmak üzere, Tiaret ve Biskra ile birlikte, bugünkü Cezayir vilâyetinin sâhesını hemen-hemen işgâl etmekte idi. Fâtımî halifesi olup, sonraları al-Manṣūr lakabını almış bulunan Abū Ṭāhir Ismā'īl, tâbii Zīrī'nin şehri genişletmesine müsaade etti. Zīrī'nin oğlu ve halefi Abu 'l-Futūḥ Yūsuf Buluggīn 361 (24 teşrin I. 971—12 teşrin I. 972) senesinde kıyam etmiş olan Tlemsen ahâlisini Aşīr'e naklettirdi. Bu hukümdar ile halefleri ve doğrudan-doğruya vârisleri olan Abu 'l-Fatḥ al-Manṣūr ve Abū Manād Bādīs'in zamanlarında, Aşīr vâliliği 337 (987/988)'den itibâren, hemen inkıtâsız olarak, Ḥammād b. Buluggīn'e verildi ki, bu zat sonradan Banū Ḥammūd kalesini yaptırmış ve Ḥammādī hânedanını kurmuştur.

395 (1004/1005)'te Aşīr, Zanātalılar tarafından kuşatılmış ise de, bunlar imdada gelen Ḥammād'ın önünden kaçmağa mecbûr kalmışlardır. Ḥammād 408 (1017/1018)'de istiklâlini ilân ettikten sonra, muâhede ile, bu şehre sâ-

hip olmuştur. Aşîr 468 (1075/1076) senesinde, muvakkat olarak, Zanâtalı al-Muntaşir b. Ḥazrûn tarafından, işgâl edilmiş ise de, az zaman sonra yine Ḥammâdîlerin hâkimiyetine geçmiştir. 495 (1101/1102) senesinde Tlemsen vâlisi Tâşfîn b. Tinâmer, Murabıtlardan Yûsuf b. Tâşfîn namına, şehri zapt ve tamâmiyle tahrip etti. Ḥammâdîlerin tekrar imâr ettikleri bu şehir, 580 (1184/1185) senelerine doğru, Abû Ġâniya'nın Bicâya'ye gelmesinden istifâde eden Şanhâca kabîlesinden Ġâzî'nin eline düştü.

Bu tarihten itibâren Aşîr'in tarihi karanlıktır. Eski ihtişamından, bir hâtıra olarak, bir yığın harâbe bırakmak suretiyle hângi devirde tamâmiyle ortadan kalkmış olduğunu bilmiyoruz.

Aşîr Abû Muḥammed 'Abd Allâh b. Muḥammed b. 'Abd Allâh al-Şanhâcî al-Aşîrî'nin doğduğu yerdir. Fakih, muhaddis ve edip olan bu zat 561 (1165/1166)'de Baalbek'te ölmüştür. *Tâc al-'arûs* müellifine nazaran, bu zat İspanya'da Saragossa civarında kâin Aşîr'dendir.

Bibliyografya: Yâḳût, *Mu'cam*, I, 286; İbn Ḫaldûn (trc. de Slane), II, 4 v.d., 489; *Revue Afr.*, XIII, 116 v.d.; Fournel, *Les Berbères*, II, 208; İbn Ḫallikân (Kahire, 1310), I, 86, 98, 197; İbn 'Aẕârî (trc. von Fagnan), I, 313—397, *tür. yer.*; İbn al-Aşîr, *Annales du Maghrib* (trc. Fagnan), s. 374—406; İdrîsî, *Descr. de l'Afr. et de l'Espagne* (trc. Dozy ve de Goeje), s. 85; *Marâṣid al-iṭṭilâ'* (nşr. Juynboll), I, 70; *Kitâb al-istibṣâr* (trc. v. Fagnan), s. 105; Berbrugger, *Epoques milit. de la grande kabylie*, s. 163; al-Bakrî (trc. de Slane), s. 144; İbn Ḥavḳal, *JA*, 3. serî, XIII, 235; Pélissier, *Mémoires hist. et géogr. sur l'Algérie*, s. 413; Rodet, *Notice sur les ruines de Manzah bint el-Sulṭân, Yachir ou El-Achir et Bénia*, krokisi ile; yazm. nşr. *Revue Africaine*.

(M. BENCHENEB.)

EŞMÛNEYN. [Bk. ÛŞMÛNEYN.]

EŞREF. AL-AŞRAF, Eyyûbîlerden üç hükümdarın ismidir:

1. AL-MALİK AL-AŞRAF MUẒAFFAR AL-DÎN ABU 'L-FATḤ MÛSÂ, al-'Âdil I. [b. bk.]'in oğlu ve Ṣalâḥ al-Dîn'in yeğeni idi. 578 (1182/1183)'de Kahire veya Karak'te doğmuştur. Babası Urfa vâliliğini ve daha sonra, ilâve olarak, Ḥarrân'ı ona vermiştir. Al-Aşraf, Zengîlerden Musul atabeyi Nûr al-Dîn Arslân Şâh ile mücâdeleye girişerek, 600 (1204)'de Bayn al-Nahrayn meydan muharebesinde onu mağlûp etti. Daha sonra babası ona Ḥilât, Mayyâfâriḳîn ve diğer şehirleri verdi. Kendisi de, 606 (1209/1210)'dan itibâren, Mezopotamya'nın en büyük kısmını zaptetti. Ḥukûmet merkezi al-Raḳḳa idi. Halep Eyyûbîlerinden al-Ẓâhir Ġâzî'nin ölümü (613 = 1216) üzerine, Ṣalâḥ al-Dîn'in bedbaht oğlu al-Afẓal ile Kay-Kavüs Rûmî'nin tehdidine uğrayan Halep şehrini kurtararak, kendi hudutları içine almağa muvaffak oldu.

Babasının ölümü üzerine, frenkler Dimyat'ı muhasara edince, kısa bir tereddütten sonra, âilenin yeni reisi olan kardeşi al-Kâmil'e yardıma koştu. Dimyat'ın geri alınması kendisinin uğuruna atfedilmiştir. Şam Eyyûbîlerinden al-Mu'aẓẓam'ın vefatında, al-Kâmil al-Mu'aẓẓam'ın oğlu al-Nâṣir ile mücâdele edince, evvelâ al-Nâṣir'e ve çok geçmeden de, al-Kâmil'e iltihak etti. Al-Kâmil ona, şarktaki arâzisinin bir kısmından feragat etmesine mukabil, Şam'ı bıraktı (626 = 1229). Pek az sonra Kay-Ḳubâd Rûmî ile müşterek düşmanları Calâl al-Dîn Ḫvârizmşâh aleyhine birleşerek, onu 627 (1230)'de mağlûp ettiler. Al-Aşraf ile al-Kâmil'in Kay-Ḳubâd ile araları, çok geçmeden, açıldığından, Kay-Ḳubâd Mezopotamya'yı istilâ etti (631 = 1233/1234). İki kardeş askerî harekâtın, başlangıçta kötü gitmesine rağmen, sonunda Selçukluları püskürtmeğe muvaffak oldular (633 = 1235/1236). Bunun üzerine al-Aşraf, anlaşılan kıskançlık yüzünden, al-Kâmil ile bozuştu. Al-Kâmil ona karşı asker sevketti; fakat muharebeye girişmeden, al-Aşraf 4 muharrem 635 (27 ağustos 1237)'de Şam'da öldü. Al-Aşraf cömert ve mülâyim bir zat olduğundan, idâresi altındaki ahâli kendisini pek severdi. Hakkında yapılan bütün medh ve senâlara rağmen, onu sülâlesinin büyük hükümdarı ile aynı mertebeye koymak câiz değildir.

Bibliyografya: Abu 'l-Fidâ' (*Recueil des Historiens des Croisades*; *Hist. Or.*, I, 80 — 113); ayn. mll. (tab. İstanbul), III, 116 v.dd.; İbn Ḫallikân (trc. de Slane), III, 486 v.dd.; *Ẕayl kitâb al-ravżatayn* (*Recueil...*, V, 158 v.dd.); İbn Ḫaldûn, *'İbar*, V, 339 v.dd.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, II, 163 v.dd.

2. AL-MALİK AL-AŞRAF MUẒAFFAR AL-DÎN MÛSÂ, al-Manṣûr İbrâhîm'in oğlu olup, Ḥimṣ Eyyûbî hânedanının (Şîrkûh kolu) son emîridir. 644 (1246/1247)'te babasının yerine geçti. İki sene sonra, Halep Eyyûbîlerinden al-Nâṣir, Mısır Eyyûbîlerinden al-Ṣâliḥ'in rızâsı hilâfına, onu yerinden attı. Moğulların istilâsı üzerine, tekrar yerine getirildi ve sonradan Memlûk Kutuz tarafından da tanındı. Onun ölümü ile (661 = 1262/1263) bu sülâle inkıraz bulmuş ve Ḥimṣ doğrudan-doğruya Memlûklere geçmiştir.

Bibliyografya: Abu 'l-Fidâ' (*Recueil des Historiens des Croisades*; *Hist. Or.*, I, 124 — 150; ayn. mll. (tab. İstanbul), III, 184 v.d.

3. AL-MALİK AL-AŞRAF MÛSÂ, Yûsuf'un oğlu ve Yemen Eyyûbîlerinin son emîri Yûsuf'un torunudur. Altı yaşında bir çocuk iken, 648 (1250)'de Mısır'ın ilk Memlûk sultanı Aybek tarafından, ismen Mısır hukümdarı ilân edildi. Bu sözde-hukümdarlık iki sene sürdü. Kendisi hakkında başka mâlûmat yoktur.

Bibliyografya: Quatremère, *Hist. des sultans Mamlouks*, I, 1, 8 — 37; Makrîzî, *Hiṭaṭ*, II, 237; Abu 'l-Fidâ' (*Recueil des Historiens des Croisades*; *Hist. Or.*, I, 130 — 133); ayn. mll. (tab. İstanbul), III, 192; St. Lane Poole, *A History of Egypt*, s. 257 v.d. (C. H. BECKER).

EŞREF. AL-AŞRAF, muhtelif Memlûk hukümdalarının unvanıdır.

EŞREF. AŞRAF (AŞRUF, EŞREF), İran'ın Mâzenderan eyâletinde bir şehir olup, aynı isimdeki bölgenin merkezidir. 53° 40' şark tûlünde (Greenw.) ve 36° 40' şimâl arzında, Hazer denizinin cenûp sâhilinden 9 km. mesâfede ve Astarâbâẕ'dan Sârî'ye giden yol üzerindedir (Astarâbâẕ'ın takriben 70 km. garbındadır). Elbürz dağları eteğinde inşa edilmiş olan bu şehir, Hazer denizinin cenûp sâhilindeki diğer bütün şehirlerden nebatlarının zenginliği ve tabiî manzarasının güzelliği ile ayrılır; bununla berâber, Aşraf bölgesi bütün Mâzenderan eyâletinin en fakir bölgelerinden biridir. Köylerde bilhassa pirinç, pamuk ve şeker kamışı ziraati yapılır; en çok görülen ağaç nar, limon ve dut ağacıdır. Şâh 'Abbâs I. devrinden evvel, Aşraf ehemmiyetsiz bir köy idi. Bu köyün yeri Şâh 'Abbâs I.'ın o kadar hoşuna gitti ki, burayı devletinin merkezlerinden biri hâline getirdi (1021 = 1613); iranlıların dediklerine göre, orada bahçeler içinde bütün İran'da ihtişam ve debdebe itibârı ile, eşsiz saraylar inşa ettirdi. Şehrin parlak devri Şâh 'Abbâs I. zamanına isâbet eder. Şah muhteşem saray hey'eti ile gelip, burada kalmaktan pek hoşlanırdı. 1627'de şehirde 2.000 âile oturuyordu. Hamamların sayısı 300'den az değildi. XVIII. asrın ortasında Aşraf bir kaç kere dâhilî karışıklıklara sahne olmuş ve bir çok defalar türkmenlerin talanlarına uğramıştı. Bu iç karışıklıklar ve dışarıdan devamlı surette tehdit eden tehlikeler yüzünden, şehir halkının çoğu Aşraf'i terketmek mecburiyetinde kaldı. Daha 3. teşrin I. 1727'de türkler ile iranlılar arasında musâlaha akdine sahne olan şehir böylece tekrar unutularak, günden güne harap oldu. Aşraf 1860'ta 845 evli ve 8—10.000 nüfuslu bir şehir idi. Bugün büyük, fakat ehemmiyetsiç, bir köy hâline düşmüştür. Ahâlisi bilhassa transit ticâreti, pamuk ziraati ve ipekçilik ile geçinmektedir. Bâğ-i Şâh adı ile şöhret kazanmış olan bahçeler, şehrin cenûb-i garbîsinde Sût-i Kulûm dağının eteğinde kâin olup, birbirinden duvarlar ile ayrılmış yan-yana 6 bahçeye bölünmüştür; bunların içlerinde bir çok saraylar ve binalar vardır. Bunlar, birbirini tâkip eden yangınlar, tahripler ve zelzeleler yüzünden, öyle harap ve berbat bir hâle gelmiştir ki, eski ihtişamlarından hiç bir eser kalmamıştır. En iyi muhafaza edilmiş olan Çihil-Sutûn sarayıdır ki, yangına uğradıktan sonra, 1144 (1731)'te Nâdir Şâh tarafından yeniden inşa edilmiştir. Şehrin takriben 1 km. şimâlinde muhteşem manzaralı bir dağ üzerinde Şâh 'Abbâs I. bir rasadhâne ile bir saray daha yaptırmıştır; halefi Şafî'ye izâfetle, bugün sâdece Şafîâbâẕ adı verilen bu saray da şimdi bir enkaz yığınından ibâret kalmıştır.

Bibliyografya: J. Hanway'ın seyahatnâmesi (Hamburg, 1754), I, 215 v.dd.; W. Ouseley, *Travels in various countries of the East* (London; 1819 — 1823), III, 270 v.dd.; Fraser, *Travels and adventures...* (*The southern bank of the Caspian Sea*, London, 1826), s. 12 — 30; K. Ritter, *Erdkunde*, VIII, 523 — 527; H. Brugsch, *Reise der preuss. Gesandsch. nach Persien* (Leipzig, 1862), II, 462; Haentzsche, *ZDMG*, XVIII, 672 — 679 (saraylar hakkında etraflı izahat veriyor); Melgunof'un raporu (*ZDMG*, XXI, 242 ve keza, *Die südlichen Ufer des kaspischen Meeres*, Leipzig, 1868, s. 10, 61, 149, 152 — 162); B. Dorn, *Caspia* (*Abh. der russ. Akad. d. Wissen.*, XXIII, 1875, nr. 1, s. 74, 315); J. Blaramberg (*Petermann's Geogr. Mitt.*, 1875, s. 153 v.dd.; Aşraf sarayları hakkında); B. Dorn, *Eine Reise nach Masenderan im Jahre 1860* (nşr. V. Rosen), Petersburg, 1895; F. Sarre, *Zeitschr. f. Erdkunde*, 1902, s. 106 v.dd.

(STRECK.)

EŞREFÎ. AŞRAFÎ, bir de *şarîfî*, fındık altını, *dînâr*, altın sikke. *Baburnâme*'de *eşreft* King'e göre, aş.-yk. 1/2 *guinea* kıymetinde olan altın *mohur*'a verilen işimdir. Bununla beraber Hindistan'da muhalif büyüklük ve kıymetlerde altın sikkelere de bu isim verilmekte idi. Krş. bir de Dozy ve Engelmann, *Glossaire des mots espagn. et portug. derives de l'Arabe*, 2. tab., s. 353.

EŞREFİYE. AŞRAFİYA, *ḳâdiriyya* tarikatinin bir şûbesi olup, müessisi şimâl-i garbî Anadolu kadirîleri arasında ikinci pîr olarak tanınan iznikli Eşref-oğlu (İbn al-Aşraf, Aşrafzâde) Abdullah Rûmî (754—874 = 1353—1469 ?)'dir. Kendisi, aslen mekkeli olan ve sâdâttan addedilen bir âileye mensûp gösterilir. Bursa'da tahsil ederken, sûfiyeye karşı meyil

ve mahabbet göstermiş ve hattâ Çelebî Sultan medresesinde 'Alâ' al-Dīn 'Alī Ṭüsī 'ye mu'îd bile olmuş iken, ilim yolunu tamâmen terk ederek, Ebdal Mehmed Sultan nâmındaki bir meczûbun işâreti ile, Emîr Sultan [b. bk.]'dan inâbe almıştı. Emîr Sultan tarafından Hacı Bayram Veli [b. bk.]'ye gönderilen Eşref-oğlu, şeyhin yanında 11 sene kalmış ve bu müddet zarfında türlü riyâzet ve nefs mücâhedesi geçirmişti. Hacı Bayram, Eşref-oğlu'nu damad edinerek, kendisine icâze verdi ve İznik'e halife nasbetti. Bilâhare sülûkta nihâyete ermesi için, kendisini Ḥama'da bulunan 'Abd al-Ḳādir al-Gīlānī evlâdından Ḥusayn al-Ḥamavī'ye gönderdi. Şeyh Ḥusayn, yanında bir *arba'în* çıkaran Eşref-oğlu'na hilâfet vererek, onu *ḳādirîya* tarikatinin Anadolu'da neşrine memûr etti. Dergâhını kendi memleketi olan İznik'te te'sis eden Eşref-oğlu tarikatini bilhassa o civar ile Bursa ve havâlisinde sür'atle yaymış, hattâ İstanbul'da bile zâviye kurmuştur. Sadrâzam Mahmud Paşa'nın da bu tarikate intisabı vardır (krş. *Menâkib-i Mahmud Paşa*, Ayasofya kütüp., nr. 1940, var. 82a). — Eşref-oğlu'nun vefatından sonra, makamına, vasiyeti üzere, damadı şeyh Abdurrahim Tirsî (ölm. 926) geçti. Bu zattan sonra da *aşrafîya* postuna oğlu pîr Hamdullah Efendi'nin halifesi Mudurnu'lu Muslihiddin Efendi oturdu. Hamdullah Efendi (ölm. 1012) bu zâtın yanında *arba'în*'ini ikmâl ederek, onun vefatında dergâha şeyh oldu. Oğulları vasıtası ile, tarikatin intişar sâhasını genişletti. Bu tarikat pek çok şeyh yetiştirdiği için, gerek İstanbul ve gerek Bursa ve civarındaki kadirî tekkelerinin çoğu bu kola mensuptur (tarikatin son zamanlara kadar gelen şeyhlerini de ihtivâ eden silsile ve şeceresi için bk. Muḥammed Şams al-Dīn, *Yâdigâr-i Şamsî*, Bursa, 1332, s. 73 v.d.).

Aşrafîya tarikati Emîr Sultan'ın tarikati ile *bayrâmîya* [b. bk.], *ḳādirîya* [b. bk.] tarikatlerinin mezcedilmesinden meydana gelmiştir. Bu tarikatler âdâbına ilâve olarak, teberrüken 6 sene *dâvûdî şavm*'a da devam edilerek, mümkün mertebe halk ile ihtilât etmemek ve evrâda, sünnete ittibâ ile birlikte, devam etmek şart koşulur. Sâlik oruç tutmayabilir ise de, muhakkak olarak, *arba'în* çıkarmalıdır. Nefs mücâdelesi ve riyâzet, riâyet edilecek edeblerin başında gelir. Tarikatin bu mezcî şekli mensuplarının taclarında da ifâde edilmiştir. Eşref-oğlu evvelce tepesinde bir *pâl* ile 6 *tark*'ten ibâret bayramî tacını giyerken, şeyh Ḥusayn Ḥamavî'nin emri üzerine, *pûl*'u kaldırarak, *tark*'lerin adedini 7'ye iblâğ eder (bu hususdaki bir menkıbe için krş. Sirrî 'Abd al-Ḳādir, *Sir al-davarân*, Süleymaniye kütüp., Es'ad Efendi, nr. 270). Keçeden olan bu *aşrafîya* tacının 7 *tark*'i 7 göğe işâret şeklinde tefsir edilir. Eşref-oğlu tac giymeği ve „risâle" çıkarmağı sünnet addederek, *tac* kelimesindeki *t* harfinin tamamlığa, *elif* harfinin doğruluğa ve *cim*'in de cemâle delâlet ettiğini beyan eder. Kadirî tacının bu şekle ifrağı ile üzerine 18.000 âleme işâret demek olan 18 veya *Besmele*'deki harflerin sayısına uygun olarak, 19 köşeli mühürün işlenmesi de Eşref-oğlu'nun ihtiraıdır. Bu mühür, 7 isme (*asmâ'-i sab'a*) imâen, 7 renk ibrişim ile işlenir; ortasındaki yeşil köşeli mühr-i Süleymanî de *muġayyabât-i ḫamsa*'ye delâlet eder. Eşrefiye tacı bilâhare, İzzeddin Eşrefî tarafından, beyaz ve yeşil çuhadan yaptırılmış, beyaz tac şeyhlere ve yeşil tac da dervişlere tahsis edilmiştir (krş. Mehmed Rif'at, *Risâle-i tâciye*).

Bibliyografya: *Şaḳâ'iḳ*'ta Hocazâde'den ders okuyup, 'Alī Ṭüsī'ye mu'îd olan Eşref-zâde Muhyiddin Mehmed isminde birinden bahsedilerek, bunun ilim hayatını terk ile sûfiye silkine girdiği ve böylece ilmen heder olup gittiği kaydedilmektedir ki, bu zatın Eşref-oğlu Rûmî olması muhtemeldir; krş. *Şaḳâ'iḳ*, trc. Mecdî, s. 225; 'Aṭâ'ī, *Ḥadâ'iḳ al-ḥaḳâ'iḳ*, I, 65; Baldır-zâde, *Vafayât* (Veliyüddin kütüp., nr. 1650); Belîġ, *Güldeste*, s. 180, 182, 229 (*aşrafîya* halifeleri) ve 317 (Eşref-oğlu'nun Ebdâl Mehmed Sultan'a rüyâsını tâbir ettirmesi); Sarı Abdullah Efendi, *Şamarât al-fu'âd* (İstanbul, 1288), s. 145; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, III, 7 v.d.; 'Abd Allāh Valī al-Dūn Bursavî, *Manâḳib-i Aşraf-zâda Rûmî* (Üniversite kütüp., TY, nr. 207); Ayvansarâyî, *Vafayât* (Halis Efendi kütüp., nr. 1375); Ḥarîrî-zâda Kamāl al-Dīn, *Tibyân vasâ'il al-ḥaḳâ'iḳ* (Fatih kütüp., İbrahim Efendi, nr. 430), I, 77a — 79b; Sâdık Vicdânî, *Kadiriye silsilenâmesi* (*Tomar-ı turuk-ı aliyyâ*'den), İstanbul, 1340, s. 48; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, I, 377 (Buradaki mâlûmat karışık ve Eşref-oğlu'nun vefat tarihi yanlıştır); Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, I, 17; Mehmed Hâlid, *Eşref Oğlu* (*Dergâh* mecm, sayı 1—2); M. Kaplan, *Eşref Oğlu Rûmî* (Türkiyat, travay, nr. 30). — Eşref-oğlu Rûmî, *Dîvan*; ayn. mil., *Muzakkî al-nufûs* (İstanbul, 1281, taş-bsm.; kitap sâlikin riâyet etmesi lâzım gelen esâsları, tasavvufî ve islâmî akâidi ihtivâ etmektedir; bilhassa bk. s. 24: kitabın mâhiyeti ve kendisinin uzleti bahsi, zikir; s. 184, s. 275 irâde bahsi ve 358: silsile-i müellif). (KASIM KUFRALI.)

EŞTER. AL-AŞTAR, MĀLİK B. ḤĀRİṢ AL-NAḪA'Ī (? —658), halife 'Alī b. Abī Ṭālib'in sâdık arkadaşı ve serdarlarından idi. Suriye'nin şimâl hududunda bizanslı-

lara karşı sefere iştirâk etmiştir (Belāẕorī, nşr. de Goeje, s. 164). Halife 'Oṯmān'ın hesabına, Irak vâlisi olan Sa'īd b. al-'Āṣ'ın, Kureyşîlerin istifâdesini te'mînen arâziyi ucuz kapatmasından dolayı, Kûfe halkının şikâyetlerini arzetmek üzere, Medine'ye gitti. Bu şikâyetleri dinletemediği için, şehir halkını ayaklandırdı; Sa'īd'in yolunu kesti ve nihâyet halifenin emri üzerine, 'Omar'in eski vâlilerinden Abū Mūsa 'l-Aş'arī'ye inkıyat etti. 'Oṯmān'ın katli ile sona eren fitne zamanında 200 kişiyi Medine'ye sevketti (35 = 655) ve 'Alī'nin ıslâhat vaidlerine aldanarak, arkadaşları ile birlikte dönerken, yolda kendilerinin, halife tarafından, idam hükümlerini getirmekte olan adamına rastladılar. Buna rağmen, o ne 'Oṯmān'ın evinin muhasarasına (*vaḳ'at al-dār*) ve ne de halifenin katline iştirâk etti. 'Oṯmān'ın şehâdetinden sonra 'Alī'ye sadakat yemini etmeleri için, bâzı kimseleri zorladığı gibi (Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 3069), tereddüt eden Kûfelileri de, 'Alī lehine çevirmek emrini aldı ve 'Alī isyan eden Basra'ya karşı sefere çıkınca, ona takviyeler gönderdi. Cemel muharebesinde (10 cemâziyelâhır 36 = 4 kânun I. 656) 'Abd Allāh b. al-Zubayr veya Ṭabarī (II, 3201)'ye göre, 'Abd al-Raḥmān b. 'Attāb ile teke-tek vuruştu. Kûfe'de Carīr b. 'Abd Allāh al-Bacalī'yi Mu'āviya'ye göndermekten 'Alī'yi vaz geçirmek için çalıştı ise de, muvaffak olamadı. Carīr b. 'Abd Allāh al-Bacalī 'Alī'nin halifeliğini Mu'āviya'ye tasdik ettirmek vazifesini üzerine almıştı (Ya'ḳūbī, II, 214). Al-Aştar, Mu'āviya'ye karşı yapılan seferde Raḳḳa'nın âsî halkına Fırat üzerinde zorla köprü kurdurdu (Ṭabarī, I, 3259; Ya'ḳūbī, II, 218). Ṣiffīn'de 4.000 kişilik bir süvâri ve piyâde kıt'asına kumanda ve 7 safer 37 salı günü (25 temmûz 657) neticesiz kalan muharebeyi idâre etti. Al-Aştar perşenbe günü, Mu'āviya'nin yeşil ipek sarıklı fedâ'î askerlerine karşı yapılan hucûmu idâre etti (Mas'ūdī, *Murūc*, IV, 356); 'Ubayd Allāh b. 'Omar'i, bir mızrak darbesi ile, bizzat al-Aştar'in öldürdüğü de rivâyet edilir. Harbin son günü suriyelilerin sağ cenâhını bozarak, tam zaferi kazandığı sırada, 'Amr b. al-'Āṣ Mu'āviya'ye mızrakların ucuna mushaf asmak hilesini öğretti. Âsîlerin ölümle tehdit ettikleri 'Alī tarafından geri çağırıldığı zaman, mücâdelenin devamı lehine rey verdi. Sonra 'Alī tarafından fırkası nâmına hakem gösterildi ise de, dâhilî harbin başlıca âmillerinden biri olduğu bahânesi ile, bu teklif reddedildi. Al-Aştar bu sebepten tahkimnâmeyi imzalamaktan imtina etti. Mısır vâliliğine tâyin edildikten sonra, Mu'āviya'nin teşvîki ile, Ḳulzūm'da *cāystār* (vergi tahsildarı, *guaestor*, Ṭabarī) tarafından, zehirli bal şerbeti ile, öldürüldü (38 = 658/ 659; Ṭabarī, I, 3393; Belāẕorī, s. 228; Ya'ḳūbī, II, 227). 'Alī, al-Aştar'in ölümünü duyunca, şöyle demişti: — *Li 'l-yadayni va li 'l-fami* („onu öldüren elleri ile ağzıdır"). Mu'āviya ise: — „Allahın balda bile askerleri vardır" — demişti. O kendi kendisine al-Af'ā („engerek") lakabını takmıştı (Mas'ūdī, *Murūc*, IV, 357). Mu'āviya ona, Ṣaffīn'de ölen 'Ammār b. Yāsir (Ṭabārī, I, 3394) ile birlikte, 'Alī'nin sağ kolu nazarı ile bakardı.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 2927 v.d., 2999, 3199, 3207, 3338, 3393 v.d.; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), VI, 262—265, 327 v.d., 423; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, II, 2, 142 v.d.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 206—227; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 301—304, 309, 317, 319—327, 331, 345. (CL. HUART.)

ETEK. ATEK [Türkmenistan cümhuriyetinde, Kopet-Dag silsilesinin şimâl eteğinde, Annay ve Duşak demir yolu durakları arasında, takriben 140 km. uzunluğunda ve 30—50 km. genişliğinde, bir v â d i d i r. Münbit arâzi Kopet-Dağ'ın yamaçlarından akan ve suları çok az olan küçük çayların vâdilerindedir. İlk baharda dağlarda karların erimesi üzerine, bu çayların suları artıp-kabarır ve Takır denilen kil sâhasını istilâ ederek, küçük gölcükler vücuda getirir. Ziraatte kehrizler (yer altı kanalları) vasıtası ile çıkarılan su kullanılmaktadır. İdâre merkezi demir yolu üzerinde bulunan Kahka'dır. Etek vâdisi zirrat ve bağcılıkla meşgûl Teke türkmenleri ile meskûndur. Bu havâlinin meyvası meşhûrdur].

Bu isim hakikatte „dağ eteği" mânasında bir türkçe kelimedir (nitekim bu vilâyete iranlılar Dāman-i Kūh derler); fakat farsçada bu kelime dâimâ Ātak şeklinde yazılır. Orta çağda bu bölgenin ayrıca bir ismi olduğu sanılmıyor. Burası, Abīvard [b. bk.] şehrinin bulunduğu bölge olması dolayısı ile, Horasan'a tâbi idi. X. (XVI.) ve XI. (XVII.) asırlarda bu vilâyet Ḫvārizm hanlarının elinde iken, sonraları türkmenlerin eline geçti. Rusların istilâsından önceki zamanlarda İran ile bu bölge arasındaki hudut hiç bir vakit, kat'î olarak, tesbit edilmiş değildi. 1881'de yapılan hudut tashihinden evvel, Atek'in bir kısmı, Abīvard ile berâber, o zaman İran'a âit olan Kalât emâretine dâhil bulunuyordu. (W. BARTHOLD.)

ETHEM-ÇAYI. [Bk. ŞATTÜL'EDHEM.]

ETREK. ATREK, hâlen Rusya ile İran hududunu teşkil eden n e h i r. IV. (X.) asır coğrafyacılarının bahsetmedikleri bu nehrin adı ilk defa gâlibâ Ḥamd Allāh Ḳazvīnī (740 =

1339)'de geçmektedir. Menbaı Hazār-Mescid tepesinin şimâl yamacı üzerindedir. Ḳūçān ve Bucnurd (Horasan'ın en münbit nâhiyelerinden biri olan Asthēnē yahut eskilerdeki Astanēnē, orta çağlarda Ustuvā arazisinden geçer; Çat yahut Çatlı köyü civarında Sumbar (Daha doğrusu Simbār)'ı alır; bu yerden itibâren, Hazer denizindeki munsabına kadar, Etrek 1882'den beri Rusya ve İran arasında hudut teşkil eder. Garmhāna (Bucdurd'un şimâlinde) köyü civarında tahta bir köprü ile üzerinden geçilir: suları burada 25—30 ayak bir genişlik ve 2—3 ayak derinlik kazanır. Ḥareki köyünden nehrin munsabına doğru, Etrek'in iki sâhili, Yomut türkmen kabîlesinin bâzı köyleri istisna edilirse, hemen tamâmiyle gayr-i meskûndur. Bununla berâber, eski sulama kanallarının izlerine tesâdüf olunmaktadır. Rus sâhili boyunca (Gudri yanında) inşa olunan bir su bendi, Etrek'in aşağı mecrasına daha şimâlî bir istikamet vermiştir. Dâimâ siyâsî hudut teşkil eden cenûp yatağı, denildiğine göre, hâl-i hâzırda tamâmen susuz bir hâldedir. Etrek'in aşağı mecrası ile sulanan ve bunların şimâlinde bulunan mıntaka orta çağda Dahistān (eski Dahes halkından gelmiş olsa gerek) ismini alıyordu. Bu ülkede, hâl-i hâzırda, umûmiyetle haritalarda Mestoryan ismi ile anılan Meşhed-i Miṣrîyān şehrinin harâbeleri vardır. Eskiden su olukları 50 km.'den fazla bir mesâfe katederek, bu şehre Etrek ve Sumbar'ın sularını getiriyordu. Dahistān'a daha müslümanlardan evvelki devirde kurulmuş nazarı ile bakılıyor. Bununla berâber, İṣṭaḫrī ve İbn Ḥavḳal ona ancak fırtına zamanlarında bir melce' arayan balıkçı ve gemiciler için ehemmiyeti olan küçük bir mahal diye işâret ediyorlar. Muḳaddasī (375 = 985) daha o zaman Dahistān'ı, idâre merkezi olan Āḫur ve 24 köyü ile birlikte, Gurgān'ın en zengin ve mâmûr bir ülkesi olarak tanıyor. Mestoryan'ın harâbeleri arasında, Ulu câmiin kapısında, bina ettirenin, yânî Sulṭān Muḥammed Ḫvārizmşāh (596—617 = 1200—1220)'ın bir kitâbesi vardır (bk. A. Semenov, *Zapiski vost. otd. russk. arḫ. obş.*, XVIII, 0156). Ḥamd Allāh Ḳazvīnī Dahistān'ın bir köy olduğunu söyler. Abu 'l-Ġāzī'ye göre, baştan-başa bütün mıntakayı ifâde eden bir coğrafî isimden başka bir şey değildir. Etrek'in aşağı mecrası boyunca, tesâdüf edilen medeniyet izlerini hângi devre âit olduğu henüz kat'îyetle tâyin edilememiştir.

İki sâhilin şimdiki vaziyeti hakkında bilhassa bk. C. E. Yate, *Khurasan and Sistan* (Edinburgh ve London, 1900); Dahistān harâbeleri hakkında bk. A. Conolly, *Journ. to the North of India* (London, 1838) ve A. Konshin, *Aufklärung der Frage über den alten Lauf des Amu Darya* (Petersburg, 1897; harâbelerin bir plânını hâvîdir). (W. BARTHOLD.)

EVC. AVC, fars. *avg*'den arapçalaştırılmış olup, *ḫażīż* gibi, astronomide, bir seyyâre medârı üzerinde birbirinden en uzak mevkide bulunan iki noktadan birinin adıdır.

EVHAD. AL-AVḤAD (doğrusu al-Malik al-Avḥad), NAǦM AL-DĪN AYYŪB B. AL-'ĀDİL (? —1211), Eyyûbîlerden olup, Mayāfārikīn ile ona mücâvir vilâyetleri babası tarafından kendisine verilmişti. Ḫilāṭ şehrini de ülkesine ilâve için yaptığı ilk teşebbüs neticesiz kaldı (603=1206/1207). Gerçi ertesi sene muvaffak oldu ise de, gürcülerin hücumları karşısında, şehir ancak müşkilâtla tutunabildi. Zâten hükümdarlığı çok kısa sürdü; 607 (1210/1211)'de öldü ve ülkesini kardeşi al-Aşraf [b. bk.]'e bıraktı.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), XII, 103 v.dd.; Maḳrīzī, *Histoire d'Egypte* (trc. Blochet), s. 290, not 1, 296.

EVHADÎ. AVḤADĪ, RUKN AL-DĪN, iranlı bir şâir olup, 738 (1337)'de Meraga'da ölmüştür), Avḥadī mahlasını, teberrüken, üstadı Avḥad al-Dīn Kirmānī'nin isminden aldı. Avḥad al-Dīn Kirmānī de meşhûr bir şâir ve sûfî idi (bu müellif hakkında krş. Ḳazvīnī, nşr. Wüstenfeld, II, 164 v. d.). Avḥadī 10.000 mısrâlık bir divan bırakmış; fakat bilhassa *Cām-i cam* adlı sûfiyâne mesnevisi ile meşhûr olmuştur. *Dihnāma* adlı bir eseri daha vardır.

Bibliyografya: Devlatşah (nşr. *Browne*), s. 210 v.dd.; Ethé, *Grundriss der iran. Philologie*, II, 299.

EVKAF. AVḲĀF (A.), *vaḳf* [b. bk.]'ın cemi.

EVLİYÂ. AVLİYĀ' (A.) *valī* [b. bk.] kelimesinin cemi. Farsça ve türkçede müfret mânası ile de kullanılır.

EVLİYA-ATA. AVLİYĀ'-ATĀ [Bugün Kazakistan cümhuriyetinin Sır-Derya vilâyetinde bir şehir olup, 1926'da 19.000 nüfusa mâlik idi. Şehir Taşkend ile Yedi-Su arasındaki yol üzerinde bulunmasından dolayı, hayvan, yün ve yağ ticâreti için mühim bir merkez hâline gelmiştir. Son zamanlarda Arıs durağında orta Asya ana demir yolu hattından ayrılan bir kol Evliyâ-Ata üzerinden, Pişbek (Frunze)'e kadar uzatılmış olduğundan, şehrin ehemmiyeti bir kat daha artmıştır. Burada eski zamanlardan beri sun'î sulama sistemi mevcuttur. Kenarında bulunduğu Talas ırmağından çekilmiş cedveller ile çok bol olan bağ ve bahçeler sulanmaktadır]. Şehir ismini Kara Han ismindeki evliyanın mezarından almıştır ki, bu mezarın XVII. asırda bile adı geçer (bk. Maḥmūd b. Valī, *Baḥr al-asrār*, Cod. Ind. Off., 545, var. 119a). Şehir ancak XIX. asırda kurulmuş-

tur. Ruslar burasını 1864 'te zaptettiler. Bugünkü türbenin muahhar bir devirde yapılmış olduğu şüphesizdir. Hiç bir kitâbesi yoktur. Aynı şehirde „Küçük evliyâ" 'ya âit olduğu söylenen mezarın 660 (1262) tarihli bir kitâbesi vardır ki, bundan mezarın Ulug Bilge İḳbāl Han Dāvūd Beg b. İlyās 'a âit olduğu anlaşılmaktadır (bu kitâbe için bk. *Zap. Vost. otd. russk. arḫ. obṣ.*, XII, 5). Arap coğrafyacıları tarafından aynı mıntakada olduğu kaydedilen Taraz (Talas) şehri, hiç bir iz bırakmadan, kaybolmuşa benzemektedir. Son zamanlarda (1896 'dan beri) Evliyâ-Ata havâlisinde eski türkçe yazılı mezar kitâbeleri bulunmuştur (bu hususta bk. *Zapiski*... XI). (W. BARTHOLD.)

EVLİYA ÇELEBİ. AVLİYĀ' ÇALABİ B. DARVİŞ MUḤAMMED ZİLLİ (1611—1682), XVIII. asırda yetişmiş ve yazdığı büyük *Seyahatnâme* sâyesinde, beynelmilel şöhret kazanmış büyük bir türk seyyahıdır. İsmi ve künyesi, seyyahatnâmedeki müteaddit kayıtlara nazaran, Evliyâ İbn Dervîş Mehmed Zillî ise de, *Seyahatnâme* (matbû nusha)'nin mukaddime kısmında gördüğümüz ve bir tertip veya istinsah hatası olarak kabûl ettiğimiz Evliyâ Mehmed Zıllî İbn Dervîş ibâresine bakarak, nâşir cildlerin üzerine müellif ismini bu suretle kaydettiği gibi, türk ve yabancı bir çok âlimler seyyahımızın asıl ismini Evliya Mehmed Zıllî zannetmişlerdir. *Seyahatnâme*'nin baş tarafını hemen aynen muhtevî olup, tamamından çok evvel bir kaç kere basılan *Müntehabât-ı Evliya Çelebî* (msl. İstanbul, 1279 tabı, s. 3)'de bu isim ve künye Evliya İbn Mehmed Zıllî ve seyahatnâmenin gördüğümüz iki yazmasında (Süleymaniye, Beşir Ağa kütüp., nr. 448; Üniversite kütüp., nr. 2371) Evliya İbn Derviş Mehmed Zıllî şeklindedir. Kendisi ismini her zaman, Evliya, Evliya Çelebî veya Evliya Efendi ve babasını Dervîş Mehmed Zıllî, Dervîş Mehmed Ağa-i Zıllî (*Seyahatnâme*, XI, 267) veya Dervîş Mehmed Ağa diye göstermekle kalmamış, kendi şiirlerinde, mahlas yerine, Evliya ismini ve babasına izâfe eylediği bir tarih beyitinde de onun mahlasını, Zıllî olarak, kaydetmiştir (I, 328). Baba ile oğulun aynı isimleri taşımış olmaları farzedilse bile, ileri sürdüğümüz deliller Evliya Çelebî 'nin adı hakkındaki tereddüdü izâleye kâfidir zannındayız. Ona Evliya isminin, zamanında pek mârûf bir şahsiyet olup, Dervîş Mehmed Ağa ile yakından münâsebeti bulunan ve bilâhare seyyahımıza hocalık eden imam-ı sultanî Evliya Mehmed Efendi 'ye hurmeten, verilmiş olmasını, kuvvetli bir ihtimâl hâlinde, serdedebiliriz. Kendisini „seyyâh-ı âlem ve nedîm-i beni âdem evliyâ-i bi riyâ" diye tavsif etmekten hoşlanan Evliya Çelebî, Melek Ahmed Paşa 'ya mensûbiyetini „Melek Ahmed Paşa-i Evliya" (VII, 139), musikide üstadı Ömer Gülşenî 'ye nisbetini „Evliya-i Gülşenî" (X, 884) cümleleri ile ifâde etmektedir.

Evliya Çelebî İstanbul 'da, Unkapanı 'nda, 10 muharrem 1020 (25 mart 1611)'de dünyaya gelmiştir. Anlattıklarına ekseriyâ fevkalâde şeyler katmak itiyadı ile, seyyahımız doğduğu gece evlerinde misafir bulunan ulema ve meşayihten 70 kadar zâtın mânevî himmetlerine nâil olduğunu uzun-uzun hikâye eder ve mâceralar ile dolu hayatında her türlü bâdireden bu himmetler sâyesinde kurtulduğunu söyler. Evliya Çelebî 'nin babası saray-ı âmire kuyumcu başısı (*ser-zergerân*) Dervîş Medmed Zıllî (cemâziyelâhır 1058 = temmûz 1648 'de 117 yaşında öldüğüne bakılırsa, doğumu 941 = 1534 'te olacaktır) 'yi Kanunî Süleyman 'ın Belgrad seferinden (1521) itibâren, bütün seferlerine iştirâk etmiş gibi göstermesi bâriz bir tenakuzdur. Dervîş Mehmed Ağa 'nın 117 yaşında vefatını kabûl etsek bile, Kanunî Süleyman 'ın ilk seferleri esnâsında henüz dünyaya gelmemiş olacağı ve ancak bu padişahın son seferlerine iştirâk edebileceği meydandadır. Selim II. zamanında Kıbrıs fütuhatında hâzır bulunarak, padişaha Magosa 'nın anahtarlarını takdim eden, Ahmed I. devrinde, Kâbe 'nin bizzat imâl eylediği altın oluklarını, Sürre emâneti ile, Hicaz 'a götüren ve aynı padişahın İstanbul 'da yaptırdığı meşhûr câmiin tezyinat işlerinde çalışan koca kuyumcu başının san'atkâr, hoş sohbet (bu hususta bk. *Seyahatnâme*, I, 218; IV, 102; VI, 267; X, 298 v.d.), hattâ bir az da şâir bir adam olduğu, hizmet ettiği hukümdarların iltifatını görerek, musâhib-i şehriyârî 'liğe yükseldiği anlaşılıyor.

Evliya Çelebî, seyahatnâmesinin muhtelif yerlerinde ecdadı hakkında haylı mâlûmat vermişse de, bunları bir araya toplayınca, bir takım tenakuzlar ile karşılaşmaktayız. Seyyahımızın tam şeceresi: Evliya Çelebî İbn Dervîş Mehmed Zıllî İbn Kara Ahmed, İbn Demircizâde Kara Mustafa Paşa al-Şehîd İbn Durhan Bey İbn Yavuz-Er İbn Ece Yâkûb İbn Allahverdi Akay İbn Mehmed Kirmânî İbn Hoca Ahmed Yesevî 'dir (X, 915 v.d.). Lâkin bâzan (I, 425) Durhan Bey 'den bahsetmeyerek, Ece Yâkûb 'u Germiyan-oğlu Yâkûb Bey 'in oğlu gösterdiği gibi, bâzan da (VI, 226) Demirci Kara Ahmed ile Yavuz-Er hakkında karışık mâlûmat verir. Bir yerde Kara Ahmed 'in, başka bir yerde Yavuz-Er (bu ismin, belki müstensih hatası olarak, Yavuz Özbek şeklinde kaydedildiği de vardır) 'in İstanbul fethinde bulunduğunu haber veren Evliya Çelebî, birincisini kâh Kütahya 'da Zeregen mahallesinde, kâh

İstanbul'da tersâne arkasında Meyyit-zâde kabri civarındaki âile hazîresinde (I, 424; III, 444) medfun gösterir (bu hazîre, tahmine göre, bugünkü Beyoğlu belediye dâiresi yakınında, eski Şishâne karakolunun Kasım-Paşa tarafındaki mezarlıkta idi; bk. Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul, 1928, II, 237). İstanbul'da Sağrıcı'lar camiinin bânisi ve Mehmed II.'in mîr-i alemi olarak tanılan Yavuz-Er (veyahut Yavuz Sinan Çelebî; bu zât Evliya Çelebî tarafından Meyyit-zâde civarındaki hazîrede medfun gösterilmiştir; Yavuz-Er'in kabri, başka bir müellifin kaydettiği gibi, Sağrıcılar câmii hazîresindedir; bk. Ayvansarayî Hüseyin, *Ḥadîḳat al-cavâmi'*, İstanbul, 1281, I, 135) câmii yakınında 100 vakıf dükkân ile gaza malından bir hâne (Evliya Celebî'nin doğduğu ev) yaptırmıştır. Seyyahımızın Germiyan-oğullarına nisbeti kendi rivâyetinden ibâret olduğu gibi, sülâlesinin Ahmed Yesevî'ye bağlanması da türkler arasında bir çok kimselerin kendilerini bu meşhûr velî neslinden göstermeleri mâhiyetinde bir iddiadan ibârettir (bk. Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul, 1918, s. 69, 86).

Evliya Çelebî'nin ecdadı aslen kütahyalıdır. Fethi müteâkip İstanbul'a yerleşen bu âilenin Kütahya'da Zereğen mahallesindeki evini muhafaza ettiği ve ayrıca Bursa 'da İne-Bey mahallesinde ve Manisa'da birer eve ve Sandıklı'da bir çiftliğe mâlik bulunduğu görülüyor. Evliya Çelebî, Unkapanı'ndaki iki evinden başka, aynı mahallede 4 dükkânı (bunlar 1663 = 1073'te yandıktan sonra, sâhibi tarafından, tekrar yaptırılmıştır) ve Kadıköy'ünde bir bağı bulunduğunu zikretmektedir (I, 471; VI, 146; IX, 81). Seyyahımızın Ahmed I. zamanında saraya getirilen ve bilâhare kuyumcu-başıya tezvic edilen anası, abaza olup, Melek Ahmed Paşa ile akrabadır (bu karabet hakkındaki mütenakız kayıtlara göre, Melek Ahmed Paşa ile Evliya Celebî'nin anaları ya kardeştir veya Evliya Çelebî'nin anası Melek Ahmed Paşa'nın teyzezâdesidir). Evliya Çelebî, yine ana cihetinden, Defterdar-zâde Mehmed ve İpşir Mustafa Paşa'lar ile de akraba olduğunu söylemektedir (II, 370, 453; V, 168). Seyyahımız, Mahmud isminde bir erkek kardeşi ile Inal isminde bir kız kardeşinden (bu kız Murad IV. devrinde isyanı dolayısı ile idam edilen balıkesirli İlyas Paşa'nın zevcesidir, IX, 81 v.d.; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, İstanbul, 1287, II, 150) ve adlarını bildirmediği diğer hemşireleri ile üvey vâldesinden bahseder (II, 458, 466).

Evliya Çelebî, her hâlde sıbyan mektebinde okuduktan sonra, Unkapanı civarında Fil-Yokuşu 'nda, şeyhülislâm Hâmid Efendi medresesinde, „hücrenişîn" olarak, müderris Ahfeş Efendi'den 7 sene ders görmüş (ders şeriki bilâhare Cinci Hoca nami ile tanılan mâhûd Hüseyin Efendi idi), Evliya Mehmed Efendi 'den hıfza çalışmış (Sâdî-zâde dârülkurrasında, kendi rivâyetine göre, 11 sene ders okumuş; bk. I, 360) ve kendi babasından da, msl. taş üzerine yazı kazmak gibi san'ate müteallik, haylı hünerler öğrendiği gibi (I, 243 v.d., 404; II, 467 v.d.; VI, 381), Enderun'a giderek, orada da tahsiline devam eylemiştir. 1045 (1635) senesinin kadir gecesi, o zamana kadar hıfzı dinlenmiş, güzel sesi ve musikiye vukûfu ile büyük meclislerde az-çok iştihar etmiş bir genç olan Evliya Çelebî'nin Ayasofya câmiinde, Silâhdar Melek Ahmed Ağa (Paşa) vasıtası ile, Murad IV.'ın huzuruna çıkarıldığını ve padişahın emri mucibince, bir kaç gün sonra saraya alınarak (saraya alınmasında, Melek Ahmed Ağa'dan başka, rûznâmeci İbrahim Efendi ile hattât Hasan Paşa'nın da dahli vardır), kendisine kilâr-ı hasta yer tahsis edildiğini görüyoruz. Enderun'da meşhur Ma'n-oğlu ile kapı yoldaşlığı eden Evliya Çelebî, lala turşucubaşı Ahmed Ağa (bir yerde de Hadım Gazenfer Ağa'dan bahseder)'nın nezâreti altında, terbiye edilmiş, güğüm-başı Mehmed Efendi'den yazı, Musâhib Derviş Ömer Gülşenî'den musiki, Keçi Mehmed Efendi'den ilm-i nahiv ve *kâfiya* dersleri aldığı gibi, haftada bir kaç gün saraya gelen Evliya Mehmed Efendi'den tecvid görmüştür. Seyyahımız, sarayda Murad IV. tarafından, nasıl kabûl olunduğunu ve huzûrda besteler okuyup nükteler sarfederek, nasıl göze girdiğini, kendine hâs ifâdesi ile, mufassal bir surette nakleder ve bundan sonra kederli zamanlarında padişahı eğlendiremeyen musahiblerin „bre meded, Evliya'yı getürün" diyerek, onu huzûra çıkardıklarını ve kendinin de tatlı dili ve güzel buluşları sâyesinde, Murad IV.'ın kederini dağıtmağa muvaffak olduğunu anlatır (I, 245 v.d.). Çocukluğundan beri tanımadığı insan ve görmediği muhit kalmayan bu uyanık zekâlı, her gördüğünü sorup öğrenmeğe meraklı adam, hakikî bilgisini kitaptan ziyâde hayattan almakla berâber, onda fırsat buldukça öğrenmek iştiyakının son demlerine kadar devam ettiğini söyleyebiliriz. İhtiyarlığında uzun müddet kaldığı Mısır'da, zamanının en büyük ulemasından şeyh 'Alî al-Şabrâmallisî (*Seyahatnâme*'de bu isim Şemerlisi şeklinde mukayyettir; bu zat hakkında bk. Muḥammed al-Muḥibbî, *Ḫulâṣat al-aṯar*, Mısır, 1284, III, 174; 'Alî Paşa Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda al-tavfîḳiya li-Miṣr al-Ḳâhira*, Bulak, 1305, XII, 124)'den 3 sene, talebe gibi, *Kohistânî* kon-

ması onda ilim merakının aslâ sönmediğini göstermeğe kâfidir.

Murad IV.'ın son zamanlarına kadar Evliya Çelebî'nin enderunda bulunduğu ve bu padişahın Bagdad seferinden bir az evvel, 40 akça ile sipahî zümresine dâhil olmak üzere, çırağ edildiği (I, 258; yeniçeri ocağı için: „eben an ceddin ocağımız" der, bk. VIII, 396) ve böylece sarayda 4 sene kadar yaşadığı anlaşılıyor. Kendisi eserinin birinci cildinde hikâye ettiği İstanbul cevelânlarına 1040 (1630)'ta başladığını ve taşraya da 1050 (1640)'de çıktığını söylüyorsa da, onun bu iki tarih arasında taşrada bulunduğunu gösteren kayıtlar eksik değildir. Msl. kız kardeşi ile İlyas Paşa'nın evlenmesini takip eden hâdiseler sırasında kendisinin Kütahya, Bursa ve Manisa'da bulunduğu görülmektedir (IX, 81 v.d.). Bundan başka Evliya Çelebî, Murad IV. tarafından, Revan ve Bagdad seferlerine de iştirâk ettirildiğini iddia eylemiştir; ancak bu iştirâki tereddütle karşılamak zaruretindeyiz. Çünkü seyyahımız, daha sonra Revan ve Bagdad'ı ziyâret vesilesi ile Murad IV.'ın seferlerinden bahsederken, kendisinin o seferlerde bulunduğunu söylememiş ve huzûra kabûlü sırasında padişahın yanında Emîr Gûne Han'ı ilk defa görmüştür ki, bundan Evliya Çelebî'nin Revan seferinden sonra Murad IV.'a intisap eylediği anlaşılır.

Evliya Çelebî'de genç yaştan itibâren seyahat merakının başladığını görüyoruz. Yaş yaşamış, gün görmüş Kanunî Süleyman'dan İbrahim'e kadar bir çok padişahlara hizmet etmiş bir adam olan babası Dervîş Mehmed Zıllî'nin hikâyeleri onu uzak ülkeler görmeğe tahrik eden ilk âmillerdendir diyebiliriz. „Dede ve pederimizden bu hakîr-i kemtere irs ile üç yüz senelik sergüzeşt ve serencamlar intikal etmiştir" (III, 444) cümlesi ile bu ciheti açıkça ifâde eden seyyahımız babasının dostları Kelâmî Ağa, Kuzu Ali Ağa, matbah emîni Abdi Efendi ve İsa Ağa gibi, „Süleyman Hanlı" 'lardan, Sukemerli Mustafa Çelebî ve Kara Kız Mehmed Efendi gibi, ihtiyarlardan eski devirlere âit mâceralar dinleyerek, heyecana geliyordu. Evlerine devam edenler arasında Selim I.'in hocası Halîmî Efendi'nin de bulunduğunu ve Evliyâ'nın onun ağzından, tarihî hakikatle zerre kadar münâsebeti olmayan vak'alar anlattığını ve Halîmî Efendi'nin ise, 1516'da öldüğünü de kaydedelim. Següzeşte meyli kadar muhayyilesi de kuvvetli olan genç Evliya, bir taraftan işittiklerini zihninde büyütüp süslerken, diğer taraftan da İstanbul'u adım-adım geziyor, tekkelerden koltuk meyhânelerine ve büyüklerin meclisinden meddah kahvehanelerine kadar, girmediği yer kalmıyordu. Hezârfenliği, hâzır cevaplığı, neş'e ve şetâreti ile her kes tarafından aranılan ve tutulduğu seyyahat câzibesi ile koca İstanbul'a sığmayan bu cevvâl delikanlının bütün varlığını „peder ve mâder ve üstad ve birader kahırlarından nice halâs olup, cihankeş olurum" düşüncesi kaplamıştı (I, 28). Uzun müddet âile kayıtları ile bağlı kalan Evliya Çelebî'nin nihâyet bir gün her şeyi ayak altına alıp, yollara düştüğünü göreceğiz.

Evliya Çelebî seyahatlerinin başlangıcını bir rüya hikâyesine bağlamıştır. Bu hikâyeye göre, o 1040 (1630) muharreminin aşûre gecesi, rüyasında İstanbul'da Yemiş iskelesi civarındaki Ahî Çelebî câmiinde büyük bir cemaat içinde Hazret-i Peygamberi görür ve huzûrunda „şafaat, yâ resûl Allâh" diyecek yerde, hayret ve heyecanı sebebinden „seyahat, yâ resûl Allâh" der. Peygamber tarafından seyahat ve şefaatle tebşir olunduğu gibi, Sa'd İbn Vakkâs tarafından da kendisine, göreceği şeylerin kaleme alınması tenbih edilir; bu muntazam ve müselsel rüyadan uyanınca zamanın meşhûr muabbirlerine ve büyük şeyhlerine baş vurup, rüyâsını tâbir ettirir; Kasım-Paşa mevlevî şeyhi Abdullah Dede'nin „iptida bizim İslâmbulcağızı tahrir eyle" tavsiyesine uyarak, faâliyete başlar. İşte *Seyahatnâme*'nin birinci cildini teşkil eden, tâbir câiz ise, İstanbul'un tarihi bu suretle vücut bulur.

Bundan sonra Evliya Çelebî'yi birden bire 1050 (1640) senesinde Bursa seyahatinde görüyoruz ki, burada göze çarpan garâbeti işâret etmeliyiz. Evliya Çelebî *Seyahatnâme*'sinin ikinci cildinin başında meşhûr rüyâsını bir kere daha zikreder ve 1040 muharreminde görülen bu rüyânın ertesi günü Gedik-Paşa'da mukîm eski dostu Okçu-zâde Ahmed Çelebî'nin evine giderek, onunla birlikte, 1050 (1640) muharreminde Bursa seyahatine çıktığını söyler. Ortaya 10 senelik bir zaman farkı koyan ve bir istinsah hatasına pek benzeyen bu tenakuzun hakikî sebebini şimdilik izaha imkân yoktur. Dervîş Mehmed Ağa, kendisinden izinsiz yaptığı bu bir aylık Bursa seyahatinden dönen oğluna nihâyet, istediği gibi, seyahat etmek iznini vermeğe mecbur olmuş ve ona bir çok nasihatlerde bulunduktan başka, bir seyahatnâme yazmasını tavsiye etmiştir. Bundan sonra tam 12 şeyhin de ayrı-ayrı duâsını alan Evliya Çelebî'nin, gönül ferahlığı ile, dünyayı gezip dolaşacak bir seyyah olduğunu ve artık son senelerine kadar sürecek seyahatlere başladığını görüyoruz.

Evliya Çelebî, kısa bir İzmit yolculuğundan sonra, eylûl 1640'ta Trabzon vâliliğine tâyin edilen Ketenci Ömer Paşa (Dervîş Mehmed Ağa'nın âhiret oğlu) ile birlikte, deniz tarıkı ile

Trabzon'a ve oradan da, paşanın kedhüdası ile, Anapa'ya gitti; Anapa'da, Azak kalesinin istirdadı için, serdar Hüseyin Paşa kumandasında yapılan sefere iştirâk eyledi (muharrem 1051 = nisan 1641; II, 113 v.d.; Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, IV,5 v.d.); neticesiz kalan bu seferi müteâkip, Kırım'da Bahâdır Giray Han'a intisap ile, kışı Bahçe-Saray'da geçirdikten ve ertesi sene Azak'ın istirdadına şâhit olduktan sonra, İstanbul'a dönerken, Karadeniz'de müthiş bir fırtınaya tutuldu; kazaya uğrayan gemiden güç kurtularak, İstanbul'a geldi ve anlaşıldığına göre, 4 sene İstanbul'dan ayrılmadı; ancak 4 rebiülevvel 1055 (9 nisan 1645)'te (Naimâ, IV, 118), Girit seferine çıkan Yusuf Paşa kumandasındaki kuvvetlere katılarak, Hanya kalesinin fethinde hazır bulunduktan sonra, avdet etti (1 şevvâl = 20 teşrin II.; Naimâ, IV, 156; Evliya Çelebî bu seyahatin tarihlerini göstermemiştir). Ertesi sene Erzurum beylerbeyi Defterdar-zâde Mehmed Paşa'ya müezzin ve müsâhib olarak (aynı zamanda Erzurum gümrük kitâbetine de tâyin olunmuştu), paşası ile birlikte, Anadolu'yu baştan-başa kat'edip, Erzurum'a giden (İstanbul'dan hareketleri 1 şâban = 12 eylûl) ve Defterdar-zâde'nin Şuşik beyine karşı yaptığı sefere iştirâk ve Tebriz hanının, memleketine dönen elçisine refakat gibi vesileler ile, seyahatini tevsî eden Evliya Çelebî bu münâsebetler ile Azerbaycan ve Gürcistan'ın bâzı taraflarını (ezcümle Bakû ve Tiflis şehirlerini) görmüştür. Evliya Çelebî 1056 (1646)'da yaptığı bu seyahat esnâsında, Hanya'nın fethini ve şehzâde Mehmed (Mehmed IV.)'in velâdeti haberini duyar ki, bu iki hâdisenin 1051'de vukû bulduğunu düşünürsek, seyahatnâmedeki mâlûmata inanmakta bir az ihtiyatlı davranmak lâzım geldiğini anlarız (bk. II, 311). Mektup götürmek üzere, Revan hanına ve bu kabîlden bir vazife ile Gümüşhane ve Tortum taraflarına gidip-gelen ve nihâyet Gönye'nin zaptında ve serhad paşalarının Gürcistan seferinde hâzır bulunduktan sonra, 1057 (1647) kışını Erzurum'da geçiren Evliya Çelebî'nin, Erzurum'dan azl-olunarak, Kars'a tâyin edildiği hâlde yeni vazifesine gitmekten imtina ile İstanbul'a mütevecciben yola çıkan Defterdar-zâde Mehmed Paşa'ya refakat ettiğini görüyoruz. O sırada hukûmet Vardar Ali Paşa isyanına karşı tertibat almakla meşgûldü. Âsî üzerine memur olanlar arasında bulunmakla berâber, hukûmete itimat edemeyen ve Anadolu'daki diğer paşalar ile anlaşmağa çalışan Defterdar-zâde, Evliya Çelebî'yi kuvvet toplamak ve mektup getirip-götürmek gibi, vazifelerde kullanıyordu. Bu seyahatlerinde kar fırtınaları yüzünden yolunu şaşırıp, Kara Haydar-oğlu ve Katırcı-oğlu gibi, Celâlîler arasına düşen seyyah, Vardar Ali Paşa isyanının muhtelif safhaları hakkında dikkate şâyân mâlûmat vermekte ve onun İpşir Mustafa Paşa tarafından mağlûp edilerek, öldürüldüğünü, şâhit sıfatı ile, hikâye eylemektedir.

1648'de İstanbul'a gelen Evliya Çelebî, babasının ölümü dolayısı ile ortaya çıkan miras işlerini yoluna koyduktan sonra, Şam beylerbeyi Murtaza Paşa'ya intisap ederek, onunla birlikte Şam'a gitti (bu seyahat ağustos-teşrin I. 1648 arasında vukû bulmuştur); bir kaç ay kaldığı Şam'dan, mektup götürmek vesilesi ile, 10 günde İstanbul'a gelmesi ve hukûmet kuvvetleri ile Katırcı-oğlu Celâlîleri arasında Kayış-Dağı civarında (26 cemâziyelâhır = 7 temmûz 1649) vukû bulan muharebeyi gözü ile görüp, yine sür'atle Şam'a dönmesi, hakikatten ziyâde, her şeyi gözü ile görmüş gibi anlatmak itiyadından mütevellit bir uydurma seyahate pek benzer; nitekim bir az sonra, Beyrut ve Sayda kalelerinin yoklamasını yapmak için, aynı senenin muharrem ayında yola çıktığını (III, 84) söylemekle, bu şüphemizi takviye eder. Murtaza Paşa tarafından Gazze paşasına ve Şihâb-oğulları nezdine gönderilmek vesilesi ile, Suriye ve Filistin'in bir çok yerlerini gören ve paşası ile birlikte, Sıvas'a gittikten sonra, „mal tahsili" için, orta ve şarkî Anadolu'da haylı dolaşan ve Murtaza Paşa Sıvas'tan azledilince, onunla berâber İstanbul'a dönen (15 receb 1060 = 14 temmûz 1650) Evliya Çelebî'ye bu sıralarda Melek Ahmed Paşa'nın sadrâzam olması bir ikbâl devri açmıştır. Evliya Çelebî, Melek Ahmed Paşa'nın sadâreti esnâsında (5 ağustos 1650—21 ağustos 1651), onun mahrem bir adamı olmuş ve bize, makama yeni geçmiş bir sadrâzamın sarayında, muhtelif cinsten iş sâhiplerinin, hukûmet adamlarının, ikbâl-perestlerin kaynaşmasından mütevellit bunaltıcı faâliyeti tasvir eden canlı hâtıralar bırakmıştır. Melek Ahmed Paşa'nın sarayında „bir hatve mahal kalmayıp, 7 günde mal deryası cereyan ederek, 7.000 kese hâsıl" olduğunu söyleyen Evliya Çelebî, zeâmet ve timar gibi, türlü cihetlerden akçe almağa yetişememişti (III, 257). Seyyahımız, karabeti dolayısı ile, pek medhettiği ve hakkında mufassal mâlûmat verdiği bu zâtın sukutunu mûcip olan sebepleri de, kendi görüşüne göre, izahtan çekinmemiş ve gördükleri haksızlıktan incinerek, isyana kalkışan Hanîfî halife ile Dasnik Mirza'nın Lefke ile Söğüt arasında istîsâl edildiklerini bizzat gördükten sonra, bu kabîl isyanlardan hukûmet başında bulunanları mes'ûl tutar bir lisan kullanmıştır (onun Celâlîlere kar-

şı yakınlık duyduğu da seyahatnâmenin bâzı satırlarından pek âlâ anlaşılıyor). Bu hâdise yüzünden halkın nefretini kazanan Melek Ahmed Paşa, mâlî muzayıkaya çâre olmak üzere, tedavüle zorla maksûş akçe sürmek isteyince, yeniçeri ağalarının da katıldığı bir esnaf ayaklanması zuhûr etti. Bunun üzerine paşa sadâretten azlolunup, Özi beylerbeyliğine tâyin edildiğinden, Evliya Çelebî'ye bu defa da Rumeli yolları göründü. Tahminen eylûl ortalarında başlayan bu seyahatte Evliya Çelebî'nin, kâh paşası ile birlikte ve kâh bilâhare buluşmak üzere, ondan ayrılarak ve bir defa da Rusçuk'tan İstanbul'a mektup götürüp-getirerek, Silistre'ye gittiğini ve orada da çok kalmayıp, Özi eyâletinin kasaba ve köylerini dolaştığını ve Baba-Dağı köylerini tahrir eylediğini görüyoruz (III, 363). Daha sonra, Melek Ahmed Paşa'nın Rumeli beylerbeyiliği zamanında, Sofya'da bulunarak, paşanın azli üzerine, temmûz 1653'te İstanbul'a dönen Evliya Çelebî uzun yolculuklarının yorgunluğunu bir müddet İstanbul'un muhtelif mesîrelerinde zevk ve safâ içinde geçirdi. 1655 başlarına kadar merkezde kaldığını anladığımız seyyah, İpşir Mustafa Paşa'ya mektup götürmek için, Konya'ya gidip döndükten sonra, Van beylerbeyiliğine gönderilen Melek Ahmed Paşa ile, yeniden bir Anadolu seyahatine çıktı; bu sâyede şarkî Anadolu'nun büyük bir kısmını gezmeğe muvaffak olduğu gibi, paşasının sık-sık postacılığını yaparak, yezidîler arasında da dolaştı (Evliya Çelebî'nin daha evvel, 1638'de, Melek Ahmed Paşa Diyarbekir beylerbeyi iken, yezidîlere karşı yaptığı seferden, ona iştirâk etmiş gibi bahsetmesi, seyahatnâmedeki izahı imkânsız tenakuzlardan biridir, IV, 66 v.d.). Melek Ahmed Paşa'nın Bitlis hanı Abdal Han ile münâsebetini ve onunla çarpışarak, şehri zaptettiğini mufassalan anlatan Evliya Çelebî, iranlılar tarafından götürülen koyun sürülerinin iâdesini te'min etmek ve Bagdad vâlisi Murtaza Paşa'nın iranlılara esir düşmüş kardeşini kurtarıp, Bagdad'a götürmek vazifeleri ile, İran'a ve oradan da Bagdad'a gitti. Seyyahımız bu işleri görüp, Van'a avdetten sonra (1656 başları), yine mektup götürmek vesilesi ile, 13 günde İstanbul'a geldiğini ve o sırada zuhûr eden vak'a-i vakvâkiyeyi gözü ile görüp, tekrar Van'a döndüğünü anlatıyor ki, bu da onun muhayyel seyahatlerinden biri olsa gerektir.

Evliya Çelebî, Van'dan sonra Özi eyâletine tâyin olunan Melek Ahmed Paşa ile, Silistre'ye gitmiş (İstanbul'dan hareketi 4 şevvâl 1066=26 temmûz 1655), Silistre'den 3 günde (?) paşanın zevcesi Kaya Sultan'a mektup getirdikten ve Silistre'ye döndükten sonra, 12 şâban 1067 (26 mayıs 1657)'de Rákóczi üzerine yapılan sefere iştirâk ederek (IV, 135 v.d.; krş. Naimâ, *Tarih*, VI, 289 v.d.; Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul, 1928, I, 104 v.d.), bu seyahati esnâsında Kırım hanı Mehmed Giray IV.'ın hizmetine girip, bugünkü Rusya'nın cenûbuna müteveccih akınlarda ve Özi'ye taarruz eden kazakların hezîmeti ile neticelenen muharebelerde bulunmuştur. Özi muzafferiyeti haberini 4 günde (?) İstanbul'a getiren seyyah, üserâ ve ganâimin Mehmed IV. huzûrundan alay ile geçirildiğini görmüş ve Melek Ahmed Paşa'nın nezdine avdet ile, Özi eyâletinde bir çok cevelânları müteâkip 4 rebiülevvel 1068 (10 kânun I. 1657)'de İstanbul'a dönerek, bir müddet Kaya Sultan'ın bahçesinde hoşça vakit geçirdikten sonra, Bosna beylerbeyi olan paşası ile yola çıkmışsa da, Büyük-Çekmece'de Köprülü Mehmed Paşa'nın adamları tarafından yaralandığından, tedâvi için, bir ay kadar İstanbul'da kalmıştır (onun bu vesile ile Köprülü Mehmed Paşa'ya intisap eylediği anlaşılıyor).

Mehmed IV.'in Anadolu seyahatinde Bursa'ya ve oradan da Çanakkale ve Gelibolu havâlisine gidip-gelen Evliya Çelebî, nihâyet Boğdan'ın yeni voyvodası Stefanitza'yı memleketine götüren kafileye iltihak ile, Edirne'den hareket (23 safer 1070=9 teşrin II. 1659) etti ve Yaş sahrasında Eflâk beyi Mihnea ile vukû bulan muharebede ve Kırım suvarileri ile birlikte muhtelif akınlarda bulunup, tekrar Edirne'ye dönerek, Köse Ali Paşa maiyetinde Varad (Magy Várad) seferine azimet eyledi (15 şâban 1070=26 nisan 1660). Müteâkiben bu kalenin fetihnâmesini Hilona (Livno)'ya, Bosna beylerbeyi Melek Ahmed Paşa'ya götürdü. Artık kendisini bir serhad gâzîsi hâlinde gösteren Evliya Çelebî, muhtelif vesileler ile, Bosna eyâletini karış karış dolaşıyor, akından akına koşarak, Zara ile Şebenik taraflarını, Venedik topraklarını gârete, Zrin oğlunun (Zrinyi Miklós) elinden Bihke (Bihac) kapdanını kurtarmağa gidiyordu (V, 458, 508 v. dd.). Evliya Çelebî bu kapdanı İstanbul'da padişahın huzûruna çıkardıktan ve Bosna'ya avdetinde 2 ay Banjaluka'da kaldıktan sonra, Rumeli eyâletine nakledilen Melek Ahmed Paşa ile Sofya'ya gitmiş ve oradan da „yedi kadılık yerde „zahîre-baha" tahsiline memuren" bir çok yerler dolaşarak (V, 569), Temeşvár sahrasında, Erdel seferine giden Köse Ali Paşa ordusuna rastlayıp, ona iltihak eylemiştir (bu ordu ile hareketi 1 zilkâde 1071=29 temmûz 1661'dedir). Kırım gâzilerinin refa-

katinde düşman çeteleri ile çarpışan ve bütün Erdel havâlisini dolaşan seyyah, Belgrad'da geçirdiği kış mevsimini ve Arnavutluk'ta „mal tahsili" için yaptığı bir seyahati müteâkip, İstanbul'a döndükten sonra (15 şâban 1072 = 4 nisan 1662), Fâzıl Ahmed Paşa'nın ordusu ile, Avusturya seferine çıkmıştır (*Seyahatnâme*'de sefere çıkış tarihi 1 şâban 1073 olarak mukayyet ise de, diğer eserlerde bu tarih 9 şâban 1073 = 18 mart 1663'tür; msl. bk. Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, I, 25). Evliya Çelebî bu seferin hemen bütün safhalarını gözü ile gördüğünü, bundan başka Kırım suvarileri ile Uyvar (Ersekujvár veya Neu Häusel) önünden kalkarak, Avrupa içlerinde büyük bir akına çıktığını söyler. Sıra gözetmeksizin saydığı memleket isimlerine bakılacak olursa, onun Bohemya'dan İsveç'e ve Holanda'ya kadar pek çok yer dolaştığı ve Uyvar önüne, ganimet olarak, 70 — 80.000 esir ve binlerce araba yükü eşya, keza binlerce at ile avdet eylediği görülür (VI, 365 v.d.) ki, o zamanki şartları göz önünde tutarsak, böyle bir mûceranın doğruluğunda tereddüt ederiz. Seyyah, aynı seferin devamı sırasında, Belgrad'dan Hersek'e Sührâb Mehmed Paşa'ya mektup götürdüğünü ve Venedik hududundaki hareketlere iştirâk edip, hakikî veya mahayyel bir çok sergüzeştlerden sonra, Macaristan'a döndüğünü, Zrinvár'ın zaptında ve Raab muharebesinde (bilhassa bu muharebe hakkında mufassal mâlûmat verilmiştir) bulunduğunu ve Vasvâr muahedesini müteâkip, Viyana'ya elçi gönderilen Kara Mehmed Paşa'nın maiyeti meyanına dâhil olduğunu söyler (VII, 139).

Evliya Çelebî, Viyana yolunu tutmadan önce, Budin'den Eğri'ye hareket etmiş, orasını ve orta macar illerinde yeni fetholunan kaleleri gezdikten sonra, Peşte'de elçi Mehmed Paşa'ya iltihak eyleyerek, Viyana'ya gitmiştir (Budin ile Viyana arasındaki seyahati için bk. *Seyahatnâme*, VII, 192 v.d.; krş. *Elçi Mehmed Paşa'nın takriri*, Râşid, *ayn. esr.*, I, 120 v.d.; Silâhdar, *ayn. esr.*, I, 403 v.d.). Evliya Çelebî Viyana'ya duhûl tarihini 25 zilkâde 1075 (9 haziran 1665) ve oradan hareketi 15 zilhicce (29 haziran) olarak gösterdiği ve bu tarihlere nazaran, şehirde 20 gün kalmış olması lâzım geldiği hâlde, kendisi Viyana'dn 3 ay kadar ikamet ettiğini söyler (bk. *Seyahatnâme*, VII, 324, 326 v.d.; keza bk. Râşid, *ayn. esr.*, *göst. yer.*). Seyyahımız Viyana'da imparator ile (Leopold I.) ve Montecuculli ile haylı görüştüğü ve hukümdardan aldığı pasaport ile Avrupa'da uzun bir seyahate çıktığı, İspanya, Danimarka, Holanda ve Brandenburg gibi, bir çok memleketler (kendi ifâdesine göre, „nice nice yüz pâre şehirler... ve yedi kıralık vilâyetler", VIII, 440) gördüğü ve Dunkarkız (Dunkerque)'a kadar gittiği iddiasında bulunur. Fakat Viyana'dan itibâren bir kaç konak sayıp, seyahatinin mütebâkisi hakkında mâlûmat vermez (VII. cildin nâşiri, *Seyahatnâme*'nin gördüğü yazmalarında Avrupa seyahatini ihtivâ etmesi lâzım gelen sahifelerin boş olduğunu söylüyor. Başta Hammer olduğu bâlde, ekser müellifler Evliya Çelebî'nin bu inanılmaz seyahatini hakikat olarak kabûl ederlerse de, J. Deny, bibliyografyada gösterdiğimiz makalesinde, bu seyahatin uydurma bir şey olduğunu izah etmiştir). Evliya Çelebî, bu seyahatten sonra, birden bire „andan iki buçuk yıldan yine Beç (Viyana) kalesi berâberliğinde sahraya" konduğunu (VII, 335) ve Macaristan'da muhtelif eyâlet ve sancaklardaki kaleleri yoklamağa memur olmak dolayısı ile, uzun bir dolaşmayı müteakip, Erdel'den Eflak ve Boğdan'a, oradan da Kırım'a gittiğini hikâye eder ve 1075 (1665)'te Mehmed Giray IV. ile rus kazakları arasında cereyan eden bir muharebede bulunduğunu söyler ki, bu hâdisenin ve Viyana seyahatinin tarihleri bile Evliya Çelebî'nin Avrupa'da iki buçuk sene gezmediğini isbata kâfidir. Evliya Çelebî'nin Avrupa içerilerindeki seyahatine müteallik tafsilâtı ihtivâ edecek yerleri, ileride kitaplardan tedarik ederek, eserine ilâve eylemek ümidi ile, boş bırakmış olması pek muhtemeldir.

Seyyahımız Kırım'dan, kara yolu ile, Kafkasya'ya geçip, Dağıstan'ı, Hazer denizi sâhillerini ve Volga boylarını (kendisi Kazan'a ve hattâ daha içerilere gittiğini söylüyor ise de, bunun da Avrupa seyahatine benzediğini hatırlatalım) gördükten sonra, Terek kalesinde Azak'a gitmekte olan bir rus elçisinin kafilesine katıldı ve Azak kalesine vardığı zaman osmanlı ordusunun Girit seferine çıktığını duydu. Kefe tarikı ile Bahçe-Saray'a giden ve Âdil Giray'ın bâzı seferlerine iştirâk eyleyen seyyah, nihâyet karadan İstanbul'a gelip (17 zilkâde 1077 = 11 mayıs 1668) bir kaç ay sonra, İstanbul'dan kalkarak (10 receb 1078 = 26 kânun I. 1668), Edirne, Gümülcüne ve Selânik gibi, Rumeli şehirlerini gördü; bütün Tesalya, Yunanistan ve Mora ülkelerini dolaştı. Anaboli (Nauplie)'den, gemi ile, Girit'e gitti; Kandiye için yapılan bütün muharebelerde bulunduktan ve kalenin fethine şâhit olduktan sonra (*Seyahatnâme*'nin VIII. cildinde, Kandiye muharebelerinin tafsilâtından başka, bir de Kandiye fetihnâmesi vardır), Girit'ten ayrılarak (zilhicce 1080 = nisan 1670), bir kısım osmanlı kuvvetleri ile, Yunanistan'da Mayna'daki isyan hareketlerinin tenkilinde bulundu ve oradan da

Arnavutluk'a geçerek, bu ülkenin bir çok yerlerini, ezcümle Adriyatik sâhillerini dolaştı. Bu seyahatlerden İstanbul'a avdeti 15 şâban 1081 (28 kânun I. 1670)'dedir.

Evliya Çelebî, bunca memleket gördüğü hâlde, henüz hacca gidememiş olmaktan ezâ duyuyor ve İstanbul'da bir kaç aylık bir ikametten sonra, yeni bir seyahat hazırlığına başlıyordu. Seyyahımız, eserinde tafsil ettiği seyahatlerinin sonuncusu olup, Mısır, Sudan ve Habeş eyâletine kadar uzatacağı hacc yolculuğunu da, tıpkı ilk seyahati gibi, bir rüyaya bağlamıştır. Kadir gecesi Eyyûb Sultan'ı ziyâretini müteâkip, rüyasında babasını ve hocası Evliya Mehmed Efendi'yi gören ve onlar tarafından kendisine hacca gitmesi tavsiye edilen Evliya Çelebî, ehibbasından Sâ'ilî Çelebî ile birlikte, seyahate karar verdi; 12 muharrem 1082 (21 mayıs 1671)'de 3 arkadaşı ve 8 kölesi ile yola çıktı. Seyyah İstanbul'dan Mekke'ye en kısa yolu tercih edecek yerde, henüz görmediği garbî Anadolu'yu, Sakız, Sisam, İstan-Köy ve Rodos adalarını (Evliya Çelebî, kısa da olsa, bütün Akdeniz adaları hakkında verdiği mâlûmatı Rodos defterhânesinden aldığını ve bu adaları görmediğini söyler, bk. IX, 256), cenûbî Anadolu'yu, Adana, Maraş, Ayıntap ve Kilis taraflarını gezdi; Suriye'ye geçip, Şam'da beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın da iltihak ettiği hucc̈âc kafilesi ile hacca gitti. Onun hacc hakkında anlattığı şeyler „menâsik-ı hacc" kitaplarında gördüğümüz mâlûmatın en mufassallarındandır. Evliya Çelebî, dinî farîzesini ifâdan sonra, Mekke'de Sarı Hüseyin Paşa'daa ayrılmış, Mısır hacılarına katılarak, Süveyş tarikı ile, Mısır'a gitmiştir. Seyahatnâmenin son cildi, seyyahın uzun müddet kaldığı ve her tarafını dolaştığı bu yerler ile Sudan ve Habeş eyâleti seyahatini ihtivâ eder.

Yaşının ilerilemiş olmasına ve gezdiği yerlerde hüküm süren müthiş sıcağa rağmen, gözü yılmayan ve seyahat ihtirasını aslâ kaybetmeyen seyyahımızın Mısır'da kethüda İbrahim, Canbulat-zâde Hüseyin, Defterdar Alımed, Abdurrahman (Budin'in son müdafii, bk. mad. BUDİN), boşnak Osman Paşa'ların vâlilik devirlerini idrâk ettiğine bakılırsa, onun bu ülkede 8—9 sene kadar kaldığı anlaşılır. Evliya Çelebî'nin, gerek Nil üzerinden ve gerek kara tarikı ile, yaptığı müteaddit cevelânları bir tarafa bırakalım; bu memlekette bulunmaktan istifâde ederek, 1083 (1672/1673)'te Sudan'a ve Habeş eyâletine (Musavva ve Sevâkin tarafları) gittiğini ve bu seyahatler esnâsında hayli para kazandığını kayd ile iktifa edelim.

Evliya Çelebî'nin, seyahatnâmesine kaydettiği son yolculuk, Mısır'a tâyin olunan Abdurrahman Paşa'yı karşılamak üzere (1 cemâziyelevvel 1087 = 12 temmûz 1676), Belbîs civarında Sâlihiye'ye kadar gidip-gelmesidir. Onun bundan sonraki hayatı, başka seyahatte bulunup-bulunmadığı bilmediğimiz gibi, vefat tarihi hakkında da mâlûmata mâlik değiliz. Ancak seyahatnâmedeki bâzı kayıtlardan bu hususta istidlâllerde bulunmak mümkündür. Seyahatnâmenin sonunda, Merzifonî Kara Mustafa Paşa'nın sadâretinden, Mısır vâlilerinin bir takım icraatından, aziller ve nasıplardan, 1093 (1682)'te Hicaz'da vukû bulan sel hâdisesi ile, bundan mütevellit tahribatın tâmiri için, alınılan tedbirlerden (X,1048; Râşid, *Tarih*, I, 365, 369) bahsedilmektedir. Bu kayıtlar bize Evliya Çelebî'nin 1093 (1682)'e kadar (seyahatnâmenin nihâyetinde gördüğümüz 1094 = 1683 tarihinin, son sahifeleri dikkatle okunursa, müstensih hatası olduğuna hukmedilebilir; bundan başka, eğer Evliya Çelebî o seneyi idrâk etmiş olsa idi, Viyana seferinden mutlaka bahsederdi diyebiliriz) hayatta olduğunu ve Mısır'da bulunduğunu gösterdiği gibi, X. cildin eksik bir şekilde birden bire bitivermesi de, seyyahın daha bir takım hâdiseleri yazmağa vakit bulamadığını isbat ediyor. Msl. Sudan seyahatinde, insan gibi konuşarak, gâipten haber veren mağarada Evliya Çelebî istikbâli sorduğu zaman, ona kendisinin ileride bir kere daha hacca gidip, Mısır'a döneceği, Kara Mustafa Paşa'nın sadrâzam olacağı ve Mısır'da bir isyan çıkacağı bildirilmiştir. Seyyahımızın zuhûrundan evvel öğrendiğini söylediği bu hâdiseleri, hiç şüphesiz, vukûlarından sonra yazdığını düşünecek olursak, onun bilâhare bir kere daha hacca gidip, Mısır'a döndüğünü ve bu son cildi de Mısır'da te'lif eylediğini kabûl edebiliriz.

Evliya Çelebî'nin nerede, hângi tarihte vefat ettiği ve hângi kabristanda medfun olduğu maalesef mechulümüzdür. Ancak kuvvetli bir tahmin olarak 1682'den sonra fazla yaşamadığını söyleyebileceğimiz Evliya Çelebî'nin, eğer Mısır'dan dönmüş ise, Meyyit-zâde kabri civarındaki âile suffesinde medfun bulunması şimdiye kadar ileri sürülen bir faraziyedir (Bursalı Tâhir Bey, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1343, III, 15'te, seyyahımızın son zamanlarında eseri bile kalmamış olan suffede gömülü olduğunu, hiç bir delile dayanmaksızın, kat'î bir ifâde ile, kaydetmektedir).

Evliya Çelebî'nin evlenmemiş ve binnetice evlâd sâhibi olmamış bulunması kuvvetle muhtemeldir. Kendisi 1073 (1663)'te o zamana kadar „mücerret ve pâk" olduğunu söylerken, bu vesile ile kısırlıktan da basettiği gibi (VI, 146), 1059 (1649)'da Bosna seyahatinde (bu tarihte onun Erzurum taraflarında

bulunduğunu ve Bosna'ya çok sonra gittiğini, yine kendi ifâdesinden öğrendiğimizi hatırlatalım) çektiği meşakkatler yüzünden, akamete uğrayarak, züriyetten ümidini kestiğini, 27 sene sonra, Mısır'da Kalavun hastahânesinden aldığı bir ilâc sâyesinde, yeniden gençleştiğini ileri sürer (X, 272). Onun bundan sonraki vaziyeti hakkında başka bir şey bilmiyoruz.

Evliya Çelebî'nin şekil ve şemâili hakkında seyahatnâmedeki tek-tük kayıtlardan pek mahdut bir netice çıkıyor. Enderûna girdiği zaman inkişafı tamamlanmış bir delikanlı olmasına rağmen (bu sırada kendisini 20 yaşında göstcriyorsa da, yine kendinin verdiği doğum tarihine nazaran, 25 yaşında olacaktır), zayıf ve nahif bulunması ve âdetâ çocuğa benzemesi, onu gözümüzün önünde daha ziyâde ufak cüsseli bir adam gibi canlandırıyor ve senelerce at üzerinde seyahat etmesi, cirit oynaması, iyi silâh kullanması da seyyahımızın gâyet çevik olduğunu gösteriyor. Her kes ile hoş geçindiğine, bütün meclislere revnak verdiğine, yüksek mevki sâhibi şahsiyetlerin kendisini dâimâ aradıklarına bakarsak, onun pek sevimli bir insan olduğuna hükmedebiliriz. Evliya Çelebî 1647 'de Erzurum'da, bir cirit oyunu esnâsında, Seydî Ahmed Paşa'nın attığı cirit ile, dört dişini kaybetmiş ve hafif sesle *Kur'an* okurken, bâzı harfleri iyi telâffuz edemez hâle gelmişti (II, 367). Daha sonra Uyvar seferinde, Kıbleli Mustafa Paşa'nın ciridi ile, buna benzer bir kaza geçirmişse de, sakatlanan 3 dişi, Viyana'da mâhir bir dişçi tarafından tedâvî edilmişti (VII, 283). Onun uzun müddet sakal bırakmadığını da (1655'te henüz matruş idi) yine kendi ifâdesinden öğreniyoruz (III, 539).

Evliya Çelebî padişah ve devlet ricâli ile yakından münâsebeti olan bir babanın oğlu bulunmakla berâber ikbâl hırsına kapılmamış, akrabasının ve tanıdıklarının himâyesi ile, pek âlâ elde edebileceği her hângi bir memuriyete rağbet göstermeden hayatını seyahate yâni her yeri görmek, her kesi tanımak ve her şeyi öğrenmek gâyesine tahsis etmiş nev'i şahsına münhasır, bir adamdır. Bu zeki ve uyanık İstanbul çocuğunun, bâzan küçük vazifelerde (intisap ettiği vezirlerin müezzin-başılığı veya imamlığı, Erzurum gümrük kâtipliği, Baba-Dağı voyvodalığı v.b.) bulunması, ancak seyahata vesile te'min etmek içindi. O, esâsen zengin bir âileye mensup olduğundan, dâima köleleri ve uşakları, bâzan bir kaç da arkadaşı ile yaptığı seyahatlere yetişecek para bulmuş, bundan başka hizmet ettiği zatların bol âtiyeleri, gazalarda ele geçirdiği ganîmetler, uzak ülkelerden getirdiği malların satışından hâsıl olan kâr, gerek şahsının ve gerek İstanbul'daki akraba ve taallukatının masraflarını karşılayabilmiştir. Evliya Çelebî, ihtiyar ettiği hayat tarzını idâme için, her kes ile hoş geçinmek, maiyetlerinde bulunduğu vâlilere ve serdarlara yaranmak mecburiyetin de idi. Seyahat hâtırı için katlandığı bu zahmeti kendisi açıktan-açığa söylemekten çekinmez; msl. İpşir Mustafa Paşa bir gün ona: — „Defterdar-oğlu yanında nişlersin, yine bizim Melek Ahmed Paşa yanında olmazmısın" — dediği zaman, o: — „. . . bu iki vezirin mâbeyin mahsûlüyüm, her kangısı mansıb-ı âliye nâil olsa seyahat hatırı için berâber giderim" — cevabını vermiş (II, 453) ve Bitlis hanımın oğlu Bedr Han'ın ağızından, „Evliya Çelebî bir garibüddiyar seyyah-ı âlemdir; her kimin arabasına binerse onun türküsünü çağırır . . ." ifâdesini nakleylemiştir (V, 24 v.d.). Mamafih bunlara bakıp da seyyahımızı büsbütün zemâne adamı saymak da doğru olmaz. O bir takım insanlar ve hâdiseler hakkındaki görüşlerini, icabına göre, açık veya kapalı bir surette söylemekten geri durmamış, hukûmet başında bulunanların halka yaptıkları zulmü ve yolsuz idâreyi, sırası geldikçe, tenkit etmekten çekinmemiştir (msl. bk. III, 262 v.d.).

Epeyce ders görmesine rağmen, devrinin yüksek tahsilini ikmâl etmeyen, fakat yarım asırlık seyahat sâyesinde, pek çok bilgi edinen Evliya Çelebî, hattât, nakkaş, musikişinas ve kendine göre, şâir idi. Van'da Ketenci Ömer Paşa'nın kasrındaki divanhâne duvarlarına kalyon ve kadirga resmi yaptığını (IV, 182 v.d.), Erzurum'da Defterdar-zâde Mehmed Paşa sarayını nakışlar ve hatlar ile tezyin eylediğini (V, 47) ve Kara Hisarî tarzındaki yazılarının harem-i humayunda mevcut bulunduğunu (I, 253) söylemesi, onun san'ata âşina olduğunu anlatmaktadır. Seyyahımızın her çeşit san'at eserine, minyatürlü ve tezhipli kitaplara hayran olması, güzelliğe karşı meclûbiyetini bâriz bir ifâdesidir. Bitlis'te Abdal Han'ın gösterdiği mücevherata değil de, onları muhafaza eden nefis çekmeceye ehemmiyet vermesi, ayni zâtın malları müzâyede olunurken, resimli bir *Şehnâme* nushasının bir Kadı-zâdeli tarafından tahrip edildiğini görünce, pek müteessir olması (kendisi bilvesile mutaasıp Kadı-zâdelilere aleyhdarlığını da açığa vurmuştur) bu hususta kâfi birer misâldir (IV, 233). Hâfızlığını ve güzel sesini sık-sık tekrar eden seyyahımızın iyi bir musikişinas olduğu anlaşılmakta ve bilhassa mütenevvî sazlar hakkında verdiği geniş mâlûmat bu cihetî takviye etmektedir (I, 620, 634 v.dd.).

Seyahatnâme'nin her cildinde rastladığımız şiirlerine (bunların çoğu muhtelif vak'alar için düşürülmüş tarihlerdir) bakarsak, Evliya Çele-

bî'nin zayıf bir nâzım olduğunu ve hemen bütün buluşmalarının yıpranmış ve âmiyâne mazmunlardan ibâret kaldığını anlarız. Müellifimizin nesrine gelince, kendisini devrinin edebî selîkasına uygun, yânî tekellüflü yazı yazan, bir kalem sâhibi addetmeğe imkân yoktur; fakat konuşur gibi sâde ve samimî edâsı, lisan ve kaide hatalarına rağmen, sürükleyici ifâdesi okuyanları cezbedecek bir kuvvete mâliktir. Bilhassa sık-sık rastladığımız muhavereler — kaleme alınırken, her hâlde az-çok üslûba sokulmuş olmakla berâber — XVII. asrın konuşma dili için değerli bir vesikadır.

Evliya Çelebî'de en çok göze çarpan bir hususiyet de mizahicilik hattâ meddahlıktır diyebiliriz. Pek güzel taklit yapan ve tanıdığı türlü türlü insanları gülünç taraflarından yakalayan ve bâzı kimseleri tehzil için, icabında, vak'a bile uyduran bu alaycı adamın dillere destan olan mübalâgacılığı belki biraz da bu hususiyetinden ileri gelmiştir. Evliya Çelebî, tıpkı bir kıssahân tavrı ile, hâtıralarını anlatırken veya onları seyahatnâmesine yazarken, dinleyenlerin ve okuyanların alâkalarını arttırmak için, bunlara aklın almayacağı, fakat muhayyilenin hoşlanacağı garip vak'alar katmış (msl. Akkâ'dn seyrettiği hokkabazlık ve göz bağcılığı, III, 110 v.d.; Abdal Han'ın nezdinde gördüğü aynı cinsten sahneler, IV, 110 v.d.), fil doğuran kadınlardan, gâipten haber veren mağaralardan, hârikulâde tedavîlerde bulunan hekimlerden v.b. bahsetmiştir. Bu keskin ve nüktedan mizahçı bâzı ulemanın türkçe bir ibâreyi, arapça zannederek, bir türlü okuyamamalarını ve nihâyet bir yarı câhil tarafından işin halledilivermesini anlatırken, zamanın âlimlerini tezhil eder (I, 443); frenklerin Süleymaniye câmiine hayran oluşlarını, pek gülünç bir tarzda, canlandırır (I, 158); Mihrî Hatun, Âhî, Kebirî ve Şâmî gibi, şâirler hakkında hoş buluşları vardır (I, 341 v.d.). Müellifimiz, *Şakanâme* adı ile, bir eser yazdığını söylüyorsa da, bu te'lif henüz ele geçmiş değildir (I, 385). Evliya Çelebî'yi mübalagaya bir az da dinleyicileri sevk etmiştir denilebilir. Msl. bir gün seyyahımız Halep'te, Murtaza Paşa nezdinde, Yahya Efendi adlı bir imamın attığı bir yalandan paşanın pek hoşlandığını görünce, kendisi de daha büyük bir yalan uydurur ve bundan sonra büyük adamlar huzûrunda „müdâhâne ve hoşâmed" kelâmın lüzumuna kanaat getirir (III, 138 v.d.).

Evliya Çelebî, dindar ve hattâ sûfiyenin kerâmetine inanır görünmekle berâber (seyahatnâmede bir hayli menâkıb de vardır), hadd-i zâtında serâzâd bir hayatın türlü zevkini tatmış, her yerin ezcümle İstanbul'un mesîreleri ile, meyhâneleri ile, bütün saz ve söz âlemlerini dolaşmış, dehirden kâm almış bir zevk ehlidir. O tam bir İstanbul hovardası gibi, şehrin ne kadar meddahı, mukallidi, sâzende ve hânendesi varsa hepsini tanır; içkilerin ve mükeyyefatın envâını sayıp döker (mamafih kendisinin bunları aslâ kullanmadığını ve hânesinde sırf arkadaşları için bulundurduğunu kaydetmeği unutmamıştır); bâzan Kâğıthâne'de ehibbası ile çadır kurup, İstanbul'un bütün eğlence düşkünü mirasyedileri ve „hoppa çelebîleri" arasında çırağanlar, donauma şenlikleri, saz fasılları içinde ömür sürer. İstanbul ve civarında, ezcümle Boğaziçi'ndeki bütün mesîrelerin âşinasıdır. Bir zamanlar „gavvâs-ı bahr-i aşk olup, âlûfte ve âşüftelik" ettiğini (I, 645) söylemekten çekinmeyen ve ömrünün sonuna kadar heyecanını muhafaza eden bu sevimli adam, hayâlimizde, güzel şeylerin ezelî bir müptelâsı hâlinde, dâimâ yaşıyor.

Evliya Çelebî'nin *Seyahatnâme*'si hakkında kat'î huküm vermek ve ondan emniyetle istifâdeye bulunmak için, bu eserin bütün yazmalarının karşılaştırılmasına müstenit bir tenkitli tab'a ihtiyac olduğunu ve makalemize esâs ittihaz ettiğimiz 10 cildlik matbû nushaya, muhtelif sebeplerden dolayı (bu sebeplerden bibliyografyada bahsedilecektir), mutlak bir itimat câiz olmadığını derhâl söylemeliyiz. Seyahatnâmedeki bir çok tenakuzların, tarih hatalarının, ifâde düşüklüklerinin müellife mi, müstensih veya mürettibe mi âit olduğunu şimdilik tefrik mümkün değildir. Bu eser, esâs itibarı ile, uzun bir seyahatin hikâyesi olmakla berâber, ihtivâ eylediği pek mütenevvî meseleleri göz önünde tutarsak, onun tarih, coğrafya, terâcim, kitâbeler, dil, folklor ve iktisâdî hayat gibi, bir çok mevzulara temas ettiğini görür ve tarihimizin mühim bir kaynağı olan bu eser üzerinde derin araştırmalara ihtiyac bulunduğunu anlarız. İttihaz ettiği usûlün izahında, „aynülyakîn hâsıl ettiğim şeyleri tahrir ederim" (IV, 303) diyen müellif, anlattıklarının çoğunu bizzat görmüş ise de, geri kalan bir kısmını, hiç şüphesiz, ya bir yerde okumuş veya bir kimseden işitmiştir. Filvâki *Seyahatnâme*'nin muhtelif sahifelerinde müellif, Maḳrîzî, Ṭabarî, Ẕahabî, Celâl-zâde Sâlih, Âlî ve Solak-zâde gibi müelliflerden, yunan, latin ve macar lisanları ile yazılmış tarihlerden, *Atlas Minor* ve „mappa mundi" (Evliya Çelebî'de papa munta) 'den istifâde ettiğini söyler (bu hususta bk. F. Taeschner, *Osmanlılarda coğrafya*, *TM*, II, 301 v.d.). Bundan başka onun bâzı kanunnâmeleri, eyâlet tahrirleri ve resmî kuyudatı tetkik ettiği (msl. bk. Kanunnâme... Sultan Süleyman, I, 173 v.d.; Sivas, III, 198 v.d.; Bagdad, IV, 411 v.d.;

Rodos, IX, 256 v.d.) ve gezdiği yerlerdeki hukûmet memurlarından sicil ve evkaf kayıtlarından istifâde ettiği anlaşılıyor (III, 471; mamafih bunları asılları ile mukayese lâzım geldiğini hatırlatmak da yerinde olur). Murad IV. zamanında yapılmış bir tahrire âit olup, „Evsâf-ı Kostantiniye" adını verdiği bir tahrir defteri de kaynakları arasındadır. Evliya Çelebî'nin bir çok menâkıbnâme ve velâyetnâmelerden istifâde ettiği, msl. Ahmed Yesevî, Sarı Saltuk ve Emîr Sultan (bu zâta âit menkıbelerin *Kitab-i menâkib-i Emîr Sultan* adlı bir eserde bulunduğunu söyler, II, 48) menâkıbnâmeleri ile muhtelif bektaşî velâyetnâmelerini gördüğü muhakkaktır. Evliya Çelebî'nin eski islâm müelliflerinden (msl. Ḥamd Allāh Ḳazvînî ve Zakariyā Ḳazvînî) istifâde ettiğini biliyoruz. Buna küçük bir misâl olarak, *Seyahatnâme* ile *'Acā'ib al-maḫlūḳāt*'ta Fırat nehri ve timsah hakkında verilen mâlûmatın mukayesesini ileri sürebiliriz (keza bk. M. Bittner, *Der Kurdengau Uschnûje und die Stadt Urûmije*, Wien, 1895, msl. s. 94 v.d.; W. Köhler, *Die Kurdenstadt Bitlis, nach der türkischen Reiserverk des Ewlija Tschelebi*, München, 1928).

Evliya Çelebî tanıdığı milletlerin lisanlarından nümûne vermek itiyadında olduğundan, seyahatnâmede bir çok kelime ve cümle listelerine rastlıyoruz. Bunlardan bâzılarının bizzat kendisi tarafından tertip olunduğu söylenebilirse de, bir kısmını da başka bir eserden aldığı şüphesizdir. Nitekim P. Pelliot, *Journal Asiatique* (nisan-haziran, 1927)'te neşrettiği *Le Prétendu vocabulaire mongol des Kaitaks du Daghestan* adlı makalede, Evliya Çelebî'nin bu hususta verdiği kelimeler listesini tetkik mevzuu yapmıştır. Burada kendisinden evvel (1910) Barthold ve Vladimirtsov'un da seyyahın bu listesinden istifâde ederek, bir tetkik neşrettiklerini bildiren Pelliot makalesinin sonunda, bu listenin, Ḥamd Allāh Ḳazvînî tarafından verilen isimler ile büyük bir müşâhebet arzettiğini söylemekte ve Evliya Çelebî'nin bu isimleri ondan alıp, listesine koyduğu şüphesini izhar etmektedir. Pelliot diğer makalesinin (*Les Formes turques et mongoles dans la nomenclature zoologique du Nuzhatu 'l-Kulub*, *BSOS*, 1931, 6. kısım, III, 555—580) sonunda, eski şüphesine kat'î bir mâhiyet verip, Evliya Çelebî'nin, Ḳazvînî'yi sâdece kopya etmiş olduğu kanaatini izhar eylemiş ve kaynakların bir moğul lehcesi konuştukları fikrinin tamâmen esassız olduğunu ileri sürmüştür. Seyyahımızın eski kaynaklardan aldığı bu kabil mâlûmatı şahsî müşâhedelerinin mahsûlü gibi lüzumlu lüzumsuz kullanması, eseri hakkında bize bir fikir verebilir.

Seyahatnâmedeki tarihî mâlûmatın eski ve orta çağlar ile müellifin idrâk etmediği devirlere dâir olan kısımları kaynak sayılamaz. Kendi zamanı hakkında söylediklerine gelince, bu zamanda geçmiş belli-başlı vak'aları, hemen dâimâ, müşâhit sıfatı ile anlatmak itiyadında bulunan (hattâ bunun için, doğruluğu şüpheli seyahatler ile kendisini vak'a mahallinde gösterir) ve bunlardan bâzılarına aklın kabûl etmeyeceği şeyler karıştıran Evliya Çelebî'ye bu sâhada da körü-körüne itimat câiz olmadığından, anlattıklarını dâimâ diğer kaynaklar ile sıkı bir surette kontrol etmek mecburiyetindeyiz. Seyahatnâmedeki tarihlerin ekseriyâ gurre, 10 muharrem ve bayram ertesi gibi, muayyen bâzı günler olması, müellifçe bahsedilen hâdisenin senesi ve ayı bilindiği hâlde, gününün kestirilemediğini gösterir ve okuyanlarda haklı bir tereddüt uyandırır.

Evliya Çelebî gördüğü memleketlerin ve temas ettiği milletlerin bütün hususiyetleri ile yakından alâkadar olmuş, mâlik bulunduğu müşâhade ve tecessüs kabiliyeti sâyesinde, her şehir ve kasabanın câmi, medrese, han, hamam, kale ve sûr gibi, bütün te'sislerini ehemmiyetlerine göre, uzun-uzadıya veya münhasıran tasvir eylemiş (Evliya Çelebî bâzan gördüğü kalelerin kâğıt üzerine planlarını çizdiğini söyler; msl. Anaboli'den bahsederken, „bir tabak kağıda kalenin cümle eşkâl ve imâretlerin resmettim" der; VIII, 362), kitâbe toplayarak, meşhûr zevâtın hâl tercümelerini, velîlerin menâkıbini tesbit ederek, eserini, osmanlı tarihi için, işlenmeğe değer eşsiz bir kaynak hâline getirmiştir. Evliya Çelebî tarafından toplanılan kitâbelerin oldukça mevsûk bulunduğu ve onun Birgi'de Aydın-oğullarına âit olup, Ahmed Tevhid Bey (*Aydın-oğulları*, *TOEM*, II, 621)'in, Müneccimbaşı'nın ifâdesine uydurmak için, yanlış izaha kalkıştığı kitâbelerin *Düsturnâme* ve Eflâkî'deki rivâyetlere tetabuk ettiğini görüyoruz (Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Aydın-oğulları tarihine âit*, *TM*, II, 423 v.d.). Seyahatnâmedeki İstanbul'a âit kitâbelerden bâzılarının (msl. Soğuk-çeşme, Mahmud Paşa (Güzelce) ve Şehzâde câmii kapısındaki İbrahim Paşa çeşmeleri ile Divan-Yolu'nda Sinan Paşa sebili) asılları ile mukayesesi bunların Evliya Çelebî tarafından, yalnız tarih beyitleri ile iktifa olunmakla berâber, doğru zaptedilmiş olduğunu göstermektedir.

Mubalâga ve uydurmalarına rağmen, kıymetini inkâr edemediğimiz bu mühim şahsiyet ile seyahatnâmesi hakkında, gerek bizde ve gerek yabancı memleketlerde, birbirine gâyet zıt hükümler ileri sürülmüştür. Evliya Çelebî, bâzılarına göre, XVII. asrın bir ana kaynağının müellifi

ve bâzılarına göre, sâdece hikâyeler uyduran bir masalcıdır. Umûmiyetle bütün osmanlı müverrihlerini, hemen-hemen kıymetlerini inkâr edecek derecede, şiddetli tenkitlere tâbi tutan Sekfü Gyula (*Török Történetírók*, III, mukaddime, Budapeşte, 1916) seyyahımıza, insana hoş vakit geçirtmekten başka, hiç bir fâidesi olmayan bir eserin müellifi gözü ile bakar ve seyahatnâmedeki her çeşit mâlûmatı yalan veya yanlış addetmekle kalmayıp, onları, bilhassa şehir tasvirlerinde, muayyen bir şemaya göre, uydurulmuş şeylerden ibâret olduğunu ileri sürer. Garplı bir tarihçi sıfatı ile, şark müelliflerini pek hakir gören ve tetkikine *Seyahatnâme*'nin eksik tercümelerini esas tutarak, hüküm vermeğe kalkışan bu macar âlimi, Evliya Çelebî'nin elçi Kara Mehmed Paşa ile yaptığı Viyana seyahatine âit notlarını o sırada Türkiye'ye gelmekte olan Avusturya heyetine dâhil iki zâtın hâtıratı ile mukayese eder ve türk seyyahı tarafından verilen bütün mâlûmatın uydurma olduğunu isbata kalkışır. Hâlbuki bir çok yerlerde uydurma ve tenakuzlarını inkâr etmediğimiz seyyahın binlerce sahifelik seyahatnâmesinde temas ettiği pek çok meselelerin sıhhatini, sathî bir mukayese neticesinde bulunmuş bir kaç hataya dayanarak ve bunları tetkik edilmemiş kısımlara tâmim ederek, hüküm altına almak ilmî usûllere mugayir bir hareket tir. Kaldı ki, Evliya Çelebî hakkında kat'î bir söz söyleyebilmek için, her şeyden evvel *Seyahatnâme*'nin tenkitli tabına ve bu eserde mevcut bütün bahislerin birer-birer tetkikine ve türk ve yabancı kaynaklar ile sıkı bir surette karşılaştırılmasına lüzum olduğunu söylemeğe bile hacet yoktur. Avrupa'da geçen asırdan beri bir çok âlimlerin, bu eserin ehemmiyetini kavrayarak, ona istinâden müteaddit tetkiknâmeler vücuda getirdiklerini hatırlatırken, seyyahımız hakkında en doğru hüküm olmak üzere, M. Fuad Köprülü'nün bir makalesinde verdiği izahatı (W. Barthold, *İslâm medeniyeti tarihi*, notlar kısmı; bk. bibliyografya) tekrarlayabiliriz. Aynı müellif, *Mısır'da bektaşilik* (*TM*, VI, İstanbul, 1940) adlı makalesinde seyyahımızın anlattıklarını sıkı bir tenkitten geçirmiş, mubalâgalı ve yanlış taraflarını işâret etmekle berâber, onun XVII. asırda Mısır'da bektaşîlik hakkında vesika teşkil edebilecek mâlûmat verdiğini isbat eylemiştir. Kezâ Evliya Çelebî'yi pek iyi anlayan ve ondaki doğru ile yanlışı pek güzel ayırt eden J. Deny (*Les Pérégrinations du muezzin Evliyâ Tchelebi en Roumanie*, XVII siècle, *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga*, Paris, 1933, s. 194 — 215) henüz tam mânası ile tetkik edilmiş olmaktan uzak bulunan *Seyahatnâme*'nin, mubalâga ve yalanlarına ragmen, mütenevvî ve bol bilgileri muhtevî kıymetli bir kaynak olduğunu söylemekten çekinmemiştir.

Seyahatnâme'nin nerede ve nasıl yazıldığını araştırmak da ayrıca bir meseledir. İlk bakışta eserin bütün seyahatler tamamlandıktan sonra kaleme alındığı zannolunmaktadır. Eserin 1040 (1630/1631)'ta İstanbul'da yapılan cevelânlardan bâhis birinci cildinde müellif, hayatının muahhar senelerine müsâdif vak'alardan, msl. Budin seyahatinde gördüklerinden, Bozca adanın istirdadından, Melek Ahmed ve Seyidî Ahmed Paşa'ların gazalarından, Viyana'dan Avrupa içlerine gidişinden, hattâ Merzifonî Kara Mustafa Paşa'nın 1678 Cehrin seferinden bahsetmiş (I, 255, 290 v.d., 300, 301), kezâ Kanunî Süleyman'ın hayratını anlatırken, bu padişahın bir çok memleketlerde hayır eserleri vücuda getirdiğini ve bunları seyahati sırası ile teker-teker tahrir edeceğini söylemiş ve 1058'de ziyâret ettiği Konya'daki Mevlânâ türbesini tavsif ederken, sözü 1060 senesine getirerek, bu tarihte mezkûr türbenin tâmiri sırasında, vakıfnâmesini gördüğünü kaydeylemiştir (I, 162; III, 26). Buna mukabil IX. cildde gördüğümüz „bu evrak-ı perişanımız hırka-i dervişân-ı nemed pûşân gibi, elvân elvân olup, tamam buldu" kaydı ile „ihtitâm-ı seyahat-i küstâhâne" başlıklı bend, *Seyahatnâme*'nin, hiç olmazsa, IX. cildinin Mısır'da yazıldığını gösterir (IX, 841). Kendisinin uzun müddet oturduğunu bildiğimiz Mısır'a dâir olan X. cildin de kezâ bu memlekette te'lif edildiğine kuvvetle ihtimâl veriyoruz. Kanaatimizce, seyyahımız Mısır'dan İstanbul'a döndü ise, burada fazla yaşamamış olduğuna göre, bu 10 cildlik muazzam eseri baştan aşağı, son zamanlarda vücuda getirmiş olamaz. Evliya Çelebî, her hâlde seyahatnâmesini muhtelif senelerde kısım-kısım yazmış ve sonradan, bâzı hâşiyeler ilâvesi ile, onu tamamlamış olsa gerektir. Eserde, bilâhare doldurulmak üzere, açık bırakılmış yer isimlerine, tarihlere, boş sahifelere v.b. bakılırsa, kitabın te'lif şekli hakkındaki kanaatimiz takviye edilmiş olur.

Bibliyografya: Evliya Çelebî'ye eski müellifler tarafından aslâ ehemmiyet verilmemiş ve terâcim kitaplarında ve tarihlerde kendisinden bahsolunmamıştır (yalnız Reşad Ekrem Koçu, *Evliya Çelebî seyahatnâmesi* (hulâsa), I, 4'te bir kemânkeşler risâlesinde ona dâir küçük bir kayıt bulunduğunu söyler); binâenaleyh seyyâhımızın hâl tercümesi için tek kaynak *Seyahatnâme*'den ibârettir. Evliya Çelebî'nin seyahatnâmesi ilk defa J. v. Hammer'in dikkatini çek-

miş ve bu âlim, tetkik ettiği bir nushayı (bu nusha *Târîḫ-i sayyâḥ* adını taşır; bk. O. Flügel, *Die arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, 1866, II, 433 v.d.) me'haz arasında gösterdiği gibi, seyyahımızın kısa bir hâl tercümesini (J. von Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1837, X, I — III, 21, 148, 154, 199, 396 v.dd.; X, 196 v.d.) de yazmıştır. Bundan sonra osmanlı tarihinin menbâlarından telâkki edilen *Seyahatnâme*'ye, gün geçtikçe, daha büyük bir ehemmiyet verildiğini, gerek eser ve gerek müellif hakkında haylı neşriyat yapıldığını görüyoruz. *Ḳāmūs al-a'lām*, *Sicill-i Osmanî*, *Encyclopédie de l'Islam* ve *Osmanlı müellifleri* (III, 15 v.d.) gibi, eserlerde gördüğümüz hâl tercümelerinden başka, bu zât için yazılan şu biyografileri zikretmekle iktifa edelim: F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927, s. 219 v.d.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya şehri* (İstanbul, 1932), s. 229 v.d. (müellif Evliya Çelebî'yi, ecdadı dolayısı ile, kütahyalı saymıştır); Mustafa Nihad Özön, *Evliya Çelebî, eserine nazaran* (*Dergâh mecmuası*, İstanbul, 1338, nr. 29, 31, 32, 35); ayn. mil., *Evliya Çelebî, Seyahatnâme, on yedinci asır hayatından levhalar*, I, mukaddime, III, *Sansürce çıkarılmış parçalar*, s. 172 v.d., *Evliya Çelebî'nin hayatı* (kronoloji sırası ile; bu müellif tarafından yazılan hâl tercümelerinde tenkitli bir usûl tâkip edilmemiştir); Mustafa Nihad Özön ve Fâik Reşid Unat, *Evliya Çelebî* (*Aylık ansiklopedi*, II, 292 v.d.). Evliya Çelebî'den bahsedenler arasında, Carra de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam* (Paris, 1921), I, 279 v.d. de söylenebilir.

Seyahatnâme'nin muhtelif yazmaları için bk. *Seyahatnâme*, VII, *TTE* imzalı mukaddime; F. Babinger, *ayn. esr.*, s. 221 v.d.; *Seyahatnâme*'nin tabından evvel, *Müntehabât-ı Evliya Çelebî* adı ile, bir küçük müntahabat tertip olunarak, bunun mükerreren basıldığını biliyoruz (msl. Bulak, 1264, İstanbul, 1256, 1262, 1279). Bu müntehabat asıl eserin I. cildinden mukaddime ile İstanbul'a âit kısımlar ve diğer cildlerden de Akkâ'da bir göz bağcılık hikâyesi, talih çeşmesi ve bir sihirbazlık efsânesi alınmak suretiyle yapılmıştır. *Seyahatnâme*'nin tamâmı (yalnız Pertev Paşa kütüphânesindeki nusha esas tutularak) 1314'te Necib Âsım Bey'in mesâisi ve *İkdâm* gazetesi sâhibi Ahmed Cevdet Bey'in gayreti ile, basılmağa başlanmış, ilk dört cild aynı sene içinde ve V. cild 1315'te tamamlanmış, VI. cild, macar akademisinin yardımı ve Dr. Karácson'un bâzı tashihleri ile, 1318'de neşredilmiştir. Bu ilk 6 cildin neşri memlekette sıkı bir sansür bulunduğu zamana tesâdüf ettiğinden, eserden bir çok parçaların tayyedildiğini ve bundan başka nâşirin metin üzerinde (Evliya Çelebî'nin dilini günün ifâdesine uydurmak gibi) haylı tasarrufatta bulunduğunu biliyoruz. 1928 senesinde *TTE* tarafından, tenkitli olarak, tab'edilen VII. ve VIII. cildlerden sonra, Maarif vekâleti 1935'te (bu cildde Tournefort, *Voyage du Levant*; Th. Allom, *Constantinople ...*; Jouannin, *Turquie* adlı eserinden naklen 26 levha ve 1567'de Ali Reis'in, aslı Topkapı-Sarayı'nda mahfuz bir Ege haritası ilâvesi ile) IX. cildi 1938'de (Pirî Reis'in *Kitab-i bahriye*'sinden naklen, Kahire ve İskenderiye haritaları ile) bastırılmıştır. Bu son iki cilddeki okunuş ve transkripsiyon hataları eserden istifâdeyi tahdit etmektedir. Bütün bunlar göz önünde tutulursa, *Seyahatnâme*'nin, ilmî esaslara göre, yeniden tab'ına şiddetle ihtiyac bulunduğu anlaşılır.

Son zamanlarda Reşad Ekrem Koçu, *Seyahatnâme*'nin her cildini kısaltılmış bir şekilde neşre başlayarak, ilk 3 cildi, *Evliya Çelebi seyahatnâmesi* namı altında, bastırdığı gibi, Mustafa Nihad Özön de, *On yedinci asır hayatından levhalar* adı ile, 2 cild hâlinde bir müntehabat çıkarmış, daha sonra vaktiyle sansür edilmiş parçalardan bir kısmını da bu külliyatın III. cild hâlinde neşreylemiştir (bu müntehabatta, *Seyahatnâme*'deki bütün hataların aynen tekerrür ettiğini kaydedelim).

Seyahatnâme'den bâzı kısımların yabancı dillere çevrildiğini ve bu esere istinâden bir takım tetkiklerden başka, ondan geniş mikyasta istifâde edilerek, monografiler vücuda getirildiğini görüyoruz. Bu hususta fazla mâlûmat için bk. F. Taeschner, *Osmanlılarda coğrafya* (türk. trc., *TM*, İstanbul 1928, II, 301—306); F. Babinger, *ayn. esr.*, s. 219—222 (V. Minorsky, bu eserin *Comptes rendus*, *JA*, temmûz-eylûl, 1931, s. 179 v.d., Evliya Çelebî'nin bibliyografyası hakkında mâlûmat verir); W. Barthold, *Islâm medeniyeti tarihi* (türk. trc., İstanbul, 1940), s. 140 (bilhassa s. 271—274'te M. Fuad Köprülü'nün notu) eserlerden istifâde olunacağı gibi, başlıca tercüme ve etüdlerden bir kaçını zikrediyoruz (şimdilik bunların tam bir bibliyografyasını vermek ve adı geçenlerden bir kısmını görmek mümkün olmadığını itiraf etmeliyiz); J. v. Hammer, *Narrative of*

Travels in Europe, Asia and Africa in The seventeenth Century by Evliya Efendi (London, 1840 — 1850); Dr. Karácson, *Evlia Çelebi, Török világutazó magyarországi utazósai*, 1660—1664 (Budapeşte, 1904); aya. mütercim, *Evliya Cselebi, magyarországi utazasainak folytatólagos leirasa oz 1664 — 1666 közti évekből* (Budapeşte, 1908); G. I. Cialîcoff, *Din Calatoria lui Evliya Celebi* (*Arhiva Dobrogei*, 1919, II); F. Taeschner, *Die neue Stanbuler Ausgabe von Ewlija Tschelebi's Reisenwerk* (*Der Islam*, 1929, XVIII, 299—310); F. Babinger, *Ewlija Tschelebi's Reisewege in Albanien* (*Mitteilungen des Seminars für Oriental. Sprachen*, XXXIII, Jahrg. II); Abtlg, *Westasiatische Studien*, Berlin, 1930, s. 138—178); A. Antalffy, *Calatoria bui Evlia Celebi prin Moldova în annul 1659* (*Buletinul Comisici Istorice a României*, 1933, XII); Mehmed Hâlid, *Evliya Çelebi'ye göre, Azerbaycan şehirleri* (*Azerbaycan yurt bilgisi*, İstanbul, 1933, II, 206 v.d.); A. Şopov, *Evlia Çelebi* (*Periodiçesko spisanie na Bılgaskoto knijono dpuşto*, kn. LXII); Dr. Gadjarov, *Pıtuvane na Evlia Çelebi iz Bılgaski zemi prez oredata na XVII v.* (*Periodiçesko spisanie ...*, kn. LXX). — Bulgaristan'da Evliya Çelebî hakkında yapılan çalışmalar için bk. P. Darvingov, *Un grand voyageur Turc* (*La Bulgarie*, 15 Mayıs 1943 ve ondan naklen Türkiye *TTO* kurumu *Belleten*, sayı 36, İstanbul, 1944). — Sırpça tercümeler için bk. Fehim Bayraktaroviç, *Türk Yugoslav kültür münâsebetleri* (*İkinci türk tarih kongresi*, 1937, İstanbul, 1943); H. G. Farmer, *Turkish Instruments of Music in Seventeenth Century* (*JRAS*, 1936, 1 — 46); Armenag Sakisian, *Abdal Khan, seigneur kurde de Bitlis au XVII. siècle et ses Trésors* (*JA*, nisan-haziran 1937, s. 252 — 270; aya. mil., s. 255, not 1'de, ermenice *Anahit* mecmuasında, mart-haziran 1935, „Evliya Çelebi'ye nazaran Eçmiyazin" hakkında bir makale neşrettiğini söyler); V. Garbouzova, *Evliye Tchelebi sur les joailers turcs au XVII* (*Travaux du département oriental* (Musée de l'Ermitage), Leningrad, 1940, III, 313 — 324; bu makale rusçadır ve fransızca hulâsası ile birlikte neşredilmiştir).

Bunlardan başka, geoiş mevzûlara dâir olup, kaynaklar arasıuda *Seyahatnâme*'nin de gösterildiğini bildiğimiz bir çok eserler vardır. Bilhassa son zamanlarda bizde yapılan müteaddit araştırmaları bir tarafa bırakarak, şu eserleri zikredelim: J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1837/1838), X — XI; aya. mll., *Des Osmanen Reiches Staatsverfassung ...*, II, 455 v.d.; W. Björkman, *Ofen zur Türkenzeit* (Hamburg, 1920); F. Taeschner, *Das anatolische Wegenetz nach Osman. Quellen* (Leipzig, 1924 — 1926); I — II; P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche* (İstanbul, 1934; türk. trc. O. Ş. Gökyay, *Menteşe beyliği*, Ankara, 1944); H. Wilhelmy, *Hochbulgarien* (Kiel, 1935/1936), I — II. — Evliya Çelebî hakkında İstanbul üniversitesi edebiyat fakültesinde yapılan başlıca tezler: Kâmil Mustafa, *Evliya Çelebî seyahatnâmesi*, index, VII, 1932; Kemâl Hulûsî, *Evliya Çelebî seyahatnâmesi*, indeks VIII (seyyâhın bir hâl tercümesi ile), 1933; Leman Nusret, *Evliya Çelebî'nin hayatı* (eserine göre), 1933, ayn. kütüp., nr. 49; aya. mll., *Evliya Çelebi seyahatnâmesi*, index, I, 1933; Mâcit Karakurum, *XVI. ve XVII. asırlarda türkçe yazılmış coğrafî eserler* (1939), s. 26 — 28; Nimet Kiper, *Evliya Çelebî seyahatnâmesi* (İstanbul-Halep yolu), 1940. (M. CAVİD BAYSUN.)

EVRENGÂBÂD. AVRANGĀBĀD, Bengâle'de Gāyā bölgesinde küçük bir şehir olup, 1901'de 4.685 nüfusu vardı.

EVRENGÂBÂD. AVRANGĀBĀD, Haydarâbâd (Dekhan) devleti ülkesinde, aynı isimdeki idâre bölgesinin merkezi olup, 19° 53' şimâl arzı ve 75° 20' şark tûlü üzerinde kâindir. Ülkenin ikinci derecede büyük şehridir; nüfusu 1921'de 34.902 idi. 1610'da Aḥmadnagar hukümdarının vezîri Malik Ambar tarafından kurulmuş olan bu şehrin ilk ismi Fatḥnagar olup, şimdiki ismini 1653'te Avrangzēb'in Dekhan vâliliği sırasında almıştır. Daha sonraları Āsaf Cāh istiklâlini ilân etti ve Niẓām unvanını alınca, Avrangābād'ı kendi arâzisine ilhak etti. Şehirde bir çok islâmî eserler vardır: Malik Ambar'in inşa ettiği bir câmi, Avrangzēb'in karısının türbesi ve Avrangzēb'in sarayı. Şehrin 3 km. kadar şimâlinde, budistlere âit yer altı mâbedleri vardır. Avrangâbād'ın gümüş mâmûlâtı, türlü işlemeleri, altın ve gümüş sırmaları ve ipekli kumaşları pek uzak memleketlerde bile meşhûrdur. Avrangābād bölgesinin XX. asır başında 2.363.114 nüfusunun yalnız 10 %'u müslüman idi.

Bibliyografya: *Imperial Cazeticer* (yeni tab.), VI, 140—150. (J. HOROVITZ.)

EVRENGÂBÂD SEYYİD. AVRANGĀBĀD SAYYİD, Bulandşahr bölgesinde (birleşmiş eyâletlerde) küçük bir şehirdir. Buharalı Sayyid Calāl al-Dīn Ḥusayn'in torunlarından Sayyid 'Abd al-'Aẓīz tarafından, 1704'te kurulmuştur ve bugün de onların torunlarına tâbidir. Bu şehre, diğer Avrangābād (A. Chandokh)'dan tefrik için, bu ad verilmiştir. Nüfusu 6.000 kadardır.

Bibliyografya: *District Gazetteer of the United Provinces*, V, Bulandşahr (Allahâbâd, 1903), s. 191.

EVRENGZİB. AVRANGZĒB (1618 — 1707), imparator Şâh Cihân'ın 3. oğlu olup, Aḥmadâbâd (Gucarât)'dan Malva'daki Uccayn'e gitmekte olan büyük babası Cihāngīr'in Ẕoż (ekseriyâ Dūḥad şeklinde değiştirilir)'daki karargâhında doğdu (15 zilkâde 1027 = 3 teşrin II. 1618). Annesi, İran'dan Hindistan'a hicret etmiş olan Âṣaf Ḫān Yamīn al-Davla'nın kızı Arcmand Bānū Begim Mumtāz Maḥall'dir.

I. Doğumundan culûsuna kadar (1618 — 1658). Avrangzēb daha pek küçükken, babası Şâh Cihân'ın Dekhan'dan Orissa'ya, Bengâle'ye ve tekrar Dekhan'a mâcerâlar ile dolu cevelanlarına iştirâk etti. Cihāngīr'in son senesinde, büyük kardeşi Dārā Şikūh ile birlikte, babasının itaatten dışarı çıkmayacağına te'minat olmak üzere, Lâhûr'a rehine gönderildi. 1635'te, ilk defa olarak, o sırada Bundelkhand'da hareket etmekte olan 3 ordunun itibârî baş kumandanı sıfatı ile, devlet hizmetine başladı. Bundan sonra Dekhan yâni eenûbî eyâletler vâliliğine geçti (1636 — 1644) ki, siyâsî hayatının ilk devresi bununla başlar. Sonra geçici bir zühd ve takva nöbetine kapılarak, siyâsî hayattan çekildi; fakat 1645'te kendine tekrar vâlilik verilerek, Gucarāt'a gönderildi. 1646'da yeni fethedilen ve henüz büyük karışıklıklara sahne olan Belh eyâletine kumandan tâyin edildi. Pek şedid icraatına rağmen, buradaki muvaffakiyeti süreksiz oldu. Nihâyet imparator da, Belh'in kendisine te'min edeceği vâridâttan çok fazlasına mâl olduğunu anladığı için, bu eyâleti eski hâkimine bırakarak, Avrangzēb'i oradan çekip, Multān vâliliğine tâyin etti; o da 1648 martında doğruca Multān'a giderek, idâreyi eline aldı. Sonra bu eyâlete Tatta da ilhak edildi. Bundan sonra Kandahar'ın Avrangzēb'in askerî faâliyetlerine sahne olduğunu görüyoruz. Bu kaleyi iranlılardan geri almak için, giriştiği iki teşebbüs (1649 ve 1652) muvaffakıyetsizliğe uğradı. İkinci muhasaradan avdetinden sonra, Avrangzēb, ikinci defa olarak, Dekhan vâliliğine nakledildi. Orada, babasının kumandası altında, Gulkandalı Ḳuṭb-Şāh ve Bicāpūrlu 'Ādil Şāh'a karşı savaşarak, iki hasmını kendisine mühim arâzi bırakmağa ve vergi vermeğe mecbûr etti. 1657'de Şāh Cihān hasta düşerek, ölüm haberi etrafa yayılınca, küçük oğulları hemen harekete geçip, veliahd olan büyük kardeşleri Dārā Şikūh'u saltanattan mahrum etmek için, mücâdeleye başladılar.

II. Verâset muharebesi (1658/1659). Şāhcihān'ın ikinci oğlu, Şāh Şucā' ilkin Āgra üzerine yürüdü ise de, kolayca geri sürüldü. Avrangzēb küçük ağabeyi Murād Baḫş ile birleşti ve birlikte 22 receb 1068 (25 nisan 1658)'de Uccay'da imparator ordusunu yendiler. Āgra'nın şarkında asıl orduya kumanda etmekte olan Dārā Şikūh ile karşılaştılar. 7 ramazan 1068 (8 haziran 1658)'de vukû bulan büyük muharebe, Dārā'nın hezimeti ile sona erdi. Dārā evvelâ Āgra'ya ve oradan da Dehli ve Lâhûr'a kaçtı. Gâlipler Āgra üzerine yürüdüler ve orada ihtiyar imparatoru esir ettiler. Sonra garba doğru yürüyüşlerine devam ettiler ve Murād Baḫş 4 şevvâl 1068 (5 temmûz 1658)'de Matburā ordugâhında, Avrangzēb tarafından, yakalandı. Avrangzēb Dehli'ye girince, kendini imparator ilân etti (1 zilkâde 1068 = 31 temmûz 1658). Bundan sonra evvelâ Lâhûr, sonra Multān'da Dārā'yı takip etti; fakat Şāh Şucā'ın yeniden silâha sarıldığını işitince, Āgra'ya döndü ve 19 rebiyülâhır 1069 (14 kânun II. 1659)'da Allahâbâd ile Āgra arasında vukua gelen muharebede bu prensi inhizama uğrattı. Şarka doğru şehirden-şehire firar eden maġlûp prensin tâkibini meiyetindeki kumandanlara bırakarak, kendisi Āgra'ya döndü.

Bu esnâda Dārā İndüs boyunca Bhakkar'a kadar indikten sonra, şarka dönmüş ve Aḥmadābād'da kendine bir iltica gâh bulmuştu. Orada yeni bir ordu teşkil ve başına geçerek, şimâlde Acmēr üzerine yürüdü. Bu şehrin yakınında Avrangzēb ile karşılaştı; Avrangzēb onu 28 cemâziyelâhır 1069 (23 mart 1659)'da kat'î surette maġlûp etti. Firârîyi tâkibe gönderilen iki kumandan nihâyet İndüs'ün bir az garbında onu esir ettiler. Dārā Şikūh, hakîr ve zelîl bir hâlde, Dehli'ye götürüldü ve orada idam olundu (21 zilhicce 1069 = 10 eylûl 1659).

III. Saltanatın başından 23. yılına kadar (1658—1681). Avrangzēb'in saltanatının ilk yarısına âit belli-başlı vak'alar şunlardır: Mahratta sergerdesi Sivacī'nin devam eden dikkate şâyân faâliyetlerinden biri ve Hindistan ile Kâbil arasındaki yerlerde zuhûr eden bir çok kıyamlar neticesi olarak, Assam'ın istilâsı. Mīr Cumla, Assam'ı zapt etmek için, yaptığı teşebbüste muvaffak olamadı ve çok geçmeden, 10 nisan 1663'te, vefat etti. İmparatorun amcası, Şāyista Ḫān ve ikinci oğlu Mu'aẓẓam birbiri arkasından Dekhan'a gönderildiler; fakat gayretleri pek az netice verdi. Bunlardan sonra giden Ambarlı Rācā Cay Singh, Sivacī'yi itaate ve Dehli sarayını ziyârete ikna etti. Fakat sarayda iyi bir kabûl görmediği için, oradan kaçtı; memleketine dönerdönmez yeniden muhasamata başladı. — Avrangzēb hükümdarlığının ilk günlerinde kısa

bir müddet Kişmir'de ikamet etti ve Paṭhânların isyanlarını tenkil için, iki sene (1674—1676) Ḥasan Abdâl (Râvilpindi bölgesi)'da kaldı. 1678'de yarı müstakil Râcpût ülkelerini kendi imparatorluğuna ilhak etmeği kararlaştırdı. Acmêr'e giderek, askerlerini Udaypur arâzisine soktu. Muvaffakıyetler kazandı; fakat dördüncü oğlu Ekber'in isyanı dikkatini Râcpûtlardan çevirdi. Ekber Dehkan'a kaçınca, onu tâkip ederek, 23 teşrin II. 1681'de Burhânpur'a vardı.

IV. Saltanatının 23.—50. yılına kadar (1681—1707). Avrangzêb 4—5 sene kadar Sivacî'nin halefi ve oğlu Sambhacî'yi tâkip ile meşgûl oldu. Aynı zamanda Ekber'i de yakalamağa çalışıyordu. Ekber nihâyet İran'a iltihak ederek, orada öldü. Avrangzêb sonra Gulkanda ve Bicâpür kıralllıkları üzerine yürüdü. Gulkanda 1685'te kısmen fethedildi ve kıralın esir edilmesinden (1 teşrin I. 1687) sonra, bütün ülkesi Avrangzêb imparatorluğuna ilhak edildi. Bicâpûr daha bir yıl önce zaptedilmiş ve hukûmdarı 18 teşrin I. 1686'da itaat altına girmişti. Nihâyet 28 kânun I. 1688'de Sambhacî de esir edildi ve brahman olan veziri ile birlikte, idam olundu. Sambhacî'nin Râm Râcâ adında bir halefi cenûba doğru kaçtı ve Cinci'de mücâdeleye devam edip, o şehri zaman-zaman ve 7 sene zarfında muhasara altında tuttu. Avrangzêb'in saltanatının son yıllarında dağ kalelerinin bir çoğu zaptolundu; fakat bunun umûmî vaziyet üzerine mühim bir te'siri olmadı; zîrâ kaleler bir iki ay sonra tekrar düşmanın eline geçti. Avrangzêb'in son askerî faâliyeti 1705'te vukua geldi. O seferde şimdi Niẓâm'a âit olan küçük Vâkinkara kalesine karşı hücûmu bizzat idâre etti. 1705 mayısında ağır surette hasta düştü ve 12 gün halka görünmedi; bu sebepten bir çokları onu ölmüş zannettiler. Fakat ölmedi; tekrar harekete geçerek, kanun II. 1706'da Aḥmadnagar'a vardı ve 28 zilkâde 1118 (3 mart 1707)'de kamerî hesap ile 50 yıl ve 27 gün saltanat sürdükten sonra, orada vefat etti. Davlatâbâd'ın 4 mil garbında, Avrangâbâd'ın yakınında Ḫulâbâd (veya Ravża)'da defnolundu.

İmparator, hayatında şu lakap ve unvanları hâiz idi. Abu 'l-Muẓaffar, Muḥammed Muḥy al-Dîn, Avrangzêb, 'Âlamgîr, Bâdşâh ve Ġâzî. Ölümünden sonra, ona „Ḫuld-makân" lakabı verildi. 4 karısı vardı. Navâb-Bâ'î adı ile tanınmış olan Muḥammed Sulṭân, Muḥammed Mu'aẓẓâm ve Badr al-Nisâ' Bêgim'in annesi Raḥmat al-Nisâ'; A'ẓam Şâh ve Zînat al-Nisâ' Begim'in annesi Dilras Bânû Begim; Mihr al-Nisâ'nın annesi Avranâbâdî Maḥall ve Kâm Baḫş'ın annesi Bâ'î Udaypurî.

Avrangezêb'in altın sikkeleri üzerinde şu beyit vardı:

Sikka zad dar cihân çû mih-i munîr.
Şâh Avrangzêb-i 'Alamgîr.

(„Cihan fâtihi Şâh Avrangzêb dünyada, parlak güneş gibi, sikkeler darbetti").

Gümüş sikkelerde, *mihr* („güneş") kelimesi *badr* („ay") ile değiştirildi ve hürmetsizlik olmasından çekindiği için, sikkelerinde kelime-i tevhîd kullanılmamıştır.

Bibliyografya: Cihângîr Bâdşâh, *Tûzuk-i Cahângîrî* (nşr. Syud Ahmud Khan; Aligarh, 1864); *Memoirs of Jahângîr* (A. Rogers ve H. Beveridge'in 1—12 senelerine âit tercümesi, 1909); Muḥammed Ḫân, *Iḳbâl nâma-i Cahângîrî* (*Bibliotheca Indica*; Calcutta, 1865); 'Abd al-Ḥamid Lâhûrî, *Bâdşâh-nâma* (1—20 seneleri; *Bibl. Ind.*, Calcutta, 1867, 1868); Muḥammed Vâriş, *Bâdşâhnâma* (21. senenin sonuna kadar; Brit. Mus., Persian Ms. Add., nr. 6556, var. 386—509); Ṣâdiḳ Ḫân, *Târîḫ-i Şâhcahân* (Brit. Mus., Persian Ms. Oriental, nr. 174); Muḥammed Ḳâdim, *'Âlamgîr-nâma* (1—10 seneleri; *Bibl. Ind.*, Calcutta, 1868); Muḥammed Sâḳî, Musta'idd Ḫân, *Ma'âṣir-i 'Âlamgîri* (*Bibl. Ind.*, Calcutta, 1871); Ungenannt, *Time Table of Marches* (1—30 seneleri; Paris, Bibl. Nationale Mss. Persans, nr. 477, var. 107r—116v); Ḫâfî Ḫân, *Muntaḫab al-lubâb* (*Bibl. Ind.*; Calcutta, 1869, 1874), I, 395—790: II, 1—565; G.F. Gemelli-Careri, *Il giro del Mondo* (1699; fr. trc. 1715); F. Bernier, *Travels* (nşr. A. Constable, 1891); N. Manucci, *Storia do Mogor 1656—1708* (nşr. W. Irvine, 1907 v.d.); Jadunath Sarkar, *The History of Avrangzib* (1910 v.d.).— Mahrattalara karşı muharebeler hakkında bk. J. Grant Duff, *Hist. of the Mahrattas* (3. tab., Bombay, 1873), s. 68—182.— Meskûkât için bk. S. Lane Poole, *The Coins of the Moghul Emperors in the British Museum* (1892), s. 138—143; H. Nelson Wright, *Catal. of the Coins in the Indian Museum, Calcutta*, III (*Mughal Emperors of India*), 1908, s. 131—190. (W. IRVINE.)

EVRENOS, Osmanlı devletinin açtığı harplerdeki muvaffakıyetleri ile cenk asâleti rütbesini kazanan Evrenos-oğulları, Mihal-oğulları, Malkoç-oğulları ve Turahan-oğulları gibi, dört âileden birincisinin reisidir (اورنوس, Âşıkpaşa-zâde ve Neşrî: اورنوز, Dukas: Ἀβρανέζης, Manuel Palæol., *Chron. breve* ve *Chron. Epir.*: βρανέζης, Chalkondylas ve Phrantzes: Βρενέζης ve Barletius: Avranes). Âile silsilenâmesi ile tapu kayıtlarına nazaran, babası sonradan Pranko veya Frankı (Prangı) lakabını almış olan

'Isā Bey adında biridir. Yine aynı kayıtlara göre (bk. Ömer Lûtfi Barkan, *Kolonizatör türk dervişleri*, *Vakıflar dergisi*, II, 343), oğlu ile berâber fütuhata iştirâk eden Prangı 'Îsā Bey Pravişta'da Vraniya kazasına tâbi Sırcık (diğer adı ile: Prangı) köyünde şehit olarak, oraya defnedilmiş ve oğlu tarafından türbesi inşa edilip, vakıflar yapılmıştır.

Evrenos Bey Karasi-oğullarının emîrlerinden idi. Bu beyliğin mühim bir kısmının 1341'den evvel Osmanlılar tarafından işgâli üzerine, rivâyete göre, Evrenos Bey de, diğer arkadaşları olan Hacı İl-Beyi ve Gâzî Fâzıl ile birlikte, Osmanlı devleti hizmetine girmiş ve bu mıntakaya tâyin edilen Orhan Gâzî'nin oğlu büyük Süleyman Paşa'nın maiyetinde bulunup, Rumeli fütuhatında büyük bir rol oynamıştır.

Evrenos Bey, osmanlıların henüz Rumeli istilâsına başlamalarından evvel, Gâzî Süleyman Paşa'nın gâsıp Bizans imparatoru Kantakuzen'e gönderdiği yardımcı kuvvetler arasında bulunmuş ve daha sonra Rumeli'de yerleşme faâliyeti başlayınca, arkadaşı Hacı İl-Beyi ile berâber, Gelibolu civarındaki Koñur-Hisar ve müteâkiben Burgaz'a yerleşerek, Keşan, Dimetoka ve etrafına akınlar yapmıştı (1359). Bu sırada Gâzî Süleyman Paşa'nın bir av tâkibi esnâsında attan düşerek, ölmesi üzerine, Rumeli'de işgâl edilen yerlerin muhafazası Evrenos Bey ile Hacı İl-Beyi'ne bırakılmış ve bu iki kumandan, yeni hukümdar Murad I.'ın Anadolu'da saltanat mücâdeleleri ve Ankara'yı geri almak işi ile meşgûl olduğu sırada, Gelibolu ve havâlisini az bir kuvvetle elde tutmağa muvaffak olmuşlardı.

Murad I. Rumeli'ye geçtiği zaman, Evrenos Bey Edirne'nin fethinden az evvel, takriben 1361'de Keşan'ı ve Edirne'nin fethinden sonra da İpsala'yı zaptetmişti. Osmanlı ordusunun kısm-ı küllîsi Edirne'nin zaptı ile meşgûl iken, Evrenos Bey de maiyetindeki akıncı kuvvetleri ile garbî Trakya tarafından sırpların hücumu ihtimâline karşı müdâfaa vaziyetinde kalmış, bu arada Dimetoka ile Gümülcine'yi işgâl eylemiş, bu suretle sırpların Edirne'ye yardıma gelmelerine mâni olmuştu.

1361'de Dimetoka'ya gelen Murad I., Lala Şâhin Paşa'yı Zağra ile Filibe'nin alınmasına memur ettiği vakit, Evrenos Bey'i de İpsala'nın Osmanlı ülkesine katılması için, akına göndermiş ve burayı elde eden Evrenos kendisine akın merkezi yaptığı bu müstahkem yerden, ilk işgâlden sonra elden çıkan Gümülcine ile sâhildeki arâzinin alınması için, akın yapmakla vazîf edilmişti.

Sırp-Sındığı muharebesinden sonra, Evrenos Bey tarafından, Gümülcine ve havâlisi ile bâzı şehirler ve bu arada Serez zaptedilmiş ise de, Gümülcine'den başkası tekrar elden çıkmıştı. Uç merkezini Gümülcine'ye nakleden Evrenos Bey 1371'de Çirmen veya Meriç muharebesinde cenûbî Sırbistan kıralı Vukaşin ile kardeşlerinin maktûl olmaları üzerine, uç kumandanlığı ile, Makedonya'nın işgâline memur edildi. Firecik, İskeçe, Kıvala, Drama, Karaferye ve Zihne zaptedildi. Geniş mıkyastaki bu harekât esnâsında 1382 veya 1385'te, ikinci defa, Serez alındı. Daha ileriye yapılacak hücûmlar için, burası merkez yapıldı. Bu mühim şehre Anadolu'dan göçmenler naklolunup, yerleştirildi (bk. Âşık Paşazâde, nşr. Âlî Bey, s. 61). 1385'te veya az daha evvel Evrenos Bey, vezir olan Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'nın yanında, büyük Makedonya harekâtına iştirâk etmiştir. Bu harekâtla Yenice-i Vardar ve ikinci defa olarak, Manastır alındı. Bunu müteâkip Ohri kasabası zaptedildiği sırada, İşkodra prensi Balşa ile yaptığı muharebede maglûp olan Draç arnavut prensi Kari Topia'nın kendilerini yardıma çağırması üzerine, Hayreddin Paşa ile Evrenos Bey ona yardımda bulunmuşlar ve Balşa'yı yenmişlerdir (1385).

Evrenos Bey bundan sonra hacca gitmiştir. Avdetinden az bir müddet sonra, Kosova muharebesine iştirâk etmiştir. Savaştan evvel kurulan harp meclisinde bu tecrübeli akıncı beyinin fikri sorulmuş, o da evvelâ düşmanın taaruz etmesine müsaade olunmasını ve bu suretle saflarından ayrılacak olan düşman üzerine türk ordusunun saldırmasını tavsiye eylemiştir. Kosova sahrasına girilirken, ordunun öncülüğü Evrenos Bey ile Saruhanlı Paşa Yiğit'e verilmiş; bunlar da ordunun geçeceği boğazı tutmuş olan düşman kuvvetlerini bertaraf ederek, sevkiyatın muntazam ve müşkilâtsız cereyanını te'min etmişlerdir. Muharebenin kazanılmasından sonra, yeni padişah Bayezid I. Anadolu'ya dönerken, Evrenos Bey'i tekrar Serez'deki karargâhına gönderip, Vodine ile Çitroz'un zaptına memur etti ve o da bu yerleri zapta muvaffak oldu.

Evrenos Bey, 1390'dan itibâren, Arnavutluk'a müteaddit akınlar yaptı ve bâzı mühim yerleri elde etti. Bu akınlar, birbiri ardınca, 5 — 6 sene kadar sürmüştü. Bununla berâber bu akınlar onun diğer seferlere iştirâkine mâni olmamıştır. Filhakika 1396'daki Niğbolu muharebesinde, akıncı kumandanı olarak, bulunmuş ve Bayezid I.'ın Eflâk üzerine yaptığı sefere ve Ankara muharebesine iştirâk ederek, bu son savaşta Amasya sancak beyi Şehzâde Çelebî Mehmed'in maiyetine verilmiştir.

Timur'un Anadolu istilâsını tâkip eden fetret devrinde, Evrenos Rumeli'ye sâhip olan emîr Süleyman Çelebî ile birlikte, uç kumandanlığını muhafaza etti. Süleyman Çelebî'nin 1410'da ölümünden sonra, Rumeli'ye hâkim olan Musa Çelebî'ye taraldar olmayarak, Yenice-i Vardar veya Karaferye'de inzivaya çekildi. Musa Çelebî, umûmî bir hürmet kazanmış bulunan ve maiyeti pek çok olan Evrenos Bey'den çekiniyor ve o da Süleyman Çelebî'ye yardım eden Rumeli beylerbeyine düşmanca vaziyet alan ve onları bertaraf etmek isteyen bu hükümdardan ihtiraz ediyordu. Musa Çelebî, Evrenos Bey'in gönlünü alarak, yanına çağırdı ise de, o ihtiyarlığından ve gözleri görmez olduğundan dolayı affını rica ederek, oğlu Ali Bey vasıtası ile, bir arîza takdim etti. Fakat Musa Çelebî gelmesinde ısrar ettiğinden, Evrenos Bey Edirne'ye gitmeğe mecbur oldu. Rivâyete göre, Musa Çelebî onun hakikaten kör olup-olmadığını anlamak istediğinden, yemekte önüne pişmiş kurbağa koydurmuş ve o da kör taklidi yaparak, bunu yediğinden, yine yerine gönderilmiştir. Fakat oğlu Ali Bey Musa Çelebî'nin hizmetinde kalmağa mecbur olmuştur.

Bu suretle Musa Çelebî'nin elinden kurtulan Evrenos Bey, şehzâde Çelebî Mehmed'in tarafını tuttu ve oğlu Ali Bey vasıtası ile, onunla haberleşerek, hizmetinde bulunacağını bildirdi. Bu arada Çelebî Mehmed'e Rumeli'ye geçip, Musa Çelebî üzerine yürüdüğü zaman, sırp hududuna gelinceye kadar muharebeden çekinmesini ve sırp hududundaki beylerden Paşa Yiğit ile Budak Bey ve Tırhala beyi Sinan'ın müzaharetini te'min etmesini tavsiye etti; sırp despotunu da bizzat yardıma getireceğini bildirdi. Çelebî Mehmed bu tavsiyelere göre hareket etti. Evrenos, diğer beyler ile berâber, ona iltihak eyledi ve neticede Musa Çelebî mağlûp ve maktûl oldu.

Evrenos Bey pek yaşlı olduğu hâlde, teşrin II. 1417 (şevvâl 820)'de Yenice-i Vardar'da vefat ederek, orada defnedilmiştir. Bu şehirde câmi, mescid, imâret ve medresesi olup, diğer şehirlerde de vakıfları vardır. Vefatında yaşının 100'ü geçtiği anlaşılıyor. Zaptettiği yerlerin mühim bir kısmı kendisine temlik edilmiştir. Yenice-i Vardar'ın „Evrenos Bey yöresi" olduğunu Evliya Çelebî (IX, 47) yazmaktadır. Hizmetlerine mukabil Murad I.'ın Evrenos Bey'e verdiği temliknâme (bunun uydurma bir vesika olduğu, bâzı müdekkikler tarafından, ileri sürülmüştür) Feridun Bey münşaatında bulunduğu gibi, muahhar suretleri de Topkapı-Sarayı arşivinde mevcuttur (bk. *Arşiv kılavuzu*, İstanbul, 2. fasikül, s. 151b ve F. Karaelitz, *İlk osmanlı padişahlarının isdar etmiş oldukları bâzı beratlar*, *TOEM*, sene 5, 1330, s. 246 v.dd.).

Evrenos Bey osmanlıların ilk uç akıncı kumandanıdır. Kendisini daha sonra Mihal, Turahan ve Malkoç-oğlu akıncıları tâkip etmiştir. Evrenos bey, akınları neticesinde, çok emlâke sâhip olmuş ve serveti ile şöhret bulmuştur.

Evrenos oğulları. Evrenos Bey'in, Ali, İsa, Süleyman, Yâkûb, Hızırşâh, Barak ve Beğce adında, 7 oğlu vardı. Bunlardan Beğce ile İsa Bey'in adları, Saruca Paşa oğlu Umur Bey'in 818 (1415) tarihli vakfiyesinde, şâhitler arasında görülmektedir. Kemâl Paşa-zâde de Barak Bey'den bahsetmektedir (bk. *Târîḫ-i âl-i 'Oṣmân*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3078, var. 91). Âile silsilenâmesine göre, Yâkûb Bey 1441'de vefat etmiştir. Evrenos'un kızı Selçuk Hanım, Çandarlı-zâde Halil Paşa'nın zevcesi ve Bayezid II. devrinde vezir-i âzam olan İbrahim Paşa'nın vâlidesidir.

Evrenos-oğulları içinde Osmanlı devleti hizmetinde şöhret kazanmış olanları Ali ve İsa Bey'lerdir. Birincisi silsilenâmelerde ve *Meşâhir-i islâm*'da Yürekli veya Aylı Yürekli Ali Bey lakabı ile gösterilmektedir. Evvelâ babasının maiyetinde ve sonra da sancak beyi olarak, akıncı beyliğinde bulunmuştur. Musa Çelebî Rumeli'de hukümdarlığını ilân edince, Ali Bey zâhiren ona tâbi olmuş; fakat babasının tavsiyesi üzerine, Çelebî Mehmed ile haberleşmiştir. Müteâkiben Çelebî Mehmed'in Rumeli'ye geçmesi üzerine, Çatalca civarında İncügez mevkiinde, Mihal-oğlu Yahşı Bey ile berâber, onun hizmetine girmiştir.

Çelebî Mehmed'in ölümünden sonra, Evrenos-oğulları, diğer Rumeli beyleri ile berâber, hukümdarlık iddiası ile ortaya çıkan Yıldırım Bayezid'in oğlu Mustafa Çelebî (osmanlı tarihlerine göre, Düzme Mustafa)'nin hizmetine girmişlerse de, Ulubad önündeki muharebede Mihal-oğlu Mehmed Bey'in ikazı üzerine, onunla berâber kaçmayıp, Murad II. tarafına geçmişlerdir.

Ali Bey 1430'da Selânik'in zaptında mühim rol oynamıştır; buranın hücûm ile alınmasını tavsiye etmiş ve büyük yararlık göstermiştir. 1432'de Macaristan'a karşı yapılan ilk taarruzî harekâtta Ali Bey, kumandan sıfatı ile Transilvanya'ya girmiş ise de, türk akıncılarının ganimet elde etmek için dağılmaları üzerine, macarlar ânî bir baskın yapmışlar ve onu yenmişlerdir. Ali Bey 1433'te Arnavutluk tarafına yaptığı akında da muvaffak olamamış ise de, ertesi sene bir çok esir alarak, Edirne'ye gelmiştir. Bu sırada Murad II. da Karaman seferinden dönmüş bulunuyordu (bk. Hoca Sâdeddin, *Tâc al-tavârîḫ*, I, 358).

Bundan sonra, Macaristan-Transilvanya mağlûbiyetinin acısını çıkarmak üzere, Ali Bey o tarafa tekrar kumandan tâyin olunup, 1437 senesinde (Neşrî'ye göre, 1438), mühim bir kuvvetle, Tuna'dan Transilvanya'ya geçmiş, 30 — 40 gün kadar o civarda dolaşmış, bâzı şehirleri zapt ve tahrip etmiş, hiç bir düşmana rastlamadan, pek çok ganimetle geri dönmüştür. Daha sonra tevâlî eden Macaristan akınlarında, sırp despotunun macarlara terk eylediği Belgrad kalesi, karadan ve nehirden, Ali Bey tarafından kuşatılmış ise de (1441), Transilvanya'daki akıncıların birbiri ardınca macarlara mağlûp olmaları üzerine, muhasara kaldırılmıştır.

Ali Bey, Mehmed II. devrinde de yaşamıştır. Rum müverrihi Dukas ve ondan naklen Hammer (bk. tre. Atâ Bey, II, 258) bu padişahın cülûsunu müteâkip Ali Bey'in, verilen emir üzerine, küçük şehzâde Ahmed'i boğduğunu ve sonra da kendisinin öldürüldüğünü yazmış ise de, yanlış olup, bunun başka bir şahıs olduğu anlaşılıyor. Çünkü Ali Bey 886 (1462) tarihindeki Eflâk seferinde, iki oğlu ile berâber (Ahmed ve Evrenos Bey'ler), akıncı kumandanı olarak bulunmuştur. Şu hâlde vefatı bu tarihten sonradır. Ali Bey'in türbesi Yenice-i Vardar'dadır.

Ali Bey'in kardeşi İsa Bey de, yine bir sancak beyi olarak, akıncı kumandanlığında bulunmuştur. 1434 ve 1438 tarihlerindeki (*Tāc al-tavārīḫ*'teki 1438 ve Âşık Paşa-zâde'deki 1442 yıllarına tekabül etmektedir) Arnavutluk harekâtına ve 1443'teki Morava muharebesine iştirâk etmiştir. Biraderi Ali Bey'den sonra vefat eden İsa Bey'in diğerlerinden ayrı olan türbesi de Yenice-i Vardar'dadır. İsa Bey'in bu şehirde câmi ve imâreti vardır.

Ali Bey'in oğlu Şemseddin Ahmed Bey, babası ve kardeşi Evrenos Bey ile berâber, 1462'deki Eflâk seferinde ve daha sonra da 1474 ve 1478'deki Arnavutluk harekâtında ve İşkodra

İsa
Gâzî Hacı Evrenos
Hızır-Şeh | İsa | Süleyman | Gâzî Ali | Yâkûb | Barak | Beğce
Çelebî Mehmed
Yusuf
Evrenos | Şemseddin Ahmed | Hüseyin
Süleyman | Musa | İsa

muhasarasında bulunup, Turahan (Töre Han) Bey oğlu Ömer Bey ile birlikte, ordunun pişdarlığını yapmış, yol açmağa, köprü kurmağa memur edilmiş ve daha sonra İşkodra kalesine karşı yapılan kalenin muhafızlığına tâyin olunmuştur. Ahmed Bey'in 1466'daki arâzi tahriri esnâsında, Tırhala sancağının tahririne de memur edilmiş olduğunu tapu kayıtlarından anlamaktayız. Sonradan Semendire sancak beyiliğinde de bulunmuştur.

Ahmed Bey Yenice-i Vardar'da câmi, imâret ve medrese yaptırmış ve bu müesseselerin vakfiyesini vefatından bir sene evvel, yâni 904 (1498)'te, tertip ettirmiştir. Vakfına hayatta olan Musa adındaki oğlunu mütevellî tâyin etmiştir. Kabri Yenice-i Vardar'daki câmii hazîresindedir. İsa ve Süleyman adlarındaki iki oğlu 1488'de Memlûk devleti ile Osmanlılar arasındaki 5. seferde (*Tāc al-tavārīḫ*'a göre, 4. sefer) ve Adana civarındaki Ada-Çayırı muharebesinde şehit düşmüşlerdir.

Ali Bey'in diğer oğlu Evrenos Bey 1462 Eflâk seferinde ve Boğdan hududuna gönderilen akıncı kumandanlığında bulunmuştur (Dursun Bey, *Tārīḫ-i Abu 'l-Fatḥ*, nşr. *TOEM*, s. 105). Yine Evrenos-oğullarından Hızır-Şâh Bey'in torunu Yusuf Bey, Selim I.'in Mısır seferinde bulunarak, Kudüs sancak beyliğine tâyin edilmiş ve Abdi Bey isminde biri sancak beyliğinde bulunmuş ve Ali Bey-zâde Evrenos'un torunlarından Ahmed Bey adında biri de Malta muhasarası esnâsında şehit düşmüştür.

F. Kraelitz (*Osmanische Urkunden in türkischer Sprache*, Wien, 1922, s. 49), Bosna beyi İsa Bey'e gönderilmiş olan 872 tarihli bir huküm münâsebeti ile, bu şahsın 870 tarihinde vefat eden İshak Bey Evrenos'un oğlu olduğunu yazıyorsa da, âile silsilenâmelerinde Evrenos'un oğullarından İshak adında bir kimse görülmediğinden, İsa Bey'in bu âileden olduğu şüphelidir. Yalnız Evrenos Bey'in kızlarından Oğul-Bula Hatun Üsküp sancak beyi meşhûr İshak Bey'in zevcesi olduğundan dolayı, Bosna beyi İsa'nın kadın tarafından Evrenoslardan olması ihtimâl dâhilindedir.

Akıncılığın tedricî surette ehemmiyetini kaybetmesi üzerine, Evrenos-oğullarının da, XVI. asır ortalarından itibâren, yavaş-yavaş eski şöhretlerini kaybettikleri görülüyor. Ancak XVII. asır sonu ile XVIII. ve XIX. asırlar-

da Evrenos-oğullarından bâzılarını „avlâd-i fâtihân" denilen yeni tarzdaki yürük teşkilâtının kumandanı olarak görmekteyiz.

Osmanlı imparatorluğunun kuruluş devrinde pek büyük hizmeti görülen bu âile muhtelif kollardan zamanımıza kadar gelmiş ve son devirlerde içlerinden büyük devlet memurları da çıkmıştır.

XVI. asra kadar gelen Evrenos oğullarını şöyle bir şecerede göstermek kabildir:

Bibliyografya: *Tapu defterleri* (Baş vekâlet arşivi); Feridun Bey, *Münşa'āt al-salāṭîn* (2. tab., I, 87 v.d.); Chalcondyle, *Chronique* (fr. trc. de Vigenere Bourbonnois, Paris, 1612); diğer eczebi kaynakları için bk. lorga, *GOR* (Gotha, 1909), II, 5; *Selânik vilâyeti sâlnâmesi* (sene 1322); 1206 senesinde tertip edilen *Âile silsilenâmesi*; Âşık Paşa-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1332 ve Leipzig, 1929); Neşrî, *Târîḫ-i 'āl-i 'Oṣmān* (Veliyüddin kütüp. nushası); Oruc Bey, *Târîḫ-i āl-i Oṣmān* (Hannover, 1925); Lûtfî Paşa, *Târîḫ-i 'āl-i 'Oṣmān* (İstanbul, 1341); Hoca Sâdeddin, *Tâc al-tevârîḫ*, I — II; İbn Kemâl, *Târîḫ* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3078); Dursun Bey, *Târîḫ-i Abu 'l-Fatḥ* (nşr. *TOEM*); 'Âlî, *Kunh al-aḫbâr*; Müneccimbaşı Ahmed, *Ṣaḥā'if al-aḫbâr*, III; Solak-zâde, *Tarih*; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*; Hayreddin Efendi, *Osmanlı devleti tarihi*; Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (trc. Atâ Bey); Hamîd Vehbî, *Meşâhir-i islâm*; Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*; Gibbons, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu* (trc. Râgıb Hulûsî, İstanbul, 1928; *TOEM*, sene 5, s. 217); *Vakıflar dergisi*, II; A. Gegaj *Albanie et l'invasion turque* (Paris, 1937); F. Kraelitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache* (Wien, 1922); Maire-Mathilde Alexandrescu Dersca, *La Compagne de Timour en Anatolie* (Bükreş, 1942).

(İ. Hakkı Uzunçarşılı)

EVS. AL-AVS, medineli bir kabîledir. Bu kelime, izâfet şeklinde, bir isimden bir ilâh adı, büyük bir ihtimâl ile, Manāt ismi hazf edilerek, yapılmış bir kısaltmadır. Bu kabîlenin Avs Manāt (islâm devrinde Avs Allāh) adında bir kolu bulunması da bunu gösterir. Kabîlenin şeceresi şöyledir: Avs b. Ḥārişa b. Ṣa'laba b. 'Amr b. 'Āmir b. Ḥārişa b. İmru' al-Ḳays b. Ṣa'laba b. Māzin b. 'Abd Allāh b. al-Azd. Avs'lerin kendilerine Ḥārişa'nin oğulları değil, anaları Ḳayla'nin oğulları dedikleri araplarca söylenir ki, bu sözün doğruluğu vâkıalar ile sâbit olmaktadır. Avs'ler ekseri yâ kendi kabîlelerinden daha kudretli bir kardeş kabîle olan Ḥazrac [b. bk.] kabîlesinin ismi altında zikredilmişlerdir. Pek eski zamanlarda Avs'ler 5 klâna ayrılmışlardı: 'Amr b. 'Avf, al-Nabīt, Cuşam, Murra ve İmru' al-Ḳays; son 3 klânın zayıf düşen bakiyeleri kabîlenin umûmî ismi olan Avs Allāh veya sâdece al-Avs adı altında, bir gurup hâlinde, birleşmişlerdir. Avs Allāh'lar 4 şûbeye ayrılırlardı: Ḥatma (eski Cuşam'lerden müteşekkil en kuvvetli şûbe), Umayya, Vā'il (eski Murra'ler) ve Vāḳif (başlıca eski İmru' al-Ḳays'lerden müteşekkil şûbe). Nabīt kabîle kolunda Ka'b b. al-Ḥazrac adı dahi verilen bir Ẓafar şûbesi vardı ki, bu da al-Avs kabîlesinde Ḥazrac'lerin mevcudiyotini gösterir. Wellhausen: — „Avsler Ḥazrac'lerin çevresinde geniş bir dâire çizerek, onları şarktan ve cenûptan ihata ederlerdi" — demektedir.

Tarih. Avs'ler Arabistan'ın cenûbundan gelerek, Ḥazrac'ler ile berâber, o vakitler Medine'ye sâhip bulunan yahudi kabîlelerinin arasına muslihâne bir surette yerleşmişlerdi; fakat yavaş-yavaş yahudilere hâkim oldular [bak. mad. MEDİNE]. Yahudilerin büyük bir kısmı, Avs'ler arasında dağınık bir surette yaşıyordu. Avs'lerin mıntakalarında, onlar ile müttefik, fakat müstakil yaşayan iki kuvvetli yahudi kabîlesi vardı: Naẓîr ve Ḳurayẓa kabîleleri. Avs'leri Ḥazrac'lere karşı mücâdelelerinde Naẓîr ve Ḳurayẓa kabîleleri onlara müessir bir surette yardım ettiler. Fakat daha sonra Peygamber, yahudileri imha için, harbe giriştiği vakit, Avs'ler onlardan görmüş oldukları yardımlara mukabele edecek bir vaziyette bulunmuyorlardı. Avs'ler Medine'de klân ve âile kavgaları yüzünden, pek dağılmış ve zayıflamışlar idi. Bu dâhilî mücâdeleler muhtelif gurupların kuvvetleri arasında büyük farklar husûle getirmiş, ikamet mahallerinin değiştirilmesini, arâzi terkini, bir kısım âilelerin başka âilelere veya kabîle kollarına âit mıntakalara hicret etmelerini, bâzı gurupların tamâmiyle inkırazını ve bir çok Avs'lerin Ḥazrac saflarına iltihakını intac etmiştir. Bu muharebelerin en şiddetlileri, Avs'ler ile Ḥazrac'ler arasında, bâzan Avs guruplarının ve bâzan bütün kabîlenin iştirâki ile, 10 sene süren muharebeler olmuştur. Bu kardeş barbi, hicretten bir az evvel vukû bulan ve evvelce birbirinden felâketli çarpışmalarda uğradıkları zâyiata rağmen, yabancı arapların ve yukarıda zikredilen iki yahudi kabîlesinin yardımı sâyesinde, Avs'lerin muzafferiyeti ile neticelenen Bu'āṣ muharebesinde en şiddetli derecesini bulmuştur. Bu zafer Avs'lerin mevcudiyetini, bir müddet için, kurtarmışlır. Fakat bu, ancak Peygamberin, Medine'ye hicretinden sonra ve bâlâ pek gergin münâsebetleri düzeltmeğe

muvaffak olması ile, te'min edilmiştir. Medinelilerin Mekke'de ilk defa Peygamber ile münâsebete girişmelerinde Avs'lerin hiç iştirâki yoktur. Fakat Peygamberin himâye edilmesini te'min eden ve Medine'de yerleşmesini hâzırlayan muahedenin akdine iştirâk etmişlerdir. Peygamberin Medine'ye varmasından bir az sonra, kendine sâdık mekkelilerin bir çoğuna medineliler arasından kardeşler seçerken, Avs'lerden pek azına bu şerefi tevcih etmiştir. Daha bir hayli vakit bir çok Avs'ler islâmiyete karşı menfi ve hattâ bâzan hasmâne bir tavır takındılar. Bâzan dinî meselelerde muhâlefetleri ve cihad hususunda gayretsizlik gibi hâlleri ile, Peygambere ciddî güçlükler çıkarmışlardır. Fakat yavaş-yavaş kendileri ile birlikte siyâsî bir hizb teşkil eden yahudi âileleri dâhil olmak üzere, hepsi islâmiyete dâhil olmuştur. Peygamberin vefatından sonra halifenin intihabı kanlı mücâdelelere mahal vermek istidadı gösterdiği vakit, Avs'ler, Ḫazrac kabîlesine mensûp bulunan rakip namzede karşı, Abū Bakr'in seçilmesini te'mine yardım etmişlerdir.

D i n. Câhiliye devrinde başlıca ilâhları Manât idi. Hicretten bir az evvel, şüphesiz yahudilerin vahdâniyet üzerine kurulmuş dinlerinin uzun müddet devam eden te'siri ile, Avs Allāh'ların askerî başları da olan râhib („keşiş") Abū 'Āmir tarafından putperestliğin islâh edilmiş yeni bir şekli ihdas olunmuştur. Bu yeni din, Avs Allāh ve 'Amr b. 'Avf kabîleleri arasında rağbet görmüş ise de, islâmiyet ile rekabet edememiştir. Avs Allāh'lar, Peygamberin uzlaşmaz hasmı kalmış bulunan Abū 'Āmir'in, kabîlenin 50 âzası ile birlikte, geçinip kendilerinden ayrılarak, hâlâ putperest kalmış bulunan Mekke'ye hicret ettiğini gördüler. Medîne'de ona sâdık kalanlar kendisi ile dinî münâsebetlerine gizlice devam ettiler. Fakat Peygamberin Uḥud'daki mağlûbiyetinden sonra bile, muzaffer mekkeliler, aralarında döğüşen Abū 'Āmir'in umduğu gibi, onun tarafına geçmediler. Bunlar, anlaşıldığına göre, Abū 'Āmir'in akîdelerini az-çok karışık bir şekilde kabûl etmiş olacaklardır. Fakat Peygamber onların husûsî bir mescidde ibâdet etmelerine müsaade etmedi. Abū 'Āmir ve tarafdarlarının hıristiyan olduklarını isbat etmek mümkün değildir.

B i b l i y o g r a f y a: Bilhassa bk. Wellhausen, *Medina vor dem Islam* (*Skizzen und Vorarbeiten*, IV, s. 3 — 64); Samhūdī, *Ḫulāṣat al-vafā'* (trc. Wüstenfeld, *Geschichte der Stadt Medina = Abhandl. der Göttinger Gesellsch. d. Wissensch.*, IX); Caetani, *Annali dell' Islām*. (RECKENDORF.)

EVS. AVS B. ḤACAR (530 — 620), câhiliye devrinin e n b ü y ü k ş â i r i olup, aslen Tamîm kabîlesindendir. Takriben 530'da doğmuş ve 620 sıralarında ölmüştür. Hayatı hakkında kat'î bilgilerimiz yoktur. Ḥîra'li 'Amr b. Hind'in muâsırı olup, mâceralı hayatının serseriyâne itiyatlarına rağmen, Laḫmî hükümdarları ile dâimâ münâsebette kalmıştır. Avs b. Ḥacar, şiirde şöhret kazanmış olan Şurayḥ'ın babası ve kendi eserlerinin râvisi bulunan meşhûr şâir Zuhayr'in de üvey babasıdır. Divanı elimizde yoktur. Bununla berâber İbn al-Sikkīt'in böyle bir mecmua vücuda getirip, şerh dahi ettiği rivâyet edilir. Şiirleri, eski arap şiirlerinin mûtad mevzûlarından başka, av sahnelerini ve silâh tasvirlerini ihtivâ eder.

B i b l i y o g r a f y a: R. Geyer, *Gedichte und Fragmente des Aus b. Ḥajar* (*Sitz. Ber. Ak. Wien*, CXXVI, 13. tetkik, s. 1 — 107; arapça metin, s. 1 — 29); A. Fischer, *Göttinger Gel. Anz.*, 1895, nr. 5 ve; *Zeitschr. der Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, XLIX, 85 — 144, 673 — 680; Fraenkel (*ayn. esr.*, s. 297); Brockelmann, *GAL*, I, 27 ve *Suppl.*, I, 55. (A. HAFFNER.)

EVTÂD. AVTĀD (A.; *vatad*'in cemi), „k a z ı k l a r" mânasına gelir; *ricāl al-ġayb* mertebelerinden 3. zümreye verilen unvandır; 4 mübârek zâtı ihtivâ eder ki, bunlara *al-'umud* („direkler") adı da verilir (bk. EBDÂL). Bunlardan her biri, merkezinde ikamet ettikleri 4 cihetten birine nezâret etmekle mükelleftir. (GOLDZIHER.)

EVVEL. AVVAL (A.), i l k, b a ş l a n g ı ç. Allahın 99 isminden biridir.

EVZÂ'Î. AL-AVZĀ'Ī, 'ABD AL-RAḤMĀN B. 'AMR ABŪ 'AMR (707—774), f ı k ı h âlimi o l u p, 88 (707)'de Ba'albek'te doğmuş; sonraları Şam ve Beyrut'ta yaşamıştır. Hayatına dâir başka mâlûmat yoktur. Temiz ahlâklı olduğu ve riyâzetle ömür geçirdiği söylenilmekle iktifa edilmektedir. 157 (774)'de hamamda ölerek, Beyrut câmiinin kıble tarafına defnolunmuştur.— Al-Avzā'ī hayatında birinci derecede bir şahsiyet olmuştur. O devirde Suriye'nin i m a m ı olduğu muhakkaktır ve hattâ Magrib ve İspanya tarafından onun mezhebinin tâkip edildiği söylenir. Bununla berâber az sonra nufuzu azalarak, yerine Abū Ḥanīfa ve Mālik'in nufuzu kaim olmuştur. Eserleri ve hayatı hakkında müellifler bize fazla bir şey bildirmezler. Muâsırlarından biri: — „Gerçi şeriate vâkıf ise de, hadîste kifâyet ve salâhiyeti noksandı" (Goldziher, *Muh. Studien*, II, 12) — der. Başkaları, bilakis, hadîse vukufunun bütün muâsırlarına fâik bulunduğunu iddia ederler. Naklettiği hadîsler Ṭabarī (bk. fihrist)'de mevcuttur.

Bâzılarına göre, *nisba*'si cenûbî Arabistan'da Avzā' adlı bir kabîleden gelmektedir; başkalarına göre, Şam'ın aynı adlı bir mahallesinden iştikak etmektedir.

Bibliyografya: al-Ẕahabī, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ* (nşr. Wüstenfeld), I, 39, nr. 20; İbn Ḫallikān (Bulak, 1299), I, 345 v.d.; Sachau, *Zur ältest. Gesch. des muh. Rechts* (*Sitzungsber. Akad. Wien*, LXV, s. 718); Navavī (nşr. Wüstenfeld), s. 382 v.dd.

(A. J. WENSINCK.)

EYLE. AYLA, 'Aḳaba körfezinin şimâl-i şarkî ucunda bir **sâhil şehiridir** (mevkii 29° 30' şimâl arzı, 35° şark tûlü (Greenw.). Cebel Umm Nşēle'nin ârızalı bir sırtının şimâlinde kâindir. Arapça bir isim olan Ayla (Vayla) ibrânî lisanında Ēl Pā'rān, Ēlîm, Ēlat, Ēlōt, ârâm. Ēlōn, Ēlōnā ve yunan. Αἴλάθ, Αἰλών Αἰλείμ, Ἠλαθούς, Ἀείλαμ, Ἐλάνα, Α'ίλανα, Αἰλάνη Αἰλάς Α'ίλα, Ἠλία, lât. Ailath, Aelath, Aelana, Leena, Helim ve Aila isimlerine tekabül eder. Ayla kadîm devirlerde ve kısmen de orta çağda, gerek deniz ve gerek kervan ticâreti için, büyük ehemmiyeti hâiz idi. Çünkü Mısır'dan orta Arabistan'a ve Filistin — Finike limanlarından cenûbî Arabistan'a giden kervan yollarının telâki noktasında, Kızıl denizin en şimâlî girintisinde bulunuyordu. Bundan dolayı Banî İsrā'îl devletinin genişleme devrinde bir nîrengi noktası olmuş idi ve Dā'vūd Edom havâlisini itaat altına alınca, bu şehir de Banî İsrā'îl ülkesine girdi. Sulaymān Edom'un şark kısmını Ḥadad'e terk etmiş olmakla berâber, garp tarafını, Yahuda ülkesinin bir kısmı olarak, muhafaza edebildi ve Ayla'de, finikelilerin yardımı ile, bir ticaret filosu (1. *Mülûk.*, 9, 26; 2. *Tevârih.*, 8, 17) vücuda getirdi. Fakat bu filodan kendisinin ölümünden sonra, artık, hiç bahsedilmez olmuştur. Ayla bir müddet ibrânîlerin hâkimiyetinde kaldı. Usia ('Uzyā) zamanında (2. *Mülûk*, 14, 22; 2. *Tevârih*, 26, 2) tahkim edildi. Fakat bir az sonra Edomlulara ve daha sonra ise, nabatîlerin eline geçti. 105 (m. s.) tarihinde Roma'nın Provincia Arabia'sına ilhak edildi. Ayla'yi IV. (m. s.) asırda Provincia Palaestina Tertia'nın Legio Decima'sının merkezi olarak ve askerî yollar ile Suriye ve Palaestina Prima'ya bağlı bir hâlde buluyoruz. Hıristiyanlık buraya erkenden ayak bastı. Daha İznik ruhânî meclisi zabıtlarındaki imzalar arasında Ayla piskoposu olan Petrus'un da imzasını görüyoruz. Bizans kudret ve nufuzunun hudut eyâletlerinde inhitata başlaması üzerine, civarı ile birlikte, Ġassānîlerin nufuz mıntakası dâhilinde olan Ayla'deki ticâret de mutazarrır olmuştur. Ayla hâkimi (Mas'ūdī'ye göre, piskopos) Yoḥanna b. Ru'ba, Peygambere 9 (630) senesinde Tabūk'te senevî 300 dinar harac vermeği teklif etmişti. Bundan dolayı şehir müslüman orduları tarafından tâciz edilmeden kalmış ve yeniden refaha kavuşmuştur. Liman, kum ile dolmanın neticesi olarak, gittikçe cenûba doğru ilerıledi. Şehir de aynı istikamette tevessû etti. Eski Ayla daha IX. asırda terk edilmiştir. Yeni şehir Vayla (Ayla'nin küçültülmüş şekli) halifelik zamanında maddî ve mânevî küçük bir kültür merkezi oldu. Cebel Umm Nşēle'nin denize uçurum hâlinde inen sarp yamaçları kenarından geçen kervan yolu çok defa dalgaların hucûmuna mârûz kaldığı için, Aḥmed b. Tolun 254 — 270 (868 — 883)'te dağın yukarı yamaçları üzerinden yeni bir yol açtırmıştı. Bu dik geçit (*'aḳaba*), yakınındaki şehre izâfetle, 'Aḳabat Ayla diye tanınmıştır. Hâkimiyetlerini Kızıl denize de yaymağa uğraşan haçlılar daha 1116'da Ayla'ye varmışlardır. Bu tarihten itibâren şehir Crac don Montréal prensliğine tâbi oldu. Bunlar Ayla'nin karşısındaki küçük bir adayı tahkim ettiler. Şehirde de küçük bir kale inşa eylediler ve böylelikle Mısır ile Arabistan (Suriye) arasında muvasalayı kestiler. Bunun için, Ṣalāḥ al-Dīn adayı, şehir ile birlikte, istirdat etmeği kurmuştu. Ṣalāḥ al-Dīn şehri, gemileri develer üstünde parça-parça Ayla körfezine indirilmiş olan bir donanma ile, muhasara ve 1171'de zaptederek, emeline kavuştu. Bu tarz 1181'de al-Karak prensi Reginaldus'un aynı vecihle gemiler getirtmesi ve müslüman muhafızları fena hâlde sıkıştırması ile, tekrar tatbik edildi. Bu sırada ada üstündeki kale tamâmiyle ve şehir de kısmen harap oldu. Fakat şehir kendini çabucak topladı ve al-Karak Ayyūbī ve Mamlūk hukümdarları zamanında ehemmiyetsiz bir rol oynamakta devam etti. Ancak XV. ve XVI. asırlardaki kırışıklıklar sırasında Ayla'nin ticâreti tamâmiyle durdu ve şehir harâbiye uğradı. Yalnız Mısır hacılar yolunun sarp geçidini (*'aḳaba*) müdafaa için, kalesi muhafaza edildi. Geçit de, eski Ayla isminin terk edilmesi üzerine, kısaca 'Aḳaba diye anılır oldu. Şimdi 'Aḳaba şarkî Ürdün ülkesine dâhildir. 'Aḳaba 1898'de, Cebel Umm Nşēle ile deniz arasındaki kireçli ovaya yayılmış 50 kadar kulubeden ibâret idi. Köyün cenup tarafının takriben ortasında, dört köşesinde, yarım dâire şeklinde, çıkık burcları olan bir kale vardır. İklimi gayr-i sihhîdir. Aşağıda sâhilde bir çok menbâlar varsa da, suları tuzludur. Ahâli ticaret ile ve nâdiren çiftçilikle uğraşır ve hurma yetiştirir. 'Aḳaba civarındaki takriben 3.500 ağacı ihtivâ eden hurmalıklar muhtelif bedevî kabîleleri reislerine âit olup, ahâli mahsûlün yarısını, üçte iki-

sini yahut dörtte üçünü almak üzere, buralarda çalışırdı. Takriben 2 km. şimâlde bulunan Ayla (şimdiki telâffuzu: Îla) harâbesinden çok bir şey kalmamıştır. Mamafih bunun cenûbunda bulunan bir *seyâl* ağacı (*seyâle* cirmi) mukaddes (bir rûh tarafından meskûn) tanılır. Şehrin eski ismi olan Elath'ın da bununla alâkadar olduğu anlaşılıyor.

Ayla-'Aḳaba'nin tarihine âit bibliyografya için bk. Musil, *Arabia Petraea*, II, *Edom*, 1. kısım, s. 305 (s. 256 v.dd.; ve 2. kısım, s. 187 v.dd.); bu eserde mufassal topografik ve III, 47 'de de etnolojik mâlûmat vardır. (A. MUSIL.)

EYLÛL. AYLÛL (A.), ÊLÛL, süryânî ve keldânî Suriye takviminde senenin 12. ayının adıdır. Bk. mad. TÂRÎḪ.

EYVÂN. AYVÂN yahut, daha doğru olarak, *îvân* (cemi *îvânât* ve *avâvîn*), farsçadan (Salemann bu kelimenin pehlevî-farsça *bân* („ev") 'dan geldiği fikrindedir; krş. *Grundr. d. iran. Philol.*, I, 1, 272) arapçaya geçmiş bir kelimedir. İran'da, Sâsânî hukümdarlarının kabûl resmine mahsus gâyet büyük, üç tarafı duvarlar ile kapalı ve bir tarafı açık bir divanhânenin adı idi. Ktesiphon sarayındaki *ayvân*'ın bir kısmı el'an Bagdad'ın cenûbunda ıssız bir mahaldedir ve *Ayvân Kisrâ* adı ile, mârûftur. Bu kelimenin harf-i târifli *al-îvân* şeklinden gelen *livân* [b. bk.; cemi *lavâvîn*] adı ile, bugün Mısır ve Suriye'deki arap evlerinde aynı mâhiyette, bir tarafı açık odalar vardır (bk. Lane, *Modern Egyptians*, I, 18 v.dd.; Cuche, *Dict. arab.*, s. 614; A. von Kremer, *Topographie von Damascus*, s. 19). Bu kelimeye, daha evvelce, *Bin bir gece* masallarında da tesâdüf edilmektedir (krş. Dozy, *Supplément*, II, 563). (CL. HUART.)

EYYÂMÜL'ARAB. AYYÂM AL-'ARAB (*ayyâm* = günler, müfredi *yavm*), arap an'anesinde, câhiliye devrinde (ve islâmiyetin ilk zamanlarında) kabîleler arasındaki savaşlara delâlet eden bir tâbirdir (bk. *Lisân*, XVI, 139, 1, İbn al-Sikkît'e göre). Bu „günlerin" her birinin adı *yavm* kelimesi ile başka bir kelimeden mürekkeptir, *yavm Bu'âṯ* („Bu'âṯ günü"), *yavm Ẕî Ḳâr* („Ẕû Ḳâr günü") gibi. Bu günlerin sayısı pek çoktur; yalnız içlerinde, „Ẕû Ḳâr günü" gibi, bir çoğu bütün kabîlelerin iştirâk ettiği hakikî bir muharebeyi değil, bir kaç âile, hattâ bir kaç kişi arasındaki ufak-tefek çarpışmalara delâlet eder. Bizzat araplar bile bâzan bu noktaya işâret etmişlerdir. Msl. al-Zubayr b. Bakkâr, Avs ve Ḫazrac kabîleleri arasındaki muharebelerden bahsederken, ancak Bu'âṯ gününde hakikî bir muharebe olduğunu, öteki günlerde taş ve sopa ile döğüşüldüğünü söyler (*Aġânî*, II, 162, 12; bu kısım, anlaşıldığına göre, *Fihrist*'te zikredilen ve Avsler ile Ḫazracler arasındaki muharebelere dâir risâleden alınmıştır, bk. *Fihrist*, I, 110). An'anenin zapt ettiği bu cenklerin sayısı, daha sonra, yakınlarında muharebe olan bâzı meskûn mahal, kuyu ve menbâ, tepe v. b. bir kaç isim alması ile artmıştır. Bundan dolayıdır ki, aynı hâdisenin muhtelif yerlerde muhtelif isimler ile söylendiği de vâkidir.

Bu günlerdeki vak'alar hakkındaki hikâyeler basma kalıp bir şekil almıştır. Wellhausen (*Skizzen and Vorarbeiten*, IV, 28 v.dd.) 'in Avsler ile Ḫazracler arasındaki muharebe için anlattıkları umûmiyetle bütün *ayyâm* hakkında da vârittir. Bunların bir çoğunda, bir sınır ihtilafı veya nufuzlu bir adamın himâye ettiği bir kimsenin tahkire uğraması neticesinde, bir kaç kişi kavgaya tutuşurlar. Bu bir kaç kişi arasındaki zıddiyet büyüyerek, âile veya kabîle düşmanlığı hâline gelir ve neticede bir cidal çıkar. Kan döküldükten sonra umumiyetle kavgaya iştirâk etmeyen bir âile ara bulur ve uzlaşılır; az telefat veren kabîle çok telefat vermiş olan kabîleye aradaki farkın diyetlerini öder.

Güzel bir eski nesir ile yazılmış olan bu *ayyâm* menkıbeleri, o zamana âit manzûmeler ile birlikte, câhiliye devri hayatı için mükemmel birer kaynaktır. Bunlar bize bilhassa eski arap kahramanlarının şövalye ruhunu tanıtmak bakımından mühimdir. Eski çağlara mensûp olan bu kahramanların hâtırası, asırlarca halkın hâfızasında yaşamıştır. *Ayyâm*'daki mevzûlar daha sonraki halk romanlarında da görülür. Misâl olarak şunu zikredelim: *Siyar Banî Hilâl*'in kahramanı olan Zîr, Bekr ile Taġlib arasında geçen Basûs muharebesinde Kulayb Vâ'il'in kardeşi Muhalhil'den başka bir kimse değildir (*Aġânî*, IV, 143, 13'te Muhalhil'e *al-Zîr* „zendost" denilir).

Rivâyete göre, eshâb (bk. İbn 'Abd Rabbihi, *'Iḳd*, Kahire, 1302, III, 61) meclislerinde câhiliye vekayiinden bahsedilirmiş. *Ayyâm al-'arab* üzerinde çalışmalar daha pek eskiden *aḫbâriyûn* yâni *aḫbâr al-'arab* veya eski araplar hakkındaki mâlûmat ile uğraşan nâkilleri, *ayyâm* da bu bilgilerin bir bölümü olmak itibârı ile, pek meşgûl etmiştir. *Fihrist* (*Maḳâla*, III, *fann* I)'te *ayyâm*'a dâir, gerek ayrı ayrı, gerek bütün, *ayyâm al-'arab* hakkında yazıları bulunan bir çok müellif adı geçer. *Ayyâm* üzerinde bu tetkiklerden hiç birinin aslı elimize geçmemiştir. Bununla berâber, daha sonraki müelliflerde oldukça bol iktibaslar vardır. Bunların çoğu Abû 'Ubayda (ölm. 210 = 825)'den alınmıştır. *Fihrist* (I, 53 v.d.) bu mevzua dâir

olan eserin yalnız adını bildirir. İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld, nr. 741; ve ondan alan Kâtib Çelebî, I, 499, nr. 1513; *'İlm ayyām al-'arab*)'da buna dâir daha fazla tafsilât vardır; Abū 'Ubayda *ayyām*'a dâir biri 75 günlük küçük, diğeri 1200 günlük büyük iki eser kaleme almıştır. Sonraki eserlerde muhafaza edilmiş olan *ayyām* menkıbeleri, bâzı yerlerde dağınık, bâzı yerlerde de birbirini tâkip eden fasıllar hâlinde, insicamlıdır. *Ḥamāsa* hakkında al-Tabrīzī'nin tefsiri ile *Kitāb al-Aġānī*'de *ayyām al-'arab*'a âit mâlûmat pek dağınık olup, mevzua dâir câhiliye şiirlerinin izahı münâsebeti ile kitaba ilâve edilmiş ve mesel mecmuaları ile coğrafya kitaplarından toplanan bilgiler de araya sıkıştırılmıştır (burada bahsi geçen hâdise üzerindeki beyitlere izah için ilâveler vardır). Atalar sözü toplamaları ve coğrafya eserleri (al-Bakrī, Yāḳūt), İbn 'Abd Rabbihi'nin *'İḳd* (III, 61 v.d.)'i ile al-Nuvayrī'nin *Nihāyat al-arab fī funūn al-adab* (*fann* V, *ḳism* IV, *kitap* V)'i ve İbn al-Aṯīr (I, 367—517)'de ise *ayyām* menkıbeleri muntazam fasıllar hâlinde bulunur.

İbn 'Abd Rabbihi'nin anlattıkları Abū 'Ubayda (krş. *al-Naḳā'iḍ bayn al-Carīr va'l-Faraz dak*)'ye dayanır; verdiği mâlûmat çok mücmeldir, o kadar ki, bâzan anlamak için, başka müelliflerin daha tafsilâtlı yazıları ile karşılaştırmak icap etmektedir. Al-Nuvayrī, bâzı teferruat çıkarılırsa, bütün bahsi *'İḳd*'dan almıştır. İbn al-Aṯīr, eserinin tarihî hüviyet ve ruhuna uygun olsun diye, günleri takvimî bir tertibe koymağa çalışmıştır. Verdiği mâlûmat İbn 'Abd Rabbihi'ninkinden çok daha tafsilâtlıdır. Muhakkak ki, söylediklerinin bir çoğu, ya doğrudan doğruya yahut da dolayısiyle, Abū 'Ubayda'nın eserinden büyük bir itina ile karşılaştırılarak, alınmıştır; bir kısmı da izleri kaybolmuş eserlerden alınmadır.

Nihâyet al-Maydānī'nin *Maǧma' al-amṯāl*'in 29. bahsinde *ayyām al-'arab*'dan bahsettiği zikre değer. Bu zâtın verdiği mâlûmat, pek kısa olmakla berâber, umumî bir fikir vermeğe çok elverişlidir. Çok defa yalnız has isimlerin telâffuzu ile mânaları hakkında izahat verir ve kavgaya iştirâk eden kabilelerin adlarını sayar. Al-Maydānī bu şekilde 132 günden bahsetmiştir; bunlar câhiliye devrine âittir. Aynı faslın başka bir bahsinde islâmiyet devrine âit 88 gün sayar.

Bibliyografya: Metinde adı geçenlerden başka bk. bir de E. Mittwoch, *Proelia arabum paganorum* (*Ayyâm al-'Arab*), *Quomodo litteris tradita sint* (Berlin, 1899); C. I, Lyall, *Ibn al-Kalbi's account of the First Day of al-Kulāb*, *Orientalische Studien* (Nöldeke-Festschrift), s. 127—154.

(E. MITTWOCH.).

EYYÂR. [Bk. IYÂR.]

EYYİL. AYYİL (A.; krş. ibrânîce *ayyal*), başında geyik boynuzu bulunan memeli bir hayvandır. Damīrī (Kahire, 1274/1275, I, 165—167), bunu şöyle târif ediyor: boynuzları somdur ve iki yaşının sonunda çıkar; üçüncü senede dallara ayrılır ve bu dallanma, bir ağaç manzarasını alıncaya kadar, devam eder. Daha sonra, bu dallar her sene düşer, fakat yeniden sürer. Dal uclarının adedi hayvanın yaşına tekabül eder. *Ayyil* iyi atlayan bir hayvandır. Tâkip edildiği zaman, kendisini bir dağın tepesinden aşağıya atar (?). Avcı kendisini yakalayabilmek için, ıslık ve şarkı ile onu oyalar.

Damīrī'nin tasvirinden bunun hangi hayvan olduğu anlaşılmıyorsa da, boynuzlarının ağaca benzemesinden, eyyilin zığından ziyâde, geyik olması icap eder. Damīrī bundan başka *ayyil*'in itiyatları hakkında masal kabîlinden şeyler de anlatır. Bu hayvan yılan yemeği sever, balıklar ile dostluğu vardır. Boynuzu yakılıp da toz hâline getirilir ve bal ile karıştırılırsa, doğumu kolaylaştıran ve solcan döken bir ilâc olarak kullanılır v.b. Kanı mesâne taşına karşı ilâc sayılır. Hayvanın göz yaşı çokurlarının ifraz ettiği çamur şeklindeki madde, yılan sokmasına ve bütün zehirlere karşı panzehir addedilir. Krş. Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld), I, 386 v.dd. (A. SCHAADE.)

EYYÛB. AYYŪB, *Kitab-ı Mukaddes*'teki Ayyūb (Hiob) olup, *Kur'an*'da peygamberler arasında adı geçer. *Kur'an*'da kendisinden „kulumuz" diye bahsedilir ve sabırlı insan örneği olarak gösterilir. Burada Allahın Ayyūb'u denediği, bunun üzerine kendisinin Allaha ibâdet ve taatte devam ettiği ve neticede eski hâline getirilerek, âile ve servetine kavuştuğu anlatılır (*Kur'an*, XXI, 83 v.d.; XXXVIII, 40 v.d.). Mamafih islâm müelliflerinde Ayyūb'a dâir bir çok fıkra görülür ki, ekserisi Ayyūb kitabından ve yahudi *Haggada*'sından alınmadır. Ayyūb, umûmiyetle, Esau oğullarından ve bir *rūmî* olarak gösterilir (bk. *Testament Hiobs*, nşr. James, bab 1). Ayyūb Amos (Amūs; imlâsı sâbit değildir) ile Lūṭ'un kızlarından birinin oğludur. Fakat Ṭabarī'nin zikrettiği bir müellife göre, „İbrahim'e iman edenin" oğlu idi. İslâm müelliflerinin çoğu, karısının Yusuf-oğlu Ephraim'in kızı Raḥma olduğunu söylerler. Yalnız tek bir kaynağa göre, bu kadının adı Mīšā kızı Māḫīr idi (bunun oğlu kız sanılmıştır). Ayyūb'un karısının adı da, bir yerde Ya'ḳūb kızı Līyā'dır (krş. *Kur'an*, *gōst. yer.*, ve Bayżāvī). Bu son kaynakta Ya'ḳūb'un karısı

Lîyā ile Haggade (*Baba Batra*, s. 15b; *Berēšit Rabba*, LVII; Targum de Jerusalem ad Job, II, 9) ve *Testament Hiobs* (*göst. yer.*)'ta Ayyûb'un karısı olarak gösterilen kızı Dina'nın birbirine karıştırıldığı anlaşılmaktadır. İslâm menkıbecileri ve bunlar arasında Ka'b al-Aḥbār Ayyûb'un şekil ve şemâilini târif etmişlerdir. Bu târife göre, Ayyûb uzun boylu, büyük başlı, kıvırcık saçlı, güzel gözlü, kısa boyunlu, iri kollu ve bacaklıdır. Zenginliği, tabiî bâzı mübalâgalar ile, Ayyûb kitabına göre, tasvir edilir; bir müellife nazaran, 12 oğlu ile 12 kızı vardır. Ayyûb çok dindar ve çok cömert idi; öksüzlerin müşfik bir babası ve dulların hâmisi idi. Allah kendisini, peygamber olarak, memleketinin ahâlisine göndermişti; memleketi, bâzılarına göre, Ḥavrān ve bâzılarına göre de, Başanîya idi. Ümmeti her akşam mâbedde toplanırlar ve onunla birlikte ibâdet ederlerdi (krş. *Baba Batra, göst. yer.*; *Sēder 'Ōlam Rabba*, fasıl XXI; *Berēšit Rabba*, XXX, 9; *Abōt R. Natan*, nşr. Scheehter, s. 33 v.d., 164). İslâm menkıbecileri Ayyûb kitabını, hemen tamamı-tamamına, iktibas etmişlerdir (1, 6—2, 7); burada Allahın kendisini nasıl denediği ve İblis'in onu nasıl kandırmak istediği anlatılır. Nihâyet Allahın İblis'e Ayyûb üzerinde, dili, kalbi ve aklı hâric olmak üzere, tam salâhiyet vermesi ile, İblis Ayyûb'un burun deliklerine üfürmüş ve bu yüzden vücudunda cerahatli yaralar peydâ olarak, her tarafına kurtlar üşüşmüştür. Nihâyet vücudu o kadar taaffün etmiştir ki, şehirden çıkmağa mecbur olarak, bir gübre yığınına sığınmıştır (bk. *Abōt R. Natan*, s. 164; *Testament Hiobs*, bab V). Karısı, gerek kendi ve gerek talihsiz kocasının geçimi için, iş aramak mecburiyetinde kalmıştır. Fakat İblis yalnız Ayyûb'a dokunmakla hedefine varamayacağını anlayınca, ona daha fazla işkence yapmak için, değişik kılıklar ile, kâh oranın ahâlisine görünerek, Ayyûb'un karısına iş verilmemesini tavsiye etmiş, kâh bizzat kadına müracaatla, eğer kendisine mutavaat ederse, kocasının ve kendisinin ıstırabını giderebileceğini söylemiştir. Bu teşebbüsler de muvaffak olamayınca, İblis mağlûp olduğunu itiraf etmiştir. İslâm müelliflerinin çoğu, felâkete uğradığı zaman, Ayyûb'un 70 yaşında olduğunu söylerler (bk. *Berēšit Rabba*, LVIII, 3; LXI, 4; *Test. Hiobs*, XII; aynı zamanda krş. *Kur'an*, XXI, 83 ve Bayżāvî). Azâbı, muhtelif müelliflere göre, 7 yıl (bk. *ayn. esr.*, V), 7 ay ve 7 saat; 3 yıl, 13 veya 18 yıl sürmüştür. *Kur'an* (XXXVIII, 41)'da kısaca, Allahın Ayyûb'a ayağı ile yere vurmasını emrettiği ve fışkıran suda yıkanıp, ondan içtiği yazılıdır. İslâm efsânesi ise, buna Cabrā'il'i katar: Ayyûb, *Kur'an*'da adı geçen duâyı okuduktan sonra, içinde şimşekler ve gürlemeler olan bir buluta sarılmış ve buradan çıkan sesler ona Allah tarafından affedildiğini bildirmiştir. Bir cumaya rast gelen ertesi gün, güneş batmadan önce, Cabrā'il Ayyûb'a görünmüş, onu kaldırmış ve ayağı ile yere vurmasını söylemiştir. Aynı zamanda kendisine iki parça kumaş, bir çift kıymetli taş ile sırmalı ayak kabı ve cennetten alınma bir ayva vermiştir. Bir müellife göre (bk. Robles, *Leyendas moriscas*, I, 225 v.d.), kaynak Ayyûb'un bulunduğu yerden epey uzakta imiş ve Ayyûb fazla zayıf olduğu için, onu Cabrā'il kanadı üstünde oraya taşımıştır. Yıkandıktan sonra, Ayyûb tekrar sıhhat ve âfiyete kavuşmuş ve vücudunu kemiren böcekler ipek böceği ve bal arısı olmuştur. Tefsirciler *Kur'an*'ın XXXVIII, 43 („bir deste değnek al ve ona vur ve yeminini yerine getir") âyetini şu şekilde anlarlar: Ayyûb karısına 100 değnek vurmağa yemin ettiği için, Allah, onu karısını dövmeğe dâvet etmektedir. Bu yeminin sebebi de iyice bilinmiyor; bâzılarına göre, bir kere uzun müddet görünmediği için ve bâzılarına göre de, Ayyûb'a İblis'e ibâdet etmesini tavsiye ettiği için olacaktır. Aynı tefsirciler 100 değnekli bir demetten veya 100 yapraklı bir daldan bahsederler; böylelikle Ayyûb bir vuruşta yeminini yerine getirmiş oluyordu. Müellifler Ayyûb'un, vaziyeti düzeldikten sonra, kaç çocuğu olduğu üzerinde de birleşmiş değillerdir; kimine göre, ölen çocukları yeniden dirilmiş ve kimine göre ise, karısı gençleşerek, yeni çocuklar (bunların sayısı 26'ya kadar çıkarılır) dünyaya getirmiştir. Allah onun üstüne altın çekirgeler yağdırmış ve Ayyûb bunları toplamağa koyulmuştur. „Doymadın mı?" — diyen bir ses işitmiş ve — „Senin rahmetine kim kâfi diyebilir" — cevabını vermiştir. Biri buğday, diğeri arpa olmak üzere, 2 harmanı varmış; Allah yağdırdığı yağmur ile, bunlardan biri altın ve diğeri gümüş ile dolmuş. Bâzı müellifler Ayyûb'un 93 yıl yaşadığını, vaziyetinin düzelmesinden sonra 20 yıl ömür sürdüğünü kaydederler; diğer bâzıları her iki devrenin de aynı uzunlukta olduğunu söylerler. Mas'ūdî Ayyûb mâbedinin ve içinde yıkandığı kaynağın kendi zamanında bile meşhûr olduğunu ve Şeri'a eyâletinde Nawā yakınında bulunduğunu söyler (krş. Yâḳūt, *Mu'cam*, II, 640, *Dayr Ayyūb*). Burada bugün dahi *Ḥammām Ayyūb* („Ayyûb hamamı") ve yakınında vaktiyle *Maḳām Ayyūb* denilen *Maḳām Şayḫ Sa'd* vardır. Bir de meşhûr Ayyûb kayası (*Ṣaḫrat Ayyūb*) vardır ki, mâlûm olduğu üzere, Ramses II.'e âit bir âbideden başka bir şey değildir. *En-Rogel* (Josua, XV, 7)'de bugün *Bi'r Ayyūb* („Ayyûb

kuyusu"; bk. Mucîr al-Dîn, *Hist. de Jérusalem, Fandgruben des Orients*, II, 130) denilir.

Bibliyografya: Ṭabarî, I, 361—364; fars. trc. Zotenberg, I, 255 v.d.; Ṣa'labî, *al-'Arâ'iş*, s. 134 v.d.; *Ḳiṣaṣ al-anbiyâ'* (Paris, yazm.); Mas'ûdî, *Murûc* (Paris), I, 91 v.d.; Sale, *Koran*, II, 138; Grünbaum, *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde*, s. 262 v.dd.

(M. SELIGSOHN.)

EYYÛB HAN. AYYÛB ḤÂN (1855—?), Efgan emîri Şîr 'Alî'nin 4. oğlu ve 1879'da Şîr 'Alî'ye halef olan emîr Ya'ḳûb'un öz kardeşidir. Anneleri Lâlpura hanımın kızı idi. Ayyûb Han, hayatının başlıca hâdiselerinde kardeşinin can yoldaşı olduğu için, Ya'ḳûb babasının gözünden düşüp hapsedilince, İran'da Meşhed'e sığınmış (1291 = 1874) ve orada 5 sene kalmıştır. Ya'ḳûb emîr olunca Ayyûb'u Herat'a vâli nasbetti. Ya'ḳûb'un sukutundan sonra Ayyûb, Hindistan hukûmeti 'Abd al-Raḥmân'ın emîrliğini tanıyıncaya kadar, kendi mevkiini kuvvetlendirmek için, asker toplamağa başladı. Bunun üzerine, Efganistan'ın her tarafında halkın gözdesi olan Ayyûb Han Kandahar üzerine yürüdü. Mayvand'de, general Burrows'un kumandasında, küçük bir ingiliz-hind kuvveti ile karşılaşarak, 1880 temmûzunda onu yendi. Bundan sonra tedbirsizce hareket etti. Kandehar'dan Kâbil'e doğru yürüyerek, kendisinin bir çok tarafdarları bulunan ve 'Abd al-Raḥmân'ın pek sevilmediği bu sâhada halkı ayaklandıracak yerde, Kandahar'ı muhasara etti. İngiliz ordusuna hucûm ve Kandahar'ı muhasara etmesi yüzünden, mağlûbiyete düştü. General Stewart Kâbil'de kumandayı 'Abd al-Raḥmân'a devrederek, Calâlâbâd ve Ḫaybar geçidi yolu ile, Hindistan'a çekilirken, general Roberts, 10.000 kişilik bir kuvvet ile, sür'atle Kâbil'den Kandehar'a yürüdü. Ayyûb, 1880 eylûlünde Roberts'in hucûmuna mârûz kaldı ve mağlûp oldu. O senede Kandahar kurtuldu ve artık orada bir hukûmet te'sisi planından vazgeçilmiş olduğundan, Kandahar ingilizler tarafından 'Abd al-Raḥmân'a teslim edildi. Herat'a çekilmiş olan Ayyûb, ertesi sene yeniden taarruza geçti. 1299 (1881)'da 'Abd al-Raḥmân'ın askerlerini Girişk'te mağlûp ederek, Kandahar'ı aldı. Diğer taraftan 'Abd al-Raḥmân da kuvvetlerini topladı. Ayyûb'un tarafdarlarını ondan ayırtmak için, rüşvete de baş vurdu ve nihâyet eylûlde onu yendi. O günden itibâren Ayyûb Efganistan üzerindeki nufuzunu tamâmen kaybetti ve tekrar İran'a kaçtı. 1305 (1887)'te Ġalzay isyanı esnâsında, âsî Ġalzay askerleri ile Herat'ta el altından uyuşarak, Efganistan'a girmeğe teşebbüs etti ise de, artık 'Abd al-Raḥmân çok kuvvetli olduğundan, muvaffak olamadı. Dâvasından ümidini kesen Ayyûb, ingiliz-hind hukûmetinin kendisine teklif ettiği şerâiti kabûl etmeğe karar verdi. Meşhed baş konsolosu general Maclean'a teslim olarak, Hindistan'a gitti ve Hindistan hukûmetinin tahsisatı ile ömür sürdü. Hindistan hukûmeti de Ayyûb'u Efganistan'a geçmekten men'etmek mes'ûliyetini üzerine aldı. Ayyûb Han cesur ve halkın sevdiği bir emîr idi, fakat kader ona yardım etmemiştir.

Bibliyografya: Bk. mad. 'ABD AL-RAḤMÂN.

(M. LONGWORTH DAMES.)

EYYÛBÎLER. AYYÛBÎYA, Mısır, Suriye ve Yemen'de huküm sürmüş bir hânedandır. Şark orta çağının en kuvvetlilerinden biri olan bu hânedanın adı Ṣalâḥ al-Dîn'in babası Ayyûb b. Şâdî'den gelmektedir. Hânedanın hakikî müessisi Ṣalâḥ al-Dîn olmuştur. Ölümünden sonra mülkü bir çok müstakil emîrliklere ayrılmış ve bunlar ancak muvakkaten bir devlet hâlinde bir araya gelmişlerdir. Sülâlenin muhtelif kolları 650 (1252)'ye kadar Mısır'da, 658 (1260)'e kadar Şam ve Halep'te, 643 (1245)'e kadar Irak'ta, 742 (1341)'ye kadar Ḥamât'ta ve 625/626 (1228)'ya kadar da cenûbî Arabistan'da huküm sürmüşlerdir. Sülâleye adını vermiş olan Ayyûb'un kardeşi Şîrkûh'un 574—661 (1178—1262) arasında Ḥimṣ'ta huküm sürmüş olan ahfadı da, ekseriyâ Eyyûbîlerden sayılır.

Ayyûb'un babası Şâdî (yahut Şâzî) b. Marvân, kürt Ravâdiya aşîreti reislerinden olup, Azerbaycan'daki Dvin şehri ahâlisindendir. Bu âilenin aslı bilâhare Ayyûb-oğullarının ihtişamı devirlerinde araplaştırılmağa çalışılmış ve uzun bir silsilenâme uydurulmuştur (Ḳuṭb al-Dîn Yunînî'nin *Mir'ât al-zamân* zeylinde bu şecere mevcuttur). Şâdî'nin oğulları evvelâ Arran bölgesinin bir kısmına hâkim olan ve XII. asırda Ani şehrinde hukûmet süren Sadadât sülâlesinin hizmetinde bulunmakta idiler. Sonra bunlar Bagdad'a gitmişler ve o zaman sultan Ġiyâṯ al-Dîn Mas'ûd b. Muḥammed b. Malikşâh Salçukî'nin Bagdad şihnesi olan Mucâhid al-Dîn Bahrûz'un maiyetine girmişlerdir. Bahrûz bunlara Tekrit kalesinin muhafızlığını vermiştir. 526 (1132)'da Musul atabeyi Zangî, Bagdad Selçuklu ordusu tarafından, hezimete uğratılınca, Ayyûb metbuunun düşmanı olan Zangî'nin firarını kolaylaştırmıştır. Onun bu hareketi tabiatiyle Bagdad'da hoş görülmemiş ve bir kaç sene sonra, Ayyûb'un kardeşi Şîrkûh, bir hiddet neticesinde, mühim bir memuru öldürünce, bunların artık Tekrit'te oturmalarına imkân kalmamıştır. Hareketlerinden [illegible] gece veya bir müddet evvel (her hâlde [illegible]z Tek-

rit 'te bulunuyorlardı), 532 (1137/1138)'de Ṣalāḥ al-Dīn dünyaya gelmiştir. Ayyūb ile Şirkūh Zangī 'ye müracaat etmişler; Zangī de kendisine yapmış oldukları hizmetleri hatırlayarak, bunları iyi kabûl etmiştir. Bir müddet Musul 'da kalıp, Zangī 'nin açtığı seferlere iştirâk ettiler. Bu meyanda Baalbek 'in zaptında yardımları dokundu. Ayyūb Baalbek 'e muhâfız tâyin edildi (534 başı = 1139 sonu). Zangī 'nin ölümünden sonra, Böriler Baalbek 'i istirdada çalıştılar. Ayyūb burada tutunamayacağını anlayınca, kendiliğinden onların tarafına geçti (541 = 1146/1147) ve çok geçmeden, mümtaz bir kumandan ve hattâ sonunda baş-kumandan oldu. Bununla berâber Şirkūh, babasından Halep 'i tevârüs etmiş olan Nūr al-Dīn Maḥmūd b. Zangī 'nin hizmetinde kalmıştır. Nūr al-Dīn Şam 'ı ele geçirmeği tasarladı ve Şirkūh 'u şehri müdafaa eden kardeşine karşı gönderdi. Fakat iki kardeş birbiri ile anlaştı ve Şirkūh, silâh atmadan, Şam 'a girdi (549 = 1154). Ayyūb Nūr al-Dīn 'in iltifatına nâil oldu ve Şam vâliliğine tâyin edildi. Şirkūh ise, Ḥimṣ 'ı ele geçirdi ve burası bilâhare evlâdına irsen intikal edebilen bir ülke hâline geldi.

Daha sonraları Nūr al-Dīn Mısır işlerine müdâhale etmeğe karar vererek, Şirkūh 'u, mûtemedi sıfatı ile, oraya gönderdi ve Ṣalāḥ al-Dīn 'i de Şirkūh 'un yanına kattı. Mısırlılar ve Kudüe kıralı ile askerî ve siyâsî bir çok çetin mücâdelelerden sonra, Şirkūh vaziyete hâkim oldu ve son Fâtımî halifesi 'Āżid tarafından vezir tâyin edildi. Şirkūh 'un ansızın ölümünden sonra, yerine Ṣalāḥ al-Dīn geçti. Ṣalāḥ al-Dīn vaziyetini tahkim eder-etmez, Nūr al-Dīn 'in talebi üzerine, bu halifenin hal'edilmiş olduğunu ilân ve hutbelerde tekrar Abbâsî halifesinin adını zikrettirdi (567 = 1171). Daha evvel babası ile âilesini yanına getirtmişti. Ayyūb 568 (1173)'de, attan düşerek, ölünceye kadar, Ṣalāḥ al-Dīn 'e müşavirlik etmiştir. Bu hâdiseleler esnâsında Nūr al-Dīn ile Ṣalāḥ al-Dīn 'in arası açılmıştı. Çünkü Ṣalāḥ al-Dīn açıktan-açığa müstakil olmak iddiasında idi. Fakat tam muhasamatın başlayacağı sırada Nūr al-Dīn öldü. Ṣalāḥ al-Dīn önceden, her ihtimâle karşı, bilhassa Nubya 'da kendine başka bir melce' hazırlamış ve yine aynı maksatla kardeşi Tūrānşāh 'ı göndererek, Yemen 'i işgâl ettirmişti. Nūr al-Dīn 'in ölümünden sonra, artık korkulacak bir şey kalmamıştı. Büyük güçlüklere uğramaksızın, Suriye 'yi işgâl etti ve hâkimiyetini, Fırat boyuna kadar, Irak 'a da teşmil eyledi. Bundan sonra da bütün kuvvetleri ile haçlılar üzerine yüklendi. Ḥiṭṭīn muharebesinde (583 = 1187) Kudüs hıristiyan kvvetleri mahvolduğu gibi, şehir de Ṣalāḥ al-Dīn 'in eline düştü. Bu hâdise 3. haçlılar seferine sebep oldu ise de, vaziyette kayda değer hiç bir değişiklik vukû bulmadı. Fakat Ṣalāḥ al-Dīn vefat edince (589=1193) ölümünden evvel taksim ettiği ülkesi oğulları ile kardeşi al-'Ādil 'e kaldı. Al-'Ādil — Elcezîre 'yi, al-Afżal — Şam 'ı, al-'Azīz — Mısır 'ı ve al-Ẓāhir — Halep 'i aldı. Yemen 'de ise, daha Ṣalāḥ al-Dīn 'in sağlığında, 576 (1180)'da, Yemen fâtihine halef olan kardeşi Tuġtigin hukûm sürüyordu.

Ṣalāḥ al-Dīn vefat eder-etmez, oğulları birbirleri ile kavgaya tutuştular. Al-'Ādil, bu karışıklıktan istifâde ederek, tedricen Ṣalāḥ al-Dīn 'in oğullarını bertaraf etti ve kardeşinin hemen bütün ülkesine sâhip oldu. Sonra yine kardeşinin yolundan giderek, ülkeyi kendi oğulları arasında taksim etti. Kāmil — Mısır 'da, Mu'aẓẓam — Şam 'da ve Fā'iz daha sonra Avḥad (607 = 1210 'a kadar) ve nihâyet Aşraf — Elcezîre 'nin muhtelif yerlerinde hâkim oldular. Yalnız Halep Ṣalāḥ al-Dīn 'in ahfadı elinde kaldı. 613 (1216)'te 'Azīz Halep 'te babası Ẓāhir 'e halef oldu. Ehemmiyetsiz cânibî kollar bâzı küçük bölgelerde hukûm sürdüler ise de, hepsi de al-'Ādil 'e tâbi idiler. Al-'Ādil ölünce, 4. ve 5. haçlı seferleri arasındaki Dimyat seferi başladı (615 = 1218). Al-'Ādil 'in oğlu ve Mısır 'daki Kāmil, ordusunun serkeşliği yüzünden, Dimyat 'ı bıraktı; şehir düştü; fakat bütün Eyyûbîlerin müşterek gayretleri sâyesinde, haçlılar daha ileriye sokulamadı ve Dimyat da ellerinden alındı. Şam 'daki kardeşi al-Mu'aẓẓam 'ın fesat çevirmesinden korkan Kāmil, imparator Frederik II. ile müzâkereye girişti. Fakat Frederik II. sefere (5. haçlı seferi) çıkmadan önce, al-Mu'aẓẓam öldü. Al-Mu'aẓẓam 'ın oğlu al-Nāṣir 'in yerine, Kāmil 'in kardeşi olup, Irak 'ta hukûm sürmekte bulunan al-Aşraf getirilecekti ve Kāmil bu zâta itimat edebileceğini sanıyordu. Bununla berâber, gâyet mâhir bir siyâsî olan Frederik, Kudüs ile bu şehri denize bağlayan dar bir toprak şeridinin kendisine bırakılmasını te'min etti. Kendisi de Kāmil 'e bütün düşmanlarına karşı yardım etmek ve şimâlî Suriye devletlerinin kuvvet bulmasına mânî olmak vaadinde bulundu. Gerek hıristiyanların ve gerek müslümanların menfûru olan bu muahede 626 (1229)'da akdedilmiştir.

Kāmil ikinci derecedeki Eyyûbîleri bir müşterek hâricî düşmana karşı saldırtmakla aralarındaki geçimsizlikleri kaldırmağa muvaffak oldu. Fakat Konya Selçuklularına karşı kazandığı muvaffakiyetler tekrar kıskançlıkları tahrik etti ve Şam hukümdarı al-Aşraf 'in kendi aleyhine iştirâk ettiği bir ittifak kuruldu. Kāmil Şam sûrları önüne geldiği va-

EYYÛBİLERİN

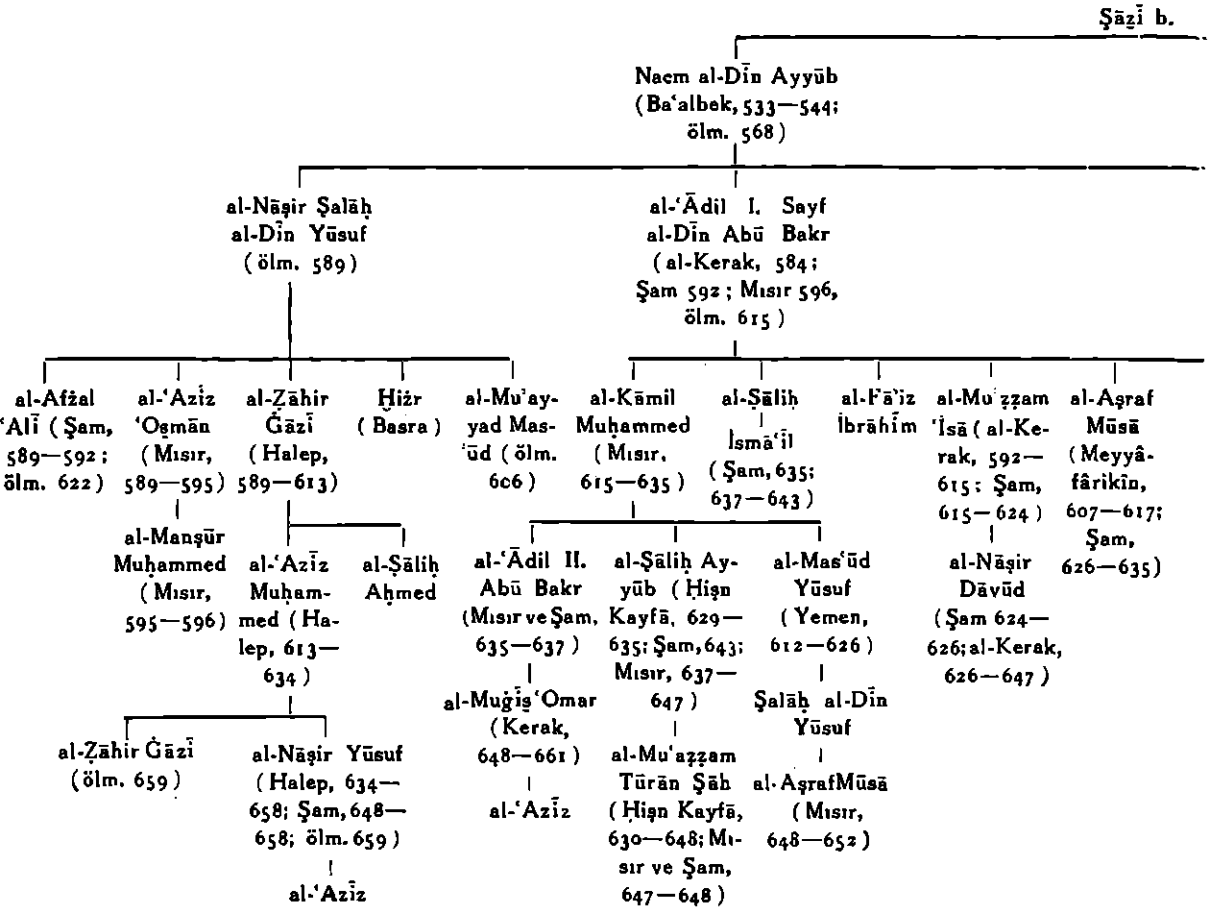

Bibliyografya: Lane-Poole, *The Mohammadan. Dynasties*; de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie*; Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*; krş. bir de Süssheim, *OLZ*, 1928, s. 388 v.dd. ve 1930, s. 252 v.dd.

ŞECERE CEDVELİ.

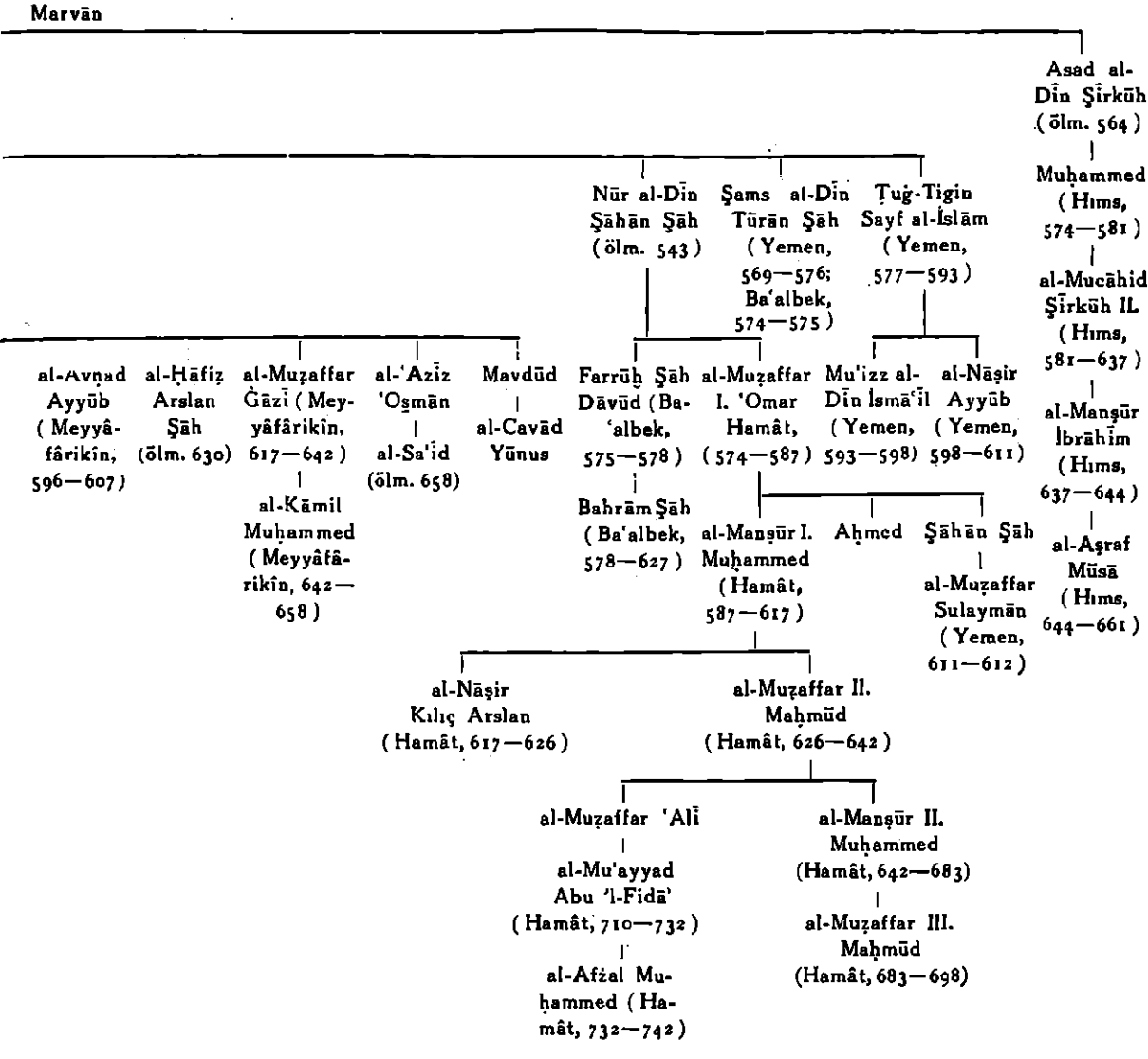

kit, Aşraf artık hayatta bulunmuyordu; kardeşi Şâliḥ İsmâ'îl şehri teslim etmek zorunda kaldı. Bu hâdisenin hemen akabinde Kāmil öldü. Böylece inkıraz da başlamış oldu. Bütün Eyyûbîler birbirlerine girdiler; Mısır'da babasının halefi ilân edilen al-'Ādil b. al-Kāmil'in yerine, hemen büyük kardeşi al-Şāliḥ Ayyūb getirildi. Suriye'de al-Şāliḥ al-İsmā'îl Şam'ı tekrar eline geçirmiş ve diğer küçük emîrlikler ile birleşerek, Mısır'a karşı cephe almıştı. Her ne kadar Mısır hukümdarının memlûklerden müteşekkil kıt'aları, vahşiyâne bir harp ile, bir defa daha hemen bütün eski Ayyūbî ülkesini yeniden merkeze bağlamış ise de, bu hâl sırf bir gösterişten ibâret kalmış ve Ayyūbî hânedanı dâhilde tamâmiyle kuvvetten düşmüştür. Al-Şāliḥ Ayyūb ölüm döşeğinde iken, St. Louis, 6. haçlı seferi şövalyeleri ile birlikte, Dimyat önüne gelmiştir. Şehir düşmüş, fakat haçlı ordusu daha ziyâde dâhile doğru sokulmağa teşebbüs ederken, tamâmiyle mahvolmuştur. Bu hâdiseler esnâsında al-Şāliḥ ölmüş, faâl ve cür'etkâr bir kadın olan zevcesi Şacar al-Durr kocasının ölümünü, o esnâda uzakta bulunan veliahd Türānşāh'ın Mısır'a dönmesine kadar, gizli tutmuştur. Fakat Türānşāh babasının memlûkleri ile anlaşamamış ve 648 (1250)'de katledilmiştir. Evvelâ Şacar al-Durr, sonra da memlûk Aybek sultan ilân edilmiştir. Her ne kadar 652 (1254)'ye kadar al-Kāmil'in torununun oğlu küçük Aşraf Mūsā'nın adı hutbelerde zikredilmiş ise de, idâre fi'len Aybek'in elinde kalmıştır. Mısır'da Baḥrî memlûkleri hânedanı Aybek ile başlar.

Halep'te ise, al-Nāşir Yūsuf 634 (1236)'te babası al-'Azîz'in yerine geçmiş; Mısır'daki al-Şāliḥ'in ölümünden sonra, bütün Suriye'yi zaptetmiştir. Onun Suriye üzerindeki iddiaları, Mısır Memlûkleri ile muhasamata müncer olmuştur. Bu sürekli mücâdelelere ancak moğulların taarruzu son verebilmiştir. En son olarak al-Muẓaffar Ġāzî'nin hukûm sürmüş olduğu Elcezîre devleti daha 643 (1245)'te sukut etmişti. Halep ile Şam 658 (1260)'de düştü. İkinci dereceden bir cânibî kolu olan Ḥamā Eyyûbîleri derhâl moğullara inkiyat etmişlerdi. Bu kol Şalāḥ al-Dîn'in kardeşi Şāhînşāh'ın soyundan olup, oğlu al-Muẓaffar tarafından, bir hânedan hâline getirilmiştir. Bunlar da Şîrkūh'un Ḥimṣ'taki ahfadı gibi, Memlûkler tarafından, istiklâllerinden mahrum bırakıldılar. Fakat Ḥimṣ sülâlesi 661 (1262)'de inkıraz bulmuş iken, Ḥamā Eyyûbîleri, oldukça uzun bir fâsıla ile, Mısır Memlûkelerine bağlı vâliler sıfatı ile, 742 (1341) senesine kadar az-çok mevcudiyetlerini muhafaza edebildiler. Yemen Eyyûbîlerine gelince, bunlar daha bir asır evvelinden (625/626 = 1228) Resûlîler tarafından istihlâf olunmuşlardır.

Hânedanda ve muhtelif kolları arasında vukû bulan münazaa ve mücâdelelere rağmen, Eyyûbîlerin, heyet-i umûmiyeleri bakımından, dikkate değer tarihî bir hâdise teşkil ettiğini unutmamak icap eder. Bunlar Fâtımî devleti ile Suriye ata-beylerinin enkazını tekrar bir birlik hâlinde toplamışlar ve böylece haçlılara karşı yekpâre büyük bir devlet çıkarmışlardır. Bu hânedandan bir çok enerjik simalar da zuhûr etmiştir. Yalnız Şalāḥ al-Dîn değil, al-'Ādil ile al-Kāmil de mükemmel birer hukümdardır. Bunlar en az haçlılar kadar yiğitlik göstermişlerdir. Hattâ Ayyūbî ümerasından bir çoğu haçlılarca şövalye olarak tanınmıştır. Muâsırları bulunan müelliflerden bunların idâre sâhasındaki faâliyetleri hakkında mufassal mâlûmat almaktayız. Eyyûbîler şahsen alâka gösterdikleri ziraat ve buna bağlı olan sulama işlerinden maada, ticâreti de aslâ ihmâl etmemişlerdir. Bunların devrinde Avrupa devletleri ile bir çok ticâret muahedeleri yapılmış olup, bu muahedeler kısmen muhafaza edilmiştir. Devletin askerî kuvveti köle muhafız kıt'aları ile feodalite sistemine dayanmakta idi. Avrupa'dakinden farklı olan bu sistem arâzinin, vergileri ile birlikte, iktaından ibâret idi. Askerî maksatlar ile satın alınan ve umûmiyetle memlûk denilen türk kölelerin gittikçe artan tegallübü yüzünden, âciz hukümdarlar nihâyet kendi ücretli askerlerinin elinde oyuncak oldular.

Eyyûbîler devrinde kültür hayatında da yeni bir çığır açılmıştır. Bunlar Mısır'da Selçukluların ihdas etmiş oldukları dinî reaksiyonu ve şarkta gittikçe kuvvet kazanan acemleşme cereyanını temsil etmişlerdir. Bu acemleşme, yeni bir san'at üslûbu (medreseler mimârisi), sarayın teşrifat ve unvanlarında değişiklik ve aynı zamanda türk feodalitesinin daha mükemmel bir hâle getirilmesi ile tezâhür etmiştir. Bu kültürün ehemmiyeti büyüktür. Çünkü, haçlılar vasıtası ile, garba da te'sir etmiştir Avrupa şövalyeliğinde bir çok örf ve âdetin menşe'i Eyyûbîlerdir. Ezcümle arma sistemi bunlardan alınmıştır. Memlûkler evvelâ Eyyûbî kültürünü, hiç değiştirmeden, benimsemişler ve umûmiyetle unvanlarında olduğu gibi, bunların an'anelerini bile tâkip etmişlerdir.

Bibliyografya: *Recueil des Historiens des Croisades*; Abul'l-Fidā', *Muḫtaṣar*; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*; ayn. mll., *Sulūk* (trc. von Blochet, *Revue de l'Orient Latin*, VIII v.dd.); İbd al-Aṯīr (nşr. Tornb.), XI v.dd.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 106, 856 (trc. de Slane, I, 243; IV, 479)

Abū Şāma, *Kitāb al-rawżatayn*; İbn Ḫaldūn, *'İbar*, IV, V; Kamāl al-Dīn, *Histoire d'Alep* (tre. von Blochet); İbn Şaddād, *al-Navādir al-sulṭāniyya*; 'İmād al-Dīn, *al-Fatḥ al-ḳussī*; Usāma b. Munḳiẕ (tab. Derenburg); H. Derenbourg, *'Oumâra du Yémen*; St. Lane Poole, *History of Egypt*; ayn. mll., *Sāladin*; ayn. mll., *The Mohammadan Dynasties*; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*; Amari, *Diplomi Arabi*; Marcel, *Histoire de l'Égypte*; krş. bir de mad. MISIR, ŞALĀḤ AL-DĪN AL-'ĀDİL v.b.

(C. H. BECKER.)

EZÂN. AẒÂN (A.), aslında „bildirme" demektir ve cuma namazına ve 5 vakit *ṣalāt*'a dâveti ifâde eden bir tâbirdir.

Müslüman an'anesine göre, Peygamber, Medine'ye girişinden az sonra, hicretin 1. veya 2. yılında, mü'minlere namaz vakitlerini bildirmek için, en uygun tarzı eshâbı ile müzâkere etti. Bâzıları ateş yakmak, boru çalmak veya *nāḳūş* (üzerine bir başka odun parçası ile vurulan uzun bir odun parçası; şarkta hıristiyanlar ibâdet vakitlerini ilân etmek için, bunu kullanırlardı) vurmak tarzlarını teklif ettiler. 'Abd Allāh b. Zayd adında sahâbeden biri de rüyasında bir adamı, câmi damından müslümanları namaza çağırırken, gördüğünü söyledi. 'Omar, *ṣalāt*'ı ilân için, bu usûlü tavsiye etti ve hâzır bulunanlar kendisine iltihak ettiği için, Peygamberin emri ile, *aẕān* şekli böylece tâyin edildi. Bundan sonra Bilāl mü'minleri bu suretle namaza dâvet etti. İşte zamanımıza kadar gelen *aẕān* tarzının menşe'i budur.

Sünnî müslümanlarda *aẕān* 7 cümleden terekküp eder:

1. *Allāhᵘ akbar* („en büyük olan Allahtır").

2. *Aşhadᵘ an lā ilāhᵃ illa 'llāh* („şehâdet ederim ki, Allahtan başka tapacak yoktur").

3. *Aşhadᵃ anna Muḥammedᵃⁿ Rasālᵘ 'llāh* („şehâdet ederim ki, Muḥammed Allahın elçisidir").

4. *Ḥayya 'ala 'l-ṣalāt* („namaza gelin").

5. *Ḥayya 'ala 'l-falāḥ* („gelin, kendinizi kurtarın").

6. *Allāhᵘ akbar* („en büyük olan Allahtır").

7. *Lā ilāhᵃ illa 'llāh* („Allahtan başka tapacak yoktur").

İlk cümle birbiri ardından 4 (mâlikîlerde 2) kere, diğer cümleler ikişer kere, yalnız sonuncu cümle bir kere okunur. 2. ve 3. cümleler her biri ikişer kere tekrarlandıktan sonra, aynı sıra dâiresinde yeniden, fakat daha yüksek sesle tekrarlanır. Bu tekrarlama (*tarcī'*) dînen müstahaptır, yalnız hanefîlerce bu câiz değildir. Sabah namazında (*ṣalāt al-subḥ*) *al-ṣalātᵘ ḫayrᵘⁿ mina 'l-nawm* („namaz uykudan hayırlıdır") ezana ilâve edilir. İki defa tekrarlanan bu cümle (*taṣvīb*) 5. ile 6. cümle arasında okunur. Hanefîlerde ise, *aẕān*'ın sonunda okunur. Şî'î ezanı sünnîlerin ezanından, 5. ile 6. cümleler arasında, fazla bir cümleyi ihtivâ etmesi dolayısı ile, farklıdır: *ḥayya 'alā ḫayri 'l-'amal* („işlerin en hayırlısına geliniz!"). Bu cümle şî'îleri diğer müslümanlardan ayırt eden bir alâmet sayılır. Sünnî bir memlekette bir minâreden bu cümle okununca, halk hukûmetin şî'îler eline geçtiğini anlardı (krş. Subkī, *Ṭabaḳāt*). Şî'î ezanında bu cümle de 2 kere okunur.

Ezanı işiten her müslümanın, bu ibâreleri tekrarlaması lâzımdır, fakat 3. ve 4. cümle yerine, *lā ḥavlᵃ va lā ḳuvvatᵃ illā bi 'llāh* („kuvvet ve kudret yalnız Allahtadır") ve sabahleyin *taṣvīb* cümlesi yerine, *ṣadaḳtᵃ va-bararta* („doğru ve haklı söyledin") denilir.

Ezandan sonra *ṣalā* okunması mustahap ise de, Türkiye'de yalnız cuma ezanlarında *ṣalā* verilir. Akşam (*maġrib*) ezanında *ṣalā* verilmez [bk. ŞALĀT]. Çünkü bu namazın vakti dardır.

Ezanın tesbit edilmiş muayyen makamı yoktur. Her ezana, arzuya göre, her hângi bir mâlûm makam tatbik olunabilir; elverir ki, inşed şekli kelimelerin hakkiyle telâffuzunu ihlâl etmesin (krş. Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 87). „Mekke'de ekseriyâ çok muhtelif makamlar işitilir. *Kur'an* tilâveti gibi, ezanın makamla okunması da Mekke'de itina ile tâlim olunan ve çok inkişaf etmiş bir san'attır". Yalnız hanbelî uleması ezanın makamla okunmasını men'ederler.

Yukarıda zikri geçen *ṣalāt*'ları yalnız veya âileçe, evde veya kırda, icra eden müslüman ezanı da yükses sesle okur (krş. msl. Snouck Hurgronje, *Mekkanische Sprichwörter und Redensarten*, s. 87 = *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenk. van Ned.-Indië*, 5. seri, I, 519).

İki bayram namazı, güneş tutulması dolayısiyle kılınan namaz v.b. gibi diğer toplu *ṣalāt*'lar için okunan *aẕān* tek cümleden ibârettir: *al-ṣalātᵘ cāmi'atᵃⁿ* („toplu namaza gelin!"). Bu cümle söylendiğine göre, daha Peygamberin zamanında kullanılırdı (krş. Goldziher, *ZDMG*, XLIX, 315).

Maḳrīzī (*Ḫiṭaṭ*, II, 269 v.d.), islâmın bidâyetinden beri muhtelif yer ve devirlerde ezanın cümlelerinde yapılmış olan tâdilâta dâir mühim mâlûmat verir.

Ezan salâvâtı muhtevî olduğu için, müslümanlar yeni doğan çocuğun sağ kulağına ve *cinn*'lerin tahakkümü altında farzedilen kimselerin kulağına ezan okumak itiyadına mâliktirler. [Türkiye'de yeni doğan çocuğa isim verilirken, ilk hafta zarfında, sağ kulağına, ezan

okunduktan sonra, verilecek isim üç kere tekrar edilir. Bir de büyük bir zâtın vefatında kılınan cenaze namazından evvel ve hattâ vefatını müteâkip, minârelerden ezandan sonra *şalâ* vermek mûtat idi.

Türkiye'de 1934'ten beri ezanlar, eski makam üzere, türkçe olarak okunmaktadır].

Bibliyografya: Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, *Kitāb al-aẕān* (frns. tre. O. Houdas ve W. Marçais, I, 209 v.d.); A. N. Matthews, *Mishcât-ul-maṣābīḥ*, I, 141 v.dd. ve diğer rivâyet mecmuaları ile fıkıh kitapları tercümeleri.

(TH. W. JUYNBOLL.)

EZD. AL-AZD, bir arap kabîlesidir ve al-Asd şeklinde de yazılır; bu takdirde (harf-i târifsiz) Asad ile karıştırılmamalıdır. Hakikî adlarının Darrā' olduğu da söylenir. Şeceresi şöyledir: al-Azd b. Ġavṯ b. Ḳaṭn b. Mālik b. Zayd b. Kahlān b. Saba'. Bir çok kolları bulunan bu kabîlede başlıca 4 şûbe görülmektedir: 1. 'Omān'da — Azd 'Omān. Mamafih Kureyşîler 'Omān Azdlerinin arap olduklarını kabûl etmezlerdi. Bunlar bilhassa balıkçılık ile yaşarlardı ki, bundan dolayı onlar ile istihza edilirdi. Onlara verilen Muzūn lakabının da balıkçılıklarından ileri gelmiş olması muhtemeldir. 2. Yemen'de, Sarāt sıra dağlarında dokumacılık ile iştigâl edip, bu yüzden alaya alınmış olan Azd Sarāt. — 3. Azd Şanū'a = Ka'b; nâdiren Şanūva olarak yazılır; nesebleri Şanā'ī veya Şanāvī'dir. Şecereleri: Ka'b b. al-Ḥāriṯ b. Ka'b b. 'Abd Allāh b. Mālik b. Naṣr b. al-Azd. Bunlar da Sarāt'ta yaşarlar. Şanū'a Yemen'de bir bölgenin adıdır. Hakikatte Azd Şanū'a ile Azd Sarāt bir olsa gerektir. — 4. Şimâlde ve Suriye'de Azd Ġassān = Māzin. Medine'deki Avsler ve Ḫazracler Mekke ve civarındaki Ḫuzā'aların Azdlerden olduğu zannedilirdi. Al-Muhallab b. Abī Ṣufra, 'Abd Allāh b. al-Azd kolundan al-Atīḳ'a mensûp idi. Abū Hurayra Davs kolundan geliyordu.

Azdlere âit olarak gösterilen mahaller, Abîda (Sarāt'ta), Bârik (Sarāt'ın bir dağı), Ḥadīd (dağ), al-Ḥāl (Yemen), Maknūna (Yemen), Mar'āt (Yemen), Ma'rib (Yemen), al-Ḳufus (Kirman), Ḳunna, Raysūt (sâhilde çok müstahkem bir mevki), al-Sard, Tasnīṣ (Sarāt), Tindiḳa (Sarāt), Tu'ām (Yamāma, kısmen Azdler ile meskûn), al-'Udāf (Sarāt'ta bir dağ).

Tarih. Câhiliye devrinde, Azdler Manāt'a ve Zu 'l-Ḫabṣa'ya tapanların başlıcalarından bulunuyorlardı. 'Ā'im — bir Sarāt putu idi. Ma'rib su seddinin yıkılmasının Azdleri Saba'yı terkedip dağılmağa mecbur ettiği söylenir. Bunlar Sarāt dağlarına girdikleri vakit, Ḫaşamlar ile çarpışarak, onları yendiler. Daha Ardaşīr I.'in 'Omān'a Azdler yerleştirdiği rivâyet edilmektedir. Hicretin 9. senesinde Peygamber arap kabîlelerine islâmı kabûl etmelerini ihtar ettiği zaman, Azdlerin bir kısmı kolayca bu dâvete icâbet ederek, İran hâkimiyetinden islâm hâkimiyeti altına geçtiler. Bununla berâber, Azdler arasında müslümanların sayısı pek çok değildi. Peygamberin ölümünden sonra irtidat ettiler ise de, Abū Bakr onlara karşı bir ordu göndererek, mağlûp etti ve tekrar islâmiyeti kabûl etmeğe zorladı. Azdlerin hicretin 10. senesinde Peygambere bir sefer heyeti gönderdikleri rivâyet edilir. 'Oṯmān devrine kadar halifelerin giriştikleri fetih harplerine iştirâk etmediler. Fakat 'Oṯmān devrinde Sarāt Azdleri Kûfe ve Basra'da görülür. Mu'āviya, halife 'Alī aleyhinde, Basra'da bir kıyam çıkarmak istediği vakit, Azdler, o zaman daha 'Alī'nin hizmetinde vâli bulunan Ziyād'a yardım ettiler. Bununla berâber ancak Mu'āviya'nın hilâfetinin sonlarına ve Yazīd I.'in hilâfetinin başlangıcına doğrudur ki, Azdler, bu havâliye hicret etmiş bulunan büyük kütlelerin sonuncusunu teşkil eden 'Omān Azdlerinin Basra'da toplanmaları ve câhiliye devrinden beri kendileri Rabī'alar arasında mevcut bulunan dostâne an'aneye devamla müttefik Tamīm ve Ḳays kabîleleri aleyhinde, Rabī'alar ile ittifak akdetmeleri sâyesinde, hakikî bir kuvvet teşkil etmişlerdir. İşte bu suretle Azdler cenûp araplarının (Kalbi) şimâl arapları ile mücâdelelerinde, cenûpluların safında, faâl bir rol oynamışlardır. Msl. Yazīd I.'in vefatını müteâkip ve daha sonra hâricîlere karşı harplerde Yazīd ve oğullarının istinatgâhı olmuşlardır. Basra'dan gelerek, girdikleri Horasan'da, Tamīm-Ḳaysîler ile berâber, en kuvvetli kabîle hâline gelmişlerdir. Azdli Muhalleb'in ve âilesi efradının yükselmesi, kabîlenin nufuz ve şöhretini arttırmağa medâr oldu. Muhalleblerin yerini alan Ḳaysîlerden Ḳutayba'ye karşı olan mücâdeleler de o nisbette şiddetli olmuştur. Horasan'da onun aleyhine vukû bulan kıyama can ve gönülden iştirâk ettiler. Ḳutayba bir Azdli tarafından öldürüldü. Azdler dâima Muhallebîlerin intikamını almak gâyesini gütmüşlerdir. Fakat ekseriyâ fe'âketler ile karşılaşmışlardır. Yazīd II., Muhalleblere uzak veya yakından taallûku olan her şeye karşı beslediği kinden dolayı, Azdlere zulm edilmesini emretmişti. Vaziyetleri, Yazīd III. zamanında, Horasan'da son ve geçici bir inkişaf göstermiştir.

Bibliyografya: Emevîler zamanında Azdler hakkında bk. Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz*, s. 248 v.d., 275 v.d.

(RECKENDORF.)

EZDÂD. AŻDĀD (A. ; *żidd*'ın cemi), arap filologlarının târifine göre, birbirine zıt iki mânası olan kelimelere verilen i s i m d i r ; msl. hem „satmak" hem „satın almak" (*iştarā*) mânasına gelen *bā'a* fiili. Hattâ *żidd* kelimesinin kendisi bile bu zümredendir ; çünkü *lā żidda lahu* ibâresinde „zıd" mânasına değil, „eş" mânasına gelir. Arap lisancılarına göre, *ażdād* homonyme (*al-muştarik*), yâni lâfızları müşterek, mânaları başka kelimelerin ayrı bir sınıfını teşkil ederler ; şu farkla ki, o zümreden olan iki kelime, fonetik bakımından birbirinin aynı olduğu hâlde, iki ayrı mânaya (*ma'nayayn muḫtalifayn*) delâlet eder ; hâlbuki *żidd* olan kelimenin, birbirinin aksi olmak üzere, doğrudan-doğruya iki mânası vardır. Araplar bu lûgat ilmine âit olan bu meseleyi, lisanlarının her sâhasında gösterdikleri aynı aşk ve itina ile, tetkik etmişlerdir ; filolojiye dâir büyük eserlerde bu mevzûdan ârizî olarak bahseden kısımlar, hesaba alınmamak üzere, bu mesele ile hassaten meşgûl olarak, ayrıca eserler te'lif etmiş olan 14 gramercinin isimleri bugüne kadar gelmiştir (bk. Redslob, *Die arabischen Wörter mit entgegengesetzter Bedeutung*, Göttingen, 1873, s. 7—9, fakat bu eserden al-Câḥiẓ'in çıkarılması icap eder). Bu meseleye dâir yegâne tab'edilmiş ve aynı zamanda en mühim kitap, Kûfe mektebine mensûp dil âlimlerinden 'Abū Bakr b. al-Anbārī (271—328 = 885—940)'nin eseri olan *Kitāb al-ażdād* 'dır (nşr. Houtsma, Leyden, 1881). İbn Sîda 'nın *Kitāb al-muḫaṣṣaṣ* (XIII, 258—266)'taki mutalâaları da, az mârûf olmakla berâber, pek mühimdir.

Sâmî diller arasında yalnız arapçada bu türlü kelimelerin pek çok bulunduğu hakkında uzun zaman hâkim olan kanaatin artık müdafaası kabil değildir. Haylı uzun olan *ażdād* listelerindeki kelimelerden isâbetsiz ve yersiz olanların hepsi çıkarılacak olursa, arapçada dahi bu neviden pek az kelime kalır. Bundan ötürüdür ki, Durustavayhi (al-Suyūṭī, *Muzhir*, I, 191, 14) yazdığı ayrı bir eserde arapçada *ażdād*'ın mevcudiyetini tamâmen inkâr edecek derecede ileri gitmiştir. İbn al-Anbārī eserinde 400'den ziyâde *ażdād* sayar, fakat bu mebzûliyete rağmen, *ankara*, *valā* v.b. gibi kelimeler eksiktir. Redslob, bunlardan mühim bir mıkdarı ayıklanmak icap ettiğini, çünkü toplayıcıların *ażdād* mefhumunu fazla genişletmiş veya fazla mikdarda mâlzeme toplamak hevesi ile, fikîr oyunları ile, bir kısım kelimelere yakıştırma mânalar atfetmiş olduklarını göstermiştir. 1. Her şeyden evvel şu nokta gözden kaçırılmamalıdır ki, zikredilen kelimelerin çoğu bizzat araplarca da ancak tek mânaları ile bilinmekte veya umûmiyetle böyle kullanılmaktadır ; ikinci zıt mâna ancak nâdir ve hattâ bâzan şüpheli istişhâdlar ile tesbit edilebilmektedir. Hâl böyle olmasa idi, gündelik hayatta bu yüzden bir çok yanlış anlamalar olurdu ; nitekim İbn al-Anbārī, kitabının mukaddimesinde, her türlü iki mânalılığı inkâr etmektedir (1,16). 2. Bir *żidd*'ı tâyin ve tesbit için, kelimelerin yalnız mücerret şekillerine bakmakla kalmayarak, cümle içinde nahiv icabı olarak girdikleri şekli de ele almak, açıkça, hatâdır ; çünkü cümlelerin muhtelif teşekkülleri ve tefsirleri yüzünden, bir kelimeden iki zıd mâna çıkarılması imkânı vardır (al-Anbārī, *göst. yer.*, s. 167 v.d.). 3. *in*, *min*, *an*, *av*, *mā* ve *hal* gibi edatların *ażdād* listesinden ayıklanması lâzımdır. Msl. *in*'in hem „eğer", hem de „hayır" mânasına geldiği, yâni aynı kelimenin hem imkânı, hem de inkârı ifâde edebildiği gibi deliller değersizdir. Fiil şekillerinin (*kāna* veya *yakūnu*) ayrı zamanlara delâlet ettikleri veya öz adların (*Isḥāḳ*, *Ayyūb*, *Ya'ḳūb*) aynı zamanda tâlî mânaları olabileceği gibi mutâleaların da ehemmiyeti yoktur. 4. Umûmiyetle mâlûm olan mânaların yanında, ancak ârizî olarak, zıd bir mânası da olan sayısız kelime göstermek mümkündür. Hem „kâse", hem de „kâse dolusu" demek olan *ka's* kelimesi ile „biz" ve „ben" mânalarına gelen *naḥnu* kelimesi ; sonra aynı zamanda lâzım bir mânası olan bütün *fā'il* şekilleri (msl. *vāmiḳ*, *ḫā'if*) ile mânasında müteaddîlik de olan bütün *fa'īl* şekilleri (msl. *amīn*) ; aslî veya mezîd bâbların ism-i fâ'il ve mef ûllerinden teşkil edilebilen bâzı ism-i tafdiller ; aslî şekillerinin de tabi'î mânaları olan bâzı fiiller (msl. *zāla*) de bu kabîlden ise de, bunlardan hiç biri, asıl mânası ile, *ażdād*'dan değildir. 5. Bâzı hâllerde istihza makamında (*ihtizā'an* veya *taḥakkuman*) kullanılan kelimelerin de bu sınıfa sokulması pek doğru olmaz ; msl. bir abdala *yā 'āḳil* („ey akıllı!") hitabı veya hüsn-i tâbir ile, bir hastaya *yā sālim* („ey sağlam!") hitabı gibi. Çünkü bu gibi hâllerde kelimelerin zıd mânada kullanılması söyleyenin dileğine bağlı bir keyfiyettir ; hadd-i zâtında kelimelerin böyle bir mânası yoktur. 6. „Su cereyanı" ve „tepe" mânalarına gelen *tal'a* kelimesini (su yukarıdan aşağı akar, tepe de aşağıdan yukarıya yükselir diye) *ażdād* arasına koyan gramerciler indîlik ve sun'îliği pek ileri götürmüş olmakladırlar.

İbn al-Anbārī tarafından verilen misâllerin çoğu bu sayılan şekillerden birine dâhil bulunduğu için, bunların *ażdād* telâkki edilmemesi icap eder ki, bu suretle geriye pek az bir şey kalır. Bu meseleyi daha önce araplar da izaha

çalışmışlardır; fakat bu izahlardan yalnız biri dikkate değer mâhiyettedir; şu itibarla ki, bu izahta, hiç olmazsa, mânanın ikiye ayrıldığı asıl köke kadar gidilmektedir (al-Anbārī, *ayn. esr.*, s. 5, 20 v.dd.; *Muzhir*, I, 193, 25 v.dd.). Diğer izahlarda, ya bütün zıd mânaları köklerin birbirinden alınmış (al-Anbārī, *ayn. esr.*, s. 7, 13 v.dd.; *Muzhir*, I, 194, 1) veya zıd mânalar arasında bir âhenk bulmağa beyhude uğraşmak yolu tutularak, yalnız hakikî mânalarına bakılmıştır; msl. *ba'ŝ* kelimesinin „bütün" mânasını izah için, bütün olan şey başka bir şeyin bir kısmından ibâret olduğu söylenir (al-Anbārī, *ayn. esr.*, s. 6, 10). *Aḍdād*'ı iptidâî insanların mantık dışı telâkkilerinin bir bakiyesi nazarı ile gören (bk. Giese, *Untersuchungen über die Aḍdâd*, s. 52) Abel (*Über den Gegensinn der Urworte*, Leipzig, 1884)'in ve hattâ bunların etimolojilerini tâyinde fazla cesâret gösteren Leguest (bk. Landau, *Die gegensinnigen Wörter im Alt- und Neuhebräischen*, s. 21 v.d.)'nin izahları (*Etude sur les formations des racines sémitiques*, Paris, 1858) gibi, bu lisânî hâdisleri tek bir bakım dan izah etmeğe mâtuf daha yeni teşebbüslerin bugün hiç bir kıymeti yoktur. Eski şiirde zıd mânaları hâiz yalnız 22 kelime bulmuş olan Giese (bk. *JRAS*, 1895, s. 223 v.dd. ve *Asiatic Quarterly Review*, N. F., IX, 1895, s. 242), bu müşkülün halli için, semantik usûlleri ile çalışarak, ilk defa olmak üzere, bâzı semereli esâslar koydu ki, bunlar arap dilinin bütün sâhalarına tatbik edilebilmek için, her hâlde genişletilmeğe ve tâdile muhtacdırlar (hattâ kendisi bile *aḍdād*'ın hepsini izaha muvaffak olamamıştır). Bu esaslar şunlardır: 1. Metonymie: kelimenin mânalarından biri, illet veya zaman dolayısı ile, diğerinin neticesi olarak anlaşılmalıdır; msl. *nā'a* bir yükü güçlükle yerinden kaldırmak, onu taşımak; *nāhil* susamış olarak su başına giden, su başından, susuzluğunu gidermiş olarak, dönen. 2. Ayrı mâhiyette mefhumların aynı kelimede birbiri ile bağlanması; msl. *bayn*, ayrılmak ve birleşmek (bir guruptan ayrılmak veya başka biri ile birleşme ve ayrılma hâllerine göre) veya *calal*, hem yuvarlanmak, yâni ağır olmak, hem de aynı zamanda, girdbâd gibi, döne-döne yükselmek, yâni hafif ve ehemmiyetsiz olmak. 3. Aynı kelimenin, yükseklik, çokluk veya azlık ve eksiklik bakımlarından, zıd mânalı iki mefhuma delâlet etmesi; msl. *ramma*, ilik ile dolu olmak, iliksiz olmak. 4. Heyecan ve korku ifâde eden kelimelerde, ister iyi ve ister kötü bir mânada kullanılışlarına bakılmayarak „müteheyyic olmak" demek olan esâs bitaraf mânaları ile kabûl edilirler; msl. *rā'a*, korkmak, ve hoşa gitmek: *ṭariba*, mahzûn ve neş'eli olmak, *racā*, *ḫāfa*, ummak ve korkmak, *ẓafar*, *banna*, iyi ve kötü koku. Bilmek ve bilmemek çift mânaları ile içe-doğma (pressentiment) ifâde eden fiillerde de hâl böyledir; msl. *ẓanna*, *ḥasiba* ve *ḫāla* (al-Anbārī, *ayn. esr.*, s. 8 v.d.; Landau, *ayn.esr.*, s. 189 v.dd.). 5. Ekseriyâ aalında aynı mânayı ifâde eden kelimeler, kültür inkişâfının neticesi olarak, sonradan farklı mânalar almıştır; bidâyette mübâdele etmek mânasına gelen *bā'a*, *şarā* („satmak" ve „satın almak")'da olduğu gibi. 6. Hassaten *fa'al* ve *af'al* kalıbında olan isimden yapılma fiiller bidâyette „bahis mevzuu olan şey ile bir fiil işlemek" mânasına gelirlerdi; bu itibârla bunlar, müsbet ve menfi olarak, kullanılabilirler; msl. *farra'a*, binmek ve inmek (krş. שָׁרַשׁ-סִקֵּל bk. Landau, *ayn. esr.*, s. 71 v.d.). — Arapçada edatlar ile yeni kelime teşkil edilememesi de iki mânalılıklara sebebiyet vermektedir (krş. al-Suyūṭī, *ayn. esr.*, s. 189, 12: *valā* = *aḳbala*, „tevecc ühetmek" ve *adbara*, „yüz çevirmek"; *sami'a* „işitmek" ve „cevap vermek") ve iki ayrı tefsire müsâit olan büyük mikdarda iki veya daha ziyâde mânalı (*voces ambiguae*) yahut gramer bakımından müşterek cinsli (*communis generis*) kelimeler (Landau, *ayn. esr.*, s. 168 v.d.), msl. *amam*, aslen „hedef" = az ehemmiyetli veya çok ehemmiyetli bir şey, *ma'tam*, bir şenlik yahut da bir yas dolayısı ile, kadınların toplanma yeri, *zavc* (eş), karı, koca. Nihâyet lehce farklarından ileri gelen *aḍdād*'lar da büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Arap filologları da bu neviden misâller vermişlerdir; msl. *sudfa*, Temimîlerde „karanlık" ve Kaysîlerde „ışık"; *vaṣaba* Ḥimyarī'de „oturmak", bütün diğer araplarda „sıçramak"; kezâ *sāmid*, *ḳar'* v.b. da böyledir. İptidâî mânanın muhtelif muhitlerde ve muhtelif şartlar içinde bu değişme, yalnız arap lehcelerinde değil, sâmî dillerin hepsinde görülebilir (msl. לחם „ekmek", *laḥm* „et", bidâyette „yiyecek, azık", „zengin", *'asr* „fakirlik", bidâyette „çalışma". Landberg son zamanlarda şimdiki lehcelerden toplanmış kıymetli mâlzeme vermektedir (*La Langue arabe et ses dialectes*, Leyden, 1905, s. 64—67).

Aḍdād meselesinde arap âlimlerinin anlayışları ile modern filologların görüşleri birbirinden çok ayrıdır. Arap âlimleri meseleyi sırf amelî bakımdan ele almışlar, gündelik hayatta kullanılan zıd mânalı kelimelerin, mümkün mertebe tam bir listesini vücuda getirmeğe çalışmışlardır. Bunlar çok defa kelimelerin telâffuz benzeyişlerini kendilerine rehber ederler; bundan dolayıdır ki, *v d y* kökünden gelen *mādī*

(„can veren") ile kökü ' *d y* olan *mūdī* („sağlam, kuvvetli") 'yi *ażdād* arasına koyarlar. Menşe göstermek ve izah etmek araplarca tâlî derecede kalır ve bununla alâkalandıkları zaman da, sathî olurlar. Filologlar için ise, amelî ihtiyac ikinci derecede gelir; onlar, telâffuz benzeyişi meselesi ile olduğu kadar gövde ve köklerle de meşgûl olurlar. Bu itibârla garplı filologlar yalnız *Kur'an* ve büyük şâirler ile klâsik lisandan alınacak misâlleri kâfî görmezler. Onların tetkik dâireleri bütün lehceleri, üstelik arapçaya yakınlığı olan bütün sâmî dilleri ihtivâ eder; hâlbuki bir çok araplar (msl. İbn Durayd) ancak aynı lehcede iki zıt mânayı hâiz olan kelimeleri *ażdād* addediyorlar (al-Suyūṭī, *ayn. esr.*, s. 191, 16 v.d.; bk. bir de *ş ' b*). Tetkiklerinin sâhası içine diğer lehceleri idhâl etseler bile, bunu ancak amelî bir maksatla yapıyorlar, çünkü bunları bilmemek iltibaslara ve hattâ bâzan hatalara bile yol açabilir (al-Anbārī, *ayn. esr.*, s. 59,4 v.d.; mad. *v ş b*). Kelimelerin menşe'leri ile organik inkişâflarının anlaşılmamış olması ve kısmen dinî bir sebepten ileri gelerek, bütün bilgi sâhalarına şâmil olan bu hâl arapların, ellerindeki mâlzeme bolluğuna rağmen, meseleyi hâlletmelerine engel olmuştur. Buna diğer sâmî diller ile garbî Asya tarih ve kültürü hakkında anlayış noksanı ile dinî hayatla ilgili kelimeler için vazedilmiş olan temelsiz izahlar da (msl. *maṣallā*, *anṣār*, *Masīḥ*) ilâve olunmalıdır.

Ażdād üzerindeki tetkikler, şimdiye kadar, hep arap filologlarından intikal etmiş olup, bâzan tetkik edenleri hataya düşüren mâlzeme üzerinde yapılmıştır. Akraba lehce ve diller ile alâkalı olarak, müstakil bir zihniyet ile vücuda getirilecek bir *ażdād* listesi, medeniyet tarihinin bâzı noktalarını aydınlatmak bakımından, pek faydalı olacaktır. (WEIL.)

EZECHİEL. [Bk. ḤIZḲĪL.]

EZEL. AZAL (A.), tâbiri başlangıcı olmayan, fakat sonsuz da olmayan bir s ü r e ifâde eder. [Bk. ABAD.].

EZELÎ. EZELÎ, Bāb'ın ölümünden sonra, Ṣubḥ-i Ezel (b. bk.) unvanı verilen Mirzā Yaḥyā'nın yanında giden Bābîler (b. bk.)'in adıdır.

EZHER. AZHAR (CĀMİ' AL-AZHAR < *al-Cāmi' al-Azhar*), Kahire'de bir c â m i ve m e d r e s e d i r.

I. B i n a l a r v e v a k ı f l a r. Câmi, Mısır'ın Fâtımîler tarafından işgâlinden bir yıl sonra ve yeni payitahtın te'sisi (al-Ḳāhira) akabinde (cemâziyelevvel 359 — ramazan 361), Abū Tamīm Ma'add'ın kumandanı Cavhar al-Kātib al-Ṣiḳillī (diğer ismi: al-Ṣaḳlabī) tarafından inşa edilmiş ve 361 ramazanında (haziran-temmūz 972) açılmıştır. Bina şehrin cenûb-i garbîsinde Deylemliler mahallesi (şimâlde) ile Türk mahallesi (cenupta) arasında, o zamanlar mevcut olan „büyük kasır" yakınında bulunuyordu. Cavhar, kubbenin üzerine, 360 tarihli bir kitâbe koydurmuştur ki, metni al-Maḳrīzī (*Ḫiṭaṭ*, II, 273, 24—26; van Berchem, *Corp. Inscr. Arab.*, I, 43, nr. 20)'de görülmektedir. Kitâbe sonraları kaybolmuştur. Fâtımî hükümdarlarından bir çoğu câmiin tevsiine ve bâzı vakıf ve te'sisler ile, onu zenginleştirmeğe gayret etmişlerdir; bu meyanda al-'Azīz Nizār (365—386 = 976—996) câmii medrese hâline getirmiş ve 35 kişilik bir yoksullar yurdu te'sis etmiştir.

İlk binada garip bir tılısım vardı ki, bu da 3 sütûnun başlıkları üzerinde mahkûk kuş tasvirleri idi. Bunlar kuşları ürküterek, câmi içinde yuva yapıp, üremelerine mâni olurmuş. Al-Ḥākim'in saltanatı zamanında (386—411 = 996—1020) da Ezher ve diğer câmilere bir çok teberrûlar ve vakıflar yapılmıştır. Bunlardan 400 senesine âit olanlar hakkında bir vesika, Maḳrīzī (II, 273 v.d.) sâyesinde, bize kadar gelmiştir. Al-'Āmir tarafından 519 (1125)'da inşa ettirilen oyma ağaç ziynetli mihrabın üzerine konulmuş olan kitâbe şimdi Kahire'de arap müzesinde (Ravaisse, *Sur trois miḥrābs*, s. 10; van Berchem, *Corp. Inscr. Arab.*, I, nr. 455) bulunmaktadır. Câmiin aslen Fâtımîlere âit olması, isminin Fāṭima'nın diğer adı olan Zahrā' ismi ile olan münâsebetinden de belli olmaktadır. Nitekim câmiin içinde bir *maḳṣūra*'ye de Fāṭima adı verilmiştir (Maḳrīzī, II, 275, 16). Ezber'e halife al-Mustanṣir ve al-Ḥāfiẓ zamanlarında da bâzı ilâveler yapılmış ise de, bunlar o kadar mühim değildir.

Eyyûbîlerin hukûmeti ele almaları üzerine, yeni bir cereyan baş gösterdi; çünkü ateşli sünnî olan bu hükümdarlar Fâtımîler devrinde yerleşen şi'iliğin bütün izlerini ortadan kaldırmamağa azmetmişlerdi. Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī bu câmide hutbe okunması hakkını kaldırdı ve al-Ḥākim'in vakıflarından bir çoğunu da geri aldı. Ancak yarım asır kadar bir zaman sonradır ki, hükümdarlar ve ricâl Ezher'e alâka göstermeğe başladılar. Al-Malik al-Ẓāhir Baybars müesseseye yeni kısımlar ilâve etti ve ilim tedrisatını himâye ve teşvik ettiği gibi, 665 (1266/1267) senesinde hutbe imtiyazını da iâde etti (*cavāz al-cum'a*); krş. van Berchem, *Corp. Inscr. Arab.*, I, nr. 128. Diğer bir çok emîrler de onun izinde yürüdüler. Ezher câmii ve medresesinin ikbâl devri o zamandan başlar. Bundan sonra Ezher, yerli hükümdarların himâyesinden müstefid olduğu gibi, nice mâmûr medreselerin mahvini, hiç olmazsa, inhitatını mûcip olan moğulların şarktaki tahribatı

ve islâmın garba doğru çekilmesi gibi vak'alardan da istifâde etti. Câmi 702 (2302/1303)'de zelzeleden harap oldu ve emîr Salār (Sullār) tarafından, yeniden inşa edildi. 725 (1325)'te Kahire muhteşibi Muḥammed b. Ḥusayn al-İs'irdī (Siirtli) câmii tevsi ettirdi. Yine o sıralarda Ṭaybars ve Aḳbuġa 'Abd al-Vāḥid, câmiin yakınında, medreseler bina ettirdiler. Ṭaybars 709 (1309/1310)'da ve Aḳbuġa 'Abd al-Vāḥid de, 740 (1339/1340)'ta olmak üzere, câmi civarında medreseler te'sis ettiler (krş. van Berchem, *Corp. Inscr. Arab.*, I, nr. 110, 125, 126, 127); daha sonra, bu müesseseler de Ezher'e ilhak edildi ve hâlâ da ona merbut bulunmaktadır. Basīr al-Cāmdār al-Nāṣirī tarafındaо, 761 (1360)'e doğru bir çok yeni ilâveler ve tâmirler yaptırıldı. Bu zât câmie bir muṣḥaf vakfetmiş ve tilâveti için, bir hâfız tâyin eylemiş, aynı zamanda, imâretin eşyalarını tecdit ile hanefī fıkhı tedrisi için, bir kürsü ihdas etti. Câmiin 800 (1397/1398) senesinde bir minâresi yıkıldı, fakat Sultān Berkuk onu kendi hazînesinden yeniden yaptırdı. Câmi iki defa daha böyle kazaya uğradı (817 = 1414/1415 ve 827 = 1423/1424), lakat yine derhâl tâmir edildi. Yine o sıralarda yeni bir sarnıç kazıldı, bir sebil ve abdest almak için, bir havuz (*mīża'a*) inşa edildi. Hadım Cavhar al-Ḳanḳabā'ī (ölm. 844 = 1440/1441) câmiin pek yakınında bir mektep inşa ettirdi. (Bu müessese, al-Cavhariyya, hakkında tafsilât için bk. 'Alī Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, IV, 19 v.d.) IX. asırda câmiin başlıca hâmisi Ḳayıtbay idi. Onun himmeti ile vücuda gelen muazzam inşaat 900 (1494/1495) senesinde, yâni ölümünden bir az önce, bitmişti. Fakirler ve âlimler için yapılmış bir çok vakıflar da hep bu hükümdara âittir. Bu zâtın yaptırdığı binalar hakkında kitâbelerden de mâlûmat edinmekteyiz (van Berchem, *Corp. Inscr. Arab.*, I, nr. 21—25). İbn İyās (II, 167, 22 v.dd.) Ḳayıtbay hakkında şâyân-ı dikkat bir menkıbe anlatıyor: hükümdar magribî kıyâfetine girerek, Ezher câmiine gitmiş, namaz kılmış ve oradakilerin kendi hakkında ne söylediklerini dinlemiş. Fakat bu hareketin nasıl neticelendiğini bilmiyoruz. Memlûk hükümdarlarının sonuncusu olan Ḳānṣūh al-Ġūrī (906—922 = 1500—1516), kitâbelere göre, minâreyi iki katlı olarak yaptırdı; krş. ayn. mll., *ayn. esr.*, I, nr. 26, 27.

Osmanlı devrinde câmiin şa'şaası bir az solmuştur. Bununla berâber bu müesseseye yine az çok alâka gösterildiğini kaydetmek icap eder. Mısır fâtihi Selīm I. bir çok defalar Ezher'i ziyâret ederek, orada namaz kılmış ve *Kur'an* okutarak, fakir talebeye atiyeler dağıtmıştır (İbn İyās, *Chronik*, III, 116, 132, 246, 309, 313). Osmanlı devrinde ilâve edilen binaların üslûbunda, daha eski binaların üslûbuna nazaran, umûmiyetle bir ayrılık göze çarpmaktadır. Kültür bakımından olduğu gibi, san'at tarihi bakımından da bir terakki eseri olan körler câviyesi (*zāviyat al-'umyān*) bu devirde, 1148 (1735/1736)'de 'Oṣmān Kaṯḫudā al-Ḳazdaġlī (Ḳāṣid-oğlu) tarafından yaptırılmıştır (krş. J. Hirschberg, *Ägypten*, 1890, s. 101). Câmie yardım edeu hayır sâiplerinin en büyüğü olarak, 'Oṣmān al-Ḳazdaġlī'nin akrabasından olduğu sanılan 'Abd al-Raḥmān Kaṯḫudā yahut Kiḫya (ölm. 1190 = 1776) gösterilmektedir. Bu zât câmie büyük ve fevkalâde müzeyyen bir *maḳṣūra* yaptırmış, yetimler için bir ilk mektep, bir sarnıç ve kendisi için de bir kabir inşa ettirmiş ve buraya defn olunmuştur. 'Abd al-Raḥmān Kaṯḫudā bir takım yeni binalar ile iki medreseyi birbirine raptetti, bu medreseler yukarıda zikredilmiş olan al-Ṭabarsiya (Ṭaybarsiya) ile Aḳbuġāviya'dir ki, bu isim daha sonraları İbtiġāviya şekline girmiştir. Bu zat binalarda ufak-tefek bâzı tâdiller daha yapmış ve bundan başka, fakir talebelere geçimi ve giyim te'mini için, vakıflar te'sis etmiştir. Şunu da kaydetmelidir ki, al-Cabartī kendi devrinde, 1220 (1805) senesine doğru, yâni 'Abd al-Raḥmān Kaṯḫudā'dan bir batın sonra, bu vakıfların mühmel bir hâlde bulunduklarını söylemektedir. Bu aralık, fransızların Mısır seferi yüzünden, Ezher mensûpları büyük zararlara uğradılar. Muḥammed 'Alī devrinde bütün idâreye şâmil umûmî ıslâhat ilk zamanlarda Ezher için pek faydalı olmadı. Ancak sonraki hidiv'lerdir ki, müessesenin eski itibâr ve şerefini muhafaza etmesi için, ellerinden gelen gayreti sarfetmişlerdir. 'Alī Mubārak (*al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, IV, 14—26)'te câmiin şimdiki hâli hakkında doğru mâlûmat vardır; fakat bu zât arkeolog değil, münevver bir müslüman olduğundan, Ezher'in kapıları, sahnı, mihrapları, mahfilleri, abdest almağa mahsus yerleri, avlusu, minâreleri, basîteleri (güneş saati), yukarıda bahsi geçen iki medresesi ile revakları (*arvīḳa*), odaları (*ḥārāt*), sarnıçları, kandilleri, ḥasırları ve halıları hakkında verdiği mâlûmat, bittabî, dar hudûd içinde kalmıştır. Arkeoloji bakımından dikkate şâyân olan kısımların, msl. Ḳayıtbay kapısı ve al-Ṭabarsiya medresesi mihrabının resimleri Franz Paşa'nın *Kairo* (1903) adlı eserinde (s. 21 v.dd.) bulunur; krş. bir de Bädeker, *Ägypten*.

II. Câmiin ilk zamanlarına âit dâhilî nizamı. Ezher'in inşa tarihi hakkında mükemmel mâlûmata sâhip isek de, câ-

mi ve medreselerin ilk zamanlarındaki dâhilî nizamı hakkında kâfi mâlûmata sâhip değiliz. Şu muhakkaktır ki, Fâtımîler devrinde Ezher 'e şehrin ve memleketin en büyük câmilerinden biri nazarı ile bakılıyordu. Eyyûbîler zamanındaki sünnîlik te'sirlerinden yukarıda bahsetmiştik. Fakat Memlûk sultanı Baybars 'ın himâyesi altına girdiği devirden itibâren, siyâsî hâdiseler ve zelzeleler yüzünden, uğradığı tahribata rağmen, Ezher 'in ehemmiyeti mütemâdiyen artmış olduğu görülüyor. Orta çağlarda bile oraya en uzak mem'eketlerden ziyâretçiler ve talebeler geldiğini öğreniyoruz. Bir kaç asırdan beri Ezher islâm â'eminin bütün medreselerine fâik bir tedris ve irfan müessesesi olmuştur. Bu inkişafın tarihî sebepleri arasında Mısır 'ın hâricinde moğullar tarafından yapılan istilâlar ve İspanya 'da arap medeniyetinin sönmesi vâkıalarına yukarıda işâret edilmiştir. Bunlara şunları da ilâve etmek lâzımdır: câmiin merkezî vaziyeti, Hicaz 'a yakınlığı, memleketin tamâmiyle arap karakterinde olması, iktisâden hâiz olduğu ehemmiyet ve arkasında büyük Afrika kıt'asının mevcudiyeti ve son, fakat en mühim bir sebep olarak da, kadîm Mısır ilim ve irfanının Nil vâdisinde ilim ve edebiyatın inkişafına âmil olacak tohumları bırakmış bulunmasıdır. Ezher medresesinin şimdiki nizamından bir az aşağıda bahsedeceğiz.

Orta çağlarda Ezher 'in, mültecîler sığınağı (İbn İyās, II, 264, 21; III, 106, 15) olmak üzere de, zikredilmesi, müessesenin hâiz olduğu kudsiyetin bir delilidir. Bundan başka, sık-sık zikredildiğine göre, Ezher 'de ezcümle (msl. İbn İyās, II, 177; III, 116, 132, 167), büyük felâketlerin ve ıstırapların önüne geçmek maksadı ile, *Kur'an* ile *Buḫārī* (*Buḫārī-i şarīf*) 'in bâzı kısımları okunurdu. 798 (1395/1396) 'de Sirāc al-Dīn ('Omar b. Raslān) al-Bulḳīnī kıtlık devrinde oraya gidip, duâ etmişti (İbn İyās, I, 306, 8). 1172 (1758/1759) 'de Kahire 'yi istilâ etmiş olan vebanın zâil olması için, talebe *Buḫārī-i şarīf* dersleri açılmasını müderrislerinden rica etmişlerdi (Vollers, *Kat. Leipzig*, nr. 729, XI; krş. 'Alī Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, IV, 34,3). İbn İyās (I, 82, 3) büyük mutasavvıf 'Omar b. al-Fāriż 'ın Ezher 'de ikamet ettiğini zikretmektedir. Fakirler yâni riyâzete çekilmiş zâhid sûfîler için, yapılmış olan hayır müesselelerinden yukarıda bahsetmiştik. Fakat ne yazık ki, zâhid kisvesine bürünen bir çok serseriler de Ezher 'i kendilerine bir melce ittihaz etmişlerdi. Ezher 'de bir çok hırsızlıklar, kavgalar, ahlâksızlık hâdiseleri vukû bulduğu ve bi'lhassa bunların bayram gecelerinde fazlalaşmış olduğu söylenmektedir. Bundan dolayıdır ki, 818 (1415/1416) 'de Ezher 'in müfettişi olan emîr Sūdūb orada ikamet eden talebeleri, dilenci ve serserîleri, eşyaları ile berâber, kapı dışarı atmak gibi, şiddetli bir tedbir ittihaz etmişti. Fakat çok geçmeden, bu harekete karşı halk arasında büyük bir taassup galeyânı zuhûr etti. Bu sebeple Sultan al-Mu'ayyad 'in gözünden düşen emîr Sūdūb tevkif olunarak, Şam 'a gönderilip, orada hapsedildi. Hattâ al-Maḳrīzī bile (II, 276 v.dd.), mutaassıp halkın bu galeyânına hak vererek, Sūdūb 'un bu âkıbetini Allah 'ın bir cezası addeylemektedir. Bu münâsebetle Ezher 'e yeniden bir çok teberruat ve hayrat yapıldığı beyan edilmekte ve fukara arasında iranlılar, Zayla' ve civarı halkı ile magribîler bulunduğu ve bunlardan her cemaat ve zümrenin (*ṭā'ifa*) kendisine tahsis edilmiş birer revakı zikredilmektedir. 784 (1382/1383) senesinde, müfettiş ve emîr Bahādur 'un idâresi zamanında, talebenin hayatı ile alâkalı ikinci bir vak'a da görülür. Emîr Bahādur Ezher 'de vefat eden ve meşrû vârisi bulunmayan talebeye âit malların diğer talebelere kalması hakkında Sultan Berkuk 'tan bir ferman istihsâl etmiştir. Bu ferman bir taşa hâkkedilerek, „Büyük Nil kapısı" üzerine konulmuştur (Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 276, 18 v.d.). Fakat bu fermanın muhafaza edilememiş olduğu anlaşılıyor.

Görülüyor ki, orta çağlarda da, şimdi olduğu gibi, Ezher talebelerinin bir kısmı dâhilî olup, bir kısmı da hâricde ikamet ederlerdi. Dâhilî talebeler, milliyetlerine göre, muhtelif zümrelere ayrılmışlardı; bu zümrelerden bir çoğunun, bugün olduğu gibi, o vakit de kendilerine mahsus *ḫāra* ve *rivāḳ*'ları vardı. *Ḥārāt* denilen bu odalar (buna dâir bir makale için, bk. *ZDMG*, XXXII, 753; XLII, 315) talebenin ikametine mahsus olup, ekseriyetle dışarıda avluda veya kütüphâne olarak kullanılan hücrelerde yatan talebelerin eşyalarını muhafaza ederler. *Rivāḳ* (cem. *arvika*) diye iki sütûn arasındaki boşluğa denir; vaktiyle buralarda ders verilirdi; zikirler, münâkaşa ve münâzaralar da buralarda olurdu. Bugün 26 *rivāḳ* ve 15 *ḫāra* mevcuttur. Bu 26 *rivāḳ* şunlardır: 1. al-Ṣa'ā'ida — yukarı mısırlılara mahsus olup, büyük ve ehemmiyetlidir, mâlikîlerin makarrıdır; 2. al-Ḥaramayn — Mekke ve Medineliler için; 3. al-Dakārina (Dakārna) — Tukrūr ahâlisinden demek olan Takārîler ile Sennār, Dārfōr ve Vadaylılar için [krş. 8.]; 4. al-Şavām — suriyeliler için; 5. al-Cāvā — cavalılar v.b. ile şarkî Hind adalarından gelenler için; 6. al-Sulaymānīya — Efganistan ve Horasan 'dan gelenler için; 7. al-Maġāriba — büyük

ve ehemmiyetli olup, şimâlî afrikalılar için, 8. al-Sennārīya — Muḥammed 'Alī tarafından te'sis edilmiştir [krş. 3.]; 9. al-Atrāk — türkler için; 10. al-Birnīya — Bornu ve civarından gelenlere mahsus; 11. al-Cabartīya — Somali sâhilinden gelenler için; 12. al-Yemenīya — cenûbî Arabistan'dan gelenler için; 13. al-Akrād — kürtler için; 14. al-Hunūd — hind müslümanları için; 15. al-Baġdādīya (Buġdādīya) — ıraklılar için; 16. al-Beḥeyra — Nil deltasının şimâl-i garbîsinden gelenler için; 17. al-Fayyūmīya (Fayama) — Fayyûm vâhasından gelenler için; 18. al-Aḳbuġāvīya (İbtiġāvīya) — yukarıda zikredilen medreseliler için; 19. al-Şanavānīya (al-Acẓhira, al-Vāṭīya) — deltanın cenûbundan gelenler için; 20. al-Ḥanafīya — hanefîler için; 21. al-Feşnīya — merkezî mısırlılar için; 22. İbn Mu'ammar — bütün müslüman milletler mensuplarına açık hususî müessese; 23. al-Barābira (Barābra) — nubyalılar için; 24. Dakārnat Ṣelēḥ — Çad gölü havâlisinden gelenler için; 25. al-Şarḳāvīya — ('Abd Allāh al-Şarḳāvī'nin adına nisbetle yeniden teşkil edilmiş, bk. aş. IV, 13) deltanın şimâl-i şarkîsinden gelenler için; 26. al-Ḥanābila (Ḥanābla) — hanbelîler için (pek küçük). Afrika'nın ortalarından orta Asya'ya, Cava ve Sumatra (Malay)'dan Fas'a kadar olan memleketlerden buraya tahsil için gelen bu ecnebi talebelerinin cedveli kadar, hiç bir şey bizi, islâmın dâhilî hayatı bakımından, bu müessesenin ehemmiyeti hakkında tenvir edemez. Bu muhtelif milletlerin burada bulunuşları, tabiatı ile, o memleketlerin iktisadî ve siyâsî şartlarına tâbi bir mesele idi; istatistiklerde husûle gelen tahavvüller bunun bir neticesidir; nitekim münâkalâtın imkân ve mükemmeliyetinin de, haceda olduğu gibi, burada te'sirleri görülmekte idi. *Rivāḳ* hâlindeki bu gruplar, bâzan milliyet, bâzan mezhep (nr. 20, 26) ve pek nâdiren de mevbut olduğu vakf itibârı ile, ayrılmışlardır.

Câmi ile olan komşuluğu dolayısı ile, talebelere *mucāvir* (cem. *mucāvirūn*) denilmiştir. Talebe oldukları müddetçe, onlara *ṭālib* (cem. *ṭalabat*) *al-'ilm* („ilme tâlip olanlar") denilir. Ders veren hocaların resmî lakabları *mudarris* (cem. *mudarrisūn*)'tir. Bunlar kendilerine mağrurâne bir tevâzû ile *ḫādim al-'ilm* („ilim hizmetkârları") unvanını verirler. Hocalar ve talebe, mümkün olduğu kadar, basit bir hayat sürerler. Bu müderrisler teberrûlardan veya vakıflardan gelen vâridat ile geçinirler. Bunların ancak küçük bir kısmının hâl ve vakti yerindedir. Âilelerinden nakdî muâvenet gören talebe pek azdır. Büyük bir kısmı sefâlete yakın bir fakr içinde yaşar. Ekseriyâ aynen yapılan yardımlardan ibâret olan vâridat ve vakıflar yetişmediği takdirde, talebeler evlerde ve çarşıda çalışmak, *Kur'an* okumak, ders vermek ve bâzı san'atları icra etmek sureti ile, maişetlerini te'min edecek parayı kazanmağa mecbur olurlar. Kahire kütüphânesinin teessüsünden sonra, bir çokları, oradaki kitapları istinsalı etmek suretiyle, para kazanır oldular. Bu talebeler, meskenleri, geçim ve giyimleri cihetinden, birer kanaat nümûnesidirler. Hıfzıssıhha mefhumu onlar için mechûldür. Ezher'in tarihi talebe isyanları ve talebe kavgaları ile doludur. Bu kavgalar bâzan milliyet ve mezhep farklarından, bâzan da, *carāyāt* adı ile, talebeye yapılan aynî yardımlar ve hibelerin taksiminde suiistimallere sapan vicdansız bir idârenin hırs ve tamaı yüzünden, vukû bulurdu. Dâhilî kavgalara en çok sebebiyet veren zümreler haşîn mizaclı yukarı mısırlılar, gürültücü suriyeliler, mutaassıp magribîler ve yukarıda ismi geçen körler zâviyesi sâkinleridir.

Ezher'deki ilmî çalışmalar ve tedrisat bugün garpta cârî olan metodlardan haylıca farklı ise de, tarihimizin eski devirlerindeki tedrisat usûllerini bize tamâmiyle hatırlatmaktadır. Kuvvetini dinî nasslardan alan ve garpta bir kaç asırdan beri kalkmış olan serbest muhakeme yasağı islâm medrese hayatında, bütün şiddeti ile, devam etmiştir. Ezher'de okutulan ilimlerden nakle dayanan ilimler (*al-'ulūm al-naḳlīya*), ke'âm, fıkıh, hadîs ve tasavvuf başta bulunur ve ondan sonra akla dayanan ilimler (*al-'ulūm al-'aḳlīya*), lisan, arûz, belâgat, mantık ve hey'et gelir. Bu son ilim yalnız takvim bakımından ve ibâdet gün ve vakitlerini tâyin maksadı ile, sırf amelî bir gâye için, okutulur. Diğer dersler, edebiyat, tarih, coğrafya, tabiî ilimler, riyâziyat v.b.'dan ibâret olup, esâs itibârı ile, ikinci zümreye dâhil bulunurlar; fakat bunlar orta çağlardan beri ehemmiyetlerini kaybetmiştir ve hâlâ tedris edilirse de, artık hiç bir ilmî değeri kalmamış eski metinlerden okutulur. Ezher müderrislerinden al-Ṭanṭāvī, 1827 senesine doğru, Petersburg'a gitmeden önce, Ḥarīrī'nin *Maḳāmāt*'ı ve *Mu'allaḳāt*'a dâir al-Zavzanī'nin şerhi üzerine verdiği derslerden bahsederken, kendisinden evvel Ezher'de bu derslerin kimse tarafından verilmediğini söyler (*Zeitschr. f. d. Kunde des Morgenl.*, VII, 59). XIX. asırda dünyevî ilimlerin, Avrupa te'siri ile, Mısır'da kuvvetli bir surette inkişâfı bu medresenin tedrisatı üzerine büyük bir te'sir yapmamıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz iki zümre dersler arasındaki farklar, derslere tahsis edilen saatlerden de anlaşılmaktadır. Zekânın uyanık bu-

lunduğu sabah saatleri naklî ilimlere, yâni gerek itikat ve amele, gerek devlet teşkilâtında tuttuğu yer dolayısı ile, muâmelâta esas olan dinî mevzûlara tahsis edilmiştir. Tâlî mâhiyette sayılan aklî ilimler ise, öğleden sonraki saatlere konulmuştur. Akşam saatleri ise, müzâkere ve musâhabelere ayrılmıştır.

Muhtelif ders zümrelerini kendilerine verilen değer bakımından değil, onlara devam eden talebe adedine göre mukayese ederek, umûmî hayattaki ehemmiyeti ve memuriyete hazırlaması sebeplerinden, fıkhın başta geldiğini görürüz. Vaktiyle bir çok dâvaların beynelmilel muhtelit mahkemelerde görülmesi ve yerli mahkemelerde (*al-maḥākim al-ahliya*) yerli hâkimler yanında avrupalı hâkimler de bulundurulduğundan, bu hâl fıkıh tedrisatındaki eski usûlleri değiştirmeğe sebep olmuştur. Şeriye kadılarının vazifeleri ancak âile hukukuna âit mesâil-i şer'iyeye münhasır kalmıştır. Lisan ve beyan şûbelerinde arap dilini esaslı surette öğrenmek isteyen genç araplar ile sayısı haylı büyük olan yabancı talebe yüzünden, dâimâ en kalabalık bir dinleyici kütlesi bulunur. İlâhiyattan en çok rağbet gören dersler *kalâm* ile *tavḥîd*'dir. *Tafsîr* ve *ḥadîṯ* derslerinin müdâvimleri daha azdır.

Talebe ile müderrisler arasındaki münâsebet evlâd ile baba münâsebetlerini andırır. Talebeler hocalarına karşı çok hurmetkârdırlar, ellerini öperler, pabuçlarını taşırlar ve onlara her türlü hizmette bununurlar. Âlimlere *ustâẕ* veya *mavlânâ* („efendimiz") denilir. Bununla berâber, medrese idâresinden hoşnut olmadıkları zaman, ayaklandıkları da çok vâkidir. Nitekim pek muhterem bir zat olan al-Ḳuvaysinî körler zâviyesini inzibat altına almak istediği zaman, ayaklanan talebeler kendisini döğmüşlerdi. Ezher cemaatinin âilevî karakteri en ziyâde bayramlarda, tâyinlerde, terfilerde, icâzet merâsiminde ve bilhassa bir müderris veya talebenin vefatında kendisini gösterir. Bir âlim vefat ettiği zaman, müezzinler minârelerden *Abrâr* sûresini (*Kur'an*, LXXVI, 5 v.d.) okurlar ve duâlar ile zikirlerin sonu gelmez. Eski devirlerde hocalar, mertebe ve şereflerinin resmî alâmeti olarak, hil'atler giyerlerdi. Hoca ders takrir edeceği zaman, hurma dalından (*carîd*) veya ağaçtan yapılmış küçük bir iskemle üzerine oturur yahut, her câmide olduğu gibi, zemini kaplayan hasırın üzerinde diz çöker ve arkasını bir sütûna dayardı. Talebeler hocanın etrafında, bir yarım dâire teşkil ederek, otururlar; *ḥalḳa* („halka-i tedris") tâbiri bundan gelmiştir. Dersler metnin tefsir ve izahından ibârettir. Fakat en eski büyük müelliflerin metinleri (*matn*, cem. *mutûn*) nâdiren talebelerin eline geçer, metinlerin yerini şerhler (*şarḥ*, cem. *şurûḥ*) tutar; bu şerhlerin yerini de, sırası ile, bir çok hâşiyeler (*ḥâşiya*, cem. *ḥavâşî*) ve tâlikler (*ta'lîḳât*) alır. Talebe metinlerin rûhuna nufuz etmeğe çalışır ve dersten sonra aklında kalan kısımları bir deftere kaydeder. Dersleri unutmamak ve tekrarlatmak için, hazırlanmış kısa manzûm hulâsalar diğer kitaplara tercih edilir. Eskiden imtihan usûlü yok idi. İcâzete (*icâza*) çok ehemmiyet verilirdi; bunlar hocası tarafından başka yerde talebeye ders verebilmek salâhiyetini te'min eden ruhsat şehâdetnâmeleri idi. Leipzig'de mahfuz bulunan bir mecmua (DC 166 = Vollers, nr. 729) Ezher'de XII. asırda tedrisat hakkında bize oldukça iyi bir mâlûmat vermektedir.

Büyük sünnî mezheplerinin birbirleri ile münâsebetleri Ezher'de ve bilhassa bu müessesenin idâresi üzerinde, dâimâ ehemmiyeti bâiz olmuştur. Fâtımîler devrinden sonra şî'îlik merdûd görülmüştür. Yukarıda da söylediğimiz gibi, hanbelîler (*ḥanâbla*) o kadar az ve nufuzsuzdurlar ki, hiç bir vakit Ezher şeyhliğine (rektörlük) geçmemişlerdir (bk. aş. nr. IV). Yukarı Mısır ve Delta'da oturan mâlikîler dâimâ hurmet gördükleri hâlde, bunlardan şeyhlik mevkiine gelenler azdır. Nufuzları da adedleri ile mütenâsip bir mertebeye ermemiştir. Ezher'de nufuz ve iktidar mevkinin iki mühim rakibi şâfiîler ile hanefîler olup, birinciler Mısır ahâlisinin ekseriyetinin bağlı olduğu mezhebi temsil etmeleri ve en büyük imamlarının mübârek sayılan türbesinin Kahire'de bulunması ve ikinciler ise, Mısır'da asırlarca hüküm süren türklerin mezhebini temsil eylemeleri dolayısı ile, mühim mevkilere sâhiptirler. Hanefîliğe taraftarlık gösterilmiş olması bâzan başka mezhep mensuplarının hanefîliğe geçmesini mûcip olmuştur. Din ricâli ile tasavvuf ehli arasındaki ihtilâfları da şurada bir kaç kelime ile izah etmek icap eder. Bunlardan birinciler her zaman ikincilere hâkim bir vaziyette bulunmuş ise de, bâzan onların kuvvetli tehditlerine mârûz kaldıkları da vardır. Tasavvuf, pek çok şekilleri ile ikinci plânda kaldığı veya zühd yolunu tutarak, mütedil bir mâhiyet aldığı hâllerde, hiç bir engele uğramıyordu. Fakat muhâliflerinin prensiplerini red ve cerh ettiği, mücâdeleye giriştiği ve onları yerlerinden mahrum etmeğe çalıştığı vakit iş değişirdi. Tasavvufî fikirlere esastan bağlı ve bu mesleğin eğilmez tarafdarı olan al-Şa'rânî (ölm. 973 = 1565)'ye Ezher'de yer yoktu. Din ricâli ile tasavvuf ehli arasında vahy ve diğer meseleler hakkındaki ihtilâflar bu iki zümrenin arasında aşılmaz uçurumlar vücuda getirecek derecede büyük idi.

Orta çağlarda Ezher'ın *nāẓir* („müfettiş") 'ı birinci derecede yüksek bir devlet memuru sayılıyordu. Bundan başka *rivāḳ* ve mezheplerin birer reisi vardı ki, bunlara *şayḫ* veya *naḳīb* denilirdi. Ancak Osmanlı devrinden sonradır ki, Ezher, *şayḫ 'umūm* nâmı ile, ilmî bir reise sâhip olmuştur. Bu reis alman üniversitelerinin rektörlerine benzer ise de, hizmet müddeti onlarınki gibi bir seneden ibâret değildi. Reis bütün şûbe şeyhlerinin âmiri olup, hukûmet ile doğrudan doğruya temas eder. Cabartî'nin vekayinâmesinde 200 seneden fazla bir müddetten beri gelen rektörlerin bir cedvêli vardır (bk. aş. IV. kısım).

Ders (*dars*, cem. *durūs*) yılı içinde uzun veya kısa süren tâtil fâsılaları vardır. Bu tâtillerin en büyüğü receb ayında başlayarak, şâban ve ramazan aylarında bayrama kadar devam eder. Şeker bayramı, iki ay sonra da, bir kaç gün devam eden, Kurban bayramı tâtili gelir. Bu tâtillere, din ve tarikat ulularına tahsis edilen bâzı günleri (*mavlid*, *mōlid*, cem. *mavālid*), bilhassa Peygambere ve Ṭanṭā şehrinde Badavî'ye tahsis edilmiş olan günleri ilâve etmek lâzımdır.

Ezher'in iç idâresi ile kütüphâne ve levâzım işleri *cindî* (*cundî*)'ye tevdî edilmiştir; kendisinin emrinde bir çok memur ve hizmetkârlar bulunur.

III. Ezher'in dâhilî idâresi hakkında bu'âsaten verdiğimiz bu mâlûmat, büyük bir kısmı bakımından, eski devirlere âittir. XIX. asırda vücuda getirilen yenilikleri zikrederek, bu hulâsayı tamamlamak lâzımdır. Bonaparte'ın istilâsı Mısır'da Osmanlı hukûmetinin nufuzunu hiçe indirdi. Muḥammed 'Alî, onun enkazı üzerine, garp fikir ve telâkkilerine göre, yeni bir hukûmet kurmağa uğraştı. Türk aslından gelme yaman bir icraat adamı olan Muḥammed 'Alî, gerçi ümmî ise de, yeni fikirlere taraftar olduğu için, Ezher'e fazla kıymet vermemişti. Onun zamanında türk fikir ve rûhu arap fikriyatını geriye itmişti. Bu sebeple mısırlılar, bu Osmanlı vâlisinin mutlak idâresine karşı, uzun müddet nefret duymuşlardı. Ezher'in dünyaya yabancı ve mâziye müteveccih olan rûhu, bütün dikkati hâle ve istikbâle mâtuf olan yeni zimamdarın realist düşüncelerine karşı muhalif bir tavır takınmıştı. Muḥammed 'Alî Ezher'in, vakıf olmak itibârı ile, masûniyeti şer'an müemmen olan vâsi emlâkini müsâdere etmekte tereddüt göstermemiş ve bu suretle müderrisler ile talebeleri büyük bir zarara uğratmıştı.

1826'da Paris'e gönderilen ilmî bir hey'et, Ezher'in en liyakatli unsurlarını eski tedris an'anesinden ayırarak, yeni ilimler istikametine tevcih ettirmiştir. Yukarıda söylenildiği vechile, Ezher'in programlarında ehemmiyetsiz tutulan ve çok defa ihmâl edilen hesap, riyâziye, fizik, tarih ve coğrafya gibi dersler ön safa alındı ve bunlar yeni vazife ve unvanlar ihdasına sâik oldu. Bu yeni dersler Ezher'in köhneleşmiş tedris tarzının değersizliğini büsbütün açığa vurdu; büyük bir kısmı fransızca olan Avrupa kitaplarını arapçaya tercüme etmek isteyen yeni nesil, eski skolastik ıstılahları kâfî görmediğinden, yeni kelimeler ve yeni bir üslûp icadına mecbur kaldı ki, bunu da ezherliler alay ile karşıladılar. Eski devir taraftarları Paris'ten gelen gençleri kendini beğenmiş ve ukalâ addediyorlardı. Daha al-Ṭanṭāvî (1830'a doğru; krş. *Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenl.*, VII, 60) zamanından beri müşâhede edilen bu ziddiyet, bir çok değişikliklere rağmen, yakın zamanlara kadar devam etmiştir. Ezherliler, gerek şark ve gerek garp bakımından, tahsillerini sathî buldukları bu Avrupa görmüş mısırlıları ancak yerde sekebilen, fakat uçmak ve yüzmek kabiliyetinden mahrum olan bâzı kuşlara benzeterek, onlar ile istihza ediyorlardı.

İbrâhîm, 'Abbâs I. ve Sa'îd zamanlarında da umûmiyetle vaziyet böyle kaldı. Yeni meslek mekteplerinin teessüsü ise, Ezher için giltikçe kuvvetlenen bir rakip olmuştur. Ancak İsmâ'îl zamanında bir değişiklik oldu. Hidive ilhâm veren fikir, maarif sâhasında da, tamâmiyle arap bir teşkilât ikame etmek düşüncesi olsa gerektir. Islâh edilmiş ve yeni zamana intibak ettirilmiş bir Ezher, onun projelerinin tahakkukuna daha ziyâde yardım edeceği tabiî idi. Bu hususta onunla iş-birliği eden, o vakitki Ezher şeyhi olan fakih Muḥammed al-'Abbâsî al-Mahdî al-Ḥanafî dünyayı bilen münevver ve muktedir bir zat idi. Hidiv 1871 (1288)'de başlıca müderris ve talebelerin ictimâî seviyelerinin yükselmesine esâs olacak yeni bir kanun neşretti (bu kanun *Vādi 'l-Nil* gazetesinin 16 şubat 1872 tarihli nushasında çıkmıştır). Kabiliyetsiz ve değersiz unsurların Ezher'den çıkarılması ve çoğu sefâlet içinde yaşayan müderrislere muayyen maaşlar verilmesi tekarrur etti. Bu yeniliklerin temelini teşkil eden Avrupa ve daha doğrusu fransız zihniyetinin te'sirleri en ziyâde tedrisat programının ıslâhında ve me'zûniyet imtihanları ihdasında görülüyordu. Bu imtihanları yapmak için, 6 kişilik bir komisyon teşkil olundu. İmtihanlarda muvaffak olanlara verilecek dereceler ve türlü-türlü mükâfatlar tesbit edildi. Kelâm, fıkıh, lisan ve beyân ilimleri, imtihan bakımından, 11 kısma ayrıldı. Ezher'in muhtelif cemâatleri arasındaki rekabetleri azaltacak tedbirler alındı. Rektörlerin idârî salâhiyetleri arttırıldı.

Islâhatçıların gayret ve hüsn-i niyetleri inkâr edilemezdi; fakat ahvâl ve hâdiseler onlardan daha kuvvetli çıktı. Al-'Abbāsī'ye karşı Ezher'in kendi içinden, Muḥammed 'İlliş isminde, koyu mutaassıp mâlikî bir mürteci zuhûr etti ve etrafına bütün ıslâhat düşmanlarını topladı. Müteâkip hâdiseler, mâlî ve siyâsî buhran, ingiliz işgâli ve diğer gâileler asırlardan beri uyuşmuş olan bu teşkilâtın cezrî bir surette ıslâhına müsâit değildi. Ezher'e nufuz etmek güçlüğünden dolayı, al-Abbāsī'nin projelerinin ne dereceye kadar tahakkuk ve ne nisbette tatbik edilmiş olduğunu tâyin etmek hemenhemen imkânsızdır. İsmā'īl'in halefleri Tavfīḳ ve 'Abbās II. Paşa'lar Ezher'e alâkasız kalmamışlardır. Hususiyle 'Abbās II., idâreyi ıslâh etmek için, elinden geleni yaptı. Fakat sinsi mukavemet yine gâlip çıktı. Avrupa tarihindeki mümâsil hâdiseler ile mukayese etmek zahmetini göze alan bir kimse için, Ezher'de ıslâhat fikirlerinin bir zaman meselesi olduğu âşikârdır. 1884'e doğru, Sudan'daki Mahdi tarafdarları Nil vâdisi için tehditkâr bir kuvvet teşkil edince, Ezher muhitinde büyük bir muhabbet kazanmış idiler. Fakat bunlar ile bir müzâkereye girişilip-girişilmediği belli değildir. 7 haziran 1896'da, ḥüküm süren kolera salgını ile mücâdele etmek üzere, Ezher'de sıhhî tedbirler tatbikine memur olan ve avrupalıların idâresi altında bulunan Mısır polisleri câmie girdikleri zaman talebeler, taş, sopa ve çanak, çömlek gibi şeyler atarak, onları çekilmeğe mecbur etmişlerdi. Bu gibi hâdiseler hakikî vaziyeti, nizamnâmelerin metinlerinden ve yarı resmî beyanattan daha iyi izah eder. 1909'da da büyük bir talebe isyanı vukua geldi.

Ezher'in XX. asrın ilk yıllarındaki dâhilî istatistiklerine gelince, elimizde birbirinden ekseriyâ çok farklı mâlûmat vardır. 'Alī Mubārak, *Dīvān al-avḳāf*'ı tetkik ederek, 1293 (1875) senesine âit şu rakamları çıkarmıştı: 325 şeyhten 147'si şâfi'î, 99'u mâlikî, 76'sı hanefi ve 3'ü ḥanbelî idi. Uzun seneler Ezher'de hiç bir ḥanbelî şeyh bulunmamıştır (*al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, IV, 14). Aynı zât, bundan başka, o zamanlar 10.780 talebe mevcut olduğunu zikrediyor ki, bunların 5.651'i şâfi'î, 3.826'sı mâlikî, 1.178'i hanefî ve 25'i ḥanbelî idi. Bu rakamlar I. Goldziher'in toplayıp. Ebers'in *Ägypten* adlı eserinde (II, 88) neşretmiş olduğu 10 senelik rakamlara uygun düşmektedir. 1877 senesine âit rakamlardaki düşüklüğün sebebi türk-rus harbine atfolunmakta ise de, 1876'da adedi 325 olan müderrislerin 1877'de 231'e inmesi bu sebeple izah olunamaz. 'Abbās II.'ın hidivliğe geçmesinden bir az sonra, 1892 senesine âit resmî bir raporda 178 müderris (mezhep sırası ile 79, 61, 35, 3) ve yalnız 8.437 (?) talebe (mezheplere göre, 3.941, 2.508, 1.774, 36) zikrediliyor. Yukarıda verdiğimiz rakamlar ile bunların arasında, göze çarpan, bir fark vardır. Bu fark, resmî raporların yalnız resmen tâyin edilmiş maaşlı müderrisler ile asıl talebeleri bildirmesine mukabil, umûmî istatistiklerin Ezher'e merbut diğer iptidaî ve tâlî mektepler müderrisleri ile talebelerini de saymasından neş'et etmektedir. 1898 senesinde 191 şeyh ve 8.246 talebe zikredildiği hâlde, 1901/1902 senesinde 251 müderris ve 10.403 talebe zikrediliyor (Heidborn, *Preuss. Jahrbücher*, 1903, CXII, 108). 1906 senesinde 9.069 talebeye mukabil 312 müderris mevcuttu (krş. s. 201a).

IV. Al-Cabartī'nin mükemmel vekayiinâmesi bize 1100 senesinden itibâren Ezher'de şeyh denilen rektörlüğü işgâl etmek üzere, en mühim âlimler arasından intihap edilmiş olanların isimlerini zikretmektedir. Bunların arasında değerli adamlar bulunduğu gibi, kıymetsiz kimseler de vardır. Bir kısmı iyi idâreci, fakat kötü âlim idi. Bir kısmı da bunun aksine idi. Eskiden osmanlı vâlilerinin iltiması şeyhlerin intihabında büyük rol oynamış ve bu yüzden mezhep rekabetleri ortaya çıkmıştı.

V. Diğer üniversiteler gibi, Ezher de, asırlar devamınca topladığı eserler ile, bir kısmı tedrisat, diğer kısmı tetkikler için olmak üzere, zengin bir kütüphâne vücuda getirmiştir. 1870'te hidiv kütüphânesi te'sis edilince az inkişaf etmiş olan medreseler kitaplarını oraya verdikleri hâlde Ezher kendi kitaplarını muhafaza etmiş ve bu hâl garplı arabiyat âlimlerinin mesâileri için zararlı olmuştur. Bunun içindir ki, Ezher'in sâhip olduğu kitaplar hakkında mâlûmatımız noksandır ve daha fenası, eski kataloglarda zikredilmiş olan kitapların hâlâ orada mevcut olup-olmadığı da mechûldür. J. L. Burckhardt bizzat Ezher'deki kolleksiyonları tetkik ederek 1816'da bunların kataloğunu neşretmiştir (*A Catalogue of books in the Mosque el-Azhar*). G. Flügel Ezher ve diğer medreselerin muhtevî olduğu kitapların isimlerini Viyana'daki bir yazmadan çıkararak, hulâsasını neşretmiştir (bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf-al-ẓunūn*, Viyana, VII, 1—22).

[Ezher'in ıslâhı ihtiyacı, son zamanlarda şiddetle belirmiş ve bilhassa şeyh Muḥammed 'Abduh bu hususta fazla himmet sarfetmişti. 'Abbās Paşa II. hidiv olunca, 'Abduh kendisine Ezher'in ıslâhına dâir bir lâyiha vererek, bu hususta hazırlayıcı mâhiyette bir kanun çıkartmağa muvaffak oldu (17 receb 1312 = 15 kânun I. 1890). Bu kanuna göre, idâre heyeti, 4 mezhebi temsil eden zatlardan teşekkül

ediyordu. Hey'et hocaların (*şuyūḫ*) mertebelerini tâyin ettiği gibi, giyecek hususunda da bir kanun çıkartmağa muvaffak oldu. Talebe pansiyonlarının ve talebeye verilecek tahsisatın tevziini tanzime ehemmiyet verdiği gibi, tâlil müddetini de kısalttı. Programlarda yeni ilimlere de yer verdi; Ezher kütüpbânesini tanzim ederek bu üniversiteye bağlı küçük medreselerde de kütüphâneler te'sis etti. Ezher 1911 'de çıkan 10 numaralı kanun ile de tekâmüle doğru bir merhale katetmiş oldu. Bu kanuna göre, programı genişliyor, rektörün salâhiyetleri tesbit ediliyor ve *Maclis-i al-Azhar al-a'lā* adı ile teşkil edilen heyetin reisliği de kendisine veriliyordu. Ayrıca Ezher'e bağlı her enstitüde (*ma'had*) bir idâre hey'eti vücuda getirilmişti. Ezher'in idâresi, ihtisas kısmı teşkiline dâir, 1923 tarih ve 33 numaralı kanun çıkıncaya kadar bâzı küçük tâdiller ile bu kanuna bağlı kalmıştır.

24 cemâziyelâbır 1349 (15 teşrin II. 1930) 'da 1930 tarih ve 49 numaralı kanuna tevfikan çıkarılan karar Ezher ile enstitülerinin yeniden ıslâhını hedef ediniyordu. Islâhata 1931 senesinde girişildi. Buna göre, Ezher'in tahsil müddeti 4 devreye ayrılıyordu.

1. İlk (iptidâî); tahsil müddeti 4 sene olan bu devrede şunlar vardır: fıkıh, dinî ahlâk, tecvid, *Kur'an*'ın hıfzı, tevhid, siyer, mutâlea ve mahfuzat, inşa, sarf ve nahiv, imlâ, yazı, tarih, coğrafya, hesap, hendese, mebâdi'ülulûm, hıfz-ı sihha ve resim.

2. Orta (sânevî); bu devirde tahsil müddeti 5 sene olup, aşağıdaki ilimler tedris edilir: fıkıh, tefsir, hadis, tevhid, *Kur'an*'ın hıfzı, sarf ve nahiv, belâgat (beyân, bedî ve maâni), arûz ve kafiye, kıraat ve ezber, inşa, edebiyat, riyâziye (hesap, hendese ve cebir), tabiiye, kimya, tarih-i tabiî, mantık, tarih, coğrafya, ahlâk, terbiye-i vataniye.

3. Yüksek (âlî); tahsil müddeti 4 senedir. Üç fakülteye ayrılır. — *a*. Arabiyat fakültesi (*kulliyāt al-luġat al-'arabiya*). Bu fakültede şu dersler okutulur: nahiv, vaz', sarf, mantık, belâgat, arap edebiyatı ve tarihi, islâmdan evvelki arap tarihi, islâm devletinin tarihi, tefsir, hadîs, usûl, inşa, arap dili filolojisi (*fiḳh al-luġa*). — *b*. Fıkhiyat fakültesi (*kulliya al-şari'a*). Burada tedris edilen dersler şunlardır: tefsir, hadîs (metin ve ricâl ve ıstılâhatı ile birlikte), usûl-i fıkıh, islâm hukuku tarihi, mezhepler arasında mukayeseli fıkıh ve hukuk felsefesi, arap edebiyatı tarihi, belâgat, mantık. — *c*. Kelâmiyat fakültesi (*kulliya uṣūl al-dîn*). Bu kısımda da aşağıdaki dersler tedris edilir: cedel ile berâber tevhîd ilmi, mantık, münâzara, dinî felsefe, ahlâk, tefsir, hadis, arap dil ve edebiyatı tarihi, islâm tarihi, rûhiyat, belâgat.

4. İhtisas. İki şûbeye ayrılır: ilmî ihtisas (*taḫaṣṣuṣ fi 'l-maḥna*), amelî ihtisas (*taḫaṣṣuṣ fi 'l-madda*). Amelî ihtisastan murad, vaaz ve irşad vazifesini görmek ya şer'î mahkemelerde kazaî vazifeler için veya iftâ ve avukatlık için yahut resmî mektepler ile medreselerde çalışacak unsurların yetiştirilmesidir. İlmî ihtisastan maksat, esas olan bir ilimde muvaffakiyet gösterenleri yukarıdaki fakültelerden biri için yetiştirmektir. Bu kısımdan me'zun olanlara fakültelerde veya ihtisas kısımlarında tedris vazifesi verilir. Bu kısımlara girmek için lâzım gelen şartları hâiz bulunmayanların tedristen mahrum kalmamalarını te'min maksadı ile, ayrıca ihzârî bir kısım da mevcuttur. Buraya devam edenler arapçaya ve dinî ilimlere dâir bilgilerini genişletirler.

Şehâdetnâmeler. Ezher'in muhtelif kısımlarından me'zun olanlara aşağıdaki şehâdetnâmeler verilir: 1. iptidaî (ilk kısım) şehâdetnâmesi. İptidaî kısmı bitirenlere verilen bu şehâdetnâme onlara sânevî (orta)'nin birinci kısmına girme hakkını bahşeder; 2. sânevî (orta kısım) şehâdetnâmesi. Üç senelik sânevî tedrisini ikmâl edenlere verilen bu şehâdetnâme sânevînin ikinci kısmına (lise mukabili) girme hakkını verir; 3. ikinci kısım sânevî (lise) şehâdetnâmesi. Sânevînin ikinci kısmında iki senelik bir tahsilden sonra elde edilen bu şehâdetnâme fakültelere girme hakkını bahşeder; 4. yüksek tahsil şehâdetnâmesi. Alî kısma dâhil fakültelerden birini ikmâl edene verilen bu şehâdetnâme, sâhibine, Ezher'de, dinî müesseselerde, şer'î muhkemelerde, mecâlis-i hasebiyede ve evkafta kâtiplik ile dersiâmlık, hatiplik, imamlık vazifelerine tâyin edilme hakkını verir; 5. doktora sehâdetnamesi. Tedris, kazâî ve şer'î vaaz ve irşad gibi sâhalarda ihtisas yapanlara verilen bu şahadetnâmeyi tedris kısmından alanlar, dinî enstitülerde ve resmî mekteplerde ders vermek hakkını kazanırlar. Kazâî ve şer'î kısmından ihtisas yaparak, bu şehâdetnâmeyi hâiz bulunanlar da şer'î mahkemelerde hâkim, müfti ve yine şer'î mahkemelerde ve mecâlis-i hasebiyede avukat olmak hakkını iktisab ederler. Vaaz ve irşad kısmından ihtisas yaparak, bu şehâdetnâmeyi elde edenler de bu sâhalarda mutahassıs olarak tanılırlar; 6. sâhibine üstaz lakabını da dahşeden doktora şehâdetnâmesi. Her hângi bir sâhada ihtisas yapana verilen bu şehâdetnâme sâhipleri külliyelere ve iktisas kısmına hoca olabilirler.

Yüksek Ezher meclisi (Maclis al-Azhar al-a'lā). Yeni kanun, dinî mektepler ve Ezher

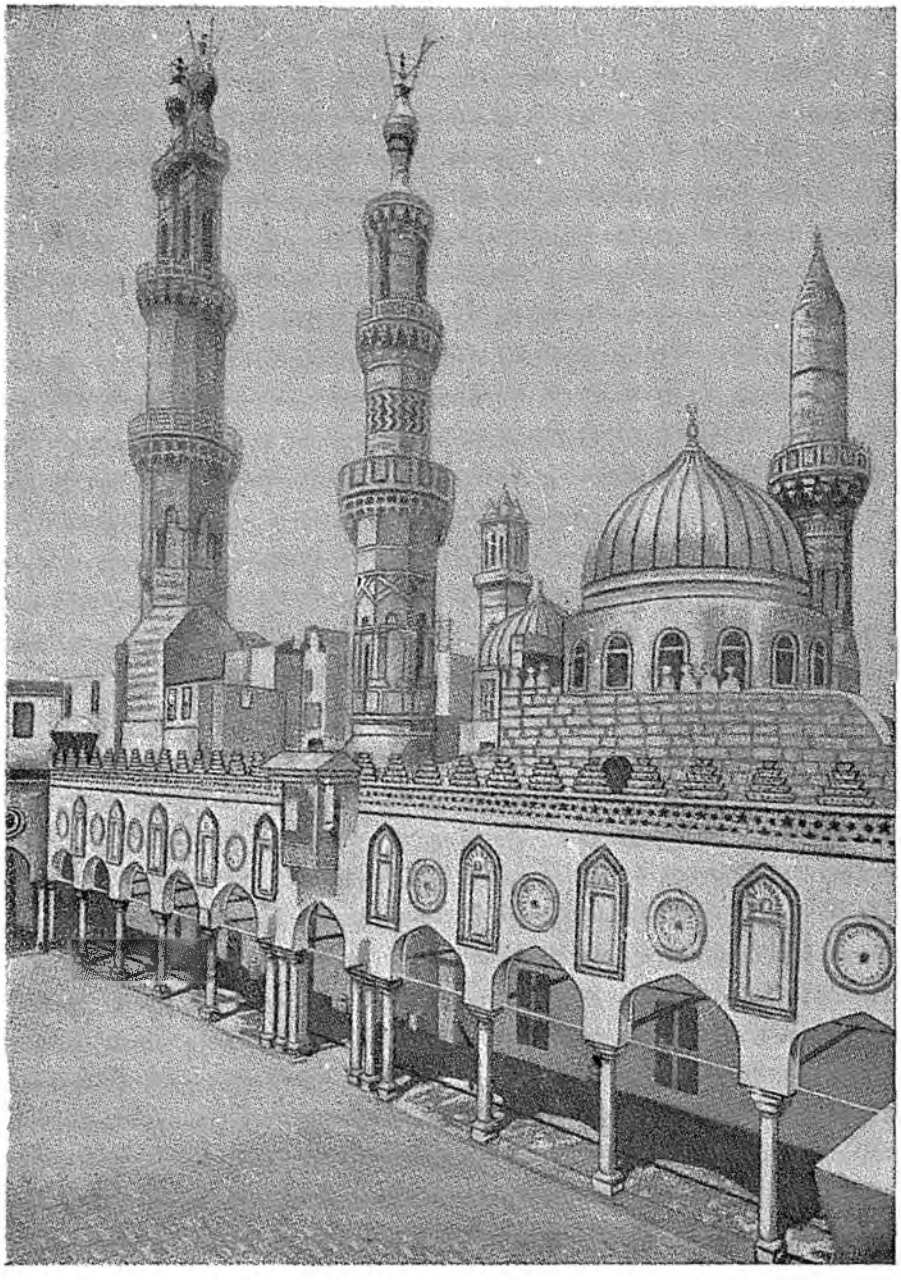

KAHIRE. Ezher câmii.

'deki tedrisat ve idârî işler ile alâkalı lâyiha ve kanunları tertibe salâhiyetli bir şer'î hey'etin teşkilini istilzâm etmiştir. Bu yüksek Ezher meclisi namını alan hey'et aşağıdaki zatlardan teşekkül eder:

1. Câmi' al-Azhar 'in rektörü (*şayḫ al-Câmi' al-Azhar*), 2. Câmi' al-Azhar 'in ve dinî enstitülerin vekili (*vakîl al-Câmi' al-Azhar va 'l-ma'âhid al-dinîya*; rektör bulunmadığı zamanlar meclise bu zat riyâset eder), 3. Mısır müftüsi (*muftî al-diyâr al-Miṣrîya*), 4. mezkûr üç fakültenin dekanları (*maşâ'iḫ al-kulliyât al-şalâş*), 5. adliye vezâreti mümessili (*vakîl vazârat al-ḫaḳḳânîya*), 6. evkaf vezâreti mümessili (*vakîl vazârat al-avḳâf*), 7. maarif vezâreti mümessili (*vakîl vazârat al-ma'ârif al-umûmîya*), 8. maliye vezâreti mümessili (*vakîl vazârat al-mâliya*), 9. kıralın emri ile iki sene müddetle tâyin edilen ve ileri gelen âlimlerden 2 kişi, 10. dinî enstitülere ve Ezher 'deki tedrisata fâideli olacakları mülâhazası ile meclisteki bulunmaları tensip edilen ve iki sene müddetle tâyin edilen 2 zat.

Ezher 'e bağlı dinî müesseseler. Al-Câmi' al-Azhar ismi kanunen yüksek tahsil külliyeleri ile ihtisas kısmına verilir. Dinî müesseseler (*al-ma'âhid al-dinîya*) ise, talebeye islâmî ilimlerle arapçaya dâir bilgi vererek, onları Câmi' al-Azhar 'e hazırlamayı vazife edinir. Bu müesseselerde tedrisat ilk (iptidaî) veya ilk ve orta (iptidaî ve sânevî) 'dır.

Bu dinî müesseseler şunlardan ibârettir: 1. Al-Ma'had al-Azharî. Kahire 'de ilk ve orta, 2. Ma'had al-İskandarîya (ilk ve orta), 3. Ma'had al-Ṭanṭâ (ilk ve orta), 4. Ma'had al-Zakâzîḳ (ilk ve orta), 5. Ma'had Asyûṭ (ilk ve orta), 6. Ma'had Dassûḳ (ilk), 7. Ma'had Dimyâṭ (ilk).

Ezher 'deki ıslâhat tecrübeleri, bir çok karışık vaziyetlerden sonra, 1911 kanunu ile neticelendi. Bu suretle Ezher, en yüksek islâmî tedris merkezi olarak tesbit edilmiş ve aynı mâhiyette olup, taşrada bulunan diğer tahsil müesseseleri de buna tâbi hâle sokulmuştur. Hükümetten maaş alan 30 müderristen mürekkep bir senato üniversiteyi ilmî bakımdan idâre etmekte, idârî faâliyetler de rektörün riyâsetinde bulunduğu yüksek bir encümene havâle edilmiş bulunmaktadır. Aynı zamanda yeni avrupaî ders mevzûları da ihdas edilmiştir ki, bunlar programın taksim edildiği üç kısımdan ilk ikisine dâhildir. Bitirildikten sonra, ustaz unvanına hak kazandıran üçüncü kısım an'anevî bilgi sâhalarına inhisar ettirilmektedir. Buna ilâveten imtihanlar için de bir nizamnâme tertip edilmiştir. Modern yüksek mekteplerin teşkilâtından alınan bu kaideler 9 zamandan beri kalmıştır. Başlangıçla üniversite kırala tâbi ve onun bu hukuku 1927 'de kanun ile tesbit edilmiş bulunuyordu. Daha sonra 1930 ve 1936 kanunları ile yeni teşkilât kurulmuştur. Üniversite hâline gelen Ezher 'deki tedrisat, buna rağmen, eski vechesini muhafaza etmiştir; yeni kültür tedrisatına rağmen bu üniversite memlekette dinî muhafazakârlığın bir merkezi olarak kalmıştır; bunun naşir-i efkârı *Nûr al-islâm* gazetesidir. Bununla berâber, Ezher Mısır millî hareketinin merkezi olarak görünmektedir.

Mevzuatı ile berâber muhtelif ıslâhatın umumî bir icmâli *REI*, 1927, s. 95—118, 465, 529; 1928, s. 47—165, 255, 337, 401—472; 1931, s. 241—276; 1936, s. 1—43 'te bulunmaktadır].

Bibliyografya: Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, II, 273—277; al-Suyûṭî, *Ḥusn al-muḥâżara* (1299), II, 183 v.d.; al-Cabartî *Vaḳâyi' nâma*, 'Alî Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda*, IV, 19—44 (yenilik tarafdarı olan ve tedris usûllerini yenileştiren bu zat eserinde mutalealarını oldukça bitaraf bir lisanla serd ermektedir); Muṣṭafâ Bayram, *Risâla fî târîḫ al-Azhar* (Kahire, Tamaddun, 1321), tedris müesseseleri, muallimler, talebeler ve idâre hakkında kısa ve mütevâzi bir tarih risâlesini 1902 'de Hamburg 'da toplanan müsteşrikler kongresine vermiş olan bu müellif, Muḥammed Bayram 'ın oğludur. *ZDMG*, XLV, 358; 1322 'de çıkmış fakat tabedildiği ve tarihi işâret edilmemiş bulunan *Kanz al-cavhar fî târîḫ al-Azhar*, Sulaymân Raşad al-Ḥanafî al-Zayyâtî tarafından yazılmış daha tafsilâtlı bir eserdir. Bu kitap, binaların inşa tarihini, müessesenin mühim kısımları, rektörlük, üniversitenin dâhilî tarihi, örf ve âdetleri ile istatistik mâlûmatını ihtivâ eden beş kısma ayrılmıştır; eserde Mısır 'daki küçük medreseler hakkında kısaca mâlûmat verilmiştir. — 1323 senesi başlangıcında (şubat 1905), şu eser neşredilmiştir: *A'mâl maclis idârat al-Azhar 1312—1322* (Kahire 1323). Resmî bir rapor intibaı veren aldatıcı bir unvan altında, bu eserde Ezher 'de de tatbîk edilen rejimin hataları, zaafları şiddetle tenkit edilmektedir. Bu hususta çok mâlûmat sâhibi olduğu görülen müellifin tenkitlerinden ne en meşhûr âlimler, ne hidiv ve ne de 'Âbdîn sarayı erkânı uzak kalabilmiştir; müellif en başta âlimlerin hırs ve tamalarını meydana koymuş, sonra onların cehâletini teşhir etmiştir. Bu küçük eser zamanın en mühim vesikasıdır. — Muḥammed b. İbrâhîm al-Aḥmadî al-Ẓavâhirî 'nin eseri olan *al-'İlm va 'l-'ulamâ' va niẓâm al-ta'lîm* (Ṭanṭâ, 1904), tamâmen başka bir ruhta yazılmıştır. Bu eser *al-Ṭa'âlîm al-islâmîya*

ismini alacak olan kitabın birinci kısmını teşkil eder. Eser, 9 fasılda, âlimlerin, mezheplerinden, ilimlerden, tedris usûllerinden, umumî maariften, ilk mekteplerden, pedagojiden, yapılacak ıslâhattan ve dinî müesseselerin idâresinden bahseder. Eser şark ve garptaki emsâlinde nâdir görülecek bir ahlâkî ciddiyet örneğidir. Dikkat edilecek bir nokta da bu eserde islâm an'anelerine olan sadakat ile diğer memleketlerin iyi şeylerinin büyük bir ihata ile imtizaç ettirilmiş olmasıdır. Müslümanlar yalnız Avrupa'dan değil, Japonya'dan ve Çin'den de ilmî elde etmelidirler. Tedris olunacak vazifeler arasında misyonerlik de (*da'va, risâla*) zikrolunmaktadır. Müellif her sene islâm kongreleri toplanmasını, fakat bunlara bir panislamizm yâni ittihad-ı islâm politikası mâhiyeti verilmemesini urzû etmektedir. Bundan başka kendi dindaşlarının seviyesini yükseltmek için ilim dernekleri teşkilini, bir ansiklopedi neşrini ve Ezher tedrisatının her kesin istifâde edebileceği surette tamimini temenni etmektedir; islâmın bütün hurâfe unsurlarından ve türedi unsurlardan ve felsefî mülâhazalardan korunmasını da tavsiye eder. Eser, müellifin idealizmini ve hüsn-i niyetini açıkça göstermektedir. Krş. *al-Kanz al-anvar fi faẓâ'il Câmi' al-Azhar* (*Kat.* Landberg, Leyden, nr. 263); bundan maada G. Ebers, I. Goldziher, *Aegypten*, II, 71—90; A. v. Kremer, *Aegypten*, II, 50 v.d.; E. Dor, *L'Instruction publique en Égypte* (1872), s. 373—378; Jacoub Artin, *L'Instruction Publique en Égypte* (1889), s. 34 v.d., 205 v.d.; Vollers, Trübner, *Minerva*'da Kahire kelimesi, bilhassa III, 1894; A. Mallan, *al-Maşrik*, IV, 49—60; A. Heidborn, *Preuss. Jahrbücher*, CXII (1903), 95—119; ayn. mll., *Westermanns Monatshefte*, XCIV, 819—829 (resimli); P. Arminjon, *Universités musulmanes d'Egypte* (*Revue de Paris*, 1904); ayn. mll., *L'Enseignement, la doctrine et la vie dans les Universités musulmanes d'Egypte* (Paris, 1907); Krymski ve Miller, *Wsemusulmanskiy universitet pri meçeti Azhar* (krş. *Or. Bibl.*, XVII, nr. 5590), *al-Maşrik*, IV, 40 v.d.; M. Bobba, *La fiorita Gam'a El-Azhar* (krş. *ayn. esr.*, XVII, nr. 5623). (K. VOLLERS.)

[Makaleye ilâve edilen kısım *Dâ'ira al-ma'ârif al-islâmiya*'den alınmıştır].

EZHERÎ. AZHARÎ, AḤMED B. 'AṬĀ' ALLĀH B. AḤMED, 1611 (1748)'de, belâgate dâir, eseri olan *Nihâyat al-îcâz fi 'l-ḥaḳîḳa va 'l-mucâz*'ı yazmıştır. Bu eser, oğlu tarafından yazılmış bir şerh ile, Berlin'de bulunmaktadır (bk. Ahlwardt, *Verzeichniss der arab. Hss.*, nr. 7289). (BROCKELMANN.)

EZHERÎ. AZHARÎ, ḤĀLID B. 'ABD ALLĀH B. ABÎ BAKR AL-CARCĀVÎ (?—1499), arap lisaniyatçısı. 19 muharrem 905 (26 ağustos 1499)'te Kahire'de ölmüştür. En mühim eseri müellifin bir şerhi ile birlikte tabedilmiş olan *al-Muḳaddima al-Azhariya fi 'ilm al-'arabiya*'dir. Ḥasan b. al-'Aṭṭâr'ın bu esere yazdığı hâşiye 1284 (Bulak) ve 1307 (Kahire)'de basılmıştır. Abu 'l-Nacâ'ın da bu esere bir şerhi vardır (Kahire, 1312; bunlara ilâve olarak Muḥammed al-Anbâbî'nin, kendi yazdığı *Âcurrûmiya* (Kahire, 1319) şerhinin hâşiyesinde basılmış olan bir takriri mevcuttur). Yazdığı şerhlerden basılmış olanlar şunlardır: İbn Hişâm'ın, *al-I'râb 'an ḳavâ'id al-i'râb* isimli eserine *Muvaṣṣil al-ṭullâb ilâ ḳavâ'id al-i'râb* adı ile (İstanbul, 1285; Kahire 1292), *Âcurrûmiya* üzerine (nşr. Schnabel, Amsterdam, 1756; Bulak, 1259, 1290); bu şerhi üzerine de Muḥammed al-Anbâbî (Kahire, 1319) ile İbn al-Ḥâcc (Fas)'ın ayrıca hâşiyeleri vardır; İbn Mâlik'in *Alfiya*'sının sarf kısmı üzerine de *Tamrin al-ṭullâb fi ṣinâ'at al-i'râb* (Kahire, 1289, 1305, 1308, 1310, 4 cild; nşr. al-Hûrînî, Bulak, 1294, Tunus, 1290—1292) adı ile bir şerh yazmıştır. Bunlardan başka yine bu zâtın *Muḳaddima al-cazariya fi 'l-tacvîd* (yazma, bk. Brockelmann, *GAL*) üzerine bir şerhi ile *Alğâz al-naḥviya* (*Fihrist al-kutub al-'arabiya fi 'l-kutubḫâna al-Ḫediviya*, VII, 59, 190) unvanlı bir eseri mahfûzdur.

Bibliyografya: Şaraf al-Dîn al-No'mânî, *al-Ravż al-aşîr fi mâ tayassara min aḫbâr ahl al-ḳarn al-sâbi' ilâ ḫitâm al-ḳarn al-'âşir*, cod. Berl. Wetzst., II, 289 (Ahlwardt, *Verzeichniss*, nr. 9886), II, var. 123r; 'Alî Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda*, X, 53; Brockelmann, *GAL*, II, 27. ve *Supplement*, II, 22. (BROCKELMANN.)

EZHERÎ. AL-AZHARÎ, İBRÂHÎM B. SULAYMÂN AL-ḤANAFÎ, takriben 1100 (1688)'de *al-Risâla al-muḫtâra fi manâhi 'l-ziyâra*'yi yazmıştır. Bu eserde ziyâret edilen mezarlara el dokundurmanın ve öpmenin yahut üzerlerinde yatmanın şeriate mugayir olduğunu isbat etmektedir (bk. Ahlwardt, *Verzeichniss der arab. Hss. der. Kgl. Bibliothek zu Berlin*, nr. 2694). Aynı zamanda *Raḥîḳ al-Firdavs fi ḥukm al-rîḳ va 'l-bavs* (*ayn. esr.*, nr. 5596) adında, tükürme, öpme ve kucaklaşmaya dâir, fıkıh akîdeleri hakkında bir monografi vücuda getirmiştir. (BROCKELMANN.)

EZRÂ. [Bk. 'UZAYR.]

EZRAKÎ. AL-AZRAḳÎ, ABU 'L-VALÎD AḤMED B. MUḤAMMED ile torunu Abu 'l-Valid Muḥammed b. 'Abd Allâh b. Aḥmed, Mekke şehrinin tarihini yazmış iki müverrihtir. Her

ikisi de, al-Azraḳî nisbesi ile tanınmıştır ki, bu nisbe, cedlerinden biri olan 'Oṯmān b. 'Amr al-Ġassānî al-Azraḳ („mâvî gözlü„) 'tan gelmektedir. Peygamberin muâsırlarından olan bu zat, Ġassān'ın Cafnî hânedanına mensup idi. Büyük baba al-Azraḳî (ölm. 219 = 834 veya 222 = 837), Mekke tarihine dâir rivâyetleri ilk defa toplayandır; fakat bunlar, ilk olarak, 244 (858)'te ölmüş olan torunu tarafından kaleme alınmıştır. Al-Fāsî [b. bk.] tarafından yeniden işlenmiş ve daha sonra yeğeni Abu 'l-Ḥasan Muḥammed tarafından genişletilmiş olan bu eseri, Wüstenfeld *Chroniken der Stadt Mekka*'nın birinci cildinde neşretmiştir.

Bibliyografya: Wüstenfeld, *göst. yer.*; krş. Brockelmann, *GAL*, I, 137.; *Sup.*, I, 209.

EZRAḲÎ. AZRAḲÎ, ZAYN AL-DÎN ABŪ BAKR B. İSMĀ'ÎL AL-VARRĀḲ, bir iran ş â i r i olup, Ethé'ye göre, 527 (1132/1133)'de yahut 524 (1130)'te ölmüştür. Fakat Mîrzā Muḥammed Ḳazvînî (*Çahār maḳāla*, s. 175 v.dd.) şâirin 465 (1072/1073)'ten evvel ölmüş olması lâzım geldiğini söylemiştir. Azraḳî'nin divanında Herat vâlisi (ekseriyâ yazıldığı gibi Nîşāpūr vâlisi değil) Tuġānşāh b. Alp Arslan ile Amîrānşāh b. Ḳāvurd hakkında kasîdeleri de vardır. Buna mukabil, Kâtib Çelebî ile diğerlerinin iddia ettikleri gibi, *Sindbād-nāma* ile *Alfiya* ve *Şalfiya* adında müstehcen bir eserin müellifi olması da muhtemel değildir.

Bibliyografya: 'Avfî, *Lubāb al-albāb* (nşr. Browne), II, 86 v.dd.; Davlatşāh, *Taẕkirat al-şu'arā'* (nşr. Browne), s. 72 v.dd.; Niẓāmî-i 'Arūżî, *Çahār maḳāla* (nşr. Ḳazvînî), s. 44, 170 v.dd.; *Recueil de textes relat. à l'histoire des Seldjoucides*, I, 14 v.dd.; Ethé, *Grundriss der Iran Philologie*, II, 253; Browne, *A Literary History of Persia*, II, 323.

EZRAḲÎLER. AZĀRİḲA, h â r i c î l e r d e n b i r f ı r k a olup, reisleri olan Nāfi' b. al-Azraḳ'a izâfeten, bu nam ile tanınmıştır. Nāfi' b. al-Azraḳ [b. bk.], kendi itikatlarına muhâlif olanların kâfir olduklarına ve derhâl imana gelmedikleri takdirde, karıları ve küçük yaştaki çocuklarına varıncaya kadar, öldürülmeleri icap ettiğine dâir bir akîdenin sâhibidir. Nāfi'in harpte ölmesinden sonra, 'Ubayd Allāh İbn Māḥūz, Sābūrā (şevvâl 66 = mayıs 686) da yine bir muharebede öldüncye kadar, Azraḳîlerin başında bulundu. Halefi Zubayr b. al-Māḥūz da aynı âkıbete uğradı. Bununla berâber Azraḳîler, ecsûr Ḳaṭarî b. al-Fucā'a [b. bk.]'nın idâresi altında, daha bir müddet tutunabildiler. Fakat 77 (696)'de bu zat da öldürüldü ve o tarihten itibâren Azraḳîler tarih sahnesinden çekildiler. Şahrastānî bu fırkaya 8 noktadan bid'at isnat eder. Bu bid'atlerin büyük bir kısmı, kendi fırkaları dışındaki müslümanların kâfir addedilmesine dâirdir. Mamafih bu tarikatin takıyye (*taḳiya*) ve o zamana kadar, gûya an'ane kuvveti ile, tatbik edilegelen zânînin taşlanması ve *Kur'an*'ın emir buyurmadığı âdetleri red etmesi dikkate şâyândır.

Bibliyografya: al-Mubarrad, *Kāmil*, s. 606 v.dd.; Ṭabarî (nşr. de Goeje), II, 441 v.dd.; Ahlwardt, *Anonyme arab. Chronik*, s. 79 v.dd.; *Aġānî* (1. tab.), VI, 3 v.dd.; al-Şahrastānî (nşr. Cureton), s. 89 v.dd. (trc. Haarbrücker,), I, 133 v.dd.); Brünnow, *Die Charidschiten*, s. 36 v.dd.; Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam*, s. 28 v.dd.

EZRİ'ÂT. AZRİ'ĀT, *Ahd-i Atik*'taki Edre'î olup, şarkî Ürdün'de bugünkü Derā'ā'dır. İmru' al-Ḳays (52, 19)'ın zikrettiği bu şehir 613 veya 614'te, bu civarda bizanslıları mağlûp etmiş olan iranlılar tarafından, baştan başa o kadar tahrip edilmiş ki, bundan sonra bir daha eski umranını bulamadı. Peygamberin Medine'den kovduğu Naẓîr adındaki yahudi kabîlesi, buraya hicret etmişti. Peygamber Tabūk'te bulunduğu sırada, Azri'āt ahâlisinin kendisine inkıyat etmiş olduklarına dâir olan ifâdenin (Belāẕorî, s. 68) bir iltibas eseri olduğu bedihîdir. Zîrâ Azri'ātlılar, Abū Bekr'in halifeliği sırasında müslümanlara inkıyat etmişlerdir. Bilâhare halife 'Omar şarkî Şeri'a memleketlerini ziyâret ettiği sırada, bunlar kendisine hüsn-i kabûl göstermişlerdir. Şarabı ile meşhûr olan bu şehir, araplar zamanında al-Baṯanîya vilâyetinin merkezi olmuştur. Diğer şarkî Şeri'a şehirleri gibi, Azri'āt da, 293 (906) tarihinde, Karmatîler tarafından, tahrip edilmiştir. Muḳaddasî (s. 162) bunu, çöl yakınında bir şehir olarak, tasvir eder ve şehrin arâzisini Caraş dağ silsilesinin teşkil ettiğini söyler. Yāḳūt (*Mu'cam*, I, 176 v.d.), Azri'ātlı bir kaç âlimin ismini kaydeder. Derā'ā'nın bugünkü ehemmiyeti için krş. Schumacher, *Across the Jordan*, s. 121 v.d.

Bibliyografya: Ṭabarî, I, 1005, 1007, 1451; III, 2257; *Bibl. geogr. arab.* (nşr. de Geoje), VII, 113; al-Bakrî (nşr. Wüstenfeld), I, 83; Nöldeke, *Gesch. d. Perser u. Araber zur Zeit der Sassaniden* (Leyden, 1879), s. 299; ayn. mil., *ZDMG*, XXIX, 431.

(F. BUHL.)

EZRUḤ. AZROḤ, şimdiki mahallî telâffuz tarzı; krş. Ἀδρωά, nâdiren Ozroḥ. Ma'ān ile Petra arasında bir m e v k i d i r. Muhteşem bir Roma ordugâhı idi. Burada, suları bir yarığa dökülen,

gür bir kaynak mevcuttur. Cuẕām diyarında bulunan bu mevkie sonraları Ḳurayşī kervanları uğramakta idiler. Peygambere inḳıyat eltikleri sırada burada en az 100 âile sâkindi. Mu'āviya 'nın, 'Alī 'nin oğlu Ḥasan 'ın biatini burada kabûl ettiği rivâyet olunur. XI. asra kadar bu yerde Hāşimī mevâlisinin sâkin oldukları kaydedilir. Bu havâlide Ahamant, Vādī Mūsā v.b. gibi yerleri ellerine geçirmiş olan haçlıların zamanından beri Aẕroḥ 'un ismi kaybolmuştur.

Ezruh bilhassa burada yapılan ve Ezruh müzâkereleri diye tanınan müzâkereler dolayısı ile meşhûrdur. Şiffīn 'de Suriye ile Irak 'ın tam ortasında bulunan Dūmat al-Candal ile Ezruh 'tan birisinin seçilmesi kararlaştırılmış ve bunlardan, suyu bol olan ve Mu'āviya 'nın dâvet ettiği Medine eşrafının kolayca gelebilmelerine elverişli bulunan Ezruh intihap edilmişti. Bâzı vak'anüvislerin Dūmat al-Candal 'i müzâkere mahalli olarak göstermeleri, sırf rivâyeti tetkik etmeden nakletmelerinden ileri gelmektedir. Diğerleri, Ezruh 'un seçilmiş olduğunu kabûl ederler. Muâsır şâirlerin şahadeti de bu hususta hiç bir şüphe bırakmamaktadır (krş. al-Aḫṭal, *Dīvān*, 79, 3 ve bk. 'ALĪ ve MU'ĀVIYA).

Bibliyografya: İbn Sa'd, III[a], 21; İbn Ḥacar, *Iṣāba*, II, 870; Ṭabarī, bk. fihrist; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 225; *Bibl. geogr. arab.* (nşr. de Goeje), I, 58; III, 54, 155; VII, 326; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), IV, 394 v.d., 406; Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 59, 68; Ḥamdānī, s. 129; al-Bakrī (nşr. Wüstenfeld), s. 83; Dīnavarī (nşr. Girgas ve Rosen), s. 208, 211, 215; Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 174 v.d.; Brünnow, *Die Provincia Arabia*, I, 431 v.d.; H. Lammens, *Etudes sur le régne de Mo'âwia Ier*, s. 125—140.

(H. LAMMENS.)

DÜZELTMELER

EBÛ NUVÂS mad., s. 41b, str. 36: *al-Şi'r* yerine *al-'Aşîra*; s. 42a, str. 54: *çıkça* yerine *açıkça*; s. 43 b, str. 24: *İbn al-Abârî* yerine *İbn al-Anbârî* olacaktır.

EBÜSSU'ÛD EFENDİ mad., s. 94 b. str. 33: *emîr* yerine *Yorgani Emîr*; s. 96a. s. 57: *mensur* yerine *mutasavver*; s. 96b, str. 25: *kollarına* yerine *kavillerine*; str. 44—45: *taleplerine* yerine *talebelerine*; s. 97a, str. 36: *Mizak* yerine *Mezak*; s. 98b, str. 20: *Ebüssa'ûd* yerine *Ebüssa'ûd, Ebüssa'âd*; str. 26: *bk.* yerine *bk. Şaghîl, Vakâyi' al-fazalâ* olacaktır.

EDİRNE mad., s. 108a, str. 20: *gapılmış* yerine *gagılmış* olacaktır.

EL'AZİZ mad., s. 22b, str. 43: *29.465* yerine *25.465* olacaktır.

ELMA-DAĞI. [Bk. GÂVUR-DAĞI.]

EMİR SULTAN mad., s. 262b, str. 22 *gerçi* yerine *gerçek* olacaktır.

ERCİŞ mad., s. 285 a, str. 52: *ve ba-* yerine *ve banu ba-*; s. 285b, str. 24: *ismine* yerine *'ınkine* olacaktır.

ERCİYAS-DAĞI mad., s. 267a, str. 9: *km.* yerine *km.*; s. 287b, str. 8: *zirvesine yerine Somma'sına* olacaktır.

ERDEL mad., s. 294b, str. 1: *Udvarkel*'den oora ilâve: (rum. Odorhai, mac. Székely-udvarhely); str. 2: (*alm Kronstadt*) yerine (*mac. Brasso, alm. Kronstadt*); str. 51b: *ve Satmar* (*Evliya Çelebî*'de *aynı zamanda Sakmar*) çıkarılacak; s. 295a, str. 2: *Sabolç, Ugoça* yerine *Sabolç, Satmar* (*Evliya Çelebî*'de *aynı zamanda Sakmar*), *Ugoça*; str. 8: *şehridir.*'den sonra ilâve: *Vaktiyle bu da partiamlardan idi.*; s. 295a, str. 53—s. 295b, str. 8: *Yerli halk ile ... barada hâkim oldalar.* yerine ilâve: Avar hezimetinden sonra, IX. asrın ilk yıllarından itibâren, Erdel'de türk bulgarları da görüyoruz. Yerli halk ile karışan olavlar bundan sonra macarların yurt bulmasından bahseden en eski Macar kronikçisi tarafından, ulahlar ile birlikte, zikredilmektedir (krş. Anonymus, *Gesta Hungarorum*, nşr. F. Fejerpataky, Budapeşt, 1892, 26, Anonymus'un bu hususiaki kaydının, kendi devrindeki veya daha evvelki ulahlara âit olup-olmadığı ve Gelou'un ulah dukası mı yoksa etimoloji itibârı ile bata türkçe bir kelime olan, Gyalu bulgar türkleri (= ulahları?) mi bulunduğu hakkındaki münakaşa için bk. Draganu, *agn. esr.*, s. 431; Melich Jénos, *A honfoglalaskori Maggarorszag*, s. 296 v.d.; Knieza, *Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhandert*, Budapeşt, 1938; Bratianu, *Une enigme et an miracle historique: Le peuple roamain*, Bucaresi, 1942, tür. yer.) A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea, în lamina isvoarelor armeneşti*, Bucureşti, 1939), Macarlar, 895'te reisleri Arpat'ın idâresinde, Karpat havzasına gelmiş ve bu tarihten itibâren yavaş-yavaş Erdel'i de işgâl etmişlerdi ki, ilk defa, reisleri Tuhutum (Macar. Töhötöm) olan ve türk unsurlar ile meşbû görünen Gyula ve Konde macar kabîlesi, macar kıralığının kurucusu Szent İstvân devrine kadar, burada hâkim oldu.; s. 295b, st. 26: s. *16*'dan sonra ilâve: H. Eren, *A Székely nev magyarâzatahoz. Magyar Nyely, XXXIX. 205—208*); s. 296a, str. 18: *Sekellerden*; yerine Türk *bulgarlarından ve Sekellerden*; str. 296a, str. 49: *kabildendir*'den sonra ilâve: *Györffy Gy. Besengök és maggarok. Kisl. Erganzangsband, 397—500.*; s. 298a, str. 30: *sonra Bratislava* yerine *sonra, Pajon* (*Bratislava*; s. 306a, str. 52: s. *352—401*'den sonra ilâve: Ladislas Makkai, *Histoire de Transilvanie*, Paris-Budapest, 1946. s. 1—382 (*Bibliotheque de la Revae d'histoire comparee*).

EREĞLİ mad., s. 307a, str. 30: *vega* yerine *Fener vega*; s. 307b, str. 15 *Herakhitza* yerine *Heraklitza*; s. 309a, str. 33: *Önü ırmağı* yerine *önü ırmağın* olacaktır.

ERGANİ mad., s. 311a, str. 36: *s. 270 v.d....Diyarbekir* yerine *s. 270 v.d.*] *Digarbekir* olacaktır.

F.

FÂ. FĀ', arap alfâbesinin 20. harfidir (sayı kıymeti 80; krş. mad. ABCAD). Yazı şekli hakkında bk. ARABİSTAN, ARAP YAZISI. *Fā'* harfi, telâffuz bakımından, eski arapçada olduğu gibi, bugün de boğuk-sürekli bir dudak-diş sesini temsil eder. Krş. A. Schaade, *Sîbavayhi's Lautlehre*, fihrist. (A. SCHAADE.)

FĀ'. [Bk. FÂ.]

FACR. [Bk. FECR.]

FADAK. [Bk. FEDEK.]

FADDĀN. [Bk. FEDDÂN.]

FĀFİR. [Bk. ḲİRṬĀS.]

FAĠFŪR. [Bk. FAGFÛR.]

FAGFÛR. FAĠFŪR (aves. *bagha-puthra* „tanrı oğlu"), Fergana'dan İran'a girmiş bir tâbir (P. Horn, *Asadi's luġat-i Furs*, s. 56) olup, Çin imparatoru mânasına gelir ve çince *tien-tsö* („göğün oğlu") 'nün tercümesidir (İbn al-Aṯîr, VII, 221). Araplar, kelimenin garbî İran'da kullanılan *baġbūr* şeklini muhafaza etmişlerse de, *faġfūr* şekli, ezcümle, Zaytūn (Ts'iuan-tscheou) mezarlığında bulunan ve Max van Berchem tarafından tetkik edilen 723 (1323) tarihli kitâbede görülmektedir. Bu kelime Marco Polo (nşr. Yule-Cordier, II, 145)'da Sung sülâlesinin son imparatoruna delâlet eder. Moğul imparatorları *ḳā'ān* (*ḫāḳān*) unvanını aldıklarından, *faġfūr* unvanı, memleketin yabancılar tarafından fethinden evvel, millî sülâlelerden gelen Çin hukümdarlarına verilmiş olsa gerektir.

Bibliyografya: E. Blochet, *Introduction à l'histoire des Mongols* (*Gibb Memorial Series*, XII), s. 76, not 1; Greg. Arnâiz ve M. van Berchem, *Mémoire sur les antiquités musulmanes de Ts'iuan-tcheou* (*T'oung-Pao*, XII, 724); İbn Ḫurdāẕbeh (nşr. de Goeje), s. 16; H. Cordier, *Mélanges H. Derenbourg*, s. 434; al-Bīrūnī, *Chronology*, s. 109; Carra de Vaux, *Abrégé des Merveilles*, s. 118; Mas'ūdī, *Murūc*, I, 306.

(CL. HUART.)

FAHH. FAḪḪ, Mekke'den pek uzak olmayan bir vâdînin adıdır. Ḥusayn b. 'Alī b. al-Ḥasan 8 zilhicce 169 (11 haziran 786)'da, 'Alī ahfadından bir çokları ile birlikte, burada öldürülmüştür. Bundan dolayı Faḫḫ günü, Kerbelâ günü gibi, şi'îlerce bir mâtem günü telâkki edilerek, o gün, Faḫḫ şehidleri için, mersiyeler okunurdu. Zikredilen tarihten bir az evvel Medine'de, akraba ve taallukatı tarafından, kendisine bi'at olunan Ḥusayn, sâdık tarafdarlarından bir kısmını toplayarak, Mekke'ye doğru yola çıkmıştır. Faḫḫ'ta rastladığı Abbâsî kuvvetleri onun zâten kalabalık olmayan tarafdarlarını dağıtmış ve kendisini, daha bir haylı 'Alī ahfadı ile berâber, öldürmüştür. Öldüğü ve akrabası ile berâber gömüldüğü mahalle (bugün al-Şuhadā) mekkeliler tarafından mübârek bir mâkam sayılır ve her sene 14 saferde ihtifâl yapılır. Bu kanlı savaştan kurtulan pek az kişiden biri 'Alī ahfadından İdrīs b. 'Abd Allāh b. Ḥasan'dır ki, Maġrib'e kaçmış ve Banī İdrīs sülâlesinin ceddi olmuştur.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 854; Ṭabarī (nşr. de Goeje), III, 552 v.d.; al-Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 488; Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, III, 212; Snouck-Hurgronje, *Mekka*, I, 41; II, 55 v.d.

FAḪḪ. [Bk. FAHH.]

FAḪL. FAḪL yahut FIḤL, yahudilerde PḤL ve yunanlılarda, Makedonya'da mârûf şehrin adı ile, Pella şeklini alan bu isim, şimdi Şeri'a nehrinin şark mıntakasının garp mâilesinde, Baysān'ın cenûb-i şarkîsindeki harâbelere verilmektedir. Bu şehir Dekapolis (=10 şehir) birliğine dâhil idi ve bilhassa Kudüs'ün tahribinden evvel, hıristyanların buraya çekilmeleri dolayısı ile meşhûr olmuştur. Daha sonra, Filistin „secunda"'ya dâhil olarak, bir piskoposluk makamı olmuştur. Acnādayn [b. bk.] muharebesinden takriben 6 ay sonra, 13 (635)

yılının zilkâde ayında müslümanlar, Şeri'a 'nın şark mıntakasında toplanmış bulunan bizanslılara, Faḥl civarında, hucûm etmişlerdir. Bizanslılar Baysān bendlerini yıkarak, ovayı bataklık hâline getirmişlerdi; fakat araplar Şeri'a 'yı geçmeğe muvaffak olarak, düşmanı kaçırmışlar ve bunun üzerine, şehir de teslim olmuştur. Bu muharebe araplarca „bataklıklar günü" diye de anılır.

Coğrafyacılar Faḥl 'i Ürdün bölgesi şehirleri arasında sayarlar. Ya'ḳūbī 'ye göre, ahâlisi, umûmiyetle bu mıntakaların sâkinleri gibi, yarı-yarıya arap ve yunan idi.

Bibliyografya: Neubauer, *Géographie du Talmud*, s. 274; Schürer, *Gesch. d. jüd. Volkes im Zeitalter Jesu Christi*⁴, II, 173—176; Balāẕorī (nşr. de Goeje), s. 115; Ṭabarī, *Annales*, I, 2146, 2155; de Goeje, *Mémoire sur la conquête de la Syrie*, s. 55 v.dd.; Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 58 v.d.; Caetani, *Annali dell' Islām*, III, 187—219; İbn al-Faḳīh, *Bibl. georg. arab.*, V, 116; İbn al-Ḥurdāẕbeh (*ayn. esr.*, VI, 78); Ya'ḳūbī (*ayn. esr.*, VII, 327); Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 853; Robinson, *Neuere biblische Forschungen*, 420—426; Guérin, *Galilée*, I, 288 v.d.; Schumacher, *Pella* (*Pal. Explor Fund* 1888). (FR. BUHL.)

FAḤL. [Bk. FAHL.]

FAHR. FAḪR (A.), övünme; unvan terkiplerinde: kendisi ile övünülmeğe lâyık kimse mânasında kullanılır; msl. *faḫr al-dawla*, Büveyhîlerden birinin (aş. bk.) ve İbn Cahîr [b. bk.]'in unvanları; *faḫr al-dīn*, al-Rāzī [b. bk.]'nin ve aşağıda kaydedilen Dürzî emîrinin unvanları; *faḫr al-mulk*, İbn 'Ammār [b. bk.], Muḥammed b. 'Alī [b. bk.] ve Tutuş 'un vezirinin (aş.bk.) unvanları v.b. gibi.

FAḪR. [Bk. FAHR.].

FAḪR AL-DAWLA. [Bk. FAHRÜDDEVLE.]

FAḪR AL-DĪN. [Bk. FAHREDDİN.]

FAḪR AL-MULK. [Bk. FAHRÜLMÜLK.]

FAHREDDİN. FAḪR AL-DĪN B. ḲORḲMAS (1572—1635), dürzî emîri; adı, avrupalı müellifler tarafından, Facardin, Fekkerdin, Fechrrdin, Ficardin v.b. şekillerde yazılmıştır. 980 (1572)'de, Banī Ma'n [b. bk.] âilesinden dünyaya gelmiş, 994 (1586)'te, babasının ölümünden sonra, Bâbıâli tarafından, dürzî emîri olarak tanınmıştır. Emîrliğinin ilk zamanlarında işlerin idâresi amcası Yūsuf ile adı, Mariti tarafından, Set neseb (Sitt Nasība ?) diye kaydedilen anasının elinde kalmıştır; bu kadın, 1633 'te vefatına kadar, oğlunu dâimâ nufuzu altında bulundurmuştur. Faḫr al-Dīn, hukûmeti bizzat eline aldığı vakit, kuvvetini arttırmağa çalışmış, etrafına bir haylı *segbān* askeri toplamış, babasının eski idâre merkezi olan ve İbrāhīm Paşa 'ya karşı muharebeler esnâsında çok harap olmuş bulunan Beyrut şehrini yeni baştan yaptırıp, tahkim etmiştir. En ziyâde avrupalı tâcirleri oraya çekmeğe ve onlar vasıtası ile, Osmanlı devletine karşı savaşa girişmek için, kendisine yardımları dokunabilecek Avrupa hukümdarları ile münâsebetler kurmağa çalışmıştır. Vâkıa ilk zamanlarda rahat durmuş, Bâbıâlinin istediği vergiyi muntazaman vermiş ve nufuzunu yavaş-yavaş, Beyrut 'tan Karmel 'e kadar, bütün bölgeye yaymıştır. Fakat emeli daha büyük idi; hıristiyanların yardımı ile, Suriye ve Filistin 'de müstakil bir devlet kurmak istiyordu ve bu maksat ile 1017 (1608)'de Toskana granddükü Ferdinand I. ile bir ittifak yapmıştır.

Dürzî emîrinin mütemâdiyen artan kuvvetinden endişe etmeğe başlayan Bâbıâli, Şam vâlisi Hâfız Aḥmed Paşa 'ya onu itaat altına almasını emretmiştir. Vâli iç taraflarına güçlükle girilen ve müteaddit kaleler ile müdafaa edilen bu dağlık memlekette büyük bir iş görememiş ise de, 1022 (1613)'de Suriye sâhillerinde bir türk donanması gördüğü vakit, Faḫr al-Dīn, deniz yolu ile, Livorno 'ya kaçmağa mecbûr kalmış ve orada, grandük Cosme II. tarafından, büyük merâsim ile karşılanmıştır; bununla berâber, çok geçmeden bir hıristiyan imdat ordusu ile geri dönmüş ise de, Suriye 'de türk hâkimiyetini sona erdirmek hususundaki ümidi tahakkuk etmemiştir. Dürzîlerin bir hıristiyan, Dreux kontlarından birinin sülâlesinden geldiklerini ve bizzat kendisinin Godefroy de Bouillon ahfadından olduğunu beyhude ileri sürmüş, fakat hıristiyanları yeniden bir haçlı seferine kandırmağa muvaffak olamamıştır. Bu sırada Aḥmed Paşa, Faḫr al-Dīn 'in Suriye 'de vekil bıraktığı oğlunu ve âilesinin diğer efradını itaat altına almağa muvaffak olmuş ve Faḫr al-Dīn, ancak Aḥmed Paşa 'nın 1027 (1618)'de Şam 'dan kaldırılmasından sonra, Suriye 'ye dönebilmiştir; fakat bundan sonra, emîrlik 'Alī 'ye geçmiş bulunduğundan, artık resmen emîr sıfatı ile değil, fakat 'Alī 'nin yerine hukûmet işlerini ve bilhassa askerî işleri idâre etmiştir. Trablus 'u idâre etmekte bulunan Banī Sīfā (Sayfā)'ya karşı şiddetli bir savaşa girişmiş ve adamları o sırada Şam vâlisi bulunan Muṣṭafā Paşa 'yı esir etmişlerse de, Bâbıâli ile açıktan-açığa bozuşmaktan çekinen ve bilâkis, nufuzlu me'murlara para yedirerek, İstanbul hukûmetinin teveccühünü kazanmak isteyen Faḫr al-Dīn tarafından derhâl salıverilmiştir. Bir müddet bu suretle hareket etmeğe muvaffak olmuş ise de, nihâyet Osmanlı hukûmetinin gözleri açılmış ve Faḫr al-Dīn 'in hâkim-

yetine nihâyet vermek için, Küçük Ahmed Paşa, büyük bir ordu ile, Şam'a gönderilmiştir. 'Alî o vakit 1043 (1633)'te, Şafad'de vukû bulan bir çarpışmada, ölmüş ve Fahr al-Dîn, Yafa (Joppe, Jappa) civarında bir kaç muvaffakiyetsiz çarpışmadan sonra, kaçmağa mecbur olmuştur. Evvelâ Sayda'ya ve sonra Beyrut'a gitmiş, fakat önünde bir türk donanması yatan şehirde kalamamıştır. Bunun üzerine dağa çekilmiş ise de, Cezzîn (Casale di Gezin)'de esir edilerek, zincire vurulup, İstanbul'a yollanmıştır. Burada, 1635'te, cellât elinde ölmüştür. Oğulları ile kardeşi Yûnus da tutulup, oğullarından biri müstesnâ olmak üzere, öldürülmüştür. Yûnus'un oğullarından biri kaçıp, kurtulmuştur. Adı Melhem olan bu sonuncu zât muahharen dürzîlere emîr olmuştur.

Bibliyografya: al-Ḥālidî, *Târîḫ-i Fahr al-Dîn b. Ma'n* (yazm. München, 427); al-Muḥibbî, *Ḫulâṣat al-aṯar*, III, 266 v.d.; bu eserden iktibas suretiyle Wüstenfeld, *Fachr ed-dîn der Drusenfürst und seine Zeitgenossen in Abhandlung. Göttingen*, XXXIII (1886); G. Mariti, *Istoria di Faccardino Grand-Emir dei Drusi* (Livorno, 1787; alm. Gotha, 1790); F. E. Roger, *La terre sainte* (Paris, 1646, 1664); G. T. Minadoi, *Historia della guerra fra Turchi et Persiani* (Roma, 1587), daha evvelki devirler tarihi için ehemmiyetlidir.

FAHREDDİN RÂZÎ. [Bk. RÂZÎ.]

FAḪRÎ. [Bk. FAHRÎ.]

FAHRÎ. AL-FAḪRÎ, İbn al-Tiḳṭaḳa [b. bk.] tarafından yazılmış arapça bir tarihî eserin adıdır.

FAHRÎ. FAḪRÎ (?—1028?), Bursalı olup, Türkiye'de kâğıt oyma san'atının (kâğıt üzerine yazılmış, yahut yapılmış yazıları ve resimleri oyup, başka bir kâğıda yapıştırmak san'atının, *ṣan'at-ı ḳaṭ'*) en meşhûr mümessilidir. Bu san'at, XVI. asırda İran'dan Türkiye'ye ve XVII. asırda garba girmiştir. Burada da evvelâ, şarkta yapıldığı gibi, koyu renkli zemin üstüne açık renkli kâğıt kullanılmıştır. Murad III.'a takdim edilmiş olan ve şimdi Viyana'da saray kütüphânesinde bulunan albümde, bilhassa güzel yazılar, çiçekler ve bahçeler oymuş bulunan Fahrî'nin eserleri mevcuttur. Ahmed I. için bir gülistan (gül bahçesi) oyması yapmış ise de, Ahmed evvelâ bunu beğenmemiş, hâlbuki Murad IV. eseri pek ziyâde takdir etmiştir. Fahrî 1618 (1027/1028)'e doğru İstanbul'da ölmüş ve Edirnekapı civarına gömülmüştür. Krş. *Güldeste* (Bursa, 1135), s. 532—534; Ḥabîb, *Ḫaṭṭ u-ḫaṭṭāṭān* (İstanbul, 1305), s. 261; J. von Karabacek, *Zur orientalischen Altertumskunde*, IV, s. 46 v.d. (*Sitzungsber. d. Kais. Akad. d. Wiss. Wien*, cild 172); G. Jacob, *Die Herkunft der Silhouettenkunst aus Persien* (Berlin, 1913).

(G. JACOB.)

FAHRÎ. FAḪRÎ, ŞAMS AL-DÎN MUḤAMMED İṢPAHÂNÎ, iranlı bir filologdur. Başlıca eseri, 4. kısmı 1887'de G. Salemann tarafından neşredilmiş olan (*Shams-i Fachrii Ispahanensis lexicon Persicum id est libri Mi'jâr i Ǧamâli pars quarta quam*, Casani, 1887) *Mi'yâr al-Camâlî*'dir; İncü [b. bk.] (= İncüyân) hânedanının 742'den 754 (1341—1353)'e kadar Fars ve Irak eyâletlerinde hukûm sürmüş olan son hukümdarı Camâl al-Dîn Abü İshâḳ Muḥammed Şâh'a ithaf edilmiş olduğundan dolayı, esere bu ad verilmiştir. Fahrî, Salemann'a göre, *Marġûb-i ḳulûb* adında tasavvufî bir manzûme de yazmıştır. Hayatına dâir bundan başka bir şey bilinmemektedir.

FAHRÜDDEVLE. FAḪR AL-DAVLA ABU 'L-ḤASAN 'ALÎ B. RUKN AL-DAVLA (950—997), Büveyhîlerin vâlisi. Muharrem 366 (eylûl 976)'da babası öldüğü vakit, takriben 25 yaşında bulunan Fahr al-Davla, büyük kardeşi 'Aẓud al-Davla'nin emri altında, Irak-ı Acem ve Azerbaycan (= Medya) vâliliğini almıştı; ancak bu bölgeden ayrılan İsfahan ve mülhakatı üçüncü kardeşi Mu'ayyad al-Davla'nin hissesine düşmüş idi. Bu zât babasının vasiyetine riâyet ettiği hâlde, Fahr al-Davla istiklâl sevdasına düşmüş ve amcasının oğlu Bahtiyâr b. Mu'izz al-Davla'nin teşvikı ile, 'Aẓud al-Davla aleyhine entrika çevirmeğe başlamıştır. Bu aralık Bahtiyâr öldürülmüş ve 369 (979/980) yılında 'Aẓud al-Davla, kardeşi aleyhine, bir kaç müfreze göndermiştir. Bu askerler Hemedan'a girdikleri vakit, Fahr al-Davla kaçmağa mecbûr olarak, imdat aramak üzere, Cürcân'da kayın-babası Ḳâbûs b. Vaşmgîr'in yanına gitmiş ve idâresinde bulunan bütün yerleri eline geçiren Mu'ayyad al-Davla, bu vilâyete vâli tâyin olunarak, harbe muvaffakiyetle devam etmiştir. 371 (981/982)'de Ḳâbûs'u Astarâbâd'da mağlûp etmiş ve bunun üzerine Fahr al-Davla ile Ḳâbûs, Horasan'da Sâmânîlerden Ḥusâm al-Davla'nin yanına iltica etmişlerdir. Ḥusâm al-Davla, Ḳâbûs ve Fahr al-Davla'nin kumandaları altındaki horasanlılar ile Cürcân'a karşı girişilen bir sefer neticesiz kalmıştır. Mu'ayyad al-Davla muhasara edilmiş ise de, düşman arasında bir yol bulup çıkınca, önceden elde etmiş bulunduğu horasanlılardan bir kısmı kaçmağa başlamış ve müttefikler, hiç bir şey elde edemeyerek, Horasan'a dönmeğe mecbûr kalmışlardır. 373 (983/984)'te Mu'ayyad al-Davla'nin vefatından sonra, Fahr al-Davla, Nîsâbûr'a dâvet edilmiş ve ondan son-

ra, ölümüne kadar, Medya, Taberistan ve Cürcân vilâyetlerinin başında kalmıştır. 'Aẓud al-Davla daha evvel ölmüştü (372 = 983). Vefatını müteâkip, oğulları arasında savaş başlamıştır. Bahâ' al-Davla b. 'Aẓud al-Davla bu mücâdeleden gâlip çıkmıştır. Fakat 379 (989/990) 'da *amîr al-umarâ'* ilân edildiği zaman, amcası Faḫr al-Davla bütün Irak'ı ele geçirmeğe kalkışmış ve bu maksat ile kürt reisi Badr b. Ḥasanvayh ile ittifak etmiştir. Müttefikler, ayrı-ayrı yollardan, Bagdad üzerine yürümüşlerdir. Fakat Bahâ' al-Davla üzerlerine bir ordu gönderip de, Faḫr al-Davla 'nin askerleri de, bir su basması önünde, durmak mecburiyetinde kaldıkları vakit, bu tasavvurdan vazgeçmek icap etmiştir. Faḫr al-Davla, umûmiyetle kaydedildiğine göre, şâbân 387 (ağustos 997) 'de ve bâzılarına göre ise, daha evvel, 385 (995) 'te ölmüştür.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), VIII, IX; İbn Ḫaldûn, *'İbar*, IV, 454 v.d.; Ḥamd Allâh Mustavfî-i Ḳazvînî, *Târîḫ-i guzîda* (tab. Browne), I, 417—426; Wilken, *Gesch. der Sultane aus d. Gechl. Bujeh nach Mirchond*, fasıl VIII; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 30 v.d. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

FAHRÜLMÜLK. FAḪR AL-MULK ABU 'L-MUẒAFFAR 'ALÎ B. NIẒÂM AL-MULK (1040—1106), vezir. Faḫr al-Mulk, ramazan 485 (teşrin I. 1092) 'te öldürülmüş olan meşhûr vezir Nizâm al-Mulk 'ün büyük oğlu idi. Sultan Malik-Şâh 'ın aynı yılda vukû bulan vefatı üzerine oğlu Berk-Yaruk sultan ilân edilmiş ise de, tahtını ve mülkünü, isyan eden amcalarına karşı, müdafaa etmeğe mecbûr kalmıştır. Faḫr al-Mulk o sırada Horasan 'da bulunuyordu. fakat hizmetine girmek için, Berk-Yaruk 'un yanına gitmek istediği zaman, onun tahta geçmeğe kalkışan küçük kardeşi Maḥmud b. Malik-Şâh 'ın adamları tarafından tecâvüze uğramış ve o aralık Berk-Yaruk 'un amcası Tutuş tarafından işgâl edilmiş bulunan Hemedan 'a doğru kaçmağa mecbûr olmuştu. Tutuş evvelâ Faḫr al-Mulk 'ü öldürmek istemiş ise de, Yagı-Basan 'ın ricası üzerine, hayatını bağışlamış ve hattâ kendisini vezir yapmıştır. Bir müddet sonra, Faḫr al-Mulk esir düşmüş ve ancak safer 488 (şubat 1095) 'de Tutuş 'un maktûl düştüğü muhârebede, Berk-Yaruk 'un galebe çalmasından sonra, serbest bırakılmıştır. Aynı sene Berk-Yaruk Faḫr al-Mulk 'ün kardeşi Mu'ayyad al-Mulk 'ü azlederek, yerine onu vezir tâyin etti. Fakat bir müddet sonra, Faḫr al-Mulk Berk-Yaruk 'u terkederek, onun Horasan vâlisi sıfatı ile Nişâpûr 'da ikamet etmekte bulunan kardeşi Sencer 'in yanına gitmiş ve onun hizmetine girmiştir. Orada 500 (1106) 'de, 66 yaşında iken, Ḥasan Ṣabbâḥ 'ın bir fedâisi tarafından, öldürülmüştür.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), X, 79—289; Ḥamd Allâh Mustavfî-i Ḳazvînî, *Târîḫ-i guzîda* (tab. Browne), I, 451, 456; Vullers, *Mirchondi Historia Seldschukidarum*, s. 153; Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, II, 86, 265. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

FÂ'İL. [Bk. FÂ'İL.]

FÂ'İL. FÂ'İL (A.; asıl mânası „âmil, işleyici"), arap gramerinde bir ıstılah: fi'lî cümlede, fi'li işleyen mâlûm olduğu vakit (*câ'a Zaydun* = „Zayd geldi", cümlesinde *Zaydun* gibi), ona verilen addır. Lâkin fiili işleyen mâlûm olmadığı vakit (*ẓuriba Zaydun* = „Zayd döğüldü" cümlesindeki *Zaydun* gibi) fiilin te'sirine mârûz kalan Zayd 'a *al-maf'ûl allaẕî lam yusamma fâ'iluhu* „fâili söylenmeyen mef'ûl" denilir (Sîbavayh, bab 8 v.d., daha başka tâbirler de kullllaoılır).

Fâ'il ancak bir kelime olabilir, cümle olamaz (al-Mubarrad, *Kâmil*, I, 289, 14 v.d. 'de Sîbavayh 'in mutâleası). Bir mücerred isim gibi, *fi'l* 'ini tâkip etmesi lâzımdır.

Eski sarf kitaplarında, bâzan Sîbavayh 'te ve kezâ *Kâmil* (I, 634, 7) 'de olduğu gibi, hem fi'l ve hem sıfat olan iki mâhiyetli sigalardan mütenddî olan sigaya *fâ'il* adı verilir. Sonradan buna *ism al-fâ'il* denilmiştir.

Bibliyografya: al-Zimaḫşarî, *Mufaṣṣal*, s. 10 v.d.; Muḥammed A'lâ', *Dictionary of technical terms* (nşr. Sprenger ve başkaları), II, 1148/1149; Fleischer, *Kleinere Schriften*, I, 89; Es'ad, *Ḫulâṣat al-ṣurûḥ* (İstanbul), fihrist. (A. SCHAADE.)

FÂ'İZ. [Bk. FÂ'IZ]

FÂ'İZ. AL-FÂ'İZ BI NAṢR ALLÂH (1149—1160), Fâtımî halifesi. 544 (1149) 'te doğmuştur. Halife al-Ẓâfir 'in oğludur; asıl adı Abu 'l-Ḳâsim 'Îsâ idi. Babasının katlinden (30 muharrem 549 = 16 nisan 1154) sonra, vezir 'Abbâs henüz 5 yaşında bulunan bu çocuğu, omuzları üstünde götürüp, tahta oturtmuştur. Bu günlerin korkunç sahneleri ve bâhusus 'Abbas 'ın emri ile öldürüldüğü anlaşılan amcaları Yûsuf ve Cabrîl 'in manzarası zavallı çocuğa pek fazla dokunmuş ve bu yüzden kısa ömrü, sonuna kadar, dâimâ ihtilâlciler içinde geçmiştir. 6 sene süren halifeliği zamanında hukûmet Ṭalâ'i' b. Ruzzîk (b. bk.) 'in elinde kalmıştır. 'Abbâs 'ın ölümü ve al-Ẓâfir 'in hakikî katili olan oğlu Naṣr 'ın idamı ile, Dimyat, Tinnîs, Raşîd ve İskenderiye 'nin, bir Sicilya donanması tarafından yağma edilmesi (cemâziyelâhır 550 = ağustos 1155) bu esnâda vukû bulmuştur. Al-Fâ'iz, 17 receb 555 (23 temmûz 1160)'te on bir buçuk yaşında ölmüştür.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), XI, 127 v.d., 168; Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*,

I, 214, 357; II, 30; Wüstenfeld, *Geschichte der Fāṭimiden-Chalifen*, s. 321 v.d.; St. Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages*, s. 172 v.d. (E. GRAEFE.)

FAḲİH. [Bk. FAKİH.]

FAKÎH. FAḲİH (A.), asıl mânası „bir şey bilen yahut anlayan kimse" (*'ālim*, *fāhim* mürâdifi). Sonradan *fiḳh* (b. bk.) *'ilm* (msl. *fiḳh al-luġa* 'da olduğu gibi) ile mürâdif olmağa başlayarak, yalnız din ilmi (*ilm al-dīn*), daha sonra şeriat (*al-şarī'a*) ve nihâyet bunun bir şûbesi olarak kurulan *furū'* 'a delâlet etmeğe başladığı vakit, *faḳîh* kelimesi âlim ve zeki adam mânasından çıkıp, akâid âlimi, sonra şeriat âlimi (*mutaşarrī*) ve nihâyet *furū'* mütehassısı (casuiste) mânasını almıştır (*Lisān*, XVII, 418). Abü Ḥanîfa 'ye atfedilen *al-Fiḳh al-akbar* („büyük fıḳh", yâni *'ilm al-kalām*) bu değişmenin hududu üzerindedir. Bu eserde (tab. Allahābād, s. 2) *faḳîh* kelimesi ancak umûmî mânası ile kullanılmıştır. Mânanın tahdidi, kelimenin Roma hukukunun (*iuris*) *prudens* 'ini ifâde etmek için kullanılması ile, yavaş-yavaş vukua gelmiştir (krş. FIḲH ve Goldziher, *Kultur der Gegenwart*, I, 3, 102). *Faḳîh* ile *muctahid* arasındaki fark hakkında bk. bir de *Dict. of techn. terms*, s. 30 v.d., 198 v.d., 1157. Mısır 'da *fiḳî* şeklinde telâffuz edilir ve mektep hocası yahut *Kur'an* okumağı meslek edinmiş biri mânasına gelir ve o zaman bugün Suriye 'de mektep hocası mânasına da kullanılmakta bulunan *ḫaṭîb* 'e tekabül eder (Lane, *Modern Egyptians*, fasıl II).

Bibliyografya: Bk. mad. FIḲH.

(D. B. MACDONALD.)

FÂKİHÎ. AL-FĀKİHÎ. 1. ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. İSḤĀḲ B. AL-'ABBĀS, arap müverrihi. 272 (885) 'de Mekke 'de bu şehrin bir tarihini yazmıştır. Wüstenfeld, *Chroniken der Stadt Mekka* (Leipzig, 1859) 'nın ikinci cildinde ondan parçalar nakletmiştir.

2. 'ABD ALLĀH B. AḤMED AL-MEKKÎ AL-ŞĀFI'Î AL-NAḤVÎ, 899 (1493) 'da doğmuş, 972 (1564) 'de ölmüştür. Te'lif ettiği *Ḥudūd al-naḥv* basılmıştır (ts. ys.; Jos. Baer, *Bibl. As.*, Frankfurt a./M. 1907, II, 3094).

(C. BROCKELMANN.)

FAḲİR. [Bk. FAKİR.]

FAKÎR. FAḲİR (A.), maddî ve mânevî bakımdan, sıkıntı içinde olan; mukabili *ġanî* „müstakil ve zengin"; ekseriyâ âciz mânasını ifâde eden *miskīn* 'den başka mânada da kullanılır. Bir dilenciye *sā'il* denilir. Bu sûretle *Kur'an* XXXV, 16: — „Ey insanlar, siz Allaha muhtacsınız (*fuḳarā' ilā Allāh*), Allah ise, kimseye muhtac değildir, ona hamd edilir" — âyetinde öteki mânada kullanılmıştır. Burada olduğu gibi, *faḳīr*, sonraları, bilhassa Allaha muhtac olan ve her sûretle ona tevekkül eden mânasına gelmeğe başlamıştır ve bu telâkkinin sevkı ile, arapça konuşulan memleketlerde dilenci dervîş mânasında kullanılmaktadır (bk. mad.; ve Goldziher, *Vorlesungen*, s. 154). Hadîs olduğu söylenilen *al-faḳr faḫrī* („fakirlikle iftihar ederim") sözü bu mânanın değişmesinde âmil olmuştur. Garp dillerinde bu tâbir riyâzât yapanlara ve *yōgī* 'lere teşmil edilmiştir. (D. B. MACDONALD.)

FAKÎR. FAḲİR, hindli edip MUḤAMMED ḤĀN BAHĀDUR 'un mahlasıdır. *Anvār-i Suhaylī* 'yi ordu diline çevirmiştir (Lucknow, 1261 = 1845 taş basm.). Krş. mad. KALİLA VA DIMNA. Bu tercümenin adı, *Bustān-i ḥikmat* 'tir.

Bibliyografya: Garcin de Tassy, *Histoire de la littérat. hindouie et hindoust.*, 2. tab., I, 443.

FA'L. [Bk. FAL.]

FAL. FA'L (A.), fal; bu kelime, gerçi *Kur'an* 'da mevcut değilse de, onun yerine *ṭ y r* kökü vardır. Kelimenin menşe'i ve bidâyetteki mânası müphem olduğu gibi, *f y l* kökü ile, msl. Ṭarafa 'nın *Mu'allaḳa* 'sındaki *mufāyil* ile, münâsebeti dahi karanlıktır (*Lisān*, XIV, 51; C. J. Lyall, *Ten Poems* (Tabrizî 'nin şerhi), s. 31; Seligsohn, *Dīvān de Tarafa* (A'lam şerhi), s. V; *Ṣaḥāḥ* 'ta mad. FA'L). Bununla berâber, mevsûkiyeti âşikâr bâzı hadîslerde, *fa'l* ve *ṭiyāra* kelimelerinin her ikisi de, „zuhûr edecek hâdiselere işâret" mânasında ve bâzan da bunun aksi mânada kullanılmıştır. Peygamberin bu işâretlere inandığı ve dikkat ettiği muhakkaktır. Msl. bir gazve esnâsında, kınından çekilen kılıçtan tefe'ül etmiş (*Aġānī*, XIV, 14, 23) ve başka bir defa uğursuz isimler ile alâkası olan bir yoldan geçmekten çekinmiştir (İbn Hişām, s. 434). Bilhassa hayra delâlet eden alâmetlere itibâr eder ve yalnız bunlara dikkat edilmesini etrafındakilere tavsiye eylerdi. Bu kabîlden hayra delâlet eden alâmetler için, *fa'l* tâbirini kullanır ve bu kelimeyi, tesâdüfen işitilen her iyi söze şâmil olarak, izah ve bu alâmetlerin kabûlünü tavsiye ederdi. Bunun aksine olarak, kuşlardan çıkarılan fallar mânasına gelen *ṭiyāra* onun nazarında, ihtimâl ki, putpereslik fikirleri ile alâkadar olduğu için, merdûd idi. Bununla berâber, diğer hadislerden anlaşıldığına göre, *fa'l* kelimesini umûmî bir tâbir olan *ṭiyāra* 'nın şumûlü içinde anlamıştır. Daha sonraları, *fa'l* kelimesi Allaha dâimâ ümid ve itimat bağlanılmasını tavsiye eden bir iyi öğüt mânasına tefsir edilmiştir ve bunun da bir doğru tefsir olması pek muhtemeldir (Ḳasṭallānī, *Ṣaḥīḥ Buḫārī* şerhi, tab. 1305, VIII, 396—398). Netice şudur ki, müslümanlar

için kuşlardan fal çıkarmak sarâhaten merdûd ve memnû olduğu hâlde, başka her hangi vasıtalar ile fal araştırmağa ve çıkartmağa mesâğ vardır. Binâenaleyh *fa'l* kelimesi fena işâretler hakkında dahi tatbik edilmekle berâber, iyi işâretler için kabûl edilmiş bir tâbirdir; *ṭiyāra* iae, dâimâ gayr-i müsâid vaziyet mânasına gelmiştir (*Lisān*, XIV, 27 v.d.; *Dict. of techn. terms.*, s. 907). Fakat yeniler kelimeyi karışık bir tarzda kullanmışlardır. Msl. Marçais (*Nöldeke-Festschrift*, I, 432) *fa'l* kelimesine Magrib memleketleri için ve kezâ Redhouse (*Türkish Lexicon*) türk dili için bir hayırlı alâmet mânası vermişlerdir. Bunun aksine olarak Wetzstein (*ZDMG*, XXII, 154) bu kilimeye Suriye çölü için ve Spiro (*Arabic-English Lexicon*) Mısır için, bunun tamamen zıddı bir mâna vermişlesdir. Daha sonra kelimenin mânası genişlemiş, ileride zuhûr edecek hâdiselere işâret mânasından uzaklaşılarak, bu işâretleri bâzı sun'î usûller ile araştırmak mânasına kullanılmağa başlamıştır. En dindar müslümanlar bile *Kur'an*'ı kapalı gözlerle açıp, çıkacak sahifeden 7 sahife gerisini saymak ve burada ilk göze görünecek âyeti okumak âdetini tavsiye ederler (Malcolm, *Sketches of Persia*, medhal; Lane, *Arabian Nights*, fasıl 1, not 15). İranlılarda, bu iş için, Ḥâfiẓ divanını kullanmak dahi câizdir (Türkiye'de *Aḥmadiya*, *Muḥammediya*, *Anvār al-'āşiḳīn* ve bâzı divanlara bakılır). *Fa'l* tâbiri, bundan başka, bir takım cedveller yardımı ile, itinâlı bir surette tertip edilmiş daha bâzı usûller mânasına da gelir. Kahire'de taş basması ile basılmış *Ḳur'at al-ṭuyūr va kayfiyat istiḫrāc al-fa'l minhā* isimli tarihsiz ve 54 sahifeli bir risâlede *ṭayr* (aslî mânasında olmamakla berâber), *fa'l* ve *ḳur'a* kelimeleri birbirinin mürâdifi olarak kullanılmıştır. Buna benzer cedveller her takvimde, zeyl olarak, bulunur. Nihâyet al-Ġazālī, *fa'l* kelimesini, *tabarruk* kelimesinin mürâdifi olarak, kullanır; müellif, *İḥyā'*'nın magfiret bahsi ile sona ermesini, hayatın saâdetle neticeleneceğine hayırlı bir *fa'l* olduğunu beyan eder.

Bibliyografya: Wellhausen, *Reste*², s. 203—205 ve burada işâret edilen eserler; *Fihrist*, s. 314, z. 12 v.d.; Abşīhī (frns. trc. von Rat), II, 183; İbn 'Abd Rabbihi, *'Iḳd*, I, 170; Ahlwardt, *Berliner Kat.*, III, 562—570; Doutté, *Magie et Religion*, s. 363 v.d.

(D. B. MACDONALD.)

FALAḲ. [Bk. FELAK.]

FALAKA. FALĀḲA, iki ucuna yaylarda olduğu gibi, bir ip bağlanmış bir ağaç sırıktan ibâret işkence âleti. İşkence edilecek kimsenin ayak bilekleri sırıkla ip arasına geçirilir ve iyice sıkıştırarak, suçluyu hareketsiz bırakmak için, falaka bir kaç defa bükülür. Böylece ayakları bağlanan suçlunun tabanlarına deynek ile vurulur. Mektep hocaları ve esnaf ustaları, çocukları ve çırakları cezalandırmak için, falaka kullanırlar. Osmanlı devletinde, yeniçeri ağası, devlet merkezinde teftiş devirleri yaparken, dâimâ yanında *falaka* taşıyan ve *falakacı* denilen askerler bulunurdu. Her hafta nöbetle, bunlardan biri, sadrâzamın çıkış maiyeti arasında vazife almak üzere, Bâbıâlide bulunur ve sadrâzam tarafından emredilen cezaların baş icra memûru vazifesini görürdü.

Bibliyografya: R. Dozy, *Supplément*, II, 280 (Cherbonneau, *Définition lexicographique*); Barbier de Meynard, *Dictionnaire turc-français*, II, 425; Polak, *Persien*, I, 330; Mme Carla Serena, *Hommes et choses en Perse*, s. 118, not. 1. (CL. HUART.)

FALĀḲA. [Bk. FALAKA.]

FALAḲÎ. [Bk. FELEKÎ.]

FALS. [Bk. FELS.]

FALSAFA. [Bk. FELSEFE.]

FANĀ'. [Bk. FENÂ.]

FANAM, şarkî Hindistan'ın eski sikkesi. Daha etraflı tafsilât için bk. Yule-Burnell, *Hobson-Jobson*², s. 348.

FANĀR. [Bk. FENER.]

FÂNÛS. FĀNŪS, boru şeklinde dikilmiş muşambaya mâdenî telden halkalar yerleştirerek, yapılan, körük gibi açılıp-kapanan ve üst ve alt tarafları kalaylı bakır levhalar ile kapatılan fener (türkçede *fānūs*, ışığı rüzgârdan ve bâzı kıymetli eşyayı tozdan korumak için, kullanılan camdan mahfaza mânasına gelir). Geceleyin, karanlık sokaklarda, askerin, düğün alaylarının, veya büyük bir zâtın önünü aydınlatmak için kullanılır. (CL. HUART.)

FĀO. [Bk. FAV.]

FAR'. [Bk. FER'.]

FĀRĀB. [Bk. FÂRÂB.]

FÂRÂB. FĀRĀB (İṣṭaḫrî, Muḳaddasî ve İran kaynaklarının çoğunda) ve PĀRĀB (Tumanskiy yazm., *Ḥudūd al-'ālam*, var. 9b'de bunun aslî telâffuz olduğu âşikârdır) da yazıldığı vâkidir. Sır-Derya havzasında, Arıs'ın nehre munsap olduğu noktada ve başlıca kolun iki tarafında bir idârî bölgedir (İṣṭaḫrî ve İbn Ḥavḳal'de *nāḥiya*, Muḳaddasî'de *rustāḳ*, Yāḳūt'ta *vilāya*). İbn Ḥavḳal (s. 391)'e göre, bölgenin gerek uzunluğu ve gerek genişliği bir günlük yol bile tutmuyordu; arâzisini kısmen tuzlalar ve bataklıklar teşkil ediyordu. Mas'ūdî (*Tanbîh*, s. 66) ye göre, Fārāb'da ve civarındaki yerlerde 30 fersahtan geniş bir sâhayı her sene (gâlibâ kânun I. [illegible] angıcında; hâlbuki o mevsimde nehir, umûmî [illegible]tle, buzlar ile örtülüdür) Sır-Derya suları [illegible]ardı, Maş-

'ūdī bu mevsimde yüksek yerlerde bulunan köyler ve çiftlikler arasında muvâsalanın ancak kayıklar ile te'min edilebildiğini söyler. İdare merkezi olan kasabanın adı Kadar idi ve İṣṭaḫrī (s. 346)'ye göre, Sır-Derya'nın şarkında, nehrin yatağından 1/2 fersah mesâfede bulunuyordu; bu takdirde Kadar'i, daha sonra kurulmuş olan Otrar şehri harâbelerinin garbında aramak icap eder; harâbelerden nehre kadar olan mesâfe, rus haritalarına göre, takriben 10 km.'dir. *Ẓafar-nāme* (tab. Hindistan, II, 668)'ye göre, Sır-Derya'dan Ortrar'a kadar 2 fersahlık bir mesâfe vardı. Sır-Derya'nın garp sâhilinde Kadar'in 2 fersah kadar alt tarafında, İbn Ḥavḳal'e göre, feylesof Abū Naṣr al-Fārābī'nin doğduğu şehir olan Vasīc bulunuyordu. Muḳaddasī (s. 273)'ye göre, idâre merkezinin adı, bölgenin adı gibi idi. Bu Fārāb şehri, takriben 70.000 erkek nüfusu, bir cuma mescidi ve bir pazarı bulunan büyük bir belde gibi, târif edilir. Pazarın dükkânlarından pek azı kale sûrlarının içinde ve çoğu varoşta bulunuyordu. Muḳaddasī Vasīc'in „kudretli bir emîrin" oturduğu müstahkem küçük bir şehir olduğunu, pazar meydanında büyük bir câmii bulunduğunu ve yeni kurulmuş bir şehir olan Kadar'in ahâlisinin cesur ve çoğunun şâfi'î olduğunu söyler. Bu şehirde ancak bir takım „savaşlardan" sonra (ihtimâl ki, idâre merkezinin mukavemeti kırıldıktan sonra) bir minber yapılmıştır. Burada bir yanlışlık olması muhtemeldir ve İṣṭaḫrī ile İbn Ḥavḳal'de henüz adı geçmeyen Fārāb'ın yeni şehir ve Kadar'in de eski şehir olduğunu kabûl etmek doğru olsa gerektir; nitekim, sonradan kurulmuş olan Otrar şehrinin, Kadar ile değil, Fārāb ile aynı şehir olduğu kabûl edilegelmiştir (bk. bir de Sam'ānī, Asya müzesi yazm., 543[a], var. 314[a]).

Fārāb, tarihî kaynaklarda nâdiren ve Ṭabarī (II, 1694 alt tarafta)'de yalnız bir defa zikredilmiştir: 121 = 739'da Şaş (Taşkent) havâlisi emîri, halifenin vâlisi Naṣr b. Sayyār'ın talebi üzerine, kendisi iltica etmiş bulunan Ḥāriṯ b. Surayc'i, topraklarından çıkarıp, Fārāb'a göndermeğe mecbûr kalmıştır. İslâmiyetin Fārāb'a esaslı bir surette girmesi ancak 225 (839/840)'te, Nūḥ b. Asad tarafından, Asbīcāb (yahut İsfīcāb)'ın itaat altına alınmasından sonra, vukū bulmuştur (krş. al-Balāẕorī, nşr. de Goeje, s. 422; Sam'ānī için bk. Barthold, *Türkestan*, I, 58 aş.). Vasīc, Sam'ānī tarafından (Barthold, *ayn. esr.*, I, 69), bir kale gibi, zikredilir. Sa'd al-Mulk denilen Abū Muḥammed 'Abd al-Sayyid b. Muḥammed al-Nasafī muharrem 514 (nisan 1120)'te orada vefat etmiş imiş. Bölgenin sonraki aḥvâli ḥakkında bk. OTRAR.

Bibliyografya: W. Barthold, *Turkestan v epoḫu mongolskago naşestviya*, II, 177 v.d.; G. le Strange, *The lands of the Eastern Caliphate*, s. 484 v.d.

(W. BARTHOLD.)

FĀRĀBĪ. [Bk. FÂRÂBÎ.]

FÂRÂBÎ. FĀRĀBĪ, ABŪ NAṢR MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. TARḪAN B. UZLUḠ (870—950), Türkistan'da, Sır-Derya'ya Arıs kolunun döküldüğü yerde, eskiden mühim bir merkez olan Fārāb (Otrar)'a tâbi Vāsic kalesinde bir türk kumandanı (*ḳā'id*) Muḥammed'in oğlu olup, takriben 870 senelerine doğru doğmuştur. İsmi garp ilim âleminde Alpharabius (Alfarabius) şeklinde lâtinceleştirilmiş olan Fārābī'nin hâl tercümesine dâir, vesikalara dayanan mâlûmata sâhip değiliz. Bu kaynak kıtlığı içinde arapçadan nakl ile türkçe yazılan hâl tercümelerinin bâzısı [bk. BİBLİYOGRAFYA] romantik ifâdeler ile karıştırılmış, mubâlegalı medih ve sitâyişe aslâ ihtiyacı olmayan bu büyük türk feylesofunun hayatı romanımsı bir çerçeve içine sokulmuştur. Fārābī'nin aslâ tereddüde ve nazarî münakaşalara düşülemeyecek bir kat'îyetle türk ırkından olduğu, gerek üç ceddinin mâlûm olması ve gerek türlü kaynaklardaki rivâyetlere nazaran, türkçe konuşup, ölümüne kadar Suriye ve belki Mısır'da bile türk kiyafeti ile gezmiş bulunması ve *Tatimma ṣiwān al-ḥikma*'ya nazaran, çehre itibârı ile türklere benzemesi ile sâbittir. Fārābī'nin, belki de sırf mânevî bir kıymete delâlet eden Abū Naṣr künyesine bakarak, bir oğlu olduğu kat'î surette istintac edilemez. Çünkü kendisinin evlendiğine ve çocuğu olduğuna dâir hâl tercümelerinde hiç bir kayıt yoktur. Vâkıa *La place d'Alfarabi dans l'Ecole philosophique musulmane* (s. 9)'da, hiç bir kaynak gösterilmeden, feylesofun Naṣr isminde bir oğlu olduğu söyleniyor ise de, Abū Naṣr künyesinin bâzan bir işte veya meslekte muvaffak olmuş olanlara verildiği de vardır.

Memleketinde yahut İran'da tahsil ettikten sonra, kadılık ettiğine dâir İbn Abī Uṣaybi'a'nın bir rivâyeti vardır. Hattâ o zamanlar kendisine emânet bırakılan Aristo'nun kitaplarını mutalâa etmek suretiyle, gûyâ felsefeye merak sardırmıştır. Fakat bunların hepsi alelâde rivâyet kabîlindendir. Yalnız, bütün kaynaklara göre, muhakkak olan bir şey varsa, o da Fārābī'nin Bagdad'a giderek, orada tahsil etmiş olmasıdır (bk. Abu 'l-Ḥasan al-Bayḥaḳī, s. 18 v.d.; İbn Abī Uṣaybi'a, tab. Mısır, 1299, s. 134; İbn Ḫallikān, tab. Bulak, 1299, s. 291; İbn al-Ḳifṭī, tab. Mısır, 1326, s. 183). Kendisinin hangi tarihte veya kaç yaşında Bagdad'a gittiği ve orada ne kadar kaldığı hakkında, kay-

naklarda hiç bir sarâhat yoktur. Ancak bütün arapça kaynakların ittifak ve garp müsteşrıklerinin kabûl ettiklerine göre, Fârâbî arapçayı Bagdad'da öğreniyor ve orada hıristiyan feylesof Abü Bişr Matâ b. Yûnus'tan *İsâġûcî* ile diğer mantık bahislerini ve Abû Bakr İbn al-Sarrâc'dan nahiv okuyor. Bu arada da Fârâbî'nin Bagdad'da Ḥarrân'lı Yuḥanna b. Ḥaylân (Ḥablân, Ḥublân, Caylân)'dan ders gördüğü ve feylesofun bu hocayı, Ḥarrân'a kadar giderek, bulduğu hakkındaki rivâyeti görüyoruz. Fârâbî zamanına en yakın bir tarihte yaşamış olan Abû Ḥasan al-Bayhaḳî, İbn al-Ḳıftî ve İbn Abî Uṣaybi'a bundan bahsetmezler. Mısır'da Muḥammed Amîn al-Ḫancî tarafından *al-Macmû'* (1907) adı ile neşrolunan sekiz risâlesinin başına, islâm blyograflarından toplanarak, yazılan ve sonradan türk müellifleri için de bir kaynak teşkil eden kısa hâl tercümesinde bu Ḥarrân tahsilinden bahsedilmez. Hattâ halife al-Muḳtadir zamanında Madînat al-Ṣalâm (Bagdad)'da vefat eden Yuḥannâ b. Ḥaylân'dan felsefe okuduğunu İbn al-Ḳıftî (*ayn. esr.*, s. 182) ve İbn Abî Uṣaybi'a (*ayn. esr.*, s. 136; kadı Ṣâ'id b. Aḥmed İbn Ṣâ'id'in *Kitâb al-ta'rîf bi-ṭabaḳât al-umam*'inden naklen) hemen-hemen aynı ifâdeler ile zikrederler. Hâlbuki Fârâbî devrine pek uzak bir zamanda yaşayan İbn Ḫallikân bu seyahatten bahseder ve onun Ḥarrân'da Yuḥannâ b. Ḥaylân'dan ders aldığını yazar (İbn Ḫallikân, s. 101) ve Fârâbî'nin Aristo'nun *Kitâb al-nafs*'ini 100 defa ve *A'l-samâ' al-ṭabî'î*'yi 40 defa okumuş olduğuna dâir, bir rivâyet ilâve eder. Türk müelliflerinden Şemseddin Günaltay ve İsmail Hakkı İzmirli ise, Fârâbî'nin bu Ḥarrân tahsiline çok ehemmiyet vererek, şâbi'î dinini ve felsefesini öğrendiğini ve bu keyfiyetin, feylesofun „meslek ve nazariyatı" itibâriyle, pek mühim olduğunu zikrederler (bk. Şemseddin Günaltay, *Feylesof Fârâbî, Edebiyat fakültesi mecmuası*, sayı 1, s. 36. v.d.; IV, sayı 5; İzmirli İsmail Hakkı, *İki türk feylesof, ayn. mecm.*, IV, sayı 5, s. 372 v.d.).

Fârâbî Bagdad'da tahsil ve tedris esnâsında, hiç bir vesikaya istinat etmeyip, ancak *Kaşf al-ẓunûn* (İstanbul, nşr. Ş. Yaltkaya, I, 683)'da eski osmanlı müelliflerinden Fârâbî'ye pek uzak bir zamanda yaşamış olan Molla Lûtfî (ölm. 1494)'nin *Maṭâlî'* hâşiyesinden alarak, zikr olunan bir rivâyete göre, tekrar Türkistan'a gittiği ve bu seyahatinde *al-Ta'lîm al-ṯânî* unvanlı eseri, Sâmânîlerden bir hükümdarın emri ile, te'lif eylediği anlaşılıyor ise de (tafsilât için bk. *Edebiyat fakült. mecm.*, sayı 1 ve IV, sayı 5), bu seyahate dâir başka menbâlarda hiç bir kayıt görünmüyor. Hâlbuki ne bu seyahatten ve ne de o eserden arapça kaynaklarda ve ismi yukarıda geçen *al-Macmû'*'da hiç bir kayıt olmadığı gibi, garp müsteşrikleri de bu hususta hiç bir mutalâa beyân etmemişlerdir (seyahatten daha mühim olan *al-Ta'lîm al-ṯânî* hakkında aş. bk.). Fârâbî'nin Bagdad'da bulunduğu sırada maddî sıkıntı içinde çalıştığı hakkındaki rivâyeti bütün müellifler kuvvetle belirtmekte müttefiktirler. Orada bulunduğu senelerde, halife al-Muḳtadir zamanında, din mutaassıplarının felsefecilere ve serbest fikre hücûmları esnâsında, onun bu hücûmlardan müteessir olduğu tahmin edilebilirse de, bâzı müellifler kendisinin o sırada Bagdad'dan ayrılıp, Şam'a gitmesini bu tazyika atfetmektedirler. İbn Abî Uṣaybi'a (*göst. yer.*)'da, Sayf al-Dîn Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Abî 'Alî al-Âmidî'ye atfen, Fârâbî'nin Şam'da bostan bekçiliği ettiği, fakat geceleri sabaha kadar, bostan sâhibinin mumu ile, felsefeye çalıştığı zikredilmektedir. Hâlbuki Bagdad'da eserleri ile şöhret almış ve yaşı kemâlini bulmuş bir âlimin, Şam'a giderek, bostan bekçiliği etmesini düşünmek bir az güç olduğu şüphesizdir ve bu gibi rivâyetlerin hepsinin büyük Fârâbî'nin kadrini gûyâ bir kat daha arttırmak maksadı ile yapılan mubalâğalardan ve icat edilen menkıbelerden ibâret gibi telâkkî ederek, bunlara ehemmiyet vermemek daha doğru olur. Bundan başka, İbn Abî Uṣaybi'a (s. 134)'ya göre, Fârâbî gûyâ Şam'dan, kısa bir müddet için, Mısır'a gitmiş ve yine Şam'a avdet etmiştir. İbn Ḫallikân ise (*ayn. esr.*, s. 101), bu seyahatten bahsettikten başka, Fârâbî'nin *al-Siyâsât al-madanîya* adlı kitabını Bagdad'da başlayıp, Mısır'da tamamladığını ilâve eder.

Bagdad'dan Suriye'ye geçen Fârâbî'yi, artık bütün kaynakların ittifakı ile, Halep'te hukûm süren Hamdânîlerden Sayf al-Davla Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. 'Abd Allâh b. Ḥamdân al-Taġlibî'nin yanına gelerek, orada büyük ikramlara nâil olmuş görüyoruz. Fakat Halep'teki hayatı hakkında da Fârâbî ismi etrafında yine bir takım hikâyeler icat edilmiştir. Bunlardan biri onun Sayf al-Davla'nin meclisine girerek, baş sedire geçip, yanına zorla oturması, orada köleler ile kendi dilleri ile konuşması ve bu münâsebetle emîre 70 dil bildiğini söylemiş olması hâdisesidir. Hattâ bu hâdiseye bağlı olarak, Fârâbî'nin 70 dil bildiğini ve bu dillerin bir çoğunun da diyalekt olması lâzım geldiğini söyleyen müellifler varsa da, bunun *sab'în* kelimesi yalnız kullanıldığı zaman çokluk ifâde etmesinden galat olması melhuzdur. Hattâ İbn Ḫallikân'ın iddiasına rağmen, Fârâbî'nin yunanca bilmediği ve hocası hıristiyan Abû Bişr Mattâ'nın da yunanca değil, yalnız süryânî dilini bil-

diği, sonraki müellifler tarafından, isbat edilmiştir. Msl. Fārābī, *Iḥṣā' al-'ulām* (tab. Mısır, s. 24)'da, yunanca *sophistis* kelimesinin iştikakını yaparken, bunun *sophia* („hikmet") ile *istis* („aldatıcı") kelimelerinden mürekkep olduğunu söylemesi de keyfiyeti te'yit etmektedir. Yine bir mecliste Fārābī'nin bir saz çalarak, hâzır bulunanları evvelâ güldürmüş, sonra ağlatmış ve nihâyet hepsini uyutup, meclisten çıkıp gitmiş olması rivâyeti de büyük feylesofun bilhassa musikiye olan vukufu etrafında bir hârikulâdelik hâlesi yaratmak arzusu ile tertip edilmiş olsa gerektir (İbn Ḫallikān, s. 101 v.d., *Tatimma ṣivān al-ḥikma*'dan naklen). Hâlbuki Fārābī'nin musiki nazariyatında o zamanın belki en yüksek eserini vücuda getirmiş büyük bir âlim olduğunu biliyor isek de, gûyâ kendi icat ettiği *mizhar* adlı âlet ile ötede-beride çalgı çaldığını farzetmek âbes olsa gerektir. Fārābī Halep'te Sayf al-Davla'dan çok izzet ve ikrâm görmüş ise de, kendisinin emirden günde ancak 4 gümüş dirhem kadar bir maaş kabûl etmiş olduğunu bütün kaynaklar yazar (İbn Abī Uṣaybi'a, s. 134 ve İbn Ḫallikān, s. 102). Velhâsıl Sayf al-Davla'nın yanında büyük itibar ve şeref içinde yaşayan Fārābī bir ara, emîr ile berâber, Şam'a seyahat etmiş ve Şam'da vefat ederek, cenaze namazını Sayf al-Davla kıldırmış ve naaşı Şam civarında Bāb al-Ṣaġīr'in dışına defnolunmuştur (receb 339 = kânun I. 950).

Fārābī'nin zamanına en yakın olan *Tatimma ṣivān al-ḥikma* müellifi Abu 'l-Ḥasan al-Bayhaḳī, feylesofun Şam ile Halep arasında eşkıyanın taarruzuna uğrayarak, katledildiğini söylüyor ise de, bu rivâyet muâsırı meşhûr şâir Mutanabbī'nin başına gelen vak'aya benzetme suretiyle tertip edilmiş olsa gerektir. Bu rivâyet Brockelmann tarafından da alınmıştır (bk. *GAL, Tatimma ṣivān al-ḥikma*, nşr. Muḥammed Şāfī', Lâhûr, 1935, s. 18 v.d.). Fārābī'nin hâl tercümesi için dâimâ müracaat olunan 4 eserden (tarih sırası ile Abu 'l-Ḥasan al-Bayhaḳī (ölm. 1170), *Tatimma ṣivān al-ḥikma*; İbn al-Ḳıftī (ölm. 1248, *Kitāb aḫbār al-'ulamā' fī aḫbār al-ḥukamā'*; İbn Abī Uṣaybi'a (ölm. 1270), *'Uyūn al-anbā fī ṭabaḳāt al-aṭibbā'*; İbn al-Ḫallikān (ölm. 1282), *Vafayāt al-a'yān*) feylesofun hâl tercümesine en fazla romantik ifâdeler ve hikâyeler karıştırmış olanı ve zamanca kendisine en uzak bulunanı İbn Ḫallikān'ınkidir. Bu da bu rivâyetlerin, yukarıda söylenildiği gibi, belki de büyük feylesofun ismi etrafında bir hâle yaratmak için meydana çıkarıldığını ve bunların, vak'anın tarihinden uzaklaştıkça, daha ziyâde genişlediğini bir kere daha isbat eder. Her dört kaynaktan çıkarılan mâlûmata göre, Fārābī sükûta, yalnızlığa ve kendi köşesine çekilip, çalışmağa mütemâyil bir zat idi. İbn Ḫallikān bile, onun ekseriyâ bağ ve bahçelerde dolaşarak, herkes ile konuşmaktan çekindiğini kaydetmiştir (İbn Ḫallikān, s. 102). Müverrihlerin bu hukümleri gâlibâ kendisine isnat olunan ve — „Zamanın başını önüne eğmiş olduğunu, sohbette hiç bir fayda bulunmadığını, başa geçmiş her kesin gam ve melâle bürüdüğünü ve her başın bir ağrıya tutulduğunu görünce, evime çekildim..." — matlâlı bir şiir ile diğer bâzı şiirlerinden çıkarmış olsa gerektir. Daha garibi, bu yolda sükûn ve tecerrüdü medih ve senâ eden şiirleri, msl. Muḥammed 'Abd al-Malik al-Fārikī'nin meşhûr bir kıt'asını bile, Fārābī'ye atfedenler olmuştur. Sonra al-Dalacī'nin *al-Falāka va 'l-maflūkūn* adlı eserinde, Fārābī'ye atfen, zikrolunan rubâ'î üzerine, feylesofun, bir tarafında mürekkep şişesi ve bir tarafında şarap şişesi olduğu hâlde, çalıştığına hukmetmeğe kalkışanlar bile olmuştur (bu fikrin reddi için bk. Şemseddin Günaltay, *göst. yer.*).

İbn Abī Uṣaybi'a (s. 139), Fārābī'nin ağzından: — „Ey vâcibelvücûd ve ey illetler illeti" — diye başlayan ve tabiat unsurlarından, göklerden ve feleklerden bahsedip, — „beni dört unsurun mahbesinden kurtar" — diye Allaha yalvaran ve felsefe ıstılahları ile dolu duâsını feylesofun hâl tercümesine ilâve etmiştir. Bu duânın Fārābī'nin hangi eserinden alındığı gösterilmemiş olduğu için, bunun da, eskiden âdet olduğu üzere, büyük adamların ağızlarından uydurulan şiirler, hitâbeler ve duâlar kabîlinden olması pek muhtemeldir.

Fārābī'nin, rivâyete nazaran (Abu 'l-Ḥasan al-Bayhaḳī, *ayn. esr.*, s. 18), köse sakallı (*aṣaṭṭ*) ve kısa boylu bir zat olması lâzım gelir. Her hâlde kendisinin Bagdad, Halep, Şam ve, eğer gitti ise, Mısır'da dâimâ türk kıyafetini muhafaza ettiğini kaynaklar müttefikan zikrediyorlar. Görülüyor ki, Fārābī'nin tercüme-i hâline dâir bildiğimiz pek azdır. İbrahim Madkur (*ayn. esr.*, s. 1) ile berâber „islâm âleminin bu Plotinus'unun hayatını yazmak ve eserlerini muhafaza etmek için, bir Porphyrius'u olmadığı gibi, İbn Sînā'nın bu hakikî üstadının felsefî mesleğini şerh ve izah edecek, onu medih ve senâ eyleyecek bir Curcānī'si de olmamıştır" diyebiliriz.

E s e r l e r i. Bugün islâm felsefesinin, unvanın tam yunânî mânasında, ilk feylesofu olan Fārābī garp ilim âleminde, hattâ şarkta bile, mânevî talebesi olan İbn Sînā ve İbn Ruşd kadar meşhûr olmamıştır. Msl. orta çağlarda İbn Sînā'nın Fārābī'den yaptığı iktibaslar, kendi vâzıh ve muntazam üslûbu ve tertibi ile ona büyük bir şöhret te'min edince, Fārābī'nin

ismi parlayamamış, hattâ garpta orta çağlarda ancak Albertus Magnus'taki bir-iki iktibastan başka yerde ismi geçmemiştir (bk. Albertus Magnus, *An. Post.* I, 1,3 ve *Summa theolog.* II, XIII). Nihâyet garpta XIX. asrın ilk yarısında Schmölders, Fārābī'nin eserleri hakkında, iki araştırma (*Documenta philosoph. arab.*, Paris, 1856) neşretmiş, fakat Fārābī garpta asıl Steinschneider (*Al-Farabi, des Arabischen Philosophen, Leben und Schriften, Mémoires de l'académie impériale des Sciences de Petersburg*, 1869, XIII, 4) arapça, ibrânîce ve lâtince kaynaklarda Fārābī'ye temas eden bütün mâlûmatı toplayarak, neşretmesi ile tanınmıştır. Fārābī'nin muazzam eserlerinden Avrupa kütüphânelerinde, yazma hâlinde, elde edebildiği parçaları teker-teker toplayıp, iki risâle şeklinde geçen asrın sonunda neşreden müsteşrik Dieterici'dir. Bundan sonra Mısır'da, Türkiye'de ve Hindistan'da Fārābī'nin eserleri basılmağa başladı. Ne yazıktır ki, hâl tercümelerine göre, Fārābī'nin yazmış olduğu anlaşılan bir çok eserlerden bugün bize pek az bir şey kalmıştır. Buna rağmen, diyebiliriz ki, elimize geçen eserlerden serahatle anlayabildiğimize göre, Fārābī, İbn Sînā ve İbn Ruşd islâm felsefe ihramının, Fārābī hiç şüphesiz, kaidesini teşkil eden ve islâmda zihniyeci felsefeyi ilk kuran feylesoftur. Vâkıa kendisinden evvel „Faylasûf al-'arab" adı ile mârûf al-Kindî (ölm. 870) gelmiş ise de, bu zât tam mânada bir feylesof olmaktan ziyâde, tabiiyât ve riyâziyât âlimi, yânî tıpkı yunanlıların asıl feylesoflarından evvel gelmiş olan physiologları gibi idi. Onun ile ilmî fikir başlamış olsa bile, asıl felsefe ancak Türkistan'ın bu dâhî evlâdı ile başlamış ve islâm felsefe mektebinin müessisliği şerefi kendisinin olmuştur. Fārābī felsefeye bilhassa mantık yolu ile girdikten sonra, metafizik üzerinde durmuş ve islâmda, ilk defa olarak, felsefe ile islâm dininin münâsebeti ve aralarındaki uyuşamamazlık üzerine düşünmüştür. Bu hususta İbn Ruşd ve Ġazālī'de gördüğümüz dramatik ve sarih üslûpla yazılmış yazılar bize intikal etmiş değildir. Çünkü Fārābī'nin daha dervişâne ve iyimser bir görüşle, din ile felsefe arasını bulmağa çalışan bir hareket tarzı vardı. Âdetâ mistik tecrübelere müracaat ederek, daha ziyâde vahy ve ilhâma bağlı kalmış ve hattâ Suhravardī-i Maktūl'ün işrâkiye felsefesine yol açmıştır. Bundan dolayıdır ki, Fārābī'nin felsefedeki araştırmalarına, mantık, metafizik ve fizik ile ahlâk ve siyâset felsefesindeki fikirlerini hulâsa etmeğe başlamadan önce, eserleri hakkında kısaca mâlûmat vermek faydalı olacaktır.

1. Fâtih Sultan Mehmed ve Bayezid II. ulemasından Lūṭfī al-Maktūl (Sarı Lûtfî; ölm. 1494)'ün *Maṭālī'* hâşiyesinde Fārābī'nin, kendisini İran'a, nezdine (?) dâvet eden Sâmânî hukümdarlarından Manṣūr b. Nūḥ (1)'un emri ile, yunan felsefesinden o zamana kadar muhtelif mütercimler tarafından tercüme edilen eserleri bir araya toplayarak, hulâsa şeklinde *al-Ta'līm al-ṣānī* adlı bir eser vücuda getirdiği ve eserin Isfahan'da Şivān al-ḥikma kütüphânesinde mahfuz iken, sonradan yandığı ve bu eseri İbn Sînā'nın bu kütüphânede bularak, felsefî mâlûmatını bu sâyede ikmâl ettiğini (bk. mad. İBN SÎNÂ) söylerse de, bu *al-Ta'līm al-ṣānī* hakkındaki rivâyete başka hiç bir kaynakta tesâdüf edilmediği gibi, şu bir kaç satırlık haberde Sâmânî hukümdarı diye zikrolunan Manṣūr b. Nūḥ'un Fārābī'nin vefatından tam 10 sene sonra iktidar makamına geldiği ve Sâmânîlerin İran'da değil, Mâverâünnehr'de ve Horasan'da hâkim oldukları ve sonradan yanan kütüphânenin Isfahan'da değil, Buhârâ'da bulunduğu gibi, türlü yanlışlar mevcut olduğu düşünülürse, bu rivâyetin ne kadar zayıf olduğu ve nihâyet modern şark ve garp müelliflerinin niçin bu rivâyete iltifat etmedikleri anlaşılır. Bir de Fārābī'ye bütün şark biyograflarınca verilen *al-mu'allim al-ṣānī* unvanının bu *al-Ta'līm al-ṣānī* adlı eserinden dolayı verildiğini kabûl etmek de bir az uzak bir ihtimâle gitmektir. *Al-mu'allim al-ṣānī* unvanı kendisine, Aristo'nun eserleri ile şarkta en ciddî surette meşgûl olarak, onları şerh ve izah etmesinden dolayı, verilmiş olduğu âşikârdır (*al-Ta'līm al-ṣānī*'nin İbn Sînā tarafından ortadan kaldırıldığına dâir iftira için bk. mad. İBN SÎNÂ).

2. *Iḥṣā' al-'ulūm va 'l-ta'rīf bi-aġrāżihā*, ilimlerin tasnif, târif ve mevzûlarını ihtivâ eden bu eser, arap dilinde yazılan ilk ansiklopedidir (Madrid'de Escorial kütüphânesindeki yazma evvelce bu eserin yegâne nushası zannedilirken, sonra İstanbul'da Râgıb Paşa kütüphânesinde nr. 1604'te bir nushası daha bulunmuştur). Bu eser Fārābī'nin lâtinceye tercüme edilen 4 eserinden biri olup, lâtince-*De scientiis* adını taşır. Eserin metni 1921 senesinde, Sayda'da, *al-'Irfān* mecmuasının IV. cildinde neşredildiği gibi, sonradan 1931 senesinde Kahire'de ve 1932 senesinde, lâtince tercümesi ile birlikte, Madrid'de neşrolunmuştur. En iyi neşri Mısır'ın genç feylesoflarından 'Uṯmān Muḥammed Amīn tarafından yapılan Kahire neşridir. Eser, ilimlerin tasnif nazariyesi bakımından, orta çağlar fikir ve felsefesi üzerinde büyük te'sirler icra etmiştir. Fārābī'nin bu te'lifi, tasnif vetîresinin, bilginin

cem ve telfiki ve fikirlerin birbiri ile birleştirilerek terkibi demek olduğunu ilk defa gösteren eserdir. L. Baur 'a göre, *İḥṣā' al-'ulūm* ile Dominicus Gundisalvinus 'un *De Divisione philosophiae* adlı eseri arasında görülen sıkı münâsebet, ikinci müellifin Fârâbî 'den çok istifâde ettiğini göstermeğe kâfidir (bk. v. Bäumker, *Beiträge zur Geschichte der Philcsophie des Mittelalters*, Münster, 1903).

3. 1890 senesinde Fr. Dietrici Londra, Leyden ve Berlin kütüphânelerinde bulunan yazmalardan alarak, *Alfârâbî 's philosophische Abhandlungen* adı altında, Fârâbî 'nin şu eserlerini, 2 küçük risâle şeklinde, neşretmiştir:

a. Kitāb al-cam' bayn ra'yay al-ḥakīmayn Iflāṭūn al-ilāhî va Arisṭaṭālīs.

b. Fî aġrāż al-ḥakîm fî kullî maḳālatin mina 'l-kitāb al-mavsūm bi 'l-ḥurūf (= *Kitāb al-ibāna 'an ġaraż Arisṭaṭālīs*).

c. Maḳālāt fî ma'ā'ir al-'aḳl.

d. Risāla fîmā yanbaġî an yuḳaddama ḳabla ta'allum al-falsafa.

e. 'Uyūn al-masā'il.

f. Fuṣūṣ al-ḥikam (şerhi için bk. Muḥammed b. Badr al-Dîn al-Ḥalabî, *Nuṣūṣ al-kilam*).

g. Risāla fî cavāb masā'ila su'ila 'anhā (= *Masā'il al-falsafa va 'l-acviba 'anhā*).

h. Nukat Abî-Naṣr al-Fārābî fîmā yaṣiḥḥu va mā lā yaṣiḥḥu min aḥkām al-nucūm (bk. İbn Abî Uşaybi'a, *Maḳāla fi 'l-cihat allatî yaṣiḥḥu 'alayhā al-ḳavl bi-aḥkām al-nucūm*).

Bu risâleler Kahire 'de 1907 senesinde, Muḥammed b. Amîn al-Ḫânecî tarafından, başına Fârâbî, Eflâtûn ve Aristo 'nun kısa hâl tercüleri konularak, *al-Macmū'* adı ile neşrolunmuş ise de, Dieterici tab'ı bu ikinci tabından daha doğru ve itimada daha lâyıktır. Nihâyet Hindista 'da Haydarâbâd 'da *Kitāb al-fuṣūṣ* (1334), *Risāla fî masā'il al-mutafarriḳa* (1334), *Risāla fî fażilat al-'ulūm va 'l-ṣinā'āt* (1340) ve *Risāla Zinūn al-kabîr* (1349) basılmıştır. Bu baskılarda nâşirin yazma metinleri okuyuşu Dieterici 'ninkinden daha dikkatlidir. Bu risâlelerden *d* ve *e* risâleleri vaktiyle, A. Schmölders tarafından, lâtinceye tercüme edilmişti (bk. *Documenta philosoph. arab.*, Bonnae, 1836). Bundan başka *c* risâlesinin de, *De intellectu et inttelcto* adı ile, lâtinceye tercümesi M. Gilson tarafından, fransızcaya tercümesi ile berâber, *Archives d'Histoire doctrinale et littéraire du Moyen âge* (1929/1930, IV) 'da neşrolunmuştur.

4. *Kitāb fuṣūṣ al-ḥikam*, İstanbul 'da 1291 senesinde İsmâ'îl al-Ḥusayn al-Fārābî şerhi ile berâber, tab'edilmiştir.

5. *Kitāb al siyāsāt al-madanîya* (Haydarâbâd, 1346), Bröml tarafından, almancaya tercüme edilmiştir (Leyden, 1904). Bu risâle, *Risāla fî ārā' ahl al-madîna al-fāżila* ile aynı mevzu üzerine ise de, onunla karıştırılmamalıdır.

6. *Kitāb al-tanbîh 'alā sabîl al-sa'āda* (Aristo 'nun ahlâk kitabından alınmış küçük bir risâledir; Haydarâbâd, 1346).

7. *Kitāb taḥṣîl al-sa'āda* (Eflâtûn ile Aristo 'yu te'life uğraşan yine ahlâka dâir bir eserdir).

8. *Risāla fî ahl al-madîna al-fāżila*, önce Dieterici tarafından, *Der Musterstaat* adı ile, 1895 'te metni ve 1900 'de de almanca tercümesi Leyden 'de neşrolunmuştur. Bu kitap, ismi dolayısı ile, Eflâtûn 'un *Devlet* kitabını andırıyorsa da, içindekiler itibârı ile, daha ziyâde aynı feylesofun *Timaeus* 'una benzer. İlâhiyat meselelerinden astronomi ve fizik bahislerine ve nihâyet göklerden yere inerek, madde ve insandan bahsederken, psikoloji, ahlâk ve siyâsete geçer. Bu eserde aşağıda izah edilecek olan „10 akıl" nazariyesi, Eflâtûn 'un eserindeki *nafs al-'ālam* nazariyesinin yerini tutmuştur.

9. *Risāla fî isbāt al-mafāraḳāt* (Haydarâbâd, 1345), İbn Sînâ 'nın felsefesine çok te'sir etmiş bir eserdir.

10. *Al-Ta'liḳāt* (Haydarâbâd, 1346; aforizma şeklinde, notlar ve hâşiyeler; bunlar ekseriyâ muhtelif eserlerden kalmış parçalardır).

Bu eserlerden başka, Fârâbî 'nin daha bir çok eserleri varsa da, bize kadar gelmemiş ve ancak isimleri *Şivān al-ḥikma* 'de geçtiği gibi, İbn al-Ḳıftî, İbn Abî Uşaybi'a ve İbn Ḫallikân taraflarından zikredilmiştir (bu kitapların isimleri için bk. Hilmi Ziya ve Kıvamüddin Burslan, *Fârâbî* (İstanbul, 1941) ve birinci müellif, *İslâm düşüncesi* (İstanbul, 1946).

Fakat Fârâbî 'nin eserleri hakkında asıl şûyân-ı dikkat olan nokta bir çok eserlerinin İbn Sînâ tarafından, ortadan kaldırılarak, imhâ edildiğine dâir olan ve hattâ Brockelmann (*GAL*) 'da bile geçen rivâyettir. Bunlardan başka mantıka dâir Fârâbî 'nin olduğu söylenen risâlelerden bâzılarının ibrânîce tercümeleri Münih, Paris ve Escorial kütüphânelerinde mevcuttur (ibrânîce tercümeler için bk. *Jewish Encyclopaedia*, mad. *Fārābî*). Münih kütüphânesinde Euclides 'in *Kitāb al-uṣūl* 'ünün 1. ve 5. kitabına yazılmış bir ibrânîce risâle vardır ki, bu da Fârâbî 'ye atfolunmaktadır. Bir de Fârâbî 'nin musikiye dâir meşhûr *Kitāb al-mūsîḳî al-kabîr* adlı eserinin yegâne nushası Escorial 'da ve şimdi Madrid kütüphânesinde 602 numarada bulunmaktadır; bu eser 1930 'da Paris 'te aynı adla neşrolunmuş ve 1935 'te, Erlanger tarafından, fransızcaya tercüme edilmiştir. Bundan başka Fârâbî 'nin musikiye dâir muhtelif eserleri, metinler Madrid, Londra, Paris ve Oxford yazmalarından alınarak, 1934 'te Gla-

gow'da, H. G. Farmer tarafından, muhtasar tercümeleri ile berâber, neşredilmiştir (*Coll. of arab. Writers on Music*, II). *Al-Madḫal fi 'l-mūsīḳī* adlı eseri de İstanbul'da Kılıç Ali Paşa kütüphânesinde 674 numaradadır. Bundan başka Fārābī'nin ilmî ve felsefî bâzı risâleleri Ayasofya kütüphânesinde mevcuttur. Fārābī'ye âit eserlerin bulundukları kütüphâneler ile tercüme ve şerhleri hakkında en geniş mâlûmat Brockelmann, *GAL*, I, son tabı, 1942) ile *Suppl.*, I'de mevcut olduğu için, burada tekrara lüzûm görülmemiştir. Yalnız H. Ritter tarafından Ayasofya kütüphânesinde bulunan *Falsafat Aflāṭunva marātib aczā'ihā min avvalihā ilā aḫiriha* adını taşıyan bir yazma, *Plato Arabus* unvanı altında ve *Corpus Platonicum Medii aevi* koleksiyonunun II. cildi olarak, lâtince tercümesi ile berâber. Fr. Rosenthal ve R. Walzer tarafından, Londra'da (1934) neşrolunmuştur. İsminden anlaşılacağı üzere, bu risâle Eflâtûn'un Fārābī'ye arapça veya süryânîce tercümeleri ile mâlûm olan bütün diyaloglarının hulâsasını ihtivâ etmektedir. Bu eserin muhtemel menbaı izmirli Thion'un *De Platonis lectionis ordine et de inscriptionibus librorum quos composuit* adlı eseri olabilir. Bu eserden İbn al-Ḳifṭī ve İbn al-Nadīm'in bahsetmiş olduklarına bakılırsa, onun süryânîceye belki arapçaya da tercüme edilmiş olması muhakkaktır. Eser felsefî mâlûmattan başka, Fārābī'nin Eflâtûn diyaloglarını, sırası ile, nasıl tetkik etmiş olduğunu göstermek itibârı ile, tarihî mâlûmat cihetinden de mühimdir. Bir de bu eserdeki bütün yunan isimlerinin okunuşu ve arapçaya transkripsiyonu ve bu aradaki yanlış telâffuzlar da, yukarıda söylediğimiz gibi, Fārābī'nin yunancaya vâkıf olmadığını bir kere daha göstermektedir.

F ā r ā b ī ' n i n f e l s e f e s i. Bu felsefe, Aristo'nun eserinin arapçaya tercümelerinin tetkik, şerh ve izahı ile ondan evvel şark fikir âleminde huküm süren tabiat felsefesi yerine, zihniye felsefesini geçirmeğe başlamıştır; yâni ondan sonra, elkimyacılar ve tecrübecilerin yerini mantıkçılar ve mefhumcular (conceptualistes), almışlardır. Fakat bundan Fārābī'nin zuhûru ile berâber, müslüman fikir âleminde artık tıp ve kimyanın durduğu neticesi çıkarılmamalıdır. Bilâkis bütün islâm âleminin ve belki de bütün orta çağların en büyük hekimi ve aynı zamanda müslümanlar arasında yetişen ilk maddiyeci feylesof olan Abū Bakr al-Rāzī (ölm. 925) Fārābī'nin muâsırı idi. Hattâ söylendiğine nazaran, Fārābī de, İbn Sīnā ve İbn Ruşd kadar olmasa bile, yine tıp ile uğraşmıştır. Fakat her hâlde onun en büyük zihnî meşgalesini metafizik ve akliyeci düşünüş teşkil etmiştir. Bu yeni fikir cereyanı zamanın kelâmcıları üzerinde de te'sirden hâlî kalmamış ve bir taraftan en ince akaid meselelerine akliyeci ve mantıkçı düşünceler tatbik edildiği gibi, diğer yandan mu'tezile tarafından, kelâm ilminin Allahın sıfatları gibi mühim meseleleri metafizik tarıkı ile (belki Irak süryânîleri yolu ile, yunancadan ve İran yolu ile islâm âlemine erişen hind felsefesi dolayısı ile) halle uğraşılmıştır. Artık kelâm ilminde de en çok kullanılan isbat ve deliller, tabiat temaşasından ziyâde, mantıktan ve mantığın kıyas bahsinden alınmağa başlamıştır. Velhâsıl bütün bu fikir hareketleri neticesinde, felsefe tarihinde X. asır, Fārābī sâyesinde, ilk hakikî islâm felsefe mektebinin kurulduğu asır olmuştur. Filhakika felsefe, nasıl Sokrat ile, ahlâkî ve avâmî bir mefhûm olarak Eflâtûn ve Aristo'da kemâlini ve fikrî kıymetini buldu ise, Fārābī'den evvel al-Kindī'de Aristo'nun m e ş ş â ' û n (peripateticiens) felsefesine doğru başlamış olan fikir cereyanı da, asıl Fārābī tarafından, tam bir sistem hâline getirilmiştir. Fārābī'nin felsefesini izaha girişmeden evvel, şu noktayı tebârüz ettirmek lâzımdır ki, kendisi arapçaya serbest bir surette tasarruf etmesi ve husûsî bir üslûba sâhip olduğu için, onun bize kadar gelen ve küçük risâlelerden müteşekkil olan eserleri, bir az karışık yazılmıştır ve bu itibarla güç anlaşılır; fakat şu ciheti de açıkça belirtmek gerektir ki, bu türk âlimi kendisine yabancı olan arapçanın mücerret fikirleri dahi ifâde edebilecek bir medeniyet dili mertebesine erdirmekte ona pek büyük bir hizmette bulunmuştur. Fārābī gelmemiş olsa idi, İbn Sīnā'nın bile o kadar açık ve seçik bir surette arap dilinde felsefesini izah edebileceği şüphe mevzuu olabilirdi. Her hâlde Fārābī'nin, yazı yazarken, her kelime üzerinde, tıpkı fikirler üzerinde düşündüğü gibi, düşünmüş ve en kısa ifâde ile en çok fikir beyan etmeğe çalışmış olduğu muhakkaktır. Onun uslûbunda diğer arap müelliflerinde rastlanan müsterdif kelimeler kullanmak merakından ziyâde, mûcez ve münakkah bir terkip kuvveti görülür. Bir de buna arap meşşâ'un feylesoflarının felsefenin bir az karanlık yazılması hususundaki tavsiyelerini de hesaba katmak lâzımdır.

Arap dilinde, şark felsefe mektebinin kurucusu ve islâm felsefesinin mübde'i sayılan Fārābī'nin felsefesi kadar, âhenkli ve belki bir az sun'î bile olsa, insicamlı bir felsefe sistemi bulmak kolay değildir. Bu insicam ve âhenk iptilâsı iledir ki, Fārābī, Eflâtûn ve Aristo'nun eserlerini tetkik ettikten sonra, eski yunanın bu iki büyük feylesofunun ayrı-ayrı felsefî meslekler yaratmış olmalarını kabûl ede-

memiş ve netice itibarı ile, bunların aynı felsefî akîdeyi iltizâm ettiklerini isbata çalışmıştır. Bu yolda yürümek için, Fārābî en büyük cesâreti o asırlarda Aristo'ya atfedilen ve hakikatte Plotinus *Enneade*'larının değiştirilmiş parçaları olduğu sonradan anlaşılan *Theologia* (*Kitāb ṣa'olüciyā*) 'dan almıştır. Velhâsıl Fārābî için, fikir âlemine hâkim olacak bir tek felsefe vardı ve bundan dolayı, Eflâtûn ve Aristo gibi büyük feylesofların, gâyeleri hakikati aramak olduğu için, aynı felsefî fikre sâhip olmaları lâzımdı. Bu fikrini müdâfaa maksadı ile, Fārābî'nin yazdığı *Kitāb cam' bayna ra'yay al-ḥakîmayn* (nşr. Amîn al-Ḫāncî, Mısır, 1907, s. 1 v.d.) 'de: — „Bu iki feylesof felsefeyi yaratanlar, temelini kuranlar, üsûlünü koyanlar ve hududunu çizip, şûbelerini ayırt edenlerdi. Felsefeye âit her meselede, güç olsun ve kolay olsun, onlara müracaat olunur. Bu meselede kendilerine itimat edilir, onların fikirleri lekelerden ve bulanıklıktan ârîdir. Böyle olduğu hâlde, eğer bu iki feylesof arasında bir fikir uyuşmazlığı varsa, o vakit bu demektir ki, bu iki feylesof ya felsefesinin tarihinde müttefik değildirler yahut bu ikisinin eski çağların iki büyük feylesofu olduğuna dâir an'ane doğru değildir veyahut da bu ikisinin fikirleri arasında ihtilâf görenler, onların felsefesini yanlış anlamışlardır" — denildikten sonra, felsefeyi her ikisi de „mevcutların mevcut olmak haysiyeti ile ilmi" diye târifte müttefik oldukları ve bu iki feylesofun eski çağların en büyük iki feylesofu olduğunu bildiren an'aneyi her kesin kabûl etmiş bulundukları düşünülürse, asıl mesele bu iki feylesofun arasındaki ihtilâfın hayâlî olduğunu isbat etmekten ibâret kalır. Çünkü felsefe birdir ve felsefede mezheplerin çok olması, tıpkı siyâset fırkalarının çok olması kadar, zararlıdır. Hattâ Fārābî daha ileri giderek, felsefede türlü mezhepler tarafdarları kendi mezheplerinden başka mezheplerin ifâdelerini bozarak, onlara kusur atfetmekten çekinmediklerini de söyler. Hâlbuki Fārābî'ye göre, Aristo'yu nasıl Porphyrius ile tefsir etmek pek doğru ise, hattâ bâzı defa nev-eflâtûnî bir feylesofun şerhi ile tefsir etmek de, belki ondan da isâbetli olur. İşte bu fikirler iledir ki, Fārābî, Eflâtûn ve Aristo felsefelerini birbiri ile uzlaştırmak yolunu ihtiyar ederek, muahhar feylesoflar ve bilhassa müsteşrikler tarafından Fārābî felsefesine verilen isme, yâni felsefî „syncretisme"'e uygun bir meslek tutmuştur. Bu syncretisme yolu ise, Fārābî zamanından evvel de görülmektedir. Nitekim İskenderiye feylesofları bu yola daha evvel girmişler, Eflâtûn'u — Aristo ile ve Fisagor felsefesini — Revâkî felsefesi ile uzlaştırmağa çalışmışlardır. Fakat burada dikkat edilecek bir nokta vardır: bütün bu evvelki teşebbüslerde Eflâtûn ile Aristo'nun fikirleri arasında bir yakınlık ve bir uzlaşma aranmış ise de, hiç bir vakit bu muhtelif sistemlerin bir ve aynı olduğunun isbatına çalışılmamıştır. İşte Fārābî bu meslekler arasındaki ayniyeti isbata çalışmak suretiyle, müsteşriklerin kendisine verdikleri syncretist unvanına hak kazanmıştır. Çünkü bu yol Fārābî'ye ve diğer müslüman feylesoflarına pek düzgün ve uygun görünüyordu. Müslüman mütefekkirler, nihrirler (erudits) gibi, bilgilerini bir yere toplayıp, birbiri ile te'lif ederek, bir âhenge sokuyorlar; aracı gibi, muhâlif ve muâriz felsefî akîdeler arasında, bir „hatt-ı vasıl" arıyorlar ve nihâyet terkipçi gibi de, bütün bilgilerden muhtelif görüş tarzlarını toplayarak bir bütün teşkil etmeğe pek çok ehemmiyet veriyorlardı. İşte bizim feylesofumuz Fārābî de en çok himmet ve gayretini bilhassa bu son vazifenin ifâsında göstermiştir.

Bu himmet ve gayretin sarfında, Fārābî'nin nerelere kadar gittiğini tamâmen belirtmek, şimdiye kadar, onun felsefesini tetkik edenler için, hakikaten güç bir iş olmuştur. Çünkü bu terkipçi kafanın düşünüşü onun usûlünde ve üslûbunda pek âşikâr bir surette görünmektedir (bk. İbrahim Madkur, *La Place d'Alfarabi*, Paris, 1934, s. 15). Bununla berâber, muhtelif görüş tarzlarını toplayarak, bir bütün teşkil etmek husûsunda, Fārābî'deki tarih duygusunun kendisine büyük bir yardımı olduğunu kabûl etmek lâzımdır. Pek âlâ biliyoruz ki, Fārābî kendisinden evvel gelen yunan feylesoflarını, bilhassa Eflâtûn ile Aristo'yu, pek iyi tetkik etmiş ve tertip ile tebahhuru meczederek, Fārābî *syncretisme*'i denilen mesleği vücûda getirmiştir. (Şurada hemen izah edelim ki, Fārābî'nin felsefî mesleği için kullanılan bu „syncretisme" tâbiri şimdi pek mâlûm olan istihfaflı mânada değil, belki Condillac'ın kullandığı, yâni bütün fikirleri, bilhassa başlıca feylesofların fikirlerini, uzlaştırmak suretiyle kurulan bir sistem mânasında kullanılmıştır).

Fārābî, Eflâtûn ile Aristo felsefeleri arasında bâzı farklar bulunduğunu inkâr etmek yolunda değildir. Fakat bu fark ve ihtilâfların hakikî ve samîmî olmadığına kani bulunan Fārābî, üç yoldan, yâni bu iki feylesofûn tavr ve hareketlerini, usûllerini ve akîdelerini taḥlîl suretiyle yürüyerek, o fikirlerin hayâl mahsûlünden başka bir şey olamayacağını göstermeğe girişmiştir (bk. *Kitāb al-cam' bayna ra'yay al-ḥakîmayn*, Mısır, s. 5). Bu yolda çalışmalarında Fārābî en ziyâde iki yunan feylesûfunun felsefî akîdelerindeki mutabakatı aramağı tercih

etmiştir. Husûsî hayatlarında, Eflâtûn'un mal ve mülkten ve âile kurmaktan çekinmesine mukabil, onun talebesi olan Aristo'nun bilâkis çoluk-çocuk sâhibi olduğunu, Büyük İskender'e yanaşarak, onun vezâretine (?) geçtiğini zikreden Fârâbî, hakikatte bu iki feylesûfun hayat telâkkilerinde bir fark olmadığını ve Eflâtûn'un da vücuda getirdiği siyâsete dâir eserlerde cemiyet hayatını medih ve senâ ile bu hayat ve muâşeretin tanzimi için, fikirler serdettiğini ve cemiyet hayatından ayrılanların uğrayacakları zarar ve tehlikelerden bahsettiğini kaydetmiştir. Eflâtûn eserlerinde, evvelâ kendi nefsini yoluna koymak ve başkalarının nefislerini tehzip etmeğe çalışmak gerektiğine kail bulunduğu için, evvelâ rûhun tehzibine dâir eserler yazmış ve bu yüksek vazifesini ifa ettikten sonra, cismânî âleme döneceğini bildirmiştir. Aristo ise, her ikisini birden idâre edecek kuvveti kendi nefsinde gördüğü için, hem rûhun tehzibi ile, hem de cemiyet hayatı ile meşgûl olmuştur. O hâlde iki feylesûf arasındaki fark, düşünüşte değil, sâdece yaradılışta olup, birinde tabi'î kuvvetlerin noksanı ve diğerinde ise, ziyâdeliği (bk. *ayn. esr.*, s. 6) sebebinden ileri gelmiştir.

Fârâbî Eflâtûn'un, felsefesini izah ederken, bir takım „lugaz ve remizler ile" (mythe) ifâdeye lüzûm görmüş olmasını, maksadını açıkça söylemekten çekinmesine veya pedagojik bir düşünceye atfetmiyor, belki Fârâbî zamanında, hiç şüphe götürmez bir surette, Eflâtûn'a nisbet edilen bir mektupta (mektup VII) zikredildiği gibi, ilim ve felsefeyi yalnız bunlara lâyık ve bunları cehd ve gayret ile tetkik edebilecek olanlara tevdi etmek için, lugaz ve remizli tarz ve üslûbu ihtiyar ettiği kabûl ediyor. Aristo ise, Fârâbî'ye göre, bu yolu tâkip etmeyerek, felsefeyi her kesin anlayabileceği bir dil ile, *ta'kîd*, *iğlâk* ve *ta'miya*'den ârî tarzda ifâde eder görünürse de, Aristo'nun eserlerini dikkatle okuyanlar, onun koymak istediği nizam ve metoda rağmen, bunların oldukça karanlık, karışık ve mûdil olduğunu tasdik edeceklerdir. Sonra Aristo'nun bir çok meselelerde cüziyatın tâdâdı ile izah üzerinde uzun-uzun ısrar ederken, diğer bâzı güç (*ğâmiż*) meseleleri izah etmeden geçtiği görülür (bk. *ayn. esr.*, s. 7). O hâlde, Fârâbî'ye göre, bu cihette de iki yunan feylesûfu arasında büyük fark yoktur.

İdealar nazariyesine gelince, Fârâbî'nin, bu nazariye ile Aristo felsefesini te'lif etmek için, sarfettiği gayreti zikretmeden evvel, şunu söyleyelim ki, Fârâbî bu noktada şarkın *Kitâb ṣa'olûciyâ* dediği ve Plotinus'un *Enneades*'nın IV.—VI. kısımlarından alınmış olan *apocryphe* ilâhiyat kitabını Aristo'nun eseri sandığını unutmamak lâzımdır. Eflâtûn'un idealar nazariyesi, bilindiği gibi, Aristo felsefesine en aykırı düşen bahistir. Fârâbî bunu pek âlâ târif ediyor ve: — „Eflâtûn, yazılarının bir çoğunda, *maḥsûs* âlemdeki bütün varlıkların mücerret sûretlerinin Allahta mevcut bulunduğunu söyler. Bu suretlere o bâzan *muṣl ilâhiya* adını verir. Bu suretler (*muṣl*) diğer mevcutların bozulmasına mukabil, ne bozulur ve ne mahvolur; hâlbuki Aristo metafizik kitaplarında (A, Z ve M kitapları; şunu hatırlatalım ki, bu kitaplardan A kitabı, şarkta bilinmezdi, tercümeler ancak a ile başlardı) bu suretlerin mevcûdiyetine inananları şiddetle tenkit etmektedir. Hâlbuki Aristo, *Ṣa'olûciyâ* adlı eserinde, bu suretlerin ancak „rübûbiyet âleminde" mevcut olduğunu söylüyor. O hâlde bu birbirine zıt fikirlerden bâzıları Aristo'nun olmak, bâzıları Aristo'nun olmamak veyahut bu sözlerin bâtınî mânaları birbirine uygun ve belki ancak zâhirî mânaları birbiri ile mütenâkıs görülmek lâzımdır ki, bu takdirde asıl bâtınî mânada arada ihtilâf olmayıp, ihtilâfın zâhirî olması icap eder" — dedikten sonra, Aristo'nun eserleri pek âlâ mâlûm olduğu için, bu eserlerden şüphe edilmek lâzım gelmediğini ve binâenaleyh Aristo'nun iki eserinde kendi kendisi ile tenakuza düştüğünü kabûl etmek mümkün olamayacağını ve bu tenakuz gibi görünen karışıklığın kelimelerin kullanılış tarzından ileri geldiğini ve bir taraftan his mûtalarını kendi dilleri ile ifâde ederken, aynı dil ile bir de mücerret fikirleri ve rübûbiyet âleminin yüksek şe'niyetlerini ifâdeye mecbur olunca, işin aksadığını ilâve ediyor. Fârâbî, burada girdiği sıkıntılı yoldan kolayca çıkamayacağını anlayınca, bir takım yan yollara girmeğe mecbur oluyor; msl. *maḥsûs* eşyanın sûretlerini (*muṣl*) nefs-i ilâhîde mevcut olmadığını farzedersek, eşyanın bir kanuna, muayyen bir maksada uyarak değil, gelişi-güzel halk edilmiş olduğunu kabûl etmek lâzım geleceğini söylerken, yine şu mâhûd ilâhiyât kitabını (*Kitâb ṣa'olûciyâ*) göz önünde tutuyor ve Eflâtûn'u Aristo ile değil, yine Eflâtûn ile yahut Plotinus ile te'lif etmeğe uğraşıyor. Vâkıâ Aristo'nun eserleri arasına karıştırılmış olan bu kitap, bütün orta çağlar boyunca, meşşâ'ûn (peripateticien) felsefesinin, içine giren nev-eflâtûnî akîde te'siri ile, bozulmasına sebep olmuştur. İşte bu bozukluğu fark eden Fârâbî, pek hayranı olduğu Aristo'yu böyle bir tenakuzda bırakmamak için, İskenderiye mektebi tarafından kendisine atfedilen bir takım muharref eserler yüzünden doğan büs-bütün başka bir fikir üzerinde, şahsiyetini göz önünde tutarak, uğraşmış durmuştur.

Bundan sonra „tezekkür" (reminiscence) ve bigi nazariyesinde ve âlemin kıdemi veya hâdisliği meselesinde de Fārābī, uzaktan-uzağa Eflâtûn ile Aristo'nun felsefî fikirlerini te'life uğraştıktan sonra, bir de ahlâkın değişip-değişmeyeceği meselesinde bu iki feylesûf arasındaki bâriz ayrılığı da zâbirî bir ayrılık gibi gördüğünü, çünkü Eflâtûn'un siyâsî rejimlerden bahsederken, bunların değiştirilmesi güç olduğunu ve tıpkı bunun gibi, huyların ve ahlâkın değiştirilmesi muhâl değilse bile, pek güç olduğunu, fakat güç demenin muhâl demek olmadığını (*ayn. esr.*, s. 20) ve binâenaleyh iki feylesûf arasında burada da fikir ayrılığı bulunmadığını iddia eder. Velhâsıl Fārābī'nin pek muvaffakiyetle yürüyemediğini zannettiğimiz bu te'lif yolunu şöylece biz de tâkip edince, şu kat'î kanaate vâsıl oluyoruz ki, Fārābī her hâlde bu iki yunan feylesofunu pek dikkatle okumuş ve anlamış ve *Kitāb al-cam' bayna ra'yay al-ḥakīmayn* adlı eserini, doğrudan-doğruya metinleri üzerinde yaptığı tetkiklerden çıkardığı Aristo ve Eflâtûn'un kendi sözlerinden alarak yazmıştır ki, arap dilinde böyle bir ilmî metodla ilk kitabı yazmak şerefi Fārābī'de kalacaktır. Msl. Fārābī, bu eserinde Eflâtûn'dan ve Aristo'dan yaptığı iktibaslarda, kaynakların ismini ve hattâ mümkün mertebe yerlerini zikretmiştir ki, böyle bir usûlü ilk kullanan kendisidir. Bu eserin bize isbat ettiği hakikatlerden biri de, Eflâtûn felsefesinin şarkta bilinmediğine dâir olan rivâyetin hiç bir esâsa dayanmadığının meydana çıkmasıdır; çünkü Fārābī'nin, Eflâtûn'un bir çok diyaloglarını okumuş olduğu muhakkaktır (Fārābī'nin *Falsafa Aflāṭūn* adlı eseri için aş. bk.). Şu kısa hulâsadan anlaşılıyor ki, Fārābī'nin Eflâtûn ile Aristo felsefesini birleştirerek, fikir âleminde bir tek felsefe mevcut olduğunu isbat için sarfettiği gayrette tamâmiyle muvaffak olamamış ise de, Eflâtûn ve Aristo hesabına bâzı fikrî fedakârlıklarda bulunarak, sun'î bir birlik ihdasına muvaffak olmuş ve kendi syncretiste felsefesini islâm akâidine yaklaştırmağa teşebbüs etmiştir. Bu ikinci teşebbüsünde din ile felsefenin arasını bulmak maksadını gütmüştür. Bu suretle felsefe ile islâm dini arasında bir âhenk kurmak yolunda ilk teşebbüs gayreti de Fārābī ile başlamıştır. Fārābī'nin felsefede tuttuğu bu yolu, yâni iki büyük yunan feylesofunun fikirlerinin bir yere getirilmesi ile bir sistem kurmak istediğini zikreden *The History of Philosophy in Islam* müellifi T. J. de Boer şöyle diyor: — „Fārābī, ayırıcı bir intikaddan ziyâde, bütün âleme şâmil bir nokta-i nazara ihtiyac görüyordu. İlmî olmaktan ziyâde, dinî olan bu ihtiyacın tatmini içindir ki, o bâzı felsefî farkları görmeden geçmiştir. Fārābī'ye göre, yalnız metodda, ifâdede ve bir de umûmî hayat münâsebetlerinde birbirlerinden farklı olan Eflâtûn ile Aristo hikmet akîdesinde birleşmiş idiler. Fārābī nazarında fikir âleminin iki imamı olan bu feylesûfların birbiri ile te'lifinden teşekkül edecek fikrî otoritenin itibârı bunlardan yalnız birinin fikrî rehberliğini kabûl eden bir islâm cemaatinin itikat otoritesinden daha yüksek idi" (*ayn. esr.*, s. 109).

Fārābī rûh saffetini bütün tefelsüfün aslî şartı ve mahsûlü saymış ve hakikati, Aristo'nun telâkkisine uymasa bile, aşk ile aramağı tavsiye etmişti. İşte tabiî ve manevî ilimlerce hakikat araştırmaları yaparken, verilecek hukümlere hendese ve mantık yolu ile varılmasını isteyen Fārābī mantık, metafizik ve fizikin prensipleri üzerinde çok durmuştur. Felsefe bütün mevcutların ilmi olduğu için, eğer biz buna vâsıl olursak, bir az da Allaha benzemiş oluruz. Her şeye şâmil olan bu felsefedir ki, âlemi bir kül, bir univers gibi bize gösterebilir. De Boer'e göre, Fārābī kendisinden evvel gelen feylesoflardan mantıkçı ve cedelcilerin hiç tecrübe ve tetkik etmeden, alelâde şuurun mûtalarını, kendi isbatları ve delilleri için, bir esas gibi kullandıkları ve tabiat feylesoflarının ise, mütemâdiyen sâdece eşyanın te'sir ve neticeleri ile uğraşıp, bu maddî kâinattaki tezatların ötesiue geçmek sureti ile, her şeye şâmil olan kuüllî kudret tasavvuruna erişmedikleri için, onları tâkip etmektedir. Filhakika Fārābī, evvelâ mantığı ele alarak, fikri sağlam esaslar üzerine kurduktan sonra, bütün mevcutların ilk illeti (*'illa ūlā*) üzerinde tetkiklerde bulunmak yolunu tutmuştur. Elimize geçen eserleri ile elimize geçmemiş olan eserlerinin bütün kaynaklarda zikrolunan isimlerinden anlıyoruz ki, Fārābī, Aristo'nun mantığa dâir mâlûm bütün eserlerini şerh ettikten başka, kendisi de, mantığa dâir, bir kaç risâle yazmıştır. Bunlardan anlaşıldığına göre, Fārābī mantıkta da yalnız ilmî tefekkürün tahlili ile iktifa etmemiş, sarf ne nahve dâir de bir çok fikirler beyan etmiştir. Msl. Fārābī gramer yalnız bir kavmin diline münhasır olduğu hâlde, mantığın bütün beşeriyet akıl ve zekâsının dil ile ifâdesini tanzim ettiğini söylemek suretiyle, mantığın mevkiini pek güzel tâyin etmiştir. Mantığı başlıca *taṣavvurāt* (tasavvurlar ve târifler) ve *taṣdīqāt* (huküm, istintac ve isbatlar) kısımlarına ayıran Fārābī bunlardan *taṣavvurāt*'ın doğruya da yanlışa da hamlolunabileceğini söyler ve bu tasavvurların, cüziyâtın, yâni münferit eşyanın, hislerimiz ile idrâkinden husûle gelen en basit suretler ile, zarûrî, haklı ve mümkün olarak, akıl

ve ruha intiba eden tasavvurlardan ibâret olduğunu ifâde eder. Fârâbî insan aklının bu tasavvurlara tevcih edilebileceğini ve rûhun, müşâhit olarak, onlardan haberdar olacağını ve en yüksek yakîn derecesine mâlik ve hadd-i zâtında vâzıh olan bu tasavvurların ne isbâta ve ne de mâlûm olan bir şeyden istintaca muhtac olmadığını söylemektedir. İşte bu tasavvurların mezc ve terkibi ile bir takım hukümler elde edilir ki, bunlar da ya doğru veya yanlış olabilir. Bu hukümlere vâsıl olmak için, isbata muhtac olmayan esas kaziyeler ile her ilimde, msl. matematik ve metafizikte, mevcûdiyeti zarûrî olan müteârifeler vardır.

Fârâbî, asıl mantık olmak üzere, mâlûmdan işe girişerek, evvelce mâlûm olmayan bir şeyin bilgisine vâsıl olan *burhān* doktrinini kabûl eder. O hâlde Aristo'nun başlıca mefhûmları gösteren *ḳategōriyā*, bunların hukümler ile meze ve terkibini gösteren *ḳażāyā* (hermeneutique = herminias) ve kıyası, yâni ilk *anālūṭīḳā* (*anālūṭīḳa 'l-ūlā*), bahisleri ancak mantığa bir medhalden ibârettir.

Hâlbuki ikinci analutika, yâni *burhān* bahsinde asıl iş ve esâs, umûmî surette mûteber ve zarûrî olan felsefe ve ilmin prensiplerini ve kıstaslarını tâyin etmektir. Fârâbî'ye göre, bu prensiplerin başında tenâkuz kanunu bulunur. Bu kanun vasıtası ile bir hakikat yahut bir kaziyenin zarûrî oluşu ve aynı zamanda bir hakikat veya kaziyenin aksinin yanlışlığı ve imkânsızlığı bir tek bilgi fiili ile mâlûm olur (bu husûsî münakaşa için bk. *al-Masā'il al-falsafiya wa 'l-acviba 'anhā*, s. 109). Fârâbî bu nokta-i nazardan, Eflâtûn'un *dichotomie* nazariyesini Aristo'nun Polytomie nazariyesine tercih ederek, bu noktada kendisinden evvelki ilk hoca (muallim-i evvel)'dan ayrılmıştır. Bir de Fârâbî'nin mantığın bu *burhān* bahsinde kendisine hâs bir görüşü vardır ki, o da, *burhān*'ın sırf bir usûl vetiresi gibi, yâni sâdece hakikate giden doğru yolu göstermekle kalmayarak, doğrudan-doğruya hakikatin kendisini gösterdiğini iddia etmesidir. Yâni *burhān* sâdece bir âlet değil, felsefeyi teşkil eden kısımlardan biridir. *Burhān* zarûrî bilgiye müntehi olursa da, bir de mümkünler âlemi vardır ki, bunlardan ancak muhtemel bilgiler elde edilir. Bu mümkünler bilgisi ise, *Kitāb al-mavāżi' al-cadaliya* (*Kitāb al-cadal* = topica)'sine mevzû olmuş, fakat Fârâbî bu bahsi sofistika (*Kitāb al-muġālaṭa*). ile retorika (*Kitāb al-ḫiṭāba*), efotika (*Kitāb al-şi'r* = poetica)'yi karıştırmıştır. Ona göre, asıl ilim ancak *burhān* kitabı (*Anālūṭika al-şāniya*)'nde zikredilen zarûrî kaziyeler üzerine kurula bilir ise de, ihtimâliyet de cedelden (topica) geçerek, şiir (poetika)'e kadar, tedricen hakikatin tayfine erişebilir. Böylece Fârâbî'ye göre, hakikatler merdiveninin en aşağı basamağında duran şiir, yalandan ve abesiyattan ibârettir. Çünkü şiir zihne bir kanaat ve yakîn hâsıl etmez, belki nefsin nefret veya rağbetini celbederek, rûhta bir inbisat ve inkıbaz hâsıl eder (bk. *İḥṣā' al-ulūm*, *Kahire*, 1932, s. 26 v.d.). Bundan başka Fârâbî Porphyrius'un *īsāgōcī* (Isagoge)'sine yazdığı şerhte bu müellifin asıl derdi olan külliyât bahsine girişerek, cüz'iyâtın, yâni tek-tek eşyanın yalnız hissî mûtalarda olmayıp, fikirde mevcut olduğunu kabûl eder. O hâlde küllî, araz gibi, yalnız ferd ve eşyada mevcut olmayıp, cevher gibi, akıl ve rûhta da mevcuttur. Demek oluyor ki, külliyâtın *ante re*, *in re* ve *post re*'ye tefrikine Fârâbî'de de tesâdüf ediyoruz. Felsefede bir çok münâkaşalara sebep olan vücût küllîlerden midir, yâni mevcûdiyet bir kaziyenin mahmûlü olabilir mi meselesini Fârâbî vücûdun nahvî veya mantıkî bir nisbet olup, eşya hakkında bir şey isbat veya nefyederek fi'lî bir makûle olmadığı yolunda, doğru bir cevap vererek, halletmiştir. Bu hâlde bir şeyin mevcûdiyeti, onun kendisinden başka bir şey değildir (bu münakaşa için bk. *al-Masā'il al-falsafiya wa 'l-acviba 'anhā*, tab. Mısır, s. 97).

Fârâbî'nin mantığını tetkik eden müelliflerin hemen hepsi bu feylesofun Aristo'nun *Organon*'u ile Porphyrius'un *Isagoge*'sini, hiç bir şârihe nasip olmayan büyük bir salâhiyet ve cesâretle, şerh etmiş ve bu suretle mual-lim-i sânî (ikinci hoca) unvanına hak kazanmış olduğunu söylemekle müttefiktirler.

Mantıktan sonra, Fârâbî'nin metafizik ve fiziği ile siyâsî felsefesini mutalea etmek için, müellifler bu bahisleri, ulûhiyet, akıl ve nübüvvet nazariyeleri olmak üzere, üçe ayırırlar. Bu ayrı-ayrı nazariyelerin hepsi Fârâbî tarafından birbirine o kadar iyi bağlanmıştır ki, üçü de bir maksada doğru teveccüh etmiş olduğu için, neticede birliğe varmaktadır. Ulûhiyet ve rûhlar nazariyesi (theorie du ciel) — akıl nazariyesinin (theorie de l'intellect) başlangıç noktasını ve akıl nazariyesi — nübüvvet nazariyesinin esâsını teşkil etmektedir. Bu üç nazariyenin müşterek hedefi, Aristo felsefesini islâm akâidine daha muvafık bir şekle sokmaktan ibârettir. İşte bu iş Fârâbî nin, terkip yolu ile, vücuda getirdiği bir eserdir. Fârâbî'den sonra gelen feylesoflar ancak bu eseri inkişâf ettirip genişletmişler, başka bir şey yapmamışlardır (İbrahim Madkur, *ayn. esr.*, s. 43). Bu nazariyelerden ulûhiyet ve feleklerin rûhları ve faâl akıl (intellect aetif) bahislerini ihtivâ eden birinci nazariyeye göre, Fârâbî Allahın birliğini ve

vücûdunun zâtında zarûrî olup, hiç bir maddeye, hiç bir sûrete ve hiç bir illete muhtac olmaksızın, zât ve mevcûdiyetinin kendisine has olduğunu kabûl etmektedir. Bu zâtiyet ve mevcûdiyet, nâmütenâhi derecede mükemmel olduğundan başka, hiç bir varlıkta bulunmaz (bk. *'Uyūn al-masā'il*, tab. Mısır, s. 66). „Tam kemâlde (*al-tām*) eşi yoktur. Büyüklükte kemâlinin eşi yoktur. Güzellikte kemâlinin eşi yoktur. Zât ve mâhiyette kemâl ise, ancak kendisinde olup, başkasında bulunmayandır" (bk. *Kitāb ārā' al-madīna al-fāżila*, nşr. Dietirici, s. 27). O hâlde Allahın kesreti meselesi kendiliğinden ortadan kalkıyor. Fārābî de, islûm kelâmının en mühim hukmü olan bu meselede, Aristo gibi düşünmüş oluyor. Vâkıâ iki feylesof bu neticeye aynı yoldan varmış değillerdir. Aristo Allahın mâhiyeti itibârı ile olmasından ziyâde, kâinatın taazzî ve teşekkülünde görülen birliğin ancak bir vahdete atfolunabileceğine dayanarak, vahdâniyeti kabûle temâyûl etmiştir.

Zarûrî vücûdun Fārābî tarafından yapılan tavsif ve târifi islâm ilâhiyâtının temel taşını teşkil etmiş ve kendisinden sonra gelen feylesoflar, İbn Sînā ve diğerleri, eserlerinde hep bu esâsı alarak, münakaşa etmişlerdir (krş. Fārābî, *'Uyūn al-masā'il*, tab. Mısır, s. 66 v.d. ve İbn Sînā, *Kitāb al-işārāt va 'l-tanbîhāt*, tab. Leyden, 1892, s. 146). Allahın mâhiyeti hakkında İbn Ruşd de aynı esasları kabûl etmiştir (bk. İbn Ruşd, *Māba'd al-ṭabī'a*, s. 75 v.d.). Fārābî'nin Allah hakkındaki fikirlerine orta çağlar yahudi felsefesinde de tesâdüf olunur. Msl. bu felsefenin en salâhiyetdar üstadı Mūsā İbn al-Maymūn (Maimunides) Allahı Fārābî gibi tasvir eder. Fārābî Aristo felsefesini Eflâtûn felsefesine karıştırmak yoluna gidince, Allah fikrine de Allahın, Eflâtûn'un iyi ve güzel ideaları kadar, kemâl üzere ve o kadar iyi olduğunu ilâve etmiştir. Şu kadar ki, Fārābî'nin tavsif ettiği Allah, ne Eflâtûn'un *Timeus*'undaki dünyayı yaratmak işine bakan *ṣānī'* (Demiurge), ne de Aristo'nun gâî hedefi olan hareketi hâsıl edecek ilk muharrikidir. Fārābî'nin Allahı mutlak ve müteâldir (bk. *Kitāb arā' al-madīna al-fāżila*, aynı tab., s. 6, 15,16). Bundan anlaşılıyor ki, Fārābî'de, yunan feylesoflarının düşünüşünün aksine olarak, Allah bütün kâinat mefhûmunun dışında ve his âlemi ile karşı-karşıya bulunmaktadır ve kosmoloji Allahtan sudûr edecek ve his âlemi de o kosmolojiye bağlanacaktır. Bu fikri de Fārābî İskenderiye mektebinin müteâl bir zât-ı ecell ve âlâ fikrinden almış olacaktır. Velhâsıl bu sebeple islâm felsefesinde, Fārābî'nin syncretiste usûlüne rağmen, ilâhiyât başta geliyor ve Allah fikri dinin azîmet noktası ve hars ve medeniyetin temeli olduğu için, mütefekkir de, feylesûf olmadan evvel, ilâhiyatçı olmak gerektir. Mamafih Fārābî'ye göre sırf mutlak ve mücerret olan ve kendi zâtından başka bir şeye ilmi taalluk etmeyen Allahın *Kur'an*'da bildirilen, bütün duâlara cevap veren ve her an mahlûklarının yanında hâzır ve nâzır olan Allah olmaması lâzım gelir. Bu nokta Fārābî'de, Ġazālî (*Tahāfut al-falāsifa*, s. 30)'nin, bu takdirde hâlık olanın mahlûk olandan daha aşağıya düşmesi lâzım gelecektir" şeklindeki en kuvvetli itirazına uğrayan bahistir. Fakat Fārābî bu kadar tecrit ettiği Allaha insanı yaklaştırmak için, tasavvuf yoluna gider. Onun nazarında musrâkabeden maksat, âkilin Allaha benzemesini te'minden ibârettir. Allaha erişmek için, his âleminin hattâ akıl âleminin ötesine geçmek lâzımdır. Bu kere „bu yüksekliğe çıkıldı mı, âkil bir rûh kemâle ve ilk hakikî bilgiye ve binâenaleyh mutlak saadete erer ve bu murâkabe yolu ile, Allah ile birleşerek, onda kendisini unutur." Fakat Fārābî'nin Allahı saf ve mutlak bir akıl ve fikir olunca, bütün mâsevâdan ayrı kalması ve his âlemine dokunarak, sâfiyetine halel gelmemesi için, o âlemden de makulât âlemi ile ayrılmış bulunmak icâp eder. Hâlbuki Fārābî Allahı böyle her şeyden mücerret tutamazdı. Nasıl insanı murakabe ile tasavvuf yolundan Allaha yaklaştırıyor ise, Allahı da insana yaklaştırmağa mecbûr idi.

İşte burada Fārābî his âlemini, *al-fayż* (emanstion) dediği bir sıra hâdiseler ile, mâkulât âlemine ve Allahı da bütün kâinata bağlamak yolunu bulmuştur. Bu feyz nazariyesi bütün islâm felsefesinin en mühim bahsi ve metafiziğinin en yüksek noktasıdır. Bu sudûr veyahut feyz vetiresi iledir ki, kökler âlemi, „ay-altı" âlem meseleleri hall olunur. Bu nazariye esasen mâkûl, bozulmaz ve fesat kabûl etmez mevcutlar ile meşgûl ise de, maddî ve fesat kabûl eden cisimleri de ihmâl etmez; en kısa ifâde ile, aynı zamanda hem Allaha, hem de mâsuvâya şâmil olunca, bir ile çok arasında bir münâsebet tesbit ediyor demektir. İşte Fārābî'nin kurduğu şark felsefesi, şark psikolojisi ve hattâ kosmoloji ve ilâhiyat hep bu nazariyenin etrafında dönüp-dolaşacaktır. Şöyle ki, asıl bu feyz = sudûr nazariyesi, Aristo felsefesi ile islâm felsefesini uzlaştırmak için, icat edilmiş en syncretipue bir unsurdur. Bilindiği gibi, Aristo için, ilk madde ezelîdir ve vâcibülvücuttur; onun başlangıcı olmadığı gibi, hâlıkı da yoktur. İslâm akîdesine göre ise, âlem cenâb-ı hakkın hür irâdesi ile, onun tarafından yaratılmıştır: binâenaleyh bir başlangıcı vardır; o ne vâcibilvücut ve ne de ezelîdir. İşte bu *thèse*

ile *antithèse*'den Fārābī bir *synthèse* yaparak, felsefeyi dine yaklaştırmak istemiştir. Bunun için Fārābī, Aristo ile berâber, maddenin ezeliyetini kabûl ediyorsa da, ona, Allah ve Allahın eseri olmasına rağmen, yine ondan sudûr etmiş bulunmasından dolayı, ezeliyet kazanmış nazarı ile bakıyor.

Bu sudûr yahut, Fārābī'nin tâbiri ile, *al-fayż* gibi müphem bir mefhûmu târif etmek haylı güçtür. Sudûru, ilk defa, Plotinus: — „kokulu bir maddeden kokunun dağılması; sıcağın âteşten, soğuğun kardan, ziyânın güneşten intişarı ve nihâyet dolu bir kabın taşması„ — diye, türlü teşbih ve istiâreler ile târif etmişti. Bu müphem ve daha ziyâde edebî târiften sonra, Fārābī aklî bir izaha vâsıl olmuştur. Ona göre, Allah kendi cevherini bilir ve bu cevherin kemâl hâlinde mevcut olacak bir çok hâdiselerin menbaı olacağını da bilir. Allahın bu ezelî bilgisidir ki, kendi dışındaki bütün mevcûtların yaratılış sebebidir. O hâlde bilmek ve düşünmek, bütün mâkûl (aklî) mevcutlar gibi, Allah için de işlemek ve yaratmak mânasınadır. O hâlde feyz, Allahın dâimâ faâliyette bulunan bu ezelî bilgisinin ve düşüncesinin neticesidir. Şimdi Fārābī'nin bu sudûr = feyz hâdisesi silsilesinin mekanizmasını nasıl kurduğunu kısaca gözden geçirelim: vâcibülvücût olan birinci vücûttan, ilk olarak, birinci akıl (*al-ʿaḳl al-awwal*) sudûr eder. Mamafih mahlûk olan bu birinci akılda, birlik yanında, bir de çokluk vardır. Çünkü hadd-i zâtında vücudu vâcip değil, mümkün olan bu birinci aklın varlığı da, ancak vâcibülvücût olan Allah dolayısı ile zarûrîdir. Bir de akıl kendi zâtını nasıl biliyorsa, vâcibülvücût olan birinci mevcûdu da bilir. O hâlde çokluk sıfatı vâcibülvücûttan değil, birinci aklın kendi zâtındaki imkândan ileri gelir; bununla berâber ve aynı hizada birinci mevcûdun aynı vâcibülvücûttan gelen bir zarûrî mevcûdiyeti de vardır. Bu birinci akıldan zarûrî vücûda sâhip olması ve birinci mevcûdu bilmesi dolayısı ile, ikinci akıl (*al-ʿaḳl al-ṯānī*) feyezan eder. Bir de birinci akılın mümkünülvücût olması ve aynı zamanda kendi zâtını müdrik bulunması itibârı ile, onun maddesinden birinci felek (*al-falak al-awwal*) ve sûretinden, o feleğin rûhu sudûr eder. Bundan şu anlaşılıyor ki, vücûdun (varlığın) imkânı ve zâtının bilgisi burada feleğin ve onun rûhunun illetidir. İkinci akıldan üçüncü ve bu suretle tâ onuncu veyahut faâl akla (*al-ʿaḳl al-faʿāl*) kadar, bir sıra akıllar ve onlara muhâzî olarak, felekler sudûr eder ve nihâyet bu akl-i faâlde akıllar sırası sona erer. Bu son akıl, bir taraftan insan rûhlarının vücûdunun illeti ve diğer taraftan göklerdeki feleklerin yardımı ile, dört unsurun vücûdunun illetidir (tafsilât için bk. *ʿUyūn al-masāʾil*, tab. Mısır, s. 68 v.d.).

Bu akılların mâhiyetine gelince, Fārābī onları, madde ile aslâ münâsebetleri olmayan sâf sûretler olmak üzere tanır; onlar dâimâ fiil hâlinde bulunan fikirlerdir. Bunların sonuncusu olan faâl akıl, ayın felekine tekabül eder. Ayın altında ve arzın üzerinde bulunan âlemi idâre eden odur. Bu on akıl, doğrudan-doğruya veyahut dolayısı ile, birinci mevcût, yâni vâcibülvücûttan sudûr ettikleri için, ilâhî mâhiyettedirler. Fārābī'nin bu nazariyesi, göklere ve göklerdeki ecrâma ulûhiyet atfeden bir nazariyedir. Fārābī'nin tasavvur ettiği Allah bir kâinat sisteminin başlangıcı ve gâyet âhenkdar bir astronomi doktrininin esâsıdır. Çünkü ondan sudûr eden akıllar hem mütefekkir mevcûtlar, hem de feleklerin muharrikleridir. Bu noktada Fārābī'nin „bir Allah" itikadına halel gelmiş gibi bakılamaz. Çünkü bütün akıllar hem vucûtlarını, hem kudretlerini bir tek Allahtan alıyorlar. Vâkıa islâmda gök yüzü mukaddestir; dualar oraya gönderilir; *Kurʾan* oradan inmiş, Peygamber oraya çıkmıştır. Fakat buna rağmen, oradaki mevcûtlara ve feleklere Allahın aynı mâhiyet ve kudreti izâfe edilecek olursa, islâm akîdesi kökünden yıkılmış olur. Hâlbuki Fārābī'nin Allah akîdesinde illetler illeti olan zât-ı ecell ve âlâ yegâne hakikî mevcûttur ve diğer mevcûtlar hep onun vücûdunun şumûlü içindedir, yâni onlar sırf Allahın zâtından hâsıl olmuşlardır. Hakikî cevher olan Allah, „hadd-i zâtında mevcût ve zâtı ile mâlûm ve mefhûm" olan bizzatihi kaim cevherdir. İşte burada Fārābī ile Spinoza arasında bir münâsebet görenler, Fārābī'nin bu nazariyesinin, orta çağların meşhûr yahudi feylesofu Mūsā İbn Maymūn vasıtası ile, XVIII. asrın meşhûr yahudi feylesofuna vâsıl olduğunu tahmin ederler. Esâsen Fārābī ve Spinoza Allaha aynı sıfatları istinat ettikleri gibi, her ikisinde vahdet-i vücûtçuluğun da müşterek noktalar vardır.

Fārābī, onuncu akıl olan faâl akıl yolu ile, kendi f i z i ğ i n e girer. Bu faâl akıldan ilk madde (Aristo'da ὑλη = heyulâ) çıkar. Bu madde birdir ve münfaildir; muhtelif suretleri almak için, sâdece bir istidadı vardır. Suretler de, diğer akılların yardımı ile, faâl akıldan sudûr eder. O hâlde madde ve sûret de, gökteki ecrâm gibi, mahlûktur ve illete muhtaçdır. İlk madde ay-altı âlemin müteşekkil olduğu dört unsurun müşterek esâsıdır (hemen söyleyelim ki, bu ilk maddenin bütün anâsırın müşterek esâsı olması fikrini ele alan Fārābī'nin bu suretle, Aristo'nun hilâfına olarak, atomu kabûl ettiğini düşünmek aslâ doğru olamaz. Çünkü

Fārābī *'Uyūn al-masā'il* (Mısır, s. 71)'de cisimlerin *cuz' lā cuz' lah*'lerden mürekkep olmadığını sarâhaten söylediği gibi, *Ta'lîkāt* (tab. Haydarâbâd, s. 23)'ında bu bahsin tabiî ilimlere değil, metafiziğe âit olduğunu tekrar eder; bu hususdaki faraziye ve tahminler için bk. M. Şemseddin, *Türk feylesofu Fârâbî, Edebiyat fakültesi mecmuası*, sene 2, sayı, s. 106 v.d.). Bu âlem de dört unsurun birbiri ile imtizac ve terekkübünden veya inhilâlinden doğar. Bütün bu terkip ve tahliller, feleklerin hareketleri ile, tanzim olunur (bk. *'Uyūn al-masâ'il*, Mısır, s. 69 v.d.). Nitekim göklerdeki ecrâm ve hususiyle güneş, arza yaklaşmak ve arzdan uzaklaşmak sureti ile, sıcak ve soğuk husûle getirir. Feleklerin muhtelif vaziyetleri ile unsurların değişiklikleri zuhûr eder. Bu değişikliklerden bizim dünyamızdaki cisimler hâsıl olmuştur. İşte bu noktada Fārābī'nin, astrolojiyi eski kimyaya bağlayarak, gökteki cisimlerin bu âlemin hâdise ve vâkıaları üzerinde bir te'siri olduğuna, yâni bir nevi astrolojik kaderiyeye inanan ve bu telâkki ile istikbâlin keşfi imkânına kail olan bâzı nev-eflâtûnî ve revâkî feylesoflar gibi düşündüğü hatıra gelebilirse de, o astrolojinin bu kudretine hiç bir vakit inanmamıştır. Buna inanmak hakkını bize ne aklî muhakeme, ne de tecrübe verebilir. İmdi müstakbel hâdiseler, hep mümkün hâdiseler olduğu için, aslâ hamlî (categorique) bir kıyas-ı mantıkîye mevzû olamaz. Belki çartî (hypothetique) kıyaslar yapılabilir. Bunlardan zarûrî neticeler çıkarmak ise, mümkün değildir. Fārābī'nin bu noktadaki rasyonalist görüşü, zamanına göre, cidden ileri bir görüştür (bk. *al-Nukat fîmā yaṣiḥḥu va lā yaṣiḥḥu min aḥkām al-nucūm*, s. 79 v.d.). Fārābī tecrübeye büyük ehemmiyet ve kıymet verir. Ancak tecrübenin doğru şartlar içinde yapılması lâzımdır. İşte astrolojinin ahkâmını, tecrübeye gelmediği için, bir kere daha reddeder. Msl. arz ile güneş arasına ayın girmesi ile vukua gelen küsûfların, bir hükümdarın vefatına delâlet ettiğine neden inanmak lâzım geldiğini ve eğer inanılırsa her vakit bir bulut ile örtülen güneş ziyâsını müteâkip, bir hükümdarın ölmesi veyahut arzda büyük bir hâdise olmasını kabûl etmek icap edeceğini söyleyerek, bu inançları *a'cab al-'acā'ib* diye tavsif eder (bk. *ayn. esr.*, s. 86). Fārābī istikbâli keşfetmekle uğraşmanın ictimâ'î fayda bakımından da zararlı olduğunu, çünkü mechûl vâkıaların, insan fikirlerinin terakkisi için, pek faydalı olduğunu ve bu mechûllerin faâliyetinin iki mühim âmili olan korku ve ümidi beslediğini söyler. Ona göre, korkusuz ve ümitsiz ne din ne de kanun kalır; insan cemiyetini bir kargaşalık alır. Fakat Fārābī astroloji ahkâmını reddetmekle, illiyet prensipini reddetmeği aklından aslâ geçirmemiştir. Madde, şekilden şekle geçerken, faâl akıldan aldığı sûretler ile, yâni bu illetler ile, taayyün eder. O hâlde Fārābī muayyeniyet (determinisme)'e kuvvetle inanmıştır. Bâzı hâdiseler gayr-ı muayyen (indetermine) görünürse de, bu zâhirî bir hâldir. Onların da mutlaka sebepleri ve illetleri vardır; fakat biz bilmiyoruz. Çünkü sebepler ve illetler bâzan bilâvasıtadır, kolay keşfolunur; bâzan da dolayısı iledir ve güç keşf olunur yahut gözümüzden büs-bütün kaçar (bk. *ayn. esr.*, s. 83). O hâlde sebeplerini iyi bilmediğimiz şeylere tesâdüf (ittifak) dediğimiz için, böyle bir tesâdüf mevcût olduğunu şimdilik kabûl etmek lâzımdır. Fakat şunu da unutmamalıdır ki, bu tesâdüflerin birer-birer esbâbı keşf edildikçe, bunlar tesâdüften çıkacaklardır. Fārābī'nin bu determinizmi, biri astronomik, biri metafizik olmak üzere, iki esas üzerine kurulmuştur. Evvelemirde maddenin değişebilmesi için, feleklerin hareketleri sâyesinde sûretleri kabûl edebilecek bir istidada hâzırlanmış olması lâzımdır. Böyle hâzırlanmış madde, artık faâl aklın te'siri ile, sûretini alır. O hâlde hâzırlanma ve kabûlden ibâret olan bu iki esâstan hâzırlanma, bir taraftan da, bir nevi fatalisme astronomique'e yol açmaz değildir. Çünkü feleklerin hareketi ile vukua gelecek bu fiilde insanın hiç bir sun'u ve dahli olamaz. Diğer taraftan bütün fizikî değişmelerin başına, sebep olarak, faâl aklı, âdetâ bir *vāhib al-ṣuvar* (bu tâbir, sonradan garp iskolastiğine, St. Thomas d'Aquen vasıtası ile, *dator formarum* diye geçmiştir) gibi, koymak, bütün illetleri yine tek bir illete ircâ etmek demek olur ki, bu da ilmî bir determinisme'e pek uymaz. Fakat her ne olursa olsun, her feleğin hareketi gizli bir kuvvetle yahut da açıkçası bir akıl ile vukua geldiğini kabûl edince, ortaya bir rûhî kuvvâniyet (dynamisme spritualiste) nazariyesi çıkıyor. Fakat diğer taraftan Fārābī, pek kudretli bir musiki nazariyecisi [bk. mad. MUSİKİ] sıfatı ile, tabiat hâdiselerinin sâbit ve yanılmaz bir nizam dâhilinde cereyan ettiğine ve değişmez kanunlara tâbi ve kâinatın umûmî âhengine dâhil olduğuna inanmış bulunduğu için, yine muayyeniyetten (determinisme) ayrılmamış olmaktadır.

Aşağıda göreceğimiz gibi, Fārābī, rûhun kuvvetlerini ve vazifelerini bedenden ayrı tutmadığı için, psikolojiden fiziyolojiye ve tıbba geçer. Fakat biz Fārābī'nin tabiî ilimler hakkındaki fikirlerini belirtirken, fiziyolojisine ve tıbbına geçmeği daha münâsip gördük. Fārābī'nin fizyolojisi, gâyet eski bir fiziyoloji olmak-

la berâber, rûh ile beden arasında münâsebâtı oldukça izaha yarar. Bu fiziyolojiye göre, Aristo'nun fiziyolojisinde olduğu gibi, kalb bütün uzvî vazifelerin başında gelen bir vazife ifâ eder. Bedenin muhtelif âzasına harâret tevzi eden odur. Harâret ise, maddî ve rûhî hayat için, elzem bir hassa (*ṭab'*)'dır. Kalpten çıkan rûh (nefes), şiryanları tâkip ederek, harâreti her tarafa isâl eder. Kalbin yanında bir de dımağ vardır ki, kalbe tâbi ve onun hukmü altında olmakla berâber, o da merkezî bir uzuvdur; ihsâsât ve hareketin müvekkilleri olan cümle-i asabiyeyi idâre eder. Asaplar, ihsâsâtımızı alarak, dımağın emri altında, adalelerimizi harekete getirirler. Velhâsıl dımağ kalbe harâretini te'min etmek ve kalp de ona harâret yetiştirmek suretiyle, karşılıklı yardım ederler. Zâten Fârâbî insan vücûdunu her uzvu bir vazife ifâ eden bir âileye teşbih eder ki, bu âilenin reisi diğer efrada hizmet ettiği gibi, efrad da reise hizmet eder (bk. *Kitâb irâ' ahl al-madînat al-fâżila*, s. 37). Bu fiziyoloji pek âlâ Câlinus (Galenus)'un fiziyolojisinden Aristo'nun fikirlerine uygun görülen kısımlar ile yapılmış bir fiziyoloji taslağından ibârettir.

Fârâbî'yi hekimler arasında saymak mutaddır. Fakat kendisinin hekimlik ile iştigâl ettiğine dâir hiç bir kayıt yoktur. Doğrudan-doğruya tıbba dâir eserleri olduğunu kaynaklar zikretmediği için, bu hekimlik rivâyetinin eski çağların meşhûr hekimi Câlinus ile Aristo'nun arasındaki ihtilâfları ve yine orta çağların pek meşhûr feylesofu Abü Bakr al-Râzî'ye karşı, felsefe ve teolojideki fikirlerinden dolayı, risâleler ile itirazlarda bulunmasından dolayı çıkmış olsa gerektir. Doktor Süheyl Ünver, Ayasofya kütüphânesinin 3749 numarasında kayıtlı *Kitâb al-muġnî fi 'l-adviya al-mufrada* (İbn al-Bayṭâr'ın eseri) nihâyetine ilâve edilen iki sahifede, Fârâbî'ye atfedilen tıbbî bir makale bulmuş ve neşretmiştir (bk. *Tedâvî kliniği ve laboratuvarı*, VIII, nr. 30, 1930). Bu kısa makalenin evvelâ Fârâbî'ye âit olduğunu belirtecek delil, sâdece başlarken, „muallim-i sânî Fârâbî derler ki" diye yazılıvermiş olmasından ibârettir. Mamafih çok arzu edilirdi ki, arabiyât mutahassıslarını bu makalenin üslûbu ile üslûbunu mukayese ederek, bizi tenvir etsinler. Makalenin mevzuu tıbbın mevzuuna, sıhhat ve maraza dâir umûmî bir iki sözden ve nihâyet tıp tahsili için teşrihi, sıhhat ve marazın nevilerini, teşhis, gıda ve ilâçları bilmek v.b. gibi, umûmî ve gâyet basit fikirlerden ibâret oluşuna göre, büyük Fârâbî'nin bu kadar basit bir makaleyi tıp ilmine hediye etmiş olmasından ziyâde, eskiden âdet olduğu üzere, yazılana ehemmiyet verdirmek için büyüklerden birine ismine izâfe edilmek sureti ile, o büyük feylesofa atfedilmiş olduğu hâtıra gelebilir. Mamafih bütün büyük feylesoflar ve âlimler o zamanlar riyâziyât ve tabiiyât ile uğraştıkları gibi, tıp ile de iştigâlden geri durmamışlardır. Her hâlde Fârâbî'nin tıp ile münâsebetine dâir çok bir şey bilmediğimiz için, *İA*'nin aslındaki Fârâbî makalesini yazan Carra de Vaux'nun dediği gibi, ona „fena bir hekim" demek de doğru olmaz. Mamafih de Boer (s. 115) Fârâbî'nin kendisini tamâmen rûhânî tıbba vermiş olduğunu, kaynak göstermeksizin, söyler.

Fârâbî'nin **akıl nazariyesine gelince**, felsefesinin bu kısmı isminin akıl olmasına rağmen, rûh (nefs) ile alâkadardır. Çünkü Fârâbî'ye göre, bedenin mevcûdiyetine kemâl (Aristo'da: *entelecheia*) bahşeden rûhtur. Fakat rûhun mevcûdiyetinin kemâlini te'min eden de akıldır. Binâenaleyh hakikî insanı, rûhu ve bedeni ile birlikte, teşkil eden şe'niyet akıldan ibâret olduğu için, akıl bahsi içinde, rûhu, psikolojiyi, tâlim etmek mümkündür. Fârâbî'nin Aristo'nun *Kitâb al-nafs* (*Peri psyehis*)'ini pek iyi mutalea etmiş olduğu, eserlerinde bu kitabı sık-sık zikretmesinden, anlaşılıyor. Fârâbî de, tıpkı Aristo gibi, rûhu, vazifelerini tetkik ederek, izaha çalışmıştır. Rûhun vazifeleri bâzan fiili bâzan fehm ve idrâki tazammun eder. Fiili tazammun eden vazifeler de nebâtî, hayvânî ve insânî kısımlara ayrıldığı hâlde, fehm ve idrâki tazammun eden vazifeler, yalnız hayvânî ve insanî olur. Rûhun nebâtî vazifesi ferdin neşvünümâsını te'min ile, onun ve nev'inin bakasına hizmet etmek, hayvânî vazifesi ise, zevk ve korkunun te'siri altında, iyiyi elde edip, fenadan çekinmekten ibârettir. İnsânî vazifesi ise, aklın idâresi altında, güzeli ve faydalıyı seçmektir (bk. *Ḫuṣûṣ al-ḥikam*, Mısır, s. 148). İdrâk her vakit ya bâtınî veya zâhirî melekeler ile vâki olur. Zâhirî melekeler bildiğimiz 5 histen ibârettir. Bâtınî melekeler ise zâhirî melekelerin erişemediği hâdiseleri idrâk eder. Bâtınî melekeler (buna mütehayyile de diyebiliriz), hayâlleri birbiri ile birleştirmek veya ayırmak suretleri ile, idrâki te'min eder. Bu melekeye hayvanlarda „vehm", insanda „müfekkere" diyoruz. İnsan işte bu müfekkere kuvvetiyle zâhirî ve bâtınî mûtaları toplayarak, dımağı fiili ifâ eder. Hislerin ötesinde bir meleke daha vardır ki, o da his mûtalarını alarak, muhafaza eder ki, buna Fârâbî „tahayyül" diyor. Bâtınî mûtalar hâfızada mahfûz kalır. Bu taksimleri yapan Fârâbî'ye, böyle kısımlara ayrılan rûhun vahdet prensibi ne olduğu yahut bu muhtelif melekelerin nasıl tek bir rûh teşkil ettiği sorulunca, Fârâbî'nin, mevzuu yine Aristo ve daha doğrusu Alexander Aph-

rodisias gibi mutâlea ederek, vereceği cevap şu meâlde olurdu: „Rûh, kısımları birbirine tâbi olan bir birlikten ibârettir. Her meleke kendinden evvel gelen melekeleri tazammun eder; yüksek olanın alçak olanı ihata etmesi, bir tabiat kanunudur." Bu hâlde, Fârûbî'ye göre, insan rûhunun kuvvetleri, coordine bir sıra değil, yukarı doğru çıkan bir seri teşkil eder. Aşağı meleke (*al-ḳuvva*), daha yukarı meleke için, maddî bir vasıf alır ve bu yüksek meleke, kendinden aşağı meleke için, bir „sûret" demektir. En yüksek olan tefekkür melekesi (*al-mufakkara*) gayr-i maddîdir ve bütün kendinden evvel gelen sûretlerin sûretidir. Bu seriyi tâkip edersek, rûhun his eşyasından tefekküre kadar „tahayyül" kuvveti ile çıktığını görürüz. Bütün bu melekelere cehd ve irâdenin dahli vardır. Nihâyet fikir, iyi ve fena hakkında, bir huküm verince, irâdeyi harekete getirir ve bu hareketten ilim ve san'at doğar. Bir de Fârâbî, Eflâtûn'un aksine olarak, rûhun bedenden evvel mevcût olduğu prensibini kabûl etmez. Çünkü rûh dâimâ maddeye bağlıdır. Diğer taraftan Fisagor'un rûhun bedenden bedene geçmesi fikrini de reddeder. Çünkü her madde kendine mahsus bir sûreti tazammun eder. Velhâsıl, yukarıda söylediğimiz gibi, rûhun varlığına kemâl veren akıl olduğu için, Fârâbî'nin psikolojisi de hep aklın üzerinde dönüp dolaşır. Fârâbî'ye göre, akıl çocuğun rûhunda, istidat veya bilkuvve imkân hâlinde, mevcûttur; nihâyet tecrübe hayatında cisim sûretlerinin idrâki ile, yavaş-yavaş, „bilfiil akıl" hâline gelir. Fakat imkân hâlinden fi'lî hâle bu geçiş, yâni tecrübenin bu suretle hislerimiz ve tahayyül kuvvetleri ile şe'niyet kazanması, insanın kendi işi değildir. Belki son rûh (*nafs*) ve felek olan ay-altı felekten sudûr eden insan-üstü bir rûhun eseridir. O hâlde insanın bilgisi dımağî bir cehd ile elde edilmiş değil, yukarıdan gelmiş bir bilgi olmak lâzım gelir. Allahtan itibâren aşağıya doğru tâ insan rûhuna kadar, yüksek sûretler kendinden aşağıki sûrete te'sîr eder. Aradaki bütün sûretler yukarıki sûrete karşı alıcı ve aşağı sûrete karşı verici bir faâliyettedir. Bütün bu nazarî fikirleri Fârâbî, *Ma'ânî al-'aḳl* adlı eserinde, muhtelif akıl nevilerine irca eder ki, Aristo'nun *Kitâb al-nafs*'indeki aklın, bilkuvve akıl, bilfiil akıl ve müstefâd akıl ve faâl akıl olarak, dörde taksimini kabûl eder (bk. *Ma'ânî al-'aḳl*, Mısır, s. 49). Bunlardan bilkuvve akla, Aristo'dan alarak, „akl-ı heyûlânî" veya „imkânı sağlayan akıl" ismini de veren Fârâbî onu târif ederken, haylı güçlük çekmiş olacaktır. Diyor ki: — „Bu akıl bir rûhtur, ruhtan bir cüz'dür veya rûh kuvvetlerinden bir kuvvettir yahut öyle bir şeydir ki, mevcutların sûretlerini ve mâhiyetlerini kendilerinden tecrid etmeğe hâzır veyahut tecrid etmek istidâdını hâizdir...". Bundan sonra Fârâbî, bu târifi izâh etmek için, meşhûr bal-mumu ve bal-mumunun üstündeki intibâlar (*naḳş*) misâllerini verirse de, bu misâller feylesofun mevzuu anlayışındaki tereddüdü örtemez. Diğer bir yerde feylesof bu aklın mâkûl sûretleri kavrayan bir basit cevher olup, aslâ cismânî olmadığını söyler. Fârâbî, bu kararsızlığı ile, rûhun bedenin bir sûreti, hem de basit bir cevher olduğunda ısrar etmiş durmuştur. Bilkuvve aklın vazifesine gelince, yukarıki bal-mumu teşbihi ile, bunu da izah ederek, bu aklın içinde sûretler mündemiç olan bir madde gibi, his mûtalarını mâhiyetlerinde tecrübe ettikten sonra, ele alır ve onlara diğer bir mevcûdiyet verir. Onlar bilfiil aklî varlıklardır. Filhakika bu akıl da bilfiil mâkûller sâyesinde, artık bilfiil akıl olacaktır. Hâlbuki bu hâle gelmeden evvelki bilkuvve mâkûller rûhtan başka maddeler içinde, sûret gibi, bulunur; fakat bilfiil mâkûller hâline geçince, maddelerin sûreti hâlinden çıkar. Çünkü maddede bulunan bu sûretlerin mevcûdiyeti bağlandıkları eşyaya tâbidir. Bunlar da bâzan bir mekân, bâzan bir zaman, bâzan bir vaziyet, bâzan cismânî bir vasıf, bâzan bir fiil veya ihtiras olabilir. Hâlbuki bilfiil akıl hâline geçerse, yukarıki mâkûlelerden bir çoğu ondan ayrılacağı için, mevcûdiyeti de başka türlü olur. İşte bu ifâdeler Fârâbî'nin tecrid vetîresinin izahı sayılabilir. Ona göre, tecrit öyle bir zihnî ameliyedir ki, mümkün olan mâkûlâta his eşyasındaki mevcûdiyetlerinden ayrı olarak, bir psikolojik mevcûdiyet izâfe eder. İşte mümkün aklı adını da verdiği bilkuvve akıl, bu faâl kılınmış mâkûlelere taalluk edince, bilfiil akıl hâline geçer; o hâlde akıl, tesâhüp ettiği suretlere nazaran, bilfiil akıldır. Henüz tesâhüp edemediği sûretlere nazaran da, bilkuvve akıldır. Bilfiil akıl, kendi zâtını idrâk eder, yâni kendi kendini düşünürken, hâricî âleme aslâ müracaat etmeğe lüzûm görmez. Hâlbuki his mûtalarını idrâk eden bilkuvve akıldır. İşte garp ve şark skolastiğinde o kadar meşhûr olan *ma'ḳûlât-i ûlâ* (les intentions premieres) ile *ma'ḳûlât-i şâniya* (les intentions secondes) mefhûmlarından birinciler, his mûtalarını idrâk eden ve hâricî mevcûtların zihinde bulunan tasavvurlarını anlayan bilkuvve akla, ikinciler ise, kendi kendini veyahut yalnız aklîleri (mâ'kûlâtı) idrâk eden bilfiil akla tekabül eder ki, bu *ma'ḳûlât-i şâniya*, cins ve nevi tasavvurları gibi, küllî tasavvurlarını da ihtivâ eyler.

Müstefâd akla gelince, bu, mâkûlleri idrâke muktedir hâle geldikten sonra, mücerret sûret-

leri de anlamağa kadir olan akıldır. Fakat bu anlayışta idrâk ne sûretle vâki olur. Müstefâd akıl mücerret sûretleri his mûtaları ile münâsebeti olmayan bir hads ile idrâk eder. İşte bu idrâk, insan rûhunun vâsıl olacağı en son mertebedir. Çünkü artık mücerret sûretleri idrâk etmeğe muvaffak olan fikrimiz, daha yüksek bilgilere göz dikmez. Görüyoruz ki, Fārābī 'ye göre, insan aklı tedricî bir tekâmül safhasından geçer. Bilkuvve akıldan bilfiil akla ve ondan müstefâd akla geçen bu tekâmül safhasındaki her mertebe, kendisinden evvelki ve sonraki mertebeden, mevzû ve vazife itibârı ile, ayrılır. Bilkuvve akıl, sâdece his mûtalarını ahz ve kabûl eden bir meleke ve bilfiil akıl, faâl mâkûlleri (aklîleri) anlayan bir akıldır. Nihâyet his ve mâkûlleri anlayıp geçtikten sonra, müstefâd akıl da mücerret sûretleri kavrar. Fakat bu tekâmül kendi kendine tahakkuk eden bir hâdise değildir. Çünkü bilkuvvelikten bilfiilliğe, tabiat itibârı ile fiil üzere olan bir âmil bulunmadan, geçmek kabil değildir. İşte bu âmil aslâ bedenimize âit olmayan faâl akıldır. Faâl akıl sâyesindedir ki, kuvvede bulunan akıl ve mâkûl fi'île çıkar. Fārābī bunu izah etmek için orta çağlarda şark ve garpta pek makbûle geçen bir teşbih kullanmıştır: karanlıkta kalınca, bilkuvve bir rü'yet hâlini alan göz için, güneş ne ise, faâl akıl da, bilkuvve akla göre, odur. Güneş ziyâsı göze vâsıl olunca, evvelce kuvvede kalan rü'yet hisleri fiile çıkar. Bu teşbihin, aklî ve felsefî olmaktan ziyâde, mistik bir esâsa dayandığından şüphe yoktur ve bu teşbihi bu itibârla kullanan ilk feylesof da, hiç şüphesiz, Fārābī 'dir. Fārābī akıllar nazariyesini, *'Uyūn al-masā'il* (s. 74) adlı eserinde, şu şekilde şema hâline koymuştur:

1. amelî akıl, insanların işlerinde kullandıkları akıldır.

2. nazarî (ilmî) akıl rûhun kuvvetlerinden ve aklın cevherlerinden ibâret olup, heyûlânî (mümkün = bilkuvve) akıl, bilfiil akıl, müstefâd akıl ve nihâyet faâl akıl olmak üzeze, 4 türlüdür.

Şimdi nübüvvet nazariyesine, yâni Fārābī 'nin amelî felsefesini teşkil eden ahlâk, ictimaiyât ve siyâsiyât felsefesine geliyoruz. Bunların hepsini *İḥṣā' al-'ulūm* 'da, ilm-i medenî adı altında, toplayan Fārābī 'ye göre, nasıl mantık bilgi prensiplerini tetkik ederse, ahlâk da tavr ve hareketin esâs kaideleri ile uğraşır. Her hâlde ahlâkta akıl ve tecrübeye, mantıktan ziyâde, ehemmiyet verilir. Bu bahiste Fārābī bâzan Eflâtûn ve bâzan Aristo ile hemfikir görünür; fakat ara-sıra mistik ve zâhid bir tarz tutarak, onlardan ayrılır. Akıl ile bilgi edinilebileceğine ve fakat hâl ve hareket kaidelerinin, yâni ahlâkın, akıl ile tesbit edilemeyeceğine inanan kelâmcılara muhalif olarak, Fārābī çok defa aklın bir şeyin iyi veya fena olduğuna hukmedebileceğini açıkça kabûl eder. En yüksek fazîlet bilgi olduğuna göre, bize yüksekten gelip, bilgiler veren akıl neden hâl ve hareketimize dâir kararlar da veremesin. Fārābī, aklın her şeyin üstünde olduğunu şu sûretle, bir kere daha, açıkça söyler: — „Bir adam Aristo 'nun eserlerindeki bütün mâlûmatı bilse, fakat bu mâlûmata hâl ve hareketini uydurmasa, bir diğeri de mâlûmatı bilmeden hâl hareketini o bilgilere uydursa, birinci adam tercih edilmelidir". Fārābī, bu ifâde ile, fiil hakkında bilgisiz hukûm vermek mümkün olmadığı için, bilginin ahlâktan daha yüksek tutulması lâzım geldiğini belirtmek istemiştir.

Rûh, kendi tabiat ve mâhiyeti iktizası olarak, arzuya mâliktir. İdrâk etmek dolayısı ile bir de irâdesi vardır ve o irâdenin aklî teemmüller üzerine kurulmuş olduğunu bilen insan, hür irâdeye sâhiptir. Sâf fikir, hurriyet dâiresi içinde bulunur. Böylece düşünce ve tefekkür neticesinde husûle gelen hurriyet, aynı zamanda, zarûridir ve nihâyet ancak Allahın aklî mâhiyeti ile, muayyeniyet kazanır. Fārābī, *Kitāb al-tanbīh* (Haydarâbâd, s. 16 v.d.): — 'te „Bir insanda, sâlim düşünüş neticesi olarak, düşündüğü şeyi meydana getirmek için, irâde kuvveti (*ḳuvvat al-'azima*) varsa, o insan, hakkı ile (*bi istihāl*) hür insandır. Açık, sâlim ve iyi düşünüş (*cavda al-ravvīya*) ile irâdeden mahrum olan ise, behîmî insandır. Bir de sâlim düşünüş olup da, irâdesi yoksa, o insan köledir. ilim ve felsefe ile uğraşanlardan bâzılarının kölelikte diğer insanlardan aşağı kalmadıkları görülüyor. Bunların ilimlerinden fayda olmadığı gibi, kendileri de, diğer âlimler için, bir ûr ve hicâp sebebi teşkil ederler" — diyor. Fakat Fārābī şunu da nazar-ı dikkatten uzak tutmuyor ki, maddenin rûha karşı koymasını düşünürsek, insan hürriyetinin mahsus eşya üzerindeki hâkimiyetinin pek tam ve kâmil olamadığını kabûl etmek lâzımdır. „Yalnız rûhlar âleminde akıl maddenin zincirlerinden ve hatalar örtüsünden halâs olduktan sonra", bu hâkimiyet tam olabilir. İyiye, sırf iyi olduğu için, erişmeğe çalışmak en büyük saâdettir. İnsan rûhu kendi üstündeki rûha teveccüh ettiği zaman, bu iyiye, bu yüksek saâdete erişir; tıpkı göklerdeki rûhların zât-ı ecelle ve âlâya yaklaştıkça, bu saâdete eriştikleri gibi. Fārābī 'nin ahlâk prensiplerine dâir, mutalealarının onun *Kitāb al-tanbīh* 'i ile *Kitāb taḥṣīl al-sa'āda* 'sinde bulunur,

Fārābî'nin siyâset ve ictimaiyâtından da kısaca bahsetmek lâzımdır. Devlet nazariyesinde, Fārābî evvelemirde Eflâtûn'un *Devlet* kitabından çok müteessir olmuş ve bütün dünyadaki insanların, tabi'i bir ihtiyac sevkı ile, bir yere toplanıp, kendisinde iyi veya kötü devletin temessül ettiği bir tek şahsın irâdesi altında, bir devlet içine girmelerini kabûl etmiştir. O hâlde reis kötü, câhil, hataya düşmüş veyahut ahlâksız olursa, devlet de kötü bir devlet olur. Ancak feylesofun hâkim olduğu devlet iyi bir devlettir. Onun için Fārābî kendi tasavvurundaki hukümdarı insaniyetin bütün fazîletlerini ve felsefeyi zâtında cem'etmiş olarak görür. Sanki bu adam „hırka-i nübüvveti giymiş bir Eflâtûn-i ilâhîdir". İşte Fārābî'nin felsefesine „nübüvvet nazariyesi" denilen kısma bu ismi verdiren nokta bu olduğu gibi, bu noktadan hareket ederek, islâmda esaslı bir akîde olan vahy ve ilhâm prensipi ile felsefeyi uzlaştırmağa girişen ilk feylesof da Fārābî'dir. Fakat feylesofun bu sâhadaki fikri orijinal olmadığı gibi, kendisi de zamanının ictimâî ve siyâsî müesseselerini tetkik etmiş değildir. O siyâsî ve ictimâî meselelerde yine yunan feylesoflarına müracaat etmiştir. Fakat devlet reisliği bahsinde Fārābî Eflâtûn'dan daha ileri gitmiş, en büyük ehemmiyeti reise vermiş ve en büyük ümitleri ona tevcih etmiştir. Fārābî'ye göre, mükemmel bir devlet, tek bir vücut gibi, bir birlik teşkil etmeli ve bu vücûdun âzası olan fertler, kendi ihtisasları dâhilinde olan işleri yamalıdır. Tabiatta insan vücûdunda nasıl bir uzvun hastalığı başka uzuvlarda hissolunuyorsa, devlette de bir ferdin felâketi bütün devlette hissedilmelidir. Yâni bütün câmiada bir tek rûh dönüp-dolaşmalıdır (bk. *Kitāb ārā' ahl al-madīna al-fāżila*, tab. Mısır, s. 53—56 v.d.). Fārābî'ye göre, ahlâk ancak aynı zamanda dinî bir cemaat teşkil eden devlette kemâlini bulur. Câhil ve kötü bir devlette bu devletin ahâlisi yiyecek, içecek, nikâh ve izdivacda lezzetten başka bir şey düşünmezler. Onların aradıkları lezzetler ancak mahsûs ve mütehayyil olan şeylerdir. Her yerde ve her zaman oyun ve hezel ile uğraşırlar. Hâlbuki iyi ve kerîm bir devlette ferdler birbirine yardım eder ve âlicenap, mükrim ve sözlerine sâdık olurlar (*ayn. esr.*, s. 91). Fārābî'ye göre, kötü devletlerde mes'ûl olan reistir ve onu yarın âhirette azap bekler. İyi bir reisin hâiz olması lâzım evsâfı Fārābî, *Kitāb ārā' ahl al-madīna al-fāżila*'de, 12 olarak, tesbit etmiştir. Fakat bu kadar güzel ve iyi hasletlerin her vakit bir şahısta toplanamayacağını düşünen Fārābî, burada pratik bir yol tutarak, iyi devlet (*al-madīna al-fāżila*)'in başına, icap ederse, bu şartları birbiri ile itmâm eden iki veya üç veya daha çok adamın geçebileceğini söyler. Bu suretle idâre olunan bir devletin âdetâ münevver aristokrasi şeklini alacağı anlaşılır. İşte devleti bu sûretle idâre edenler ile edilenler, sâf bir rûh âlemine girebilecekleri gibi, bu dünyada eriştikleri bilgi derecesinin yüksekliğine göre, âhirette de yüksek mevkilere erecekler ve tadacakları saâdet lezzeti de o derece çok olacaktır. Görülüyor ki, bu tâbirler, insan rûhunun *nafs al-'ālam*'e ve nihâyet Allaha vâsıl olacağına inanan tasavvufî-felsefî bir akîdeye âit fikirler ile büründüğü kisvelerdir. Çünkü Fārābî'nin bize öğrettiklerine nazaran, mantıkî ve metafizikî nokta-i nazardan mutalâa olunan kâinat, her hâlde Allahtan başka bir şey ise de, istikrâî (induetif) bir şekilde düşünülürse, bu dünya gelecek dünya ile bir olup, bu birlikte her şey Allaha ulaşır. İşte şark felsefesinde „ittisâl" denilen bu yoldan Fārābî felsefesi tasavvufa, daha doğrusu, rasyonalist bir tasavvufa iştirâk ediyor.

Şimdi geriye bakıp, Fārābî'nin felsefesine bir göz atarsak, bunun spritualiste ve daha doğrusu intellectualiste bir felsefe olduğunu görüyoruz. Ona göre, maddî olan şeyler, yâni hislere bağlı olan şeyler, rûhun tahayyüllerinden ibâret karışık tasavvurlardır. Asıl hakikî varlık rûhtur. Yalnız Allah sâf ve tek bir rûhtur. Ondan sudûr eden rûhlar, gördük ki, âdetâ Batlamyus'un astronomisindeki kosmolojiye bağlanmış ve göklerin merâtip silsilesine uydurulmuştur. İnsan en son *nafs al-'ālam*'den asıl mâhiyetini alır ki, o da akıldır. Bu sistem birbirine gâyet güzel bağlı bir bütündür; kâinat da muazzam bir bütündür. Fenalık ve iyilik münferit ve şahsî şeylerde, mütenâhiliğin zarûrî neticesi olarak, mevcûttur. Fakat kâinatı karakterize eden iyilik daha boldur. Bir de ezelden beri Allahtan sudûr eden bu güzel kâinat nizamının bozulup-bozulmayacağı veyahut yine Allaha rucû edip-etmeyeceği meselesi vardır. Hiç şüphesizdir ki, Fārābî rûhun Allaha iştiyâkı olduğunu, bilgisinin ilerlemesi ile, bu yukarıya olan iştiyakın bir dereceye kadar tatmin edildiğini kabûl ederse de, bu tatmin nereye kadar gider?. İşte bu suâle no peygamberler, ne feylesoflar açık bir cevap vermeğe kadir olamamışlardır. Vâkıâ Fārābî bu cevabı verebilecek olanların daha ziyâde peygamberler olabileceğini imâ edecek sûrette, peygamberleri bâzan feylesofların üstüne geçirirse de, bu her zaman olmaz. Onun felsefesine göre, peygamberlik (nübüvvet), rüyâ (rüyâ-i sâdıka), rü'yet ve ilhâm gibi vâkıalar tahayyül ve tasavvur âlemine âit olup, his idrâkleri ile sâf akıl bilgileri arasında bir mevki

alır. Fārābī siyâset ve ahlâk felsefesinde dine yüksek, terbiyevî bir ehemmiyet verirse de, dini her vakit sâf akıl ile kazanılan bilgilerin altında tutmuştur.

Fārābī hakkında şi'a ulemasının nokta-i nazarını kısaca buraya nakletmek, faydadan hâlî değildir. Fārābī şi'a müellefâtına bu mezhep fakihlerinden Muḥammed Ṭāhir al-Ḳummī 'nin fars dilinde verdiği bir fetva ile girmiştir (bk. Nisābūrī, *Kitāb al-munabbih* 'ten naklen Mīrzā Muḥammed Bāḳī al-Ḥvānsārī, *Ravżat al-munabbāt fī aḥvāl al-'ulamā' va 'l-sādāt*, s. 171—173). Bu fetvada Ma'mūn 'un Aristo 'nun Frengistan 'dan getirttiği kitaplarından çıkarılan felsefî ahkâma en ziyâde müptelâ olanların Maverâünnehr sünnîleri olduğu ve bunların başında mâlihulyaya müptelâ (1) Fārābī ile 'Abbās İbn Sînā 'nın geldiği söylenerek, bunlar tekfir ediliyor. Fakat Ḥvānsārī 'ye göre, Fārābī, ehl-i sünnet uleması ve hele imam Ġazālī tarafından, kıdem-i âleme kail olduğu için, tekfir edilmiş ise de, bu tekfir yersizdir. Fārābī şi'a-i imâmiye mezhebinde olup, cenâze namazının, hayatta iken, mezkûr ve mebrûr sultan ile bir kısım ulema tarafından kılındığını ve kendisinin hayatta iken, namaz ve ibâdetleri, şi'a mezhebine uygun olarak, halvette icra ettiğini aynı müellif zikretmektedir. Tabiî bu rivâyetler şi'a müelliflerinin tevsik edilmemiş sözlerinden ibârettir.

Fārābī her vakit fikir mülkünde bir hukümdar gibi yaşamıştır. Tabiat zenginliklerinin ortasında fakir bir hayat geçiren Fārābī muasırlarının büyük ekseriyetine hitap edememiş, ahlâkî ve siyâsî tâlimlerinde bu dünyayı alâkadar eden maddelerden, cihâd-i mukaddesten bahsetmemiş, sâf rûhun tecrübeleri içinde gayş olup kalmıştır. Pek az talebesi tarafından, sûfî ve mukaddes bir insan gibi, akıl ve hikmette müşahhas bir misâli olarak, büyük bir hürmete nâil olmuş ise de, asıl müslüman ulema Fārābī 'ye pek iyi ve dini bütün (ortodoxe) bir âlim nazar ile bakmış değildirler (Fārābī 'nin en meşhûr talebesi için bk. ZAKARİYĀ YAḤYĀ B. 'ADİ ve onun talebesi SULAYMĀN AL-SİCİSTĀNİ).

Son olarak, Fārābī 'nin matematikteki kudretine, elimizde bulunan Euclides şerhini bir tarafa bırakırsak, musikiye dâir eserleri en büyük şâhittir. Bunlardan yukarıda ismi geçen *Kitāb al-mūsīḳī al-kabīr*, fransızca bir tercümesi ile berâber, Rodolph d'Erlanger tarafından, neşredilmiş ve Fārābī 'nin musikisinden bâzı esaslar da, H. G. Farmer tarafından, ingilizceye nakledilmiştir. Bu eserlerin musikiye ne gibi hizmetler ettiği, ilim âleminde ne dereceye kadar ehemmiyetli olduğu hakkındaki fikirler için bk. mad. MUSİKİ.

Bibliyografya: Abu 'l-Ḥasan al-Bayhaḳī, *Tatimmat ṣivān al-ḥikma*, s. 16—20; İbn al-Ḳiftī, *Iḫvān al-'ulamā' va aḫbār al-ḥukamā'* (Mısır, 1326), s. 182; İbn Abī Uṣaybi'a, *Ṭabaḳāt al-aṭibbā'* (Mısır, 1882), II, 134; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (Mısır, 1299), II, 100; al-Ṣafadī, *al-Vāfī*, IV, I, 106; *Al-Macmū'* (nşr. Muhammed Amīn al-Ḫāncī, Mısır, 1907); T. J. de Boer, *The History of philosophy in Islam* (London, 1903), s. 106—128; İbrahim Madkur, *La Place d'al Fârâbî dans l'ecole phelosophique musulmane* (Paris, 1934). — Bunlardan başka Fārābī 'nin elimize kadar vâsıl olan Mısır, Haydarâbâd, Leyden ve İstanbul 'da tab'olunmuş risâleleri için eserler fıkrası kısmında mâlûmat verilmiştir. — Fārābī hakkında mufassal bir bibliyografya ile eserlerinin elimize kadar varanları için bk. Brockelmann, *GAL* (son tab'ı Leyden, 1943), I, 232—236; bir de *GAL, Suppl.*, I, 957 ve III, 1204; *GAL*'ın aslında ve zeyillerinde yazma olarak gösterilen eserlerden Ayasofya kütüphânesinde H. Ritter tarafından bir mecmua içinde (4854/1) ismi bulunan *Risāla fi 'l-falsafa* 'nin metninde ismi bir çok kere geçen *'Uyūn al-masā'il* olduğu anlaşılmıştır. Yine Ayasofya kütüphânesindeki *Risāla fi 'l-ḥikma* hakkında mâlûmat edinmek kabil olamadı. *Taḳsīm al-vāḥid* adlı yazma ise, isminin delâlet ettiği gibi, riyaziyata değil, mıntaka âit bir risâledir; Ayasofya kütüphânesinde 2820 numarada, Fārābī 'ye âit gösterilen risâle, ona değil, meşhûr hattat Yāḳūt al-Muṣta'ṣamī 'ye âit olduğu anlaşılmıştır. Matematik kısmında 12 numarada mukayyet olan yazma Fārābī 'nin *al-Siyāsāt al-madanīya* adlı eseridir. Fārābī 'nin elimize geçen eserlerinden gerek İstanbul ve gerek diğer kütüphânelerde bulunanların en geniş bir listesi *GAL* 'dedir. Mamafih bu muazzam eserde bâzı yanlışlıklar olması zarûrî olduğu için, listenin dikkatle kullanılması lâzımdır.

Fārābī 'nin basılmış eserleri için makalede eserler kısmında zikredilenlerden başka bk. bir de George Sarton, *Introduction to the history of Science*, I, 628 v.d.; Aldo Mieli, *La Science Arabe* (Leyden, 1938), 17; Ernest Renan, *Averrois et Averraïsme* (Paris, 1861), s. 69, 95, 109, 146; M. Şemseddin, *Türk feylesofu Fârâbî* (*Edebiyat fakültesi mecm.* sene 2, sayı 1 ve 2); İzmirli İsmail Hakkı, *İki türk feylesofu* (*Edebiyat fakültesi mecm.*, IV, sayı 5 ve V; sayı 3 ve 4 ve V, sayı 6); Hilmi Ziya Ülken, *İslâm düşüncesi* (İstanbul, 1946) s. 226, 247; H. Z. Ülken ve Kıvamüddin Burslan, *Fârâbî*

(İstanbul, 1540; bu küçük eserde bilhassa Kıvamüddin Burslan tarafından Fârâbî'nin Mısır'da ve Haydarâbâd'da tab'edilmiş olan üç risâlesinden yapılmış tercümeler pek faydalı ise de, tercümelerde, seçme usûlü tâkip edilerek, bâzı parçaları atlanmıştır. Bu münâsebetle, Fârâbî gibi, orta çağların en büyük feylesoflarından bir Türk feylesofunun bir eserinin tam ve sahih bir tercümesinin henüz mevcut olmadığına teessüf etmemek kabil değildir); Mehmed Ali Aynî, *Muallim-i sânî Fârâbî* (İstanbul, 1332; bu eser Fârâbî'nin ancak avâmileştirilmiş bir tercüme-i hâli ile felsefesinin kısaca zikrinden ibârettir).

Fârâbî'nin gerek tercüme-i hâline ve gerek felsefesine dâir yazılan eserler birbirinden hayli farklıdır. Muḥammed Lüṭfî Cumu'a, *Târîḫ falâsifa al-islâm fi 'l-maşrik va 'l-maġrib* (Mısır, 1927); Fârâbî, *al-Advâr al-mâsikiyo* (türkçe tercümesi İsmâil Sâib Efendi'nin kitapları arasındadır); Baron Rodolphe d'Erlanger, *La Musique Arabe grand Traite de la Musique, Kitâbu 'l-Mûsiqî al-kabîr* (Paris 1930); H. G. Farmer *al-Fârâbî's Arabic-Latin Writings on Music* (London, 1934).

(ABDÜLHAK ADNAN.)

FARAC. [Bk. FEREC.]

FARÂFRA. [Bk. FERÂFİRE.]

FARÂH. [Bk. FERÂH.]

FARÂ'İŻ. [Bk. FERÂ'İZ.]

FARÂ'İŻİYA. [Bk. FERÂ'İZİYE]

FARAS. [Bk. FERES.]

FARASÂN. [Bk. FERESÂN.]

FARAZDAḲ. [Bk. FEREZDAK.]

FARD. [Bk. FERD.]

FARĠÂNA. [Bk FERGANA.]

FARHÂD U ŞİRİN. [Bk. FERHÂD İLE ŞİRİN.]

FARHANG. [Bk. FERHENG.]

FARḤÂT. [Bk. FERHÂT.]

FARİD AL-DİN. [Bk. FERİDÜDDİN.]

FARİDKÔT. [Bk. FERİDKÔT.]

FARİDPÛR. [Bk. FERİDPÛR.]

FARİḲ. [Bk. FERİK.]

FÂRİS. [Bk. FÂRİS.]

FÂRİS. FÂRİS B. MUḤAMMED ḤUSÂM AL-DAVLA, ABU 'L-ŞAVK, kendisine, umûmiyetle, Ḥolvân ve civarının emîri (401—437 = 1010—1046) denilir. Bu emîrlik imtiyazını, Daḳûḳâ', Ḥolvân ve civarında 20 sene kadar hüküm sürmüş olan Abu 'l-Fatḥ Muḥammed b. 'Annâz'dan tevârüs etmişti. Abu 'l-Şavk hemen bütün idâresi zamanında komşu emîrler ile ve kendi âilesi âzası ile rekabet hâlinde bulunmuştur. İlk mücâdelesi Hille'li Mazyâdî'ye karşı oldu: fakat kavga pek çabuk bir muṣalâha ile sona erdi ve bunu da Abu 'l-Şavk'ın bir hemşiresi (yahut kızı) ile Mazyâdî'nin oğlu Dubays'in evlenmesi tâkip etti. Ondan sonra Badr b. Ḥasanvayh [b. bk.] sülâlesinden Ṭâhir b. Hilâl ile aralarında çıkan kavga ilkin az müsâit dir hâl almıştı; çünkü artık kendisi ile müttefik olan Mazyâdî'nin yardımına rağmen, karderi Su'dî, Ṭâhir tarafından, öldürülmüş ve kendisi de firara mecbur olmuştu; fakat sonunda bu mücâdele dahi bir izdivac ile nihâyet buldu. Bununla berâber sulhun akdinden sonra, 406 (1015/1016)'da Abu 'l-Şavk Ṭâhir'i öldürerek, kardeşinin intikamını almıştır. Abu 'l-Şavk o sıralarda 'Oḳaylî Mâlik b. Bedrân tarafından işgâl edilmiş olan Daḳûḳâ'yı ele geçirmiş; sonra 430 (1039)'da Ḳarmîsîn ve Ḥulancân'ı zaptetmiştir. Fakat ertesi sene, kendisine niyabetle Dînavar'ı idâre eden oğlu Abu 'l-Fatḥ ile Şehrizûr'u kendisine terkeylediği kardeşi Muhalhil arasında harp çıkmıştır. Amca gâlip gelmiş ve esir ettiği yeğenini fena hâlde döğdürmüştür. Bu sebepten Abu 'l-Şavk Şabrizûr'da kardeşini muhasara etmek mecburiyetinde kaldı ise de, maksadına nâil olamadı, çünkü Muhalhil ona karşı 'Alâ' al-Davla b. Kâkûyâ [bk. mad. MUḤAMMED B. DUŞMANZİYÂR]'yı tahrik etmiş ve Surḫâb adında diğer bir kardeşi de Abu 'l-Şavk üzerine yürümek için, fırsattan istifâde etmişti. Gerçi Abu 'l-Şavk, 'Alâ' al-Davla'yı çekilmeğe zorlayabildi ise de, Dînavar'ı kendisine terketmeğe mecbur oldu. Abu 'l-Şavk kardeşi ile mücâdeleyi pek çabuk bitirememiş ve ancak çok daha tehlikeli bir düşmanı, yâni Selçuklu İbrâhîm Inal'ın kendisine karşı harbe girip, az zaman içinde arâzisinden büyük bir kısmını alması ve hattâ hukûmet merkezi olan Ḥolvân'ı 437 (1046)'de soyup, yakması üzerinedir ki, kardeşi ile barışmıştır; mücâdele o kadar uzun sürmüştü ki, oğlu esarette öldü. Fakat artık rolünün sonuna ermiş olan Fâris Abu 'l-Şavk de bir kaç hafta sonra öldü. Bunun üzerine kardeşi Muhalhil, Ḳarmîsîn ve Dînavar'e vaziyet etmiş ve kürtler tarafından hiyanetle terkedilen oğlu Su'dî de İbrâhîm Inal'ın yanına sığınmıştı. Bunun neticesi olarak, Muhalhil ile mücâdele tekrar başlamış ve 442 (1050)'de Selçuk sultanı Tuğrul Bey'in tedbirleri bile devamlı bir sulh te'minine yetmemiştir; mamafih bu âile kavgasının bundan sonraki safhaları, tarih bakımından, nakledilmeğe değecek derecede ehemmiyetli değildir.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), IX, 158 v.d.

FÂRİS AL-ŞİDYÂḲ. [Bk. FARİSÜŞŞİDYÂK.]

FÂRİSÜŞŞİDYÂK. FÂRİS AL-ŞİDYÂḲ AḤMED B. YÛSUF, arap muharrir ve gazetecisi, Beyrut'ta mârûnî bir âileden doğmuş,

Kahire'de bir mârûnî mektebinde yetiştirilmiş ve sonra bir müddet, Şihâb al-Dîn ile birlikte, Mısır'ın resmî gazetesi *al-Vaḳā'i' al-Miṣriya*'nin tahrir hey'etine girmiştir. Sonra Malta'da oturmuş, orada arapça muallimi olmuştur. Orada Tunus beyine bir kasîde yazmış (bk. *ZDMG*, V, 249 v.d.; Goldziher, *Abh. zur arab. Philologie*, I, 172 v.d.) ve *Kitāb al-muḥāvara, Arabic and English grammatical Exercises and familiar Dialogues* (Malta, 1640)'u te'lif etmiştir. Malta'da gördüklerini ve ilk olarak orada Avrupa kültürü ile temaslarını 1267 (1852)'de *Kitāb al-riḥla al-mavsūma bi 'l-vāsiṭa ilā ma'rifat Mālṭa va kaşf al-muḫabba' 'an funūn Ūrūbā*'sında hikâye etmiştir. Bu kitap ancak 1283 (1866)'te Tunus'ta ve ikinci tabı olarak, 1299 (1881)'da, İstanbul'da intişar etmiştir. 1850'den bir az sonra, Paris'e ve Londra'ya seyahat etmiş ve Paris'te G. Dugat ile berâber, *Grammaire française à l'usage des arabes de l'Algérie, de l'Égypte et de la Syrie* (Paris, 1854)'yi te'lif etmiştir. Kendisine araplar ve diğer milletler hakkında bir çok tenkidî tetkik mevzûları ilham eden bu seyahatleri, *Kitāb al-sāḳ 'ala 'l-sāḳ fîmā huva 'l-fāryāḳ 'an ayyām va şuhūr va a'vām fî 'ucm al-'arab va 'l-a'cām* (Paris, 1855)'inde hikâye eder. Onun *Practical Arabic Grammar*'i de o vakit yazılmıştır (nşr. H. G. Williams, 2. tab., London, 1866). Londra'dan İstanbul'a gelip, burada müslüman olmuştur. 1860 temmûzunu sonunda İstanbul'da arapça *al-Cavā'ib* haftalık mecmuasını te'sis etmiştir. Bâbıâli tarafından müzaharet gören bu mecmua, islâm dâvasını müdafaa etmiş, fakat müslümanlara Avrupa'yı da tanıtmıştır. 1880 sıralarında mecmuası bütün islâm âleminde pek büyük şöhret kazanmış bulunuyordu; fakat kendisinin 1884'te vefatından sonra mecmuanın idâresini ele alan oğlu Salîm, *al-Cava'ib*'i aynı seviyede tutamamıştır. Aḥmed Fāris'in mecmuada neşredilmiş makaleleri ayrıca *al-Kanz al-raġā'ib fî muntaḫabāt al-cavā'ib* namı ile, 7 cild hâlinde, basılmıştır (İstanbul, 1288). Bu eserin 4 cildi edebiyata dâir makaleleri, fransız-alman harbinin tarihini, kendisine yazılan kasîdeleri ve şiirlerini ve son 3 cild de, osmanlı devletinin 1298'e kadar tarihini ihtivâ eder. Bundan başka filolojiye dâir çok ciddî tetkikler için de vakit bulmuştur. Arapça bir alfabe kitabından maada, *Sirr al-layāl fi 'l-ḳalb va 'l-abdāl* (İstanbul, 1284) adı ile, arap etimolojisi hakkında taharriyat; bir gramer, *Ġunyat al-ṭālib va munyat al-rāġib fi 'l-naḥv va 'l-ṣarf va ḥurūf al-ma'ānî* (İstanbul, 1288, 1306); farsça-türkçe-arapça bir lûgat, *Kanz al-luġāt* (Beyrut, 1876) ve arap leksikografisi ve Fîrûzâbâdî'nin *Ḳāmūs*'u hakkında tenkidî tetkiklerini, *al-Cāsūs 'ala 'l-ḳāmūs* (İstanbul, 1299) adı altında, neşretmiştir.

Bibliyografya: *ZDMG*, V, 249 v.d.; Brockelmann, *GAL*, II, 505; *Suppl.*, II, 867.

(BROCKELMANN.)

FARİŻA. [Bk. FARİZA.]

FARÎŻA. FARİŻA (A.), cem. FARĀ'İḌ [b. bk.]; bk. bir de FİRŻE.

FARḲ. [Bk. FAŞL.)

FARḲADÂNÎ. [Bk. FERKADÂNÎ.]

FÂRḲÎN. [Bk. MEYYÂFÂRİKÎN.]

FARMÂN. [Bk. FERMÂN.]

FARMÛL. [Bk. FERMÛL.]

FARRUḪÂBÂD. [Bk. FERRUHÂBÂD.]

FARRUḪÂN. [Bk. FERRUHÂN.]

FARRUḪÎ. [Bk. FERRUHÎ.]

FARRUḪSİYAR. [Bk. FERRUHSİYER.]

FÂRS. [Bk. FARS.]

FARS. FĀRS, Ahamenî (Keyâniyân) kitâbelerindeki *pārsa* olup, bunun arapçalaşmış şeklidir. Şimdiki İran'ın cenûb-i şarkîsinde, şimâlden — İrak-ı Acem, cenûptan — Basra körfezi, şarktan — Kirman ve garptan — İran Kürdistanı ile çevrili bir eyâlet olup, merkezi Şiraz'dır. Orta çağda 5 idâre bölgesine ayrılıyordu: İṣṭaḫr, Ardaşîr-Ḫurre, Darabcird, Sābūr, Fannā-Ḫusrav. Bunlardan başka 5 *ramm*, yâni kürd konağı da vardı. — 'Omar'in hilâfeti zamanında, Baḥrayn hâkimi al-'Alā b. al-Ḥaḍramî memleketi fethetmek için bir teşebbüste bulunmuş, 'Arfaca b. Harşama al-Bāriḳî'yi deniz yolu ile oraya göndermişti. Fakat 'Arfaca hemen geri çağırılmıştır. Al-'Alā'nın vefatından sonra, 'Oṯmān b. Abi 'l-'Āṣ hâkim tâyin edilince, kardeşi al-Ḥakam'i göndermiş, o da iki adayı ve Tavvac'ı ele geçirmiştir. Memleket ancak halife 'Oṯmān zamanında tamamiyle zapt edilmiştir. Marzbān Şahrak, müslümanların taarruzlarına karşı, memleketi müdafaaya teşebbüs etmiş ise de, Tavvac civarında Rēşehr'de vukû bulan kanlı bir muharebede mağlûp olmuş ve maktûl düşmüştür (644; Belāẕori, s. 386). Basra'dan hareket eden Abū Mūsā al-Aş'arî aynı zamanda garp tarafından Fārs'ı istilâ ediyordu. 'Oṯmān ile Abū Mūsā, birbiri ile birleştikten sonra, Şîrāz'ı ve Sînîz'i aldılar; 'Oṯmān yalnız olarak, Darābcird'i, Fasā'yı, Sābūr'u zaptetti. Sonra halife tarafından Basra'ya tâyin edilen 'Abd Allāh b. 'Āmir, Māhek'in kumanda ettiği İṣṭaḫr'ı teslim almış (28=648) ve ertesi sene Cūr (Fîrûzābād)'u ele geçirmiştir. — *Ḫarāc* 33 milyon dirhem olarak tesbit edilmiş ve al-Mutavakkil zamanında 35 milyona çıkarılmıştır; *cizya* 18 milyon dirhem tutmuştur. — Memleketin her tarafında kaleler inşa olunmuştu,

Bunların en meşhûrları İṣṭaḫr üstündeki üç tepede bulunan üç kale ve bilhassa Uşkunvān 'daki kale, yâni İran an'anesine dâir mâlûmat ile vesikaları ihtivâ eden al-Cişş kalesi idi (Inostrantsew, *Études Sassanides*, s. 8; İṣṭaḫrī, s. 118, 2—4).

Bibliyografya: Balāẕorī, s. 386 v.d.; Fr. Spiegel, *Erânische Alterthumskunde*, I, 214; Ḥâccī Mirzā Ḥasan Fasāī, *Fārs-nāme*, (taṣ-basm., Tahran, 1313); G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 248 v.d.; ayn. mll., *Description of the Province of Fārs* (XII. asır), İbn al-Balḫī 'nin bir el yazmasına göre (*JRAS*, kânun II. 1912); F. Schwarz, *Irān im Mittelalter*, II—III); Barbier de Meynard, *Dictionnaire géographique de la Perse*, s. 410—413. (CL. HUART.)

FARSAḪ. (Bk. FERSAḪ.)

FĀRSİSTĀN. (Bk. IRAN.)

FĀRŪḲ. [Bk. 'OMAR B. AL-ḪAṬṬĀB.]

FÂRÛKÎ. AL-FĀRŪḲĪ 'ABD AL-BĀḲĪ (1789—1861), arap şâirlerinden olup, 1204 (1789)'te, Musul'da doğmuştur. Halife 'Omar 'in sülâlesinden olmakla öğünür ve bundan dolayı, al-Fārūḳī ve al-'Omarī nisbesini kullanırdı. Hâl tercümesi pek bilinmiyor; yalnız şurası mâlûmdur ki, Osmanlı hukûmeti tarafından amcası Ḳāsim Paşa, Memlûkler hâkimiyetini ortadan kaldırmak için, Bagdad'a gönderildiği ve bu seferin muvaffakiyetsizliğe uğradığı zaman, Fārūḳī onun yanında bulunmuş ve oraya gönderilmiş olan 'Alī Riżā Paşa'ya da refakat etmiştir. 'Alī Riżā Paşa, Dā'ūd Paşa'nın ve Memlûklerin hâkimiyetine nihâyet vermeğe muvaffak olmuş ve Fārūḳī, o tarihten 1278 (1861)'de vukû bulan vefatına kadar, Bagdad'da, vilâyet kethüdası olarak, onun yanında kalmıştır. 'Oṯmān al-Mawṣilī 1316'da Kahire'de onun şiirlerinden mürekkep, *al-Tiryāḳ al-Fārūḳī min Munṣa'āt al-Fārūḳī*'yi bastırmıştır. Bu divandan başka, *Ahillat al-afkār fī maġāni 'l-ibtikār* isimli başka bir divan ve biyografiye dâir *Nuzhat al-dahr fī tarācim fużalā' al-aṣr* adlı bir eser kaleme almıştır.

Bibliyografya: G. Zaydān, *Maşāhīr al-şarḳ*, II, 193 v.dd; Brockelmann, *GAL, Suppl*, II, 762.

FÂRÛKÎ. AL-FĀRŪḲĪ, MULLĀ MAḤMŪD B. MUḤAMMED (1585—1651), hindli bir feylesof olup, 993 (1585)'te Cavnpūr'da doğmuş; evvelâ büyük babası, Ustāẕ al-Mulk Muḥammed Afżal al-Cavnpūrī'den ders görmüş ve 17 yaşında tahsilini bitirdikten sonra, o vakit Hindistan'ın her tarafından Cavnpūr'a akın akın gelen talebelere ders vermeğe başlamıştır. Onun âlim şöhreti, çok geçmeden, Şāḥ Çahān'a varmış ve bu hükümdar, Mullā'yı sarayına dâvet etmiştir. Mullā dâvete icâbet etmiş ve istikbaline gönderilen vezir Sa'd Allāh Han tarafından, saygı ile, Dehli'ye götürülmüştür. Hükümdar, kendisini *sih ṣadī*'ler (ayda 300 altın alanlar) mansıbına (sarayda bir memuriyet) geçirmiş ve haylı taltîf eylemiştir. Bu Fārūḳī, yalnız Hindistan'ın değil, zamanındaki bülün müslüman âleminin en mümtaz ulemâsından biri olmuştur. Hükümdar ile birlikte Lahur'a gelip, Şāh Mīr Lāhūrī'yi ziyâret ettiği vakit evliyadan biri kendisini, dünyevî işlerle fazlu meşgûl olmusından dolayı, ayıplamış ve hükümdar sarayını terketmesi nasihatinde bulunmuştur. Fārūḳī bunun üzerine me'muriyetinden istifâ ederek, vatanına dönmüş ve ömrünün geri kalan kısmını müslüman talebeye ders vermeğe ve eser te'lifine hasretmiştir. Fārūḳī, hind müslümanları arasında feylesof ve belâgatçi olarak mârûftur. Bu iki sahadaki eserleri, son sınıflarda okutulmak üzere bütün Hindistan medreselerince kabûl edilmiş ve icazetnâmeler ancak bu eserlere vâkıf bulunan talebeye verilmiştir.

Eserleri için bk. *IA* (Leyden), mad. FĀRŪḲĪ.

Bibliyografya: Āzād al-Bilgirāmī, *Subḥat al-marcān*, s. 53; Zaydī, *Şigraf bayān*, s. 48; Faḳīr Muḥammed al-Lāhūrī, *Ḥadā'iḳ al-ḥanafiya*, s. 413; Şiddīḳ Ḥasan al-Ḳannavcī, *Abcad al-'ulūm*, s. 901; Brockelmann, *GAL*, II, 420.

(M. HIDAYET HUSEYN.)

FÂRÛKİLER. FĀRŪḲĪ, Ḫāndeş (Hindistan)'te bir müslüman hânedanı olup, halife 'Umar al-Fārūḳ sülâlesinden olduğunu iddia eden ve 'Alā' al-Dīn Ḥalcī ile Muḥammed b. Tuġluḳ'un emîrlerinden biri olan Ḫāncahān Fārūḳī'nin oğlu Malik Rācā tarafından kurulmuştur. Fīrūz Tuġluḳ, Malik Rācā'ya Ḫāndeş'te bir *cāgīr* („mâlikâne") vermiş ve daha sonra onu bu eyâlete vâli nasbetmiştir. Fīrūz'un 1388'de ölümünden sonra, devletin inkırazında, Malik Rūcā bilkuvve müstakil olmuş ve vefatını müteâkip (9 nisan 1399), kendisine halef olan büyük oğlu Naṣīr Ḫān, istiklâlini resmen ilân etmiştir. Bu zât küçük beyliğin her tarafında hâkimiyetini kuvvetlendirdikten sonra, Asīrgarh'ı bir hindû reisinden zorla alarak, devletine kendi *ḫān* unvanından müştak Ḫāndeş ismini vermiş ve yeni merkezi Burhānpūr'u te'sis etmiştir. 1436/1437'de Naṣīr Ḫān kendi damadı ve Dakhan hükümdarı olan 'Alā' al-Dīn Aḥmed II. (Bahmenī)'in arâzisini istilâ etmiş ise de, Ḫāndeş'in tahribi ile neticelenen bir hezimete uğramıştır. Naṣīr Ḫān 1 teşrin I. 1437'de vefat etmiştir. Kendisine halef olan büyük oğlu Mīrān 'Âdil Ḫān I., 30 nisan 1441'de katl olunmuştur. Bunun oğlu

ve halefi Mîrân Muhârak Ḫân I., hâdisesiz geçen bir saltanattan sonra, 5 haziran 1457 'de ölmüştür. En kudretli Fârûḳî hükümdarlarından biri olup, 'Âdil II. tesmiye olunan oğlu Malik 'Aynâ (yahut Ġânî), memleketini Gucarât 'a karşı bir nevi tâbiiyetten kurtarmağa çalışmış ise de, geri kalan vergileri ödemeğe ve böyle sulhun tesisine Maḥmûd I. tarafından, icbâr edilmiştir. 15 kânun II. 1492 'de ölmüştür. Halefi olan kardeşi Dâ'ûd Ḫân 28 ağustos 1508 'de vefat etmiştir. Dâhilî bir harpten sonra, Dâ'üd 'un yeğeni 'Âdil Ḫân III., ana cihetinden büyük-babası olan Gucarât hukümdarı Maḥmûd I. tarafından, tahta oturtulmuştur (1 nisan 1509). 24 ağustos 1520 'de ölen 'Âdil Ḫân III. 'dan sonra, gucarütlı bir prensesten doğmuş olan oğlu Mîrân Muḥammed Şâh, babasının yerine geçmiştir. Mîrân Muḥammed Şâh, Ḫândeş 'te muvaffakiyetle hukûm sürdükten sonra, dayısı Bahâdur Şâh 'ın vefatında, Gucarât tahtının vârisi de olmuş ise de, Aḥmadâbâd 'a varmadan, ölmüştür (4 mayıs 1536). Ḫândeş 'te kendisine halef olan kardeşi Mîrân Mubârak Şâh 19 kânun I. 1566 'da vefat etmiştir. Onun yerine büyük oğlu Mîrân Muḥammed II. geçmiştir. Onun ölümünde de (1576) oğlu Ḥasan, *şâh* ilân olunmuştur. Fakat Muḥammed 'in küçük kardeşi olup, Ekber 'in hizmetinde bulunan Râcâ 'Alî, derhâl Agra 'dan Ḫândeş 'e gelerek, yeğenini tahttan indirmiş ve Muḥammed I. 'in Gucarât tahtına çıkışından itibâren haleflerine devrettiği *şâh* unvanını almaktan ictinâp ederek, Ekber 'in tâbiî sıfatı ile, tabta çıkmıştır. Ekber 'in Dakhan 'a müdâhalesine meydan vermemeği hedef ittihaz eden tedbirli siyâseti, Aḥmednagar 'da hukûm süren ayrılık ve taraflardan birinin Dehli hukûmetine müracaatı yüzünden, neticesiz kaldı. Bu zât, Ekber 'in ilk tecâvüzüne mukavemet etmiş ise de, Ekber 'in bir seferine iştirâke mecbûr edilmiştir. Bu sefer Berar 'ın Ekber ülkesine ilhakı ile neticelenmiş ve Râcâ 'Alî de, Aḥmednagar hesabına Berar 'ı geri almağa çalışan hadım Suhayl Ḫân 'a karşı, Ekber 'in ordusunda harp ettiği Sonpat muharebesinde ölmüştür (1596). Âciz ve sefâhate düşkün olan oğlu ve halefi Bahâdur Ḫân, babasının âkılâne siyâsetini terkederek, Ekber 'e karşı durmağa teşebbüs etmiştir. Asîrgarh 'ın, 10 ay muhasaradan sonra, düşmesi (1599—1600) üzerine, Ḫândeş, Ekber devletine ilhak olunmuştur. Bahâdur, mahpus bulunduğu Lâhûr 'da 1623/1624 'te vefat etmiştir.

Fârûḳîler zamanında Ḫândeş hiç bir vakit tam bir istiklâle nâil olmamıştır; dâimâ ya Gucarât 'ın yahut Mâlva 'nın ve daha doğrusu ekseriyâ Gucarât 'ın tâbii olmuştur. Bu ülke ancak bu iki memleketin karşılıklı hasedi ve Dakhan devletinden korkmaları sâyesinde, ayrı bir devlet olarak, yaşayabilmiştir.

Bibliyografya: *Târîḫ-i Firişta*, II. (T. W. HAIG.)

FARVÂN. [Bk. FERVÂN.]

FARVARDÎN. [Bk. FERVERDÎN.]

FARZ. FARŻ, ifâsı kat'î olarak mecbûrî olup, ifâ edilmemesi — u k u b e t i ve ifâsı ise — e c r i i s t i l z â m e d e n e m i r demektir. Hanefî mezhebine göre, *farż* delîl-i kat'î ile sâbit olan vecîbeyi ifâde eder; *vâcib* (yâni lâzım) ise, fakihlerin ancak delîl-i zannî ile sâbit olan vecîbe hakkında kullandıkları istılâhtır. Şâfi'îler ile diğer bâzı fıkıh mezheplerine göre, *farż* ile *vâcib* müterâdif sayılır. *Farż* iki türlüdür: 1. *farż al-'ayn* ki, onu ifâya her kes şahsen mecbûrdur; 2. *farż al-kifâya* (yahut *'ala 'l-kifâya*) ki, her ferdin şahsan ifâsı şart olmayıp, kâfî adedde müslüman tarafından ifâsı lâzım olan (msl. cenâze namazı, câmide cemaat ile namaz kılınması ve cihâda gitmek gibi) ve bu hâlde diğer müslümanlar için ifâsına lüzûm kalmayan vecîbelere bu isim verilir. Krş. FIRŻE.

Bibliyografya: *A dictionary of the technical terms used in the sciences of the Musulmans* (nşr. Mevlevî Muḥammed Vajih, 'Abd al-Ḥaḳḳ ve Ġulam Ḳâdir), s. 1125 v.d.; E. W. Lane, *Arab. — Engl. Lexicon*, bk. mad.; I. Goldziher, *Die Ẓâhiriten* (Leipzig, 1884), s. 66. (TH. W. JUYNBOLL.)

FARŻ. [Bk. FARZ.]

FAS. FÂS, FÊS, FEZ, Afrika 'nın şimâl-i garbîsinde, ismini aynı adı taşıyan şehirden alan bir m e m l e k e t ve müslüman d e v l e t i d i r ki, Avrupa dillerinde buna, cenûbî Fas 'ın meşhûr sehri olan Merâkeş (Marrâkuş, b. bk.) 'ten bozulmak sureti ile, *Maroc* (fr.), *Marruccos* (isp.), *Morocco* (ingl.) veya *Marokko* (alm.) denilmektedir.

I. COĞRAFYA.

Fas Berberistan 'ın garp kısmında bulunur ve eski arap coğrafyacılarının Maġrib al-Aḳṣâ 'sına tekabül eder [bk. MAĠRIB]. Takriben 2°—11° garbî tûl ve 28°—36° şimâl arzları arasında yer alan bu ülkenin, itibârî hudutlar arasında, mesahası 420.000 km². kadardır (fransız Fas 'ı — 398.000, ispanyol Fas 'ı — 21.000 ve Tanca bölgesi — 373 km².). Fas şimâlde Akdeniz, garpta Atlas okyanusu, cenûpta büyük Sahra ve şarkta Cezâyir ülkesi ile çevirilmiştir. Fas ülkesi, Berberistan veya Atlas memleketleri denilen bölgeye dâhil bulunmakla berâber, avârızının bünyesi bakımından, şarktaki komşuları (Cezâyir ve Tunus) gibi, Akdeniz memleketi olmaktan ziyâde, Atlas okyanusuna müteveccihtir. Bununla berâber burası daha

ziyâde bir kara memleketidir; sâhil denizciliğe pek elverişli değildir; Akdeniz yalısı dik ve içeriye irtibatsız bir hâldedir. Atlas sâhili de umûmiyetle düz ve tabi'î limanlardan mahrûmdur. Arâzinin yapısı oldukça karışıktır. Birinci zamana âit iltivalar, bir aşınma safhası geçirdikten sonra, ikinci zaman rüsûpları ile örtülmüş Alp iltivaları ile hem-zaman kıvrımlar teşkil etmiştir. Fas'ın iltivalı silsileleri başlıca iki gurupa ayrılabilir: Rîf ve Atlas. Rîf [b. bk.] silsilesi İspanya'nın cenûbundaki sıra dağların Cebelüttârık boğazı üzerinden uzanmasıdır; Atlas dağları ise, Fas ülkesinin esâs çatısını teşkil eder. Bu da yüksek Atlas ve orta Atlas olmak üzere, iki kısma ayrılır. Yüksek Atlas; bu kısım garp — şimâl-i şarkîye tevecciih eder ve Sîrvâ indifâî dağları vasıtası ile, cenupta kâin Anti-Atlaslara ulaşır. Orta Atlas ise, cenûb-i garbîden şimâl-i şarkîye doğru bir diagonal teşkil etmek sureti ile, uzanır ve Rîf'in ön silsilelerine erişir; aralarında Tāzā geçidi vardır [bk. ATLAS]. Bu muhtelif silsileler arasında ve etrafında yaylalar yer alır. Bunlardan şarkta olanlar yüksek Atlas ile Cezâyir'in Sahrâ Atlaslarını birleştirir; garptakiler ise, okyanusa doğru tedricen inerler.

Sâhilden gittikçe uzaklaşan orta Atlasların mâil istikameti yüzünden, Berberistan'ın diğer kısımlarına nazaran, daha mühim bir yer tutan ovalar, bilhassa Atlas okyanusu mâilesinde, parçalara ayrılır. Bunlar iki şerit manzarasını gösterirler: ilki Tensîft vâdisinin ağızından Muluya (Malvîya) munsabına doğru uzanır (Atlas denizi boyu ovaları, Sebū ovası, Tāzā vâdisi, aşağı Muluya ovası); diğeri Yüksek-Atlas'ın eteğinde itibâren genişler (Merâkeş havzı) ve orta Atlasın içlerine kadar sokularak, bir çıkmaz hâlinde nihâyetlenir (Tādlā).

İklim. Fas iklimi, „Akdeniz ikliminin Atlas tipi" diye, târif edilmiştir (Gentil). Mamafih bu târif, muhtelif mıntakaları, yağışların mıkdarı bakımından olduğu kadar, sühûnet noktasından da farklar gösteren bu dağlık memleketin heyet-i umûmiyesine tatbik edilemez. Atlas sâhili boyunca, kışlar nisbeten ılık ve yazlar oldukça serin geçer. Bunun aksine olarak, sâhilden uzaklaştıkça, memleketin iç taraflarında mevsimlik ve günlük sühûnet farkları artar. Şarkî Fas'ta ise, bu bâriz bir mâhiyet alır ve orada tamâmiyle berrî bir iklim hüküm sürer. Yağışlarda da intizam yoktur. Yağmurlar garp ve cenûb-i garbî rüzgârları ile gelir ve Akdeniz ikliminin karakterine uygun olarak, son bahardan ilk bahar başlarına kadar yağar ve yazlar kurak geçer. Yağmur mıkdarı şimâlden cenûba doğru azalmakla berâber, Atlas okyanusu kıyıları, her tarafında yetecek kadar yağmur alır. Aynı zamanda bu kıyıların havası yazın bile rutûbetle meşbû bir hâldedir. İç kısımlarda yağışlar garptan şarka doğru azalır; bununla berâber dağlık sâhalar istisnâ teşkil eder; buralara bol mıkdarda yağmur ve hattâ kar yağar. Karlar, Atlasın yüksek tepelerinde, yaz başlarına kadar kalır. Buna mukabil orta Atlas'ın tecrid ettiği şarkî Fas, okyanusun te'sirinden faydalanamaz ve Akdeniz'in hemen yanında bulunan yerler müstesnâ, pek seyrek ve intizamsız sağnağlar görür.

Tabi'î nebatlar âlemi doğrudan-doğruya iklim farklarına uyar. Yeşil meşe, meşe ve sedr ormanları Rîf ile yukarı ve orta Atlasın yamaçlarını kaplar; Za'îr ve Zayān dağlarında, Atlas okyanusu civarına kadar, büyük mantar meşesi ormanları vardır (Ma'mūra ormanı). Thuya ağacı ile cenûb-i garbî Fas'ın husûsî ağacı *Argania* daha seyreklir. Kavak, ılgın ağacı, kara ağaç ve diş-budaklar vâdilerin yataklarının kenarında yeşil bir gölgelik hâlinde uzanır. Zeytin ağaçları, hemen her yerde, yabânî olarak bulunur. Lâkin yağmur nisbeti azaldıkça, orman yerine içinde bilhassa unnâp ağaçları ile sakız ağaçlarının bulunduğu çalılıklara, ondan sonra da çayırlıklara ve isteplere rastlanır. Sâhil ovasının hudutlarını hemen-hemen aşmayan çayırlıkta bilhassa otluklar ile soğan köklü nebatata (yabânî karanfil, *ḥalfā* otu ve drin gibi), istepte de büyük suhûnet tahavvülâtına ve kuraklığa intibak etmiş haşebî nebatata tesâdüf edilir. Stepler garbî Fas'ın iç ovalarından bir kısmı ile aşağı-yukarı bütün şarkî Fas'ı örter ve buradan da Akdeniz civarına kadar uzanır. Çöle gelince, Ḥammāda [bk. SAHRÂ]'da nebatatdan tamâmen mahrumdur; buna mukabil vâhalar, umûmî çıplaklığın ortasında, yeşil adacıklar meydana getirir.

Sular. Memleketin yapısı ve avârızın kuvvetli oluşu, su vaziyeti üzerine te'sir eder. Fas akar su ve hattâ yer altı suları cihetinden, diğer şimâlî Afrika memleketlerine nazaran, daha zengindir. Vâdîler burada hem daha çok, hem de daha uzun olup, su mikdarları daha fazladır. Nehir ismini alabilecek bir çok akar sular bulunur. Sular, Atlas okyanusuna, Akdeniz'e ve Sahrâ çukuruna doğru olmak üzere, üç muhtelif mâileye tâbidir; bunların en ehemmiyetli olanları Atlas dağlarından inenlerdir. Bunları üç gurupa ayırmak mümkündür: şimâldekiler (Lūkkos ve Sebū), ortadakiler (Bū Ragrag ve Umm al-Rabī') ve cenuptakiler (Tensîft ve Sūs). Lūkkos — Ġarb mıntakası, Sebū — orta Atlas, Zarhūn havâlisini ve Rîf'in cenûbî yamaçlarının sularını alır. Dağlık mıntakadan çıktıktan sonra, rüsûbî ovanın bir

çok şerhaları arasından yılankâvî uzanır ve 500 km. aşan bir mecrâ ile, okyanusa ulaşır; mevsimlere göre, getirdiği suyun mıkdarı büyük değişiklikler göstermekle berâber, hiç bir zaman kurumaz. Bū Ragrag ve Umm Rabī' ırmakları kısmen merkezî yaylanın, Fas „Meseta" 'sının içine sıkışmış gibidir. Profillerinin intizamsızlığı bunları seyr-i sefere gayr-i müsâit bir hâle getirir. Yukarı Atlas 'ın şimâlinde Tensift ile cenupta Vādī Sūs sularının azlığı ile şimâlî Afrika 'nın klâsik Vādī enmūzecine daha çok yaklaşır. Sahrâ mâilesine tâbi akar sular (Vād Gīr, Vād Zīz, Vād Dar'a), dağlardan uzaklaştıkça, fakirleşir ve nihâyet büs-bütün tükenirler. Yalnız Dar'a [b. bk.] yağış mevsimlerinde Atlas okyanusuna ulaşır. Akdeniz vâdilerine gelince, bunlar ancak şiddetli, fakat az devamlı taşmalar gösteren sellerden ibârettir. Bunlar arasında yalnız Muluya (Malviya) ırmağı bir istisna teşkil eder. Bu akar su orta Atlas 'ın yamaçlarından gelen suları toplar, fakat denize kavuşmak üzere istepten geçerken, kayıbları yüzünden, pek zayıflamış bulunur.

Fas ülkesi, bütün Berberistan memleketlerinin müşterek evsafını göstermekle berâber, avârızının çeşitliliği, iklimin mevzi'î farkları, nebatlar âleminin tenevvüü Cezâyir ve Tunus 'ta olduğundan daha büyük değişikliklere meydan verir. Bu muhtelif tabi'î unsurların imtizacı, manzaraları, ayrıca geçim kaynaklarındaki farkları ve halkın yaşama tarzları itibârı ile birbirlerinden ayrılan bölgeler tefrikına imkân verir. Bu suretle Fas ülkesinde 6 kadar bölge ayrılabilir: şimâlî Fas, Sebū havzası, merkezî Fas, Atlas bölgeleri, şarkî Fas ve Fas Sahrâsı.

Şimâlî Fas. Burası dağlık bir sâha ile (şimâl-i garbîde, Cebelüttârık boğazına kadar, Cebāla sırtları ile temâdî eden Rīf dağları) cenūb-i şarkî ve garptaki komşu bölgelere intikali te'min eden nisbeten düz havâliyi içine alır. Derin vâdîlerin yardığı dağlar ile deniz arasına ve vâdi ağızlarına tekabül eden koycuklar kenarına sıkışmış küçük-küçük ovalar girer. Avârızının sertliği yüzünden, münakale imkânları pek az olan Rīf, bu suretle hâricî te'sirlerin nufuzuna çok gayr-i müsâit bir âlem gibi görünür. Bu yüzden bu bölge çok az araplaşmıştır. Buradaki ahâli Fas sultanlarının siyâsî nufuzlarına olduğu kadar, avrupalıların da yerleşme teşebbüslerine karşı inatlı bir mukavemet göstermişlerdir. Dağların yüksek kısımlarından istifâde mümkün olmayan bu memlekette dar bir arâzi içine sıkışmış olan Rīfliler hayatlarını te'min edecek belli-başlı vâsıtayı meyva ve sebze ziraatinde bulurlar. Aralarından bir çokları, geçimlerine bir ilâve olmak üzere, geçici muhaceretlere baş vururlar. Toplu bir hâlde dağ yamaçlarına tünemiş gibi görünen köylerde otururlar. Ancak Chechaouen (Şafsāvān) ile Ouezzan (Vazzān) 'a şehir ismi verilebilir. Bunlar birer dinî ve ticârî merkez olup, birincisi Cebāla 'nin şimâl yamacı ve diğeri ise, cenup yamacı üstünde kâindir. Cenūb-i şarkîye doğru münferit dağlar arasına girmiş ovalar Muluya 'ya kadar uzanır. Suların azlığı yüzünden, bu ovalar (Salvān, Gāret) yerleşik zirâ'î bir hayattan ziyâde, çobanlığa elverişlidir. Garba doğru, Cebelüttârık boğazı boyunca, henüz pek dar olan sâhil ovası Atlas denizi sâhili ile Cebāla 'nin son kıvrımları arasında tedricen genişler. Umûmiyetle Ġarb ismi ile anılan bu mıntaka mükemmel bir geçit yeridir. Bu bakımdan tarihî bir ehemmiyet ifâde etmekle berâber, iktisadî kıymeti, vâdilerin düzlük hâlindeki diplerinde su birikintileri ve civarındaki dağlık sâhada muhârip kabîleler yaşamasından mütevellit emniyetsizlik yüzünden, azalmış bulunuyor. Bununla berâber, yol kavşaklarında, msl. al-Ḳaṣr al-Kabīr [b. bk.]'de veya sâhilde, Tanca, Cepte ve Larache (al-'Arā'iş) gibi, bir kaç şehir meydana gelebilmiştir.

Sebū havzası. Burası Rīf bölgesi, orta Atlaslar, merkezî yayla (Fas Meseta'sı) ve Atlas okyanusu arasında yer alır. Bu bölgenin vaziyeti istifâde edebileceği tabi'î zenginlik kaynaklarının çokluğu ve çeşitliliği kendisine istisnaî bir kıymet te'min etmiş bulunmaktadır. Sebū ırmağı, bu havâlinin bütün kısımlarını birbirine bağlar; buradaki dağlar (Zerhūn, Zālağ, Gervān) münakaleyi sekteye uğratacak birer aşılamaz engeller mâhiyetinde değildir. Burada yüksek Sā'is ve Meknes ovalarına karşılık, aşağı Şrārda ovaları ile aşağı Sebū ovası vardır. Okyanusun te'sirleri memleketin içlerine kadar hissedilir ve Sebū ile kollarının getirdiği akar sulardan başka yer altı sularının da yardımı ile, nebatların gelişmesine yardım eder. Dağların yukarı yamacları ormanlar ile kaplıdır; güneşli yamaçlarda yemiş ağaçları ve yüksek ovalarda da hububat yetişir; Sebū ırmağının aşağı mecrasındaki geçici taşmalardan meydana gelen ve *merca* adı verilen muvakkat bataklıklarda, sürülme imkânı bulunacak şekilde kuruyuncaya kadar, hayvanlar otlayabilir. Yerleşmeyi kolaylaştıran bütün bu şartlar, Sebū havzasını insanlar için câzibeli bir toplanma sâhası hâline getirmiştir. Pek muhtelif menşe'den gelen kavimler burada birbirine katışmış veya karışmıştır. Burada iskân şekillerinin ve ferdlerin toprağa bağlılık derecelerinin, göçebe çobanlıktan yerleşik ziraat hayatına kadar, her türlüsüne tesâdüf edilir ve insan faâliyetleri en değişik şekilleri ile görülür (çobanlık, ziraat, ağaç ye-

tiştirme, ticâret, sanayi). Ovalarda Nuvâla Duvarları ve dağlarda kerpiçten yapılmış evler ile ziraat toplulukları pek çoktur, şehirler de mâmûr ve faâldir. Mavlâ-İdrîs, Fas'ın mübârek şehridir ve Sâ'is ovası ile kireçli yüksek yaylanın hudutları üzerinde kâin Sefrû şehri sâkinleri, dağlılar ile ticâret, dokumacılarının ve ayakkabıcılarının mâmûmâtı ile geçimlerini temin ederler. Fas şehri ile Meknez Fas ülkesinin baş şehirlerinden sayılır. Bunlardan birincisi bugüne kadar Fas'ın siyâsî, dinî, fikrî ve iktisâdî merkezî olarak kalmış ve bütün harebiyât âmillerine mukavemet etmiştir. Filvâki Sebû yüksek ovaları her zaman şiddetli mücâdele mevzuu teşkil etmiştir. Bunların elde edilmesi Fas'ta birbirini tâkip eden hânedanın yerleşmesinin ve devamının şartı olagelmiştir. Bu şehirlerin siyâsî bakımdan ehemmiyetleri ve tarihî rolleri, coğrafî vaziyetleri ile iktisadî kıymetlerine tekabül etmektedir.

M e r k e z î F a s. Sebû havzası, Atlas dağ silsilesi ve Atlas okyanusu arasında, Fas'ın iskâna elverişli olan ve aş.-yk. 1/4'ü üzerinde, jeologların „Fas Mesetası" ismini verdikleri bölge uzanır. Burası birinci zaman sonlarına âit bir tesviye sathı üzerinde, rusûbî ufkî tabakaların yayılmış bulunduğu, manzara bakımından, yer-yer birbirinden çok farklı bir sâhadır. İklim ve bünye farkları muhtelif kısımları birbirinden açıkça ayırır: Atlas okyanusu sâhil ovaları, merkezî yaylalar, Ḥavz'ın iç kısmındaki ova. Bunlardan sâhil ovaları Rabat'tan Mogador'a kadar, sâhili tâkip eder; şimâl ve cenup ucunda pek dar olup, ortada (Dukkâla ve Şâviya) 80 km.'ye kadar genişler. Atlas okyanusunun yanı-başında bulunmasına ve akar sular ile yer altı sularının çokluğuna ilâveten toprağın da münbit olması, zenginliğini arttırır. Sâhilin gerisinde, Bû Ragrag'dan Tensîft'e kadar, inkıtaî bir şerit hâlinde uzanan *tîr* veya kara topraklar hububat ziraatine ziyâdesi ile müsâittir. Bu sebeple zirâ'î nüfusun kesâfeti de fazladır. Dukkâla nâhiyesinde 1 km². başına 40 kişi düşer. Bu rakam Fas'ın diğer bölgelerindeki kesâfetten pek üstündür. Sâhil şehirleri olan Salé, Rabat, Casablanca, Mazagan, Azemmûr, Safi ve Mogador [bk. madd.] memleketin iç kısmının zenginliklerinden istifâde eder. Zirâ'î mahsûllerin ihrâcı bu bölgede ticâret faâliyetine yol açmış ve avrupalıların yerleşmesinden sonra, bu ticâret, ziyâdesi ile, artmıştır.

İç kısım daha ârızalıdır. Arâzi tedricen 700—800 m. irtifaa kadar yükselir. Arâzinin umûmî şekli yaylalardan ibâret olup, bunlar şimâlde açıkça dağ şeklinde olan Za'îr ve Zayân eski kütleleri ve cenûpta ise, daha az yüksek olan Raḥâmna kütlesi ile sona ererler. Umm al-Rabî' ırmağının vâdisi ile derince yarılmış olan bu yaylalar garp cihetinden sâhil ovasına, dik bir yar şeklinde, hâkim bulunmaktadır ve cenub-i şarkîde Tâdlâ ovasına doğru, hafif bir meyil ile, iner. Bu ova 200 km. uzunlukta bir çukur sâha olup, şimâlde orta Atlasların çıkmaz hâlinde nihâyetlendiği merkezine kadar temâdî eder ve cenûp kısmında da geniççe yayılır. Tâdlâ oldukça alçak bir eşik vasıtası ile Marrâkuş havzasına irtibat te'sis eder. Bu sonuncusu etrafı dağlar ile kuşatılmış bir çukurdur. Bu iç kısmın iktisâdî kıymeti yer-yer birbirinden çok farklıdır. Bol yağışlar şimâldeki dağlar üzerinde ormanların gelişmesine imkân verir; yerli halk hayvan yetiştirir. Kireçli tabakalardan müteşekkil olan merkezî yaylalar, geniş sâhalar üzerinde, kayalık bir çöl manzarasını arzeder. Ziraat burada âdetâ imkânsız gibidir. Tâdlâ çukuru, dağlardan inen sellerin suladığı Atlas sâhil mıntakası müstesnâ, daha elverişli bir sâha sayılmaz. Ḥavz ovasında gâyet mâhirâne te'sis edilmiş bir sulama sistemi Marrâkuş havâlisini vâsî bir hurmalık hâline getirmiş ve pek kesif olan bir insan topluluğunun teşekkülüne imkân vermiştir (1 km².a 100 kişi). Nisbeten mühim merkezler (Amismîz, Demnât, Tâmaşlûḥet) ve bilhassa Marrâkuş [b. bk.] bu suretle büyümüş ve zenginleşmişlerdir. Yarı sahrâî olan mıntaka ile yüksek Sebû ovaları ve esâsen sâhile pek az bir mesâfeye kadar uzanan şimâldeki dağlık sâha arasında, bizzat sâkinlerinin de hareket tarzları yüzünden, güçlükle aşılır bir vaziyete giren bir mânia vardır. *Maḫzen*'in hiç bir zaman kat'iyetle üzerlerinde hâkimiyet te'sis edemediği Zayân, Za'îr ve Zemmûrlar, bir çok defalar, Fas ile Marrâkuş arasındaki doğru yolları kesmişlerdir. Bu iki şehir muhtelif devirlerde birbirinden ayrı ve hattâ birbirine düşman kırallıkların payitahtı olmuşlardır.

A t l a s b ö l g e l e r i. Umûmî yapısını teşkil eden unsurların ehemmiyetli farklarına rağmen, bütün olarak, bu bölge yine kendine mahsus evsâfı hâizdir. Bir taraftan Atlas okyanusu kıyıları, diğer taraftan Sahrâ Fas'ı arasında Atlas dağları âdetâ devamlı bir hâil yaratır. Yalnız orta Atlas'taki seyrek arzânî inkıtâlar Sebû havzasından Sahrâ'daki vâhalara geçit verir. Buna mukabil yukarı Atlas'ta, silsilenin içlerine sokulan vâdîlerinden de Sûs vâdisi ile Vâdî Dar'a üzerine açılan boğazlara erişmek kabil olur. Nisbeten daha soğuk ve daha râtıp olan orta Atlas, yukarı Atlastakilere nisbetle, daha geniş ve daha kesif ormanlarla kaplıdır. Her iki bölge de, akar sular için, tevzî merkezi vaziyetindedir. Orta Atlas dağlarından Atlas okyanusu mâilesinin en kuv-

vetli nehirleri akar (Sebū, Gīgū, Umm al-Rabī', Wādi 'l-'Abīd). Yukarı Atlas'tan da Tasā'ut ile Tensīft çıkar. Bununla berâber Atlas bölgeleri yine fakir sayılır. Dağların yüksek kısımları insanlara pek az geçim kaynağı te'min eder; hayat bilhassa orta Atlas'ın dağ ve ova (*dīr*) mıntakasında ve yukarı Atlas'ın bâzı istisnâî vâdîlerinde toplanır. Göçebe olup, hayvan yetiştirmekle geçinen bâzı zümreler dışında, yerli halk yerleşiktir ve yamaçlara tünemiş vâdîlerin büklümleri arasındaki düzlüklere yerleşmiş veya vâdîler boyunca sıralanmış evlerde yaşarlar. Şehir toplulukları hiç yoktur. Arâzinin yapısı, bunları, dışarıdan gelecek te'sirlerden uzak tutmuştur. Burası aşağı-yukarı berberîlerin yaşama sâhası olarak kalmıştır (orta Atlas'ta — Berâber ve yukarı Atlas'ta — Şluḥ). Bu kavmî zümrenin husûsî âdet ve müesseseleri [bk. BERBERİLER], şimâlî Afrika'nın her hângi başka bir bölgesinden, daha iyi muhafaza edilmiştir. Bilhassa siyâsî teşkilât pek iptidâî olup, orta Atlas'ta *camā'a*'lar tarafından idâre edilen beledî cümhuriyetler ile yukarı Atlas'ta bir kaç kudretli âilenin pederşâhî ve müstebit bir idâreye tâbi tuttuğu derebeyliklerden ibârettir. Bunun yüzünden, bu mıntaka ahâlisi, merkezî idâreye karşı, dâimâ şiddetli bir mukavemet göstermiş ve *maḫzen*'in yukarı Atlas berberîleri üzerine nufuzu ancak mahallî âmirler vasıtası ile tatbik edilebilmiştir. Orta Atlas kabîlelerine gelince, bunlar bugüne kadar istiklâllerini muhafaza etmişlerdir. En azimli sultanlar bile bunları, devamlı surette, itâate sevkedememişlerdir.

Şarkî Fas. Burası orta Magrib'in devamı gibi görünmekte ve bunun mümeyyiz vasıflarını aynen arzetmektedir. Oran havâlisinde olduğu gibi, burada da bir Tell bölgesi ile tedrîcen 2.000 m. kadar yükselen bir sâhaya tesâdüf ediliyor. Yukarı Muluya vâdisini bunlar orta Atlastan ayırır. Bu geniş sâhaların yeknesaklığını yalnız *gūr* denilen kayalık satıhlar ile Şoṭṭ [b. bk.] çukurları bozar. Kuvvetli rüzgârlara mârûz olan ve şiddetli bir iklimin te'siri altında bulunan bu havâlide ancak koyun yetiştiren çobanlar yaşayabilmektedir. Muluya vâdisi de yoksullukta bundan geri kalmaz. Yalnız Atlas'a komşu sâhalar istisna teşkil eder. Burada nehrin kolları boyunca yerleşik ahâlinin oturduğu ve etrafı yemiş bağları ile kuşatılmış köylerin dizildiği görülür. Tell'e gelince, az yükseklikte dağlar burasını ovalara ayırır (deniz kenarında Avlād Manṣūr ovası, Tarīf ovası, Angād ovası). İklimin kuruluğu bu ovalara ekseriyetle step evsafını verir. Yalnız Angād ovasının garp kısmı, iyice sulanan toprağının verimliliği sâyesinde, ziraate elverişlidir. Bununla berâber bu bölgenin ehemmiyeti, geçim kaynaklarından ziyâde, Atlas Fas'ını Berberistan'ın diğer kısımlarına bağlayan tabi'î yolun üzerinde bulunmasından ileri gelir. Ouda [b. bk.] bu geçide hâkim olduğu için, kendisini tehdit eden harâbîden kurtulabilmiştir. Bir hudut memleketi olan şarkî Fas dâimâ münazaa mevzuu olarak kalmış ve Fas ile Tlemsen hâkimlerinin çekiştiği bir sınır boyu olmuştur. Bununla berâber, bunlar dağlardaki yerleşmiş halk ile yayla ve ova göçebeleri üzerine, hiç bir zaman, tam bir hâkimiyet te'sis edememişlerdir ve son zamanlara kadar, memleket nizamsızlık ve kargaşalık içinde kalmıştır.

Fas Sahrâ'sı. Burası büyük Sahrâ'nın şimâl-i garbî ucunu teşkil eder. Burada bu çöl mıntakasının bütün manzara ve evsafı görülür [bk. SAHRÂ]. İnsanların yaşamasına nisbeten müsâit şartlar ancak Atlas okyanusuna yakın kısımlar ile dağların kenarlarında bulunur. Atlaslar ile Anti-Atlasların arasında kalan Süs [b. bk.] ovasında nehrin suları veya sulama kanalları bâzı noktalarda ağaç yetiştirilmesine imkân verir. Dar'a, Ziz ve Gīr vâdîlerinin yukarı mecralarında, ince bir ziraat şeridi ile, mer'aların ve yemiş bahçelerinin ve orta mecrâlarında da, en zengini olmamakla berâber, en meşhûru olan Tāfilālt [b. bk.] hurma bahçelerinin yetişmesine müsâittir. Bu vâhaların esâsen nisbî olan zenginliği, Fas Sahrâ'sının büyük bir kısmını kaplayan taşlık yaylaların (*ḥammāda*) çıplaklığı ile tezat hâliodedir. İnsanların yaşayış tarzları tabi'î şartlara bağlıdır. Bâzıları göçebe hayatı geçirir ve sürüleri ile yaylaları aşarlar; diğerleri, devamlı olarak, Süs'ta, vâdîlerin yukarı kısımlarında ve vâhalarda, yerleşmiş olarak, yaşarlar. Süs'ta bir çok köyler ve hattâ şehirler vardır (Āgādīr, Tiznīt, Tārūdant); vâhalar yerleşik ahâlisi *ḳṣūr*'larda yaşar. Tāfilālt, Tamgrūt, Bū Dnīb ve Figīg ahâlisi büyük Sahrâ ile Fas'ın Atlas okyanusu kıyıları arasındaki münâkale sâyesinde, bir az ticâret yaparlar. Fakat memleketin bu durumu, Atlas bölgelerinde olduğu gibi, bunları da garbî Fas'ın siyâsî ve fikrî te'sirinden uzak tutmuş ve bilhassa eskiden beri berberî ahâli arasında yerleşmiş olan mühim arap Şorfā zümrelerinin bulunduğu Tāfilālt'tan ayırmıştır. Mamafih bugünkü hânedan âilesi, menşei itibarı ile, Tāfilāltlı olmakla berâber, bu mıntakanın ahâlisi ekseriyetle sultanın hâkimiyeti dışında kalmıştır.

Fas ülkesi üzerinde XIX. asırdan itibâren başlamış olan ilmî araştırmalar henüz tamamlanmış sayılmaz. Fakat şimdiye kadar elde edilen neticeler memlekette coğrafî bir vahdet bulunmadığını göstermiştir. Bu mülâhaza belki

bir dereceye kadar, memleketin tarihî inkişâfını da izah edebilir.

Bibliyografya: *a.* Arap müellifleri: İbn Ḫurdāẕbeh (metin ve trc. de Goeje, *BGA*, VI); al-Ya'ḳūbī, *Kitāb al-buldān* (nşr. Juynboll), Leyden, 1861 ve *Ṣifat ol-Maġrib* (metin ve latin. trc. *Descriptio al-Maghribi*; nşr. de Goeje, Leyden, 1860); İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje, *BGA*, II); *Description de la Berbérie* (trc. de Slane, *JA*, 1842); al-İṣṭaḫrī (nşr. de Goeje, *BGA*, I); al-Bakrī, *Masālik, Kitāb al-Maġrib* (nşr. de Slane, Alger, 1857), trc. ayn. mll., *Description de l'Afrique septentrionale* (Paris, 1859); al-Fazārī (?), *Caġrāfīya* (trc. R. Basset, *Documents géographiques sur l'Afrique septentrionale*, Paris, 1898); İdrīsī, *Description de l' Afrique et de l'Espagne* (metin ve trc. Dozy ve de Goeje), Leyden, 1866; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (trc. Reinaud ve Stan. Guyard), Paris, 1848; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar* (*Histoire des Berbères*, nşr. de Slane, Alger, 1847—1851; trc. ayn. mll., Algier, 1852); Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (İbn Sa'īd, Abū Ḥamīd Andalusī v.b.), Alger, 1924; Leo Africanus, *Description de l'Afrique* (nşr. Schefer), Paris, 1896 (nşr. Robert Brown), London, 1896.

b. Garp müellifleri: Luis de Marmal, *Description general de Affrica* (Granada, 1573); Höst, *Nachrichten von Morokos und Fes* (Kopenhagen, 1781); Chénier, *Recherches historiques sur les Maures* (Paris, 1787); 'Alī Bey al-'Abbāsī, *Voyage en Afrique et en Asie* (Paris, 1814); Gräberg di Hemsoo, *Specchio geografico e statistico dell' imperio di Marocco* (Genua, 1832—1834); Renou, *Description du Maroc* (Paris, 1846; *Exploration scientifique de l'Algérie*, VIII); Ch. de Foucauld, *Reconnaissance du Maroc* (Paris, 1888); Le Châtelier, *Notes sur les villes et tribus du Maroc* (Paris, 1902/1903); Mouliéras, *Le Maroc inconnu* (Oran, 1895—1902); de Segonzac, *Voyages au Maroc* (Paris, 1904); ayn. mll., *Au caeur de l'Atlas* (Paris, 1910); Budgett Meakin, *The moorish empire* (London, 1899); Massignon, *Le Maroc dans les premières onnées du XVIème siècle* (Paris, 1906); Th. Fischer, *Zur Klimatologie von Marokko* (Berlin, 1908); A. Brives, *Voyages au Maroc* (Alger, 1909); L. Gentil, *Le Maroc physique* (Paris, 1912); V. Piquet, *Le Maroc* (Paris, 1917); A. Bernard, *Le Maroc* (6. tab., Paris, 1921); Russo, *La terre marocaine* (Oudjda, 1921); Hardy ve Célérier, *Les Grandes lignes de la géographie du Maroc* (Paris, 1922). Krş. bir de *Archives Marocaines*; *Villes et tribus du Maroc* (Mission scientifique de Maroc neşri); *Hespéris* (Hautes-Etudes Marocaines de Rabat enstitüsü neşri); *Revue de géographie marocaine*; *Afrique française* (Bulletin du Comité de l' Afrique Française et du Comité du Maroc); André Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord* (Paris, 1931); S. Gsell, *Hist. ancienne de l'Afrique du Nord* (8 cild, Paris, 1913—1928); Robert Montagne, *Les Berbere et le Makhzen* (Paris, 1930); *Resultats Statistiques du recencement de la population de la zone Française de l'empire Chérifien*; *Revue de géographie marocaine* (Casablanca, 1916'dan itibâren); *Hespéris* (Paris, 1921 'den itibâren); *Bulletin économique de Maroc* (Rabat, 1933 'ten itibâren).

II. TARİH.

İslâmiyetten evvel Fas. Şimâlî Afrika'nın diğer kısımları gibi, Fas da belki çok eski zamanlardan beri insanlar tarafından iskân edilmiş bir sâha olmuştur. Bununla berâber, memleketin ilk sâkinleri hakkında kat'î bir şey bilmiyoruz. Bıraktıkları şeyler, yontulmuş çakmak taşından silâh ve âletler, çanak çömlek, kayalarda çizilmiş resimler (bunlardan bâzıları bugün ortadan kalkmış IV. zaman hayvanlarını göstermektedir), bütün Akdeniz çevresinde bulunanlara benzeyen megalitik âbideler, bütün bunlar bu hususta bize hiç bir bilgi vermemektedir. Memleketin ilk sâkinlerinin cenûbî Avrupa'dan, büyük Sahrâ'dan ve belki de Mısır'dan gelen muhâcirlerden ibâret olduğu ancak tahmin edilebilir. Bu muhtelif unsurların karışması, mümessilleri birbirinden tip ve fizikî evsaf itibarı ile, ekseriyetle ayrı ve yalnız lisan birliği ile müşterek olan bir ırkın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yunanlılar bunları libyalı veya siyâhîler (maure) ismi ile zikrederler. Bunlar bugünkü berberîlerin [b. bk.] ecdadıdır.

Pek nâkıs olarak, ilk bilinen tarihî hâdise XII. (m. ö.) asırda finikelilerin Fas sâhillerinde görünmeleridir. Tyr ve Sayda denizcileri buralarda alış-veriş merkezleri te'sis ettiler ve memleketin emtiasını (hayvan, yün ve deri) ve esirleri şarktan getirdikleri eşya ile mübâdele etmek yoluna gittiler. Bununla berâber finikelilerin te'siri bilhassa büyük bir deniz imparatorluğunun merkezi hâline gelen Kartaca vasıtası ile olmuştur. Kartacalılar sönmüş olan alış-veriş merkezlerini yeniden dirilttiler ve yeni merkezler açtılar. V. asırda Hannon kendisine âit Atlas sâhillerinde yedi „Periplus" ticâret merkezi vücuda getirdiki, bunlardan birisi Sebü ırmağının

ağzında idi. Rusaddir (Melilla), Septem (Ceuta = Septe), Tingis (Tanca), Lixus (Larache) ve Sala (Salé) belli-başlı Kartaca kolonileri olmuş idi. Bununla berâber, Kartacalıların hâkimiyetlerini memleketin içine yaymış olmaları pek muhtemel olmayıp, yerli reisler ile muâhedeler yapmak ve memleketten ücretli asker te'min etmek ile iktifa etmiş olsalar gerektir. Her ne kadar memleket istiklâlini muhafaza etti ise de, bu memlekette yaşayan kabîleler bir devlet hâlinde birleşemediler. Ancak ilk çağ müelliflerinin, Kartaca muharebeleri sırasında, Marusia veya Mauritanya ismi ile zikredilip, şarkta Muluya ırmağı boyunda uzandığını söyledikleri kırallık bu arada bir istisnâ teşkil eder.

Kartaca imparatorluğunun mahvolması, vaziyette hiç bir değişiklik yapmadı. İki asır boyunca Roma doğrudan-doğruya sâdece „Afrika vilâyetini" idâre edebildi ve Berberistan'ın diğer mıntakalarını, az-çok bir himâyeye tâbi, yerli reislere bıraktı. Şimâlî Fas Mauritanya'nın yolundan gitti ve bu vaziyet, bu kırallığın da 42 (m. ö.) senesinde ilhakına kadar, devam etti. Muluya ırmağının şarkında kalan kısım, Caesar Mauritanya'sının bir kısmı olmuş oldu; Muluya'dan okyanusa kadar uzanan memleketler Tingi Mauretanya'sını teşkil etti. Böylece imparatorluğun bir vâli (procurator) tarafından idare edilen eyâleti hâline geldi; Diocletian tarafından imparatsrluğun yeniden teşkilâtlanması sırasında, İspanya'ya bağlandı.

Romalıların elindeki Fas bugünkü Fas'ın ancak küçük bir kısmı olarak kalmış idi. Arâzisi Atlas okyanusu sâhilinde Bū Ragrag suyunun ağzı ile içeride Zarhūn silsilelerini hiç bir zaman aşmıyor idi. Yaylalar ile Rīf bölgesi, ortada büyük Atlas silsileleri ve okyanus boyundaki ovalar Roma nufuzunun dışında kalıyordu. Büyük Sahrâ da aynı vaziyette idi. 41 (m. ö.)'de Gīr vâdisine kadar ilerileyen Suetonius Paulinus'un seferi münferid bir hâdise olarak kalır. Kendi tabaasının isyanlarına mânî olmak ve berberîlerin tecâvüzünden koruyabilmek için, Roma imparatorları Tingis memleketinde 10.000 kişilik bir ordu bulundurmak mecburiyetinde kalmış, askerî yollar yapmış ve Sala — Zarhūn — Tingis müsellesinin yalısı boyunca, müstahkem mevkiler te'sis etmiştir. Son zamanlarda metodlu bir şekilde yapılan kazılarda harâbelerinin ehemmiyetini ortaya çıkardığı ve şüphesiz memleketin iç halkı için bir romalılaşma ve aynı zamanda bir müdafaa merkezi olan Volubilis bir tarafa bırakılacak olursa, şehirler sâhilde bulunuyor idi. Bunlar, sırası ile, „koloniler" pâyesine yükselmiş olan Lixus ile Tingis ve Septe idi; bunlar zenginliklerini bilhassa İspanya ile olan ticâretlerine borçlu idiler. Memleketin belli-başlı istihsâl maddeleri olan buğday ile yağ ihrâc ediliyor idi. Hulâsa Roma'nın Fas üzerindeki te'siri sathî olmuş ve hiç bir iz bırakmamıştır.

Memlekette temelleri atılmamış olan Roma hâkimiyeti, mahallî isyanlar ile Donat mezhebine mensûpların ortodokslar ile mücâdeleleri neticesinde, zayıflayarak, V. asrın başlangıcında, birden bire çöktü. Cermen müstevlileri, Vandallar, hiç bir mukavemete uğramamaksızın, Tingis memleketini zaptettiler (429) ve bir kaç sene sonra, burayı yeniden romalılara geri verdiler. Bu hâdiseler sırasında garbî Roma imparatorluğu ortadan kalktı ve yerli halk bundan istifâde ederek, istiklâllerini ilân ettiler. VI. asırda Vandal kırallığını imha eden bizanslılar Tanca ile Septe müstahkem mevkilerini zapt ile iktifa ettiler. Fas'ın geri kalan tarafları berberîlerin elinde kalıyor idi. Bu berberîlerin hepsi Şanhāca ırkından idiler. Bâzıları hıristiyan veya mûsevî idiler; lâkin ekseriyeti eski tabiatçı dinlere mensûp idiler. Arap istilâları, yeni bir din olan islâmiyeti getirdi.

İslâmiyetin girişi. Araplar Magrib'in en uzak bölgesinde VII. asrın sonunda göründüler. Rivâyete göre, Ḳayravān'ın bânîsi Sīdī 'Oḳba, 684/685'e doğru bir sefere girişerek, Atlas okyanusu sâhiline ulaştı. Bu akın, eğer hakikaten yapıldı ise, arkasından devamlı izler bırakmasına imkân olmayacak kadar, hız ile olup-bitmiş idi. Lâkin bundan sonraki asrın başlangıcında İfrīḳiya'nin istilâsını henüz ikmâl eden Mūsā b. Nuṣayr (b. bk.) Tanca'yı zapt ederek, buraya bir vâli yerleştirdi ve yerlilere boyun eğdirerek, onları islâmiyete dâvet etti. Kazancın câzibesine kapılan berberîler yeni dini kabûl ettiler ve İspanya'yı istilâ eden orduya, asker olarak, katıldılar. Lâkin araplara karşı ayaklanmaktan da geri kalmadılar. İspanya yarım adasında hıristiyanlardan alınan topraklardan kendilerine düşen payı beğenmeyerek, aynı zamanda Tanca vâlilerinin şiddetli muâmele ve müsâderelerinden bıkarak, 740'ta hamal Maysara (b. bk.)'nin emrinde silâha sarıldılar. Bu isyânın hem siyâsî, hem de dinî mâhiyeti var idi. Berberîler islâmiyeti kabûlde gösterdikleri kolaylık ile, şarktan gelen hâricîlik mezhebini kabûl ettiler. Bu mezhep istiklâl zihniyetlerini ve müsâvat temâyüllerini daha iyi tatmin ediyor idi. Âsâyişin iâdesi için Suriye'den gönderilen ordu Sebū kıyılarında imha edildi (742) ve Magrib-i Aksâ aynı zamanda hem halifenin ve hem de sünnîliğin nufuzundan kurtulmuş oldu. Rīf'te berberî emîrlikleri kuruldu (bk. mad. SİCİLMĀSA); garpta Bargavāṭalar (b.bk.) islâmiyete rakip

din te'sis edip, bir de bunun kitabını yazmış olan Şâlih 'in hâkimiyetini kabûl ettiler. Bu küçük devletlerden hiç biri diğerlerine hâkim olacak ve aynı idâre altında bütün berberî kabîlelerini toplayacak kadar kuvvetli değildi.

Bu işi bir aralık İdrîs [b. bk.] sülâlesi yapacak gibi oldu. Filvâkî İdrîs I. ve bunun yerine geçen İdrîs II. şimâlî Fas kabîlelerinden bir çoğuna hâkimiyetlerini kabûl ettirdiler ve bâzı muvaffakiyetli seferler ile nufuzlarını, Akdeniz sâhilinden yukarı Atlas 'a ve Atlas okyanusundan Tlemcen 'i aşan mıntakalara kadar, genişlettiler. İslâmiyeti büyük bir sadâkat ile yayarak, bu dine henüz iltihak etmemiş veya islâmlığı evvelâ kabûl ettikten sonra bırakmış olan halka islâm dinini tekrar kabûl ettirdiler. Magrib-i Aksâ 'nın islâmlaşması, arap müstevlilerinden ziyâde, bunların eseridir. Bunlar, alevî menşe'den olmalarına rağmen, sünnîliği müdafaa etmişler ve hâricîler ile mücâdelede aynı şiddet ve gayreti göstermişlerdir. Bununla berâber, islâmiyete aykırı hareketleri tamâmen bertaraf edemediler. Bu kahraman muhâriplerin destanlarda, birer velî olarak, tasvir edilmeleri hiç de yersiz değildir. Bunlardan İdrîs I. Fas 'ın ve diğeri İdrîs II. kurduğu Fas şehrinin hâmisi olmuştur [bk. FAS ŞEHRİ]. Bu şehrin kurulması devamlı te'sirler doğurdu. Böylece şimâlî Fas Roma hâkimiyetinin ortadan kalkmasından beri mahrum kaldığı bir dinî ve siyâsî merkez kazanmış oldu. Kurulduğu yerin müsâid olması neticesi, bu şehir kısa bir zamanda gelişti; bütün felâketlere ve hattâ İdrîsîlerin hâkimiyetinin zevâline bile dayandı. Filhakika İdrîsîlerin kudretleri çabucak yıkıldı; bu sülâleyi kuranların nufuzunu kabûl etmiş olan muhtelif zümreler bundan kurtulmakta geri kalmadılar ve birbirleri ile mücâdeleye giriştiler. Bu rekabetler İfrîkiya Fâtımîleri ile İspanya Emevîlerinin ihtiraslarını tatmine yaradı. Bunlar X. asır boyunca Magrib-i Aksâ 'yı bir mücâdele mevzuu yaptılar. Miknâsa 'nin yardımı sâyesinde, neticede Emevîler memleketin hâkimi olarak kaldılar. Lâkin bu muvaffakiyetleri pek kısa sürdü. Mağrâvalar [b. bk.] tarafından mağlûp edildiler. Bunların reisi Zîrî b. 'Aṭîya, Emevîlerin gâyelerini bir tarafa bırakarak, Fas 'ı ele geçirdi ve ahfadı üç çeyrek asır zarfında aynı şehirde kaldı.

Murâbıtlar ve Muvahhidler. Magrib-i Aksâ parçalanmağa ve anarşiye mahkûm gibi görünüyordu. Bu sırada Murâbıtlar [b. bk.] istilâsı baş gösterdi. Evvelâ yukarı Atlasın cenûbunda kâin memleketleri itâate sevk ve ondan sonra da şimâl yamacında sağlamca yerleştikten sonra (bunun eteğinde Yûsuf b. Taşfîn, Marrâkuş [b. bk.] 'u te'sis etmiştir), büyük Sahrâ 'dan gelen bu kuvvetler, yollarında her şeyi ezerek, Fas 'ın merkezine, şarkına ve garbına saldırdılar; Fas, Tanca, Rîf, Oran ve Tenes bunların ellerine düştü. Mağrâva, Bargavâṭa ve Banî İfren berberî emîrlikleri ortadan kalktı. 20 seneden az bir zaman içinde Yûsuf b. Taşfîn, Magrib-i Aksâ ile Cezâyir 'e kadar, orta Magrib 'in yegâne hâkimi olarak kaldı. Bu geniş sâhalara sonraları ayrıca İspanya 'nın yarısı katıldı. Castilla kıralının tehdit ettiği islâm emîrleri tarafından imdada çağırılan Yûsuf b. Taşfîn hıristiyan istilâsını Zallâḳa 'da durdurdu (1086). Ondan sonra küçük islâm prenslerinin topraklarını ellerinden aldı. Fas bu suretle, Cebelüttârık 'ı aşarak, Ebro nehrine ve Balear adalarına kadar yayılmış oldu. Tabî'î Murâbıtların tâli'i, parlak olduğu nisbette, geçici oldu. Sahrâlılar, Endülüs medeniyetinin teması ile, çabucak gevşediler. Kendilerinin kuvveti ve mesnedi olan musamahasız sünnîlikleri yumuşadı; onlar da böylece müşrikler zümresine dâhil oldular ve mücâdelesine cevaz ve hattâ mükâfat verilen „lilbeşerîlerden" (*mucassimūn*) telâkki edildiler. Yüksek Atlastaki Maṣmūda ve Hintāta 'lar, Murabıtlara karşı İbn Tümart ve 'Abd al-Mu'min 'in idâresindeki mücâdelelerini sünnîlik namına yapmışlardı.

Bu mücâdelenin neticesi Murâbıtların yerine Muvahhidlerin geçmesi şeklinde tecellî etmiştir [bk. MUVAHHİDLER ve 'ABD AL-MU'MİN]. 7 sene içinde (1139—1146), 'Abd al-Mu'min bütün Fas 'ı istilâ etti; sırası ile Sicilmâsa, Oran, Tlemcen ve Septe eline geçti. Sonra da Sale, Fas ve nihâyet Marrāḳuş 'a sıra geldi. Balear adaları müstesna, müslüman İspanya da onların hâkimiyetine geçti. Bizzat Afrika 'da da Bicâye Ḥammādî kırallığı da 545—546 (1151—1152) 'da zaptedildi. Bir kaç sene sonra, 554—555 (1159—1160) 'te, yeni bir sefere çıkan 'Abd al-Mu'min, İfrîkiya 'ye kadar uzandı ve sicilyalı Normandlardan vaktiyle zaptetmiş oldukları memleketlerin sâhil ve iç kısmını aldı. Bu suretle asıl Fas memleketi vâsî berberî imparatorluğunun bir kısmından ibâret kaldı. Bu memleketlerin aynı hâkimiyet altında birleşmeleri, Magrib-i Aksâ hesabına, mühim neticeler doğurdu. Şimâlî Afrika 'da ispanyol arap medeniyetinin, aynı medeniyet yarım ada da kaybolduğu zamanlarda bile, devamını temin etti. Ayrıca Magrib-i Aksâ 'ya yeni bir kavmin (araplar) girmesine sebep oldu. Filvâki 'Abd al-Mu'min, tıpkı halefleri gibi, bir çok vesileler ile Hilâlî kabîlelerini kargaşalıklara sebep oldukları merkezî Magrib ve İfrîkiya 'den alarak, Atlasların eteğindeki ovalara yerleştirdi. Sonradan bir çok zümreler de kendiliklerinden onlara iltihak ettiler.

Muvahhidler devleti çok geniş ve çok muhtelif mıntakaları ve birbirlerine pek yabancı halkı bir araya getirmiş bulunduğu için, uzun zaman devam edemezdi. Muvahhid halifeleri, her tarafta baş gösteren ayrılma temâyüllerini önleyemediler. XIII. asrın başlangıcında, Muvahhidler devleti dağıldı. Magrib-i Aksâ 'Abd al-Mu'min'in haleflerinin elinden çıktı ve onların yerine Merīnīler geçti.

Merīnīler. Banī Merīn Zanāta ırkından berberîlerdir. Hilālī araplar tarafından, Oran yaylaları ve orta Muluya vâdisine kovulmuş olan Banī Merīn evvelâ Muvahhidlerin hizmetine girmiş, sonra onlara karşı dönmüşlerdi. Bu sırada bu sülâlenin kudreti zayıflamağa başlamıştı. Devamlı çapulcu akınları ile, aşağıyukarı bütün şimâlî Fas'ı ele geçirdiler. Bunların ilerilemesini bir müddet durdurmağa muvaffak olan halife al-Sa'īd'in ölümünden sonra, reisleri Abū Yaḥyā (1243—1258) Fas, Meknes, Rabat ve Sicilmāsa şehirlerini zaptetti. Yaḥyā'nın yerine geçen Abū Yūsuf'un Marrākuş'ü alması (1269), Merīnīlerin kat'î muzafferiyetini te'min etti. Muvahhidlerin yerine geçen ilk Merīnīler, seleflerinin devletini ihyaya teşebbüs ettiler. İspanya'da Endülüs müslümanlarına hâkimiyetlerini kabûl ettirdiler; Afrika'da da 'Abd al-Vādī'lerin elinden merkezî Magrib'i almağa çalıştılar. 60 sene zarfında 7 defa muhasara altına alınan Tlemcen nihâyet Sultan Abu 'l-Ḥasan'ın eline geçince, buna da muvaffak oldular (1347). 10 sene sonra, aynı sultan Bicâye, Constantine ve Tunus'u aldı. Bununla berâber, bunlar muvakkat muvaffakiyetlerdi; henüz bir sene geçmeden, araplar tarafından mağlûp edilen Abu 'l-Ḥasan İfrīkiya'den çekilmeğe mecbûr kaldı. Ḥafṣīler — Tunus'a ve 'Abd al-Vādī'ler de — Tlemcen'e girdiler. Bu sırada sultanın öz oğlu Abū 'Inān Fas'ı babasına karşı isyanan teşvik ediyordu. İktidarı ele alır-almaz, Abū 'Inān babasının teşebbüslerine tekrar girişti. Vâkıa Tlemcen ile Tunus'u işgâlc muvaffak oldu ise de, bunları muhafaza edemedi (1360). Ḥafṣīler ile 'Abd al-Vādī'ler hemen eski arâzilerini geri aldılar.

Şu hâlde ayrılma temâyülleri artık bu sefer, kat'î olarak, gâlip gelmiş bulunuyordu. O ana kadar tarihi sık-sık Berberistan'ınki ile karışan Magrib-i Aksâ, yeniden kendi hayatını yaşamağa başladı. Şarktaki hudutları kararsız ve gayr-ı muayyen kalmakla berâber, Merīnī krallığı bugünkü Fas'ın taslağı yerini tutuyordu. Bu sülâle Fas'ın ilk hakikî hukümdarları telâkki edilebilir. Bunlar seleflerinin dinî nufuzundan mahrum bulundukları için, kendilerinde noksan kalan bu mânevî kuvveti, Mağrib evliyasının himâyesine sığınarak, te'mine çalıştılar. Mavlāy İdrīs tâziz âyînleri XIV. ve bilhassa XV. asırda bugüne kadar devam eden bir ehemmiyet kazanmıştır. Bu devirde fikrî ve hedî'î faâliyetlerin inkişâfı da kendine has evsâfı hâizdir. Mağrib medeniyeti en ziyâde Merīnīler zamanında inkişaf etmiştir. Hukümdarlar saraylarında Mağrib'in ve İspanya yarım adasının şâir, münevver ve hukukçularını topluyorlardı; Fas'taki al-Ḳaravīyīn üniversitesi bütün islâm garp âleminin talebelerini kendine cezbediyor idi. Seleflerinin merkezi olan Marrākuş ve Rabat'ı bırakarak, Merīnīlerin merkez olarak seçtikleri Fas şehrinde büyük binalar, saraylar, câmiler ve medreseler inşa ediliyordu. Aynı zamanda burası Endülüs ve Afrika tâcirlerinin hıristiyan tüccarları ile karşılaştıkları bir ticâret şehri hâlini alıyor idi.

Bununla berâber, bu zâhirî parlaklığa pek itimad etmemek lâzım geliyor. Merīnīler devrinde Fas, kuvvetli bir şekilde, teşkilâtlanmağa muvaffak olamamıştır. Merkezî kuvvet zayıf kalmış ve bütün memlekete hukmünü geçirememiştir. Sultanların her tahta geçişi kargaşalıklara sebep oluyordu; kendini dâimâ gösteren taht kavgaları hem araplar hem de berberîler tarafından müzâheret görüyor idi. Bu suretle merkezde zayıf kalan sultanlar, orta Mağrib ve Gırnata kırallarına karşı giriştikleri seferlerde de pek müsbet neticeler alamıyorlar idi ve bu muvaffakıyetsizlikleri yüzünden, şöhret ve nufuzları azalıyor idi. Hakikî Merīnī sülâlesi 1465'te, idrisî bir şerif tarafından, sultanın öldürülmesi ile, ortadan kalkar. Sülâlenin şeceresinde doğrudan-doğruya görünmeyen bir dala mensûp Banī Vaṭṭāslar da, reislerinin 1470'te iktidarı ele geçirmesinden sonra, oldukça silik bir hayat sürdüler. Memleket bir çok müstakil birliklere ayrıldı. Bunlar Fas'ta ve Marrākuş'ta küçük emîrlikler, Atlas'ta berberî cumhuriyetleri, Rīf, Ġarb, Dar'a ve Sūs'ta murâbıt tımarları şeklinde ortaya çıktı. Sultanlar bu inhilâlin önüne geçemediler.

Hıristiyan taarruzu ve islâmiyetin uyanması. Hukümdarların nufuzunun kırılmasına ve zayıflamasına sebep olan bütün âmiller arasında ön safta, şüphesiz, bunların Mağrib'e karşı hıristiyan taarruzunu durdurmakta gösterdikleri kabiliyetsizlik olmuştur. 1415'te portekizliler Septe'yi ele geçirdiler, 1465'te al-Ḳaṣr al-Ṣaġīr ve 1471'de de Tanca'yı zaptettiler. Böylece şimâlde bir harekât üssü elde etmiş oldular. Ayrıca Aṣīlā ve Anfā (Casablanca)'yı zapt ederek, Atlas okyanusu sâhiline de ayak atmış oldular. XVI. asrın ilk senelerinde Santa Cruz (Agādīr) ve Mazagan [bk. madd.] müstahkem mevkilerini te'sis ve Safi ve Azemmür'u hücûm ile zaptettiler. Larache

[bk. mad. AL-'ARĀ'IŞ] müstesnâ, sâhile komşu bölgeleri (Şâviya, Ḥâha, Dukkāla) himâyeleri altına aldılar ve yerlileri vergi vermeğe ve Marrākuş civarına kadar, kendi hesaplarına, onları pek cür'etli çapullar yapmağa icbar ettiler. Zâten kendi seferlerinin gâyesi de çapululuktan başka bir şey değildi. Bu yüzden yerliler şehirlerinin mahvolduğunu, mülklerinin yandığını, kadın ve çocuklarının katledildiğini veya esir olarak, satıldığını görerek, çileden çıkıyordu. Fas, garpta portekizlilerin tehdidine mârûz kalırken, şarkta da ispanyolların tazyikına uğruyordu. Bunlar Gırnata'yı alarak (1492), „reconquista" 'larını tamamladılar. Hareketlerinde artık serbest kalan ve Ximenes'in dinî kışkırtmalarının hümmâlı te'siri altında ispanyollar da Afrika müslümanları ile harbe giriştiler. Al-Marsā al-Kabīr (1507) ile Oran (1509)'ın zaptı, Tlemsen kırallığı üzerinde İspanya himâyesini te'sis etti ve bu da, Fas müslümanları için, hakikî bir tehlike olarak kaldı.

Hıristiyan tehdidinin neticesi dinî hislerin uyanması oldu. İslâmiyetin XV. ve XVI. asırlarda, te'sirleri bugün hâlâ his edilen bu kalkınması, hiç mübâlagasız, İdrīsîler devrinden beri Maġrib'in en esâslı tarihî hâdisesini teşkil etmiştir. Zâten bu uyanış şarktan gelen sûfî cereyanları ve bu mesleklere mensûp müridlerin toplandığı tarikatlarca da hazırlanmış bulunuyor idi. Berberîler arasında murâbıtlığın devamı da bu harekete müsâid bir zemin hazırlamıştır. Halkın da dâimâ itibarına mazhar olmuş olan *bahlūl* veya şarlatan, kolayca *baraka*'ye sâhip şeyh kisvesine bürünüverdi. Bunlar, birbirlerine karşılıklı yardımlarda bulunarak, Fas halkının dinî rehberleri hâline geldiler; sünnîliği kuvvetlendirdiler, müminleri gayrete getirerek, onları cihâda teşvik ve „din müdâfilerini" barbe sevkettiler. Zâviyelerinden te'min ettikleri nufuz ve buralarda topladıkları servet, sultanlara karşı da bunların istiklâlini sağladı. Neticede, tıpkı hukümdarların, iktidarsızlık ve maddî yoksullukları yüzünden, islâmiyetin müdafii şekline büründükleri gibi, aynı kolaylıkla dünyevî bir reis hâlinde ortaya çıkıverdiler. Bununla berâber, bu dinî reislerin faâliyeti mahallî kalmıştır. Fiilî bir surette memleketin ancak dar bir kısmı üzerinde varlığını duyurmuş, her tarafına şâmil olamamıştır. Lâkin böyle bir dinî tesânüdün te'sisi ve müşterek bir şuurun yaratılması siyâsî inhilâlin önüne geçememiş ve bu, Sa'dī şeriflerinin (*şorfā*) bu hareketi ele almaları ve kendi hesaplarına istismar etmeleri suretiyle, durdurulabilmiştir.

Şerif sülâleleri. A. Sa'dîler. Sa'dī şerifleri (*şorfā*), peygamberin kızı Fâṭima'nın hakikî veya nesepleri ona ulaştırılan torunları olmaları sıfatı ile, dinî uyanışın te'min ettiği şöhretten istifâde ediyorlardı. Bunlar XIV. asrın nihâyetinde Arabistan'dan gelerek, Dar'a vâdisinde ve bu âileden diğer bir kol da (Ḥasanī veya 'Alevī şerifleri) Tāfilālt'ta yerleşmiştir. Bunlar cenup kabîleleri üzerinde büyük bir nufûz te'sis etmekte gecikmemişlerdir. Bundan dolayı, Santa Cruz portekizlilerinin hücumuna mârûz kalan Sūs ahâlisini, tabiî olarak, müdafaa ettiler. 1511'de, Tāgmādāret şerifi, hıristiyanlara karşı mücâdele etmek üzere, kendisine müslümanlar tarafından yapılan reislik teklifini kabûl etti ve kıymetli yardımlarda bulunan Murâbıtların muâveneti ile, portekizlilere karşı harbe girişti. İnkıtâsız bir surette devam ettirilen bu mukaddes cihâd, oğulları Aḥmad al-A'rac ile Muḥammed al-Mahdī'ye, Umm Rabī'e kadar, bütün cenûbî Fas'ı kazandırmış oldu. İki kardeş arasında çıkan münazaalara Merīnī sultanının müdâhalesi, kendisinin mahvını tesri etmekten başka, bir netice vermedi. Muḥammed al-Mahdī 1550'de Fas'ı ele geçirdi; Merīnîlerin, saltanatı yeniden elde etmek üzere, cezâyirli türklerin yardımı ile, 1554'te yaptıkları teşebbüsün muvaffakiyetsizliğe uğraması, Sa'dîlerin nihâî zaferini sağlamış oldu.

Sa'dîlerin saltanatı ellerine almaları Fas'ın yeniden kurulmasına yol açtı. Muḥammed al-Mahdī ile halefleri bütün memlekete nufûzlarını yaydılar. Bunu dışarıdan gelecek yabancı taarruzlara karşı korudular; uzak memleketlere yaptıkları seferler ile mülklerini genişlettiler. Cezâyirli türklerin başlarına açtıkları gâileleri bertaraf etmeğe muvaffak oldular ve al-Ḳaṣr al-Kabīr harbinde (1578) portekizlilerin bir mukabil taarruzunu durdurdular. Aḥmed al-Manṣūr (1578—1610) Timbuktu [b. bk.]'nun zaptını te'min etti. Gao'da Askia devletini ortadan kaldırdı. Yarım asır boyunca faslılar, Senegal kıyılarından Bornū'ya kadar, garbî Sudan'ın hâkimi olarak kaldılar. Seferlerden elde edilen ganîmetler, sultanın silsile-i merâtibi, osmanlı teşkilâtına göre, tanzim edilmiş debdebeli bir saray hayatı geçirmesine ve başkendi Marrākuş'ü muhteşem âbideler ile süslemesine imkânlar veriyordu. *Maḫzen* [b. bk.] teşkilâtının da tahakkuk ettirilmesi bu devirdedir. İlk Sa'dîler cenuptaki arap kabîlelerine istinat etmişlerdi. Bunlara al-Manṣūr, Tlemsen mıntakasında türk istilâlarının Fas'a koğduğu Oucda arap kabîlelerini de ilâve etti. Bunlar (şrāga) tâbi tutuldukları askerî hizmet karşılığınca, Fas civarında topraklar aldılar. Türk asker kaçaklarının tâlim ve terbiye ettikleri mürtedlerden Endülüs araplarından ve

zencilerden müteşekkil, nizâmî bir orduyu hizmetinde tutan *maḫzen* sultana âsâyişi yoluna koyacak ve vergilerin istifasını tahakkuk ettirecek vesâiti te'minle mükellef idi; böylece *maḫzen* şerifler hukûmetin belli-başlı uzvu hâline geliyor ve bizzat bu idâre ile âdetâ karışıyordu.

Kudretli bir hukümdar tarafından kullanıldığı takdirde kifâyetli olan bu yol, beceriksiz ellerde ve buhran zamanlarında müessiriyetini kaybediyordu. Sa'dîler, kısa bir zamanda, bunun tecrübesini yaptılar. Al-Manṣūr'un dirâyeti ile önüne geçilen inhilâl temâyülleri, bunun ölümünden sonra, yeniden kuvvetlendi. Oğulları miras mücâdelelerine giriştiler. Bunlardan biri, Zaydān, rakiplerine gâlip gelmeğe muvaffak oldu; lâkin buna rağmen, devletin dağılmasının önüne geçemedi. Larache ispanyollar tarafından işgâl edildi; Fas şerifin nufûzundan çıktı; Rabat ve Sale [bk. madd.] endülüslüleri ılgarlar ile zenginleşerek, kendilerini müstakil bir cümhuriyet ilân ettiler. Nihâyet yükselmelerini dinî harekete borçlu bulunan Sa'dîler karşılarına Murâbıtların dikildiğini gördüler. Al-Mahdî ile haleflerinin itimatsızlıkları ile altında bulundukları tazyikten kurtulan Murâbıtlar halkın üzerinde gittikçe kuvvetlenen bir nufuz te'min ettiler ve şerifler hâkimiyetinin mahvına yardım ettiler. Sūs bunlardan birisinin (Sidi 'Alī) eline geçti; Tāfilālt, Ḥasanī şerifler itaat eder oldu; Ġarb da „din mücâhitlerinin" kumandanı al-'Ayyāşī'yi baş bildi. Merkezde Dilā' murabıtının hâkimiyeti genişledi (zâvizesi Vādi 'l-'Abīd'in üst mecrasında kâindir). Bunların reisi Muḥammed al-Ḥācc, Sa'dîler ile al-'Ayyāşī'nin üzerinde kazandığı gâlibiyetlerden ve Sale ile Fas üzerinde hâkim olduktan sonra, Atlas okyanusundan Muluya ırmağına kadar uzanan yeni bir berberî devleti kurar vaziyete geldi. İngilizler ile Holandalıların menfaatleri icabı gösterdikleri müzâharete rağmen, rakipleri ile başa çıkamayan Sa'dîlerin elinde artık Marrākuş ile bunun civarındaki köylerden başka şey kalmadı. Bu sülâle, son mümessili 1660'ta Şabbānāt kabîlesininin şeyhi tarafından katledilmek sureti ile, ortadan kalktı.

B. Ḥasanī şerifleri. Fas'ın inhilâli, Ḥasanī şerifler tarafından iktidarı ellerine almaları ile, durduruldu. Bunlar, kargaşalıktan istifâde etmek suretiyle, Tāfilālt'ta nufuzlarını kuvvetlendirmişlerdi. Sonra, harp olduğu kadar eşkiyalığa da benzeyen seferler ile, şarkî Fas üzerinde hâkimiyetlerini te'sis etmişlerdi; hattâ bunlardan Mavlāy Muḥammed Fas'ı, beyhûde yere, Dilā'îlerden almağa bile teşebbüs etmişti. Bunun yerine geçen Mavlāy al-Raşīd (1660—1672) daha muvaffakiyetli neticeler aldı. Fas'ı zapt ve Ġarb'da sağlamca yerleşmiş bir sergüeştçi olan Gaylān'ı bertaraf etti, Dilā' zâviyesini mahvetti, Marrākuş'ü istirdat ve böylece, adım-adım şerifler devletini yeniden te'sis etti. Silâh kuvveti ile iktidarı eline alan bu yeni sülâle mensûpları, aynı vâsıta ile te'sis edemeyeceği mânevî nufuzun te'mini çârelerini araştırdı; bunlar şerif âilelerini kendilerine bağlamağa çalıştılar; Vazzān ve Şorfā şehirlerini ihsanlara boğarak, bunların himâyesinin bizzat sultanlara sağladığı te'minattan istifâde yoluna gittiler.

Mavlāy al-Raşīd'in başladığı eser, halefî İsmā'īl (1672—1729) tarafından devam ettirildi ve muvaffakiyetle neticelendi. Saltanatının ilk 15 senesi zarfında, İsmā'īl kendisinden Sūs ve Marrākuş havâlisini almak isteyen rakipleri ile dâimî mücâdele hâlinde bulundu. Bir taraftan basımları ile çarpışırken, diğer taraftan da istediği zaman elinin altında bulundurabileceği bir ordu teşkiline çalıştı. Şrāga ve Ūdāya'ların teşkil etmiş olduğu *maḫzen*'e bir siyâhîler ordusunu, 'Abīd al-Buḫārī (Būāḫer)'leri, ilâve etti. Bu ordu sultanın mülkiyetinde idi ve askerlerin çocukları da babalarının mesleğinde yetiştiriliyordu. Saltanatının nihâyetine doğru teşkilâtın mevcûdu 150.000 olarak görünüyor. Bu suretle sultan Atlas ile yukarı Muluya berberîlerini dâimâ itaati altında bulundurabiliyordu. Tamâmen mağlûp ve silâhtan tecrit edilen bu kabîleler, vâdilerin ağızında veya büyük yollara hâkim mevkilerde kurulan Ḳaṣba'lara yerleştirilmiş garnizonlar ile, itaat altında tutulmulmuşlardı. Sultanın, hizmetine almak veya evlenerek sıhriyet peyda etmek sureti ile, kendine bağladığı reisler, aşîretleri efradını itaatle kalmağa mecbûr ediyorlardı. *Bilād al-maḫzen*, yâni verginin muntazam verildiği memleket aşağı-yukarı bütün Magrib-i Aksâ üzerinde genişlemiş oldu. Dâhilî âsâyişi te'min faâliyetleri arasında Mavlāy İsmā'īl, her müslüman hukümdarın mecbûr olduğu şeyi, kâfirler ile mücâdeleyi de unutmadı. Böylece sâhildeki hıristiyanlara karşı mukaddes cihâda devam etti. Al-Mahdiya, Larache, Aşīlā ve ingilizlerin 1684'te tahliye ettiği Tanca'yı istirdat etti ise de, 17 senelik fâsılasız bir muhasaraya ve daha doğrusu yollarını kesmesine rağmen, Septe'yi ispanyollardan alamadı. Cezâyir türklerine karşı seferleri de müsbet neticeler vermedi. Bunlar şarkî Fas ovaları ile Oran cenûbundaki Ḳṣūr'u işgâlleri altında tutuyorlardı. Sultanın cezâyirlilere açtığı harpler de muvaffakiyetsizlikle neticelendi ve Muluya'nın aşağı mecrası Şerifler devletinin hududu olarak kalmakta devam etti. Bu muvaffakiyetsizliklerine rağmen, Mavlāy İsmā'īl, Ḥasanī sülâlesinin en bâriz şahsi-

yeti olarak kalmakta ve bugüne kadar Fas sultanlarının taklide özendikleri örnek olmaktadır. Bununla berâber, Fas eskiden ne ise, yine öyle kalmış, yânî hukümdarın şahsî gayreti ile bir arada tutulabilen bir zümreler mecmuası olmaktan ileri gidememiştir. Hukûmetin baş vurduğu usûller değişmemiş ve itaati te'min için, kanlı müeyyedelere müracaat edilmiştir; bu sultan da, paytahtı olan Meknes [b. bk.] 'in inşaatı için lâzım olan parayı elde etmek üzere, tebeasını şiddetle tazyik etmiş ve şehrin saraylarını halka, angarya tahmili ve hıristiyan esirlerini çalıştırmak sureti ile, yaptırmıştır.

Mavlây İsmâ'îl 'in ölümünden sonra, vaziyette esâslı bir değişiklik oldu. Çocukları, 30 sene müddetle, birbirleri ile mücâdeleye giriştiler. Vaziyete fi'len hâkim olanlar, sultanları, arzularına göre, tahta çıkaran veya hal'eden 'Abîd 'ler olmuştur. Şehzâdelerden birisi olan Mavlây Abd Allâh 6 kere sultan ilân edilmiş ve tahtından indirilmiştir. Bununla berâber, kendisi rakiplerine, 'Abîd 'lere karşı berberîleri çıkararak, gâlip gelmeğe muvaffak olmuş ve böylece bu harpler ile 'Abîd 'ler gittikçe ehemmiyetten düşmüştür. Bununla berâber bu yeni vâsıta da, ortadan kaldırdığı kötülükten daha iyi netice vermemiştir. Fas 'ın tarihinde bu devir bir sefâlet ve yıkım zamanı olmuştur. Şeriflerin nufuzu, bu yüzden, pek zayıflamıştır.

Mavlây Muḥammed (1757—1792) bu nufuzu iâdeye çalıştı. Ceddi İsmâ'îl 'in faâliyet ve kudretine tevârüs etmiş olan bu sultan, baş kaldıran berberîleri itaate sevk ve Mazagan 'ı zapt ederek (1769), Atlas okyanusu sâhillerinde Portekiz hâkimiyetinin son izlerini ortadan sildi. Diğer taraftan, merkezî kudretin iktidarsızlığında parasızlığın sebep olduğuna kani olarak, hâricî ticâreti inkişâf ettirmek suretiyle, mâlî vaziyetini düzeltmeğe çalıştı. Bir ticâret siyâseti ihdas ve Danimarka, İsveç, İngiltere ve Fransa ile ticâret muâhedeleri akdetti. Kendi memleketi içine ecnebi tüccarları sokmağa çalıştı ve bunun için, 1764 'te Mogador [b. bk.] şehrini inşa ettirdi. Siyâsetinin neticelerini bozan şey, bir müfrit vergi usûlü olmuştur. Fas, fakir bir memleket olarak kaldı ve ümit ettiği gibi, avrupalıları celbe muvaffak olamadı. Aynı zamanda dâimî kargaşalıklara sahne olan bir devlet manzarasını gösterdi. Mavlây Yazîd devrinde (1792—1794) memleket yeniden karıştı. Mavlây Slîmân (Sulaymân, 1794—1822) evvelâ âsâyişi iâdeye muvaffak olduktan sonra, saltanatının son 10 senesini orta Atlas berberîlerinin mütemâdî isyanlarını bastırmakla geçirdi. Hattâ bu seferlerden birisinde âsîlerin eline bile düştü. Bu itaatsizlikler sultanın fena hâlde rahatını kaçırıyordu; bu yüzden, bu hareketlerin müşevviki gibi gördüğü yabancı te'sirlerin önüne geçmek isteyerek, tebeasının ecnebi memleketlerde seyahatini men'etti ve bunların hıristiyanlar ile münâsebetlerini asgarî hadde indirdi. Hâriciye memurları ile konsoloslar Tanca 'ya gönderildi ve ecnebiler için, memleketin içine girmek âdetâ imkânsız bir hâle geldi. Halefleri de onun yolundan yürüdüler. Fas XIX. asrın sonuna kadar, Merînî ve Sa'dîlerin devirlerinde, hattâ Ḥasanî sülâlesinin zamanında olduğundan daha ifratla tecrit edilmiş oldu. Bu sistemli infirada rağmen, sultanlar Mavlây Slîmân 'dan daha fazla güçlüklere mârûz kaldılar ve yine baş kaldıranları yenmekte ondan daha fazla muvaffakiyet gösteremediler. İç Fas 'ın yarım asırlık tarihi, sultanların pek güçlükle bastırdıkları isyanlardan ibârettir. Bu devirde merkezden uzaktaki mıntakalar (Rîf, Tâfilâlt, Figîg ve şarkî Fas), *maḫzen* 'in nufuzunun dışında kalmakta idi. Memleketin tam ortasında berberîler Fas ile Marrâkuş arasındaki yolu kesebiliyor ve sultanları, bu merkezlerden birinden ötekine gidebilmek için, Rabat 'tan geçen büyük bir dolambaçlı yolu kullanmağa icbar ediyorlardı. Devlet gittikçe dağılmakta idi. Bununla berâber Mavlây al-Ḥasan (1873—1894) nihâî inhilâli bir kaç sene geciktirmiştir. Bunun saltanatı Mavlây İsmâ'îl 'inkine benzer. Bir fransız askerî hey'etinin yeniden teşkilâtlandırdığı topçu kuvvetleri ile ordusunun başına geçerek, mütemâdiyen seferlerde bulunmuş, âsîlere baskınlar yapmış ve *ḳaṣba* 'ları yakmıştır. Ueda mıntakasında sükûneti iâde ve Sûs ahâlisini kendi *ḳâ'id* 'lerini tanımağa icbar etmiş, Za'îr ile Zayân 'ları itaate sevk ve müstakil berberîler üzerine yaptığı seferler ile *maḫzen* hâkimiyet mıntakasının genişletilmesine girişmiştir. Nihâyet nufuzunu Sahrâ havâlisine yaymağa teşebbüs ederken, hâkimiyetinin Tuât 'ta da tutunmasına gayret etmiştir. Lâkin bu giriştiği işleri bitirmeğe vakit bulmadan, ölmüş ve bilâhare her şeye yeniden başlamak icâp etmiştir.

Fas ve hıristiyan devletleri. Fas 'ın mukadderatı Avrupa devletlerini de alâkadar etmesi itibârı ile, vaziyet nâzik idi. Bu devletlerden bâzılarının bu memlekete karşı ihtirasları uyanıyor ve bâzılarınınki de büs-bütün tahrik edilmiş oluyordu. Bütün tecerrüt arzularına rağmen, sultanlar, Fas ile Avrupa arasındaki bağları koparamamışlardı. Ayrıca 3 asırdan beri Akdeniz sâhillerindeki „presidio" 'larda yerleşmiş ispanyollar ile, Cezâyir 'de türklerin yerini almış olan fransızları hesaba katmak icâp ediyordu [bk. mad. CEZÂYİR]. Eski niyabet devrinde yapılmış olan istilâlar, şerif-

lere şarka doğru her nevi genişleme imkânlarını kapayarak, Fas'ta şiddetli bir aksülamele sebep olmuştur. 'Abd al-Ḳādir [b.bk.] memleket ahâlisi arasında taraftarlar buldu ve *maḫzen*'den de âdetâ açık bir yardım gördü; bu düşmanca davranış tarzı, 1844 Fransa — Fas harbini doğurdu ve Isly muharebesi ile Şarîf ordusu ezildi. Tanca ve Mogador limanları bombardıman edildi. *Maḫzen*, ancak Fransa'nın mûtedil davranması sâyesinde, bu tâlihsiz sergüzeştten ucuzca kurtulabildi. Bu andan itibâren Fransa — Fas münâsebetleri hudutların emniyetini te'minde şeriflerin gösterdiği iktidarsızlık yüzünden, fransızlarca yapılan B. Snâssen (1859) muharebesi ile Oued Gîr (1870) seferine rağmen, sulh-perver kalmıştır. İspanyada, kendi hesabına müstemlekelerine karşı yapılan hücumlar dolayısı ile, tatmin edilemez hâle geldiği için, silâha sarıldı. O'Donnell'in muzafferiyeti ile neticelenen 1859—1860 seferi, Fas'ın askerî zaafını ortaya çıkardı. Tetuan muahedesi (1860) İspanya'ya, ehemmiyetsiz arâzi ile berâber, 100 milyon *reallik* bir tazminat te'min etti. Bu borcu ödemek için, Fas bukûmeti, gümrük hâsılâtını karşılık göstermek sureti ile, Londra'da bir istikraz akd ve Avrupa komiserlerinin kontrolünü kabûl etmek zarûretinde kaldı; tarihinde ilk defa olarak, ecnebiler Fas'ın dâhilî siyâsetine karışmış bulunuyordu. Bu suretle açılan gedik mütemâdiyen genişledi. Himâye hukukunun tatbikatı Spartel burnunda bir fenerin inşası, diplomatik çekişmelere ve beynelmilel kontrolün kuvvetlenmesine sebep oldu. Avrupalılar emellerini artık açığa vuruyorlardı. Bunlara karşı korunmak için, *maḫzen* devletleri birbirlerine düşürmek çaresini düşündü ve Madrid konferansında (1880) yaptığı gibi, tatbikî müeyyedelerden mahrum imtiyazlar vermekle iktifa etti. Mavlāy al-Ḥasan bu güç oyunda muvaffak oldu ve bunun yerine geçen 'Abd al-'Azîz devrinde vezir Bā Aḥmed de ondan geri kalmadı. Fas o sırada çok âteşli nufuz ve te'sir mücadelelerine sahne oluyordu. İngiltere, iktisâdî rüchanlarından maada, Cebelüttârık boğazı üzerinde de kontrolünü idâme etmeği esas tutuyordu; Fransa Cezâyir'deki müstemlekeleri ile 1901/1902'de işgâl ettiği büyük Sahrâ vâhalarına giden yolların emniyetini kurmağa çalışıyordu; İspanya „tarihî hukukunu" ileri sürüyordu ve nihâyet Almanya da ticareti ile muhacırları için, mahrecler te'minine yarayacak fırsatlar elde etmeğe hazırlanıyordu.

Fas buhranı ve Fransa himâyesinin te'sisi. Böyle bir vaziyet uzun zaman devam edemezdi. Sultan 'Abd al-'Azîz'in ihtiyatsızlıkları buhranın daha çabuk ortaya çıkmasına sebep oldu. Hükümdarın fantazileri ve Avrupa bid'atlerine karşı müfrit düşkünlüğü, dinlerine fazla bağlı müslümanların memnuniyetsizliğine yol açıyordu; *tartîb* ile vergi usûlünde yapılan değişiklikler, zâten çok ezilmiş olan halkın huzûrunu kaçırıyordu. Her tarafta isyanlar baş gösterdi. Tahta göz diken birisi *Rūgī* Bū Ḥamāra, Tāzā mevkiinde ortaya çıkıverdi ve kendine karşı gönderilen kuvvetleri bozguna uğrattı. Fransızlar 1901 ve 1902'de, boş yere, hudût boylarında *maḫzen*'in yardımını te'mine ve bu suretle ufukta beliren felâketin önüne geçmeğe çalıştılar. Bu teşebbüsün muvaffakiyetsizliği karşısında, Fransa, Fas meselesini halletmek üzere, İngiltere ve İspanya ile anlaşmağa karar verdi. İngiltenin Mısır üzerindeki fi'lî himâyesinin tanınması ve İspanya'ya şimâlî Fas'ta bir nufuz mıntakası verilmesi karşılığı bu iki devlet Fransa'nın kendi menfaatlerini en iyi koruyacak şekilde hareket hakkını kabûl ettiler. Fransa derhâl sultana memleketinde bir idârî ıslâhat projesi teklif etti. Almanya'nın müdâhalesi bunun tatbikine mâni oldu. 31 mart 1905 tarihinde Wilhelm II. Tanca'da karaya ayak basarak, tantanalı bir nutukla kendisini Fas'ın istiklâlinin müdafii ilân etti. Almanya maslahatgüzarının telkini üzerine, 'Abd al-'Azîz, Magrib'de yapılacak ıslâhatı tetkik etmek üzere, beynelmilel bir konferans toplanmasını talep etti. Algeziras'ta toplanan konferans (15 kânûn II.—7 nisan 1906), sultanın hâkimiyeti, Fas'ın toprak bütünlüğü ve ticâret serbestisi şeklinde, üç prensip kabûl etti; bununla berâber Fas meselesini halletmiş olmadı. Te'sisine karar verdiği iki beynelmilel müessese, yâni bir devlet bankası ile limanların muhafazası idâresi, devletin kurtuluşu için muhtac olduğu umûmî ıslâhatın yerini tutamazdı; böylece kargaşalıklar devam etti. Kendi tebeasına karşı yapılan düşmanca hareketlerden tatmin edilemediğini bahâne eden Fransa hukümeti, 1907'de Oucda ve Casablanca'nın işgâli yoluna gitti. Şarkî Fas ile Şāviya'de âsâyiş iâde edildi. Diğer taraftan ispanyollar da, aynı bahâneler ile, 1908'de Melilla'ya ve komşu mıntakalara müdâhalelerde bulundular ve 1909'da, oldukça çetin bir döğüşmeden sonra, Salvān ile askerî bakımdan ehemmiyetli bâzı noktaları işgâl ettiler.

Bu arada 'Abd al-'Azîz ile kardeşi Mavlāy 'Abd al-Ḥafîẓ arasında harp çıktı. Bu sonuncusu evvelâ Marrākuş ve sonra da Fas'ta sultan ilân edildi. Ecnebi müdâhalesine muhalif olan partinin himâyesi ile, gâlibiyetini kabûl ettirdi. Fransa ve İspanya dâhil olmak üzere, yeni sultan, Algeziras mukaveleşi ile

beynelmilel muâhede ve seleflerinin imzaladığı her nevi anlaşmaları tanıyacağına te'minat verdikten sonra, bütün devletler kendisini tanıdılar. O kadar ki, Fransa ile İspanya Fas topraklarındaki işgâllerine nihâyet vermek arzularını izhar eder gibi görünüyorlar idi. 4 mart 1910 tarihli Fransa-Fas anlaşması ile, aynı sene 19 kasımda İspanya ile akdedilen anlaşmada, Fas hukûmeti eşhas ve emlâkin ve hudûd boylarının masuniyetini emniyet altına alabilecek bir kuvvete sâhip olur-olmaz, ecnebi işgâlinin kaldırılmasına karar verildi. Zâten meselenin bu hâl tarzı, en ehemmiyetlisi 1908 eylülünde Casablanca 'da asker kaçakları yüzünden çıkan ihtilâf olmak üzere, Fransa ile Almanya arasında anlaşmazlıklar çıkmış ve bunlar pek güçlük ile bertaraf edilmiş olmalarından dolayı, âdetâ bir ihtiyac olarak görünüyor idi. Fransa, 8 şubat 1909 anlaşması ile, ticâret serbestîsinin hiç bir şekilde ihlâl edilemeyeceğine ve binâenaleyh alman menfaatlerinin inkişafının önüne geçilmeyeceğine dâir bu devlete te'minat vermiş olmasına rağmen, iki hukûmet arasındaki gerginlik endişe verici bir hâl alıyor idi.

Dâhilî vaziyetin vehâmet kesbetmesi, beklenilen âkibetin patlak vermesine sebep oldu. Sultan memleketi seleflerinden pek daha iyi idâre edemiyor idi; memurlarının haksız vergi tahsil etmeleri, 1911 'de Fas civarında arap ve berberî kabîlelerinin isyanına sebep oldu. Payitahtında muhasara altına alınan ve teslim olmak üzere bulunan sultan, fransız hukûmetinden imdad istedi. Fransızlar sultana bir yardım kuvveti göndermeğe karar verdiler ve kumandanına da sultanın hâkimiyeti ve nufûzunu ihlâl edecek her nevi hareket ve yeni her hangi bir işgâlden tevakki etmesi hususunda, sıkı emirler verdiler. General Moinier 'in kumandası altında yapılan bu harekât matlûp neticeyi verdi. Fas 21 mayısta muhasaradan kurtarıldı ve bu mıntakanın sükûnetini iâdeye mâtuf zarûrî bâzı inzibat harekâtından sonra, seferî kuvvet sâhile avdet etti. Fakat tehlike memleketin içinde bertaraf edilirken, beklenmedik ihtilâtlar baş gösterdi. İspanya, bu fırsattan istifâde ederek, 1904 anlaşmasının kendine te'min ettiği nufuz mıntakasına girdi ve Larache ile Al-Ḳaṣr 'da yerleşti. Almanya da bir dönüm ânının gelmiş olduğunu his ederek, kendi hesabına tâvizât istedi ve Agādīr 'e bir harp gemisi gönderdi. Bu tezâhürat Fransa 'da ve Avrupa 'da büyük endişelere yol açtı. Bununla berâber, meseleler sulh yolu ile, fakat Fas istiklâlinin zararına olarak, halledildi. 4 aylık çetin müzakerelerden sonra, 4. XI. 1911 anlaşması ile, Almanya Fas üzerinde her nevi siyâsî iddiadan vazgeçiyor ve bilhassa iktisâdî olan bâzı ihtirâzî kayıdlar hâricinde, fransız himâyesi prensibini kabûl ediyor idi. Artık sultanın da 30 mart 1912 'de kabûl etmek zorunda kaldığı bu idârenin te'sisi için, hiç bir mâni kalmamış idi. Siyâsî vesika sultanın hâkimiyetini te'yit, Fas teb'a ve menfaatlerinin, ecnebî memleketlerde fransız konsolos ve sefirleri tarafından, emniyet altına alınmasını kabûl ve fransızların yardım ve idâresi altın da „Fas devletine sultanın an'anevî nufûzunu, islâm dininin ibâdet hürriyeti ile dinî müesseselerin mevcûdiyetini zımân altına almak şartı ile, yeni bir idâre tarzını te'min edecek" bir idârî, adlî, mâlî ve askerî islâhatın tahakkukunu tazammun ediyor idi. Fransız himâyesi bütün Fas üzerine şâmil farzedilmek ile berâber, gerçekte Fas 'ın siyâsî vahdeti ihlâl edilmiş oluyor idi. İspanya mıntakası 27. XI. 1912 anlaşması gereğince, nazarî olarak, Fas sultanının hukümranlığı altında bulunmakla berâber, burası, sultanın seçtiği ve Tetuan 'da mukîm bir halîfe nâmına, İspanya tarafından mansûp bir yüksek komiserin sıkı kontrolü altında idâre edilmektedir. Nihâyet Tanca [b. bk.] ve civarı hukukî vaziyeti son zamanlarda tesbit edilmiş olan bir beynelmilel mıntaka oluyor idi.

Himâyenin te'sisi, ilk olarak, sultanın memleket dâhilindeki nufûzunun iâdesi şeklinde tecellî etti. Filhakika ıslâhâtın yapılabilmesi için, sultanın yardımına ihtiyac oldu. Bununla berâber, bu netice ancak büyük güçlükler ile elde edilebildi. Çünkü buhrana nihâyet veren himâye muahedesinin akdi sırasında merkezî kuvvet belki her zamandan fazla, zayıf bulunuyor idi. *Bilād al-maḫzen* âdetâ hiçe inmiş idi. Fransızlar, sultanın hesabına, bütün Fas 'ı yeniden zaptettiler, yüksek komiser ve „umumî vâli", tâyin edilen mareşal Lyautey 'in ismi, Fas 'ta fransız himâyesinin te'sisi ve memleketin sulha kavuşturulması tarihinden ayrılamaz. Fransızları, bâzılarının *maḫzen* 'in sultasını hiç tanımayan muharip bir halk kütlesi ile karşı-karşıya koyan bu harekât, hâricî hâdiselerin karışması ile, büs-bütün güçleşmiş oldu. Marrākuş, Meknes ve Fas gibi merkezlerin civarında sükûn henüz teessüs etmiş ve şarkî Fas ile garbî Fas arasında münakale henüz sağlanmış idi ki, 1914 harbi başladı. Bir aralık fransızların memleketin içini bırakarak sâhile doğru çekilecekleri zan edildi ise de, böyle bir şey olmadı; Âsâyişin iâdesi faâliyetleri yavaşlattı ise de, durdurmadı. İşgâl edilen bütün mevziler tutuldu; âsîlerin Tāzā geçidi civarında, orta Atlas boyunca ve Süs 'taki mu-

kabil taarruzları kırıldı. Harp bittikten sonra, el'ân baş eğmemiş olan dâhilî mıntakalara karşı (orta Atlas, yukarı Atlas'ın cenup yamacı, yüksek Muluya yaylası) taarruza geçildi.

Üç senelik çetin harpler (1921—1924) askerî, siyâsî ve iktisâdî kıymette olan bütün mıntakaların işgâli ile neticelendi. Bununla berâber, 1925'te Rîf taarruzu elde edilen neticeleri ihlâl edecek gibi göründü. Bir Rîf mücâhidi olan Muḥammed b. 'Abd al-Karîm şimâlî Fas kabîlelerinden ekserisini kendi etfında toplamış, 1921—1924 arasında ispanyolları ağır mağlûbiyetlere uğratarak, onları işgâl etmiş oldukları arâzinin bir kısmını terke icbar etmişti. 1925 ilk baharında İspanyol mıntakasını aşarak, Varġa vâdisini işgâl ve Fas'ı tehdit etti. Hudûd boyunca sıralanmış müstahkem mevkilerin mukavemeti, takviye birliklerinin harekât sahnesine gelmelerine imkân verdi. Rîf taarruzu 1926 son baharında, Fas ordularına baş-kumandan tâyin edilen maraşal Pétain kuvvetleri tarafından, durduruldu ve ertesi yıl baharında mücâdele yeniden başladı. Mayıs ayında fransızlara inkiyat eden 'Abd al-Karîm Reunion adasına sürüldü ve bu suretle Rîf mücâdelesi de sona ermiş bulundu.

İdârî ıslâhat âsâyişin îâdesi ile muvâzî yürümüştür. Eski teşkilât muhafaza edilmiş, fakat bu *maḫzen* memurlarının nufûz ve iktidarlarını suiistimal etmelerine karşı, halkı himâye edecek bir murakabe usûlüne tâbi tutulmuştur. Memlekete iktisâdî hayatta elzem ola âlet ve vasıtaları te'min edecek bir teknik teşkilâtı kurulmuştur. Bütün sâhalarda göze çarpan muvaffakiyetler, Avrupa'dan muhacirlerin ve sermâyenin gelmesi ile de kolaylaşmıştır. Evvelâ gelişmemeğe mahkûm gibi görünen Fas bugün baştan-başa değişmektedir. Hulâsa eskilerinden pek farklı olan bir devir başlamış bulunuyor.

Bibliyografya: Lambert Playfair ve R. Brown, *A Bibliography of Morocco* (London, 1898); Kampffmeyer, *Marokko-Litteratur* (*MSOS As.*, XIV (1911), 1—85; XVIII (1915), 131—186).

Arap müellifleri: İbn al-Aṯīr, *Annales da Maghreb et de l'Espagne* (trc. Fagnan), Alger, 1901; İbn 'Iẕārī, *al-Bayān al-Muġrib* (nşr. Dozy, Leyden, 1848; trc. Fagnan, Alger, 1904); İbn Abī Zar', *Ravż al-ḳırṭās* (nşr. ve trc. Tornberg, *Annales regum Mauritaniae*, Upsala, 1843—1846); İbn Ḫaldūn, *Histoire des Berbères* (nşr. de Slane, Alger, 1847—1851, trc. Alger, 1853); Leo Africanus, *Description de l'Afrique* (nşr. Schefer, Paris 1896); al-İfrānī, *Nuzhat al-Ḥādī* (nşr. ve trc. Houdas, *Histoire de la dynastie saadienne au Maroc* (Paris, 1888/1889); al-Zayyānī, *al-Turcumān al-Mu'rib* (nşr. ve trc. Houdas, *Le Maroc de 1631 à 1812*, Paris, 1886); al-Nāṣirī al-Salāvī, *Kitāb al-istiḳṣā* (Kahire, 1312; trc. Fumey, *Chronique de la dynastie alaouïe au Maroc, Archives Marocaines*, 1906 ve 1907); Graulle, Colin ve I. Hamet, *tür. yer.*

Avrupa müellifleri: Albin, *Le coup d'Agadir* (Paris, 1912); Aubin, *Le Maroc d'aujourd'hui* (Paris, 1904); A. Bernard, *Le Maroc* (Paris, 1921); ayn. mll., *Les confins algéro-marocains* (Paris, 1911); J. Becker, *Historia de Marruecos* (Madrid, 1915); Braithwaite, *The history of the revolutions in the empire of Morocco* (London, 1729); Budgett Meakin, *The moorish empire* (London, 1899); Carette, *Recherches sur les origines et les migrations des principales tribus de l'Afrique septentrionale* (Paris, 1858); M. P. Castellanos, *Descripcion historical de Marruecos* (Santiago, 1878); de Castries, *Les sources inédites de l'histoire du Maroc de 1530 à 1645* (Paris, 1905—1927); L. de Chénier, *Recherches historiques sur les Maures* (Paris, 1787); P. le Dan, *Histoire de Barbarie et de ses corsaires* (Paris, 1637, 2. tab. 1649); Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne* (Leiden, 1861); Erckmann, *Le Maroc moderne* (Paris, 1885); E. F. Gautier, *Les siècles obscures du Maghreb* (Paris, 1927); Gsell, *Histoire ancienne de l' Afrique du Nord* (Paris, 1913 v. dd.); Fournel, *Les Berbères* (Paris, 1875—1881); Godard, *Description et histoire du Maroc* (Paris, 1860); İsmaël Hamet, *Histoire du Maghreb* (Paris, 1923); Hardy u. Aurès, *Les grandes étapes de l' histoire du Maroc* (Paris, 1923); R. Kahn, *Le protectorat marocain* (Paris, 1921); de la Martinière, *Souvenirs du Maroc* (Paris, 1919); La Martinière ve Lacroix, *Documents sur le nord-ouest africain* (Lille, ts.); Lévi-Provençal, *Les Historiens des Chorfa* (Paris, 1922); G. Marçais, *Les Arabes en Berbérie* (Paris, 1913); Marmol Caravajal, *Descripcion general de Africa* (Malaga, 1573); A. G. P. Martin, *Quatre siècles d'histoire marocaine*; *Au Sahara de 1504 à 1902*, *Au Maroc de 1894 à 1912* (Paris, 1923); ayn. mll., *Le Maroc et l'Europe* (Paris, 1928); E. Mercier, *Histoire de l'Afrique septentrionale* (Paris, 1888); Mouette, *Histoire des conquêtes de Moulay Archy et de Moulay Ismaël* (Paris, 1683); Rouard de Card, *Les traités entre la France et le Maroc* (Paris, 1900); ayn. mll., *Documents diplomatiques pour servir à l'étude de*

la question marocaine (Paris, 1911); ayn. mll., *Traités et accords concernant le protectorat de la France au Maroc* (Paris, 1914); A. Tardieu, *La conférence d'Algésiras* (Paris, 1907); ayn. mll., *Le mystère d'Agadir* (Paris, 1912); Thomassy, *Le Maroc et ses caravanes* (Paris, 1845); Tissot, *Recherches sur la géographie comparée de la Maurétanie tingitane* (Paris, 1878); Diego de Torrès, *Ralacion del origen y succeso de los xerifes*, (Sevilla 1535); Weir, *The shaikhs of Morocco in the XIV century* (Edinburg, 1905); A. Cour, *L'établissement des dynasties de chérifs au Maroc et leur rivalité avec les Turcs de la Régence d'Alger* (*1509—1830*), (Paris, 1904); ayn. mll., *La dynastie marocaine des Beni Wattas* (*1420—1554*), (Constantine, 1920).

Mecmualar: *Bulletin du comité de l'Afrique française et du comité de Maroc*; *Archives marocaines*; *Archives berbères*; *Hespéris*.

Krş. bir de İDRİSİLER, MURÂBITLAR, MUVAHHİDLER ve MERİNİLER maddelerinin bibliyografyaları ve yukarıda adı geçen şahıs ve yer adlarına âit maddeler. (G. YVER.)

III. NÜFUS.

a. Nüfus mıkdarı ve kesâfeti. Fas nüfusunun mıkdarını oldukça kat'iyetle tesbit etmek, ancak son senelerde mümkün olmuştur. 8 mart 1938'de yapılan sayıma göre, Fas'ın fransız bölgesinde nüfusu 6.296.136 idi (vasatî nüfus kesâfeti km.² 16 kişi). Bu nüfustan 6.036.200 yerli (5.898.222 müslüman, 161.312 yahudi) ve geri kalan 236.602 nüfustan 21.480 asker çıkartılacak olursa, 155.569 fransız (140.000'e yakını fransız hemşerisi, 16.000 kadarı tebea), 50.937 ecnebi (23.500 ispanyol ve 15.600 italyan) idi. Fas'ın geri kalan kısımlarına gelince, ispanyol bölgesi nüfusu, 1936 sayımına göre, 795.200, Tanca bölgesindeki ise, 59.800 olup, buna nazaran ikinci cihan harbinden bir kaç yıl evvel tekmil Fas'ın nüfusu aş.-yk. 7.150.000 idi.

Bittabî bu nüfus memleket içinde pek nisbetsiz dağılmıştır. En kesif mıntakalar garbî Fas yaylaları, şimâlde Cbāla silsilesi ile cenupta büyük Atlas arasındaki bölgeler, yâni Ġarb ve Şāvīya, Tādlā, Dukkāla ve 'Abda'dır. Şurası da var ki, toprağın inbat kabiliyetine göre de, nüfus kesâfeti değişir. Bu bölgenin nüfusu, umûmî nüfusun 2/5'si olarak tahmin edilir. Dağlık mıntakalar (Rîf, Cbāla ve orta Atlas bölgeleri) kalabalık değildir. Sahrâ mıntakasına gelince, Vādī Gīr, Vādī Zīz (Tāfilālt) ve Vādī Dar' (Dar'a) vâhaları hâricinde, burası pek az meskûndur.

b. Nüfus unsurları. Fas'ın ahâlisi bilhassa berberî ve araplardan mürekkeptir. Bunlardan birincisi en eski unsuru, diğeri de müstevli halkı temsil eder. Mütecânis olmayan ve menşe'leri de karanlıklara gömülen berberîler için bk. mad. BERBERİLER. Araplara gelince, bunlar ekalliyeti teşkil eder. Bununla berâber, islâm istilâsından itibâren, arap olsun, berberî olsun sulhen veya harp yolu ile birbirine karışmış bâzı kabîle veya kabîle mecmualarına kat'î bir menşe' tesbit etmek, ekseriyâ, pek güçtür. Fas'ta arapça konuşanlar ve berberîce konuşanlar (aş. bk. VII), tasnifi ile iktifa etmek daha doğru olur; bunlardan birincileri ovalarda otururken, Cbāla silsilesi müstesnâ, dağlar berberîce konuşanlar ile meskûndur.

1. Berberîler. Fas Berberîleri arasında başlıca 3 zümre ayrılabilir: şimâlde — Rīf'liler ile Benī Znāsen'ler; merkezî kısımda — Znāga (Şanhāca)'lar ile Brāber (*Barābir*)'ler; bunlar orta Atlas halkını teşkil eder; 3. zümre Şlūḥ gurupudur ve yukarı Atlas ve Anti-Atlas'ın garp kısmı ile Sūs ovasında otururlar. Bu belli-başlı zümrelerin yanında Fas şehrinin şimâl-i garbîsinde araplaşmış berberî olan Cbāla'lar ile Ḥarāṭīn (*Ḥarṭānī*'nin cemi) halkını zikretmek lâzımdır. Bu sonuncularını sudanlılar ile berberîlerin karışması telâkkî etmek icap ediyor. Bunlar Sahrâ vâhalarında yerleşmiş halkın esâsını teşkil ederler.

2. Araplar. İslâm fetihleri sırasında ilk istilâlar memleketin, halk bakımından, teşekkülünü pek değiştirmemiş gibi görünüyor. XIII. asra kadar, Fas dağ ve bayırları aşağı-yukarı kâmilen berberîler ile meskûn kalmıştır. Kendi zamanına kadar orta Maġrib ile İfrīḳiya'de kalan Hilālī arapları Fas'a ilk sokan büyük Muvahhidler sultanı 'Abd al-Mu'min olmuştur. Bu hükümdarın halefleri ile Merīnîlerin de devam ettikleri bu hareket berberî unsuru dağlara doğru koğmakta veya bunları araplaştırmakta gecikmedi. Bu karışmaların isbatı, açıkça arap isimli kabîlelerin içinde isimleri berberî menşe'den gelen tâli unsurların mevcudiyetidir.

Hepsi de ovalarda yerleşmiş olan bu arap kabîleleri başlıca iki esâs kavmî zümreye taksim edilebilir: Banī Hilāl [b. bk.] ve Ma'ḳil'ler. Bu sonuncuları aşağı-yukarı sırf yukarı Muluya vâdîsi ile Atlas'ın cenûbundaki boydan-boya sâhayı vatan edinmişlerdir. Banī Hilāl de Atlas'ın eteklerindeki ovalar ile şarkî Fas'ın istepleri̇nde otururlar.

3. Mûsevîler. Fas'ta ekseriyeti şehirlerde olmak üzere, 150.000'den fazla mûsevî vardır. Büyük Atlas kabîleleri arasında da bun-

lar, oldukça kesif olarak, bulunur. Hattâ iki küçük şehrin, Debdü ile Demmât [bk. madd.] 'ın, esâs halkını bile teşkil eder. Bu mûsevî halkın ecdadının menşe'i mechûl kalıyor; bunların Filistin 'den gelen yahudiler mi, yoksa mûsevîliği kabûl etmiş berberîler mi olduğunu tesbit etmek güçtür. Bugünkü mûsevî unsur, İspanya 'dan XVI. asırda koğulduktan sonra, Fas 'a gelmiş olanlardan mürekkeptir. Birincileri kendilerine *phlištîm* (filistinli) ismini verip, aşağı-yukarı sırf sâhil şehirlerinde yerleşmiştir ve kısa zamanda avrupalılaşan muhacir yahudilerce *forasteros* (ecnebiler) diye anılmaktadır.

4. Muhtelif unsurlar. Oldukça kalabalık olan zencîler, buna rağmen ayrı bir kavmî zümre teşkil etmez. Şimâlde bir çok siyâhîlere tesâdüf edilir. Bunlar hep köle asıldandır. Fas şehir halkının ev kadınlıkları ile şöhret kazanan siyah câriyelere düşkünlüğü halkın, bilhassa yüksek şehirli tabakanın arasında, fazlaca melezleşmesine yol açmıştır. Atlas 'ın cenûbunda, vâhalarda berberîler ile zencîlerin tesâlübü Ḥarâṭîn sınıfını ortaya çıkarmıştır. Nihâyet Sudan zencîleri, orta çağlardan beri, bilhassa Sa'dî sülâlesinden sultan Aḥmad al-Manṣûr [b. bk.] tarafından Timbuktû 'nun alınmasından itibâren, hep saray muhafaza kıt'aları teşkil etmek üzere, ücretli asker olarak, tercih edilegelmiştir.

Diğer taraftan arap menşe'den olduğu kadar yarım adanın hıristiyan halkının da torunları olan bir çok İspanya müslümanları şehir halkının yenileşmesine yardım etmişlerdir. Bu muhtelif devirlerde olmuştur. Msl. III. asır başlangıcında, „dış mahalle isyanından" sonra, al-Ḥakam I. tarafından nefyedilen kurtubalılar ve „reconquista" devrinde İspanya 'dan çıkarılan müslümanlar gibi.

Avrupa 'dan gelen unsurların Fas halkı üzerinde yaptığı te'siri de unutmamak lâzım gelir (islâmiyeti kabûl edenler, Fas dışında celbedilen ve bilâhare memlekette yerleşen ücretli askerler). Nihâyet sultanların İstanbul 'dan, haremleri için, sık-sık kadın satın aldıkları da bunlara ilâve edilebilir.

IV. İCTİMÂ'Î VE İKTİSÂDÎ HAYAT.

a. Köy halkı. Fas ahâlisinin ekseriyeti köylerde oturmakla berâber, şehir halkının nisbeti merkezî Berberistan 'dakinden daha fazladır. Ahâli şimâlî Afrika 'nın diğer kısımlarda olduğu gibi, arap-berberî tasnifine intibak etmemek üzere, yerleşik ve göçebe olarak ayrılır; ayrıca ekip biçtikleri toprağa yerleşmek üzere bulunan bâzı arap kabîleleri ile göçebe berberîler de vardır.

Şimâlî Afrika köy ahâlisinin göçebe veya yerleşik olmaları keyfiyetinin, uzun zaman zannedildiği gibi, kavmî evsafa bağlı bulunmayıp, bu her iki hayat tarzının da coğrafî muhitçe tâyin edildiği artık isbat-edilmiştir. Dağ ahâlisinin yerleşik olması ve çöl hâlindeki isteplerde bulunanların da, sürüleri otlak aramak mecbûriyeti yüzünden, göçebeliği meslek edinmeleri tabi'îdir. Bu iki yaşayış tarzı arasında mutavassıt vaziyetler de vardır. Bâhusus ki, Fas 'ta çok dar sâhalarda, bilhassa muhtelif merkez ve cenûp dağ silsilelerinin eteklerinde, yer değiştiren bir çok yarı-göçebelere tasâdüf edilir. Lâkin umûmiyetle göçebelik hayvanlar ve ot arama işine tâbidir ve bu sıfatla coğrafî sâhası doğrudan-doğruya yağışların tarz ve mıkdarına ve binnetice otluğun mâhiyetine tekâbül eder vaziyettedir.

Fas 'ın belli-başlı göçebe zümreleri, merkezî Fas 'ta, Muluya 'nın şarkı ile büyük Atlas 'ın cenûbunda Sahrâ ya doğru uzanan isteplerde bulunur. Şarkî Fas 'ta, göçebelik eden büyük kabîleler meyânında Bergenî ile Fîrîg arasında Benî Gîl kabîleler birliğini zikretmek icâp eder. Atlas 'ın öte yanında Ayt Callâl ve Ayt Seddrât, İdâ-ü-Blâl, Ayt-ü-Mrîbeṭ kabîleleri vardır. Nihâyet Dar'a (Dra) mıntakasının cenûbunda Rgîba, Şkârna ve Avlâd Dlîm kâbîleleri bulunur. Yarı göçebelere gelince, bunlara orta Atlas 'ın dışında, büyük Ġarb ovalarında (şimâlde-Rḥâmna ve cenupta-Şyâdma) tesâdüf edilir.

Bununla berâber Fas, Berberistan 'ın 3 bölge arasında en fazla yerleşik köy ahâlisinin bulunduğu memlekettir. Bunlar, meskenleri sâbit olup, yalnız çadırlarda değil, evlerde yaşarlar. Evler açık arâzide, seyrek olarak, münferit görünürler. Aksine muhtelif ehemmiyette ve halkın kesafetine göre, birbirinden az-çok uzakta köyler ortaya çıkarır.

Fas yerleşik ahâlisinin mesken tipi, mıntakaya göre, değişir. Dağlık memleketlerde çiğ tuğladan veya taştan yapılmış, iki kanatlı damı ottan veya sâdece taraçalı evleri vardır; ovalarda çadır hâkimdir. Bunlar sâbit olup, yanlarında yavaş-yavaş malırûtî damlı ve dallardan yapılmış *nuvvāla* diye anılan kulûbeler görünmeğe başlamıştır. Sahrâ vâhalarında, ahâli müstahkem merkezlerin veya *ḳṣūr* (müfr. *ḳṣar* < *ḳaṣr*)'ların içinde toplanır. Bu etrafı çevrili yerler, ekseriyâ, bir şehir hayatı nüvesini teşkil eder. Köylerin adı ovalarda *duvvār* ve dağlarda da *dṣar* 'dır. Bâzı dağlık mıntakada mağaralarda yaşayanlara da tesâdüf edilir.

b. Şehir halkı. Faslı kendi memleketinin bâzı şehirlerini husûsî bir şehir telâkkisine tâbi (*ḥażarîya*) tutar: bunlar, diğerlerinden fazlaca ispanyol medeniyeti te'sirinde kalan

Fas, Rabat-Sale ve Tetuan'dır. Bununla berâber, şunu da kaydedelim ki, diğer şehirlerde de İspanya'dan, bilhassa XV. asırdan itibâren, gelmiş müslümanların kurdukları müstemlekelerin eserlerine de tesâdüf edilir. *Ḥażarîya* telâkki edilmeyen şehirlerin halkı pek az şehirlileşmiş köy ahâlisinden ibârettir. Oucda ile Mazagan (bedevî çiftçiler) kadar Tanca'nın da (dağ çiftçileri) vaziyeti budur. Marrâkuş ile Meknes'in husûsî vaziyetleri, merkez şehirleri olmaları itibârı ile, menşe'i bedevî olan iki Fas sülâlesine bağlı sultanların makarrı olduklarından ileri gelir; bunlar henüz Endülüs *ḥażarîya*'lerinin eriştikleri medeniyet seviyesine kavuşmamış *maḥzanîya*'lerdir. Tanca, Larache, Mazagan, Safi ve Mogador gibi limanlar, ticarî olduğu kadar, siyâsî sâhada da Avrupa te'sirlerinin Fas ile yegâne temas noktası olarak kalmıştır. Nihâyet dağlarda Şefşâven, Vazzân, Şefrû, Debdû ve Demnât gibi şehirler mevcûdiyetlerini siyâsî sebeplere borçludur. Bunlardan ilk ikisi, doğrudan-doğruya portekizlilerin XVI. asırda şimâlî Fas'ta yayılma teşebbüslerinin önüne geçmek üzere, mukavemet merkezleri olarak kurulmuştur. Demnât ile Debdû bilhassa mûsevî şehirleridir; Şefrû'ya gelince, bu eski bir berber şehri bakiyesi gibi görünür. İkinci derecede şehirlerden Akdeniz sâhilinde ve bir çok asırlardan beri tamâmen avrupalılaşmış olan Septe zikredilebilir. Ayrıca Atlas okyanusu sâhilinde Arzila (Aşaylâ), mevcûdiyetini küçük Anfâ limanına borçlu olan Casablanca, Azemmûr ve Agâdîr vardır. İçeride al-Ḳaṣr al-Kabîr (al-Ḳṣar, ispan. Alcazarquivir), Tâzâ, Târûdânî bulunur. Bir çok eski şehirler bugün ortadan kalkmıştır. Msl. Akdeniz üzerinde Nakûr ve Bâdis; Mazagan'ın cenûbunda Ṭît; Marrâkuş'un cenûbunda Aġmât ve Tînmallal şehirleri ve nihâyet al-Bakrî, al-İdrîsî gibi coğrafyacıların ve Leo Africanus'un tasvirlerini yaptıkları bir çok diğer şehirler böyledir.

Umûmiyetle Fas'ın şehirleri bir kale veya *ḳaṣaba* (halk ağızında *ḳaṣba*)'nın etrafında toplanır. Bunlar mahallî idârenin merkezidir. Bu kalenin himâyesi altında *mellâḥ* veya yahudi mahallesi uzanır. Etrafında da büyük câmileri, pazarları, *ḳayṣarîya* [b. bk.]'leri ile, hakikî mânasında, şehir veya *mdîna* bulunur. Bunun etrafı bir sûr ile muhattır. Daha ötesinde, azçok köy evsafını hâiz, dış mahalleler uzanır. Şehirler mahallelere (*ḥauma*) taksim edilmiştir. Bunların içinde sokaklar (*zanḳa*), çıkmazlar (*darb*) ve meydanlar (*raḥba*) bulunur.

c. İktisâdî hayat. Yerleşik olsun göçebe olsun, halkın hiç olmazsa 4/5'ünü teşkil eden köy ahâlisi, bâzan ziraat bâzan çobanlık ile ve bâzan da her ikisini birleştirerek, topraktan geçinir. Dağ halkı hubûbât (buğday, arpa, çavdar), bâzı sebzeler (bakla, nohut, burçak) ve meyva ağaçları yetiştirir. Ayrıca, oldukça iptidâî surette, ormanlarını (mazı ağacı, sedir) işletirler. Ova sâkinleri bilhassa hubûbât yetiştirirler ve inek, koyun, deve, at ve merkep beslerler. Cenûp vâhalarında halk hurma ağacı yetiştirir ve sulama tertibatı vardır.

Zirâî sanayi iptidâîdir. Sırf ziraat için elzem olan âletler ile yün çuhalar (elbise, halı, çadır) te'min eder. Süs berberîleri mâdenleri işlemekte husûsî bir kabiliyet gösterir (esliha, mücevherat). Sa'diler devrinde mühim ihracat emtiası olan kamış şekeri ile bakır artık Süs'tan ihrac edilmemektedir.

Her kabîle muayyen mıkdarda pazarlar (*sûḳ*) açar. Bunlar köylerde satış yapar ve açıldıkları günün ismini alırlar. Köylü, mahsûlünü pazarda satar ve şehirden gelen tüccarın getirdiği mâmûl eşyayı da burada satın alır. Hubûbât silolarda (*maṭmûra*) muhafaza edilir; büyük Atlas ile bu dağların cenûbunda müşterek ve *āgādîr* ismini alan müstahkem depolar vardır.

Sanayi faâliyeti şehirlerde temerküz eder. Eskiden bir lonca (*ḥanṭa*) teşkil eden her san'at kendi ismini taşıyan bir sokakta toplanırdı. Gerek imâlât ve gerekse satışlar burada yapılır. Emtia stokları çarkın *ḫân* veya *fondaḳ*'larına yığılır. Bâzı maddeler, hubûbât, nebâtî yağ, kömür ve yün, *raḥba* ismini alan husûsî meydanlarda satılır. XIX. asırda sultanların te'sis etmiş oldukları buğday ve deri ihracat inhisarları (*sâḳa*) bugün ortadan kalkmıştır. Bir çok Avrupa emtiası bugün Fas'ta birinci derecede zarûrî ihtiyaclar arasına girmiştir ve mühim bir ticaret mevzuu teşkil eder; pamuklular, çay ile şeker ve mum böyledir. Fransa himâyenin te'sisinden evvel, Fas'ta kullanılan ağırlık ve uzunluk ölçüleri ile paralar için bk. bibliyografya ve bilhassa Massignon ve Michaux Bellaire. Leo Africanus'un orta çağlarda Fas'ın sanayi hayatı hakkında çizdiği pek canlı tablo, bir çok hususlarda hâlâ kıymetini muhafaza etmektedir.

Kendilerini bilhassa bâzı şehir sanayiine hasreden mûsevîler (sırmacı, işlemeci ve kuyumcular) ayrıca, simsar sıfatı ile, mühim roller oynarlar. Aralarında bir çok dininden dönmüş yahudiler bulunan Fas şehri sâkinleri, Fas'ın bilhassa İngiltere ile olan idhâlât ticâretini inhisarları altına almış gibi idi ve bu sebepten limanlarda küçük cemaatleri vardı.

Süs berberîleri, umûmiyetle perâkendeci (*baḳḳâl*) olarak, şehirlere taşınır ve para kazandıktan sonra, memleketlerine dönerler. 1914—1918 harbinden beri, bunlardan bâzıları, ame-

lelik yapmak üzere, Fransa'ya hicret etmiş olup, büyük sanayi şehirlerinden bâzılarının dış mahallelerinde, mensûp bulundukları kabîleye göre, toplu oturmaktadırlar.

V. SİYÂSÎ HAYAT.

Fas, pek seyrek olarak ve kısa bir müddet için, yalnız bir sultanın hâkimiyeti altında kalabilmiştir; bunun yüzünden hukûmete tâbi bölge (*bilād al-maḫzen*) ve âsî bölge (*bilād al-sā'iba*) tasnifi ortaya çıkmıştır. Umûmiyetle *maḫzen* bölgesi şehirleri, vâdileri ve ovaları ihtivâ ederdi. Dağlık havâliye gelince, sultanın nufuzu nisbetinde, az veya çok müstakil kalırdı. Teferruat için bk. mad. MAḪZEN.

Şehirlerin dışında ahâli kabîleler (*ḳabîla*) hâlinde toplanır. Bir çok kabîleler bâzan müşterek bir isim altında birleşir. Bununla berâber bunlar, kelimenin tam mânası ile, siyâsî bir birlik teşkil etmez. Şimâlde — Ġumara, cenûpta da — Ḥâḥa, Dukkāla ve Şâvîya'lerin vaziyeti böyledir. Kabîle daha küçük bölümlere (*rubʿ*, *ḫums*, *faḫẓa*) ve bunlar da tâli bölümlere ayrılıp, her biri muayyen mıkdarda köy, hayme veya evi muhtevîdir.

Sultana tâbi kabîleler *maḫzen*'ce tâyin edilen bir *ḳā'id* tarafından idâre edilir. Bunun vazifesi vergilerin tevzii ve tarhı, asker celbi ve âsâyişin te'minidir. Her bölüm için, emrinde bir *şaiḫ* bulunur. Tâli bölümler de buna tâbi bir *muḳaddam* tarafından idâre edilir.

Maḫzen kabîleleri ile *cayş* (halk ağızında *giş*) ve *nā'iba* kabîleleri arasındaki farklar için bk. MAḪZEN.

Maḫzen'e tâbi olmayan kabîlelerde idârî salâhiyet, eli silâh tutan adamların meclisine (*camā'a*) verilir. *Camā'a* kabîlenin mülkî, adlî, cezâî, mâlî ve siyâsî bütün işleri ile meşgûl olur; adâleti, ekseriyetle mahallî âdete göre (araplarda *'urf* berberîlerde *izref*), yerine getirir; bir *şaiḫ* (berber. *amġār*) intihap eder ki, bu sâdece kararlarını icraya memurdur. Kabîle *camā'a*'larının yanında mahdut salâhiyetli bölüm ve tâli bölüm *camā'a*'ları vardır.

Bütün *bilād al-sā'iba* kabîleleri iki muhâsım fırka veya *laff*'a ayrılır. Muayyen bir *laff*'a mensûp bir kabîle hücuma mârûz kaldığı zaman, aynı fırkadan olan komşu kabîleler, silâha sarılarak, onun imdadına koşarlar.

Şehirlerde, *maḫzen*'in mümessili, resmî sıfatı *ḳā'id* olan vâlidir; bâzı büyük merkezlerde *bāşā* unvanını alır. Oucda vâlisine bâzan *'āmil* unvanı verildiği de olmuştur.

Şehirdeki *ḳā'id* umûmiyetle kabîle *ḳā'id*'inin salâhiyetlerini hâizdir ve cürüm ve cinâyetler hakkında hüküm verir. Bir yardımcısı veya *ḫalîfa*'si vardır. Bunun yanında *muḥtasib* gedikleri nezâreti altında bulundurur, zahîre fiyatlarını tesbit eder ve ahlâkî zapt ve rapta gözkulak olur. *Ḳā'id* mahalle *muḳaddam*'lerini emri altında bulundurur ve kararlarının infazı da jandarmalarınca (*mḫāzniya*) te'min edilir. Her şehre *maḫzen* tarafından gönderilen memurlar arasında şunlar da zikredilebilir: *nāẓir* veya emlâk-i umûmiye (*ḥubus*) müfettişi, mahlûl tereke vasîsi (*vakîl al-ġurabā'*, halk ağızında *bū-mvāreṣ* = *Abu 'l-mavāriṣ*) ve mahallî rüsûm ve pazar vergileri tahsildarı (*amîn al-mustafād*) ve nihâyet hudut şehirleri ile limanlarda, gümrük resimleri *umanā'* (müfr. *amîn*) ismini alan memurlarca alınır.

Mahkemeler, vaziyete göre, *ḳā'id* veya *ḳāḍî* tarafından görülür. Kadı şahsî hukuk davaları ile uğraşır; onun yanında resmî evrak kâtipleri veya *udūl* muâmeleleri tesbit eder. İhtisas mâhiyetinde ihtilâflarda, duvarcı ustaları, ziraat erbabı, baytar (*mvālim en-naẓar*, *arbāb eṭ-turḳa*, *fallāḥ*, *bayṭār*) gibi, ehl-i hibreye baş vurulur. Şöhret sâhibi hukuk-şinaslarca aynı mevzularda verilen ictihadlar (*fatvā*) birbirini nakzettiği için, Fas hukûmeti bu son senelerde Rabat'ta bir temyiz mahkemesi (*maclis al-isti'nāf*) ihdas etmiştir.

Gayr-i menkûl emlâk bir çok şekiller gösterir. Evvelâ mîrî emvâli zikretmek lâzım gelir. Bunlar ya doğrudan-doğruya *maḫzen* eli ile idâre edilir (hassa mülkü) yahut da idâresi, bilmukabele mecbûr oldukları askerî hizmete karşılık, *giş* kabîlelerine verilir. Bu arâziden bâzıları, muvakkat veya dâimî mülk olarak, sultanca ısdar edilen bir emirnâme (*ẓahîr* veya *tanfîẓa*) ile, husûsî şahıslara intikal ettirilebilir.

Ḥubus emlâki şehirde veya açık yerlerde olabilir. Şehirlerde bunların gayr-i menkûl servetlerin yarısı kadar emlâki içine aldığı görülür. Bunlar kiracılarına, husûsî hukuk (*meftāḥ* ve *gzā* < *cazā'*) te'min eden muayyen şartlar dâhilinde, isticar edilir. Köylerde *ḥubus* emlâki bilhassa tarla ve ağaçlardır. Her hâlde bu emlâkin vâridatı umûmî menfaate hâdım veya dinî mâhiyette binaların (câmi, medrese, mektep, çeşme) muhafaza ve idâresine ve bu müesseselere bağlı me'murların ücretlerinin te'diyesine hasredilir.

Fas'ta, emniyette bulunmamalarından ve halkın kesâfetinin az olmasından dolayı, hiç bir şahsa âit olmayan vâsî arâzi vardır. Bu topraklar, bölünmez surette, kabîleye âittir. Bunlara müşterek topraklar (*blād al-cmā'a*) denir. Nihâyet satın alma veya intikal yolu ile, şahıslara âit olan topraklar (*mulk*), bir mülkiyet ilâmı (*mulkiya*) ile tesbit edilen husûsiyetleri hâizdir.

Eski islâm vergileri (*zakāt* ve *'uşr*) son zamanlarda birleştirilmiştir (*tartîb*). Devletin

belli-başlı gelirini teʾmîn eden bu vergi hâricinde, şehre girme ve pazar âidâtını (*maks*; bunlar din ve halkça fena görülür) inşa edilmiş gayr-i menkûl üzerinden şehir resmini (*żarîba*) zikretmek lâzım gelir. Bu belli-başlı vergilere, üç büyük müslüman bayramı vesilesi ile, sultana verilen hediyeleri de ilâve etmek icap eder. Gayr-i müslimlerden alınan *cizya* veya şahıs vergisi ile bâzı arap kabîlelerince, askerlik hizmetinin yerine geçmek üzere, verilen bedel veya *nāʾiba*'nin her ikisi de kaldırılmıştır.

VI. DİNÎ HAYAT.

a. İslâmiyetten evvel berberîler. Vesikaların eksikliği yüzünden, Fas berberîlerinin islâmiyete geçmezden evvelki dinî itikat veya ibâdetleri hakkında bir fikir edinmek güçtür. Bu memleketin iptidâʾî dinini ancak hâlâ muhafaza ettikleri tabiatçı itikatlar ile tasavvur etmek imkânı vardır. Bulunmuş iki taş üzerinde mahkûk resimler, bir güneş ibâdetinin mevcut olmuş olduğunu gösteriyor. Fas müslümanlarınca devam ettirilen tabiatçı itikatlar için bk. *d.*

b. İslâmlaşma. İstilâ sırasında, araplar şehirlere civar mıntakalarda isevî ve mûsevî itikatların az-çok teʾsîri altında kalmış bir halk ile karşılaştılar. Muhakkak ki, onlar bu dinleri hakkiyle yerine getiremiyorlardı. Bunları, tam mûsevî veya hıristiyan olmaktan ziyâde, hıristiyanlığa ve yahudiliğe meyyâl kabîleler olarak düşünmek daha ihtiyatlı olur. Lâkin görünüşe göre, bu teʾsirler dağlık mıntakalar çevresinde oturan berberî halkını müstevlîlerce kabûl ettirilmek istenilen yeni vahdâniyet dinini almağa hazırlamış bulunuyordu. Zâten ilk iki istilâ, 640'a doğru yapılan 'Ukba b. Nâfiʿ'inki ile 711'de Mûsâ b. Nuṣayr istilâsı, bu memlekette pek az arap kalmış olduğundan, ancak pek kısmî ve sathî kalan bir islâmlaşma teʾmîn etmiştir. Bir şehir dini olan islâmiyet uzun müddet şehirlerde yaşayabilmiştir. Esâsen berberîler de müstevlilerin mâlî isteklerinden kurtulmak ümidi ve menfaatlerinin sevkı ile, islâm dinine girmişlerdi. Lâkin araplar bunları alelâde vergi veren şahıs muamelesine tâbi tutunca, münkirlik yoluna sapmakta tereddüt etmediler. Arap müverrihlerine göre, bu 7 defa tekerrür etmiştir.

Muhakkak olan bir cihet varsa, o da fasılların, müslüman kalmakla berâber, hâricîlerin ehl-i sünnetinkine muğayir mesleklerini kabûl etmiş olmalarıdır [bk. madd. ḤĀRİCÎ ve ŞUFRİYA]. Hattâ berberîler, esâsata az-çok islâm dinini takliden vücuda getirilen, peygamberli ve kur'anlı yeni mahallî dinler meydana çıkarmakla, daha ileri bile gittiler. Tancalı berberî Maysara [b. bk.]'nın hemen bastırılan isyan tecrübesinden sonra, Barġavāṭa [b. bk.]'lar kendi aralarından Ṣāliḥ b. Ṭarîf'i peygamber tanıdılar. O da onlara berberî lisanında bir din kitabı yazdı. Bu din, ilk Fas sultanlarınca şiddetli bir mücâdeleye mârûz kalmış olmasına rağmen, ancak XIII. asırda Muvahhidler sülâlesine mensûp sultanlar tarafından ortadan kaldırılmış olmalıdır. Barġavāṭa'ların bu hareketleri en devamlısı olmuştur; bunun yanında Tetuan civarındaki Ġumāra'lar arasında Ḥā-mîm (ölm. 313 = 925) tarafından çıkarılan cereyan da zikredilebilir.

Bu aksülamellere rağmen, gittikçe kuvvetlenen sülâlelerin dini olan islâmlık yavaş-yavaş Berberistan dağlarını bürüdü ve sâkinlerini içinde eritti. Lâkin Fas'ta islâmlığın yeknesak bir din olarak yerleşmesi, ancak Barġavāṭa dinini ortadan kaldıran ve „müşebbiheci" (*mucassimūn*) Murabıt devletini yıkan 'Abd al-Muʾmin'in ölümünden sonra, vukua gelmiştir. Filhakika o zamana kadar islâmlığı müdafaa edenler, ilâhiyatçı olmaktan ziyâde kılıç erbâbından idi. Bunlar halkı silâh ile islâmiyeti kabûle sevkettikten sonra, bunu halka aşılayamıyorlardı. Bunun yüzünden, büyük atlaslı bir berberî olan İbn Tūmart [b. bk.], şarkta tahsil görüp iyi bir ilâhiyatçı olduktan sonra memleketine gelerek, burada tarafdarlarının yardımı ile, hem dinî ve hem de siyâsî olan muvahhidler [b. bk.] cereyanını ortaya çıkarmıştır. Bunlara aynı zamanda „*taṿḥîd* [b. bk.] neşr ve tâmimcileri" diyorlardı. Muvahhidlerin ıslâhatçı harcketlerinin teʾsirleri Fas'ta gelici ve geçici olmakla berâber, memlekette her nevi râfızîlik izlerini ortadan kaldırmış ve muhafaza ettiği Mâlik b. Anas [b. bk.] mezhebini memlekette istikrarlı bir hâle getirmiştir.

c. Fas'ta islâmiyetin inkişâfı. Muvahhidler sülâlesinin sukutundan sonra, islâmiyet Fas'ta kısa bir zamanda husûsî bir mâhiyet aldı. İslâmiyet İspanya'da mağlûp edildikten sonra, yine yarım adanın hıristiyanları tarafından, bizzat Fas'ta da hücuma mârûz kaldı ve yavaş-yavaş geriletildi. *Dār al-islām*'ların garp hudûdu böylece Fas topraklarına intikal ettirildi ve daha geriye doğru atıldı. Hıristiyanlığın taarruzuna mârûz kalan Fas islâmlığı *cihād*'a dâvete mecbur kaldı ve faâl bir islâm unsuru oldu. Bu suretle memleketin bütün mânevî kuvvetlerine, hattâ sünnîliği kendisine şüpheli bile görünen itikatlara dahi dayanmak zarûretinde kaldı; Fas islâmlığı, bunları kullanabilmek üzere, az-çok sathî olan bir sünnîlik cilâsı ile süsleyerek, içinde eritti. Böylece bu devirde o zamana kadar islâmiyetle muvâzî bir hayata mâlik olmuş, yaşayan veya ölü eshâba ibâdet âdeti ile, muayyen nisbette şeriflik, *maḫzen*'ce bir resmî şükrân borcu şeklinde, Fas'a sokulmuş oldu.

Merīnīlerden evvel din, yaşayabilmek ve devam edebilmek için, mütemādiyen dünyevî kudretin yardımına ihtiyac göstermişti. Göçeba berberî menşe'li bu sülâleden sonra, roller alt-üst oldu. Hukümdarlar islâmiyeti, kendi nufuzlarını te'mîn için, vâsıta olarak kullanmışlar ve bunu kendi inhisarları altına almak üzere, resmî dinî tedrisat müesseseleri (*madrasa*) ihdas etmişlerdir. Bunlardan birincisi (*madrasat al-Ṣaffārīn*) Sultan Abū Yūsuf tarafından 679 (1280)'da sülâlenin makarrı Fas şehrinde açılmıştır. Bu sûretle şehir, bu sülâle sâyesinde, garbî berberî ülkesinin büyük bir islâmî kültür merkezi olmuştur [bk. mad. FAS ŞEHRİ]. Merīnīlerden hemen sonra gelen sülâle, Banī Vaṭṭās'lar aynı şehirde sülâlenin bânisi İdrīs II.'i tâziz âdetini çıkardılar. Bu devirden beri bunun mefrûz türbesi hurmet ve tebcil mevzuu teşkil etmektedir. Kendisi Fas'ta bu şekilde velîleştirilen ve kendilerine dinî şahsiyetler hattâ asîlzâde sınıfınca âdetâ tapılan evliyanın ilki ve en ehemmiyetlisidir. Bir taraftan İdrīs'i tâziz böylece te'sis edilirken, diğer taraftan az-çok hakikî olan torunları *şarīf* unvanına tesâhüp etliler; maddî ve mânevî bakımdan Fas cemiyeti içinde ehemmiyetli roller oynamağa başladılar. İdrīs şeriflerinin kazandığı bu nufuz, al-Ḥasan tarafından, 'Alī ahfâdı şerifleri sâyesinde de kuvvetlendirildi. Bu suretle Fas'ın iki büyük şerif zümresi, İdrīsīler ile Alevîler, teessüs etmiş oldu. *Şarīf* ismini alan iki sülâle, Sa'dîler ile bugün iktidarda bulunan Filâlîler, 'Alevîlerden gelir. Şerifler idâreyi ele alır-almaz, memleketin âkıbeti üzerinde gittikçe ehemmiyet kazanan te'sirlerde bulundular.

Diğer taraftan, şerifliğin ortaya çıkması, dinî tarikatlerin te'siri ile de pek yakından alâkalıdır [bk. mad. ṬARĪḲA]. Muvahhidler sülâlesinin nihâyetinden itibâren, bunların mevcûdiyeti tesbit edilebiliyorsa da (Ḥuccāc, Māgirīyūn, Amġārīyūn), bugün hâlâ mevcut tarikatlerin ancak 1645'te ölen al-Cazūlī'nin portekizlilerin aleyhine cihada teşvik eden dinî vaaz ve neşriyatından sonra teessüs ettikleri görülüyor.

d. Fas'ta bugünkü islâmiyet. Bu kısımda sâdece Fas ahâlisinin dinî akîde ve ibâdet sahâsında ve yeni islâm câmiasından ayrıldıkları mühim noktalara temâs edilebilecektir. Sünnîlikten hâric kaldığı ve mûtezile itikatlarını besledikleri iddia edilen ve henüz iyi tetkik edilmemiş bir kaç küçük münferit zümre (şarkî Fas'ta — Benī Znāsen'lerin yanında Zkāra'lar; Garb'da — al-Ḳaṣr al-Kabīr civarında Bdāva'lar) dışında, bütün Fas müslümanları sünnîdir ve Murbıtlardan itibâren, aynı memlekette al-Avzā'ī yerine geçen mâlikî mezhebine mensûptur. Halkın dinî vazifelerini bilhassa şehirlerde yerine getirdiği görülür. Ovalardaki bedevîler ile dağlı berberîler ibâdetlerine oldukça gevşek davranırlar. Bununla berâber, Fas ile Tanca arasında, Cbāla'lar islâmiyete pek bağlıdır. Bunlar pek dindar olup, *Kur'an* ellerinden düşmez. Yaylalarda ücretle hocalık eden mektep muallimleri eskeriyetle bunların arasından yetişir [bk. mad. ŞARṬ]. Şimâl ve cenup dağlık mıntakalarda da her köyde bir câmi bulunur.

Mesâfenin uzunluğuna rağmen, faslılar dinin emrettiği gibi, yine hacca giderler. Bir çokları da Afrika'nın şimâl-i şarkîsinde yerleşmiştir (İskenderiye Fas cemaati gibi; bu cemaatlerin kazandığı ehemmiyet Sultan 'Abd al-Ḥafīẓ'ın Mısır'a bir Fas konsolosu (*amīn al-Maġāriba*) tâyin etmesine sebep olmuştu).

Şeriatin emrettiği iki bayram (*'id kabīr* ve *'id ṣaġīr*) hâricinde, faslılar Peygamberin doğumunu (*mūlūd* < *mavlid*) da bayram sayarlar ve 10 muharremde *'āşūrā'* bayramını da kutlarlar. Merīnīlerin te'sis ettiği mevlûd, kendilerinin Peygamberin nesebinden geldiklerini iddia eden bu sultanların iktidara geçtiğinden beri, bir nevi millî din olmuştur. Fas'ta bu bayram, şeker ve kurban bayramlarından daha mühimdir.

Fas'ta islâmiyet hakkında yukarıda verdiğimiz mâlûmat onun bu memlekette hakikî mâhiyetini aydınlatmağa kâfi değildir. Nitekim hepsi müridlerinin dinî ihtiyacları ve iştiyaklarını tatmin ve bunların yüksek dindarlık hislerini beslemekten başka bir şey yapmadıkları kabûl edilse dahi, tarikatleri de bu hususta bizi kâfi derecede tenvir edemez. Bu tarikatler oldukça çoktur: Ticānīya, Darḳāva, Ṭayyibīya-Tuhāma, Kattānīye [bk. madd.] v.b. Lâkin mensûpları aşağı-yukarı sırf şehir sekenesi ile ziraat erbâbının münevver sınıflarından seçilen bu tarikatlerin yanında, mühim mıkdarda halk tarikatleri vardır ki, burada dinî tâ'at yerine, kerâmet sahtekârlığı ile kanlı âyînlerin faâliyete geçtiği görülür. Msl. Cīlāla, 'Īsāva, Ḥmādşa ve Dġūġīya tarikatleri bu makûledendir. Bu tarikatlerden bâzıları bâzan mensûplarını cemiyetin muayyen bir sınıfından seçerler. Msl. okcuların *rmā* (*rumāt*) ve zencîlerin Gnāva tarikatleri böyledir. Bütün bu tarikatlerin müşterek vasfı, müessislerini birer mühim *velī* mertebesine yükselmiş olmasıdır.

Evliya tâzizi Fas'ta çok yayılmıştır ve muhakkak ki, islâmiyetten evvel de böyle idi. İslâmiyet bunu sâdece müsâmaha ile karşılamıştır. Esâsen bir şehrin veya mıntakanın hâmisinden başlayıp, mezarı az-çok süslü bir *ḳubba* ile örtülmüş *sayyid*'den geçmek üzere, de-

rece-derece evliyâ vardır. Az ehemmiyetli evliyalar mezarlarının etrafındaki küçük duvardan (*ḥavş*) anlaşılır.

Bu mübârek şahsiyetler, kadın olsun erkek olsun, pek muhtelif yollardan evliyalığa erişirler. Bâzıları, hayatları esnâsında, ilimleri, zühd ve takvaları, mûcize kabiliyetleri (*baraka*) ve hattâ az-çok sırrî bir meczûpluk ile bu mertebeye erişirler; diğerleri, ölümlerinden sonra, kerametleri ile meşhûr olurlar. Kâfirlere karşı harplerde (*cihâd, ribât*) ölenlere de ekseriyâ azîzlik izâfe edilir. *Murâbiṭ* (halk ağızında *mrâbeṭ*) ismi buradan gelir. Bununla berâber, bu tâbirin ilk verdiği mâna ekseriyâ gözden uzak tutulmuş ve böylece *murâbiṭ* unvanı hayatlarında hiç bir cihâda iştirâk etmemiş olanlara da verilmiştir. Ekseri hâllerde *murâbiṭ*, Fas'ta evliyayı göstermek üzere kulanılan diğer tâbirlerin (*valî, sayyid, ṣâliḥ*) müteradifi olmuştur. Lâkin evliyanın torunları olup, ecdadından kendilerine *baraka*'nin intikal ettiği şahıslara yalnız bu unvan verilir. Berberîlerde evliya için *agurram* tâbiri kullanılır. Büyük evliyanın isimlerinin başına *mavlây*, diğerlerinin başına *sîdî* ve azizelere de *lâlla* berberî unvanı ilâve edilmektedir.

Kendisinin, mütevâzi olmakla berâber, en çok makamlarına (*maḳâm, ḥalva*) tesâdüf edilen şahsiyet, memleketten olmayıp, meşhûr Bagdad hâmisi 'Abd al-Ḳâdir al-Cîlûnî'dir. Halkın ağızında buna al-Cîlâlî ismi verilir. Esasta Fas'a hiç gelmemiştir. Lâkin merâsimin en şâşaâlısı Fas şehrinin meşhûr bânî ve hâmîsi Mavlây İdrîs'e yapılır. Fas'ın diğer büyük evliyası arasında şunlar zikredilebilir: Mavlây 'Abd al-Salâm b. Maşîş (kendisi Cbâla'nin hâmisi olup, Cabal al-'Alam'de medfûndur); Ġarb'da — Mavlây Abû Salhâm; Mavlây Abu 'l-Şitâ' al-Hammâr (Mavlây Buşştâ; Fas şehrinin şimâlinde); Sîdî Muḥammed b. 'İsâ (Meknes'in hâmisi ve 'İsâva tarikatinin müessisi); Mavlây Abû Şu'ayb (Bûş'îb, Azemmûr'da); Mavlây Abû Ya'azzâ (Bû'azzâ, Tâdlâ'da); Sîdî Abu 'l-'Abbâs al-Sabtî (Sîdî Bel-'Abbés, Septe'de doğmuş ve Marrâkuş hâmisidir). Bütün bu evliya ve daha az ehemmiyette olan başkaları, bir evliya hâl tercümesi te'lîfatına yol açmıştır. Bu hususta ileride bahsedilecektir.

Fas'ta hayatlarında veya ölümlerinden sonra evliyalaştırılmış şahısları tâziz âdeti yalnız müslümanlara mahsus değildir. Mûsevîlerin de müslümanlarınkiler kadar çok azîzleri vardır. Bu evliyadan bâzıları o kadar büyük bir şöhret salmıştır ki, müslümanlar bile mezarım hurmetle ziyâret ederler; msl. Vazzân civarında Azjen'de Rabbî 'Amrân mezarı ile Safi'de Rabbî Ben Zmîro'nun mezarı gibi. Bilmukabele mûsevîler de Fas'ta bâzı müslüman evliyaya dinî bir hurmet gösterirler.

Belli-başlı evliyadan birinin mezarının bulunduğu her toprak mübârek bir yer (*ḥurm*) telâkki edilir ve taarruzlardan masûn melce' addedilir. En tanınmışları arasında Fas şehrinde Mavlây İdrîs ile şimâl-i garbî dağlarında Mavlây 'Abd al-Salâm Maşîş'in *ḥurm*'u zikredilebilir. Bu arâzi, sırf evliyanın torunları olan veya böyle olduğunu iddia eden âilelerin mülküdür; bunlar *maḫzen*'in nufuzunun dışında kalır ve devlet tekâlifinden muâftırlar; hattâ daha ileri giderek, evliyanın ahfadı, kendi hesaplarına bu arâzi üzerinde, sultanın resmen tanıdığı bir imtiyaz şeklinde, bâzı husûsî vergiler almağa da me'zûndurlar. Evliyanın türbesinin torunlarına te'min ettiği servet menbâları yalnız bu vergi tahsilâtı değildir; asıl servet kaynakları, ziyâretçilerin mezarı ziyâret ettikleri zaman verdikleri atıyelerdi. Umûmiyetle senede bir defa evliyanın türbesinde *mûsem* (*mavsim*) ismi verilen bir evliya bayramı tes'îd edilir: bâzan pek uzaktan gelmiş böyle bir halk tabakası *sayyid*'e duâlarını okumak ve şerefine yapılan şehr-i âyîne katılmak üzere, orada toplanır. Bu vesile ile her taraftan hediyeler gelir ve bu evliyanın ahfadı arasında paylaşılır.

Bu şartlar dâhilinde, ehemmiyetli veya ehemmiyetsiz, her türbenin bir idâresi olması tâbiî idi. Mezarın bulunduğu türbe ile buna bağlı zikir ve ibâdet yeri ve bir misafirhâne (*zâviya*) vardır. Bunun başında *muḳaddam* vardır; vazifesi gelirleri toplamak ve bunların tevzüni te'min etmektir. Bu gelirler esâsen sâdece ziyâret (*ziyâra*) mahsûlü değildir. *Zâviya*'nin ekseriyâ bâzan uzaklarda yarıcılık usûlü ile işletilen toprakları vardır. Bu topraklara *'azîb* denilir ve *zâviya*'nin çiftçileri de *'azzâb* diye anılır. Bâzan satın alma sureti ile de elde edilen bu çiftlikler ekseriyâ, vakıf veya vasiyet yolu ile, *zâviya*'ye intikal eder.

Bu suretle bâzı şöhret salmış ve zengin *zâviya*'nin, içinde bulundukları mıntaka üzerinde, dinî te'sirlerin hâricinde, te'sis ettikleri siyâsî nufuz kolayca tasavvur edilebilir. Dinî te'sire gelince, bu oldukça mühimdir. Bâzı Fas *zâviya*'leri sünnîliğin ocağı vazifesini görür ve memlekette islâmlığı canlandırır ve kuvvetlendirir. Bâzıları da birer tasavvuf merkezi hâline gelir veya dinî tedrisatta bulunur. Bütün bunlar meşhûr ve mühim bir evliyanın ahfadı zümresinin, yâni *murâbiṭ*'ın, Fas'taki imtiyazlı mevkilerini kolayca anlatır. Eğer ceddin, kendisini velî yapan kabiliyetleri hâricinde, bir de Peygamberden inmesi vârit olursa, ahfadı, *şorfâ'* olmuş olur ki, bu da onların maddî imtiyazlarını fazlalaştırmağa ve sağlamlaştırmağa

yarar. Bunun yüzünden, şerif olmayan bir azîzin hafidleri, cedleri için az-çok farazî şecereler ile şeriflik iddialarında bulunurlar. Böylece şeriflerin ictimâ'î tabakasına nüfuz edememiş murabıtların mıkdarı Fas'ta oldukça yüksektir. Fas *zâviya*'leri yalnız bir ziyâret merkezi değil, aynı zamanda, ekseriyetle şeriflerin toplandığı ve dinî bir tarikatın, bir tarikat şûbesinin veya bir tarikate bağlanmış ikinci derecede bir dinî teşekkül merkezidir. Bizzat *zâviya*'nin şûbeleri olabilir. Bir çok bu ismi taşıyan mües seseler, bir ana *zâviya*'nin şûbeleridir ve bunlar merkezlerinden pek uzakta bulunurlar.

Böylece evliyayı takdis, dinî tarikatler ve şeriflik islâm dininin Fas'ta aldığı muhtelif şekillerdir. Bunlar birbirlerine o kadar derinden bağlıdır ki, ayrılmaları pek güçtür. Fas'ta hakikaten şerif münşaatı veya sâdece *murâbiṭ* olan belli-başlı şerif âileleri için bk. mad. ŞORFÂ'. Burada yalnız Fas şecerelerince menşe'leri hakikî telâkki edilen belli-başlılarını kaydedeceğiz. Bunlar al-Ḥasan ile 'Abd Allāh al-Kāmil'den, bu sonuncusunun 3 oğlu İdrîs, Muḥammed al-Nafs al-Zakîya ve Mūsā al-Cavn yolu ile, inmişlerdir. İdrîs ahfadı veya İdrîsîler şu kısımlara ayrılırlar: Cūṭîyūn (Şābihîyūn, 'İmrānîyūn, Ṭālibîyūn, Ġālibîyūn), Dabbāġîyūn, Kattānîyūn 'Alāmîyūn (bu sonuncuları Mavlāy 'Abd al-Salām b. Maşîş'in torunları olup, kendisi Cabal al-'Alam'de gömülü bulunmakla sülâle bu ismi almıştı. Bunlar da şu kısımlara ayrılırlar: Şafşāvanîyūn, Raysūnîyūn, Raḥmānîyūn ve Liḥjānîyūn). Muḥammed al-Nafs al-Zakîya'nin torunları Sicilmāsa veya Fîlāla (Fîlālîyūn; Tāfîlālt *nisba*'si), yâni hâlen saltanatı elinde bulunduran sülâlenin mensûplarıdır. Nihâyet Mūsā„ al-Cavn'ın Ḳādirîyūn *şorfā*'sıdır ve isimlerini büyük islâm evliyası 'Abd al-Ḳādir al-Cîlānî'den alırlar. Ayrıca Fas'ta, pek az mıkdarda olmak üzere, Ḥusaynî şerifleri de vardır ve al-Ḥasan'ın kardeşi al-Ḥusayn vâsıtası ile, 'Alî'den inerler; bunlar Endülüs'ten gelen ve Şikillîyūn ve 'Irāḳîyūn ismini alan şeriflerdir. Büyük *murâbiṭ* âileleri şunlardır: Dar'a'da — Tāmgrūt menşe'li Nāşirîya, Tādlā'da — Şarḳāva [b. bk.], Fas'ın şimâl-i garbîsinde — Vazzānîyūn'lar. Vazzānîyūn *şorfā*' (Vazzān şerifleri)'sının reisi büyük Ṭayyibîya-Tuhāma tarikatinin de başı olup, bunlar eskiden beri mühim siyâsî roller oynamakta ve *maḫzen*'ce itibâra mazhar olmaktadır. Diğer *murâbiṭ* âilelerini temsil edenlerden daha fazla olarak merkezî idâreye, isyankâr yahut az bağlı halk üzerinde siyâsî ve mânevî nüfuzlarını harekete geçirerek, büyük hizmetlerde bulunmuşlardır; bu suretle, itaatsiz halk kütleleri ile sultan arasında muvaffakiyetle mutavassıt bir rol oynamışlardır.

Şerifler böylece Fas câmiasının başında bulunurlar. Bunlardan bâzıları iktidarı ele almış, bâzıları da iktidardaki sultanın yardımcısı olmuşlar ve bu suretle onun tarafından husûsî bir itibâr görmüşlerdir. Ayrıca ileride, orta çağın sonundan itibâren, Fas'ın fikrî hayatı içinde ön safta bir yer işgâl ettikleri de görülecektir. Nihâyet yine şerifler kuvvetli bir ictimâ'î âmil yerine geçerken, murabıtlığın içinde eriyerek, onun getirdiği imkânlar ile ve bundan çıkan tarikatlerin sâyesinde, daha büyük bir kuvvet kazanmışlardır.

e. Eski berberî âyînlerinin devamı. Yukarıda görüldüğü gibi, islâmiyetçe kabûl ve hattâ tasdik edilen evliya tâzizi, islâmiyetin Fas'a girmesinden çok evvel başlar. Filvâki mühim evliyanın yanında, gerek şehirlerde ve gerekse bunların dışında, berberî halkı arasında yer tutmuş evliya vardır. Fas gibi büyük şehirlerde, bütün ictimâ'î sınıflarca tâziz edilen büyük *sayyid*'lerin yanında, isimlerinden açıkça halk tabakasından oldukları anlaşılanlar da vardır: bunlara *sîdî 'l-muḫfî* („gizlenmiş seyyid"), *sîdî amsa 'l-ḫayr* („akşam hayrolsun, seyyidim") veya *sîdî ḳāżî ḥāca* („ihtiyac olanı veren seyyidim") isimleri verilir. Ayrıca *Salvat al-anfās* (krş. Levi-Provençal, *Les Historiens des Chorfa*, s. 383) müellifi gibi, evliya siyerleri sırf bunları hatırlatmak için, hulâsa hâlinde hâl tercümeleri vermektedir. Fas'ta sık-sık tesâdüf edilen ve bâzan umûmî olan mütevâzî *ḫalva*'ler muhakkak aynı yerde islâmiyete pek evvel ve eskiden beri kendileri tâziz edilen şahsiyetlerin hâtıralarını muhafazaya yaramaktadır. Fas'ın her tarafında halkın aşağı tabakasının, msl. yüksek yerlerde, mağaralara, pınarlara, ağaçlara ve kayalara yaptığı tabiat âyinlerini de bu halk evliyasına yapılan merasimlere ilâve etmek doğru olur.

Fas'ta bu tabiat âyinlerinden Mavlāy Ya'ḳūb'a yapılan tâzizi de ayırmamak lâzımdır. Bunun şifabahş te'sirleri her kesçe kabûl edilmiş olup, her ılıcanın yanında bir *ḳubba*'sine tesâdüf edilmektedir.

Her hâlde sünnî islâmiyete aykırı put-perest itikatlarına Fas'ın aşağı yukarı her tarafında tesâdüf ediliyor; zâten bunlar Berberistan'ın diğer mıntakalarında görülenlerden de pek farksızdır. Doğum münâsebeti ile yapılan menâsike ve buna bağlı merâsim (isim verilmesi ve sünnet) ve bunun gibi ölüm ve evlenme ile müterâfik giden benzer âdetler yavaş-yavaş daha iyi bilinmektedir. Bunlar sünnî islâmlığın tamâmen dışında kalan âdetler olmakla berâber, tatbik edenlerce kat'iyen râfızîlik şeklinde telâkki edilmemektedir.

İslâmiyetin kabûlünden evvelki âdetlere bilhassa şehirlerin dışında tesâdüf edilir. Bunların bir çoğu ilk çağda Roma'nın ziraat âdetlerine çok benziyor. Fas köylüsü böylece Julien takvimini muhafaza etmiş oluyor. Bu her hâlde Fas'a romalılar tarafından sokulmuştur ve müslümanların kamerî takviminden daha çok ziraat ihtiyaclarına tekabül eder. Ay isimleri, pek az değiştirilmiş olarak, lâtin isimleri ile görülür: msl. kânun II. *yennāir*, lâtince *januar*(*ius*) gibi. Fas'ta şemsî yılın başlaması *ḥāgūza* ismi ile anılan bir bayramın tarlalarda tes'it edilmesine yol açar; senenin yaz tahavvülünde de *'anṣra* bayramı kutlanır ve o gün âteşler yakılarak, eğlenilir. Bunun gibi, köylü tarafından hâlâ riâyet edilen ekin âdetleri islâm şeriatinin emirlerine tamâmen yabancı kalmaktadır. Bunlar bilhassa başlangıç (toprağın ölümü ve yeniden doğması, işlerin ilk günü, hasadın ilk günü) merâsimidir yahut kem nazara karşı, mahsûlün muhafazası veya biçilineeye kadar bunların sağlığını te'minat altına alacak *baraka*'yi muhafaza âyînleri; nihâyet sırasına göre, yağmur veya açık havayı te'mine yarayacak duâlardır. Biarnay ve Westermarck [b. bk.] gibi, etnologların mufassal tetkikler tahsis ettikleri bu merâsime bâzan islâmiyetçe emredilenleri de karışır. Msl. yağmurun yağması için yapılan muhtelif dualar (maskara alayları ve kadın elbiseleri giydirilip, merâsimle gezdirilen yemek kepçesi), yalnız sırf Mavlāy Būşştā' gibi, yağmur yağdırıcı azizlere mahsus bir âyîn değil, aynı zamanda sünnî bir âdet olan *istiṣḳā'*'da da kullanılan bir merâsimdir.

Rûhlara yapılan âyînlerde de (*cinnî*, halk ağzında *cinn*, cem. *cnūn*) sırf put-perest devre âit âyînler ile açıkça islâmî izleri taşıyan merasimlerin karıştığı görülür. Bu âyînler bilhassa cemiyetin aşağı tabakalarında ve şehirlerde, kadınlar tarafından, yapılır. Rûhlar, fenalıklarının önüne geçmek veya fenalığa uğrayınca mücâdele edebilmek için, tatmin edilmesi icap eden mevcudiyetler gibi düşünülmektedir. Şu hâlde bunları alâkadar eden âdetler, ya müsâit yahut da fenalığı defetmeğe yarayan âyînlerdir. Bu iki nevî merâsimin, islâm duâlarına rağmen, daha ziyâde put-perest bir hâlleri vardır; muhakkak ki, bunlar islâmiyet Berberistan'a girmeden evvelki vaziyetlerini, ufak-tefek değişiklikler ile, aynen muhafaza ediyorlar.

Bibliyografya: 1891'e kadar Fas'a âit bibliyografya için bk. R. L. Playfair ve R. Brown, *A bibliography of Morocco from the earliest times to the end of 1891* (London, 1893); Kampffmeyer, *Marokko-Litteratur* (*MSOAs.*, 1911, XIV, 1—85; 1915, XVIII, 131—186). 1921'den beri *Hespéris* mecmuasında her sene için, Fas'a âit bibliyografya bulunur, Rabat'da „Institut des Hautes Etudes Marocains" (bibliyografya P. de Cénival ve C. Funck-Brentano tarafından tedarik edilmiştir) neşriyatıdır. Bir de Fas hakkında ilmî mecmualar için bk. *Archives Marocaines*, *Archives Berbères*, *Hespéris* yahut da, umumî mecmualar: *l' Afrique française*, *France-Maroc*, *Bulletin de l' Enseignement public ou Maroc*; *Villes et tribus du Maroc* („Section sociologique du Maroc" tarafından neşredilmiş olan monografiler). — Aşağıda III, IV, V. ve VI. kısımlar için, alfabe sırası ile yalnız en mühimleri zikredilmektedir: E. Aubin, *Le Maroc d'aujourd'hui* (Paris, 1907); H. Basset, *Essai sur la littérature des Berbères* (Alger, 1920); ayn. mll., *Le Culte des Grottes au Maroc* (Alger, 1920); ayn. mll. ve E. Lévi-Provençal, *Chella, une nécropole mérinide* (Paris, 1923; IV, Légendes et cultes); A. Bel, *Coup d'oeil sur l'Islam en Berbérie* (Paris, 1920); A. Bernard, *Le Maroc* (6. tab., Paris 1921); ayn. mll. ve P. Moussard, *Arabophones et berbérophones au Maroc* (*Annales de Géographie*, Paris, 1924, XXXIII, 267—282); S. Biarnay, *Notes d'ethnographie et de linguistique nord-africaines* (Paris, 1924); J. Bourrilly ve E. Laoust, *Stèles funéraires marocaines* (Paris, 1927); R. Brunel, *Essai sur la confrérie religieuse des Aïssaoua au Maroc* (Paris, 1926); L. Brunot, *La mer dans les traditions et les industries indigènes à Rabat et Salé* (Paris, 1921); Budgett Meakin, *The land of the Moors* (London, 1901); ayn. mll., *The Moors* (London, 1902); ayn. mll., *Life in Morocco* (London, 1905); O. Depont ve J. Coppolani, *Les confréries religieuses musulmanes* (Alger, 1897); E. Doutté, *Notes sur l'Islam maghribin*, *Les Marabouts* (Paris, 1900); ayn. mll., *Merrakech* (Paris, 1905); ayn. mll., *Magie et religion dans l'Afrique du Nord* (Alger, 1909); ayn. mll., *En tribu* (Paris, 1914); J. Drummond Hay, *Le Maroc et ses tribus nomades* (Paris, 1844); J. Erckmann, *Le Maroc moderne* (Paris, 1885); de Foucould, *Reconnaissance au Maroc* (*1883/1884*), Paris, 1888; Gaillard, *Une ville de l'Islam*: *Fès* (Paris, 1905); M. Gaudefroy-Demombynes ve L. Mercier, *Manuel d'Arabe marocain* (Paris, ts.; mukaddime); J. Goulven, *Les Mellahs de Rabat-Salé* (Paris, 1927); G. Hardy ve L. Brunot, *L'enfant marocain* (Paris, 1925); L. Justinard, *Les Chleuh de la banlieue de Paris* (*REIsl.*, 1928, s. 477—480); E. Laoust, *Mots et choses berbères* (Paris, 1920); ayn. mll., *Noms et cérémonies des feux de joie chez les Berbères du Haut et de l'Anti-At-*

las (*Hespéris*, Paris, 1921); N. Larras, *La population du Maroc* (*Géographie*, 1906, s. 337—348); Légey, *Essai de folklore marocain* (Paris, 1926); ayn. mll., *Contes et légendes populaires du Maroc* (Paris, 1926); A. R. de Lens, *Pratiques des Harems marocains* (Paris, 1925); E. Lévi-Provençal, *Les Historiens des Chorfa* (Paris, 1922); ayn. mll., *Notes d'hagiographie marocaine* (Paris, 1920); G. Marçais, *Les Arabes en Berbérie du XIème au XIVème siècles* (Paris, 1913); L. Massignon, *Le Maroc dans les premières années du XVIème siècle, Tableau géographique d'après Léon l'Africain* (Alger, 1906); ayn. mll., *Enquête sur les corporations musulmanes d'artisans et de commerçants au Maroc* (Paris, 1925); E. Michaux-Bellaire, *Maroc* (*Nouveau Dictionnaire de Pédagogie* (Paris, 1911, s. 1230—1240); ayn. mll., *Les Confréries religieuses au Maroc* (Rabat, 1923); ayn. mll., *Conférences* (*A M*, XXVIII, Paris, 1928); ayn. mll., *Archives Marocaines, tür. yer.*; L. Milliot, *Les terres collectives au Maroc* (Paris, 1922); ayn. mll., *Démembrements du Habous* (Paris, 1918); E. Mentet, *Les confréries religieuses de l'Islam marocain* (Paris, 1902); ayn. mll., *Le culte des saints dans l'Afrique du Nort et plus spécialement au Maroc* (Genova, 1909); A. Mouliéras, *Le Maroc inconnu* (Oran-Paris, 1895—1899); S. Nouvel, *Nomades et sédentaires au Maroc* (Paris, 1919); P. Odinot, *Le monde marocain* (Paris, 1926); M. L. Ortega, *Los Hebreos en Marruecos* (Madrid, 1919); V. Piquet, *Le Maroc* (Paris, 1920); ayn. mll., *Le peuple marocain* (Paris, 1925); Quedenfeldt, *Divisions et répartition de la population berbère au Maroc* (trc. Simon; Alger, 1904); P. Ricard, *Maroc* (*Guides Bleues*), 3. tab. (Paris 1925); ayn. mll., *Rif et Jbâla* (Paris, 1926); G. Salmon, *Archives marocaines, tür. yer*; de Segonzac, *Au coeur de l'Atlas, Missions au Maroc* (*1904/1905*), Paris, 1910; N. Slouchz, *Etude sur l'histoire des Juifs au Maroc* (Paris 1905); ayn. mll., *Hébraeo-Phéniciens et Judéo Berbères* (Paris, 1908); Ubach ve Rackow, *Sitte und Recht in Nordafrica* (Stuttgart, 1923); T. H. Weir, *The Shaikhs of Morocco* (Edinburg, 1904); E. Westermark, *Sul culto dei santi nel Marocco* (*Actes du XIIème Congrès Int. Or.* (Rom, 1899; Florenz, 1902), III/1, 151—178; ayn. mll., *Marriage ceremonies in Marocco* (London, 1914; frans. trc. Arin, *Les cérémonies du mariage au Maroc*, Paris, 1921); ayn. mll., *Ritual and Belief in Morocco* (London, 1926).

(E. LÉVI-PROVENÇAL ve G. S. COLIN.)

VII. FAS'TA KONUŞULAN DİLLER.

Fas'ta iki dil konuşulur: berberîce ve halk arapçası. Berberîcenin kullanılan en eski dil olduğuna dâir, vesikalar vardır ve bundan evvel burada başka bir dilin konuşulduğuna dâir, hiç bir delîlimiz yoktur. Arapçaya gelince, VII. ve VIII. asırlarda, islâm fetihleri ile, bu memlekete girmiştir. Lâkin Banī Hilāl ile Sulaym'lerin (XII. asır) Fas'a geldiği ana kadar, bilhassa kültür dili olan arapçanın yalnız şehirlerde kullanıldığını, şehir dışında berberî dilinin konuşulduğunu zannettirecek delîller vardır; arapça, arap kabîlelerinin ovaları işgâlinden sonra, buralara da yayılmıştır. İleride bahsedeceğimiz Cbāla mıntakası hâricinde, Fas'ta yalnız dağ mıntakası berberîceye sâdık kalmış ve buna mukabil, gerek şehirler ve gerekse ovalar, tamâmen arapça konuşur olmuştur.

L. Massignon (*Annuaire du Monde Musulman*, s. 107) berberîce konuşanların nisbetini 60 % (2.200.000'e karşı 3.200.000) gösteriyor. A. Bernard bu nisbeti mübâlagalı bularak, 40 %'a indirmektedir (krş. *Arabophones et Berbérophones au Maroc, Annales de Géogr.*, XXXIII, 1924, s. 278).

A. Berberîce.

1. Berberî ağızları. E. Destaing'in araştırmalarına göre, berberî ağızları iki büyük zümreye ayrılır. Bunlardan birincisi şimâl zümresidir ve Rîf ağızları ile Benī Znāsen ve civarındaki berberîce konuşan kabîleleri ve orta Atlasın şimâlinde Ayt Seġrūşşen, Marmūşa, Ayt Varayn v.b. ağızlarını içine alır. Bu ağızlar, fonetik bakımından, diş ve ön damak seslerinin kuvvetli bir telâffuzu ile ayrılır. Fas'ta yerlilerin *znātiya* ismini verdikleri ağızlar ile bunları mukayese eden E. Destaing, bu zümreye Zanāta gurupu ismini vermiştir.

İkinci cenûp zümresi, aynı müellife göre, Fas'ın geri kalan berberî ağızlarını ihtivâ eder. E. Destaing bunların içinde iki tâlî zümre görüyor:

a. Tamaziġt tâlî zümresi. Bu, Meknes civarında büyük Atlas eteklerine kadar, berberîlerce konuşulan ağızdır; burada da şimâl ağızları cenûptakilerden ayrılmaktadır. Fas şehrinin şimâl-i şarkîsinde bir dağlı kabîleler birliği olan Srāir Ṣanhāca'ların ağızını ve belki de berberîce konuşmaya devam eden Ġumāra şûbesini de bu tâlî zümreye idhâl etmek icâp ediyor.

b. Taşelḥit tâlî zümresi. Bu şive büyük Atlasta eski Maşmūda'lar ile Sūs ve Anti-Atlas Şlūḥ (frans. yazılışı *Chleuh*)'ları tarafından konuşulur.

Böylece berberîlerin 3 şive gurupu memleketin 3 kavmî zümresine tamâmen tekabül eder gibi görünüyor; bunlar şimâl-i şarkîde —

Znāta 'lar, ortada — Şanhāca-Zanūga 'lar ve cenûpta — Maşmüda 'lardır. E. Destaing, İbn Ḫaldūn 'un eski berberî tasnifini ele alarak, ilk gurupu Butr kabîlelerine ve diğer ikincisini de Barānis kabîlelerine tekabül ettiriyor.

Berberî tetkikleri bibliyografyası için bk. E. Laoust, *Mots et Choses berbères* (Paris, 1920), s. XVII; daha sonra gelen seneler için bk. *Hespéris* 'te her sene neşredilen Fas bibliyografyası. A. Bernard ve P. Moussard (*Arabophones et Berbérophones au Maroc, Annales de. Géographie*, Paris, 1924, XXXIII) 'da Fas 'ta berberîce ve arapça konuşanların dağılışını gösteren bir harita vardır. Şimâl mıntakası için, tercihan, R. Montagne ve Pennès tarafından, Justinard, *Manuel de berbère marocain* (Rîf şivesi, Paris, 1926) sonuna eklenen daha sıhhatli haritadan istifâde edilebilir.

Berberîceden evvel Fas 'ta hiç bir dilin mevcûdiyeti tesbit edilememiştir. Bugün henüz tercüme edilmeksizin, eski berberîcede yazıldığı kabûl edilen „Libya" yazılarından pek az bulunmuştur. Bunlardan bir tânesi Tetuan 'ın bir kaç km. cenûb-i garbîsinde Tamuda romalılar harâbelerinde bulunmuş ve bu son şehrin müzesinde muhafaza edilmektedir; Petitjean mıntakasında başka Libya kitâbeleri bulunduğu haber verilmektedir.

Fas 'ta berberî dilinin kullanıldığına dâir ilk şehâdetler coğrafyacı al-Bakrî (XI. asır) tarafından veriliyor. Bu müellife göre, yalancı peygamber Ḥā-Mīm (ölm. 927) Ġumāra 'lara „kendi dillerinde" yazılmış bir kitap vermiştir. Bu ancak berberî dilinde olabilir. Aynı müellif Barġavāṭa 'ların yalancı peygamberi Ṣāliḥ (el.n. 750 'ye doğru) 'in yazdığı berberîce bir kitabı olduğunu bildiriyor. Muvahhidler devrinin başlangıcına dâir, *Documents inédits d'histoire almohade* (s. 67) 'de, Umm Rabī' 'de o sırada berberîce konuşulduğu yazılıyor. Yine aynı asırda Fas berberîcesinin (*Taşelḥît* şivesi) ilk arapça transkripsiyonlu cümlelerine tesâdüf edilmektedir (krş. s. 26, 30, 36, 38, 39, 67, 117).

Berberîcenin arap harfleri ile ilk ilmî transkripsiyon sistemini hazırlamak işine girişenin İbn Ḫaldūn olduğu zannediliyor; kendisi, *tacvîd* mutahassıslarının bâzı yazı usûllerini ele alarak, berberîceye mahsûs *g*, *ẓ* ve *j* seslerini verecek mürekkep harfler icat etmiştir. *Muḳaddima* 'sine Magrib 'in şehir ve köy arap dilleri hakkında pek dikkate değer fasıllar ilâve eden İbn Ḫaldūn, berberî dili üzerinde maalesef, hiç durmamış gibi görünüyor; eserinde Fas 'ı alâkadar eden mevzûlara pek az temâs ettiği kısımlarda, bu sırada Varġa havzasında Amargü müstahkem mevkii civarında ve Şanhāca kabîleleri arasında bulunup, berberîce konuşan kabîlelerin mevcûdiyetine dâir işâret vardır (krş. *Histoire des Berbères*, nşr. de Slane, metin I, s. 273, II). Leo Africanus XVI. asır başlangıcı hakkında daha teferruatlı mâlûmat vermektedir. Berberîlerin 5 zümresi (Şanhāca, Maşmüda, Zanāta, Havvāra ve Ġumāra) yânî „asîl dil" ismini verdikleri hususî bir dilleri vardır (krş. bugünkü *Tamaziġt* şivesinin ismi; nşr. Schefer, I, 28). Berberîce o sırada bugünkü Ġumāra 'nın bir kısmının dili idi. Zîra müellif arapçanın aşağı-yukarı bütün bu kavim tarafından kullanıldığını söylüyor (*ayn. esr.*, I, 29). Hattâ Tāmasnā 'daki Şāviya („Soava") 'ler de o sırada berberîce („Afrika dili") konuşur görünmektedir ve bu hususta şimâlî Afrika 'nın Tunus cenûbunda yaşayan, bir kısmı müstesnâ, bütün diğer Şāviya 'ler de aynı vaziyette bulunuyorlardı (*ayn. esr.*, I, 83).

İlk Fas berberîcesi lûgatiçesi Danimarka konsolosu A. Höst 'ün XVIII. asırda yazmış olduğu eserde bulunmaktadır (*Efterretninger om Marókos og Fez*, Kopenhagen, 1779, s. 128—133); kendisi Agadir mıntakasında bir mahal olan „Tamenart" 'lı bir talebeden istifâde etmiştir.

2. Fas berberî edebiyatı Berberî dili İdrîsîler ile Sa'dîler arasında birbirini tâkip eden sülâlelerin dili olmakla berâber, bunun ne gramer tetkiklerine mevzû teşkil ettiği ve ne de orijinal bir edebiyatın ifâde vâsıtası olduğu görülüyor. *Ḳirṭās* 'ın bir kısmında Fas şehrinin büyük câmiinde berberîce verilen hutbenin hâtırası zaptedilmiş olmakla berâber, bunun metni bize kadar gelmemiştir. Meşhûr muvahhidlerden İbn Tūmart 'ın, berberî dilinde bugün kaybolmuş dinî ve hukûkî eserler yazmış olduğu rivâyet edilir. Bunun gibi, arapça tercümeleri ile bâzı kısımlarını al-Bakrî 'nin bize kadar intikal ettirdiği berberîce yazılmış Ġumāra ve Barġavāṭa din kitapları da kaybolmuştur. Şimdiki hâlde elimizde metinler, sâdece al-Ḳayravānī 'nin *Risāla* 'sı yahut Ḫalīl 'in *Muḫtaṣar* 'ı nevinden eserlerdir. Bütün bu berberîce metinlar hep Sūs civarı mahsûlüdür. Bu her hâlde ya bu mıntakanın kültürce fazla inkişâf etmiş olmasından yahut da bu ağızın konsonantlarının daha boğuk ve vokallerinin de daha vâzıh olması neticesinde, diğer şivelere nisbetle, arapça harflere daha uygun olması yüzünden olmuştur. Diğer taraftan Fas berberîlerinin bilmece, hikâye, menkıbe, aşk, harp ve iş şarkıları gibi, oldukça zengin bir edebiyat mahsûlü vardır. Berberîce ile meşgûl fransız ve almanlar bunlardan bir çoğunu toplamış bulunuyor. (Yazılı ve sözlü berberî edebiyatı için krş. Henri Basset, *Essai sur le littérature des Berbères*, Alger, 1920).

Arap müellifleri berberî dilini *'acamîya* („arapça olmayan dil"), *barbarîya* („berberîce") ve *raṭāna* („kaba dil") tâbirleri ile gösteriyorlar; *Documents inédits d'histoire almohade*'da sık-sık *al-Lisān al-ġarbî* („Fas dili") tâbirine tesâdüf ediliyor. Fas arapçasında berberîce ekseriyâ *eş-şelḥa* şeklinde gösterilir.

B. Arapça.

1. Arap ağızları. Arapçanın Fas'a girmesi, hiç olmazsa, iki kere olmuştur; evvelâ ilk islâm istilâları esnâsında VIII. asırda ve sonra Banî Hilâl'ler ile Sulaym'lerin gelmesi vesilesi ile, XII. asırda.

Bunların, Muvahhidlerden sultan Ya'ḳūb al-Manṣūr tarafından Fas'ın alınmasına kadar, arapça sırf büyük şimâl şehirlerinde konuşulmuş olarak görünüyor. Arapça bu mıntakada hem siyâsî ve hem de dinî bir nufuz sâhibi olan ehemmiyetli bir arap halk tabakası tarafından kullanılıyordu. Bu hukuk ve din dili yerine geçiyordu. Arapça şehirlerin civarındaki köylerin sâkinleri arasında da yayıldı. Al-Idrīsî (*Description de l'Afrique et de l'Espagne*, metin s. 79, trc. s. 50) de, daha XII. asırdan itibâren, Fas şehrinin cenûbundaki arap kabîlelerinin (Banî Yūsuf, Fandalāva, Bahlūl, Zavāva, Maggāṣa, Ġayyāta ve Salālgūn) arapça konuştuklarını kaydediyor.

Cbāla dağlık mıntakasının arapça konuşmasını izah eden şey, şehirlerin kendi etraflarına yaptığı te'sirdir. Hâlbuki Fas'ın diğer dağlık mıntakasındaki ahâli berberîce konuşmağa devam etmiştir. Geniş mânasında Cbāla memleketi (müfr. *cebli* „dağlı"), yarım ay şeklinde, Tanca'dan Tāzā'ya kadar uzanır. Burası o sırada birbirini tâkip eden şehirler ile çevrilmişti. Nakūr, Bādis, Tīgīsā, Tetuan, Cepte, al-Ḳaṣr al-Ṣaġīr, Tanca, Arzila, al-Ḳaṣr al-Kabīr, Başra, Azcen, Benî Tāvudā, Valīlī, Fas şehri ve Tāzā. Bunların hepsi bu mıntakadaki berberîlerin mecbûrî pazar veya limanları idi. Ayrıca dağın kendisi şimâlî Fas'ın en ehemmiyetli yollarının kestiği veya boyunca gittiği bir mıntaka oluyordu; Fas şehrine, Tanca, Cepte, Bādis, Nakūr ve Ġassāsa'ya giden yollar buradan geçiyordu. Bu vaziyette doğrudan-doğruya veya bilvâsıta şehir te'sirlerine mârûz kalan Cbāla dağlık mıntakası arapçanın ilk dağıldığı havâlî olması tabi'îdir. Arapçanın bu yayılışında daha başka âmiller de te'sir etmiştir. 1. Dağda bir çok büyük kaleler vardı ki, bunlar yarı şehir gibi idi ve böylece islâm kültürünün ikinci derecede merkezleri hâline gelmişlerdi; 2. X. asırda aşağı-yukarı Cbāla'nın her tarafına İdrīsî şerfileri yerleşmişti. Bunlar, Mūsā İbn Abi 'l-'Āfiya al-Miknāsî tarafından, Fas şehrinden kovulduktan sonra, dağlık arâzide müstakil beylikler kurmuşlar ve devletlerini islâmî şehir medeniyetine merkez yapmışlardı; 3. Cbāla kabîleleri İspanya'ya cihada giden askerlerin büyük bir kısmını t'emin etmişti. Bunlar, Endülüs'ün büyük müslüman şehirleri ile temas ederek, az-çok araplaşmışlardı; 4. nihâyet islâmlaşmış İspanya'da sık-sık patlak veren isyan ve dâhilî harpler, hıristiyanların memleketi gittikçe ilerileyen yeniden istilâları ile meydana gelen muhâceret veya tardlar, Afrika'ya 814'te Kurtuba dış mahallesi isyanından XVI. asıra kadar, mühim bir halk kütlesinin uzaklaşmasına sebep olmuştu. Bunlar ya Cbāla havâlisine veya bunun civarına yahut da dağ kasabalarına (Tetuan'ın yeniden iskânı, Şafşāvan'in kurulması) yerleşerek, arapça ile berâber, bunun kültür bakımından, mânen ve maddeten yüksek kabiliyetlerini berâberlerinde getirmiş oluyorlardı.

Dil bakımından Fas'ın araplaşması hakkındaki bu kısa bakış, tetkiklerden sonra, neden bu memlekette 3 nevi arap ağızı gördüğümüzü anlatır, sanırız:

a. Şehir ağızları; *b.* dağ ağızları; *c.* bedevî ağızları; bunlara bir de *d.* mûsevî ağızlarını ilâve etmek lâzım gelir.

a. Şehir ağızları. Fas'ta şehirlerde konuşulan bütün ağızlar „şehir ağızları" değildir; msl. Casablanca, Mazagan, Safi, Mogador (ve bir dereceye kadar, Miknās ve Marrākuş) gibi şehirler vardır ki, bunların ahâlisi, tamâmen veya ekseriyetle köylerden gelmiştir. Bir eski şehirli tabakasının bu halka nüve vazifesini görememesi, bunların şehirlileşmesine mânî olmuştur. Esâsen faslılar da bu şehir topluluklarını az-çok Endülüs kültürü te'sirinde kalmış diğer hakikî ve medenî şehirlerden ayırırlar. Şehir ağızları konuşulan belli-başlı yerler şunlardır: Fas şehri, Rabat-Sale, Tetuan, Tāzā, al-Ḳaṣr al-Kabīr. Tanca, Vazzān ve Şafşāvan'lerde de şehir ağızları konuşulmakla berâber, bunlar civardaki dağlık mıntakaların ağızları te'sirine mârûz kalmışlardır. Miknās ile Marrākuş, *maḫzen* halkınca bu iki eski merkeze sokulan bedevî unsurlarının te'siri altındadır. Azemmūr'un vaziyeti çok dikkate değer; burada eski şehir (Azemmūr al-Ḥażar) kısmında bir şehir ağızı bulunmakla berâber, yanı-başında Mavlāy Abū Şu'ayb (halk ağızında Bū Şu'ayb)'in türbesi etrafında kurulan yeni kısımda bedevî ağızı ile konuşulur. Fas'taki şehir ağızları merkezî Mağrib'in garp kısmındakiler, bilhassa Tlemcen, Nedroma ve Cezâyir'inkiler ile, bir birlik teşkil eder. Bu, ses bilgisi bakımından, klâsik arapçadaki diş seslerinin kaybolması, *tā'*'nın telâffuzu (*ts*), *ḳāf*'ın sık-sık *hamza* hâline gelmesi ile, husu-

siyetini gösterir. Fas'ta *b*, *m*, *k*, *g* ile *cim*, harf-i târifin *lām*'ı ile benzeşir ve hurûf-ı şemsiyeden sayılır; basit *cim* fransızca *j* sesini verir. Fakat şeddeli olduğu zaman, Fas şehrinde *jj* ve Tanca'da *dc* sesini verir. *Rā'* ekseriyetle fransızcanın artık damak *r*'sine yaklaşır.

Fas şehri ağızının hususiyetlerine gelince, *ketbetto* (*ketbet+o* yerine; „o (kadın) yazdı") ve tasrif edilmeyen *di* (eski şivenin *ẓū* 'su) izâfisi şekilleri üzerinde durmak icap eder. Tanca ve Tetuan'da *n-* („-de") şeklinde, isimlerin önüne gelen bir edat vardır (*n-ed-dār*, „evde"), fakat bu son ek mâhiyetinde olan zamirlerin önüne gelmez. „-den" 'i ifâde etmek için, Marrākuş'ta *t-* kullanılır; bu şehrin ağızında bâzı berberî edatları vardır: *aṣku* („çünkü") ve *helli* („yalnız, ancak") gibi.

Bütün şehir ağızlarında, basit kipin bugünkü zamanının alâmeti olarak, şimâlde *ka-* ve cenûpta *ta-*'yı kullanılır; Fas şehrinde ise, her ikisi de kullanılır.

b. Dağ bölgeleri ağızları. Bunlar da şehir şiveleri kadar bilinir. 1920'de Tsül ve Brânes (Tāzā şimâlinde) ağızı hakkında araştırmalar neşrettim. 1922'de E. Lévi-Provençal orta Varğa yaylasının ağızları metinlerini vermiş ve bunların başına bir de gramer denemesi ilâve etmiştir. O zamandan beri Banī Ḥōẓmar (Tetuan civarında), Mesṭāsa (Bādis civarında) ve Ġzāva (Şafṣāvan civarında)'ları daha yakından tetkik imkânını buldum.

Dağ ağızları, bittabi, şehir şivelerinden daha büyük farklar gösterir. Bunları konuşan kabîleler ilk menşe'lerinde belki de kavmî olan iki siyâsî zümre tarafından kullanılır. Bunlar ilk yerliler olan Ġumāra'lar ile müstevlî unsur olan Şanhāca'lardır. Bilgilerimizin bugünkü vaziyetine göre, ırkî veya siyâsî hudutlar ile dil hudûtlarını intibak ettirmek imkânsız gibi görünüyor; bununla berâber, iki dağ ağızı zümresi ayırılabilir.

1. Şimâl ağızları. Bunlar Cebelüttârık boğazından Şafṣāvan cenûbuna kadar uzanır ve şarkta bugünkü Ġumāra kabîleler birliğini de içine alır.

2. Cenûp ağızları. Vazzān'dan Tāzā'ya kadar uzanır. İki ayrı zümreye mensûp halk tarafından kullanılır. Birincisi Varğa havzasında Şanhāca kabîleleri; orta Varğa Şanhāca'ları, Güneş-, Gölge-, Moşbāḥ ve Ġeddo Şanhāca'ları; ikincisi Butr kabîleleri ki, Zanāta'lara uzaktan-yakından akrabadır ve Tāzā mıntakasının şimâlini işgâl eder. Bunlar, sırası ile, Mernīsa, Brânes, Tsül, Mağrāva ve Miknāsa kabîleleridir. Tarihte tesbit edildiğine göre, bu Zanāta ile Şanhāca'lar bugünkü bulundukları yere ancak birinci arap istilâsından sonra yerleşmiştir; orta Varğa'daki Şanhāca'lar muhakkak Ġumāra'ların Murabıtlar devrinden evvel işgâl ettikleri yerlerde yayılmışlardır. Şu hâlde, ihtimâl ki, bu şimâl dağ ağızlarını, cenûp guruplarından daha yeni telâkki etmek icap eder. Bu takdirde bu iki zümre arasında tesbit edilen küçük farklar 2 belli-başlı sebepten ileri gelmiş olabilir: 1. Ġumāra ile Şanhāca-Zanāta'ların araplaşmaları arasındaki zaman zarfında, civardaki şehir ağızlarının inkişâfı; 2. esâs berberî unsurlarının aynı olmamış olması.

İki belli-başlı (Ġumāra ve Şanhāca-Zanāta) zümreye iki küçük cenup dil adacığını ilâve etmek doğru olur. Bunlar Fas şehrinin cenûbunda Şefrū mıntakası dağlıları (Bhālīl, Banī Yāzġa v.b.) ile Tāzā'nın cenûbunda Ġiyyāta'lardır; görünüşe göre, bunlar Fas şehri — Tāzā geçidinin cenûbunda uzanan ve mevcûdiyeti XII. asırda al-İdrīsī tarafından tesbit edilen ve arapça konuşan kütlenin son bakiyeleridir.

Ses bilgisi bakımından, Fas dağ ağızları arap konsonant sistemine, dış ve ön damak seslerinin fazla süreklileştirilmesi ile, kattığı değişikliklerdir. Burada klâsik diş seslerine benzemeyen *s̲* ve *z̲* diş seslerine tesâdüf edilmektedir. *tā'* — *s̲ā'* ile *dāl* — *z̲āl*, sırası ile, *t* ve *d* vermişlerdir ki, bunlar ancak kelimenin başında, konsonantlardan veya şeddeden sonra, peltek ses olarak kalmaktadır. Lâkin vokallerden sonra, *s̲* ile *z̲* vardır. Msl. *bent* („kız"), cem. *bnās̲*; yine vokallerden sonra, *kāf*, bugünkü yunancanın κ'sı gibi, sürekli telâffuz edilmektedir. Klâsik arapçanın ض, ظ gurupunun umûmiyetle tekabül eden sesi, bâzan *ż* ve bâzan *ṭ* sesidir. Lâkin Ġumāra'larda *żh* vardır (büyütülmüş *z̲āl*). *Tş* sesine oldukça sık tesâdüf edilir. Vokallerin kısatılması şehirlerdekinden daha çoktur; *i* ve *u* gibi klâsik arapçanın bir çok kısa vokalleri muhafaza edilmiştir. Böylece bir çok *iR*¹ *R*² *uR*³ ve bâzı *iR*¹ *R*² *iR*³ bugünkü zaman (hikâye) şekillerine tesâdüf edilir.

Şekil bilgisi bahsinde, dişi şahıs son ekleri olan *-ā* (<*-hā*) ve cem. *-em* (<*-hūm*) şekilleri mühimdir; bunlar erkek şahıs ekleri *-u*, *-o* (<*-hu*) ile başlayan silsileyi tamamlar. Şimâl Cbūla'lerinde, çokluk gösteren bir *-eṣ* son eki bulunur. Bunun roman dillerinden alınmış olması muhtemeldir; vücûdun çift olan âzâsı ile muhtelif ölçüleri (ağırlık, uzunluk, hacim, zaman) göstermeğe yarayan isimlerde kullanılan ikilik eki *-āyen* (*ṣahrāyen* „iki ay", şeklinde görünür, *yiddah* („elleri"). Sıfat olsun, zamir olsun, nisbet unsuru *d'* dir. Klâsik terkip (*iżāfa*) pek seyrektir ve ancak bâzı husûsî tâbirlerde kullanılır; ekseriyetle bunun yerine tahlîlî teşkiller bulunur ki, burada *d* („-den")

ön çekim edâtı kullanır ve hem maddeyi ve hem de mülkiyeti gösterir.

Aşağı-yukarı her yerde 2. şahıs (müşterek) ile dişi 3. şahsın muzârilerinin ön eki *de-* (*te-* değil) 'dir: *dekteb* („sen yazarsın, o (dişi) yazar"). Ecvef fiillerin ism-i mef'ûlleri ekseriyetle *mef'āl* şeklindedir: *mebyā'* („satılmış"), *meḫvāz* („kuşatılmış"). Ayrıca *f'āl/yef'āl* şekline göre, bir mechûl izleri görülür: *ḳbāṭ* („tutulmak"). Bu ağızlarda muhafazakârlık misâli olarak, eski arapçadan beri kaybolduğu zannedilen *fa* („ağız") 'nın mevcûdiyetini de zikredelim.

Fas 'ın şehir ağızlar bâzı Cezâyir şehir şiveleri ile birlik teşkil ettiği gibi, Fas dağ ağızlarının bu sonuncusu memlekette kendisine tekabül edenleri de bulunur. Bu Maġrib ağızları gurupunu ilk defa ayıran ve bunlara tercihen „köylü şiveleri" ismini veren W. Marçais, aralarında, Cbāla ağızlarının yanında iki benzer grup ayırmaktadır ki, bunlarda da bilhassa arap konsonant sisteminin zayıflaması göze çarpar (yelileşme, konsonant uzatmaları, süreklileşme). Ayrıca berberîceden alınmış cümle şekilleri ile gramer unsurlarının kullanılması ve bâzan çok zengin berberî unsurları ile pek eski arap unsurlarının, kelime hazinesi olarak, kullanıldığı da görülür. Bunlardan birincisi Oran 'daki Trāra gurupudur. Sâhası Lalla Maġnīya 'den denize kadar uzanır. Dağlık bir mıntaka olup, eskiden Banī 'Abd al-Vād 'ların payitahtı olan Tlemsen 'i Hunayn ve Arşġūn limanlarına bağlayan yol buradan geçerdi. Fas Cbāla ağızları ile Trāra ağızları birbirine çok benzer. Daha az benzeyen ikinci gurup, şarkî Kabiliye dağlılarının ağızlarıdır. Sâhası Konstantin vilâyetinin dağlık mıntakası olup, bu şehri Cicelli ve Collo limanlarına bağlayan yol arasından geçer; bu Kutāma 'lerin eskiden oturduğu yer idi. Bunların Fâtımî harekete yardımları memleketlerinin sür'atle araplaşmasına yol açmıştı. Bu 3 dağ ağızının (Cbāla, Trāra ve şarkî Kabiliye) yanında W. Marçais bir de bu 4. gurupu tesbit ediyor. Bu, Tunus 'ta Sāḥel kasabalarında konuşulur; bu sâha sâhil mıntakasında kâindir ve Ḳayravān 'ı Sūs, Mahdīya ve Monastir limanlarına bağlayan yol buradan geçer. İçlerinden W. Marçais 'in tetkik ettiği Takrūna ağızını misâl olarak alabildiğimiz bu Tunus ağızları, çok arapçalaşmıştır ve gerek ses, gerek şekil ve gerek cümle bilgileri ile, gerekse kelime hazinelerinde, ilk 3 gurupta olduğu gibi, berberîcenin derin te'sirleri altında kalmamıştır.

Bilhassa telâffuz, tâbirlerin kullanılışı ve ayrı tâbirlerin istimâli hususunda farklar gösteren ve bunu da tamâmen ayrı iki medeniyete mensûp olmalarından ortaya çıkan bu dağ ve şehir ağızları, ne tarih ve ne de dil bakımından, ayırmamak icap eder. Hakikî ve esâs fark dağlı-şehirli gurupu ile bedevî zümresi arasındadır. Dağlılara arapça konuşmasını öğreten şehirliler olmuştur. Lâkin fikrî faâliyetleri daha canlı olan şahıslar tarafından konuşulan şehir ağızları daha çabuk inkişaf etmiştir. Bunlar aynı zamanda dışarıdan gelen siyâsî ve edebî te'sirlere daha hassastır; bu unsurlar, dağlarda berberî kavim unsurlarının çokluğu da göz önünde bulundurulursa, bugün Cbāla ahâlisinin ağızlarının şehirlilere kaba ve gülünç görünmesi izah edilebilir. Diğer taraftan şehirler, kısmen veya tamâmen, civarlarındaki dağ ahâlisinin sıksık tehâcümüne mârûz kalmıştır. Bütün bunlar lisaniyatçılarca dağ ve şehir şivelerinin aynı âileden telâkki edilmesinin sebeplerini anlatır; hattâ belki de dağ ağızları, daha muhafazakâr oldukları için, dil tarihi bakımından, daha mühimdir; W. Marçais bunları Banī Hilāl 'ler ile Sulaym 'ler gelmeden evvel şehirlerin dışında konuşulan arapçanın kıymetli mümessilleri olarak telâkki ediyor (krş. W. Marçais, *Textes arabes de Takrouna*, I, XXVIII).

Şehir ile dağ ağızlarında **müşterek** olan ve bunları bedevî gurupundan ayıran **en mühim dil hususiyetleri** şunlardır:

— arapçadaki peltek diş seslerinin kaybolması;

— *ḳāf* 'ın *ḳ* veya *hamza* şeklinde telâffuzu (bedevîlerde olduğu gibi, *g* değil);

— R^1 R^2 *e* R^3 teşekkülüne temâyül (R^2 nin gırtlak sesi veya sonant olmadığı hâllerde).

— terkiplerin seyrekliği;

— 3. şahıs müfred müzekker için *-u*, *-o* ekleri (bâzı bedevîlerde olduğu gibi, *-ah* değil);

— şahıs eklerinin, son ek olarak, seyrek kullanışı ve bunun *dyāl* ile ifâde edilmesi: *ad-dār dyāl-ī* „benim evim";

— R^1 R^2 *e* R^3 şeklininin küçültmesinin R^1 R^2 *iyye* R^3 şeklinde olması: *kliyyeb* „küçük köpek";

— R^1 R^2 *e* R^3 (< *'af'al*) ve R^1 R^2 *ī* R^3 sıfatlarının küçültmesinin R^1 R^2 *i* R^2 *e* R^3 şeklinde olması: *ḥmīmer* „bir az kırmızı", *kbīber* „bir az büyük";

R^1 R^2 *e* R^3 (< *'af'al*) sıfatlarının ceminin R^1 *ū* R^2 *e* R^3 şeklinde olması: *kōḥal*, „siyah";

— C^1 C^2 *ā* C^3 *ī* C^4 şeklindeki cemilerin C^1 C^2 *ā* C^3 *e* C^4 şeklinde kısaltılması: *mfātaḥ* „anahtarlar";

— basit kipin bugünkü zamanı gösteren bir fiil ön ekinin kullanılması; şehirlerde: *ka-* veya *ṭsa-*, dağlarda *la-*, *ḳa-*, *a-*;

— geçmiş zaman müfredinde, müennes şekli, ekseriyetle, müzkker yerine de kullanılır: msl. *ktebti* „sen yazdın (erkek)". Buradan da Ra-

bat 'la, cemi için, benzer bir şekil *ktebtîu* „siz yazdınız„ meydana gelmiştir;

— kelime hazinesinde görülen husûsiyetler için bk. bilhassa *ṣḥāl* „ne kadar ?", *dābu* „şimdi", *lḳā-rḳa-ḳa* „yapmak";

— nâkıs fiillerin mâzi hikâye sigasında cemiler kıyas yolu ile, müfredden teşkil edilir: *yebḳāu* „kalırlar", *yebkîu* „ağlarlar".

c. Bedevî ağızları. Bunlar Fas 'ta ovalarda konuşulan ağızlardır. Azila 'dan Mogador 'a kadar, içeriye doğru uzanan Atlas ovaları ve Muluya havzası, şarkî Fas yaylaları ile Sahrâ mıntakası (Vād Ġîr, Vād Zîz v.b.). Bunlar daha pek iyi bilinmiyor; yalnız Havvāra ile Sūs ağızları tetkik mevzuu olmuş ise de, Avrupa 'da yapılan bu tetkikler çok dolaşmış olan ayrı şahısların ağızından yapılmıştır. Ben şahsan şimâldeki Dukkāla (Ūlād Bū 'Azîz, Ūlād Frec) ağızlarını tetkik ettim. Buradaki husûsiyetler, aşağı-yukarı her bakımdan, W. Marçais 'in bir monografisini yaptığı Saida (Oran) 'da Ūlād Brāhîm 'lerin ağızına uymaktadır. Bedevî ağızlarının, az-çok muhafazakârlıkları göz önünde bulundurularak, tasnif imkânı olduğu şüphesizdir; „belki de Ma'ḳil 'lerin ağızlarını Banî Hilāl 'lerinkilerden ayırmak icap eder. Bu suretle karışmamış olan arap kabîlelerin ağızları ile Atlas mıntakasındakilerin ağızları birbirinden ayrılabilir. Filvâki bu mıntakada kuvvetli berberî kabîleleri (Ḥāḥa, Ragrāga, Dukkāla, Barağvāṭa) araplaşmış ve bedevîlerin içinde de az-çok erimiştir. Şu da hatırdan çıkarılmamalıdır ki, tarihî devirde bu sonuçları berberî menşe'li olup, berberîce veya arapça konuşan kabîlelere nisbetle, daha çok yer değiştirmiştir. Her büyük şehri himâye ve müdafaa eden *gîṣ* (Fas şehri, Meknes, Rabat-Sale ve Marrākuş civar köyleri) 'in teşkili için olsun, tenkil yerine geçmek üzere, ilk meskenlerinden uzağa gönderilmiş bulunsunlar (msl. Şrārda 'lar). Atlantik kıyı ovalarındaki arap kabîleleri çok karışmış ve bir halita hâline gelmiştir. Şu hâlde asıllarını olduğu gibi muhafaza etmek imkânlarına en fazla mâlik olmuş olan bedevî ağızları, nisbeten yerleşik ve değişmemiş Sahrâ steplerindeki Banî Gîl, Mḥāya, Ẓvî Mnî', Ūlād Crîr v.b. gibi, kabîlelerin konuştukları ağızlardır. Her ne olursa olsun, bu ağızların belli-başlı husûsiyetleri şunlardır: evvelâ *ḳāf* sesi, *g* (= *ḳāf mu'ḳūda*) gibi telâffuz edilir; nitekim İbn Ḫaldūn 'a göre, kendi devrinin bedevî ağızlarını gösteren husûsiyetler de bunlardı. *ṣā'*, *ẓāl* ve *ẓād-ẓā'* diş arası sesleri kıymetlerini burada muhafaza etmiş bulunuyor. Kısa vokaller zayıftır; *i* sesi hemen tamâmen kaybolur ve bir çok kuvvetsiz kısa vokaller fiileri bir dudak *e* 'sine inmektedir. Çok kısa ve intikal mâhiyetinde olan *u* vokalinin ortaya çıkması da dikkate değer. Bu ses, bir konsonant veya *ā* 'nın önünde ve *k*, *g*, *ḥ*, *ġ* 'dan sonra vücuda gelir. Msl. *kŭbār* „büyükler", *ligŭ'ed* „oturuyor", *ḥŭrāfa* „hikâye", *ġŭzāl* „gazâl", *şkᵛāra* „heybe", *rŭgᵛāg*, „ince". Aynı ses *bb*, *ff*, *mm* ve *kk*, *gg*, *ḳḳ*, *ḥḥ* seslerinden sonra da gelir; msl. *luġrubbᵛa* „kargalar", *nuffᵛāḥa* „körük", *rummᵛān* „nar", *sukkᵛār* „şeker", *şuḳḳᵛa* „parça (bez)" *nuḥḥᵛāl*, „kepek"; diğer taraftan *mv* ve *fv* (buradaki *v* sesi klâsik *vāv* 'a tekabül eder) grupları *mm* ve *ff* şekline girer; msl. *lemmᵛiẓaᶜ* „(küçük) yer", *leffᵛād* „bağırsak".

Birinci hece üzerinde vurgunun muhafaza edilmesi, ön hece eklendiği hâllerde, vurgunun geriye alınmasını intac eder: *yékteb* „yazıyor", cem. *yékketbu*; *méġġerbi* „faslı", *múkkaḥla* „tüfek", *béggerti* „ineğim".

Müfred müzekker 3. şahıs eki *-ah* 'tır. „-den" mânasını veren edât *ntā'* veya *ta'* 'dır. Bunlar klâsik *matā'* 'dan gelir; kendisinden evvel gelen kelime, müennes veya cemi olduğuna göre, edat *ntā't* (*tā't*) veya *ntāu'* (*tāu'*) olabilir.

Bedevî ağızlarında basit kipin bugünkü zamanını ifâde etmek için, bir fiil ön ekinin kullanıldığı şüphelidir. Nâkıs fiillerin cemilerinde, diftonglar kalkar: *glā* „kızarmak" fiilinden — *glū*, *yéglū* ve *nsā* ile „unutmak" fiilinden — *nsū*, *yénsū*.

lî- edâtının kullanılışı üzerinde de durmak icap eder; msl. *gāl-lîna* „o bize söyledi".

Kelime hazinesi bakımından, bâzı sözlerin kullanılması bedevî ağızlarının husûsiyetini teşkil eder: *dār/idîr* „yapmak", *ba/ibi* „istemek", *yemta* „zaman", *yāmes* „dün", *ẓarvek*, *ẓurk* „şimdi" (< *ẓa 'l-vakt*). Bunların arasına soruyu gösteren *vāṣ* edâtını katmak doğru olur: *vāṣ ṣeft flān*? („filancayı gördün mü?") ve buna *matlā-ṣ ici* „artık gelmiyor" ifâde tarzı da ilâve edilebilir.

d. Müsevî ağızları. İspanya 'dan hicret etmiş müsevîler umûmiyetle eski bir ispanyolcayı muhafaza etmişlerdir. Bunlardan bir çoğu, ticâret zarûretleri yüzünden, ayrıca arapça öğrenmişlerdir. Bu İspanya yahudileri yanında, Berberistan dağları ile iç mıntakalarda, menşe'leri karanlık müsevîler vardır ki, birinciler bunlara *forasteros* (ispanyol. „yabancılar") derler; bulundukları yere göre, arapça veya berberîce konuşurlar. Lâkin şimdiye kadar ağızları hiç tetkik edilmemiştir. Şehirlerde arapça, fakat yahudi harfleri ile yazılmış bir şive edebiyatları vardır (bu edebiyat için kullanılan „yahudi-arap" tâbiri yersizdir). Bunlar *piyyūtîm*, âile bayramı ilâhileri (krş. Tadjouri, *Hespéris*, 1923, III, 406—420) ile hicvî veya günün mevzûlarına

âit şarkılardır. Bu metinlerden bâzıları Fes şehrinde ve Casablanka'da basılmıştır. Arap şivesinde yazılmış ve yahudi harfleri ile basılan *al-Ḥurrîya* („hürriyet") gazetesi bir müddet Tanca'da neşredilmiştir.

e. **Fas dil gruplarının birbirleri ile münâsebetleri.** Fas lisaniyatçılara, esâs bir dilin dışarıdan gelen bir dile yaptığı te'siri tetkik için, çok müsâit bir sâhâ teşkil etmektedir. Çünkü esâs dil, yâni berberîce, hâlâ arapçanın yanında yaşamakta olup, bütün canlılığını muhafaza etmektedir. Hâlbuki tetkiklerin neticesi pek zayıftır. Hakikaten sırf esâs dilin te'sirine izâfe edilecek hâdiseler hiç mesâbesindedir. Bunun sebebi, belki de, bu sâmî dillerden olan arapça ile ilk sâmî dillerden olan berberîcenin, dil bakımından, pek az farklara uğramış olmalarıdır.

Ses bilgisi bakımından, araplaşmış dağ berberîlerinin şivelerinde hiç bir ses değişmesi yoktur ki, eski arapçanın şive hâdiselerinde görülmüş olmasın. Belki yalnız, süreklileşmeğe karşı olan temâyülleri, Cbâla hududları bölgesinde şimâl berberîlerinin konuştukları ağızlarda görülen temâyüle benzetilebilir.

Şekil bilgisi bakımından, dağ ağızlarında fiillerin eski arapçadaki cemi müennes şahıs şekillerinin kaybolduğu görülür. Hâlbuki bu bâzı bedevî ağızlarda el'an yaşamaktadır ve berberîcede de vardır. Basit kipin bugünkü zamanını ifâde eden ön ekin mevcûdiyetini berberîceye izâfe etmek teşebbüsü yapılmış ise de, arapçanın başka dillerin üzerine yerleştiği Mısır ve Suriye'de de aynı ön eklerin kullanıldığı mâlûmdur.

Muhakkak ki, meslek ve mücerret vasıf isimleri yapan *ta-* — *-t* kalıbı berberîcedir (msl.: *ta-bennaī-t* „duvarcılık" ve *ta-ḥrāmī-t* „haramîlik" gibi). Bununla berâber şurası da tuhaftır ki, bugünkü berberîcede bu kalıp aynı kıymette değildir ve sâdece müennes ve ikinci derecede olarak, küçültme isimleri yapmağa yarar.

Dağ ağızlarının cümle teşekkülünde berberîcenin, şüphesiz, te'sirleri görülür: mâyilere tatbik edilen müfredlerin cemileştirilmesi hâdisesi (msl. su, idrâr), tercüme edilmiş veya olduğu gibi alınmış tâbirler; msl: *ḫā-in kaddūr* „Kaddūr'un kardeşi" ki, burada mülkiyet gösteren berberîce *-in* edâtı, olduğu gibi, muhafaza edilmiştir.

Lâkin berberîce esâsının bilhassa kendisini hissettirdiği sâha kelime hazînesidir. Fas'ta, dağ ağızlarında muhafaza edilmek ve bedevîlerde ise, alınma şeklinde olmak üzere, toprağa âit bütün tâbirler berberîcedir (nebat, hayvan, kaya, ziraat âlet ve çdavâtı). Arapça kelimeler ekseriyâ berberîce sahte *a-* harf-i târifini muhafaza etmişlerdir ve bunların menşe' kıymeti hâlâ hissedildiği için, ayrıca arapça harf-i târifin kullanılmasına mâni olmuştur. Umûmiyetle *a-* lı müfredin yanında, *a—ān* şeklinde bir berberîce cemi görünmektedir. Bir de garip olduğu kadar da anlaşılmayan bir hâdise de dağ ağızlarında berberîce harf-i târifli arap menşe'den kelimelerin bulunmasıdır. Bunlar her hâlde Cbâla mıntakası henüz berberîce konuşurken, arapçadan alınarak, berberîceleştirilmiş ve bunlar araplaştıktan sonra da muhafaza edilmiş sözler olmalıdır: msl. *a-ḫfir* „çukur", cem. *a-ḥefrān*; Tanca'da, „câmiin kubbe altı kısmına" *a-blāṭ* denilir. Buna mukabil Tanca'da Avrupa'dan alınmış iki kelime hâlâ berberîce şekillerini muhafaza ederler: *a-ṣkīf* „sultanın kayığı" ve *a-tāy* „çay".

Bâzı berberîce kelimeler hattâ *maḫzen*'in idâre lisanında bile bulunur: *afrag* „sultanın karargâhını saran bir bez duvar"; *agdāl* „sultanın hayvanlarına tahsis edilmiş otlak"; *azfel* „mücrimleri cezalandırmağa yarayan kırbaç", *mezvār* „şeriflerin hukuk müşâviri (*naḳīb*)".

Bittabî bedevî ağızlarında şehir ve bilhassa dağ ağızlarından daha az berberîce unsurlar vardır; bununla berâber, bunların ovanın eski berberî köylülerinin teknik kelimelerinden ziraate âit bîr çok tâbirler aldığı görülür.

Arap sâhasının içinde, gerek dağ ve gerekse şehir şiveleri bedevîlerin ziraat faâliyetlerine âit bâzı tâbirlerini almıştır. Bunlar umûmiyetle *ḳāf* (= *g*) telâffuzu ile hissedilir. Buna mukabil bedevî ağızları da şehirlilerden medeniyet kelimeleri almaktadır; fakat bunlar iktisadî, siyâsî ve muayyen nisbette bedi'î sebepler yüzünden, bedevîlere aldıklarından çok kelime vermektedirler.

Gerek dağ ve şehir ahâlisi ve gerekse bedevîlerce kullanılan ve İspanya ve Malta şivelerince bilinmeyen bâzı kelimeler belki de „hilâlîlerden" alınmıştır. Bunlardan belli-başlıları: *'avd* „at"; *ḫallūf* „yaban domuzu", *ṣāfliṣāf* „görmek".

Berberîce ve arapça unsurlara ilâveten, Fas kelime hazinesi oldukça mühim Avrupa kelimelerine mâliktir. Bunlar nebâtât (yetiştirilen veya kullanılan), ziraat, gıda, elbise, mobilya, ev ve hattâ bâzan vücut azâsına âit kelimelerdir. En eski devirlerde yunanca ve lâtinceden alınmış olup, daha yeni devirler içinde menşe'leri ispanyol-roman dilleri ile ispanyolca olmuştur; lâkin ne mânaları ve ne de telâffuz tarzları bunların giriş tarihi ile menşe'lerini kat'îyetle tesbite imkân vermiyor.

Avrupa te'siri bittabî Fas'ın şimâlinde daha çok hissedilir. Bu mıntaka Akdeniz te'sirine

daha çok mârûzdur ve ayrıca Endülüs muhâcirlerinin vasıtası ile, bunlar orta Atlas'ın şimâl nâhiyelerine kadar kendini hissettirmiştir. Bedevî ağızları ise, bu te'sirlerin dışında kalmıştır. (Krş. Simonet, *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los Mozarabes*, Madrid, 1888; Schuchardt, *Die romanischen Lehnwörter im Berberischen*, Wien, 1918; G. S. Colin, *Etymologies maġribines, Hespéris*, 1926 ve 1927; A. Fischer, *Zur Lautlehre des Marokkanisch-arabischen* [fasıl II, III ve *Excurs.*], Leipzig, 1917).

En muhafazakâr bedevî ağızları ile en saf dağ ağızlarının teşkil ettiği iki uç arasında, intikal sâhalarının mutavassıt bir ağız silsilesi vardır. Bunların arasında Cbāla'nin cenup eteklerinde, ova ağızları ile temas yüzünden, evsaf bakımından fakirleşmiş dağ ağızları kadar, Atlas ovalarında, bilhassa, *ḥaẓarîya* olmayan şehirlerde kullanılan bedevî ağızları gibi, bâzı ağızlar da bulunur. „Lâkin, her iki nev'in birbiri içinde karışması ne kadar vüs'atli ve derin olursa-olsun, bu onların esâstaki ayrılıklarını ortadan kaldırmaz" (W. Marçais).

Birbirlerini ayıran derin farklara rağmen, Fas (ve Magrib)'deki dağ ve bedevî ağızları müzariin birinci şahıslarında müfr. *n-*, cem. *n-u* olmasında birleşirler. Filvâki bu hâdise Murabıtların İspanya'sı ile normanların Sicilya'sında, XII. asırdan itibâren, yâni *hilâlî* te'sirini kat'îyen his etmemiş olan ağızlarda tesbit edilebilmektedir. Bu Malta dilinde de görülür. Şu hâlde bu her iki ağız zümresinin, birbirinden müstakil olarak, bunu icat ettiği ve aynı şeyin şarkta istisnâî bir mâhiyette olduğunu kabûl etmek icap ediyor. Her iki zümrenin açık hecelerde kısa vokallerin düşmesi meselesinde de birleştiği gürülüyor. Bu ses husûsiyeti bir çok ağızlarında bulunur. Lâkin bunun, İspanya ve Mısır'da hiç olmamasına mukabil, Mağrib'de taammüm etmesi dikkate değer.

Fas arapçasına âit ilk misâllere (*bāṣ* „üzere", *mtā* „-den", muzâri 1. şahıs müfr. *n-*, cem. *n-u* kullanışı) *Documents inédits d'histoire almohade*'da tesâdüf edilir. Lâkin yazılı cümleler ancak D. de Torres'te vardır (krş. frns. trc., Paris, 1636, s. 241, 323, 339). Faslılar tarafından 1670'te yakalanıp, uzun müddet esir kalan Mouette, fasça-fransızca *Dictionnaire arabesque* isminde transkripsiyonlu bir kamus yazmıştır (krş. *Relation de la captivité...*, Paris, 1683, s. 330—362). İlk sarf ve nahiv notlarını Höst toplamıştır (krş. *Efterretninger...*, Kopenhagen, 1779, fasıl VIII, s. 202—210). Bu zat aynı zamanda bir de berberîce-danimarkaca-fasça-arapça bir lûgat te'lif etmiştir. İlk Fas şivesine âit olduğu kadar, arap şiveleri üzerinde ilk dikkate değer eseri Fr. de Dombay yazmıştır. Burada Tanca ağızı tetkik edilmektedir (*Grammatica linguae mauro-arabicae*, Viyana, 1800). Bundan sonra tetkikler çoğalmıştır. 1911'den evvelki çalışmalar için bk. W. Marçais, *Textes arabes de Tanger*, s. 207—213, bibliyografya. Bundan sonraki devre için bk. L. Brunot, *Textes Arabes de Rabat*.

2. Arap şivesinde yazılan edebiyat. Her halk edebiyatında olduğu gibi, Fas'ta arap şivesi edebiyatı bilhassa manzûmdur. Mensûr olarak bilinen metinler, yalnız son zamanlarda avrupalılarca toplanmış bulunanlardır.

Fas arap şivesindeki şiirleri iki devreye ayırmak icap eder. Birincisi Sa'dî sülâlesinin başlangıcına kadar gider. İlk bilinen metinlere İbn Ḫaldūn'un *Muḳaddima*'sinin sonunda, şehir edebiyatı hakkında verdiği misâller arasında, tesâdüf ediliyor. Bunlara bir çok mevlûd-i nebevîleri de ilâve etmek lâzımdır. Bir çok yazmaları vardır. Leo Africanus (nşr. Schefer, II, 130) Merînîler devrinde şâirlerin „Afrika halk dilinde" mevlûd hakkında ve garâmî mevzûlar üzerinde şiirler tertip ettiklerini kaydediyor. Bu şiirler sultanın önünde söyleniyor ve o da müsâbakada kazananlara mükâfat dağıtıyordu. Bu nev'e klâsik Fas, „endülüs", musikisinin güftelerini ilâve etmek lâzımdır. Bunların bir çoğu Fas'ta yazılmıştır. Sonra Endülüs menşe'li olup, Tetuan'da yerleşmiş olan al-Ḥā'ik tarafından, bilâhare toplanarak, tasnif edilmiştir. Bütün bu ilk devreye âit olan şiirler İspanya arap şivesinde yazılmıştır. Bu şive, kurtubeli İbn Ḳuzmān (XII. asır)'ın parlak muvaffakiyetinden sonra, *zacal* ismini alan yeni şiir nev'inin klâsik lisanı olmuştu. Bu nev'in *muvaşşaḥ* ile olan müşterek bir cephesi vardı ki, o da yeni bir vezin kullanılmakla berâber, klâsik vezin gibi, hecelerin uzunluğu ve kısalığı üzerine kurulmuştu. Lâkin *zacāl*'ın *muvaşşaḥ*'tan farkı, klâsik arapça ile değil, Endülüs şivesi ile yazılmış olmasında idi. Şu hâlde birinci devreye âit Fas edebiyatının evsâfı şunlardır: her hecenin kemiyetinin, lâtincede olduğu gibi, göz önünde bulundurulması ve Endülüs şivesinin kullanılması.

İkinci devrenin mümeyyiz vasfı, veznin münhasıran her mısraın hece adedine bağlanmış olması (fransızcada olduğu gibi) ve *melḥūn* ismi verilen hususî bir dil, bir nevi κοινή ile yazılması ki, bu edebiyat dili olmuştur. Bu dil halk ağızı üzerinde kurulmuş olup, bilhassa bedevî ağızları te'siri altında bulunmaktadır. Zâten görünüşe göre, bu şiir tarzı, menşe' itibârı ile, bedevîdir ve bedevî sülâleleri olan Sa'dîler ile 'Alevîler devrinde meydana gelmiş ve inkişâf etmiştir.

Melḥūn tarzında yazılmış ilk *ḳaṣîda*'nın müellifi XVI. asırda ortaya çıkıyor. Bu, Abū Fāris 'Abd al-'Azīz al-Maġrāvī olup, Sa'dī sülâlesinden sultan al-Manṣūr al-Ẕahabī (1578—1602)'nin şâirlerinden idi. Kendisinin şöhreti hâla pek canlı olduğuna şu atalar sözü şâhittir: *ḳull ṭwîl ḫāvî, ġēr en-neḫla u-l-Meġrāvî* „her uzun olan şey, ehemmiyetsizdir; al-Maġrāvī ile hurma ağacı müstesna". Evliyalardan 'Abd al-Raḥmān al-Maẕġūb al-Dukkālī (ölm. 1569) tasavvufî rubâîlerini yine aynı devirde yazmıştır. Bununla berâber, kendisine bugün izâfe edilen bir çok şiirler, ölümünden sonra meydana çıkmıştır. Bu ilk mübeşşirlerden sonra *melḥūn* şiir tarzının mühim bir merkezi olan Tlecmen'den gelmiş şâirler zuhûr eder. Evvelâ meşhûr *'Aḳîḳîya* müellifi Sa'îd b. 'Abd Allāh al-Mindāsī al-Tilimsānī vardır. Kendisi doğduğu şehri terkederek, ilk 'Alevî sultanlarından Muḥammed b. Şarîf (ölm. 1664) ve sonra da Raşîd (ölm. 1672)'in sarayında yaşamıştır. Türkler tarafından 1672'de Tlemcen'den çıkarılan ve al-Mindāsī'nin talebesi olan Aḥmed b. al-Turaykī Fas'ta Banī Znāsen'lerin yanına yerleşti. Lâkin aynı zamanda *melḥūn* tarzında şiir yazan bir çok şâirleri görebilmek için, XVIII. ve bilhassa XIX. asra kadar gelmek icap eder. Belli-başlı 3 edebî merkez, sırası ile, Fas şehri, Meknes ve Marrākuş olmuştur. Mevzûlar türlü-türlüdür: aşkî, garâmî-tasavvufî, hicvî (beyaz kadın ile siyâhî kadının, şehirli kadın ile bedevî kadının münakaşası v.b.), siyâsî (fransız istilâsı ve himâyesinin yerleşmesi sebebiyle), tâlimî (barut imâli, hedefe atış, doğan avı) veya hezelî (bayramlarda talebeler tarafından *ḫuṭba*'yi taklit eden inşadlar) şiirler vardır.

Müteaddit müellifler arasında şunlar zikredilebilir: Si Muḥammed b. Sulaymān, Si al-Tihāmī al-Madaġrī, al-Gandūz, al-Ḥunş; merâküşlü Si al-Madanī al-Turkumānī güldürücü ve imâlı kasîdeler yazmıştır; Meknes'te gömülü bulunan Si Ḳaddūr al-'Alamī bilhassa tasavvufî ve ahlâkî şiirler yazmıştır. Tetuanlı Darḳāvī Muḥammed al-Ḥarrāḳ *melḥūn* tarzında tasavvufî kasîdelerin müellifidir (bunlar taş basması divanının — Tunus, 1331; Fas şehri, tarihsiz — sonunda toplanmıştır). XX. asrın başlangıcında Fas şehrinden al-Sa'dānī siyâsî kasîdeler yazmıştır.

Melḥūn şiiri, Endülüs şivesinde yazılan şiirlerin yerine geçmiş bulunuyor. Bu pek canlı ve cemiyetin her sınıfında çok rağbet görmektedir. Sık-sık ümmî denecek müelliflere rastlanır. Halk bunların kabiliyetinin Allah tarafından verilmiş olduğuna (*mavhūb*) inanır. Diğer taraftan, hukümdarlarda bu âmiyâne şiir tarzını istihfaf etmemişler ve son 'Alavī sultanlarından biri olan Mavlāy 'Abd al-Ḥafīẓ, *melḥūn* tarzında, bir çok kasîdeler yazmış ve bunlar Fas şehrinde taş basması bir divan hâlinde toplanmıştır.

Erkekleri mevzû edinen bu şiirlerin yanında bâzan şaşılacak derecede muhafazakâr kalan kadın şiirlerini (değirmende çalışan, başak toplayan kadın şarkıları, âile bayramları şarkıları, ninniler) ve çocuk türkülerini, ata sözleri ile bilmeceleri zikretmek icap eder (krş. A. Fischer, *Das Liederbuch eines marokkanischen Sängers*, Leipzig, 1918; C. Sonneck, *Chants arabes du Maghreb*, Paris, 1902 (nr. 5, 6, 11, 12, 13, 14, 74, 84, 84, 85, 88, 89, 94—97, 115 ve 116 fasçadır); E. Lévi-Provençal, *Un chant populaire religieux du Djebel Marocain* (*R Afr.*, 1918); H. de Castries, *Les gnomes de Sidy Abd er-Rahman el-Medjdoub* (Paris, 1896); umûmiyet itibârı ile *melḥūn* şiiri hakkında krş. Abū 'Alī Ġavsī, *Kaşf al-ḳinā' 'an Ālāt al-simā'* (Algier, 1904), s. 49—93; S. Biarnay, *Notes d'ethnographie et de linguistique nord-africaines*, Paris, 1924 (kadın ve çocuk şarkıları); L. Brunot, *Proverbes et dictions arabes de Rabat*, *Hespéris*, 1928; Fas darb-ı meselleri hakkında bir bibliyografya vardır).

C. Diğer diller. Berberîce ile şive arapçasını göz önünde bulundurmayan bir lisan tablosu, noksan kalmış olur; çünkü iki tâlî âmil nazar-ı itibâra alınmak icap eder:

a. Klâsik arapça. Bu resmî lisan olup, sâde yazı dilinde, hutbelerde, nutuklarda ve konferanslarda kullanılır; konuşmada hiç müstâmel değildir. Lâkin dinî tetkikler şehirlerde (bilhassa Fas şehrinde) ve Cbāla'lılarda *Kur'an* tâlimi ve bilhassa kıraat tedrisatı) oldukça inkişâf etmiş bulunduğu için, okuyup-yazma bilenler vasıtası ile, bir çok klâsik arapça kelimeler halk lisanına girmiştir. Bu tarzda alınan klâsik kelimelerin üzerinde durulacak ses husûsiyeti, süreklileştirme sureti ile kısa vokallerin muhafazasıdır: msl. klâsik *ẓahir* (cem. *ẓahā'ir*), „sultanın emirnâmesi" halk diline *ẓāhēr* olarak geçmiş ve buradan da cem. *ẓvāhar* şekli çıkmıştır. Gerek *Kur'an* ve gerek tefsirler vasıtası ile, gündelik lisana bir çok tâbirler girmiştir: *bēllāti* „yavaşça" (*Kur'an* VI, 153), *b-eṭṭāvîl* „yavaşça", tam karşılığı „tefsir ederek", *va-ḳîlā* „belki". Hulâsa az araplaşmış olan Fas, klâsik kelime hazînesinden bir kısmını alarak, bunu kendi şivesi içinde eritecek kabiliyette görünmüyor. Klâsik arapçadan aldığı şeyler, ecnebi lisandan alınmış kelimelere benzemektedir.

b. İspanyolca. Bir çok İspan[illegible] müslümanlarınca konuşulan yegâne dil id[illegible] unlar

XV. ve daha çok XVI. asırda, bilhassa Tetuan ile Rabat-Sale'ye iltica etmişlerdir. 1670'te Fās'a, esir olarak, götürülen Mouette, o zaman için, ispanyolcanın bu memlekette arapça kadar yayılmış olduğunu söylüyor. Şüphesiz onun bu fikri yukarıda söylediğimiz iki büyük şehir topluluğu için de vâriddir. O zamandan beri, endülüslülerin bu torunları, islâm harsının te'siri altında, arapça öğrenip, ispanyolcayı unutmuş bulunuyorlar. Bu te'sirin dışında kalan İspanya yahudileri, roman morfolojisinin icabı, kırılmış ve arapça tâbirlerin içine serpiştirildiği eskimiş bir ispanyolca kullanmaktadır.

c. Bugün hâlâ bizzat sultanın sarayında, gerek kadın ve gerekse erkek bir çok hizmetkârlar Sudan ağızları konuşmaktadır. Lâkin bunların Fas arapça şiveleri üzerinde hiç bir te'siri olmamıştır.

Fas'ta şimdiye kadar gizli dillerin mevcûdiyeti tesbit edilememiştir. Bittabî bâzı esnâf loncaları (kassaplar) ile talebelerin kullandıkları argo dilini bunların arasında sayamayız. Çünkü bunlar sâdece dilin her kelimesindeki bâzı harflerin yerini değiştirmek ve muayyen heceleri ilâve etmek sureti ile, meydana gelmiş bulunmaktadır. (G. S. COLIN.)

VIII. FİKİR HAYATI.

Bilhassa orta çağların nihâyetinden beri Fās, islâm medeniyeti içinde ekseriyetle mühim olan ayrı bir yer işgâl etmiştir. Fikrî bakımdan, uzun müddet komşu memleketlerin tâbii olarak kaldıktan sonra, erijinal mâhiyetini, ancak muayyen hudutlara mâlik bir devlet hâlini aldıktan sonra, hissettirmiştir. XIII. asra kadar arap İspanya'sındaki kültür merkezleri, şüphesiz, Fas üzerinde müessir olmaktan hâlî kalmamıştır; lâkin ancak hıristiyanlığın bu yarım ada üzerine avdetinden sonra, memlekete Endülüs mubâcirlerinin tehacümü sâyesinde ve islâm ilimlerinin inkişâfına müsâit bir zemin hazırlayan hukümdarların iktidarda bulunması sureti ile, islâm garp dünyasının yegâne ve son kültür merkezlerini kendisinde tutabilmiştir. Her hâlde ilmin muhtelif şûbelerinde bulundurduğu büyük âlimlerin mıkdarı mühim olmasına rağmen, islâm âleminin diğer taraflarınca bu memleket İspanya'nın müslüman kaldığı müddetçe, kazandığı şöhret ve nufuzu kendisine intikal ettirmekten pek uzak kalmıştır. Bununla berâber, Fas'ta şehir halkı arasında bu son asırlar zarfında okur-yazar ve an'anevî kültürüne bağlı nüfus nisbetinin pek büyük olduğu ileri sürülebilir. Nihâyet bu kültürün, hiç olmasza XIX. asrın nihâyetine kadar, modern ilimlere hiç bir yer vermemiş olduğunu da kaydetmek doğru olur. Bunların tetkiki, şark islâm âleminde yavaş-yavaş az-çok yerleşmiş olmasına rağmen, garplıları hiç bir zaman kendine çekememiştir.

Belli-başlı esâsı din olan bu kültür, bilhassa hiç değişmemiş olmak karakterini arzediyor. Daha bir kaç sene evveline kadar an'anenin gerek umûmî ve gerek husûsî hayatın faâliyetlerini tanzim ettiği bu memlekette, fikir hayatının da aynı kalmasına şaşmamalıdır. Bugünkü Fas fakîhinin, şerifler idâresine, idâre âmiri, muallim veya devlet memuru olsun, Merīnī veya Sa'dī'ler devrindeki bir fakîhin ilminden başka bir şeyle mücehhez olmadığı evvelce de söylenegelmiştir. Aynı bilgiler aynı usûller ile kendisine aşılanmaktadır. Bunlar evvelâ *Kur'an* mektebinde [bk. MAKTAB] iptidâî bir terbiyeye tâbi tutulmaktadır; böylece *Kur'an*'ı ekseriyâ tamâmen ezbere öğrenir ve bâzı başlangıc gramer mâlûmatı edinir. Bundan sonra talebe (*ṭālib*) olur ve gâyesi olan *ṭalab al-'ilm*'de, an'anenin mecbûr tuttuğu program ve kaideden başka, hiç bir şeye tâbi tutulmaz. Evvelâ „ana kitapları" (*ummahāt*) öğrenir ki, bu daha çok hâfızayı besleyen sarf ve nahiv ve ilâhiyat üzerinde bir icmâlden ibârettir (umûmiyetle, İbn 'Āşir'in *al-Murşid al-mu'īn*'i ile *Acurrumiya*). Ancak bundan sonra, derinleştirmek üzere, daha geniş metinlerin, umûmiyetle şöhreti yerleşmiş ve sırf islâmî mâhiyette eserlerin metin, şerh ve hâşiyelerinin tetkikine koyulur ve bundan sonra bilgilerine fıkıh ile kelâm tetkiklerini daha çok derinleştirecek şekilde, istikâmet verir.

Neticede Fas münevverleri ekseriyâ hukukçu olmakta ve sırf islâmî bilgiler (*'ulūm*) ile lâdinî bilgileri (*funūn*), bu sonuncuları daha istihfaf ile telâkki ederek, birbirinden ayırmaktadır. Böylece Fas'ın arap te'lifâtı içindeki hissesinin neden evvelâ *Kur'an* ve *sunna* ile alâkalı tetkiklere geniş bir surette iştirâkten, ilâhiyat, hukuk ve *uṣūl*'den ibâret olduğu da anlaşılır.

Kültür merkezleri, devirlere ve tarihî şartlara göre, değişmiştir. İlk defa bunların İsen yakın limanlar, Cepte ile Tanca olduğu zannediliyor. Fas şehrinin kurulması ve bu şehirde büyük Ḳayravān câmiinin (*Cāmi' al-Ḳaravīyīn*) inşası, pek erkenden memleketin içinde bir ilim merkezinin te'sisine yol açmıştır. Az bir müddet sonra, Muvahhidler ile Murabıtların merkezi olan Marrākuş sultanlarının irâde ve sebâtı ile, Magrib âlimlerini, hattâ bâzı Endülüs âlimlerini kendine cezbetmiştir. Lâkin ancak Fas'ta ilim merkezlerinin inkişâfını kendilerini memlekette sevdirmek ve islâm âleminin diğer kısımları arasında şerefli bir şöhret te'min etmenin çâresi olarak telâkki eden Me-

rînî sülâlesi devrinde Fas şehrinin fikren gelişmesi başlamış ve bu şehir böylece, XIV. asırdan itibâren memleket âlimlerinin merkezi olmuştur. Merînî hükümdarlar buna siyâsî merkez mertebesini vermekle kalmamışlar, *Câmi' al-Ḳaravîyîn* ile yeni Fas câmiinin etrafında birbiri ardınca mektepler ve medreseler inşa ettirerek, bu şehre memleketin her bir tarafından kesif bir talebe zümresini celbe muvaffak olmuşlar ve merkezlerine, bugün bile iftihar ettiği şöhretini te'min etmişlerdir. Zâten Merînî devrinde, medreseler Fas'ın dışında dahi çoğalmıştır: Meknes, Sale, Marrâkuş'un ayrı medreseleri vardı. Bu da gösteriyor ki, bu şehirlerde de muntazam tedrisat yapılmıştır.

Medreselerin oynadığı role XVI. asırda portekizliler ile ispanyolların Fas'a yerleşmeğe çalıştığı sırada, bu memlekette, şerifliğin ve murabıtlığın inkişâfı ile muvâzî olarak, kısa bir zamanda zâviyelerin de ehemmiyeti artmıştır. Dinî birer merkez ve *cihâd*'ın umûmî karargâhı olan zâviyeler, müntesiplerinin bilgilerini kuvvetlendirmek zarûreti ile, birer tâlim ve terbiye merkezi hâline geldi. Fas şehrinin memlekette ilim merkezi mâhiyetini güçlükle muhafaza ettiği sırada, fikir hayatını besleyen zâviyeler gittikçe çoğaldı: msl. orta Atlas'ta al-Dilâ' zâviyesi, Dar'a memleketinde Tâmgrût zâviyesi ve şimâlde Vazzân zâviyesi bunlardandır. En büyük âlimler ekseriyâ kendi tarikatlerinin esâs müessesesinde ders veren tarikat reisleri veya Şorfâ' olmuştur.

Biz burada Fas arap te'liflerinin tafsilâtlı bir tasvirini yapacak değiliz. Mümkün olduğu kadar, islâmî ilimler ile lâdinî ilimleri birbirinden ayırmağa çalışarak, bir kaç isim ve bâzı mâlûmat vermekle iktifa edeceğiz.

Fas'ın ilim sâhasında, yukarıda söylediğimiz gibi, islâm garp âlemi mâlikî mezhebini kabûl etttikten sonra, İspanya kültür merkezi ile intibak hâlinde eserler verebilmesi için, bu fikrî tâbiiyet devresinde, iki memleket arasında münâsebetler hiç kesilmemekte ve XIII. asra kadar, Mağrib talebeleri Kurtuba, Murcia veya Valencia şehirlerinde okumağı, talebelik hayatlarını tamamlayacak bir şart olarak telâkki ediyorlardı. Şark âlemi, daha sonra aynı memleket talebeleri üzerindeki câzibesini henüz gösterememiş bulunuyordu. Zâten bu devirde berberî kütlesinin islâmlaşması ve araplaşması pek yenidir. Aynı devirde yalnız bir kaç isim zikredilebilir. Hâtırası menkıbelere karışan Darrâs b. İsmâ'îl; meşhûr dinî ıslâhatçı ve Muvahhid hareketinin yaratıcısı ve kendi mesleği hakkında bir çok *risâla* veya *'aḳîda* müellifi İbn Tûmart (bk. II, 605 v.d.) Septe'de 476 (1083) 'da doğan ve Marrâkuş'ta 544 (1149)'te ölen kadı 'Iyâż. Sonuncusu bir çok islâmî eserlerin müellifi olup, en mühimleri mâlikî âlimlerinin hayatlarına âit *al-Madârik* isimli bir risâle ile *Kitâb al-şifâ'* ve *Maşârik al-anvâr*'dır.

Yeni zamanlara âit devrede ise, aksine Fas âlimlerinin mıkdarı gittikçe çoğalmaktadır. *Ḳirâ'ât* iliminde en meşhûrları şunlardır: İbn Barrî (VIII. asır); İbn Faḫḫâr (IX. asır); meknesli âlim İbn Ġâzî (ölm. 919); 'Abd al-Raḥmân İbn al-Ḳâżî (ölm. 1082); 'Abd al-Raḥmân b. İdrîs Mancra (ölm. 1179); Muḥammed b. 'Abd al-Salâm al-Fâsî (ölm. 1214); *Ḥadîṯ* ilminde: Yaḥyâ al-Sarrâc (ölm. 808); Sukkayn al-'Âşimî (ölm. 956) Rizvân al-Cinvî (ölm. 991); Muḥammed b. Ḳâsim al-Ḳaṣṣâr (ölm. 1012); İdrîs al-'Irâḳî (ölm. 1228); fıkıhta: Abu 'l-Ḥasan al-Ṣuġayyir (*Mudavvana* şârihi); al-Cazûlî ve Aḥmed Zarrûḳ (IX. asır, İbn Abü Zayd al-Ḳayravânî'nin *Risâla*'sının şârihi); al-Vanşarîsî (ölm. 955); al-Mancûr (ölm. 995); İbn 'Âşir (ölm. 1040); Mayyâra (ölm. 1072); arabiyatta: al-Makkûdî (ölm. 807); İbn Zakrî (ölm. 899). Bunların eserleri ekseriyetle zikredilmiştir ve teferruat için bk. Brockelman, *GAL* ve Bencheneb'in 'Abd al-Ḳâdir al-Fâsî'nin *İcâza*'sında zikri geçen şahıslar hakkındaki fihristi. Bu eserlerin ancak mahdûd bir kısmı şark kütüphânelerine girebilmiştir; buna mukabil hepsi Fas'ta, saraylarda ve kütüphânelerde derlenen ve muhafaza edilen yazmaların bellibaşlı esâsını teşkil etmektedir.

Bâzı Fas âlimleri, sırf islâmî mâhiyette eserlerin yanında, *adab*'e âit kitaplar ile şiir risâleleri bırakmışlardır. Bunlardan hiç biri orijinal değildir ve sırf ebebî olan divanlara oldukça seyrek rastlanır. Umûmiyetle şiirler, tâlimî (*urcûza*) olmadıkları zaman, dinî veya tasavvufîdir. Hükümdarların maiyetinde dâimâ ücretli şâirler bulunmuş ve bunlar da ekseriyetle renksiz birer medhiyeci olmaktan ileri gidememişlerdir.

Yine hukümdarların maiyetinde, bilhassa XIV. asırdan itibâren, bâzı vak'anüvislerin orijinal veya derleme mâhiyetinde, vekayinâmeler bıraktığını görmekteyiz. Pek dar ve nâkıs bir tarih telâkkisine göre yazılmış olan eserlerin yegâne meziyeti bunlarda müellifin devrine veya ondan evvelki devirlere âit siyâsî vekayi tesbit edilmiş olmasıdır. Orta çağlardan kalanları nisbeten en iyileridir; sonraları bu nevi te'liflerde hiç bir yeniliğe yer verilmedikten başka vak'aların pek kuru ve renksiz bir ifâde ile kısaca kaydı ile iktifa olunmuş, daha ileri gidilememiştir.

Fas'ta, kendileri hakkında pek az şey bilinen berberî ensâpçıları istisna edi[illegible] ilk müverrihler Murabıtlar sülâlesi za[illegible]nda

görülür. Bir az daha sonra Mahdî İbn Tümart'in bir arkadaşı olan Abū Bekr al-Bayzāḳ al-Ṣanhāǧī adında, Muvaḥḥidlerin yeni bir müverrihleri vardır ki, hâtıratı, ehemmiyetleri bakımından, daha sonra gelecek bir çok vak'anüvislerinkiler ile hakikaten tezat hâlindedir. Al-Bayzāḳ'ın eserleri yanında İbn a-Ḳaṭṭān ile 'Abd al-Vāḥid'in vekayinâmeleri oldukça mühim bir mevkî tutar. Lâkin tarihçiliğin en revacda olduğu devre, Meriniilerin zamanı olmuştur. Fas'tan başka bütün islâm âleminin de benimsediği İbn Ḫaldūn bir tarafa bırakılırsa, şunlar zikredilebilir: Marrākuşlu âlim ve *al-Bayān al-Maġrib* isminde şimâlî Afrika ve İspanya tarihi müellifi İbn 'Iẓārī; Fas şehri ve Fas hânedanı tarihi *Ravż al-ḳırṭās* müellifi İbn Abī Zar'; sultan Abu 'l-Ḥasan 'Alī'ye âit bir monografi olan *Musnad*'in müellifi İbn Marzūḳ; Gırnata sultanlarının âilesinden ve *Ravżat al-nisrin* müellifi İbn al-Aḥmar. Sa'dîler devrinde, belli-başlı müverrihler şunlardır: al-Fiştālī; *Nuzhat al-Ḫādī* müellifi al-İfrānī; ni hâyet alevîler devrinde al-Zayyānī ile Akensūs.

Yeni devirlerin Fas edebiyatında coğrafya, ancak hacıların seyahat hikâyeleri veya *riḥla*'ler şeklinde görülür. Burada içinden geçilen memleketin tasviri pek az bir yer tutmaktadır. Bununla berâber, coğrafyacı İdrīsī [b. bk.] ile İbn Baṭūṭa [b. bk.], menşe' itibârı ile, faslıdır.

Fas'ta yazılan hâl tereümelerine âit eserler oldukça zengindir. Evliya menkıbeleri hakkındaki derlemeler, şerif âilelerine âit veya dinî tarikatlere müteallik bilhassa yeni devirlere âit, monografilere, pek sık tesâdüf edilir. Ayrıca, şehir veya asra göre, fihristler bulunur; bunlardan bâzıları, hattâ tarihî bakımdan bile, pek mühimdir.

Bütün bu bibliyografi müellifleri E. Lévi-Provençal'in *Les Historiens Chorfa* kitabında gözden geçirilmektedir. XIX. asra kadar bunların belli-başlıları şunlardır: *Davḥat al-nāşir* müellifi İbn 'Askar; *Durrat al-ḥicāl* ile *Cazvat al-iḳtibās* müellifi İbn al-Ḳāḍī; *Ṣafvat man intaşar* müellifi müverrih al-İfrānī; *Naşr al-maşānī* ile *İltiḳāṭ al-durar* müellifi al-Ḳādirī.

Tabi'î ve tıbbî ilimlere gelince, Fas XIV. asra kadar İspanya yarım adasına sıkıca bağlı kalmaktadır. Murabıt ve Muvaḥḥid sultanlarının doktorları ispanyalı idi; İbn Bāca (Avenpace), İbn Ṭufayl ve meşhûr İbn Ruşd (Averroes) ve İbn Zuhr (Avenzoar) gibi. Yeni zamanlarda sultanların maiyetinde, Fas menşe'li olup, eserler bırakan bâzı doktorlara tesâdüf ediliyor. Bunların belli-başlıları, Sa'diler devrinde, Abü Muḥammed al-Ḳāsim al-Vazīr al-Ġassānī ve 'Alavîler devrinde İbn Şuḳrūn, 'Abd al-Vahhāb Adarrāḳ, Aḥmed al-Dara'ī, 'Abd Allāh b. 'Azzūz al-Marrākuşī, Aḥmed İbn al-Ḥaccāc ve 'Abd al-Salām al-'Alamī'dir. Nihâyet iki mühim faslı XIII. asırda müsbet ilimler üzerinde durmuştur. Sedillot'nun kısmen tercüme etmiş bulunduğu bir hey'et âletleri risâlesinin müellifi Abū 'Alī al-Ḥasan b. 'Umar al-Marrākuşī ile hesap muâmeleleri, hendese, cebir, hey'et, astroloji ve elkimya hakkında bir çok te'lifler sâhibi Aḥmed İbn al-Bannā'.

XIX. asrın sonunda Mulāy al-Ḥasan'ın devrinde Fas'ta bir nevi islâm tetkiklerinin yeniden canlanması görülür. Bu müelliflerin, eserlerini daha çok yayabilmek için, tab'ettirmek ihtiyacını hissetmelerinden doğmuştur. Fas'taki taş basma matbaaları bu devirde büyük bir ehemmiyet kazandı ve o zamana kadar ancak el yazması şeklinde tedâvülde bulunan bir çok metinler basılmağa başladı. Bir az daha sonra Aḥmed b. Ca'far al-Kattānī [b. bk.]'nin *Salvat al-anfās*'ı çıktı. Bu şimâl mıntakasının merkezinin meşhûr şahsiyetlerine âit bir biyografya külliyatıdır. Aynı devirde Kahire'de Aḥmed b. Ḫālid al-Nāṣirī al-Salavī [b. bk.]'nin *Kitāb al-istiḳṣā li-aḫbār duval al-Maġrib al-aḳṣā* ismindeki Fas tarihi intişar etmiştir.

Fas'ta fransız himâyesinin te'sisi ve büyük şehirlerde fransız kültürünün yayılması, daha şimdiden yeni Fas gençlerinin fikrî müfekkerelerini değiştirmiştir. Gelecek seneler zarfında arap edebiyatının bu memlekette tutacağı istikameti şimdiden söylemek pek erken olur.

Bibliyografya: G. Delphin, *Fas, son université et l'enseignement supérieur musulman* (*Bull. Soc. Géogr. Oran*, 1898); R. Basset, *Les généalogistes berbères* (*Archives berbères*, 1915); ayn. mll., *Recherches bibliographiques sur les sources de la salouat et-Anfas* (*Rec. de mém. et de textes publié en l'honneur du XIVème congrès Orient.*, Alger, 1905, s. 1—47); M. Bencheneb, *Etude sur les personnages mentionnés dans l'idjâza du chaikh 'Abd el-Qâdir al-Fâsy* (*Actes XVIème congrès Orient.*, Paris, 1907); M. Bencheneb ve E. Lévi-Provençal, *Essai de répertoire chronologique des éditions arabes de Fès* (*R. Afr.*, 1922); E. Lévi-Provençal, *Les manuscrits arabes de Rabat* (Paris, 1921); ayn. mll., *Les Historiens des Chorfa, Essai sur la littérature historique et bibliographique au Maroc du XVIème au XXème siècle* (Paris, 1922); H. P. J. Renaud, *Etat de nos connaissances sur la médecine ancienne au Maroc* (*Bull. de l'Institud des hautes ét. maroc.*, 1920); ayn. mll., *Quelques acquisitions récentes sur l'histoire de la médecine arabe au Maroc.* (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

FAS ŞEHRİ. FĀS (FÈS, eski ispanyol imlâsı ile FEZ) şehri, sultanların makarlarından biridir. 4° 53′ garp tûlü ve 34° şimâl arzındadır. Nüfûsu 1936 'da 144.424 kişi olup, bunlardan 134.801 yerli (124.294 müslüman, 10.507 yahudi) ve 9.623 avrupalı idi. Bu suretle şehir, Casablanca ve Merrākuş 'ten sonra, Fas ülkesinin üçüncü beldesi derecesine varmış bulunmaktadır. Şehir deniz seviyesinden takriben 390 m. irtifâda, Sā'is ovasının nihâyetinde, kısmen Cebel Zelāğa 'nın son mâileleri eteğinde uzanan yayla üzerinde ve kısmen de şehrin takriben 6 km. şarkından geçen Sebū ırmağına doğru akan Vādī Fās 'ın geçtiği çukur arâzide kurulmuştur. Atlas dağlarının eteği boyunca uzanan tabi'î yol üzerinde, Fas ülkesinin tarihî iki büyük yolunun birbirini katettiği yerdedir. Şimdi de Meknes üzerinden okyanus kıyısında Rabāṭ 'a ve Tāzā-Oueda üzerinden de Oran (Cezâyir) 'a demir yolu ile bağlıdır.

Hakikatte Fas şehri, vaziyeti ve nüfûsu bakımından, birbirinden çok farklı iki şehirden mürekkeptir: *Fās al-cadīd* (yeni şehir) ve *Fās al-bālī* (eski şehir).

Fās al-Cadīd, garpta Sais ovasının nihâyetlendiği yayla kenarında kurulmuş olup, eski şehire hâkimdir ve bir sûr ile çevrilmiştir. Şarkta Şerārdalar *ḳaṣba* 'sı yükselir. Burası içinde kerpiçten ve kamıştan kulübeler, *maḫzen* 'in hububat anbarları yahut sürüleri için ağıllar bulunan, etrafı duvar ile çevrili mustatil bir yerdir. Askerlerin ve kervanların konakladıkları boş bir arâziden ibâret olan Bū Celūd semti şimâl-i şarkîye uzanır. Mülāy Ḥasan hukûmeti zamanında inşa edilen sûrlar burasını, yeni şehri eskisine bağlayan, bir nevi geçit hâline koymuştur. Yeni şehir, Bū Celūd saray ve parkı ile aynı isimdeki *ḳaṣba* 'yı da ihtivâ eder. Şimâl-i garbîde, sûrlardan bir az ötede, *mṣallā* vardır ki, orada bayram günleri, kabîle mümessilleri huzurunda, Fas sultanı namaz kılar. Fās al-Cadīd bilhassa devlet dâireleri bulunan bir şehirdir. Fas idâresinin yerleşmiş olduğu divanlar ve binalardan ibâret olan *Dār al-maḫzen*, yalnız başına, burasının yarısından fazlasını işgâl eder. Orada eski Meşvār, Beniḳa [b. bk.] yahut vezir dâirelerini, sultan için bir dâireyi v.b. ihtivâ eden asıl Dār al-maḫzen, sonra sultana husûsî ikametgâh olan ve yeşil kiremitli damları ile göze çarpan saraylar, yabancı sefirlerin kabûlüne mahsûs köşk, hukümdara âit ahırlar, silâh fabrikası ve yeni Meşvār ile Lalla Amina, ve Agvedal parkları görülür. Şehrin kendisi oldukça sefil manzaralıdır. Ekseriyâ yarı yıkık evler, en ziyâde, bir katlı ve dâhilen, Fās al-Bālī meskenlerine mahsûs şatafatlı tezyinattan mahrumdur. Câmilerinin en göze çarpanları şunlardır: büyük câmi ile minârelerinin rengi dolayısiyle „kırmızı câmi" ve „yeşil câmi" denilen câmiler. Her üçü Merīnīler tarafından inşa edilmiştir. Nihâyet Mülāy 'Abd Allāh tarafından, XVIII. asırda bina edilen ve hânedanın şeriflerine medfen olan Mülāy 'Abd Allāh câmii. XX. asrın ilk yıllarında buranın nüfusu (6.000—7.000) ekseriyetle, askerlerden mürekkeptir. Müslüman şehrinden ayrı ve saraya bitişik yahudi mahallesi yahut „Mellāḥ" vardır; burasının, şehrin müslüman kısmından belki 1/3 nisbetinden ziyâde olan nüfusu iki yanında bir kaç katlı evler dizili dar sokaklarda kaynaşır.

Fās al-Cadīd, hakikatte, yerlilerin *al-Medīna* („şehir") dekileri Fās al-Bālī 'nin ancak bir ekidir. Bunun mevkii, yeni şehirinkinden çok daha ârızalı ve şirindir. Evler, câmiler ve bahçeler, Vādī Fās 'tan tepedeki sûrlara kadar, oldukça sarp yamaçlarda sıralanmışlardır. En eski kısımları Muvaḥḥidler devrinden kalma bir kale duvarı şehri tamâmiyle ihâta eder; bu sûr şimâlde ve cenûpta bir az mesâfede, yakındaki kapıların isimleri ile, Borc al-Gisa ve Borc Futūḥ denilen, taştan iki istihkâm ile tahkim edilmiştir. 990 (1581) 'da, sultan Aḥmed al-Manṣūr 'un emri ile, Avrupa istihkâmları modeli üzerine inşa edilen bir—iki istihkâm bütün şehre hâkimdir. Bu muhtelif müdâfaa vâsıtaları pek harap bir hâldedir; mamafih yakın zamana kadar, civardaki berberîlerin dâimâ korkulan hücûmuna karşı, şehir halkını himâye etmeğe kâfi gelirdi. Bu istihkâmlar şehirlilerin sultanlara bile bir çok defalar mukavemet etmelerine yardım etmiştir.

Sûr içerisindeki sâha, 3 semte (*ḳesma* yahut *ferḳa*) ayrılır: al-Lemṭīyīn, al-Andalus ve al-'Adva. Lemṭīyīn mahallesi Fas şehrinin şimâl kısmını işgâl ve İdrîsîler devrinin *'Adwat al-Ḳaraviyīn* 'ine tekâbül eder. Muvaḥḥidler emîri Muḥammed al-Nāṣir tarafından inşa ve XVII. asırda Mülāy al-Raşīd tarafından Tafilelt 'li hemşehrilerine ikametgâh olarak tahsis edilen Filāla 'ler *ḳaṣba* 'sı orada bulunur. Endülüslüler mahallesi şehrin ırmak civarındaki kısmını ve Bāb al-Ḥadīd ile Bāb al-Cadīd arasında yayılan bahçeler sâhasını ihtivâ eder. Burası şehrin tam ortasıdır. Başlıca câmiler (Ḳaraviyīn, Mülāy İdrîs) burada bulunur; Ḳaysarîya adı verilen çarşı da buradadır. Nihâyet İdrîsîlerin *'Adwat al-Andalus* 'üne tekabül eden 'Adva mahallesi, Vādī Fās 'ın bütün sağ kıyısına yayılır. Burası sâkin, tenhâ ve sessiz olup, bir çok evliya türbeleri, zâviyeler ve eski câmileri ihtivâ eden bir yerdir. Muhtelif mahallelerin sokakları umûmiyetle çok dardır.

Akar suların bolluğu Fas şehrinin hususiyetlerinden biridir. Irmak yazın bile hiç kurumaz ve şehrin topografyası müsâit olduğu için, bütün evlerin su ihtiyacı bol-bol tatmin edilir. İçilecek su ahâliye künkler ile te'min edilir. Suların bir kısmı bahçelerin sulanması, değirmenlerin işlemesi, lağımların boşalması ve yolların temizlenmesinde kullanılır. Fas şehrinin akar su cihetinden zenginliği, vâdinin suyuna bir çok şifalı hassalar izâfe eden arap muharrirleri tarafından, çok anlatılan mevzulardan biridir.

Fas şehri bütün Maġrib'de, mevkiinin güzelliğinden başka, dinî âbidelerinin sayısı ve ehemmiyeti ile de meşhûrdur. Orada birbiri ardından gelen muhtelif hukümdar sülâleleri şehri bu nevi binalar ile zenginleştirmeğe ehemmiyet vermişlerdir. Öyle ki, şehirde 850 kadar câmi, medrese, mescid, zâviye yahut evliya türbesi vardır. Câmilerin hepsi aynı tiptedir. Abdest almak için, bir şadırvanı olan dış avlu, sonra bir yahut bir çok sahın vücûda getiren revaklar ile çevrili iç avlu bulunur. Câmiler büyüklük, minârelerin şekilleri ve tezyinatın teferruatı ile birbirlerinden ayrılır. Msl. minârelerin şekli asırlar geçtikçe, hissolunacak surette, değişmiştir. Evvelâ bunlar, Ḳaravîyîn câmiinde görüldüğü gibi, kalın, kısa ve tezyinatsız iken, Murabıtlar devrinde zarîf bir şekil almıştır. Bu minâreler, Endülüs minârelerini takliden, 4 köşeli bir plân üzerine inşa edilmiş olup, yanları açık küçük bir kule ile nihâyetlenir; cepheler, mayolika cinsinden, bir pervaz ile çerçevelenmiş ve onların ortaları kafes teşkil eden kabartma desenler ile tezyin edilmiştir. Bu tip Muvaḥḥidler ile Merînîler devrinde şeklini değiştirmemiştir. XVI. asırdan itibâren ise, kabartma kafesler kaybolmuş; çok renkli çinilerden çerçevelerin yerine, yeşil çinilerden pervazlara geçilmiş; hattâ bâzan panolar baştan-başa aynı renkte sırlı tuğlalardan bir kaplama ile örtülmüştür. Aynı zamanda kapıları muhafaza eden oyma tahtadan saçaklar kullanılmaz olup, yerlerine yapılması daha kolay olan, alçıdan pervazlar konmuştur. Bununla berâber mimarinin nesilden nesile intikal eden başlıca unsurları (kemerler, kemer boşlukları v. b.), inşa ve tezyin usûlleri, orta çağda olduğu gibi kalmıştır.

Fâs al-Bâlî'nin başlıca câmileri şunlardır: Madrasa Bû Aynânîya câmii, Filâla'ler *ḳaṣba*'si câmii, Sîdî Aḥmed al-Şâvî, Sîdî Aḥmed al-Faḳîh, Bâb al-Gisa câmileri, nihâyet Keddân mahallesinde ve rivâyete göre, şehrin inşasına nezâret için, Mülây İdrîs'in şeyhleri ile birlikte gelip oturduğu kuyu civarında bulunan ve Fas'ın en eski câmii olan Câmi' al-Nuvâr, diğer adı ile Şerifler câmii. Fakat 3 câmi, şöhretçe, diğerlerinden üstündür: Endülüslüler câmii, Ḳaravîyîn câmii ve bilhassa Mülây İdrîs câmii. Endülüslüler câmii, 321 (933)'de Zenâta emîri Aḥmed al-Ḥamdânî tarafından, câmi hâline getirilmiş, emîr Aḥmed b. Bû Bekr tarafından, bir minâre ilâve edilmiş ve sonra Muvaḥḥidlerden al-Nâṣir tarafından da genişletilerek, ona bugünkü şekli verilmiştir. Al-Ḳaravîyîn câmii de, İdrîsîler zamanındadır. 248 (862)'de başlanan bu câmi, emîr Aḥmed b. Bû Bekr tarafından genişletilerek, minâresi yaptırılmış, nihâyet Yûsuf b. Tâşfîn zamanında yeniden tâdil edilmiştir. Al-Ḳaravîyîn bütün Maġrib'in en büyük câmiidir. Aynı zamanda burası, halkın dâvet edilerek, hukûmet tebliğlerinin okunduğu resmî bir câmidir. Nasıl al-Ḳaravîyîn Fas'ın en mühim câmii ise, Mülây İdrîs zâviyesi de, şüphesiz, en tebcile mazhar olanıdır. Çünkü Fas şehri bânisinin türbesi bu zâviyededir. Zâviyenin ilk binası harap olduğundan, yerine 1308'de yenisi yapılmış ve 1720'de, Mülây İsmâ'îl tarafından, tâmir edilmiştir. Nihâyet 1820'de Mülây 'Abd al-Raḥmân, eskisinin yanında, yeni bir câmi bina ettirmiştir. Mülây İdrîs zâviyesi, *ḳubba* veya velî türbesi ile iki câmi ve muhtelif müştemilâtı ihtivâ etmektedir. Bu müştemilâttan biri zâviye harimine iltica eden kimselerin ikametine mahsûstur. Fas'ın dinî binalarının ekserisi gibi, Mülây İdrîs zâviyesi ve hattâ etrafındaki mahalle, *ḥorm*, yâni mü'minlerden başkasının girmesi memnû olan yerlerdendir. Bundan başka zâviye taarruzdan masûn bir melce'dir; *maḫzen* tarafından tâkip edilen kimseler ve alacaklıların kovaladıkları borçlular orada sığınacak emniyetli bir yer bulurlar. Fas evliyası içinde Mülây İdrîs'in ayrı bir mevkii vardır. Şehrin pîri (*Mavlâ al-belâd*) diye telâkki olunan bu zâtı ahâli tâziz eder. İdrîs'in türbesinin şöhreti oraya Fas diyarının her tarafından ziyâretçiler çeker. Halkın hurmet ve tâzimine mazhar olan daha bir çok evliya yahut seyyidler ile Fas şehri iftihar eder. Bunların mıkdarı o kadar çoktur ki, İbn al-Ḳâḍî'nin *Cazvat al-iḳtibâs* (XVI. asır) ve muâsır şerîf Muḥammed al-Kettânî'nin *Salvat al-anfâs*'ı gibi eserler, baştan sona kadar, onların isim ve fazîletleri ile doludur.

Fas şehri ahâlisi, bütün o havâlide, oldukça ilerilemiş bir medeniyet derecesine vâsıl olmuş, yerleşik tâcirler, ilim adamları ve me'murlardan müteşekkil *ḥażarîya* yâni asıl şehirli halk tipi sayılırlar. Fas şehri ahâlisi, aslen bir çok unsurlardan teşekkül etmiş ve bunlar, zaman-zaman kaynaşmak sureti ile, *fâsî* denilen hususî bir tipi vücûda getirmiştir. Filhakika Fas şehri, evvelâ coğrafî mevkii ve sonra ilim beldesi

ve mübârek şehir olmak şöhreti ile, bütün Mağrib müslümanları için, dâimâ bir câzibe merkezi olmuştur. *Kirtâṣ* müellifi diyor ki: — „Teessüsünden beri Fas şehri, orada yerleşen yabancılara pek müsâit bir muhit olmuştur." Müessisin arkadaşlarına civardaki (Gerâva, Lovâta, Avraba, Maşmûda) berberîler de iltihak etmişlerdi. Bunların ahfadı da sonraları Kurtuba ve Kayravan'dan gelen âileler ile karışmışlardır. İspanya ile Fas'ın şimâli arasında siyâsî, iktisadî ve fikrî münâsebetler asırlarca devam etmiş ve bu hâl, Endülüs medeniyetinin Fas'a girmesinde ve orada kökleşmesinde âmil olmuştur. Gırnata'nın sukutundan sonra, bir çok müslümanlar Fas şehrine gelip, yerleşmişler ve orada, kısa bir zamanda, mümtaz mevkilere yükselmişlerdir. Ya'ḳûb b. 'Abd al-Ḥaḳḳ zamanında ihtida eden yahudiler için de vaziyet aynıdır. Nihâyet XIX. asırda türklerin ve sonra fransızların işgâli, bir çok cezâyirliyi Fas'a çekilmeğe mecbur etmiştir. Meselâ Tlemsenliler, XX. asrın başında, orada 2.500 kişilik bir gurup teşkil etmekte idiler. Bu muhtelif unsurlara Fas'ın her tarafından gelip, bâzı dış mahallelere yerleşmiş olanları ilâve etmek icap eder. Nihâyet diğer bir zümre de, bir takımı İdrîsî âilesinin muhtelif kollarına mensûp, diğerleri şimdiki sülâle ('Alavî şerifleri) ile birlikte Tafilelt'ten, bâzıları da evvelce başka memleketlerden, Sḳallîler gibi, Sicilya'dan ve 'Irâḳîler gibi, Irak'tan gelmiş şerifler bulunur. Bu şerifler, her biri bir reis yahut *mizvâr* tarafından idâre edilen cemaatler hâlinde teşkilâtlanmıştır. Âdet üzere kendilerine verilen *sîdî* yahut *mûlây* unvanından başka, onlar ile diğer ahâli arasında hiç bir fark yoktur. Faslılar bütün Mağrib'de, dindarlıkları ve zarâfetleri ile meşhûrdurlar. Onların dindarlıkları yalnız şer'î ahkâma pek sıkı riâyette değil, aynı zamanda evliyanın kabirlerini ziyâret ve tarikatlere intisap gibi, bir çok şekiller ile de tezâhür eder. Avam tabakası 'Aysâva veya Ḥamadşa tarikatini tercih eder; müreffeh sınıf daha ziyâde Derḳâvâ, Ṭayyibîya, Ticânîya, ve Ḳâdirîya tarikatlerine intisap ederler. Bununla berâber, bu dinî alâkalar maddî hayatın hazlarını ihmâl ettirmez. *Fâsî*'ler kıyafete ve yemeğe meraklı insanlardır: *şayḫ* yahut *şayḫa* adı verilen hânendelerin söyledikleri şiir veya şarkılar ile şenlenen ve *nzaha* denilen meclislerden pek hoşlanırlar. Zengin şehirlilerin evleri dahilî tezyinatın ihtişamı, sırlı tuğla döşemeleri, arabesk tezyinatlı panoları, oymalı ve yaldızlı ağaç işi tavanları, bâzan çini kakmalı mermer çeşmeleri ile dikkate şâyândır. Zengin tâcirlerin yahut bâzı *maḫzen* memurlarının evleri bu suretle, âdetâ, birer saraya benzer. Siyâsette Fas ahâlisi ekseriyâ hükûmete muârız ve hasımdır; şehirlerinin tarihini, XVI. asırdan beri, bir sıra isyan teşkil eder. Şerîfler ve ulema tarafından tahrik edilen halk efkârının kuvvetini vaktinde hesaba almak gerektiğini, sultanlar, çok defa, iş işten geçtikten sonra, anlamağa mecbur kalmışlardır.

Fâs al-Bâlî'nin idâresi Fâs al-Cadîd'inkinden farklı olduğu gibi, bâzı husûslarda Fas ülkesinin diğer şehirlerininkinden de ayrılır. Filhakika sultanlar, belki de saltanat merkezinin ahâlisi ile uyuşmak maksadı ile, *fâsî*'ler için bir nevi yarı muhtariyet tanımışlardır. Yukarıda zikrettiğimiz 3 *ferḳa* 18 *ḥavmât* yâni mahalleye ayrılmıştır; bunların her biri halk tarafından intihap ve memuriyetleri *maḫzen* tarafından tasdik edilen bir muhtar (*muḳaddam al-ḥavma*) tarafında idâre olunur. Muhtarın bir çok vazifeleri vardır; âsâyişin muhafazasını te'min eder, sokak medhalleri kapılarının vaktinde açılıp kapanmasına bakar, su işlerini idâre eder, ahlâkça düşkün kadınlar üzerinde kaza hakkını hâizdir ve nihâyet, ileri gelenlerden dört kişi ile birlikte, asker ve vergi toplama işlerini idâre eder. Sultanın otoritesi bir vâli, yüksek iki kadı ve bir *muḥtasib* tarafından temsil edilir; bu son memur çarşılara nezaret, zâhire piyasasını tesbit ve ticârî ihtilâflara, kat'î olarak, hüküm etmekle mükelleftir. Vazifeleri, idâresi altındakilerinin hayatına her an müdâhale etmesine imkân verecek derecede, çok ve şumûllüdür; halk tarafından kendisine verilen *al-feżûlî* lakabı bundandır. Haklarında hüküm vereceği kimseleri hapsettirmek salâhiyetine mâlik olduğundan ve maaş almadığından, tabiatiyle halktan para sızdırmak cihetine gittiği için, herkes kendisinden pek korkar. Fâs al-Cadîd'in idâresi ise, iki paşa (Fâs al-Cadîd ve Şerâḳa), bir *muḥtasib* ve bir kadıdan mürekkep bir hey'ete âittir.

Müslüman ahâlinin yanında, yahudiler oldukça kalabalık (Aubin'e göre, 8.000 ve yahudi teşkilâtı istatistiklerine göre, 10.000) olmakla berâber, Mogador ve Marrâkuş'ünküler kadar mühim bir gurup teşkil etmezler. Bütün Fas şehirlerinde olduğu gibi, bu yahudiler, şimdi kendilerine pek dar gelen ve zaman-zaman sârî hastalıkların tahribatta bulunduğu *mellâḥ* denilen ayrı bir mahallede yaşarlar. Bunlar, yakın vakte kadar, muhtelif kayıtlara ve ayrı bir kıyafette gezmek mecbûriyetine tâbi idiler ve idârî noktadan, Şerâḳa paşasına tâbidirler; bununla berâber, fi'ilî idâre *ma'amad* yahut mûteberân tarafından tâyin olunan *şayḫ al-yahûd*'un elindedir.

Avrupalılara gelince, bunlar, müslüman halkın taassubu sebebi ile, uzun müddet Fas şeh-

rinden uzak bulundurulmuşlardır. Chénier (*Recherches sur les Maures*, III, 61) 'ye göre, kendi zamanında, onların şehire girebilmeleri için, sultanın hususî bir emrine ihtiyac vardı. XIX. asrın ikinci yarısında avrupalı diplomat yahut tâcirler şehirde bir müddet ikamet etmişlerdir. Dâimî olarak yerleşenleri de olmuş. XIX. asır sonlarında İngiltere, Fransa ve Almanya taratından, konsolosluklar ihdas edilmiştir. 'Abd al-'Azîz zamanında otuzu geçmeyen avrupalıların sayısı, Fransa himâyesinin te'sisinden sonra artmıştır.

Fas, yalnız mukaddes bir şehir olmayıp, aynı zamanda bir ticâret şehridir. Mâmûl maddeler şehirde cenûb bölgesinin mahsûlleri ile, bilhassa deri ve Tafilelt hurmaları ile mübâdele olunur. Bu ticâret, müslümanların elinde olup, sâhil şehirlerinde olduğu gibi, yahudilerde değildir. Fas tâcirleri zâten faâl, tedbirli ve müteşebbis insanlardır. Avrupa ile doğrudan-doğruya münâsebette bulunmuşlardır. Manchester 'de, pamuk mensucatı satın almak için, idârehâneler bile açmışlardır; bir kısmı da Cenova ve Marsilya 'da müesseseler vücuda getirmiştir. Oran, Cezâyir, Tunus ve hattâ Senegal 'de Fas şehri halkına tesâdüf olunur. Bâzıları hem tâcir, hem bankerdirler. Bu ticâret unsurunun büyük bir nufûzu vardır ve ulema ile birlikte, memleketi idâre eder. Mahallî sanayi, oldukça işlektir; günlük hayata lüzûmlu maddelerden başka, bütün Fas diyarında meşhûr olan ve hattâ Fas devleti hudûtlarından öteye ihrac edilen muhtelif eşya imâl eder. En ziyâde gelişmiş san'atlar şunlardır: çömlekçilik, evlerin iç tezyinatında kullanılan sırlı tuğla imâli, yün ve ipek dokumacılığı, boyacılık, 2.800 ameleden fazla çalıştıran dericilik (de baglık, deri işçiliği ve kunduracılık), nihâyet Vâdî Fâs ve muhtelif kollarının suları ile işleyen değirmenler.

Din ve ticâret şehri olan Fas, aynı zamanda bir ilim şehridir. Bu hususta şöhreti eskidir. *Kırṭâs* 'ta şöyle denilmektedir: — „Teessüsünden beri Fas, bir çok hakîm, fakîh, edip ve diğer âlimlerin toplandıkları büyük bir merkez idi". Muvahhidler devrinde Fas 'ta büyük hocalar tedriste bulunmuş olmakla berâber, eski parlaklığını haylı kaybederek, hâlâ devam eden medreselerin kuruluşu ancak Merînîler zamanındadır. Bu müessese orta çağda mâlik olduğu teşkilâtı muhafaza etmiştir; fakat orada yapılan tedrisat, evvelce olduğu gibi, beşerî bilgilerin hepsine şâmil olacak yerde, tamâmiyle dinî mevzûlara (*'ilm*) münhasır kalmıştır. Fas kütüphâneleri meşhûr idi. Al-Şaffârîn medresesinin kütüphânesi, Kastilya kıralı Sancho tarafından, Merînîlerden Ya'ḳûb b. 'Abd al-Ḥaḳḳ 'a vergi yerine gönderilmiş arapça eserleri ihtivâ ediyordu. Sonradan bu kitaplar al-Ḳaravîyîn câmii kütüphânesine nakledilmiştir. XVI. asırda avrupalı âlimler, eski kitapları bulmak ümidi ile, Fas 'a geliyorlardı. Fakat daha XIX. asrın başlangıcında, 'Alî Bey (*Voyages*, I, VIII), ancak 2.000 cild tutan bu kütüphanenin intizamsızlığına işâret ediyor. Filhakika bâzı âlimler oldukça iyi kütüphânelere sâhiptirler. Diğer taraftan bizzat Fas 'ta bir mıkdar kitap teksir edilmiştir ve bu suretle bunların avrupalı âlimlerce bulunmaları imkân dâhiline girmiştir. Ulema, gerek müderris veya sâdece *faḳîh* ve *imâm*, gerek câmi ve zâviye vâizi olsun, geçim şartlarının mütevâziliğine rağmen, Fas 'ın hayatında hâkim bir rol oynar. *Maḫzen* 'in kâtipleri ile mahkeme memurlarının çoğu bunlardan ders okuyarak yetişmiş oldukları için, onların te'sirleri altında bulunurlar. Hulâsa ulema devletin bir nevi dinî şûrasını teşkil eder.

En eski medreseler Merînîler, diğerleri şerifler tarafından inşa edilmiştir. Son zarmanlarda Fas 'ta mevcût 9 medresede 350—400 talebe vardı (şu hâlde Budgett Meakin tarafından bildirilen 1.500 rakamı mubalâgalıdır). Tahsilin yeknesaklığı, gürültülü eğlenceler ile, şenlenir; talebe her sene ilk baharda bir bayram yaparlar, o esnâda içlerinden biri „talebe sultanı" ilân olunur ve bir hafta müddetle kendisine, hukûmdar gibi, tâzim edilirdi. Bu âdet Mûlây Raşîd zamanında başlamıştır. Söylendiğine göre, bu âdet, şerifin tarafdarı 40 talebe tarafından Tâzâ 'nın sâhibi olan yahudi Ben Meş'ol 'den alınması hâtırasını yaşatır. Bu 40 talebe, sandıklarda gizlenmiş olarak, kaleye sokulmuşlar ve Meş'al 'i öldürerek, mevkii Mûlây Raşîd 'e teslim etmişlerdir; Raşîd de, onların bu hizmetine mükâfat olarak, her sene bir talebe sultanı seçilmesini irâde etmiştir.

Fas şehrinin te'sisi, İdrîsîlerin Fas ülkesinde yerleşmesi zamanına tesâdüf eder. İdrîs II., Cebel Zarhûn 'un cenûb-i garbî yamacında, babası İdrîs I. 'in yerleşmiş olduğu, Valîlî adında berberî şehrini terkederek, kendisine bir payitaht kurmağa karar verdi. Veziri 'Omayr 'in yardımı ile, Vâdî Sebû yakınında bir çok mevkileri tetkik ettikten sonra, suyu bol ve şimâlinde Cebel Zelâğ bulunan bir vâdiyi intihap etti. Bu arâzi Zuvâğa ve Banî Yarğiş adında iki berberî kabîlesine âit idi. Burayı İdrîs onlardan satın aldı. *Kırṭâs* 'a göre, 192 senesi rebiülevvel ayının ilk perşenbe günü (3 şubat 808) inşaata başlanmıştı. Sûrun plânını bizzat İdrîs çizmiş ve kapıların yerlerini de yine o tâyin etmiş olduğu rivâyet edilir. Şehrin yukarı tarafında Şayḫler câmiine ve vâdiye yakın Karmûda denilen mevkide de bi-

lâhare kendisinin defnedildiği Şorfa' câmiini bina ettirmiştir. Yeni şehre Fas denildi; bu ismin menşe'i, arap muharrirlerin vermeğe çalıştıkları izâhata rağmen, pek meşkûk kalmıştır. Bir takımı bu kelimenin, sûr güzergâhını tâyin için, İdrîs'in kullandığı âlet dolayısı ile *fa's* („kazma") 'tan geldiğini, diğerleri Fas isminin o zamanlar bu semtte harâbeleri bulunan eski Sâf şehri isminden bozulmuş olduğunu iddia ediyorlar. Şehre İdrîs'in ilk rastgeldiği adamın ismi verilmiş olduğu da söylenmiştir.

Her ne olursa-olsun, Fas pek çabuk kalabalıklaşmıştır. İdrîs ile berâber olan araplara civardaki berberî, Avraba, Huvâra ve Lvâta kabîleleri, sonra Endülüs'ten ve İfrîḳiya'den gelen muhâcirler iltihak etmişlerdir.

Fas şehrinin ilk asırlarının tarihi pek karışıktır. İdrîs vefat edince, Fas büyük oğlu Muḥammed'in hissesine düşmüştü; sonra bu emîrin nesilleri ile diğer İdrîsî kollarının mümessilleri arasında mücâdeleler çıktı. Bu sebeple, III. (IX.) asrın başlangıcında Endülüslüler mahallesi halkı, Yaḥyā II.'yı kovarak, yerine Rîf hukümdarı 'Alî b. İdrîs b. 'Omar'ı geçirdiler; 'Adwat al-Ḳaravîyîn ahâlisi ise, Yaḥyā b. Ḳâsim b. İdrîs'i başa geçirdiler ve sonunda bu zat idâreyi tamâmen eline alarak, tek hukümdar kaldı. Sonraki asırda Fas, İdrîsîler ile Fâtımîlerin rekabetinden çok sıkıntı çekti. Miknāsa'lar reisi Meşāla tarafından muhasara edilen Yaḥyā b. İdrîs 308 (920)'de Mahdî'nin metbûiyetini tanımağa mecbûr kaldı. 309 (921)'da Fas, Fâtımî ordusu tarafından, kat'î olarak, işgâl edilmiş, Yaḥyā Arzila'ya sürülerek, yerine Ketāmîlerden bir hâkim nasbolunmuştur. Bununla berâber, Endülüslüler mahallesi halkı İdrîsîlere sâdık kalmıştır. Bunlardan biri olan al-Ḥasan, şehrin bu kısmını tekrar zaptedip, 313—314 (925—926)'e kadar hukmü altında tutmuş ise de, o tarihte burası, Fâtımîlerin müttefiki olan Mūsā b. Abi 'l-'Āfiya'nin eline düşmüştür. Mūsā'nın Emevîler menfaatine isyanı, Kelāmî ordularının tekrar Fas'a girmelerine sebep olmuştur. Mūsā tardedilerek, idâre yine İdrîsîlere tevdî olunmuş; sonra, İdrîsîler Emevî halifenin hukümranlığını tanıdıklarından, 338 (949)'de şehre endülüslü bir hâkim nasbedilmiştir. On sene sonra Fâtımîler tekrar taarruza geçmişlerdir; bunların kumandanı Cavhar 347 (958)'de Fas'ı zapt ve Emevî hâkimini esir ederek, Ḳayravân'a göndermiştir. Fâtımîlerin zaferi çok sürmedi; çünkü Fas, 362 (973)'den itibâren, halife al-Ḥakam II.'in kumandanı Ġālib b. 'Abd al-Raḥmān tarafından, tekrar Emevî hâkimiyeti altına konulmuştur. Şehrin iki mahallesine birer endülüslü idâre âmiri tâyin edilmiştir.

Emevî — Fâtımî rekabetini, Emevî — Zenāta rekabeti tâkip etti. Maġrāvaların reisi ve 381 (991)'den beri, Emevîler namına, Fas hâkimi olan Zîrî b. 'Aṭîya, Emevîlere karşı kıyam ettiğinden, Fas'tan kovulmuş; sonra hasımları ile uyuşarak, tekrar oraya girmiştir. Çok geçmeden, Maġrāvalar, diğer bir berberî kabîlesi olan Banî İfrenlere karşı, kendilerini müdafaaya mecbur kaldılar; bu kabîlenin reisi Tamîm Fas'ı zaptetti (1033). Tamîm şehri yağma ve bilhassa yahudilerio evlerini tahrip etmiştir. Fakat bu da Maġrāva Ḥammāma tarafından tardedildi (1038). Zîrî b. 'Aṭîya'nin sülâlesi, Fas'ın Ḥammādîlerden Bulukkîn tarafından, muvakkat işgâline (1063) rağmen, Murabıtların istilâsına kadar, şehirde tutunmuşlardır. Yūsuf b. Tāşfîn, 445 (1053)'te ilk neticesiz teşebbüsünden sonra, 462 (1068/1069)'de Fas'ı zapta muvaffak oldu. Gâlipler şehri yağma ettiler. Maġrāvalar, Banî İfrenler ve Zenātalar kılıçtan geçirildi.

Bu karışıklıklara rağmen, İdrîsîler ve Zenāta lar zamanında Fas sür'atle inkişâf etmiştir. X. (IV.) asrın sonunda İbn Ḥavḳal şöyle diyor: — „Fas, meyvelerinin, zahîre ve erzakının bolluğu ile... ticâret metâlarının diğer mahsûl ve mâmûlnin çokluğu sâyesinde, hukümdara te'min ettiği azîm vâridat ile, al-Ḥabaṭ ülkesinin diğer şehirlerinin hepsinin üstündedir". Yüz sene sonra al-Bakrî de, şehirde 100 değirmen bulunduğunu kaydediyor ki, bu nüfûsun çokluğuna delâlet eder. Endülüslüler ile kayravanlıların mahalleleri, o zamanlar, birer sûr ile çevrilmiş ayrı iki kasaba teşkil ediyorlardı ve iki şehrin ahâlisi çok defa birbiri ile mücâdele hâlinde idiler. Zenāta emîri Dunas'ın vefatı üzerine, oğlu al-'Acisa kayravanlılar mahallesinde de hukûmet sürerken ölen emîrin diğer oğlu al-Fatūh 'un endülüslüler tarafından, sultan ilân edildiği bile görülmüştür. Bundan başka, iki mahallenin ahâlisinin âdet ve işleri de birbirinden farklı idi.

Murabıtlar devrinde Fas'ın manzarası değişmeğe başlamıştır. Filhakika Yūsuf b. Tāşfîn iki 'Adwa'yi ayıran duvarları yıktırmış (462=1070); aradaki boşluk yavaş-yavaş binalar ile kaplanmıştır. Bu değişme Muvaḥḥidler devrinde de devam etmiştir; bunların reisi 'Abd al-Mu'min çok zahmetli bir muhasaradan sonra, Fas'ı zapt etmişti (540 = 1145/1146). Muhasara esnâsında ahâlinin mukavemetini kırmak için, Fas vâdisinde bir sed inşasına mecbur olmuş ve bu sed ile suları çevirip, şehri su altında bırakmağa imkân bulmuştu. 'Abd al-Mu'min (b. bk.) şehre sâhip olunca, Murabıtlar *ḳaṣba*'si ile tabyalardan bir kısmını yıkmıştır. Bununla berâber, Fas müdafaasız kalamayacağı için, Ya'ḳūb al-Manṣūr büyük babası

tarafından yıkılan duvarların yeniden inşasını emretmiş olduğundan, bu iş oğlu al-Nāṣir b. al-Manṣūr'un hükümeti zamanında, 600 (1204) 'de ikmâl edildi. Al-Nāṣir iç kaleyi de yeniden yaptırmıştır. Her hâlde, Muvaḥḥidlerin idâresi Fas için mes'ûd bir devir olmuş gibi görünüyor. *Ḳirṭās*'a bakılırsa, o sırada şehirde 785 câmi veya mescid, 93 umûmî hamam ve 472 değirmen mevcut idi. Al-Nāṣir'in zamanında 99.236 ev, 9.082 dükkân, 2 çarşı ve 3.064 imalâthane vardı. El sanâyii pek gelişmişti: bakır ve deri işleniyor ve kâğıt imâl ediliyordu. Nüfus belki bugünden bile fazla idi.

Muvaḥḥidlerin yerine Merînîlerin geçişi bu vaziyeti değiştirmemiştir. 1248'de Merînîlerden Abū Yaḥyā Fas'a hâkim olmuş ve kendisine bi'at edilmişti. Bununla berâber ahâli ona karşı kıyamda gecikmemiştir; o derecede ki, şehire girebilmek için, Yaḥyā'nın orayı 7 ay muhasara etmesi icap etmiştir. Bu isyanın muharrikleri olan 6 şeyhin idamı Fas ahâlisinin yeni hükümdara karşı harekete geçmek arzusuna sed çekmiştir. Merînî sülâlesinin hüküm sürdüğü 3 asır zarfında, Fas tarihi evvelki devirden daha az karışıktır. Bununla berâber Fas şehri, 1309'da sultana karşı isyan eden Gonzalve'nin riyâsetindeki hıristiyan milisinin eline geçerek, muvakkaten onun hükmü altında kalmıştır. 1316'da Abū 'Alī, babası Abū Sa'īd'den Fas'ı zaptederek, bir müddet şehre hâkim olmuştur. Daha sonra, Abū Aynān'ın vefatını müteâkip, hak iddiasında bulunan al-Manṣūr Fas al-Bālī'yi elde etmeğe muvaffak olmuş ve Abū Aynān'ın oğlu al-Sa'īd ile nâib al-Ḥasan'ı Fās al-Cadīd'de sıkı bir muhasara altına almıştır. Mamafih bunlar ölen sultanın kardeşi Abū Sālim'in gelip kendilerini kurtarıncaya kadar, uzunca bir müddet mukavemet etmişlerdir. Sonra 1374'te, Gırnada hukümdarı tarafından yardım gören rakibi Abu 'l-'Abbās Aḥmed Fas'ı işgâl etmiştir. Aḥmed 1384'te, diğer rakibi Mūsā tarafından, oradan atılmış ise de, 1387 'de şehre tekrar girmiştir.

Merînîler zamanı Fas tarihinin en parlak devirlerinden biridir. Bunların zamanında merkez tekrar Fas'a nakledilmiştir. Şehir ayrıca her nevi binalar ile güzelleştirilmiştir. Merînîler, askerlerini ve idâre memurlarını yerleştirmek için, yeni bir şehir olan Fās al-Cadīd'i bina etmişlerdir ki, ilk temelleri 3 şevvâl 674 (1276)'te Ya'ḳūb b. 'Abd al-Ḥaḳḳ tarafından atılmıştır. Bu zat orada câmi, saray, darbhâne ve bir su kemeri inşa ettirmiştir; yahudiler için bir mahalle tahsis eylemiş ve bunlardan islâm dinini kabûl etmeyenler, o vakte kadar ikamet ettikleri eski şehirden cebren çıkarılmıştır. Binalarının renginden dolayı, ilk zamanlarda Madīnat al-Bayżā' ("beyaz şehir") adı verilen yeni şehir, sonradan, Fās al-Bālī'ye karşılık olarak, Fās al-Cadīd ismini almıştır. Bununla berâber Merînîler eski şehiri de ihmâl etmemişler, orada câmi ve medrese gibi binalar vücuda getirmişlerdir. Şimdi mevcût medreselerden 6'sı o devirdendir ve Fās al-Bālī'de de 5 medrese vardır. Endülüs magribîlerinin hicreti de Fas'ın refah ve ikbâlini yükseltmiştir.

XVI. asrın başlangıcında, Leo Africanus'a göre, şehrin nüfusu 10.000'i yahudi olmak üzere, 125.000 kişiye bâlig idi. Orada "50'si pek güzel yapılı, mermer sütûnlar ve mozayikli şadırvanlar ile müzeyyen 700 mâbed", 600 çeşme, 100 hamam, 200 subyân mektebi, çoğu sefâhat yeri olan 200 misafirhâne ve şimdi de, Leo Africanus'un tasvir ettiği vaziyette bir tımarhâne vardı. Husûsî meskenler "mozayikleri, nakışlı rengâ-renk kadîm üslûpta tuğla" ziynetleri ile gözleri alıyordu; Ḳaysariya'nın 15 kısmını ve al-Ḳaraviyin câmii civarını dolduran iş tezgâhları ile dükkânların bitip-tükenmez sayısına göre hüküm verilirse, ihtisâdî hayat çok faâl idi. Büyük sanâyii, 10.000 amele çalıştıran dokuma tezgâhları, debbâghâneler ile yün ipliği ağartmağa mahsus kastarhâneler, değirmenler v.b. temsil ediyordu. Şehre sık-sık gelen tâcirler arasında hıristiyanların da bulunduğu şüphesizdir. Çünkü Marmol'a göre, Fās al-Cadīd'de onlar için husûsî bir mahalle ayrılmıştı. Zenginlerin nisandan eylûle kadar yazı geçirdikleri bahçeler şehrin cenûp kısmında vâsî sâhalar işgâl ediyor ve sûrların dışında, şehir ahâlisinin umumî seyran yerleri olan meyve bahçeleri uzanıyordu. Leo Africanus ne kadar mubâlaga ederse etsin, XVI. asırda Fas Magrib müslümanlarının merkezi ve Endülüs magribî medeniyetinin vârisi olarak görünüyor.

Sa'dî şerîflerinin iktidar mevkiine gelmeleri ile inhitat başlıyor. 1550'de Muḥammed al-Mahdī Fas'ı Merînîlerden alıyor. Şehir, sultan Aḥmed'in kardeşi Bū Ḥassūn tarafından, kahramanca müdafaa edildi ise de, şerîf tarafından para ile kazanılan şeyhlerden bir kısmı ahâliyi teslim olmağa ikna etti. Bū Ḥassūn, Cezâyir türklerini kendi dâvası ile alâkadar etmeğe muvaffak olarak, Fas'ı istirdada girişti. Şālaḥ Ra'īs'in ordusu Muḥammed al-Mahdī'yi Tāzā'da, Sebū kenarında ve nihâyet Fas'ın sûrları önünde mağlûp etti. Bū Ḥassūn, 6 kânun II. 1554'te, şerîfin müdafaa etmediği Fas'a girmiştir. Türkler şehri yağma ettikten sonra, Bū Ḥassūn'u yalnız kendi kuvvetleri ile bırakarak, çekildiler. Bu sebeple Merînîler tekrar ele geçirdikleri iktidar mevkiinde pek az bir müddet kalabildiler. 25 ağustos 1554'te Muḥammed al-Mahdī, harp açarak, Fas'ı zapt-

etmiş ve Merīnī emîri bu muhârabede ölmüştür. Şerif hepsini öldürtmek suretiyle, Bū Ḥassūn tarafdarlarından kurtulmuş ve sonra idâreyi oğlu Mūlāy 'Abd Allāh'a bırakarak, şehirden ayrılmıştır.

Bu sukut faslılara güç geldi ve memnuniyetsizliklerini, XVII. asrın ilk yarısında, Sa'dī hâkimiyetini yıkan karışıklıklara iştirâkleri ile, belli ettiler. Onların bir zaman Zīdān'ı iktidar mevkiine geçirdiklerini ve sonra onu yerinden atarak, oğlu al-Ma'mūn'a bi'at edip, bilâhare bununla da uğraştıklarını görüyoruz. Bu sebeplerden şehir yıllarca anarşi içinde kaldı. Sulaymān ve şeyh al-Merbūḥ isminde iki rakip, Sulaymān katledilinceye kadar, iktidarı ele almak için, mücâdele ettiler. Ma'mūn'un oğlu olup, Fās al-Cadīd'de yerleşen 'Abd Allāh, bu zaman zarfında, Fās al-Bālī'yi muhasara etti. Sonra şehirliler tarafından kovulan al-Merbūḥ, Fās al-Bālī'yi muhasaraya geldi. İşe nihâyet vermek için, faslılar 'Abd Allāh'a kapıları açtılar. Kendi kabîle adamları Lemṭaların yardımı ile, yeni karışıklıklar çıkarmağa teşebbüs etmiş olan Merbūḥ öldürüldü. Bununla berâber, 'Abd Allāh uzun müddet Fās al-Bālī'de tutunamadı; oradan kovuldu; fakat vefatına (1624) kadar, Fās al-Cadīd'de hukümran kaldı. Aynı senede Zīdān'ın diğer oğlu 'Abd al-Malik, Fās al-Bālī'de yerleşti; fakat kardeşi Abu 'l-'Abbās Aḥmed tarafından, oradan çıkarıldı.

Çok geçmeden Fas da Sa'dilerden tamamiyle kurtulmuştur. Dila' murabıtı Muḥammed al-Ḥācc, filhakika Fas şehrini ele geçirmeğe muvaffak olmuş ve buraya bir vâli tâyin etmiştir. Bu vaziyetten hoşnut olmayan faslılar, isyan ederek (1649), Sūs şerifi Mūlāy Muḥammed'i dâvet ettiler. Fakat Muḥammed al-Ḥācc tarafından mağlûp edilen Mūlāy Muḥammed, Fas'ı tahliyeye mecbur olduğu için, Fas ahâlisi tekrar Dila'lının hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Muḥammed Fās'a girince, askerlerine Mūlāy İdrīs zâviyesini yağma ettirmiş ve İdrīsīlerin mezarlarını açtırarak, Sa'dī şeriflerinin bakiyelerini darma-dağın etmiştir. Kendisi 1662'ye kadar, şehrin mutlak hâkimi kalmış ve o tarihte Dreidī adında biri çıkarak, orayı bir müddet işgâl etmeğe muvaffak olmuştur. Muḥammed bu rakibe karşı muzaffer olmakla berâber, çok geçmeden, Fās al-Cadīd'e çekilmek mecbûriyetinde kalmıştır; o sırada Fās al-Bālī, Endülüs mahallesi reisi b. Ṣalaḥ ile Lemṭalar mahallesinin reisi b. Şegīr'e tâbi bulunuyordu.

Mūlāy al-Raşīd tarafından Fas'ın işgâli bu karışıklıklara nihâyet vermiştir. Bu zat evvelce 1666'da, şehrin zaptı için, teşebbüste bulunmuş; fakat muvaffak olamamıştı. 1667'de, iki ay muhasaradan sonra, Fās al-Cadīd'i işgâl etti. Fās al-Bālī'nin iki reisi kaçtı; şehir ahâlisi kale kapılarını şerife açtı ve ona bi'at etti. Al-Raşīd, askerlerini yerleştirmek için, Ḥamīs Ḳaṣba'sını (bugün Şerardalar Ḳaṣba'sı) inşa ettirmiştir. Tāzā mıntakasından gelen kervanların Fas'a girmesini kolaylaştırmak için, Sebū köprüsünü ve al-Şerrāṭīn medresesini de inşa ettirmiştir. Bununla berâber, ahâli 'Alavī şeriflerin hâkimiyeti altında bulunmağa râzı olmuyorlar ve memnuniyetsizliklerini ihzar için, hiç bir fırsatı kaçırmıyorlardı. Bundan dolayı al-Raşīd'in vefatında, Mūlāy İsmā'īl'i ona halef tanıtmaktan imtina ederek, yeğeni Aḥmed b. Maḥrez'i hukümdar ilân ettiler. İsmā'īl şehri muntazam bir muhasara altına almağa mecbûr oldu. Mühtedi ispanyol Pinto tarafından idâre edilen harekât bir sene sürdü. Levâzımı tükenen faslılar kapıları açtılar ve Aḥmed b. Maḥrez cenûba doğru kaçtı. Mūlāy İsmā'īl, husûmetkâr vaziyetlerinden dolayı, yaşadığı müddetçe, Fas ahâlisine karşı kin beslemiş ve kendisine merkez ittihaz ettiği Meknes'i güzel binalar ile tezyin ettiği hâlde, Fas'ta, Mūlāy İdrīs zâviyesinin tâmirinden başka, hiç bir imâr eseri vücuda getirmemiştir. Sultanın azimli idâresi ile itaat hâlinde bulundurulmuş olan faslılar, onun vefatından sonra, muhâlefet ve istiklâl meyillerini açığa vurdular. Aḥmed al-Ẕahabī'ye inkıyattan imtina ederek, ölen sultanın diğer oğlu 'Abd al-Mālik'i hukümdar tanıdılar. Aḥmed ancak 5 ay sonra Fas'a girebildi (1728). Aḥmed'in halefi olan Mūlāy 'Abd Allāh, daha müşkül duruma düşerek, 1729 mayısından teşrin I.'e kadar, Ripperda'yı Fas'ı muhasaraya me'mûr etmek zarûretinde kaldı. Harekât devam etmekte iken, kendisi de Dār Dubaybiġ („küçük debbâğın evi") denilen yerde karargâh kurmuştu. Sonraları bu yerde bahçeler ortasında bir saray yaptırarak, burayı kendisine dâimî ikametgâh ittihaz etti ve orada öldü (1757). Faslıların isyanı şiddetle cezalandırıldı; istihkâmları yıkılmış ve şehir ahâlisi sultanın tâyin ettiği vâlilerin ezici vergileri ve zulümleri altında çok sıkıntı çekmiştir. İçlerinden bir çoğu Cezâyir, Tunus, Mısır ve hattâ Sudan'a göçmüşlerdir. Bunun içindir ki, faslıların 1735'te kıyam etmeleri ve 1736'da, İdrīs'in mezarı başında, sultanın kardeşi Muḥammed b. Ariba'yi hukümdar ilân eylemeleri şaşılacak bir hâl değildir. Bu vak'anın hemen akabinde onun yerine Mūlāy İsmā'īl'in diğer oğlu al-Mustaẓī' geçirilmiştir. Sonra usanarak, bunu da kovup, yerine yine Mūlāy 'Abd Allāh'ı getirmişlerdir. Al-Mustaẓī', intikam almak için, berberî kabîlelerinden topladığı askerin başında, Fas'ı muhasaraya gelmiş

ise de, püskürtülmüştür (1746). 'Abd Allāh 'a gelince, Fās al-Bālī ahâlisi onu memleketlerine sokmadıktan başka, 'Abîdlerin yardımı ile, kendisine karşı isyan eden oğlu Mülāy Muḥammed 'e muâvenette bile bulunmuşlardır. Baba ile oğulun barışması ile Fas da sükûnete kavuşmuştu. Mülāy Muḥammed, geçimsizlik ve gürültücülükleri sebebinden kendilerinden nefret edilen Udāyaları kovup, yerlerine 'Abîdleri getirerek, âsâyişi tamâmiyle iâde etmiştir.

Mülāy Muḥammed devri sâkin geçti ise de, Mülāy Slîmān zamanında yeni karışıklıklar zuhûr etti. 1234 (1818) 'te ahâli, vâliyi azlettirmek için, ayaklandı; 1235 (1819) 'te Udāyalar sultanın Merrākuş 'te bulunmasından istifâde ederek, baş kaldırıp, Mellāḥ 'ı yağma ettiler; 1236 (1820) 'da müftinin azlinden münfail olan faslılar, tekrar silâha sarılarak, iki saltanat rakibinin, ilkin birini ve sonra diğerini hükümdar ilân ettiler. Onları itaate döndürmek için, Mülāy Slîmān Fās al-Bālī 'yi 10 ay muhasaraya mecbûr oldu. 'Abd al-Raḥmān [b. bk.]. devrinin ilk zamanlarına âit en mühim vak'a Udāyaların isyanıdır. Bunlar Fās al-Cadîd 'e 10 ay hâkim oldular (1247 = 1831). XIX. asrın ikinci yarısında, Mülāy Ḥusayn 'in cülûsu (1290 = 1837) üzerine, yine mühim bir isyan çıktı. Kör bir şerifin vaızları ve ulemanın tahrikı ile, Fas al-Bālī ahâlisi yeni sultana sadakat yemininden imtinâ ederek, şehrin kapılarını ona kapadılar. Fās al-Bālī bir daha muhasara altında kaldı. Ancak Ḥasan, Mülāy İdrîs câmiini hasara uğratmaktan ve bu suretle şehirlilerin taassubunu büs-bütün tahrik etmekten korktuğu için, hukûmet merkezini topla döğmeğe cesâret edemedi. Muhasara, sultanın askerleri Filalalar *ḳaṣba* 'sında bir gedik açarak, buradan şehre girmelerine kadar, devam etti. Böylece payitahtını ele geçiren Mülāy Ḥasan orada büyük eserler vücuda getirdi (Bū Celūd ve Lalla Amina, yeni Meşvār sarayları ile Bū Celūd varoşunu içine alan çifte sûrun inşası, Fās al-Cadîd ile Fās al-Bālī 'nin birleşmesi).

Mülāy Ḥasan 'ın halefi 'Abd al-'Azîz tarafından girişilen yenilik hareketleri Fas ahâlisini fena hâlde kızdırdı. 1907 kânun I. 'da, sultanın Rabāṭ 'a seyahati esnâsında, karışıklıklar zuhûr etti, sonra Mülāy Ḥāfiẓ, kerdeşine isyan edince, faslılar hemen onun tarafını tuttular. 4. kânun II. 1908 'de ulema ve eşraf 'Abd al-'Azîz 'i kâfirlere satılmış ve ifsad edilmiş olmakla itham ile hal'edip, Mülāy Ḥāfiẓ 'ı tahta geçirdiler; 'Abd al-'Azîz, 19 ağustos 1908 'de, Sîdî Rahal 'de mağlûbiyete uğrayınca, Ḥāfiẓ kat'î surette ülkeye hâkim oldu. Ḥāfiẓ 'ın bu galebesi Fas için hiç hatıra gelmeyen neticeler vermiştir. Yeni sultanın me'murlarının ağır vergiler koymaları, 1911 şubatında, Fās mıntakası kabîlelerinin umûmî bir kıyamına sebep oldu. Civardaki berberîler, mart ayında şehri muhasara ettiler; şerife mensûp askerî kıt'alar muhasarayı bozmağa muvaffak olamadılar. Sultan, elindeki imkânlar tükenince, Fransa 'nın yardımını istedi. Fransız ordusu, 1907 'den beri, Şāvîya 'yi işgâl etmekte idi [bk. mad. DĀR AL-BAYŻĀ']. General Moinier kumandasında, bir hafif askerî kıt'a, 5 ve 11 mayısta iki şiddetli müsâdemeden sonra, 21 mayıs 1911 'de Fas şehrine girip, âsîleri dağıttı.

Bibliyografya: İbn Abî Zar', *Rawḍ al-ḳirṭās fî aḫbār mulūk al-Maġrib wa tārîḫ madînat Fās* (arapça metin ve lâtince trc. Tornberg, *Annales regum Mauritaniae* Upsala, 1843—1846); frans. trc. V. Beaumier (Paris, 1860); İbn Ḥawḳal, *Descr. de l'Afrique septentrionale* (trc. v. de Slane, *JA*, 1842, s. 236 v. dd.); al-Bakrî, *Descr. de l'Afrique septentr.* (trc. v. de Slane, Paris, 1859, s. 262 v.dd.); al-Ya'ḳūbî, *Descriptio al-Magribi* (nşr. de Goeje, Leiden, 1860), s. 127 v.dd.; İdrîsî, *Géographie* (trc. v. de Goeje, s. 86); Leo Africanus, *Descr. de l'Afrique*, bab III (nşr. Schefer), II, 65 v.dd.; Nève, *Relation d'un voyageur chrétien sur la ville de Faz et ses écoles dans la première moitié du XVIe siècle* (Gand, 1849); mevzuubahs olan Cleynarts 'dir, bunun orijinal hikâyesi 1560 'ta Leuven 'de, Nicolai Clenardi, *De rebus Machometicis Epistolae* ismi ile neşrolunmuştur (2. tab., Plantin, Anvers, 1666); Marmol, *Descripcion general de Affrica* (Granada, 1573), bab IV; İbn al-Ḳāżî, *Cazvat al-iḳtibās* (Fas, 1309); al-Kettānî, *Salvat al-anfās* (Fas, 1316); al-Ufrānî, *Nuzhat al-ḥādî* (nşr. Houdas, fr. metin trc. Paris, 1889; *Public. de l'Ecole des Lang. orient. viv.*, 3. seri, II, III); al-Ziyānî, *al-Tarcumān al-Mo'rib* (nşr. Houdas, metin trc., Paris, 1886; *Public. de l'Ecole des Lang. orient. viv.*, 2. seri, XVIII); al-Salāvî, *Kitāb al-istiḳṣā'* (arap. metin, Kahire, 1312); IX. cildin Fumey tarafından tercümesi, *Archives Marocaines*, IX ve X (1906/1907). Dan, *Histoire de Barbarie et de ses corsaires* (Paris, 1637), fasıl VIII; Mouette, *Relation de la captivité* ... (Paris 1682); ayn. mll., *Histoire des conquêtes de Mouley Archy* (Paris, 1682); Chénier, *Recherches historiques sur les Maures* (Paris, 1787), III, 61 v.dd.; Ali Bey, *Voyages* (Paris, 1814), I, fasıl 8; Budgett Meakin, *The land of the Moors* (London, 1901), fasıl 14; La Martinière, *Morocco* (London, 1899), fasıl 19; A. Mouliéras, *Fez* (Paris, 1902); Aubin, *Le ma-*

roc d'aujourd'hui, fasıl 13 v.dd.; H. Gaillard, *Une ville de l'Islam: Fès* (Paris, 1905); G. Rohlfs, *Fes, Hauptstadt von Marocco* (*Das Ausland*, 1871); Weisgerber, *Laville de Fez* (*Revue française des colonies et de l'étranger et Exploration*, 1899); ayn. mll., *Une capitale du Maroc, Fez* (*Tour de Monde*, 1900); R. Basset, *Les Manuscrits arabes des deux bibliothèques de Fas* (*Bull. de corresp. africaine*, 1883); G. Delphin, *Fâs, son Université et l'enseignement supérieur musulman* (*Bulletin Soc. de Géogr. d'Oran*, VIII); Michaux-Bellaire, *Description de la ville de Fâs* (*Archives Marocaines*, 1907); G. Salmon, *Les chorfa Idrisites de Fâs* (*Archives Marocaines*, 1904); ayn. mll., *Le culte de Mouley Idris* (1907); Peretié *Les Medraças de Fès* (1912); Ch. René-Leclerc, *Le commerce et l'industrie à Fès* (*Bull. du comité de l'Afrique franç., Renseig. colon.*, 1905; G. Charmes, *Une ambassade au Maroc* (Paris, 1887); P. Loti, *Le Maroc* (Paris, 1890); A. Chevrillon, *Un crépuscule d'Islam* (Paris, 1907); Mackenzie, *The khalifate of the West* (London, 1911), s. 39—41 (Fâs'ın bir plânı ile berâber); Trotter, *Our mission to the court of Morocco* (Edinburgh, 1881), s. 96—226; Barzini, *Sotto la Tinda* (Mailand, 1907), s. 119—249; Harris, *The land of an African Sultan* (London, 1889), s. 104—134; bk. bir de mad FAS, *bibliyografya*. (G. YVER.)

[Bu makale aslından kısaltılmıştır.]

FASÂ. [Bk. FESA.]

FAŞÂḤA. [Bk. FESÂHAT.]

FASḤ. [Bk. FESİH.]

FÂSİK. FÂSİḲ (günahkâr), yalnız büyük bir günah işleyen kimseye değil, şeriat hükümlerine az-çok riâyetsizliği itiyat etmiş olan kimseye de denir.

Fâsiḳ'ın şehâdeti muteber değildir; ancak *'adl* olan, yâni dini ve ahlâkı metin olan kimsenin şehâdeti mûteberdir. Bütün akidlerde (nikâh akidleri de dâhil) bâzı iyi şöhretli kimselerin şâhit sıfatı ile hazır bulundurulması bu sebeptendir. Böyle kimselere *'adl* veya *şâhid* denilir. Krş. Dozy (*Supplém. aux dict. arab.*, mad. *'adl*) tarafından zikredilen bibliyografya; E. W. Lane, *The manners and customs of the modern Egyptians*, fasıl IV (government); Ph. Vassel, *Über marokkanische Processpraxis* (*Mittheil. des Semin. für orient. Sprachen*, V, 2. kısım, s. 170 v.d.; bk. bir de Tahânavî, *Kaşşâf iştilâḥât al-funûn*).

Şâfi'îlere (ve bâzı hanbelîlere) göre, bir kız veya kadını evlendiren en yakın akraba (*vali*) nikâhın akdi sırasında *fâsiḳ* ise, nikâh şahîh olmaz. Bundan dolayı bâzı şâfi'î muhitlerinde, nikâhın akdinden evvel, *vali*'nin „tecdîd-i iman" etmesi âdettir. Çünkü tecdîd-i iman eden kimse bir kayda girdiği için, tekrar *'adl* sayılır. Krş. C. Snouck Hurgronje (*De Indische Gids*, 1884, I, 779). (TH. W. JUYNBOLL.)

FASIL. FAṢL (A.), *farḳ*, *ḳisma* ve diğer ayırıcı, taksim ve temyiz edici mânasındaki müterâdifleri ile birlikte, felsefe ıstılahları arasında διαίρεσις, διαφορά v.b. karşılığı olarak kullanılır.

Mantıkta *faṣl*, iki cins veya iki nevi arasındaki farkı ifâde eder; hassaten aşağıdaki en yüksek nev'in ifâdesi ile birlikte, cinsin (διαφορά) mümeyyiz vasfını târif (*ḥadd*) eden fasılda bizzat târifin yerine kaim olur; msl. insan — akıllı (nevi) hayvan (cins) 'dır. Bu mânada alınacak olursa, *faṣl*, Porphyrios'un *İsagoge* (*Îsâgûcî*)'da bahis mevzuu ettiği 5 (veya 6) kelimeden biridir. 1. γένος, *cins*; 2. εἶδος, *nav'*; (3. *ṣaḫṣ*, İḫvân al-Ṣafâ tarafından ilâve edilmiştir; bk. 10. *Risâla*); 4. *faṣl*; 5. ἴδιον, *ḫaṣṣa*; 6 συμβεβηκός *'araż*. İḫvân al-Ṣafâ'ya göre, 1—3 cevhere (*a yân*) ve 4—6 bunların sıfatlarına (*ṣifât*) delâlet eder.

Eflâtûnî tahlil veya taksim sistemi (διαίρεσις), *ṭarîḳ al-ḳisma* namı ile, Aristo'nun *ṭarîḳ al-ḳiyâs* (συλλογισμός)'ından tefrik edilmiştir (Fârâbî, *Abhandlungen*, nşr. Dieterici, s. 2).

Cismânî mevcûd ile ruhânî vücûd arasındaki farkı göstermek için de *faṣl* kullanılmıştır. Allah *mufâraḳ* (cismânî olan her şeyden münezzeh)'tır. Vücûdunda ne *farḳ* ve ne de *faṣl* vardır (*Theologie des Aristoteles*, nşr. Dieterici, s. 40). Akıllar ile feleklerin ve yıldızların akılları da *mufâraḳât* (müteradifi *mucarradât*)'landır.

Bibliyografya: I. Pollak, *Die Hermeneutik des Aristoteles* (Leipzig, 1913); *Glossar*; krş. CİNS ve ḤADD.

(TJ. DE BOER.)

FÂSILA. FÂṢİLA (A.), Arûz ıstılahı olup, sonunda sâkin bir harf bulunan üç veya dört harekeli harften teşekkül etmiş gruplara denir. İki nevi *fâṣila* vardır: 1. *kubrâ* („büyük"), 2. *ṣuġrâ* („küçük"). Birincisi 5 harften mürekkep olup, ilk dördü harekeli, sonda bulunan beşincisi ise, sâkindir; msl. *samakatun* („bir balık"), *biḳalamin* („bir kalemle"), *ḫaraca aḥ madu min | baladihi* („Aḥmed şehrinden çıktı"). İkincisi dört harften mürekkeptir; bunlardan ilk üçü harekeli olup, dördüncüsü sâkindir, msl. *kuratun | ṭurîḥat | bişavâ | licatin* („kısa ve eğri değnekler ile bir top atıldı"). Krş. mad. ARÛZ.

(MOH. BEN CHENEB.)

FÂSİ. [Bk. FÂSÎ.]

FÂSÎ. [Bk. IBN ABÎ ZAR'.]

FÂSÎ. AL-FÂSÎ, MUḤAMMED B. AḤMED B. 'ALÎ ABU 'L-ṬAYYIB TAḲÎ AL-DÎN AL-MEKKÎ AL-MÂLIKÎ AL-ḤAŻRÂVÎ (1373—1429), arap tarihçisi olup, 10 rebiyülevvel 775 (31 ağustos 1373)'te Mekke'de dağmuş, Medine'de 6 sene ikameti hâric olarak, gençliğini de Mekke'de geçirmiştir. 797 (1395)'de tetkikat seyahati yaparak, Kahire, Şam, Kudüs ve İskenderiye'den Yemen'e gitmiştir. 807 (1405)'de Mekke kadısı olmuş ve 814 (1412)'te bir de mâlikî müderrislik kürsüsü elde etmiştir. 817 (1414) ve 819 (1417) senelerinde her iki vazifeden muvakkaten çıkarıldıktan sonra, 828 (1425) senesinde, körlük sebebi ile, kadılığı bırakmağa mecbûr olmuş ise de, şahsî istidası üzerine, Kahire'nin mâlikî müftisi kendisine kadılık icrasına muktedir olduğuna dâir bir vesika vermiştir. Bununla berâber, 2 sene sonra, tekrar azledilmiş ve 3 şevvâl 832 (7 temmûz 1429) çarşamba günü vefat etmiştir. Yazı sâhasındaki faâliyetini hemen tamâmiyle memleketinin tarihine hasretmiş ve bilhassa topografya ve biyografyaya müstenit ve 1314'te Mekke'de basılmış olan *Kitāb al-'iḳd al-ṯamīn fī tārīḫ al-balad al-amīn*'i yazmıştır; hâşiyede kendisinin *Kitāb al-riżā va 'l-ḳabūl fī faża'il al-Medīna va ziyārat al-Rasūl*'ü vardır. Sonra bundan iki hulâsa yapmıştır. *Şifā' al-ġarām bi aḫbār al-balad al-ḥarām* adlı ikinci hulâsanın ikinci tabında muhtelif fasıllar, Wüstenfeld tarafından, *Chroniken der Stadt Mekka*, II, 55 v.d.'da neşredilmiştir.

Bibliyografya: Al-Nu'mānî, *Kitāb al-ravż al-'āṭir*, el yazm., nr. 289 (Ahlwardt, *Verz.*, nr. 9886), var. 215r; Suyūṭî, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ*, XXIV, 6; Wüstenfeld, *Geschichtsschreiber der Araber*, s. 473; Brockelmann, *GAL*, II, 172; *Suppl.*, II, 221.

(C. BROCKELMANN.)

FĀSİḲ. [Bk. FÂSIK.]

FĀŞİLA. [Bk. FÂSILA.]

FAŞL. [Bk. FASIL.]

FAŞODA. FĀŞŌDA, İngiliz-Mısır Sudanı dâhilinde büyük bir vilâyetin eski ismi olup, idâre merkezi ak Nil'in garp sâhilinde, 32°, 30' şark tûlü ve 10° şimâl arzında, Ḫarṭûm'dan 469 ingiliz mili (703 km.) mesâfede kâindir.

Mehmed Ali Paşa'nın Sudan'a gönderdiği sefer hey'etleri 1820'den sonrakî yıllarda Fāşōda'ya vâsıl olmuşlarsa da, o havâli hakkında asıl doğru mâlûmat 1860'tan beri Nil havzasında yapılan büyük keşif seyahatleri sâyesinde elde edilmiştir.

Fāşōda o zamanlar, bugün de olduğu gibi; büyük Şilluk kabîleşinin merkezi idi; bu kabîle, ak Nil sâhilinde, şimâlde Kaka'den cenupta Baḥr al-Ġazāl ile Sobat'ın kavuşağına kadar, 200 coğrafî millik bir imtidat ve 5—6 saatlik bir genişlik üzerinde cevelan eder. Şillukların Mısır hâkimiyeti altına girmesi 1850 ile 1860 arasında olmuştur. Gerçi büyük çarpışmalar olmamışsa da, kabîlenin bu inkıyadı ancak 1871'de kat'îleşmiştir. O sırada köylerin adedi 3.000 ve nüfusu 1.200.000 tahmin edilmişti. Yeni fetholunan memleketin emniyet altına alınması için, 1864'te Th. V. Heuglin'in seyahati esnâsında, Fāşōda müstahkem mevkii vücuda getirilmiş ve burası yeni teşkil edilen idâre bölgesinin (*mudirlya*) merkezi olmuştur. Fāşōda ismi araplardan kalmış olmalıdır; Şilluklar yeni şehre son kıralları Denāb'ın ismini vermişlerdir. Yeni eyâlet dört büyük dâireye taksim edilmiştir: 1. Dūdāy (Fāşōda mevkiinin şimâlinde), 14 nâhiyesi vardır; 2. asıl Fāşōda, 31 nâhiyedir; 3. Biādūr, cenupta, Nil'in her iki sâhilinde, 15 nâhiyedir ve 4. Danîka, nehrin şarkında, 5 nâhiyedir.

Mısır hâkimiyetinin cenûba doğru yayılmasından sonra, Fāşōda'nın ehemmiyeti, bilhassa, asıl Sudan ve onun merkezi Ḫarṭûm ile istiva hattı ve Baḥr al-Ġazāl vilâyetleri arasında yegâne muvasala yoluna hâkim vaziyette bulunmasından ileri geliyordu. Fāşōda 1884'te Mahdî tarafdarlarının eline geçtiği zaman, bu iki vilâyetin Mısır ile râbıtası kesilmişti. Mahdî zamanında, Ummdirmān'ın iâşesi için, Fāşōda büyük bir ehemmiyet kazanmıştı. Çünkü Sudan'ın diğer kısımlarında ziraatle meşgûl ahâli hemen tamâmiyle imha edilmişti. Mahdî tarafdarları ise, Şillukları ancak 1891'de kendi hükümleri altına alabilmişlerdir.

Mısır 1884'te Sudan vilâyetlerinden resmen ve kat'îyen vazgeçtikten sonra, Fāşōda garptan gelen ve bin-başı Marchand kumandasında bulunan bir fransız seferî kuvveti tarafından, 10 temmûz 1898'de, sâhipsiz yer (*res nullius*) olarak, işgâl edildi; fransızları tard için, Mahdî mensûpları tarafından yapılan bir kaç teşebbüs, fazla zorluğa uğramadan, püskürtülmüştür. General Kitchener, Mahdî tarafdarlarına galebe ettikten sonra, 19 eylûlde Fāşōda önünde göründü. Avrupa'da uzun siyâsî müzâkerelerden sonra, Fāşōda'nın hangi tarafa âit olacağı meselesi hallolundu; 11 kânun I. 1898'de fransızlar Fāşōda'yı tahliye ettiler; Fāşōda yeniden İngiliz-Mısır Sudanı'nın bir vilâyeti oldu. Kitchener'in Sudan'dan ayrılmasından ve İngiltere ile Fransa arasında anlaşmanın (entente cordiale) akdinden sonra, Fāşōda şehrinin adı Kodok'a tebdil edilmiştir; bu isim o vakte kadar şimâlde Şilluk köylerinden bir gurupun adı idi. Fāşōda ismi

1904 'ten beri, hiç olmazsa resmen, ortadan kalkmıştır.

Yeni şehir Nil 'den bir kaç yüz metre mesâfededir; başlıca büyük binası hukûmet konağıdır. Kumandan Marchand 'ın tâmir ettirdiği eski Mısır kalesinde bir pazar te'sis edilmiştir.

Bibliyografya: Schweinfurth, *Im Herzen von Afrika*; *Supplement of the Handbook of the Sudan*; Count Gleichen, *The Anglo-Egyptian Sudan*; Wallis Budge, *The Egyptian Sudan*; Westermann, *The Shilluk people*. (B. MORITZ.)

FATḤ. [Bk. FETİH.]

FATḤPÛR-SİKRÎ. [Bk. FETHPÛR-SİKRİ.]

FÂTİMA. FÂṬİMA, Peygamberin ilk zevcesi Ḫadîca 'dan olan 4 kızından biridir. Araplar arasında büyük kardeş kocaya varmadan, küçüğü evlendirmek örfe mugayir olduğuna ve hemşireleri Zaynab, Rukayya ve Umm Kulşûm 'un daha evvel evlenmiş bulunduklarına göre, kendisinin Peygamberin en küçük kızı olması icap eder (krş. İbn 'Abd al-Barr, *al-İstî'âb*, IV, 373; *al-İṣâba* kenarında; Mısır, 1328). Fâṭima 'nın doğum tarihinde ihtilâf vardır. Kendisinin Peygambere nübüvvet geldiği senenin cemâziyelâhırının 20 'sinde dünyaya geldiği söylendiği gibi, bu tarihten 5 sene evvel doğmuş olduğu da rivâyet edilir (bk. Muḥammad b. Sa'd, *al-Ṭabaḳât*, nşr. Sachau, VIII, 11, 17; Zurḳânî, *Şarḥ al-mavâhib*, Mısır, 1326, III, 203; Peygamberin kızlarının doğum sıraları için bk. İbn Hişâm, *Sîrat al-nabî*, nşr. M. Muḥyi al-Dîn 'Abd al-Ḥamîd, I, 206 ve İbn al-Aṯîr, *Usd al-ġâba*, Mısır, 1280, V, 519). Fâṭima 'nın 28—30 yaşında vefat ettiği kabûl edildiğine göre, her hâlde ikinci rivâyet daha sıhhatli olmak icap eder. Peygamberin erkek evlâdı kalmadığı gibi, kız evlâdından da zürriyeti kesilmiş ve nesli ancak Fâṭima evlâdı vâsıtası ile devam eylemiştir. Câhiliye arapları arasında kız çocuk hoş görülmediğinden, bunlar daha küçük yaşta diri-diri-gömülürlerdi (*ma'âda*). Bu cihetle yalnız kız evlâda sâhip bulunan Peygambere, müşriklerden al-'Âṣ b. Vâ'il tarafından, *al-abtar* („nesli kesilmiş") diye târizde bulunulmuştu. Bundan mütessir olan Peygambere, o günlerde nâzil olan *Kavṯar* sûresi ile, kız evlâda karşı sevgi telkin edildi (bu hususta bk. msl. Bayżâvî, *Anvâr al-tanzîl* ve Ḫâzin, *Lubâb al-ta'vîl*, İstanbul, 1320; bir kaç tefsir bir arada), VI, 580 v.d; bu sûredeki *Kavṯar* kelimesi Peygamberin Fâṭima 'dan inen nesli mânasına olarak da tefsir edilmiştir; krş. Âlûsî, *Rûḥ al-ma'ânî*, IX, 465). Zâten bütün hayatınca şefkatli bir baba olan Peygamberden, kız evlâda karşı derin bir muhabbet beslemeği tavsiye eden, müteaddit hadisler de rivâyet edilmektedir. Çocukları arasında daha küçük yaşta annesini kaybeden Fâṭima 'ya karşı Peygamberin sonsuz bir muhabbetle meşbû bulunduğu görülüyor. Peygamberin giriştiği mukaddes dâvâda müşriklerden gördüğü ezâ ve cefalardan dâimâ müteessir olan hassâs Fâṭima, annesinin ölümü ile, dayandığı muhabbet ve teşvik kaynağını da kaybedince, kalbini babasına tevcih ederek, bütün varlığı ile kendisini onun hizmetine hasretmişti. Peygamber de kendisini ekseriyetle yanından ayırmaz ve ondan „Fâṭima insanların hûrîsidir" diye şefkat ve muhabbetle bahsederdi (Muslim, tab. Mısır, V, 180).

Peygamber Medine 'ye hicret ettikten sonra, azadlı kölesi Zayd b. Ḥârişa ile Abû Râfi' 'i Mekke 'ye göndererek, karısı Savda ve kızları Umm Kulşûm ile Fâṭima 'yı yanına getirtti (Ṭabarî, *Târîḫ*, nşr. al-Ḳusaynîya, II, 258). Peygamberin Medîne 'deki hayatında Fâṭima dâimâ annesi Ḫadîca 'nin muazzez bir hâtırası olarak tecelli etmiş ve Peygamberin zevceleri arasında bile hurmet ve sevgi ile karşılanmıştır. Evlenme çağına geldiği hâlde, Peygamber müteaddit talepleri kabûl etmeyerek, ilâhî bir işârete muntazır olduğunu beyan ediyordu (İbn Sa'd, *ayn. esr.*, VII, 11; Ya'ḳûbî, *Târîḫ*, nşr. Hautsma, II, 42; Zurḳânî, *ayn. esr.*, III, 204). Onu amcazâdesi 'Alî b. Abî Ṭâlib 'den başkasına vermedi. Bu hususta 'Omar ile müşâvere ettiği ve onun da 'Alî 'yi münâsip gördüğü rivâyet edilmektedir. Müfrid alevîlerin „'Alî olmasa idi, Peygamber Fâṭima 'yı verecek kimse bulamazdı" mâhiyetindeki iddialarını te'yit için, rivâyet ettikleri hadîsin (Sulâymân âl-Balḫî, *Yanâbî' al-mavadda*, s. 237) aslı yoktur. Zirâ Peygamberin 'Omar v.b. ile bu hususta istişâre ettiğine nazaran, 'Alî 'den başkasının da Fâṭima 'ya eş olabileceği her hâlde düşünülüyordu. Aksi takdirde müşâverenin bir mânası kalmazdı. Hicretin 2. senesinin safer ayında Fâṭima ile 'Alî 'nin nikâhları kıyıldı. 'Alî, zırhını rehin koyarak, 480 dirhem mihr te'min etmiştir. Nikâh, Uhud muharebesini müteâkip ve bir rivâyete göre de, Peygamberin 'Â'işa ile evlenmesinden dört buçuk ay sonra, akdedilmiştir (İbn 'Abd al-Barr, *ayn. esr.*, IV, 374; bu nikâh merâsiminde Peygamberin söylediği hutbe için bk. Suyûṭî, *al-La'âlî al maṣnû'a*, Mısır, 1317 I, 206). Nikâh gâyet basit bir şekilde, mescid-i nebevîde akdedilerek, akabinde hazır olanlara bal şerbeti ve hurma ikrâm edildi. Fâṭima 'ya bir ev kiralanarak, cihaz olmak üzere, son derece sâde bir şekilde döşetildi (ev için bk. İbn Ḥacar, VIII, 158; İbn Malak, *Mabârik al-azhâr*, İstanbul, 1328, I, 158; Samhûdî, *Ḫulâṣat al-vafâ*, Mekke, 1316, s. 120 Ömer Rıza, *İslam tarihi* (*Hazreti Ali*), IX, 24; cihaz eşyası şedir, battaniye, kilim, maş-

rapa, çamaşır v.b. ibâret idi). Fâṭima'nın aynı sene içinde ve nikâh akdinden haylı sonra yapılan düğünü de bu kadar nezîh ve mütevâzî geçmiştir (İbn Mâce, *Sunan*, I, 139; fazla tafsilat için bk. İbn Sa'd, *ayn. esr.*, VIII, 13—14; İbn Kaṯîr, *al-Bidāya wa 'l-nihāya*, Mısır, 1351, VI, 333; Zurḳānî, *ayn. esr.*, II, 1—8; bk. bir de Ṣafûrî, *Nuzhat al-macālis*, Mısır, 1307, II, 189 v.d.). Fâṭima'nın evlilik hayatı tam bir saâdet ve sükûn içinde geçmiştir. Arasıra, 'Alî ile ufak-tefek münâzaaları dolayısı ile, Peygambere mürâcaat ettikleri görülmekte ise de, 'Alî'nin Fâṭima'ya son derece hurmet ettiğini ve hattâ vâlidesine, Fâṭima'ya hurmet göstererek, ona ev dışı hizmetlerini kat'iyen gördürmemesini tavsiye ettiğini biliyoruz (İbn 'Abd al-Barr, *ayn. esr.*, IV, 374). O zamanlarda, âile örfüne aykırı olarak, 'Alî'nin annesine böyle bir tavsiyede bulunması, kendisinin karısına karşı ne derece hurmet beslediğini göstermeğe kâfidir. Peygamber ise, her hangi bir münâzaa hâlinde, kızına dâimâ 'Alî'ye câriye olmasını tavsiye ederdi. Ev işlerini taksim husûsunda nasîhatte bulunduğu da mâlûmdur (*Şar'at al-islām*, s. 466). Peygamberin bu yakından alâkası üzerine, Fâṭima'nın evi feragat, tevâzû, sâdelik ve nezâfetin mâkesi, her tarafından neş'e ve saâdetin binbir tecellisi okunan bir yuva hâline gelmişti.

'Alî, o devirde birden ziyâde kadın ile evlenmek âdet olduğu hâlde, Fâṭima'dan başka bir kadın ile evlenmemiştir. Mamafih bu keyfiyetin bir az da Peygamberin kızına ortak olmağa lâyık bir kimsenin bulunmamasına veya Peygamberden çekinmiş olmasına hamledilmesi de mümkündür. Nitekim Abū Cahl'in kızı Cuvayrîya ile evlenmesi teklif edildiği zaman, 'Alî bunu kabûlden çekinmemiş, hattâ onunla nişanlanmıştı. Fakat keyfiyeti haber alan Peygamberin buna kat'îyen râzı olmadığını irâd ettiği bir hutbe ile bildirmesi üzerine, 'Alî nişanı bozmuş ve Fâtima'nın vefatına kadar başka kadın ile evlenmemiştir (krş. Buḫârî, Mısır, 1296, IV, 197; Muslim, Mısır, 1290, II, 248; 'Asḳalânî, *Fatḥ al-bārî*, Bulak, 1301, VII, 68; 'Aynî, *'Umdat al-ḳārî*, Istanbul, 1309, VII, 646; İbn Malak. *ayn. esr.*, I, 141).

Kızı Fâtima, torunları Ḥasan ve Ḥusayn ile babalarının aralarında bulunmaktan zevk duyan Peygamberin vefatından sonra, âile büyük bir hüzn içinde kalmış ve Fâtima da çok geçmeden ölmüştür (vefatı için kat'î bir tarih tesbit edilememiştir. Peygamberden sonra 3 veya 6 ay kadar yaşamış veya, Vāḳidî'ye göre, 11. senenin ramazanının 3 'ünde, salı gecesi, vefat etmiştir. Diğer bir rivâyette 18 ay kadar hayatta kaldığı beyan edilmektedir; krş. İbn Sa'd, *ayn. esr.*, VIII, 18; İbn 'Abd al-Barr, *ayn. esr.*, IV, 380).

Vefatından evvel Asmā' bind 'Umays'e, cesedinin sediyeye (*na'ş*) kadın veya erkek olduğu belirmeyecek bir şekilde konularak, nakledilmesini ve gece gömülmesini vasiyet eylemiş olduğundan, sediyesinin üstü hurma dalları ile örtülerek, cesedin kabarıklığı görülmez bir hâle (tabutun ilk şekli) konulmuştu. (Sediyenin hayâlî bir resmi için bk. Mehmed Cemâl, *Fāṭimat al-Zahrā*, İstanbul, 1940, s. 209, 210). Bu şekilde nakledilen ilk müslüman Fâṭima'dır. Vasiyeti üzerine, kendisini 'Alî ile Asmā' yıkamış ve namazını da 'Alî veya 'Abbās kıldırmıştır. Fâṭima'nın 'Alî tarafından yıkanması bir münâkaşayı mûcip olduğu gibi, vasiyeti üzerine cenazesinin gece defnedilmesi de, cenaze merasiminin nasıl yapıldığının belirsiz kalmasına yol açmıştır. Kocanın kadını yıkaması câiz olmadığı için, 'Alî'nin zevcesini gasletmesini İbn Mas'ūd hoş görmemişti (bk. Ṭaḥṭāvî, *Ḥāşiya 'alā marāḳi 'l-falāḥ*, Mısır, 1304, s. 313; Kâmil Miras, *Zubdat al-Buḫārî tercümesi*, s. 411 v.d.). Şî'a indinde ise, 'Alî'nin bu hareketi bu fiilin câiz olduğunu göstermektedir. 'Abbās ile 'Alî'den hangisinin cenaze namazında imâmet ettiği de haylı münakaşa edilmiştir. Mamafih 'Alî'den yaşlı bulunması ve amcası olması dolayısı ile, 'Abbās varken, 'Alî'nin imamlık etmiş olması pek kabûl edilemez (krş. 'Aynî, *ayn. esr.*, I, 665) ise de, Buḫārî'nin namazı 'Alî'nin kıldırdığını kabûl ettiğine bakılacak olursa, ya 'Abbās namazda bulunmamış veyahut vasiyet mutlaka 'Alî'nin namazı kıldırmasını istilzâm ettirmiştir; Abbās da, vasiyete ittibâan, 'Alî'yi imâmete geçirmiştir (krş. Zurḳānî, *ayn. esr.*, III, 207). Fâṭima'nın kabrinin yerinin tâyini de biraz güçtür. Vāḳidî kabrinin 'Aḳîl İbn Abî Ṭālib'in evinin köşesinde bulunduğunu ve yol ile kabir arasında 7 arşın kadar bir mesâfe olduğunu söylüyor (İbn Sa'd, *ayn. esr.*, VIII, 19 v.d.). Diğer bir rivâyete göre de, Fâṭima'nın kabri 'Abbās'ın türbesinin içindedir (bugünkü Cannat al-Baḳî' kabristanı). Başka bir rivâyete göre, Ravża yakınlarında bulunması lâzım gelmektedir (tafsilât için bk. Eyyûb Sabrî Paşa, *Mir'āt-i Madîna*, II, 976 v.d.).

Fâṭima hakkında vârid olan hadîsler dolayısı ile, şahsiyeti etrafında kendisini bütün kadınların fevkine çıkaran bir i'zâz ve ibcâl hâlesi vücûda gelmiştir. Dünyada ilâhî mevhibelere mazhar olan Fâṭima âhirette de saâdet tacını giyecektir. Âdetâ Meryem'e müşabih bâzı sıfatların ve hârikulâde hâllerin sâhibi, hele şî'a arasında tamâmiyle ilâhî bir varlık olan Fâtıma, beşerî noksanlardan tamâmiyle âzâde telakkî

edilir. Künye (*umm abîhâ*), unvan (*aşraf al-nisâ'*, *umm al-a'immat al-aşfiyâ'*, *al-biz'at al-ṭâhira, sayyidat al-nişâ'*) ve lakapları (*al-Zahrâ'*, yüzünün parlaklığı dolayısı ile; *al-Kubrâ*, Ḥusayn'in kerimesi Fâṭima'dan tefrik etmek için; *al-Batûl*, uzlet ihtiyar ederek Allah müteveccih bulunması dolayısı ile; *al-Râżiya*, *al-Marżiya*, *al-Maymûna*, *al-Żakiya*) kendisine bahşedilen meziyetleri kâfi derecede tebârüz ettirmektedir. Fâṭima'nın şahsiyeti etrafında temerküz etmiş ve islâm âleminde hayli münâkaşalara yol açmış olan mes'eleler şu şekilde sıralanabilir:

1. Efdâliyeti. Fâṭima'nın efdâliyeti meselesi derece-derece başlayarak, nihâyet Meryem'den maada, bütün kadınların efdâli bulunduğu itikadına kadar yükselir. Bu rüchan evvelâ diğer hemşireleri ile Fâṭima arasında bahis mevzuu edilir ve 8 cihetten Fâṭima bunlardan üstün tutulur (bk. İbn Ḥacar al-Haysamî, *al-Fatâvâ al-ḥadîṣiya*, Mısır, 1350, s. 22). Bu rüchan şumûllendirilerek, Peygamberin ehl-i beyt içinde en ziyâde Fâṭima'ya muhabbet beslediği (Tirmizî, *Sunan* II, 222; Tabrîzî, *Miṣkât al-maṣâbiḥ*; *al-Câmi' al-ṣaġîr*, I,52 572) ve bundan dolayı bâzan zevcelerinin Fâṭima'yı ara-sıra Peygambere ricacı gönderdikleri (Buḫârî, II, 478) mâlûm olduğu cihetle, Peygamber zevcelerinden daha efdâl bulunduğu kabûl edilir. Hattâ *mubâhala* [b. bk.] hâdisesinde Peygamberin necranlılara karşı yalnız Fâṭima ile çıkması âyetteki (*Kur'an*, III, 60, 61) *nisâ'anâ*'ya karşılık olduğuna göre, Fâṭima bütün ehl-i beyt kadınlarına muâdildir. Bundan dolayı *ahl al-bayt*, *âl al-kisâ'* ve *âl al-'abâ'* tâbirleri ile, hassaten mübâhaleye çıkan Peygamber 'Alî, Fâṭima, Ḥasan ve Ḥusayn'in kasdedildiğinde ısrar edenler de de vardır. (krş. Bayżâvî, *ayn. esr.*, I, 510—511, V, 407 ve Ḫâzin, *ayn. esr.*, I,511 v.d. V, 406 v.d). Fâṭima'nın cennet kadınlarının seyyidesi (en büyüğü) olduğuna dâir vârid olan hadisler (bk. İbn 'Abd al-Barr, *ayn. esr.*, IV, 276 v.d., 377; Abû Nu'aym, *Ḥilya*, Mısır, 1351, II, 43) de bunlarda isimleri geçen diğer kadınlara nazaran, Fâṭima'nın mevkiinin tâyini meselesini ortaya koymuştur. Bu hususta verilen hükümler haylı munazaalı olmuştur. Bâzıları, Fâṭima'nın Peygamberin bir cüz'ü olduğunu beyân eden hadise dayanarak (Buḫârî, IV, 21), onu bütün eshâbdan da üstün tutup, cennet kadınlarının efdâli tanıdığı hâlde (al-'Azîzî, *Şarḥ al-câmi' al-ṣaġîr*, I, 271), bâzıları da Meryem'i bütün kadınlara tafdîl ederek, sonra Fâṭima'yı ve ondan sonra da vâlidesi Ḫadîca'yi zikrederler (al-Ḥafnî, *Ḥâşiya 'alâ 'l-câmi' al-ṣaġîr*, Bulak, 1290, I, 156). Diğer bir efdâliyet meselesi de 'Â'işa ile Fâṭima arasında, kelâm ilminin mühim bir münakaşa mevzuu olarak, görünmektedir. Bu hususta verilen hükümler umumiyetle, her ikisi arasında bir mu-âdelet te'sisine mâtûf yatıştırıcı bir mâhiyet arzeder. Kendisinden daha ziyâde hadîs rivâyet edilmiş olmasından dolayı 'Âişa, Fâṭima'ya üstün tutulduğu gibi, (Sirâc al-Dîn al-Farġânî, *al-Amâlî*, trk. trc. Hâfız Refî, İstanbul, 1302, s. 24) Peygamberin cüz'ü demek olan Fâṭima da, bu bakımdan, 'Â'işa'den efdâldir (bk. bir de 'Alî al-Ḳârî, *Şarḥ al-fiḳh al-akbar*, Mısır, 1323, s. 107 v.d.). Zâhiriyeden İbn Ḥazm 'Â'işa'nin, Fâṭima da dâhil olduğu hâlde bütün eshâbdan efdâl olduğuna kanidir (*al-Fiṣal fi 'l-milal va 'l-ahvâ' va 'l-niḥal*, Mısır, 1321, IV, 119). Âlûsî ise, bu hukmün aksine olarak, Fâṭima'yı her cihetten 'Â'işa'ye üstün görmektedir (*Rûḥ al-ma'ânî*, I, 578).

2. Abû Bakr'e bey'at meselesi. Fâṭima, kocası ile birlikte, Peygamberin defni ile meşgûlken, Banî Sâ'ida sakıfesinde Abû Bakr'e bey'at edilmişti (İbn Abî 'l-Ḥadîd, *Şarḥ nahc al-balâġa*, nşr. al-Bâbî, I, 134). Bilâhare vaziyeti haber alan 'Alî, Abû Bakr'e bey'attan imtinâ ettiği gibi, Fâṭima da onun bu muhâlefette ısrarını tervic ediyordu (krş. Ya'ḳûbî, *ayn. esr.*, II, 141). Abû Bakir bu hususta cebir ve şiddet göstermeyerek, ikisini de kendi hâllerine bıraktı. 'Alî'nin, Fâṭima'nın vefatından sonra, hemen Abû Bakr'e bey'at ettiğine bakılacak olursa, bu hususta gecikmesinin Fâṭima'yı incitmek korkusundan ileri gelmiş olduğu anlaşılır (bk. İbn Ḳuṭayba, *al-İmâma va 'l-siyâsa*, Mısır, 1325, I, 18).

3. Miras talebi. Peygamberin vefatında bir kaç parça ev eşyası ile beyaz katırı ve silâhları kalmıştı. Abû Bakr beyaz katır ile silâhları 'Alî'ye vermiş ve eşya ile birlikte Peygamberin Hayber ile Fadak arazisinden kalan hissesini, hadis mûcibince, sadaka addetmişti. Peygamber hayatında bu arâzi hâsılâtını zevcelerine ve misâfirlerine sarfederdi. Fâṭima bu arâziyi Peygamberin kendisine bahşetmiş olduğunu beyan ederek, istediği zaman, Abû Bakr kabûl etmeyip, hâsılâtı Peygamberin zevcleri arasında taksim etti. Çünkü Peygamberin fiiline muhâlif hareket etmekten son derece çekiniyordu. Fâṭima'nın iâşesini, Peygamber zamanında olduğu gibi, te'min eylemeği de bir vecîbe telâkki ediyordu. Bu hâl karşısında talepten vaz geçen Fâṭima, hayatının sonuna kadar, bir daha bu meseleden bahsetmemiştir (bk. Balâẕürî, *Futûḥ*, nşr. de Goeje, 29—33). Şî'a tarafından üzerinde hassâsiyetle durulan bu mesele, Abû Bakr ile 'Omar'in zulmü şeklinde tefsir edilmiş ve *fadak* kelimesi de bilâhare 'Alî evlâdının hilâfeti talep etmesine dc-

lâlet eden bir sembol gibi telâkki edilmiştir. Zâhiren küçük bir arazinin nass ile temellükü dâvası demek olan bu meselenin bütün islâm devletinin arâzisine hâkim olmak, yâni hilâfeti ele geçirmek, arzusunu maskelediği şi'a kitaplarında sarahatle görülmektedir (bilhassa bk. Kadı Nür Allâh Mar'aşî-i Şuştarî, *Maeâlis al-mu'minîn*, taş-basm., s. 10 v.d.; Sayyid Şarîf, *Şarḥ al-mavâḳıf*; Ömer Rıza, *İslâm tarihi*, VI, 64 v.d.; Eyyûb Sabri Paşa *ayn. esr.*, II, 112; Şiddîḳ Ḫân, *Ḥuṣn al-usva*, İstanbul, s. 301; Haydarî-zâde İbrahim, *Mezâhib ve turuk-i islâmiye tarihi*, İstanbul, s. 62 v.d.). Fâṭıma'nın bu meseleden dolayı, Abū Bakr'e muğber olmuş ise de, bilâhere kendisine hak verdiği ve hastalığı esnâsında Abū Bakr'i kabûl ederek, ondan hoşnut olduğunu beyân eylediği mâlûmdur (İbn al-Kaşîr, *al-Bidâya va 'l-nihâya*, V, 288).

Şemâili ve sîreti. Fâṭıma'nın konuşması ve hareketleri Peygambere, her kesten ziyâde, benzerdi. Peygamberin oturduğu bir meclise geldiği zaman, Peygamber kıyam eder ve onu yanına oturturdu (Tirmizî, *ayn. esr.*, II, 247; *Miskât al-masâbîḥ*, s. 568). Vâlidesi Ḫadîca'yi andırır idi. Babası ile birlikte Uhud muharebesine iştirâk ederek muhâriplere su taşımış ve mecruhların yaralarını sarmıştı. Peygamber yaralandığı zaman yanında bulunarak (Vâḳıdî, 245; Buḫârî, Uhud gazvesi; Muslim, V, 178), yüzündeki yarayı göz yaşları arasında siliyor ve tedâvi ediyordu. 'Alî'nin hemşiresi Umm Hânî'in rivâyetine göre, Mekke fethine de iştirâk etmiştir (Muslim, *ayn. esr.*, II, 158). Peygamberin rihletinden az sonra vefat etmiş olduğundan, kendisinden rivâyet edilen hadîsler 19'u aşmamaktadır (İbn Malak, *ayn. esr.*, II, 130 trk. trc. için bk. Mehmed Cemâl, *Fâtimat al-Zahrâ'*, s. 165 v.dd.). Bunları kendisinden 'Alî, Ḥasan, Ḥusayn, 'Â'işa, Salmâ, Umm Hânî' ve Anas rivâyet etmiştir. Al-Dâraḳuṭnî'nin bir *Musnad Fâṭıma* meydana getirdiği de bilinmektedir. Fâṭıma şiir de söylemiştir (bunların bâzıları için bk. Ali Fehmî, *Ḥusn al-ṣaḥâba*, İstanbul, 1324, s. 126). Fâṭıma'ya isnad edilen bâzı vaızlar bilâhare, farsça olarak, şerhedilmiştir (bk. *al-Lam'at al-bayżâ'*, İran, 1297, bk. Sarğîs, *Mu'cam al-matbu'ât*). Fâṭıma'nın 'Alî'den, 3 erkek ve 3 kız olmak üzere, 6 evlâdı dünyaya gelmiştir: Ḥasan, Ḥusayn, Muḥassin, Umm Kulsûm, Zaynab ve Ruḳayya. Muḥassin küçük iken vefat etmiş ve kızlarından da nesil inkıtaa uğramış olduğundan, Fâṭıma evlâdı Ḥasn ve Ḥusayn (*sibṭân*) yolu ile, teselsül etmiştir.

Bibliyografya: Fâṭıma'dan bahseden diğer menbâlar hemen-hemen makalede ismi geçen eserlere dayanmakta ve onlardan nakillerde bulunmaktadırlar. Bunlar arasında bk. msl. Mas'ûdî; *Murûc al-ẕahab* (tab. Paris), IV, 146, 157, 161, 162, 195, 450; V, 148; VI, 55—56; ayn. mll., *al-Tanbîh* (nşr. de Goeje), s. 231—233; Navavî, *Tahẕîb* (nşr. Wüstenfeld), s. 850—851; İbn al-Aşîr, *Kâmil* (nşr. Tornberg), II, 122, 251, 259; Abu 'l-Farac al-İsfahânî, *al-Aġânî*, XI, 67; XIV, 164; XVIII, 204; ayn. mll., *Maḳâtil al-ṭâlibiyîn* s. 18 v.d.; Suyûṭî, *al-Şuġûr al-bâsima fi manâḳib Fâṭima*, Hidiviye kütüp., nr. 942/947; Şablancî, *Nûr al-abṣâr* (Mısır, 1322), s. 39; Şabbân, *İs'âf al-râġibîn* (*Nûr al-abṣâr* kenarında), s. 156; Daḥlân, *al-Sîrat al-nabavîya* (Mısır, 1310), I, 222; 'Omar Abū Naşr, *Fâṭima bint Muḥammed* (Beyrut, 1935; bu eser Lammens'in yazdığı eserlerde Fâṭima'ya dâir garazkârane mütalâalarını cerhetmektedir. Lammens'in bu fikirleri için bk. *Etudes sur le regne du calife Omaiyade Ma'âwia I.*, fihrist; ayn. mil., *Le califat de Yazid I*, s. 132—133; ayn. mll., *Fatima et les filles de Mohamed*; 1912); Fâṭıma'nın hayatı ve vefatı siyer ve mevlûd yazanlar tarafından romantize edilerek, işlenilmiş ve bu hususta bir hayli mesnevî de meydana getirilmiştir; bk. msl. Süleyman Çelebî, *Mevlid* (vefat-ı Fâṭıma bahsı); Yazıcı-zâde, *Muhammediye* (İsmail Hakkı Şerhi ile birlikte, İstanbul, 1294), II, 127; Mehmed Zihnî, *Maşâhir al-nisâ'* (İstanbul, 1295), II, 108; Mehmed Cemal, *Fâṭimat al-Zahrâ'*, İstanbul, 1940 (Fâṭıma'ya dâir türkçe en mufassal kitaptır). (KASIM KUFRALI.)

FÂTIMİLER. FĀṬİMİYA. Fâtımî hareketinin menşe'i, İsmâ'îlîlikte [b. bk.] aranmalıdır; bu sonuncunun merkezi, III. asır ortasından itibâren, Ḥamâ ile Ḥimş arasında küçük Salamîya şehrinde bulunuyordu. İslâmiyetin muhtelif memleketlerine, bilhassa Irak, İran ve Yemen'e gitmiş olan *dâ'î* [b. bk.]'ler buralarda kuvvetli bir propaganda yapmışlardır. Bunlardan, al-Şî'î ismi ile meşhûr Abū 'Abd Allâh [b. bk.], ilk olarak, Magrib'de Kitâma berberî kabîlesi nezdinde iyice yerleşerek (272 = 895 sonundan itibâren), Aġlabîler saltanatını yavaş-yavaş sarsmağa muvaffak olmuştur. Bu zat, 289 (902) senesine doğru, İsmâ'îlî mezhebinin o zamanki reisi (asıl ismi Sa'îd olması muhtemel bulunan) 'Ubayd Allâh'ı evvelâ Mısır'a, sonra, Abbâsîlerin devamlı tazyıklarına mârûz kalınca, garba gitmeğe teşvik etmiştir; bununla berâber 'Ubayd Allâh, Ziyâdat Allâh'ın emri ile, Sicilmâsa'de hapse atılmıştır. Tâhert ve Raḳḳâda'yı zaptederek, Aġlabî hâkimiyetine nihâyet veren al-Şî'î'nin parlak zaferi neticesinde hapisten kurtularak, 29 rebiülâhır 297

(15 kânun II. 910)'de Raḳḳāda'ya girmeğe muvaffak olmuş ve ondan sonra *al-mahdī* lakabını ve *amīr al-mu'minīn* ünvânını almıştır. Bunu müteâkip hemen faâliyete geçilerek, şi'î mezhebinin neşrine daha esâslı bir surette girişilmiş ise de, ahâli mâlikîlikten tamâmen uzaklaştırılamamıştır. Halifenin lakabına nisbetle, al-Mahdīya (Raḳḳāda yakınında sâhilde) şehri 308 (920)'de devlet merkezi olmuştur. 'Ubayd Allāh'ın en yakın iki halefinden Abu 'l-Ḳāsim (Muḥammed) al-Ḳā'im — al-Muḥammadīya'yi ve al-Manṣur — al-Manṣūrīya'yi merkez ittihaz etmişler ise de, bunlar hiç bir vakit ehemmiyetli bir rol oynamamışlardır.

Fâtımîlerin başlangıcı böyledir. İsimleri kendilerinin 'Alī ve Fāṭima neslinden gelmekle iftihar ettiklerine delâlet eder; bu iddianın doğruluğu hakkında bugün hâlâ hiç bir kat'î hüküm verilemediği hâlde, aksini muhakkak surette isbat edecek deliller vardır. Diğer taraftan, iddia edildiği gibi, 'Ubayd Allāh'ın, Maymūn adında iranlı bir göz hekiminin sülâlesinden gelmiş olması akla yakın görünmektedir. Filhakika sülâleden şüphe edilmesi ancak oldukça muahhar müelliflerde görülmekte ve Abū Muḥassin gibi mühim menbâların da doğru olmadıkları isbat edilebilmektedir (bk. C. H. Becker, *Beiträge zur Geschichte Ägyptens*, s. 4 v. dd.). Yine âşikârdır ki, tehlikeli ve kendilerinden daha kudretli rakiplerini gözden düşürmeğe yarayacak her vâsıtanın Abbâsîlerce makbûl görülmesi icâp eder. Fakat Fâtımî sülâlesi şeceresinin doğruluğunu müdafaa edenlerin (bunlar arasında Maḳrīzī ve İbn Ḫaldūn ilk safta bulunuyorlar) — „'Ubayd Allāh'tan, 'Alī evlâdından addedilerek, korkulmamış olsa idi, kendisi Bagdad halifesi tarafından yukarıda bahsi geçen tâkibâta duçar olmaz idi "— şeklindeki iddialarına karşı, bu zâtın o tarihte tamâmiyle mechûl bir şahıs olmayıp, bilakis İsmā'īlīya mezhebinin hucceti olarak mârûf bulunduğu ve bu mevkiin de emniyetsizlik telkini için kifâyet edeceği cevabı verilebilir. O tarihte 'Alī evlâdının çokluğuna ve her tarafa yayılmış olmasına bakılırsa, — „'Alī tarafdarlarının bir mecûsî (göz hekimi Maymūn) veya yahudinin zürriyetinden gelme bir adama bağlanmaları kabil olmaz idi "— diye itiraz da pek kanaat verecek mâhiyette değildir. Bu ibârenin 'Ubayd Allāh'ı yahudi aslından gelmiş gösteren son parçası, muhakkak onun düşmanları tarafından ortaya çıkarılmıştır (krş. I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, I, 205). Bununla berâber, bilhassa 'Alī evlâdının bir çok defalar Fâtımî sülâlesi şeceresinin sıhhatine şiddetle itiraz ettiklerini ve onlar ile doğrudan-doğruya mücâdeleye girdiklerini de düşünmek lâzımdır. Fakat her şeyden önce, asıl şaşılacak cihet, Fâtımîlerin şeceresi hakkındaki rivâyetlerin her noktasında bir meşkûklük bulunmasıdır (bk. Wüstenfeld, s. 12 v.d.). Sâdece Maymūn'u 'Alī evlâdından sayan dürzîlerin bu akîdeleri yüzünden doğan ihtilâflar dahi Fâtımîlere âit şecerenin mevsûkiyetini nasıl sarstığı, daha evvelden August Müller (I, 597) tarafından, izah edilmiştir.

Yeni hânedânın enerjisi, ilk iki nesil zarfında bitip-tükenmez bir takım dâhilî karışıklıklar ile, fâsılasız, sarfedilmiştir. Bundan dolayıdır ki, 'Ubayd Allāh, tahta geçtikten tam bir sene sonra, hâkimiyetinin en kuvvetli dayanağı olan Şī'ī'yi katlettirmek suretiyle, kendini onun yardımından mahrum ettiğine şiddetle nedâmet duymuştur; Şī'ī, devletin müessisi olduğu hâlde, kendisinden tamâmiyle esirgenen hurmeti zorla te'min etmek tehdidinde bulunmuş idi. Bahis mevzuu karışıklıklar, Zenâtalar ile Kitâmaların ayaklanmaları ile ortaya çıkmıştır. Birinciler ile girişilen mücâdele, ilkin, Tāhert şehrinin Maṣāla tarafından onların elinden alınması (299 = 911) ile az-çok nihâyet buldu; Maṣāla İdrīsîleri de itaat altına aldı. Bununla berâber Fās'ı bu hânedandan bir beye bıraktı; çok geçmeden, Sicilmasa'yı da zaptetti. Maṣāla'nın idâresi, 312 (924) senesinde ölümüne kadar, garpta Fâtımî menfaatları için, kuvvetli bir istinadgâh teşkil etmiştir. Halefi İbn Abi 'l-'Āfiya, bâzı İdrīsîlerin tutunmakta devam edebildikleri Septe'ye kadar bütün Maġrib'i fiilen itaat altına almak sureti ile, parlak muvaffakıyetler kazandı ise de, Septe'yi işgâl etmiş olan 'Abd al-Raḥmān III.'ın tehlikeli komşuluğu sebebi ile, 319 (931) yılında ona tâbi olmağı tercih etmiştir. Ancak 'Ubayd Allāh'ın oğlu al-Ḳā'im zamanındadır (322—334=934—946) ki, Abi 'l-'Āfiya mağlûp edilerek, arâzisi yeniden İdrīsîlere verilmiş ve bir kerre daha isyan eden Tāhert itaat altına alınabilmiştir. Fakat Abū Yazīd [b. bk.]'in, 332 (943/944)'de başlayan ve şimâlî Afrika'da Fâtımî hâkimiyetinin o vakta kadar mârûz kalmadığı en büyük tehlikeyi teşkil eden isyanı bütün bu karışıklıkları gölgede bırakmıştır. Her şeyden evvel, Avrās'ta bulunan hâricîler arasında tarafdarlar kazanmağa muvaffak olan Abū Yazīd'in maiyetindeki berberî ordularının savletleri ile Fâtımî devletinin en mühim şehirleri sıra ile sukut etti; Abū Yazīd, bu suretle, az zamanda halifeyi al-Mahdīya'de muhasara altına aldı. Gerçi bir sene muhasaradan sonra çekilmeğe mecbûr oldu ise de, çok geçmeden, halife al-Ḳā'im Süsa'da yeniden kuşatıldı ve harp yorgunlukları neticesinde, orada vefat etti. Ancak onun oğlu al-Manṣūr (334

—341 = 946—953), Abū Yazīd'in öldürüldüğü ehemmiyetli muharebelerden sonra, dâhilî harbin fâcialarına nihâyet vermeğe muvaffak olmuştur. İdrîsîler ile Zenâtaların vaziyetleri dolayısı ile dâimî bir emniyetsizlik içinde kalmış olan garp tarafları da, yine bu devirde nisbeten sükûna ermiş ve devlet bitip-tükenmeyen dâhilî sarsıntılardan sonra, nihâyet nefes alabilecek hâle gelmiştir.

İlk Fâtımîlerin genişleme teşebbüsleri yıllarca süren bu karışıklıklar yüzünden, sekteye uğramış ve zelzeleler ile vebâ ve kıtlık da bu vaziyeti bir kat daha fenalaştırmıştır. Fâtımîler daha baştan itibâren, büyük kuvvetler ile, ancak şark taraflarına, Mısır'a teveccüh ettiler; fakat bu devirde o memleketi zapt için yapılan gayretler hep muvaffakıyetsizlik ile neticelendi. 'Ubayd Allāh zamanında oğlu Abu 'l-Ḳāsim iki defa (301—302 = 913—915 ve 307—309 = 919—921) Nil vâdisini istilâ etmiş, fakat her defa, başlangıçtaki muvaffakıyetleri, ikinci sefer denizde dahi, mühim hezimetler tâkip etmiştir. Kalan yegâne fetih Barḳa'nınki olmuştur. Abu 'l-Ḳāsim halife olunca, 323 (935)'te Mısır'a karşı üçüncü bir sefer açmış ise de, gönderdiği ordu İḫşîd'in şiddetli mukavemetini kıramamıştır. Sicilya [b. bk.]'ya karşı çok az alâka gösterilmiştir; oraya Aġlabîlerin sukutundan sonra, ilk defa bir Fâtımî hâkim tâyin edilmiştir. Onun tardından sonra ada, İbn Ḳurhub'ün idâresi altında, fi'len müstakil olduğu hâlde, halife, orasını istirdad için, hiç bir şey yapamamış ve ancak âsî kendi adamları tarafından teslim edildiği zaman (304 = 916), Sicilya'yı tekrar elde etmeğe muvaffak olmuştur. Oradan denize açılan korsanların cenûbî İtalya ve Fransa sâhillerine taarruzları, Cenova'nın zaptı (323 = 935), Sardenya ve Korsika yağmaları dahi devamlı neticeler vermemiştir. 336 senesi sonundan yahut 337 (948) senesi başından itibâren, Sicilya, Kelbîlerden Ḥasan b. 'Alī'nin kiyâseti sâyesinde, âdetâ tam bir istiklâl kazanmıştır. Devletin bu ileri mevziinin 459—484 (1061—1091) seneleri zarfındaki Norman istilâsına kadar devam eden ve Fâtımîler tarihi ile alâkası az olan vekayi için bk. mad. SİCİLYA.

Ancak al-Manṣūr'un halefi al-Mu'izz zamanında ve bu hükümdârın âkil ve müdebbir haketi ile, 'Abd al-Raḥmān III.'ın 344/345 (955/956)'teki tehlikeli tecâvüz harbinin neticesiz kalması üzerine, uzak Mağrib'i kat'î surette itaat altına almağa muvaffak olan serdarı Cavhar [b. bk.]'in büyük askerî ehliyeti sâyesindedir ki, devlet yeniden faâl bir fütûhat siyâsetine girişmek için lâzım olan dâhilî sulh ve istikrara kavuşabildi. Bu genişleme siyâsetinin hedefini o zamana kadar yapılan savletleri akim bırakan Mısır teşkil ediyordu. İçeriden tamâmiyle sarsılmış olan bu memleket Cavhar'e mukavemet edememiş ve Fâtımîlerin muzaffer serdarı, 17 şâban 358 (6 temmûz 969)'de Fusṭāṭ'a girmiştir. Böylece Mısır iki asır müddet ile, hiç olmazsa zâhiren, şî'î bir memleket olmuştur. Cavhar, ilk iş olarak, halk arasında hüküm süren kıtlıkla mücâdele için, tedbir almış ve işleri intizama koymak için uğraşmıştır. Aynı zamanda, şimdiki Kahire'yi teşkil eden, yeni mahalleler kurdurmağa başlamıştır; Azhar câmii de onun zamanında bina edilmiştir. Fazla olarak Fâtımî hâkimiyetini Nil hududlarından öteye genişletmeğe çalışmıştır. Daha evvelden mahâretle „zemini hazırlamış" olduğu için, Mekke ve Medine, müşkilâtsızca, al-Mu'izz'e tâbi olmuşlar ve Hicaz'da Fâtımî saltanatı ara-sıra inkıtâlara uğramakla berâber, sülâlenin sonuna kadar devam etmiştir (tafsilât için bk. Snouck-Hurgronje, *Mekka* I, 53 v. dd.). Suriye'nin istilâsı daha güç olmuştur. Ḳarmaṭîler [b. bk.], menşe itibarı ile İsmā'îlîlere yakın oldukları hâlde, onların başlıca hasmı görünmektedirler. Cavhar'in muâvini olup, bir aralık Şam'ı işgâl etmiş olan Ca'far b. Fallāḥ, Bagdad Büveyhîleri tarafından yardım gören Ḳarmaṭîlerin karşısında, pek çabuk hezimete uğradı. Fakat bunlar Kahire kapıları önüne vardıkları zaman, Cavhar'in sevkülçeyşine ve bolca olan altınına mukavemet edememişlerdir. Bunun üzerinde Yafa tekrar işgâl edilmiş; fakat daha ileri gitmek mümkün olmamıştır. Bulukkīn'in kuvvetli eli ile itaat altına alınmış olan Mağrib'in idâresini, kendisine sadakat ile bağlı Ṣanhāca'ya tevdi ederek, 362 (973)'de merkezini Mısır'a nakleden al-Mu'izz, ertesi sene, inatçı düşmanı olan Ḳarmaṭîlerin yeni bir hücumuna karşı, kendini müdafaaya mecbûr kaldı. Al-Mu'izz, rüşvet ile kazandığı zafer üzerine, Ḳarmaṭîler arasındaki nifaktan istifâde ederek, Şam'ı istirdada bile muvaffak olmuş ise de, sonra çıkan karışıklıklar içinde, şehir az zamanda türk Aftakīn'in eline geçmiştir. Aftakīn 367 (977)'de yeni halife al-'Azīz (365—386 = 976—996) tarafından mağlûp edilmiştir; mamafih o zaman da şehir yalnız ismen Mısır'a âid kalmıştır. Ancak 378 (988)'dedir ki, Şam, hadım Munīr'in gayreti ile, Fâtımîlere tamâmiyle inkıyat etmiştir. O zaman Fâtımîlerin Suriya'deki mülklerinin en şimâlde bulunan noktası Trablus olmuştur. Bununla berâber, Bizans'tan kuvvetle yardım görmekte olan Halep'in zaptı için yapılan mükerrer gayretler neticesiz kalmış ve 383/384 (993/994)'teki büyük muhasara esnâsında, şehir bizzat imparator Bazil tarafından kurtarıl-

mıştır. Her hâlde al-'Azīz 'in saltanatının sonlarına doğru, Fâtımî devleti genişliğinin son haddine erişmiştir, denilebilir. 'Oḳaylîlerden Abu 'l-Ẕavād b. al-Musayyib (382 = 992), al-'Azīz nâmına hutbe okutmuş ise de, bu hâl ancak kısa bir müddete münhasır kalmıştır. Filhakika şimalî Afrika 'da, daha Bulukkīn 'in halefi zamanında, tâbiiyet bağları hissolunacak derecede gevşemiş, nihâyet 437 (1045/1046) 'de al-Mu'izz b. Bādīs, Fâtımîlerden ayrılarak, tekrar Bagdad halifeleri namına hutbe okutmuştur. Bunun üzerine Mısır 'da Banī Hilāl aşîreti Maġrib 'i istilâya teşvik edilmiş ve onlar Ḳayravān 'a kadar muzafferâne girmişler ise de, memleketin Fâtımîler için bir daha geri alınamayacak surette kaybolmasının önüne geçememişlerdir. — Kezâ Suriye 'de işlerin sonraki gidişi de bu ülkeyi Mısır halifelerinin sağlam bir mülkü hâline getirmeğe aslâ müsâit bir şekil almamış, bilâkis bâzan suriyelilerin ve bâzan da Kahire 'den gönderilen hâkim ve serdarların büyük ve küçük kıyamları birbirini tâkip etmiştir; buna yabancı milletler ile mücâdeleler de inzimam ediyordu. Bütün bunların sebebi merkezî hukûmette azimli bir irâdenin mevcud olmaması idi. Bizanslılar ile, ilkin, kolaylıkla başa çıkıldı; Tyrus yakınında denizde ve Apamea 'da karada olmak üzere, iki bozguna uğrayan bizanslılar ile halife al-Ḥākim 'in (386—411 = 996—1021) ilk senelerinde on senelik bir sulh akdolundu. 'Oḳaylī Ḳirvāş b. Muḳallad 'in inkıyâda mecbûr edilmesi (401 = 1010/1011) ve Halep 'in muvakkat zaptı (402 = 1011) gelip-geçici muvaffakıyetler idi. Buna mukabil, Mekke şerifi Abu 'l-Futūḥ 'u, halifeye rakip olarak çıkaran Banī Carrāḥların isyanı çok endişeyi mûcip oldu. Abu 'l-Futūḥ bir hamlede Suriye 'nin büyük kısmını ele geçirmiş idi; Mısır askerleri maglûp olmuş ve işler ancak rüşvet yolu ile düzeltilebilmiş; ondan sonra şerife Mekke 'deki vazifesine tekrar başlamak müsâadesi verilmişti. Mısır idâresinin bütün zaafı, Ḥākim 'in halefi al-Ẓāhir zamanında (411—427 = 1021—1036), açıkça meydana çıktı. Al-Ẓāhir aynı zamanda üç düşman tarafından tehdid ediliyordu; bahsi geçen isyanda başlıca eşhâsından biri olan Ḥassan b. Dağfal — Filistin 'de ayaklanmış, Sinān — Şam 'ı kuşatmış, Mirdāsī Ṣāliḥ de — mısırlılardan, onların son senelerde işgâl ettikleri Halep 'i almıştı (buranın kat'î olarak zaptı ancak 417 = 1027 sonunda tamam olmuştur; bk. Becker, *Beiträge*, s. 45 v.dd.). O günlerde pek muktedir bir kumandan olan al-Dizbirī vaziyeti bir defa daha kurtardı. Uḳḥuvāna civarında (420 = 1029) Ḥassān ve Ṣāliḥ 'ı maglûp etti ve bunlardan ikincisi harpte öldü. al-Dizbarī Şam 'ı yeniden işgâl etti ve Āṣī nehri kenarında Banū Mirdāslar üzerine diğer bir muzafferiyet kazanarak (429 = 1038), Halep 'i de ele geçirdi. Onun azimli idâresi ile nizam ve âsâyiş te'min edilmiş, bizanslılar ile 10 senelik yeni bir sulh akdolunmuştu; bundan başka Fâtımî halifesini Ḥarrān, Sarūc ve Raḳḳa 'da bile tanıtan yine kendisidir. Bu değerli adam, pek çabuk, vezir al-Carcarā'ī 'nin entrikalarına kurban oldu ve artık ondan sonra başlayan sür'atli çöküşü önlemek mümkün olmadı. Filistin 'Ḥassān 'ın kumandası altında tekrar kıyam etti; Halep derhâl Mirdāsī al-Mu'izz 'in eline geçti. Şehri istirdad için mısırlılar, 440 (1048) ve 441 (1049) 'da, iki defa beyhûde uğraştılar. Al-Mu'izz 449 (1057) 'da bir kere daha inkıyad etmiş olmakla berâber, şehir 452 (1060) 'de, bu defa kat'î olarak, Fâtımîlerin elinden çıkmıştır. Suriye 'de hâkimiyetlerinin sona ermesine mukabil, diğer yerlerde, msl. Bagdad 'da Basāsīrī tarafından inkıyad icaplarının yerine getirilmesi (450 = 1058) ve ya Hicaz ve Yemen 'de, Mekke 'den Ḥaẓramavt 'a kadar, kendi hilâfetlerini tanıtmağa muvaffak olan al-Ṣulayḥī 'nin Fâtımîlere inkıyadı kabîlinden kazanılan muvaffakiyetler büyük bir mâna ifâde etmez; çünkü daha şimdiden Selçukluların genişlemesi Fâtımîler için mukavemet edilemez bir hâl almağa başlamıştı. Selçuklular 463 (1071) 'te Kudüs 'ü, 468 (1076) 'de Şam 'ı aldılar ve müteâkiben Fâtımî hâkimiyetinin tekrar te'sisi için yapılan teşebbüslerden ve Suriye toprağı üzerinde muhârebelerden geri kalınmamış olmakla berâber, o tarihten itibâren, artık Suriye 'de Fâtımî hâkimiyetinden bahsedilemez.

Bu suretle Fâtımîlerin devamlı olarak yerleşebildikleri ve onların mümeyyiz vasıflarını taşıyan yegâne memleket Mısır olmuştur. Onların Nil vâdisinde hâkimiyetinin tarihi burada ancak ana-çizgileri ile tebârüz ettirilebilir (krş. mad. MISIR). Fâtımî devletinin sağlam temelleri ilk iki Mısır halifesi al-Mu'izz ve al-'Azīz 'in emîn ve metodlu idâre usûlleri ve idâre ve mâliyeye idhâl ettikleri sıkı teşkilât sâyesinde kurulmuştur. Bu işlerde İbn Killis de, bütün zaaflarına rağmen, kendilerine pek kıymetli bir müşâvir olmuştur. İbn Killis, bunlardan ikincisi zamanında, en yüksek devlet mansıbı olan vezâret mesnedini ihraz etmiştir. Bu zât yahudi aslından bir mühtedi idi; haleflerinden biri olan 'Īsā b. Nestorius hıristiyan idi; Suriye 'ye yahudi Manasse nasbedildi ve burada daha o zamanlar *Ahl al-kitāb* olanlara, hâssaten hıristiyanlara, karşı şaşılacak derecede müsaadekârlık gösterilmiştir ki, bu hâl Fâtımîlerin hususiyetlerinden biridir. Hakikatte daha 'Abd al-'Azīz devrinde, müslümanlar tarafından bu vaziyete karşı şiddetli

bir muhalefet gösterilmiş olmasına ve hattâ onun halefi al-Ḥâkim (anası hıristiyan idi) 'in hıristiyanlara ve yahudilere karşı bir kaç kerre şiddetli tazyık şeklinde tezâhür eden müsâmahasızlığına rağmen, hıristiyanlar en yüksek mansıplarda bulunuyorlardı. Mamafih bu halifenin hukûmeti iki selefininki ile tezad teşkil eder. „Dâr al-Ḥikma" gibi, bir çok hayırlı te'sisler vücûda getirmiş olmakla berâber, zulüm ve istibdadı memleket için ağır bir musibet olmuş ve dâhilî büyük karışıklıklara sebebiyet vermiştir; Endülüs Emevîlerinden Abü Raḳva 'nin pek güçlük ile bastırılabilmiş olan kıyamı bunlardan biridir. Al-'Azīz 'in berberî askerlerine ilâve eylediği zenci ve türk askerlerin nasıl bir tehlike teşkil ettikleri de karışıklıklar sırasında açıkça belirmeğe başlamıştır; bunların itaatsizliği ve bitmez-tükenmez kavgaları tedricî inhitâtın başlıca sebeplerinden biri oldu. Hukümdar, İsmā'iliye mezhebinin ahkâmını ifrata vardırarak nihâyet kendi ulûhiyetini iddia ettikten ve bundan başka, merkezin vaziyeti tahammül edilmez hâle geldikten sonra, 27 şevvâl 411 (13 şubat, 1021) gecesi, esrarengiz bir surette, kaybolmuştur. O zamandan sonra aşağıdaki vaziyet, hemen istisnasız, tekerrür edip gitmiştir: dâimâ çocuklar ve reşid olmamış gençler tahta geçirilerek, idâreyi ve hakikî otoriteyi vezirler ve kumandanlar ellerinde tutuyorlardı. Filhakika ibtidâ Ḥâkim 'in kız kardeşi, *Sitt al-mulk* lakabı ile meşhûr, zeki ve faâl kadın, 16 yaşındaki yeğeni al-Ẓāhir namına niyabet icra etmiş ve karışıklık hüküm süren yerde âsâyişi sür'atle iade eylemiştir. Bununla berâber, bu kadının idâresi uzun sürmemiş olacaktır: Kahire 'de bir çok karışıklıklara sebep olan ve aylıklı yabancı askerlerin disiplinsizliğini açıkça ortaya çıkaran korkunç kıtlık günlerinde (415 = 1025) artık onun ismi geçmiyor. Ertesi sene, o zamana kadar büyük müsâadekârlık görmekte olan mâlikîler Mısır 'dan çıkarıldılar. Bundan başka halife, seferlerinin çoğu gibi, hukûmet işleri ile uğraşmaktan ziyâde, zevk ve sefa içinde yaşamağı seviyordu. Onun oğlu olup, zenci bir câriye olan anasının nâipliğine, sonra vezirlerinin arzularına tâbi bulunan al-Mustanṣir 'ın, şevketsiz olduğu kadar, uzun süren saltanatının (427—487 = 1036—1094) ikinci yarısında Mısır 'da Fâtımî hâkimiyetinin sonu pek yaklaşmıştı. Al-Mustanṣir ilk zamanlarda seleflerinin itiyad edindikleri muazzam saray haşmet ve debdebesini devam ettirebildi ise de, sonra içinde bir tarafta zenciler, diğer tarafta türk ve berberîlerin kanlı çarpışmalar ile birbirlerini yedikleri, ordunun zaptolunmaz itaatsizliği yüzünden ve hukümdarın zengin hazîneleri, ayaklanan asker tarafından, yağma edilmesi sebebinden, Fâtımî hilâfetinin çökmüş ve devletin, siyâset ve iktisatça, tam bir inhidama uğramış olduğunu gösteren hâdiseler zuhûr etmiştir. Yedi sene memleket korkunç bir kıtlık içinde kaldı; bu kıtlık evvelâ 457 (1065) senesinde Nil sularının pek ziyâde alçalmasından ve buna inzimam eden âsî kumandan Nāṣir al-Davla 'nin Delta 'da yaptığı tahribat yüzünden, her türlü gıda maddelerinin getirilmesine imkân kalmamasından ileri gelmiştir. Ancak 465 (1072/1073) 'tedir ki, nihâyet bol bir mahsûl elde edilmiş ve bir taraftan da Badr al-Camālī [b. bk.] 'nin şahsında, devlet için, bir kurtarıcı zuhûr etmiştir; bu zât aslen ermeni olup, o zamana kadar Suriye 'de istihdam edilmiş ve halif. en yüksek askerî ve mülkî makama geçirdi. Badr al-Camālī, kudretli bir el ile, bütün memlekette sükûnu te'sis etmiş, türk emîrlerin kuvvetini kırmış ve Assuan 'a kadar Fâtımîlerin nufuzunu yeniden tahkim etmiştir. Onun 20 senelik idâresi müddetince Mısır sükûn ve âsâyişe kavuşmuş ise de, Suriye kurtarılamamıştır. Şam, evvelce söylendiği gibi, 468 (1076) 'de sukut etmiş ve onu istirdat için yapılan bütün teşebbüsler neticesiz kalmıştı. Ancak cenupta bir kaç şehir hâlâ mısırlıların hâkimiyetinde bulunuyordu. Büyük vezir 487 (1094) 'de ölünce, idâre başına oğlu Şāhānşāh geçti ve aynı azimle çalışarak, devlet işlerini pek iyi yürütmeğe muvaffak oldu. Kendisine verilmiş olan al-Malik al-Afżal lakabı onun kudret ve değerini açıkca belirtir. Al-Mustanṣir 'ın aynı senede vukû bulan vefatı üzerine, Şāhānşāh onun en küçük oğlu al-Musta'lī (ölm. 495 = 1101) 'yi hilâfete geçirdi. Bu halife, az süren saltanatı zamanında, çok kudretli vezirinin elinde âciz bir kukla hâlinde kaldı. Büyük kardeşi Nizār 'ın kıyâmı bastırıldı. Evvelce babasının Suriye 'de girişmiş olduğu teşebbüslere, al-Afżal de devam etti ise de, o sırada yeni bir düşmana, haçlılara, karşı harp etmek meselesi çıkıyor; fakat o bunun ehemmiyetini, ancak bir müddet evvel Artuk-oğullarından zaptettiği Kudüs 'ün hıristiyan şövalyelerin eline geçmesi (492 = 1099) üzerine, kavrıyor. Sonraki yirmi sene zarfında mısırlılar ile haçlılar arasında değişik neticeli bir çok muharebeler vâki olmuş; fakat sonunda vezir, vasâyetinden kurtulmak isteyen halife al-'Āmir (495—524 = 1101—1130) 'in tahriki ile, 515 (1121) 'te katledildiği zaman, Fâtımîlerin elinde yalnız Sür ile Askalon kalıyordu. Halefi İbn al-Baṭā'iḥī, iktidarsız olmamakla berâber, Şāhānşāh 'ın yerini tutamamıştır; sonra kötü bir müstebit olan al-'Āmir, 524 (1130) 'te İsmā'ilî fedâîler tarafından tertip edilen bir sûikasda kurban oluncaya kadar, yalnız başına

ve memleketin zararına olarak, hukûmeti idâreye çalışmıştır. Al-Afżal'in bir oğlu hutbeleri „beklenen imam" adına okuttu ve kısa bir saltanat fasılasından sonra, hilâfet makamına maktûl halifenin yaşlı bir adam olan amcazâdesi al-Ḥāfiẓ geçti ve böylece, halifenin erkek evlâd bırakmamış olması sebebi ile, sülâlenin evlâdiyet sırası inkıtaa uğradı. Al-Ḥāfiẓ, değerli veziri Yānis'i zehirlettikten sonra, bir müddet hukûmeti kendi başına idâre etmeğe çalıştı. Askerî isyanlar ve âciz hukûmdarın düştüğü zelîl vaziyetler „sonun başlangıcı" olan bu devrin başlıca hususiyetleridir. Al-Ḥāfiẓ'ın oğlu al-Ẓāfir'in az süren saltanat devrindeki (544—548 = 1149—1154) korkunç hâdiseler o zamanlar hilâfetin düştüğü sukut ve tereddînin derinliğini gösterir. Al-Ẓāfir'in feci akıbetinden sonra, yeis içinde kalan saray kadınlarının dâveti üzerine, idâreyi ele alan Ṭalā'i' b. Ruzzîk ile, iktidar mevkiine bir kerre daha kuvvetli bir şahsiyet gelmiş oluyordu. Devletin ona ihtiyacı vardı. Babasının katilleri tarafından vâki olan dâvet üzerine, 5 yaşında sıska bir çocuk olan al-Fā'iz hilâfet tahtına oturdu; Filistin'de 548 (1153)'de, hıristiyanlara karşı son siper olan 'Asḳalān onların eline düştü: 550 (1155)'de Mısır sâhilindeki şehirler, bir Sicilya donanması tarafından, talan edildi. Yeni vezir, her şeyden evvel ve müessir bir surette, memlekette âsâyiş ve sükûnun muhafazasına çalıştı ve askerî kumandanı Żirġām [b. bk.] 553 (1158)'te Ġazza'de hıristiyanlara karşı büyük bir zafer kazandı. Ṭalā'i'de, çok geçmeden ve Fâtımîlerin sonuncusu olan al-'Āżid'ın cülûsundan az sonra katledilmiş, oğlu ve halefi de, az zaman sonra, aynı âkıbete uğratılmış ve o andan sonra Mısır, Suriye devletlerinden Kudüs ile, o zaman Zengîlerden Nūr al-Dīn'in hukûm sürdüğü Şam arasında bir oyuncak olmuştur; zevâl bulmakta olan devletin en ehliyetli simalarından Şāvar ve Żirġām [b. bk.] arasında o günlerde başlayan muhârebelere, bu iki Suriye devletinin müteâviz politikası da katılıyordu. Son Fâtımîler arasında nâdir sevimli simalardan biri olan genç halife, hanedânının yakınlaşan inkırazını durdurabilecek kadar kuvvetli değildi ve bütün bu müzmin muharebeler ve karışıklıklar şamlı kumandan Şīrkūh'un vezârete tâyini ile neticelendi; bu kumandan hukûmdar sülâlesinin fiilî muhtariyetini kaldırdı. Şīrkūh'un halefi Ṣalāḥ al-Dīn 567 iptidasında (eylûl 1171) hutbeleri tekrar Abbâsîler nâmına okutmak suretiyle, Fâtımî sülâlesinin resmen sukûtunu da tamamladı. Çok geçmeden tâlihsiz al-'Āżid vefat etti; onunla birlikte Fâtımî sülâlesi de tarihe karıştı.

'Ubayd Allāh'ın halefleri, Mısır'ın fethinden itibâren, dış politikada az muvaffak olmalarına ve pek çabuk beliren bir çok zaaflarına rağmen, bu memlekette uzun müddet parlak bir siyâsî vaziyet idâme edebilmişlerdir. Onlar bunu, Lane-Poole'ün düşündüğü gibi, yabancı askerî muhafızlarının etrafa ilka ettikleri dehşete değil, Kahire'nin ilk iki büyük halifesinin idârî ehliyetine, halefllerinden çoğunun mülâyim siyâsetlerine, içlerinden çoğunun, en kötü zaaf devirlerinde bile, devlete yeni bir saâdet te'min eden mühim vezir ve kumandanların faâliyetine medyûndurlar. İlk zamanlardaki şi'î taassubundan Mısır'da pek az iz kalmıştır. Meşrûiyeti dâimâ münazaa mevzuu olan bu sülâlenin başlıca işi, teferruatlı bir teşrifat, silsile-i merâtibi itina ile tanzim edilmiş zâbit ve me'mûr teşkilâtı vücûda getirmek ve âzamî bir israf ile, fevkalâde muhteşem bir saray hayatı idâme etmek oldu. Al-'Āżid zamanında yaşamış olan Surlu Guillaume'un naklettiklerine bakılırsa, bu halife zamanında bile pek az müslüman hukümdârı debdebe ve ihtişamca Fâtımîler'e yaklaşabilecek durumda idi. Bugün de Ezher, Ḥākim, Aḳmar ve Cuyūşī câmileri ile muazzam Bāb al-Naṣr, Bāb al-Futūḥ ve Bāb Zuvayla denilen kapıları Fâtımîler devri inşaatının büyüklüğüne şehâdet eden âbidelerdir.

Bibliyografya: En mühim şark menbâları için bk. Wüstenfeld, *Geschichte der Fatimiden-Chalifen*, mukaddime; metinlerin tenkidî tedkiki için bk. C. H. Becker, *Beiträge zur Geschichte Ägyptens unter dem Islām*, I, s. 1 v.dd.; bk. bir de Silvestre de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*; de Goeje, *Mémoire sur les Carmathes du Bahraïn et les Fatimides*, 2. tab., 1886; Fagnan, *Nouveaux textes historiques relatifs à l'Afrique du Nord et à la Sicile*; Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem*; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 595 v.dd., II, tür. yer.; Stanley Lane-Poole, *A History of Egypte*, s. 92 v. dd.; İnostrantsev, *Torjestvennıy v'ezd fatimidskiḫ ḫalifov* (*Zapiski vost. otd. imp. arḫeol. obşç.*), XVII. (E. GRAEFE.)

FĀTİḤ. [Bk. MEHMED II.]

FĀTİḤA. [Bk. FĀTİḤA.]

FĀTİḤA. FĀTİḤA, *Kur'an*'ın ilk sûresidir. *Fātiḥa* kelimesi, *fātiḥ* sıfatından pakledilerek, „açılacak veya tedric ile meydana gelecek şeylerin başlangıcı" mânasında kullanıldığından, bu sûreye alem olmuştur. Mamafih kelimenin masdar olması da mümkündür (bk. *Tāc al-'arūs*). Bu sûreye pek çok isim verilmiştir: 1. *Fātiḥat al-kitāb* (*Kur'an*'da ilk sûre olup, namazda v.b. işlerde en çok okunduğu

veya ilk nâzil olan sûre bulunduğu için); 2 *al-Fātiḥa* (birinci ismin kısaltılmış şekli veya başlı-başına bir isimdir); 3. *Umm al-Ḳur'ān*, 4. *Umm al-Kitāb* (diğer sûrelerin esâsı ve menşe'i bulunması dolayısı ile); 5. *al-Asās*; 6. *al-Vāfiya*; 7. *al-Kāfiya*; 8. *al-Kanz*; 9. *al-Sab' al-maṣānī* (bk. bir de *Kur'an*, XV, 87 'nin tefsirleri); 10. *al-Ṣalāt* (fâtihasız namaz olmaması ve iki rekâatta bir kere okunmasının hanefîlerce vâcip bulunması dolayısı ile); 11. *al-Şukr*; 12. *al-Du'ā*; 13. *al-Şifā'* veya *al-Şāfiya'* (kalbin mânevî hastalıklarını giderdiği için); 14. *Ta'lîm al-mas'ala* (dilek yollarını öğrettiği için; bk. Fanārī, *'Ayn al-a'yān*, İstanbul, 1325, s. 171; Mehmed Hamdi Yazır, *Kur'an dili*, İstanbul, 1935, I, 6 v.d.). Bu sûrenin türkçede mârûf olan ismi *al-Ḥamd*'dir.

Sûrenin 7 âyetten ibâret olduğunda bütün müfessirler iltifak ederlerse de, *Besmele* [b. bk.] 'nin bu sûreden bir âyet olup-olmadığı hususunda ihtilâfa düşmüşlerdir. *Besmele*'yi âyet addetmeyen hanefîler *An'amta 'alayhim*'i bir âyet addederek, âyetleri yine 7'ye iblâg ederler. Sûrenin Mekke veya Medine'de nâzil olduğunda da ihtilâf vardır. İbn 'Abbās, Ḳatāda ve Abu 'l-'Âliya gibi zâtlar sûrenin Mekke'de nâzil olduğuna kanîdirler. Diğer taraftan Abū Hurayra, Mucāhid, 'Aṭā' b. Yasār ve Zuhrī Medine'de nâzil olduğunu beyân etmekte iseler de, bu rivâyetin yalnız Mucāhid'den geldiğini söyleyenler de vardır (krş. Fanārī, *ayn. esr.*, s. 17). Yarısının Mekke'de, namaz farz edildiği zaman ve diğer kısmının da Medine'de, kıble değiştirilirken, nâzil olduğu da söylenilmiştir. Bütün bunlarla berâber, sûrenin mekkî bir sûre olup, *al-Ḥicr* sûresinde (XV) *Sab'an min al-maṣānī* (87) âyeti ile *Fātiḥa* kasdedilmiş olduğuna ve 5 vakit namazın Mekke'de farz edildiğine ve cenâze namazından başka bütün namazların *Fātiḥa*'sız kılınamıyacağına göre, sûrenin Mekke'de nâzil olmuş bulunduğuna hukmetmek gerekir. Zâten Zamaḫşarī de *Fātiḥa*'nın, tam olarak, nâzil olan ilk sûre olduğunu beyân etmektedir (*al-Kaşşāf*, Bulak, 1318, I, 20, hâşiye ve III, 381).

Fātiḥa, Kur'an'ın mebde' ve maâda dâir amelî ve nazarî hukümlerinin bir nümûnesidir. Sûrenin yarısı medenî ve yarısı da mekkî sûreleri temsil eder mâhiyette olup, Allah ile insan arasındaki münâsebet ve râbıtayı, vecîz bir şekilde, ifâde eder. Gâyesi insana ilâhî nimetlere ulaştıran doğru yolu göstermektir. Sûrede duâ [b. bk.], dilek ve en mükemmel şeyi isteme yolları, belîg bir lisan ile, anlatılmıştır. Dileğin şartı evvelâ mârifet, sonra amel ve daha sonra da muhtac bulunduğunu hissetmek ve yolları (*ādāb*) da senâda bulunmak, lâzım gelen vasıfları Allaha tahsis etmek suretiyle en iyi şeyi intihap etmekten ibâret olarak gösterilmiştir. İstenilen en mükemmel şey, nimetin kendisi değil, o nimete ulaştıran yoldur. Çünkü nimet zâil olabilir, fakat nimete ulaştıran yolda bulunmak, ona dâimî olarak ulaşmak demektir. *Fātiḥa*'nın bu 7 âyeti, *Besmele*'yi hâric tutanlara göre, 4 müstakil cümle ile 3 tam duraktan (*vaḳf*) terekküp eder. Birinci durak 3 âyet ile birlikte birinci kısmı teşkil eder. İkinci durak ise, 2 cümle ve 1 tevhid âyeti ile birlikte, ortada bağ vazifesini görür. Üçüncü durak da, 3 âyelten müteşekkil son kısmı meydana getirir. İşte böyle bir nizam içinde bulunan *Fātiḥa* sûresi, *fāṣila* itibarı ile, *n, m, n, n, m* ve *n* şeklinde sıralanmanın tevlid ettiği hoş bir âhenge sâhiptir (sûrenin durak ve başlangıçları ile harflerin sayısı için bk. Uşmūni, *Manār al-hudā fī bayān al-vaḳf va 'l-ibtidā'*, Bulak, 1286, s. 19; muhtelif kıraatleri için bk. Abü 'Amr, al-Dānī, *al-taysīr*, nşr. Otto Pretzl, İstanbul, 1930, *Bibliotheca Islamica*, s. 117; ayn. mll. *al-Muḳni'*, *göst. yer.*, İstanbul, 1932, indeks; mushaflardaki muhtelif şekilleri için bk. Abū Bakr al-Sicistānī, *Kitāb al-maṣāḥif*, Mısır, 1936, s. 92).

Namazda ilk iki rekâatta *Fātiḥa* ile başka bir sûrenin okunması, hanefîlere göre, vâciptir. Şafiîlerde ise, *Fātiḥa*'nın okunması farzdır (bk. Cassās, *Aḥkām al-Ḳur'ān*, İstanbul, 1325, I, 18 v.d.; İbn al-'Arabī, *Aḥkām al-Ḳur'ān*, Mısır, 1331, I, 2 v.d.). Sûrenin sonundaki *āmīn* [b. bk.] af isteğini kuvvetlendiren bir kelimedir. Bu ses meleklerin dileği ile iştirâk te'min edersе, af tecelli eder. Ancak bunun 4 merhale ve şartı vardır: 1. imamın *āmīn* demesi, 2. cemaatin *āmīn* demesi, 3. meleklerin *āmīn* demeleri ve 4. melekler ile cemaatin *āmīn* seslerinin birbirine rastlaması.

İşte bu sûretle du'âların kabûlüne de medâr olduğu için, dinî âyînler ile her hângi bir işin başlangıcında veya sonunda okunan du'âlardan sonra, bir *Fātiḥa* okumak şarttır. Bundan dolayı bir çok türkler arasında *fātiḥa* kelimesi *du'ā* tâbirine tekabül eder.

Bibliyografya: Makalede zikredilen eserlerden başka bk. bütün tefsirler; bilhassa Ḳurṭubī, Ṭabarī; Rāzī, *al-Tafsīr al-kabīr*; Bayżāvī, *Anvār al-tanzīl* (İstanbul, 1317; *Macma' al-tafāsīr*), I, 16; Ḫāzin, *Lubāb al-ta'vīl* (*göst. yer.*, I, 16); Suyūṭī, *al-Itḳān* (Mısır, 1387), I, 18, 29—32. — Sûrenin i'râbı için bk. 'Uḳbarī, *'Irāb al-Ḳur'ān* (Mısır, 1303), 1, 3 v.d.; Mehmed Hamdî Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935), I, 5 v.dd. (diğer tefsirlerdeki bütün mâlûmatın özünü ihtivâ etmektedir). (KASIM KUFRALI.)

FÂTİK. [Bk. FÂTİK.]

FÂTİK. AL-FÂTİK, Nacâh [b. bk.] sülâlesinden üç emîrin adı.

FÂṬİMA. [Bk. FÂTIMA.]

FAṬİN. [Bk. FATÎN.]

FATÎN EFENDİ. DÂ'ÜD FAṬİN (1814—1867), Drama âyanından Hacı Hâlid Bey'in oğlu olup, 1229 (1814)'da Drama'da doğmuştur (Mehmed Süreyya, *Sicill-i osmânî*, İstanbul, 1311, IV, 25'te Fatîn Efendi, yanlış olarak, istanbullu gösterilmiştr). Fatîn Efendi 1243 (1827/1828)'te Mısır'da bulunan amcası Mehmed Husrev Bey'in yanına giderek, 8 sene orada kalmış ve Bulak matbaası musahhihi kandiyeli Sâlih Râcih Efendi'den ders görmüştür. 1252 (1836)'de İstanbul'a gelerek, dîvân-ı humâyun kaleminin mühimme-nüvisliğine tâyin olunmuş ve kalemin an'anesine göre, kendisine Faṭîn mahlası verilmiştir. Daha sonra sadâret mektûbî kalemine giren Fatîn Efendi'nin, bilemediğimiz bir sebepten dolayı, bu vazifeden ayrılmak mecbûriyetinde kalması onu çok üzmüş ve bu memuriyeti tekrar elde etmek için, muhtelif teşebbüslerde bulunmuş ise de, hiç bir netice elde edememiştir (Fatîn, *Dîvân*, İstanbul, 1288, s. 8 v.d.).

Bunun üzerine 1264 (1848)'te ticârethâne-i âmirede ilâmât odasında mukabeleci tâyin edilen Fatîn 1269 (1853)'da, Sâlim ve Safâî tezkirelerine zeyil olarak, yazıp bastırdığı *Ḫâtimat al-aṣ'âr* adlı tezkire-i şu'araya mükâfâten, *rübî'a* rütbesi ile taltif edilmiştir. Esâsen göğüs darlığından muztarip olan Fatîn Efendi, tutulduğu bu hastalıktan kurtulamayarak, 8 safer 1283 (1867)'te Anadolu-Hisarı'ndaki evinde ölmüş ve Gök-Su deresi sırtlarındaki kabristana defnedilmiştir. Daha Mısır'da iken şiir ve edebiyat ile iştigâle başlayan Fatîn'in, İstanbul'a geldikten sonra, devrinin genç ve ihtiyar şâirleri ile tanıştığı ve o muhitin te'siri ile, kasîdeler, tarihler, gazeller ve şarkılar yazmağa başladığını biliyoruz. Ölümünden sonra oğlu Râsim Efendi tarafından toplanıp, divan şekline konulan ve 1288'de İstanbul'da bastırılan manzûmeleri onun hayatı ve muâsırları ile münâsebetleri hakkında mâlûmat vermektedir; şiirlerinden, Reşid, Âlî, Yûsuf Kâmil, Mustafa Fâzıl ve Nevres Paşa'ların ve bilhassa şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey gibi ricâlin himâyesini kazanmak istediği anlaşılıyor. Kâzım (Paşa), Hakkı, Âtıf, Nihad Bey'ler ile Saffet Efendi gibi, muâsırlarına nazîreler yazan şâirimizin bilhassa Senîh Efendi ve Ziya Bey (Ziya Paşa) ile samimî dost olduğu, onlar ile müşterek yazdığı gazellerden ve onların şiirlerine yaptığı nazîrelerden anlaşılıyor. Senîh divanının tab'ına tarih düşüren Fatîn'in divanı basıldığı zaman, Senîh Efendi de ona tarih söylemiştir. Ziya Bey'in Bâbıâliye yeni devama başladığı sırada Fatîn'den çok istifâde ettiğini de, Ebüzziya *Nümûne-i edebiyat*'ında zikreder (Ebüzziya Tevfik, *Nümûne-i edebiyat-ı osmaniye*, İstanbul, 1329, 6. tab., s. 256). Devrinde, şâir sıfatı ile, oldukça şöhret kazanan, hattâ bâzı şarkıları muâsır bestekârlar tarafından bestelenen (msl. *Dîvan*, 51'deki şarkının Todoraki tarafından bestelendiğini biliyoruz; bk. *Şevki Bey mecmuası*, 2. tab., 1280, s. 183) Fatîn, san'at bakımından, hiç de değerli bir şâir sayılamaz. Klâsik şiirin XIX. asırdaki bozuk ve müstereddî şeklini temsil eden bir yığın kıymetsiz ve şahsiyetsiz şâirlerden biri de odur. Lisanı bozuk, nazım tekniği zayıf, fikirleri ve hisleri iptidâî ve müptezeldir. Buna rağmen, edebiyat tarihinde adının unutulmamasının tek sebebi, son şu'arâ tezkiresini yazmış olmasıdır. Sâlim ve Safâî tezkirelerine zeyil olmak üzere yazılan ve 672 şâirin tercüme-i hâlini ihtivâ eden bu tezkire, yakın zamanlara kadar, sırf bu bakımdan, başlıca bir kaynak olarak kullanılmış ise de (msl. Gibb, *A History of ottoman poetry*, London, 1905, IV, *tür. yer.*), buna da lüzûmundan fazla ehemmiyet vermemek icap eder. Çünkü Sâlim ve Safâî'den sonra yazılmış bir takım şuarâ tezkireleri v.b. hâl tercümeleri bugün meydana çıkarılmış bulunuyor; buna göre, Fatîn tezkiresi, olsa-olsa müellifin kendi muâsırları hakkında verdiği mâlûmat bakımından, istifâdeye şâyân görülebilir. Msl. Fatîn'in eserini doğrudan-doğruya Safâî ve Sâlim tezkirelerine zeyil olarak yazdığına bakılacak olursa, onun Râmiz tezkiresini görmediğine hükmedilebilir. Filvâki Râmiz tezkiresinde gördüğümüz bir çok şâirlerin (msl. Şeyhülislâm İshak ve Es'ad Efendi'ler ile Köprülü-zâde Es'ad Paşa (Hâsim) v.b.) hâl tercümelerinin Fatîn tezkiresinde de ve çok daha nâkıs bir şekilde zikredilmesi bu hususta kâfi bir fikir vermektedir. Verdiği mâlûmatın ve mutâlealarının yanlışlığı itibârı ile, Fatîn tezkiresini bu cins eserlerin kıymetsizlerinden biri sayabiliriz. Fatîn tezkiresi 1271'de taş basması olarak, basılmış ve daha sonra iki kere yeniden tabına teşebbüs edilmiştir. İlk teşebbüs Fatîn Efendi tarafından yapıldı: 8 muharrem 1273 (1856) tarihli *Cerîde-i havâdis* gazetesinde çıkan bir ilânda tezkirenin yeniden tab'edileceğinden bahisle, şiirlerini değiştirmek isteyenlerin yeni bir şiir göndermeleri, tercüme-i hâllerinde yanlışlık yapılmış olanların bunu tashihleri ve ismi evvelce unutulmuş bulunanların da lâzım gelen mâlûmatı 4 ay zarfında gazete idâresine, Fatîn Efendi'ye isâl olunmak üzere, göndermeleri bildiriliyordu. Lâkin bu teşebbüsten hiç bir netice çıkmamış-

tır. İkinci teşebbüsün Şinâsî tarafından yapıldığını görüyoruz. Şinâsî (*Tasvîr-i efkâr*, sayı 135, 27 rebiülevvel 1280) de neşrettiği *Tazkira al-şu'arâ'* adlı makalesinde, bu eseri yeniden tertip ve tab' için, Fatîn ile anlaşarak, bunun Meclis-i maarif-i umûmiyece de tasdik edildiğini kaydettikten sonra, yeni tab'ın nasıl bir maksatla hazırlanacağını izah eylemekte ve bâzı edebî meselelere âit hâşiyeler koymak, nufuz ve mevki sâhibi bir takım kimseler hakkındaki mubâlegalı ifâdeleri çıkarmak, lafzî ve mânevî yanlışlıkları düzeltmek, intihâl edilmiş olan şiirleri tasrih etmek, her şâirin hakikî kıymet ve meziyetini meydana koymak (Ahmed Râsim, *İlk büyük muharrirlerden Şinâsî*, İstanbul, 1327, s. 94—96) lüzûmunu belirtmek suretiyle, eseri etraflı olarak tenkit etmektedir. Şinâsî'nin Fatîn tezkiresi hakkındaki bu mutaleaları, eserin, muâsırları tarafından, haklı tenkitlere uğramış olduğunu belirtmektedir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), II, 373 v.d.; İbnülemin Mahmud Kemâl, *Son asır türk şâirleri* (İstanbul, 1930), I, 8 v.d., 1931, II, 367 v.d. (Fatîn hakkında en doğru mâlûmat burada bulunur). — Fatîn hakkında Avrupa mecmualarında çıkan yazıların tam bibliyografyası için bk. F. Babinger, *Geschichtschreiber der Osmanen* (Leipzig, 1927), s. 359 v.d.

(ORHAN F. KÖPRÜLÜ.)

FATRA. [Bk. FETRET.]

FATTĀḤ. [Bk. FETTÂH.]

FATVĀ. [Bk. FETVÂ.]

FAV. FÂO, Irak'ta, Basra vilâyetinde Şaṭṭ al-'Arab'ın başlıca kolunun munsabında kâin bir iskele ve aynı ismi taşıyan bir nâhiyenin merkezidir.

Bibliyografya: Ali Cavad, *Coğrafya lügati*, s. 566; Cuinet, *Turquie d'Asie*, III, 268 v.d.; v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum pers. Golf*, II, 309.

FAVC. [Bk. FEVC.]

FAVCDĀR. [Bk. FEVCDÂR.]

FAY'. [Bk. FEY'.]

FAYLASŪF. [Bk. FEYLESOF.]

FAYṢĀL. [Bk. İBN SA'ÛD.]

FAYYŪM. [Bk. FEYYÛM.]

FAYŻ. [Bk. FEYZ.]

FAYZABAD. [Bk. FEYZÂBÂD.]

FAYẒĪ ŞAYḪ. [Bk. FEYZÎ ŞEYH.]

FAYẒULLĀH. [Bk. FEYZULLÂH.]

FAŻĀLĪ. [Bk. FEDÂLÎ.]

FAZĀRA. [Bk. FEZÂRE.]

FÂZIL. FÂZİL (1759?—1810), Fâzıl-i Enderûnî, asıl adı Hüseyin. XIX. asrın başlangıcında büyük şöhrèt almış türk şâiri. Abdülhamid I. devrinde zuhûr ederek, Osmanlı devletine isyan eden Akkâ sergerdesi Tâhir Ömer'in torunudur. Babası Ali Tâhir'dir. Kapudan-ı deryâ cezâyirli Gazi Hasan Paşa tarafından Akkâ zapt ve Tâhir Ömer, katledilince, Ali Tâhir, hem Akkâ'yı hem de babasının intikamını almak için, harekete geçmiş ise de, Şam vâlisi Mehmed Paşa tarafından kolayca ortadan kaldırılmıştır. Gazi Hasan Paşa Fâzıl Bey'i, küçük kardeşi Hasan ve amcaları Osman, Ahmed ve Sâlih ile berâber, İstanbul'a getirdi. Fâzıl ile Hasan, yaşları küçük olduğundan, padişahın fermanı ile, enderûna alındılar (1775). Atâ Bey'in *Enderun tarihi* ile *Sicill-i Osmanî*, Fâzıl Bey'i Tâhir Ömer'in oğlu olarak gösterirler ki, yanlıştır. *Ḳāmūs al-a'lām* ve gâlibâ ona uyarak, bâzı edebiyat tarihlerinde, büyük babalarının katli ile çocukların İstanbul'a geliş tarihi 1180 (1766) olarak gösterilmesi de doğru değildir. 1201 (1786)'de ölen Hasan Bey için manzûm bir tarih yazan şâirin küçük kardeşinin 28 yaşında vefat ettiğini kaydettiğine göre, Hasan Bey 1173 (1759)'te doğmuştur. Fâzıl Bey'in hangi tarihte doğduğunu bilmiyoruz. Hasan Bey'den bir—iki yaş büyük olduğunu tahmin edersek, onun da 1170 hudûdunda doğduğunu ve İstanbul'a getirildiği zaman 18—19 yaşlarında olduğunu anlarız.

Fâzıl Bey'in hayatı aşk mâceraları ile doludur. Bunlardan üçü enderûnda geçmiştir. *Defter-i aşk* adlı uzun manzûmesinde bu mâceralarını sırası ile anlatır. Şâirin saray mektebindeki kıyafetini, türkçeyi arap şivesi ile konuştuğunu ve daha haylı hususiyetlerini, *Defter-i aşk* delâleti ile, öğreniyoruz. Üçüncü aşkı saraydan çıkmasına sebep olmuştur (1198 = 1783/1784). Artık İstanbul sokaklarında serseriyâne dolaşıyordu. Çok geçmeden, Galata meyhânelerinden birinde yeni bir mâceraya uğradı. Bu dördüncü aşk, kendi ifâdesine göre, 7 ay sürmüştür. Şâir *Defter-i aşk*'ta bunları anlatırken, bir de „çingene düğünü" tasvir eder ki, çok pitoreskdir. XIX. asır divan şâirlerinin ve bu arada en ziyâde Fâzıl'ın edebî telâkkilerindeki husûsiyetlerini gösteren hakikî hayat levhaları arasında bu parça unutulmamak gerektir. Enderûndan ayrılan şâir tam 12 yıl „feleğin tevbihinden" kurtulamadı. Zarûret ve sefâlet içinde yüzdü. Bu uzun acıklı yıllarda devrin hükümdarı olan Selim III.'e ve zamanının ileri gelenlerine bir çok kasîde sunarak, hâlini anlatmağa çalıştı. Bu manzûmelerin bir kısmı pek hazîndir. Bir kısmı ise, msl. reisülküttâb Râşid Efendi'ye verdiği *Allah kerîm* ve Vâlide kâhyası meşhûr Yûsuf Efendi'ye sunduğa *İnşaallah* redifli kasîdelerde olduğu gibi, boş vâitlere karşı istihzalar ile doludur. Padişaha

takdim ettiği bir „gazel-i müzeyyelde" kazâ ve kadere râzı ve mütevekkil olduğunu söylüyorsa da, fecî ve sefîl geçen günlerin acısına tahammül edemeyerek, isyan ettiği başka parçalarından anlaşılıyor. Bir tercî-i bendinden istidlâl ediyoruz ki, nihâyet şâir „nânpâreye" nâil olmuştur. Cevdet Paşa (*Tarih*, IX, 219)'nın yazdığına göre, Rodos tevliyetinden ibâret olan bu „nânpâre" sâyesinde az-çok refâh bulduğunu da yine şâirin bu manzûmesinden anlıyoruz. Fakat yaradılışında rind, keyfine düşkün, müsrif ve cömert olan Fâzıl, bu tevliyetin kendisine kâfi gelemeyeceğini düşünmüş, „hâcegânlık" tarikına kayrılmasını istemiştir. Nihâyet, *Fatîn tezkiresi*'nin de kaydettiği gibi, uhdesine bu rütbe verildi; bir müddet Halep defterdarlığı maadin-i humâyun emaneti gibi, hizmetlerde kullanıldı. Bâzı manzûmelerinden, bâhusus Selim III.'e takdim ettiği iki kasîdeden, kaleleri ve bütün havâliyi teftiş memuriyeti ile gönderildiği Erzurum ve civarında çok meşakkat çektiği, 9 ay süren seyahatinden İstanbul'a, borç içinde, pek perişan döndüğü anlaşılıyor. Şânî-zâde (*Tarih*, I, 407) Fâzıl Bey'in, İstanbul'da bulunduğu zamanlar, önce Eyyûb'da, sonra Beşiktaş'ta ikamet ettiğini bildirmektedir. Yine Şânî-zâde'nin bildirdiğine göre, „lisanına perhizsiz, Nef'î-gûnâ, bî-mübâlât ve bî-pervâ idi". Hakkında bâzı şikâyetler oldu. Zâten tevliyeti üstünde olan Rodos'a sürüldü (1214 = 1799). Veliahtlık zamanından beri Selim III.'in mûtemedi ve akıl hocası olan reisülküttâp Râtib Efendi de orada menfi bulunuyordu. Fâzıl'ın Rodos'a vardığı esnâda bu zat idam edildi. Şâir, bu korkunç bâdirenin te'siri ile, kör oldu. İstanbul'a dönmesine müsâade edildi. Fâzıl bundan sonraki hayatını yatakta geçirmiştir. Şânî-zâde ölümünden bir iki yıl önce gözlerinin açıldığını haber veriyor. 10 yıl alîl yaşadığı muhakkaktır. Sürûrî, ölümü münâsebeti ile yazdığı tarih manzûmesinde:

Merdüm-i çeşmin kazâ göz habsine almış idi
On sene mahrûm-i seyr-i husn-i hûbân eyledi

diye tasrih ediyor. Tezkire sâhibi Fatîn'in „yedi sene" deyişi yanlıştır. Hele *Enderûn tarihi* sâhibi Atâ, şâirin körlüğünü, Selim III.'in mürteciler elinde şehid olması sebebi ile, gece gündüz göz yaşı dökmesine atfeder ki, hiç bir esâsı yoktur. Fâzıl, Rodos'a 1799'da sürülmüş ve bu felâkete uğramıştır. Selim III.'in ölümü ise, 1808'dedir.

Fâzıl, bu 10 yıl esnâsında, anlaşılan, câize alıp hayatını te'min edebilmek için, kör ve yatak esiri olduğu hâlde, bir çok kasîdeler ve tarihler yazıp, hükümdara ve devrin büyüklerine sunmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu manzûmelerden biri de Selim III.'e takdim ettiği *İki gözüm* redîfli kasîdesidir. Kasîde bize şâirin hem kör, hem romatizmadan muztarip olduğunu bildirdiği gibi, bu şiirin kendisi henüz affedilmeden „gurbette" (Rodos'ta) yazıldığını da ihsas ediyor. Fâzıl nihâyet 1225 zilhiccesinin sonlarında (kânun I. 1810) öldü. Mezarı Eyyûb'dadır.

XVIII. asırdan itibâren hemen bütün divan edebiyatı müntesipleri, o asrın ilk büyük şâiri olan Nâbî ile Nedîm'in te'siri altında kalmışlardır. Nâbî'de, muâsırı iranlı şâir Sâib'i hatırlatır hikmetfurûşluk, Nedîm'de bu temâyülden büs-bütün ayrı, geçici dünya zevklerinin şûhâne ifâdesi hemen göze çarpmakla berâber, her ikisinde, kendilerinden evvelki nesilde görülen tekellüften haylı uzak bir beyân samimiyeti göze çarpar ki, çağdaşlarında ve sonradan yetişenlerde Nâbî ve Nedîm mukallitliği ile berâber, bu sâdelik ve hele bâzılarında, Nedîm'deki hakikî hayata doğru gidiş ve mücerret mefhûmları aşış temâyülü sezilir. İşte Fâzıl'ın manzûmeleri bu mülâhazayı te'yit edecek bir mâhiyet göstermekle berâber, bilhassa *Zenânnâme* ve emsâli uzun mesnevîleri, hakikî hayattan ilham alma düşkünlüğünü ifâde eder. Ancak Nedîm'deki bedîî zevk ve nezâhatten mahrûm oluşu, bu gibi eserlerini tamâmiyle pornografi sâhasına düşürmüştür. Edebî kıymet bakımından zayıf olmakla berâber, zümrevî divan şiiri telâkkisinden çok kere ayrılarak, bize türlü hayat manzaraları göstermiş olması itibârı ile, Fâzıl'a dikkate değer bir şâir diye bakabiliriz.

Eserleri. Fâzıl'ın eserleri *Divan*'ı ile *Defter-i aşk*, *Hûbân-nâme*, *Zenân-nâme* ve *Çengi-nâme* adlı dört uzun manzûmeden ibârettir. *Divan*'ı 1258 (1842)'de Mısır'da, Bulak matbaasında, güzel bir tâlik yazı ile basılmıştır. Bu nüshanın sonuna *Defter-i aşk* da ilâve edilmiştir. *Defter-i aşk* da dâhil olmak üzere, diğer manzûmeleri 1286 (1870)'da İstanbul'da Ali Rıza Efendi matbaasında, nesih yazı ile pek mühmel bir şekilde basılmıştır. Bu tab'ın da sonuna Sünbül-zâde Vehbî'nin *Şevk-engîz*'i ilâve edilmiştir.

1. Büyük bir cild teşkil eden *Divan*'ın 32 sahifesi ekserisi türkçe, pek azı arapça ve acemce olmak üzere, münâcât, naat ve çehâr-yâr ile 'Abd al-Ḳādir Gīlānī, Bahā' al-Dīn Nakşband ve Calāl al-Dīn Rūmī gibi zatlar için yazılmış medhiyeleri ihtivâ eder. 158 sahife tutan kasîde kısmında, başta Selim III. olmak üzere, devrin ileri gelenlerine sunulmuş uzun manzûmeler vardır ki, bunların hemen hepsinde şâir tâlihsizliklerini anlatır. Kasîdeleri arasında Nef'î, Nâbî, Nedîm ve hattâ Sâbit gibi üstadların tarzlarını taklit ile tanzim edi-

lenleri vardır. 56 sahifelik tevârih kısmında, bir kısmı kör olduktan sonra yazılmış bir çok tarihten başka, feleğe, bir yahudi güzeline ve içki yasağına dâir kasîde-i nevzuhûr ile *pîr-i mugân*'a gûyâ verdiği *temessük-i bâde* sûreti gibi, mizâhî sayılacak parçalar vardır. Gazeliyat kısmı 50 sahife tutmaktadır. Yukarıda da söylediğimiz gibi, bunların ekserisi Nâbî ve Nedîm tarzlarının taklit ve tanzirinden ibârettir. *Defter-i aşk*'ı ihtivâ eden son 19 sahifeden evvelki 23 sahifede, muayyen isimler tasrih edilerek yazılmış şarkılar iie tahmisler, tesdisler, müseddesler, kıt'alar ve beyitler göze çarpar.

2. *Defter-i aşk*. Şâirin aşk mâceralarını anlatan bu uzunca mesnevînin en pitoresk yeri çingene düğününü tasvir eden kısmıdır.

3. *Hûbân-nâme*. Sonundaki 11 beyitlik bir parçadan bu manzûmenin yukarıda ismi geçen Râtib Efendi'ye ithaf edildiği anlaşılmaktadır. „Sebeb-i nazm ı inşâ" kısmı bize sevgilisinin „hângi millette güzel çoktur" suâline cevap olmak üzere, onu yazmağa mecbur kaldığını öğretiyor. Şâir, sıra ile, Hindistan, İran, Bagdad, Mısır, Zenci, Habeş, Yemen, Magrib, Cezâyir-Tunus, Hicaz, Şam, Halep, Anadolu, Rumeli, Adalar, İstanbul, rum, ermeni, yahudi, çingene, tatar, arnavut, boşnak, çerkes ve milel-i muhtelifede Felemenk, İspanya, ingiliz, Nemçe, Moskof ve yeni dünya (Amerika) güzellerinin vasıflarını ve kendi telâkkîsine göre, husûsiyetlerini sayar.

4. *Zenân-nâme*. Bunu da yine sevgilisinin iltiması ile yazdığından bahseder; divan şiiri âdâbınca, kadından bahsetmenin abes olduğunu söyleyerek, özür diler. Bunda da her milletin kadınını anlatır ve „der beyân-ı emr-i nikâh" faslında evliliğin aleyhinde bulunur. Bu manzûmenin dikkate en ziyâde lâyık iki parçası vardır: biri kadınlar hamamı ve diğeri mahalle baskınıdır. [*Zenân-nâme*'nin İstanbul'da 1254 = 1838'de basılan taş basması nüshaları hâriciye nâzırı Mustafa Reşid Paşa tarafından, edebe muhâlif görülerek, toplattırılmış olduğundan, bu tabıdan ortada pek az nüsha kalmıştır; bk. J. H. Mordtmann, *EI*].

5. *Çengi-nâme*. Bu eser murabbâ kıt'alar şeklinde kaleme alınmıştır. *Çengi-nâme*'de, şâirin ifâdesine göre, bir mecliste devrin meşhûr köçekleri hakkında münakaşa oluyor, o aralık Fâzıl içeri giriyor; hâzır bulunanlar onu hakem yapıyorlar. İşte bunun üzerine kalemi eline alıyor, kimi yahudi, kimi ermeni, kimi rûm ve pek azı da çingene ve hırvat gibi başka millet lere mensûp olan İstanbul'un meşhûr köçeklerini, birer-birer isimlerini sayarak, tasvir ediyor. Bu manzûmeler, edebî keymetleri az olmakla berâber, o devrin örf ve âdetini canlandırmaları bakımından, ehemmiyetlidir.

Bibliyografya: Şânî-zâde, *Tarih*, I, 407; Cevdet, *Tarih*, IX, 219; *Enderûn tarihi*, IV, 242; *Fatîn tezkiresi*, s. 321. — *Zenân-nâme*, J. Decourdemanche v. b. tarafından, fransızcaya tercüme edilerek, 1870'te Paris'te basılmıştır. (ALİ CÂNİB YÖNTEM.)

FAZIL. AL-FAḌL B. AḤMED AL-ASFARĀ'ĪNĪ ABU 'L-ʿABBĀS (? —1014), Maḥmûd Ġaznavî'nin ilk vezîridir. Bidâyette Sâmânîlerin Merv *ṣāḥib-i barîd* (posta âmiri)'i idi. Sebüktigin'in ricası üzerine, Sâmânîlerden Nüḥ b. Manṣûr Faḍl'ı 385 (995)'te Nîşâpûr'a Maḥmûd'a, vezir olarak, gönderdi. Maḥmûd önce kendisini Horasan'daki kıt'alara *ḳā'id* nasbetti. Faḍl, genişlemekte olan devletin işlerini 404 (1013/1014) senesine kadar, büyük bir kabiliyet ve maharetle, idâre etti. Fakat bu tarihte rüşvet almakla itham edildiği zaman, isnâdâta cevap vermeden, kendi arzusu ile Gazne muhafızına teslim oldu. Bu hareketine kızan sultan orada kalmasına müsâade etti. Faḍl, Maḥmûd'un Hindistan seferlerinden biri esnâsında, 404 (1013/1014) senesinde ölmüştür.

Faḍl iyi bir idâreci olmakla berâber, büyük bir âlim değildi. Vezâreti esnâsında, resmî muhaberâtında farsçayı kullanmıştır.

Bibliyografya: ʿUtbî, *Kitāb al-Yamînî* (tab. Lahûr), s. 265—271; *Āṯār al-vuzarā'* (India Office yazm., nr. 1569), var. 88a—89a. (M. NAZIM.)

FAZIL. FAḌL B. AL-RABĪʿ (? — 824), Abbâsî halifelerinden al-Amîn'in vezîridir. Halife ʿOṯmân'ın azadlısı bir kölenin soyundan olup, hâlis arap duyguları göstermiş ve Abbâsî devletindeki kalabalık iranlı unsurlara karşı dâimâ araplığı temsil etmiştir. İki halifenin, yâni al-Manṣûr ve al-Mahdî'nin veziri sıfatı ile, babası al-Rabîʿ b. Yûnus da oldukça mühim bir rol oynamıştı. Hârûn halife olduğu zaman, Bermekîlere teveccüh gösterilip, kendisinin ihmâl edildiğinden dolayı, onlara karşı haset ve kin beslemiştir. Ḫayzurân 173 (789/790)'te öldüğü vakit, Hârûn tarafından, vezir tâyin edilmiş ve bu mansıbı Yaḥyâ b. Ḫâlid al-Barmakî'nin hakikî hukümdar kesildiği 178 (794/795) tarihine kadar muhafaza etmiştir. Ondan sonra al-Faḍl, Bermekîleri devirmek için, elinden geleni yapmış ve bu suretle tekrar vezirliğe yükselerek, makamını Hârûn'un oğlu ve halefi al-Amîn zamanında da muhafaza etmiştir. Adaşı al-Faḍl b. Sahl, al-Amîn'in kardeşi ve müstakbel halife al-Ma'mûn'u, hemen tamâmiyle nufuzu altında tutmuş olduğu gibi, al-Faḍl b. al-Rabîʿ de al-Amîn'in üzerinde gâyet büyük bir nufuz icrâ etmiştir. Hârûn, âsî Râfiʿ b. Layṯ'e karşı sefere çıkıp da, Horasan'da birden bire öldüğü vakit, al-Faḍl, al-Amîn'in emrine uyup,

fakat müteveffa halifenin son vasiyetini nakzederek, Horasan'a gidecek olan bütün orduyu Bagdad'a döndürmüş ve o sırada Horasan vâlisi bulunan ve derhâl kardeşine bey'at etmiş olan al-Ma'mūn bu harekete mâni olamamıştır. Al-Faḍl, bir gün halife olduğu takdirde, al-Ma'mūn'un intikam almasından korkarak, bütün kuvvetiyle al-Amīn'i kardeşi aleyhine teşvik etmiştir. Daha 194 (809/810)'te halife, al-Faḍl'ın ve Horasan vâlisi 'Alī b. 'Īsā'nın teşvikı ile, hutbede oğlu Mūsā'nın adını zikrettirmiş ve bu suretle onu veliahd ilân etmek niyetinde bulunduğunu açıkça göstermiştir. Bunun üzerine al-Ma'mūn kardeşi ile bütün münâsebetlerini kesmiştir. Receb 196 (martnisan 812)'da al-Amīn yakalanıp, tahttan indirilmiş; fakat çok geçmeden, kurtarılıp, tekrar halife olmuş ise de, al-Faḍl bir tarafa çekilmeği ihtiyata uygun bulmuştur. Fakat 201 (816/817) de, payitaht askerleri al-Ma'mūn'un kaymakamı al-Ḥasan b. Sahl aleyhine kıyam ettikleri vakit, çekildiği yerden meydana çıkmıştır. Vâli Muḥammed b. Abī Ḫālid, başlangıçta bâzı muvaffakiyetler elde etmiş ise de, al-Ma'mūn'un başka kumandanları ile uyuşamadığından, kendisi de âsîler tarafına geçmiştir. O zaman al-Faḍl Muḥammed ile birleşmiş ve Muḥammed Ḥasan b. Sahl'e hücûm etmiş ise de, mağlûp olmuş ve aldığı yaralar neticesinde ölmüştür. Bundan sonra al-Faḍl, ömrünün sonuna kadar, inzivada yaşamıştır. Horasan vâlisi Ṭāhir b. al-Ḥusayn'in şefâati üzerine, al-Ma'mūn tarafından hayatı bağışlanmış ve rebiülâhır yahut zilkâde 208 (823 yahut 824)'de ölmüştür.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), III, bk. fihrist; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VI, 35—274; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 491 v.dd.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 539 (trc. de Slane, II, 468 v.d.); Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 135 v.d.; Muir, *The caliphate, its rise, decline and fall* (3. tab.), s. 489 v.dd. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

FAZIL. AL-FAḌL B. SAHL (? —819), al-Mu'mūn'un v e z i r i. Aslen iranlı olup, ancak 190 (805/806)'da islâmı kabûl etmiştir. Âilesi Bermekîler tarafından Hārūn'a hararetle tavsiye edilmiş olduğundan, onların azimkâr hasmı Faḍl b. Rabī' de, İbn Sahl'in can düşmanı kesilmiştir. Faḍl b. Rabī' arap olduğu için, Faḍl b. Sahl iranlı olmak dolayısı ile de, onunla zıddiyet hâlinde bulunuyordu. Nasıl Faḍl b. Rabī' kardeşlerden al-Amīn tarafını tutmuş ise, kendisi de al-Ma'mūn'u tamâmiyle nufuzu altına almıştı. Bu suretle Hārūn'un oğulları arasında çıkan kavga, onların vezirleri yahut arap ve iran fırkaları arasında da bir mücâdele hâlini almıştır. Faḍl b. Sahl, Hārūn'un vefatından sonra, al-Amīn'in babası tarafından bilâfet verâseti hakkında ittihaz edilmiş bulunan kararı ihlâl etmesinden korkarak, 192 (808)'de Hārūn Horasan'a gittiği zaman, al-Ma'mūn'u da babası ile birlikte gitmeğe ikna etmiştir. Ertesi sene halife ölmüş ve al-Amīn Horasan'a karşı gönderilen ordunun Bagdad'a dönmesini emrettiği vakit, İbn Sahl, al-Ma'mūn'u, askerin arkasından koşup, vazifelerini yapmağa dâvet etmek niyetinden vazgeçirmiştir. Orduya bir elçi göndermekle iktifa edilmiş ise de, elçi bir şey yapamamış, hattâ tahkir edilmiş ve ordu da Bagdad'a doğru yoluna devam etmiştir. Ondan sonra al-Faḍl, emîrin dostu ve sâdık müşâviri olarak, efendisini her vesile ile kardeşine karşı hakkını müdafaa etmeğe teşvik etmiştir. Al-Amīn 195 (811)'te al-Ma'mūn'a karşı gönderdiği ordunun kumandasını, İbn Sahl'in entrikaları neticesinde, liyakatsiz 'Alī b. 'Īsā'ya vermiştir. 'Alī, Ṭāhir b. al-Ḥusayn tarafından, mağlûp edilmiş, kendisi ölmüş ve askeri kaçmağa mecbûr kalmıştır. Bu muvaffakiyetten sonra, al-Ma'mūn şark vilâyetlerinin idâresini İbn Sahl'e tevcih etmiş ve aynı zamanda *ẕu 'l-ri'āsatayn* („en yüksek iki makam sâhibi", yâni hem v e z i r hem s e r d a r) unvanını vermiştir. Hārūn'a büyük hizmetler ifa etmiş bulunan ihtiyar kumandan Harṯama b. A'yan Arabistan ve Suriye vâlisi tâyin edildiği vakit, devletin muhtelif taraflarının vaziyeti hakkında mâlûmat vermek üzere, Merv'e gidip, al-Ma'mūn'u görmeği tasmim etmiştir. Halife Şam'a gitmesini emretmiştir; fakat Harṯama yine Horasan'a gelince, Sahl kendisini âsî telâkki etmiştir. Bunun üzerine halife onu hapse attırmış ve bir kaç gün şonra da, İbn Sahl tarafından, öldürülmüştür. Bununla berâber, al-Ma'mūn, İbn Sahl'in kendisine dâimâ doğruyu söylemediğini nihâyet farketmiş ve bunun üzerine eski gözdesini, hamamda iken, öldürtmüştür. Bu vak'a 202 (818) yahut 203 (819) yılında Saraḫs'ta vukû bulmuştur.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), III, bk. fihrist; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VI, 134—324; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 531 v.dd.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 540 (trc. de Slane, II, 474 v.d.); Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 140 v.d.; Muir, *The Caliphate, its rise, decline and fall* (3. tab.), s. 489 v.dd. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

FAZIL. AL-FAḌL B. YAḤYĀ (766—808), B e r m e k î l e r d e n olup, zilhicce 148 (şubat 766)'de doğmuş ve Curcān, Taberistan, Rey v. b. yerlerde 176—180 (792—796/797) ve Horasan'da 178—179 (794/795—795/796)'da vâlilik etmiştir. 187 (803)'de Bermekîler nikbete

uğrayınca, hapsedilerek, ramazan 192 yahut muharrem 193 (808)'te Rakka'da ölmüştür. Daha ziyâde tafsilât için bk. mad. BERMEKÎLER.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

FĀŻİL. [Bk. FÂZIL.]

FAŻL. [Bk. FAZIL.]

FAZLAKA. [Bk. FEZLEKE.]

FAŻLÎ. [Bk. FAZLÎ.]

FAZLÎ. FAŻLÎ (?—971), muâsırları arasında KARA FAZLI diye şöhret kazanmış olan bu şâir, bir saracın oğlu olup, İstanbul'da doğmuştur. Asıl ismi, XVI. asır edebî kaynaklarına göre, Mehmed (Kaf-zâde ve Kâtib Çelebî, Ali olarak kaydederler)'dir. Âşık Çelebî, bir az sarf ve nahiv okuduktan sonra, şiir ve edebiyata merak edip, 953'te ölen Üsküplü şâir Riyāżî'den, sâir bâzı genç muâsırları gibi, acem dil ve edebiyatı hakkında ders aldığını yazar. Gerek edebî zevkinin inkişafında, gerek tasavvufa karşı alâkasının uyanmasında Riyâzî'nin mühim te'siri olduğu tahmin edilebilir. Halvetî şeyhlerinden Zarîfî Hasan Efendi'ye intisap ederek, onun tekkesinde halvetler çıkardığı hakkında, tezkireci Ahdî'nin verdiği mâlûmat, yine orada ve Âşık Çelebî ile Âlî'de sûfiyâne bin rubâiden mürekkep bir eser vücuda getirdiği hakkındaki ifâdeler ile pek iyi tetabuk eder.

Fazlî'nin edebî inkişâfında en çok müessir olan, Zâtî [b. bk.]'dir. Etrafına devrinin bir çok genç şâirlerini toplayan bu meşhûr üstada intisap eden Fazlî, gayret ve kabiliyeti ile hocasının büyük teveccühünü kazandı ve şehzâde Mehmed'in sünnet düğününde (1530), Zâtî'nin iltimâsı ile, tanzim ettiği bir kasîdeyi Kanunî Süleyman'ın huzurunda okuyarak, iltifata mazhar oldu; şehzâde Mehmed Manisa sancağına çıktığı zaman, onun maiyetine, divan kâtibi olarak, tâyin edildi. Mehmed'in ölümünden sonra şehzâde Mustafa'nın divan kâtibi olan Fazlî, şehzâdenin 1552'de idamına kadar bu vazifede bulundu. Müteâkiben veliahd şehzâde Selim'in divan kâtipliğine tâyin edildi ve onun teveccühünü kazanarak, 970 yılı başlarında, 60.000 akçe zeâmetle, reisülküttâb oldu ise de, bu refah ve saâdet devri ancak iki yıl kadar sürdü ve 971 sonlarında, Kütahya'da vefat etti. Âşık Çelebî ile Hasan Çelebî tezkirelerinde ölüm yılı 970 olarak gösterilir ise de, onun reisülküttaplığı zamanında, yine şehzâde Selim'in divanında baş-kâtip olan 'Âlî ve bagdadlı Ahdî 971'de öldüğünü kaydederler ki, şüphesiz daha doğrudur. Riyâzî, Kaf-zâde Fâizî ve Kâtib Çelebî de aynı mâlûmatı tekrar ederler.

Âlî'nin ifâdesine göre, asık suratlı, şişman, dalgın bir adam olan şâirimizin dervîş mizaclı ve temiz ahlâk sâhibi olduğu bütün kaynaklardan ve bilhassa lûtuflarını gördüğü şehzâde Mehmed ve Mustafa hakkındaki samimî mersiyelerinden pek iyi anlaşılıyor (bu sonuncu hakkındaki mersiye, Rahmî ve Taşlıcalı Yahya'nın mersiyeleri ile birlikte, zamanında çok şöhret kazanmıştır (Atâ, *Tarih-i Enderûn*, IV, 125 v.d.; Hayrullah Efendi, *Tarih*, XI, 152 v.d.). Taşlıcalı Yahya ile meşhûr şâir Hayâlî [bk. madd.] arasında yıllarca süren ve o devir şâirlerini âdetâ iki fırkaya ayıran mücâdelede Fazlî'nin Hayâlî tarafını iltizam etmesi de munsif bir adam olduğunu gösterir. Mensûr ve manzûm bir çok edebî eserler vücuda getiren ve vazifesi icâbı olarak, resmî ve husûsî inşa ile de iştigâl eden Fazlî'nin, muâsırları tarafından iyi bir münşi ve kudretli, velûd bir şâir telâkki edildiği o devrin edebî kaynaklarından anlaşılıyor. Tezkiresini 953'te yazan Lâtîfî, onu velûd bir şâir ve nâsir olarak gösterdiği gibi, Âşık Çelebî de bilhassa *Hümâ ve hümâyûn* adlı mesnevisinin tanziminden ve Sultan Mehmed'e intisabından sonra yazdığı şiirlerin, eski eserleri ile mukayese edilemeyecek kadar, mükemmel olduğunu söyler ve inşâdaki kemâlini tasdik eder. Aynı takdire Ahdî ve Hasan Çelebî gibi müelliflerin de iştirâk ettiğini görüyoruz. Âlî, Âşık Çelebî'nin mâlûmatını ve takdirkâr mutalealarını naklettikten sonra, gerek şiirlerinin, gerek nesrinin perişan ve lüzumundan fazla uzun ve zevksiz olduğunu ilâve eder ve İran'a firar eden şehzâde Bayezid hakkında acem şahına yazılan nâmenin Fazlî tarafından yazıldığını söyler. Mamafih tasannûlu kasîdeleri, çifte kafiyeli gazelleri zamanında oldukça beğenilmiş ve mesnevîlerinden *Hümâ ve hümâyûn* ve bilhassa *Gül ve bülbül* ona büyük bir şöhret temin etmişti. Bir kısım şiirlerinde, üstadı Zâtî'nin te'siri, umûmiyetle, kendini hissettirirse de, *Gül ve bülbül*'ünde, gerek telâkki, gerek ifâde bakımlarından, şahsiyeti bârizdir. Bildiğimiz eserleri şunlardır:

1. Gazel, kasîde, musammat, terkip ve terciibend şekil ve nevinde bir çok manzûmeler. Lâtîfî onun divan tertip ettiğini söylerse de, diğer kaynaklar divan tertip ettiğinden bahsetmeyip, sâdece manzûmelerinin çokluğunu kaydederler.

2. Sûfiyâne mâhiyetle bin rubâîden mürekkep eser. Bunun husûsî bir isim altında toplanıp-toplanmadığını bilmiyoruz.

3. *Hümâ ve hümâyûn* adlı mesnevî. Ḫvâcûy-i Kirmânî'nin aynı adı taşıyan meşhûr mesnevîsinden mülhem olan bu eser, bundan küçük bir misâl veren Latîfî'nin ifâdesine göre, 5.000 beyitten mürekkeptir. Âşık Çelebî'ye göre, Sultan Mehmed divanına intisâptan evvel yazılmış ve Fazlî'nin mesnevî sâhibi kudretli bir şâir olarak tanınmasına yardım etmiştir.

4. *Lahcat al-asrār* adlı mesnevî. Âşık Çelebî, Âlî, Hasan Çelebî bundan bahsederler ve Nizâmî'ye nazîre olarak yazıldığını söylerler. Bilhassa Âşık Çelebî bu mesnevî hakkında çok takdirkâr davranır.

5. *Naḫlistān* adlı mensûr hikâyeler mecmuası. Sa'dî'nin *Gulistān*'ı tarzında yazılan bu eserdeki hikâyelerin tercüme değil, te'lif olduğunu Aşık Çelebî tasrîh eder.

6. *Gül ve bülbül* adlı mesnevî. Yalnız şark edebiyatlarında değil, bütün dünya edebiyatlarında çok meşhûr olan gül ve bülbül mevzuunu, timsâlî bir hikâye şeklinde ve ona sûfiyâne-ahlâkî bir hüviyet vererek, canlandıran bu mesnevî, Fazlî'nin eserleri arasında en çok şöhret kazanan, daha doğrusu ona şöhretini te'min eden bir eserdir. 960'ta tamamlanarak, şehzâde mustafa'ya ithaf olunan *Gül ve bülbül*, daha şâirin hayatında, diğer eserlerini unutturacak kadar büyük rağbet kazanmış ve bu şöhretini sonraki asırlarda da muhafaza etmiştir. J. v. Hammer tarafından 1834'te, *Gül ü bülbül, das ist Rose und Nachtigall* ismi altında, almanca tercümesi ve türkçe metni ile Viyana'da neşredilen bu mesnevî, Fazlî'nin adını istişrak âlemine ve bu mevzû ile alâkalı sâir garp müelliflerine de tanıtmıştır (msl. Charles Joret, *La Rose dan l'antiquitè et an Moyen-âge*, Paris, 1892, s. 228 v.b.). Şüphesiz iran şâirlerinin aynı tarzda yazdıkları *Gul u Ḫusrav, Gul u Harmuz, Gul a mal, Gül u Şanūbar, Gul u navrūz* gibi eserlerin Fazlî'ye bir örnek hizmetini gördüğü ve bilhassa çok takdir ettiği Ḫvācüy-i Kirmānî'nin *Gul u navrūz*'undan mülhem olduğu söylenebilir. Fakat, şâir Lûtfî'nin XV. asırda çagatayca yazdığı *Gul u navrūz*'u bir tarafa bırakılırsa, Fazlî'nin *Gül ve bülbül*'ü türk edebiyatının bu mevzua âit en güzel eseri olarak kabûl olunabilir. Onun te'siri altında, *Gül ve bülbül* ismi ile osmanlı şâirlerinden Bakâ'î, Gâzî Giray ve daha başkaları tarafından da mesneviler yazılmışsa da, bunların hiç biri Fazlî'nin eseri ile rekabete muktedir olamamıştır. İstanbul ve Avrupa kütüphânelerinde muhtelif nushalarına tesâdüf olunur (msl. Üniversite kütüp.; Rieu ve Flügel).

Lûtîfî tezkiresinin eski yazmalarında tesâdüf edilmeyip, yalnız matbû nüshada bulunan ve her hâlde asıl metne sonradan eklendiği açıkça anlaşılan bir ilâve de, Fazlî'nin, acem şâirlerinin *ḫamsa*'lerine mukabil *sitta* (yâni altı mesneviden mürekkep bir külliyat) vücuda getirdiği yazılıyorsa da, eldeki kaynaklarda, yukarıda sayılanlardan başka, hiç bir eserinde bahs olunmayışına göre, buna kıymet vermemek icap eder. Ancak, şâirimizin, muhtelif şehzâdelerin divan kâtipliğini yaparken, resmî ve husûsî, yüzlerce inşa nümûnesi vücuda getirmiş olması pek tabiîdir. Bâkî ve muakipleri ile başlayan yeni edebî cereyanlardan sonra, Zâtî ve bu arada bu mektebin en mühim mümessillerinden biri olan Fazlî'nin eserleri de unutulmağa başlamış ve şâirimiz, XVII. asırdan başlayarak, ancak *Gül ve bülbül*'ü ile şöhretini muhafaza edebilmiştir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Latîfî, *Tezkire* (nşr. Fâik Reşad; İstanbul, 1314, s. 264 v.d.); Âşık Çelebî, Hasan Çelebî, Riyâzî ve Kaf-zâde Fâizî tezkirelerinin husûsî kütüphânemizdeki nüshaları; Ahdî-i Bagdâdî, *Tezkire* (Üniversite, türk. yazm. 2604, var. 98b v.d.); 'Âlî, *Kunh al-aḫbār* (basılmamış kısım, Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 5959, var. 467b v.d.); J. v. Hammer, *Gesch. d. Osman. Dichtk.*, II, 809; Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, III, 108. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

FAZLÎ. FAŻLÎ (FOŻLÎ, FUTHALÎ), cenûbî Arabistan'da bir kabile gurupunun s ü l â l e a d ı d ı r. Bu adın yanında 'Oṯmānî ('Usmānî) adına da rastlanır; zîra rivâyete göre, hânedanı kuran Faẓl aslen türk imiş. Bunlar Yâfi' 'den neş'et etmiş olup, eskiden onların adını kullanırlar idi.

Fazlî'lerin arâzisi 45°10'—46°30' şarkî tûl (Greenw.) arasında ve 30—50 km. genişliğiudedir. Cenûpta — Aden körfezi, garpta — Laḥec, şimâlde — Yâfi' ve şarkta — 'Avẓillalerin arâzisi ve Daṯina ile muhattır. Garp cihetinde çukur ve geniş Abyan ovası ile yaz yağmurları zamanında sel hâline gelen Bona (Bana, Bena) ve Ḥasan vâdilerini ihtivâ eder. Şark dağları arasında Cebel Naḥa'i ile Sala' vâdisini zikretmek gerektir. Toprak yalnız garpta (Abyan bölgesi) münbit olup, buranın başlıca mahsûlü pamuktur. Şark cihetı daha ziyâde bozkırdır. Memleketin idâre merkezi ve aynı zamanda sultanın ikamet yeri sâhilden 8 km. mesâfede bulunan Seriya kasabasıdır. Burada takriben 400 nüfus, büyük bir câmi ve sultanın hisar şeklinde ikametgâhı vardır. Yahudilerin bu şehirde oturmaları yasaktır. Memleketin yegâne deniz ve ticâret kasabası Şugra (Şuḳra)'dır. 100 kadar nüfusu ve bir sarayı vardır; sultan senede 2 ay kadar burada ikamet eder. Yahudiler burada ancak senede bir kaç ay devam eden ticâret mevsiminde oturabilirler. Abyan şehirleri arasında eskiden müreffeh bir ticâret limanı iken bugün haylı düşkün bulunan 500 nüfuslu (bunun 1/5'i yahudidir ve büyük bir havraları vardır) 'Aşala şehri ile Ḥasan vâdisindeki takriben 300 nüfuslu (çoğu yahudi) Ma'r'i zikretmek gerektir. Bu kasabada büyük bir câmi vardır. Vâlilik irsen 'Oṯmānî hânedâ-

nına âit olup, kasaba onlar tarafından idâre olunur. Bunlardan başka (çoğunu yahudi âilelerinin teşkil ettiği) takriben 200 nüfuslu Na'ab kasabası vardır; buranın vâliliği de irsîdir ve vâlilere *sulṭān* unvanı verilir.

Faḍlîler memleketinin ahâlisi şâfi'î mezhebinde olup, dinî vazifelere, namaz, oruç farzlarına, şarap tahrimine ve *Kur'an*'ın başka hükümlerine son derece dikkatle riâyet ederler. Memlekette yaşayan kabîlelerden en ehemmiyetlileri Murâḳişler ile Ahl 'Elah'lardır. Ekserisi hür ve müstakil kabîleler (*ḳabā'il*)'dir. Abyan ahâlisi ile yahudiler, bilâkis, sultanın tebeasıdır (*ra'īya*). Sultan bunlardan istediği gibi vergi alır ve haklarında şeriat hükümlerini tatbik eder. *Ra'īya*'den biri adam öldürürse, sultanın askerleri tarafından, maktûlün mezarı üstünde bıçakla öldürülür. İlk defa bir şey çalan bir kimse sultanın önünde değnekle dövülür ve çaldığı şeyi geri vermeğe maḥkûm edilir; ikinci defasında eli kesilir; eğer tekrar çalar ise, içine ağır bir şey konulmuş bir torba ile denize atılır. Oruç tutmamak gibi, dinî suçlar hem hapis ve hem pranga ile cezalandırılır. Zina ile katil aynı hukme tâbidir. Katil maznununun suçlu olup-olmadığını meydana çıkarmak için, „âteş imtihanı" yapılar. Bu imtihan sultanın huzûrunda maznunun dilinin altına âteşle kızdırılmış bir bıçak konulmak suretiyle, „âteş kadısı" tarafından yapılır ve hukmü âteş kadısı verir.

Faḍlîler önce Yāfi' 'ler âilesine mensûp idiler, sonraları onlar ile berâber, Yemen imamlarının hukmü altına düşmüşler ise de, nihâyet o bağdan kurtulmuşlardır. Daha sonra Yāfi' 'ler ile düşman olup, 1830 ile 1840 arasında onlardan münbit Abyan bölgesini almışlardır. Laḥecli 'Abadiller ve 'Avāliḳlar (Faḍlîlerin Daşına bölgesini bu sonuncular haraca bağlamışlardır) ile eskiden beri düşmandırlar. Bilâkis Vāḥidîler, Raṣṣāṣlar ve 'Aḳāribler ile dostturlar. İngilizler ile münâsebetleri, 1865'e kadar hayli gergin idi. O sene İngiltere tarafından aleyhlerine açılan harpte 'Aṣala'de ağır bir mağlûbiyete uğrayarak, sulh akdetmişlerdir ve o zamandan beri İngiltere ile münâsebetleri dostânedir.

Faḍlîler hânedanı, „altı parmaklılık" denilen bir tabiat garîbesinden dolayı, fiziyoloji bakımından, pek ziyâde dikkate şâyândır. Sultanın ve en yakın akrabasının ellerinde ve ayaklarında küçük parmaklarının yanında, parmak biçiminde, kıkırdaktan bir fazlalık vardır ki, cenûp arapları ve sâmî kavimler arasında fevkalâde bir beden kuvvetine alâmet gibi telâkki edilir.

Bibliyografya: Maltzan, *Reise nach Südarabien* (Braunschweig, 1873), s. 252—268; Ritter, *Erdkunde*, XII, s. 659—662; Bent, *Exploration in the Jafei and Fadhli Countries* (*Geogr. Journ.*, XII, London, 1898, s. 41—63). (J. SCHLEIFER.)

FAZLULLAH. FAḌL ALLĀH. [Bk. REŞİDDDİN.]

FAZLULLAH. FAḌL ALLĀH, Memlûkler devrinde Kahire'de memuriyetlerde bulunan bir âilenin adıdır; şecerelerini halife 'Omar I.'e çıkardıkları için, âzasından bâzıları al-'Omarî künyesi ile de mârûftur. Âilenin ceddinin adı Faḍl Allāh Camāl al-Dīn Abu 'l-Ma'āşir b. 'İzz al-Dīn idi. Oğullarından biri, Şaraf al-Dīn 'Abd al-Vahhāb (ölm. 717 = 1317), Ḳalāvun devrinde sır-kâtibi olmuştur; diğer oğlu Muḥyi 'l-Dīn Yaḥyā (ölm. 738 = 1337) da Şam'da al-Nāşir devrinde sır-kâtibi olmuş, fakat 733 (1332/1333)'te Kahire'de yerleşmişti. Bu zâtın oğlu Şihāb al-Dīn Abu 'l-'Abbās Aḥmed (doğ. 700 = 1301) evvelâ kadı ve sonra nâzır olmuş; fakat bilhassa te'lif ettiği eserler ile tanınmıştır. *Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār* unvanı ile, ansiklopedi tarzında, büyük bir eser ve *al-Ta'rīf bi 'l-muṣṭalaḥ al-şarīf* adlı bir resmî münşaat kaleme almıştır. İçinde daha başka kıymetli mâlûmat bulunan bu kitap, 1312 (1894/1895)'de Kahire'de basılmıştır. Aynı müellifin başka eserleri Brockelmann, *GAL*, II, 141 ve *Suppl.*, I, 218, 579; II, 175'te zikredilmiştir. Şihāb al-Dīn yahut alelâde anıldığı gibi, İbn Faḍl Allāh 749 (1349)'da Şam'da tâundan ölmüştür.

Bibliyografya: Brockelmann, *göst. yer*; Tiesenhausen, *Recueil de matériaux rel. à l'histoire de la Horde d'or*, s. 207—251 (yukarıda zikredilen eserlerden parçalar nakledilmiştir); bk. bir de Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 56 v.d.

FAZLULLAH. FAḌL ALLĀH (1339—1393), ḤURŪFÎ lakabı ile tanınmış olup, bu ad ile mârûf olan bir mezhep kurmuştur. Astarābādlı bir dervîş olup, 740 (1339)'ta doğmuştur. Ḳarmaṭî 'lerin fikirlerine iştirāk ediyordu. Filhakika İsmā'îlî 'lerden, harflerin sayı kıymetlerinden başlı-başına bir akaid sistemi çıkarmak mesleğini almış olsa gerektir. Kendisi bu harflere iranlılar tarafından alfabeye ilâve edilmiş bulunan 4 harfi de katmıştır. Timur'un oğlu Mīrān Şāh tarafından, 796 (1393)'da Şirvan'da idam ettirilmiştir. Tilmizlerinden biri, 'Alī al-A'lā, Anadolu'ya geçip, bir bektaşı tekkesine yerleşerek, Faḍl Allāh'ın mezhebini Ḥacı Bektaş'ın imiş gibi yaymağa başlamıştır. Bu zat, kendisini Allahın insan şeklinde tecellisi telâkki ederdi; bu zannı müridlerine de telkin etmiştir. Mezhebi hakkında bk. HURÛFÎLİK. Yarısı farsça ve yarısı Astarābād lehçesinde yazılmış *Cāvidān-i kabīr* unvanlı bir eser ile unvanının *İskan-*

dar-nāma olması muhtemel bulunan farsça bir manzûme ve *ʿArş-nāma* unvanlı bir manzûme ile *Muḥabbat-nāma* adlı bir kitap yazmıştır.

Bibliyografya: E. G. Browne, *JRAS* 1898 ve 1907; *Catal. of pers. Mss. Cambridge*, s. 69—86; *Handlist*, s. 56; G. Jacob, *Beiträge zur Kenntnis der Bektaschis*, s. 41, not 1; ayn. mll., *Die Bektaschijje im Verhältnis zu verwandten Erscheinungen* (München, 1909); İsḥāḳ Efendi, *Kāşif al-asrār*, s. 157; Cl. Huart, *Textes persans relatifs à la secte des Houroûfis* (*Gibb Memorial Series*, IX cild), s. XIII; Goldziher, *Vorlesungen über den Islām*, s. 252.

(CL. HUART.)

FĀZŌĞLÎ. [Bk. FÂZOGLI.]

FÂZOGLÎ. FĀZŌĞLÎ, İngiltere-Mısır Sudanı 'nda, 10° ve 11° şimâl arz dâireleri arasında, mâvî Nil 'den Habeşistan hududuna ve daha öteye kadar uzanan bir dağlık mıntakanın adıdır. Başlıca mevkiler, mâvî Nil üzerinde, Fâmaka ve Fāzōğlî 'dir. Bu mıntakada zencimsi (negroid) kabîleler sâkin olup, Funglar tarafından fethedildikten sonra, aralarında islâmiyet ve arap dili, bir dereceye kadar, yayılmıştır. Başlıca kabîleler Burūn, Barta, Hamac (Hameg) ve Cebelâvî 'dir. Evvelce huküm süren Funglar artık hemen tamâmiyle ortadan çekilmişlerdir. Ahâli arasında Sudan 'ın diğer kısımlarından gelmiş bir mıkdar arap da vardır.

Çok eski zamandan beri Fāzōğlî hârice gönderdiği esirleri ve altını ile meşhûr idi. Bugün hâlâ orada altın bulunuyor; fakat başlıca altın mıntakası olan Banî Şanḳūl (Şangūl) Habeşistan toprağındadır.

Fāzōğlî, Mısır istilâsından evvel, Sennār 'daki Fung devletine tâbi bir memleket idi. Rivâyete göre, Funglar, XVII. asrın nihâyetine doğru huküm süren kıralları Unsa b. Nāşir 'ın kumandasında, orayı fethetmişlerdir. XVIII. asırda Sennār 'ı ve Habeşistan 'ı gezen seyyah Bruce, Fungların eski hukümdar âilesini iktidar mevkiinde bulmuş ve bu hukümdarın onları kendilerini metbû tanıyıp, vergi vermekle mükellef tutmakla iktifa eylemiş olduğunu beyan ediyor. Fransız seyyahı Cailliaud (bk. Şuḳayr) bunun aksini söylüyor; ona göre, Fāzōğlî hukümdarları Fung hukümdar âilesinin bir şûbesine mensûp idiler; Şuḳayr, Mısır istilâsından evvel 215 senelik bir zaman için, bu kıralların Cailliaud tarafından tertip edilmiş bir listesini veriyor.

Fāzōğlî 1822 'de, İsmāʿîl Paşa zamanında, mısırlılar tarafından işgâl edilmiştir. İsmāʿîl altın mıntakası olan Banî Şanḳūl havâlisini gezmiştir; mamafih orası umduğu gibi çıkmamıştır. O tarihten itibâren Fāzōğlî Mısır Sudanı tarihine bağlanmıştır; fakat Mahdî 'nin ve halefinin idâresi zamanında, Omdurman 'dan ayrılarak, kısmen Habeşistan idâresi altına girmiştir. Bugün Fāzōğlî 'nin en büyük kısmı Mısır-İngiltere Sudanı 'nın eyâletine bağlıdır.

Bibliyografya: James Bruce, *Travels to discover the sources of the Nile*, 2. tab. (Edinburgh, 1804), VI, *tür. yer.*; Naʿūm Bey Şuḳayr, *Tārīḫ al-Sūdān* (Kahire, 1903), bk. fihrist; *The Anglo-Egyptian Sudan, a compendium*.. (nşr. Count Gleichen), London, 1905, II, bk. fihrist; E. A. Wallis Budge, *The Egyptian Sudan* (London, 1907); etnoloji için krş. I. Waterston, *Report upon the physical characteristics of some of the Nilotic Negroid tribes* (bk. Andrew Balfour, *Third report of the Wellcome Research laboratories at the Gordon College Khartoum*, London, 1908, s. 325 v.d.). (S. HILLELSON.)

FECR. FACR (A.); „tan yeri ağarması", *Kur'an* 'da LXXXIX. sûrenin adıdır.

FEDÂ. [Bk. FİDÂ.]

FEDÂLÎ. AL-FAŻĀLÎ, MUḤAMMED B. ŞĀFIʿÎ AL-ŞĀFIʿÎ (? — 1821), arap fıkıh ve akâid âlimlerinden olup, Delta 'da Samannud civarında Munyat Fażāla 'de doğmuş (*Ḫiṭaṭ cadîda*, IX, 2; XVI, 80; Bācūrī, *Taḥḳīḳ al-maḳām ʿalā kifāyat al-ʿavāmm*, Kahire, 1315, s. 9) ve 1236 (1821) 'da ölmüştür (*Cat. of Khediv. Library*, II, 39). Yalnız *Kifāyat al-ʿavāmm min ʿilm al-kalām* müellifi ve Bācūrī [b. bk.] 'nin hocası olarak mâlûmdur. Talimizi daha velûd olup, üstadının eserine yukarıda zikredilen hâşiyeyi ilâve etmiştir. Metin ve hâşiye, gerek yazma ve gerek basılmış nüshalarda, dâimâ yan-yana bulunur. D. B. Macdonald, *Development of Muslim Theology*, s. 315—351 'de metnin bir tercümesi vardır.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, II, 489; *Suppl.*, II, 744; Ahlwardt, *Verzeichnis*, IV, 459, nr. 5148; Ellis, *Cat. of Ar. printed books in British Museum* (*Muḥammed İbn Shāfiʿi al-Fażżāli* başlığı altında; fakat *Ḫiṭaṭ cadîda* 'de künyesi Fażālî şeklinde geçmektedir). (D. B. MACDONALD.)

FEDDÂN. FADDĀN (A.), ârâmî dilinden gelme (bk. Fränkel, *Aram. Fremdwörter*, s. 129) arapça bir kelime (asıl mânası: „tarla süren çift öküzü") olup, Mısır 'da bir arâzi ölçüsünün ismidir. Büyüklüğü bir çok defa değişmiştir. Lane 'in bildirdiğine göre, kendisinin Mısır 'da ikametinden (1833—1835) az önce, bir *faddān* = aş.-yk. 1,1 *acre* (*acre* = aş.-yk. 4 dönüm) idi. Kendi zamanında ise, 1 *acre* 'dan eksik idi. Bir *faddān* = 333 1/3 murabbâ *ḳaṣaba* sâhasında olup, 24 *ḳīrāṭ* 'a bölünmüştü; bir *ḳaṣaba* önceleri 24 *ḳabża* iken, sonra 22 *ḳabża*

itibâr edilmiştir. Fransız istilâsı esnâsında 3 türlü *faddān* vardı: Nil civarında (= 1,336 *arpent*), Nil'den uzak yerlerde (= 2,375 *arpent*), Dimyat'ta (= 2,012 *arpent*). Bunlardan başka, yukarı Mısır'da (= 1,670 *arpent* = 5.724 m².) ve koptlarda (= 5.253 m².) da ayrı *faddān*'lar kullanılırdı.

M. Decourdemanche'a göre, her biri 6 zirâ (bir zirâ = takriben 0,5 m.) boyunca, 400 *ḥākimî* (Ḥākim bi-amrillāh tarafından kabûl edilmiş olan *ḳaṣaba*) yahut Bâbilî *ḳaṣaba*'lık eski *faddān* = 5883, 5 m². ve 333 ⅓ *ḳaṣaba*'lık yeni *faddān* = 4200,8333... m². hesap edilir.

Suriye'de bu *faddān* kelimesi „tek bir öküz" mânasında da kullanılır; ölçü olarak = 333 *ḳaṣaba*.

Bibliyografya: E. W. Lane, *Modern Egyptians*, II, 377; S. de Sacy, *Relation de l'Egypte par Abd-Allṭif*, s. 90; J. A. Decourdemanche, *Poids et mesures des peuples anciens et des Arabes* (Paris, 1909), s. 90; H. Sauvaire, *Métrologie Musulmane* (*JA*, VIII. seri., VIII, 1886), s. 516 v.dd.

(CL. HUART.)

FEDEK. FADAK (küçült. FUDAYK), Arabistan'da Ḫaybar [b. bk.] civarında bir kasaba olup, orası gibi, bu da yahudiler ile meskûn idi. 6 (627) yılında Peygamber, bura ahâlisinin Ḫaybar yahudilerine yardım etmek istediklerini bildiği için, 'Alî'yi Fadak üzerine göndermiştir. Ertesi sene Ḫaybar zaptedildiği vakit Fadak yahudileri de, mâmeleklerinin yarısı kendilerine bırakılmak üzere, inkiyat arzetmişlerdir. Peygamber ile Fadak ahâlisi arasında tavassut hizmetini Muḥayyişa b. Mas'ûd yapmış ve bundan dolayı, Peygamber tarafından, mükâfat görmüştür. Peygamberin vefatından sonra kızı Fâṭima, Abū Bakr'den Fadak ile Ḫaybar'in, babasının mirası gibi kendisine verilmesini istemiş ise de, Abū Bakr Peygamberin: — „Biz peygamberler miras bırakmayız; terkettiklerimiz — sadakadır" — sözüne uyarak, bu talebi reddetmiştir. [Halife 'Omar Fadak'i Peygamberin veresesine iâde etmek istemiş ise de, 'Abbâs ve 'Alî arasında ihtilâf çıkarak, kimse tasarruf edemeyip, yine beytülmâle kalmıştır. Daha sonra Banî 'Umayya'den 'Omar b. 'Abd al-'Azîz Fadak'i Fāṭima'nin ahfâdına vermiş, fakat halefi geri almıştır. Abbâsîlerden Ma'mûn tekrar iâde etmiş, fakat Mutavakkil yine geri alarak, hâsılâtını sadakaya tahsis etmiştir].

Bibliyografya: al-Bakrī, *Geographisches Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), s. 8, 144, 333, 814; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 823; III, 308, 855—858; Balāẕorī (nşr. de Goeje), s. 30 v.dd.; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 1556, 1583, 1589; III, 1342; İbn Hişām, *Sīra* (nşr. Wüstenfeld), s. 764, 773, 776; Ritter, *Erdkunde*, XII, 59, 61 v.d.; XIII, 402; Muir, *The life of Mahomet* (London, 1858), IV, 73, 291 v.d., 338; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme* (Paris, 1847/1848), III, 201, 338 v.d. ve index. (J. SCHLEIFER.)

FEDŪ. [Bk. FİDYE.]

FEHİM. [Bk. FEHİM.]

FEHÎM. FAHİM (1789—1846), XIX. asrın ilk yarısında yaşamış bir türk âlim ve şâiri. Asıl adı Süleyman'dır. 1203 (1788/1789)'te İstanbul'da doğdu. *Tefsîr-i mevâkib* sâhibi meşhûr İsmâil Ferruh Efendi'nin dâiresinde yetişti. *Kethuda-zâde menâkibi*'ni yazan Mehmed Emin Efendi'nin ifâdesine göre, Ferruh Efendi'nin „kalpaklısı" (uşağı) idi. Kendisinden fârisî öğrenen Cevdet Paşa, arapçası kuvvetli değilse de, fârisiyi mükemmel bildiğini söylüyor. Fehîm Efendi, önce Divan-i hümâyun-u mühimme kalemine girmiş ve bir müddet de darphânede çalışmıştır. Sonra Rumeli'ye giderek, uzun zaman voyvodalık ve müteselliimlik hizmetlerinde bulunmuştur. Cevdet tarihinin ifâdesinden (XII, 232) istidlâl edildiğine göre, genç yaşında ders okutacak derecede bir liyakat kazandığı için, Orta-Köy'de İsmâil Ferruh Efendi'nin reisliğinde ve yalısında kurulan Beşiktaş cemiyet-i ilmiyesinde, devrin meşhûr âlim ve edipleri ile birlikte, Fehîm Efendi de daha o zaman (her hâlde 1825'ten önce) meraklılara ders verirdi. Yine Cevdet Paşa'nın anlattığına göre, me'muriyet hayatından ayrıldıktan sonra, masrafını irâdına uydurarak, Karagümrük'teki konağına çekilip, kendi âleminde yaşadı ve arzu edenlere fârisî okuttu. Dâhilî ve hâricî işlerde bilgisi olduğu için, evi devrin tanınmış adamları, şâir ve edipler ile dolar, kâh maariften, kâh politikadan bahsedilirdi. 1846 (1262)'da İstanbul'da ölmüştür.

Eserleri. 1. *Divânçe*. 1846'da basılmıştır; 49 sahifelik küçük bir eserdir. İran şâirleri içinde pek sevdiği ve kendisine müracaat edenlere divanlarını tedris ettiği Sâib ve Şevket tarzlarını hatırlatan gazelleri vardır. — 2. *Safînat al-şu'arā'*. Meşhûr Devletşâh tezkiresinin, başka tezkirelerden de ilâveler yapmak suretiyle, tercümesi olan bu eseri Hâlet Efendi'ye ithaf etmiştir; 1843'te basılmıştır. — 3. İranlı şâir Sâib'in bâzı gazellerinin şerhi. Fehim Efendi şerh esnâsında ölmüştür. Akrabasının ricası üzerine, eski şâkirdi ve muhibbi Cevdet Paşa tarafından ikmâl ve Abdülmecid'e takdim edilerek, merhumun hemşire ve hemşirezâdelerine maaş bağlanmasına vesile olmuştur.

Bibliyografya: Cevdet, *Tarih*, XII, 234; Fatma Aliye Hanım, *Cevdet Paşa ve zamanı*, s. 25; Fatîn, *Tezkire*, s. 336; Muallim Nâcî, *Mecmua-i muallim*, s. 158 v.d.; İbnülemin M. Kemâl, *Son asır türk şâirleri*, s. 238, 379—381. (ALİ CÂNİB YÖNTEM.)

FEHİM. FAHİM, MUŞTAFÂ, FEHİM-İ KADİM, UNCU-ZÂDE (1627—1648), XVII. asır türk şâirlerindendir. Hakkında „yâr-i gâr-ı can-berâberimiz" tâbirini kullanan Evliya Çelebî'nin ifâdesine göre, Fehîm'in babası, İstanbul'da Parmak-Kapı'de gevrek ve kurabiye yapıp-satmakla meşgûl mısırlı bir fellâhtır. Tezkire sâhibi Safâî: — „İstanbul'da Tahtakale'de bir uncu arabın oğludur" — der. Bu sebeple olsa gerek ki, Şeyhî, *Vaḳâ'i al-fużalâ*'sında, „İstanbulî Uncu-zâde Mustafa Çelebî" diye anıyor. Evliya Çelebî'ye göre, 17 ve Safâî'ye göre, 18 yaşında divanını tertip etmiştir. Bütün kaynaklar 1644'te, Mısır vâlisi olan Eyyûb Paşa'ya katılarak, Mısır'a gittiğini bildirmektedir. Yalnız ehibbasından Rindî mahlası ile şiirler de yazmış olan Şeyh Ahmed-i Gülşenî, Fehîm'in daha önce Kudüs, Mekke ve Medine'de bulunduğunu *Şive-i tarîkat* unvanlı risâlesinde tasrih etmektedir. Fehîm, mihnet ve zaruret sebebi ile, İstanbul'u terk ettiğini bâzı manzûmelerinde imâ ettiği gibi, bütün kaynaklar Mısır'da da refâha kavuşmadığını göstermektedir. Evliya Çelebî, Fehîm'in şâir ve hattât hersekli Mezâkî Süleyman Efendi'nin müzevvirliği ile, Eyyûb Paşa'nın gözünden düştüğünü ve nâçâr İstanbul'a dönerken, Ilgın'da vefat ettiğini anlattığı gibi, Şeyhî tâundan öldüğünü, ve Safâî Mısır ümerasından Nevâlî Mehmed Bey'in yardımı sâyesinde, Mısır hazinesini İstanbul'a götürecek kafileye katılıp, yola çıktığını ilâve etmek sureti ile, bu bilgiyi genişletmişlerdir. Şâirin sunduğu bir kasîdeden Nevâlî Mehmed Bey'in, Mısır'da yeniçeri ağası olduğunu öğreniyoruz. J. v. Hammer ve onu tâkiben Gibb, Fehîm'in, Safâî'ye göre, 1648'de ve Rıza ile Şeyhî'ye göre, 1644'te öldüğünü kaydediyorlar ise de, esâsen 1640'ta ikmâl edilen Rıza tezkiresinde tabiatiyle vefattan bahsedilmemiş olduğu gibi, Şeyhî de, Safâî gibi, bu tarihi 1648 olarak tesbit ediyor. Evliya Çelebî şâirin kekemeliğinden bahseder; Fehim bir manzûmesinde bunu te'yit ettiği gibi, başka bir manzûmesinde de şaşılığına telmih vardır.

Fehîm'in küçük bir divanı vardır. Sayısı 20'yi bulan nüshaları bâzı kütüphânelerde (Üniversite, Millet ve Es'ad Efendi kütüp.) bulunur; Sâdeddin Nüzhet, bâzı yazmaları karşılaştırarak, 1934'te, yeni harfler ile, bir *Fehim divanı* neşrettiği gibi, İstanbul üniversitesi mezuniyet tezleri arasında Millet kütüphânesinin Emirî kısmında 354 numarada mukayyet nüsha esâs tutularak, Üniversite kütüphânesindeki 12 nüshadan yalnız üçü karşılaştırılmak suretiyle vücuda getirilmiş bir nüsha vardır. Sâdeddin Nüzhet tab'ı noksansız ve ilmî bir neşir olmadığı gibi, bahsettiğimiz tez de istifâde edilemeyecek derecede mühmeldir.

Evliya Çelebî, Fehîm'in divanından başka, „letâife müteallik, on lisan üzere, on iki bendlik hecivgûne bir bahr-i tavîlinden" bahsediyorsa da, bu uzun manzûmenin bugüne kadar ele geçtiğini bilmiyorum.

Yine Evliya Çelebî: — „Gûyâ zamanının Örfî'si ve Sâib'idir; *Figân-nâme*'sine ve *Naat-ı şerif*'ine zamanımız şuarası nazîre edememiştir" — diyor. Evliya'nın *Figâniye* dediği şiir kasîde şeklinde yazılmış, uzunca bir manzûme olsa gerektir ki, şâir divanında ona *Kasîde der şikâyet-i dehr* unvanını vermiştir. Fehîm'in iki naatı vardır. Bunlardan biri *rûz u şeb* rediflidir. Bu eser, divan edebiyatı mensûpları arasında, çok şöhret bulmuş, XVIII. asır şâirlerinden meşhûr Nazîm ve müteâkiben Şeyh Gâlib, XIX. asır şâirlerinden Keçeci-zâde İzzet Molla taraflarından, özenilerek, tanzîr edilmiş, kasîde şeklinde, uzun bir manzûmedir. Fehîm'in gazellerine de daha önce bâzı şâirler nazîre söylemişlerse de, bilhassa XIX. asırda meşhûr Leskofçalı Gâlib Bey'in tervic ve teşvikı ile Nâmık Kemâl, Hersekli Ârif Hikmet, Kâzım Paşa, Avnî Bey, hatta Nef'î mûkallidi Üsküdarlı Hakkı Bey Fehîm-i Kadîm peyrevliği havası uyandırmışlardır. Nâmık Kemâl, Fehîm'i ihmâl ettiği için, Ziya Paşa'yı *Tahrîb-i harâbât*'ta şiddetle muahaze etmektedir. XVIII. asrın tamamı ile XIX. asrın bilhassa ilk kısmında Nâbi ve Nedîm te'sirleri bütün divanlarda kendini gösterir. Leskofçalı Gâlib Bey'in te'sir ve tervici ile başlayan Fehîm ve aynı zamanda Nâilî peyrevliği, sanırım ki, Nâbî'nin Sâib'i takliden vücuda getirdiği hikmet-furûşluk vâdisinin ittıradı ve Nedîm mukallitlerinin ise, o orijinal dehaya yaklaşmayarak, iptizâle, hattâ perde-bîrûnluğa kadar düşmelerinin bir aksülamelidir. Fehîm iran şâirlerinden, kendisi gibi genç yaşında ölen, Şirazlı Örfî'ye meftûn idi. Hattâ çocuk denecek bir yaşta iken Örfî divanının bir nüshasını bizzat yazmış ve bunun için bir de manzûm tarih söylemiştir. *Misli yoktur acemde gerçi Fehîm — Rûm'da Örfi'ye nazîrim ben* diye övünen şâir, aynı zamanda uzun bir manzûmesinde *Bana üstâd-ı küll yeter tab'ım* diyerek, iran üstadlarını hiçe sayar gibi tefâhür ediyor ki, bu o devirlerde başlayan ve türk şiirlerinin acem şiirlerinden aşağı olmadığını ileri süren umûmî kanaat ve iddianın bir ifâdesidir. İran'dan ziyâde Hindistan ve

Türkiye'de fazlası ile takdir gören Örfî, şiir diline yeni kelimeler ilâve ederek, bunlar ile bir ihtişam ve âhenk yaratmağa çalışmıştır. Rûhan çok lirik olduğu görülen Fehîm, bâzan bu te'sire kapılmakla berâber, içten gelen bir bedbinlik ile, kendi talihsizliklerini o kadar samimî terennüm etmiştir ki, şâirin asıl edebî şahsiyetini gösteren bu noktadan ona mukallitlik derecesinden çok yüksek bir mevki vermek mecburiyeti hâsıl olmaktadır. Bu noktayı az-çok sezen Gibb, günlük hayatın pitoresk bir manzarasını veya bir hâdisesini gazellerine aksettirdiği için, onu seleflerinin hepsinden ileri gitmiş buluyor. Yukarıda görüldüğü üzere, kaynaklar onun 21 yaşında öldüğünü ve 17—18 yaşlarında divan tertip ettiğini bildiriyorlar. Bu bahiste dikkat edilecek bir nokta vardır: şâir, Örfî divanını 1637'de yazdığı gibi, 1639'da ölen Murad IV.'a da kasîde sunmuştur. 10 ve nihâyet 12 yaşında bir çocuğun bunları başarabileceğini kabûl etmek çok müşküldür.

Bibliyografya: Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, III, 17; Şeyhî, *Vaḳâ'i' al-fużalâ'* (Üniversite kütüp., yazma, nr. 1576, 210); Safâî, *Tezkire* (husûsî kütüp., 324); Rıza, *Tezkire* (İstanbul), s. 79; *Şive-i tarikat-ı Gülşeniye* (Millet kütüp., Emîrî kısmında, tasavvuf ve menâkıbe âit eserler arasında, 990); J. v. Hammer, *Gesch. d. osmanischen Dichkunst*, s. 370—377; Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, III, 290—293; E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, IV, 241; Nâmık Kemâl, *Tahrîb-i harâbât* (2. tab.), s. 76 v.d.; Emîrî Efendi, *Osmanlı tarih ve edebiyat mecmuası* (sene 3, XXV, 640).

(ALİ CÂNİB YÖNTEM.)

FELAK. FALAḲ (A.) „gün ağarması"; *Kur'an*'da CXIII. sûrenin adıdır.

FELEKÎ. AL-FALAKÎ, MAḤMŪD PAŞA (1805—1885), mısırlı coğrafyacı olup, 1220 (1805)'de Ġarbîya müdüriyetinde doğmuştur. Evvelâ İskenderiye'de mektebe gitmiş, sonra Mehmed Ali tarafından te'sis edilmiş olan mühendishânede ve 1851'de Paris'e gönderilmesi üzerine, 9 sene de Paris'te tahsil etmiştir. Başlıca eseri Mısır vâlisi Sa'îd Paşa'nın emri ile vücuda getirmiş olduğu Mısır haritasıdır. Diğer arapça ve fransızca eserleri hakkında G. Zaydān mâlûmat vermektedir. Maḥmûd Paşa Paris ve Venedik coğrafya kongrelerinde Mısır hukûmetini temsil etmiştir. Daha sonra nâzırlığa tâyin edilmiş ve 'Arābî Paşa kıyamı sırasında, nâzırlıktan düşmüş ise de, sonra tekrar maarif nâzırı olmuştur. 20 teşrin II. 1885'te ölmüştür.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, II, 490; C. Zaydān, *Maşāhir al-şarḳ*, II, 132 v.d.

FELLANÎ. [Bk. PUL.]

FELLATA. [Bk. PUL.]

FELS. FALS (cem. *Fulūs*), ilk islâm devrinde bir bakır sikkenin adıdır. Kelime Φόλλις (<lâtin. *follis*)'ten gelmiştir. İmparator Anastasius I. (491—518)'un meskûkât nizamnâmesinde 40 *nummia*'lık Bizans sikkesinin adıdır. Bizans *follis*'lerinin arkasında, kıymetini gösteren M (=40) işâreti vardır. Ağırlığı, ilk zamanlarda, takriben 30 gr. olmak lâzım idi; fakat pek çabuk azalmıştır. Arapların Suriye'yi fethettikleri sıralarda da 6 gr. kadar ediyordu. K (=20), I (=10) ve Є (=5 *nummia*) denilen küçük Bizans bakır sikkelerinin âyârının, VII. asırdan sonra, tamâmiyle bozulduğu görülür; araplar bunları sikke olarak kabûl ve istimâl etmemişlerdir.

Araplar, Suriye'nin zaptından sonra, vezinleri haylı azaltılmış Bizans *follis*'leri kesmekte devam etmişlerdir. Fetihten evvel, bütün Suriye için, yalnız Antakya'da sikke darbedildiği hâlde, araplar Baalbek, Halep, Ḥims, Şam, Ruhâ (Urfa), Ṭabarîya, 'Ammān, Manbic, İliyā-Filistin, Ḳinnisrīn ve daha bir çok yerlerde para kesmeğe mahsus imalâthâneler kurmuşlardır. Bu ilk *fals*'ler evvelâ, tıpkı Bizans sikkesi tipinde, imparator Heraklius I. ve imparator Konstantius II.'un ve sonradan halifenin resimleri ile basılmıştır; arkalarında kıymet gösteren M işâreti ve daha sonra, arapça yazılar gittikçe çoğalmıştır; bir kaç basamak üstüne dikilmiş bir haç şekli vardır.

En eski islâm bakır sikkesi (aynı zamanda bütün islâm âleminin en eski tarihli sikkesidir) *anno XVII* (=638 m.s.) tarihi ile, Şam'da basılmış olan bir *fals*'tir. 'Abd al-Malik tarafından konulmuş olan meskûkât nizamnâmesi (77=696'da ikmâl edilmiştir) *fals*'ten bahsetmemiş ve yalnız bakır sikkeler için de arapça yazı kullanılmasını mecburî tutmuş gibi görünmektedir. *Fals* araplar tarafından, mutlak kıymetli bir sikke gibi değil, ancak kesirleri tamamlamak için, bir ufaklık gibi telâkki edilmiştir. *Fals* darbı hukümdarlık hukukundan sayılmadığı için, vâliler ile mahallî makamlar bu hususta tamâmiyle serbest bırakılmıştır. Bundan dolayı *fals*'in kıymeti ile vezin ve tipi, basıldığı şehre göre, değişir ve bunun içindir ki, *dīnār* ve *dirham* gibi, hilâfet ülkesine dâhil bütün memleketlerin her tarafında serbestçe tedâvül etmezdi.

Gerçi 48 *fulūs*'un bir gümüş *dirham*'e muâdil tutulacağını belirten alâmetler varsa da, gümüş sikke ile bakır sikke arasında hiç bir vakit kanûnî bir nisbet konulmuş gibi görünmüyor. İki mâden arasındaki kıymet nisbeti dâimâ, hâlin icaplarına göre, tâyin ediliyordu.

Mısır'ın camdan vezinleri bakır sikkelere tatbik edilince, hâtıra gelebilecek her büyüklükte *fals*'ler basılmış olduğu meydana çıkar. Muayyen bir mıkdarda *fulūs* tartmak için, 1, 2, 3, 4—30 *ḫarrūba* (*ḳīrāṭ*) ve hattâ daha yüksek ağırlıkta cam vezinler kullanılırdı.

İran kültür dâiresinde *fals* garip bir inkişâfa uğramıştır. X. asrın başlangıcından itibâren, bakır sikke darbı büyük şehirlere mahsus bir imtiyaz olmuştur. Müstakil denilen bu sikkelerin yüz taraflarında ekseriyâ bir sûret (hayvan, nebat veya astrolojiye âit bir şekil) ve ters taraflarında, hukümdarın ismi değil, sikkenin basıldığı şehrin adı görülür. Bu belediye sikkeleri, son zamanlara kadar, Azerbaycan, İran, Efganistan, Belûcistan ve Pencâb'da tedâvül etmiştir (bk. R. S. Poole, *Catal. of Coins of the Shahs of Persia in the Brit. Mus.*, London, 1887; W. H. Valentine, *Copper Coins of Modern Muham. States*, London, 1911).

Bibliyografya: Stanley Lene-Poole, *Catalogue of Arabic Glass Weights in the British Museum* (Londra, 1891); P. Casanova, *Catalogue des Pièces de Verre... de la Collection Fouqaet* (*Memoire de la Mission arceologique au Caire*, Paris, 1891); Warwick Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum* (London, 1908); I. Sabatier, *Description génerale des Monnaires Byzantines* (Paris, 1862); bk. bir de mad. DİNAR.

(E. V. ZAMBAUR.)

FELSEFE. FALSAFA tâbiri, islâm tefekküründe, yunan te'siri altında gelişmiş olan islâm felsefesi mânasına gelir. Bununla birlikte, zamanın ilmî usûl telâkkilerine göre, âlem, yâni kâinatın bütünü, hakkında umûmî bir tasavvur vücûda getirmek veya, hiç olmazsa, bâzı meseleleri böyle umûmî bir kâinat görüşü bakımından mutalâa etmek gayretlerini de islâm felsefesine dâhil addetmek lâzımdır. Çünkü bu gayretler de, neticeleri itibârı ile, felsefî mâhiyette sayılmak icap eder. Felsefenin bu şekilde telâkkisi en başta nazarî ilâhiyât (kelâm ilmi) hakkında vâriddir. Nazarî ilâhiyâtın gâyesi sâfiyâne bir kâinat telâkkisini tazammun eden islâm akîdelerini daha yüksek bir seviyeye çıkararak, bunları zamanın ilmî icapları ile âhenkdâr bir hâle getirmektir. Hâlbuki bâzıları yeni fikirlere karşı müsâmahakâr davranıyorlar, yâni yeni fikirleri hür bir kafa ile serbestçe kabûl ediyorlar ve bâzıları ise, bunları husûmetle karşılayarak, reddediyorlardı; böyleleri ehl-i sünnet olanlardı. Birinciler teemmülsüz bir isticâl ile ve gereği gibi bir fikir kültüründen mahrum olarak, kendileri için yeni olan her şeye, yâni yunan, iran, hind, hattâ hıristiyan ve mûsevî doktrinlerinin kucağına atılmışlardı; hem o derecede ki, islâmiyetin esâslarını bile büs-bütün elden kaçıracak hâle düştüler. Naẓẓâm 845 senesinde doğru (*ZDMG*, LXIII, 774 v.d.) birbirine zıt unsurlardan teşekkül eden bir sistem kurmuştu ki, esâsı itibârı ile Anaxagoras'ın sistemini andırır. Mu'ammar (850 yılı etrafında; *Archiv f. systematische Philos.*, XV, 469 v.d.) kendisini hind fikirlerine kaptırmıştı. 933 senesinde ölen Abū Hāşim (*ZDMG*, LXIII, 303 v.d.) de, arazlar nazariyesini, ihtimâl ki yine hind te'siri altında (krş. *Vierteljahrschrift für wissenschaft. Philos.*, XXXIV, 310 v.d.), vücuda getirmişti. Sumanîya fırkası (*Archiv f. Geschichte d. Philos.*, XXIV, 141 v.dd.) İran'da hind felsefî nazariyelerini ve hind reybîliğini yayıyordu. Ehl-i sünnet akîdelerine aykırı doktrinlerin sızıltısızca revac bulduğu o devirde, 900 senesine doğru, Râvandî (ölm. 915)'nin ilhadını açığa vurması, karanlık bir gökte çakan bir şimşek gibi, vaziyeti ansızın aydınlatınca, ehl-i sünnet mezhebine avdet feryadları yükselmeğe başladı. Aş'arî (ölm. 935) daha temkinli bir tavır almış olan Cubbâ'î'den ayrıldı. Allahın zâtı ile birlikte sübût sıfatları da olduğunu yeniden kabûl eden bu zat Allahın kendinden gayrı her şeyi doğrudan-doğruya kendisinden sâdır olan fiil ile (Allahın kudretine sınır çizmek demek olan tabi'î illiyetin inkârı) halk eylediği, hattâ insanların fiilleri bile Allahın irâdesi ile (irâde-i cüz'iyenin inkârı demek olan cebir akîdesi) tahakkuk eylediği kanaatine sarıldı. Ona göre, mahlûk kendiliğinden hiç bir şey yapamaz (ittifâkiye akîdesi = occasionalisme). Eski mektebe mensûp ehl-i sünnet nazarında bu kadarı bile bir hurûc sayıldığı hâlde, bu doktrin zamanla ehl-i sünnet itikadı arasına girdi. Bâkillânî (ölm. 1012), İsfarâ'inî (ölm. 1027), Cuvaynî (ölm. 1085) ve Ġazâlî bu mezhebin başlıca mümessilleri oldu. Daha sonraları yetişmiş olan İcî (ölm. 1355), Curcânî ve diğerleri de bu mezhebe mensûp sayılırlar. Basra mektebi eşyanın mâhiyeten mütecânisliği nazariyesini, Bagdad âlimlerine karşı müdâfaa etmekte idi (Horten, *Die Philosophie des Abu Rashîd* ve *Die Erkenntnistheorie des Abu Rashîd* = *Archiv. f. Gesch. d. Philos.*, XXIV, 433 v.d.); Bagdad'da Ka'bî eşyanın mâhiyeten gayr-i mütecânisliği nazarisini tedris ediyordu ki, bu bir hind akîdesidir. Bu mekteplerin te'sirleri uzun müddet devam etti (Goldziher, *Der Islam*, III, 213 v.d.; Horten, *Die philosophischen Probleme*, 1910; ayn. mll., *Die philosophischen Systeme der speculativen Theologen im Islam*, 1912).

Müslüman felsefesinin ehemmiyetini anlamak için, Aristo sisteminin eksik taraflarından işe başlamak lâzımdır. Aristo cüz'î tasavvurlara vuzûh vermek hususunda emsâlsizdir. Fakat bütün kâinatı bir tasavvur vahdeti içinde kavrayan bir terkip vücûda getirememiştir. Âlemdeki küllîlik tek bir mebdee ircâ edilmemiştir bir tarafta Allah, diğer tarafta kadîm olan madde olmak üzere, bir ikilikten ibârettir. Gerçi intikadî bir bilgi nazariyesinin unsurları mevcut ise de, bu unsurlar kuvvetli bir realizm temâyülü neticesi olarak, tesirlerini kaybetmişdir. Sûretler nereden gelir?. Allah mahzı akıldır. Onun fiili için irâde ve ihtiyar mevzuubahs olmaz. Allah kâinatı, bir aşk mevzuu olmak üzere, harekete getirmiştir, yoksa kendisi bir illet-i müessire olarak değil. Bundan başka Allahın cüz'iyât ile hiç bir alâkası yoktur. Bu akîde gayr-ı felsefî bir ilâhîlik (*deisme*) telâkkisidir. İşte burada müslüman felsefesi, yeni-eflâtûnculuktan ilham alarak, ortaya çıkıyor. İmkân telâkkisi, bütün kuvvet ve şümûlü ile, şe'niyeti bir vahdete ircâ suretiyle, kavramaktadır. Bu fikir münferit meseleleri aydınlatarak, onları daha azametli bir rüiyet sâhası içinde gösterir. Âlemdeki eşyada vücût ile mevcûd birbirinden tamâmen ayrıdır. Bu iki hassa arasında derûnî ve zarûrî bir irtibat bulunması mutlaka lâzım değildir. Bu hâle göre, eşyanın mevcûdiyeti vücûdu vâcip (*vâcib al-vucûd*) bir varlık tarafından bahşedilmiş olup, yine onun tarafından idâme edilmektedir. Binâenaleyh kâinat tükenmez bir kaynaktan sudûr eden ve Allahtan gayri her şeye şâmil olan bir cereyandır. Bu nazariye, son devirlere kadar, bütün islâm felsefesi tarihi içinde kendisini göstermiş ve zaman-zaman yeniden geliştirilerek, daha vâzıh bir şekilde ifâde olunmuştur. Bunu anlamamış olan yalnız biri vardır ki, o da İbn Ruşd'dür.

İslâm felsefesinin başka bir cephesi de bu felsefe sâliklerinin dinî akîdelerinde kendisini gösterir. Onların kavi itikadına göre, islâmiyet vahyin kemâl mertebesidir. Peygamber, beşer aklının nufuz edemeyeceği hakikatleri (esrâr), tabiat üstünde bir rü'yet ve idrâk hassası ile, görür ve onları insanlara tebliğ eder. Feylesof ise, kendi âciz aklı ile, bu hakikatlerin ancak bir kısmını, *Kur'an*'da tecellî eden vahy ile hem-âhenk olarak, idrâk eder. Bu hâle göre, feylesoflar islâm akâidinin müdâfii olarak görünmektedirler.

Yunan felsefesi te'sirinin islâm felsefesinde yer tutmasına zemin hazırlayanlar, hassaten yunan felsefe eserlerini tercüme etmiş olanlardır (bilhassa Ḥunayn b. İsḥâḳ ve oğlu İsḥâḳ b. Ḥusayn; takriben 870—910). Bu te'siri islâm felsefesine ilk defa getirenler ise, al-Kindî (ölm. 873) ile Fârâbî (ölm. 950)'dir. Bunların ikisi de geniş ve şümûllü bilgi sâhibi olmakla berâber, en ziyâde mantıkçı sıfatı ile tanınmışlardır. Sonraları İbn Sînâ (ölm. 1037)'nın muazzam bir sistem hâline koymuş olduğu bütün unsurlar daha o zaman Fârâbî'de görülür. İslâm felsefesine baştan-başa hâkim olan ve bütün şe'niyetin terkibini tek umûmî bir fikir şeklinde gösteren esâs mefhûm imkân telâkkisidir ki, buna göre, Allahtan gayri bütün eşyada mevcûd, bilfiil vücûddan ayrıdır (*distinctio realis inter essentiam et existentiam*; krş. Horten, *Ringsteine Farabis*, 1906, s. 10). Şu hâlde eşyanın mevcûd olabilmesi (yâni varlığının tahakkuku) için, vücûda kavuşması ve bunu da, bu hassaları, kendi zatı icâbı olarak (*per se*) ve kendiliğinden (*a se*), hâiz bulunan bir müessirden alması gerektir. Binâenaleyh kendiliğinden mevcûd olan Allah kâinatın hayat kaynağı olup, mahsûs âlem ondan, bir vücûdlar dalgası hâlinde, sudûr eder. Tasavvufî hadsin de bundan doğup gelişmiş olduğu düşünülünce, bu telâkkinin ehemmiyeti iyice belirir. Tasavvuf, vahdet-i vücût (*panthéisme*) akîdesine ifrat derecede sarılarak, bütün maddî âlemi tek varlık cevheri olan Allahın türlü tecellileri gibi telâkki eder (Horten, *Mystische Texte aus dem Islâm*, Bonn, 1912, s. 5). Tıpkı bunun gibi, bütün islâm ilâhiyatına hâkim olan ve hind te'siri altında doğan bir meslek vardır ki, bu da arazî vücûdun ânîliği (arazlar her an mevcudiyetlerini kaybederek, vücûtların vücûdu olan Allah tarafından bilâ inkıtâ yeniden ihya edilir) ve „her an" yeniden „yaratılabilmesi" veya „yaratılmaması" (liberal ilâhiyatçıların fikri) telâkkisidir. İkinci hâlde mevcûdlar müstakil bir kemiyet teşkil etmekte ve hayatını bütün hayatın kaynağından almaktadır.

Bütün dünyada bir tek kanun hâkimdir ki, bu da illiyet kanunu olup, hukmü istisnasız her şeye şâmildir ve insanın irâde-i cüz'iyesi de dâhil olduğu hâlde, her şeyin kuvveden fiile çıkmasına imkân veren kanun budur. Binâenaleyh her şey zarûrîdir: ilahî olan (*a se*) kendisinden, mümkün olanlar ise, başkasından (*ab alio*) olmak üzere. İnsan rûhu sırf maddî bir hâlden kemâle doğru giderek, *mabâdi-i ûlâ*'nın makarrı (*habitus primorum principiorum*) hâline ve fi'len düşünüp, bilgiye eren bir akıl (*intellectus acquisitus* = *'aḳl mustafâd*) hâline gelmiştir ki, bu rûh mefhumlarını kamer felekinde hukümrân ve bizatihi (*per se*) faâl olan rûhtan alır. Bu cihet İbn Sînâ tarafından daha ziyâde işlenip derinleştirilmiş olan külliyâtın (felekler âleminde) eşyadan evvel (*ante rem*), (mahsûsât âleminde) eşya ile (*in re*) ve (aklımızda)

eşyadan sonra (*post rem*) olması meslekinde mündemicdir. İnsan rûhu, Allahtan gelen husûsî vahy sâyesinde, melekût âlemi ve levh-i mahfûz ile temas ederek, tabiî melekeler ile erişilemeyecek bir yükselişe, nübüvvet mertebesine, erer. Bu mertebeye erişen rûh insan zekâsını aşan esrâra nufûz ve bunları hatadan sâlim surette idrâk edip, insanlara, *Kur'an*'da görüldüğü gibi, onların anlayabilecekleri bir ifâde şekli ile, tebliğ eder. İmdi *Kur'an*, maddî bir zarf içinde, mârifetin en yüksek mertebesini, her türlü hatadan sâlim olarak, ihtivâ etmektedir. Tabiî eşya kendi şahsı dâhilinde, yalnız derece itibârı ile değil, mâhiyet itibarı ile de birbirinden farklıdır. Hatâdan sâlim olmayan beşer aklı Allah tarafından *Kur'an* ile tebliğ olunan haberlere tâbi kaldıkça, iman ile ilim tam bir âhenk içinde uzlaşır (felsefe ilâhiyatın hizmetkârıdır). Basra'da *İḫvân al-ṣafā*'nın felsefî mesleki, bir çok noktalarda bu esâslardan ayrılarak, Fisagor felsefesi nazariyelerine yaklaşan bir sistem şeklini almıştır (970'e doğru).

İbn Sînā yunan ilim ve hikmetinin özünü, kolay anlaşabilecek bir tarzda ve kendi dehası mahsûlü olan şerh ve izahlar ile birlikte, müslüman medeniyetine tanıtınca, müslüman âlimler bu felsefeyi teferruatı ile işleyerek, islâh ve tâdil edip, islâm dini için benimsenecek bir küll hâline getirmeğe çalıştılar. Daha sonraki inkişâfını anlamak için, İbn Sînā'nın sistemindeki noksanları göz önüne almak lâzımdır. — 1. Bu sistemin dayandığı esâs fikirde bir müphemlik vardır. Eşyanın imkânı vücûd ile mevcûddan gerçekten ayrı olmak üzere telâkki edilmiştir. Vücûdun mevcûda „hâricden" hulûl etmesi lâzımdır. Bu hâle göre de, mevcûdiyetsiz vücût şe'nî bir varlık olmayacağı için, bir şe'niyetin esâsı veya bir şe'niyeti kabûl edecek bir mebde de olamaz. Bu meselelere vuzûh veren ve imkân fikrini bertaraf etmeksizin, vücûd ve mevcûd ikiliği arasında bir bağ teşkil eyleyen bu nazariyeler, sistemin asıl rûhuna taallûku itibâriyle, onun belli-başlı gelişmeleri gibi sayılmak icap eder (Suhravardî, Şîrâzî, ölm. 1640). — 2. İbn Sînā'nın tasavvur ettiği Allah hemen-hemen fizikî bir zarûret icabı olarak, hür olmaksızın hareket eder. *Kur'an*'daki Allah ise, hudutsuz bir irâde ile, dilediği gibi hareket eder. Bu noktada bu iki anlayış arasında ciddî bir ihtilâf çıkmasından korkulurdu. İbn Ruşd bile bu bahiste büyük bir ric'at hareketi yapmıştır. Eserlerinin bir çok yerlerinde Allahın kendi ihtiyar ve irâdesi ile hareket ettiğini, fakat onun ihtiyarı beşerî noksanlardan münezzeh olduğunu söylemiştir. Bir feylesof çıkıp da, Allahın irâde-i külliyesini mantıkan cerh edilemeyecek bir tarzda müdafaaya muvaffak olsa idi, kâinatın felsefî tablosunda mühim bir kemâl husûle gelecekti. Buna çalışmak Ġazālî'ye ve ondan sonraki kelâm âlimlerine kalmıştır. — 3. Eflâk nazariyesi bir çok noktalardan münakaşa götürür. Hattâ İbn Sînā bile bu nazariyenin sâbit olmadığını kabûl etmiştir. — 4. Bilgi nazariyesinde pek mühim bir gedik vardır. İbn Sînā Aristo'nun tecridleri (abstraction) ile Eflâtûn'un hads ve sudûr nazariyelerini te'life imkân bulamamıştır. Akl-ı faâlden hârice sudûr eden bir bilgi sûreti ile aldığımız bir maddeyi tecrid yolu ile tekrar iktisâp etmiş oluyoruz. Tecridin, ancak, zihni bilgi sûretlerinin alınmasına hazırladığını kabûl eden mutavassıt hâl tarzı itibâra lâyık değildir. Bundan başka bir büyük meseleye daha vardır ki, o da tâli illetlerin işleyişlerini her şeyi ihâta eden illet-i ûlânın (Allah) faâliyeti ile, bir taraftan Aş'arî'nin ittifakiye (*occasionalisme*) nazariyesini ve diğer taraftan da tabiat kuvvetlerinin Allahtan büs-bütün ayrı olduğu nazariyesini (İbn Sînā'nın telâkkisi), yâni hem mutlak bir ulûhiyetçilik (*deisme*), hem tabiatçılık (*naturalisme*) fikirlerini bertaraf edecek bir tarzda te'lifi dâvasıdır.

Henüz halledilmemiş olan meselelerin daha ziyâde tâmik edilmesine, ilkin Ġazālî (ölm. 1111) olmak üzere, muârızların hücumları sebep olmuştur. Ġazālî gençliğinde, sonra İbn Ruşd'ün de kendisini muâhaze ettiği gibi, feylesofların doktrinlerini kabûl eylemişti. Fakat o tarzda bir kâinat telâkkisi yalnız aklı tatmin edebilirdi. Ġazālî ise, her şeyden önce, bir irâde ve his insanı idi. Kendi nefsi ile yaptığı mücâdele rahatını selbetti. Evvelce fikirlerini kabûl etmiş olduğu eski dostu feylesoflara hücum etti ve nihâyet tasavvufta huzûra kavuştu. Feylesoflara karşı 20 tez neşretti. Bunların bir kısmı felsefî doktrinlerin yanlışlığını göstermek (bu tezlerde daha mükemmel bir kâinat telâkkisi aranmaktadır), bir kısmı da, doğru olan doktrinlerin, yâni beşer aklının nufûz edemeyeceği esrârın iman sâhasında bulunacağını ortaya koymak gâyesine müteveccihtir. Birincilerin mevzûları bilhassa şunlardır: 1. Âlemin kıdemi reddedilmektedir. 2. Allahın ilmi, küllî olarak, tavsif edilemez; aksi takdirde cüz'iyâtın Allahın ilmi hâricinde kalması icap eder. 3. Allahın fiillerinde muztar olması meselesi; Allahın irâde-i külliyesi kabûl edilmek lâzımdır. 4. Cismânî haşır meselesi; uhrevî mükâfatın sırf mânevî olarak telâkkisi *Kur'an* metnine uymaz. 5. İlliyet kanununu, dünyadaki kuvvet ve hâdiselerin, Allahın irâdesi hâricinde, kendiliğinden tahaddüs eylediği şeklinde telâkki etmemelidir; çünkü intikadî bir tetkik böyle bir teselsülün mevcûdiyetini göstermiyor. Tecrübelerimiz bize ancak hâdiselerin

tevâlîsindeki hem-zamanlığı gösteriyor ki, bundan iki hâdisenin bir birine merbûtiyeti istidlâl edilemez (krş. Hume). Bu noktalar (yalnız sonuncu müstesna) hakkında, İbn Ruşd Ġazālī ile hem-fikirdir. Hattâ İbn Ruşd 4. nokta hakkında insanın ölümden sonra başka yeni bir cism iktisap ettiğine itikat etmenin pek mâkul olduğunu bile tedris eder.

İslâm felsefesinin Endülüs kolu orta çağ devri hıristiyanları indinde çok rağbet görmüş ve avrupalılar tarafından yazılan eserlerde husûsî bir ehemmiyeti hâiz olarak gösterilmiştir; bununla berâber, islâm âlemindeki fikrî inkişâfta bu kolun mühim bir te'sîri görülmemiştir. İbn Bācca (ölm. 1138) insan rûhunun, tedricî bir tekemmül ile, ilâhî rûh ile birleşmesi felsefenin gâyesi olduğunu söyler. İbn Ṭufayl (ölm. 1185)'in dünya edebiyatına mâl olan *Ḥayy İbn Yaḳẓān* (*Philosophus autodidactus*) adlı eserinde tabiî yollardan edinilen bilgilerin *Kur'an*'daki vahyler ile tam bir âhenk hâlinde olduğu gösterilmektedir. Bu fikir, İbn Ruşd (ölm. 1198) tarafından, daha kuvvetli ve daha açık olarak, ifâde edilmiştir. İbn Ruşd cüz'iyâtı iyi tetkik eden ve binâenaleyh Aristo'yu şerh ve tefsir için muktazi vasıflara mâlik olan mükemmel bir münekkit idi. Fakat hey'et-i umûmiyeyi kavrayacak terkibî bir tefekkür istidadından mahrum olduğu için, „Arsito'ya avdet" fikrini kendisine düstûr ittihaz etmişti; bu ise, zamanımızda „Kant'a avdet edelim" demek gibi, geç kalmış bir düstûr idi. Memnûniyete şâyândır ki, bizzat İbn Ruşd bile bu düstûra sıkı-sıkıya bağlanmamış, yalnız buna istinat ile, eşyanın mutlak bir imkâna bağlı olması fikrini reddederek, imkânın izâfî olduğunu söylemiştir (krş. Horten, *Die Hauptlehren des Averroes*, s. 67 v.d., *tür. yer.*). Bu sûretle „âlemin mahlûk olması" telâkkisi bertaraf edilmek lâzım gelirse de, İbn Ruşd bu fikri Allahın dünyayı bilkuvve varlık (*potentialité*), yokluk (*non être*) hâlinden varlık hâline geçirmesi mânasında olarak, muhafaza etmiştir. Bu yokluktan varlığa geçme fikri, İbn Ruşd nazarında, âlemin vahdeti mebdeidir (krş. Horten, *Die Metaphysik des Av.*, mukaddime). Vücûdun her kategorisinde o kategorinin arazlarına bilfiil sâhip bulunan ve bundan dolayı onları, onlara ancak bilkuvve sâhip olan diğer bütün eşyaya geçirebilen bir z â t î c e v h e r (*per se*) vardır. — Bütün cüz'iyâtı Allah kendisinde idrâk eder; çünkü Allah bütün eşyanın, kemâl mertebesinde olarak (*eminentiori modo*), mecmuudur. — Bu telâkki ile vahdet-i vücût (*panthéisme*) fikri tasdik edilmektedir. Her insanın rûhu aynı cevherdendir. Fakat bundan âhirette mükâfat mümkün olmayacağı mânası çıkarılmamalıdır. Bu mükâfat, rûhun cevheri içinde, mânevî bir mükâfattan ibârettir.

İbn Ruşd, her şeyden evvel, İbn Sīnā doktrininin bâzı sertliklerini yumuşatmağa çalışmıştır. 1. Âlemin kıdemi meselesinde ilâhiyâtçılar ile şu noktada esâsta mutabık olduğunu bildirir: Allah dünyayı yoktan var etmiştir; kâinatın sâhibi odur, ilmi ve kudreti bütün eşyaya şâmildir. Bu yaratma fiilinin bir başlangıcı olması (ilâhiyâtçıların tezi) veya olmaması (feylesofların tezi), islâm akîdesince, müsâvîdir. Esâsen dünyanın yaradılmasından evvel zamanın hakikî bir varlığı yoktu. 2. Allahın fiili tabiî bir ıztırardan doğmadığı gibi, insanlardaki gibi fenalık dahi yapabilen nâkıs bir hurriyet neticesi de değildir. Allah yalnız en iyi olanı yapar (nikbinlik; krş. Leibniz) ve bu „tahsis" (*détermination*) bir kemâl eksikliği değildir; çünkü fenalık yapabilmek bir fazîlet değildir. Allahın fiili ihtiyâr ve ıztırar kayıtlarının üstündedir. 3. Allahın ilmi bütün cüz'iyâta şâmildir; feylesoflar dahi bunu kabûl etmektedirler. Bununla berâber, bu ilme küllî sıfatı verilmemelidir (İbn Sīnā); çünkü böyle bir tavsif noksanlık fikrini akla getirebilir. Allahın idrâki irâdesi ile birleşerek, dünya işlerini kendi ilâhî hikmeti ile tedvir eder; bu idrâk küllî ve cüz'î vasıflarının fevkindedir. 4. Bir olandan birden başka hiç bir şey çıkmaz (*ex uno non fit nisi unum*) felsefî prensipi ile eşyadaki bu kesretin bir olan Allah tarafından doğrudan-doğruya yaratılması fikri (âlemin eflâkteki rûhlar vasıtası ile yaratılması doktrini) arasındaki tezadı İbn Ruşd bertaraf eder: Allah eşyayı bütün kesreti ile doğrudan-doğruya yaratmıştır. „İslâmın en mühim" feylesofu sayılan İbn Ruşd'e lâyık olduğundan fazla kıymet verilmesi ve onun, haksız yere, din düşmanı telâkki edilmesi orta çağda garpta şâyi olan yanlış bir rivâyetten ve kısmen de eserlerinin lâtince tercümelerindeki tercüme hatalarından ve bundan başka o zamanlar başka islâm feylesofu tanınmamış olmasından ileri gelmiştir. Garp felsefesi nazariyelerinin daha sonraki inkişâfında İbn Ruşd ehemmiyetini kaybetmiştir.

Felsefî tefekkürde, Ġazālī'nin hücûmları neticesi olarak, beliren yeni hız, sonra gelenlerin himmeti ile, daha semereli inkişâflar göstermiştir. Ġazālī felsefeye islâm dini ve ehl-i sünnet kelâmcıları için kabûl edilebilecek bir şekil verdiği içindir ki, ondan sonra büyük bir felsefe hareketi başladı. Artık ondan sonra hiç kimse yunanlıların bütün fikriyâtını esâslı bir surette tetebbû etmeden, ilimden ve hattâ ilâhiyâttan bahsedememiştir. Başlıca felsefe mücâdelecileri Rāzī (ölm. 1209) ile Ṭū-

sî (ölm. 1273)'dir. Birincisi bilhassa yunan fikirlerini *al-Mabâḥiṣ al-maşrikîya* (tasavvuf bahisleri) adlı eserinde teşrih eder (bu eserdeki *işrâk* kelimesi Eflâtûn'un hads (*intuition*) tâbirine mukabil olup, bunda İbn Sînâ'ya târiz maksadı da gizlidir). Bu eserde Aristo'nun muhtelif doktrinlerine şiddetle hücûm edilmiştir. Bu müellifte yunan mantığının disiplini inceden-inceye işlenerek, âdetâ bir klişe hâline gelmiştir. Bilhassa munazara tekniğinde bu hassa onda daha ziyâde tebârüz eder. Ona al-Muşakkik (yâni itirazları ile muhataplarını şüpheye düşüren mûteriz) lakabı verilmiştir. Râzî'nin kurcaladığı meseleler ile Ṭûsî dahi uğraşmış ve bu meselelere Kammûna (ölm. 1277)'nin ortaya attığı meseleler de inzimam etmiştir. Münazaa İbn Sînâ'nın tezleri (*işârât*) etrafında toplanmış ve XIV. asra kadar sürmüştür. Bu mücâdeleye Tustarî (1300 senesine doğru) İşfahânî (ölm. 1348) ve Râzî (Ḳuṭb al-Dîn, ölm. 1364) dahi karışarak, bunlar İbn Sînâ'nın nazariyelerini müdafaa ve tâmik eylemişlerdir. 1153'te Şahrastânî (al-Muṣârî', yâni yunan feylesoflarını yenen pehlivan) tarafından yapılan ehemmiyetsiz bir hücûmu Ṭûsî'nin *Muṣârî' al-muṣârî'* (yâni pehlivanı yenen pehlivan) adlı eserinde, muvaffakiyetle reddetmiştir.

Bu mücâdele ve münakaşaların teşvik edici te'siri altında felsefe inkişâfta devam ederek, yüksek bir gelişme mertebesine erdi. İbn Malka (Abu 'l-Barakât, ölm. 1155) sık-sık müracaat ve istişhat edilen *al-Mu'tabar* isimli eserini yazdı. Aynı zamanda Zamaḫşarî (ölm. 1143) bir çok felsefî meseleleri büyük bir itina ile tetkik etti. Suhravardî (ölm. 1191) yep-yeni bir sistem kurarak, daha sonraki inkişâflar için, kendi başına bir mihrak vücûda getirdi. Onun sistemi İbn Sînâ'nın halledemeden bıraktığı noktalardan başlayarak, gelişir: mevcûda vücûd dışarıdan gelmez; vücûd ile mevcûd aynı şeydir. Böylece İbn Sînâ'nın telâkkisinde beliren vücûd ve mevcûd bertaraf edilmiş oluyor. „Eşya hakikatin cüz'leridir" diyen Suhravardî bu ifâdesi ile eski İran'ın „nûr" doktrinini telmih ediyordu. Eşya Allahtan sudûr eden ve madde zulmetine yaklaştıkça, kemâli zâil olan türlü nûr şekilleridir. Nûr ile aklî cevher aynı şeydir (krş. Horten, *Die Philosophie der Erleuchtung nach Suhrawardi*, Halle, 1912). Eflâtûn'un öğrettiği gibi, mârifet öyle bir rü'yet hâletidir ki, onun sâyesinde eşyanın eflâk âleminde bulunan asıl cevheri müdrikelerimizde *işrâk* eder (yâni nûrlanarak, kendini belirtir). İşte bundan dolayıdır ki, Suhravardî kendi sistemine *işrâkîya* (işrak felsefesi), adını vermiştir. Ondan sonraki feylesofların en mârûfları, bu fikirlerden ilham alarak, Suhravardî'nin nazariyeleri üzerine şerhler yazmışlardır. Bunların en mârûfları Şahrazûrî (ölm. 1250), Şîrâzî (ölm. 1311), Haravî (Nizâm al-Dîn; ölm. 1300), İbn Kammûna (ölm. 1277), Davvânî (ölm. 1501) ve Şîrâzî (ölm. 1640)'dir.

Felsefe bakımından pek ehemmiyetli bir eser 1233'te Âmidî (ölm. 1233)'nin *Abkâr al-afkâr* adlı te'lifidir. Îcî (ölm. 1355)'nin etrafında toplanan zümre indinde bu eser en mûteber metin sayılıyordu. İbn Sînâ'nın mantığa dâir büyük eserlerinden sonra bunları telhis sûreti ile metinler tertip edilmiş, mamafih bu muhtasarların muhtelif bahislerine yeni şeyler de ilâve olunmuştur. Bu arada şu eserleri zikredelim: Zarnûcî (ölm. 1203)'nin mantık kitabı, Ḫavincî (ölm. 1248)'nin muhtasar mantığı, Abharî (ölm. 1264)'nin *Îsâgôcî*'si (bu müellifin *Hidâyat al-ḥikma* ismi altında bir ilim kamusu da meşhûrdur). — Kâtibî'nin *Şamsîya* adlı mantık kitabı; daha müellifi sağ iken, bu eser için, zamanın büyük felsefe âlimleri tarafından, yirmiden fazla şerh yazılmıştır. Urmavî (ölm. 1283)'nin *Maṭâli' al-anvâr* adlı eseri, Nasafî (ölm. 1288)'nin cedele dâir eseri ile, Samarḳandî (ölm. 1291)'nin çok rağbet kazanmış ve sık-sık şerh edilmiş olan cedele dâir kitabı, yine Samarḳandî'nin *al-Avrâḳ* adlı eseri ile Kâtibî'nin *Ḥikmat al-'ayn*'ı ve yine onun *Şarḥ al-mulaḫḫaṣ* adlı Râzî şerhi kaydedilmeğe değer mühim te'liflerdir.

İslâmda felsefenin gelişmesinde ehemmiyetli bir kutup da Ṭûsî (ölm. 1273)'dir. *Tacrîd* adlı eserinde yunan felsefesini islâm ilâhiyât felsefesi nazariyesine ithâl etmiştir. Felsefenin esâs meseleleri, onun tarafından, büyük bir vuzûhla tetkik edilmiştir; vücûd ve mevcûd meselesi dakik bir surette tâmik edilmiştir. Bunun eserlerine de bir çok şerhler yazılmıştır. Ḥillî (ölm. 1326) ve İşfahânî (ölm. 1348) ile hassaten 'Alî Ḳuşçî (ölm. 1474)'nin isimleri zikredilmek lâzımdır. Bu sonuncu müellif felsefenin esâs bahislerini en mükemmel bir surette mutâlea etmiş ve İbn Sînâ doktrinlerinden çıkan meselelerin tetkikını haylı ileriletmiştir. Eserinde felsefî ıstılah ve tâbirlerin mükemmel bir surette kullanılmış olması onun zamanında felsefe tedrisatının pek ziyâde gelişmiş olduğunu açıkça belirtmektedir. Evvelce Ġazâlî tarafından feylesoflara karşı yükseltilen muahazeler Ḳuşçî'nin nazarında çoktan cerhedilmiş ve artık ehemmiyetini kaybetmiş olan şeylerdir. Kendisini en ziyâde İbn Sînâ'ya vermiş olmakla berâber, eserlerinde 'Allâf (ölm. 649)'ten 'Abd al-Cabbâr (ölm. 1024)'a kadar bütün liberal ilâhiyâtçıların ve bunlardan başka Ḫayyâmî (*Ḥikmat al-kavn* müellifi; ölm. 1121), Suhravardî, Îcî v.b.'nın

fikirlerini de nakleder. Kuşçî, kendi âlem tasavvurunu teşkil etmek için, en mutehalif nazariyelerden istifâde etmeğe çalışmıştır.

Maḥbûbî (ölm. 1346) ile Buḫârî (1350 civarı; Kâtibî'ye şerh yazmıştır)'nin eserlerinden başka, İcî'nin te'lifleri ve bilhassa *Mevâḳif* adlı kitabı ile cedele dâir risâlesi, felsefî bahisler için, yeni ve mühim bir merkez teşkil eder. İcî bu eserlerinin birincisini bir nazarî ilâhiyât te'lif etmek maksadı ile yazdığı hâlde, eseri bir felsefe kamusu mâhiyetini almıştır. Yunan ilmi müslüman ilim adamlarının fikirlerine o kadar işlemişti ki, bunlar yunan ilmi ile islâm kelâmını bir tutar olmuşlardır. Fakat bundan İbn Sînâ'nın bütün nazariyeleri kabûl edilmiş olduğu mânası çıkarılmamalıdır. Daha ziyâde İbn Sînâ'dan sonra vâki olan inkişâftan istifâde edilmiş olmakla berâber, İbn Sînâ'nın doktrinleri onun muârızlarına ve bilhassa Râzî'ye karşı müdâfaa ediliyordu. Ġazâlî ehemmiyetini kaybederek, arka plânda kalmıştı. İcî'nin münakkah ve kat'î ifâdeli üslûbu, Ṭûsî'nin akaide dâir olan eseri gibi, bir çok şerhler yazılmasına sâik olmuştur. Mantıktan başlayıp tabi'î ilimlerden geçilerek, en mühim metafizik meselelerine varıncaya kadar, bir çok meseleler tetkik edildi. Bu devirde en ehemmiyetli şahsiyet Curcânî (ölm. 1413) idi. Bu müellif, felsefe meselelerinden başka, sâlik olduğu Aş'arî mezhebinin kelâm meselelerini de tetkik etmiştir. Ondan evvel Taftâzânî (ölm. 1389) yazdığı *Maḳâṣid al-ṭâlibîn* isimli Ġazâlî şerhinde İbn Sînâ sistemine büyük bir şiddetle hücûm etmiştir. İcî'nin etrafında toplanan zümre İbn Sînâ'yı müdâfaa etti. Bu meyanda İcî'nin şârihleri de Taftâzânî'nin itirazlarını itina ile tenkit ederek, bunlardan kendi maksatlarına göre istifâde ettiler. Bunların başlıcaları Abharî (Sayf al-Dîn, 1400), Fanârî (ölm. 1481), Ṭûsî (ölm. 1482) ve bilhassa büyük allâme Siyalkûtî (ölm. 1659)'dir. Bu âlim kendisinden evvelki müslüman müellifler tarafından vücûda getirilen muazzam felsefe külliyatını tetebbû etmişti. Kitabında bu eserlerden yüzlercesini zikrettiği gibi, bütün felsefe meseleleri üzerinde derin bir vukûf ve tam bir istiklâl ile fikir yürütüp, hükümler verir.

Râzî (Ḳuṭb al-Dîn; ölm. 1364) pek çok te'lifat vücûda getirmiş ve bu faâliyet felsefenin inkişâfına çok faydalı olmuştur. Bu zat yukarıda zikri geçen zümrelerin hiç birine mensûp olmamakla berâber, onların eserlerinde ismi zikredilir ve kendisi başlıca âlimler sırasında sayılır. Yazılan eserler ekseriyâ şerh şeklinde olmakla berâber, bundan dolayı onların yalnız mûteber te'lifatın izahlarından ibâret olduklarına hukmedilmemelidir, çünkü her şârih eserinde kendi fikirlerini de ortaya koymaktadır. Bu şerhlerde ekseriyâ büs-bütün yeni fikirler ile dakik tenkitler bulunur; msl. Curcânî'nin müteaddit şerhleri ve bu meyanda Ṭûsî'nin akâide dâir *Taerîd* adlı eserine yazdığı şerh felsefî inkişâfta yeni bir merhale teşkil etmiştir. Yukarıda ismi geçen Taftâzânî'nin *Cilâ' al-manṭiḳ* isimli eseri mantık ilminde yeni bir mektep vücûda getirmiştir. Büyük bir ehemmiyet kazanan bu mektebin müntesipleri arasında çok değerli âlimler vardır. Şimdi zamanının en büyük âlimi sayılan Davvânî (ölm. 1501) devrine geliyoruz. Davvânî bu mektebe muhtelif mesleklerden geçerek, yaklaşmış ve her birinin en mühim eserlerini şerh ve tefsir etmiştir. Suhravardî için yazdığı *Hayâkil al-nûr* isimli eseri ile Ṭûsî için yazdığı bir çok şerhleri pek kıymetlidir. Bu şerhlerde felsefe meselelerini büyük bir vukûf ve ihâta ile mutalâa eder. Fârâbî şârihi Fârânî, Davvânî'nin tilzimidir (krş. Horten, *Das Buch der Ringsteine Farabis*, 1906). İbn Ḫaldûn (ölm. 1406) bilgi nazariyesine müteallik meseleleri, tenkidî bir tarzda, tetkik etmiştir. Sanûsî (ölm. 1486) ile Şa'rânî (1565) bilhassa mantıkta temâyüz etmişlerdir. Aḫżarî (ölm. 1534) *Sullam* adlı mantık kitabı ile şöhret kazanmıştır. Bu eser, son asra kadar, bir çok defalar şerh edilmiştir.

O devrin mümtaz bir mütefekkiri de Şîrâzî (Ṣadr al-Dîn; ölm. 1523)'dir. Bu zâtın ismi haleflerince, „büyük âlim" sıfatı ile, yâdedilir. Onun yanında yine büyük bir âlim olarak tanınmış ve onun gibi Ṭûsî'yi şerh etmiş olan diğer Şîrâzî (Ġiyâs al-Dîn; ölm. 1542) de zikredilir. Felsefeye dâir bir çok eser yazanlardan biri de Taşköprî-zâde (ölm. 1554) olmuştur. Şîrâzî tamâmiyle yeni bir âlem nazariyesi tasavvur etmiştir. Suhravardî'den mülhem olan bu zât imkân fikrini, vucûd ve mevcûd ikiliği olmak üzere değil, vücûda iştirâk mânasında telâkki eder. Münferit eşya vucudun cüz'leri olup, kademe-kademe tekemmül ederek, varlığın kemâline ererler. Allahın varlığını isbat için kullandığı usûl, imkân fikri ile Eflâtûn'un tekemmül merhaleleri nazariyesinin imtizacından ibârettir (Horten, *Die Gottesbeweise bei Shirâzî*). Keza Lahîcî (1670) de yine yunan fikirleri te'siri altındadır (krş. *Der Islam*, III, 9—131). Haravî (ölm. 1605) ile Munâvî (ölm. 1622) ve Dâmâd (ölm. 1659) büyük üstadlar arasında sayılır. Bihârî (Ḥusaynî; ölm. 1705) tarafından te'lif edilen *Sullam al-'ulûm* isimli eser bir çok defalar şerhedilmiştir. Fârûḳî (ölm. 1745)'nin te'lif ettiği ıstılahlar lûgati pek çok felsefî mâlûmatı ihtivâ eder. Saçaklı-zâde (ölm. 1737) de bir *Mevżu'ât al-'ulûm* te'lif etmiştir.

Bibliyografya: Hemen-hemen sayısız bir hadde vâsıl olan bibliyografyanın mühim bir kısmı Broekelmann, *GAL*'da bulunur; Überweg-Heinze, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*[9] (Berlin, 1505), s. 236 v.dd.; *Archiv f. Geschichte der Philosophie*, IV, 519 v.d.; XIX, 288 v.d., 426—446; XX, 236—272, 403—426; XXII, 267 v.d., 383—428, 554—563 (bu arşivlerin neşrine devam edilmektedir); muhtelif devirlere âit iyi telhisler için bk. T. J. de Boer, *Geschichte der Philosophie im Islam* (Stutlgart, 1901); Carra de Vaux, *Avicenne* (Paris, 1500); ayn. mll., *Gazali* (Paris, 1902), *Archiv f. Gesch. d. Philos.*, XXII, 166—177; *Die Religion in Geschichte u. Gegenwart, Islamische Philosophie* (*Die Kultur der Gegenward*, nşr. Hinneberg, 1. kısım, fasıl 5, s. 45 v.d.). — Garp skolastik felsefesi ile olan münâsebetler için bk. Horten, *Die Metophysik Avicennas* (Halle, 1907); Santer, *Avicennas Bearbeitung der aristotelischen Metaphysik* (*ZDMG*, LXVI, 751—757). (M. Horten.)

FEMÜLHÛT. FOMALHAUT (bir de *Fomalhot* ve *Famohot*) = *Fam al-ḥût* (balığın ağzı), cenubî Hut (Balık) burcunun birinci ile ikinci kadir arası büyüklükteki α yıldızıdır (Batlamyus ve ona istinâden al-Battânî onu Delv burcuna raptederler; fakat onun cenûbî Hut burcunun ağzı içinde bulunduğuna da işâret eylerler. Ḳazvînî ve Ulug Bey'e göre, araplar ona, Kaytus (Balina) burcunda bulunan bir diğerinden tefrik için, *al-żafda al-awwal* (birinci kurbağa) diyorlardı. Ḳazvînî buna *al-ṣalîm* (deve kuşu) adını da vermektedir.

Bibliyografya: Battânî, *Opus astronomicum* (nşr. Nallino), II, 165; III, 264; al-Ḳazvînî, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), I, 37 ve 41; L. Ideler, *Unterschungen über den Ursprung u. die Bedeutung der Sternnumen* (Berlin, 1809), s. 201, 284 v.d.; *Tabulae long. ac latit. Stellar. fixar. ex observat. Ulugh Beighi* (nşr. Th. Hyde), s. 104; *Libros del saber de astronomia del Rey D. Alfonso X. de Castilla* (nşr. M. Rico y Sinobas), I, 117 ve 142. (H. Suter.)

FENÂ. FANÂ', tasavvuf ıstılahlarındandır. Ekseriyâ zıddı olan *baḳa* ile birlikte bahsi geçer. *Fanâ'* tâbirinin asıl mânası „yok olmak" 'tır ve aslında dâimâ *an* harf-i cerri ile kullanılır; nasıl ki, *baḳâ'* tâbiri *b*-harf-i cerri ile kullanılmaktadır, msl. *al-fanâ' 'ani 'l-avṣâf al-maẕmûma va 'l-baḳâ' bi 'l-avṣâf al-mamdûḥa*) „kötü sıfatlardan kurtulup, iyi sıfatlar ile kalmak"). Bu ıstılah, yukarıki misâlde olduğu gibi, evvelâ ahlâkî husûslarda kullanılır. Bundan sonra da „fâiliyet şuurunu kaybetmek" mânasını ifâde eder ki, bu hâlde *'abd*'in yerine, fâil olarak, Allahın şahsiyeti geçer, yâni *'abd, lâ fâ'il illâ 'llâh* fehvâsınca, tamâmen yegâne fâil olan Hakkın tasarrufu altına girer ve kendi hareketleri yerine, Hakkın hareketleri kaim olur. Meşhûr bir hadîsin ifâde ettiğine göre, *'abd*'in yerine Allah duyar, görür ve tutar. Bu suretle, tabiîdir ki, Allahın emrine muhâlefet etmek, artık, muhâl olur. Böylece bütün bencilikleri ve nefsî hazları ortadan kalkmış olan *'abd*, kendisine bir menfaat te'min etmek veya bir zarardan kurtulmak için, yâni cenneti ümit ettiği (*racâ'*) veya cehennemden korktuğu (*ḫavf*) için hareket etmez; yaradılışından önceki hâline dönerek, Allaha karşı tamâmen pasif bir vaziyete gelir.

Bunun yanında *'abd*'in şuurunda, *fanâ'* ile birlikte, başka değişmeler de hâsıl olur. *'Abd*, içi tamâmen Hak ile dolduğundan, hâricdeki şeylerin farklarını artık temyiz etmez; kendisi için bunların hepsi bir renkte görünür ve nihâyet hiç idrâk edilmez olur. Bu suretle *'abd* başka bir şey göremeyecek hâle gelir. Bu hâl, tasavvufî tevhîdin en yüksek derecesidir. Bununla beraber *'abd* Allah ile o kadar meşgûl olur ki, nihâyet benlik şuurunu da kaybeder ve o şuurun yerine yine Allah geçer. Bu hâle zikr ile erişilirse, *al-fanâ' fi 'l-maẕkûr* denilir ve Allah muhabbeti ile erişilirse, *al-fanâ' fi 'l-maḥbûb* denilir. *'Abd* bu hâlde iken, dilinden bâzan, *şaṭḥiyât* denilen, zâhiren şer'a muhâlif, sözler çıkar. Ḥallâc'ın meşhûr *ana 'l-ḥaḳḳ*'ı gibi, ki hakikatte kendinin sözü değil, Allahın sözüdür, diye tefsir edilir. *Fanâ* 'nın en yüksek derecesi *al-fanâ an al-fanâ'*'dır ki, fânî olmanın idrâk edilmemesi demektir. *Fanâ'* hâlinde *'abd* bâzı beşeriyet evsâfından kurtulursa da, beşeriyetten tamâmen kurtulmaz; böyle bir iddiâda bulunan tekfîr edilir. Bu hâlleri izah etmek için, sûfîler kendisini birden bire büyük bir sultanın huzûrunda gören kimsenin, onun mâhiyetinden, yalnız etrafındaki şeylerin idrâkini değil, belki aynı zamanda kendisini de büs-bütün unutup, mahvolması, yahut güzelliğin (*camâl*) müşâhede ile, kendisinden hâric şeyleri ve kendisini bilmeyecek ve hattâ ağrıyı hissetmeyecek derecede istigraka düşmesi (msl. mısırlı kadınların, Yûsuf'u gördükleri zaman, ellerini kesdiklerinin farkında olmamaları) gibi, beşerî hâlleri temsil olarak zikrederler. *Fanâ'*, *taḳarrub ila 'l-ḥaḳḳ* (Allaha yaklaşma)'ın en yüksek derecesidir ve sûfînin bu gibi hâllerde Allahı görebildiği söylenir. Kendinden geçmek, Allaha varmak demektir. Bâyazîd Bisṭâmî'nin meşhûr bir sözüne göre, Allah kendisine: — *„utruk nafsaka va ta'âlâ ilayy* („kendinden geçer-geçmez, bana ermiş olursun") demiştir (Şa'rânî, *Ṭabaḳât*, I, 65; 'Aṭṭâr, *Taẕkira al-awliya*, I, 171).

Fânî olan *'abd*'in yerine her zaman Allah geçtiği için, fânî olmak, hiç bir zaman, hiçe karışmak demek değildir; bundan dolayı bu tâbirin hindlilerin *nirvāna*'sı ile hiç bir alâkası yoktur. *Fanā'* 'nın geçici bir hâl olup-olmadığı hakkında, mutasavvıflar arasında ihtilâf vardır. Bâzıları, hiç olmazsa, ferâizin icrası için, *'abd* 'ın kendine gelmesini söylüyorlar; *fanā'* 'nın ahlâkî vechesine fazla ehemmiyet veren Kalabāẕī, *fanā'* 'nın Allah tarafından *'abd*'e verilen dâimi bir hâl olduğunu iddia ediyor. Fakat şuûrî *fanā'* 'nın dâimî olduğunu iddia edenler de yok değildir. Biri Bāyazīd Bisṭāmī 'ye: — „Nasıl sabahladın?" — diye sormuş ve ondan: — „Benim sabahım, akşamım yoktur; ancak evsâfı olanların sabah ve akşamı vardır" — cevabını almıştır. Yine Bāyazīd Bisṭāmī şöyle demiştir: — „Halkın ahvâli vardır, ârifin ahvâli yoktur; çünkü onun eserleri mahvedilmiş; hüviyeti, başkasının hüviyeti içinde, fânî olmuş; izleri, başkasının izleri içinde, kaybolmuştur". Bir rivâyete göre, Ẕu 'l-Nūn müridlerinden birini Bāyazīd 'i görmek için Bisṭām'a gönderir; mürid Bāyazīd 'in kapısını çalıp, Bāyazīd içeriden: — „Kimi arıyorsun?" — diye sorunca, mürid: — „Bāyazīd 'i arıyorum" — der. Bunun üzerine Bāyazīd: — „Bāyazīd kimdir ve nerededir?; ben kendim Bāyazīd 'i arıyorum" — der. Mürid Bāyazīd 'i deli zannederek, şeyhine döner. Ẕu 'l-Nūn der ki: — „Kardeşim Abū Yazīd, Allaha gidenlerin arasında, Allaha gitmiştir". VI. asırda inkişâf edenpantheistik cereyânlar neticesinde, *fanā'* mefhûmu bir az başka bir mâhiyet aldı. Bütün kâinat, vücûd bulmak için, Allahtan *istifāża* ettiğinden, *fanā' fi 'llāh* bir cüz'ün bir kül içine karışması gibi tavsif olundu ve damla nasıl denize karışır veya gölge güneşte kaybolursa, sûfî de öylece Allah içinde veya küll içinde kaybolmak ister. Bundan dolayı 'Aṭṭār, *fanā'* kelimesi yerine, *istiġrāḳ* („dalıp gitme") kelimesini daha çok kullanır. 'Aṭṭār 'ın *Ṣutur-nāma*'sinde bir genç, ilâhî deryay-i külle karışmak için, kendini gemiden denize atar. Allahı tanımak için, bâzı sûfîlere göre, yine „yok olma" şarttır. 'Aṭṭār bunu temsilî bir hikâye ile izah eder. Pervâneler, mumun mâhiyetini tahkik etmek için, kâşifler gönderirler; fakat getirdiği haberler pervâneleri memnun etmez. Nihâyet pervânelerden biri kendisini doğrudan-doğruya mumun âteşine atar, yanar ve mahvolur; içlerinde mumun mâhiyetini anlayan yalnız o olmuştur.

Fanā' ve *baḳā'* ıstılahlarını ilk kullanan 286 (899) 'da ölmüş olan Abū Sa'īd al-Ḫazzāz 'dır (Ḫucvīrī, nşr. Nicholson, s. 245; *Nafaḥāt tercümesi*, s. 185—186). *Fanā'* türkçede „kötü" mânasına gelmektedir ki, bu mâna „kendimden geçtim" yerine kullanılan „fenâ oldum" tâbirinden çıkmış olabilir.

Bibliyografya: *Kitāb al-ta'arruf* (nşr. Arberry, Kahire, 1933), 59. bab, s. 92—100; Sarrāc, *Kitāb al-luma'* (nşr. Nicholson, Leyden, 1914), s. 213—215; Ḳuşayrī, *Risāla* (Kahire, 1330), s. 36 v.d.; Ḫucvīrī, *Kaşf al-maḥcūb* (nşr. Jukovskiy, s. 311—319, trc. Nicholson, Leyden, 1911), s. 245 v.d.; Anṣārī Haravī, *Manāzil al-sā'irīn* (Kahire, 1908), s. 47 v.d.; İbn Ḳayyim al-Cavzīya, *Madāric al-sālikīn* (Kahire, 1333/1334), s. 236—249; 'Omar Suhravardī, *'Avārif al-ma'ārif*, 61. bâb, Ġazālī 'nin *İḥyā* (Kahire, 1334) 'sı kenarında 4, 380—387; Maḥmūd Kāşānī, *Miṣbāḥ al-hidāya va miftāḥ al-kifāya* (Tahran, 1946), s. 426—429; İbn al-'Arabī, *al-Futūḥāt al-Makkīya* (Kahire, 1329), II, 512—516. (H. RITTER.)

FENERLİLER. Fener (Fanār; yun. Φανάριον), İstanbul'da bir semtin ismi. Ekseriyet itibârı ile rûmlarla meskûndur ve ortodoks kilisesi patriklik makamı buradadır.

Bu semt Halic 'in cenûp sâhilinde uzanır ve bizanslılarca Petrion (Πετρίον) ismi verilen mahallesini aş. yk. tamâmen kaplar. Bu mahalleye sâhildeki sûrlarda açılan Fener kapısından (πύλητοῦ Φαναρίον) girilirdi. Bugün üzerinde Sultan-Selim câmiinin ve şimâlinde — Balat, garbında — Karagümrük ve cenûbunda — Sultan-Selim ve Cibâli semtleri bulunan bu semt Fâtih kazasına bağlı Fener nâhiyesini teşkil eder.

İstanbul 'un türkler tarafından fethinden sonra, patrik, rûm reâyanın gerek rûhânî ve gerek siyâsî reisi olduktan başka, bütün ortodoks âleminin de başında kalmış bulunduğuna göre, Fener ismi bu müessesenin tarihi ile yakından münâsebetdardır.

İstanbul 'u fetheden Mehmed II. İstanbul ve imparatorluğun içinde bulunan rûmları yeniden teşkilâtlandırmağa başladı. Paleologos hânedanına mensûp olan son imparator Konstantinos Dragases XII. şehrin müdafaası sırasında ölmüştü. Aynı zamanda rûhânî reis kalmamıştı; Athanasios 'tan sonra, patrik makamını kimse işgâl etmedi. Bu sırada lâtin temâyülleri olanlar ile ortodoksluğa sâdık kalanlar arasında mücâdeleler alıp-yürümüştü. Pek basîretli olan Mehmed II. yeni patrik intihap edilmesini emretti (krş. Phrantzes, *Chronicon*, Bonn, s. 304). O zaman, Bizans imparatoru yerine, rûhânî hâkimiyeti temsil eden patriklik asâsı ile tacını (δεκαυνίκιον καὶ τὸ καπατιον; krş. Banduri, *Imperium Orientale sive antiquitates Constantinopolitanae*, Paris, 1711, s. 209) türk idâresinin ilk patriği olan Gennadios Scholarios'a veren osmanlı hukümdarı oldu; yine aynı hu-

kümdar hıristiyan cemaatine, islâm devleti hudutları dâhilinde, bir *modus vivendi* te'min hukukî vaziyeti tâyin eden bir berat vardı (Phrantzes, s. 307). Bunda patriğin medenî ve dinî hukuku itina ile tesbit edilmiş bulunuyordu.

Böylece ortodoks kilisesi ibâdet hürriyetini, synode meclisleri ile cemaat teşkilâtını ve icâbında bunları değiştirebilmek hakkını ve bâzı kiliseleri muhafaza etmiş oluyordu. Vezirlere muâdil bir mertebede tutulan patrik, rûm reâyanın menfaatlerini müdafaa etmek üzere, divana girebiliyordu. Bu suretle 1453 'ten sonra patriğin kuvvet ve ehemmiyeti artmıştı: „hiç bir ortodoks hıristiyan, Fener 'den geçmeden, bâb-ı humâyuna yaklaşamazdı ve Fener de bu hukukî vaziyeti kilisenin gâyelerine hizmet yolunda kullanıyordu" (C. D. Cobham, *The patriarchs of Constantinople*, Cambridge, 1911, s. 31). Rumeli ve Anadolu hâricinde, Mısır, Suriye, Filistin ve Kıbrıs ortodoksları gibi, Rusya da Fener patriğine itaat ederdi.

Patriklik makamı İstanbul şehrinde kalmıştır. Fâtih Havâriyûn kilisesini patriklere tahsis etmişti. Bugün mevcut olmayan bu kilise, şimdi Fâtih câmiinin bulunduğu yeri işgâl ediyordu. Patrik burada 1453 'ten 1456 'ya kadar kalmıştır. Sonra burası bir müslüman mahallesi hâline girdiği için, oradan patriklik makamı Haliç sırtlarında hazret-i Meryem (Τῆς Παμμακαρίστου Θεοτόκου) kilisesine (bugünkü Fethiye câmii) nakledilmiştir. Patrikhâne 1456 'dan 1586 'ya kadar burada bulunuyordu. 1586 tarihinde, şeyhülislâm Çivi-zâde Mehmed Efendi 'nin fetvası ile, Pammakaristos kilisesi, Fethiye ismi ile, câmiye çevrilmiştir.

Patriklik makamı da Fener 'e nakledilmiş ve o zaman Eflâk kapı-kâhyalığına âit olduğu için, bugün dahi Eflâk konağı ismi ile anılan konağın kilisesine yerleşmiştir. Bu kilise hazret-i Meryem (Παναγία τῆς Παμμυθίας) 'e ithaf edilmiş bulunuyordu. 1597 'de Saint Demetrius (Kanavi) kilisesine geçti. Bu da Fener 'de, „Odun kapı" (Τῆς Ξυλοπόρτης) 'da kâindi ve patriklik makamı 1602 'ye kadar burada kalmıştır.

Bu tarihte, yânî patrik Mathaios II. zamanında, nihâî olarak, Fener semtinin ortasındaki Hagios Georgios (Τοῦ Ἁγίου Γεωργίου; krş. Gedeon, *PP*, s. 542) kilisesine geçmiştir. İstanbul 'un fethinden sonra inşa edilen bu kilise patriklik makamına tahsis edilince, tâmir edildi. Bugünkü şekli 1720 senesine kadar gider (Gedeon, *PP*, s. 626). Filvâki kilise bu tarihte, patrik Yeremia II. zamanında, rûm cemaatinin gayreti ile, yeniden imâr edilmiştir. Lâkin kapı üzerindeki kitâbe Eflâk kapı-kâhyası Konstantin Mavrokordat ismini kaydetmektedir.

Her patriğin bu sıfatı bir ferman ile alması âdet olmuştu. Parthenios III. 'un Mehmed IV. 'in emri ile asıldığı 1657 senesine kadar (krş. E. Pitzipios, *L'église orientale*, Roma, 1855, III, 83,), padişah, evvelce vezir mertebesinde sayılan imparatorluğun rûm raiyeleri dinî reisini, büyük bir itibâr göstererek, sarayında kabûl etmekte idi. Bilâhare bu âdet terk edildi. Fakat tanzimat devrinde, Fuad Paşa 'nın tavsiyesi ile, 1844 tarihinde, Sultan Abdülmecid tarafından, yeniden ihyâ edildi. Dinî olan salâhiyetlerini aşmadıkça, patrik her türlü müdâhaleden masûndu. Patrik Gregorios II. 'un 1821 yunan istiklâl mücâdelesine faâl bir surette iştirâki (bk. Ahmed Cevdet, *Tarih*, XI, 163) onun, Benderli Ali Paşa 'nın emri ile, idamına sebep olmuştur.

Yunanlılar 1833 'te kiliselerinin istiklâlini ilân ettiler. Bulgarlar 1870 'te, sırplar 1879 'da ve romenler de 1885 'te müstakil dinî cemaatlerini te'sis ettiler.

F e n e r l i l e r. Bu dinî Fener 'in yanında, bir de sivil Fener vardı ki, egeli ve istanbullu eşrâftan müteşekkildir. Bunlar bittabî patriğin ruhânî merkezi etrafında toplanıyorlardı. Patriğin yanında faâliyette bulunan bir çok yarı dînî, yarı layik mansıplar ve memuriyetler vardı. Aralarında bir çok kabiliyetli İstanbul tüccarlarının da bulunduğu ve milletler arası siyâset hayatına vâkıf, bir çok Avrupa lisanları bilen ve türkçeden başka arapçayı da bilen bu unvan sâhipleri arasından Bâbıâlide eksik olan ve Avrupa ile münâsebeti te'min eden memurlar çıkıyordu. Dünya tarihinde umûmiyetle Fenerliler ismi altında bu âile efradı kastedilir. Bunlar XVIII. asır sonu ile XIX. asır bidâyetinde osmanlı imparatorluğuna tâbi iki memleketi, Eflâk ile Boğdan 'ı, idâreye muvaffak olmuşlardır. Fakat faâliyetleri yalnız bu iki memlekete münhasır kalmamış isimleri, tanzimat devrinde hakikî türk unsuru kendi mevcûdiyetini kuvvetle hissettirmeğe başlayıncaya kadar, XVIII. asrın yunan-türk-avrupa halitasını temsil etmişlerdir.

Daha 1657 'de, lâtinceyi pek iyi bilmediği hâlde, 50 sene Bâbıâlinin tercümanlığını yapan Zülfikar Efendi yerine, „imparatorluk sefâret heyetinin ilk tercümanı" (J. v. Hammer, *GOR*, III², 471; Iorga, *Byzance après Byzance*, s. 202) Panayoti Nikusius tâyin edilmiştir. Girit 'te Köprülü Ahmed Paşa 'nın arkadaşı olan bu zat, imparatorluğun dış siyâsetinde ilk me'muriyet almış olan rûmdur. Karlofça muâhedesinin (1699) müzâkereleri sırasında, Alexandros Mavrokordatos (İskerlet-zâde) 'un Bâbıâliye yaptığı büyük hizmetlerden sonra, bu artık âdet hukmüne girmiştir. Bu meşhûr kâtip (ἐξ ἀπορρήτου), aslen adalı olmakla berâber, bilâhare âilesi İstan-

bul'a yerleşmiştir (krş. Iorga, *HR*, VII, 11). Bundan sonra devletin dış siyâseti aş.-yk. münhasıran Fenerlilere verilmiş ve bunun gibi tersâne tercümanlığı da onlara geçmişti. Telkin ettikleri bu itimat neticesi olarak, padişahlar bunların içlerinden bâzılarını başka memuriyetlere de tâyin etmeğe başlamıştır. Boğdan voyvodası Dimitrie Cantemir'in rusların tarafına geçmesini müteâkip, Ahmed III. bu memleketin prensliğini artık yerli beylerden birine değil, Fener'e sâdık rûmlardan birisine vermeği karar altına aldı. Böylece 1711'de Nikola Mavrokordato'ya Boğdan hospodarlığı (beyliği) tevcih edildi. Eflâk da, Stefan Cantacuzino'dan sonra, 1716'da aynı sultanın fermanı ile, yine Nikola Mavrocordato'ya verilmiş ve bundan sonra da Mihai Racovitza beyliğe geçmiştir. Bu „Fener devri" Avrupa kısmında avusturyalılar ve daha sonra ruslar ile muharebe devresi safhasına tekabül eder. Fener beyleri umûmiyetle vazifelerini sadâkatle yaparlardı. Lâkin bu devrenin sonuna doğru, düşmanla anlaştılar. Eflâk beyi Mihai Sutzu, malları ve çocuklarını alarak, 1802'de Erdel'e kaçtı. Fener'den sonuncu Boğdan beyi olan meslekdaşı Alexandros Ipsilanti ile anlaşarak, Odessa'da teşekkül etmiş ve yunan istiklâl mücâdelesinin başı olan Eteria'ya muzâharet gösterdi. 1775'te Bukovina'nın avustuyalılar tarafından istilâsının önüne geçmesine rağmen, Boğdan beyi (?) Grigore Ghica rus orduları ile ittifak etmiş olduğundan dolayı, Yaş'ta idam edildi. Pek emniyetli olmayan aynı devirne Eflâk beyi Nikola Mavrogeni, Tuna üzerinde Yusuf Paşa'nın ordusuna büyük hizmetlerde bulunmasına rağmen, buna benzer bir itham altında kalarak, 1790'da idam olundu. Lâkin Mora'daki yunan ihtilâli Tudor Vladimirescu'nun Eflâk'te yunan aleydarı hareketlerinden sonra, romen boyarlar meclisinde izhar edilen romen kanından ve yerli beylerin yeniden tâyini temennisi, 1821'de eski sistemin değiştirilmesi sûreti ile, yerini buldu. Mahmud II. Eflâk beyliğini Grigore Ghica ve Boğdan beyliğini Ion Sandu Sturdza'ya tevcih etti. Her ikisi de romen asîl âilelerine mensûp idi.

Romen tarihi zâviyesinden, bu devir şöyle görülür: „umûmiyetle Fenerliler devri bir inhitat devridir. Romen arâzisi küçülmüştür; komşuları bir çok vilâyetleri ele geçirmiştir. Asîlzâdeler sultanın alelâde bir me'muru vaziyetine girmekte ve sultanın arzusu ile, sık-sık değiştirilmekte ve vergiler fazlalaşmakta idi. Ahlâkî sâhada düşkünlük vardı. Entrika, bahşiş ve rüşvet gittikçe hâkim olmakta idi. Bâzı müsbet cihetler de vardı: ictimaî sâhada „Rumania" ortadan kalkmakta, yâni köylülere hürriyet verilmekte, mekteppler açılmakta, hastahâneler te'sis edilmekte, ve yeni kanunlar çıkarılmakta idi (C. C. Giurescu, *IR*, III — 1, 226).

Constantin Mavrokordato romen memleketlerinin modern islâhatçısı olmuştur. 1740'ta bir takım yeni ahkâm vazetmiştir ki, bunların arasında bilhassa vergileri azaltmak ve köylüleri esâretten kurtarmak yoluna gidilmiştir. Bu islâhat, *Mercure de France*'ta, „Constitutio" ismi altında, neşredilmiştir.

Bununla berâber, Fenerliler romen memleketlerine yerleşirken, akraba ve arkadaşlarını berâberlerinde getirmişler; bunlar da yüksek ictimaî sınıflara hulûl ederek, yunan te'sirlerinin kuvvetlenmesine sebep olmuşlardır. Bu suretle 1821'den sonra Romen tedris sistemi baştan-başa değiştirilmiştir.

Tahta geçen Fenerli âileler şunlardır: Eflâk'ta: Mavrocordat (4 kişi), Ghica (4), Callimachi (6), Caragea (6), Sutzu (5), Ipsilanti (2), Moruzi (6), Ralli (1), Hangerli (1), Rosetti (1) ve Mavrogheni (1). Bogdan'da: Mavrocordat (3), Callimachi (3), Chica (8), Caragea (4), Ipsilanti (3), Moruzi (2), Sutzu (3), Rosetti (1) ve Hangerli (1 kişi).

Beyler her üç senede, bâzan daha çabuk, değiştirilirdi. Bunun yüzünden, bu son bir kaç yüz sene zarfında Eflâk'ta 40 ve Boğdan'da 36 bey ismi geçer ki, rus ve Avusturya işgâl devirleri bundan hâriçdir. İki memleket arasında beylerin becâyiş edildiği de olurdu. Bu suretle Constantin Mavrokordato Eflâk'ta 6 kere ve Boğdan'da 4 kere hukûm sürmüştür.

Fener'in bu tarihî âileleri, XVIII. asrın ikinci yarısından itibâren, Fener'i terketmeğe başladılar. Çok zenginleşen Fenerliler Boğaziçi'nde büyük köşk ve saraylar yaptırarak, yerleştiler. Bilhassa Kuruçeşme, Arnavutköy (Moruzi, Kollimaki, Sutzos) ve Tarabya (Ipsilanti ve Mavrokordato; bunların sarayları ve bahçeleri sonradan fransız sefarethânesinin işgâl ettiği mevkide idi)'yı tercih etmişlerdir. Lâkin 1821'den sonra, İstanbul'da oturan bu âilelerden bir çokları memleketi terk ederek, Yunanistan'a ve Avrupa'nın diğer memleketlerine gidip, orada yerleştiler. Romanya'da bunların ahfadından bir çokları hâlâ mevcuttur ve yerli âileler ile tesâlüpleri neticesi, az-çok romenleşmişlerdir. Bugün Türkiye'de eskiden meşhûr olan bu âilelerin neslinden pek az âileler kalmıştır.

Bibliyografya: N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, VII (les Réformateurs), Bucarest, 1940; C. C. Giurescu, *Istoria Românilor* (Bucuresti, 1942 III, 1. kısm.); Joseph Gottwald, *Phanariotische Studien* (*Leipzig. Vierteljahrschr. für Südosteuropa*, V, 1941, 1—58); A. K.

Ipsilanti, Τά μετὰ τὴν ἅλωσιν (1453—1789), ἐν Κωνσταντινούπολει, 1870; M. I. Gedeon, Πατριαρχικοὶ Πίνακες 38—1884, ἐν Κ-λει 1884; metropolit Germanos Sardeon, Συμβολη εἰς τούς πατριαρκικοὺς κατάλογους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἁλώσεως καὶ ἑξῆς, I, 1454—1702, ἐν Κ-λει, 1935; *l'Histoire de la Patriarchie de Istanbul, par M. Malaxos*, nşr. M. Crusius, *Turcograeciae libriocto* (Basileae, 1578); sultanların bir çok fermanlarının neşri); M. J. Gedeon, Αἱ φάδεις τοῦ παρ' ἡμίν ἐκκλησίαττικου ζητήματος παὶ τα κατ'αὐτὸ ἐπίομα τουρκικα ἔγγραφα, ἐν Κ-λει (1910); Dr. Aurel Decei, *Versiuneo turcească a confesinnii Patriarbului Ghenadie II. Scholarios scrisa la cererca Sultanului Mehmed II.* Sibiu, 1940; *Livre d'or de la noblesse phanariote en Grèce, en Roumanie, en Russie et en Turquie, par un Phanariote* (= Eugène Rizo-Rhavgabê) (Athènes, 1892); Al. C. Stovidza, *L'Europe Orientale et le röle historique des Mourocordato 1660—1830* (Paris, 1913); Th. Blancard, *Les Mavroyéni*, II (Paris, 1909); J. Minea, *„Reforma" lui Constantin Voda Mavrocordat* (Iaşi, 1927); G. J. Ionescu-Gion, *Din istoria Fanariotilor, studii şi cercetari* (Bucureşti, 1891); A. Otetea, *Fudor Vladimirescu şi mişcarea eterista ûs tarile româneşti 1821/1822* (Bucureşti, 1945); E. A. Grosvenor, *Constantinople* (London, 1895), I ve II; G. Schlumberger, *Les îles des Princes* (Paris, 1925); Djelal Essad, *Constantinople, de Byzance à Stamboul* (Paris, 1909); M. Ph. Zallony, *Essai sur les Fanariotes* (Paris, 1824); N. Iorga, *Byzance après Byzance. Continuation de l' „Histoire de la vie byzantine"* (Bucarest, 1935). (AUREL DECEI.)

FER'. [Bk. FURŪ'.]

FERÂFİRE. AL-FARĀFRA (AL-FARĀFİRA), Libya çölünde, Mısır'ın Minyā müdüriyetine bağlı bir vâha. Vāḥāt Baḥriye ile Vāḥāt Ḳiblîya [bk. BAḤRİYA] arasında kâin olup, Minyā'dan deve ile 8 günde varılır. Eski arap coğrafyacılarında ve al-Bakrī'de *al-Farfarūn* adına rastlanır. al-Bakrī burada pek çok hurmalıklar ve hıristiyan kabîleleri ile meskûn köyler bulunduğundan bahseder: vâhada şap ve zac bulunduğunu da söyler ve sıcak su kaynaklarını kaydeder. Bunların hâricinde, doğrudan-doğruya al-Farāfra hakkında pek az bilgimiz vardır; zîra msl. Ya'ḳūbī (s. 332)'de olduğu gibi, bu vâha umûmiyetle Dāḫle [b. bk.] vâdisinden sayılır. Vâhaya dâir yeni mâlûmat ancak 1820'de Cailliaud ve Letorzec'in seyahatleri ve 1873/1874'de Gerhard Rohlfs'ün o taraflara bir keşif seyâhatine gönderilmesi ile elde edilmiştir. O zaman al-Farāfra'nın Mısır ile rabıtası pek gevşek idi; yegâne râbıta vâhanın Mısır hukûmetine yılda 10.000 kuruş vergi vermesinden ibâret idi. Memleket gâyet münbit idi, pek çok hurma, zeytin ağaçları, türlü meyvaları, sebzeleri ve hubûbâtı vardı. Hattâ bir az pamuk da istihsâl edilirdi; fakat ihracatı zeytin yağı ile hurmadan ibâretti. Buna rağmen ahâli pek fakir bir hâlde yaşarlardı; zîra, eskiden de olduğu gibi, Mısır ve Barḳa bedevîlerinin ve Nil vâdisi araplarının mütemâdî akınları ile, mahsûllerinin büyük bir kısmı ellerinden alınırdı. Bundan başka münbit arâzinin en iyi kısımları Senûsîlerin elinde bulunduğundan, buraların mahsûlleri, o devirde Caġabūb'da bulunan Senūsîye merkezine sevkolunurdu. Bunlar 1860'tan beri vâhada temelli bir surette yerleşmiş idiler. Ahâlinin koyu bir taassup içinde yaşaması, onların te'sirine atfolunmaktadır. O devirde nüfus pek azdı. Fakat o zamandan sonra bir az artmıştır. Boinet Bey'e göre nüfusu 542 ve daha yeni tahminlere göre ise, 632'dir. Yegâne meskûn mevki Ḳaṣr Farāfra'dır.

Bibliyografya: Ya'ḳūbī (nşr. de Goeje), s. 332; Bakrī (trc. de Slane), s. 39; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 234; 'Alī Paşa Mubārak, *Ḫiṭaṭ cadida*, XVII, 30; Rohfls, *Drei Monate in der Libyschen Wüste*, s. 75 v.d.; Amélineau, *Géographie de l'Égypte*; Boinet Bey, *Dictionnaire géographique de l'Égypte*; Baedeker, *Ägypten*², 363. (E. GRAEFE.)

FERÂH. FARĀH, Efganistan'da, Herat vilâyetinde, cenûb-i garbîde Sistān-Hāmūn'a karışan Farāh-rūd çayı kenarında bir şehirdir. Her ne kadar düşkün bir hâlde ise de, bir kaç kervan yolunun geçtiği bir nokta ve münbit bir bölgenin merkezi olmak itibârı ile, bir dereceye kadar ehemmiyeti vardır. Eski zamanda Drangiana'nın idâre merkezi idi. Orta çağda Sicistān (fars. Sistān) vilâyetine bağlı idi; fakat bugünkü Sistān'ın hâricindedir. Cengiz Han'ın orduları tarafından tahrip edilmiş ve ondan sonra bir daha kendini toplayamamıştır.

Farāh-rūd *Vendidād*'da *Fradātha* ve Plinius'ta Ὁ Φραδος şeklinde zikri geçen yerdir ve şehir Büyük İskender'in tarihini yazanların ve Strabon'un Prophthasia (*fradātha* „terakki"nın yunanca tercümesi)'sı ve hiç şüphesiz, Charax'lı Isidor'un zikrettiği Φρά da budur. İskender, Philotas tarafından, aleyhinde hazırlanan suikast tertibini burada meydana çıkarmış ve Holdich'in tahmin ettiği gibi, Farāh-rūd vâdisini yukarıya doğru Bāmiyān geçidine kadar bu noktadan itibâren tâkip etmiştir. Ferrier ve Holdich vâdinin son zamanlardaki hâline dâir mâlûmat vermişlerdir.

Bibliyografya: A. Stein (*The Academy*, 16 mayıs 1885); C. E. Yate, *Khurasan*, s. 12; Holdich, *The Gates of India* (London, 1910); Ferrier, *Caravan journeys* (London, 1857), fasıl 26; Strabon, XV. kitap, fasıl 2, 8. (M. LONGWORTH DAMES.)

FERÂHÎ. FARĀHĪ, ABŪ NAṢR MAS'ŪD B. ABĪ BEKR B. ḤUSAYN B. CA'FAR, VII. (XIII/XIV.) asırda yaşamış olan bir fars lisan âlimi. Sicistân'da Farâh şehrindendir. Arapça-farsça *Niṣāb al-ṣibyān* adı ile manzûm bir lûgat kitabı te'lif etmiştir. Ders kitabı olarak, şarkta pek çok kullanılmış olan bu eserin hemen bütün Avrupa kütüphânelerinde bir kaç nushası vardır. Kalküte (1819)'de ve İran'da basılmıştır. Bu küçük kitaba bir çok şerhler yazılmıştır. Krş. *Cat. Berl.* (Pertsch), nr. 156, 157 (1); Rieu, *Cat. Pers. Mss. Brit. Mus.*, 3. 504a; Ethé, *Cat. Oxford.*, col. 980—983.

Farāhī, al-Ṣaybānī [b. bk.] tarafından, *al-Gāmi' al-ṣaġīr* adı ile, te'lif edilmiş olan meşhûr fıkıh kitabını da, arapça olarak, nazma çekmiştir. *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Ş. Yaltkaya), İstanbul, 1941, I, 564.

FERÂ'İZ. FARĀ'İḌ, *Kur'an*'ın verâset ahkâmına dâir olan sûrelerinde (IV, 12—15 ve 175) miras sehimleri (1/2, 1/4, 1/8, 2/3, 1/3 ve 1/6) kat'î surette tâyin edilmiş bulunan ve *ẓavu 'l-forā'iż* veya *aṣḥāb al-farā'iż* denilen 12 mirasçının miras hisselerine verilen isimdir. Bu maktû miras sehimleri verâset hukukunun en ehemmiyetli faslını teşkil ettiği için, verâsete âit hükümlerin hepsine birden *'ilm al-farā'iż* adı verilmiştir.

Kur'an'da maktû verâset sehimleri yalnız kız evlâd, baba ve ana, zevc ve zevce, erkek ve kız kardeşler için tâyin edilmiş olduğu hâlde, islâm uleması müteveffanın kızlarına âit olan hukmü, müteveffanın oğlunun kızlarına, ana ve babasına âit hükümleri de büyük-ana ve büyük-babasına da teşmil eylemişlerdir. Bundan başka öz kız kardeşler ile yalnız baba ve yalnız ana tarafından olan kız kardeşler arasında da fark gözetilmiştir. Böylece „*Kur'an* ahkâmına" göre denilen vârislerin sayısı 12'ye çıkmıştır. 1. Müteveffanın kızları ve oğulları; 2. baba, ana, babanın babası, baba ve ananın anaları ve bundan başka müteveffanın diğer bütün kadın *uṣūl*'ü, yalnız bunların müteveffaya nisbeti verâsete ehil olmayan *uṣūl*'den bir erkek dolayısı ile olmamak şarttır; 3. baba ve ana tarafından vârisler: öz kız kardeşler, baba bir kız kardeş ve ana bir erkek ve kız kardeşler; 4. zevce ve zevc.

Müteveffanın kızı mirasın yarısını alır. İki veya daha ziyâde kız varsa, bunların hepsi birden 2/3 hisse alırlar. Oğlun kızları, öz kız kardeşler ve baba bir kız kardeşler de aynı hukme tâbidirler (*Kur'an*, IV, 12 ve 175). *Uṣūl*'den olan vârislerin her biri mirasın 1/6'ine hak talep edebilir. Yalnız müteveffanın anası, ve evlâdı yahut oğlunun evlâdı, iki veya daha ziyâde erkek veya kız kardeşi bulunduğu takdirde, bu hisseyi alır; böyle mirasçılar bulunmazsa, ananın hissesi mirasın 1/3'idir (*Kur'an*, IV, 12). Müteveffânın ana tarafından yalnız bir kız veya erkek kardeşi varsa, buna verilecek miras hissesi 1/6'dir; iki veya daha ziyâde iseler, hepsi birden 1/3 hisse alırlar (*Kur'an*, IV, 15). Zevcin mirasta hissesi 1/2'dir. Ancak zevc ile birlikte evlâd veyahut oğlun evlâdı varsa, zevc yalnız 1/4 hisse alır (*Kur'an*, IV, 13). Zevcenin miras hakkı yukarıda zevc için gösterilen hissenin yarısıdır (*Kur'an*, IV, 14), yâni müteveffanın evlâdı (yahut oğlunun evlâdı) olup-olmamasına göre, 1/4 yahut 1/8'dir.

Muhtelif derecelerden ferâ'iz sâhipleri (*ẓavu 'l-farā'iż*) bir arada yahut müteveffanın başka akrabası ile birlikte toplanırlarsa, bunlar, bir çok hâllerde, maktû verâset hisselerinden mahrum olurlar. Bu takdirde bunlar, hâlin icabına göre, ya hiç bir şey tevârüs etmezler yahut diğer bütün vârisler kendilerine düşen hisseyi aldıktan sonra, kalanı bunlara verilir. Ferâ'iz sâhipleri hiç bir zaman hep birden tevârüs edemezler. Bir kaç ferâiz sahibinin birlikte tevârüs ettikleri hâllerde bunlara verilecek maktû hisselerin nasıl tenzil edileceği hakkında bk. mad. 'AVL.

Bibliyografya: Hadîs ve fıkha âit kitaplardaki verâset hukuku faslından başka bk. Th. W. Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes* (Leyden, 1910), s. 237 ve 356 v.d.; E. Sachau, *Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften*, 1894, I, 159—210; L. W. C. van den Berg, *Bijdragen tot de Taal, Land- en Volkenkunde van Neder-Indië*, 5. seri, VII, 500 v.d.

(TH. W. JUYNBOLL.)

FERÂ'İZİYE. FARĀ'İḌİYA, Hindistan'da Faridpür bölgesinin Baâhdurpür köyü ahâlisinden, soyu-sopu belirsiz, Ḥâcci Şarī'at Allāh adında biri tarafından 1804'te şarkî Bengâl'de kurulmuş olan bir hind-islâm mezhebinin adıdır. Şarī'at Allāh 18 yaşında iken, hacc ifa etmek için, Mekke'ye gitmiş; fakat âdet olduğu üzere, memleketine dönecek yerde o zamanlar şâfi'îlerin başında bulunan Şeyh Ṭâhir al-Sunbul al-Makkī'ye tilmiz olarak, uzun müddet orada kalmıştır. 20 sene uzak kaldıktan sonra, iyi bir arabiyât âlimi ve cerbezeli bir cedelci olarak, Hindistan'a dönen ken, yolda dakoytların (hindli haydut çeteleri) eline düş-

müş ve bu sebepten bütün malları ve husûsiyle Arabistan'dan getirmekte olduğu hediyeleri, haydutlar tarafından, yağma edilmiştir. Kitaplarını ve seyahat hâtıralarını kaybedince, artık gözünde hayatın bir kıymeti kalmadığı için, kendisi de çeteye katılmış ve eşkıya ile birlikte düşüp-kalkmağa başlamıştır. Ahlâkının saffeti ve dinî kanaatlerindeki samimiyet doğru yoldan sapmış olan bu adamlar üzerinde o kadar derin bir te'sir husûle getirmiştir ki, nihâyet onun en gayretli müridleri olmuşlardır. Bu garip adamın mezhebini yaymak yolunda attığı ilk adıma dâir nakledilen hikâye bundan ibârettir. Bir çok yıllar Şarî'at Allāh yeni akîdelerini doğduğu memleketin köylerinde yaymağa çalışmış, bu yolda türlü mukavemetler ile karşılaşmış, çok hakaret görmüş, fakat haylı sâdık tarafdarlar da peyda etmiş ve bir velî şöhreti kazanmıştır. Şarî'at Allāh'ın ortaya koyduğu en ehemmiyetli yenilik, Hindistan'ın ingiliz hâkimiyeti altında bir *dār al-ḥarb* (b. bk.) olmasından dolayı, cuma ve bayram namazlarının kılınmaması idi. Bundan başka, farsça *ustāẕ* ve *şāgird* tâbirlerinin yerine, tam bir inkiyada delâlet eden ve dinî tarikatlerde eskiden beri kullanılmakta olan *pīr* ve *murīd* tâbirlerini koymuştur. Bundan başka, mezhebe yeni girecekler için el pençe divan durması âdetini men'ederek, bunları geçmiş günahların t ö v b e ve gelecekte Allahın rızasına uygun surette yaşamağa a h d e t m e k ile mükellef tutmuştur. Gariptir ki, bu kararların hiç biri esaslı bir itiraza uğramadığı hâlde, yeni doğan çocuğun göbeğini ebe tarafından kesilmesi hindûlardan alınmış bir âdet olup, bu hâlin en büyük günahlardan biri olduğu ve bu vazifenin baba tarafından deruhde edilmesi lâzım geldiği hakkındaki derin vaazları hoşnutsuzluk uyandırmış olduğundan, tarafdarlarından bir çoğu kendisinden yüz çevirmiştir. Zamindârlar (arâzi sâhipleri) müslüman köylülerini birleştirip, tek bir adam hâline koyan yeni mezhebin mütemâdiyen yayıldığını görerek, pek ziyâde telâşa düştüler. Çok geçmeden, münazaalar ve kavgalar çıktı; Şarî'at-Allāh yerleşmiş bulunduğu Dhākā bölgesindeki Navābārī'den kovularak, doğduğu memlekete dönmeğe mecbûr edildi. Orada mezhebini yaymakta devam ederek, az zamanda müslüman ahâli içinde, kolaylıkla te'sir altında kalan câhil tabakaların muhabbet ve yardımını kazandı. Nufuzunun hududu yoktu ve emirleri tereddütsüz icra edilir oldu. Tedbir ve ihtiyatla hareket eder, yalnız bir dinî islâhatçı gibi görünürdü. Başka bir hâl ve tavır takındığı nâdirdi. Şarî'at Allāh'ın çıkardığı dinî hareket, kendisi yaşadığı müddetçe, büyük te'sir ve heyecan uyandırmıştır. O devrin tarihî kayıtlarında Şarî'at Allāh'ın adı seyrek geçer; fakat hayatı gözden geçirilirse, bir çok noktaların ciddî bir surette tetkike değer olduğu görülür. Böyle şarkî Bengâle bataklıklarından çıkmış soyusopu belirsiz bir adamın, hindû müşrikliği ile uzun bir temas neticesi olarak, ırkdaşları arasında doğup yerleşen bâtıl ve meş'ûm itikatlar aleyhine harekete geçen ilk mürşit olması dikkate değer bir hâdisedir; fakat daha ziyâde hayreti mûcip olan cihet, bu adamın gevşek ve lâkayt Bengâle köylülerini kurduğu yeni mezhep uğurunda şevk ve gayrete getirebilmiş olmasıdır. Bunun için samimî ve sevimli bir mürşit olmak gerektir ve filhakika, Şarî'at Allāh, kusursuz ve imtisâl nümûnesi hayatı ile, kendisine hayran olan ve ihtiyac ve mihnet demlerinde verdiği nasihatler ve tesliyetlerden dolayı, onu baba gibi sayan halkın hürmet ve muhabbetini kazanmağa muvaffak olmuştur.

Orta boylu, ak-pâk yüzlü, uzun ve mehîb sakallı bir adam olarak tasvir edilir.

Dūdhū Mīyān adı ile daha çok tanınmış olan oğlu Muḥammed Muḥsin pek başka tipte bir adamdı. Fevkalâde bir zekâ ve meziyet sâhibi olmadığı hâlde, babasından daha büyük bir nufuz icra etmiştir. Farīdpür, Pubna, Bākirganc, Dhākā ve Noakhali bölgelerinde adı hâlâ dillerde destandır ve mezhebine sâlik olanların sayısı, kendisinin ve babasının akîdelerini uymak husûsunda nasıl bir azim ile çalışmış olduklarına bugün bile delîldir.

Dūdhū Mīyān 1819'da doğmuş ve daha genç yaşta iken, Mekke'ye giderek, orada, kendisinin rivâyetine ve mezhebine sâlik olanları ikna ettiğine göre, gelecekteki büyüklüğüne dâir, gözüne bir takım alâmetler görünmüş ve kalbine ilhâmlar gelmiştir. Memleketine dönünce, nefsini babasının akîdelerini, kendisi tarafından ilâve edilen bir takım akîdeler ile birlikte, yaymağa hasretmiştir. Msl. müridleri çekirgeyi (*phangā*) yemekten nefret ettikleri hâlde, Arabistan'da, başka bir nevi çekirge (hind. *ṭiṭṭī*) yenildiği için, onların da Hindistan'da bulunan çekirgeleri yemeleri gerektiğini vaaz ve bunda ısrar etmiştir. Bu münâsebet ile, bu iki türlü böcek arasındaki farkın, kendi köylerindeki keçiler ile Cumnā nehri sâhillerinin keçileri arasında bulunan farktan daha ziyâde olmadığını söylemiştir.

Fakat Dūdhū Mīyān'ın sağlığında vücûda getirilen en mühim terakki, mezhebin teşkilâtlandırılmasıdır. *Vayşnava*'ları örnek alarak, şarkî Bengâle'yi bir takım dâirelere ayırmış ve her birine merkezin maksatlarına göre, sarfedilmek üzere, iâne toplamakla mükellef halifeler tâyin etmiştir. Bunlar, Pīr yahut sâdece Maulvī denilen Dūdhū Mīyān'ı kendi bölgele-

rinde olup-bitenlerden haberdâr ederlerdi ve her ne vakit bir zemindâr mezhep azâsından birinin kanûnî haklarına tecâvüz ederse, derhâl mahkemeye müracaat etmek için, lâzım gelen parayı mezhep teşkilâtı toplardı; yahut bir tehlikeye mârûz kalmadan yapılması mümkün olan hâllerde, zemindârın emlâkini yağma etmek ve hizmetkârlarına dayak atmak üzere, sopalı adamlar gönderilirdi. Şarî'at Allâh zamanında Farâ'izîya cemaati hiç bir vakit memleketin kanunlarına karşı hareket etmemişti; fakat oğlunun çıkardığı yenilikler zemindârlar ile çivit ziraatçilerini, ona mukavemet etmek için, birleşmeğe sevketmişti. Bunun üzerine Düdhü Miyân bütün müslüman köylülerini mezhebe sokmağa kalkıştı, reddedenleri döğdürdü, mahsûllerini telef ettirdi ve onları tekfîr ederek, mü'min câmiası dışında tuttu. Bunun üzerine zemindârlar da çiftçilerini Farâ'izîya mezhebinden uzak tutmak için, itaat etmeyenleri cezalandırmak ve hattâ ekseriyâ işkence etmek sureti ile, daha fazla şiddet gösterdiler. Anlaşıldığına göre, iki taraf da son derece canı yanmakla berâber, iz bırakmayan bir işkence usûlü kullanırlar imiş. Söz dinlemeyen köylüleri sakallarından birbirine bağladıktan sonra burunlarına biber üflenir imiş. Bununla berâber bütün zecrî vâsıtalar te'sirsiz kalmış ve zemindârlar mezhebin yayılmasını men'edememişlerdir.

Düdhü Miyân çiftçiler ve köylerde küçük san'atlar ile geçinenler arasında daha ziyâde muvaffak olmuştur. İnsanların müsâvî olduklarını vaaz eder, zenginler ve büyükler kadar, fakir ve düşkünlerin de refaha ermeleri gerektiğini ve bunun bir gâye olduğunu söyler. Bir kardeş zarûrete düşünce, komşuları ona yardım etmekle mükelleftirler. Bu gâye için her vâsıta mubah olup, ne yapılırsa-yapılsın, kanuna veya ahlâka aykırı bir suç sayılmaz. Fakat mezhebin düşmanları bunların dâvalarında, mezhep teşkilâtı sandığından verilen para ile, yalancı şâhitler kullandıklarını iddia ederler.

Düdhü Miyân ve bu mezhep sâliklerine ilk zamanlarda verilmiş olan onvan ile ḥâccîlar, hundûların, sünnî müslümanların ve arâzi sâhibi avrupalıların arasında, hususiyle mezhebe mensûp bir maznûnun suçunu isbat etmek için, şâhit bulmak imkânsızlığından dolayı, bir nefret ve şüphe mevzuu olmuşlardı. Esâsen Düdhü Miyân, arâzi sâhipleri tarafından, gayr-i kanunî vergiler alınmasına kat'î surette muhâlefet ediyordu. Bundan başka müslüman bir köylünün Durgâ putunu süslemeğe, hindli efendisinin putperestlik âyînlerinin icap ettirdiği masraflara iştirâke zorlanması onun nazarında tahammül edilmez bir itisâf hareketi idi ki, bu iddiasında, şüphesiz, haklıdır. Hususiyle bu âdetlerin idâmesi için, bunların kadîm ve halkın dinî duygularına uygun olmasından başka bir sebep gösterilemiyordu. Bununla berâber Düdhü Miyân bir adım daha ileri giderek, toprağın Allahın mülkü olduğunu, kimsenin miras yolu ile ona sâhip çıkamayacağını ve ondan vergi alamayacağını da vaaz etmiş ve köylüleri, doğrudan-doğruya hukûmet tarafından idâre edilen ve devlet vergisinden başka vergiye tâbî olmayan Ḥêşş Maḥall topraklarına yerleşmeğe ikna etmiştir. Fakat onun pek çabuk muvaffakiyete ermesi arâzi sâhiplerinde kin uyandırdığından, bunlar tarafından aleyhine uydurma dâvalar açılmıştır. 1838 'de bir çok evlerin onun teşvikı ile soyulduğu iddia edildi. 1841 'de, bir katil vak'asından dolayı, mahkemeye düştü; fakat beraat etti. 1844 'te başkalarının mülküne tecâvüz ve gayr-i kanûnî ictimâ tertip etmek ve 1846 'da insan kaçırmak ve yağmacılık etmekle ithâm olundu. 1838 kıyamı o derece ehemmiyet aldı ki, karışıklıkları bastırmak için, Dhâkâ 'dan bir sipahi bölüğü gönderildi. Fakat bu ahvâlin hiç birinde Düdhü Miyân aleyhinde şehâdet edecek adam bulunmadığı için, mahkemeden hep beraat kararı almıştır. Kendisine ikamet yeri ittihaz ettiği Bahâdurpür 'da bütün yabancı müslümanları, misafir gibi, kabûl ederdi. Câsusları şarkî Bengâle 'yi boydan boya dolaşırlar ve kendisi de bütün o civardaki halkın menfaatlerini gözetirdi. İhtilâfları yatıştırır, dâvaları kısa keserek, hukümler verir ve msl. bir borcu tahsil etmek için, evvelâ kendisine gelmeyip de, o civardaki *munşif* 'e müracaat edenleri, hindu, müslüman yahut hıristiyan olsun, cezalandırırdı. Ulakları emirlerini en uzak köylere kadar götürür ve *Aḥmed nâm nâ ma'lûm* („adı belirsiz Ahmed") imzalı mektuplarında, ekseriyâ, şüphe uyandırmamak için, hindular arasında mûtad olan adres ve unvandan başka, bir şey bulunmazdı. Mezhebine girmek istemeyenler yahut mezhep teşkilâtının ve tanınmış başlarının kararlarına karşı hukûmet mahkemelerinde dâva açanlar aleyhine yapılacak itisâfların meşrû olduğunu vaaz ederdi.

Düdhü Miyân, kıvırcık siyah sakallı ve başına kocaman bir sarık saran iri ve güzel bir adam olarak, tasvir edilir. 24 eylûl 1860 'ta Bahâdurpür 'da ölmüş ve orada gömülmüştür. Fakat bu son yıllarda Arial-Ḫân ırmağı evini ve türbesini silip süpürmüştür.

Kendisinden sonra üç oğlundan hiç biri, babalarının fikrî kudretinden ve azîmkârâne faâliyetinden zerre kadar eser göstermemişlerdir. Bundan dolayı mezhep mütemâdiyen inhitat etmektedir. Bu mezhebe umumiyetle Farâ'izîya mezhebi adı verilir ve sâlikleri cuma günleri,

diğer müslümanlar gibi cuma namazı kılacak yerde, başka günlerde olduğu gibi, öğle namazının farzını kılarlar. (M. HİDAYET HOSEYN.)

FERÂSET. [Bk. FİRÂSET.]

FERD. FARD (A.; cem. *afrād*), bir tek, biricik, eşsiz. Kelime muhtelif ilim şûbelerinde, ıstılah olarak, kullanılır.

İlâhiyâtta eşi ve benzeri olmayan Allaha delâlet eder. *al-Fard* tâbirinin *Kur'an* ve hadîste, Allahın sıfatı olarak, kullanıldığı vâki değildir. Bu sebeple al-Azharî bu kelimenin Allah hakkında kullanılmasını câiz görmez. Fakat bunun sâdece *Kur'an*'da (*huva Allāhu aḥad* tâbirine muâdil bir kelime olarak kullanılmış olması mümkündür; çünkü *aḥad* kelimesi yalnız bu âyette „biricik ve eşsiz" mânasındadır.

Şiirde *fard* müstakil tek bir mısraa delâlet eder.

Fard, hadîs ilminde, *ġarîb muṭlaḳ* mürâdifidir. Râvîlerinin silsilesi ikinci halkasında yalnız bir *tābi'ī* (Peygamberden sonraki ilk nesle mensûp)'de nihâyet bulan hadîse bu isim verilir [krş. GARİB ve HADİS].

Arap gramerinde *fard* (*mufrad* ve *vāḥid* kelimeleri gibi) tek lik ifâde eder.

Bibliyografya: Muḥammed A'lā, *Dictionary of technical terms*, II, 1087, 1107; Lane, bk. mad. (A. SCHAADE.)

FEREC. FARAC, AL-MALİK AL-NĀṢİR NĀṢİR AL-DİN (1386 — ?), sultan Barḳūḳ [b. bk.]'un oğludur. Barḳūḳ ölüm döşeğinde iken, şevvâl 801 (haziran 1399)'de henüz 13 yaşında bulunan Farac'e, yeni sultan gibi, bi'at ettirmiş ve emîr İtmiş'i ona atabey ve vasî ve meşhûr müverrih Abu 'l-Maḥāsin Yūsuf [b. bk.]'un babası teberdâr Taġrîbardî'yi de atabeye müşâvir tâyin etmiştir. İtmiş kalede sultanın yanında ikamet ederek, diğer büyük emîrlerin hasedlerini celbettiğinden, bunlar Farac'i, bir kaç ay sonra, kendisini bâliğ ilân ettirmeğe teşvik etmişlerdir. Bunun üzerine İtmiş, Taġrîbardî'nin muhâlif re'yine rağmen, kaleden ayrılmış ve sonra ikisi birden kaleyi zaptetmeğe teşebbüs etmişlerse de, mağlûp olarak, Şam'a kaçıp, oranın vâlisi Tenem ve diğer suriyeli reisler ile ittifak etmişlerdir. Sultan âsîlere karşı Suriye üzerine yürümüştür. Tenem sultanının teklif ettiği müsâit sulh şartlarını reddetmiş, fakat intizar hilâfına olarak, mağlûp olmuştur. Tenem ve İtmiş idam edilmiş, sultana karabeti dolayısı ile, hayatı bağışlanmış olan Taġrîbardî ise, hiç bir vazifeye tâyin edilmeyerek, Kudüs'e sürülmüştür. Timur kölemenler devletini tehdit eden büyük bir tehlike idi. Timur akrabasından esir düşen Atılmış'ın serbest bırakılmasını ve kendisinin metbû olarak tanılmasını istiyordu. Emîrler tereddüde düştüler ise de, nihâyet harp lehindeki cereyan gâlip geldi. Atılmış serbest bırakıldığı gibi, Timur'un elçisi de, Şam vâlisi Sa'dūn'un emri ile, idam olunduğundan, sulhu muhafaza için, müzâkerelerin devamına imkân kalmadı. Timur Halep'i zaptederek, üç gün askerine yağma ettirdi. Tahrip edilen bir çok câmiler ve mekteppler [bk. HALEP] bir daha ihya edilmemiştir. Timur Ḥama ve Ḥimş ve Ba'albek'i de zaptetti. Farac nihâyet karşı koymağa karar vererek, Ġazza'ye doğru yola çıktı ve Taġrîbardî'yi Şam vâliliğine tâyin etti. Taġrîbardî, Timur'u iki âteş arasına düşürmek için, Şam'ı tahkim etmek ve ordu ile sultanı Ġazza'de bırakmak fikrini ileri sürdü ise de, emîrler, ona karşı itimatsızlıklarından dolayı, muvaffakiyet ihtimâli pek kuvvetli olan bu plânın aleyhinde rey verdiler. Sultan Şam'a yaklaşmış, Timur da ordugâhını o civarda kurmuştu. Neticesiz kalan bir kaç sulh teklifinden sonra, Timur ordugâhını kaldırmış ve mısırlılar hücûma teşebbüs etmişler ise de, ağır zâyiat ile püskürtülmüşlerdir. O sırada bâzı emîrler, maksatlarını gizli tutarak, yeni bir sultan intihap etmek üzere, Mısır'a doğru yola çıkmışlar ve Farac'in tarafdarları da, kendisini, kaçanları tâkip etmek için, orduyu bırakmağa icbar etmişlerdir. Firârîlere yetişilmiş ve bunlar ellerinden geldiği kadar özür dilemişler ise de, bunların Kahire'deki dostları tarafından karışıklık çıkarılmasından korkan sultan, hiç durmadan, Mısır'a gitmiştir. Ordu dağılmış, bir kısmı Şam'a iltica etmiş, diğerleri de çölden geçerek, Mısır'a dönmeğe çalışırken, Timur'un askerleri veya çapulcu bedevîler tarafından öldürülmüştür. Şam yolu Timur'un önünde açık kalınca, şehir teslim olmuş ve askere yağma ettirilmiştir. Kale, bir ay mukavemetten sonra, zaptedilmiştir. Timur, osmanlı sultanı Bayezid aleyhine yürümek üzere, 804 (1402) baharında Şam'dan ayrılmıştır. Farac'in saltanat devrinin gerisi, sultanın üzerinde nufuz kazanmağa çalışan emîrlerin rekabetleri ile geçti. Bu didişmeler neticesinde mağlûp olan emîrler, yeni tarafdarlar toplamak üzere, Suriye'ye kaçmağa muvaffak olamayınca, ekseriyâ İskenderiye'de tevkif ve idam edildiler. 808 (1405) yılında Kahire'de kölemenler arasında hoşnutsuzluk o derece arttı ki, Farac tahtını bırakıp, bir müddet saklı kaldı. Emîrler onun yerine kardeşi 'Abd al-'Azîz'i, al-Malik al-Manṣūr unvanı ile, sultan intihap ettiler; fakat bir kaç ay sonra Farac, kaleyi zaptederek, kendisini hapse atıp tekrar tahta çıktı. Bu suretle gerçi Mısır'daki mevkiini te'min etti ise de, ondan sonra Suriye'de devamlı bir surette hüküm süremedi: Halep vâlisi Cakam orada, al-Malik al-'Ādil un-

vanı ile, kendisini sultan ilân ve ahâlinin bey'atini te'min etmişti. Bu zat Halep'i tahkim ederek, Suriye'yi hâricî düşmanlara karşı müdafaa etmiştir; sonra Ak-Koyunlular padişahı Kara-Yülük ile birlikte harbe gitmiş ve bir muharebede ölmüştür. Sultanın en sâdık tarafdârı ilkin Taġrîbardî ve en büyük düşmanı da, sonradan al-Malik al-Mu'ayyad unvanı ile tahta geçen, Şayḫ al-Maḥmūdî [b. bk.] olmuştur. Suriye'de, bâzan bir taraf ve bâzan diğer taraf lehine olarak, muharebeler sürüp gidiyordu. Farac, ölmek üzere bulunan Şam vâlisi Taġrîbardî'nin tavsiyesine rağmen, ordusunun yorgunluğunu hesaba katmayarak, düşmanlarının üzerine yürüdü ve mağlûp olarak, Şam'a çekildi. Orada da memleketin emîrleri kendisini düşmanca karşıladıkları için, teslim olmak zorunda kaldı; tahttan indirilerek, idam olundu. Saltanatı esnâsında Timur'un istilâsı ve ardıarası kesilmeyen dâhilî muharebeler neticesinde, memleketi müthiş suretle harâp ve perişan oldu. Kıtlık ve tâ'ûn memleketi yakıp kavurdu. Sefihâne hayatı ve debdebe ve dârası için muhtaç olduğu külliyetli parayı tedârik etmek üzere, Kahire halkını haraca kesmişti.

Bibliyografya: Weil, *Geschichte der Chalifen*, V, 72—105 ve 108—125; mufassal hâl tercümesi için bk. *Manhal al-ṣāfī* (Mısır nüshası, 1113, III. kısım).

(M. SOBERNHEIM.)

FERES. AL-FARAS, ister aygır (*faḥl*) ve ister kısrak olsun, umûmiyetle at; şekli müfred olduğu hâlde, mânası cemi olan *al-ḫayl* kelimesi at(lar) demektir. At, insandan sonra, en güzel ve en necip mahlûk sayılır. Âzâsının tenâsübü, pâk rengi, sür'ati, savaşta kovalama veya kaçmada süvârisine itaati, cesâret ve mukavemeti, zekâsı ve edepliliği medhedilir. Sırtında suvârisi varken, atın idrar ve pislik dökmekten çekinmesi edepliliğine delâlet sayılır. Süvârisini o kadar iyi tanır ki, başka hiç kimseyi sırtına bindirmez. Süvârisi uyurken, yanında bekler ve düşmanlar yahut vahşi hayvanlar yaklaştığı zaman, ayağını yere vurarak, onu uyandırır. Cevgân [b. bk.] oyununda kullanılan atlar topu gözleri ile tâkip ederler ve süvârinin sevketmesine hâcet kalmadan, topa doğru giderler. Atların pek husûsî bir huyları vardır: yalnız bulanık su içerler. Durgun ve berrak suda akseden kendi hayâllerinden korktukları için, böyle suları ayakları ile çalkalayarak, bulandırıp, köpürtürler ve ondan sonra içerler.

Atın yaradılışı hakkında şöyle bir menkıbe dolaşır: Allah atı yaratacağı zaman cenûp rüzgârına: — „Senden bir mahlûk yaratmak istiyorum, toplan!“ — demiş. Sonra Cabrā'il'e bir avuç rüzgâr aldırmış, ondan koyu doru (*kumayt*) bir at yaratmış ve ona şöyle hitap ederek: — „Ey at, seni ben yarattım ve araplar için yarattım; gıda ve ganimet iktisabında seni başka hayvanların hepsine üstün kıldım; sırtın binek yeri olsun, alnına saâdet konsun“ — demiş ve onu azad etmiş ve o da kişnemeğe başlamış. Bunun üzerine Allah: — „Kişneyişin mutlu olsun; putlara tapanları korkut, kulaklarını tıka, ayaklarını titret“ — demiş. Sonra atın alnına ve bacaklarına benekler koymuş. Âdem yaratıldıktan sonra, at onun önüne getirilmiş ve o da onu Burāḳ'a tercih etmiştir.

Başka bir rivâyete göre, ata ilk binen İbrāhîm'in oğlu İsmā'îl'dir. Daha başka an'aneler de arap atlarının Sulaymān'ın atlarının neslinden geldiklerini hikâye eder. Sulaymān'a Dāvūd'dan 1.000 at miras kalmış ve bunlar kendisine takdim edildiği zaman, onların yüzünden, ikindi namazını unutmuş. Bundan dolayı hiddetlenerek, henüz kendisine gösterilmemiş olan bir kaç attan başka bütün atların arka ayak veterlerini kestirmiş. Azd kabîlesinden Sulaymān'ı ziyârete gelenler veda edip, ayrılacakları sırada, ondan bir hediye istemişler; Sulaymān onlara binek atlarından birini vermiş. Kabîleliler ona *Zād al-rākib* adını takmışlar; işte bütün arap atları bu hayvanın neslinden gelmiş.

Ata dâir mevcût olan el yazması zengin eserlerden (krş. msl. Viyana ve Berlin katalogları), aşağıda bibliyografyada zikredilen Perron'un eseri müstesnâ olmak üzere, henüz pek az istifâde edilmiştir. J. v. Hammer-Purgstall'in *Das Pferd bei den Arabern* unvanlı deneme eserinde, ata dâir mâlûmatın ilk mâlzemesi (bibliyografya; filoloji meseleleri: atların isimleri, ata dâir âyetler, hadîsler, meseller, şiirler ve bilhassa Ḫalaf b. Ḫayyān al-Māzinī'ye göre, atın tavsifi) neşrolunmuştur. *Murūc al-ẕahab*'de at yarışlarına dâir etraflı mâlûmat bulunur. İbn al-Munẕir [b. bk.]'de haylı mâlûmat vardır. Aşağıda isimleri kaydedilen son devir seyyahları tarafından kıymetli müşâhedeler yapılmıştır.

Gökte görülen yıldız sûretlerinden *Pegasus* sûretine *al-Faras al-a'ẓam* („büyük at“) ve tay sûretine de *Ḳiṭ'at al-faras* adları verilmiştir. Mezkûr sûretlerin civarında bir yıldız gurupuna da *al-Faras al-tāmm* („tam at“) adı takılmıştır. „Başka cihetlerde yunan (grek) sûretlerini muhafaza etmiş bulunan arap astronomlarına, ... iki eksik atın yanına tam bir at oymak fikrinin nereden geldiği pek anlaşılmıyor“ (bk. Ideler, *Sternnamen*, s. 190).

Bibliyografya: *Ḥayawān al-Ṣafā* (tab. Bombay), II, 145; Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (nşr. B. de Meynard), III, 59; IV, 23 v.d.; VIII, 359 v.d.; Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld), I, 375; Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayawān*, II, 168;

I, 259; Comte M. Rzewusky, *Notice sur les chevaux arabes* (*Fundgr. d. Orients*, V, 49, 333); J. v. Hammer-Purgstall, *Das Pferd bei den Arabern* (*Denkschr. d. k. Ak. d. Wiss. zu Wien*, VI, 1855); M. Perron, *Le Nâcérî. La perfection des deux arts ou traité complet d'hippologie et d'hippiatrie arabes, trad. de l'arabe d'Abou Bekr Ibn Bedr*, I, 1852; II, 1859; III, 1860; G. Jacob, *Studien in arab. Dichtern*, III (1895), s. 73 v.d.; J. L. Burckhardt, *Bemerkungen über die Beduinen und Wahaby* (1831), s. 343—357; J. E. Polak, *Persien*, II, 104—115; W. G. Palgrave, *Narrative of a years Journey through Central and Eastern Arabia*, II³, 92; Ch. M. Doughty, *Travels in Arabia deserta*, I, II (1888); Lady A. Blunt, *A pilgrimage to Nejd*; J. Euting, *Tagbuch einer Reise in Inner-Arabien*, I (1896), 197 v.d.; L. Ideler, *Unters. über d. Sternnamen*, s. 111 v.d., 128; Ḳazvînî, *göst. yer.*, I, 34. (J. RUSKA.)

FERESÂN. FARASĀN (FARSĀN), Tihâma'de Abū 'Arîş'in iskelesi olan ve bir burun teşkil eden Cizān'ın şimâl-i garbîsinde kâin takım adalar. Bu adaların en büyükleri Farasān Kabîr ile Farasān Şağîr'dir. Büyük Farasān adasında Ḫōr limanı vardır. Ḫōr'un yanında Muharrak ve Seyed kasabaları kaydedilmeğe değer. Bu adaların ahâlisi, inci toplamak ve kaplumbağa avlamak sureti ile, servet sâhibi olmuşlardır. Bu adaları keşfetmiş olan Ehrenberg buralarda pek çok hurma ağacı, dura, kavun, karpuz tarlaları ve Arabistan gazalleri ile bir çok ceylân ve keçi bulunduğunu görmüştür.

Farasān adalarını Hamdānî dahi biliyordu. Ona göre, adaların aynı ad ile anılan ahâlisi şimâlî Arabistan'ın büyük kabîlelerinden Tağlîblerin [b. bk.] neslindendir. Onlar gibi, bunlar da eskiden hıristiyan imişler ve adalarda bir çok kiliseler varmış; fakat Hamdānî'nin zamanından evvel tahrip edilmiş. Hnbeşliler ile işlek ticâretleri varmış. Cenûbî Arabistan ensâpçılarına göre, bu adaların ahâlisi Ḥimyarîlerdir.

Bibliyografya: *Cazira* (nşr. D. H. Müller), s. 47, 16, 52, 18, 53, 21—24, 74, 24, 75, 4, 98, 24—26, 119, 15; Ritter, *Erdkunde*, XII, 874, 1021—1025. (J. SCHLEIFER.)

FEREZDAK. AL-FARAZDAḲ („iri somun": *Aġānî*, XIX, 2), hakikî adı HAMMĀM B. ĠĀLIB B. ṢA'ṢA'A (640? — 733) olup, Emevîler devrinde arapların 3 hiciv şâirinden [krş. CARÎR ve AL-AḪṬAL] biridir. O Mucāşi' b. Dārim'lerin dâhil olduğu Tamîm kabîlesine mensûp bir âileden idi. Muhtemel olarak, 20 (640/641) senesine doğru doğdu (krş. *Naḳā'iż*, nşr. Bevan, s. XVIII). Gençliği hakkında kat'î hiç bir şey bilmiyoruz. Babasının Cemel vak'asından sonra (*Aġānî*, XIX, 6, 48), onu 'Alî'ye göndermesi, an'ane her ne kadar bu hâdiseye şâirin hayatında mübâlegalı bir ehemmiyet veriyorsa da, tarihen doğru olabilir (*Naḳā'iż, göst. yer*; Hell, *Farazdaḳ's Lobgedicht*, München, doktora tezi, s. 7 v.d. rağmen). İhtimâl aşağı yukarı 30 yaşında iken, halife Mu'āviya'yi, tehditkâr şiirler ile, aynı âileden olan Ḫutāt'ın mirasını, haksız olarak müsâdere edilmiş mirası, geri vermeğe râzı ettiğini anlatan kayıt daha ziyâde şâyân-ı itimattır (*Naḳā'iż*, s. 608, 18—609, 19; orada daha başka mâlûmat vardır, bilhassa Ṭabarî, II, 96—108). Bu son işin, ona Mu'āviya'nin son derecede enerjik olan sözde üvey kardeşi Ziyād'ın düşmanlığını kazandırdığı söylenir. Ziyād 45 (665) senesinden 53 (673) senesine kadar Irak vâliliği yaptı ve her yıl 6 ay, al-Farazdaḳ'ın bulunduğu Basra'da oturuyordu. Al-Farazdaḳ bu sert âmire derhâl o kadar sevimsiz göründü ki, 50 (670) senesine doğru Basra'dan kaçmak mecburiyetinde kaldı. Haylı mâceralardan sonra, 49 (669) senesinde Medine vâlisi tâyin edilmiş olan Sa'îd b. al-'Āṣî'nin yanında melce' buldu (*Naḳā'iż*, nr. 63, 46. beyitin şerhi; s. 608 v.dd.). Fakat Sa'îd'in selefi Marvān b. al-Ḥakam tarafından, iyi karşılanmadı ve o nihâyet Farazdaḳ'ı şehirden çıkardı (*Aġānî*, XIX, 21, 43 v.d.). Bununla berâber, Ziyād'ın ölümü, onun derhâl Basra'ya, doğduğu şehre, dönmesine imkân verdi; çünkü Ziyād'ın oğlu 'Ubayd Allāh onun hakkında iyi fikirler besliyordu. Al-Farazdaḳ'a karşı Ziyād'ın tehditlerinin o kadar ciddî olarak yapılmamış olması mümkündür (bk. *Naḳā'iż*, s. 611, 617). Bununla berâber şâir bundan çok korkmuştu. Bu yalnız kaçtığı sırada imdadına yetişmiş, ona yardım etmiş olan şahıs ve kabîleler hakkındaki pek çok medhiye v.b. şiirlerinden değil, her şeyden evvel, bu müthiş şahsın ölümü için yazılmış sevinç ile dolu şiirlerden (*Naḳā'iż*, s. 619) ve sonraki (!) tezyiflerinden anlaşılmaktadır.

Al-Farazdaḳ'ın hayatının geri kalan kısımlarını kısmen Carîr ve al-Aḫṭal [bk. madd.]'e karşı rekabeti ve amcazâdesi al-Navār ile tâlihsiz izdivacı ile doldurur. Farazdaḳ onu bir hiyle ile almıştı. Fakat sonunda onu boşamak mecburiyetinde kaldı (Hell, *ayn. esr.* ve Brockelmann, *GAL*, I, 53 v. dd.). Al-Farazdaḳ ile Carîr'in al-Zubayr'in vâlisi al-Ḥāriş b. Abd Allāh zamanındaki mâceraları için bk. mad. CARÎR. Emevî prensi Bişr b. Marvān'ın idâresi, doğrusu aranılırsa, al-Farazdaḳ'ın hareketleri için, müsâit olmuştur. Fakat bereket versin, uzun zaman devam etmedi. Zâlim al-Ḥaccāc zamanında sâkin durmak mecburiyetinde kaldı. Ona

ve kayınbirûderi al-Ḥakam b. Ayyūb (*Dīvān*, nşr. Boucher, nr. 91)'a istemeyerek bir seri mu'ârazasbısâne şiirler ithâf etti; hattâ aynı günde Ḥaccâc'ın kardeş ve oğlunun öldüğünü duyduğu vakit, onu teselli etmeğe muvaffak oldu (*Kāmil*, nşr. Wright, I, 291 v.d.). Bu muktedir vâli öldüğü zaman (95=714), bu hâdise hakkında resmî bir mersiye yazdı (Boucher, nr. 225); fakat kalben memnun oldu ve Ḥaccâc'ın düşmanı Sulaymān halife olunca (96=715), sürûrunu açıkça izhar edebildi.

Al-Farazdak, henüz al-Ḥaccâc'ı tanımadan evvel, bu devrin başka bir büyüğüne, Muhallab b. Abī Ṣufra [b. bk.]'ye sataşmağa başlamıştı. Ona, Azd kabîlesinden ve âteşe tapanların neslindendir diye, küfür etti (Boucher, nr. 73). Aynı şekilde, Muhallab'in oğlu Yazīd de, Horasan da ilk vâliliği sırasında (82—85=701—704) çeşit çeşit küfürlerin söylendiğini duymak mecburiyetinde kaldı. Fakat sonra, Yazīd ile kardeşleri, Ḥaccâc'ın elinden kurtulup, prens Sulaymān'ın yanına iltica ettikleri zaman, al-Farazdak sözlerini hafifletti; Yazīd ikinci defa Horasan vâlisi olunca (97=716 yılı sonu), kısa bir mukavemetten sonra, derhâl tamâmiyle onun tarafına geçti. Bu, Muhallab'lerin felâketli âkıbetlerinden sonra, onlara hakaret etmekten ve onları yenenleri, bilhassa Irak vâlisi Maslama b. 'Abd al-Malik'i medhetmekten onu alıkoymadı. Maslama'nin Irak'taki selefi 'Omar b. Hubayra, bir münâsebet ile, Farazdak'ı hapsettirdi (*Aġānī*, XVIII, 141 v.d.; Hell, *Farazdak's Lobgedicht*, s. 31 v.d.) ve vâli kaldığı müddetçe, onun tezyiflerine mârûz kaldı. Fakat bilâhare yerine Ḫālid b. 'Abd Allāh al-Ḳasrī geçip, ona kötü muamele yapınca, şâir ona hayranlık şiirleri ithaf etti (*Aġānī*, XIX, 17). Al-Farazdak, daha evvelki bir işten dolayı, Ḫālid'e darılmış görünüyor (*Aġānī*, XIX, 60 v.d.). Ona, cenûp araplarına mensûptur ve bir hıristiyanın oğludur diye, hakaret ve onun idârî tedbirleri ile alay etti. Şâir hakkında bundan doğan neticeler için bk. mad. CARĪR.

Al-Farazdak'ın Emevîler ile münâsebeti, gördüğümüz gibi, ilk önce oldukça fena idi. Şiirlerinde öğdüğü ilk halife 'Abd al-Malik'tir. Saraya ancak Sulaymān'ın hukümdarlığı zamanında gelmiştir (Boucher, nr. 21) ve onun yanında bilhassa itibarda tutulmuş görünüyor. Aynı şekilde 'Abd al-Malik'ten Yazīd II.'e kadarki halifelere, fırsat buldukça, medhiyeler yazdı (Hell, *Farazdak's Lobgedicht*, s. 29). Zamanını idrâk ettiği son Emevî hukümdarı Hişām b. 'Abd al-Malik'e karşı, kin ile dolu, tahkirler savurmuştur. Onun hasisliği ile ve üstelik maddî noksanları (şaşı olması) ile alay ediyor (Boucher, nr. 63, 113; *Naḳā'iż*, s. 984, 20. beyitin şerhi). Bunların yanında al-Farazdak'ın Hişām'ı medheden bir çok şiirleri de muhafaza edilmiştir.

Al-Farazdak, muhtemel olarak, 114 (732/733) senesinde, bir zâtülcenbden öldü ve Basra'da Tamīm kabîlesinin mezarlığına defnedildi (*Aġānī*, XIX, 44 v.dd.; bk. mad. CARĪR).

Bu söylenilenlerden sonra, Farazdak'ın karakterinden uzun-uzun bahsetmek faydasızdır. En göze çarpan vasıfları, son derecede şehvete düşkünlük, korkaklık, zâlimlik ve kendini öğmedir. Bu sonuncusu, hayatının sonuna doğru, korkaklığını bile geçmiş görünüyor (bk. Ḫālid b. 'Abd Allāh al-Ḳasrī'ye karşı tahrik edici hâli; *Aġānī*, XIX, 29, 30). Aynı şekilde, bir dul kadın lehinde müdâhalesi (*Aġānī*, XIX, 36, 50) ve başkası tarafından dökülmüş olan kanın mes'ûliyetini üzerine aldığı bir çok hâller, her şeyden evvel onun itidâlsiz boş gururu ile izah edilmelidir. Zâlimliği bir defa Sulaymān'ın Medine'de, rûm esirleri için, hazırladığı katl-i âm sırasında meydana çıktı [bk. mad. CARĪR]. Korkaklığı hakkında söylenilenler (*Aġānī*, XIX, 25 ve bilhassa 29), şehvete düşkünlüğü hakkındakiler gibi, bâzan çok dokunaklıdır. Arap edebiyatında, edepsizce hikâyelerin kahramanı olarak, daha sonra Abū Nuvās'ın oynayacağı role benzer bir rol oynar. *Aġānī* (XIX, 35 v.d.)'deki parça, cinsî meselelerde vicdânî endişelere tâbi olmadığını göstermek bakımından, bilhassa karakteristiktir. Bu seciye husûsiyeti ile rakibi Carīr'e bir çok defalar haklı alay fırsatları veriyor, msl. *Naḳā'iż* (s. 394 v.d.)'de, onun lehinde olarak, kendisinin hayatta kaldığı müddetçe, 'Alī âilesinin sâdık bir tarafdarı olduğu söylenir. Her hâlde bu tarafdarlığının isbatını bir defa Hişām devrinde ve ona karşı göstermiştir (*Aġānī*, XIV, 78 ve Brockelmann, *ayn. esr.*). Bunun hâricinde oldukça faydasız bir sempati izharı ile iktifa etmiştir (*Aġānī*, XIX, 34, 47 v.d.; İbn Ḫallikān trc. de Slane, III, 620). Başka meselelerde, görünüşe göre, hâricîliğe karşı temâyülleri olduğu da unutulmamalıdır (bk. Hell, *ZDMG*, LIX, 593); bunlar hakikî bir şi'înin fikirleri ile o kadar uyuşamazdı. Onun bedevîlerin müşrikliğine ne kadar derin bir surette dalmış olduğu, Muhallab'i babasının hiç bir zaman Yaġūṯ'e ve arap câhiliye devrinin diğer başka ilâhlarına tapmamış olup, yalnız acem müşriklerinin âteşine taptığı için, takbih (!) etmesinden anlaşılmaktadır (*ZDMG*, LIX, 600). Aynı şekilde, açık-saçık bir parçaya *Kur'an*'dan alınmış parçaları sokmaktan hiç bir endişe duymuyordu (bk. Boucher, nr. 188, s. 539=metin, s. 180, aşağıdan 2). — Onun Ziyād'dan korkularını ifâde eden şiirlerinden başkası, hakikaten samimî de-

gildir. *Aġānī* (XIX, 12 v.d.), oğullarından birinin ölümü üzerine, dokunaklı bir mersiye söylüyor ve hemen sonra müteveffanın kendi abası kıymetinde bile olmadığını bildiriyor. Başka şâirlerin şiirlerini, teklifsizce kendine mâl etmesi (*Aġānī*, XIX, 22), devrin âdetlerine göre, mâzûr görülebilir. — Her ne kadar hayatının sonlarına doğru bâzı geçici merhamet hislerine kapılmış ve âhiretten korkusunu canlı şiirler ile ifâde etmiş ise de (*Kāmil*, s. 70, 6—10), araplar onu bir nevi deccâl gibi ölmüş göstériyorlar (*Aġānī*, XIX, 44).

Al-Farazdaḳ en ziyâde hiciv yazmış ise de, diğer taraftan câize isteyen kasîdeler ve medhiyeleri de söylemiştir; eserleri içinde başka şiir nevileri de vardır: *Kāmil*, s. 208, Boucher, nr. 119'da ve aynı şekilde Hell (*Dīvān*), nr. 306 (= Tabarī, II, 103, 11—21)'de dastanî kısımlar bulunmaktadır, Boucher (nr. 47)'de şarap üzerine söylenmiş bir şarkısı olduğu gibi, *Aġānī*, XIX, 19, satır aşağıdan 7—9'daki beyitler hiç bir şahıs hususiyeti ihtivâ etmeyen tam açık-saçık bir şiirdir; mersiyeleri daha evvel zikredilmiştir.

Al-Farazdaḳ tercihan küçük şiirler yazıyordu. Çünkü onlar daha te'sirli olduğu gibi, daha iyi ezberleniyordu (*Aġānī*, XIX, 33).

Arapların Farazdaḳ'ın şiirlerinin takdirleri hakkında, Ḳays kabîlesinin Carīr'i tercih etmelerine mukabil, Tamīmîlerin bilhassa Farazdaḳ'ın şiirlerine kıymet verdiklerini de söylemek lâzımdır. Hasımları aslâ, ciddî olarak, hayatına kasdetmiş görünmüyorlar; fakat bâzan ona sert bir şekilde taarruz ettiler (*Aġānī*, XIX, 51). Muahhar filologlar onu, nihâyetsiz kelime zenginliğinden dolayı, takdir etmişlerdir (*Aġānī*, XIX, 48, st. aş. 5). Bir mıkdar şiiri günlük konuşma diline girmiştir (*Aġānī*, XIX, 15 v.d.).

Bibliyografya: al-Farazdaḳ, *Dīvān* (ilk yarısı Boucher tarafından tab'edilmiştir, Paris, 1870—1875; ikinci yarısı, Hell tarafından basılmıştır, München, 1900/1901); al-Carīr ve al-Farazdaḳ, *Naḳā'iż* (nşr. Bevan, 1905—1909); *Aġānī*, bilhassa XIX, 1—61; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 788; tre. de Slane, III, 612—628; *Kāmil* (nşr. Wright), bk. fihrist; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r* (nşr. de Goeje), s. 289—301; Hell, *Farazdaḳ's Lobgedicht auf al-Walīd ibn Jazīd* (München, doktora tezi, 1900); ayn. mll., *ZDMG*, LIX, 589—621, LX, 1—35; Brockelmann, *GAL*, I, 53—56; *Suppl.*, I, 84—85; Goldziher, *Abh. z. arab. Philol.*, I, bk. fihrist; ayn. mll., *Muh. Stud.*, I, bk. fihrist. (A. SCHAADE.)

FERGANA. FARĠĀNA, Türkistan'da Sır-Derya havzasında bir bölge. Fergana ismi, dar mânası ile, yalnız şimâlde — Çotkal dağları; şarkta — Fergana dağları ve cenupta — Alay dağları ile çevrelenen vâdiye delâlet eder; garpta nehrin dağ silsilesinin eteklerine temas ederek geçmesi sebebinden, hudûdun bu kısmı kararsızdır; nehir, dağlara bu yakınlığı yüzünden, istikametini değiştirir. Bu istikamet Fergana'da daha ziyâde cenup-garp olup, oradan ilkin garba ve sonra şimâl-i garbîye yönelir. Burada nehrin hususiyle cenûp sâhilinde dağlar ile nehir arasında boş bir sâha vardır; Fergana vâdisi yalnız burada, tabiî bir yol ile, diğer memleketlere bağlanmakta olduğu için, Babur'un kaydettiği gibi, düşmanlar yalnız buradan her mevsimde Fergana'ya girebilirler. Nehrin menbâları ile Fergana'daki kavuşaklar için bk. SIR-DERYA. Şimâl, şimâl-i şarkî ve cenûbun hemen münhasıran göçebeler ile meskûn dağlık vâdileri rus hâkimiyeti altında, idârî bir mıntaka hâlinde, Fergana vâdisi ile birleştirilmiştir; ayniyle IV. (X.) asır arap coğrafyacıları da Çotkal (arap. Cidġil) vâdisini Fergana'nın bir kısmı sayarlar. Fergana idârî bölgesinin yüzü, 91.802 km². olup, bunun yalnız 23.000 km². genişlikte olan kısmı asıl nehir vâdisine düşer. Sulanabilen sâha ise, ancak 9.000 km². dir. Nüfûs mikdarı 1897'de 1.525.136 ve 1936'da 2.000.000'dan fazla idi. Nüfûsun en büyük kısmı nehir vâdisinin sulanan kısımlarında toplanmıştır. Bu itibarla Fergana, orta Asya'nın başka taraflarının aksine olarak, toprak azlığı ile nüfûs çokluğundan sıkıntı çekmektedir; nüfûs başına ancak 3/4 hektar kadar ve beher çiftliğe de 4 hektar sulanmış arâzi düşmektedir.

Fergana hakkında en eski kayıtlar çin sefiri Çang-K'ien'e âit olanlardır (m. ö. 128). Bunlarda ve umûmiyetle eski çin rivâyetlerinde bu memlekete Ta-yüan adı verilmektedir. Fergana (en eski çin imlâsı ile *P'o-lo-na*, sonra *Pa-hanna*, *P'o-han* ve *Fei-han*) ismi ancak V. (m. s.) asırdan itibâren ortaya çıkmıştır. Çinliler daha o zamanlar burada ziraat ile meşgûl bir ahâliye tesâdüf etmişlerdir; ahâli ancak 60.000 âile (300.000 kişi kadar) mıkdarında idi; 70 „şehir" (köy?) vardı. Çinliler Fergana'ya demir işçiliği ile altından ve gümüşten eşya imâli san'atını gatirmiş olduklarını iddia ederler; Plinius'un *sericum ferrum* diye bahsettiği bir çeşit demirin, Hirth'in farzettiği gibi, o zamanlar Fergana'dan ihrac edilmekte olması muhtemeldir. Buna karşılık, çinliler de Fergana'da üzüm kütüğünü ve kaba yonca (hayvan yemi) öğrendiler. Hirth de dâhil [redacted]rak, bir çok sinologlar, bağcılığın orta Asy[redacted]a evvelâ grekler tarafından getirildiğini ve çi[redacted] *p'u-t'ao* 'un yunan. Βότρυς'tan bozma olduğ[redacted]n farzedi-

yorlar. Mamafih bu kelime ancak fars dilinden geçerek, çinceye girebilir ki, bu da imkânsız görünüyor; çünkü farsçada şimdiye kadar buna benzer hiç bir kelime tesbit edilmemiştir. Bundan başka Strabon (fas. 73) yunanlıların Hyrcania'nın şarkından itibâren, orta Asya'nın her tarafında bağlar görmüş olduklarını, sarih olarak, kaydetmektedir. Zâten Fergana yunan-bakter medeniyetinin te'sirine az uğramış olup, bu keyfiyet II. (m.ö.) asırda sikke imâlinin orada henüz mechûl bulunmasından bellidir. Daha sonraları da islâm fütûhatından evvelki devirde, Fergana'da, Semerkand, Buhârâ ve Ḫvârizm'de olduğu gibi, sikke basılıp-basılmadığı hakkında kat'î bir hukme varılamaz. Orta Asya, yunan san'atının itiraz kabûl etmez te'sirinden başka, hicretin ilk asırlarında bile epeyce ehemmiyetli olan cam sanayiini de yunan-roma medeniyetine borçlu idi. Bu san'atın garptan, İran ve orta Asya yolu ile, Çin'e kadar girmesi lisanda dahi tâkip olunabilir (yunan. βήρυλλος, fars. *billūr* ve *bulūr*, çin. *pi-lu-li* ve *po-li*); bu san'atın Fergana'da nasıl geliştiği hakkında kaynaklarda hiç bir bahis görülmemekle berâber, 1885'te Ahsiket'te yapılan hafriyatın isbat ettiği gibi, muahhar devirde, sırça işçiliği Fergana'da da vardı. Klâsik devir coğrafyacıları Fergana'dan bahsetmezler. Sır-Derya'nın yukarı mecrası hakkında bu coğrafyacıların verdikleri pek az mâlûmat sonraları araplar tarafından verilen daha sahîh mâlûmat ile te'lif edilebilir; bu cümleden olarak Batlamyus tarafından zikredilen Aristeis ṣavminin ismi Oş civarında Ūrast (aş. bk.) nehri ve havâlisinin ismine tevâfuk eder gibi görünmektedir (W. Tomaschek, *Sogdiana*, s. 48).

Çinliler 104 ve 101 (m. ö.) senelerinde Fergana'ya karşı seferlere girişmişlerdi. Fakat çin kaynaklarında ancak islâmdan evvelki son asırların tarihi az-çok kat'iyetle bulunabilir. Verdiği mâlûmat, ekseriyet üzere, V. (m. s.) asra âit olan *Pei-şi*'ye göre, memleketin payitahtının ancak 4 *li* (1½ km. kadar) 'lik bir çevresi vardı; hukümdarın tahtı, altından bir koç şeklinde idi; binlerce askerlik ordusu vardı. *T'ang-şu* (m. s. 745 senesine kadar olan mâlûmatı ihtivâ eder)'ya göre, memleket dâhilinde 6 büyük ve 100 kadar küçük „şehir" vardı; aynı kaynağa göre, hukümdar sülâlesi III. asırdan VII. asra kadar memlekette fâsılasız huküm sürmüş oluyor. Ülkenin hukümdarı 627 ile 649 arasında, türkler ile harp ederken, öldürülmüş, onun üzerine bir sülâlesi hukümeti ele geçirmiştir; ölen hukümdarın bir erkek kardeşi memleketin yalnız bir kısmında tutunmağa muvaffak olmuştur. Kāsān (çin. *K'o-sai*) şehri türk hukümdarının merkezi olarak gösteriliyor. Yerli prens Hu-men (?) şehrinde oturuyordu. Garp türk imparatorluğunun inkırazı (658) üzerine, memleket bir müddet için Çin eyâleti hâlinde teşkilâtlandırıldığı zaman, Kāsān şehri bütün ülkenin merkezi olmuştur; daha sonra, türk sülâlesi tarafından, yerli sülâlenin tamamiyle bertaraf edildiği anlaşılıyor. Çünkü 739 senesinde bütün Fergana'nıa bir türk hukümdarın (Arslan Tarhan) idâresi altında olduğundan bahsediliyor. Hüan-Tsang'ın 630 senesinde Fergana'da hiç bir idâre birliği görmediğini, aralarında mücâdele eden bir çok mahallî hukümdarlar bulunduğunu söylediğine göre, yerli hukümdar hânedanının bundan çok evvel ehemmiyetini kaybetmiş olduğu âşikârdır. Bu seyyahın naklettiği gibi, memleket bir çok senelerden beri aynı hâlde idi. Çin kaynaklarının en muahharı olan *T'ang-şu*'da ve Balāẕorī (nşr. de Goeje, s. 420)'de Ahsiket (çin. *Si-kien*), memleketin merkezi olarak görülüyor; diğer taraftan arap fütûhatından bahseden eserlerin çoğunda ise, merkez olarak, hep Kāsān şehri zikredilir (Yaʿḳūbī, *Geogr.*, s. 294; ayn. mll., *Hist.*, II, 478; Ṭabarī, II, 1257, 11). Bugün birbirinin yakınında bulunan iki mevkiin ikisi de Kāsān ismini taşıyor: 4.700 kadar nüfûslu yukarı Kāsān ile 8.000 kadar nüfûslu Karasu-Kāsān; yukarı Kūsān'ın bir az şimâlinde, halk tarafından Muḡ-Ḳurġan (âteşe tapanların kalesi") adı verilen eski bir kalenin harâbeleri vardır (bu harâbeler için krş. A. Bryanov, *Protokoli turk. krujka lüb. arḫeologii*, IV, 142 v.d).

Araplar Fergana'da Mâverâünnehr'in diğer kısımlarındaki vaziyetin hemen aynını bulmuşlardır. Arâzi sâhipleri (*dihḳān*, a. cem. *dahāḳīn*) hâkim sınıfı teşkil ediyorlardı; hukümdar da ancak memleketin birinci arâzi sâhibi idi ve diğerleri gibi, ona da *dihḳān* deniliyordu (*Ḥudūd al-ʿālam*, Tumanskiy yazm., var. 23b); bundan başka hukümdarlara verilen irânî *iḫšēd* unvanını taşıyordu (krş. bilhassa Ṭabarī, II, 2142 N. k.).

Fergana hukümdarları arap fâtihlere şiddetle mukavemet etmişlerdir; Ḳutayba b. Muslim'in ilk istilâsından (94 = 712/713) memleketin kat'î inkıyadına kadar tam bir asırdan fazla zaman geçmek icâp etmiştir. 96 (715) senesinde, Ḳutayba halife Sulaymān'a karşı Fergana'da isyan etmiş ve kendi askerleri tarafından, öldürülmüştür; mezarı, Narşaḫī (nşr. Schefer, s. 57)'ye göre, Kāḫ köyünde, Camāl al-Ḳarşī (Barthold, *Turkestan*, I, 148)'ye göre, Kulīc köyünde idi (bu iki isim aslında bir olsa gerektir; fark el yazmalarındaki dikkatsizlikten ileri gelmiş olabilir). „İmām Şayḫ Ḳutayba"'nin kabri hâlâ, evvelce Oş bölgesine bağlı iken, şimdi Endican bölgesine bağlan-

mış olan Calāl-Ḳuduḳ köyünde olduğu söylenmektedir (*Protokoli turk. krujka lūb. arḫ.*, III, 4). Fakat bilindiğine göre, onun nasıl bir kabir olduğu hakkında hiç bir mâlûmat verilmediği gibi, resmi de yapılmamıştır. Arapların fikrince, kabrin bulunduğu yer „Çīn" 'de idi (krş. Balāẕorī, s. 204 'te şâir İbn Cumāna al-Bāhilī 'nin beyitleri).

Ḳutayba Fergana 'da (gâliba 94 = 713 senesinde) 'Iṣām b. 'Abd Allāh al-Bāhilī 'yi bırakmıştı (Ṭabarī, II, 1440, 7); bu 'Iṣām 'ın ismi Fergana 'dan Kâşgar 'a giden yol üzerinde (Ṭabarī, II, 1276, 3) veya İsfara bölgesinde (*rustāḳ*; Ṭabarī, II, 1440,13) sarp bir boğaza verilmişti. Fergana hukûmdarının 103 (722) senesinde „İṣām boğazını" Soġd 'dan gelen muhacirlere verebilmiş olduğuna bakılırsa (Ṭabarī, II, 1440), Ḳutayba 'nin vefatından sonra, arapların Fergana 'dan tardedilmiş olmaları icap eder; hâlbuki tarihî kaynaklarda, arapların hezimeti ve tardı hakkında, hiç bir kayıt yoktur. İlk defa Camāl al-Ḳarşī tarafından nakledilen (Barthold, *Turkestan*, I, 148) muahhar bir rivâyete göre, Muḥammed b. Carīr, halife 'Oṣmān zamanında, Fergana dâhilinde Kāsān mıntakasında Safīd (veya İsfīd)-Bulān civarında 2.700 „sahâbe ve tâbi'inin" başında, kâfirler ile harp ederken, şehit düşmüştür. Aynı rivâyet orta Asya 'da halk tarafından çok okunan ve zannolunduğuna göre, arapçadan farsçaya ve farsçadan da türkçeye tercüme edilmiş bir kitapta da, bâzı değişiklikler ile, mevcûttur (*Protokoli turk. krujka lūb. arḫ.*, IV, 149 v.d.).

Fergana 'ya yeniden bir vâli göndermeğe ancak Naṣr b. Sayyār muvaffak olmuştur (121 = 739; krş. Ṭabarī, II, 1694, 9). Fakat arap hâkimiyeti bu defa da uzun sürmedi. Ya'ḳūbī (II, 465) 'den anlaşıldığına göre, Fergana hukûmdarı Kâşgar 'a çekilmiş; al-Manṣūr devrinde (136—158 = 754—775) orada da sıkıştırılınca, sulh talebine ve külliyetli bir para te'diyesine mecbûr kalmıştır. Elçisi, islâmı kabûlden kat'î surette imtina ettiği için, hapsedilmiş ve ancak al-Mahdī devrinde (158—169 = 775—785) serbest bırakılmıştır. Al-Mahdī tarafından Fergana 'ya karşı, Aḥmed b. Asad kumandasında, bir ordu gönderilmesi dolayısı ile de, payitahtı olarak, yine Kāsān 'dan bahsedilmektedir. Bundan hukümdarın bu şehri tekrar ele geçirmiş olduğu anlaşılıyor (Ya'ḳūbī, II, 478). Hārūn al-Raşīd devrinde Ġiṭrīf b. 'Aṭā 'nın vâliliği esnâsında (175/176 = 792/793), 'Amr b. Camīl, Cabġū (büyük bir ihtimâl ile Ḳarluḳ türklerinin hukümdarı) 'nun ordusunu Fergana 'dan sürüpçıkarmak emrini almıştır (Barthold, Gardīzī, *Turkestan*, II, 207). Al-Ma'mūn (198—218 = 813—833) devrinde de, Fergana 'nın isyânkâr ahâlisine karşı, bir ordu göndermek icap etmiştir. Aynı halifenin arzusu üzerine, Māverâünnher 'in muhtelif bölgelerinin ve bu arada Fergana 'nın idâresi vâli Ġassān b. 'Abbād (203—205 = 819—821) tarafından, Sâmânilere tevdî olunmuştur. Son Sâmânî vâlisi Nūḥ b. Asad (ölm. 227=842) zamanında, ahâlinin islâmiyeti terk etmelerinden dolayı, Fergana (Kāsān ve Ūrast) mıntakalarının yeniden fethine mecburiyet hâsıl olmuştur (Balāẕorī, s. 420). Yerli sülâlenin hâkimiyeti, kat'î olarak, ne zaman bertaraf edildiği kaynaklarda anlatılmamıştır. Al-Mu'taṣim devrinde (218—227 = 833—842), halifenin muhafız kıt'aları arasında ferganalılar (*farāġina*) vardı (Balāẕorī, s. 431). Fergana, 224 (838/839) senesinde şiddetli bir zelzeleye mârûz kalmıştır (Gardīzī, bk. Barthold, *Turkestan*, I, 3).

Sâmânîler devrinin Fergana 'sı, arap coğrafyacıları tarafından, tafsilâtla târif edilmiştir. Bu devirde memleketin iktisâdî hayatının Sır-Derya 'nın cenûbunda olan mıntakalara geçmiş olduğu anlaşılıyor. İbn Ḫurdāẕbeh (nşr. de Goeje, s. 30) gibi en eski arap coğrafyacılarına göre, garbî Asya 'dan hilâfetin şark hududuna giden ana yol Hocend 'de Sır-Derya 'yı aşar, ondan sonra Ahsiket 'e kadar sağ sâhili tâkip eder ve Ahsıket 'ten sonra, yeniden nehri aşarak, Ḳubā, Oş ve Özgend 'e ulaşır. Al-İṣṭaḫrī (s. 335) ise, Sır-Derya 'nın cenûbundaki mıntakalardan geçen yolu ana yol sayıyor. Bu yol üzerinde Kend (Babur, nşr. Beveridge, var. 4ª: Kend-i Bâdâm, bugün: Kân-ı Bâdâm), Sōḫ (bugünkü Sarı-Kurgan; Sōḫ, bugün aynı nehir üzerinde, fakat epeyce cenupta bir dağ köyünün ismidir), Riştān, Zandarāmiş ve Ḳubā (bugün Ḳuvā) vardı. Buradan yalnız bir yol vardı ki, Sōḫ 'tan başlayarak (bilâhare memleketin merkezi olan) Hokand 'dan geçip, Ahsiket 'e gidiyordu. Ahsiket o zaman da merkez (*ḳaṣaba*) olarak tanılıyordu. Ḳubā ise, ancak ikinci şehirdi (al-İṣṭaḫrī, s. 333). Mamafih al-Mukaddasī (s. 272) Ḳubā 'nın Ahsiket 'ten daha büyük ve daha güzel olduğunu ve hakikatte Ḳubā 'yı merkez telâkki icâp ettiğini söyler. Üçüncü derecede Oş hudut şehri olarak zikrediliyor; orada din mücâhidlerinin her taraftan gelip, toplandıkları büyük bir *ribāṭ* bulunuyordu (Muḳaddasī, *göst. yer.*). Oş yakınındaki dağdan türklerin hareketleri gözetleniyordu. İbn Ḫurdāẕbeh (s. 30) ve Ḳudāma (s. 208) taraflarından „Dihḳān Cūr-Tigīn 'in şehri" (böyle okunmalıdır) adı verilen Özgend, Oş 'un 1/3 kadardı; burası, ihtimâl ki, bir türk hukümdarının merkezi idi; Çūr-Tigīn, Yasī derbendinin şarkında bir yerin şimdiki ismidir (Petrovskiy, *Zapiski vost. otd. arḫ.*

obşç., VIII, 357). Bīskend ve Salāt şehirleri de „türklerin geçitleri" sayılıyordu. Oralara Miyān-Rūẕān (Narin ve Kara-Derya arasında; bugünkü adı İki-Su-Arası) kıt'asını geçerek, varılırdı; bu bölgeye Haft-Dih („yedi köy") adı verilmişti ve İbn Ḥavḳal (s. 396)'in söylediği gibi, burası pek az zaman evvel türklerden zaptolunmuştu; sonradan Yitikend (yahut Citikend) adı ile tanılan bölgenin burası olduğu âşikârdır (*Tārīḫ-i Raşīdī*, trc. E. D. Ross, s. 180).

Memleket bir çok idârî kısımlara (*kūra*, cem. *kuvar*) ayrılmıştı; İbn Ḥavḳal (s. 395 v.d.), idârî bölgeler olarak, Miyān-Rūẕān, Bīskend ve Salāt'tan başka şunları da zikrediyor: Sōḫ, Ḫōḳand ve Riştān ile birlikte, yukarı Nasyā, Marġīnān, Zandarāmiş ve Andugān (bugün Endican) ile birlikte, aşağı Nasyā, ovada ve dağlık Asbara (İsfara), Miskān (Ḳubā'dan 7 fersah mesâfede) şehiri ile birlikte, dağlık arâzide Naḳād, Cidġil (Çotḳal vâdisinde, Ardlānka şehri ile berâber) ve Ūrast (Oş civarında); bunlardan başka daha küçük bâzı bölgeleri de zikrediyor. Mukaddasī (s. 262) *kūra* kelimesini ayrı bir mânada kullanarak, bütün Fergana'yı bir *kūra* sarayak, memleketi 3 kısma ayırıyor: Narin ve Kara-Derya arasındaki mıntaka, Sır-Derya cenûbundaki mıntaka ve aynı nehrin şimâlindeki mıntaka; bütün Fergana şehrinin Miyānrūẕīya, Nasā'īya (Nasyā'dan) ve Vāġizīya diye tasnifine Mukaddasī'nin bu taksiminin esâs teşkil ettiği âşikârdır; Sır-Derya'nın cenûbunda bulunan bâzı şehirler (msl. Zandarāmiş), Mukaddasī tarafından, yanlış olarak, Miyānrūẕīya veya Vāġizīya şehirleri arasında (msl. Avvāl ve Miskān böyle gösterilmiştir) sayılmaktadır. Miyān-Rūẕān'ın merkezi Narin üzerinde (*Ḥudūd al-'ālem*'de bu nehre Rūẕ-i Ḫatlām adı verilmiştir), Ḫaylām (*Ḥudūd al-'ālam*, var. 9b: Ḫatlām, al-Mukaddasī'de: Ḫayralām) idi. Sâmânîlerden Aḥmed b. Asad'in büyük oğlu Abu 'l-Ḥasan Naṣr burada doğmuştur (İṣṭaḫrī, s. 334; Mukaddasī'ye (s. 271) göre, „bir hükümdar", gâlip ihtimâl ile, Aḥmed b. Asad, oğlu Naṣr için, bu diyarda Naṣrābāẕ şehrini bina ettirmiştir. Bugünkü büyük şehirler arasında yalnız Marġīnān (al-Mukaddasī, s. 272), küçük bir şehir diye târif edilmiştir; Ḫōḳand ve Andugān'ların sâdece isimleri zikredilmiş; bunlar hakkında başka hiç bir mâlûmat verilmemiştir. Mukaddasī'ye göre, Fergana'da 40 yerde „cuma namazı kılınan birer câmi" vardı. İṣṭaḫrī (s. 333)'nin kaydettiğine göre, Mâverâünnehr'in hiç bir tarafında Fergana'dakiler kadar büyük köyler yok idi. Ahâlisinin çokluğundan ve mer'alarının genişliğinden dolayı, arâzisinden geçilmesi bir gün süren köylere tesâdüf ediliyordu.

Fergana dağlarında altın, gümüş, civa (Mukaddasī'ye göre, s. 326,10: Ḳubā yakınında), petrol, fîrûze taşı (Hocend civarında, krş. Barthold'da Muḥammed Bakrān, *Turkestan*, I, 81), demir, bakır, kurşun ve nişadır (Özgend civarında, krş. *göst. yer.*) bulunuyordu; İbn Ḥavḳal (s. 398, 1) Fergana'nın husûsî mahsûlü olan ve buradan başka memleketlere gönderilen *tarḫun* otu ile, *kūlkān* veya *kilkān* maddesini (krş. *Bibl. Geogr. Arab.*, IV, 344; bunda Vullers lûgatından naklen verilen mâlûmata göre, bu madde siyah renkli bir ağaç olup, muhtelif hastalıklara, hususiyle bağırsak kurtlarına karşı ilâc telâkki olunuyordu) zikrediyor. İsfara civarında kömür mâdeni vardı; o vakit teshin için kullanılan mâden kömürürün üç merkep yükü (*vīḳr*, cem. *avḳār*), İṣṭaḫrī'ye göre, bir dirheme satılıyordu ki, bir merkep yükü en aşağı 60 kg. olduğuna göre, pek ucuzdur. Çinliler tarafından idhâl edilen demir sanayii artık mevcût değildi; Mukaddasī'ye göre (s. 325,15), Fergana'dan ve İsfîcāb'dan [krş. FÂRÂB] türk köleler, elbiselik beyaz kumaşlar, zırhlar ve kılıçlar, bakır ve demir ihrâc ediliyordu; son dört madde İsfîcāb'a değil, valnız Fergana'ya âit sayılmalıdır. Sâmânîler devrinde memleket oldukça refâha ermişti. İbn Ḫurdāẕbeh (s. 38, 12)'e göre, Fergana'nın vergi geliri ancak 280.000 dirhem iken, İbn Ḥavḳal'ia zamanında (s. 343, 5) ise, bir milyon dirheme çıkmıştı. O devirde islâmiyetini kat'î bir hâkimiyetle yerleşmiş olduğu anlaşılıyor. Burada, Semerkand'da olduğu gibi, hıristiyan veya mânî dininde yahut âteşe tapan insanlar bulunup-bulunmadığından hiç bahsedilmiyor. Mâverâünnehr'in her tarafında olduğu gibi, burada da hanefîlik hâkim mezhepti; ayrıca Karramīya tekkeleri (*ḫavānīḳ*) de vardı (Mukaddasī, s. 323, 12). Enbiya kıssa'larından bâzıları Fergana topraklarında cereyân etmiş telâkki ediliyordu. „Eyyûb'un mezarı" burada olduğu söyleniyordu (Mukaddasī, s. 46, 14) ki, bunun bugün de Ḥażrat-Ayyūb ismi ile tanılan ılıcalar (Endican'ın 80 km. kadar şarkında) ile münâsebeti âşikârdır.

Sâmânîler zamanındaki binalardan hiç birinin muhâfaza edilmediği anlaşılıyor; buna mukabil 329 (940/941) senesine âit bir arapça kitâbe N. Vesselovskiy tarafından 1885'te Oş civarında keşfedilmiştir (*Otçet imperatorskoy arḫeologiçeskoy kommissii za 1882—1888 godı*, s. LXXIII).

Mâverâünnehr'in her kısmı gibi, Fergana da IV. (X.) asrın nihâyetine doğru Kara-Hanlılar tarafından zaptedilmiştir. Bu sülâleden

gelen beyler Özgend'de ve bilhassa Ahsiket, Haftdih, Kāsān ve Marġīnān'da para bastırmışlardır. *Sâmânîler devrine âit olanlar* gibi, bu paralarda da ekseriyâ basıldıkları mahallin ismi yerine, ülkenin (Fergana) adı vardır. Bu devre âit tarihî kaynaklarda Özgend şehri çok kere evvelâ bütün Mâverâünnehr hâkiminin (krş. Barthold, *Turkestan*, II, 282 v.d.) ve sonra da yerli bir beyin makarrı olarak zikredilir. Meskûkâtta görüldüğü gibi, Fergana, hukümdarsız kaldığı bu devir esnâsında, bâzan Mâverâünnehr'e ve bâzan Kâşgar'a bağlanmıştır. 482 (1089) ve 483 (1090) senelerinde sultan Melikşah, Özgend'e kadar ilerilemiştir. 536 (1141) senesi muharebesinden sonra, Fergana, Mâverâünnehr'in diğer mıntakaları gibi, putperest Kara-Hıtayların hukümdarı Gürḫān'a tâbî kalmıştır; fakat bu müstevlîler, kendi âdetlerine göre hareket ederek, mevcût sülâle ile müesseselerini buldukları vaziyette devam ettirmişlerdir. VI. (XII.) asrın ikinci yarısında Özgendli bir beyin Semerkand'ı zaptetmiş olduğu anlaşılıyor; İbrāhîm b. Ḥusayn'in paraları Özgend'de 560 (1165) senesinden sonra ve Semerkand'da ise, ancak 574 (1178/1179)'ten itibâren basılmıştır. Bu hukümdarın ölümünden sonra, oğlu 'Oṡmān yalnız Semerkand'da huküm sürmüştür; Özgend diğer bir hukümdarın, Calāl al-Dīn Ḳadır Ḫān'ın, uhdesinde kalmıştır. 609 (1212) senesinden az sonra, Fergana'nın cenûp kısmı, Mâverâünnehr'in diğer parçaları ile berâber, Ḫvārizmşāh Muḥammed tarafından zaptedildi. Ḫvārizmşāh, hasmı olan Naymanlar beyi Küçlük'e, Kāsān ve Ahsiket ile berâber, memleketin şimâl kısmını bırakmağa mecbûr kaldı. Çin vekayinâmelerinde, Ahsiket ve Kāsān beyi olarak, Ho-si-may-li (İsmā'îl?) zikredilmektedir. Bu bey 1218'de moğullara tâbî olmuştur. Moğul hâkimiyeti zamanında, Fergana Çagatay [b. bk.] hânedanına âit idi. Fakat diğer bir çok Mâverâünnehr memleketleri gibi, yerli bir sülâlesi de vardı. Bu sülâle, selefleri gibi, Özgend'de oturuyordu. Bu şehir, büyük han Möngke tarafından, Ḳarlukların beyi Arslan Han'a verilmişti (Cuvaynī, Barthold, *Turkestan*, I, 108). Camāl al-Ḳarşī (*ayn. esr.*, I, 149) İlçi-Malik'i, Fergana vâlisi olarak, zikrediyor. Bunun 665 (1266) senesinde ölen oğlu Ḳutb al-Dīn Satılmış Melikşah'ın kabri Özgend'de bugüne kadar mahfuz kalmıştır. Yerli hukümdar sülâlesine rağmen, Kara-Hitaylar moğullar idâresinde, Özgend'in merkezî hukûmet indinde yine az-çok ehemmiyeti vardı; Cuvaynī'ye göre, Gürḫān'ın hazineleri (*ḫazānahā*) orada bulunuyordu. Vaṣṣāf (tab. Hind, s. 67)'a göre de, Burak Han [b. bk.] orada tahta çıkarak, Algu ve Organa'nın hazinelerine temellük etmiştir [bk. mad. ÇAGATAY].

*VI. (XII.) asır ile VIII. (XIV.) asır arasın*daki devirden, pek çok mezar taşından başka, bâzı binalar ve bunların arasında güzel bir türbe-mescidin büyük kapısı kalmıştır ki, üzerindeki kitâbede türbede yatan zâtın 588 (1192) senesinde vefat etmiş olduğu okunmaktadır. Bunun yanında diğer bir türbe ile 20 m. kadar yüksek bir minâre de vardır. Bu türbelerin kimlere âit olduğu hakkında bugün halk arasındaki rivâyetlerden başka mâlûmat yoktur. Bâzılarına göre, bunlar evliyadan Burhān al-Dīn Kılıç ile ana ve babasının kabirleridir (bu rivâyet Camāl al-Ḳarşī tarafından da zikredilmektedir; krş. Barthold, *Turkestan*, I, 149). Diğerlerine göre, bunlar İlig Māżī ve Sancar Māżī'nin mezarlarıdır; hakikatte Sancar Māżī (ölm. 552 = 1157)'nin kabri Merv'dedir. İlig Māżī, Mâverâünnehr fâtihi Naṣr b. 'Alî (ölm. 403 = 1012/1013)'dir ki, o da, tarihçilerin bildirdiklerine göre, Özgend'de defnedilmiştir; fakat mezarı zamanla kaybolmuştur.

IV. (X.) asırdan sonra Ḳubā'dan bahsedilmiyor. Bu şehrin mâmûr devrinin neden bu kadar kısa sürdüğü mâlûm değildir. „Ḳubā'nın beş kardeşleri" ve onların Gazneli Maḥmūd ile mücâdeleleri hakkında, Davlatşāh tarafından, Naṣīr al-Dīn Ṭūsī'ye atfen, nakledilen hikâyenin (nşr. Browne, s. 174 v.d.) bir efsâneden ibâret olduğu muhakkaktır. Bu devirde Özgend'den başka, Marġīnān da hassaten ehemmiyet kazanmıştır. Yāḳūt (IV, 500, Sam'ānī'den naklen)'a göre, Marġīnān „en meşhûr şehirlerden biri"dir; IV. (X.) asırda kıyas edilemez derecede daha mühim olan Riştān ise, Marġīnān bölgesinde âdetâ bir köy gibi kalmaktadır (Yāḳūt, II, 781); msl. *Hidāya* müellifi (ölm. 593 = 1197), aslen Riştānlı olduğu hâlde, *Marġīnānī* adı ile mârûftur. VII. (XIII.) asrın sonuna doğru Fergana yeni bir merkez edindi. Ḳaydū ve Duvā (krş. I, 848) tarafından te'sis edilmiş olan Endican şehri ki, arap coğrafyacılarının Andugān'ına tevâfuk eder. Şehrin adının yeni şekli Camāl al-Ḳarşī'de görünüyor (Barthold, *Turkestan*, I, 149 v.d.). Buna mukabil *Ẓafar-nāma* (tab. Hind, I, 263 v.d.)'de yine eski şekil görülmektedir. Sultan 'Omar Şayḫ'in 873 (1469) senesinde uygurca vesikasında (*Zapiski vost. otd. arḫ. obşç.*, XVI, 01 v.d.; nşr. Melioranskiy) şehir Andegan adı ile zikredilmiştir.

Fergana'nın cenûp kısmında Vārūḫ boğazında (İsfara'nin ceûbunda) Kara-Hanlılar devrinden kalma ve müslüman, iran-sâsânî ve rûmî, yâni süryânî-hıristiyan olmak üzere, ihtivâ eylediği üç türlü tarih, 29 kânun I. 1041 tari-

hine tevâfuk eden arapça bir kitâbe mahfuz kalmıştır (*Protokoli turk. krujka lüb. arḫ.*, VIII, 46 v.d.).

Timur ve Timurlular Fergana'yı ele geçirmek için, şarkî Türkistan hukümdarları ile sıksık döğüşmeğe mecbûr olmuşlardır. Fergana ile şarkî Türkistan arasındaki sıkı irtibatın başlıca delîllerinden biri her iki memlekette en küçük vergi tahsil dâirelerine *urçın* (kır nâhiyeleri olarak, eski zamanın *rustāḳ*'larına aş.-yk. muâdil idiler) adı verilmiş olmasıdır (*Babur-nāma*, nşr. Beveridge, var. 131b). Hâlbuki Mâverâünnehr'in başka taraflarında bu hususta, İran'da olduğu gibi, *tümen* kelimesi kullanılıyordu. Timur sülâlesinden 'Omar Şayḫ, 873 (1469)'ten 899 (1494)'a kadar, Fergana'da müstakil bir hukümdar olarak, huküm sürmüştür. Onun halefi ile Fergana'nın Özbekler tarafından zaptı hakkında krş. mad. BABUR.

Babur zamanında Fergana (Babur tarafından Fergana'ya idhâl edilen Hocend hâric olarak)'da 8 şehir vardı. Bunların ikisi Sır-Derya'nın şimâlinde (Ahsî ile Kâsân; Babur için Ahsiket şekli ancak kitaplarda mevcût idi), altısı yine o nehrin cenûbunda bulunuyordu. Sonrakiler arasında, Andican, Ōş, Marġīnān ve İsfara'yı târif edilmiş buluyoruz. Camāl al-Ḳarşî'ye nazaran (Barthold, *ayn. esr.*, I, 148 v.d.) Hokand'da İmâm Muḥammed al-Bakr'in kardeşi evliyadan İmâm 'Abd Allāh b. 'Alî'nin merkadi bulunduğu hâlde, Babur hiç bir yerde bundan, bir şehir olarak, bahsetmiyor; adını bile Ḫūḳān şeklinde göstererek, bir nâhiye (*urçın*) diye zikretmiştir (nşr. Beveridge, var. 25a ve 103b). XVIII. asırda (msl. Muḥammed Vafā'î Karmînagî, *Tuḥfat al-ḫānî*, Asya müzesi yazmaları, 581c, var. 50a) Ḳūḳān şekli görünüyor. Eski rus raporlarında da Kokan; Ḫōḳand, rus. Kokand şekli, ancak XIX. asır te'liflerine uyarak, yerleşmiştir. Endican'ın merkezinde daha Babur zamanında hâkim dil türkçe idi; şehirde ve çarşıda bu lisanı bilmeyen yoktu; hattâ Babur Endican lehcesinin Mîr 'Alî Şîr Navā'î tarafından vücûda getirilen şark edebî türkçesi ile aynı olduğunu söylüyor. Buna mukabil Marġīnān'da ise, hâlâ „sart dili" yâni o zaman kullanılan şekli ile, irânî bir dil konuşuluyordu. Fergana malısûlâtı arasında Babur hassaten çeşit-çeşit meyvalarını pek medhediyor. Meyva bahçelerinden başka, Endican'dan nehrin yukarısına doğru iki sâhilinde Oş'a kadar imtidat eden çiçek bahçeleri de vardı. Oş civarındaki Taḫt-i Sulaymān dağı, Camāl al-Ḳarşî tarafından, Barāka isimi ile, Babur (var. 26) tarafından Barākūh adı ile zikredilmiştir. Bu dağ ile ilgili olarak, halk arasında devam eden Sulaymān peygambere âit kıssalardan Babur hiç bahsetmez (ondan yalnız Oş'un menâfii hakkında bir çok hadîsler mevcût olduğunu öğreniyoruz); fakat bu yerleşmiş kıssalar daha o devirde bile mevcut olsa gerektir. Çünkü Camāl al-Ḳarşî'ye göre, Sulaymān'ın veziri Āṣaf b. Baraḫyā'nın mezarı bu dağın yakınında bulunuyordu. Aynı dağda, gâliba 'Omar Şayḫ hukûmeti zamanının son senelerinde, kırmızı ve beyaz renkli bir taş bulunmuş, bundan bıçak sapları ve diğer şeyler imâl edilmiştir; bundan başka dağlarda *tabulġu* (*Spiraea crenata*) denilen bir ağaç yetiştiriliyordu ki, Babur (var. 5a)'a göre, bu başka yerlerde bulunmuyor ve tahtası bilhassa kuş kafesleri ve ok sadakları imâlinde kullanılıyordu. Mâdenler ve mâdencilik bahsinde, yalnız dağlarda fîrûze taşları ve demir olduğu söyleniyor. Ne silâh imâlinden ve ne de kömür ihracından hiç bahsedilmemiştir. Memleketin vergi geliri, „iyi idâre edilmek şartı ile" ancak 3.000—4.000 kadar mevcutlu bir orduyu beslemeğe yetecek derecede idi.

Fergana, X. (XVI.) asırdan itibâren, Özbekler devletinin bir kısmı olmuştur. Endican bâzan Şıbânî sülâlesinin pek çok olan küçük kollarından bir beyin makarrı olarak zikrolunuyor. XI. (XVII.) asırda memleketin büyük kısmı Kırgız sultanlarının elinde kalmıştır. Hattâ o zamanlar memleketin ismi de, Fergana yerine, Endican olmuştu; Maḥmūd b. Vali'nin *Baḥr al-asrār* (yazm., India Office, s. 575, var. 102b)'ında, Fergana için, şöyle bir kayıt görülmektedir: *ki alyavm ba Andicān maşhūr ast*. Aynı asrın sonuna doğru, Özbekler devletinin inkırazından sonra, Fergana'nın idâresi şarkî Türkistan ve daha sonra Taşkent gibi, Sır-Derya'nın şimâlinde Çâdak'te oturan bâzı hocaların [b. bk.] ellerine geçiyor; bu yer IV. (X.) asırda artık bu isim ile zikredilmiştir (al-Muḳaddasî, s. 262,6'daki Çārak mutlaka Çâdak olmalıdır). Bu hocaların hâkimiyeti, Fergana'da, merkezi Hokand olarak, müstakil bir Özbek devleti kurmağa muvaffak olan Şāhrūḫ Bî tarafından yıkılmış; bu da, Mulla Niyāz Muḥammed'e göre (*Tārīḫ-i Şāhruḫī*, nşr. Pantusov, s. 21), 1121 (1709/1710)'de vukû bulmuş oluyor. Rusların ancak 1876'da nihâyet verdikleri bu devlet hakkında bk. mad. HOKAND. Bu zaman zarfında da, zannolunduğuna göre, Fergana ismi yalnız tahsil görmüş kimselerce mâlûm idi. Bundan dolayı, meselâ 'Abd al-Karîm Buḫārî (nşr. Schefer, s. 93 v.d.) Hokand ülkesine daha evvelki devirlerde (*dar avval*) „Farġāna" adı verildiğini kaydediyor. Aynı tarihçi Hocend, Taşkend, Hokand, Endican, Namangan ve Marġīlān (Marġīnān) şehirlerinden sonra, devletin yedinci şehiri olarak „Farġāna ve Taḫt-i Sulaymān"ı zikrediyor ki, bu da

Fergana isminin en ziyâde Oş şehrine verilmiş olduğunu gösteriyor.

[1924'ten itibâren Özbekistan, Kırgızistan ve Tâcikistan arasında taksim edilmiş olan Fergana vâdisi, Türkistan'ın en kalabalık ve tabi'î servetleri ile de en zengin bir bölgesini teşkil etmektedir. Vâdinin 2.000.000'dan fazla olan nüfûsu türklerden ibâret olup, ehemmiyetsiz mıkdarda tâcik, rus, ermeni ve yerli yahudiler de vardır. Bilhassa arklar ile sulanmış dağ eteklerinde oturan ahâlinin kesâfeti, bâzı yerlerde, 1 km. murabbaına 300 kişiye kadar çıkar. Fergana'da şehir hayatı da çok inkişâf etmiştir. 1933 senesinde Endican ile Nemengân'ın nüfûsu her birinin 100.000, Kokand 90.000, Merğilân 60.000, eski „Yeni Marğilân" ile Skoblev kasabalarının birleşmesinden vücûda gelen ve Özbekistan'a tâbi Fergana şehrinin nüfûsu 40.000, Kırgızistan'a tâbi Oş'un nüfûsu ise, 50.000'e yaklaşıyordu.

Pamuk ziraati bakımından, Fergana en zengin bir bölge teşkil eder. Türkistan'da istihsâl edilen pamuğun 2/3'si burada yetişmekte ve yıldan-yıla genişlemektedir. 1910'dan 1915 yılına kadar bütün Türkistan'da pamuk ekimi sâhası her yıl 60.000 hektar ve pamuk mahsûlü ise, 85,5 bin ton mıkdarında artmıştır. 1926 ile 1931 yılları arasında ise, yılda 161.000 hektara ve 140.000 tona çıkmıştır. Birinci dünya savaşına tekaddüm eden yıllarda Fergana 115.000.000 kgr. pamuk ihrac ediyordu. Rus iplik fabrikaları ihtiyacının 1/3 ini te'min eden bu ihracattan Türkistan'a yılda 40.000.000 ruble gelmekte idi. Fergana'da istihsâl edilen pamuk ince, beyaz ve yumuşak olup, ipliği, Türkistan'ın başka bölgelerine nisbeten, en yüksek evsâfı hâizdir.

Fergana vâdisinde ziraat geniş ölçüde sun'î sulama sistemi üzerine kurulmuştur. Fergana'da 500.000 hektardan fazla bir arâzi henüz sulanmamış olduğundan, 16 guruptan ibâret olan bu sulama sistemi gittikçe genişlemeğe doğru inkişâf etmektedir. Fergana'da, pamukçuluktan sonra, ipekçilik gelir. 1889'da 8.000.000 ruble değerinde, takriben 245.000 kg. ham ipek ihrâc olunmuştu. Birinci dünya savaşına tekaddüm eden yıllarda ise, hâsılât yılda 424.400 kg.'a çıkmıştır. Bugün Fergana vâdisinde, Fergana, Oş ve Marğilân şehirleri ile vâdinin Tâcikistan kısmında olmak üzere, 4 büyük ipek fabrikası çalışmaktadır. Bağ ve bahçecilik bakımından da, Fergana Türkistan'ın başlıca bölgelerinden birini teşkil eder. Kuru ve konserve hâlinde ihrâc edilmekte olan meyvalar için, Fergana vâdisinde son zamanlarda 3 fabrika kurulmuştur.

Fergana vâdisinin yer-altı servetlerine gelince, Türkistan'ın mâlik bulunduğu mâden kömürünün 70 % nisbeti (2.337.000 ton) buradadır. Son zamanlarda kömür istihsâli yılda 660.000 tonu bulmuştur. Aynı nisbette petrol istihsâli de inkişâf göstermektedir. Doğu Fergana mühim mıkdarda demir mâdenlerine mâliktir. Fergana aynı zamanda civa, radyum, antimon, volfram, baksit, kükürt ve uranyum gibi, nâdir mâdenler bakımından da zengindir. Son yıllarda istihsâli gittikçe artan uranyum-vanadi mâdenlerinden başka, Haydarkan'da bir de civa-sürme kombinesi çalışmaktadır. Kuva-Say'da bir çimento fabrikası ve 24.000 kw. kuvvetinde bir de elektrik istasyonu kurulmuştur. Vâdinin muhtelif mahallerinde bir çok pamuk temizleme, yağ, sabun, iplik ve mensucat fabrikaları te'sis edilmiştir. Fergana, su, rüzgâr ve güneş enerjisi bakımından da, çok büyük imkânlara mâliktir. Yengi-Arık'ta 3.300 kw. kuvvetinde bir hidro-elektrik istasyonu çalışmaktadır.

Fergana vâdisinde Kokand — Fergana — Endican — Nemengân — Kokand arasında bir halka teşkil eden Türkistan demir yol hattı, bir kaç kol ile, kömür mâdenlerine kadar uzatılmıştır. Bu yolların Üç-Kurgan—Narin kömür mâdenlerine ve Şahrihan—Çinâbâd pamuk merkezlerine kadar uzatılmasına girişilmiştir].

Bibliyografya: Çin vesâiki: Jakinf, *Sobranie svedenii o narodah, obitavşih v sredney Azii v drevniya vremena* (Petersburg, 1852); Fr. Hirth, *Zur Kulturgeschichte der Chinesen* (München, 1898); *Beilage zur Allgemeinen Zeitung*, ayrı basm., nr. 147 ve 148); E. Chavannes, *Documents sur les Toukiue* (*Turcs*) *Occidentaux* (Petersburg, 1903), s. 148 v.d.; Hiouen-Thsang, *Mémoires sur les contrées occidentales*, trc. Stan. Julien, I, 16 v. d. — Arap vesâiki: V. Barthold, *Turkestan v epohu mongolskago naşestviya*, II, 155 v.d.; G. le Strange, *The lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 477 v.d. — Kara-Hanlıların paraları hakkında: A. Marko, *Inventarnıy katalog musulmanskih monet Imperatorskago Ermitaja* (Petersbourg, 1896), s. 198 v.d. — Özgend mebânisinin harâbeleri (resimler ile berâber) ve aynı yerde mezar taşı kitâbeleri hakkında bk. *Protokoli zasedaniya turkestanskago krujka lübiteley arheologii 16 oktyabrya 1897 goda.* — Şimdiki hâl: Fergana arâzisi istatistik komitesinin neşriyatı, bilhassa üç cild (*Ejegodnik Ferganskoy oblasti*, 1902—1904; cild I'de ipek böcekçiliği hakkında imzasız mufassal makale); yine aynı mevzû hakkında bk. N.F. Petrovskiy, *Şelkovodstvo i şelkomotanie v Sredney Azii* (Petersbourg, 1874); *Materialı dlya statistiçeskago opisa-*

niya Ferganskoy oblasti (5. cüz, 1897—1910); *Spisok naselennıh mest Ferganskoy oblasti* (Skobelev, 1909); Prof. A. Voyeykov'un rus imper. coğrafya cemiyetinde verdiği konferansı, 15 = 28 teşrin II. ve 27 teşrin II. = 10 kânun I. 1912. (W. BARTHOLD.)

FERGÂNÎ. AL-FARĠĀNÎ, orta çağlarda garpta Alfreganus adı ile meşhûr olan hey'et âlimi. Tam ismi ABU 'L-'ABBĀS AḤMED B. MUḤAMMED B. KAṠÎR AL-FARĠĀNÎ olmakla berâber, bu isim üzerinde ittifak edilmiş değildir. *Fihrist*'te sâdece Muḥammed b. Kaşîr ve Abu 'l-Farac'de ise, yalnız Aḥmed b. Kaşîr ismi görülüyor. İbn al-Ḳıftî, Muḥammed ve Aḥmed b. Muḥammed olmak üzere, baba, oğul, iki şahıstan bahsediyor; bununla berâber bu isimlerin hepsinin aynı şahsa, halife al-Ma'mûn (ölm. 833)'un zamanında yaşamış ve al-Mutavakkil'in vefatında (861) henüz hayatta olan bir hey'et âlimine âit olması ihtimâli kuvvetlidir. Çünkü Abu 'l-Maḥāsin ile İbn Abî Uṣaybi'a, 247 (861) senesinde, bir Nil mıkyası inşasına nezâret etmek üzere, halife al-Mutavakkil tarafından, Fuṣṭāṭ'a gönderilen bir Aḥmed b. Kaşîr al-Farġānî'den bahsetmektedirler. — al-Farġānî'nin Oxford, Paris, Kahire ve Amerika'da Princeton üniversitesi kütüphânesinde bulunan arapça en mühim eserinin muhtelif isimleri vardır. *Cavāmi 'ilm al-nucūm va 'l-ḥarakāt al-samāviya, Uṣūl 'ilm al-nucūm, al-Mudḫal ilā 'ilm hay'at al-aflāk* ve *Kitāb al-fuṣūl al-ṣalāṣin*. Bu eser, Johannes Hispalensis ile Cremonalı Gerhard taraflarından, lâtinceye tercüme edilmiştir. Jacob Anatoli tarafından tercüme edilmiş ibrânice nushalar da (Steinschneider'e göre) Berlin, München, Wien, Oxford v.b. mevcuttur. Johannes Hispalensis'in lâtince tercümesi Ferrara (1493), Nürnberg (1537) ve Paris (1546)'te tab'edilmiştir. Jacob Anatoli'nin ibrânî tercümesinden, Jacob Christmann tarafından, yapılan lâtinceye tercüme 1590'da Frannfurt/Main'da neşredilmiştir. Jacop Golius arapça metni, lâtince yeni bir tercüme ve mufassal bir şerh ile birlikte, *Muhammedis fil. Ketiri Ferganensis, qui vulgo Alfraganus dicitur, Elementa astronomica, Arabice et Latine* ismi ile, 1669'da Amsterdam'da neşretmiştir. — Oldukça kısa ve kolayca anlaşılır bir şekilde olduğu için, garpta, Regiomontanus'tan evvel, diğer arap hey'etçilerinin eserlerinden daha ziyâde revac bulmuş olan bu eserden başka, al-Farġānî'nin, usturlaba dâir, iki eseri daha vardır: *al-Kāmil fi 'l-aṣṭorlāb* ve *Fi ṣan'at al-aṣṭorlāb*; bunların arapça nüshaları Berlin ve Paris'te mevcuttur.

Bibliyografya: *Fihrist*, I, 279; İbn al-Ḳıftî (nşr. Lippert), s. 78 ve 286; Abu 'l-Farac (nşr. Ṣālḥānî), s. 236; İbn Abî Uṣaybi'a (nşr. A. Müller), I, 207; Abu 'l-Maḥāsin (nşr. Juynboll), I, 742; M. Steinschneider, *Die europäischen Übersetzangen aus dem Arabischen bis Mitte des XVII. Jahrh.* (*SBAk. Wien, philol.-histor. Kalsse*, 149, s. 22 ve 44); Brockelmann, *GAL*, I, 221; *Suppl.*, I, 392; Suter, *Abhandlungen zur Gesch. der mathemat. Wissensch.*, X, 18 ve XIV, 160. (H. SUTER.)

FERHAD İLE ŞÎRÎN. FARHĀD İLE ŞÎRÎN, *Farhād-nāma*, *Ḫusrav u Şîrîn* ve *Şîrîn u Parvîz* de denilen divan şâirlerinin en çok kullandığı bu meşhûr ve muayyen mesnevi mevzuu Sâsânî hukümdarı Ḫusrav Parvîz'in mâceralar ile dolu hayatından alınmıştır. Eski irancada Frahāta, pehlevide Frahāt, yeni farsçada Farhād ismi, bilhassa partlar zamanından başlayarak, bir çok tarihî şahsiyetlerin adı olmuştur (F. Justi, *Iranisches Namenbuch*, Marburg, 1895, bk. mad. *Frahāta*). Bu mesnevîde yaşatılan Farhād'ın, hakikî şahsiyeti tesbit edilememekle berâber, Ḫusrav'in pek sevdiği câriyesi Şîrîn'in âşıkı ve su yolları yapmakla tanınmış bir mühendis olduğu tarihlerde rivâyet edilir (msl. Ṭabarî, 1307, II, 274 v.d.). Manüçahrî divanındaki bir kayda göre, Medâyin'de Ḳaṣr-ı Şîrîn'in duvarına, Şîrîn'in Farhād tarafından hâk edilen resmi, X. asırda bozulmamış bir hâlde bulunuyordu.

Ḫusrav Parvîz'in sürdüğü saltanat (590—628) ile himâye ettiği musikişinaslardan Bârbad, Nikîsa ve bu hukümdarın sevgilisi Şîrîn, hattâ bindiği at hakkında türlü efsâneler meydana gelmiştir; hayatı, Bahrām Çūbîn ile olan harpleri dolayısı ile, önce Firdavsî'nin *Şahnāma*'sinde yer almış, XII. asrın meşhûr iran şâiri Sanā'î tarafından da hikâyeleştirilmiştir. Bu mâceraperest hukümdarın zâten renkli olan hayatını, romantik ölmez bir eser hâlinde yaşatan ilk şâir, genceli Niẓāmî'dir.

Niẓāmî 1175/1176'da tamamladığı ve *Ḫamsa*'sinin ikinci mevzuunu teşkil eden, bu mesnevisine Hurmuz'ün tahta geçmesi, oğlu Ḫusrav Parvîz'in doğumu ile duyduğu sevinci anlatmakla başlar. Şehzâdenin çocukluk ve tahsil hayatını, bir kaç mısrâ ile çizdikten sonra, nedîmi Şāpūr'un naklettiği hikâye ile asıl vak'aya girer: Kûhistan taraflarında, Arrān iklimi hâkimi Mihîn Bānū adlı bir kadın hukümdarın yeğeni Şîrîn ile atı Şabdîz'in güzelliğini Şāpūr'dan dinleyen Ḫusrav, Şîrîn'e âşık olur. Onu istemek için Şāpūr'u Ermen'e yollar. Şāpūr, türlü hiyleler ile, Şîrîn'e Ḫusrav'in resmini göstererek, onu bu hukümdara âşık eder. Ḫusrav musiki meclisleri, ve avlar tertip edip, Şîrîn ile eğlenceli bir hayat sürerken, babası Hurmuz'ün ölümünü ve

Bahrām Çūpīo 'in İran tahtını ele geçirdiğini haber alır. Bu sebepten doğan mücâdeleyi, Bizans imparatorundan — kızı Meryem 'i almak şartı ile — yardım görerek, kazanır; tahta geçer. Öte yandan Şîrîn de, halasının ölmesi üzerine, hükümdar olur. Şîrîn 'in kasrı civarı otlak değildir ve dolayısı ile oralarda süt bulunmaz. Şāpūr araya girerek, Şîrîn 'i, su yolları açmakta mâhir Farhād ile konuşturur. Meryem 'in ve İsfahan güzellerinden Şekker 'in tertip ettiği eğlence meclislerinin bir türlü unutturamadığı Şîrîn ile Farhād arasındaki bu mâcerayı duyan Ḫusrav rakibini çağırtır; Bîstūn dağında, açtığı yolu tamamlarsa, Şîrîn 'i ona bırakacaktır. Bir taraftan Meryem 'in ölümü, diğer taraftan Şîrîn 'in aşkından aldığı kuvvetle, bu imkânsız işi tam sona erdireceği sırada Farhād 'ın — Ḫusrav 'in tertiplediği hiyle ile — ihtiyar bir kadından Şîrîn 'in vefatını haber alması üzerine ölümü, vak'aya yeni bir seyir verir. Eserin mühim kısmını, birbirlerine tarizli taziye mektupları, Ḫusrav 'in Şîrîn 'i istemesi ve onun tarafından reddedilmesi yüzünden aralarında geçen münazaralar teşkil eder. Neticede Ḫusrav ile Şîrîn evlenirler. Onların Medâyin 'deki hayatlarından pek az bahseden Niẓāmî, Ḫusrav 'in, Meryem 'den doğan oğlu Şîrūya 'nin Şîrîn 'e aşkını, onun babasını nasıl öldürdüğünü, Şîrîn 'i odasına nasıl dâvet ettiğini ve nasıl redde uğradığını tasvir ile eserine son verir.

Niẓāmî 'nin Azerbaycan atabeyi İldeñiz 'in oğulları Mahmud ve Kızıl-Arslan ile, Selçuk şâhı Tuğrul Bey Arslan 'a ithâf ettiği bu eserde gösterdiği yüksek muvaffakiyet sâyesinde, Ḫusrav 'in bahtsız rakibi Farhād 'ın Şîrîn ile aşkı, klâsik bir mesnevi mevzuu olmuştur. Niẓāmî 'den 100 yıl kadar sonra, emîr Ḫusrav Dihlavî 'den başlayarak, 'Alî Şîr Navā'î, Vaḥşî-i Yāfikī, Hātifī, Āṣafī, Āṣaf Ḫān, Ḫān Ṣabāḥad al-Dīn, 'Urfī-i Şîrāzī, Kūtibī, Mirzā Muḥammed Ḳazvînî, A yāmî, Kavşarî, Viṣāl (ölm. 1846) v. b. tarafından acemce; XIV. asırda Altın-Ordu sâhasında yetişen Ḳuṭb mahlaslı şâiri tâkiben, Şayḫî, Ḥamdî, Aḥmed Riżvān, İdrîsî Bey, Āhî, şehzâde Korkud, Tütünsüz Ahmed Bey, Bihiştî, İznikli Celîlî, Ẕātî, Lāmi'î, Bu'dî, Yaḥyā Bey, Mu'idî, Ṣānî, Aḥmed İbn Muḥammed (İmâm-zâde), Ḫalîfa, 'Ārif Çelebî, Faṣîḥ Dede tarafından türkçe olarak yazıldı.

Bir kısmı bugün elimizde bulunmayan bu mesnevîlerin çoğu, Niẓāmî ve Hātifî 'nin eserinden tercümedir; fakat zamana ve yerli şartlara uydurularak yazılanlar da yok değildir. Türk edebiyatında en orijinal örneği, Germeyanlı Şayḫî 'nin 6370 beyit tutan ve 1979 beyiti Niẓāmî 'den aynen tercüme, geri kalan 4391 beyiti ise, orijinal te'lif olan *Ḫusrav u Şîrîn* 'idir: Ḫusrav 'e, rüyâsına giren Anüşirvān, Niẓāmî 'de, sıra ile Şîrîn 'den, attan ve tahttan bahseder; Şayḫî 'de ise, önce at, sonra taht ile Şîrîn gelir; Ḫusrav 'in harp meydanına fil üzerinde gelişi yerine, Şayḫî 'nin ata binmiş olarak tasviri ve eserini — her hâlde Murad II. 'a ithaf ettiği için — Şîrîn ile Ḫusrav 'in evlenmesi ile bitirip, Ḫusrav 'in katli hikâyesine yer vermeyişi de karakteristiktir (krş. Niẓāmî, nşr. *Vaḥîd-i Dastigardî*, Tahran, 1313, s. 47, 48, 387; Şayḫî, yazma, hususî, s. 67, 549).

Farhād ve Şîrîn, klâsik mesnevi mevzuu olarak kalmamış, gazellerde, rubâîlerde v. b. divan şiirlerinde (bugün bile msl. Yahya Kemâl 'in, Fâruk Nâfiz 'in şiirlerinde) bilhassa Farhād 'ın Bîstūn dağını yarma vak'asına telmihler yapılarak, Şîrîn güzelliğin, Farhād sabrın, metinliğin senbolü olmuştur. Farhād ve Şîrîn temini azerbaycanlı Hacıbeyli Üzeyr Bey 'in opera ve 'Alî Şayḫ al-İslāmî 'nin de operet hâline getirmesi, bize bu mevzuun ehemmiyetini ve Anadolu, Azerbaycan ve İran 'da, zamana ve yerli şartlara göre değişerek, hâlâ nasıl yaşadığını gösterir.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka bk. bir de E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge, 1929, I, 12 v.d., 129; II, 400—406, 418; III, 267, 329,500 (bu eserde, Niẓāmî münâsebeti ile, Ḫusrav u Şîrîn mesnevîsine dâir izahat verilmiş, Ḫusrav 'in saltanatı, Bahrām ile harpleri, atı ve musikişinaslarından Bārbad hakkında bâzı efsâneler de kaydedilmiştir; bu mevzuu işleyen şâirlerin isimleri, acemce ve türkçe mâlûm hâl tercümesi kitapları, Ethé, *Grundr. d. iran. Philologie* ile ayn. mll., *Catalogue of Persian manuscripte*, Flügel ve Rieu kataloglarından tesbit edilmiştir. Bunlar dışında, müracaat edilen başlıca makale ve eserler şunlardır: F. Köprülü, *Bursalı Âhî ve Şirin ü Perviz* (*Yeni mecmua*, nr. 54, 25 temmûz 1918); ayn. mll., *Türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1921), s. 141 v.d.; *Ḳuṭb ve Husrev ü Şîrîn* (*ayn. esr.*, 1928, s. 358 v.d.); Farhād ve Şîrîn operasının Bakû 'de temsili için bk. *Millî türk operaları* (*Türk yurdu* mecm., 1911, II, 696); Reşid Yâsimî, *Operet-i Husrev ü Şîrîn* (*Edebiyat-ı muâsır*, Tahran, 1316), s. 131.

(FEVZİYE ABDULLAH.)

Türk halk edebiyatında Ferhad ile Şîrîn. Ferhad ile Şîrîn konusu türk halk edebiyatının iki nev'inde, halk hikâyeciliğinde ve hayal oyununda işlenmiştir (bk. Otto Spies, *Türkisehe Volksbücher*, Leipzig, 1929, s. 15 v.d.). Gerek halk hikâyesinde ve gerek Karagöz oyununda vak'a, Amasya 'ya nakledilmiş olarak, görünüyor.

Ferhad ile Şîrîn halk hikâyesinin, taş basması olarak veya matbaa harfleri ile basılmış, bir çok nüshaları vardır. Halk hikâyesinden (hulâsa için bk. *Ungarische Revue*, XII, 454) vak'anın trajik bir bitişle ve iki âşıkın ölümü ile neticelenmesine karşılık, *Karagöz* oyununda (mevzuun türk hayâl oyununda aldığı şekil hakkında bk. Pertev N. Boratav, *Halk hikâyeleri ve halk hikâyeciliği*, Ankara, 1946, s. 129) Ferhad, kendine Şîrîn'in ölümünü haber veren acûzeyi öldürür; kendini de öldürmek üzeredir; fakat Şîrîn ölmemiştir; sevgilisi canına kıyacağı sırada, yetişir. Böylece mâcera sevgililerin muratlarına ermeleri ile nihâyetlenir (Karagöz oyununda Ferhad ile Şîrîn mevzuu için bk. Joh. Gettfried Wetzstein, *Die Liebenden von Amasia, ein Damascener Schattenspiel* (nşr. V. G. Jahn, Leipzig, 1906: *Abhand. f. d. Kunde d. Morgenlandes*, XII, nr. 2); G. Jacob, *Türkisches Schattentheater*, s. 52; ayn. mll., *Karagöz-Komödien* (3. kısım,), s. 4/5; H. W. Duda, *Fasl-ı Ferhad*, İstanbul, 1931).

Halk kitapları arasında basılmış olan Ferhad ile Şîrîn nüshalarında sözlü ve yazılı türk halk hikâyelerinin üslûp ve şekil hususiyetleri görülmez; manzûm parçaların çoğu arûz ile yazılmıştır. Hece vezni ile yazılmış bir kaç parçanın hikâye ile sıkı bir ilgisi yoktur. Her hâlde bu hikâye halk kitaplarına edebiyattan geçmiş ve sözlü an'aneye iyice yerleşememiştir; bugün sözlü halk hikâyeciliği an'anesinin kuvvetle yaşadığı şarkî Anadolu bölgelerinde Ferhad ile Şîrîn hikâyesi, saz refâkati ile ve zengin türküler ile süslenmiş olarak, âşık-hikâyeciler tarafından, anlatılmıyor; sâdece kitaptan okunan metinler arasında yer alan bir hikâyedir.

Ferhad ile Şîrîn'in mâceralarına âit rivâyetler Anadolu'da, bâzı yerlere bağlı efsâneler şeklinde de, yaşamaktadır. Amasya'da, şehir yakınındaki kayalık dağda, kaya oyularak yapılmış bir su yolunu, Ferhad'ın, sevgilisini elde etmek için, açtığı rivâyet edilir; Erzurum yakınlarında Kirinç köyünde Şîrîn'in gelin geleceği ev ve bu evi yaptığı sırada, Ferhad'ı uzaktan görebilmek için, Şîrîn'in eteği ile toprak taşıyarak, meydana getirdiği tepe gösterilir.

Ferhad ile Şîrîn hikâyesi şark türkleri arasında da yayılmıştır. Bu konu, geçen asır içinde oralarda sözlü gelenekte de yaşamış olmalıdır (krş. Radloff, *Proben...*, VI. Tarançı metin., s. 72 v.d.; Mehmed Emin, *İstanbul'dan Asyay-ı vüstâya seyahat*, İstanbul, 1295, s. 137. Bu son müellif türkmenler arasında Ferhad kıssasının alnatıldığını bildiriyor).

(PERTEV NÂİLİ BORATAV.)

FERHÂT, FARḤĀT, CARMĀNŪS (1670—1732), arap dilci ve şâirî. XIX. asırda arap memleketlerinde edebî rönesansın mübeşşiri ve Halep mârûnîlerinin baş piskoposu (1725—1732) olup, 20 teşrin II. 1670'te doğmuş, 10 haziran 1732'de ölmüştü. Burada ne mârûnî kilisesi için birinci derecede mühim olan teşkilâtçı faâliyeti ve ne de mezhebine âit yazıları, tenkitleri ve ahlâk ve tarih yazıları ile meşgûl olacağız; onun arap edebiyat tarihinde, lûgatçi, gramerci ve şâir olarak, zikredilmesi icâp eder.

Halep türk fethinden sonra, bir dereceye kadar, edebî bir an'aneyi muhafaza ve inkişaf ettiren nâdir arap şehirlerinden biri idi. Bu an'aneye, bilhassa arapça konuşan hıristiyanlar vasıtası ile bâzı Avrupa an'aneleri gelip inzimam etmişti. 1584'te Roma'da mârûnî kollejinin açılması ve Halep'te mühim bir avrupalı tâcirler kolonisinin bulunması, bu bakımdan büyük rol oynamıştır; J. Golius (1625—1626) ile E. Pocock (1630—1636)'un orada bir kaç sene oturmuş olduklarını unutmamak lâzımdır. Bütün hıristiyan cemaatleri arasında, bir edebî hayat hüküm sürüyordu ve ortodoks patriki Makâriyus b. al-Za'îm al-Ḥalabî (ölm. 1672) diğer bir çokları arasında bir misâl olmak üzere zikredilebilir.

Maṭar adlı, hâli vakti yerinde, bir mârûnî âilesinden yetişmiş olan Farḥāt, Roma'daki mârûnî kollejinden me'zun Buṭrus al-Tulavî (ölm. 1745; bk. Manaş, *Mach.*, 1903, VI, 769—777 ve Cheikho, *Catalogue*, s. 76—78, nr. 270), hitabet san'atının büyük bilgini Yûsuf al-Dibsî (bk. Cheikho, *ayn. esr.*, s. 97, nr. 344) ve pek meşhûr müslüman âlimi Şayḫ Sulaymān al-Naḥvî al-Ḥalabî gibi, Halep'in müslüman ve hıristiyan âlimleri yanında mükemmel bir tahsil gördü. Ana dili olan süryânî ve arapçadan başka, gençliğinde lâtince ve italyancayı da öğrendi. 1693'te, Cibrā'îl ismi ile, râhip elbisesini giydikten sonra, Kudüs'e seyahat etti (bk. *Dîvān*, s. 131) ve Lübnan'a yerleşti. Orada meşhûr mârûnî patriki Stephan al-Duvayhî (1630—1704) hususî ders aldı. 1697'de bir manastırın reisi oldu; 1711—1712'de, bâzı karışıklıklardan sonra (bk. *Dîvān*, s. 403, 469), üzerinde çok kuvvetli bir intiba bırakan Roma şehrine (bk. *Dîvān*, s. 87, 131, 146, 294, 434, 438, 448), İspanya, Sicilya (*ayn. esr.*, s. 220, 404) ve Malta'ya (*ayn. esr.*, s. 229) seyahat etti. Halep patriki iken, hâlâ bugün mevcut olan mühim bir yazma eserler kolleksiyonu topladı (bk. Zaydān, *Tārīḫ ādāb al-luġa al-'arabiya*, IV, Kahire, 1914, s. 135) ve etrafına bir şâirler ve âlimler muhiti kurdu. Divanında isimlerini verdiği dostlarından bilhassa şunları zikretmek muvafık olacaktır: Niḳūlā al-Ṣā'iġ (1692—1756), aslen rûm olup, onunla berâber halk arasında en çok tanınmış şâir olmak şerefine iştirâk etmekte-

dir (*Dîvân*, s. 150; Cheikho, *al-Mach.*, VI, 1903, s. 97—111'de, bir resmi ile; ayn. mll., *Catalogue*, s. 131, nr. 484; ayn. mll., *Şu'arâ'*, s. 503—511); Mikirdîc al-Kasîḥ, aslen ermeni (*Dîvân*, 239, 466; Cheikho, *Catalogue*, s. 195—196, nr. 751; ayn. mll., *Şu'arâ'*, s. 498—501); şâir Ni'mat Allâh al-Ḥalabî (1770'e doğru ölmüştür; bk. *Dîvân*, s. 64; Manaş, *al-Mach.*, V, 1902, s. 396—405; Cheikho, *Catalogue*, s. 205—206, nr. 796; ayn. mll., *Şu'arâ'*, s. 396—405); gayret ve muvaffakiyetle kitapların tab'ı ile meşgûl olmuş olan 'Abd Allâh Zâhir (1680—1748; bk. *Dîvân*, s. 158; Cheikho, *ayn. esr.*, s. 108 v.d., nr. 386; ayn. mll., *Şu'arâ'*, s. 501, 503); kelâmcı İlyâs b. al-Faḫr (ölm. 1740'a doğru; bk. *Dîvân*, s. 214; Cheikho, *ayn. esr.*, s. 39 v.d., nr. 122) v.b.

Farḥât, dilci olarak, bilhassa hemşehrilerine arap dilini çok iyi şartlar içinde öğrenmelerini kolaylaştıracak el kitapları te'min etmek zaruretini anladı. Hemen her sâhada lûgat, gramer belâgat-beyân sâhalarında, bu neviden tedris kitapları yazdı. Bunların bâzıları bugüne kadar Suriye'nin hıristiyan muhitlerinde hakikaten her kesin takdirine mazhar olmuştur. Her ne kadar umûmiyetle arap an'anelerine istinat etmekte ise de, bâzı hâllerde, bilhassa gramer sâhasında, en ziyâde Roma mârûnîlerinden ve Erpenius mektebinden gelen Avrupa te'airi izleri görülebilir. Lûgate dâir eserleri arasında, basılmış olarak, şu eserlere mâlikiz: Ḳuṭrub [b. bk.]'un meşhûr müsellesâtının manzûm bir taklidi olan *al-Muṣallaṣât al-durrîya* (Ṭâmîş, Lübnan, 1867); 1705'de yazılmış olan bu şiirler divanında da (s. 92—106) bulunmaktadır ve sonraları ona bir şerh ilâve etmiştir (yazmaları nâdir değildir; 1712 tarihli birisi Leningrad Asya müzesindedir; bk. v. Rosen, *Les Manuscrits arabes de l'Institut des langues orientales*, Petersburg, 1877, s. 71, nr. 156). 1718'de bitirilmiş olan *Bâb al-i'râb 'an luġat al-a'râb* adlı lûgatinin daha büyük bir ehemmiyeti vardır; esâs itibârı ile Fîrûzâbâdî [b. bk.]'nin *Ḳâmûs*'una dayanmaktadır; fakat bir çok yeni kelimeleri ve hıristiyan-arap tâbir ve ıstılâhları ihtivâ eder. Bir mârûnî muhacırı ve san'at hâmisi olan Ruşayd al-Daḥdâḥ (1813—1819) onun 5 yazmasını *Ḳâmûs* ile mukabele ettirdi ve böylece elde edilen lûgati, bir çok tashîh ve ilâveler ile mücehhez olarak, bastırdı (*Dictionaire arabe par Germanos Farhat, maronite, évêque d'Alep. Revu, corrigé et considérablement augmenté sur le manuscrit de l'Auteur par Rochaid de Dahdah, scheick maronite*, Marseille, 1849, müellifin bir resmi ile; kitabın arapça adı *Iḥkâm bâb al-i'râb*). Lûgate ilâve olarak, *al-Faṣl al-ma'ḳûd fî 'avâmil al-i'râb* adlı risâlesini bastırdı. Gramere dâir eserleri arasında *Baḥṣ al-maṭâlib* (bk. Manaş, *Mach.*, III, 1900, s. 1077—1083) husûsî bir muvaffakiyet kazandı. 1705'te yazılmış ve ertesi sene hâşiyeler ilâve edilmiş olan bu eser, 1707'de müellif tarafından ihtisar edilmiş ve bu zamana kadar bir çok defalar bu muhtasar şekli ile basılmıştır (Malta, 1836; Beyrut, amerikan neşriyatı 1845; Beyrut, katolik matbaası 1865, 1883, 1891, 1896, 1899, 1913 ilh.). XIX. asırda suriyeli âlimler tarafından sık-sık şerh ve islâh edilmiştir. Ya'ḳûb al-Dibsî'nin gayretli bir talebesi olan Farḥât, aynı şekilde, *Bulûġ al-arab fî 'ilm al-adab* adlı, belâgat, beyân ve bedi'a dâir bir el kitabı yazdı (yalnız yazma hâlinde mevcuttur; bk. „*L'arrivée au but dans l'art de la littérature*". *Ouvrage sur la rhétorique par Germanos Farhat*, *BIE*, XIV, 1932, s. 275—279, bir resim ile berâber; bk. *Dîvân*, s. 89; Cheikho, *Catalogue*, s. 151, nr. 6). Arûz ve kafiye ilimleri sâhasında onun iki küçük risâlesini biliyoruz: *al-Taẕkira fî 'l-ḳavâfî* (divanı içinde basılmıştır, s. 13—22) ve *Risâlat al-favâ'id fî 'l-'arûż* (bk. Cheikho, *ayn. esr.*, s. 161, nr. 7).

Farḥât'ın şöhreti yalnız âlimliğinden değil, aynı zamanda şâirliğindendir. *Dîvân*'ının şiirlerini, *al-Taẕkira* adı altında, bizzat kendisi topladı ve divan bu şekli ile üç defa neşredildi (Beyrut, 1850 — taş basması 1866, 1894 — Sa'îd al-Şartûnî'nin üç yazmaya şerhi ile; son tab'ı için krş. C. F. S [eybold], *Litterarisches Zentralblatt*, 1895, st. 1447). Bu meemua onun bütün şiirlerini ihtivâ etmez; bir çokları daha sonraları, ayrı olarak, basılmıştır (bk. msl. Cheikho, *Şu'arâ'*, s. 463—468 ve *al-Mach.*, VII, 1904, s. 288; XXIV, 1926, s. 397 ve *tür. yer.*). Onun eserleri arap şiir şekillerini bilhassa hıristiyânî mevzûlara, sistematik olarak, tatbik etmeğe deneme olmaları itibarı ile, edebî bakımdan, şâyân-ı dikkattir. Böylece gazel şekli Meryem için ilâhiler, Ḫamrîyât şekli, 'İsâ'nın Son Akşam Yemeği için, ilâhîlere tatbik edilmiştir... Tabi'î Farḥât bu temâyülün ilk mümessili değildi; daha XIV. asırda Sulaymân al-Ġazzî adlı birinin (bk. Cheikho, *Şu'arâ'*, s. 404—424) aynı dinî mevzulara tahsis edilmiş divanına mâlik bulunuyoruz; fakat onun adı ve eserleri hemen-hemen unutulmuştur; o bir mektep kurmamıştır. Farḥât'ın *Dîvân*'ında, her ne kadar umûmiyetle arap şiiri hakkında oldukça derin bir bilgi bulunması icap ederse de, onlara en ziyâde hâkim olan dinî hıristiyan unsurudur; orada (s. 248, 420, 439) Abu 'l-'Alâ al-Ma'arrî'ye tevcih edilmiş şiddetli tenkitler, İbn al-Rûmî (s. 257), İbn al-Fâriż (s. 295) ve al-Suhravardî (s. 310)'nin her nevi te'sirleri.

İbn Sînā'nın rûh hakkındaki meşhûr kasidesine bir nazîre (s. 274—277) v.b. buluyoruz. Şiirlerinin şekilleri umûmiyetle klâsiktir. Bununla berâber *muvaşşaḥ*, *taḫmîs* ve *tasmîṭ*'ın muhtelif şekillerini kullanır. Lisanı her zaman çok doğru değildir ve şiir zaruretlerini çok kullanmağa karşı olan büyük meyl, haklı olarak, tenkit edilmektedir.

1932'de Halep'te, Carmânüs Farḥât'ın ölümünün 200. yılı kutlandı ve 1934'te mârûnî patrikliğinde onun adına bir âbide dikilmiştir (*al-Mach.*, XXIX, 1931, s. 949; *ayn. esr.*, XXXII, 1934, s. 300; onun adına neşredilmiş eser için bk. F. A. Bustānī, *al-Mach.*, XXX, 1932, s. 49—53; bk. *ayn. esr.*, XXXI, 1933, s. 789/790).

Bibliyografya: G. Manache, *Notice historiqae sur l'Évêque Germanos Farhat* (arapça, *al-Mach.*, VII, 1904, s. 49—56, 105—111, 210—219, bir resim ile birlikte); ayn. mll., *Les oeuvres de l'Évêque Germanos Farhat* (*ayn., esr.* s. 354—361, 104 eser sayılmaktadır; bunlardan 37'si orijinaldir, diğerleri başka müelliflerin Farḥât tarafından tercüme, islâh ve tashih edilmiş eserleridir); F. Taoutel, *Mgr. Germanos Farhât, directeur d'âmes* (*al-Mach.*, XXXII, 1934, s. 261—272; bir resim ve el yazısı ile); Buṭrus al-Bustānī, *Dā'irat al-ma'ārif* (Beyrut, 1882), VI, 437/438; A. Baumgartner, *Geschichte der Weltliteratar*, I² (Freiburg, 1897), s. 413 v.d.; Cl. Huart, *Littératare arabe*² (Paris, 1912), s. 41 v.d.; K. T. Khaïrallah, *La Syrie* (Paris, 1912), s. 41—42; Circī Zaydān, *Tārīḫ ādāb al-luġa al-'arabîya* (Kahire, 1914), IV, 13 v.d. (bir resim ile); L. Cheikho, *Catalogue des manuscrits des auteurs arabes chrétiens depuis l'Islam* (arapça, Beyrut, 1924), s. 160—162, nr. 609 ve s. 240 (Leningrad kütüphânelerinden Ign. Kraçkovskiy'in yaptığı ilâveler, *al-Mach.*, 1925, XXIII, 681); ayn. mll., *Kitāb ṣu'arā' al-naṣrānîya ba'd al-islām* (Beyrut, 1927), s. 459—468; J. E. Sarkis, *Dictionnaire encyclopédique de bibliographie arabe* (arapça, Kahire, 1929), st. 1441 v.d. (IGN. KRAÇKOVSKIY.)

FERHENG. FARHANG (pehl. *frahang* „maarif, öğretme"), iranlılarca lûgat kitaplarına verilen isim. Bunların en mühimlerinden dördü şunlardır: 1. 1005 (1597)'te, Ekber'in emri ile, şirazlı 'Alī ahfadından Camāl al-Dīn Ḥusayn İncū tarafından te'lif ve 1017 (1608)'de Cahāngīr devrinde ikmâl edilen *Farhang-i Cahāngīrī*; 2. Tattalı 'Alī afadından olup, 1069 (1618)'da berhayat olan 'Abd al-Raşīd'in *Farhang-i Raşīdī*'si; 3. İstanbul'da basılan *Farhang-i Şu'ūrī* ve 4. Rizā Ḳulī Ḫān'ın 1288 (1871)'de Tahran'da litograf ile basılmış *Farhang-i Nāṣirī* (*Anjuman-ārāy*)'si. — *Farhang* ismi XIX. asır şâirlerinden ve 1892'ye doğru vefat etmiş olan Mīrzā-i Farhang (Abu 'l-Ḳāsim)'in adıdır. Viṣāl (Mīrzā Küçek)'in dördüncü oğlu olan bu zat, 1295 (1878)'te 31 yaşında idi. Fars vâlisi Mu'ayyad al-Davla Ṭahmāsp Mīrzā'nın saray şâiri idi.

Bibliyografya: P. de Lagarde, *Persische Studien*, s. 37, 45; H. Blochmann, *Contributions to Persian Lexicography*, s. 65; E. G. Browne, *A Year Amongst the Persians*, s. 119, 267; Rizā Ḳulī Ḫān, *Macma' al-fuṣaḥā'*, II, 384. (CL. HUART.)

FERÎDKOT. FARIDKŌT, Pencâb'da bir devletin ve şehrin adıdır. Bu devlet ingiliz idâresinde bulunan Fērūzpūr bölgesi ile hemen tamâmen ihata edilmiştir. Takriben 600 sene evvel te'sis edilmiş olan şehrin ismi evliyadan Bābā Farīd Şakarganc (ölm. 664 = 1265)'in adından gelir. Bu zâtın türbesi şehir civarında, Pākpattan'da bulunmaktadır. Ekber zamanında burada Sizū Caṭlarından bir âile tarafından bir devlet te'sis edilmiş olup, racaları *sikh* dinini kabûl etmişlerdir. Bugün köylü ve rencber halk arasında en ziyâde revacta olan bu dindir. Başlıca Rācpūtlar ve Caṭlar ile Araynlardan terekküp eden müslüman ahâli bütün nüfûsun 1/5'i kadarını teşkil ederler. Devletin arâzisi 642 ingiliz mil² (1669 km².) genişliğinde olup, nüfûsu 199.283 (1942)'tür.

(W. LONGWORTH DAMES.)

FERÎDPÛR. FARİDPŪR, Hindistan'da, şarkî Bengâle'de, Ganj deltasında merkezi aynı isimde olan bir idârî bölgedir. 2,5 milyon kadar olan nüfûsun 62 %'si müslümandır. Farā'izī yahut Farāżī [bk. FARĀ'IŻİYA] mezhebinin müessisi Ḥâcci Şarī'at Allāh'ın ve XIX. asrın ortalarına doğru İngiltere hukûmetini müşkil vaziyetlere düşürmüş olan oğlu Dūdhū Mīyān'ın doğdukları yer olan Bahādurpūr bu bölgededir. Bu mezhep mensûpları bölgenin merkezi Farīdpūr'da haylı kalabalık bir kütle teşkil eder. 12.000 kadar nüfûsu olan bu şehir ismini orada medfûn bir velînin (Farīd Şāh) adından almıştır.

Bibliyografya: Wise, *The Muḥammedans of Eastern Bengal* (*Journ. As. Soc. Beng.*, 63, 3. kısım., 1894).

(J. S. COTTON.)

FERÎDÛN BEY. FARİDŪN AḤMED BEY (?—1583), nişancı ve münşaât sâhibi. Ne doğduğu yer ve ne de aslı hakkında mâlûmatımız yoktur. Defterdar Çivi-zâde Abdullah Çelebî'nin evinde yetişmiş ve 960 (1552/1553) senesinde Sokullu Mehmed Paşa'nın hizmetine, kâtip olarak, girmiştir. Bilâhare divan kâtibi

olmuş; Nahcivan seferine (1554) iştirâk ederek, bilhassa Sziget muhasarasında (1566) kendini göstermiştir. 8 muharrem 978 (12 haziran 1570)'de reisülküttâp ve 3 ramazan 981 (27 kânun I. 1573)'de nişancı tâyin edilmiştir. Selim II.'in vefatında, halefi Murad III. acele Manisa'dan merkeze giderken, Mudanya — İstanbul deniz yolculuğu için, Ferîdûn'a âit olup, tesâdüfen Mudanya'da harekete hazır bulunan bir gemiden istifâde etmiştir (7 ramazan 982 = 21 kânun I. 1574). Bir ay sonra, 9 şevvâlde (22 kânun II. 1575), Ferîdûn en mühim eseri *Munşa'āt al-salāṭīn*'i sultana takdim etmiştir. Fakat bir sene sonra gözden düşerek, 10 nisan 1576'da azledilmiştir (Gerlach, *Tagebach*, s. 175). Ağustos 1577'de, sancak beyi sıfatı ile, Semendere'ye hareket ederek, sene sonunda oraya varmıştır (Gerlach, s. 375; Schweigger, *Reisebeschr.*, s. 39). Daha sonra oradan Köstendil'e gönderilmiştir (1580'e doğru; bk. J. v. Hammer, *Gesch. des Osm. Reiches*, IV, 82, not). Muharrem 989 (şubat 1581)'da sultan onu merkeze çağırmış ve nişancı vazifesini tekrar kendisine tevdî etmiştir. 12 rebiülevvel 990 (6 nisan 1582)'da Rüstem Paşa ile Mihrimâh sultanın kızı Ayşe Sultan ile evlenmiş ve 21 sefer 991 (16 mart 1583)'de vefat etmiştir.

Selânikî (s. 137)'ye göre, *Munşa'āt al-salāṭīn* (ikmâli senesinin ebced tarihi 982), II. cildde Osmanlı devletinin kuruluşundan Murad III.'ın tahta çıkmasına kadar, 1880 vesikayı ihtivâ ediyordu. Eser İstanbulda'da iki defa basılmıştır (1264/1265 = 1848/1849; krş. *ZDMG*, VII, 460 ve 1274/1275 = 1858). Birinci neşir, 41'i islâmiyetin başlangıçları tarihine âit olan 735 vesikayı, ikincisi arapça ve farsça vesikaların muhtelif tercümelerini, kezalik birinci tabıdan 100'ü mütecâviz fazla vesikayı muhtevîdir. Selânikî'nin mâlûmatı doğru ise, her iki tabı aslından pek az şeyi ihtivâ etmektedir. Diğer taraftan da eserde, zeyil yazanlar tarafından ilâve edildiği âşikâr olan, muahhar tarihli bir takım vesikalar daha buluyoruz. Eserin başında, *Miftāḥ-i Cannat* (= h. 982 = 1574 tarihi) başlığı altında, ahlâkî bir bahis vardır. Bundan başka, Mısır'da arâzî tasarrufâtının vaziyeti hakkında, Murad III. zamanında kaleme alınmış uzun bir yazı da, zeyil olarak, ilâve edilmiştir. Mukaddimede, *Nuzhat al-aḥbār* adında, Fransa tarihine dâir bir risâleden de bahseder ki, reisülküttâp sıfatı ile, Ferîdûn tarafından tercüme ettirilmiş olan bu eserin yazma nüshası Dresden'de bulunmaktadır.

[*Münşaât*'ta Osman ve Orhan'a gönderildikleri kayıtlı olan menşûrların, Ferîdûn Bey tarafından, *al-Tavassul ila'l-tarassul* adlı münşaatta bulunan ve Ḫvârizmşâhlara âit olan bir takım menşûrların tahrif edilerek, intihâl edilmiş oldukları isbat edilmiş (bk. Mükrimin Halil, *Feridûn Bey münşaâtı*, *TOEM*, nr. 63—77, s. 161 v.dd., nr. 78, s. 37 v.dd., nr. 79, s. 95 v.dd. ve nr. 81, s. 216 v.dd.) olmasına nazaran, *Münşaât*'taki diğer bir çok mektup ve menşûrların da aynı tarzda intihâl ve tasnî eseri olması melhûzdur].

Bibliyografya: Bk. bilhassa *Munşa'āt* (mukaddime) ve Selânikî ve bunlardan naklen 'Aṭā'î (II, 336 v.d.); Ahmed Resmî, *Safînat al-ru'asā*, s. 12; J. v. Hammer, *Gesch. d. Osm. Reiches*, IV, *tür. yer.* — *Munşā'āt al-salāṭīn* (bu eserin yazmaları hakkında bk. Langlès, *Not. et Extraits* ... V, 668 v.d.); J. v. Hammer, *ayn. esr.*, I, XLI, 586/587; III, VIII; IV, 16; IX, 197 v.d.; Flügel, *Hdschr. Hofbibl.*, I, 282 v.d., 293 v.d.; Krafft, *Or. Ac.*, nr. 83; Ricu, *Cat. Brit. Mus.*, s. 80 v.dd.

(J. H. MORDTMANN.)

FERÎDÜDDİN. FARÎD AL-DĪN, 'Aṭṭār [b. bk.]'ın ve Şakar Ganc [b. bk.]'in mahlası.

FERİK. FARĪḲ kelimesi arapçada fırkadan daha kalabalık insan topluluğu mânasında olup, Osmanlı devletinde büyük bir askerî rütbenin ismidir. Yeniçerilikten sonraki Osmanlı ordu teşkilâtında bu kelime, bir kol-orduyu teşkil eden yedi birlikten her birinin ismi olarak görülür (bu hususta daha fazla mâlûmat için bk. *Tertibât-ı ümerâ-i askeriî*, Husrev Paşa kütüp., türk. yazm., nr. 925). Ferikliğin, 1241'de asâkir-i mansûrenin ihdasını müteâkip, yeni teşkilâtın kısa bir zamanda genişlemesi dolayısı ile, kuvvetle muhtemel olarak, 1246'da ve miralaylık ile birlikte ihdas edildiğini ve ilk defa Ahmed Fevzî (Firârî) Paşa'ya *hassa feriki* ve Vâsıf Mehmed Paşa'ya *mansûre feriki* rütbesi tevcih edildiğini görüyoruz (26 muharrem 1248'de ihdas edilen müşirliğin de ilk defa Ahmed Fevzi Paşa'ya *hassa müşîri* unvanı ile ve vezaretle birlikte verildiğini kaydedelim). 1246—1251 arasında feriklerin teşrifattaki yerini, kat'î olarak, bilmiyoruz. Şevvâl 1251'de ise, feriklik rütbesinin Anadolu kazaskerliği ve rütbe-i sâniyenin sınıf-ı evvel mütemâyizi ile aynı derecede olduğu (Lutfî, *Tarih*, İstanbul, 1302, V, 26 ve Mehmed Süreyya, *Nuḫbat al-vaḳā'i'*, İstanbul, I, 32) ve 1254'te teşrifat esasları yeniden tertip edildiği zaman, ferikliğin, Rumeli kazaskerliğine ve ûlâ rütbesine müsâvî addedildiğine nazaran, teşrifattaki yerinin yükseltildiği anlaşılıyor (Mehmed Süreyyâ, *ayn. esr.*, I, 56). 1255'te ise, dereceleri kazaskerlik ile feriklik arasında olmak üzere, ûlâ evvelliği rütbesinin ihdası ile, ferikler ûlâ evvellerinin dûnunda bırakılmıştır (Mehmed Süreyyâ, *ayn. esr.*, I, 70). Bâlâ [b. bk.] rütbesinin

ihdasından sonra, 1263'te, feriklik teşrifattaki yerini, kat'î olarak, bulmuştur. Bu suretle feriklik, İstanbul pâyesi, ûlâ evvelliği ve Rumeli beylerbeyiliği ile aynı derecede bir rütbe hâline gelmiş, ancak bu dört rütbe eshâbının yekdiğerine tekaddümü zaman ile az-çok farklı olmuştur (msl. bk. *Devlet sâlnâmesi*, 1273, 1275; Mehmed Süreyyâ, *ayn. esr.*, I, 309.

Zilhicce 1321'de ise, müşirlik ile feriklik arasında, sivilde bâlâ rütbesine muâdil olmak üzere, birinci feriklik rütbesinin ihdas edildiğini ve bunun, ilk olarak, tüfenkçi başı Tâhir Paşa ile fahrî yâverândan Sâdeddin, Şâkir ve Nâsır Paşa'lara tevcih edildiğini görüyoruz (*Sabah gazetesi*, nr. 5160, 16 zilhicce 1321; *Devlet sâlnâmesi*, s. 1321 v.d.; *Bahriye sâlnâmesi*, s. 1322).

Ferikler *paşa* unvanını taşırlar ve isimleri geçerken, kendilerinden *saâdetlû... paşa hazretleri* diye bahsedildiği gibi, yazıda onlara *saâdetlû efendim hazretleri* diye hitap olunurdu. Birinci feriklere ise, *atûfetlû... paşa hazretleri* ve *atûfetlû efendim hazretleri* denilirdi. Cümhuriyet devrinde birinci ferikler ile feriklerin hâiz oldukları lekaplar kullanılmamakla berâber, bunlar *paşa* unvanını bir müddet daha muhafaza etmişler ve nihâyet bu tâbir de, *efendi*, *bey* v.b. gibi tâbirler ile birlikte, 26 teşrin II. 1934 tarihli ve 5290 sayılı kanun ile ilga edilmiştir.

Bundan sonra *paşa* unvanının yerine *general* tâbirinin kaim olduğunu ve livalık ile feriklik arasında yeni bir rütbe daha ihdas edilerek, buna, *tuğ-general*'den sonra gelmek ve generalliğin ikinci merhalesi olmak üzere, *tüm-general* denildiğini, feriklere, kol-ordu kumandanı mânasında, *kor-general*, birinci feriklere ise, ordu kumandanı mânasında, *or-general* denildiğini görüyoruz.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Lutfî, *Tarih* (İstanbul, 1292), III, 179; *Nuḫbat al-vaḳā'i'*, I, 11 (müşirlik ihdası hakkında); Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî* (İstanbul, 1308), I, 294 v.d., IV, 600 v.d. ve 1263'ten itibâren devlet sâlnâmelerinin rütbe ve lekaplara âit kısmı.

(ORHAN F. KÖPRÜLÜ.)

FERKADÂNÎ. AL-FARḲADĀNĪ (*farḳad*'ın tesniyesi), „iki dana", Dübb-i asgar burcunun [bk. AL-DUBB] dört dılı teşkil eden kısmının iki parlak yıldızına (β ve γ), araplar tarafından, verilmiş olan isimdir; β = *Anvar al-farḳadayn* (çift dananın en parlağı) ve γ = *Aḫfā al-farḳadayn* (çift dananın donuğu) adı verilirdi.

Bibliyografya: al-Ḳazvīnī, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), I, 29; L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung u. die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 3 ve 12. (H. SUTER.)

FERMÂN. FARMĀN (P.; eski iran. *framānā*, pehl. *framān*). Yeni farsça lûgatlerde bu kelimenin *farmādan* masdarından alındığı ve emir, irâde, buyruk demek olduğu yazılıdır; *ferman-fermâ*, *ferman-revâ*, *fermandeh* (emir ve hukmü nâfiz hükümdar); *fermanber* (fermana tâbi, itaatli); *fermânlı* (hakkında ferman sâdır olan âsî, itaatsiz) gibi, *fermān* kelimesinden müştak lûgatler, son zamanlara kadar, dilimizde kullanılmıştır. Bundan müştak kelime ve tâbirler için bk. Vollers, *Fermān*. — Bu tâbir aynı zamanda fermanlarda kullanılan bir yazı şeklinin adıdır.

Farmān kelimesi, islâmiyeti kabûl etmelerinden sonra, İlhanlılar tarafından kullanılmış ve daha sonra Osmanlılara geçerek, yerleşmiştir; büyük Selçuklular ile Anadolu Selçukluları ve Memlûklerde, *farmān* yerine, *tavḳī* kullanıldığı gibi, İlhanlılar, Timurlular, Kara-Koyunlu ile Ak-Koyunlu devletleri, Altın-Ordu ve Kırım hanlıklarında *yarlığ* tâbiri de kullanılmıştır. Selçuklulardaki *parvāne* tâbiri hem fermân, hem menşûr mânasında kullanılırdı.

Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu ve Safevî devletleri ile Altın-Ordu ve Kırım hanlıklarının gönderdikleri veya verdikleri yarlıgların baş taraflarına, damgaları ile birlikte, yazılan hukümdar adının sonundaki *sözümüz* veya *sözüm* kelimesi *fermânımız* veya *fermânım* mukabilidir. Fâtih Sultan Mehmed, Ak-Koyunlu hukümdarı Uzun Hasan Bey'e Baş-Kent (Otluk-Beli)'te galebe ettikten (1473) sonra, Anadolu vâlileri ile sâir alâkadarlara göndermiş olduğu uygur ve arap harfleri ile yazılmış olan fetihnâmede *fermân* yerine *sözüm* tâbirini kullanmıştır (bk. R. Rahmeti Arat, *Fâtih Sultan Mehmed'in yarlığı*, *TM*, VI, 285—322).

Fermân kelimesini tamâmiyle benimseyen Osmanlılarda, bu kelimenin resmî mânası, her hângi bir iş hakkında padişahın *alâmet-i şerife* denilen tuğralı emri demektir. Bu emre, hukümdardan sâdır olduğu için, *fermân-ı humâyûn* ve *emr-i şerif* denilirdi. Osmanlılarda hukümdarın tuğralı fermânına, münderecâtının mâhiyetine göre, *huküm*, *biti*, *misâl*, *tevḳī*, *nişân*, *berât*, *menşûr* veya *yarlıg* denilirdi. Elimize geçen yüzlerce vesikada gördüğümüz *sebeb-i tahrir-i misâl bî-misâl*, *mûcib-i hukm-i vâcibül imtisâl*, *nişân-ı humâyûn ve fermân-ı nâfiz-i meymûn*, *tevḳī-i refî-i humâyûn yarlıg-ı belig ve hukm-i humâyûn* ve *bitiyi mutâlea kılanlar* ibâreleri, *misâl*, *huküm*, *nişân*, *fermân*, *tevḳi*, *yarlıg* ve *biti* kelimelerinin padişahın yazılmış emrine delâlet ettiğini göstermektedir.

Osmanlılarda fermân 7 esâs üzerine yazılırdı: 1. *fermân* kelimesinin zikri (fakat yukarıki izahlardan anlaşılacağı üzere, mutlaka *fermân* kelimesinin yazılması şart değildir); 2. fermânın gönderildiği kimsenin isminin, rütbe ve derecesine göre, duâ ve senâ ile zikri; 3. fermânın yollanmasının veya verilmesinin sebebi; 4. fermânın gönderilmesi veya verilmesinde padişahın arzusunun gönderilen kimseye emrolunması; 5. yapılması istenilen işin tasrihi; 6. verilen işin bitirilmesi için temenni ve 7. fermânın tarihi ve gönderildiği yerin ismi.

Osmanlı devletinde fermân, *divanî hatt* denilen girift istifli ve keşideli bir yazı ile yazılırdı; bu yazı şekli son zamanlara kadar devam etmiştir; divanî hat ile yazılmış fermân nümûneleri pek çoktur. İran fermânları *nas'-ta'lîḳ* denilen ve nesih ile tâlikin mezeinden vücûda gelen bir hat ile yazılırdı.

Bibliyografya: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*; aynı mll., *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*; Akdes Nimet Kurat, *Ulug Muhammed Han yarlığı*; Reşit Rahmeti Arat, *Fâtih Sultan Mehmed'in yarlığı*; *Arşiv kılavuzu* (fas. II); L. Fekete, *Einführ. in die osman.-türk. Diplomatik d. türk. Botmässigkeit in Ungarn* (Budapest, 1926) s. 374; *Cāmī al-tavārīḫ* (tre. Quatrèmere); *Grundriss der iranischen Philologie* (1895—1901), s. 274; Vullers, *Lexic. pers.-latinum*, (Bonn, 1864), II, 664.

(İ. Hakkı Uzunçarşılı)

FERMÛL. FARMŪL, Efganistan'da Kâbil'in garbına tesâdüf eden dağlık bir mıntaka olup, Tācik aslından Farmülî kabîlesi ile meskûndur.

FĒRŌZ. [Bk. FÎRÛZ.]

FĒRŌZKŌH. [Bk. FÎRÛZKÛH.]

FĒRŌZPŪR. [Bk. FÎRÛZPÛR.]

FĒRŌZŞĀH. [Bk. FÎRÛZŞÂH.]

FERRUHÂBÂD. FARRUḪĀBĀD, ingiliz Hindistanı'nın Birleşik eyâletler kısmında bir idârî bölge ve şehir. Bu bölge Allâhâbâd bölümünün bir kısmı olup, Düâb'ın şark tarafında Ganj ve Camnā arasında 26° 46' ve 27° 43' şimâl arzı ile 78° 8' ile 80° 1' şark tûlü arasında kâindir. Sâhası 1.685 ingiliz mil² (4.381 km².) olup, nüfûsu 856.633 (1921)'tür ve müslüman ahâlinin nisbeti, bilhassa XVII. ve XVIII. asırlardaki ehemmiyetli efgan muhârecereti neticesi olarak, civar vilâyetlerin çoğundakinden daha yüksektir. Bölgenin merkezi olan Farruḫābād şehri, belediye teşkilâtı bakımından, yakınındaki idârî ve askerî mevki olan Fathgarh'a bağlıdır; nüfûsu 48.331 (1921)'dir.

Bu bölgede eski devirlerde pek mühim sayılan bir çok mevkiler mevcût olup, çinli seyyah Hüan-Tsang tarafından zikredilen Sankisa, Pañçāla devletinin merkezi Kampila ve bilhassa Hindistan tarihinin en eski devirlerinde mühim bir rol oynamış olan Kanauc (nüfûsu 18.552) bunların en mârûflarıdır. Kanauc VII. asırda Harşa Vardhana'nın makarrı ve daha sonra da kuvvetli Pratihāra-Rācpūtları devletinin merkezi olmuştur. 409 (1018)'da bu şehir, gazneli Maḥmūd'un hücûmuna uğramıştır. 589 (1193)'da Muḥammed b. Sām tarafından zapt olunmuştur; bu zat orada hind üslûbunda para bastırmıştır. Daha sonra bir müddet Muḥammed III. b. Tuğluḳ'un makarrı olmuştur. Avrangzēb'in hukümranlığı zamanında Kanauc civarında yerleşmiş olan efgan kolonisinde Muḥammed Ḫān Bangaş XVIII. asırda burada yarı müstakil bir devlet kurmuş ve 1126 (1714)'da Ganj sâhilinde yeni bir merkez bina ederek, buna Farruḫsiyar adına Farruḫābād ismini vermiştir. Şehir sür'atle refah ve umrana ermiş ve devlet darbhânesi burada kurulmuştur. Muḥammed Ḫān ölünce (1156 = 1743), oğlu Ḳā'im Ḫān kendisine halef olmuş ve Rohēlalara karşı yaptığı bir muharebede ölmüştür (1161 = 1748). Farruḫābād nevvâblarının arâzisinin büyük bir kısmı zâyedilmiş ve Aḥmed Şāh, Bangaşler âilesine hasım olduğu cihetle, devlet sonuna yaklaşır gibi olmuştur. Mamafih Ḳā'im Ḫān'ın küçük kardeşi olup, vezir Şafdar Cang'i mağlûp ve Farruḫābād'ı 1163 (1750)'te istirdat eden Aḥmed Ḫān sâyesinde, yeniden kendini toplamıştır. Şehir, bu zata izâfetle, ikinci bir isim daha alarak, Aḥmednagar Farruḫābād olmuştur. Bu isim 'Ālamgīr II., Şāh Cihān III. ve Şāh 'Ālam II.'in paraları üzerinde görülmekte olup, en eskisi 1170 tarihlidir. Türlü-türlü değişikliklerden ve mülklerinin muvakkat ziyâlarından sonra, Aḥmed Ḫān ülkenin büyük bir kısmını nihâyet tekrar elde ederek, vefatına (1185 = 1771) kadar muhafaza eylemiştir. Bununla berâber memleketi Oudh devletine tâbi olmuştur. 1777'de, Warren Hastings tarafından, Farruḫābād'a bir ingiliz garnizonu ve bir ingiliz dâimî kontrol memuru gönderilmiş; fakat memleket 1802'de nevvâb Nāṣir Cang'in idâresi zamanında ingiliz idâre bölgesine ilhak edilinceye kadar, nevvâbların hukmü altında kalmıştır. 1804'te Lord Lake şehrin önünde Mahrātāları mağlûp etmiş ise de, nevvâblar husûsî mülklerini muhafaza etmişlerdir; bununla berâber, onların sonuncusu olan Tafażżul Ḥusayn 1857'de kıyam eden Bengâle ordusuna iltihak etmiş ve Farruḫābād'ı işgâl ederek, 1858 kânun II.'a kadar orada tutunmuştur; sonra ülkesinden sürülüp, uzaklaştırılmış ve 1859'da Mekke'ye gitmiştir.

Şāh 'Ālam'in en büyük darbhânelerinden biri olan Farruḫābād darbhânesi, ingiliz işgâlin-

den sonra, şarkî Hindistan kumpanyasının da darphânesi olmuştur. Şâh 'Âlam 1221 (1806) 'de öldüğü hâlde, bu kumpanya 1835'e kadar onun adına ve hükümetinin 45. yılı kaydı ile para basmağa devam etmiştir. Bu rupyalarda Şâh 'Âlam 'in eski paralarındaki farsça ibâre de görülür ve bunun başındaki *sikka* kelimesinden dolayı, bu paralara Farruḫâbâdî sikke rupyası adı verilmiştir.

Bibliyografya: Elliot ve Dowson, *History of India* (London, 1877), VIII; W. Irvine, *The Bangash Navâbs of Farrukhâbâd* (*Journ. As. Soc. Beng.*, 1878 v.d.); *Imperial Gazetteer of India, Provincial Series* (Kalküte, 1908), I, 418 v.d.; H. N. Wright, *Catalogue, Coins of Indian Museam* (Oxford, 1908), III, XLVI; W. Crooke, *N. W. Provinces of India* (London, 1897), s. 166, 122.

(M. LONGWORTH DAMES.)

FERRUHÂN. FARRUḪÂN GÎLÂN ŞÂH (? — 722), Taberistân ispehbedi olup, büyük (*buzurg*) ve fazîletli (*ẕa 'l-manâḳib*) lekabları ile anılır; Dâbûya'nın oğludur. Mâzenderan'ı zapt ve ülkesinin hudûtlarında âsâyişi iâde etmiştir. Âsî Deylemliler tarafından mağlûp edilerek, Âmul'e kaçmış ve Fîrûz-âbâd kalesinde tahassün etmiştir; muhasırları kalede külliyetli ekmek mevcûdu bulunduğuna inandırmak sureti ile, kendisini kurtarmıştır. Ḥaccâc'ın itisâfından kaçan hâricîlere melce' vermiş, fakat Sufyân b. Abî 'l-Abrad al-Kalbî kumandasında bir ordunun kendisine karşı harekete geçmesi üzerine, hâricîler aleyhine harp açmış ve reislerini öldürmüştür. Sulaymân b. 'Abd al-Malik devrinde (96—99 = 715—717) Horasan hâkimi Yazîd b. al-Muhallab, Taberistân'ı zapt etmek için, boşuna uğraştıktan sonra, memlekete verdiği zarar ve yaptığı hasar karşılığı olarak, tazminat ödemek sureti ile, çıkıp gidebildiğine şükretmiştir. Farruḫân 722'de vefat etmiştir. Halife al-Mahdî'nin oğlu Manşûr'un ana tarafından büyük babası idi. Ülkesinin merkezi, kendisi tarafından yeniden imâr edilmiş olan Sârî şehri idi. Yerine oğlu Dâd-burz-mihr geçmiştir.

Bibliyografya: İbn İsfandiyâr, *History of Ṭabaristân* (trc. Browne), s. 99 v.d.; Ẓahîr al-Dîn, *Târîḫ Ṭabaristân* (nşr. Dorn), s. 45 v.d.; Mordtmann (*ZDMG*, XXX, 494); P. Horn (*Grandr. der. Iran Phil.*, II, 548 ve not 2). (CL. HUART.)

FERRUḤÎ. FARRUḪÎ, ABU 'L-ḤASAN 'ALÎ B. CÛLÛĞ (? —1038), iranlı bir şâir olup, 429 (1038)'da ölmüştür. Gazneli sultan Maḥmûd ile iki oğlunun saray kasîdecilerinin en istidatlısıdır. Farruḫî sîstânlıdır. Babası 399 (1008) 'da, sultan Maḥmûd'un esiri olarak, ölen Sîstân hükümdarı Ḫalaf b. Aḥmed'in kölesi idi. Kendisi evvelâ sîstânlı bir dehkanın hizmetinde bulunuyordu. Evlenmek istediği zaman, bu efendiden aldığı kâfi gelmediğinden, başka efendi aramak üzere, Çağâniyân vâlisi emîr Faḫr al-Davla Abu 'l-Muẓaffar Aḥmed b. Muḥammed'in yanına gitti ve onu atlarını dağlamakta bulunduğu sırada, gördü. Onun yanına nasıl gittiğini, emîrin kethüdası emîr As'ad tarafından, emîre nasıl takdim edildiğini, parlak bir kasîde ile, yâni meşhûr *Dâğgâh* kasîdesi ile nasıl emîrin teveccühüne mazhar olarak kendisine bir kaç at mükâfat verildiğini, Niẓâmî 'Arûżî Samarḳandî'nin *Cehâr maḳâla*'sinde, çok canlı olarak, tasvir eylemektedir. Bu kasîdede aynı emîri kendisinden evvel medheden ve o zaman ölmüş bulunan şâir Daḳîḳî'den de bahseder. O zaman yeni evlenmiş olan şâirin bu kasîdeyi en erken 369 (979)'da söylediği, DAḲÎḲÎ maddesinde gösterilmiştir. Daha sonra (kat'î tarihi mâlûm değildir) Gazneli Maḥmûd (389—421 = 989—1030)'un saray şâirleri zümresine dâhil oldu. Şâirin vazifesi orada ramazan ve kurban bayramları ile nevrûz, mihrgân ve sede gibi, âyîn günlerinde yapılan kabûl törenlerinde (*bâr-i 'âm*) hükümdarın medhi için, bir kasîde inşad etmek, emîrin işret meclislerinde, çenk çalarak, manzûmeler söylemek, memdûhunun hayatındaki muhtelif vukuata (mes. bir çocuğun doğması, bir binanın yapılması, av eğlenceleri v.b.) dâir şiirler söylemek ve sultanın seferlerinde onun yanında bulunarak, harp ve zaferlerini şiirler ile tes'it etmekten ibâret idi. Bu son nevi şiirlerde bir çok tarihî vak'alar zikredildiğinden, müverrihler için de mühimdir. Bunların en meşhûru Maḥmûd'un Somnat seferini (416 = 1025) tasvir eden kasîdedir; bunda seferin bütün güçlükleri ile yoldaki menziller hakkında o kadar çok teferruatlı mâlûmat verilmiştir ki, kasîde bu seferden bahseden müverrihlerin istifâde ettikleri başlıca kaynak olmuştur (*Dîvân*, s. 67—76).

Maḥmûd'un ölümünden sonra, onun hakkında yazdığı pek parlak mersiye iran şiirinin en güzel mersiyelerinden biri sayılabilir. Maḥmûd'un vefatından sonra, oğlu Muḥammed'e değil, Mas'ûd'a iltihak eden Maḥmûd'un gözdesi Ayâz-ı Oymaḳ için yazdığı bir kasîde dahi şâyân-ı dikkattir. Bu kasîdede Mas'ûd'un, kardeşi Muḥammed'e değil, kendisine iltihak edenlerin başında bulunduğuna mükâfat olarak, Ayâz'a verdiği hediyelerden de bahsedilmektedir. Bundan başka memdûhlarının en mühimleri şunlardır: Maḥmûd'un oğlu Muḥammed (şâirin buna kardeşi Mas'ûd'dan çok daha fazla kasîdeler yazmış olmasından, onun Mas'ûd'un değil asıl Muḥammed'in tarafdarlarından olduğu anlaşıl-

maktadır), Maḥmûd 'un kardeşi sipehsâlâr Aẓud al-Davla Yûsuf, Maḥmûd 'un meşhûr veziri Aḥmed b. Ḥasan Maymandî (bu vezir Maḥmûd 'un gazabına uğrayarak, hapse atılmış ve 422 'de, Mas'ûd tarafından serbest bırakılmıştır; Farruḫî bir kasîdesinde bundan dolayı kendisini tebrik etmektedir). Maymandî 'nin halefi Ḥasanek için de kasîdeleri vardır. Farruḫî 'nin üslûbu büyük bir tabi'îlik ile temâyüz eder; tasannûdan tamâmen ârîdir. Mamafih şâirin bedi'î san'atlara tamâmen hâkim olduğu divanında bir kaç „kasâid-i masnûa" da bulunması ve ayrıca bedi'î san'atı hakkında *Tarcumān al-balāġa* adlı bir eser yazmış olması ile sâbittir. Bu son eser maalesef bize kadar gelmemiştir. Kasîdelerinin teşbîbleri çok canlıdır ve altında hakikî aşk sergüzeştleri mevcut bulunduğu intibaını vermektedir. Nevrûz ve mihrgân bayramları münâsebeti ile söylediği kasîdelerde muhtelif mevsimlerin çok güzel tasvirleri görülmektedir. Epeyce büyük olan divanı 9.564 beyti ihtivâ eder; 'Alî 'Abd al-Rasūlî Abān tarafından, 1311 (1933) 'de Tahran 'da basılmıştır.

Bibliyografya: Niẓāmî 'Arūżî Samarḳandî, *Çahār maḳāla* (nşr. Mîrzâ Muḥammed Ḳazvînî; *Gibb Memorial series*, XI; London, 1910), s. 36—40; Edward G. Browne, *Revised Translation of the Chahar Maqala Gibb. Memorial serie*, XI²; London, 1921); Muḥammed 'Avfî, *Lubāb al-albāb* (nşr. Edward G. Browne, London/Leyden, 1903), II, 47, 50; Davlat-Şāh, *Taẕkirat al-şu'arā'* (nşr. Edward G. Browne), s. 55; Riżā Ḳulî Ḫān Hidāyat, *Macma' al-fuṣaḥā'*, I, 439—465; Aḥmed Rāzî, *Haft iḳlîm* (nr. 302; Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 242 v.d.); H. Ethé, *Grundriss der iranischen Philologie*, II, 224 v.d.; E. G. Browne, *A Literary History of Persia*; Badî' al-Zamān Bişrōye-i Ḫorasānî, *Suḫan va suḫanvarān* (Tahran, 1308/1930), I, 111—125. (H. RITTER.)

FERRUḤSİYER. FARRUḤSİYAR, MUḤAMMED (1686—1719) Dehli 'nin 14. hukümdarıdır, 1098 (1686—1687) 'de doğmuştur. Timur sülâlesinden Şāh 'Âlam Bahādur Şāh 'ın üçüncü oğlu olan Muḥammed 'Aẓîm ('Aẓîm al-Şa'n) 'in ikinci oğludur. Çocukluk devrini, babasının vâliliği zamanında, Bengâle 'de geçirmiş; fakat Cahāndār tahta çıkınca, her bâlde babası ile büyük biraderinin âkıbetlerine uğratılmak için, Dehli 'ye çağırılmıştır. Bunun üzerine Farruḫsiyar o vakit Żhākā 'dan kaçarak, Patna 'ya sığınmış ve Cihāndār [bk. CIHĀNDĀR ŞĀH] 'ın kötü hareketleri yüzünden, uğradığı umûmî nefretten istifâde ederek, Bārha 'lı iki Sayyid kardeşi, Bihār vâlisi Ḥusayn 'Alî Ḫān ile İlâhâbād vâlisi 'Abd Allāh Ḫān 'ı kendi tarafına celbetmeğe kolayca muvaffak olmuştur. Bunlar Farruḫsiyar 'ı hukümdar ilân ettikten sonra, onunla birlikte Dehli üzerine yürüyerek, Agra yakınlarında Samūgarh 'ta Cihāndār 'ı mağlûp etmişlerdir. Cihāndār boğdurularak öldürülmüş ve oğlunun da gözleri çıkarılmıştır. Bunun üzerine Farruḫsiyar 10 şubat 1713 'te Dehli tahtına oturmuştur. Fakat aynı zamanda hukümdar ile iki Sayyid arasında, her iki tarafın da sebebiyet verdiği bir ihtilâf çıkmıştır. Seyyidler aç gözlü, harîs ve mütehakkim idiler; Farruḫsiyar ise, âciz, hâin ve korkak idi; bu sebeple saltanat devri tarihinin büyük kısmı onun bu iki kardeşe karşı hep neticesiz kalmış entrikaları ile alâkalı vak'alarla doludur. 1719 'da Ḥusayn 'Alî Ḫān, sarayda kardeşine müzâharet etmek için, hukümdar nâibi sıfatı ile bulunduğu Dakhan 'dan acele Dehli 'ye gelmiş ve martın birinci günü de Farruḫsiyar, sarayında iltica ettiği harem dâiresinden alınarak, hapsedilmiştir. Bunu müteâkip seyyidler Farruḫsiyar 'in ellerinde kukla gibi oynattıkları bir yeğenini, *Rafî' al-daracāt* unvanı ile, tahta oturtmuşlardır. İki ay sonra Farruḫsiyar mahbesinde öldürülmüş veya intihar etmiştir. Saltanat devrinin ingiliz Hindistan 'ı tarihine geçen kayda değer bir ciheti de meşhûr *farmān* 'dır ki, bununla Britanya Hindistan Kumpanyasını, senede bir mıkdar para te'diyesi mukabilinde, ülkesinin her tarafında gümrük resminden muâf tutuluyordu. Kumpanya bu muvaffakiyeti, Hamilton isminde iskoçyalı bir askerî tabibin te'siri ile, elde etmiştir. Bu hekim Dehli 'de bir hey'ete refakat etmiş ve Farruḫsiyar 'i muannit bir hastalıktan kurtarmak sureti ile, kendisine minnetdar bırakmıştı.

Bibliyografya: *Siyar al-muta'aḫḫirîn*. (T. W. HAIG.)

FERSAḤ. FARSAḪ, şimâlî iran lehcelerindeki (ermen. *hrasaḫ* ve süryân. *prasaḫā* şekilleri ile sâbittir) bir şekilden arapçaya geçmiş bir tâbir olup (fars. *farsang*, pehl. *frasang*, Herodot ve Xenophon παρασάγγης), İran 'da kullanılan bir yol ölçüsüdür ve aş.-yk. at ile bir saatte gidilen mesâfeye muâdildir. 6.000 *ẕirā'* veya *ẕar'-i rasmî* (= 1,0387 m.) 'den ibâret olan 1 fersah 6.232,2 m. tekabül eder. Arab fersahı = 3 mil veya 12.000 *ẕirā'* = 5.762,8 m. idi.

Bibliyografya: P. Horn, *Grundriss d. iran Philologie*, I, 2, 127; J. A. Decourdemanche, *Traité pratique des poids et mesures*, s. 89; A. Querry, *Droit musulman*, I, 88 ve 126, not; Keyzer, *Précis de jurisprudence musulmane*, s. 73; H. Sauvaire, *Numismatique et métrologie musulmane* (*JA*, 8. ser., VIII, 520); A. Meillet, *Mémoires de la Societe de Linguistique*, XVII, 1911, 247. (CL. HUART.)

FERVÂN. FARVĀN yahut PARVĀN, Efganistan'da küçük bir şehir. Pançşîr nehri üzerinde, Kâbil'in şimâlinde ve Hindûküş'ü 12.300 ingiliz kademi (3.751 m.) irtifâda aşarak, efgan Türkistanı'na doğru giden aynı isimdeki boğazın cenûbunda kâindir.

Fārvan, gaznelilerin sikke bastırdıkları yer idi; orada Alp-Tigin, Sevüg-Tigin, İsmâ'îl ve Maḥmûd taraflarından paralar bastırılmıştır. 365 (976) senesinde Alp-Tigin'in metbuu olan Sâmânî hükümdarı Manşur b. Nūḥ namına para bastırdığı zaman, bu şehir Alp-Tigin idâresinde bulunmuş olmalıdır. Farvān, al-İdrīsī (Ḳarvān şeklinde), al-İṣṭaḫrī ve Abu 'l-Fidā' taraflarından zikredilmektedir. Babur buraya, bütün muahhar seyyahlar (msl. Masson ve Holdich) gibi, şimdiki Parvān ismini veriyor. Ḫvārizmşāh Calāl al-Dīn Mengüberti [b. bk.] 618 (1221)'de Barvān yâni Farvān'da moğul askerlerini hezimete uğratmıştır.

Bibliyografya: E. Thomas, *The Coins of the Kings of Ghazni* (London, 1848); *Brit. Mus. Cat. Oriental Coins*, II, 128; al-İdrīsī, *Géographie* (Paris, 1836), s. 476; Erskine, *Memoirs of Baber* (London, 1826), s.139; Raverty, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, s. 288; Holdich, *Gates of India* (London, 1910), s. 276, 414; Masson, *Travels* (London, 1844), III, 166; Müller, *Islam*, II, 216 ve not 1. (M. LONGWORTH DAMES.)

FERVERDÎN. FARVARDIN (F.), iran şemsî senesinin birinci ayının ve aynı zamanda her ayın 19. gününün ismidir; o gün bayram sayılırdı.

FES, 1832'den 1924 yılına kadar Türkiye'de giyilen ve rengi kırmızı ve koyu kırmızı serpûş; ismini ilk defa imâl edildiği Fes (ispany. *Fez* = Fas) şehrinden almıştır. Tanzimat devrinde sarık yalnız ulemâ sınıfı ile tarikat mensûplarına bırakılmıştır; sivil ve asker bütün memurlar ile merkezdeki bütün ahâli yalnız fes giyerlerdi. Taşraların mutavassıt sınıfı ise, ekseriyetle sarığı muhafaza etmişlerdi. Bundan dolayı halk, fesli ve sarıklı olarak, ayrılırdı. 1247 (1832)'de sultan Maḥmūd II.'un bir irâdesi ile fes, müslimler ile gayr-i müslimler arasında bütün hâricî farkı kaldırmak üzere, her din ve cemaat mensûbu için, müşterek baş kisvesi olarak, tâyin edilmiştir. Fes ilk zamanlarda Tunus'tan ve Fransa'dan geliyordu; sonraları idhâlâtın en büyük kısmı Avusturya'dan yapılır olmuştu. Bu yabancı san'at ile rekabet için, fesin resmen kabûlü üzerine, İstanbul'da Haliç kenarında, Defterdar mevkiinde, bir feshâne fabrikası kurulmuş ve bu müessese sonradan genişletilerek, bir yünlü mensucat fabrikası hâline getirilmiştir. Fesin ilgasından sonra, fabrika yalnız mensucat imâliline tahsis edilmiştir. 1925'te çıkarılan husûsî bir kanun ile, Türkiye'de fes giymek yasak edilmiş ve umûmî baş kisvesi olarak, her kesin şapka kullanması mecbûrî kılınmıştır.

FESÂ. FASĀ, eskiden Basā-Sīr, Fārs eyâletinde, bir şehir olup, Şiraz'ın cenûb-i şarkîsinde ve oraya 4 günlük mesâfede, Darābcird bölgesinin en mühim şehri idi (İṣṭaḫrī, s. 97, 127). Evleri kerpiçten ve servi tahtasından iyi şekilde inşa edilmiş olan bu şehrin etrafı bir sûr ile ihâta edilmişti. Sûr dışında çarşıların bulunduğu bir varoş vardı. Şehrin ortasında kerpiçten yapılmış eski bir kulenin enkazından husûle gelmiş bir tepecik görülür ve kalenin hendeği hâlâ durmaktadır. Burada bir zamanlar çok gelişmiş bir sanâyi vardı. Türlü kumaşlar, bilhassa dîbâlar, hükümdarlara mahsus *ṭirāz al-vaṣy* ile *al-ṣa'ar*, *sūsan-eird* dokunur ve başka yerlere gönderilirdi (İṣṭaḫrī, s. 153; al-Muḳaddasī, s. 442). Muḳaddasī zamanında, bu şehir Şiraz'a merbut idi (s. 52) ve Bagdad câmiinin plânı üzerine tuğladan inşa edilmiş bir büyük câmi vardı (s. 431). Şehir 23 (644) senesinde, 'Oṯmān b. Abi 'l-'Āṣ tarafından, Darābcird'in zaptı sıralarında, zapted'ilmiştir. Fasā Şabānkāreler tarafından tahrip edilmiş ve Atabek Ḫāūlī tarafından tekrar inşa olunmuştur.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Geogr. Wörterb.*, III, 891; Barbier de Meynard, *Dictionnaire de la Pers*, s. 422 v.d.; Karabacek, *Die persische Nadelmalerei Susandschird*, s. 107; Ḥācī Mīrzā Ḥasan Rasāī, *Fārs-nāma* (lith., 1313, Teheran), II, 228 v.dd.; P. Schwarz, *Iran im Mittelalter*, II, 97 v.d.; G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 290, 293, 294. (CL. HUART.)

FESÂHAT. FAṢĀḪA (A.), aslında „açıklık, duruluk", *faṣīḥ* (açık, duru)'tan mücerret bir isimdir. Arapça *badī'* ve *bayān* ilminde *faṣīḥ* tâbiri şu mânalara delâlet eder: 1. telâffuzu güç, yabancı ve garip olmayan, şekli mevcut ve müstâmel lafız kalıplarına aykırı bulunmayan bir kelime ve 2. kuruluşu kusurlu olmayan (kelimelerin karışık tertibinden husûle gelen) tâkit ve ibhâmdan âzâde olan, anlaşılması imkânsız bir mecâzı ihtivâ etmeyen tam bir cümle. *Faṣāḥa*'nın birinci nev'ine *faṣāḥat al-mufrad* ve ikinci nev'ine *faṣāḥat al-kalām* tesmiye olunur. Bundan başka bir de *faṣāḥat al-mutakallim* vardır ki, yukârıda sayılan şartlara uygun üslûp sâhibi kimse hakkında kullanılır.

Faṣīḥ sıfatı bir kelime veya bir cümlenin kendindeki kusursuzluğa delâlet eder. Bundan başka olarak, bir de *balīġ* sıfatı vardır ki,

bu da kelime veya cümlenin bir ibâre içinde aldığı yere uygunluğu kakkında kullanılır.

Bibliyografya: Muḥammed A'lā, *Dictionary of technical terms* (nşr. Sprenger v.b.), II, 1105 v.d.; Mehren, *Die Rhetorik der Araber*, s. 15—18. (A. SCHAADE.)

FESIH. FASḪ, umûmî olarak, bir akdin (msl. evvelce satın alınmış bir şeyde müşterinin bulduğu gizli ayıplar dolayısı ile, bir alım-satım akdinin) veya iki taraftan birinin, yahut her ikisinin hukümsüz ilân ettiği siyâsî bir muahedenin bozulmasını ifâde eder. Akdin bir taraflı bozulmasına — *fasḫ* ve her iki tarafça birden bozulmasına — *mufāsaḫa* denilir. Krş. İbn Fażl Allāh al-'Omarī, *al-Ta'rīf bi 'l-muṣṭalaḥ al-şarīf*, s. 170 v.d. Husûsî olarak, nikâh akdi de, akid merasiminin icrâsından sonra, zevcin ve zevcenin bâzı şartları yerine getirmedikleri meydana çıkarsa, bozulabilir. Bu son hususta *fasḫ* için şer'î sebepler, msl. şâfi'î mezhebine göre, erkeğin karısına münâsip bir hayat te'minine yahut mehir (*mahr*) te'diyesine iktidarsızlığı ve mezheplerin bir çoğuna göre, zevc ve zevcenin bâzı hastalıkları veya bedenî kusurlarıdır. *Fasḫ*'in teferruattan olan muhtelif meseleleri hakkında, fıkıh âlimlerinin reyleri bir çok noktalarda birbirinden farklıdır. Umûmiyetle bir nikâhın bozulmasını mümkün kılan sebepler çok olmadığı gibi, bunların isbat edilmeleri de ekseriyetle müşküldür. Buna binâen evli kadın, kocası tarafından ihmâl yahut fenâ muâmeleye duçar edildiği zaman, ancak nâdir hâllerde, *fasḫ* yolu ile, nikâhın bozulmasına ve o suretle yeni bir nikâh akdine imkân bulabilir. Bundan dolayı bâzı memleketlerde ve bilhassa İndonesia (Cava, Sumatra v.b.)'nın büyük bir kısmında, nikâhın akdinin hemen akabinde, erkeğe karısını bir şarta bağlı olarak, *taṭlīḳ* ettirmek âdeti vardır. Msl. „eğer karımı geçindirmezsem" veya „eğer onu döğersem" yahut bunlara benzer diğer hâllerde, „karım benden boş olsun" demeğe mecbur tutulur.

[Türkiye'de 1918 senesinde neşrolunarak, ancak bir sene kadar mer'iyette kalan hukuk-ı âile kararnâmesi ile kadına, kendi tarafından tâyîn edilecek şartlara muallak olarak, icâbında kendi kendisini tatlik (yâni *nikāḥ-i mafavvaż*) salâhiyetini hıyn-i akidde erkeğe kabûl ettirmek hakkı tanınmış idi.]

Bibliyografya: Dimaşḳī, *Raḥmat al-umma fi 'ḫtilāf al-a'imma* (Bulak, 1300), s. 108; N. von Tornauw, *Das moslem. Recht* (Leipzig, 1855), s. 77 v.d.; A. Querry, *Droit musulman* (Paris, 1871), I, 708 v.dd.; Ḫalīl İbn İsḥāḳ, trc. M. Perron, *Précis de jurisprudence musulm.* (*Exploration scientif. de l'Algérie*, Paris, 1849, XI, 404 v.dd.); C. Snouck Hurgronje, *De Atjèhers* (Batavia, 1893), I, 381 v.d., 403 v.d.; ayn. mll., *Handbuch des islām. Geset.* (Leyden, 1910), s. 226 v.d., 233 v.d. (TH. W. JUYNBOLL.)

FESİH. [Bk. FESH.]

FETH. FATḤ (A.), aslında „açış" demektir. Arap gramerinde bir konsonun *a* vokali ile hecelenmesine delâlet eden bir ıstlahtır; bu türlü heceleri belirtmek için kullanılan işârete *fatḥa* denilir. Sîbavayhi (bk. msl. nşr. Derenbourg, II, 281, 9)'de *fatḥ* tâbiri ses değişmesine uğramayan, *fatḥa*'nın telâffuzunayânî *imāla*'nin zıddına delâlet etmek üzere, kullanılmıştır. Hesap ilminde *fatḥ*, bir adedin murabbaına delâlet eder. Diğer ıstılah mânaları için bk. Muḥammed A'lā, *Dict. of techn. terms* (nşr. Sprenger, II, 1104 v.d., bk. mad.). (A. SCHAADE.)

FETH. AL-FATḤ (A.), „zafer". *Kur'an*'ın XLVIII. sûresinin adı ve umûmiyetle *al-Naṣr* adı verilen CX. sûrenin isimlerinden biridir.

FETH. AL-FATḤ, ABŪ NAṢR B. MUḤAMMED B. 'UBAYD ALLĀH B. ḪĀḲĀN B. MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH B. AL-ḲAYSĪ, Endülüs meşhûrları hâl tercümesi muharriri olup, şeceresi hakkında biyografları arasında ittifak bulunmadığı için, AL-FATḤ İBN ḪĀḲĀN ismi ile daha mârûftur. Gırnata'nın bölgelerinden olan Ḳal'at Yaḥṣub (Alcala la Real) civarında Saḫrat al-Valad köyünde doğmuştur.

Hocaları arasında Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. al-Sarrāc, Abu 'l-Ṭayyib b. Zarḳūn, Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Abdūn, İbn Durayd al-Kātib, meşhûr âlim Abū Muḥammed 'Abd Allāh b. Muḥammed b. al-Sīd al-Baṭalyūsī v.b.'ları sayılmaktadır.

Al-Fatḥ, Gırnata vâlisi Abū Yūsuf Tāşfīn b. 'Alī nezdinde bir kâtiplik vazifesi ele geçirinceye kadar, hemen dâimâ yarı sarhoş gezen derbeder bir gençti. Merrakūş'te 29 ramazan 528 (24 temmūz 1134) veya 22 muharrem 529 (13 teşrin II. 1134) pazar günü veyahut 535 (17 ağustos 1140—11 ağustos 1141)'te, zannolunduğuna göre, namına *Ḳalā'id* adlı eserini ithaf ettiği Abū İsḥāḳ İbrāhīm b. Yūsuf b. Tāşfīn'in kardeşi sultan Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Yūsuf b. Tāşfīn'in emri ile, bir handa katledilmişrir. Bāb al-Dabbāġīn mezarlığına gömülmüştür. Aşağıdaki eserleri te'lif etmiştir: 1. *Ḳalā'id al-'iḳyān va* (veya *fī*) *maḥāsin al-a'yān*; kendisinden bir müddet evvel yaşamış olanlar ile bilhassa kendisini evlerinde misâfir etmiş yahut kendisi ile kavga eylemiş olanların (bilhassa İbn Bāca ki, bundan eserinin sonunda bahsetmiştir) muâsırlarına dâir bir nevi biyografya antolojisidir. Kitap 4 kısma ayrılmıştır: *a*. hukümdarlar ve prensler, *b*. vezirler, *c*. kadılar ve âlimler, *d*. edipleıler ve şâirler; bu

eser Sulaymān al-Ḥarā'irī tarafından, *al-Bircīs* mecmuasında (Paris, 1277), Bulak, 1283, 1284, 'te neşredilmiştir. Bâzı fasıllar, Dozy tarafından, *Historia Abbadidarum*, I, 33—144 'de neşredilmiştir. Muḥammed b. Ḳāsim İbn Ẓākūr (ölm. 20 muharrem 1120) tarafından, *Ḳalā'id* 'e, *Tazyīn ḳalā'id al-'iḳyān bi farā'id al-tibyān* adı ile, bir şerh yazmıştır (bunun bir nüshası Cezâyir 'de hususî bir kütüphânede bulunmaktadır); râhip E. Bourgade tarafından 1865 'te yapıldığı bildirilen fransızca tercümesi, Derenbourg, Brockelmann ve Huart 'ın ifâdelerine rağmen, intişar etmemiştir. — 2. *Maṭmaḥ al-anfus va masraḥ al-ta'annus fī mulaḥ ahl al-Andalus*; evvelki eserin bir nevi lâhikasıdır; anlaşıldığına göre, bunun biri büyük, biri küçük veya biri büyük, biri orta ve biri küçük olmak üzere iki veya üç neşri, daha doğrusu üç nüshası bulunmak icap ediyor. Bunlardan biri (küçüğü) 1302 'de İstanbul 'da *al-Cavā'ib* matbaasında ve 1325 'te Kahire 'de neşredilmiştir (krş. Dozy, *Historia Abbadidarum*, I, 10—32). — 3. Hocası 'Abd Allāh b. Muḥammed b. al-Sīd al-Baṭalyūsī 'nin biyografisi (*Ḳalā'id* 'inin 3. kısmında ona tahsis ettiğinden ayrı), Escorial 'de mahfûzdur (Derenbourg, *Les Mss. ar. de l'Escur.*, 448[1]). Bu biyografyayı İbn al-Sīd 'in ve çoğu kendi muâsırı olan diğer âlimlerin mektuplarını ve şiirlerini ihtivâ eden bir nevi müntahabat tâkip etmektedir. — 4. İbn al-Sīd al-Baṭalyūsī hakkında bir *Maḳama*, Escorial 'de mahfuzdur (Derenbourg, *Les Mss. ar. d. l'Escur.*, 538[7]). — 5. *Bidāyat al-maḥāsin va ġāyat al-muḥāsin* ve 6. *Macmū' rasā'ilihi* adlı eserleri kaybolmuş sayılmaktadır.

Al-Fatḥ İbn Ḫāḳān dâimâ seçîli nesir ve nazım şekillerinde yazmıştır; nesri umûmiyetle mükemmeldir, nazmı ortadan aşağıdır. Muâsırlarının eserlerinden intihâllerde bulunduğu, hattâ bâzılarını tamâmiyle kendisine mâl ettiği anlaşılıyor; eser sâhipleri onun, ahlâkça olduğu gibi, edebiyat sâhasında da hayasızlığından korktukları için, hırsızlığını yüzüne vurmağa cesâret edemiyorlardı. Her hâlde, *Ḳalā'id* veya *Maṭmaḥ* adlı eserlerinin ihtivâ ettikleri tarihî mâlûmatta hakikat aramamalıdır; bu eserlerin kıymeti yalnız üslûp zarâfetinde görülür.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (Kahire, 1310), II, 407; Brockelmann, *GAL*, I, 339; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke* (Göttingen, 1882), s. 238; İbn al-Abbār, *al-Mu'cam* (tab. Codera), Madrid, 1898, nr. 285; Weyers, *Specimen criticum exhibens locos Ibn Khacanis de Ibn Zeiduno* (Leyden, 1831); Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb* (Kahire, 1302), IV,7—20 223; Pons Boigues, *Ensayo biobibliografico* (Madrid, 1898), nr. 162; Cl. Huart, *Littérature Arabe* (Paris, 1902), s. 203; al-Nāṣirī al-Salāvī, *Zahr al-afnān min ḥadīḳat Abi 'l-Vannān* (Fas, 1314), II, 356; Dozy, *Scriptorum Arabum loci de Abbadidis* (Leyden, 1846), I, 1—10; M. Ben Cheneb, *Etude sur les personnages de l'Idjāza de Sidī Abd el-Qādir al-Fāsy* (Paris, 1907), nr. 241.

(MOH. BEN CHENEB.)

FETH. AL-FATḤ B. ḪĀḲĀN (? —861), al-Mutavakkil 'in nedîmi. Al-Fatḥ ile vezir 'Ubayd Allāh b. Yaḥyā, zâlim ve kaygısız halife üzerinde, bilhassa saltanatının son senelerinde, pek büyük bir te'sir icrâ etmişlerdir. Her ikisi halifenin ikinci oğlu al-Mu'tazz 'in gayretli tarafdarı idiler ve küçük oğlu al-Muntaṣir 'ın saltanat verâsetinden hâric bırakılması için, bütün gayretlerini sarfettiler. Onunla alenen eğleniliyordu ve o al-Musta'cil („acele eden") ve al-Muntaṣir („sabırsız") gibi, türlü türlü alaylı lakaplara katlanmağa mecbur kalmıştı. Bir kere, babasının emri ile, al-Fatḥ tarafından ona fenâ muâmele bile edilmişti. Bizzat halife, tedbirsizliği ile, kendi sukutunu hazırlayıncaya kadar, diğer nufuzlu kimseler dahi al-Fatḥ tarafından kenara atılmışlardı. Filvâki halife al-Fatḥ 'a türk generali Vaṣīf 'in İsfahan ve Media 'daki mallarının müsâderesini emrettiği vakit, halifenin maksadını önceden sezen Vaṣīf, al-Mutavakkil 'den kurtulmak için, al-Muntaṣir ve diğer bir çok kimseler ile birleşmiştir. Şevvâl 247 (kānun I. 861) 'de Mutavakkil katledildi; al-Fatḥ onu müdafaaya uğraştı ise de, fazla kuvvet karşısında mağlûp olarak, o da efendisinin âkıbetine uğradı.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), III, bk. fihrist; İbn al-Aṣīr (nşr. Tornberg), VIII, 60—68; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 368 v.d. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

FETH-ALİ AHUND-ZÂDE. FATḤ-'ALĪ AḪUND-ZĀDE (1812—1878), Mīrzā Fatḥ 'Alī, avrupalılarca „türk ve müslüman Molière 'i", ruslarca „Azerbaycan 'ın Gogol 'ü" diye anılır. Türkçe komedileri ile yeni âzerî edebiyatının esâslarını kuran ilk tiyatro müellifi ve hikâyeci, tefekkür bakımından, ilk garpçı ve tenkitçi ve arap alfabesini değiştirmek yolundaki tasavvur ve teşebbüsleri ile türkçede alfabe inkılâbının mübeşşiridir. Azerbaycan 'da yeni türk tiyatrosu onun zamanında ve onun komedileri ile kurulmuştur.

Hayatı. Feth Ali Ahund-zâde kendi yazdığı hâl tercümesine göre (krş. *Keşkûl*, Tiflis, 1887, sayı, 43,44 ve 45), 1812 'de şimâlî Azerbaycan 'ın Nuha (Şeki) şehrinde doğmuştur. Babası cenûbî Azerbaycan 'ın Tebriz 'e bağlı Hamne kasabasının eski kethüdası Hacı Ah-

med-oğlu Mirza Mehmed Taki, aaası ulemadan ahund Hacı Ali Asgar'ın yeğenidir. Feth Ali'nin doğumundan 2 yıl sonra, himâyesinde yaşadıkları Şeki hâkimi Câfer Kulu Han'ın ölümü üzerine Feth Ali, ana ve babası ile birlikte, Hamne'ye, ahund Hacı Ali Asgar da Erdebil'e dönmüşlerdir. 4 yıl sonra, annesi Feth Ali'yi alarak, evvelâ Erdebil'e, sonra da Karadağ'a, amcası ahund Hacı Ali Asgar'ın yanına götürmüştür. Feth Ali, babasını bir daha görmeden, 1825 yılına kadar Karadağ'da, 1834 yılına kadar da Şeki'de, tercüme-i hâlinde „ikinci babam" diye hitap ettiği ahund Hacı Ali Asgar'ın himâyesi altında büyümüştür. İslâm ilimlerine tamâmiyle vâkıf olan ahund Hacı Ali Asgar, Feth Ali'yi din âlimi olarak yetiştirmek için, 7 yaşından itibâren ona arapça ve farsça öğretmiştir. 1833'te Haci Ali Asgar'ın hacca gitmesi üzerine, Gence'de ulemâdan Molla Hüseyin'den mantık ve fıkıh okuyan Feth Ali, onun avdetinden sonra yine Şeki'ye gelmiş ve derslerine, aynı zamanda, o sıralarda Şeki'de yeni açılan, rus mektebine, yine onun teşvikı ile, devam etmiştir. Üzerinde durulacak mühim bir nokta olan bu rusçayı öğrenme teşebbüsünü, ondan daha mühin olan ikinci bir hâdise tâkip ediyor: Hacı Ali Asgar, yaşının ilerlemiş olduğundan dolayı, rus mektebine yalnız bir yıl devam eden Feth Ali'yi yanına alarak, 1834'te, doğruca Tiflis'e gidiyor ve Kafkasya umûmî vâlisi Baron Rozen'e bir istida ile müracaat ederek, Feth Ali'nin şark dilleri tercümanlığına alınmasını ve rusçasını kuvvetlendirmek için, yanına bir de rus yardımcı verilmesini rica ediyor. Baron Rozen bu ricayı kabûl ediyor ve Feth Ali hayatının sonuna kadar kaldığı bu vazifesinde Baron Rozen'i istihlâf eden bütün umûmî vâlilerden de aynı surette himâye görüyor. Hacı Ali Asgar'ın, Feth Ali'yi, kendisi gibi, din âlimi yetiştirmek emeli, Feth Ali'nin kendi tercüme-i hâlinde tasvir ettiğine göre, „araya giren başka bir mesele yüzünden", neticesiz kalıyor. Feth Ali tarafından izah edilmeyen ve o vakte kadar Azerbaycan hanlarının saraylarında ve himâyelerinde (Şeki'de ve Erdebil'de Şeki hanı, Karadağ'da Şirvan hanı) yaşamış olan Hacı Ali Asgar'ı rus çar nâiplerinin saraylarına kadar götüren „meselenin" o devirde cereyan eden siyâsî ve askerî hâdiseler ile ilgili olduğu şüphesizdir. 1803—1813 savaşlarına son veren Gülistan muâhedesi [b. bk.] ile 1826—1828 savaşlarını neticelendiren Türkmen-Çay muâhedesinden [b. bk.] sonra, Rusya bütün şimâlî Azerbaycan hanlıklarını ilhak etmişti. Hanlıkların ilga, han ve bey zümrelerinin imha edilmesi ve etraftan yardım gelmesi ümidinin kesilmesi, anlaşılan hâkim zümreyi şiddetle sarsmış ve onları ruslar ile anlaşma yolunu tutmağa sevketmiştir. Bu temâyül rus çar nâipleri tarafından da teşvik görüyordu. Daha Gülistan muâhedesinden sonra, Kuba'da hanlık eden Bakû hanlarından Mehmed II.'in ölümünü müteâkip, hanlığı elinden alınan oğlu Abbas Kulu Aga Kutsî, 1820'de Tiflis'e gelerek, kendisine teklif edilen rus hizmetini kabûl etmişti. Yeni şartlara uyarak, rus hizmetine giren daha ilk nesil arasından islâmî şark kültürü ile avrupaî garp kültürünü mezce çalışanlardan teşekkül eden yeni bir münevver zümre çıktığını görüyoruz ki, feylesof Mirza Şefi, tarihçi ve şâir Abbas Kulu Aga Kutsî, Mirza Kâzım Bey ve Mirza Câfer Topçubaşı bunlar arasındadır. „Vâzıh" mahlaslı genceli Mirza Şefî'nin, Feth Ali üzerinde ve onun meslek değiştirmesinde kuvvetli te'siri olduğu iddia edilmektedir (Feth Ali'nin oğlu Reşid'in bu husuta verdiği mâlûmat ve Feth Ali'nin Şayḫ Camāl al-Dīn Afġānī ve Mirza Malküm Ḫān ile olan münâsebetleri için bk. Feridûn Bey Köçerli, *Azerbaycan edebiyat tarihi materyalları*, Bakû, 1925, I, 2. kısım s. 476, v.d.).

Feth Ali memuriyete girdikten sonra rusça ve fransızca öğrendi ve rus edebiyatı ile garbî Avrupa edebiyatını tetkike koyuldu; felsefî, siyâsî ve iktisadî bilgilere ehemmiyet verdi ve bilhassa, islav-bizans kültürüne karşı garbî Avrupa medeniyetini ideal edinen rus garpçılarına intisap etmek sureti ile, XVIII. asrın tenevvür hareketi fikirleri ile temas etti. Tenkitçi ve realist edebî mektebin ana prensiplerini ve usûlünü öğrenmeğe muvaffak oldu. Feth Ali'nin komedi ile tiyatronun târifi hakkında kendi piyesl/rine yazdığı mukaddimeden ve tercüme-i hâlinde „drama fenni" ve „komedyanın şartlarına dâir" verdiği izahattan bu sâhada kültürünün genişliğine hukmedilebilir (krş. Feridûn Bey, *ayn. esr.*, I, 2. kısım, 475).

Feth Ali Baron Rozen'i istihlâf eden Vorontsov tarafında da himâye ve teşvik görmekte devam etmiş ve kendi ifâdesine göre, „onun iltifatı sâyesinde musanniflik kabiliyeti burûz edip", Azerbaycan türkçesinde 6 komedi ve bir de *Aldanmış Kevâkib* adı ile mârûf *Yusaf Şah hikâyesi*'ni yazmıştır. Eserleri *Temsilât* unvanı altında daha o zaman basılmış ve Tiflis sarayında temsil edilmiştir. Rus vâlisinin türkçeye karşı bu „iltifatı", Azerbaycan'da Fars medenî nufûzunu kırmak, yerine rus nufûzunu ikame etmek gibi bir takım siyâsî sebeplerden ileri geldiği, sonradan neşredilmiş olan ve Azerbaycan'da rus koloni siyâsetini belirten vesikalardan da anlaşılmaktadır. Feth Ali Azerbaycan'da gerek millî fikir ve gerek millî

san'at sâhasında bir devir açan yeni edebî bir mektep kurmağa muvaffak olmuştur.

1857 'de, farsça olarak yazdığı bir risâle ile arap alfabesinin ıslâhı fikrini ortaya atan Feth Ali, 1863 'te İstanbul 'a kadar gelerek, sadrâzam Fuad Paşa 'ya, eserleri ile birlikte, bu hususta bir proje takdim etmiştir. Sadrâzam tarafından Cemiyet-i ilmiye-i osmaniyenin tetkikine havâle edilen eserler ile berâber bu proje de ehemmiyetle nazar-ı itibâra alınmış ve üzerinde dikkatle durulmuştur. Feth Ali 'nin komedileri cemiyetçe takdir ile karşılanmış ve osmanlıcaya çevrilmesine de karar verilmiştir. Arap alfabesinin ıslâhına gelince, birisine Feth Ali 'nin de iştirâk ettiği iki celsede bu mesele müzâkere edilmiş ve arap alfabesinin türkçeyi yazmağa elverişli olmadığından, ıslâha muhtac bulunduğuna ekseriyetle karar verildikten sonra, Feth Ali tarafından verilen ıslâh projesinin „fevâid ve muhassenâtı tasdik ve teslim olunmuş ise de, mücerret icrâsında derkâr olan müşkilât-ı azîmeye mebni, (bundan) şimdilik mecbûren sarf-ı nazar olunmuştur" ve sırf matbaacılık bakımından tatbiki müşkül görülmekle berâber, Feth Ali 'nin „bu bâptaki mesâi ve ihtimamı tahsin ve sitâyişe şâyân" görülmüştür (bu hususta tafsilât için bk. *Mecmua-i fünûn*, eser-i cemiyet-i ilmiye-i osmaniye, sene 2, İstanbul, 1280, sayı, 14, s. 69—77). Cemiyet tarafından bu hususta sadrâzama gönderilen takrirden Feth Ali 'nin de bu mahzurları kabûl ettiği anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Feth Ali „islâm alfabesini bilkülliye terkedip, lâtin harflerinin kabûlünü" teklif ettiğini, fakat kabûl edilmediğini hâl tercümesinde kaydetmektedir.

İstanbul 'dan mecidiye nişanı ile dönen Feth Ali bir müddet sonra bu yolda tekrar faâliyete geçmiş ve birer lâyiha ile Tahran 'a ve İstanbul 'da sadrâzam Âlî Paşa 'ya müracaat etmişse de, bir netice elde edememiştir. Feth Ali bu sâhadaki neticesiz kalan teşebbüs ve gayretlerini, aynı zamanda şiir vâdisinde de kalem oynatmağa muktedir olduğunu gösteren, *Şehnâme* tarzında yazılmış farsça uzunca bir manzûmesinde tasvir ve şark müslümanlarının geriliğini acı bir lisan ile hicvetmiştir. Feth Ali 'nin arap alfabesinin kusurlarına dâir *fıkra-i acîbe* unvanlı güzel bir hikâyesi, türkçe ve farsça bir kaç makalesi dahi vardır.

Feth Ali Ahund-zâde bütün komedi v.b. eserlerinde, o cümleden *Kemâlüddevle 'nin Cemâlüddevle ile mukâtebesi* adlı ictimaî ve siyâsî mevzûlara temas eden eserinde orta çağ islâmî şark müesseselerîni yıkmağa çalışmış, onların yerine Avrupa medenî müesseslerini koymağı tervic etmiştir. Eski müesseselere sâdık kalan ve bu hareketi ruslaşma telâkki eden ve esâsen şer'an ülülemr olamayacaklarını ilân ederek, rus hâkimiyetine ve rus memurlarına itaat ve hizmeti câiz görmeyen tabakayı (krş. *Rus çarizminin 1820'den 1860 yılına kadar Azerbaycan'da koloni siyâseti*, vesikalar, Sovyet ilimler akademisi neşriyatı, Moskova, 1936, I, 307), pek tabiîdir ki, memnun etmeyecekti. Bunun neticesi olacak ki, Feth Ali 28 şubat 1878 'de Tiflis 'te vefat ettiği zaman, cenazesi 4 hamal tarafından kaldırılarak, naşı dinî merasim yapılmadan defnedilmiştir.

Eserleri. 1. *Molla İbrahim Halil kimyager*, 1267 (1850/1851) 'de yazılmış 4 perdelik bir komedidir; 2. *Mösyö Jordan — hakîm-i nebatât ve dervîş Mest Ali Şah, meşhûr câdûger*, 1267 (1850/1851) 'de yazılmış 4 perdelik bir komedidir; 3. *Vezîr-i han-ı Serâb*, 1267 (1850/1851) 'de yazılmış 4 perdelik bir komedidir; 4. *Hırs-ı kuldurbasan*, 1268 (1852) 'de yazılmış 3 perdelik bir komedidir. 5. *Merd-i hasîs, Hacı Kara*, 1269 (1853) 'da yazılmış 4 perdelik bir komedidir. (Azerbaycan 'da *Hacı Kara* adı ile meşhûr olup, ilk defa olarak 1873 'teBakû 'de oynanmıştır); 6. *Murâfaa vekillerinin hikâyeti, şehr-i Tebriz 'de*, 1272 (1856) 'de yazılmış 3 perdelik bir komedidir.

Feth Ali, birincisi hâric olmak üzere, bu komedilerde, türk kadınına mühim bir mevki ayırmış ve kadını bütün mahalle kavgası mâhiyetindeki kusurları ile berâber, evine ve kocasına sâdık, bâzan erkeğinden daha cesûr ve daha zeki birer müsbet tip olarak, canlandırmıştır. 7. *Aldanmış kevâkib ve yahut Hikâyet-i Yusuf Şah*; bâzı müelliflerce, yanlış olarak, piyes diye gösteriliyorsa da, hakikatte roman tarzında yazılmış ilk büyük bir hikâyedir. 1273 (1857) 'te yazılmıştır; 8. *Kemâlüddevle 'nin Cemâlüddevle ile mukâtebesi*, istibdadı takbih, parlamentarizm ve hürriyeti tervic, arap harflerini tenkit ve câhil ulemâyı hiciv mâhiyetinde olan bu eser el yazması hâlinde uzun müddet elden-ele geçerek okunduktan sonra, ilk defa olarak, türkçe metni 1924 'te Bakû 'da basılmıştır; 9. *Şark telâkkisine göre ideal gözellik*, 1855 'te Tiflis 'te *Zurna* mecmuasında basılmıştır. 10. *Puşkin 'in ölümü*, rus şâiri Puşkin 'in, vakitsiz olarak, duelloda ölmesi münâsebeti ile, mesnevî tarzında türkçe, farsça ve rusça yazılmıştır (eserin rusçası *Maskovskiy nablyüdatel* mecmuasının teşrin II. 1837 tarihli nüshasında intişar etmiştir); 11. Rıza Kulu Han „Hidâyet" 'in *Ravżat al-şafâ* 'ya yazdığı zeylin tenkidi. (Feth Ali bunu İstanbul 'dan döndükten sonra yazıp, Tahran 'a gönderdiğini hâtıratında kaydetmektedir. Aynı hâtıratta *Malik al-şu'arâ* lakabı ile meşhûr Sürûş mahlaslı bir Tahran şâirinin kasîdeşiniş

tenkidinden de bahsedilmektedir). 12. *Fıkra-i acîbe* (alfabenin kusuruna ve tüccar sınıfının saîdilliği ile cehaletine dâir olan farsça mizahî bir hikâyedir ki, sonraları Feridûn Bey Köçerli tarafından âzerî türkçesine çevrilip, *Molla Nasreddin* mecmuasında basılmıştır).

Feth Ali'nin şiirleri, edebî şekil bakımından, bir yenilik göstermemekte ve eski an'aneye bağlı kalmaktadır. Bâzıları Ferîdûn Bey tarafından neşrolun ve şâir Kasım Bey Zâkir ile mektuplaşma tarzında yazılan bu şiirlerden başka, 1936'da torunundan devralınan evrakından dahi şimdiye kadar bilinmeyen bir çok şiirleri çıkmıştır.

Feth Ali'nin, devrinin mühim devlet adamları siyâsî ve ictimâî ricâl ve mütefekkirler ile olan münâsebetini gösteren ve neşrolunmamış bir çok mektupları vardır. Yukarıda adı geçen evrakında mevcut olan bu mektuplardan maada, felsefeye, iktisadiyata ve alfabe islâhına dâir, XVIII. ve XIX. asır âzerî şâirlerinden Vâkıf, Mirzacan, Âşık Peri, Mehmed Bey Karabağlı, Kazaklı Vedâdî, Kasım Bey Zâkir v.b. gibi şahısların şimdiye kadar mâlûm olmayan şiirlerini de ihtivâ eden bir çok el yazmaları mevcuttur.

Te'siri. Feth Ali'nin 4 hamal tarafından, dinî merâsim yapılmadan, defnedilmesine rağmen, şöhreti daha zamanında millî hudutları aşmış ve bütün komedileri henüz hayatta iken, rusçaya, bir çoğu muhtelif şark ve garp dillerine tercüme edilmiş [bk. BİBLİYOGRAFYA] ve yeni fars edebiyatında piyes nev'inin inkişâfında ilk örneklerden birini teşkil etmiştir. Feth Ali'nin mensûr eserleri bilhassa Azerbaycan'ın edebî ve fikir hayatı üzerinde çok mühim te'sir yapmış ve yeni edebî bir mektep kurulmasında esâs teşkil etmiştir. Daha kendi zamanında Bakû'da ilk matbaa ve ilk gazete te'sis olunuyordu (1875). Ondan 3 yıl önce *Hacı Kara*'nın temsili ile yine Bakû'da yeni âzerî tiyatrosunun temelleri atılmıştı. 1882'den itibâren tiyatro eserleri sâhasında kuvvetli inkişâf başladı. 1905 senesine kadar Azerbaycan'da hâkim bir mevki işgâl eden bu edebî faâliyete „Feth Ali Ahundzâde devri" adı verilmesini doğru bulanlar vardır. O tarihten itibâren tamâmiyle İstanbul te'sirinde meydana gelen milliyetçi ve türkçü edebî ve fikrî hareket devrinde de Feth Ali, Celîl Mehmed Kulu-zâde tarafından muvaffakiyetle temsil ediliyordu. Feth Ali'nin yüz yıllık doğum jübilesi yapılırken, Bakû'da bir kaç gündelik gazete ve mecmua intişar ediyor, Bakû zenginleri tarafından yapılmış modern tiyatro binalarında ise, Feth Ali'nin komedileri temsil ediliyordu.

Bibliyografya: Feth-Ali'nin küllîyâtı ilk defa, *Temsilât-ı kabutan Mirza Feth Ali Ahund-zâde* ismi altında, türkçe bütün komedileri ile *Aldanmış kevâkib* hikâyesini ihtivâ etmekte olup, mareşal Baryatinskiy'e ithâfen 1859'da Tiflis'te neşrolunmuştur. Feth Ali'nin diğer eserlerini de içine alan ikinci baskısı Bakû'da 1926/1927'de intişar etmiştir. Türkçe intişarından daha evvel 4 ilk komedisinin rasçaya tercümeleri için bk. *Kavkaz* gazetesi (Tiflis, 1851), nr. 15—17, 44—45, 83—86—90/91; (1853), nr. 7/8, 28—32, 54/55; *Komedi Ahan-dova* (Tiflis, 1853). — Feth Ali'nin komedileri, Mirza Mehmed Câfer Karacadağılı tarafından, farsçaya tercüme edilip, 1291 (1874)'de, taşbasma olarak, Tahran'da tab'edilmiştir. — Bu eserlerin fransızca tercümeleri için bk. *JA* (Paris, 1886 ve 1503); *Recueil des textes* (Paris, 1889), I. — İngilizce tercümeleri için bk. G. le Srange, *The Alchemist* (*JRAS*, 1886, s. 103, 126); ayn. mll. ve W. H. D. Haccard, *The Vazir of Lankuran* (London, 1882); A. Rogers, *Monsiour Jordan* (London, 1850); ayn. mll., *Hırs-ı kuldar basan*'ın tercümesi (London, 1890); ayn. mll., *Murâfaa vekilleri*'nin tercümesi (London, 1890); bundan başka bu son eseri E. Wilson (*Turkish Literature*, London, 1901) ile E. A. Steaton dahi (Haydarâbâd, 1911) ayrı ayrı olarak tercüme etmişlerdir. *Aldanmış kevâkib*'in tercümesi için bk. *JRAS* (1895), s. 537—559. — Almanca tercümeleri için bk. *Arch. f. Wiss. Kunde von Russland* (Berlin, 1852); Ad. Wahrmund *Mōsyō Jordan* (Viyana, 1889); Leszczynski, *Der Alchimist von F. A. Derbendi* (Berlin, 1920); Dr. Theophil Löbel, *Der Vezir von Lenkoran, türkische Komedie in vier Aufzügen von Mirza Feth Ali Achondzade* (Amsterdan, 1893). Feridûn Bey, Tiflis birinci gimnaziyum almanca muallimlerinden olup, Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn*'unu rusçaya çevirecek kadar türkçeye vâkıf bulunan Nikolay Kulak tarafından, Feth Ali'nin bütün komedilerinin 1882'de almancaya çevrildiğini yazmaktadır (Feridûn Bey, *ayn. esr.*, s. 449).

Tetkikler. Feridûn Bey Köçerli, *Mirza Feth Ali Ahundzâde* (doğumunun 100. yılı münâsebeti ile, Bakû, 1911); ayn. mll., *Azerbaycan edebiyatı tarihi materyalları* (Bakû, 1925), s. 468, 513; M. Fuad Köprülü, *Âzerî edebiyatının teceddüt devri* (*İslâm ansiklopedisi*, II, 144 v.d.); Feth Ali'yi, yanlış olarak, proleter edebiyatına ve rus kültürüne bağlı olduğunu göstermeğe çalışan bir görüş için bk. A. Nâzım, *Yeni âzerî edebiyatı hakkında* (*Türk yurdu*, İstanbul, 1927; sayı 31/32) ve Feth Ali'yi *Şehnâme*'den mülhem telâkki eden bir mutâlea için bk. A. Zeki Velidî, *Türklerde hars buhranı* (*Türk yurdu*,

IV, sayı 24). Bu nazariyelerin ikisini de rededen objektif bir görüş için bk. Y. Ali, *Azerbaycan'da edebi hayat* (*Azeri Türk* mecm., İstanbul, 1928, sayı 17, 18, 19); A. Hakverdili, *Hayâllerim* (Bakû, 1927); Ahmed Câferoğlu, *Mirza Ali Ahundzâde* (*Azerbaycan yurt bilgisi*, İstanbul, 1933, yıl 2, s. 436, 443); ayn. mll., *Mirza Feth Ali Ahund-zâde hakkında bir vesika* (*Azab. yurt bilgisi*, 1934, yıl 3, s. 41, 45); ayn. mll., *XIX. asır büyük âzeri reformatörü Mirza Feth Ali Ahundzâde* (Roma, 1940; barada Feth-Ali 'nin garp dillerine tercüme edilmiş eserlerinin mufassal bir bibliyografyası bulunmaktadır.); *Yeni elifba ve Mirza Feth Ali* (*Dan yıldızı mecm.*, Tiflis, 1927, sayı 10); *Azerbaycan türk tiyatrosunun muhtasar tarihçesi* (Bakû, 1923).

Yabancı dillerde Yazılan tetkikler için bk. V. A. Sologub, *Komedii Ahundova*) *Kavkaz* nr. 61, Tiflis, 1853); Krımskiy, *İstoriya Turtsii* (Moskova, 1910); H. Tryakulof, *K voprosu o latinizatsii tārkskih alfavitov* (Moskova, 1926); *Bolş. sov. ensiklopediya* (Moskova, 1926), IV, 165; *Literaturnaya ensiklopediya* (Moskova, 1930), I, 285—287 (burada garbî Avrupa dillerinde Feth Ali 'ye dâir tetkiklerin bibliyografyası vardır); Mehmed Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Azerbaycan* (Tahran, 1314), s. 2,7. (MİRZA BALA.)

FETH-ALİ ŞAH. FATḤ-'ALĪ ŞĀH (1771—1834), Kacar sülâlesinden İran şahı; 1185 (1771)'te doğmuştur. 1212'de amcası Āḳā Muḥammed Şāh'a halef olmuş, 38 sene 5 ay saltanat sürmüş (bu sebepten *ṣāḥib ḳirān* lakabını almıştır) ve 1250 (1834)'de ölerek, Ḳumm şehrinde defnedilmiştir. İlk zamanlarında Bābā-Ḫān adı ile mârûf idi. Āḳā Muḥammed'in katli orduda büyük karışıklıklara sebeb olmuştu; Mīrzā Muḥammed Ḫān Ḳācār, o günlerde Şiraz'da bulunan Bābā-Ḫān'ın Tahrana vürûduna kadar, şehrin kapılarını kapatmış ve Bābā-Ḫān, gelir-gelmez, hemen şah ilân edilmiş ise de, ancak ertesi senenin başında tahta çıkmıştır. Kardeşi Ḥusayn Ḳulī Ḫān'ı, Muḥammed Ḫān Zend ile Ṣādiḳ Ḫān Şaḳāḳī'yi mağlûp ettikten sonra, saltanatını Horasan rüesasına tanıtmağa muvaffak olmuştur. Ruslar ile uzun bir harpten sonra, Gürcüstan'ı kaybetmiş, Gulistān sulh muahedesi (teşrin I. 1813) ile, bu memleketi ruslara, kat'î olarak, bırakmıştır. Fatḥ-'Alī Şāh Napoléon I.'un yardımını te'mine çalışmıştır. Napoléon I., onun nezdine, husûsî bir memuriyet ile, Romieux ve Jaubert'i ve sonra, sefir unvanı ile, general Gardane'ı göndermişti (1806); fakat Fatḥ-'Alī Şāh Fransa'nın o vakit kendisine hiç bir yardımda bulunamayacağını anladığından, İngiltere'ye sokulmuştur. İngiltere şah nezdine, murahhas olarak, Sir John Malcolm, Sir Harford Jones Brydges ve Sir Gore Ouseley'i göndermiştir. Efganistan hukümdarı Şāh Maḥmūd tarafından tahrik edilen Horasan isyanı İran şahına Herat'ı zaptetmek (1813) fırsatını vermiştir; fakat şah bu şehri muhafaza edemedi. Osmanlı devleti ile olan muharebe (1821—1823), İran için faydalı bir sulh ile, sona erdi. 1826'da, büyük oğlu 'Abbās Mīrzā tarafından teşvik edilen Fatḥ-'Alī Şāh, çar Alexandre'ın ölmesinden istifâde etmek isteyerek, Gürcüstan'ı istirdat için, Rusya'ya harp ilân etmiştir; fakat oğlunun Gence yakınında (25 eylül), sonra 'Abbāsābād önünde (temmūz 1827) general Paskieviç'e mağlûp olması üzerine, Ermenistan'ı (Türkmen-Çay muâhedesi, 22 şubat 1828), Erivan ve Nahçıvan'ı terke mecbur olmuştur. Fatḥ-'Alī Şāh, oğlu 'Abbās-Mīrzā'nın ölümünden bir kaç ay sonra, İsfahan'da vefat etmiş ve tahtını küçük oğlu Muḥammed Şāh'a bırakmıştır. Keskin bakışlı derin gözleri gür kaşları ile gölgelenmişti; uzun ve gür sakalını kına ile boyardı.

Bibliyografya: 'Abd al-Razzāḳ b. Nacafḳūlī, *Ma'āṣir-i sulṭāniya* (Tebriz, 1241 ve Tahran, 1245); Mīrzā Taḳī Sipihr, *Tārīḫ-i Ḳāçāriya* (*Nāsiḫ al-tavārīḫ*'ten müstahrec), Tahran, 1273; Amédée Jaubert, *Voyage en Arménie*, s. 238 v.dd.; Fonton, *La Russie dans l'Asie Mineure*, s. 231 v.dd.; L. Dubeux, *Perse*, s. 376 v.d., levha 58 ve 84.

(CL. HUART.)

FETHPÛR-SİKRÎ. FATḤPŪR-SİKRĪ, Agra'dan 37 km. mesâfede, 27° 5' şimâl arzı ve 77° 40' şark tûlünde, eski Sikrī köyünün yakınındaki kum taşlarından müteşekkil tepelerin bir yamacında bulunan metrûk bir şehir. 1569'da Ekber, Sikrī tepelerinde bir mağarada yaşayan şeyh Salīm Çiştī'yi ziyâret ettiği zaman (bk. EKBER), bu velî çocuksuz olan hukümdara bir erkek çocuğu doğacağını haber vermiş ve sonradan Cihāngīr (b. bk.) adını olan Salīm burada doğmuştur. Bunun üzerine, Ekber burada bir şehir inşasına başlamıştır. Şehrin mesahası 4 1/2 km². kadar idi. Bugün de mevcut olan sûrunun uzunluğu 6 km. tutar. Ekber 1574'te, Gucarāt seferinden dönüşünde, yeni merkezini ikmâl edilmiş bularak, ona Fatḥpūr („zafer şehri") ismini vermiş ve 1586'ya kadar orada oturmuştur. O sene, gâlibâ sularının tuzlu olmasından, orayı merkez ittihazından vazgeçmiş ve vefatından az sonra, şehir harâp olmağa başlamıştır. Bununla berâber binaların bâzıları bugün hâlâ pek iyi hâlde durmaktadır. Bunlardan darbhâne, hazîne, arşiv, divan ve saray ile hukümdarın kadınlarından

çoğunun husûsî dâireleri gibi, resmî mebâniyi zikredebiliriz. Turkî Sulṭâna'nın ikametgâhı, içini ve dışını tezyin eden ince oymaları ile, dikkati çekmektedir. Binanın dâhili üzerlerine ince oymalar ile bahçe ve orman manzaraları işlenmiş 8 mustatil panodan teşekkül eden 4 kadem yükseklikte lambri ile kaplanmıştır. Birbal'ın evi denilen, hakikatte Ekber'in zevcelerinden birinin sarayı olan iki katlı bina dahi çok nâdir bir incelik ile vücuda getirilmiş, resimlerinde muhteşem bir tenevvû bulunan oymalar ile müzeyyendir. Hukümdar dâirelerinin hemen yakınında, Pânç Maḥall ve Dîvân-i Ḫâṣṣ gibi, kendisine mahsus üslûpta bir kaç bina vardır. Pânç Maḥall, her katı altındakinden daha küçük olmak üzere, beş katlı bir köşktür. Dîvân-i Ḫâṣṣ ise, ortasında 8 köşeli bir sütûn yükselen tek bir parçadan ibâret olup, sütûnun üzerindeki gâyet cesîm ve yuvarlak bir başlığın tepesinden, her biri takriben 10 kadem uzunlukta, 4 dar geçit binanın köşelerine doğru uzanır ve böylece başlığın müstevî tepesine, salonun fevkânî kısmı etrafını çerçeveleyen ve duvar içinde yapılmış yollar vasıtası ile, dama ve aşağı avluya irtibatı bulunan bir galeri ile birleştirir. Hukümdara ve mâbeyine mahsus bütün diğer binaları burada saymak mümkün değildir. Bununla berâber, türk-hind mimârisinin en güzel binalarından biri olan büyük câmi hassaten zikre değer. Bu câmi 542×438 kadem bir satıh işgâl ediyor; 439×360 kadem eb'adda olan dâhilî avlu, içinden üç büyük kapı geçen kemerli sütûnlar ile ihata edilmiştir; bu kapılardan cenûp cihetinde bulunan ve Ekber tarafından, Dakhan'daki zaferlerinin hâtırası olarak, 1602'de bina edilen Baland Darvāza Hindistan'ın en güzel kapılarından biridir. Câmiin avlusunda, şeyh Salîm Çiştî'nin, duvarları beyaz mermer ile kaplanmış, bir katlı ve kubbeli türbesi bulunuyor; binanın verandasını çerçeveleyen mermer kafes, son derece ince ve girift hendesî şekiller ile, ziynetlenmiştir. Mezarın üstünde, ağaçtan güzel hendesî şekiller ile işlenmiş, sedef kakmalı bir sayvan vardır.

Fatḥpūr-Sikrî'deki binalarda, yapılış ve tezyin bakımından, hindû mimârisinin te'sirini belirtenler arasında Ḫvābgāh ve Sōnahrā Makān'ın duvar resimleri ile hamam ve diğer binaların renkli tezyinatı hassaten zikredilmelidir.

Bibliyografya: *Tuzuk-i Cihāngîrî* (Allygurh, 1864), s. 2; E. W. Smith, *The Moghul Architecture of Fathpur Sikri* (*Archaeological Survey of India*, Allahābād, 1894—1898); *Keene's Handbook for visitors to Agra and its neighbourhood* (F. A. Duncan tarafından yeniden yazılmış; 7. tab., Kalküte, 1909), s. 222—257.

FETİH. [Bk. FETH.]

FETRET. FATRA (A.), gevşeklik, zayıflık, bir peygamberin ölümü ile bir diğerinin zuhûru arasında geçen zamana ve bilhassa İsā ile Muḥammed arasındaki devre ve daha umumî olarak, dinî duygularda dağınıklık ve durgunluk mânasına delâlet eder. Peygamber'in hayatında *fatra*, 96. sûrenin inişinden 74. sûrenin nâzil olmasına kadar geçen zamana denir. O günlerde Peygamber vahyin kendinden uzaklaşmış olduğu hissi altında, büçük bir mânevî üzüntü içinde kalmıştı. Bu tevakkuf devri nihâyet, *Muddaṯṯir* sûresinin vahyi ile, sona ermiştir. *Fatra* 2 1/2 veya 3 sene sürmüştür.

Fatra tâbiri bir ülkede teessüs eden devletler veya her hangi bir sâhada zirve addedilen şahsiyetlerin zuhûrundaki fâsılayı ifâde için de kullanılır. (A. S. FULTON.)

FETTÂḤ. AL-FATTĀḤ (A.), „açıcı halâs edici"; Allahın isimlerinden biri; krş. I, 365a.

FETTÂḤÎ, FATTĀḤÎ, YAḤYĀ SİBEK (? — 1450), nişapurlu iranşâiri. 852 (1448/1449) yahut 853 (1449/1450)'te ölmüştür. Evvelâ *Tuffāḥî* (*sîbek* = „küçük elma"ya kinâye) lekabını almıştı; kezâlik *Ḥumārî* ve *Asrārî* lekablarını da almıştır. Mensûr olan *Ḥusn u dil* („güzellik ve gönül") adlı eseri yazmıştır, tasavvufî mecazlar ve ifâdeler ile dolu olan bu roman A. Browne (Dublin, 1801) ve W. Price (London, 1828) taraflarından ingilizceye, R. Dvorák (Viyana, 1889) tarafından almancaya tercüme edilmiş; Lāmi'î, Āhî ve Vālî taraflarından türkçe tanzîr edilmiştir. Diğer eseri *Şabistān-ı ḫayāl* (London ve Paris yazm. *Nikāt*), „hayâl meskeni"; manzûm ve mensûr hikâye ve kısa masallar ve bilhassa nükteli yazılar mecmuasıdır. Bunun birinci faslı, H. Ethé tarafından, tercüme ve neşredilmiştir (Leipzig, 1868).

Bibliyografya: J. v. Hammer, *Redekünste Persiens*, s. 290; Ḫondemîr, *Ḥabîb al-siyar*, III, 3, 148; Davlatşāh (nşr. Browne), s. 417; Rieu, *Catal. pers. Brit. Mus.*, s. 741; Huart, *Calligraphes*, s. 98; Ethé, *Grundr. der iran. Philol.*, II, 335 v.d.

(CL. HUART.)

FETVÂ. FATVĀ (< *fatā* „delikanlı, yiğit") lûgatte bir hâdisenin hukmünü beyan eden veya hukmünü koyan, daha kısa bir tâbir ile, güçlükleri çözen kuvvetli cevaplar mânasındadır. *Fatyā* ise, *fatvā*'nın mürâdifi olup, islâmiyetin ilk zamanlarında *fatvā* yerine kullanılmıştır. *Ḳażā*' gibi, üzerinde çok işlenmiş

fıkıh müesseselerinden biri olan *fatvā*, fakîhin hüküm mâhiyetinde olmaksızın, verdiği cevap mânasına gelir. Fatvâyı veren fakîhe *müftî* denilir. Nasıl ki, hüküm vermeğe memur edilen fakîhe de *ḳāżî* ıtlak olunur. *Ḳāżî* ile *müftî* arasında, mâhiyet bakımından, şu fark görülür: *müftî*, şer'î kanunları delillerinden istinbat edip müdevven hâle getirir; *ḳāżî*, bu kanunlardan, kendisine arz olunan hâdiseye temas eden hukmü bulup tatbik eder. *Ḳāżî* ûlûlemrin vekili olan bir memurdur. *Müftî* nefsinde, aşağıda sayılan 5 hasleti cem'edip, iftâ için taayün eden her müslim (erkek, kadın, köle ve hür) insandır:

1. İ y i n i y e t. İftâda esâs olup, bütün neticeler bu asla dayanır. Fetvânın sıhhatine yahut fesâdına, niyete bakılarak, hukmolunur. Sâik umûma hizmet ise, fetvâ mânen nâfizdir. Sâik celb-i menfaat, def-i mazarrat gibi, her hangi bir menfaat ise, fetvâ mânen mualleldir.

2. İ l i m, h i l m, v e k a r v e s e k î n e t. Bu dört vasfı nefsinde toplamayan bir insanın fetvâ vermekten çekinmesi icâp eder. S e k î n e t, huşû ile huzûu da tazammum ettiği için, bu vasıflarda esâs unsurdur ve seciyenin sağlamlığını, yüksekliğini gösterir.

3. B i l g i d e k u v v e t. Fetvânın kuvvetli bir bilgiye dayanması lâzımdır. Fetvâ verilen hususta bilgisi zayıf olan yanılır; bundan da umûmî idâre müteessir olur ve halk zarar görür. Böylesi cevapta nelere ehemmiyet verilmek lâzım geldiğini hakkiyle kestiremez ve fetvâ bu yüzden, mânevî tesirini kaybeder.

4. İ s t i ğ n â v e k i f â y e t. Bu sâyede cevap veren bildiğini serbestçe söyler ve bu hürriyetten halk faydalanır.

5. H a k i l e b â t ı l ı k o l a y c a a y ı r d e d e b i l e c e k k u d r e t. Bu ancak insanları tanımak, zâlimi mazlûmdan ayırmak, halkın örflerini bilmek, muhitte yapıla gelen hileleri, tertipleri v. b. ihâta eylemek ile elde edilir.

Fıkhın büyük ana kitaplarında fetvâ müessesesi, esâslı surette, tetkike tâbi tutulmuştur. Şartları, hükümleri ve ne gibi ihtiyaca cevap verdiği tâyin edilmiş ve Peygamberden başlayarak, tarihi tesbit olunmuştur; fer'î meseleler, asıllara ircâ olunarak, incelenmiştir; msl. suâlin nelere taallûk edebileceği istikrâ olunarak, şu 4 nevi mülâzaha edilmiştir: *a.* hüküm, *b.* hükmün delîli, *c.* delâletin vechi ve *d.* muârızın cevabı. Bu incelemelerde fetvâyı verenlerin nasıl bir tasnife tâbi tutulacağı, fetvâyı kimlerin verebileceği, ictihadda tecezzî ve inkısam keyfiyeti, fetvânın şumûlü (cevapta sorulandan daha menfaatlisini tavsiye, tevehhümlerden tahzîr, suâlden fazlasını beyân gibi), delîl, me'haz irâesi, fetvânın isâbetini yemin ile te'yit, fetvâ isteyeni bir takım şekillerde tahyîr, tercih nazara alınmaksızın, mevcût hâl şekillerinden her hangi birinin tavsiye edilip-edilemeyeceği, câreler (yâni âmiyâne tâbir ile, şer'î hiyleler) irâe olunup-olunamayacağı iftâ mukabilinde itiyâz (ücret ve hediye almak gibi), kendi mezhebinden başkası ile iftâ, müteârız fetvâlarda durumu tâyin gibi hususlar ve daha bir çok buna benzer meseleler ve fer'î noktalar tafsîl olunarak, sağlam esâslara bağlanmıştır.

İslâmiyetin başlangıcında halk arasındaki münâsebetleri müdevven kaideler ile tanzim zarûreti hâsıl olunca, kitaptan (*Kur'an*) sünnetten (*ḥadîṯ*) iktibas suretiyle tesbit olanan hukümlerden terekküp eden fıkıh ilmi, kıyas ve icmaın ilâvesi ile, gelişmiş ve iftâ, teşri derecesinde, ehemmiyet kazanmıştır.

Peygamber zamanında müslümanların bizzat kendisinden telâkki ettikleri fetvâlar mûteber eserlerde toplanmış ve Peygamberin irtihâlinden sonra, sahâbenin kitap ve sünnete mürâcaat ederek, verdikleri fetvâlar ile de iftâ sâhası nûrlanmıştır. Dört halife ile diğer cennet ile tepşir edilmiş altı sahâbenin ve diğer büyük sahâbelerin ve tâbiinden isimleri mazbut 7 güzîde zâtın fetvâları, her zaman için, en kıymetli me'hazlardır.

Fetvâlar, mühim siyâsî hâdiselere de teşmil edildiği için, islâm devletlerinde, bu bakımdan da, te'siri ve binnetice husûsî ehemmiyeti hâizdi. Emevîler, zamanlarındaki müftilerden rey almadıkça, büyük işlere girişmezlerdi. Abbâsîler, siyâsî mülâhazalar dolayısı ile, Medine 'deki müftiler ile teması kaybedince, şer'î delîllere kıyası da katan Irak fakîhlerine müzaharet göstermişler ve Ebû Hanife ile eshâbı gibi, büyük şahsiyetlerin reylerinden faydalanmışlardır.

Osmanlı devletinde de bu an'aneye riâyet olunarak, sadat-ı hanefiyenin akval-i muhtaresine de itibâr olunmuştur. Yalnız fakihler, fetvâlarında *naḳl* yâni me'haz göstermek ile mükellef, şeyhülislâmlar ise, bundan muâf idiler.

Osmanlı devletinde kazada ve iftâda hanefî mezhebi esâs olarak kabûl edildiğinden, müftilere verilen menşûrlarda, bâzı müstesnaları yâni başka mezhepten iftâya me'zûniyeti tazammun edenleri bulunmakla berâber, hanefîye imamlarının en sahih kavilleri ile iftâda bulunmaları lüzûmu emir ve tasrih olunurdu. Kadıların, başka mezhebe dayanarak, verecekleri hukümler ise, esâsen infâz edilmezdi. Çünkü kadılar padişahın vekili olup, kazada, vekâlet gibi, zaman, mekân ve bâzı hususatın istisnası ile takayyüt ve tahassus edebilceğinden, bir

müctehidin reyi ile amel olunmak üzere verilen emre muhâlefet olunamazdı; binâenaleyh başka mezhep ile iftâya menşûrlarında izin verilen müftilerin kendi mezheplerine uygun olarak verdikleri fetvâları mahkemelere ibrazda fayda yoktu.

Osmanlı devletinde yalnız fıkıh hükümleri değil, memleketin örfünden alınarak, vücuda getirilen arâziye âit hükümler de fetvâların mevzûları arasına girmiştir. Meşhûr şeyhülislâm Ebüssu'ûd Efendi [b. bk.]'nin bu kabil fetvâları ihtivâ eden ve *Mârûzat-ı Ebüssu'ûd Efendi* adını taşıyan kanunnâmenin nüshalarına İstanbul (Üniversite kütüp., nr. 1358, 2106, matbû metin, *MTM*, II, 337 v.d.), Viyana, Berlin ve Dresden kütüphânelerinde tesâdüf olunmaktadır.

Türkiye cümhuriyetinde de diyânet işleri reisliğine bağlı müftilik teşkilâtı mevcuttur. Mahallî en hüyük mülkiye âmirinin başkanlığı altında, kanûnen muayyen zevâtın ictimâ ederek, gizli rey ile seçtikleri 3 zattan birini, diyânet işleri reisi müftiliğe tâyin etmektedir. Müftiliğe âit vazifelerin bir nizamnâme ile tâyin olunacağı kanunda yazılıdır. Vaktiyle mahkemelerin hasımları (tarafları) tatmin için dâvayı fetvâya havâle etmeleri yolunda câri usûlden vazgeçilmiştir.

Balkan devletlerinden bâzıları ile Osmanlı devleti arasında, oralardaki müftilik teşkilâtına âit muâhedeler vardır.

Muâsır islâm devletlerinde fetvâ sâhasının günden-güne daraldığı görülmektedir. Bir çoğunda kanunî mevzuat, fetvâ hududunun dışında kalmıştır. Ancak şahsa ve âile hukukuna ve bu hukuku itmam ve ikmâl eden mirasa müteallik fıkıh hükümlerini henüz kanunlaştırmamış olan islâm memleketlerinde, bu kabîl dâvalar için, fetvâya müracaat olunmaktadır.

(EBÜL'ULÂ MARDİN.)

FEVC. FAVC (A.), „bölük, grup, topluluk", İran ordusunun tensikinden sonra, bir miralay (*sarhang*) ve bâzan üçüncü sınıftan bir tümen generali (*sartip-i şâliş*) tarafından kumanda edilen piyâde tâbiye cüz-i tâmı, tabur mânasında kullanılmıştır. Her tabur 800 kişiden mürekkep olacaktı; fakat hakikatte dâimâ bundan az idi. Tabur, numara sırası ile değil, içinde teşkil edildiği şehir veya kabîlenin ismi ile yâd olunurdu.

Bibliyografya: Polak, *Persien*, I, 42; Ṣanī' al-Dawla Muḥammed Ḥasan-Ḫān, *Maṭla' al-şams*, s. 25 v. dd. (piyâde kıtaatının taksimi). (CL. HUART.)

FEVCDÂR. FAVCDĀR (A.-F.), „tabur kumandanı", Hindistan'da müslüman idâresi devrinde bir *sarkār* (vergi mıntakası)'ın en yüksek asker ve zâbıta âmirine verilen isimdir. *Favcdār*, âsâyişi muhafaza etmek, âsî ve serkeşleri cezalandırmak ve vergi toplamak ile mükellef idiler. Bunlar eyâlet hukûmetine tâbi olmakla berâber, hukûmdar sarayı ile doğrudan-doğruya haberleşmek imtiyazını da hâiz bulunuyordu ve fevcdârlık çok defa, en yüksek mevkiler için, ilk kademeyi teşkil eden bir me'mûriyet idi. *Favcdār* unvanı, Timur sülâlesi zamanında, fil ahırlarında hizmet eden maiyet memurlarına da verilmiştir.

(T. W. HAIG.)

FEY. FAY', islâm fıkıh âlimlerince bu kelime, umûmiyetle, kâfirlerden „cihad edilmeden" alınan her türlü mal ve bundan başka ekseriyâ fethedilen memleketlerdeki arâzi mânasında kullanılmıştır. Fay' tâbiri *Kur'an* (LIX, 6 ve 7)'da: — „Allahın resûlüne tahvil ettiği *fay'*" (*mā afā'a 'llāhu 'alā rasūlihi*; trc. için bk. Mehmed Hamdi Yazır, *Kur'an dili*, VI, 4812) ibâresi ile, tahsisen izah edilmiştir. *Fay'*, müslümanlara tahvil edilmiş olan kâfir malları demektir.

İslâm an'anesine göre, *Kur'an*'ın LIX, 6 ve 8—10. âyetleri Peygamberin, memleketlerinden sürülüp çıkarılan, Bani 'l-Naẓîr kabîlesinden kalan tarla ve hurmalıkları, muhasaraya iştirâk edenler aralarında ganimet olarak taksim etmeyip, muhtac muhâcirlere vermeği kararlaştırması üzerine nâzil olmuştur. Peygamber bu kararın doğruluğunu, mezkûr malların hakikatte cenk ederek alınmış olmayıp, düşmanın teslim olması dolayısı ile, muslihâne bir surette elde edilmiş bulunması ile izah etmiştir.

Aynı sûretle, Ḫayber ve Fadak'in fetihlerinden sonra bu mahallerdeki yahudi mülklerinin hepsi muharipler arasında ganimet gibi taksim edilmeyip, bir kısmı Peygamberin emrinde bırakılmıştır. *Kur'an*'ın LIX, 7. âyeti bu vesile ile nâzil olmuş olsa gerektir: — „Allahın, köylerin halkına âit olup, resûlüne tahvil ettiği *fay'*'ler, Allaha — resûlüne, onun yakın hısımlarına, yetimlere, muhtaclara ve sefer edenlere âittir...; Allahın resûlünün size verdiği şeyi kabûl ediniz, ancak menettiği şeyden çekininiz...". Binâenaleyh hakikî ganimet gibi telâkki edilmeyen şeylerin, devlete (beytülmâle) âit sayılarak, Peygamber tarafından idâre ve hâsılâtının *ġanīma* hakkında yapıldığı üzere, âmme nef'ine sarfedilmesi gerektir.

Daha sonra halife 'Omar, müşâvirleri olan sahâbeler ile hem-fikir olarak, bu kaideyi yeniden fethedilen yerler hakkında tatbik etmek lâzım geldiği ictihâdında bulundu. Arap fâtihleri arasında, toprakların değil, yalnız menkûl ganîmet mallarının taksim edilmesini emretti. Arâziden, bütün ümmetin malı olan bir ebedî

fay' gibi, yalnız o devirde yaşayan neslin değil, gelecek bütün müslüman nesillerinin faydalanması gerekti. Arapların, kendilerini çiftçiliğe verdikleri takdirde, muhariplik meziyetlerini kaybetmelerinden de korkuluyordu. Bundan dolayı, umûmiyet üzere, arâziyi yalnız yerli ahâlinin ekip-biçmesi ve mahsûlden maktû bir kısmı beytülmâle bırakılması usûlden idi. Bu verginin (*ḫarâc*) müebbeden mülke bağlı kalması gerekti. Binaenaleyh *fay'* topraklarını zer eden ahâlinin, ihtidâ etseler bile, eskiden olduğu gibi, harâc vermekte devam etmeleri usûl ittihaz olunmuştu. *Ḫarâc* vermek mahkûm ahâlinin alâmeti olduğu için, araplar evvelâ *fay'* topraklarından arâzi almaktan çekindiler; zirâ aldıkları takdirde, kendilerinin de *ḫarâc* vermeleri lâzım gelecekti. Yalnız arap orduları yaklaştığı zaman, topraklarının sâhibi kalmak şartı ile, mutavaat arzeden memleketlerin ahâlisi istisnâ teşkil ediyordu. *Dâr al-ṣulḥ* denilen bu memleketlerde mülk üzerinde *fay'* yoktu.

İlk asır zarfında fethedilen memleketlerin ahâlisi, önüne geçmek için müslüman idâre makamlarının ittihaz ettikleri bütün tedbirlere rağmen, *ḫarâc* vermekten kurtulup, arap ırkından müslümanların yaptıkları gibi, yalnız arâzilerinin gelirinden *zakât* vermek yolunu tuttular. Bu sûretle, yavaş-yavaş, fethedilen bölgelerin gayr-i menkûl malları artık *fay'* telâkki edilmez oldu.

Sonradan gelen islâm fıkıh âlimleri bu husûsta muhtelif ictihadlarda bulunmuşlardır. Şâfi'îlere göre, yeniden fethedilen bölgelerin tarlaları ve arâzisi dâimâ gâliplerin arasında, ganîmet malı gibi, taksim edilmek gerektir. Mâlikîlere göre, bilâkis onları bütün müslümanların malı, yâni *fay'*, gibi telâkki etmek, hanefîlere göre ise, onları, müslümanların menfaatlerinin icâbına göre, umûmun nef'ine *fay'* gibi idâre etmek yahut ordu içinde ganîmet gibi dağıtmak üzere, *imâm* (devlet reisi)'ın emrine bırakmak lâzımdır.

Gayr-i menkûl mülkten başka, bilhassa *ḫarâc* ve *cizya* ile, msl. islâm memleketlerinde ticaret edebilmek üzere, malları için vermeleri lâzım gelen gümrük resmi gibi, kâfirlerin vermeğe mecbur oldukları bütün vergiler *fay'* hukmündedir. Şâfiî mezhebine göre, *fay'*'in 1/5'i ayrılıp, ganîmetten 1/5 alan zümreler arasında müsâvî surette taksim edilmelidir. *Fay'*'den geri kalan 4/5 askerin ücretlerine, câmilerin, yolların ve köprülerin iyi hâlde tutulmasına ve müslümanların diğer umûmî menfaatlerine sarfolunmalıdır. Diğer mezhepler nazarında ise, bilakis *fay'*'in hepsi, ahvâlin icaplarına göre, müslüman ümmetinin hayrına sarfedilmek üzere, dâimâ *imâm*'ın emrinde kalmalıdır.

Bibliyografya: Fıkıh kitaplarında *cihâd*'a dâir fasıllardan başka bk. *ḫarâc*'a dâir Abû Yûsuf ve Yaḥyâ İbn Âdam'in eserleri; Mâvardî, *al-Aḥkâm al-sulṭâniyya* (nşr. M. Enger, Bonn, 1853), s. 217 v.d., 237 v.d., 293 v.d.; al-Dimaşḳî, *Raḥmat al-umma fi'ḫtilâf al-a'imma* (Bulak, 1300), s. 151 v.dd.; Th. W. Juynboll, *Handbuch des Islâm. Gesetzes* (Leyden, 1910; s. 344 v.d. bibliyografya),

(Th. W. Juynboll.)

FEYLESOF. FAYLASÛF, felsefe [b.bk.] ile meşgûl olan; bundan başka umûmiyetle mütefekkir mânasında da kullanılır. Arap dilcileri bu kelimenin tam karşılığı olarak, *muḥibb al-ḥikma* tâbirini koymuşlardır. Müslüman feylesofları arasında yalnız al-Kindî'ye *faylasûf al-'arab* ismi verilmiştir. Zîrâ müslüman feylesoflarının çoğu arap olmadıkları hâlde, al-Kindî hâlis arap ırkındandır (bu ismin al-Kindî'ye verilmesinin izahı için krş. Tj. de Boer, *Archiv für Gesch. der Philos.*, 1899, XIII, 154 v.d.). Al-Câḥiz, 'Alî b. Abî Ṭâlib'in hakimâne bir sözünü zikrederken, bu zat hakkında *faylasûf al-'arab* tâbirini kullanmıştır (bk. Mâvardî, *Manşûr al-ḥikam*, Landberg yazması, şimdi New Haven'de Yale üniversitesinde, var. 45a; Câḥiz'in bu tâbiri kullandığı eser kaydedilmemiştir). Bu her hâlde 'Alî tarafdarı mezhep mensûplarınca ona felsefe (daha doğrusu *kalâm*) sâhasında atfedilen rol ile alâkadar olmalıdır (*ZDMG*, LIII, 382). Bununla berâber, Mâvardî'nin bu kaydı şüpheli görünmektedir; zirâ Câḥiz burada kendisinden Hârûn al-Raşîd'in hâfız-ı kütübü gibi bahsetmektedir. Halk dilinde, kötüleyici mâna ile, „serbest düşünceli" ve „dinsiz" müterâdifidir. Hattâ bu mânada olmak üzere, yahudi kıralı Jerobeam'a da bu isim verilmiştir (*Revue des Études juives*, XXX, 23). Halk dilinde kullanılan *faylafûs, fulfûs* (süryân. *falafsûn*) ve cem. *falâfîs* kelimelerine de tezyifkâr bir mâna atfedilir; aynı kelimeler kaçık, hayâsız, haylaz ve şarlatan mânalarında da kullanılır (misâller için bk. *ZDMG*, XXXVIII, 681); Vollers (*ayn. esr.*, LI, 300, 1)'te *fulfûş* şekli de vardır. Belki „işin içinden ancak bir yalan ile kurtuldu" demek olan *yufalfis* (*Bâsim le forgeron*, nşr. Landberg, 38,5) fiil şekli de buna bağlanabilir. (I. Goldziher.)

FEYYÛM. AL-FAYYÛM, kopt dilinde Phiom. Fayyûm mıntakası Libya çölünün şark kenarında, re'si cenûba dönük, gayr-i muntazam bir müselles şeklinde çöküntü havzasıdır. Şimâl-cenûp kutru aş.-yk. 50 km. ve şarktan garba eni 40 km. kadardır. Havza cenûptan şimâle ve şimâl-i garbîye doğru evvelâ Abuksa — Sanûres hattına kadar azar-azar (de-

niz sathının üstünde 10 m.), sonra Birket Kārūn (ahâlisince: Bīrket al-Ḳaren)'a doğru sert bir inişle (deniz sathından — 45 m. aşağı) çukurlaşır.

Havza üçüncü devirde arz kabuğunun çökmesi ile (Nil vâdisi gibi) teşekkül etmiştir. Fayyūm'da, Nil vâdisinin dördüncü devir rüsûblalarından müteşekkil (diluvial) tabakalarında bulunmuş olduğu gibi, tarihten önceki devreye âit insan eserleri bulunmamıştır. Fakat şimâl kenârında yer altından, neolitik devre âit, yontulmuş çakmak taşları çıkarılmıştır.

Tûfan (diluvien) devrinde Nil'in zuhûru üzerine Asyūṭ yakınında bundan ayrılan bir kol, bugünkü Baḥr Yūsuf, garp sâhili boyunca 334 km.'lik bir seyirden sonra, Libya yaylasının kenarında, belki de kendisinin açtığı bir gedikten Fayyūm çöküntüsüne girmiştir. Zamanla bu kol çöküntüyü doldurmuş ve bu sûretle mıntakanın şimâlinde ve cenûbunda bugün ziraat yapılmakta bulunan arâziden daha geniş bir sâhaya yayılan bir tatlı su gölü vücuda getirmiştir. Fir'avn Amenemhat ve XII. sülâleden gelen halefleri nehir kolunun Fayyūm'a girdiği mahâlde bilhassa suyun daha ileri gitmesinin önüne geçerek, ziraate elverişli arâzi kazanmak için, bendler yaptırmışlardır. O zaman gölün cenûp ve cenûb-i şarkîsindeki sığ yerleri, şiddetli tabahhur yüzünden, kurumuş ve hendekler ile muhafaza altına alınarak, ziraate elverişli toprak hâline getirilmiştir. Mıntakanın ortasına, bugün Medīne, 'Agamiyīn ve Ebşavayh şehirlerinin bulunduğu yere kadar, şerit gibi uzanan dar bir arâzi, eski mısırlıların *tēše*, sonraları *phiom* dedikleri „göl vilâyeti" 'ni teşkil ediyordu ki, merkezi yunanlılarca Krokodilopolis adı ile tanılan Şetet idi.

Sonraları gittikçe ıslah edilen İllahūn'daki bend ve kantaralar sâyesinde göl (Mısır dilinde *mvēre* > yunan. Μοιρις) sularının Nil'in feyezânına göre idâre edilerek, kullanılması mümkün olmuştur ve bundan dolayı göl, Nil vâdisinin sulanmasında büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. Yunanlıların Moeris adını verdikleri gölün, yukarıda zikri geçen arâzi parçası müstesnâ olmak üzere, bütün Fayyūm mıntakasını kaplayan göl olduğunda artık şüphe kalmamıştır. Bu göl, eskiden, mıntakanın cenup nihâyetinde aranmıştı. Filhakika orada Şedmū köyü civarında kilometrelerce uzayan muhkem duvarlar vardır ki, bunların da gâyet büyük bir su havuzunun kenâr bendleri olduğu âşikârdır.

Sonraki asırlarda göle gelen suların, bilinmeyen sebeplerden dolayı, azaldığı ve mütemâdî kuruma neticesinde göl kenarı şimâle doğru gerilediği için, göl, nihâyet, sulama işlerinin tanzimine yaramaz bir hâle gelmiştir. Bunun ne zaman vukua geldiği hâlâ iyice anlaşılmamıştır. Belki iranlılar devrinde yahut daha sonraları Batlamyuslar devrinin başlangıcında vâki olmuştur (Flinders Petrie, *Haura, Biahmu and Arsinoe*). Kuruyan yerler o devirde Abuksa — Sanüres hattına varmıştı. Gölün bir daralması da III. (m. ö.) asır ortalarında, yunan devrinin Ptolemaios Philadelphos zamanında vukû bulmuştur. Fakat gölün daha o zaman bugünkü sâhasına inmiş olması şüphelidir; zîrâ deniz seviyesinden 45 m. kadar aşağı olan bu en derin kısımda yunan devrinden kalma hiç bir inşaat bakiyesi yoktur. Ḳaṣr Ḳārūn deniz seviyesinden ancak 20 m. alçaktır.

En derin kısımlarda suların ancak milâddan sonra çekilmiş olması imkân hâricinde değildir. Gölün içindeki adanın cenûp ucundaki mezarların tetkiki bu noktanın tavzihine yarayabilir. Göl şimdiki şekli ve sâhasını (225 km². genişlik, 40 km. boy, 9 km. kadar en) ancak milâttan sonra almıştır. Ortasında en derin yeri 5 m.'dir. Fakat garp cihetinde daha derin yerler olduğu söylenmektedir. Tatlı su gölünden tuzlu göl hâline inkılâp etmesi de teşekkülün son devrinde vukua gelmiş olsa gerektir. Son yıllarda gittikçe daha fazla mikdarda su almasına rağmen, gölün seviyeesinde hafif yükselip-alçalmalar görülüyorsa da, dâimî bir yükselme müşâhede edilmemiştir. Gölün, az derin olarak, geniş bir sâhaya yayılmış olması sebebinden, satıh tebahhuru büyük olmakla berâber, yalnız bu hâdise bu kadar cesîm su kütlesinin ortadan kaybolmasını izaha kifâyet etmez. Cenupta Vādī al-Rayyān'da değil, şimâle doğru yer altından bir veya bir kaç meerâ bulunması ve sulardan bir kısmının bunlar ile çekilip-gitmesi ihtimâlden uzak değildir. Bu sûretle bâzan gölde müşâhede edilen akıntıların sebebi de izah edilmiş olur. Zâten bu fikir eskiden de öne sürülmüştü. Maḳrīzī (*Ḫiṭaṭ*, I, 249) gölün Sīva (Santarīye)'ya doğru yer altında bir ayağı bulunduğunu kaydeder. Göl, eski balık bolluğunu, bilhassa *bulṭī* (bedevîlerce *miṣṭa* veya *miṣṭ*) ve *lefeş* (*leffşeş*) denilen neviler ilé az mıkdarda yılan balığı ve büyük *silure* (çeşitlerini) muhafaza etmektedir. Fakat bir kaç yüz kayık ile yapılmakta olan pek faâl balıkçılık yüzünden, bu bolluk kısa zamanda sona erecek gibi görünmektedir.

Moeris gölünün sulama havuzu olarak kullanılmasından vaz geçilince, gölden Fayyūm'a su getiren kanal artık o işe yaramaz olduğu için, bunun Krokodilopolis yakınındaki müntehası 8 kola taksim edilmiş ve daha şehre varmadan önce, 3 kol şimâle ve 2 kol cenûba dönmek üzere, suları o havâlinin şimâl-i garbi topraklarına dağıtılmıştır. Kanaldan Fayyūm'a

girer-girmez ve çok muhtemeldir ki, pek eski bir devirde, diğer üç kol daha ayrılmıştır; bunlardan biri (al-Sulṭānī) Garaḳ havzasını sulamak üzere, cenûba ve ikisi, Sēla (yahut Sela, arap. kâh *Siyāla*'ya *Sayala* yahut *Sāla* yazılır) ve el-Baṭs (belki aslında Baṭṣ) kolları şimâle çevrilmiştir. Kilsî kayalar içinden yokuş bir arâzide ve haylı uzun bir mesâfede aş.-yk. 100 m. genişlikte ve 12 m. derinlikte açılmış olan bu son kanal, o devir su mühendislerinin teknik kudretlerinin bir delîlidir. Sulama için sarfedilmeyen fazla su göle akardı. Eski göl yatağının bu sûretle sulanması sâyesinde, her tarafı aynı derecede mahsûldar olmamakla berâber, Fayyûm havâlisi ikliminin de yardımı ile, bu mıntakayı Mısır'ın eskiden beri medhedilen en zengin bir ziraat sâhası yapmıştır.

Su tesviyesi ve tevzii için Fayyûm'da vücuda getirilmiş olan eserler eskiden beri ve çok muhtemeldir ki, yahudilerin te'siri altında, müslûman an'anesince Yûsuf peygambere atfedilirse de, bunlara Yûsuf adı sonradan verilmişmişti. Hukûmdar Rayyān'ın veziri Yûsuf evvelâ Fayyûm'daki su çevirme kanalını kazdırıncaya kadar, al-Cauba adı verilen Fayyûm, yukarı Mısır'da Nil'in fazla sularını akıtmak için, bir havza imiş. Fakat nehir bütün orta çağ boyunca al-Baḥr al-Munhā (Manhī değil) adı ile anılmıştır. Baḥr Yûsuf ismine ancak daha sonraki devirlerde (evvelâ Cabartī'de) rastlanır. An'anenin yine Yûsuf'a kadar icrâ ettiği İllahûn kantaralarına da orta çağda *al-Ḥacar al-Lahūnī* adı verilirdi; ancak bu devrin solarına doğrudur ki, *al-Ḥacar al-Yūsufī* denilmeğe başlanmıştır. Küçük kantaralara *Abvāb Yūsufīya*, kanallara *Maḳāsim ḳadīma Yūsufīya* (Maḳrīzī) isimleri verilmiştir. Yûsuf, bundan başka, Vardân ve Garaḳ kanallarını da kazdırmış ve Fayyûm şehrini kurmuş imiş. Bu şehirde VII. (XIII.) asırda bir Cāmi' Yûsufī vardı.

An'ane *Kur'an*'da ismi geçen başka bir şahsiyeti, zenginliği mesel hukmüne geçen Kārûn (sûre XXVIII, 76)'u da, gölün garp ucunda kâin olan ve muahhar yunan devrinden kalan Dionysias şehri mâbedinin bânisi sayarak, adını Fayyûm'da ebedîleştirmiştir. XIII. asırdan itibâren Ḳaṣr Ḳārûn adı verilen bu harâbe, define arayanlar arasında pek meşhûrdur (Aḥmed Kamāl, *Kitāb al-durr al-maknūz*, s. 133—136). Bu harâbelerden dolayı, göle Ḳārûn ismi verilmesi yeni devirlerde görülmektedir. Çünkü orta çağın sonlarında gölün adı sâdece *al-Birka* yahut *al-Birka al-ʿuẓmā* idi (Makrīzī, *ayn. esr.*, I, 249).

Mısır'ın siyâsî tarihinde Fayyûm mıntakasının hiç bir vakit husûsî bir ehemmiyeti olmamıştır. Eski mısırlıların ve iranlıların eski şark idâresinden Batlamyuslar ile Romalıların idâresine geçmesi, memleketi kadîm devirlerde varılabilecek en yüksek maddî ve fikrî inkişâfa erdirmiştir. O zaman memleketin idâre merkezinde 100.000 nüfus yaşıyordu. Bugünkü nüfus bunun yarısı kadar bile değildir. 639'da müslûmanların eline geçmiş ve o zamandan beri 1000 sene süren bir inhitat devri başlamıştır. Bu inhitatın sepepleri, umûmiyetle, başka müslüman memleketlerinde, bilhassa Fayyûm'a pek benzeyen Bâbiliye'nin, inhitat sebeplerinin aynıdır. Gerçi Bâbiliye'yi tahrip eden dâhilî harplerden Fayyûm daha az müteessir olmuş ise de, yeni efendilerinin gittikçe artan taassubu ve hıristiyan ahâlinin mârûz kaldıkları tazyık ve zulüm Mısır'da her zaman, başka yerlerdekinden daha şiddetli olmuştur. İlk asırlarda yapılan itisaflar hakkında papirüsler etraflı mâlûmat vermektedir; sonraki zamanlar içinde, VI. (XIII.) asırdan VIII. (XIV.) asra kadar müslüman ayak takımı kalabalıkları tarafından, hıristiyan kiliselerinin ve manastırlarının toptan tahribi — 1210'da Fayyûm'da hâlâ 35 manastır (Abū Ṣāliḥ, s. 53) vardı; 1244 ('Oṯmān, *Fayyûm*, s. 22)'te ise ancak 15 manastır kalmıştı — buna şâhiddir. Fakat bu inhitatın asıl sebebi Mısır'da huküm süren bütün müslüman hânedanlarının iyi düzenli bir dâhilî idâre, hususiyle mâliye idâresi kurmak kudretinden mahrum olmaları ve bu kabîl teşebbüslere girişildiği zaman da öyle bir idâreyi uzun müddet yürütmekteki acizleridir. Sonunda bu hâle, Bâbiliye'de olduğu gibi, burada da bedevî kabîlelerinin akın-akın gelip, yerleşmeleri keyfiyeti de katılmıştır. Bu beliyeye Mısır hukûmdarları binlerce sene karşı koymuşlardır. Fakat bundan sonra artık önü alınamamıştır. Arapların ve daha sonra berberî kabîlelerinin bu memlekete girmeleri ve buradan geçmeleri ve bunlara karşı yapılan savaşlar Fâtımî devrine kadar sürmüş (al-Kindī, *Kitāb al-Vulāt va 'l-ḳużāt*, nşr. Guest) ve Fâtımîler berberîlerin içerilere muhâceretini teşvik etmişlerdir. Berberî kabîlelerinden Lovâtalar Fayyûm'da yerleşti. VII. (XIII.) asırda ahâlinin ekseriyeti bedevî idi; eski çiftçi halkın bakiyesi yeni gelenlerin himâyesi altına girmeğe mecbûr kalmıştı. Amīr 'Oṯmān (s. 12—14)'ın anlattığına göre, bu bedevîler üç büyük kabîleye mensûp idiler:

1. Hâlis arap ırkından en kalabalık kabîle olan Banī Kilāb memleketin en büyük kısmını, cenûpta Taṭūn (Ṭaṭūn da yazılır, yunan. Teptunis)'a kadar şimâl, garp ve merkezi işgâl ediyordu.

2. Yine arap neslinden olan Banī 'Eclān, Sanūres'e kadar, şark havâlisini işgâl ediyordu. İllahûn civarında şimdiki Havâret 'Eclān mev-

kiinin ismi bunların o mıntakada da yerleşmiş olduklarını gösterir.

3. Berberî neslinden Lovâtalar cenûpta Bahsanâ vilâyetinin iç taraflarına kadar (Maḳrîzî).

Fakat bu bedevî kabîleleri sonradan yerlileşerek, eski ahâlinin bakiyeleri ile kaynaşmışlardır. Lâkin bugün bile bir haylı köylerin ahâlisi, bir kaç nesilden beri çiftçi ve balıkçı oldukları hâlde, belki askerlikten kurtulmak için, kendilerine bedevî demektedirler.

İslâm devrinde Fayyûm'un inhitatını, vergi hâsılâtının sür'atle düşmesi daha iyi belirtmektedir. Bununla berâber, Emevîler devrinde ve Abbâsîlerin ilk zamanlarında ve II. (VII). asırdan itibâren mâlî idârenin kökleşen fenâlığına rağmen, gerçi bu hususa dâir rakamlara dayanan kat'î bilgimiz yoksa da, haylı müreffeh bir hâlde bulunuyordu. Elimizde rakama dayanan ilk sarih mâlûmat IV. asırda Kâfûr al-İḫşîdî (355 Abū Ṣāliḥ, 356 Maḳrîzî, İbn Zūlāḳ'a göre) zamanına âittir. O zaman vâli olan İbn Tarḫān 620.000 dinar vergi alabilmiştir. Fakat Fâtımîler devrinde ve bilhassa memleket için bir felâket sebebi olan ve yarım asır süren al-Muntaṣir zamanında, varidat sür'atle azalmıştır. Fâtımî idâresinin sonunda vergi hâsılâtı 576 yılında (Abū Ṣāliḥ) 145.162 dinara düşmüştü. 585 senesinin vergi geliri 152.703 dinar olarak gösteriliyor (Maḳrîzî, Ḳāżî al-Fāżil *Mutaḳaddadāt al-ḥavādis*'e göre). Ṣalāḥ al-Dîn'in Fayyûm köylerini kürt ve türk ümerasına, timar ve zeâmet olarak, dağıtması, memleket için, hayırlı olmamıştır. Bu zâtın saltanatı zamanında vilâyet idârelerinin hâlini aşağıdaki misâl gösterir: 577'de Amîr Ṣārim al-Dîn Ḫutlubġa Fayyûm'a vâli olarak gönderildiği zaman, işine bütün mahsûlü zaptetmekle başlamıştır. Bunun üzerine azledilmiş ve Fayyûm vilâyeti *Dīvān al-uṣṭūl* (bahriye nezâreti)'e bağlanmıştır. Maḳrîzî, *Histoire de l'Egypte*, Blochet s. 142, 144, burada *Khoutlouboġa* yanlış olarak *Khout loubā* yazılmıştır). İki sene sonra Ṣalāḥ al-Dîn Fayyûm'u Būṣ ve al-'Ayāt ile berâber, Ḥamā'da ikamet etmekte olan yeğeni Taḳî al-Dîn 'Omar Ṣāhinṣāh'a vermiştir. Aynı asrın son rub'unda, Nil feyezânının kifâyetsizliği yüzünden, büyük kıtlıklar olmuş ve her defasında bir çok insan açlıktan ölmüştür. Bu kıtlıklardan biri üç sene sürmüştür (596—598).

641 senesinde vâli tâyin edilmiş olan emîr 'Oṯmān'ın kitabında memleketin düştüğü hâlden acı-acı bahsedilmekte olup, bu devre Eyyûbîler zamanına rastlar. Baḥr al-Munhā'nın çamur ile dolması üzerine, Nil'in feyezânı esnasında, Fayyûm'da ancak dört ay su bulunabiliyordu. Diğer taraftan küçük kanallar da ihmâl edilmişti ve neticede memleket bataklığa dönmüş, miyasma menbaı olmuştu. Ahâli maddî ve mânevî gevşekliğe tutulmuş ve fikrî alâkaları kalmamıştı. Yüksek tabakalarda bile temizlik mefhûmu mânasını kaybetmişti (s. 27).

Fakat sonraları vaziyet daha ziyâde fenâlaşmıştır. Mısır hukümdarları memleketin içinde ikamet ettikleri müddetçe, sulama işlerinin iyi bir hâlde idâresine dâimâ az-çok alâka göstermişlerdir. Bu suretle al-Malik al-Nāṣir'in bir *cisr* (sed yahut kantara) yaptırdığı nakledilir. Maḳrîzî, kendi zamanındaki (IX. = XV. asır başlangıcı) kanalların ve bunlara zirâ'î yılın muhtelif aylarında nasıl kullanıldığına dâir etraflı mâlûmat vermektedir. Sultan Ḳāytbay (aynı asrın sonu) Fayyûm'a en az üç kere gitmiş ve idâre merkezinde bir câmi yaptırmıştır. Onun saltanatı zamanında gelir, 164050 dinara çıkmak sureti ile, bir az artmıştı bile (İbn Cī'ān, *Tuḥfa*, s. 5). Fakat bir çok mahaller harâbe yahut bataklık hâlinde idi (*ayn. esr.*, s. 152—158). Halefi al-Nāṣir Muḥammed de 903'te bir câmi yaptırmıştır (İbn İyās, III, 342). Hattâ sultan Ṭūmānbāy bile, bir kaç ay süren saltanatı esnâsında, feyezân yüzünden yıkılmış bir *cisr* ile bizzat meşgûl olmak için vakit bulmuş ve bu işi, istilzam ettiği yüksek masrafa (130.000 dinar) rağmen, tamamlamağa muvaffak olmuştur (*ayn. esr.*, IV, 6, 9, 13, 14, 32, 37).

Fakat kölemenler saltanatının düşmesi ile yerine türk idâresinin geçmesi üzerine, Fayyûm'un tâlihi bir kat daha kötüleşti. Osmanlı vâlilerinin hemen her sene değişmesinin kaide hukmünde olması ve salâhiyetleri gâyet mahdut bulunması sebebinden, bunlar hakikaten isteseler bile, hiç bir şey yapamazlardı. Faâliyetleri, ekseriyâ, gittikçe daha ziyâde fakirleşen memleketten mütemâdiyen vergi toplamaktan ibâret kalıyordu. Hakikatte vergi hâsılâtı da „çok bir şey" değildi. 1634 senesi tarihli bir vesika (Gaillardot Bey, *Memorial de l'Estat d'Egypte*, *Revue d'Egypt*, III, 1896) o zaman Fayyûm'un sultana 200 ve Mısır'daki vâlilerine 30 kese akçe (cem'an yekûn = aş.-yk. 56.000 dinar) getirdiğini nakleder. XVIII. asır başlangıcında Mısır'ın Bâbıâliye te'diye ettiği bütün vergi artık 1.200 kese = aş-yk. 300.000 dinardan ibâret idi. 1806 eylûlünde Fayyûm şehri kölemen beylerinden Yāsīn tarafından zapt ve tahrip edilmiş, ahâlisinin büyük bir kısmı da, Mehmed Ali Paşa tarafını tuttukları için, öldürülmüştür. Mehmed Ali şehri ancak 1810'da geri alabilmiştir (Cabartî).

Mısır'ın XIX. asırda erdiği refahtan Fayyûm pek geç hissedar olabilmiştir. Vâkıâ daha Mehmed Ali zamanında memleketin can damarı

olan Baḥr Yûsuf temizlenmiş ve eskiyen İllahûn kantaraları yıktırılarak, yerlerine fransız mühendisleri tarafından yenileri inşa edilmişti. Fakat yeni münâkale vâsıtaları bu havâliye geç gelmiştir. Demir yolu ancak 1874 'te Fayyûm 'a erişti. O sene vilâyetin 235.508 *feddân* büyüklüğünde olduğu ve 146.588 nüfusu bulunduğu kaydedilmiştir (Muḥammed Amîn Fikrî, *Geogr. de l'Egypte*, 1250, s. 117). Hakikî ve sürekli bir inkişâf ancak ingilizlerin Mısır 'a hâkim olmalarından sonra başlamıştır. Her şeyden evvel sulama tertibatı yoluna konmuş ve ondan sonra iyi şoseler ve demir yolları yapılmıştır. Abuksa ve Sanûres 'e doğru ilerlemeğe başlamış olan devlet demir yollarına 1902 'den beri, husûsî teşebbüsler ile, idâre merkezinden memleketin içerilerine doğru giden dar hatlı tâlî kollar ilâve edilmiştir. Bu nakil vâsıtalarının kurulması sâyesindedir ki, pamuk ziraati memleketin şimdiki büyük refahını te'min eden gelişmeye erebilmiştir. Bugünkü Fayyûm vilâyetinde 412.982 *feddân* (bu suretle, mesâha itibârı ile, yukarı Mısır 'da üçüncüdür; Minye 'de 463.579 ve Asyûṭ 'ta 473.864 *feddân* vardır), yâni aş.-yk. 1800 'ü ekili olarak, 12.000 km². bir sâhayı ihtivâ eder (Beadnell, *The topography... of the Fayum province*, s. 11). Bununla berâber ziraat, bilhassa son 20 sene içinde, ne kadar terakki etmiş olursa olsun, ekilen sâha henüz yunan-roma devrinde olduğu kadar, geniş değildir. Garpta ve bilhassa şimâlde büyük sâhalar hâlâ kum örtülüdür; fakat buraların ziraate kazanılması bir zaman meselesinden ibârettir.

Hakikatte pek emin olmayan 1907 sayımına göre, nüfus mıkdarı 371.000 idi (1937 sayımında 554.040). Vilâyet merkezinin nüfusu 33.069 tahmin edilmişti (1937 sayımında 52.863). Vilâyet dâhilinde 85 kasaba, 1021 köy (*kufûr*, ve *'ezab*) sayılmıştır.

Fayyûm 'un uzun tarihinden, hiç olmazsa mimarîye dâir, pek az âbide kalmıştır. Kadîm devrin en meşhûr eseri olan ve hakikatte mıntakanın içinde değil, hudûdu üzerinde bulunan Labyrinthe 'ten hiç bir eser kalmamıştır. Mısır 'ın eski zamanlarından, kala-kala, cenûb-i şarkîde bir küçük ehrâm, Becîc (orta çağda Bebîc) 'de 14 m. boyunda bir dikili taş ve Biahmu civarındaki iki cesîm Amenemhat heykelinin, XIII. asırda hâlâ kitâbeleri mevcut olan, fakat şimdi yıkık bir hâlde bulunan kaidelerinden başka bir şey kalmamıştır. Yunan devrinden, mıntakanın hudûtları civarında bulunan Ḳaṣr Ḳārûn, Dimêh, Ḳaṣr al-Sâġa v.b. gibi, şehir ve mâbed harâbeleri kalmıştır. Mıntakanın çukur tarafında bir şey yoktur. Arap devrinden de biç bir şey kalmamış gibidir. Medîne 'de orta çağ sonlarında bina edilmiş olan Kayıtbay câmii, mûtâd restorasyon usûllerine uygun olarak, yeni baştan inşa edilmiştir. Ayakta kalmış olan bir kaç kilise ve manastır henüz tetkik edilmemiştir. Bu cihetten, bilhassa yazmalar husûsunda, kıymetli keşiflere erişilmesi ümit olunabilir; bununla berâber, bu son senelerde ziraat sâhasının genişlemesi yüzünden, bir çok eski eserler tamamiyle yok olmuştur.

Fakat ilkin 1877/1878 kışı esnâsında ve sonra 1884 'ten itibâren, mıntakanın eski idâre merkezinin bulunmuş olduğu kilometreler boyunca harâbe yığınlarında, sonraları diğer yerlerde bulunan ve 3.000 seneye yakın bir devreyi ihâta eden kapirüslerin adedi haylı çoktur ve aş.-yk. 10 türlü yazı ile ve hemen-hemen o kadar muhtelif dilde yazılmış vesikalardır ve bunlar, diğer âbidelerin kaybolmalarından dolayı, arkeolojinin uğradığı mahrûmiyeti bol-bol tazmin etmektedirler. Başlıca Viyana 'ya gitmiş olan, fakat Heidelberg ve Kahire 'de de bulunan arap papirüsleri, bir çoğu Mısır 'ın araplar tarafından fethine kadar gerilere gittiği ve tarihî kıymetlerinden başka, arap dilinin ve yazısının en eski orijinal vesikaları oldukları için, bunlar bu bakımdan da bilhassa kıymetlidirler. Bu hazînelerin daha uzun müddet tükenmeyeceği tahmin ve daha başkalarının meydana çıkarılacağı da muhakkak addedilebilir.

Bibliyografya: Beadnell, *The Topography and Geologhy of the Fayum Province*; Blanckenhorn, *Geologie Ägyptens*, 4. kısım; Browne, *The Fayum and Lake Moeris*; Grenfell ve Hund, *The disposition of the Lake Moeris* (*Arch. Report, Egypt. Explor. Fund*); Schweinfurth, *Reise in das Depressionsgebiet im Umkreise des Fayûm* (*Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde zur Berlin*, 1886); arapça eserler arasında, metinde zikredilmiş olanlar, Abû Ṣâliḥ, İbn Ci'ân, İbn İyâs, İbn Duḳmâḳ (bunda Fayyûm faslı artık mevcut değildir), Cabartî, al-Kindî, Maḳrîzî, Amîr 'Oṣmân, Taġrîbardî. (B. MORITZ.)

FEYZ. FAYŻ (A.), akma, feyezân etme; islâm yeni-eflâtûnculuk sisteminde çok kullanılan bu kelime, âlemin, Allahtan tedrici, fakat devamlı bir surette nüzûl tarzı ile ve başka bir mevcûdu meydana getirmek hassasına mâlik olarak, tekâmülüne ve bunun ilâhî nazar altında devamına itlak olunur. Allahın vücudu ve halk-etme fiili târif (*ḥadd*) edilemezse de, başka bir surette, msl. şu şekilde ifâde (*rasm*) olunur: Allah o varlıktır ki, bütün diğer varlıklar kendisinden neş'et eder (*yafîż*). Bu mevzûda feylesoflar esâsen *Kur'an* ve hadîste geçen tâbirleri (*ḫalḳ*, *ibdâ'* v.b.)

mânalarını te'vil ederek, kullanırlarsa da, yeni-eflâtûncularm tâbirleri üzerine kurulmuş olan bir dil kullanmayı zarurî görürler ve bu dilin remzî bir tefsire muhtac olduğuna da kail bulunurlar (bu cihet, Fârâbî tarafından, sarahatle ifâde edilmiştir; bk. Fârâbî *Abdhandlungen*, nşr. Dieterici, s. 30 ve 51).

Fayż'e müteallik islâm an'anesini hulâsa etmeden evvel, bunun daha iyi anlaşılmasını te'min için, akîdenin Plotinus'un *Ennead*'larındaki mevkiini gözden geçirmek lâzımdır. Plotinus mektebi tefekküründe, daha evvel Eflâtûn'da olduğu gibi, ekseriyâ mütenakız olmakla berâber, müteşârik bulunan iki sâik vardır: 1. felsefî bir kosmoloji zarûreti: en mükemmel vücuddan (Allah) başlayıp, semâvî feleklerden geçerek, kemâlce daha dûn mertebedeki arz âlemine varan yolun, yânî, her şeyin Allahtan neş'et edip, gittikçe azalan bir derecede, bizatihi iyi olması (rûhun, teşkil edici bir madde olarak, cisme şekil vermesi ve ona rehber olması gibi) ve muayyen bir vazifeye sâhip bulunması keyfiyetinin tasviri; 2. dinî sâik: rûhun âlemdeki mukadder seyri. Bu nokta-i nazara göre, rûh akıllar âleminden nüzûl etmiştir ve eşbah âleminde kendisini bir mağarada, bir mezarda, bir zindanda gibi hisseder ve dâimâ daha yüksek âlemi düşündüğü için, o âlemden kurtulmağı iştiyakla özler. Plotinus'ta her iki fikir birbirine sıkı bir surette bağlı ise de, ikinci fikir daha hâkim olduğu için, kosmoloji telâkkisi, felsefî olmaktan ziyâde, dinî bir mâhiyet alır ve o suretle mutâlea edilir.

Fayż nazariyesinin bu şekilde mutâlea edilmesi, ister dinî nokta-i nazardan olsun, ister böyle olmasın, kosmolojik (buna kosmogonik de denilebilir) bir mâhiyet arzeder. Bu makale mevzuun bu vechesinin belirtilmesine hasredilmiştir. Asıl rûh bahsi başka bir yerde mutâlea edilecektir; bunun kendisine mahsus ıstılahları vardır.

Yeni-eflâtûncular ve hassatan Plotinus, âlemin Allahtan neş'etini tasvir için, sudûr ve zuhûr mânalarına gelen bir çok kelimeler ve bu metafizik vetireyi anlaşılır surette ifâde etmek için, mahsûsat âleminden alınmış bir takım mecazlar ve istiareler kullanmışlardır. Msl. âlemin neş'eti güneş ışığının (msl. *Enn.*, V, 1, 6) saçılmasına, suyun taşmasına ve fışkırmasına (III, 8, 10) yahut neslin üremesine (V, 4, 1) teşbih edilirdi. Ancak nesil üremesi Allah hakkında vârid olmayacağı için, bu son teşbihin ehl-i sünnet tarafından kabûl edilmesine imkân yoktu. Fakat diğer iki teşbih, yalnız gnostikler arasında değil, aynı zamanda feylesoflar ve mistik ilâhiyatçılar arasında da geniş bir yayılma zemini buldu. İlkin suyun cereyân veya feyezânı mânasında kullanılan *fayż* tâbiri, güneş ışığının saçılması mânasında da kullanılır oldu.

Fayż akîdesinin başlıca *„Aristo ilâhiyatı"*'ından ve *Liber de causis*'ten itibâren intişara başladığı kabûl edilebilir. Bu ilâhiyata göre, rûhânî varlıklar silsilesi (akıl, bunun vasıtası ile nefs ve bunun vasıtası ile de tabiat), Allahtan sudûr eder ve yalnız kendilerine vücut bahşetmekle kalmayarak onları muhafaza eden kuvvet de yine Allahtan feyzan eyler. Halk ile hıfz ayrı-ayrı şeyler telâkki edilmez. Kuvvet akîdesi ile cevher akîdesi arasında da ayrılık görülmez. Kuvvet akîdesi (*ḳuvva*, burada kabûl edici kuvvet mânasında değil, asıl fiil mânasında kullanılmıştır), yânî kuvvetin Allahtan zuhûru telâkkisi, diğer nazariyelere hâkimdir. Bundan dolayı bu zuhûr akîdesine, kuvvet ve kudret akîdelerine dayanan bir vucûdiye ismi verilebilir.

Âlemin Allahtan başlayarak inkişâfı vetiresi *İlâhiyat*'ta umûmiyetle *hurûc* veya *ẓuhûr*, yânî *bâṭın*'ın *ẓâhir*'de belirmesi olarak gösterilir (krş. nşr. Dieterici, s. 49 v.d., III, 136). *Fayż* de aynı mânada kullanılır ve bu istimâl şekline daha çok rastlanır. Umûmiyetle suyun akışı demek olan *inbicâs* (s. 136) da bu mânayı ifâde eder. *Fayż* kelimesi bu bahiste artık su teşbihi ile olan münâsebetini hemen-hemen kaybetmiştir. Fakat ne olursa olsun (*insân avval* = *insân 'aḳlî* veya *insan kâmil* akîdesi münâsebeti ile s. 51, 150) *fayż* ile *işrâḳ* (güneş ışığının açılması) tâbirlerinin müterâdif olarak kullanıldıkları bellidir. *Fayż* tâbirinin hem Allahın, hem de mâdun aklî varlıklar ile ilk insanın faâliyetlerini ifâde için de bitlabî Allahın faâliyeti en yüksek mânada alınmak üzere, kullanıldığı da kaydedilmek lâzımdır. *Liber de causis*'te *fayż*'in mânası haylı müphemdir: burada bu tâbir *nufûz* kelimesi ile aynı mânada kullanılmış gibi sayılabilir. Burada da akîde, umûmiyet itibârı ile, *İlâhiyât*'ta görülenin aynıdır; bu da *nûr* nazariyesine bağlıdır; ancak daha sistemli bir şekle konulmuştur. Zirâ burada söz Plotinus'un değil, Proklos'undur. *İlâhiyât*'ın hareket mebdei rûh, *Liber de causis*'in ise, âlemin zuhûruna bâis olması bakımından, Allahtır. Rûh fikri böylece arka plânda kalır. Rûh kosmolojik bir kemiyet ve zuhûr silsilesinde vazifesi eşbah âlemine rehberlik etmekten ibâret olan bir unsur gibi görünür. Allah ise, *İlâhiyât*'ta olduğu gibi, âlemin ilk illetidir. Onun *fayż*'ı yalnız ilk olarak kalmayıp, mükerreren intikal etmesine rağmen, dâimâ mevcut olduğu için, en kudretli ve en yakın illettir, yânî Allah

bizden uzak değildir. Her şey ondan gelir. Daha muayyen olarak, her iyinin, vücûd ve bekanın olduğu gibi, her hayrın da menşe'i odur. Hassaten bilgi akıl yolu ile ve hayat da rûh yolu ile intikal etmiştir. Zuhûr mefhûmu, bütün varlığı ile, *İlâhiyât*'ta olduğu gibi, Allahın bir mevhibesi veya bir irtibat ve ittisâl olarak tasvir edilmiştir.

Liber de causis (nşr. Bardenhewer, § 17), 'de, Allahın fiili, mâhiyeti itibârı ile, *ibdâ'* („yoktan var etme") olduğu hâlde, mâdun akılların fiilleri mâhiyetleri itibârı ile, şekil vermekten ibâret olduğu beyân edilmiştir. Fakat kitabın yunanca aslında böyle bir şey yoktur.

İḫvân al-Ṣafā'da ise, her şey rûhun mukadderi etrafında döner ve yeni-eflâtûncuların zuhûr akîdesi, ona ilâve edilen bir çok yeni-fisagorcu ve gnostik akîdeler ile birlikte, ahlâkı tehzip maksadı iie de kullanılır. Zuhûr silsilesine çift isim verilmiştir. Yeni-eflâtûncu üçlü sistam yerine, fisagorcu dörtlü sistem kaim olmuştur. Mücerret silsileye göre, Allahtan: *vucūd, baḳā', tamām* ve *kamāl* sudûr eder; müşahhas silsileye göre ise, *'aḳl* (doğrudan-doğruya Allahtan neş'et ettikten sonra intikal eder), nefs-i âlem (tabiat, yeni-eflâtûncu silsilede üçüncü olup, buna nefsin melekelerinden biri denir) ilk madde ve mutlak beden gelir ve buna ikinci madde de denir. Aded silsilesinin menşe'ini bir teşkil ettiği gibi, her şeyin menşe'i de Allahtır (bilhassa krş. *Rasā'il*, nr. 29, 32, 35). Yukarıda geçen teşbihler *İḫvân al-ṣafā*'da da görülür. *Sudūr* ve *sarayān* da *fayż*'in müterâdifleri arasındadır. *Ṣudūr* tâbiri zâten Fārābî'de ve umûmiyetle sonraki felsefe lisanında da vardır.

Fārābî, İbn Sînā ve İbn Ruşd, *fayż* nazariyesine esâslı bir şey ilâve etmemişlerdir. Yalnız tertip tarzında ve bâzı ıstılahların kullanılışında farklar vardır. Fārābî ve İbn Sînā *fayż* ile *ṣudūr*'u, müterâdif olarak, kullanırlar; bu cihet bu bahiste göz önünde tutulmalıdır; zirâ sonraki mutasavvıfların bu iki tâbir arasında bir fark gözetmiş oldukları âşikârdır (krş. Horten, *Die Philosophie des Islām*, 1924, s. 162).

Fārābî âlemin, tabi'î bir zarûret icâbı olarak değil, ilim ve takdir neticesi olmak üzere sudûr (*ṣudūr, ḥusūl*) etmiş olmasında ısrar eder (nşr. *Abhandlungen*, arap. nşr. Dieterici, s. 58); yâni Allah âlemi, ne keyfî bir surette ve ne de ulûhiyetin dışında bir maksat ile yaratmış olmayıp, onu, kendi hayr-ı mahzının (krş. Eflâtûn, *Timaios*) neticesi olarak, kemâl-i kereminden halk etmiştir. İbn Sînā da, bu akîdeyi, âlemin yaradılması Allah indinde ezelî bir zaruret olduğu telâkkisine kadar vardırmak sureti ile, bu nokta üzerinde ehemmiyetle durmuştur [krş. mad. İBN SÎNA].

Diğer taraftan Ġazālî *Tahāfut* (nşr. Bouyges, s. 90 v.d., 214 v.dd.)'ta bunu redde girişir. Ona göre, feylesoflar Allahın fiilini, aksini iddia ettikleri hâlde, tabi'î illiyet derekesine indirmiş olmaktadırlar. Hâlbuki Allah gayr-i şahsî bir ilk illet olmayıp, bir *fā'il*'dir; yâni âlemi ilim ve ihtiyarı ile istediği zamanda ve dilediği gibi halk eder. Bu telâkki kendisini *fayż* (bunun yerine, İbn Sînā, *Nacāt*, s. 76 'da olduğu gibi, daha tantanalı olan *fayażān* tâbirini de kullanır) ve *ṣudūr* v.b. gibi felsefî ıstılahları (krş. msl. *Maẓnūn ṣaġīr*, s. 90 v.d., burada Allahın insana rûh nefhetmesini, bir kaptan su akıtmağa veya nefesin üflenmesine değil — zirâ su ve nefes toprağa pek yakındır — ancak güneş ışığının feyezanına benzetir) kullanmaktan men'etmemiştir.

İbn Ruşd (krş. bir de Bergh, *Epitome*, s. 131 v.dd.), *fayż* nazariyesini, esâs bakımından, Fārābî ve İbn Sînā'daki gibi kabûl ve bu telâkkiyi Ġazālî'ye karşı müdafaa ederek (*Tahāfut al-tahafūt*, nşr. Bouyges, s. 438 v.d.), Allahın irâdesinin ihtiyar ve iztırar tezadının fevkinde olduğu fikrini serdeder. Bundan başka *fayż* nazariyesinin Batlamyus sistemi ile münâsebeti de, kat'î bir isbata tahammülü olmayan, sâdece muhtemel bir faraziyeden ibârettir.

Yeni-eflâtûncular, hemen kâmilen, rûhânî varlıkların (Allahtan tabiata kadar) şeceresini tâyine meraklı idiler; fakat Fārābî'den itibâren müslüman-aristocular da (krş. *Abhandlungen*, arap. nşr. Dieterici, s. 39 v.dd. ve *Musterstaat*, s. 19 v.d.) akıllar (*'uḳūl*) ile ayrı ayrı rûhlar ve felekî ecrâm arasındaki münâsebetleri tâyin yollarını araştırmışlar ve yukarıda kısaca gösterilen üç veya dört merhaleli zuhûr silsilesi ile birlikte, Aristo ve Batlamyus'un âlem tasavvuruna mukabil, on veya onbirli bir silsile ortaya koymuşlardır. Bu nazariyenin sistemli bir teşrihi İbn Sînā'da şu şekilde görülür (bk. M. Horten, *Die Metaphysik Avicennas*, s. 595 v. dd.): vücûd-ı mutlak olan ve mütefekkirlik, fikret ve fikir hasletlerini kendisinde cem'etmiş bulunan Allahtan — ki yeni-eflâtûncu bir akîdedir — basit ve gayr-i cismânî bir vücût (νοῦς, *'aḳl*), yâni âlemin fevkinde olan akıl, sudûr eder ve aslen basit olmakla berâber, bir illetin eseri omasından dolayı, bu mevcutta bir kesret, daha sarih ifâde ile, bir üçlük bulunur. Bu *'aḳl*, kendi illetini (Allah) düşününce, kendisinden ikinci bir akıl sudûr eder. Kendisini düşünüp de, kendisinin mümkün bir vücut olduğunu anlayınca, etrafını ihâta eden felekin rûhu ve cismi sudûr eder. İkinci akıldan da, ikinci akıl ile birlikte, sâbit yıldızlar ve feleklerinin rûhu ve cismi meydana gelir ve böylece zuhâlden kamere kadar 7 seyyârenin feleklerine

geçer. Bu zuhûr silsilesinde kamerîn aklından sudûr eden (veya kamerin aklının aynı olan, krş. Gazâlî, *Tahâfut*, nşr. Bouyges, s. 114 v.d.) son akla *'akl fa''āl* adı verilir. Zîrâ bütün dünyevî suretler bundan veya bunun vâsıtası ile meydana gelir. Bütün bu zuhûr yetîresinin, güneş ışığının saçılması gibi, zamansız olarak vukua geldiği söylenir.

İbn Ruşd bu nazariyenin bu şekilde teşrih edilmesine taraftar değildir. Onun fikrine göre, İbn Sînâ'nın *'akl avval*'i fazladır. Seyyârelerin rûhları da, onların düşünücü olan akıllarından ayrı tutulmamalıdır. İbn Ruşd yeni-eflâtunculârın vahdetten vahdet presipi ile imkân telâkkilerini de beğenmez (krş. s. v.d. Bergh, *Die Epitome des Averroes*, s. 116, 132 v. dd.).

Bibliyografya: Yeni-eflâtûnculuk için krş. W. R. Inge, *The Philosophy of Plotinus* (London, 1918), 2 cild; E. Bréhier, *La philosophie de Plotin* (Paris, 1928); bk. mad. 'ABD AL-RAZZĀḲ, ḲARMAṬİLER, ḤALḲ, NÛR, SUHRAVARDÎ (AL-MAḲTÛL), TAṢAVVÛF, 'ĀLAM ve CİSM. (TJ. DE BOER.)

FEYZÂBÂD. FAYẒĀBĀD (FAYZABAD), orta Asya'da son asırlarda kurulmuş iki şehrin adıdır. Buhârâ'daki Feyzâbâd hakkında krş. AMU-DERYA; diğer Feyzâbâd hakkında bk. mad. BEDAHŞAN. Bütün sene çayırları yeşil kalan münbit bir ovada kâin Buhârâ Feyzâbâd'ı, XX. asır başlarında, takriben 3.000 nüfuslu bir şehirdi. Ḥişâr beyinin tahsildarı (*amlakdār*) burada otururdu. Kalesi harap bir hâldedir. Bedahşan Feyzâbâd'ı Kökçe'nin sağ sâhilindedir ve bu noktada bir ahşab köprü vardır. Şehrin uzunluğu bir kaç km. olduğu hâlde, eni 1/2 km.'yi geçmez. Krş. L. Kostenko, *Turkestanskiy kray*, II, 149, 204 v.d.; B. Logofet, *Buharskoye hanstvo*, I, 186 ve 248; J. Minayev, *Svedeniya o stranah po verhovyam Amu-Daryi*, Petersburg, 1879).

Fayzâbâd Buhârâ civarında Ḥoca Bahâ' al-Dîn Nakşband'ın türbesine yakın bir köyün de adıdır. (W. BARTHOLD)

FEYZÂBÂD. FAYZĀBĀD (FAYZABAD), Hindistan'ın doğrudan-doğruya İngiltere idâresinde bulunan Oudh mıntakasında bir şehir, idârî bölge ve kaza. Gogra nehrinin sol kenarında ve Oudh'un kadîm payitahtı Ayodhyā civarında bulunan Fayzâbâd'ın 1901'de bu son şehir ile berâber, 75.085 nüfusu vardı (17.674 müslüman). Sa'âdat Ḫân tarafından kurulmuş ve Fayzâbâd ismi ancak Şafdar Cang zamanında verilmiştir; bununla berâber, Oudh devletinin ilk nevvâpları payitahtta nûdiren otururlardı. Şafdar Cang (1753—1775)'in oğlu Şucâ' al-Dawla, 1764'te Buxar'da ingilizlere mağlûp olup, buraya çekilince, şehirde bir çok binalar yaptırmıştır. Bugün kendisinin türbesi ile kendisininkinden daha büyük ve daha güzel olan zevcesi Bahû Begim'in türbesi buradadır. Fayzâbâd idârî bölgesi Fayzâbâd, Bahraich, Gondâ, Sulṭânpûr, Partâbgarh ve Bâra Banki kazalarını ihtivâ eder. 31,251 km². (12.113 murabbâ mil) mesahası ve 14 %'ü müslüman olmak üzere, 6.855.991 nüfusu vardır.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer*, XII, 108 v. d.

FEYZÎ ŞEYH. FAYẒÎ ŞAYḪ (1547—1595), asıl adı ABU 'L-FAYẒ; Ekber Şah tarafından „şâirler şâhı" unvanı verilmiş olan ve Feyzî Hindî diye anılan bir şâir olup, Mubârak Şayḫ'in oğlu ve vak'anüvis Abu 'l-Faẓl'ın büyük kardeşidir. 1547'de, Salîm Şâh devrinde, Agra'da doğmuştur. Niẓâmî'yi geçmek başlıca emeli idi. Onun *Ḫamsa*'sini örnek alarak, mesnevî şeklinde 5 destânî eser yazmıştır. Hind riyaziye kitaplarından *Lîlâvatî* ile *Mahâbhârata*'yı farsçaya tercüme etmiş ve noktasız harfler ile bir *Kur'an* tefsiri (*Lavâmî' al-ilhâm*) yazmış olduğuna göre, sanskrit ve arap dillerini iyi bildiği anlaşılmaktadır (bk. Badâ'ûnî, ingl. trc. Lowe, s. 407), 1579'da Ekber'in ikinci oğlu şehzâde Murâd'a hoca tâyin edilmiştir. *Akbarnâma* (*Bibl. Ind.*, II, 311'de neşrolunmuştur)'ye dercettiği manzûmede üç şehzâdeye de ḥocalık ettiğini iddia eder (krş. trc., s. 459). Aynı manzûmede Ekber'in tilzimi, yâni „din-i ilâhî"'ye mensûp olduğunu söyler. 1591'de, elçi olarak, Dakhan'a gitmiş ve ertesi sene dönmüştür. Pek iyi kalpli ve merhâmetli bir adam idi; küçük kardeşi kadar haris değilse de, müdâhaneden çekinmezdi, müslümanlar tarafından Ekber'i doğru dinden çıkarmakla ittham edilmiştir. Badâ'ûnî, hastalandığı ve gözden düştüğü günlerde Ekber'e takdim ettiği bir mektûp ile onun hakkında şefâatte bulunmuştur. Bu mektûp Badâ'ûnî tarafından hıfzedilmiştir (*Bibl. Ind.*, III, 603). Aynı eserde Fayẓî'nin ahlâkına ve şâirliğine dâir, pek üstadâne yazılmış, fakat dokunaklı bir intikad vardır. Badâ'ûnî Fayẓî'nin, teknik bakımından, takdire şâyân olduğunu, fakat şiirinin te'sir kudretinden mahrûm bulunduğunu ve binlerce manzûmesinden hiç birinin ezberlenmeğe değeri olmadığını söyler. Bu hüküm isâbetli görünüyor. Manzûmeleri tefâhurler ve tasannûlar ile doludur. Fakat dostu Fatḥ Allâh hakkında yazdığı mersiyede olduğu gibi, ara-sıra hakikî bir hassasiyet gösterdiği de vardır (bk. Blochmann, *Âîn-i Akbarî*, trc. s. 33, not ve s. 490, 548). Badâ'ûnî'nin bildirdiğine göre, ölümünden bir yıl önce, eski düşüncelerinden rucû ederek, Peygamber hakkında bir kasîde yazmıştır. Aynı eserde (s. 307) Fayẓî mahlasını sonradan ni-

çin Fayyāżī 'ye çevirmiş olduğ nu anlatır. 5 teşrin I. 1595 'te Agra 'da ölmüştür (Badā'ūnī, ingl. trc. Lowe, s. 420). *Darbārī Akbarī* (Lâhûr, 1898, s. 359) 'de ve *Ma'āṣir-i umarā* (II, 584) 'da Fayżī hakkında etraflı mâlûmat vardır. Gâyet velûd bir muharrir idi; 101 eser yazdığı rivâyet edilir. Vücûda getirdiği zengin bir kütüphâneye Ekber sâhip olmuştur.

Bibliyografya: Fayżī 'nin mektûpları, yazma olarak, Brltish Museum (Rieu, *Cat.*, s. 792, 984) 'da vardır. Bhāskara 'nin *Līlāvatī* 'sinin Fayżī tarafından yapılmış olan tercümesi, 1828 'de Kalküte 'de basılmıştır ve yine orada 1832 'de sanskrit metni neşrolunmuştur. Sanskrit metnin John Taylor tarafından yapılan bir tercümesi 1816 'da Bombay 'da ve H. Colebrooke tarafından bir tercümesi de 1817 'de Londra 'da basılmıştır (Longfellow yazdığı *Kavanagh* 'da bu tercümelerin birinden istifâde etmiştir); Fayżī 'nin en meşhûr eseri olan *Nal o Daman* 1831 'de Kalküte 'de ve muahhar bir baskısı 1263 'te, Newal Kishore Press tarafından, Lucknow 'da neşrolunmuştur. Fayżī 'nin şiirleri hakkında krş. Hammer, *Redekünste* (Wien, 1818); Ouseley, *Biograph. Notices*; Blochmann, *Ā'īn-i Akbarī*; Āġa Aḥmed, *Haft asmān* (Kalküte, 1873; yalnız *Markaz al-advār*); Beale, *Orient. Diction.*; *Grundriss. der iranishen. Philologie*, II, 308, 311, 352—355 ve Rieu ve Ethé katalogları.

(H. BEVERIDGE.)

FEYZULLAH EFENDİ. FAYŻ ALLĀH EFENDİ (1048—1115), Cāmi' al-Riyāsatayn al-Sayyid Fayż Allāh Efendi, osmanlı **şeyhülislâmlarından** olup, şevvâl 1048 'de Erzurum 'da doğmuştur (bk. Murādī, *Silk al-durar fī a'yān al-ḳarn al-ṯānī 'aṣar*, Bulak, 1301, IV, 6). Erzurum müftisi al-Sayyid Muḥammed b. Muḥammed 'in oğludur ve nesebi Şams al-Dīn al-Tabrīzī 'ye müntehi olmaktadır (bu nesebin tafsilâtı muhtelif kaynaklarda, farklı olarak, kayıtlıdır; bk. Şayḫī, *Vaḳāyi' al-fużalā*, Üniversite kütüp., trk. yazm., nr. 3216, 217; Müstakîm-zâde, *Devḥa-i maṣā'iḥ*, Üniversite kütüp., trk. yazm., nr. 1878, 39ª; Murādī, *ayn. esr.*, IV, 6); evvelâ babasından ve al-Sayyid 'Abd al-Mu'min Efendi 'den, sonra dayı-zâdesi İsmā'īl b. Murtażа ve Şayḫ Muḥammed b. Niẓām al-Dīn al-Vānī (meşhûr Vânî Efendi) 'den dera görmüş, hadîs ilmini de Muḥammed Ẓāhir İbn 'Abd Allāh al-Maġribī 'den okumuştur. Feyzullah Efendi 1074 'te, o sırada mühim bir mevki tutmuş olan Vânî Efendi 'nin dâveti üzerine, İstanbul 'a gelmiş ve aynı senenin zilhiccesinde Vânî 'nin kızı Ayşe ile evlenmiştir (Murādī, *ayn. esr.*, IV, 6).

Feyzullah Efendi şayhülislâm Minḳārī-zâde Yaḥyā Eendi 'nin, mülâzemet ile 40 akçe medreselerinden birine tâyinine mütedâir olan teklifini Vânî Efendi 'nin: — „Bu tarikın neticesi mevleviyete müeddî olur" — demesi üzerine, reddetti (Şayḫī, *ayn. esr.*, s. 218). Cemâziyelâhır 1078' de hacca giderek, haylı müddet Hicaz 'da kaldıktan sonra, avdet ve o aralık Yeni-Şehir 'de bulunan mevkib-i humâyuna iltihak ile, onunla birlikte Selânik 'e gidip (receb 1080), aynı senenin şâbanında, şehzâde Mustafa 'nın vefat eden hocası al-Sayid Muḥammed Efendi 'nin yerine, hocalığa tâyin edildi ve Mehmed IV. 'in emri ile, kendisine mülâzemet de verildi. Bundan sonra, sırası ile, 1670 mayıs/haziranda (1801 muharrem) Haydarpaşa, aynı senenin şâbanında Üsküdar 'da mihr-mâh, zilhiccede sahn-ı saman, 1672 mayısta (1083 muharrem) Ayasofya medreselerine, 1673 teşrin I./teşrin II. (1084 receb; Rif at, *Devḥat al-maṣā'iḥ*, İstanbul taş basması, 74 'te, yanlış olarak, İstanbul pâyesinin 1806 'da verildiğini söyler) 'de, İstanbul pâyesi ile, Süleymaniye dârülhadîsine tâyin olundu. 1675 temmûz/ağustos (1086 cemâziyelevvel), Anadolu pâyesi ile, Sultan Ahmed medresesine, 1678 ağustos/eylûlde (1089 receb), Rûmeli pâyesi ile, şehzâde Ahmed (Ahmed III.) 'in muallimliğine nasbedilen Feyzullah Efendi, 1686 nisan/mayısta (1097 cemâziyelâhır), padişaha âit bahçelerden birinde at bulundurmak suçundan dolayı, gazaba uğrayarak, vazifesinden uzaklaştırılmış ve yerine imam-ı sultanî İbrahim Efendi getirilmiş ise de, beş gün sonra bu isnâdın yalan olduğu görülmüş ve anlaşıldığına göre, vazifesine iâde edilmiştir. Aynı senenin şâbanında kendisine, arpalık olarak, Eyyûb kazası verilen Feyzullah Efendi, 7 teşrin II. 1686 (20 zilhicce 1097) 'da, Es'ad-zâde Seyid Mehmed Efendi 'nin vefatı ile inhilâl eden **nakîbüleşrâflığa** tâyin olunmuş ve 15 şubat 1688 (12 rebiülâhır 1099) 'de Debâg-zâde Mehmed Efendi yerine, şeyhülislâm olmuştur. Râşid (*Tarih*, İstanbul, 1153, I, 140a) ile Silâhdar (*Tarih*, İstanbul, 1928, II, 323) aynı tarihte mutabık oldukları hâlde, Hammer (*Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1838, XII, 248) 'in bu tarihi 10 şubat (7 rebiülâhır) olarak göstermesi yanlıştır. Şayḫī (*ayn. esr.* s. 218) bu hâdisenin rebiülevvelde ve Siyâvuş Paşa vak'ası neticesinde olduğunu yazmakla, vak'ayı gerek tarihi, gerek cereyan şekli bakımından, yanlış kayetmiştir. Diğer terâcüm kitaplarında mukayyet 12 rebiülevvel tarihinin keza hatalı olduğunu söylemeliyiz. Feyzullah Efendi 'nin bu ilk meşihatinden azli askerî bir karışıklık neticesinde vukua geldiği için, bir parça izahı lâzımdır. 2 mart 1688 (27 rebiülâhır 1099)

pazar günü akşamı sadrâzam Siyâvuş Paşa aleyhine yeniçeriler isyan etmişler ve bu sırada Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ile birlikte sadrâzam sarayında bulunan Feyzullah Efendi vesâteti ile, 6. saatte mühür-i humayunu Siyâvûş Paşa'dan almışlar ve muvakkaten Feyzullah Efendi'de bırakıp, 28 sabahı sadrâzamı öldürerek, aynı gün Feyzullah Efendi ile berâber, Ağakapısı'nda toplanmışlardı. Hâlbuki bu sırada Ağakapısı'nda bulunmak tehlikeli ile Feyzullah Efendi azledilmiş bulunuyordu. 28 akşamına doğru, mâzûl olduğundan bihaber, mühr-i humayunu teslim için saraya gelen şeyhülislâm, bir sandala konularak, Kuzguncuk'taki yalısına götürülmüştür (Silâhdar, *ayn. esr.*, II, 342). Râşid (I, 141b) aynı vak'ayı 28'de başlamış ve Feyzullah Efendi 30'da azledilmiş gibi gösterirse de, Silâhdar gün ve hattâ saat dahi tasrih ettiği ve ayrıca „ertesi mâh-ı mezbûrun 29. salı günü ki, cemre-i sâlistir" dediği cihetle, verdiği mâlûmatın doğru olduğuna şüphe bırakmıyor. Feyzullah Efendi bir hafta kadar Kuzguncuk'taki yalısında ikamet ettikten sonra, doğduğu yer olan Erzurum'a gönderilmiş (Şeyhî, *ayn. esr.*, s. 219) ve 7 sene kadar orada kaldıktan sonra, 1695 kânun II. / şubatta (cemaziyelâhır 1106) evvelce hocalığında bulunduğu Mustafa II.'nın cülûsunu müteâkip, sâdır olan hatt-ı humâyûn mûcibince, Erzurum'dan getirilmesi için, tavzif edilen ser-bevvâbân-i şehriyârîden Ebû Bekir Ağa ile aynı senenin ramazanının 8'inde İstanbul'a gelmiş (İbrahim Sırrı, *Tarih-i Mustafa Han*, Üniversite kütüp., TY., nr. 3488, 12 v.d.), bir hafta kadar burada istirahatten sonra, 29 nisan 1695 (15 ramazan)'te Edirne'ye giderek, padişah tarafından hazırlatılan eve yerleşmiştir (Râşid, I, 210a; Silâhdar, *Nuşrat-nâma* ise, bu tarihi 20 olarak kaydeder; bk. Üniversite kütüp., TY., nr. 5983, 259a).

Şeyhülislâm tâyin edilmek maksadı ile Edirne'ye celbolunan Feyzullah Efendi'nin, vezîr-i âzam Ali Paşa'nın azlini müteâkip, 26 mayıs 1695 (12 şubat) çarşamba günü imâm-ı sultanî Mehmed Efendi yerine, ikinci defa olarak, şeyhülislâmlığa getirildiğini ve arpalığının da Tokat kazasına tahvil olunduğunu görüyoruz (Silâhdar, *ayn. esr.*, 259b; Râşid, I, 212a'da bu tarihi 11 şevvâl olarak kaydeder). Bundan sonra Feyzullah Efendi'nin, eski talebesi olan padişah üzerindeki büyük nufuzundan istifâde ederek, her şeye karıştığını ve padişahın da hocasına, tâyin ettiği sadrâzamlara: — „Zinhar şeyhülislâm efendinin re'yinden hâriç hareket eyleme" — diyecek kadar, itimad gösterdiğini görüyoruz (Silâhdar, *ayn. esr.*, 509a; Râşid, II, 11a).

Feyzullah Efendi bu itimadı fazla suistimâl etmiş, msl. Daltaban Mustafa Paşa sadrâzam nasbedildiği zaman, yanında getirdiği imâm-ı evvelli Hüseyin Efendi'yi bu vazifeye münâsip bulmayarak, kendi müezzini Pîrî-zâde'yi ona zorla kabûl ettirmek gibi, küçük işlere kadar müdâhalede bulunmuştur (Râşid, I, 265a). 9 seneye yakın süren bu ikinci şeyhülislâmlığının başlangıcında, henüz en küçük rütbeleri bile ihraz etmemiş olan oğullarını, büyük mevkilere yükseltmek için, çok kısa sayılabilecek bu müddet zarfında, İstanbul kadılığı, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri gibi, yüksek ilmiye makamlarına geçirmekle de iktifa etmeyerek, büyük oğlu Fethullah Efendi hakkında, kendisinden sonra bilfiil şeyhülislâm olmak üzere (ramazan 1113 = şubat 1702), bir de hatt-ı humâyûn ısdar ettirmiştir (bu fermânın sureti için bk. *Şefiknâme*, Üniversite kütüp., TY. nr. 1643, 113a v.d.) J. v. Hammer bu tevcihi Kara Çelebî-zâde Abdülaziz Efendi'nin, bilfiil şeyhülislâm var iken, şeyhülislâm rütbesini ihraz etmesine benzetirse de, gerek Şefik Efendi'nin ve gerek Naimâ'nın bilhassa işâret ettikleri vecihle, ondan çok farklıdır. Çünkü Abdülaziz Efendi'ye, yazdığı esere mükâfaten, şeyhülislâmlık pâyesi verilmiş, fakat mevcut şeyhülislâmdan sonra bilfiil şeyhülislâm olmak imtiyazı bahşedilmemiştir. Hâlbuki mezkûr hatt-ı humâyûnun mutâleasından açıkça anlaşıldığı gibi, Fethullah Efendi'ye şeyhülislâmlık pâyesi tevcih edilmekle berâber, babasının ölümünden sonra, padişah sağ olduğu takdirde, yeniden bir muâmele cereyan etmeksizin, bilfiil şeyhülislâm olacağı da kabûl ve tasdik edilmiştir. Bundan dolayı Silâhdar'ın da temas ettiği gibi, osmanlı tarihinde mezkûr hâdisenin eşine bir kere daha tesâdüf edilemez.

Belli-başlı makamları oğullarına, akrabasına ve müntesiplerine inhisar ettiren Feyzullah Efendi'ye karşı ulema arasında zâten mevcut olan hoşnutsuzluk, bahis mevzuu tevcih dolayısı ile, hâd dereceye çıktı. Bu galeyân o kadar açık ve şiddetli idi ki, bunu gören Feyzullah Efendi'nin yakınları dahi, vaziyetini düzeltmesi için, kendisini ikaz ettiler. Fakat Feyzullah Efendi, garip bir ruh hâleti ile, gidişinin iyi olmadığını bildiği hâlde, kendisine tavsiyede bulunan bir mahremine: — „Bizim hâlimiz Bahr-i Muhit'te fırtınaya müsâdif olan sefineye benzer; ya kenar-ı selâmet, ya liman-ı amân bulunacayadek, rüzgârın önüne düşüp gitmekten gayri çâremiz yoktur; kusur ve alçaklık etmek gelebe-i hussâda sebeptir; devletten ihtiyârî çıkmak, rızamız ile belâya uğramaklır" — cevabını verdiğini yine yakınlarından biri Naimâ'ya nakletmiştir (Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1283, VI sonunda Feyzullah Efendi vak'ası, s. 17 v.d.). Nitekim Feyzullah Efendi'nin âkıbe[illegible] tâyin eden isyanın İstanbul'da patlaması[illegible] tekad-

düm eden günlerden birinde bu galeyânın bâriz bir nümûnesini görüyoruz. Bir cuma günü Ayasofya'da cuma namazı hilâlinde, bir şahıs minbere çıkarak, sancak-ı şerîfi kapıp, taşra çıkmağa çalışırken, yakalanıp, istiçvap edildiği zaman, İstanbul halkının şeyhülislâm ile mensûplarını istemediğini söylemiş ve Feyzullah Efendi'li tarafdarlarının tazyiki ile, Limni'ye sürülmüştür (Şefik, *ayn. esr.*, 115b v.d.). Bu vak'a her hâlde şeyhülislâmı az-çok ikaz etmiş olacak ki, damadı Köprülü-zâde Abdullah Paşa'yı, aklacele kaymakam nasbettirerek, İstanbul'a yollamıştır.

Feyzullah Efendi'nin keyfî idâresine padişahın uzun zaman Edirne'de oturması ve bu ikametin daha fazla uzaması ihtimâli inzimam etmiş ve bu yüzden İstanbul'un siyâsî ve iktisadî bakımdan ikinci plâna düşeceği düşüncesi hoşnutsuzluğunun artmasında mühim bir âmil olmuştur. Filhakika Silâhdar (497a) ve Râşid (3b) bu ciheti Edirne vak'asının sebeplerinden biri olarak gösterirler. Bundan başka Silâhdar padişahın Edirne'de ikametini de Feyzullah Efendi'nin telkinine hamleder. Yine bu sıralardadır ki, Feyzullah Efendi muarızlarından sâbık şeyhülislâm imam Mehmed Efendi ile kul kethüdası Çalık Ahmed'i menfi bulundukları Bursa'dan, ihtimâl tetyip için, İstanbul'a naklettirdiği gibi, Amcazâde Hüseyin Paşa'nın damadı Sührâblı Ahmed Paşa ile kethüda mîrî Süleyman Ağa'yı da İstanbul'da ikamete mecbur etmiş ve bu suretle mezkûr dört kişinin kendi aleyhinde birlikte çalışmalarını mümkün kılmıştır (Şefik, *ayn. esr.*, 114b v.d.).

Edirne vak'asında Feyzullah Efendi. Yukarıdan beri verdiğimiz izahat muhtelif âmillerin te'siri ile muhitin isyana tamâmiyle müsâit bir zemin arzettiğini açıkça göstermektedir. Filhakika çok sürmeden, bu isyan patlak vermiş ve tarihlerde „Edirne vak'ası" nâmı ile anılan meşhur hâdise zuhûr etmiştir. Bu vak'anın meydana gelmesinde Feyzullah Efendi'nin te'siri o kadar büyüktür ki, Naimâ mezkûr vak'aya, Edirne vak'ası değil, „Feyzullah Efendi vak'ası" adını vermiştir. Kanaatimizce Naimâ'nın bu görüşünde büyük bir isâbet vardır. Binâenaleyh Feyzullah Efendi'nin hâl tercümesini yazarken, Edirne vak'asının cereyan şeklini de bir az tetkik etmek ve muhtelif eserlerde bu hususta göze çarpan ihtilâflı noktaları belirtmek lâzımdır. Bir rivâyete göre, sadrâzam Mehmed Paşa ile vezir-î sânî Hasan Paşa bu isyanı tahrik etmişler (Silâhdar, 496a) ve Râmî Mehmed Paşa, isyandan bir ay kadar önce, cebeci-başılık ile çırağ ettiği İbrahim Ağa'yı, tahrikât için, İstanbul'a göndermiştir (Râşid, II, 5a). Râmî Mehmed Paşa sadâret makamına Feyzullah Efendi sâyesinde gelmişse de, onun ve oğullarının her işe müdâhaleleri kendisini bizar etmiş ve o da bu sebeple şeyhülislâm aleyhine tahrikâtta bulunmuş olabilir. Filhakika vak'ayı gâyet yakından takip eden Silâhdar da, bizzat kendi müşâhedelerine istinat etmek şartı ile, Râmî Mehmed Paşa'nın bu hâlet-i rûhiyesini açıkça yazmaktadır. *Şefiknâme*'de sadrâzamın bu hareketinden bahsedilmemesini, müellif ile aralarındaki dostluk dolayısı ile, tabiî görmek icap eder.

İsyan 200 kadar cebecinin, tedâhülde kalmış ulûfelerini istemek bahânesi ile, 3 rebiülevvel pazartesi akşamı (4 rebiülevvel salı gecesi 1115 = 17 temmûz 1703) odalarında verdikleri karar mûcibince, ertesi sabah cebehâneye kapanarak, ulûfe talepleri ve gülbang çekmeleri ile başlar (Silâhdar, 498b). Râşid (II, 5a) vak'ayı gün itibârı ile doğru, fakat tarih itibârı ile yanlış olarak, 5 rebiülevvel salı gecesi diye kaydetmiş ve Hammer ise, haklı olarak Râşid'i tenkit ederken (XIII, 112 v.d.), 5 değil, 3 tarihinin doğru olması icâp ettiğini söylemiş, fakat gün tasrih etmemiştir. Silâhdar'ın vak'a gününü de söylemesi isyanın başlangıcını, kat'î olarak, tesbit etmemizi mümkün kılmıştır. İsyanın çabuk yayılmasına, saydığımız sebepler ile birlikte, İstanbul'da askeri ve ulemâyı ellerinde tutan ve her ikisi de Feyzullah Efendi'nin damadları olan kaymakam Köprülü-zâde Abdullah Paşa ile İstanbul kadısı Seyyid Mahmud Efendi'nin, isyandan bir hafta evvelinden beri, dargın olmaları ve bundan dolayı Abdullah Paşa'nın dâvetine, hastalık bahânesi ile, iştirâk etmeyen Mahmud Efendi'nin, bilâhare ister-istemez Et-meydanı'nda âsîler safında yer alması ve buna munzam olarak, cebeci-başı Hâşim-zâde'nin âsîler tarafından katli üzerine, Abdullah Paşa'nın artık her şeyin bittiğini söyleyip, saraydaki cemiyeti dağıtmakla, hazır bulunanların önce evlerine ve daha sonra Et-Meydanı'na gitmelerini mümkün kılmış olması, daha doğrusu Abdullah Paşa'nın bu vak'ada gösterdiği gevşeklik, isyan edenlerin 3—4 gün içinde İstanbul'da hâkim olmalarında başlıca âmil olmuştur. 7 rebiülevvel cuma günü Orta câmide toplanan ve bir takım tâyinler ile meşgûl olan âsîler bu arada Başmakçı-zâde'yi şeyhülislâmlığa, Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın damadı Sührâblı Ahmed Paşa'yı kaymakamlığa tâyin etmişler ve aynı gün, Edirne'ye göndermek üzere, bir mahzar da hazırlamışlarsa da, bunun meâli büyük dedi-kodulara yol açmış ve ancak ertesi gün üzerinde bâzı tâdilât yapılan ve şeyhülislâm ile oğullarının azil ve kendilerine teslimini ve padişahın bir an evvel İstanbul'a gelmesi lüzûmunu belirten mahzar alenen okun-

duktan sonra, aynı gün (8 rebiülevvel cumartesi) ikindiden sonra, âsîlerin elçileri vasıtası ile, Edirne'ye gönderilmiştir (Silâhdar, 505ª) İstanbul'daki bu isyan hareketinden Edirne'de bulunanlar ancak vak'a zuhûrunun altıncı gecesi olan pazar gecesi, Abdullah Paşa'nın çuhadarı ile Feyzullah Efendi'ye yolladığı mektup sâyesinde, haberdar olmuşlardır (Silâhdar, 507ª; Râşid çuhadarın Edirne'ye duhûlünü vak'a zuhûrunun dördüncü cuma günü diye kaydederse de, mezkûr sene vekayiinde Silâhdar'ı yegâne kaynak olarak kullanan Râşid'in verdiği bu tarih hatalıdır.). 11 rebiyülevvel salı günü İstanbul'dan gönderilen elçilerin Edirne'ye bir konaklık yer olan Hafsa'ya vâsıl oldukları ve Edirne'ye girmek üzere bulundukları haber alınınca, sadr-âzam sarayında bir toplantı yapılarak, elçilere karşı takınılacak tavır kunuşuldukta, Râmî Mehmed Paşa elçilerin bir kere dinlenilmesini ve ona göre hareket edilmesi fikrini ileri sürmüş; fakat Feyzullah Efendi bu fikrin suret-i kat'î yede aleyhinde bulunup, kendi fikrini kabûl ettirmekle, Edirne bostancı-başısı Ali Ağa (Kıptî Ali Paşa)'yı, 400 kadar bostancı ile, Hafsa mevkiine yollatmış, o da elçilerin ellerinden mahzarı alarak, her kesin gözü önünde yaktığı gibi, elçileri de Eğridere palankasına hapsettirmiştir. Mamafih asıl mahzarı saklayarak, başka bir kâğıdı yaktığı da rivâyet edilir (Silâhdar, 508b; Şefik, *ayn. esr.*, 121b v.d.). Şefik Efendi'nin verdiği mâlûmatı da buna ilâve edersek, bostancı-başı Ali Ağa, Hafsa'ya gitmeden evvel, Râmî Mehmed Paşa onunla gizlice görüşerek, Ali Ağa'dan mahzarı istediği ve bu hizmete mukabil, kendisine bâzı menfaatler vaad edildiği neticesine varırız.

Bu vak'adan bir az sonra Ali Ağa'nın, vezâret ile, rikâb-ı humâyûn kaymakamlığına tâyin olunmasının ve Feyzullah Efendi'yi azlettirmeği başlıca emel edinen Râmî Mehmed Paşa için, şeyhülislâmın aleyhinde olduğunu bildiği böyle bir vesikanın elde edilmesinin ehemmiyeti âşikârdır. Bu itibarla rivâyetin doğruluğuna hükmedebiliriz. Padişah işe, bu vak'adan iki gün sonra (13 perşembe), vezîr-i âzâmı dâvet ederek, elçilere niçin fena muâmele edildiğini ve bunun istanbulluları tahrik etmekten başka bir şeye yaramayacağını söylediği zaman:— „Siz bana hocanızın sözünden hiç bir zaman dışarı çıkmamaklığımı söylemiştiniz, bu şekilde hareketim de yine onun re'yi ile olmuştur" — demiş ve rivâyete göre, mahut mahzarı padişaha göstermiştir. Bunun üzerine padişah şeyhülislâmı azlederek, onun Erzurum'a nefyedilmesini emretmiş; Râmî Mehmed Paşa da buna dâir olan hatt-ı humâyûnu alıp, Feyzullah Efendi ile oğullarını yatsı ezanına kadar namazgâh sahrasına celbeyledikten sonra (Şefik, *ayn. esr.*, 123b), Edirne'ye bir saat mesâfedeki Sabuncu karyesine göndermiştir. Râşid (II, 11b), yanlış olarak, Feyzullah'ın oğullarının ayın 16'sında Sabuncu karyesine gönderildiğini yazar. Bunun ertesi günü Eğridere palangasında bulunan elçiler çağırılarak, gönülleri alınmış ve getirdikleri mahzara cevâben sâdır olan hatt-ı humâyûnda şeyhülislâm ve oğullarının azledildiği ve âsîlerce münâsip görülen tâyinlerin yapıldığı ve padişahın da yakında İstanbul'a avdet edeceği bildirilmiş ve artık cemiyetlerinin dağılması lüzûmu kendilerine anlatılmıştır. Hâlbuki bu sırada İstanbul'da bulunan isyan erbâbı son vaziyetten, yâni Feyzullah Efendi'nin azlinden, haberdar değildirler. Elçilerin Eğridere palangasına hapsedilmelerinden münfail olarak, artık kat'î surette, Edirne üzerine yürümek lüzûmuna kani olmuşlardı. Padişahın, Feyzullah Efendi'yi azletmekle berâber, diğer taraftan da Varna'da bulunan bu zâta, gönül almak için, bir hatt-ı humâyûn göndermesi; vezir-i âzamın ise, elbise, yiyecek ve içecek gibi şeyler yollaması (krş. Silâhdar, 526b; Şefik, *ayn. esr.*, 124a) halk arasında bu azlin gösterişten ibâret olduğu dedi-kokusunun çıkmasına sebep olmuştur. Edirne'den hatt-ı humâyûn ile İstanbul'a geri gelen elçiler Feyzullah Efendi'nin Varna'da, Trabzon'a gitmek için, gemi tedârikinde olduğudu söyleyince, âsîlerden bâzıları yollu gemiler ile, kendisini yakalamak üzere, Varna ve Balçık gibi, başlıca limanları tutmuşlardı. Edirne'de bulunanlar ise, isyanın müsebbibi Feyzullah Efendi olduğunu ve o denizde boğulduğu takdirde, istanbulluların kendisini yakından göremeyeceklerini düşünerek, Alaca-Hisar'a yerleştirmek üzere, mâzûl şeyhülislâmı Varna'dan geri çevirdiler. İstanbul âsîleri bu hareketi de Feyzullah Efendi'nin lehine tefsir ile, onun İstanbul üzerine Kırım, Bucak ve Nogay askerleri ile Kırım hanını getirmek tedbirinde olduğunu düşündüler. Görülüyor ki, bu suretle Edirne vak'asının çıkmasına Feyzullah Efendi ne kadar âmil olmuşsa, vak'anın bir türlü yatışmamasına da onun tehdidini ikaa kadir bir adam olarak tanınması ve istanbullulardan intikam alacağı korkusu o nisbette hâkim olmuştur. Mamafih âsîler bundan sonra da derhâl yola çıkmamışlar ve bir kaç gün evvel Edirne'den elçi olarak gelen ve hâlen mahbus bulunan Selim Ağa'nın: — „Sizin bu kuvvetinizi padişah bilmiyor; eğer yeniden bir mahzar yazarak, benimle yollarsınız, işler sefersiz düzelir" — demesine inanıp, kendisini hapisten çıkararak, Edirne'ye göndermişler ve yeni mahzarın cevabını beklemeğe başlamışlardır. Selim Ağa ise

Edirne'ye varır-varmaz (18 rebiülevvel salı), isyan teşebbüsünün büyüklüğünü ve işin laf ile hallolunamayacağını huzûr-ı humâyûnda söylemiş ve padişah da bunun üzerine, bir taraftan Râmî Mehmed Paşa'nın Edirne'de asker cem'etmesini ve diğer taraftan da bil'umûm paşaların acele Edirne'ye dönmelerini te'min için, hatt-ı humâyûnlar isdar etmiştir (Silâhdar, 513b). 22 rebiülevvel cumartesi günü Edirne'den vürûd eden elçiler, padişahın ikinci bir hatt-ı humâyununu getirerek, Orta câmide umûm müvâcehesinde okudular. Bunda ezcümle: — „Selîm Ağa ile gönderdiğiniz mahzar mâlûmum olmuştur" — denildikten sonra, ilk hatt-ı humâyûnda yazılanlar tekrar ediliyor ve: — „Cemiyetinizi dağıtın!" — deniliyordu. Fakat âsîlere bu hatt-ı humâyûn da te'sir etmemiş, bilâkis yol hazırlıkları hızlandırılmıştır. 26 rebiülevvel çarşamba günü *ḫurūc 'ala 'l-sulṭān* fetvâsı verildiği ve diğer taraftan Edirne'de sefer tedâriki hazırlıklarının ilerilediği görülmektedir. Ertesi gün askerin sadâkatini te'yit için, ekmek ve tuz üzerine yemin ettirildiği gibi, yine aynı gün evvelce Edirne'ye gelmeleri istenen paşalar da şehre dâhil olmuşlardır (Silâhdar, 516a). Edirne'de bu vak'alar cereyân ederken, İstanbul âsîleri de aynı gün (27) Davudpaşa'da Çırpıcı çayırında toplanıyorlar ve buradaki üç günlük ikametlerinden bilistifâde, yol esnâsında zahîre yokluğu çekmemek için, Silivri'ye mavnalar ve oradan diğer merhalelere arabalar ile zahîre nakletmeye başlıyorlardı.

Râmî Mehmed Paşa da 29 rebiülevvel cumartesi günü, bütün maiyeti erkânı ile berâber, Sulak-Çeşmesi yanındaki hacılar mezarlığı nihâyetinde hazırlanan ziyâfette bulunduktan sonra, alay göstererek, Buçuk-Tepe'de bulunan padişahın önünden geçip, o gün İskender-Köyü deresine gitti. 4 rebiülâhır perşembe günü ise, serdar tâyin edilen Râmî Mehmed Paşa padişahın huzûrûna dâhil olarak ve kendisine kılıç kuşatılıp, hil'at giydirildikten sonra, sancak-ı şerîfi ve miftâh-ı kâbeyi alarak, Pamuk-Kale sahrasındaki yerine varıp, askere yakında İstanbul âsîleri ile mukabele vukû bulacağını söyledi ve onları teşci etti. Mezkûr mahalde bir günlük bir istirahatten sonra, 6 rebiülâhır cumartesi günü Hafsa mevkiine indi. İstanbuldakiler de Davutpaşa sahrasındaki ikametgâhlarından sonra, müfti ile oğullarının ve etbâının emlâkini zapt ve yüz kese akçeden ziyâde nakidlerini yol harçlığı yaparak, 30 rebiülevvel pazar günü yola çıktılar. Halkı kendilerine celbetmek için, önlerinde yüksek sesle *Kur'an* okuyan mektep çocukları da yürütüyorlardı. Küçük-Çekmece, Büyük-Çekmece (1 pazartesi) yolu ile, 3 günde Silivri'ye geldiler (salı). Burada bir gün kalıp, Başmakçı-zâde yerine tâyin edilen şeyhülislâm İmâm Mehmed Efendi'nin ısrarı ile, Mehmed Efendi'nin eski talebesi olan Ahmed (Ahmed III.)'in cülûsuna karar verdiler. Çalık Ahmed'i de bunu kabûle mecbûr ettiler. Bundan sonra yine yollarına devamla, 4 rebiülâhır perşembe günü Kafaklı menziline ve 5 cuma günü Çorlu'ya vararak, şehrin orta kenarında vâki Kumluca deresinin beri tarafına indiler. Aynı gün hutbe Ahmed'in adına okundu. Râmî Mehmed Paşa tarafından serasker nasbolunarak, ileri yollanan vezir Çakırcı Hasan Paşa ile diğer paşalar, 8.000 kadar suvari ile, 5 cuma günü Çorlu kasabasının mezkûr Kumluca deresinin diğer tarafına çadırlarını kurmuşlardı. Hasan Paşa karşıdaki âsîlerin, söylenildiği gibi, başı-bozuk olmayıp, hakiki asker olduğunu görünce, korkuya kapıldı. Maiyeti erkânı ile yaptığı istişâreden sonra, içlerinden bir kısmını İstanbul'dan gelen orduya gönderdiler ve bunlar da âsîlerin vezîr-i âzamı makamında olan Sührâblı Ahmed Paşa ile, işi sulh yolu ile halletmek için, son bir teşebbüste bulunarak, aradaki ihtilâftan düşmanların istifâde edeceğini ileri sürdüler; fakat istanbullular artık padişah olarak, Ahmed'i tanıdıklarını ve Sultan Mustafa'ya tarafdar olanlar ile konuşamayacaklarını bildirdiklerinden, bilmecburiye geri döndüler. Bunun üzerine vaziyetten haberdar olan Hasan Paşa, yeni bir istişâre ile, bu hâli Edirne'ye yazıp, cevap gelinceye kadar beklemeğe karar verdi. Bunu haber alan âsîler Hasan Paşa'ya „sedd-i râh" olmamasını, aksi takdirde muharebe edeceklerini söyledikleriden, Hasan Paşa da, mecburen ve cevap beklemeden, ordusunu geri çekmiş ve acele ile rebiülâhırın 7. pazar günü vesir-i âzama mülâki olup, vaziyeti şifâhen anlatmış ise de, Râmî Mehmed Paşa kendisini, izinsiz gelmesinden dolayı, mes'ûl tutmştur. Sadrâzam aynı gün, âsîler ile karşılaşmak mukarrer olduğu cihetle, askere cesâret vermesi için, padişahın Hafsa'ya gelmesini isteyen bir telhis yazarak, Edirne'ye gönderdi. Ertesi gün (8 pazartesi) padişah erkenden Hafsa'ya dâhil oldu. Vezîr-i âzam kendisine Hasan Paşa'nın düçar olduğu müşkilâtı anlatarak, metrise girilmesi ve toplar vaz'olunması hususunda istîzanda bulundu. Aynı gün âsîler de Babaeski merhalesine varmakla, arada bir merhale kalmıştı.

İki tarafın askerleri arasında gizlice cereyân eden müzâkereler sonunda yapılan misak metni, tebdîl-i kıyâfet etmiş birisi ile, Hafsa'dakilere gönderilmiş ve onlar da bunu her kesin gözü önünde okuyamayacakları cihetle, „güreş tutmak„ bahânesi ile, metristen uzaklaşıp, okumuşlardır. Akşam olunca ıslık çalıp, vaktin

geldiğini birbirlerine bildirdirerek, ondan sonra bayraklarını açıp, Babaeski'ye doğru yollandılar (krş. Silâhdar, s. 522ª; Şefik, 131ᵇ v.d.). Vaziyetin vehâmetini gören sadrâzam, padişahı haberdar ettikten sonra, Edirne'ye dönerek, ihtifa etti (Şefik, 132ᵇ). Padişah da, bu vaziyet üzerine, bir arabaya binerek, akşamın 7. saatinde Edirne sarayına dâhil oldu. Edirne'de hâkim bulunan bu karışıklık sırasında, yalnız vezîr-i sânî Hasan Paşa iş başından ayrılmamış ve ertesi gün (9 salı) Hafsa'ya varan âsîlerin sadrâzamı bulunan Sührâblı Ahmed Paşa ile irtibat kurmak sureti ile, melhûz bâzı karışıklıkları önlemiştir. 23 ağustos 1703 (rebiülâhırın 10. çarşamba günü)'te güneşin doğmasından 2,5 saat sonra, Ahmed III. iclâs edilerek, bir aydan fazla bir zamandan beri devam eden herc-ü merc sona ermiştir (Silâhdar, 523ª; Naimâ, *ayn. esr.*, s. 24 ve Şefik, *ayn. esr.*, 136ᵇ bu tarihi 9 rebiülâhır olarak gösterirler; J. v. Hammer — XIII, 129 — de bu eserlere istinâden ederek ve Silâhdar'ı görmeksizin, cülûsun 9 rebiülâhırda vukû bulduğunu kaydederse de, Silâhdar'ın vak'ada hâzır bulunması ve saat dahi tasrih etmesi hasebiyle, cülûsu 10 çarşanba olarak kabûl etmek yanlış olmasa gerektir).

Bu büyük vak'anın başlıca müsebbibi olan ve azlinden sonra Varna'ya gönderilen Feyzullah Efendi oradan vaziyetini bildirmek üzere, sadrâzama gizlice bir tezkire yazmış; Râmî Mehmed Paşa da bunu padişaha arzederek, müftinin Eğriboz'a nakli için, fermân istemiştir. Bu fermân sâdır olduktan sonra, Feyzullah Efendi Pravadi'ye gitmiş ve bu esnâda İstanbul'dan 300 nefer ile gelen bir „çorbacı" şehrin kadısından müftinin kendilerine teslimini talep eylemişse de, kadı buna râzı olmamıştır. Feyzullah Efendi buradan ayrılıp, Çenke-Balkanı'ndan ve Çalı köyünden geçerek, İslimiye kasabasına geldiği sırada, bir an evvel Eğriboz'a gönderilmesi için, yeniden bir fermân isdar edilmiş ve bunun üzerine o da, eski Zagra ve Çerpan kasabalarını geçerek, Sâlihler menziline muvâsalat ettiği sırada, dergâh-ı âli kapıcı başılarından Paşa Hüseyin Ağa ve iki bostancı ustası buraya gelmişlerdir. Bunların getirdikleri fermânda cülûs-ı humâyûn vâki olduğu bildirilerek, Feyzullah Efendi ile oğullarının Edirne'ye geri getirilmeleri isteniliyordu. Bunun üzerine yola çıkarılan Feyzullah Efendi ertesi gün Mustafa Paşa köprüsüne (Cisr Mustafa Paşa) geldiği sırada, Edirne'den gelen Karakaş Mustafa ve Durcan Ahmed, Feyzullah Efendi'nin bulunduğu hanın kapısını bağlayarak, Feyzullah Efendi'ye ağıza alınmaz küfürler ettiler ve bilâhare kendisini ve oğullarını çırıl-çıplak denilecek derecede soyup, yola çıkararak, orduya getirip, yeniçeri ağası hapsine koyarak, üç gün üç gece türlü-türlü işkence yaptıktan sonra, malını söyletemediklerinden, bu defa Edirne'de zındana atıp, burada da daha fazla işkencede bulundular. Fakat yine emellerine nâil olamayınca, ilmiye ricâlinden olan bu zatların idamlarını mümkün kılabilmek için, mensûp oldukları meslek tahvil edilip, Feyzullah Efendi'ye Kandiye sancak beyliği ve oğlu Fethullah Efendi'ye de Alaca-Hîsar sancak beyliği tevcih olundu (Şefik, *ayn. esr.*, 134ª); şeyhülislâm İmâm Mehmed Efendi'den fetva alınıp, bütün ulemaya da imza ettirildikten sonra, rebiülâhırın 21. pazar günü Feyzullah Efendi zındandan çıkarılıp, bir hamal beygirine bindirilerek, Bat-Pazarı'na getirildi. „Din ve devlete hiyânet eden müftinin hâli budur „— sözleri ile Feyzullah Efendi'yi beygirden aşağı yuvarladılar; çökertip, boynunu vurarak ve ayaklarına birer ip geçirip, başını sakalından ayağına bağladılar. 300 kadar „kefere" iplerin ucundan yapışıp, önlerinde, ellerinde kandiller taşıyan ve günlük yakan papaslar olduğu hâlde, cesedi bir buçuk saatlik yerden sürükleye-sürükleye yeniçeri ordugâhına getirdiler ve teşhir ettikten sonra, gövdesini Tunca nehrine attılar; kellesini de, sakalından bir sopaya geçirip, bütün ordugâhı dolaştırdılar ve nihâyet onu da Tunca'ya fırlattılar (Silâhdar, *ayn. esr.*, 527ᵇ; bu husûsta bk. bir de Feyzullah Efendi'nin katlini bizzat gören İbrahim Nazîr Efendi'nin *Edirne tarihçesi*'nden naklen Ahmed Bâdî, *Riyâz-ı belde-i Edirne*, Bâyezid. kütüp., nr. 10391, I, 317 v.d.). Feyzullah Efendi'nin cesedinin, kendisini sevenler tarafından, bilâhare Tunca'dan çıkarılarak, Sitti Sultan câmii civarındaki Mevlâna Abdülkerim mektebinin avlusuna gömüldüğü söyleniyorsa da (Osman Nurî Peremeci, *Edirne tarihi*, İstanbul, 1940, s. 136), bunu tevsik edecek vesikaya mâlik değiliz. Feyzullah Efendi'nin vefatına *inna şahid bilâ şuhbat* mısraı tarih düşürülmüştür.

Feyzullah Efendi katledilerek öldürülen şeyhülislâmların üçüncüsü ve sonuncusudur (birincisi Âhî-zâde Hüseyin Efendi, ölm. 1043 ve ikincisi Hoca-zâde Mes'ûd Efendi, ölm. 1066). Feyzullah Efendi'nin taşıdığı *câmi al-riyâsatayn* unvanına gelince, bâzı kitaplar bunu yanlış izah etmişlerdir. Bu unvan hâce-i sultanîlik ile şeyhülislâmlığı nefsinde cemeden kimselere verilmiş bir sıfat olup, Feyzullah Efendi bu sıfatı taşıyan şeyhülislâmların ikincisidir (birincisi meşhûr hoca Sâdeddin Efendi ve üçüncüsü de Hasan Fehmî Efendi'dir; bk. Selânikî, *Tarih*, Veliyüddin kütüp., TY, nr. 2368, 166ª; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, IV, 717).

Feyzullah Efendi tab'an halim, dindar, âlim ve fâzıl bir zat olup, kaynaklar kendisini çok zeki ve sür'at-i intikalde yegâne olarak gösterirler. En büyük kusuru evlâd ve etbaına çok düşkün olması idi. Lüzûmundan fazla ikbâl kazanması, hattâ bâzan padişahı bile kuşkulandıracak kadar nufûz ve âlâyişe meclûp bulunması. (bk. Şefik, *ayn. esr.*, 111a v.d.; Naimâ, *ayn. esr.*, s. 5 v.d.) idbarında başlıca âmil olmuştur diyebiliriz. Feyzullah Efendi ilim ile meşgûl olduğu gibi, hattatlık ile de uğraşmıştır. Nesihte hocası Suyolcu-zâde Mustafa Efendi'dir (bk. Müstakîm-zâde, *Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭîn*, nşr. İbnülemin, İstanbul, 1928, 395 ve bundan naklen Habib, *Hatt ve hattâtân*, İstanbul, 1306, s. 130).

Gördüğümüz kaynaklar Feyzullah Efendi'nin şâirliğinden bahsetmiyorlarsa da, Es'ad Efendi (Süleymaniye) kütüphânesinde 2843 numarada kayıtlı *Dîvân-i Feyzullah Efendi*'nin ilk yarısının Feyzullah Efendi ve oğulları hakkında yazılan medhiye, kasîde ve gazeller ve ikinci yarısının ise, Feyzullah Efendi'nin arapça şiirlerini muhtevî bulunduğunu Ömer Aziz (*Edirne vak'ası*, Edebiyat fakültesi me'zûniyet tezi, 1929/1930). 'den naklen söyleyebiliriz.

Feyzullah Efendi'nin hayrâtı olarak, Erzurum'da bir medrese ile dârülkurâ ve câmi, Şam'da bir dârülhadîs, İstanbul'da medrese ve kütüphâne, Edirne'de Cebehâne yakınında (gördüğü bir rüyâ üzerine yaptırdığı) bir çeşme (Şefik, *ayn. esr.*, 116b), İstanbulda'daki medresesinin dış duvarında keza bir çeşme (tarihi Şâir Kâmî Efendi'nin olup, inşa tarihi olan 1112'yi göstermektedir). İbrahim Hilmî Tanışık (*İstanbul çeşmeleri*, İstanbul, 1943, I, 100) bu çeşmeyi, yanlış olarak, 1110'da vefat eden Ebû Said-zâde Feyzullah Efendi'ye izâfe etmiştir. Feyzullah Efendi'nin İstanbul'da Fatih'te eski hânesi karşısında (Naimâ, *ayn. esr.*, s. 42) yaptırdığı (itmamı 1112) medrese bugün Millet kütüphânesi adı ile mârûf olup, bilhassa medhali gâyet güzeldir. Feyzullah Efendi'nin bu medresede büyük bir kısmı tefsir, hadîs ve fıkha âit olmak üzere, 2193 cildlik bir kütüphânesi mevcuttur. Bu kitaplardan bir kısmının dağıldığı ve bâzılarının tekrar bulunup, yerine konuldugu, fihristteki kitapların bâzılarının kenarındaki meşrûhattan anlaşılmaktadır. Abdülhamid II. zamanında bil'umûm kütüphânelerin fihristleri tabedildiği esnâda, Feyzullah Efendi'nin kitaplarına âit olan fihrist, her nedense, tab'edilmemiştir.

Feyzullah Efendi'nin mühim mevkiler işgâl eden ve Feyzullah-zâdeler lekabını taşıyan evlâd ve ahfadına gelince, bu zâtın mevcûdiyetini kat'î olarak tesbit edebildiğimiz 7 oğlundan (J. v. Hammer, *ayn. esr.*, XIII, 132'de Feyzullah Efendi'nin 40 oğlu olduğunu söyleyen F. De la Mottraye'i tenkit ederken, onun 4 oğlu olduğunu söylemiştir) Fethullah efendi nakibül, eşraflığa kadar yükselmiş (Feyzullah Efendi'nin Edirne'de katlinden hemen bir az sonra, İstanbul'da öldürülmüştür), İbrahim ve Ahmed Efendi'ler Rumeli pâyesini ihraz etmişler, Ömer Efendi sahn-ı semandan birinde hocalıkta bulunmuş, Mehmed Efendi de yine ilmiye mesleğinden olduğu gibi, diğer ikisi Mustafa (ölm. 1158) ve Murtaza (ölm. 1171) Efendi'ler de şeyhülislâmlık makamına kadar yükselmişlerdir. Feyzullah Efendi'nin ahfadından Abdullah Efendi (Mustafa Efendi'nin oğlu) de Rumeli kazaskerliğine ve reisül'ulemalığa kadar terfi etmiş ve âile Mustafa Efendi'den yürüyerek, Abdullah Efendi'nin oğullarından Osman Efendi de Anadolu kazaskerliğinde bulunmuştur. Feyzullah Efendi'nin âilesi XIX. asrın başlarına kadar devam etmiştir. Feyzullah Efendi'nin damadları arasında Mirza-zâde Şeyh Mehmed, Esseyid Mahmud Efendi ve Köprülü-zâde Abdullah Paşa'lar bulunduğu gibi, oğullarından İbrahim Efendi (ölm. 1121) de Amca-zâde'nin damadı olmakla, Feyzullah Efendi âilesinin Köprülüler ile sıhriyet tesis ettiklerini de biliyoruz.

Eserleri: 1. *Ḥāşiya 'alā anvār al-tanzîl wa asrār al-ta'vîl* (Bayżâvî'nin meşhûr tefsirine hâşiye olarak yazılan eser Fâtiḥa sûresine kadar gelir. Bu kitabın bir nüshası için bk. Üniversite kütüp., arap. yazm., nr. 2120); 2. *'Aşam* hâşiyesi (bk. Müstakîm-zâde, *ayn. esr.*, 39a); 3. *Naṣā'iḥ al-mulûk* (bk. Müstakim-zâde, *ayn. esr.*, s. 399); 4. Ḥalḥalî, *Şarḥ-i 'aḳā'id* üzerine tâlikât (bk. Müstakîm-zâde, *ayn. esr.*, 39a); 5. *Kitāb al-aẕkār* (bir nüshası için bk. Üniversite kütüp., arap. yazm., nr. 5744); 6. *Macmū'a-i ḥikāyāt* (ilm-i muhâdarâta âit olup, oldukça sâde bir türkçe ile yazılan ve üç makaleden ibâret olan bu eserin bir nüshası için bk. Üniversite kütüp., TY, nr. 163v) 7. *Fatāvā-i fayżîya*, İstanbul, 1266 (Feyzullah Efendi'nin verdiği fetvâları muhtevidir); 8. Ḫaṭîb Ḳāsim, *Ravza*'nın tercümesi (bk. Müstakim-zâde, *ayn. esr.*, 39a). Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri*'nde Fevzullah Efendi'nin *Riyāż al-raḥma* edende bir eseri daha zikredilmektedir.

Bibliyografya: Feyzullah Efendi'nin hâl tercümesi hakkında metinde zikrettiğimiz muhtelif biyografya eserlerinde mâlûmat verilmektedir. Ancak bunlardan en mufassal ve doğru mâlûmat Şeyhî ile Murâdî'dedir. Bâdî Efendi'nin yazdığı hâl tercümesi aynen Rifat Efendi (*Riyâz-ı belde-i Edirne*, II,

115 v.d.) 'den alınmıştır. — Tarihler: Tarihler içinde Edirne vak'asına âit en doğru ve mufassal mâlûmat Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa 'nın bilhassa bir çok yerlerini müşâhedeye müstenit olarak yazdığı *Nusret-nâme* adlı eserinde olup, bu eser müverrih Râşid Efendiye me'haz olmuştur. Fakat Râsid Efendi *Nusretnâme* 'de zikredilen bâzı hâdiselerin tarihlerini yanlış iktibas ettiği gibi, bir çok vak'aları da atlamıştır. Edirne vak'asının bilhasaa Edirne 'de cereyan eden kısmına âit tafsilât ve bu vak'a ile alâkalı bir çok hatt-ı humâyûnlar Edirne vak'asının müstakil bir tarihi olan Şefik Efendi 'nin *Şefik-name* adlı eserinde bulunmaktadır. Şimdiye kadar, gerek *Nusrat-nâme* ve gerek *Şefik-nâme* 'den, lâyıkı ile istifâde edilememiştir. Naimâ, Feyzullah Efendi vak'asında, Edirne vak'ası hakkında oldukça mufassal mâlûmat verir. Örfî Mahmud Ağa 'nın Edirne tarihçesinde (*Berâ-i şehr-i Edirne*, Üniversite kütüp., TY, nr. 3612, 34b v.d.) bu vak'aya âit verilen malûmat ehemmiyeti hâiz değildir. Şem'dânî-zâde (*Murî' al-tavârîḫ*, Bayezid kütüp., TY, nr. 5144, 295a v.d.) 'nin verdiği izahatın bâzı kısımları Râşid 'den ve bâzı yerleri de Naimâ 'nın eserinden alınmıştır. Ahmed Bâdî (*Riyâz-ı belde-i Edirne*, I, 297—321) Edirne vak'asını, Silâhdar 'ı görmeksizin, aynen Râşid 'den almıştır. — Ecnebî kaynaklardan F. De la Mottraye, I. *tür. yer.*; Kantemir, s. 736 v.d.; Chissul (*Travels*, s. 69 v.d.) 'un Edirne vak'ası ve Feyzullah Efendi hakkında verdikleri mâlûmat mühim değildir. — Edebî kaynaklardan XVIII. asır halk şâirlerinden Mehmed Rıza 'nın Edirde vak'asından bâhis mânzûmesi (Âşık Mehmed Rıza, Mehmed Hâlid Bayrı, *Ülkü mecmuası*, seri III, nr. 4, nisan 1947, s. 8 v.d.), Edirne vak'asının halk arasında da derin akisler meydana getirdiğ'ni göstermesi itibârı ile, şâyân-ı dikkattir. Yukarıda mevzuubahsettiğimiz, fakat görmediğimiz *Dîvân Feyzullah Efendi* 'deki medhiye, gazel, ve kasîdeler ile Râşid divanındaki (Üniversite kütüp., TY, 414, 45a — 50a) iki kasîdeyi de edebî kaynak olarak burada zikredebiliriz. — Tetkikler: Feyzullah Efendi 'nin hayatı hakkında şimdiye kadar belli-başlı bir tetkik yapılmamıştır. Şemseddin Sâmî (*Ḳâmus al-a'lâm*), Bursalı Tâhir (*Osmanlı müellifleri*), Mehmed Süreyyâ (*Sicill-i osmânî*), Ali Cevad (*Tarih ve coğrafya lügati*), Ahmed Rifat (*Lûgat-i tarihiye ve coğrafiye*), Mehmed Nusret (*Tarihce-i Erzurum*, İstanbul, 1338, s. 98 v.d.), *İlmiye sâlnâmesi* ve Osman Peremeci (*ayn. esr.*, s. 134 v.d.) 'nin Feyzullah Efendi hakkındaki küçük yazıları ciddî bir tetkik mahsûlü olmaktan pek uzaktırlar.

Edirne vak'asına gelince, Ömer Aziz 'in *Edirne vak'ası* adını taşıyan ve yukarıda zikri geçen tezi bu hususta, kısmen olsun, bir tetkik eseri sayılabilirse de, o da *Şefik-nâme* 'yi hiç görmediği gibi, bahsettiği kitaplardan da lâyıkı vechiyle istifâde etmemiş; Silâhdar ile Râşid arasındaki münâsebetileri hakkı ile tâyin edemediği için, bir çok yerlerde tenakuzlara düşmüş ve vak'ayı oldukça sathî tavsif etmiştir.

(ORHAN F. KÖPRÜLÜ.)

FEZ. [Bk. FAS ŞEHRİ.]

FEZÂRE. FAZĀRA, Arabistan 'ın şimâlinde bir kabîle. Şeceresi şudur: Fazāra b. Ẕubyān b. Bağiż b. Ġayş b. Ġaṭafān. Necd 'de Vādi 'l-Rumma kenarında otururlardı. Câhiliye zamanında Ḥalāl mâbûduna taparlardı.

Fazāralere âit olan yerler arasında bilhassa şunlar zikrolunuyor: 'Adama, al-Akūdir, Aẓfūr, Baldaḥ, Barḳ, Cuşş A'yār, al-Dīl, Canafā, al-Cināb (Medine ile Fayd arasında), Dāra Dāşir, Yara'a, Kunayb, al-Luḳā'a, Ḳinn, Şubḥ ('Urfa dağı üzerinde, oldukça büyük mevki), Şu'abā, Urul ve 'Urayna. Dağlar arasında şunlar sayılır: Abān al-Asvad ve Abān al-Abyaż (ikisi arasında Vādi 'l-Rumma), al-Aḥdab, al-Akvām, Ẕu Urul, (Wüstenfeld, *Register*, s. 167 'de yanlış olarak Ẕu Varal) al-Ġarid (Banī Muḥārib ile müşterek), al-Mucaymir ve Ẕāt al-'Alunda tepesi ile birlikte 'Urfa 'l-Acbāl. Su kuyu ve kaynakları: 'Abāḳir, Arvā, Vādī Baṭn al-Livā (yalnız aşağı kısmı), Dūşir, al-Duşayna, Żiġn, al-Ḥisā, Ḥarza, al-Rīma, Rā'is, Şarc, 'Uvāra, Uraytināt ve al-'Uraym.

Tarih. Fazāraler, Ḥuẕayfa b. Badr ve oğlu Ḥişn kumandasında olarak, Dāḥis harbi denilen ve 'Abslar ile Ẕubyānlar arasında yıllarca süren muharebelerde mühim rol oynamışlar; Ẕu 'l-Muraykib, Yāmarīya, Habā'a, Rakm v.b. muhareberine de iştirâk etmişlerdir. İslâmın ilk senelerinde, Peygambere çok müşkilât çıkarmışlardı; rivâyete göre, Peygamber Uḥud 'da bindiği ilk atını Fazāralerin birinden satın almıştır. 5 (626) senesinde, Uyayna b. Ḥişn 'in kumandasında diğer Ġaṭafān kabîleleri ve Ḫayber yahudileri ile müttefikan, Medine şehrini muhasara ettiler (Hendek muharebesi). Ertesi sene Fazāralerden bir kısmı, Medine 'ye bir kaç mil mesâfede al-Ġābā 'da Peygambere âit bir deve sürüsüne akın ettiler. Bir Medine kervanını yağma edip reisi Zayd b. Ḥārişa 'yi yaraladılar; Zayd, intikam almak için, Mālik b. Ḥuẕayfa 'nin dul karısı Umm Kirfa Fāṭima 'yi esir ederek eziyetle öldürdü. 8 (629) senesinde, Peygambere karşı, Ḫayber yahudilerine

yardım etmek istediler ise de Peygamber bunu önledi. Fezâraler „bi'şat yılında" (6 = 630) Ḫarica b. Ḥiṣn'in riyâsetinde, Peygamberin huzuruna çıkarak, inkıyad ettiler. Peygamberin vefatından sonra, 'Absler ve diğer kabîleler gibi, islâmiyeti terk etmiler ise de, Abu Bekr tarafından, mağlûp edilmişlerdir.

Bibliyografya: Hamdânî, *Cazîra* (nşr. D. H. Müller), s. 174, 12, 177, 8, 178, 5, 180, 4, 9, 182, 13; al-Bakrî, *Geogr. Wörterbuch* (nş. Wüstenfeld), s. 63, 160, 235, 256, 358, 509, 525, 598; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 75, 144, 211, 227, 312, 341, 345, 601, 667, 698, 739; II, 24, 120, 133, 265, 301, 422, 514, 529, 550, 745; III, 274, 293, 365, 475, 554, 596, 602, 649, 663, 741, 748; IV, 192, 313, 362, 954, 1013, 1014; Aġânî, II, 109, 197; XIV, 50; XVI, 30 v.d. 54—57, 109; XVII, 114/115 ve fihrist bk. mad.; Ṭabarî, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 1465, 1557—1559, 1720, 1782, 1850/1891; II, 1381—1350; III, 1342/1343, 2008; F. Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen der arabischen Stämme und Familien* (Göttingen, 1852), 2. kısım: İsmâ'îlî kabîleleri, levha H 12; ayn. mlf., *Register zu den genealogischen Tabellen* (Göttingen, 1853), s. 167; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme* (Paris, 1847/1848), II, 424, 440—442, 453—458, 537/538, 633—635; III, 132, 154, 155, 158—159, 195, 218, 345, 348, 361/362; Muir, *The life of Mahomet* (London, 1858), IV, 3 v.d., 12 v.d., 106 v.d. (J. SCHLEIFER.)

FEZLEKE. FAZLAKA (A.) „cedvel" (< *fazâlika* „işte şu, işte bu" v.b.). Cem'edilen rakam'arın a't tarafına, yekûndan evvel, konulur. Türkçede „netice, hulâsa, muhtasar ifâde" mânalarında kull nılır.

FEZZAN. [Bk. FİZAN.]

FIDDA. AL-FİḌḌA, gümüş. Terkipçe altına en yakın olan mâden budur ve eğer arzın içinde terekkülü esnâsında soğuğun te'sirine uğramamış olsa idi, o da altın olacaktı; kuruluğu ile soğukluğu müsâvî nisbettedir. Bakır ve *raṣâṣ* (kurşun veya kalay) ile halite teşkil eder; fakat kolaylıkla da ayrılır. Uzun müddet âteş te'sirine mârûz kalırsa, yanar ve toprak altında da zamanla bozulur. Cıva buharı te'sirine mâruz olan gümüş cam gibi, kırılgan olur ve çekiç altında parçalanıp dağılır. Kükürt buharı gümüşü kararttır ve erimiş gümüş üzerine kükürt atılırsa, gümüş yanar, kararır ve cam gibi kırılır. Fakat üzerine bir az boraks dökülürse, eski hâlini alır; yalnız kütlesi bir az küçülür.

Iḫvân al-ṣafâ'dan çıkarılan bu mâlûmat, az-çok mufassal veya değişik hâlde, Aristo'nun *Kitâb al-aḥcâr*'ında ve Ḳazvînî'de de bulunur. Ḳazvînî, kurşun ve cıva buharlarından bahsederken, hatâ etmiştir; Wüstenfeld'in neşrettiği metinde görüldüğü gibi, kurşun ile kalay gümüşü görünmez hâle getirmez, ancak onu „bozar" veya „değiştirir" (*ġayyaba* yerine, *'ayyaba* yahut *ġayyara* okunmalıdır). Gümüşte cürûf yahut jenkâr bulunmasına gelince, bu bahis Aristo'nun *Aḥcâr* kitabına sonradan ilâve edilmiş olsa gerektir.

Mas'ûdî, bir koptîye atfen, Habeşistan'da iklimin sıcaklığı ve kuraklığı sebebinden, gümüşün altına tahavvül ettiğini kaydediyor. Coğrafyacılar ve kosmoğrafyacılar, bir çok gümüş mâden'erinden basederler; tabâbette gümüş eğintisi, ilâclara karıştırılarak, kullanılır ve bunun lüzûeetli ahlâtı kuruttuğuna inanılırdı. Yürek çarpıntısına iyi geldiği de söylenirdi.

Bibliyografya: *Iḫvân al-ṣafâ* (tab. Bombay), II, 79; *Steinbuch des Aristoteles* (nşr. Ruska), s. 58; Ḳazvînî (nşr. Wüstenfeld), I, 206; Mas'ûdî, *Murûc al-ẕahab*, bilhassa II, 378; Dimaşḳî, *Cosmographie* (nşr. Mehren), krş. fihrist. (J. RUSKA.)

FIKIH. FİḲH („anlayış inceliği", „bilgi") islâm hukuku ilminin ismidir; fıkıh romalıların *jurisprudentia*'sı gibi, „ilâhî hem de beşerî maslahatların ilmi" (*rerum divinarum atque humanarum notitia*)'dir ve dinî, siyâsî ve medenî hayatın bütün hususatına en geniş nisbette şâmil olup, hem ibâdetlerde (*'ibâdât*) hem de âile, miras emvâl ve ukûd gibi ictimâî hayat münâsebetleri icâbı olan bütün muamelâtta (*mu'âmalât*) yapılacak veya sakınılacak cihetlere dâir hukümleri ihtivâ eder; bundan başka, ceza ahkâmı ile muhakeme usûllerine ve nihâyet devletin idâresi ve teşkilâtı ile harp hukukuna taallûk eden hukümler de fıkıh mefhûmunun şumûlü içindedir.

Amme ve ferd hayatının ve ticaret münâsebetlerinin her vechesi, dinin tasvip ettiği ahkâma göre, tanzim edilmek gerekiyordu; işte bu ahkâmdan bahseden ilme fıkıh adı verilmiştir. Eski şeriat lisanında bu kelimenin mânası bu kadar şumüllü değildi; daha ziyâde *'ilm* mukabili olarak kullanılırdı. İlim tâbiri, *Kur'an* ve tefsirden başka, Peygamber ve sahâbelerden naklen gelen şer'î hukümleri sahîh olarak bilmek mânasını da ifâde ettiği hâlde (İbn Sa'd, II, 11, 127, 16; *al-Riwâyat va 'l-ilm*, müterâdif), fıkıh tâbiri, karşılaşılan bir meselede bu meseleye mümâsil hâllerde tatbik edilebilecek daha önceden verilmiş şer'î bir hukûm bulunmadığı yahut bilinmediği takdirde, müstakil olarak imâl-i fikir ve şahsî ictihat yolu ile hukme varma mânasında kullanılırdı. Bir meselenin böyle serbest mutâleası bir rey (*ra'y* = *opinio prudentium*) ile neticelenir ki,

bu tâbir bâzan fıkıh murâdifi olarak da kullanılırdı. Bu mânada ilim ile fıkıh şeriat âliminin birbirinden ayrı iki sıfatı sayılırdı (Navavî, *Tahẕîb*, nşr. Wüstenfeld, s. 703, 9); *fiḳh va rivāya*, (İbn Sa'd, V, 327, 10). İlmin heyet-i mecmuası, Mucāhid tarafından (*Kur'an*, II, 272 *man yu'ta 'l-ḥikma* 'nin izahatında), aşağıda sayılan unsurlardan mürekkep olarak târif edilir: *al-Ḳur'ān va 'l-'ilm va 'l-fiḳh* (Ṭabarî, *Tafsîr*, III, 56, 3). [Tevrat'ın karaite mezhebinden yahudi müfessiri Jepheth b. 'Alî (m. s. 950—980) bile *Daniel* 3, 2 'de (nşr. D. S. Margoliouth, *Anecdota Oxoniensia*, 1889, s. 33,7) *tiftāyē* 'yi *ahl al-'ilm va 'l-fiḳh* ibâresi ile tercüme ederek, bu farkı kabûl etmiştir]. Hārūn al-Raşîd vâlisi Harşama'ye ihtilâflı meselelerde *uli 'l-fiḳh fî dîn Allāh* ve *uli 'l-'ilm bi-kitāb Allāh* olanlar ile istişâre etmesini tavsiye eylemiştir (Ṭabarî, *Annales*, III, 717, 10). Bk. bir de *Muh. Stud.*, II, 176, not 6.

Bu mâna ile *'ālim* (cem. *'ulamā'*), *faḳîh* (cem. *fuḳahā'*) 'ten ayrı tutulur ve iki sıfatın aynı şahısta birleşmesi hâlinde bu iki vasıf (yahut mürâdifleri) bir terkip şeklinde ifâde olunur. İbn 'Omar, *cayyid al-ḥadîş* idi, fakat *cayyid al-fiḳh* değildi (İbn Sa'd, II, 11, 125, 5); buna mukabil İbn 'Abbās hadîs ile sâbit olan ahkâm bahsinde herkesten âlim (*a'lam*) idi ve ilk defa zuhûr edip haklarında tatbik edilebilecek menkûl hiç bir misâl bulunmayan ve ictihada muhtac bulunan ahvâlde de her kesten fakih (*afḳah*; yahut *aşḳafu ra'yan*) idi (*'ayn. esr.*, s. 122, 4, 124, 8). Zayd b. Sābit de böyle idi (*ayn. esr.*, s. 116, 25; krş. *Faḳîh fi 'l-Dîn 'ālim fi 'l-sunna*, *ayn. esr.*, III, 1, 110, 22). Sa'îd b. al-Musayyab bir taraftan *fakîh al-fuḳahā* (fakihler fakihi), diğer taraftan *'ālim al-'ulamā'* (âlimler âlimi) 'dir (*ayn. esr.*, II, 11, 129, 2; 130, 4,7, 10; V, 50, 9). *Tābi'ūn* arasında *fuḳahā' va 'ulamā'* yâni hadis, *āşār* ve *fiḳh*'a âşina ve ictihat ve *fatvā* salâhiyetini hâiz olanlar vardı (*ayn. esr.*, II, 11, 138, 14). Abū Ṣavr, *aḥad a'immat al-dunyā fiḳh*[an] *va 'ilm*[an] idi (Ẕahabî, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāz*, VIII, 106).

İslâm tarihinin en eski devrinde adâlet icrası ve dinî hayat icaplarının idâresi ile mükellef olanlar, yeniden zuhûr eden meselelerin ekserisinin *Kur'an* hukümlerinin şumûlü dışında bulunması ve daha evvel tesbit edilmiş misâllerin azlığı yüzünden, kendi düşünce ve kararlarına (*ra'y*) dayanmak zarûretinde kalmış idiler. Bu yol her kesçe tabiî ve zarûrî görülmekle berâber, verilen hukümlerin mümkün mertebe ilme dayanması keyfiyeti alâkadarları tatmin ediyordu. 'Aṭā b. Abî Rabāḥ (ölm. 114 = 732) bir mesele hakkında *ra'y* beyan edince, kendisine „bu *'ilm* midir *ra'y* midir" diye sorulurdu. Eğer o rey geçmişteki bir örneğe (*aşar*) istinat ediyorsa, ilim olduğunu söylerdi (İbn Sa'd, V, 345, 26). Bununla berâber ilme dayanmayan rey de hukümsüz ve itibarsız tutulmazdı. Şeriat bakımından ona da, diğeri gibi, değerli ve mûteber bir huküm nazarı ile bakılırdı ve yakın bir âtide, o da mukaddem ahkâm sırasına geçmek ve daha sonraki zamanlarda hukümlere esâs olmak üzere, ilmin bir cüzü sayılmak imtiyarını hâiz bulunurdu. Daha baştan itibâren, ilmin yetmediği hâllerde, dâimâ bu yol, ictihat yolu, tutulmuştur. Cereyân ettiği zamanın tarihini sıhhatle belirtmemekle berâber, her hâlde Emevîler zamanının şartlarına uygun düşen eski bir rivâyete göre, Mu'âviya I., kendisinin ve yanındakilerden danıştıklarının geçmişte misâl ve örnek bulamadıkları (*falam yūcad 'indahu* veya *'indahum* — *fîhā 'ilm*[un]) şer'î bir meselede nihâyet Zayd b. Sābit'e müracaat etmiş ve Zayd de, kendi ictihadına göre, huküm vermiştir (Ṭabarî, *Tafsîr*, II, 250, aşağıdan 2, 228). Mısır vâlisi, nakilde tasrih edilmemiş bir meseleyi halife 'Omar II.'den soruyor; halife ona şunu yazıyor: — „Bu hususta bana hiç bir şey intikal etmemiştir; binâenaleyh karar vermek işini sana bırakıyorum, onu kendi re'yine göre (*bi-ra'yika*) yapacaksın" (al-Kindî, *Governors and Judges of Egypt.*, nşr. R. Guest, s. 334, 8.nşr. Gottheil, s. 29, 13). Krş. İCTİHĀD.

Peygamber ile ilk halifelerin, fetholunan memleketlerde adlî hizmetler için memurlara verdikleri söylenilen tâlimat ve kezâlik vazifede bulunan hâkimler tarafından kendilerine arzedilerek, tasvibleriue mazhar olan prensipler re'yin şer'an mâteber olduğuna delâlet eden vâkıalardır (*Ẓāhiriten*, s. 8 v.d., krş. *Usd al-ġāba*, I, 314, 13; al-Mubarrad, *Kāmil*, s. 9,10 v.d.; İbn Ḳutayba, *'Uyūn al-aḫbār*, s. 87). Bu ilk prensiplerden gelişerek, şekil alan müdevven eserlerde, evvelce mümâsil hâller için verilmiş olan hukümlerin bilhassa zikredilmiş ve bunlar ile ihticâc edilmiş (*al-aşbāh*, *al-naẓā'ir*, krş. *'Uyūn al-aḫbār*, s. 72, 9), yâni *re'yi* hüccetlendirmek için *ḳiyās* yolunu tutmanın usûlü konulmuş olduğunu görüyoruz. *'İllat al-şar'* (*ratio legis*) araştırılmasında ve şüphe mevzuu olan hâllerin mâkul bir görüş noktasına irca' maksadı ile yapılan araştırmada kıyas prensipi kat'î bir kıymet ve itibar kazanmıştır. Bundan başka daha ilk devirde bile câri olduğu delîl ile sâbit bulunan bir nevi halk re'yi unsuru ile huküm çıkarma tarzı da vardır ki, buna *icmā'* denir; *icmā'*, mektup, menkul veya kıyasa dayanan hukümlerden müstakil olarak, cemaatin mü'minlerin büyük bir ekseriyetinin müşterek rıza'arı ile, teessüs etmiş olan müşterek örflerinden çıkarılan hukümlere

delâlet eder. Roma hukukunda *consuetudinem aut rerum perpetuo similiter judicatarum auctoritatem vim legis obtinere deberi* ve *nam diuturni mores consensu utentium comprobati legem imitantur* kaideleri ile şekillenen bu prensip, islâm hukukunda „örf ile sâbit olan nass ile sâbit gibidir" ve „âdet muhakkemdir" düstûrları ile ifâde olunmuştur.

Fütuhattan sonra ahvâlin değişmesi üzerine, islâm hukuku şeklini alırken, tabiî olarak, yalnız kendi icapları dâhilinde değil, ahkâm istinbatına dâir olan usûlünde (*Muh. Stud.*, II, 75) de, devlet memurlarının öğrenebildikleri derecede, Suriye ve Irak'ta Roma hukukunun, bâzı eyâletlerde de oralara mahsus hukukun te'sirlerine uğramıştır. İptidaî bir ictimaî hâlden çıkarak, kadîm bir medeniyete sâhip memleketlere girmekte ve oralarda hâkim olarak yerleşmekte olan bu kültürsüz insanlar için, fethedilen ülkelerde karşılaştıkları yeni muhitler içinde oraların teâmülî hukukundan feth ile vücuda gelen vaziyete uyabilecek ve yeni dinî fikirlerin icapları ile uyuşabilecek şeyi almak, filhakika maslahata uygun idi. Hukuk tarihinde haylı zaman önceleri, umumî hatları itibariyle, ehemmiyetle üzerlerinde durulmuş olmakla berâber, teferruatı yalnız mahdut bir sâhada ve dağınık bir surette, tetkik edilmiş olan bu vâkıanın esâslı olarak tetkiki islâmî ilimlerin bu şûbesinde en câzip meselelerden birini teşkil eder. Santillana, Tunus devleti için vücuda getirdiği medenî kanun ve ticaret kanunu projesini (1889) hazırlarken, bu mevzua âit bir çok mâlzeme toplamıştı. Bu projede husûsî hukuka dâir kanunun yalnız bir bâbının mukayeseli surette tetkiki islâm hukukçularının Roma hukukundan ne geniş mıkyasta istifâde etmiş olduklarını ap-açık gösterir (Franz Frederik Schmidt, *Die Occupatio im islamischen Recht*, *Der Islam*, I, ayrı bas. Strassburg, 1910). Bu muharrir daha evvelce şu mutalâayı da beyân etmiştir ki, hattâ hukukî nazariyata ve onun mümessillerine verilmiş olan isimler (*fiḳh* = anlayış inceliği ve *fuḳahā'* = ince anlayışlılar) üzerinde bile romalıların (*juris*) *prudentes* ve (*juris*) *prudentia* tâbirlerinin, hukuk dersi, hukuk tetkiki ve hukuk muallimi mânalarında kullanılışları bakımından, te'sirleri olmuştur. Filistin yahudileri indinde *chokhmā* ve *chakhāmīm* kelimelerinin, yine Roma te'sirine atfı icap eden istimâli de bu hususta bize bir mümâselet nümûnesi verebilir (*Kultur d. Gegenw.*, I, 3. kısım, 1 bab, s. 102, *ZDMG*, LI, 318).

Mamafih islâm hukuku inkişaf devresinde yalnız Roma hukukunun te'sirine uğramakla da kalmamıştır. İslâmiyetin teşekkül ve inkişâfında bâriz surette görünen alıcılık hassası, evvel emirde, tabiî olarak, ibâdete dâir hususlarda (Wensinck, *Der Islam*, I, 101), yahudi şeriatinden yapılan istiâreler ile, kendisini belirtmiştir (krş. *Revue des Études juives*, XXVIII, 78; XLIII, 4; E. Mittwoch, *Zur Entstehungsgeschichte des islamischen Gebets u. Kultus*, *'Abhandl. der Kön. Preuss. Akad. der Wissenschaften*, Berlin, 1913). Kremer (*Culturgesch. d. Orinets*, I, 535)'e göre, hattâ Roma kanunları ahkâmından islâma geçmiş olanların çoğu da fıkha yahudiler vasıtası ile, girmiştir. İslâm şeriatinin bir çok teferruatının gelişmesinde İran te'sirine âit izler bulunupbulunmadığı ve böyle bir te'sir varsa, ne derecede olduğu hâlâ tetkik edilmemiştir.

Ahkâm-ı şer'îyenin istinbatı için elimizde dört „asl" vadır ki, ısdar edilecek kazâî hükümlerin, şer'an mûteber olmak için, bunlara dayanması gerektir. Fıkıh metodunun prensiplerini teşkil eden bu dört „asl" şunlardır: 1. *Kur'ān*, 2. *sunna*, 3. *ḳıyās*, 4. *icmā'*. Fıkha dâir bilgilerin kaynaklarının umumiyetle kabûl ve tasdiki ile birlikte, *fiḳh* ve *fuḳahā'* tâbirlerinin asıl mânalarındaki nakillere dayanmadan, ahkâm istinbâtına inhisar mahdutluğu da tedricen zâil olmuştur. *Fiḳh* tâbiri ondan sonra zikri geçen dört *aṣl*'dan gelen bilgileri müdevven surette ihtivâ eden ilmin adı oldu ve bu ilmin erbabına da *fuḳahā'* (müfr. *faḳīh* „hukukçu") denildi. *Fiḳh* tâbiri şeriattan ahkâm istinbâtı ve bu suretle istinbât edilmiş ahkâmın heyet-i mecmuası mânasına da gelir (msl. *va fī hāẕa 'l-ḥadīṯ ẓurūb*^{un} *min al-fiḳh* (Mubarrad, *Kāmil*, 529, 5; krş. *Wiener Zeitschr. f. K. d. Morgenl.*, III, 84). Daha geniş bir tâmim ile, *fiḳh* ismi umûmiyetle din ilmine delâlet etmek üzere de kullanılır (şiir ilmine karşı olarak, *al-Ḳur'ān va 'l-fiḳh*, Aġānī, VII, 55, 22; *laysa bihim raġbat*^{un} *fī 'l-fiḳh*, *Musnad Aḥmed*, I, 155) ve yalnız hukukçulara değil, umumiyetle din ilminde mütebahhir olan'ara ve ilâhiyat âlimlerine de *fuḳahā'* ismi verilir. Msl. Ṭabarī, *Tafsīr*, XII, 73, 13: *Fuḳahā'unā va-maṣāyiḥunā*; *ayn. esr.*, 112, 8, orada Abū 'Ubayd al-Ḳāsim b. Sallām, *Kur'an*'daki bir kelimeyi, naklen kabûl edilmiş olan mânasına uymayan bir şekilde izah eden Abū 'Ubayda Ma'mar hakkında şöyle diyor: *al-fuḳahā' a'lam bi 'l-ta'wīl minhu* „fukaha te'vili (ilâhiyatçı olmayıp, sâdece lisaniyatçı olan) ondan daha iyi bilirler". Kezhlik krş. *Ẓāhiriten*, s. 19. Halk arapçasının şark ve garp lehcelerinde (hepsi fakihten gelen) *fiḳi*, *fḳē* ve *fgī* tâbirleri mahalle mektebi hocası mânasında kullanılır (W. Marçais, *Textes arabes de Tanger*, Paris, 1911, s. 415; orada bu bahse dâir daha mufassal bir bibliyografya vardır).

Emevîler devrinde hukuk sâhasında yapılmış olan müteferrik ve dağınık teşebbüsler o zamanlar mevcut hukukî mâlzemenin sistemli bir surette tedvîni neticesine varamadı. Bu netice ancak Abbâsî hilâfetinin zuhûru üzerine ve devletin sarîh bir surette dinî bir seciye izhar etmesinin teşvik ve tervic edici te'siri altında ortaya çıkabildi. Fıkhın tedvîni için vâsî bir sistem tes'sisi maksadı ile, daha II. asır iptidasında Medine, Suriye ve Irak'ta ilk teşebbüslere girişen din âlimleri bu tedvîn işinde baştan itibâren yukarıda zikredilen dört „asl" 'ı en yüksek merci ve mesnet olarak almışlardır. Bunlar, asıllardan birine veya diğerine az veya çok geniş surette dayanmış yahut nakil ile gelen ve aralarında mübâyenet bulunan rivâyetlerden birini diğerlerine tercih etmiş olmalarına göre, muhtelif meselelerde ayrı neticelere varmış bulunabilirler. Bu ilk çalışmalar neticesinde vücuda gelmiş olan eserlerin bize şimdi yalnız isimleri kalmıştır. *'Ilm*'i yâni *sunan* (sünnetler)'i, bâb ve fasıllara ayırarak, tasnif eden ve onlardan *fiḳh* ahkâmı çıkaran din âlimleri hakkında arapça kaynaklarda hir çok mâlûmat buluyoruz (*Muh. Studien*, II, 211, krş. 'Abd Allāh b. al-Mubārak, *Dawwano al-'ilm fi 'l-abwāb wa 'l-fiḳh*; Ẕahabī, *Taẕkirat al-ḥuffāẓ*, I, 250, 13); Abū Ṣavr, *Ṣannafa al-kutub wa-farra'a 'ala 'l-sunan* (*ayn. esr.*, II, 95, 15). Hişām b. 'Urva'ye atfolunan ve babasının bir çok fıkıh kitaplarının Ḥarra vak'asında yandığına dâir bulunan ifâdeye pek az kıymet verilebilir (*Biographien*, nşr. Aug. Fischer, s. 41). O eski devirde ('Urva, „fukahâ senesi" denilen 94 = 712 senesinde ölmüştür — o sene bir çok fukaha ölmüşlerdir — İbn Sa'd, VI, 135, 14) hakikî mânası ile kitap bulunması kabil değildi; bahis mevzuu, olsa olsa şöylece toplanmış bir takım notlardan ibâret olacaktır. Zuhrī'nin *Fatāvī*'sinin *Abwāb al-fiḳh* esâsına göre 3, Ḥasan Başrī'nin de 7 kitaba (*asfār*) bölünmüş olduğuna dâir olan kaydı da zikredebiliriz (İbn Ḳayyim al-Cavzīya, *I'lām*, Kahire, 1325, I, 26). Yakınlarda, E. Griffini Milan'daki Ambrosiana kütüphânesinin cenûbî Arabistan'a âit yazmalar kolleksiyonunda, Zayd b. 'Alī (ölm. 122 — 740)'nin *Macmū'a*'sı adı ile ve zaydiye şî'î mezhebinin müessisine atfolunan, bir fıkıh mecmuası keşfetmiştir. (*La piu antica codificazione della giurisprudenza islamica, Rendiconti del R. Ist. Lomb. di sc. ellett.*, 2. seri, XLIV, Milan, 1911, 260 v.d.). Bu mecmua islâm hukukunun tedvini için girişilmiş teşebbüslerin hâlen mevcut en eski mahsûlü addolunabilir. Her hâlde ilk fıkıh telifatı arasında sayılması lâzımdır. Eğer bu kitap doğrudan-doğruya Zayd b. 'Alī [b. bk.]'nin en yakınlarından gelerek, bize kadar intikal etmiş ise, islâm fıkıh te'lifatı arasında şî'î (zaydī) kolunun kıdemini tanımak icap eyleyecektir. Bununla berâber bu mecmuanın fıkıh eserleri tarihindeki mevkii hakkında başlanan tetkikler henüz neticelenmemiştir.

İslâmın sünnî kolunda, fıkhın ilk zamanlarından bugüne kalan en eski hukuk mecmuası (*corpus juris*) Medineli müderris Mālik b. Anas (97 —176 = 715—795)'in *Muwaṭṭa*'sıdır („düzeltilmiş çığır"). Mālik bu eser ile diğer muâsır telifleri geçmiş (*Muh. Stud.*, II, 213 v.d.) ve eserini ahkâm-ı şer'iyenin dört aslını, hukuk-u hususiye fasıllarını ayırarak sistemli surette tedvin etmiştir. Bu eser fıkhın Hicaz'da ve hassatan oranın ilmî merkezi olan Medine'de vâsıl olduğu inkişâf dâiresinde tedvînini temsil eder. Hemen aynı zamanda islâm imparatorluğunun diğer taraflarında da fıkhın usûl dâiresinde tedvini gelişmiştir. Suriye'de, 'Abd al-Raḥmān al-Avzā'ī (ölm. 157 = 774) bir fıkıh mesleki tutarak, bunu tedris ediyordu ki, bu meslek sonraları Mālik'in tilmizleri tarafından Endülüs'e ithâl edilerek itibâr kazanan ve diğer meslekleri bastıran Medine meslekinin kabûlüne kadar, Endülüs müslümanları arasında revac bulmuştur (al-Żabbī, nşr. Codera, nr. 751). Ahkâm-ı şer'iyenin tedvînî için en çok gayret sarfolunan yer Irak idi, orada aşağı-yukarı yine o zamanlarda başka mevzûlar (lisan, felsefe, riyâziye, akâid) ile de esaslı bir surette iştigâl ediliyordu. Hicaz fıkıh mezhebi *ra'y*'in şer'an mûteber olduğunu kayıtsız şartsız kabûl ve kazâî meselelerde bunu serbestçe tatbik edilen bir prensip addetmiş olmakla berâber, Irak mezhebi bu bahiste bir çok noktalarda onun çok fevkına çıkmıştır. Irak'ta fıkıh çalışmalarının hareket'nin pişdârı olarak Ḥammād b. Abī Sulaymān (ölm. 120 = 738'e doğru) zikredilebilir; bu zat ilk defa etrafında bir talebe zümresi toplamış, onlara içinde *ra'y*'in en hâkim bir yer tuttuğu bir fıkıh mezhebi tedris etmiştir. Irak fıkıh mezhebinin piri telâkki olunan Abū Ḥanīfa (b. bk.) bu zâtın meslekine mensuptu. O mezhep Abū Ḥanīfa'nin iki yüksek tilzimi olup, fıkhın devlet idâresine âit mühim bahislerine dâir yazdığı kitapları ile temâyüz eden Abū Yūsuf (ölm. 182 = 795) ve Muḥammed b. al-Ḥasan al-Şaybānī (ölm. 189 = 804) tarafından takviye edilmiştir (C. Brockelmann, *GAL*, I, 171 v.d.; *Suppl.*, I, 288 v.d.). Bu tilmizlerden birincisi devlet idâresinde şeriat ahkâmının kanun olarak tanınması esâsını ortaya koymuş tur. Abū Yūsuf, halife Hārūn al-Raşīd'in emri ile, *Kitāb al-ḫarāc*'ı vücuda getirmişti; isminin delâlet ettiği mevzuun çok ilerisine giden bu kitapta şeriat ahkâmı bütün idâre sâhasına şâmli olarak mutalâa edilmiş ve daha sonraki hu-

kümdarlar zamanında bunu taklid eden müellifler çıkmıştır. Halife al-Muhtadī (869—870) de fakîh al-Ḫaṣṣāf'a buna benzer bir vazife vermiştir. Devlet idâresinin şeriat ahkâmı ile, hiç olmazsa nazarî olarak, mutlak bir âhenk hâlinde bulundurulması gerekti. Bu hususta tabiî dâimâ, ilk esâs olarak, Peygamberin sünneti alınıyordu. Fakat sahîh olmayan hadislere hayli revâc verilmiş olmasına rağmen, rey için yine geniş bir tatbik sâhası bırakılması zarûrî olmuştu. Abū Ḥanīfa [b. bk.] mezhebi rey esâsını hiç bir kayda tâbi tutmamıştır. Amelî mülâhazalar göz önünde tutularak, kıyâs usûlünün yanında, ferdî *ra'y* ve hukme de cevâz verilmiştir. Buna *istiḥsān* („iyi olduğuna kanî olmak") denilir. Kadı, önündeki meselenin icaplarını iyice mutâlea ettikten sonra, kıyâsa müstenit hukümler yerine, başka bir tarza tevessül etmeği maslahata uygun görürse, bu yolda hareket etmekte bakî sayılır (*istiḥsān*'ın ilk misâlleri için bk. Abū Yūsuf, *Kitāb al-ḫarāc*, Bulak, 1302, s. 109, 1; 112, 5 aşağıdan itibâren; 117, 5: *va 'l-ḳiyās kāna ... illā annī istaḥsantu ...*; Şaybānī, *al-Cāmi' al-ṣaġīr* [*Kitāb al-ḫarāc*'ın hâşiyesinde], s. 17, 6 aşağıdan itibâren: *Acza'ahum fi 'l-ḳiyās valā yuczi'uhum fi 'l-istiḥsān*, 72, 2; Buḫārī, *Kitāb al-ikrāh*, nr. 7, nşr. Juynboll, s. 338, 9). Mâlikî mezhebinde de *ra'y* bahsinde böyle enfüsî bir unsurun yer tutmasına cevâz verilmiş olup, buna *istiṣlāḥ* (faydalı, iyiliğe ve maslahata uygun olan yolun tutulması — *maṣlaḥa* —), *murā'āt al-aṣlaḥ* (en uygun, en doğru olana itibâr etmek) denilmiştir. Usûl dâiresinde kıyâs yolundan ayrılarak, hâlin icap ve zarûretine göre, maslahata uygun olan tarzı tutmanın meşrûiyeti, Roma hukukunun *corrigere jus propter utilitatem publicam* („hukukun âmme nef'i mülâhazası ile tashihi"; mûsevî *Talmud* şeriatinde *mippenē tikḳūn hā-'ōlām*) yollarından birini andırır.

Irak fıkıh mezhebinin diğer büyük bir üstadı basralı sûfî Ṣufyān al-Ṯavrī (ölm. 161 = 778)'dir. Bunun sistemi Mağrib müslümanları arasında bile uzun müddet en mûteber tutulmuştur (Abu 'l-Maḥāsin, nşr. Popper, 120, 12). Fakat bu sistem, evvelce zikredilen al-Avzā'ī'ninki gibi, heyet-i umûmiyesi ile, bize kadar gelmemiştir; bu sebeple onu, ancak münferit hâllere tatbiki dolayısı ile ve bilhassa diğer mezhepler ile olan ayrılık noktaları (*iḫtilāfāt*) bakımından, bilmekteyiz.

Gerçi islâm fıkhı esâsları, yukarıda ana hatları ile gösterdiğimiz gibi, islâm âleminin zimamdarlarınca kabûl ve tasvip edilmiş ise de, *ra'y*'in ahkâm istinbâtına sâlih bir unsur olması fikrine daha ilk zamanlardan beri şiddetle muârız ve hasım bir akalliyet dâima mevcut idi. Bu muhâlefet, ekseriyâ pek dakik fıkıh meselelerinin hallinde ustalıklı şer'î hilelere tevessül edilmesi (Ḳazvīnī, *Ta'annut Abī Yūsuf va Muḥammed*, nşr. Wüstenfeld, II, 151—153; 211 aşağıda) yüzünden, doğmuştur ve hususiyle Irak fakihleri *ra'y*'de sufestâî usûllere ziyâdesi ile revâc veriyorlardı (krş. I. Goldziher, *Vorlesungen über den Islām*, s. 67 v.d.). *Ara'ayta ...* „imdi ne düşünürsün?" (bu türlü hukukî inceliklere tevessül yolunu tutanların kullandıkları ibâredir). *Ra'y*'i bu tarzda kullananlar bu hukümlerinin başına bu ibâreyi koyarlardı (bk. *Kitāb al-ḫarāc*, s. 36; *Muvaṭṭa'*, II, 37, 330; III, 19); bunun içindir ki, bu usûlü şeriatın suistimâli telâkki eden kimseler bu ibâreye düşman kesilmişlerdir (bk. *Ẓāhiriten*, s. 17; krş. İbn Sa'd, VI, 68, 12 (*lā tuḳā'id aṣḥāb ara'ayta ara'ayta*) ve bu meseleye teallûku olan hadîsler için bk. *Sunan al-Dārimī*, s. 37, Abū Dāvūd, I, 17). Hicaz mezhebi *ra'y*'in istimâlini reddetmediği hâlde, Irak mezhebine nazaran, daha mütedil bir yol tutmuştur ve o mezhepten, neticeleri itibârı ile, bir çok noktalarda ayrılır. Irak fakihlerinin hadîs tatbik etme tarzlarına da Hicaz âlimleri bir çok itirazlarda bulunmuşlardır (krş. *Muh. Studien*, II, 78—83). Bu ihtilâf henüz mevcut bile değil iken, Irak mezhebi aleyhine olarak, mevcut gibi gösterilmiş ve hattâ halife 'Abd al-Malik 'i Medine mezhebi lehine olarak, şark âlimlerini şiddetle muâheze ve tekdir ettirmeğe kadar variyorlar (İbn Sa'd, V, 160, 6; 173, 19 v.d.).

Bundan başka bir ferdin (Peygamber müstesna) reyinin kazâî işlerde nâfiz olmasını kabûl ve tecviz etmeyen kimseler de vardı. Bunlar: —„ Hayatta zuhûr edebilecek bütün hâdiseleri Allahın ve Peygamberin kendi kanunlarında evvelden tâyin ve halletmemiş olmaları akla sığmaz" — diyorlardı. „Biz kitapta hiç bir şey eksik bırakmadık" (*Kur'an*, VI, 38) ve eğer bir nokta *Kur'an*'da sarâhaten münderic değilse, Peygamber, Allahın emri ile, muhakkak onun hakkında bir hadis ile fikir beyân etmiştir. *Kur'an*'ın bir çok yerinde geçen ve bu nokta-i nazar tarafdarlarınca *Kur'an* ve *sünnet* diye tefsir olunan (Ṭabarī, *Tafsīr*, II, 275; XXII, 7) *al-kitāb va 'l-ḥikma* ibâresini iddialarına delil gösteriyorlardı (bk. *ZDMG*, LXI, 869 v.d.). Filhakika ortada pek çok gayr-i sahîh hadis mevcut olduğundan, her mesele için bir hadis bulup göstermek ve böylece *ra'y* ve *ḳiyās*'a lüzûm bırakmamak kolay oluyordu. Diğer taraftan hadis serdi tarzı ile hukme varmak için, hadiselerin senetsiz, münkati veya âhâd nev'inden olup-olmadığını araştırmağa kalkışmaktan ve bu bahiste pek dakik tenkitlere girişmekten ictinap edilirdi. Hiç olmazsa zevâhiri kurtarmak ve şekle riâyet etmek için, *ra'y* (bu-

nun bir *ra'y* olduğu açıkça kebûl edilirdi) bir hadîs kisvesine büründürülür ve ona mutantan bir isnat eklenerek, menşe'i Peygambere kadar götürülürdü.

Aṣḥāb al-ra'y ile *aṣḥāb al-ḥadīṣ* ihtilâfı bu suretle zuhûr etmiştir. Muḥammed b. İdrîs al-Şāfi'î (ölm. 204 = 820) de, bu iki ucun ortasında bir aracı olarak, ortaya çıkmıştır. Bu zâtın büyük hizmeti fıkhın kaynaklarından (*uṣūl al-fiḳh*) ahkâm istinbât etme usûllerini toplayıp, tedvîn etmesinde ve bunlardan her birinin istimâl hududunu sıhhatle çizmiş olmasında görülür. *Risāla* adlı eserinde (Kahire, Ḳabbānī, 1310; Maṭba'a 'ilmiya, 1312, Bulak 1312), *Kur'an* ve hadîsin müsellem imtiyazını azaltmaksızın, ahkâm istintinbâtı usûlünün ilmini tedvîn etmiştir; bu usûlün tatbik tarzını tanzim ve bunun keyfî surette tatbikını, kat'î kaideler ile, tahdid eylemiş; msl. enfüsî *istiḥsān* tarzını tasvip etmemiştir (2 tab., s. 134); buna karşılık olarak, ortaya koyduğu *istiṣḥāb* [b. bk.] prensipi ile, fıkıhta pek müsmir olan karineye mütenid olarak, ahkâm istinbatı yolunu açmıştır. *Aṣḥāb al-ra'y*'e olduğu kadar, *aṣḥāb al-ḥadīṣ*'e de nisbet edilebilecek olan bu mezhebin mensûpları arasında, *aṣḥāb al-ḥadīṣ*'in mezhebe daha hâkim vaziyette bulunmaları dolayısı ile, fıkıhta yalnız naklî menbâlara istinat meyli yeniden büyük bir ehemmiyet kazandı. Bu meyil en ziyâde Aḥmed b. Ḥanbal (ölm. 241 = 855)'in mezhebinde ve daha müfrit şekli ile de Dāvūd b. 'Alî al-İṣfahānī (ölm. 270 = 883) tarafından te'sis edilen Ẓāhirîya [b. bk.] mezhebinde kendisini göstermiştir. Bu son mezhep aklî istidlâl unsurlarının reddi ve fıkhî istidlâlin ya'nız naklî menbâlara hasrında son derece ifrata varmış, fakat bir hadde kadar *ḳiyās*'a müracaat etmedikçe, işin içinden çıkılamayacağını çok geçmeden teslim mecbûriyetinde kalmıştır.

O devirde *ḳiyās*'a muârız olanlar arasında, Dāvūd'un muâsırı, fakat ondan daha yaşlı olup, al-Ma'mūn zamanında Bagdad kadılığında bulunan meşhûr şâfi'î Yaḥyā b. Akṣam (ölm. 242 = 856) de zikrolunuyor; bu zat, münhasıran Irak mezhebine hücûm maksadı ile, bir eser (*Kitāb al-tanbīh*) yazmıştır; Dāvūd b. 'Alî ile devamlı surette fikir teâtisinde bulunmuştur (İbn Ḫallikān, nr. 803, nşr. Wüstenfeld, X, 24). Fakat bu türlü hücûmların ehemmiyeti yalnız nazarî sâhada kalmış, amelî hayat üzerinde te'sir göstermemiştir.

III. (IX.) asrın başlangıcına kadar, hukuk tetkiklelerindeki gelişmeden fıkıh ilminin iki şûbesi vücuda geldi: 1. *uṣūl al-fiḳh* olup, fıkhın *aṣl*'larına âit kaideler ile bunların tatbikına dâir metodolojiden bahseder; 2. *furū al-fiḳh*'tır ki, ferilerden, yâni tatbikî fıkha âit kaideleri ve mevzû ahkâmın sistemli bir surette tasnif ve tedvînini ihtivâ eder. Bu son şûbede, daha mezhep müessisleri zamanında, her kesçe huccet sayılan mûteber te'lifler vücuda getirilmiştir; *furū*'a âit mühim eserler mezhep müessislerinin ilk tilmizleri tarafından te'lif edilmiş veya yine onlar tarafından, hocalarının verdikleri dersler olmak üzere yazılıp, sonraki nesillere devrolunmuştur.

Zamanımızda islâm âleminin sünnî kısmında *fiḳh* dört istikamette inkişâf etmiş olup, her birinin başlangıcı, yukarıda bahsi geçen II. (VIII.) ve III. (IX.) asırlarda müstakillen inkişâf eden mezheplerin adamları tarafından fıkhî ahkâmın, küçük teferruatta farklı olarak, tedvini devrine kadar gitmektedir ve sonraki asırlar zarfında her biri kendi yolunda büyük gelişmelere ermiştir. Bugüne kadar devam eden ve müslüman âleminin muhtelif sâhalarına dağılmış olan bu dört mezhep isimlerini, tedrisatları, ile doktrinlerini vaz'etmiş olan imamlardan alır: h a n e f î mezhebi (müslümanların en büyük kısmı buna mensûptur, Türkiye, orta Asya ve Hindistan), ş â f i 'î mezhebi (Mısır, cenûbî Arabistan, İndonezya, şarkî Afrika ve Avzā'î mezhebinin yerne kain olduğu (284 = 897), Suriye; krş. Subḳī, *Ṭabaḳāt al-şāfi'iya*, II, 174 aşağıda; 214, 1 ve *ayn. esr.*, V, 134 v.d., son derece mühim mâlûmat vardır), m â l i k î mezhebi (Magrib, yukarı Mısır'ın büyük bir kısmı ve ingiliz garbî Afrikası) ve h a n b e l î mezhebi (VIII.–XIV. asra kadar Irak, Mısır, Suriye ve Filistin'de kuvvetle yerleşmişken [bk. AḤMED B. ḤANBAL], şimdi Arabistan (Necd)'a münhasırdır [bk. VAHHÂBİLER]. Hanefî mezhebi Osmanlı devleti aksamından olan bütün memleketler dâhilinde, resmî hayatta ve şer'î mahkemelerde mer'î yegâne düstûr olmuştur. Bunlardan başka mühim fıkıh mezheplerinin hepsi, kısa bir varlıktan sonra, meydandan çekilmişlerdir; msl. daha ilk zamanlarda al-Avzā'î'nin (yk. bk.) ve Sufyān al-Şavrī'nin (bu mezhebe göre bir müfti 405 = 1014 senesinde ders okutmuştur; krş. Abu 'l-Maḥāsin, nşr. Popper, s. 120, 10); mezhepleri ile yukarıda bahsedilen zâhirî mezhepleri ve meşhûr tarihçi al-Ṭabarī [b. bk.] tarafından te'sis edilip, şimdi mevcut olmayan bir çok eserlerinde kendisi tarafından teşrih olunan Carīrîya mezhebi de böyledir (*Wien. Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenl.*, IX. 364). Sâkıt olan bu mezheplerin tâlimatı sünnî islâm icmâında mûteber tutulmaz, yukarıda adı geçen dört mezhebin dördü de hak sayılır; bunlar ehl-i sünnet esâslarının hiç birinde birbirinden ayrılmayıp yalnız, *furū*' yâni teferruatta ayrılırlar. Zamanımızın en mühim müslüman üniversitesi olan al-Azhar [b. bk.]

'de bugün bu dört mezhebin müderrisleri ve talebeleri vardır. Hanefî mehebinin hâkim olduğu büyük islâm merkezlerinde, diğer mezheplerin kadıları da bulunur ve mühim meselelerde bunlar da hanefî kadılar ile müşâvere ederek hüküm verirlerdi. Bu dört mezhepten biri, mensûplarının bulundukları memleketlerin medreselerinde, fıkha dâir, mecelle şeklinde veya muhtasar ve mufassal metinler hâlinde, bir çok te'lifler ile şerhler vucûda getirmişlerdir. Bu telifatta tasrih edilmeyen hâller ve kezâ aynı hukukî meseleler salâhiyetli âlimler tarafından verilen fetvalar ile hallolunur; zamanımıza kadar bu fetvâlardan da mühim mecmualar tertip edilmiştir. Avrupa devletleri şarktaki ülkelerinde ve himâyeleri altında bulunan memleketlerde müslüman ahâli üzerine hâkimiyetlerini te'sis ettiklerinden beri bu memleketlerde gâlip olan mezheplerin fıkha âit kitapları garp lisanlarına tercüme edilmiş vaya eo mârûf fıkıh eserlerinin metin ve tercümeleri avrupalı âlimler tarafından neşrolunmuştur. Ehl-i sünnete muhâlif hâricî ve şi'î mezhepler de, sünnîlerin fıkhına muvâzi olarak, kendi fıkıh sistemlerini tedvin etmişlerdir. Bunlar ile sünnîler arasındaki en mühim prensip ihtilâfları, bittabî, devlet hukuku (hilâfet) meselelerinde kendilerini gösterir. Şi'îlerin şer'î hukuklarında nikâh ahkâmı (*mut'a* ve *ahl al-kitâb*'a mensûp kadınlar ile izdivâc meseleleri) bakımından da farklar vardır; bunlar gayr-i müslimler ile münâsebet bahsinde çok dar bir görüşü temsil ederler. Bundan başka ibâdete âit bâzı meselelerde (*azân*) sünnîlerden bir az ayrılırlar; kendilerine hâs bâzı bayramları da vardır. Bunların hâricinde, bu mezhepleri ehl-i sünnetten ayıran şer'î ahkâm ihtilâfları, sünnî islâm içindeki muhtelif mezhepler arasında mevcut olanlardan pek az farklıdır (krş. *Vorlesungen über den Islâm*, s. 237—239). Şi'îler arasında imamî'lerden (12 imama mensûp) zeydî mezhebinde (bilhassa cenûbî Arabistan'da) fıkha dâir mebzûl âsâr vücuda getirilmiştir; bunun hakkında Strothmann bize mufassal mâlûmat vermektedir (*Der Islâm*, I, 354—368; II, 49—78; *Das Staatsrecht der Zaiditen*, Strassburg, 1912; *Der Kultus der Zaiditen*, *ayn. esr.*, 1912).

Fıkhın kıymeti hakkında isâbetli bir hükme varmak için, şu ciheti gözden kaçırmamalıdır ki, daha ilk zamanlardan itibâren fıkıh müdevvenatı ekseriyetle nazarî (akademik) bir kanun mecellesi, ideal olarak mer'î sayılan bir hukuk sistemi ve fıkhın tarihî tenkidi usûlünün vâzıı olan Snouck Hurgronje'nin pek güzel ifâde ettiği gibi, din âlimlerinin tasavvur ettikleri ve dinin talep ve icaplarına ideal olarak yegâne tevâfuk eden bir **vazifeler** doktrini mâhiyetini muhafaza etmiştir. Tarih bize öğretiyor ki, bugün olduğu gibi, islâmın en eski devirlerinde de tatbikat, çok defa, şeriatin (*şarî'a*) talep ve icaplarından farklı şekiller almıştır. Fıkhın bâzı kısımları asırlarca tahsile mühmel kalmış; bir çok yerlerde ise, kökleri islâmdan önceki devirlere kadar uzayan, örf ve âdetler (*'urf va 'âda*), mer'iyette bâki kalmıştır [bk. mad. 'ÂDA]. Bundan başka zamanımızın şart ve icapları da müslüman memleketlerinde şer'î ahkâmın yanında ondan farklı ayrıca bir kanun sistemi vücuda getirilmesine sâik olmuştur. Adlî masâlihin idâresindeki bu ikiliğin başlangıcı ilk devirlere kadar varmaktadır (*Ẓâhiriten*, s. 205, not 4, Mısır'dan alınmış misâl, h. X. asır; İbn Ḳayyim al-Cavzîya, *al-Ṭuruḳ al-ḥikmîya fi 'l-ṣiyâso al-şar'îya*, Kahire, 1317, s. 218; Suriye'de çift hukuk usûlü; Massignon, *Mission en Mésopotamie*, II, Kahire, 1912, s. 80; moğul hâkimiyeti zamanında Irak'ta *ḳażâyâ şar'îya* yanında *ḳażâyâ yarġûcîya* meriyette bulunuyor; nşr. İbn Baṭûṭa, Paris, III, 11, Ḫvârizm'den bahsederken).

XX. asrın ilk yıllarında fransız hükümeti Tunus ve Cezayir'de islâm hukukunu tedvîn teşebbüsüne girişmiştir; bu hususta krş. Snouck Horgronje, *Nederland en de Islam* (Leyden, 1911), s. 42 v.dd. — *Politique musulmane de la Hollande*, s. 61 v.d.; C. H. Becker, *Archiv für Religionswiss.* (1912), XV, 549; H. Bruno, *Le régime des eaux en droit musulman* (Paris, 1913), s. 183 v.d.

Bibliyografya: Mirza Kazem Beg, *Notice sur la marche et le progrès de la Jurisprudence parmi les sectes orthodoxes musulmanes* (*JA*, 1850, kısmen hukûmden sâkıt); Ed. Sachau, *Zur ältesten Geschichte des muhammedanischen Rechtes* (*Sitzungsber. K. Ak. d. Wiss. zu Wien*; *phil. hist. Kl.*, cd. 65 (1870); A. von Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen* (Viyana, 1875), I, 470 v.dd.; C. Snouck Hurgronje, *Nieuwe Bijdragen tot de kennis van den Islam* (*Bijdr. tot de Taal-, Land- en Volkenkunde...*, IV. seri, VI. parti, 1883); ayn. mil., *Mohammedaansch Recht en Rechtswetenschap* (*Indische Gids*, 1886); ayn. mll., *De fiqh en de vergelijkende rechtswetenschap* (*Rechtsgel. Magazijn*, 1886); ayn. mll., *Le droit musulman* (*Revue de l'Histoire des Religions*, 1898, XXXVII); ayn. mll., *Mekka* (La Haye, 1889), II, 200 v.dd.; ayn. mll., *Indische Gids*, 1884; *Litteraturblatt für orlental. Philologie*, 1884 ve 1887 ve *ZDMG*, LIII (1899); I. Goldziher, *Die Ẓâhiriten* (Leipzig, 1884); ayn. mil., *Muhammedanische Studien* (Hal-

le, 1890), II, 66 v.dd.; ayn. mil., *Muhammedanische Recht in Theorie und Wirklichkeit* (*Zeitschr. für vergleichende Rechtswissenschaft*, 1888, VII); Th. W. Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes* (Leyden, 1910); Abdüssetlâr, *Medhal-i fıkh* (İstanbul, 1299); Mahmud Es'ad, *Usûl-i fıkh* (İstanbul, 1302); Mehmed Zihnî, *Usûl-i fıkh* (İstanbul, 1316); Mehmed Seyyid, *Usûl-i fıkh* (İstanbul, 1333); Ali Haydar Efendi, *Usûl-i fıkh dersleri* (nşr. Hacı Âdil), İstanbul, 1336; Comte L. Ostrorog, *Angora Reforms* (London, 1926).

Muhtelif mezheplere göre islâm yazıları ve kezâlik ona taalluku olan Avrupa âsârı için bk. Juynboll, I, 356—363; bundan başka krş. bir de Brockelmann, *GAL*'de fıkha dâir bahisler. (I. GOLDZIHER.)

1. Umûmî mülâhazalar. — Fıkıh dediğimiz nazarî hukuk sisteminin islâm dünyasında nasıl doğup, inkişaf ettiği, S. Hurgronje ve I. Goldziher gibi, büyük âlimler ile onların mesâisini tâkip eden müsteşrikler ve hukuk tarihçileri tarafından yapılan tetkikler sâyesinde, umûmî hatları ile anlaşılmış ve 1914'te intişar etmiş olan yukarıki makalede mükemmel surette izah olunmuştur. Ancak o zamandan bu güne kadar geçen uzun yıllar zarfında elde edilen yeni neticeleri ve yukarıki maddede eksik veya müphem bırakılmış bâzı esâs meseleleri burada kısaca bildirmeği lüzûmlu gördük.

Tıpkı Roma hukuku gibi inkişâfını doktrinlere borçlu olan nazarî islâm hukuku yâni fıkıh, sistematik hukuk mevzuu olarak, Roma hukuku kadar zengin ve çok işlenmiş bir hukuk mevzuudur. Mukayeseli kukuk sâhasının en salâhiyetli mütehassıslarından bir âlimin söylediği gibi, Roma hukuku tarihinin kaynakları hakkında, islâm hukukunun (fıkıh) inkişâfı hakkında elde bulunan eski ve sağlam kaynaklar ile mukayese edebilecek kıymette vesikalar mevcut değildir ve bundan dolayı fıkhın teşekkül tarihi hakkındaki tetkikler, Roma hukuku kaynaklarına âit tetkiklerden daha müsbet neticeler vermiştir (E. Lambert, *La fonction du droit civil comparé*, Paris, 1903, s. 393—396). İşte bu her iki itibar ile, fıkhın tetkiki, umûmî hukuk kültürü yâni mukayeseli hukuk bakımından, hiç bir zaman ehemmiyet ve kıymetini kaybetmeyecektir.

Nazarî sistem olarak dinî mâhiyetini dâimâ muhafaza eden ve din âlimleri tarafından, dâimâ bu gözle görülen fıkhın, mevzuu „ideâl bir hukuk" olan spekülâtif bir ilim, tamâmiyle skolastik bir inşa mâhiyetini aldığı mâlûmdur (H. Lammens, *L'Islam, Croyances et institutions*, Paris, 1926, s. 103). Bu itibâr ile ibâdât, muâmelât ve ukûbât kısımlarını hep birden ihtivâ eden fıkıh doktrinlerinde, ister sünnî, ister hâricî veya şî'î olsun, husûsî hukuk ve âmme hukuku gibi tefrikler aslâ mevcut olmamış ve umumî mâhiyette *codification*'lara gidilmemiştir; *icmâ'* ve *kiyās*, zamana, mekâna ve şahsiyetlere göre, dâimâ değişeceğinden, sâbit esas olarak, yalnız *kitâb* ve *sunna* ortada kalmaktadır ki, bunların da çok geniş islâm dünyasının bütün ihtiyaclarını asırlarca yeknesak bir tarzda karşılamayacağı muhakkaktır. İşte islâm dünyasında muhtelif mezheplerin, yâni hukuk meseleklerinin, zuhûruna sebep budur. Aynı mezhebe mensûp büyük âlimler arasında bile teferruata âit meselelerde ictihad farkları bulunduğu düşünülürse, umûmî *codification*'ların zorluğu daha kolay anlaşılır.

Sistematik hukuk bakımından değil de, hukuk tarihi ve umûmiyetle tarih bakımlarından, fıkhın inkişafını ve ictimâ'î hayatta ne dereceye kadar tatbik edildiğini araştırmak, hiç şüphe yok, büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Yalnız hukuk tarihi ve hukuk etnolojisi değil, umûmiyetle sosyoloji ve medeniyet tarihi itibarı ile de mühim neticeler verebilecek olan bu mâhiyette tetkiklere henüz yeni-yeni başlanılmış bulunuyor. Hâlbuki, bilhassa islâm âmme hukukuna âit tarihî tetkikler ilerilemedikçe, umûmiyetle islâm müesseseleri tarihinin ve bunun neticesi olarak islâm tarihinin lâyıkı ile anlaşılması kabil olamayacaktır.

İşte bu itibâr ile, yukarıki makalede pek muhtasar olarak geçilen bâzı meseleler hakkında, burada biraz izahata girişmek zarûretini duyuyoruz. Maksadımız, henüz yeniden-yeniye ortaya atılan bu gibi meselelerin ehemmiyetini tebârüz ettirerek, umûmiyetle islâm ve ayrıca türk hukuk tarihleri sâhasındaki başlıca tetkik mevzûlarına işâret etmek ve bu hususta yapılan bâzı tecrübeler ile tâkip edilecek usûller hakkında bir az mâlûmat vermektir. S. Hurgronje ve I. Goldziher ile değerli muâkiplerinin pek tabiî olarak daha ziyâde hukukî metinler üzerinde yaptıkları tetkiklerden çıkardıkları neticeleri, 35 seneden beri mühim inkişaflar kaydeden tarihî araştırmalardan ve meydana çıkarılan yeni kaynaklardan istifâde ederek, bir az daha ileriletmeğe çalışacağız.

Son olarak J. Sauvaget'nin de açıkça belirttiği gibi, sâdece fıkıh kitaplarının şehâdetine dayanarak, islâm dünyasının 14 asırlık hukukî hayatını vâkıalara uygun bir surette öğrenmeğe aslâ imkân yoktur. Tamâmiyle nazarî mâhiyetle olan bu ideâl hukuk kitaplarındaki kaidelerin umûmî hayatta tatbik edildiği hayaline düşen bir tarihçi, ictimâî tarihi hakikatle

te'lifi imkânsız bir mâhiyette görecek, bilhassa müesseseler tarihi hakkında tamâmiyle yanlış fikirler edineceklir. Hâlbuki, tarihî tenkit sâyesinde, Msl. fıkıh kitaplarında islâmın ilk devirlerinde hıristiyanlar ile yahudilerin tâbi oldukları hukukî ahkâm hakkında verilen mâlûmatın yanlışlığı sâbit olmuştur (J. Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman*, Paris, 1943, s. 45--47).

Yine bunun gibi, âmme hukukuna, devlet teşkilâtına, vergilere v. b. âit, Abû Yûsuf ve Mâvardî gibi, büyük hukukçular tarafından yazılmış ve islâm dünyasında asırlardan beri klâsik bir mâhiyet almış kitapların bile, tarihî şe'niyetle çok defa telifi imkânsız hükümleri ihtivâ ettikleri, tarihçiler tarafından, meydana konulmuştur. *Al-Aḥkām al-sulṭāniyya* mütercimi E. Fagnan (*Les Statuts gouvernementaux ou règles de droit public et administratif*, Alger, 1915; mütercimin mukaddimesi)'in bu hususlaki müdafaalarına rağmen, hakikat budur (Lammens, *agn. esr.*, s. 103). Her hâlde, bütün bu gibi hukukî eserleri tarihî bir kaynak olarak kullanırken, bunların nazarî ve ideâl birer inşâ mahsûlü olduğunu aslâ gözden kaçırmamak, asıl tarihî vesikaların ışığı altında bunların şe'uiyete mutâbakat derecesini tâyin etmek, hukuk tarihçisinin ilk vazifesidir. Bu gibi nazarî ve mücerret mâhiyette eserler, bâzan, müellifin ve içinde yaşadığı ictimaî muhitin şahsî veya müşterek ideolojilerini aksettirmek yahut fi'lî bir vaziyetin, nazarî bakımdan, nasıl tefsir ve mutalea edildiğini göstermek bakımlarından, çok faydalı olabilirler. Fakat muhtelif mezhepler arasındaki ihtilâflara âit eserler ile muayyen zaman ve mekânlara âit bir takım fetva mecmuaları, yer-yer müşahhas meseleleri ve onlar hakkındaki hükümleri ihtivâ ettiklerinden dolayı, gerek hukuk tarihi, gerek ictimaî tarih tetkikleri için, daha kıymetli mâlzemeyi ihtivâ ederler.

Fıkhın ve geniş mânası ile islâm hukukunun inkişâf ve tekâmülünü yalnız bu hususlaki hukukî kaynakların tetkiki ile izah etmek kabil olmadığı, onun ilâhî mâhiyeti ve değişmezliği akîdesine saplanıp kalanlar müstesnâ olmak üzere, daha S. Hurgronje'den beri kabûl edilmiş bir hakîkattir. Islâmiyetin çok sür'atli ve çok geniş yayılışı, muhtelif sâhalarda muhtelif din ve kültürlere sâhip milyonlarca halkın türlü âmiller te'siri ile bu yeni dini kabûl etmeleri, oralardaki eski hukuk nizamını ve millî örf ve âdetleri elebette birden bire ortadan kaldıramamış, ve bunların bir kısmı, yavaş-yavaş islâmî bir renge boyanarak, kendiliğinden islâm örfüne girmiş, bir kısmı da, iktibas veya taklid yolları ile, islâm hukuk kaideleri arasında yer tutmuştur. Fıkhın inkişâf ve tekâmülünde elbette müessir olması icap eden bu âmiller, doğrudan-doğruya kitap ve sünnete istinat iddiasında bulunan fıkıh nazariyecileri tarafından elbette kabûl olunamazdı. Bu hakikati anlayabilmek için, islâmlaşan sâhalarda evvelce hâkim olan mahallî örfleri ve eski hukuk sistemlerini islâm hukuku ile karşılaştırmak mecburiyeti vardı. İşte I. Goldziher, yukarıki maddede, o zamana kadar yapılmış tetkiklere dayanarak, Roma hukukunun islâm nazarî hukuku yâni fıkıh üzerindeki te'siri hakkında bir az mâlûmat vermiştir. Biz burada iptida bu mesele hakkında tamamlayıcı bâzı izahatta bulunmak, ondan sonra da hıristiyan kilise hukukunun, Talmud hukukunun, Sâsânî hukukunun fıkhın teşekkülü üzerindeki te'sirlerine dâir ileri sürülen mutalealardan kısaca bahsederek, islâm hukukuna islâm dışındaki büyük kültür çevrelerinden giren gayr-i islâmî unsurların mâhiyetini göstermek ve ayrıca, islâm hukukunun sâir yabancı milletlerin hukukî müesseseleri üzerindeki nufuzunu belirtmek istiyoruz.

II. Roma-Bizans te'siri. XIX. asırda bilhassa amelî ihtiyaclar ile islâm hukukunu tetkike başlayan garp âlimleri arasında, fıkhın Roma hukuku ile alâkası hakkında bâzı fikirleri ileri sürülmeğe başlanmıştır. Gerçi bundan çok daha evvel de, bir takım greko-romen hukuk müesseselerinin islâm âlemi tarafından taklit veya iktibas edildiği yolunda iddialarda bulunulmuşsa da, bunlar daha ziyâde âmme hukuku ile alâkadar olup, „fıkhın teşekkülünde Roma hukukunun te'siri" meselesine temas edilmemişti. İtalyan âlimi Nallino'ya göre, bu fikri ilk defa 1865'te İskenderiye'de neşrettiği *Manuale di Diritto puplico e privato ottomano introduzione* adlı eserinde öne süren Gattesehi, diğer bir eserinde de, müslüman vakıf müessesesinin Roma hukukundan alındığını, yanlış olarak, iddia etmişti (tafsilât ve bu iddianın tenkidi hakkında bk. Fuad Köprülü, *Vakıf müessesesinin hukukî mâhiyeti ve tarihî tekâmülü*, *Vakıflar dergisi*, 1942, II, 7). Ondan sonra hollandalı Van den Berg, *De Contractu Do ut des jure Mohammadano* (Leyden, 1868, s. 17 v.d.) adlı eserinde, Dugat (*Cours complémentaire de géographie, histoire et législation des états musulmans*, Paris, 1873, s. 33) da ve von Kremer'in 1875'te Viyana'da neşredilen *Culturgeschichte d. Orients* (I, 532 v.d.)'inde, H. Hughes'in *La France judiciaire* (1880)'de neşredilen islâm hukukunun menşe'leri hakkındaki makalesinde (s. 252—256) aynı fikri müdâfaa etmişler, ve nihâyet I. Goldziher'in bu hususlaki muhtelif tetkikleri neticesinde, müsteşrikler ve mukayeseli hukuk

âlimleri arasında, bu fikir hemen umûmiyetle yerleşmiştir. Msl. E. Lambert, (*ayn. esr.*, s. 282 v.d., 355 v.d.), M. Morand, *Introduction à l'étude du droit musulman algerien* (1921, s. 65) ve *Etudes de droit musulman algerien* (1910, s. 254) adlı eserlerinde, hanefî fıkhında Roma hukuku te'sirini (Goldziher'in ileri sürmüş olduğu vasilik meselesine istinâden; hâlbuki, bu meselede fıkhın Roma hukukuna fâik olduğu mâlûmdur; bk. *l'Année sociologique*, XI, s. 355 v.d.) ve müslüman fakihlerinin Jüstiniyen devri Roma hukukuna vukuflarını kabûl etmişlerdir. İslâm hukukuna âit neşrolunan bir takım monoğrafilerde de, bunu te'yit eder mâhiyette, mukayeseler yapılmıştır. Msl. A. Marneur, *Le Chefa* (Paris, 1910) adlı eserde, fıkıhtaki *şuf'a*'nın Bizans hukukundaki *protimesis* ile benzerliği meydana konulduktan sonra, E. Bussi, *Ricerche intorno alle relazioni fra retratto bizantion e musulmano* (Milano, 1933) adlı eserinde, bunu isbata çalışmıştır. Bunun gibi, bir taraftan M. Morand ve diğer taraftan Becker, vakıf müessesesinin Bizans hukukundan alındığını kat'i deliller ile göstermişlerdir (tafsilât yukarıda adı geçen vakıf hakkındaki makalemizdedir). E. Tyan (*Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'islam*, Paris, 1938, I, 114—138) islâm memleketlerindeki adlî teşkilât tarihini tetkik ederken, greko-romen ve islâm adlî sistemleri arasındaki benzeyişleri tebârüz ettirmiştir [Bk. mad. KAZA ve KADI]. İtalyan romanistlerinden E. Carusi de, muhtelif yazılarında, islâm fıkhının teşekkülünde Roma hukukunun te'siri meselesinden, âdetâ bir mûteârife gibi, bahsetmiştir (tafsilât için bk. E. Carusi, *Roma hukuku ve şark hukukları Capitolium* mecm., İstanbul, 1935, sayı 8—10, s. 201—241). İşte bütün bunların neticesi olarak, islâm müesseselerine dâir en salâhiyetli âlimler tarafından, 25 seneden beri neşredilen umûmî mâhiyette eserlerde (msl. G. Demombynes, *Les institutions musulmanes*, s. 154 v.d.; H. Masse, *L'Islam*, s. 92 v.d., v.b.) ve bir takım umûmî tarih kitaplarında ve ansiklopedi makalelerinde, aynı fikir, ufak-tefek bâzı farklar ile, tekrarlanıp-durmuştur. Bu hususta daha bir yığın bibliyografik mâlûmat vermek kabilse de, yaptığımız küçük hulâsayı kâfi görüyoruz. Bütün bunlardan her nasılsa habersiz kalan bâzı hukukçularımızın, fıkıh ile Roma hukuku arasında müşâbehet te'sisi fikrini 1938'de çıkan türkçe bir kitaba isnat etmeleri, cidden garip bir vâkıadır (Hıfzı Veldet, *Kanunlaştırma hareketleri ve tanzimat*, *Tanzimat mecm.*, İstanbul, 1940, s. 195).

Fıkhın ve usûl-i fıkhın inkişâfında Roma hukukunun inkârı imkânsız te'siri olduğunu söyleyen I. Goldziher'in ve muâkkiplerinin bu mütalealarına karşı, daha ihtiyatlı davranmak ve bu kadar kat'î bir hukme varmamak lüzûmunu söyleyenler de olmamış değildir. Fıkıh ile Roma hukuku arasında bâzı amelî neticelerde benzerlik olduğunu teslim etmekle berâber, kitap ve sünnete dayanmak itibârı ile fıkhın tamâmiyle ilâhî mâhiyetinde ve hâricî bir te'sire mârûz kalamayacağında ısrar eden Sava Paşa'nın bu doğmatik telakkisini bir tarafa bırakalım (Goldziher'in 1893'te *Byzan. Zeitschr.*'deki tenkidine cevap olarak neşredilen risâle: Savvas Pacha, *le droit musulman expliqué*, Paris, 1896, s. 7e v.d.; ayn. mll., *Etude sur la théorie du droit musulman*, 1902, I, 20, 25, 27, 205). Fakat, Dareste gibi bir hukuk tarihi mütehassısı, bâzı fıkıh nazariyeleri ile Roma hukukuna mahsus bir takım fikirler arasındaki benzerliği kabûl ederek, „islâm hukuku üzerinde Roma hukuku te'siri olduğu" neticesine varmakla berâber, bunun „islâm hukukunun Roma hukukundan çıktığı" tarzında anlaşılmaması lüzûmu üzerinde durmuş ve hâricî benzeyişlerden ziyâde esâs ayrılıklara ehemmiyet verilmesini tavsiye etmiştir (*Etudes d'histoire du droit*, 1889, s. 55 v.d.). Lambert, roma-bizans hukuku te'sirinin muhakkak olduğunu kabûl etmekle berâber, metodoloji bakımından, hanefî fakihlerinin kullandığı tekniğin Roma hukuk usûlünden geldiği ihtimâlinin henüz kâfi deliller ile isbat edilmediğini belirtmiştir (*ayn. esr.*, s. 355). Son zamanlarda, fıkhın tekâmülünü daha ziyâde kendi bünyesi ve rûhu dâhilinde tetkik ve izah etmek isteyen Bergsträsser (*Der Islam*, XIV, 76 v.d.), evvelce aksi fikirde bulunduğu hâlde, sonradan ona iltihak eden C. H. Becker (*Erbe der Antike im Orient und Okzident*, 1931) ve nihâyet Nallino, *Considerazioni sul rapporti tra diritto romano e diritto musulmano* adlı muhtırasında Roma hukuk ilminin fıkhın teşekkülü üzerinde te'siri olmadığını ileri sürmüşlerdir (Ferid Ayıter, *Yabancı hukukların alınması ve millî hukuk*, İstanbul hukuk fakültesince çıkarılan medenî kanunun 15. yıldönümü, 1943, s. 187).

Fıkhın nazarî bir sistem olarak teşekkülü üzerindeki Roma hukuku te'sirinin, daha ziyâde, eskiden beri bu hukukun hâkim olduğu Suriye, Filistin ve Mısır sâhalarının islâmlar tarafından fethini müteâkip günlük hayatın zarûrî bir neticesi olduğu, bilhassa Kremer tarafından ileri sürülmüş, ve bunda Bizans devrindeki Beyrut ve İskenderiye hukuk mekteplerinin ve hukuk eserlerinin de mühim hissesi bulunduğu, Lambert ve başkaları tarafından iddia olunmuştur. Bâzı hukukçular, Roma hukuku edebiyatında „Suriye-Roma hukuk kitabı" ismi ile mârûf

olup, mâhiyet ve kıymeti çok uzun münakaşalara yol açan skolastik mâhiyetteki el kitabının (Bruns ve Sachau, *Das Syrisch-Römisches Rechtsbuch*, Leipzig, 1880), muhtelif tercümeleri sâyesinde, hanefî fakıhlerince tanındığını ve böyleee „muahhar Roma hukuku ile fıkıh arasında bir irtibat hattı" vazifesini gördüğünü kabûl etmişlerdir (bk. Esmein, *Mélanges d'histoire du droit*, 1886, s. 409 v.d.). E. Carusi yukarıda adı geçen makalesinde buna dâir mâlûmat verdiği gibi, Nallino da, *Sul libro Siro-Romanico e sul presunto diritto Sirico* (Pavia, 1929) adlı mühim eserinde, bu meseleyi izah etmiştir. V. asırda yunanca yazılıp, VIII. asır ortasında süryânîceye tercüme edilen bu didaktik husûsî hukuk kitabı, gâlibâ, Mezopotamya'da tercüme edilmiştir. Bundan maksat, islâm idâresi altında yaşayan ve o zamana kadar böyle bir hukukî mecelleden mahrum bulunan Asya hıristiyanlarına hukukî bir rehber vermek idi. Süryânîceden arapça ve ermeniceye de tercüme edilen bu kitabın şark hıristiyan kiliselerinde asırlarca kullanıldığını, yâni Habeşistan, Mısır, Suriye, Elcezîre, İran, ermeni ve gürcü kiliselerinin kanunu olduğunu düşünmek, tesirinin genişliğini ölçmek için, kâfidir. Bu eserin islâm hukukçularınca mâlûm olup hattâ hanefî mezhebinin verâset meselesi hakkındaki hükümlerinde kısmen bu eserden mülhem olduğunu ihtimâl dâiresinde gören Nallino, bir zamanlar tasavvur edilen „orijinal bir Suriye hukuku" nun tamâmiyle hayal mahsûlü olduğunu da açıkça söylemiştir.

Bütün bu izahlardan sonra, islâm hukuku üzerinde Roma hukukunun te'siri meselesine dâir oldukça sarih neticelere varmak kabildir. Ve bu neticeleri burada tesbit etmek, bir az aşağıda islâm hukuku üzerinde müessir oldukları iddia edilen mûsevî ve Sâsânî hukuklarının te'sirleri hakkında doğru bir fikir elde etmek için de çok faydalı olacaktır. Yukarıda da işâret ettiğimiz gibi, nazarî ve ideâl bir inşadan ibâret olan ve dinî mâhiyetini dâimâ muhafaza eden fıkıh, muhtelif mezheplere göre, bir takım ayrılıklar göstermekle berâber, hiç bir zaman, muhtelif islâm kavimlerinin hukukî hayatlarını bütün şumûlü ile tanzim eden „müsbet bir hukuk" mâhiyetini almamıştır. Bu itibarla, Çin'den ve şarkî Hind adalarından Atlantik kıyılarına kadar, çok geniş bir sâhada asırlar boyunca yaşayan yüzlerce milyon müslümanın, hususî hukuk ve bilhassa âmme hukuku bakımlarından, münâsebetlerini tanzim eden hukuk kaidelerinin, sâdece fıkıh çerçivesine içine münhasır kalmadığı pek tabi'îdir. Kavmî menşe'leri ve mensûp oldukları eski kültür çevreleri bakımından birbirinden çok farklı hukukî an'anelere mâlik olan bu kavimlerin, müslüman olduktan ve islâm medeniyetinin müşterek çerçivesi içine girdikten sonraki hukukî hayatları ve yarattıkları müesseseler, elbette müslüman hukuku kadrosu içinde ve o unvan altında tasnif ve tetkik edilmek icâp eder. Lâkin „örfî hukuk" diye adlandırabileceğimiz bu hakikî ve tarihî mefhûm ile, fıkıh dediğimiz ve „şeriat ilmi" diye târif edebileceğimiz „şer'î hukuku" yâni nazarî ve ideâl mefhûmu birbirine karıştırmamak lâzımdır [bk. ŞERİAT]. Bunu söylemekle berâber, birincisi çok geniş ve ikincisi ona nisbetle çok dar iki mefhûmun birbiri ile tamâmen mütezâd yahut alâkasız olduğunu iddia etmiyoruz; bilâkis, bu ikisi arasında dâimâ çok sıkı münâsebetler, karşılıklı hulûl ve nufûzlar mevcût olmuş, hattâ bu ikincinin lehine olarak, fıkhın ana prensipleri fi'len hiç tatbik edilmese bile, nazarî surette dâimâ hâkim mevkiinde kaldığından, hukukî şe'niyete kıymet vermeyen hukuk nazariyecileri ve fıkıh âlimleri, „islâm hukukunun değişmezliği" neticesine kadar varmışlardır ki, kendi mantıklarına göre, hiç de haksız değillerdir.

İşte meseleyi bu görüş zâviyesinden tetkik edince, Roma hukukunun islâm hukukuna te'siri meselesi hakkında birbirine aykırı gibi görünen muhtelif fikirlerin az-çok te'lifi kabil olabilir. Fıkıh, nazarî bir sistem olarak, gerek *uṣûl*, gerek *furû'* bakımlarından, kendi bünyesi ve rûhu içinde, müstakil bir tekâmül geçirmiş ve orijinal karakterini dâimâ muhâfaza etmiştir. İslâm cemiyetinin siyâsî inkişafı ve islâm medeniyetinin tekâmülü ile müterafik olarak, sür'atle gelişen bu büyük ve ileri kültür çevresinin müşterek hukuk sistemi mâhiyetini alan fıkıh, greko-romen hukuk sisteminin bir taklidi veya istitâlesi saymak tamâmiyle yanlıştır. Fıkhın ve bilhassa hanefî fıkhının teşekkül ve inkişâfında gayr-ı islâmî unsurların ve o arada muahhar Roma hukukunun hiç bir te'siri olmadığını iddia etmek istemiyoruz. Kuvvetle tesbit edilen bir çok benzeyişler, ister şuurlu bir iktibas ve isterse tabiî bir hulûl mâhiyetinde olsun, bunun aksini isbata kâfidir. Fakat bu, hiç bir zaman, fıkhın orijinal ve müstakil hüviyetini değiştirecek bir mâhiyet arzetmez. Bunun dışında, geniş mânası ile islâm hukukunun Bizans hukukundan ve bilhassa Bizans âmme müesseselerinden büyük bir nisbette müteessir olduğu muhakkaktır. Emevîler devrinden başlayarak, Abbâsîler zamanında büs-bütün kuvvetlenen bu te'sir, aşağıda izah edeceğimiz Sâsânî te'siri ile birlikte, islâm medeniyetinin sâir şûbelerinde olduğu gibi, hukukî hayatta da şiddetle müessir olmuştur. Devlet teşkilâtında, saray hayat ve teşrifatının inkişâfında, vergi ve

toprak meselelerinde, hulâsa bütün âmme müesseselerinde ve umûmî hayatın bir çok tezâhürlerinde bunu açıkça görmek kabildir. İslâm hukuk nazariyecilerinin bunlara dinî bir menşe ve mâhiyet atfetmek istemelerine karşı, bu müesseselerin yabancı medeniyetlerden, Bizans'tan ve Sâsânîlerden geldiğini söyleyen Câhiz (bk. *Kitāb al-tāc*) ve İbn Ḫaldūn (*Muḳaddima*, arapça metin, I, 208) gibi müelliflere de tesâdüf edilir (tafsilât için bk. Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri*, *THITM*, I, 291—296).

III. Talmûd hukuku te'siri. Bu mes'ele, fıkhın teşekkül ve inkişafı hakkındaki bu umûmî mülâhazaların çerçivesi içinde mutalea edilmek icâp eder. İslâm dininin, ibâdatta olduğu gibi, muâmelât ve ukûbâtta mûsevilikten mühim iktibaslarda bulunduğu, garp âlimleri ve hukukçuları arasında, çoktan beri kabûl edilmiş bir fikirdir. Th. Dulau ve J. Pharaon tarafından, 1839'da neşredilen ve o zamana göre, mümkün mertebe mukayeseli hukuk esâslarına riâyet edilerek yazılan *Législations orientales. Droit musulman* adlı hanefî hukukuna âit eserde, zina cürmüne karşı tatbik edilen reçim cezasının musevilikten alındığı ileri sürülmüştü (s. 65). N. de Tornauw, islâm hukukunun teşekkülünde câhiliye örfü ile berâber, hıristiyanlığın, İran'ın ve mûseviliğin te'sirinden umûmî surette bahsetmişti (bu eserin frans. trc. Eschbach, *Le droit musulman*, Paris, 1860, s. 13). İslâm dinine ve hukukuna âit tetkikler ileriledikten sonra bu hususta daha vâzıh fikirler ileri sürüldü. Önce von Kremer ve van den Berg ve sonra Lambert, Roma-Bizans hukukundan hanefî fıkhına geçen hukukî telâkkilerden mühim bir kısmının bile talmudik hukuk tatbikatı vâsıtası ile geçtiği nazariyesini müdafaa ettiler (*ayn. esr.*, s. 355). Umûmiyetle talmud hukukunun islâm hukukuna te'siri fikrini müdafaa edenler, daha islâmın ilk devrinde Medine yahudilerinin yüksek bir küllür sâhibi olduklarını ve bu ilk safhada başlayan fikrî ve manevî te'sirin (bk. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, IV, 13 v.d.) islâm fütuhâtı genişledikten sonra da devam ettiğini belirterek, yalnız âyîn ve ibâdetlerde ve dinî tefekkür tarzlarında değil, „âile teşkilâtı, evlenme şekil ve şartları, verâset ve kölelik meseleleri ile ceza hukuku ve kısâs" hususlarındaki bir takım kuvvetli benzeyişleri göstermişlerdir. Sautayra ve Cherbonneau, daha 1873/1874'te (yâni von Kremer'den bir yıl evvel) Paris'te neşredilen *Droit musulman du statut personnel et des succession* adlı eserlerinde bu hususta sarîh misâller vermişlerdir (Lambert, *ayn. esr.*, s. 283 v.d.) Daha sonraları islâm hukuku meselelerine âit monografilerde de bu te'siri tebârüz ettiren kuvvetli delillere rastlanmaktadır (msl. W. Heffening, *Das islamisehe Fremdenrecht*, Hannover, 1925, s. 117 v.d.).

IV. Sâsânî te'siri. Fıkhın nazarî bir sistem olarak teşekkülünde değilse bile, umûmiyetle islâm hukukunda ve bilhassa âmme müesseselerinin inkişâf ve tekâmülünde şiddetle müessir olan diğer esâslı bir âmil de, hiç şüphesiz, Sâsânî hukukunun te'siridir. İran ruhunun islâm dini üzerindeki te'sirlerine dâir tetkiklerde bulunmuş olan (msl. *Islamisme et parsisme Rev. d. l'histoire des religions*, XLIII, 1901, s. 1—29) I. Goldziher'in, yukarıki fıkıh maddesinde, bunu sâdece işâret edip geçmesi, bizi bu mesele üzerinde daha ehemmiyetle durmağa mecbur etti. Umûmî medeniyet tarihindeki büyük ehemmiyeti gittikçe daha iyi anlaşılan eski İran te'sirinin, Anadolu ve Elcezîre'nin romalılar tarafından zaptından sonra, milâdın ilk asrından başlayarak, Roma'da nasıl kendini gösterdiği ve Sâsânîler devrinde şarkî Roma'da bu te'sirin nasıl arttığı mâlûmdur. Daha islâmiyetin zuhûrundan evvel, Bizans ve Sâsânî imparatorluklarına tâbi bâzı küçük arap beylikleri vâsıtası ile de bu medeniyetler ile sıkı temaslarda bulunan araplar, islâm fütuhâtı neticesinde, Sâsânî medeniyeti sâhalarını ele geçirdiler. Bilhassa Abbâsî imparatorluğunda iranlılığın çok eskiden beri mâlûm olan te'siri, tarihî tetkikler ile, her gün bir az daha iyi belirmektedir. İşte islâm hukuku üzerinde tetkiklerde bulunan âlimler, bu umûmî mülâhazaları göz önünde bulundurarak, eskiden beri, Bizans nufûzu ile berâber, Sâsânî nufûzunun da mevcûdiyetini kabûl etmişlerdir. İran'dan mı Bizans'a Bizans'tan mı İran'a — başka bir tâbir ile, eski şark imparatorluklarından mı garba, yoksa garptan mı onlara — geçtiği sarahatle tâyin olunamayan bir takım müesseselerin islâm dünyasında da mevcûdiyetini tesbit eden âlimler, içlerinde İbn Ḫaldūn'un da dâhil olduğu bir takım eski islâm müellifleri gibi, bunu Sâsânî-Bizans nufuzuna etfetmekten başka bir çâre bulamamışlardır. İslâm hukukunda Bizans te'sirinden bahsedenlerin, umûmiyetle, İran te'sirini de, bir müteârife gibi, kabûl etmelerinin bir sebebi de budur. Hâlbuki asıl sebep başkadır: Umûmiyetle eski İran hukuku hakkındaki mâlûmat çok mahdut olduğu gibi (bk. A. Christensen, *Introduction bibliographique à l'histoire du droit de l'Iran ancien*, *Archives d'histoire du droit oriental*, 1938, II, 243—257), Sâsânîler devri hukuku da lâyıkı ile tetkik edilmiş değildir ve bu devrin âmme müesseseleri hakkında, daha ziyâde, islâm kaynaklarından [redacted] âde edilmektedir (A. Christensen, *l'Iran* [redacted] *les*

Sossanides, 1936; — bir az sathî olmakla berâber, şu eserden de istifâde olunabilir: Seyyed Taghi Nasr, *Essai sur l'histoire du droit persan des origines à l'invasion arabe*, Paris, 1933). İşte bundan dolayı, Sâsânî hukukuna, nazari islâm hukukunun teşekkülünde, Roma hukukuna atfolunduğu gibi, ahkâm ve metodoloji bakımlarından bir te'sir atfolunmamış ve bu nufûz daha ziyâde âmme hukuku sâhasında aranmıştır ki, tamâmiyle doğrudur. Ancak bu hususta şimdiye kadar ileri sürülen mutâleaların, hukuk tarihi bakımından, ciddî ve metodik araştırmalara dayanmaktan ziyâde, tarihçiler ve müsteşrikler tarafından, tesâdüfî olarak, temas olunan ve ekseriyetle eski islâm müelliflerinin bu hususdaki fikirlerinin tekrarından ibâret kalan dağınık ve umûmî mâhiyette düşüncelere münhasır kaldığı unutulmamalıdır. Hâlbuki, eldeki tarihî mâlzeme sâyesinde, bu hususta oldukça esâslı tarihî tetkikler yapılması kabildir.

Emevîlerin daha çok Bizans te'sirinde kalmalarına mukabil, Abbâsî imparatorluğunun, Sâsânî an'anelerini iktibas ve taklit suretiyle, saray ve idâre teşkilâtını vücude getirdiği, eski islâm müelliflerinin dikkatinden kaçmamıştır. Kendilerini imparatorluğun yalnız cismânî hukümdarı değil, aynı zamanda bütün islâm ümmetinin rûhânî reisi sayan Abbâsî hukümdarları, Peygamberin halifesi, yâni vekili, müslümanların emîri ve imamı sıfatlarını şahıslarında toplamışlardı ki, bu, G. Demombynes'in mutâleası vechi ile, eski şark imparatorluklarından gelen bir „çifte hâkimiyet" telâkkisinin, Bizans ve Sâsânî imparatorluklarına ve oradan da Bagdad sarayına intikali ile meydana gelmişti ve islâm zihniyetine tamâmiyle yabancı idi. Goldziher (*Le Dogme et la loi de l'Islam*, s. 41)'in tamâmiyle teokratik bir mâhiyet arzetmek suretiyle Emevîlerinkinden ayrılan ve „din ile devletin" tam bir ittihadı telâkkîsine sâdık kalan Abbâsîlerin bu telâkkisini Sâsânîlerden alınmış addetmesi, şüphesiz, daha doğrudur. Müverrih Mas'ûdî, Abbâsîlerin Sâsânîler devri saraylarının teşkilâtını taklit etliklerini söylemek suretiyle, tarihî bir hakikati ifâde eder (*Les Prairies d'or*, II, fasıl XXIV, s. 153). Balâzurî, islâmlarda zimâm ve mihr divanının, Emevîlerin Irak vâlisi Ziyâd İbn Abîh tarafından „İran padişahlarının mümâsil müesseselerini taklit suretiyle" vücuda getirildiğini anlatarak, Irak'ta Sâsânî te'sirinin Abbâsîlerden evvel başladığını meydana koyar. Câhiz'in *Kitâb al-tâc* yahut *Aḫlâḳ al-mulûk* adlı eseri, bu bakımdan, çok dikkate şâyândır. Sâsânî an'anelerini çok iyi bilen ve onlara karşı büyük bir hayranlık gösteren bu müellif, arapların idâre usûllerini ve devlet teşkilâtını acemlerden öğrendiklerini söyler. İbn al-Balḫî, Abbâsîlerde mevcut bir çok divanların (idâre şûbeleri) ve vergilerin, eski İran hukümdarları tarafından te'sis edilmiş olduğu an'anesini, XII. asır başlarında dahi devam ettirir (*Farsnâme*, *GMNS*, I, 1921,). Niẓâm al-Mulk'ün *Siyâsatnâma*'si başta olmak üzere, XI. — XII. asırlarda yazılan bütün siyâset ve idâre kitapları, arap edebiyatının daha evvelki asırlardaki mümâsil mahsûlleri gibi, Sâsânî devri müesseselerinin ve siyâsî-idârî telâkkilerinin birer müdafaanâmesi mâhiyetinde olup, bu hususta çok kiymetli mâlûmat ihtivâ ederler. İslâm devletlerinde saltanat icaplarından sayılan bir çok şeylerin İran veya Bizans menşe'lerinden geldiğini söyleyen İbn Ḫaldûn, daha kendisinden asırlarca evvel söylenenleri tekrardan başka bir şey yapmış değildi. Abbâsî devri müellifleri, fıkıh âlimleri müstesna olmak üzere, Sâsânî te'sirlerini kabûl ve itiraf ettikleri hâlde, hıristiyan Bizans'ın islâm hilâfeti müesseseleri üzerindeki nufuzunu bahis mevzuu etmek dahi istememişlerdir (G. Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, s. CXVI). Ḫvârizmî'nin *Mafâtiḥ al-'ulûm*'u gibi, ansiklopedik eserler ile İran şehir veya sülâlelerine âit vekâyiânâmelerde de bu te'siri gösteren bir çok mühim kayıtlara tesâdüf olunur. Abbâsîler devrinde islâm âmme hukukuna âit, nazarî mâhiyette, çok mühim sistematik eserler vücuda getiren Abû Yûsuf ve Mâvardî gibi âlimlerin eserlerinde, bu gibi yabancı te'sirlerden hiç bahsedilmemesini ve her hukmün islâmî prensiplere istinat ettirilmek istenmesini tabi'î görmelidir.

Şu küçük hulâsadan açıkça anlaşılacağı gibi, Abbâsîler devrin'n âmme müesseselerini tetkike kalkışacak bir hukuk tarihçisi, Sâsânî nufuzu meselesini ehemmiyetle göz önünde bulundurmak zorundadır. Abbâsî imparatorluğundan ayrılarak istiklâllerini kazanmış muhtelif islâm-türk devletleri, Abbâsî teşkilâtını, esâs kadro olarak, muhafaza etmiş ve âmme müesseselerini o müşterek kadro dâiresinde inkişâf ettirmiş olduklarından, Abbâsî devri müesseselerinin hukuk tarihindeki ehemmiyeti çok büyüktür. Hâkimiyet ve idâre mefhûmlarında, saray teşkilât ve teşrifâtında, navrüz ve mihrgân gibi — islâmiyet ile hiç alâkası olmayan ve irânî menşe'den gelen — umûmî bayramlarda, askerî teftişlerde, hâkimiyet timsâllerinde, unvan, elkab ve alâmetlerde, idâre teşkilâtında, merkezî ve mahallî dîvanlarda, meskûkât sistemi ile toprak ve vergi sistemlerinde, resmî posta, casusluk, yol emniyeti, gümrük meselelerinde, ordu teşkilâtında, şehir ve köylerdeki âmme hizmetlerinde, hulâsa ictimâî hayatın hemen her şûbesinde bu te'sirin mevcûdiyeti, şimdiye kadar

yapılmış tesâdüfî ve çok sathî tetkikler ile dahi anlaşılmış bulunuyor (M. Mez, E. Tyan, J. H. Kramers, Margoliouth ve daha bir çokların muhtelif yazılarında). Henüz dikkati çekmiş olmamakla berâber, ceza hukukunda, ticaret hukukunda ve sulama işlerinin tanzimi gibi, ziraat hukukunda da bu te'siri aramak çok yerinde olur. İslâm hukuku tarihini ve bilhassa siyâsî ve idârî müesseselerin menşe' ve tekâmülünü anlayabilmek için, bu gibi araştırmalara şiddetle ihtiyac olduğu hâlde, henüz bu yolda hiç bir ciddi adım atılmamıştır.

V. Hukukî hayatta ikilik. Fıkhın teşekkül ve inkişafında ve umûmiyetle müslüman milletlerin hukukî hayatlarında çok müessir olan üç mühim yabancı unsur hakkındaki bu izahlardan sonra, fıkhın islâm cemiyeti içinde ne dereceye kadar „müsbet hukuk" mâhiyeti aldığı meselesi üzerinde durabiliriz. I. Goldziher ve S.Hurgronje gibi, fıkhın nazarî ve ideal mâhiyetini ve hukukî şe'niyet ile alâka derecesini belirten iki büyük âlim ile meşhûr mukayeseli hukuk tarihçisi J. Kohler arasında bu mesele üzerinde cereyan eden münâkaşalar „müsbet hukuk" mefhumunu her iki tarafın farklı anlayışından dolayı, sarih bir neticeye bağlanamamakla berâber, mevzuun aydınlanması bakımından, çok faydalı olmuştur (tafsilât ve bibliyografik mâlûmat için bk. Lambert, *ayn. esr.*, s. 378 v.d.). Zamanın ve muhitin icâplarını karşılayabilmek için, *ra'y* ve *ḳiyās*'a, yâni hukukî istidlâle, kıymet vererek, *istiḥsān* ve *istiṣlāḥ* prensipleri ile ve *ictihād* yolu ile hayatın dinamizmine tetâbuk imkânını te'mine çalışmakla berâber, ilâhî menşe'i ve dinî mâhiyeti itibârî ile, *naṣṣ*'a bağlı kalmak zorunda olan bir hukuk sisteminin bütün hukukî münâsebetleri tanzime kâfi gelemeyeceği pek tabi'îdir. Dinî hukuk hükümlerinin ancak ilk dört halife devrinde tamâmiyle tatbik edildiğini iddiaya dahi imkân yoktur. Çünkü halife 'Omar'in bile islâmiyeti kabûl etmeyen bâzı hıristiyan arap kabîlelerinden cizye almadığını (İbn Ḳutayba, *al-Ma'ārif*, s. 193) biliyoruz. Daha sonraları, msl. Hindistan fütûhâtında hindlilere ehl-i kitab muâmelesi edilmesi ve muhtelif isyan hareketlerinde mürtedlere karşı şer'î cezanın tatbik edilmemesi de, aynı mâhiyette hareketlerdir. Mamafih bunları, siyâsî zaruretlerden doğan bir istisna olarak kabûl etmek belki daha doğru olur. Hareketlerini dinî kaidelere uydurmak lüzûmunu hiç duymayan Emevîler devrinde sırf teolojik ve nazarî mâhiyette kalan fıkıh, ancak Abbâsîlerin teokratik siyâseti sâyesinde, sür'atli bir inkişâfa nâil olarak, resmen bir „hukukî hayat kaidesi" mâhiyetini aldı. Fakat bu devirde de, fıkıh ahkâmının tamâmiyle tatbik olunamadığını, şer'î hukukun yanında mahallî âdetlere dayanan örfî hukukun daha büyük bir ehemmiyet kazandığını ve böylece hukukî hayatin tamamlığı için," „şer'î kaza" yanında, bir de „örfî kaza" 'nın yer aldığını görüyoruz. Devlet tarafından tâyin edilen kadıların „şer'î kaza" sâhaları, örfî kazaya nisbetle, çok mahdut idi; şurṭa, ḥisbe, maẓālim (bk. H. F. Amedroz, *The Mazālim jurisdiction*, *JRAS*, 1911; E. Tyan, *ayn. esr.*, II) ve daha bu gibi isimler altında, muhtelif islâm devletlerinde mevcut türlü-türlü kazâî faâliyetler, âmme nizâmım te'sis ve muhafaza hususundaki rolleri ve cezâî mâhiyetleri bakımından, şer'î kazanınkinden çok geniş bir faâliyet ve oufuz sâhasına mâlik idiler. Hükümdarların — yâni devletin — kanun koyma salâhiyetine dayanan ve mahallî örflerden geniş nisbette istifâde eden bu kaza uzuvları, fıkhın dinî hükümlerile aslâ alâkalı olmadıkları hâlde, bilhassa „hisbe" mevzuuna âit yazılan bâzı eserlerde bunlara bile dinî bir renk verilmeğe çalışılması, teolojik zihniyetin tezahüründen başka bir şey değildir. Her hâlde, müslüman kavimlerin hukuk tarihleri bakımlarından, bu örfî kaza müesseselerinin büyük bir ehemmiyeti vardır. Siyâsî hukuk ve idârî hukuk gibi, ticâret hukukunda ve ceza hukukunda da fıkhın rolü çok az ve tesirsiz olmuştur. Fıkıh kitaplarındaki bir takım şer'î cezaların, msl. el kesmek yahut recim gibi, âmme vicdanına uymadıkları için, çok nâdir istisnâî hâllerde tatbik edildiklerine dâir bir yığın tarihî misâllere mâlik bulunuyoruz. Tıpkı bunun gibi, vergiler meselesinde de, „şer'î tekâlif" yanında, zaman ve mekâna göre, türlü-türlü isimler altında gördüğümüz bir yığın „örfî tekâlif" vardır ki, fıkıh hükümlerine aykırı olmalarına rağmen, dâimâ mevcut olmuşlardır. Zaman-zaman bâzı islâm hükümdarlarının dinî bir gayret sevki ile yahut bâzı siyâsî ve idârî mülâhazalar ile, bu örfî vergileri tamâmen veya kısmen kaldırmak hususunda teşebbüse geçtikleri, muâsır vekayinâmelerden yahut bu hususdaki bir takım kitâbelerden anlaşılmakta ise de, bunun uzun müddet devam etmediği ve mâlî zarûretler sebebi ile onların tekrar konulduğu yine aynı kaynaklardan öğrenilmektedir. Her hâlde muhtelif islâm devletlerindki fi'lî vergi sisteminin, Abbâsîler devri fıkıh kitaplarında gördüğümüz nazarî ve ideâl sistemden tamâmiyle farklı olduğu muhakkaktır. Bizans devri vergilerinin, Mısır ve Suriye'de islâm fütûhâtından sonra da devamı hakkındaki kat'î mâlûmatımız (bk. G. Rouillard, *l'Administration civile de l'Égypte byzantine*, 1928, s. 78 v.d. 248; ayn. mlf., *Les Archives de Lavra, Byzantion*, III, 262), ve

Abbâsî devrinde ve daha sonra muhtelif vilâyetlere âit vergi mevzuatına, şer'î değil, örfî mâhiyetini göstermek üzere, *ḳānūn* [b. bk.] adı verilmesi, bunun bir delîlidir.

VI. Devletin teşrî ve kaza faâliyeti. Bu verilen izahat ile sâbit olmuştur ki, islâm devletlerinde çok eskiden beri fıkhın dışında ve hattâ onunla hiç mukayyet olmayarak, geniş bir *législation* faâliyeti, bilhassa âmme hukukunda, dâimâ mevcut olmuş, halîfe namına kaza vazîfesi gören kadılar muntazam teşkilâta bağlanarak *ḳāżī al-ḳużāt* veya *aḳżā al-ḳużāt* ismini alan ve devlet merkezinde oturan en büyük adâlet memurunun kontrolü altına konmuştur. Onun salâhiyeti dışında kalan örfî kaza müesseseleri ise, şeriate değil, doğrudan-doğruya devlet otoritesine dayanıyordu. Mamafih hükümdarların vakit vakit bu şer'î kaza meselelerine dahi müessir müdahalelerde bulunduklarını gösteren tarihî misâller yok değildir. Mısır'da Tolunlu hânedanını kuran Aḥmed, IX. asır sonlarında, kadı ile aralarında çıkan bir ihtilâftan dolayı, 7 sene kadılık vazîfesini *nāẓir al-maẓālim* unvanını taşıyan ve hiç bir şer'î sıfatı olmayan sivil memura gördürmüştü (Z. M. Hassan, *Les Tulunides*, Paris, 1933, s. 223 v.d.). Muhtelif Abbâsî halîfeleri zamanında, miras meselesi hakkında muhtelif hükümler vazedilerek, kadılara buna göre hareket etmeleri hakkında emirler verildiğini biliyoruz (Hilâl al-Ṣābî, *Kitāb tuḥfat al-umarā'*, Beyrut, 1901, s. 246 v.d. — Suyūṭî, *Tārīḫ al-ḫulafā'* sında ve İbn Ṭolūn *al-Lama'āt al-barḳīya* 'sinde bundan kısaca bahsederler). Fâtımîler devrinde dahi, devletin miras meselesi hakkında hukümler koyduğu mâlûmdur (Ḥasan İbrâhîm Ḥasan, *al-Fāṭimīyūn fi 'l-Miṣr*, Kahire, 1932, s. 193—196). Bâzı hukümdarlar, umûmî ihtiyacların sevki ile, bir takım hukuk kaideleri koymak lüzûmunu duydukları zaman, devrin ileri gelen fakihlerine müracaat ederlerdi. 'Abd Allāh b. Ṭāhir, 224 yılındaki Fergana zelzelesinden sonra, ferganalılar ile horasanlıların sulama işlerini hukûkî bir esâsa bağlanarak çiftçiler arasındaki dâimî ihtilâflara son verilmesi hususundaki taleplerine karşı, mevcut fıkıh kitaplarında ve hadîslerde buna âit bir şey bulunmadığından, Horasan fakihleri ile Irak fakihlerini toplayarak, *Kitāb al-ḫirāc* adlı bir ahkâm mecmuası tertip ettirmişti ki, eserini 440'ta yazan Gardîzî, bu hukümlere hâlâ riâyet edildiğini söylemektedir (*Zayn al-aḫbār*, nşr. Mehmed Nâzım, Berlin, 1928, s. 8). Sırf siyâsî sebepler ile, şî'î ve bâtınî cereyanlarına karşı şiddetli bir sünnîlik siyâseti tâkip eden büyük Selçuklu hukümdarlarından Melikşâh, vezir Niẓām al-Mulk'ün tavsiyesi ile, devrin ileri gelen fakihlerini toplayarak, o sırada büyük ihtilâfları mûcip olan bir takım hukukî meseleler hakkında sarih ve kat'î hukümleri ihtivâ eden bir mecelle tertip ettirerek, bütün imparatorluk memleketlerinde bunun tatbikını emretti (*al-'Urāża fī al-ḥikāyat al-Salçūḳīya*, nşr. K. Süssheim, Leyden, 1909, s. 69—71 trk. trc. M. Şerefeddin, *Milli tetebbülar mecm.*). *Masā'il-i Malikşāhi* diye mârûf olan bu ahkâmın moğul istilâsına kadar tatbik olunduğunu, hattâ bunlardan bâzısının İran moğul hukümdarları tarafından da te'yit olunmakla berâber yine ihmâl edildiğini, ve nihâyet Ġazan tarafından tekrar tatbik mevkiine konulduğunu Raşîd al-Dîn izah etmektedir (*Tārīḫ-i mubārak-i Ġāzānī*, nşr. K. Jahn, *GMNS*, XIV, 1940, s. 235, 237, 238, 241). Malikşâh ile devrin meşhûr âlimi İmâm Abū al-Ma'ālī Cuvaynī [b. bk.] arasındaki bir hâdise, hukümdarların kanun vaz'ı salâhiyetleri hakkında o devir fakihlerinin düşüncelerini ve medenî merkezlerdeki halkın din âlimlerine itimadlarının derecesini göstermek bakımından, çok mânalıdır: Ramazanın 29'unda Nişapur'a gelen Melikşah, hilâlin görüldüğünü bildiren adamlarına inanarak, ertesi gün bayram olduğuna dâir münâdîler çıkarır. Bunu haber alan İmâm da ayrıca münâdîler çıkararak bayram olmadığını ilân ettirir. Hemen huzûra celbedilen İmâm'a neden bu harekette bulunduğunu soran hukümdar şu cevabı alır: — „Sultanın fermanına bağlı meselelerde ona itaat vâciptir; lâkin fetvâya bağlı meselelerde, sultanın ona riâyeti vâciptir. Orue tutmak ve bayram etmek fetvâya taallûk eder, fermana değil" (*Tuḥfat al-mulūk*, Tahran, 1317 h. ş., s. 15—17). Mamafih, tâkip ettikleri dinî siyâsete rağmen, büyük Selçuklu imparatorları ve onların halefleri zamanında, örfî kaza müesseselerinin bütün ehemmiyetlerini muhafaza ettiği, bilhassa türk kabîleleri arasında, eski kabîle hukukunun devam eylediği, merkezî idâre teşkilâtındaki „dâd-bey"lerin örfî kazalara nezâret ettikleri mâlûmdur. Ḫvârizmşahlar devrinde, Celâl al-Dîn'in müverrihi Nasavî'nin, eski islâm devletlerindeki *Dīvān al-maẓālim*'e benzettiği ve ordu içinde faâliyette bulunduğunu söylediği yüksek mahkeme, işte bu örfî kaza müesseselerinden biri ve siyâsî—idârî bakımlardan onların en yükseği idi (*Sīrat al-sulṭān Celāl al-Dīn*, nşr. Houdas, s. 167).

Moğulların islâm sâhalarını istilâ ederek, Memlûklerin Suriye-Mısır imparatorluğu ve Dehli sultanlığı hâriç olmak üzere, diğer sâhalarda devletler kurmaları, o memleketlerin hukukî hayatı üzerinde derin izler bırakttı. Sayıca çok olmayan moğul fâtihlerinin yüksek islâm kültürü çevrelerinde sür'atle türkleşip is-

lâmlaşmalarına rağmen, *yasa* denilen moğul kanunu ve moğul idârî ve mâlî an'aneleri, Mâverâünnehr, İran, Irak, şarkî Anadolu, Altın-Ordu sâhalarında te'sirini gösterdi. *Yarğu* adlı moğul mahkemeleri ve *yarğucı* denilen hâkimler, yasa hükümlerine göre, idârî ve siyâsî kaza vazifesi görmekte idiler (Fuad Köprülü, *Orta zaman türk hukuk müesseseleri*, *Belleten*, sayı 5/6, 1938, s. 68). İdâre teşkilâtında ve vergilerde de, uzak şarktan gelen bâzı yeni telâkkiler göze çarpar. Moğul istilâsından masun kalan Memlûk imparatorluğunda bile, türlü sebepler ile orada yerleşmiş olan müslüman moğullar veya moğul sâhasından gelmiş türkler, mahdut şer'î meseleler dışındaki ihtilâflarını *yasa* hükümlerine göre hâllettirmek için, *ḥâcib* unvanını taşıyan hâkime müracaat ederlerdi (E. Quatremère, *Câmi' al-tavârîḫ* tercümesi, s. IX, CXVIII; Makrizî, *Ḫiṭaṭ*, Bulak, III, 36.— Suyûṭî, *Ḥusn al-muḥâżara*, II, 95 'te moğul te'sirinin daha Baybars [b. bk.] zamanında başladığını kaydeder; ayrıca: *al-Nucûm al-zâhira*, VI, 268). Her hâlde bu moğul hâkimiyeti devrinin, şeriat hükümlerine karşı örfî ahkâmı daha kuvvetlendirmek ve genişletmek gibi, bir te'siri olduğu söylenebilir. Mamafih XIV. asır başlarında Dehli türk-halaç sultanlarından 'Alâ' al-Dîn [b. bk.]'in, din ile devlet işlerini birbirinden tamâmiyle ayırarak, şer'î ahkâma ve şeriat mümeşşillerine hiç kıymet vermemesi, Mısır Memlûklerinin büyük askeri ricâlinden ve çerkes memlûklerinden olup 804 'te ölen Emîr Laçin'in „vakıfları kaldırmak, şeriat kitaplarını yakmak, din âlimlerini tâkibâta uğratmak, *ḳâżî al-ḳużât*'lık vazifesini fıkıh ile hiç münâsebeti olmayan bir türke vermek" yolunda düşünceleri (A. Poliak, *Le Caractère colonial de l'état mamelouk*, *REI*, 1935, s. 244) gibi hâdiseleri, daha ziyâde, bunların şahsî temâyülleri tarzında tefsir etmek daha doğrudur. Çünkü, ne daha evvelki ne de sonraki asırlarda, müslüman hükümdarlarının, halkın dini hislerini incitmemek maksadı ile, şeriat âlimleri ile lüzumsuz yere açık bir mücâdeleye girişmekten dâimâ çekindiklerini görüyoruz. Mal. Timur, bir taraftan *yasa* hükümlerini tatbik ederken, diğer taraftan da ulema sınıfını gözetmekten geri durmuyordu. İslâm ilimlerine az-çok vâkıf olan Şaybânî Han [b. bk.], 914 'te Herat ve Buhârâ âlimleri ile „babası evvelce ölen torunun amcaları ile birlikte mirasa dâhil olup-olamayacağı" meselesi üzerinde uzun münakaşalar yaparak, bu hususdaki icmâın *Kur'an* ve *ḥadîṯ*'ten mesnedini istemiş, ve onların âciz kalması üzerine, „Cengiz *yasa*'sı hükümlerine göre, bu gibi torunların mirasa girmeleri" hususunda, memleketin kadılarına hitâben bir de ferman hazırlatmış ise de, bu hususdaki icmâ'ın *Buḫârî*'deki bir hadîse dayandığı isbat edilince, onu geri alıp, meseleyi kapatmıştı (Fażl Allâh Rüzbehân, *Mihmân-nâma-i Buḫârâ*, Nuruosmaniye, nr. 3431). Her hâlde, şeriat hükümlerine açıktan-açığa aykırı meselelerde, islâm hukûmdarlarının din âlimleri ile mücâdeleden çekindikleri muhakkaktır. Fakat sırf mâlî mâhiyette meselelerde, msl. örfî tekâlif vazı'ında, onlar ile istişâreye dahi lüzum görmüyorlardı ki, bu daha Emevîler devrinden beri sürüp gelen bir an'ane idi. Buna rağmen, bâzı dindar hukûmdarların, sırf şahsî temâyüllerine uyarak, yahut bâzı siyâsî ve idârî icapları göz önüne alarak, bir takım örfî vergileri kaldırdıklarını da görüyoruz. Umûmî efkâr üzerinde fena te'sir yapabilecek meselelerde şeriat adamlarının önceden muvafakatini almak, hukûmdarların sık-sık müracaat ettikleri bir usûl idi. Mısır memlûk sultanı Ḳânṣû, mücbir mâlî zarûretler karşısında, bir kısım evkaf vâridatını da devlet hazinesine almak istediği zaman, hanbelî kadısı müstesnâ olarak, diğer üç mezhep kadılarının muvafakatini almağa muvaffak olmuştu (G. Wiet, *l'Egypte arabe*, Paris, 1937, s. 613 v.d.).

Bütün islâm devletlerinde, nazarî olarak, şeriat ahkâmının câri gibi görünmesine rağmen, hakikatte, örfî kaza müesseselerinin şer'î kaza müesseselerinden daha geniş bir sâhada faâliyet gösterdikleri muhakkaktır. Emevîler devrinden başlayarak, XV. asra kadar islâm dünyasının her tarafında müşâhede edilen bu hâdisenin, sonraki asırlarda da aynı şekilde devam ettiğini bir kaç tarihî delîl ile tevsik edelim: Safevîler devri İran'ı hakkında en inanılır kaynaklardan biri olan Chardin'in *Seyahatnâme*'sinde, İran'da şî'î fıkıh ahkâmını tatbik eden şer'î mahkemelerin dışında, örfî ahkâma göre hareket eden sâir kazaî müesseseler bulunduğu ve bunların devletçe tâyin edilen me'mûrlar tarafından idâre edildiği tasrih olunmaktadır (bk. *Voyages*, nşr. Langlès, Paris, VI, fasıl XVI, XVII). Jhon Malcolm, İran tarihi hakkındaki eserinde bu hususta bir az mâlûmat verdiği gibi (*Histoire de la Perse*, Paris, 1821, IV, 196 v.d.), İran'a âit bir çok seyâhatnâmelerde ve tarihî kaynaklarda da buna işâret edilmektedir. Daha Anquetil Duperron'un 1758'de Amsterdam'da neşredilmiş olan *Législation orientale* (s. 62—64) adlı eserinde bile, müellifin dikkatini çekmiş olan bu muhtelif kaza müesseseleri, onların vazifeleri ve salâhiyet dereceleri, bunların başında bulunan „kadı, şeyhülislâm, divan beyi, daruga, kelânter, v.s." gibi memurlar hakkında etraflı mâlûmat için bk. V. Minorsky, *Taẕkirat al-mulûk*

(*GMNS*, XVI, London, 1943,). İran'da garp hukuku te'siri kendini gösterinceye kadar, bu vaziyetin esâs itibâriyle değişmediğini söyleyebiliriz. Şi'î İran'da gördüğümüz bu muhtelif kaza müesseseleri, şer'î mahkemelerde hanefî fıkhını esâs tutan ve Mısır-Suriye fethinden sonra, daha teokratik bir mâhiyet alarak, *şeyhülislâmlık* [b. bk.] müessesesini kuran Osmanlı imparatorluğunda da dâimâ mevcut olmuş, ve devlet, daha ilk kuruluş asrından başlayarak, husûsî *kanunnâmeler* [b. bk.] ile hukukî hayatı tanzim etmiş, kaza müesseselerinin vazife ve salâhiyetlerini ayırmış, idârî ve adlî müesseselerini kurmuştur. Sâir islâm devletlerinde olduğu gibi, şer'î kazanın başlıca uzvu olan kadıların bile din, hattâ adliye mümessili olmaktan ziyâde bir „idâre adamı" sıfat ve salâhiyetini hâiz oldukları Osmanlı imparatorluğunda, yalnız şeriat değil, daha ziyâde örf ve kanun hükümlerine göre faâliyette bulunan muhtelif kaza müesseseleri hakkında, burada en kısa izahata girişmeğe dahi imkân yoktur. Muhtelif din ve mezheplere ve kavmiyetlere mensûp ve birbirinden çok farklı örf ve âdetlere sâhip insanlar ile meskûn kıt'alara hâkim olan bu imparatorluğun, oldukça muğlak bir adlî cihaza mâlik olduğunu ve buradaki hukukî hayatın yalnız hanefî fıhkı ile tanzim edilemeyeceğini söylemek kâfidir. Küçük bir misâl olmak üzere, tımar sâhibi sipahilerden ve su-başılardan başlayarak, sancak-beği, beyler-beyi ve vezirlere kadar muhtelif derecedeki idâre adamlarının kazâî salâhiyetleri olduğunu, askerî ocaklar mensuplarına, Peygamber neslinden geldikleri kabûl edilen seyyidlere [b. bk.] mahsus ayrı mahkemeler bulunduğunu, esnaf loncalarına bir nevi kaza hakkı tanındığını ilâve edelim. Vergi ve toprak meselelerinde, eski âdet ve an'anelere uyarak, her eyâlete mahsus kanunlar vücuda getirmek ve daha doğrusu eski mevzuatı ayniyle veya küçük tâdiller ile tatbik etmek suretiyle, „kanunların mahallîliği" (*la territorialité des lois*) esâsına sâdık kalan Osmanlı imparatorluğu, husûsî hukuk ve bilhassa âile hukuku meselelerinde her dinî cemaatin örfî ve dinî an'anelerine göre hareketlerini kabûl etmek suretiyle, âdetâ bir nevi „kanunların şahsîliği" (*la personnalité des lois*) prensibini tatbik etmiştir. İmparatorluğun, mahallî örf ve âdetlere büyük kıymet veren bu adlî siyâsetinin muvaffakiyet derecesini göstermek için, msl. Bulgaristan'da, eski bulgarcada „âdet" mânasına olan *obıçay* kelimesinin halk arasında tamâmiyle unutulup yerine, *âdet* kelimesinin kaim olduğunu söylemek kâfîdir (S. S. Bobçev, *Quelques remarques sur le droit coutumier bulgare*, *Revue int. d. études balkaniques*, 1935, I, 45). Bulgar köylülerinin, erkek ve kadın arasında miras müsâvâtı esasına göre hukmeden kilise mahkemelerine gitmeyerek, kadına daha az hak veren şer'î mahkemelere müracaat etmeleri, imparatorluğun ne geniş bir adlî siyâset tâkip ettiğini ve islâm hukukunun bulgarlar üzerindeki te'sirini gösteren delillerden biridir (A. Soloviev, *Bogişiç en Bulgarie* (1877), *Revue int. d. études balkaniques*, 1938, III, 549). Bu kısa izahat, Türkiye'de henüz garp hukuku te'siri başlamadan çok evvel, adlî idârede bir „ikilik" bulunduğunu ve hukukî nizamın yalnız şeriat ve fıkıh esâslarına göre kurulmamış olduğunu anlatmağa kâfidir.

VII. Mezheplerin coğrafî tevezzûü. İslâm mezheplerinin yahut diğer bir tâbir ile muhtelif fıkıh mesleklerinin bugün islâm dünyasında işgâl ettikleri coğrafî sâhalar hakkında I. Goldziher tarafından verilen mâlûmatı tamamlamak için, eski Osmanlı imparatorluğunun Avrupa'daki memleketlerinde yaşayan müslümanlar ile eski rus çarlığının Avrupa ve Asya'daki topraklarında mevcut müslümanların hemen umûmiyetle hanefî mezhebine mensûp olduklarını, ve yalnız cenûbî Kafkasya'da eskiden İran şahlarına tâbi sâhalardaki şi'î müslümanlar arasında şi'î fıkhının hâkim bulunduğunu ilâve edelim. Bolşevik ihtilâlinden sonra Rusya'da ve bugün Balkanlarda müslümanların hukûkî hayatı üzerinde fıkhın ne dereceye kadar müessir olduğu hakkında müsbet bir şey söylenemez. Ancak şunu ilâve etmeği unutmamalıyız ki, mezheplerin coğrafî yayılış sahaları hakkında gerek bizim gerek I. Goldziher'in verdiğimiz mâlûmat, büyük ekseriyete göredir. Yoksa, Türkiye dâhilinde bir kısım şâfiî ve şi'îler, İran'da da şâfi'î ve hanefî mezheplerinde sünnîler bulunduğu gibi, Mısır'da, Tunus'ta ve Cezâyir'de de hanefîlere tesâdüf olunur. Müslüman kavimlerin dinî ve hukukî tarihleri şimdiye kadar ciddî surette tetkik edilmediğinden, belli-başlı sünnî ve şi'î mezheplerinin muhtelif asırlar esnâsında nasıl bir tekâmül seyri tâkip ederek, bugünkü yayılış vaziyetine geldikleri lâyikı ile mâlûm değildir. Gerek bunun ve gerek mezheplerin yayılma ve yerleşmelerinde müessir olan âmillerin ciddî bir surette tetkiki, islâm kavimlerinin hukuk tarihlerini aydınlatmak bakımından, mühim neticeler verecektir. İptida S. Hurgronje ve sonra M. Morand bu coğrafî tevezzüün sebepleri hakkında bâzı mutalealarda bulunarak, bu hâdisenin daha ziyâde birtakım „tesâdüfî ve ârızî" sebeplerden ileri geldiğini izaha kalkışmış iseler de, bâzan tesâdüfî mâhiyet arzeden bir takım tarihî âmillerin daha derin ictimaî sebeplere dayandığı da unutulmamalıdır. İbn Ḫaldûn'un bu

hususiaki mülâhazaları, yâni her hângi mezhebin teşekkül muhiti ile sonra yayıldığı muhitler arasında ictimâî ve iktisadî bünye bakımından benzeyişler araması, zamanına göre, çok ileri bir illiyet düşüncesinin eseridir (M. Morand, *Introduction a l'étude du droit musulman algérien*, Alger, 1921, s. 66—68). Mamafih, muhtelif islâm kavimlerinin hukuk tarihlerine âit tetkikler ilerileyerek bu hususta müsbet neticeler elde edilmeden bu gibi umumî hükümlere varmak, ilmî ihtiyata aslâ uygun değildir (bu cografî tevezzü meselesi hakkında ayrıca bk. L. Massignon, *Annuaire du monde musulman*, Paris, 1923 ve 1926).

VIII. Yabancı hukuklar üzerindeki te'sirler. I. Goldziher'in makalesinde her nedense hiç bahis mevzuu olmayan bir meseleye, yâni fıkhın yahut, daha geniş bir ifâde ile, islâm hukukunun başka milletlerin hukukî hayatları ve hukukî sistemleri üzerinde nasıl bir te'sir icra ettiği meselesine de kısaca temas etmek istiyoruz. E. Carusi gibi, islâm hukukuna da yabancı olmayan bir takım tanınmış romanistlerin „bu meselenin ehemmiyeti" üzerinde israr etmelerine rağmen, itiraf edilmek icap eder ki, henüz bu hususta ciddî tetkiklere girişilmiş değildir. Msl. Bizans hukukunun VIII. asra âit mühim bir mahsûlü olan *Eclogue*'un 1932 de Sofya'da yeni bir tabını yapan N. P. Blagoev'in, bunun üzerindeki şark te'sirleri arasında fıkhın te'sirinden de, müphem ve umûmî surette, bahsetmesi kanaat verici bir mâhiyette değildir (V. Moşin'in tenkidi için bk. *Byzantion*, 1933, VIII, 675). Hâlbuki Bizans imparatorluğunun bilhassa son asırlar âmme müesseseleri üzerinde, fıkıh sisteminin değilse bile, Bizans ile asırlarca münâsebetlerde bulunan müslüman arap ve türk devletleri müesseselerinin bâzı te'sirleri bulunduğu mâlûmdur (bk. Fuad Köprülü, *Bizans müesseseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri*, s. 288—290). Tıpkı bunun gibi, orta-çağ İspanya'sında, islâm hâkimiyeti yıkıldıktan sonra, kurulan hıristiyan devletlerinde, Kastil ve Aragon krallıklarında, hemen bütün idârî, askerî, adlî ve mâlî müesseselerin, hattâ aynı isimler altında devam ettiği, bütün mütehassıslarca kabûl edilmiştir (Levi-Provençal, *l'Espagne musulmane au Xme siècle*, Paris, 1932, s. 98 v.d.). Sicilya'da IX. asırdan XI. asır sonuna kadar süren islâm hâkimiyeti sona erdikten sonra dahi islâm medeniyeti nufuzunun burada kuvvetle devam ettiği, ve hukuk sâhasında da yalnız âmme hukukunda değil, medenî hukukta dahî bu te'sirin mevcudiyeti, M. Amari (*Storia dei Musulmani di Sicilia*, 2. tab., nşr. Nallino, 2 cild, Catane, 1933)'nin tetkikleri sâyesinde mâlûmdur.

Uzun asırlar islâm hâkimiyeti altında yarı müstakil bir hayat geçiren yahut islâm kavimleri ile çok sıkı medenî ve siyâsî münâsebetlerde bulunan küçük hıristiyan devletlerinin âmme hukuku üzerinde de muhtelif islâm devletlerinin te'sirlerini görmek mümkündür. Henüz bu hususta ciddî tetkikler yapılmış olmamakla berâber, Kıbrıs krallığında muhtesiplik müesesesinin mevcûdiyeti (D. Hayek, *Le droit franc en Syrie pendant les Croisades*, Paris, 1925, s. 106), İznik rum imparatorluğunda ve Gürcistan krallığında büyük Selçuklulardan gelen atabek (b. bk.) unvanına tesâdüf edilmesi (M. Saint-Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, 1839, II, 251), Ermenistan sülâlelerinde, emîr, hâcib ve spehsâlâr gibi, Abbâsîlerden ve Selçuklulardan geçen unvanların mevcut olması (V. Langlois, *Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens*, Venise, 1863, s. 41, 43, 45), rumenlerin idârî ve mâlî müesseselerinin teşekkülünde önce Altın-Ordu'nun sonra da Osmanlı imparatorluğunun te'sirleri (M. Iorga, *Le Caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe*, Paris, 1929, s. 96 v.d.; ayn. mll., *Anciens documents de droit roumain*, 1931, 2 cilt), bu mevzuun ehemmiyetini anlatmağa kâfidir. Altın-Ordu devletinin, moskovîların âmme hukuku üzerindeki çok büyük te'siri, yâni hâkimiyet telâkkisinden başlayarak, hemen bütün siyâsî, idârî, adlî, malî ve askerî teşkilâtın bu te'sir sâyesinde meydana geldiği, bâzı mûterizlere rağmen, en salâhiyetli islav tarihçileri ve hukukçuları tarafından tesbit edilmiş bulunuyor (bu hususta bibliyografik tafsilât için bk. Alexandere Eck, *Introduction bibliographique à l'histoire du droit russe*, *Archive d'histoire du droit oriental*, 1938, II, 424 v.d.). Umûmiyetle gürcü hukuku üzerinde islâm fıkhının ve büyük Selçuklulardan Ilhanlılara ve Safevîlere kadar, İran ve cenûbî Kafkasya'da bâkim olmuş türk devletleri hukukî müesseselerinin çok derin ve geniş nufuzu, Joseph Karst'ın gürcü hukuku hakkındaki mukayeseli tetkikleri sâyesinde, artık iyiden-iyiye aydınlanmış sayılabilir. Bu nufuz, yalnız âmme müesseselerine münhasır kalmayarak, hukukî hayatın her şûbesi üzerinde müessir olmuş, hattâ deniz ticâreti hukukunda bile kendini göstermiştir. İdârî müesseselerde, vergilerde ve adlî teşkilâtta çok bâriz olan bu müslüman-türk te'siri, yalnız hukuk tarihi değil, umûmiyetle medeniyet tarihi bakımından, çok dikkate şâyândır (*Code géorgien du Roi Vakhtang VI*, Strasburg, 1934, 37, 3 cild). İslâmiyeti kabûl etmekle berâber, kabîle ve hayat teşkilâtını ve eski iptidâî kültürlerini muhafaza eden ve şe-

hiç medeniyetinden uzak kalan Kafkas dağlılarının, şimâlî Afrika berberîlerinin, bir takım iran, efgan ve türk kabîlelerinin, Balkanlarda müslüman boşnaklar ve arnavutların örf ve âdet hukuklarında, doğrudan-doğruya fıkıh ahkâmının te'siri altında teşekkül etmiş bir takım âdetlere tesâdüf olunduğunu da unutmamak lâzımdır. Bu'garların örf ve âdet hukukunda, türkler vasıtası ile geçmiş ve menşe'ini tamâmiyle fıkıh hükümlerinden almış bir yığın şeylere tesâdüf olunması da, bu te'sirin şümûlünü gösterebilecek bir hâdisedir. Mamafih bunlardan başka, fıkhın ve umûmiyetle islâm hukukunun şimdiye kadar az-çok dikkati çekmiş bâzı geniş te'sirleri hakkında da bir kaç söz söylemek icâp eder. Haçlı seferleri neticesinde şarkta kurulan küçük hıristiyan beylikleri ile italyan deniz cümhuriyetleri ve garbî Akdeniz limanları arasında teessüs eden sıkı ticârî münâsebetlerin doğurduğu milletler arası mâhiyette sayılabilecek Akdeniz ticâret hukukunun teşekkülünde, islâmdan evvelki Bizans hukuku ve daha sâir bir takım unsurlar ile berâber, islâm hukukunun da müessir olduğu hakkındaki fikirler mâlûmdur (bk. Carusi'nin yukarıda adı geçen makalesi ve ayrıca G. Demombynes, *Les institutions musulmanes*, s. 156). Küçük Ermenistan vasıtası ile Kafkas memleketlerine, Gürcistan'a kadar intikal eden bu ticâret hukukunda, Milteis'in nazariyesine rağmen, yerli unsurlar ile berâber, islâm hukukunun da kuvvetle müessir olduğunu iddia eden Holldack'ın nokta-i nazarı J. Karst tarafından da kuvvetle müdafaa edilmiştir (*ayn. esr.*, III, 314 v.d.). İslâm hukukunun şark kiliseleri hukuku üzerindeki te'siri meselesi de eskiden beri dikkati çekmiş, hattâ M. Belin (*Etudes sur la propriété foncière en pays musulmans et spécialement en Turquie*, *JA*, 1861, s. 514) daha çok zaman evvel, Mısır hıristiyanlarının islâm vakıf sistemini taklid ederek, kiliseleri için, vakıflar te'sis ettiklerini belirtmişti. O zamandan beri yapılan muhtelif araştırmalar sâyesinde, bu mesele bugün oldukça aydınlanmış bulunuyor. Melkî ve mârûnî kiliseleri, hukuk bakımından, hiç bir orijinal mahsûl vücuda getirmeyerek, sâdece kilise ahkâmı ile mahallî örf ve âdetlerin ve bilhassa islâm hukukunun tatbikı ile iktifa etmişlerdir. Ya'kūbî kilisesi, Abu 'l-Farac (Bar Hebraeus)'un tercümeleri sâyesinde, fıkıh eserlerinden istifâde etmiştir. Nastûrî kilisesi, kaza vahdetini te'min için sarfettiği hukukî faâliyetinde ve tedvîn hareketinde, sâir muhtelif unsurlar arasında, islâm hukukundan da iktibaslarda bulunmuştur. Mısır-Habeşistan hıristiyanlarının yâni kıptî-habeş kilisesinin başlıca hukukî mahsûlü olup, XIII. asır ortalarında tertip edilen arapça *Macmū' al-ḳavānīn*'in, sonradan, *Fetha Nagast* adı altında, habeşceye tercümesi ile meydana gelen meşhûr mecellede dahi islâm hukukî te'siri pek bârizdir (bk. Nallino ve Carusi'nin yukarıda adı geçen makaleleri).

IX. Adlî ıslâhât ve inkılâplar. I. Goldziher, makalesinin sonunda fransız hükümetinin Tunus ve Cezayir'de yeni yeni hukukçuların kullandıkları usûller ile islâm hukukunda yeni bir tedvîn (kanunlaştırma codification) hareketi yaratmağa çalıştığını kaydederek, bu hususta bir az bibliyografik mâlûmat veriyor. Hâlbuki, garp medeniyeti ile siyâsî ve iktisâdî sıkı temaslar neticesinde, müstakil veya yarı müstakil islâm devletlerinin adlî hayat ve teşkilâtında, daha XIX. asırdan başlayarak, mühim değişiklikler vücuda gelmiş, hele ticâret ve ceza hukuklarında garptan esâslı iktibaslar yapılarak, Türkiye'de, fransız kanunlarının te'siri altında 1850'de bir ticâret kanunu ve 1858'de de bir ceza kanunu tanzim olunmuş, ecnebilerin gayr-i menkullere tasarrufları hakkında bâzı yeni hükümler kabûlüne mecburiyet hâsıl edilmiş, siyâsî hukukta ve idâre hukukunda bir takım yeni mefhûmlar ve yeni prensipler alınmış, ve bütün bunların üstünde olarak, medenî hukuk sâhasında da, fıkıh çerçivesi içinde kalmakla berâber, yeni şartları karşılayabilecek bir tedvin faâliyeti başlamıştır. İptida Osmanlı imparatorluğunda 1869'da ve Mısır hidivliğinde 1875'te başlayan bu hareketler, müstemlekeci garp devletlerini kendi müstemlekelerinde de bu yolda hareketlere girişmeğe sevketmiştir. XX. asırda İran ve Efganistan'da da mümâsil hareketler görülmeğe başlamış, ve nihâyet Türkiye'de, cümhuriyet idâresinin kuruluşundan bir müddet sonra, İsviçre medenî kanununun tercüme ve tatbikı (17 şubat 1926) suretiyle, radikal bir inkılap yapılarak, fıkıh ile bütün alâka kesilmiş ve adlî hayattaki eski ikiliğe de son verilmiştir (tafsilât için bk. mad. MAHKEME, KANUN, KANUNNÂME ve MECELLE). — Mısır'daki hareketler hakkında bk. J. Schacht, *L'Evolution moderne du droit musulman en Egypte* (*Mélanges Maspéro, le, Caire*; I. F. A. o. III). — Fas'taki hareketler hakkında bk. A. Guirnud, *La Justice chérifienne* (Paris, 1930). — Fransızların Tunus ve Cezayir'deki tedvin (kanunlaştırma) faaliyetleri hakkında M. Morand'ın şu eserlerine bk. *Etudes de droit musulman et de droit coutumier berbère* (Alger, 1931); *Introduction à l'étude du droit musulman algérien* (Alger, 1921). — İran'daki adlî ıslâhât hakkında bk. Amîr Soleymânî, *La Formation et les effets des crontrats en droit iranien* (Paris, 1936).

kalandıran muhtelif maddelerinde ayrıca verilecektir. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

FINDIK. FUNDUḲ, fındık, ceviz gibi yuvarlak, fıstığa benzer ve iç çekirdeğini hâvî bir meyvadır (*Lisān*); krş. BUNDUḲ ve S. Fränkel, *Aram. Fremdwörter*, s. 139. — *Funduḳ* kelimesi, Suriye ve Fas'ta yol üzerinde yahut şehirde bulunup, içine yolcular inen bir ev, şu hâlde, iranlıların *ḫān*'ına tekabül eden bir misâfirhâne yahut bir otel mânasını da ifâde eder. Bunun yunan. πανδοκεῖον kelimesinden gelmiş olması muhtemeldir; krş. Dozy ve Engelmann, *Gloss. des mots espagnols* v.b. (1865), s. 139, 270. (A. S. FULTON.)

FINDIKLI. FUNDUḲLI veya fındık-altını; eski türk altın sikkesinin ismidir. Bu isim, bu çeşit sikkelerin kenarlarına çepçevre konulmuş olan nokta veya habbelerin fındığa (*funduḳ*)'a benzetilmiş olmasından dolayı verilmiş olacaktır (İsmail Gâlib, *Takvîm-i meskûkât-ı osmaniye*, s. 274) ve ancak iki çeşit altın sikke basılmağa başladıktan sonra, umûmiyetle kullanılır olmuştur. O zamana kadar sâdece *altın* denilen türk altın sikkesinin vezni duka (*ducat*) altınının veznine müsâvî idi. İstanbul'un fethine kadar Türkiye'de ancak Avrupa dukaları tedâvül ediyordu; bunlar ekseriyet üzere Venedik, daha sonraları da büyük bir kısmı macar ve felemenk dukaları idi. Bunlara, Türkiye'de tedâvül edilmeleri için, *şaḥḥ* resmî tasdik damgası vurulurdu. En eski millî altın para 883 (1478) senesinden başlar ve İstanbul'da basılmıştır. Bu altın sikkeler, kıymetçe Avrupa dukalarına muâdil olmaları için, takriben 23 1/2 kırat ve 3.49 gr. (macar dukası 4.491 gr. ve felemenk dükası 3.494 gr.) sıkletinde basılırdı. Fakat iyi muhafaza edilmiş olanların bile vezinleri 3.43 grama kadar inmiştir. Bu sikkeye türlü isimler verilmiştir: *altın*, *zekin* (zecchine), *flürin* yahut *filüri* (florenus), *şāhî* (İran'a civar vilâyetlerde), *aşrafi* (Mısır), *sulṭānî* (Magrib devletlerinde) ve üzerlerindeki ziynetler dolayısı ile, *tuğralı*, *zencirli* v.b.

Ahmed III. zamanında (1115—1143 = 1703—1730), dukalardan başka, 2 gr. ağırlığında, ikinci bir altın sikke tedâvüle çıkarılmıştır. Eski altın sikkeye *fındıklı* denildiği gibi, buna da *zer-i muḥbāb* [b. bk.] ismi verilmiştir. Mahmud II.'den sonra fındık altını basılmamıştır.

Bibliyografya: Belin, *Essai sur l'Histoire économique de la Turquie* (*JA*, 6. seri, III, IV, V); S. Bernard, *Mémoire sur les Monnaies d'Egypte* (*Description de l'Egypte, Etat Moderne*, XVI, 267 v.dd.); St. Lane-Poole, *The Coins of the Turks in the British Museum*, London, 1883 (medhal); İsmail Gâlib, *Takvîm-i meskûkât-ı osmaniye* (İstanbul, 1307), s. 297: Zambaur, *Prägungen der Osmanen in Bosnien* (*Wiener Num. Zeit.*, 1908). (E. v. ZAMBAUR.)

FIRAT. AL-FURĀT, türkçede arap telâffuzuna uyularak, Furat, ön Asya'nın en büyük ve mârûf nehri olup, şarkî Anadolu'nun yüksek ve yağışları nisbeten bol arâzisinden doğarak, Mezopotamya'nın alçak ve kurak sâhasından geçer; Dicle nehri ile birleşerek, Şaṭṭ al-'Arab ismi altında, Basra körfezine dökülür.

Fırat nehrinin adı, sümer dilinde *Bu-ra-nu-nu* olup, bu ad âsûrî dilinde *Purattu* şeklini almış, ibrânîcede süryânî dilinde (Perāth), tarzında yazılmış eski farsçaya *Ufrātu* şeklinde geçmiş ve orta farsçada *Frat*, arapçada *al-Furāt* olmuştur. Yunanlılara, Herodotos tarafından, Εὐφρήτης şeklinde tanıtılan, Onbinlerin seferinde (m. ö. 401) ve daha sonra İskender fütûhatında (m. ö. 331—323) zikr ve tasvir edilen nehrin adı garp kaynaklarında Euphrates (veya bundan Euphrate ve Eufrate) şeklinde yerleşmiştir (nehrin adının menşe'i ve klâsik eski çağ tarihi hususunda bk. Pauly-Wissowa, *Realencycl. f. klass. Altertumswiss.*, VI, 1195—1216).

Fırat, esâs itibârı ile, Kara-Su ve Murad-Suyu adlı iki koldan mürekkeptir. Bunlardan Kara-Su, en uzun kol olmamakla berâber, öteden beri Fırat adını taşımakta ve bunun kaynakları, Fırat'ın menbaı olarak sayılmaktadır. Kara-Su, Erzurum şehri ve ovası şimâlinde yüksekliği 3.000 metreyi geçen dağlardan (Gâvur dağı, Dumlu dağı Karga-Pazarı dağı) inen muhtelif sellerin birleşmesi ile meydana gelir ve bunlar arasında Dumlu dağının şimâl yamaçlarındaki bir menbâ ile doğan dere (Dumlu-Su), Fırat'ın kaynağı sayılır. Akar su, takriben ortasından geçtiği Erzurum ovası (1.700—1.750 m.) içinde, etrafı yazın sayısız su kuşları barındıran sazlıklar ile kaplanmış sâkin bir su manzarası gösterir ve ilk bahar taşmaları ile, ovaya yayılır [bk. mad. ERZURUM]. Arap coğrafyacılarına göre, Fırat, Ḳalîḳalā civarında, Batlamyus (V, 12, 2)'un παρυάδρης ὄρος ismi ile zikrettiği ve Peutinger'in *Tabula*'larında Paruerdes dağ kütlesi olması muhtemel dağlardan çıkıyordu. Mecrânın bu kısmı hakkında başlıca mâlûmat kaynağı İbn Serapion olup, onun metni G. le Strange tarafından neşredilmiştir (*JRAS*, 1895; bu hususta bk. Tomaschek, *Festschrift für H. Kiepert*, 1898, 137—149). Kaplıcası öteden beri meşhûr olan Ilıca civarından geçtikten sonra, ovadan çıkan nehir, garba doğru akarak, şimdi Erzincan — Erzurum demir yolunun tâkip ettiği dar boğazlardan geçip, Aş-Kale mevkiine ulaşır ki, Erzurum—Trabzon caddesi, Kop geçitlerine tırman-

mak üzere, burada Fırat vâdisini terk etmektedir. Daha ötede sert dirsekler ile cenûba dönen nehir, Cemâl ve Keşiş dağları gibi, yüksek kütleler arasında kendisine yol açar ve Tercan (Mama-Hatun)'dan geçen Tuzla çayını soldan alır; sonra tekrar garba bükülerek, bu sefer Keşiş ve Mercan dağları arasında, demir yolu ile berâber, derin boğazlardan (Sansa boğazı) geçer ve birden bire Erzincan ovasına çıkar. Deniz seviyesine göre, takriben 1.200 m. irtifâda bulunan bu ovada, Erzincan şehrinin cenûbundan geçtikten sonra, daha garpta, heybetli Monzur dağlarının şimâl eteğini yakından tâkip etmek üzere, Kemâh boğazlarına girer. Derinliği ziyâdesi ile arttığı hâlde, bâzı yerlerde genişliği bir kaç metreye inen nehir burada bâzan yüzlerce metrelik hemenhemen şâkulî kayalar arasından akar ki, evvelce hiç bir yolun geçmesine yer bırakmayan bu boğazlardan şimdi sık-sık tünellere girmek ve bâzan da köprüler ile nehri aşmak üzere, Sıvas—Erzurum demir yolu geçmektedir. Tecer dağından çıkarak, Divriği [b. bk.]'den geçip, Fırat'ın akışı cihetine nazaran, aksi taraftan ona karışan Çaltı suyunun (nehrin yukarı mecrâsı hakkında başlıca orta çağ kaynaklarından sayılan İbn Serapion, *JRAS*, 1895, 1—76, 255—315'te buna Nahr Abrîḳ denilir) birleşme yerinde birden bire cenûb-i şarkîye dönen Fırat bu sefer Monzur dağlarının garp müntehasını dolaşır, Eğin [b. bk.] kasabası önünden geçer, Arapkir suyunu (kadîm Nahr Ancā; Angu çayı) da alarak, Keban kasabasının 12 km. kadar yukarısında, deniz seviyesinden takriben 680 m. irtifâda, öteki büyük kol olan Murad suyu ile birleşir.

Murad suyu (veya ırmağı), Van gölü şimâlinde yükselen Tendürük volkanı ve Aladağ volkanik kütlesi (Murad-Başı tepesi 3.519 m.) şimâl yamaçlarından bir kaç kol ile çıkar; bu kollar, Diyâdin kasabasına varmadan evvel, birleşirler ve Murad suyu buradan itibâren evvelâ garba doğru akarak, Kara-Köse ovasında, en mühimi Eleşkirt suyu olmak üzere, müteaddit kollar ile beslenir ve cenûb-i garbîye dönüp, bâzan dar boğazlardan ve bâzan da ovalardan [bk. MALAZKİRT, TUTAK] geçer, sağdan Bingöl dağından inen Hınıs suyu gibi kolları alıp, şarkî Anadolu'nun en büyük ovalarından olan Muş ovasına şimâlden girer; burada ovanın şark ucunda yükselen Nemrut dağı eteklerinden doğan Kara-Su kendisine kavuşur. Bundan sonra, umûmî olarak şarktan garba doğru akan Murad suyu vâdisi boyunda dar boğazlar ile oldukça geniş ovalar nöbetleşir; bu suretle Elâziz (Elazığ)'den Muş — Van gölü istikametinde yapılmakta olan demir yolu üzerinde Palu kasabasından geçen nehir, soldan — Elâzığ ovasının suyunu boşaltan Harinket deresini, sağdan da — yukarı mecrasında Kiği'dan geçen Peri (Piri) suyunu alır ki, bütün Dersim havzasının sularını toplayan Monzur çayı, Murad'a kavuşmadan evvel, bu Peri suyu ile birleşir. Bundan sonra Pertek boğazlarından aşan Murad suyu garba doğru akmakta devam ederek, Fırat (Kara-Su) ile birleşir.

Kadîm çağdan beri Kara-Su'ya Fırat (Euphrates) denildiği hâlde, Murad ırmağının adı Arsanias olup, araplar buna Nahr Arsanās demişlerdir. Bu nehir Ṭarūn (Taraunitis) diyarından gelmekte ve Şimşāṭ (Arsamosata) civarında Nahr al-Ẓi'b (Tomaschek'e göre, Peri suyu) ve Nahr Selḳiṭ (Süngüt suyu?) ile birleşmekte idi. Murad adının menşe'i ise, kat'î olarak, mâlûm değildir; Fırat adına mütenâzır olan bu ismin, Belck (*Beiträge zur alten Geographie*, I, 45) tarafından tahmin edildiği gibi, Purāt'tan geldiği veya Tomaschek'e göre (*Sasun*, s. 17), aynı nehrin menba taraflarında aranması icap eden bir Murad dağından çıktığı hususları üzerinde fazla durulamaz. Bâzı Avrupa kaynaklarında ve haritalarında Murad suyuna şarkî Fırat ve Kara-Su'ya da garbî Fırat denildiği görülmekte ise de, bu isimler mahallinde hiç kullanılmadığı gibi, coğrâfî mânası da tamâmiyle doğru sayılamaz (garbî Fırat, gerçekte, nehrin şimâl koludur).

İki ana kolun birleşmesi ile büyüyen Fırat nehri evvelâ cenûb-i garbîye ve sonra cenûba doğru akar, Ḥiṣn al-Minṣār (şimdi Muşar; Ḥalîl al-Ẓāhiri, *Zubda*, s. 52'de: Müşār) önünden geçer ve Malatya ovasının şark kenarını boylar ve burada kendisine sağdan iki kol iltihak eder: Sıvas — Malatya demir yolunun tâkip ettiği Kuru-Çay (Hekimhan suyu; ihtimâl eski kaynaklarda Ḥarşana tarafından geldiği zikredilen Nahr Carcāriya) ve Tohma çayı. Arap kaynaklarında Nahr Ḳubāḳib adı verilen bu sonuncu akar su, Malatya ovasının ve Malatya bahçelerinin sulanmasında büyük rol oynayan Sultan-Suyu'nu (Nahr Ḳurāḳıs) da almakta, üzerinde, Malatya — Sıvas caddesinin geçtiği Kırk-Göz köprüsü (arap kaynaklarında Ḳanṭarat Ḳubāḳib; bk. Jorke, *Geogr. Journ.*, VIII, 1896, s. 328 v.d.; Lehmann-Haupt, *Armenien*, I, 486) bulunmaktadır. Fırat nehri bundan sonra, Elazığ — Malatya demir yolunun geçtiği köprü ve daha aşağıda da Malatya — Harput — Diyarbekir yolunun geçtiği büyük beton köprü (İsmet Paşa köprüsü) altından akar; Kömürhan civarından itibâren, cenûb-i şarkî Toros dağlarının birbirine muvâzî sıralar hâlinde yükselen seddi arasına girerek, bu dağları heybetli boğazlar hâlinde yarıp geçer. Seyyahların tasvi-

rine göre, nehir burada, 50 km. mesâfe, üzerinde, 1.500 m. dik yamaçlar arasında köpürerek akmakta, bu yamaçların ilk 120 metresi tamâmiyle şâkulî olarak, yükselmektedir (Ellsworth Huntington, *Through the Great Cañon of the Euphrotes, Geogr. Journ.*, XX, 1902, s. 175—200).

Fırat nehri ancak Gerger'den sonra dağlardan kurtulup, cenûb-i şarkî Anadolu'nun az ârızalı yayla sâhasına girer ve Urfa yaylalarını Antep yaylalarından ayırır; takriben Samsat (Şumayṣāṭ)'tan sonra vâdi tabanı genişler; bâzan bir ova şeridi hâlini alırsa da, yaylanın dik kenarı nehir mecrasını az-çok yakından tâkip eder ve bâzı yerlerde dik bir yar hâlinde nehir üzerine iner: Rum-Kale gibi hisar harâbeleri böyle noktalara yerleşmiştir. Nehir yatağı buradan itibâren bâzan bir çok kollara ayrılır; aralarında su seviyesi yükseldiği sırada örtülen ve diğer zamanlarda meydana çıkan yerleri gayr-i sâbit kumluk-çakıllık adalar görülür. Nehir burada bilhassa sağdan, yâni daha dağlık ve daha yağışlı sâhalardan, kayda değer kollar alır; bunlar arasında Kâhta çayı, eskilerin Singas adını verdikleri ve bu adı arap kaynaklarında Nahr Sanca ve Akar üzerindeki köprü (Ḳanṭarat Sanca) şeklinde tekrarlanan Gök-Su (Nahr al-Azraḳ), Nizib suyu ve Ayntap civarından geçen Sacur çayı sayılabilir. Fırat mecrâsının bu kısmında kadîm Apamea-Zeugma (al-Bira) öteden beri, en ehemmiyetli yol geçitlerinden biri olarak, tanınmaktadır (bk. BİRECİK). Bu mevkiin daha aşağısında, Carablus yakınında, 800 metrelik bir demir yolu köprüsü (Haydarpaşa ve Halep'ten Bagdad'a giden demir yolu) Fırat üzerinden geçer. Aynı zamanda Fırat nehri burada Türkiye topraklarından çıkarak, Suriye arâzisine dâhil olur.

1 : 200.000 mikyaslı türk haritası paftaları üzerinde yapılan ölçülere göre. Fırat nehrinin Kara-Su menbaından Suriye hududuna kadar olan uzunluğu 953 km. ve Murad nehri menbaından aynı hududa kadar olan uzunluk ise, 1107 km.'dir. Aradaki fark, kaynakları ile birbirlerine kavuştukları nokta arasında, Murad ırmağının (614 km.) Kara-Su (460 km.)'dan daha uzun olmasından ileri gelir. Fırat nehrinin uzunluğu da takriben 1.700 km. olduğuna göre, nehrin boyu, Murad suyu menbaından hesap edilmek şartı ile, 2.800 km. bir az geçiyor demektir. Nehrin havzasının sathı da takriben 720.000 km².'dir.

Mecrâsının Carablus'tan aşağı kısmı hakkındaki mâlûmatı bir az ileride bulacağımız Fırat komşusu olan Dicle ile mukayese edilecek olursa, Dicle'nin Fırat gibi dağlık şarkî Anadolu içinden değil, kenarından doğduğu hâlde, büyük mesâfeler üzerinde, dağlara yakınlıktan faydalandığı, hâlbuki Fırat'ın Samsat'tan itibâren dağlardan uzaklaşıp, git-gide daha kurak sâhalara girmek suretiyle, fakirleştiği görülür. Bu yüzden nehrin genişliği, msl. Bâbil yukarısında Musayib'de 250 m. iken, aşağı kısımda Sūḳ al-Şuyūḫ'ta 50 m.'ye, ve derinliği de ½ m.'ye iner. Bu fakirleşmede bataklıklar arasında yayılmanın da büyük te'siri vardır. Dicle gibi, Fırat'ın da kabarma mevsimi, şarkî Anadolu dağlarındaki karların eridiği ve dağlara bol yağmur yağdığı ilk bahara rastlar. Willcocks tarafından yaptırılan ölçülere göre, Musayib'de nisan ayında nehir, vasatî olarak, sâniyede 2.750 (âzamî 4.000) m³. su boşaltır; nehrin alçak seviyesi de teşrin I. ayına rastlar (400 m³.). Şu hâlde Fırat ve Dicle'nin feyezanları, medârî yağmurlardan istifâde ederek, yaz mevsiminde, yâni nebatların en fazla suya muhtac bulundukları sırada kabaran Nil nehrininkinden farklıdır ve mecrâlarının münâsip yerlerinde bendler inşası ile, yazın kullanılmak üzere, büyük mıkdarda su biriktirilmesi keyfiyeti, kurak Mezopotamya arâzisini ziraat için değerlendirme bakımından, hayatî bir ehemmiyet arzeder. Fırat üzerinde böyle bir bendin inşasına, birinci cihan harbinden evvel başlanmış (Habbâniye gölü), Mezopotamya nehir ve kanallar sisteminin islâhına o zamandan teşebbüs edilmiştir (bu hususta bk. W. Willcocks, *Mesopotamia. past and present*; *Geogr. Journ.*, 1910, s. 1 — 18; ayn. mll., *The Irrigation of Mezopotamia*, London, 1911). Fırat, nehir nakliyatı bakımından, Dicle'ye nazaran, daha az elverişli şartlar arzetmektedir. Midhat Paşa'nın Bagdad vâliliği sırasında yaptırdığı küçük vapurlardan biri Fırat üzerinde Halep'in şarkındaki Meskene'ye kadar çıkabilmiş idi. O zamandan beri bu teşebbüs tekrar ilerilememiştir; zâten Fırat'ın Dayr-i Zōr'dan aşağı mecrası bugün bir çok yerlerde sulama bendleri ile tıkalıdır.

Carablus köprüsünden sonra, Fırat mecrası müteaddit kollara bölünmüş olduğu hâlde, geniş büklümler çizerek, Meskene'ye kadar, cenûba doğru akar. Bu kısımda Cisr Manbic (bilâhare Ḳal'at al-Naḥm), daha aşağıdaki al-Raḳḳa ile berâber, orta çağın ilk yarısında, Fırat'ın başlıca geçit yerleri idi. Fırat'ın şarka doğru istikamet değiştirdiği Meskene [bk. BÂLİS] nehir üzerinde gemi ile nakliyat imkânlarının başladığı noktadır. Bunun bir az aşağısında nehrin sağ sâhili yakınında, Abū Hurayra merkadi olduğu mütevâtir, bedevîlere ziyaretgâh olan bir makam bulunur. Daha şarkta, yine sağ sâhil civarında, 37 (657) senesinde halife 'Alî ve Mu'âviya arasında meşhûr muharebe

mevkii olan Şiffîn bulunur ki, bunun karşısında bir tepe üzerinde, nehrin şimâl yakasında, Ca'bar kalesinin harâbesi yükselir. Osman-oğullarının ceddi Süleyman Şah'a izâfe edilen ve mahallinde, bir velî makamı gibi, ziyâret edilen türbe, bu kalenin yakınındadır. 1918 senesi son baharından beri Suriye toprakları içinde kalmış olan bu mevki, Türkiye ile Fransa arasında 20 teşrin I. 1921'de imzalanan Ankara muâhedesi hukmüne göre, kale ve türbeyi ihtivâ etmek üzere, Türkiye'ye bırakılmış bulunmaktadır. (BESİM DARKOT.)

Bugün Fırat vâdisinde, nehrin şimâl kıyısında küçük bir kasaba olan Raḳḳa (al-Raḳḳa)'nın aşağısında Urfa ve Ḥarrân havâlisinden gelen al-Balîḫ çayı, şimdi al-Samrā' harâbeleri denilen al-Raḳḳa al-Savdā' yakınında, Fırat'a karışır (bk. Sarre ve Herzfeld, *Archäol. Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet*, I, 160). Daha sonra cenûb-i şarkîye doğru akmağa başlayan nehir üzerinde başlıca geçit ve bugün için en mühim mevkii olan Dayr al-Zūr [bk. DEYR-I ZÔR]'un yerinde, Birtha isminde bir mevki bulunduğu ve Yāḳūt (II, 662)'un Dayr al-Rummān ismi ile, bunu kasdettiği zannolunuyor; fakat burası ancak zamanımızda ehemmiyet kazanmıştır. Dayr al-Zūr bugün ne ise, eski zamanda da Fırat'a daha aşağıda karışan Ḫābūr çayı munsabında bulunan Ḳarḳīsiyā (Circesium) da o idi. Ra's al-'Ayn'dan gelen bu Ḫābūr çayı, arapların çok tekrarladıkları hikâyelere bakılırsa, Ṭūr 'Abdîn'den çıkan Hirmās kolu ile ve Nahr al-Ṣarṣār vâsıtası ile, Fırat ve Dicle'yi irtibatta bulunduran ve gemi işlemeğe elverişli olan bir yol teşkil ediyormuş; Sarre ve Herzfeld'in yeni araştırmalarına (*ayn. esr.*, I, 193 v.d.) göre, buna pek meşkûk nazarı ile bakmalıdır. Eski Circesium'un ve yeni Dayr al-Zūr'un rolü, bilhassa orta çağ sonlarında, Fırat nehrinin garp sâhilinde, evvelki mevkiin bir az cenûbunda bulunan Raḥba yahut Mālik b. Ṭavḳ'ın Dāliya'si tarafından ifâ olunuyordu; bu mevkiin arâzisi, Ḳarḳīsiyā önünde başlayan ve ismini Sa'îd b. 'Abd al-Malik b. Marvān'dan alan, Nahr Sa'îd kanalı vâsıtası ile, sulanıyordu (bk. Peters, *Nippur*, I, 127 ve 129 v.d.; A. Musil, *In Nordwestarabien und Südmesopotamien, Anzeiger der Phil.-hist Kl. der Wiener Akad.*, 1913, I, ayrı basm., s. 10).

Modern coğrafya cenûbî Mezopotamya'yı, daha orta çağda, hurmalıkları ile meşhûr ve Fırat vâdisinde hurma yetiştirilmesinin başlangıç noktası olan 'Āna [b. bk.] yakınından başlattığı hâlde, orta çağ müellifleri bu hududu ekseriyâ Fırat üzerinde çok daha cenûpta gösterirler. Hît'ten aşağıda Fırat'tan ayrılan ve Necef civarına kadar mecrâsı hâlâ tesbit edilen Çerî Sa'de (bk. Peters, *Nippur*, I, 166 ve 313; II, 327; Meissner, *Von Babylon nach den Ruinen von Ḥîra und Ḥuarnaq*, s. 15) maâlesef henüz hakikî ehemmiyeti ve Ḫandaḳ Sābūr ile (bk. Nöldeke, *Sasaniden*, s. 57; G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 65) ve İbn Serapion'a göre, Ḥît civarında karışan Vādî 'Ayn al-Tamr (bk. Musil, *ayn. esr.*, s. 11) ile olan münâsebetleri anlaşılabilecek kadar tetkik edilmemiştir. İbn Serapion'a göre, al-Rabb (al-Anbār'dan 7 fersah, Ḥît'ten 12; belki Peters, *Nippur*, II, 45'teki Umm al-Ru'üs) yakınında ve Fırat'tan 'Ukbarā civarında Dicle'ye doğru giden, Nahr Ducayl isminde, bir kanal akar (bk. Streck, *Die alte Landschaft Babylonien*, s. 24), fakat bu kanal çok evvelden kurumuş olsa gerektir; çünkü sonraki coğrafyacılar bu ismi Dicle'nin, belki aslında bu eski Ducayl'e merbut, bir kanalına veriyorlar (bk. Streck, *ayn. esr.*, s. 33 ve 220 v.dd.).

Bâbil'in çok eski devirlere âit ve izleri bugün hâlâ mevcut kesîf kanallar şebekesi ancak bir az daha aşağıda, al-Anbār civarında, başlar. Fırat'tan ayrılan en esâslı 4 kanalın (Nahr 'Îsā, Nahr Şarşar, Nahr al-Malik, Nahr Küşā), bugün kullanılan isimleri ile teşhisi DİCLE maddesinde gösterilmiştir (bk. Streck, *ayn. esr.*, s. 25 v.d.); fakat memleket hakkındaki bilginin hâl-i hâzırı içinde, bunun ancak son derece şüpheli bir ihtimâl kıymeti vardır. Bu kanalların ayrılma yerinden az sonra, Fırat iki kola ayrılır. Kûfe'den geçen ve nihâyet Vāsiṭ'ın garbında Baṭîḥa [b. bk.] denilen bataklık sâhada kaybolan garbî kol, araplara göre, Fırat'ın hakikî mecrâsı al-'Alḳamî ismini dahi taşır; Musil (*ayn. esr.*, s. 13) bu ismi, belki yeni Hindîye kanalının şimâlî imtidadını teşkil eden bir kanal ismi olarak, Kerbelâ'nın şimâl ve şimâl-i şarkî tarafında bulmuştur. Fırat'ın şarkî kolu, Bâbil mıntakasında, yeniden inkısam eder. Bu koldan, daha İbn Serapion zamanında daha ziyâde su geçiyordu ve bunun ilk kısmı, takriben 1889'dan beri, nehir, suyunun en fazla kısmını Hindîya koluna dökmeğe başlayıncaya kadar, muâsır devirdeki Fırat'ın asıl yatağına da tekabül ediyordu (bk. Peters, *Nippur*, II, 335; Sachau, *Am Euphrat und Tigris*, s. 38 ve 57). Bu kolun Nahr Sūrā al-A'lā, Sarāt al-Kabîra, Nahr al-Nîl, Nahr Sābūs isimleri ile, al-Nîl (şimdi Nîlîye) şehrini geçerek, Dicle'ye varan şarkî sûbesi, Sarre ve Herzfeld tarafından, şarkî münteha müstesnâ olmak üzere, esâslı surette tetkik edilmiştir (bk. *Archäol. Reise*, I, 234—247). Garbî şûbenin (Nahr Sūrā al-Asfal) şimdiki Fırat mecrâsına yahut cenûb-i şarkî istikametinde uzanan Şaṭṭ

al-Nīl ve Şaṭṭ al-Kār kanallarına ne dereceye kadar tetabuk ettiği henüz bilinmiyor. Bu kol da Baṭīḥa sahâsında nihâyet bulur; bataklığın Diclat al-'Avrā' 'ya dökülen boşaltma kanalı olan Nahr Abi 'l-Asad, bir dereceye kadar, Fırat'ın aşağı mecrâsı olarak gösterilebilir.

Başta İbn Serapion olmak üzere, arap coğrafyacılarının bize çizdikleri tablo, umûmî çizgileri ile, işte budur. Bize naklettikleri tafsilâtın her noktasının vâzıh olmaması keyfiyeti, memleket hakkındaki eksik bilgimiz yüzünden, hiç şaşılacak şey değildir. Muhtelif kaynakların verdikleri mâlûmat arasında mübâyenetler görünmesi, nehir mecrâsının pek büyük tahavvül kabiliyeti düşünülürse, hayret uyandırmaz. Fırat'ın Dicle ile birleşme noktasının cenûba doğru çok yeni yer değiştirmesi (bk. *Geogr. Journ.*, XXXIV, 11 harita ile berâber) bu hususta bâriz bir misâl arzeder. Araplar da Fırat mecrâsında büyük ölçüde vukua gelen yer değiştirmelerini iyi biliyorlardı. Msl. Mas'ūdī (*Murūc*, I, 216), Ḥīra'nın inkişâf zamanında gemilerin nehrin eski yatağını (*al-'atīḳ*) tâkip ederek, al-Nacaf'e kadar geldiklerini nakleder. Baṭīḥa'nın tarihine dâir arapların bildikleri şey daha yukarıda [bk. mad.] mufassalan bildirilmiştir. Bâzı rivâyetlere göre (bk. *Bibl. Geogr. Ar.*, III, 20, not 1; krş. keza Yāḳūt, III, 860 v.d.), Fırat'ın bir kolunun (şüphesiz Nahr Sūrā al-Asfal) Vāsiṭ civarında Dicle'ye dökülmesi keyfiyetine bu bataklık mıntakanın müteâkip tebeddülü belki bir delîl teşkil eder. Fırat'ın tarihindeki vuzûhsuzluk eski ve orta çağlara inhisar etmez; nehir yatağının yeni devirdeki değişiklikleri hakkındaki mâlûmatımız da eksiktir.

Bibliyografya: Arap coğrafyacılarının ve garplıların en mühim mufassal eserleri DICLE maddesinde zikredilmiştir; burada, kartografi bakımından yardımcı olarak, R. Kiepert, *Karte von Kleinasien* (1:400.000) zikredilebilir. Mühim monografiler metinde gösterilmiştir. (R. HARTMANN.)

FITNAT. FİṬNAT, ZÜBEYDE (?—1780), XVIII. asrın ikinci yarısında yetişmiş türk kadın şâiri. Babası Ebû İshak-zâde Mehmed Es'ad Efendi Mahmud I. zamanı şeyhülislâmlarındandır. Es'ad Efendi, ilimde, musikide ve şiirde behresi olan bir zât idi. Eserleri arasında bilhassa *Lahcat al-luġāt* ve *Aṭrab al-āṣār*, erbabı arasında meşhûrdur. Fıtnat'ın asıl adı Zübeyde olarak bilinir. Yalnız *Ḥadīḳat al-cavāmi'* (I, 23), Lâleli câmii bahsinde, ismini Hibetullah olarak kaydeder. Şâirin hayatına dâir çok şey bilmiyoruz. Sonradan Selim III. saltanatının ilk yıllarında ve şâirin ölümünden sonra, Rumeli kazaskeri olan Derviş Mehmed Efendi'nin zevcesi olduğuna ve 1780'de vefat ettiğine vakıfsız. Bu Derviş Mehmed Efendi, şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin torunlarındandır. Fıtnat'tan bahseden bâzı eserler kocasının sâfdil, ilim ve irfanca da haylı fakir olduğunu kaydederler. Fıtnat'a dâir son yıllarda yazılan bâzı eserler, onun çok yaşamış olduğunu ve bâzıları daha ileri giderek, nevşehirli Damad İbrahim Paşa sadaretinde şöhret aldığını, Lâle devrinin tantanalı eğlencelerine pek yakından iştirâk ettiğini ileri sürüyorlarsa da, bu rivâyetlerin hiç birini te'yit edecek tarihî kayıt bulunmadığına göre, romantik birer tasavvurdan ibâret olduğuna şüphe edilemez. Şâirin divanında Ahmed III. ve Nevşehirli İbrahim Paşa hakkında hiç bir manzûmeye tesâdüf edilmediğini burada kaydetmek lâzımdır. Bütün tarihli manzûmeleri 1747'den sonraki zamanlara âittir. Fıtnat bize eski edebiyatın bütün şartlarına uygun küçük bir divan bırakmıştır. Kasîdeleri arasında, bu edebiyata mensup başka şâirler gibi, oldukça muvaffakiyetli bahâriyeler kaleme alır, girizgâhlar yapar, hattâ tegazzüller ile süsler, iydiyeleri, sıhriyeleri, padişahların cülûsuna, şehzâde ve sultanların doğuşlarına, paşaların sadaretlerine, çeşmelere, imârethânelere, câmilere, sâhilhânelere tam yâhut mücevher tarihleri ve bir haylı da muammaları vardır. Gazellerinde şark mektebinin müşterek mazmûnlarının itina ve muvaffakiyetle kullanıldığını görürüz. Fakat kadınlığının samimiyet ve husûsiyetini ifâde eden parçalara tesâdüf edemeyiz. Acem mukallidi ve kaideci divan edebiyatı onu tamâmen kendine bendetmiştir. O bu mektebin erkek şâirlerinden hiç fark edilmez. Dâimâ nufuzu altında kalmış olmamakla berâber, bilhassa Koca Râgıb Paşa gibi, hikmetfurûşluk eder. Fakat ara-sıra Nedîm'i hatırlatan şuhluklarına tesâdüf olunur. Selis yazar, âhenkli söyler; ancak karîha genişliğinden mahrum olduğu için, bütün mazmûnları gül, sünbül, şebboy, zülf ve giysû etrafında toplanır. Fıtnat'ın hayâlleri ekseriyetle esâsen pek dar olan mektebinin muayyen ve mahdût bir kaç tâbirine inhisar eder. İkide-birde *verd-i musavver*, *bahr-i musavver*, *nahl-i musavver* ve *nihâl-i musavver* gibi terkipleri kullanır. Fakat lisanı pek az sürçer; yanlışları nâdirdir ve kelimelerin nesccinde mahâreti göze çarpar.

Fıtnat'ın Koca Râgıb Paşa ile ve Haşmet ile bir haylı „mutâyebe" ve „mülâtafaları" nakledilir. Bir kısmı pek açık-saçık olan bu fıkralardan çoğunun uydurma ve yakıştırma olduğu tahmin edilebilir.

Kütüphânelerde bu arada Üniversite kütüphânesinin bilhassa Hâlis Efendi kısmında, hayli yazma nüshalarına da tesâdüf edilen divanı, Mısır'da ve İstanbul'da basılmıştır.

Kabri hakkında muhtelif rivâyetler vardır. Eyyûb türbedarlığında bulunan Abdullah b. Sâlih nâmındaki bir zâtın, *Türbe-i hazret-i Hâlid'in âdâb-ı ziyâreti ve civârında medfûn meşâhir* adlı, kendi el yazısı ile olan ve Eyyûb türbedarlığından mütekait Rüştü Üstek'in nezdindeki eserinde, Eyyûb türbesi yanında medfûn şeyhülislâm Murtaza Efendi'den bahsederken, Fıtnat'ın da bu zâtın kabrinin yanında medfûn olduğunu kaydediyor. 1757'de ölen Murtaza Efendi, Fıtnat'ın kocası Derviş Efendi'nin akrabasındandır. Bu itibarla şâirin Fâtih'te Çarşamba'da babasının medfûn bulunduğu hazîrede mezarına tesâdüf edilemediğine göre, bu rivâyetin doğru olması mümkündür.

Bibliyografya: Fatîn, *Ḥâtimat al-aṣ'âr*; Muallim Nâcî, *Esâmî*; E. J. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, IV, 151; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*; Ali Cânib (*Yeni mecmua*, sayı 30, s. 73, 1918 ve *Hayat* mecmuası, sayı 92, s. 270, 1928). Bunlardan başka bk. bir de Hacı Zihnî Efendi, *Maşâhir al-nisâ'*; Bursalı Tâhir Bey, *Osmanlı müellifleri*; Fatma Aliye Hanım (*Musavver mâlûmat*, 6 temmûz, 1316) ve son zamanlarda çıkan edebiyat tarihlerinde Fıtnat'tan bahsedilen kısımlar; bunlardan bir kısmı kifâyetsiz ve bir kısmı yanlıştır.

(ALİ CÂNİB YÖNTEM.)

FITRA. FİṬRA, *faṭr* masdarından bir „eins ismi" (*Wright*[3], I, 123 D) olup, „yaratış veya yaradılış" mânasındadır (bu mânada kullanılması habeş dilinden gelmiştir: Sehwally, *ZDMG*, LIII, 199 v.d.; Nöldeke, *Neue Beiträge*, s. 49). Kelime *Kur'an* (XXX, 29)'da görülür (*ḫilḳa*, Bayżāvî) ve fiilinin diğer şekilleri, aynı mânada olmak üzere, 14 defa geçer. Fakat Peygamber bu kelimenin müştak şekillerini bol-bol kullanmış olduğu hâlde, tâbirin mânası dinleyenler nazarında mechûl kalmıştı. İbn 'Abbâs bu kelimenin mânasını bir bedevînin onu „kuyu kazmak" mânasında kullandığını işittiği güne kadar, anlamamıştı: gâlibâ bedevî bunu arapça asıl mânası olan „yarmak" (= *şaḳḳ*; *Lisân*, VI, 362, str. 20) fikrini ifâde için kullanmıştı. Kelimenin bilhassa ilâhiyat bakımından mühim olan mânası Peygamberin şu sözünden çıkıyor: — „Her çocuk *fiṭra* üzere doğar" (*'ala 'l-fiṭra*, yâni Allahın yaradışına göre; krş. Macdonald, *Religious Attitude in islam*, s. 243); sonra ana ve babası onu yahudi, hıristiyan veya mecûsî yaparlar". Bu söz kâfirlerden doğan çocukların uhrevî necâta nâil olup-olmayacakları meselesine müteallik olup, birbirini nakzeden bir çok hadîslerden biridir. Bu mesele hakkında ilâhiyatçılar kat'î bir hukme varamamış, hep ihtilâf hâlinde kalmışlardır. Zikredilen hadîs açıkça bildiriyor ki, her çocuk, tabi'î olarak müslüman doğar; fakat doğduktan sonra etrafındakiler tarafından, idlal edilir. Mamafih mûtezileye âit olan (krş. *Kaşşâf*, nşr. Leea, II, 1094) bu tefsir kelâm ve fıkıhta ciddî müşkilâtın doğmasına sebep oldu. Çünkü bu tefsir, evvelâ Allahın sübhânî irâdesi (*maşî'a*) ve hidâyeti (*hidâya*) ile tenâkuz hâlindedir. Bunun içindir ki, ehl-i sünnet itikadına göre, ana ve babanın te'siri bu hususta ancak tâlî bir sebepten ibâret olup, gerek hidâyetin ve gerek dalâletin doğruca Allahtan gelmesi zarûrîdir. Sâniyen, hadîsin bu tefsiri ve diğer tefsirleri, kendisi bâlig olmadan evvel, ana veya babası ölen çocuğun onlara vâris olamamasını ve bâlig olmadan kendisi öldüğü takdirde de, ana ve babasının ona vâris, olamamaları neticesini doğuracaktır. Çünkü bu telâkki çocuğu, bülûg çağına kadar, müslüman addeder ve şeriat ahkâmına göre, bir müslümanın bir gayr-i müslime yahut bir gayr-i müslimin bir müslime vâris olması câiz değildir (Abū Şucā'ın *Matn*'i üzerine İbn Ḳāsim'in *Şarḥ*'i hakkında al-Bācūrī'nin *Ḥāşiyo*'si, Kahire, 1307, II, 74 v.d.; Sachau, *Muhammedanisches Recht*, s. 186, 204, 206). Bu girîveden kurtulmak için, iki yol tutulmuştur: 1. bâzılarınca Peygamberin bu hadîsi, verâset hukukuna dâir daha sonraki hadîsi ile neshedilmiş olduğu için, mensûh bir hüküm gibi telâkki edilmek icap eder. Fakat bu telâkkiye, bu hadîsin hakikatte bir hukmü değil, bir haberi ifâde ettiği ve haberlerin ise, neshedilemeyeceği mülâhazası ile, itiraz olunmuştur. 2. Diğerleri diyorlar ki, bu bahiste, bir çocuğun yahudi, hıristiyan yahut mecûsî oluşu keyfiyetini, hakikî mâna ile değil, mecâzî mâna ile anlamak lâzım olup, çocuk, doğumundan mûteber olmak üzere, şer'an kendiliğinden ana-babasının dininde sayılır; hakikatte ise, ancak bülûg çağına erdikten sonra, o dine temessük etmektedir. Diğer bir telâkkiye göre: „*fiṭra* üzere yaradılmak" sâdece, sağlam bir hayvan gibi, iyi bir hâlde ve zamanı gelince, imân veya küfürden birini seçmek istidadına sâhip olarak, yaradılmak demektir. Diğer bâzıları da *fiṭra*'nın sâdece „başlangıç" (*bad'a*) mânasına delâlet eylediğine kaildir. Bundan başka bu tâbirin Allah tarafından insanların imâna veya küfre istidâdı ile ve *Alastu* (*Kur'an*, VII, 171) günü ahdine bağlı olarak, yaradılmalarına işâret olduğunu iddia ederler. Sonunda Allah kalpleri işte bu *fiṭra*'ya ircâ eder.

Bibliyografya: Mālik b. Anas, *al-Muvaṭṭa'* (tab. Kahire, 1279/1280), II, 35; *Dict. of tech. terms*, s. 1117 v.dd.; *Lisān*, VI, 362 v.dd.; *Risāla sur l'īmān* (Abū Manṣūr Muḥammed al-Samarḳandī 'nin, Abū Ḥanīfa 'nin *Fiḳh al-akbar* 'inin Haydarâbâd tabının başında, s. 25 v.dd.); al-Fayyūmī, *Miṣbāḥ*, bk. mad.; Krehl, *Beiträge z. muh. Dogm.*, s. 235; Hughes, *Dict. of Islam*, mad. *Infants*; Wensinck, *The Muslim Creed*, fihrist; Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb*, IV, 16; VI, 480 (Kahire, 1308); Ṭabarī, *Tafsīr*, XXI, 24. âyet

(D. B. MACDONALD.)

FİCĀR. [Bk. FİCĀR.]

FİCÂR. FİCĀR, *ayyām al-'arab* 'a dâir te'lifatta bahsi geçen *ficār* günlerine, harp ve gazvenin câiz olmadığı mübârek aylara rastladıkları için, bu ismin verildiği söylenir (bu sebepten dolayı, o günlerde harbe iştirâk edenler *facarnā* „günah işledik" demişler). *Ficār* 4 günden ibâret olup, bunlar için, cemi şekli ile, *afcira* tâbiri dahi kullanılır. Bu günlerin sonuncusu Kureyşîler (ve müttefikleri Kināna 'ler) ile Havāzin [b. bk.] arasında vukû bulmuştur. Tarihi hakkında rivâyetler muhteliftir; vak'aya bizzat şâhit olduğu söylenen Peygamber, bâzılarına göre, o zaman 14 yaşında ve diğerlerine nazaran, 20 yaşında idi. Krş. İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Mittwoch), I, 80 v.d.; Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 579.

Bibliyografya: Bk. AYYĀM AL-'ARAB; krş. bir de Caussin de Perceval, I, 296—318.

FİDĀ'. [Bk. FİDĀ.]

FİDÂ. FİDĀ' (A.), „fidye" gökten bir koç indirilmesi sûreti ile, İsmā'īl 'in ölmekten kurtulmuş olması hâtırasına uyarak, Minā 'da kesilen k u r b a n a (*al-fidā*) denilir (bk. *Kur'an*, XXXVII, 107).

FİDÂ'Î. FİDĀ'Ī (arap halk dilinde *fidāvī*), h a y a t ı n ı f i d â e d e n k i m s e, ismâiliye mezhebi mensûplarına ve bilhassa onların, hasımlarını öldürmek için, gönderdikleri katillere verilen isim (İbn Baṭūṭa, I, 167; J. v. Hammer, *Fundgruben des Orients*, III, 204; ayn. mll., *Assassins*, s. 88); bununla berâber bu kelime bahadır, yiğit ve kahraman gibi, ekseriyâ iyi bir mâna ile kullanılır (Quatremère, *Mongols*, s. 124*; M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum persischen Golf*, II, 100). Cezayir 'de, *fidāvī*, hamâset menkıbeleri hikâye eden kimse ve *fidāvīya* de yiğitlik hikâyesi, destanı veya neşîdesi demektir. — İran ihtilâli esnâsında, evvelâ cümhuriyetçi parti mensûplarına, sonra liberal fikirlerin ve meşrutiyetin müdâfîlerine bu sıfat verilirdi.

Fidā'ī, Şayḫ-zāda Lāhīcī 'nin mahlasıdır. İsfahan 'da yaşayan ve Muḥammed Şāh Ḳāçār 'ın güzîde şâiri olan Ardistānlı Sayyid Mirzā Sa'īd 'in mahlası da Fidā'ī 'dir (Riżā Ḳulī Ḫān, II, 383).

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima* (trc. de Slane), I, 122, 5; Lane, *Modern Egyptians*, II, 147; H. d'Allemagne, *Du Khorassan au pays des Backhtiaris* (Paris, 1911), IV, 304 (fotograflar s. 294, 299); E. G. Browne, *Literary History of Persia*, II. 206 v.dd.; ayn. mll., *Persian Revolution*, s. 127, 151; *Revue du Monde Musulman*, I, 49; IV, 176 v.d.; V, 361; XII, 217. (CL. HUART.)

FİDYA. [Bk. FİDYE.]

FİDYE. FİDYA (A.), „nefis tahlîsi için verilen şey". *Kur'an*, II, 180 ve 192 'de, dinî bâzı vazifelerin (oruç, hacc) ihmâline karşı, bir *fidya* istenilmektedir. Bunun neden ibâret olacağı aynı yerde bildirilmiş ve tefsirlerde de izah edilmiştir. Krş. Juynboll, *Handbuch des islām. Gezetzes*, s. 122; ölenin sağlığında ihmâl ettiği namazlar için, Cava ve Sumatra 'da câri olan *padyah* (= *fidya*) tarzı hakkında, bk. Snouck Hurgronje, *The Atchenese*, I, 435 v.d. — Bk. bir de KAFFĀRA.

Suriye ve Şark al-Urdun ahâlisi *fidya* yahut *fedū* tâbirini, insan çocuklarını veya mal ve mülkünü (ev, hayvanlar) kaza ve belâdan siyânet maksadı ile, „geçmişler" için kesilen kurban hakkında da kullanır; krş. S. I. Curtis, *Ursemitische Religion*, bk. fihrist mad. *fedu, fidje*; Jaussen, *Coutumes des Arabes*, s. 357 v.d., 361 v.d.; *Mission archéol. en Arabie*, I, 472.

Fas 'ta *fedya* husûsî bir âyin 'in ismi olup, Cezayir 'in bâzı mıntakalarında da *fedva* nâmı ile yapılan bu âyînde insan, âhiret azâbından kurtulmak maksadı ile, kendisinin techiz ve tekfînine âit hâzırlıkları yaptırır ve bunu müteâkip, bir kaç *ṭolbā'* (talebe) *Kur'an* 'ın cenâzeler için okunması mûtad olan kısımlarını okurlar; krş. W. Marçais, *Textes arabes de Tanger* (*Bibl. de l'Ecole des Langues orient. viv.*, IV), s. 409.

FİĠĀNÎ. [Bk. FİGÂNÎ.]

FİGÂNÎ. FİĠĀNÎ, BABA FİĠĀNÎ-I ŞİRĀZÎ (? — 1519), XV. asrın son yarısında g a z e l l e r i i l e ş ö h r e t k a z a n m ı ş b i r i r a n ş â i r i d i r. Hayatının ilk safhaları hakkında hemen hiç bir şey bilinmiyor. Asıl ismi, babasının ismi, nasıl ve ne zaman şâirliğe başladığı, kimlerden istifâde ettiği tamâmiyle mechûldür. Bir bıçakçı âilesine mensûp olup, bir aralık kardeşinin yanında bu san'atla iştigâl ettiği ve ilk şiirlerinde S a k k ā k î mahlasını aldığı söylenir. Şiraz 'da rind ve serseri bir hayat sürerek, vaktini meyhanelerde geçirdiği hakkında türlü rivâyetler vardır. 30 yaşlarından sonra, Horasan şâirleri ile tanışmak üzere, o zaman şarkın en parlak ilim ve san'at merkezi olan Herat 'a gittiği, hattâ büyük üstad Cāmī 'nin takdirine mazhar olduğu söylenir. *Şam'-i anjuman* adlı eserde

tesâdüf edilen bu kaydın aksine olarak, tezkireci Takî al-Dîn Avḥadî, Horasan şâirlerinin Fiğânî'nin eski vâdideki şiirlerini hiç beğenmediklerini ve zevklerine uygun bulmadıklarını iddia eder.

Macâlis al-nafâ'is'in farsça tercümesinde sâdece ismi ve bir beyiti zikredilen şâirin, her nedense orada fazla kalmayarak, Tebriz'e geldiğini görüyoruz. O sırada Ak-Koyunlu hükümdarı sultan Ya'ḳûb'un himâyesi altında, âdetâ Herat'a rekabet edecek bir ilim ve sanat merkezi hâline gelen Tebriz şâirleri arasında Fiğânî mühim bir mevki kazandı ve o devirde „şâirlerin babası" lekabını aldı. Sultan Ya'ḳûb'un himâye ve iltifatı sâyesinde, saray şâirleri arasında husûsî bir ehemmiyet kazanan Fiğânî'nin, hayatının bu en mes'ûd yıllarında da, rind ve serseri bir ömür sürmekten vazgeçmediği anlaşılıyor. Hakîm Şâh Muḥammed Ḳazvînî'nin Selim I. namına vücuda getirdiği farsça *Macâlis al-nafâ'is* tercümesinde, sultan Ya'ḳûb şâirleri hakkında etraflı mâlûmat verilirken, Fiğânî'den de bahsedilmekte ve çok zarif ve iyi huylu bir adam olup, güzel şiirler yazdığı tasrîh olunmaktadır. Şâirin bu sırada şiirlerini toplayarak, bir divan vücuda getirdiği, lâkin hukümdarın maiyetinde iştirâk ettiği bir cenkte veya her hângi bir kargaşalık esnâsında, bütün serveti ile berâber, onu da kaybettiği rivâyet olunur. Bunu nakleden Takî al-Dîn Avḥadî, şâirin, kardeşine bir mektup yazarak, Şiraz'da kendi şiirlerinden neler toplayabilirse, onları istediğini ve ellerde mevcut divanın, şâirin ölümünden sonra, vücuda getirildiğini söyler. Sultan Ya'ḳûb'un 896 (1491)'da ölümü, şâirimizi büyük bir teessüre sevketti. Bu münâsebetle yazdığı 10 bendlik bir mersiye, çok samimîdir. Mütemâdî karışıklıklardan sonra, Rüstem Bey'in tahta geçmesi münâsebeti ile, Fiğânî'nin ona bir medhiye söylediğini biliyoruz.

Ak-Koyunluların son yıllarında, Azerbaycan'ın uğradığı felâketler ve nihâyet Şâh İsmâ'îl Şafavî'nin zuhûru Tebriz'de toplanmış olan şâirlerden bir çoğunu başka yerlere gitmeğe mecbur ettiği sırada, Fiğânî de Şiraz'a döndü. 17 yıldan fazla sürdüğü tahmin olunabilen bu Tebriz hayatını şâirin bir türlü unutamadığı şiirlerinden anlaşılıyor. Şiraz'da bir müddet kaldıktan sonra, Horasan'a dönerek, Abîvard ve Nasâ'da yaşayan şâirin, Abîvard'in Safevîlere tâbi vâlisi tarafından, himâye edilerek, kendisine bir mikdar et ve şarap tahsis olunduğunu ve zavallı şâirin, şarap iptilâsı yüzünden, türlü hakaretlere tahammül ettiği tezkireci Sâm Mîrzâ ve *Macâlis al-mu'minîn* müellifi kadı Nûr Allâh Şûştarî tarafından kaydedilmiştir. Hayatının son yıllarında hoca Nâṣir al-Dîn 'Abd al-'Azîz Cāmî (ölm. 920 = 1514)'ye intisap ederek, tövbekâr oldu ve Meşhed'e gelerek, İmâm Rizâ âsitâanesinde mücâvir kaldı. *Riyâż al-'ârifîn*'de kaydedilen bir menkıbeye göre, İmâm Rizâ bir gece âlem-i mânada âsitânedeki mütevelliye v. b. görünerek, sabahleyin şehir dışına çıkmalarını, baş açık yalın ayak kendisini ziyârete gelen Fiğânî'yi istikbâl etmelerini ve kendi hakkında söylediği kasîdenin matla'ını âsitâneye mahsus olan mühre nakşeylemelerini emretmiş. Bu menkıbenin mâhiyeti hakkında bir şey söylemek kabil değilse de, *Laṭâ'if al-ḫayâl* müellifi 'Ârif Şîrâzî, 1087 (1676) yılında bile, âsitâneye gelen ziyâretçilere verilen ziyâretnâmelerdeki mühürde hâlâ bu matla'ın nakşedilmiş olduğunu te'yit eder. 60 yaşını geçtikten sonra, felce müptelâ olmuş ve 925 (1519)'te ve daha zayıf bir rivâyete göre, 922 (1516)'de burada vefat etmiştir. Mezarı mâlûm değildir.

Beş yazma nüshanın mukabelesi suretiyle, Suhaylî-i Ḫvânsârî tarafından bastırılan divanı 582 gazel ile bir tercî-i bendden ve bâzı kıt'a, rübâ'î ve müfredlerden mürekkeptir. Sultan Ya'ḳûb'a söylediği meşhûr mersiye ile İmâm Rizâ hakkındaki kasîdesinin bu divanda yer alması, matbû nüshanın eksikliğini gösterir. Hâlbuki *Macâlis al-mu'minîn* gibi eserlerdeki manzûmeleri ilâve edilmek sureti ile, bunu kısmen telâfi etmek kabildi. Bilhassa gazelleri ile şöhret kazanmış olan Baba Fiğânî, bâzıları tarafından, Ḫusrav Dahlavî'ye, bâzılarınca da Ḥâfiẓ Şîrâzî'ye benzetilmiştir. Dil ve üslûp bakımından, muâsırı olan Irak şâirlerinden pek farklı olmamakla berâber, Fiğânî'nin aşk ve şarap şiirlerinde Ḥâfiẓ'ı hatırlatan canlı, samîmî ve hazîn bir edâ vardır ki, bu bakımdan, sâir bir çok muâsırlarına tefevvuk etmiş, zamanında kazandığı şöhret ölümünden sonra da XVI., hattâ bir dereceye kadar, XVII. asırda da devam eylemiştir. XVI. asır sonlarına kadar yetişen şâirler arasında Fiğânî'nin te'sirini görmek kabildir: Şaraf Ḳazvînî, Hâlatî Turkmân, Vaḥşî, Żamîrî ve Şifâ'î gibi.

Bibliyografya: *Dîvân-i Baba Fiğânî Şîrâzî* (nşr. Ḫvânsârî), Tahran, 1316 (h. ş.), s. 244.— Yazmalar hakkında bk. Ethé, *Catal. pers. Manus. India Office*, nr. 1392; Rieu, *Catal. pers.*, s. 651 (burada şâir hakkındaki biyografik kaynakların mühim bir kısmı da zikredilmiştir); 'Alî Şîr Navâ'î, *Macâlis al-nafâ'is* (nşr. 'Alî Aṣġar Ḥikmat), Tahran, 1323 (h.ş.); Sâm Mîrzâ, *Tuḥfa-i Sâmî* (nşr. Vaḥîd Dastgardî), Tahran, 1314 (h. ş.); Ḳâżî Nûr Allâh Şuştarî, *Macâlis al-mu'minîn* (Tahran); Rizâ Ḳulî Ḫân Hidâyat, *Riyâż al-'ârifîn* (Tahran); Amîn Aḥmed Râzî, *Haft*

iḳlîm (nşr. *Bibl. Indica*; üç fasikül çıkmıştır). — Bunlardan başka Taḳî al-Dîn Avḥadî Kāşî, *Ḫulāṣat al-aş'ār ve zubdat al-afkār* (XVI. asırda yazılmış), Vāla Dāġistānî, *Riyāż al-şu'arā'* (XVIII. asır), Abū Ṭālib Tabrizî, *Ḫulāṣat al-afkār* (XIX. asır), *Safîna-i ḫōşgū* ve *Şam'-i ancuman* gibi eserlerde Fiġānî 'ye âit mâlûmat vardır. — Hammer, *Redeküste Persiens* (s. 391), Ethé, *Grundr. d. iran. Philology* (II, 307, 310), Rizā-zāda Şafaḳ, *Târîḫ-i adabiyāt-i Îrān* (2. tab., Tahran, 1315, s. 187) 'de verilen mâlûmat kısa ve sathîdir. — Yukarıdaki kaynakların bir çoğundan istifâde etmemiş olmakla berâber, şâirin hayatı ve bilhassa edebî hüviyeti hakkında en toplu mâlûmat Suhaylî-i Ḫvānsārî 'nin matbû divana ilâve ettiği mukaddimededir (bk. s. 2—16). (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

FİGÂNÎ. FİĠĀNÎ (? — 1532), XVI. asır başlarında İstanbul edebî mahfillerinde şöhret kazanmış bir türk şâiridir. İsmi Ramazan olup, trabzonludur. Hângi tarihte doğduğu ve İstanbul 'a ne zaman geldiği mechûldür. Âşık Çelebî 'ye göre, kısa bir medrese tahsili gördükten sonra, fıtrî istidâdı onu şiir ve edebiyat ile iştigâle sevketmiş ve mukataa kâtipliğine tâyin edilerek, maişetini o suretle te'mine muvaffak olmuştur. Bir aralık tabîp Şâh Mehmed 'e şâkirdlik edip, tıp ile de uğraştığını Sehî ve Lâtifî kaydederler.

Fiġānî 'nin husûsî hayatı hakkında en etraflı mâlûmat veren Âşık Çelebî 'nin ifâdesine göre, şâirimiz, muâsırı olan istanbullu şâir Na'tî ve priştineli Nühî ile berâber, İstanbul 'un eğlence yerlerinde, Galata meyhânelerinde, husûsî işret âlemlerinde serseri bir hayat geçirmiş ve fırsat buldukça kasîdeler ve gazeller yazarak, bu suretle hâmîler tedarikine ve maişetini kolaylaştırmağa çalışmıştır. Lâkin tâlihsizliğinden dolayı, defterdar İskender Çelebî bendegânından olan Kara-Bâlî-zâde 'den başka, hiç bir hâmî bulamayıp, maddî sıkıntıdan kurtulmadığını ve maişetini te'min ettiği kâtiplik vazîfesinden kurtulup, şiir ile daha fazla uğraşmağa vakit bulamadığını Âşık Çelebî teessürle söyler. Büyük bir istikbâl vaad eden kabiliyeti, rind ve lâubâlî mizacı kendisine bir takım düşmanlar kazandırdığı için, sadrâzam İbrahim Paşa 'nın, Budin 'den getirip, At-Meydanı 'nda kendi sarayının karşısına diktirdiği meşhûr heykel münâsebeti ile (bu heykelin resmi şehnâmeci Luḳmān 'ın *Hünernâme* 'sindeki bir minyatürde görülür) söylediği farsça bir beyit vesile ittihaz edilerek, İstanbul su-başısı tarafından, Tahtakale (Taḫt al-Ḳal'a) 'de yakalanmış, döğüldükten sonra, eşeğe bindirilip, gezdirilmiş ve sonra iskele başında asılmıştır. Âşık Çelebî ve ondan naklen Kaf-zâde Fâizî bu hâdisenin 938 (1532) 'de olduğunu kaydederler.

Tezkireci Sehî bu hususta: — „Gazaba müstahak olup, siyâseten salbolundu" — demekle iktifa ettiği hâlde, Lâtifî, heykel dikme hâdisesi münâsebeti ile söylediği: — *Dū İbrāhîm āmad bādār-i cihān—Yakî but şikan şud yakî but nişān* beyitinin halk arasında yayılmasından dolayı, bu âkıbete uğradığını kaydeder. Âşık Çelebî, bu beyitin eski ace mhukümdarlarından bir sultan İbrahim için söylenmiş olduğunu ve bir meeliste bir münâsebetle okunduğu sırada, Fiġānî 'nin: — *„dār-i cihān* yerine, *dayr cihān* denilse, daha güzel olurdu" — dediğini, yoksa bu beyitin ona âit olmadığını iddia eder. Mamafih yine Âşık Çelebî 'nin kaydettiği bir rivâyet, bu te'vîlin doğru olmadığını ve söylediği beyitin halk arasında yayılmasından dolayı, şâirimizin, daha ölümünden evvel, büyük bir endişeye kapılmış olduğunu anlatmaktadır. Bu endişeyi şâirin gördüğü bir rüyaya isnat eden bu rivâyet, hakikatte onun bu beyiti söylediğine açık bir delîldir. Hasan Çelebî Fiġānî 'nin, Kara-Bâlî vasıtası ile, İskender Çelebî 'ye ve o vâsıta ile de İbrahim Paşa 'ya intisabından korkan rakiplerinin onu bu âkibete sürüklediklerini iddia eder. Henüz genç iken ve bütün muhiti kendisinin parlak bir edebî istikbâle nâmzet olduğu kanaatini beslerken, korkunç bir âkıbete uğrayan Fiġānî 'nin arap ve bilhassa acem ve türk edebiyatlarını çok iyi bildiği muhakkaktır. XVI. asra âit mecmualarda sık-sık tesâdüf edilen kasîde ve gazelleri (bk. Blochet, Flügel, Pertsch ve Rieu kataloğlarının indeksi), metîn ve temiz bir üslûba, kudretli bir nazım tekniğine sâhip olduğunu ve klâsik nazmın bütün inceliklerini bildiğini göstermektedir. İnce hisleri, âdîliğe düşmeyen zarîf hayâlleri, bir çok muasırları arasında ona mümtaz bir mevki te'min etmiş ve henüz genç iken, yüzlerce rakibi arasında temâyüz ederek, haklı bir şöhret kazanmıştır. Sultan Mustafa 'nın sünnet düğünü münâsebeti ile yazdığı kasîde ile İbrahim Paşa 'ya takdim etmiş olduğu kasîde, daha zamanında devrin mümtaz eserleri arasında yer almıştı. *Bir dün ki cünd-i şām ile cenketti āsūmâ* mısraı ile başlayan bu ikinci kasîdenin, bâzı Fuzûlî divanı nüshalarına, Fuzûlî 'ye isnat edilerek, alınmış olması, bunu anlatabilir. Fiġānî türk şiirinin XV. asır sonlarındaki umûmî karakterinden kurtulmağa ve daha bâriz bir şahsiyet göstermeğe muvaffak olamamış ise de, bunu, bir taraftan maddî sıkıntılar ile geçen hayatına, diğer taraftan da iyi kabiliyetinin tam inkişafına meydan bırakmayan hazin âkıbetine hamletmek yanlış sayılmaz. Sehî, Lâtifî ve bilhassa edebî zevki çok yüksek olan Âşık

Çelebî, onun hakkındaki takdirlerini esirgememişlerdir. Tezkireci Riyāżī 'nin „tumturaklı lâfızlar ile kasîde söylemek yolunu iptidâ Fiġānī 'nin açtığını, Maḳālī v.b. müteahhîrinin bu yolda ona peyrevlik ettiklerini" söylemesi, bir az mübâlagalı olmakla berâber, büs-bütün de esassız bir iddia sayılamaz; büyük acem üstadlarının eserlerini çok iyi tetebbû ettiği muhakkak olan Fiġānī, Ahmed Paşa ve Necâtî 'nin te'sirinden kurtulamamakla berâber, bilhassa iran kasîdecilerinden büyük nisbette istifâde etmiştir. Fiġānī 'nin kasîdeleri hakkında hattâ Âşık Çelebî 'den daha çok takdirkâr davranan tezkireci Hasan Çelebî 'nin „kasidelerinin meşhûr-i âlem" olduğundan bahsetmesi, bunu te'yit ettiği gibi, şöhretinin bütün XVI. asır boyunca, gittikçe artarak, devam ettiğini gösterir.

Bibliyografya: Sehî, *Tezkire* (İstanbul, 1325), s. 126; Lâtîfî, *Tezkire* (İstanbul, 1314), s. 267 v.d.; Âşık Çelebî, *Tezkire* (husûsî kütüp.; Na'tî ve Fiġānī maddeleri); Riyāżī, *Tezkire* (husûsî kütüp.); Hasan Çelebî, *Tezkire* (husûsî kütüp.); Kaf-zâde, *Tezkire* (husûsî kütüp.). (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

FİGÂNÎ. FİĠĀNĪ, Bayezid II. şehzâdelerinden Sultan Abdullah 'ın divan kâtibi şâir karamanlı Fiġānī 'den yalnız Lâtîfî ve Hasan Çelebî bahsederler. *Şāhnāme* bahrinde *İskendernâme* adlı bir mesnevisi ve mürettep divanı olduğu söylenen bu şâirin hiç bir edebî kıymeti olmadığını ve şiirlerinin hiç bir zaman şöhret kazanmadığını yine aynı kaynaklar ifâde ederler. Kendisine büyük bir kabahat isnat olunarak, asılan bu tâlihsiz şâirin eldeki bir kaç beyiti, Lâtîfî 'ye hak verdirecek kadar, kıymetsizdir. *Kaşf al-ẓunūn* 'da bu *İskender-nâme* 'nin baş tarafının farsça ve mütebâkisinin türkçe olduğu kaydedilmesine göre, Kâtib Çelebî 'nin bu eseri gördüğü söylenebilir. Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya tarihi* (III, 253) 'nde 912 senesi şevvâlinde bir iftirâ neticesinde asıldığı zikredilen ve aslen amasyalı olduğu söylenen şâir „Figânî İshak Çelebî" 'nin Lâtîfî 'de bahsolunan karamanlı Fiġānī ile aynı şahıs olup-olmadığı hakkında, kaî'î bir şey söylemek kabil değildir.

FİGİG. FİGUİG, Fas memleketinde bir vâha; 'Ayn Sefra 'nın 113 km. cenûbunda ve Banī Unīf 'in 5 km. garbında, 32° 18′ 54″ şimâl arzı, 3° 26′ 54″ garp tûlü (Paris) üzerindedir. Uzun müddet avrupalılara kapalı kalmış, yalnız iki seyyah, Rohlfs ve Schaudt, tarafından ziyâret edilmiş, bilhassa yerli işler servisi (Service des Affaires Indigenes) tarafından toplanan mâlûmat sâyesinde tanınmış olan bu yer XX. asrın başlarına kadar bir az esrarlı kalmıştır. O zamandan beri Sahrâ 'da fransız işgâlinin ilerlemesi, Fransa — Fas itilâflarının akdi, nihâyet bir demir yolu inşası bu sırrı izâle etmiş ve turistlere bile Figig 'e duhûl imkânı vermiştir.

Figig umûmî ismi ile tanılan vâhalar gurupu, 900 m. kadar yüksek ve etrafı sivri tepeli dağlar ile çevrelenmiş bir çukur sâha içindedir. Şimâlde Cebel Gruz, Cebel Haymer, Cebel Cermān Taḥtānī yükselir. Cenûpta ova Cebel Melias ve Cebel Mucāhidīn (bunların arasında Teniyet (geçit) Mucāhidīn vardır), sonra, Yahudiye geçidinin ötesinde, Cebel Zenāga (1047 m.), bundan Zenāga geçidi ile ayrılan Cebel Taġla (1119 m.) ve nihâyet, Mezzura boğazından ötede, Cebel Sīdī Yūsuf ile mahduttur. Böylece bütün bu mıntaka, yüksek Fas yaylalarında ve Sahra 'da bulunan kabîlelerin akınlarına karşı tabi'î bir müdafaa istihkâmı ile çevrelenmiş gibidir. Figig 'in büyük kısmı berberî aslından olan nüfusu 15.000 kadardır. Bunlardan, Ūlād Slīmān yahut Muḥammedlerin bir kısmı olan Fenāzza 'lar, an'aneye göre, bûraya yerleşmiş olan en eski unsur sayılırlar. Muhtelif göçebe aşiretler de muayyen zamanlarda gelip, *ḳṣūr* 'lar civarına çadır kurarlar; 'Amūr, Ūlād 'Abdallāh, Banī Guīl, Ūlād Sīdī Şayḫ Ġarāba bunlardandır.

Figig 'de kullanılan diller arapça ve berberîcedir. Okumuş kimseler hâricinde, erkeklerin bir kısmı bir az arapça bilir; fakat kadınların hemen biç biri bu dili bilmez. Umûmiyetle kullanılan lisan Zenāta ve arap kelimeleri ile karışık şelha lehcesi olup, 'Ayn Sefra ve Fas 'a âit Sūs mıntakası lehcelerine oldukça yakındır; bu sebeple Figig dili, bu memleketler ahâlisi tarafından, kolayca anlaşılır, fakat berberîler için anlaşılması imkânsızdır. R. Basset şöyle yazıyor: — „Bu dil oldukça fakirdir; bize pek çok arapça kelimeler ile karışık yazısı ve edebiyatı olmayan bir nevi mahallî halk ağızı gibi görünüyorsa da, öğrenilmesinde pek merak uyandıran bir hâl vardır; zîra bu işlenmemiş görünüşünün altında bu dil Banī Hilāl istilâsından ve İbāżīlerin hicretindan evvel yüksek yaylalarda, Cezâyir, Oran ve Fas sahralarında, kezâ bir müddet Tlemsen 'de aslen Vāsinī 'Abd al-Vād kabîlesinden olan Yağmurāsan ve Banī Ziyān 'ın sarayında konuşulan dilden kalan yagâne bakiyedir".

Figig 'in tarihi pek vuzûhsuzdur. Kadîm devirde bu havâlide yerleşmiş olarak yaşayan insanlar bulunduğunu, ancak kayalar üzerinde kazılmış yazılardan anlıyoruz. O zamanlar belki memleket Şanhâcalar âilesine mensûp berberîler ile meskûn idi. Mzāb, Cebel 'Amūr ve Figig arasında bulunan bütün arâzi, arap fütûhâtı zamanında, Banī Vāsin 'in kolu olan Banī Badīn tarafından işgâl ediliyordu. Figig ismi ancak XIV. asırda, buraları Sicilmāsa 'nın ti-

carî refâhına tevârüs etmiş göründüğü devirde ortaya çıkıyor. O vakit bu havâli, Banî Fâten'in kolu olan Matġaralar âilesinden, Banî Sîd al-Mulûk tarafından idâre olunuyordu. İbn Ḫaldûn bize şu mâlûmatı veriyor: — „Figig büyük bir şehir teşkil eden ve birbirlerine yakın müteaddit köylerden mürekkeptir, oraya çölün mahsûlâtı mebzûl olarak gelir ve memleket Tell'den uzak olduğu için, tam bir istiklâle sâhiptir" (bk. *Histoire des Berbères*, trc. de Slane, I, 240). XVI. asırda Leo Africanus „çölde kâin, üç Figig kasrını" zikrediyor (Leo Africanus, nşr. Schefer, III, 4. kitap, s. 240). XVII. asırda hacı al-'Ayyâşî 1074 (1663)'te Figig'i ziyâret etmiştir. Burayı meşhûr kütüphâneleri olan mâmûr bir mevki olarak târif ediyor (Berbrugger, *Voyages dans le sud de l'Algérie et des Etats barbaresques*, Paris, 1846, s. 159). Figig, aynı devirde Sahra vâhalarını da kendi hukmü altına almağa teşebbüs eden Fas sultanlarının eline geçiyor. *Tarcumân* (trc. Houdas, s. 32)'a göre, Mülāy İsmā'îl 1679'da Figig'i zaptetmiş ve oraya zencilerden müteşekkil bir askerî kıt'a yerleştirmiştir. Şimdiki *ḳṣūr*'dan birinin adı olan al-'Abîd isminin belki bu hâdise ile münâsebeti vardır. Vâhada Fas hâkimiyeti, her hâlde, XVIII. asır iptidasında teessüs etmişti; çünkü Şerîfî hukûmetine mensûp Muḥammed al-Şeġîr al-Cezā'irî isminde bir *ḳā'id* 1121'de burayı idâre ediyordu; ertesi sene, diğer bir *ḳā'id*, idâresi altındaki ahâli ile münazaa hâlinde idi. Mamafih Ḳṣürlar, şüphesiz Mülāy İsmā'îl'in ölümünü tâkip eden karışıklıklardan istifâde ederek, istiklâllerini tekrar ele geçirmeğe muvaffak oldular. Bu istiklâli XVIII. asır boyunca muhafaza ettiler. Ceddinin siyâsetine ve tasavvurlarına tekrar başlayan Mülāy Slîmān tarafından, 1086'da *ḳṣūr*'lara karşı, yeni bir askerî kuvvet gönderildi. İhtimâl ki, 1829'da üçüncü bir sefer de yapıldı. Bununla berâber bu muhtelif teşebbüsler memlekette hiç bir iz bırakmamış ve Figig müstakil kalmıştır. *Ḳṣūr*'dan her biri bir *camā'a*, yâni kayd-ı hayatla tâyin olunmuş ileri gelenler meclisi, tarafından idâre edilirdi. Bu meclis âmme menfaatlerine müteallik tedbirlere, bilhassa harp zamanı için yiyecek maddeleri te'minine, misafirlerin ihtiyaclarını v.b. karşılamağa mahsus *maḫzen*, yâni depo, teşkili için lâzım olan erzakın toplanmasına karar verirdi. Muhtelif *camā'a*'lar birbirlerinden müstakil idiler; mamafih, umûmî tehlike hâlinde birleşebiliyorlardı, fakat reis intihap etmiyorladı.

Cenûbî Oran *ḳṣūr*'larını Fransa ile Fas arasında taksim eden Lalla Mağnia mukavelesi (18 mart 1845) Figig'i Fas'a bırakmıştır. Mamafih Şerîfî hâkimiyeti sâdece lâfzî kalmıştır. Maḫzen idâresi vâhada dâimî bir mümessil bulunduramamış; muntazam bir surette toplanmağa muvaffak olamamış; *ḳṣūr*'luların tecâvüzkâr hareketlerini men'etmeğe kabiliyet göstererememiştir. Filhakika *ḳṣūr*'lular fransız idâresine boyun eğmeyen cezâyirlilere (Ulād Sîdî Şayḫ, Bū Amāma) her fırsatta yardım etmişler ve Zegdū denilen yağmacı çetelerin akınlarını kolaylaştırmışlardır. Bu çeteler Figig'de teşekkül ettikten sonra, Cezâyir kabîlelerine gazve yapmakta ve aldıkları ganimetleri *ḳṣūr*'lara getirip, bırakmakta idiler. Fransa hukûmeti, Lalla Mağnia mukavelesi kendisine Fas arâzisinde tâkip hakkı verdiği hâlde, beynelmilel teâmül dolayısı ile, *ḳṣūr*'ları cezalandırmaktan imtina etmiştir. Napoléon III., 1867'de, Figig'i zapt için, general Deligny'ye salâhiyet vermekten imtina etmiş ve 1870'te, Haut-Guir seferi esnâsında, general Wimpfen'i oraya yanaşmaktan meneylemiştir. Bu suretle fâideli te'siri olmayan basit nümâyişler ile iktifa olunmuştur. Msl. 1866'da, fransızlar al-Arca'ya kadar ilerilediler, 1868'de Zenāga'ya 1.800 m. mesâfede, Tağla'da konakladılar. 20 temmūz 1901 Paris protokolu ile, iki hukûmet „Cezâyir ile Fas hudûdu etrafındaki mahalleleri daha zengin ve daha kalabalık hâle getirecek ticârî hareketi daha muhkem surette te'sis için, sulh ve âsâyişi te'min" maksadı ile, alınması gereken tedbirlerin ittihazını kararlaştırdılar. Biri fransız, diğeri faslı iki komisyon bu neticeyi hâsıl edecek amelî çâreleri aramağa me'mur edildiler. Onların mesâisi, Şerîfî devletinin bir askerî kıt'ası tarafından muzâharet edilecek faslı bir *'āmil*'in Figig'de ve bir fransız komiserinin de Banî Unif'te bulundurulmasını, muhtelif geçitler yakınında karakollar te'sisini, gümrük rüsûmunun tahsil tarzını v. b. tâyin eden, 20 nisan 1902 itilâfı ile neticelendi. Fakat zorluk azalmadı. *'Āmil* emrini infaz etmeğe muvaffak olamıyor ve askerî kuvveti ile berâber, Ūdāġir ḳaşbasında mahsur kalıyordu. Nihâyet, 30 mayıs 1903'te, mahallinde vaziyeti tetkik ve *'āmil* ile müzakere etmeğe gelen Cezayir umûmî vâlisi, M. Jonnart, Zenāga boğazı yakınında *ḳṣūr*'luların hücûmuna uğradı ve maiyetinden bir çok kimseleri kaybetti. Bu tecâvüze cür'et edenler şiddetle tenkil olundu. General O'Connor'un kumandası altında, bir fransız askerî kıt'ası Zenāga'nın duvarları önünde göründü, haziran 1903'te *ḳṣūr* bombardıman edildi. Bunun üzerine *camā'a*'lar sulh müzakeresi talebinde bulundular. *Camā'a ḳṣūr*'a iltica etmiş mücrimleri fransızlara teslime, rehineleri iâdeye ve 60.000 frank tazminat vermeğe mecbur oldular. Bu tenkilin hâtırası ve bilhassa bütün bu mıntakadaki fransız işġâlinin terak-

kisi ve tahkimi, nihâyet bizzat *ḳṣūr*'ların, civarlarında yerleşmiş, fransızlar ile serbestçe ticâret etmekte oldukları menfaatleri sâyesinde, bundan sonra Figig'de tam bir âsâyiş hukûm sürdü.

Bibliyografya: R. Basset, *Notes de lexicographie berbère* (*JA*, 3. seri, 1886); de Castries, *Notes sur Figuig* (*Bulletin de la Soc. de Géographie de Paris*, 2. trimestre 1882, s. 401 v.dd.); Daumas, *Le Sahara algérien* (Paris-Alger, 1849); E. Doutté, *Figuig, notes et impressions* (*La Géographie*, 1903, s. 117 v.dd.); de Foucauld, *Reconnaissance au Maroc*; Lamartinière ve Lacroix, *Documents sur le Nord-ouest africain* (Paris, 1896), II, 457 v.d.; G. Rohlfs, *Tagebuch einer Reise durch die südlichen Provinzen von Marokko*, 1862 (*Petermann's Mitteilungen*, 1863, s. 361 v.dd.); C. Sabatier, *La question du Sud-ouest* (Paris, 1886); J. Sehaudt, *Voyages au Maroc* (*Bull. de la Soc. de Géographie d'Alger et de l'Afrique du Nord*, 4. trimestr 1899, 3. trimestr 1901; R. Pinon, *Figuig et la politique française au Maroc* (*Revue des deux mondes*, teşrin I. 1903); *Collection du Bulletin du Comité de l'Afrique française* (*Revue politique et parlementaire*).

(G. YVER.)

FİGUİG. [Bk. FİGİG.]

FİḤL. [Bk. FAHL.]

FİHRİ. [Bk. FİHRİ.]

FİHRİ. AL-FİHRİ, ABŪ İSḤĀḲ İBRĀHİM B. ABİ L-ḤASAN 'ALİ B. AḤMED, V. ve VI. asırdaki Endülüs şâir ve muharrirlerinin eserlerinden, 632 (1234) senesinde, *Kanz al-kuttāb va muntaḫab al-ādāb* isimli, bir müntehabat tertip etmiştir (bk. H. Krafft, *Die ar., pers. und türk. Hdss. der k. k. orient. Akademie zu Wien*, Viyana, 1842, nr. 147). (C. BROCKELMANN.)

FİİL. FİʿL (A.; asıl mânası „etme, eyleme"), arap grameri ıstılahlarından: *fiil*. al-Zamaḫşarī (*Mufaṣṣal*, s. 108, § 402)'ye göre, bir *ḥadaṯ* (hâdise)'in bir zaman ile ilişiğini belirten kelimedir. Muḥammed A'lā, *Dictionary of technical terms* (nşr. Sprenger, bilhassa II, 1142 1143)'inde buna bir de „eden (veya eyleyen)'e nisbetini" kaydını da ilâve ediyor. Fakat bu ilâve ancak fiilin müteaddî olması hâlinde doğrudur. Diğer taraftan, daha Sībavayhī (1. kısım)'den beri, zaman fikrine verilmiş olan bu ehemmiyet gösteriyor ki, bu ilk gramercilerin dilin selikasını sezişlerine bakılırsa, ilk sâmî dillerde fiilin zamanla muhtemel olan ilgisizliğine mukabil, arap lisanında fiil zaman alâkasızlığından çoktan beri ayrılmış bulunuyordu. Fiilin fârikaları arasında *ḳad*, *sevfa* gibi, ön ekler, şahıs zamiri v.b. lâhikaları alabilmek keyfiyeti kayda şâyân hususiyetlerdir. Fiil, arap gramerlerinde izah edildiği gibi, *munṣarif*, *cāmid*, *sulāsī* ve *rubāʿī*, *mutaʿaddī* ve *gayr-i mutaʿaddī* kısımlarına ayrılır.

Fiʿl kelimesi kelâm âlimlerince (*mutakallim*) „gerçekleşme", „tahakkuk etme" mânalarına gelir, feylesoflar (*ḥukamāʾ*) indinde de „te'sir" mânasını ifâde eder. (A. SCHAADE.)

FİḲH. [Bk. FIKIH.]

FİKRİ. FİKRİ, ʿABD ALLĀH PAŞA (1834—1890), mısırlı devlet adamı ve edip, 1250 (1834)'de Mekke'de doğmuştur. Asker mesleğinde ve *sağ-ḳol ağası* rütbesinde olan babası Muḥammed Efendi Balīğ, oğlu doğduğu sırada, vazife ile Hicaz'da bulunuyordu. Büyük babası ʿAbd Allāh b. Muḥammed ise, fransız işgâli zamanında Ezher câmiinde müderris idi; torunu da onun meslek yolunu tuttu. Babasının 1261 (1845)'de vefatında henüz 11 yaşında olan Fikrī akrabasından birinin yanında yetiştirilmiş, sonra Ezher'de tahsil etmiş ve *dīvān*'da bir memuriyet almak için, bir taraftan da bütün gayreti ile türkçeye çalışmıştır. 1267 (1851)'de devlet hizmetine girerek, muhtelif divanlara me'mur edilmiş ve 1279 (1861)'da İsmāʿīl Paşa, sultandan fermanını almak için, İstanbul'a gittiği zaman, onun maiyetinde bulunmuştur. 1284 (1866)'te Mehmed Ali âilesinden Muḥammed Tavfīḳ, Ḥasan ve Ḥusayn'e muallim olmuştur. 1286'da mâliye nezâretine geçmiş ve Hidiv kütüphânesinin teşkilâtına me'mur edilmiştir. 1288 (1870)'de, ʿAlī Paşa Mubārak [b. bk.] zamanında, maârif nezâretine vekil ve sonra da ancak kısa bir müddet için ve zamanın siyâsî karışıklıkları [bk. mad. ʿARABĪ PAŞA] icâbı olarak, maârif nâzırı olmuştur. ʿArabī Paşa kıyamı sona erince, Fikrī de tevkif edilmiş ise de, çok geçmeden, serbest bırakılmıştır. Bundan sonra alelâde halktan bir adam gibi yaşayarak, ilim ve edebiyat ile meşgûl olmuştur. 1302 (1885)'de hacca gitmiş, ertesi sene Suriye'ye seyahat etmiş ve 1306 (1889)'da, Mısır delegesi sıfatı ile, Stokholm müsteşrikler kongresinde bulunmuştur. Mısır'a avdetinde seyahatlerini yazmakla iştigâl etmiş, fakat kitabının ilk baplarını bitirdiği günlerde, 11 zilhicce 1307 (27 temmūz 1890)'de vefat etmiştir.

İyi bir üslûbkâr olan ʿAbd Allāh Paşa Fikrī bir çok eserler yazmıştır; bunlardan bir kısmı, kendisinin vefatından sonra, oğlu ve Stockholm seyahatinde refiki olan Amīn Paşa Fikrī tarafından, bastırılmıştır. 1272 (1856)'de Kahire'de doğan bu oğlu da Mısır ve Sudan coğrafyasına âit bir eserin (Kahire, 1296) müellifidir. Fakat genç ölmüştür (kânun II. 1899). Bu zat babasının şiirlerini, mektûplarını ihtivâ eden bir meemuayı, *al-Āṯār al-Fikrīya* ismi ile (Kahire, 1315) ve zikri geçen seyahat tasvirlerini

İrşād al-alibbā' ilā maḥāsin Urubā (Kahire, 1892) adı altında, neşretmiştir. 'Abd Allāh Paşa Fikrî'nin diğer eserleri şunlardır: *al-Fuṣūl al-Fikriya li 'l-makātib al-Miṣriya* (Kahire, 1304; mektepler için gramer başlangıcı); *Naẓm al-la'āl fi 'l-ḥikam va 'l-amṣāl* (Kahire, 1308); *al-Maḳāma al-Fikriya fi 'l-mamlakat al-bāṭiniya* (Kahire, 1289).

Bibliyografya: 'Alî Paşa Mubārak, *Ḫiṭaṭ cadîda*, II, 45 v.dd.; C. Zaydān, *Mašāhîr al-šarḳ*, II, 216 v.dd. (krş. yine *ayn. esr.*, s. 177 v.d.); *Maşrik*, I, 189; XII, 752 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, 474 v.d.

FİL. AL-FİL; arapçada diğer bir ismi de *al-zandabîl*'dir ve bu isim o hayvanın küçük cüsseli olanına veya bâzı müelliflere göre, dişisine delâlet eder. Fil, vücudunun iriliğine ve hantallığına rağmen, en sür'atli ve en hareketli hayvanlardan biridir. Boynu pek kısa olup, başı kıkırdak, et ve veter nescinden müteşekkil uzun bir hortum ile mücehhezdir ve bu uzuv, kendisi için, insandaki el gibidir. Fil hortumunu ağızına yiyecek ve su götürmek için kullanır; onu bedeninin her tarafına döndürebilir ve silâh gibi de kullanır. Filin iki kulağı kalkan gibidir; bunları, dâimâ açık duran ağızından sinek ve sivrisinekleri uzaklaştırmak için, mütemâdî oynatır. Kuvvetli ağızı dişlerinin ağırlığı 200, hattâ 300 *mann*'e kadar varabilir. Hindliler arasındaki bir rivâyete göre, filin dili tersine, yânî ağızının ön tarafına merbut imiş (1). Hindlilerin fikrince, böyle olmasa idi, insan gibi, konuşmayı öğrenebilecekmiş. [Bu ve buna benzer hayvan tavsifleri Ḳazvînî ve Damîrî v.b. eserlerden alınmıştır. Bu gibi tavsifler ancak şark eserleri tetkik olunurken, müşkilâta uğramamak için zikredilirler]. Bağırması bir oğlan çocuğu bağırmasını andırır; hayvanın cüssesine nisbetle zayıftır. Filin yalnız omuz ve kalçalarında mafsalları vardır; bundan dolayı ya ayakta yahut bir ağaca dayanarak, uyur. Yan tarafına düşerse, bir daha ayağa kalkamaz; iri bir fil, hortumunu yerde yatanın gövdesi altına sokarak ve başkaları da destekleyerek, onun ayağa kalkmasına yardım ederler. Fil bir ağacı devirmek isteyince, onu hortumu ile sarar ve kökünden sökerek, kolayca yerinden çıkarır.

Fil beş yaşından itibâren döl verecek hâle gelir. Husyeleri bedenin içinde ve böbreklerinin yakınındadır. Dişi gebe kalınca, erkek artık ona yaklaşmaz. Gebe kalan dişi iki sene sonra bir yavru doğurur, ondan sonra her yedi senede bir doğurur. Dişi, doğurmak için, suyu bol bir ırmağa girer; katı yere düşmemesi için, yavrusunu suya bırakır. Erkek de bir tarafta bekçilik eder; dişiyi ve yavruyu şerlerinden korumak için, yılanları ayakları altında ezer. Fil hasta olduğu zaman, yılan yer. Irak'a götürülen filler orada döl yapmaz ve çabuk ölür; Hindistan'de ise, bir kaç yüz yıl yaşayabilir.

Fil gergedana tahammül etmez ve ondan dâimâ uzak durur; birbiri ile kavga ederlerse, çok defa ikisi de ölür. Fakat filin en tehlikeli düşmanı *zabraḳ* denilen, vaşaktan küçük tüyleri kızıla çalan sarı renkli, gözleri âteş saçan fevkalâde atîk ve sıçrayıcı bir hayvandır. Fil kediden de korkar; İran hükümdarlarının, hindliler ile harp ederken, filleri kaçırmak için, üzerlerine kedi attıkları söylenir. Şâir Hârûn b. Mûsâ âzâd edilmiş kölelerden böyle bir barp sahnesini tasvir ve hikâye etmiştir.

Yabani fillerin nasıl yakalandığını al-Dimaşkî bize şöyle anlatıyor: Dik kenarlı uzun ve bir filin bütün yüksekliği ile sığabileceği derinlikte bir çukur kazılır; eni o kadar dar tutulur ki, içine kolayca girecek hayvan oradan ne geri dönebilsin, ne de kımıldayabilsin. Bu suretle hâzırlanan hendeğin etrafına, bilhassa medhaline ve içerisine pirinç ve başka yemler dökülür. Buraya gelen genç bir fil, yem hırsı ile, çukurun ta sonuna varıncaya kadar, yiyecekleri takip eder ve orada ne yapacağını bilmez hâle gelir. Bunun üzerine parlak kırmızı, mâvî ve sarı renkli elbiseler giyinmiş avcılar gelir ve hayvanı sopalar ile döğerler; fil kendisini döğenleri ön ayakları ile çiğnemeğe çalışırsa da, dar çukurdan çıkamaz. Bu sefer de beyazlar giyinmiş bir adam gelip, onu bu hâle getirenleri kovar; file yiyecek içecek verir ve onu kendisine alıştırmak için, yakınına oturur. Bir müddet sonra o adam gider, ötekiler tekrar gelirler ve fili evvelkinden şiddetle döğerler, bunun üzerine beyaz giyinmiş adam ikinci defa meydana çıkar, ötekileri kovar ve hayvana yiyecek yerir. Bu muamele filin, vücuduna değilmesine ve sırtına binilmesine müsâade edecek derecede, muhafızına itimat göstermesine kadar devam eder. Fil bu hâllere alışınca, çukurdan çıkabilmesi için, önündeki toprak kazılıp, kaldırılır. Sürücüsü (*fayyāl*) sırtına oturur ve elinde ucu eğri bir değnek (*miḥcan*) bulundurur; file bir şey yaptırmak isteyince, bu değnek ile onun başına dokunur.

Filin kin-gütme huyu hakkında bir çok hikâyeler söylenir; o da deve kadar kinci sayılır. Msl. bir *fayyāl* bir fili şiddetle döğmüş; hayvan, öcünü almak için, fırsat kolluyormuş. Bir gün kendisi bir ağaca bağlı ve sürücü de az ötede yatmış, uyuyormuş. Bu hâli gören fil bir dal kırıp onu sürücünün gür saçları içine sokarak, büke-büke saçlarını iyice dala sardırdıktan sonra, sürücüyü kendisine çekip, ayakları altında ezmiş. Fakat kendisine iyi muâmele

edildiği takdirde, filin zekâsı, sabrı ve itâati de, kinciliği kadar, büyüktür. Fil, yük ve iş hayvanı olarak, pek iyi hizmet ifâ eder.

Cenk fillerinin ayrıca büyük bir ehemmiyeti vardır; Hindistan hükümdarlarının şaşılacak derecede çok filleri vardı. Hükümdar Ḫusrav Parvīz'in 12 arşın yüksekliğinde 1.000 beyaz fili olduğu nakledilir. Her biri sayısız bir suvari kalabalığı arasında onun mevcûdiyetini sezince, filler gidip, önünde eğilirlermiş. Bir harp fili müteharrik bir kale gibidir; sırtında asker taşır, vucûdu demir ve boynuzdan bir zırh ile muhafaza edilmiştir. Hortumuna iğri bir kılıç (*ḳarṭal*) bağlanmıştır ki, bununla at ve develeri ikiye biçer. Etrafında onu arkadan koruyan 500 kişi ve sırtında düşman ordusunun içine atılan yiğitler vardır; böyle bir fil 5.000 atlı ile başa çıkabilir (1). İbn Baṭūṭa idam cezalarını icrâ için terbiye edilmiş filleri bizzat görmüş olduğunu söyler.

Afrika filleri ehlileştirilmemiştir, hepsi tam vahşet hâlindedir; bunlar dişleri için avlanırlar. Bunlar bilhassa zenciler memleketinde çoktur. İnsanlar onları avlamağa çıktıkları zaman, suya bir cins ağacın dalları ile kabuk ve yapraklarını atarlar ve kendileri pusuya girerler. Filler bu suyu içince, sarhoş olarak, yere düşerler ve uzun mızraklar ile öldürülürler. Dişler 'Omān'a ve oradan Hindistan ve Çin'e gönderilir. Fil dişi bilhassa Çin'de, başlıca sedyelerin süslenmesinde, kullanılır ve mihraplar önünde, tütsü gibi, yakılır; Hindistan'da fil dişinden kılıç ve hançer sapları, şatranç ve dama taşları yapılır. Filin derisinden, Hindistan ve Afrika'da kalkanlar yapılır. Ḳazvīnī ve İbn al-Bayṭār fil vücudunun bâzı kısımlarının tıpta istimâli hakkında mâlûmat veriyorlar.

Bibliyografya: Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (nşr. B. de Meynard), I, II, III; İbn Baṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), III, 330, 354; IV, 45; Ḳazvīnī (nşr. Wüsteufeld), I, 400; Dimaşḳī, *Cosmographie* (nşr. Mehren), s. 156; Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān*, II, 182; İbn al-Bayṭār, *Traité des Simples* (nşr. Leclerc), III, 51; M. Perron, *Le Nâcérî...*, II, 404—417; 469—473. (J. RUSKA.)

FİL. [Bk. FİİL.]

FİL. [Bk. KUVVET.]

FİLÂLİ. Fas Şerîflerinin [b. bk.] bir kolu.

FİLASṬİN. [Bk. FİLİSTİN.]

FİLİPİN ADALARI, 4°—21° şimâl arzı ve 117°—127° şark tûlü dâireleri arasında kâin takım adalar olup, 296.000 km². yer kaplayan 2.441 adadan mürekkeptir. En büyükleri Luzon ve Mindanao olmakla berâber, 2.000 kadarının mesâhası 1 km².yi bulmaz. Nüfusu, 1941'de, 16.850.000 olan adaların 50'den fazlasında indonez lisanı konuşulur. Bunların arasında, merkez şehri Manila ile civarında konuşulan Tagalog dili en ehemmiyetlisidir. Bununla berâber, büyük âileler ispanyol kısmında ispanyolca konuşmakta ve yeni gençler de mekteplerde ingilizce öğrenmektedirler. Ahâlinin ekseriyeti, daha 1600'den itibâren ispanyolların te'siri ile, katolik dinini kabûl etmiştir. Bunların yanında hâlen 1.100.000 hıristiyan olmayan halk mevcut olup, bunların yarım milyon kadarı müslüman, geri kalanı putperesttir. Burada üzerinde duracağımız müslümanlar, ispanyol istilâsından beri, yalnız Mindanao ile Sulu takım adalarına dâhil adalarda otururlar; fakat rivâyete göre, XVI. asrın ilk yarısında Sulaymān isminde bir hükümdar Tagaloglarda saltanat sürmüş ve bu andan itibâren müslümanlık Luzon'a kadar girmiş bulunuyordu. İslâm dini Filipin adalarına, Sumatra ve Malaka'dan gelerek, yayılmıştır; ber ne kadar burada islâm şeriat ve akaidine müteallik kitaplar Sumatra'da olduğu kadar bilinmekte ve halk umûmiyetle müslüman âdetlerine göre, amel etmekte ise de, putperestlik unsurları ile bâzı hind te'sirlerinin mevcudiyeti tesbit edilebilmektedir ki, bu da, bu islâm muhitinin müferit kalması ile, kolayca anlaşılır.

Bu mıntakanın kültür hususiyetleri şimdiye kadar pek az tetkik edilmiştir. Magindanao ile Sulu'da kanun kitapları ile şecerelerden ibâret olan eserlerin, esâsen Malezya'ya âit bulunduğu zannediliyor. Bâzı *datu* (reis) ile bâzı sultan âileleri bir Menangkabau ve hattâ İskandar Ẕu 'l-Ḳarnayn [b. bk.]'den indiğini iddia etmektedir; aynı şahsiyetler Sumatra'da da, eedad olarak, bilinir.

Filipin adalarının bugünkü müslümanlar ile meskûn mıntakaları arasında en eski tarihi olanı, Sulu takım adalarıdır; Mindanao her zaman iptidaî bir mâhiyet göstermiştir. Çin seyahatnâmeleri, daha 1349 tarihinde Sulu adalarının inci avı merkezlerini, bir mühim sanayi mıntakası olarak, zikretmektedir; 1417, 1420 ve 1424 senelerinde Sulu adalarından gelmiş sefirler Çin imparatoruna tâzimatta bulunmuşlar ve 1450 ile 1480 arasındaki devre zarfında da Sulu ve Cava adaları arasında ticâret münâsebetleri olagelmiştir. Bir rivâyete göre, Cohor'lu Abū Bakr 1475'te Sulu adalarında bir islâm hânedanı te'sis etmiş ve 1575'te ispanyollar Filipin adalarını istilâ ettikleri zaman, islâm dini cenûp mıntakasında kuvvetle yerleşmiş idi; bu dini artık imha etmek kabil olamamıştır. 1578'den itibâren, ispanyollar ilk defa olarak, Rodriguez de Figueroa'nın kumandası altında, Sulu adalarına doğru bir filo sevkedince, bunlar ile, kendi vatanları İspanya'da müslümanlara ver-

dikleri isim ile Moro dedikleri yerli müslümanlar arasında diğer hıristiyan-müslüman sınır boylarında o zamana kadar görülmemiş şiddet ve vahşette âdetâ devamlı bir harp başlamıştır. Doğuşta gemici olup, adalarının denizdeki mevkiinden pek mükemmel istifâde eden ve inci tarlalarının zengin istihsâli sâyesinde, pek iyi techizata sâhip olabilen Sulu adası sâkinleri, denizlerde korsanlıkta ve esir avcılığında büyük muvaffakiyetler gösterdiler. Şöhretleri yalnız Filipin adalarının mütebâki sâkinleri arasında değil, cenûptaki Hollanda müstemlekeleri ile Avrupa denizcileri meyanında da yayılmıştı. Katolik misyonerlerinin inci avlamasına müsâade eden 'Ālim al-Dīn I. (1737—1773)'in saltanat devri sıralarında vaziyet düzelir gibi oldu; lâkin *datu*'lar ile düştüğü ihtilâflar yüzünden, Manila'ya çekilmeğe mecbur kaldı ve orada vaftiz edildi (1750). Bundan sonra ispanyollar tarafından Sulu takım adalarında, katolik hükümdar olarak, tâyin edilecekti. Lâkin bir anlaşmazlık neticesinde, ispanyolların itimadını kaybetti; 'Ālim al-Dīn hapse atıldı ve ancak 1763'te, ingilizler Manila'yı zaptedince, yine ingilizlerin yardımı ile, bu arada cesûr Datu Bantilan'ın yeniden şaşılacak bir şiddetle mücâdeleye girişmiş bulunduğu memleketine avdet edebildi.

İspanyolların vaziyete hâkim olmaları, ancak XIX. asrın ikinci yarısında, buharlı gemiler sâyesinde, olabilmiştir. 1848'de Claveria — Balangingi zaferini kazanmış, 1851'de de Urbiztondo — Sulu adalarının merkezi Jolo'yu yağma etmiştir; 1860 ile 1870 arasında deniz korsanları ortadan kaldırılmış ve Mindanao itaat altına alınmıştır. 1876'da Jolo da aynı âkıbete uğramıştır. 1878'de sultan bir himâye muahedesi imzasına mecbur kaldı. Buna göre, kendisi, memleket dâhilinde hâkimiyetini muhafaza etmekle berâber, hâkimiyetini tanımağa mecbur kaldığı İspanya kıralının tâbii vaziyetine giriyordu. Lâkin gerek Filipin adaları ve gerekse Sulu takım adaları, 1878 muahedesi esâsına göre, Paris musâlehası sırasında, amerikalılara terkedildi. Bunlar yavaş-yavaş yerli halka ilk defa yabancı hâkimiyetini kabûl ettirmeğe muvaffak oldular. 1898 mayısında, Sulu takım adalarına karşı askerî işgâle giriştiler ve 20 ağustos 1899'da sultan ile memleketin yeni hâkimlerine karşı vaziyeti tesbit eden Bates anlaşmasını imza ettiler. 1916 Jones kanununa göre, „hıristiyan olmayan kabîleler bürosu" 'nun idâresi altında, daha sonra Agusan, Surigao, Davao, Bukidnon, Cotabato, Misamis, Lanao ve Zamboanga nâhiyelerine (bunların hepsi bir arada Mindanao'yu teşkil eder) ayrılan islâm mıntakaları husûsî bir idâreye tâbi tutulmakla berâber, maarif siyâsetinin tabiî bir neticesi olarak, gerek umûmî vaziyet ve gerek islâm mıntakaları ile Filipin adalarının diğer kısımları arasında münâsebet bakımından, bir tesviye faâliyetine yol açılmış bulunmaktadır. Umûmiyetle müslümanlar kendi zümreleri ile hıristiyan olan şimâlliler arasında, muhtemel bir çarpışma endişesi ile, Filipin adalarının istiklâline pek müzâharet etmemekte idiler.

[Filipin müslümanlarının yakın tarihinde Türkiye ile münâsebetlerine dâir başlıca iki vak'a hatırlıyoruz. Bunlardan birisi Sultan Abdülâziz zamanında Bağdadlı Bekir Hoca adında bir zât Filipin'e kadar giderek, ora müslümanları arasında yaşamış, hayatlarını ve dinî vaziyetlerini tetkik etmiştir. Avdetinde *Seyahatnâme-i Filipin* adında bir eser te'lif etmiştir. Bundan sonra 1911 senesinde Filipin umûmî vâlisi major Finley İstanbul'a gelerek, Türkiye hukûmetinden bir din âlimi istemiş ve kendisine bir zat gösterilmiştir.

Nihâyet bu son umûmî harpten sonra, 4 temmûz 1946 tarihinde, bir cümhuriyet hâlinde istiklâlini kazanmış ve ancak şimâlî Amerika Birleşik devletleri ile sıkı bir siyâsî münâsebeti ve askerî bir ittifakı idâme ettirmekte bulunmuştur. Bu cümhuriyet içinde bittabî müslüman filipinliler de idâreye iştirâk etmektedirler.]

Bibliyografya: Blair-Robertson, *The Philippine Islands* (Cleveland, 1903—1909 (55. bölüm); N. M. Saleeby, *The History of Sulu* (Manila, 1908); The Department of State, *Bulletin*, 1947, XVI, nr. 417.

(C. C. BERG.)

FİLİSTİN. FİLASṬİN, evvelce 'Arż-i Kenʿān, bâzı Avrupa eserlerinde 'Arż-i Muḳaddas ve bugün de mûseviler tarafından, ibrânîce adı ile, Erets Israel tesmiye edilen memleket olup, şimdi umûmî olarak Filistin (arap. Filasṭīn, muâsır Avrupa dillerinde Palestine veya Palästina) denilmektedir. Filistin adı da tarihin ilk çağlarına çıkar ve m. ö. bu sâhayı işgâl etmiş olan kavmin ismine bağlanır. İbrânîcede bunlara Pelishtin ve bölgelerine de Pelesheth deniliyordu. Şimdiki Filistin'in kadîm Finike kıyıları cenûbuna düşen sâhil kısmına Siria Palestina adı veriliyordu (yunan. Παλαιστινη). Roma hâkimiyeti altında kadîm Samîre ve Yahuda diyarını ihtivâ eden ve merkezi şimdi Hayfa ile Yafa arasında sâhil üzerindeki Kayseriye (Caesarea ad Mare) şehri olan eyâlete Palaestina Prima denildi ise de, bunu tâkip eden asırlarda bu ad az kullanılmış (bk. *Cihânnümâ*, s. 426, Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, IX, *tür. yer.*) ve ancak yeni çağ Avrupa eserlerinde, umûmî olarak, tekrar ele alınmıştır.

Osmanlı devletinin son devirlerinde Filistin, hemen-hemen Kudüs-i Şerîf müstakil sancağı-

nın sâhasına tekabül ediyordu. Birinci cihan harbinin nihâyetlenmesini müteâkip, bu ad, memleketin Milletler cemiyeti tarafından İngiltere 'nin idârî vekâleti altına konulması üzerine, coğrafî mânası ile kalmayarak, aynı zamanda siyâsî mâna da kazandı ve memleket, iki büyük harp arasında, hattâ ikinci cihan harbinden sonra, dünya politikasında mühim hâdiselere sahne oldu.

Yavuz Sultan Selim 'in Merc-i Dâbık zaferinden (25 receb 922 = 24 ağustos 1516) sonra, Osmanlı hâkimiyetine giren memleket, idâre bakımından, Şam 'a bağlı sancaklar (Kudüs, Gazze, Nablus) hâline konulmuş; bir aralık bu sancakların idâresi Kudüs 'e bağlanmak sureti ile, bir eyâlet teşkil edilmiş ve bir takım beylikler de, muhtar idâreleri ile, bu eyâlete bağlanmıştır ki, bunlar devletin zayıf zamanlarında hemen-hemen müstakil birer emîrlik hâlini alıyorlardı. Ekserisi Akkâ 'yı merkez ittihaz eden bu emîrler arasında Fahr al-Dîn (1593—1634; bk. mad. DÜRZİLER), Ẓâhir al-'Amr (1750 'ye doğru) ve Cezzâr Ahmed Paşa [b. bk.] 'nın emâretleri zikredilebilir. Bonaparte 1799 'da, Mısır 'dan gelerek, Yafa 'yı zapt ve Akkâ [b. bk.] 'yı muhasara etti. Şafad ve al-Nâṣira 'ye kadar ileriledi ise de, sonunda ric'ate mecbur kaldı. Daha sonra 1832 'de, Mısır vâlisi Mehmed Ali 'nin oğlu İbrahim Paşa tekmil Filistin ve Suriye 'yi istilâ etti ve buraları, Akkâ 'nın Napier tarafından zaptını müteâkip, 1840 'a kadar Mısır hâkimiyetinde kaldı. Osmanlı hükümranlığı yeniden te'sis edildikten sonra, türkler, memlekette mevkilerini kuvvetlendirmek üzere, bir takım islâhata giriştiler ve birbirine zıt din ve mezheplerin rekabeti karşısında, mukaddes makamâtın idâresini mahâret ve adâletle te'min eylediler.

XX. asrın başında Kudüs-i Şerîf müstakil sancağının sâhasından şimdiki Filistin 'in yalnız şimâl kısmı (Hayfa, Akkâ, Ṭabarîya) hâric kalıyor ve nazarî olarak, tekmil Sînâ yarım adası bu sâha dâhilinde bulunmakla berâber, sancağın hududu fi'len, Akdeniz kıyısında al-'Arîş 'in şarkından 'Aḳaba körfezi müntehasına doğru çekilen bir hat ile, tesbit ediliyordu. Şarkta ise, Şarî'a nehri ve Lût gölü ile temdit edilen sancağın mesâhası takriben 22.000 km². buluyordu.

Birinci cihan harbi içinde Filistin, türkler tarafından, Mısır 'ı ellerinde tutan ingilizlere karşı yapılan „kanal harekâtı" yahut „Sînâ cephesi harekâtı" için, üs olarak kullanıldı. O sırada Kudüs, imparatorluğun merkezî kısımlarına elverişli yollar ile bağlı değildi ve Toros tünelleri henüz açılmamıştı. Harbin devamı müddetince türkler Filistin 'de 200 km. 'lik demir yolu inşa etmek sureti ile, sâhası içine Sînâ yarım adasının çölleri de giren bir cephenin ihtiyaçlarını karşılamağa gayret ettiler. 1915 senesi kânun II. ayının ikinci yarısında 16.000 kişilik bir türk ordusu, çölü sür'atle geçerek, baskın şeklinde geçmek istenen kanal kıyılarına 2 şubatta vardı; fakat daha harbin başında kanalı muhafaza için gerekli tedbir almış olan ingilizlerin mukabelesi üzerine, iki gün sonra al-'Arîş 'e doğru çekilmek zorunda kaldılar. Bundan sonra her iki taraf da Çanakkale muharebeleri ile meşgûl oldukları için, uzunca bir müddet Sînâ harekâtı tâtil edilmiş oldu. 1916 senesi başında türkler, büyük hazırlıklardan sonra, 4 ağustosta yeniden taarruza geçtiler. İngilizler mukabelede bulundular; 20 kânun I. de al-'Arîş 'i işgâl ettiler ve 1917 nisanında Gazze 'ye kadar geldilerse de, buradan geri atıldılar. Daha sonra, ingilizler bu cepheye 330.000 kişilik bir kuvvet ve 500 top getirdi. Türklerin kuvveti, ingilizlerinkinin yarısını ancak geçiyordu ve mâlzeme noksanı da fazla idi. İngilizler Gazza ile Lût gölü arasında uzanan türk cephesinin merkezine 31 teşrin I. 1917 'de Bir al-Seba' istikametinde hücûm ederek, taarruza başladılar, teşrin II. içinde Gazza ve Yafa 'yı, 31 kânun I. de, şiddetli muharebelerden sonra, Kudüs 'ü işgâl ettiler ve 1918 şubatında Eriha 'yı da zaptetmek sureti ile, Şarî'a vâdî'sine dayandılar. 1918 baharı mevsiminde ingilizlerin bu nehri aşarak türk ordularının sol cenahında yaptıkları iki büyük taarruz, şiddetli muharebelerden sonra, püskürtüldü. Bu sırada türk kuvvetleri, Akdeniz kıyısı ile Şarî'a arasında Cevad Paşa 'nın kumanda ettiği VII. ordu, Mustafa Kemâl Paşa 'nın kumandasındaki VIII. ordu ile nehrin şarkında Mersinli Cemâl Paşa 'nın kumandası altında bulunan IV. orudan terekküp ediyor ve „yıldırım orduları grupu" adı verilen bu kuvvetlerin başında, karargâhı Nâṣira 'de olmak üzere, general Liman von Sanders bulunuyordu. Bu orduların 16 temmûzda Şarî'a nehrinin iki tarafında yaptıkları taarruzda bir netice elde edilemedi. Türk ordusu, sayı ve mâlzeme noksanı ile berâber, bastalık ve kıtlıktan da çok sarsılıyordu. Bu vaziyetten faydalanan general Allenby, 19 eylûl 1918 'de türk cephesinin sağ cenahı üzerine yüklenmek sureti ile, taarruza geçerek, türk kuvvetlerini bozdu ve Filistin 'i işgâl ederek, Suriye 'yi istilâya girişti.

Daha 1917 son baharında Filistin 'in cenûbunda kurulmuş olan ingiliz askerî idâresi 1920 'de, başta bir yüksek komiser bulunan mülkî idâreye tahvil olundu.

Milletler cemiyeti 24 temmûz 1922 'de Filistin 'i İngiltere 'nin idârî vekâleti altına koydu ve bu karar, 29 eylûl 1923 'ten itibâren, mer'iyete

girdi. Suriye ile Filistin arasındaki hudut 23 kânun I. 1920 'de tahdit edildi ve 1923 ve 1926 'da bâzı tâdillere uğradı. Bu tahditlere göre, Filistin toprakları şimâlde, Akdeniz kıyısında — Ra's al-Nāḳūra 'dan başlamakta, şimâl-i şarkîde — Banyas 'a kadar uzanmakta, memleket şarkta — Ṭabarīya ve Lût gölleri ve Şeri'a nehri ve Vâdi 'l-A'rāba ile Mâverâ-i Ürdün topraklarından ayrılmakta, cenûb-i garbîde — hudut Akabe 'den Akdeniz kıyısında, Han Yûnus cenûbunda, Tell Refah 'a doğru çekilen bir hat ile meydana getirilmektedir. Bu hudutlar arasında Filistin 'in mesâhası 26.319 km². varır.

Filistin 'de bir yahudi vatanı te'sis ederek, dünyanın muhtelif yerlerinde, bilhassa şarkî Avrupa 'da yaşayan mûsevîleri buraya yerleştirmek tasavvuru, daha XIX. asır sonlarında ortaya çıktı. 1885 'te Odesa 'da kurulan Sion muhipleri (Khōvevē Zion) cemiyeti, Sionism hareketine bir başlangıç oldu. Fakat birinci cihan harbinden evvel museviler Filistin 'de ancak küçük bir azlıktan ibâret idiler. XIX. asır ortasında 12.000 olarak tahmin edilen sayıları, 1882 'de 35.000 'i geçmiyordu. Fakat o tarihlerden itibâren Filistin 'de modern ziraat usûlleri tatbik eden ve Avrupa ile Amerika'daki sermaye sâhiplerinden yardım gören yahudi kolonileri kurulmağa başlamıştı (1914 'te 46 koloni). Birinci umûmî harp başlarken, Filistin 'deki mûsevîlerin sayısı 85.000 kadardı. Harp içinde, 2 teşrin II. 1917 'de ingiliz hâriciye nâzırı A. Balfour, kendi adını taşıyan meşhûr deklarasyon ile, Filistin 'de yahudiler için millî bir yurt te'sisini İngiltere namına taahhüt ve ilân etti. Harbin sona ermesi üzerine, yahudi muhâceretini teşvik ve iskânı tanzim eden büyük teşkilât kuruldu (*The Jewish National Fund, Palestine Foundation Fund*). Muhâceret hızla inkişâf etti: birinci cihan harbinden evvel nüfusu 650.000 'e yakın olarak tahmin edilen Filistin 'in 1922 'de 757.000 olan nüfusu (591.000 müslüman, 84.000 yahudi, 73.000 hıristiyan) içinde yahudiler 11,2 % nisbetinde iken, 1931 'de 1.035.000 nüfus (760.000 müslüman, 175.000 yahudi, 91.000 hıristiyan) içinde 16,9 % nisbetine, 1941 sayımında ise, 1.591.000 'i bulan nüfus içinde 501.000 'i geçen yahudiler 32,2 % nisbetine varmış bulunuyorlardı. Yahudi nüfusunun sür'atle artması ve bunların, büyük mâlî yardımlar görerek, arâziyi ve memleket ticâretini ele almaları, yalnız Filistin arapları üzerinde değil, bütün arap âlimi üzerinde çok ağır bir te'sir bırakmadan geri kalmadı ve bu suretle, ikinci cihan harbi sırasında Almanya tarafından da desteklenmiş olan arap-yahudi muhâlefeti, son yıllarda memkeleti tam bir ihtilâl hâline koyacak derecede, vahim bir mâhiyet aldı.

[Bu madde yazıldığı sırada, yahudiler Filistin 'det edhiş hareketini araplardan ingilizlere de teşmil etmişler ve Filistin 'e yahudi muhâceretininmen'i üzerine, kaçak gemiler vasıtası ile, denizlerde dövüşerek, Filistin 'e erişmeğe çalışmakta bulunmuşlardır. En son haberlere göre, İngiltere Filistin 'i araplar ve yahudiler arasında taksim ederek, sâhil mıntakasının yarhudilere tahsisini teklif etmiş ise de, bu karar araplar tarafından kabûl edilmemiştir. Bu taksime muhâlefet eden arapların başında ve Filistin 'in istiklâli dâvasında en başta Filistin büyük müftisi Al-Ḥācc Amīn al-Ḥusaynī Efendi bulunmaktadır. Kendisi hâlen (1947) Mısır 'da faâliyettedir].

Bibliyografya: C. Ritter, *Sinai-Halbinsel, Palästina and Syrien* (Berlin, 1854); G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890); R. Röhricht, *Bibliotheca Geographica Palestinae* (Berlin, 1890); J. H. Kann, *Erets Israel* (Le Pays Juif), Bruxelles, 1910; E. Huntington, *Palestine and its transformation* (London, 1912); V. Schwöbel, *Die Landesnatar Palästinas* (Leipzig, 1914); P. Thomsen, *Die Palästina Literatur. Eine internationale Bibliographie* (4 cild; Leipzig, 1908—1927); G. Dalman, *Arbeit und Sitte in Palästina* (Gutersloh, 1925); H. Guthe, *Palästina. Land und Leute* (Bielefeld, 1927); H. Luke ve E. Keith Roach, *The Handbook of Palestine and Transjordania* (London, 1930), 2. tab.; F. F. Andrews, *The Holly Land under Mandate* (2 cild), Boston, 1931; G. A. Smith, *The Historical Geography of the Holly Land* (London, 1931); A. Rappaport, *Histoire de la Palestine* (Paris, 1932); F. M. Abel, *Géographie de la Palestine* (Paris, 1933); E. C. Willatts, *Some geographical factors in the Palestine problem, The* (*Geographical Journal*, April, 1937), s. 146 v.d.. (bu sonuncu kaynağa göre, Filistin 'in nüfusu 1944 'te 1.740.000 olup, bunun 32,6 % sına tekabül etmek üzere, 554.000 'i mûsevîdir. Filistin 'in en büyük şehirlerinin bu tarihte nüfusları: Tel-Aviv, 167.000; Kudüs, 157.000; Hayfa, 129.000 ve Yafa, 94.000).

(BESİM DARKOT.)

Filistin, araplar indinde, Suriye ile Mısır arasında bulunan bir memlekettir. De Goeje, Wellhausen ve Caetani bu memleketi müslümanların nasıl fethettiklerini anlatan karmakarışık tafsilâtı tertip ve nizama sokmuş, hususiyle bu mevzua dâir Sayf 'in naklettiklerini tenkit ve tashih etmişler ise de, teferruata âit bir çok noktalar, msl. muharebelerin başlama tarihi, hâlâ meşkûk bulunmaktadır. Filhakika arap tarihçileri halife Abū Bakr tarafından,

Ayla yolu ile, garbî Filistin'e, 'Amr b. al-'Āṣ kumandasında, bir ordu gönderilmesinin tarihi olarak, hicretin 13. yılını (başlangıcı 7 mart 634) gösterdikleri hâlde, Land tarafından neşredilen bir süryânî kaynağına göre, müslümanlar ile rumlar arasında ilk muharebe 634 şubatında Ġazza [b. bk.]'nin 3 saat kadar şarkında bir yerde vukû bulmuştur. Bu kaynak diğer bakımlardan itimada az lâyık olmakla berâber, arapların Acnādayn [b. bk.] muharebesinden evvelki harekâtına daha çok zaman vermiş olması, bu tarih kaydının doğruluğuna delâlet edebilir ve ancak bu hâle göre, Suriye'den yardıma çağırılan Ḫālid, Ṭabarî (*Annales*, I, 2109, 11; fîlhakika bu kaynaklar arasında mübâyenet vardır) 'de nakledildiği gibi, nisanda, paskalya yortusu gününde, Marc Rāhiṭ'a hakikaten yetişmiş olabilir. Bu muharebede rumlar mağlûp edilmiş ve reisleri, kaçarken, öldürülmüştür. Bunun üzerine 'Amr b. 'Āṣ Ġazza'yi almağa muvaffak olmuş ve sonra, ordusu ile, Ḳayṣarîya'ye kadar ilerileyerek, temmûz 634 (cemâziyelevvel 13)'te muhasaraya başlamıştır. Mamafih büyük bir rum ordusunun yaklaşması, onu 'Araba'ya doğru çekilmeğe mecbur etmiş; fakat Şarî'a'nın şarkındaki mıntakadan gelen kıt'alar burada kendisi ile birleşmişler ve rumlar üzerine yürüyerek, temmûz sonunda veya ağustosta Acnādayn'de onları tamâmiyle mağlûp etmişlerdir. 'Amr b. 'Āṣ, al-Balāẕurî'nin adlarını saydığı Filistin şehirlerini (Samaria, Sichem (Nablus), Lydda (Lud), Jabne (Yebna yahut Yevne), 'Amvās, Bayt-Cibrîn ve Raphia), gâlibâ hemen bu zaferden sonra, zaptetmiştir. Bundan sonra orduya iltihak edip, kat'î büyük muharebelere iştirâk eyleyerek, 636 ağustosunda Yarmūḳ muharebesini müteâkip, geldiği yere dönmüş ve Kudüs'ün muhasarası ile meşgûl olabilmiştir. Kudüs nihâyet 16 yahut 17 senesinde teslim olmuştur. İyi tahkim edilmiş olan Ḳayṣarîya şehri ise, hâlâ tutunuyordu. 'Amr b. 'Āṣ bunun muhasarasına da başlamış ise de, 640'ta Mısır'a çağırılınca, muhasaranın devamını Suriye askerî kumandanı Yazîd b. Abî Sufyān'a terketmiştir. Şehri Yazîd'in vefatından sonra kardeşi Mu'āviya, bir hâinin yardımı sâyesinde, almağa muvaffak olabildi (Vāḳidî ve diğerlerine göre, 19 senesinde; yalnız İbn İsḥāḳ'a göre, 20 senesinde). Nihâyet Mu'āviya tarafından 'Asḳalān'ın zaptı üzerine, Filistin'in fethi tamam oldu.

Araplar, diğer memleketlerin çoğunda olduğu gibi, Filistin'de de eski teşkilâtı ibka ettiler ve Palaestina Prima bu suretle, Cund Filasṭîn (Filistin askerî bölgesi) ismi ile, ayrı bir eyâlet olarak kaldı. Bununla berâber idâre merkezi Ḳayṣarîya'den Lydda'ya naklolundu. Daha sonra yeni inşa edilen Ramla şehri Lydda'nın yerine geçti; Ramla'yi Sulaymān b. 'Abd al-Malik, Filistin hâkimi bulunduğu zaman, inşa etmişti ve halife olduktan sonra da orada ikamet etmekten hoşlanıyordu.

Eyâletin sâhasından bahsederken, Ṭabarî (I, 2146, 1) şimâl-i şarkîde, hudut mevkii olarak, Baysān'ı zikrediyor ve 'Araba'yi Filistin'in bir kısmı olarak sayıyor (2108, 10). İṣṭaḫrî eyâletin uzunluğunu — Raphia ve Laccūn hudut mevkileri ile, genişliğini de — Yafa ve Eriha (Jericho) ile tahdit ediyor; İdrîsî ve daha sonra Ḫalîl al-Ẓāhirî de aynı şeyi söylüyorlar; mamafih bu sonuncu, *Muṣîr* müellifi gibi (XIV. asrın ortası), cenûb-i garbî hududunun münteha mevkii olarak, al-'Ariş'i gösteriyor. İṣṭaḫrî'ye göre, Filistin mülhakatı şunlardı: Ġavr [b. bk.]'ın cenûp kısmı, al-Cibāl ve Ayla'ye kadar al-Şarāt. Diğer taraftan Muḳaddasî al-Şarāt'ı, merkezi Zuġar olmak üzere, Filistin yanında müstakil bir *kūra* diye gösteriyor; buna mukabil Balḳā'nın merkezi 'Ammān'ı Filistin'e ilhak ediyor. İṣṭaḫrî, eyâletin en büyük şehri olarak, Ramla'yi ve ikinci şehir olarak da Kudüs'ü zikrediyor. Yāḳūt'ta ise, Kudüs Filistin'in merkezidir.

İṣṭaḫrî Filistin'e Suriye'nin en münbit mıntakalarından biri diyor ve ancak yağmur ile sulandığını da ehemmiyetle kaydediyor. Yalnız Sichem (Nablus)'de akar su vardır. Yāḳūt memleketin ekseriyetle dağlık olduğuna işâret ediyor. Muḳaddasî Filistin'den ihrâc olunan maddeler arasında şunları zikrediyor: zeytin yağı, incir, kuru üzüm, keçi boynuzu, türlü mensucat ve sabun; bilhassa Kudüs'ten: peynir, iyi cins kuru üzüm, elma, ananas, ayna, kandil, dikiş iğnesi ve Eriha (Jericho)'dan, çivit (krş. AL-ĠAVR). Bundan başka Bayt-Cibrîn yakınındaki beyaz taş ocakları ile mermer ocaklarını zikrediyor.

Bu eyâletin Abbâsîler zamanındaki hazine vâridatına dâir mâlûmat hususî bir ehemmiyeti hâizdir. İbn Ḫaldūn tarafından verilen ve VIII. asrın ikinci yarısına âit olan bir cedvele göre, Filistin'in senelik vâridâtı 310.000 dinara ve ondan başka, aynen vergi olarak, 300.000 *raṭl* zetin yağına bâlig oluyordu. Hārūn al-Raşîd zamanında 310.000 dinar vergi bedeli, aynen kuru üzüm olarak, verilmiştir. Ḳudāma, *Kitāb al-ḫarāc*'a göre, 820 senesinde, 195.000 (diğer bir yerde 259.000) dinar; İbn Ḫurdāzbeh'e göre, 864'te, 500.000 dinar ve İbn al-Faḳîh'e göre, 903 senesinde aynı mikdar; hâlbuki bu ikisi arasındaki devirde yaşamış olan al-Ya'ḳūbî ancak 300.000 dinar gösteriyor.

Eski eyâlet taksimatı haçlılar zamanında ilga edilmiş olduğundan, Eyyūbîler devrinden

itibâren, Dimaşḳī ve Ḫalīl al-Ẓāhirī 'de gördüğümüz memleket taksimi vücuda getirilmiştir. Bu taksimata güre, Ġazza memleketi aş.-yk. eski Filistin'e tekabül etmektedir.

Bibliyografya: von Rohden, *De Palaestina et Arabia provinciis Romanis quaestiones selectae* (1885); Land, *Anecdota syriaca*, I, 116 (metnin s. 17); Balāẕorī (nşr. de Goeje), s. 109, 138—144; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 2078—2079, 2107, 2121—2125, 2506, 2579; *Fragmenta histor. arabic.* (nşr. de Goeje), s. 34; Ya'ḳūbī, *Historiae* (nşr. Houtsma), II, 351; Mas'ūdī (*Bibl. geogr. arab.*, nşr. de Goeje, VIII, 359); İṣṭaḫrī (*ayn. esr.*, I, 56—59); İbn Ḥavḳal (*ayn. esr.*, II, 111—113); Muḳaddasī (*ayn. esr.*, III, 154—155, 175, 180, 184); İbn al-Faḳīh (*ayn. esr.*, V, 92—103); İbn Ḫurdāẕbeh (*ayn. esr.*, VI, 78 v.d.); Ḳudāma (*ayn. esr.*, s. 247—251); Ya'ḳūbī (*ayn. esr.*, VII, 328—330); Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 193; İbn Ḫaldūn (tab. Kahire), s. 150; v. Kremer, *Verhandlungen des 7. Orientalistenkongresses za Wien*, sâmî kısmı, s. 11; de Goeje, *Mémoire sur la canquète de la Syrie* (1864); Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 51 v.dd.; Nöldeke (*Zeitschr. d. Deutsch. Pal.-Ver.*, VII, 1401). (FR. BUHL.)

FİRĀSA. [Bk. FIRÂSET.]

FİRÂSET. FİRĀSA, büyük bir ihtimâl ile, ârâmîceden arapçaya geçmiş bir kelime olacaktır; lûgat kitapları *firāsa* için eski eserlerden şâhid göstermiyorlar; *Ḥamāsa* (s. 564, beyit 5)'de bu mânada kullanılan *fāris* kelimesinin eski olması icâp etmeyeceği gibi (Wellhausen, *Reste*, s. 152), *Kur'an*'da da *firāsa* kelimesine tesâdüf olunmaz; fakat müfessirler bundan müştak olan *tafarrasa* fiilini, *tavassama* (*Kur'an*, XV, 75)'yi izah için kullanmışlardır. 1. *Firāsa*, umûmî mânası ile, nufuz-ı nazardır ve kadı ile idâre âmirlerinin karşılaştıkları hâl ve hâdiseler üzerine hüküm vermelerinden bahsedilirken, bu kelime, normal olarak, bu mâna ile kullanılır (İbn Ḳayyim al-Cavzīya, *al-Ṭuruḳ al-ḥukmīya*, s. 24 v.d., Kahire, 1317). 2. Dar mânada olarak, fisiognomoniye (Doutté, *Magie et Religion*, s. 570), yânî eski arap ıstılahı ile, *ḳiyāfa* [b. bk.] denilen bir nevi bilgi şûbesine delâlet etmek üzere kullanılır. 3. Tasavvuf ıstılahı olarak, Allah tarafından evliyaya ihsan edilen keşif hasletini ifâde eder. Bu mâna bir hadîse müstenittir: *ittaḳū firāsat al-mu'min fa'innahu yanẓuru bi-nūri 'llāh* („müminin firâsetinden çekinin çünkü o Allahın nuru ile bakar"). Bu hadîsin bâzı şekillerinde şu ibâreler de vardır: *innahu ṣay'un yaḳẓifuhu 'llāhu fī ḳulūbihim va 'alā alsinatihim* („o [*firāsa*] onların kalplerine ve dillerine Allahın koyduğu şeydir"). Bu hadîsin muhtelif şekilleri hakkında Sayyid Murtaẓā'nın *Şarḥ* (tab. Kahire, VI, 544 v.d.)'i ile birlikte, Ġazālī'nin *Iḥyā'*'sına ve umûmî surette tasavvufî mânada *firāsa* hakkında bk. Ḳuşayrī, *Risāla* (tab. Bulak, 1290) ve bunun şerhi Zakarīya al-Anṣārī, *Şarḥ*, III, 174 v.dd). İbn al-Aṯīr (*Lisān*, VIII, 40, 7—10) diyor ki: — „Zikredilen hadîs iki surette anlaşılabilir; evvelâ zâhirî mânası ile, yânî Allah tarafından, evliyanın zihinlerine ilka olunan ve onların kerâmet vasıtası ile ve fikir ve nazarı lâyıkıyle kullanarak, insanların bâzı hâllerini bilmelerine imkân veren şey mânası ile; sâniyen de, ikinci mânaya göre, *firāsa*'yi alâmetlerine bakarak ve tecrübelerden istidlâl suretiyle huy (*ḫalḳ*) ve seciyeleri öğrenmek (fisiognomoniye olduğu âşikâr olan) mârifet mânasına olarak". Bundan başka yukarıda zikredilen hadîse ilâve olunan ibârede evliyadan, şuurlu bir zihnî faâliyet neticesinde, sâdır olan *firāsa* ile cehidsiz olarak ve kendisi ne söylediğini bilmeksizin veya bu derece olmasa bile, anlamaksızın zâhir olan *firāsa* arasındaki fark belirtilmektedir. Bu ikinci *firāsa*'nin bir misâli Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān* (Kahire, 1313, II, 188)'daki fil yavrusu hikâyesinde görülür. (D. B. MACDONALD.)

FİR'AVN. [Bk. FİR'AVUN.]

FİR'AVUN. FİR'AVN (cem. FARĀ'İNA) kelimesi, *Kur'an* (II, 46) müfessirleri tarafından, Amâlika hükümdarlarının lekabı veya alemi ve *kisrā* ile *ḳayṣar* kelimeleri ise, İran ve Roma hükümdarlarının lekapları olarak tefsir edilmiştir. *Tafar'ana* fiili „azâmet ve ceberût sâhibi olmak" mânasınadır; nitekim *Kur'an*'daki Fir'avun'u Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma, I, 31) *al-cabbār* diye vasıflandırır. Arapça müellefâtta bir çok fir'avunlardan bahsedilmektedir; sayıları hakkında verilen mâlûmat birbirinden çok farklıdır. *Kur'an*'daki Fir'avun ise, Müsâ ve Hârûn'un kendisi ile uğraştıkları hükümdardır; kelime burada her hâlde has isim olarak kullanılmıştır.

Kur'an'ın Fir'avun'a dâir verdiği mâlûmat, bâzı cihetlerce, Eski-Ahid'de bulunandan daha tafsilâtlıdır. En mühimleri şunlardır: *Kur'an*'da, Fir'avun'un kızı yerine, karısı Âsiya [b. bk.]'den bahsedilir. Bundan başka XXVIII, 38; XL, 38'de, Hâmân adında birinin, semâya erişecek bir kule (*şarḥ*) inşasına memur edildiği anlatılır. Fir'avun bu kuleye çıkarak, Müsâ'nın rabbine ulaşacaktı. Burada açıkça bir çok karışıklıklar vardır: Hâmân, Eski-Ahd'in *Esther* kitabındaki aynı isimde veziri hâtıra getirir; kule ile buna âit tasvir de Bâbil kulesini andırmaktadır. Bu karışıklığın „Ramses ve Pitom hazine şehirleri" inşasına dâir olan Ki-

tab-ı Mukaddes hikâyesinden doğmuş olması muhtemeldir.

Fir'avun'un maiyetinden diğer bir şahsın ismi *Kur'an*'da zikredilmemiştir. Fir'avun Mûsâ'yı öldürmek isteyince, „Fir'avun'un adamlarından, gizli iman taşıyan bir mü'min ona şöyle söyledi: rabbinizden bâhir alâmetler ile size gelerek, benim rabbim Allahtır, diyen adamı mı öldüreceksiniz?. Eğer o yalancı ise, yalanı başına uğrasın; ama eğer söyledikleri doğru ise, sizi inzâr için bildirdiği şeyler de sizin başınıza uğrayacaktır" v.b. (*Kur'an*, XL, 29 v.d.).

Kur'an'da, Fir'avun için, iki defa „kazıklı" (*ẕu 'l-avtâd*; XXXVIII, 11; LXXXIX, 9) denilmektedir. Bu tâbir, müfessirlerce, muhtelif sûrette anlaşılıyor. Bâzılarınca hânedanın, çadır kazıkları ile çakılmış gibi, muhkem olarak yerleşmiş olduğuna delâlet eder; diğer bâzılarına göre ise, kazıklardan maksat — orduları-dır. Başka bir kısım müfessirler de bundan, Fir'avun'un cezalandırmak istediği kimseleri el ve ayaklarını yere çakılmış kazıklara bağlattığı mânasını çıkarırlar.

Gene Kitab-ı Mukaddes hikâyelerinden ayrılan diğer bir nokta da, sihirbazlar ihtida edince, Fir'avun'un onları şiddetli cezalar ile tehdit etmiş olmasıdır (*Kur'an*, VII, 111 v.d.; XXVI, 45 v.d.). Nihâyet Fir'avun'un suda boğulmakta iken, ihtida ettiğinden bahsedilmektedir; fakat Allah onun ihtidasını kabûl etmemiş ve başkalarına ibret olmak için, cesedini sâhile atmış (X, 90 v.d.). Bunun diğer bir tefsirini de L. Massignon, *Kitâb al-ṭavâsîn* (s. 172 v.d.) de vermektedir. Fir'avun'a dâir diğer sufî izahları için bk. *ayn. esr.*, X, 6, 93, 94, 170, 172, 173.

Fir'avun'un kavmini kendisine, Allah gibi, taptırdığı bildirilmektedir (XXVIII, 38). Kıyâmet günü Fir'avun, kavminin başında olarak, cehenneme gidecektir (II, 100). *Kur'an* Benî İsrâ'îl'in Mısır'da esir bulunduğu zamanın fir'avunu ile hurûc günündeki fir'avunu ayrı-ayrı iki şahıs saymıyor. Bu nokta, Mûsâ ile Hârûn kendisine geldikleri vakit, Fir'avun'un Mûsâ'yı tanıması keyfiyetinden açıkça belli oluyor (XXVI, 17).

Müslüman an'anesinde fir'avunlar hakkında başka rivâyetler de vardır. *Kur'an*'da yalnız Mûsâ kıssasında Fir'avun ismi geçtiği, diğer yerlerde bu isme rastlanmadığı hâlde, bu rivâyete göre, İbrâhîm ve Yûsuf kıssalarında da fir'avunlar karışmıştır ve bâzılarının rivâyetince, Yûsuf'un birinci Fir'avun'u al-Rayyân b. al-Walîd adında olup, halefi de Ḳâbûs b. Muṣ'ab idi. Diğerlerine göre, Yûsuf, al-Walîd (yahud Dârim) b. al-Rayyân'ın veziri idi. Yûsuf'un zamanı ile Mûsâ zamanı arasında geçen fir'avunlar hakkındaki nakiller de birbirini tutmaz. Kitab-ı Mukaddes'ten doğrudan-doğruya değil, az-çok dolayısı ile müteessir olan kaynaklar, yukarıda söylenilen Ḳâbûs b. Muṣ'ab hakkında, Âsiya'nın ilk kocası ve Mûsâ'nın süt-babası idi diyorlar. Ḳâbûs, Mûsâ'nın peygamberliğinden evvel, ölmüş ve kardeşi al-Walîd b. Muṣ'ab kendisine halef olmuştur (Ṭabarî, *Tafsîr* ve Bayżâvî, sûre II, 46; Ṭabarî, nşr. de Goeje, I, 443 v.d.).

Ṭabarî (nşr. de Goeje, I, 444 v.d.)'de İbn İsḥâḳ *Tevrat*'ın *Hurûc* kitabını (I, 8) yakından tâkip eder: Yûsuf ve onun fir'avunu al-Rayyân b. al-Walîd öldükleri zaman, al-Walîd b. Muṣ'ab'ın tahta çıktığı tarihe kadar, hükümdar tahtı Amâlika fir'avunları taralından işgâl olundu; Mûsâ bu al-Walîd'e gönderildi. Bu hepsinin en cebbâr ve en zâlimi idi ve en uzun müddet hüküm sürdü. Acabâ bu rivâyet XIII. (m. ö.) asrın dörtte üçünü dolduran Ramses II. saltanatının müphem bir hâtırasından ibâret değilmidir?. Ya'ḳûbî (I, 211) ve Mas'ûdî (*II*, 397)'ye göre, Yûsuf'un fir'avnı ile Mûsâ'nın süt-babası arasında iki hükümdar vardır. Zamaḫşarî'de (*Kaşşâf*, sûre VII, 103 hakkında), Yûsuf'un Mısır'a gelmesi ile Mûsâ'nın Madyan memleketinden avdeti arasında 400 sene geçtiği söyleniyor; bunun *Hurûc* kitabı (XII, 48) ile alâkalı olduğunda şüphe yoktur.

Benî İsrâ'îl hükümdarlarının tarihi içinde adları geçen başka Mısır hükümdarlarına da bu an'anelerde, bâzan *al-a'rac* v.b. gibi sıfatlar ile birlikte Fir'avun ismi verilir.

Kur'an'ın Fir'avun'a dâir hikâyeleri hemenhemen aşağıdaki şekli iktisâp eder. Fir'avun Benî İsrâ'îl'i esâret altına almıştı ve onları angaryalara koşuyordu. Fir'avun'un müneccim ve kâhinleri ona bir gün doğrudan-doğruya yahut bâzılarına göre, gördüğü bir rüya üzerine, Benî İsrâ'îl'den bir çocuk doğacağını ve büyüdüğü zaman Mısır hükümdarlığını gasbedeceğini söylerler ve hükümdar da o andan itibâren Benî İsrâ'îl'den yeni doğacak erkek çocukların öldürülmesini emreder. Sonra bu yüzden kölelerin azaldığı görülünce, yeni bir irâde ile, doğanların her sene değil, yıl aşırı öldürülmeleri kararlaştırılmıştır. Bu keyfiyet Mûsâ'dan büyük olan Hârûn'un ölümden kurtulmuş olmasını da izah etmektedir.

Fir'avun'un maiyetinden olup, *Kur'an*'da, ihtida ettiği söylenilen adamın ismi Ḥirḳîl, Şim'ân yahut Ḥabîb olduğu rivâyet ediliyor. Bu adam, bâzılarına göre, Fir'avun'un bir yeğeni idi; başkalarına nazaran, haznedarı veya Mûsâ'nın anasına çocuğun, suya atılmak üzere, içerisine konulduğu sandığı yapan Benî İsrâ'îl'den bir marangoz idi. Kendisinin ve prenses-

lerin hizmetçisi olup, onun gibi ihtida etmiş bulunan karısının, sihirbazlar ile birlikte, Fir'avun tarafından öldürüldüğü söyleniyor. Fakat yine o adamın Kızıldeniz'den geçilirken, hâzır bulunduğu da rivâyet olunur. An'anede kulenin inşasına dâir de bir çok rivâyetler vardır. Bu kule Fir'avun'un mevkiini tahkim etmek maksadına mebni olmalıdır; çünkü Fir'avun kendi kavminin Mūsā'ya uymasından korkuyordu. Fir'avun, bu kule ile, Mūsā'nın rabbına erişmek de istiyordu. Kule o vakte kadar yapılanların en yükseği idi. Gölgesi, güneş doğarken, garbı ve batarken, şarkı karartıyordu. Kule bittiği zaman, Fir'avun tepesine çıktı ve Mūsā'nın Allahını vurmak için semaya bir ok attı. O vakit Allah, oku kan gibi kırmızıya bulanmış olarak geriye döndürüp yere düşürerek, onu tecrübe etti ve Fir'avun maksadına erdiğini zannetti. Fakat Cabrā'īl gelerek, kanadı ile, kuleyi üçe böldü; bir parçası — Hindistan'a, diğeri — okyanusa ve üçüncüsü de — Maġrib'e düştü; kule o kadar yüksekti. Zamaḫşarī'ye göre (sūre XXVIII, 38), kulenin bir parçası Fir'avun'un ordusu üzerine düşerek, bir çok askerleri öldürdü.

Kızıldeniz'den geçiş sırasında, Fir'avun'un öncülerine kumanda eden Hāmān idi. Denize yürümeğe biç kimse cesâret edemeyince, bir kısraġa binmiş olan Cabrā'īl öne atıldı, mısırlıların aygırları, kısrak kokusunun câzibesi ile, zaptedilemez hâle geldiler ve böylece bütün ordu suya girdi ve boğuldu. Fir'avun'un *Kur'an*'da bahsedilen ihtidâsı sırasında kelime-i şehâdeti söylemesi üzerine, Cabrā'il ona doğru indi ve o sözleri tekrar ederek, Allahın gufranını kazanamaması için, onun ağzına deniz çamuru tıktı. Sonra Allah Fir'avun'un hakikaten öldüğüne Bani İsrā'īl'in inanabilmesi için, onun cesedini suyun yüzüne çıkarttı. — Fir'avun'un şahsı ve idâresi hakkında, Wüstenfeld (*Orient und Occident*, I, 388)'de hayâlî mâlûmat vardır. Maḳrīzī'de de *Kur'an* ve islâm rivâyetlerine uymayan bir çok mâlûmat vardır. Krş. bir de mad. MŪSĀ.

Bibliyografya: *Kur'an*'da Fir'avun'un zikri geçen yerlerin tefsirleri; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 378 v.d., 442 v.dd.; al-Ya'ḳūbī, *Historiae* (nşr. Houtsma), I, 30 v.dd.; 211 v.dd.; Mas'ūdī, *Murūc* (nşr. Barbier de Meynard), I, 92 v.d.; II, 368 v.d., 397 v.d., 410—414; III, 273; al-Kisā'ī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (nşr. Eisenberg), s. 195 v.d.; al-Ṯa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1290), s. 146 v.dd.; Abu 'l-Fidā' (nşr. Fleischer), s. 98 v.dd.; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 142, 20 v.dd.; II, 465, 466; Grünbaum, *Neue Beiträge z. sem. Sagenkunde*, s. 152 v.dd.; G. Weil, *Bibl. Legenden der Muṣelmänner*, s. 126 v.dd.; Wüstenfeld, *Die älteste aeg. Gesch. nach den Zauber- u. Wundererzähl. d. Araber* (*Orient. u. Occident*, 1862, I 336 v.dd.).

(A. J. WENSINCK.)

FİRDAVS. [Bk. FİRDEVS.]

FİRDE. FİRŻE (< *faraża* „vergi tarhetmek"; Mısır lehcesinde böyle telâffuz olunur; hâlbuki orta-çağda *farż* ve bilhassa *farīża* şeklinde kullanılırdı), ekseriyâ, husûsî bir maksat için toplanılan fevkalâde bir vergidir. Lane'in *Manners and Customs* adlı eserinde (aş. bk.) naklettiğine göre, Muḥammed 'Alī Paşa [b. bk.], artan ordu ve donanma masraflarını karşılamak için, XIX. asrın ilk yarısında, din tefrik etmeksizin, her mısırlının irâdından 12 % nisbetinde ve âzamî 500 kuruşa kadar bir *firże* tahsil ettirmiştir. Sonra bu masraflar azalınca, vergi kaldırılmıştır. Yukarıda da söylenildiği gibi, orta-çağ tarih te'lifâtı ve kitâbelerinde, *firże* mânasında, dâimâ *farīża* (cem. *farā'iż*) kelimesi kullanılmıştır.

Bibliyografya: Dozy, *Supplément aux Dictionnaires arabes* (mad. *farż* ve *farīża*); Quatremère, *Sultans Mamlouks*, II[b], 186, 187; E. W. Lane, *An account of the manners and castams of the modern Egyptians*, 5. tab., 1871, I, 165; II, 91, 289; 2. tab. (Leipzig, 1887/1888), I, 139; II, 216; III, 182.

(M. SOBERNHEIM.)

FİRDEVS. FİRDAVS, *farādis*'ten, sun'ī olarak, teşkil edilmiş bir müfrettir; *farādis* araplar tarafından παράδεισος'tan alınmış ve cemi telâkki edilmiştir (bk. Hoffmann, *ZDMG*, XXXII, 761). Nâdir kullanılan *Fi'laul* bâbı (Lumsden, *Arabic Grammar*, s. 365, 368), gâlibâ *firdavs*'i hâlis arapça *frds* kökünden gelen bir şekilden (belki *furdūs*) ayırmak için, tercih edilmiş olacaktır (*Lisān*, VIII, 45; Lane, bk. mad.). *Firdavs* eski arap şiirinde münbit bir vâdî mânası ile görülmektedir (Bakrī, *Geogr. Wörterb.*, nşr. Wüstenfeld, s. 514; Yāḳūt, III, 870), *Kur'an*'da iki defa geçer ve alelâde bahçe demek olan *canno*'nin bir mürâdifi olduğu âşikârdır. Şam ve Halep'te, şahıs ismi olarak, *Farādis*'e tesâdüf olunuyor (Yāḳūt, III, 862 v.dd.). Câlib-i dikkattir ki, Avesta'daki *pairidaēza*'nın asıl mânası („etrafı duvarla çevrilmiş yer") bundan ancak bil'vasıta müştak olan arapça kelimede tamamiyle bâkîdir; o suretle ki, lûgat kitaplarında *firdavs*, daha dar mâna ile, *ḥadīḳa* ile izah edilmiştir. Bu kelime, bundan başka, bağ, kütük ve asmaları ile hurma ağaçlarını da hâtıra getirir (Bayżāvī, *Kur'an*, XVIII, 107). Ṭabarī'de (*Tafsīr*, XVI, 25 v.d.) eski müfessirlerin tahminleri zikredilmiştir; fakat bunlar bir dereceye kadar, ancak iki esâsla birleşiyor-

lar ki, bu da bu ismin aslen *rūmī* bir kelime olması ve „bağ" mânasına gelmesidir. Diğer taraftan bu ismin, cennetin en şerefli, en güzel, en büyük ve en yüksek yeri, hayatta iyiliği emir ve fenalığı nehyetmiş olanların meskeni olduğunu söylüyorlar. Onun cennettin en yüksek tabakası olduğu ve cennetteki dört ırmağın oradan çıktığı v.b. nakledilir. Bu son husus hakkında daha tam mâlûmat için bk. al-Ḳurtubī 'nin *Taẕkira* 'sinden al-Ṣa'rānī 'nin yaptığı hulâsa (Kahire, 1324, s. 83; umumiyetle *firdavs* hakkında bk. s. 84 v. dd.). Mamafih Sayyid Murtażā, *Iḥyā'* şerhinde (X, 525) diyor ki, *firdavs* Allahın *'arş* 'ı altında cennetin ikinci katıdır, bunun üstünde de *cannat 'Adn* bulunur. Bâzıları cennetin en yüksek tabakasının *'illiyūn* olduğunu iddia ederler; bunun hakkında, Allahın görülmesi (*ru'yat Allāh*) ve Peygamberin cennette, ümmeti ile berâber, olacağı akîdeleri de dâhil olduğu hâlde, uzun bir münâkaşa Aḥmed b. al-Mubārak 'in *Ibrīz* 'inde bulunur (Kahire, 1316, s. 277 v.d.).

(D. B. MACDONALD.)

FİRDEVSÎ. FİRDAVSÎ (934?—1020?), iran şâiri. İran 'ın millî destânı *Şāhnāme* 'nin nâzımı. Künyesi Abu 'l-Ḳāsim ve mahlası Firdavsî 'dir. İsminin Manṣūr, Ḥasan veya Aḥmed, babasının isminin 'Alī Faḫr al-Dīn, Aḥmed veya Isḥāḳ olduğu rivâyet olunursa da, bu isimler hakkında kat'î bir şey bilinmiyor. Ṭūslu olduğunda şüphe yoktur. Niẓāmī 'Arūżī *Çahār maḳāla* 'sinde, onun Ṭābarān nâhiyesinin Baj isimli köyünden olduğunu söyler (Yāḳūt mad. ṬABARĀN 'da göre, Ṭūs iki şehirden ibârettir: Ṭābarān ve Nūḳān). 'Arūżī 'ye göre, Firdavsī Ṭūs 'un dehkanlarından yâni çiftlik sâhiplerinden imiş. Bunu *Şāhnāme* te'yit etmektedir. Çünkü şâir, soğuğun ekin ve davarı mahvettiğinden ve kendisine bir şey bırakmadığından şikâyet ediyor. Bir senelik vergiden muaf tutulmasından dolayı sevindiğine bakılırsa, zengin olmadığı anlaşılır. *Şāhnāme* 'yi yazmak için, dışarıdan gelecek yardıma muhtacdı.

Tercüme-i hâli bir çok güç meseleler arzediyor; tezkire müelliflerinin, Baysungur 'un meşhûr *Şāhnāme* mukaddimesinin ve hattâ en eski biyografi menbaı olan 'Arūżī Samarḳandī 'nin anlattıkları, tenkide tahammülü olmayan menkıbe ve hikâyelerden ibârettir. Fakat *Şāhnāme* 'de bulunan mâlûmat da vuzuhsuzluk ve tenâkuzdan hâlî değildir. Bu eserin hâtimesinde şâir manzûmenin, 400 (h.) 'de, *Spandarmāh* 'ın *Urd* (25.) gününde (25 şubat 1010) bitmiş olduğunu ve kendisinin 80 yaşına yaklaşmış bulunduğunu söyler. Nöldeke, bu tarihi başka mâlûmat ile te'lif ederek, Firdavsī 'nin takriben 323 (934) 'te doğduğunu istidlâl etmiş ve iranlılar bu tarihi kabûl ederek, 1934 senesini Firdavsī 'nin 1000. doğum yılı olarak, tes'id eylemişlerdir. Hâlbuki bu tarih üzerinde bir az teemmül etmek lâzımdır. Çünkü buna delîl olarak gösterilen beyit:

zi hicrat şudah panc haştād bār
ki goftam man in nāma-i şāhvār

bâzı nüshalarda şu şekildedir:

zi hicrat şudah sīşad az rūzgār
çu haştād u çār az baraş barşumār

Bu son tarih beyitine göre, *Şāhnāme* 384 'te bitmiştir. *Şāhnāme* 'yi 620/621 yılları arasında arapçaya tercüme etmiş olan Bundārī 'nin arapça tercümesinde dahi bu tarih görülmektedir. Bundan maada bâzı nüshalarda, 25 muharrem 389 (17 kânun II. 999) 'da *Şāhnāme* 'nin bittiğine dâir, bir kayıt vardır. O sene şâirin, İsfahan hâkimi Aḥmed b. Muḥammed b. Abī Bakr tarafından, Ḫān Lanecān (İsfahan 'ın şimâlinde) 'da iyi kabûl edildiğini, ondan hediyeler aldığını ve düştüğü bir ırmaktan onun çocuğu eli ile kurtarıldığını anlatıyor (bk. Ch. Schefer, *Sefer Nameh. Relation da Voyage de Nassiri Khosrau*, Paris, 1881, s. 298 v.dd.).

Bundan başka Kayḫusrav ile Afrāsyāb arasındaki muhârebelerin mukaddimesinde (Mohl, 418; Vullers, 1274) kendisinin 58 yaşında iken, yeni bir Farīdūn 'un, yâni Maḥmūd Ġaznavī 'nin, meydana çıktığını işiterek, ondan sonra eserini ona ithaf etmeğe karar verdiğini ve bu beyitleri yazdığı zaman 65/66 yaşında olduğunu söyler. Hâtime beyitlerinden birinde de, 65 yaşında iken, büyük bir sıkıntıda olduğu sezilmektedir. Maḥmūd Ġaznavī 387 'de vefat eden babası Sevügtigin 'in kendisine halef tâyin ettiği kardeşi İsmā'īl 'i 388 'de mağlûp etti. 389 (999) 'da halife onu, fethettiği memleketlerin hükümdarı tanımış ve kendisine Yamīn al-Dawla lekabını vermiştir. 384 'te Maḥmūd, Sâmânîler tarafından, Horasan sipehsâlârı tâyin edilmiş ve kendisine Sayf al-Dawla lekabı verilmişti. Firdavsī 'nin, 58 yaşında iken, işittiğini söylediği, bu vak'aların hângisidir? 384, 387 veya 389 senelerinden birini kasdetmiş ise, 400 senesinde 80 'e yakın bir yaşta değil, sırası ile 74, 71, 69 yaşlarından birinde olması icap eder ki, doğum yılı da bunlara göre değişir. Görülüyor ki, kronoloji meselesini *Şāhnāme* nüshalarındaki mâlûmat ile, kat'î olarak, halletmek mümkün değildir.

Şāhnāme, son şeklinde, Maḥmūd Ġaznavī 'ye ithaf edilmiştir. Fakat sonradan ilâve edilen mukaddimeden sarf-ı nazar edilirse, Maḥmūd hakkındaki medhiyelere *Şāhnāme* 'nin hemen ortasından itibâren tesâdüf edilir. Bu medhiyelerde ikisinde kendi yaşını söylüyor. Bahrām b. Şāpūr 'un saltanatını anlatırken, nazmettiği bir medhiyede 63 yaşında olduğunu söyler. Yuka-

rıda bahsedilen yerde (Kayḫusrav ile Afrâsyâb harbinin başlangıcı) 65/66 yaşında olduğunu söyler. Demek ki, eseri 60 yaşından sonra, Maḥmûd için, nazmetmeğe başlamıştır. Acabâ Maḥmûd'dan evvel *Şâhnâme*'yi kimin için yazmağı düşünüyordu?. Onun bir memduha muhtac olduğu *Şâhnâme*'nin bir çok yerlerinde fakirliğinden ve himâyesizlikten şikâyet etmiş olmasından anlaşılıyor. Maḥmûd'un zamanına kadar Firdavsî'nin memleketi Sâmânîlerin hukmü altında idi. Sâmânîler zamanında millî irânî mevzû'lara karşı büyük bir alâka vardı. Hattâ Sâsânîler zamanından gelen meşrû padişah sülâlesine mensûb olmak, padişahlık için, şart olması fikri Sâmânîlerin siyâsî ideolojisi idi. Aynı ideoloji *Şâhnâme*'de de görülür; nitekim Bertels, Maḥmûd'un *Şâhnâme*'yi takdir etmesine sebep olarak, bu noktayı göstermektedir. Mağlûb sülâlenin siyâsî ideolojisine tercüman olan bir kitabı, Maḥmûd nasıl beğenebilirdi?. Bütün bunlara rağmen, *Şâhnâme*'de hiç bir Sâmânî hükümdarın ismi geçmediği şâyân-ı dikkattir. Kitabını Sâmânîlerden birisine ithâf etmek, gâlibâ Firdavsî'nin aklına bile gelmemiştir. Bunun sebebi belki Firdavsî'nin zamanında vukua gelen Sâmânî devletinin inkırazıdır. *Şâhnâme*'ye başladığı zaman cihânı harp sarmış olduğunu tasrih ediyor (Vullers, s. 9). *Şâhnâme*'nin mukaddimesinden, Ṭûs'ta bir dostunun (Baysungur'un mukaddimesine göre, adı Muḥammed Laşkarî'dir) kendisine mensûr *Şâhnâme* getirmiş olduğunu, kendisini bu eseri nazmetmeğe teşvik ettiğini, Abû Manşûr b. Muḥammed adında bir zattan maddî yardım gördüğünü ve mukaddimeyi yazdığı zaman, bu zatın ölmüş bulunduğunu anlatır.

Hâtimede ise, 'Alî Daylam ve Ḫuyay b. Ḳutayb adlı iki şahsı medheder. *Çahâr maḳâla*'ye göre, bu ikinci zat Ṭûs âmili idi ve şâiri haracdan muâf tutuyordu (bâzı *Şâhnâme* nüshalarına ve *Çahâr maḳâla*'deki rivâyete göre, ortada Abû Dulaf adlı bir şahıs daha vardır). *Çahâr maḳâla*'ye göre, 'Alî Daylam *Şâhnâme*'yi yedi cild hâlinde yazmış (Abû Dulaf de şâirin râviai imiş). Fakat bu şahsiyetlerden hângisinin *Şâhnâme*'nin ilk veya son devirleri ile alâkalı olduğu belli değildir.

Daha evvel zikredilmiş olan beyitten 384'te bitmiş olduğu anlaşılan *Şâhnâme*'nin bugün elimizde bulunan kitabın hângi kısımlarını ihtivâ ettiğini bilmiyoruz.

Firdavsî'ye isnad edilen *Yûsuf u Zulayḫâ* mesnevisi hakikaten kendisinin ise, Firdavsî, bu seneden bir az sonra, belki de İran'da bir memduh bulamadığı için, Irak'a gitmiş olacaktır. Ekseriyetle şâirin bu seyahati hayatının sonlarına doğru yaptığını söylerlerse de, buna imkân yoktur. Irak'ta yazılan *Yûsuf u Zulayḫâ* mesnevisinin 385/386 seneleri civarında nazmedildiğini Taḳî-zâde *Kâve* mecmuasında (1921, nr. 10, s. 15, not 2; bk. Massé, s. 70 ve 296) tesbit etmiştir. *Yûsuf u Zulayḫâ* mesnevisi Bahâ' al-Davla'nın adamlarından Abû 'Alî İsmâ'îl al-Muvaffaḳ için yazılmıştır ki, bu zat 386'da Bagdad'da vazife başında bulunuyordu. 387'de Bahâ' al-Davla'nın gazabına uğradı; kısa bir zaman için yine onun hizmetine girdikten sonra, 390'da tekrar tevkif ve 394'te idam edilmiştir (İbn al-Aṯîr, IX, H. F. Amedroz, 80, 115; Abû Şucâ', *Ẕayl-i Taǧârîb al-umam*; *The Eclipse of the Abbasid Caliphate ed. and transl.*, III, Oxford, 1921, fihrist). Eğer bu doğru ise, 384'te *Şâhnâme*'yi bitirmiş olan şâir bir sene sonra Irak seyahatine çıkmıştır. Şu kadar vardır ki, bâzı âlimler tarafından *Yûsuf u Zulayḫâ* mesnevisinin Firdavsî'ye isnadında tereddüt gösterilmektedir. Mahmud Han Sherani, Avrangâbâd'da çıkan *Urdu* adlı mecmuada 1922 senesinde neşrettiği bir makalede *Şâhnâme* ve *Yûsuf u Zulayḫâ*'nın iki ayrı şâir tarafından iki ayrı yerde başka-başka asırlarda yazılmış olduğunu isbata çalışıyor (bk. 'Abd al-Ḳâdir Sarfarâz Ḫân Bahâdur Şayḫ, *Descriptive Catalogue of the Arabic, Persian and Urdu Manascripts in the University of Bombay*, Bombay, 1935, s. 309). Fiilhakika *Şâhnâme* ile *Yûsuf u Zulayḫâ* arasında, üslûp bakımından, epey farklar vardır. *Yûsuf u Zulayḫâ* her hâlde *Şâhnâme*'den az kıymetlidir; tahkiye tarzı o kadar kuvvetli değildir. *Şâhnâme*'den fazla arapça kelimeler ihtivâ etmesi, *Kur'an*'daki bir kıssanın hikâyesinden ileri gelmiş olabilir. Fakat her iki eserde bir kaç beyit yüksek sesle okunursa, dâhilî âhenkte bir fark olduğu hissedilir. 'Abd al-'Aẓîm Ḳarîb, *Yûsuf u Zulayḫâ manşûb be Firdavsî* adlı bir makalede (*Âmûziş u parvariş*, sene 9, nr. 11/12, s. 2—16, 81 ve sene 14, nr. 8, s. 40—393 Tahran, 1318=1933), bâzı nüshalarda bulunan *Dar sitâyiş-i pâdişâh Abu 'l-Favâris Doğanşâh Muḥammed* unvanlı bir medhiyeden bu eserin Selçuklulardan Malikşah (465—485) zamanında yaşayan şâirlerden biri tarafından, çok muhtemel olarak, 484—485 yılları arasında padişahın kardeşi Doğanşah b. Alp Arslan namına yazılmış olduğunu istidlâl ediyor. Eserin Firdavsî'ye âit olmasının leh ve aleyhinde bütün delilleri 'Abd al-Rasûl Tahbâz-zâde Ḫayyâm Pûr'un *Türk ve iran edebiyatlarında Yusuf ve Züleyha* adlı doktora tezinde (İstanbul, 1945) büyük bir itina ile tetkik edilmiştir. Tez sâhibinin haklı olarak söylediği gibi, o mesnevîde Doğanşah için bir medhiye bulunması bir şey ifâde etmemektedir; çünkü medhiyede manzûmenin Doğanşah namına

veya onun emri ile yazılmış olduğu söylenmemektedir. Doğanşah Melikşah 'ın gazabına uğramıştı ve mahpeste yaşıyordu. Şâirlerinden birisi „Yūsuf gibi zındana atılmış memduhuna bir cemîle olsun diye, eline geçmiş olan *Yūsuf u Zulayḫā* mesnevisinden bir nüshayı ona ithaf etmek istemiş ve nüshanın başına bir medhiye ilâve ederek, ona takdim etmiştir" (bk. tez, s. 54).

Yūsuf u Zulayḫā mesnevisi 385—386 seneleri arasında yazılmış olduğu şüphesizdir. Bu mesnevî şâiri iran kahramaalarının medhini okumaktan peşiman olduğunu söylüyor. Eski iran kahramanlarının medhini terennüm eden Firdavsî 'den başka bir şâir bilmiyoruz. Bunun için bu eser ya Firdavsî 'nindir; o hâlde Firdavsî 'nin, birbirinden çok farklı, iki üslûbu olduğunu kabûl etmek, yahut şâirinin, mesnevînin Firdavsî 'ye isnat edilmesi için, bir sahtekârlık yapmış olduğunu kabûl etmek lâzım gelir. Bu şüphelerden dolayı, Firdavsî 'nin tercüme-i hâlini yazarken, bu esere güvenmemek, ihtiyata uygun bir hareket olacaktır. Firdavsî 'nin bu eserini *Şāhnāme* 'yi yazdıktan ve Maḥmūd 'un gazabına uğradıktan sonra vücuda getirmiş olması, her hâlde, asılsızdır. Bâzı *Şāhnāme* nüshalarında, *Şāhnāme* 'nin 15 muharrem 389 'da bitmiş ve İsfahan vâlisi Aḥmed b. Muḥammed b. Abî Bakir Lancânî tarafından beğenilmiş olduğunu gösteren beyitler bulunduğunu söylemiştik. Eğer bu beyitler mevsuk ise, *Şāhnāme* 'nin ilk şekli, Maḥmūd 'dan evvel, bu zâta arzedilmiş olacaktır; fakat bu beyitlerin mevsûk olup-olmadığı da şüphelidir.

Aynı sene içinde Maḥmūd hukümdar oldu ve Firdavsî 'nin bunu işitip, bundan sonra eserini Maḥmūd için yazmağa karar verdiğini söylemiştik. Bagdad ve İsfahan seyahatleri şüpheli görülürse, *Şāhnāme* 'nin, ortasından itibâren, Maḥmūd için yazıldığından süphe edilemez. Çünkü onun adına yazılmış medhiyeler, mukaddimeden maada, *Şāhnāme* 'nin 14 yerinde bulunmaktadır. Firdavsî Maḥmūd 'a eserini birden değil, belki kısım-kısım göndermiştir ve bâzı parçaların sonunda görülen medhiyeler, gönderilen parçalar ile berâber takdim edilmiş olmalıdır. *Ḫusrav u Şīrīn* kıssasının başında sultanın, mülsitlerin kendisine çekiştirmelerinden dolayı, *Şāhnāme* 'ye hiç bakmamasından şikâyet etmesi, bütün kitabı birden göndermediğini isbat ediyor. Firdavsî 'nin Maḥmūd 'a bağladığı ümitler boşa çıktı. *Şāhnāme* 'nin hiç bir yerinde Maḥmūd 's bir teşekkür veya kendisine bir şey vermiş olduğundan dolayı, bir kayıd veya eserine alâka gösterdiğini bildiren bir beyit yoktur. Maḥmūd medhediliyor ve yalnız bol-bol câizeler vereceği ümidi izhar ediliyor. Firdavsî, bütün kitabın 400 'de tamam olmasından sonra, ihtimâl, bizzat Gazne 'ye gitmiş, fakat yine umduğuna nâil olamadığından, Maḥmūd için, meşhûr hicviyesini yazmıştır. 'Arūżî Samarḳandî bu hicviyeden yalnız 6 beytin kaldığını söylüyorsa da, Firdavsî 'nin hicviyesi diye rivâyet edilen hicviye takriben 100 beyiti ihtivâ eder ('Azzām, s. 11; Nöldeke, s. 3, not 1). Bu beyitlerin birinde (*kaf-i şāh Maḥmūd-i 'ālī tabār — nuh andar nuh ast u se andar çahār*) hukümdarın eli 93 adedini gösterdiğini ilâde etmek sureti ile, onun cimriliğine îmada bulunmuştur; parmak bölümleri ile hesaba (*ḥisāb 'uḳūd al-aṣābi'*) göre, 93 adedi ancak el kapalı olarak gösterilebilir; kapalı el ise, hisset remzidir (bk. A. Fischer, *Islamica*, VI, 57). Başka bir beyitte sultanın kendisine, bir bardak boza alacak kadar, para verdiğini söyler. 'Arūżî Samarḳandî, şâirin aldığı 20.000 dirhemin yarısını bir bozacıya ve diğer yarısını da bir hamamcıya verdiğini rivâyet eder. Bu kıssa belki bu beyitten çıkmıştır. Her hâlde şâir ümit ettiğinden daha az almış ve buna kırılmıştır.

Maḥmūd 'un *Şāhnāme* 'yi takdir etmeyişini izah için, bir kaç fikir ileri sürülmüştür. Hicviyede Maḥmūd 'un kendisini *bed-kiş* („dini bozuk") diye vasıflandırdığı ve fillere çiğnetireceğini söylediği kaydedildiği gibi, iftiracıların sözünü dinleyerek, kitaba hiç bakmadığı da ilâve edilir. Şî'îlerin ve bilhassa ismailîlerin düşmanı olan Maḥmūd 'un yanında, bâzı kimselerin, Firdavsî 'nin şî'î olduğunu söyleyerek, onu kötülemeğe çalışmış oldukları ihtimâlden hâric değildir. Bertels, yukarıda söylendiği gibi, Maḥmūd 'un mağlûp sülâlenin ideolojisine tercüman olan bir kitabı beğenmemesi tabii olduğunu söyler. 'Azzām, menbâların böyle bir fikri, teyid eder mâhiyette bir kaydı ihtivâ etmediğini yazıyor. Bu son zata göre, Firdavsî müsâit olmayan bir zamanda Gazne 'ye gelmiştir. Onun Gazne 'ye geldiği zaman, Maḥmūd ile veziri Abu 'l-'Abbās Faḍl b. Aḥmed arasında, vezirin kötü idâresi yüzünden, hazinede kâfî miktarda para bulunmamasından dolayı, ihtilâf çıkmıştı. 404 'te Faḍl 'ın halefi olan, fakat bundan bir kaç sene evvel dahi işleri idâre eden Aḥmed b. Ḥasan al-Maymandî ise, Faḍl 'ın ve ona baş vuranların tabi'î düşmanı imiş ki, Firdavsî de bunlar arasındadır. Maymandî 'nin Faḍl 'ın zamanında farsça olan divan lisanı yerine, arapçayı kabûl etmesine bakılacak olursa, farsça yazılan eserlere de fazla bir alâka duymayacağı tabi'î görülür. Fakat bütün bu mutâlealar tahminlerden ibârettir.

Gazne 'de umduğunu bulamamaktan dolayı ye'se kapılan Firdavsî, 'Arūżî Samarḳandî 'ye göre, Herat 'ta yaşayan şâir Azraḳî 'nin babası İsmā'îl Varrāḳ 'ın yanına gitmiş ve orada 6 ay

gizlenmiş, sonra Mâzenderân'a giderek, *Şâhnâme*'yi Bâvendîlerden Şahryâr'a ithâf etmek istemiştir. Şahryâr, Maḥmûd'un emri altında olduğundan, ithafı kabûl edememiş ve hicviyeyi 100.000 dirheme satın alarak, imha ettirmiş; bu suretle bu hicviyeden yalnız 6 beyit kalmıştır. Bu rivâyet de doğrudan-doğruya kabûl edilemez. Bu zat ancak 358—396 arasında huküm sürmüş olan Şahryâr b. Dârâ b. Şarvîn olabilir. Eğer Firdavsî Mâzenderân'a 400'den sonra gitmiş ise, orada Şahryâr'ı değil, oğlu Rustam'ı (396—419) bulabilirdi ve eğer bu Rustam hicviyeyi imha etti ise, rivâyet edilen 100 hicviye beyiti nereden çıkıyor?. Bundan sonra 'Arûżî Samarḳandî 514 senesinde Ṭûs'ta duyduğu bâzı kıssalar anlatır: Maḥmûd, Firdavsî'nin eserine ehemmiyet vermediğinden dolayı, peşiman olmuş ve kendisine 60.000 dinar kıymetinde çivit göndermiştir. Fakat bu kervan Ṭâbarân'ın bir kapısından içeri girerken, şâirin cenâzesi diğer bir kapıdan dışarı çıkıyormuş. Fakat mutaassıp bir hoca râfizî olan Firdavsî'nin cenâzesini müslümanların mezarlığına gömdürülmek istememesinden, cenâze geri getirilmiş ve kendi bahçesine gömülmüştür. Şâirin kızı, Maḥmûd tarafından verilen parayı bir hanın veya bir ribatın veya bir seddin tâmiri için sarfetmiştir. Bir az gösterişe kaçan bu rivâyetin tarihî kıymeti çok şüphelidir.

Firdavsî'nin vefat tarihi olarak, 411 ve 416 gösteriliyor. 'Arûżî'ye göre, bir kızı vardı. Bir oğlu, kendisi 65 veya 67 yaşında iken, ölmüştü (Nöldeke, s. 33, not 3).

Şâhnâme'de İran'ın tarihî ve esâtirî an'anelerinden, islâmî devre kadar, ne gelmiş ise, hemen hepsi toplanmıştı. Böyle bir milletin bütün tarihî an'anelerini toplayan böyle bir destana dünyada başka hiç bir millet sâhip değildir. İran tarihinden, ilk insandan Yezdigerd III.'e kadar, iranlılarca mâlûm olan her şeyi ihtivâ etmektedir. Kitap şu devirlere ayrılıyor: 1. Pişdâdîler (15 padişah); 2. Keyânîler (10 padişah), bu devrin sonunda Zerdüşt meydana çıkar ve devir Ahemenîlerden bir kaç isim ile ve İskender'in İran'ı istilâsı ile biter; 3. Eşkânîler, bunlardan kısaca bahsolunur ve 4. Sâsânîler (9 padişah).

Zerdüşt'e kadar olan padişahların tarihi daha *Avesta*'da mevcut idi. Pişdâdîler, aslında sırf esâtirî şahsiyetler olup, kısmen hindliler ile iranlıların müşterek mitolojisine dâhildirler. Keyümerd Avesta'da ilk yaradılan insan olup, Ohrmazd tarafından, Ehrimen'e karşı gönderilmiş, fakat Ehrimen tarafından öldürülmüştür. En eski mitolojiye göre, bu Keyümerd bir dev olup, onun vücûdundan gök ve yerler yaradılmıştır, Pişdâd (*para-data* „ilk yaradılan") lekabı aslında yalnız Huşang'e âittir. Huşang ve Ṭahmûrasp, ihtimâl, İskit mitolojisinden alınmış, başka ilk adam tipleridir. Camşîd (*yima* „ikiz") de bir ilk adam tipidir ki, hindlilerin iranlılardan ayrılmazdan evvelki devirlerine âittir (bk. A. Christensen, *Les Types du premier homme et du premier roi dans l'histoire légendaire des Iraniens, Archive d'études Orientales*, Stockholm, 1917 ve 1934, XIV, 1 v.d.).

Frêdûn (Thraetaona) hind-avrupa mitolojilerinde tekrar-tekrar görülen ejderha öldüren bir kahramandır. *Żaḥḥâk* iran. *dahâk* („ejderha") kelimesinin tahrif edilmiş şeklidir. Buna karşı yapılan isyanın ele-başısı olan demirci Kâva'nın dâsıtânî ismi İran'ın bayrağı olan *dirafş-i kâviyân*'ın yanlış bir iştikakından ileri gelmiştir (bk. Arthur Christensen, *Smeden Kavaeh og det gamle Persiske Rigsbanner. Danske Viedenskabernes Selskab. Hist.-Fil*, II, 7, 1919).

Minûçihr (Manûçithra) yine diğer bir ilk insan tipidir. Gerşasp (= Keresaspa) aslında ejderha öldüren bir kahramandır ki, eski iranî akîdesine göre, tekrar canlanacak ve bağını koparmış olan Żaḥḥâk'i öldürecektir. Kendisi Sâm âilesine mensûp olup, bu suretle Sîstanlı kahraman Rustam'in ceddi olmaktadır (H. S. Nyberg, *Le Légende de Keresaspa, Oriental Studies in honour of Dasturji Saheb Cursetji Erachji Pavry*, January, 1934, Oxford, s. 336 — 352).

Şâhnâme'de ve her hâlde onun me'hazlarında bu unsurlar bir dereceye kadar esâtirî mâhiyetinden çıkarılmış ve insanlaştırılmıştır. Mitolojik ilk insanlar burada alelâde insanlar ve uzun ömürlü padişahlar hâline girmiştir (A. Christensen, *Les gestes des Rois*, s. 34 v.d.).

Keyânîler (*key* = avest. *kâvi*) onların zamanında Turan hukümdarı Afrâsyâb (Franrasyan)'ın ölümü ile nihâyet bulan İran ile Turan arasında muharebeler cereyan etmektedir. Bunlar şarkî iranlı kabîle reisleri olmalıdırlar. Zerdüşt'ün dinini kabûl etmiş olan Guştâsp (Vistaspa) ve onun oğlu İsfandiyâr (Spanda-dât), Herzfeld'e göre, mârûf Hystaspes ile Darius'tan başka zatlar değildirler. Fakat bu nazariyeye bir çok âlimler itiraz etmektedir (bk. A. Chriatensen, *Les Kayanides = Det kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Hist.-fil. Maddedelser*, 19, 2, Kobenhavn, 1931). Bu iki şahsiyetten sarf-ı nazar edilirse, *Şâhnâme* Ahamenîler devrinden Dârâ'nın İskender tarafından mağlûp edilmesinden başka, pek az mâlûmata sâhiptir. İskender hakkında verilen mâlûmat Ḫusrav I. zamanında yunancadan pehlevîceye tercüme edilmiş olan İskender kıssasından alınmıştır.

Eşkânîler devrinden bir kaç söz ile bahsedilmektedir. Fakat Sâsânîlerin tarihi bütün padişahların isimleri gösterilerek, muntazaman anlatılıyor. Bu devirde dahi menkıbevî unsurlar yok değildir. Bunlar arasında Ḫusrav Anüşirvân'ın sözde veziri olan Buzurgmihr'in menkıbeleri bilhassa meşhûrdur (ayn. mll., *La Légende du Sage Buzurgmihr*, *Acta Orientalia*, 8, 81,128). Diğer taraftan, bâzı tarihî vak'alardan, msl. Ḫusrav'in bizanslılara karşı kazandığı zaferden, hiç bahsedilmiyor.

Şâhnâme'nin menbâları. Eski İran'da *Avesta*'dan maada dasitânî hikâyeler mevcut olduğunu yunanî muharrirlerin verdiği mâlûmat isbat etmektedir. Msl. ikinci Artaxerxes'in hususî tabibi Ktesias (m. ö. IV. asır) Kyros'un gençliği hakkında bir hikâye anlatmıştır ki, bu hikâyenin *Şâhnâme*'de ilk Sâsânî hükümdarı Ardaşîr'e isnat edilmiş olduğunu görüyoruz. Herodot ve Midillili Chares, Hystaspes'in oğlu Zaryadres ile iskitler padişahının kızı Odatis arasındaki aşk hikâyesini anlatıyorlar ki, milâdî V. asırda pehlevî dilinde yazılmış olan *Zarêrnâme* ile *Şâhnâme*'de Zarêr'in kardeşi Guştâsp ile rûm kayserinin kızı arasında geçmiş olan bir aşk mâcerası şeklinde anlatılıyor.

Sâsânî devrine âit olup, *Şâhnâme*'de bulunan bâzı meşhûr küçük hikâyeler eskiden, müstakil kitaplar şeklinde, mevcut idi. Bunların ekserisinin isimlerini bilmekteyiz (ayn. mll., *Heltedigtning og Fortaellingslitteratur hos Franerne i Oldtiden*, Kobenhavn 1935 (*Festskrift udgivet af Kobenhavns Universitet...* 26 Sept. 1935); ayn. mll., *Les Gestes des Rois dans les traditions de l'Iran antique*, Paris 1926).

Fakat menbâlarının en mühimi daha Ḫusrav I. (511—579) zamanından beri mevcut olduğunu bildiğimiz *Ḫvadâynâme* adlı ve İran'ın bütün tarihî ve esâtirî an'anelerini toplayan resmî devlet tarihidir. Bu kitap son defa Yezdigerd II. (631—637) zamanında Dehkân-i Dânişvar ve başka bir kaç âlim tarafından yeniden yazılmış ve tamamlanmıştır. Bu *Ḫvadâynâme*'den başka Sâsânî padişahlarının resimlerini ihtivâ eden başka bir tarih daha vardı. Bu eser Emevî halifesi Hişâm namına, 117 (731)'de, muhtemel olarak kâtibi Cabalat b. Sâlim tarafından, arapçaya tercüme edilmiştir. Mas'ûdî bu kitabı 303 (915/916) senesinde İṣṭaḫr'da görmüştür (*Kitâb al-tanbîh*, nşr. de Goeje, s. 106, Kahire, 1937, s. 92; Maçoudi, *Le Livre de l'avertissement ed de la revision traduction par B. Carra de Vaux*, Paris, 1897, s. 150 v.d.). Barthold (*ZDMG*, 1944, 98, s. 139/140)'e göre, *Ḫvadâynâme* en az 8 defa, bâzân da yalnız olarak ve bâzan de başka menbâlardan istifâde edilmek sureti ile, arapçaya tercüme edilmiştir (mütercimlerin isimleri için bk. V. Rosen, *K voprosu ob arabskiḫ perevodaḫ Ḫuday Nâme*, *Vostoçniye zametki*, 1895, s. 174 v.d.; A. Christensen, *Les Types du Premier Homme*, II, 80 v.d.; Mîrzâ Muḥammed Ḳazvînî, *Bist maḳâle*, Tahran, 1313, s. 42 v.d.; Barthold, *ZDMG*, 98, 144).

Bu tercümelerin en meşhûru İbn al-Muḳaffa'ın yaptığıdır; fakat hiç birisi bize kadar gelmemiştir. Yalnız arap müverrihlerinde onlardan yapılmış olan bâzı iktibaslar, dağınık bir hâlde, bulunmaktadır.

IV. asırda *Ḫvadâynâme*'nin farsça bir kaç versiyonu yapılmıştır. Rüstem kıssasının bir kısmı, Firdavsî tarafından, Merv dehkanı Aḥmed b. Sahl (ölm. 307 = 920) yanında yaşayan Sarv isimli bir zattan naklen, anlatılmaktadır (Nöldeke, s. 18; *Şâhnâme*, Vullers, 1729/1730, 4079, 4107). Başka bir yerde, menbâ olarak, dehkan-ı Çâç gösterilmektedir.

Mensûr birer *Şâhnâme* yazmış olanlar arasında 'Abu 'l-Mu'ayyad al-Balḫî vardır (*Bist maḳâle*, s. 5 v.d.). *Târîḫ-i Sîstân* (Tahran, 1314)'da bu zâtın *Garşâspnâme*'sinden iktibaslar bulunmaktadır ki, belki bu *Şâhnâme*'nin bir kısmını teşkil ediyordu. Abu 'l-Mu'ayyad al-Balḫî, *Yûsuf u Zulayḫâ* manzûmesinin mukaddimesinde, Firdavsî'den evvel bu isimde bir mesnevî yazmış olarak, zikredilmektedir. Mas'ûdî Marvazî'nin manzûm *Şâhnâme*'sinden bir kaç beyit, Maḳdisî'nin *Kitâb al-bad' va 'l-târîḫ* adlı eserinde, bize kadar gelmiştir (bk. Ḳazvînî, *Bist maḳâle*, s. 7 v.d.).

Kitâb al-bad' va 'l-târîḫ 335'te yazılmış olduğuna göre, bu şâirin bu tarihten evvel yaşamış olduğu anlaşılır. 346 senesinde Ṭûs âmili Abû Manṣûr Muḥammed b. 'Abd al-Razzâḳ, kendi düstûru olan Abû Manṣûr al-Ma'marî vâsıtası ile, isimleri sırf iranlı olan 4 kişiye mensûr bir *Şâhnâme* yazdırtmıştır. Bu *Şâhnâme*'nin yalnız mukaddimesi mevcuttur ve Mîrzâ Muḥammed Ḳazvînî, *Bist maḳâle* (s. 1—64)'de neşredilmiştir. Bu *Şâhnâme*'den Ṣa'âlibî Marġanî arapça yazdığı *Ġurar aḫbâr mulûk al-furs* (nşr. Zotenberg, Paris, 1900)'ünde ve Bîrûnî'nin *Âṯâr al-bâḳiya* (s. 99)'sinde zikredilen şâir Abû 'Alî Muḥammed b. Aḥmed al-Balḫî istifâde etmişlerdir. Barthold, *ZDMG* (s. 98, 152)'de bu şâirin meşhûr Daḳîḳî'den başka kimse olmadığını isbat etmiştir. Daḳîḳî'nin künyesi evvelâ Abû 'Alî imiş ve sonra yukarıda ismi geçen Abû Manṣur Ṭûsî'nin ismini taklit ederek, Abû Manṣûr künyesini almıştır. Bîrûnî bu şâirin manzûmesinden Keyûmers hakkında bir yeri zikrettiğinden, Daḳîḳî'nin Firdavsî tarafından kendi *Şâhnâme*'sine alınan meşhûr 1000

beyitten daha fazla nazmettiği anlaşılıyor (bu husus DAḲĪḲĪ maddesine ilâve edilmelidir).

Daḳīḳī'nin vefatından sonra veya vefatından evvel, Firdavsî eserine başlamıştır. Firdavsî de, Ṭüs âmilinin emri ile, 4 kişi tarafından toplanan mensûr *Şāhnāme*'nin Ṣa'ālibī'nin nüshasından bir az farklı başka bir nushasından istifâde etmiştir. Fakat *Şāhnāme* Ṣa'ālibī'nin kitabında bulunmayan mâlzemeyi ihtivâ ettiğinden, Firdavsî'nin başka menbâlardan dahi mâlûmat aldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan msl. Bêjan ve Manîja destanı, Rustam ile Sapēd Dēv ve Dēv-i Akvān muharebesi, Rustam ve oğlu Suhrāb arasındaki muharebe v.b. Bu destanlar için Firdavsî asıl *Ḫvadāynāme*'de bulunmayan halk rivâyetlerinden istifâde etmiştir.

Şāhnāme'deki beyitlerin sayısı, şâire göre 60.000'dir. Yazmaların ekserisinde 48—52.000 beyit bulunmaktadır (bk. Nöldeke, s. 73). *Şāhnāme*'nin üslûbu sâdedir ve bedi' san'atlerinden hâlîdir. Güzelliği, bu gibi san'atlerde değil, daha fazla anlatış ve tasvir tarzında tecellî eder. Arapça kelimelerden oldukça ictinap edilmiştir; mamafih parlak teşbihler eksik değildir. Gün doğmasının tasviri için kullanılan istiareler hakkında, Paul Horn ayrı bir makale yazmıştır (*Die Sonnenaufgänge im Shāhnāme, Orientalische Studien, Theodor Nöldeke... gewidmet*, II, Giessen, 1906, s. 1039 v.dd.).

Firdavsî nin *Şāhnāme*'si, gerek İran ve gerek türk edebiyatında, kahramanlık mesnevîleri için, değişmez tek örnek hâline gelmiştir. *Şāhnāme*'ye yazılan nazîrelerden burada ayrıca bahsedilmeyecektir.

Bibliyografya: *Şāhnāme*'nin kafiyelerindeki mârûf ve mechûl vokaller için bk. Paul Horn, *Reimende ē î ō û im Şāhnāme* (*Kuhns Zeitschrift*, 1899, XXXV, 155—192, 462); *Asadi's neupersisches Wörterbuch Lughat-i Furs* (nşr. Paul Horn, *Abh. G. W. Gött.*, Berlin, 1897, s. 35); Carl Kutta, *Über Firdūsis Reime im Şāh-Nāma und ihre Bedeutung für die Kenntnis der damaligen Aussprache des Neupersischen* (*Preisschrift der Fakultät.* Inaugural-Dissertation, 1895; tenkidi için bk. Paul Horn, *ZDMG*, LII, 1898, 764 v.d.).— *Şāhnāme*'nin veznine müteallik meseleler için bk. Jan Rypka, *La Métrique du Mutaqārib épique du Persan. Étude comparative sur le Şāh-nāme, Yūsuf va Zulaykhā et le Gerşāsp-nāme. Conférence donnée au Congrès du Millénaire de Firdaus'i â Téhéran, le 8 octobre 1934* (*Travaux du Cercle Linguistique de Prague 6*; Prague, 1936).

Şāhnāme'nin tenkitli bir neşri yoktur. Şimdiye kadar bilinen en eski yazmalar şunlardır: Brit. Museum, Add. 21 103, Rieu, s. 533 (675 = 1276/1277); Leningrad (731 = 1333); İstanbul, Topkapısarayı, hazine 1397 (731 = 1330) ve 1492 (772 = 1370); daha fazla teferruat için bk. *Firdausī Celebration 935—1935, Addresses delivered at Columbia University and the Metropolitan Museum of Art, a Bibliography of the Principal Manuscripts and printed editions of the Shāh-nāmah in Certain Leading Public Libraries of the World* (nşr. D. Eugene Smith, New-York, 1936).

Basmalar: *The Shah Namu, being series of heroic poems .. by .. Abool Kausim i Firdousee of Toos* (nşr. M. Lumsden), Volume first (Calcutta, 1811); *The Shah Nameh: an heroic poem... collated... by Turner Macan.* 4 cild (Calcutta 1829); *Le Livre des rois...* (nşr. ve trc. Jules Mohl), 7 cild, Paris, 1838—1878; *Firdusii Liber Regum qui inscribitur Schahname* (nşr. J. A. Vullers (S. Landauer tarafından devam ettirilmiş), 3 cild; *Lugdunum Batavorum*, 1877—84; *Ferdowsi's Shahnameh. A revision of Vullers edition, newly collated with Mss.... with the persian translation of the Latin notes. With 100 illustrations by* Darviah par-vade-ye Iran. 9 cild (Tahran 1934—1935; Said Nefisi'nin notları ile berâber); *Şāhnāme* (nşr. Muḥammed Ramażānī), Tahran, 1310—1312, V. — Şark taş basmaları için bk. *Catalogue of the Library of the India Office*, II, 6. kısım; *Persian Books by A. T. Arberry* (London, 1937), s. 473 v.d.

Muntahâbât: Vullers, *Chrestomathia schahnamica* (Bonn, 1833); *Antologia Firdusiana. Con un compendio di grammatica persiana e un vocabulario Del... Italo Pizzi* (Lipsia, 1891). Başka muntahâbât için bk. Arberry, s. 474 v.d.

Lûgatler: *Abdulqadiri Bagdādiensis Lexicon Şahnāmianum* (nşr. C. Salemann), I, cüz 1 (Petropoli, 1895); Fritz Wolff, *Glossar zu Firdosis Schahname* (*Festgabe des Deutschen Reiches zur Jahrtausendfeier für den persischen Dichterfürsten*), Berlin, 1935, II.

Tercümeler: al-Fatḥ b. 'Alī al-Bundārī, *al-Şāhnāmah...* (arap. mensûr trc.; nşr. 'Abd al-Vahhāb 'Azzām), Kahire, 1932, II.; türkçe yazma ve basmaları için bk. *Firdausī Celebration*, s. 92 v.d. ve s. 134 v.d., *Şehnāme* (trc. Necâti Lûgal ve K. Akyüz, İstanbul, 1945); A. G. Warner and E. Warner, *The Shahnama of Fidausi done into English* (*verse*) (London, 1905—1925), IX; J. Atkinson, *The Shah Nameh of the Persian*

poet Firdausi (*translated and abridged in prose and verse with notes and illustrations*) London, 1832; *Firdusi. Il libro dei rei* (italyan. trc.), Torino, 1886—1888, 8 cild; Jules Mohl, *Le livre des rois* (metin, trc. ve izah, nşr. Mme Mohl), Paris, 1876—1878, 7 cild; Adolf Friedrich v. Schack, *Heldensagen von Firdusi* (*In deutscher Nachbildung nebst einer Einleitung*, 3. tab,. 3 cild), Ştuttgart, 1877; Friedrich Rückert, *Firdosi's Kônigsbuch* (alm. trc.; E. A. Bayer), Berlin, 1890—1895, III. Başka kısmî tercümeler için bk. Arberry, *göst. yer.*

A r a ş t ı r m a l a r. Mohl'ün zamanına kadar neşredilen etüdler, edisyonunun mukaddimelerinde mevcuttur. Sonra Theodor Nöldeke, *Das iranische Nationalepos* (bk. Wilh. Geiger und E. Kuhn, *Grund. d. iran. Philol.*, Strassburg, 1896—1904, s. 131—211; 2. basm. Berlin ve Leipzig, 1920); H. Ethé, *Firdausîs Yûsuf und Zalîkhâ* (*Verhandlungen der VII. internationalen Orientalisten-Congresses, Semit. Section*, Wien, 1888, s. 19—45); ayn. mil., *Grund. d. iran. Phil.*, II, 229—231; ayn. mll., *Firdûsî als Lyriker, I.* (*SB Bayr. Ak.*, Phil. u. hist. Cl., 1872, s. 273—304, 1873, s. 623—659); E. Bertels, *Abu-l-Kasim Firdousi i yego tvorçestvo* (Ak. Nauk SSSR., Leningrad-Moskova, 1935); W. Barthold, *Zur Geschichte des persischen Epos. Deutsch von H. H. Schaeder* (*ZDMG*, 98, 1944, s. 121—157); Henri Massé, *Les épopées persanes. Firdousi et l'épopée nationale* (Paris, 1935); Pizzi, *L'epopea persiana* (Florenz, 1888); M. Grünbaum (*ZDMG*, 43, 1—29 ve 44, 445—477); Badî' al-Zamân Beşrôye-i Ḫorâsânî, *Suḫan va suḫanvarân* (Tahran, 1308), I, 29—41; Nizâmî 'Arûzî Samarḳandî, *Çahâr maḳâla* (nşr. Mîrzâ Muḥammed Ḳazvînî), s. 47—51; Muḥammed 'Avfî, *Lubâb al-albâb* (nşr. Browne), II, 32 v.d.; Davlat Şâh, *Taẕkirat al-şu'arâ* (nşr. Browne), s. 49; E. G. Browne, *A Literary history of Persia*, II, 129 v.d.; *The Shâh-nâmah of Firdausî, The Book of the Persian Kings* (described by J. V. S. Wilkinson with an introduction on the paintings L. Binyon), London, 1937.

Yûsuf u Zalîḫâ üzerindeki tetkikler için bk. *Yusuf and Zalikha by Firdausî of Tûs* (nşr. H. Ethé, Fasciculus primus. Oxford 1908; taş basmaları için bk. Arberry, *göst. yer.*; *Jussuf und Zuleicha. Romantisches Heldengedieht von Firdussi* (alm. trc. O. Schlechta-Wssehrd), Wien 1889.

(H. RITTER.)

FİRDEVSÎ. FİRDAVSÎ (1453—?), FİRDAVSÎ-İ RÛMÎ yahut FİRDAVSÎ-İ ṬAVÎL („uzun Firdevsî"), XV. asrın son yarısında, bilhassa Bayezid II. adına yazdığı *Süleyman-nâme* adlı eser ile, tanınmış o s m a n l ı m u h a r r i r ve ş â i r i d i r. İstanbul arkeoloji müzesi kütüphânesinde mevcut bir *Gülistan* nüshasının sonunda „İlyâs b. Ḫıżr al-mutaḫallis bi 'l-Firdavsî" imzasının bulunması dolayısı ile, Bursalı Tâhir Bey, şâirimizin ismini İlyâs olarak gösterir. Bir az aşağıda görüleceği vecihle, onun dedeleri arasında bu ismi taşıyanlar varsa da, E. Blochet'nin, Paris Millî kütüphânesinde bulunan *Süleyman-nâme* nüshasındaki müellif ifâdesine dayanarak, Firdavsî'nin adını Şerefeddin Mûsa olarak göstermesi, bu *Gülistan* nüshasının başka bir Firdavsî tarafından yazıldığını anlatabilir. Th. Menzel *İslâm ansiklopedisi*'ne yazdığı Firdavsî maddesinde, onun düşürdüğü manzûm tarihler ile şöhret kazandığını söylerse de, bu hususta başlıca kaynağı olan Lâtifî tezkiresinde böyle bir kayıt olmadığına göre, Lâtifî'deki „tevârihe âit te'lifatı elsine-i âlemiyânda mezkûrdur" cümlesini yanlış anladığına hukmolunabilir. Hakikaten, bir az aşağıda göreceğimiz gibi, Lâtifî'nin bu ifâdesi tamamiyle doğrudur.

Lâtifî'ye göre, bursalı olan Firdavsî, Bayezid II.'in emri ile, *Süleyman-nâme* adlı büyük bir eser yazarak, bu hususdaki bütün dinî rivâyetleri, hikâyeleri bir araya toplamış ve ayrıca felsefe, hendese, nücûm ile tıbba âit bir yığın bilgileri de ilâve ederek, eserine ansiklopedik bir mâhiyet vermiştir. Orta çağ islâm dünyasında Süleyman peygambere âit hikâyelerin, yalnız münevver muhitlerde değil, halk arasında da çok yayılmış olduğu düşünülürse, hukümdarın bu mevzuu yazdırmasına sâik olan âmiller kolayca anlaşılır. Nesir ve nazım karışık olarak yazılan bu eserin 360 cild (cüz') olduğunu, lâkin hukümdarın bunlardan 80'ini seçip, diğerlerini yaktırdığını Lâtifî söyler (bk. basma nüsha). Kütüphânemdeki yazma bir Lâtifî tezkiresi nüshasında bu hususta daha tafsilât verilerek, eserin 1836 meclise ayrıldığı, yâni her mecliste bir kıssa nakledildiği ve 720 tevhîd ve kasîdeyi ihtivâ ettiği kaydolunur. Bu hususta Lâtifî'nin mâlûmatını tekrarlayan Hasan Çelebî ise, eserin 380 cild (cüz') olduğunu söyler. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn*'da *Şehnâme* maddesinde bu eseri zikrederek, 330 cild olduğunu bildirir (Bulak basması; yeni İstanbul basması, II, 1026). Bursalı Tâhir Bey'in, bütün bunlara aykırı olarak, eseri 366 cüz göstermesi ve 499 meclis ihtivâ ettiğini söylemesi, her hâlde, bir yanlışlık eseri olacaktır. Bu eserin sonradan, müellif tarafından, ihtisar edildiği mevcut nüshalardan anlaşılıyor. Paris'teki nüsha, eserin ilk 75 cüz'ünün ihtisarından vü-

cuda gelmiştir ki, müellif bunun muhtelif yerlerinde asıl eserin 371., 373., 375. meclislerini zikretmektedir. Bu bakımdan, Lâtifî yazmasındaki kayıtların doğruluğuna hükmolunabilir.

Süleyman-nâme'nin baştan 20 cüz'ünü ihtivâ eden ve Süleyman'ı bütün maiyeti ile birlikte, kuşlar ve devler de dâhil, gösteren iki sahifelik büyük bir minyatür ile de süslenmiş bulunan bir nüsha, bundan 20 yıl kadar evvel İstanbul kitapçılarından birinin elinde bulunuyordu. Burada iki sahifelik arapça bir hutbeden sonra gelen uzunca bir mukaddime Firdavsî'nin hayatı ve eserleri hakkında mühim mâlûmatı ihtivâ etmekte idi. Buna göre, şâirimizin ceddi Gâzî Genek Bey, Alâeddin Selçukî bendelerindendir; Osman Gâzî Bilecik'i zapt ettiği zaman, ona mansıp vermiştir ve Sultan-Öyüğü'nde câmi ve hamamı vardır. Orhan devrinde ölen bu zâtın oğlu, Gelibolu sancak beyi olan İlyâs Bey'dir. Onun oğlu Hızır Bey, Murad I. devrinde Sultan-Öyüğü'ne sancak beyi olmuştur. Oğlu Bazarlu Bey, Timur cenginde Yıldırım Bayezid'in maiyetinde kahramanlıklar göstermiş ve onun oğlu Hacı Genek Bey de İstanbul fethinde bulunarak, hizmetine mükâfaten, Aydıncık kendisine zeâmet verilmiştir. İşte Firdavsî bunun oğludur ve annesi Aydıncık civarındaki Kasr-ı Süleyman harâbelerini gezerken, Belkis-Pınarı civarında 857'de doğurmuştur. 17 yaşında iken, devrin meşhûr şâiri Melîhî (bu şâir hakkında bk. Fuad Köprülü, *Melîhî, Yeni mecmua*, 1918, II, 85 v.d.)'den arûz okuyarak, şiire heves ettiğini söylemesine göre, tahsilini Bursa'da yaptığı anlaşılıyor ve Lâtifî'nin onu bursalı göstermesinin sebebi meydana çıkıyor. Sonradan tanınmış türk sûfîsi simavlı Şeyh İlâhî'den (*Şakâyik* tercümesi, I, 262 v.dd.) el almak sureti ile, tarikate de intisap eylemiştir. 886'da Bayezid II. tahta geçtiği sırada, Balıkesir'de bulunduğunu söyleyen ve evvelce farsçadan, *Da'avât-nâma* isimli bir kitap tercüme etmiş olduğu gibi, *Firâsatnâma* isimli bir risâle dahi tasnif eylediğini bildiren şâirimizin, epeyce bir zaman Balıkesir'de yaşadığı anlaşılıyor.

Daha gençliğinden beri, çocukluğunu geçirdiği Aydıncık muhitinin de te'siri ile, zihni Süleyman hikâyeleri ile meşbû olan Firdevsî, kendi verdiği isimle *Süleyman-nâme-i kebîr*'ini Bayezid II.'in culûsundan sonra yazmıştır. Yine bu mukaddimede verdiği mâlûmata göre, Murad II. bir *Süleyman-nâme* yazmalarını Ahmedî, Şeyhî, Şeyh-oğlu ve Ahmed Dâî gibi, büyük şâirlere teklif etmiş, hepsi âciz kalmışlar. Yalnız o meclisteki hâzır bulunan sirozlu Sa'dî, 3.500 beyitlik bir *Süleyman-nâme* yazabilmiş ki, bu müellifimizin tâbiri ile, kendi eseri yanında, denizden bir katre hükmünde imiş. Ahmedî'nin manzûm *Süleyman-nâme*'sini Kâtib Çelebi'nin görmüş olmasına bakılırsa, Firdevsî'nin bu rivâyetini ihtiyatla karşılamak icap eder (bk. mad. AHMEDÎ; mamafih Kâtib Çelebî'nin bu hususta yanılmış olması ihtimâli de büs-bütün yok değildir). Demek oluyor ki, şâirimiz bu eseri görmemiş; fakat sirozlu Sa'dî'nin *Süleyman-nâme*'sini, her hâlde, okumuştur.

Firdevsî'nin, büyük *Süleyman-nâme*'sini yazarken, onu istinsah ettirmek için, padişahın emri ile, kâtipler getirttiği ve eserin her meclisinde, bir vesile bularak, kendisini medh ettiği, muâsırı olan meşhûr şâir Lâmi'î'nin divanında mevcut bir kıt'adan anlaşılıyor (*Lâmi'î divanı*, Millet kütüp., Emîrî kitapları, nr. 439, var. 108b). Ancak hükümdar bu kadar büyük bir eserden her hâlde hoşlanmamış olacak ki, Firdevsî sonradan bunu kısaltmak mecburiyetinde kalmıştır; eldeki bir takım nushalar bunu açıkça göstermektedir.

Oldukça geniş ansiklopedik mâlûmat sâhibi olan Firdevsî'nin gayretli bir müellif olduğu ve gerek *Süleyman-nâme*'den evvel gerek ondan sonra muhtelif mevzûlarda manzûm ve mensûr eserler yazdığı, hattâ *Süleyman-nâme-i kebîr*'i yazmak için, çalışırken bile küçük risâleler yazmaktan geri durmadığı anlaşılıyor. Bu eserler şunlardır:

1. *Da'avât-nâma*. Bursalı Tâhir Bey'in *Da'vat-nâma* şeklinde kaydettiği bu eser, ulûm-i garîbe eshâbı arasında ehemmiyetle telâkki edilen dâvetiyelerin envâından bâhis olup, 8 bâbtan mürekkeptir. Tâhir Bey 893'te Balıkesir'de te'lif edildiğini söylerse de, yukarıda gösterdiğimiz vecihle, Bayezid II.'in culûsundan evvel Balıkesir'de farsçadan tercüme edilmiştir (Tâhir Bey bu eseri görmüştür). 2. *Firâsatnâma. Sulaymân-nâme* ve *Munâẓara-i sayfu ḳalam* adlı eserlerindeki kayıtlara göre, Bayezid II.'in culûsundan evvel, Balıkesir'de yazılmıştır. Nüshası mâlûm değildir. 3. *Munâẓara-i sayf u ḳalam*. Bir nüshası Millet kütüphânesinde mevcut olan bu eserin 980'de Balıkesir'de yazıldığını Tâhir Bey söylüyorsa da, bu tarihin bir tabı yanlışlığı olduğu ve eserin 890'da yazıldığı söylenebilir. Bunun mukaddimesinde, aşağıdaki 4, 5, 6 ve 7 numaralı eserlerin, bundan evvel, Balıkesir'de te'lif edilmiş olduğu zikredilir. 4. *Ḥadîḳat al-ḥakâyik*, 5. *Tacnîsât*, 6. *Ṭâli'-i mavlûd-i kabîr*, 7. *Ḥadîş-i aḥsan*, 8. *Ḥayât va mamât*, ahlâk ve tasavvuftan bâhis ve farsçadan tercüme olunmuş mensûr bir eserdir. Bir nüshası Yahya Efendi kütüphânesindedir. Müellif, bu eserin başlarında, *Süleymannâme-i kebîr*'inin 82. cüzünü tamamladığını söyler. 9. *Pand-nâma-i Aflâṭûn*, hıfzıssıhhaya

âit küçük bir tercümedir. Tâhir Bey görmüştür. 10. *Silâḥşör-nâma*, Schlechta Wssehrd tarafından, almancaya tercüme olunmuş (*ZDMG*, XVII) ve türkçesi Wickerhauser tarafından neşredildiği gibi (Wien, ts., s. 21), daha sonra Bonelli tarafından da neşredilmiştir (Roma, 1892, *Rendiconti dell'Accademia dei Lincei*, V, I, s. 435—454). 11. *Şaṭranc-nâma-i kabîr*, Berlin ve Münih nüshalarından başka, bir nüshası da Nuruosmaniye kütüphânesinde bulunan bu eseri 909'da Balıkesir'de te'lif ettiğini ve daha kırk kadar eseri olduğunu müellif söyler (ayrıca bk. A. v. d. Linde, *Quellenstudien zur Geschichte der Schahspiels*, Berlin, 1881). 12. *Ḳuṭb-nâma*. *Ḳiṣṣa-i Cazîra-i Midillî* ismi ile de meşhûr olan bu eser, venedikliler ile fransızların Midilli'ye hücûmlarından bâhis bir mesnevidir ki, bir nüshası Galata mevlevihânesi kütüphânesindedir (diğer nüshalar hakkında bk. Babinger'in bibliyografyada adı geçen kitabı; *Ḳuṭb-nâma*'nın mevzuu ve Hâlet Efendi, nr. 643, (Süleymaniye) kütüphânesinde bulunan diğer bir nüshası hakkında bk. *İstanbul kütüphâneleri, tarih-coğrafya yazmaları kataloğları*, İstanbul, 1944. II, 1983. *Tercama-i câma şûy-nâma*, aslı farsça olup, Naṣîr al-Dîn al-Ṭûsî [b. bk.]'ye isnat edilen ve 9 bâbdan ibâret olan bu kitabı Firdevsî, bir bâb ilâvesi ile, tercüme etmiştir. Muhtelif kumaşlara ârız olan lekelerin temizlenmesi usûllerinden bahseder. Sonundaki bir manzûmeden, eserin 914'te tercüme edildiği anlaşılmaktadır.

Muhtelif mevzulara âit manzûm ve mensûr, te'lif ve tercüme 40'tan fazla eserinden ancak 14'ünü bildiğimiz Firdevsî'nin çok velûd bir muharrir olduğu anlaşılıyor. Şâirlik kabiliyetinden tamâmiyle mahrûm olan ve şâir sıfatı ile, gerek muâsırları ve gerek sonraki tezkireciler tarafından, kendisine hiç bir kıymet verilmeyen Uzun Firdevsî'nin âkıbeti hakkındaki mâlûmat çok mühimdir. *Süleyman-nâme*'sinin beğenilmemesinden dolayı, hükümdar aleyhine hicviyeler yazarak, Horasan'a kaçtığı ve orada öldüğü hakkında Lâtîfî'nin verdiği mâlûmat, her hâlde bir efsâneye benzemektedir. 909'da Balıkesir'de *Şaṭranç-nâme*'sini yazması ve 914'te de *Câme şûy-nâme*'yi tercüme etmiş bulunması, Beyazid II.'in son saltanat yıllarına kadar Türkiye'de bulunduğunu göstermek sureti ile, Lâtîfî'nin rivâyetini reddedecek mâhiyettedir. Mamafih belki bu tarihlerden sonra, Balıkesir'den ayrılarak, şark memleketlerine gittiği ve oralarda öldüğü tahmin olunabilir. Şâir olarak değil, fakat müellif ve mütercim sıfatı ile, XV. asrın son yarısında osmanlı kültürüne hizmet etmiş bir muharrirdir.

Bibliyografya: Başlıca kaynaklar makale içinde gösterilmiştir. Makale içinde gösterilen yanlışlıklarına rağmen, şimdiye kadar ona âit yapılan en esaslı bibliyografik tetkik Bursalı Tâhir Bey, *Osmanlı müellifleri*, II, kısım 2, s. 357—359'dadır. F. Babinger (*Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke*, 1927, s. 32 v.d.) bunu, bütün yanlışlıkları ile berâber, almış ve *Süleyman-nâme* ile *Ḳuṭb-nâme*'nin Avrupa'daki nüshaları hakkında ilâveler yaparak, neşretmiştir; bk. bir de, *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları* (İstanbul, 1944), II, 147. (M. Fuad Köprülü.)

FİRİŞTE. [Bk. MELEK.]

FİRİŞTE. FİRİŞTA, Muḥammed Ḳâsım Hindû Şâh (1552—1623), iranlı tarihçi. Şimâlî İran'da Astarâbâdlı olup, daha çocuk iken, Ḥusayn Niẓâm Şâh I. devrinde, Aḥmednagar'a götürülmüş ve pek genç yaşta Murtażâ Niẓâm Şâh I.'ın hizmetine girmiştir. Ḥusayn II.'in katlinden sonra yabancıların mârûz kaldığı itisaflardan kaçarak, Bîcâpûr'a gitmiş ve orada kânun II. 1590'da İbrâhîm 'Âdil Şâh II.'ın hizmetine girmiştir. Bir müddet sonra, tıbba dâir, *Iḫtiyârât-i Ḳâsimî* adlı eserini yazmıştır. İbrâhîm Firişta'nın üslûbunu pek beğenmiş ve onun tarihî tetkiklere meraklı olduğunu bildiği için, kendisini Hindistan'da müslüman hükümdarların bir tarihini yazmağa me'mûr etmiştir. Firişta ilkin, iktidarının fevkinde görerek, bu vazifeyi kabûlden istinkâf etmişse de, sonunda ne derece muvaffak olacağını göstermek için, yazıp hazırlayacağı bir kaç faslı, nümûne olarak, hükümdara takdim etmeğe râzı olmuştur. Takdim edilen nümûneler arasında, İbrâhîm'in babası 'Alî 'Âdil Şâh I.'ın vefatında cereyan etmiş olan nâhoş hâdiseler anlatılmakta idi. İbrâhîm tarihçinin bu mevzuu intihap etmekle vak'aların naklinde tam bir hürriyet istediğini imâ etmek arzusunu sezmiş ve pek isâbetli olarak, bu işe devam için, kendisine izin vermiştir.

Çalışkan bir müellif olan Firişta, toplamış ve istifâde etmiş olduğu sayısı 32'ye varan tarih kitaplarının adlarını eserinin mukaddimesinde zikretmiştir; vekayii naklederken de bâzı müellifleri mercî göstermektedir. Eserinde bu menbâlardan aynen o kadar çok iktibaslarda bulunmuştur ki, kendisini, pek de haklı olmayarak, sâdece bir müstensih addetmişlerdir. Bununla berâber Firişta tenkidî bir görüşten tamâmen mahrumdur; o derecede ki, kendisinin asıl sâhası olan Dakhan vekayinâmelerinde bile pek çok sarih hatalar yapmıştır. Bundan başka coğrafyadaki göze batan bilgisizliği de eserinin kıymetini azaltmıştır. Bunun içindir ki,

kendisinin en iyi mütercimi Briggs'in yaptığı gibi, onun eserini Hindistan'da müslüman hâkimiyetinin inkişâf ve terakkisinin tam bir tarihi olarak telâkki etmek ihtiyatsızlık olur. Firişte nin 1606'da başlanıp, 1611'de bitirilmiş olan tarihi, bir mukaddime ile, Lâhûr'un gazneli hukümdarlarından, Dehli imparatorlarından, Dakhan, Gucarât, Mâlva, Ḫândeş, Bengâl (Cavnpûr dâhil), Multân, Sind, Kaşmîr ve Malabâr'ın müstakil hukümdar sülâlelerinden ve Hindistan'ın müslüman evliyâsından bahseden 12 fasıl ve bir hâtimeden müteşekkil olup, XVII. asrın başına kadar, Sind'in arap fâtihleri müstesnâ olmak üzere, Hindistan'da müslüman hâkimiyetinin bütün tarihini ihtivâ eder. Firişta kendi zamanına kadar bu mevzûda en etraflı eser yazmış olan Niẓâm al-Dîn Aḥmed'in *Ṭabaḳât-i Akbarî*'sinin tarih ile meşgûl olanların ihtiyaclarına yetişmeyecek kadar kısa ve mücmel olmasından, haklı olarak, şikâyet ederek, Hindistan'da daha önce misli görülmemiş bir eser vücuda getirmiş olmakla iftihar eder. Firişte'nin tarihi (Bombay, 1831; Lucknow, 1281=1865), bir çok noksanlarına rağmen, yalnız mâlûm menbâların mücmel hulâsası olarak değil, asılları kaybolan eserlerden parçaları ihtivâ etmesi itibarı ile de kıymetlidir. Eserin tenkidli bir tercümesi (mevcut ingilizce tercümeleri için bk. Morley, *Catol. Roy. As. Soc.*, s. 67; bunların en iyisi Briggs'inkidir, 4 cild, London, 1829) veya hiç olmazsa metnin ihtimamlı ve ilmî bir tabı henüz vücuda getirilmemiştir.

Bibliyografya: Elliot-Dowson, *History of India*, VI, 532 v.dd.; J. Mohl, *Journal des Savants*, 1840, s. 212 v.dd., 354 v.dd., 392 v.dd.; Rieu, *Catal. of Pers. Mss. Brit. Mus.*, I, 225 v.dd.; Ethé, *Catal. of Pers. Mss. India Office*, s. 113 v.d.; Morley, *ayn. esr.*, s. 63 v.d. (T. W. HAIG.)

FİRİŞTE-OĞLU. FİRİŞTA-ZĀDA (? — 1469), Tireli 'İzz al-Dîn 'Abd al-Laṭîf b. Malak'in kardeşi 'Abd al-Macîd'in unvanıdır. Hanefî âlimlerinin ileri gelenlerinden olup, İbn Malak nâmı ile mârûf bulunan kardeşinden teſrik için dâimâ İbn Firişta (kendi eserlerinde Firişte-oğlu) adı ile zikredilen 'Abd al-Macîd Ḫurûfî [b. bk.] mezhebinin müessisi Faẓl Allâh'ın başlıca tilmizlerinden biridir; 874 (1469)'te ölmüştür. İbn Malak'in, kardeşi olması hasebi ile, hurûfî akîdelerini neşretmesine mümaneat eylemediği Firişte-oğlu (Mecdî, *Tercüme-i şakayık*, s. 67), bu mezhebin akîdeleri hakkında 833 (1430)'te, *'Işḳ-nāma* adı ile türkçe bir eser yazmıştır. Bu mezhep sâliklerince Faẓl Allâh'ın *Cāvidān*'ı ile bir mertebede tutulur. Bundan dolayı o kitaba bu isim de verilir. Firişte-oğlu'nun *Hidāyat-nāme* ismi ile iki türkçe kitabı da vardır. *'Işḳ-nāma* İstanbul'da litografla basılmıştır.

Bibliyografya: İsḥâḳ Efendi, *Kāşif al-asrār*, s. 31, 156; Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*; Cl. Huart, *Textes houroûfis*, s. XIX, XX; G. Jacob, *Derwisch-Orden der Bektaschis*, s. 33, 41, not 2; Edw. G. Browne, *Further notes* (*JRAS*, 1907, s. 535, 544, 558, 570).

FİRİŞTE-ZÂDE. [Bk. FİRİŞTE-OĞLU.]

FİRMÂN. [Bk. FERMÂN.]

FİRŌZEH. [Bk. FİRÛZE.]

FİRŪZ-ĀBĀD. [Bk. FİRÛZ-ÂBÂD.]

FİRÛZ-ÂBÂD. FİRŪZ-ĀBĀD (daha önceleri Pîrūz-ābād „zafer şehri", Muḳaddasî, s. 432), Fârisistan'da Gūr (arapça telâffuzu Cūr) şehrine, bu farsça ismin (*gōr*, *gūr* „mezar") mânasında meymenetsizlik görüldüğü için, Buvayhî 'Aẓud al-Davla tarafından verilmiş olan isimdir. Şehir kurutulan bir bataklık sâhası üzerine Ardaşîr I. tarafından te'sis edilmiş (Yâḳūt, III, 146) ve Şiraz ile Sîrâf kadar büyük olmadığı hâlde, Ardaşîr-Ḫurra eyâletinin merkezi olarak kalmıştı (İṣṭaḫrî, s. 97); çevresi hendekli bir sûr ile tahkim edilmişti; fakat etrafında varoş yoktu (*ayn. esr.*, 116, 124). Burada, Sâsânîler zamanında, bir su hazinesi yanında inşa edilmiş *Būrin* adında bir âteş mâbedi vardı; Muṭahhar b. Ṭâhir al-Maḳdisî orada mecûsîlerin okudukları *patēt* (istiġfar mâhiyetindeki du'a)'i dinlemiştir (*Livre de la Creation*, I, 56, Seybold'un islâhına göre, burada *ḫūz* yerine *cūr* okumak lâzımdır). Şehrin Mihr (Mithra „güneş"), Behrām (Merih), Hormuz (Müşteri) ve Ardaşîr isimlerinde 4 kapısı vardı. Fîrūz-Âbād'ın ortasında, platform şeklinde, büyük bir bina vardı ki, buna müslümanlar, *ṭirbāl* (mâbed), fars. *ivān-vekiyāḫurra* derlerdi; bunun şehrin bânisi tarafından inşa edildiği söylenirdi. Bina, etrafına hâkim olabilmesi için, oldukça yüksek yapılmıştı. Burada suyu yakındaki bir dağ kaynağından gelen bir şadırvan vardı. Bu binanın âsûrîlere âit bir *zikurrat* bakiyesi olması muhtemeldir (Dieulafoy). İṣṭaḫrî zamanında burası hemen tamâmiyle harâbe hâlinde idi.

Fîrūz-Âbād'da gül yağı istihsâl edilerek, şarkın her tarafına gönderilirdi. Gūr, İṣṭaḫr ile birlikte, Fârisistân'ın islâm fütûhatına en son inkıyad eden şehirdir (al-Balāẕorî, s. 315, 389); Gūr ilkin işgâl edilmiş iken, isyan etmiş ve sonra 29 (650) senesinde, Basra vâlisi 'Abd Allâh b. 'Āmir b. Kurayz tarafından, feth edilmiştir.

Bibliyografya: Barbier de Meynard, *Dictionn. géogr. de la Perse*, s. 174 v.dd.;

Nöldeke, *Gesch. der Perser und Araber*, s. 11, not 3; G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 255; P. Schwarz, *Iran im Mittelalter*, II, 56 v.dd.; *Grundriss der iran. Philol.*, II, 516.

(Cl. HUART.)

FÎRÛZÂBÂD. FÎRÛZĀBĀD. Bu isme yukarıdaki maddede bahsedilenden başka yerlerde de tesâdüf olunur. Krş. mad. DEHLÎ. Aynı ismi taşıyan diğer mahaller için krş. Yâḳût ve G. le Strange, *Eastern Caliphate*, fihrist.

FÎRÛZÂBÂDÎ. AL-FÎRÛZĀBĀDÎ, ABU 'L-ṬĀHIR MUḤAMMED B. YA'ḲŪB B. MUḤAMMED B. İBRĀHÎM MACD AL-DÎN AL-ŞÎRĀZÎ AL-ŞĀFI'Î (1329—1414), arap lûgat müellifi. Rebiülâhır yahut cemâziyelâhır 729 (şubat yahut nisan 1329)'da Şîrâz civarında Kāzarûn'da doğmuştur. Bundan dolayı sonraları meşhûr şâfi'î Abü İshaḳ al-Şîrâzi'nin çocuk bırakmadan ölmüş olmasına rağmen, onun sülâlesinden geldiğini söylemekten hoşlanırdı. Sekiz yaşından itibâren Şîrâz'da, sonra Vâsiṭ'ta, 745 (1344)'te Bagdad'da tahsil etmiştir. 750 senesinde, Şam'da Taḳî al-Dîn al-Subkî'nin derslerini tâkip ve Kudüs seyahatinde ona refakat etmiştir. Orada 10 sene müderrislik etmiş, sonra Anadolu'ya ve Kahire'ye kadar uzayan seyahatlerde bulunmuştur. Tercüme-i hâlini yazanlarda bu seyahatlere dâir verdikleri mâlûmat pek farklıdır. En mevsûk sayılan al-Nu'mânî'nin anlattıklarına göre, Fîrûzābâdî 770 (1368) senesinde Mekke'ye gitmiş ve orada 14 sene kadar kalmıştır. Hindistan'a yaptığı seyahat ile Dehli'de 5 sene ikameti de bu müddet içine dâhildir. 794 (1392)'e doğru, sultan Aḥmed b. Uvays'in dâveti üzerine, Bagdad'a gitmiştir. Oradan İran'a geçmiş ve Timur 795 (1393) senesinde Şîrâz'ı aldığı zaman, onun huzurunda itibâr ve iltifata nâil olmuştur. Fakat moğul istilâsı ile tahrip edilen vatanında kalamadığı için, Hormuz'de gemiye binerek, cenûbî Arabistan'a gitmiştir. Tarihî büyük hâdiseler sahnesinden uzaklığından dolayı, orada bir âlimin çalışmaları için lâzım olan sukûna kavuşacaktı. Rebiülevvel 796 (kânun II. 1394)'da muvasalatı üzerine, sultan al-Malik al-Aşraf onu Ta'izz'e çağırmış ve Fîrûzābâdî orada 14 ay kalmıştır. 1 zilhicce 797 (17 eylûl 1395)'de Yemen'in baş-kadısı tâyin edilmiş ve sultanın bir kızı ile evlenmiştir. Ondan sonra kendisinin halîfe Abū Bakr'in sülâlesinden olduğunu iddia etmiştir. 802 (1400) senesinde tekrar hacca gitmiş ve Mekke'deki evinde üç kürsülü bir mâlikî medresesi kurmuştur. Bunu müteâkip, kendisi Medine'de bulunduğu sırada, 803 (1401) senesinde kayın pederi vefat etmiştir. Fîrûzābâdî 805 ramazanında (nisan 1403), ikinci defa olarak, Mekke'ye gitmiş; fakat orada çok kalmadan, Zabîd'e dönmüş ve 12 (başkalarına göre 20) şevvâl 817 (26 kânun I. 1414) salı günü orada vefat etmiştir. En büyük eseri *Ḳāmūs*, lûgatçe pek zengin olmakla berâber, intikâdî bir görüşten mahrum ve izahları çok muhtasar bulunmasına rağmen, bütün islâm âleminde, klâsik sayılır; Fîrûzābâdî bu kamusu kendisin sonradan kaybolan *al-Lāmi' al-mu'lam al-'ucāb al-cāmi' bayn al-muḥkam* (İbn Sîda'nın) *va 'l-'ubāb* (Şağānî'nin) isimli 60 (başkalarına göre, 100) cildlik eserinden telhis etmiş; fakat kont Landberg'in fikrine göre, *Ḳāmūs*'a cenûbî Arabistan lehçelerinden alınmış bir çok kelimeleri de idhâl eylemiştir. *Ḳāmūs*, Kalküte 1817, 1270, Bombay 1884, 1272, Lucknow 1885, Bulak 1274, 1289, 1301—1303 ve Kahire 1281, 1319'da basılmıştır. 'Abd al-Raḥîm tarafından, farsça işlenmiş olan bir nüshası, *Muntaha 'l-arab fî luġāt al-'arab* adı ile, 1841'de Kalküte'de intişar etmiştir (Muḥammed Ḥabîb Allāh'ın *al-Ḳābūs*'u için bk. *Catalogue of the pers. Mss. in the Brit. Mus.*, n. 1016/1017). Âsım Efendi'nin türkçe bir tercümesi *al-Ūḳiyānūs al-basīṭ fî tarcamat al-ḳāmūs al-muḥīṭ*, arapça metin ile birlikte, İstanbul, 1230'da ve yalnız olarak, Bulak, 1250'de, bir çok defalar İstanbul'da, en son 1304'te, basılmıştır. Şerhleri arasında en mufassalı Sayyid Murtażā al-Zabîdî (ölm. 1205 = 1791)'nin *Tāc al-'arūs*'udur; 10 cild, Bulak, 1307/1308. Fāris al-Şidyāḳ tarafından, *al-Cāsūs 'ala 'l-Ḳāmūs* ismi ile, bir tenkidi neşredilmiştir (İstanbul, 1299). Fîrûzābâdî'nin, içlerinde en mühimi belki *al-Bulġa fî tārīḫ a'immat al-luġa* (bk. Ahlwardt, *Verzeichnis der ar. Hdss. der Kgl. Bibliothek zu Berlin*, nr. 10060) olan diğer eserlerinden şunlar basılmıştır: *Kitāb taḫbīr al-muvaṣṣin fîmā yuḳāl bi 'l-sîn va 'l-şîn*; *s* veya *ş* ile yazılması câiz ve müsâvî olan arapça kelimelerin lûgatçesi (Cezayir, 1909) ve aslen farsça yazdığı *Sifr al-sa'āda*, Peygamberin hayatından alınmış kıssalar (bk. Pertsch, *Die pers. Hdss. der herz. Bibliothek zu Gotha*, n. 33); bunlar 804 (1401) senesinde, Abu 'l-Cūd Muḥammed b. Maḥmūd al-Maḥzūmî al-Miṣrî tarafından, arapçaya tercüme edilmiştir ve hâşiyesinde Valî Allāh b. 'Abd al-Raḥîm'in *al-Fawz al-kabīr ma'a fatḥ al-ḫabīr fî uṣūl al-tafsīr*'i ile birlikte, Kahire'de basılmıştır (Catalogue de Goeje, nr. 2827).

Bibliyografya: al-Nu'mânî, *al-Rawż al-'āṭir*, cod. Wetzstein, II, 289 (Ahlwardt, *ayn. esr.*, nr. 9886), var. 218v; Taşköprî-zâde, *al-Şaḳā'iḳ al-Nu'māniya* (İbn Ḫallikān kenârında, Bulak, 1299), I, 92; Suyūṭî, *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 117; Wüs-

tenfeld, *Geschichtsschreiber der Araber*, nr. 464; Brockelmann, *GAL*, II, 181; *Suppl.*, I, 158, 161, 509; II, 9,234. (C. BROCKELMANN.)

FÎRÛZE. FÎRÛZEH, arap. *al-fîrûzac*, fîrûze taşı (turquoise), açık yeşil veya „dağ yeşili" ile gök mâvisi arasında ve bal-mumu parlaklığında mârûf kıymetli taş; hidratlı alümin fosfatı ile nisbeti az olmakla berâber, terkibinde esâslı unsurlar olan bakır ve demirden teşekkül etmiştir. Fîrûzelerin rengi hepsinde sâbit değildir ve rengin bilhassa terden müteessir olduğu söylenir. Zînet taşı olarak, fîrûze hemen dâimâ kaboşon (caboehon) tarzında, yâni muhaddep satıhlı olarak, yontulur; yalnız yazı hâk edilen taşların yüzleri düz kesilir. İşe yarar taşların çıktığı yerler mahdutlur; fîrûze, bütün tarih boyunca, hep oralardan çıkarılmıştır. Mısır hükümdarları Sina yarım adasında fîrûze mâdenleri işletirlerdi. Bu mâdenler 1845 'te, major Macdonald tarafından, Vâdî Maġâra 'de ve civarında bulunmuş ve senelerce, onun tarafından, yeniden işletilmiştir. Mâdenlerin hiyeroglif kitâbeleri, H. Brugsch 'a göre, üçüncü sülâleye mensûp kıral Snefru 'dan Ramses II. zamanına kadar varır. Brugsch 'a nazaran, *mafkat* kelimesi bu mâdene delâlet eder. Büyük İskender 'den romalılara kadar olan devirde bu mâdenlerden bahsedildiğine rastlanmıyor. Hâlbuki Plinius, Karmania (bugünkü İran 'ın Kerman ve Lâristan havâlisi) 'da, *callais* adında, bir taş çıkarıldığından bahsetmekte ve çıkarma ameliyesi hakkında hayret verici mâlûmat serdettikten sonra, bu taşın evsâfını anlatmaktadır ki, söyledikleri ancak fîrûzeye uyabilir; çünkü *callais* 'in, zeytin yağı ve merhemlerin te'siri ile, rengini kaybettiğinden bahsediyor ki, bu ifâde al-Kindî 'nin *fîrûzac* hakkında verdiği mâlûmatta ve mâden ilmine dâir bütün muahhar eserlerde görülüyor. Sâsânîler zamanında ve daha önceleri, Nîşâpûr 'a yakın mâdenlerden fîrûze çıkarılmış olduğu şüphesiz gibidir. Tîfâşî 'nin anlattığına göre, İran hükümdarları boyun ve ellerini bu taşlar ile tezyin ederlermiş, çünkü bu taş karada ve denizde ölüm tehlikesini önceden belirtirmiş; fakat fîrûzenin hükümdarlık şânına nakise verdiği fikrine ekseriyetle tesâdüf olunuyor. Fîrûsenin terkibinde bakır bulunduğu ve bakır mâdenlerine yakın yerlerde teşekkül ettiği kabûl olunuyordu. Fîrûzeler renlerine (gök mâvisi, süt mâvisi, yeşil, benekli) göre, nevilere ayrılır. *Büsḥâḳî* (yâni *Abû Isḥâḳî*) ve *azharî* denilen gök mâvisi renginde olanı, en iyi mâvi sayılır. İri parçalar çok nâdir ve bundan dolayı pahalıdır; küçükler ise, pek mebzûldür. En iyi parçalar, aşağıda söylenen te'sirler hâric olmak üzere, renkleri sâbit olanlardır; bir çoğu 10—20 sene rengini tamâmiyle kaybeder ve bu hâle uğrayan taşlara ölü taş denilir. Mamafih fîrûzelerin hepsi renkçe az-çok değişikliğe uğrar; hava açık olduğu zaman — parlak ve kapalı iken — donuk görünürler; üstünde taşıyan kimselerin sıhhat hâllerine göre, ter, zeytin yağı veya misk te'siri ile, renkleri değişir; fakat iç yağı eski rengini iâde eder.

Fîrûze dâhilen kullanılırsa, zehir te'siri gösterir; göz ilâcı olarak, nazara berraklık verir; nazarı fîrûze üzerine tesbit ederek, bir müddet bakmak da bu neticeyi verir. Altın (lâciverd taşına yaptığının zıddına olarak) fîrûzenin güzelliğini azaltır; bunun sebebi, her hâlde, fîrûzenin yeşilimsi mâvî renginin altının sarısına, lâciverd taşının koyu mâvî renginden daha az uygun düşmesidir.

Akfânî fîrûzenin ismini „zafer taşı" diye izah ediyor; taşa *ḥacar al-ġalaba* adını vermesi bundandır. *Fîrûzac* kelimesi orta çağların lâtince tercümelerine, bir çok değişiklikler ile (*farasquin*, *febrognug*, *peruzegi* v. b.) geçmiştir; fakat bunların hiç biri için *turqouise* isminin aslıdır denilemez. Çünkü XIII. asırdan itibâren *tureoys*, *turquesa* ve *turquesia* isimleri ile de karşılaşıyoruz ki, bu yeni tesmiyenin taşın çıktığı yer olan eski türk vatanının isminden ileri gelmiş olduğu sıhhatle farzolunabilir. Msl. Arnoldus Saxo şöyle yazıyor: „Tureoys... dictus regione Turkya, in qua nascitur" („Tureoys... neş'et ettiği Türkiye memleketine izafetle"). Bu ismin yalnız Venedik ile Türkiye arasındaki ticârî münâsebetler dolayısı ile ortaya çıkmış olmadığı şüphesizdir.

Horasan 'da Meşhed civarındaki İran fîrûze mâdenleri hakkında, 1880 ile 1890 arasında, havâlinin vâlisi ve mâdenlerin işletme müdürü olan general Cl. Houtum Schindler mufassal mâlûmat vermiştir. Bu mâlûmat Bauer 'ın *Edelsteinkunde* (2. tab., s. 490 v.d.) 'sinde tekrar edilmiştir. Çıkarılan taşlar ekseriyetle hemen orada, *kaboşon* tarzında, kabaca yontularak, köyün ileri gelenleri tarafından Meşhed 'e götürülür. Fîrûzeler, kamış çubuklarına kara sakız ile yapıştırılır ve çubuklar, demet-demet bağlanarak, ekseriya Buhara tâcirleri vasıtası ile, Meşhed 'den Nijniy-Novgorod veya Moskova 'ya götürülür ve oradan da bütün dünyaya yayılır. Bu „saâdet taşlarının" çoğu Meşhed 'de hacılara satılır. Nîşâpûr 'da fîrûze nâdir görülür. Bir çoğu da, Yezd yolu ile, Bagdad 'a ve İstanbul 'a gönderilir. İhracat senevî 11.000—16.500 altın lira arasında oynar ki, bu mikdar bütün istihsâlin 1/3 ne tekâbül ettiği zannolunur.

H. Brugsch 'un söylediğine bakılırsa, hediye olarak verilmiş bir taşın renk değişlirmesi, hediyeyi verenin dostluğunun artış veya eksili-

şine delâlet ettiğine hâlâ inanılıyormuş. Evvelce kola takılan sathı altın yazılar ve arabsekler ile bezenmiş dört köşe ve düz yontulmuş, büyük taşlar bugün artık o kadar makbûl değildir. Fîrûze yüzük taşları, dâimâ gümüş veya kalaydan çerçeveye oturtulur; altın çerçeve aslâ kullanılmaz; Brugsch bunu islâmiyetin bu kıymetli mâdeni üstte taşımağı men'etmesi ile yahut altının şeytanî hassası hakkındaki eski bir itikat ile münâsebetli telâkki ediyor. Fakat hiç bir müellifte böyle bir nehyiden bahsedilmediği için, ben bu keyfiyeti, yukarıda da işâret edildiği gibi, daha ziyâde zevk telâkkisine atfediyorum; nitekim elmas da yalnız gümüş çerçeveye oturtulur.

Bibliyografya: *Das Steinbuch des Aristoteles* (nşr. Ruska), s. 151; al-Kindî (E. Wiedemann, *Zur Mineralogie bei den Arabern*; *Arch. f. d. Gesch. d. Naturw.*, I, 1909, s. 210); Tîfâşî, *Azhâr al-afkâr* (trc. Reineri Biscia, 2. tab., s. 70 v.dd.); Akfânî, *Nuḫab al-ẕaḫâ'ir* (*Maşrik*, 1908, XI, 761); Muḥammed b. Manşûr, *Cevâhir-nâmeh* (trc. F. v. Hammer-Purgstall, *Fundgruben d. Orients*, VI, 133); Ḳazvînî (nşr. Wüstenfeld), I, 232; Dimişkî (nşr. Mehren), s. 68; İbn al-Bayṭâr (trc. v. Leclerc, *Notices et extr.*, XXVI, s. 50); Clément-Mullet, *Essai sur la min. arabe* (*JA*, seri IV, 11, s. 150 v.d.); Boetius de Boodt, *Gemmarum et Lapidum historia* (1609), s. 134 v.d.; H. Brugsch, *Wanderung nach den Türkis-Minen und der Sinai-Halbisel* (1866), s. 66 v.d.; H. Brugsch, *Reise der k. preuss. Gesandtschaft nach Persien 1860 und 1861*, II., 77; W. Fl. Petrie, *Researches in Sinai* (1906), s. 41 v. b.; Bauer, *Edelsteinkunde*, 2. tab., s. 386—495; H. Führer, *Lithotherapie*, s. 138. (J. RUSKA.)

FÎRÛZKÖH. [Bk. FÎRÛZKÛH.]

FÎRÛZKÛH. FÎRÛZKÛH (FÊRÖZKÖH veya PÊRÖZKÖH), bugünkü Efganistan'da, vaktiyle Ġūr dağları ve şimdi Hazâra dağları denilen dağlık sâhada, XII. asırda te'sis edilmiş müstahkem bir şehirdir ki, kuruluşundan Ġūrlular [b. bk.] sülâlesinin yıkılışına kadar, burada kurulan her devletin payitahtı olmuş ve saltanat âilesinin reisi addedilen büyük hükümdar, ekseriyetle, burada oturmuştur. Vaktiyle Varşada adını taşıyan bu vilâyet, babasının ölümü üzerine tahta geçen sultan Sūrî tarafından, kardeşi Ḳuṭb al-Dîn Muḥammed b. 'İzz al-Dîn Ḥusayn 'e verilmiş ve o da, intihap ettiği münâsip bir mevkide, Fîrūzkūh şehrini ve kalesini inşa ettirerek, burayı kendisine payitaht yapmıştı (*Ṭabaḳât-i Nâṣirî*, s. 48). Malik al-Cibâl lekabı ile mârûf olan ve kardeşleri ile kendi arasında çıkan mücâdeleler neticesinde, Gazne'ye iltica ederek, orada Bahrâm Şâh tarafından öldürülen bu hükümdardan soura, kardeşi Bahâ' al-Dîn Sâm (544=1149) da Fîrūzkūh'ta tahta çıkarak, şehrin ve kalenin inşaatını tamamladı (*ayn. esr.*, s. 49).

Sultan Sūrî'nin ölümünü müteâkip, kardeşlerinin en büyüğü olmak itibârı ile, devletin büyük hükümdarı sayılan Bahâ' al-Dîn Sâm'dan sonra, bu sülâleden muhtelif hükümdarlar Fîrūzkūh'ta tahta çıkmışlar ve şehrin imârına çalışmışlarsa da, en mühim imâr hareketi Mu'izz al-Dîn Muḥammed b. Sâm zamanında olmuş ve Fîrūzkūh'taki umûmî binalar o devirdeki Hind fütûhâtı esnâsında elde edilen ganîmetler ile süslenmiştir. Yazın Zamîndâvar'de oturan Ġūrlu hükümdarları, Fîrūzkūh'ta bilhassa kış mevsimini geçirirlerdi. Buradaki binalardan mescid-i câmiin bir sel ile harap olduğunu, burayı çok iyi bilen *Ṭabaḳât-i Nâṣirî* müellifi söylediği gibi, „Sultan köşkü" nâmı ile mârûf olan kasrı da, muhteşem revakları ve şerefeleri ile, hiç bir yerde eşine tesâdüf edilmeyen muazzam bir âbide olarak tavsif etmektedir. Çok yüksek olan bu kasrın tepesinde altından 5 büyük murassâ küre ve yine altından 2 büyük hümâ mevcûd idi ki, bunlar Mu'izz al-Dîn'in Hind fütûhâtında elde edilen ganîmetlerden idi. Mescid-i câmide de böyle bir takım ganîmet mahsûlleri mevcut olduğunu yine aynı kaynaktan öğrenmekteyiz (*ayn. esr.*, s. 91).

Sultan Ġiyâṣ al-Dîn'in ölümünü müteâkip, 602 (1205/1206)'de Fîrūzkūh'a hâkim olan emîr Maḥmūd, bâzı mücâdelelerde bulunmakla berâber, Ḫvârizmşâhların gittikçe artan nufuzuna karşı mukavemet edemeyeceğini ve rakiplerine karşı gelemeyeceğini anlayarak, 603'te Ḫvârizmşâh Muḥammed'in metbûluğunu kabûl etti. Kardeşi Ḫvârizmşâh Muḥammed ile arası bozulan Tâc al-Dîn 'Alî-Şâh, Fîrūzkūh'a iltica ederek, Maḥmūd'un himâyesine sığınmak istedi ise de, Ḫvârizmşâh'ın talebi üzerine, hapsedildi; fakat bundan müteessir olan 'Alî-Şâh mensûplarından biri Maḥmūd'u öldürmeğe muvaffak oldu (7 safer 607). Müverrih Cuvaynî, ileri gelen ricâlin tensibi ile, Tâc al-Dîn 'Alî-Şâh'ın 609 (1212)'da Fîrūzkūh tahtına çıkarılarak, bunun Ḫvârizmşâh tasvibine arzedildiğini, onun da gûyâ bunu tensîp eder gibi görünerek, 610'da Muḥammed Başîr isimli bir adamı ile, hil'at ve fermân gönderdiğini ve bu vâsıta ile onu öldürttüğünü kaydeder (*Târîḫ-i Cihângüşâ*, II, 62, 65, 84 v.d.). *Ṭabaḳât-i Nâṣirî* müellifine göre, Fîrūzkūh'ta 'Alî-Şâh'ın hapisten çıkarılması, Maḥmūd'un ölümünden sonraki dâhilî mücâdeleler esnâsında, Ḫvârizmşâh tarafından gönderilen orduya karşı müdâ-

faa tedbirleri alındığı sırada olmuş, fakat bu ordu 607'de şehri zaptederek, Muḥammed Sām hânedanına nihâyet vermiş ve 'Alī-Şāh da bu sırada Gazne tarafına kaçmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, 'Alī-Şāh'ın, tekrar Fīrūzkūh'a dönerek, tahta çıkması ve öldürülmesi bundan sonradır. Maḥmūd'un ölümünden sonra, yine Ḫvārizmşāh Muḥammed'in yardımı iie, 'Alā' al-Dīn b. Ḥusayn Fīrūzkūh tahtına çıkarak, 4 yıl kadar saltanat sürdükten sonra, Gazne'deki türk emîrleri ile yaptığı bir harpte öldü; 611'de tahta çıkan ve yine Ḫvārizmşāhların himâyesi altında Fīrūzkūh'un son Gūrlu hukümdarı olan Sultan 'Alā' al-Dīn Muḥammed, bu şehri 612'de Ḫvārizmşāh Muḥammed'in adamlarına teslim ederek, Ḫvārizm'e gitmiş ve orada ölmüştür (*Ṭabaḳāt-i Nāṣiri*, Kalkütte, 1864, bilhassa s. 93, 97—100). Artık bundan sonra doğrudan-doğruya Ḫvārizmşāhlar imparatorluğu içine giren ve Calāl al-Dīn Mangūbardī'nin idâresi sâhasına dâhil olan Fīrūzkūh, 617 (1220)'de moğulların hücumuna uğradı. 20 günden fazla devam eden bir mücâdeleden sonra, moğullar geri çekildiler. Lâkin şehir halkı, kale kumandanı Mubāriz al-Dīn Şīrāzī'ye isyan ederek, onu yukarı kaleye çekilmeğe mecbûr ettiler. Bu kale, şehrin şimâl-i şarkîsinde ve yüksek bir tepe üzerinde idi ki, sâdece Gūrlular devrinden kalma büyük bir kasrı ihtivâ ediyordu. Buraya hayvanların çıkmasına imkân verecek bir yol dahi yoktu. Fakat Mubāriz al-Dīn Şīrāzī, her türlü ihtimâllere karşı, bütün Fīrūzkūh istihkâmlarını yeni baştan tâmir ve tensik ettiği sırada, bu yukarı kaleyi de tahkim etmiş, etrafına sûrlar çevirtmiş, yüklü develerin buraya çıkmasına imkân verecek yollar yaptırmış ve burada 1000 kişilik bir kuvvetin sığınmasını te'min edecek tertibat vücuda getirmişti. Fīrūzkūh halkı, Mubāriz al-Dīn ile mücâdeleye girişip, onu yukarı kaleye çekilmeğe mecbûr ettikten sonra, Malik Ḳuṭb al-Dīn Ḥasan'a mektûp yazarak, onu dâvet etti. O da askerî ile berâber buraya gelerek, amcasının oğlu Malik 'Imād al-Dīn Zangī'yi Fīrūzkūh müdâfaasına memur eyledi (618 = 1221). Lâkin Ögedey kumandasında Gazne'den Gūr mıntakasına gelen moğul ordusuna mensûp bir kuvvet, buraya şiddetle hücûm ederek, yalnız 'Imād al-Dīn'i ve askerlerini değil, müdâfaaya iştirâk eden bütün şehir halkını imha ve şehri tahrip etti. Yukarı kaleden kaçmağa muvaffak olan Mubāriz al-Dīn ve maiyeti de, Herat'a doğru çekilirken, imha edildiler (619 = 1222; *Ṭabaḳāt-i Nāṣiri*, s. 361). Fīrūzkūh mıntakası, bundan sonra, Gūrlu sülâlesi ile münâsebeti olan ve moğulların hâkimiyetini tanıyan Kert [b. bk.] hânedanından Malik Rukn al-Dīn'in ve onun 643 (1245)'te ölümünden sonra da, kızının oğlu Şams al-Dīn Kert'in eline geçmiş ve bunun idâresi 648 (1250)'de, Mengü Kagan tarafından, resmen tasdik edilmiştir ('Abbās İḳbāl, *Tārīḫ-i mufaṣṣal-i Īrān*, s. 368 v.d.).

Kuruluşundan tahribine kadar hemen-hemen bir asırlık hayata mâlik olan Fīrūzkūh'un, Gūrlular saltanatının parlak günlerinde, bilhassa Hindistan seferlerinde, ele geçirilen ganîmetler ile, oldukça süslenip genişletildiği anlaşılıyor. Payitaht olmak itibârı ile, devletin büyük ricâli ve merkezî idâre mensûpları burada oturuyorlardı. Bunlar arasında kıymetli âlim, şâir ve münşiler bulunduğunu, şiire ve san'ata kıymet veren ve hattâ içlerinden şâirler yetişen Gūrlu sultanlarının bu fikrî ve edebî inkişâfı teşvik ettiklerini biliyoruz. *Lubāb al-albāb* müellifi 'Avfī [b. bk.], Fīrūzkūh'un bu devirde „fadılların ve şâirlerin merkezi" olduğunu ehemmiyetle kaydederek, buna âit mühim tafsilât vermektedir. Msl. sultan Ġiyāṯ al-Dīn Muḥammed b. Sām zamanında divan-ı inşânın başında bulunan Farīd Kāfī, Faḫr al-Dīn Mubārakşāh al-Marv nl-Rūdī (bu mühim şahsiyet hakkında tafsilât için bk. Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 123—155) gibi, mühim şahsiyetler bu arada zikrolunabilir.

Müstahkem kaleleri kökünden kazımak ve en ufak bir mukavemet karşısında halkı kılıçtan geçirmek siyâsetini, muttarit bir şekilde, tâkip eden moğul seli geçtikten sonra, Fīrūzkūh kalesinin adına artık tesâdüf edilmiyor. Bugün mevkii bile kat'î olarak tâyin edilemeyen bu müstahkem şehrin tarihî topografyası hakkında sarih bir şey söylemek imkânsızdır. Yalnız tarihî kaynaklardan ve bilhassa *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*'den istidlâl edilebildiğine göre, şehir çok kuvvetli tahkimat ile himâye olunmakta idi. İçinde büyük ve debdebeli ziyâfetler verildiğini bildiğimiz „Sultan köşkünün" hindli mimarlar tarafından ve Hind-Gazne binalarının üslûbuna göre, yapıldığı tahmin olunabilir.

Bir zamanlar oldukça kuvvetli ve zengin bir devletin payitahtı olan bu şehrin, hukümdarın maiyeti erkânını, saltanat âilesi mensûplarını, türk ve Gūrlulardan mürekkep hassa kuvvetini, büyük ricâlin maiyetindeki husûsî askerî kıt'aları ve nihâyet asıl kale muhâfızlarını içinde barındırdığı göz önüne alınırsa, büyüklüğü hakkında bir fikir edinmek kabildir. Şehrin bu sıralarda, asıl kale sûrlarının dışarısına doğru genişlediği de, haklı olarak, düşünülebilir. Yukarı kale hakkında bir az evvel verilen tafsilât, burasının daha ziyâde Ḫvārizmşāhlar devrinde, moğul hücumlarına mukave-

met maksadı ile, esaslı surette tahkim edildiğini anlatmaktadır.

Fîrûzkûh 'un mevkii henüz, kat'î olarak, tesbit edilememiştir. Kalenin bir nehir kenârında olduğu tarihî kaynaklardan anlaşılıyorsa da, bunun yukarı Murġâb mı, yoksa yukarı Harî-rûd mu yahut bunun muhtelif kollarından biri mi olduğu mâlûm değildir. *Ṭabaḳât-i Nâṣirî* mütercimi Raverty bu son fikre mütemâyil ise de, 1884/1885 'te buralarda bir tetkik seyahati yapan Holdich bu vâdilerde böyle bir harâbe bulunmadığını görmüş ve eski Fîrûzkûh 'un mevkiini, olsa-olsa, Farâh-rûd 'un bir kolu üzerindeki Tayvâra harâbelerinin bulunduğu geniş sâhada aramak icap ettiğini ileri sürmüş ve bu fikir Longworth Dames tarafından da kabûl edilmiştir. Buraya bugün dahi Ġûr namı verilmektedir ve Fîrûzkûhî namını taşıyan bir kabîle hâlâ Murġâb vâdisinde yaşamaktadır. Bu son müellif, bu göçebe kabîlenin yaşadığı sâhaya göre, eski Fîrûzkûh 'un mevkii hakkında bir istidlâlde bulunmak câiz olmadığını söylüyor ki, çok doğrudur. Esâsen W. Barthold böyle bir mutâleaya kapılmanın tamâmiyle yanlış olacağını, çünkü bu Fîrûzkûhî kabîlesinin, bir az aşağıda hakkında tafsilât vereceğimiz şimâlî İran 'daki Fîrûzkûh adlı kalenin 1404 'te Timur tarafından zaptını müteâkip, oradan Herat 'a nakledilen kale muhafızlarının torunları sayılmaları icap edeceğini, daha evvelce meydana koymuştu (*İran 'ın tarihî coğrafyası*, fars. trc. Ḥamza Sardâdvar, Tahran, 1308 h.ş., s. 133). Bugün Tayvâra sâhasında Taymânî kabîlesi yaşamaktadır. Burasının Herat, Farâh ve yukarı Harî-rûd vâdisi ile münâsebetlerini kolaylaştıran tabi'î yollara mâlik olması, eski Fîrûzkûh 'un mevkiini burada aramak icap ettiği hakkında kuvvetli bir sebeptir. Abu 'l-Fidâ' 'nın, İbn Sa'îd 'in verdiği mâlûmata dayanarak, Fîrûzkûh 'u üçüncü iklimde ve 89° 40' tûl ve 31° arz dâiresinde göstermesi, şehrin bugüukü mevkiini tâyin hususunda, müsbet bir kıymet ifâde etmemektedir.

Bibliyografya: Met'nde gösterilenlerden başka bk. Muḥammed 'Avfî, *Lubâb al-albâb* (nşr. Browne); S. Guyard, *Géographie d'Abulféda* (Paris, 1883), II, 2. kısım, s. 202; Ḥamd Allâh Mustavfî, *Nuzhat al-ḳulûb* ve Yâḳût, *Mu'cam al-buldân* (bu eserlerde verilen mâlûmat ehemmiyetsizdir). — Şehrin bugünkü mevkii hakkında bk. Holdich, *The Gates of India* (London, 1910). — Fîrûzkûhî kabîlesi hakkında daha fazla mâlûmat ve bibliyografya için bk. Gunnard Jarring, *On the distribution of Turk. tribes in Afghanistan* (Lund, 1939), s. 61, 65, 79 v.d. (Lund üniversitesi neşriyatından). (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

FÎRÛZKÛH. FÎRÛZKÛH, Yâḳût 'un ifâdesine göre, Taberistan 'da Demâvend civarında bir kalenin adıdır ki, Vîme adlı küçük bir kasabaya hâkimdir ve bu kasaba müellif tarafından ziyâret edilmiştir (*Mu'cam al-buldân*, III, 930). Hâlbuki Vîme, Fîrûzkûh civarında bir yerin adı olup, XIV. asırda hâlâ mevcut idi (Ẓahîr al-Dîn Mar'aşî, *Târîḫ-i Ṭabaristân va Rûyân va Mâzandarân*, nşr. Dorn, Petersburg, 1850, s. 338). Ḥamd Allâh Mustavfî, bu kalenin ortasında bulunduğu ovanın ziraate müsâit olup, iyi hâsılât verdiğini, lâkin havası sert olduğu cihetle, ağaç yetişmediğini ve kale ile aynı isimdeki küçük kasabanın önünden Ḥvâr suyunun geçtiğini söyler (*Nuzhat al-ḳulûb*, metin, *GMNS*, I, 161).

Eski Rey (şimdiki Tahran) sâhasından Mâzenderân 'a giden en müsâit ve tabi'î yol üzerindeki Fîrûzkûh yaylasına hâkim olan bu kale hakkında, coğrafî kaynaklardan ziyâde, tarihî kaynaklarda ehemmiyetli mâlûmata tesâdüf edilir. Daha İbn al-Cavzî 'nin *Mir'ât al-zamân* 'ı gibi, XII. asır eserlerinde ismine rastlanan bu kalenin ne zaman yapıldığı hakkında kat'î bir şey söylenemezse de, coğrafî mevkii ve topografik vaziyeti göz önüne alınınca, belki de daha eski asırlara ircâı kabil görülür. Eğer Casanova 'nın, ilk Bâvendîlerin payitahtı olan Firim şehrinin sonraki Fîrûzkûh olması icâp ettiği hakkındaki mutâleası doğru olsa idi (E. G., *Les ispehbed de Firim*, *A volume of Oriental Studies. Presented to E. G. Browne*, s. 111—126), buna kolayca hükmolunabilirdi. Lâkin bunun yanlışlığı, kat'î surette, sâbit olmuştur (Mirzâ Muḥammed Ḳazvînî, *Cihânguşâ-i Cuvaynî*, III, hâşiyeler kısmı, s. 381 v.d.).

Bâvendîlerden [b. bk.] Şâh Ġâzî lekabı ile mârûf Rustam (534—558 = 1139—1163) 'in, Selçuklu imparatoru Sencer 'in oğuzlar elinde esir bulunduğu sıralarda, bu kaleyi zaptettiği düşünülürse, belki de Selçuklulardan evvel mevcut olduğu tahmin edilebilir. Mamafih kalenin, bilhassa XII. asırdan başlayarak, ehemmiyet kazandığı anlaşılıyor. Yine bu sülâleden Ḫvârizmşâh Tökiş 'in damadı Ḥusâm al-Davla Ardaşîr (567—602 = 1171—1206) zamanında, Fîrûzkûh 'un ona âit olduğunu görüyoruz (Ẓahîr al-Dîn Mar'aşî, *ayn. esr.*, s. 242, 245, 252). Ḫvârizmşâh Tökiş 'in 574 (1178) 'te, Irak emîri Miyâcik 'ı tenkil maksadı ile, yaptığı sefer sırasında, bu emîrin türlü hiyleler ile kaleyi elde ederek, hazinesi ve âilesi ile berâber, oraya sığındığını, lâkin arkasından yetişen Ḫvârizmşâh kuvvetlerinin kaleyi, muhasara ve manclnıklar ile tazyik ederek, zaptettiklerini ve esir edilen Miyâcik 'ın da Kazvin 'e Tökiş 'in yanına getirildiğini biliyoruz (*Cihânguşâ-i Cu-*

vaynî, II, 41 v.d.). Ẓahîr al-Dîn, Tökiş 'in, 587 (1191) 'den bir kaç yıl sonra, Fîrûzkûh 'u, harp etmeden, teslim aldığını, fakat ölümünü müteâkip, Ḥisâm al-Davla 'nın, civardaki sâir bâzı kaleler ile berâber, burayı tekrar ele geçirmeğe muvaffak olduğunu ve hattâ bunun yeni Ḫvârizmşâh Muḥammed tarafından da tasdik edildiğini kaydediyor (*ayn. esr.*, s. 263).

Ḫvârizmşâh Muḥammed tarafından Irak vâliliğine tâyin edilmiş olan şehzâde Rukn al-Dîn Gûr-Sançtı 'nın, moğul hücûmu karşısında, bu kaleye iltica ederek, 5—6 ay kadar süren bir muhasaradan sonra, esir edildiğini ve bütün kale muhafızları ve kasaba halkı ile berâber, öldürüldüğü mâlûmdur (*Cihânguşâ-i Cuvaynî*, II, 210). Fakat moğullar bu kuvvetli kaleyi büs-bütün tahribe muvaffak olamadıklarından, sonradan Calâl al-Dîn Ḫvârizmşâh 'ın burayı tekrar ele geçirerek, tahkim ettiğini, buraya, Amîn al-Dîn lekaplı bir kumandan maiyetinde, bir askerî kıt'a koyduğunu, hattâ bu kuvvetin Kehistân 'dan Alamut 'a gönderilen 15.000 dinarı ele geçirdiklerini biliyoruz (Nasavî, *Sîrat al-Sulṭân Calâl al-Dîn*, nşr. Houdas, s. 213; frns. trc. s. 306). Calâl al-Dîn 'in ölümünden sonra, İsmailîlerin eline geçen bu kale, Hulagu 'nun İran seferi esnâsında, sâir İsmailî kaleleri gibi, tahrip edilmiştir (*Cihânguşâ-i Cuvaynî*, III, 108). İlhanlılar devrinde, bir taraftan işlek bir yol üzerinde bulunması ve diğer taraftan Demâvend 'de yaylaya çıkan hukümdarlar için bir menzil teşkil etmesi itibârı ile, Fîrûzkûh 'un adı sık-sık geçerse de (msl. *Târîḫ-i Mubârak Ġazânî*, nşr. K. Jahn, *GMNS*, XIV, index.), kalenin yeniden tâmir edildiğine dâir bir kayda tesâdüf edilmez. Abû Sa'îd 'in ölümünden sonra, İlhanlılar imparatorluğunun dâhilî mücâdelelerle zâfa düşmesi ve yer-yer mahallî beyliklerin kurulması, her hâlde, Fîrûzkûh 'un yeniden tâmir ve tahkim edilerek, eski askerî ehemmiyetini kazanmasına sebep oldu. Fîrûzkûh tekrar Mâzenderân hâkimlerinin eline geçti. Emîr Afrâsyâb 'ın Malik Faḫr al-Dîn Ḥasan 'ı öldürüp, yerine geçmesi üzerine, Fîrûzkûh muhafızı Kiyâ Calâl ona ilaatten istinkâf etti. Afrâsyâb, ordusu ile, bir kaç kere kale önüne gelerek, haltâ bir defa Vîme mevkiinde, Calâl 'i mağlûp etti ise de, kaleyi almağa muvaffak olamadı (Ẓahîr al-Dîn Mar'aşî, *ayn. esr.*, 331—377). Emîr Afrâsyâb, 760 (1359) 'ta Sayyid Ḳivâm al-Dîn müridleri tarafından öldürülerek, Mâzenderân Ḳivâm al-Dîn ve çocuklarının hâkimiyeti altına girdikten sonra, onlar bu mühim askerî mevkii ele geçirmeğe çalıştılar. Bir kaç neticesiz teşebbüsten sonra, bizzat Ḳivâm al-Dîn 'in de iştirâk ettiği bir sefer neticesinde, Kiyâ Calâl kendisi ile maiyetinin ve halkın mal ve canları masûn kalmak şartı ile, kaleyi teslim etti ki, bunun 776—778 (1374—1377) seneleri arasında olması icâp eder (*ayn. esr.*, s. 381—388). Tuga Timur Han ümerasından olup, serbedârların [b. bk.] elinden Esterâbâd 'ı alan (766) ve 779 'da Mâzenderân 'ı da ele geçiren emîr Valî 'nin, hâkimiyetini Rey havâlisine kadar genişlettiği sırada, Fîrûzkûh 'a da hâkim olduğunu görüyoruz (*Maṭla' al-sa'dayn* 'den naklen B. Dorn, *al-Inṭiḫābāt-i bahîya*, Petersburg, 1274, s. 157). Emîr Valî 'nin nufuzu Timur istilâsı karşısında sarsılarak, kendisi de katlolunduktan sonra, Fîrûzkûh tekrar İskandar b. Afrâsyâb 'ın eline geçti.

Timur 'un 7 senelik garp seferi esnâsında bir müddet onun maiyetinde bulunan İskandar, Âmul 'a dönmek üzere, müsâade alarak, Azerbaycan 'daki Timur karargâhından ayrıldıktan sonra, isyan niyetini açığa vurdu. Fîrûzkûh kalesini yeniden tahkim ve takviye ederek, âilesini ve hazinesini, 300 kişilik bir müdafaa kuvveti ile, burada bıraktı. Timur, kaleyi zaptetmek için, iptidâ Amîr-zâde Rustam ve Sulaymân Şâh maiyetinde, küçük bir kuvvet gönderdi ise de, bu teşebbüsten müsbet bir netice çıkmadı (Ẓahîr al-Dîn, *ayn. esr.*, s. 123 ve 441 v.d.). Bunun üzerine, daha iyi bir hazırlıktan sonra, Demâvend 'den geçerek, 9 zilkâde 806 'da Fîrûzkûh önüne gelen Timur ordusu, derhâl muhasara tertibatı alarak, hücuma başladı. Asıl kalenin altında sûr ile çevrilmiş olan şehir bir hamlede zaptolundu. Dağ eteğinde ve su kenarındaki kuvvetli bir burc, yukarı kalenin su ihtiyacını te'min ediyordu. Timur ordusu, dağ eteğinden suyu çevirip, kalanını da kullanılmaz bir hâlde kirlettikten sonra, mancınıklar ve sâir muhasara âletlerinin de yardımı ile, şiddetli bir hücûma başladı. O gün ve gece ve ertesi gün fâsılasız devam eden bir müdâfaadan sonra, kale teslim olmak zorunda kaldı (10 zilkâde) ve buradaki muhafızlar Herat 'a nakledildiler ki, yukarıda söylediğimiz gibi, bugün Efganistan 'daki Fîrûzkûhîler bunların torunlarıdır. Timur ordusu, buraya bir muhafaza kıt'ası bırakarak, geri döndü ve kale *kotvâl* 'liğine de Amîr Zangî Tûnî tâyin edildi (*al-Inṭiḫābāt-i bahîya*, s. 175 v.d.; Şaraf al-Dîn Yazdî, *Ẓafar-nâma*, Kalküte, 1888, II, 577 v. dd.).

Timur devri tarihçileri, Fîrûzkûh kalesinin, gerek tahkimat ve gerek topografik mevkii itibarı ile, büyük ehemmiyetinden bahsederlerse de, kale hakkında en iyi mâlûmatı veren ispanyon Clavijo 'dur. O meşhur sefâretnâmesinde (*Vida del Gran Tamorlan*, 2. tab., s. 121), Perescate adı ile zikrettiği Fîrûzkûh hakkında şu mâlûmatı verir: „Bu kaleyi harp ile almak kâbil değildir. Kale düz bir ova ortasındaki çok

yüksek bir kayalık üzerindedir ve civarında hiç bir dağ yoktur. Kalenin aşağısında bir düzlük vardır ki, sûrlar ve burclar ile çevrilmiştir. İşte asıl kale buradadır. Bu müstahkem mevkiin yukarısında, daha yüksekte, ikinci bir sûr vardır. Bunun üstünde, ayrıca sûrlarla çevrilmiş, bir üçüncü müdâfaa hattı vardır ki, bir takım burclar ile tahkim edilmiştir. İçeride su ihtiyacını te'min eden bir menbâ vardır; dağın etrafından bir nehir geçer. Nehri geçip, kaleye girebilmek için, kapıların önünde kalkıp-inen köprüler vardır".

XV. asırda Timurlu sülâlesine mensûp emîrlerin (önce Mîrân Şâh ve sonra oğlu 'Omar Mîrzâ) ve daha sonra Akkoyunluların hâkimiyeti altında bulunan Fîrüzkûh kalesi, sultan Ya'ḳûb'un ölümü ile başlayan kargaşalık yılında, Gîlân'da hukûmet süren Kârkiyâ sülâlesinden Mîrzâ 'Alî'nin eline geçti (896). Dâhilî mücâdeleler sebebi ile, bir takım türkmen emîrlerinin de kendisi ile iş-birliği yapmaları neticesinde kuvvetlenen emîr Ḥusayn Kiyâ Çulâvî zamanında (907), kalenin, 500 süvârilik seyyâr bir kuvvet çıkaracak kadar, ehemmiyetli bir askerî merkez hâlini aldığını görüyoruz ('Alî b. Şams al-Dîn, *Târîḫ-i Ḥânî*, nşr. B. Dorn, Petersburg, 1274, s. 38—43 ve 111—115). Safevî devletinin müessisi Şâh İsmâ'îl, 909 şevvâlinin 11'inde başlayan bir muhasara harbi neticesinde, kaleyi Kârkiyâların elinden almağa muvaffak oldu. Safevî ordusunun buradan 24 şevvâlde ayrıldığı göz önüne alınırsa, mücâdelenin oldukça uzun sürdüğü anlaşılır: iptidâ ilk müdafaa hattının bâzı burcları yıkılmış, sonra asıl umûmî hücûm nehir geçidindeki kale kenarında yapılmıştır ki, Timur devrinde de aynı suretle hareket edildiğine bakılırsa, burasının, müdafaa hattının en zayıf noktasını teşkil ettiği söylenebilir. Vaktiyle Timur ordusunun iki günlük bir hücûm ile zaptettiği kalenin bu defa Safevî ordusuna karşı daha büyük bir mukavemet göstermesi, yalnız muhasara kuvvetinin evvelkinden daha zayıf olduğunu değil, müdafaanın da eskisinden daha kuvvetli olduğunu anlatabilir. Şurası dikkate şâyândır ki, vaktiyle olduğu gibi, bu sefer de kale muhafızları, ilk müdafaa hattı düştükten sonra, kale *kotvâl*'i 'Alî Kiyâ başta olarak, teslim olmuşlardır (Ḥasan Rûmlû, *Aḥsan al-tavârîḫ*, nşr. C. N. Seddon, Baroda, 1931, s. 74—77; İskandar Munşî, *'Âlam ârâ-i 'Abbâsî*; Tahran, I, 22 v.d.).

Bundan sonra İran şahlarının hâkimiyeti altında kalan Fîrüzkûh kalesinin her hangi bir askerî harekete sahne olmadığını ve ehemmiyetini kaybeden kalenin de, tabiatı ile, harap olduğunu görüyoruz. Fîrüzkûh artık bundan sonra, bir kale olarak değil, sâdece bir kasaba ve coğrafî bir sâha adı olarak, tarihlerde zikrolunmaktadır. İskandar Munşî 1031 (1621)'de, Ḫvâr, Halî-rûd ve Fîrüzkûh'tan Mâzenderân'a giden yolların, büyük Şâh 'Abbâs'ın emri ile, tevsî ve tanzim edildiğini kaydeder (*ayn. esr.*, III, 697). Fîrüzkûh yaylasından geçen bu yol daha sonraları da ehemmiyetini kaybetmemiştir (*Ẕayl-i 'Âlam ârâ-i 'Abbâsî*, Tahran, 1317 h. ş., s. 237, 240, 243; Mîrzâ Muḥammed Ṣâdiḳ, *Târîḫ-i Gîtîguşâ*, nşr. Sa'îd Nafîsî, s. 55). Son asırda bu kasabayı ziyâret eden Ḥâcî Mîrzâ Ma'şûm Nâ'ib al-Şadr, Fîrüzkûh kasabasının Namrûd suyu kenârında ve dağ eteğinde olduğunu, nüfusunun 1000 hâneden mürekkep olup, İsmâ'îl b. İmâm Müsâ adlı bir imâm-zâdenin dağda bir makamı bulunduğunu söyler ve mahallî bir an'aneye dayanarak, kalenin iptida Kayḳubâd vezirlerinden Fîrûz adlı biri tarafından te'sis edildiğini ilâve eder (*Ṭarâ'iḳ al-ḥaḳâ'iḳ*, Tahran, 1318, II, 302). Bugün Tahran vilâyeti içinde idârî bir birlik teşkil eden Fîrüzkûh'un merkezi Fîrüzkûh kasabasıdır. Tahran'dan Mâzenderân'a giden yolun başında olup, Horasan'a giden yol da burada onunla birleşir. 11 tâne burcun ve sûrların harâbeleri hâlâ göze çarpmaktadır (Mas'ûd Kayhân, *Coğrâfyây-ı mufaṣṣal-i Îrân*, Tahran, 1311, II, 350 v.d.).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. H. L. Rabino, *Mâzandarân and Astarâbâd* (*GMS*, VII, 1928)'da bugünkü vaziyet hakkında mâlûmata tesâdüf edilir. Ayrıca bk. Barbier de Meynard, *Dictionnaire géogr. hist. littéraire de la Perse* (Paris, 1861), s. 431 (buradaki mâlûmat çok sathîdir). Bu kalenin tarihi hakkında şimdiye kadar yapılmış tek basit tetkik olarak, E. Quatremère (*Histoire des Mongols*, Paris, 1836, s. 275)'in Raşid al-Dîn tercümesine ilâve ettiği hâşiye gösterilebilir.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

FÎRÛZPÛR. [Bk. FÎRÛZPÛR.]

FÎRÛZPÛR. FÎRÛZPÛR (FÊRÖZPÛR), Penc âb'da bir bölgedir. İsmini merkezi olan şehirden almaktadır. 29° 55′ ve 31° 9′ şimâl arzı ve 73° 52′ ve 75° 26′ şark tûlü arasında, 4302 mil² bir sâhayı kaplar; nüfusu 958.072'dir; nüfusun 447.615'i müslüman olup, bunlar bilhassa Râcpût, Arayn, Dogar ve Vattus kabîlelerine mensûptur. Bunlardan başka Bodla ismi ile mârûf zâhit bir taife de vardır ki, mensûplarının efsûn kuvvetine mâlik oldukları söylenir. Bayhaḳî'nin Hacnîr ismini verdiği şehir telâkki olunan Canêr, Punvar Râcpütlarının merkezi idi. İslâm istilâsından hemen sonra, Bhaṭṭi Râcpütları islâmiyeti kabûl ettiler

ve mıntakaya cenûptan girdiler. Gil, Dhālīvāl ve diğer Caṭ kabîleleri sonradan geldiler. Vahşî ve yağmacı bir kabîle olan Dogarlar ancak yeni zamanlarda buraya hicret ettiler. Fîrūzpür şehri Dehli sultanı Fîrūz Şāh II.'ın zamanında te'sis ve onun adı ile tesmiye edildi. Ekber zamanında burası Sirhind'e değil, Multān Şūba'larına dâhildi ve gâlip bir ihtimâl ile, Satlac'in, şimdi olduğu gibi, solunda değil, sağ kenarında idi. Sidhū Caṭlar Ekber devrinin sonuna doğru meydana çıkmışlar ve hemen Sikh dinini kabûl etmişlerdir. Guru Govind bu havâlide, Avrangzēb ordusu tarafından, 3 günlük muharebeden sonra, kat'î bir mağlûbiyete uğratılmıştır. Muharebe yeri şimdi mukaddes sayıldığı gibi, oradaki su mahzeni (*mukatsar* „kurtuluş su mahzeni") bir ziyâret yeri olmuştur. Kânun II.'da orada 3 gün bayram yapılır. Mühim bir şehir olan Mukat-Sar bu mahzenin çevresinde tedricî surette teşekkül etmiştir. Aḥmed Şāh Durrānî'nin çekilmesinden sonra, memleketi Sikhler zaptettiler. Fakat bu zaferde en mühim rolü oynayanlar Gūcar Singh'in kumandasındaki Bhangī Misl'ler olmuştur. Rancīt Singh küçük Sikh devletleri ile burayı tehdide kalkışması (1808), ingiliz müdâhalesine yol açtı. Fîrūzpür 1835'te zapt edilerek, ingiliz Hindistan imparatorluğuna ilhak olundu ve bu bölge Rancīt Singh'in ülkesini bugüne kadar mevcut kalan küçük devletlerin arâzilerinden ayırdı. Kasūr müslüman nevvâbları da 1807'de Fîrūzpür yakınındaki Mamdōt mâlikânelerine sığındılar ve hukümdar tanındılar. Memleketleri, fena idâre sebebinden, 1855'te ilhak edildi ise de, sonra yine nevvâblara iâde olundu; bugün de onların elinde olup, büyük ve zengin bir mıntakadır.

İngiliz ve Ḥālṣa orduları arasındaki ilk Sikh muhârebesi bu havâlide vukū buldu. Sikh ordusu 1845 kânun I.'de Satlac'i geçmiş ve akabinde Mudkī ve Phērū-şahr (yanlış olarak, çok defa Fîrūz-şahr yahut Fîrūz-şāh denilir) muharebeleri vukua gelmiştir. Tardolunmuş, fakat mağlûp edilmemiş olan Sikhler, Satlac'i tekrar geçmişler ve Ludhiāna'dan tekrar ingiliz arâzisine girmek için, nehir boyunca yukarıya doğru ilerilemişlerdir. Alīvāl kat'î muharebesi Fîrūzpür mıntakası dışında, fakat Subrāvān (Sobra'ōn)'ın son ve ümitsiz mücâdelesi ise, mıntakanın içinde vukū bulmuştur.

1884'te, bölgenin cenûpta evvelce Sirsa bölgesine dâhil olan Fazilka *Tehṣīl* (mâlî mıntaka)'inin ilâvesi ile, Fîrūzpür arazisi tevsî edildi. Bölgenin şark ve cenûbundaki kumlu topraklar Sirhind kanalından ayrılan sulama te'sisleri ile münbit hâle getirilmiştir; nehir havzasında te'sis edilen sulama kanalları da memleketin zirâ'î hâsılatını, his olunacak derecede, arttırmıştır. Mükemmel çiftçi olan Caṭ Sikhleri toprağın bu suretle ıslâh edilmesinden büyük fayda'ar elde etmektedirler; bölgenin müslüman kabîleleri ise, çiftçilikte pek geri kalmışlardır. Fîrūzpür bölgesinden pek çok buğday ihrâc edilmektedir.

Bibliyografya: Muhtelif eyâlet ve sancak takvimleri ve Pencâb hukûmeti tarafından neşredilip, Lahore Press'te tab'olunan istimar raporları; Cunningham, *Hist. of the Sikhs* (London, 1849); Ibbetson, *Outlines of Punjab Ethnography* (Calcutta, 1883).

(M. LONGWORTH DAMES.)

FİRÛZ-ŞAH HALACÎ. FİRÛZ-ŞĀH ḤALACÎ, CALĀL AL-DĪN (1220?—1296), Dehli'deki türk-memlûk sultanlığının son büyük hukümdarı olan Balaban [b. bk.] âilesinin hâkimiyetine son vererek, 1290'da Halaçlar sülâlesini kuran ilk hukümdardır.

1320'de Tuğluḳ sülâlesinin tahta çıkmasına kadar, Dehli sultanlığının başında bulunan bu Halaç âilesinin, eski bir türk kabîlesi olan ve daha Eftaletler zamanında Efganistan'da ve Hindistan'ın şimâl hududlarında yerleşmiş bulunan Halaç türklerine mensup olduğu muhakkaktır. Daha ilk islâm fütûhâtı sıralarında buralarda yaşamakta olup, Saffârîler ve Sâmânîler zamanında ve sonra Gazneliler devrinde de mevcûdiyetlerini bildiğimiz Halaçlar (tarihî ve etnolojik tafsilât için bk. mad. HALAÇLAR) hakkında ciddî bir bilgileri olmayan, Elliot ve T. W. Haig gibi, eski ve yeni bir takım ingiliz tarihçilerinin, bu devrin tanınmış müverrihi Baranī [b. bk.]'deki bir kayda dayanarak, bu kabîleyi bir efgan kabîlesi addetmeleri tamâmiyle yanlıştır. Onun meşhûr vekayinâmesinde Halaçların türk olmadığı veyahut efgan aslından geldiği hakkında ne bir kayıt ve hattâ ne de böyle bir istidlâle imkân bırakacak bir işâret vardır. O sâdece Dehli sultanlığının askerî aristokrasisini teşkil eden türk ve Halaç ricâlinden bahsederken, muhtelif türk kabîlelerine mensûp şûbelerden veya onların çocuklarından mürekkep olup, umûmî surette türk diye zikredilen ricâl ile, kabîle asabiyetini muhafaza eden ve maiyetlerinde Halaçlara mensûp askerî kıt'alar bulunduran Halaç ricâli arasındaki ayrılıktan ve rekabetten bahseder. Eski tarihî ve coğrâfî kaynaklarda, yurtlarında yaşayan türk kabîleleri arasındaki şiddetli mücâdeleleri anlatan bir çok kayıtlara tesâdüf edildiğini, büyük ve kuvvetli bir türk şûbesi olan oğuzların dâimâ bu isim ile zikredildiği hâlde, etnik bakımdan, onlardan bir az farklı olan Karluk-Çikil-Yağma'ların umûmiyetle türk diye adlandırıldığını, daha ilk Gazne-

liler devrinde bir acem şâirinin o ğ u z c a ile t ü r k ç e y i birbirinden ayrı iki lehce olarak gösterdiğini göz önüne alırsak, mesele daha kolay anlaşılır. Mamâlik bu gibi tefrikler, eski müellifleri bile, hepsini birden t ü r k ismi altında toplamaktan men'etmemiştir.

Yeni hind tarihçilerinden İshwari Prasad, Halaçların etnolojisi hakkında hiç bir esaslı mâlûmata sâhip olmadığı ve hattâ bu hususta ki mahdut garp tetkiklerinden bile habersiz kaldığı hâlde, Firişta ve İbn Ḥavḳal (b. bk.) 'ın ifâdelerine dayanarak, Halaçların türk aslından geldiklerini kabûl etmekte ve V. Smith 'in aksi iddiasını esâssız bulmaktadır. Esâsen Halaç maddesinde izah edildiği vecihle, bunların türklüğü hakkında en küçük bir tereddüde bile yer yoktur. Dehli sultanlığındaki büyük türk emîrleri ile Halaç emîrleri arasındaki rekabetin başlıca sebebini, kısmen birincilerin Balaban devrinde çok daha mümtaz bir mevkide bulunmalarında ve kısmen de memlûk *ġulâm* [b. bk.] sisteminin doğurduğu psikolojik hususiyetlerde aramak lâzımdır.

Calâl al-Dîn Fîrûz Şâh, Sultan Balaban devrinin ileri gelen emîrlerinden idi. Kardeşi Malik Şihâb al-Dîn de, kendisi de Balaban 'ın büyük lûtuflarını görmüşler ve sâir Halaç melikleri arasında, mühim bir mevki kazanmışlardır. Babalarının *yuġruş* lekabını taşımasına (bu eski türk unvanı hakkında bk. F. Fuad Köprülü, *Eski türk unvanlarına âit notlar*, *THİTM*, II, 1939), Dehli 'deki köşkünün dedesinden kalma olmasına bakılırsa, âilenin ehemmiyeti anlaşılır. Calâl al-Dîn moğullar ile yapılan harplerde yararlıklar göstermiş, ser-candarlık ve nihâyet Samâna nâipliği gibi, mühim mevkilere yükselmişti. Balaban 'ın ölümünde yerine geçen genç ve akılsız torunu Kayḳubâd zamanında, onun tahta geçmesinde ve asıl veliahd Kayḫusrav 'in öldürülmesinde mühim rolü olmak dolayısı ile, hükümdar üzerinde büyük nufuz te'sisine ve devlet işlerini ele geçirmeğe muvaffak olan Nizâm al-Dîn Kayḳubâd ile babası Nâşir al-Dîn Buġra Ḫân arasındaki mülâkatı müteâkip, hükümdar tarafından Multân işlerinin tanzimi bahânesi ile merkezden uzaklaştırılmak istenildiği bir sırada, zehirlenip, öldürülmüştü. Merkezde tecrübeli ve nufuzlu devlet adamlarına ihtiyac vardı. İşte bu gibi zarûretler ile büyük memuriyetlerde mühim değişiklikler yapıldığı bu sırada, o aralık ehemmiyetleri artmış bulunan ve Niẓâm al-Dîn 'e karşı da derin bir husûmet besleyen Halaç emirlerinin te'siri ile, onlar arasında büyük nufuzu olan Calâl al-Dîn Fîrûz Şâh da Samâna 'den merkeze getirildi ve en büyük askerî mevki olan *'ârıż-i mamâlik* 'lik vazifesi, Baran iktâ ile berâber, uhdesine verildi.

Bu sırada Mu'izz al-Dîn Kayḳubâd, geçirdiği sefâhat hayatının neticesi olarak, felce uğramış ve sıhhati günden-güne daha fenalaşmağa başlamıştı. *Vakîl-i dar* ve *bâr beg* gibi, iki büyük saray me'mûriyetini işgâl eden iki türk emîri, sâir emîrler ile birleşerek, Balaban sülâlesinin saltanatını kendi nufuzları altında devam ettirmek için, Kayḳubâd 'ın Kayümarṯ adlı küçük oğlunu, Sultan Şams al-Dîn unvanı ile, tahta geçirdiler ve kendilerine de türlü-türlü unvanlar, vazifeler ve iktâlar te'min ettiler. Lâkin o sırada Bahârpûr 'da orduyu teftiş ile meşgûl olan Calâl al-Dîn Fîrûz Şâh 'ın bu işlerde muvafakati yoktu; bütün Halaç emîrleri ve son değişmeden pek istifâde edemeyen bâzı türk emîrleri onun etrafında birleşmişlerdi. Yeni hukümdarı tahta çıkaran zümrenin başında bulunan ve ikisi de Ay-Timur adını taşıyan *bâr beg* ve *vakîl-i dar*, bu şüpheli vaziyeti düzeltmek için, Calâl al-Dîn başta olmak üzere, Halaç emîrlerine karşı bir suikast hazırladılar. Bu teşebbüsü haber alan Calâl al-Dîn 'in çocukları ve tarafdarları, her iki Ay-Timur 'u öldürdükleri gibi, Kilughari 'de hasta yatan Mu'izz al-Dîn ile oğlunu da ortadan kaldırdılar. Bunun üzerine Calal al-Dîn Fîrûz Şâh sultan ilân edilerek, Kilughari 'de Mu'izz al-Dîn tarafından yaptırılmış olan Ḳaṣr-i Mu'izzî 'de saltanat tahtına oturdu. Müverrih Barani bunu 688 (1289) 'de gösterirse de, Amîr Ḫusrav, *Miftâḥ al-futûḥ* 'unda, 3 cemâziyelâhır 986 (1290) tarihini verir.

Bir asra yakın bir zamandan beri türk-memlûk emîrlerinin elinde bulunan Dehli sultanlığının, hiç umulmaz bir şekilde, Halaç beylerinin eline geçmesi ve bilhassa Balaban sülâlesinin hazîn âkıbeti, Dehli halkı üzerinde çok fena te'sir etmişti. 70 yaşında tahta geçen iyi kalpli halîm ve dindâr Calâl al-Dîn, birden bire Dehli 'ye gitmektense, bir müddet Kilughari 'de kalmağı tercih etti. Dehli 'nin ileri gelenleri ve bir çok halk, buraya gelerek, yeni hukümdara bi'at ettiler. Ḳaṣr-i Mu'izzî ikmâl ve tezyin edildiği gibi, karşısında da güzel bir bahçe vücuda getirildi. Başlıca devlet adamlarının burada yeni-yeni ikametgâhlar yaptırmaları ve bir takım esnaf ve tâcirlerin de gelip, yerleşmeleri kasabayı şereflendirdi. Bütün ricâl ve ümerânın maddî yardımları ile, etrafına kuvvetli bir sûr çekilerek, burclar ile de tahkim edilen kasabaya Şehr-i Nav adı verildi. Bu sırada, devletin bütün büyük mevkilerinde esâslı değişiklikler yapılarak, merkezî idârede Halaç beyleri iş başına getirildi; hukümdarın çocuklarına *erkli ḫân* ve *ḳadır ḫân*, kardeşine *yuġruş ḫân* ve bir yeğenine *uluġ ḫân* gibi, türk unvanları ile birlikte, büyük memûriyetler

ve mühim iktâlar verildi. Mamafih gerek devlet teşkilâtında, gerek unvanlarda eski an'anelere riâyet edildiği ve hiç bir değişiklik yapılmadığı görülüyor. Yalnız Balaban sülâlesinin kırmızı çetri yerine, Calāl al-Dīn'in beyaz çetr kullandığı mâlûmdur. İktidar bu sûretle Halaçların eline geçtikten ve halk efkârı yavaş-yavaş bu değişikliğe alıştıktan sonra, Calāl al-Dīn, bütün maiyeti erkânı ile berâber, Dehli'ye gelerek, âilesinin mülkü olan eski ikametgâhına indi ve mûtâd olan merasim ile, Dehli sultanlığı tahtına oturdu.

İktidarın Balaban devri türk emîrlerinin elinden çıkarak, Halaçlara geçmesi, emîrlerin (beylerin) *malik*, meliklerin *ḫān* unvanını alarak, mühim mevkiler ve zengin ıktâlar sâhibi olmaları, pek tabiî olarak, sultanlık memleketlerinde bir aksülamel yaratacaktı. Balaban sülâlesine son verildiği sırada, Kara vâliliğine tâyin suretiyle, merkezden uzaklaştırılan Balaban'ın yeğeni melik Çahcu Küşlü Han, Calāl al-Dīn'in ikinci saltanat yılında, Dehli tahtının meşrû vârisi olduğunu iddia ederek, *Sultan Muġīṯ al-Dīn* unvanını aldı; hutbe ve sikkeyi kendi adına çevirdi. Balaban devri emîrlerinden ve yeni vaziyet aleyhdarlarından bir kısmı da ona iltihak ettiler. Calāl al-Dīn'in ortanca oğlu Erkli Han kumandasındaki sultan ordusu Dehli üzerine yürüyen âsî kuvvetleri, Badâvûn'da karşılayarak, kolaylıkla mağlûp etti. Esir edilip, boyunlarına lâle geçirilmiş olduğu hâlde huzuruna getirilen eski büyük emîrleri böyle sefîl ve zelîl bir vaziyette gören Calāl al-Dīn, büyük bir te'sire kapılarak, hepsini affetti. Çünkü onlar ile kendi arasında çok eski dostluk hatıraları vardı. Bu hareketin doğru olmadığı ve bu gibi isyanların çok şiddetli cezalar ile karşılanması icâp edeceği hakkında mahremleri tarafından tenkit ve telkinleri kabûl etmeyerek, bu yaştan sonra müslüman kanı dökemeyeceğini ve eğer kan dökmek şartı ile saltanatta kalmak icâp ediyorsa, bu türlü saltanatı istemediğini söyledi. Âsîler umûmiyetle affedildi. Kara vâliliğine Calāl al-Dīn'in yeğeni ve damadı 'Alā' al-Dīn tâyin olundu.

Calāl al-Dīn Firūz Şāh'ın hindli prenslere karşı giriştiği bir takım askerî hareketler muvaffakiyetli neticeler vermemiştir. Jhain ve Mālva sâhaları yağma edilmekle berâber, Ranthambor kalesine karşı yapılan hücûm neticesiz kalmış ve hücûmda ısrar ederek, fazla kan dökülmesine meydan vermek istemeyen hükümdar Dehli'ye dönmüştür. Bu devrin başlıca askerî muvaffakiyeti, 691 (1292) 'de bir moğul ordusu tarafından girişilen istilâ teşebbüsünün önlenmesidir. Moğullar, öncü kuvvetlerinin fena bir bozguna uğraması ve bir çok esir vermesi üzerine, sulhu kabûle mecbûr oldular; moğul esirlerinin büyük bir kısmı, müslüman olarak, Dehli civarında yerleştiler. Dindar Calāl al-Dīn tarafından kendilerine maaşlar ve ıktâlar tahsis edilen bu moğullardan bir kısmı buradaki yeni hayat şartları ile uyuşamayarak, memleketlerine döndülerse de, mühim kısmı Hindistan'da kaldı. „Yeni müslümanlar" diye anılan bu moğul mültecileri arasında, müverrih Barani'nin Cengiz âilesine mensûp olarak gösterdiği Algu da bulunuyordu ki, Calāl al-Dīn bunu kendine dâmâd edinmiştir. Mamafih bu moğulların, sonradan, Dehli sultanlığına büyük zorluklar çıkardıkları unutulmamalıdır.

Calāl al-Dīn devrinin en büyük askerî muvaffakiyeti, kendisine Kara ve Oudh ıktâlarını vermiş olduğu yeğeni ve dâmâdı 'Alā' al-Dīn'in Devagir seferidir. 1294'te başlayıp, muhtelif safhalar geçirdikten sonra, hiç umulmayacak muazzam bir zaferle neticelenen ve 'Alā' al-Dīn'e çok büyük ganîmetler te'min eden bu çok cür'etli askerî muvaffakiyeti, daha ziyâde, 'Alā' al-Dīn [b. bk.]'in hesabına kabûl etmek lâzımdır. Çünkü daha Kara vâliliğine tâyin edildiğinden beri Dehli tahtını ele geçirmek arzusunu beslemeğe başlayan ve Çahcu isyanına iştirâk etmiş bütün unsurları etrafına toplayan bu muhteris ve azîmkâr prens, amcasının iznini almadan giriştiği Devagir seferi tasavvurundan çok daha büyük bir zafer ile sona erince, onun te'min ettiği maddî vâsıtalardan ve mânevî nuluzdan faydalanarak, bu emelini gerçekleştirmeğe muvaffak olmuştur.

Bu hususta onun ve kardeşinin hiylekârlıkları kadar, hattâ bundan ziyâde, Calāl al-Dīn'in salveti de büyük bir âmil oldu. Yeğeninin bu tehlikeli mâcera sonundaki emsâlsiz zaferini Gwalior (Guvāliyār)'da haber alan iyi kalpli hükümdar çok memnûn oldu ve bunu izhar etmek üzere, bir çok ziyâfetler verdi. Mamafih tutulacak hareket haltını tâyin için, en emniyet ettiği adamlarından mürekkep bir küçük meclis toplamağı da ihmâl etmedi. Hükümdarın genç ve âteşli torunu Ahmed Çap, karısı ve kayın anası ile de arası çok bozuk olan muhteris ve ahlâksız 'Alā' al-Dīn'e hiç inanmıyordu; bu sebeple hükümdarın bütün ordusu ile berâber hemen Çandarī'ye doğru yola çıkarak, seferden dönen 'Alā' al-Dīn kuvvetini karşılamasını teklif etti ve ancak böyle bir hareket sâyesinde Alā' al-Dīn tarafından elde edilen sonsuz servetleri ve harp mâlzemesini ele geçirmek kabil olacağını, bu fırsat [illegible]rıldığı takdirde, onun muvaffakiyetli bir isy[illegible]şebbüsünde bulunacağını iddia etti. Lâk[illegible]yi kalpli

ḪALAÇLILAR HÂNEDANI ŞECERESİ

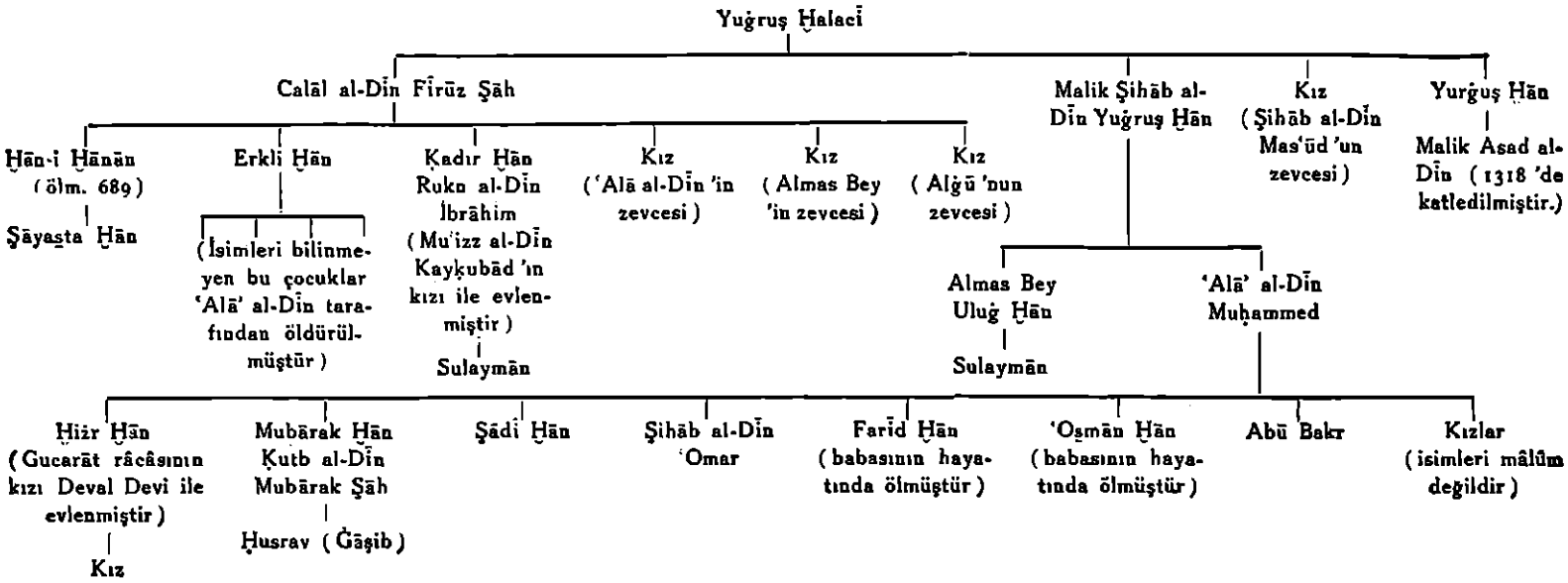

ve kararsız hukümdar, çok yerinde olan bu mâkul teklifi kabûl etmeyerek, Dehli 'ye döndü. Böyle bir karşılamanın belki de 'Alā' al-Dīn 'i ürküterek, yeis ve ümitsizlikle fena karar vermesine sebep olacağı ve böylece elde edilen ganîmetlerin de tehlikeye düşeceği hakkında o istişâre meclisinde ileri sürülen bâzı fikirler de Calāl al-Dīn 'in bu yanlış kararında müessir olmuştur. Esâsen o yeğeninin böyle bir ihânette bulunacağına aslâ ihtimâl vermediği gibi, onun kendisini devirebilecek bir kudrette olduğunu kabûl etmiyordu. Binâenaleyh meclisteki diğer mahremlerinin de kendi mutalealarına iştirâk etmeleri üzerine, Ahmed Çap 'ın şiddetli itiraz ve ısrarlarına hiç kıymet vermeyerek, Dehli 'ye dönmüştü.

Bir müddet sonra, selâmetle Kara 'ya dönmüş olan hiylekâr 'Alā' al-Dīn 'den amcasına bir arîza geldi; aldığı ganîmetleri takdim için gelmek istediğini, lâkin bir yıldan beri çok meşgûl olduğu cihetle arîza takdimine fırsat bulamadığı gibi, hukümdardan da bir fermân almamış olduğunu, son askerî hareketi bu husûsta izin almadan yapmak zorunda kaldığını, düşmanlarının bu vesileden de istifâde ederek, kendi aleyhinde bir takım tezvîr ve isnatlarda bulunmalarından korktuğunu bildiriyor ve kendisi ile maiyetindeki emîrlerin emin ve müsterih olmaları ve payitahta emniyetle gelmeleri için, hukümdarın el yazısı ile tevkiini rica ediyordu. Hâlbuki bir taraftan hukümdarı aldatmak ve oyalamak için, bu hareketlerde bulunurken, diğer taraftan da, saltanatı ele geçirmek için askerî hazırlıklarını tamamlamakta idi. Dehli 'deki umûmî efkâr da bu kanaatte idi. Lâkin Calāl al-Dīn bütün bunlara inanmayarak, 'Alā' al-Dīn 'in istediği te'minatı muhtevî husûsî mektubunu iki mahrem adamı ile Kara 'ya yolladı. Bunlar, Kara 'ya gelir-gelmez, hakikî vaziyeti pek iyi kavradılarsa da, hukümdara bildirmek imkânını bulamadılar. Bu sırada sultanın diğer dâmâdı ve 'Alā' al-Dīn 'in kardeşi Almas Bey de, onu aldatmak için, bütün gayretini sarfediyordu. 'Alā' al-Dīn 'in ye'sinden, hicap ve korkusundan bir türlü Dehli 'ye gelmeğe cesâret edemediğini ve sultan bizzat Kara 'ya gelip, kendisini bu vaziyetten kurtarmadıkça, ya intihar etmek yahut Devagir ganîmetlerini ve fillerini berâberinde alıp, emin bir köşeye çekilip gitmek zorunda kalacağını anlattı ve onun bu meâldeki bir mektubunu da gösterdi. Saf kalpli Calāl al-Dīn, bir az da bu ganîmetleri elden çıkarmamak hırsı ile, Almas Bey 'i, en sür'atli vâsıta ile. ulak vâsıtası ile, Kara 'ya yolladı ve kendisinin de pek yakında oraya geleceğini bildirdi. Yapılan bütün nasihatlere ve telkinlere ehemmiyet vermeden, maiyetine bir kaç mahrem adamını alarak, 1000 kişilik bir suvari kuvveti ile Kilughari 'den ayrılan Calāl al-Dīn, şiddetli yağmurlara ve sellere rağmen, Kara 'ya geldi. Orada kendisini karşılamağa gelen Almas Bey 'in hiylesine aldanarak, askerinden ayrıldı; onunla bir gemiye binerek, Ganj 'ı geçti ve 'Alā' al-Dīn 'in harbe müheyyâ ordusunun başında kendisini beklemekte olduğu sâhile çıkarak, yeğenini şefkatle kucaklayıp, öptüğü sırada, bir adam kılıçla saldırıp kendisini yaraladı; ikinci bir adam da bedbaht hukümdarı yere düşürüp, başını kesti. Bu sırada sultanın maiyetindekiler de kılıçtan geçiriliyordu (17 ramazan 695=19 haziran 1296). Bir mızrak ucuna takılarak, askerler arasında getirilen Calāl al-Dīn 'in başı, Kara 'da ve Oudh 'ta teşhir edilmek suretiyle, her kes hukümdarın ölümüne inandırıldı. Calāl al-Dīn 'in beyaz çetri altında sultanlığı ilân edilen 'Alā' al-Dīn, alçakça plânını çok kolaylıkla tatbik etmişti.

Calāl al-Dīn 'in daha Kara 'ya hareketinden evvel vermiş olduğu emir üzerine, ordunun kumandasını ele alarak, Kara 'ya doğru yola çıkmış olan Ahmed Çap, bu haberi alır-almaz, ordusu ile berâber Dehli 'ye döndü. Hukümdarın akılsız zevcesi, Malika-i Cihān, Calāl al-Dīn 'in ikinci oğlu ve veliahdi olup, ordu ve halk arasında şöhreti olan ve o sırada Multān 'da bulunan Erkli Han 'ı çağırıp, saltanatı ona teslim edecek yerde, emîrlerin de hoş görmemesine rağmen, küçük oğlu Rukn al-Dīn İbrāhīm 'i Kilughari 'den Dehli 'ye getirip, „Köşk-i Sebz" 'de tahta çıkarmıştı. Erkli Han 'ın, annesinin bu fena ve zararlı hareketi yüzünden, Dehli 'ye gelmemesi 'Alā' al-Dīn 'i çok sevindirdi ve elindeki büyük servetler sâyesinde, Calāl al-Dīn 'in emîrlerinden bir çoğunu kendi lehine kazanmağa muvaffak oldu. Bu müşkül vaziyet karşısında kalan Malika-i Cihān, Erkli Han 'ı derhâl Dehli 'ye dâvete mecbur kaldı ise de, onun istinkâfı üzerine, küçük oğlunu ve Calāl al-Dīn âilesine sâdık bâzı emîrleri yanına alarak, Erkli Han ile buluşmak üzere, Multān 'a gitti. 'Alā' al-Dīn de amcasının katlinden 5 ay sonra Dehli 'ye gelip, yerleşti. Bir müddet sonra Multān 'a gönderdiği bir ordunun muvaffakiyetli hareketleri neticesinde, Calāl al-Dīn 'in iki oğlu, dâmâdı Algu ve torunu Ahmed Çap esir edilerek, gözlerine mil çekildi. İbrāhīm Hansi kalesinde haps olundu; Erkli Han 'ın bütün çocukları öldürüldü. Böylece Calāl al-Dīn âilesi, bütün servetleri ellerinden alındıktan sonra, imha edilmiş oldu. 'Alā' al-Dīn 'in ve ona iltihak eden Calāl al-Dīn devri ricâlinin alçaklıklarını şiddetle tenkit eden müverrih Baranī, vilînimetle-

ne hiyanet eden bütün bu Calâlî emîrlerinden hiç birinin meydanda kalmadığını, yalnız efendilerine hiyânet etmemiş ve kötü iş'ere karışmamış üç emîrin, 'Alâ' al-Dîn'in ölümüne kadar, mevkilerini muhafaza ettiklerini kaydeder.

Dehli sultanlığında Halaçların hâkimiyetini kurmuş ilk hükümdar olan Calâl al-Dîn Fîrûz Şâh, Balaban ile 'Alâ' al-Dîn gibi, iki büyük şahsiyet arasında çok sönük kalmış bir simadır. Mamafih insanlık meziyetleri itibârı ile, her ikisine de fâik olduğu söylenebilir. Çok dindardı; beş vakit namaz kılar, her gün bir cüz *Kur'an* okur, bütün hareketlerinde şeri'at hukümlerinden dışarı çıkmamağa dikkat ederdi. Putperest hindlilerin ve moğulların şiddetli düşmanı idi; bilhassa moğullara karşı yaptığı muvaffakiyetli harpleri dâimâ zevkle hâtırlardı. Hukümdar olduğu zaman, bir aralık, hutbede kendi adının *mucâhid fi sabîli 'llah* diye zikredilmesini istemiş ve kendisine böyle bir teklifte bulunmaları için, o devir din adamlarına husûsî telkinler yaptırmıştı. Lâkin böyle bir teklif karşısında kalınca, kendisinin bütün o mücâdeleleri daha ziyâde şan ve şöhret kazanmak maksadı ile yaptığını düşünerek, bunu reddetti. Ara-sıra şiirler yazacak kadar edebî kültür sâhibi idi. Meşhûr şâir Amîr Ḫusrav'i, daha *'ârîż-i mamâlik* vazifesinde bulunurken, himâye ederek, babasının mevâcibini ona tahsis etmiş ve hukümdar olduktan sonra da onu nedîmleri arasında bulundurmuştu. Tarih ile de alâkası vardı ve siyâsete âit kitapları da iyi bilirdi. Maḥmûd Ġaznavî ile Sultan Sencer hakkında çok büyük bir hurmet besler, kendisini, onlara nisbetle, çok küçük gördüğünü dâimâ tekrarlar; payitahtında binlerce putperest hindli servet ve refâh içinde yaşarken, sınırlarda isminin *ḥâmî-i islâm* diye zikredilmesinin yalandan ibâret olduğunu söylerdi. Büyük lûtuflarını gördüğü Sultan Balaban'ın hâtırasına hurmeti bir vazife bilirdi; Dehli tahtına cülûs etmesine rağmen, onun husûsî emlâkine taarruzdan çekinmiş ve onun köşküne, Balaban'ın sağlığındaki gibi, yaya olarak, girmiş ve eski hâtıraları, samîmî bir teessürle, yâd etmişti. Çok halîm ve şefik idi. Muâsırlarından Mavlâ Sirâc al-Dîn kendi aleyhine, *Halacî nâme* adlı, bir hicviye yazdığı hâlde, hiç muğber olmamıştı. Her hângi bir vazifede bulunanları azletmekten hoşlanmaz, mal ve mülklerini zaptetmekten nefret ederdi. Şarap ve musiki meclislerinden hoşlanırdı. Lâkim meclisleri sâde ve külfetsizdi. 70 yaşında tahta çıktığı cihetle, ömrünün son yıllarında kan dökmekten şiddetle çekiniyordu.

Kendisine karşı yapılan isyan ve suikasd teşebbüslerinde bile suçlulara karşı dâimâ af ile, lûtuf ve âlıfetle muâmele ediyordu. Çaheu isyanına iştirâk eden emîrleri, velînimetleri olan Balaban âilesine sadakat gösterdiklerinden dolayı, takdir etmişti. Bunun tek istisnâsını, Saydî Mavlâ adlı bir dervîşe karşı yaptığı harekette görüyoruz. Balaban'ın ilk saltanat yıllarında Dehli'ye gelip-yerleşen bu dervîş, muhteşem bir hânkah yaptırmıştı; buraya zengin, fakir her sınıf halk geliyordu. Balaban devrinin bir çok ileri gelenleri, hattâ Calâl al-Dîn'in babasından evvel ölen büyük oğlu bu hânkaha devam etmekte idiler. Calâl al-Dîn tahta çıktıktan sonra, Halaçların tahakkümü karşısında maddî menfaatleri ve manevî nufuzları sarsılmış olan bir takım eski ricâl, Saydî Mavlâ'nın da iştirâki ile, ona karşı bir suikasd hazırlamak teşebbüsünde bulundular. Bunu haber alan hukümdar suçluları yanına çağırtarak, isticlvap etti; hepsi inkâr etti. Müverrih Baranî, maznûnları dayak ve işkence ile itirafa mecbur etmek usûlünün o sıralarda mevcût olmadığını söylüyor. Meseleyi mutlaka anlamak isteyen Calâl al-Dîn, Bahârpûr'da geniş bir meydanda büyük bir âteş yaktırarak, maznûnları bu âteşten geçirmek suretiyle, suçlu olup-olmadıklarını meydana çıkarmak istedi. Lâkin evvelce bir tek adamın şehâdetine dayanılarak, bir hukûm verilemeyeceğini ileri sürmüş olan din âlimleri, bu âteş tecrübesinin de meşrû olmadığını söylediler. Mamafih bu işte alâkalı olanları sürgün cezasına çarptıran hukümdar, suikasti doğrudan-doğruya yapmak vazifesini üzerlerine alan iki kişiyi idam ettirdi. Bağlı olarak karşısına getirilen Saydî Mavlâ'yı, hukümdarın etrafında toplanmış olan Şeyḫ Abû Bakr Ṭûsî'ye mensûp haydarî dervîşlerinden biri ustura ile yaraladı; Erkli Han'ın verdiği emir üzerine, yaralı dervîş bir filin ayakları altında çiğnetildi. Müverrih Baranî, Fîrûzşâh ve âilesinin uğradığı feci âkıbeti, Saydî Mavlâ'ya karşı revâ görülen bu haksız muâmelenin ilâhî bir cezası olarak göstermek ister. Bu münferit hâdise bir tarafa bırakılacak olursa, âsîlere, hattâ yol kesen haydutlara karşı bile, dâimâ af ile muamele eden Calâl al-Dîn'in, bizzat kendi adamlarının da tenkit ettikleri gibi, âciz ve irâdesiz bir hukümdar olduğunu ve Dehli sultanlığının o sıradaki buhranlı vaziyetini düzeltmek için, icâp eden meziyetlerden mahrûm bulunduğunu kabûl etmek zarurîdir.

Bibliyografya: Başlıca kaynak Ziyâ' al-Dîn Baranî, *Târîḫ-i Fîrûzşâhî* (*Bibl. Ind.*), Kalküte, 1862; *Târîḫ-i Firişta* (nşr. Briggs), Bombay, 1831 ile Badâ'ûnî, *Muntaḫâb al-tavârîḫ* ve Niẓâm al-Dîn Aḥmed, *Ṭabaḳât-i Akbarî*'de de bâzı tamamlayıcı

mâlûmata tesâdüf olunur. Amîr Ḫusrav, *Miftāḥ al-futūḥ*'u da bu arada zikre şâyândır. — Makaleye ilâve ettiğimiz silsilenâme, E. de Zambaur, *Manuel de généologie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam* (Hannover, 1927)'daki şecerenin yukarıki eserler vâsıtası ile ilâve ve tashihi suretiyle, vücuda getirilmiştir. Ishvari Prasad, *L'Inde du VII*ème *au XVI. siècle* (Paris, 1930)'deki silsilenâme, yalnız hukümdarların isimlerini zikreder. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

FÎRÛZ-ŞAH TUGLUK. FÎRÛZ-ŞÂH TUĠLUḲ (1309—1388), Halaçlılar sülâlesinden sonra, Dehli-türk sultanlığının başına geçerek, bir asra yakın bir müddet huküm süren Tuġluḳlular hânedanının üçüncü hukümdarıdır. Sultan Ġiyâs al-Dîn Tuġluḳ'un kardeşi sipehsâlâr Malik Racab'in oğlu olup, annesi Râcpût reislerinden Rana Mal Bhatti'nin kızıdır. Fîrûz Şâh, amcazâdesi Sultan Muḥammed Tuġluḳ tarafından himâye edilerek, sırası ile, devletin en büyük mevkilerine yükseltilmiş ve onun sevgi ve itimadını kazanmıştır. Sultanın giriştiği bir sefer esnâsında, Thatta civarında ölüvermesi üzerine (20 mart 1351), orduda bulunan ricâlin, din adamlarının ve büyük kumandanların rica ve ısrarlarına dayanamayarak, saltanatı kabûl etti (24 muharrem 752 = 24 mart 1351). Vaziyet hakikaten çok ciddî ve buhranlı idi; erkek çocuğu olmayan hukümdarın ânî ölümü, kumandanlar ve askerler arasında büyük bir tereddüt ve telâş uyandırmış, sefere iştirâk için yardımcı bir kuvvet hâlinde gelmiş olan moğul kuvvetlerinin, fırsattan istifâde ederek, ordugâhta yağmaya ve çapulculuğa koyulmaları vaziyeti büs-bütün ağırlaştırmıştı. Saltanata kimin geçirileceği hakkında kumandanlar arasında çıkabilecek bir ihtilâf, düşman muhitinde bulunan bir ordu için, büyük tehlikeleri mûcip olabilirdi. Böyle ağır şartlar içinde umûmî efkârın, hemen istisnâsız olarak, Fîrûz Şâh üzerinde toplanıvermesinin sebepleri kolayca anlaşılır. Hiç bir siyâsî ihtirası olmayıp, hayatını, bir zâhid gibi, inzivâ âleminde geçirmek isteyen ve bu seferden dönüşte hacca gitmeği de düşünen Fîrûz Şâh, yalnız ölen amcazâdesinin değil, bütün o devir ricâlinin ve askerî aristokrasisinin muhabbetini kazanmıştı. Tarihçi Baranî'nin rivâyetine bakılırsa, erkek evlâdı olmayan hukümdar, kendi yerine, onun geçirilmesini vasiyet etmişti. Müverrih Şams-i Sîrâc 'Afîf'in de te'yit ettiği bu rivâyet umûmî hind tarihi müellifi Firişta [b. bk.] tarafından da tekrar edilmekte ise de, yine onun hukümdarın bir oğlu kaldığı hakkındaki rivâyeti, bu iki muâsır vak'anüvisin ifâdeleri karşısında, aslâ kabûl olunamaz. T. W. Haig'in, bu muahhar rivâyeti tercih ederek, Fîrûz Şâh'ı bir gâsıp sayması (*JRAS*, 1922, s. 365—372) hiç bir ciddi delîle dayanmamaktadır. Esâsen Muḥammed Tuġluḳ'un hâtırasına çok bağlı bulunan ve mizacı itibârı ile saltanatı kabûlde o kadar istiġnâ gösteren Fîrûz Şâh'ın, meşrû bir veliahd mevcut olduğu takdirde, böyle bir harekette bulunmasına hiç imkân yok idi.

Saltanatı kabûl ile orduda derhâl nizâm ve sükûnu te'mine muvaffak olan Fîrûz Şâh, bütün kuvveti ile ve yavaş-yavaş Dehli'ye dönmek üzere, hareket etti. Lâkin bu sırada Dehli'de karışık bir vaziyet hâdis olmuştu. Mehmed Tuġluḳ'un sefere çıkarken, payitaht muhafazasına me'mûr etmiş olduğu Ḫvâca Cihân Aḥmed Âyâz, hukümdarın öldüğü ve ordunun iki büyük kumandanı olan Fîrûz Şâh ile Tatar Ḫân'ın moğullar ile yapılan bir müsâdemede ortadan kayboldukları hakkında, Dehli'ye gelen yanlış bir habere inanarak, Muḥammed Tuġluḳ'un gayr-i meşrû oğlu olduğu iddia edilen 5—6 yaşında bir çocuğu tahta çıkarmıştı. Sonradan hakikî vaziyeti ve Fîrûz Şâh'ın sultan seçildiğini öğrenince, bu ihtiyar devlet adamı büyük bir endişeye düştü. Bu sırada kendisi ile berâber olduklarını sandığı bâzı büyük kumandanların ordusu ile Dehli'ye yaklaşan yeni sultana iltihak etmeleri, Aḥmed Âyâz'ı büsbütün ümitsizliğe düşürdü ve kusurunu itirâf edip, günahını affettirmek ümidi ile, ona dehâlet mecbûriyetinde kaldı. Fîrûz Şâh bu eski dostunu affetmek, hattâ eski vazifesinde bırakmak niyetinde idi. Aḥmed Âyâz da, yaptığı hareketin bir isyan mâhiyetinde olmayıp, aldığı yanlış haberler üzerine, merkezde nizâm ve sükûnu muhafaza ve devletin varlığını koruma maksadı ile yapılmış olduğunu iddia etmekte idi. Lâkin Fîrûz Şâh'ın adamları, Aḥmed Âyâz'ın cezalandırılması husûsunda ısrar ettiler. İrâdesiz hukümdar onu, Samâna ıktaını vererek, Dehli'den uzaklaştırmağa mecbûr oldu ve Tuġluḳluların bu emekdar devlet adamı yolda, Şîr Ḫân'ın emri ile, öldürüldü.

Muḥammed Tuġluḳ'un ölümünden sonraki karışıklıklar esnâsında, Bengâle'de hâkim olan İlyâs Ḥâcî istiklâlini ilân ederek, Şams al-Dîn unvanını almıştı. Büyük bir ordunun başında buraya yürüyen sultan, memleketin büyüklerine ve ileri gelenlerine bir beyannâme neşrederek, İlyâs Ḥâcî'nın halka karşı yaptığı zulümleri cezalandırmak maksadı ile geldiğini ilân etti ve kendisine sadâkat gösterecekler hakkında bir çok vaadlerde bulundu. Kuvvetlerini İgdala kalesinde toplayan İlyâs Ḥâcî, hukümdarın sahte bir ric'at hareketine inanarak, kaleden çıktı ve onu tâkibe koyuldu. Müsâit bir yer-

de cephe alarak, harbi kabûl eden Dehli ordusu, şiddetli bir çarpışmadan sonra, gâlip geldi ve İlyâs Ḥâcî'yı tekrar kaleye sığınmağa mecbûr etti. Lâkin Fîrûz Şâh, kaleyi muhasara ederek, sıkı hücumlar ile kat'i bir netice elde edecek yerde, Dehli'ye dönmeği tercih etti (1353/1354). Baş-kumandan Tatar Ḫân, Bengâle'nin Dehli sultanlığına ilhâkı lüzûmunda ısrar etmişse de, hükümdar, bu bataklık memleketin hiç bir işe yaramayacağını ileri sürerek, bunu kabûl etmemiştir.

Mamafih aradan 5 yıl geçer-geçmez, buraya ikinci bir sefer daha yapıldı. Şarkî Bengâle'nin ilk müstakil hükümdarı Faḫr al-Dîn'in dâmâdı Ẓafar Ḫân, Şams al-Dîn İlyâs'tan şikâyet ve kendisinin himâyesini talep maksadı ile, Dehli'ye gelmiş ve çok iyi karşılanmıştı. Onun ricâsını kabûl eden Fîrûz Şâh, 70.000 suvari ve 470 fil ile bir çok piyâdeden ve iyi hazırlanmış bir hafif donanmadan mürekkep bir kuvvet ile, Bengâle üzerine yürüdü. Bu sıralarda Şams al-Dîn ölmüş ve yerine oğlu İskender geçmiş bulunuyordu (1358). Bu hücûmu haber alan İskender, hediyeler ve ricalar ile, sultanı harpten vaz geçirmeğe çalıştı ise de, muvaffak olamadı ve ordusu ile berâber, İgdala kalesine sığınmak zorunda kaldı. Uzun ve zahmetli bir muhasaradan sonra, İskender bir anlaşma sulhu elde etmeğe muvaffak oldu. Lâkin harbin başlıca sebebi olan Ẓafar Ḫân, kendisine iâde edilen Samargâon'a gitmektense, Delhi'ye dönüp orada yaşamağı tercih etti. Fîrûz Şâh, ikinci defa olarak, hiç bir netice almadan, payitahtına dönmek zorunda kalmış ve Bengâle'den kat'i surette vaz geçmişti (1359/1360). Bu ikinci Bengâle dönüşünde Cavnpûr'den Cacangar (bugünkü Orissa) üzerine yürüyüp, buranın râcâsını yıllık bir vergiye bağladıktan sonra, yol üstündeki diğer bâzı yerli reisleri de itâate mecbûr eden hükümdar Dehli'de çok fazla dinlenemedi. 1337'de Muḥammed Tuğluḳ tarafından zaptedilmiş olan Nagarkot kalesi, onun son zamanlarında tekrar istiklâlini kazanan bu memleket râcâsının eline geçmişti. Her sene binlerce hindlinin ziyâret ettiği meşhûr bir mâbedi ihtivâ ettiğinden dolayı, dindar hükümdarın husûmetini çeken bu kale, sultanlık ordusu tarafından 6 ay muhasara edildi. Fakat muhasaranın uzaması ve râcânın gelip, dehâlet etmesi üzerine, muhasara kaldırıldı ve hükümdar Dehli'ye döndü (1360/1361).

Hiç bir müsbet netice vermeyen bu hareketlerden 10 yıl sonra, teşebbüs edilen Thatta seferi (1371/1372), Fîrûz devrinin, askerî bakımdan, en mühim ve en son hâdisesidir. Thattalıların Muḥammed Tuğluḳ zamanında Dehli sultanlığına karşı büyük zorluklar çıkarmış olmaları, Fîrûz Şâh'ın bu te'dip ve intikam seferine girişmesinin başlıca âmili oldu. 90.000 suvari, 480 fil ve büyük sayıda piyâdeden teşekkül eden ve içinde bir çok gönüllüler de bulunan ordu, yeni yapılmış 5.000 gemiden mürekkep bir hafif filo tarafından da yardım görmekte idi. Sind hükümdarı Cam Babiniya, bu hücûmu karşılamak üzere, 20.000 suvari ve 400.000 piyâdeden mürekkep bir kuvvet hazırlamıştı. Fakat ordular kaşılaştığı zaman, Fîrûz Şâh ordusu, açlık ve salgın hastalıklar yüzünden, çok zayıflamış ve atların ölümü sebebi ile, suvari kuvvetinin 3/4'ünü kaybetmiş bulunuyordu. Buna rağmen, ilk büyük karşılaşmada, hind kuvvetleri gerileyip, müstahkem mevkilerine sığınmağa mecbûr oldular. Bu vaziyette yeni bir hücuma cesâret edemeyen Fîrûz Şâh, bir taraftan ordusunu tensik ve tanzim edip, dinlendirmek ve diğer taraftan da yeni kuvvetlerin kendisine iltihakını te'min etmek üzere, Gucarât'a çekilmeğe karar verdi. Fakat hindli kılavuzların ihâneti yüzünden, yolunu şaşıran ordu, yiyecek ve içecek te'mini hususunda bütün imkânlardan mahrûm olan Rann sâhasına düşerek, bin müşkilât ile ve çok büyük zayiat vererek, Gucarât'a varabildi. Burada, büyük mâlî fedakârlıklar ile, ordu yeniden techiz ve takviye edildi ve altı aydan beri ordudan hiç bir haber alamamış olan Dehli'de, bu münâsebetle, büyük şenlikler yapıldı. Gucarât'tan tekrar Thatta'ya doğru ilerileyen ordunun Ẓafar Ḫân ve 'İmâd al-Mulk kumandalarındaki bir cüz'ü Sind şehrini Bhakkar altından geçerek, hindliler ile harbe girişmek istedi ise de, Fîrûz Şâh buna mâni oldu ve kurulan bir harp meclisinin kararı ile, 'İmâd al-Mulk Dehli'ye gönderilerek, oradan tâze takviye kuvvetleri getirildi. Sefere çıkılırken, Dehli muhafazasına bırakılmış olan Ḫân-i Cihân Maḳbûl'ün bu hususdaki hizmeti çok büyüktür. Ordu ve hükümdar ile irtibatın kesilmiş olduğu en buhranlı zamanlarda işleri büyük bir basîret ve muvaffakiyetle idâre etmiş olan bu değerli devlet adamı, sultanlığın muhtelif sâhalarından büyük bir kuvvet toplayıp, Sind'deki orduyu takviye etti. Vaziyetin ümitsizliğini gören Cam Babiniya, bu ezici kuvvetle mücâdeleye girişmekten ise, teslim olmağı daha doğru buldu. Ona karşı büyük lûtuflar ve iltifatlar göstermekle berâber, kendisi ile birlikte onu Dehli'ye getiren Fîrûz Şâh, Babiniya'nın kardeşini onun yerine *cam*'lığa tâyin etti. Bâzı tarihçiler, bu hind prensinin sonradan eski mevkiine iâde edildiğini ve daha 15 yıl hukûmet sürdüğünü kaydederler.

Bu tehlikeli sefer, Fîrûz Şâh'ın girişmiş olduğu son askerî harekettir. Kumandanları bir aralık Dekken'deki Balımanî sülâlesini Dehli sultanlığının hâkimiyetini tanımağa mecbur etmek için, Davlatâbâd'a karşı bir hareket yapılmasını ona teklif ettilerse de, müslümanlara karşı harp açmamağa kat'î surette niyet etmiş olduğunu bildiren hükümdarın bu kararı karşısında, hiç bir şey yapamadılar. Fakat o, yalnız müslümanlara değil, hindlilere karşı da her hangi bir askerî harekete girişmekten çekiniyordu. Fîrûz Şâh'ın uzun saltanatı zamanında, onun aczi ve irâdesizliği neticesi olarak, Dehli sultanlığı eski azametini kaybetmiş ve nufuz sâhası çok daralmıştı. Lâkin o, dâhilî işler ile meşgûl olmağı yeni askerî mâceralara atılmağa tercih ediyor ve saltanat yıllarını sükûn içinde geçirmeğe çalışıyordu.

Onun bu arzusuna rağmen, son yıllarında dâhilî işlerde büyük karışıklıklar baş gösterdiğini ve ihtiyar hükümdarın bunlardan çok iztirap çektiğini görüyoruz. Fîrûz Şâh, gerek mizacının zaafı, gerek ihtiyarlığı sebebi ile, bütün devlet işlerini Ḫân-i Cihân Maḳbûl'ün eline bırakmıştı. Bu suretle bütün devlet nufuzunu âdetâ kendi elinde toplayan Ḫân-i Cihân'ın bâzı hareketleri ve bilhassa gurûr ve azameti, askerî aristokrasi arasında, büyük infiâller uyandırdı ve büyük rekabetler yarattı. Ḫân-i Cihân, hem kendi muhaliflerini, hem de onları himâye eden şehzâde Muḥammed'i ortadan kaldırmak için, bunların kendi aleyhine bir suikast hazırladıklarına sultanı inandırdı ve tevkifleri için, emir aldı. Lâkin bu hareket, şehzâdenin kurnazca ve cür'etli bir oyunu ile, neticesiz bırakıldı; mâhirâne bir tertiple babasının huzuruna müsellah olarak çıkmağa muvaffak olan şehzâde, onun ayaklarına kapanarak, Ḫân-i Cihân'ın kendi aleyhindeki tertiplerini anlatmağa ve tevkifi hakkında emir almağa muvaffak oldu. Fakat bunu vaktinde haber alan Ḫân-i Cihân, Dehli'den kaçabilmişti. Resmen veliahd ilân edilerek, devlet işlerini tam bir istiklâl ile eline alan genç şehzâde, kendini zevk ve sefâhate kaptırarak, bir takım bendelerini en yüksek mevkilere çıkardı; etrafını alan bir takım dalkavukların telkini ile, fena hareketlerde bulunmağa, kendisine sâdık eski ve tecrübeli askerî ricâle kıymet vermemeğe başladı. Bu vaziyet neticesinde, birbirine düşman zümreler türeyerek, devletin iç bünyesinde bir takım huzursuzluklar, hattâ ordu içinde silâhlı mücâdeleler baş gösterdi. Nihâyet bu korkunç vaziyeti düzeltmesi için, eski kumandanların ihtiyar sultana müracaatları ve onun müdâhalesi üzerine, orduda sükûn ve nizâm avdet etti; lâkin genç şehzâde de Dehli'den kaçmağa mecbur oldu. Yaşı ve sıhhî vaziyeti devlet yükünü taşımasına imkân vermeyen Fîrûz Şâh, diğer oğlu Fatḥ Ḫân'ın çocuğu Tuğluḳ Şâh'ı tahta çıkarmak suretiyle, son vazifesini yaptı ve bundan bir az sonra da vefat etti (ramazan 790 = teşrin I. 1388). İhtiyar hükümdarın ölümü, rakip şehzâdeler ve askerî fırkalar arasındaki büyük mücâdelelerin şiddetle başlamasına ve daha Timur istilâsından evvel, esâsen Fîrûz Şâh devrinde küçülmüş ve zayıflamış olan Dehli sultanlığının büs-bütün perişan bir hâle gelmesine sebep olmuştu. Daha doğru bir ifâde ile, devletin bünyesinde esâsen mevcut olan hastalık, onun ölümü ile, daha çabuk tezâhür etmiştir.

Gerek o devir vak'anüvisleri, gerek hükümlerinde onlara tâbi olan sonraki müslüman-hind tarihçileri, Fîrûz Şâh'ı „âdil bir hükümdar örneği" ve onun saltanat yıllarını da „emsâlsiz bir refah, saâdet ve adâlet devri" olarak göstermekte ittifak ederler. Hâlbuki hâdiselerin bitaraf bir tahlili, bize, tarihî hakikatın büsbütün başka bir mâhiyette olduğunu anlatıyor: amcazâdesinin himâyesi altında yetişen Fîrûz Şâh, bilhassa o devir Dehli sultanlığının muhtâc olduğu kudretli ve irâdeli bir hükümdar olabilmek vasıflarından tamâmiyle mahrûm, orta kabiliyette bir adamdı. Mühim ve buhranlı vaziyetlerde doğru bir karar vermek, hâdiseleri geniş bir görüş ve sarsılmaz bir irâde ile karşılayabilmek, onun mahrum olduğu meziyetlerdi. Âciz, irâdesiz, kararsız ve hattâ korkak idi. Askerî kabiliyetten tamâmiyle mahrûm olduğu, giriştiği seferlerin muvaffakiyetsizliğinden kolaylıkla istidlâl olunabilir. Mamafih daha tahta çıktığı zaman, Dehli sultanlığının iç bünyesinde, bir takım derin bozuklukların hüküm sürdüğü düşünülürse, bu hususta bütün mes'ûliyeti onun sırtına yükletmenin doğru olamayacağı da anlaşılır. O bunları düzeltebilecek kudrette bir hükümdar değildi.

O devir müverrihlerinin Fîrûz Şâh hakkında bu kadar mübâlagalı medihlerde bulunmalarının mühim bir sebebini, onun âdetâ taassup derecesine varan dindarlığında aramak yanlış olmaz. Her hareketini din âlimlerinin ve şeyhlerin te'sir ve nufûzu altında yapan, vergileri koyup-kaldırmağa, isl'âm hükümdarlarında emsâline pek nâdir tesâdüf edilen bir dindarlıkla, şeriat hükümlerine riâyetten ayrılmayan, belki de annesinin hindli olmasının yarattığı rûhî bir isyanla put-perest hindlilere karşı kin ve nefret besleyen ve onları müslüman etmek için büyük gayretler sarfederek, mühtedileri cizyeden muâf tutan, bütün dinî müesseselere, mescidlere, tekkelere, medreselere, büyük şeyhlerin

türbelerine, ve vakıflara çok hurmetkâr olan ve bu hususta büyük maddî fedakârlıklardan çekinmeyen Fîrûz Şâh, müslümanlar arasında, pek tabiî olarak, büyük bir nufuz ve şöhret kazanmıştı. Mısır'daki Abbâsî halifesine karşı derin bir hurmet besliyordu. Dinî taassubu o kadar kuvvetli idi ki, müslümanlığı kabûl eden hindlileri irtidat ettirmekle ithâm edilen bir brehmeni diri-diri yaktırmış, hindlilerin dinî müesseselerine ve bilhassa putlarına karşı ağır hakaretlerde bulunmuştu. Yaşı ileriledikçe, şeriat hukümlerine riâyet hususundaki hassâsiyeti de artmış, hattâ ağır ipekli elbiseleri, her türlü ziynetleri ve sarayda altın ve gümüş avânî kullanılmasını men'etmiş; saray duvarlarında ve bayraklarda bulunan canlı resimlerini, heykelcikleri tamâmiyle kaldırtmıştı. Şeyhlere karşı büyük hurmet ve itikadı vardı; kendisi de, daha 40 yaşlarında iken, meşhûr Şeyḫ Farîd al-Dîn'in torunu 'Alâ' al-Dîn vâsıtası ile, tarikate intisap etmişti. İhtiyarlık yıllarında (776 = 1374/1375) gördüğü bir rüya üzerine, bâzı tarikatlerde âdet olduğu gibi, sakalını ve saçlarını kestirmiş, hattâ bir çok devlet ricâli de, onu taklit etmek suretiyle, hulûskârlıktan geri kalmamışlardı. Bütün bu gibi zaaflarına ve kusurlarına rağmen, Fîrûz Şâh'ın insânî meziyetlerini de belirtmek lâzımdır. Bilhassa bir orta çağ hukümdarı için, tasavvuru çok müşkül bir çok ahlâkî hasletlere mâlik idi. Yalnız dostlarına değil, düşmanlarına karşı da ekseriyetle âlî-cenâp, tebeasına karşı merhametli ve şefkatli idi. Dinî hislerinin kuvveti ve samimîliği onu bir taraftan taassuba sevk etmekle berâber, diğer taraftan islâm dininin geniş ahlâkî esâslarına riâyete ve ideal „islâm hukümdarına" yüklettiği vazifeleri yapmağa mecbûr ediyordu. İşte bu sebeple, işkenceyi ve hafiyeliği kaldırmış, adâlet sistemini, halkın menfaatine olarak, kolay ve iyi işler bir şekle sokmuştu. Kurduğu muhtelif hayır müesseselerinden, hastahânelerden başka, fakir müslüman kızlarını cihazlandırıp, evlendirmek maksadı ile, bir müessese vücuda getirmiş, işsizlere iş ve geçim vâsıtası bulmak için de çalışmıştır. Devlet idâresinde yaptığı bir takım esaslı islâhât ve aldığı tedbirler, mâlî ve iktisadî sâhalarda, Muḥammed Tuğluḳ devrine nisbetle, çok büyük bir inkişaf vücuda getirmiş, müslüman ve mecûsî bütün halkın refâh ve saâdetine hizmet eylemişti. Devlet idâresinin halk ihtiyaclarını karşılayacak bir şekilde ve o gâye ile hareket etmesi, Fîrûz Şâh devrinin başlıca idârî prensibi idi; esâsını hukümdarın teokratık zihniyetinden, diğer bir ifâde ile, islâm hukuk nazariyecilerinin ideal „islâmî devlet" telâkkisinden alıyordu. Halkın refâhını beytülmâlin zenginliğinde tercih eden hukümdar, en dindar ve mutaassıp islâm padişahlarının bile çok defa yapamadıkları bir şeyi gerçekleştirmeğe, yâni vergiler meselesinde dinî hukümlere sâdık kalmağa muvaffak oldu. Şer'î mâhiyeti olmayan bir çok örfî vergileri kaldırdı. „Harac, cizye, zekât, hums-i şer'î" gibi dinî mâhiyetteki vergilerin dışında kalan bu örfî vergiler hakkında, o devir vak'anüvisleri uzun tafsilât vermektedirler. Yalnız devletçe girişilen büyük sulama işlerinin masrafını karşılamak üzere, bundan istifâde eden toprak sâhiplerinden hâsılatın 10 % nisbetinde bir hisse alınıyordu ki, bu da fakîhlerin fetvâsı ile yapılmıştır. Muḥammed Tuğluḳ devrinin ağır vergileri ve lahr edici idâresi altında âdetâ felce uğramış bulunan ziraat ve ticâret, Fîrûz Şâh'ın idârî ve mâlî islâhatından sonra, büyük bir inkişâfa mazhar olmuş, bolluk ve ucuzluk halkın yüzünü güldürmüş, emniyet ve âsâyiş başlamış devlet vâridatı da, azalacak yerde, çoğalmıştır. Bu devirde yapılan para islâhâtı meselesi de, iktisadî hayat üzerinde müsbet te'sirler bırakmıştır. Devlet hazinesinden beslenen bir çok me'mûr ve askerin bol maaşlar alabilmeleri, artık hizmet yaşını geçirmiş olan emeklilerin bile ölünceye kadar maaşlarından mahrum edilmemeleri, ancak bu sâyede kabil olmuş ve bütün bunların dışında Fîrûz Şâh'ın bir çok yeni müesseseler kurması, dinî ve insânî te'sisleri ihyâ etmesi, bir çok binalar ve hattâ yeni kasabalar vücuda getirmesi, büyük nâfıa işlerine girişilmesi de, yine devlet gelirinin çoğalması ile, te'min edilmiştir.

Fîrûz Şâh toprak ve askerî iktâlar meselelerini de, yine şer'î hukümler dâiresinde, tanzim etti. Daha Tuğluḳlulardan evvelki sülâleler zamanında Dehli türk sultanlığında göze çarpan [bk. mad. BALABAN] ve 'Alâ' al-Dîn Ḫalacî [b. bk.] devrinde ehemmiyetini kaybeden askerî iktâ sistemi bu devirde tekrar ehemmiyet kazandı. Şehirlerde vazifeleri bulunan iktâ sâhiplerine, ayrıca aylık da verilmek suretiyle, refahları te'min olunuyordu. Fîrûz Şâh, bâzı harplere iştirâk etmemek suretiyle, vazifeden kaçan iktâ sâhiplerini bile cezalandırmaktan çekinmiştir ki, bu hareketinde başlıca âmil, bu suçluların âilelerini sefâlete düşürmemek gibi, insânî bir düşüncedir. İktâ sâhibi olunca, bu iktâ onun âilesi efradından birine (oğul, damad v.b.) bırakılmıyordu. Mamafih bunların köylülerden muayyen miktardan fazla vergi alamamaları ve buna cesâret edenlerin cezalandırılmaları hakkında, sıkı hukümler konulmuştu. Bu sistemin yeni baştan tanzimi sırasında, eski istihkak sâhiplerinin haklarına, şer'î ahkâm dâiresinde, tamamiyle riâyet

olunmuştu. Nehir mecrâlarının islâh ve tanzimi ve yeni kanallar açılması suretiyle, sulama işlerine büyük ehemmiyet verilmesi, zirâî istihsâli mühim nisbette arttırarak, halkın hayat seviyesini iktâ sâhiplerinin gelirlerini yükseltmişti. Bütün bu meseleler hakkında, o devre âit tarihî vesikalarda, oldukça geniş mâlûmata tesâdüf olunmaktadır.

Bu devrin mümeyyiz vasıflarından biri de, orta çağ islâm devletlerinde büyük ehemmiyeti olan g u l â m s i s t e m i n i n [b. bk.] Fîrûz Şâh zamanındaki büyük inkişâfıdır. Memleketin dört bucağından merkeze gönderilen köleler, dinî ve meslekî muntazam bir terbiye ve tahsile tâbi tutulduktan sonra, kabiliyetlerine göre, muhtelif işlerde kullanılıyorlardı. Bu devirde merkezde ve vilâyetlerde devlet hazinesinden para alan kölelerin sayısı 180.000'i bulmuştu. Nâfia işlerine, binalar (köşkler, rıbatlar, hankahlar, bendler, köprüler v. b.) yaptırmağa, bağlar ve bahçeler te'sisine çok meraklı olan hükümdar, eski âbidelerin tâmir ve ihyasına, eski hind eserlerini toplayıp, onlardan tercümeler yaptırmağa, hulâsa ilim ve san'at işlerine karşı da büyük alâka göstermekte idi. Tarih tetkik erini ve tarihçileri bilhassa himâye ediyor, bir çok islâm hükümdarları gibi, tarihî eserlerden istifâde eyliyordu. Baranî ile Şams-i Sirâc 'Afîf bu himâyenin şükrânını eserleri ile ödemekte kusur etmemişlerdir. Din âlimleri, fakihler, hâfızlar, dervîşler, şâirler ve musikişinaslar da onun bu himâyesinden geniş nisbette istifâde eylemişlerdir.

Devlet teşkilâtı ve teşrifât kaideleri, Fîrûz Şâh devrinde, eski zamanlara nisbetle, büyük bir değişiklik göstermemiş, yalnız bâzı memûriyetlerin vazife ve salâhiyetlerinde bir takım değişiklikler yapılmış ve bâzı yeni te'sisleri idâre etmek üzere, bir takım yeni memûriyetler ihdas olunmuştur. Bütün türk hükümdarları gibi, av âlemlerinden ve umûmî ziyâfetlerden hoşlanan, meclisinde musikişinaslar, kıssa hânlar ve pehlivanlar bulunduran Fîrûz Şâh, yalnız maiyetindekilere değil, müslüman ve mecûsî bütün tebeasına karşı gösterdiği şefkat ve adâlet bakımından, orta çağ islâm tarihinde husûsî bir mevki işgâl edebilir. Buna rağmen, onu, devlet adamı ve kumandan olarak, Dehli sultanları msl. Balaban ve 'Alâ' al-Dîn Ḫalacî gibi, büyük şahsiyetleri ile, hâttâ uzaktan, mukayeseye imkân yoktur.

B i b l i y o g r a f y a: Bu devir hakkında başlıca kaynaklar şunlardır: Ziyâ' al-Dîn Baranî *Târîḫ-i Fîrûzşâhî* (*Bibl. Ind.*), 1862, s. 529, 602 Şems-i Sirâc 'Afîf, *Târîḫ-i Fîrûzşâhî* (*Bibl. Ind.*), 1891 (eser baştan-başa bu devre âittir); *Sîrat-i Fîrûzşâhî* (Allahâbâd üniversitesi yazmaları arasında); Fîrûz Şâh, *Futûḥât-i Fîrûzşâhî* (British Museum, farsça yazmalar arasında, Rieu, III, 920); 'Ayn al-Mulk Mâhrû, *İnşâ'-i Mâhrû* (burada Fîrûz Şâh'ın Bengâle halkına hitâben neşrettiği beyânnâmenin metni vardır. Buna âit bir makale için bk. Mavlavî 'Abd al-Valî Ḫân Şâhib, *JASR*, 1923, nr. 7, s. 253—290). — Fîrûz Şâh ve zamanı hakkında umûmî hind tarihlerinde etraflıca mâlûmat verilmiştir. Bu arada Elliot-Dowson'un eski eseri ile, hindli müverrih İshwari Prasad'ın *L'Ind du VIIe au XVIeme siècle* (Paris, 1930) adlı eserinde müracaat edilebilir. Onun toprak islâhatı hakkında mâlûmat için bk. W. H. Moreland, *The Agrarian System of Moslem India* (Cambridge, 1929). Tuğluḳ sülâlesi ve o arada Fîrûz Şâh'ın çocukları ve torunları hakkında en iyi silsilenâme için bk. E. de Zambaur, *Manuel de généologie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam* (Hanovre, 1927), s. 288. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

FİRŻE. [Bk. FİRDE.]

FİSḲ. [Bk. FÂSİḲ.]

FİṬR. [Bk. 'ID AL-FIṬR.]

FİṬRA. [Bk. FITRA.]

FİZAN. FEZZÂN, Sahray-i Kebîr'de Avrupa kaynaklarında Fezzan şeklinde kaydedilen m e m l e k e t, daha doğrusu büyük bir v a h â l a r g u r u p u olup, Trablusgarp ülkesinin cenûbunda bulunur. Fizan şimâlde — Cebel al-Sōdā', Cebel Şarḳîya ve Hārūc al-Asvad dağları, garpta — Acar Tasili vadisinin şark kolu, cenûpta — Tibesti dağ kütlesi ve şarkta — Libya çölü ile kuşatılmış, deniz seviyesinden 200—500 m. irtifâda, takriben 300.000 km². genişliğinde bir sâhadır. Memleket hemen her yerde ufkî yapılı kum ve kireç taşlarından müteşekkil olup, bu tabakalar kısmen çıplak taşlı bir sahra (*ḥammāda*) kısmen de (yâni Murzûḳ'un cenûbunda ve şimâl-i garbîsinde) geniş kum eksibeleri ile örtülüdür. Arâzi sathında yer-yer çukur sâhalar ve kuru vâdiler göze çarpar. Yer altı su tabakasının satha yakın olduğu bu yerler, başlıca iskân sâhalarıdır. Bunun dışında Fizan tamâmiyle çıplak bir çöldür (memleket sathının aş.-yk. 95 %). Yetecek kadar ot bulunmadığından, ahâli hayvanlarını otlatmak için, Trablus'a göndermeğe mecburdur. — Fizan'ın i k l i m i şiddetli, kışları oldukça sert ve yazları gündüz pek sıcak ve geceleri oldukça serindir. Her iki mevsim de büyük kuraklıkla temâyüz eder. Senelik yağmur mıkdarı tahminen 100 mm.'den aşağıdır. Bu yüzden devamlı bir nebâtî örtü görülmez ve yabanî hayvanlar da fevkalâde nâdirdir; az mikdar kertenkele, yılan, akrep ve varan (*Varanus niliticus*) bulunur.

Fizan'ın Roma devrinden kalma adı Phazania'dır. Herodot'un sâkinlerine **Garamantes** adını verdiği bu memleketin merkezi Garama idi (şimdi Cerma, Vādi 'l-Ġarbī'de). Memleket 19 (m. ö.) senesinde, Cornelius Balbus tarafından, bir müddet için Roma'ya ilhak edilmiş ve 37 (m. s.) yılında buraya tekrar sefer heyeti gönderilmiştir. Bundan sonra uzun zaman tarihi mâlûm olmayan Fizan'ı, 643 senesinde 'Uḳba İbn Nāfi' al-Fihrī, Barḳa tarafından gelerek, fethetmiş ve bu suretle arap kanı **garamant** nesline karışmıştır. X. asrın başında, Huvāra neslinden al-Ḫaṭṭāb âilesinin hâkimiyeti teessüs etmiştir; bu âile Zavīla (Murzūḳ'un şarkında)'ye yerleşmiş ve XII. asrın bidâyetine kadar hüküm sürmüştür. O tarihte Mısır'dan gelen türk sergerdesi Şaraf al-Dīn Ḳaraḳuş bu sülâleyi iskat etmiş; fakat bir müddet sonra, Kānem hukümdarları, hükümlerini Fizan'a da teşmil etmişler ve burayı, Traġen'de oturan bir hâkim vâsıtası ile, idâre eylemişlerdir; Traġen hâkimi daha sonraları bizzat müstakil olmuştur. O vakitten beri zenci kanının karışması geniş mıkyasta vukū bulmuş olmalıdır. Sonra (ne vakit olduğu mechûl) hâkimiyet bir müddet Ḳaramānlılar âilesine geçmiştir; bunlar Zavīla'yi yeniden kendilerine merkez seçmişlerdir. XVI. asrın başlarında bunların yerine Avlād Muḥammed sülâlesi geçerek, Murzūḳ'u merkez yapmıştır ve Fizan 1570'e doğru Trablus hukümdarlarına karşı harp ederek, istiklâlini müdafaaya çalıştığı için, tarih bakımından, daha aydınlık bir duruma giriyor. Trabluslulların birinci işgâlinden (1576—1577) sonra, Fizan hukümdarları vergilerini muntazaman verdikleri müddetçe, sulh hüküm sürmüş, fakat bundan imtina ettikleri vakit, derhâl üzerlerine asker kuvvetleri yürümüştür; bu hâl o vakitten itibâren her iki senede bir muntazaman vukū bulmuştur. Ancak 1744'tedir ki, Trablus'a tâbiiyet râbıtaları oldukça tahkim edilmiş ve yarım asır müddetle memleket sükûn içinde yaşamıştır. Fakat 1804'te al-Mukni, Avlād Muḥammed'in hâkimiyetine nihâyet vermiştir. Al-Mukni idâresi zamanında, Tubu memleketlerine ve Bagirmi (b. bk.)'ye kadar, müteaddit seferler yapmış ve Avlād Soliman (Süleyman) bedevî ve arap kabîlesinin parlak devrine de nihâyet vermiştir. Avlād Soliman'dan biri 'Abd al-Calīl, 1831'e doğru, Fizan'ı ele geçirmiş ve Trablus'u zaptedip, Fizan'ı da itaat altına almak isteyen türklere karşı şiddetle muharebe etmiştir. Fizan'ın bu son hukümdarı al-Bağla muharebesinde ölmüştür. O vakitten 1912'ye kadar Fizan Trablus'a bağlı bir türk mutasarrıflığı olmuş ve mutlakiyet devri sonunda, ağır suçlu telâkki edilen bir takım hürriyet tarafdarlarının gönderildikleri menfa rolünü oynamıştır ki, buraya yollanan sürgünlerden Sâmî Bey isminde bir bahriye zabiti, 1908 şubatında Murzūḳ'tan kaçarak, çölü aşmak suretiyle altı aylık bir yolculuktan sonra, Gine körfezi kıyılarına varmıştır.

Fizan'da geçen vak'alar Fizan'ın **şimdiki nüfusunun** terekkübü üzerine kuvvetle te'sir yapmıştır. Cenûpta — hâlis ırktan siyah Teddalar; garpta — kumral Ṭuāregler ve şimâl ile şarkta — karışmamış libu-berberîler yaşarlar. Her tarafta yerleşmiş araplar, göçebe araplar, libu-berberîler ve orta Sudan'ın zencileri ve her türlü melezler dağılmış bulunur. XIX. asrın sonlarına kadar mühim olan Trablus-Çad kervan yoluna hâkim olan coğrafî mevki sebebiyle, Fizan ahâlisi giden ve gelenlerin te'siri altında kalmağa çok kolaylıkla mârûzdur. Mamafih eski Garamantların bakâyâsı, her şeye rağmen, sapa vâdilerde (msl. Vādi 'l-Şāṭī'nkiler gibi) kalmış gibi görünüyor; buraların ahâlisi iri kemikli, siyahımtrak esmer renkte ve oldukça nâmuskârdırlar. Ahalinin ana lisanı arapçadır, kendilerine *fezāzna* (müfr. *fezzānī*) derler. Fizan nüfusu kat'îyetle mâlûm olmayıp, 40.000—100.000 arasında tahmin edilir; bunun 1/5 kadarı göçebe hâlde yaşar.

Ziraate elverişli toprağın (memleketin 2%) ve mer'aların (3%) azlığı ve kurak bir çölün ortasında bulunuşu, **iktisadî** bakımdan, büyük bir ehemmiyet kazanmasına müsâit değildir. Toprak çapa ile işlenir; Fizan'ın başlıca zenginliği olan hurma ağaçları altında buğday, arpa, dura, tütün, sebze ve yonca ile incir ağacı yetişir. Ehlî hayvanlar arasında en ziyâde deve yetiştirilir; öküz ve at Trablus'tan ve koyun Ṭuāreg ve Tedda'lar memleketinden getirilir. Akdeniz kıyıları ile Sudan arasındaki ticâret, eski zamandan XIX. asrın son on senesi başlangıcına kadar, Fizan'da pek mühim rol oynamıştır; o vakit Sudan'dan şimâle doğru keçi derileri, deve kuşu tüyleri, fil dişi, pamuklu emtia, çivit, zibad miski, demir-hindi, boynuz ve zenecî esirler nakledilyordu. Fakat Sudan'da yeni nehir ve demir yollarının açılmasından beri, bu ticâretin en büyük kısmı Gine sâhillerine dönmüş ve emniyetin tam olmadığı Sahrâ yolları ıssız kalmıştır. — Şarkta ve garpta kâin bir sıra vâdiler ortasında bulunan Murzūḳ (b. bk.), Trablus-Çad ile Ġāt ve Bingazi yollarının telâki noktası olduğu cihetle, 1841'de türkler tarafından, Fizan'a merkez seçilmiştir. Burası XX. asır başında 8.000—10.000 nüfuslu idi. Ahâlisi 1.500'e bâlig olan yerler ancak şimâlde Semnu ve Cedīd (Sebḫa vâdisinde bulunan bu mevki, Murzūḳ'tan evvel, Fizan'ın merkezi idi) ile

cenûpta Ġatrûn mevkileridir ki, bunların hepsi şimâlden cenûba giden transit yolu üzerindedir.

1911 senesi son baharında Trablus sâhillerini işgâl eden italyanlar, osmanlı hukûmeti ile sulh imzaladıkları sırada, henüz bu sâhillerden içeriye nufuz edememişlerdi ve Fizan, Senûsîlerden Muḥammed b. 'Abd Allāh tarafından müdafaa ediliyordu. İtalya Fizan'ı istilâ teşebbüsüne ancak 1913'te girişti; o yıl haziran ayında memleketin şimâlinde Sukna'ya gelen bir italyan kuvveti ancak ertesi yıl (4 mart 1914) Murzūḳ'u işgâl edebildi ise de, işgâl pek kısa sürdü. Birinci cihan harbinin başlaması üzerine, esasen türkler ile devamlı temas hâlinde bulunan Senûsîler Fizan'daki italyan garnizonunu tazyık ve muhasara ettiler. Bunun üzerine italyanlar, 1915 yılı başında, yalnız Fizan'ı değil, Trablus'un tekmil iç kısımlarını tahliye edip, kıyıya çekilmek zorunda kaldılar. Fizan'ın tekrar işgâline ancak 1929 senesi sonlarında teşebbüs edildi; general Graziani kuvvetleri 24.1.1930'da Murzūḳ'a girdiler. Tenkil hareketleri yüzünden, Fizan vâhalarının çoğunun nüfusu azaldı. Fizan'da ikinci italyan hâkimiyeti de 1943 yılında fi'len sona erdi.

Bibliyografya: Hornemann, *Tagebuch seiner Reise von Cairo nach Murzuck* (Weimar, 1802); Lyon, *A Narrative of Travels in Northern Africa* (London, 1821); Ritter, *Die Erdkunde ... I, 1. Afrika* (2. tab.; Berlin, 1822); Denham ve Clapperton, *Narrative of travels and discoveries in Northern a. Central Africa* (London, 1826; keza almanca); Richardson, *Travels in the Great Desert of Sahara* etc. (2 cild, London, 1848; keza almancası); Richardson, *Bericht über eine Sendung nach Central Afrika* (Leipzig, 1853); E. Subtil, *Histoire d'Ebd el-Gelil* (Paris, ts.); Barth, *Reisen und Entdeckungen in Nord- und Central-Afrika* (5 cild, Gotha, 1857/1858); v. Beurmann, *Reise von Bengasi ... nach Mursuk* (*Peterm. Mitt.* Ergh., Gotha, 1862); Duveyrier, *Exploration du Sahara. Les Touaregs du Nord* (Paris, 1864); Rohlfs, *Land und Leute von Fesan* (*Petermanns Mitt.*, Ergbd., V, nr. 21, s. 1); ayn. mll., *Briefe aus Murzuk* (*Peterm. Mitt.*, 1866, s. 3); ayn. mll., *Quer darch Afrika* (1 cild, Leipzig, 1874); Nachtigal, *Von Tripolis nach Fezzan* (*Peterm. Mitt.*, 1878, s. 45); ayn. mll., *Sahārâ und Sûdân* (1 cild, Berlin, 1879; keza fransızcası); v. Bary, *Tagebuch des verstorbenen ...* (*Zeitschr. Gesch. f. Erdk.*, Berlin, 1880; keza fransızca); Monteil, *De St. Louis à Tripoli* (Paris, 1894); Vischer, *Across the Sahara* (London, 1909); Lannoy de Bissy, *Carte d'Afrique*. Levha 12 „Mourzouk" (Paris 1:2 mil.). (EWALD BANSE.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir].

FİŻŻA. [Bk. FIDDA.]

FOMALHAUT. [Bk. FEMÜLHÛT.]

FRAT. [Bk. FIRAT.]

FUAD PAŞA. FU'ĀD PAŞA (1815—1869), KEÇECİ-ZĀDE MEHMED FUAD PAŞA, osmanlı sadrâzamlarından olup, meşhûr şâir Keçeci-zâde İzzet Molla'nın büyük oğludur. Fuad Paşa'nın taşıdığı Keçeci-zâde lekabı büyük dedesinin Konya'da bir keçeci olmasından ileri gelmektedir (bu hususta tafsilât için bk. İzzet Molla, *Davḥat al-maḥāmid fī tarcamat al-vālid*, *TOEM*, sene 7, nr. 37, s. 3 v.d.). Fuad Paşa 1230 tarihinde İstanbul'da doğdu; kaynaklarda ay tasrih edilmemesinden dolayı, doğum tarihi muhtelif yerlerde bâzan 1814 ve bâzan 1815 olarak gösterilmiştir. Yalnız *La Grande Encyclopédie* Fuad Paşa'nın doğum tarihini 17 kânun II. 1814 olarak kaydetmiş ise de, 1230 senesinin 17 kânun II.'a tekabül eden saferin 5. günü, senenin 1814 değil, 1815 olmasını icâp ettirmektedir. Esâsen kaynakların, hicrî tarih olarak, ittifak ettikleri 1230 senesinin yalnız ilk ayı 1814 senesine âit bulunduğu cihetle, doğum tarihini 1815 olarak kabûl etmek hatalı olmasa gerektir.

Diğer ulemâ evlâdı gibi, Fuad Efendi de evvelâ ilmiye tarikına intisap ile, arapça ve farsçayı da öğrenmiş ise de, henüz pek genç yaşta babasının Sıvas'a nefyi üzerine, maişetini te'min için, tıbbiye mektebine girerek, tedrisatın fransızca olmasından istifâde ile, bu lisanı da öğrenip, buradan çıkmış ve 1250'de o sıralarda, kapudan-ı derya bulunan Çengel-oğlu Tâhir Paşa'nın maiyetinde, Trablusgarb'a giderek, 3 sene kadar orada kaldıktan sonra, avdet eylemiştir (Rifat, *Vard al-ḥadā'iḳ*, İstanbul, ts., s. 68; aynı sene zarfında Bâbıâli tercüme odasında işlerin çoğalması ve bu işleri görecek müstait gençlere olan ihtiyac dolayısı ve Reşid Paşa'nın teşvikı ile, Fuad Efendi de mesleğini değiştirerek, şâban 1253'te tercüme odasında memur oldu (Mehmed Süreyyâ, *Nuḫbat al-voḳā'i'*, I, 46; Rifat, *ayn. esr.*, s. 68) ve kısa bir zaman sonra da, 1255 (1839)'te, Bâbıâli mütercim-i evvelliğine tâyin olundu. Sâbık beylikçi Mehmed Şekib Efendi (Paşa) hârieiye müsteşarlığı pâyesi ile, Londra büyük elçiliğine nasbolununca (1257 = 1841), Fuad Efendi de Londra sefareti baş kitâbetine tâyin olunarak, onunla berâber gitti; orada iki sene kadar Şekib Efendi ve bir sene kadar da Âlî Efendi (Paşa) maiyetinde çalıştı (Ebüzziya Tevfik, *Nümûne-i edebiyat-ı Osmaniye*, İstan-

bul, 1330, s. 184 'te Fuad Efendi 'nin Londra 'ya 1254 'te ve Reşid Paşa ile berâber gittiğini kaydetmesi hatalıdır). 3 sene sonra Londra 'dan avdet eden Fuad Efendi safer 1260 'ta İspanya kıraliçesi Elizabeth 'in sinn-i rüşte vardığına ve idâre-i hukûmete başladığına dâir gelen mektuba, cevâbnâme-i humâyûnu götürmek ve iki hukûmet arasındaki samimiyeti arttırmak için, rütbe-i sâniye nişanı ve orta elçilik ile, İspanya sefâretine me'mur edilmiştir (Lûtfî, *Tarih*, VII, 87; Mehmed Süreyyâ, *Nuḫbat al-vaḳā'i* I, 121). Fuad Efendi 'nin vazifesinde tamâmiyle muvaffak olduğunu Âlî Efendi (Paşa) tarafından kendisine yazılan bir mektuptan anlıyoruz (Ali Fuad, *Ricâl-i mühimme-i siyâsiye*, İstanbul, 1928, s. 143). Nitekim Fuad Efendi İstanbul 'a avdetinde takdirlere mazhar olmuş ve receb 1261 'de Saffet Efendi (Paşa) 'nin hâriciye kitâbetine tâyini üzerine, onun yerine, divan-ı humâyûn tercümanlığına getirilmiştir (Mehmed Süreyyâ, *ayn. esr.*, I, 129; Rifat, *ayn. esr.*, 68). Diğer taraftan Fuad Efendi 'nin yine aynı sene zarfında, sıbyân mekteplerinin ıslahı için, meclis-i vâlâ kararı ile, haftada iki kere toplanan muvakkat bir mecliste, mütercim-i evvel sıfatı ile, âza bulunduğunu görüyoruz (Lûtfî, *Tarih*, nşr. Abdurrahman Şeref, İstanbul, 1328, VIII, 19).

Rebiülevvel 1262 'de kendisine rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisi tevcih edilen Fuad Efendi 2 rebiülevvel 1263 'te, rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli ile, divan-ı humâyûn âmedciliğine nasbolundu (Lûtfî, *Tarih*, VIII, 138 v.d.; bu vesile ile Lûtfî bir de tarih düşürmüştür).

1848 milliyetçi ihtilâller bütün Avrupa 'da bu-küm sürdüğü sıralarda macarlar da avusturyalılara karşı isyan etmişlerdi. Bu hareketin Eflâk 'a da sirâyet etmesi ve büyük bir rus ordusunun, avusturyalılara yardım kasdi ile, Eflâk 'a girmesi üzerine, âmedî-i divân-ı humâyûn Fuad Efendi, vaziyetin tahkiki için, 1264 senesi sonlarında Bükreş 'e gönderildi (Lûtfî, *Tarih*, VIII, 169 'da Fuad Efendi 'nin Bükreş 'e gönderilişini 1264 vukuatı arasında kaydettiği gibi, yine bu meseleye âit olmak üzere, kopya ettiği bir vesikanın 8 muharrem 1265 tarihini taşımasından da (Lûtfî, *ayn. esr.*, VIII, 520 v.dd.) Fuad Efendi 'nin 1264 sonlarında Bükreş 'e gittiği istihrâc olunabilir; Rifat, *ayn. esr.*, s. 68; İbnülemin Mahmud Kemâl, *Son sadrâzamlar*, I, 150 'de, tasrih etmeden, 1265 olarak kaydederler). Fuad Efendi Bükreş 'te, Ömer Paşa ile birlikte, ruslar ile iyi münâsebetler kurulmasına, rus işgâl ordusu ile osmanlı ordusunun aynı miktarda olmasının te'minine çalıştı. Avusturyalılara karşı büyük muvaffakiyetler gösteren ihtilâlciler, yâni macarlar ve rus tebeası olan bir kısım lehliler, iki âteş arasında kaldıkları hâlde, bir haylı çarpıştıktan sonra, daha fazla mukavemet edemeyeceklerini anlayınca, kafile-kafile hudutları geçerek, Türkiye 'ye iltica etmeğe başladılar. İlk mülteciler 1120 kişi kadardı. Fuad Efendi ruslara her hângi bir ip ucu vermekten sakındığı için, Bâbıâliye yazdığı 3 ramazan 1265 tarihli tezkirede, ilk mülteci kafilesi içinde bulunan 36 zâbitin iâde edilmesini ve diğerlerinin ise, Vidin 'e sevkedilmelerinin muvafık olacağını bildiriyordu (Ahmed Refik, *Mülteciler meselesi*, İstanbul, 1926, s. 6 v.d.). Bâbıâli bu hususta nasıl hareket edeceğini bidâyeten kararlaştırmış olmamakla berâber, o zaman sadrâzam bulunan Mustafa Reşid Paşa 'nın görüşü, bir az da Londra sefiri Mehmed Paşa (Kıbrıslı) 'nın tahrirâtına güvenerek, Fuad Efendi 'nin görüşünden daha ileri olup, mültecilerden hiç birinin iâde edilmemesi şeklinde idi (Ahmed Refik, *ayn. esr.*, s. 27). Mustafa Reşid Paşa bu hususlaki görüşünü bildiren tezkire-i mârûzasında (Ahmed Refik, *ayn. esr.*, s. 36) rus ve avusturyalıların mültecilerin kendilerine iâde edilmesinde iki tarafın hareket noktalarını teşkil eden rualar ile yapılan Kaynarca muâhedesinin 2. ve avusturyalılar ile yapılan Belgrad muahedesinin 18. maddelerinin mülteciler meselesi ile te'lifi kabil olmadığını, deliller ile, tebârüz ettirdiği gibi, siyâsi mültecilerin iâde edilmemesinin milletler arası bir kaide hâline geldiğini de bildiriyordu. Lâkin bütün bu iddiaları hiçe sayan Rusya ve Avusturya elçileri, 25 şevvâl 1265 (14 eylül 1849) 'te, Bâbıâliye ayrı-ayrı birer nota vererek, mültecilerin en kısa bir zamanda iâde edilmediği takdirde, siyâsî münâsebetleri kesmek mecburiyetinde kalacaklarını bildirdiler. Mustafa Reşid Paşa ingiliz ve fransız sefirlerinden istimzacda bulunduktan sonra, 28 şevvâl 1265 'te toplanan vükelâ meclisi mültecilerin iâde edilmemesine ve her türlü ihtimâli göze alarak, Bükreş 'te bulunan Fuad Efendi 'nin, fevkalâde büyük elçilik pâyesi ile, o sırada Varşova 'da olan rus çarına gönderilmesine müttefikan karar verdi. 3 zilkâde 1265 'te yola çıkan Fuad Efendi, çara mülâki olmak için, 18 zilkâde de Petersburg 'a vardı. Fuad Efendi çar, tarafından kabûl edilmesini te'min etmek, çar iâde talebinde ısrar ettiği takdirde, münâsebeti kesmeden, vaziyeti Bâbıâliye bildirerek, yeni tâlimat beklemek gibi, ağır bir vazife yüklenmişti. Diğer taraftan salâhiyetinin gâyet mahdut olması da kendisini müşkül bir mevkide bırakıyordu. Fuad Efendi rus hâriciye nâzırı Nesselrod ile vâki görüşmesinde, „mülteciler meselesinin ahidnâmelerin tefsiri ile halline gitmeklense, bunu padişah ile çar arasında zâtî bir mesele addetmenin daha doğru ola-

cağını" söyleyerek, çar ile görüşmesini mümkün kılmıştı. Nihâyet 4 teşrin I. 1849'da çar tarafından, yalnız alarak, kabûl edilen Fuad Efendi çara padişahın mektubunu verdi. Uzun müzâkereler neticesinde, çar kendisinin de „muhâfaza-i nâmusuna" mecbur olması dolayısı ile, bu hususta vereceği kararı Nesselrod'dan öğrenebileceğini Fuad Efendi'ye bildirdi. Bu suretle, kesilen münâsebetler hakkında, yeni bir müzâkere kapısı açılmıştı. Mamafih iş bu kadarla da kalmıyordu. Nesselrod 6 zilhicce tarihinde Fuad Efendi'yi oturduğu otelde ziyâretle, kendisine, Osmanlı devletinin talebine binâen, ingilizlerin osmanlılara yardıma hâzır bulunduklarını ve bir ingiliz donanmasının şark sularına gittiğini öğrendiğini ve çarın Osmanlı devletinin bu iki taraflı siyâsetinden bir şey anlamadığını söyleyince, Fuad Efendi mülteciler meselesinin zâtî bir mesele hâline konulduğunun en büyük delili çara takdim ettiği name-i humâyûn olduğunu ifâde ile, bu hususta kat'î te'minat vererek, müzâkerelerin devamını te'min etmişti. Fuad Efendi bütün bu hususları, 8 zilhicce 1265 tarihli ikinci tahrirâtında, Bâbıâliye bildirerek, son derece müteyakkız hareket edilmesini, ingiliz ve fransız sefirleri ile olan münâsebatın çok gizli tutulmasını tavsiye ediyordu. Bâbıâli de Fuad Efendi'nin hizmetlerini ve hareket tarzını takdir etmiş olacak ki, kendisini 1266 muharremi ortalarında, bâlâ rütbesi tevcihi ile, sadâret müsteşarlığına tâyin etmiş (Mehmed Süreyya, *Nuḫbat al-vaḳā'i'*, I, 197; Rifat, *ayn. esr.*, s. 68) ve bu tâyinden pek memnûn olan Fuad Efendi de Petersburg'dan Reşid Paşa'ya bir teşekkürnâme göndermiştir (*Muharrerât-ı nâdire*, VII, 311 v.d.). Fuad Efendi bir müddet muztarip olduğu romatizmadan dolayı ve belki bir müddet de imparatorun tavsiyesine uyarak, işlerin teferruatının halli için, 2—3 ay daha Petersburg'da kaldıktan sonra, çarın 14 kânun II. 1850 tarihli mektubunu alarak, 19 kânun II.'de Petersburg'dan hareketle, 4 şubatta Yaş'a ve oradan Bükreş'e vardıktan sonra, nihâyet avdete mezûn olup, emrine tahsis edilen Eser-i cedîd vapuru ile, 28 cemâziyelevvel perşenbe günü İstanbul'a gelmiş ve kendisine, hizmetine mükâfaten, imtiyaz nişanı verilmiştir (Hayreddin, *Vesâik-i tarihiye ve siyâsiye*, İstanbul, 1326, s. 68). Mülteciler meselesi bu suretle hemen tamâmiyle Osmanlı devletinin görünüşe uygun bir şekilde hall ile, rus ve avurturyalıların esâmisini verdikleri bâzı isyan erbâbı hudut dışı edilmiş, geri kalan ve asıl ekseriyeti teşkil eden mültecilerden lehlilerin Haleb'de ve macarların ise, Kütahya'da muhafaza altına alınacaklarını devlet mezkûr iki devlete karşı taahhüd etmiştir. Şurasını da belirtmek icap eder ki, bâzı müellifler, ezcümle Chalmel Lacour (trk. tre. *Türkiye ricâl-i devleti*, İstanbul, 1326, s. 3) mülteciler meselesinin bu şekilde hallinde ingiliz filosunun Çanakkale boğazı medhaline gelmesini birinci derecede bir âmil olarak gösterirse de, kanaatimizce, bu âmilin işe karışmasının Fuad Efendi'nin ilk muvaffakiyetlerinden daha muahhar olduğunu unutmamak icap eder. Yine burada bir noktaya daha temas etmek lâzımdır ki, Ahmed Refik (*ayn. esr.*, s. 4)'in dediği gibi bu meselede „en muvaffakiyetli rol oynayan" yalnız Mustafa Reşid Paşa olmayıp, Fuad Efendi'nin Petersburg'da oynadığı rol de, hiç olmazsa, öteki kadar mühimdir. Fuad Efendi 3—4 ay kadar İstanbul'da kaldıktan sonra, Petersburg'da tutulduğa romatizmasını tedâvi ettirmek için, 1266 zilkâdesinin başında Bursa'ya giderken, Cevdet Efendi (Paşa)'yi de berâberinde götürmüştü. Kaplıcalarda bir ay kadar istirahat eden ve Bursa'nın muhtelif yerlerini gezen Fuad Efendi bu zaman zarfında da boş durmamış, bir yandan, Cevdet Efendi ile berâber, *Kavâid-i osmaniye* adlı gramer kitabını vücûda getirirken, kendisi de şirket-i hayriyenin nizamnâme lâyihasını yine burada kaleme almıştır (Fatma Aliye, *Cevdet Paşa ve zamanı*, İstanbul, 1332, s. 56 v.d.; bk. bir de *Boğazlıçi*, İstanbul, 1330, s. 3 v.d.). Şirket-i hayriyenin bir asır kadar süren faâliyeti ile Türkiye'de kurulan ilk anonim şirket olarak, Boğaziçi'nin imar ve iskânında oynadığı rol düşünülürse, bu teşebbüsün ehemmiyeti kendiliğinden meydana çıkar. Filhakika şirket-i hayriye bu iki müessisini unutmamış, bilâhare getirttiği vapurlardan birine „Cevdet Paşa" ve 73 numaraya da „Fuad Paşa" ismini vermiştir (*Boğaz içi*, s. 18/19 arası). Fuad Efendi Bursa'dan döndükten sonra, 1267 senesi ortalarında teşkil edilen encümen-i dânişe, sadâret müsteşarı sıfatı ile, dâhilî âza tâyin edilmiştir (Mehmed Süreyyâ, *Nuḫbat al-vaḳā'i'*, I, 211).

Sadrâzam Reşid Paşa tarafından tanzimat-ı hayriyeyi tatbik ve miras meselesini halletmek için, husûsî bir memuriyetle, Mısır'a gönderilen Fuad Efendi, Cevdet Efendi'yi de berâberine alarak, 3 cemâziyelâhır 1268'de, Sâik-i Şâdî vapuru ile, İstanbul'dan hareketle aynı ayın 15'inde Mısır'a muvasalat etmişti (*Cevdet Paşa evrâkı*, İnkılâp müze ve kütüphânesi; Fatma Aliye, *ayn. esr.*, s. 79). Fuad Efendi üç buçuk ay kadar Mısır'da kalıp, meseleyi Bâbıâlinin görüşüne uygun bir şekilde halle ve Reşid Paşa'nın isteği vecihle, Mısır'ın senevî 60.000 kese olan vergisini 80.000 keseye iblâğ ettikten sonra, şevvâl 1268'de İstanbul'a avdet eylemiştir. Mısır vâlisi Abbas

Paşa'nın muhalifleri ise, Fuad Efendi'yi Abbas Paşa ile anlaşmış ve Reşid Paşa'nın, daha doğrusu kendilerinin, asıl isteğini yerine getirmemiş olmakla ithâm ederler. Abbas Paşa'nın muhâlifleri olan zevâtın ithâmlarında haklı olmaları mümkündür. Nitekim Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'de, Abbas Paşa'nın Fuad Efendi'ye „mebâlig-ı külliye vermiş olduğunu, bu arada kendisinin de 100.000 kuruş aldığını" kaydetmesi (*Cevdet Paşa evrâkı*; Fatma Aliye, *ayn. esr.*, s. 80), muhâliflerin iddialarını te'yit eylemekle berâber, Fuad Efendi'nin mezkûr vazifesinde muvaffak olduğu ve yaptığı hizmetin, padişah tarafından, takdir edildiği, Mısır'dan avdetini müteâkip ve Âli Paşa'nın sadârete geçmesinin hemen akabinde, hâriciye nazırlığına tayininden (22 şevvâl 1268)'de açıkça anlaşılabilir (bu hususiaki hatt-ı humâyunun sureti için bk. Mehmed Süreyya, *Nuḫbat al-vaḳāyi'*, I, 227.

1268 senesi ortalarından itibâren hâd bir şekil almağa başlayan „makamât-ı mukaddese" meselesinde, Fuad Efendi'nin fransızlara meyletmesi, bir taraftan Rusya'ya istatükonun muhafaza edileceğini bildirirken, fransız sefaretine gönderilen takrirde ise, Bayt al-lahm kilisesinin büyük kapısı anahtarının lâtinlere verileceğini kaydeylemesi, diğer taraftan *La vérité sur la question des lieux-Saints* isimli lâyihasında, Rusya'da baş gösteren dâhilî igtişaşları açık bir şekilde belirtmesi, Rusya'da Fuad Efendi aleyhinde büyük bir aksülâmel meydana getirmiş ve bunun üzerine suretâ „makamât-ı mukaddese" hadd-i zatında ortodoks tebeanın hukukunu himâye bahânesi ile, bâzı imtiyazlar elde etmek için, fevkalâde sefâretle İstanbul'a gelen prens Menşikov'un, nsûl hilâfına, hâriciye nâzırı Fuad Efendi'yi ziyâret etmiyerek, sâdece sadrâzamı ziyâret ile iktifa etmesi, Fuad Efendi'nin yedi aydan bir az fazla süren hâriciye nazırlığından istifası ile neticelenmiştir. (Mehmed Süreyyâ, *Nuḫbat al-vaḳā'i'*, I, 235 v.d.). Ruslar Menşikov'un bu hareketinin kaba olduğunu ve Fuad Efendi'yi istifa mecburiyetinde bıraktığını kaydederler (*Entsiklopediçeskiy slovar*, 1902, XXXVI, 850, mad. FUAD PAŞA). Menşikov'un bu hareketi, hakikaten tahkirâmiz olmakla berâber, Fuad Efendi'nin muhakkak istifa etmesini de icap ettirmezdi. Filhakika kendisinin de itirâf ettiği vechile istifasında, devleti rus tazyıkı karşısında müşkül mevkide bırakmamak ve ileride tahaddüs edecek güç vaziyetler karşısında mevkiini terketmemek için, „devleti zor bir duruma soktu" dedirtmemek mülâhazası, başlıca âmil olmuştur (Rauf Paşa'nın Kırım muharebesine dâir yazmış olduğu gayr-i matbû *Tarihçe-i siyâsî*'den naklen Ali Fuad, *ayn. esr.*, s. 150 v.d. ve buradan naklen İbnülemin M. Kemâl, *ayn. esr.*, I, 157). Nitekim Fuad Efendi görüşünde aldanmamış, Bâbıâli Menşikov'un taleplerini kabûl etmeyerek, Rusya'ya harp ilân etmek mecbûriyetinde kalmıştır (1853 sonları). Devletin Kırım muharebesi ile meşgûl olmasından istifâde eden yunanlılar, hududu tecâvüz ile, Yanya ve Tırhala'yı tehdit etmeğe başlayınca, bu gâileyi berlaraf etmek için, Fuad Efendi'nin gönderilmesi münâsip görülmüş, o da cemâziyelâhır 1270'te İstanbul'dan ayrılmıştı. O zamana kadar iyi bir diplomat olduğunu muhtelif defalar isbat etmiş olan Fuad Efendi bu sefer de iyi bir kumandan olduğunu gösterdi. Önce Pete'deki isyan yuvasını temizleyip, Yanya'yı kurtardığı gibi (Fatma Aliye, *ayn. esr.*, s. 105 v.d.), daha sonra hudut kenarına çekilen âsîleri de tenkil eyleyerek, oldukça kısa sayılabilecek bir zamanda uhdesine verilen bu vazifeyi de muvaffakiyetle neticelendirmişti. Daha harekât sâhasında iken yeni kurulan meclis-i âlî-i tanzimata âza tâyin edilen Fuad Efendi, İstanbul'a avdetini müteâkip, şâban 1271'de hâriciye nâzırı Âli Paşa'nın sadârete getirilmesi üzerine, inhilâl eden hâriciye nezaretine, meclis-i âlî-i tanzimat reisliği inzimamı ile ve rütbe-i vezâretle tâyin edilmiş (bu hususiaki hatt-ı humâyûnun sûreti için bk. Mehmed Süreyyâ, *Nuḫbat al-Vaḳā'i'*, I, 274); fakat hâriciye işlerinin çokluğu dolayısı ile, zilkâde 1271'de meclis-i tanzimat reisliğinden çekilmek mecburiyetinde kalmıştır (Mehmed Süreyyâ, *ayn. esr.*, I, 278).

Eflak ve Boğdan'ın Paris konferansında tesbit edilecek yeni idâre şekli hususunda ingiliz ve Avusturya görüşünün fransızların görüşünden tamâmiyle farklı olacağı anlaşılınca, ingiliz sefiri Lord Stratford ingiliz görüşünü tervîc edeceği mülâhazası ile, padişahtan Reşid Paşa'nın sadârete getirilmesini ve hâriciye nâzırı Fuad Paşa'nın değiştirilmesini isteyince, Fuad Paşa da, Reşid Paşa'nın bütün ısrarlarına rağmen, 1273 rebiyülevvelinin başında hâriciye nazırlığından istifa etmiş, lâkin aynı ayın 12'sinde mecâlis-i âliyeye me'mur edilmiştir (Mehmed Süreyyâ, *ayn. esr.*, I, 296). Muharrem 1274'te ikinci defa meclis-i âlî-i tanzimat riyâsetine getirilen Fuad Paşa (Mehmed Süreyyâ, *ayn. esr.*, I, 309) 25 cemâziyelevvel 1274'te, üçüncü defa, hâriciye nâzırı nasbedilmiştir (bu hususiaki hatt-ı humâyûn sûreti için bk. Mehmed Süreyyâ, *ayn. esr.*, I, 316 v.d.). 1858'de, Eflak ve Boğdan'ın yeni idâresini kararlaştırmak için akdolunacak Paris kongresine hâriciye nazırlığı uhdesinde bulunduğu hâlde murahhas tâyin edilen Fuad Paşa, ramazan 1274'te, Paris'e müteveccihen, İstanbul'dan

ayrıldı. Fransızlar bidayette bu tâyinden çok memnun göründülerse de, Fuad Paşa'nın Viyana'ya uğrayarak, Avusturya devlet adamları ile görüşmesi ve müzâkereler esnâsında, Avusturya nokta-i nazarının lehinde, yâni Eflak ve Boğdan idârelerinin birleştirilmesinin aleyhinde, bulunması, fransızların sukut-ı hayâlini ve igbirarını mûcip olmuştu. Mamafih Fuad Paşa'yı darıltmamak için, Thouvenel'in teşvikı ile, Paris'ten ayrılmadan önce, kendisine birinci rütbeden Legion d'Honnoeur nişanı verilmiş ve nihâyet, 6 ay kadar süren bir gaybûbiyetten sonra, rebiülevvel 1275'te İstanbul'a avdet etmiştir.

1276 senesi sonlarında Cebel-i Lübnan'da mârûnîler ile dürzîler arasında çıkan ve gittikçe büyümek istidadını gösteren ihtilâfın halline, hâriciye nezâreti uhdesinde olduğu hâlde, fevkalâde komiser sıfatı ile, me'mur edilen Fuad Paşa 23 zilhicce 1276'da İstanbul'dan ayrılmıştı (Testa, *La Porte Ottomane*, Paris, 1884, VI, 90). Hareketinden 5 gün sonra Beyrut'a vardığı sırada, dürzîler ile mârûnîler arasında nisbî bir sükûnetin hüküm sürdüğünü, fakat buna mukabil Beyrut'a muvasalatından bir hafta evvel Şam'da çıkan bir mukatelede 500 kadar hıristiyanın katledildiğini ve İstanbul'dan derhâl asker sevki icap ettiğini, 1 muharrem 1277 tarihli tahriratında, Bâbıâliye bildiriyordu (bk. Fuad Paşa'nın Şam'dan gönderdiği tahriratın suretlerini muhtevî defter, M. Cavid Baysun'un husûsî kütüphânesi). Fuad Paşa buraya sâdece Cebel-i Lübnan meselesini hall için geldiği hâlde, Şam isyânı ile mesele büs-bütün karışmış ve 5 muharrem 1277 tarihli tahriratında tebârüz ettirdiği gibi, „Cebel-i Lübnan meselesi şimdi bütün Arabistan'ın karışıklığı mesele-i cesîmesi hâlini almıştı" (Fuad Paşa'nın Şam'dan gönderdiği tahrirat). Mamafih Fuad Paşa, meselenin bu şekli almasından, başka bir surette faydalanmağı düşündü. Cebel-i Lübnan ve Şam meselelerini, birbirinden ayrı iki mesele olarak, ele almağa ve önce halli nisbeten daha kolay görünen Şam meselesi ile meşgûl olmağa karar verdi. Daha uzun vâdeli Cebel-i Lübnan işi için, İstanbul'dan külliyetli asker ve gemi isterken, diğer taraftan da kararını tatbika kalkışarak, Beyrut'tan hareketle 10 muharremde Şam'a dâhil olup, kısa bir tahkikattan sonra, Bâbıâliye yazdığı 6 safer 1277 tarihli tahriratında bildirdiği vecihle, 3 safer pazartesi günü Şam vak'ası ile alâkalı gördüğü 167 kişiyi idam ettirmişti (Fuad Paşa'nın Şam'dan gönderdiği tahrirat; daha fazla tafsilât için bk. Testa, *ayn. esr.*, VI, 103). Lâkin Fuad Paşa bu kadar ile de iktifa etmeyerek, Şam vâlisi müşir Ahmed Paşa'yı ve maiyetinden diğer bâzı kimseleri kurşuna dizdirmek suretiyle, büyük bir şiddet göstermiş ve bu suretle fransızların müdâhalesine lüzûm olmadığı hissini vermek istemiştir. Ahmed Paşa'nın, işin bu hâle gelmesinde, kusuru olduğu muhakkak ise de, her hâlde mârûz kaldığı kadar şedîd bir cezayı da hak etmemişti. Fakat ecnebi konsolosların Ahmed Paşa aleyhinde serdettikleri delîller karşısında Fuad Paşa, bitaraflığını ispat için, Ahmed Paşayı feda etmiştir (M. Jouplain, *La question du Liban*, Paris, 1908, s. 417; krş. İbnülemin M. Kemâl, *ayn. esr.*, II, 162 v.d.). Fuad Paşa bu suretle vakit kazanmağa çalışırken, fransız generali Beaufort, Şam'a yolladığı me'muru vâsıtası ile, Fuad Paşa'dan dürzilere karşı harekâtın bir an evvel başlamasını istediği zaman, Fuad Paşa henüz vaktin erken olduğu cevabını vermişti. Onun bütün korkusu, harekâta giriştiği takdirde, fransızların da mücâdeleye iştirâk etmeleri idi. Binâenaleyh hem vakit kazanmak, hem de bâzı yeni icraatta bulunmak için, Cebel-i Lübnan meselesini husûsî bir dâva hâline koyarak, bütün dürzîlere karşı bir hareketten ictinap ile, yalnız suçlu olan dürzî reislerinin te'dibi cihetine gitti (Tayyib Gökbilgin, *1840'tan 1861'e kadar Cebel-i Lübnan meselesi ve dürzîler*, *Belleten*, Ankara, 1946, X, 40, 694 v.d.).

Suçlu dürzî reislerinin beklenilmedik bir zamanda teslim olmaları, Fuad Paşa'nın vaziyetini bir parça daha kuvvetlendirmiş ve böylelikle artık işin müzâkere yolu ile halli de imkân dâhiline girmişti. Fuad Paşa bu müddet zarfında, fransızlara bâzı ehemmiyetsiz tâvizlerde bulunmak sureti ile, onların bilfiil müdâhalelerine mâni olmuştu. Uzun süren müzâkereler esnâsında Fuad Paşa çeşitli hall tarzlarını, şu veya bu şekilde, Cebel'in imparatorluktan ayrılması gâyesini hedef tuttukları için, kat'î bir lisan ile reddettiği gibi, Cebel'i de içine alacak bir Suriye hidivliği teşkil edilerek, hidivliğin kendisine verilmesi hususundaki ingiliz teklifini, halkın da kendisinden memnun olduklarını bildirmelerine rağmen, yine aynı düşünce ile, kabûl etmemişti. Bu esnâda bir taraftan müzâkereler devam ederken, bir taraftan da fransızların Cebel'i terketmeleri bahis mevzuu olmağa başlamıştı. Önceleri Beyrut'ta, bilâhare İstanbul'da faâliyetine devam eden komsiyonun işini bitirdiği ve 30 zilkâde 1277 (9 haziran 1861)'de imzalanan anlaşma mûcibince, Cebel muhtar bir idâreye kavuştuğu sırada, fransızlar da Cebel'i boşaltmışlardı. Bu suretle Fuad Paşa Suriye'nin yarım asır daha elimizde kalmasını mümkün kılmıştı.

Fuad Paşa daha Suriye'de iken, Abdülmecid vefat etmiş, yeni padişah Abdülaziz meclis-i vâlâ ile meclis-i âli-i tanzimatı birleştirerek, ri-

yâsete Fuad Paşa'yı getirmiş (6 muharrem 1278) ise de, aynı ayın sonunda, dördüncü defa olarak, tekrar hâriciye nezâretine tâyin etmiştir (Rifat, *ayn. esr.*, s. 69 v.d.). Fuad Paşa 19 cemâziyelevvel 1278'de sadârete tâyini üzerine, bir buçuk seneye yakın bir zaman kaldığı Suriye'den ayrılmış, 18 cemâziyelâbırda İstanbul'a muvasalat ile, hemen o gün işe başlamıştı (*Muharrerât-ı nâdire*, II, 80 v.d.). Bu esnâda devletin içinde bulunduğu mâlî buhran hâd bir vaziyette idi. Fuad Paşa, her şeyden önce, mâlî vazibeti düzeltmek lâzım geldiğini takdir ile, hazinenin umûmî nezâretini kendi uhdesine almış ve epeyce uzun bir çalışmadan sonra, mâliyenin islâhı için alınması lüzûmlu gördüğü tedbirleri şâban 1278'de, uzun bir takrir ile, padişaha bildirmişti. Kendisi bu takrirde 1271'den beri devam eden bütçe açığının 1277'de 334.000 keseyi bulduğunu kaydederek, bu hâlin düzeltilmesi için, kâğıt paranın tedâvülden kaldırılmasını, gayr-i muntazam borçların tesviyesini ve her türlü israfata mâni olunmasını tavsiye ediyordu. Fakat bir taraftan da vâridatın arttırılması lüzûmunu belirterek, bunun zamma kabiliyeti olan yerlerde vergilere zam, tütün ve tuzdan vergi almak ve buna benzer bir takım tedbirler ile, mümkün olduğunu izah ediyor ve bu suretle, vâridâtta bir sene evveline nisbetle, 865.000 kese kadar bir artma elde edilebileceğini bildiriyordu (bu takririn sûreti için bk. *Muharrerât-ı nâdire*, III — IV, 127—143). Bir yandan vâridâtın, kısmen de olsa, artması ve diğer yandan ingilizlerden yapılan istikraz sâyesinde, bâzı şartlar ile kâğıt paranın tedâvülden kaldırılması te'min edilmiş ise de, 1278 bütçesinde masrafların da bir hayli fazlalaşması ve istihsâlin arttırılmaması, muvâzeneli bir bütçe kurulmasına mâni olmuştur. Bütün gayretine rağmen, mâlî vaziyeti istediği gibi düzeltememesi ve milliyet fikirlerinin Rumeli'de yayılması yüzünden, gittikçe ağırlaşan siyâsî havayı bahâne ederek, Fuad Paşa'nın 14 ay kadar süren bir sadâretten sonra, 15 receb 1279'da, arkadaşları Âlî, Kâmil ve Rüştü Paşa'lar ile berâber, istifa etmek istediklerini görüyoruz. Bu istifanın asıl sebebi, muhtelif müellifler tarafından, başka-başka izah edildiği gibi, Fuad Paşa'nın meşhûr istifanâmesinden de hakikî sebebi anlamak mümkün değilse de, gâyenin padişahı müşkül mevkide bırakıp, daha geniş salâhiyetler ve bir takım şartlar tahakkuk etmeden, vazife kabûl etmeyeceklerini göstermek için, bu şekilde hareket ettikleri tahmin olunabilir. Mamafih asıl gâyesi ne olursa olsun, bu dört kişi fikirlerinde sonuna kadar sebât edememişler, Yusuf Kâmil Paşa sadâreti ve Âlî Paşa, sadâreti reddetmekle berâber, hâriciyeyi kabûle râzı olmuşlar, Fuad Paşa da istifâsından bir hafta sonra, 22 recab 1279'da, padişahın ısrarı ile, meclis-i vâlây-i ahkâm-ı adliye reisliğine getirilmiştir.

Abdülaziz'in Mısır'a seyahat edeceği kararlaşınca, kendisine Fuad Paşa'nın refakat etmesi münâsip görüldüğünden, 24 şâban 1279'da meclis-i vâlâ reisliğinden seraskerliğe nakledilerek, 14 şevvâl 1279 (3 nisan 1863)'dan 13 zilkâde 1279'a kadar devam eden Mısır seyahati esnâsında, hemen bir an bile, Abdülaziz'in yanından ayrılmamış, dönüşlerinde İzmir'de kendisinin hazırlayıp, Abdülaziz'e söylettiği nutuk ile de padişahın prestijini pek ziyâde yükseltmişti (bu nutkun sûreti için bk. Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa seyahati*, İstanbul, 1944, s. 47 v.d.). Mısır seyahati esnâsında Abdülaziz'in teveccühünü yeniden kazanan ve İstanbul'da yaptığı merâsim ile padişahı hayran eden Fuad Paşa 21 zilkâde 1279'da, Osmanlı tarihinde ilk defa olarak, yâver-i ekrem unvanını ihraz (Cevdet Paşa, *Mâruzat*, *TOEM*, nr. 78, s. 55; Rifat, *ayn. esr.*, s. 70) ve aradan bir ay geçmeden, 15 zilhicce 1279'da, seraskerlik uhdesinde kalmak üzere, ikinci defa sadârete getirilmiştir (bu hususta ki hatt-ı humâyûnun sûreti için bk. İbnülemin M. Kemâl, *ayn. esr.*, II, 171 v.d.). Fuad Paşa'nın bu defa 3 seneden fazla süren ve oldukça muvaffakiyetli geçen sadâreti, ancak Mısır vâlisi İsmâil Paşa'ya bâzı imtiyazlar verilmesi ve nihâyet İsmâil Paşa'nın *hidiv* unvanını almasına dahî rıza gösterilmesinden dolayı, tenkit edilebilir. Fuad Paşa'nın sadâretten azli ise (21 muharrem 1283), Abdülaziz'in Mısır hidivi İsmâil Paşa'nın kızı ile evlenmek istemesine muhâlefet etmesi ve bu hususta ki fikrini ufacık bir kâğıda yazarak, baş mâbeyinci Ali Bey'e verdiği kâğıdı: — „Bunu padişaha aynen oku" — dediği hâlde, Ali Bey'in okuyacağı yerde, kâğıdı padişaha vermesi üzerine, Fuad Paşa'nın hem arzusuna muhâlefet etmesi, hem de cevabını böyle âdî bir kâğıd parçasına yazması Abdülaziz'in hiddetini mûcip olmuş ve hemen o gece mührü geri aldırmıştır (Fuad Paşa'nın Ali Bey'e verdiği bu kâğıt kendi el yazısı ile Reşad Fuad Bey'in oğlu Sâlih Keçeci'nin kolleksiyonunda mahfuzdur). Sekiz aydan fazla bir zaman Kanlıca'daki yalısında mâzûlen ikamet eden Fuad Paşa, sadârete Âlî Paşa nın gelmesi üzerine, şevvâl 1283'te, beşinci defa, hâriciye nâzırı olmuştur (İbnülemin, *ayn. esr.*, II, 176). Sultan Abdüleziz'in 18 safer 1284 (21 haziran 1867)'ten 6 rebiülâhır 1284 (17 ağustos)'e kadar devam eden seyahati esnâsında, Fuad Paşa da, hâriciye nâzırı sıfatı ile, kendisine refakat et-

mişti. Padişahın bu seyahati esnâsındaki yersiz arzularına mânî olmak, Avrupa usûlüne mugayir bir harekette bulunmasına meydan vermemek hususunda, büyük müşkilât çeken ve hattâ bâzan padişahın hakaretlerine dahi mârûz kalan Fuad Paşa, esâsen kendisinde mevcut olan kalp hastalığı dolayısı ile, seyahatten bitkin bir vaziyette dönmüş ve bir müddet Yakacık'ta istirahat etmiştir. Fakat Âlî Paşa'nın cemaziyelahır 1284'te Girid meselesinin tesviyesi için Girid'e gitmesi üzerine Fuad Paşa, hâriciyeye ilâveten, sadâret kaymakamlığını da uhdesine almak zorunda kalmış ve bu iş de onu büs-bütün yıpratmıştır. Nihâyet doktorların tavsiyesine uyarak, 1285 kışını geçirmek üzere, gittiği Nis şehrinde vefat etmiştir (29 şevvâl 1285=12 şubat 1869). Techiz ve tekfini Hoca Tahsin Efendi tarafından yapılan Fuad Paşa'nın cenâzesi, fransız hukûmetinin tahsis ettiği bir harp gemisi ile, 16 zilkâdede İstanbul'a getirilmiş ve sağlığında hazırlattığı Peykhâne caddesindeki türbesine defnedilmiştir (bu hususta fazla tafsilât için bk. *Takvîm-i vekayi*, 19 zilkâde 1285, nr. 1061). Fuad Paşa'nın vefatı münâsebeti ile, pek çok kimseler tarih düşürmüşlerse de, bunlar arasında en güzeli, hiç şüphesiz, Abdurrahman Sâmî Paşa'nınkidir (*İnşâ-i Sâmî*, İstanbul, 1290, s. 79). Bu tarih, ayrı bir levha hâlinde, Fuad Paşa'nın sandukası önünde durmaktadır.

Fuad Paşa'nın ölümünden az evvel Abdülaziz'e hitâben yazdığı vasiyetnâmesi hakkında, şimdiye kadar, önce Ali Fuad (*ayn. esr.*, s. 173), Reşad Fuad Bey'in şehâdetine güvenerek, vasiyetnâmenin Melküm Han tarafından yazıldığını iddia etmiş, bilâhare Mehmed Gâlib (*Tarihten bir sahife, Âli ve Fuad Paşa'ların vasiyetnâmeleri*, *TOEM*, sene 1, s. 70 v.d.) vasiyetnâmenin önce ingilizce, sonra fransızca yazılarak, bilâhare Ârifî Paşa tarafından türkçeye tercüme edildiğini ileri sürmüş ve Melküm'ün iddiasını esâs tutarak, bir takım istidlâller ile, bunun İran sefirlerinden Melküm Han'ın kaleminden çıkmış olduğunu isbata çalışmıştır. Fakat gerek Ali Fuad ve gerek Mehmed Gâlib Bey'ler iddialarını tevsik edememişlerdir. Bugün elimizde bulunan iki vesika ise, bu meselenin yeniden tetkikini icap ettirmektedir. Şöyle ki, ittihad ve terakkinin Paris'te çıkarmakta olduğu *Meşveret*, Fuad Paşa'nın vasiyetnâmesini kısım-kısım neşre başlayınca, Melküm Han vasiyetnâmeyi kendisinin yazdığını ve Ârifî Paşa'nın tercüme ettiğini mezkûr gazete müdürü Ahmed Rıza Bey (sâbık meclis-i âyân reisi)'e müracaat ederek, eğer neşre devam edilirse, vaziyeti gazeteler ile ilân edeceğini söylemesi üzerine, Ahmed Rıza Bey neşriyata devam edebilmek için, Fuad Paşa'nın torunlarından Mustafa Hikmet Bey'e yazdığı mektupta vasiyetnâmenin hakikaten Fuad Paşa'ya âit olduğunu isbat etmesini, bunu yapmadığı takdirde, neşriyatı durduracağını, zımnen, ifâde etmiştir. Hikmet Bey bu mektuba verdiği cevapta, vasiyetnâmenin aslının, türkçe olarak, kendisinde mevcut olduğunu bildirmiş ve bunun üzerine, *Meşveret*'teki tefrika da devâm etmiştir (Ahmed Rıza Bey'in ve buna cevâben Mustafa Hikmet Bey'in mektubu Sâlih Keçeci'nin husûsî kolleksiyonunda mahfûzdur). Vasiyetnâmenin kimin tarafından yazıldığını tesbit etmek ayrı bir tetkik mevzuu olup, burada hiç bir hukûm vermeden, yalnız iki iddiayı kaydetmekle iktifa edelim. Mamafih vasiyetnâmenin ilk satırlarındaki ifâdesine nâzaran, çok hasta ve hattâ ihtizar hâlinde bulunan bir adamın (*Vasiyetnâme-i siyâsî*, Cenevre, 1314, s. 2) musânna ve müseccâ bir ifâde ile yazması muhtemel olmayan bu vasiyetnâme her kim tarafından kaleme alınmış olursa olsun, başlıca Avrupa devletlerinin siyâsetleri karşısında devletin bakasını te'min etmesi için, tutulması icap eden yolu gösteren ve bir çok bakımlardan bugünkü vaziyete dahi tetâbuk eden büyük bir vukuf ve ihatalı bir görüşün mahsûlüdür.

Fuad Paşa'nın yazlarını ve mâzûliyet zamanlarını geçirdiği Kanlıca'daki yalısı devrin en güzel yalılarından biri olup, bâzı ecnebi müelliflerin „muhteşem" kelimesi ile tavsif ettikleri bu yalı, 1271 (1855)'de Yunanistan ile akdedilen Kanlıca muahedesinin (bk. *Muâhedât mecm.*, İstanbul, 1294, s. 280 v.dd.) burada imzalanması dolayısı ile, tarihî bir kıymet kazandığı gibi, yalının fevkalâde güzel olan bahçesi de meşhûr idi. Fuad Paşa'nın vefatında, her üç oğlunun kendisinden evvel ölmüş olmaları hasebi ile, karısı Emine Behiyye Hanım'a intikal eden bu yalı, Abdülhamid II. tarafından, vârislerden satın alınarak, Küçük Said Paşa'ya verilmiş ve bilâhare yıktırılmıştır. Fuad Paşa'nın son zamanlarında (1284 sonları) ikmâl edilmiş olmakla berâber, büyük dedi-kodulara sebebiyet veren ve kendisi hiç bir zaman içinde oturmadığı hâlde, „Fuad Paşa konağı" nâmı ile mâruf olan konak, önce mâliye dâiresi ve bugün de askerî tıbbiye olarak kullanılan binadır (bu hususta tafsilât için bk. Abdürrahman Şeref, *Fuad Paşa konağı nasıl mâliye dairesi oldu*, *TOEM*, sene 1, s. 129 v.dd.; İbnülemin Mahmud Kemâl, *Konak meselesi*, İstanbul, 1328).

Fuad Paşa, hâricî işlerin, mâlî ve askerî ıslâhâtın hâricinde de, bir takım icraatta bulunmuştur ki, hukûmet merkezini gündelik işler ile meşgûl olmaktan kurtarmak gâyesi ile, eyâlet teşkilâtı yerine, geniş salâhiyetli vâliler ile idâre

edilen vilâyât teşkilâtının kurulması (Cevdet Paşa, *Mâruzât*, *TOEM*, nr. 87, s. 296), kârgir binalar inşası usûlünün tesisi, yolların tesviyesi gibi işler bu arada zikredilebilir. Galatasaray lisesinin kurulmasında dahi bâzı hizmetleri olmuş, bu lisenin programı Fuad Paşa ile fransız sefirinin bulundukları bir hey'et tarafından hazırlanmıştır (Testa, *ayn. esr.*, VIII, 429; Driault, trk. trc. Köprülü-zâde Mehmed Nâfiz, *Şark meselesi*, İstanbul, 1329, s. 253).

Yukarıdan beri verdiğimiz izahatla resmî hayatının ve icraatının ana hatlarını belirtmeğe çalıştığımız Fuad Paşa, tanzimatın üç mümtaz şahsiyetinden biri olarak, tarihimizde yer almış ve umûmiyetle Reşid Paşa'nın ingiliz taraftarı olarak tanınmasına mukabil, Âlî ve Fuad Paşa'lar fransız taraftarı olmakla şöhret kazanmışlardır. Filhakika mukadderatları yekdiğerine sıkı-sıkıya bağlı bulunan Âlî ve Fuad Paşa'lar ekseriyâ fransız siyâsetinin ağır bastığı zamanlarda iktidar mevkiine gelmişlerse de, kanaatimizce, Âlî Paşa ile Fuad Paşa arasında da bâzı farklar mevcuttur. Daha açık söylemek lâzım gelirse, diyebiliriz ki, Reşid Paşa'nın ingiliz, Âlî Paşa'nın fransız siyâsetine meyyâl olmalarına mukabil, Fuad Paşa âdetâ ikisi arasında bir yol tutmuştur; msl. 1858 Paris kongrasında ve 1861 Şam meselesinde Fransa tarafını tutmadığı gibi, ingiliz sefirinin makbûlü olmadığı zamanlar da az değildir. Diğer taraftan ikinci sadâretinde Palmerstone tarafından desteklenmiş ve onun ölümünden sonra, ingiliz siyâsetinin başka bir veche almasından dolayı, mevkiini uzun müddet muhafaza edememiştir. Şurasını da ilâve etmek icap eder ki, kendisinin en fazla güvendiği devlet İngiltere olmuş ve bunu kendi el yazısı ile mevcut bâzı lâyıha müsveddelerinde de açıkça kaydetmiştir. Fuad Paşa'nın bir tarafa bağlanmadığı ve siyâsetine esas olarak, dâimâ memleketin ve bununla mütevafık olmak şartı ile, kendi mevkiinin muhâfazasını göz önünde tutarak, mülteciler meselesinde, bizzat kendi tahrirâtından da anlaşılabileceği vecihle, tamâmiyle makyavelik bir siyâset tâkip etmiştir. Fuad Paşa hür fikirli bir insan olmakla berâber, devletin menfaati noktasından, milliyet fikirlerinin dâimâ aleyhinde bulunmuş ve muhtelif unsurlardan müteşekkil olan imparatorluğun, bu fikirler yüzünden, parçalanacağından korkmuş ve Avrupa'aki milliyet cereyanlarını gâyet yakından tâkip ettiği hâlde, gayr-ı müslim tebeaya müsâvî muâmele edildiği takdirde, bu fikirleri önleyebileceğini zannetmekle hataya düşmüştür (bu husûsta bk. Fuad Paşa'nın kendi el yazısı ile yazılmış, devletin islâhâtı hakkında bir lâyiha müsveddesi; Sâlih Keçeci'nin husûsî kolleksiyonu).

Fuad Paşa'nın edebî şahsiyetine gelince, bâzı gazellerine, bir takım kıt'alarına, ciddî veya hezl-âmiz bâzı nazirelerine tesâdüf ettiğimiz bu zâtın irticâlen tarih düşürdüğü dahî görülmektedir. Dağınık bir şekilde, muhtelif yerlerde rastlanan şiirleri, Fuad Paşa'nın şâirliğinin hiç de yüksek olmadığını göstermektedir. Husûsî ve resmî mektupları ile lâyıhaları kendisinin oldukça kolay yazan kuvvetli bir nâsir olduğunu isbat ettiği gibi, bu cihet muasırları tarafından da kabûl edilmektedir. İyi bir tertip ve kuvvetli bir mantık mahsûlü olan yazıları, zamanına göre, epeyce sâde bir dil ile yazılmıştır. Aynı zamanda iyi de konuşan Fuad Paşa'nın konuşma dilinin yazı diline uymadığı yine muasırları tarafından söylenir. Simasını muhtelif yerlerdeki resimlerinden gördüğümüz Fuad Paşa vefat ettiği zaman pek de yaşlı olmadığı hâlde, vaktinden evvel çökmüş bir insan idi. Nâzik ve zarif tavırları ile tam bir diplomat olan Fuad Paşa, muhakkak ki, devrinden çok ileride bir şahsiyet idi. Avrupa medeniyetinin bütün inceliklerini kavramak hususunda, denilebilir ki, her kesten daha ileri gitmiş; fakat bunu taklit yolu ile değil, intibak suretiyle tahakkuk ettirmişti. Kanlıca'daki yalısının bahçesine bir heykel dahi koydurduğunu Âlûsî-zâde Mahmud Efendi'nin bu heykel hakkında yazdığı kıt'ayı Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'de tanzîr etmesinden öğreniyoruz. Böylece bundan aş.-yk. yüz sene evvel bahçesine heykel koydurması ve yalısını Avrupa usûlüne göre tefriş etmesi gibi hususlar göz önüne alınırsa, o zamanın zihniyeti karşısında uğramış olduğu tenkitler kendiliğinden meydana çıkar. Fuad Paşa o kadar zeki ve cür'etkâr idi ki, onun intibak edemeyeceği bir iş olmadığını söylemek, büyük bir mübalâga olmaz. Fuad Paşa açık sözlü bir insan olup, en güç vaziyetleri dahi padişaha olduğu gibi ifâde etmekten çekinmezdi. Mizacı lâübâli olmakla berâber, istediği zaman gâyet ihtiyatkârâne de konuşabilir ve husûsî hayatı ile resmî hayatını birbirinden ayırabilirdi. Büyük bir ikna kabiliyetine mâlik olan Fuad Paşa nükteleri ile, her gittiği yerde alâkayı üzerine celbetmesini bilirdi; aleyhinde söylenen sözlere aldırış etmez, kin tutmaz ve kendisine yapılan iyiliği de unutmazdı. Kendisinin belki en göze çarpan meziyetlerinden biri de hatasını kabûl etmesi ve bu hatâyı çıkarana, kin beslemek şöyle dursun, üstelik müteşekkir kalması idi. Resmî hayatında gâyet dikkatli olan Fuad Paşa'nın alelâde işlerde çok dikkatsiz olduğu, msl. husûsî mektuplarında tarihleri ekseriyetle yanlış attığı görülüyor. Fuad Paşa'nın fazlaca hücûma uğrayan bir tarafı da hareminin israfatına mâni olmaması

idi. Onun çok güzel ve bugün dahi hâlâ ağızlarda dolaşan fıkraları arasında cidden hârikulâde olanları da vardır. Yalnız şurasını da kaydetmek icap eder ki, kendisine izâfe edilen fıkraların hepsinin ona âit olmadığı da muhakkaktır. Fuad Paşa'nın, dağınık olarak, muhtelif yerlerde rastlanan fıkralarından bâzıları, Ali Fuad (*Fuad Paşa'ya âit fıkralar, Servet-i fünûn*, sene 1927, sayı 148—1622, 149—1623) tarafından, toplanmıştır. Fuad Paşa da, babası İzzet Molla gibi, kayın vâlidesi Afife Hanım ile Galata mevlevîhânesi postnişîni Kudretullah Efendi'ye mensûp bulunduğu gibi (Mehmed Ziya, *Yenikapı mevlevîhânesi*, İstanbul, 1329, s. 196), haremi ve âilesi efradı da Yenikapı mevlevîhânesi şeyhi Osman Efendi'ye mensûb idiler (Mehmed Ziya, *ayn. esr.*, s. 193). Keçeci-zâde İzzet Molla'nın erkek cihetinden nesli Fuad Paşa'dan yürümektedir. Fuad Paşa'nın İsmail (küçük yaşta vefat etmiştir), Nâzım ve Kâzım adlı üç oğlu dünyaya gelmiştir. Nâzım Bey'in küçük oğlu Reşad Fuad Bey'in Mehmed Hayreddin, Ali Şevket, Mehmed Sâlih ve Mehmed Fuad ismindeki dört evlâdı bugün hayattadırlar. Nâzım Bey'in Mustafa hikmet adlı oğlunun şâir Abdülhak Hâmid'in kız kardeşi Mihrünnisa Hanım'dan Nâzım Bey isminde bir oğlu mevcuttur. Fuad Paşa'nın küçük oğlu Kâzım Bey'in İzzet Fuad Paşa adlı oğlundan Kâzım adlı bir erkek evlâdı vardır.

Bibliyografya: Burada verilen bibliyografyada kaynaklar ve tetkikler birbirinden ayrı olarak gösterilmekle berâber, tetkikler arasında zikrettiğimiz bâzı eserlerin vesika mâhiyetindeki mâlûmâtı da ihtivâ ettiğini de kaydetmek icap eder.

Kaynaklar: İzzet Molla, *Divan* (Bulak, ts.), gazeller kısmı, s. 31; ayn. mll., *Hazân-ı âsâr* (İstanbul, 1257), s. 28; ayn. mll., *Mihnetkeşân* (İstanbul, 1269), s. 38, 46, 105, 186, 225; Fuad Paşa'nın Şam'dan gönderdiği tahrirâtın sûretlerini muhtevî defter (Fuad Paşa'nın 1 muharrem 1277'den 21 şevvâl 1277'ye kadar İstanbul'a gönderdiği 160 kadar mektubu ihtivâ eder. Şam ve Cebel-i Lübnan vekayii için, çok mühim bir kaynaktır); Fuad paşa'nın husûsî mektupları (Sâlih Keçeci'nin husûsî koleksiyonunda bulunan bu mektûplar, Fuad Paşa'nın büyük oğlu Nâzım Bey'e yazdığı mektûplardır ki, bilhassa Şam meselesi, Fuad Paşa'nın Şam'daki husûsî hayatı ile karakterini belirtmesi bakımından, mühimdir); Fuad Efendi, *Karadağ hakkında beyannâme* (Üniversite kütüp., trk. yzm., nr. 2725; Fuad Paşa'nın ilk hâriciye nâzırlığı sırasında kaleme aldığı bu lâyiha Karadağ hakkında esaslı bir tetkik olup, Fuad Paşa'nın iyi bir tarih kültürüne mâlik bulunduğunu gösterir. Bu lâyihanın tarihsiz ve pek iyi olmayan matbû bir sureti için bk. Ahmed Midhat, *Üss-i inkılâb*, İstanbul, 1234, s. 297 v.dd.); *Muharrerât-ı nâdire*, s. 74 v.dd., 77 v.dd., 81 v.d., 165 v.dd., 169—181, 250 v.dd., 362 v.d. (Fuad Paşa'nın muhtelif tarihlerde yazdığı bir takım yazıları muhtevîdir); Mehmed Salâhaddin, *Bir türk diplomatının evrâk-ı siyâsiyesi* (İstanbul, 1306), s. 72 v.dd.; Hayreddin, *Vesâik-i tarihiye ve siyâsiye*, s. 44 v.d.; 83, 102 v.d.; Elhâc Nûrî, *Münşeât-ı azîziye* (İstanbul, 1303), s. 97 v.dd. (Fuad Paşa'nın başka hiç bir yerde bulunmayan bir gazelini hâvîdir); Ahmed Refik, *Mülteciler meselesine dâir Fuad Efendi'nin çar birinci Nikola ile mülâkatı* (*TOEM*, sene 15, s. 361 v.dd., sene 16, s. 1 v. dd.); ayn. mll., *Türkiye'de mülteciler meselesi* (mülteciler meselesine dâir Fuad Paşa'nın yazdığı tahrirâtı ve bu tahrirâta verilen cevapları bir araya toplayan bu eser Ahmed Refik'in yukarıda zikrettiğimiz yazıyı genişletmesi ile meydana gelmiş olup, mülteciler meselesi hakkındaki başlıca vesikaları muhtevîdir); Fatîn, *Tezkire* (İstanbul, 1271), s. 323 v.d. (Rifat, *Vard al-ḥadā'iḳ*'ta Fuad Paşa'nın Kırım harbine kadar olan tercüme-i hâlini aynen buradan almıştır); Lutfî, *Tarih* (TTK kütüp., trk. yazm., nr. 531/2 ve 531/3, IX. ve X. cildlerinde, Fuad Paşa hakkında, bâzı müteferrik mâlûmata tesâdüf edilir). Cevdet Paşa'nın *Tezâkir* ve kısmen bunun bir hulâsası mâhiyetinde olan *Mârûzât*'ında Fuad Paşa'nın resmî ve husûsî hayatı Reşid, Âlî ve Cevdet Paşa'lar ile münâsebetleri hakkında mühim mâlûmata rastlandığı gibi, Fatma Aliye'nin, pek cüz'î farklarla, *Tezâkir*'den naklen yazdığı *Ahmed Cevdet Paşa ve zamanı* adlı eserinde de Fuad Paşa hakkında mebzûl bilgi mevcuttur. Chalmel Lacour'un metinde zikredilen eserinde Fuad ve Âlî Paşa'lara âit müşâhedeye mûstenid mâlûmat bulunur; Charles Mismer, *Souvenirs du monde musulman* (Paris, 1892), bilhassa s. 109 v.dd., 194 (Fuad Paşa'nın bizzat müellife söylediği bâzı fıkraları ve müellifin Fuad Paşa hakkındaki düşüncelerini kaydetmesi bakımından, ehemmiyetlidir); *Arşiv kılavuzu* (İstanbul, 1940), II, 167; Ebüzziya Tevfik, *Yeni osmanlılar tarihi* (bu eserin tab'ına *Tasvîr-i Efkâr*'ın 31 mayıs 1909 tarihli birinci nüshasından başlanarak, tefrika sayısı 300'ü bulmuş ise de, müellifin ölümü üzerine, yarım kalmıştır); Ziyâ Paşa, *Zafernâme şerhi*; ayn. mll., *Verâset mektûpları*;

Nâmık Kemâl, matbû ve gayr-ı matbû mektupları ile muhtelif yerlerde çıkan yazılarında (msl. bk. *Sebeb-i kaht-ı ricâl*, *İbret* gazetesi, 24 teşrinievvel 1872, nr. 38), Ali Suâvî'nin *Muhbir* gazetesinde çıkan makalelerinde de Fuad Paşa hakkında bir çok mâlûmata tesâdüf edilirse de, bu yazılar umumiyetle Fuad ve Âlî Paşa'lar hakkında menfî bir rûh ile yazılmış olduğu için, pek itimada şâyân değildir; M. Destrilhes, *Confidences sur la Turquie* (Paris, 1856), s. 134 v.d.; Testa, VI, VII, VIII, *tür. yer.* (Fuad Paşa'nın fransızca yazılmış tahriratı mevcut olduğu gibi, bilhassa VI. da Şam meselesi hakkında çok mühim mâlûmat vardır); Ali Fuad (*ayn. esr.*, s. 157)'den naklen *Souvenir de Syrie par une temoin occulaire* (Paris, 1903)'in de Şam meselesi hakkında mühim mâlûmatı ihtivâ ettiğini söyleyebiliriz. Mehmed, Memduh, *Mir'ât-i şuûnât* (İzmir, 1328), *tür. yer*; ayn. mll., *Esvât-ı sudûr* (İzmir, 1338), s. 17 v.d.; La Baron Durand, *Un sejour a l'ambassade de France a Constantinople* (Paris, 1902), s. 297 v. dd. (Fuad Paşa, karısı ve Kanlıca'daki yalı hakkında mühim bir kaynaktır); M. Touvenel, *Trois annees de la question d'orient*; L. Gardey, *Voyage du Sultan Abd ul Aziz de Stamboul au Caire* (Paris, 1865, Abdülaziz'in Mısır seyahati için yegâne kaynak olup, müşâhedelere müstenid bulunduğu için, Fuad Paşa hakkında da mühim kayıtlara tesâdüf edilir); J. Lewis Farley, *Turkey* (London, 1866), s. 121.

Tetkikler. Fuad Paşa hakkında ilk tetkik denilebilecek yazı Ali Fuad Bey'in *Ricâl-i mühimme-i siyâsiye*'sidir. Bâzı bakımlardan kaynak olarak da kullanılabilir. Nezâhat Hakkı, *Keçeci-oğlu Mehmed Fuad Paşa* (Edebiyat fakültesi mezuniyet tezi, 1934—1935; çok sathî olan bu eserde başlıca me'hazlardan istifâde edilmediği gibi, bibliyografyada zikredilen eserler de lâyıkı ile gözden geçirilmediği için, bir çok yerlerde tezâda düşülmüştür); mevcut tetkiklerin içinde en iyisi İbnülemin'inki olup, mamafih bu da tam mânasiyle etraflı bir tetkik sayılamaz; Bekir Sıdkı Baykal, *Fuad Paşa* (*Aylık ansiklopedi*, nr. II, haziran 1944, s. 48 (çok umûmî bir compilationdur). Doğrudan doğruya Fuad Paşa'ya âit olmamakla berâber, Fuad Paşa'nın hayatına kısmen de olsa temas etmeleri dolayısiyle Ali Kemâlî Aksüt'ün metinde zikredilen eseri (bu eserin Abdülaziz'in Mısır seyahatine âit olan kısmında L. Gardey'in yukarıda zikrettiğimiz eserinden geniş ölçüde istifâde edilmiştir) ve Tayyib Gökbilgin'in yine metinde zikredilen Fuad Paşa'nın Şam icraatına temas eden tetkikini de kaydetmek lâzımdır.

Umumî eserler: A. Debidour, *Histoire diplomathique de l'europe* (Paris, 1891), s. 96, 348; De la Jonqière, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1897), 2. tab., s. 525, 544 v.d.; Lavisse-Rambaud, *Histotre générale* (Paris, 1905), XI, 228 v.d.; M. Jouplain, *la Question du Liban* (Paris, 1908), kısım V, s. 414 v. dd.; N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Gotha, 1913), V, 412, 419, 523, 536; H. Lammens, *La Syrie* (Beyrouth, 1921), II, 184 v. dd.; Ahmed Sâib, *Vak'a-i Sultan Abdül'aziz* (Mısır, 1326), 2. tab., s. 18, 30—38; Jacques Ancel, *Manuel Historique de la question d'Orient* (Paris, 1923), s. 155—158, 167; Driault, *Şark meselesi* (trk. trc., s. 232, 251); Ali Suâvî, *Âlî Paşa'nın siyâseti* (İstanbul, 1325), s. 15; Abdürrahman Şeref, *Tarih musâhabeleri* (İstanbul, 1339), *tür. yer.*; Engelhardt (trk trc. Ali Reşad, *Türkiye ve tanzimat*, İstanbul, 1328, *tür. yer.*); İbnülemin, *Son asır türk şâirleri*, 1—12 ile Mehmed Zeki Pakalın, *Tanzimat mâliye nâzırları* (İstanbul 1939/1940), I—II; ayn. mll., *Son sadrazamlar ve başvekiller* (İstanbul, 1940—1944), I—IV gibi eserlerin indeks kısmında bk. mad. *Fuad Paşa*.

Muhtelif lisanlarda yazılmış bulunan ansiklopedilerde msl. *Grand Dictionnaire Universal du XIX. siècle* (Paris, 1872), VIII, s. 862 ile *Osmanlı müellifleri* (II, 374), *Sicill-i osmanî* ve *Ḳāmūs al-aʿlām* gibi eserlerde de Fuad Paşa hakkında mâlûmata rastlanır. (ORHAN F. KÖPRÜLÜ.)

FUDAYL. AL-FUḌAYL B. İYĀḍ ABŪ 'ALĪ AL-FUNDĪNĪ AL-TĀLAḲĀNĪ (?—803), eski devrin en mârûf sûfîlerinden biri olup, Hârûn al-Raşîd'in muasırıdır; 187 (803)'de vefat etmiştir. Nisbesinden aslen horasanlı olduğu anlaşılıyor ki, gençliğinde Abîvard ve Sarahs arasında yol kesen bir eşkıya efradından olması da bununla tevâfuk etmektedir. Bir gün nasılsa *Kur'an*'ın bir âyeti (LVII, 15): — „İman edenler için Allahın zikri önünde kalblere huşû gelmek zamanı gelmedi mi?" — okunurken işitmiş ve bunun üzerine hidâyete kavuşmuş olduğu anlaşılıyor. Ondan sonra Kûfe'ye giderek, hadîs tahsil etmiş ve daha sonra Mekke'ye gidip, vefatına kadar orada kalmıştır. Hakkında nakledilen menkıbelerden belirdiğine göre, Fuḍayl ikbâle ehemmiyet vermeyen ve dünya zevk ve safâsına hiç itibar etmeyen bir zâhid idi; fakat kendinin fikir ve düşünceleri hakkında elimizde hiç bir mâlûmat yoktur. Fuḍayl hadis râvileri arasında en itimada lâyık olanlardan ve en fazla hadis nakledenlerden biri sayılır.

Bibliyografya: İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), V, 366; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (nşr. Wüstenfeld), nr. 5;2; 'Aṭṭār, *Tazkirat al-awliyā'* (nşr. Nicholson), I, 74 v.dd.; al-Ḳuşayrī, *Risāla* (Kahire, 1318), s. 10 v.d.; al-Hucvīrī, *Kaşf al-maḥcūb* (trc. Nicholson), s. 97 v.dd.

FULBE. [Bk. PUL.]

FULK. [Bk. FÜLK.]

FŪMANĪ. [Bk. 'ABD AL-FATTĀḤ.]

FUNDUḲ. [Bk. FINDIK.]

FUNG (FŪNC), Nubya (ingiliz-Mısır Sudanı)'da bir kabîle veya kabîleler halitası. İsim Şilluk dilinde yabancı mânasında bir kelimeden gelmiş olmalıdır ve aslında Beyaz-Nil sâhillerindeki Şilluklara veya onlar ile aynı ırktan olan yarı-zenci bir kavme delâlet eder. Funglar ancak XV. asrın sonuna doğru, şarkî Sudan'ın mühim bir kısmını zaptetmeleri ile, tarih sâhasına çıkmışlar ve orada Sennār adı ile şöhret bulan sultanlığı te'sis etmişlerdir. İstilâ hareketi esnâsında ve daha sonraları Fung hükümdarları, kabîlenin büyükleri ile Sudan arapları arasında sıhriyetler kurulmuş ve nihâyet bizzat kendilerinin veya resmî ensâp muharrirlerinin gayreti ile, menşe'lerini tâ Banī Umayya'ye kadar çıkararak, arap aslından gelmiş olmakla öğünmüşlerdir. Fakat şaşılacak cihet, hükümdarlarından bir çoğunun adları arapça olmadığı gibi, müslüman ismi de değildir.

Sennār Fung hükümdarları sülâlesinin müessisi, 1505'ten 1534'e kadar hüküm süren 'Amāra Dunḳas (yâni Dunḳas'ın oğlu 'Amāra) idi. Bu hükümdar 'Abdallāt kabîlesi reisi 'Abd Allāh Camā' ile müttefikan, Beyaz-Nil ile Mâvi-Nil arasındaki arâziyi zaptetmiş ve 'Abd Allāh, Ḫartūm'un şimâlinde Ḳerri'de yarı müstakil bir hükümdar sülâlesi te'sis ettiği esnâda, kendisi Sennār'da yerleşmiştir. Fung sülâlesi 1789'a kadar devam etmiştir; o sene hükümdarlığı Hamac kabîlesi ele geçirmiş ve mısırlıların istilâsı zamanına kadar muhafaza etmiştir. Fung hükümdarlarının ilkinden sonuna kadar isimlerini Şukayr (aş. bk.) ile fransız seyyahları Cailliaud ve Trémaux veriyor. Bunlar teferruatta ayrılmakla berâber, esâslarda birleşmektedirler. Fung sultanlığı XVIII. asırda ikbâlinin en yüksek devrinde şimâlde üçüncü şelâleden cenûpta Mâvi-Nil üzerindeki Fāzōğlī (b. bk.)'ye ve şarkta Kızıl denizden garpta Beyaz-Nil'e ve Kordofan'a kadar imtidat ediyordu. Fakat yalnız Beyaz-Nil ile Mâvi-Nil arasındaki memleketler Sennār hükümdarlarının doğrudan-doğruya idâresi altında idi ve Fāzōğlī ile şimâlî Sudan'ın kendi hususî reisleri vardı; fakat bu reisler Funglarıın cizyegüzârı idiler.

Funglar sultanlığı te'sis ettikleri sırada islâmiyeti kabûl etmiş olsalar gerektir. Mamafih Bruce (aş. bk.)'un Fung memleketlerinde ikameti esnâsında, bunlarda hâlâ bir çok putperest âdetlerinin yaşadığını görmüştür. Arap lisanı yalnız yüksek tabakalarda umûmîleşmişti.

Şimdiki Funglar Sennār eyâletinin zenci ahâlisinden ibârettir. Dār Fung denilen arâzileri 12° şimâlî arz dâiresinden itibâren cenûba doğru ve şarkta Habeşistan hududundan, garpta Beyaz-Nil'e kadar yayılır. Şeyhleri eski Fung sülâlesinin doğrudan-doğruya ahfadındandır, fakat kabîlenin nufuzu ve ehemmiyeti azdır.

Sultanlıklarının ikbâl devrinde bile Funglar medeniyette pek az ilerilemişler; hükümdarlarının islâmî ilimler ile alâkaları, ara-sıra saraylarına arap âlimlerini dâvet etmiş olmalarından ibâret kalmış gibi görünmektedir.

Bibliyografya: Fung sultanlığı hakkında tarihî mâlûmat veren bir çok yazmalar mevcuttur; msl. Brit. Mus. Or. 2345; Na'ūm Şukayr bunların bâzılarından istifâde etmiştir; fakat bu yazmalar arasında râbıta ve münâsebetler henüz tetkik edilmemiştir. Bundan başka krş. Na'ūm Bey Şukayr, *Tārīḫ al-Sūdān* (Kahire, 1903), bilhassa II, 73 v.d.; Le Grand, *Relation historique d'Abissinie* (Paris, 1728), s. 436—450; J. Bruce, *Travels to discover the source of the Nile in the years 1768—1773* (London ve Edinbourg, 1813), VI, *tür. yer.*; F. Cailliaud, *Voyage à Meroé ... 1819—1822* (Paris, 1826—1828); Trémauz, *Le Soudan* (Paris, ts.), s. 190—206; R. Hartmann, *Skizze der Landschaft Sennār* (*Zeitschrift für allgemeine Erdkunde*, nr. 115, 117, 1863, s. 1—40, 153—200); Le Jean, *Note sur les Foung et leur idiôme* (*Bulletin de la Societe de Geographie*, 1865, I, 238—252); Deherain, *Le Soudan egyptien* (Paris, 1898, s. 49—69, 88—90, 94—98); E. A. Wallis Budge, *The Egyptian Sudan, its history and monuments*, 2 cild (London, 1907), bk. fihrist; *The Anglo-Egyptian Sudan* (nşr. Lt. Col. Count Gleichen,) London, 1903, II, 122; H. A. Mae Michael, *The tribes of Northern and Central Kordofan* (Cambridge, 1912), s. 224 v.d.; Diedrich Westermann, *The Shilluk people, their language and folklore* (Filadelfiya ve Berlin, 1912), s. LII v.d.; H. C. Jackson, *Tooth of Fire, being some account of the ancient kingdom of Sennār* (Oxford, 1912). (S. HILLELSON.)

FURAT. [Bk. FIRAT.]

FURḲĀN. [Bk. FÜRKAN.]

FURŪ'. [Bk. FIKIH.]

FURŪĞ. [Bk. FURÛG.]

FURÛG. FURŪĠ (ABU 'L-ḲĀSIM ḤĀN), iranlı şâir; Kāşān'da doğmuştur; „şâirler şâhı" Fatḥ 'Alī Ḫān neslindendir. Uzun müddet Horasan'da kaldıktan sonra, Tahran'a yerleşmeğe gelmiş, orada münzeviyâne yaşamış ve mutasavvıflardan başkası ile görüşmemiştir. Furūġ XIX. asırda yaşamıştır; doğum ve ölüm tarihleri bilinmiyor. Muḥammed Şāh'ın vefatına ve Nāşir al-Dīn'in cülûsuna dâir şiirler yazmıştır.

Bibliyografya: Riżā Ḳulī Ḫān, *Macma' al-fuṣaḥā'*, II, 370—382. (CL. HUART.)

FURŪĠ AL-DĪN. [Bk. FURÛGUDDİN.]

FURŪĠĪ. [Bk. FURŪGĪ.]

FURÛGÎ. FURŪĠĪ, 1. iranlı şâir Muḥammed İşfahānī'nin lekabıdır. Bu zât, gençliğini seyahatle geçirdikten sonra, Batlamyus'un *al-Macastī*'sini okumuş ve Timūr Şāh Durrānī'nin saray şâiri olmuş idi. — 2. Sultan Süleyman Kanûnî zamanında, musikîde ve muammâ tertibinde mâhir avlonyalı bir yeniçerinin lekabıdır. — 3. İran şâirlerinden *Tarbiya* mecmuasının nâşiri Mīrzā Muḥammed Ḥusayn İşfahānī Zaka' al-Mulk'ün lekabıdır. Bu zat 1908'de vefat etmiştir.

Bibliyografya: Riżā Ḳulī Ḫān, *Macma' al-fuṣaḥā'*, II, 382; J. von Hammer, *Geschichte des Osm. Dicht.*, II, 491; Browne, *The Persian Revolution*, s. 404. (CL. HUART.)

FURÛGUDDİN. FURŪĠ AL-DĪN (MUḤAMMED MAHDĪ), iranlı şâir, 1223 (1808)'te Tebriz'de doğmuştur; 7 yaşından itibâren âteşli bir tahsil ve ilim âşıkı olan bu zât muhtelif hüyük şahsiyetlerin, bunlar arasında, hukümdar âilesinden bir prens olup, Farruḫ (Firdavsī'nin Şahnâme'sindeki kahraman Farīdūn'un lekabı) ismi altında manzûmeler yazan Farīdūn Mīrzā'nın hizmetinde bulunmuş ve oradan Furūġ-i Farruḫī unvanını almıştır. Tahran'da devlet dâirelerinde yüksek bir mevki işgâl etmiştir. Arapça ve farsça şiirlerini, bir nevi otobiyografi teşkil eden *Taẕkirat al-ṣabāb* („gençlik hâtıraları") 'da toplamıştır.

Bibliyografya: Riżā Ḳulī Ḫān, *Macma' al-fuṣaḥā'*, II, 396—400. (CL. HUART.)

FURŪŻ. [Bk. FARZ ve FİRDE.]

FUSṬĀṬ. [Bk. KAHİRE.]

FUTA CALLON. FUTĀ CALLON, garbî Afrika'da dağlık bir memleket olup, merbût bulunduğu fransız Guinee'sinin şimâl-i şarkî kısmını teşkil eder. Memleket garbî Afrika'nın en mühim bir dağ kütlesi ile işgâl edilmiştir ki, bu kütlenin vasatî irtifaı 900—1.000 metredir. Cenûp ve garp kenarlarında sert kum taşı ve merkez kısmında granit ve gnays gibi eski billûrî arâziden meydana gelen bu kütle, şarkta Mandingo memleketi dağlarına dayanır; cenûpta Atlantik sâhilinin ovaları üzerine, merdiven gibi, bir sıra kademeler 'le indiği hâlde, şimâlde Bondu'ya doğru tatlı bir iniş hâlinde meyleder. Memleketin umûmî manzarası, 200 ilâ 300 metre yüksekliğinde dağların yer-yer hâkim olduğu bir yayla şeklinde hulâsa edilebilir; yalnız kenar kısımlar, daha şiddetli bir aşınma eseri olarak, vâdiler ile derin yarılmışlardır.

Memleketin yüksekliği buraya kıyılardan daha mûtedil ve sıhhate daha elverişli bir iklim te'min etmektedir. Kurak mevsiminde (kânun I.'den hazirana kadar) günlük sıcaklık farkları 25°,30° hattâ 32°'yi bulur ve yağmur mevsiminde (mayıs — teşrin II.) geceler dâimâ serin olur. Kurak mevsimde yağmurlar tamâmiyle kesilmez; fakat Atlas okyanusunun rutûbeti ile yüklü cenûb-i garbî rüzgârları esmeğe başlayınca, âzamî dereceye varır. Yağış mikdarı, yalı bölgelerine nisbetle, daha az ise de, Futā Callon'da, yukarı Senegal ve yukarı Niger gibi komşu memleketlere nazaran, mevsimlere daha iyi bir şekilde yayılmış bulunmaktadır.

Futā Callon Afrika'nın başlıca su tevzî merkezlerinden biridir. Buradan çıkan başlıca sular Niger ırmağına akan Baleio (Bafing), Tene, Kinkisso, Atlas okyanusuna dökülen Konkure, Gambie, Salla (Kakrima) ve Komba (Rio Grande)'dır. Cenûba ve cenûb-i garbîye akan çaylar, Futā'dan çıkmak için, sıra-sıra şelâleler ve küçük çağlayanlar hâlinde, derin yataklar içinde akarlar. Şimâle doğru meyil, hafif olmakla berâber, vâdileri daha azdır ve bunlar da çok yerde derin yataklar kazmışlardır.

Futā, çok zamanlar yeşillik ve gür nebat örtüsü ile kaplı bir memleket olarak tanınmış ise de, bu şöhrete, hiç değilse her tarafında, lâyık olmadığı anlaşılıyor. Memleketin en ziyâde göze çarpan manzarası, *bowal* denilen taşlı bir yayladır ki, bâzı yerleri zayıf çalılıklar ile örtülü ve bâzı seyyahlar tarafından, Sahra Ḥammāda'lerine benzetilen başka tarafları ise, o derece çıplak ve kayalıktır. Yağmur mevsiminde zemin, yerine göre, az-çok kesif ve az-çok devamlı bir otluk ile kaplanır. Akar su yataklarına yakın yerler müstesnâ olmak üzere, ağaç tipinde nebatlara rastlanmaz; fakat vâdilerin tabanında ağaçlıklar çok sıktır, yamaçlarda yahut nebatî toprağın biriktiği çukurluklarda *daniares* denilen korucuklar da görülür. Portakal, papaya, kola ve hind kirazı ağaçları dikilmiş olan yemiş bahçeleri köylerin etrafını kuşatır. *Karite* yahut tere yağ ağacı ve muhtelif cinsten bambulara çok rastlanır; hurma ağaçları ise, bunun aksine olarak, nâdir bulunur ve küçüktürler. Bâzı granitli sâhalarda çayırlıklar, ekinler ve ağaç grupları, karışık

olarak, bulunmakta ve kırları, bir dereceye kadar, İsviçre ve orta Fransa kırlarına benzemekte ise de, bu görünüş tamâmen istinâîdir.

Sudan memleketlerinden sayıca daha az olan vahşî **hayvanlar** arasında antilop ve ceylanlar ile maymunlar sayılabilir. Bu sonuncular o kadar çoktur ki, ekinleri bunların tahribatından korumak için, ahâli sürgün avları tertibine mecbur kalırlar. İri yırtıcı hayvanların bulunmaması, hayvan yetiştirme işine müsâade etmiştir; şöyle ki, Futâ Callon'da bugün üç nevi koyun ve dört nevi öküz bulunmaktadır ve bunlardan yük taşımak işinde kullanılan hörgüçlü öküz cinsi, Fulbe çobanları tarafından, memlekete idhâl edilmiştir.

Ahâli. Memleketin nüfusu, kat'î olarak, bilinmez ise de, 600.000 yahut 700.000 tahmin edilmektedir. Başlıca meskûn mahaller, *almamy*'nin merkezi olan Timbo (nüfusu 9.000?), Labe (5.000?), Medine, Kade, hukümdarların takdis olundukları Fugumba (10.000) mukaddes şehridir. Bu nüfus muhtelif unsurlardan mürekkep bulunmakla berâber, aralarında Mande unsuru hâkimdir. Filhakika burada adı geçen ırktan muhtelif âileler, Diallonke, Susu, Soninke'lere ve Ḥassonke'ler gibi melezlere ve bilhassa Mande'ler ile Fulbe'lerin tasallübünden peydâ olan ve bir buçuk asırdan beri siyâsî tefevvuklarını diğer zümrelere kabûl ettirmiş bulunan Fulbelere tesâdüf olunur; asıl Futâ'da bulunan Peuhl'ler yahut Fulbe'ler, atalarının çobanlık hayatını devam ettirmekle berâber, göçebelikten yerleşik hayata geçmek temâyülünü göstermektedirler.

İctimâî mertebeler dahi, bir dereceye kadar, bu soy farklarına tekabül ediyor. Dinî asîlzâdeler sınıfı ile askerî asîlzâdeler sınıfı birinci mertebede gelir ki, bunlardan birincisi Murabıtlar tarafından, ikincisi de müslüman muhâcirler olan Fula'lar yahut islâmiyeti kabûl etmiş olan yerli reisler tarafından, te'sis edilmiştir. Husûsî (*alpha, şeyḫu* v.b.) unvanlar taşıyan ve romalıların *gente*'lerine benzer âile gurupları hâlinde toplanmış olan bu asîlzâdelerin siyâsî hayatta faâl bir hisseleri ve millî meclislerde yerleri vardır; *almamy*'ların idârî ve askerî memur sınıfı bunlardandır. Bunlardan daha aşağı mertebede müslüman zenciler ve Fulbe'ler gelirler; büyüklerin tevâbii olan bunlar, âdete göre, meclislerde hâzır bulunurlarsa da, müzakereye iştirâk etmezler; *gor* denilen köylerde otururlar. Üçüncü bir sınıf, müslüman olmayan hür adamları içine alır. Ekseriyetle küçük san'at sâhibi (dokumacı, dülger, kunduracı v.b.) olan bu adamlar, toplu olarak, *gor*'larda yahut bunların civarında yaşarlar; ancak kendi aralarında evlenirler ve hiç bir suretle siyâsî hayata iştirâk ettirilmezler. Köleler ise, pek çoktur; çünkü Sudan fâtihleri, msl. al-Ḥâcc 'Omar ve Samory, kendi harp esirlerini Futâ diyarının sürü hayvanları ile mübâdele etmeği âdet edinmişlerdi. Hayat şartları oldukça mülâyim olan ev köleleri ile mukadderatı daha çetin olan tarla köleleri olmak üzere, bu köleler iki kısma ayrılırlar. Husûsî köylere (*runde*) yerleştirilmiş olarak, kâhyaların nezâreti altında bulunurlar ve kaçmağa teşebbüs edenler şiddetle cezalandırılır. Böyle olmakla berâber, fransız hâkimiyeti kurulalıdan beri, köleliğin kanûnî mevcûdiyeti kalmamıştır.

Dinî bakımdan Futâ memleketinde fetişlere tapanlar ile müslümanlar yaşar. Bâzı zenci kümeleri putperest kalmışlar; Fulbe'lerden bir kısmı da iptidâî dinlerini muhafaza etmişlerdir. Fakat yine hâkim olan din, Fulbe'ler tarafından memlekete idhâl edilmiş ve bu ırkın siyâsî muzafferiyeti ile berâber gelişmiş olan **islâmiyettir.** Futâ Callon'un islâmlığı, sünnîliğe en yakın ve Mande'lerin islâmlığına nisbetle, putperest taâmüller ile en az haleldar olanıdır. Hecquard, bu islâmlığı mâlikî mezhebine bağlıyor ve Lechâtelier'ye göre, Ḳâdiriya ve Ticâniya tarikatleri usûllerinin terkibi ile kurulmuş bir nevi millî mezheptir. Futâ'nın din neşir ve tâmimi merkezi olmasına rağmen, ahâlisi çok mutaassıp değildir. Bu itidâl Ḳâdiriya tarikatinin te'sisine hamlolunuyor ki, Sudan'da musâmahasız islâmiyetin mümessilleri olan Ticâniya tarikati mensûpları bütün gayretlerine rağmen, onun yerine geçememişlerdir. Murâbıtlar mühim bir ictimâî mevki işgâl ediyorlar. Bunlar bir nevi merâtip silsilesi teşkil ediyorlar: başta *fodie*'ler gelir ki, bunlar ekseriyâ ilim tahsili için Tagant magribîleri nezdine giderler; bunlardan aşağıda *tamsir*'ler yahut mescid başları ve daha sonra medreseler idâresi ile tavzif edilen *serim*'ler ve *tabe*'lerdir.

İdâre şekli, seçilmiş bir hukümdar başta olmak üzere, bir nevi „asîlzâdeler cümhuriyetidir". Filvâki icrâî kuvvet, hem kumandan, hem de kadı ve baş imam olan bir *almamy* (*al-imâm*)'nin elindedir. Fransız himâyesi te'sis olunmadan evvel, *almamy*, ihtiyarlar meclisi tarafından, intihap edilir ve hür adamların teşkil ettiği millî meclis tarafından, hukümdar ilân olunur ve saltanat sarığını Fugumba şehrinde sarardı. Fula devletini kuran iki kişinin ahfadı Alphaya (Karamoko Alpha ahfadı) ve Soryalar (İbrahima Sory ahfadı) arasından seçilirdi. Seçilmiş hukümdar, esâs kâide olarak, iki yıl huküm sürer; sonra yine bir o kadar müddet için, makamını rakip âilenin mümessiline bırakırdı. Saltanat dâvalarını ve dâhilî harpleri

önlemek için tasavvur edilmiş olan bu münâvebe usûlüne, her vakit, muntazam olarak, riâyet edilmemiştir. Hukümdarı tâyin eden ihtiyarlar meclisi, lüzûmu hâlinde onu yerinden indirebilirdi; bu meclis âdî hâllerde, *almamy* 'nin reisliği altında, siyâsî, adlî ve dinî bütün mühim meseleler hakkında, karar verirdi.

Futā, vilâyetlere yahut *dival* 'lere (XVIII. asırda 9, 1881 'de 13, 1887 'de 11) taksim olunmuştu. Ayrıca Fulbelerin galebelerine veya mağlûbiyetlerine göre, sayıları değişen harac veriei memleketler vardı. Her *dival*, *almamy* 'nin tâyin ettiği bir vâli (*lambdo*) tarafından, eşrâf meclisinin yardımı ile, idâre olunurdu. Köyler de bir meclisin muâveneti ile işleri idâre eden reislere tâbi bulunurdu. Bâzı seyyahların Karoling hânedanı imparatorluğuna kıyas ettikleri bu teşkilâtta merkezin hukûm ve nufûzu çok zayıftı. Bâzı vâliler (msl. Labé vâlisi) hukümdardan daha geniş araziyo ve daha üstün vasıtalara sâhip bulunuyordu. Hukümdar seçilebilmek için gerekli cömertlikler yüzünden perişan olan ve bendelerine sofrasını açık tutmak mecbûriyeti ile fakir düşen *almamy* ekseriyâ hukûm ve nufuzunu tanıttırmayacak bir hâlde bulunurdu.

Futā Callon 'un t a r i h i, XVIII. asra kadar, karanlık kalmıştır. Otlakların bolluğu yüzünden, buralara gelmiş sâkinler olan Fulbe 'lerin yerini almış Callonke 'lerin ve avrupalılar tarafından Afrika 'nın bu kısmına isimleri verilmiş olmak için, daha o zamandan sayıları çok olmaları icap eden Fulaların da bu memlekette mevcudiyetleri o devirde müşâhede ve tesbit edilmiştir (Anville 'in 1717 tarihli haritası üzerinde „Fouta Guialon, Fula 'ların asıl memleketi" sözü yazılıdır). Fulalar arasında, Murnbıtların sevkı ile, fetişlere tapan kabîleleri müslüman etmeğe teşebbüs eden bir çok müslimler vardı. Bu kabîleleri itaat altına almışlar ve küçük cemaatler teşkil etmişlerdir ki, bu cemaatlerin reisleri Callonke 'lerin hâkimiyetini tanırlardı. XVIII. asrın ikinci yarısında Fulalar esâretten kurtulmağa ve müstakil bir devlet kurmağa muvaffak oldular. Bu tebeddül arap aslından olduğunu iddia eden murabıt İbrahima Sambego 'nun ve amcazâdesi Sory 'nin eseri idi. Kâfirlere karşı mukaddes cihad ilân edildi ve fetholunacak sâhaların cihada iştirâk edecek bütün reislere pay edileceği vaad olundu. Bunlar toptan islâmiyeti kabûl ettiler; Callonke 'ler mukavemet ettilerse de, mağlûp oldular; şahıslarına tecâvüz edilmedi, fakat topraklarının ve sürülerinin 1/3 'i gâliplere tevzî olundu. Ondan sonra Timbo 'da toplanan millet meclisi, Karamoko Alpha namını alan İbrahima 'yı *almamy* intihap etti. Yeni hukümdar Fula reislerine sadakat yemini ettirdi ve ordunun kumandasını Sory 'ya tevdî eyledi. Feth olunan memleket, Peygamberin eshâbı hâtırasına hürmeten, 9 vilâyete yahut *dival* 'e taksim edildi.

1791 'de deli olan Karamoko 'nun yerine, Sory *almamy* oldu. Fakat yeni hukümdarın muzafferiyetleri ve serveti yüzünden, korku ve hasetleri harekete gelen reisler onu iskat ettiler ve yerine Karamoko 'nun oğullarından birini, Alpha Salifu 'yu, tâyin ettiler (1801). 15 yaşında olan bu delikanlı dâhilî intizamı te'min edemedi ve Vassulonke 'lerin Futā 'yı istilâ etmelerine mâni olamadı. Yeniden Sory 'yı başa geçirmek zarûreti hâsıl oldu; o da düşmanı tardederek, ölümüne kadar (1814), muhalefete mârûz kalmadan, memleketi idâre etti. İktidar mevkii oğlu Sadu 'ya geçince, Alpha Salifu itiraz etti ve bir kısım memleket ulıları tarafından müzâharet gördü. Alphaya 'lar ve Sorya 'lar olmak üzere böylece iki saf teşekkül etmiştir ki, bunların rekabeti Futā 'da 15 yıl kan dökülmesine sebep oldu. Nihâyet Alphaya 'ların reisi Abdulaye Bademba ile Sorya 'ların reisi Abdu 'l-Gaderi (ʿAbd al-Ḳādir) arasında bir anlaşma oldu. Reislerden her birinin iki yıl münâvebe ile hukûmeti idâre etmesine muvafakat hâsıl oldu. Bu mukavelenin akd olması ile ihlâl edilmesi bir oldu. Abdu 'l-Gaderi rakibini öldürdü ve 15 yıl Futā 'nın yegâne hâkimi kaldı. Vefatında (1847) yeniden karışıklıklar başladı. Sorya 'lar ve Alphaya 'lar, her biri ayrı birer *almamy* tâyin ettiler ve silâha sarıldılar. Al-Ḥūcc ʿOmar iki fırkaya bir mütâreke kabûl ettirmek için, tam muvaffakiyete ermeyen teşebbüslerde bulundu ve ancak 1856 yılından itibâren, memlekette yeniden sükûn te'sis edildi. Alphaya 'lar ile Sorya 'lar 26 sene iyi geçindiler. Kendilerinden münâvebe ile *almamy* 'ler çıkardılar. *Almamy* 'ler Futā civarındaki yerleri hâkimiyetleri altına aldılar.

Avrupalılar da bir taraftan, Futā ila münâsebete girmek için, çoktan beri çalışmakta idiler. XIX. asrın ilk yarısında Gambie ve Sierra Leone ticâret merkezlerinden azîmet etmiş olan ingiliz ve fransız seyyahları içerilere girdiler ki, fransızlardan Mollien (1818) ve René Caillié (1827), ingilizlerden Cooper Thomson ve muhtelif misyonerler bunlar arasındadır. 1850 'de Hecquard bir yıl orada oturdu ve memleketin tarihi ve medeniyeti hakkında, kıymetli mâlûmat topladı. Lambert de 1859 'da orada istikşâflar yaptı. 1880 'den itibâren fransız sefer hey'etleri çoğalıyor. Oliver de Sanderval, Gaboriaud ve Ansaldi Futā 'ya giriş yolları keşfetmeğe çalıştılar, yerliler ile ticârî münâsebetler te'sis ettiler ve bir demir yolu inşasına âit, ilk tetkikleri yaptılar. 1881 'de doktor Bayol, *almamy*

ile, Futā ve ona mülhak memâlikte ticâretgâhlar te'sis hakkını münhasıran fransızlara te'min eden bir muahede imza etti.

Aynı devirde yeniden başlayan iğtişaşlar dahi fransız ajanlarının vazifelerini teshil etmiştir. *Almamy* İbrahim Sory, iki senelik hukûmet müddetinden sonra iktidar mevkiini bırakmak istemediğinden, her kesin kendisini terk etmiş olduğunu görmüştü. Fakat kölelerini silâhlandırarak, rakiplerini bertaraf etmeğe muvaffak olduğundan, 1887 'ye kadar tek başına saltanat sürdü; vefatında Sorya 'lardan iki rakip, Alpha Mamadu Paté ve Bokar Biro, *almamy* unvanı için, çekiştiler. Bokar galebe etti ve düşmanlarına karşı yardım aramak zarûretini hissederek, fransızlara dayandı. Bundan dolayı Plat ve Fras sefer hey'etini iyi karşıladı ve hey'etin başında olanlar ile, Futā Callon 'u fransız himâyesi altına koyan bir muâhede akdeyledi. Yıllarca bu mesleğine sâdık kaldıktan sonra, hasmâne bir tavır aldı ve memleketten geçen transit kervanlara engeller çıkarmağa çalıştı. Diğer taraftan ihtiyarlar meclisini de başından atmak istediği için, kavim ulularının hoşnutsuzluğuna sebep oldu ve bunlar da, kendisini iskat ederek, yerine kardeşi Abdulaye 'yi hukümdar ilân ettiler. Bokar bu isyanı önledi; Abdulaye 'yi esir ederek, öldürttü ise de, onun tarafdarlarından bâzılarının çağırdıkları fransızlar Futā 'yı istilâ ettiler. Bokar mukavemet teşebbüsünde muvaffak olamadı; mağlûp oldu ve maktûl düştü (teşrin II. 1896). Fransızlar yeni bir *almamy* intihap ettiler. Timbo, Buria ve Kalen vilâyetleri ona bırakıldı; diğer *dival* 'ler ise, müstakil ilân edildiler. Timbo 'ya bir fransız mümessili tâyin olundu. O zamandan beri, bir memleketin coğrâfî ve iktisâdî istikşâfı, bir çok sefer heyetleri tarafından, devam ettirilmiştir ki, bunlardan en mühimleri Dr. Maclaud 'un (1898—1899) hey'etleri idi. Diğer taraftan fransız Guince 'sinin merkezi olan Konakry 'dan başlamak üzere, Atlas okyanusu kıyılarını Niger nehri havzasına bağlayan bir demir yolu Futā Callon 'u baştan başa geçmektedir.

Bibliyografya: Bérenger-Féraud, *Les Peuples de la Sénégambie* (Paris, 1878); Dr. Bayol, *Voyage en Sénégambie* (Paris, 1888); René Caillié, *Journal d'un Voyage à Tembouctou...* (Paris, 1830), 3 cild; J. Cautard, *Etude géographique et géophysique sur le Fouta-Djallon* (Paris, 1905); Chevalier, *Les hauts plateaux du Fouta-Djallon* (*Annales de Géographie*, 1909); Dölter, *Über die Cap Verden nach dem Rio Grande und Futah-Djallon* (Leipzig, 1884); Fras, *Les résultats scientifiques de la mission du Fouta-Djallon* (*Bull. Soc. géogr. commerciale*; Bordeaux, 1891); Goldsbury, *Expédition dans la Gambie* (*Bull. Société Géogr.*, Paris 1881); ayn. mll., *Expedition to the upper Gambia* (*Petermanns Mittheil.*, 1882, harita 8); L. Guebhard, *Histoire du Fouta-Djallon et des almamys* (*Bull. Comité Afrique française*, 1909, *Renseignements coloniuux*, nr. 3); ayn. mll., *L'Agriculture au Fouta-Djallon* (*Rev. Coloniale*, IX. seri, 1909); ayn. mll., *Le commerce au Fouta-Djallon* (*ayn. esr.*); ayn. mll., *La religion, la famille, la propriété et le régime foncier au Fouta-Djallon* (*ayn. esr.*); ayn. mll., *Les Peuples du Fouta-Diallon* (*Rev. des Etudes ethnographiques*, II, 1909); ayn. mll., *Au Fouta-Djallon* (Paris, 1910); Hecquard, *Voyage sur la côte et dans l'intérieur de l'Afrique occidentale* (Paris, 1853); ayn. mll., *Coup d'oeil sur l'organisation politique, l'histoire, les moeurs des Peuples du Fouta* (Paris, ts.); Lambert, *Voyage dans le Fouta-Djallon* (*Tour du Monde*, 1862); J. Machat, *Les rivières du Sud et le Fouta-Djallon* (Paris, 1909); Dr. Maclaud, *Guinée française et Fouta-Djallon* (*Rev. coloniale*, 1899); ayn. mll., *A travers la Guinée et le Fouta-Djallon* (*Bull. Comité Afrique française*, 1899); Madrolle, *Notes d'un voyage en Afrique occidentale* (Paris, 1893); G. Mollien, *Voyage dans l'intérieur de l'Afrique aux sources du Sénégal et de la Gambie* (Paris, 1820), 2 cild Noirot, *A travers le Fouta-Djallon et le Bambouc* (Paris, 1889); Oliver de Sanderval, *De l'Atlantique au Niger par le Fouta-Djallon* (Paris, 1883); ayn. mll., *La canquête du Fouta-Djallon* (Paris, 1890). (G. YVER.)

FUTŪVA. [Bk. FŪTŪVVET.]

FUŻAYL. [Bk. FUDAYL.]

FUZÛLÎ. FUŻŪLÎ (?—1556), büyük türk şâirlerinden biri olup, edebî te'sirinin devamı ve genişliği itibarı ile olduğu kadar, şiirlerinin bedîî kıymeti bakımından da, hattâ en büyük türk şâiri sayılabilecek müstesnâ bir şahsiyettir. Edebî lehcesinin hususiyeti, onu âzerî edebiyatı çerçivesi içinde mutalea etmeği zarûrî gösterirse de, osmanlı şiirinin tekâmülü üzerindeki büyük te'siri ve Irak-ı Arab muhitinin XVI. asırdan başlayarak, Osmanlı imparatorluğunun siyâset ve kültür câmiası içine girmiş bulunması, osmanlı şiiri tarihinin tetkikinde ona büyük bir mevki ayrılmasını icâp ettirmektedir. Çagatay edebiyatı da dâhil olmak üzere, türk edebiyatının bir çok sâhalarında kuvvetli te'sir ve nufuzu mevcut olmakla berâber, onu âzerî ve osmanlı edebiyatlarının müşterek bir şahsiyeti addetmek, edebiyat tarihi bakımından, zarûrîdir.

I. Hayatı. Büyük şâirin hayatı hakkındaki mâlûmatımız çok eksiktir. Kendi adının Mehmed ve babasının Süleyman olduğu bilinmekle berâber, hangi yılda ve nerede doğduğunu bilmiyoruz. Ebüzziya Tevfik 910 (1504) tarihinde doğduğunu söylerse de, hiç bir vesikaya istinat etmez. Babasının Hille müftisi olduğu hakkındaki rivâyeti de bu nevindendir. Müverrih 'Âlî 'nin onu bagdadlı olarak göstermesine mukabil, Kınalı-zâde Hilleli olduğunu ve Riyâżî ise, meşhûr kıt'asına dayanarak, Kerbelâ 'da doğduğunu ileri sürmektedirler. Son zamanlarda E. Berthels tarafından da neşredilen arapça şiirleri arasında tesâdüf olunan *ka'annakᵃ ḥilliyyun va arżukᵃ bābilu* mısraının delâletinden başka, Sâdıkî tezkiresi gibi, diğer kaynakların ifâdeleri de göz önüne alınırsa, şâirimizin Hille 'de doğup, ömrünün büyük bir kısmını orada geçirdiğine hukmolunabilir. Doğum yılı meselesinde de, muhtelif karinelere dayanarak, Ebüzziya 'nın gösterdiği yılı on — on beş sene daha evveline götürmek icâp eder sanırız.

Tezkireci Sâdıkî 'nin şâirimizi Bayat aşîretine mensûp olarak göstermesi, başta rus müsteşriki Krımskiy olmak üzere (*Istoriya Turtsii i eya literaturı ot raztsveta do naçala upadka*, Moskova, 1910), Cl. Huart (*Encycl. de l'Islām*, mad. FUẒŪLĪ) ve Minorsky (*ayn. esr.*, mad. KURDS) gibi bâzı müsteşriklerin onu kürt zannetmelerine sebebiyet vermiştir. Bunun sebebi, Hurşid Efendi 'nin rusçaya da tercüme olunan *Seyahatnâme-i hudûd* adlı eserinde, Keyferi ve Tuzhurmato civarındaki kürtler arasında Bayat ismini taşıyan bir kabileye de tesâdüf edildiği hakkındaki ifâdesidir. Hâlbuki çok eski ve büyük bir Oğuz aşîreti olan Bayatlardan bir zümrenin, sâir bir takım türk kabîlelerine mensûp zümreler ile birlikte, büyük Selçuklular devrinden beri Irak 'ta yaşadıkları bütün tarihî kaynakların te'kit ettiği bir hakikattir (tafsilât için bk. Fuad Köprülü, *Oğuz etnolojisi hakkında notlar*, *TM*, I, 185—211). Farsça divanın mukaddimesinde ve *Ḥadîḳat al-su'adâ* 'sında ana dilinin türkçe olduğunu kat'î olarak söyleyen ve osmanlı ve iran tezkirecileri tarafından, türklüğü hakkında en küçük bir şüphe bile gösterilmeyen şâirimizin milliyeti hakkında, görülüyor ki, en ufak bir tereddüde dahi imkân yoktur. XVI. asırda tahsil ve terbiye görmüş kürtler arasında türk kültürünün kuvvetli te'siri altında türkçe şiirler yazan şâirler yetiştiğini msl. Âşık Çelebi *Tezkire* 'sinden ve bitlisli Şeref Han 'ın *Şerefnâme* 'sinden öğreniyorsak da, Fuzûlî 'nin bunlardan olmadığı ve eski bir Oğuz kabîlesine mensûp bulunduğu muhakkaktır. Aşağıda görüleceği üzere „ana dilinin türkçe olduğunu" muhtelif vesileler ile söylemesi de, bunu te'yit eder. Mamafih Fuzûlî 'nin çocukluğu ve gençliğini nasıl ve nerede geçirdiğini, kimlerden okuduğunu ve şâirliğe ne zaman başladığını bilmiyoruz. Dânişmendliği münâsebetiyle *molla* lekabını aldığı, ulûm-i arabiyeyi Raḥmat Allāh 'tan ve edebî ilimleri de şâir Ḥabîbî 'den tahsil ettiği, Raḥmat Allāh 'ın kızı ile sevişip evlendiği hakkındaki rivâyetlerin nereden çıkarıldığı mechûldür. Eldeki tarihî ve edebî kaynaklarda bunlara âit hiç bir şey olmadığı gibi, hayatı ve eserlerine dâir az-çok mâlûmat sâhibi olduğumuz şâir Ḥabîbî (Fuad Köprülü, *Habîbî ve eserleri*, Edebiyat fakültesi mecmuası, 1932, VIII, 86—133) 'nin Fuzûlî ile münâsebeti hakkında da hiç bir tarihî kayıt mevcut değildir. Ak-Koyunlu hukümdarı Sultan Ya'kūb 'un ve İsmā'îl Şafavî 'nin maiyetlerinde bulunduktan sonra, bilmediğimiz bir sebeple, İstanbul 'a hicret eden bu şâirin müseddesine nazîre olarak yazdığı meşhûr *dedim dedi* müseddesi, belki de böyle bir rivâyetin uydurulmasına sebep olmuştur. Bu hususta en ziyâde tafsilât veren Sâdıkî 'nin ifâdesine göre, İbrâhîm Ḫân maiyetinde Bagdad 'a gelmiş ve onun Süleyman Kanunî ordusu karşısında mağlûp olarak, Irak 'a dönüşünde, Hille 'de kalarak, zâhirî ilimleri tahsile çalışmış ve az zamanda kemâle ermiştir.

Bu kısa ve müphem ifâde bize fazla bir şey öğretmediği gibi, sâir tarihî kaynaklar ile de kolayca te'lif edilebilecek bir mâhiyette değildir. Bagdad ve havâlisinin Safevî hâkimiyetine geçmesi, Şâh İsmā'îl 'in 914 (1508) 'te Bagdad 'ı zaptetmesinden ve oranın vâliliğini *ḫalîfat al-ḫulafā* lekabını verdiği Ḫâdim Bey 'e tevcih etmesinden sonradır (Hasan Bey Rûmlu, *Aḥsan al-tavārīḫ*, nşr. Seddon, Baroda, 1931, f, 103). Fuzûlî 'nin Şâh İsmā'îl namına ithaf ettiği *Bang u bāda* adlı küçük mesnevî, her hâlde, 914 ile şahın ölüm yılı olan 930 (1524) yılı arasında olmak icâp eder. Sâdıkî 'de adı geçen İbrâhîm Ḫân 'a gelince, Fuzûlî 'nin *Bi-ḥamdi 'llāhi va 'l-minne ki tavfīḳāt-i rabbānî — yetürdi menzil-i maksūda İbrahim Sultanî* matla'lı kasîdesinde bahis mevzuu olan ve yine o kasîdeden, Meşhed 'den geldiği ve koyu bir şi'î olduğu istidlâl edilen bu zat, Şâh Ṭamâsp 'ın ilk yıllarında, Bagdad 'da Safevî vâlisi olan Müşullü adlı kürt kabîlesi reislerinden İbrâhîm Ḫân olabilir. Fuzûlî 'yi bunun maiyetinde Hille 'den Bagdad 'a gelmiş addetsek bile, Sâdıkî 'deki ifâdenin izâhı yine imkânsızdır. Çünkü İbrâhîm Ḫân osmanlı ordusu karşısında mağlûp olmamış, 934 (1527) senesinde, Osmanlı himâyesi altında, Bagdad hâkimiyetini elde etmek isteyen yeğeni Zülfikar 'ın gadr ve hiyâneti ile, maktûl

düşmüştür (İskandar Munşî, *'Âlam ârây-i 'Abbâsî*, I, 72; *Aḥsan al-tavârîḫ*, I, 208; *Tazkira-i Şâh Ṭahmâsp*, *Bib. Indica*, Kalküte, 1912, s. 11). Süleyman Kanunî'nin hücûmu karşısında Bagdad'dan çekilen Zülfikar'ın te'dibinden sonra, Bagdad vâliliğine tâyin edilen ve unvanı *sultan*'lıktan *han*'lığa yükseltilen, Muhammed Han Tekelü'dür. Her hâlde Sâdıkî'nin bu hususta yanıldığı muhakkaktır. Fuzûlî'nin yukarıki kasîdesinde, Necef ve Kerbelâ'daki hayırlı işlerinden bahsedilen, kendisine *ḫân-i a'ẓam* ve *ḫân-i ḫânân* gibi unvanlar verilen İbrâhîm Ḫân, ancak daha Şâh İsmâ'îl zamanında bile mühim vazifelerde bulunan İbrâhîm Ḫân Müşullü olabilir (msl. *Aḥsan al-tavârîḫ*, s. 166, 922 yılı vak'aları esnâsında, s. 169, 925 vak'aları esnâsında).

İbrâhîm Ḫân tarafından az-çok himâye edildiği Sâdıkî'nin ifâdesinden anlaşılan Fuzûlî'nin, onun ölümünden sonra, Hille'ye çekilmesi, Safevî ricâli arasında kendisine yeni bir hâmî bulamamasından ileri gelmiş olsa gerektir. 934 (1527)'ten Kanunî Süleyman'ın 941 (1534)'de Bagdad'ı fethine kadar geçen bu yıllar esnâsında, şâirimizin nasıl bir ömür sürdüğü, hayatının daha evvelki yılları gibi, tamâmiyle karanlıktır. Divanda adı geçen Muhammed Bey'in, her hâlde Safevîlerin son Bagdad vâlisi olan Muhammed Han Tekelü olduğu muhakkak ise de, takdim ettiği kasîdelere mukabil, şâirimizin onun lûtf ve himâyesine nâil olup-olmadığı hakkında hiç bir şey bilmiyoruz. Kanunî Süleyman Bagdad'ı fethedince, Fuzûlî'nin كلدى .رج اولايه پادشاه نامدار tarih mısraını da ihtivâ eden meşhûr kasîdesini takdim ettiğini, ayrıca sadrâzam İbrahim Paşa'ya, kazasker Kadri Efendi'ye, Vezir Rüstem Paşa'ya ve Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebî'ye kasîdeler vererek, osmanlı ricâlinin himâyelerine sığınmak istediğini görüyoruz. Bâzı osmanlı tezkirecileri Fuzûlî'nin bundan sonra az-çok müreffeh bir hayata kavuştuğunu iddia ederlerse de, Nişancı Celâl-zâde'ye yazdığı *Şikâyetnâme* adı ile şöhret kazanan mektup, zavallı şâirin, Safevîler devrinde olduğu gibi, osmanlı imparatorluğu zamanında da, lâyık olduğu takdirden çok uzak kaldığını açıkça anlatmaktadır. Şâirimizin Bagdad vâliliğinde bulunmuş bir takım osmanlı ricâline, msl. Ayas Paşa'ya, Veys Paşa'ya, Bagdad kazaskeri Seyid Mehmed'e ve daha başkalarına yazdığı kasîdelerde de liyakatı takdir edilmemiş bir insanın yeyis ve iztırabı hissolunmaktadır. Mensûr ve manzûm diğer eserlerinde de, onun bu rûhî iztırabını gösteren parçalara sık-sık tesâdüf olunur.

Fuzûlî'nin, Bagdad fethi esnâsında, orduda bulunan şâir Hayâlî ve Taşlıcalı Yahya ile tanışıp, dostâne münâsebetlerde bulunduğu o devir kaynaklarında kayıtlıdır. Fâik Reşad, gâliba bu rivâyeti esâs tutarak, Hayâlî'nin Bagdad'da Fuzûlî ve oğlu Fazlî ile görüştüğünü, hattâ *su* redifli iki gazelini Fuzûlî'nin pek beğenerek, meşhûr *su* kasîdesini onlara nazîre olarak vücuda getirdiğini yazar (*Muhâdarât-i terakkî mecmuası*, nr. 18, s. 70 v.d., 22 eylûl 1313). Tâhir Olgun da, yine aynı rivâyete dayanarak, Hayâlî ile Taşlıcalı Yahya'nın *su* redifli gazellerini, Fuzûlî'ye nazîre olarak, yazdıklarını söyler (*Fuzûlî'ye dâir*, İstanbul, 1936, s. 32—37). Biz, bunlara ilâve olarak, Fuzûlî'nin *Nice yıllardur ser-i küy-i melâmet beklerüz* mısraı ile başlayan gazeli ile Hayâlî'nin aynı vezin ve kafiyede iki ve Kanunî Süleyman'ın Muhibbî mahlası ile bir gazelini zikredeceğiz. Bütün bu eserler bu bahsedilen şâirlerin birbirleri ile alâkalarını göstermekle berâber, kimin kime nazîre yazdığını tâyin etmek çok müşkildür.

Türkçe ve farsça divanlarının mensûr mukaddimelerinde verdiği mâlûmata göre, şâirimizin bütün hayatını Hille — Kerbelâ — Bagdad muhitlerinde geçirdiği ve Irak-ı Arab sâhasının dışına çıkmadığı anlaşılıyor. Sâir eserlerinde ve o devre âit edebî ve tarihî kaynaklarda da bu hususta bir işâret olmadığına bakılırsa, Fuzûlî'nin bir aralık İstanbul'a geldiği hakkındaki rivâyetin hiç bir esâsı olmadığına hükmedebiliriz. *Fuzûlî, kıldı bugün azm-i ayşhâne-i Rûm — esîr-i mihnet-i Bagdad gördüğün gönlüm* beyitine dayanılarak, yapılan bu istidlâlin hiç bir kıymeti yoktur. Eğer böyle bir seyahat hakikaten vâki olsa idi, o devre âit osmanlı tezkirelerinde bunun zikredilmemesine imkân yoktu.

Fuzûlî'nin ölümü hakkındaki muhtelif rivâyetler arasında, hemşehrisi ve muâsırı olan bagdadlı 'Ahdî'nin verdiği mâlûmat en doğrusudur. كچدى فضولى cümlesini onun vefat tarihi olarak gösteren 'Ahdî'ye göre, şâir 963 (1556)'te Irak sâhasında hüküm süren tâ'ûn salgını esnâsında, bu hastalıktan ölmüştür. Riyâzî ve Kaf-zâde tezkirelerinde bu tarihi kabûl edilmiş olduğu gibi, Kâtib Çelebî de, *Kaşf al-ẓunûn*'da, aynı tarihi tekrarlamıştır (bk. Şerefeddin Yaltkaya ve Rifat Bilge tarafından yapılan son tab,. bir de Süleyman Nazîf, *Fuzûlî*, İstanbul, 1926, s. 18). Bu eserin eski tabılarında 970 tarihinin ölüm yılı olarak gösterilmesi, bir nüsha hatası olup, belki de كچدى kelimesinin اوچدى şeklinde yazılmasından ileri gelmektedir. Tezkireci Hasan Çelebî'nin şâirimizi „970 hudûdunda ölmüş" göstermesi de, belki de böyle bir yanlışlıktan ileri gelmiş olabilir. Bunun farkına varmayan Ebüzziya Tevfik ve Bursalı Tâhir ile onlara uyan bâzı müsteşriklerin 97c

tarihini ölüm yılı olarak göstermelerinin sebebi bu izahat ile meydana çıkmış oluyor.

Fuzûlî 'nin nerede öldüğü ve mezarının nerede bulunduğu hakkında kat'î bir şey söylemeğe imkân yoktur. Bu hususta tesâdüf edebildiğimiz en eski tarihî kayıt, Süleyman Fâik Efendi mecmuasındaki bir rivâyetten ibârettir. Bu rivâyete göre, Fuzûlî Kerbelâ 'da Meşhed-i Hüseyin civarında bir yere defnolunup, üzerine bir kubbe yapılmış; lâkin Bagdad vâlilerinden biri, şâirin *Yüceltiñ kabrim ey bî-derdler seng-i melâmetten* mısraı ile başlayan meşhûr gazelindeki *Mezârım üzre koymañ mîl, eger kûyunde can versem — koyuñ bir sâye düşsün kabrime ol serv-kametten* beyitini bir vasiyet telâkki ederek, İmâm Hüseyin türbesinden şâirin mezarına gölge düşebilmesi için, o kubbeyi yıktırmış (bk. Üniversite kütüp. yazm, nr. TY 4103), 1910/1911 yıllarında Kerbelâ 'yı ziyâret eden Ali Suad Bey Kerbelâ 'da Fuzûlî 'ye isnat edilen bu türbeyi ziyâret etmiş ve türbeyi ihtivâ etmekte olan bektaşî tekkesinde Fuzûlî hakkındaki an'aneyi tesbit eylemiştir. Bu an'aneye göre, tekkeyi Fuzûlî ile muâsır olan 'Abd al-Mu'min Dede isimli bir bektaşî şeyhi te'sis etmiş; ona intisap eden ve tekkenin çırak-sûzu olan Fuzûlî de vefatında, vasiyeti mûcibince, şeyhin yanına defnolunmuştur (*Seyahatlerim*, İstanbul, 1912, s. 129—137). Suad Bey 'in ziyâreti esnâsında tâmir edilmekte olan bu türbenin sonradan tamamlanamayarak, yarım kaldığı ve bugünkü vaziyeti hakkında bu sene (1947) İstanbul ve Ankara gazetelerinde son yıllarda Kerbelâ 'yı ziyâret etmiş bâzı kimseler tarafından bir takım mâlûmat neşredildi. Lâkin bütün bu rivâyetlerin hiç bir tarihî esâsa dayanmadığı göz önüne alınacak olursa, bunların Kerbelâ tekkesini kuran bektaşîler tarafından, sonradan icat edilmiş olduğuna ve bu türbenin hakikî bir mezar addedilemeyeceğine az-çok emniyetle hukmolunabilir.

'Ahdî başta olmak üzere, muhtelif edebî ve tarihî kaynakların verdiği mâlûmat, Fuzûlî 'nin Fazlî adlı bir oğlu olup, onun da şâirlik ile şöhret kazandığını, türkçeden başka arapça ve farsça manzûmeler de yazdığını ve bilhassa muammâcılıkta ve tarih söylemekte mahâreti olduğunu bildirmektedir. Selim II. devrinde Bagdad vâlisi olan Murad Paşa 975 (1567) 'te Bagdad meydanında bir câmi yaptırdığı zaman, Fazlî buna bir tarih söylemiştir ki, Nazmî-zâde *Gülşen-i hulefa* 'sında bu manzûmeyi nakletmektedir. Tarih mısraının 978 (1570) yılını göstermesine nazaran, câminin üç yılda tamamlandığı anlaşılıyor. Fazlî 'nin ne zaman doğduğunu bilmiyorsak da, eski mecmualarda tesâdüf edilen farsça bir kıt'a, „Hille 'de, Fuzûlî ve Fazlî adlı baba oğul iki şâir bulunduğunu ve dünyada her şey aksine olduğu için, mahlaslarının zıddına, fazlın babaya âit olup, oğulun fuzûlî olduğunu" ifâde ettiği cihetle, Fazlî 'nin daha 963 (1556) 'ten evvel şiirler yazmağa başladığına hukmedebiliriz. 988 'de Irak 'ta hıristiyanların siyah ve yahudilerin kızıl külâh giymeleri hakkındaki resmî emir dolayısı ile, Fazlî 'nin bir kıt'a yazarak, „kızılbaşları yahudiler ile bir tutması" üzerine, Safevî tabiiyetindeki türk şâirlerinden Tekelû kabîlesine mensup Şânî 'nin, galîz bir kıt'a ile, ona cevap verdiğini biliyoruz (Muhammed Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Azerbaycan*, Tahran, 1314, s. 299) ki, bu kayıt Fazlî 'nin bu tarihte henüz hayatta olduğunu anlatıyor. Âşık Çelebî tezkiresinde, şüphesiz yanlış olarak, Fuzûlî 'ye isnat olunan ve 964 (1557) veya 976 (1568) senelerine âit olan Kerbelâ 'daki bir çeşme hakkında söylenilmiş olan tarih kıt'ası, bâzı eski mecmualarda Fazlî 'ye isnad edilmekte ise de, Kaf-zâde Fâizî 'nin *Zeyl-i zübdetül'eş'âr* 'ında bunun Murad III. devri başlarında ölen Bey-zâde Âlî isimli bir şâire âit olduğu hakkındaki kayda bakılırsa, bu hususta kat'î bir hukûm verilemez. 'Ahdî tezkiresinde türkçe, farsça ve arapça bâzı şiir parçalarına tesâdüf edilen bu şâirin her hâlde 988 (1580) 'den sonra öldüğü muhakkaktır. İşte Fuzûlî 'nin âilesi hakkında bildiklerimiz bundan ibârettir.

II. Mezhebi. Büyük şâirin edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında izahata girişmeden, bundan 25 sene evvel, büyük münakaşalara sebebiyet vermiş olan mezhebi meselesi, yani şâirimizin sünnî mi yoksa şî'î mi olduğu davası üzerinde ehemmiyetle durmak lâzımdır. Bu sâdece tarihî bir mesele olmaktan ziyâde, Fuzûlî 'nin psikolojisini anlamak bakımından da, çok esaslı bir mevzûdur. Yalnız şâirimizin eserlerine değil, o zamana kadar hiç dikkat edilmemiş bir takım tarihî vesikalara da dayanarak, onun „şî'a-i imâmiye" mezhebine mensûp olduğunu ilk defa ileri attığım zaman, memleketimizde o sırada hâkim olan garip bir hâlet-i rûhiye, bundan âdeta infiâl duymuş ve ortaya koyduğum tarihî delillere karşı ancak hissî ve indî mukabelelerde bulunulmuştu. Hâlbuki eldeki muhtelif vesikalara ve bizzat şâirin muhtelif eserlerine nazaran, Fuzûlî 'nin şî'îliği artık tarihî bir hakikattir. Burada bu husuntaki delîlleri kısaca gözden geçirelim.

Fuzûlî 'nin sünnî olmadığını anlamak için, sâdece şiirlerinin tetkiki dahi kâfidir. Onun türkçe ve farsça divanlarını sâir sünnî şâirlerin divanları ile karşılaştırınca, mesele kendiliğinden tevazzuh eder. Mşl. Fuzûlî neatlarında ve ilk üç halifeden aslâ bahsetmemiştir. Fuzûlî 'nin

bundan *Duvâzde imâm* ve *Şah-ı velâyet* kasîdelerine karşı, sünnîliğe delîl olarak gösterilebilecek yegâne parçaları, Kanunî Süleyman'ın Bagdad fethi münâsebeti ile söylediği kasîdedeki *Banda olmuş münteşir feyzi imâm-ı âzamın* mısraı ile *Leylâ ve Mecnûn* mukaddimesindeki naatın *çâr-yâr*'dan bahseden bir kaç beyitinden ibâret gibidir. Mamafih bu mahdut mısrâların bile ne gibi şartlar dâiresinde yazıldığı ve şi'îlikte „takiyye" esâsının mevcûdiyeti düşünülecek olursa, bunların sünnîlik delîli olarak kullanılamayacağı kolayca anlaşılır. Osmanlı ve Safevî hânedanları arasındaki siyâsî rekabetin sünnîlik-şi'îlik mücâdelesini en had bir şekle soktuğunu ve şi'îlerin tekfir ve katlolunduğu bir sırada Bagdad'ı yeni fetheden padişaha sunduğu kasîdede şâirin bu kadar bir cemile göstermesi zarûrî idi. Bunun gibi *Leylâ* ve *Mecnûn* mesnevisinin de osmanlı hâkimiyeti devrinde yazıldığı unutulmamalıdır. Mamafih bu bu samimî şâir takiye hususunda lâzım gelen itiyadı kâfi derecede gösterememiş ve eserlerinde şi'îlik rûhunu dâimâ ihsas ettirmiştir. Mutaleamızı te'yit için, şâirin Şâh İsmâ'îl'e takdim ettiği *Bang u bâda* mesnevîsini de gösterebiliriz. Gerek eski osmanlı mesnevîcilerinin, gerek Nizâmî, Câmî ve Navâ'î gibi, sünnî şâirlerin mesnevîlerinde *çâr-yâr*'dan ayrı-ayrı bahsedilmesi ve medhlerin yalnız 'Alî'ye inhisar ettirilmemesi umûmî bir kaidedir. Fuzûlî'nin bu eski edebî an'aneye riâyetten, osmanlı hâkimiyeti zamanında dahi, dâimâ uzak kalması, gözden uzak tutulamaz. Ayrıca onun Safevîler devrinde yazdığı kasîde ve mersiyelerde şi'îlik rûhu çok bârizdir. Onun arapça şiirleri üzerinde tetkikatta bulunan E. Berthels bunlarda kuvvetli şi'î temâyülleri mevcut olduğunu söyleyerek, bu hususta eski mutalealarımızı te'yit eylemektedir.

Muhtelif eserlerinin bu açık delâleti bir tarafa bırakılsa bile, elde mevcut muhtelif tarihî vesikalar bu hakikati meydana koyabilecek kadar sarîh ve kuvvetlidir: 1. Zamanı, ictimâî mevkii, fikrî ve edebî terbiyesi itibârı ile, o devir şâirlerini pek yakından tanıdığına şüphe olmayan ve Fuzûlî'yi Bagdad şâirlerinin en iyisi addetmek sureliyle, edebî zevkinin doğruluğunu isbat eden Safevî şehzâdesi Sâm Mîrzâ, meşhûr *Tuḥfa-i Sâmî*'sinde ondan bahsederken „eş'arının ekseri menkabet-i eimme-i dindir" kaydını ilâve etmektedir ki, bu ifâde Fuzûlî'nin yalnız „şi'î şâir" değil, aynı zamanda dinî şiirleri ile de şöhret kazanmış bir „şi'îler şâiri" olduğunu anlatmaktadır. 2. İran türkleri arasında Fuzûlî'nin şi'îliği hakkındaki an'anenin uzun müddet devam ettiğini, Evliya Çelebî'nin Dergezîn'de seyrettiği mâtem merâsiminde Fuzûlî'nin *Maḳtal-i Ḥusayn*, yâni *Ḥadîḳat al-su'adâ*'sının okunması da te'yit eder. Eğer bu şâirin sünnîliği hakkında İran türkleri arasında en küçük bir rivâyet mevcut olsa idi, mutaassıp şi'îlerin bunu aslâ okumayacakları pek tabî'î idi. 3. Fuzûlî'nin muâsırı olmak itibarı ile, o devir adamlarını ve eserlerini pek iyi bilen meşhûr osmanlı âlimi Kınalı-zâde Ali Çelebî'nin Fuzûlî'yi râfızî addettiğini oğlu Hasan Çelebî kaydeder ki, bu ciddî ve dindar âlimin, sebepsiz yere, böyle bir iddia ve isnatta bulunmasına ihtimâl verilemez. Pek muhtemeldir ki, Ali Çelebî Fuzûlî'nin aşağıda bahsedeceğimiz *Maṭla' al-i'tiḳâd* adlı risâlesini okumuş ve bu hukmünü ona göre vermiş olsun. 4. Bütün bunlara ilâve olarak, Fuzûlî'nin ilm-i kelâma dâir yaçmış olduğu *Maṭla' al-i'tiḳâd* adlı risâleyi görüp, okuyan Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn*'unda, „şâirin bu risâleyi hukemâ ve imâmiye mesleklerine göre yazdığını" ifâde etmektedir. Son yıllarda, rus âlimleri tarafından, ele geçirilen eski bir Fuzûlî külliyatı içinde meydana çıkan bu eser, artık bu dâvayı kat'î surette halletmiş ve Fuzûlî'nin şi'a-i imâmiyeden olduğunu inkâr edilmez bir hakikat şekline sokmuştur. 5. XV. ve XVI. asırlarda Bagdad ve havâlisinin mezhebî vaziyeti hakkındaki tarihî mâlûmatımız, daha Safevîlerden evvel, bu sâhalarda şi'îliğin büyük bir nufuz kazanmış olduğunu ve bilhassa Abû Muṭahhar Ḥillî gibi, büyük imâmiye âlimlerini yetiştiren Hille'nin hattâ daha eski asırlarda bile, bir şi'î merkezi sayıldığını isbata kâfidir. Hille'de büyük bir nufuz sâhibi olan seyyidler şehri ona sulhan teslim etmişlerdi (Vaṣṣâf tarihine göre; bir de *Cihângaşâ-i Cuvaynî*, III, 483); İlhanlılardan sonra Celâyirler, Kara-Koyunlular ve Ak-Koyunlular zamanında da Irak'ta şi'îlerin ehemmiyeti azalmış değildi. Şi'î mezhebindeki Cihânşâh'ın Hille'nin imârı husûsundaki gayreti, burasının ehemmiyetli bir şi'î merkezi olmasından ileri geliyordu. Şâir Câmî'nin hacc seferi esnâsında Bagdad'da mârûz kaldığı bir hâdise, burada şi'îlerin ve şi'î mezhebine mensûp haydarî dervişlerinin ehemmiyetini gösterir (*Rashaḥât* tercümesi, s. 174 v.d.). Safevî istilâsından evvelki yıllarda Bagdad'da şi'îlerin nufuzu büs-bütün artmıştı (*Fârsnâme-i Nâṣiri*, s. 93). Fuzûlî'nin yaşadığı devirlerde Hille'de kalenderlerin mevcûdiyetini Sâm Mîrzâ da te'yit etmekte ve hattâ bunlardan Tabarrâyî mahlaslı bir şâirden de bahsetmektedir (*Tuḥfa-i Sâmî*, Tahran, s. 231). XVIII. asırda bile Bagdad halkının ekseriyetle şi'î olduğunu biliyoruz (Sâmî, Suphî ve Şâkir, *Tarih*, s. 217). Fuzûlî'nin nasıl bir ictimâî muhitte ve ne gibi fikrî ve mez-

hebî te'sirler altında yetiştiğini belirten şu kısa izahat, onun şi'îliği hakkında artık hiç bir şüpheye yer bırakmamıştır fikrindeyiz.

Fuzûlî 'nin, şi'î temâyülleri itibârı ile, bektaşîler ve hurûfîler arasında eskiden beri „kendilerinden biri" gibi telâkki edilmesi ve bektaşî an'anesinin onu benimsemeğe çalışması, son zamanlarda bâzılarının şâirimizi açıktan-açığa bir „bâtınî" gibi göstermek istemelerine (Abdülbâki Gölpınarlı, *Fuzûlî 'de bâtınîliğe temâyül, Azerbaycan yurd bilgisi dergisi*, 1932, sayı 8—9, I, 265—278) yol açmıştır ki, bunun mübalegalı ve yanlış bir görüş olduğunu belirtmek lâzımdır. Tıpkı Şâh İsmâ'îl gibi, san'at hayatının ilk zamanlarında, Nesîmî ve Habîbî kabîlinden, hurûfî şâirlerinin te'siri altında kalan Fuzûlî, sonradan „vahdet-i vücût" felsefesine tamâmiyle intibâk etmiş ve Fazl Hurûfî 'nin hurûfîliğini değil, bütün panteist sûfîlerde tesâdüf edilen „harflerin esrarı" nazariyesini tâkip etmiştir. Onun arapça şiirlerinde hurûfîlik temâyüllerine tesâdüf edildiğini söyleyen Berthels 'in mutaleasını bu yolda tâbir etmek daha doğru olur. Onun Irak 'ta medfûn „yedi imam" hakkındaki farsça manzûmesine bakarak, şâirimizi şi'îlerin „seb'iye" fırkasından addetmek nasıl sathî ve yanlış bir hüküm olursa, bâzılarının, ona âidiyeti çok şüpheli bir takım manzûmelere dayanarak, bâtınîliğine zâhip olması da o kadar hatalıdır. *Matla' al-i'tikâd* risâlesini tetkik etmeden, bu hususta kat'î bir şey söylemeğe imkân yok ise de, şimdilik Fuzûlî 'nin vahdet-i vücût mesleğine mensûp bir sûfî ve imâmiye-i isnâ-aşeriye mezhebini kabûl etmiş bir şi'î olduğunu söylemek, her hâlde, yanlış değildir kanaatindeyiz. Elimizdeki bütün eserleri ve bütün tarihî vesikalar bunun aksini iddiaya imkân bırakmıyor.

III. Edebî şahsiyeti ve eserleri. Hayatı ve ictimâî muhiti hakkında, kabil olduğu kadar, objektif kalkmağa çalışarak verdiğimiz bu izahattan sonra, Fuzûlî 'nin edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında, doğrudan-doğruya o eserlerin tetkiki suretiyle vardığımız neticeleri tesbite çalışalım. Türk, arap ve fars kültürlerinin müşterek te'sirleri altındaki Irak-ı Arap muhitinde doğup-büyüyen Fuzûlî, şüphesiz, tabiatin müstesnâ kabiliyetler ile techiz ettiği bir varlıktı. Bağdad başta olmak üzere, Kerbelâ, Necef ve bilhassa Hille birer mühim kültür merkezi idi. Fuzûlî edebî ve ilmî inkişâfını Hille 'nin edebî ve ilmî mahfillerine borçludur. Ana dili türkçe olmakla berâber, arap ve acem dillerini küçük yaşta öğrendi ve pek çabuk şiir ve edebiyatla uğraşmağa başladı. Yalnız edebiyat ilimlerini ve üç dilin edebiyatını öğrenmekle iktifa etmeyerek, sırası ile aklî ve naklî bütün islâm ilimlerinde de etraflı mâlûmat sâhibi oldu. Şiirleri ilmî mâlûmatının ne kadar sağlam ve geniş olduğunu anlattığı gibi, muhtelif mevzûlara dâir eserlerinden de felsefe ve tıpta olduğu kadar, din ilimlerinde de kuvvetli bilgisi olduğu anlaşılmaktadır. 'Ahdî 'nin, onu neş'eli ve hoş sohbet bir adam olarak tavsif etmekte, ne kadar haklı olduğu, zarîf nükte ve kinâyelerinden de istidlâl olunabilir. Nişancı Celâl-zâde 'ye yazdığı *Şikâyetnâme* başlıbaşına buna bir delîldir.

Bir taraftan felsefe ve kelâm ile iştigâli, diğer taraftan da koyu bir şi'î muhitinde bu mezhebin şâirâne ve mistik rûhu ile istînası esâsen şâir olarak yaratılmış olan bu genci, panteist tasavvufa sevketti. Fikir ve sanat sâhasında kendisine ilk ilhamları vermiş olan şâirler, 'Aṭṭâr ve Mavlânâ 'dan Câmî 'ye kadar, onu bu yola sevkediyorlardı. Nesîmî ve Habîbî gibi, o devirde Irak türkleri arasında çok okunan san'atkârlar da aynı mesleğe sâlik idiler. Genç şâir rûhunun ve dımağının ihtiyaclaarını ancak vahdet-i vücût felsefesi ile tatmin edebildi. Derin bir tevâzû içinde ne yüksek bir san'at şu'ûruna ve gururuna sâhip olduğu, kendisinden evvel ancak bir kaç şâirin kullandığını bildiğimiz, Fuzûlî gibi, bir mahlas olması ile de sâbittir. Üç dilin edebiyatını ve edebî şahsiyetlerini çok iyi bildiği muhakkak olan Fuzûlî üzerinde, büyük arap ve türk şâirlerinden ziyâde, İran şiir üstadlarının müessir olduğu kat'îyetle söylenebilir. Ahmedî ve Şeyhî gibi, eski osmanlı mesnevicilerini, çagatay şiirinin büyük üstadı Nevâ'î 'yi bilmekle berâber, onda Nesîmî ve Habîbî 'nin nufuzları daha bârizdir. Bir şiiride Bursalı Ahmed Paşa 'nın *Zihî tasavvurı bâtıl zihî hayâl-i muhâl* mısraını tazmin ettiği için, onda Ahmed Paşa te'siri bulunduğu zannına düşen Süleyman Nazif, bu mısraın Şeyhî divanında ve daha evvel de İran şâirlerinde mevcût olduğunu bilse idi, böyle bir iddiaya kalkmazdı. Şiir ile ilk iştigâli sıralarında osmanlı edebiyatı ve bilhassa muâsır şâirler hakkında pek az bilgisi olan şâirimizin, Irak-ı Arap osmanlı hâkimiyeti altına girdikten sonra, osmanlı edebî muhitleri ile daha sıkı bir temas te'min ettiği muhakkak ise de, edebî şahsiyetinin teşekkülünde, en çok büyük iran şâirlerinin te'sirini aramak daha doğru olur. Mesnevîlerinde Nizâmî, Câmî ve Hâtifî ile gazellerinde ve kasîdelerinde de Salmân Sâvacî ve Câmî ile uzak-yakın bâzı alâkalar bulmak kabildir. Lâkin bu büyük şâir, türlü ilham menbâlarından aldığı muhtelif unsurları kendi şahsiyeti ile mezcederek, tamâmiyle husûsî ve şahsî öyle san'at eserleri yaratmıştır ki, bunlar sâdece kendi eserleridir ve kendisinin şahsî damgasını taşımaktadırlar.

Felsefî ve sûfiyâne fikirler ile rûhî bir alâkası olan Fuzûlî'nin türkçe şiirlerinde o devir âzerî şiirinin bütün mümeyyiz vasıflarını bulmak kabildir. Büyük şâir Nesîmî'de sık-sık kendini gösteren meslek propagandacılığı Fuzûlî'de göze çarpmamakla berâber, idealist panteizme dayanan sûfiyâne telâkkiler, ilhâmının başlıca kaynağını teşkil eder ve san'atının esas örgüsü bunlara dayanır. Lâhûtî gazellerinde ve şâheseri olan *Leylâ ve Mecnûn*'unda takdis ve terennüm ettiği aşk, hiç bir zaman l â d î n î (profane) bir mâhiyet arzetmez; kuvvetle iddia olunabilir ki, Fuzûlî gazellerinde, maddî unsurlardan mürekkep bir uzviyetin cismânî ihtiraslarını, âteşli râşeler ile sarsılan bir sinir manzûmesinin ete ve kemiğe susamış şehvânî hamlelerini değil, Leylâ'sını kendi gönlünde bulan sâkin, fedakâr ve ilâhî bir aşkı, „mutlak aşkı", „Eflâtunî aşkı" terennüm etmiştir. Şâirin hissî temâyülleri ile felsefi-sûfiyâne mâhiyetteki fikrî terbiyesi birbiri ile çok âhenkli bir tarzda imtizaca muvaffak olduğu için, bir çok sûfî şâirlerin yavan ve müz'ic düstûrlar hâline soktukları bu „mutlak aşk" telâkkisi onda, zihnî bir mefhûm hâlinden kurtularak, canlı ve yüksek bir şekil almıştır. Lirik bir hüzn, ferâgat ve tevekkül, samîmîlik ve derinlik gibi, bir çok vasıflar ile temâyüz eden bu aşk, onun rûhunda kuvvetle yaşamış ve eserlerini yaşatmıştır. Şâirimiz asıl şahsiyetini teşkil eden bu hissî vâdiden çıkarak, kasîde tarzına ve „tasvire" geçtiği zamanlarda, onun birden bire alçaldığını, geniş bilgilerinin mâkesi olan büyük bir „tasannua" düştüğünü görüyoruz. Hislerini ifâde ederken, saffetini ve samîmîliğini (msl. Yûnus'ta veya Mavlânâ'da olduğu gibi, şuursuz değil, bilâkis şuurlu ve hesaplı surette) muhafaza eden büyük şâir, kasîdelerinde, her nedense, sonsuz kelime ve fikir oyuncaklarına saplanıp kalıyor ve ilâhî san'atkârın yerine, çok mâhir bir fikir ve san'at işçisi karşımıza dikiliyor. Bunun ustalığı karşısında duyulan hayret ve takdir hissinin asıl Fuzûlî'ye karşı duyduğumuz lâhûtî vecd ve heyecân ile hiç bir münâsebeti bulunmadığını belirtmek lâzımdır. Fuzûlî'nin asıl hakikî san'at şahsiyetini gösteren eserlerinin, asırlardan beri, aynı tâzeliği ve aynı bedi'î kıymeti muhafaza ederek yaşayabilmesinin hikmeti, yaşadığı ve yaşattığı ilâhî ve ideal aşkın bu yüksek ve lâhûtî mâhiyetinde, fânîliğin ıztıraplarını ebediyetin gaşyedici zevkleri ile uyutan derin felsefesinde aranmalıdır.

Fuzûlî'nin nesri şiiri ile mukayese edilecek kadar yüksek bir hususiyet taşımamakla berâber, *Şikâyetnâme*'si ve *Ḥadîḳat al-su'adâ*'sı onu, kudretli bir nâsir olarak, tanıtmağa kâfidir. Sâir bâzı mensûr eserlerinde ve bâzı mektuplarında da aynı musannâ üslûbu kullanmış ve böylece münşîlik kudretini göstermek istemiştir. Bu üslûp, Ḫvâca 'Abd Allâh Anṣârî'den başlayarak, Ḥusayn Vâ'iẓ Kâşifî'ye kadar, bir çok İran nesircilerinde tesâdüf edilen ve osmanlı edebiyatında Sinan Paşa'da ve çağataycada Navâ'î'de de ileri mümessillerini bulan üslûptan farksızdır. *Şikâyetnâme*'de zarâfet ve istihzânın ve *Ḥadîḳat al-su'adâ*'da ise, dinî lirizmin mümtaz örneklerini veren Fuzûlî'nin diğer mensûr eserleri ve mektupları çok tatsız ve sıkıcıdır. Onun nesrini nazmından yüksek ve taklidi imkânsız bulan bâzı münekkitlerin, türk ve fars edebiyatlarındaki nesir nevileri ve nâsirler hakkında hiç bir fikre sâhip olmadıkları meydandadır.

Edebî şahsiyeti hakkında verdiğimiz bu umûmî izahattan sonra, Fuzûlî'nin üç lisanda yazdığı, manzûm ve mensûr, muhtelif eserler hakkında ayrı-ayrı mâlûmat verelim. Arapça şiirleri müstesnâ olmak üzere, diğer eserlerini daha ziyâde türkçe ve kısmen de farsça yazmış olan Fuzûlî, bu suretle devrinin ve muhitinin temâyülünü göstermiştir. Bunlardan türkçe ve farsça divanlar ile bâzı küçük mesnevîler ve bir de *Leylâ ve Mecnûn* ile *Ḥadîḳat al-su'adâ*', asırlardan beri, muhtelif türk muhitlerinde büyük bir şöhret kazanarak yayıldıkları hâlde, diğerleri kısmen ve hattâ tamâmen unutulmuştur. Bunlardan ayrı-ayrı bahsederken, vereceğimiz mâlûmat, bunu daha iyi tebârüz ettirecektir. Umûmî zevkin müşterek hukmünü gösteren bu hâdise, zaman denilen münekkidin, çok defa hukümlerinde ne kadar isâbetli olduğunu anlatacak yeni bir delîldir.

1. T ü r k ç e d i v a n. O asra âit türkçe ve farsça bütün divanlar gibi, tevhidler, naatlar, kasîde ile mersiyeler, musammatlar, gazeller, kıt'alar ve mesnevîlerden terekküp eden bu divanın başlıca hususiyeti, XV. asrın modasına uyularak, Nevâ'î divanlarında olduğu gibi, mensûr bir mukaddimeyi ihtivâ etmesidir. Bu mukaddimede: — „Zaman-ı tufûliyetimde sâdır olup, müteferrik olan gazellerden bir muhtasar divan cem'etmek salâhin gördüm" — diyen şâirin, bunu ne zaman tertip ettiğini bilmiyoruz. Tezkireci Sâdıkî, şâirin kendi el-yazısı ile yazılmış divan nüshasını gördüğünü söylerse de, bu nüshanın mevcut olup-olmadığı mechûldür. 997 (1589)'de Bagdad'da Ḥasan Kethudâ'nın eline geçtiği anlaşılan ve bugün Leningrad Asya müzesi yazmaları arasında bulunan külliyat içindeki türkçe divan, her hâlde çok ehemmiyetli olmak icâp eder. Bugün şark ve garp kütüphâneleri islâm yazmaları arasında ve ayrıca husûsî ellerde pek çok nüsha-

larına tesâdüf edilmesi ve ayrıca yazma şiir mecmualarında Fuzûlî'nin bir çok manzûmelerine rastlanması, bu divanın asırlardan beri bütün türk memleketlerinde, ne büyük bir kıymet kazandığına en büyük bir delîldir. Türkiye umûmî kütüphânelerinde mevcut yazmalar hakkında Kemâl Edib (*Fuzûlî'nin bilinmeyen bir kaç şiiri*, *Ankara üniversitesi dil-tarih fakültesi dergisi*, V, sayı 3, s. 316) küçük bir cedvel tertip ye neşretmiş ise de, bunların mâhiyet ve kıymeti hakkında tafsilâta girişmemiştir. Avrupa ve Asya kütüphânelerinin basılmış katalogları üzerinde yapılacak bir çalışma ile bunu az-çok tamamlamak ve memleketimizdeki nüshalar hakkında da etraflı tafsilât vermek suretiyle, ileride yapılacak tenkitli bir tab'a esâs hazırlamak büyük bir ihtiyacdır.

Fuzûlî divanı iptida Bulak'ta 1256'da basılmış ve İstanbul'da da 1268'deki taş-basmasından sonra, sâir ilâveleri ve *Leylâ ve Mecnûn*'u da muhtevî bir külliyat şeklinde, sekiz defa tab'olunmuştur. İran âlimlerinden Sa'îd Nafîsî, Fuzûlî divanının İran'da 16 tab'ı yapıldığını bana söyledi ise de, 1247 Tebriz ve 1267'de yine Tebriz taş-basmalarından başkasını göremedim. M. Hartmann Fuzûlî külliyatının, 1286 İstanbul tab'ı esâs tutulmak üzere, Taşkend'de dört defa basıldığını bildirmektedir (*MSOS*, VII, 1904). Bundan sonraki Taşkend tab'ları hakkında tam mâlûmatımız yoktur.

2. Fârisî divan. İstanbul ve Avrupa kütüphânelerinde Fuzûlî'nin fârisî divanı nüshalarına tesâdüf edilmektedir. Leningrad'daki külliyatın 142—188 varaklarını kasîdeler ve 293—377 varaklarını da gazeller teşkil etmektedir. Türkçe divanda olduğu gibi, farsça divanda da mensûr bir mukaddime vardır ki, şâirimiz hakkında mühim mâlûmatı ihtivâ etmektedir. Sâm Mîrzâ ve Sâdıkî tezkirelerinden başlayarak, *Haft iklîm*, *Âteşkede ve Riyâż al-canna* gibi, muhtelif iran eserlerinde bahis mevzuu edilen bu farsça divanın osmanlı tezkirecilerinin de mechûlü olmadığına göre, eskiden beri rağbet kazandığına hukmedilebilir. Fakat bu rağbet, hiç bir zaman, şâirimizin türkçe şiirleri ile mukayese edilebilecek bir nisbette olmamıştır ki, bu da gâyet tabiîdir. Farsça divanın mensûr mukaddimesi, iptidâ Fâik Reşad tarafından, *Fuzûlî'nin gayr-i matbû eş'ârı* (İstanbul, 1314) adlı risâlenin sonunda neşredilmiş ve ondan naklen, 1925'te Bakû'de çıkan *Fuzûlî* adlı makaleler mecmuasında da tekrar basılmıştır. Fuzûlî'nin yalnız gazellerinden mürekkep bir fârisî divanını tetkik eden Süleyman Nazif, bu nüshanın 2560 beyti ihtivâ ettiğini söylemektedir. Bu divan hakkında son yıllarda Ali Nihad Tarlan tarafından da bâzı tetkikler neşredilmiştir (*Fuzûlî'nin farsça divanı*, *İstanbul* mecm., 1944, 25, 27, 28, 30, 32, 34; 1945 — 37). Eski yazma şiir mecmualarında Fuzûlî'nin muhtelif şiirlerine de tesâdüf edilmektedir ki, fârisî divanın tenkitli bir tab'ı hazırlanacak olursa, bunlardan da istifâde olunabilir (Hasîbe Çatbaş, *Farsça bir naat ve bir müsabbâ*, *Ankara dil-tarih fakültesi dergisi*, IV, sayı 2, 205—214; Kemâl Edib, *Tevhîd ve mev'iza*, *ayn. mecmua*, IV, sayı 3, s. 313—321; ayn. mll., *Bir kasîde ve bir mersiye*, *ayn. mecm.*, V, sayı 3, s. 315—321).

3. Arapça divan. Fuzûlî'nin arapça şiirler yazdığı eski kaynaklarda hemen umûmiyetle kaydedilmekle berâber, bunların bir divan şeklinde tertip olunduğu hakkındaki kayda ancak Sâdıkî tezkiresinde tesâdüf olunur. Bursalı Tâhir „otuz bin beyitlik arabî divanını *Cevâhir-i multakata* sâhibi Lebib Efendi'nin gördüğünü" söylerse de, bu rivâyet yanlıştır; çünkü Lebib Efendi bunu bizzat gördüğünü söylememiş, sâdece Sâdıki'nin bu hususdaki ifâdesini ayniyle eserine nakletmiştir. Mamafih Sâdıki'nin otuz bin beyitlik arapça divandan bahsettiği ifâdesi de doğru değildir. Çünkü Sâdıkî, Fuzûlî'nin el-yazısı ile yazılmış, tahminen otuz bin beyitlik şiirlerini gördüğünü söyler ki, bu yekûna türkçe ve farsça şiirler de dâhildir. Son zamanlara kadar tesâdüf edilmeyen bu arapça divan, nihâyet Leningrad külliyatı içinde meydana çıktı (bu külliyat hakkında ilk mâlûmat E. Berthels tarafından verilmiştir; bk. *Bulletin de l'Academie des Sciences de l'URSS, classe des Humanités*, 1930, nr. 5, s. 297—306). Bu arapça şiirler hakkında, ayrıca hususî bir tetkikte bulunarak, bâzı parçaları, rusça tercümeleri ile berâber, aynen neşreden bu âlimin verdiği izahata göre, bunlar külliyatın 189v—199r yapraklarını teşkil etmekte olup, hepsi 465 beyitten mürekkeptir. On bir kasîde ve bir hâtimeden mürekkep olan bu manzûmelerin en uzunu 63 ve en kısası 21 beyittir. Yedisi Peygamber ve üçü 'Alî hakkındaki bu medhiyelerden birincileri kısa ve ikincileri çok uzundur. Fuzûlî bu manzûmelerde yalnız *tavîl*, *kâmil* ve *vâfir* bahirlerine âit vezinler ile yazmış ve en çok birinci bahri kullanmıştır. Berthels'in kanaatine göre, bâriz bir edebî kıymeti olmayan bu manzûmeler soğuk ve histen mahrumdur; üslûp ve edâ bakımından, hâlis arap şiirine mahsus bir hüviyet taşımayarak, farsça ve türkçe şiirlerindeki hususiyetleri hatırlatır. Bu manzûmelerde şâirin şi'îlik temâyülüne açıkça rastlandığını ifâde eden rus âlimi, bunlarda tesâdüf edilen bâzı hurûfîlik unsurlarını, Fuzûlî üzerindeki Nesîmî te'siri ile izah kabil olacağını söylemektedir (bk. *Memoires du Comité*

des orientalistes, V, 39—71; bunun kısa bir hulâsası, için bk. Abdülkadir İnan, *Fuzûlî'nin arapça divanı*, *Türk dili belleteni*, II. seri, sayı, 3/4, 1940, s. 59—61),

4. *Leylâ ve Mecnûn*. Fuzûlî'nin türkçe şiirleri kadar büyük bir şöhret kazanan ve bâzılarınca âdetâ şâheseri addolunan bu manzûm mesnevî Fuzûlî'den evvel ve sonra bir çok türk ve acem şâirleri tarafından yazılmış olan aynı mevzua âit eserler arasında, çok müstesnâ bir yer tutar. Nizâmî, Ḫusrav ve Câmî gibi, büyük şâirlerden başka, Hilâlî, Hâtifî, Suhaylî ve Maktabî gibi, kıymetli san'atkârlar tarafından da yazılmış olan bu mevzuu seçmesinin sebebi, Fuzûlî osmanlı zariflerinin teşvikine ve türkçede bu mevzuun henüz yayılmış olmasına atfediyor. Nevâ'î'nin *Leylâ ve Mecnûn*'unu bilmesine imkân olmayan Fuzûlî'nin, onu çağataycâ addettiğini düşünsek bile, osmanlı ve hattâ âzerî türkçesinde kendisinden evvel yazılmış *Leylâ ve Mecnûn* mesnevîlerini bilmediğine hükmedebiliriz (bk. mad. ÂZERÎ ve OSMANLI EDEBİYATLARI. Bunlardan Sevdâ'î'nin 920 = 1514 'te yazdığı *Leylâ ve Mecnûn*'un bir nüshası Cambridge'dedir). Hakikaten bu eski *Leylâ ve Mecnûn* mesnevilerinden hiç birinin geniş ve devamlı bir şöhret kazanamadığını düşünürsek, şâirimize hak vermemek imkânsızdır. Fuzûlî'nin bu mevzuu bu kadar sevip-benimsemesinde, bu eski aşk hikâyesinin Hille ile sıkı alâkasının da te'siri olmuş olsa gerektir. Daha çocukluğundan beri, mahallî bir rivâyet olarak, işitip öğrendiği ve zevk aldığı bu aşk hikâyesi, kendi aşk felsefesini yaşatabilmek için, ona mükemmel bir esâs veriyordu. Şâir Meced-i Hemger'in Hille'deki bu yerli an'aneye işâret eden *Na Ḫilla mānd u na dar Ḫilla ḥacla-i Laylî — na Dicla mānd u na dar Dicla nāla-i Macnūn* beyiti, Fuzûlî'nin her hâlde mechûlü değildi (*Leylâ ve Mecnûn* hikâyesi hakkında bk. MECNÛN; bir de Alî Aşğar Ḥikmat, *Romeo u Juliyet, muḳāyasa bā Leyli u Macnūn-i Niẓāmi*, Tahran, 1319; burada Fuzûlî'nin eserinden de kısaca bahsedilerek, onun Nizâmî'den ayrıldığı hususlara da işâret edilmişse de, türkçe bilmeyen müellifin Fuzûlî'nin eseri hakkındaki umûmî hukmü yanlıştır).

Klâsik türk ve acem şiirlerinde mesnevî tarzındaki hikâyelerin ne gibi umûmî kaidalere göre tertip edildiğini bilmeden ve metinler üzerinde tetkik ve mukayese külfetine katlanmadan, Fuzûlî'nin Nizâmî'yi taklit veya tercüme ettiğini iddia edenler tamâmiyle haksızdırlar. Ali Nihad Tarlan'ın bu mesele hakkında yapmış olduğu esaslı bir tetkik (*İslâm edebiyatında Leylâ ve Mecnûn mesnevîsi*, Edebiyat fakültesi doktora tezi, 1922, basılmamıştır), şâirimizin vak'aların tertibinde bile, Nizâmî'den ziyâde, Hâtifî'ye iltibâ etmiş olduğunu, fakat yapmış olduğu bir takım yenilikler ile, bu eserde ya'nî kendi şahsiyetini gösterdiğini meydana çıkarmıştır. Veys Paşa namına ithaf edilmiş ve 942 (1535)'de tamamlanmış olan bu şâheser hakkında burada tahlîl ve mukayeselere girişmeğe imkân yoktur. Yazıldığı zamandan beri bütün türk memleketlerinde kazandığı şöhret, bedî'î kıymetine bir delildir. Fuzûlî'den sonra da, bu mevzua âit bir çok türkçe mesnevîler yazıldığı hâlde, bunlardan hiç birinin rağbet kazanamaması, onun eşsiz bir san'at eseri olduğunu isbâta kâfîdir. Lisan ve üslûp itibarı ile XVII.—XVIII. asır osmanlı mesnevîcilerinin eserleri ile mukayese edilemeyecek kadar basit ve âhenksiz olmasına rağmen, eseri baştan-başa canlandıran derûnî nefha, ona lâhûtî bir mâhiyet ve ilâhî bir güzellik bahşetmektedir.

Divan ile birlikte veya ayrı bir çok yazmaları bulunan bu mesnevî, iptida 1844'te Tebriz'de, 20 küçük resim ile birlikte, taş-basması olarak, basılmış ve sonradan da muhtelif tabıları yapılmıştır. İstanbul'da da 1264'teki ilk tabından sonra, 1286'dan itibâren yapılan *Külliyât-ı Fuzûlî* tabılarında *Leylâ ve Mecnûn* da mevcuttur. Aynı şeyi bir kısım Taşkend tab'ları için de söyleyebiliriz. Bâzı parçaları J. v. Hammer tarafından almancaya ve Gibb tarafından da ingilizceye tercüme edilen *Leylâ ve Mecnûn*'un, Nikolay Kulak tarafından yapılmış, tam bir rusça tercümesi vardır ki, Krımskiy'nin „yazma olarak, Leningrad şark fakültesinde bulunduğunu" söylediği eser bu olacaktır. Smirnov (*Manuscrits turcs de l'Institut des langues orientales*, 1897, s. 96) Mirza Kâzım Bey'in 1854'te bu eserin mühim bir kısmını Petersburg'da, taş-basması ile, bastırdığını (mukaddime kısmı noksan olarak) söyler. Recâî-zâde Ekrem, *Leylâ ve Mecnûn*'un, yazılışından üç asır sonra, İstanbul'daki bir tiyatroda temsil edildiğini, *Kudamâdan bir kaç şâir* adlı risâlesinde söylerse de, daha fazla tafsilât vermez.

5. *Ḥadîḳat al-su'adā*'. İslâm tarihinin çok hazîn bir hâdisesi olan Kerbelâ fâciasının asırlar boyunca, bütün müslüman kalplerinde ne derin bir te'sir uyandırdığı mâlûmdur. Gerek bu hâdisenin yıl dönümü münâsebeti ile, şi'îler arasında uzun asırlardan beri yapılan mâtem merâsimi, gerek Peygamber âilesine karşı irtikâp edilen bu cinâyetin her mezhepteki müslümanlar üzerinde uyandırdığı elem ve mâtem hisleri, bütün islâm edebiyatlarında bu mevzua dâir mebzûl eserler yazılmasına sebep olmuştur. Tarihî ve menkıbevî mâhiyette mensûr ve bâzan manzûm eserlerden başka, muhtelif ede-

bî şekiller ile bir çok manzûm mersiyelerin de tanzimine vesile olan bu mevzuun, bilhassa şî'î muhitlerinde daha büyük bir rağbet kazandığı mâlûmdur. Şî'î İran şâirleri arasında, bilhassa Safevîlerden başlayarak, bu yolda eserler vücuda getiren bir çok san'atkârlar yetiştiği gibi, âzerî edebiyatında da bu nev'in büyük bir inkişâf gösterdiğini biliyoruz ki, bunun başlıca âmilini doğrudan-doğruya şî'îlikte aramak lâzımdır. Sünnî muhitlerinde tekâmül eden osmanlı edebiyatında bu kadar geniş ve derin bir inkişâfa tesâdüf edilemezse de, daha XIV. asırdan başlayarak, Anadolu'nun sünnî türkleri arasında okunmağa mahsus manzûm *„maktel-i Hüseyin'ler"* yazıldığı da unutulmamalıdır (bk. TÜRK EDEBİYATI).

İşte Fuzûlî'nin *Ḥadîḳat al-su'adā*'sı, bu edebî nev'in türk dilinde vücuda getirilmiş en mükemmel bir mahsûlüdür. Tanınmış İran müellifi Ḥusayn Vā'iẓ Kāşifî'nin meşhûr *Rawżat al-şuhadā*'sı örnek tutularak yazılan bu mensûr eser, devrin edebî an'anesine göre, yer-yer bâzı manzûm parçalar ile de süslenmiştir. Tasannû kokusunu pek az duyuran olgun bir san'at ile ve Fuzûlî'ye hâs seçili, fakat akıcı ve samimî bir üslûp ile yazılan bu eser, ifâde kudreti ve canlılığı bakımından, Ḥusayn Vā'iẓ'ın eserine, şüphesiz ki, fâiktir. 'Ahdî, 'Âlî ve Ḥasan Çelebî gibi, çok salâhiyetli edebiyat münekkitleri bu hakikati, daha asırlarca evvel, itirâf etmişlerdir. 'Âlî, Câhî isimli bir çâirden bahsederken, bu eseri ayrıca medhettiği gibi, şâir Żuhûrî'nin divanında da (Üniversite kütüp., Rıza Paşa, nr. 345) bu meâlde bir kıt'a vardır. Onun bir çok gazellerinde ve *Leylâ ve Mecnûn*'unda birdeo bire rûhu saran coşkun lirizm *Ḥadîḳat al-su'adā*'da yer-yer kendini gösterir. İşte *Ḥadîḳat al-su'adā*'nın asırlarca sünnî ve şî'î türk muhitlerinde bu kadar sevilip, şöhret kazanmasının başlıca sebebini burada aramak lâzımdır. Muhtelif tarikat mensûpları ve bilhassa bektaşîler arasında, âdetâ mukaddes bir kitap gibi, okunan bu eserin, bir kısım Anadolu Yürükleri arasında da meşhûr olduğunu biliyoruz (bk. *Halk bilgisi haberleri*, sayı 83, 1934). Umûmî kütüphânelerde muhtelif yazmalarına rastlanan bu eser, İstanbul'da 1286'da basılmıştır.

6. *Bang u bāda*. Beng yâni esrâr ile şarap arasında bir münazaradan ibâret olan bu 500 beyte yakın mesnevi, Şâh İsmâ'îl'e ithâf edilen fârisî bir manzûmedir ki, şâirin ilk gençlik eserlerinden sayılabilir. Fuzûlî külliyatının bir çok tabılarında mevcut olduğu gibi, ayrıca yazmalarına da tesâdüf olunur; *fa'ilâtun mafā'ilun fa'ilun* vezni ile yazılmışlır. Şâir Gâzî Giray'ın, bu esere nazîre olarak, *Kahve ve bâde* isimli küçük bir mesnevî yazdığını müverrih Peçevî söyler. Bâzı eserlerde bu nazîrenin *Gül ve bülbül* ismi ile kaydedilmesi (bk. *Osmanlı müellifleri*, II, 348), doğru değildir.

7. *Haft cām*. Basma külliyatta *Sāḳînāme* ismi ile mevcut olan bu 327 beyitlik fârsça mesnevînin asıl adı *Haft cām*'dır. *Şāhnāme* vezni ile yazılmış olan bu mesnevî, 38 beyitlik bir mukaddimeden sonra, 7 kısma ayrılır ve her kısımda bir musikî âleti ile şâir münâzara eder. Tamâmiyle sûfiyâne mâhiyette olan bu eser, şâirimizin mitolojiye ve musikîye vukufunu göstermektedir. Britisb Museum'daki bir farsça Fuzûlî divanı nüshasında (Rieu, *Suppl.*, nr. 305) bu isim ile mevcut olduğu gibi, Bengâle Asya cemiyeti yazmaları (bk. İvanov tarafından neşredilen katalog, nr. 667) arasında da yine bu isim ile mevcuttur. Bu mesnevînin son asırlarda çagataycaya, manzûm olarak, tercüme edildiğini biliyoruz. Ḫvârizm musikîşinaslarından Muḥammed Rasûl Mirzā tarafından yapılan mesnevî tarzındaki bu çagatayca tercüme, onun *Marġūb al-nāẓirîn* adlı divanına ilâve edilmiştir (bk. *Ḫvārizm musikî tarihçesi*, 1925, s. 43).

8. *Rind u zāhid*. Kâtib Çelebî'oin, *Muḥâvere-i rind u zāhid* ismi altında, zikrettiği bu fârsça mensûr eser, Leningrad'daki külliyatta *Risāle-i rind u zāhid* ismi ile mevcut ise de, British Museum (bk. Rieu, *aynı esr.*, 304 numarada müstakil olarak ve 305 numarada fârisî divanı muhtevî cild içinde 84b—94b)'da ve Berlin (Perteh, *Katalog*, nr. 683)'de sâdece *Rind u zāhid* diye kaydedilmektedir. Fuzûlî'nin diğer eserlerine verdiği isimler göz önüne alınırsa, asıl doğru ismin bu olduğu anlaşılır. Münâzara mâhiyetindeki bu küçük eser, 1275'te Tahran'da, taş basma ile, neşredilmiştir. 1219'da, Sâlim Efendi tarafından, türkçeye tercüme edilmiştir. Aşağıda adı geçen *Şiḥḥat u maraż* diye tanınmış *Ḥusn u 'aşḳ* risâlesi tarzında, bir eserdir. Londra'daki 304 numaralı nüsha 1140'ta yazılmış olup, minyatürlüdür.

9. *Ḥusn u 'aşḳ*. Son zamanlara kadar *Şiḥḥat u maraż* adı ile tanınmış olan bu farsça mensûr eserin *Rūḥnāme* adını taşıdığı, 1242'de yazılmış bir nüshasına istinat edilerek, Süleyman Nazif tarafından ileri sürülmüştü. Hâlbuki bu eser Leningrad'daki külliyâtta *Ḥusn u 'aşḳ* ismini taşıdığı gibi, British Museum'da fârisî yazmaları ilâveleri arasındaki 462 numaralı mecmuada da, yine *Ḥusn u 'aşḳ* ismini taşımaktadır. Esâsen mevzua nazaran da, bunun bu ismi taşıması pek tabiîdir. Bu küçük risâle, vaktiyle Tahran'da neşrolunan *Macallā-i armaġān*'da Muḥammed 'Alî Nāṣiḥ tarafından, *Safarnāme-i rūḥ* ismi ile neşrolunmuştur (XI,

418—424; 505—517). Üniversite kütüphânesinde (Hâlia Efendi, nr. 6781 ve 7577 ve Rıza Paşa, nr. 708) v.b. umûmî kütüphânelerde muhtelif yazmalarına tesâdüf olunur. Mısır kütüphânesinin eski kataloğunda, 316 numarada bu eserin türkçe bir tercümesi mevcut ise de, ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı hakkında, katalogda hiç bir mâlûmata tesâdüf edilmiyor. 1273'te *Cevâhir-i multakata* sâhibi Lebib Efendi tarafından tercüme edilerek, tab'ettirilmişse de, nerede ve hangi tarihte basıldığı, üzerinde yazılı değildir. Bu tercüme ikinci defa 1282'de Cerîde-i Havâdis matbaasında basılmıştır. Eski bir üslûp ile olan bu tercüme, kitapçı Ahmed Hamdi tarafından, üslûbu tâdil ve bir az da tahrif edilerek, 1327'de Trabzon'da, tekrar tab'edilmiştir. Son defa Abdülbâki Gölpınarlı tarafından yapılan tercümesi, mütercimin mukaddimesi ve hâşiyeleri ile birlikte, 1940'ta İstanbul'da neşredilmiştir. Fuzûlî'nin o zamanki tıp ilmine de vukufunu gösteren bu sûfiyâne eserin, Şeyh Gâlib'in *Ḥusn u aşḳ*'ının meydana gelmesinde, her hâlde, te'sirsiz kalmadığını ileri süren mütercime hak vermemek kabil değildir.

10. *Şikâyetnâme*. Matbû külliyâtlara *Nişancı Paşa mektûbu* ismi altında geçmekle berâber, daha ziyâde *Şikâyetnâme* diye mârûf olan bu küçük mektûp, sâf, müstehzi ve mütevekkil edası ile, Fuzûlî'nin en güzel mensûr parçası sayılabilir. Leningrad külliyâtında da mevcut olan bu mektûbun Nişancı Mehmed Paşa'ya yazıldığı, Ebüzziya Tevfik'in *Nümûne-i edebiyat*'ının neşrinden beri, umûmiyetle kabûl edilmişti. O sırada Mehmed Paşa isminde bir nişancı bulunmadığı hiç düşünülmeyerek devam edip-giden bu yanlışlığı, iptidâ Tâhir Olgun (*Fuzûlî'ye dâir*, İstanbul, 1936, s. 14—21) düzeltmiş ve bu zâtın Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebî olması icâp ettiğini, haklı olarak, iddia ve isbat etmiştir.

11. *Tercüme-i ḥadîs-i erbaîn*. İran ve türk edebiyatlarında pek çok tesâdüf olunan manzûm 40 hadîs tercümelerinden biridir. Fuzûlî Câmî'nin bu isimdeki küçük manzûm risâlesini türkçeye nazmen tercüme etmiştir (Hadîs-i erb'în tercümeleri için bk. *MTM*, 4, s. 143 v.dd.; bir de OSMANLI-TÜRK EDEBİYATI). Küçük bir mensûr mukaddime ile bir kıt'adan ibâret bir hâtimeyi ihtivâ ve her hadîsi bir kıt'a ile tercüme eden bu küçük eserin hiç bir hususiyeti yoktur. Leningrad külliyatında, Millet kütüphânesinde ve husûsî kütüphânemizde bulunan bu eserin İstanbul'da başka yazmaları da vardır.

12. *Risâle-i muammâ*. XV.—XVI. asırlarda türk ve acem edebiyatlarında muammâ merakının pek ziyâde yayıldığı ve bu hususta bir çok risâleler yazıldığı mâlûmdur. İşte Fuzûlî de bu umûmî modadan kurtulamayarak, bir muammâ risâlesi yazmıştır ki, Leningrad külliyâtında (var. 50—103) ve İstanbul'da Millet kütüphânesinde mevcuttur. Bu külliyat içinde onun türkçe muammâları da vardır (var. 10 v.d.). San'at bakımından, bunun bir ehemmiyeti olmadığı tabiîdir.

13. *Maṭla' al-i'tiḳâd*. İptida Kâtib Çelebî'nin mevcûdiyetinden bahsedip, „hukema ve imâmiye mesleğine göre yazılmış kelâma âit bir risâle" diye tavsif ettiği bu mühim eser, Leningrad külliyâtında (var. 10—51) da mevcuttur. Oldukça büyük bir hacimde olan bu eserin neşri, şâirimizin mezhebî ve felsefî akîdelerini ve kelâm ilmindeki vukuf derecesini anlamak hususunda, çok faydalı olacaktır. Başka hiç bir nüshasına tesâdüf edilemediği ve *Kaşf al-ẓunûn*'dan başka hiç bir kaynakta da adı geçmediği için, garip bir sünnîlik taassubu ile, bir zamanlar bunun Fuzûlî'ye âidiyetini bile kabûl etmek istemeyenler olmuş idi (Süleyman Nazif, *Fuzûlî*, s. 52 v.d.). Leningrad külliyâtı içinde buna tesâdüf edilmesi, Kâtib Çelebî'yi te'yit etmiş ve Fuzûlî'nin şî'îliği meselesini, kat'î olarak, isbat etmiştir.

14. *Anîs al-ḳalb*. Ḥâḳânî'nin *Baḥr al-abrâr* adlı meşhûr *Ḳaṣîda-i şîniyya*'sini ve ona nazîre olarak, emîr Ḫusrav'ın *Mir'ât al-ṣafâ*'sı ile Câmî'nin *Cilâ' al-rûḥ*'unu tâkiben, Fuzûlî'nin de bu nam altında, 134 beyitlik bir fârisî kasîdesi olduğunu iptida Kâtib Çelebî söylemiştir (Bulak tab'ındaki 143 rakamı, bir tertip hatasıdır). Şâirimizin kasîdelerini de ihtivâ eden fârisî divan nüshalarında da bulunması ihtimâl dâhilinde olan bu manzûme, farsça metni ve türkçe tercümesi ile berâber, bir mukaddime ve notlar da ilâve edilerek, 1944'te İstanbul'da, Câfer Erkılıç tarafından, neşredilmiştir. Tab'a esas olan metin, Edirne'de Selimiye kütüphânesindeki 1441 numaralı mecmua içindedir. Manzûmenin sonunda şâir bunu „İran memleketinden Rûm dârül'adline, Sultan Süleyman dergâhına" gönderdiğini ifâde ettiği cihetle, mütercim bu manzûmenin daha Bagdad fethinden evvel yazılıp, osmanlı padişahına takdim edildiği kanaatine varmıştır. Hâlbuki bu „mülk-i İran" tâbirini siyâsî bir mânada değil, tamâmiyle coğrafî mânada anlamak kabildir ve bu takdirde bu şiirin, Sultan Süleyman İstanbul'a döndükten sonra, gönderilmiş olması da mümkün ve hattâ daha mâkuldür.

15. Türkçe mektûplar. Fuzûlî'nin bu muhtelif türkçe mektûplarını bir münşaat şeklinde tedvîn ettiğine dâir hiç bir tarihî kayıt olmadığı gibi, şimdiye kadar böyle bir esere de rastlanmamıştır. Ancak Nişancı Celâl-zâde

'ye yazılan mektûptan başka, bir takım mektûplara, gerek Leningrad külliyâtında, gerek bir takım mecmualarda tesâdüf edilmektedir. Msl. bu külliyâtta, Nişancı mektûbundan başka, 959 tarihinde Ḳāżī 'Alā' al-Dīn isminde birine yazılmış bir mektûp vardır ki, bir oğlunun dünyaya gelmesi münâsebeti ile, bir de doğum tarihini ihtivâ etmektedir. Veliyüddin Efendi kütüphânesinde 2735 numaralı mecmua içinde, Nişancı Celâl-zâde mektûbundan başka, Bagdad vâlisi Ayas Paşa'ya yazılmış bir mektûp daha vardır. Fuzûlî'nin kime yazıldığı belli olmayan diğer bir mektûbu da, Kemâl Edîb tarafından, neşredilmiştir (*Türk dili belleteni*, 1945, s. 383—388).

16. *Şāh u gedā*. Fuzûlî'nin bu nam altında türkçe bir eseri olduğunu Sâdıkî söylerse de, şimdiye kadar böyle bir esere tesâdüf edilememiştir.

İşte Fuzûlî'nin eserleri hakkında şimdiye kadar bildiğimiz bundan ibârettir. Konya'da müze kütüphânesinde 2633 numaralı mecmua içinde Fuzûlî'ye isnat edilen farsça küçük bir risâlenin mevcûdiyetini haber aldıksa da, bunun yukarıda zikredilen eserlerden biri mi, yoksa başka bir şey mi olduğu hakkında mâlûmatımız yoktur. Bunların dışında, Fuzûlî'ye isnat edilen, fakat şâirimize âit olmadığı şüphe götürmeyen iki eser daha vardır ki, burada onlardan da bahsetmeği lüzûmlu görüyoruz.

a. Ṣuḥbat al-aṣmār. Emin Âbid tarafından, *Hayat* (I, sayı 16, s. 314, 17 mart 1927) mecmuasında neşredilen *Fuzûlî'nin mâlûm olmayan bir eseri* adlı makalede, *Ṣuḥbat al-aṣmār* adlı bir mesnevîden ve bunun Fuzûlî'ye âit olduğundan bahsedilmiştir. *Maf'ūlu mafā'īlun fa'ūlun* vezni ile yazılmış 200 beyitten mürekkep bu küçük mesnevînin bir taş-basma neşri de olduğunu, lâkin onu değil, şâir 'Abbās Muznib'e âit, 1304 tarihli yeni bir yazma nüshayı tetkik ettiğini söyleyen muharrir, bunun Fuzûlî'ye âidiyetini, hiç bir delîle dayanmayarak, ileri sürmektedir. 1925'te Bâkû'de gördüğüm bu eserin Fuzûlî'ye âit olmadığına kat'î surette kaniim. Eserde şâirin adı geçmediği gibi, üslûp ve edâ, nazım tekniği de Fuzûlî'nin eserleri ile mukayese edilemeyecek kadar, iptidâî ve değersizdir. Simdiye kadar hiç bir kaynakta adı geçmeyen ve eski nüshalarına tesâdüf edilmeyen böyle bir eserin Fuzûlî'ye isnadı imkânsızdır. Emin Âbid'den evvel, 1925'te Bâkû'de neşredilen *Fuzûlî* adlı makaleler mecmuasında tesâdüf edilen bu iddia tamâmiyle yersizdir ve bu eser, Fuzûlî'den epey sonra, alelâde bir şâir tarafından, yazılmış olmalıdır (*TM*, II, 1928, 27 v.d.).

b. Cümcümenâme. 1633—1639 yılları arasında İran'a seyahat ederek, cidden mühim bir de seyahatnâme bırakmış olan Olearyus, Derbend'den geçtiği sırada, orada meşhûr „Cümcüme" mezarını ziyâret etmiş ve Fuzûlî isminde bir şâirin buna âit bir eser yazdığını da duymuştu. Bu esere istinâden, ona bu meşhûr menkıbeyi, yâni 'Īsā peygamber ile kesik baş hikâyesini, anlatmış olacaklar ki, seyyah bunu kısaca seyahatnâmesinde de dercetmiştir (bk. frns. trc., Paris, 1656, s. 460 v.d.). Türk ve iran edebiyatlarında, halk arasında okunmağa mahsûs, bu yolda manzûm ve mensûr eserler bulunduğu ve hattâ Farīd al-Dīn 'Aṭṭār'a da böyle bir eser isnad olunduğu mâlûmdur. Hâlbuki şimdiye kadar Fuzûlî'nin böyle bir eser yazdığına dâir, tarihî ve edebî kaynaklarda hiç bir kayıt bulunmadığına göre, Olearyus'teki bu rivâyeti, sâdece, Fuzûlî'nin XVII. asırda Kafkas türkleri arasındaki şöhretini gösteren bir delil addedebiliriz.

JV. Söhreti ve te'siri. Türk edebiyatının asırlarca kendi çevreleri içinde müstakil bir tekâmül hayatı geçiren muhtelif sâhaları üzerinde, Fuzûlî kadar geniş ve devamlı bir te'sir icrâ etmiş şâir pek azdır. Nesîmî ve Alî Şîr Nevâ'î'den sonra ancak Fuzûlî'dir ki, eserleri türk dünyasının her tarafına yayılmış, okunmuş, sevilmiş, taklit ve tenzîr edilmiştir. O, bu itibâr ile, hattâ Nesîmî ve Nevâ'î'ye de fâiktir. İrak osman'ı hâkimiyetine girdikten sonra, kabil olduğu kadar, osmanlı lehcesine yaklaşmağa çalışan Fuzûlî'nin, esâsen mensûp olduğu âzerî sâhasından başka, kendisini çok benimseyen osmanlı sâhasında da bu kadar şöhret kazanması ve bu kadar derin bir te'sir icrâ etmesi pek tabiîdir. Çagatay sâhası üzerindeki nufuzuna gelince, bunu İran türklerinin ve Horasan türkmenlerinin Ḫvārizm ve Mâverâünnehr ile çok sıkı kültür münâsebetlerinde bulunmalarına atfetmek doğru olur. Hulâsa Fuzûlî Taşkend'den Kazan'a, Kırım'dan Bosna'ya ve Macaristan içlerine, Bagdad'dan Kahire'ye, Tebriz'den Buhârâ'ya ve Derbend'e, İstanbul'dan Adriyatik kıyılarına kadar, bütün türk sâhalarında asırlarca yaşadı. Irak, Azerbaycan, İran ve cenûbî Kafkasya türklerinin, fars kültürünün tahakkümüne rağmen, asırlarca türk kültürünü muhafaza etmelerinde, türk dünyasının mânevî birliğinin devamında Fuzûlî'nin çok büyük te'siri olmuştur. Denilebilir ki, bu şöhret ve bu te'sir, Fuzûlî'nin san'at dehâsı ile ve ilâhî şiirlerinin bedî'î ve iç kıymeti ile mütenâsiptir. Kültür tarihimizin şimdiye kadar tamâmiyle ihmâl edilmiş olan bu mühim meselesi hakkında kısaca mâlûmat vermek, Fuzûlî'nin türk edebiyatındaki umûmî rolünü anlatabilmek için, zarûrîdir.

İptida osmanlı edebiyatı sâhasını göz önüne alırsak, muâsırı olan XVI. asır tezkirecilerin-

den başlayarak, bütün müelliflerimizin ona karşı derin bir hürmet ve takdir beslediklerini görürüz. Bilhassa Âşık Çelebi ve Hasan Çelebi, onun san'at kudretini çok iyi tahlil ve takdir ettikleri gibi, 'Ahdî, 'Âlî ve daha sonra Riyâzî de edebî kıymetinin yüksekliğini teslim etmişlerdir. Bu takdirin yavaş-yavaş daha arttığını ve bu asır sonlarına doğru artık büyük bir üstad olarak telâkkî edildiğini görüyoruz. Bâkî gibi mağrur ve büyük şâirin, Gelibolulu 'Âlî gibi, her şeyde bir kusur arayan haşin bir münekkidin ona gösterdikleri hürmet bunun delilidir. 994 'ten evvel bir aralık Bağdad defterdarlığında bulunan 'Âlî 'nin *Fuzûlî rûhun ihyâ eylegen İsâ edâyüz biz* demesi (*Manâkib-i hünarverân*, s. 28) ve şiirlerinde Fuzûlî te'siri altında kalması, bu fikrimizi te'yit eder. XVII. —XIX. asır osmanlı şâirlerinden Rûhî, Nav'îzâde 'Atâ'î, Alaşehirli Misâlî, Mu'îdî, Sa'yî, Fazlî, Dânişî, Nâ'ilî-i Kadîm, Sayyid Vahbî, Nâbî, Faşîh, Çalabî-zâde 'Âşim, Anîs Dede, Niyâzî-i Mısrî, Şeyh Gâlib, Asrâr Dede, İzzet Molla, 'Âkif, Sarmad, Sayyid Nigârî Konyalı Şam'î, Sanîh, Gulâmî, Naş'at, Navras-i Cadîd ve daha bunlar gibi yüzlerce şâir, ona nazîreler yazmışlar, gazellerini tahmis ve tesdis etmişlerdir. 'Abd al-Rahmân Hâliş Talabânî gibi, onun bâzı gazellerine şerh yazan müellifler de zuhûr etmiştir (bk. *Osmanlı müellifleri*, I, 131). Evliya Çelebî (II, 85) Fuzûlî divanını ezbere bilen trabzonlu Çina'î isimli bir şâirden bahseder.

Fuzûlî 'nin şöhreti ve te'siri, tanzimattan sonra da aynı kuvvetle devam etmiş ve yalnız eski divan edebiyatı mensûpları değil, Şinâsî — Nâmık Kemâl mektebi mensûpları da ona hayranlıklarını izhar etmekten ve şiirlerine nazîreler söylemekten geri kalmamışlardır. Kâzım Paşa, Eşref Paşa, Nâmık Kemâl, Recâî-zâde Ekrem, Muallim Nâcî, Ali Rûhî, Âsafî (Damad Mahmud Paşa), Nâbî-zâde Nâzım, İsmail Safâ ve daha bir çokları bu arada zikr olunabilir. Tevfik Fikret, *Fuzûlî* adlı manzûmesinden anlaşılacağı gibi, onun hararetli takdirkârlarından idi.

Fuzûlî te'siri yalnız yüksek edebî muhitlerde ve klâsik şâirler üzerinde kendini göstermekle kalmamış, bir taraftan tekke şâirleri ve diğer taraftan da saz şâirleri vâsıtası ile, geniş halk çevrelerine yayılmıştır. Sünnî tarikatlere mensûp sûfî şâirler kadar, bektaşî-hurûfî, kızıl-baş şâirleri ve âşıklar da onun büyük nufuzu altında kalmışlardır. XVII. asırdan başlayarak, Osmanlı imparatorluğunun muhtelif sâhalarında yetişen saz şâirleri üzerinde ve bilhassa bunların en ileri gelenlerinden Gevherî, Âşık Ömer ve Derdli gibi san'atkârlar üzerinde Fuzûlî 'nin ne kadar bâriz izler bıraktığı derhâl göze çarpar. Âşık edebiyatının XVII. asırdan başlayarak, tâkip ettiği tekâmül hattı üzerinde Fuzûlî te'sirini, birinci derecede bir âmil gibi, kabûl etmek lâzımdır. Bu asırdan XX. asra kadar bu te'sir mütemâdî artmış, Fuzûlî 'nin en çok kullandığı vezinler ve nazım şekilleri, âşik edebiyatına da girmiş, onun tefekkür ve tahassüs hususiyetleri, basit ve mihanikî kalıplar şeklinde, saz şâirlerine de intikal etmiştir. Âşık fasıllarında Fuzûlî 'nin gazelleri okunuyordu (*Tokatlı Nûrî*, s. 79). Genç âşıklar, kendilerine mahlas bulmak için, onun divanından tefâüllerde bulunuyorlardı (Sâdeddin Nüzhet, *Halk şâirleri*, I, 42). Bu asırlardan kalan, halk arasında okunmağa mahsus şiirleri muhtevî eski mecmualarda ve conklarda (sahifeleri tûlânî açılan ve „sığır dili" adı da verilen mecmualar) onun eserlerine sık-sık tesâdüf olunur.

Fuzûlî 'nin bâzı şiirleri, daha XVII. asırdan başlayarak, osmanlı bestekârları tarafından, bestelenmiştir; bu asra mensûp Koca Osman, onun *Âşiyân-ı murg-i dil zülf-i perîşânındadır* mısraı ile başlayan gazelini, müezzin Mustafa Ağa da *Âlem oldu şâd senden ben esîr-i gam henüz* mısraı ile başlayan diğer bir gazelini bestelemişlerdi (Es'ad Efendi, *Atrâb al-âsâr*, *Mektep* mecm., 1309, s. 451, 455). Muhtelif asırlara âit yazma şarkı mecmualarında bu hususta daha bir çok kayıtlara tesâdüf olunur (onun bestelenmiş şiirleri hakkında bk. *Gıdâ-ı rûh*, İstanbul, 1311, 529, 533; Hasan Tahsin, *Gülzâr-ı musikî*, İstanbul, 1323, s. 49, 214, 354, 360). Onun bâzı şiirlerinin mevlûd cemiyetlerinde de okunduğuna bir delîl olarak, bâzı yazma ve basma mevlûd nushalarında bunlara tesâdüf edildiğini zikredebiliriz (msl. İstanbul 'da 1321 'de Hulûsî matbaasında basılan taşbasma nüshada, s. 20).

Fuzûlî 'nin âzerî edebiyatı sâhasındaki geniş ve devamlı nufuzunu ve emsâlsiz şöhretini burada izaha lüzûm ve imkân görmüyoruz. Âzerî edebiyatı maddesinde buna âit kâfi derecede mâlûmat verilmiştir. XVII. asırdan beri İran ve cenûbî Kafkasya türkleri arasından yetişmiş hiç bir şâir yoktur ki, eserlerinde Fuzûlî te'siri hissedilmesin. Hazer ötesi türkmenleri arasında da Fuzûlî 'nin mühim bir mevkii vardır (bk. TÜRKMEN EDEBİYATI). Fuzûlî 'nin çagatay edebiyatı sâhasında, XVII. asırdan başlayarak, nasıl bir şöhret kazandığı ve Fuzûlî te'sirinin bu asırdan XX. asra kadar nasıl Nevâî te'siri ile rekabet ettiği çağatay edebiyatı maddesinde umûmî hatları ile gösterildiği için, burada ayrı tafsilâta girişecek değiliz.

Bibliyografya: Makale içinde icap eden bibliyografya mâlûmatı verilmiş olduğu için, burada ayrıca tafsilât vermeyeceğiz. Ona âit başlıca osmanlı kaynakları, kendi eserleri

ile, Âşık Çelebî, Hasan Çelebî, 'Ahdî, Riyâzî tezkireleri ve 'Alî 'nin *Kunh al-aḫbâr* (basılmamış kısım) 'ıdır. İran kaynakları, Sâm Mirzâ 'nın *Tuḥfa-i Sâmî* 'si ve Şâdikî 'nin *Macma' al-ḫavâṣ* adlı çagatayca tezkiresidir. *Haft iḳlîm* ve *Âteşkede* gibi tezkirelerin verdiği mâlûmât ehemmiyetli değildir.

Fuzûlî hakkında, gerek osmanlı matbuatında, gerek âzerî ve özbek mecmualarında, pek çok şeyler yazılmışsa da, bunların hemen hiç bir kıymeti yoktur. Hammer, Krımskiy, Browne ve Gibb gibi, garp âlimlerinin bu hususdaki yazıları da, zikre değmeyecek kadar, sathî ve kıymetsizdir. Ona âit yapılan tetkikler arasında az-çok ciddî bir mâhiyet arzedenler, makale içinde gösterilmiştir. Fuzûlî hakkında da ermenice iki büyük cildlik bir monografi neşreden (III. cild basılmamıştır) Râhip Kevork Terzibaşıyan 'ın eserini okumak imkânından mahrum olduğum için, bu hususta bir fikir dermeyanına salâhiyetim yoktur; bu eserden bahsedenlerin ifâdelerinden, Fuzûlî 'nin âteşli bir hayranı olan müellifin daha ziyâde onun san'atı ve felsefesi üzerinde durduğu ve büyük türk şâiri ile garbın büyük şâirleri arasında uzun mukayeselere giriştiği anlaşılıyor. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

FÜLK. FULK, *Kur'an* 'da gemi mânasında kullanılması mûtâd olan kelime (*safîna* 'ye ancak dört yerde tesâdüf olunur). Gemicilik Peygamberin rûhunda çok derin bir te'sir yapmıştır; *Kur'an* 'ın bir çok yerlerinde (XIV, 37; XVI, 14; XVII, 68; XXXI, 30; XXXV, 13; XXXVI, 41 v.b.), Allahın suyu gemileri, insanların nef'ine olarak, mutiâne taşıması için, insanların hükmüne münkad kılması (*saḫḫara*), kerem-i ilâhînin bir nişânesi olarak, zikredilir.

Husûsî mânada olarak, *fulk* Nûḥ 'un gemisine delâlet eder. *Kur'an* 'da buna dâir mâlûmat, Nûḥ 'un gemisinin yapılışı ve donatılışı hakkında *Tevrat* 'ın peygamberlerin kıssalarından bahseden kitaplarındaki merak verici tafsilât derecesinde değildir. Allahın emri ile, Nûḥ evvelâ gemi inşâsına lâzım olan ağaçları yetiştiriyor; diktiği çınar (*sâc*) ağaçlarıdır. Ağaçların yetişme müddeti olan 40 sene zarfında yer yüzünde bir tek çocuk doğmuyor. Geminin ne biçimde olacağı sorulunca, Allah, buna cevap olarak, üst kısmı ile arka tarafının horozunkine ve gövdesi ile alt tarafının da kuşunkine benzeyeceğini bildiriyor. Bundan başka gemi üç katlı (*ṭabaḳât*) olacaktır. Eb'ad hakkındaki mâlûmat birbirinden farklıdır. Ehl-i kitaba göre gemi 80 (1) endâze boyunda, 50 endâze eninde idi; yüksekliği de 30 endâze idi; diğer mâlûmata göre, 660, 330 ve 33 endâze olması icap ediyor. Geminin parçaları, mûtâd tarzda, çiviler ile mıhlanmış (*'alâ zâti al-vâḥinva dusurin*, LIV, 13) ve ayrıca içi ve dışı zift ile sıvanmış idi; Allah, mahsus bunun için, yerden zift fışkırtmıştı. — Bir gün havârîleri İsâ 'dan Nûḥ 'un gemisi ne biçimde olduğunu kendilerine anlatabilecek bir insanı diriltmesini rica ettiler. İsâ, bir parça topraktan, Nûḥ 'un oğlu Sâm (Ṭabarî 'ye göre, I, 107: Hâm) 'ı diriltmiş ve o da, geminin 1.200 endâze boyunda, 600 endâze eninde, üç katlı ve bu katlardan biri dört ayaklı hayvanlara, biri kuşlara ve biri de insanlara mahsus olduğunu anlatmıştır. Hayvanların gübreleri çoğalarak, tahammül edilmez hâle gelince, Nûḥ filin kuyruğunu tutup çekmiş, bundan zuhûr eden bir çift domuz bu pislikleri sömürmüştür ve fareler fazla üreyince, Nûḥ arslanın alnına vurarak, o hayvanın burnundan bir çift kedi çıkarmış, bunlar fareleri imha etmişlerdir. — *Kur'an* 'a göre (XI, 46), Nûḥ 'un gemisi Cûdî [b. bk.] dağında toprağa oturmuştur.

Bibliyografya: Tufan hikâyelerine müteallik *Kur'an* tefsirleri; Ṣa'labî, *Ḳiṣaṣ al-anbiyâ'* (tab. Kahire, 1325), s. 34 v.dd.; G. Weil, *Biblische Legenden der Muselmänner* (1845), s. 45; Grünbaum, *Neue Beiträge zur sem. Sagenkunde* (1893), s. 79 v.dd.; R. Basset, *Contes berbères* (Paris, 1887), s. 25—26; *Nouveaux contes berbères* (Paris, 1897), s. 203 v.dd. (H. BAUER.)

FÜRKAN. FURḲÂN (A.), tefrik, vahy, selâmet. Bu kelime arapça te'lîfatta aslen arapça olarak görüldüğü gibi, ârâmîceden müstear bir kelime olarak da görülür. *Kur'an* 'ın muhtelif yerlerinde geçen bu kelimenin mânası her yerde kat'î surette tâyin edilemiyor.

1. Kelime arapçada tefrik, temyiz, delîl mânasındadır. Müfessirler bunu, kelâm ilmi bakımından, ince bir mâna hususiyeti ile, dâimâ „doğru ile yanlışı" ayırt etmek şeklinde izah ederler ise de, *Kur'an* 'da bu mânada kullanılmamış olsa gerektir.

2. Bu kelimenin *Kur'an* 'da „münzel kitaplar" mânasında kullanılmış olması mümkündür. Fakat kelimenin bu mânası ârâmicede yoktur. Böylece bu kelime *Kur'an* (msl. XX[1], 49, III, 2) 'da Peygamberden evvelki devirlerde nâzil olmuş kitaplar için de kullanılmıştır. Zamahşarî 'ye göre, bu kelime münzel kitapların hepsine şâmil bir isimdir. Fakat XXV, 1 'de „âlemi haberdar etmesi için, *furḳân* 'ı kuluna indiren mübârek olsun" ifâdesi ile, *Kur'an* 'ın asıl kendisi kastedilmiştir; sonraki müellifler indinde ise, *Kur'an* mürâdifi olmuştur.

3. Kelimenin selâmet mânasında kullanılışı muhakkak ârâmîceden geçmiştir. VIII, 42 'de bu mâna ile kullanılmıştır („... ve *Furḳân*

gününde, iki ordunun karşılaştıkları günde, kulumuza indirdiğimiz şey"). Burada Badr muharebesine *Furḳān* günü denilmiştir. Bu fıkranın müfessirlerinden bâzıları kelimeye *al-naṣr* („nusret ve zafer") mânası veriyorlar. Fakat kelime burada, ibrânîce *yēṣa'* („selâmet")'ın ârâmîcedeki muâdili olan *furḳānā*'dır.

Bibliyografya: A. Geiger, *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen*, s. 55 v.d.; Schwally, *ZDMG*, LII, 134 v.d.; Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Ḳor'āns*, I, 34; Nöldeke, *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, s. 23 v.d.; krş. *A Dictionary of technical Terms* (*Bibliotheca Indica*, II, 1130). (A. J. WENSINCK.)

FÜTÜVVET. FUTŪVVA (A.), alelâde kullanılışı ile bu kelime, yigit bir delikanlıda (*fatā*) bulunan sitâyişe lâyık vasıfların mecmûu ve husûsiyle cömertlik (*karam*, *saḫā'*) mânasına delâlet eder. *Fatā* tâbiri *Kur'an*'da „delikanlı" (VIII, 10; XXI, 60) ve bâzan da „köle" (XII, 30, 36, 62; XVIII, 60—62 ve *fatāt*: IV, 24; XXIV, 33) mânasında kullanılmıştır. Bu kelimenin arapçada Peygamberden evvel bu sonuncu mâna ile kullanılmakta olmasını şüpheli görüyoruz. Peygamberden evvel arapçada köle mânasında kullanılan kelime *'abd*'dir (Maydānī, *Amṯāl*, Kahire, 1342, I, 179, 414, 437; Ḥassān b. Ṯābit, *Dīvān*, Kahire, 1929, s. 62; *Kitāb al-Aġānī*, XX, 2 (*'abd Bani 'l-Ḥashēs*) ve s. 20; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif*, Göttingen, 1850, s. 146; burada *'abd* kelimesi *ḥurr* kelimesinin zıddı o'arak görülür). *Lisān al-'arab*'da, Peygambere atfedilerek: — „Benim *'abd*'im deme, benim *fatā*'m de" — meâlinde, bir hadis zikredilmektedir (krş. Buḫārī, *'Itḳ*, IV; Muslim, *Alfāẓ*, hadis 13—15).

Peygambere isnat olunan *„Lā fatā illā 'Alī (va lā sayf illā Ẕu 'l-faḳār"*; krş. *Chronique de Tabari*, trc. Zotenberg, III, 27; diğer bir rivâyete göre, Badr günü, bir melek tarafından, gökten nidâ edilmiştir. Muḥibb al-Dīn al-Ṭabarī, *al-Riyāż al-naẓira* (Ḳahire, 1327), II, 190. — Bu sözün kullanılması hakkında bk. Reinaud, *Monumens*, II, 153, 307; *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, 1873, II, 333 v.dd.) sözüne dayanan Peygamber âilesi mensûpları menşe'lerini tâ cedd-i âlâlarına kadar götürerek, kendilerini bir nevi yiğitlik pâyesi haysiyetini kazanmış olan *futūva*'nın hakikî mümessilleri addediyorlardı. *Kitāb al-faḫrī*'ye nazaran, imâmiye mezhebine sâlik olan halife al-Nāṣir li-dīnī 'llāh (575—622 = 1180—1225) bir çok emîrlere ve devlet ricâline *futūva* pâyesi tevcih eylemiş ve buna *ramy al-bunduḳ* imtiyazını da ilâve etmiş olduğu bilhassa nakledilmektedir. Bu pâyenin tevcih merâsimi onlara *sarāvīl al-futūva* yahut *libās al-futūva* denilen bir şalvarın resmen giyilmesi ve *futūva* kadehinden (*ka's al-futūva*) içilmesi suretiyle yapılırdı. Pâyesi evlâdına da intikal eden *futūva* sâhibi kadehin veya şalvarın yahut her ikisinin tasvirlerini silâhları üzerine koymak hakkını hâizdi. — *Kitāb 'umdat al-ṭālib*'e nazaran, al-Nāṣir zamanından sonra, 'Alī ahfadından Mu'ayya âilesi *futūva* pâyesini tevcih salâhiyetini iktisap etmiştir. Bu âileye mensûp olan Naḳīb Tāc al-Dīn Muḥammed, *ḫirḳat al-taṣavvuf* dahi bahşederdi.

İbn Cubayr (*z.* tab., 1907 s. 280, str. 11'de yazma nüshada *yaḥzimūnahu* okunuşunu muhafaza etmek gerektir) Suriye'de bir cemiyetten bahseder ki, bu cemiyetin âzası râfızîlere karşı açıktan-açığa muâraza etmek suretiyle, *futūva* izhar etmekte ve *futūva* üzerine ettikleri yemine her zaman sım-sıkı bağlı kalmakta idiler.

İbn Baṭūṭa, Anadolu [bk. mad. ANKARA]'da bir takım cemaatler görmüştü ki, mensûplarının (*fityān*) büyük bir kısmı aynı akîdeye bağlı idiler ve *aḫī* adı verileo bir şeyhin etrafında bir tekkede (*zāviya*) toplu yaşamakta ve hâriçde çalışarak, emeklerinin mahsûlü ile geçinmekte idiler. Akşam yemeklerini birlikte yerler, gecenin bir kısmını *āyīn* ve *samā'* ile geçirirlerdi. Kisveleri bir hırka (*ḳabā'*) ile beyaz yünden bir külâh (*ḳalansuva*) ve bunun üzerine sarılan, bir endâze boyunda, bir sarıktan ve mest şeklinde (*aḫfāf*) ayak kabılarından ibâret idi. Kemerlerinde, iki endâze boyunda, bir saldırma taşırlardı. Yabancılara misafirperverlik gösterirlerdi; zulmeden ümeraya ve onların yardaklarına karşı amansız düşman idiler (tab. Paris, II, 260 v.dd.). — Aynı seyyah Konya'da Ḳāżī İbn Ḳalām Şāh zâviyesinde misâfir kalmıştır. Burada ikamet edenler (*fityān*) de *sarāvīl* (şalvar) giymekte ve *futūva*'nin esaslarını 'Alī'ye kadar irecâ etmekte idiler. Misâfirperverlik vazifesine son derece riâyet ediyorlardı (tab. Paris, II, 281 v.d.). — İbn Baṭūṭa, seyahati esnâsında bu *fityān* tekkelerinden bir çoğunda misâfir olmuştur (*ayn. esr.*, s. 270—368, *tür. yer.*).

Sûfiye ıstılâhında *futūva* muhtelif sâhalarda tecellî eden bir rûh hâletini ifâde eder; bundan dolayıdır ki, bunun bir tek kelime ile ifâdesi mümkün değildir. Umûmiyet itibârı ile *futūva*'nin mümeyyiz vasfı „başkalarını nefsinden yüksek tutmaktır" (*īṯār 'alā nafsihī*) ki, bu da al-Ġazzālī'ye göre (*Iḥyā'*, III, 213, Kahire, 1282), *saḫā'*'nın en yüksek mertebesini teşkil eder. Bu vasıf cömertlik, menfaat endişesinden âzâdelik, kendi nefsini unutmak, nefis ferâgati, husrân karşısında sekînet, başkalarının kusurlarına musâmaha v. b. ile tahakkuk eder. Al-

Ḳuşayrī bir takım kıssalar naklederek ve îzâhî tâbirler kullanarak, bu mefhûmun bütün delâletini anlatmağa çalışıyor. *Fatâva*'ye dâir daha geniş tafsilât ve bunun esnaf tarikatleri ile olan münâsebeti hakkında mâlûmat almak için bk. H. Thorning, *Türkische Bibliothek*, 16.

Bundan başka *futûva*'nin *makârim al-aḫlâḳ* („iyi huylar") ile de münâsebeti olup, bu sonuncu tasavvufî *futûva*'nin bir unsurunu teşkil eder (krş. al-Sulamī, *Kitâb al-futûva*, Ayasofya kütüp., nr. 2049, var. 80). Dinî ahlâk âlimlerinden al-Tustarī *futûva* kelimesinin medlûlünü *makârim al-aḫlâḳ* ile târif ve tahdid etmiştir (krş. *Dâr al-kutub*, Kahire, *Taṣavvuf va aḫlâḳ dîniya*, yazma, nr. 994, var. 9). Nihâyet *futûva* islâm meslek cemaatleri teşkilâtının bâriz unsurlarından birini teşkil eder; bundan dolayıdır ki, tasavvufî tarikatlerin bir çok unsurları bu cemaatin teşkilâtında yer almıştır.

Bugünkü Mısır lehcesinde *fetevva* veya *ftuvva* (cem. *fetevvât* veya *fʷtuvvât*) „iri yarı" mânasına gelir; lehcevî fiil ismi olan *fatvana* de *futûva* yerine ve daha ziyâde kötüleyici bir mâna ile, „tafra satmak" tâbiri yerine kullanılır.

Bibliyografya: Hammer-Purgstall, *JA* (1849), 4. seri, XIII, 5—14; (1855), 5. seri, VI, 282—290; Quatremère, *Hist. des Sultans mamlouks*, I, 58, nr. 83 (*Kitâb 'umdat al-ṭâlib* 'in şerhleri Bombay nüshasında mevcuttur, 1318, s. 150); Dozy, *Suppl.*, bk. mad.: al-Ḳuşayrī, *Risâla* (Kahire, 1318), s. 122 v.dd.; al-Curcānī, *Ta'rîfât* (nşr. Flügel), s. 171 *Dict. of techn. Terms* (nşr. Sprenger, II. 1156·; *Tâc al-'arûs* (2. tab.), X, 376, 11 v.dd.; B. Fares, *L'honneur chez les arabes avant l'Islam* (Paris, 1932); F. Taeschner, *Die islamischen Futuwwabünde* (*ZDMG*, LXXXVII, 1933). — Şövalyelik mânasında anlaşılmak üzere, *futûva* hakkında bk. Goldziher, *Ein Fetwa gegen die Futuwwa* (*ZDMG*, LXXIII, 1919, s. 127 v.d.); J. Schacht, *Zwei neue Quellen zur Kenntnis der Futûwa* (*Festschrift Jacob*, Leipzig, 1932, s. 277 v.dd.); Ibn al-Sâ'i, *al-Câmi' al-muḫtaṣar* (nşr. M. Cavâd ve P. Anastase), Bagdad, 1934, IX, 221—226; P. Kahle, *Ein Futuwwa-Erlass des Chalifen al-Nâṣir* (*Arch. f. Orientforschung*, Berlin, 1933), s. 52—58. — Tasavvufî mâoada *futûva* için bk. Suhravardī, *Kitâb 'avârif ol-ma'ârif* (Kahire, 1384), III, 31 v.d.; F. Taeschner, *Der Anteil des Sufismus an der Formung des Futuwwaideals* (*Isl.*, XXIV, 1937); L. Massignon, *Salmân Pâk* (Paris, 1933), s. 28 v.d. — Esnâf teşkilâtında *futûva* için bk. H. Thorning, *Beiträge zur Kenntnis des islamischen Vereinswesens*, Berlin, 1913 (*Türk. Bibl.*, 16); [M. Cevdet, *Ẕayl 'alâ faṣl al-aḫîya al-fityân al-turkîya fî kitâb al-raḥla li-bn Baṭûṭa* (İstanbul, 1932)].

(C. VAN ARENDONK ve BICHR FARIS.)

G.

GABAN. [Bk. GEBEN.]

GABES (Ḳābis), Sfax'ın 120 km. ve Tunus'un 400 km. cenûbunda Küçük Syrtis adı da verilen Gabes körfezinin garp sâhili üzerinde, Akdeniz'i Şoṭṭ al-Fecec gölünden ayıran kayalık bir berzah üzerinde, Arad idârî bölgesinin merkezidir; 33° 52′ 58″ şimâl arzı (Paris) ve 10°, 4′ 6″ şark tûlü (Greenw.) üzerindedir.

Gabes 3 kısımdan teşekkül eder: Gabes şehri; avrupalı mahallesi (nüfusu, 500'ü fransız olmak üzere, 1.200), yerli halkın oturduğu Cara (4.000 nüfus), Chenini (1.000 nüfus) ve Menzel (3.500 nüfus) köyleri. Avrupalıların oturduğu mahalle, Gabes ırmağının sağ kenarında, denizden 800 m. kadar mesâfede kâindir. Irmağın ağzı küçük gemileri alabilecek bir liman hâline konulmuştur. Büyük gemiler ise, denizde yer-yer sığ kayalar sebebinden, pek emin olmayan açıklarda demirlemeğe mecburdur. Burada med ve cezrin âzamî haddi 2,5 m. varır. Limanın ticârî muâmelesi mühim değildir ve 25.000 tonu geçmez. Yerliler ile meskûn mahaller, Vādī Gabes boyunca, menbâ istikametinde sıralanmıştır. Kaynağı denizden 10 km. uzakta olan bu akar su yeşilliği civarın kuraklığı ile tezat teşkil eden lâtif bir vâhanın nebatlarını beslemektedir. 130.000 hurmayı ve 200.000 kadar diğer ağacı ihtivâ eden bahçeler, 1.600 hektarı ırmaktan sulanmakta olan 2.900 hektar bir sâha kaplamakta ve takriben 6 km. uzunluk ile 1—2 km. genişlik üzerine yayılmaktadır. Su dağıtma işi, bir kısmı eski ve bir kısmı yeni tertibat ile te'min edilmektedir. Hurma ağaçları iyi cinsten olduğu hâlde, alınan hurma âdî nevidendi. Buna karşılık diğer meyva ağaçları pek iyi yetişmektedir. Bunun içindir ki, Gabes vâhası her zaman ziyâretçiler tarafından beğenilmiştir. XIV. asırda Şayḫ al-Ticānī şöyle yazıyor: — „Gabes'in dünya cenneti ve küçük bir Şam olduğu haklı olarak söylenmektedir". Vâhanın iklimi ise, son derecede vahimdir; bu sebeple köyler bahçelerin öte tarafında inşa edilmiş olup, buralarda dâimî surette ancak pek az zenci yaşamaktadır. Hurmalıkların ötesi hemen-hemen çöl hâlinde ise de, sulama te'sisâtı yapılabildiği takdirde, ziraate elverişli bir hâle getirilmesi mümkün görünmektedir. Gabes coğrâfî mevkii ve manzarası itibârı ile, al-Ticānī'nin dediği gibi, „hem çöl, hem deniz şehri" sayılmağa lâyıktır.

Eski çağlarda Gabes'in yerinde Tacape şehri vardı. Finikeliler tarafından kurulmuş olan bu şehir Syrtis'in en mâmûr ticâret mahallerinden biri oldu. Kartacalıların ve sonra romalıların eline geçti; imparatorluk zamanında Roma müstemlekeleri arasına girdi. Shaw (*Travels*, 4. kısım) zamanında bâzı harâbeleri henüz bâki bulunmakta olan ve enkazı Gabes'in inşâsında kullanılan bu şehir hakkında başka bir şey bilmiyoruz. Gabes'in arap hâkimiyeti altına hangi şartlar içinde düşmüş olduğu da mechûldür. Fâtımîlerin galebesinden sonra, Kitāmîlerden Luḳmān idâresi altında bu şehir hukûmet merkezi ittihaz edildi ve bu zâtın hafîdleri, al-Bakrī zamanında, hâlâ hukûmeti idâre etmekte idiler. Fâtımîlerin ve Zîrîlerin hâkimiyeti zamanında Gabes'in büyük bir umrâna kavuştuğu anlaşılıyor. Vâhanın mahsûldarlığını, şehirde imâl edilen yün ve ipek mensucatın nefâsetini, ticârî faâliyetini, limana gelen ve giden tüccarın sayısını İbn Ḥavḳal sitâyişle kaydediyor. Umûmî hatları değişmemiş olan bu görünüşe, bir asır sonra al-Bakrī bâzı tafsilât ilâve ederek, şöyle diyor: — „İri taşlardan ve kadîm âsâr enkazından yapılmış bir sûr ile çevrilmiş olan şehrin muhteşem bir câmii, çarşıları ve bir çok kervan-sarayları vardır". Bahçeler sayısız meyva ağaçlarından başka, dul ağaçlarını ve bugün artık mevcut olmayan şeker kamışı tarlalarını da ihtivâ ediyordu. Ahâli araplardan ve *afārik* (yâni lâtinleşmiş berberî ahfadı) 'tan mürekkep idi. Şehrin civarı Lvāta, Lemāya, Nefūsa, Zuġa ve diğer

büyük kabîlelere mensûp berberî ahâli tarafından işgâl edilmekte idi. Filvâki İbn Ḥavḳal bunları „kötülüğe meyyâl ve râfızîlik ile karışık bâtıl bir dine sâlik insanlar" olarak tavsif ediyor.

Hilâlî istilâsı Gabes'e ve civarına yeni arap unsurları idhâl etti. İbn Ḫaldûn'a göre (*Berbères*, trc. de Slane, I, 33 v.d. ve II, 21), halife al-Muntanṣir, Ḳayravân Zîrî sultanı al-Mu'izz aleyhine, Banî Hilâl'i ayaklandırdığı zaman, Gabes arâzisini Zoġba kabîlesine vâdetmişti. Bu iddianın kıymeti ne olursa olsun, vak'a şudur ki, Zoġbalar, Riyâḥlar, 'Adî ve Cuşemler ile birlikte, Ḥayderân yaylasında Zîrî al-Mu'izz'i kanlı bir hezimete uğrattıktan sonra, Gabes'te yerleştiler. Bunların reislerinden biri olan İbn Cāmi' orada, XII. asrın ortasına kadar, devam eden müstakil bir devlet teşkil etti. Mahdîya şehri Sicilya donanması tarafından alındıktan sonra, Gabes bir kaç yıl (1148—1159) Sicilya kıralının hâkimiyetini tanımış, ondan sonra 553 (1159/1160)'te 'Abd al-Mu'min tarafından fethedilmiştir ki, bu zat Banî Cāmi'ın son mümessillerini, sürgün olarak, Fas'a göndermiştir.

Böyle olmakla berâber, Muvaḥḥidler Gabes halkını hâkimiyetlerine itaat ettirmekte çok zahmet çektiler. Filhakika bunlar, XII. asrın sonundan itibâren, esâret boyunduruğunu kırmağa giriştiler ve 'Abd al-Mu'min'in haleflerine karşı Banî Ġāniya'nın mücâdelesine iştirâk ettiler; 'Alî b. Ġāniya ve müttefiki Ḳaraḳūş 581 (1185)'de şehre hâkim oldular. Bu mâcerâ kahramanı ile Murabıtlar sülâlesi dâvacısının al-Ḥamma'da münhezim olmaları, Gabes'i ele geçirmek için, halife al-Manṣūr'a fırsat verdi (584 = 1187): çok geçmeden, Ḳaraḳūş yine oraya girdi. 591 (1195)'de tekrar tardolundu; fakat bu sefer de şehre Yaḥyā b. Ġāniya yerleşti ve ancak 601 (1204—1205)'de Muvaḥḥidlerden Muḥammed al-Nāṣir şehri, kat'î surette, eline geçirebildi. Gabes halkının mutâvaatı kararsızlığını muhafaza etti; bütün XIII. ve XIV. asırlarda, Muvaḥḥidlere karşı olduğu kadar, Ḥafṣîlere karşı da müstakil davrandılar. Mekkî'ler 1282'den 1344'e kadar Tunus hükümdarlarının hâkimiyetinden kendilerini kurtardıktan sonra, Gabes'in müstakil hâkimleri bulundular. Ḥafṣîlerin hüküm ve nufuzu henüz teessüs etmiş iken, Merînîlerin İfrîḳiya'deki seferleri Gabes halkına yeniden isyan etmek fırsatını verdi. Mekkîlerden 'Abd al-Vaḥḥāb isminde birinin tahriki ile, 1379 ve 1387'de yine isyanlar çıktı. Abu 'l-'Abbās, isyanı bastırmak için, vâhayı tahribe ve hurmalıkları bozmağa mecbûr oldu. 1469'da vâki olan diğer bir kıyam da ahâlinin ne kadar isyankâr rûhlu olduğunu göstermektedir.

Sık-sık vâki olan bu iğtişaşlar, Gabes'i tamamiyle söndürmemiş olmakla berâber, umrânını ağır surette sarsmıştır. Filvâki Hilâlîler istilâsının, Tunus'un diğer kısımlarında olduğu kadar, Gabes'te tahribkâr te'sirler icrâ etmemiş olduğu görülüyor. İdrîsî Gabes'i, çarşılarında büyük mıkdarda tüccar malı bulunan mühim bir şehir olarak, tasvir eder. Böyle olmakla berâber, ipekçilik san'atlarının ortadan kalkmış olduğunu kaydeder. Fakat deniz ticâreti faâliyette idi ve bütün orta çağda böyle kaldı. Bu ticâret, islâm âleminin her noktasından gelen tüccâr ile Gabes'te ticaret etmeğe me'zûn olan Pizalılar gibi, hıristiyanları da oraya çekiyordu. Bundan başka, Peygamberin eshabından Abu 'l-Bābā al-Anṣār'ın kabri çok ziyâret edilen bir yerdi. Bununla berâber, Şayḫ al-Tîcānî'nin anlattıklarına bakılırsa, XIV. asır başından itibâren, inhitat alâmetleri belirdiğine hükmedilebilir. Raşîd b. Cāmi' tarafından hisar içinde bina edilmiş olan saray ve al-Bakrî tarafından zikredilen al-Menāra kulesi gibi, bâzı âbideler virâne hâline gelmişti. XVI. asırda vaziyet daha kötü idi. Leo Africanus şöyle yazıyor: — „Araplar tarafından yağma edilmesinden beri, bu şehir edep ve terbiyece çok düştü. Tunus kıralı ve araplar tarafından çok ezilmiş olan şehir halkı zenciler ile, fakir çiftçi ve balıkçılardır".

Türk hâkimiyeti zamanında liman, kervanlar ile getirilen Sudan mahsûlâtına mahrec olmakta devam etmekle berâber, Gabes'in mukadderatı hiç değişmemiştir.

Gabes 1881'de fransızlar tarafından işgâl olundu. Ḳaṣr Sa'îd muâhedesinin akdi üzerine, cenûbî Tunus'ta şiddetli bir hareket çıkmıştı. Bunun üzerine, Sfax bombardımanından sonra, ahâlisi silâha sarılmış olan Gabes üzerine fransız kuvvetleri sevkolundu. Cara ve Menzel 23 temmûzda, hemen mukavemetsiz, teslim oldular. Suları ile vâhanın hayatını te'min eden çaya hâkim olmak için, Rās al-Vād'da bir ordugâh kuruldu. Ondan sonra âsâyiş yeniden teessüs etti ve vâlıa ile deniz arasında avrupalı mahallesi kuruldu; o zamandan beri Gabes bütün cenûbî Tunus'u hukmü altında tutan askerî kumandanlık karargâhı ve bir sivil müfettişlik merkezi olmuştu. Fakat fransız işgâlinden beri yolunu Trablus'a çevirmiş olan kervânları yine bu limana celbetmek ve şehre eski iktisâdî ehemmiyetini vermek için vâki olan teşebbüsler hemen-hemen neticesiz kalmıştır.

Bibliyografya: İbn Ḥavḳal, *Descr. de l'Afrique* (trc. de Slane, *JA*, 1842, s. 169); İbn Ḫaldûn, *Hist. des Berbères* (trc. de Slane, II, 34—37); al-Bakrî, *Descr. de l'Afrique septentr.* (trc. de Slane, s. 44); İdrîsî (nşr. de

Goeje), s. 124; al-Ticānī, *Voyage... dans la régence de Tunis* (1306—1309), trc. von Rousseau, *JA*, 1852, s. 140; Leo Africanus, *Descr. de l'Afrique* (nşr. Schefer), III, fasıl V, s. 170; R. Basset, *Un voyage en Tunisie* (*Bull. de la Soc. de Géogr. de l'Est*, 1882, s. 78—83); Guérin, *Voyage archéologique dans la régence de Tunis* (Paris, 1862, 2 cild), I, 190—198; Rebillet, *Le Sud de la Tunisie* (Sousse, 1886), s. 15—101; Zaccone, *Notes sur la Régence de Tunis* (Paris, 1875), s. 152—162; Maunoir, *Journal de route* (Paris, 1905), s. 67—71; Leffitte et Servonnet, *Le golfe de Gabès en 1888* (Tunis, 1888), s. 211—270, 315—332. (G. YVER.)

GADÂMES. [Bk. GADÂMİS.]

GADÂMİS. GADĀMES, Trablus'un 495 km. cenûb-i garbîsinde ve 420 km. cenûp—cenûb-i garbîsinde Sahra'nın bir şehri ve vâhasıdır. 30° 7′ 48″ şimâl arzı, 80° 28′ şark tûlünde (Greenw.) olup, nüfusu 5.000—6.000 'dir.

Ġadâmes şehri vâhanın cenûb-i garbî kısmını işgâl eder. Bu şehir yarı-yıkık bir sûr ile çevrilmiş, sokakları dar ve hemen bütün imtidadlarınca üstleri örtülü 1300 evli bir *ḳṣar* (hisar)'dır. Başlıca binaları dıştan pek gösterişsiz olan 14 câmiden ibârettir. Al-Haşā'işî'nin dediğine göre, burada sahâbeden Sīdī al-Bedrī ile Sīdī 'Oḳba b. 'Amr nâmında iki zâtın kabirleri bulunmaktadır. Tek kapılı bir sûr ile çevrilmiş olan vâhanın muhiti 6 km. ve genişliği 1200—1600 m. olup, sâhası 160 hektardır ve bunun ancak 75 hektarı hurmalıktır. Her birinde 5—6 hurma ağacı bulunan küçük bahçeler artezyen kuyusu ile iki sıcak ve 7—8 âdî su menbaından gelen sular ile sulanmaktadır. 1860'ta, Duveyrier tarafından, 63.000 tahmin olunan bu ağaçların adedi, bakikatte 25.000'i geçmez.

Nüfusun hür kısmı 4 zümreye ayrılır: *a.* aslen berberî olup, kendilerini şehrin müessisleri neslinden sayan Banī Vazīt ve Banī Ulīd; *b.* arap aslından olan Ūlād Bellīl; *c.* azadlı kölelerin ahfadı olan zenci ve melez Atriya'lar ve *d.* dâimî surette şehir civarındaki çadırlarında kalan ve gûyâ şehir tâcirlerini „himâye" eden kervancı ve çapulcu İfogha tuaregleri.

Ġadâmes'te bir çok diller kullanılır. Arapça ticâret lisanıdır; haussa dili bir kısım esirler arasında konuşulmaktadır. Ġadâmesliler gündelik işlerinde Cebel Nefūsa ve Tamāşek'e'celeri arasında, fakat ikinciden ziyâde birinciye yakın berberî bir lehce kullanırlar; kadınların bildiği yalnız bu dildir.

Ġadâmes eskiden beri deri işleri (ispan. *guadomeci*) ile meşhûr bir yer olmakla berâber, yerli sanayii ehemmiyetsizdir. Fakat şehrin şarkî Erg [bk. AREG] kum tepeleri ile Eideyen kum tepeleri arasında bulunması, onu Sahra transit ticâretinde başlıca menzillerden biri hâline getirmiştir. Böyle iken, esir ticâreti ilga olunduğundan beri, bu hususdaki rolü de gözle görülecek derecede azalmıştır. Bundan dolayı Duveyrier ve Largeau'nun Ġadâmes'in yıllık ticârî muâmelesini 12.000.000 frank (45.000 altın lira) olarak göstermeleri çok mübâlegalıdır. Ġadâmes ticâretinin yıllık kıymeti, daha yeni tetkiklere göre, 4.000 altın lira kadardır. Ġadâmesliler çalışkan ve becerikli tâcirlerdir. Yalnız Trablus ve Tunus gibi yerli gençlerin onların yanında çıraklık ettikleri yerlerde değil, Sudan, Çad ve Niger sâhillerinin bütün pazarlarında da onlara tesâdüf edilir.

Ġadâmes eskilerin Cydamus dedikleri şehirdir. Yerlilerin efsânelerinde şehrin bâzan Nemrūd bâzan da Ẕu 'l-Ḳarnayn (İskender) tarafından bina edildiği söylenir. Plinius'a göre (*Hist. Nat.*, V, 5), Cydamus Libya'dan gelen mısırlılar ile meskûn idi. Yerli halkın *al-aṣnām* (putlar) denilen ve Duveyrier tarafından „Garmantlılar medeniyeti" unvanı verilen bir medeniyet devrinin şâhidleri sayılan binaların bu kadîm ahâlinin eserleri olması muhtemeldir. 19 (m. ö.) yılında Cornelius Balbus tarafından işgâl edilmiş olan Cydamus, imparatorluk devrinde Lambese'de bulunan Augusta III. lejyonundan bir kıt'anın karargâhı, bizanslılar zamanında da bir piskoposluk merkezi oldu. Bu hâle göre, bu şehri ilk islâmiyet devrinde bina etmiş olduklarını iddia eden Banī Vāṭṭās'ın Banī Merīn kolunun, İbn Ḫaldūn (*Hist. d. Berbères*, trc. de Slane, III, 303) tarafından, Ġadâmes'in bânisi olarak gösterilmesi yanlıştır.

'Oḳba b. Nāfi' 46 (666/667)'da Ġadâmes'i ordusundan bir müfrezeye işgâl ettirdi. Sonraki asırda ahâli kendi hemşehrilerinden biri olan Abu 'l-Manib İsmā'īl b. Derrar tarafından memlekete idhâl olunan abâẓiya mezhebini büyük bir istekle kabûl ettiler. Bu İsmā'īl, Afrika içerisinde râfıẓîliği neşreden „5 ilim nâkilinden" biridir. Ġadâmes'in sünnîliğe ne zaman avdet ettiğini bilmiyoruz; her hâlde abâẓiya mezhebinin al-Bakrī zamanında zevâl bulmuş olması muhtemeldir; çünkü bu müellif Ġadâmes halkını müslüman berberîler diye tavsif etmekle iktifa ediyor (al-Bakrī, *Description l'Afrique septentrionale*, trc. Slane, s. 397).

Ondan sonraki asırlarda Ġadâmes'in istiklâlini muhafaza ettiği muhakkaktır; zîrâ elimizde bulunan tek-tük tarihî mâlûmat İfrīḳiya hükümdarlarının hâkimiyetlerini ġadâmeslilere kabûl ettirmek yolundaki teşebbüslerine dâirdir. Nitekim 609 (1212/1213)'da Abu 'l-'Olā

İdrîs şehri muvakkaten işgâl ettirmiş ve 809 (1406/1407)'da Ḥafṣîlerden Abū Fāris ahâliyi kendisine vergi vermeğe icbâr etmiştir. Ġadâmislilerin bu mecbûriyetten kendilerini kurtardıkları şüphesizdir. Çünkü XV. asrın ikinci yarısında, Tunus hükümdarları tarafından, onlara karşı üç defa sefer açılmıştır. Ġadâmes halkının kendi kendilerini idâre etmekte olduklarını XVI. asrın bidâyetinde Leo Africanus (nşr. Schefer, III, 265) nakletmiyor. Dervîş Bey (1592) ve Ramażan Bey (1609) tarafından girişilen seferlere rağmen, Tunus türkleri de, kendilerinden evvel gelen Ḥafṣî hükümdarları gibi, ġadâmeslilerî hükümleri altına alamamışlardı. Bütün XVIII. asır ve XIX. asrın ilk seneleri zarfında Ġadâmes müstakil bir cümhuriyet teşkil etmiş idi, fakat 1830'da ahâli Trablus'un son karamanlı beyi Yūsuf'un hâkimiyetini tanımağa mecbur oldular. Karamanlıların tardından sonra, Ġadâmes osmanlı türk idâresine geçti. Oraya bir müdür tâyin olundu, daha sonra (1862), müdürün yerine, bir kaymakam nasbedildi. Aynı tarihte memlekete küçük bir muhafız kıt'ası yerleştirildi.

Ġadâmes'in ticârî ehemmiyeti XIX. asırda avrupalıların dikkatini çekmişti. Laing (1825), Richardson (1845), Dickson (1852), Bonnemain (1856) ve Duveyrier (1860) şehri ziyâret ettiler. 1862'de bir fransız heyeti (Mircher, Vatonne, Polignac) orada Tuâregliler ile bir ticâret muahedesi imzaladı. Rohlfs (1864, 1865), Dournaux-Duperré, Joubert, Largeau (1876) ve P. Richard (1878) Ġadâmes'te ikamet etmişlerdir. O tarihten sonra Ġadâmes avrupalılara karşı sıkı bir surette kapalı tutulmuştur. Filvâki fransızlar Tunus'u himâyeleri altına aldıkları günden itibâren, oranın mülkiyeti hakkında, türkler ile ihtilâfa düştüler. 1899 fransız-ingiliz muahedesi, Ġadâmes'i fransız mıntakası hâricinde bırakarak, ihtilâfa nihâyet verdi. Tunus ve Trablus arasındaki hududun tahdidine müteallik 19 mayıs 1910 türk-fransız mukavelenâmesi, bu hududun Ġadâmes'in 15 km. garbından geçeceğini kaydetmiştir. Trablusgarb'ın italyanlara terki üzerine, Ġadâmes italyan mülkü olmuştur. [İkinci dünya harbinden sonra italyan müstemlekelerinin durumu hakkında henüz bir karara varılamamış olduğu için, Ġadâmes'in şimdiki vaziyeti, Trablus ve Bingazi eyâletlerinin vaziyeti gibi, gayr-i muayyen bir hâlde bulunmaktadır].

Bibliyografya: al-Bakrī, *Description de l'Afrique* (trc. de Slane), s. 397; Richardson, *Travels in the Great Desert of Sahara*... (London, 1848, 2 cild); Cherbonneau, *Relation du voyage de M. le Capitaine de Bonnemain à R'adamès* (Paris, 1857); Ch. Dickson, *Report of his journey from Tripoli to Ghadames* (*Journal of the Royal Society*, XXII, 131); ayn. mll., *Account of Ghadames* (*ayn. esr.*, XXX, 255); H. Duveyrier, *Les Touaregs du Nord* (Paris, 1865), III. kitap, I. kısım; G. Rohlfs, *Quer durch Afrika* (Leipzig, 1874), I, III, IV. kısım.,; ayn. mll., *Reise.... durch die grosse Wüste über Rhadames und nach Tripoli* (Bremen, 1868); E. Fagnan, *L'Afrique septentrionale au XII. siècle de notre ère* (*Kitāb al-İstibṣār*), Constantine, 1900, s. 60 v.d., 209; al-Hachaïchi, *Voyage au pays des Senoussia* (trc. Serre ve Lasram), Paris, 1903; V. Largeau, *Le Sahara Algérien* (Paris, 1881); ayn. mll., *Second voyage à Ghadamès* (*Le Pays de Rirha*, Paris, 1879); Leo Africanus (nşr. Scheler, III, 265); Letronne, *Note sur l'oasis de Ghadamès et ses antiquités* (*Rev. archéologique*, IV, 301); *Mission de Ghadamès, Rapports officiels et documents* (Paris, 1868); A. C. de Motylinski, *Le dialecte berbère de R'edamès* (Paris, 1904, *Publ. de l'Ecole des Lettres d'Alger, Bull. de corresp. afric.*, XXVIII), bibliyografya gösterilmiştir; L. Pervinquière, *A Ghadamès* (*La Géographie*, 15 haziran 1911); ayn. mll., *La Tripolitaine interdite: Ghadamès* (Paris, 1912); E. Bernet, *En Tripolitaine. Voyage à Ghadamès* (Paris, 1912). (G. YVER.)

ĠADİR AL-ḤUMM. [Bk. GADİRÜLHUMM.]

GADİRÜLHUMM. ĠADİR AL-ḤUMM, Mekke'den Medine'ye giden yol üzerinde, Cuḥfa'den 3 (bâzılarına göre, 1 veya 2) arap mili mesâfede, sol tarafta, bir vâdi içinde bir kaynağın teşkil ettiği bataklık göl. Arap coğrafyacıları bataklığı kuşatan kesif ağaçlıkları ve bataklık ile kaynak arasında bulunan Peygamberin câmiini zikrederler. Yāḳūt zamanında orada sâkin olan tek-tük halk Ḫuzā'a'lar ve Kinâna'ler idi. Hicretin ilk yılında Peygamberin Sa'd b. Abî Vaḳḳāṣ'ı, maiyetinde bir kaç kişi ile birlikte, gönderdiği al-Ḫarrār mevkii buraya yakın idi.

Ali-evlâdı arasında çıkmış ve sünnîler arasında da intişar etmiş olan bir rivâyet dolayısı ile, bu mahal meşhûr olmuştur. Peygamberin Hudaybiya'den ve bâzılarına göre son haccından (*ḥacc al-vadā'*) döaerken, 'Alī hakkında: — „Ben kimin mevlâsı isem, 'Alī de onun mevlâsıdır" — sözünü burada söylemiştir. Bu hâdisenin tes'îdi için, sonraları şi'îler bir gün tahsis etmişlerdir.

Bibliyografya: Wellhausen, *Vakidi*, 31, 425; Kumayt, *Hāşimiyāt* (nşr. Horovitz), VI, 9 v; Ya'ḳūdī, *Bibl. geogr. arab.* (nşr. de Goeje), VII, 314; Mas'ūdī (*ayn. esr.*, VIII, 234,

255): al-Bakrî, *Geogr. Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), s. 232, 318, 829; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 471; III, 777; İb Sa'd (nş. Sachau), V, 235; Goldziher, *Beiträge zur Litteroturgeschichte der Shî'a*, s. 61; *Muhammedanische Studien*, II, 116; *Vorlesungen über den Islâm*, s. 239; Barbier de Meynard, *JA*, 1874, s. 198. (FR. BUHL.)

ĠAFFĀR. [Bk. GAFFÂR.]

GAFFÂR. ĠAFFĀR (A.) „bağışlayan, affeden", Allahın isimlerinden biridir; bk. mad. ALLAH.

GAFFĀRÎ. ĠAFFĀRÎ (AḤMED B. MUḤAMMED) (? — 1567), şâfiî fakîhlerinden İmâm Nacm al-Dîn 'Abd al-Ġaffâr al-Ḳazvînî (ölm. 666 = 1268)'nin ahfadındao i r a n l ı b i r e d i p t i r. Babası Rey kadısı idi ve V i ş ā l ī mahlası ile şiirler yazardı; 933 (1527)'te ölmüştür. Kendisi de kadı idi. Hacc ifâdan sonra, Mekke'den dönerken, 975 (1567)'te Daybul (Sind)'de ölmüştür. Muhtelif devrelere âit eserlerden alınmış bir kısmalar mecmuası olan *Nigāristān* adlı eserini Şâh Ṭahmāsp I.'a ithaf eylemiş (959 = 1552) olup, bu eser Bombay (1245, 1275) ve Kalküte'de basılmıştır. *Nuṣaḥ-i cahān-ārā* adı ile, iki kitap hâlinde, manzûm bir tarih de yazmıştır (972 = 1564).

B i b l i y o g r a f y a: J. v. Hammer, *Gesch. der schönen Redekünste Persiens*, s. 307; Elliot, *Hist. of India*, II, 504; Krafft, *Catalogue*, s. 87; Rieu, *Catal. Pers. Mss. Brit. Mus.*, I, 106, 111; *Grundr. der iran. Philol.*, II, 267, 333 v.d. (CL. HUART.)

ĠĀFİR. [Bk. GÂFİR.]

GÂFİR. AL-ĠĀFİR (A.), *Kur'an*'ın XL. sûresinin isimlerinden biridir.

GAFSA. [Bk. ḲAFṢA.]

ĠAFŪR. [Bk. GAFÛR.]

GAFÛR. ĠAFŪR (A.), „bağışlayan, affeden", Allahın isimlerinden biridir; bk. GAFFÂR.

GAGAUZLAR, hıristiyan ortodoks mezhebine sâlik bir t ü r k k a v m i d i r. En ziyâde Besarabya'da (hususen İsmail — Bolgrad — Kagul müsellesi içinde, Trayan-Suru bölgesinde ve Bendar ile Akkerman civarında), Tuna ağızından ve Silistre'den Emine-Burnu'na kadar deniz sâhillerinde, Dobruca'da (Niiolitel ve Taita) ve Bulgaristan'da ve bundan başka da Edirne vilâyeti dâhilinde başlıca Ḥavşa kazasında, Serez sancağı (Sihna ve Selhovo) ile Karaferye kazası dâhilinde dağılmış ayrı zümreler hâlinde yaşarlar. Balkan yarım adası dâhilinde bunlar kendilerine daha ziyâde *Surḳuç*, *Sorḳuç* adını verirlerse de, Gagauz ismi oralarda da kullanılır.

Gagauzların menşe'leri ile eski tarihleri oldukça karanlıktır. Şarkta kavmiyet ve lisana değil, yalnız dine ehemmiyet verildiği cihetle, Gagauzlar hıristiyan oldukları için, osmanlılar bunları bulgarlar arasında sayarlardı. Şurası dikkate şâyândır ki, Rusya'da olduğu gibi, şimdiki hâlde en mühim Gagauz kütlesinin bulunduğu Besarabya'da dahi bunların asıl ismi pek bilinmezdi. Gagauz tâbiri, nisbeten yakın zamanlarda, rus müelliflerinin eserlerinde görülmeğe başlamıştır. Orada Gagauzlar eskiden, ekseriyâ, bugün de resmen umûmiyetle bulgarlar ile bir tutulurlar ve bütün istatistiklerde bulgarlar arasına idhâl edilirler. Bu karışıklıktan dolayı, nüfuslarının hakikî adedini vermek kabil değildir. Diğer taraftan halk onlara, pek doğru olarak, *pravoslavnıye turki* („ortodoks türkler") demektedir.

Gagauzların türk oldukları muhakkak olup, hattâ Kara-Kalpakların ahfadı ve böylece, osmanlılar gibi, O ğ u z l a r veya U z l a r neslinden olmaları pek muhtemeldir. Zâten *Gagauz* ismi de buna delâlet eder ki, bu isimdeki *auz* kısmı *oğuz* kelimesinin kısaltılmış şeklidir; *gag* (*gek*, *gök* kelimelerine muâdil olması muhtemeldir) kelimesi ise, kabîlenin ikinci derecede bir kolunu belirtmekte olmalıdır. O zaman put-perest olan O ğ u z orduları, garba akışları esnâsında, iki kısma ayrılmışlardı; Selçuklular ve hemen onların arkasından, sonra Osmanlı adı ile meşhûr olan Ḳayılılar, İran'dan Anadolu'ya geçerek, müslüman oldular; diğer kısım ise, bugünkü Rusya'nın cenûp steplerine doğru ilerilodiler. Bunlardan ırkdaşları Uzlar veya Torklar tarafından garba doğru daha ilerilere sürülmüş olan Peçenekler oralara ilk gelenlerdir; nihâyet XI. asrın ortalarında en son gelen Kumanlar veya Polovetsler Peçenek ve Uzların en mühim kısımlarını Tuna'nın öte tarafına atmışlardır; bunların büyük bir kısmı Balkan yarım adasında olmak üzere, Bizans imparatorluğu topraklarına yerleştiler. Rus topraklarına yerleşmiş olan bir kısım ise, rusların hâkimiyeti altına geçmiş ve anlaşıldığına göre, aynı zamanda hıristiyanlaştırılmış ve Peçeneklerin, Torkların, Kyerlerin ve Berendilerin müşterek ismi olan Kara-Kalpak (*Çernıye klobuki*) namı altında, kazaklar gibi, sınırların muhafazasında kullanılmıştır. Hıristiyanlaşma yolu ile başlayan ıslavlaşma keyfiyeti nihâyete ermeden önce, XIII. asırda büyük moğul istilâsı vâki olmuştur ki, bu istilâ hıristiyan olan kabîleleri Balkan yarım adasına, Macaristan'a, Kafkasya'ya, hattâ Anadolu'ya (Frigya) ve Mısır'a hicrete mecbûr etmiştir. Balkanlarda yerleşmiş olanların bakiyesi Osmanlı hâkimiyeti devrinde de dinlerini ve lisanlarını muhafaza ettiler; hâlbuki XI. asırda oralara yerleşmiş bulunan put-pereşt

ırkdaşları müslüman olarak, osmanlılar arasında kaynaşıp gittikleri gibi, dağılan diğer kısımlar da hüviyetlerini kaybettiler.

1750 'den 1846 'ya kadar, Gagauzların Balkanlardan aksi istikamette olarak ve Bulgarların buna benzer bir hareketleri ile münâsebetli dikkate şâyân bir muhâceretleri vâki oldu: Rusya 'ya gitmek üzere, Tuna 'nın ötesine geçtiler (Rusya 'ya yeni ilhak edilen bölgeye 1769 'a, 1787 'den 1791 'e kadar ve en büyük kısmı da Besarabya 'ya, 1801 'den 1812 'ye kadar). Görünüşe nazaran, bu muhâceret, bidâyette rus hukûmetinin iştirâki olmaksızın, vukû bulmuş olacaktır; zîrâ rus idâresi bu muhâcırlara muntazam surette arâzi vermek siyâsetini daha sonraları tatbik etmiştir. Muhâceretin sebebi Gagauzların uğradıkları mütemâdî itisâflar olsa gerektir; nitekim bugün bile Gagauz türkülerinde, eşkıya çeteleri (dağlı ve kırcalı) ve Vidin paşası meşhûr Pazvand-oğlu (Pasban-oğlu 'Osmân) ile Kara Feyzî tarafından yapılan zulümlerden bahsedilmektedir.

1850 ile 1860 arasında Besarabya 'da nüfusu 26.000 'e varan (umûmî nüfusun 34 %) 24 Gagauz zümresi var idi ve XX. asrın ilk rub'unda, Moşkoff 'un şüphesiz mübâlegalı clan tahminine göre, takriben 70.000 nüfus idiler. Bulgaristan 'daki Gagauz nüfusu rakamları mechûldür. Her hâlde Surkuçlar dâhil olmak üzere, Gagauzların yekûnu 100.000 kişiye varmaz. Zümreler hâlinde dağınık vaziyetlerinden ve aralarında fikrî irtibattan tamâmen mahrûm olmalarından dolayı, bunlar etrafındaki milletlerarasında yavaş-yavaş, fakat muhakkak surette, eriyip, kaybolmağa mahkûmdurlar.

Vasatî olarak oldukça düşkün bir hayat geçirmekte olan Gagauzlar hemen münhasıran bahçivanlık ve bağcılık ile iştigâl ederler. Eskiden daha ziyâde çoban idiler ve hayvan yetiştirirlerdi. Şimdi yaşayış ve giyiniş tarzlarında artık komşularından hiç bir farkları kalmamıştır. Kadınların cemiyet içindeki mevkileri oldukça aşağıdır.

Gagauzların bâriz seciyeleri kanaatkârlık, göze çarpar derecede cimrilik ile misâfirperverlik duygusundan mahrumiyettir. Bunlara kurnazlık ile yaşamada istiklâl hasletlerini de ilâve etmelidir; gururları o derecededir ki, en fakirleri bile komşuları olan başka milletlere mensûp kimselerin hizmetine girmezler. Zekâca az uyanık oldukları görülüyor. Nitekim rumenler arasında Gagauz sözü bâzan „bön" mânasında da kullanılır. Bundan dolayı rus Gagauzları, resmî teâmüle uyarak, kendilerine tercihen Bulgar derler.

Âile içinde konuşulan dil münhasıran türkçedir, Kadınların pek çoğu başka dil anlamazlar; erkekler ise, bir çok dil bilmeğe mecburdurlar. Rusya 'da yerleşmiş olanların dinî lisanları islavcadır. Ekseriyâ râhip cemaatinin ferdlerine onlardan pek çoğunun bilmediği rusçadan başka bir dil ile hitap edemiyordu. Böyle olmakla berâber, İsmail muallim mektebinin te'sisi ve bütün nâhiye mekteplerinde ve dinî mekteplerde rusça tahsilin mecbûrî olması sâyesinde ve husûsan askerî hizmet yolu ile ruslaştırma keyfiyeti büyük bir terakki göstermiştir.

Besarabya 'daki Gagauzların ve Tuna ötesinde olanların lisanı, hıristiyanlık ile gelen unsurlar bertaraf edildiği takdirde, ilk devirlerdeki osmanlı türkçesine oldukça benzer ve bu da onların osmanlı türkleri ile müşterek bir asıldan geldiklerinin delîlidir. Yabancı kelimeler müstesnâ olmak üzere, vokal âhengi sıkı bir surette muhafaza edilmiştir. Dilin bir husûsiyeti yumuşatma temâyülünde görülür. İnce vokallerin yanında bütün konsonlar, hattâ zâten yumuşak olanlar bile, yumuşar. Muhtelif zümrelerde görülen telâffuz hususiyetleri, bu cümlelerin arâzi üzerindeki dağınıklıkları ile izah olunur. Gagauz lehçesi zengin değildir. Lakonik bir kısalık ile müterâdif kelime fakirliği sezilmektedir. Her ne kadar nesilden-nesile şifâhen devrolunan türküler ve masallar mevcut ise de, yazılı edebiyata âit hiç bir esere rastgelinmemiştir.

Bibliyografya: W. Radloff, *Çteniya v imp. obşç. istor. i drevn. Ross.*, 1846, nr. 1; A. A. Sokalski, *Bolgarskiya kolonii v Bessarabii i Novorossiyskom Kraye* (*Journal ministerstva vnutren. del*, 1848, nr. 21); A. Zaşçuk, *Materyalı dlya geografii i statistiki Rossii. Bessarabskaya oblast* (Petersburg, 1862); G. Golubovski, *Peçenegi, Torki i polovtsı do naşestviya Tatar. Istoriya yujno-russkiḩ stepey*, IX—XIII (Kiev, 1884); P. Draganov, *Zapiski imp. russk. geogr. obşç. po otdel. etnogr.*, XXII, nr. 1 (*Makedonsko-slavyanskiy sbornik*); Constantin Jiriçek, *Sitzungsber. d. kgl. böhm. Gesellsch. d. Wiss.*, 21 kânun II. 1889 ve *Das Fürstentum Bulgarien* (Wien, 1891); Peez, *Österr. Monatsschr. f. d. Orient*, 1894; V. Moşkoff, *Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme* (nşr. W. Radloff), X.: *Mundarten der bessarabischen Gagausen* (1. metin ve lûgat, 2. rusça trc.); Gheorghe Popescu-Ciocanel (*Revue du Monde Musulman*, I, 1906, 196); Djansizoff, *Revue hist., publiée par l'Institut d'histoire Ottomane*, cüz 18 (kânun I. 1912). (TH. MENZEL.)

GAKHAR, Hindistan 'da Pencâb 'da Râvalpindi, Aṭak ve Cehlam bölgeleri ile şimâli-garbî sınır eyâleti dâhilinde Hazâra bölgesinde ve Çinâb 'ın garbındaki Cammû arâzisinde

yaşayan bir kabîledir. Efradı kâmilen müslüman olan bu kabîlenin Hindistan'ın şimâl-i garbîsindeki dağlar ve vâdiler mıntakasında çiftçi kabîleler arasında yüksek mevkileri vardır ve Rācpūt soyundan olan kabîlelerden tamâmen başka bir kabîle sayılırlar. Bunlardan bâzıları kendilerini moğul addederlerse de, Hazāra Gakharlarının reisi müteveffa Rācā Cahāndād Ḫān, kabîlelerinin, İran'dan tardolunduktan sonra, Çin'in metbûiyeti altında, Tibet'te hukūm sürdüklerini ve sonra islâmiyeti kabûl ederek, Kâbül'e avdet eylediklerini, nihâyet Maḥmūd Ġaznavî ile berâber Hindistan'a girmiş olduklarını söyler ve, kendisinin Nūşirvān ve Yazdigird soyundan geldiğini öğünerek iddia eder ve Kāyānî unvanını taşırdı. Hiç bir tarihî esâsı olmadığı âşikâr bulunan bu iddia Gakhar kabîlesinin orta Asya'dan neş'et ettiğini belirtir. Çok muhtemeldir ki, Gakharlar, Kuşânların muhâceretinden Akhunların (Hephthalitler) muhâceretine kadar geçen müddet zarfında Hindistan'a girmiş olan kabîlelerden biridir; fakat hüviyetlerini kat'î surette tâyine yarayacak hiç bir sağlam esâs yoktur. Cunningham bunları Kuşānlardan saymakta idi; muahhar müellifler Gakharların, Briggs'in Firişta tarihi tercümesinde (I, 46 ve 182) Gukkur adı verilen kabîle telâkki ederler ki, bu kabîle 399 (1008)'da, Maḥmūd Ġaznavi'ye karşı, Hind konfederasyonuna girmiş, 602 (1205)'de Muḥammed b. Sām'a karşı muharebe etmiş ve Firişte'ye göre, bu hukümdarı öldürmüştür. Böyle olmakla berâber, bu kabîlenin adını Gakhar değil Kōkar (=Khōkhar) okumak için, kuvvetli sebepler vardır. 602 (1205) yılı vekayiine âit mâlûmat Raverty tarafından (*Ṭabaḳāt-i Nāṣirî*, trc., I, 485 ve not) etraflıca tetkik edilmiştir. Fakat Maḥmud ile alâkalı olan 399 (1008) yılı vekayiine gelince, Maḥmūd'un Peşâver'deki ordugâhını hücûm ile zapteylemiş olan cesur akıncıların, Khōkharlardan ziyâde, Gakharlardan teşekkül etmiş olması muhtemeldir. Orası Gakharlar arâzisinin hemen civarında bulunmaktadır; Khōkharlar ise, orta Pencâb memleketine mensûpturlar. Bununla berâber, *Tārīḫ-i Yamînî*, yahut *Ṭabaḳāt-i Nāṣirî* gibi, eski kaynaklarda Gakharların adı geçmez; Khakar (ککر) kabîlesinin ismini ihtivâ eden yegâne delîl Firişte'dir. Bundan sonra 925 (1519) yılı Sel (Kōh-i Cūd) dağlarında iki Gakhar reisi arasındaki ihtilâfa müdahâle etmiş olan Babur zamanında, Gakharlar yeniden ortaya çıkıyorlar. Babur'un onlara âit olan Parhāla kalesini zapteylemesi üzerine, Hātî Ḫān Gakhar, bir müddet sonra yine isyan etmek üzere, Babur'a inkıyad etmişti. Kabîle reisliğinin Hātî Ḫān'a rakip olup, Babur'a yardım etmiş olan Tatar Ḫān'da kalmış olduğu görülüyor ve Tatar Ḫān'ın oğulları Sultan Sārang ile Sultan Ādam'in kabîle üzerinde hukümran olduklarını ve Sārang Ḫān'ın torunu Naẓar Ḫān'ın 500 kişilik (daha sonra h. 1001 yılında: 1000 kişilik) askerî bir kıt'aya kumanda etmekte olduğunu *Ā'în-i Akbarî*'de okuyoruz. Cihāngîr, 1016 (1607)'da Gakhar arâzisinde yaptığı seyahati kendi hatıralarında hikâye ediyor; bu zat Naẓar Ḫān'ın babası Sayyid Ḫān'ın kızlarından biri ile evlenmiştir. Cihāngîr bu hikâyesinde Gakhar memleketinin Rāvalpindi ile Ḥasan Abdāl arasındaki Mārgalah geçidinde sona erdiğini söylüyor ve ahâlisini, serkeş ve kavacı bir kavim olarak, tavsif ediyor. Daha sonra gelen moğul imparatorları zamanında Gakharlardan bâzıları mühim mansıplara geçtiler. Sikhlerin hâkimiyeti zamanında çok ıstırap çekmişler, fakat sonraları memlekete iyice yerleşmişler ve iyi bir vaziyete geçmişlerdir. İngiliz-hind ordusunda askerlik etmek Gakharların başlıca işlerinden biri olmuştur.

Gakharların en büyük kısmı şi'îdir. Kabîle, Bugiāl, Iskandrāl, Fīrozāl, Ādamāl ve Sārangāl olmak üzere, 5 klâna ayrılır; bu isimler klânların ilk cedlerinden gelmekte olup, son ikisinin menşe'i Ekber zamanında kabîle reisleri olan Ādam ve Sārang'dır. Sārangāl'ler — Hazāra ve Aṭak dâhilinde, Ādamāl'lar — Rāvalpindi ve Cehlam'da oturmaktadırlar. Reisler eskiden *sultan* unvanı taşırlardı; fakat Sikh hâkimiyeti zamanından beri, kendilerine *rācā* denilmektedir. Müteveffa Rācā Cihāndād Ḫān, zamanının en nufuzlu adamlarından biri idi; 1906'da oğlu Rācā 'Alî Ḥaydar Ḫān, Hazāra Gakharlarının reisi olarak, ona halef olmuştu.

Bibliyografya: Ibbetson, *Outlines of Panjab Ethnography* (Kalküte, 1883), s. 255; Griffin, *Pancāb Chiefs* (Lahore, 1872), s. 574 v.d.; Watson, *Gazetteer of the Hazara District* (London, 1908), s. 35; *Settlement reports of Rawalpindi and Jehlam* (Lahore); Ferişta, *History* (lithogr., Lucknow), s. 26—58 (trc. Brigga, I, 146, 182); Elliot ve Dowson, *Hist. of India*, II, zeyl, s. 444; Blochmann, *Ā'în-i Akbarî*, I, 486 (Kalküte, 1873); Massy, *Chiefs and families of the Panjab* (Allahābād, 1890), s. 424; *Ṭabaḳāt-i Nāṣirî* (trc. Raverty), I, 481 v.d. (London, 1881). (M. LONGWORTH DAMES.)

ĠALĀFİḲA. [Bk. GALÂFİKA.]

GALÂFİKA. ĠALĀFİḲA (Ghalefka, Alafaka ve Plinius'ta, Ditio Sabaeorum), Bayt al-Faḳīh [b. bk.] civarında evvelce mâmûr bir Yemen limanıdır. Burası mühim bir ticâret yeri idi ve Zebîd limanı âdı ile tanılırdı,

Niebuhr'un Yemen dâhilindeki seyahatinden takriben bir asır evvel, Ġalâfika limanı deniz altındaki şap yığınlarının artması yüzünden, gemilerin girmelerine gayr-i müsâit bir hâle gelmesi üzerine, bu sâhil şehrinin zengin tâcirleri Bayt al-Faḳīh'e taşınmışlardır ve burası pek çabuk bir ticâret şehri olmuştur. Niebuhr, Yemen'deki ikameti esnâsında, evvelce, mâmûr olan bu şehirden, bakiye olarak, ancak bir kaç duvar, bir câmi ve bir çok mezar taşları görmüştür.

Bibliyografya: Hamdānī, *Cazira* (nşr. D. H. Müller), s. 52, 12, 119, 18; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 915; III, 808, 873 v.d.; IV, 1936; *Bibl. geograph. arab.* (nşr. de Goeje), III, 53, 86, 105, 695; VI, 141, 148; VII, 260, 319; Ritter, *Erdkunde*, XII, 190, 237—239, 872, 874; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme* (Paris, 1847/1848), III, 201, 338 v.d.; A. Sprenger, *Die alte Geogr. Arabiens*, § 62 (s. 64). (J. SCHLEIFER.)

GALATA. [Bk. İSTANBUL.]

GALBARGA. GULBARGA, Marāṭhī dilinde *Kalburga*, 1347 senesine kadar ehemmiyetsiz bir şehir idi. O sene 'Alā' al-Dīn Bahman Şāh Dakhan'da, müstakil bir saltanat te'sis etti ve bu şehri kendisine payitaht yaptı. Galbarga 1429 yılına kadar payitaht kaldı. O yıl içinde, Bahmanī hânedanının 9. hukümdarı olan Aḥmed Şāh I., Bīdar şehrini te'sis ederek, sarayını oraya nakletti. Bahmānîler devletinin 1490'da sukutu sıralarında, Galbarga afrikalı tavaşî Dastūr Dīnār'ın hukmü altında bulunuyordu. On sene sonra ise, bu sonuncu, Yūsuf 'Ādil Şāh tarafından mağlûp edilerek, öldürüldü; bunun üzerine gerek şehir ve gerek eyâlet Bīcāpūr devletinin hukmü altına geçti ve bu devletin Avrangzīb ('Ālamgīr) tarafından Hindistan Türk imparatorluğuna ilhak edilmesine (1686) kadar, Bīcāpūr'un aksamından biri oldu. Şehir ulu câmisi ve XV. asır başlarında yaşamış bir velî olan Muḥammed Gīsū Darāz'ın kabri dolayısı ile, meşhûrdur.

Bibliyografya: T. W. Haig, *Historic Landmarks of the Deccan*.

(T. W. HAIG.)

ĠALÇA. [Bk. GALÇA.]

GALÇA. ĠALÇA, türklerin Amu-Derya'nın menbâlarına civar memleketlerde, Pamir'de, hattâ (Sarikōlîler gibi) yukarı Yârkend'de ve (Yudġāh'lar gibi) Hindükuş dağlarının cenûp yamaçları üzerinde oturan aslen iranlı kabîlelerden mürekkep bir guruba verdikleri isimdir. Bunlar Bedahşan'ın ve diğer memleketlerin mâlûm olan Tācîklerinden başka bir kavmî tipi temsil etmektedirler. Antropoloji âlimleri tarafından brakisefal alpli ırkının bir kolu sayılmakta ve tanılmaktadır [krş. EFGANİSTAN]. Ġalça kelimesi farsçadır ve Vullers'e göre, kültürsüz göçebe veya köylü mânasına gelir. Ġarça şekli de bunun eski Ġarcistān [b. bk.] ismi ile münâsebeti bulunması imkânını akla getirir. Geiger bu kelimenin, Ġalça dillerinde olduğu gibi Paşto dilinde de „dağ" mânasına gelen *ġar*'dan müştak olduğu ve aslında „dağlı" mânasına geldiği mutaleasını ileri sürmektedir. Ġalçalar şi'îdirler ve bundan dolayı da sünnî komşularından büs-bütün ayrı yaşarlar; konuştukları dil farsçanın lehceleri olup, birbirinden farklıdır ve her vâdinin kendine mahsus bir şivesi vardır [krş. EFGANİSTAN].

Ġalçaların bulundukları bölgeler şunlardır: Panc'in yukarı mecrasına, Efganistan'a âit olan Vaḫān; buranın ahâlisine ve diline Vaḫī denilir. Vaḫī Panc'in aşağı mecrası üzerinde İşkāşim'de söylenen ve İşkāşimī namı ile mârûf olan bir lehce Vaḫī lehcesinin ayrı bir şivesidir.

Varōc nehri ile kolu olan Kōkça suyunun vâdilerinde, Sangličler ile Mincānlar ikamet ederler. Bunların dilleri de Sangličī ve Mincānī şiveleridir [krş. EFGANİSTAN]. Vaḫān gibi bu mıntakalar da Efgan hâkimiyeti altındadır. Varōc vâdisinin yukarı kısmı, Hindükuş dağlarını geçerek Çitrāl'e müntehi başlıca yol olan Dōrāh geçidinde nihâyet bulur ve Yüdġān dili ile konuşan ve ingiliz arâzisine kadar yayanlı Yüdaḫ kabîlesi bu geçidin cenûp kenarı taraflarında sâkindir. Panc ırmağının kolu ile Amu-Derya'nın birleştiği havâlide Şiġnān ve Roşān (S. S. C. B.'ne âittir) memleketlerinde Şiġnī şivesi konuşulmaktadır ve bu şiveye pek yakın olan Sarikōlī şivesi de Pamir'in şark mâilesi üzerinde Sarikōl bölgesi halkının dilidir. Daha şimâlde Zarafşān'ın yukarı mecrasına dökülen kol'arın geçtiği Yaġnōb vâdisinde de Yaġnōbī şivesi söylenir.

Bu geçit vermez mıntakaların ve ahâlisinin tarihi pek az mâlûmdur. Ġalçaların eskiden Badaḫşān'a ve daha uzaklara kadar islâm fütuhatı devrinde yavaş-yavaş ovadan dağlara çekilmiş olmaları muhtemeldir. Şi'î islâmlığı kabûl etmeleri daha sonradır. İdrīsī Badaḫşān'a misk gönderen Vaḫān diyarıdır, diyor. O civarlarda lâcivert taşı bulunduğu da söylenir ki, bu rivâyetin bugün işletilmekte olan Mincān'daki Carm mâdenleri ile münâsebeti olduğu âşikârdır [krş. BADAḪŞĀN]. Bundan başka Vaḫān memleketinde altın ve gümüş istihsâl edilir ve hârice köle de gönderilirdi. Wood, Forsyth, Gordon, Bonvalot ve Sven Hedin'in seyahatleri ile, hudut tesbiti işinde çalışan ingiliz ve rus zâbitleri ve hususiyle Holdich tarafından bir çok defa yapılan seyahatler sâye-

sinde Ġalça memleketleri hakkında haylı mâlûmat kazanılmıştır; bir taraftan da Shaw, Ujfalvy, Biddulph, Tomaschek ve Geiger bütün Pamir yaylalarının ahâlisi ve dilleri hakkındaki bilgilerimizi arttırmışlardır.

Bibliyografya: Wood, *Journey to the Source of the Oxus* (London, 1872); Gordon, *The Roof of the World* (Edinburg, 1876); Biddulph, *Tribes of the Hindoo-Koosh* (Kalküte, 1880); Ujfalvy, *Les Aryens au Nord et au Sud de l'Hindou Kouch* (Paris, 1896); ayn. mll., *Quelques Observations sur les Tadjiks des montagnes appelés Galtchas* (*Bulletin Soc. d'Anthropologie de Paris*, 1887); Shaw, *High Tartary, Yarkand and Kashgar* (London, 1871); ayn. mll., *On the Ghalchah languages* (*Journ. As. Soc. Beng.*, 1876/1877); Tomaschek, *Central Asiatische Studien* II. *Die Pamir-Dialekte* (Viyana, 1880); ayn. mll., *Yidghah* (*Beiträge z. Kunde. d. Indogerm. Spr.*, 1883); Geiger, *Die Pāmir-Dialekte* (*Grundriss der Iran. Phil.*, I, 2, 288—344 (Stuttgart, 1901); Sven Hedin, *Kirgiser och Tadschiks pa Pamir* (Stockholm, 1894); Stein, *Sand-buried Ruins of Khoten* (London, 1904), s. 53 v.dd.; Galça lisanı hakkında daha vâsi bibliyografik mâlûmat için bk. Geiger, *ayn. esr.*

(M. LONGWORTH DAMES.)

ĠĀLİ. [Bk. GÂLİ.]

GÂLÎ. ĠĀLİ (A.), „ifrata varan, haddini aşan", cemi *ġulāt*'tır; bilhassa bâzı eşhasa ve hassaten 'Alī'ye ve 'Alī evlâdına Allâhın beşer suretinde tecessüdü nazarı ile bakarak kudsiyet izâfe eden kimse demektir; hângi mezheplerin reisine *ġulāt* denilmek icap edeceği her müellifin kendi takdirine tâbi kalmaktadır. Ancak islâmlığa yabancı olan tecessüd (*ḥulūl*), tenasüh ile bunlara benzer ve diğer akîdeleri tervic edenler umûmiyetle *ġulāt*'tan sayılmaktadır. Krş. Friedländer, *Journ. of the Amer. Orient. Soc.*, XXIX, 12.

ĠĀLİB. [Bk. GĀLİB.]

GÂLİB. ĠĀLİB (?—1869), İran'ın mühim âlim ve şâiri NAẒM AL-DAVLA DABĪR AL-MULK MĪRZĀ ASAD ALLĀH ḪĀN'ın mahlasıdır; bu zat ordu lisanında da yazmıştır ve üslûbunun zerâfeti ve güzelliği ile şöhret kazanmıştır. Farsça divanında bâzan Asad mahlasını taşır ve bâzı defa Mīrzā Noşa adını alır.

Ġālib aslen türk idi. Büyük babası Şāh 'Ālam'in saltanatı sırasında vatanını terk ederek Dehli'ye gitmiştir. Babası 'Abd Allāh Beg Ḫān bir müddet Lucknow'da yaşamış ve oradan Ḥaydarābād'a giderek nevvâb Niẓām 'Alī Ḫān'ın hizmetine girmiştir. Bir müddet sonra Alvar'e gitmiş, orada Rācā Baḫtāvar Singh'in mâiyetinde askerlik etmiş ve bir muhârebede maktûl düşmüştür. O sırada 5 yaşında olan oğlu Asad Allāh Ḫān, Agra *ṣūbadār*'ı olan amcası Naṣr Allāh Beg Ḫān tarafından evlâdlığa alındı. 1806'da Agra bölgesi, general Lake'in idâresinde bir ingiliz komiserliğine çevrilince, Ġālib'in amcası tekaüde sevkedilmiş ve vefatından sonra o zaman henüz 9 yaşında olan Ġālib'e Dehli hâkimi tarafından elli rupye aylık tahsisat bağlanmıştır. 1847'de tahta çıkan Vācid 'Alī Şāh, edebî eserlerine mükâfat olarak Ġālib'e senevî 500 rupye tahsisat bağlamış ve şâirin şöhreti Rampur nevvâbına kadar ulaştığı zaman o da kendi şiirlerini tashih için Ġālib'e göndermiş ve 1859'da ona şehrî yüz rupye tahsisat bağlamıştır. Ġālib Rampur'da muvakkat bir ikametten sonra Dehli'ye gitmiş ve orada 73 yaşında vefat etmiştir (1869). (J. F. BLUMHARDT.)

GÂLİB. ĠĀLİB, İSMĀ'ĪL (1847—1895), mârûf Osmanlı devleti ricâlinden Edhem Paşa'nın oğludur. 2 zilhicce 1263 (11 kasım 1847)'te İstanbul'da doğmuş, genç yaşında devlet hizmetine girmiş, sonra şûrây-i devlet âzalığına ve nihâyet Girid vilâyeti müşavirliğine tâyin olunmuştur; 15 kânun I. 1895'te İstanbul'da ölmüştür. Gâlib Bey osmanlılar arasında ilmî nümizmatiki te'sis eden zattır ve osmanlı paraları (*Takvîm-i meskûkât-ı osmaniye*, İstanbul, 1307) ve Selçuklu paraları hakkında (*Takvîm-i meskûkât-ı selçukîye*, *ayn. yer.* ve *Essai de Numismatique seldjoukide*, Constantinople, 1892) esâslı eserleri ile bu tetkikatın terakkisine hizmet etmiştir. Osmanlı müzesindeki Artuklular ve halifeler meskûkâtı katalogları (*Meskûkât-ı türkmeniye katalogu*, İstanbul, 1311; *Catalogue des Monnaies Turcomanes*, Constantinople, 1894 unvanı ile fransızcası ve *Meskûkât-ı kadime-i islâmiye*, *ayn. yer.*, 1312) aynı derecede mühimdir; bir kaç küçük makalesi de zikre değer (*Quelques mots sur les monnaies musulmanes à monogrammes himiarites*, Constantinople, 1894; *Sur une monnaie Mengoudschide*, Constantinople, 1894; *Une monnaie d'Alaeddin Qeikobad III*, *Revue numism. belge*, 1895). Gâlib Bey'in vefatından sonra koleksiyonları hukûmet tarafından darphâne-i âmire için satın alınmıştır.

(J. H. MORDTMANN.)

GĀLİB DEDE. [Bk. ŞEYH GÂLİB.]

GÂLİB PAŞA. ĠĀLİB PAŞA, MEHMED SA'ĪD (1763—1829), osmanlı sadrâzamlarından olup, 1177 (1763) tarihinde İstanbul'da doğdu. Sadâret mektûbî kalemi baş-halifesi olan babası Seyid Ahmed Efendi'nin vefatı üzerine, çok küçük bir yaşta yetim kalan Gâlib Efendi, babasının halefi Abdullah Berrî Efendi tara-

fından, himâye edildi. 1205 'te Rusya ile akdedilen mütarekede mükâleme meclisi kâtipliğini yapan Gâlib Efendi 1210 senesi iptidasında mezkûr kaleme baş-halife oldu. Selim III. 'in ileri gelen ricâlinden İbrahim Nesim Efendi, kendi adamlarından Refik Efendi 'yi baş-halife yapmak için, 1211 tevcihatında Gâlib Efendi 'yi, cebeciler kitâbeti ile, baş-halifelikten uzaklaştırdı ise de, Gâlib Efendi Vâlde kethüdası Yusuf Ağa 'nın himâyesi sâyesinde 1212 senesinde âmedciliğe tâyin edildi (Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1309, VI, 272). 9 zilkâde 1213 'te Belig Efendi âmedî, Gâlib Efendi de âmedî vekili nasbolunmuşsa da (*ayn. esr.*, VII, 30), 1216 zilkâdesinin 5. günü sâdır olan ferman mûcibince, Fransa ile yapılacak müzâkereleri idâre etmek için, murahhas olarak tâyin edilen Gâlib Efendi ordunun avdet etmek üzere bulunmasına mebni, âmedî vekâleti lağvolunacağından, asâleten âmedciliğe getirildi (*ayn. esr.*, VII, 142). Gâlib Efendi Paris 'e muvasalatını müteâkip, Talleyrand ve Napoléon Bonaparte ile temaslara başladığını, 8 safer 1217 tarihli mektubunda, Bâbıâliye bildiriyordu (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Âmedî Gâlib Efendi 'nin murahhaslığı*, *Belleten*, Ankara, 1937, I, 2, 375 v.dd.). Mizacbilir bir adam olduğundan, Bonaparte 'ın tevecciihünü kazanan Galib Efendi musalahanın bir an evvel yapılmasını te'mine çalışmakla, Fransa ile olan eski dostluğu yeniden te'sis ederek nizâm-ı cedîdin yürütülmesi için lûzım olan zâbit ve mutahassısların Fransa 'dan tedariki gâyesini istihdaf ediyordu ve işte bu sebepten dolayıdır ki, Bonaparte 'ın Fransa 'nın Karadeniz 'de ticâret yapmak için, Osmanlı devletinden israrla istediği ruhsatnâmeyi vermeği de kabûl etmek lâzım geldiğini Bâbıâliye bildirmiş ve Selim III. de Gâlib Efendi 'nin bu şekildeki hareketini tasvib etmekle, iki devlet arasındaki muahedenin akdinde başlıca pürüz olan bu nokta da halledilmiş oluyordu. Bu suretle Talleyrand 'ın kaypak ve kurnaz siyâsetine rağmen, çetin müzâkerelerden sonra, Mısır 'ı işgâle teşebbüslerinden beri Fransa devleti ile Osmanlı devleti arasında, hukukî bakımdan da olsa, devam eden harp hâline 24 safer 1217 'de, Paris 'te iki devlet beyninde akdedilen muahede ile, son verilmişti (bu muâhedenin sureti için bk. *Muahedât mecmuası*, İstanbul, 1294, I, 35 v.dd.; Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, VII, 361 v.dd.). İstanbul 'a avdetini müteâkip büyük tezkireciliğe getirilen ve şâbân 1221 'de de, Vâsıf Efendi yerine, reisülküttâblığa tâyin edilen Gâlib Efendi selefi zamanında Eflâk ve Boğdan voyvodalarının değiştirilmesi ile, Rusya ile çok gerginleşen münâsebâtın düzelmesini te'min ve dâhilde şükûnete muhtac olduğumuz bir zamanda her hângi bir gaileye meydan vermemek için, tekrar eski voyvodaları iş başına geçirdi ise de, Fransa 'nın dâimî tahriki ile emr-i vâki hâline gelen harbin önüne geçemedi. Rusların türk hududunu tecavüzleri üzerine, 1222 'de Rusya 'ya harp ilân olununca, Gâlip Efendi de orduy-ı humâyunla berâber gitmeğe me'mûr edilmişti (Cevdet Paşa, *Tarih*, VIII, 104). Ordunun düşman karşısında mevki aldığı bir sırada İstanbul 'da vukû bulan irtica hareketi neticesinde, Selim III. hal olunarak, yerine Mustafa IV. iclâs edilmiş buluduğundan ordudaki Selim III. tarafdarlarının bilhassa reis Gâlib ve kethüda Refik Efendi 'lerin vaziyeti de güçleşmişti. Mamafih yeniçeri-ağası Pehlivan Paşa ile olan şahsî dostlukları sâyesinde, her ikisi de hayatlarından emindiler. Fakat Pehlivan Paşa 'nın öldürülmesinden sonra, hayatları tehlikeye düşen ve idamları hakkında orduya gelen hatt-ı humâyundan her nasılsa haberdar olan reis ve kethüda efendiler, Gâlib Efendi 'nin daha âmedîliği esnâsında, Fransa 'ya sefaret ile giderken tanımış olduğu, Rusçuk 'ta bulunan, Alemdar Mustafa Paşa 'ya iltica etmişlerdi. Sadrâzam bu firârlar ile kendisinin müşkül bir durumda kaldığını görerek, İstanbul 'a yazdığı 19 cemâziyelevvel 1222 tarihli telhisinde, bu iki zâtın ordudan kaçtıklarından bahsetmeyerek, kendisi tarafından azil ile, Rusçuk 'a gönderildiklerini ve yerlerine yaptığı yeni tâyinleri bildiriyordu (İ. H. Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul, 1942, s. 75 v.d.). İster kaçarak, ister sadrâzamın rızası ile olsun, Gâlib ve Refik Efendi 'lerin Rusçuk 'a gelmeleri ve Selim III. tarafdarı olan Râmiz, Tahsin ve Behic Efendi 'lerin, muhtelif vesileler ile, Rusçuk 'ta Alemdar Mustafa Paşa etrafında toplanmaları neticesinde, osmanlı tarihinde „Rusçuk yârânı" nâmı ile anılan hafî cemiyet teşekkül etmişti. Dâhilî karışıklıklar dolayısı ile ruslar ile muharebenin güçleştiği bir sırada, çar ile Napoléon arasında Tilsit 'te yapılan musâlahada Türkiye ile Rusya arasında mütâreke yapılması da muahede şartlarından bulunduğu cihetle, sâbık reisülküttâp Gâlib Efendi mütâreke şartlarını kararlaştırmağa me'mur edilmiş ve 20 cemâziyelâhır 1222 'de 9 aylık Yer-Göğü mütârekesini imzalamağa muvaffak olmuştu (Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, VIII, 214; İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 77). Bundan sonra 19 safer 1223 'te Gâlib Efendi 'nin ikinci defa reisülküttâp olduğunu görüyoruz (Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, VIII, II, 285) „Rusçuk yârânının" plânları muvaffak olarak, Sultan Mahmud 'u tahta çıkarıp, Alemdar Mustafa Paşa da sadrâzam olduğu zaman, Gâlib Efendi yine mevkiini muhafaza etmiş ve Alemdar Mustafa Paşa

vak'asında „Rusçuk yârânından" Gâlib Efendi 'den maadası, ya vak'a esnâsında, yahut bilâhare katledildikleri hâlde, temkinli ve müdebbir hareketi sâyesinde, gerek vak'adan önce ve gerek vak'a sırasında yeniçerilere hoş görünmesini bildiğinden, tehlikeyi atlattığı gibi (Şânî-zâde, *Tarih*, İstanbul, I, 109 v.d. ve buradan naklen Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, IX, 24), vak'adan iki, üç gün sonra galeyanları daha fazla artan âsiler şeyhülislâm Sâlih-zâde Ahmed Es'ad ve reisülküttâp Gâlib Efendi 'leri öldürmek istemişlerse de ulemanın: — „Devlette işe yarar adam bırakmadınız" — diye ayak diremeleri üzerine, Gâlib Efendi, üçüncü defa olarak, canını kurtarmıştı (Şânî-zâde, *ayn. esr.*, I, 139 v.d. ve bundan naklen, Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, IX, 40). 1223 şevvalinin sonlarında Rusya ile yapılacak musâlahaya murahhas-ı evvel tâyin edilerek, Yaş 'a gönderilen reisülküttâp Gâlib Efendi (Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, IX, 71) Alemdar Mustafa Paşa vak'asından sonra Osmanlı devletinin zaafından istifâde etmek isteyen Rusya 'nın Memleketeyn 'in terkinde ısrarı yüzünden, mükâlemelere son vererek, arkadaşları ile berâber avdet etmiş ve Rusya ile yeni bir harp kaçınılmaz bir hâl almıştı (Cevdet Paşa, *ayn. esr*, IX, 83). Reisülküttâp sıfatı ile, 1224 seferine iştirâk eden Gâlib Efendi, ketküda-i sadr-ı âli İbrahim Afif Efendi 'nin hastalığına mebni, Silivri 'de bırakılması üzerine, kısa bir müddet için, kethudalık işlerinin idâresini de uhdesine almıştı. 1226 senesi ortalarında kethüda-i sadr-ı âlî olan Gâlib Efendi, mezkûr muharebede düşmanın bir hiylesi neticesinde, Rusçuk civarındaki kuvvetimizin inhizama uğraması üzerine, ruslar ile girişilen sulh müzâkerelerinde Osmanlı devletini yine birinci murahhas olarak temsile memur edilmişti (Şânî-zâde, *ayn. esr.*, II, 83 v.d.). Lâkin bu müzâkerelerden hiç bir netice alınamadı; hattâ bir aralık yeniden harp ihtimâli baş gösterdi ise de, Napoléon 'un ruslara karşı yeni bir harbe hazırlanması dolayısı ile, rusların müşkül vaziyette kalmalarından istifâde eden Gâlib Efendi cemâziyelevvel 1227 (1812) 'de Bükreş muahedesini imzalamağa muvaffak oldu. Ordunun İstanbul 'a vusûlünden bir azsonra, 1229 muharreminin sonunda, Gâlib Efendi üçüncü defa reisülküttâplığa getirildi (Şânî-zâde, *ayn. esr.*, II, 213). Fakat Gâlib Efendi 'nin bu seferki reisliği 1229 recebi ortalarına kadar ancak 5,5 ay kadar sürdükten sonra, Gâlib kendisi Kütahya 'ya nefyedildi. Şânî-zâde (*ayn. esr.*, II, 221), bu nefi hâdisesine sebep olarak, Gâlib Efendi 'nin meşrebinin padişahın mizacına uymamasını gösterirse de, Cevdet Paşa (*ayn. esr.*, X, 146) bu nef'yin asıl sebebinin Hâlet Efendi 'nin, kendisine rakip olabilecek kimseleri İstanbul 'dan uzaklaştırmak şeklindeki, siyâsetinin bir neticesi olduğunu, kendi şahsî görüşü şeklinde, kaydeder. Mamafih Gâlib Efendi kısa bir müddet sonra affedilerek, aynı sene şâbanında kendisine vezirlik rütbesi ile Bolu ve Viranşehir sancakları tevcih edilmiş, 1236 ramazanı iptidalarında ise, Gâlib Paşa 'nın vezâreti ref'olunarak, Konya 'da ikâmete memur edilmiştir (krş. Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, XI, 184; Lûtfî, *Tarih*, İstanbul, 1291, II, 156); 12 rebiülâhır 1238 'de, vezirliğinin iâdesi ile, Kayseriye ve Bozok sancakları mutasarrıflığına tâyin edilen Gâlib Paşa (Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, XII, 69) 1239 muharreminde, Hudâvendigâr ve Kocaeli sancakları ilâvesi ile, Karadeniz boğazının Rumeli sâhilleri muhafızlığına getirilmişti (Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, XII, 80). Mora 'da çıkan rûm isyanında sadrâzam Silâhdar Ali Paşa 'nın gevşek davranması üzerine, Mora meselesinin hallinde tecrübesinden istifâde edilmek için, Gâlib Paşa'nın aynı sene rebiülâhırının 10 'unda sadrâzam nasbolunduğunu görüyoruz (Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, XII, 84). Gâlib Paşa, 9 ay kadar süren sadâreti esnâsında, Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa 'yı müzmin bir hâl alan Mora meselesinin halline memur etmekle hem Mehmed Ali Paşa 'nın gönlünü almağa muvaffak olmuş, hem de Mora meselesinin kısa bir zamanda tesviyesine imkân hazırlamıştı (Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, XII, 98). Müstakil hareket etmek istemesinden dolayı, sadâretinin bidâyetinde bâzı devlet ricâlinin ezcümle darphane nâzırı Hüsnî Bey 'in müdahalelerine mârûz kalan Gâlib Paşa Hüsnî Bey 'i tersane emaneti ile İstanbul 'dan uzaklaştırmağa muvaffak olmakla berâber, aleyhinde bulunanların tâkip ettikleri yeni plan hedefine erişti. Bunlar evvelâ Gâlib Paşa 'nın yakini olan kimseleri nefyettirerek, sadrâzamın azli için icabeden müsâit zemini hazırladılar. 1239 zilhiccesinde cebecilerin, ağalarının değiştirilmesini te'min maksadı ile, vukû bulan isyanları esnâsında, sadrâzamın bu vak'anın hallinde kâfi derecede şiddetli hareket edememesi, kendisinin nufuzunu büs-bütün kırdı. 20 muharrem 1240 'ta Gâlib Paşa azlolunarak, sadârete Benderli Selim Paşa getirildi. Gâlib Paşa 'nın azil sebebi, ilk bakışta, her ne kadar yukarıda anlattığımız şekilde görünüyorsa da, bu azlin asıl sebebi olabilecek diğer bir rivâyet de mevcuttur. Buna nazaran Mahmud II. yeniçerilerin kaldırılmasını Gâlib Paşa 'ya teklif etmiş ve o da bu teklifi mâkûl görerek, bunun ne şekilde yapılabileceğini padişaha izah ederken, kendisinin kâtiplikten gelme bir adam olması hasebi ile, mezkûr tasavvuru, ancak Benderli Selim Paşa gibi, gözü pek bir kimsenin, tahakkuk ettirebileceğini Mahmud II. 'a söylemişti (Cevdet Paşa, *ayn.*

esr., III, XII, 99). „Rusçuk yârânından" olması bakımından yeniçerilerin kaldırılmasını isteyeceği pek tabiî olan Gâlib Paşa'nın kendi mizacının bu işi tahakkuk ettirmeğe elverişli olmadığını göz önünde tutarak, Mahmud II.'a Bender li'nin sadârete getirilmesini teklif etmiş bulunması hususundaki rivâyet, yeniçeri ocağının, halefi Selim Paşa zamanında, ilgası da göz önünde tutulunca, daha mantıkî gibi görünmektedir. Sadaretten azlini müteâkip Gelibolu'da ikamete memur edilen Gâlib Paşa'nın menfası beş—altı ay sonra Manisa'ya tahvil olunmuşsa da, daha buraya vâsıl olmadan önce, vezareti ipka ile Erzurum vâliliğine ve şark saraskerliğine tâyin olunmuştur. Gâlib Paşa burada da faâliyette bulunmaktan geri kalmamış, muhtelif vesileler ile Bâbıâliye gönderdiği yazılarında rusların Osmanlı devletine karşı yeni bir harbe hazırlandıklarını ve girişecekleri yeni muharebede Rumeli'den çok Anadolu'da faâliyet göstereceklerini tebârüz ettirerek, böyle bir harbe karşı Bâbıâliyi uyanık tutmağa çalıştığı gibi (Lûtfî, *Tarih*, İstanbul, 1290, I, 119 v.d.), bir harp tehlikesinin ancak hudut mıntakalarındaki muntazam askerin mıkdarını arttırmakla önlenebileceğini bildiriyorsa da, Bâbıâli, sırf masrafların azalmasını te'min gâyesi ile, yeni asker yazılmamasını, musırrâne bir şekilde, Gâlib Paşa'ya ihtar ediyordu (Lûtfî, *Tarih*, I, 199 v.d.). Filhakika Gâlib Paşa'nın ne kadar haklı olduğu, rusların 1243 sonlarında Rumeli'de ve hemen arkasından Anadolu'da harekete geçmeleri ile, meydana çıkmıştır. Son dakikaya kadar hiç bir fedakârlıktan çekinmeyen Gâlib Paşa'nın mühimmat ve topçu gönderilmesi hususundaki talebinin yerine getirilmemesine o civardaki muhtelit ahâlinin alâkasızlıkları da inzimam edince, 1244 muharremi iptidasında Kars kalesini ruslara terketmek zorunda kaldığını görüyoruz (Lûtfî, *ayn. esr.*, II, 74). Gâlib Paşa, gerek harpten evvel ve gerek harpten sonra, yaptığı teşebbüslerin akamete uğradığını görünce, bu şartlar altındaki bir mukavemetin hiç bir netice vermeyeceğine kanaat getirerek, musâlaha yoluna gidilmekten başka tutulacak bir yol kalmadığını Bâbıâliye bildirmişti. Bu tavsiyeyi Gâlib Paşa'nın korkaklığına atfeden meclis-i vükelâ vaziyeti padişaha bu şekilde aksettirmiş ve Mahmud II. da, bir hatt-ı humâyun ile, 1244 senesi ortalarında Gâlib Paşa'nın azil ve nefyine karar vermişti (Lûtfî, *ayn. eser.*, II, 76 v.d.). Gâlib Paşa hüsn-ü niyetle yaptığı tekliflerin bu şekilde neticelenmesinden çok üzülmüş ve çok geçmeden, 1829'da menfası olan Balıkesir'de vefat ederek, Zaganos Paşa câmii haziresine gömülmüştür.

Gâlib Paşa, hiç şüphe yok ki, XIX. asrın ilk yarısında yetişen Osmanlı devlet ricâlinin en mümtaz simalarından biridir. Çeşitli yazıları kendisinin Avrupa siyâsetine vâkıf olduğunu belirttiği gibi, âmedciliği esnâsında Paris'ten yolladığı mektuplar da her işin künhüne nufuz etmek isteyen ve temasta bulunacağı kimselerin mizacını evvelden öğrenerek, hiç kimsenin karşısına boş çıkmak istemeyen bir adam olduğunu göstermektedir. Müdebbirâne hareket ettiğinin en büyük delili ise, bizzat mârûz kaldığı tehlikeleri her defasında muvaffakıyetle atlatmış olmasıdır. Sefâretnâmesinin mutalâasından, kuvvetli bir üslûba mâlik olduğu anlaşılan Gâlib Paşa'nın en büyük kusuru, kendisinin de itiraf ettiği vecihle, lisan bilmemesi idi. Adam yetiştirmeğe de büyük bir ehemmiyet veren Gâlib Paşa, Pertev Paşa'yı ve o da Reşid Paşa'yı yetiştirmiş olmakla, mânevî bakımdan, modern türk diplomasisinin kurucusu addedilebilir. İleri fikirli bir adam olan Gâlib Paşa'nın bu türlü kimseleri dâimâ koruduğunu, msl. sadrâzam olduktan hemen sonra Keçecizâde İzzet Molla'yı menfi bulunduğu Keşan'dan onun getirttiğini biliyoruz (İzzet Molla, *Mihnet Keşân*, İstanbul, 1269, s. 201 v.dd.) Gâlib Paşa'nın âmedîliği esnâsında Fransa sefareti dolayısı ile yazmış olduğu eksik sefaretnâmesinin kendi elyazısı ile olan nüshasını inceden-inceye tetkik eden ve adam beğenmekte pek müşkülpesend davranan sadrâzam Küçük Said Paşa, mevcut 14 sefaretnâme arasında, Gâlib Paşa'ya âit olanının en müdekkikane sefaretnâme olduğunu sarahaten yazmıştır (*Said Paşa'nın bir mektûbu*, *Edebiyat-ı umûmiye mecm.*, sayı 8, s. 145 v.d.). Güzel söz söyleyen ve çok münakkah yazan Gâlib Paşa'nın 4—5 tâne gazeli de olduğunu (Fatin, *Tezkire*, İstanbul, 1271, s. 310 v.dd.), hattâ bâzı gazellerinin tahmis dahi edildiğini biliyoruz (bk. msl. Pertev Paşa, *Divan*, İstanbul, 1256, s. 53).

Bibliyografya: *Sefâretnâme-i âmedi-i Gâlib Efendi* (*Edebiyat-ı umûmiye mecm.*, İstanbul, 1332, sayı 9—13 ve 15); Âsım, *Tarih* (İstanbul), II, 143, 244 v.d., 258; Rifat, *Vard al-ḥadā'iḳ* (İstanbul, ts.), s. 22 v. dd.; Hızır İlyas, *Letâif-i enderûn* (İstanbul, 1276), s. 250, 315; Memdûh, *Asvāt al-ṣudūr* (İzmir, 1328), s. 67; *Arşiv kılavuzu* (İstanbul, 1940), II, 169; Juchereau de Saint Denys, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1844), II, 314, 316; ayn. mll., *Revolution de Constantinople* (Paris, 1819), II, 177 v.d.; *Osmanlı tarih ve edebiyat mecmuası* (İstanbul, 1336), sayı 26, s. 706 v.d.; buna göre, Gâlib Paşa'nın kendi el yazısı ile yazmış olduğu 40'tan ziyâde lâyiha ve evrakın Millet kütüphânesinde mevcut bu-

lunması lâzım ise de, bu lâyihaların orada bulunmadığı görülmektedir. Gâlib Paşa hakkında mâlûmat bulunan edebî kaynakların başlıcaları için bk. Şeref Paşa, *Divan* (İstanbul, 1278), s. 139; Leylâ Hanım, *Divan* (Bulak), s. 28; Fâzıl, *Divan* (Bulak), s. 109, 143 v.d.; Refî Kâlâyî, *Divan* (İstanbul, 1284), s. 90; İzzet Molla, *Divan* (Bulak), II v.d., 19. — Umûmî eserler için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Karasi meşâhiri* (İstanbul, 1925), II, 137—145 (Gâlib Paşa 'nın hayatı hakkında yegâne etraflı tetkiktir); aynı müellifin metinde adı geçen *Alemdar Mustafa Paşa* isimli eserinde, Gâlib Paşa 'ya âit, bâzı mühim vesikaların da mevcut olduğunu (msl. bk. 198—206) kaydedelim. (ORHAN F. KÖPRÜLÜ.)

ĠALZAY. [Bk. GILZEY.]

GAMRON, GOMRON (diğer yazılışları için bk. BENDER-ABBAS), Basra körfezi sâhilinde bir limandır. 'Abbâs I. zamanından itibâren, Bender-'Abbâs ismini almıştır. BENDER-ABBAS bibliyografyasına ilâve: Yule and Burnell, *Hobson-Jobson*. mad. Gombroon,

ĠÂNA. [Bk. GÂNE.]

GANCA. [Bk. GENCE.]

GANDĀPUR. [Bk. GANDÂPUR.]

GANDĀPUR. GANDĀPUR, Dēra İsmā'īl Ḫān bölgesinde Dāmān [b. bk.]'da sâkin bir Efgan kabîlesi. Bu kabîle rivâyete göre, seyyid neslinden olup, aynı nesilden olmakla övünen Baḫtiyārī'ler gibi, ilkin Ustarāna kabîlesine merbut idi. Durrānī hükümdarları zamanında Gandāpur'lar ovaya indiler ve Dāmān dâhiline yerleştiler. Arâzileri cenûpta Drāban'dan şimâlde Pahārpur'a kadar imtidat eder. İdâre merkezleri ve reisin makarrı Kulāçī'dir. Memleket başlıca Gōmal çayının kolları ve seller ile sulanmakta ise de, mahsûldar değildir. Gandāpur ismi hakkında bir efsâne vardır ki buna göre (Ustarāna kabilesinin ismini kendisinden aldığı) Storay'ın oğlu Taray, babasının rızası olmadan, Şērānī kabîlesinden bir kız ile evlenmiş ve bunun üzerine, babası ona *ganda pūr* („kötü oğul") demiştir. Bu hikâyenin, kabîlenin karışık bir asıldan geldiğine delâlet ettiği şüphesizdir. Eskiden serkeş insanlar olan Gandāpur'lar bugün umûmiyetle sâkin bir hayat sürmektedirler. Dilleri paştonun bir kolu olan kandahārī lehcesidir.

Bibliyografya: Muḥammed Ḥayāt Ḫān, *Afġānistān* (*Ḥayāt-i afġānī*), trc. Priestley (Lahore, 1874); H. Edwardes, *A Year on the Panjab Frontier* (London, 1851); Raverty, *Notes on Afghānistān* (London, 1880). (M. LONGWORTH DAMES.)

GANDO, garbî Sudan'da Fulbelerin imparatorluğu; bk. mad. FUL.

GÂNE. ĠĀNA, bugün kaybolmuş bir Sudan şehri. Barth'a göre, 18° şimâl arzı ve 7°, 8' garp tûlü (Greenwich) dâireleri üzerinde, Vālata civarında bir yerde kâindir. Arap coğrafyacılarına ve bilhassa al-Bakrī'nin verdiği bilgilere dayanan M. Delafoss Ġāna'nin yerini Avkār'da Valāta, Nema, Bassikünü zâviye başları olmak üzere, bir müselles içinde, yâni Niger'in takriben 350 km. şimâlinde Sansanding'den geçen tûl dâiresi üzerinde tesbit etmektedir. M. Hartmann'a göre, Ġāna'nin Niger'e daha yakın bir yerde ve Timbuktu'nun yakınlarında olması lâzım gelir. Desborough Gooley'in de fikri bulur (bk. J. Marquart, *Die Benin-Sammlung des niederl. Reichsmus. f. Völkerkunde* (Leyden, 1912). *tür. yer.* ve bilhassa CXXX v.dd.; CXLIX v.dd.

Barth ve Delafoss'un fikrine göre, Ġāna 300 (m. s.) senesine doğru, beyaz ırka mensup insanlar tarafından, te'sis olunmuştur. Fakat Barth şehrin Fulbeler tarafından te'sis edildiğini ileri sürmekte ve Delafoss ise, bunun Bingazi'den gelen suriyeli yahudiler tarafından inşa edildiğini kuvvetle iddia etmektedir. Bu muhacirlerin reislerinden biri olan Kara, Avkār dâhilinde yerleşmiş ve orada, VIII. asır nihâyetine kadar ahfadının hâkimiyeti altında kalan bir devlet kurmuştur. O devirde, bu hânedanın yerine, diğer bir zenci hânedan geçmiştir ki, bunun ilk mümessili Kaya-Maghan olmuştur. Bu hukümdarın halefleri Sisse-Tunkaralar imparatorluğun hududunu şarkta — Niger'e, garpta — Atlantik okyanusuna, cenûpta — Tekrūr'a ve şimâlde — Sahrâ'ya kadar genişletmişlerdir. Tagant'ta yerleşmiş olan berberîler ve bilhassa Avdağost [b. bk.]'a hâkim olan Lemtūna'lar ile X. asırda uzun mücâdelelere girişmişlerdir. Nihâyet üstünlüğü elde ederek, 990'da Avdağost'u zaptettiler ve oraya zenci bir vâli tâyin ettiler. O andan itibâren, Ġāna imparatorluğu, yarım asır müddetle, Sudan'ın en kuvvetli bir devleti kalmıştır.

Al-Bakrī'ye göre, Ġāna, 460 (1067/1068)'ta bir ova içinde kâin iki şehirden mürekkepti. Bunlardan biri müslümanlar ile meskûn idi. 12 câmii ihtivâ ediyordu ve ahâlisi meyanında fakihler ve mütebahhir âlimler bulunuyordu. 6 mil mesâfede kâin olan diğerinde kıral bulunurdu. Hukümdar kubbeli binalar ile çevrili bir sarayda otururdu. Hepsinin etrafında bir duvarı vardı. Hukümdarın nezdine vazife ile gelen müslümanlara mahsus olmak üzere, kıralın mahkemesinin yakınında bir câmi vardı. Sudan'da misli görülmemiş bir şey olmak üzere evler taş yahut zamk ağacı kerestesi ile bina edilmişti. Civarda bulunan ormanlar yüzünden, kıralın şehrine *Ġāba* (orman) ismi

verilmişti. Sihirbazlar ile râhipler bu ormanda otururlardı. Bunların vazifesi putların korunması idi. Kıralların mezarları ile hapishâneler de orada bulunuyordu. Hükümdar gibi, ahâli de putlara tapardı. Fakat hükümdar müslümanlara çok itibar gösterdiği için tercümanlarını, haznedarlarını ve nazırlarından çoğunu onlardan seçerdi. Ġâna 'nın Sudan ve büyük Sahrâ 'nın hudutları üzerinde kâin oluşu, onun kısa bir zamanda mühim bir ticâret merkezi hâline gelmesine sebep olmuştu. Şehre Maġrib 'den bakır ve kumaş idbâl olunuyordu; Sahrâ 'dan tuz yüklü kervanlar geliyordu. Fakat başlıca ticâret maddesi Vangara (yukarı Senegal ve Faleme havzaları) mâdenlerinden çıkan altın idi. Tâcirler bunu tedarik etmek için, Ġâna 'ye 18 gün mesâfedeki Ġayârō 'ya kadar giderlerdi.

Bütün servet ve kudretine ve al-Bakī 'ye göre, hükümdarın, 4.000 'i okçu olmak üzere, 200.000 kişilik bir ordusu bulunmasına rağmen, Ġâna imparatorluğu Murabıtların hücumlarına mukavemet edemedi [bk. mad. MURÂBITLAR]. 'Abd Allāh b. Yāsīn 446 (1054/1055) 'da Avdaġost 'u zaptetti. Bir taraftan murâbıtların bir kısmı Maġrib 'i fethederken ve diğerleri de Abū Bakr 'in emri altında, Sudan 'ı istilâ ettiler. 15 yıllık muharebelerden sonra, Abū Bakr Ġâna 'yi zapta muvaffak oldu (1076). Ahâlinin bir kısmı öldürüldü ve diğer bir kısmı islâmiyeti kabûl etti. İmparator da haraca bağlandı.

Abū Bakr 'in ölümü ile Ġâna hükümdarları istiklâllerini elde etmekle berâber, eski şevketlerini iâde edemediler. Harac ödeyen memleketler birer — birer istiklâllerini kazandılar; o derecede ki, XII. asrın sonunda imparatorluk ancak Avkār ile Bassikūnū 'dan ibâret kaldı. Bir asır kadar daha zarûret içinde sürüklendikten sonra, 1203 'te Sūsū 'ların reisi Sumangūrū-Kannte tarafından zaptedildi. Bu hükümdar Ġâna 'yi memleketine ilâve etti. Kısa bir müddet sonra, halkın bir kısmı şehri terketti ve İsmā'īl isminde bir şeyhin idâresi altında, şimâl-i garbîde uzakça bir yerde Vālata 'yı te'sis etti. Nihâyet 1240 'ta Malinka Sundiata Sūsū imparatorluğunu devirdi ve Ġâna şehrini temelinden harap etti.

Bibliyografya: İbn Ḥavḳal, *Description de l'Afrique* (trc. de Slane, *JA*, 1842, s. 420); al-Bakrī, *Description de l'Afrique septentrionale* (trc. de Slane, s. 381 v.d.); İdrīsī (trc. de Goeje), s. 9; İbn Ḫaldūn, *Hist. d. Berbères* (trc. de Slane), II, 110; Yāḳūt (nşr. Wüstenfeld), III, 370; E. Fagnan, *L'Afrique septentrionale au XIIe siècle de notre ère* (*Kitāb al-istibṣār*), s. 195, 199—204; H. Barth, *Reisen*, IV, zeyl, IX, s. 600 v.d.; Cooley, *The Negroland of the Arabs* (London, 1841), 1. kısım; M. Delafosse, *Haut Sénégal et Niger*, 1. seri, II, *l'Histoire* (Paris, 1912), II. kısım; M. Hartmann, *Zur Geschichte des wesetlichen Sūdān* (*MSOS*, XV, III (Berlin, 1912). (G. YVER.)

ĠANĪ. [Bk. GANÎ.]

GANÎ. ĠANĪ (A.), „kendi kendine yeten", Allahın isimlerinden biri. Bk. mad. ALLAH.

GANÎ. ĠANĪ, 1079 (1668/1669) 'da ölen iranlı şâir, kaşmirli Muḥammed Ṭāhir 'in mahlasıdır. Divanı Lucknow 'da 1261 (1845) 'de ve 1887 (taş-basma olarak) 'de basılmıştır.

Bibliyografya: Ethé, *Grundriss der iran. Philol.*, II, 309.

GANÎ B. A'ŞUR, şimâlî Arabistan 'da bir kabîle olup, Ḳays b. 'Aylān 'lardan bir kol ve Ġaṭafān 'lar ile kardeş bir kabîledir. Necd dâhilinde Ḥimā Żarīya mıntakasında sâkin idiler ve dâimâ nizâ hâlinde oldukları Ṭayy 'ların komşuları idiler. Câhiliye zamanında, isimleri *Kur'an* (LIII, 19, 20) 'da dahi zikredilen al-Lāt, Manāt ve al-'Uzzā 'ya taparlardı. İslâmiyetten evvel yaşamış olan Ṭufayl b. 'Avf (at hakkındaki tavsiflerinden dolayı) Ṭufayl al-Ḫayl lekabını almış olan büyük şâir bu kabîleden çıkmış idi. Ġanīlerin yaşadıkları mahallerin başlıcaları şunlardır: Ayhab, Av'āl, Azru'āt, Baṭn Żī-'Âc, 'Amūd Ġiryafa, Curayyir, Ġamra, Ḥaziz (Żarīya 'nın garbındaki büyük arâzi), Kināṣ, Ma'din al-'Avsaca, Minā, Mutāli', Şarc, al-Şibāk (Medine ile Abraḳ al-'Azzāf arasında), Ti'ār. Onlara âit dağlar meyanında: Użāḥ (silsile-i cibali), Kabid, Kabşa Laḳīṭa (?), Ḳunbu', Nażād al-Nīr (Ġāżira b. Şa'ṣa'a 'lar ile müştereken), Rābiġa, Suvāc (büyük dağ), Suvādima (aynı isimdeki sular ile berâber), Şahmad (kırmızı dağ); vâdi ve su başları olarak: Abātir (V.) Āḳil (V., yalnız yukarı kısmı), al-Aḥsā, al-'Anāḳ, al-Baṭḥa, al-Caṣcāsa, Ẕū Biḥār, al-Canūḳa, Ġamr, Ġuzayya (Cabala civarında Ġanīlerin en büyük su iskelesi), al-Ḥabane, al-Ḥinbic, al-Ḥunaybic (al-Ḥanābic), Ḥulayya Ḥars, Ḥadī'a, İmmara, Miẓ'ā, Muzallala, Sulmanān (Suvāc dağında iki vâdi), Tabnān, al-Ūdiya, al-Urāṭa, Urayniba, Zaḳā.

Bibliyografya: Hamdānī, *Cazīra* (nşr. D. H. Müller), s. 153, 26, 170, 5, 174, 5, 8, 13, 18—20, 24, 175, 4, 177, 7, 15; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 71, 148, 181, 191, 230, 498, 942; II, 68, 199, 264, 327, 345, 397, 728, 936; III, 121, 172, 180, 248, 274, 589, 667, 730, 734; 801: IV, 183, 232, 233, 307, 790, 855 ve bk. fihrist; *Aġānī*, VII, 147; X, 9 v.d., 14 v.dd.; XIV, 88 v.dd.; XVI, 52 ve fihrist, bk. mad.; F. Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen der arab. Stämme und Familien*

(Göttingen, 1852), 2. kısm: *İsmâ'îlitische Stämme*, levha D (Göttingen, 1853), 9; ayn. mll., *Register zu den geneal. Tabellen*, s. 170. (J. SHLEIFER.)

ĠANİMA. [Bk. GANİMET.]

ĠANİMAT. [Bk. GANİMET.]

GANİMET. ĠANİMAT, MUḤAMMED AKRAM, 1106—1108 (1695—1697)'de Lâhûr vâlisi olan iranlı şâir. Hindistan'da halk nezdinde çok muteber tutulan *Nayrang-i 'işḳ* yahut *Şāhidu 'azîz* (taş-basma olarak, Lucknow'da basılmıştır) adlı bir mesnevînin müellifidir.

Bibliyografya: Ethé, *Grundriss der iran. Philol.*, II, 251.

GANİMET. ĠANİMA. İslâm âlimlerinin bu kelimeden anladıkları mâna, mağlûp edilen kâfirlerden harpte zaptedilen silâhlar, binek hayvanatı ve bütün diğer emval-i menkûledir [krş. FEY']. *Ganima*'nin $^4/_5$'ünün, bilfiil harbe girmiş olsun veya olmasın, muharebede hazır olan askerler arasında taksim edilmesi icap eder. Atlılar piyâdelerin aldıklarının 3 misli (Abū Ḥanîfa'ye göre, ancak iki) fazla hak talep edebilirler. Muharebede bir düşmanı öldüren ayrıca onun üzerinde bulunan bütün techizatı (*salab*) da alır.

Geri kalan $^1/_5$'i Allaha âittir: „Biliniz ki, ganîmetinizden beşte-biri Allaha — resûlüne, onun âilesine, yetimlere, muhtaclara ve yolda kalanlara âittir, eğer Allaha imanınız varsa" ve ... *Kur'an*'ın bu âyeti (VIII, 42) Bedr muharebesinden biraz sonra nâzil olmuştur. Arap reisleri çok eski zamanlardan beri ganîmetten bir hisse almakta idiler ve bu suretle, *Kur'an*'ın bu âyeti ile, Peygamberin devlet masraflarını örtmek üzere, ganîmetten Allah namına beşte-bir alması bir yenilik olmamıştır.

Peygamberin vefatından sonra, imama, ganîmetin $^1/_5$'ini müslümanların umûmî menfaatine en iyi bir surette tekabül edecek şekilde istimâl salâhiyeti verildi. Mâlik İbn Anas'in ictihadı da bu idi. Fakat ondan sonra gelen islâm âlimlerinin en çoğu *Kur'an*'ın VIII. sûresinin 42. âyetini harfiyen telâkki ettiler. Onlara nazaran, Allaha tahsis edilmiş bulunan $^1/_5$ hisse münzel emirde isimleri tasrih olunan 5 sınıf arasında müsâvi olarak (böyle olmakla berâber, Abū Ḥanîfa'ye göre, ancak *Kur'an*'ın VIII. sûresinin 42. âyetinde zikri geçen 3 sınıf arasında: yetimler, muhtaclar ve yolcular) taksim edilmek iktiza eder; şâfi'î mezhebine göre, önceleri Peygamberin şahsına tahsis edilmiş olan hissenin islâm cemaatinin umûmî menfaatleri için kullanılması lâzımdır.

Harp esirleri dahi ganîmet cümlesindendir. Mü'minlerin eline esir düşen kâfirler, kadın ve çocuklar dâhil olarak, ganîmette hisse sâhibi olan asker arasında, köle gibi, taksim olunur. Böyle olmakla berâber imam olan zat hür ve reşîd olan harp esirlerini başka bir suretle dahi taksime tâbi tutabilir. Hattâ islâmın menfaati böyle icap ediyorsa, bir fidye mukabilinde, hattâ fidyesiz, azad edebilir; müslüman harp esirleri ile mübâdele edebilir. Abū Ḥanîfa mezhebine göre ise, onları azad edemez.

İslâm ulemâsının çoğuna göre, ganîmetin taksimatını tâyin eden kaideler fethedilen memleketin topraklarında tatbik olunamaz (bk. mad. FEY').

Bibliyografya: Fıkıh ve hadîs kitaplarında cihâda âit mebhaslar ve *Kur'an*'ın VIII. sûre 42. âyetinin tefsirleri; Māvardî, *al-Aḥkām al-sulṭānîya* (nşr. M. Enger, Bonn, 1853), s. 217, 226 v.dd.; F. F. Schmidt, *Die Occupatio im islamischen Recht* (*Der Islâm*, I, 300 v.dd.); Th. W. Juynboll, *Handbuch des islam. Gesetzes* (Leyden, 1910)'te zikredilen bibliyografya s. 345 ve 336; Cassās, *Aḥkām al-Ḳur'ān* (İstanbul); İbn al-'Arabî, *al-Aḥkām al-Ḳur'ānîya* (zikredilen âyetlerin tefsiri). (TH. W. JUYNBOLL.)

GAO. [Bk. GOGO.]

ĠARB. [Bk. GARB.]

GARB. ĠARB, magrib [b. bk.] kelimesi ile aynı mânadadır. Her ikisi de „şark" ve „maşrik" kelimelerinin zıddıdır. *Ġarb*, *ġaraba*'nin masdarıdır. *Maġrib* (yıldızlardan bahsedilirken) „batmak" mânasına olan aynı fiilden müştaktır; sonradan her ikisi de batı mânasını almışlardır. *Kur'an*'da XLV, 16, 17 âyetlerdeki „iki magribin rabbi" gibi ikilik, müfessirlerin fikrine göre yazın en şimâldeki noktaya (merkezî Arabistan'da 26° şimâlî) ve kışın en cenûptaki noktaya (merkezî Arabistan'da 26° cenûbî) güneşin battığı görülen iki münteha noktalara delâlet eder. Sûre LXX, 40'ta olduğu gibi, „maşriklerin ve magriblerin rabbi" sûretinde diğer âyetlerde görülen cemi şekli yukarıda zikri geçen iki münteha noktalar arasında, güneşin yevmî gurup noktaları olmak icap eder. Böylece bunlardan 180 nokta vardır.

Coğrafya bakımından, Ġarb — Fas'ın yahut bu ülkenin şimâl kısmının bir ismidir. Bu kelime Portekiz'in cenûp vilâyetinin ismi olan *Algarve* dahi Ġarb'dan gelmektedir. *Algarves* cemi şekline de tesâdüf olunur ve evvelki vilâyet ile berâber Fas'ın şimâl-i garbîsini gösterir (krş. Michaux Bellaire, *Le Gharb*, Paris, 1913).

Suriye'de Beyrut'un cenûbunda kâin bölge dahi *al-Ġarb* tesmiye olunur. (T. H. WEIR.)

ĠARBİYA. [Bk. GARBİYE.]

GARBİYE. ĠARBİYA, Dimyat ve Reşid (Nil) kolları arasında kâin, şimâlden deniz ile, cenûptan *Menūfîye* [b. bk.] ile çevrilmiş, Mısır

çeltası müdüriyetidir. Mısır'ın *a'māl* üzerine taksiminden beri mevcuttur (buna dâir bk. C. H. Becker, mad. EGYPTEN, 2. kısım). Abü Şâliḥ'e göre 149 bölgeye ayrılırdı. 165 köyü vardı ve 430.955 dinar irâd getirirdi. Sonradan idâre birliklerinin sâhası büyüdü; Ḳūsanīya, Samanūdīya ve Candāvīya Ġarbîye vilâyetine ilhak olundular ve bundan dolayı, takriben 250 yıl sonra, İbn Cī'āo 471 kasaba ve köyden ve 1.844.080 dinar tahmin edilen irâddan bahsediyor. Ḳalḳaşandī bu mıntakanın umranını ve topraklarının bereketli mahsûl yetiştirmesini senâ eder. Zamanımızda müdüriyetin nüfusu (Boinet Bey'e göre, 1899) 1.297.656 kişidir. 515 şehir ve köyü hâvîdir ve isimleri aşağıda gösterilen 11 merkeze (*marākiz*) taksim edilmiştir: 1. Burullus; 2. Şerbīn; 3. Dessūḳ; 4. Füva; 5. Kafr al-Şēḫ; 6. Kafr al-Zayyāt; 7. Maḥalla al-Kubrā; 8. Sanṭa; 9. Ṭalḫā; 10. Ṭanṭa; 11. Ziftā. İdâre merkezi Ṭanṭa'dır.

Bibliyografya: Abū Şâliḥ (nşr. Ewetts), var. 8ª; Ḳalḳaşandī, *Geographie und Verwaltung von Ägypten* (trc. Wüstenfeld), s. 114; İbn Duḳmāḳ, *Kitāb al-intiṣār*, V, 43; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 72 v.dd.; İbn Cī'ān, *al-Tuḥfa al-sanīya*, s. 4; Boinet Bey, *Dict. Géographique de l'Égypte*; Baedeker, *Ägypten*[7]. (E. GRAEFE.)

ĠARCİSTĀN. [Bk. GARCİSTAN.]

GARCİSTAN. ĠARCİSTĀN (ĠARŞİSTĀN, ĠARİŞTĀN), Efgan Türkistanı dâhilinde, Murġāb'ın yukarı vâdisinde bir memleklettir. *Masālik wa mamālik*'teki bir fıkra Bāmiyān şehrinin Ġarcistēn dâhilinden geçen bir nehir kenarındaki dağ üzerinde kâin olduğunu beyan etmekle berâber, bu gün Fīrūzkūhīlerin sâkin oldukları mıntakanın aynı olması kuvvetle muhtemeldir. Eğer fıkra doğru olsa idi, Ġarcistān'ın Ḫulum ırmağı boyunda bulunması icap ederdi; fakat Bāmiyān'ın, bir şehir ismi olmaktan zîde, bir memleket ismi olduğuna hukmedilebilir ve Ġarcistān'ın daha garpta Ġūr memleketinin şimâlinde ve Fīrūzkūh'un merkez-i idâresi yanında kâin bulunduğuna şüphe yoktur ve bugünkü Fīrūzkūhīlerin isimlerini bu şehirden almış olmaları muhtemeldir. Son Gazneli hukümdarı Ḫusrav Malik, esir olarak, Fīrūzkūh'a getirilmiş ve Ġarcistān dâhilinde Balarvān kalesine hapsedilmiş idi ve bundan başka Yezdigird'in oğlu Fīrūz'un, Sicistān'dan firar ederek, Ġarcistān yolu ile Ṭuḫāristān'a geçmiş olduğunu da biliyoruz.

Ġarcistān, *şār* („kırcıl"; eski fars dilinde *ḫşaşrīya*, krş. Marquart, *Ērānşahr*, bk. mad. ve BĀMİYĀN) unvanı taşıyan kendi hukümdarları ile, başlı-başına bir devlet idi ve Sâmânîlere ve daha sonra da Gaznelilere tâbi idi. Maḥmūd 389 (999)'da *şār*'ı kendisine inkıyat ettirdi ve yine 401 (1010/1011)'de oğlu Mas'ūd kendi refakatinde olduğu hâlde, Ġarcistān aleyhine harp açtı. Tâciklerin reisi Varmēş yahut Varmēş-bat (ki, henüz islâmiyeti kabûl etmemiş olduğu anlaşılıyor) Ġarcistān dâhilinde zapteylemiş olduğu hisarları iâdeye mecbur oldu. *Şār*, rivâyete nazaran, haklarını Maḥmūd'a terkeyledikten sonra, 406 (1016)'da hapishânede ölmüştür. Fakat 544 (1150) yılından beri Fīrūzkūh'ta hukümran olan Bahā' al-Dīn Sām, Ġarcistān *şār*'ı ile ittifak akdeylemiş olduğuna nazaran, hânedanın saltanat sürmekte devam etmiş olduğu anlaşılıyor. Bu memleket dâhiline Bindār ve Fīvūr kalelerini bina etti ve daha sonra Ġarcistān Ġūrī impartorluğuna mülhak bir memleket oldu. 'Alā' al-Dīn Cihānsūz Gazne'ye hücûm için hazırlandığı zaman, Ġarcistān ve Ġūr memleketinin askerlerini topladı. Ondan sonra Ṭuḫāristān imparatorluğu ile Ġarcistān'ı kardeşliği Faḫr a-Dīn'e terkeyledi. Böylece Ġarcistān, 'Alā' al-Dīn Ḫvārizmī'nin istilâsına kadar, Ġūr memleketinden ayrı kaldı. Ġūrîlerin sukutundan sonra, artık Ġarcistān başlı-başına bir memleket hâlini almamıştır ve isminin son zamanlardaki seyyahlara mechûl kalmış olduğu zannolunuyor.

Bibliyografya: *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (trc. von Raverty), I, 80, 113, 341, 423, 431; Elliot-Dowson, *Hist. of India*, II, 286; *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), I — III, bk. fihrist; Yāḳūt (nşr. Wüstenfeld), III, 785 v.d. (bk. *Ġarşistān*) ve fihrist; J. Marquart, *Ērānşahr*, s. 79; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 415 v.d. (M. LONGWORTH DAMES.)

GARDAFUY. GUARDAFUI, Batlamyus'ta Ἀρωμάτων ἀκρωτήριον tesmiye olunan ve arapların Ra's 'Asīr dedikleri Afrika'nın en şarkî burnu. Bu ismin nereden geldiği meşkûktur. Muhakkak olan bir şey varsa Ḥafūn (Opone) ismi bunun içinde gizlenmektedir. Filhakika 100 km. kadar daha cenûpta, araplarin Ḥafūn *Card* (*Gard*) dedikleri diğer bir burun vardır. Fakat arapça ile izahı mümkün olmayan bu *Card* yahut *Gard* avrupalılardan mı alınmıştır, burası bilinmiyor; çünkü önce portekizliler tarafından nakledilmiş olan bu ismin aslı daha ziyâde *vard* kelimesine ireâ edilmesi ve bunun arap aslından olması zarûrî değildir. Bu ismin iptidada bir burun değil, fakat bütün Ḥafūn (Arż Ḥafūn)'u göstermekte olması ve portekizlerin ancak bahis mevzuu olan burunu göstermek üzere, yanlış olarak, onu tahsisen kullanmış olmaları da mümkündür.

Bibliyografya: Yule ve Burnell, *Hobson-Jobson*[2], s. 398 v.d.

ĠARDAYA. ĠARDAYA, Cezâyir'de bir şehirdir. Bk. mad. MZÂB.

ĠARDİZÎ. [Bk. GERDİZI.]

ĠAREBEK. ĠARĔBĔĞ, cavalıların müslüman bayramlarını ifâde için kullandıkları ıstılahtır; *ġarĕbĕg basar* = *'Îd al-aḍḥâ'* [b. bk.], *ġarĕbĕg puvasa* yahut *ṣiyam* = *'Îd al-fiṭr* [b. bk.] ve *ġarĕbĕg mavlad* = mevlûd bayramı.

ĠARÎB. [Bk. ĠARÎB.]

ĠARÎB. ĠARÎB (A.), „yabancı, acîb" mânasınadır ve lugat ilmide *Kur'an* ve hadîslerin yabancı kelimelerini, hadîs ilminde Peygamberiu eshâbından biri tarafından rivâyet edilmemiş olan münferit hadîsleri ve arûz ilminde *al-mutadârik* denilen nâdir bir vezni irâe için kullanılan ıstılahtır.

ĠÂRİM. [Bk. ĠÂRİM.]

ĠÂRİM. ĠÂRİM yahut ĠARÎM, borçlu. „Ġârim" meşrû bir maksat uğrunda tedeyyün etmiş ve bilhassa „Allah uğrunda" onu iftaya, kendi rızası ile, teahhüt eylemiş ise, zekât hâsılâtından bir hisse talep edebilir. Krş. *Kur'an*, IX, 60.

Sumatra adasının bâzı mıntakalarında, şeri'at ilimleri tahsili için yurtlarını terkeden kimseler *ġârim* itibâr olunurlar; zekâtta hisseleri vardır. Bk. C. Snouck Hurgronje, *The Achehnese*, I, 269. (TH. W. JUYNBOLL.)

ĠARİŻ. [Bk. ĠARİZ.]

ĠARİZ. AL-ĠARİŻ (? —717), islâmın „dört büyük muganniilerinden" biri olan mekkeli meşhûr musikişinas Abû Yazîd (yahut Abû Marvân) 'Abd al-Malik'in lekabıdır. Berberî bir kölenin oğlu ve 'Abalât diye anılan meşhûr kız kardeşlerin azadlısı (*mavlâ*) idi. Bu lekabı, güzel sesinden ziyâde, berberî simasından ve saçından dolayı almış olabilir (krş. Farmer, *History*, s. 80). Sukayna bint al-Ḥusayn [b. bk.] âilesine geçtikten sonra, İbn Surayc [b. bk.] tarafından, evvelce 'Abalât'ın nezdinde de tâlim etmiş olduğu meslekte *nâ'iḥ* (mersiyehân) olarak, yetiştirildi. Daha sonra muganniî mesleğine girdi ve şöhretli üstadı ile rekabet etti. Şam'da al-Valîd I. [b. bk.]'in sarayında teganni etti. Nâfi' b. 'Alḳama Mekke vâlisi olup, içki ve musikiyi yasak eden bir emirnâme ile neşrettiği vakit, al-Ġarîż Yemen'e iltica etti ve rivâyete göre, orada 98 (716/717)'de öldü. Başka bir kaynak da Yazîd II. [b. bk.]'in sarayında yaşamış olduğunu kaydeder. *Al-'Iḳd al-farîd*'e göre, bir eğlence toplantısında, âilesinin içinde, *cinn*'lerin te'siri ile, ölmüştür. Söylendiğine göre, başka musikişinaslar (İbrahîm al-Mavṣilî ve Ziryâb) gibi, al-Ġarîż da cinlerden ilhâm alırmış. Meşhûr *ṯaḳîl* ritimlerin (*Iḳâ'ât*) mümessili olan İbn Suraye, al-Ġarîż'ın da aynı nevide muvaffakiyetinden dolayı, daha hafif olan *ramal* ve *hazac* ritimlerini kullanmak mecburiyetinde kalmış. Anlaşıldığına göre, al-Ġarîż'ın sesinde, mersiye okuyucu olarak yetiştiğinden dolayı olacak, rikkat verici bir te'sir var imiş; bu yüzden, bilhassa Mekke kadınları nezdinde, şöhret kazanmıştır. Hacc için Mekke'ye gidenlerin de bu şöhrete yardımı olmuştur. *Kitâb al-Aġânî*'de uzun-uzadıya tasvir edilen meşhûr Camîla'nın fasıllarına da iştirâk etmiştir. İyi bir muganni olduktan başka, *'ûd*, *def* (*duff*) ve *ḳaḍîb* (ritim çubuğu) de çalardı. Meşhûr İsḥâḳ al-Mavṣilî [b. bk.] tarafından, al-Ġarîż hakkında, bir *Kitâb aḫbâr al-Ġarîż* yazılmıştır. Abû Ayyûb al-Madînî de bir *Kitâb al-Ġarîż* te'lif etmiştir. Bunlar islâmın ilk zamanlarında bu meşhûr muganninin ne kadar yüksek bir takdire mazhar olmuş bulunduğunu gösterir.

Bibliyografya: Abu 'l-Farac, *Kitâb al-Aġânî* (Kahire, 1927), II, 359; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farîd* (Kahire, 1887/1888), III, 187; İbn al-Nadîm *al-Fihrist* (nşr. Flügel), Leipzig, 1871/1872, s. 141, 148; *JA*, teşrin II., kânun I., 1873, s. 457; Kosegarten, *Lib. Cantilenarum* (Greifsweld, 1840), s. 44 (Abû Zayd diye anılır); Farmer, *History of Arabian Music* (London, 1929), s. 80; Muḥammed Kâmil Ḥaccâc, *al-Mûsiḳâ al-şarḳiya* (İskenderiye, 1924), s. 20. (FARMER.)

ĠARNÂṬA. [Bk. GIRNATA.]

ĠAṢB. [Bk. ĠASB.]

ĠASB. ĠAṢB, başkasının hakkına el koymak. Umûmiyet itibârı ile şeriatın bundan anladığı mekân-ı muhresten bir şeyi alenen almak; âherin hukukuna nâmeşrû suratte tasarruf ve icra etmektir (sâhibinin rızası olmadan, bir adamın atına birinin binmesi gibi). Bir nesnenin hufyeten (gizlice) ihtilâsına *ġaṣb* değil, *sarîḳa* (çalma) denir.

İlmî munazarada (*âdâb al-baḥṯ*) *ġaṣb*, bir adamın sözünü ansızın kesmek ve müddeâsını te'yit etmek üzere, irâd ettiği delîllere karşı, onları tahkim etmesi için, zaman bırakmayarak, itiraz etmek mânasını ifâde eder.

Bibliyografya: Curcânî, *Ta'rîfât* (nşr. Flügel), s. 168; E. Sachau, *Muhamm. Recht nach schafiitischer Lehre*, s. 473 v.dd. (TH. W. JUYNBOLL.)

ĠASSÂN. [Bk. GASSÂNİLER.]

GASSÂNİLER. BANÎ ĠASSÂN, Suriye'de hüküm süren bir hânedan. Yemen'den gelme ve monophysit hıristiyan idiler. Bizans imparatorlarının tâbiyetinde ve onların sınırlarını iranlılara ve bunların tâbiyetinde bulunan Ḥîra Laḫmîlerine karşı müdafaa etmekle mükellef idiler. Hükümleri aşağı-yukarı Proven Arabia (takriben Ḥavrân bölgesi ve Balḳâ'

Lübnân Finike (Phoenicia ad Libanum), Palaestina II. ve Palaestina III.'e kadar câri idi. Yunan medeniyeti ile temaslarından dolayı, bu bakımdan Laḫmîlerden yüksek bir seviyede oldukları hâlde, bu akraba ve tabi'î hasımlarının aksine olarak, Ġassânîlerin sâbit bir makarrı yoktu. Arap şâirleri kısmen Palaestina II. bölgesi dâhilinde Câbiya [b. bk.] şehri ile berâber, Cavlân [b. bk.] arâzisini ve bâzan da Dimeşk civarında Cilliḳ [b. bk.]'ı, onların idâre merkezleri olarak, zikrediyorlar.

Bu hânedanın tarihi arap tarihinin en karanlık kısımlarından biridir. Arap müverrihlerinden Ḥamza İsfahânî, İbn Ḳutayba, İbn al-Kalbî, Mas'ûdî ve Abu 'l-Fidâ' (Ṭabarî ancak Ġassânîlerin ismini zikr ile iktifa eder)'nın verdikleri mâlûmattan onlara âit kısım ancak bir kaç hukümdarın adlarından ve tenâkuzlar ile dolu kısa mâlûmattan ibârettir; msl. Ḥamza ile Abu 'l-Fidâ' bu hânedandan 31 hukümdar saymakta iken, İbn Ḳutayba ve Mas'ûdî onlardan ancak onunu kaydeder. Hukümdar Ḥâriṯ b. Cabala [b. bk.]'ye dâir, onunla muâsır Bizans müverrihlerinden Malalas, Prokop, Theophanes v. b. vermiş oldukları mâlûmat sâyesinde, haylı şeyler öğrenmiş ve 40 sene hukûm sürdüğünü bildiğimiz hâlde, Ḥamza onun ancak 10 yıl saltanat sürdüğünden bahseder. Araplar arasında dolaşıp gelen rivâyetlere göre, Ġassânîler, cenûbî Arabistan kabîlelerinden Azd kabîlesinden neş'et etmiştir. Bu kabîle, Ma'rib su bendi yıkıldıktan sonra, Yemen'i terketmiş ve şimâle doğru (Mekke civarında Baṭn Marr tarafına) göç etmiş. Daha sonra Azd'lerden bir kısım, 'Amr b. 'Âmir Muzayḳiyâ'nın riyâseti altında, Suriye'ye gitmiştir; Suriye çölü içinde Ġassân gölcüğü etrafında uzun müddet ikametlerinden dolayı, Ġassân adını almış oldukları söylenir (mamafih Azd'in oğlu Mâzin dahi evvelce bu ismi taşımıştı). Ḥamza ve İbn Ḳutayba'ya göre, onları Suriye'ye sevkeden 'Amr b. 'Âmir'in torunu Ṣa'laba b. 'Amr'dır. 'Amr'ın oğlu Cafna (yunan. Γνούφας'tan muharref olarak, Γούφας) bu sülâlenin kurucusu sayılmaktadır. Suriye'de, oranın Roma phylarchuslarına, Sâliḥ kabîlesinden Żacā'ima'ye yıllık harac verirlerdi. Bunların (Żacā'ima), Sozomenus tarafından kaydedilmiş olan hıristiyan Phylardius Ζόχομος'un ahfadı olmaları muhtemeldir. Sonraları bu haracı ödemekten imtina eylemişler; Żacā'ima'yi maġlûp ederek, yerlerine geçirmişler ve Ḥîra Laḫmîlerine karşı hududu muhafaza için, onlara muhtac olan Bizans imparatoru Anastasius tarafından (ihtimâl ki, V. asrın sonuna doğru), saltanatları tasdik edilmiştir.

Bu hânedanın mevcûdiyeti muhakkak olan ilk ve en ehemmiyetli hukümdarı monofist kilisenin gayretli tarafdarı ve hâmisi al-Ḥâriṯ b. Cabala'dır. (yunan. Ἀρέθας τοῦ Γαβάλα). Şeceresi al-Ḥâriṯ b. Cabala b. al-Ḥâriṯ b. Ṣa'laba b. 'Amr. b. Cafna'dır. Babası, V. asrın nihâyetine doğru, Filistin'de akınlar yapan ve vak'anüvis Theophanes tarafından adı zikredilen Γαβάλας olması ihtimâli çoktur. 529'da, Justinianus tarafından, Suriye'nin bütün arap kabîlelerine reis tâyin olunarak, *phylarchus* ve *patrikios* unvanlarını almıştır ki, bu mertebe o zamanki Bizans'ta, imparatorun derecesinden sonra, en yüksek derece idi. Aynı yılda Sâmirîler kıyâmının bizanslılar tarafından tenkili seferine de iştirâk ediyor. Saltanatı zamanının en büyük kısmı Ḥîra hukümdarı al-Munẕir III.'e karşı savaşlar ile geçmiştir. 528 yılında hasmına galebe çalmıştır. Takriben 10 yıl sonra, Dimeşk ile Palmyra (Tedmür) arasında, Sergiopolis şehrine kadar olan askerî yol kısmının iki tarafında kâin „Strata" denilen arâzi yüzünden, al-Munẕir ile rekabete girdi; bu arâzi üzerinde her ikisi de hak iddia etmekte idiler. Al-Ḥâriṯ 541 yılında, Belisarius kumandasındaki Bizans ordusu ile berâber, Mezopotamya'da muharebe etti. Ancak belli-başlı bir muvaffakiyet elde edemeyerek, Bizans ordusu kısm-ı küllîsinin tuttuğu yoldan başka bir yoldan Suriye'ye dönmüş olduğundan, imparatora hiyânet etmiş olmakla ithâm edilmişti. Bundan sonra al-Ḥâriṯ ile al-Munẕir arasında (544 yılına doğru) vukû bulan bir cenkte, al-Munẕir hasmının oğullarından birini esir olarak, al-'Uzzā ilâhesine kurban etmiştir. 554 haziranında al-Ḥâriṯ, Ḳinnesrîn (Chalcis) mıntakasında, agleb-i ihtimâl al-Ḥiyār'da, al-Munẕir üzerine kat'î bir galebe çalmış ve al-Munẕir bu muharebede maktûl düşmüştür. Belki araplarca meşhûr olan „Ḥalîma" günü ile bu muharebe kasdedilmektedir (araplar arasında dolaşan rivâyete göre, o muharebenin böyle anılmasına sebep al-Ḥâriṯ'in kızı Ḥalîma'nin *ḫaluḳ* denilen safranlı bir ıtır ile ve kendi eli ile muharipleri mesheylemesidir; fakat çok gâlip bir ihtimâl de bunun bir mevki ismi olmasıdır). Al-Munẕir'in oğlu ve halefi olan 'Amr, bir müddet sonra, babasının ölümü intikamını almağa çalıştı ve Suriye'ye bir akın yaptı. Bu hususa dâir imparatora mâruzatta bulunmak ve ittihaz olanacak tedbirler hakkında danışmak üzere, al-Ḥâriṯ 563 yılında Kostantıniye (İstanbul)'ye gitti. Halefinin tâyini hakkında imparator ile görüşmek için de bu ikametinden istifâde etmiştir. 569 yahut 570 yılında ölmüştür. Şâir İmru'u 'l-Ḳays [b. bk.]'ın, Kostantıniye seyahatine çıkmadan evvel, yahudi al-Ṣamav'al b. 'Âdiyā nezdine bırakmış olduğu zırh gömleği al-Ḥâriṯ'e teslim etmek

istemediği için, al-Şamav'al'i Taymâ'daki Ablaḳ hisarında muhasara ederek, oğlunu öldürmüş olduğunu nakleden arap rivâyeti buraya kaydolunabilir.

Al-Ḥāriṯ'e oğlu al-Munẕir (yunan. Ἀλαμούνδαρος) halef oldu. Cülûsundan bir az sonra, iranlı araplar Ġassân topraklarını istilâ ettiler. al-Munẕir onların kıralı Ḳābūs'u, agleb-i ihtimâl, arap şâirleri tarafından sık-sık sitâyişle zikrolunan 'Ayn Ubāġ muharebesinde, mağlûp etmiştir. Babası gibi, monophysitlerin gayretli bir hâmisi olan al-Munẕir'e imparator Justinianus'un teveccühü yok idi ve onu el altından öldürtmeğe çalışmıştı. Aleyhine tertib edilen suikast muvaffakiyetsizliğe uğrayınca, al-Munẕir imparatora karşı isyan ve 3 yıl müddet ona itaatten istinkâf etti. İran araplarının şarkî Roma topraklarına yeniden tecâvüzleri üzerine, Bizans al-Munẕir'e sulh teklifine mecbur kaldı. Bir çok semeresiz müzâkerelerden sonra, Kostantıniye'den suret-i mahsusada gelen bir murahhas ile Ruṣāfa (Sergiopolis)'de Sergius'un kabri üzerinde sulh akdolundu. İmparator Justinianus'un vefatından iki yıl sonra (580), al-Munẕir, oğullarından ikisi ile berâber, Konstantaniye'ye gitmiş ve imparator Tiberius tarafından, büyük merasim ile, kabûl edilerek, o zamana kadar taşımakta olduğu iklîl (*klīlā*) yerine, kendisine hakikî tac (*tāgā*) giydirilmiştir. Kostantıniye'de hemmezhepleri olan monophyisitler arasında bir ictimâ dahi tertip eylemiş ve aralarındaki ihtilâfları tesviye etmeğe çalışmıştır. Al-Munẕir aynı yılda Ḥīra'ye bir akın yapmış, şehri yakmış ve bir çok ganîmetler ile dönmüştür. Bu muvaffakiyet aleyhindeki umûmî emniyetsizliği ve İran topraklarında, Anatolia vâlisi Maurieius ile berâber, teşebbüs etmiş oldukları akın esnâsında, düşman ile hâinâne bir anlaşma yaptığına dâir, hakkında beslenen şüpheyi izâle edememiş ve suriyeli Magnus onu tutmağa me'mur edilmişti. Dimeşk ile Tedmür arasında kâin Ḥuvvārīn köyünde al-Munẕir'in, dâvetli olarak, gelmiş olduğu bir kilise takdisi merasimi esnâsında, Magnus memuriyetini kolayca yerine getirmiş ve al-Munẕir, mevkuf olarak, Kostantıniye'ye götürülmüştür (581). Al-Munẕir'in mahbusiyeti ve âilesine tâyin edilmiş olan tahsisatın (*annonae*) durdurulması üzerine, dört oğlu, büyük kardeşleri al-Nu'mān (yunan. Ναμμάν)'ın sevk ve idâresi altında, Bizans topraklarına akın yapmışlar ve oralarda müthiş tahribat ika etmişlerdir. Bunun üzerine imparator Tiberius onlara karşı, ismi evvelce zikredilmiş olan suriyeli Magnus kumandasında, asker gönderdi. Magnus al-Nu'mān'ı ele geçirmeğe muvaffak oldu ve o da Kostantıniye'ye götürüldü.

Al-Munẕir'in ve al-Nu'mān'ın esâretlerinden sonra, Suriye çölünde anarşi zuhûr etti. Muhtelif kabîlelerden her biri kendilerine husûsî reisler seçtiler ve kısmen iranlılar tarafına geçtiler. Dimeşk'ın ve Kudüs'ün İran şahı Ḫusrav Parvīz tarafından zaptı (613/614) ile, Ġassānî'ler devleti çökmüş görünmektedir. Suriye'nin bizanslılar tarafından istirdadından (629) sonra, phylarchusluk idâresinin yeniden te'sis edilip-edilmediği mâlûm değildir. Arap rivâyetlerine göre, Cabala b. Ayham Ġassān hânedanının son hukümdarı olmuştur. Yarmük muharebesinde (635/636), imparator Heraklius tarafında olarak, müslümanlara karşı harp etmiştir. Söylendiğine göre, mağlûp imparator Kostantıniye'ye doğru ric'at ettiği zaman, Cabala halife 'Omar'e inkıyad ve islâmı kabûl etmiş; fakat bir müddet sonra, yeniden Konstantaniye'de bizanslılara iltica ederek, tekrar hıristiyanlığa dönmüştür (tenassurunun sebebi için bk. *Ḳāmūs al-a'lām*, mad. CABALA)

Bibliyografya: Ḥamza, *Annales* (nşr. Gottwald), s. 115, 117, 120, 121; Ya'ḳūbī, *Historiae* (nşr. Houtsma), I, 175, 235, 236; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 313, 314, 316; Abu 'l-Fidā', *Historia anteislamica* (nşr. Fleischer), s. 128 v.dd.; Mas'ūdī, *Murūc* (nşr. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille), III, 215—220, 390, 396; İbn al-Aṯīr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), I, 398, 400, 404; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 958; *Aġānī*, IX, 165—167; XIV, 3—5, bk. index; Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 73; II, 325 v.d.; Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen* (Göttingen, 1852), I, Abt.: *Yemenische Stämme*, 11 ve 12: *Register zu den geneal. Tab.* (Göttingen, 1853), s. 178, 207, 291; O. Blau, *Die Wadnerung der sabā'ischen Völkerstämme im zweiten Jahrhundert n. Chr.* (*ZDMG*, XXII, 663 v.d., 666—669); ayn. mll., *Arabien im sechsten Jahrhundert, eine ethnographische Skizze*, XXIII, 559—560; Ritter, *Erdkunde*, XII, 86, 107—111; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme* (Paris, 1847/1848), I, 204, 335 v.d.; II, 65, 113—116, 148, 202—258; III, 422, 434—435, 495—497, 506—509, 511; W. Muir, *The life of Mahomet* (London, 1858), I, 165, 168, 177 v.d.; 183—191; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland* (Berlin, 1885), I, 10—17; Nöldeke, *Die Ghassānischen Fürsten aus dem Hause Gafna's* (*Abhandl. der kgl. Akad. der Wissensch. zu Berlin*, 1887), s. 5—60; G. Rothstein, *Die Dynastie der Lahmiden in al-Ḥira* (Berlin, 1899), s. 33—36, 81—86, 96, 103 v.d., 112; M. v. Oppenheim, *Vom Mittel-*

meer zum persischen Golf (Berlin, 1899—1900), I, 95—98; Cl. Huart, *Histoire des Arabes* (Paris, 1912), I, 59—62.

(J. SCHLEIFER.)

ĠĀŞİYA. [Bk. GÂŞİYE.]

GÂŞİYE. ĠĀŞİYA (A.), „örten nesne", hususen „eğer takımı tachizatından haşa". Selçuklular, Memlûkler v. b. zamanında hükümdara mahsus *ġāşiya* saltanat alâmetlerinden biri idi ve gidiş alaylarında hükümdarın önünde taşınırdı. Krş. C. H. Becker, *La Ghâshiya comme emblème de la royauté* (*Centenaire de M. Amari*, II, 148 v.dd.). — Birinin başına gelen büyük bir felâketten bahsederken, mecaz olarak, *ġāşiya* kelimesi kullanılır; bu kelime *Kur'an* (LXXXVIII, 1)'da, rûz-i cezâyı yahut cehennem âteşini ifâde için, kullanılmıştır ve *al-Ġāşiya* sûresi ismini bundan almıştır.

ĠĀT. [Bk. GÂT.]

GÂT. ĠĀT, Trablusgarp sahrasında bir şehirdir. Ġadâmes'ten 580 km. cenûp — cenûb-î, şarkîde ve Murzuḳ'tan 395 km. garp — garb-ı cenûbîde, 24° 57′ şimâl arzı ve 10° 17′ 30″ şark tûlünde (Greenwich), Fezzân ve Ġadâmes'ten Sudan'a dâhil olan kervan yollarının telâki noktası üzerinde kâindir. Ehemmiyetli ticâret yollarının güzergâhı üzerindeki bu müstesnâ vaziyeti Ġāt'ın Sahrâ'nın en faâl transit merkezlerinden biri olmasına yaramıştır. Merkezî Afrika ticâretinin kilitlerinden biridir.

Bu şehri ziyâret etmiş olan avrupalı seyyahların, bilhassa Duveyrier ve Erwin von Bary'nin vermiş oldukları mâlûmat sâyesinde, topografyasını, oldukça sahîh bir surette, biliyoruz. Dikkate şâyân bir hususiyet arzetmez. Bütün Sahrâ merkezleri gibi inşa edilmiş, üzerine 6 kapı açılmış ve üstü mazgallı bir sûru vardır; bu kapılardan üçü Tamelġat ismini ve dördüncüsü Tafelġat ismini taşır; beşincisi Kelala ve altıncısı Bāb al-Ḫayr'dır. Sokaklar dar, eğri-büğrü ve kum ile doludur. Evler çok iptidaî binalardır. Umûma mahsus mebânî olarak, bir mektep ve bir de minâreli câmi vardır. Şehrin ortasında *işli* tesmiye edilen bir meydancık vardır ve sûrun altı kapısına giden yollar, buradan başlayarak, şehri altı kısma ayırır.

Ġāt ehemmiyetini kervan ticâretine medyundur. Şehrin ancak 900 evi ve 4.000 nüfusu vardır. Varoşları olarak, sûrundan 800 m.'den daha az bir mesâfede, Tadaramt ve Tüin isminde, iki küçük köy vardır. Ġāt şehri ile bu köyler arasındaki sâha, Sudan kervanları geldiği zaman, son derece canlı ve büyük bir panayır meydanı olarak kullanılır. Hurma, deri, pamuk mensucatı, tuz ve soda bu pana yırın başlıca mübâdele mallarıdır. Sanayi ancak mahallî ihtiyacları tatmin eder. Başlıca deri işleri, tahtadan kap-kacak, eğer takımları yahut silâh kılıfları imâl olunur.

Ġāt ahâlisi, berberî, arap ve sudanlı olmak üzere, hemen birbirine müsâvî miktarda unsurlardan mürekkeptir. Ahâli şu suretle terekküp eder: *a.* asıl Ġāt (Kil Ġāt)'lılar ki, İmekammazen, Kil Ḫefsa, Yacenen, Kil Talaḳ, Kil Yanan, Kil Tamedġat, Kil Turirt ve Kil Tarat olmak üzere, 8 kısma ayrılır; *b.* yabancı tüccar cemaatleri, bilhassa Ġadâmisliler; *c.* kervancılık ile meşgûl geçici Ṭuâregler ve nihâyet *d.* toprak süren zenciler (*Ḥarrâtîn*).

Yabancılar ile ticârî muâmelelerini icrâ ederken, Ġātlılar arapça yahut Haussa dili konuşurlar. Kendi aralarında *tamaşek* adını taşıyan ve Ṭuâreg lehçelerine mensûp olmayan berberîce bir lehçe kullanırlar.

Ġāt'ın tarihine dâir biç bir vesika yoktur. Menşe'î karanlıktır. Duveyrier (*Touaregs du Nord*, s. 267) 19. yılda romalı general Cornelius Balbus'un zapteylemiş olduğu merkezler meyanında olmak üzere, kadîm Plinius'un kitabında ismi zikrolunan Rapsa müstahkem şehri ile Ġāt'ın aynı yer olduğunu ileri sürmektedir. Fakat muhakkak bir vesikaya istinat etmeyen faraziyesi, tahkika muallak bir şeydir. Şehrin te'sisini Kil Ḫefsa, Kil Tarat, Kil Talaḳ ve İmekammazen'lerin yardımı ile Yacenen berberî kabîlesine isnat edilen yerli halk arasında câri efsâneler de nazar-ı itibâre alınamaz. Bu rivâyeti te'yit edecek hiç bir tarihî metin gösterilmiyor.

Filvâki Ġāt, Sahrâ tarihinde, ancak XIX. asrın ortalarına doğru, büyük Sahrâ istikşâfatı devrinde bir rol oynamağa başlamıştır. Trablus'tan merkezî Afrika'ya ulaşmağa teşebbüs eden seyyahların büyük bir kısmı, Sahrâ'yı geçmek için, kendilerinden izin istihsâline mecbûr oldukları Ṭuâreg'ler ile müzâkere merkezi olmak üzere, bu şehri intihap etmişlerdir.

1845'ten 1876'ya kadar, birbirini müteâkip, Richardson (1845), Barth, Richardson ile Overweg (1850) ve İsmâ'îl bû Derba (1858), Duveyrier (1860) ve Erwin von Bary (1876/1877) tarafından ziyâret olunmuştur. Türkler tarafından İtalya'ya terkedilinceye kadar, berberî bir reis tarafından idâre edilirdi ve bu reislik, Ṭuâreg'lerde âdet olduğu üzere, irsî idi.

Türkler orayı hâkimiyetleri altına almak için, 1875'te iki Ṭuâreg aşîreti olan Azeer ve Hoggar'lar arasında zuhûr eden muharebeden istifâde ettiler. Bir az sonra Sî Bû Bekr adlı bir şerîfin tahriki ile, Azeer'ler arasında zuhûr eden bir isyan üzerine, 1886'da muvakkaten şehir ellerinden çıktı: Ṭuâreg'lerin eline geçti ve muhafız asker kısmen maktûl düştü. Ondan sonra Azeer'ler türkler ile musâleha ettiler ve

şehir yeniden osmanlı askeri tarafından işgâl olundu. Sivil işler, bir kaymakam ve askerî işler, bir yüz-başı tarafından idâre edildi.

Bibliyografya: Oudney, *Excursion faite à l'ouest de Mourzouk* (Denham, *Voyages et découvertes dans le Nord de l'Afrique*, Paris, 1826, 3 cild; ilâve); Barth, *Reisen und Entdeckungen in Nord- und Central-Afrika* (Gotha, 1857/1858), I, 259—265; Duveyrier, *Les Touaregs du Nord* (Paris, 1864), s. 256—275; Corbière, *Histoire de Ghat* (*Bulletin de la Société Languedocienne de Géographie*, 1883, VI, 238—261); Rebillet, *Les relations commerciales de la Tunisie avec le Sahara et le Soudan* (Nancy, 1896); Schirmer, *Le dernier rapport d'un Européen sur Ghat et les Touaregs de l'Aïr* (Paris, 1898); Bary seyahatnâmesinin tercümesi; Cheikh Mohammed Ben Otsmane al-Hachaichi, *Voyage au Pays des Senoussia* (tre. Serres et Lasram), Paris, 1903; Lippert, *Zur Eroberung der Stadt Ghat durch die Türken* (*Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin*, VII, 3. kısım, *Afrikanische Studien*, Berlin, 1904); Commandant Lacroix et Capitaine Bralley, *Les Relations de l'Atgérie et de la Tripolitaine* (*Bulletin du 19e Corps d'Armée*, 2. sene, nr. 2, birinci üç aylık 1910).

Gat'ta konuşulan berberî lehcesi hakkında krş. Stanhope Freeman, *A grammatical Sketch of the Tamahug Language* (London, 1862); René Basset, *Notes de lexicographie, berbère*, 1. seri (Paris, 1883); Krause, *Proben der Sprache von Ghat in der Sahara* (Leipzig, 1884); Nehlil, *Etude sur le dialecte de Ghat* (Paris, 1909). (NEHLİL.)

ĠAṬAFĀN. [Bk. GATAFÂN.]

GATAFÂN. ĠAṬAFĀN (Reiske'nin yanlış olması muhtemel bir fikrine göre [Lane], bir nevi kuşa ıtlak olunur), iki arap aşîretinin ismi olup, bunlardan biri cenûbî Arabistan'da Ġaṭafān b. Sa'd b. Malik b. Ḥarām b. Cuẕām'a ve diğeri ise, Ġaṭafān b. Sa'd b. Ḳays b. 'Aylān'a mensûptur. Bu ikinci Ġaṭafān'lar en ehemmiyetli olanlarıdır ve burada ancak onlar nazar-ı itibâra alınmıştır; Ḳays Ġaṭafān'ların otlakları Ḫaybar'in şarkında ve Hicaz'ın kenarında Banū Ṭayy'e âit Acā ve Salmā dağlarına kadar yayılmakta idi (onların sâkin oldukları mevkiler hakkında bk. Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, s. 171). Ġaṭafān'lar iki büyük kola ayrılmışlardı. Yaṯrib civarlarında oturmakta olan Aşca'lar ve arâzileri Şarabba ve Rabaẕa etrafında yayılmakta olan Ẕubyān'lar ile 'Abs'ler olmak üzere, iki kısma ayrılan Baġīż'ler. Ḥaṣāfa b. Ḳays 'Aylān kökünden ayrılmış olan kabîleler onların komşuları idiler. Cenûp hudutlarında en mühim olan Sulaym aşîreti ve daha cenûpta Sulaym'ler ile kardeş aşîret olan Havāzin'ler vardı.

Tarihî mâlûmat. Ḥaṣāfa ile Ġaṭafān aşiretlerinin tarihi VI. asrın ortasında, yemenlilerin Ma'add aşîretleri üzerindeki hâkimiyetleri nihâyete erdiği devirde, başlar. O devirde bütün Ġaṭafān'ların reisi 'Abs'lerden Zuhayr b. Cazīma idi; *malik* unvanını taşırdı ve Havāzin'ler dahi ona harac verirlerdi. Bu melik Havāzin aşîretinden biri tarafından öldürülmüş ve katil aşîretinin müstakil reisi olmuştur. Zuhayr'in oğlu Ḳays, ancak 'Abs'lerin reisi olmak üzere, kendisine halef olmuş; hâlbuki Ẕubyān'lar ondan daha kudretli ve nufuzlu olan Fazāra'ler soyundan Ḥuẕayfa b. Badr'i intihap etmişlerdir. Babasının intikamını almak için, Ḳays'in gayretleri, 'Abs ve Ẕubyān aşîretleri arasında vukua gelen meşhûr „at yarışı muharebesi" yüzünden, inkıtaa uğradı. Muharebe esnâsında Zuhayr'in katili olan Ḫālid, Ḥāriṯ b. Ẓālim al-Cubyānī tarafından, her ikisi de Laḫmîler hukümdarının nezdinde misâfir iken, katledildi. Ḥāriṯ Ġaṭafān'lara iltica etti; fakat onlar kendisini himâyeden istinkâf ettiklerinden, bir haylı dolaştıktan sonra, gizlice onların nezdine döndü. Bu hareketi ile, bir yanlışlık eseri olarak, oğlunu katletmiş olduğu al-Nu'mān'ın gazebini bu aşîret halkı üzerine celbetti. Ḥuẕayfa'nin ve diğer aşîret reislerinin 'Abs'ler tarafından öldürülmeleri üzerine, Ġaṭafān soyundan olan bütün diğer aşîretler bunlar aleyhinde birleştiler. Bu yüzden bir çok kereler yer değiştirmek mecburiyetinde kalan 'Abs'ler en sonunda, Tamīm'ler ile harp hâlinde bulunan 'Āmir b. Ṣa'ṣa'a'ların misafiri oldular. Ẕubyān'lar Tamīm'ler ile birleştiler. Böylece aşiretler arasındaki iki savaş biribirine karışarak, bir tek harp hâlini aldı ve Havāzin ile Kināna'ler arasında [bk. mad. FICĀR] üçüncü bir muharebe başlayınca vaziyet büsbütün karışık bir hâl alabilirdi. Fakat o zaman 'Abs'ler nezdlerinde olan misâfirlerin her biri ile kavga ederek, Ġaṭafān'lar ile barıştılar.

Ġaṭafān'ların arasında ittihat teessüs ederemez, Ḥaṣāfa'lere (Havāzin ve Sulaym) karşı bir harbe sürüklendiler ki, bu harp, meydan muharebesi hâlinde devam etmekten ziyâde, münferit katiller ve küçük çete muharebeleri şeklini alarak, ancak Peygamberin zuhûru ile nihâyet bulmuştur. Bu harbin ilk devrinde belli-başlı simalardan biri Havāzin'lerden Durayd b. al-Ṣimma [b. bk.] idi. O devirde Havāzin'ler Ġaṭafān'ların başlıca hasımları idiler; daha sonra, Durayd ihtiyarlayınca, idâreyi, şâire Ḥan-

sā [b. bk.]'nın kardeşleri Mu'āviya ile Şaḫr 'ın kumandası altında, Sulaym 'ler ele aldılar.

Bu harp nihâyet bulunca, Ġaṭafān 'lar, gittikçe büyümekte olan Peygamberin nufûzuna karşı, Sulaym 'ler ile birleştiler. Her yıl iki taraf arasında akınlar oldu. Hicretin ikinci yılı Ġaṭafān 'lar ile Sulaym 'ler birleşerek, Medine aleyhine sefere kıyam ettiler. Fakat Peygamber onları Ḳarḳarat al-Ku'r 'da perişan etti. Ertesi yıl aynı neticeye varan Ẕü Amarr seferi vâki oldu ve neticede Ġaṭafān 'lar yeniden dağlarına çekildiler. Dördüncü yılda yahut beşincinin başlangıcında Ẕāt al-Riḳā' 'ın akınları da aynı neticeyi verdi. Beşinci yıl yine Ġaṭafān aşîreti „vak'a-i hendek" adı ile mârûf, Medine muhasarasına iştirâk eden kabîleler arasında idi. Ertesi yıl Fazāra 'lerin reisi olan 'Uyayna şehrin civarında Peygamberin develerini talan etti. Peygamber talancıları Ẕū Ḳarad 'e kadar kovaladı. Yedinci yıl Ġaṭafān 'lar, Ḫaybar 'e imdat için, sefere çıktılar; fakat Peygamber onlar ile şehir arasında ordugâh kurmuş olduğunu görerek, ric'at ettiler; bu sefer esnâsında Peygamberin kılavuzu Aşca' aşîretinden biri idi ve Ġaṭafān 'lardan bir müfrezenin mevkiini bu kılavuz haber vermiş olduğundan, Başîr b. Sa'd onlar aleyhine sevkedilmiştir. Sekizinci yılda nihâyet Sulaym 'ler müslümanlar ile birleştiler ve Ġaṭafān 'lar da onlara uydular; bu tarz-ı hareketlerinin isâbeti, az sonra, Mekke 'nin zaptı ile görülmüştür.

Böyle olmakla berâber, Paygamberin vefatının akabinde, yeniden göstermiş oldukları dönekliktek sür'at, imanlarının çok köklü olmadığını isbat etmiştir. Bu işte başlıca rolü 'Abs 'ler ve Ẕubyān ile müştereken Medine 'yi tehdit eden Fazāra 'ler reisi 'Uyayna b. Ḥişn oynamıştır. Fakat Aşca' kolu işe karışmamıştır. Şehire karşı icra ettikleri iki hücûm, Abū Bakr tarafından, tardedildi. Bu mağlûbiyetin önünü almak için, kendi soylarından müslüman olanları öldürdüler. Usāma 'nın Suriye 'den avdeti ile takviye kıt'alarının gelmesi üzerine, Abū Bakr bunlara yeniden hücûm etti ve toplanmış oldukları Rabaẓa mıntakasından çıkardı. Asad aşîretinin yalancı peygamberi olan Ṭulayḥa nezdine gittiler ve Buzāḫa 'da Ḫālid b. al-Valîd tarafından mağlûp edildiği zaman, Ġaṭafān 'lar ve bilhassa 'Uyayna 'nın Fazāra 'leri cengin ilk safında bulunmakta idiler. O zamanlar Ġaṭafān 'lar ikinci defa müslümanlığa girdiler ve afva mazhar oldular; ancak kendi kabîlelerinden müslümanları öldürenler idam edildiler.

On dördüncü yılda, Ġaṭafān aşîreti efradını Sa'd b. Abî Vaḳḳāṣ 'ın ordusunda buluyoruz. „Cemel vaḳ'asına" iştirâk etmişlerdir. 36 senesinde, Emevîler tarafında olarak, 'Abbāsîlere karşı Zāb muharebesinde cenkleştiler (132).

Bibliyografya: Ṭabarî, *Fihrist*; Abu 'l-Fidā', *Hist. Ante-islam* (nşr. Fleischer), s. 140; Caussin de Perceval, *Essai*, II, 408 v.dd.

(T. H. WEIR.)

GAUR, Bengâle'nin eski hukûmet merkezidir. Şarkî Bengâle ve Assam 'ın Mālda bölgesinde, 24° 54' şimâl arzı ve 88° 8' şark tûlünde (Greenw.), Mālda 'dan 12 ingiliz mili (19,2 km.) mesâfede, Ganj 'ın şarkında, dar ve ıssız bir kanalın üzerindedir. Gaur ismi eskidir ve Firişta 'ye göre, keodi zamanından bir çok asır evvel, Şankal isminde bir hindli tarafından, bina edilmiştir. Sonraları Lakhşmanāvatî 'nin muhtasarı olarak, Lakhnavtî ismi ile mârûf olmuştur ve bu isim bir hindli Bengâle kralının isminden alınmıştır. 1197 veya 1198 'de müslümanlar tarafından zaptolunmuştur. Burayı *Ṭabaḳāt-i Nāṣirî* (trc. Raverty, I, 584) 'sinde kısaca tavsif etmiş olan Minhāc al-Dîn tarafından, 1243/1244 'te ziyâret edilmiştir. Bengâle 'nin müslüman hukümdarları, Gaur 'un takriben şimâl-i şarkîsinde, 32 km. mesâfede olan Pandua 'da dahi oturmuşlar ise de, Gaur zaman-zaman bu hukümdarların saltanat merkezî olmuştur. 1538 'de Hümāyun Gaur 'da ikamet etti ve bu ismi Cannatābād adına tahvil etti; çünkü farsça *gōr* („kabir") kelimesi ile lafzî müşâbehetten dolayı, bu isimde bir şeâmet işâreti görüyordu. Ekber 'in kumandanı Mun'im Ḫān şehri işgâl etti; fakat 1575 'te orada veba zuhûr edince, terke mecbûr oldu. XVII. asrın ortasına doğru orada ikamet etmiş olan son hukümdar Sultan Şucā' olmuştur. Şimdi bir virâneden başka bir şey değildir; fakat Sāgor Dighī denilen muhteşem bir havuz hâlâ bâkidir. Câmilerin ve diğer mebânisinin bakâyâsı, hukümet tarafından, muhafaza olunmaktadır. *Imperial Gazetteer of India* (XII) 'da Gaur 'un iyi bir târifi vardır. XVI. asırda portekizliler tarafından ziyâret edilmiş ve 1683 'te Sir William Hedges orada oturmuş ve seyahatnâmesinde (*Hakluyt Society*, 1887—1889) bu şehir hakkında mâlûmat vermiştir. Gaur 'a dâir en eski mufassal târif Henry Creighton (*Ruins of Gaur deseribed*, London, 1817) 'da bulunur. Fakat dul zevcesi tarafından neşredilen J. H. Ravenshaw 'ın *Gaur* (London, 1878) adlı eseri daha doğrudur. *Archaeological Reports of India* (XV) 'da tavsif edilmiştir. Keza krş. Dr. Buchanan, *Eastern India* ve bir de *Note on Major Francklin's Description of Gaur* (*Journal As. Soc. Beng.*, LXIII, 1. kısım, s. 85 v.dd.) ve ayn. mll., *Journal*, LXIV, 1. kısım, s. 194 'te Ilāhî Baḫş 'ın *Ḫarşîd Cahānnumā* tetkiki. Bengâle müslüman hukümdarlarının tarihi ile Gaur

'a dâir bâzı mâlûmat Ġulām Ḥusayn Salīm 'in, *Riyāż-i salāṭīn* (trc. 'Abd al-Salām, Kalküte, 1902) ve Stewart 'ın *History of Bengal* eserlerinde bulunur. (BEVERIDGE.)

ĠAVĀZÎ. [Bk. GAVÂZÎ.]

GAVÂZÎ. ĠAVĀZÎ (A.), *ġāzîya* [b. bk.] 'nin cemi.

ĠAVR. [Bk. GAVR.]

GAVR. AL-ĠAVR, AL-ĠŌR, „tepeler arasındaki basık arâzi" mânasına, çok kereler arap müelliflerinde, coğrafî tâbir olarak, geçmektedir.

1. En çok mârûf olanı yunanlıların Αὐλών dedikleri Filistin Ġavr 'ıdır, yâni içinden Şarī'a ırmağının akmakta olduğu derin çukurluktur ki, cenup müntehası Baḥr-i Lūṭ 'u teşkil eder. Arap coğrafyacıları, onun müntehaları olarak, şimâlde Ṭabarîya 'yi ve cenûpta Zuġar 'ı zikrederler. Baysān 'ın şimâlindeki kısım al-Urdunn bölgesine ve diğerleri Filistin [b. bk.] 'e âit idi. Bu Ġavr çok sıcak, sıhhate muzir, suyu kötü bir yer olarak tavsif olunur. Fakat orada bir çok pınarlar, çaylar, hurmalıklar ve köyler vardı. Başlıca maḥsûlü olarak, şeker kamışı (Yāḳūt) ve çivit (İdrîsî) zikrediliyor. İdâre merkezi olan Arīḥā (Jericho) 'dan başka, Ṭabarîye, Baysān, Amatā ve Zuġar şehirleri zikredilmektedir. İbn İsḥāḳ (Ṭabarî, I, 2125, 6; bunun aksine olarak, 2107, 10 Ġavr al-'Arabāt) 'a nazaran, Acnādayn muharebesinden evvel, Şarī'a şarkından gelen ordu ile 'Amr b. al-Āṣ 'ın birleşmiş olduğu Filistin Ġavr 'ındaki al-'Arabāt mevkiini, ihtimâl ki, Baḥr-i Lūṭ 'un cenûp müntehasında aramak icap eder.

2. Diğer bir Ġavr, Ġavr Tihāmat al-Yaman yahut Ġavr Tihāma 'dir (Farazdaḳ, nşr. Boucher, s. 20, 12) ve kezâ tesniye olarak, Ġavrā Tihāmat (Ṭabarî, II, 210, 11). Buna dâir coğrafyacıların verdikleri mâlûmat pek müphemdir. Zîra bâzan Tihāma ile aynı yer olmak üzere, gösterilmekte, bâzan da ona bitişik bir yer olarak, zikredilmektedir. Msl. Ḳudām b. Ca'far 'e göre, Nacd 'den Tihāma hududu müntehasına kadar yayılır idi; Bakrî 'nin verdiği mâlûmata göre de, Tihāma (Ẕāt 'Irḳ 'ten Mekke 'nin 2 gün ötesine kadar yayılan memleket) ile al-Sarāt arasında kâindir.

Bibliyografya: *Bibl. georg. arab.* (nşr. de Goeje), I, 56, 58 v.d.; II, 111, 114; VII, 326; Bakrî, *Geogr. Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld); s. 703, 772; Yāḳūt, *al-Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 822.—2. *Bibl. Geogr. arab.*, VI, 248; Hamdānî, *Cazîra*, s. 46, 21, 48, 3, 6, 210, 1, 233, 16; Bakrî, *geogr. Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), s. 7, 11, 36, 818; Yāḳūt, *al-Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 821. (FR. BUHL.)

ĠAVS. [Bk. GAVS.]

GAVS. ĠAVS (A.), „yardım, kurtuluş"; sûfiye nezdindeki evliya mertebelerinin en yüksek derecesine erişmiş bir velî olan *ḳuṭb* [b. bk.] 'un unvanıdır. Bu unvan ancak kendisinden mânevî yardım istenilen zâta verilir; fakat *ḳuṭb* 'un mâhiyetine göre, bu dâimî bir hâldir. Buna binâen bu unvan *ḳuṭb* tâbiri ile birlikte kullanılır. Bâzılarının söylediklerine göre, *ġavs* denilen velî sûfîler arasındaki velîlik mertebelerinde, *ḳuṭb* 'dan hemen sonra gelir.

Bibliyografya: Curcānî, *Ta'rîfât* (Kahire, 1321), s. 109; *Dict. of techn. terms*, s. 141, 1091, 1167; Lane, bk. mad., s. 2306a; Hughes, *Dict. of Islam*, s. 139a; Hucvîrî, *Kaşf al-maḥcūb* (trc. Nicholson), s. 214; A. v. Kremer, *Gesch. der herrschenden Ideen des Islams*, 1868, s. 172 v.d. (D. B. MACDONALD.)

GÂVUR DAĞLARI adı, türk memleketlerinde, bir takım dağlara verilmektedir; msl. Erzurum 'un şimâlinde Fırat (Kara-Su) kaynaklarının bulunduğu Gâvur dağı, Gümüşhâne garbında ve Alucra yakınındaki Gâvur dağları ve bütün bunlardan daha mârûf olmak üzere, cenûbî Anadolu 'da klâsik devirden kalma ad ile Amanos (Amanus) denilen dağ sırası.

Amanos dağları Maraş civarından başlayarak, şimâl-şimâl-i şarkî — cenûp-cenûb-i garbî istikametinde uzanır ve kendi şarkında, Maraş ile Antakya arasında, oluk gibi, devam eden geniş bir çukurun kenarında hemen yükselir; garptan da Ceyhan nehrinin orta mecrâsı ile tahdit edilir ve İskenderun körfezinin doğu kenarını pek yakından tâkip ederek, nihâyet Âsî nehri munsabı ile Hınzır burnu arasında, Akdeniz üzerinde birden sona erer.

Çivi yazılı kitâbelerde adı Khamanu olarak geçen Amanos dağları, Anadolu 'nun bütün cenup kenarını kaplayan ve müteaddit silsilelerden mürekkep olan, geniş mânası ile, Toros dağ sisteminin bir unsuru ve Van gölü cenûbundan Akdeniz kıyısına kadar uzanan büyük dağ kavsinin en garptaki parçasıdır.

Bilhassa insan eli değmemiş kısımlarında ormanlarla örtülü, Akdeniz mâilesinde daha ziyâde yaz-kış yeşil çalılar ile kaplı, nebat örtüsünün tahribe uğramış bulunduğu kısımlarda ise, tamâmiyle çıplak olan Amanos dağlarının başlıca hususiyeti, nisbeten dar, orta derecede yüksek, fakat devamlı ve geçitleri az bir silsile olmasındadır. Maraş 'ın şimâlindeki dağlardan (Ahır dağı, 2.493 m.) Ak-Su 'nun yarma vâdisi ile ayrılan ve buradan itibâren Akdeniz kıyılarına kadar 180 km. bir mesâfe üzerinde devam eden bu dağların genişliği, şimâl kısmında 30 km. 'yi geçtiği hâlde, İskenderun körfezi şarkına rastlayan cenûp kısmında 20 km. 'den

aşağıya düşer; hattâ İskenderun gerisinde (Belen geçidi) 15 km.'yi bulmaz.

Amanoslar, dağ mihverinin iki yerde alçalması ve kütlenin darlaşması neticesinde, şimâlden cenûba doğru 9 kısma ayrılabilir: 1. Maraş civarında Ak-Su vâdisi ile Adana — Halep demir yolunun bu dağları 5 km.'den fazla uzunlukta bir tünel (Bahçe ile Fevzi-Paşa arasındaki Ayran tünelleri) ile geçtiği şimâl kısmı Amanosların şimdiye kadar en az tetkik edilmiş ve en güç aşılan parçasıdır. Dağlar burada esas itibârı ile birinci zaman (silür-devon) şist, kalker ve kum taşlarından, tâli olarak da, ikinci ve üçüncü zaman (yukarı tebeşir ve eosen) kalker ve marnlarından ve takriben bunlar ile aynı yaşta, volkanik menşe'li yeşil sahralardan (serpentin, gabbro) mürekkep, geniş bir kütle teşkil eder ve türk istikşâf haritalarında 2.000 m.'den fazla bir irtifâda oldukları gösterilen müteaddit zirveler ihtivâ eder (Daz dağı kütlesinde Ulular tepesi 2.261 m., avrupalı seyyahlara göre, 2.250 veya 2.400 m.; bunun daha garbında, Ceyhan vâdisi kenarında yükselen Düldül dağı, Blanckenhorn tarafından 2.300 ve Schaffer tarafından da, pek mübâlegalı olarak, 2.700 m. irtifâda gösterilmiştir ki, gerçekte bu dağ Amanosların şimâl kısmının en yüksek zirvesi olamaz).

2. Dağlar, bu kısımda cenûba doğru bir az alçalır ve garp yamaçları üzerinde, Adana'dan gelen demir yolunun tırmandığı Bahçe (Humu) suyu ve kolları tarafından yarılmış tepelik bir sâha hâlini alırsa da, daha şarkta, genişliği 2 km.'ye kadar düştüğü hâlde, yüksekliği yine 1.000 m.'nin üstünde kalan dar bir sırt meydana getirir. Bundan sonra Amanoslar yeniden genişlemeğe ve yükselmeğe başlar. Dağların şimâlde demir yolu, cenûpta da Belen geçidine tekabül eden iki alçalma sâhası arasındaki orta kısmı, 80 km.'den fazla bir uzunlukta, bir iki patikanın geçtiği gedikler hâricinde, her hangi bir geçitten mahrum 1.500 m.'den yüksek bir duvar hâlindedir. Dağların mihveri burada da birinci zaman şistlerinden, bu mihverin şarkında permo-karbon kalkerlerinden ve garbında ise, tebeşir devri arazisinden mürekkeptir. Bu kısımda da irtifaı 2.000 m.'yi geçen zirvelere rastlanır (Dört-Yol ile Hassa arasında Mıgır-Tepe, 2.262 m.; Dormeyer'in 2.447 m. irtifaında gösterdiği Menhör tepesi olacak). Dağların genişliği, bilhassa şimâlde, fazladır; bu kısımda Amanoslar garba doğru Cebel-i Bereket adı verilen dağlar ile yayılırlar. Erzin ile Toprak-Kale arasında Adana — İskenderun şosesinin ve demir yolunun geçtiği bir gedik bunları İskenderun körfezinin şimâl-i garbî kıyısı gerisinde uzanan Misis tepelerinden ayırır. Amanoslar daha cenûba doğru tedricen darlaşırlar. Zirvelerin irtifaı 1.700—1.800 m. arasında oynar (İskenderun şarkında Alma = Elma dağı). Dağların ılık bir deniz kenarında bol yağmur alan (Dört-Yol'da senelik vasatî yağış mıkdarı 113 cm.) garp yamacı, gerçekte birer sel yatağı olan kısa vâdiler ile kemirilmiş olup, kısmen bataklık dar yalı ovaları üzerine iner. Şark yamacı ise, dik ve düz bir duvar hâlindedir.

İskenderun'un cenûb-i şarkîsinde, Amanosların yegâne ehemmiyetli geçidi, İskenderun — Antakya şosesinin ve daha umûmî olarak Anadolu ile Suriye ve Elcezire arasındaki büyük tarihî yolun güzergâhındaki Belen [b.bk.] geçidi (kadîm Syriai Pylai) bulunur. İskenderun körfezi kıyısında Bâb-Yunus denilen Amanos kapılarından geçen yol, İskenderun'da Akdeniz sâhilini terkederek, dağlara tırmanır; Belen kasabasını geçerek, deniz seviyesine nazaran bugünkü güzergâhta 680 m.'ye kadar yükseldikten sonra, bir çok dönemeçler ile, nihâyet Top-Boğazı'nda Amık [b. bk.] ovasına iner.

3. Amanosların Belen geçidinden sonra gelen cenûp parçası, şimâl-i şarkîden cenûb-i garbiye ve sonra da hemen-hemen garba doğru kıvrılarak, 45 km.'ye yakın bir mesâfe üzerinde devam eder ve Hınzır burnu (Rhosicum promontorium) ile Âsî nehri ağızı arasında, 25 km.'lik bir cephe hâlinde Akdeniz üzerine birden bire iner. Üçüncü zamanın ilk yarısına (eosen) âit kumlu, killi-kireçli arâzinin hâkim olduğu Belen alçalma sâhasından sonra, dağların bütün cenup kısmı umûmiyetle yeşil sahralardan mürekkep olup, Amanoslar burada avrupalı kaynaklarda Navlu-Dağ, Kızıl-Dağ ve Arsuz dağı gibi, isimler alır ve 1.880 m.'ye kadar yükselir. En cenûpta Musa dağının müdevver kütlesi, bir taraftan Akdeniz ve diğer taraftan da aşağı Âsî vâdisine hâkim bulunur. Bunun eteğinde kadîm Seleucia Pieria limanının harâbelerine rastlanır. Âsî vâdisi, Amanosları, kendisine yabancı olan başka bir dağ kütlesinden ayırır (Kasios = Kas dağı, başlıca zirvesi Cebel Akra).

Amanos dağlarının teşkil ettiği silsilenin yekpâreliğine rağmen, halk arasında tekmiline birden verilmiş müşterek bir isim yoktur. XIX. asırda buradan geçen seyyahlar, bâzan da yanlış olarak, tesbit ettikleri bir takım mahallî dağ isimlerini bütün silsileye teşmil etmek istemişlerdir. *İslâm ansiklopedisi*'nin Leyden tabında bu mevzua tahsis edilen ve M. Streck tarafından yazılmış bulunan makalenin unvanındaki Alma (Elma) dağı, görüldüğü gibi, gerçekte İskenderun'un şarkındaki bir dağın adı olup, Sachau'un bir kitabına (*Reise in*

Syrien und Mesopotamien, 1892) derecedilmiş ve H. Kiepert tarafından çizilmiş bulunan haritada bu isim Islâhiye civarına kadar uzatılmıştır. E. Reclus, bunun yerine, Akma dağı tâbirini kullanmıştır. Bir takım seyyahların tesbit etmiş oldukları ve Benzinger tarafından, yanlış olarak, Amanosların şimâl kısmına verilmiş bulunan bu Akma adının bâzı orta çağ garp kaynaklarında zikredilen Cebel al-Lukkām (veya al-Ukkām) ile münâsebeti olduğu tahmin edilir ki, süryânîcede „kara" mânasına gelen *ukkāma* kelimesinin araplaştırılmış şeklidir. Bunun türkçe tercümesi olan Kara-Dağ, Çernik tarafından kullanılmıştır (bu müellif, haritasında, Amanosların cenûp kısmını Cebel Musa, tekmil şimâl kısmını da Kara-Dağ olarak göstermektedir). Bizans kaynaklarında da Μαῦρον ὄρος şeklinde tercüme edilmiş olan Cebel Lukkām 'ın takriben Amanos sâhasına tekabül ettiği, Sachau (*ayn. esr.*, I, 325) tarafından ifâde olunmuştur.

Gâvur dağına gelince, Streck 'in Richard Kiepert haritasında mevcut olmadığını söylemekte olduğu bu ad, gerçekte mezkûr haritanın Adana ve Halep paftalarında, Amanosların demir yolu tünelleri sâhasının iki tarafına yazılmış bulunmaktadır. Favre ve Mandrot 'nun haritasında görüldüğü gibi, bu adı daha XIX. asrın ikinci yarısında bütün Amanoslara teşmil edenler olmuştur. E. Reclus, „eskilerin Amanos dedikleri Akma dağlarının" daha şimâldeki Gâvur dağ kütlesine, bir yayla ile, bitiştiğini kaydeder. Benzinger 'in cenûbî Amanoslar için kullanışı hâricinde, Gâvur dağı adı Avrupa kaynaklarında dağların tekmili için olmadığı takdirde, yalnız şimâl kısmına verilmeketedir. Türk coğrafya eserlerinde bu dağlara umûmî bir ad vermek ihtiyacı yakın zamanlarda kendisini hissettirmiş, Amanos 'un tüneller geçen kısmı yakınlarına âit olan Gâvur dağı adı bâzan bütün silsileye teşmil edilmek (msl. harita umûm müdürlüğünün 1 : 800.000 mıkyaslı Türkiye haritasının ilk tabı), sonra bu isim yerine Nûr dağları adı kullanılmak istenilmiştir (aynı haritanın daha yeni tabıları ve aynı umûm müdürlüğün 1 : 1.000.000 ve 1 : 1.500.000 mıkyaslı Türkiye haritaları) ki, bu sonuncu ad Amanoslara âit hiç bir mârûf zirvenin isminden iktibas edilmiş bulunmadığı gibi, bunun Misis tepelerine âit Nûr dağı ile karışmak gibi, mühim bir mahzuru da vardır. 1941 haziranında Ankara 'da toplanan birinci türk coğrafya kongrasında, bu hususlar göz önüne alınarak, Amanos (Amanus) adının, komşu dağlara verilen ve yine klâsik çağdan kaldığı hâlde, değiştirilmesi düşünülmeyen Toros adı gibi, muhafaza edilebileceği neticesine varılmıştır.

Bibliyografya: C. Ritter, *Erdkunde*, XVIII, 1799 v.d.; E. Reclus, *Nouvelle géographie Universelle*, IX, 690 v.d.; Th. Kotschy, *Reise in den Amanus* (*Pet. Mitt.*, 1863, s. 340 v.d.); *Ing. Joseff Çernik's techn. Stud.-Exped...* (*Pet. Mitt.*, Ergz. H., 1876, s. 27 v.d.); Favre et Mandrot, *Bull. de la Soc. de Géogr. de Paris*, 1878 (ayrıca bk. *Globus*, XXXIV, II, 15); Humann-Puchstein, *Reisen in Kleinasien*, 1896, s. 100 v.d. ve 328 v.d.; A. Janke, *Auf Alexander's des Grossen Pfaden*, 1906, s. 31 v.d. ve 157 v.d.; Benzinger, *Amanos* (Pauly-Wissowa, *Realencycl. der klass. Altertumswiss.*, I, 1724); Amanosların jeolojisi hakkında bk. F. X. Schaffer, *Cilicia* (*Pet. Mitt.*, Ergz. H., 1903, s. 141); F. Frech, *Geologie Kleinasiens im Bereich der Bagdadbahn* (*Zeitsch. Deutsch. Geol. Ges.*, 1916, s. 68*); M. Blanckenhorn, *Syrien, Arabien und Mesopotamien* (*Handb. der region. Geologie*, V, 4).

(BESİM DARKOT.)

ĞAYB. [Bk. GAYB.]

GAYB. ĠAYB (A.), umûmî surette **hâzır bulunmayan** veya **gizli olan** mânasındaki *ġā'ib* kelimesi ile müterâdif olarak kullanılır ve *al-ġayb* şeklinde, **göze görünmeyen mânevî âlem** mânasına gelir. Bu suretle *'ālam al-ġayb* hâsseler ile idrâk edilen *'ālam al-şahāda* 'den ayırt edilir. *Kuran* 'da umûmiyetle bu mânada kullanılır (al-Rāġib, *Mufradāt*, Kahire, 1324, s. 372 v.d.). Müfessirler tarafından (msl. Bayżāvī, II, 2. tab., nşr. Fleischer, s. 16, str. 6 v.d.) *al-ġayb* hâsseler ile erişilemeyen ve hads ile sezilemeyen âlem suretinde izah edilir. *Ġayb* iki türlüdür: biri peygamberler tarafından insana bildirilen âlem ve diğeri yalnız Allaha mâlûm olan âlemdir ki, *Kur'an* (VI, 59) 'da zikredildiği üzere, bu *ġayb* âleminin anahtarları onun nezdindedir. Bu suretle *'ilm al-ġayb* ile uğraşanlar tarafından en geniş mânası ile „göze görünmeyen âlem" makamında kullanılmaktadır. Al-Rāzī, *Kur'an* 'daki *Mafātīḥ al-ġayb* cümlesini, tefsirine, Şadr al-Dīn al-Ḳonovī tasavvufa dâir bir esere ve mısırlı son zaman müelliflerinden al-Zarḳāvī sihre ve fala dâir bir takım eserler kolleksiyonuna (Kahire, 1327) münâsip bir unvan olarak seçmişlerdir. *Ricāl al-ġayb*, *ḳuṭb* 'un riyâseti altında bir velilik mertebeleri silsilesi (Lane, *Arabian Nights*, fasıl XXX, not. 17) ve *İbn al-ġayb*, babasız olarak, ana rahmine düşüp, doğmuş bir takım esrârengiz bâtınî kudretlere sâhip mânasını ifâde eder (C. Wells, *Mehemet the Kurd* v.b., s. 129). Tasavvufta *ġayb al-huviya* ve *al-ġayb al-muṭlaḳ*, ıtlak kaydından âzâde (*al-lā ta'ayyun*) zâtî ifâde eder,

Bibliyografya: Makalede isimleri zikredilenlerden başka krş. Curcānī, *Taʿrīfāt* (Kahire, 1321), s. 109, 177; *Dict. of techn. terms*, s. 1053 v.d. (mad. ʿĀLAM), 1090, 1539 v.d. (mad. HUVĪYA); Horten, *Theologie des Islam*, s. 219 v.d. (D. B. MACDONALD.)

ĠAYBA. [Bk. GAYBE.]

GAYBE. ĠAYBA (A.) git-gide *ġāʾib* [b. bk.] ile aynı mânada kullanıldığından, o asıldan gelen *ġayba* masdar gibi telâkki ve istimâl edilir. Bu auretle yokluk ve ekseriyâ *istiġrāḳ* mânasını ifâde eder. Bu ikinci mefhûm tasavvufta bir taraftan kalbi, Allahtan başka, her şeyden tecrit etmek ve diğer cihetten *ḥużūr* (yâni Allah ile berâber olmak) ile târif ve izah edilir. *Ġayba*, fena (*fanāʾ*), yâni tamâmiyle yok olma yolunda bir merhaledir. Bu fikrin tekâmülüne dâir tafsilât için bk. al-Hucvīrī, *Kašf al-maḥcūb* (trc. Nicholson, s. 248 v.d); kezâ al-Ḳuşayrī'nin *Risāla*'si ile Zakariyā al-Anşārī ve al-ʿArūsī (Bulak, 1290, I, 66 v.d.)'nin şerhleri. Al-Ġazzālī'nin *İḥyāʾ*'sına dâir, Sayyid al-Murtażā, *İtḥāf al-sāda* (*iḥyā* şerhi, VII, 248) ve Macdonald, *Religious Attitude and Life in Islam*, s. 260,262.

Bu tâbir, ekseriyâ, Allah tarafından insan gözünden nihân edilen ve *ġayba* denilen bu müddet esnâsında ömrü mûcize kabîlinden uzatılan her hângi bir adamın vaziyetini tasvir için de kullanılır. Bu hâlin göze çarpan misâllerinden biri şi'îlerden 12 imam mezhebine sâlik bulunanların *imām-i maktūm*'ları yahut mehdileridir ki, gözden nihân kalmakla berâber, hâlâ yer yüzünde yaşamaktadır (krş AL-ḪIŻIR) ve zaman-zaman bâzıları tarafından görülmüş, diğer bâzıları ile ülfette bulunmuştur; hâlen ümmetin mukadderâtına nezâret etmektedir (Goldziher, *Vorlesungen*, s. 232 v.d., 269 v.d.; *Arab. Phil.*, II, LXII v.d.). (D. B. MACDONALD.)

GAYḤĀTŪ. [Bk. GEYHATU.]

ĠAYLĀN B. ʿOḲBA. [Bk. ẔU 'L-RUMMA.]

ĠAYN. [Bk. GAYN.]

GAYN. ĠAYN, arap alfabesinin 19. harfi (adetçe kıymeti 1000; krş. mad. ABCAD). Yazı bakımından, *ġayn*, *ʿayn* harfinin diğer bir şeklidir. Şimdiki lehcelerin çoğunda bu harf sürekli yumuşak damak sesi olarak talâffuz olunuyor. Ses bilgisine dâir yazan eski arap müellifleri onu damak sesi olarak târif ediyorlar. Böyle olmakla berâber, gerçekten küçük dilin arka tarafından dilcik arkası sesi olarak telâffuz edilmiş olduğu çok şüpheli bir meseledir. Zamanımızdaki lehcelerin bir çoğunda *ġayn* harfi *ʿayn* olmuştur (tafsilât için bk. mad. ARABİSTAN, ARAP LEHCELERİ). Krş. A. Schaade, *Sibawaihi's Lautlehre*, bilhassa s. 19, nr. 3 ve not 48; bk. bir de fihrist. (A. SCHAADE.)

GAYOS, Atçe [b. bk.]'de bir aşîret.

ĠAYTA. [Bk. GAYTA.]

GAYTA. ĠAYṬA (ĠĀʾIṬA, ĠĒṬA), şimâlî Afrika'da ve cenûbî Avrupa'nın bâzı mıntakarında çok rağbet edilen bir arap musikî âletidir. Üstüvâne şeklinde ve müteharrik bir ağızlık (*al-ḳaṣba*) ile mücehhez bir nevi zurnadır; alt tarafı aşağıya doğru bir az genişleyerek, nihâyet bulur; paviyyon denilen bu kısmın içi de oyuktur. Üstüvâne kısmının üst yüzünde 7 delik vardır. Ağızlıktan itibâren birinci delik *yka sāʿida*, ikincisi *şaşka*, üçüncüsü *bancka*, dördüncüsü *cahārka*, beşincisi *sika*, altıncısı *dūka* ve yedincisi *yka* tesmiye olunur. Alt yüzünde ve *yka sāʿida* ile *şaşka* arasındaki mahalle tekabül eden dolu yerde, *heftakā* tesmiye edilen, sekizinci bir delik vardır. Bu deliklerin isimleri yerli muzikacıların âlet üzerinde parmak hareketlerini, bir musiki parçasının tonalitesini yahut bir gamın modunu göstermekte kullanılır. Muzikacı, bu âleti çalmak için, ağızlığını, takriben 2 cm. kutrunda bir kurs şeklindeki mâniaya (*al-ʿarrāḳ*) kadar tamâmen ağzına sokar. Bu âlet bir oktavı ihtivâ eder.

Ġayṭa araplar tarafından bilhassa harp havaları için kullanılır. Bu âlet, hemen dâimâ *ṭbal* denilen ve iki değnek ile çalınan bir nevi kudum ve bir hayvan kemiği ile çalınan *ṭannbar* adında bir nevi iri davul ile berâber çalınır.

Gayṭa'ya ekseriyâ *zammāra* de denilir. Cenûbî Tunus ve Constantine vilâyetlerinde *zorna* ismini alır; *ġayṭa*'cı mânasına olarak *zornaci* bundan gelir. İbn Ḫaldūn onu *zallāma* ismi altında târif ediyor; belki de *zammāra*'nın harfleri karışması ile hâsıl olan şekildir (krş. *Prolegomenes*, II, 353; nşr. Quatremère, Paris, 1834). Mamafih *ġayṭa* ismi orta çağ müellifleri ile islâm Endülüs müellifleri indinde pek mâruftur (krş. Dozy, *Supplement aux diction. arabes*, II, 235; Simonet, *Glosario de voces ibéricas*, Madrid, 1888, s. 239). Bugünkü İspanya'da bu âlet hâlâ *ġayṭa* yahut *raica* ismi altında mârûftur. Türk dili konuşulan memleketlerde dahi oldukça yayılmıştır ve bu alarda *ġaydā* namı ile mârûftur.

Bibliyografya: Bilhassa *ġayṭa* ve umûmiyetle arap musiki alâtı hakkında bk. Bel, *La Djāzya* (Paris, 1903), s. 96 v.d.; Budgett-Meakin, *The Moors*, s. 202 v.d.; Bū ʿAlī, *Kitāb kašf al-ḳinā*ʿ (Alger, 1904), s. 103 v.dd.; Delphin ve Guin, *Notes sur la poésie et la musique arabes* (Paris, 1886), s. 47 v.dd.; W. Marçais, *Textes arabes de Tanger*, s. 152, not 3 ve zikredilen menbalar, bundan başka s. 407; Salvador-Daniel, *La Musique arabe* (*Revue Africaine*, IV, nr.

34, s. 290, temmûz, 1862); Shaw, *Voyages dans la Régence d'Alger* (trc. Mac-Carthy, Alger, 1830), s. 89 v.d. (A. COUR.)

GAZA. [Bk. GAZZE.]

ĠAZAL. [Bk. GAZEL.]

ĠAZĀLĪ. [Bk. GAZĀLĪ.]

ĠAZZĀLĪ. [Bk. ĠAZZĀLĪ.]

GAZÂLÎ. ĠAZĀLĪ (1466—1535), XVI. asır osmanlı edebiyatında, eserleri kadar, şahsiyetinin garâbeti ile de şöhret kazanan bu bursalı şâirin asıl ismi Mehmed ve babasının adı da Durmuş'tur. Şiirlerinde Ġazālī mahlasını kullanmakla berâber, muâsırları arasında Deli-Birâder diye şöhret kazanmıştı. Şâirimizin *Mecnûn ki, belâ deştini keşt etti serâser — gamhâneme geldi, dedi: hâliñ ne birâder* beytini söyledikten sonra, bu lekap ile şöhret kazandığı eski kaynaklarda da zikredilir.

Medrese tahsilini tamamlayan ve bu arada bilhassa Mavlānā Muḥy al-Dīn 'Acamī'den istifâde eden Ġazālī, bir taraftan da tasavvuf yoluna sülûk etmişti. Fakat Bursa'da Bayezid Paşa medresesi müderrisliği ile işe başlayan Ġazālī, sebâtsız ve mütereddit mizâcı dolayısı ile, bu işten sıkılıp, Manisa'ya giderek, şehzâde Korkud'un nedîmi ve gözdesi Piyâle Bey'e intisap ve o vasıta ile şehzâdenin en samimî eğlence meclislerine hulûl etti. Bayezid II.'in şiir ve san'ata, zevk ve sefa âlemlerine çok düşkün olan san'atkâr şehzâdesi Korkud'un, Manisa'daki sarayını, şâirler ve musikişinaslar için, âdetâ bir merkez hâline getirmişti. Ġazālī gibi açık kalpli, zarif ve zevk-perest bir şâirin böyle bir muhitte parlamamasına imkân yoktu. Selim I.'in cülûsundan sonra, şehzâdenin şehâdetine kadar onun maiyetinde yaşayan Ġazālī, selîh ve lâubâli olmakla beraber, aslâ mürâî değildi. Hâmisinin şehâdetine söylediği tarih buna bir delildir. Bu hâdiseden sonra te'sirini gidermek ve belki kendisini de bir az unutturmak için, Bursa'da Geyikli-Baba tekkesinin şeyhliğini alarak, inzivaya çekildi. Lâkin sebât ve istikrardan sıkılan mizacı, bu işte devamına da imkân bırakmadı. Tekrar tedris hayatına atılarak, Sivrihisar, Akşehir ve nihâyet Amasya'da Hüseyniye müderrisliklerinde bulundu. Bu küçük muhitler onun rûhî ihtiyaclarını bir türlü tatmin etmiyordu. Nihâyet Fâtih evkafı zevâidinden verilmek üzere, ayda 1000 akçe ile tekaüt olarak, İstanbul'da yerleşti.

Ġazālī, o sırada meyva ve çiçek bahçeleri ile İstanbul'un belli-başlı sayfiyelerinden sayılan Beşiktaş'ta yerleşmiş bir kaç gençlik arkadaşının da teşvikı ile, deniz kenârında bir yer satın aldı. Buraya kendisi için bir ev yaptırarak, bahçeyi ihya edecek ve bir tekke ile bir meşcid inşa ettirerek onların dâimî masrafını karşılamak üzere, bir de kaplıca tarzında havuzlu bir hamam yaptıracak idi. Lâkin oldukça büyük bir paraya ihtiyac gösteren bu plânı gerçekleştirmek için, şâirimizin kâfi parası yok idi. Sadrâzam İbrahim Paşa ve defterdar İskender Çelebî gibi, çok kuvvetli hâmilere mâlik olan girgin şâir, *Cernâme* adını verdiği 31 beyitlik manzûm bir arzuhâl ile, sadrâzama mürâcaat ederek, yardım istedi. Sadrâzam yalnız şahsî yardımda bulunmakla iktifa etmedi, bütün devlet ricâlinin de yardımlarını te'mine delâlet etti. Bu suretle Ġazālī'nin tasavvuru da gerçekleşmiş oldu. Bunların ne zaman yapıldığı hakkında kaynaklarda sarih bir şey yoksa da, yazma bir mecmuada Beşiktaş'taki mescidin 931 (1525)'de yapıldığı kaydedilmektedir. Deli-Birâder'in Bursa kaplıcalarını hatırlatan hamamı, İstanbul'da az bir zamanda büyük bir şöhret kazandı. Zevk ve sefaya meclûp türlü-türlü insanlar, şehrin dört tarafından gelerek, hamamı doldurmakta idiler. Bu vaziyet bir taraftan şehir içinde büyük dedikoduları mûcip olduğu gibi, müşterilerini kaybeden bir çok hamam sâhipleri de, Deli-Birâder'in hamamı aleyhinde şiddetli propagandalara başlamışlardı. Bu vaziyet yıllarca devam ettikten sonra, nihâyet sadrâzam, bir gece 100 acemi oğlanı göndererek, bu havuzu yıktırmağa mecbur oldu. Ġazālī'nin düşmanları bundan pek ziyâde memnun olarak, türlü-türlü tarihler söylediler. Kendisi de, *Kapluca-nâme* adlı, yirmi beş beyitlik bir kıt'a tanzim ederek, teessürünü belirtti ve havuzu yıkılan hamama artık hiç kimsenin gelmeyeceğini, ne zâviyenin ve ne de mescidin devam edemeyeceğini ifâde etti.

Hakikaten bir az sonra şâirimizin tekaüt ulûfesini sürreye tebdil ettirerek, ve bir mıktar da câize alarak, Mekke'ye gittiğini ve orada mücâvir olarak yaşamak istediğini görüyoruz (938 = 1531). Mekke'den İstanbul'a gönderdiği bir mektupta, Mekke civarında 200 altına bir bostan satın alıp, bir mescid yaptırdığını, biri farsça ve biri arapça iki tarih söylediğini ifâde etmektedir ki, muhtelif edebî kaynaklarda, şüphesiz bu mektuba dayanılarak, aynı mâlûmat tekrar olunmaktadır. Bu mensûr mektubun *Eyümü* („iyi mi") redifli manzûm zeylinde, şâirimizin o devir İstanbul'undaki başlıca şahsiyetler hakkındaki hisleri de açıkça anlaşılıyor. Bu mektuba, şâir Zâtî ile Rûmî tarafından, yine aynı üslûp ve edâ ile ve *Eyüdür* („iyidir") redifi ile cevaplar verilmiştir. Bir gün mescidinin bahçesinde dostları ile sohbet ettiği sırada, fenâlaştığını hissederek, onlar ile vedalaştı, tövbe etti ve böylece 70 yılı geçen bir hayatın yüklerinden kurtuldu (941=1534). Bâzı mecmualarda ve onlardan naklen *Şaḳā'iḳ* terçümesinde 942 (1535)

'de öldüğü hakkında da bir rivâyet vardır. Cenaze namazı harem-i şerîfte kılındıktan sonra, yaptırdığı mescidin hazîresine gömülmüştür. Bütün hayatını bekârlıkla geçiren ve kendisine *mîr-i mücerredân* lekabını veren şâirimizin Ḫvâca Ḫiżir adlı bir kölesine tesâdüf ettiğini Ḳuṭb Makkî *Seyahatnâme*'sinde söyler.

Zarif, şuh ve lâubâli mizaçlı, iyi ve açık kalpli bir insan olan Ġazâlî, muâsırları arasında hezlleri ve mersiyeleri, tarihleri ve bâzı sûfiyâne tercîleri ile şöhret kazanmıştır. Eski mecmualarda ve tezkirelerde bâzı gazellerine tesâdüf edilirse de, en çok rastlanan ve en çok takdir edildiği anlaşılan manzûmeleri *fa'ilâtun mafâ'ilun fa'lun* vezni ile yazdığı matlâsız uzunca mesnevîleri, o zamanki tâbir ile, kıt'alarıdır. Yukarıda adı geçen *Cernâme* ve *Kaplucanâme* ile, Mekke'den yolladığı mektûp hep bu şekildedir. Âşık Çelebî tezkiresinde, arkadaşı şâir İshâk Çelebî'ye Mekke'den yolladığı diğer küçük bir manzûme mevcut olduğu gibi, muâsırı bulunan Ḫayâlî ve Ravânî gibi şâirlere söylediği hicviyelere ve muhtelif vesileler ile söylenmiş tarihlere de tesâdüf edilir. Şehzâde Korkud ile İskender Çelebî hakkında söylediği mersiyeler, basit, külfetsiz, fakat samimî ve güzeldir. Sûfiyâne bâzı gazelleri ve bilhassa tercîleri, üslûp ve edâ itibârı ile, hiç de itinalı olmamakla berâber, aslâ kıymetsiz sayılamaz.

Ġazâlî'nin Manisa'da yazıp, Piyâle Bey'e takdim ettiği *Dâfi' al-ġumûm va râfi' al-humûm* adlı küçük mensûr eserin muhtelif nüshalarına İstanbul ve Avrupa kütüphânelerinde tesâdüf edilir (Viyana, Berlin, Paris türk. yazmalar arasında). Ḥakîm Azraḳî [b. bk.]'nin meşhûr *Alfiya* ve *Şalfiya*'sı tarzında yazılmış olan bu eser, çok açık ve çirkin olduğu cihetle, şehzâde Korkud tarafından hiç beğenilmemiştir. Mamafih Laṭîfî'de ve *Şaḳâ'iḳ*'te, Ġazâlî'nin bu münâsebetle şehzâde sarayından uzaklaştırıldığına dâir verilen mâlûmât doğru değildir.

Bibliyografya: Ġazâlî hakkında Sehî, Lâtifî, Âşık Çelebî, Hasan Çelebî ve Riyâzî tezkireleri ile *Şaḳâ'iḳ* tercümesinde ve Bursalı İsmail Belîg'in *Güldeste-i riyâż-ı irfân*'ında mâlûmat vardır. Fâik Reşad'ın *Aslâf* adlı eseri (I, 72 v.d.) ile J. v. Hammer (*Gesch. d. osm. Dichtk.*, II, 198) ve Gibb (*A History of ott. Poetry*, III, 36)'de verilen mâlûmat ehemmiyetsizdir. Ona âit tek tetkik olarak, şu makalemizi zikredebiliriz: *Deli-Birâder* (*Yeni mecmua*, nr. 15, 1917); Leningrad'da Asya müzesi yazmaları arasında tetkik ettiğim 311 numaralı mecmuada onun *Cernâme* ve *Kaplucanâme* manzûmeleri ile iki tercî-i bendi mevcuttur. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

ĠĀZĀN. [Bk. GAZAN.]

GAZAN. ĠĀZĀN MAḤMŪD (1271—1304), İlhanlı hükümdarı (694—703 = 1295—1304). 670 (1271)'te doğmuştur. Babası Arġun [b. bk.]'un cülûsu üzerine, Horasan, Mâzenderan ve Rey vâliliğine tâyin olunmuş idi; Gayḫâtü [b. bk.] zamanında da aynı vilâyetleri idâre etti. Ġazan Buddha dininde yetiştirilmiş ve Ḳūçān şehrinde Buddha mâbedleri inşa ettirmişti; ancak tahta cülûsundan az öncedir ki, Baydu [b. bk.] aleyhine girişmiş olduğu mücâdele sırasında, kumandanı Navrūz kendisini islâmiyeti kabûl etmeğe ikna eylemiştir. İslâm dini, onun saltanatı zamanında, devlet dini olarak, kabûl edildi, yâni imparatorluğu müslüman medeniyetine göre, teşkil edilmiş bir moğul devleti oldu. Yeni saltanat merkezi Tebriz ve civarında muhteşem binalar ve bu arada bilhassa hayır müesseseleri, câmiler, medreseler inşâ edildi; devlet vesikalarında Peygamber âilesi bâzan en başta ve saltanat hânedanına mensûp prensler ve prenseslerden önce zikrolunuyordu; saray kıyâfetinde de sarık sarılmak âdeti te'sis edildi. Böyle olmakla berâber, Ġazan, müslümandan ziyâde, moğul idi; bir hükümdar ve bir kanun vâzıı sıfatı ile, dinî his ve temâyüllerden tamâmen âzâde olarak, muazzam bir faâliyet göstermiştir ki, husûsî tabibi ve fi'len veziri (vezir Sa'd al-Dîn al-Sāvî bu makamı ancak ismen işgâl ediyordu ve hakikatte hiç bir işte reyi yok idi) olan Raşîd al-Dîn'in himmeti ile, elimizde bu faâliyete âit tafsilât mevcuttur. Bilhassa mâliyenin ve bu meyânda sikkelerin ıslâhına büyük gayret sarfedilmiştir. Ġazan sikkeleri (bunlar üzerindeki yazılar üç lisanda idi: arapça, moğulca ve tibetçe) üzerinde hükümdar, selefleri zamanında olduğu gibi, Pekin'de mukim büyük hanın mümessili olarak değil, ancak Allahın inâyeti ile (moğulca, *Tengrin kuçundur* „Allahın keremi ile") saltanat makamına geçmiş gösterilir. Ġazan icraatında moğul emîrleri ve hattâ hânedan mensûpları hakkında bile, icabında kan dökerek, şiddetle hareket etmiştir. Ülkenin âsâyişi ve kendi mutlak kudreti için, tehlikeli addettiği her şahıs, son derece gaddârlık ile, bertaraf edilmiştir; tahtını kendisine borçlu olduğu emîr Navrūz da bunlar arasında idi. Fakat buna mukabil Ġazan tarafından ittihaz olunan tedbirler halkın refahını arttırmış ve bilhassa çiftçi sınıfını, itisâf ve soygunculuğa karşı, himâye etmiştir. Bu suretle devlet vâridatı Ġazan devrinde 2100 tümene (evvelce yalnız 1700 idi), yâni takriben 3 milyon altına, çıkmıştır. Diğer moğul hükümdarlarının kısm-ı âzamı gibi, Ġazan da devlete faideli olacak bilgileri bilhassa takdir eylerdi. Bizzat tabiî ilimler, tabâbet, astronomi, kimya

ve bir çok el san'atları ile iştigâl etmiş olduğu söyleniyor; kendi emri üzerine Tebriz civarında bir rasadhâne bina edilmiş ve ona bir de dünyevî ilimler (*ḥikmiyāt*) medresesi ilâve olunmuştur. Söylendiğine göre, Ġazan, kendi ana dili olan moğulcadan başka, diğer lisanları da bilirdi ve bir çok memleket ve milletlerin tarihlerine de vukûfu vardı; bilhassa kendi kavmî tarihinin tedvinine himmet sarf eylemiş ve bu mevzua dâir öğrenilmesi kabil olan her şeyi, Raşîd al-Dîn vasıtası ile, *Tārīḫ-i Ġāzānī* unvanı altında, büyük bir eserde cemetmiştir; eserin müellifi kitabındaki mâlûmatın çoğunu kendi hükümdarından öğrenmiş olduğunu iddia ediyor. Ġazan hâricî faâliyetinde daha az muvaffak olmuştur. Ne şark hudutlarını orta Asya'dan gelen istilâlara karşı muhafaza edebilmiş ve ne de Suriye'yi zapta muvaffak olmuştur.

Bibliyografya: D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 143 v.d.; Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane*, II, 1 v.d.; Howorth, *History of the Mongols*, III, 393 v.d. — Ġazan'ın, hükümdar ve vaz'-ı kanun olarak, faâliyetine taallûk eden *Tārīḫ-i Ġāzānī*. — Ġazan Han'ın kanun ve nizamları hakkında Ḫvândemîr'den alınan parçalar için bk. *Grundriss der iranischen Philologie*, II, 576 (*New Asiatic Miscell.*, I, 149 v.d.), Kalküte, 1789. — İran'ın Ġazan Han zamanındaki vaziyeti için bk. W. Barthold, *Persidskaya nadpis na siene Aniyskoy meçeti Manuçe*, Petersburg, 1911 (*Aniyskaya soriya*, nr. 5) ve ayn. mll., *Mir Islama*, I, 76 v.d.

(W. BARTHOLD.)

ĠAŻANFAR. [Bk. GAZANFER.]

GAZANFER. AL-ĠAŻANFAR („arslan"), Ḥamdânîlerden 358—369 (968—979)'da Musul emîri 'UDDAT AL-DAVLA ABŪ TAĞLIB FAŻL ALLĀH B. NĀṢIR AL-DAVLA (940—979)'nin lekabıdır. 328 (939/940)'de doğmuş olan Abū Taġlib, babasının hayatında onun ile ve sonra, Büveyhîlerden Mu'izz al-Davla 356 (967)'da ölünce, babalarının rızası hilâfına, onun halefi Baḫtiyār [b. bk.] üzerine hücûma karar vererek, babalarını hapsettikleri zaman, kendi kardeşleri ile ihtilâfa düşmüştür. Babalarının 358 (969)'de vefatı üzerine, kardeşlerinden ikisi, Ḥamdān ile İbrāhîm, Baḫtiyār'a tarafdar oldular. Üçüncü bir kardeş, al-Ḥusayn de Abū Taġlib'e sâdık kaldı. Abū Taġlib 359 (970) yılında Ḥarrān'ı zapteyledi ve Baḫtiyār ile barıştı ve kızını aldı. Kardeşi Ḥamdān'dan da Mardin'i zaptetti. Fakat daha 364 (975)'te Bagdad'ı ele geçiren ve nihâyet pederi Rukn al-Davla vefat ettiği zaman, Irak'ı tahliye için, Baḫtiyār'ı zorlayan Büveyhîlerden 'Ażud al-Davla, Abū Taġlib'in talihsizliği eseri olarak, kayın pederinin karşısına, kuvvetli bir hasım olarak, çıkmıştı. Ḥamdān, Baḫtiyār'ın yardımı ile, kardeşi Abū Taġlib'i Musul'dan tardetmek için, bu ahvâlden istifâde edebileceğini sandı; fakat Abū Taġlib, Bagdad'ı istirdat için, Baḫtiyār'a muâvenetini vaad edince, Baḫtiyār tarafından hapse atılmaktan başka, eline bir şey geçmedi. Bunun üzerine 'Ażud al-Davla ile vukû bulan harpte Baḫtiyār esir düştü ve öldürüldü. Büveyhîlerin askeri tarafından tâkip edilen Abū Taġlib, ancak kaçarak, kurtuldu. Gâlip hükümdar hemen Musul önünde göründü ve Ḥamdānî'nin onunla müzâkere teşebbüsü boşa gitti; 'Ażud al-Davla bu mühim mevkii Hemdânîlere bırakmağa râzı değildi. Şöyle ki, Büveyhîlerin askeri tarafından tâkip edilen Abū Taġlib, dostluk ve sıhriyet alâkaları ile bağlı olduğu Bardas Skleros nezdine iltica etti. Fakat tam o zamanda Bardas Skleros bizanslı kumandan Bardas Phocas ile harp ediyor ve mağlûp vaziyete düşüyordu (368 = 979). Abū Taġlib, Ḥişn-Ziyād (Ḥartbart)'da harbin neticesine intizar ederken, 'Ażud al-Davla'nin Meyyâfârikîn ve Âmid'i de işgâl etmesi üzerine, Şam'a çekildi ve Fâtımîlerden al-'Azîz billāh'ın muavenetini istirhâm eyledi. Bu zat onunla alâkadarmış gibi göründü ve başbuğu al-Faḍl b. Şâliḥ vasıtası ile, güzel vaadlerde bulundu. Fakat Abū Taġlib, Mısır askerinin yardımını te'min için, boşuna çalışırken, Mufarric b. Daġfal b. al-Carrāḥ ile bozuşmuştu. Bu zat Fâtımîlerin metbûiyetini ismen tanımakta olmakla berâber, Ramla ve cenûbî Filistin'e hâkim bulunmakta idi ve oraya yerleşmiş olan Banî 'Uḳayl'i tardetmeğe çalışıyordu. O zaman bunlar Abū Taġlib tarafına döndüler. Ramla civarında vukû bulan bir muharebede Abū Taġlib, basmı tarafından, esir edildi ve 369 (979)'da katlolundu.

Bibliyografya: Hemdânîler hakkında zikredilen menbâlardan ayrı olarak, bilhassa bk. mad. von Rosen, *Imperator Vasilii Bolgaroboïtza*, s. 10 v.dd. (mad. Yaḥyā b. Sa'îd al-Antākī) ve İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, mad. NĀṢIR AL-DAVLA.

ĠAZĀT yahut ĠAZVA. [Bk. GAZÂT yahut GAZVE.]

GAZÂT yahut GAZVE. ĠAZĀT yahut ĠAZVA (A.), kâfirler üzerine yapılan akın.

GAZEL. ĠAZAL, lugat mânası „kadınlar ile âşıkane yârenlik etmek" (bk. *Ḳāmūs* ve *Lisān al-'arab*, mad. ĠZL) olan arapça bir kelimedir; bâzan isim olarak da kullanıldığı vardır. Edebî bir ıstılah olarak, bilhassa aşk, güzellik ve şaraptan behseden küçük şiirler hakkında kullanılır. Bu mânada bu kelimeye arap

edebiyatında, oldukça erken zamanlardan itibâren, tesâdüf olunur. *Kitāb al-Aġānī*'de senedleri ile nakledilen sözlerin doğruluğuna inanılırsa, daha hicretin ilk asırlarında *ġazal* mevcût idi. Muṣ'ab b. 'Abd Allāh al-Zubayrī, 'Omar b. Abī Rabī'a (ölm. 93 = 712)'nın bâzı şiirlerine *ġazal* diyordu (*Kitāb al-Aġānī*, nşr. Dār al-kutub al-Miṣrīya, I, Kahire, 1345 = 1927, s. 120); bir başka rivâyete göre, aynı şâirin bir şiirini şâirinden dinleyen Farazdaḳ (ölm. 110 = 728): — „Ey Aba 'l-Ḫaṭṭāb, vallâhi sen bütün insanların en güzel *ġazal* söyleyenisin" — diyor (*ayn. esr.*, I, 149). Bu kitapta ve başka eserlerde bu kelimenin hicrî ilk asırda kullanıldığını göateren daha başka yerler tesbit etmek mümkündür. Fakat bunlardan, bu kelimenin hângi nevi ve şekilde bir şiire delâlet ettiğini, bu kabil şiirler ile diğerleri arasındaki farkların nelerden ibâret olduğunu açıkça kestirmek kolay olmuyor. Edebiyat nazariyelerine dâir eserler arasında, gazel ve onun nasıl olması icap ettiği hakkında ilk defa Ḳudāma b. Ca'far (ölm. 309 = 921) 'in meşhûr *Naḳd al-şi'r* (nşr. Cavā'ib, İstanbul, 1302, s. 42 v.d.) adlı eserinde bilgi veriliyor. Ḳudāma, *nasīb* [b. bk.]'in hususiyetlerini söylerken, evvelâ bununla *ġazal* arasındaki farkı göstermeğe çalışıyor. Bu zâta göre, *nasīb*, kadınların güzelliği, endâmı, ahlâkı ve aşkın şâirde uyandırdığı ihtisas olup, *ġazal* ise, bu ihtisasın nazım ile ifâdesidir. *Ġazal* kadınlara düşkünlük, sevgi ve muhabbettir. Nitekim bu kelimeden teşkil edilmiş olan *ġazil* sıfatı, kadınlara düşkün olup, onlarla şakalaşıp-konuşmaktan ve latîfe etmekten hoşlanan zât demektir. Görülüyor ki, Ḳudāma b. Ca'far, Muṣ'ab b. 'Abd Allāh ile Farazdaḳ'ın kaydedilen kullanılışlarına muhâlif olarak, *ġazal* ile *nasīb* tâbirlerini ayırmakta, ve *ġazal* adı ile bir edebî nevî veya şekil tanımamaktadır. Bununla berâber, bir az ileride, şâirlerin muhtelif nevilerde düştükleri hataları ve onların kusurlarını sayarken (*ayn. esr.*, s. 75), *ġazal*'den bahisle, bunun hususiyetlerini daha evvel kaydettiğini söylüyor, fakat daha evvelki bahiste yapmış olduğu tefriki unutmuş gibi, *nasīb* yerine, yalnız *ġazal* tâbirini kullanıyor.

Bundan sonra gelen Abū 'Alī al-Ḥasan b. Raşīḳ al-Ḳayravānī (ölm. 463 = 1071), *al-Umda fī ṣinā'at al-şi'r va naḳdih* (nşr. Muḥammed Badr al-Dīn al-Na'sānī, Kahire, 1325 = 1907) adlı eserinde, *nasīb*, *taşbīb* ve *taġazzul* tâbirlerini aynı mânada kullanmakta ve *ġazal* kelimesi hakkında Ḳudāma'yi zikrederek, onun sözlerini tekrar etmektedir; yânî, *ġazal*'in medlûlü *taġazzul*, *nasīb* veya *taşbīb*'de anlatılan şeydir (bk. *ayn. esr.*, II, 94). Daha ileride de (msl. II, 95, st. 21, s. 99, st. 2) dâimâ *taġazzul* tâbirini kullanmaktadır.

Arap şâirlerinin eserlerine ve divanlarına bakılacak olursa, bunların bâzılarında *bāb al-ġazal* diye bir fasıl olduğu görülmektedir. Msl. Abū Nuvās (ölm. aş.-yk. 195 = 811)'ın basılmış olan divanında *ġazal al-mu'annaṯ* ve *ġazal al-muẕakkar* fasılları vardır (bk. Abī Nūvās, *Dīvān*, nşr. İskender Âsaf, Kahire, 1898; sırası ile, s. 359 v. dd., s. 402 v.d.). Aynı şekilde Abū Tammām (ölm. 231 = 846)'ın divanında (nşr. Muḥy al-Dīn al-Ḫayyāṭ, Beyrut, ts., s. 428—469) ve 'Abd Allāh b. al-Mu'ṭazz (ölm. 295 = 908)'in divanında (nşr. 'Azīz Efendi Zind, Kahire, 1891, I, 61: *al-Bāb al-ṯānī fi 'l-ġazal*) birer *ġazal* faslına tesâdüf ediliyor. Fakat bu bâbların, bizzat şâirler veya hemen onlardan sonra gelmiş ve divanlarını ilk olarak toplamış bulunan kimseler tarafından değil de, çok daha muahhar zamanlarda, bu divanları bâblara ayırmak isteyenler tarafından ayrıldığını gösterecek delîller vardır; msl. yukarıda söylendiği gibi, divanında bir *ġazal* bâbı bulunan Abū Tammām, eski arap şiirlerinden topladığı şiirleri mevzularına göre ayırırken, yukarıki tarife göre, *ġazal* nevinden olan şiirleri *bāb al-nasīb*'de toplamıştır. Hattâ bu eserin, meşhûr şârihi Abū Zakariyā Yaḥyā b. 'Alī al-Tabrīzī (ölm. 502 = 1108), *nasīb* kelimesini izah ederken, tıpkı Ḳudāma b. Ca'far gibi, *ġazal*'i *nasīb*'den ayırmaktadır (bk. *Şarḥ Dīvān al-ḥamāsa*, Kahire, 1296, III, 112).

Bütün bu izahattan anlaşılmaktadır ki, arapçada *ġazal* diye bir şekil yoktur. Ancak aşk ve kadından bahseden kasîde [b. bk.] şeklinde şiirler vardır. Eğer böyle bir şiir kasîdenin başında bulunuyorsa, buna *nasīb* denilmektedir ve bir *nasīb*'de yalnız bu iki mevzûdan değil, aynı zamanda onların muhitinden, yânî sevgilinin bulunduğu yerlerden, şâirin onunla mâcerâsından ve bu sırada daha geniş mânada tabiattan v. b. bahsolunur. Yine kasîde tarzında yazılmış olan bir şiir yalnız bu mevzûlara ve bilhassa sırf aşk ıztıraplarına tahsis edilirse, ona *taşbīb* [b. bk.] denilmektedir (bk. *al-Aġānī*, nşr. Dār al-kutub al-Miṣrīya, IX, 24, st. 11; II, Kahire, 1928, s. 6, st. 10 — burada fiil hâlinde —; VI, Kahire, 1935, s. 127, st. 10, XX, Bulak, 1285, s. 152, st. 15 — burada Maʿnūn, Kuṣayyir ve 'Urva'nın şiirleri için, *nasīb* değil, yalnız *taşbīb* tâbiri kullanılıyor; krş. Şams al-Dīn Muḥammed b. Ḳays, *al-Muʿcam fī maʿāyīr aşʿār al-ʿacam*, Tahran, 1314, s. 304). *Ġazal* tâbirine gelince, bu tâbir arada-sırada, *nasīb* mânasına kullanılıyordu; bâzan da kadın ve aşktan bahseden tamâmiyle kasîde şeklinde yazılmış uzun veya kısa (2 beyitten 25 beyite

kadar) her müstakil şiire — *ġazal* ve böyle gazeller söylemeğe de — *taġazzul* deniliyordu (bk. al-Ḳāżī al-Curcānī, *al-Vasāṭa bayn al-Mutanabbī va ḫuṣūmih*, nşr. Aḥmed 'Ārif al-Zayn, Sayda, 1331, s. 34 ve *Dīvān Abī al-Valīd Muslim b. al-Valīd al-Anṣārī al-şahīr bi-Ṣarī' al-ġavānī*, nşr. de Goeje, Leyden, 1875, s. 151, 152, 168 v.d.). Burada şunu da kaydetmek lâzımdır ki, *Kitāb al-Aġānī*'nin gösterdiği gibi, *nasīb* veya *ġazal*'ler, kasîdeler gibi, besteleyerek söylenmekte idi.

İran edebiyatına gelince, *ġazal* tâbirine bu edebiyatın daha ilk devirlerinden itibâren tesâdüf olunuyor. 'Ammār-i Marvazī (ölm. 360 = 971; bk. 'Avfī, *Lubāb*, II, 24; Riżā Ḳulī Ḫān, *Macma' al-fuṣaḥā'*, I, 350; bu ve bundan sonra gösterilecek me'hazlar, Berthels, *Persidskaya poeziya v Buḫare*, Leningrad, 1936, 5. bahis'ten alınmıştır), bize kadar muhafaza edilmiş olan bir şiirinde *ġazal*'den bahseder. Yine aynı devir şâirlerinden Rūdakī (ölm. 329 = 941) gazelleri ile meşhûrdu. Hattâ Gaznelilerin meşhûr şâiri 'Unṣurī (ölm. 431 = 1040) kendi gazellerinin Rūdakī'nin gazelleri gibi olamadığını söylüyor ('Avfī, *Lubāb*, II, 6, st. 16). Onların bahsettikleri bu gazellerin ne şekilde ve nasıl oldukları ve bugün mâlûm olan gazellere benzeyip-benzemedikleri tetkika şâyândır. Mâlûmdur ki, Sâmânîler devrinden bize, tam olarak, hemen hiç bir divan gelmiş değildir. Ancak müteâkip devrin bâzı şâirlerinin divanları elimizde bulunmaktadır. Bunlarda pek az gazele tesâdüf olunur ve bu gazeller küçük ve hattâ medhiye kısmı mevcut olmayan *nasīb*'lere benzer. Berthels, yukarıda adı geçen ve ince tahliller ile dolu eserinde, bu hâli müşâhede ettikten sonra, *ġazal*'in mâhiyetini anlamak için, Farruḫī (ölm. 429 = 1038) ve 'Unṣurī'nin divanlarından alınmış iki yer (*Dīvān-i Farruḫī*, Tahran, taş-basma., 1301, s. 23; *Dīvān-i 'Unṣurī*, Bombay, taş-basma., nr. 38) zikrederek, burada bahsedilen *ġazal*'lerin, bu devirlerde kasîdenin *nasīb*'inden ibâret olduğu ve bestelenerek söylendiği neticesine varıyor. Bu fikri kabûl etmemek için, ilk bakışta, hiç bir sebep yokmuş gibi görünüyor. Zâten İran'ın kuvvetli arap kültürü ile yetişmiş olan ilk edebiyat nazariyecilerinden eserleri bugün elimizde bulunan ikisi, Raşīd al-Dīn Vaṭvāṭ (ölm. 573 = 1177) ile Şams al-Dīn Muḥammed b. Ḳays (VII. asır başı) *ġazal*'den, müstakil bir şekil olarak, bahsetmiyorlar. Vaṭvāṭ, *taşbīb* için, *nasīb* ve *ġazal* denildiğini kaydetmekle iktifa eder (*Ḥadā'iḳ al-siḥr fī daḳā'iḳ al-şi'r*, nşr. 'Abbās İḳbāl, Tahran, 1308, s. 85). Şams al-Dīn Muḥammed ise, bu hususta tamâmiyle arap nazariyecilerini tâkip ederek, onların münakaşalarını tekrar etmekten başka bir şey yapmaz (bk. *al-Mu'cam*, s. 304). İstanbul üniversitesi kütüphânesinde, *Ġazaliyāt-i Mu'izzī* ismini taşıyan bir yazma (FY, 740) tetkik edilirse, bunun kasîdelerin *nasīb*'lerinden ibâret olduğu, sonlarında bulunan beyitlerdeki medhlerden hemen anlaşılmaktadır. Berthels, muhakemelerine devam ederek, *ġazal*'in yeni İran edebiyatının bu devirlerinde müstakil bir şekil hâlinde mevcut olmadığını iddia ediyor; kasîdeden yavaş-yavaş ayrıldığını, ancak Sa'dī (ölm. 690 = 1291)'nin ona tam ve müstakil bir şekil mâhiyetini verdiğini söylüyor. Artık bu zamandan sonra, *ġazal*, ilk beyiti *muṣarrā'* (ilk iki mısraları aynı kafiyede olan), vezin ile kafiyesi aynı ve 5—12 beyitlik şiirlerdir. Daha uzun olursa, kasîde olur. Mevzuu en çok aşk ve şarap ise de, başka mevzûlardan da bahsedilebilir. Son beyitte şâirin adı veya mahlası zikredilir.

Hâlbuki Berthels meseleyi noksan tetkik etmiştir. Arap edebiyatındaki *ġazal* hakkında verilen izahat hatırlanırsa, yeni İran edebiyatının ilk devirlerinde de, arap edebiyatındaki hem *nasīb*'e, hem de kadın ve aşktan bahseden küçük şiirlere *ġazal* denildiğini kabûl etmek gâyet tabiî görünüyor. *Ġazal* hakikaten o zaman, iranlılar için, tam ve müstakil bir şiir addedilmemiş olmalıdır. Fakat bunu Sa'dī'nin müstakil bir şekil hâline soktuğu da kabûl edilemez. *Ġazal*'i bugünkü şekli ile çok daha evvelki şâirlerde bulmaktayız. Msl. Anvarī (VI. = XII. asrın ikinci yarısı)'de böyle gazeller vardır; fakat hepsinin sonunda şâirin mahlası zikredilmiş değildir. Sa'dī'den hemen bir asır evvel ölmüş olan Ḫāḳānī Şirvānī (ölm. 595 = 1199)'de tam bugünkü târife uygun ve her son beyitte bir mahlas bulunan pek çok *ġazal* vardır (bk. *Dīvān-i Ḫāḳānī-i Şirvānī*, nşr. 'Alī 'Abd al-Rasūlī, Tahran, 1316, s. 693—892). Binâenaleyh *ġazal* Sa'dī'den, hiç olmazsa, tam bir asır evvel, artık, yukarıda verilen târife uygun, müstakil bir şekil hâlini almış bulunuyordu. *Ġazal*'in sonunda şâirin ismini zikretmesi âdeti, her hâlde sûfiyâne şiirlerde, başlamış ve sonra bu âdet *ḳaṣīda*'lere geçmiş olmalıdır. Çünkü gerek arap edebiyatında ve gerek yeni iran edebiyatının ilk devirlerinde, şâirin ad veya mahlasına *ḳaṣīda* ve *ġazal*'lerde nâdiren tesâdüf ediliyor. Bu şâirler gerek memdûhlarını öğerlerken, gerekse aşkı veya sevgililerinin vasıflarını anlattıkları zaman, kendi isimlerini söylemeğe pek de fırsat bulamazlardı. Buna mukabil nefsini her an murakabe eden ve bu yol ile hakikî sevgiliye, Allaha, erişmek isteyen sûfî, sık-sık kendi kendisine hitap edebilir. Bundan dolayı, divanı elimizde bulunan bütün sûfî şâ-

irlerin şiirlerinde onların adlarına ekseriyetle tesâdüf ederiz. Ḫâḳânî'den az sonra ölmüş olan (VII. = XIII. asrın başları) 'Aṭṭâr'ın da hepsi böyle mahlas ihtivâ eden *ġazal*'ler ile dolu bir dîvânı vardır.

Ġazal'in İran edebiyatında Selçukluların son devirlerinde müstakil bir şekil mâhiyetini alıp, az sonra, evvelki devirlerin aksine, *ḳaṣîda*'den daha mühim bir mevki tutması, bir taraftan tasavvuf te'siri ile izah edilirken, şu hususun da gözden kaçırılmaması icap eder: bu hâdise, gerek Gazneliler ve gerek büyük Selçukluların parlak ve ihtişamlı devirlerinin sönmeğe başladığı zamanlarda, yâni şâirlerin hakikî büyük merkezlerden ve büyük memdûhlardan mahrum kaldıkları sırada vukua gelmiştir. Moğulların istîlâsı üzerine, İran'da kuvvetli bir devlet teşekkül etti ise de, bu devirde şâirler İlhanlı hükümdârlarının şahıslarında ideal memdûhlarını bulamadılar. Esâsen bunlar da İran kasîdelerine karşı fazla bir alâka göstermediler. Bunun neticesi olarak, *ḳaṣîda* eski ehemmiyetini kaybetti ve yerini her mevzûdan bahsetmeğe müsâit ve yazılması kolay olan *ġazal* şekli aldı. *Ġazal* bundan sonra, şekil bakımından, aynı kalmış olmakla berâber, her büyük şâir kendisine mahsus bir tarz yaratmıştır. Bu hâl, Avrupa te'sirine rağmen, İran'da hâlâ devam ediyor gibi görünmektedir.

Türk edebiyatında gazel. Türkçe münevver sınıfının edebî dili hâlini aldığı sıralarda, yukarıda görüldüğü gibi, *ġazal* tamâmen müstakil bir şekil hâline gelmişti. Binâenaleyh türkler bu şekli, olduğu gibi, kabûl ettiler. Şu kadar var ki, türk edebiyatında *ġazal*, umûmiyetle, İran edebiyatındakine nazaran, daha ittiratsız ve insicamsız, aynı vezin ve kafiyede, 5—15 beyitten ibâret küçük bir şiirdir (bk. Muallim Nâcî, *Istilâhât-ı edebiye*, İstanbul, 1307, s. 166—178). Her beyit, mümkün olduğu kadar, ayrı-ayrı işlenmiştir. Bir *ġazal*'in mısrâları birbiri ile kafiyeli ilk beyitine — *maṭla'* ve şâirin mahlasının bulunduğu son beyitine de — *maḳṭa'* adı verilir. *Maṭla'*'ı tâkip eden beyite — *ḥusn-i maṭla'* ve *maḳṭa'*'dan evvel bulunan beyite — *ḥusn-i maḳṭa'* denilir (Muallim Nâcî, *ayn. esr.*, s. 158 v.d.). *Ġazal*'in en güzel beyitine ise, *şâh* (*şeh*) *bayt* yahut *bayt al-ġazal* denilmektedir (Muallim Nâcî, *ayn. esr.*, s. 155). — Türk edebiyatında *ġazal* için bk. bir de M. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi*, 2. kitap, İstanbul, 1921, s. 200 v.d. (burada *ġazal*'in umûmî tekâmülü izah edilirken, son devirlerdeki *ġazal* şekli ile arap edebiyatındaki *ġazal* arasındaki esaslı farklar tebârüz ettirilmemiştir); E. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, I, 80 v.dd. (trk. trc. *Osmanlı şiiri tarihi*, I, kitap 1, İstanbul, 1943; İstanbul üniversitesi yayınları, nr. 207 s. 74 v.dd.).

Ġazal hindû edebiyatında çok sevilen bir nazım şeklidir; bk. G. de Tassy, *Histoire de la litterature hindouie et hindoustaniee*², I, 31.

(AHMED ATEŞ.)

ĠĀZÎ. [Bk. GÂZÎ.]

ĠĀZÎ. [Bk. ẒĀHİR.]

GÂZÎ. **ĠĀZÎ** (A.), cem. *ġuzāt*: bir *ġazva*'ye çıkan kişi, hassaten *ġazva*'nın reisi. Bundan başka, kâfirlere karşı harpte temâyüz edenlere mahsûs mefhâret unvanı. Bu kelimenin diğer mâna'ları için krş. Dozy, *Supplément*, mad. ĠĀZÎ. Tafsilât için bk. RİBAT ve ZEYİL.

GÂZÎ ĠĀZÎ, SAYF AL-DİN (1107—1149), Zangî'nin oğlu olup, 500 (1106/1107)'de doğmuştur. Musul ata-beyi idi (541—544 = 1146—1149). Ata-bey Zangî, kendi adamları tarafından, 541 (1146)'de katledilince, onların ileri gelenleri ve bu meyanda vezir al-Cavâd al-İṣfahânî (b. bk.) askeri Selçuklulardan Alp Arslan b. Maḥmûd'a bi'at ettirmeğe teşebbüs ettiler. Fakat ancak bir kısım asker nezdinde muvaffak olabildiler; diğer bir kısmı, sonraları o derece şöhret kazanan Zangî'nin oğlu Nûr al-Dîn (b. bk.) ile berâber, Suriye'ye gitti. Alp Arslan'a bi'at edenler Zangî'yi temsil eden Zayn al-Dîn 'Alî Küçük'ün kumandan bulunmakta olduğu Musul yolunu tuttular. Böyle iken, Alp Arslan kendisi için hazırlanan rolü oynamak cesâretini gösteremediğinden. Selçuklulardan Mas'ûd tarafından kendisine, timar olarak, Şahrzûr beldesi verilmiş olan Zangî'nin Ġāzî adlı diğer bir oğluna bi'ate karar verildi. Ġāzî kendisine tevcih edilen dâveti kabûl etti ve Musul'a gitti; Alp Arslan'ı esir aldı ve o zamandan itibâren bu şehir ile Diyâr Rabî'a'da hukûm sürdü. Kısa süren hukûmeti zamanına dâir söylenecek çok şey yoktur. Filhakika ehl-i salib tarafından muhasara edilmiş olan Şam ahâlisi onu yardımlarına çağırmış ve o da, kardeşi Nûr al-Dîn ile berâber, oraya gitmiş ise de, o esnâda Şam ahâlisi hıristiyan şövalyelerini ric'ate mecbûr etmeğe muvaffak olduklarından muharebe olmadı. Bundan başka Ġāzî'nin silâhşiyi sadedinde, onun ilim muhibbi olduğu ve Musul'da al-'Atîḳa nâmı ile, kendisinin medfûn bulunduğu medreseyi bina ettiği söylenir. Onu medhedenler meyânında şâir Ḥayṣa-Bayṣa vardı. Musul'da, ata-bey olarak, ona halef olan amcası Nûr al-Dîn tarafından büyütülmüş ve genç yaşta ölmüş olan oğlu değil, fakat kardeşi Ḳuṭb al-Dîn Mavdûd (b. bk.) oldu.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr, *Hist. des Atabecs de Mosul* (*Recueil des historiens des croisades, Historiens orientaux*, II, 2.

kısım, 116, 152—168); ayn. mll., *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), XI, 74 v.dd.; İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, bk. mad. *Ġāzī*; Abū Şāma, *Kitāb al-ravżatayn* (Kahire), I, 46 v.dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 290 v.dd.

GÂZÎ. ĠĀZĪ, SAYF AL-DĪN (?—1176), Ḳuṭb al-Dīn Mavdūd'un oğlu olup, Musul atabeyi idi (565—576 = 1170—1180). Mavdūd [b. bk.]'un vefatından sonra, yerine büyük oğlu 'İmād al-Dīn Zangī geçmedi; fakat Mavdūd zamanında hükümet işlerini idâre eden Faḫr al-Dīn 'Abd al-Masīḥ tarafından yardım gören anasının (Timurtaş'ın kızı) nufuzu sâyesinde, halef olarak, Ġāzī'ye bi'at edildi. 'İmād al-Dīn hemen bütün ömrünü amcası Nūr al-Dīn'in yanında geçirmiş, onun kızı ile evlenmişti ve görünüşe göre, hıristiyan doğmuş olan 'Abd al-Masīḥ, bu sebepten dolayı, ondan nefret ediyordu. Fakat 'İmād al-Dīn Nūr al-Dīn'i yardımına çağırdı ve o da Musul üzerine yürümekte tereddüt etmedi. Rakkā, Nişībīn ve Sincar'ı zaptetti; ancak Musul önüne gelince, Ġāzī'ye hükümdarlığı bırakarak ve 'İmād al-Dīn'e yalnız Sincar'ı vererek, onunla musâlaha akdetti. Ondan sonra 569 (1174)'da Nūr al-Dīn vefat edince, Ġāzī Ḥarrān, Nişībīn, Rakkā, Urfa, Ḫabūr ve Sarūc şehirlerini ele geçirdi; fakat bundan dolayı Ṣalāḥ al-Dīn ile muharebeye mecbur oldu. Ṣalāḥ al-Dīn ertesi yıl Suriye'ye geldi; hıristiyanlar ve suriyeliler ile işini bitirince, Ḥamāt (Hama) civarında Musul askerlerini firara mecbûr etti (19 ramazan 570 = 13 nisan 1175). Pek tabiî olarak, Ṣalāḥ al-Dīn aleyhindeki sefere iştirâkten imtina etmiş olan kardeşini Ġāzī Sincar'de muhasara etmişti; fakat Ḥamāt hezîmeti haberini alınca, muhasarayı kaldırarak, Musul'a doğru ric'at etti. Ertesi yıl (571) müttefikleri Suriye emîrleri ile birlikte, yeniden Ṣalāḥ al-Dīn aleyhine harp için, Nişībīn üzerine yürüdü; fakat Tell al-Sulṭān (Ḥamāt ile Halep arasında) muharebesinden sonra yine Musul'a ilticaya mecbûr oldu. Vefatına kadar (3 safer 572 = 11 ağustos 1176) orada mevkiini muhafazaya muvaffak olmuştur. Kardeşi 'İzz al-Dīn Mas'ūd [b. bk.] ona halef oldu.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *Recueil des historiens des croisades* (*Hist. Orient.*, II, 2, s. 276 v.dd.); ayn. mll., *Kāmil*, XI, 233 v.dd.; *Kitāb al-ravżatayn*, I, 187 v.dd.; İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, bk. mad. Ġāzī; Weil, III, 345 v.dd.

GÂZÎ GİRAY I. ĠĀZĪ GİRAY I. (1503?—1524), 1523'te 6 ay kadar Kırım hanı ve sonra *ḳalġay* [b. bk.]. Babası Mehmed Giray I. ile, Astırhan seferine iştirâk ettikten sonra, dönüşte Mehmed Giray Han'ın nogaylar tarafından öldürülmesi üzerine, teşrin II. 1523 (muharrem 930)'te, Kırım beyleri tarafından, han ilân olundu. Yeni han *ḳalġay*'lığa kardeşi Baba Giray'ı getirdi. Osmanlı padişahı doğrudan-doğruya beylerin seçimi ile hanlığa geçmiş olmasından dolayı, onun hanlığını tanımadı. Amcaları İstanbul'da onun aleyhinde entrika çevirmeğe başladılar. Tecrübesiz bir genç olan (20 yaşlarında idi) Gâzî Giray duruma hâkim olamadı; Kırım'da kargaşalık baş gösterdi. Kabîle aristokrasisinin başı, *Şirin beyi* Memiş Bey, hanlık için, İstanbul ile haberleşmeğe başladı. İstanbul'dan, Gâzî Giray yerine, amcası Saâdet Giray han seçildi (mayıs 1524). Gâzî Giray I., kendisine sâdık kalan kabîleler ile, İstanbul'un gönderdiği hana karşı, mücâdeleye girişti. Nihâyet Memiş Bey iki tarafı uzlaştırdı. Saâdet Giray — *ḫān* ve Gâzî Giray — onun *ḳalġay*'ı olacaktı; fakat 3 ay sonra, bir bayramlaşma merâsiminde, genç hanzâde, arkasından vurularak, öldürüldü (ağustos 1524).

Bibliyografya: Sayyid Muḥammed Riżā, *al-Sab' al-sayyār fī aḫbār al-mulūk al-tatar* (nşr. Kâzım Beg, Kazan, 1832), s. 88 v.d.; Halîm Giray, *Gülbün-i hânân* (İstanbul, 1287), s. 13; Müneccimbaşı, II, 699; 'Abd al-Ġaffār, *'Umdat al-tavārīḫ* (*TOEM*, s. 99). (HALİL İNALCIK.)

GÂZÎ GİRAY II. ĠĀZĪ GİRAY II. (Bora) (1554—1608), Devlet Giray'ın oğludur. Hayatının ilk devresi, Osmanlı — İran harplerindeki faâliyeti ile göze çarpar. Bu sırada gösterdiği yararlık ve sadakat ile, Osmanlı sarayının tevecciihünü kazandı; ilkin büyük kardeşi Mehmed Giray'ın Şirvan'a, Özdemir-oğlu Osman Paşa'ya, *ḳalġay* Âdil Giray kumandasında gönderdiği yardımcı orduya katılmıştı (1578). Bu kuvvet Osman Paşa'ya muharebe meydanında yetişerek, zaferi te'min etti. Ertesi sene sefere bizzat giden Mehmed Giray Han, kışın Kırım'a dönmeğe karar verince, osmanlıların ısrarı üzerine, Gâzî Giray'ı, bir mikdar kuvvet ile, Şirvan'da bırakmağa râzı oldu. Gâzî Giray, burada, harplerde büyük yararlıklar gösterdi. Bir defasında Kür nehrini geçen Selmas Han'a ansızın hücûm ederek, ordusunu perişan etti. Padişah, bu muvaffakıyetinden dolayı, ona iltifat dolu bir hukm-i şerif gönderdi. Saliyânesini 50.000 akçe artırdı. Fakat genç ve atılgan hanzâde, nihâyet bir ileri keşif hareketinde iranlılar tarafından kuşatılarak, esir edildi (1581). İranlılar, Osmanlılara karşı kullanmak üzere, her türlü vaitlerle, onu kendi taraflarına çekmeğe çalıştılarsa da, o bütün teklifleri reddetti. Bunun üzerine, Alamut kalesine hapsedildi. Bir aralık Kırım'da Mehmed Giray Han ile Osman

lılar arasında çıkan ihtilâftan ümitlenen İran şâhı, Gâzî Giray'ı Kırım'a göndermeği düşündü. Hapisten çıkararak, sarayına getirtti ve iyi muâmelede bulunmağa başladı. Fakat Gâzî Giray, bir gün yaylaya çıkan şâhın yanına gideceğini söyleyerek, Tebriz'den kaçmağa muvaffak oldu. Hududu derviş kıyâfetinde geçerek, Van'a ve oradan Erzurum'a, eski silâh arkadaşı Serdar Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın yanına geldi (1585). Onun yanında tekrar iranlılara karşı savaşlara iştirâk etti. Osman Paşa ölünce, İstanbul'a geldi ve oradan Yanbolu'ya gönderildi. Burada aldığı saliyâne ile sâkin bir hayat sürerken, bir gün, İslâm Giray'ın ölümü üzerine, han tâyin edildiğini öğrendi (mayıs 1588).

Mehmed Giray Han ve oğullarının isyanından ders alan İstanbul sarayı, onu sadakatı ve cesâreti bir çok kereler denenmiş en uygun bir nâmzet sayıyordu. Gâzî Giray, yanına luzûmu kadar osmanlı askeri katılarak, kadırgalar ile Kırım'a gönderildi. Hanlık tahtına oturunca, ilk işi kardeşlerinden Feth Giray'ı *kalğay* ve Âdil Giray'ın oğullarından Baht Giray'ı *nūr al-dīn* (*nuradin*) yapmak oldu. Gâzî Giray evvelâ hanlığın an'anevî düşmanı Moskova'yı ezmeğe çalıştı. Bir müddet önce çar Feodor, Mehmed Giray partisinden Murad Giray'ı destekleyerek, Kırım'ı istilâ teşebbüsünde bulunmuştu. Yeni han, Lehistan ve İsveç ile ittifak müzâkerelerinde bulunduktan sonra, 1591'de, büyük bir ordu ile, Moskova önlerine kadar bizzat ileriledi. Han ancak 1593'te, osmanlıların Avusturya ile harbe tutuşması üzerine, Moskova ile barış imzaladı. Çar, 10.000 ruble vergiden başka, her yıl defter ile tesbit olunan hediyeleri göndereceğini teahhüt ediyordu.

Avusturya seferine çağırılan Gâzî Giray, ilk defa 1594 ağustosunda Yanık (Raabe) kalesini kuşatmış olan Sinan Paşa'nın yanına gelerek, bu savaşlara katıldı. Eflak isyan hâlinde bulunduğundan, ordusunu, o zamana kadar görülmemiş bir cür'etle, şimâlden, Lehistan ve Erdel toprakları üzerinden geçirdi ve bir çok çetin savaşlar verdi (Na'imâ, II, 176). Yanık kalesinin fethinde Kırım kuvvetlerinin büyük yararlığı görüldü. Han ertesi sene âsî Boğdan beyine karşı arkadan hücûm ederek, onu itâat altına aldı. Fakat buraya Kırım hanzâdelerinden birinin tâyini için yaptığı teklif İstanbul'da reddolundu (Peçevî, II, 174). Ertesi sene yapılan bütün dâvetlere rağmen, Avusturya seferine kendisi gelmeyerek, *kalğay*'ı gönderdi. Haçova meydan muharebesi kazanıldıktan sonra, günün kahramanı Çigala-zâde Sinan Paşa'nın ısrarı ile, azlolunarak, *kalğay* Feth Giray hanlığa geçirildi (teşrin I. 1596). Fakat 3 ay sonra, Çıgala-zâde'nin azli üzerine, kırımlılar esâsen kendi tarafında bulunduğundan, Gâzî Giray tekrar hanlığı elde etti. Tebrik için elini öpmeğe gelen Feth Giray, hanın huzurunda katlolundu. Gâzî Giray, *kalğay*'lığı — Feth Giray'ın *nūr al-dīn*'i Selâmet Giray'a, *nūr al-dīn*'liği de — Devlet Giray'a verdi. Fakat bir müddet sonra, Devlet Giray'ı katledince, kardeşleri Şâhin Giray, Mehmed Giray ve nihâyet *kalğay* Selâmet Giray İstanbul'a kaçtılar. Bunun üzerine Gâzî Giray *kalğay*'lığı kendi oğlu Toktamış Giray'a ve *nūr al-dīn*'liği ikinci oğlu Sefer Giray'a verdi (bk. *al-Sab' al-sayyār*, s. 110). Gâzî Giray, İstanbul'da gösterilen hoşnutsuzluğa rağmen, muhtelif bahâneler ile, Macaristan'daki seferlere gitmedi. Nihâyet 1598'de padişah, din düşmanlarının memlekete her taraftan saldırdıklarını, harac-güzâr Eflak ve Erdel beyliklerinin isyan ettiklerini yazdı ve handan bunların tekrar itaat altına sokulmasını ve kışı serhadde geçirmesini istedi (Feridun Bey, II, 118 v.d.). O sene Gâzî Giray ordusu ile gelip, Satırcı Mehmed Paşa ile birleşti. Onun re'yi ile Varad üzerine yürümeğe ve oradan Erdel'e girmeğe karar verildi. Fakat bu seferde kat'î bir netice elde edilemedi. O kış Gâzî Giray Sombor'da kışladı (Na'imâ, I, 204). Han yaptığı hizmetlere karşılık olarak, vaktiyle Boğdan beyliğini nufuzu altına sokmak istediği gibi, bu sefer de, arpalık tarikı ile, Silistire eyâletini istedi. İstanbul buna, aracılık eden Satırcı Mehmed Paşa'yı idam etmekle cevap verdi. Gâzî Giray dönmeğe hazırlandı. Ancak sadrâzamın gönderdiği beylerbeylerin ricaları ile, kalmağa güçlükle râzı oldu. O sene han, imparator ile osmanlılar arasında barış için, aracılıkta da bulunmuş (J. v. Hammer, VIII, 57), fakat bu bir netice vermemişti. O bilhassa askerleri maaşsız olduğundan ve Kırım rus-kazaklar tarafından tehdit edildiğinden, dönmek istiyordu. 1599'da, sadrâzamın kumandası altındaki osmanlı ordusu ile berâber, Tuna'yı tâkiben, Estergom'a doğru ileriledi. Fakat düşman yine kat'î bir muharebeye zorlanmadı. Osmanlıların bütün ısrar ve ricalarına rağmen, Gâzî Giray macar serhadlerinde ikinci bir kış daha kalamıyacağını bildirdi. Bundan sonra yıllarca onu bir daha Macaristan'da görmüyoruz. İmparator hana, senelik 10.000 altın ödemek şartı ile, bir ittifak muahedesi teklif ediyor ve onu her hâlde osmanlılardan ayırmağa çalışıyordu (Hammer, VIII, 7). Gâzî Giray, orta Avrupa harp sâhasına, yine sultanlar idâresinde, kuvvet göndermekten geri kalmamakla berâber (Na'imâ'da bir kaç bin kişi, I, 235), bu İstanbul'u memnûn etmiyordu. Kendisi ancak 1602'de, tahtının tehlikeye düştüğünü görünce, mevsimin

ilerilemiş olmasına rağmen, ordusu ile Macaristan'a koştu. O kışı Peçoy'da av ve eğlenceler ile ve şiir yazmakla geçirdi. Meşhur osmanlı müverrihi Peçevî'yi yanından ayırmadı. 1603 baharında da osmanlı ricâli arasındaki entrikalar ve askerine verilen paranın azlığı sebebi ile, bir iş yapmadan, dönüp, Kırım'a gitti. Bu esnâda Klausenburg (Kolozsvar)'da, hanın elçisi ile imparatorun murahhasları arasında, ayrı sulh müzâkerelerine girişildi ise de, bir netice vermedi. Gâzî Giray, barış için, imparatordan yıllık 40.000 altın istiyor ve Eflak beyinin tâyinine iştirâk etmek teklifinde bulunuyordu (Hammer, VIII, 60). 1604'te Gâzî Giray Macaristan'a kendisi gitmeyerek, oğlu *kalğay* Toktamış Giray'ı gönderdi. 13 yıl süren bu uzun harp sırasında Gâzî Giray, siyâsî ve askerî bakımdan, birinci plânda rol oynamıştır.

Macaristan seferleri nihâyet bulunca, İstanbul 1607'de, Gâzî Giray'dan, Anadolu'daki Celâlilere karşı, on bin kişilik bir yardımcı kuvvet istedi. Han bu harekâta küçük bir kuvvet gönderdi. İstanbul şimdi onun, taarruza geçen iranlılar ile çarpışmak üzere, Şirvan'a gitmesini istiyor ve ordusuna, yeniçerilerden ve eyâlet askerinden mürekkep, bir osmanlı kuvvetinin de katılacağını bildiriyordu (Feridun Bey, II, 119 v.d.). Fakat bu sırada Gâzî Giray, 1597'de inşasına başladığı Gâzî-Kirmân kalesini tamamlayıp, Kırım'a dönerken, yolda tâûndan vefat etti (şâban 1016 = 1607 teşrin II. — kânun I.). Veliaht olarak bıraktığı ve beylerin, an'aneye göre, han ilân ettikleri oğlu Toktamış Giray'ı, İstanbul tanımadı.

Gâzî Giray, Kırım hanlarının şüphesiz en büyüklerinden biridir. 20 sene süren hanlığında, İstanbul'un emirlerine her zaman boyun eğmeyen Kırım aristokrasisi ile, hanlığa alelâde bir eyâleti gibi hükmetmek isteyen İstanbul sarayı arasında muvâzeneyi koruyabilmiş olmasını büyük bir muvaffakiyet saymalıdır. Gâzî Giray, hanlığı kendi oğullarına hasretmek için, tedbir almıştı. Yarlığlarında, diğer hanlardan farklı olarak, *Abu 'l-Fatḥ al-Ġāzī* unvanını kullanırdı. Kendine, Osmanlılar tarafından, hakikî bir hükümdar muamelesi yapılmasını isterdi [bk. Âlî]. Gâzî Giray, siyâsî mahâretini, Rusya'ya karşı Lehistan ve İsveç ile ittifak ederek, kurmak istediği çemberleme siyâseti ile, Habsburglar ile yaptığı müzakerelerde ve nihâyet Eflak, Boğdan ve hattâ Silistre eyâleti üzerinde hanlığın nufuzunu genişletmek için, yaptığı teşebbüslerle göstermiştir. Bununla berâber osmanlı kültürüne kuvvetle bağlı olan Gâzî Giray, imparatorluğun selâmeti için, yıllarca serhadlarda savaşmaktan da kaçınmadı. Devri Kırım ile osmanlılar arasındaki işbirliğinin en ziyâde sıkılaştığı devirdir.

Gâzî Giray hanlığın iç teşkilâtında, Osmanlı te'siri ile, mühim yenilikler yapmış olmakla da, önemli bir yer tutar. Onun zamanında, han divanında, vezir-i âzam makamında bir *kapu-ağası* (yahut *eşik-ağası* veya *baş-ağa*) ile vezirler bulunduğunu ve *kapu-ağası*'nın nufuz ve salâhiyetinin arttığını görüyoruz. Bu ağalar, osmanlılarda olduğu gibi, kullardan, hususiyle çerkes kölelerden seçilmekte idi. Gâzî Giray, yine osmanlı te'siri ile, sırf atlılardan mürekkep olan Kırım ordusu içinde, bir tüfenkçi kuvveti teşkil etti (başlangıçta kadrosu 500 kişilik idi; bk. *al-Sab' al-sayyār*, s. 110) ve bunun için, „tüfenkçi mevâcibi" adı ile, bir vergi koydu. Büyük bir san'atkâr olan Gâzî Giray, aynı zamanda, kahraman bir askerdi. 1591'de Moskova önünde yaralanmış, şiddetli atılganlığı ona Bora lekabını kazandırmıştı. Bahçe-Saray'da, babası Devlet Giray Han'ın türbesinde gömülüdür.

Bibliyografya: Vesikalar. Başvekâlet arşiv dâiresi, Mühimme defterleri, nr. 64/65; Feridun Bey, *Münşa'āt*, II (buradaki vesikaların tâyini için bk. J. Rypka, *Briefwechsel der Hohen Pforte mit den Krim Chanen im II. Bände von Munşa'āt*, *Festschrift G. Jakob*, Leipzig, 1932); Abdurrahman Şeref, *Öztimur oğlu Osman Paşa* (*TOEM*, sene V); V. Velyaminov-Zernov — H. Feyizhan, *Kırım yurtuna ve ol taraflarga dâir bolgan yarlık ve hatlar* (Petersburg, 1864); *Mekâtib-i sultânî* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 4292); *Mecmua-i mekâtib-i mülûk* (Âşir Efendi kütüp., nr. 895).

Vekayinâmeler. Sayyid Muḥammed Rižā, *al-Sab' al-sayyār*; Halîm Giray, *Gülbün-i hânân*; 'Abd al-Ġaffār, *'Umdat al-tavārīḫ*; *Kozimirskiy anonimi* (*JA*, XII, 1933); Vasfî Paşa, *Şecâatnâme*; Rahîmî-zâde, *Zafernâme-i Sultan Murad*; Âlî, *Nuşratnâme* ve *Kunh al-aḫbār*; Peçevî, *Tarih*, II; Kâtib Çelebî, *Fezleke*; Selânikî, *Tarih*; Naimâ, *Tarih*, I; Müneccimbaşı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār*, II; *Tārīḫ-i 'ālam ārāy-i 'Abbāsî* (Tahran, 1897); N. Istvanfi, *Ponnonii historiarum de rebus ungaricis*, XXXIV, 1490—1606, *Goloniae Agrippinae*, 1622.

Tetkikler. Hasan Ortekin, *Bora Gâzî Giray Han, hayatı ve eserleri* (Türkiyat enstitüsü me'zûniyet tezleri arasında); Smirnov, *Krimskoye ḫanstvo* (Petersburg, 1887), I; J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, VIII (türk trc. M. 'Atâ'); ayn. mll., *Geschichte der Khane der Krim* (Wien, 1856).

(HALİL İNALCIK.)

Edebî şahsiyeti. Tabîiye ve riyaziyede de mâhir olduğu kaydedilen Gâzî Giray'ın güzel san'atların muhtelif şûbelerine meyli vardır. 1603/1604 (1012)'te osmanlı ordusunun Belgrad seferine iştirâk edip, Peçoy'da kışladığı zaman, müverrih İbrahim Peçevî'ye kitâbet, tâ'lik yazı ve kalem kesme usûllerini öğretmişti. Türlü musikî âletlerini kullandığı gibi, nakış ve kârları, bir çok beste ve şarkıları da vardır. Fakat bu muhtelif san'at şûbeleri arasında, en ziyâde şâirliği ile şöhret kazanmıştır.

Bora Gâzî de denilen Gâzî Giray, şiirlerinde umûmiyetle Ġazāyî, bâzan, Ḫān Ġāzî mahlasını kullanır. Manzûmeleri divan nazım şekilleri iledir. Bunlarda hâkim olan, bilhassa merdlik ve kahramanlık hisleridir. Düşündüğünü olduğu gibi söyleyen, gördüğü yolsuzlukları açığa vurmaktan çekinmeyen bir şahsiyet olması, onu hicviyeler yazmağa da sevketti. Kardeşi Mehmed Giray ile, serasker Osman Paşa maiyetinde, harbe iştirâki sırasında, iranlıların eline esir düşmüş, 7 sene Kahkaha kalesinde hapsolunmuş; merdliği ve ilmi ile İran büyüklerînin dikkatini çektiğinden, bâzı şartlar ile, serbest bırakılacağı teklif edilmişti. Yazdığı bir rubâî ile, devranın zâten gam ile geçtiği, mülkünde rahatın ancak kale ve zındanda olduğu cevabını vererek, hapiste kalmağı tercih ettiğini bildirdi. Sefer-i humâyûna memur olduğu zaman, bâzı düşmanlarının padişahı aleyhinde kandırmaları üzerine, gönderdiği manzûm mektubunda da, mücâhidliğini ve cenk eri olduğunu anlatır. Yazdığı hicviyeler arasında en güzeli, Sonbur kalesinde kışladığı vakit, devlet ve millet işlerinden ziyâde, kendi menfaatlerini düşünen paşalara ve Bâbıâli ricâline hitâben yazdığı gazelidir; bunda islâm memleketlerinin kâfir eline geçtiğinden, bir takım halkın, savaş meydanlarında kan dökûp, kan ağlarken, vezirlerin İstanbul'da işret meclislerinde safa sürdüklerinden, acı bir lisan ile, bahseder; tedbir alacak mevkide bulunanlara „nağmesi haylı bozuk çıkan devlet kanununun kulağını burmaları" tavsiyesinde bulunur (1598 = 1006).

Arapça, acemce, osmanlıca ve ara-sıra da Kırım türkçesi ile şiirler yazan Gâzî Giray'ın, divanından başka, *Gül ve bülbül* adlı bir mesnevîsi, Fuzûlî'nin *Bang u bāda*'sine benzer tarzda, kahve ve şarabın münazarası yolunda tertip ettiği manzûm bir risâlesi de vardır.

Gâzî Giray'ın, Kefeli Hüseyin Efendi, kazasker Ganî-zâde Nâdirî, müverrih Ḫvāca Sa'd al-Dīn, vâiz Emîr Efendi'ye gönderdiği husûsî mektuplarının da bir kısmı manzûmdur. Edebî kıymeti hâiz olan bu mektuplar, Eflak ve Macaristan seferlerinin hâtıralarını da yaşatan tarihî birer vesikadır.

Gerek yukarıda adı geçen kayda değer şahsiyetler ile muhabereleri, gerek şiirlerinin, yaşadığı asırdan başlayarak, bir çok şâirler tarafından tanzîr edilmesi, Gâzî Giray'ın, memleketimizdeki şöhretini gösterir; meşhûr Meddâh ve Medhî mahlası ile şiirler yazan (Fuad Köprülü, *Meddâhlar. Türklerde halk hikâyeciliği tarihine âit bâzı maddeler*, *TM*, I, 29) Nûh-zâde Seyyid Mustafa Çelebî (ölm. 1091 = 1680)'nin, Gâzî Giray'a nazîre bir gazeli olduğu gibi (*Divan*, yazma, husûsî), XIX. asır şâirlerinden Çermikli Zihnî (*Divan*, İstanbul, 1291, s. 84), erkân-ı harp yüz-başılarından Manastırlı Rifat ve Bedrî Efendi (eski İşkodra vâli ve kumandanı Bedrî Paşa) tarafından da *râyete meylederiz kâmet-i dilcû yerine — tûga dil bağlamışız kâkül-i müşkbû yerine* matlâlı pek meşhûr gazeli, muvaffakiyetle tanzîr ve tahmis edilmiştir. Zihnî, ve Hilmî gibi kırımlı şâirleri himâye eden ve maiyetine alan Gâzî Giray (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 96; *'Umdat al-tavārīḫ*, s. 153) nâmına, müderris Akkirmanlı Ali Efendi'nin (ölm. 1030 = 1620), beş fenden bâhis risâlesini ithafı, kahramanlığı, san'atkârlığı ile tanınan Gâzî Giray'ın, ilme de verdiği kıymeti göstermek bakımından, kayda değer (*Şaḳā'iḳ zeyli*, İstanbul, 1268, II, 639).

Bibliyografya: Gâzî Giray'ın makalede adı geçen eserlerinin hepsi yazmadır. Hakkındaki bütün yazılarda *Gül ve bülbül* mesnevîsini Fuzûlî'nin *Bang u bāda*'sine nazîre olarak yazdığı kayıtlıdır; hâlbuki onu yakından tanıyan, berâber av eğlencelerine iştirâk ve bir müddet evinde de misâfir eden arkadaşı müverrih Peçevî İbrahim Efendi'nin kaydından, Gâzî Giray'ın, *Gül ve bülbül*'den başka, kahve ve şarabın münazarası tarzında ayrı bir mesnevîsi de olduğu açıkça anlaşılır (bk. Peçevî, *Tarih*, İstanbul, 1283, II, 250 v.d.); aynı hatâ, Na'imâ (1280, I, 202 v.d.), Hammer (İstanbul, 1333, VIII, 19) tarihlerinde de tekrarlanmıştır.

Gâzî Giray'ın hâl tercümesinden bahseden kitap ve makalelerin çoğunda, eserlerinden örnekler verilmiştir. Halîm Giray'ın *Gülbün-i hânân* (İstanbul, 1327, s. 59 v.d.), Bursalı Tâhir, *Kırım müellifleri* (İstanbul, 1335, s. 20 v.d.) ve *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1338, II, 348) adlı eserler, *Sâdıkî tezkiresi* ile Sayyid Muḥammed Riżā, *al-Sab' al-sayyār*'dan da hulâsa ve nakiller yapılmıştır. Manastırlı Rifat, *Gâzî Giray Han-ı evvel* makalesinde (*Çanta* mecmuası, 1291, sayı 5) merdliğini belirten bâzı fıkralar ile kendisinin ve Bedrî Paşa'nın nazîrelerini de buluyoruz. *Kırım* başlıklı makalede (Ali Emîrî, *Tarih ve edebiyat mecmuası*, 31 mart

1334, sayı 3), o tarihte çıkan *Kırım* mecmuasından naklen, Gâzî Giray'ın meşhûr gazeli ve müellifin nazîresi basılmıştır. Hakkındaki en esâslı makale, kırımlı Abdullahoğlu Hasan Bey (*Kırım tarihine âit notlar ve vesikalar — Gâzi Giray'ın mektupları, Azerbaycan yurd bilgisi mec.*, İstanbul, 1932, sayı 3—7) 'indir; İstanbul kütüphânelerindeki yazmalarından da faydalanan müellif, Gâzî Giray'ın, bir çok şiir ve mektuplarından başka, Kırım tahtına cülûsu münâsebeti ile, 'Alî adlı bir şâirin yazdığı tarih manzûmesini neşretmiştir. (FEVZİYE ABDULLAH.)

GÂZÎ GİRAY III. ĠĀZĪ GİRAY III., 1705—1707 'de Kırım hanı. Büyük kardeşi Devlet Giray II.'ın ilk hanlığında onun *nūr al-dīn*'i oldu (1699 kânun II.). Çerkezistan nizamlığına tâyin olunduğu hâlde, bu hizmeti kabûl etmeyerek, isyan ve nogaylar ile ittifak etti ve kardeşine karşı savaşa kalkıştı; fakat mukavemet edemeyerek, af diledi ve Rumeli tarafında ikametine izin verildi. Fakat Edirne'ye gelince, padişah tarafından, 18 gün kadar kapı arasında haps ve sonra Rodos'a sürgün edildi. Babası Selim Giray, 1702 'de dördüncü hanlığında onu *kalġay*'lığa getirdi. O ölünce, yerine han tâyin olundu (kânun II. 1705). Kardeşleri Kaplan Giray'ı — *kalġay* ve Mengli Giray'ı — *nūr al-dīn* yaptı. Şimâl harplerinin en nâzik zamanında hanlığın başında bulunan Gîzî Giray, İstanbul 'dan evvelâ İsveç kıralına, gayr-i resmî olarak, yardım etmesi için, emir almış iken, sonra Devlet Giray, Moskova ile sulhun bozulması korkusu ile, bîtaraf kalmasını bildirdi. Bununla berâber han tatar kuvvetlerinin moskof ve leh memleketlerine akın etmelerine mâni olmadı. Bu da Moskova'nın, İstanbul'a elçi göndererek, han aleyhine şikâyet etmesine sebep oldu. Bâbıâlinin, kendi sulh siyâsetini bozan hana karşı, başka şikâyet sebepleri de vardı. Bucak nogaylarını Kırım tâbiliğinden ayırarak, doğrudan-doğruya İstanbul'a bağlamak teşebbüslerine karşı, Gîzî Giray cephe almıştı. *Han-ağası* (vezîr) Mustafa Ağa bu meseleler için İstanbul'a çağırıldı. *Han-ağası* bütün kabahati Gâzî Giray üzerine attı. Öbür taraftan *kalġay* Kaplan Giray da hanlığı elde etmek için İstanbul 'da entrikalar çevirmekten geri kalmıyordu (*'Umdat al-tavārīḫ*). Gâzî Giray azlolunarak, Kaplan Giray han tâyin olundu (mart 1707). Rumeli 'de Karin-Âbâd kasabasında oturması emrolunan Gâzî Giray, burada 1710 haziranında, 36 yaşında olarak, tâûndan öldü ve Yanbolu câmii hazîresine gömüldü. Âbid Giray ve Azamet Giray adında iki oğlu kaldı. Onu yakından tanımış olan Abdülgaffar'a göre, Gâzî Giray uzun boylu, siyah sakallı, cesûr ve dindar, fakat bir az safça bir adam idi.

Bibliyografya: Râşid, *Tarih*, II; Sayyid Muḥammed Rizā, *al-Sabʿ al-sayyār*; Halîm Giray, *Gülbün-i hânân*; ʿAbd al-Ġaffār, *ʿUmdat al-tavārīḫ*; Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* (Üniversite kütüp, TY); V. D. Smirnov, *Krımskoye ḫanstvo*, II; A. N. Kurat, *XII. Karl'ın hayatı*. (HALİL İNALCIK.)

GÂZÎ HAN. ĠĀZĪ ḪĀN, Malik Suhrāb Ḫān Dōdāi Balōç'un oğullarından biridir ki, bunlar Multān hukümdarı Şāh Ḥusayn Langāh (874—908 = 1469—1502) zamanında Makrān'dan Multān'a hicret atmiş idiler [krş. BELÛCİSTAN]. Orduya etmiş oldukları hizmetlere karşılık olarak, kendilerine Sind nehri ile Çinâb'ın birleştikleri noktanın altında bir kaç *cāgīr* [b. bk.] verilmiştir. Büyük bir kısmı evvelce İndüs'ün garbında bulunmakta olan bu arâzi, İndüs mecrasında vukua gelen bir değişiklik üzerine, şimdi bu ırmak ile Çinâb arasında bulunmaktadır. Kendi soyundan olan halk ile Multān'a gelmiş beluç reislerinden Mîr Çākur Rind ile Suhrāb ve oğulları arasındaki münâsebetin gergin olmasından dolayı olsa gerek, berikiler daha şimâle gitmeğe mecbûr olmuşlardır. Babur 925 (1519)'te Bhēra'ya kadar şimâlde beluçlar bulmuştur ve Şēr Şāh 27 yıl sonra Humayun'u tâkip ederken, Ḫuşāb'da Suhrāb'ın oğulları İsmāʿīl Hān'a, Fatḥ Ḫān'a ve Ġāzī Ḫān'a tesâdüf etmiş ve İndüs boyunca toprakları üzerindeki tasarruf haklarını tasdik etmiştir. Bu üç kardeş Dēra İsmāʿīl Ḫān, Dēra Fatḥ Ḫān ve Dēra Ġāzī Ḫān şehirlerini teʾsis etmişlerdir; bundan başka Ġāzī Ḫān Dōdāi'lerin Navvāb hânedânının Mirrānī kolunun da müessisi olmuştur ki, bu hânedân Dēra Ġāzi Ḫān'da XVIII. asrın ortasına kadar hukümran olmuş ve buna mensûp hukümdarlar, münâvebe ile, Ġāzī Ḫān ve Ḥāccī Ḫān tesmiye olunmuşlardır [krş. BELÛCİSTAN]. Ġāzī Ḫān, Dēra Ġāzī Ḫān civarında Çuratta'da defnolunmuştur ki, Ekber devrine âit bir kitâbeyi (ts.) hâvî olan kabri hâlâ orada mevcuttur. Sırlı tuğlalar ile müzeyyen, köşeleri üzerine küçük burçlar bindirilmiş sekiz köşeli bir binadır. Ġāzī Ḫān II., evliyâdan Pīr ʿĀdil namına, bugün dahi mevcut olan bir türbe bina ettirmiştir ki, Dēra Ġāzī Ḫān'dan bir kaç kilometre şimâlde bir ziyâret yeridir. Kendi kabri de onun yakınında bulunmaktadır.

Bibliyografya: Fryer, *Settlement Report, Dera Ghāzi Khan* (Lâhûr, 1872); Massy, *Chiefs and families of note in the Panjeb* (Allāhābād, 1890); *Tārīḫ-i Şēr Shāhī* (Elliot ve Dowson, *Hist. of India*, IV, 388); Dames, *The Baloch Race* (London, 1904), s. 44. (M. LONGWORTH DAMES.)

GÂZÎ MİYÂN. Ġāzī Mīyān, müslümanlar tarafından olduğu kadar, hiudûlarca da hurmete mazhar olan meşhûr hindli velî. Onun *şādî* denilen teehhül günü şenliği bütün Hindistan'da halkıa ve husûsan okumamış sınıfın sevdiği bir halk bayramıdır. Garbî Hindistan'ın şimâl kısımlarında, onu Maḥmūd Ġaznavī'nin yeğeni Sālār Mas'ūd ile bir tutarlar ki, bu zat 405 (1014)'te Acmīr'de doğmuş ve kâfirlere karşı muharebelerde hayrete şâyân kahramanlıklar gösterdikten ve Dehli ile Ayodhya şehirlerini zapteyledikten sonra, Oudh dâhilinde, Bahrāiç'te yerleşmiştir; Rāy Sahar Deo ve Har Deo kumandalarındaki hindûlar tarafından, 14 receb 424 (1033)'te orada hücûma uğramış ve bir muharebe esnâsında öldürülmüş ve ordusu imha edilmiştir. Bu kahraman muhâribin ismine arîp ve inanılmaz efsâneler atfediliyor. Bu kabîlden olarak, Oudh dâhilinde, onun kemikleri XIV. asırda bulunmuş olduğuna ve onların kabirden çıkarılması esnâsında bir çok hârikalar vukua geldiğine inanılmaktadır. Bunun aksine olarak, yerli bir müverrihten öğreniyoruz ki, Sikandar Lōdī, her yıl Sālār Mas'ūd'un sancağı ile icrâ edilen alayları, sünnî islâmlığa uygun olmadıkları için, XV. asırda bütün memleketi dâhilinde ilga etmiştir. Böyle olmakla berâber, halk indinde bu derece rağbet bulan bir şenliği hiç bir kanunun ilga edemeyeceği âşikârdır.

Ġāzī Mīyān'ın *şādî* şenliklerindeki arîp teâmmüllerin mânasını izah etmek belki imkânsızdır.

Banda bölgesi dâhilindeki Gasyarī'de her yıl *baysakh* (nisan—mayıs) ayında, Ġāzī Mīyān şerefine, bir panayır kurulur ki, orada *daffālī* fakirleri (ilâhi söyleyerek ve davul çalarak oynayan dilenciler) ucuna renkli bezler ve at kılları sarılmış uzun bir bambu sırığının etrafında, bâzan da buhur yakarak, teganni eder ve oynarlar.

Hindistan'ın bâzı yerlerinde Ġāzī Mīyān, Dehli hukümdarının ordusunda hizmet etmiş ve sonra fakir libası ile dünyadan çekilen ve bir az sonra ölen meşhûr bir kumandanın oğlu olarak, tavsif edilmektedir. Bunun üzerine oğlu Madār, Pathān reislerinden birinin ordusuna girmiş, kahramanlığı ve hindûlara olan kini ile temâyüz etmiştir. O zamandan beri Ġāzī Mīyān ismi askerî kahramanlığın remzi itibâr olunuyor ve şimdi bile, Hindistan askerleri tarafından, harp na'resi olarak, kullanılmaktadır. Rivâyete göre, kendi düğünü esnâsında düşman baskın etmiş ve Ġāzī Mīyān da onu defetmeğe çalışırken, maktûl düşmüştür. Bundan dolayı, velînin vaktinden evvel ölümünü ve düğün bayrakları ile Ġāzī Mīyān'ın armaları, düşmanlar tarafından, alınmış olduğunu şimdiki anma şenliğinin temsil eylediği tahmin edilmektedir.

Cayş (mayıs — haziran) ayının ilk pazarı Bahrāiç'teki Sālār Mas'ūd'un kabrinde büyük bir merâsim olur ve orada alay-alay ziyâretçiler türbeye kıymetli takdimeler koyarlar. Sūn ve Ganj sularının karıştığı yerin civarındaki Munir'de dahi, Ġāzī Mīyān'ın vefatı yıl dönümünde, her sene aynı sûretle kutlulanır. Bu panayırın tarihçesi, bir velî hakkındaki efsânelerin büs-bütün başka birine nasıl atfedilmekte olduğunu gösterdiğinden, dikkate şâyândır.

Van Graaf, 1669'da, Ganj ırmağı boyunca yukarıya doğru ilerilerken, Munīr'de tevakkuf etmiştir. Bu mahallin ahâlisi fakir köylüler idi. „Hia Monera" (Yaḥyā Munayrī, meşhûr sûfî ve *Şaraf-nāme* müellifi, ölm. 782 = 1380; krş. Rieu, *Cat. of Pers. Mss. Brit. Mus.*, s. 492) isminde büyük bir velî o mahalli beğenerek, orada yerleşip, yırtıcı hayvanları imha ederek, orada küçük bir tekke te'sis ve bir çok kerâmetler gösterinceye kadar, civardaki memleket bir çöl hâlinde idi. Öldüğü vakit büyük mikdarda para bırakmıştır ki, bu para ile „uşağı", kerâmetler göstermek iddiasında bulunan fakirlerin sık-sık ziyâret ettikleri bir mescid ve bir havuz bina ettirmiştir. Bu mescid bugün dahi mevcuttur; fakat „Hia Monera" 'dan ziyâde Ġāzī Mīyān'a tazimat arzını daha kârlı gören fakirler, bu iki velîden sonuncusu şerefine, bir ziyâret günü yapmışlardır.

Şarkî Bengal dâhilinde Ġāzī Mīyān şenliği halk indinde mûteber değildir. Fakat hemen her köyün (ekseriyâ burada Ġāzī Ṣāḥib tesmiye olunan) bu velîye tahsis edilmiş bir ziyâretgâhı vardır. Bu ziyâretgâh, ortasında bir toprak tepecik bulunan küçük bir *dergāh* (tekke)'tan ibârettir ki, bu tepecik önünde her müslüman ve hindû rükû eder ve âilesinde hastalık zuhûr etmiş olan her köylü oraya çiçek, süt ve tatlılardan ibâret adaklar getirir. Lakhya kıyısı boyunca, her köyün yanı-başında üzeri çimen bir dam ile örtülmüş tepecikler görülür. Bu tepeciklerin, ekseriyâ, Ġāzī Mīyān ile küçük kardeşi Kālū'nun kabirleri olması muhtemel olan iki sivri ucu vardır. Her inek bir dana doğurduktan 22 gün sonra sağılan ilk süt, içme adağı olarak, tepeciğin üzerine dökülür ve hastalığa karşı, adak olarak, oraya pirinç, muz ve „tatlılar" getirilir.

Bibliyografya: Elliot, *Hist. of India*, II, 513, 549 v.d. ve ilâvesi I, 251; *Asiatic Annaal Register*, VI (1801); *Asiotic Journal*, IV, 75; *Statistical and descriptive Account of the North-West Provinces of India* (Allāhābād, 1874), I, 118; *Voyages de Nikolaas Van Graaf aux Indes Orientales* (Amsterdam, 1719).

(M. HIDAYET HOSAIN.)

GÂZÎ MUHAMMED. ĠĀZİ MUḤAMMED, [Bk. ḴĀZİ MUḤAMMED.]

GÂZÎ MUSTAFA KEMÂL. [Bk. ATATÜRK.]

ĠĀZİ 'L-DİN. [Bk. GĀZİDDİN.]

GÂZİANTEP. [Bk. AYINTAB.]

GÂZİDDİN HAN. ĠĀZİ 'L-DİN ḤĀN, 'Ābid Ḫān 'ın büyük oğlu Mīr Şihāb al-Dīn 'e, Avrangzēb tarafından, tevcih olunan unvan. Kilic Ḫān tesmiye edilmesi mûtad olan 'Ābid Ḫān, Şāh-Cihān zamanında, 5.000 suvariye kumandan ve bir çok kereler vilâyet vâlisi oldu. Şihāb al-Dīn 1669 'da Türkistan 'dan Avrangzēb 'in sarayına geldi ve orada 300 suvarinin kumandanlığını aldı. Avrangzēb devrinde prens Ekber 'in isyanını tenkilde ve uzun süren Dekhan seferinde, bilhassa Bicāpūr, Golkonda ve Adhvanī muhasaralarında, temâyüz etti. 1679 'da Ġāzi 'l-Dīn Ḫān unvanını ve 1685 'te Fīrūz Cang unvanını aldı. 1709 'da, Bahādur Şāh 'ın saltanatı zamanında, Gucarāt vâlisi iken, bir oğul bırakarak, vefat etmiştir. Mīr Ḳamar al-Dīn adındaki bu oğlu Çın Kilic Ḫān unvanını, daha sonra Nizām al-Mulk ve Āṣaf Cāh unvanını taşımış, Farruḫsiyar zamanında Dekhan 'a hukümdar nâibi olmuş ve Ḥaydarābād nizamları hânedânını te'sis etmiştir.

Bibliyografya: *Ma'āṣir-i Ālamgīrī*; *Muntaḫab al-lubāb*. (T. W. HAIG.)

GÂZİDDİN HAYDAR. ĠĀZİ 'L-DİN ḤAYDAR (? —1827), nevvâb Sa'ādat 'Alī 'nin ikinci oğlu, türk-hind imparatorluğunun ismen veziri, hakikatte Audh hukümdarı idi. Sa'ādat 'Alī 1229 (1814) 'da ölmüş ve büyük oğlunun çocukları mirastan hāric (*maḥcūb al-irṯ*) bırakılmıştı. 1234 (1819) 'te şarkî Hindistan kumpanyası Hindistan 'ın şimâlinde fi'len hukûmeti ele aldıktan sonra, Ġāzi 'l-Dīn Ḥaydar, ingiliz Hindistanı umûmî vâlisi 'nin tasvibi ile, „Audh padişahı" unvanını aldı. Hukûmeti mes'ud netice vermedi. İlim ve liyâkat sâhibi bir adamı olmakla berâber, sefahate düşkün idi ve vicdansız nâzırların, bilhassa Aġā Mīr (Mu'tamad al-Davla) 'in te'siri altında kaldı ve arâzi iradları idâresi büyük hoşnutsuzluk uyandırdı. Hukümdar 1244 (1827) 'te öldü ve oğlu Nāṣir al-Dīn Ḥaydar ona halef oldu.

Lakhnau 'da basılmış olan paraları 1235—1242 tarihlerini taşır. Bu paralarda Lakhnau 'a *Dār al-salṭanat* yahut *Dār al-imārat* ismi verilmiştir ve para'ların Audh *ṣūba* (vilâyet) 'sında basılmış olduğu musarrahtır. Üzerlerinde Avrupa armacılık (heraldik) san'atından alınmış bir arma çerçivesi içinde, bayrak taşıyan iki kaplan üstünde iki balık (Lakhnau şehrin 'in alâmeti) resmi vardır. Bundan başka hukümdarın ilk saltanat yılı hâtırası olarak, gümüşten (72,9 gram ağırlığında) güzel bir madalya basılmıştır ki, üzerinde başında tac ile cepheden bıyıklı bir tasviri vardır; başka yerlerde ise, matruştur.

Ġāzi 'l-Dīn Ḥaydar ilmî ve edebî büyük hars sâhibi, mütebahhir bir âlim idi. *Haft Ḳulzum* („yedi deniz") namı ile farsça kıymetli bir lûgat kitabı ile bir sarf (gramer) te'lif etmiştir (Lakhnau, 1822; krş. Rückert-Pertsch, *Grammatik, Poetik und Rhetorik der Perser*; H. Ethé 'ye göre, *Grund. der iran. Philol.*, II, 265, 348, bu kitabın hakikî müellifi Ḳabūl Aḥmed 'dir).

Bibliyografya: J. Mill, *Hist. of India* (London, 1857), VIII—IX; Irwin, *The Garden of India* (London, 1880).

(M. LONGWORTH DAMES.)

GÂZİPÛR. ĠĀZİPŪR, şimâlî Hindistan 'da bir kazadır. Benares 'ten aşağı Ganj nehri boyunca iki sâhil üzerinde kâindir. Nüfusu (1911) 839.725 olup, bundan 10 % müslümandır. Kannauc muharebe meydanı bu kaza dâhilindedir; 947 (1539) 'de efganlı Şīr Şāh imparator Humayun 'u bu muharebe meydanında mağlûp etmiştir. Ganj nehrinin sol sâhili üzerinde Ġāzīpūr hukûmet merkezi, demir yolu inşâsından evvel, Ganj üzerinde faâl bir münakalât noktası idi. Şimâlî Hindistan 'da bütün haşhaşın işlendiği hukûmet afyon fabrikası buradadır. Civarda yetişen güllerden çıkarılan gül yağı ve gül suyu dolayısı ile de meşhûrdur. Rivâyete nazaran, Ġāzīpūr ismi Mas'ūd Malik al-Sādāt Ġāzi tesmiye edilen bir seyyidden gelmektedir ki, bu zât 1330 'da Hindû Rācā 'yı mağlûp etmiş ve bu şehri te'sis eylemiş imiş. Ancak üç ehemmiyetli binası vardır: 1560 'de Ġāzīpūr 'da vâlilik eden Pahār Ḫān 'ın türbesi ve havuzu ile XVIII. asırda Ġāzīpūr 'da vâli bulunan 'Abd Allāh Ḫān 'ın ikametgâhı olan Çihil-Sutūn 'dur ki, ahfadı hâlâ bu sarayın sâhibidirler.

Bibliyografya: *District Gazet. of Ghazipur* (Allāhābād, 1909).

(J. S. COTTON.)

ĠĀZİYA. [Bk. GĀZİYE.]

GĀZİYE. ĠĀZİYA (A.), cem. *ġavāzī*, Mısır rakkasları sınıfına delâlet eder ki, bu kadınlar kendilerine *Barāmika* ismini vermektedirler. Bu iki tesmiyenin nereden geldiği pek bilinmemektedir; krş. *Revue du Monde Mus.*, XX, 110, 125. Lane 'e göre, *ġāziya* 'ler umûmiyetle diğer sınıflar ile ihtilât etmezler ve ancak kendi kabîleleri içinde evlenirler. Erkekler kadınlara muzikacı sıfatı ile refakat etmedikleri takdirde ya uşaklık ederler yahut da el san'atları ile meşgûl olurlar. Muzikacı olanlar *ġazavātī* ismini alırlar. Eski zamanda kadın'lar sokak ortasında raks ederlerdi; fakat kötü şöhretlerinden dolayı, 1834 'te sokak raksı yasak edilmiştir.

Bibliyografya: Burckhardt, *Arabic Proverbs*², s. 495; Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*³, II, 105 v.dd.

GÂZİYÜDDİN. [Bk. GÂZİDDİN.]

ĠAZNA. [Bk. GAZNE.]

GAZNE. ĠAZNA (ĠAZNİN, ĠAZNÎ), **Efganistan'da eski bir şehir** olup, 68° 18' şark tûlü, 33° 44' şimâl arzında, deniz sathından 2.350 m. yükseklikte, Arġandâb ile Tarnak nehirlerinin aktıkları sath-ı mâil üzerinde kâindi. Şimâlî Efganistan'ın baş-şehri mertebesi Kâbil şehrine geçtikten sonra, bugün ehemmiyetsiz bir mevki olmuştur. Gılzey tüccarlarının toplandıkları yer olmak sıfatı ile, ancak bir derece ehemmiyet muhafaza etmektedir ki, bu tâcirler Tōçî ve Gumal yolları ile her sene Hindistan'a gitmektedirler. Şehir bugün dahi müstahkemdir. Takriben 4 km. şimâl-i şarkîde kâin harâbeler ve enkaz tepeleri eski büyüklüğüne şehâdet etmektedir.

Gazne tarihinin başlangıçları karanlıktır. Bu şehrin Batlamyus'un Gazaca ve yunanlıların Gazos dedikleri şehirlerden biri oldu ğuna hukmedilmek istenilmiştir. Fakat bu faraziyeler lehinde delîl yok gibidir. Buna mukabil (ilk defa Vivien de St. Martin tarfından Ġazna ile bir tutulmuş olan) Hüan-Tsang'ın *Ho-si-na*'sı bu şehre tamâmen tekabül eder gibidir. Bu budist hacısı, Hindistan'dan gelirken, ya Vâno'dan Gumal'i yahut Banū'dan Tōçî'yi tâkip ederek, buraya uğramıştır. Bu iki mevki isminden her hângi birisi çin vesikalarında Fa-la-na denilen Varana mevkiini gösterebilir. Ho-si-na, Hüan-Tsang'a göre, Tsao-kin-to kırallığının hukûmet merkezi idi ve büyük vüs'ati vardı. O zamanlar (m. s. VII. asırda) budism orada hâlâ revacda idi. Mamafih ismini bu şehirden almış olan Gazneliler hânedanının saltanatı devrinden sonradır ki, Gazne meşhûr olmuştur. Gazne nin Sâmânîler ülkesine dâhil bulunupbulunmadığı şüpheli bir noktadır. Her hâlde onların para bastırdıkları şehirlerden birisi değildi. Alp-Tigin Gazne'yi kim ve ne olduğu pek bilinmeyen Lavîk adında birinin elinden almıştır. Alp-Tigin'in vefatından sonra, oğlu İshāk, Lavîk tarafından, Gazne'den tardedildi ise de, Sâmânîlerden Manşūr b. Nūḥ'un yardımı ile, şehri tekrar ele geçirdi. Kölesi Bilge-Tigin Gazne'de onun halefi olmuş ve onun yerine geçen Pîrî, Lavîk ve Kâbil hâkimi Hindū-Şāh ile ittifak eylemiştir. Fakat Alp-Tigin'in başka bir kölesi Sebük-Tigin onlara hücûm ederek, Gazne'ye hâkim olmuş (366=976): Hindistan'da icrâ eylediği seferleri esnâsında umûmî karargâhını burada kurmuş ve 380 (990)'de oğlu Maḥmūd'u Gazne'de bir müddet hapsetmiştir. 389 (998)'da Maḥmūd müstakil bir hukümdar bulunduğu zaman, ülkesinin asıl payitahtı Belh olduğu hâlde, Gazne, Hindistan yoluna hâkim vaziyetinden dolayı, ehemmiyet peydâ etti. Maḥmūd Sōmnāth mâbedindeki sanemi Gazne'ye nakletti (417 = 1026); bunun bir kısmı büyük câmiinin basamaklarının ve diğer kısmı da kendi sarayının merdiven basamaklarının inşasında kullanıldı. Nişapur, Herat ve Belh'te basılan sikkeler daha mühim olmakla berâber, aynı zamanda Gazne de Maḥmūd'un sikke bastırdığı yerlerden idi. Babasının yegâne darphânesi olan Farvān'da para basmaktan vazgeçildi. Mas'ūd I.'un Gazne'de hiç para darpettirmemiş olduğu anlaşılıyor; fakat ona halef olan Gazneliler, Selçuklu imparatorluğunun genişlemesinden ve Ġūrî reislerinin gittikçe artan kudretlerinden dolayı, Efganistan'ın şark cihetinde sıkışınca, Gazne şehri asıl payitaht ve Gazneliler devletinin birinci darphânesi oldu. Bu hânedanın son hukümdarları zamanında, şehir bir sıra felâketlere mârûz kaldı. Arslan zamanında, söylendiğine göre, yıldırım yüzünden çıkan bir yangın şehri harap etti ve aynı devirde Selçuklu sultanı Sencer tarafından zaptolunarak, Bahrām Şāh'a verildi. Bahrām Şāh ile Ġūrî rüesası arasındaki harpler esnâsında burası bir çok kere zaptolundu ve 544 (1149)'te Alā' al-Dīn Ḥusayn tarafından yağma ve tahrip edilmiştir ki, bu yüzden Cihânsūz („dünyayı yakan") lekabı ona verilmiştir. Her ne kadar tamâmen tahrip edilmiş olduğu müverrihler tarafından kaydedilmekte ise de, buna rağmen Ġūrîler zamanında mühim bir idâre merkezi olarak kalmıştır. Mu'izz al-Dīn Maḥmūd b. Sām 569 (1173)'da, kardeşi Ġiyāṯ al-Dīn zamanında, Gazne vâlisi idi ve Hindistan içerisine doğru sefer hazırlıklarına orada başladı. Son Gazneli hukümdarı Ḥusrav Malik'i Fīrūzküh'a göndermeden evvel, Gazne'ye getirdi ve daha sonra Hindistan'dan getirdiğine ve hakkında efsânevî hikâyeler naklolunan hazînelerini burada muhafaza etti. Muḥammed b. Sām'ın vefatından (602 = 1205) sonra, Gazne'ye sâhip olmak meselesi yeniden harplere kapı açtı. Muḥammed'in kumandanı Yalduz bir kaç sene burada tutundu ve onun vefatından sonra (912 = 1216), şehir Ḫvārizmşāhlardan 'Alā' al-Dīn'in hâkimiyetine geçti; fakat o da az sonra moğullar tarafından tardolundu. Ġūrîler ile Yalduz ve 'Alā' al-Dīn taraflarından Gazne'de darpettirilen sikkeler üzerinde bütün bu vekayiin izleri görülür; lâkin o devirden sonra bu şehir yeniden gölgede kaldı. Celāl al-Dīn Mangubartî, Cengiz Han tarafından tardedilinceye kadar, Gazne'yi elinde tutabildi. Büyük cihângîr tarafından gönderilen oğlu Ogoday şehri hücûm ile aldıktan sonra, ahâlisinin bü-

yük bir kısmını katlettirdi ve geri kalanını da, esir olarak, götürdü (618 = 1221). Bu felâketten sonra Gazne'nin beli doğrulamadı. Yüz yıl kadar sonra (733 = 1332) bu şehri ziyâret eden İbn Baṭūṭa orada harâbe yığınlarından başka bir şey bulmamıştır. Müteâkip devirde Gazne'den pek az bahsedildiğini görüyoruz. İbn Baṭūṭa zamanında Tarmaşirîn mağlûbiyetinden sonra (727 = 1326), Amîr Ḥusayn Kert burayı hukmü altına aldı ve 804 (1401)'te, Timur tarafından, torunu Pîr Muḥammed'e verdi. 910 (1504)'da Babur Gazne'yi zaptetti. Babur'un hâtırâtında bu şehir hakkında şâyân-ı dikkat bir tavsifi vardır. Burayı fakir bir yer olarak göstermekte ve evvelki hukümdarların, Horasan'a tercihan, Gazne'yi saltanat makarrı ittihaz etmelerine hayret etmektedir. Sultan Maḥmūd (Ravza)'un kezâlik Mas'ūd ve İbrâhîm'in türbelerinin Gazne'de bulunduklarını zikrediyor. Maḥmūd ve Mas'ūd III. tarafından dikilen minâre yahut zafer sütûnları bugün de mevcut olduğu gibi, Vigne tarafından tavsif edilen Maḥmūd türbesi dahi hâlâ görülmektedir. Gucarāt'ta Maḥmūd'un yağma ettiği Sōmnāth mâbedinin kapıları oldukları zannı ile, 1842'de umûmî vâli Lord Ellenborough tarafından Hindistan'a getirilmiş olan ve hind üslûbuna hiç bir benzerlikleri olmayan kapıların türbenin dış kapıları olduğu kuvvetle tahmin edilmektedir. Türk-hind imparatorları ve ondan sonra Durrāniler ve Bārakzayler zamanında Gazne, daha doğrusu Gazni (bu zamandan itibâren böyle tesmiye edilmektedir), hiç bir mühim rol oynamamıştır. Bununla berâber, dâimâ muhkem bir kale ve halk nazarında zaptolunmaz bir mevki tanılmakta idi. 1839—1842 harbinin başlangıcında, Keane'nin kumandası altındaki ingiliz kuvvetleri tarafından, hücûm ile zaptedildi. Rattray o devirde burasını eski azametinden bâzı eserler gösteren bir kaç güzel evi ihtivâ eyleyen bir şehir olarak tasvir ediyor. Belki de 1783'te, Forster tarafından, ancak az sayıda tâcirin ikamet yeri olarak tavsif edilen bu şehir, bu tarihten itibâren bir dereceye kadar mâmûrlaşmıştır. 1836'da Vigne bu şehirden daha iyi bir şekilde bahseder. Şehir ingiliz zâbitleri kumandasında küçük bir sipahi müfrezesinin muhafazası altında idi ve teşrin II. 1841'den 1842 senesi martına kadar muhasarada kaldıktan sonra, Bārakzay kuvvetlerinin eline düştü. Aynı senenin eylûlünde, Nott tarafından, istirdat edildi ve bu kumandanın Hindistan'a avdeti esnâsında, Lord Ellenborough'un emri ile, Sōmnāth mâbedine âit olduğu farzedilen kapıları berâber götürdü. Daha yeni bir devirde Gazne Afżal Ḫān'ın, Şēr 'Alī tarafından, hapsine ve Şēr 'Alī'yi Gazne civarında Saydābād mevkiinde mağlûp etmiş olan 'Abd al-Raḥmān tarafından hapisten tahlisi vak'asına sahne olmuştur. Fakat 1868'de Gazne'de A'ẓam ve 'Abd al-Raḥmān mağlûp edildiler. 1880/1881'de Stewart Kandahar'dan Kâbil üzerine ve Roberts'de Kâbil'den Kandahar'a yürürken, Gazne'den geçmişlerdir.

Gazne ismine sikkelerde ve arap tarihlerinde tesâdüf ediyoruz. *Ṭabaḳāt-i Nāṣirî* ve diğer farsça vekayinâmelerde ve bilhassa Firişta'de ve zamanımıza kadar gelen müverrihlerde Ġaznîn şekline rastlanır. Bu isim bugün umûmiyetle, sonundaki *n* hazfedilerek, Ġaznî şeklinde kullanılır.

Bibliyografya: al-Utbî, *Tārīḫ-i Yamînî*; Bayhaḳî, *Tārīḫ-i Sebük-Tigin*; Minhāc-i Sirāc, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirî*; *Babur-nâme* (türk. trc., fihrist); Vigne, *Ghazni and Afghanistan* (London, 1840); Holdich, *Gates of India* (London, 1910); Thomas, *Coins of the Kings of Ghazni* (London, 1848); Kaye, *Hist. of war in Afghanistan*, 3. tab. (London, 1874); Masson, *Travels* (London, 1844).

(M. LONGWORTH DAMES.)

GAZNELİ MAHMUD. [Bk. MAHMUD GAZNEVÎ.]

GAZNELİLER. ĠAZNAVİLER, Gazne (devlet merkezi) şehrine nisbetle, Ġaznaviler adıile mârûf olan hânedan, IV. asırda islâm ülkesinin serhad memleketlerinde hâkimiyetini elde etmek maksadı ile, iranlılar ile türkler arasında vukû bulan mücâdeleler arasında zuhûr etmiştir. İranî ve yahut soġdlu tâcik aslından olan Sâmânîler III. asrın başlangıcında iktidar makamına yükselmişler ve halifelere karşı fi'len mustakil bir vaziyet almışlardı. Bununla berâber, 300 senesinden sonra bunların vâlileri ve ordu kumandanları arasında türk isimlerine de tesâdüf olunmağa başlamış idi; „türk köleler" adı verilen bunlar muharebelerde temâyüz eylemişler ve yavaş-yavaş ehemmiyetli mevkilere yükselerek, İran'da, Mâverâünnehr'de, Toḫāristān'da ve şimdi Efganistan'a dâhil bulunan mıntakalarda türklerin yerleşmesine yol açmışlardır. Bu şahsiyetlerin en mühimlerinden biri olan Alp-Tigin [b. bk.] önce ḥâcib (mâbeyinci) ve 344 (955)'te Herat vâlisi olmuş idi; Manṣūr b. Nūḥ saltanata geçtiği zaman, gözden düşmüş ve memleketin şarkına çekilip, orada kendisini itaat altına almak için yapılan bütün teşebbüslere mukavemetle kalmayarak, Gazne'yi dahi işgâl etmiş ve 352 (963)'de orada ölmüştür. Gazne'nin daha evvelce Sâmânî mülküne dâhil bulunduğuna dâir delil yoktur. Gazne, Zābulistān ve Kâbil ile berâber, 260 (873) senesinde Saffârîler tarafın-

dan istilâ edilmişse de, orada hâkimiyetlerinin ne kadar devam etmiş olduğu bilinmiyor ve Sâmânîler iktidarı elde ettikleri zaman hâkimiyetlerinin Kâbil ve Gazne'ye kadar vardığını gösteren delîl yoktur. Gazne hükümdarına *pâdşâh* denilirdi ve Kâbil'in Hindû Şâhî'leri ile müttefik idiler. Bu unvanlar o vakite kadar müslüman hükümdarlar arasında kullanılmıyordu. *Ṭabaḳât-ı Nâṣirî* yazmalarından bâzılarında kendisine Abû Bakr yahut Abû 'Alî ismi verilen Pâdşâh Lavîk'in bir hindû prensi olması muhtemeldir. Alp-Tigin'e oğlu İsḥâḳ halef oldu; fakat hâkimiyet diğer „türk kölelerin", yânî Bilge-Tigin ile Sebük-Tigin'in eline geçti. İktidarı evvelâ Bilge-Tigin ele almıştı. Sâmânîler zamanında uzun seneler hizmet etmiş idi ve onların meṭbûiyeti altında, daha 324 (935) yılında, Belh'te sikke bastırmıştı (Alp-Tigin de Andarâb'da sikke bastırmıştı); fakat 359 (969) tarihli sikkelerinde Gazne ilk defa para bastırılan bir şehir olarak görülmektedir. Bundan başka Alp-Tigin ile Bilge-Tigin'e Hindûkuş'te bir dağ kalesi olan Farvân'da da para bastırmışlardır. Bilge-Tigin'e Pîrî halef olmuştur ki, bunun bir yerli olması pek muhtemeldir. Zîra bu zat Gazne'nin eski hükümdarı Lavîk ve Hindû Şâhîler ile ittifak etmiştir. Farvân'da kalmış olması muhtemel olan Sebük-Tigin müttefiklere hücûm ederek, onları hezîmete uğrattı ve 367 (977)'de Gazne'yi ele geçirdi. Farvân'da da, Nûḥ b. Manṣûr'un adı ile berâber, kendi namına para bastırmakta devam etti (bu sikkeler hâlâ bol mıkdarda mevcuttur). Sebük-Tigin hâkimiyetini sür'atle Ṭuḫâristân, Zâbulistân, Zamîndâvar, Gûr ve hattâ Ḳuşdâr (şimdi Belûcistan'da)'a kadar tevsî etti ve ondan sonra „Hind padişahı" diye anılan Hindû Şâhî Caypâl'a karşı harekete geçti. Bu unvan Hind (Hindistan) ile zikredilen hukümdarın payitahtı bulunan Sind (İndüs) nehri üzerinde kâin Ohind veya Vayhind (bugün halk tarafından Hind ve Hund olarak anılmaktadır) adının karıştırılmasından ileri gelmiş olsa gerektir. Caypâl'a karşı açılan bu sefer, umûmiyetle Kâbil Hindû hukümdarları diye anılmaları mûtad olan Şâhîlerin kudretli Hindû imparatorluğunun sukutu ile neticelenen harplerin başlangıcını teşkil eder. Kâbil çayının aşağı vâdileri ve Sind ırmağı ile Cehlam arasında kâin arâzi bunların ellerinde bulunmakla berâber, o devirde Kâbil şehri henüz onlara âit değildi. Hindistan'da hâkimiyetleri şarka doğru çok uzak'ara, Himalaya dağları boyunca, Kângra'ya kadar ve sonra şimâlî ve merkezî Pencâb'da Hâkrâ nehri (kurumuştur; zirâ mecrasını değiştirmiş olan Satlac nehri şimdi Biâs'a dökülmektedir) üzerindeki Bhaṭinda'ya kadar yayılmıştı. Bâzı müelliflerin (krş. Raverty, *Notes on Afghanistan*, s. 370 ve sonra V. Smith, *Early Hist. of India*, 2. tab., s. 353) iddialarına göre, merkezî Bhaṭinda şehri olan Pencâb devleti Şâhîlerinkinden başka bir devlettir ve Elliot ve Dowson bu iki devleti, yanlış olarak, tek devlet gibi mütâlea eylemişlerdir. Bu fikir pek esâslı gibi görünmüyor. Çünkü yan-yana hukümran olan ve aynı zaman Gaznelilere karşı harp eden ve kendilerine, halef olarak, Anandpâl isminde birer oğulları olan iki Caypâl'ın mevcûdiyetini farzeylemeği icap etmektedir. Sebük-Tigin'in Lamġân ve Nangnihâr mevkilerini Bhaṭinda Caypâl'ından zaptetmiş olduğunu bizzat Raverty kaydeder. Hâlbuki bu arâzi Şâhî'ler mülküne âit olup, Kâbil şehrinin kaybından sonra, Kâbil vâdisinde Şâhîlerin ellerinde kalan son parça idi. Büyük bir ihtimâl ile Kâbil'in birinci hindû devleti ile merkezî Pencâb devleti ayrı devletler idi. Fakat isimleri *dêva* kelimesi ile biten eski kırallar yerine (veraset veya feth dolayısı ile), merkezî Pencâb devletinin Râcput hânedanı kaim olunca, eski Kuşan unvanı olan Şâhî unvanını almıştır. Adları, o devrin diğer Râcput hukümdarlarının isimleri gibi, *pâl* kelimesi ile nihâyetlenir. Anlaşıldığına göre, Caypâl, Bhîma Dêva'ya halef olmuş ve Dêva âilesinden kız almış bulunan Kaşmîr hukümdarları ile sıhriyet peydâ ve muahharan Maḥmûd Ġaznavî'ye karşı muharebesinde, Caypâl'in torunu Triloçan Pâl'e yardım etmiştir. Bu suretle Sebük-Tigin ile Maḥmûd'un, Caypâl ve haleflerine karşı, giriştiği muharebelerin şimâl-i garbî Hindistan'ın en kuvvetli devletine karşı tevcih olunduğu âşikârdır. 369 (979)'da Sebük-Tigin Caypâl'i maġlûp ve Samġân'ı yağma etti. Daha sonraki bir harpte (378=988) mütecâvizin Caypâl olduğu görülüyor. Bu defa, ihtimâl Kuram vâdisinde, maġlûp olunca, Gazne civarında kâin bir kaç kaleyi terke mecbûr kaldı. Şiddetli tedbirlere babasından ziyâde meyyâl olan Maḥmûd, ilk defa olmak üzere, bu muharebelerde temâyüz etti. Babası ile aralarında çıkan bâzı ihtilâflar dolayısı ile, Maḥmûd bir müddet Gazne kalesinde hapsedildi (380 = 990). Bu müddet zarfında Sebük-Tigin, fi'len müstakil olmakla berâber, Sâmânîlerin meṭbûiyetini tanıdı ve onların hesâbına, bilhassa 382 (992) ve 385 (995) senelerinde, Abû 'Alî Simeûr'a karşı seferler açtı. Sebük-Tigin, Nâṣir al-Dîn unvanı ile, Horasan vâlisi tâyin olundu. Maḥmûd da aynı zamanda, Sayf al-Davla unvanı ile, askerî kumandanlığı almıştır ki, bu unvanı Nişapur'da 385 (995) senesinde bastırdığı sikke üzerine de koydurmuştur. Sebük-Tigin, fütûhâtı ve metin seci-

yesi ile devletin temellerini attıktan sonra, 387 (997) 'de vefat etti. Oğlu Maḥmûd 'un imparatorluğu bu temellerin üzerinde yükselmiştir.

İsmâ'îl. Sebük-Tigin 'e önce küçük oğlu İsmâ'îl halef oldu; fakat az zaman sonra, azimkâr kardeşi tarafından, bertaraf edildi.

Maḥmûd, 389 (999) yılında, Sâmânî hukümdarının, bir isyan neticesinde, tahtından indirildiği sırada, iktidar mevkiine çıkmıştır. Maḥmûd açıktan-açığa metbûuna tarafdar oldu; fakat aynı zamanda *amîr* unvanını aldı ve halife al-Ḳâdir billâh tarafından, kendisine *yamîn al-dawla* ve *amîn al-milla* unvanlarını tevcih ettirmek için, fırsattan istifâde etmiştir. O zamandan beri bu unvanlar kendi paraları üzerinde görülmektedir.

Maḥmûd, artık tamâmiyle istiklâl kesbetmiş ve kuvvetli Sâmânî devletinin inkırazı dolayısı ile, mezkûr devletin arâzisinin büyük bir kısmı üzerinde kendi hâkimiyetini takviyeye çalışmış ve bundan başka Hindistan 'a karşı bir sıra istilâ seferleri açmağa teşebbüs etmiştir. Yeni ve gelişmekte bulunan payitahtı Gazne 'nin şimâlî Hindistan ovalarına hâkim yüksek bir yaylanın tepesinde bulunması ve Toçi, Kuram, Kâbil ve Gumal vâdilerinden geçen yollar ile, Hindistan ile muvasala sağlıyor, bu seferlerin icrasında büyük kolaylıklar tevlit ediyordu. Bununla berâber ilkin Gazne 'yi payitaht ittihaz etmedi. Önce eski Ṭuḫâristân 'ın merkezi Belh 'i seçti. Burada ve aynı bölgede kâin Valvalîz de, Herat 'ta ve Horasan dâhilinde Nîşâpûr 'da para bastırdı. Son Sâmânî hukümdarını esir almış olan Kara-Hanlılar ile Sicistân ve Gûr hâkimleri aleyhine açtığı seferler ülkesi dâhilinde vaziyetini tahkim eyledi ve bu suretle hemen her kış Hindistan 'a serbestçe akınlar yapmasına imkân verdi. Saltanat devrinin büyük bir kısmını doldurmuş olan bu seferler hakkında bk. mad. MAḤMÛD ĠAZNAVÎ.

Hayatının son senelerinde, ilk defa olarak, bir tehlike baş göstermiş ki, bunun çok geçmeden haleflerinin emniyetini tehdit edeceği görülecektir. Selçuklular Amu-Derya 'yı geçip Ṭuḫâristân 'ı istilâ ettiler. Maḥmûd şimâle koşarak, onları inhizama uğrattı ve sonra garba doğru Irak 'a dönüp, orada kudretlerinin zirvesine çıkmakta olan hilâfete hâkim olmuş bulunan Şi'î Büveyhîleri mağlûp etti. Maḥmûd Irak-ı Acem 'i kendi imparatorluğu içine aldı ve orada sünnîliği yeniden hâkim kıldı; oğlu Mas'ûd 'u da İsfahan ile Rey 'e vâli nasbetti. Sonra Belh 'e ve daha sonra Gazne 'ye döndü; fakat vahim bir hastalığa tutularak, şehre vusûlünden az sonra, 421 (1030) senesinde vefat etti.

Saltanatının sonlarına doğru Maḥmûd 'un hâkimiyeti garpta — Horasan ve Irak-ı Acem, şimâlde — Ṭuḫâristân ve Mâverâünnehr 'in bir kısmına, cenûpta — Sicistan, Zamîndâvar ve Ḳuṣdâr ve şarkta — Pencâb, Multân ve Sind 'in bir kısmına kadar erişiyordu. Gazne vâdisinin ve cenûp sâhillerin hindû devletleri Ġûr ve Ġarcistân hukümdarları ve dağlarda yaşayan efganlılar da onu metbû tanımakta idiler. Maḥmûd, cülûsundan beri, Sâmânîler ve Sebük-Tigin tarafından bi'at edilmiş olan halife al-Ṭâ'i' billâh yerine, halife al-Ḳâdir billâh 'ın lafzî hâkimiyetini tanımıştı. Hindistan 'daki fütuhatından yegâne devamlı elinde kalan devlet, merkezi Lâhûr şehri olmak üzere, te'sis ettiği kuvvetli devlet olmuştur. Bu şehir, tarihte ilk defa olarak, o zaman bir devlet merkezi olmuştur. Pencâb 'da Gaznelilerin hâkimiyeti, ülkelerinin Türkistan hanlarının veya İran Selçuklularının ellerine geçen şimâl ve garp vilâyetlerinde ve ülkenin, Ġûrî reislerinin nufuzları Maḥmûd 'un haleflerinin hâkimiyetlerini tedricen gölgede bıraktığı orta kısmında olduğundan daha uzun sürmüş; Lâhûr da bu hânedana mensûp hukümdarların son melcei olmuştur. Maḥmûd 'un şöhreti başlıca Hindistan 'daki fütuhatına dayanmaktadır. Bu fütuhat bir taraftan onun emellerinin fi'len tahakkuku olması, fakat diğer taraftan da, raçputların kahramanlıklarına rağmen, şimâl-i garbîden gelen azimli bir istilâ hareketine Hindistan 'ın ne kadar muhafazasız olduğunu göstermesi bakımından mühimdir. Aşılmaz dağ silsileleri ile korunmakta olan böyle bir fâtih, müsâit mevsim ve fırsat bulunca, aralarında hiç bir birlik olmayan ova kabilelerine darbeler indirebiliyordu. Nitekim 200 sene sonra, şimâlî hindû devletleri, Mu'izz al-Dîn tarafından, bu suretle inkıyad altına alınmışlardır. Gazneli hukümdarlarının zaafına sebep, merkezde kendi soylarından sağlam bir istinat kuvvetinden mahrum bulunmaları idi. Filhakika bunlar memlekete yabancı idiler ve ordularını rast-gele türlü ırklardan, Ġûrî ve efganlılardan, Ḫalaç türklerinden, hattâ yeni Pencâb mülkünde hindûlardan teşkile mecbûr idiler. Böyle bir hâkimiyet ancak pek kuvvetli bir şahsî nufuz ile idâme edilebilirdi; Maḥmûd 'dan sonraki hukümdarlar ise bundan mahrum idiler. Maḥmûd din hususunda, sağlam bir sünnî idi. Şi'î Büveyhîlerin elinde kudretsiz bir kukla olan halife al-Ḳâdir billâh 'a biat etti ve onun menşûrunu almağa kıymet verdi. Irak-ı Acem 'de Büveyhîlerin mülkünü zaptettiği vakit, şi'a mezhebi aleyhinde şiddetli tedbirler aldı. Multân ve Manṣûra 'de hâlâ kuvvetli bir hâlde bulduğu Karmatîlere karşı da aynı suretle hareket etti. Çağdaşlarının nazarında o asıl şan ve şerefi müşrik Hindistan 'da islâm nurunu yaymak ve Mathurâ ve

Sōmnāth mâbedlerini yağma ve tahrip ettirmek ile kazanmıştır. İsmi bu gün bile şarkta dillerde destandır. Kendisi ile sâdık bendesi Ayāz hakkında halk arasında söylenen kıssalar sayısızdır. Bunların bir çoğu haylı zaman evvel *Cāmi' al-ḥikāyāt* gibi kitaplarda yer bulmuştur. Şâir Firdavsī'ye fena muâmele ettiğinden ilk zamanlardaki müellifler hiç bahsetmiyorlarsa da, Firdavsī'nin Maḥmūd aleyhindeki hicviyesi bu rivâyetin doğru olması ihtimâline delâlet eder.

M u ḥ a m m e d. Maḥmūd'un vefatından sonra, çok geçmeden, inhilâl alâmetleri baş gösterdi. İkiz oğullarından Muḥammed Cūzcān'da ve Mas'ūd Isfahan'da vâli bulunuyorlardı. Birincisinin tarafdarları kendisini Gazne'ye dâvet ederek, emîr ilân eylediler ise de, cesûr bir kumandan olmasından dolayı, Mas'ūd'a taraftar olan ordu tarafından kabûl edilmedi. Avdet için aldığı bir dâvet üzerine, Mas'ūd Gazne'ye doğru yola çıktı; kendisini karşılamak üzere bir heyet gönderildi. Maḥmūd'un, onları durdurmak için, Sivīnad (Shēo Nand?) adlı hindû bir kumandanın emri altında, gönderdiği kuvvet muvaffak olamadı. Heyet, Herat'a mülâkî oldu, Mas'ūd'a saltanat tacını takdim etti. Çok geçmeden, Muḥammed tahttan indirildi ve gözlerine mîl çekilerek, hapsedildi.

M a s' ū d I. Mas'ūd 421 (1030) senesi şevvâl ayında hukümdar ilân edildi. Tarihi etraflı bir surette Bayhakī tarafından nakledilmiştir. Mas'ūd pek cesûr, âlicenab, ancak şiddete meyyâl ve değerli bir asker idi; fakat içkiye fazla düşkündü. Şarkta ve garpta babasının şanlı izinde devama gayret etti. Mâverâünnehr'de, Tugrul Bey'in idâresi altında, günden-güne nufuzu artan Selçuklular ile karşılaştığı için, bu taraftan ziyâde Hindistan'da muvaffak oldu. Mas'ūd'un Hindistan harpleri için bk. mad. MAS'ŪD. Hindistan'a seferleri arasında garba doğru da harp teşebbüslerinde bulundu. 424 (1032) senesinde Büveyhîlerin elinden Kirmān'ı aldı; fakat çok geçmeden, kaybetti. 428 (1036)'de, pek çok hindli unsurları ihtivâ eden bir ordu ile, Mâverâünnehr üzerine yürüdü ise de, büyük bir muvaffakıyet elde edemedi. O esnâda Selçuklu taarruzu günden-güne şiddetleniyordu. Mas'ūd, bunları durdurmak için, nevmidâne uğraşıyordu. Tugrul Bey ile Dandānaḳān'da karşılaştı (431 = 1040) ve üç gün süren şiddetli bir muharebeden sonra, ağır bir maglûbiyete uğradı. Ġarcistān dağlarını aşarak, Gazne'ye döndü ve derhâl âilesini ve hazinelerini toplayıp, Hindistan'a doğru çekildi. Oğullarından Mas'ūd'u, Belh'i müdafaa için, arkada bıraktı ve Macdūd'u Lâhûr'a gönderdi. Kör kardeşi Muḥammed de hukümdarın kafilesi arasında bulunuyordu. Onu, Mas'ūd'un yerine, tahta geçirmek için, gizli bir tertip kuruldu. Sind ile Cēhlam nehirleri arasında, Mārgala geçidine varılınca, Mas'ūd yakalanarak zincire vuruldu [bk. mad. MAS'ŪD].

M u ḥ a m m e d (ikinci defa olarak). Muḥammed böylece yeniden emîr oldu ve oğlu Aḥmed, Gīri hapishânesinde, Mas'ūd'u öldürdü (433 = 1041). Bu haber üzerine, Mavdūd Belh'den Gazne'ye yürüdü ve Kâbil nehri vâdisi içinde Muḥammed'in ordusuna rastladı. Nagrahār'da onu maglûp etti (434 = 1042) ve sonra babasının „türk ve tâcik" bütün katillerinden öç aldı. Calālābād yakınında Fatḥābād şehri, bu zafer şerefine, Mavdūd tarafından te'sis edilmiştir.

M a v d ū d (433—441 = 1041—1048). Mavdūd tahta oturmuştu, fakat imparatorluğun inhitatını önleyebilmek için lâzım olan meziyetlere mâlik değildi. Kardeşi Mecdūd hemen aleyhine kıyam etti ve son günlerde Mas'ūd tarafından zaptedilmiş olan Savālak vilâyetini zaptetti; fakat o sırada ansızın öldü; zehirlenmiş olduğu söylenir. Hindûlar bu dâhilî igtişaştan istifâdede gecikmediler ve Dehli râcası (şehir ancak yeni te'sis olunmuştu) yalnız Hānsī ve Thānāsar'ı işgâl ile kalmadı, Nagarkōt yahut Kāngrā adındaki muhkem kaleyi dahi istirdat eyledi ve sonra, Lâhûr üzerine yürüdü ise de, bu şehir güçlükle kurtulabildi. Söylenildiğine göre, bu hücuma üç raca iştirâk etmiştir. Mavdūd tehlikeli durumda kalan tâbilerine hiç bir yardım teşebbüsünde bulunmadı. Garpta Selçukluların istilâsı devam ediyordu. Mavdūd bunlara karşı üst-üste kumandanlarını gönderdi, fakat kendisi sefere iştirâk etmedi. 434 (1042) senesinde Selçuklular Ṭuḫāristān'ı zaptettiler; düşman aleyhine gönderilen Ḥācib Er-Tigin Belh'i kurtarmağa muvaffak olamadı; gazaba uğrayarak, idam edildi. 436 (1044) senesinde Selçukluları Bust civarına kadar cenûpta buluyoruz, ertesi sene bu şehri ve Zamindāvar dâhilinde Ribāṭ-i Amīr şehrini yağma ettiler ve Gazne'ye doğru ilerilediler. Bunlar aleyhine gönderilen Tuğrul Bey adındaki kumandan müstevlileri hezimete uğrattı; fakat ihânet ederek, onlar ile münâsebete girip, firar etti. O zaman Ġūrī melikleri, Gazneliler boyunduruğundan kurtulmak için, Selçukluların istilâsından istifâde ettiler. Bu esnâda Tuğrul Bey'e halef olan kumandan Bāsī-Tigin Ġūri meliklerinden Yaḥyā adında birini kendi tarafına celbe muvaffak oldu ve onunla ittifaka girerek, pek müstahkem bir dağ kalesine sâhip olan Abū 'Alī namındaki diğer bir Ġūrī melikine hücûm etti. Bu kale alındıktan sonra, hem Abū 'Alī, hem de Yaḥyā katlolundular. Bāsī-Tigin Bust civarında Bahrām Niyāl kumandasındaki Selçukluları maglûp etti ve Ḳuşdār'da çıkan bir

isyanı da bastırdı. Fakat Selçuklular istilâsı ancak muvakkaten durdurulmuştu ve nihâyet Mavdûd bizzat onlara karşı sefere gitmeğe mecbûr oldu; fakat yola çıkar-çıkmaz, hastalanarak, Gazne'ye döndü ve 441 (1049) senesinde orada vefat etti.

Mas'ûd II. Mavdûd'un sabi oğlu Mas'ûd, bir saray entrikası ile, tahta çıkarıldı; fakat Mas'ûd I.'un oğlu 'Alî tarafından, pek çabuk hal'edildi.

'Alî. Ancak iki sene saltanat sürdü; zamanında imparatorluğun inhitatı devam etti. Maḥmûd tarafından tenkil edildikleri zamandan beri haklarında bir şey işitmediğimiz dağlı efganlılar dahi dâhilî nizalara karışmağa başladılar. 443 (1051) senesinde 'Abd al-Raşîd'in idâre ettiği kıyam muvaffakiyetle neticelendi.

'Abd al-Raşîd, Maḥmûd'un oğlu idi ve Dandânaḳân muharebesinde Mas'ûd I. ile berâber bulunmuştu. Daha sonra kendi kumandanlarından biri olan Nōş-Tigin Karḫî'nin yardımı ile, emîr ilân edilmiş ve Mavdûd zamanında hindûların zaptetmiş oldukları Nagarkōt kalesini istirdat etmişti. Mavdûd zamanındaki ihânetine rağmen, Tuğrul Bey'i yine garp ordusu kumandanı olarak buluyoruz. Evvelce olduğu gibi, bu defa da Selçukluları mağlûp etti ise de, bundan bir netice alamadı. Sicistân'da da bir isyanı bastırdı. Fakat beslediği hâinâne emelleri hemen fiile çıkardı; Gazne'yi işgâl ederek, 'Abd al-Raşîd'i öldürüp, kendisini emîr ilân etti.

Tuğrul (saltanat gâsıbı). Bu haberler üzerine Hindistan'da bulunmakta olan Nōş-Tigin Gazne'ye doğru yola çıktı ise de, oraya varmadan önce, Tugrul öldürülmüş olduğundan, Mas'ûd I.'un oğlu Farruḫzâd (kardeşi İbrâhîm ile berâber uzun müddet mahbus kalmıştır) 'ı emîr ilân etti.

Farruḫzâd, başlıca Nōş-Tigin'e istinat etmiş olup, sebebi de bu zatın Selçuklu Çagrı Beg (Dâvûd)'in ve oğlu Alp Arslan'ın istilâlarını muvaffakiyetle tardetmiş olmasıdır (Firişta tarafından kaydedildiği hâlde *Ṭabaḳât-i Nâṣırî* bu istilâ hakkında hiç bir şey söylemiyor); Farruḫzâd'ın, bir çok istilâlardan zarar gören Zâbulistân ahalisini vergiden affettiği için, halkın muhabbetini kazandığı da söylenir. Mavdûd gibi, bu da 451 (1059)'de kolera olması muhtemel bir hastalıktan vefat etti.

İbrâhîm. Kardeşi İbrâhîm, sükûn ve asâyiş içinde, tahta çıktı. O sırada Alp Arslan Horasan vâliliğinde pederi Çagrı Beg (Dâvûd)'e ve 455 (1063) senesinde de, bütün Selçuklu ülkesinin sultanı sıfatı ile, Tugrul'a halef oldu. İnkıraza yaklaşmış gibi görünen Gûrlu imparatorluğu Horasan ile Ṭuḫâristân'ı artık kat'î surette kaybetmişti. Bununla berâber, İbrâhîm'in uzun süren saltanatı memlekete, bir dereceye kadar, refah getirdi. İbrâhîm Selçuklular ile sulh akdetti ve oğullarından Mas'ûd'u (bilâhare Mas'ûd III.) 465 (1072)'te Alp Arslan'a halef olan Malik Şâh'ın bir kızı ile evlendirdi ki, bu izdivacın devletin bundan sonraki tarihinde büyük te'siri görülmüştür. İbrâhîm sulh içinde memleketin refahına çalıştığı gibi, Pecâb'da da vaziyetini takviye eyledi. Biyâs enhri üzerinde şimdi Pak-pattan adı ile mârûf ve Bâbâ Farîd (Şakarganc)'in makamını ihtivâ etmesi ile meşhûr, Acodhan kalesini zaptetti. Firişta bu hukûmdarın Rōdpâl ve Dêra adında iki kale daha zaptettiğini bildirir. Bunlardan ikincisi dağlık bir mıntakada kâin idi ki, bunun Dêra Dûn olması muhtemeldir. İbrâhîm, Tugrul'a imtisâlen, sikkeleri üzerinde kendisine **sultan** unvanı veren ilk Gaznevî hukümdarıdır. 41 sene saltanat sürdükten sonra, 492 (1099)'de vefat etti.

Mas'ûd III. Yerine geçen oğlu Mas'ûd 16 sene hukümrân oldu. Saltanatı esnâsında vaziyet aş.-yk. selefinin zamanındaki vaziyete benziyordu. Dâhilde sulh ve âsâyiş içinde yaşadı ve Hindistan'a bir çok ordular gönderdi ki, bunlardan Lâhûr hâcibi Tuğa-Tigin'in kumandası altında olan Ganj'dan daha ilerilere geçti ve bir çok ganîmet getirdi. Saltanatı zamanında Ġûrî meliklerinin mevkilerini kuvvetlendirdikleri hissolunuyordu. 'İzz al-Dîn Ḥusayn 499 (1099)'da Ġûr vâlisi oldu. Mas'ûd III. 508 (1115)'de vefat etti.

Şêrzâd. Kendisine halef olan oğlu Şêrzâd etesi yıl, kardeşi Arslan tarafından, öldürüldü.

Arslan. 509 (1116) senesinde Zamîndâvar'de Garmsîr'de cülûs etti. Hayatta kalan tek kardeşi Bahrâm Şâh Selçuklu hukümdarı Sencer'e iltica ederek, ondan himâye gördü. Arslan babasından dul kalan (ve Sencer'in hemşiresi olan) zevcesine hakaret ettiğinden, Selçuklular ile ittifak bozuldu ve Gaznelilerin ikbâlleri de sona erdi. Sencer Zâbulistân'ı istilâ ettikten sonra, Gazne üzerine yürüdü. Arslan mağlûp oldu ve Hindistan'daki arazisine çekildi. Bahrâm Şâh Gazne'de hukümdar ilân edildi; fakat Selçuklular çekilir-çekilmez, Arslan avdet ederek, onu tardetti. Sencer, ikinci defa olarak, geldi ve Gazne'yi zaptetti. Bu sefer Arslan esir olmuş ve anlaşıldığına göre, katledilmiştir.

Bahrâm Şâh [b. bk.], 511—547 (1117—1153)'ye kadar saltanat sürdü; fakat Gazne devletinin istiklâli artık sona ermişti. Bahrâm Şâh sikkelerinde, halifenin adının altında, metbûu Sencer'in adı basılıyordu (yalnız Hindistan'da Lâhûr'da basılmış olan sikkeler müstesnâ). İmparatorluğun arâzisinden Selçukluların nufuzu altına girmeyen yalnız Hindistan

'daki parça kalmıştı. Mamalih Bahrām Şāh 'ın sukutuna sebep, metbûu olan Selçuklulardan ziyâde, Gör hukümdarlarının pek çabuk yükselmiş olmalarıdır. Saltanatının ilk zamanlarında Hind eyâletinin vâlisi Muḥammed Bahlīm 'in isyânı ona çok iş açtı. İstiklâl emelini te'min maksadı ile, bu vâli Mas'ūd I. tarafından zaptedilip, bilâhare Mavdūd tarafından kaybedilen ve daha sonra tekrar ne suretle zaptedildiğine dâir mâlûmatımız bulunmayan Savâlak vilâyetinin en uzak bir köşesinde Nāgōr kalesini yaptırdı (Nāgōr 'un ehemmiyeti hakkında krş. Cunningham, *Ephtalites*, *Transaction 9th Oriental Congress*, s. 241 ve Thomas, *Chronicles of Pathān Kings of Dehli*, s. 47). Bahrām Şāh Multān civarında Bahlīm ile karşılaşarak, onu inhizama uğrattı ve 623 (1128) 'te Gazne 'ye döndü. Gūrī meliklerinin kıyamına sebep Gazna 'ye iltica etmiş olan Ḳuṭb al-Dīn 'in, Bahrām Şāh 'ın emri ile, katledilmiş olmasıdır. Gūr 'un baş meliki olan maktūl Ḳuṭb al-Dīn 'in kardeşi Sūrī, Bahrām Şāh 'ı Gazne 'den pek çabuk çıkardı. Fakat Bahrām Şāh, Kuram vâdisinde efganlılardan ve türk Halac 'lardan topladığı ordu sâyesinde, Gazne 'yi geri aldı. Sūrī de esir oldu ve idam edildi (543 = 1148). Fakat o zaman Sūrī 'nin halefi Sām, kardeşi 'Alā' al-Dīn Ḥusayn ile berâber, Gazne üzerine yürüdü ve Sām 'ın vefatından sonra Ḥusayn Gazne 'yi zaptederek, korkunç surette tahrip ve yağma ettirdi ki, bundan dolayı kendisine Cihān-Süz („dünyayı yakan") lekabı verilmiştir. O çekildikten sonra, Bahrām Şāh 'ın Gazne 'yi, kısa bir müddet için, işgâl ettiği zannediliyorsa da, bu hususta elde bulunan mâlûmat birbirini nakzedecek mâhiyettedir. Ḥusayn Zamīndāvar arâzisi içinden geri dönerken, bu vilâyetin merkezi meşhûr Bust şehrini de tahrip etti. O zamandan beri burası harâbe hâlinde kalmış ve çok geçmeden Ḳandahār onun yerine merkez olmuştur. Bahrām Şāh 547 (1152) 'de vefat etti ve oğlu kendisine halef oldu.

Ḫusrav Şāh. Eğer Sencer, Oğuz orduları tarafından mağlûp edilerek, esir düşmese idi (548 = 1153), Ḫusrav Şāh muhakkak surette Ḥusayn ile harp hâlinde bulunan metbûunun yardımından mahrum kalmayacaktı. Sencer 4 sene kadar süren esâretinden serbest bırakıldıktan bir az sonra, vefat etti. Oğuzlar bütün memleketi sür'atla işgâl ettiler; ancak Gürlar kendi dağlarında tutunabildiler. Ḫusrav Şāh bu istilâlara karşı koyacak kudrette değildi. Gazne 'yi son defa olarak terketti ve ondan sonra Gazneliler ancak Hindistan 'daki mülklerini muhafaza edebildiler. Ḫusrav Şāh 555 (1160) 'te Lâhūr 'da vefat etti ve oğlu kendine halef oldu.

Ḫusrav Malik. Bu zâtın cülûs tarihine dâir elimizde bulunan mâlûmat mütenâkızdır. Fakat halife al-Muḳtafī 'nin adı hem Ḫusrav Şāh 'ın, hem de Ḫusrav Malik 'in paraları üzerinde görüldüğüne bakılırsa, bu halifenin vefat tarihi olan 555, doğru olarak, kabûl edilebilir. Gaznelilerin son sultanıdır. 583 (1187) tarihine kadar Pencâb 'da saltanat sürdü. 569 (1173) 'da Oğuzlardan Gazne 'yi istirdat eden Gūrī sultan Mu'izz al-Dīn b. Sām derhâl Hindistan 'ı istilâya başladı; fakat cenûba doğru seferlerinin sonuna kadar, Lâhūr 'a tecâvüz etmedi. Multān, Naḥrvāla ve Dēbal seferlerinden sonra, ilk defa olarak, Ḫusrav Malik 'e âit bulunan Peşâver 'e hücûm ve Lâhūr 'u tehdit etti. Kuvvetli bir kabîle olan Khōkhar 'ların arâzisi üzerinde kâin Syālkōt kalesini dahi zapt ve tahkim ederek, mülkünün bir uc kalesi hâline getirdi. Ḫusrav Malik, Khōkhar 'ların yardımı ile, orayı istirdada çalıştı ise de, Khōkharları kendi tebeâsı gibi telâkki eyleyen Camūn râcası Ḫusrav Malik aleyhine döndü ve Mu'izz al-Dīn tarafına geçti. Mu'izz al-Dīn Ḫusrav Malik 'i, câlî müzâkereler ile oyalayarak, kuşattı ve esir etti. Lâhūr ve Pencâb gâlibin eline geçti. Bedbaht Gazneliler sultanı önce Gazne 'ye, sonra Fīrūzkūh 'ta Ġiyāṯ al-Dīn 'e ve nihâyet Ġarcistān 'daki Balarvān kalesine götürüldü ve orada, oğlu Bahrām Şāh ile berâber, 587 (1191) 'de öldürüldü.

Bu suretle büyük Gazneliler imparatorluğu şansız, şerefsiz sona erdi. Daha uzun müddet devam etse idi, hiç şüphesiz, halefleri gibi, yine moğul orduları tarafından süpürülecekti. Zirâ istikrarı yoktu. Bu devlet millî temeli olmayan, tamâmen askerî bir saltanat idi. Böyle bir vaziyette zaafın ve dâhilî didişmelerin meş'ûm bir neticeye varması zarûrî idi. Onun şan ve şöhreti şimâlden müslümanlara Hindistan fethi için yol açması ve Pencâb 'da Mu'izz al-Dīn 'in muahhar fütuhatını mümkün kılacak metin bir istinat noktası bırakmış olmasından ileri gelmiştir.

Gaznelilerden bir çok sikkeler kalmış olup, bunların üstünde, Alp-Tigin 'in istilâsından Ḫusrav Malik 'in sukutuna kadar, başlıca vekayiin izleri mevcuttur. Hususiyle Farvān 'da Sebük-Tigin tarafından bastırılmış olan küçük sikkeler dikkati celbediyor; bunlar da, vezin ve kıtaları itibarı ile, Hindū Şāhī sikkelerinin taklitleridir. Daha sonra Muḥammed ve Mas'ūd I. da bunlar tarafından kullanılan süvari tipini almışlar ve süvarinin üstüne, kūfî yazı ile, kendi isimlerini koymuşlardır. Daha sonra gelen diğer hukümdarlar da aynı sikkeden Siva boğasını ve hattâ, Nāgarī harfleri ile, *Śrī Samanta Dēva* ünvanını istiâre etmişlerdir. Maḥmūd tarafından Maḥmūdpūr (Lâhūr) 'da

iki lisanla, arapça ve sanskrit yazıları ile, bastırılmış olan *tanka*'ler dahi çok şâyân-ı dikkattir. Bu hind paralarının yanı-başında, Abbâsî halifeleri tarzında, *dînâr* ve *dirham* darbı devam etmiştir. Maḥmûd'un çok eskiden (hattâ babasının sağlığında) Sâmânîler zamanında Sayf al-Davla unvanını almış olduğu, 385'te Nişâpûr'da basılmış olan ve üzerinde bir yalın kılınç resmi ile *Sayf al-Davla Maḥmûd b. Sebük-Tigin* ibâresi bulunan bir dirhemden istidlâl olunuyor. Herat, Nişâpûr, Belh ve Valvaliz'de basılmış bir çok Horasan ve Ṭuḫâristân sikkeleri, Mas'ûd I.'dan sonra, bu şehirler Selçukluların eline geçmesi ile, nihâyet bulur. Önce yegâne kullanılan unvan *amîr* idi. Müverrihler Maḥmûd ile hemen arkasından gelen haleflerine *sulṭân* unvanını verirler ise de, bu unvan sikkeler üzerinde ancak İbrâhîm devrinde görülüyor.

Bibliyografya: al-'Utbî, *Târîḫ-i Yamînî*; al-Bayhaḳî, *Târîḫ-i Sebük-Tigin*; Minhâc-i Sirâc, *Ṭabaḳât-i Nâṣirî* (trc. Raverty), London, 1881; *Târîḫ-i Firişta* (taşbasm. Luknow; tre. Briggs, London, 1829); Elliot ve Dowson, *History of India*, II; al-Bundârî nşr. Houtsma, *Recueil de textes relatifs a l'histoire des Seldjoucides*, II, bk. fihrist); Bîrûnî, *India* (nşr. Sachau) ve *Chronology of ancient Nations* (nşr. Sachau); Thomas, *Coins of the Kings of Ghazni* (*JRAS*, 1848 ve 1859); Stein (trc. Râcâ-târanginî), *Kalhanás Chronicle of Kaşmir* (Westminster, 1900); Stein, *Zur Geschichte der Çâhis von Kâbul* (Suttgart, 1893); V. A. Smith, *Early Hist. of India* (2. tab., Oxford, 1908); Raverty, *Notes on Afghanistan* (London, 1880); Vámbéry, *Hist. of Bokhara* (London, 1873); Howorth, *Hist. of the Mongols* (London, 1888).

(M. LONGWORTH DAMES.)

GAZÛLÎ. [Bk. CEZÛLÎ.]

GAZVE yahut **GAZÂT.** [Bk. GAZÂT yahut GAZVE.]

ĠAZZA. [Bk. GAZZE.]

ĠAZZÂLÎ. [Bk. GAZZÂLÎ.]

GAZZÂLÎ. AL-ĠAZZÂLÎ, ABÛ ḤÂMİD MUḤAMMED B. MUḤAMMED (1058—1111), Ḥuccat al-İslâm, islâm âleminin büyük mütefekkirlerinden biridir.

Tûs'ta 450 (1058) senesinde dünyaya gelen Abû Ḥâmid'in pederi Muḥammed, *ġazzâl* („iplikçi"; bu sao'ate mensûp bulunduğu cihetle nisbenin doğru şekli al-Ġazzâlî iken, kendisi *Ġazâla*'ye mensub gösterilerek, bu nisbe teştitsiz okunmuş ve bellenmiştir, bu hususta bk. Sam'ânî, *Kitâb al-ansâb*, *GMS*, mad. al-Ġazzâlî; İbn Ḫallikân, *Vafayât*, Bulak, 1299, I, 35; Zabîdî, *İtḥâf al-sâda*, Mısır, 1311, I, 18; Ḫvânsârî, *Ravżât al-cannât*, İran 1309, IV, 180; krş. *JRAS* 1902, s. 18—22) olduğu için, ilim ile uğraşamamış; fakat oğullarını devrin rağbette olan bilgileri ile techize çalışarak, ilim ve tasavvuf âlemine iki büyük şahsiyet kazandırmıştır. Bu zâtın Abû Ḥâmid Muḥammed ile diğer oğlu Abu 'l-Futûḥ Aḥmed (bu sonuncusu hakkında mâlûmat için bk. Subkî, *ayn. esr.* IV, 521; İbn Abî 'l-Ḥadîd, *Şarḥ nahc al-balâġa*, Mısır, 1329, I, 35 ve krş kendi eseri *Savânih*, nşr. H. Ritter, İstanbul, 1942, almanca mukaddime; bk. ZEYL) 'i, Ṭûs'ta sûfî bir arkadaşına tavsiye ve tahsilleri ile alâkadar olmasını ondan rica ettiğini Subkî (*Ṭabaḳât*, IV, 102) kaydetmekte ise de, bu rivâyete 'Abd al-Ġâfir al-Fârisî'de tesâdüf edilmemekte dir. Ġazzâlî'nin tasavvufî nisbesinden bahsedilirken, bu hususa temasedilecektir. Ṭûs'ta Aḥmed b. Muḥammed al-Râzakânî'den bir müddet fıkıh okuyan Ġazzâlî, Curcan'a giderek, İmâm Abû Naṣr al-İsmâ'îlî'den de ders gördü. Bu dersleri hâvî tâlikatını, yolda haydutların gasp ve sonra iâde etmeleri üzerine, tamâmiyle ezberlediği, İmâm As'ad al-Mîhanî tarafından, nakledilmiş ve böylece bu mâcera şöhret bulmuştur (Niẓâm al-Mulk'ün de naklettiği bu vak'a İbn al-Sam'ânî'nin zeylinde bu vezirin hâl tercümesinde mukayyettir (bk. Subkî, *ayn. esr.*, IV, 113). Bundan sonra Nişâpûr'a giden Ġazzâlî, Horasan'ın mutlak ictihad derecesine varan imamı İmâm al-Ḥaramayn Abu 'l-Ma'âlî al-Cuvaynî (ölm. 478; hayatı ve şahsiyeti hakkında bk. Subkî, *Ṭabaḳât*, III, 249 v.d. ve buradan naklen İsmail Hakkı, *İmâm al-Ḥaramayn*, İlâhiyat fakültesi mecm., sene 2, sayı 9)'nin derslerine devama başladı. Meşhûr Nizâmiye medresesinde dinlediği bu dersleri az zaman zarfında tam bir vukuf ile elde eden Ġazzâlî İmâm al-Ḥaramayn'in ileri gelen üç talebesinden biri olarak tanındı. Şâfi'î âlimleri ile dolu olan Horasan ve Irak muhitinin bu büyük siması, şâfi'î fıkhının usûl ve furûunda kelâm, mantık ve bilhassa cedel ve hilâfiyatta bütün Horasan'ın, İmâm al-Ḥaramayn'den sonra, yegâne âlimi idi. Bizzat üstadı da Ġazzâlî'yi son derece takdir ediyordu. Yalnız münazara ve cedeldeki kudret ve fesâhatiuin de hayranı olduğu bu tilmizi te'lif ve tasnif vâdisine ayak bastığı zaman, bu zâtın zâhiren fahr ve gurûr duyduğunu beyan ile hakikatte bu hâlden memnun olmaması pek mânidardır. Niẓâm al-Mulk Nişâpûr'daki Nizâmiye medresesinde hilâfiyat ve usûl kürsüsüne İmâm al-Ḥaramayn'i tâyin ederken, Bagdad'da yaptırdığı Nizâmiye medresesinin bu kürsüsüne de Irak'ın meşhûr şâfi'î fakihi Abû İsḥâḳ İbrâhîm b. 'Alî al-Şîrâzî (ölm. 474 = 1081)'yi getirmişti. Şâfi'î mezhebinden olan bu vezirin mezkûr

mezhep âlimlerine karşı alâkası etrafında şâfiî âlimlerinden müteşekkil bir hâle te'sis etmekte gecikmedi. Diğer taraftan Alp-Arslan'ın hanefî mezhebine muhabbeti her iki mezhep sâliklerinin de ayrı-ayrı ikrâma mazhar olmalarına sebep oluyordu (bu hususta bk. Niẓâm al-Mulk, *Siyâsatnâma*, nşr. Schefer, s. 138 v.dd.; Subkî, *ayn. esr.*, III, 88 v.d., 90 v.d.; M. Şerefeddin, *Selçuklular devrinde mezâhib*, *TM*, I, 109). İmâm al-Ḥaramayn'in vefatından (478) sonra, Niẓâm al-Mulk'ün meclisinde gördüğümüz Ġazzâlî burada hasımları ile münazarada bulunarak, onları ilzâm edince, mezkûr vezir kendisini Bagdad Nizâmiye medresesine, Abû İsḥâḳ al-Şîrâzî'nin yerine, tâyin etti. 484 (1091) Bagdad'da ders vermeğe başlayan Ġazzâlî'yi halk, Abû İsḥâḳ'taki bilgi ve ihatanın ikinci tecellisi olarak gördüğü için, ona son derece hürmet ediyor, lisanındaki belâgat ve fesâhatin de meclûbu oluyordu. Her taraftan dersine koşup gelen talebeye ders veren Ġazzâlî halifeden avama kadar varan geniş bir muhabbet muhiti te'sisine muvaffak olmuştu. Bu hâl 488 senesine kadar devam etti. Fakat bu tarihte yavaş-yavaş hissettiği bir şüphenin gittikçe kuvvetlenmesi, rûhî hâleti üzerinde te'sirler icra etmeğe başladı (*al-Munḳiẕ min al-ḍalâl*, Mısır, 1309, s. 21). Dersi terketti. Bir müddet her şeyden şüphe ederek, sûfistâî bir hayat yaşadı. Dili tutulmuş, fesâhat ve belâgati zâil olmuştu; midesinden de muztarip idi. Nihâyet ilâhî bir lûtf eseri olarak, şüpheden tamâmiyle âzâde bir imanın doğması üzerine, gayb âleminin esrarına ittilâ yolları göründü. *Ḳâl* âleminden *ḥâl* âlemine ulaşmanın verdiği neşve içinde Bagdad'ı terke, halvet ve uzlet hayatı yaşamağa karar verdi. Ancak ulemanın tedrisi böyle bir niyetle terk etmesine mümânaat edeceklerini bildiği için, hacc niyeti ile Hicaz'a gideceğini söyleyerek, yerine kardeşi Abu 'l-Futûḥ Aḥmed al-Ġazzâlî (ölm. 520=1126)'yi bıraktı (İbn Ḫallikân, *Vafayât* I, 34; Subkî, *ayn. esr.*, IV, 54, 104 Yâfiî, *Mir'ât al-canân*, Haydarâbâd, 1338, III, 224) ve doğru Şam'a gitti (*al-Munḳiẕ*, s. 21). 489'da Şam'a vâsıl olan Ġazzâlî bu şehirde iki sene kadar kalmış, uzlet ve halvet ihtiyâr ederek, riyâzet ve mücâhede ile dolu bir hayat yaşamıştır. Evvelce sûfiye kitaplarında okuduklarını burada tatbik ederek, Emeviye câmiinde itikâfa giren Ġazzâlî gündüzleri minareye çıkıp kapısını kapatarak, istigraka dalardı. Ġazzâlî'nin al-Şeyḫ Naṣr al-Maḳdisî'nin Emeviye câmiindeki zâviyesinde fazla oturması üzerine, bu maballin al-Ġazzâliyya namı ile mârûf olduğunu Subkî (*ayn. esr.*, IV, 104) rivâyet etmektedir. Bu mahal evvelce mezkûr şeyhe nisbetle mârûf idi. Ġazzâlî'nin Şam'a girdiği gün al-Şeyḫ Naṣr al-Maḳdisî'nin vefat etmiş olması üzerine, bu zât ile görüşememesi ve şeyhin kendi makamına Ġazzâlî'nin geçirilmesini vasiyet etmesi meâlindeki rivâyetler bir esâsa dayanmaz. Zîrâ 490 (1097)'da vefat eden şeyh Naṣr ile Ġazzâlî'nin görüşmüş olması mümkün olduğu gibi, bu zâtın makamına geçirilmesini vasiyet eylediği zât da tilzimi Naṣr Allâh al-Maṣîṣî'dir (bu hususlar ve Ġazzâlî'nin sûfî elbisesi ile dolaştığı zamanlardaki bâzı muhayyele mahsûlü rivâyetler için bk. Subkî, *ayn. esr.*, IV, 104 v.d.).

Şam'dan Kudüs'e giderek, Ṣaḫrâ'da aynı istigrak ve halvet hayatı yaşayan Ġazzâlî, kendi ifâdesine göre, *ġayb* âleminin tecellîlerine mazhar olmanın verdiği neşve ile, buradan hacc için Mekke'ye gitmiştir (*al-Munḳiẕ*, s. 22). Mamafih Subkî, Şam'dan çıkan Ġazzâlî'nin mukaddes makam ve mezarları ziyâret ederek, İskenderiye'ye gittiğini ve oradan Magrib sultanı Yûsuf b. Taşfîn'in nezdine gitmek niyetinde iken, bu zâtın vefat ettiğini öğrenince, Bagdad'a döndüğünü söylüyor (*ayn. esr.*, IV, 105). Bagdad'a tam bir „müzekkir" sîması ile dönen Ġazzâlî, *İḥyâ*'sını okutmağa başladığı zaman, eskisinden daha kalabalık bir dinleyici kütlesine hitap ediyordu. Fakat bu hâl çok devam etmedi. Mizacına tamâmiyle hâkim olan sûfiyâne hayat arzusu onu Ṭûs'a çekilmeğe sevketti. Burada 10 sene kadar münzeviyâne yaşayan Ġazzâlî'yi Niẓâm al-Mulk'ün halefi Faḫr al-Mulk tekrar Nizâmiye medresesinde tedrîste bulunmağa iknâ edebildi. Halkın zayıflayan imanı karşısında, bid'at ehlinin kuvvetlendiğini gören Ġazzâlî, ulemâ ile istişâre ederek, halvet ve inzivanın câiz olmadığına kanaat getirip, 499 (1105)'da tekrar tedrise başladı (*al-Munḳiẕ*, s. 29). Mamafih bir müddet sonra tekrar Ṭûs'a dönen Ġazzâlî'nin, evinin yanında bir tekke (*ḫânḳâh*) ve bir de medrese yaptırarak, irşad, telkin, ibâdet ve zikr ile dolu bir hayat yaşamağı her şeyden üstün tuttuğu görülüyor (Subkî, *ayn. esr.*, s. 105 ve 109, 'Abd al-Ġâfir al-Fârisî'den naklen). Ancak kendisini çekemeyenlerin bu âsûde hayatını bulandırmaktan geri kalmadıkları mâlûmdur. Selefleri gibi, hanefî mezhebine karşı muhabbet ile meşbû bulunan sultan Sencer'e, Ġazzâlî'nin Abû Ḥanîfa aleyhinde bulunduğunu söyleyerek, kendileri ile münazara etmek üzere çağırılmasını isteyen hasımları onu halvethanesinden çıkartmağa muvaffak oldular. Ġazzâlî, Sencer'e yazdığı bir mektup ile, emre imtisâlen, Meşhed'e kadar geldiğini beyan ile hayatını hikâye ederek, hükümdarların huzuruna çıkmamağa yemin eylediği cihetle, ahdine riâyet edilmesini rica etti. Bu hâl hasımlarının ayak diremelerine ve Sencer'in de kendisini mut-

laka görmek ve Ebü Ḥanîfa hakkındaki kanaatini bizzat ağzından işitmek arzusunu izhar etmesine sebep olduğu için, Gazzâlî ordugâha getirilerek, Sencer'in huzûruna çıkarıldı. Gazzâlî'yi büyük hürmetle kendi tahtına oturtan Sencer'in huzûrunda onun kendisine hâs üslûp ve belâgat ve samimiyetle konuşması üzerine, fevkalâde mesrûr olan hükümdar, kendisini izzet ve ikrâm ile Ṭûs'a gönderir. Fakat Gazzâlî'nin tedristen affedilmesi hususundaki ricasını kabûl etmeyerek, bütün ulemânın müşkillerini halletmeleri için, kendi namına yaptıracağı medresede tedriste bulunacağını söyler (bu hususlar için bk. M. Şerefeddin, *Sencer ve Gazzâlî*, İlâhiyat fakültesi mecm., sene 1, sayı, 1, s. 42—51; buradaki mektup ile mülâkata dâir kayıtlar Fatih kütüp., nr. 5426'daki yazmadan nakledilmiştir).

Ṭûs'a dönen Gazzâlî 14 cemâziyelâhır 505 (19 kânun I. 1111) pazartesi günü vefat ederek, Ṭûs'un Ṭâbarân semtinde defnedilmiştir. Kendisinin yalnız kız evlâdı olduğu menbâlarda zikredilmektedir.

Gazzâlî çok cepheli bir zat olduğu için, meşgûl olduğu ilimlerdeki mevkii sırası ile gözden geçirilecek olursa, hüviyeti daha vâzıh olarak meydana çıkar. Çünkü Nişâpûr ve Bagdad medreselerinin bu devirde de ehemmiyetle tedris ettikleri *uṣûl al-tavḥîd* (*al-dîn*) ile *uṣûl al-fiḳh* gibi, bir çok şûbelere ayrılan ve bilâhare felsefeden faydalanan iki ilmi, tam bir salâhiyet ile tedris eden Gazzâlî bunları akıl miyârı ile tetkik ve tahkik ederek, bilâhara tasavvufta karar kıldığı için, böyle bir sıra tâkip etmek lâzımdır.

Uṣûl al-dîn (*kalâm*). Gençliğinden 50—55 yaşına kadar tecessüs ve tahkik sâikası ile, her türlü mezhep sâliki ile görüşen ve her fırkanın akîdesini inceden-inceye gözden geçiren Gazzâlî kelâmın yalnız akâid kısmına ehemmiyet vermiş ve aklı bu sâhadaki bilgi unsurlarının hepsine tercih etmiştir. Akîdeleri, mantık ve *âdâb* (münâzara) prensiplerine göre, tedvîn ve tahkim ederek, her hângi bir itiraza karşı koyabilmek için bilinmesi lâzım gelen müdafaa vâsıtalarını ehemmiyetle belirtmektedir. Gazzâlî'nin bu ilimdeki faâliyetlerini, *a.* imana müteallik meselelerin esaslı kaidelere ircâ ve *b.* ehl-i sünnet akîdesine muhâlif fırkalar ile münâzara şeklinde ifâde etmek kabildir.

a. İmana âit meselelerin aklî kaidelere ircâı. Gazzâlî eş'ariye mezhebine bağlı ve bilhassa Bâḳillânî [b.bk.] ile al-Cuvaynî'nin mesleğine muvafık bir yol ihtiyar ederse de, bâzan bunlara muhâlefet de eder. Mamafih Gazzâlî'nin akîdesi, bir takım muhalif fikirleri ihtivâ ettikten sonra, tamâmiyle eş'ariye akîdeleri olarak zuhûr etmektedir (bk. *İḥyâ' 'ulûm al-dîn*, Bulak, 1296, I, 89 v.d.; Gazzâlî'nin Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî'ye muhâlefetine tahammül edemeyen mâlikîler ona şiddetle hücûm etmişlerdir (bk. Subkî, *Ṭabaḳât*, IV, 125). Eşyanın hakikatlerine vâkıf olmanın kat'î olduğuna kail olan eş'ariye ile mâtüridiyenin bu hususta havâs, doğru haber (*al-ḫabar al-ṣâdiḳ*) ve aklı (bk. al-Sayyid al-Şarîf, *Şarḥ al-mavâḳif*, İstanbul, 1239, s. 16—79; Taftâzânî, *Şarḥ al-aḳâ'id*, İstanbul, 1321, s. 19, 25 v.d.) bilgi vâsıtası olarak kabûl etmelerine karşı, Gazzâlî'nin bunlara itimadı, zaman-zaman değişir. Mamafih ön plânda bulundurduğu akıl ile doğru habere itimadı kat'îdir. Gazzâlî vâcip, mümkün ve mümtenî (müstahîl) vücûdların sıfatlarını aklî deliller ile isbat ederken, fikirleri arasına, zamanın (zaman dâhilinde yaradılması müstahîl olduğu cihetle) gayr-i mahdut bulunduğu akîdesi de (*al-Maẓnûn bih 'alâ ġayr ahlih*, Mısır, 1309, s. 2) karışmıştır. Diğer eserlerinde bu fikrin tamâmiyle aksini ileri sürdüğü için (bk. msl. *İḥyâ'*, Bulak, 1296, I, 89 v.d.), Taḳî al-Dîn b. al-Ṣalâḥ, tekfirini icâp ettiren bu akîde dolayısı ile, mezkûr kitabın Gazzâlî'nin olmadığına kanaat getirmiş ve Subkî de bu fikre iştirâk etmiştir (*Ṭabaḳât*, IV, 131). Mamafih Gazzâlî'nin hakikî hüviyeti ve akîdesini anlayanlar bu şekilde hareket ederlerken, Ebû Bakr Muḥammed b. 'Abd Allâh al-Mâlaḳî (ölm. 750) ona karşı reddiye yazarak, mezkûr akîdenin kailine hücumdan çekinmemiştir (bk. *Kaşf al-ẓunûn*, nşr. M. Şerefeddin Yaltkaya ve Rifat Bilge, İstanbul, 1943, s. 1713). Allahın sıfatları arasına, *miṣl* (bütün sıfatlarda kendisine benzerlik)'i nefyederek, *miṣâl* (sıfatın ifâde ettiği münâsebet)'i idhâl etmesi, bu hususta *tavḳîf*'e riâyet etmemesi şeklinde anlaşılmış ise de, bu fikir, hakikatte, bâzı menkûlâtın akla uydurulması endişesi ile meydana gelmiştir. Mamafih Gazzâlî, bu hususta tevkife riâyet etmekle berâber, Allahın isimlerinde bunun hududunu genişletmektedir (bk. *al-Maḳṣid al-asnâ*, Mısır 1324, s. 90). Böylece rüyâda bakkın *miṣâl*'inin görüleceğine inanır. Peygamber mezardan çıkmadığı hâlde, şahsının rüyâda görülmesi ve bir şahsın aynı zamanda iki mekân işgâl edemeyeceği mâlûm iken, yüzlerce kimseye bu hâlin vâki olması da böyle dir *miṣâl* kabûlünü zarûrî kılmıştır (*al-Maẓnûn*, s. 4 v.d.). Sıfatlarının taaddüdü dolayısı ile, Allahın zâtında kesret tahayyül edenler, sıfatların Allahın ne aynı ve ne de gayri olduğunu bilmedikleri ve *miṣl* ile *miṣâl* arasındaki farkı anlamadıkları için, bu fikre zâhip olmuşlardır (*ayn. esr.*, s. 8). Kesret, sıfatın tegayyür düşünülürse, vâki olur. Hâlbuki Alla-

hın sıfatlar için, böyle bir keyfiyet vârid değildir.

Gazzâlî 'nin burada sıfatı nefi eylemediği sâbit iken, İbn Ṣalâḥ ile ona tâbi olan Subkî 'nin böyle bir fikre sâhip olmaları gariptir. Bilâkis Gazzâlî, Abū Bakr al-Bāḳillānī 'nin vazettiği delillerin in'ikâsı (*in'ikās al-adilla*; bk. İsmail Hakkı, *Abū Bakr Bāḳillānī*, İlâhiyat fakültesi mecmuası, sene 11, sayı 5/6, s. 147 ve mad. BĀḲILLĀNĪ) düstûruna dayanarak, haberî sıfatları kabûl etmeyen İmâm al-Ḥaramayn 'in, bu fikrine iştirâk etmediği gibi, mezkûr delilleri iptâl ile üstadını müşkil bir vaziyete sokmuştur. İmâm al-Ḥaramayn, kelâmda al-Bāḳillānī ile Abū İsḥāḳ al-İsfarā'inī 'nin mesleğini tâkip etmekle berâber, Abu 'l-Hāşim al-Cubbā'ī 'nin de fikirlerine ehemmiyet verirdi. Bu sebeple mûtezile mezhebine bir az meyyâl idi. Delîl bulunmayınca medlûlü nefy etmekten ibâret olan delillerin in'ikâsı (*'adam al-dalīl dalīl al-'adam*) düsturundan maada, hükümlerinde mantıka o kadar yer vermemeği de prensip ittihaz etmişti. Gazzâlî, her iki düstûru da tamamiyle redetmekle berâber, esâs itibârı ile İmâm al-Ḥaramayn 'in kelâmına bağlı kalmış ve bilâhare Faḫr al-Dīn Râzî (ölm. 606) de Gazzâlî yolunda yürümüştür (İsmail Hakkı, *İmâm al-Ḥaramayn*, İlâhiyât fakül. mecmuası, II, sayı 8, 12). Mantık ve aklı her meseleye tatbik eden Gazzâlî, imâna âit meselelerde tam bir rasyonalisttir. Nassı akıl menşûrundan geçirir. Ona göre, melek, cin ve şeytan kendi nefsleri ile kaim cevherler olup, aynı hakikate sâhiptirler. Ancak bunların nevilerinde ihtilâf vardır (*al-Maḍnūn*, s. 12). İnsanı saadete ulaştıran ve ruhun hastalığına devâ bulan peygamberler, ilâhî irâdenin tecellîsi üzerine, teşrîî nizam te'sis etmek vazifesi ile mükelleftirler. Allahın bunlara verdiği mûcizeler, hissî, aklî ve hayalî olmak üzere, 3 'e ayrılır ki, bunlara iman etmek vâciptir. Bu peygamberlere ilâhî âlemden (*al-ḥaẓrat al-ilāhiya*) nübüvvet cevherine akseden bir nûr olan şefaat hassası da verilmiştir. Bu hassa, nübüvvet cevheri ile ittisâl elde eden her cevhere de geçer.

Gazzâlî de canlıların, tevâlüd ve tevellüd (tenâsül ve tenâsül binefsihi) yolu ile meydana geldiğini izahs çalışıyor. Allah insanı nutfeden yarattığı için, tevâlüd yolu ile meydana gelen bu mahlûk, Âdem 'in topraktan yaratıldığına göre aynı zamanda tevellüdîdir. Diğer taraftan haşarât v.b. hep tevellüd mahsulüdür. Kendi kendine var olamıyacağı için, hâdis bir cevher olan rabbini ve hissedilemeyen şeyleri bilmek ve anlamak hâsiyetine mâlik bulunan insanın kıvamı bedeni ile değildir. Binâenaleyh bedenin fena bulması, şahsın fena bulmasını icap ettirmez. Şu hâlde, insan hayatta iken, bedeni olup, ölüm hâlinde de bedeninden ayrılmıştır (*al-Maḍnūn*, s. 14 v.d.; *İḥyā'*, IV, s. 478). Gazzâlî, bu ifâde ile insanın hakikatini ruha atfediyor. Ona göre, rûh rabbini, hâlikini bilen, makûlâtı idrâk eden, fakat bedene hûlûl etmemiş bulunan gayr-i mütebayyiz, inkısam ve tecezzi kabûl etmez bir cevherdir (*al-Maḍnūn al-ṣaġīr*, Mısır, 1309, s. 4 v.d. krş. İbn Ḳayyim, *Kitāb al-rūḥ*, Haydarâbâd, 1318; Abyārī, *Bāb al-fatūḥ li-ma'rifat aḥvāl al-rūḥ*, Mısır, 1304). İşte bu rûh (*nafs*)'e bedenden müfarekat edince vehm melekesini de (*al-ḳuvva al-vahmiya*) birlikte götürür. Ancak bedene müteallik hiç bir şey (*al-hay'āt al-badanīya*) bununla berâber bulunmaz. Rûh (*nafs*) ölüm ânında dünyadan ve bedenden ayrıldığını bildiği gibi, kabre konulan bedenin, *'uḳūbāt* ve *maṣūbāt*'ını da tevehhüm ve tahayyül eder. Aynı şekilde beden de rûhun elem ve zevkini duyar. Şeriat dilinde „kabir azâbı" denilen bu hâli bu suretle izah eden Gazzâlî (*al-Maḍnūn*, s. 20; *İḥyā'*, IV, 484) hakikî kabri bu hâlde telâkki ederek, haşrin (*al-Naş'at al-uḫrā*), rûhun mezkûr hâlden silkinip kalkmasından ibâret olduğu kanaatini izhar eder. Zirâ rûhun kıyamet gününde bedene dönmesi mustahîl değildir. Rûhun (*nafs*) bedene taalluku, teshir ve te'sir-i fiil cihetiyle olduğuna göre, beden tekrar bunu kabûle müstaittir (*al-Maḍnūn*, s. 22 v.d.). Küçük ve büyük kıyametlere (*al-ḳiyāma al-ṣuġrā va al-kubrā*—kabirdeki hâller ile haşr ve neşr; krş. *İḥyā'*, IV, 62 v.d.) imanı vâcip telâkki eden Gazzâlî, *al-Ḳisṭās al-mustaḳīm* (s. 28) 'de rûhânî olarak kabûl ettiği mîzan hakkında sükûtu ihtiyar ederek, onun ilâhî bir sır olduğunu beyan ile iktifa ediyor. Mamafih sıratın, hidâyet ile dalâlet arasındaki hatt-ı fâsıl, vasat ve hak yol olduğunu tasrih ile, o hususta mezkûr yolu tavsif için kullanılan, kıldan ince, kılıçtan keskin gibi, sözleri reddetmekten çekinmiyor (*al-Maḍnūn*, s. 25). Bu fikir *İḥyā'*'daki kanaatinin temâmiyle hilâfınadır (I, 91, ve IV, 507). Cennet hakkındaki fikri de pek sarihtir. Gazzâlî 'ye göre, cennete ve lezzetlerine imân etmek vâcibdir. Ancak buradaki nimetler, hissî, hayalî ve aklî olmak üzere, 3 gurupa ayrılır. Hissî lezzetler *Kur'an*'da, bunlara rağbet gösteren, şehvetine düşkün kimselere hitap edildiği zaman vârid olmuştur. Hayâlî lezzetler ise, insanın hayâlinden ve fikrinden geçirdiği lahzada hâsıl olan lezzetlerdir. Bu kabîl lezzetler çabuk zâil olur. Aklî lezzetler hissedilmeyen, fakat idrâk edilen lezzetlerdir. Binaenaleyh cennette yakut dağ, baldan nehir ve zümrütten çayır gibi, mahsusattan olmayan şeylerin aklen te'vili ve bir lezzete tekâbülü lâzımdır. Gazzâlî

'nin imana müteallik meselelerde, *al-Maḍnūn bih 'alā gayr ahlihi* 'yi *İḥyā*' 'dan sonra yazdığı cihetle (aş. bk.), en son akîdesi bu olmakla berâber, tamâmiyle tasavvufa sarıldığı zamanlarda bu fikirleri ileri sürmediği görülüyor. Esâsen âlim ve imanı kuvvetli insanlar için kaleme aldığı bu kabîl eserleri avamın okumasına kat'iyen râzı değildir. Diğer bütün eş'arîler gibi, akaidde selefe (sahâbe, tabiîn) ittibâ ederek, sıfatlarda ve bilhassa müşâbih âyetlerde te'vîl ve tefsirden çekinmeği meslek ittihaz edinen Gazzâlî, bu fikrinden dolayı, teşbih ve tecsîme meyyâl olan hanbelîler tarafından, bâzı hücumlara mârûz kalmıştır. Gazzâlî, sıfata müteallik, müşâbih âyet ve hadîsler karşısında bilgi sâhibi olmayan bir kimsenin, 6 hususa riâyet etmesini şart koşar: 1. takdîs, 2. tasdîk, 3. aczi itirâf (*al-i'tirāf bi 'l-'acz*), 4. sükût, 5. imsâk, 6. çekinmek (*al-kaff*) ve 7. mâna vermeği bilenlere havâle etmek (*al-taslīm li ahl al-ma'rifa*; bk. *İlcām al-'avām 'an 'ilm al-kalām*, Mısır, 1309, s. 3 v.d.).

Gazzâlî, mütecessis ve muhakkik bir zat sıfatı ile, kelâm ilmini gözden geçirdiği zaman, onu maksat ve gâyesine uygun bulmamıştır. Zirâ bu ilim, muârızlarının kabûlüne bağlı bir takım mukaddimelere dayanmaktadır. Mezkûr ilim bu mukaddimeleri, taklit, icmâ, *Kur'an* veya hadîs dolayısı ile, mutlaka kabûl etmek zorundadır. Binâenaleyh zarûrî şeylerden (*al-żarūrīyāt*) başka meseleleri tasdik etmeyenler karşısında bu ilim muallakta kalır (*al-Munḳiẓ min al-żalāl*, s. 7). Bu sebep dolayısı ile hakkı araştırmada kelâmı vâsıta ittihaz etmekten çekinen Gazzâlî aklın kifâyetsizliğini ileri sürdüğü ve onun yerine mükâşifeyi ikame etmek istediği zamanda bile, yine bu hususta aklî delilleri ileri sürmekten bir türlü kurtulamamıştır.

b. Ehl-i sünnete muhâlif fırkalar ile mücâdele ve münâzara. Gazzâlî, bilhassa mûtezile (bk. *Fayṣ al-tafriḳa bayn al-islām va 'l-zandaḳa*) ve bâtıniye ile mücâdele ve münâzara etmiştir. Bu zamanda Ḥasan b. Ṣabāḥ [b. bk.] tarafından teşkilâtlandırılan bâtınîler Alamut [b. bk.]'ta tahassün ederek, bu zâtın ihdas ettiği yeni dâvete (*al-ta'līm*; bk. İbn al-Taymîya, *Minhāc al-sunna*, Mısır, 1321, II, 134 v.dd.; M. Şerefeddin, *Bâtınîlik tarihi*, İlâhiyat fakül. mecmuası, sene 1, sayı 8, s. 21 v.d.; ayrıca krş. ayn. mll., *Fâtımîler ve Hasan Sabbâh*, *ayn. esr.*, sene 1, sayı 4; bk. bir de mad. İSMÂİLİLER) halkı celbetmeğe çalışıyorlardı. Esâs akîdelerini mâsûm bir imamdan dinî esâsları öğrenmek ve onun tâlimatına tâbî olmak fikrî etrafında toplayan ve fedaîleri vâsıtası ile, etrafa dehşet salan İsmâilîlerin mezhebini tetkike girişen Gazzâlî, bizzat halife tarafından, bu mezhebi redd ve iptâl etmeğe me'mur edildi (*al-Munḳiẓ*, s. 15). Mezkûr mezhebin esâslarına bâtınî bir dostu vâsıtası ile ittila' elde eden Gazzâlî, İsmâilîlere karşı ilk defa *al-Mustaẓhirî* (aş. bk.) 'yi yazmıştır. Bagdad 'da kaleme aldığı *Ḥuccat al-ḥaḳḳ* (aş. bk.) ile Hemedan 'da vâkıf olduğu bâzı akîdelerini iptâl için yazdığı *Mufaṣṣil al-ḫilāf* ve Ṭûs 'ta işittiği bâzı sözlerini cerh için tasnif ettiği *al-Durc al-marḳūm* ile ve nihâyet *al-Ḳisṭās al-mustaḳīm* (bu kitaplar için aş. bk.) isimli eserini yazarak, İsmâilîlere şiddetle yüklenmiştir. Gazzâlî bu münazaralarında, mâsûm bir imamdan dinî esâsları telâkki etmeği kabûl etmektedir. Fakat bu mâsûm imam Peygamberdir (*al-Ḳisṭās al-mustaḳīm*, Mısır, 2. tab., s. 22; *al-Munḳiẓ*, s. 16) ve tâlimini de ikmâl eylemiştir. Buna göre, hakkında nass olmayan meselelerde de ictihad yerinde bir harekettir. Bunu inkâr ederek, aklı kullanmayıp, her meselede imama müracaat eden dâîler [b. bk.] şüpheye düştükleri ve imama müracaat imkânını bulamadıkları bir meselede akla ve nefsî ictihada da müracaat ettikleri cihetle, tâlim ehli bu hususu reddederken, tenâkuza düşüyor (*al-Ḳisṭās al-mustaḳīm*, s. 24 v.d.; *al-Munḳiẓ*, s. 16). Gazzâlî bu mücâdelede aklı tamâmiyle ön plânda tutarak, kelâm âlimlerinin hilâfına, nassa ikinci plânda bir yer vermek suretiyle, tâlim ehlini susturmağa muvaffak olmuştur. Hasmın esâsen muârız bulunduğu dinî hukümleri aklın zarûrî olarak kabûl eyleyeceği küllî faraziyeler arkasında gizlemek sureti ile, kuvvetli bir mantık te'sis eden Gazzâlî *al-mavāzin* dediği terâzîleri *Kur'an* 'dan istinbat eder (*al-Ḳisṭās al-mustaḳīm*, s. 26, 27, 40, 41, 45, 48, 50, 56 v.d.).

Gazzâlî ve felsefe. Kelâm ilminin kifâyetsizliği karşısında felsefenin kendisini tatmin edeceğine zâhip olan Gazzâlî, Bagdad 'da Nizâmiye medresesinde tedrisat ile meşgûl iken, boş vakitlerini bu bilgiyi elde etmeğe hasretmiş ve iki sene zarfında felsefeye vukuf peyda etmiştir. Bir sene de elde ettiklerini tekrar eden Gazzâlî (*al-Munḳiẓ*, s. 8) bu sâhadaki tetkiklerinde, felsefenin islâm dini bakımından ihtivâ ettiği hata ve sevabı meydana çıkarmağı gâye ittihaz eder. Gazzâlî, 1. dehriyûn, 2. tabiiyûn ve 3. ilâhiyûn olmak üzere, 3 gurupta mülâhaza ettiği feylesoflar içinde, birinci zümreyi, âlemin müdebbirini inkâr ile kıdem-i âleme inandığı için, tekfir ve ikinci zümrenin de sânî-i âlemi isbat ettikleri hâlde, haşr ve ba'se inanmadıkları cihetle hesap ve kitabı inkâra kalktıklarından dolayı, zındîka ad ile, küfürlerine hukmeder. Esâs hücumlarını tevcih ettiği zümre ise, ilâhiyûndur. Bu zümreye mensûp

olanlar mezkûr iki zümreyi redde kalkışmışlarsa da, birbirlerine de hücûm etmişlerdi. Bunlardan Aristo, kendi üstâdlarını da reddetmek suretiyle, felsefeyi esâs kaidelere ircâ ile, mantıkı vaz'eylemiş ise de, yine bâzı küfrü mûcip tarafları bırakmıştır. Binâenaleyh bu feylesofların tekfiri icap ettiği gibi, bilhassa Aristo 'nun felsefesini diğerlerine nasîp olmayan bir mükemmeliyet ile nakleden Fârâbî ile İbn Sînâ 'nın da bu tekfire idhâl edilmeleri gerekir. Ġazzâlî, Aristo 'nun felsefesine dâir, bilgisini bu iki zâtın eserlerinden öğrendiğini tebârüz ettirerek, bu sistemin bid'at veya küfr addedilmesi lâzım gelen akîdeleri ihtivâ ettiği gibi, zarûrî olarak kabûl edilmeleri gereken meseleleri de bahis mevzuu ettiğini beyân eder. Red ve kabûl mülâhazası ile gözden geçirmek istediği yunânî bilgilerde şöyle bir sıra tâkip ediyor: 1. *riyâżiya*, 2. *manṭiḳiya*, 3. *ṭabî'iya*, 4. *ilâhiya*, 5. *siyâsîya* ve 6. *ḫulûḳiya*. Bu ilimlerden riyâzî ve mantıkî olanların dine taalluku olmamakla berâber, bu bilgiler ile meşgûl olanların, iki bakımdan, dine zararları dokunabilir. Red ve inkâr ihtimâlinden uzak bulunan bu kat'î bilgilere vâkıf olanların, onları vaz'edenlere karşı itimadları artacağından, bu zâtların dinî ahkâmı iptâl etmeğe mâtuf sözlerini de kabûl edecekleri şüphesizdir. Hâlbuki bu iki zümrenin, aynı kat'î delîllere dayanmadıkları için, ilâhiyattaki fikirleri esassızdır. Diğer taraftan, dine hizmet edeceği zannı ile, bu münkirlerin her sözünü redde kalkışan bir müslüman da, farkında olmadan, dine zarar îka edebilir. Zîrâ bu kadar kat'î delîller ile te'yit edilmiş olan zarûrî bilgileri reddeden dindarın, dini icâbı böyle bir harekette bulunduğunu zanneden zât, bedihiyâtı kabûl etmeyen bir dinin doğruluğundan şüphe ederek, ondan yüz çevirir. Din nasıl insan bedenini mevzû ittihaz eden tıbbı redde kalkışmazsa, öylece semâvî cirimler ile, mûfred ve mürekkep cisimleri teşrih eden tabiiyatı da, bir kaç madde müstesnâ, redde teşebbüs etmez.

Ġazzâlî esâs hücumlarını Aristo 'nun „ilâhiyatına" tevcih ediyor. Bu ilim müntesipleri arasında bilhassa Aristo mezhebini, Fârâbî ile İbn Sînâ 'nın nakline göre, müslümanların akîdelerine yaklaştırmıştır. Mamafih 20 meselede dalâlete saptığı için, gerek Aristo 'nun ve gerek müslüman nâkillerinin fikirlerini iptâl etmek elzemdir. Ġazzâlî teker-teker çürüttüğü bu sistemin kaillerini 3 meselede tekfir ediyor: 1. Bunlar âlemin ebedî ve ezelî olduğunu ve cevherlerin kadîm bulunduğunu kabûl etmekle, bütün müslümanlara muhalefet etmişlerdir. — 2. Allahın, *kulliyât*'ı bilip, *cuz'iyât*'ı bilmediğini iddia etmek de, küfürdür. — 3. Cesedin haşrini inkâr ile ceza ve mükâfatı mücerret ruhlara hasretmek, şeriati kabûl etmemek demektir. Bunlardan başka, Allahın sıfatlarını nefyederek, Allahın zât üzere arttırılmış ilim ile değil, zâtı icabı alîm olduğunu kabûl gibi, bir takım meseleler daha vardır ki, bu hususlara mûtezile mezhebinde de tesâdüf edildiği cihetle, kaillerinin tekfiri icap etmez (bk. *Fayṣal al-tafriḳa bayn al-islâm va 'l-zandaḳa*).

Geriye kalan 17 mesele ise, bu kabîl fikirleri ihtivâ ettiğinden, kaillerinin bid'at ehli olduklarına hukmetmek lâzımdır. Ġazzâlî, bu 20 meseleyi iptâle çalışırken, yalnız ehl-i sünnet akîdesine dayanmamıştır. Zîrâ felsefeciler dinin esâsını yıkmağa çalıştıkları için, bunlara hücûm ederken, dinin esâslarını kabûl eden muhtelif fırkaların akîdelerine dayanmakta bir mahzur yoktur. Bu cihetle Ġazzâlî, lüzûm gördükçe, *mu'tazila*, *karrâmîya* ve *vâḳifîya* fırkalarının delîllerini ileri sürer (buraya kadar bahsedilen meseleler için bk. *Tahâfut al-falâsifa*, Mısır, 1303, s. 1—7 v.d. ve 91; *al-Munḳiż min al-żalâl*, Mısır, 1309, 7—11).

Siyâsete dâir bilgileri, münzel kitaplardaki hikmetler ile seleften nakledilen tecrübî hukümlere müstenittir. *Ḫulûḳiyât* ise, nefsin tezkiyesini gâye edindiği için, bu hususdaki prensiplerini mâneviyat ehli olan din adamlarının kanaatlerine ve her asırda tesâdüf edilen sûfiyenin zühd ve takva neticesinde hâsıl ettikleri fikirlere göre tanzim eder. Ġazzâlî 'ye göre, feylesofların mezkûr bilgilerini peygamberler ile sûfiyenin fikir ve sözleri üzerine bina etmelerinden din iki bakımdan zarar görebilir. İptâl ehli olanların sözlerini, hakikate uyup-uymadıklarını tahkik etmeden, sâdece kaillerinin mübtil olmaları dolayısı ile reddeden bu zât dine zarar vereceği gibi, mezkûr şahsın hak sözüne aldanıp, bâtıl sözünü de kabûl edecek derecede temyiz hassasından mahrum bulunan bir kimsenin de, dine zarar getireceği şüphesizdir. İşte Ġazzâlî bu mülâhazalar dolayısı ile, bid'at ehli olanların kitaplarını okumaktan halkın men'edilmesi lüzûmu üzerinde ısrarla durur.

Ġazzâlî ve usûl-i fıkıh ile fıkıh. Ġazzâlî 'nin üstadı İmâm al-Ḥaramayn, mutlak ietihad derecesine varmış olmakla berâber, bilâhare İmâm Şâfi'î 'ye tâbi olmuştu. Ancak şâfi'î fıkhında derinleşmiş olmasına rağmen, şâfi'îler arasında otorite (*vach*) sayılmamakta idi. Zîrâ İbn Surayc, Abû 'Alî. b. Abî Hurayra, Abû Sa'îd al-İṣṭaḫrî ve Abû Ḥâmid al-İsfarâ'inî gibi üstadların işgâl ettikleri mevkie vâsıl olmamıştı (krş. İsmail Hakkı, *İmâm al-Ḥaramayn*, *göst. yer.*, s. 8). Usûlde Abû İshâḳ al-İsfarâ'inî 'nin yoluna tâbi olan İmâm al-Ḥaramayn, mûtezile kadısı 'Abd al-Cabbâr al-Hamadânî ile 'Abu 'l-Ḥasan al-Baṣrî 'nin

mesleklerini de cem'ederek, tasnîf eylediği *al-Burhân* (bk. Subkī, *ayn. esr.*, s. III, 264) ile usûl-i fıkıhta bir yenilik meydana getirdi. Böylece usûl-i fıkıh, kelâmcılar kaidesi üzerinde, yeni bir vâdiye girmiş oluyordu. Furûda, pederi Abū Muḥammed al-Cuvaynī'ye tâbi olan İmâm al-Ḥaramayn'in, fıkıh senedi bir taraftan Horasan'ın meşhûr şâfi'î imamı Abū Bakr al-Ḳaffâl al-Marvazī (ölm. 417) vâsıtası ve diğer taraftan meşhûr fakih Abu 'l-Ṭayyib al-Ṣu'lūkī yolu ile, Şâfi'î'ye ulaşır (İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, I, 316; İsmail Hakkı, *göst. yer.*). *Ḫilāfiyāt*'ta delîl ikame etmek mecburiyetinde kaldığı meselelerde Dārakutnī'nin *Sunan*'ine müracaat etmeği esâs ittihaz ettiği için, İbn Teymiyya'ye göre, bu meseleler hakkındaki delîlleri o kadar kuvvetli değildi. Şâfi'î mezhebini diğer mezheblere tercih ettiğinden, bilhassa Abū Ḥanîfa'ye ve hanefîlere karşı hücumlardan da geri kalmıyordu; bu hususta *Muğīṯ al-ḫalḳ fī iḫtiyār al-aḥaḳḳ* isimli bir de kitap yazmıştır; bk. *Kaşf al-ẓunūn*; mezkûr kitaba *İḥḳāḳ al-ḥaḳ bi ibṭāl al-bāṭıl fī muğīṯ al-ḫalḳ* (Mısır, 1360) isimli reddiye yazan Muḥammed Zāhid al-Kavṯarī itidâlini muhafaza edememektedir). Gerek usûl ve gerek furûda umûmiyetle İmâm al-Ḥaramayn'e uyan Ġazzālī, yukarıda zikredilen yolu tâkip etmekle berâber, kendisine hâs bir kudretle, selefelerinin şâfi'î fıkhındaki bütün hüküm ve ictihadlarını muayyen düsturlara irca edebildiği gibi, bilhassa usûlde akliyata ön plânda bir yer vermeğe çalışmıştır. Ġazzālī, *vucūb*, *ḫaṣar*, *ibāḥa*, *karāha* ve *'aḳd* gibi, şer'î hükümlerin istinbatında kitab, sünnet ve icmâı esâs ittihaz eden şâfi'î usûl-i fıkhında, ilmin târif ve taksimini, diğerleri gibi, hareket noktası ittihaz eder (*al-Mustaṣfā*, Mısır, 1322, I, 5). Aklî ve dinî olmak üzere, sınıflara ayırdığı ilimleri, tekrar küllî ve cüz'î isimleri ile ikiye ayırır. Dinî ilimler arasında kelâmdan başkası cüz'î bilgidir. Bu fikre göre, usûlcü, aklî delîllerin, ne vech ile şer'î hükümlere delâlet ettiklerini araştıracağı ve binâenaleyh cüz'î bir bilgi ile meşgûl olacağı için, gerek aklî ve gerek dinî, küllî bilgilerden müstağnî kalamaz. Mezkûr delîller, şer'î hükümlere 4 bakımdan delâlet eder: 1. siga ve cümle itibarı ile, 2. mefhûm ve fehva dolayısı ile, 3 iktiza ve zaruret bakımından ve 4. akıl ve mânanın delâleti ile bu hükümler çıkarılır. Usûlde bu prensipler ile hareket eden Ġazzālī, bu dört hususta, aklın büyük bir hissesi olduğunu kabûl ettiği için, mezkûr delillerden hüküm çıkarmakta, mantık kaidelerini esâs ittihaz ederek, gerek İmâm al-Ḥaramayn'den ve gerek Mâverâünnehr fakihlerinden ayrılır (krş. *al-Mustaṣfā*, I, 10). Furûda ise, Şâfi'î'nin, kadîm ve cedîd hükümleri arasında bir muvâzene te'sis ederek (bu hususta *Bayān al-ḳavlayn*'i yazmıştır), bilhassa Abū İsḥāḳ al-Muzanī'nin kavillerini de tetkik eylemiştir (*Muḫtaṣar al-Muzānī*'yi, *Ḫulāṣa al-rasā'il ilā 'ilm al-masā'il* namı ile ihtisar ederek, buna bâzı ilâveler yapmıştır). Diğer meşhûr şâfi'î âlimlerinin eserlerini tetebû etmek suretiyle meydana getirdiği *al-Basīṭ*, *al-Vasīṭ*, *al-Vacīz* ve *al-Ḫulāṣa* (aş. bk.) isimli eserleri ile furûda cidden müstesna bir mevki ihraz eder. Hilâfiyât sâhasında İmâm al-Ḥaramayn ile, Abū İsḥāḳ al-Şīrāzī'nin mesleklerini mezceden Ġazzalī, İmâm al-Ḥaramayn gibi, hanefîlere alenî hücumdan çekinmez. Şâfi'îler hüküm istinbatında *ḳiyās* ve *ra'y*'i umde ittihaz etmediklerinden, Ġazzālī, bu hûsusu ön plânda bulunduran hanefîlere târizlerde bulunur (bk. msl. *al-Ḳisṭās al-mustaḳīm*, 2. tab., s. 16). İmâm Abū Ḥanîfa'ye kadar vardırdığı hücumlarından dolayı, Sencer tarafından sıkıştırılması üzerine, bu fikirlerinden teberrî eylemiştir (Ġazzālī'nin, bu babta te'lif eylediği kitap, *al-Manḫūl*'dir; aş. bk.).

Ġazzālī ve tasavvuf. Ġazzālī zamanında, sûfîler ile dolup-taşan Horasan'da, bilhassa Nişâpûr ile Ṭûs iki mühim tasavvuf merkezi idi. Meşhûr „müzekkir" Abū 'Alī al-Ḥusayn b. Muḥammed al-Daḳḳāḳ (ölm. 405) ile Abū 'Abd al-Raḥmān al-Sulamī (ölm. 412) gibi, iki büyük şahsiyetle revnak bulan Nişâpûr „tezkîr" muhiti, bilhassa birinci zât tarafından, *aṣl* ve *far'* de eş'arî mesleki ile şâfi'î mezhebine bağlanmıştı. Sulamī de, Daḳḳāḳ'ın amelî faâliyetlerine muvazî olarak, te'lif ettiği eserler ile, bu „tezkîr" meslekini tervic ediyordu. Nihâyet kudretli bir sûfî olan Abu 'l-Ḳāsim 'Abd al-Karīm al-Ḳuşayrī (ölm. 465) bu iki zâtın meslekini, esâslı kaidelere irca ederek, tedvîn eyledi. Ḳuşeyrī'den sonra tilmizi Abū 'Alī Faḍl b. Muḥammed al-Fārmadī al-Ṭūsī (ölm. 477), bu vâdinin yegâne mümessili olarak, şöhret buldu. Nişâpûr'a muvazî olarak, aynı „tezkîr" havasını Ṭūs'ta yaratan meşhûr Abu 'l-Ḳāsim 'Alī b. 'Abd Allāh al-Gurgānī (ölm. 450)'nin, hânkahı da sûfîler ile dolup-taşmakta idi. Fārmadī, Ḳuşayrī'den elde ettiği feyzi inkişâf ettirmek gâyesi ile Ṭūs'a giderek, bu zâta intisap eyledi. Her iki „tezkir" muhitinin tecellîlerini mezcederek, devrin yegâne mürşidi sıfatını ihraz eylediği zaman, Ṭūs'taki hânkahı, sûfîler tarafından, yegâne feyiz menbaı telâkki edildi (bu hususlar için bk. Hucvirī, *Kaşf al-maḥcūb*, nşr. Jukovskiy, Leningrad, 1926, s. 211, ingl. trc. R. A. Nicholson, London, 1936, s. 106; Davlatşāh, *Taẕkirat al-şu'arā*, nşr. E. G. Browne, s. 58; Sam'ānī, *Kitāb al-ansāb*. *GMS*, mad. *al-Fārmadī*; Yāḳūt, *Mu'cam*, mad. *Farmād*; E. G. Browne, *A*

Litrary History of Persia, Cambridye, 1928, II, 138; Subkī, *Ṭabaḳāt*, II, 259, 269—272, III, 243—248; IV, 9; Cāmī, *Nafaḥāt al-uns*, trk. trc., Lāmiʿī, İstanbul, 1289, s. 331, 335, 402, 403).

Ġazzālī'nin babası Muḥammed'in, sûfîlere karşı muhabbet ile meşbû bulunduğu göz önünde tutulacak olursa, bu zâtın Abū ʿAlī al-Fārmadī'ye bağlı bulunduğu muhtemel görülebilir. Vefatında iki oğlunu vasiyet ettiği sûfînin kim olduğunu kat'iyetle söylemek mümkün olmamakla berâber, bu zâtın Fārmadī müridlerinden bulunduğu şüphesizdir. Muhakkak olan bir taraf varsa, o da Ġazzālī'nin, daha tahsilde iken, Fārmadī'ye intisap eylediği ve kardeşi Abu 'l-Futūḥ Aḥmed (ölm. 520)'in de Abu 'l-Ḳāsim al-Gurgānī'nin diğer halifesi Abū Bakr b. ʿAbd Allāh al-Nassāc al-Ṭūsī'den feyzalmış bulunduğudur (Cāmī, *Nafaḥāt*, trk. trc. Lāmiʿī, s. 408).

Ġazzālī, 447 senesine kadar, Abū ʿAlī al-Fārmadī'ye mülâzemet eylemiş ve onun sûfiyâne neşvesini dâimâ muhafaza etmiştir. Tedris hayatına girdiği zaman, tasavvufî hayatı, ikinci plânda kalan Ġazzālī, din sâliklerinin çocukluktaki telkinlerin tesiri ile, bu dinlere sarıldıklarını ve bundan dolayı imanlarının taklidî olduğunu görmüştü. Her kesin fıtraten müslüman doğduğunu söyleyen hadîse teb'an, hakikî ve fıtrî iman ile bu taklidî iman arasındaki farkı meydana çıkarmağa koyulduğu zaman, Ġazzālī'nin ikinci plânda kalan tasavvufî neşvesi yavaş-yavaş bütün benliğini sarmağa başladı. Bilgide her hangi bir şüphenin vücuduna mahal vermeyecek ve insanı hatadan tamâmiyle emin bulunduracak bir vuzûh ve sarahat arıyordu. Ona göre, bilgi öyle bir yakîn tevlid etmeli idi ki, msl. âsâyı ejderhaya kalbeden kimse buna şüphe irâs edemesin. Ġazzālī: — „On adedinin üçten büyük olduğunu bildiğim için, asâyı ejderhaya kalbeden kimsenin bu hareketi nasıl beni sâdece hayrete gark eder de, bu bilgimi değiştiremezse, elde edeceğim bilgi de öylece yakîn ifâde etsin ve rasin olsun" diyordu (*al-Munḳiẕ*, s. 3 v.d.). Ġazzālī, böyle bir bilginin *caliyāt* (*ḥissiyāt ve ẓarūriyāt*) ve *aḳliyāt* (*avvaliyāt*) ile elde edilemeyeceğine kani olduktan sonra, hakikate ancak aklın idrâkten âciz kaldığı ilâhî âlemden parlayan bir nûr sûyesinde muttali olacağına ve yakîn alde edeceğine inandı. Kelâm âlimlerinin ilim vâsıtası saymadıkları ilhâm ve mükâşefe şimdi Ġazzālī'nin dayandığı tek kaynak idi. Bu husûsta Abū ʿAlī al-Fārmadī'nin telkin ve tâlimlerini her şeyin fevkında tutuyordu. Şam ve Kudüs'teki sıkı riyâzet ve mücâhedesi ile, mükâşefe yolundaki menzilleri kat'etmeğe çalıştı. Ḳuşayrī'nin torunu ʿAbd al-Ġāfir al-Fārisī, Ġazzālī'nin Fārmadī'nin kendisine telkin ettiği tasavvufî esâslara, nâfile ibâdetlere, zikir ve virde son derece titizlikle devam ettiğini beyan ediyor (bundan naklen Subkī, *ayn. esr.*, IV, 109). Ġazzālī tasavvufî akîdelerini, Abū ʿAlī al-Fārmadī'nin, Abu 'l-Ḳāsim al-Gurgānī'den mevrûs „*ʿabd*'ın esmâ-i husnânın mânası ile sıfatlanması" kaidesi etrafında toplar (*al-Maḳṣid al-asnā*, Mısır, 1324, s. 82). İnsanın saâdeti, ilâhî ahlâk ile tahalluk ederek, esmâ-i hüsnânın mânasına vâsıl olmakla kâbil olur. Bu hâl üç mertebede zuhûr eder: 1. Mükâşefe ve müşâhede yolu ile ilâhî isimlerin mânalarına vukûf elde etmek suretiyle hakkın bu isimler ile ittisâfının sırrına ermek. 2. münkeşif olan sıfata ehemmiyet vererek, bununla sıfatlanmağı iştiyakla istemek. Bu sıfat dolayısı ile mukarrep melekler sırasına geçen sâlik, kurbiyet makamına ulaşır. Bu makamdaki sâlikin terakkisine, kalbin dünya ile iştigâli mânî olacağından, ölümü yâd etmek ve halvette *Kur'an* okumak (*takarru'*) suretiyle, bu meşgûliyetin önü alınmalıdır. 3. bu sıfatlardan iktisâbı mümkün olanları elde ederek, bunlarla mütehallik olmak suretiyle, sâlik temkin elde eder ve hakikî **kurbiyete** ulaşır; fakat bu kurbiyet ittihad veya hulûl hâtıra getirmekten uzaktır (*al-Maḳṣid al-asnā*, s. 18, 82).

Ġazzālī'nin muârızları. Ġazzālī mutaassıplar tarafından hücûma uğramıştır. Hayatında kendisine müteveccih her hücûm ve itirazı, ilmî ihatası ve dehâsı ile, derhâl akîm bırakan bu zâta karşı sonraları yapılan itirazlar da esâssızdır. Ġazzālī'nin muârızları arasında bilhassa mâlikîlerin büyük âlimi İmām Abū ʿAbd Allāh al-Māzarī al-Mālikī, Ġazzālī'nin kelâmda mütebahhir bir âlim olmadığını söyleyerek, akîdesinin felsefe te'siri ile teessüs ve inkişâf etmiş olması dolayısı ile, dine karşı cür'etkârlıkta bulunduğunu ileri sürmüştür. Yine bu zâta göre, Ġazzālī tamâmiyle İbn Sīnā'nın muâkıbidir. Abu 'l-Walīd al-Ṭurṭūšī'nin de aş.-yk. birleştiği bu itirazlar, Māzarī'nin itirâf ettiği gibi, Ġazzālī'nin eserleri okunmadan yapılmış ve hakikî hüviyeti bilinmediği için, hakikatten çok uzak kalmıştır. Kuvvetli bir usûl âlimi olan Māzarī'nin böyle yalnız işittikleri ile iktifa ederek, Ġazzālī'ye hücûma kalkışması, her hâlde Ġazzālī'nin bâzı kelâmî meselelerde Aşʿarī'ye muhâlefette bulunmasından mütevellit olsa gerektir. Zîrâ Māzarī, İmām al-Ḥaramayn'in *al-Burhān*'ına yazdığı şerhin baş taraflarında, bu zâtın, Aşʿarī'ye muhalefet ederek, aklı ilim olarak değil, belki Ḥāriṣ al-Muḥāsibī gibi, *ġarîza* olarak kabûl etmesine şiddetle hücûm edecek derecede, Aşʿarī'ye bağlıdır. Bu suretle aynı fikri kabûl eden Ġazzālī

(*İḥyâ'*, I, 84) de bu hücumdan masûn kalamamıştır (bk. Subkî, *ayn. esr.*, 4, 122—126).

Gazzâlî, şâfi'îler arasında, meşhûr hadîse göre (bk. Suyûṭî, *al-Câmi' al-ṣaġîr*, Mısır, 1321, I, 65; Munâvî, *Şarḥ al-câmi' al-ṣaġîr*, Bulak, 1286, I, 267), V. asrın müceddidi olarak kabûl edilir (Zabîdî, *İtḥâf al-sâda*, I, 26). Mâzarî onun furûdaki kudretini tasdik ettiği hâlde, nakle ehemmiyet veren muhaddis Taḳî al-Dîn b. Ṣalâḥ Gazzâlî'nin mantığa bağlılığına hiddet gösterir. Bu zât, Gazzâlî'nin *al-Mastaṣfâ*'ya raptettiği mantık kaidelerinden bahseden mukaddime mâhiyetindeki kısımda, mezkûr kâideleri bilmeyen bir kimsenin, şer'î hükümleri istinbat edemeyeceğini beyan etmesi üzerine, galeyana gelmiştir. İbn al-Ṣalâḥ bu şartı bir nevi inhisar telâkki ettiği için, muhaddislerin bu dâire hâricinde kalacakları gibi, bir endişeye kapılmaktadır (bu hususta bk. Subkî, *Şarḥ muḫtaṣar İbn al-Ḥâcib*, baş taraflar ve *Ṭabaḳât*, IV, 128).

Gazzâlî hanefî mezhebi aleyhinde *al-Manḫûl*'ü yazdığı için, Şams al-A'imma Muḥammed b. 'Abd al-Sattâr al-Gardarî (ölm. 642) bu hususta ona şiddet ve taassupla hücûm ederek, mezkûr kitaba karşı, *al-Radd 'ala 'l-ṭâ'in al-mi'sâr va 'l-intiṣâr li-sayyid fuḳahâ' al-amṣâr* (bk. *Fihrist dâr al-kutub al-Miṣriya* ve Kavşarî, *İḥḳâḳ al-ḥaḳḳ*, s. 4; Lakhnavî, *al-Favâ'id al-bahîya*, Mısır, 1322, s. 177)'ı kaleme almış ve İmâm Şâfi'î'ye bile dil uzatmaktan çekinmemiştir.

Gazzâlî'nin yunan felsefesine hücûmu, bilhassa Magrib müslüman feylesoflarını harekete getirmiştir. Aristo felsefesinin şârihleri sıfatını taşıyan bu zâtlar, Gazzâlî gibi kudretli bir dehânın mezkûr felsefeyi tamâmiyle sarsan ittirazları karşısında telâşa düşmüşlerdir. Gazzâlî'nin hücûmlarına karşı felsefeyi ilk defa müdafaaya teşebbüs eden zat İbn Bâcca (ölm. 533; b. bk.) olmuştur. İbn Bâcca Gazzâlî'nin, aklın kifayetsizliğini ileri sürmesine hücum ederek, insanın ancak akıl melekesi ile faâl akla ulaştığı (*ittiṣâl*) zamanda, kemâle ermiş olacağını belirtir. Bu fikri tamâmiyle kabûl eden İbn Ṭufayl (ölm. 581; b. bk.), Gazzâlî'nin düştüğü tenakuzlara işâret ederek, insanın akıl ile kemâle erebileceğini *Ḥayy b. yaḳẓân*'da isbata çalışır. Bu iki feylesofun, Gazzâlî'ye karşı itirazları, istidlâlden ziyâde, tasavvufî bir eda taşıdığı için, felsefeye felsefe yolu ile cevap vermek isteyen İbn Ruşd (ölm. 595; b. bk.) *Tahâfut al-tahâfut*'ü kaleme almıştır. İbn Ruşd, Gazzâlî'nin zamanında akîdesi bakımından itham edildiği için, hakkındaki kötü fikirleri izâle maksadı ile, bu felsefeye hücûm ettiğini ileri sürüyor. Gazzâlî'nin bu kabîl bir töhmete mârûz kalmadığı tarihen sâbit olduğu gibi, felsefeye hücûmlarında da son derece samimî olduğu meydandadır. Mamafih İbn Ṭufayl Gazzâlî'nin hakikî akîdesini derceylediği ve ancak mahremleri ile ehline gösterdiği bir takım kitapları (*kutub*^{an} *maẓnûn*^{an} *bihâ 'alâ ġayr ahlihâ*) olduğuna kani ise de (bk. *Ḥayy b. Yaḳẓan*, Mısır, 1299, s. 6), bu ifâdeden Gazzâlî'nin şiddetle hücûm eylediği felsefeyi kabûl eylediği mânasını çıkarmak mümkün değildir. Gazzâlî'nin felsefeye ve İbn Ruşd'ün de Gazzâlî'ye karşı itiraz ve hücûmları hakikatte din ile felsefe arasındaki nizâın bir tecellisidir. Bu muhâlefet ve nizâı ortadan kaldırmak ve Gazzâlî ile İbn Ruşd'ü uzlaştırmak için, Fâtih Mehmed I. Ḫvâca-zâde (ölm. 893) ile 'Alî al-Ṭûsî (ölm. 887)'ye ayrı-ayrı kitaplar yazdırdığı hâlde, maalesef bu aykırılık tamamiyle ortadan kaldırılamamıştır (felsefe bahsinde Gazzâlî'nin muârızları için bk. madd. İBN BÂCCA, İBN ṬUFAYL, İBN RUŞD ve krş. Faraḥ Anṭon, *İbn Ruşd va falsafatuh*, Mısır, 1903 *tür. yer.* ve *Rudûd*; Muḥammed Luṭfî Cumu'a, *Târiḫ falâsifa al-islâm*, Mısır, 1927, s. 69, 71 v.d., 81, 102 v.d., 161, 173 v.d.; 81, 102 v.d., 161, 173 v.d.; Sa'îd Nafîsî, *İbn Sînâ*, Tahran, 1315 ş., s. 56—60; bu son iki müellif E. Renan (*Averroes et l'Averroïsme*, Paris, 1866)'dan istifâde etmektedirler.

Lisanında bâzı nahvî hatâlar bulunduğunu söyleyenlere hak veren Gazzâlî (Subkî, *ayn. esr.*, IV, 110, 'Abd al-Ġâfir, al-Fârisî'den naklen)'yi tasavvufî akîdeleri dolayısı ile muâheze edenlerin başında yine Mâzarî gelmektedir. Bu zât Gazzâlî'nin tasavvufta kime istinat ettiğini, kat'î olarak, bilmediğini söylemekle berâber, bu hususta onun Abû Ḥayyân al-Tavḥîdî'nin te'sirinde kaldığını tebârüz ettirmektedir. Tenkitlerini bilhassa *İḥyâ'* üzerinde toplayan Mâzarî bu eserdeki hadislerin zayıf olduklarına işâret ederek, daha bâzı meseleleri zikrederse de, Gazzâlî'nin tasavvufta mezkûr Abû Ḥayyân'ın te'siri altında kaldığı fikri tamamiyle yanlıştır. Gazzâlî'nin tasavvuftaki üstadları yukarıda zikredilen zâtlar olup, *İḥyâ'*'sını *al-Risâlat al-ḳuşayriya* ile *Ḳût al-ḳulûb*'u örnek ittihaz ederek, te'lif ettiği mâlûmdur (Subkî, *ayn. esr.*, IV, 126). Gazzâlî'nin kitapları, daha kendi hayatında iken, bâzı kimselerin husûmetini celbetmiş ve yakılmıştır. Bu hâlden kendisi de acı-acı şikâyet eder (Bk. msl. *al-Munḳiẕ*, s. 13). Gazzâlî'nin bu kitaplar arasında en ziyâde hücuma mârûz kalan eseri *İḥyâ'*'dır. Bu esere karşı evvelâ Magrib'de büyük bir infiâl duyulmuş ve Ḳâżî Iyâż (ölm. 544) kitabın yakılmasına fetva verdiği gibi, bir zât da *al-İmlâ fi 'l-radd an al-İḥyâ'*

isimli bir eser yazmıştır (bk. *Kaşf al-ẓunūn*, I, 201 ve Zabîdî, *Itḥāf*, I, 27 v.d.). Mamafih Magrib sultanı 'Alî b. Yûsuf b. Taşfîn 'in Ġazzâlî 'nin eserlerini, felsefe ile dolu oldukları kendisine söylenildiği için, yaktırdığını ve bu hükümdarın yerine geçen oğlu 'Abd al-Mu'min 'in, pederinin aksine olarak, Ġazzâlî 'nin eserlerine karşı alâka gösterdiğini menbâlar zikretmektedir (Subkî, *ayn. esr.*, IV, 113; *Kaşf al-ẓunūn*; Zabîdî, *Itḥāf*, I, 10). Mezkûr eserin magribli düşmanı Şayḫ Abu 'l-Ḥasan İbn Ḥirzihim kitabın toplattırılmasına gayret gösterenlerden ise de, bilâhare *İḥyā'* 'ya karşı hareketini değiştirmiştir (*İḥyā'* 'nın tamâmiyle ehl-i sünnet akîdesine tercüman olduğunu isbat maksadı ile, rivâyet edilen oldukça mufassal rüyâlara rastlanmaktadır. Abu l'-Ḥasan al-Şâzilî 'nin İbn Ḥirzihim 'den naklettiği ve bu zâtın *İḥyā'* ya muhabbet göstermesini icap ettiren rüyâ ile diğer bu kabîl rüyâlar için bk. Subkî, *ayn. esr.* IV, 132, 117 v.d.; Zabîdî, *ayn. esr.*, I, 27 v.d.). *İḥyā'* 'nın doğurduğu bu müşkilât karşısında Ġazzâlî bizzat kaleme aldığı *al-İmlā 'an işkālāt al-iḥyā'* (aş. bk.) ile töhmetleri ortadan kaldırmağa ve mûterizlerine cevap vermeğe çalışmış ise de, bu bir fayda te'min etmemiş ve itirazlar gittikçe artmıştır. Bu mûterizlerin bir kısmı *İḥyā'* 'daki bir takım senedsiz ve zayıf hadîsleri öne sürerek, Ġazzâlî 'nin hadîs ilmindeki kudretsizliği üzerinde duruyorlardı. Ġazzâlî, Abū Dāvūd al-Sicistānî 'nin *al-Sunan* 'ini Abu l'-Fatḥ al-Tūsî 'den dinlemişti. Samʿānî 'ye nazaran, *al-Ṣaḥîḥayn* 'i Abu 'l-Fityān 'Omar İbn Abi 'l-Ḥasan al-Ravāsî al-Ṭūsî 'den okumuş olan Ġazzâlî (bu hususlarda fazla mâlûmat için bk. Zabîdî, *ayn. esr.*, I, 19 v.d.) diğer hadîs kitaplarını da istimâ etmiş olmakla berâber, şüphesiz ki, bir muhaddis değil idi. Mamafih rivâyet ettiği hadîsler zararsızdır (*İḥyā'* 'daki senedsiz hadîsleri Subkî toplamıştır; bk. *ayn. esr.*, IV, 145). Umûmiyetle sûfîlere düşman olan İbn al-Cavzî, *Ilām al-aḥyā' bi-aġlāt al-iḥyā'* isimli eseri ile, mezkûr kitaba hücûm ettiği gibi, *Talbîs Iblîs* (Mısır, 1347, s. 165, 245, 263) 'te de bu itirazlarını tekrarlar. Sibṭ İbn al-Cavzî ise, kitabın tasavvuf ile fıkhı mezcetmesini hoş görmez. *İḥyā'* 'ya, ihtiva ettiği fikirler bakımından, itiraz edenler husûmetlerini Ġazzâlî 'nin „mevcuttan daha güzel bir şeyin vücûdu mümkün değildir" (*laysa fi 'l-imkān abdaʿ mimmā kān*) sözüne tevcih etmekte ve onun semaı ve yaka paça yırtmağı (*tamzîḳ al-ṣiyāb*) mübâh addetmesine hücûm etmektedirler. Ġazzâlî kalbin dünya ile alâkasını kesmesini riyâzetin gâyesi olarak kabûl ettiği için, bu hususta halveti ve karanlıkta oturmağı şart koşmuş ve bu hâl mûterizlerini kızdırmıştı. Ledünnî ilim elde etmek isteyenlerin naklî ilimler ile uğraşmalarına lüzûm olmadığı meâlindeki kanaati de bunları büs-bütün galeyâna getirdi. Bu mûterizlerin ön safında gelen İbn Ḳayyim al-Cavzîya, bilhassa semâın aşkı arttıracağını ve Allaha aşk isnat etmenin doğru olmadığını beyân eder. Bu zâta göre, Allaha aşk isnat etmek, onun âşık ile muttasıl bulunacağını hatıra getirir ki, buna imkân yoktur. Sûfîler arasında Ġazzâlî 'nin *ibdāʿ* 'a dâir bu fikri Muḥy al-Dîn İbn 'Arabî, 'Abd al-Karîm al-Caylî ve diğer vahdet-i vücûdcular nezdine kabûle mazhar olmuş ve aynı mâhiyette geniş tefsirlere yol açmıştır (Bu hususlar için bk. 'Abd al-Vahhāb al-Şaʿrānî, *al-Ajvibaʿ al-marżîya ʿan aʾimma al-fuḳahāʾ al-ṣūfîya* ve Zabîdî, *ayn. esr.*, I, 28—39).

Ġazzâlî 'nin semâı ve elbise yırtmağı mübâh addetmesine şi'a da muhâlefet etmiştir. Şi'a muhaddislerinden al-Tustarî, *Ġarāʾib al-aḫbār* 'da bu hükmü redederken, bu hususta Ġazzâlî 'ye tâbi olan şi'îlere de hücûm eder. Mamafih şi'anın Ġazzâlî 'ye karşı cephe almasının esâs sebebi, onun *maḳtal al-ḥusayn* okunmasını ve Yazîd 'e lânet edilmesini kut'iyen câiz görmemiş olmasıdır (bk. İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, I, 413; İbn Ḥacar al-Haysamî *al-Savāʿiḳ al-muḥriḳa*, Mısır, 1307, s. 135, 137; İbn al-Cavzî, Ġazzâlî 'nin bu hükmüne karşı, *al-Radd ʿalā 'l-mutaʿaṣṣib al-ʿanîd al-mānîʿ man laʿana* (*ẓamma*) *Yazîd* adlı reddiyeyi yazmıştır). Bu hususta Ġazzâlî 'ye hücûm eden Muḥammed Bâḳir al-Ḫvānsārî, esâsen tasavvuf aleyhdarı olduğu cihetle, diğer meselelerde de onu takbih ederse de, Ḳāżî Nûr Allāh Şuştarî (*Macālis al-muʾminîn*, taş-basm., VII. meclis) 'nin kendince delîl addettiği bir takım boş sözlere dayanarak, Ġazzâlî 'nin şî'îliğini isbata çalışmakla düştüğü tenâkuzlara işâret edecek derecede munsif davranır (bk. *Ravżāt al-cannāt*, İran, 1309, IV, 180—183).

Bütün muârızlarına rağmen, Ġazzâlî 'nin islâm âleminin en büyük dehâlarından biri olduğunda şüphe yoktur. Ġazzâlî 'nin dehâsından yalnız şark değil, garp da faydalanmıştır. Onun tenkitleri orta çağ âlemine te'sirler icrâ etmekte gecikmemiş ve yunan felsefesine karşı itirazları Aristo muhaliflerinin elinde birer silâh olmuştur (bu hususlarda mâlûmat için bk. E. Renan, *ayn. esr.* ve Miguel Asin Palacios, *al-Gazel, Dogmática, moral, ascética*, Zaragoza, 1901; Muḥammed Luṭfî, *ayn. esr.*, s. 75; Ḳāsim Ġanî, *ayn. esr.*, s. 58; Hilmî Ziya Ülken, *İslâm düşüncesi*, İstanbul, 1946, s. 294 v.d.).

Eserleri. Ġazzâlî 'nin eserleri pek çok olup, alfabe sırasına göre bir listesi, al-Murtaḍā al-Zabîdî tarafından, tanzim edilmiştir (*Itḥāf al-sāda*, I, 27—44). Brockelmann tarafından

da (*GAL*, I, 419; *Suppl.*, I, 744) zikredilen bu eserlerin burada ancak meşhûr ve müteâvil olanlarından bahsedilecektir. — 1. *İḥyâ' 'ulûm al-dîn*. Âlimlerin mev'izeden addettikleri bu kitap, Ġazzâlî 'nin en meşhûr eseridir. Fıkıh ile tasavvufu mezcederek, medrese ile tekke arasında bir âhenk te'sis etmiştir. Kitap 4 kısımdan ibârettir: *a. Rub' al-'ibâdât*, *b. Rub' al-'âdât*, *c. Rub' al-muhlikât* ve *d. Rub' al-munciyât*; bu kısımlar da onar kitaba ayrılmıştır. İslâm âleminde fevkalâde rağbet gören *İḥyâ'* bu kabîl bütün eserlerden müstağni bırakan bir kitap olarak tavsif edilir. Eseri müellifin kardeşi Aḥmed al-Ġazzâlî (ölm. 520), *Lubâb al-İḥyâ'* namı ile, ihtisar etmiştir. Aḥmed b. Mûsa 'l-Mavşilî (ölm. 623), Muḥammed b. Sa'îd al-Mîhanî, Yaḥyâ b. Abî 'l-Ḫayr al-Yamanî tarafından da ihtisar edilen bu eserin, Muḥammed b. 'Omar b. 'Oṯmân al-Balḫî, *'Ayn al-'ilm va zayn al-ḥilm* namı ile, bir hulâsasını meydana getirmiş ve bu hulâsayı 'Alî b. Sultan al-Ḳârî (ölm. 1014) şerhetmiştir (İstanbul, 1291). *İḥyâ'* 'daki hadîsleri Zayn al-Dîn Abu 'l-Fazl 'Abd al-Rahîm b. al-Ḥusayn b. 'Irâḳî tetkik ederek (*taḫrîc*), iki kitap meydana getirmiş ve bunları ihtisar ile *al-Muġnî 'an ḥaml al-asfâr fî 'l-asfâr fî taḫrîc mâ fî 'l-İḥyâ' min al-aḫbâr* (*İḥyâ'* kenârında; Mısır, 1332/1333) adını vermiştir. Talebesi Şihâb al-Dîn b. Ḥacar al-Asḳalânî üstadının bu eserde tahkik edemediği hâdîsleri, ayrı bir ciltte, zikreder. Bunlardan sonra aynı mevzûda hanefî âlimlerinden Ḳâsim b. Ḳutlu-Bağa 'nın *Tuḥfa al-aḥyâ' fîmâ fât min taḫrîc aḥâdîṯ al-iḥyâ'* isimli eserî gelmektedir. *İḥyâ'* 'daki hadîsler ehl-i beyt yolu ile nakledilmedikleri için, şi'a ricâlinden Molla Muḥsin al-Fayż, bu noksanı ikmâl gâyesi ile, *al-Maḥaccat al-bayżâ fî İḥyâ' al-İḥyâ'* isimli bir eser meydana getirmiştir (bk. Ḫvânsârî, *Ravzât al-cannât*, IV, 183). *İḥyâ'* 'ya dâir şerh veya müdâfaa kabîlinden yazılan eserler arasında Ġazzâlî 'nin *al-İmlâ 'an işkâlât al-İḥyâ'* (*al-Acviba al-muskita 'an 'l-as'ila al-mubhita*, *İtḥâf al-sâda* kenârında, I, 41=253 ve Fas, 1302) isimli eseri ile 'Abd al-Ḳâdir al-'Aydarûs 'un *Ta'rîf al-aḥyâ' bi fażâ'il al-İḥyâ'* (*İtḥâf al-sâda* kenârında, I, 1—41) 'sı zikredilmelidir. al-Sayyid Muḥammed al-Murtażâ al-Zabîdî 'nin *İḥyâ'* 'ya *İtḥâf al-sâdat al-muttaḳîn bi şarḥ İḥyâ' 'ulûm al-dîn* (Mısır, 1311, 10 cild) isimli şerhi pek meşhûrdur. Mesteşriklerin *İḥyâ'* 'ya dâir çalışmaları için bk. *GAL* ve diğer şerhler için bak. *Kaşf al-ẓunûn*. — 2. *Kimyâ-i sa'âdat*. *İḥyâ'* 'nın, bâzı ilâveler ile, farsçaya tercümesidir (Mihene, 1278), — 3. *Minhâc al-'âbidîn ilâ cannat rabb al-âlamîn*. Ġazzâlî 'nin son eseri olduğu söylenilen bu kitabı *al-Musâmarât* Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Ḫalîl al-Sabtî 'nin yazdığını iddia ediyor. *Minhâc* 'ı Şems al-Dîn Balaṭunusî iki defa şerh ve *Buġya al-ṭâlibîn* namı ile, bir de ihtisar etmiştir (bk. *Kaşf al-ẓunûn*, II, 1876); eserin müteaddit tabıları vardır (Mısır, 1288, 1305, 1322). *Minhâc* 'ın mukaddimesi Asin Palacios tarafından tercüme edilmiştir (bk. *al-Gazel*, s. 881 v.d.). — 4. *Fâtiḥa al-'ulûm* (Mısır, 1322). — 5. *al-Durra al-fâḫira fî kaşf 'ulûm al-âḫira*, müteaddit defa basılmıştır (Mısır, 1303, nşr. L. Gautier, Paris, 1878). — 6. *Ḳavâ'id al-'aḳâ'id*. Kelâmî meseleleri ele alan bu kitabı Rukn al-Dîn Ḥasan b. Muḥammed al-Astarâbâdî (ölm. 717) ve Muḥammed Amîn b. Şadr al-Dîn al-Şirvânî (ölm. 1036) şerhetmişlerdir (*Kaşf al-ẓunûn*, II, 1358). — 7. *İlcâm al-'avâm 'an 'ilm al-kalâm*. Haşviyeye karşı yazılan bu eser, avâmın kelâm ile uğraşmamasını ileri sürerek, müteşâbih âyetlerde selefin akîdesine tâbî olmak icap ettiğini beyân eder ve bu hususta riâyet edilmesi lâzım gelen şartları sıralar. Kitap 3 kısımdan ibârettir: *a.* selefin akîdesi, *b.* hakikî akîdenin selefin akîdesi olduğu ve *c.* müteferrik fasıllar. Eeser müteaddit defalar basılmıştır (İstanbul, 1287, Madras, 1306, Mısır, 1306 ve 1309). — 8. *Fayṣal al-tafriḳa bayn al-islâm va 'l-zandaḳa* (Mısır, Hind). — 9. *al-İḳtiṣâd fî 'l-i'tiḳâd* (Mısır, 1320 ve 1327). — 10. *al-Maḍnûn bih 'alâ ġayr ahlih* (Mısır, 1303 ve 1309). İbn Şalâḥ ile onun fikrini kabûl eden Subkî 'ye göre, Ġazzâlî 'nin olmaması lâzım gelen bu kitabı *al-Musâmarât* mezkûr Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Ḫalîl al-Sabtî 'ye mâl ediyor. İslâmî akîdelerin felsefî kanaatlere aykırı olmadığını isbata çalışan bu kitapta, zamanı *ḳadîm* olduğunu ifâde eden ibâreden başka, Ġazzâlî 'nin fikrine uymayan bir cihet yoktur. Diğer taraftan üslûp, ifâde ve ikame edilen delîller bakımından da, msl. *al-Kiṣṭâs al-mustaḳîm* 'deki mîzanların burada da tekrarlanması (Mısır, 1309, s. 2) dolayısı ile, kitabın Ġazzâlî 'nin eseri olarak kabûl edilmesi lâzımdır. Ġazzâlî 'nin diğer kitaplarında ve bilhassa *İḥyâ'* 'da aklın kabûl edemeyeceği meseleleri mâkûl göstermeğe çalıştığı zamanlardaki ifâdesi ile (msl. bk. IV, 480) *Tahâfut* 'teki ifâde ve muhakeme tarzı tamamiyle *al-Maḍnûn* 'a uymaktadır ki, bu da mezkûr kitabın onun eseri olduğunu kabûl etmek için, kâfî bir delîldir. Eserin baş tarafında „kardeşim" (*aḫî*) diye hitap ettiği Aḥmed 'in Aḥmed al-Ġazzâlî olması muhtemeldir. Kitap 4 rüknü ihtivâ eder: *a.* rubûbiyet, *b.* melekler, *c.* mûcizeler ve *d.* ölümden sonraki hayat, haşr ve neşre dâir rükünler. Kitabın sonunda burada zikrettiği meseleleri *İḥyâ'* 'dan başka bir

yerde irâd etmediğini tasrih ediyor (krş. İbn Ṭufayl, *Ḥayy b. Yaḳẓān*, Mısır, 1299, s. 6). Esere Abū Bakr Muḥammed b. 'Abd Allāh al-Mālaḳī (ölm. 750) bir reddiye yazmıştır (bk. *Kaşf al-ẓunūn*, II, 1713). — 11. *al-Maḍnūn bih 'alā ahlih* (Mısır, 1303). Ġazzālī yukarıki kitabının sonunda, başka bir yerde dercetmediği mâlûmatı ihtivâ etmesi dolayısı ile, bu eserinin ötekisine fâik olduğunu söyler. — 12. *al-Maḍnūn al-ṣaġīr* (*al-Aḳvāl al-Ġazzālīya fi 'l-masā'il al-uḫravīya* veya *Kitāb al-nafḥ va 'l-tasvīya*, Mısır, 1309). Rûha ve nefh ile tesfiyesine dâir sorulan suâllere Ġazzālī'nin verdiği cevapları ihtivâ eden bu eseri *al-Musāmarāt* yine mezkûr Abū 'l-Ḥasan al-Sabtī'ye isnat ediyorsa da (bk. *Kaşf al-ẓunūn*, II, 1877 ve Zabīdī, *Itḥāf*, I, 44), bu zayıf bir ihtimâldir. Bu kitabın bir kısmı, Asin Palacios tarafından, tercüme ve tahlîl edilmiştir (*al-Gazel*, 1901, s. 609—733). — 13. *al-Radd al-camīl li ilāhīyat 'Īsā bi ṣarīḥ al-İncīl* (Paris, 1939). Rahib Robert Shidiak tarafından, bir sahifeye metin ve diğer sahifeye tercümesi dercedilmek suretiyle, neşredilmiştir. Eser Massignon'un bir mukaddimesini de taşımaktadır. — 14. *al-Mustaẓhirī* (*Faḍā'iḥ al-bāṭinīya va faḍā'il al-mustaẓhirīya*). Bâtınîlere karşı reddiye olan bu eseri al-Mustaẓhir bi'llāh'a ihdâ eylemiştir. Eserin büyük bir kısmı, Ign. Goldziher tarafından, neşredilmiştir (*Streitschrift des Gazali, gegen die Batinija Sekte*, Leiden, 1916). — 15. *al-Ḳisṭās al-mustaḳīm*. Bâtınîlere karşı reddiyedir (Mısır, 1318).

16. *Muḳāṣid al-falāsifa*. Ġazzālī, felsefeyi tenkit edebilmek için, evvelâ bütün meselelerini vâzıh bir surette ortaya koymağa çalışmıştır. Bu eserin bir kısmını George Bear neşretmiş (Leiden, 1888) ve eser bilâhare Mısır'da tamâmiyle tab'edilmiştir (1331). — 17. *Tahāfut al-falāsifa* (taş-basm., Bombay, 1304; Mısır, 1319, 1321). Ġazzālī'nin yunan felsefesine karşı tenkitlerini ihtiva eden bu meşhûr eserden Asin Palacios (*al-Gazel*, s. 735—880) bâzı tercümeler yapmıştır. Carra de Vaux eserin tercümesine başlamıştı (*Muséon*, XVIII). Renan, yahudi feylesofu narbonlu Mūsā'nın Ġazzālī'nin *Tahāfut*'teki itirazlarına verilecek cevapları ihtivâ eden bir risâlesi olduğunu söylediğini ve kendisinin de bu risâlenin ibrânî tercümesini Leyden'de gördüğünü beyân etmektedir. — 18. *Mi'yār al-'ilm* (Mısır, 1329). — 19. *Miḥakk al-naẓar* (her iki kitap da mantığa dâirdir). — 20. *al-Munḳiẕ min al-ḍalāl va 'l-mūṣil ilā ẕi 'l-'izza va 'l-calāl* (İstanbul, 1287; Mısır, 1303, 1309). Ġazzālī'nin itirâflarını ihtivâ eden bu kitabı, Decart'ın *Usûl hakkında nutuk* isimli kitabına benzer. Ġazzālī burada ilimlerin gâyelerini beyân ederek, hakka ulaşmak için, geçirdiği merhaleleri izah etmektedir. Tasavvufta karar kılıncaya kadar ilimlerdeki tetkikatını samimî bir dil ile hikâye eden Ġazzālī'nin bu eseri fevkalâde mühimdir. Ġazzālī eserini, bir dostunun ricası üzerine, 50 küsûr yaşında yazdığını beyan etmektedir. Filhakika 'Abd al-Ġāfir al-Fārisī de Ġazzālī'den bu mâhiyette bir eser yazmasını rica ettiklerini söylüyor (Subkī, *ayn. esr.*, IV, 109). Eser Mehmet Zihnî tarafından türkçeye ve Barbier de Meynard tarafından fransızcaya çevrilmiştir (*JA*, VII, IX). — 21. *al-Mustaṣfā* (Bulak, 1324, 2 cild). Usûl-i fıkha dâir olan bu meşhûr eseri bir mukaddime ile dört kutub üzerine kurulmuştur. Mukaddime mantıktan bahseder. 1. kutubda aḥkâm, 2. kutubda deliller, 3. kutubda *istiṣmār* ve 4. kutubda da *mustaṣmar* bahis mevzuu edilir. Kitabı Abū 'Alī al-Ḥasan b. 'Abd al-'Azīz al-Fihrī (ölm. 776) şerhetmiş, Sulaymān b. Dāvūd al-Ġarnāṭī (ölm. 832) de bu şerhe tâlikat yazmıştır (*Kaşf al-ẓunūn*, II, 1673). — 22. *al-Basīṭ*. İmām al-Ḥaramayn'in şâfi'î furûuna dâir *Nihāya al-maṭlab* isimli eserinin hulâsasıdır. İbn Ḫallikān şâfi'î mezhebinde bunun kadar mükemmel bir eserin yazılmadığını söyler. — 23. *al-Vasīṭ*. Şâfi'î furûundan bahseden bu eser, *al-Basīṭ*'tan bâzı ilâveler ile hulâsa edilmiştir. Şâfi'îler arasında rağbet gören 5 kitaptan biridir. Kitabı Ġazzālī'nin talebesi Muḥammed b. Yaḥyā al-Naysābūrī şerhederek, eserine *al-Muḥīṭ* ismini vermiştir ki, bu şerh 16 cilddir. Naǧm al-Dīn Aḥmed b. 'Alī al-Rif'a'nın *al-Maṭlab* ismindeki nâ tamam şerhi de meşhurdur. Diğer şerhler ile hulâsaları için bk. *Kaşf al-ẓunūn*, II, 2008 ve buradan naklen Zabīdī, *Itḥāf*, I, 43). — 24. *al-Vaciz* (Mısır, 1318, 2 cilt). Bu kitabı *al-Basīṭ* ile *al-Vasīṭ*'tan meydana getirmiştir. Şâfi'î mezhebinde umde ittihaz edilen bir kitaptır. Bu eseri, Faḫr al-Dīn al-Rāzī, Abu 'l-Ṣanā Maḥmūd b. Abī Bakr al-Urmavī, 'Imād al-Dīn Abū Ḥāmid Muḥammed b. Yūnus al-Arbīlī ve Abu 'l-Ḳāsim 'Abd al-Karīm b. Muḥammed al-Rāfi'ī (bu zat şerhine *al-'Aziz 'ala al-vaciz* ismini vermiştir) gibi zâtlar şerh etmişlerdir. al-Navāvī, Rāfi'ī'nin şerhini, *al-Ravża* adı ile, ihtisar etmiştir. İbn al-Mulaḳḳin, *al-Vaciz*'deki hadîsleri, *al-Badr al-munīr* adı ile, 7 cildde tahric eylemiş ve bilâhara bu eserini *al-Ḫulāṣa* namı ile ihtisar ederek, 4 cilde indirmiştir. Bu 4 cildlik hulâsasını, *al-Muntaḳā* ismi ile, bir cilde ircâ eylemiş ve bu eseri de, İbn al-Ḥacar tarafından, telhis edilmiştir (diğer şerhleri için bk. *Kaşf al-ẓunūn*, II, 2002, 2004 ve buradan naklen Zabīdī, *Itḥāf*, I, 43). 25. *Naṣīḥa al-mulūk*. Sencer'in emri üzerine, Ġazzālī bu hu-

kümdarın huzûrunda cereyan eden mükâleme ve mübâhaseyi bu isimle ve farsça olarak kaleme almışsa da, aslı meydanda yoktur. Arapça tercümesi olan *al-Tibr al-masbūk fī naṣīḥa al-mulūk* bir kaç defa basılmıştır (Mısır, 1277, 1317, *Sirāc al-mulūk* kenarında, Mısır, 1306); arapça tercümenin basma ve yazmalarında eserin Muḥammed b. Malikşāh 'a hitâben yazıldığı görülüyorsa da, bu tercümenin Es'ad Efendi kütüphanesinde 2921 numarada mukayyet bir yazma nüshasında, eserin Sencer için yazıldığı kayıtlıdır (bu hususta bk. M. Şerefeddin, *Sencer ve Ġazzālī* İlâhiyat fakültesi mecmuası, sayı 1, s. 52, not 1). — 26. *al-Maḳṣid al-asnā, şarḥ asmā' Allāh al-ḥusnā* (Mısır, 1324; nşr. Ḥancī, Mısır, 1324). Allahın isimlerinin şerhine hasredilmiş olan bu kitap, bu devirde kelâm âlimlerinin meşgûl oldukları mevzûlara da temas ederse de, şerhlerinde ekseriyetle tasavvufî esaslara riâyet eder. Kitap üç fenne ayrılmıştır. *a.* Mukaddime mâhiyetindeki meseleler, *b.* maksatlar ve gayeler ve *c.* lâhikalar ve tekmile mâhiyetindeki bilgiler. — 27. *al-Ḳānūn al-kullī fī 'l-ta'wīl* (Veliyüddin kütüp., nr. 1075). Ġazzālī 'den sonra bâzı hadislerin te'viline dâir kıymetli bir eserdir (bk. M. Şerefeddin, *Ġazzālī 'nin te'vil hakkında basılmamış bir eseri*, İlâhiyat fakültesi mecmuası, sayı 16, s. 46).

Bibliyografya: Ġazzālī kendi hayatına dâir *al-Munḳiẓ*'de mâlûmat vermiştir. Ġazzālī 'den bahseden ilk zât, kendisi ile görüşmüş olan 'Abd al-Ġāfir al-Fārisī (*Tārīḫ Naysābūr*)'dir. Bu zâtın mufassalan verdiği mâlûmatı Subkī tamâmiyle naklet-miştir (*Ṭabaḳāt*, IV, 101—108). Bundan sonra, gelen al-Sam'ānī de bu hâl tercümesine fazla bir şey ilâve etmemektedir. İbn al-'Asākir 'in verdiği mâlûmat (bk. *al-Tārīḫ al-kabīr* ve *Tabyīn kaẕib al-muftarī*) da tamâmiyle 'Abd al-Ġāfir al-Fārisī 'den alınmıştır. Ġazzālī 'nin bunlardan sonraki menbâlarda görülen hâl tercümesi buraya kadar zikredilen eserlerden menkûldür. al-Murtaḍā al-Zabīdī, bu menbâlardaki mâlûmatı bir araya toplayarak, şerhinin mukaddimesine 21 fasıl hâlinde dercetmiştir (*Itḥāf al-sāda*, I, 6—53). Makale içerisinde gösterilenlerden başka bk. al-Ẕahabī, *al-'Ibar*; İbn al-Aṯīr, *Kāmil al-tawārīḫ* (nşr. Tornberg), X, 345, 400, 401, XI 68; İbn Kaṯīr, *al-Bidāya wa 'l-nihāya* (Mısır, 1358), XII, 173; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, mad. *Ṭūs*; Yāfi'ī, *Mir'āt al-canān* (Haydarâbâd, 1338), III, 177—192; Ṣafadī, *al-Wāfī bi 'l-wafayāt*, (nşr. H. Ritter), İstanbul, 1931, s. 274, nr. 176 (*Bibliotheca Islamica*); Munāvī, *al-Kawākib al-durriyya*; İbn al-'Imād al-Ḥanbalī, *Şaẕarāt al-ẕahab* (Mısır, 1350), IX, 10; Taşköprî-zâde, *Miftāḥ al-sā'āda* (Haydarâbâd, 1329), I, 191,; Kamāl al-Dīn Muḥammed, *Mawḍū āt al-'ulūm* (İstanbul, 1313), I, 803—825; Âlûsî, *Cilā' al-'aynayn* (Bulak, 1292), s. 73; Muḥammed al-Ḫuẓarī, *Tarcama al-Ġazzāli* (*al-Muḳtaṭāf* mecmuasında, cüz 34, s. 487 ve 529); 'Abd al-Laṭīf al-Ṭibāvī, *al-Taṣawwūf al-islāmī al-'arabī* (Beyrut, 1928), s. 43—52; Zakī Mubārak, *al-Aḫlāḳ 'ind al-Ġazzālī*; D. B. Macdonald, *Life of al-Ghazālī with special reference to his religious experiences and opinions*; (*Journ. of Am. Or. Soc.*, 1899, XX, 71—132); ayn. mll., *Development of Muslim Theology* (London, 1093), s. 214 v.dd.; Carra de Vaux, *Gazali* (Paris, 1902); M. Ali Aynî, *Ḥuccat al-islām Ġazzālī* (İstanbul). — Ġazzālī 'nin felsefe tarihindeki mevkii için bk. De Boer, *Geschichte der Philosophie im Islam*, s. 138—150 (ingl. trc., s. 154—168). — Ġazzālī 'nin mantığı için bk. Prantl, *Geschichte der Logik*, II, 361 v.d. (*Maḳāṣid* 'in orta çağ lâtince tercümesine göre); E. G. Browne, *A Literary History of Persia* (Cambridge, 1928), II, 293 v.d.; R. A. Nicholson, *Literary History of the Arabs*, s. 338 v.d.; 380 v.d.; *Jewish Enc.*, V, 649. — Eserlerine dâir mütemmim mâlûmat için bk. Sarkis, *Mu'cam al-matbū'āt* (Mısır, 1928) s. 1408—1409 ile şark ve garp kütüp. katalogları.

(KASIM KUFRALI.)

GAZZE. ĠAZZA, eski 'Azza, yunan. Γάζα, Filistin 'in cenûb-i garbîsinde ehemmiyetli bir ticâret şehridir. Mısır 'a giden başlıca yol ile Arabistan 'dan gelen mûteaddit kervan yollarının birleştiği yerde olup, sâhile yakındır. Şehir filastîlere âit idi ve ancak Alexander Jannäus zamanında Banî İsrā'îl tarafından zaptolundu ve bu hükümdar şehri tahrip ettirdi. Harâbeleri V. asra kadar görülmekte olan eski şehrin bir az cenûbunda, Gabinius tarafından, şehir yeniden bina olundu. Maiumas limanı (krş. *Mitteilungen u. Nachrichten des Deutsch. Pal. Vereins*, 1901, s. 62) ondan 3—4 km. uzakta idi. Romalıların hâkimiyeti zamanında Ġazza Syria Palaestina vilâyetine ve ondan sonra da Palaestina prima 'ya dâhil idi. Peygamberin zamanında Ġazza, Antoninus Martyr tarafından, parlak ve zengin, ahâlisi ecnebi ziyâretçileri iyi karşılayan bir şehir olarak, tavsif edilmiştir. Her yıl büyük kervanlarını Suriye 'ye göndermekte olan Mekke tâcirleri için, sehrin pek büyük ehemmiyeti vardı. Rivâyete nazaran, Peygamberin ceddi Hāşim [b. bk.] Ġazza 'de vefat etmiş ve orada defnolunmuş imiş; bu da müslümanların nazarında o zaman

„Hāşim 'in Ġazza 'si" tesmiyesine sebep olduğu gibi, onun bir de mübârek makam addedilmesini icap ettiriyordu; halife 'Omar 'in de servetini orada kazandığı söylenir. Halife Abū Bakr bir kısım arap ordusunu Filistin 'e gönderdiği vakit, Ġazza vâlisi (patricius) şehrin şarkında takriben 3 saat mesâfede bulunan Dāşin (Belāẕorī 'ye göre, s. 109; krş. Ṭabarī, *Annales*; bu muharebe 'Araba 'de vâki olan diğer bir muharebe ile karıştırılmıştır) yahut Tādūn (Eutychius, *Annales*, nşr. Pococke, II, 258) 'da mağlûp oldu ve Ġazza bir az sonra 'Amr b. al-'Āş tarafından zaptedildi. Sayf 'in, 'Alḳama b. Mucazzir 'in Ġazza 'yi muhasarasına dâir, rivâyetlerinin tarihî bir kıymeti olup-olmadığı mâlûm değildir. Her hâlde, bu muhasaraya dâir bütün tafsilât 'Amr hakkındaki rivâyetlerin bir tekrarından ibârettir. Meşhûr fakîh al-Şāfi'ī 150 (767) senesinde Ġazza 'de dünyaya geldi. VIII. asrın nihâyetine doğru, o civarda bulunan bir çok şehirler gibi, Gazza de muhtelif arap kabileleri arasında vukua gelen kanlı kavgalardan çok zarar görmüştür. Fakat yeniden canlanmış, hattâ X. asırda, İbn Ḥavḳal ve al-Muḳaddasī tarafından, güzel bir ulu câmi ile berâber, büyük ve zengin bir şehir olarak, tavsif edilmiştir. Bununla berâber, sonraları yeniden tahrip edilmiş olacak ki, haçlılar buraya geldiği zaman, şehir harap bir hâlde idi. 1152 'de, hıristiyanlar tarafından, şehir yeniden bina edilmiş ve bir iç kale inşa olunarak, Tempel şövalyelerinin muhafazasına verilmiştir. İdrīsī 'nin şehir hakkındaki kısa târifi bu devre âittir. 1170 'te şehrin tahkim edilmemiş kısmı, Ṣalāḥ al-Dīn 'in askerleri tarafından, yağma edildi; fakat kale ancak 1187 'de, Ḥaṭṭīn muharebesinden sonra, Ṣalāḥ al-Dīn 'in eline geçti. Arslan yürekli Richard bir müddet orasını elinde tutabildi ise de, yeniden müslümanlar tarafından istirdat olundu ve artık onların hâkimiyetleri altında kaldı. Bu mıntaka müteaddit *mamlaka* 'lere ayrıldığı zaman, Ġazza bunlardan birinin merkezi oldu. XIV. asırda Abu 'l-Fidā' burasını, küçük hisarlı ve denizden kum tepeleri ile ayrılmış, meyva bahçelerine sâhip, ve orta büyüklükte bir şehir olarak, tavsif eyler. İbn Baṭūṭa ise, bu müellifin aksine olarak, burasını sûrsuz, nüfusu kalabalık ve bir çok câmileri olan büyük bir şehir gibi târif eder; bu câmiler meyânında Amīr Cāvālī tarafından bina edilen ve eski ulu câmiin yerine kaim olan bir câmiden bahseder (belki de bugünkü ulu câmidir ki, aslında Saint-Jean keşişlerine âit bir kilise idi). XV. asırda Ḫalīl al-Ẓāhirī Ġazza 'den geniş bir memleketin merkezi olarak bahseder ve „Burası ova içinde, meyvaca zengin, câmiler, mektepler ve takdire şâyân diğer güzel binalar ile müzeyyen bir şehirdir" — der.

Ġazza bugün tamâmiyle mâmûr bir hâldedir (nüfusu aş.-yk. 40.000). Civardaki yemiş bahçeleri mebzûl mahsûl vermekte ve pazarına çok halk gelmektedir. Eski binalara âit mermer parçaları evlerin duvarlarında görülür; fakat eski eserler bakımından, zengin değildir.

Yukarıda zikredilen Maiumas limanı al-Muḳaddasī, al-Bakrī ve al-İdrīsī tarafından „Maymās" yahut buna yakın bir ad ile zikredilmiştir. Böyle olmakla berâber, İdrīsī, Ġazza limanı olarak, Tēda 'yı zikrediyor; hâlbuki al-Bakrī bunu, Maymās 'ın yanında olarak, ayrıca kaydetmektedir. Tēda, Gatt tarafından, şehrin şimâl-i garbîsinde bir saat mesâfede yeri keşfedilen kadîm Anthedon 'dur.

Bibliyografya: Schürer, *Gesch. des jüd. Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, 4. tab., II, 110—117; P. Thomsen, *Loca sancta*, s. 48; Anton. Placent., *Itin* (nşr. J. Gildemeister), s. 23; Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 109 (krş. Nöldeke, *Zeitschr. des Deutsch. Pal. Vereins*, VII, 140), 138; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 87; Ya'ḳūbī, *Historiae* (nşr. Houtsma), I, 282; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 1083, 1091, 1561, 2396—2398; *Fragmenta histor. arab.* (nşr. de Goeje), 359; Ibn al-Aşīr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), IX, 86; XI, 240; *Bohaeddini Vita Saladini* (nşr. Schultens), s. 72; *Excerpta*, s. 42; *Wilh. Tyr.*, XVII, 12; Wilken, *Gesch. d. Kreuzzüge*, III, 2, 10, 138; Bakrī, *Geogr. Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), s. 695; İṣṭaḫrī (*Bibl. geogr. arab.*, I, 58); Muḳaddasī (*ayn. esr.*, III, 174); Ya'ḳūbī (*ayn. esr.*, VII, 329); İdrīsī (*Zeitschr. d. Deutsch. Pal. Vereins*, VIII, 122, metin s. 4); Dimichqui, *Cosmographie* (nşr. Mehren), s. 213; *Géographie d'Aboulféda* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 239; İbn Baṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), I, 113; R. Hartmann, *Die geogr. Nachrichten in Ḫalīl al-Ẓāhirīs Zubda*, s. 43; Robinson, *Palästina*, II, 643—648; Guérin, *Judée*, II, 178—194; *Palest. Exploration Fund, Memoirs*, III, 234 v.d., 248 v.dd.; Gatt, *Zeitschrift d. Deutsch. Pal. Vereins*, VII, v.dd.; VIII, 69 v.dd.; XI, 149 v.dd.; Baedeker, *Palästina u. Syrien*, s. 112. — Limanlar hakkında: *Bibl. geogr. arab.*, III, 155, 174, 177; İdrīsī (*ayn. esr.*, VIII, 122); Gatt (*ayn. esr.*, VII, 5—7); Gildemeister (*göst. yer.*, s. 142). (FR. BUHL.)

GEBEN. GABAN, asıl adı GABNOPERT (krş. Abu 'l-Farac, *Chron. syr.*, nşr. Bruns, s. 329 ve Καπνίσκερτι φρούριον, Cinnamus, I, 8), Ceyhan ırmağına dökülen Tekir-Su üzerinde Ermenistan dağlarında bir kaledir ki, şimdi Geben tesmiye olunur ve Maraş sancağının En-

derin kazasına tâbidir. Ermeni kıralları hazînelerini burada muhafaza ederler ve tehlike hâlinde buraya çekilirler idi. Son kıral olan Lusignan Leon VI. dahi 1374 'te böyle yapmıştı. Fakat 9 ay muhasaradan sonra, Memlûk sultanı al-Malik al-Aşraf Şa'bān 'a teslim olmağa mecbur kalmıştır.

Bibliyografya: Ritter, *Erdkunde*, IX, 2. s. 36, 157; Defrémery (*Documents arméniens, Recueil des historiens des erois.*), bk. fihrist; Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 243.

GEBER. [Bk. CÂBİR.]

GEBR (F.), *irânî zerdüşt dini sâliki* mânasında kullanılan ve nereden geldiği tamâmiyle tahakkuk etmemiş bulunan bir *tâbirdir*. Bu kelimenin arapça *kāfir* (trk. *gâur*) kelimesinden geldiği düşünülmektedir. Diğer iştikakları için bk. *Grundriss der iran. Philologie*, II, 697); krş. mad. PARSİLER.

GENCE. GANCA, arap müelliflerinde CANZA (krş. İbn Faḳīḥ, *s.* 286; İṣṭaḫrī, *s.* 187, 193; İbn Ḥavḳal, *s.* 244, 251; Muḳaddasī, *s.* 51, 373; Yāḳūt, III, 151), İṣṭaḫrī 'nin bâzı yazmalarında ve Yāḳūt 'ta, yerli telâffuzu ile, Kence; eserini ermenice yazmış olan arrānlı M. Kagankatvatsi 'ye göre, Gantsaḥ, ermeni müelliflerinde Gandzak, türklerde Gence; şimâlî Azerbaycan 'ın, Bâkû 'den sonra, *en büyük şehri* olup, Küçük Kafkasya dağ gurubunun şimâlde ova ile birleştiği yerde, Kür ırmağının sağ kollarından Gence-Çay 'ın her iki sâhilinde, deniz seviyesinden 445 m. yüksekliğinde ve Bâkû — Batum demir yolu üzerindedir.

Şehir adını, islâmiyetten evvelki Azerbaycan 'ın Maraga civarındaki (bugünkü Taht-ı Süleyman harâbelerinin yerinde olup, süryânî ve ermenilerin Ganzaka, iranlıların Gaznā ve arapların Carza dedikleri) hukûmet merkezinden almış olduğu tahmin edilmektedir. 1804 'te vukû bulan rus işgâlinden sonra, şehre rus çariçesi adına izâfetle, Elizabetipol ve 1920 'de de millî mukavemet hareketini tenkilde iştirâk eden bir rus komunistinin adına izâfetle, Kirov-âbâd adı verilmişse de, çarlık devrinde olduğu gibi, ondan sonra 1918 'de, rus ihtilâli üzerine kurulan millî Azerbaycan cümhuriyeti devrinde, resmen ve bugün de, gerek halk ve gerek müslüman müellifler tarafından, şehir umûmiyetle eski adı ile, Gence olarak anılmaktadır. Agvan tarihi müellifi M. Kagankatvatsi 'ye göre (krş. Patkanyan 'ın ermeniceden rus. tercümesi, *s.* 270), milâdî IX. asrın ortalarına doğru şimâlî Azerbaycan 'ı zapteden Hazar (Ḫāza, Ḫazr) Padgos 'tan sonra, Bagdad 'da buraya bir sefer icra eden oğlu, Agvanlıların elinde bulunan Arşakaşen („küçük Siuni") eyâletinde Gence şehrini kurup, buradan Sisakan („büyük Siuni", bugünkü Karabag ve Gökçe-Göl bölgesi) ülkesine akınlar tertip etmişti. Ḥamd Allāh Ḳazvīnī 'ye göre, şehir 39 (659.) yılında kurulmuştur (*Siyâset-nâme*, tab. Schefer, zeyil, *s.* 227) W. Barthold 'un tashihine göre (krş. *EI*, mad. GANCA), bu tarih 239 (853/854) olacaktır. O hâlde Tigran VII. zamanında, iranlılar tarafından tahrip edildiği, VII. asrın ortalarına doğru araplar tarafından zaptolunduğu ve aynı asrın sonlarında Hazar türkleri ile arapların savaşlarına sahne teşkil ettiği kaydedilen Gence (krş. Karaulov, İṣṭaḫrī 'ye notlar, *s.* 64) 'nin islâmdan evvelki Azerbaycan 'ın merkezi olan Canza olduğu anlaşılıyor. Ṭabarī (I, 884) 'ye göre, zâten arapların fütûhâtı sıralarında Arrān (bugünkü şimâlî Azerbaycan), Ermenistan ve Gürcistan ile birlikte, cenûbî Azerbaycan 'a da „Hazarlar memleketi" deniliyordu. Binâenaleyh Hazarların araplar ile Canza 'de savaştıklarını, pek tabiî olarak, kabûl etmek mümkündür. Korkut Ata hikâyelerinde Gence, Barza'a ile berâber, oğuz türklerinin şimâl hududu üzerinde ve Gürcistan hududunda, Bagıl-oğlu Amran 'ın mâlikânesi olarak, gösterilmektedir.

Şehrin şimâli Kür ve kolları ile sulanan münbit bir ova ve cenûbu ise, zengin yaylaları olan sığ ormanlar ile mestûr dağlık bir bölgedir. Bu havâliden, daha araplar gelmeden, göçebe türkler, yaylak ve kışlak olarak, faydalanmakta idiler. Araplar devrinde de bu ülkeye pek çok Hazar türkü iskân edilmiştir. Şehir araplar, Selçuklular ve İlhanlılar devrinde cenûptan gelip, Erdebil — Barza'a üzerinden Tiflis 'e giden tarihî ticâret yolunun bir kavşağını teşkil ediyordu. İṣṭaḫrī ve ondan naklen İbn Ḥavḳal 'e göre, Barza'a 'dan Gence 'ye olan mesâfe 9 ve Gence 'den Tiflis 'e ise, 53 fersah idi. Yāḳūt ise, Barza'a ile Gence arasındaki mesâfeyi 16 fersah olarak gösterir. Arap hâkimiyeti devrinde Arrān 'ın merkezi bulunan Barza'a (krş. *İA*, I, 596—598; II, 565 v.d.) 943/944 'te Hazer denizi ve Kür ırmağı yolu ile gelen rus eşkıyasının baskın, yağma ve tahribine uğradıktan sonra (krş. İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, VII, 308 v.d.; M. Kagankatvatsi, *ayn. esr.*, *s.* 275 v.d.), Gence Arrān ülkesinin merkezi oldu. Evvelce Arrān 'a hâkim olan türk aslından Saç-oğulları sülâlesinin yerine geçen ve Selçukluların müttefiki olarak hareket eden Şaddâd-oğulları (340—468 = 951/952—1075/1076) Gence 'yi kendilerine payitaht yaptılar. Selçuklulardan Alp Arslan, Malazgirt meydan muharebesinden (1071) az önce, Gürcistan 'ı fethederek, dönüşte Gence 'ye yerleşmişti (*Ahbâr-i devlet-i Selçukiye*, *s.* 32). Alp Arslan 'ın oğlu Melikşâh, Şaddâd-oğullarını saltanattan uzaklaştırdıktan sonra, Gence 'yi oğlu Mehmed 'e, tımar olarak, verdi. 1076

'da Melikşah 'ın, Şav-Tigin idâresinde gönderdiği oğuz türkleri „Arrân ülkesinin bütün ova, dağ, nâhiye ve kalelerine yerleştikten" (Münecimbaşı, *Târîḫ al-bâb va 'l-bâb*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2103, var. 338ª) sonra, Gence bir „türkmen şehri" hâline geldi (krş. İbn al-Azrak, *Târîḫ-i Mayyâfârikîn*, 1175 senesi vekayii; Mükrimin Halil husûsî kütüp., s. 110).

XII. asrın ortalarına doğru ('İmâd al-Dîn İṣfahânî 'ye göre, 533 = 1138—1139; İbn al-Aṣîr 'e göre, 534 = 1139—1140) büyük bir zelzele Gence 'yi harap etmiş ve 'İmâd al-Dîn (nşr. Houtsma, II, 190) 'e göre, 300.000 ve İbn al-Aṣîr 'e göre ise, 230.000 kişi telef olmuştur. Şehir, Azerbaycan ve Arrân emîri Kara-Sungur (ölm. 535=1141) tarafından, „bütün ihtişamı ile" yeni baştan inşa ve imar edilmiştir. Gürcistan kıralı Demetrius harap şehri yağma ve kapılarından birini kendi memleketine naklettirmişti. 'İmâd al-Dîn 'in nakline göre, gürcüler kendi memleketlerinde Canza adında yeni bir şehir bina edip, aşırmış oldukları kapıyı oraya dikmişlerse de, kısa bir müddet sonra, Kara-Sungur bu şehri tehrip ettirerek, kapıyı yeniden Gence 'ye getirmiştir. Bu kapı hâlâ da Ḳutâys civarındaki Gelathi manastırında bulunduğu için, yukarıdaki hikâyenin doğru olmadığı anlaşılıyor. Kara-Sungur 'dan ve şehri gürcülere karşı müdafaası ile tanınmış halefi Çavlı (ölm. 1146) 'dan sonra, Arrân prensi olarak, Ravâdî 'nin adı zikrolunuyorsa da, Melikşah 'ın oğlu Muḥammed 'in ata-beyi olan Şams al-Dîn İldeñiz 'in Azerbaycan 'ı Gence 'de, müstakil bir devlet olarak, ilân ettiğini biliyoruz. Şams al-Dîn İldeñiz Gence ve Baylaḳân 'dan harac isteyen gürcüleri mağlûp ve Gürcistan 'ı yağma ettikten sonra, Gence 'ye dönmüştü (*Aḫbâr-ı devlet-i Selçukiye*, s. 114). İldeñiz veyahut Pehlivân sülâlesi devrinde, Arrân ülkesi ile birlikte, Gence şehri de merkezi Tebriz 'de bulunan Azerbaycan 'a ilhak edilmiştir. Bu devirde ve XIII. asrın başlarında Gence 'nin ön Asya 'nın en güzel şehri olarak tanındığı Ḥamd Allâh Ḳazvînî (*göst. yer.*) 'deki beyitlerden de anlaşılmaktadır. İbn al-Aṣîr (XII, 250), Gence için, „Arran şehirlerinin anasıdır" diyor. Yâḳût Ḥamavî, Gence 'de yetişen bir çok âlim, muhaddis ve edip ismi zikretmektedir (*Mu'cam*, III, 151 v.d.). Eserlerini „Azerbaycan padişahı Muḥammed Cihân Pehlivan" 'a ve diğer İldeñizlilere ithaf etmiş olan şâir Niẓâmî Gancavî [b. bk.] de bu devirde Gence 'de yaşamıştır. Büyük ticâret yolu üzerinde, zengin ve münbit bir arâzide bulunan Gence 'nin o devirde iktisâden dahi çok inkişâf etmiş olduğu görülüyor. Şöyle ki, 618 (1221) 'de moğullar, ilk defa olarak, Gence sûrları önünde göründükleri zaman, gürcüler ile muharebede şecaati ile tanınmış olan bu şehre yaklaşmağa cür'et edemediler ve aldıkları altın ve kumaş hediyeleri ile iktifa ederek, çekilip gittiler (D'Ohsson, I, 334). Moğulların bu ilk baskınından sonra bu bölgeye, Gürcistan tarikı ile, Kıpçak türklerinin gelip yerleştiğini XIII. asır ermeni müverrihi genceli Keragos kaydetmektedir. Gence 'yi türk, iranlı ve araplardan ibâret bir müslüman şehri olarak zikreden aynı müverrih, Ḫvârizmşâh Calâl al-Dîn zamanında, Gence 'de pek az hıristiyan bulunduğuna da ayrıca işâret etmektedir. Ḫvârizmşâh Calâl al-Dîn, son İldeñizlilerden Özbeg 'in, Tebriz 'den kaçarak, sığınmış olduğu Gence 'yi zaptettikten bir kaç yıl sonra, genceliler ayaklanarak, bütün Ḫvârizmlileri kestiler. Buna rağmen Calâl al-Dîn 1231 (628) 'de kıyamı bastırdıktan sonra, 30 kişiden ibâret olan ele-başılarından başka, kimseyi cezalandırmadı ve askerinin şehri yağmalamasına müsâade etmedi. Müverrih Keragos 'a göre, moğulların ikinci gelişinde (1235) genceliler silâhlı mukavemet gösterdiler. Bir hafta muhasara altında kalan şehrin düşeceğini anlayan ahâli, düşman eline geçmemesi için, yurdlarını âteşe verdiler ve yakılacak ne varsa yaktılar. Bu hâlden öfkelenen moğullar da ahâliyi kılıçtan geçirdiler. Silâhlı kuvvetlerden başka, kurtulan olmadı. Gence 4 yıl metrûk kaldı. Sonra moğullar şehrin yeniden ihyasını emrettiler. Yalnız sûrlar yapılmadı. Tamâmiyle bir türk şehri olarak kurulan yeni Gence, İlhanlı devletinin bir vilâyeti hâline gelen Arrân 'ın merkezi olmuştur. XIV. asrın sonunda Gence Timur tarafından zapt ve tahrip edilmiştir. Timur sonraları buraya Suriye 'den getirdiği Ḳaçar uruğunun bir kısmını iskân eylemiştir. Rusların istilâsına kadar, Gence 'de hâkimiyet süren meşhûr Ziyâd-oğulları bu türk uruğundan neş'et etmişlerdi.

XVI. ve XVII. asırlar baştan-başa ve XVIII. asrın ilk yarısına kadar Azerbaycan Osmanlı — Safevî harplerine sahne olunca, Gence 'de bu askerî hareketlerin te'sirinden masûn kalmadı. Murad III. zamanında (982 — 1003 = 1574—1595) başlayan „şark seferlerinin" ilk yıllarında Erzurum — Ardahan — Tiflis yolu ile gelip, Şirvan 'ı fetheden osmanlılara karşı, Kür ırmağı sağındaki Arrân 'ı Safeviler şiddetle müdafaa ediyorlardı. Bir aralık osmanlı kuvvetleri Şirvan 'ı tahliye ederek, Derbend 'e kadar çekilmişlerdi. 1583 'te osmanlı kuvvetleri ile onlara karşı çıkan Gence hâkimi İmam Kulu Han, Bâkû ile Derbend arasında bulunan Şâburân bölgesinde, birbirleri ile müsâdemeye başladı. İlk müsâdemede Osmanlı kuvvetleri ric'ate mecbûr oldular ise de, geceleri de meş'aleler yakılarak, savaşa devam edildiği için,

tarihte „meş'ale savaşı" adı ile meşhûr olan ikinci savaşta Gence hâkimi, 7.000 ölü ve 3.000 esir bırakmak sureti ile, çekildi. Osmanlı kuvvetleri yeniden Şirvan ve Bâkû'yü zaptettiler. 1588'de serdar Ferhad Paşa, Şirvan vâlisi Câfer Paşa'nın kuvvetleri ile birlikte, Karabag ve Gence'yi aldı ve Gence etrafında çevresi 6000 zirâ' uzunluğunda bir duvar bina ettirdi (J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, VII, 85 v.d., 151). Ferhad Paşa Gence'yi metin ve müstahkem bir kale hâline getirip, içine ihtiyaca göre muhafızlar, zahîre ve hazîne bıraktı (Münşî İskender Bey, *Târîḫ-i 'ālam ārāy-i 'Abbāsî*, II, 271). 1001 (1593) senesinde tanzim edilmiş olan „Gence vilâyetinin ve livalarının tımarlarını ve evkafını hâvî icmâl defterinden" (krş. Başvekâlet arşivi, tapu, sayı 699) anlaşıldığına göre, osmanlı hâkimiyeti devrinde Gence vilâyeti: Gence (12 nâhiye), Barza'a (5 nâhiye), Haçin (9 nâhiye), Ahıs-Âbâd (5 nâhiye), Dızak (3 nâhiye), Hekerri (4 nâhiye) ve Verende olmak üzere, 7 livaya taksim edilmişti. Vilâyet Anadolu eyâletinin mutasarrıfı olan ve sonraları sadrâzamlığa kadar yükselen Hadım Hasan Paşa'ya verilip, aynı zamanda her yıl burada istihsâl edilen ipekten 150 yük hazineye vermek şartı ile, defterdar dahi nasbolunmuştur (krş. Solak-zâde, *Tarih*, s. 614; Peçevî, *Tarih*, II, 110).

Gence'nin Ferhad Paşa tarafından fethi, *Zafer-nâme-i Sultan Murad Han* ve Tebriz'in Özdemir-oğlu Osman Paşa tarafından fethini tasvir eden *Gonca-i bâg-ı Murad* adlı eserlerin müellifi Rahimî-zâde İbrahim Harimî Çavuş tarafından, *Kitâb-ı Gencine-i feth-i Gence* adı altında nazma çekilmiştir (bu üç eser için bk. İstanbul üniversite kütüp., türk. yazm. nr. 2372). Rahimî-zade eserinin 6. bâbında Gence'nin iklim ve tabiî güzelliklerini tasvir ettikten sonra, güzellerini medhediyor. Osmanlı türklerinin Gence için mücâdelesi, bu mücâdelenin efsânevî motifi ve fethi, Azerbaycan ve Anadolu türk halk edebiyatında da destanlaştırılmıştır. Bu edebiyattaki bu nevi eserlere misâl olmak üzere, Osmanlı ordusu ile berâber Gence'ye gelen Mahmud Pehlivan ile Gence müdâfilerinin başpehlivanı Ziyâd-oğullarından Murad Han'ın torunu Mahbûb Hanım arasındaki mâcâdele ve muâşakayı tasvir eden mensûr ve manzûm *Yaralı Mahmud ile Mahbûb Hanım hikâyesi* gösterilebilir (krş. Ankara, Dil ve tarih-coğrafya fakültesi, Halk edebiyatı arşivi).

1606 martında (şevvâl 1014) Şâh 'Abbâs I., altı aylık bir muhasaradan sonra, Gence'yi, zaptederek, tahrip etti ve bir fersah daha yukarıda yeni bir şehir kurdu. Evliya Çelebî 1647 (1057)'de Gence'yi 6.000 haneli, kalesiz ve sûrsuz bir şehir olarak tasvir etmektedir. Bağ, bahçe, câmi, hamam, imâret, han, bedestan ve mâmûr bir çarşıyı ihtivâ eden Gence o zaman yedi nâhiyenin ve bir hanlığın merkezi bulunuyordu. Pamuğu, pirinci, ipeği, demiri ve at nalı meşhûrdu. (bk. Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, II, 286 v.d.).

Safevî devrinin sonlarına doğru, XVIII. asrın ilk yıllarında, İran'da başlayan kargaşalıktan bilistifâde, Rusya'nın bütün Hazer sâhillerini istilâ ettiği devirde, kendi istiklâllerini ilân eden Şirvan ile Dağıstan'ın yardımına koşan osmanlı kuvvetleri 1723'te, Karabağ ile birlikte, Gence'yi de zapt ve yeniden tahkim ettiler. Şöyle ki, 1734'te Nâdir Şah Gence'yi bizzat muhasara ettiği zaman, şehrin kuvvetli hisarı, iki kat kalesi ve üç hendeği vardı. Gence iki ay muhasara altında kaldı, fakat zaptolunamadı. Nâdir Şah muhasarayı bırakıp, gitmeğe mecbûr oldu. Yalnız osmanlı ordusunun Erivan önünde mağlûbiyetinden sonradır ki, Nâdir Şah yeniden Gence üzerine gelip, 1735'te şehri zaptedebilmiştir. Fakat 1747'de, Nâdir Şah'ın katli üzerine, diğer Azerbaycan hanlıkları ile birlikte, Gence dahi istiklâlini ilân etmiş ve 1804 yılı başlarına kadar fi'len müstakil hanlar tarafından idâre edilmiştir. Müstakil Gence'nin ilk hanı Ziyâd-oğullarından Şahverdi Han ve son hanı da ruslara karşı gösterdiği kahramanca mukavemeti ile tanınan ve aynı soydan gelen Cevad Han'dır. Gence hanı Kaçar sülâlesinin (1779—1925) kurucusu olan Aka Muḥammed Şâh'ın Gürcistan seferine iştirâk etmiştir.

1801'de Gürcistan'ı tamâmiyle ilhak eden Rusya için, başta Gence olmak üzere, Azerbaycan hanlıkları büyük bir tehlike teşkil ediyorlardı; çünkü bu hanlıklar Rusya ile harp hâlinde bulunan Dağıstan'ı ve bütün şimâlî Kafkasya'yı arkadan kuşatmağa imkân vermiyor ve coğrafî vaziyetleri icâbı olarak, İran hududunu rus istilâsına karşı kapıyorlardı. Bunlardan bilhassa Gence hanı, ön safta bulunması ve dayatması hasebi ile, ehemmiyet kesbettiğinden, o zaman Kafkasya'daki rus orduları baş-kumandanı bulunan general Sisyanov, 22 teşrin II. 1803'te, Tiflis'ten hareketle, Gence'yi muhasara etti. Cevad Han müteaddit defa tekrar olunan teslim teklifini şiddetle reddederek, son damla kanına kadar müdafaada bulunacağını bildirdi. 1804 senesi kânun II. ayının 3. gününe rastgelen ramazan bayramında, şiddetli bir top âteşinden sonra, ruslar iki koldan hücûma geçtiler. Savaş ertesi günü öğleye kadar sürdü. Cevad Han, harâbesi şimdiye kadar kalmış olan „Hacı-Kale" adlı burc üzerinde, topunun başında, yalın kılıç olarak, müdafaa hâlinde,

top âteşi altında parçalanarak, öldü. Ruslar şehri yağma ve ahâliyi katl-i âm ettiler. Yaralılardan başka, 7.000 'den ziyâde ölü ve 18.000 esir vardı. Câmiye iltica eden 500 'den fazla kadın ve çocuğa da acınmadı. Sisyanov 'un emri ile câmiye girerek, hepsini doğradılar. Cevad Han 'ın oğlu Hüseyin Han da ölenler arasında bulunuyordu. Ruslar şehri zaptettikten sonra, en büyük câmiyi kiliseye çevirdiler ve şehrin adını Elizavetipol koydular (Gence savaşının tafsilâtı için bk. Reşid İsmailov, *Azerbaycan tarihi*, Sovet devlet neşriyatı, Bâkû, 1923, s. 111 v.d.). Şimâlî Azerbaycan 'ın Gürcistan hududunda bir kale vazifesini gören Gence 'nin sukutu Şeki, Karabag, Şirvan, Bâkû ve Talış gibi, diğer hanlıkların da istilâsını kolaylaştırmış ve aynı zamanda bütün Azerbaycan 'da derin akisler uyandırmıştır. O devrin halk şâirleri Gence fâciasını destanlaştırmışlardır. Bu hususta genceli Hasan ile Kazaklı Dilbaz-oğlu Abdurrahman Ağa 'nın dilden dile dolaşan ve geniş bir surette yayılan *Gence kırgını* destanları meşhûrdur (bu hususta tafsilât için bk. Selman Mümtaz, *İl şâirleri*, Bâkû, 1927, I, 62, 63, 105 v.d.; Feridun Bey Köçerli, *Azerbaycan edebiyatı*, Bâkû, 1925, I, 1. kısım, s. 232—239). Böyle feci bir âkıbete uğramakla berâber, 1826 yazında şimâlî Azerbaycan 'da ruslara karşı baş gösteren umûmî ayaklanma esnâsında, Cevad Han 'ın İran 'a çekilmiş olan oğlu Uğurlu Han 'ın kumandası altında, Gence 'yi yine ruslardan kurtulmuş görüyoruz. Fakat aynı yılda Gence civarında, Şemkir mahallinde, 'Abbâs Mirzâ Ḳaçar [b. bk.] ordularının ruslara karşı meydan muharebelerini, düşmanın itirâf ettiğine göre, bir tesâdüf eseri olarak, kaybetmeleri Gence 'nin yeniden rusların eline geçmesine sebep olmuş ve 1828 'de imzalanan Türkmençay muahedesi ile, Rusya 'ya ilhak edilmiştir.

Rus idâresinde Gence bir müddet, hanlık makamını işgâl eden komendantlar vasıtası ile, idâre edildikten sonra, çevresi ile birlikte, bir kaza hâlinde merkezi Tiflis olan gürcü vilâyetine idhâl edildi. 1846 'da yeni taksimat neticesinde vücuda gelen Tiflis vilâyeti dâhilinde kaldı. 1868 'den itibâren de, Tiflis ve Bâkû vilâyetlerinden tefrik edilmek suretiyle kurulan Gence vilâyetinin merkezi oldu. Sâbık Gence, Karabag ve Şeki hanlıklarını tamâmiyle, Şirvan ve Kazak hanlıklarını da kısmen içine alan Gence vilâyeti 8 kazaya bölünmüş olup, 44.136 km². dâhilinde, ezici çokluğu türklerden ibâret olan, 710.998 nüfusa mâlik idi. Gence şehrinin nüfusu 1864 'te 13.169, 1880 'de 16.165, 1891 'de 20.794 ve 1897 'de 33.190 iken XX. asrın başlarında 75.000 nüfuslu bir şehir olarak, Azerbaycan türklerinin kültür merkezlerinden biri hâline gelmiştir. 1918 mayısında istiklâlini ilân eden Azerbaycan, muvakkat payitaht olarak, Gence 'yi intihap etti. Azerbaycan millî şûrası ve cümhuriyet hukûmeti burada yerleşti ve Bakû 'yu işgâl etmiş olan rus-ermeni istilâsına karşı, kurtuluş harbini buradan idâre etti. Azerbayca 'nın sukutu üzerine, 1920 nisanında rusların eline geçen Gence, aynı senenin mayısında, bolşevik istilâsına karşı baş gösteren ayaklanma esnâsında, millî kuvvetler eline tekrar geçti ise de, etraftan yardım göremediği için, feci bir katl-i âma mârûz kaldı. Bunun neticesinde şehrin nüfusu 43.000 'e indi. Bu iniş sonraki yıllarda da devam ederek, 1923 'te 38.000 'e kadar inmiştir. Bu tarihten sonra kendini toplamağa başlayan Gence 1926 'da 61.578 ve 10 yıl sonra ise, 100.000 nüfusu mütecâviz bir şehir hâline gelmiştir.

Şehirde büyük bir yağ fabrikası, bir yünlü kumaş fabrikası, bir pamuk temizleme işhânesi, bir dikim fabrikası ve 150 kadar küçük sanayi müessesesi vardır. Gence şehrinde ve etrafında bir çok meyva ve üzüm bağları mevcuttur. İpekçilik ve sebzecilik de çok ilerilemiştir. 1909—1913 yıllarında bütün Azerbaycan 'da istihsâl edilen senelik 73.800 ton üzümün 30.000 tonu Gence 'ye isâbet ediyordu. Bütün Azerbaycan dâhilinde senede hâsıl olan 32.600.000 litre şaraptan 18.300.000 litresini Gence vermekte idi. 1927 'de üzüm bağlarının işgâl ettiği sâha 2.980, buğday ve arpa 60.000 ve pamuk 10.000 hektardan ibâret idi. Gence bölgesi, yayla ve ovaları ile, hayvan beslemeğe de çok müsâittir. 1928 'de muhtelif cins hayvan mevcudu 400.000 baştan ibâretti ki, her köylüye 2,7 hayvan düşüyordu. Burası bakır, demir alüminyum, barut ve kükürt gibi, mâdenler ile de zengindir. Şehirdekiler hâric, kaza dâhilinde 12 muhtelif fabrika, imâlâthâne ve müteaddit mâden ocakları çalışmaktadır. El san'atları arasında halıcılık ön safta gelir. Gence ve kazasında 1928 'de 154 mektep v. b. maarif müessesi vardı ve bu müesseselerde 20.000 talebe okumakta idi.

Bâkû — Batum demir yolu üzerinde bir istasyon olması itibâriyle de, Gence mühim bir yer işgâl eder. 1925/1926 yıllarında Gence 'ye 45.000 ton mal gelmiş ve 112.000 ton mal ihrâc edilmiştir.

Bir kaç defa savaşlara, istilâlara, zelzelelere ve tahriplere sahne olması yüzünden, Gence, tarihî bir şehir olduğu hâlde, tarihî âbideler bakımından, zengin değildir. Münşi İskender Bey, *Târîḫ-i ʿâlam ârây-i ʿAbbâsî*'de, şehrin 4—5 km. şarkında, eski Gence harâbeleri arasında gösterdiği Nizâmî Gencevî türbesinin harâbesi sovyet devrinde tamâmiyle kaldırılmıştır. Aynı mahalde „Gök imam" adı ile mârûf „Gök mescid" son zamanlara kadar ziyâretgâh vazi-

fesini görüyordu. Jackson (*Persia Past and Present*, s. 3) Şāh 'Abbās'tan kalma istihkâm harâbelerinin resmini tesbit etmiştir. Cifte minaresi ile Şāh 'Abbās câmii hâlâ duruyor. Şehri ikiye ayıran Gence-Çay'ın sağ sâhilindeki mahallede bulunan kiliseyi de Şāh 'Abbās I. inşa ettirmiştir. Vaktiyle bu iki mahalleyi birleştiren eski tarihî köprü de Şāh 'Abbās tarafından yapılmıştı.

Bibliyografya: Metinde adı geçen arap müellifleri için bk. nşr. de Goeje; Mehmed Hasan Baharlı, *Arap devrinde Azerbaycan* (Bakû, 1925); N. A. Kuraulov, *Svedeniya arabskiḫ geografov IX. i X. vekov o Kavkase, Armenii i Azerbaycane* (arapça metinler ile rusça tercüme ve notlar, Tiflis, 1901—1907); Paul Schwarz, *Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen* (1934), VII, IX (1936); Moysey Kagankatvatsi, *Istoria Agvan* (Petersburg, 1861) (Patkanyan'ın ermeniceden rusçaya tercümesi); Yāḳūt, *Mu'cam* (Mısır, 1906), III, 151 v.d; *Armyanskaya geografia VII. veka po r. ḫ. prip. M. Ḫorenskomu* (Petersburg, 1877; metin, harita, K. P. Patkanov'un ermeniceden rusçaya tercümesi ve notları); Şadr al-Dīn al-Ḥusaynī, *Aḫbâr-i devlet-i Selçukiye* (türk. trc.), Ankara, 1943; Bundārī, *Zubdat al-nuṣrā va nuḫbat al-'uṣrā* (türk. trc.), İstanbul, 1943; D'Ohsson, *Histoire des mongols* (La Haye ve Amsterdam, 1834); Genceli Kerakos, *Ermeni müverrihlerine nazaran moğullar* (asıl metinlerden trc. parçalar, *TM*, İstanbul, 1928, II, 139—217); W. Barthold, *Istoriko-geograficeskiy obzor Irana* (Petersburg, 1903), s. 143, 151, 152; ayn. mil., *EI*, mad. *Gence*.; J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi* (trc. Mehmed Ata, İstanbul, 1332, VII, 83—87 v.d., 151, 152, 154); Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314), II, 286, 287; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1316), IV, 4806 v.d.; *Rus İran münâsebetleri* (*Mecmua-i askeriye*, İstanbul, 1341 sayı, 58,); *1827/1828 rus-iran harbi* (trc. Ömer Hâlis), İstanbul, 1932; *Kavkaskiy kalendar na 1856 g.* (Tiflis, 1855); *Entsiklop. slovar* (Petersburg, 1892), VII, 83; XI[a] (1894), s. 616—621; XIII[a] (1894) 819—820; P. G. Butkov, *Materialı dlya novoy istorii Kavkasa s 1722 po 1803* (Petersburg, 1863); Âdil Khan Ziyatkhan, *Aperçu sur l'histoire, la Litterature et la politique de l'Azerbeidjan* (Bakû, 1919); R. Şaban-oğlu, *Azebaycan'da hanlık devri* (Bâkû, 1926); E. A. Paḫomov, *Kratkiy kurs istorii Azerbaycana* (Bâkû, 1923), s. 24; *Bolş. sov. ents.* (Moskova, 1926), I,641—659; XIV (Moskova, 1929), s. 513.; Zummer, Azerbaycanı tetkik cemiyetinde, M. M. Altman, *Gence'nin ilk orta çağ tarihine dâir* (türkçe ve rusça), Bâkû 1947 (Azerbaycan ilimler akademisi alıbarı, nr. 1). (MİRZA BALA.)

GERDÎZÎ. GARDĪZĪ, ABŪ SA'ĪD 'ABD AL-ḤAYY B. AL-ŻAḤḤĀK B. MAḤMŪD, iranlı müverrih. Hayatı hakkında hiç bir şey bilmiyoruz. Nisbesinde de görüldüğü üzere, aslen Gazne — Hindistan yolu üzerinde ve şehre bir günlük mesâfede (Muḳaddasī, nşr. de Goeje, s. 349) bulunan Gardīz'e mensûptur (arapçada mûtad şekli Kardīz; bk. Yāḳūt, IV, 258; fakat bâzan da Cardīz'dir ve al-'Utbī, *Tārīḫ Yamīnī*'de dâimâ bu suretle yazılmıştır ki, bu da *g* ile telâffuzunun isâbetli olduğuna emin bir delîldir). Gardīzī'nin *Zayn al-aḫbār* isimli eseri Gaznevî 'Abd al-Raşīd zamanında (440—444 = 1049—1053) nazmedilmiştir. Bu eser, İran hükümdarlarının, Peygamberin ve 423 (1032)'e kadar halifelerin tarihi ile arapların fethinden 432 (1041) tarihine kadar, Horasan'ın mufassal bir tarihini ihtivâ eyler; kitapta bunlardan başka, yunan ilmine (*dar ma'ārif-i rūmiyān*), muhtelif kavimlerin kronoloji ve dinî bayramlarına dâir bahisler de vardır. Kitabın son bâblarında *ansāb* ve *ma'ārif*'ten bahsedilir; bunlar arasında türkler ve orta Asya'nın coğrafyası hakkında son derece ehemmiyetli ve mufassal mâlûmatı ihtivâ eden bir bâb ile Hindistan'a dâir bir bâb vardır. Gardīzī tarihi menbâları göstermemiştir; türklere âit bâbda İbn Ḫurdâẕbeh, Cayhānī ve İbn Muḳaffa'dan istifâde etmiştir. Hindû bayramlarına dâir mâlûmata gelince, bunları al-Bīrūnī'den işitmiş olduğunu iddia ediyor ki, bundan dolayı kendisi onun tilmizi sayılmaktadır. Şarklı müverrihler üzerinde Gardīzī'nin te'siri az olmuştur; bunlarda ismi de pek az geçer (krş. Rieu, *Catalogue*, s. 220[b]). Avrupalı âlimler Bodleiana kütüphânesindeki (Ouseley, 240) 1196 (1782) tarihinde yazılmış olan nüshasından dâimî istifâde etmişler ve bunu ekseriyâ tek nüsha diye tavsif eylemişlerdir (*Grundriss der iran. Philol.*, II, 356). Türklere dâir olan bâb, aynı yazmaya göre, iki kere (W. Barthold, *Otçet o poezdke v Srednüyü Aziyu*, Petersburg, 1897, s. 78 v.d.; Géza Kuun, *Keleti Kútfők*, 1898, s. 5 v.d. ve *Keleti Szemle*, 1908, s. 17 v.d.) neşr ve rusça ile macaraya tercüme edilmiştir. Diğer bir yazma da Cambridge'de (King's College Library, nr. 213) bulunmaktadır. 1868'den itibâren Morley tarafından tanıtılmağa başlanmış olan bu nüshadır (*JRAS* new series, III, s. 120). Barthold'ün (*Turkestan v epoḫu mongolskago naşestviya*, II, 520) tetkikine göre, Ousley 240 nüshası King's College 213 nüshasının bir kopyesi sa-

yılmak icap eder. Raverty (*Ṭabaḳāt-i Nāṣiri*, s. 501)'nin hangi yazmadan istifâde etmiş olduğu mâlûm değildir. *Zayn al-aḫbār*'ın muhteviyatı E. Sachau ve H. Ethé tarafından (*Catalogue*, s. 9 v.d.), daha tafsilli olarak, teşrih edilmiştir. Tarihe âit parçalar için bk. Barthold, *Turkestan*, I, 1. v.d. ve bunlara dâir tashihler (*ayn. esr.*, II, 513); bir de Gardîzî tarafından al-Bîrûnî'nin Hindistan'a dâir eserinden alınmış kısımlar için bk. Sachau, *Alberuni's India*, II, 360 ve 397 ve Gardîzî ile Sallâmî arasındaki münâsebetler hakkında bk. W. Barthold, *Orientalische Studien, Th. Nöldeke dargebracht*, I, 174 v.d. (W. BARTHOLD.)

GERMESİR. [Bk. GERMSİR.]

GERMİYÂN-OĞULLARI. Germiyân türk aşîretlerinden birinin ismi iken, sonradan, yâni Anadolu Selçuklularının son devrinde, eskiden Cotyaeum denilen şimdiki Kütahya ve havâlisinde hukûmet kurmuş olan bir âileye ve bir beyliğe alem olmuştur. Bâzıları bu adı Kermiyan ve Germiyan olarak telâffuz ediyorlarsa da, XIV. asır ortalarına doğru Anadolu'yu gezmiş olan İbn Baṭūṭa bunu Carmiyān diye kaydettiğine göre (türk. trc. Şerif Paşa, I, 317), ikinci telâffuzun doğru olduğu anlaşılıyor. J. v. Hammer ile rûm müverrihleri bâzan Germiyân ile Karaman'ı birbirine karıştırarak, Germiyân beyliğini Karaman beyliği saymışlardır.

Germiyân aşireti XII. asırda ilk defa Malatya taraflarında görülüyor. Bu kayıt Germiyân türklerinin, Ḫvārizm hukümdarı Calāl al-Dīn Mengüberti ile, bu taraflara geldiklerini ve sonradan Selçukluların hizmetine girmiş olduklarını, bir ihtimâl olarak, zannettirmektedir. Bunlar Malatya taraflarında otururlarken, Germiyân aşîretinin başında 'Alī Şīr-oğlu Muẓaffar al-Dīn bulunuyordu. Muẓaffar al-Dīn, Selçuk hukümdarı Ġiyās al-Dīn II. Kayḫusrav zamanında (1236—1246), Baba İsḥāḳ tarafından tertip ve idâre edilen alevî isyanını bastırmağa, hukûmet tarafından, memur edilmiş ise de, muvaffak olamayarak, iki defa mağlûp olmuştu. Yine bu âileden ve Selçuk beylerinden olan Karīm al-Dīn 'Alī Şīr, Selçuklu âilesi arasındaki saltanat mücâdelesinde 'İzz al-Dīn Kaykāvus II. tarafdarı olduğu için, Kılıç Arslan IV.'ın veziri bulunan Mu'īn al-Dīn Sulaymān Parvāna'nın teşvikı ile, diğer bâzı Selçuklu beyleri ile berâber, moğullar tarafından öldürülmüştür (aşağıyk. 1264).

Germiyân aşîretinin hangi tarihte Kütahta taraflarına yerleştirildiklerini şimdilik, sarih olarak, bilmiyoruz; yalnız 1283 tarihinden itibâren Germiyânlıların Kütahya ve Lādiḳ (Denizli) taraflarında kuvvetli nufuzları olduğunu ve Selçuklu devletini hâkimiyetleri altına almış olan moğullar ve Selçuklu sultanı Mas'ūd II. ile, 1285'ten 1290 tarihlerine kadar, müteaddit mücâdelelerini görüyoruz (muhtasar *Selçuknâme*, Paris). Bunların Kütahya ve Denizli taraflarına yerleşmeleri XIII. asır ortalarına veya az sonraki senelere rastlamaktadır. Belki de yukarıda moğullar tarafından öldürüldüğü zikredilen Karīm al-Dīn 'Alī Şīr, bu taraflara yerleşmiş olan Germiyânlıların reisidir. Muhtasar *Selçuknâme*'ye (Paris) göre, Germiyânlıların Denizli mıntakasını idâreleri altında bulunduran Ṣāḥib Ata Faḫr al-Dīn 'Alī'nin oğulları ile mücâdeleleri 1283'ten evveldir.

Germiyân beyliğini kuran, yukarıda adı geçen Karīm al-Dīn 'Alī Şīr'in oğlu Ya'ḳūb I.'dir. Ankara'da Kızıl-Bey câmii kabrindeki 699 (1299) tarihli kitâbeden anlaşılacağı üzere (bu kitâbe İstanbul'da eski eserler müzesindedir), Ya'ḳūb Bey, Sultan 'Alā' al-Dīn III. Farāmerz zamanında (1298—1302), Selçuklu devleti beylerinden olup, bu tarihte Ankara onun idâresi altında idi; Ya'ḳūb Bey, 'Alā' al-Dīn III.'den sonra kendi başına hareket etmekle berâber, İlhanlılar ile mücâdeleden çekinerek, diğer Anadolu beyleri gibi, senevî bir vergi ile, onları metbû tanımış ve bu suretle 1314'te Anadolu'ya gelen İlhanlıların beylerbeyisi Emîr Çoban'a itaatini arzetmiştir.

İptida „Germiyân sultanı" unvanını alan Ya'ḳūb Bey'in adı Şihāb al-Dīn 'Omarī, *Masālik al-abṣar fī mamālik al-amṣār*'da Garminān b. Gadşār, Katalanlar tarihinde Germiyan Aliziras ve müverrih Pachymeres'te Alizyiras Germanan ve Aflākī, *Manāḳib al-'ārifīn*'de *Valad 'Alī Şīr* („'Alī Şīr oğlu") diye geçmektedir. Ya'ḳūb Bey muâsırı olan Anadolu beylerinin en kuvvetlilerinden biri idi. Germiyân beyliği bunun zamanında büyümüş ve bizanslılar ile harp etmek üzere, Aydın-oğlu Mehmed Bey kumandasında sevkettiği kuvvet, Ege sâhillerine kadar inerek, Ayāsluġ ve Birgi'yi almıştır. 705 (1305)'te bizzat Ya'ḳūb Bey de Menderes nehri kenarındaki Tripolis (Boldan kasabasının doğusunda olup, Yenice köyüne pek yakındır) şehrini muhasara edip, hücum ile zapteylemiştir. Ya'ḳūb Bey, bundan sonra 12.000 yaya ve 8.000 atlı kuvvet ile, 1306'da (E. de Muralt, *Essai de chronographie*, II) Philadelphia (Alaşehir) yı kuşatmış, fakat bu sırada Bizans imparatoru Andronik II. (1282—1328)'in, türk istilâsını önlemek üzere, İspanya'dan getirttiği Katalan kuvvetlerinin yetişmesi üzerine, muvaffak olamayarak, çekilmiştir. Fakat bundan 8 sene sonra Alaşehir Germiyânlıların nufuzu altına girerek, buradaki rumlardan her sene alınacak cizye, Kütahya'da yaptırılan medresenin (Vâcidiye) masrafına karşılık tutulmuştur.

XIV. asrıa birinci yarısında Anadolu'nun vaziyetine dâir elimizde en kıymetli eski eser olan *Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār* ile *al-Ta'rīf* bu devirde Germiyân hukümdarının kuvvet ve satvetinden uzun-uzadıya bahis ile, Bizans imparatorunun her sene muayyen bir vergi ile hediyeler verdiğini ve bütün Anadolu beylerinin kendisinden çekindiklerini, kuvveti çok olup, askerini dâimî surette faâliyette tuttuğunu beyan etmektedir. Yalnız 40.000 mücehhez eengâver suvarisi olup, çok geniş ülkesi içinde 700 şehir, kale ve hisarı bulunduğu zikredilmektedir. Filhakika İlhanlıların Anadolu umûmî vâlisi olan Timur Taş, Eşref ve Hamîd-oğulları beyliklerini bir hamlede ortadan kaldırıp, Karaman-oğullarını mağlûp ettiği hâlde, Ya'ḳūb Bey'e diş geçirememiş, Afyon-Karahisar'ını muhasara eden Timur Taş'tan kaçan buranın beyi Nuṣrat al-Dīn Ahmed, Germiyân hukümdarına iltica ederek, onun tarafından müdafaa edilmiştir. Ya'ḳūb Bey'in, tarihi kat'î surette mâlûm olmamakla berâber, 1320'den sonra vefat ettiği anlaşılıyor. Adı Osmanlı beyliğine verilmiş olan Gâzî Osman Bey, bu XIV. asır başlarında büyük bir aşîret reisi olup, Ya'ḳūb Bey'in muâsırı idi ve Osman Bey'in Bizans hududundaki muvaffakiyetleri Germiyân hukümdarını Osman Bey'e karşı, belki de Bizans imparatorunun teşviki ile, hasmâne bir vaziyet almağa sevketmişti.

Ya'ḳūb Bey'den sonra, yerine oğlu Mehmed Bey geçmiştir. Bunun lekabı *çāġşādān* olup, babasının vefatı tarihi belli olmadığından, hangi senede Germiyân beyi olduğu bilinemiyor. Ya'ḳūb Bey'in vefatı ile berâber, ona tâbi olan Aydın-oğulları beyliği ayrılmıştır. Mehmed Bey Katalanlar vasıtası ile tekrar Bizanslılara geçmiş olan Kula ile Simav gölü ve yöresini geri almıştır. Mehmed Bey'in vefatı tarihi de belli olmayıp, yerine geçen oğlu Süleyman Şah'ın kitâbelerine göre, vefatı 765 (1363) senesinden evveldir.

Kitâbeler ile bâzı eserlerde Şah Çelebî, Şah Süleyman, Süleyman Şah diye anılan Germiyân hukümdarının ilk zamanları sessiz geçmiş ise de, Karamanlılara karşı Hamîd-oğullarına yardım etmesi yüzünden, Karamanlıların tazyikına uğrayan ve mukavemet edemeyen Süleyman Şah, hudutları genişlemekte olan Osmanlılar ile anlaşarak, bu tazyika karşı koymak istemiştir. Bunun üzerine Germiyân hukümdarı ileri gelen âlimlerden İsḥāḳ Faḳîh riyâsetinde bir hey'eti, yüksek hediyeler ile, Osmanlı hukümdarı Murad Hudâvendigâr nezdine göndererek, kızını padişahın oğlu Bayezid'e vermeği ve kızının çeyizi olarak da, Kütahya ile berâber, Simav, Eğrigöz (Emed) ve Tavşanlı ile mülhakatını terketmeği teklif eylemiştir. Bu müracaatı kabûl olunarak, düğün yapılmış ve Süleyman Şah yukarıda adı geçen yerleri Osmanlılara terk ile, Kula kasabasına çekilmiş ve Kütahya, bir sancak olarak, şehzâde Bayezid'e verilmiştir (1381). Osmanlı tarihleri ve bilhassa Âşık Paşa-zâde ve Neşrî bu izdivac münâsebeti ile yapılan merasimi etraflıca anlatmaktadırlar. Süleyman Şah'ın, Ya'ḳūb, Ḫıżır ve İlyâs isimlerinde, 3 oğlu vardı. 1387'de, babasının vefatı ile, Germiyân hukümdarı olan Ya'ḳūb Bey (II.), Murad Gâzî'nin Kosova muharebesinde şehit olması üzerine, kız kardeşinin çeyizi olarak, Osmanlılara terk edilen yerleri geri almağa teşebbüs etmiş, fakat Rumeli'deki durumu düzelterek, Anadolu tarafına geçen yeni hukümdar Yıldırım Bayezid Kütahya taraflarına gelerek, kendisini karşılayan Ya'ḳūb Bey ile sü-başı Hisar Bey'i tevkif ettirip, Rumeli'de İpsala kalesine hapsettirdikten sonra, bütün Germiyân memleketlerini ilhak eylemiştir (1390).

Ya'ḳūb Bey 1399 tarihine kadar, 9 sene burada kaldı ve sonra bir yolunu bulup, kıyafetini tebdil ederek (Âşık Paşa-zâde'ye göre, ayıcı ve maymuncu kıyafetinde), deniz yolu ile, Suriye'ye ve oradan da Timur'un yanına gitmiştir. Ankara muharebesinden sonra, Osmanlı devletinin p rçalanması üzerine, Ya'ḳūb Bey, diğer Anadolu beyleri gibi, Osmanlıların eline geçmiş olan bütün yerlerine, Timur'un buyruğu ile, sâhip oldu (1402) ve Timur'un yüksek hâkimiyetini kabûl ederek, onun adına para kestirdi. Ya'ḳūb Bey nâtûk ve cerbezeli olduğundan, Timur kendisine çok teveccüh göstermiş ve bir ay kadar Kütahya'da oturduktan sonra, İzmir seferini yapmıştır.

Ankara muharebesinden sonra, Osmanlı şehzâdeleri arasındaki saltanat mücâdelelerinde Ya'ḳūb Bey kız kardeşinin oğlu olan Çelebî Mehmed tarafını tutmuş ve 1410—1411 senelerinde üst-üste Karaman-oğlu'nun tecâvüzüne mârûz kalmış ve nihâyet yeğeni Çelebî Sultan Mehmed'in 1414'te Karaman-oğlu'nu mağlûp etmesi üzerine, Osmanlı himâyesinde olarak, memleketine sâhip olmuştur. Germiyân-oğlu Ya'ḳūb Bey, Çelebi Mehmed'in ölümünden sonra, Murad II.'ın ilk zamanlarında Çelebî'nin diğer oğlu İsparta sancak beyi Mustafa Çelebî tarafını iltizam ile, onun hukümdar olmasını arzu ederek, Karaman-oğlu ile berâber, genç şehzâdeye kuvvetle yardım etmiş ise de, Murad'ın Mustafa'yı mağlûp edip, öldürmesi üzerine, emeline muvaffak olamamış ve bundan sonra sergüzeşt peşinde koşmaktan vazgeçerek, Osmanlılar ile hoş geçinmiştir.

Artık ihtiyar bir adam olan Ya'ḳūb Bey 831 (1428)'de bizzat Edirne'ye kadar giderek,

hemşiresinin torunu olan Sultan Murad II. ile görüşüp, kendisine bâzı vesâyâda bulunmak istemiş ve verilen müsaade üzerine, Bursa'dan geçerek, Edirne'ye gitmiştir. Gerek yollarda ve gerek Edirne'de hakkında büyük hurmetler gösterilmiş ve bir zaman kendisinin himâyesinde bulunup, pek çok ihsanlarına nâil olan *şeyḫ al-şu'arâ'* Şeyḫî Sinân al-Dîn mihmandarlığına tâyin edilmiştir.

Yaḳûb Bey osmanlı hükümdarı ile görüşmesinde, kendisinin erkek evlâdı olmadığı için, memleketini vefatından sonra padişaha terkettiğini söyleyerek, Kütahya'ya dönmüş ve bir sene sonra (aş.-yk. 832 cemâziyelevvel = 1429 şubat) vefat edip, Kütahya'da yaptırmış olduğu İmâret mescidi (Gök şadırvan) mihrabının önüne defnedilmiştir. Hastalığı zamanında Sultan Murad'a bir vasiyetnâme yollayarak, memleketini kendisine terkettiğini te'yit etmiştir.

Ya'ḳûb Bey'in ölümünden sonra, Kütahya sancak beyliğine Timur Taş Paşa-zâde Umur Bey'in oğlu Osman Çelebî gönderilmiş ve daha sonra burası şehzâde sancağı ve Anadolu eyâleti merkezi olmuştur.

Germiyân hukümdarlarından Süleyman Şah ile oğlu Ya'ḳûb Bey (II.)'in gümüş sikkeleri (akçeler) vardır; evvelce nâdir olarak bulunan bu sikkeler son zamanlarda bir az çoğalmıştır. Fakat Ya'ḳûb ve Süleyman Bey'lerden evvelkilerin sikkeleri henüz ele geçmemiştir. Tarihi olmayan, fakat Simav'da kesilmiş olan isimsiz gümüş sikkenin, bu şehri zaptetmiş olan Germiyân hukümdarı Mehmed Bey'in olması ihtimâl dâhilindedir (bk. Gâlib İsmail, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu*, IV. kısım, s. 296).

GERMİYÂNLILAR ŞECERESİ

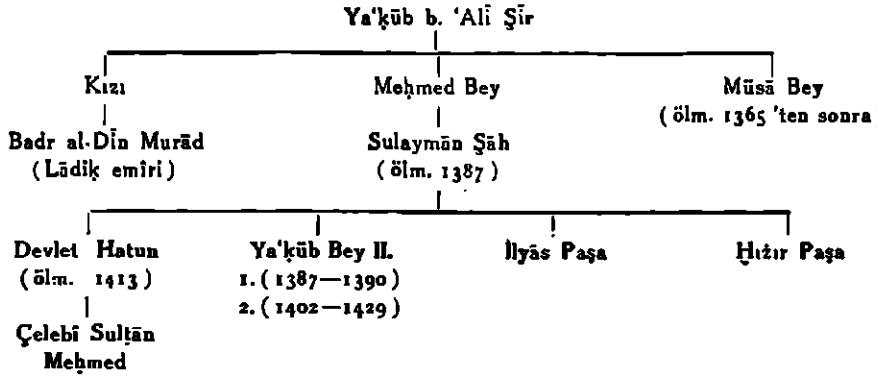

Süleyman Şah'ın Lâdiḳ'ta kesilmiş bir kaç gümüş sikkesi meskûkât mütehassıslarından merhûm Muhib Efendi'de vardı; Süleyman Şah'ın iki sikkesi de makale sâhibinin husûsî koleksiyonunda bulunmaktadır.

XIV. asrın ikinci yarısı ile XV. asrın ilk yarısında, siyâsî hâdiseler ile geçen zamanlar müstesnâ olarak, Süleyman Şah ve Ya'ḳûb Bey devirlerindeki Germiyân sarayı âlim ve şâirlerin yüksek himâyeye nâil oldukları bir yer idi. Bu iki hukümdar fikir adamlarına karşı büyük iltifat göstermişlerdir. Daha sonra bu âlim ve şâirler osmanlı sarayına geçerek, osmanlılardaki fikir harketlerinde mühim rol oynamışlardır. Germiyân sarayına mensûp olan âlimlerden merendli Baba 'Alî b. Şâliḥ b. Ḳutb al-Dîn'in, Süleyman Şah'ın emri ile, tercüme ettiği *Ḳâbûsnâme* ile henüz münderecatına vâkıf olamadığımız, fakat *Ḳâbûsnâme*'nin baş tarafında „çün *Marzibânnâme* tercümesinden fârig olduk, Süleyman Şah şöyle işâret kıldı kim, *Ḳâbûsnâme* dahi tercüme oluna..." kaydından, yine aynı hukümdarın emri ile, *Ḳâbûsnâme*'den evvel *Marzibânnâme*'nin tercüme edildiğini anlıyoruz. Yine Süleyman Şah namına, germiyânlı Şeyh-oğlu Mustafa tarafından, *Ḫürşîd* ve *Faraḫşâd* isimli, 7640 beyitli manzûm hikâye yazılırken, Germiyân hukümdarının 1387'de ölümü üzerine, Şeyh-oğlu bu eserini, Süleyman Şah'ın damadı Yıldırım Bayezid'e ithaf etmiştir. Şeyh-oğlu'nun *Kanz al-kubarâ'* namında, siyâset ve ahlâka dâir bir eseri daha olup, tek nüshası F. Köprülü'nün husûsî kütüphânesindedir. Ya'ḳûb Bey (II.) zamanındaki fikrî hareketler, babası zamanına nisbetle, daha ilerideydir. XIV. asır sonu ile XV. asrın ilk yarısında Anadolu'da yetişmiş olan âlim ve şâirlerden Ahmedî, Ahmed Dâ'î ile Ya'ḳûb Bey'in müsâhip ve tabibi olan *şeyḫ al-şu'arâ* Şeyḫî Sinân al-Dîn Germiyân sarayında, Ya'ḳûb Bey'in himâyesi altında, büyük bir hurmet ve itibâra mazhar olmuşlardır.

Ya'ḳûb Bey'in himâyesinde yetişmiş olan bu üç âlim ve şâirin, ilk ikisi, onun birinci defa

memleketinin işgâli üzerine ve daha sonraki karışık senelerde, Edirne'ye giderek, emîr Süleyman'ın sarayına intisap etmişler ve tıpta mahâreti olan Şayḫî Sinān al-Dīn de hastalığı sebebiyle, Çelebî Mehmed'in istemesi ile, osmanlı sarayına verilmiştir. Aḥmed Dâ'î, Ya'ḳūb Bey'in emri ile, farsça bir tâbir-nâmeyi türkçeye çevirmiştir. Şayḫî, Ya'ḳūb Bey'in vefatı dolayısı ile, yazmış olduğu bir mersiye ile, nimetşinaslığını göstermiştir. Ya'ḳūb Bey fevkalâde cömert imiş. Hattâ Edirne'ye gidip-dönerken, bütün parasını daha Gelibolu'ya geldiği zaman kendi muhafızı olan askere sarfetmiş ve Murad II.'dan para istemiştir. Bunun üzerine kendisine para gönderen Sultan Murad: — „Hudâ bize bir birader verdi ki, ülkesinin hâsılâtından fazla bizim memâlikimizin vâridâtı dahi hârcına yetişmez" — demiştir.

Germiyân-oğulları devrinde, bilhassa XIV. asırda, iktisadî hayat inkişâf etmiş olup, „Germiyân kumaşları" ismi ile meşhûr dokumalar bütün Anadolu'da tanınmıştır. Süleyman Şah, kızı Devlet Hatun'u Yıldırım Bayezid'e vermek üzere gönderdiği hey'et ile berâber, hediye olarak, osmanlı hükümdarına bu Germiyân kumaşlarından yollamıştı. Germiyân hududu dâhilinde bulunan Denizli'nin „ak alemli" denilen kumaşından üst elbisesi olan hil'at yapılırdı. Sarıklık bezler de buralarda dokunurdu. Hattâ Murad I.'ın başına sardığı sarık bu tülbendden idi. XIV. asırda Germiyânlıların, Menderes nehri vasıtası ile, Ege denizine emtia ve Kütahya şapları (Şaphâne şap mâdeni) naklettiklerini ve şecereli atlar yetiştirdiklerini Şihâb al-Dīn 'Omarî kaydetmektedir.

Bibliyografya: İ. H. Uzunçarşılı, *Kütahya şehri* (İstanbul, 1932); ayn. mll., *Anadolu beylikleri* (Ankara, 1937).

(İ. Hakkı Uzunçarşılı.)

GERMSÎR. GERMESÎR (f.), Fārs'ın ve Kirmān'ın sıcak sâhil mıntakasına, daha serin olan yüksek yerlere (*sardsîr*) zıd olarak, verilen isimdir. Arap coğrafyacıları tarafından, bu kelimeler *curūm* ve *surūd* yahut *şurūd* suretinde arapçalaştırılmıştır.

GEYHATU. GAYḪĀTŪ, İran İlhanlı hükümdarı (690—694 = 1291—1295), Argun [b. bk.]'un kardeşi ve halefidir; kendi paralarından bir kaçı üzerinde taşımakta olduğu *irancin dūrci* („çok kıymetli cevher") (Vaṣṣāf'ta *tārci*) unvanı, saltanata geçtikten sonra, budist râhipleri tarafından kendisine verilmiş idi (Vaṣṣāf'a göre, çinliler tarafından verilmiştir); Vaṣṣāf'a nazaran, aynı isim Gayḫātū zamanında tedâvüle konulmuş olan kâğıt paralar üzerinde dahi bulunuyordu. Tahta çıkmadan önce, Gayḫātū Anadolu vâlisi olmuştu. Saltanatı devrinde, selefi zamanındakinin aksine olarak, müslümanlar bilhassa rüchana mazhar oldular; 6 zilhicce 691 (18 teşrin II. 1292)'de vezir (*ṣāḥib-dīvān*) tâyin olunan (doğduğu yere nisbetle al-Zanjānī ve neticesiz kalan kâğıt para çıkarmak teşebbüsü üzerine, al-Çāvī lekabı ile mâruf) Ṣadr al-Dīn Aḥmed al-Ḫālidī, *ṣadr-cihān* unvanını ve aynı zamanda tümen kumandanlığı askerî rütbesini aldı; kardeşi Ḳuṭb al-Dīn Aḥmed, baş-kadı sıfatı ile, *ḳuṭb-cihān* unvanını hâiz bulunuyordu. *Ṣadr-cihān* moğul emîrlerini devlet idâresinden tamâmen uzaklaştırdı; devlet emlâkinin hâsılâtı (*incū*) ile devletin asıl gelirleri (*dalā*) arasında hiç bir fark gözetilmedi. Veziri yıkmak için, emîrlerin yaptıkları bütün teşebbüsler neticesiz kaldı; müştekiler hükümdar tarafından vezire teslim edildikleri hâlde, vezir onlara af ile muâmele etti ve şikâyetçileri bundan sonra böyle ithâmlara kalkışmaktan şiddetle men'etti. Gayḫātū kısa süren saltanatını bu hânedana mensûp bulunan diğer hükümdarların ve hususiyle selefi Arġun gibi, zulüm ve itisâflar ile kirletmemiş ise de, buna mukabil sefahatları ve israfâtı ile, memleketi sıkıntı ve ıztırap içinde bıraktı. Bir taraftan da büyük bir hayvan kırgını çıktı; mâliye idâresi, sarayın masraflarını kapamak için yaptığı büyük borçları vâdesinde ödeyemeyecek hâle geldi. Bu hâller üzerinedir ki, ön Asya tarihinde, ilk defa olmak üzere, Çin örneği üzere, tedâvülü mecburî kâğıt para (*çāv*) tecrübesine girişildi (693 = 1294); fakat bu çâre iktisâdî buhranı şiddetlendirmekten başka bir netice vermedi ve hükümdar ile vezirinin nufuz ve haysiyeti kat'î surette sarsıldı. Daha ikinci ayın sonunda çıkarılmış olan kâğıt paraların tedâvülden kaldırılmasına mecbûriyet hâsıl oldu. Horn (*Grundriss der iran. Phil.*, II, 575)'un kaydettiği gibi, hattâ *çāv* kelimesi fars dilinde tutunamamıştır. Avrupa kâğıt paraları için, İran'da arapça *ḳā'ima* ismi verilir; böyle olmakla berâber, orta Asya iran edebiyatında *çāv* kelimesi, „magşûş akçe" mânasına olarak, XII. = XVIII. asırda hâlâ kullanılmakta idi (F. Teufel, *Quellenstudien zur neueren Geschichte der Chânate*, s. 74). Gayḫātū'un saltanattan iskat ve katli hakkında krş. mad. BAYDU.

Bibliyografya: *Tārīḫ-i Vaṣṣāf* (Hind nşr.), s. 259 v.d.; D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 62 v.d.; Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane*, I, 396 v.d.; Howorth, *History of the Mongols*, III, 357 v.d.

(W. Barthold.)

GHÊBA. GHĒBA, Rācpūt aslından bir müslüman kabîle olup, Pencâb'ın Aşak bölgesi dâhilinde, Pindî Ghēb Taḥṣīl'in

büyük bir kısmını, Codrā kabîlesi ile birlikte, işgâl eder. Büyük bir kabîle olmamakla berâber, iyi bir ictimâî mevkileri vardır. Punvar Rācpūtlarının bir koludurlar ve Fivāna ve Syāl aşîretleri ile karâbetleri vardır. Bir efsâneye göre, bu aşîretlerin üç ceddi varmış: Raī Şankar'ın oğulları Tēo, Sēo ve Ghēo. Tivāna'lar birincinin, Syāl'ler ikincinin ve Ghēba'lar üçüncünün ahfadı imiş. Bu sonuncular, Ranc̄it Singh tarafından, inkıyad altına alınmadan evvel, müstakil gibi idiler. İslâmlığı hângi devirde kabûl etmiş oldukları mâlûm değildir.

Bibliyografya: *Imp. Gazetteer of India*, Pencâb Section, 1908.

(M. LONGWORTH DAMES.)

GIFÂR. ĠIFĀR, Ma'addī (İsmā'īlī) zümresine mensûp bir arap aşîreti. Neseb silsileleri şudur: Ġifâr b. Mulayk b. Żamra b. Bakr b. 'Abd Manāt b. Kināna. Huzaylîler ile yakın karâbetleri vardır.

Hicaz'da ikamet ederlerdi. Âtîdeki mevkilere sâhip idiler: Ażā'a (Mekke yakınında), Ba'āl ('Usfān yakınında, bir tepe olarak da zikri geçer), Şadaḥ (Uslum'ler ile müşterek), Gayḳa, Vaddān (bu iki son mevki Mekke ile Medine arasındadır), al-Tanāżib ve Muslīḥ dağı.

Ġifâr'lar 8 (629) yılında islâmiyeti kabûl ettiler. Aynı yılda, Muzayna, Cuhayna, Sulaym, Asad, Ḳays ve diğer kabileler ile berâber, Ḫālid b. al-Walīd kumandasında, Mekke fethine iştirâk ettiler. Peygamberin vefatında Abū Bakr'ı halîfe olarak tanıdılar ve onun yanında âsî kabîlelere karşı muharebe ettiler.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 304, 432, 671; II, 202; III, 265, 829; IV, 910; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 1637, 1647 ve fihrist, bk. mad; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme* (Paris, 1847/1848), III, 43, 188, 223, 228, 344, 352; Muir, *The life of Mahomet* (London, 1858), IV, 24, 107, 114; Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen der arab. Stämme und Familien* (Göttingen, 1852), 2. kısm.: *Ismā'īlitische Stämme*, levha nr. 13; ayn. mll., *Register zu den geneal. Tabellen*, s. 712. (J. SCHLEIFER.)

GILZEY. ĠALZAY, büyük ve mühim bir Efgan aşîretidir. Bir çok tâli kısımları olup, bunlar Gazne civarında ve Ḫōst ile Vazīristān'a kadar şarka doğru uzanan mıntakada ve kezâ Tarnak, Arġandāb ve Arġasān [bk. mad. EFGANİSTAN] vâdilerinin üst kısımlarında oturur. Büyük bir ekseriyeti göçebedir ve her yıl, kış mevsiminin başında, ekserisi Gomal vâdisini tâkip ederek, takım-takım İndüs ovalarına inerler. Bir taraftan tâcirleri bütün Hindistan'ın içinekeni, diğer taraftan onlar da o ovalarda konaklarını te'sis ederler. Sıcak havaların başlangıcında dağlarına dönerler. Bu göçebe tâcir zümreleri Povindah ismi ile bilinir. Tâli kısımları arasında en kalabalığı Sulaymān Ḫēl kabîlesidir. Gılzeylerin aslı belli değildir. Hâlen efgan ırkının en mühim kısımlarından birini teşkil ederler ve paşto dili konuşurlar. Lâkin muhtelif ırkların karışmasından ortaya çıktıklarına ve tâcik ve türk unsurlarını içlerinde erittiklerine ihtimâl verdirecek esâslar yok değildir. Gazneliler zamanında Efganistan'a gelmiş ve bu hânedan emrinde silâh kullanmış olan türk-ḫalaclar ile Gılzeylerin aynı kavim olduğu iddiası ileri sürülmüştür. Fakat bu benzetiş (bâzan Ḫilcī yazılan) Ḫalac ismi ile (bâzan Ġilcī yazılan) Ġalzay ismi arasındaki kelime müşâbehetine dayanır. Bunun başka bir delili yoktur. Bununla berâber Gılzeylerin evsâfı bu ırka türk unsurunun da karıştığını düşündürecek ehemmiyettedir ve tarihî nokta-i nazardan, bu da pek mümkündür. Zirâ XI. asırdan XIV. asra kadar bir çok oğuz ve Ḫalac unsuru, Gazneli ve Ġorlu hükümdarlarının ücretli askeri sıfatı ile, bunların arasına karışmıştır.

Maḫzan-ı afġānī efsânelerine göre, Gılzeyler Batan'ın kızı Mato ahfadındandır ve Ġōr'dan kaçmış bir hükümdar olan Şāh Ḥusayn ile bu kadın arasında gizli ve sonradan nikâh yolu ile meşrûlaştırılmış münâsebetler olmuş ve bu münâsebetlerden peyda olan çocuk esrârengiz bir surette doğduğu için, Ġal-zoe (hırsızın oğlu) adını almış ve Ġalzay (Gılzey) ismi de bundan çıkmıştır. Böylece büyük Lōdī aşîreti dahi (Sūriler ve Lohānī'ler dâhil olmak üzere) Mato ahfadından olmaktadır [bk. mad. EFGANİSTAN]. Şüphesiz bu efsâne bu kabîlelerin karışık efgan ve tâcik menşe'lerini gizliyor. Asıl Gılzeyler ancak, XV. ve XVI. asırlarda Hindistan'da hükümdar hânedanı tesis etmiş olan Lōdiler ve Sūrîlerden sonra ortaya çıkmıştır. Şāh 'Abbās I.'ın Abdālîlerden mühimce bir kısmını Herat vilâyeti dâhiline yerleştirmesi üzerine, Gılzeyler Zamīndāvar'de hâkimiyet ve nufuzlarını genişletmişler ve XVII. asırda kendilerini daha iyi tanıtmışlardır. XVIII. asrın başlangıcında, reisleri Mīr Vays'in idâresi altında, Dehli imparatoru 'Ālam I. ile berâber, İran hâkimiyeti aleyhinde entrikalara başladılar. Mīr Vays tevkif edilerek, esir sıfatı ile, İsfahan'a sevkolunduğu sırada Gılzeyler de Gürcüstan vâlisi Gurgīn Ḫān tarafından şiddetli muâmelelere mâruz kaldılar. Bununla berâber Mīr Vays Şāh Ḥusayn'in itimadını kazandı. Mekke'ye hacca gitmek ve buradan avdetinde Ḳandahār'a dönmek müsaadesini aldı. Gurgīn Ḫān, onu tezyif etmek üzere, kendisinden kızını

istedi. Mīr Vays itaat eder gibi görünerek, ona başka bir kadını, kendi kızı imiş gibi, gönderdi ve Gurgīn Ḫān ile maiyetini, davet etmiş olduğu bir ziyâfette öldürdü. O zaman Gılzeyler açıktan-açığa isyan ettiler; İran askerlerini kovdular ve Ḳandahār'ı ele geçirdiler. Mīr Vays hemen bütün vilâyete hâkim oldu ise de, kısa bir müddetten sonra, 1127 (1715)'de vefat etti. Kardeşi 'Abd al-'Azīz ona halef oldu, fakat Mīr Vays'in büyük oğlu Maḥmūd tarafından hemen öldürüldü. Ondan sonra Maḥmūd kendini hükümdar ilân etti ve müteâkip yıllar zarfında asker topladı. İran hükûmetinin zaafından ve Hazāra Abdālīlerinin 1129 (1717) kıyamlarında muvaffak olmalarından cesâret alan Maḥmūd 1132 (1720)'de İran'ı istilâ teşebbüsüne girişti ve hemen-hemen hiç bir mukavemet görmeden, Kirmān'a girdi. Fakat bunun akabinde Luṭf 'Alī Ḫān kendisini tard etti. Maḥmūd Ḳandahār'a çekildi. Ertesi yıl Abdālī ve Belûçlardan kuvvetli müfrezelerin yardımı ile, yeniden İran'a girdi, Kirmān ve Yezd şehirlerini ele geçirdi. 1133 (mart 1722)'te Isfahan önünde göründü ve Gulnābād'dan İran ordusunu firara mecbur etti. Fakat İsfahan'ı ancak teşrin I. ayında ele geçirebildi. Şāh Ḥusayn tahtından feragat ederek, mevkiini bizzat gâlibine terk etti (1135 = 1722). Gılzeylerin İran'da hâkimiyetleri 7 yıl sürmüştür (1135 —1142 = 1722—1729). Bütün bu müddet zarfında Tahmāsp II. saltanat dâvasında devam etmiş ve sonunda Şāh Nādir'in yardımı ile, bunu istirdada muvaffak olmuştur. Maḥmūd önce şefkatle saltanat sürdü ise de, çok geçmeden, kanlı bir zâlim olduğunu meydana koydu. Türklerin ve rusların istilâları onu büs-bütün infiâle sevketti ve bu yüzden Isfahan halkı toptan kıtallere mârûz kaldı. Muhtemelen aklını kaçırdı ve 1725'te (belki de maktûlen) öldü. Yerine amcası 'Abd Allāh'ın oğlu Aşraf geçti. Bunun zamanında türkler ve ruslar ile muharebeler devam edip gitti ve İran bir çok vilâyetler kaybetti. Aşraf İran şi'ileri arasında hakikî imanı te'sis eden bir sünnî sıfatı ile, türklerin teveccühünü celbe çalıştı ve sulh akdetti. Bu esnâda Kandehar Maḥmūd'un kardeşinin eline geçti. Kendisi Gılzeyleri kendi memleketlerinde inkısama uğrattı ve İran'ın içinde onları zayıf düşürdü. Nādir'in Dāmġān ve Murça-Ḫurt muzafferiyetleri (1135 = 1722) Gılzey hâkimiyetine nihâyet verdi. Aşraf firar etti ve bir yandan ordusu intizamını kaybederek her yerde yerli halkın hücumlarına mârûz kalırken, Aşraf de, belûc 'Abd Allāh Ḫān tarafından, öldürüldü. Aşraf değerli bir muharipti, fakat büyük bir memleketi idâreye kâfi ehliyeti yoktu. Ric'atleri esnâsında Gılzeylerden pek azı memleketlerine dönebildiler. Aşîretin adı yeniden unutuldu ve 1166 ve 1169 (1753 ve 1756) yılları arasında, rakibi Karīm Ḫān Zand tarafından iskat edilinceye kadar, bir müddet Tebriz'de hukûm süren Sulaymān-Ḫēl-Gılzeylerden olan Āzād Ḫān müstesnâ olmak üzere, bu aşîret artık hiç başka hukümdar çıkarmadı. Karīm Ḫān Zand esârete düşen Āzād Ḫān'a iyi muamele etti. Efganistan'da, Nādir Şāh'ın zamanından sonra, hâkimiyet Durrānīlerin eline geçti ve Gılzeyler, Aḥmed Şāh devrinden itibâren bugüne kadar, onların idâresini kabûle mecbûr kalmışlardır. Nādir Şāh Durrānīlere daha müsâit davrandı ve Gılzeyleri, Ḳandahār civarında işgâl etmekte oldukları arâziden çıkararak, zâhiren Herat vilâyetine nakletti. Hakikatte mühim bir kısmının eski vatanları Gazne'ye dönmüş oldukları anlaşılıyor; bir çokları o sırada türk-hind imparatorluğuna âit olan Kâbil vilâyetine yerleşmişlerdir. Bu vaziyet Nādir Şāh'a, Hindistan'ın istilâsına başlangıç olarak, Kābil'e hücûm için bir vesile teşkil etti [bk. mad. EFGANİSTAN]. Bundan sonra Hindistan istilâya uğradı. Timur'un ölümünden sonra, Sadōzay âilesi efradı arasında ihtilâf çıkınca, Gılzeyler Maḥmūd'a karşı Şāh Şucā' tarafını tuttular ve 1218 (1803)'de Kābil'i ele geçirmek hususunda ona yardım ettiler. Dōst Muḥammed'in babası ve meşhûr Bārakzay rüesasından Pāinda Ḫān diğer zevcelerinden başka bir Gılzey kadını ile de evlenmiş ve oğulları Kohandil, Raḥmdil, Purdil, Şērdil ve Mihrdil uzun müddet Ḳandahār'da hukûm sürmüştür. Daha yeni zamanlarda, Gılzey tarihinin belli-başlı hâdiseleri evvelâ Aḥmed Ḫēl muharebesidir (1880). Bu sırada bir Gılzey kuvveti Stewart idâresindeki Ḳandahār'dan Kābil'e yürüyen bir ingiliz müfrezesine taarruz ederek püskürtülmüştür. İkinci hâdise 1886'da emîr 'Abd al-Raḥmān'a karşı isyanlarıdır [bk. mad. ABDURRAHMAN HAN].

Gılzeylerin siyâsî teşkilâtı son derece demokrattır ve ismen riyâset mevkiini işgâl edenlere karşı ancak bir dereceye kadar itaat ederler. Turān ve Burhān (yahut İbrāhīmzay) olmak üzere, başlıca iki sınıfa ayrılırlar (belki de Turān ismi türk aslına gizlice bir telmihi ihtivâ eder). Bu iki sınıftan her biri bir çok mühim klanları içine alır; Turānların en mühimleri Hōtaklar (İran müstevlileri Gılzeyler bunlardır) ve Tohīlerdir. Nāsirler ve Ḫarōtīler de bâzan bunların arasına sokulur; fakat umûmiyet itibârı ile, Gılzeylerden sayılmazlar. Burhān-Gılzeylerin başlıca klanları bugün Gılzey klanları arasında en mühimi olan Sulaymān Hēl'ler, ikinci derecede Tarakkīler, Andar'ler ve İṣḥaḳ'lardır.

Bibliyografya: Muḥammed Ḥayāt Ḫān, *Ḥayāt-i afġānī* (ingl. trc. *Afganistān*,

Lahore, 1876); Bellew, *Races of Afghanistan* (Kalküte, 1880); Ni'mat Allāh, *Maḫzan-ı afġānī* (*Ms. R. As. Soc.*,; krş Dorn, *Hist. of the Afghāns*, London, 1836); Elphinstone, *Cabul*[3] (London, 1842); Hanway, *Travels in Persia* (London, 1762); Père Krusinski, *Mémoires*; Malcolm, *Hist. of Persia*[2] (London, 1829); *Grundr. der iran. Philol.*, II, 588 v.d.; J. Marquart, *Ērānšahr*, s. 253.

(M. LONGWORTH DAMES.)

GINÂ. GİNĀ', g ı n â, t e g a n n ı e t m e. Kelimenin husûsî mânası budur; fakat umûmî olarak, m u s i k î mânasına da kullanıldığına rastlanır; *İḫvān al-ṣafā* (tab. Bombay, I, 87) bu sonuncu mânayı kabûl ederek, bunu şöyle târif eder: „*mūsiḳī* — gınadır, *mūsiḳār* — muganni ve *mūsiḳārīya* — musikî (*ġinā'*) âletidir" (krş. bir de R. Payne-Smith, *Thes. Syr.*, s. 977, mad. *hezrūlā*). Mamafih burada yalnız kelimenin husûsî mânası nazar-ı itibâra alınacaktır. Umûmî mânası için bk. ṬARAB.

Ġinā' 'nın menşe'ini ve gelişmesini, diğer kavimlerde de olduğu gibi, halk kütlesinde aramak gerektir. Münhasıran musikî bakımından, gerek *faḳīr* ve *saḳḳā'* 'nın sayhaları yahut müezzinin, ağır husûsî makam ile, ezan okuması ve gerek muganninin terbiye görmüş sesi ile teganni etmesi hakkında hep *ġinā'* tâbiri kullanılır. Bâzı memleketlerde *ġinā'*, bünyesi bakımından, klâsik musikî veya halk musikisi sınıflarına ayrıldığı hâlde, diğer bâzı yerlerde nazım şekillerine göre, tasnif edilir. Fas 'ta *ġinā'*, *ḳarīḍa* denilen halk şarkıları ile *āla* („klâsik") yahut *ṣan'a* („san'at eseri") denilen san'atkârâne şarkılar olarak, ikiye ayrılır. Cezayir 'de *kalām al-hazl* (hezlî şarkılar) ve *kalām al-cidd* (ciddî, ağır yahut dinî şarkılar) diye ayırt edilir.

C â h i l i y e d e v r i n d e. Lâtineede *carmen* kelimesi, a f s û n ve n e ş î d e olmak üzere, iki mânaya delâlet ettiği gibi, arapçada da aslen, gizli bir mâna ile, „anladı" demek olan *laḥana* ve *ṣa'ara* (*laḥn* „melodi" ve *şi'r* „şiir") kelimeleri de öyledir. Belki *ḥudā'* da, evvelâ, çölün *cinn* 'lerine karşı bir afsûn idi.

Ḥudā' yahut kervan şarkısı yalnız deveciye mahsus değildi. Ağır işlerde çalışırken yahut her hângi bir fâaliyete refakat için, şarkılar söylenmesine her yerde rastlanır. Bu hâkim t e k r a r l a m a âmili, çalışmanın yalnız yeknesaklığını hafifletmekle kalmaz, onu nizâm ve inzibat altına da alırdı. Saka, kayıkçı, dokumacı, tarlada başak döküntülerini toplayanlar ve kezâ çadırda veya evde çalıştırılan kadınlar, bugün de olduğu gibi, iş esnâsında şarkı söylerlerdi. Mas'ūdī *ḥudā'* 'nın ilk gelişmesinin *bikā'* („ağlama") yahut kadınların ölüler için feryat ve figânlarından ileri gelmiş olduğunu iddia eder. *Nawḥ* (ölü için dövünme) ve *naşb* (dinî mâhiyette olmayan şarkı) bu suretle doğmuştur. Bu son nevi mes'ût vesileler ile sevinç duygularını izhar ihtiyacından ileri geliyordu; ninni, çocuk şarkıları, düğün şarkıları v.b. ihtivâ eden bu nev'in iş şarkılarından ayırt edilmesi lâzımdır.

Eski devre âit olan bu halk şarkılarının güfte ve bestelerine dâir mâlûmatımız yoktur ve mâhiyetlerini ancak bugünkü emsâlleri ile tahmin edebiliyoruz (krş. *Âdâb*, XXI, 17; *Hurûç*, XV, 21). Güftelerin halk dili ile söylenmiş olduğu çok muhtemeldir. Filhakika konuşma dili için *laḥn* tâbirinin kullanılması, dilde mevcûdiyetlerini muhafaza eden galat ve yanlışlara şarkıların başlıca sebep olarak gösterilmesinden ileri gelmiş olsa gerektir. Makam ile vezin bu hususta en büyük âmildir (krş. *melḥūn*, mad. FAS). Halk şarkısının makamı pek basittir. Umûmî kaide olarak, tek bir makam cümlesi bulunur ve bu her beyit veya her mısrâda tekrar edilir. Ton mikyası umûmiyetle 4 tel yahut 5 tel notlarına (4 telli yahut 5 telli âletlerin 4 yahut 5 not dizisine) münhasırdır; hattâ bâzan yalnız iki not makamı idâreye kifâyet eder. Muganniliği meslek ittihaz edenler tarafından, zevki arttırmak maksadı ile, san'atkârâne musikîye sokulan süs notları (fantezi notlar, nağmecikler) ile melodiyi güzelleştirmek usûlü halk musikisinde nâdiren kullanılır.

Halk arasında üç tip *ġinā'* 'ya rastlanır: solo, koro ve nevbetleşe teganni. Şarkı vezinli yahut vezinsiz olabilir. Birincisine — *naşīd* (*inşād*, *unşūda*, *anşada*) ve ikincisine — *tartīl* denilir. Makam evvelden hazırlanmış olabileceği gibi, irticâlen de olur. Birinci takdirde an'anevî motiflere istinat eder; diğeri ise, adının da gösterdiği gibi (*murtacal*), tulûât kabîlindendir (*Kitāb al-Aġānī*, VII, 188; *PEF QS*, 1900, s. 104). Araplarda muâsır iş yahut ev şarkıları misâlleri için bk. Villoteau, I, 710—733; Lane, XVII, XXI, XXIV; Parisot, nr. 270, 282; Littmann, s. 88, 93; Rouanet, s. 2823 v.d.; Bartok, s. 502 v.d.; Stumme, *Beduinenlieder*, s. 4 v.d.

İslâmdan evvelki devirde de san'atkârâne şarkı mevcut idi ve teganniyi meslek edinen ve *ḳayna* denilen kadın okuyucular vasıtası ile, gelişmişti. Meslekten muganniyeler için *dācina*, *mudcina* ve *ḳarīna* adları da kullanılırdı (*al-Aġānī*, VIII, 2, 79; *al-Mufażżaliyāt*, LXXI; al-Mas'ūdī, *Murūc*, VIII, 419; *al-'Iḳd al-farīd*, III, 186; al-Tibrīzī, s. 83). Al-A'şā Maymūn [b. bk.] 'da tesâdüf edilen *musmi'a* adı islâmın zuhûrundan sonraki devre

âit olsa gerektir (bk. mad. SAMÂ'). Bir menkıbe bu muganniyeleri henüz karanlık bulunan Banū 'Amāliḳ devrine kadar çıkarır (Ṭabarī, I, 231; Mas'ūdī, III, 296): fakat krş. âsûrî *ḳinîtu*. Bunların ictimâî hayatta ehemmiyetli bir rol oynadıklarının delîli bizzat Peygamberin hayatında görülür. Lyall tarafından (*al-Mufaḍḍaliyāt*, XXVI, 87) bu *ḳayna*'lerin „yabancı" olduklarına ve „çok muhtemel olarak, yabancı havalar" terennüm ettiklerine dâir ileri sürülen mâlûmat sâbit değildir. Arapçadan ziyâde kendi dillerinde teganni ettikleri hakkında von Kremer'in mutâleası da esassızdır. Bu *ḳayna*'lerden bir kısmının İran (daha ziyâde al-Ḥîra) ve Bizans ülkelerinden geldikleri ve bâzılarının kendi dillerinde teganni ettikleri kabûl edilebilirse de (*al-Aġānī*, XVI, 15), bâzılarının Mekke'den gelmiş oldukları da mukayyettir. Al-Nābiġa [b. bk.]'ya yanlış kafiyeler kullandığını teslim ettiren *ḳayna*'nin hikâyesi hatırlardadır. Bu muganniyenin „ecnebî" olduğunu kabûl etmek güçtür (*al-Aġānī*, IX, 164). Teganni esnâsında dürüst telâffuzun ehemmiyeti hakkında bk. *al-Aġānī*, V, 57.

Meslekten muganniyelerin islâmdan evvelki devirde *naṣb* yahut dinî olmayan şarkılarına dâir bilgimiz pek kıttır. Al-Cavharī ve İbn Sīda'ya göre, *naṣb* da, *ḥudā'* gibi, araplara has olup, *naṣb* daha zarîf ve ince idi. Her ne kadar *naṣb* da, *ḥudā'* gibi, al-Ġazzālī (*Iḥyā'*)'nin tâbiri ile, ölçülü nağmelerden (*alḥān mawzūna*) mürekkep idi ise de, veznin *'arāż*'a istinat ettirilmiş olması melhûzdur. Her hâlde bunun ritmi muayyen bir usûlden (*îḳā'*) tamâmiyle farklı idi.

İslâmdan evvelki şiirlerden büyük bir kısmının terennüm edilmiş olması pek muhtemeldir (bk. I, 524 v.d.). Yalnız bu bakımdan, şiir dilinin hakkını teslim etmek gerektir. Filhakika St. Guyard ve Landberg taraflarından, arap arûzunun musikî prensiplerine müstenit olduğuna dâir, ileri sürülen mutâleaya (bk. I, 630) büyük bir ehemmiyet atfetmek icap eder.

İslâmiyetin zuhûrundan sonra. İslâmiyetin başlangıcında teganniye karşı bir muhâlefet gösterilmiştir; şarkıyı ve musikîyi dinlemenin câiz olup-olmadığı, fakihler arasında bir mesele olmuştur. Hattâ *Kur'an*'ı tilâvet (*taġbīr*) etmek ile gayr-i dinî teganninin aynı şey olmadığına dâir, bir şer'î hüküm uydurulmağa çalışılmıştır (İbn Ḫaldūn, *NE*, XVII, 359; krş. Macdonald, *JRAS*, 1901, s. 210). Bununla berâber İbn Ḳutayba [b. bk.]'nin işâret ettiği gibi (s. 265), tilâvet ve tertil ile şarkı, kaidece ve amelî bakımdan, birbirinin aynı idi. Nihâyet teganni şer'a muġayir olduğu takdirde, *Kur'an*'ın tilâveti hakkında da aynı hüküm vârid olacağı açıkça anlaşıldı (*al-'Iḳd al-farīd*, III, 178). Koyu müslümanların *ġinā'*'ya muhâlefetleri pek az müessir oldu. Haylı erken bir zamandan itibâren, *ḳayna* yâni muganniyelerden başka, musikiyi meslek ittihaz eden erkekler (muganniler) de zuhûr etti. İslâmî devrede meslekten ilk muganni Ṭuvays [b. bk.] olmuştur. *Al-Aġānī* (IV, 38; VII, 188; XVI, 13; *al-'Iḳd al-farīd*, III, 187)'nin kaydettiğine göre, bu muganni ve 'Azzat al-Maylā' [b. bk.] adlı bir muganniye Medine'ye, *al-ġinā' al-mutḳan* (san'atkârane şarkı) yahut *al-ġinā' al-raḳīḳ* (zarîf şarkı) adlı, bir yeni nevi şarkı idhâl etmişlerdir. İbn al-Kalbī [b. bk.]'ye göre, „*ġinā'* — 3 türlüdür: *naṣb*, *sinād* ve *hazac*. *Naṣb* — suvarilerin (*ġinā' al-rukbān*) ve muganniyelerin (*ḳaynāt*) şarkısıdır. *Sinād* — nağmeler ile dolu ağır (*ṯaḳīl*) bir nakarattır (*tarcī'*). *Hazac* — baştan-aşağı hafiftir" (*al-'Iḳd al-farīd*, III, 186). Başka türlü bir tasnif içio bk. al-Mas'ūdī, VIII, 93; krş. al-İbşīhī, II, 134. *Naṣb* evvelce târif edilmişti. *Sinād* ve *hazac*'e gelince, arûz tertibinden müstakil olarak, ritm (*îḳā'*) denilen yeni bir unsuru ihtivâ etmiş gibi görünmektedir Ritmin (*îḳā'*) hangi şartlar içinde doğduğuna dâir bir şey bilmiyoruz; fakat yerli bir cereyan ile, husûle gelmiş gibi görünmektedir. İlk olarak Ṭuvays'in *hazac* ritmini ve Sā'ib Ḫāṯir [b. bk.]'in bir nevi *sinād* olan *ṯaḳīl* ritmini kullanmış oldukları rivâyet edilir. Tafsilât için bk. ÎḲĀ' Ritmiu ve başka unsurların arap musikîsine sokulması sâyesindedir ki, *al-ġinā' al-mutḳan* yahut san'atkârâne musikî vücuda gelmiştir.

Çok geçmeden Hicaz ve Irak'ta yabancı te'sirler kendilerini hissettirmeğe başlamışlardır İbn Miscaḥ [b. bk.] ve İbn Muḥriz gibi, muganniler İran ve Bizans ülkelerine seyahat etmişler ve ritme dâir getirdikleri yeni fikirler arap musikîsine idhâl edilmiştir (*al-Aġānī*, I, 150; III, 84). Tafsilât için bk. MÛSÎḲÎ. Bu devirden itibâren, arap şarkısı son derece gelişmiş bir san'at şeklini alır ve teknik ıstılahları *al-Aġānī*'nin sahifelerini doldurur. Aynı zamanda bu san'atın, *ḥudā'* ve *naṣb* gibi, daha basit şekilleri de mechûl değil idi (*al-Aġānī*, III, 84, 87; V, 161). Meşhûr muganniîlerin bir çoğu mesleklerine *nā'iḥ* yahut *nawḥ* okuyucusu gibi başlamışlardır (*al-Aġānī*, I, 97; II, 128) ve Ca'far al-Barmakī devrinde bir *mawwāl* teganni edildiğini de görüyoruz.

Kitāb al-Aġānī'de münderic bütün *aṣwāt* (teganni edilen şiirler) *ḳaṣīda* ve *ḳiṭ'a* şeklindedir. Bu büyük kitap Yūnus al-Kātib [b. bk.], Yaḥyā al-Makkī ve oğlu Aḥmed (ölm. 864), İsḥāḳ al-Mavṣilī [b. bk.] ve 'Amr b. Bāna

(ölm. 891) taraflarından toplanmış olan bütün eski şarkıları ihtivâ eder. Başka mecmualar da vardır (bk. *al-Fihrist*, s. 144, 145). Bundan sonra Abu 'l-Ḳāsim al-Maġribī [b. bk.], al-Musabbihī (ölm. 1029) ve Yaḥyā b. al-Ḥuduc al-Mursī (XII. asır)'nin mecmuaları gelir. Bu sâyede, bestelenmek için yazmış ve yahut şiirleri, muganniler tarafından seçilerek, teganni edilmiş bir çok şâirleri öğrenmiş bulunuyoruz. Bu devirde *muvaşşaḥ*, *zacal*, *mavvāl*, *billīk* ve *kānkān* tipindeki olan halk manzûmelerinin bestelenmesine, rağbet gösterilmiştir. Eski *muvaşşaḥ*'ın halk dilinden edebî dile yükselmesine belki de bu rağbet sebep olmuştur. İslâmın eski devirlerinden beri manzûmeler mahfuz kaldıkları hâlde, onlara refakat eden nağmelerin hakikî notalarından pek az şey kalmıştır. *Kitāb al-Aġānī*'den musikî hakkında öğrendiklerimiz melodi (*aṣba'*) ve ritm (*īḳā'*) adlarından ibârettir. Daha yeni mecmualar (British Museum, Ms. Or. 136, var. 40; Berlin, nr. 5534, var. 172 v.d.; Brit. Museum, Ms. Or. 1535 ve al-Ḥā'ik adını taşıyan muhtelif yazmalar) da bunlara benzemekte ve yalnız melodi (*naġma*, *avāz*, *davr*) tâbiri kaydedilmektedir. Bununla berâber işâret edilmeğe değer iki istisna vardır. Şafī al-Dīn 'Abd al-Mu'min [b. bk.]'in *Kitāb al-advār*'ı ile 'Abd al-Ḳādir b. Ġaybī [b. bk.]'nin *Cāmi' al-alḥān*'ında, notaları ile berâber, şarkılar da vardır. XVII. asır hakkında Avrupa usûlü ile notaya alınmış yazma türkçe eserler mevcuttur (British Museum, nr. 3114).

İslâm âleminde şarkı musikisinin eskiden nasıl olduğunu anlamak için, al-Kindī [b. bk. ve mad. MŪSĪḲĪ) gibi nazariyecilerden ve bir de bu kıt kaynaklar ile zamanımızda bu şarkıların okunma tarzlarından istifâde etmek lâzımdır. XIV. — XV. asırlarda (yazmalar için bk. Bodleian, Marsh, ms. nr. 282; British Museum, Ms. Or. 2361, var. 215) ses san'atının üç şekli vardı: *naṣīd*, *basīṭ* ve *navba*. Savt ve âletten mütevellit „parçalar külliyâtı" tarzında olan bu son nevi en ehemmiyetlisi idi [bk. NAVBA]. *Naṣīd* — iki kısımdan mürekkep idi: 1. *naṣr al-naġamāt* denilen iki beyit bestesi ve 2. *naẓm al-naġamāt* denilen ritimli bir beste idi. *Basīṭ* — *saḳīl* ritimlerden biri ile bestelenmiş bir *ḳiṭ'a* idi.

İslâm âleminde bütün *ġinā'*'lar tek ses üzerine dayanır, yâni tamâmiyle melodiden ibârettir. Garptaki mânası ile armoni, şarkta mechûldür. İslâm şarkın en büyük kısmı musikîyi ufkî (yâni tek sesli bir dizinin devâmı) olarak görür; hıristiyan garp ise, şâkulî (yâni akorlar hâlinde) anlar. İslâm musikîsinde model — melodidir ve mûtad kısa cümleler yahut nağmeler [bk. NAĞMA] ile vücuda getirilir. Açık ve kapalı nağmeler vardır. Aralarında, bestekârın plânına göre, birleştirme yahut ayırma nağmeleri bulunur. Her motif bir husûsî tarza (*naġma*, *maḳām*, *ṭab'*) âittir. Bu tarzlar ve motiflerden bir çoğu eskiden kalmadır; bir kısmı da, nisbeten, yenidir. Arap şiirinde bir beyit başlı-başına tamdır, yâni tam bir fikri ihtivâ eder. Bunun neticesi olarak, her beyite bir melodi cümlesi tekabül ederdi ve diğer beyitlerin her biri ile aynı melodi tekrarlanırdı. Böyle olmakla berâber, İbn Muḥriz (ölm. 715'e doğru) zamanından beri, başka bir melodi ile teganni edilen bir beyte rastlanmaktadır. (*al-Aġānī*, I, 150). O zamandan beri bir çok muhtelif usûller zuhûr etmiştir. Böylece melodi ve şarkının şekli, sıkı bir surette bağlı bulundukları beyte tâbidir. Mamafih bu hususlarda aynı usûlü tâkip eden iki memleket bile yoktur.

İslâm şarkısının ikinci unsuru melodinin süs notaları (*zavā'id*, *taḥāsīn* yahut *zuvvāḳ*) ile güzelleştirilmesidir. Bir muganni, bu süsler sâyesinde, irticâl hususundaki mahâretini gösterebilir. Bununla berâber bâzı kaideler ile bağlıdır. Bu süsleri kullanmanın ne kadar güç olduğuna dâir bk. *Kitāb al-Aġānī* (V, 74), İsḥāḳ al-Mavṣilī [b. bk.] bahsi. Bunlar, tabiî, halk şarkısının *zaġrada*'lerinin gelişmelerinden başka bir şey değildir ve mûtad olan *yā layli* yahut *ṭīrī ṭār* kâfi gelmediği vakit, *ah*, *yā* ve *lā* gibi, bâzı heceler de kullanılıyordu. Bunlar bestenin içinde, kâh bir cümlenin sonunda, kâh bir mısrâın, bir beyitin yahut bir şarkının bittiği noktada yer alıyorlardı. Bu sonuncu hâlde onlara *şuġl* („eser") adı veriliyordu. Bittabî, süs nağmelerinden tamâmiyle ârî, fakat beytin uzun ve kısa heecelerine intibak eden uzun ve kısa notalı şarkı tipleri de vardı. İhtimâl ki, beyitlerin takti'i için hâlâ kullanılmakta bulunan vezinli melodiler (*naġamāt al-buḥūr*) İbn Miscaḥ ve İbn Muḥriz tarafından, II. (VIII.) asırda teganni edilen eski tip basit şarkılardan bir kısmının bakiyeleridir.

Üçüncü unsur — ritmdir ki, darplı bir sazda (*duff* = def, *ṭabl* = davul, *ṣunnūc* = çenk) husûle gelir [bk. ĪḲĀ']. İcabında sâdece el çırpmak (*ṣafḳ*) da bunun yerini tutar. Umûmiyetle telli veya nefes ile çalınan bir veya bir kaç âlet (*ūd*, *ḳānūn*, *nāy* yahut *ḳaṣaba*, *ṭanbūr*, *rabāb* v.b.) şarkıya refakat ederek, peşrev (*kursī*), ara nağme (*cavāb*) ve çıkılış (*ḫurūc*) çalarlar. Ritimsiz bir şarkının mevcûdiyeti evvelce kaydedilmişti.

Şimdi gramofon plaklarına kaydedilmiş yahut neşrolunmuş müzik mebzûlen bulunduğundan, hemen bütün safhaları ile, *ġinā*'nın teşkiki mümkündür,

Diskografya. Fas: mavvāl: *Pathé*, X, 38 076; Ṣan'a: *Odéon*, 156 108; Baitain: *Pathé-Saphir*, 10 865; ḳaṣîda: *Cramophone*, K, 3630. — Tunus: Ṣau'a: *Parlophon*, B. 37 037—37 038; dervîş korosu: *Parlophon*, B, 37 037—11. — Mısır: ḳaṣîda: *Sâhibinin sesi*, 72—78; Ṭuḳṭūḳa: *Sâhibinin sesi*, FX, 119; mavvāl: *Sâhibinin sesi*, 91—93. — İran: halk musikisi: *Odéon*, O, 5 168. — Türkiye: *Sâhibinin sesi*, 80—86. — Berberîler: ḳaṣîda, *Odéon*, 205 033. — Neşrolunmuş musiki. eserleri Fas: Chottin, *Corpus de musique marocaine*, I, „*Nouba de Ochchāk*" (Paris, 1931). — Cezâyir: Yafil ve Rouanet, *Répertoire de musique arabe et Maure* (Cezayir, 1904). — Mısır: Ḳuṣṭandî Mansî, *Dalîl al-Ḥubb* (Kahire); ayn. mll., *Ḥadnî al-havā* (Kahire); Manṣūr 'Avaż, *Badrî Adar* (Kahire); Aḥmed Şavḳî ve Muṣṭafā, *Naşîd al-kaşşāfa* (Kahire).

Dinî gınâ. Müslüman şarkta birbirinden ayrı 3 tip dinî gınâ vardır: ezânın memdûd bir surette okunması [bk. AZĀN], *Kur'an*'ın mevzun tilâveti ve *faḳîr*'in, *darvîş*'in, *şūfî*'nin ve *maddāḥ*'ın ritimli gınâsı (*mavḳi'*). *Azān* hakkında bk. Mısır: Lane, *Manners and Customs of the Mod. Egypt.* ve *Sâhibinin sesi*, FX, 7 plağı; Yemen ve Irak: Hasting, *Enc. of Religion and Ethics*, IX, 54; Suriye: Parisot, *Rapport...*, s. 203 v.d. ve Dalman, *Paläst. Divan*, s. 390; Cezâyir ve Tunus: Lavignac, *Encycl. de la musique*, V, 2818—2820.— *Kur'an*'ın kıraati (tertib) hakkında bk. Villeteau, *ayn. esr.*, I, 720 ve *Sâhibinin sesi*, 47 v.d. plağı.— Ritimli gınâ (şarkı) hakkında bk. Villoteau, I, 707 v.d.; *Türk musikisi klâsikleri, ilâhiler* (İstanbul, 1931); Rouanet, *ayn. esr.*, V, 2823; Ritter, *Der Reigen der tanzenden Derwische* (*Zeitschr. f. vergleichende Musikwissenschaft*, 1933) ve *Parlophon*, B, 37 037—11 plağı.

Bibliyografya: Maddede zikredilenlerden başka, bk. bir de Ribera, *La música de las cántigas* (Madrid, 1922); Aḥmed al-Şubrāvî, *Ravżat ahl al-fakāha* (Kahire, 1317); Aḥmed b. Muḥammed b. 'Alî al-Hicāzî, *Ravż al-adab*, fasl 6 (Kahire, yazma); 'Alî b. Muḥammed al-Ḥaddād, *Ḥadîḳat al-munādama*, bab 29 (Kahire), yazma; Muḥammed b. Muḥammed Sa'd al-Miṣrî, *Tuḥfat al-fakāha*, bab 9 (Kahire, 1307); Lachmann, *Musik des Orients* (Breslau, 1929); Farmer, *Hist. of Arabian Music* (London, 1929). — Arabistan ve Elcezire: Landberg, *Arabica* (Leyden, 1895), III; Sachau, *Arabische Volkslieder aus Mesopotamien* (Berlin, 1889); Meissner, *Neuarabische Gedichte aus dem Iraq* (*MSOS As.*, VII, 1904); Idelsohn, *Gesänge der jemenischen Juden* (Leipzig, 1914); Curcî İbrāhîm al-Dimaşḳî, *Nuzhat al-ṭalab* (Irak ve Hicaz şarkılarını ihtivâ eder; Kahire, 1310); 'Abd al-Rāziḳ al-Ḥusaynî, *al-Aġānî al-şu'ūbîya* (Bagdad, 1348). — Magrib: Höst, *Nachrichten von Marokos und Fes* (1787); Christianowitsch, *Esquisse hist. de la musique arabe* (Köln, 1863); Salvador-Daniel, *La musique arabe* (Cezayir, 1879); Delphin ve Guin, *Notes sur la poésie et la musique arabes* (Paris, 1886); Stumme, *Tripolitanisch-tunisische Beduinenlieder* (Leipzig, 1894); ayn, mll., *Tunesische Märchen u. Gedichte* (Leipzig, 1893); nşr. Fischer, *Das Liederbuch eines marokkanischen Sängers* (Leipzig, 1918); Sonneck, *Six chansons en dialecte Maghrebin* (*J A*, 1899); ayn. mll., *Chants arabes du Maghreb* (Paris, 1902); Yafil ve Rouanet, *Répertoire de musique arabe et maure* (Cezayir, 1904); Yāfil, *Macmū' al-Aġānî va 'l-alḥān min kalām al-Andalus* (Cezayir, 1904); Laffage, *La musique arabe* (*al-Mūzîkat al-'arabîya*, Tunus, 1905); Mitjana, *L'Orientalisme musical et la musique arabe* (*M O*, I, Uppsala, 1906); Rouanet, *La musique arabe dans le Maghreb* (Lavignac, *Encyclopédie de la musique*, Paris, 1913); Lens, *Ce que nous savons de la musique et des instruments de musique du Maroc* (*Bull. Inst. des Hautes Etudes Marocaines*, I, 1920); al-Ḥā'ik (şarkı koleksiyonu; muhtelif kütüphâneler); Chevrillon, *Chants dans la nuit à Marrakech* (Fransa-Fas, 1918); Chottin, *Airs populaires recueillis à Fès* (*Hespéris*, 1923—1924); ayn. mll., *La pratique du chant chez les musiciens marocains* (*Zeitschr. für. vergleichende Musikwissenschaft*, 1933); *Corpus de Musique marocaine* (Paris, 1931), I; Dervil ve Essafı, *Chansons marocaines* (*Revue Méditerranéenne*, 1932); Lachmann, *Die Musik in den tunisischen Städten* (*Archiv f. Musikwissenschaft*, 1923, Navbāt şiirleri koleksiyonu; British Museum, Ms. Or. 1535); Bartok, *Die Volksmusik der Araber von Biskra und Umgebung* (*Zeitschr. f. Musikwissenschaft*, 1920); von Hornbostel, *Phonographierte tunesische Melodien* (*Samml. Intern. Musikgesellschaft*, 1906); Desparmet, *La poésie arabe actuelle à Blida* (*Actes du XIVème Congrès Intern. des Orient*). — Türkistan: Fıtrat, *Özbek klasik musıḳası* (Taşkend, 1927); Uspenskiy, *Turkmenskaya mazika* (Moskova, 1928); ayn. mll., *Şaş maḳām* (1924); Mironov, *Pesni Fergani, Bukharı i Ḥivı* (Taşkend, 1931); Lach, *Die Musik der türkischen ... und Kaukasusvölker* (*Mitt. d. Anthrop. Gesell-*

schaft in Wien, ed. L); Aubry, *Au Turkestan. Notes sur quelques habitudes musicales chez les Tadjiks et chez les Sartes* (Paris, 1905). — Türkiye: Littmann, *Türkische Volkslieder aus Kleinasien* (*ZDMG*, 1899); Hornbostel ve Abraham, *Phonographierte türkische Melodien* (*Samml. f. vergleichende Musikwissenschaft*, München, 1904); E. Borrel, *La musique turque* (*Revue de Musicologie*, 1923); Rauf Yekta Bey, *La musique turque* (Lavignac, *Encycl. de la Musique*, V, Paris, 1913); ayn. mll, *Şark musiki tarihi* (İstanbul, 1343); ayn. mll., *Asātid alḥān* (İstanbul, 1303); Mahmud Râgıb, *Anadolu türküleri* (İstanbul, 1928); Seyfeddin ve Sezâi Bey, *Yurdumuzun nağmeleri* (İstanbul, 1926; Dār al-alḥān külliyatı (İstanbul); *Chansons populaires turques*, İstanbul (her ikisi de Dār al-alḥān tarafından neşrolunmuştur); bir de Şamlı İskender ve Tevfik'in neşriyatı, bilhassa Sâmî, *Ahenk*, Cevdet, *Mecmū'a-i alḥān*, Dār al-ṭa'līm-i Mūsīḳī'nin mecmuası ve Şamlı Selim'in neşriyatı (İstanbul). — Suriye: Littmann, *Neuarabische Volkspoesie* (*Abh. G. W. Gātt.*, 1902); Dalman, *Palastinischer Diwan* (Leipzig, 1901); Outry, *La musique arabe en Palestine* (*Rev. musicale*, 1905); Hartmann, *Arabische Lieder aus Syrien* (*ZDMG*, 1894); Huxley, *Syrian Songs*... (*JAOS*, XXIII); Muşāḳa, *Risālat al-Ṣihābiya* (Beyrut, 1899); ayn. mll., ingl. tre., *JAOS*, I; frans. tre., *MFOB*, VI; al-Safarcalānī, *al-Safinat al-adabiya* (Şam, 1308); Şāliḥānī, *Ranāt al-maṣālīṣ*... (Beyrut, 1888); Buṭrus al-Bustānī, *Dā'irat al-ma'ārif* (Beyrut, 1304); Nasīm al-Dalv al-Lubnānī, *Izālat al-şucūn fī Aġānī* (Beyrut, 1910); R.A. Stewart Macalister, *PEFQS* (1900); Parisot, *Rapport sur une mission scientifique en Turquie d'Asie* (Paris, 1899); *Rapport sur une mission scientifique en Turquie et Syrie* (Paris, 1903); Idelsohn, *Die Maqamen der arab. Musik* (*SIMG*, XV, Leipzig, 1913); ayn. mll., *Gesänge der orient. Sefardim*... (Berlin, 1922). — Mısır: Villoteau, *Description de l'Égypte* (Paris, 1809); Lane, *Modern Egyptians*; Bouriant, *Chansons populaires arabes en dialecte du Caire* (Paris, 1893); İbrāhīm al-Dandarāvī, *Muḫtārat al-Aġānī* (Kahire); İbrāhīm Ġanīmat al-Ḳānūncī, *Ṣayd al-ḥamām* (Kahire); Loret, *Quelques documents relatifs à la littérature et la musique populaires de la Haute-Égypte* (*MMAF*, I, Paris, 1889); Aḥmed Rāmī, *Aġānī Rāmī* (Kahire, 1927); Ḥabīb Zaydān, *Macmūc'at al-Aġānī* (Kahire); Ḥasan al-Alātī, *Tarvīḥ al-nafūs* (Kahire, 1889); Muḥammed b. İsmā'īl, *Sāfīnat al-mulk* (Kahire, 1309); 'Abd al-Ḥakīm Maḥmūd, *al-Muġannī al-miṣrī al-ḥadīṯ* (Kahire); M. Kāmil al-Ḫula'ī, *Kitāb al-Mūsīḳī al-şarḳī* (Kahire, 1332); ayn. mll., *Nayl al-amānī* (Kahire); ayn. mll., *Aġānī al-'aṣrīya* (Kahire, 1341); Muṣṭafā Ṣādiḳ al-Rāfi'ī, *al-Naşīd al-miṣrī al-vaṭanī* (Kahire, 1339); Marsā Şākir al-Ṭanṭāvī, *Aġānī al-şabāb* (Kahire, 1341); 'Alī İmām 'Aṭīya, *al-Mūsīḳī va 'l-Aġānī* (Kahire, 1348); Darvīş Muḥammed, *Şafā' al-avḳāt* (Kahire, 1328). — Berberîler ve ḳabîliye: Salvador-Daniel, *La musique arabe* (ve *Notice sur la Musique arabe*), Cezayir, 1879; Hanoteau, *Poésies populaires de la Kabylie* (Paris, 1867); Rouger, *Chansons berbères* (Fransa-Fas, 1920); Hornbostel ve Lachmann, *Asiatische Parallelen zur Berbermusik* (*Zeitschr. f. vergleichende Musikwissenschaft*, 1933); Coliac, *Chansons barbères de la Région d'Azilal* (Fransa-Fas, 1920); Chottin, *Musique et danses berbères du Pays Chleuh* (*Corpus de Musique Marocaine* I, Rabat, 1933). (C. H. FARMER.)

Ġinā' ile dâimâ karıştırılan, fakat medlûlleri birbirinden ayrı olan şu kelimeler vardır: *taġbīr*, *taġrīd*, *tilāva*, *tarannum*, *taġannī*, *ṣavt*, *mūsīḳī* v.b. *Ġinā'* bunların hiç birine, tam olarak, tekabül etmez ve ancak bâzıları ile münâsebetdardır.

Ġinā', her hangi bir şiirin, mevzû, ifâde, mâna ve veznine ehemmiyet verilmekle berâber, teganni edilmeden, okunuşudur. Musikideki ton, interval ve melodi mefhûmlarından uzakça, fakat alelâde bir okuyuştan da tamâmiyle farklı olan bir şiir okuma tarzıdır. Ekseriyâ bir şiir, her hangi bir münâsebetle, bir toplantıda, bir eğlencede veyahut kederli ve neş'eli bir rûh hâleti içinde tekrar edildiği zaman, *ġinā'* yapılmış olur. Böyle bir şey bâzan irticâlen de yapılır.

Bu kelimenin delâlet ettiği keyfiyetin musikiye hâs unsurları pek de taşımadığı fikrini veren kayıt ve kanaatler vardır. X. asırda Fārābī *mūsīḳī* ile *ġinā'*'yı aynı mâna ve aynı mefûm olarak kabûl etmemiştir. Musikiyi târif ve tâyin ederken, *laḥn*'den ve şekillerinden bahsetmiş (Fārābī, *Kitāb al-mūsīḳī al-kabīr*, trc. Erlanger: *La musique Arabe*, Paris, 1935, II, 53, 77, 78 v.d., 84); fakat *mūsīḳī* kelimesini *ġinā'* yerine kullanmadığı gibi, ikisini birbirine de karıştırmamıştır (bk. *ayn. esr.*, I, 5). Bundan başka XIII. asırda Camāi al-Dīn al-İfrīḳī, bir çok müelliflerden oldukça farklı olarak, *ġinā'*'yı şöyle izah etmektedir: — „Teganni, okuyuşu güzelleştirmek ve kabalığını gidermek, yumuşatmak, inceltmektir; *ṣavt* mânasına da

gelir. Bir kimse sesini yükseltir ve uzatırsa, araplar buna (yâni bu tarzda okuyuşa) *ġinâ'* derler" (*Lisân al-'arab*, Kahire, 1300 = 1883, XX, 372). Bu ifâdeden anlaşıldığına göre, teganni dahi musikiye hâs bir işâret ve vasıf taşımamaktadır. Gerek *Iḫvân al-ṣafâ*'daki kayıttan ve gerek diğerlerinden bir hayli farklı olan bu târif, müellifi muahhar olmakla berâber, kelimenin hakikî ve eski mânada medlûlüne belki de en yakın olanıdır. *Ġinâ'* ile *müsîḳî* kelimelerinin aynı mânada kullanıldıkları ve umûmî olarak, böyle târif olunduğu çok defa görülüyorsa da, gerek mâna ile mefhûm ve gerek medlûllerinin, zaman itibârı ile, birbirinden ayrı oldukları meydandadır. *Iḫvân al-ṣafâ*'daki „*müsîḳî — ġinâ'*'dır, *müsîḳâr — muġannî*'dir ve *müsîḳârîya* — musiki (*ġinâ'*) âletidir" târifi, metindeki sarâhate rağmen, pek âlâ münâkaşa edilebileceği gibi, izah ve tefsire de muhtacdır. „*Müsîḳî — ġinâ'*'dır" denilmekle, *müsîḳî*'nin aynı ile *ġinâ'* olduğu kastedilmemiş, belki *müsîḳî*'nin *ġinâ'*'dan ibâret bulunduğu yahut *ġinâ'*'lardan bahseden ve onları tetkik eden bir bilgi olduğu belirtilmek istenmiştir. Binâenaleyh *Iḫvân al-ṣafâ*'daki kayıt dahi bizi *ġinâ'*'nın musiki demek olmadığı kanaatine sevkeder.

Bundan başka bu hususta diğer bir delil de XIV. asır sonlarına doğru Mâvlânâ Mubârakşâh'ın musikiyi târifidir. Bu müellif, Şafî al-Dîn 'Abd al-Mu'min'in *Şarafîya*'si üzerine yazdığı şerhlerde: — „Musiki yunanca bir kelimedir ve *alḥân* mânasına gelir; *laḥn* ıstılahına gelince, arap lügatleri bunu heyecân verici kıraat mânasına kullanırlar" (bk. *Şarafîya, Risâla al-adwâr* şerhleri, frns. trc. Erlanger: *La Musique orabe*, Paris, 1938, III, 190) diyor ki, böylelikle Fârâbî ile birleştikten başka, buna ilâve olarak, kelimenin menşe'ini de tesbit ve izah etmekte ve bilhassa *ḳirâ'at* kelimesini kullanmakla da Camâl al-Dîn al-İfrîḳî ile aynı kanaatte olduğunu belirtmektedir. Bu suretle *müsîḳî*, *ġinâ'*, *müsîḳâr* ve *müsîḳârîya* kelimelerinin ifâde ettikleri mâna ve delâlet eyledikleri mefhûmların birbirlerinden tamâmen ayrı oldukları anlaşılmaktadır.

Ġinâ''ya, insan sesi, âlet ve icrâ ile olan münâsebetlerinden başka, *raḳṣ* ile berâber de tesâdüf mümkündür; dâire, ney ve düdük ile terennüm olunan ve *raḳṣ* teganisini teşkil eden *hozac* vezni bu şekle misâl teşkil eder (Curcî Zaydân, *Medeniyet-i islâmiye tarihi*, türk. tre. Zeki Megâmiz, İstanbul, 1331, V, 52).

T ü r k l e r d e *ġ i n â'*. Geniş ölçüde iran ve arap te'sirleri altında kalmış olan Selçuk ve Osmanlı saray musikisi ve bu musikinin payitahtlar ile ve pek mahdut bir kaç büyük şehirde kendi lehine uyandırdığı cereyanlar dolayısı ile Anadolu'ya girmiş bulunan arap ve iran musiki zevk ve anlayışı, büyük şehirlerde hâlâ yaşamakta olduğu gibi, hakikî türk musikisi sistem, zevk ve anlayışının en kıymetli unsurlarını saklayan ve hâlâ bâkir bir sâha sayılabilecek olan köylere kadar yavaş-yavaş nufûz etmektedir. Anadolu dışındaki bir kısım türkler için de islâmiyetin intişar ve te'sis tarihlerinden itibâren bilhassa büyük şehirlerde vaziyet aynı olmuştur.

Eski menbâlar *ġinâ'* kelimesini türkçe *ır* ve *ır* (*cır*) kelimeleri ile karşılamışlardır (İbn al-Muhannâ, *Kitâb al-ḥilyat al-insân va ḥalbat al-lisân*, İstanbul, 1919, s. 161; Aşîr al-Dîn Abü Ḥayyân, *Kitâb al-idrâk li lisân al-atrâk*, İstanbul, 1309, s. 14; Maḥmûd Kâşgarî, *Dîvân*; Mehmed Rifat, *Mir'ât al-luġât*, İstanbul, 1293, s. 8, 10; bâzı türk şivelerinde *ır* halk türküsü mânasını ve karakterini taşır). Aynı zamanda ağızla söylenen bütün musikî nevileri için de kullanılmıştır; nitekim *küy* kelimesi de böyledir. Fakat türkü söyleme yahut ırlama ile arapların *ġinâ'*'sı aynı şey değildir. Bunların ritim, melodi ve sistem hususiyetleri ve tekâmül seyirlerinin türk musikisi tarihindeki yeri henüz lâyıkı ile tetkik edilmiş değildir. Bir zamandan beri yapılmakta olan tetkikler göstermiştir ki, bizde *ġinâ'*'ya en yakın gelen karakterleri hâiz musikî şekli „uzun havalardır". Türk halk musikisinin en dikkate şâyân kısmını teşkil eden bunlar usulsüz olmaları ile tanınırlar. Uzun hava söylenirken, bunu söyleyen kimse, kelimeleri yahut şiiri *recitatif* olarak ve birbirine benzer şekilde okur. Uzun havalar aşk ve kahramanlık mevzûlarının ifâdesinde kullanılır. Bu havaların okunuşuna yahut söylenişine saz da refakat eder; fakat bu refakat aynı sesleri, *unisson* bir şekilde, tekrar veya tâkip ve iştirâk değildir. Saz söylenen hava ile kat'iyen *unisson* bir iştirâk hâlinde olmayıp, kendine mahsus bir nevi armoni refakati yapar; tellere akortlar çıkarır şekilde vurulur. Uzun hava tâbiri ile aynı mânaya getirilmek üzere, „ezgi" ve „ağız" kelimeleri kullanılmış ise de, bunlar aynı mânayı ifâde etmezler. Bizde *ġinâ'* karşılığı olarak, e z g i, a ğ ı z, t ü r k ü ve ş a r k ı kelimeleri de kullanılmıştır. Fakat bunların hiç biri, bünye ve karakter itibârı ile, uzun hava kadar, *ġinâ'* ile münâsebetdar değildir. Uzun havaların muhtelif şekil ve husûsiyetleri vardır. Diğer taraftan arapların kısmen eski ve bilhassa X. asırdan sonraki *ġinâ'* şekil ve husûsiyetlerine, bizde „alaturka" yahut „klâsik musiki" veya „edvâr musikisi" v.b. isimleri altında anılan islâm musikisi sistemine dâhil, ağız ile söylenen, gerek dinî ve gerek lâdinî, musiki nevilerinde bol-bol tesâdüf edilir.

Bibliyografya: Ḥafîd Efendi, *al-Durar al-muntaḫabāt al-manṣūra fî iṣlāḥ al-ġalatāt al-maşhūra* (İstanbul, 1221), s. 317 v.d.; Mavlânâ Mubârak Şâh, *Şarafiya*, III, 523; Kâtib Çelebî, *Mîzân al-ḥaḳḳ fî ıḫtiyār al-aḥaḳḳ* (İstanbul, 1282), a. 19; Kınalı-zâde Ali, *Aḫlâḳ-ı Alâ'î* (Mısır, 1248), kitap I, s. 182; Es'ad Efendi, *Aṭrab al-āṣār*, (*Mektep* mecm., nr. 1—10, İstanbul, 1309); 'Abd al-'Azîz (b. 'Abd al-Ḳādir), *Naḳvat al-advār* (Nuruosmaniye kütüp., yazm., nr. 3646, s. 53—38, XV. asır); Ahmed Avnî, *Hânende* (İstanbul, 1317), s. 7, 13, 19 v.d. 22; Kâzım, *Tâlîm-i musiki yahut musiki ıslâhâtı* (İstanbul, 1310), s. 41; Rauf Yektâ, *Şark ve garp musikilerinde teganni farkı* (*Tiyatro ve musiki* mec., nr. 6, s. 2, İstanbul, 1928); Curcî Zaydân, *Medeniyet-i islâmiye tarihi* (İstanbul, 1331), V, 51; al-Mufaḍḍal b. Salama, *Kitâb al-malâhî* (trc. James Robson, *Ancient Arabian Musical Instruments. Including notes on the instruments by H. G. Farmer*, Glaskow, 1938, s. 5 v.d., 19); *Besteli şarkı* (Üniversite kütüp., yazma, nr. 2067); Râkım, *Şarkı mecmuası* (Üniversite kütüp., yazma, nr. 3535); *Şarkı mecmuası* (Üniversite kütüp., yazma, nr. 3595); *Şarkı mecmuası* (Üniversite kütüp., yazma, nr. 3649); Sâdeddin Nüzhet Ergun, *Türk musikisi antolojisi* (İstanbul, 1943; dinî eserler; 2 cild); *Bektaşi nefesleri* (İstanbul konservatuarı nşr.), İstanbul, 1933; *Mevlevi âyinleri* (İstanbul konservatuarı nşr.), İstanbul, 1934; *Temcid, naat, durak* (İstanbul konservatuarı nşr.), İstanbul, 1946; *Beste mecmuası* (Üniversite kütüp., nr. 361); Mehmed Nûrî, *Mecmua* (İstanbul, 1290); Ârif, *Mecmua-i Ârifi* (İstanbul, 1290); Hâşim Bey, *Mecmua* (İstanbul, 1280); Julien Tiersot, *Notes d'ethnographie musical*, 1. ser. (Paris, 1905), s. 99, 100.

Uzun hava (ezgi, ağız, türkü, şarkı): Cemâl Reşid, *Halk türkülerimize bir nazar* (*Dârülelhan* külliyâtı, Anadolu şarkıları, defter 4), İstanbul, 1927, s. 3; Ekrem Besim, *Anadolu halk şarkıları* (*Dârülelhân* külliyatı, Anadolu şarkıları, defter 5), İstanbul, 1927, s. 3 v.d.; Curcî Zaydân, *ayn. esr.*, V, 51; III, 392; Kunos (Ignace), *Türk halk edebiyatı* (İstanbul, 1925), s. 26; Seyfeddin Âsaf ve Sezâî Âsal, *Yurdumuzun nağmeleri* (İstanbul, 1926), s. 3; Hüseyin Avnî, *Niğde ve muhitinde toplanmış kelimeler* (*Halk bilgisi* mecm., I), İstanbul, 1928, s. 95; Mahmud Râgıb, *Anadolu türküleri ve musiki istikbâlimiz* (İstanbul, 1928), s. 97, 98, 167, 192, 193 v.dd., 199, 200; ayn. mll., *Musiki tetkiklerine giriş* (*Halk bilgisi* mecm., I), İstanbul, 1928, s. 28; Mahmud Râgıb, *Şarkı Anadolu türkü ve oyunları* (İstanbul, 1929), s. 48 v.d.; ayn. mll., *Türk halk musikilerinin tonal hususiyetleri meselesi* (İstanbul, 1936), s. 7; ayn. mil., *Uzun hava* (*Musiki ansiklopedisi* mec., nr. 13, 14, 16, 17, 18), İstanbul, 1947; E. J. W. Gibb, *Osmanlı şiiri tarihi* (İstanbul, 1943), I, kitap 1, s. 88; Fuad Köprülü, *Türk şarkıları* (İstanbul, *İkdâm* gazetesi, 14 şubat, 1329); ayn. mil., *Millî türküler* (İstanbul, *İkdam* gazetesi, 7 şubat, 1329); Ahmed Adnan Saygun, *Rize, Artvin ve Kars havâlisi türkü, saz ve oyunları hakkında bâzı mâlûmat* (İstanbul, 1937), s. 21 v.d.; Ferruh Arsunar, *Anadolu'nun pentatonik melodileri hakkında bir kaç not* (İstanbul, 1937), s. 26.

(EHAD ARPAD.)

ĠIRNATA. ĠARNĀṬA, AĠRANĀṬA, GRANADA, İspanya'nın aynı ismi taşıyan vilâyetinin idâre merkezi olup, eskiden, bu vilâyet ile berâber, garpta Malaga vilâyetinin hemen-hemen tamâmını ve şarkta Almería vilâyetini ihtivâ etmiş olan arap emîrliğinin payitahtı olan şehir. Bugünkü nüfusu 125.000 'dir. Hâlbuki arap devrinin sonlarında yarım milyon nüfus barındırıyordu. Sierra Nevada sıra dağları (3.481 m. irtifaındaki en yüksek tepesi, Granada'nın son arap hukümdarlarından 'Alî Abu 'l-Ḥasan [1461—1485]'ın adına nisbetle) Cerro de Mul(a)hacén'in şimâl-i garbî kolları (Sierra del Sol) eteğinde, şarkta Sierra Nevada'dan çıkıp, garba doğru gelen Genil (Jenil, lat. *Singilis*, ar. *Şenîl*) nehrinin sağ, yâni şimâl kıyısında ve bu nehrin kollarından olup, şark cihetinden Gırnata'ya girerek, bir az şimâle (1 mil kadar) doğru gittikten sonra, birden-bire cenûba kıvrılıp, şehrin ortasında Genil'e munsap olan Darro (ar. eski Ḳulzum ve sonraları Ḥadārro olup, Calom, Salom yahut Salon değildir; krş. Dozy, *Recherches*[3], I, 340—344) çayının iki tarafında ve Genil nehrinin cenûbunda garp istikametinde Loja (ar. Lōşa, eski Laus [Halos], Illpula maior) doğru giden 35 mil (aş.-yk. 48 km.) uzunluğunda geniş, gâyet münbit ve sıhhî Vega (pek muhtemel olarak, ar. <*Baḳ'a*, *Buḳ'a*, krş. *Baḳî'a* [Vocabulista: *Vaḳî'a*] yüksek vâdisinin şark ucuna yakın bir noklada kâindir. Vega'ya, arap müellifleri tarafından, *al-Faḥṣ*, *al-Marc* ve *al-Baṭḥa* adları da verilir; krş. bir de al-Biḳā' = Coelesyria, Lübnan ve Anti-Lübnan arasında Leontes = al-Lîṭānî yüksek vâdisi). Arapça Ġarnāṭa yahut Aġranāṭa (Gırnatalılara, bu adlara nisbetle, *Ġarnāṭî* ve halk dilinde *Ġarnāṭişî* denilirdi) adının berberîce bir mahal adı olan Kernāṭa (İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Es-*

pagne, s. 56, 79) ile mi yahut sâdece roman dilinde Granata („nar") 'yı temsilen *Ḥiṣn al-Rummān* („nar hisarı") ile mi münâsebeti olduğunu, kat'î surette, kestirmek mümkün değildir. Eskiden *al-Ḳaṣabat al-ḳadîma*, sonraları ve hâlâ Albaicín denilen bu mahal, garpta (Darro çayının garbında) bir tepede Granada 'nın en kadîm iskân mahallidir. Yeni Alcazaba, *al-Ḳaṣabat al-cadîda* ise, şark istikametinde yavaş-yavaş yayılarak, Darro 'ya doğru inmiş ve bu çayın karşı tarafında, üstünde bir hisar bulunan Alhambra (Elhamra, sonradan Naṣrî hânedanının makarrı olan ve haylı eski tarihlerde bilvesile adı geçen) tepesinin karşısında onunla birleşmiştir (bilhassa Zîrîlerin hâkimiyeti [1012—1090] devrindeki makarrları olan *Dâr Dîk al-Rîḥ* („rüzgâr fırıldağı evi") 'in adı, hâlâ Santa Isabel la Real civarında Calle ve Casa del Gallo („horoz sokağı ve evi") adlarında devam edegelmektedir). Granada adının iberyalılar ve romalılar devirlerinin Iliberri 'si ile hakikî bir münâsebetini tevsik etmek de güçtür [bk. mad. ELVİRA]. Muhakkak olan yegâne nokta, Granada 'nın şimâlde ve Darro çayının iki tarafında, Darro-Genil ovasında hâkim karşılıklı iki tepeden, sonra Albaicín adını alan tepe ile Alhambra (*al-Ḥamrā* „kızıl hisar") tepesinden, bugün devam ettiği gibi, cenûba Genil nehrine doğru büyümüş olmasıdır. Heyet-i umûmiyesi itibârı ile iyi mahfuz kalmış olan Elhamra [b. bk.] ile onun şarkında Naṣrî hükümdarlarının sayfiyeleri olan bahçeli Generalife (eski Ginalarife = ar. *Cannat al-'Arîf* „mimar bahçesi") sarayı müstesnâ olmak üzere, arap devrini hatırlatacak eserlerden pek az bakiye kalmıştır; msl. *al-Ḳaṣaba al-ḳadîma* ve *al-Ḳaṣaba al-cadîda* 'yi kuşatmış duvarlardan, bugün başlıca çingenelerin sâkin oldukları Albaicín 'in şimâlinde müteaddit kapılar, Bib Cieda, Bib al-Bonaida, Bib Elvira ile yalnız şimâl-i garbî kısmı ve daha şimâlde, sonraki şimâl varoşlarının kurulmuş olduğu tepeler üzerinde, Bib al Bayezin („doğancılar kapısı„ ki, Albaicín adı Baeza 'dan, bu taraflara hicret etmiş olanlar dolayısiyle değil, bu kapının arapça adından, *Bâb* ve *Rabaż al-Bayyāzîn* 'den gelmiştir. Birinci takdirde bu adın arapça *sîn* harfi ile al-Bayyāsîn olması lâzım gelirdi) ve *Bâb Facc al-Lauza* („bâdemli sel yatağı kapısı") ile hâricî duvar kalmıştır. Cenûpta Genil düzlüğünde kapılar ve duvarlar tamâmiyle kaybolmuş, yalnız Casa del Carbon 'da *al-Fondoḳ al-Cadîd* (Alhóndiga Nueva) bâki kalabilmiştir. Darro üzerindeki 9 arap köprüsünden cenup tarafında bulunanların çoğu bu çayı örtmek için yapılan inşaatın içinde kalmış oldukları hâlde, Genil nehri üzerinde, Darro çayının nehre karıştığı noktanın şarkındaki eski köprü *Ḳanṭarat Şenîl* (Puente del Genil) el'an bâkidir. Eski câmilerin çoğu kiliseye tahvil edilmiştir. Büyük câmi (*Cāmiʿ al-kabîr*; Gırnata *imāla* 'si ile, *cîmaʿ* = *cāmiʿ*; krş. *bîb* = *bāb*, *ḥammîm* = *ḥammām* v.b.) 'in yerine modern büyük kilise (hususiyle Sagrario) kaim olmuştur. Büyük câmiin şimâl-i şarkî tarafında yüksek medrese, cenûb-i şarkîsinde büyük pazar Alcaicería (*al-Ḳaysārîya*) bulunuyordu ki, burası 1843 te yanmış ve sonradan eski direkleri ile yeniden yapılmıştır. Koltukçular caddesi al-Zacatín (= *al-Saḳḳāṭîn*) cenûba doğru gider. Gerek pazar, gerek cadde garba doğru büyük Plaza de Bibarrambla (*Raḥbat bîb al-Ramla*) meydanına müntehi olurlar ki, garpta şehir duvarının ötesindeki Rabaż al-Ramla ile Bîb al-Ramla (1873 'te harap olmuştur; bugünkü Puerta Real civarında idi) Rambla del Darro ile orada birleşirdi. Bir çok arap hamamlarından bugün ancak Puente del Alcalde (Ḳanṭarat al-Ḳāżî) 'de Baño del Nogal (Ḥammîn al-Geuza „ceviz ağacı hamamı") kalmıştır. Bugün Granada 'nın tepeler üstünde bulunan şimâl-i garbî cihetine Albaicín denildiği gibi, cenûb-i şarkîye doğru inen kısmına da, Antequera (ar. Antaḳîra, kadîm Antícaria ve Gırnata 'nın cenûb-i garbîsinde, Málaga 'nın şimâlinde; Yâḳût, I, 370) 'dan gelen muhacırlar dolayısı ile, Antequeruela denilir. Elhamra 'ya muvâzi olan cenûb-i garbî tepede bugünkü Campo de los Mártires 'te bir havra (*Cîmaʿ al-yahûd*) ile *Ġarnāṭat* yahut *Madînat al-yahûd* dahi denilen yahudi mahallesi vardı. Tepenin şimâl-i garbî burnunda Ḥiṣn Maurōr, büyük Gırnata 'nın cenûb-i şarkî istihkâmlarından hâlâ mevcut bulunan Torres Bermejas var idi. Tepenin yamacında, Darro vâdisi içinde, Rābiṭa ve Rabaż-Maurōr = Bîb Axare (*Bāb al-Ṣarḳ* „şark kapısı", Puerta del Sol) bulunuyor idi; bugün Campo de Los Mártires = Moron de la Frontera (Sevilla ve Ronda arasında kâin) muhacırlar dolayısı ile, Monte Mauror denilmektedir. Granada tarihi için bk. mad. ELHAMRA, ELVİRA, ZİRİLER ve NASRİLER.

Bibliyografya: Krş. mad. ELHAMRA (bu maddenin bibliyografi kısmına şunu da katmak gerek; bütün plânların en iyisi, Alhambra 'nın mimâr direktörü D. Modesto Cendoya "ya âit olandır, 1909). ve mad. ELVİRA (Córdoba); İdrîsî, s. 204 v.dd.; Yâḳût, III, 788; *Marāṣid al-iṭṭilāʿ*, II, 307; Ḳazvînî, II, 367 (I, 193 'Ayn Ġarnāṭa); Abu 'l-Fidâ', s. 176; İbn Baṭûṭa, fihrist; *Bibliotheca geograph. arab.*, fihrist; Madoz, *Diccionario*, bk. mad.; Baedeker, *Spanien und Portugal* (iyi planlar ile); L. Seco de Lucena, *Guia*

*práctica y artística de Granada*², 1909; ayn. mll., *Plano de Granada árabe* (Grenada tarih tetkikat merkezi ve bu merkezin mevkut risâlesi müdürü D. Mariano Gaspar Remiro tarafından, başına bir medhal konulmuştur), 1909; bu eserde arap devrinin Gırnata'sı üzerine daha önce yapılmış tetkikler, bir plân üzere, grafik şeklinde hulâsa edilmiştir ki, bu plân Maurōr (Moron, yk. bk.) kelimesinin del Mauritano, de los Mauritanos mânasına tefsir edildiği zamana âit hatalar gibi, bir çok yanlışlar yahut Rabaż al-Gomera (Calle de Gomeres yabut Gomeles), Rabaż al-Zenata (krş. Calle del Zenete), yanlış olarak, harf-i târif ile, klâsik Ġomāra, Zenāta şekilleri ile yan-yana bulunmakta olmakla berâber, yine iyi bir plândır; bundan başka krş. klasik (harf-i tarifsiz) Hemdān'dan, Granada cenûbundaki Alhendín = *Ḳaryat al-Hamdān*; Dozy, *Recherches*³, I, 345; Simonet, *Discription del reino de Granada* (Madrid, 1860), s. 41—56; 177—202, metin 20—24. Miguel Lafuente Alcántara, *Historia de Granada*, 4 cild, 1843 (değiştirilmeksizin yapılan yeni tabı, Granada, 1904—1907) işe yaramaz; çünkü 1820'de neşredilen Conde'nin fena eserine istinat etmektedir. Her şeyden evvel yapılması icap eden iş İbn al-Ḫaṭīb (ölm. 1374)'in, *al-Iḥāṭa bi-tārīḫ Ġarnāṭa* adlı eserinin neşridir (*Markaz al-iḥāṭa*, Kahire, 1319, I, II bunun bir hulâsasıdır). (C. F. SEYBOLD.)

GIYÂR. ĠİYĀR (A.), *zimmī* (hıristiyan, yahudi, mecûsî v.b.)'lerin omuzlarına attıkları âlâmet yahut kumaş parçasıdır ki, elbiselerinin renginden başka bir renkte olurdu. Böyle bir alâmet taşımak ve *zunnār* takmak ve biç ata binmemek mecburiyetinin 'Omar I. zamanından itibâren mevcut olduğu söylenir; fakat böyle bir ferman, ilk defa olarak, 191 (807)'de halife Hārūn al-Raşīd tarafından ısdar olunmuştur (Ṭabarī, nşr. de Goeje, III, 712 v.d.). Bundan sonra onu tâkip eden halifeler zaman-zaman, bilhassa 235 (849/850)'te al-Mutavakkil, bu fermanı tecdit ettiler ve hattâ daha sıkı bir şekle soktular. Krş. Ṭabarī, III, 1389 v.dd., al-Muḳtadir (İbn Taġribardī, nşr. Juynboll, II, 175), al-Muḳtadī (krş. İbn al-Aṣīr, nşr. Tornberg, X, 123). Aynı şey Fâtımîlerden al-Ḥākim hakkında (395 = 1005; krş. de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes. Introd.*, CCCVIII v.dd.) ve memlûk sultanı al-Nāṣir hakkında (700 = 1301) rivâyet olunur (krş. Lane Poole, *A History of Egypt*, s. 301). Bu kanunlar Magrib'de, bilhassa yahudiler hakkında, şiddetle tatbik edilmiştir. Orada kullanılan tâbir (*'amala*) *al-ṣakla*'dir (krş. Fagnan, *Revue des études Juives*, 1894, s. 249 v.d.). Sonradan muhtelif hıristiyan memleketlerde de bu misâlin tâkip edilmiş olduğu mâlûmdur.

Ġiyār'ın rengine gelince, hıristiyanlar için — mâvî, yahudiler için — sarı ve bir mecûsî için — kırmızı ve yahut kara olması icap edeceği kitaplarda tasrih edilmişse de, muhtelif halifelerin yukarıda zikredilen fermanlarında bu kaidelerden, keyfî surette, inhiraf edildiği görülüyor.

Hemen dâimâ bal rengi**nde** bir kumaş emredilmiş olması dolayısı ile, *'asalī* kelimesi, hiç bir sarahat verilmeyerek, *ġiyār* yerine kullanılmıştır. Âşikârdır ki, bu nizamlar bâzan unutulur gibi olmuş yahut muayyen bir meblağ mukabilinde, onlardan muâfiyet temin edilebilmiş olmaktan, nihâyet tamâmiyle hukümden sâkıt olmalarına kadar, zaman-zaman te'yit edilmeleri lâzım gelmiştir.

Bibliyografya: Juynboll, *Handbuch des islām. Gesetzes*, s. 352 v.dd.; Abū Yūsuf, *Kitāb al-ḫarāc* (tab. Bulak), s. 72 v.d.; d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 272 v.dd., bk. mad. ZİMMA.

GIYÂSÜDDİN BALABAN. [Bk. BALABAN, KEYHUSREV, MUHAMMED v.b.]

GIYÂSÜDDİN TUĞLUK. ĠİYĀŞ AL-DIN TUĞLUḲ (?—1325), Dehli'nin 18. müslüman imparatoru; baba cihetinden Ḳaravnīya türkü ve ana cihetinden hindlidir. Mesleğine, 'Alā' al-Dīn Ḫalacī'nin emri altında, alelâde bir asker neferi gibi, başladı; fakat çok geçmeden, Ḳuṭb al-Dīn Mubārak Ḫalacī'nin saltanatı zamanında, Dībālpūr hudut mıntakası kumandanı oldu. Orada moğullara karşı 29'dan aşağı olmayan muharebeleri ile, *ġāzī malik* unvanını kazandı ve Mubārak'in değersiz nedîmi Ḫusrav Ḫān, efendisini öldürerek, yerine geçtiği zaman, Tuğluḳ'un büyük oğlu, Faḫr al-Dīn Cavnā Dehli'den kaçmış ve babasını bu sefîl adama karşı silâha sarılmağa ikna eylemiştir. Ḫusrav 5 eylûl 1320 senesinde mağlûp oldu ve ertesi gün Tuğluḳ imparator ilân edildi. Zaptolunan payitahtının içinde bir hafta zarfında intizamı iâde ediverdi ve Ḫalacī'nin şiddetli nizamlarını tâdil ettikten ve Tuğluḳābād adı ile, yeni bir payitaht te'sis eyledikten sonra, o zaman *ulūġ ḫān* unvanını almış olan oğlunu Dakhān içerilerine gönderdi. Burada onun seferlerinin tafsilâtına giremeyiz. Yalnız Hindistan yarım adasını, cenûp müntehasına kadar, zaptetmiş olduğunu kaydedelim. Warangal aleyhine yaptığı seferde uğradığı mağlûbiyeti, bâzı müverrihler, askerlerinin isyanına hamlettiler ve diğerlerine göre de, *ulūġ ḫān* bütün ordusunu babası aleyhine bir isyan teşebbüsüne iştirâk ettirmeğe muvaffak olama-

mıştır. Fakat Tuğluḳ'u kendisinin mâsumiyetine inandırmakta güçlük çekmedi ve 1324'te Tuğluḳ'un gaybûbeti esnâsında, ona niyâbet etmek üzere, Telingâna'den geri çağırıldı. Filvâki Tuğluḳ Bengâle'de iki kardeşin, Şihâb al-Dîn Baġrâ ve Giyâṯ al-Dîn Bahâdur'un, saltanat için, birbiri ile uğraşmakta bulunmaları münâsebeti ile, o tarafa bir sefer icrâ etmeğe azmetmiş idi. Bu kardeşlerden birisi inkıyad etti ve diğeri esir düştü. Dehli'ye döndüğü zaman, Tuğluḳ, oğlu tarafından, Tuğluḳâbâd'a 6 mil mesâfede, Afġânpûr civarında muvakkat surette inşa ettirilen bir kasırda debdebe ile karşılandı. Fakat bina çöktü ve içinde bulunanlar enkaz altında ezildiler. *Uluġ ḫân*, bâzı müverrihler tarafından, bu felâketin mürettibi olarak ittiham olunmuştur. Fakat böyle bir hiylenin kabalığından sarf-ı nazar, diğer bir çok ahvâl onun mücrimiyetini pek şüpheli göstermektedir. Tuğluḳ 1325 şubat veya martında vefat etmiştir.

Bibliyografya: Baranî, *Târîḫ-i Fîrûz Şâhî*; Niẓâm al-Dîn Aḥmed, *Ṭabaḳât-i Akbarî*; Badâ'ûnî, *Muntaḫâb al-tavârîḫ*; Firişta. (T. W. HAIG.)

GIYÂSÜDDÎN TUĞLUK II. GİYÂŞ AL-DÎN TUĞLUḲ II. (?—1389), Dehli'de Tuġluḳ sülâlesinin 4. imparatoru. Fîrûz Şâh Tuğluḳ'un büyük oğlu Fatḥ Ḫân'ın oğlu idi. 1388 eylûlünde Fîrûz vefat ettiği zaman, ikinci oğlu Muḥammed isyan hâlinde idi ve Tuğluḳ, büyük babasının vasiyeti mucibince, tahta çıkarıldı. Amcasının isyanını bastırmağa teşebbüs etti ise de, muvaffak olamadı ve 5 aylık bir saltanattan sonra, Malik Rukn al-Dîn Canda onu ve veziri Malik Fîrûz Ḫânecahân'ı katletti (19 şubat 1389) ve amcasının oğlu Abû Bakr'i tahta çıkardı.

Bibliyografya: Niẓâm al-Dîn Aḥmed, *Ṭabaḳât-i Akbarî*; Badâ'ûnî, *Muntaḫâb al-tavârîḫ*; Firişta. (T. W. HAIG.)

GİBRALTAR. [Bk. CEBEL-I TÂRİK.]

GİFÂR. [Bk. GIFÂR.]

GİLÂN. [Bk. GİLÂN.]

GİLÂN. GİLÂN („Gêl'ler memleketi" mânasında, *Gelae*, Γῆλαι), Hazer denizinin cenûbunda ve Elburz dağ silsilesinin (Hamse ve Kazvin'in) şimâlinde, bir İran vilâyetidir; şarktan Tabaristan yahut Mâzenderân, garptan Azerbaycan eyâleti ile mahduttur. İdâre merkezi Reşt'tir. Memleketin dâhili bataklıktır (halk dilinde isminin *gil* („çamur") 'den geldiği suretiyle uydurulan iştikak bu hâlden ileri gelmiştir), ormanlıklar ve dut ağacı korulukları ile kaplıdır; dağlık aksama Daylam tesmiye ederler. Yerli halk kendilerine *Gîlek* ismini veriyor. Safîd-Rûd ırmağı bu memleket dâhilinde Lâhicân kurbunde denize dökülür. İpek sanayii ve pirinç ziraati revacdadır.

İklimin dâimâ rutubetli olması atâlet verir. Kış, mülâyim ve yağmurlu *bâd-i garm* (sıcak yel)'ler ile, inkıtaa uğrar. Yüksekten bakılınca bir yeşillik deryası gibi görünen ormanlarda, Hindistan kaplanına müşâbih, bir cins kaplan bulunmaktadır.

Gîlân, idâre merkezi olan Reşt ve iskelesi Enzeli [b. bk.] ile berâber, birinci sınıf müstakil bir vilâyet teşkil eder; nüfusu takriben 250.000'dir. Vilâyet 4 *bölüğe* ayrılır: Tavâliş (merkezi Kergâne-Rûd), Lâhicân, Lenge-Rûd (Rûdsar ve Rânhuk ile birlikte) ve Mancil (Raḥmetâbâd ile birlikte). Eskiden burası 5 bölüğe ayrılırdı: Rânekû, Lâhicân, Reşt, Fûmen, Gesker. Daha eski zamanlarda Fûmen idâre merkezi sayılırdı ve başlıca şehirleri Tûlem, Lâhicân, Bimaşehr, Kûtem, Salûs ve Ceşm idi. Böyle olmakla berâber, yerli halk ancak Safîd-Rûd ırmağı ile ikiye ayrılmış olan Biye-Pas (Reşt bölügü) ve Biye-Pîş (Lâhicân bölüğü) olmak üzere, memleketin iki coğrafî bölge üzerine taksîmini tanırlar ki, *biye* memleketin lehcesinde „çay" mânasını ifâde eder (Aḥmed Râzî, *Haft iḳlîm*, Schefer, *Chrest. pers.*, II, 104; krş. Melgunof, s. 230, not: Dorn, *Caspia*, s. 46). Çok zamanlar müstakil kalmış olan Gîlân, Şamirân kalesinin sûrlarını yıktırmış (1227) olan Hulagu tarafından zaptolundu ve Safevîler tarafından, kat'î surette, İran'a ilhak olundu; Reşt, 'Abbâs I. zamanında, oranın idâre merkezi oldu. Şimâldeki Tâliş vilâyetten ayrılmış ve Gülistan muahedesi ile (1813), büyük bir kısmı Rusya'ya terkedilmiştir.

Yâḳût, İṣṭaḫr'dan Baḥrayn'e hicret etmiş olan Cîlân adlı bir kabîleden bahseder. İmru 'l-Ḳays'in bir beyitine göre, bunlar, mâdenci ve duvarcı olarak, hükümdarların hizmetlerine girmişler (Van Vloten, *Wien. Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenl.*, 1894, VIII, 62); bunlar ihtimâl ki, Gêl'lerdir.

Eski kıralların Gêl unvanını taşımış oldukları zannolunuyor (ar. *cîl*; krş. Gloss. Ṭabarî; Mas'ûdî, *Murûc*, I, 359; Nâṣir-i Ḫusrav, *Sefernâme*, s. XXII ve s. 16). Bk. bir de DEYLEM, ENZELİ ve İRAN

Bibliyografya: *Bibl. geogr. arab.*, I. (al-İṣṭaḫrî), 204, 205; II. (İbn Ḥavḳal), 267 v.dd.; III. (al-Muḳaddasî), 51, 355, 360, 367 v.dd.; Yâḳût, II, 179; Dorn, *Muḥamm. Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres*, II, III, ve IV; Barbier de Meynard, *Dict. geogr. hist. et litt. de la Perse*, 187 v.dd.; Alex. Chodzko, *Le Ghilan et les Marais caspiens* (*Nouv. Annales des Voyages*, 1849/1850); G. Mel-

gunof, *Das südliche Ufer des Kaspischen Meeres* v.b. (Leipzig, 1868), s. 227 v.d.; Fr. Spiegel, *Erânische Altertumskunde*, I, 77; Dorn, *Caspia*, tür. yer. krş. fihrist; Marquart, *Ērānşahr*, s. 124 v. dd., 127, 230; Ch. Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 82 v.dd.; *Revue du Monde musulman*, XXII, 1913, s. 282. (CL. HUART.)

GİLDAKİ. [Bk. CİLDEKİ.]

GİLGİT, Pâkistan'ın şimâl-i garbîsi nihâyetinde bir vilâyet ve aynı isimde olan idâre merkezi, Hanza'ya doğru (şimâl istikametinde) giden iki tarafı uçurumlu bir dağ geçidinin karşısında, yukarı Sind nehrinin bir kolu olan Gilgit sağındaki bir vâdinin içinde, 1.490 m. irtifaında küçük bir şehirdir. Memleket yüksek dağ silsileleri ile çevrilmiş ve Hindukuş dağlarının şimâl-i garbî kısmı ile Vaḫān'dan ve Muz-Tag dağları ile Çin arazisinden ayrılmıştır. Memleket ahâlisi, büyük bir ihtimalle ârî bir çekirdekten olan Şîn ırkına mensûptur ve Pişâça zümresinin lisanı olan Şinâ dilini konuşurlar. Bunlar becerikli çiftçilerdir; sporu severler, neş'eli adamlardır ve hayattan zevk alırlar, fakat hilekârlık ile meşhûrdurlar. Hindistan'dan Gilgit'e giden yollar, aynı isimdeki çayı Bunci civarında İndüs ırmağına döküldüğü noktaya kadar tâkip eder ve oradan Kaşmîr'e doğru Trâgbal ve Burzil geçitlerinden veyahut Çilâs üzerinden Bâbusar geçidi ve Kāġān vâdisinden Abbottâbâd'a götürür. Gilgit ahâlisi kâmilen müslüman ve ekseriyetle şi'îdir; mutaassıp değildir.

Memleketin eski tarihi hakkında pek az şey mâlûmdur. Paurânik cedvellerinde Çinarlar, Dardalar meyanında konulmuştur. Al-Bīrūnī Gilgit ismini zikrediyor ve halkın türkçe konuştuğunu ve hukümdarının Bhatta Şâh tesmiyee dildiğini kaydediyor. Orada türkçe konuşulduğu muhtemel değildir. Böyle olmakla berâber, bugün dahi Şînler Hind moğullarının akrabaları olduğunu iddia ederler. Son zamanlara kadar Gilgit hâlâ Trakhānī hânedanından olan hukümdarlar tarafından idâre edilmekte idi ki, bu hukümdarlar XIV. asırda islâmiyeti memlekete sokmuş olan Trakhān'ın ahfadı idiler. Bu hukümdardan evvel kırallık unvanı *Rā* idi; fakat Trakhān ve onun ahfadı *Şāh-ray* namını aldılar. Görünüşe nazaran, memleket önce Sārgīn ve ancak sonraları Gilgit tesmiye olunmuştur.

Memleketin son meşrû hukümdarı olan Karīm Ḫān, 1841'de Huşvaḳtī âilesinden olan Gavhar Raḥmān (yahut Gavhar Amān) tarafından, tard-edilmiştir. Bu zat memlekette kendisini, reis olarak, ilân etmiş ve gaddar bir müstebit gibi hukümdar sürmüştür. Mevkiini kaybetmiş olan hukümdar Kaşmîr kıt'asının Sikh vâlisi nezdine iltica etmiş ve o da Gilgit'e girerek, 1842'de Karīm Ḫān'ı tekrar tahtına iclâs etmiştir. Karīm Ḫān ondan sonra, Sikh tâbiyeti altında, icray-ı saltanat etti ve 1846'da Gulāb Singh Dōgra Kaşmīr *mahārācā*'sı olduğu zaman, Gilgit, diğer Sikh arâzisi ile berâber, onun eline geçmiştir. Fakat Dōgralar 1852'de Hanza'yı istilâya başladıkları zaman, Gavhar Raḥmān üzerlerine hücum ederek, inhizama uğratmış ve Karīm Şāh dahi öldürülmüştür. 1860'ta Dōgralar yeniden memlekete hâkim oldular ve hemen akabinde 9 yaşında bir sabî olan Alī-dād Ḫān'ı, Trakhānī âilesine mensûp ve Nagar hukümdarının oğlu olmak sıfatı ile, *rā* intihap ettiler. İngiliz ajanlığı, ilk defa olmak üzere, 1877'de Biddulph'un idâresi altında, Gilgit'te te'sis edilmiş ve 1889'da Durand'ın idâresi altında yeni baştan tensik olunmuştur. 1895'te, Çitrāl muharebesi esnâsında, Gilgit idâre merkezinde bulunan bir askerî kıt'a Şandur geçidinden Çitrāl [b. bk.]'e doğru ilerilemiştir. Memleket şimdiye kadar Kaşmīr hukümdarlığının bir cüz'ü idi. Fakat mahallî reisler ile münâsebetdar Gilgit'teki ingiliz ajanının nezâreti altında bulunmakta iken, 1947'de Pâkistan'a ilhak edilmiştir.

Bibliyografya: Biddulph, *Tribes of the Hindu Koosh* (Kalküte, 1880); Holdich, *The Indian Borderland* (London, 1901); W. R. Robertson, *The Citrāl Expedition* (Kalküte, 1898); Grierson, *The Pisāça Languages* (London, 1906).

(M. LONGWORTH DAMES.)

GİMBRİ, GİNBRİ. [Bk. ḲONBUR.]

GİNĀ'. [Bk. GİNĀ.]

GİNE. GUINEA, garbî Afrika sâhilinde bir mıntaka. Yāḳūt (*Mu'cam*, IV, 307) Kināva (Ginâva) denilen bir memleketten bahseder. Onun sözüne göre, adını sekenesinin isminden almıştır; Ginâvalar zenciler memleketine (Sudan) girmiş ve Ġāna [b.bk.]'ye mücâvir olmuş berberî bir aşîret imiş. Bundan Gine adının, mûtad olduğu üzere, Cenne'den iştikak ettirilmesinin doğru olmadığı anlaşılır. Yāḳūt'un bu fıkrası üzerine nazar-ı dikkati ilk celp eden, bildiğimize göre, Marquart olmuştur (*Benin*, s. CLXVI).

Gine sâkinleri arasında islâmiyetin yayılması meselesi için bk. Westermann, *Die Welt des Islams*, I, 85 v.dd. ve orada gösterilmiş olan bibliyografya. Fazla tafsilât için bk. mad. SUDAN.

GİRAY, XIV. asır başlarından 1783 yılına kadar Kırım'da hukûm süren bir hânedanın adıdır. Sülâle, Cengiz Han'ın oğullarından Cuci'nin küçük oğlu Tokay-Timur'a bağlanmaktadır. Tokay-Timur'un bir oğlu, Öreng-Timur

(yahut Oran-Timur), Altın-Ordu hükümdarı Mengü (1266—1280)'den, Kırım ve Kefe'yi yurtluk (moğ. *nutuh, nuntuh*) almıştır (Abu 'l-Ġāzī Bahādur Ḫān, *Şecere-i türk*, Petersburg, 1871, s. 173). Tokay-Timur oğullarının Kırım ile ilgisi bu suretle kurulmuş görünüyor. Batu Han soyunun Berdi Beg'de kesilmesinden sonra (1359), Altın-Ordu'da, hanlık için, başlayan mücâdelelere Tokay-Timur-oğulları da katıldılar. Kırım ve Karadeniz şimâl bozkırları bu mücâdelede onların dayandığı başlıca bölge olmuştu. Tokay-Timur-oğulları, Künçek oğlundan sonra, 3 kola ayrıldılar. Bunlardan ancak Baş-Timur (bâzı kaynaklarda Taş-Timur) oğulları Kırım'da devamlı bir hanlık kurabildiler. İşte Giraylar, bu Baş-Timur-oğullarının soyundan inmektedirler (çok karıştırılan menşe' meselesi hakkında bk. A. Z. Velidi Togan, *Umûmî türk tarihi*, İstanbul, s. 342 v.d.). Baş-Timur'un daha 1394—1395'te bir tarafında Toktamış Han'ın adını ve diğer tarafında kendi adını taşıyan para bastırdığını (Howorth, II, 449), Edige'ye karşı mücâdele ettiğini ve sonra Timur'un yanına sığındığını (1404) biliyoruz. Baş-Timur'un h a n unvanını taşıyan oğlu Ġıyâsüddîn, Kırım'da rakipleri karşısında tutunamayınca, Litvanya büyük dukası Vitold'un yanına sığındı. Leh kaynaklarına göre, oğlu Hacı Giray [b. bk.] orada dünyaya geldi. Öte taraftan Ġıyâsüddîn'in kardeşi Devlet-Berdi'nin 1427'de Kırım'da hâkim bulunduğunu ve Mısır sultanı Barsbay'a bir elçi hey'eti gönderdiğini biliyoruz ('Aynī, *Iḳd al-cumān*, 830 vekayii, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2396). Her hâlde ilk Kırım hanı sayılan Hacı Giray'dan evvel, atalarının XV. asır başlarında Kırım'da hâkim oldukları muhakkaktır. Kırım yerli rivâyetlerine göre (bk. *al-Sab' al-sayyār*, s. 72), Hacı Giray babası Ġıyâsüddîn'in büyüdüğü Giray kabîlesi içinde doğmuş ve Ġıyâsüddîn bu kabîleden olan a t a l ı ğ ı n a hurmet olarak, büyük oğluna Hacı Giray adını vermiştir. Bu Giray kabîlesinin, Hacı Giray ile kardeşi Canay-Oğlan (bâzı kaynaklarda Cihân Giray)'a, nekbet devirlerinde, melce' olduğu hakkındaki kayıt (*al-Sab' al-sayyār*, s. 70) da dikkate değer. Kırım hanlarına verilen *giray* lekabı, şüphesiz, bu kabîleden kalmıştır.

Nemeth Gyula (*Hongfoglalo Magyarsag Kialakula-sa*, Budapest, 1930, s. 265—268)'ya göre, *giray* türkçe *ker* („dev, en kudretli mahlûk") sözünün küçültme şekli olan *ker-ey*'den gelmektedir. Bunun muhtelif şekilleri olan Kerey, Kirey, Kiray ve Giray kabîle ve boy adlarına kazak, türkmen, başkırt, buret ve moğullarda (*-t* cemi eki ile, *kereit* şeklinde) rastlanmaktadır. Cengiz Han sahneye çıktığı zaman, Moğulistan'ın en kuvvetli siyâsî câmiasını teşkil eden türk Kereit kabîlesi, onun tarafından mağlûp edilerek, muhtelif moğul kabîleleri arasında dağıtılmıştır. Bununla berâber Kereit kabîlesi moğul imparatorluğunda seçkin bir mevki aldı. Bizzat Cengiz Han, mağlûp Kereit banının yeğenini zevceliğine almıştı. Moğul fütûhâtı ile birlikte, bunların pek uzak sâhalara kadar yayıldığını ve bâzı bölgelerde muhtelif guruplar içinde adlarını bugüne kadar muhafaza ettiklerini görüyoruz. Kırım'da bulunan bir çok kabîleler gibi, bu Kirey'lerden bir kolun, Altın-Ordu kargaşalıkların başladığı XIV. asır ortalarında Sır-Derya boylarından Kırım tarafına geçen „sağ-kol" özbekleri ile (bk. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan*, s. 31) Kırım'a geldiği tahmin olunabilir. Bugün Orta Asya'da Kazakların „orta yüzünü" teşkil eden 5 büyük kabîleden biri Kirey'lerdir. Bunlardan Irtış, Sarı-Su ve Çu kenarlarında dolaşan Uvak-Kirey'ler arasında, Taraklı adında bir şûbenin bulunması dikkate değer (Howorth, II, 6, 11). Kırım hanlarının da tamgasına „tarak tamga" denmektedir ve şekli şudur: ⊔⊓⊔ yahut ⊔⊓⊓. Bu damga Altın-Ordu hanlarının damgasına benzer. Tarak-tamga, Mengli Giray'ın paralarında (bk. *Müze-i humâyûn meskûkât kataloğu*, 3. kısım, s. 211) ve 1475 tarihli bir yazısında görülüyor (A.N. Kurat, *Yarlık ve bitikler*, vesika 7). Ulug Muhammed'in 1428 tarihli bir yarlığında aynı damgayı görüyoruz (*ayn. esr.*, vesika 1; Kırım kabîleleri arasında tarak-tamganın muhtelif şekilleri için bk. O. Akçoraklı, *Kırım'da tatar tamgaları*, Bahçesaray, 1926).

G i r a y lekabını ilk defa Hacı Giray kullanıyor (845 = 1441 tarihli parasında ve 1453 tarihli yarlığında adı گراى şeklinde yazılmıştır; bk. Akdes Nimet Kurat, *Yarlıklar*, vesika 4). Ondan sonra hanlık için birbirleri ile mücâdeleye girişen oğulları arasında bu lekabı yalnız Mengli Giray taşıyor (krş. Kurat, *ayn. esr.*, vesika 7; kardeşi Nûr-Devlet Han'ın imzası için bk. Fevzi Kurdoğlu, *Belleten*, III—IV, levha XI.; XV. asır ortalarında Barak Han'ın bir oğlu da Giray adını taşıyordu). Bundan sonra bütün Kırım hanları Mengli Giray soyundan geldiği gibi, hepsi bu Giray adına da tevârüs etmişler ve bu tâbir han soyuna mensûp bütün prensler tarafından, lekap gibi, kullanılmıştır. Ancak *giray* lekabını, han âilesinden kız alıp-veren Şırın beylerinden bâzılarının da kullandığını işâret edelim (Kutlu Giray, v.b. için bk. *'Umdat al-tavārīḫ*, s. 200).

Hanlığın kurucusu sayılan Hacı Giray, Tahtili'nden garba göçen kabilelerin ve bilhassa Şırın'ların yardımı ile, Kırım'da atalarının mirasını tekrar ele geçirebildi ve Litvanya büyük

dukalığı, Moskova ve nihâyet Fâtih Mehmed ile ittifak münâsebetleri kurarak, hanlığı kuvvetlendirdi. Bu kudretli osmanlı padişahı ile başlayan (1454 ittifakı) münâsebetler, Hacı Giray'ın ölümünden (1466) sonra, oğulları arasında iç mücâdeleler baş gösterince, bir himâye şekline dökülmekte gecikmedi. Fakat Giray hânedanının Osmanlılara tâbiliği, zannedildiği gibi, birdenbire olmamıştır. Rakip kardeşleri birbirine düşürmek siyâsetini güden Kefe cenevizlilerine karşı, Kırım kabîle beyleri 1475'te Osmanlıları dâvet ettiler. Kefe'nin zaptından sonra, hanlık üzerinde Osmanlı himâyesinin kurulmasında bilhassa Şırın'ların beyi Eminek büyük rol oynadı (bk. Halil İnalcık, *Yeni vesikalara göre, Kırım hanlığının osmanlı tâbiliğine girmesi*, *Belleten*, sayı 30). Mengli Giray, Kefe'nin zaptından sonra, Gedik Ahmed Paşa ile bir itifak muâhedesi imzaladı. Bir buçuk ay kadar sonra İstanbul'a yazdığı bir mektupta padişaha bağlılığından ve kulluğundan bahsetmekte idi (bk. Kurat, *ayn. esr.*, vesika 6). 1476 yazında padişahın isteği ile, Eminek Mirza kumandasında, Kırım kuvvetleri Boğdan'a karşı Osmanlılar ile iş-birliği yaptılar. Bu esnâda Seyid Ahmed Han'ın Kırım'ı istilâsı, Mengli Giray'ın düşmesi, kardeşi Nûr-Devlet'in hanlığa getirilmesi ve nihâyet Eminek'in müracaatı üzerine, Mengli Giray'ın İstanbul'dan Kırım'a gönderilerek, tekrar han yapılması Osmanlı himâyesinin yerleşmesine yardım etti. Seyid Ahmed Han'ın her hângi bir teşebbüsüne karşı memleketi garantisi altına alan (Fatih'in Seyid Ahmed'e mektûbu için bk. *Kırım'ın tâbiliği*, s. 214—216) ve Eminek Mirza vâsıtası ile, hanlığa istediğini getirerek, Kırım tahtına istikrar kazandıran padişahın nufuz ve himâyesi kuvvetlendi. Fakat Mengli Giray öldükten sonra (1514), Cengiz „türesine" bağlı olan bağımsızlık tarafdarları, Mehmed Giray ile birlikte, başa geçtiler. Onlar eski hanlık an'anelerini devam ettirmek istiyorlardı. Mehmed Giray — babası Mengli Giray'a, Gâzî Giray I. ise — Mehmed Giray'a veliahd (*kalgay*) sıfatı ile, halef oldular. Hanlığın ortadan kalkmasına kadar osmanlı tâbiliğine ve te'sirine karşı mücâdele eden bu Cengiz „türesi" tarafdarları, yâni kabîleler aristokrasisi, zaman-zaman kanlı mücâdelelere sebebiyet vermekten geri kalmadılar. Osmanlı metbûluğu ve müesseseleri ancak 1534'ten sonra hakikî bir şekilde yerleşti. İstanbul'un tâyin ettiği hanlar, Sa'âdet Giray (1524—1532) ve sonra Sâhib Giray (1532—1551)'a karşı İslâm Giray, muhaliflerin başında 1534'e kadar mücâdeleye devam etti. Sâhib Giray, Kırım'a gönderilirken yanına 60 topçu, 300 cebeci, 1000 segbândan mürekkep bir kuvvetle 40 müteferrika, 30 çavuş ve 60 timar ve zeâmet erbabından mürekkep bir maiyet verilmişti. Kabîle aristokrasisine karşı hanların ve netice itibarı ile osmanlıların kuvvet ve hâkimiyetini sağlayan bu askerlerin maaşına karşılık olarak, her yıl İstanbul'dan hana, „segbân akçesi" adı ile, bir para gönderilmesi bu tarihten başlar. Sâhib Giray, İstanbul'un yardımı ile, muhalifleri yenmeğe ve osmanlı saray ve idâre usûllerini türk-moğul devlet an'aneleri yerine koymağa çalıştı. Mengli Giray'ın 1484 Boğdan seferinden beri Kırım hanları osmanlılar ile askerî iş-birliğinde bulunmamışlardı. İkinci defa 1538'de, yine Boğdan'a karşı, Sâhib Giray'ın gelip, Kanûnî Süleyman'ın ordusu ile birleştiğini görüyoruz. Bu seferde padişah kendisine hükümdar muamelesi gösterdi. Fakat bunu müteakip kırımlılar Macaristan seferlerine sık-sık çağırılmağa başladılar (1543'te Macaristan'a giden ilk Kırım ordusu *kalğay* Emin Giray idâresinde bulunuyordu). Esâsen XVI. asrın ortalarında doğu Avrupa'daki büyük siyâsî inkişâflar artık Kırım hanlığı ile Osmanlı devletinin tâliîai birbirine bağlamıştı. Giraylar, Altın-Ordu hanlarının meşrû vârisleri sıfatı ile, Kazan ve Astırhan için, 1502'den sonra Moskova ile şiddetli bir rekabet hâline girmişlerdi. Uzun bir mücâdele devresinden sonra, bu yerlerin (1552'de Kazan, ve 1556'da Astırhan) Moskova eline düşerek, şimâlde büyük bir devletin kurulması ve rus nufuz ve hâkimiyetinin Kafkaslara (Terek kalesi) ve Karadeniz'e doğru (rus kazakların 1559 Azak muhasarası) yayılması kırımlılar ile osmanlıları, eskisinden çok daha sıkı bir şekilde, yaklaştırdı. Giraylar Altın-Ordu'yu kendi idâreleri altında canlandırma emelini kat'î surette bırakarak, Karadeniz üzerinde Osmanlı imparatorluğunun başlıca yardımcısı durumunu benimsediler. Onlar için hanlığı korumanın başka çâresi kalmamıştı (bu mesele için bk. Halil İnalcık, *The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry*, Ankara üniversitesi yıllığı, sayı 1). Diğer taraftan Osmanlı devleti de artık hanlığın Moskof'a karşı mücâdelesini teşvik etmekte ve onu şimâle karşı bir „sedd-i sedîd" saymakta idi. Giraylar yalnız şimâlde değil, artık bütün savaş meydanlarında osmanlılar ile sıkı iş-birliği yaptılar. Bâzı hanlar padişahın emirlerine, bir beylerbeyi gibi, tâbi olmağı reddettilerse de, bu esâsî inkişâfı bozmadı. İran seferlerine gitmek istemeyen Semiz Mehmed Giray Han ve oğlu Sa'âdet Giray'ın isyanı (1580—1587) İstanbul tarafından bastırılınca, osmanlı nufuzu eskisinden daha kuvvetle yerleşti. İstanbul'dan gönderilen İslâm Giray II. (1584—1588)

ilk defa hutbede padişahın adını başta okumakla (*al-Sab' al-sayyār*, s. 106), yeni duruma resmî ifâdesini vermiş bulunuyordu. Bununla berâber, Giraylar sikkelerde kendi adlarını muhafaza ettiler. Onlar, osmanlı hukûmetince, sikke ve hutbe sâhibi bir islâm hânedânı sayılıyordu; fakat artık fi'len padişah tarafından azl ve tâyin edilen ve onun emri ile sefere gitmek mecbûriyetinde olan tâbi beylerden farksızdılar.

Hanların, Mengli Giray'dan beri, veliahd makamında bir *ḳalġay* (*ḳağalġay*) ve 1584'ten beri ikinci veliahd makamında bir *nūr al-dīn* (özbeklerde ve bâzı Kırım vesikalarında *nuradin*; bk. Feyzi Han—Zernov, *Yarlıklar*, s. 156) tâyin ettiklerini biliyoruz. „Kanun-ı Cengizî" 'ye göre, hanın kalgaylığa küçük kardeşini getirmesi gerekirdi. Hanlığı çocuklarına hasretmek isteyen bâzı hanların bu kaideyi bozmaları mukavemetlere ve hattâ bâzan isyanlara sebep olmuştur. Taht boş kalınca, eski han yerine *ḳalġay*'ın ve *ḳalġay*'ın yerine de *nūr al-dīn*'in geçmesi lâzım geliyordu. Böylece padişah tarafından tâyin keyfiyeti ancak bir şekilden ibâret kalacaktı. Padişah, *ḳalġay* ve *nūr al-dīn* için de beratlar vermekle berâber, hâkimiyetini hayâlî bir hâle getiren bu sıraya her zaman riâyet etmedi. Kırım kabîle aristokrasisi, İstanbul'a danışmadan, „türeye göre" *ḳalġay*'ları han ilân ettikleri vâkidir. Gâzî Giray I. ile Toktamış Giray bu şekilde, beyler tarafından, han ilân edildiler. Bunlar padişah tarafından tanınmadı ve bundan kanlı mücâdeleler çıktı. Kargaşalıklardan kaçınmak için, İstanbul'un umûmiyetle *ḳalġay*'ların ve *nūr al-dīn*'lerin hukukunu göz önünde tuttuğunu görüyoruz. 40 handan 24'ü *ḳalġay*'lıktan ve 5'i *nūr al-dīn*'likten han olmuşlardır. Osmanlı sarayı *ḳalġay*'lığa her zaman riâyet etmemiş ise de, hanları dâimâ Giraylar soyu içerisinden seçmiştir. Esâsen bunun dışında yapılan bir seçimi Kırım kabîle aristokrasisinin kabûl etmesine imkân yoktu.

Kanunî Süleyman devrinde, Sa'âdet Giray Han'dan itibâren, han kardeşlerinden birisinin, rehine makamında, İstanbul'a gönderilmesi âdet olmuştu (bk. Feridûn Bey, *Münşeat*, II, 167; krş. Müneccim-başı, II, 699; Âlî, *Kunh al-aḫbār*). Bu, hanların itaat ve bağlılığını sağlamak için alınmış bir tedbirdi. Bu rehinelerden Kırım'a iki defa han gönderilmiştir (İslâm Giray II. ve Bahâdır Giray I.).

Hanları padişah tâyin ve azleder. Buna dâir yapılmış bir ahitnâme bahis mevzuu değildir (bu mesele için bk. H. İnalcık, *Kırım'ın tâbiliği*, s. 223—229). Padişah bu salâhiyetini daha ziyâde, „halife" sıfatına istinat ettirmiş gibi görünmektedir (bk. bilhassa Canbek Giray'ın hanlık menşûru için Feridun, II, 41). Umûmî olarak, nâmzet, padişahın huzûruna çıkarılır ve onun elinden hanlık menşûrunu alırdı. Sonra kendisine „hanlık teşrifatı" (sancak, kılıç, mücevher sorguçlu kalpak ve samur kürk) verilir ve merâsimle Kırım'a gönderilirdi (merâsim hakkında bk. Nâilî Abdullah Paşa, *Kavânîn-i teşrîfât*; Silâhdar, *Tarih*, II, 131 v.d., 683). Hana 1484'den beri, „kaftan-behâ" adı ile, Kefe gümrüğü hâsılatından 1.500.000 akçe sâliyâne verilir idi. Sefere çağırılırken, ayrıca kendisine, bir kapıcı-başının götürdüğü bir hatt-ı humayûn ile birlikte, „çizme-beha" adı altında, 40.000 altun göndeşilir; han bunu kapı-kuluna ve mirzalarına dağıtır idi. Seferde „teşrîf-i kudûm" ve diğer adlar ile hana ve askerlerine başka paralar da verilmekte idi. Kırım ordusu, XVI. asır sonlarından itibâren, imparatorluk ordusunun akıncı kuvvetleri yerine geçtiğinden, hemen bütün seferlere çağırılmıştır. Bu hususta her hângi bir ihmâl, hanın azline sebep sayılmıştır. Sefere dâvet eden hatt-ı humâyûnlarda dâimâ tekrarlanan „dîn-i islâma muâvenet" ve „âl-i Osman'a uhuvvet" ifâdeleri birer formülden ibârettir. Fakat sefere gitmemek hususunda han kabîleler aristokrasisi ile birleşiyorsa, isyan hazır demektir (Mehmed Giray II. ve Mehmed Giray III. zamanlarında olduğu gibi); yahut devlet, bu kabîleleri harekete geçirmek için, onların istediği hanı göndermeğe mecbur kalır (Selim Giray I., Sa'âdet Giray III., Devlet Giray II., Devlet Giray III. v.b.). Bu suretle çok defa tahta geçen hanı bu kabile aristokrasisi tâyin etmiştir. Kırımlıların, askerî yardım karşılığında, bâzı siyâsî isteklerde bulunduklarını da biliyoruz. 1484 seferinden sonra Mengli Giray, Dnestr nehri üzerinde bâzı yerleri (Kavşan, Tombasar ve Balta) almıştı. Sâhib Giray I., Gözleve üzerinde, Gâzî Giray II. Eflak, Boğdan beylikleri ve Silistre eyâleti üzerinde bir nevi hâkimiyet ortaklığı istediler.

Rehinlikler, mâzûl hanlar, akrabaları ve yeni tâyin olunan hanların büyükleri, bir katl-i âmdan korunmak ve devlet yanında bir nevi rehine olmak üzere, Rumeli'de İslimye, Yambolu, Tekirdağı ve Çatalca gibi yerlerde çiftliklerde yerleştirilir ve kendilerine sâliyâne, hâs ve zeâmet tahsis olunurdu. Kırım'da Gâzî Giray II.'ın rakibi Feth Giray'ı ve 9 oğlunu öldürtmüş olması bunu haklı gösteriyordu. Padişah tarafından hanların, azil, hapis ve sürgün cezalarından başka, nâdir olmakla berâber, idam cezasına çarptırıldıkları da vâkidir (Murad IV.'ın İnâyet Giray Han'ı bostancılara idam ettirmesi, 1637). Suçlu veya tehlikeli gö-

rülenler ekseriyâ Rodos adasına sürülür idi. Giraylar içinde osmanlılığı en ziyâde benimsemiş olanlardan Bora Gâzî Giray ve Hacı Selim Giray Osmanlı tarihinde de husûsî bir yer kazanmışlardır. Hacı Selim Giray, 1683—1699 büyük bozgun yıllarında, İstanbul'da büyük bir nufuz kazandı. Osmanlı sülâlesi söndüğü takdirde, Giraylar tahta namzet görülüyordu. 1687 'de İstanbul'da âsîler, Osmanlı hânedanını ortadan kaldırarak, tahta Girayları getirmeği bile düşündüler (Silâhdar, *ayn. esr.*, II, 340).

Giraylar hânedanı içinde XVI. asır sonlarında Çoban-Giraylar meydana çıkmıştır. Feth Giray, Gâzî Giray han'ın *ḳalġay*'ı bulunurken, bir akında esir ettiği leh boyarlarından birinin kızını, fidye-i necat karşılığı, memleketine geri göndermişti. Fakat uyuşulan para tam olarak gelmediğinden, kız berâberinde gönderildiği kapı ağalarından Hacı Ahmed ile Boğdan'da Yaş şehrinde bir müddet daha kaldı. Sonra yolda bir çocuk dünyaya getirdi. Feth Giray bu çocuğu, kendisinin olmadığını iddia ile, öldürtmek istediğinden, Hacı Ahmed onu Boğdan'da gizledi. Burada çobanlığa verilen çocuk, Feth Giray'ın 1596'da katli üzerine, Akmescid'e döndü. Mehmed Giray III. ve Şâhin Giray Kırım'a gelince, bütün Giraylar, katl-i âma uğramak korkusu ile, İstanbul'a kaçtılar. O zaman *nūr al-dīn*'lik için kimse bulunamadığından, Feth Giray'ın oğlu olduğu iddia edilen bu çobana Devlet Giray adı verilerek, *nūr al-dīn* tâyin olundu. Onun iki oğlu da, biri Feth Giray, öteki Âdil Giray adlarını aldılar. Bu suretle Giraylar sülâlesi içinde Çoban-Giraylar meydana çıktı. Mehmed Giray IV., bunlardan Feth Giray'ı *ḳalġay* yapmak mecburiyetinde kaldı. Çoban-Giraylardan han olan yalnız Âdil Giray (1666—1671)'dır. Asıl Giraylar, bunları kat'iyen kendi soylarından saymamışlardır. Âdil Giray'dan sonra onlardan hiç kimse Kırım'da bir mansıba geçememiştir.

Girayların hâkimiyeti Kırım yarım adası dışında, Karadeniz kuzeyinde geniş sâhalara yayılmakta idi. Daha 1453'te bir yarlığında Hacı Giray, hâkimiyet sahası olarak, Kırım, Taman, Kıpçak ve Kabartay'ı saymaktadır (Kurat, vesika 4); gerçekten şarkta — Kabartay'a kadar Çerkes memleketi (Kuban havzası), Azak'tan Dnester nehrine kadar olan Nogay memleketi, şimâlde — Don ve Dnepr arasında Belgorod'a kadar stepler Kırım hanlarına tâbi sayılıyordu. Özü (Dnepr) ve Don kazaklarının yayıldıkları şimâl stepleri ile Çerkes ve Nogayların memleketinde bu hâkimiyet kendini her zaman hissettiremiyordu (hanlar, yarlıklarının başında, kendilerini ve hâkim oldukları yerleri şu şekilde ifâde etmektedirler: „Ulug orda ve ulug yurtnuñ ve Deşt-i Kıpçaknıñ ve taht-ı Kırımnıñ ve sansız köp çerünüñ ve sagışsız tatarnıñ ve tag-ara çerkesniñ ve tat bile tavgaçnıñ ulug padişahı ve hem ulug hanı bolgan emâret-meâb eyâlet-nisâb saâdet-iktisâb azametlû ve rif'atlû ve sehâvetlû... han"). Kırım hanları Bahçesaray [b. bk.]'da otururlardı. *Ḳalġay*'ın merkezi — Akmescid ve *nūr al-dīn*'inki — Bahçesaray civarında Kadı-Sarayı idi. Han gibi, bunların da kendilerine mahsus sarayları ve divanları vardı. Kendi adlarına yarlıklar gönderirlerdi. Osmanlı tesiri gittikçe kuvvetlenmekle berâber, hanlığa, hakikatte irsî kabîle beylerinden mürekkep, bir kabîle aristokrasisi hâkim olmuştur. Han divanında devlet işleri, bu aristokrasinin en yüksek kademesinde olan dört „karaçi beyi" tarafından konuşulur ve hanlar, mühim hiç bir meselede onların muvafakatı olmadan, bir karar alamazlardı (umûmiyetle hanlık ve teşkilâtı hakkında bk. KIRIM HANLIĞI).

Giraylar Moskof imparatorluğunun kuruluşuna mâni olamamışlarsa da, hiç olmazsa XVI. asırda, Moskova şehrine kadar ilerileyerek, yaptıkları bir çok istilâ hareketleri ve kudretli osmanlı himâyesi sâyesinde, rus taarruzundan korunabilmişler, hattâ Moskova'yı, *tiyiş* namı ile, para ve kürkten mürekkep senelik muayyen bir vergi-hediye vermeğe zorlamışlardı (bu hediyenin müfredatına âit defter örnekleri için bk. Feyizhan — Zernov, *Yarlıklar ve hatlar*, s. 137 v.d.). Fakat buna karşı XVII. asırda Moskof'a tâbi kazaklar bütün Karadeniz kıyılarını vurmağa ve bu akınları Kırım'dan İstanbul boğazına kadar götürmeğe muvaffak oldular. XVIII. asırda bizzat Kırım istilâlara uğradı. Rus orduları Kırım yarım adasına ilk defa 1736'da girdiler. 1768—1774 rus-türk harbinde ruslar, Kırım'da bağımsızlık tarafdarı bâzı mirzaları kandırmağa muvaffak oldular. Osmanlı ordusu, rus ordularının Kırım yarım adasına girmesini önleyemedi. *Ḳalġay* Şâhin Giray ile bâzı mirzalar, Petersburg'a giderek, hanlığın bağımsızlığı hususunda anlaştılar. Küçük Kaynarca muahedesinde (1774) hanlık, her iki devlet tarafından, bağımsız tanındı. Fakat rus manevrasının hakikî gâyesini anlamakta gecikmeyen Devlet Giray Han (1775—1777)'ın, eskisi gibi, padişahın tâbiliğini kabûl ederek, mukavemete hazırlanması üzerine, Şâhin Giray, bir hukûmet darbesi ile, hanlığı ele geçirdi. Türkiye ile Rusya arasında imzalanan Aynalı-Kavak tenkihnâmesi (1779) duruma bir istikrar veremedi. Osmanlılara bağlı olan kırımlıların ekseriyeti, bir müddet sonra, Şâhin Giray'ı kaçmağa mecbûr ettiler ve Bahâdır Giray'ı han seçerek, İstanbul'dan hanlık menşûru

ve teşrifatı istediler (1782). Fakat ruslar, Kırım'a girerek, Şâhin Giray'ı zorla yine han yaptılar. Çok geçmeden, 8 nisan 1783 beyannâmesi ile Katerina, II. haulığı ilga ve Kırım, Taman ve Kuban ülkelerini rus imparatorluğuna ilhakını ilân etti. Rusya'ya giden, oradan sonunda yine Osmanlı ülkesine sığınmak zorunda kalan son Kırım hanı Şâhin Giray, Rodos'a sürüldü ve bir müddet sonra, orada idam edildi (temmûz 1787).

Osmanlı devleti 1785 yılında Bucak ve Tombasar'daki türk kabileleri üzerine, eskiden olduğu gibi, Giraylardan birini „serasker" tâyin ederek, onları tekrar siyâset sâhasına sokmağı düşündü (Cevdet, *Tarih*, III, 142 v.d.). Fakat bu fikri ancak ruslar ile 1787'de harp yeniden başlayınca, tatbik alanına koyabildi. Şehbâz Giray'ı, Kuban hanı nâmı ile, Kuban nehri etrafındaki türk kabileleri başına han tâyin etti (ağustos 1787). Onun bu kuvvetler ile Taman yarım adası üzerinden Kırım'a geçmesi düşünülüyordu (Cevdet, IV, 30). Fakat o ancak Rumeli'de Bucak tatarlarının başında Boğdan'daki harekâta katılabildi. Bir müddet sonra, aynı vazifeye, Baht Giray tâyin olundu (şubat 1789). Baht Giray harp müddetince han sıfatını taşımış ve Boğdan'daki savaşlara katılmış olmakla berâber, Yaş muâhedesinden sonra, Osmanlı hukûmeti, onu İstanbul'a getirterek (haziran 1792), hanlığı ihya fikrini tamâmiyle terketti.

Bibliyografya: Burada Giraylara dâir belli-başlı kaynakları bahis mevzuu ediyoruz. Tamamlanmak üzere bk. ayrı-ayrı hanlar ile bir de mad. KIRIM.

Resmî vesikalar. İstanbul başvekâlet arşivi ve Topkapısarayı müzesi arşivi (bk. *Arşiv kılavuzu*, İstanbul, 1938, fasikül I, II) Giraylara âit pek çok vesikayı ihtivâ etmekte ise de, bunlar henüz incelenmemiştir; ancak A. N. Kurat (*Topkapısarayı müzesi arşivinde Altın-Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına âit yarlık ve bitikler*, İstanbul, 1940) ve Fevzi Kurdoğlu (*İlk Kırım hanlarının mektupları*, *Belleten*, sayı 3—4, 1937) ilk Kırım hanlarına âit bâzı vesikalar neşretmişlerdir. Feridun Bey münşaatındaki nâmeler, J. Rypka (*Briefwechsel der Hohen Pforte mit den Krim Chanen in II. Bande von Feridun's Munşeat*, *Festschrift Georg Jakob*, Leipzig, 1932, s. 241—269) tarafından, tasnif olunmuştur: Kırım hanlarının Moskova ve Lehistan'a gönderdikleri yarlıklardan bir kısmı büyük bir cildde neşredilmiştir (H. Feyzihan — V. V. Zernov, *Kırım yurtuna ve ol taraflarga dâir bolgan yarlıklar ve hatlar*, Petersburg, 1864); bâzı münşaat kitaplarında (msl. *Mekâtib-i sultânî*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 4292 ve *Mecmua-i mekâtib-i mülûk*, Âşir Efendi kütüp., nr. 895) Giraylara âit mühim vesikalar vardır. Lehistan'da, Varşova ve Krakovi'de bulunan Giraylara âit yarlıklar ikinci dünya harbinde korunabilmiştir. Bunlardan küçük bir kısımı, Dr. A. Zihni Soysal tarafından, lehçe tercümeleri ile birlikte, neşredildi (*Jarlyki Krimskie z czasov Jana Kazimierza*, Varşova, 1939; sonunda üç yarlığın fotografı vardır). Girayların arşivinden kalan 124 defter Akmescid'de bulunmuş ve Petersburg kütüphânesine nakledilmiştir. V. D. Smirnov, *Tatarsko ḫanskie yarlıki iz kollektsii Tavriçeskoy arḫivnoy kommissii*, *Izvestiya Tavr. uç. arḫ. kommissii*, nr. 54 (1918); *İstoriya Tatarii v materialaḫ*, *İnstitut istorii ak. nauk* (Moskova, 1937). — Giraylara âit meskûkât için bk. O. Retowski, *Die Münzen der Gireï* (Moskova, 1905); Mubârek Gâlib, *Müze-i humâyûn meskûkât kataloğu*, kısm-ı sâlis (İstanbul, 1318); Kırım kitâbeleri için bk. F. Dombrovski, A. Borzensko, *Zapiski odesskago obşç. istorii i drevnostey*, II, 489 v.d.

Vekayinâmeler. Kırım yerli vekayinâmelerinden, *Gülbün-i hânân* (İstanbul, 1287 ve 1327) mukaddimesinde bahsedilenlerin bugün ancak bâzıları elimizdedir. Bu vekayinâmelerden istifâde etmiş olan en mühim eser Seyyid Mehmed Rıza, *al-Sab' al-sayyâr fi aḫbâr al-mulûk al-tatâr* (nşr. Kâzım Bey), Kazan, 1832; Halîm Giray, *Gülbün-i hânân* bunun bir hulâsasıdır. Kezâ Kazimirski'nin *JA* (XII, 1833)'de neşrettiği anonim Kırım tarihi de *al-Sab' al-sayyâr*'ın kısaltılmışıdır. Cevdet, V, 258—276'da *Gülbün-i hânân*'ı hulâsa ediyor). Kırım yerli vekayinâmelerinden 'Abd al-Ġaffâr Ḳirimî, *'Umdat al-tavârîḫ* (*TOEM* zeyillerinde); Ötemiş Hacı, *Târîḫ-i dôst sulṭân* (bilinen bir nüshası Z. V. Togan'ın husûsî kütüphânesinde. 'Abd al-Ġaffâr bu eserden faydalanmıştır); *Sâhib Giray tarihi* (bk. E. Blochet, *Bibl. nat.*, türk. yazm. kataloğu, zeyil s. 164); *Mehmed Giray tarihi* (1603—1703 yıllarına dâir muâsır kaynak, Viyana millî kütüp., şark yazmaları, nr. 1080); Kefevî İbrahim, *Tarih-i tatar han, Dağıstan, Moskov ve Deşt-i Kıpçak* (nşr. C. Seydahmed Kırımer); Rıdvan Paşa-zâde Abdullah, *Tarih-i hânân-ı Tatar ve Deşt-i Kıpçak* (Paris, Arsenal Bibl., nr. 39). — Osmanlı vak'anüvisleri, hemen hepsi devir devir mühim mâlûmat ihtivâ etmektedir. Müneccim-başı'da güzel bir hulâsa var (*Ṣaḥâ'if al-aḫbâr*, II, 697); Hüseyin Hezârfen, *Telḫîs al-beyân fî ḳavânîn-i âl-i 'Oṡmân* (bâb-ı tâsî: *fî Beyân-i*

ḳavânîn-i ḫânân-ı Ḳrîm); Nâilî Abdullah Paşa, *Ḳavânîn-i taşrîfât*, Giraylara yapılan merâsim hakkında geniş tafsilâtı ihtivâ ediyor.

Girayların şeceresi şimdiye kadar, doğru olarak, tesbit edilememiştir. St. L. Pool, Halil Edhem (*Düvel-i islâmiye*, İstanbul, 1927), E. de Zambaur (*Manuel de généalogie et chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hanovre, 1927) ve son olarak, Hasan Ortekin (*Kırım hanlarının şeceresi*, İstanbul, 1938) noksan ve yanlıştır. Burada vekayinâmelerde hicrî tarihler ayları ile nazar-ı itibâra alınarak, milâdî tarihler düzeltildiği gibi, *ḳalgay* ve *nûr al-dîn* olanları da içine alan bir şecere tertip olunmuştur.

Umûmî tetkikler. V.D. Smirnov, *Krımskoye ḫanstvo pod verḫovenstvom ottomanskoy Porti do naçala XVIII. veka* (Petersburg, 1887); ayn. mll., *Kırım. ḫanstv. p. verḫov. otom. Porti v XVIII. stol.* (*ZOOİD*, XV, Odessa, 1889); J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Khane der Krim* (Wien, 1856), sathî olup, osmanlı tarihinde daha esâslı mâlûmat veriyor; O. J. Howorth, *History of the Mongols* (London, 1876—1929), II, 448—626; Djafer Seidamet, *La Crimee* (Lausanne, 1921). (HALİL İNALCIK.)

GİRESUN. Anadolu'nun şarkî Karadeniz sâhilinde, Trabzon'un 54 mil garbında ve Samsun'un 89 mil şarkında bulunan bir şehir ve limandır.

Şehrin bugünkü adı antik çağın Kerasus (Κέρασος)'una bağlanır. Her ne kadar Kerasus'un bugünkü Giresun yerinde değil, ona nazaran daha şarkta, şimdiki Vakfıkebir (Fol-Pazarı) mevkiinde, Fol deresi (Kiepert haritasında Kerasun-Dere) munsabında bulunmuş olduğu keyfiyeti hakikate daha yakın görünüyorsa da, Scylax'a göre, Choerades (Χοιράδες) adını taşıyan ve Pontos kralı Pharnakos tarafından, şimdiki Giresun yerinde inşa veya tevsî edilerek, Pharnakeia adını alan şehire, çok geçmaden, Kerasus denilmiştir (şehrin eski adının münakaşası hususunda bk. A. D. Mortdmano, *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien* (*1850—1859*), Hannover, 1923, s. 405 v.d.; ayrıca bk. Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie f. klass. Altertumswiss.*, XI, 264; Xenophon, *Anabasis*, lib. V, 3; Strabon, *Geogr.*, XII, 3; Plinius, *Hist. Nat.*, VI, 4; Ptolemaeus, *Geogr.*, V, 5, 6). XIII. asır italyan deniz haritalarında şehrin adı Chirizonda şeklinde görülmektedir ki, sonradan kullanılan Kerasounde (Cera sonte), Kerasunt v.b. gibi yazılış şekilleri bundan türemiştir. Kâtib Çelebî (*Cihannümâ*, s. 429)'nin Kiresin şeklinde yazdığı (başka yerlerde Ḳireaun ve Ḳeresun) bu ad bugün türk haritaları ve eserlerinde Giresun olmuştur. Burası kiraz ağacının vatanı sayılmakta ve yukarıda adı geçen Pharnakos'un torunu Mithridates'in gâlibi Lucullus tarafından ilk defa bu ağacın buradan alınıp, Roma'ya götürüldüğü nakledilmektedir. XVII. asrın sonlarında nebatatçı seyyah Tournefort (*Relation d'un voyage au Levant*, Amsterdam, 1712) şehir civarında kiraz ağacı ormanlarına rastladığını söyler ki, bu ağaçların yabanileri şarkî Karadeniz ormanları içinde çok görülmektedir (Handel-Mazetti, *Ergebnisse einer botanischen Reise in das pontische Randgebirge...*, *Ann. d. k.-k. Naturhist. Hofmuseum*, Wien, 1906). Fakat Giresun'un bugünkü şöhreti fındık mahsûlündedir. Yine adı geçen ormanlar arasında yabanisi bulunan fındık ağaçları, eski bir zamandan beri ıslah edilerek, şehir civarındaki tepe yamaçlarını hemen tamâmiyle kaplayacak bir şekilde yetiştirilmekte, hadd-i zâtında pek az bakım gören bu ağaçlar, giresunluların başlıca geçim kaynağını teşkil etmektedir; öyle ki, fındık mahsûlünün yıldan-yıla az veya çok elde edilmesi, iyi veya fena fiatlar ile satılması, Giresun'un yaşayışı üzerine en ağır basan iktisâdî hâdiseyi meydana getiriyor. Fakir halkın geçiminde fındık bahçelerinden meyva devşirme ve atöl-yelerde fındık ayıklamanın te'min ettiği gelir mühim yer tuttuğu gibi, kışın evler en ziyâde fındık kabuğu yakılarak ısıtılmaktadır. İlk mahsûlün vapura yükletilmesi her yıl husûsî bir bayram tezahürüne vesile olan fındık, İstanbul'a ve ecnebi memleketlere ihrâc edilmektedir. Giresun'un diğer mahsûlleri arasında, kısmen ihrâc edilen fasulye ile, halkın gıdası arasında buğdaydan ziyâde yer tutan mısır da sayılmağa değer.

Giresun eski bazalt lavlarından müteşekkil küçük bir yarım adanın berzahı üzerinde yerleşmiş olup, şehir buradan itibâren yarım adanın yüksek kısmına doğru tırmanmakta (eski kalenin harâbesi buradadır) ve doğuya veya batıdaki kumluk koyun kenarına doğru taşarak, daha ötede civar köylerin dağınık ev ve bahçelerine doğru yayılmaktadır. Yarım adanın bir az şarkında ve açıkta, şarkî Karadeniz kıyılarının yegâne adacığı (eski Aretias; Arrian'a göre, Areos nesos; bugün Giresun adası) bulunmaktadır. Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (II, 70 v.d.)'sinde, meyvası bol ve limanı iyi demir tutar bir şehir gibi târif ettiği Giresun'un, bu adaya gelip, oradan karaya asker döken kazaklar tarafından, yakılıp-yağmalandığını ve kalenin şehri muhafaza edecek hâlde olmadığını kaydeder.

Giresun, kışlar ılık ve her mevsimi yağışlı bir iklimin feyizlendirdiği gür yeşil bir tabiat

içinde, şarkî Karadeniz kıyılarının en güzel köşelerinden biridir. Şehir, güzel kaldırımlanmış düz sokakları, parkı, çeşmeleri v. b. ile muntazam planını, XIX. asrın sonlarında burada uzun seneler belediye reisliği yapmış olan Kaptan Yorgi (Paşa)'ye borçludur. Bununla berâber, eski kale (akropol) harâbesi ve bir anfiteatrın yeri gibi izler hâricinde, antik çağdan kalma eserlere bugün rastlanmamaktadır. Sâhilde eski bir mendireğin izi vardır. Daha ziyâde yakın civarın mahsûllerinin (başta fındık) ihracından ve halka gerekli maddelerin idhâlinden ibâret olan ticaret faâliyeti deniz yolu ile yapılmakta olup, bu faâliyet, limanın rüzgârlara, bilhassa kara-yele karşı muhafazalı olmaması yüzünden, inkişâf edememiştir. Diğer taraftan, Giresun'un gerisinde 2.000 m. fazla bir irtifaa yükselen dağların münâkaleye elverişli bulunmaması sebebi ile, Giresun, komşuları olan Trabzon ve Samsun'a nazaran, geri vaziyettedir ve şehri dağların arkasındaki Şebin-Karahisar üzerinden yukarı Kelkit vâdisine bağlayan yol işlek değildir. Bununla berâber, bir zamanlar Giresun, Egin ve Arapkir havâlisinin mekârî ile yapılan eşya ve yolcu nakliyatına iskele hizmetini görmekte idi. Dağlık sâhalarda bir zamanlar işletilmiş olan mâdenler (simli kurşun, demir, bakır, antimun v.b.) bugün tamâmiyle metrûktür. XIX. asır ortasına doğru Hommaire de Hell (*Voyage en Turquie et en Perse*, 1846—1848)'in 4.000 nüfuslu bir kasaba olarak zikrettiği Giresun'un nüfusu aynı asrın sonuna doğru 8.840 (*Ḳāmūs al-aʿlām*, V, 3935) — 10.230 (V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 64 v.d.) arasında tahmin edilmekte olup, bunun yarısı türk ve diğer yarısı rum idi ve ayrıca bir az da ermeni vardı (Mehmed Cemâl, *Anadolu. İstatistikî, iktisâdî ve askerî coğrafya*, I, İstanbul, 1337, s. 19 v.d. göre, birinci cihan harbinden evvel, şehrin nüfusu 16.000'den fazla olup, bunun 8.000'i türk, 7.500'ü rum, 1.000 kadarı ermeni idi). Giresun'un rum nüfusu, istiklâl harbini müteâkip, Yunanistan türkleri ile mübâdele edilmiştir. Türkiye cümhuriyeti kurulduktan sonra, 1927'de yapılan ilk sayımda Giresun'un nüfusu 11.800 olarak tesbit edilmiş; 1940 sayımında ise, bu nüfus 16.273'e yükselmiştir. 1945 sayımında şehir nüfusunun 12.436'ya düşmüş olması, erkek nüfusunun bir kısmının o sırada, hayatlarını daha iyi şekilde kazanabilmek üzere, başka yerlere gitmiş bulunması ile alâkalıdır. Zâten giresunlular arasında, bütün şarkî Karadeniz yalı halkı gibi, İstanbul'a ve diğer büyük şehirlere muvakkaten göçenler ve denizcilik ile uğraşanlar, öteden beri, çoktur.

Fâtih Sultan Mehmed asrında Osmanlı mülküne katılmış olan Giresun, uzun asırlar zarfında, Trabzon eyâletine bağlı bir kaza idi. Birinci cihan harbine doğru Giresun, önce Trabzon eyâletine bağlı ve sonra müstakil bir sancak hâline ifrag edilmiş, Türkiye cümhuriyeti kurulduktan sonra vilâyet hâline konulmuştur. 1945 sayımına göre, 284.147 olan Giresun vilâyetinin nüfusu, son iki sayım arasında şehrin nüfusunda görülen azalmanın aksine, 1940 sayımına nazaran, bir az artmış bulunmaktadır. Giresun, Görele, Tirebolu, Keşap, Bulancak, Alucra ve Şebin-Karahisar kazalarına ayrılmış olan vilâyet toprakları üzerinde muhtarlık teşkilâtını hâiz köylerin sayısı 430'a varmaktadır.

Bibliyografya: Metinde adı geçen kaynaklardan başka, C. Ritter, *Erdkunde*, XVIII, 819; E. Reclus, *Nouvelle Géogr. Universelle*, IX, 359; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 619; H. Barth, *Reise von Trapezunt... nach Skutari im Herbst 1858*; Neophytos, *L'Antropologie* (1890), I, 679 v.d.; Tomaschek, *SBAk. Wien* (Wien, 1891), VIII, 80 v.d.; *Trabzon vilâyeti sâlnâmesi* (1321 = 1903), s. 247; E. Nowack, *Lings Anatoliens Nordküste* (*Zeitschr. d. Gesell. f. Erdk.*, Berlin, 1929); S. Trak, *Giresun-Ordu ve ardülkesinde beşerî coğrafya araştırmaları* (Ankara, *D. T. C. fakültesi dergisi*, 1943, II, 1); S. Erinç, *Kuzey Anadolu kenar dağlarının Ordu — Giresun kesiminde landşaft şeritleri* (*Türk coğrafya dergisi*, VII—VIII, 1945).

(BESİM DARKOT.)

GİREY. [Bk. GİRAY.]

GİRGĀ. [Bk. GİRGÂ.]

GİRGÂ. GİRGĀ, yukarı Mısır'da bir kaza (*markaz*) ve bir şehir ismidir Kelimenin iştikakı meşkûktür. Girgā kelimesinde saint Girgis (George)'in ismi mündemiç olduğu farzolunuyor. ʿAlī Mubārak onu aynı mıntaka dâhilinde mâlûm bir mahalle olan Dagirgā yahut Digirgā (bu son yer için bk. İbn Cīʿān, s. 189 ve İbn Duḳmāḳ, V, 27) ile birleştirmektedir. Daha eski Mısır kaynakları Girgā'dan haberdar değilmiş gibi görünüyor. Ḳuḍāʿī'nin *kūra* listesinde de mevcut değildir. Bununla berâber, Yāḳūt tarafından zikrediliyor. Müdüriyet olarak, ismi ilk defa *Description de l'Egypte* (1212 = 1798)'te görünüyor; 715 (1315) yılına âit *Rōḳ Nāṣirī*'de henüz ondan bahis yoktur. Buna göre Girgā, bir idâre bölgesi olarak, ilk önce osmanlı devrinde teşkil olunmuş demektir. Ondan sonra, Mısır'ın muhtar bir vilâyet olduğu devirde, Sōhāg vilâyeti merkezi olmuş ve Girgā şehri kaza merkezi şehirlerinden biri derecesine düşmüştür. Bu şehir deri ve ağaç işleri sanayii ile mâlûmdur. Kalabalık hıristi-

yan ahâlisi şehrin eskiliğini gösteriyor. Hacı kervanları Ḳuṣayr'den geçtiği müddetçe, şehir mâmûr kaldı; zîrâ ahâli hacılara yiyecek, husûsen *baḳsamāṭ* (peksimet, παξαμάδιον) satmakta idiler. Hacc yolunun değişmesi Girgā'nın inhitatını mûcib oldu. 'Ayẓāb'ın başına gelen aynı hâl hakkında yk. bk. Şehir iyi bina edilmiş olduğu hâlde, Meḥmed 'Alī zamanında Nil sularından zarar görmüş; fakat İsmā'īl zamanında alınan koruma tedbirleri sâyesinde, harap olmaktan kurtarılmıştır. Şehrin nüfusu 19.893 olup, bundan 5.443'ü koptlardır.

En eski kopt manastırlarından biri bu şehirdedir ve bir kop metropolitlik merkezidir.

Bibliyografya: 'Alī Mubārak, *Ḫiṭaṭ cadīda*, X, 53; Yāḳūt, *Muʿcam*, II, 48; Boinet Bey, *Dictionnaire Géographique de l'Egypte*, s. 214, bk. Guerga; Baedeker, *Ägypten* (7. tab.), s. 206. (C. H. BECKER.)

GİRİT. GİRĪD, garp. KRETE, CRETA, CRÈTE ve ar. AḲRĪṬIŞ, İḲRĪṬIŞ adı verilen bu ada doğu Akdeniz'in, Kıbrıs'tan sonra, en büyük adası ve Ege denizinin kilidi mesâbesinde olup, takriben 23° 31'—26° 20' şark ṭûlü ve 34° 55' —35° 41' arz dereceleri arasında, 8.618 km². büyüklüğündedir. Garptan şarka doğru aş.-yk. 260 km. bir uzunluğa ve 15—56 km. genişliğe mâlik olan bu ada, Yunanistan ve cenûbî Anadolu sıra dağları arasında bir bağ meydana getirmektedir. Avârız bakımından Yunanistan, Anadolu ve hatlâ Atlas bölgelerinin avârızını andırmaktadır. Garp-şark istikametinde uzanan ada umûmiyetle dağlık olup, burada ovalar mahdud bir yer kaplamaktadır. Çok parçalanmış avârızdan müteşekkil bir memleket olan Girit'in en meşhûr ve en yüksek dağları Ak-Dağlar (Leuka Orē, Aspra Vouna, Madaras; 2.482 m.) ve Ida veya Psiloritis (2.498 m.) diye adlandırılan büyük dağlardır.

Adanın iki mâilesi arasında, avârız bakımından, tenâzur yoktur. Cenup mâilesi dağlık olup, bu kısımda yüksek dağlar deniz seviyesinden birden-bire yükselmektedir. Şimâl mâilesine gelince, bu kısımda avârız çok mütenevvî olmakla berâber, aynı zamanda ziraate ve münakaleye çok daha elverişlidir. Avârızın bu şekilde oluşunun neticesi olarak, cenûp kısmı mahfuz limanları ihtivâ eden girintilerden mahrumdur. Hâlbuki şimâl kısmı mahfuz limanları ihtivâ eden körfez ve koylara mâliktir. Bununla berâber bu kesimde fevkalâde tabiî bir liman evsafını hâiz Suda hâric diğerleri, Sitia, Mirabella, Almiros, Kandia, Hanya ve Kisamo açık liman karakterini arzetmektedirler. Dağlar umûmiyetle çaplaktır. Adada rüzgârların çok şiddetli oluşu ormanın mahdut olmasında büyük bir âmil olmuştur. Volkanik ve kalker arâzide küçük vâdi ve ovalarda ziraat mümkündür. Asıl ziraat alanları alüvyonlu ovalardır. Buralarda buğday, mısır, tütün, pamuk, limon, portakal ve türlü sebzeler yetişmektedir. Bundan başka zeytinlikler vardır; fakat adanın başlıca mahsûlleri zeytin, limon ve portakaldır. İklim Akdeniz iklimidir; kuvvetli, sağnak hâlinde yağmurlar ancak mûtedil kış mevsiminde görülür ve yazın ise, yarı tropik sıcaklık hüküm sürer. Irmak ve çayların mecrâları kısa ve seyr-ü sefere elverişli değildir. Çoğunun suları yazın tamâmen çekilmektedir.

Tarih. Girit adasının sonradan „asıl giritliler" olarak ayırt edilmiş olan ilk sâkinleri Küçük-Asyalı idiler. Bunlar 3000 ile 1400 (m. ö.) yılları arasında bugünkü Avrupa medeniyetine beşik vazifesini görmüş olan Girit yahut Minos (kıral Minos'un adına izâfetle) diye vasıflandırılan kültürü meydana getirmişlerdi. Bu medeniyetin hayret ve takdir uyandıran bakiyeleri, Sir Arthur Evans tarafından, Knossos'da ilk esaslı şekilde yapılan arkeoloji araştırmalar sonunda, meydana çıkarılmıştır. İngilizlerin Knossos, italyanların Faistos ve Hagia Triada ve amerikalıların Gournia civarında yaptıkları bu gibi arkeolojik kazılar Girit adasında 4000 (m. ö.) senelerinde neolitik bir kültürün geliştiğini göstermektedir. Yine milâddan önce üçüncü binde başlayan bakır ve tunç devirleri ile bu inkişâf Girit'te kendi husûsî yolundan giderek, ikinci binde kısmen Mısır'ın te'siri altında parlak bir devre ulaşmıştır.

1400 (m. ö.) yılında Pelopones'ten gelerek, Akka'lar ile başlayan ve sonra da Dor'ların akınları ile sona eren yunanlıların istilâ hareketleri görülmektedir. Adanın yerli ahâlisini itaat altına alan Dor'lar başlangıçta buranın hâkim sınıfını teşkil etmekle iktifa ettiler. Barış ve âsâyişi te'min eden bu idâre yerine, sonradan birbirleri ile mücâdele eden bir çok rakip şehir-devletler kaim oldu. Bu parçalanma Girit'in siyâsî ehemmiyetini II. (m. ö.) asırda sona erdirdi.

Yunanistan Roma hâkimiyetine girdikten sonra, Girit bir müddet istiklâlini muhafaza etmekle berâber, korsan yatağı olması ve etrafa emniyetsizlik telkin etmesi dolayısı ile, 69 (m. ö.) tarihinde romalılar bu adayı zapta giriştiler ve bu maksatla Girit'e bir seferî hey'et gönderildi. Romalılara karşı istiklâllerini korumak maksadı ile karşı koyan giritliler 3 seneden fazla mukavemet edemediler. 67/66 (m. ö.) senelerinde ada tamâmiyle Roma'nın hâkimiyetine geçti. Romalılar Girit'te cârî olan Minos ve Dor kanunlarını kaldırdıkları gibi, adada hâkim olan korsanlık havasını dağıtmak için de, dört oturaktan ziyâde gemi kullanılmasını yasak

ettiler. Girit'i, bir iskân bölgesinden ziyâde, askerî ve ekonomik bir üss olarak kullanan romalılar, adadaki hâkimiyetlerini devam ettirmek maksadı ile, İtalya'dan buraya eski askerler getirtip, Knossos bölgesinde yerleştirdiler. Ziraatin inkişâfına ehemmiyet verdiler ve bilhassa Mesara ovasında elde edilen fazla zahîrenin çoğunu Roma'ya nakl ve ihrâc ettiler. Buğday istihsâl edildiği müddetçe, Girit onların zahîre anbarlarından birisi olarak kaldı. Bu zamanda adada mer'î olan vergi usûlüne dâir tarihî mâlûmat mevcut değildir. Mısır Roma hâkimiyeti altına girdikten sonra, Girit adası Bark ve Bingazi eyâletleri ile birlikte, bir Roma eyâletini teşkil etti. Daha sonra Büyük Konstantin tarafından Illyria (Selânik) eyâletine ilhak olundu. Roma imparatorluğunun taksiminde ise şarkî Roma'da kalan bu ada mezkûr imparatorluğun Illyricum kısmında Makedonya eyâletinin 6 vilâyetinden birini teşkil etti.

Cihanşümûl bir varlık olarak dünya sahnesine çıkan islâmiyet, imparator Heraklios'un sarfettiği mukavemetlere rağmen, Suriye, Mısır ve Trablus'a hâkim oldu. Mu'âviya'nın daha Şam vâliliğinde iken meydana getirilen donanma ile 54 (674) tarihinde Kıbrıs ve Rodos adalarını fethe muvaffak olan araplar, yine bu zâtın hilâfeti esnâsında, bir taraftan İstanbul'u muhasara ettikleri gibi, diğer taraftan da Rodos'tan Girit'e taarruz ettiler. Fakat Cunâda b. 'Umayya al-Azdî kumandasında bulunan araplar bu adayı zapta muvaffak olamayarak, köy ve kasabaları tahrip ve yağma ettikten sonra, ele geçirdikleri ganimetler ile geri döndüler. Girit adasına yapılan bu ilk islâm akınını diğer istilâ teşebbüsleri tâkip etti. İtalya'nın fethinden sonra, Akdeniz'deki bâzı adalar (msl. Malta, Mayorka ve Minorka) zaptedildiği sırada, Girit adasına da bir mıkdar kuvvet gönderilerek, bâzı mevkiler ele geçirildi. Emevîler zamanında yapılan bu akınlar Abbâsîler devrinde de devam etti. Halife Hârûn zamanında Humayd b. Ma'yûf al-Hamdânî de Girit'e bir sefer icrâ ederek, bâzı yerleri zapta muvaffak oldu. Ancak bu adanın tamâmiyle fethi halife Ma'mûn zamanında Abû Ḥafṣ 'Omar b. 'Îsâ al-Andalûsî'ye müyesser oldu.

Endülüs hükümdarı Ḥakam b. Hişâm zamanında zuhûr eden Rabż vak'ası üzerine Endülüs'ten nefyedilen 10.000 kişi, bir müddet Mısır ve İskenderiye'de ikamet ettikten sonra, 210 (825/826) tarihinde, reisleri Abû Ḥafṣ 'Omar kumandasında, 30 parça gemi ile Girit'e gelerek, adayı tedrîcen zaptettiler. Bu suretle Girit'te yerleşen araplar burada Rabż al-Ḫandak (Kandiye) şehrini kurdular.

Bizanslılar, bu adayı tekrar ele geçirmek için, müteaddit teşebbüslerde bulundular ve nihâyet Nikephor Phokas kumandasındaki kuvvetler, 12 aylık bir muhasaradan sonra, 961'de Kandiye şehrini zapta muvaffak oldular. Bir buçuk asra yakın bir zaman geçtikten sonra, tekrar Girit'te teessüs eden Bizans idâresinden anlaşılan giritliler memnun olmamış olacaklar ki, sık-sık isyan ettikleri gibi, muayyen vergileri de vermekten istinkâf ettiler.

Girit, dördüncü haçlı seferinde Bizans imparatorluğu arâzisi taksim edilirken (1202), Montferrat markisi Boniface'ın hissesine isâbet etti ise de, bu zat, adada karşılaşacağı müşkilâtı nazar-ı itibâra alarak, onu satmağa karar verdi. Bundan haberdar olan cenevizliler adayı kendilerine, para mukabilinde, mal etmek istediler; fakat karşılarında, rakip olarak, venediklileri buldular. Marki Boniface, imparatorun müsâadesini aldıktan sonra, 12 ağustos 1204'te yapılan anlaşma mûcibince, Girit'i 100.000 gümüş mukabilinde, Venedik'e terketti. Bunun üzerine cüz'î bir kuvvetle Girit'i işgâl eden venedikliler, az zaman sonra, adadaki hâkimiyetlerini takviye ve temadî ettirmek maksadı ile, tıpkı romalılar gibi, ana vatandan bir kısım halkı getirterek, burada yerleştirmek mecburiyetinde kaldılar. Tekmil sâhil şehirlerini tahkim ve adanın iç kısmında müstahkem kaleler inşa ederek, küçük garnizonlar kurdular. Adanın idâresi dük unvanını taşıyan bir umumî vâliye tevdi edilerek, maiyetine bir büyük kumandan ve iki müşavir verilmişti. Bunlar ile birlikte vâli adlî işleri ve iki haznedar bilhassa mâlî işleri idâre ediyordu. Fakat vâridat ve masraflar Venedik senatosu tarafından tertip ve tanzim edildiği için, mahallî hukûmet bu hususta hiç bir şeyi değiştirmeğe kadir değildi. Ada Hanya, Resmo (Retimo), Kandiye ve Sitia idârî bölgelerine ayrılmıştı. Kandiye bölgesi doğrudan-doğruya umûmî vâli tarafından ve diğer mıntakalar da maiyetlerinde birer müşavir bulunan rektörler tarafından idâre edilmekte idi. Adanın müdafaa ve âsâyişini te'min ve muhafaza maksadı ile, ayrıca adada 20.000 kişilik bir ordu bulunduruluyordu. Venedikliler zahîreden 1/3 mıkdarında bir resim aldıktan sonra, arâzî sâhiplerinin elinde kalıp, satacakları zahîre mıkdarının satılacağı fiyatı tâyin ve tahsis etmiş, zehîrenin başka yerlere nakil ve ihracını da bir çok muamelelere tâbi tutmuş ve her zaman arâzi sâhiplerini tazyik eden bir çok hukümler vazetmişlerdi. Venedik hukûmeti tarafından diğer mahsûllerden de ağır vergiler tarholunmuş ve umûm ahâliden külliyetli mıkdarda vergi alındıktan maada, bir de köylülerin her biri ayrıca senede bir defa

muayyen bir mıkdar para ve bundan başka diğer bir çok âidat vermekle de mükellef tutulmuştu.

Bu şekilde bir müstemleke teşkilât ve idâresi ile Girit'te yerleşmiş olan venedikliler halktan yalnız bütün salâhiyetleri almakla iktifa etmeyip, her vesile ile onlara hor baktılar. Bilhassa köylülerin durumu çok ağırdı. Bunlar o kadar tekâlif tazyiklerine mârûz bırakıldılar ki, neticede bütün mesâîlerinin semereleri sipahî ve tımar sâhiplerinin eline geçti. Halk âdetâ sefil denilebilecek bir duruma düştü. Girit halkı ile birlikte ortodoks ruhban sınıfı da bu zulüm ve işkenceden kurtulamadı. Hattâ bu keyfiyet Avrupa müelliflerinden bâzılarına: — „Türkler insanlıkla kabil-i te'lif olmayan böyle bir harekete hiç bir zaman teşebbüs etmemişlerdir" (Hippolyte Noiret, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la Domination Vénétienne en Crète de 1380 à 1485*, Paris, 1892, s. V, VI; Perrot, *L'Ile de Grète*, Paris, 1867, s. 151) — dedirtecek kadar, onları hakikati itirâfa mecbur etti. Girit'in dünyevî hâkimleri gibi, uhrevî efendileri olan katolikler de ortodoks kilisesinin emlâk ve emvâlini gasbettiler. Bu vaziyet karşısında cenevizlilerin tahriki ile çıkan ilk isyandan sonra, bir buçuk asır zarfında 20'den fazla ayaklanma baş gösterdi. Bunların bastırılması venediklilere oldukça pahalıya mâl oldu. Fakat her defasında bu isyanlar gittikçe artan bir zulüm ve şiddetle bastırıldı. Bunun üzerine ada halkı hâriçden ve bilhassa cenevizlilerden yardım ümitlerini kesince kendilerine zarar ve felâket getirmekten başka bir işe yaramayan bu ayaklanmalardan vazgeçerek, XIV. asrın sonunda bu Venedik idâresine boyun eğmek mecburiyetinde kaldılar. Fakat bunlardan bir çoğu islâm diyârında yaşamağı tercih ettiklerinden, Mısır'a muhaceretle, orada tavattun ettiler.

Aydın beylerinden Umur Bey 1341 senesinden sonra, büyük bir donanma ile, Adalar denizinde hâkimiyet te'sis etmiş ve bu meyanda Girit sularına kadar uzanmıştı. Bu türk akınını müteâkip, 1427 senesinde adaya müteveccih diğer bir akın, ada müdafileri tarafından, tardedildi ise de, artık venediklilerin Girit'teki nufuzu sarsılmış ve İstanbul'un türkler tarafından fethinden sonra, burayı müdafaa zarûreti daha kuvvetle hissedilmişti. Venediklilerin Osmanlı devleti ile dostâne münâsebetleri idâme ettirmeğe çalışmalarına rağmen, ada 1469 senesinde muhtelif istikametlerde yapılan osmanlı taarruzlarından kurtulamadı. Girit, bilhassa Kanunî Süleyman devrinde, Venedik ile osmanlılar arasında çıkan 1538 harbinde en fazla zarar gördü. Daha italyan seferi esnâsında (940—944 = 1533—1537) Sperlonga kalesini tahrip ederek, 10.000 kadar esir alan Barbaros Hayreddin 1538 haziranda Kiklad adalarını da yakıp-yıktıktan sonra, donanması ile Kandiye önüne geldi. Safer ayının 15'inde Milapotamo'da karaya çıkan kuvvetler civardaki 20 kadar köyü yağma ve tahrip ettikten sonra, Resmo'ya hücûm ettiler. Donanma buradan Suda'ya hareket etti. Bu mahalde karaya çıkarılan askerler, Apokorono kalesi ile birlikte, 60 kadar köyü yağma ve bir çok esir ile ganîmet elde ederek, geri çekildi. Aynı muvaffakiyet Hanya ve Sitia'da da elde edildi. Venedikliler osmanlı donanmasının Girit sularında serbest dolaşmalarından mütevellit bir endişe ile, adadaki vaziyetlerini tahkime çalıştılar ise de, Kanûnî Süleyman zamanında Osmanlı devleti ile aralarında halledilmiş olan ihtilâf, Selim II.'in tahta çıkması üzerine, tekrar baş gösterdi ve Kıbrıs'ın fethi sırasında Girit'e bir akın yapılmasını intac etti. 1567 senesinde Suda kalesine bir gece akını ile başlayan bu taarruzlardan Hanya kalesi güçlükle kendisini kurtarabildi. Aynı zamanda Cezayir'den gelen bir donanma da Resmo havâlisini yakıp-yıktı.

Esâsen Trablus, Tunus ve Cezâyir deniz yolları üzerinde bulunan Girit adasının, bu ehemmiyetli mevkii dolayısı ile, türkler tarafından er-geç zaptedilmesi gerekiyordu. Hattâ denilebilir ki, bu hususta geç bile kalınmıştı. Çünkü bu adanın venediklilerin elinde bulunması doğu Akdeniz'deki türk hâkimiyetini tehdit ediyordu. Diğer taraftan bu denizde hâkimiyetin muhafazası için, donanmaya bir üss vazifesi görecek olan Girit artık Venedik'in elinde bırakılamazdı.

Osmanlıların Girit üzerindeki emellerini sezen venedikliler, adadaki hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için, siyâsî çârelere baş vurdular ise de, neticede bütün bunların hiç bir fâidesi görülmedi. Murad IV. zamanında zuhûr eden Avlonya hâdisesini İbrahim I.'in zamanında Sünbül Ağa hâdisesinin tâkip etmesi iki devlet arasında bir harbin çıkmasına sebebiyet verdi. Sünbül Ağa'yı Mısır'a götüren küçük bir gemi kafilesinin, Girit sularında pusuya yatmış olan Malta korsanları tarafından, bu ada civarında taarruza uğraması ve sonra da gasbedilen eşyanın Girit'te satılması üzerine başlamış ve bir çeyrek asır devam etmiş olan harp, uzun, güç ve aynı zamanda şarkta Venedik hâkimiyetinin ölüm ve dirim mücâdelesinin başlangıcı oldu. Malta seferi bahânesi ile, silâhdarlıktan kapudan-ı deryalığa çıkarılan Yusuf Paşa kumandasında, Girit'te Hanya civarında karaya çıkan osmanlı ordusu tam 54 gün süren bir muhasaradan sonra, Hanya kalesini fethe muvaffak oldu (1055 = 1645). Bidâyette elde

edilen bu başarıların tevlid ettiği ümidin hilâfında olarak, Venedik donanmasına karşı koyacak osmanlı deniz kuvvetlerinin bulunmaması ve devletin hâricî ve dâhilî gâileler yüzünden, yardım hususunda gereken tedbirleri almakta gösterdiği ihmâl, nihâyet Venedik'in var kuvveti ile techiz ettiği büyük deniz kuvvetleri ile Çanakkale boğazını ablukaya muvaffak ve deniz yolu ile Girit'e kuvvet gönderilmesine mâni olması yüzünden, harp uzamış ve Girit adası da „devlet-i aliyyenin tâlimhâne-i harbîsi hukmüne" girmişti. Fakat Bozca ve Limni adalarını zapt ve Çanakkale boğazını ablukaya muvaffak olan venedikliler, denizlerde kazandıkları bu üstün duruma rağmen, Osmanlı devletini ne Girit adasının fethinden vazgeçirmeğe ve ne de müşkül bir vaziyette bulunan Girit'teki türk kuvvetlerinin diğer kaleleri teker-teker almasına mâni olamadı. Hanya fâtihi Yusuf Paşa'dan daha sonra Girit'teki askerî kuvvetlerin başına getirilmiş olan meşhûr Deli Hüseyin Paşa sırf kendi gayret ve teşebbüsü ile giriştiği harekât neticesinde, Kisamo, Apokorono, Granbosa ve Resmo gibi, mühim bir çok kaleleri fethe muvaffak oldu.

Diğer taraftan venedikliler bir yıl evvel zaptettikleri Limni ve Bozca adalarını tekrar kaybettiler. Bu onlar için ağır bir darbe oldu. Bundan sonra kendini kolay-kolay toplayamayan Venedik cümhuriyeti harbin mukadderatını daha ziyâde muharebenin sevk ve idâresine, bir uzlaşmağa ve nihâyet, başta fransızlar olmak üzere, Avrupa devletlerinin yardımına bağladı. Fakat kara ve deniz sâhalarında muvaffakiyet imkânlarını kaybeden venedikliler, uzlaşma sâhasında da hiç bir başarı elde edemedikleri gibi, fransızlar ile birlikte diğer hıristiyan devletlerin Venedik'e yardıma koşmaları da, harbin ve dolayısı ile Girit'in mukadderatı üzerinde, büyük bir değişiklik yapamadı. Yalnız Kandiye kalesinin alınmasını, bir müddet için, geciktirdi.

Avusturya ve Erdel gâilelerini istediği şekilde halletmeğe muvaffak olan Osmanlı imparatorluğu, nihâyet müzmin bir hâl alan bu Girit harplerine son vermek gâyesi ile, adaya sadrâzam Fâzıl Ahmed Paşa'yı gönderdi. Venedikliler, Kandiye kalesini kurtarmak için, yaptıkları bütün teşebbüslerin neticesiz kaldığını görünce, Fâzıl Ahmed Paşa'nın kumandası altında, osmanlı kuvvetlerinin iki buçuk sene süren mütemâdî hücûmlarına daha fazla dayanamayarak, sulh teklifinde bulundular. Her iki taraf murahhasları arasında 30 ağustosta başlayan müzâkereler 6 eylûl 1669 (9 rebiülâhır 1080) tarihinde, 18 maddelik bir muâhede ile, sona erdi. Bu muâhede mûcibince venediklilerin elinde kalmış olan Spinalonga ile Suda kaleleri de, sonradan 1127 (1715) senesinde Venedik'e karşı açılan Mora seferi esnâsında, Kandiye ve Hanya muhafızları ile Bosna gâzileri tarafından fethedildi. Granbosa kalesi ise, daha 1692 tarihinde Osmanlı devletinin eline geçmişti.

Bu suretle Osmanlı hâkimiyeti altına giren Girit adası, merkezi Kandiye olmak üzere, imtiyazlı bir eyâlet şeklinde imparatorluğa bağlanarak, Kandiye, Hanya ve Resmo sancaklarına ayrıldı. Bu ilk iki sancağa gönderilen muhafızlar vezirlik rütbesini hâiz olmakla berâber, bâzan Hanya muhafızlığına mîr-i mîranlık ve Resmo'ya da vezirlik rütbelerini hâiz birer zâtın nasb ve tâyiu edildiği de görülüyor. Hattâ bu sancaklardan ikisi veya üçünün idâresi tek bir zâtın uhdesinde birleştirildiği de vâki olmuştur. Bilhassa Mora ihtilâli esnâsında her üç muhafızlık Kandiye vâlisi Süleyman Paşa'nın uhdesine birleştirilmiş ve bu tarihten itibâren bu usûl câri olmuştur. Yalnız Kandiye adanın merkezi olmaktan çıkarak, 1850 tarihinden itibâren, yerini Hanya şehrine terketmiştir. Adada can, nâmus ve mal emniyet altına alındığı gibi, umûmî emvâl ve emlâke dahi aslâ dokunulmadı. Bu suretle Girit hasar ve harâbîden kurtulmuş ve asırlarca hasreti çekilen bir sulh ve sükûna da kavuşmuş oldu. Adanın fâtihleri olan türkler yerli ahâlinin cemâat işlerine karışmayarak, onları dinî merâsimlerini ifada ve rûhânî müesseselerini idârede tamâmen serbest bıraktılar. Dinî bakımdan böyle mutlak bir hürriyete sâhip olan Girit reâyası aynı zamanda her türlü tetkik ve nezâret ve teftişten vâreste kalarak, mektepleri ile âdet ve göreneklerinin tanzim ve idâresi hususları da kendilerine bırakıldı. Ana dilleri her türlü müdâhaleden masûn kaldı. Bidâyette her türlü dâvalar şer'î ahkâma göre halledilirdi. Her üç sancakta birer kadı ve kazalarda birer nâibleri bulunuyordu.

Girit Mısır idâresinde bulunduğu esnâda, Kandiye, Hanya ve Resmo'da müslüman ve hıristiyan âzâdan mürekkep birer meclis kurulmuş olduğu gibi, İslakya'da da bir meclis teşkil olunmuştu. Vâli ve kaymakamların riyâseti altında bulunan bu meclisler, dinî ve mirasa âit meseleler hâric, her türlü dâvalara bakarlar ve verdikleri kararlar yalnız Kandiye meclisinde istinâf olunabilirdi.

Girit Mısır idâresinden alındıktan sonra, bu meclisler yeni bir islâhata ve teşkilâta tâbi tutularak, İsfakya ve Hanya sancakları için, Hanya'da bir ve diğer Kandiye ve Resmo sancakları için de, Kandiye ve Resmo'da birer olmak üzere, üç meclis teşkil olundu. Bu meclislerin kuruluşlarına âit 18 maddelik bir ni-

zamnâme kaleme alındığı gibi, onlara tevdî olunan vazifeler de ayrıca 20 maddelik bir nizamnâmede toplanmıştı. Bu meclisler kadılardan, mâlî memurlar ile gümrük müdürlerinden ve her sancağın kendisine bağlı her kazasından birer müslüman ve hıristiyan âzâdan mürekkep idi. Kandiye'de 30, Hanya'da 17 ve Resmo'da 12 âzâ vardı.

Emlâk, verâset ve nikâh meselelerinden çıkan dâvalar şer'î mahkemelere, hıristiyanlar arasındaki boşanma dâvaları da piskoposlara âit idi. Bu üç meclisin esâs vazifeleri ekmek ve diğer gıda maddelerinin fiatını tâyin ve nâfia işlerine nezâret etmek olduğu gibi, şahsî ve umûmî hukuktan doğan her türlü dâvalara bakıp, karar vermek de bunların salâhiyeti dâhilinde idi. Vâlinin izni olmadıkça, idam cezası hukmolunmazdı. Sonradan ölüm cezaları hakkında verilen ilâmların Bâbıâli tarafından tasdiki, bir kaide olarak, kabûl olundu.

Bu üç meclisten başka her kaza merkezinde, kaza müdürünün riyâsetinde olmak üzere, kadı nâibi, piskopos veya vekilinden ve 3 müslüman ve 3 hıristiyan âzadan mürekkep birer meclis teşkil olunmuştu. Bu usûl, 1868 yılındaki husûsî nizamnâmenin ilânına kadar, meriyette kaldı. Bundan sonra, bu nizamnâmede gösterildiği vecihle, idârî işler adlî işlerden tamâmiyle ayrıldı. İdâre işleri — idâre meclislerine ve adliye işleri — yeniden teşkil kılınan nizâmî mahkemelere verildi. Bunlar da, bidâyet ve istinaf olarak, iki dereceli idiler. Bunlar tarafından verilen ilâmların İstanbul temyiz mahkemesine gelmesi bu nizamnâme hukümlerinden idi. Bir müddet sonra bu adlî teşkilât bâzı tâdilâta uğramış ve Girit'e mahsus olmak üzere, „teşkil-i muhâkim-i nizâmât, muhakemat-ı hukukiye ve usûl-i muhâkemât-ı cezâiye" kanunları vazolunmuştur.

Ayrıca, bütün adaya şâmil olmak üzere, bir defterdar mevcut idi. Osmanlı devleti tarafından Kandiye fetholunduktan sonra Girit'te yürürlüğe konulan vergi usûlü evvelce yapılan zulme son verilerek, ahâli âdilâne esaslar üzerine yeniden tanzim edilmiş bir vergiye tâbi tutulmuş ve zimmeti kabûl eden reâya için, cizye ve toprak vergisi olarak, iki türlü vergi alınmıştır. Cizye resmi de üç sınıfa ayrılıp, zenginler — 48, orta hâlliler — 24 ve az kazançlılar — 12 dirhem gümüş vermekle mükellef idiler. Kandiye'nin fethini müteâkip bu usûl üzere yapılan tahrir neticesinde, 12.700 zengin, 9.850 orta kazançlı ve 4.170 az kazançlı olarak, adada cem'an 26.764 kişi tesbit edilmiştir. Osmanlı devleti Girit'te yerli halkın öteden beri sâhip oldukları emlâk ve arâziye dokunmayıp, yine onların veya vârislerinin tasarrufları altında bırakmış ve yalnız onlardan, yukarıda da az evvel zikredilen toprak vergisi adı ile, bir vergi tarhetmekle iktifa etmiştir. Toprak vergisi iki kısma ayrılıp, birincisine ziraate elverişli olan topraklar ve ikincisine müteferrik bir hâlde bulunan meyva ağaçları ile bunlar arasındaki ziraate müsâit olan yerler, bağlar ve bahçeler dâhil idi. Birinci sınıfa âit olan emlâk ve arâzi hâsılâtından 1/5 nisbetinde bir vergi alınmakta ve toprak sâhipleri bu vergiyi yalnız topraklarını ekip-biçtikleri zaman vermekle mükellef tutulmakta idiler; aksi hâlde vergiden muâf idiler. Fakat mahsûl iki defa alınan arâziden, bu vergi de iki defa tarh edilirdi. Bu sınıfa dâhil arâzi sâhiplerinden biri kaçmış ve yahut toprağı zer' ve imâr vasıtalarından mahrum kalmış bulunur ise, o zaman bu toprağa, hukûmet tarafından, muvakkaten el konur ve üçüncü bir şahsa verilerek, hâsılâtından o toprağın vergisi veya haracı alınırdı. İkinci sınıf topraklar, o zaman arz ve tûlü 60'şar zıradaa ibâret olan *carîb* ile ölçülürdü ki, her *carîb* üzerine 10 dirhem gümüşten ibâret bir vergi (harâc-ı mukataa) alınırdı. Bu sınıfa âit topraklar senede iki defa mahsûl verirlerse, vergisi iki defa alınırdı.. Bu sınıftan sayılan emlâk ve arâzi sâhipleri topraklarını işlemekle faydalanmağa kadir iken, bunları ekmezlerse, yine vergisini ödemeğe mecburdular. Fakat tasarrufları altında bırakılmış olan topraklarını satmak veya başka suretle kullanmak hususunda tamâmiyle serbest bırakılmışlardı. İşte o zaman Girit de, bu iki esâslı vergi ile birlikte, vilâyet-i reâya kanunu mûcibince bâzı maddelerden tarhedilen vergi hâric, hiç bir vergi tahsil olunmamış iken, devletin diğer bölgelerinde ispençe, tapu, otlak, kışlak, tuz resimleri gibi, divâniye ve örfiye resimleri alınmıştır. Aynı zamanda bu gibi rüsûmun, gerek o zaman ve gerek sonraları, alınmaması ferman-ı mahsûs ile irâde olunarak, o tarihten itibâren, ada husûsî imtiyaz ve müsâadelere nâil olmuştur.

Devrinin gerçekten mâkûl ve munsif hukümleri ile Girit'te yerleşen Osmanlı devleti, venedikliler gibi, adada ne bir cebir ve şiddet politikası gütmüş ve ne de sömürgeci bir zihniyetle hareket etmiştir. Her şeyden evvel memleketin zirâî ve iktisâdî kalkınmasını ve dolayısı ile müslim, gayr-i müslim halkın refahını göz önünde bulundurarak, Kandiye'nin fethinden 6 yıl sonra 1086 (1675)'da sâdır olan bir ferman mûcibince, birinci sınıf itibâr olunan emlâk ve arâziden evvelce alınmakta olan vergi mıkdarı 1/5'den 1/11'e ve ikinci sınıf emlâk ve arâziden *carîb* başına tarhedilmekte bulunmuş olan 140 akçe, beher *carîb* için, yalnız 80 akçeye indirilmiştir. Gümrük muâmelâtında da devlet-i aliyye tebeası adaya

idhâl veya buradan ihrac ede-geldikleri tüccar mallarından 25/1000 ve 50/1000 raddesinde bir resim vermekle mükelleftiler. Devletlerden, karşılıklı şekilde, müsâvî olarak ve yabancı bir devletin ala-geldiği gümrük resmi mâlûm olmadığı takdirde, 1/10 gümrük resmi alınıyordu. Türkiye tebeasından gümrük resmi almayan devletlerin tebeası da adada gümrük resmi vermekten muâf idi. Girit'e getirilen eşyanın gümrük resmi Türkiye'nin diğer bir yerinde ödenmiş ise, tekrar gümrük resmi alınmazdı. Girit'te dâimâ dürüst ve âdil bir siyâset gütmüş olan Osmanlı idâresi, gerçekten ve her zaman için, burada en uygun bir idâre şekli olduğunu isbat etmiştir ki, bunu ada reâyası nüfusunun 2/3 nisbetinde artmış olması da göstermektedir.

Osmanlı hâkimiyeti altında, Kandiye'nin fethinden Mora ihtilâlinin başlangıcına kadar, geçen bir buçuk asırlık bir zaman zarfında Girit'te müşâhede edilen bu uzun sükûnet devresi, ihtimamlı iç politikaya rağmen, maalesef devam edemedi. Çar Petro ile haşlayıp, gittikçe şiddetini arttırmış olan rus tahrikâtı, fransız ihtilâli ile uyandırılan milliyet hisleri, bunlara ilâveten Osmanlı devletinin günden-güne bozulan ve zayıflayan iç idâresi neticesinde, hıristiyan tebeası arasında baş gösteren ayrılma arzusu ve nihâyet böyle bir cereyânı gerçekleştirmek üzere, rumların kurdukları Heteria cemiyetinin propagandası Girit'in rum halkını da harekete geçirmeğe kâfi geldi. Osmanlı devleti Tepedelenli Ali Paşa isyanını bastırmakla meşgûl olduğu bir zamanda, Mora ve adalarda ve bilhassa Çamlıca ve Suluca'da rumlar tarafından çıkarılan isyanlar Girit adasına da sirâyet etti. Başta hırsızlık ve serkeşlikleri ile tanınan İsfakyalılar olmak üzere, Hanya sancağına bağlı Apokorono ve Hanya nâhiyesinin dağ köyleri reâyası, 1236 senesi ramazan bayramında (1821 temmûz başları), ayaklandılar ve türkler ile meskûn kasaba ve köylere hücûm ettiler. Bu isyan hareketinden Kandiye ve Resmo muhafızlarından aldığı tahriratlar ile haberdar olan Bâbıâli Girit'teki sükûn ve âsâyişin iâdesi hususunun Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'ya havâlesini münâsip gördü. Bir defa da Mahmud II.'un tasvibine arzedilen bu karar, istîzan olunan irâde-i seniye mûcibince, sadrâzam tarafından, hemen bir tahrirat ile, Mısır vâlisine bildirildi. Mehmed Ali Paşa 21 eylûl 1821 tarihi ile gönderdiği cevapta din ve devlet ile padişahın uğrunda mal ve canını düşünmeyerek, kendisine bırakılan Girit adasının muhafazasını te'mine çalışacağını bildirdi.

Girit reâyâsı 1830 yılında, üç hâmi devlet tarafından, te'sis edilen yunan kırallığına adanın ilhak edilmediğini görünce, tekrar ayaklandılar. Bunun üzerine Bâbıâli, hem bu isyanı bastırmak ve hem de Mehmed Ali'nin, Mısır'a Suriye bölgesini de katmak suretiyle, bir arap devleti kurmak düşünce ve niyetinde olduğunu daha evvelden mevsukan haber aldığı için, Mısır'a yolladığı Pertev Efendi ile, Barr al-Şâm'a bedel olmak üzere, ona Girit vâliliğini teklif etti. Kendisine yapılan bu tevcihi büyük bir şükrân ile kabûl eden Mehmed Ali, 1831 yılında mezkûr isyanı bastırmakla berâber, Girit'te yunanlıların ekmiş oldukları fesat tohumu filizlendikçe, adada ihtilâl eksik olmayacağından ve buraya mutasarrıf olanın istifâdeden ziyâde, zararlı çıkacağını iyice bildiğinden, özür dileyerek, Barr al-Şâm'ın verilmesinde ısrar etti. Bâbıâlinin zaafından bilistifâde koparılmış olan Barr al-Şâm yâni Suriye vilâyeti, Girit'in istirdadına kalkışmanın vakti gelmiş olduğu hâlde, sırf adanın masrafları gelirinden fazla olduğundan ve bu da Mısır vâlisinin hesabına gelmediğinden, kendi arpalığı olarak, öylece kaldı. Kütahya anlaşmasından sonra, bizzat Girit'e giderek, buranın idâresinden bir semere istihsâlini tetkik etmiş bulunan Mehmed Ali, 15 temmûz 1840 yılında Londra anlaşması mûcibince, bu ada üzerindeki tasarruf hakkını kaybetti. Girit eyâleti, mülhakatı ile berâber, rütbe-i vezâretle o zaman Mehmed Ali'nin Girit'teki muhafızı bulunan mîr-i mîran Mustafa Paşa'ya tevcih edildi.

Girit'in Mısır vâlisinden metbuu bulunan Osmanlı idâresine tekrar geçmesinden az bir müddet sonra, adanın reayası, buraya tekrar dönmüş olan yunan mültecileri tarafından, isyana teşvik edildi. Fakat bu ayaklanma, Osmanlı devleti tarafından, 1841 yılının ilk aylarında adaya gönderilen yardım ile, büyük gayretler sarfedilmeksizin, bastırıldı. Âsîlerin Türkiye'ye karşı büyük devletlerin yardımını talep etmeleri de bir netice vermedi.

Yunanlıların ümit ve arzuları, 1864 yılında yedi adanın kendilerine verilmesi üzerine, tekrar uyandı ve rumlar ile meskûn tekmil memleketlerin birleştirilmesi ile, büyük bir Yunanistan kurmağı tahayyül ederek, bu maksatla ve adayı sırf Türkiye'den çekip koparmak için, ahâlisini doğru yoldan çıkarmağa ve ayaklanmağa teşvik ettiler. Bunun üzerine, çok geçmeden, Girit 1866 yılında ilk defa geniş ölçüde bir ayaklanmaya sahne oldu. Hiç bir suretle memnûn olmayan Girit hıristiyanları bu sefer de hatt-ı humâyûnun hükümlerine şiddetle riâyet edilmesini, vergilerin hafifletilmesini, mekteplerin düzeltilmesini, limanlar açılmasını ve bir ziraat bankası kurulmasını talep ve bahâne ederek, ayaklandılar ve hukûmetçe bu istekle-

rin hepsinin birden yerine getirilmesi mümkün olamadığından, kendi kendilerine muvakkat bir hukûmet kurarak, Girit'in Yunanistan'a ilhakını ilân eylediler.

Yunanistan hukûmetinin 1830 yılında kuruluşu sırasında, hâmî devletler, yâni İngiltere, Fransa ve Rusya, Osmanlı idâresinde kalan Girit için, Sisam gibi, bir idâre usûlü tavsiye eylemiş olduklarından, giritlilerin bu defaki ayaklanmalarında kendilerini müdâhaleye salâhiyetli zannettiler. Bunlardan Rusya ve Fransa Osmanlı devletine Girit'in Yunanistan'a terkini veya hiç olmazsa, bu adaya muhtariyet verilmesini teklif edecek kadar ileri giltiler. Bâbıâli, İsmail Paşa yerine, Girit vâliliğine getirilmiş olan Mustafa Nâilî Paşa'ya gönderdiği ferman ile, müzâkere için, Girit'in her nâhiyesinden müslüman ve hıristiyan birer — ikişer adam intihap ettirilerek, İstanbul'a yollanmasını emretti. Âsîler bu teklifi kabûl etmediklerinden, tenkillerine Ömer Paşa memur edildi. Bu suretle âsîlerin tenkillerine gayret edilirken, yunanlıların tahrikı ile, köylü hıristiyan âilelerin adayı tamâmiyle terk için, akın-akın sâhillere gelmelerini konsoloslar resmî müdâhaleye fırsat bilerek, onları kendi beylik gemileri ile Yunanistan'a taşımağa başladılar. Aynı zamanda gûyâ Osmanlı askerlerinin zulmüne uğramamak maksadı ile, yuvalarını bırakmak mecburiyetinde kalmış olan bu zavallıları, insânî vazife olarak, siyânet ve muhafaza etmek amacında bulunduklarını ilân ettiler. Hâlbuki âsîlere yardım etmek için, her taraftan ve bilhassa Yunanistan'dan gönüllüler gelmekte idi. Hobart Paşa kumandasındaki Osmanlı filosu ise, beyhûde yere, yunan gemilerinin Girit'e böylece gönüllü, erzak ve cephâne çıkarmalarının önüne geçmeğe çalışıyordu. İşte bu suretle Yunanistan'ın yardım ve himâyesi ile, gittikçe genişlemekte olan Girit ihtilâli büyük devletlerin Osmanlı devletinin iç işlerine yeniden karışmasına sebebiyet verdi. 1867 mayısında Rusya'nın da muvafakatini alan Fransa, Girit reâyâsının şikâyet ve isteklerinin nelerden ibâret olduğunu anlamak üzere, adaya milletler arası bir komisyon gönderilmesini teklif etti. Fakat İngiltere ve Avusturya, Bâbıâli gibi, bu teklife, Girit'in idâre tarzı için devletlerce ittifak-ı ârâ ile kat'î bir karar verilmesine bir başlangıç sayarak, karşı koydular. Bunun üzerine Fransa mezkûr teklifini, Bâbıâlinin yollayacağı bir komisyonun da iştirâki şeklinde, tâdil ve bir de buna mütâreke talebini ilâve ederek, Rusya, İtalya ve Prusya ile müştereken, Osmanlı devleti nezdinde yeni bir teşebbüste bulundu. Bâbıâli onların bu teşebbüsüne verdiği cevapta, kısa müddetli bir mütârekeye muvafakat ettiğini, fakat Girit'teki islâhât hususunda tamâmen müstakil kalmak arzusunda olduğunu bildirdi ve mezkûr dört devletin kendisinin bu cevabına karşı 29. X. 1867 tarihi ile yolladıkları şiddetli notalara ve hattâ Avusturya'nın bu dört devlete muhâlefette bulunmaması için nezdinde yaptığı tavsiyelere rağmen, yine fikrinde sebat ve ısrar etti. O esnâda Sultan Abdülâziz sadrâzam Âli Paşa'yı Girit'e göndererek, adanın hıristiyan ahâlisine bir çok faydalar te'min eden bir nizamnâme neşrettirdi. Aynı zamanda Âli Paşa umûmî af ilân ederek, âsîlerin Hanya'ya birer mümessil göndermelerini istedi. Bu şehirde teşrin II. 1868'de toplanan murahhasların ileri sürdükleri diğer istekler de kabûl edildi. Bu arada bir kaç yıl için vergiler affolunduğu gibi, zarar görenlere yardım vaad edildi ve hıristiyanlar bedel-i askerî vermekten muâf tutuldular. Fakat bu kadar müsaadelere rağmen, âsîlerin bir kısmı yine itaat etmeyerek, mücâdeleye devam ettiler. Yunanistan, Girit halkına Bâbıâli tarafından bahşedilen bu müsaadeler ile iktifa etmeyerek, silâhlanmağa başladı. Bunun üzerine Osmanlı devleti kânun II. 1868'de Yunanistan'a bir nota göndererek, gönüllü kıt'aların dağıtılmasını ve korsan gemilerinin silâhlarının alınmasını talep etti. Muharebe vukuu muhakkak idi. Fakat büyük devletler, Prusya'nın 1869 yılı başında yaptığı teklif üzerine, Paris'te bir konferans akdettiler ve bunun neticesinde Yunanistan'a 28 kânun II. tarihi ile şiddetli bir ihtarnâme gönderdiler. Bunun üzerine Yunanistan Bâbıâlinin kat'î teklilini kabûl etmekle, muharebenin önü alınmış oldu. Girit de Âli Paşa'nın bizzat neşreylediği 1866 tarihli ferman mûcibince idâre olunmağa başlandı. Bu hususî nizamnâme mûcibince, Girit, Hanya, İsfakya, Resmo, Kandiye ve Laşit namları ile, beş sancağa ve her sancak kazalara ve bunlar da nâhiyelere taksim olunmuştu. Buna göre, İsfakya ve Laşit sancakları mutasarrıfları hıristiyandan, Resmo ve Kandiye mutasarrıfları islâmlardan, kazalar kaymakamları da, ahâlinin ekseriyetinin mensup olduğu din ve mezhebe göre, islâm veya hıristiyanlardan tâyin edilmiş; islâm olan mutasarrıf ve kaymakamların hıristiyandan, hıristiyan olan mutasarrıf ve kaymakamların islâmden birer muâvinleri ve her mutasarrıf ve kaymakamın yanında, ahâlinin intihabı ile kurulmuş idâre meclislerinde, üçü islâm ve üçü hıristiyan olmak üzere, 6 kişi bulundurulacaktı. Hanya sancağı mutasarrıfı vazifesi ile dahi mükellef bulunan ada vâlisinin nezdinde, vilâyet idâre meclisi adı ile, kurulmuş mecliste her sancaktan biri islâm diğeri hıristiyan ol-

mak üzere 10 âzâ bulundurulması ve âzânın vilâyet umûmî meclisince seçilmesi ve memleket ihtiyaclarını müzâkere ile gereken kanun ve nizamları tertip ve tasvip etmek salâhiyetini hâiz olan umûmî meclisin dahi her kazadan, ahâlinin intihabı ile, seçilmiş islâm ve hıristiyan vekillerden mürekkep olması, yine bu nizamnâmenin teferruatından idi. Ayrıca islâm olan sancaklarda muhasebeci hıristiyan ve hıristiyan olan sancaklarda bir islâm muhasebeci ve bunların türk ve rum birer tercümanları vardı. Tekmil ada için, müslüman bir defterdar ve gümrük müdürü ile bunların hıristiyan birer muâvini vardı.

Fakat islâm ve hıristiyan ahâlinin karşılıklı haklarının te'mini esâsı göz önünde bulundurularak hazırlanan bu nizamnâme ile Girit'te vazolunmuş ve ecnebiler tarafından o vakit medhedilmiş olan bu idâre usûlü de, adadaki karışıklıklara nihâyet vermiş olmadı. Nitekim vâli ile umûmî meclis ve islâm ile hıristiyan halk arasında, sakınılması kabil olmayan bir takım münazaalar çıktı. Hıristiyan ahâli arasında, Girit'i Yunanistan'a ilhak suretiyle, Osmanlı idâresinden ayırmak için, yeniden isyanlar çıkarmağa hâzır bir radikal fırkası teşekkül etti. Osmanlı devleti 1878'de ruslar ile muharebeye tutuştuğu vakit, Girit reâyası, bu fırsattan faydalanarak, yeniden ayaklandı. Ancak büyük devletler, Berlin kongrası esnâsında giritlilerin ve yunanlıların taleplerini nazar-ı itibâra almayarak, yalnız Berlin muahedesinin 23. maddesinin başına şu fıkrayı koydular: „Devlet-i aliyye Girit ceziresinin 1868 senesi nizamnâme-i dâhilîsi, haklı görünecek tâdilâtı idhâl ederek, tamâmiyle icrâ etmekliği taahhüt eder". Sonradan büyük devletler Osmanlı imparatorluğu tarafından deruhte edilmiş olan bu vaadin tahakkuk ettirilmesini talep ettiler. Bunun üzerine bu vazife ile Girit'e gönderilen Gâzî Ahmed Muhtar Paşa ile âsîler arasında, konsolosların murakabesi altında ve bunların Hanya'ya yakın ikamet ettikleri Halepa mevkiinde müzâkereler yapılarak, 23 teşrin I. 1878'de bir mukavelenâme imzalandı. Buna göre, Girit vâlisi hıristiyan olacak ve büyük devletlerin muvafakatı ile, Bâbıâli tarafından, 5 sene müddetle tâyin olunacak; 49'u hıristiyan 31'i islâm olmak üzere, 80 âzâdan mürekkep umûmî meclisin, kararları sultanın tasdikına iktiran etmek şartı ile, oldukça geniş teşri'î haklara sahip bulunacak ve hattâ bu meclis üçte iki ekseriyetle, Bâbıâlinin muvafakati olmasa da, esas nizamnâmenin sırf mahalli işlere âit maddelerini değiştirebilecek idi. Bu meclis senede 40 gün ve nihâyet 60 gün kadar toplanabilecekti. Adanın jandarma heyetine hıristiyanlardan da kabûl olunacaktı. Vâridatın bir kısmı, mektep, hastahâne, yol ve liman gibi, umûmî menfaatlere âit işlerin yapılmasına tahsis olunmuştu.

Girit hıristiyanları kendilerine, hemen muhtar denilecek kadar, bir idâre bahşeden bu Halepa sözleşmesi ile uzun müddet tatmin edilmiş olmadılar. Bundan sonra adada işler düzeleceği yerde, daha çapraşık bir hâl aldı. Siyâsî buhranları müsâit bir fırsat bilerek, isyan etmekten hâlî kalmayan Girid reâyası, Bulgaristan emâreti ile şarkî Rumeli'nin 1885 yılında birleştirilmesi üzerine, Yunanistan ile ittihadı talep ettiler ve bir kaç yıl sonra da, yine bu aynı maksadın husûlü için, adada tekrar bir isyan çıkardılar. Bunun üzerine Bâbıâli, hıristiyan bir vâli yerine, fevkalâde kumandan ve vâli vekili sıfatı ile, Girit'e Şâkir Paşa'yı gönderdi. Bu isyanın bastırılmasından sonra, 1889 yılında neşredilen bir ferman ile, daha evvel adaya bahşedilmiş olan imtiyazlar bâzı tahditlere tâbi tutuldu. Nitekim bundan böyle adanın mülkî idâresi — bir vâliye ve askerî idâresi de — bir kumandana verildi. Fakat icâbında bu iki vazifenin bir şahısta birleştirilebileceği ve vâli müslüman olursa, hıristiyandan ve hıristiyan olursa, müslümandan bir müşavir bulunduracağı yazılı bulunuyordu. Yalnız umûmî meclis azâsının adedi azaltılarak, hıristiyanların sayısı 49'dan 35'e ve müslümanların sayısı 31'den 22'ye indirildi. Mahallî idâre için bırakılan vâridat, yine eskisi gibi, vilâyete âit oluyordu. Fazla vâridatın hazineye âit olan yarısı da nâfia ve maarif işlsrinde harcanmak üzere, Girit idâresine bırakılmıştı. Fakat gümrük hâsılâtı tamâmiyle hazinenin olacak idi. Harp divanı tarafından mahkûm edilenler ile âsîlerin ele-başılarına şâmil olmamak üzere, umûmî af ilân eden bu fermanda Halepa mukavelesinin diğer hukümleri aynen te'yit olunmuştu.

Dâimî hoşnutsuzluk gösteren Girit hıristiyanları bu defa da Halepa mukavelenâmesi hukümlerinin îâdesini talep ettiler. Bâbıâli onların büyük devletler tarafından da tervic ve iltizam olunan bu isteğini is'af ederek, 1895 mayısında Kara Teodori Paşa'yı gönderdi. Fakat bu hıristiyan vâli, selefi gibi, azimli olmadığı için, adadaki karışıklığı bertaraf edemedi. Ertesi yıl, onun yerine, Girit vâliliğine getirilen Turhan Paşa da, bu hususta büyük bir başarı sağlayamadı. Girit reâyası yeni talepleri ile ortaya çıkmak için, o sırada ermeniler tarafından Bâbıâliye çıkarılan müşkilâttan faydalandılar. Öteden beri devam edegelen adanın müslüman ve hıristiyan halkları arasındaki münâferet ve husûmet, nihâyet 1896 nisanında, Hanya'da patlak verdi. Kısa bir zamanda bu çarpışmalar adanın her tarafına sirâyet etti. Büyük devletler

26 mayısta filolarını adaya gönderdiler ve Girit'teki bu karışıklıkların bertaraf edilmesi maksadı ile, 24 haziran 1892 'de Bâbıâliye derhâl şu aşağıdaki tedbirlerin alınmasını tavsiye ettiler: bir hıristiyan vâlinin tâyini, Halepa mukavelenâmesini tatbik için, 1878 tarihli nizamnâmenin tekrar meriyete konulması, umûmî meclisi toplantıya dâvet ve umûmî afv ilân edilmesi. Fakat onlar bu tebliglerine Bâbıâliden bir cevap alamayınca, bir hafta sonra (2 temmûz) sundukları bir notada, her türlü uzlaştırıcı teşebbüslerin yapılması için, askerî harekâtın derhâl durdurulması mutlak bir şart hukmünde olduğundan, her çeşit tecavüzkâr hareketlerden sakınmaları hususunda, Bâbıâli tarafından askerî kumandanlarına kat'î emirler verilmesinin ehemmiyet ve lüzûmuna işâret ettiler.

Türkiye, devletlerin Girit umûmî meclisinin açılması, umûmî affın ilânı ve Halepa mukavelenâmesinin iâdesi hususlarındaki tavsiyelerini nazar-ı itibâra alarak, Girit umûmî meclisini toplantıya çağırdığı gibi, mezkûr mukavelenâmenin de iâdesini vaad etti. Fakat gizli tahrik ve teşviklere kapılan âsîler bu müsaadeler ile iktifa etmeyerek, saldırıcı tavır ve hareketlerinde devam ettiler. Büyük devletler tarafından, Girit âsîlerine her türlü yardım yapılmasından vazgeçilmesi hususunda Atina hukûmeti nezdinde yapılan teşebbüsler de o ana kadar hiç bir netice vermedi. İstanbul 'da hâriciye nâzırı Tevfik Paşa ile 6 devletin elçileri arasında Girit 'e dâir Halepa mukavelenâmesi meâlinde, bir nizamnâme kaleme alınarak, ikmâl ve 25 (13) ağustos 1896 tarihinde imza edildi. Bunun üzerine mezkûr elçiler bu tesviye suretini, Hanya 'daki konsolosları vasıtası ile, umûmî meclisin hıristiyan âzâlarına bildirdiler ve bunun tekmil ada reâyası namına hareket eden umûmî meclisin hıristiyan âzâları tarafından kayıtsız ve şartsız kabûl edildiğini oradaki konsoloslarından öğrenince, aynı tesviye suretinin Bâbıâli tarafından da derhâl neşr ve ilân edilmesini talep ettiler. Bâbıâli onların bu hususdaki ricalarını is'af ederek, 5 sene için, Girit vâliliğine Beroviç Paşa 'yı tâyin etti. Ada yavaş-yavaş sükûnet bulmağa başladı, fakat ihtilâlci maksatları âşikâr olan Girit fesat erbabı, Bâbıâlinin 6 devletin sefiri ile birlikte, İstanbul 'da kararlaştırmış olduğu mülkî ve adlî ıslâhatın kendi muzir tahriklerini gerçekleştiremeyeceğini anlayınca, bu sefer bu ıslâhâtın hukümsüz bırakılması için, bir takım gizli hiylelere baş vurdular. Onların bu hususdaki faâliyeti, merkezi Atina 'da bulunan ihtilâl komiteleri tarafından, desteklendi. Yunan kıralını Türkiye 'ye karşı bir harbe sürüklemek isteyen bu müfsitlerin teşvik ve tahriki ile, Girit sularına bir yunan filosu gönderildi. Devletler arasındaki en basit münâsebet kaidelerine aykırı olarak, yunan prensi George 'un kumandası altında, Girit 'e gelen bu filo adaya asker çıkardı. Bunun üzerine Girit 'te karışıklık yeniden vahim surette artmış ve genişlemiş oldu. Girit 'te karaya çıkan yunan askerî kuvvetlerinin kumandanı Vassos 16 şubat 1897 'de Yunanistan kıralı adına adayı zaptettiğini bildirmek üzere, hıristiyanlar arasında bir beyannâme neşretti. Aynı zamanda yunanlılar, büyük devletler tarafından kendilerine yapılan nasihat ve ihtarlara kulak asmayarak, türk hudutlarına karşı tecâvüzlere başladılar.

Türkiye 'nin yunanlıların bu tavır ve hareketini ve âsîlere her türlü yardımda bulunmalarını büyük devletler nezdinde bir iki defa protesto etmesi üzerine, nihâyet bu devletler 2 martta yunan hukûmetine müşterek bir nota verdirerek, 6 gün zarfında Girit 'ten askerini ve harp gemilerini geri çekmeğe dâvet ve imtina vukuunda şiddetli tedbirlere baş vurulacağını ifşa ettiler. Fakat yunan hukûmeti onların notasına 8 martta verdiği cevapta, büyük devletler tarafından Girit 'teki huzûr ve âsâyişin iâdesi vazifesinin kendi askerlerine bırakılmasını, ada halkının seçeceği idâre hakkında kendisinin de fikir ve re'yini açıklamağa dâvet olunmasını talep ettikten sonra, giritlilere teklif edilen muhtariyeti yeter derecede bulmadığından, tasvip etmediğini ve nihâyet osmanlı yardım kuvvetlerinin Girit 'e çıkarılmasına büyük devletlerin Girit sularındaki donanmaları mâni olduğu takdirde, harp gemilerini Girit sularından çekebileceğini bildirdi. Filhakika yunan hukûmeti, bir müddet sonra, Girit sularındaki harp gemilerini geri çekti. Fakat evvelce karaya çıkarılmış bulunan askerî kuvvetlerini geri aldırtmadı. Bunun üzerine 6 büyük devletin Girit 'teki deniz kuvvetleri amiral ve kumandanları 21 mart 1897 sabahından başlamak üzere, adayı abluka altına almağa karar verdiler. Bu abluka yunan bayrağını taşıyan tekmil gemilere şâmil oldu. Her ne kadar Yunanistan, bu münâsebetle verdiği cevapta, Girit halkının maişetinin adaya idhâl edilen zahîreye münhasır olduğundan bahis ile, bu hâlden büyük devletlerin besledikleri insanlık duygularına aykırı bâzı netice'erin doğabileceğini ileri sürdü ise de, ablukanın kaldırılmasına muvaffak olamadı. Abluka ancak 5. XII. 1898 tarihinde kaldırıldı. Bununla berâber Girit 'e silâh ve harp mühimmatının sokulması hususunda alınan kararlar yine meriyette kaldı.

Osmanlı devleti, Yunanistan 'ı büyük devletlerin azim ve kararına mutavaata mecbûr kı-

mak için, ya huduttaki askerlerini kullanmakta serbest bırakılmasını yahut amiraller, âit oldukları hukûmetler tarafından, vakit zayi edilmeksizin, zecrî tedbirler almağa dâvet olunmaları hususunda, 30 martta büyük devletler nezdinde bir teşebbüse geçti. Bir müddet sonra kendisine karşı ordusunu seferber etmiş bulunan Yunanistan'a hap açmak mecburiyetinde kaldı.

Büyük devletler, yukarıda gösterildiği gibi, Atina'da yunan hukûmatine 2 martta müşteterek bir nota tevdî ederlerken, aynı günde Bâbıâliye de müşterek bir takrir sundular. Bunda kendilerinin Girit'te sulhun muhafazasını te'min etmek ve Türkiye'nin toprak bütünlüğüne riâyet olunmasını görmek arzusunda bulunduklarından, adada silâhlı müdâhaleleri gerektiren karışıklıklara ve yunan kuvvetlerinin burada mevcûdiyetlerine bir son vermek için, gerekli vâsıtaları araştırmış ve 13 ağustos 1896 tarihli tesviye suretinde tasrih edilmiş ıslâhatın tatbik ve icrâsı bakımından vukua getirilen gecikmeden dolayı, mezkûr ıslâhatın şimdiki hâlin ihtiyaclarına artık uymadığını söyleyerek, şu noktaları kararlaştırmış olduklarını bildirdiler: Girit şimdiki hâlde, hiç bir vecihle, Yunanistan'a ilhak olunmayacak ve sonra devletler tarafından ada hakkında bir idârî muhtariyet usûlü konacaktır. İki gün sonra bu müşterek notalarına zeyil olarak sundukları muhtırada, Girit hakkında kat'iyen karar verilmiş olan idârî muhtariyetin osmanlı askerî kuvvetlerinin yavaş-yavaş azaltılmasını gerektirdiği cihetle, adanın yunan askeri tarafından tahliyesini müteâkip, türk askerlerinin de hâlen büyük devletlerin askerî kuvvetlerinin işgâli altında bulunan müstahkem mevkilerde toplanması için, gerekli tedbirlerin alınması münâsip olduğunu ilâve ettiler. Türkiye onların bu müşterek takririne 6 martta verdiği cevapta, Girit'e idârî muhtariyet verilmesini kabûl etmekle berâber, adada vazolunacak idârî usûlün şekil ve sureti hakkında, İstanbul'daki, büyük devlet elçileri ile anlaşmağa varılması salâhiyetini muhafaza ettiğini bildirdi. Fakat bir müddet sonra Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya devletleri, adada bir türk askerî kuvvetinin bırakılmasının tam muhtariyet esâsları ile kabil-i te'lif olmadığından, türk askerlerinin yavaş-yavaş azaltılarak adanın tamâmiyle boşaltılmasını gerektireceğini ve zâten türk askerlerinin adada varlığı dâimî bir karışıklığın tahrik menbaı ve asıl sebebi teşkil ettiği gibi, bu askerlerin adada bırakılması da hıristiyan ahâlinin silâhlarının toplanmasına ve intizamın iâdesine mâni olduğunu ve bu sebepten mezkûr dört devletin hukûmetleri, türk askerleri Girit'ten çıkarılmadıkça, Bâbıâli tarafından bahşedilen idârî muhtariyet usûlünün Girit'te vaz' ve te'sisi kabil olmayacağı mutaleasında bulunduklarından, tahliye emrine, bu notanın verilmesi tarihinden itibâren, 15 gün sonra başlanmak üzere, Bâbıâliyi Girit'teki askerlerini bir ay içinde geri çağırmağa dâvet ettiler. Aynı zamanda bu devletler Bâbıâliden red cevabı aldıkları takdirde, adayı türk askerlerinden tahliye ettirmek üzere, derhâl kat'î tedbirlere baş vurmağa mecbur olacaklarını bildirdiler. Dört büyük devletin bu talepleri Girit sularında bulunan amiralleri adına fransız amiralı Pottier'nin Girit vâli muavini İsmail Paşa'ya yolladığı tahriratta diğer istekler tâkip etti. Bunda amiraller, hukûmetlerinden aldıkları tâlimat gereğince, teşrin II. ayının dördüncü günü yeni vâlinin muvasalatına kadar, adanın idâresini ele alacakları cihetle, vâli muavininin bu tarihten itibâren vazifesinin sona ereceği ve adada oturan diğer türk memurların da aynı tarihten itibâren vazife yapmaktan vazgeçmeleri lâzım geleceğinden, memuriyet vazifelerini amiraller tarafından tâyin edilecek memurlara devretmek için, bütün mutasarrıf, kaymakamlar, rüsûmat, posta ve sıhhiye memurları ile hâlen hizmette bulunan diğer memurlara gerekli emirlerin verilmesi istenildi. Aynı zamanda dört büyük devlet Bâbıâlinin Girit'e, terhis edilecek 5.000 asker yerine, yenisini göndermek hususundaki teşebbüsünü dahi, gûyâ adaya yeniden asker çıkarılmasına girişildiği takdirde, bu hareketin bir takım yeni karışıklıkların çıkmasına sebebiyet vereceği bahânesi ile, reddettiler. Mezkûr devletler Girit üzerindeki Osmanlı devletinin hukümranlık haklarına riâyet olunacağına dâir Bâbıâliye mükerreren vukû bulan te'minatlarına rağmen, sözlerinde durmadılar. Nitekim Türkiye askerleri Kandiye ve Kisamo'dan ayrıldıktan sonra, türk bayrağı, ingiliz ve italyan bayrakları ile birlikte, mezkûr yerlere çekildiği hâlde, 6 teşrin II. 1898 tarihinden itibâren, adı geçen şehirlerde artık çekilmediğini protesto edince, dört devlet kendi taraflarından verilmiş olan te'minatın Türhükümranlık haklarına âlâmet olmak üzere, türk sancağının yalnız dört devlet askerinin toplu bulunduğu ve aynı zamanda umûmî idârenin merkezi bulunan Hanya'da çekilmesine amirallerinin karar verdiklerini bildirmekle iktifa ettiler.

Girit'te 1896 yılında patlak vermiş olan bu ayaklanmanın tevlit ettiği siyâsî buhranda büyük devletlerin ve bilhassa İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya'nın bu buhranın başından itibâren tanıdıkları tavır ve hareket adanın Yunanistan'a ilhâkını zarûrî kılmaktan ibâret olduğunu gösteriyordu. Nitekim fevkalâde ko-

miserliğe yunan prensi George'un tâyini ve halefinin de yunan kıralı tarafından intihâbı v.b. bu temâyülü isbat etmekte idi. Aynı zamanda büyük devletlerin Bâbıâliye karşı bu hareketleri de adâletsizliğe bir örnek teşkil ediyordu. Çünkü Osmanlı devleti girmek mecbûriyetinde bırakıldığı bu harpta, Yunanistan'ı mağlûp ederek, muzaffer olduğu hâlde, üstelik Girit'e bir muhtariyet verildiğini ve bu muhtar idârenin başına, fevkalâde komiser sıfatı ile, prens George'un getirildiği görülmektedir. Filhakika Bâbıâli, daha prens George'un mezkûr ada vâliliğine getirilmesi şâyiasını duyar-duymaz, büyük devletler nezdinde teşebbüse geçmiş ve vâlilik için Goltz ile bilhassa Kara Todori Paşa'yı nâmzet göstermişti. Fakat diğer devletler tarafından da bir çok nâmzetler ileri sürüldükten sonra, neticede büyük devletler yunan kıralının oğlu prens George'un, üç sene müddetle, fevkalâde komiser sıfatı ile, Girit'e tâyin edilmesini kabûl ettiler ve keyfiyeti 19 teşrin II. 1898'de bu tâyine bidayetten beri bütün şiddeti ile karşı koymuş olan Bâbıâliye bildirdiler. Prens George'un 22 kânun I. 1898'de adada vazifesine başlaması üzerine, Girit'te bulunan dört amiralın her biri 800 kişilik bir kuvvet bırakarak, adadan uzaklaştılar. Bu tarihten itibâren Girit, Osmanlı devleti için, kaybedilmiş telâkki edilebilirdi. Çünkü adada yalnız bir osmanlı bayrağı kalmıştı ki, bu da adada artık Osmanlı hâkimiyetinin temsilî mâhiyette olduğunu gösteriyordu. Artık Fransa, İngiltere, Rusya ve İtalya'nın himâyeleri altında, yunan prensi George tarafından idâre edilen Girit, 1899 tarihinden itibâren, yüksek komiserin mâiyetinde bulunan adliye, mâliye, maarif ve dâhiliye işlerine nezârete me'mur üç müşâvirden mürekkep, bir idâre meclisi ile her 5.000 nüfus için ve iki sene müddetle seçilmiş mebuslardan müteşekkil bir millî meclise sâhip oldu. Müşâvirler yalnız bu millî meclise karşı mesuldüler. Bu meclis, 1 mayısta olmak üzere, senede iki veya üç ay için toplanarak, vergileri tâyin ve tasdik ederdi. Dış meselelerin tedviri ise, dört büyük devlete âit idi. Polis kuvvetleri ile milis yunan zâbitlerinin idâresine verilmişti. Prens George 1900 yılında, Hanya'da hukûmet konağının önüne yunan bayrağını çektirecek kadar bir cür'et gösterdikten sonra, müteâkip senelerde de Girit'in Yunanistan'a ilhâkı için, gerek 4 hâmi devlete yaptığı tekliflerden, gerekse bu amacın te'mini maksadı ile müsâit bir hava yaratmak üzere, Avrupa merkezlerinde bizzat yaptığı seyahatlerden müsbet bir başarı sağlayamadı. Yunan tahrikâtı adada tehlikeli bir durum almağa başladı. Daha 1901 tarihinden itibaren başlamış olan hoşnutsuzluk 1905 yılında bir ayaklanma şeklinde belirdi. Prens George 1906 yılında vazifesinden çekilince, bu sefer 4 hâmî devlet prensin halefinin seçilmesini yunan kıralına bıraktılar. Aynı yıl teşrin I.'de eski nâzırlardan Zaimis, ada üzerindeki hukümranlık hakları değiştirilmeksizin yüksek komiser olarak tâyin edildi. Bâbıâli bu sefer de ancak bir protesto ile iktifa etti. Bu durum Girit'in Yunanistan'a ilhakı teşebbüsünün yeniden tâzelendiği 1908 yılına kadar devam etti. Zaimis'in 1908 martında 4 hâmî devlete, adadaki askerlerini geri çekmek için, 10 (23 temmûz) 1906'da verilmiş olan müşterek notada ileri sürülen şartların gerçekleştirilmiş bulunduğunu, yâni adada milis askerî teşkilâtının muntazam surette ikmâl olunduğunu ve müslümanların can ve malları emniyet altına alındığını bildirmesi üzerine, mezkûr devletler Girit'ten askerlerini çekmeğe karar verdiler. Bu hususu, 28 nisan (11 mayıs) 1908'de Zaimis'e gönderdikleri bir nota ile bildirdiler. Fakat Girit millî meclisi Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafına ilhâkı ve Bulgaristan'ın istiklâlini ilân etmesi üzerine, adanın Yunanistan kırallığına katılmasını resmen kabûl ve ilân edince, buna karşı Türkiye'nin her tarafından protestolar yağdırıldı, İstanbul'da mitingler akdedildi ve Babıâli ilgili devletler nezdinde derhâl teşebbüse geçti. Dört büyük devlet bahis mevzuu ittihadın, Bâbıâliye karşı bâzı mükellefiyetleri üzerlerine yüklenmiş olduklarından, kendi muvafakatlerine bağlı bulunduğunu, fakat adada âsâyiş ve nizam muhafaza ve müslüman halkın emniyeti te'min edildiği takdirde, bu meseleyi müzâkereye mütemâyil olduklarını teşrin I. nihâyetinde beyân ettiler. Vaziyet değişmedi; fakat aynı zamanda hâmî devletler işgâl kuvvetlerinin geri çağırılması hakkında, aralarında müzâkerelere başladılar. Nihâyet tahliyenin 1909 yılı temmûzunda tatbik edilmesine karar verdiler. Bâbıâli, Yunanistan'ın bizzat Girit'i işgâl etmek için, yabancı kuvvetlerin çekilişinden faydalanmağa kalkışacağından endişe duymuş ve bu sebepten adanın derhâl tahliyesini şimdilik durdurmak ve mümkünse nihâî ve kendi hâkimiyet haklarını kornyan bir hâl suretiyle neticelendirmek üzere, teşebbüse geçti. Fakat Girit'in hâmîsi olan devletler Bâbıâlinin adaya verilecek idârî muhtariyetin esas şekillerinin iştirâk ve müzâkere ile tâyin olunması hususundaki teklifini kabûl etmedikleri gibi, türk sancağını istasyonerleri ile korumak üzere, Girit'e bir harp gemisi yollamak teşebbüsünü de, gerek Yunanistan'da, gerekse adada bir karışıklığa sebebiyet verir bahânesi ile, reddettiler. Bir müddet sonra 13 temmûz 1909'da Bâbıâliye müş-

terek bir nota sundular. Bu notada aynı ayın 26'sında askerlerinin geri çekileceğini, türk sancağı ile kendi bayraklarının muhafazası ve Girit müslümanlarının emniyetlerinin tekeffülü zımnında orada bulundurmak için, bu çekilişten önce her biri Suda'ya birer istasyoner göndereceklerini, bu gemilerin mezkûr limanda mevcudiyeti Bâbıâlinin ada üzerinde yüksek haklarının bekasına ve dört devletin himâyesine delâlet ve şehâdet edeceğini, bununla berâber, şimdiki vaziyet kat'î bir hâl addolunamayacağından, dört devlet adanın gelecekteki idâresi hakkında, Bâbıâli ile müzâkere için, daha münâsip bir zamandan faydalanarak, Girit ile „hayırhâhâne" meşgûl olacaklarını bildirdiler. Bu devletlerin Hanya'daki mümessilleri, Girit halkına hitâben, bir beyannâme neşrederek, bu ayın 26. günü askerlerini tamamen çekeceklerini, fakat mahallî memurların bertaraf etmeğe muktedir olamayacakları karışıklıklar çıktığı takdirde, faydalı addedecekleri tedbirleri almak salâhiyetini muhafaza ettiklerini bildirdiler. Yunan hukûmetine de mezkûr nota ve beyannâme şifâhen bildirilerek, adadaki durumun şimdi olduğu gibi kabûl ve âkilâne bir harekete devam edilmesi, yâni Türkiye hakkında tahrik addolunacak hiç bir şey yapılmaması tavsiye olundu. Devletler askerlerini tamamen çektikleri gün Hanya kalesine de yunan bandırası çekilmiş oldu. Bu hâdise Türkiye'de, haklı olarak, büyük bir teessür ve infiâl uyandırdı. Gerek Bâbıâli ve gerek büyük devletler tarafından, buna karşı protestoda bulunuldu. Türkiye hukûmeti 5 ağustosta yunan hukûmetinden Girit'in ilhakını hoş görmeyip, redettiğini açıklayan bir izahat istedi. Yunan hukûmeti bu arzu edilen şekilde mukabelede bulunarak, bu meselenin halli Girit'i ellerinde bulunduran devletlere bağlı olduğu keyfiyetine işâret etti. Bu te'minat, Türkiye'nin harp ilân etmesi endişesi ile Yunanistan'ın, tavassut için, ricada bulunduğu büyük devletler tarafından da Bâbıâliye verilmiş oldu. Hâmî devlet konsoloslarının, Hanya'da yunan bayrağının çekilmesinden dolayı, mükerrer ihtarlarına ve bu meyanda yabancı kuvvetlerin tekrar adaya dönmesinden sakınmak için, şimdiki vaziyeti muhafaza edilmiş olması lâzım geldiğini bilhassa ifâde etmeleri üzerine, Girit hukûmeti halk tarafından muhafaza edilmekte olan bayrağı uzaklaştıracak durumda olmadığı karşılığında bulundu. Bunun üzerine dört devlet her biri Girit'e ikinci bir harp gemisi yollamağa karar verdiler ve 18 ağustosta dört devletin harp gemilerindeki bahriye askerleri sabah saat 5'te karaya çıkarak, Hanya kalesinde henüz mezkûr bayrağın çekilmediği direği yerinden çıkartarak, bertaraf ettiler ve burada 50 kişilik beynelmilel bir muhâfız kuvvet bırakıldı. Türkiye devleti, bu devletler tarafından, Yunanistan'a karşı hasmâne bir harekete girişmekten, ciddî olarak, ikaz edildi. Fakat giritliler Yunanistan ile birleşme teşebbüsünden bir türlü vazgeçmediler. Bu ilhak keyfiyetini, münferit kararlar ile, yunan kanunlarının mer'iyetini adada kabûl etmek suretiyle, bilvâsıta gerçekleştirmeğe çalıştılar. Girit millî meclisinin 9 mayıs 1910'da belenlerin kıralı adına açılarak, bu kıral adına mebusların yemin ettirilmesi, müslüman mebuslar ile ihtilâflara ve hâmî devletlerin müdâhalesine sebebiyet verdi. Bu tahlif suretiyle, hâkimiyet haklarının rencide edilmesinden dolayı, Bâbıâli devletler nezdinde protestoda bulundu ve aynı zamanda yunan mallarına karşı boykot ilân etti. Girit hukûmet reisi Venizelos'un teklifi üzerine, millî meclis 30 mayısta müslüman mebusları ictimalara artık kabûl etmemeğe karar verdi. Hanya'daki konsoloslar Girit meclisindeki ekseriyet fırkası ile tarafdarları islâm âzasının, tahlif edilmeksizin, mecliste hazır bulunmalarına müsaade etmedikleri takdirde, hâmî devletlerin müdâhalesini doğurabilecek gâyet vahim bir hâl meydana getireceklerini ekseriyet partisinin başkanı bulunan Venizelos'a bildirdiler. Fakat 1 haziranda Girit hukûmeti mezkûr konsolosların notasına verdiği cevapta adanın yunan devlet teşkilâtının hâricinde kalım olamayacağını bildirdi. Fakat 1910 yılı teşrin II.'de yine Girit meclisinde protestoları gerektiren bâzı kararlar alındı. 29 teşrin II. de hâmî devletler Bâbıâlinin Girit üzerindeki hâkimiyet hakkını muhafaza etmeğe karar vermiş oldukları ve adanın hıristiyan mebuslarına ciddî ihtarların yapılmış olduğu hakkında te'minat verdiler. Girit meclisi, büyük devletlerin notasındaki türk hâkimiyeti ifâdesinden dolayı, protestoda bulundu ve Yunanistan'a iltihakının tanınmasını temenni etti. Uzun müddet kendisini hukûmetten uzak bulunduran yüksek komiser Zaimis'in memuriyet müddeti 1911 eylûl nihâyetinde sona eriyordu. Bâbıâli aynı zamanda, Girit siyâsî mahfillerinin, millî meclisi dağıtarak, adayı yunan kıralı namına idâre edecek bir komiser tâyin edilmesi fikrini ileri sürmekte olduklarını haber alınca, büyük devletler nezdinde teşebbüse geçti; bu münâsebetle mezkûr devletler nezdindeki elçileri vâsıtası ile, onlara ne Zaimis'in Girit'e dönmesini ve ne de yeni bir komiserin bilvâsıta yunan kıralı tarafından intihap ve tâyin olunmasını kabûl edemeyeceğini ve Zaimis'in memuriyetinin sona ermesinden dolayı, dört devlet arasındaki müzâkerelere, gerek meseleyi kat'î surette halletmek, ve gerek yeni müşki-

lât çıkmasına mâni olabilecek bir tesviye sureti kararlaştırmak üzere, Türkiye'nin de iştirâki lâzım ve tabi'î olduğunu bildirdi. Hâmî devletler, Bâbıâliyi aralarındaki müzakerelere iştirâk ettirmemekle berâber, onun diğer arzularını nazar-ı itibâra alarak, ne Zaimis'in memuriyetini tecdit ve ne de diğer bir komiserin tâyinini kabûl ettiler. Ancak giritliler, büyük devletlerin bu kararını hiçe sayarak, adanın Yunanistan ile birleşmesine doğru yeni bir teşebbüste bulundular. Millî meclis teşrin I.'de Girit mebuslarının, Atina'ya giderek, yunan parlemontosunun ictimalarına iştirâk etmeleri lüzûmuna karar verdi. Fakat Yunanistan bu karara karşı koydu. Girit'te 1910 martında tekrar bir değişiklik vukua gelerek, meşrûtî icrâ komitesi iskat edildi ve ihtilâlci bir meclis iktidarı ele aldı. Tekmil Girit bölgeleri mümessilleri vâsıtası ile, 25 mebus, yunan parlemontosuna gönderilmek üzere, seçildi. Büyük devletler buna derhâl karşı koydular. Atina'ya gitmek üzere, vapura bindikleri zaman, yabancı harp gemileri tarafından, durdurularak, mebuslar, bir ingiliz gemisi tarafından, tevkif olundular ve yunan parlamentosu açık kaldığı müddetçe, serbest bırakılmadılar. Bâbıâli büyük devletlerin bu kararı ile iktifa etti, fakat Balkan harbinin başlangıcında, o ana kadar giritlilerin arzularının nazar-ı itibara alınmasına karşı barışın korunması menfaati ile ilgili mülâhazalar ortadan kalktı ve yunan hukûmeti 10 teşrin I. 1912'de her iki meclisin birleşmesine muvafakat etti. Aynı ayın 26'sında yunan umûmî vâlisi Dragumis Girit'in idâresini ele aldı. Bâbıâli bu durumu bir taraftan hâmî devletler nezdinde protesto ederken, diğer taraftan da Atina'da elçisini geri çağırttı ve çok geçmeden, çıkan Balkan harbini müteâkip, Londra (30 mayıs 1913) Bükreş (10 ağustos 1913) muâhedeleri ile, Girit adası Türkiye'nin elinden çıkmış oldu.

Bibliyografya: Belâẕorî, *Kitâb futûḥ al-buldân* (nşr. de Geoje), Leiden, 1866, s. 286; Yâḳût, *Mu'cam* (Mısır, 1906), I, 311; Abu 'l-Maḥâsin, *al-Nacûm al-ẓâhira fi 'l-malûk Miṣr va 'l-Ḳâhira* (1930—1934), I, 192; Başvekâlet arşivi, Tapu defterleri, nr. 785, 820, 825, 980; hatt-ı humâyûnlar, sandık no. 155, 158, 160, 225; mühimme defterleri, nr. 239, 240, 250, 251, 252; Hâriciye vekâleti arşivi, kısm-ı siyâsî, karton nr. 677, 678, 679, 687 ve dosya nr. 1215; *Bâbıâli, Nezâret-i Umûr-i Hâriciye. Muharrerât-ı resmiye* (İstanbul, 1284); *Muharrerât-ı resmiye* (İstanbul, 1288), 2. tab., *tür. yer.*; *Düstûrnâme-i Enverî* (nşr. M. Halil Yınanç, *TTEM*, İstanbul, 1929), s. 41 v.d.; Nûrî Hanya, *Girit tarihi ve fethi* (Üniversite kütüp., yazma, nr. 2536); Mahmud Celâleddin (Paşa), *Girit ihtilâl tarihi* (Üniversite kütüp., nr. 4150); *Sâlnâme-i vilâyet-i Girit* (1310); Abdurrahman Hakkı, *Kavânîn ve nizâmât mecmuası* (İstanbul, 1312), s. 20—23, 492 v.d.; Hüseyin Kâmi Hanyevî, *Girit tarihi* (İstanbul, 1288); Kâtib Çelebî, *Taḥfat al-kibâr fî asfâr al-bihâr* (İstanbul, 1329), s. 44, 53, 135—137; Lûtfî, *Tarih*, I, 209; VII, 118; VIII, 387, 391 v.d.; Ârif Müfid Mansel, *Ege ve yunan tarihi* (TTK, Ankara, 1947), XIII. seri, nr. 8, s. 6—13, 27—62; Süleyman Tevfik, A. Zühdi, *Devlet-i aliyye-i Osmaniye-Yunan muharebesi 1314* (İstanbul, 1315), *tür. yer.*; Kâmil Paşa, *Tarih-i siyâsî. Devlet-i aliyye-i Osmaniye* (İstanbul, 1327), III, 121, 149; Şinâsî Altındağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı*, (Ankara, 1945), 1. kısım, s. 29 v.dd.; Andrea Kopasi, *Girid'in aḥvâl-i umûmiye ve tarihiyesi* (*Mecmua-i Ebüzziya*, İstanbul, 1315, sayı, 63, 64, 65, 67, 69, 70, 72, 74—79, 81, 83); Râşid, *Tarih* (İstanbul, 1282), I, 12, 192, 213—215, 224, 237, 239, 241, 517; IV, 147, 151; 'Abdullâh b. Vahab, *Ravż al-mi'ṭâr* ve Şihâb al-Dîn Nuvayrî, *Nihâyat al-arab*'den naklen Silâhdar, *Tarih* (*TTEK*, İstanbul, 1929), I, 398 v.d., 530—535 v.d.; Şânî-zâde, *Tarih*, III, 203 v.dd., IV, 198; Mustafa Nûrî, *Natâ'ic al-vuḳâ'ât* (İstanbul, 1329), 2. tab., II, 55—59, 67 v.d., 77; Naimâ, *Tarih*, III, IV, fihrist; Mehmed Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1297), s. 493, 497; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, II, 160; Cevdet, *Tarih* (İstanbul, 1309), I, 4, 151 v.dd., XI, 55, 160 292; *Girid ceziresi sâhilnâmesi* (Bahriye matb., İstanbul, 1295); *Europäischer Geschichtskalender* (nşr. H. Schulthess), 37—39 (1896—1898), 49—53 (1908—1912); Turot, *L'Insurrection crétoise et la guerre Gréco-Turque* (Paris, 1898); J. de Saint Denys, *L'Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1844), I, 156, 159; J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa* (Gotha, 1856), IV; H. C. des Fosses, *La Crète et l'Hellénisme* (Paris, 1897); Th. Mommsen, *Römische Geschichte* (8. tab., Berlin, 1883—1889), I, 692; II, 19, 46, 63 v.d., 75, 509; III, 79—81, 122 v.d., 150; D. Cantemir, *Histoire de l'Emprie ottoman* (Paris, 1743), III, 117 v.d., 165 v.d., 165 v.d.; H. Coutrier, *La Crète* (Paris, 1900); Girit meselesine dâir fransız „sarı kitapları" (Paris, 1894—1897; 1905); V. Raulin, *Descriptions physique et naturelle de l'Île de Crète* (Paris, 1869); Ch. Diehl ve G. Marçais, *Histoire du Moyen Âge* (III. *Le Monde Orientale de 395—1081*), Paris, 1936, s. 1 v.d., 216, 310, 321, 394,

450 v.d., 462,; Ch. Fr. Wurm, *Diplomatische Geschichte der orientalischen Frage* (Leipzig, 1858), s. 84, 190; Paul Combes, *L'Île de Crète* (Paris, 1897); Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin* (frns. trc., Paris, 1932), I, 40—61; P. Daru, *Histoire de la republique de Venise* (Paris, 1819), II, 70 v.d., 125—150, VI, 221 v.dd.; H. Noiret, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète* (Paris, 1892), giriş, s. VI—V, XI—XII; Un ancien diplomate en Orient, *Les grecs à toutes les époques* (Paris, 1870), s. 252 v.d.; Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, IV, 138, 482, V, 253; Brooks, *The Arab Occupation of Crete* (*Engl. Hist. Review*, 28, 1913, s. 431—442); Perrot, *La Crète, son passé, son présent, son avenir* (Rouen, 1897); Ch. Laroche, *La Crète ancienne et moderne* (Paris, 1898); C. R. v. Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts u. die Phasen der Orientalischen Frage* (Wien, 1908), s. 84—87, 103, 109, 260 v.d., 292, 378—383, 449 v.d., 516—523; Fuster, *Quelques reflexions sur la Crète* (Mootpellier, 1897); R. Wagner, *Der Kretische Aufstand 1866—1867 bis zur Mission Ali Paschas nach diplomatischen Quellen* (Bern, 1908); H. Charles-Lavanzelle, *Dissertation sur la Guerre Turco-Grècque* (Paris); P. Mille, *De Thessalie en Crète* (Paris, 1898); Hoeck, *Creta* (Goettingen, 1823—1828); V. Bérard, *Les Affaires de Crète* (Paris, 1898); G. Schlumberger, *Un Empereur Byzantin au XII. siècle, Nicéphore Phocas* (Paris, 1923), s. 25 v.d., 93; Beulé, *L'Île de Crète et la Question d'Orient* (*Revue des Deux Mondes*, 15. Jan. 1867); Jules Ballot, *Volontaire Français en Crète. Histoire de l'insurrection crétoise, 1866* (Paris, 1868); G. F. Hertberg, *Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches* (Berlin, 1883), s. 58, 128, 168; J. v. Hammer, *Gesch. des Osm. Reiches* (Pest, 1836), III, 261 v.d.; R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne* (Leyden, 1861), II, 76; *Monumenti Veneti dell' Isola di Greta* (Veniae, 1906—1908); Spratt, *Travels and researches in Crete* (London, 1837); W. Stillemann, *The Cretan Insurrection of 1866—1867—1868* (New-York, 1874); Joannides, *Narrative of the Cretan War of Independence* (London, 1865); Postlethwate, *Tours in Crete* (London, 1868); H. Strobl, *Kreta, eine geograph. hist. Skizze* (München, 1875—1876); Elpis Melena, *Die Insel Creta unter der ottoman. Verwaltung* (Wien, 1867); H. Bothmer, *Kreta in Vergangenheit und Gegenwart* (Leipzig, 1899).

(CEMÂL TUKİN.)

GİRŞ. [Bk. KURUŞ.]

GİYÂR. [Bk. GIYÂR.]

GİYÂŞ AL-DİN. [Bk. GIYÂSÜDDİN.]

GİZEH. [Bk. CİZE.]

GOG ve MAGOG. [Bk. YE'CÛC VE ME'CÛC.]

GOGO, Sudan'da, Timbuktu'nun aş.-yk. 400 km. şarkında, Niger nehrinin sol sâhilinde bir şehirdir. 16° 12′ 4″ şimâl arzı, 2° 3′ 7″ şark tûlü (Paris) üzerinde bulunmaktadır. Gogo ismi, avrupalı mütercimler tarafından, arap coğrafyacılarından muhtelif imlâlar ile nakledilmiştir. Filvâki Kaogha, Caucau, Kaokao Kaokou ve Leo Africanus'ta Gago olmak üzere, muhtelif şekillerine rastlanmaktadır. Barth tarafından Gao yahut Gogo şeklinde yazılıyor. Bununla berâber, kelimenin nereden geldiği karanlıktır. Bakrî (*Description de l'Afrique*, trc. de Slane, s. 399) buna dâir mübalegalı ve yanlış izahat vermektedir: „Ahâlinin söylediğine göre, şehirlerine Kao Kao adı verilmesinin sebebi, davullarından bu sesin gâyet açık bir surette çıkmakta olmasındandır". Houdas'a göre (*Tarikh es-Soudan*, trc. s. 6, not 3), bu muhtelif şekiller *Kokoy Korya* („kral şehri") 'nın tahrif edilmiş ve bu iki kelimeden birincisi bir mevki adı sanılmış olmasından ileri gelmiştir.

Gogo, Songay devletinin merkezi idi (bk. mad. SUDAN, SONGAY). VII. asırda te'sis olunmuştur. Bu devirde Dia (Zā) al-Aymān, Niger'in sağ kıyısı üzerinde (arap müelliflerinin Kukiya dedikleri) Gugia'da yerleşmiş olduğundan, buraları işgâl etmekte olan Songayların bir kısmı, Sorko-Faran'lar şimâle doğru çıkmağa mecbur olmuşlardır ve yukarı tarafında aş.-yk. 150 km. mesâfede, sel kıyısı üzerinde, yeni bir şehir olarak, Gogo'yu kurmuşlardır. Barth'ın dediğine göre, Gugia hükümdarları yahut *dia*'ları 850 yılına doğru Gogo şehrini zaptetmişlerdir. Daha o tarihte Gogo ehemmiyetli bir ticâret merkezi idi. Trablus'tan ve İfrikiye'den gelen kervanlar oraya akarlardı (İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berbères*, trc. de Slane, III, 201). Fâtımîlerin hasmı Abū Yazīd, babasının Sudan'a ticaret maksadı ile seyahati esnâsında, bu şehirde doğmuştur. Şimâlden gelen bu tâcirlerin Gogo'da ikamet eylemeleri, bu memleketi bir müslüman propoganda ocağı hâline getirmiştir. *Dia*'lar hânedanının 15. hükümdarı, Dia Kossoi dahi 400 (1009/1010) yılına doğru, belki de Gogo şehrine seyahati esnâsında, islâm dinini kabûl etmiş ve payitahtını bu şehre nakleylemiştir. Delafosse'un tahmin ettiğine göre, devlet merkezinin bu suretle tebdili, gerek Sorko'lar ve gerekse Avellimî Tuāreg'leri tarafından, Gogo ile Gugia ara-

sında kervanlar soyulması tehlikesine mâruz bulunan arap ve berberî tâcirlerin istidası üzerine vâki olmuştur ki, hükümdarın Gogo'da bulunması onların emniyetini sağlıyordu.

Her hâlde Gogo, al-Bakrî zamanında, Sudan'ın en mâmûr şehirlerinden biri olarak görülüyor. Şehir iki kısma ayrılıyor idi. Biri — ortasında hükümdar sarayı bulunan ve kâfirler ile meskûn yerli halk şehri ve diğeri — müslüman tâcirlerin işgâl ettiği tüccarlar mahallesi. Halk zenciler, berberîler ve araplardan teşekkül ediyordu. Araplar yerlileri *bazarganîn* tesmiye ediyorlardı; Slane (*göst. yer.*) bu kelimeyi farsça *bazargān* („büyükler") yahur *bāzārgān* („tâcirler") kelimelerinden çıkarıyor. Hükümdarlar islâm dinini kabûl etmiş olmakla berâber, asıl halk yığını putperest kalmış ve eski dinlerini hiç bir vakit terk etmemiştir. Ticâret hareketinde çok faâliyet vardı, fakat nakit para mechûl idi. Tadmekka (Es-Sūḥ)'dan 6 merhale ileride Sahrâ'nın ortasında kâin Taotek mâdenlerinden getirilen tuz, para yerine, geçiyordu. İdrîsî dahi Gogo'nun iktisâdî ehemmiyeti üzerinde duruyor ve yerlilerin ticâret hareketine iştirâklerini ve „ehemmiyetli mevki sâhibi olan zatlar ve eşraftan kimseler, tüccar sınıfından ayrı yaşamakta değil, bilâkis onları ziyâret ederek, akranları imiş gibi, berâber oturup-kalkmakta ve onlara mal tevdi ederek, kârdan bir hisse almakta" olduklarını yazıyor. 752 (1352)'de Gogo'da bir müddet ikamet etmiş olan İbn Baṭūṭa, bu şehrin „zenciler memleketinin en güzel, en büyük ve erzakı mebzûl şehirlerinden biri" olduğunu kaydediyor.

1325 yılına doğru kral Dia Assibay, Mailî devletinin tâbiyetini kabûle mecbur oldu. Fakat 1339'da bu hükümdarın oğlu 'Alî Kolen, rehine olarak tutulmakta olduğu Mailî sarayından kaçarak, Gogo'yu istirdat ve istiklâlini iâde etti. 'Alî Kolen, 1335'ten 1493'e kadar 19 hükümdar gelip-geçen Sonni hânedanının müessisi oldu. Bu hânedanın ilk hukümdarları zamanında mahdut bir dâireye inhisar eden Gogo devleti, Timbuktu (1468) ve Cenne-(1473)'yi hukmü altına alan son hukümdar Sonni 'Alî (1464—1492)'nin fütuhatı sâyesinde, ehemmiyetli nisbette, büyüdü. Soninke Muḥammed Ṭūrî (Muḥammed Askia) tarafından te'sis edilen Askia hânedanı zamanında, Gogo Niger nehrinin dirseği şimâlindeki memleketlerin büyük bir kısmını ihtivâ eden geniş bir devletin merkezi oldu. Leo Africanus tarafından Gogo hakkında verilen tafsilât, Sudan'ın bu büyük beldesi hakkında gâyet sarih mâlûmatı hâvîdir. Bu coğrafyacının kitabında şöyle deniliyor: „Gogo gâyet büyük bir şehirdir; yukarıda zikri geçen Kabara gibi, bunun da etrafında sûr yoktur. Tombut'tan takrîben 400 mil cenûptadır. Evlerinin büyük bir kısmı çirkin görünüşlüdür; fakat kıralın ve saray erkânının ikamet ettikleri gâyet güzel ve rahat bir kaç bina vardır. Şehir halkı vakitlerini pazar yerlerinde geçirir, mallarını satar ve tarafla muâmele yapar zengin tâcirlerdir. Avrupa'dan ve Berberistan'dan gelen malları satın alıp götürmek üzere, büyük mıkdarda altın getiren bir çok zenciler bu şehre geliyorlar; fakat o derece çok dinar getiriyorlar ki, satın alacak kâfi mıkdarda emtia bulamayıp, paralarının hemen yarısını yahut üçte birini geri götürmeğe mecbur kalıyorlardı. Hars hususunda diğer zenci şehirleri Gogo'ya yetişemezler. Emtia bilhassa Avrupa metâları ve tuz gâyet yüksek fiyatlarla satılır.

Gogo'nun zenginliğine dâir şöhreti Merâkeş şerîflerinin nazar-ı dikkat ve tamaını celbetti. XVI. asrın ikinci yarısında Askiaların nufuz ve kudretini zayıf düşüren geçimsizliklerden istifâde ederek, Aḥmed al-Manṣūr al-Ẕahabî, Cuder Paşa'yı Sudan'ın fethine me'mur etti. Askia hânedanından İsḥāḳ II.'ın ordusu, 12 nisan 1591'de, Gogo'nun aş.-yk. 50 km. şimâlinde kâin Tongondibo'da inhizama uğradı. O zaman Gogo ahâlisi, hükümdarın emri ile şehri tahliye ederek, Niger'in karşı yakasına çekildiler. Merâkeş askeri, hiç mukavemet görmeden, payitahta girdi ve orada ihtiyar bir hatîp ile bir kaç talebe ve yabancı tâcirlerden başka kimseyi bulamadı. Cuder Paşa o zaman Sudan'ın merkezi hakkındaki rivâyetlerin ne derece mübâlegalı olduğunu gördü ve şerîfe: „Askia sarayı Merâkeş katırcılar kâhyasının evine bile değmez" — diye yazmıştır.

Cuder'in seferi Gogo devletine hâtime çekti. XVIII. asra kadar bu şehirde ikamette devam eden şimâlî Askialar artık Timbuktu'daki Merâkeş paşalarının tâbîleri olmaktan başka bir şey değildiler. Gogo'yu ve Say mıntakasında istiklâllerini muhafazaya muvaffak olmuş olan cenûp Askialarının hücumlarına ve aynı zamanda Tuāreg akınlarına karşı korumak için, şehre muhafız asker yerleştirdi. Fakat Tuāregler 1680'de merâkeşli muhafız askeri tardederek, Gogo'yu ele geçirmeğe muvaffak oldular. Manşūr Seniber Paşa 1688'de şehri istirdat etti; fakat içinde muhafız asker bırakmadı; 1770'ten sonra, Barth'ın dediğine göre, Merâkeş hâkimiyetinden eser kalmadı ve Avellimîler Gogo'ya hâkim oldular.

Bundan dolayı şehir yavaş-yavaş tedenni etti. Barth oradan geçtiği zaman (1854), Niger'in kuru bir kolu kenarında bina edilmiş ve Songaylar, Tuāregler ve merâkeşli fâtihlerin soysuzlaşmış aḥfadı Rumalar ile meskûn 300—400 kulubeden ibâret bir köyden başka bir şey

değildi. Leo Africanus tarafından medhedilen âbidelerden ancak aş.-yk. 60 kadem irtifaındaki bir kule ile Muḥammed Askia'nın medfûn bulunduğu büyük câmiin (Cingereber) bakayasından başka hiç bir şey yoktu. Böyle olmakla berâber, Bartb çevresi takriben 6 km. olması icap eden eski şehrin mevkiini keşfetmiş olduğunu iddia eder. Bugün Gogo „ekin saplarından bina edilmiş bir büyük köyler topluluğudur" (Hourat). Timbuktu mıntakasının fransızlar tarafından işgâli üzeriue, Gogo Sudan'da bir bölgenin ve bir askerî dâirenin merkezi olmuştur (1898).

Bibliyografya: al-Bakrî, *Description de l'Afrique septentrionale* (trc. de Slane), s. 399; al-Ya'ḳûbî, *Historiae* (nşr. Houtsma), I, 220; al-İdrîsî (trc. de Goeje), s. 13; İbn Baṭûṭa, *Voyages* (trc. Defrémery), IV, 335; Leo Africanus, kitap VII (nşr. Schefer), III, 298 v.d.; Sa'dî, *Tarikh es-Soudan* (trc. Houdas, Paris, 1900 (*Public. de l'Ecole des Langues Orient. Viv.*, 4. seri, XIII); H. Barth, *Reisen*, IV, 605 v.d., V, IX, 216 v.d.; Rohlfs, *Land u. Volk in Africa* (Bremen, 1870), Kuka s. 68 v.dd.; ayn. mll., *Quer durch Africa* (Leipzig, 1874), I, fasıl XV ve XVII; II, fasıl V; Nozhet Elhadi, *Hist. de la Dyn. Saadienne au Maroc* (nşr. Houdas), metin s. 88—95, trc. 155—166 (*Publ. de l'Ecole des Lang. orient. viv.*, 3. seri, II, III); Hourst, *La mission Hourst* (Paris, 1898), s. 158 v.d.; E. F. Gautier, *A travers le Sahara français* (*la Géographie*, 15 şubat, 1907); F. Dubois, *Tombouctou la mystérieuse* (Paris, 1897), fasıl VII; M. Delafosse, *Haut Sénégal et Niger*, 1. seri, II: *l'Histoire* (Paris, 1912).

(G. YVER.)

Krş. bir de M. Hartmann, *Zur Geschichte des westl. Sudan* (*Mitteil. des Seminars f. orient. Sprachen*, XV, 1912, 3., *Afrik. Stud.*, s. 155 v.d.); ayn. mll., *Kūga und Kūgū* (*Orientalist. Litteraturzeitung*, 1911, 465 v.d.); H. von Mzik, *Kūga, Kūgū und Gāna* (*ayn. esr.*, 1912, 193 v.d.); J. Marquart, *Die Benin-Sammlung des niederländ. Reichsmuseums f. Völkerkunde in Leiden* (Leyden, 1913), s. XCV—CVII ve fihrist.

Hartmann, Bakrî'deki Kūga (كوگا)'yı Gogo ve diğer coğrafyacılardaki Kūgū (كوگو)'yu ise, Vaday memleketi addetmektedir.

Marquart, *Die Benin-Sammlung* v.b., s. CVI, 'da Sudan'da birbirinden ayrı, fakat aynı veya benzer şekilde yazılan en az yedi mevki veya yerden birer-birer bahsetmektedir.

GOLEA. [Bk. KULEY'A.]

GOLKONDA, Haydarâbâd şehrinin 8 km. garbında, Dekhan'da eskiden Telingâna islâm devletinin merkezi olan **şehir ve kale.** İlk zamanlarda bu şehrin yerinde, bu mıntakanın hindû hükümdarları tarafından, pek iptidâi bir tarzda kurulmuş kerpiçten bir kale vardı ve sonraları bu kale Dekhan'ın Bahmanî hükümdarı tarafından takviye ve daha mükemmel bir hâle ifrag edildi. Maḥmûd Şâh Bahmanî tarafından 1495'te garbî Telingâna vâlisi tâyin edilmiş olan sultan Ḳulî Ḳuṭb al-Mulk Golkonda şehrini idâre merkezi ittihaz etti. Şehrin kalesi bir granit kaya üzerinde olup, istihkâmları taştan yapılmıştır. Sultan kendi şehrine Muḥammednagar adını verdi; fakat bu ad hiç bir vakit eski ismin yerine geçmedi. 1512'de Ḳulî Ḳuṭb istiklâl kesbetti ve Golkonda'yı payitaht ittihaz etti. Hânedanının beşinci hükümdarı olan Muḥammed Ḳulî Ḳuṭb Şâh 1591 'de, eski kaleden 7 mil mesâfede (sonradan Ḥaydarâbâd tesmiye olunan) Bhāgnagar'ı te'sis ederek, sarayını oraya nakledinceye kadar, Ḳuṭb Şâhîlerin payitahtı ve sonra, kale olarak kaldı ve bir tehlike baş gösterdikçe, saray halkı oraya iltica ederdi. Türk-hind imparatorluğunun Dekhan vâlisi olan şehzâde Avrangzîb, 1656'da, Ḳuṭb Şâhîlerin 7. hukümdarı 'Abd Allâh Ḳuṭb Şâh'ı burada muhasara etti; fakat babasının emri üzerine, muhasarayı kaldırmağa mecbur oldu. Avrangzîb tahta çıkınca, Dekhan'da bâki kalan iki müstakil hânedanı ortadan kaldırmağa teşebbüs etti. Bîcāpūr'u zapteyledikten sonra, 1687'de Ḳuṭb Şâhîlerin sekizinci ve sonuncu hukümdarı Abu 'l-Ḥasan Ḳuṭb Şâh'ı Golkonda'da muhasara etti. Sekiz ay muhasaradan sonra, kale sukut etti ve hukümdar Davlatābād'a esir götürülerek, 12 yıl sonra orada öldü.

Golkonda cenûbî Hindistan'ın elmas pazarı olarak şöhret kazanmıştı. Zîra kıymetli taşlar çıkarılan mâden ocaklarından büyük bir kısmının bulunmakta olduğu bir ülkenin merkezi idi.

Bibliyografya: T. W. Haig, *Historic. Landmarks of the Deccan.* (T.W. HAIG.)

Bu eski şehrin hukümdar türbeleri kalenin yakınında olup, şimdi bu binalar seyyahların ziyâretgâhıdır. Mezarlardan birinin 150.000 ingl. altını kıymetine bâliğ olduğu söylenmektedir. Golkonda kalesi Haydarâbâd nizamının hazînesi ve aynı zamanda umûmî hapishâne olarak kullanılmaktadır. Bu hazîneden dolayı, Ḳuṭb Şâhî sülâlesinin memleketi içinde, ne tarafta çıkarılırsa çıkarılsın, bütün elmaslara *golconda* ismi verilmiştir.

GOMĀRA. [Bk. GOMÂRA.]

GOMÂRA. GOMĀRA (Leo Africanus'ta Gumera), garbî Fas'ta berberî bir **aşîret.** İbn Ḫaldūn bu aşîreti Maşmûdî kabîleleri arasına koymakta ve Maşmûd'un oğlu veya torunlarından Gomār'ı onların ceddi olarak gös-

tremektedir. Ġomâralar bir çok kollara ayrılmakta idiler. Bunların işgâl etmiş oldukları arâzinin, İbn Ḫaldūn'a göre, „Magrib ovaları" mıntakasından Tanca'ya kadar 5 günlük boyu, Ḳṣar Ketāma'den Vādī Varġa'ya kadar bir o kadar eni vardı. Bu arâzi, Aṣīlā ile Anfā arasında Atlas okyanusu sâhiline iniyor ve burada Berġavāṭa'ların arâzisine komşu oluyordu. Al-Bakrī Tanca ve Septe (Ceuta) nevâhisini bu arâziden hâriç tutmaktadır.

İslâmiyet Fas'ın bu mıntakalarına girdiği zaman Ġomâralar çoktan beri Magrib'in bu kısmında yerleşmiş bulunuyorlardı. Mūsā b. Nuṣayr buraları zaptettiği vakit yeni dine girdiler ise de, II. asırda hâricî akîdelerini kabûl ederek, Maysara isyanına iştirâk ettiler. Hâricîlerin hezimetinden sonra dahi râfızîliğe meyyal görünmekte devam ettiler. Bundan dolayıdır ki, *al-muftarī* (sahtekâr) lekabını alan düzmece peygamber Ḫāmīm [b. bk.]'in etrafına toplanmışlardı. Sonradan 'Āsim b. Camīl al-Yazdacūmī adında başka bir peygamber zuhûr etti; kendisinin peygamber ve sihirbaz olduğunu iddia eden Abu 'l-Ṭavācin isminde bir adamın tahrikâtı ile, 625 (1288)'te bir isyan çıktı. Ġomâralar sihirbazlığa karşı büyük bir meyil göstere-gelmişlerdir. Al-Bakrī bu hususta muhtelif mâlûmat vermekte ve İbn Ḫaldūn bu san'atın bilhassa genç kadınlar tarafından icrâ edilmekte olduğunu kaydetmektedir.

Siyâsî bakımdan Ġomâralar muhtelif tahavvüller geçirdiler. VIII. asırdan X. (II.—IV.) asra kadar arâzilerinin şark kısmı Nākūr devleti dâhilinde kaldı. Reislerinden Soggen adında biri Nākūr devletinin müessisinin ahfadından Banī Ṣālihlerin yerine geçerek, devlet idâresini eline almağa teşebbüs etti; fakat muvaffak olamadı (144 = 761). İdrīsī devletinin inkısamı üzerine, şarkî kabîleler 'Omar b. İdrīs'in hissesine düştü; kendisi ve ahfadı tarafından idâre olundular. Bu hukümdarlara karşı, İdrīsîler Fâtımîler tarafından Fas'tan tardedildikten sonra bile, sâdık kaldılar ve İspanya Emevîlerine karşı cidâllerinde sonuna kadar onlara yardım ettiler.

İdrīsîlerin zevâlinden sonra (264 = 974), Ġomâralar Emevî hâkimiyetini tanıdılar ve sonra Murabıtların zuhûruna kadar, Septe (Ceuta) Ḥammādîlerine inkıyad ettiler. Muvaḥḥidlerin zuhûr ve itilâsı üzerine, Ġomâralar yeni akîdeyi kabûlde isticâl ettiler ve hattâ Septe'nin 'Abd al-Mu'min tarafından zaptedilmesine yardım ettiler (541 = 1146). Fakat halifenin tevecchünü celp eden bu sadakat uzun sürmedi. Abū Ya'ḳūb, Seba' b. Menaġfād namında bir Ġomâra reisinin isyanını tenkil için bizzat sefere çıkmağa mecbur kaldı (562 = 1166/1167). Âsînin inhizamından ve katlinden sonra Septe hukûmetini, Rīf havâlisine nezâret etmek vazifesi ile berâber, kendi kardeşine tevdi etti.

Merînîler dahi Ġomâraların dik başlılığı ile uğraşmakta zahmet çektiler. Ancak muhtelif *ṣoff*'lar arasındaki didişmelerden istifâde ederek, onları itaat altına alabildiler. Fakat bu zafer yine geçici bir şey oldu. XV. asırdan itibâren Ġomâralıların tarihine dâir tafsilât tamâmen meſkuddur. Bununla berâber adları Leo Africanus tarafından yine zikredilmiştir ve XVI. asırda Cabala'de kuvvetli bir kabîle hâlâ bu adı taşımakta idi.

Bibliyografya: al-Bakrī, *Description de l'Afrique septentrionale* (trc. de Slane), s. 288 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *Berbères* (trc. de Slane), II, 133, 144, 156 v.dd.; Leo Africanus (nşr. Schefer), I, 19 v.d.; E. Fagnan, *L'Afrique septentrionale au XII. siècle de notre ère* (*Kitāb al-istibṣār*), Constantine, 1900, s. 45 v.dd., 144—147; Mouliéras, *Maroc inconnu*, II, 291—355. (G. YVER.)

ĠŌR. [Bk. GÛR.]

ĠŌRÎ. [Bk. GÛRÎLER.]

GOUM (arap. ḲAVM), şimâlî Afrika'nın arap memleketlerinde bir kabîlenin müsellâh muhariplerinden yahut süvarilerinden mürekkep topluluğa verilen ismin mûtad telâffuz şeklî. Bundan müştak olan *gouma* „goum veya asker toplama" yahut „eür'etkârâne bir akın veya isyan" mânasına gelir. Arap. doğru *ḳavm* şekline de şimâlî Afrika lehcelerinde „halk, millet, kabîle" mânalarında rastlanır (Beaussier, *Dict. pratique arabe-français des dialectes parlés en Algérie et en Tunisie*). *Ḳavm* kelimesinin „düşman, çapula giden adam topluluğu" mânasını dahî ifâde ettiğine de dikkati celbetmek lâzımdır (Dozy, *Supplément*, II, 424).

Berberistan'ın eski Cezayir, Tunus dayılık ve beyliklerinde, memleketi askerî işgâl altında tutmak sistemini *goum*'lara istinat ettiren türkler tarafından, askerî teşkilâtta onlara resmî bir mevki verilmiştir. Bütün kabîleler, vergilerin büyük bir kısmından affedilen muâvin kuvvetler (*maḫzen*) ve bütün vergilere tâbî *ra'īya* olmak üzere, iki sınıfa ayrılmıştır. *Ra'īya*'ler adedce en çok olanları idi. Bu kabîlelerden biri veya bir kaçı vergi vermekten imtina eyledikleri veya her hângi bir sebeple ayaklandıkları zaman, türk ordusu sür'atle âsîlerin arâzisine girer ve sayıca azlığını son derece seyyâr olan *goam* atlıları ile telâfi eylerdi. Düşman görününce, *maḫzen* kabîlelerinin *goum*'ları, kabîle reislerinin yahut *ḳā'id*'lerin kumandası altında, karşılarında zuhûr edenler üzerine şaldırırlar ve onlara ulaşıncaya

kadar hücumlarını devam ettirirlerdi. Âsîler tarafından ric'ate mecbûr edildiği takdirde, bu suvarilerin tekrar saf bağlamalarına bir istinat noktası olmak için, nizâmiye ordusu, kabil olduğu kadar, sür'at ile hücûm istikametini tâkip ederdi. Fakat türklerin mıkdarca az olan askerine, umûmiyet itibârı ile, ancak *maḫzen goum*'larının zaferine şâhit olmaktan başka bir iş kalmazdı.

Fransızlar, Cezayir dayılığını zaptettikten bir az sonra, *goum*'lardan nasıl istifâde edilebileceğini anlamışlardır; fakat memlekette sulh ve âsâyiş te'min edilince, *maḫzen* yahut muâvin asker teşkilâtı ortadan kalktı. O zaman *goum* teşkilâtı, istisnasız, bütün kabîlelere teşmil edildi ve Fransa hukûmeti tarafından tâyin edilen reislerin, *ḳâ'id* veya ağaların kumandası altında olmak üzere, *goum*'lar memlekette âsâyiş ve sükûnun idâmesine, bedevî kabîlelerin göçlerini ve ticâret kervanlarının geçitlerini himâye hususlarında polis vazifesine iştirâk eylemekle mükellef tutulmuşlardır. Memleketin askerî idâreye tâbi olan kısmında *goum*'ların (yahut bir *goum* efradının) sayısı her dâirenin ihtiyacına göre, zaman-zaman değişir. *Goum*'lar (fr. *goumiers*) aylık maaş alırlar ve kendilerine tahsis edilen devlet arâzisinde ikamet ederler; fakat techizatlarının ve atlarının masraflarını da ödemekle mükelleftirler. Fi'len hizmette bulundukları esnâda *mu'na* adında bir tayın bedeli almağa da hakları vardır.

Sivil idâreye tâbi arâzide *goum*'lar techizat ve bineklerini kendi masrafları ile te'min ederler. Aylıkları yoktur. Fakat hizmete çağırıldıkları zaman, iâşe bedeli olarak, bir tazminat alırlar. Sivil idâre *goum*'ları ancak isyan yahut harp gibi ahvâlde hizmete dâvet olunurlar. Bunlar kabîle reislerinin kumandasında ve hukûmetin emri altında, bir milis askeri mâhiyetindedirler. Her bir muhtelit veya yerli nâhiyenin *goum*'unda 120 atlı bulunur. *Goum*'lar silâh taşımak hakkını hâizdirler. Alâmet-i fârikaları sarığın etrafına sarılan yeşil ve kırmızı bir kaytandır. *Goum*'un atı hasbe vergisinden ve *goum*'un kendisi ise, *zakât* yahut sığır vergisinden muâftır. Yerli halk bir *goum*'a mensûp olmağı şeref sayar; ağır bir suçtan mahkûm oldukları yahut fena hâller itiyat edindikleri takdirde, *goum*'dan tardolunurlar.

Goum'ların cenkçi kıymeti fransız hukûmetini, gerek Cezayir hudutları üzerinde ve gerekse Fas topraklarında, onların hizmetinden istifâdeye teşvik etmiştir. 1907'de Ucda'yı baskınla zaptedenler Mécheria askerî dâiresi *goum*'ları idi. Başka *goum*'lar garbî Fas'ın zaptand fransız askeri ile berâber muvaffakiyetle iş birliği yapmışlardır. Bu gibi ahvâlde hukûmet *goum* suvarilerini dâvet ettiği zaman, hizmet mecbûrî değildir. Gönüllülerin hizmet müddeti 6 ayı geçmez; yol ve her hâogi bir hastalık masrafları devlete âittir. Neferler, hareketten evvel, tıbbî muâyeneye tâbidirler. Diğer ahvâlde *goum*'lar ancak muâvin asker sıfatı ile kullanılır ve kendilerine mahsus olan teşkilâtı muhafaza ederler. Seferde nizâmiye askerinden ayrı ordugâh kurarlar; kendi erzaklarını berâber getirirler ve iâşelerini işgâl altındaki memlekette te'min ederler.

Bibliyografya: W. Esterházy, *De la domination turque dans l'ancienne Régence d'Alger* (Paris, 1840), s. 261 v.d.; Soualah, *Cours moyen d'arabe parlé* (Alger, 1909), s. 100; Larcher, *Législation algérienne* (Paris, 1903), I, nr. 298, s. 417; Ménerville, *Dict. de Législation algérienne*, s. 20; *Circulaire du Gouverneur général de l'Algérie des 21—25 mart 1867*; Hugues ve Lapra, *Code Algérien* (Paris, 1878); *Arrêté du Couvern. Général de l'Algérie du 11 Déc. 1872, art. 4.* — Son devirler için krş. bir de *Circulaire du Gouvern.-Général de l'Algérie du 29 avril 1910.* (A. Cour.)

GÖKÇAY. [Bk. GÖKÇE.]

GÖKÇE, Gökçe-Tengiz, Korkut Ata hikâyelerinde Gökçe-Deniz ve bugün yerli halk arasında Gökçe-Göl; ermenîce Sevang ve Sevanga (Sev-Vang „kara manastır"; bu isim gölün şimâl-i garbî sâhiline yakın ve ismi göle dahi teşmil edilmiş olan Gögam ve Gögark adındaki küçük ve kayalık bir ada üzerindeki manastırdan gelmektedir), rus. Gokça ve Gokçay; küçük Kafkasya dağ grupunun cenûb-i şarkî kısmında, deniz seviyesinden 1.925 m. yükseklikte, 40° 9'—40° 38' şimâl arzı ile 45°—45° 46' (Greenw.) şark tûlleri arasında, 1413 km². yer işgâl eden bir tatlı su gölüdür. Şimâl-i garbîden cenûb-i şarkîye doğru, takriben müselles şeklinde uzanan gölü şimâl-i şarkîden Şah-Dağ, cenûptan Daralagöz, garptan Aḫmangan (Agmangan, Akmangan) dağ silsileleri çevrelemiş olup, Ada-Tepe ve Noraduz kara çıkıntıları ile, şimâl-i garbî (392 km².) ve cenûb-i şarkî (1.021 km².) olmak üzere, iki havzaya ayrılmıştır. Dibi ârızalı olan şimâlî garbî havzasının en derin yeri 85 m.'yi ve dibi düz olan cenûb-i şarkî havzasının ise, 50 m.'yi geçmez. Mamafih jeolojik müşâhedeler göl seviyesinin eskiden daha yüksek olduğunu ve son zamanlarda da yükselmeğe mütemâyil bulunduğunu göstermiştir. Gölün şimâl-i şarkî sâhilleri dik ve kayalıktır. Yalnız cenûb-i şarkî köşesinde, gölden dar bir kum dili ile ayrılan ve Gilli adında küçük bir gölcüğü ihtivâ eden kumsal bir düzlük vardır. Cenûpta Maniçar dü-

zü ile birleşen garp sâhilleri ârızasız ve düzdür. Etraftaki dağlardan akan 28 küçük çayın ve yazın eriyen karların sellerinden terekküp eden gölün suyu şimâl-i garbî köşesinden başlayan Zengi (Zanga) çayı yolu ile Aras ırmağına akmaktadır.

Yapılan tahminlere göre, göl Aḫmaagan dağının volkan hâlinde iken yaydığı lavlar ile Zengi vâdisinin yukarı kısmında vücuda gelen tıkanma neticesinde teşekkül etmiştir. Bilhassa Markov tarafından ileri sürülen bu tahminden gölün teşekkülünden evvel bu bölgede yalnız bir çayın bulunduğu fikri istihrac edilmektedir. V. Masalskiy'e göre, suyunun mâvîye çalan yeşil bir rengi olduğu için, göl türkçe Gökçe adını almıştır (krş. *Ents. slovar*, IX, 39).

Gölün Gökçe adı ile Gögam, Gögark, ve Gögarkûni köklerini taşıyan eski adları arasındaki benzerlik de dikkati çekmektedir. Göl bu eski adını, Strabon'un Γωγαρηνή şeklinde tesbit ettiği ve kadîm süryânî ve ermeni müelliflerinin, Bulgar ve Saka gibi, turanî bir kavm ile meskûn gösterdiği, Gog veya Gug kavminin kurmuş olduğu Gugark devletinden almıştır. Ḫorenatsi'ye atfedilen VII. asır ermeni coğrafyasına göre (rus. tre. Patkanyan, *Armyanskaya geografiya*, Petersburg, 1877, s. 52), Arşaklılar devrinde (150 m. ö.—428 m. s.) bu devlet Gökçe sâhilinde müstakil bir prenslik teşkil ediyordu. Son zamanlarda yapılan hafriyat neticesinde, gölün cenûb-i şarkî ve şimâl-i garbî sâhillerindeki türk köylerinde keşfedilen çivi yazısı ile yazılan kitâbeler ile, 1916'da Van civarında bulunan Sardur II. kitâbesindeki yazıların karşılaştırılması, Urartu-Chaldeya ve Âsûriler devrinden daha önce ve onlar devrinde Gökçe-Göl'ün sâhillerinde turânî bir kavmin, ayrı-ayrı bir kaç devlet hâlinde, yüksek bir medeniyet kurmuş olduğunu meydana koymuştur (krş. Meşçaninov, makaleleri, *Azerbaycan'ı tetkik ve tetebbû cemiyetinin ahbârı*, Bakû, 1926, sayı, 1 s. 5—15; sayı 2, s. 49—66).

Gökçe, bugünkü türkçe adı ile, ilk defa olarak, İlhanlılar devri (msl. Ḥamd Allāh Ḳazvînî) eserlerinde zikrolunuyor (bk. G. le Strange, *The Lands of the eastern Caliphate*, 1905, s. 183) ise de, coğrafî bir ad olarak, bu devirden daha önce yerleşmiş olması icap eder. Korkut Ata hikâyelerinde, iç oğuz türklerinin, dağlarını yaylak ve ovalarını kışlak olarak kullanmak üzere, yerleştiği bu bölgenin türkçe olan bütün coğrafî adları ile birlikte, bu göl de Gökçe-Deniz şeklinde kaydedilmiştir (bk. Kilisli Rifat, s. 143 ve Orhan Şâik, s. 98).

Bir zamanlar Gökçe, nev'i yalnız kendisine mahsus bol balığı ile, meşhûr idi. Fakat son zamanlarda göldeki balık son derece azalmıştır. Yalnız bu gölde yetişen *işḫan*, *gögarküni* ve aynı cinsten *yabani*, *bocak* ve *baḫtak* balıklarından başka, burada Kür ve Aras ırmaklarında yetişen *ḫıramuli* balığı ile göle akan çaylarda dahi yaşayan „Gökçe balığı" (*Barbus Goktschaicus*) da vardır. Gölden yılda 750 ton balık istihsâl edilmektedir.

Hâl-i hâzırda Gökçe 160.000 beygir kuvvetinde tahmin edilen su kuvveti ile ehemmiyet kazanmakta ise de, Zengi çayı üzerinde olup, Erivan'a bağlı bulunan hidroelektrik merkezi yalnız 6.800 beygir kuvvetine mâliktir.

Bibliyografya: Makale içinde zikredilenlerden başka bk. Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1314), V, 3923 v.d.; Semenov, *Slovar rus. imperii* (Petersburg, 1867), III-IV, 532; E. G. Veydenbaum, *Putevoditel po Kavkazu* (Tiflis, 1888), s. 31; M. Mitte, *Basseyn Gokçinskago ozera* (Petersburg, 1891); V. Masalskiy, *Gokça* (*Ents. slovar*, Petersburg, 1893, IX, 39 v.d.); N. Landeman, *Maliy basseyn ozera Gokça* (*Zemlevedeniye*, kitap 4, 1903); E. S. Markov, *Ozero Gokça* (Petersburg, 1911), I; A. S. Leyster, *K voprosu o proiśhojdenii ozera Gokça* (*Izvestiya kavkaz. otd. rus. geogr. obśç.*, XXI); W. Barthold, *Gökçay* (*EI*, II, 184); *Enciclopedio Italiana* (1933), XVII, s. 481; *Bolśaya sovet. entsiklopediya* (Moskova, 1930), XVII, s. 396—399; E. A. Paḫomov, *Kratkiy kurs istorii Azerbaycana* (Bakû, 1923), s. 3.

(MİRZA BALA.)

GÖKLAN. [Bk. GÖKLEN.]

GÖKLEN, GÖKLÂN, GÖKLEÑ, bir türkmen kabîlesi. Göklenlerin asıl memleketleri İran'ın şimâl hududunda, Türkmenistan cümhuriyetinin cenûbunda (73—75 tûl ve 37—39 arz dâireleri arasında), Görgen ile Atrek çaylarının yukarı mecrâları arasındaki dağlık arâzi dâhilinde bulunmaktadır. Komşuları olan Tekelilerden [b. bk.] Elburz dağ silsilesi ve Yemut (Yomut)'lardan [b. bk.] Günbed-i Kavs ve Germrûd çayı ile ayrılırlar. Türkmenlerin en iyi at ve silâh sâhibi sayılan ve en cesurları olarak tavsif edilen Göklenlerin buraya nereden ve ne zaman gelip yerleştikleri mâlûm olmamakla berâber, Selçuklular devrinde buraları işgâl etmiş oldukları tahmin edilmektedir.

Eskiden türkmen kolları arasında oldukça kalabalık bir kütle teşkil ettikleri anlaşılan Göklenlerin bugünkü nüfusları hakkında kat'î mâlûmat edinmek güçtür. Kendi aralarında dolaşan bir rivâyete göre, eskiden 12.000 âile kadar tutan Göklenlerin sayısı son zamanlarda ancak 2.000—3.000 âile (= 10.000—15.000 kişi) tahmin edilmektedir (bk. Vambéry, *Das Türkenvolk*, s. 393 v.d.; Schuyler, *Turkistan*,

II, 382 ve Yate, *Khurasan and Sistan*, s. 212 v.d.—Krş. bir de A. Kuropatkin, *Turkmeniya i turkmeni*, Petersburg, 1879, s. 31; burada bu kavmin sayısı 28.000 âile olarak gösterildiği kaydedilmiştir ki, her âilede beş kişi itibâr edilirse, 140.000 nüfus eder).

Göklenler başlıca şu kollara ayrılmaktadır (bk. *İslâm ansiklopedisi*, Leyden tabı, II, 184ª): 1. Çakur, 2. Kirik, 3. Bayandır, 4. Kayı, 5. Yangak, 6. Sagrı, 7. Kara-Balhan, 8. Ay-Dervîş, 9. Arkaklı ve 10. Şeyh-Hoca. Baron K. Bode (*O turkmenskiḫ pokoleniyaḫ: Yamudaḫ i goklanaḫ*, 1842, Rua cograf. cemiyeti nşr.) Göklenlerin başlıca urugları ile bunların nüfus ve bulundukları yerleri şu şekilde sıralamaktadır: 1. Yangak — 200 âile (Gaur-Kale), 2. Senkrik—200 âile (Perez), 3. Çeker-Begdeli—400 âile (Eşek-Su, Görgen), 4. Kerik—500 âile (Kugr-Gul, Görgen vâdisi), 5. Boyındır — 200 âile (Kerhâne, Görgen vâdisi), 6. Kara-Balkan — 300 âile (Karı-Yügrik, Görgen vâdisi) 7. Erkekli — 400 âile (Eli-Çeşme), 8. Koy—200 âile (Zay, Görgen ile Eşek-Su arasındaki dağlar) ve 9. Ay-Derviş—100 âile (Kerez vâdisi). Mas'ûd Kayḫān (*Coğrâfyây-i mufaṣṣâl-i Îrân*, Tahran, 1311, II, s. 309) Göklenlerin 22 *tîra*'den terekküp ettiklerini kaydetmekle berâber, başlıca urugларının adlarını zaptederken, çok dikkatsiz davranmış ve bunların sayıları ile ikamet ettikleri yerlere âit hâneleri açık bırakmıştır. Bu mâlûmat eksikliğini, İran hukûmetinin yabancılara boyun eğmek istemeyen bu dağlı kavmin içlerine kadar nufuz edememiş olması ile izah etmek mümkündür. Muḥammed Şâh zamanından itibâren başlayan ve evvelce 6.000 *tuman* olarak tesbit edilen vergiyi vaktinde almak ve Göklenlerin her hângi bir ânî baskınlarını önleyebilmek için, İran hukûmetinin Göklenlerden 400 âileoin devamlı sûrette, rehine olarak hukûmet merkezinde oturmağa mecbur etmesi de bu nufuzun ancak isimde kaldığını göstermeğe kâfidir (bk. Baron K. Bode, *göst. yer.*). — İran hâricinde yaşayan Göklenlerden, 1926/1927 sayımına göre, yalnız Türkmenistan cümhuriyetinin iki bölgesinde 55.900 (İlyalin. rayon 38.000 ve Kara-Kalin. rayon 17.900) Göklen nüfusu kaydedilmiştir (bk. *Bolş. sovetsk. entsiklop.*, XVII, st. 396, mad. Goklanı). Bütün bunlardan anlaşıldığına göre, göklenlerin umûmî sayısının bugüne kadar yapılmış olan tahminlerin çok fevkinde bulunduğuna hukmedilebilir. Abu 'l-Gāzî Bahâdur Han (*Şecere-i türk*, Petersburg, 1871)'ın göklenlerden, vergi olarak, 12.000 ve ayrıca han için 1.200 koyun alındığına dâir kaydından (bk. s. 210), tâbiî, nüfus mıkdarını tâyin hususunda, doğrudan-doğruya bir ölçü olarak istifâde etmek imkânsızdır. Fakat aynı müellifin, Aktay Han'ın bir baskını esnâsında, Göklenlerin Çakır urugunun on-beyinin bir kızının esir edildiği, sonra hanın bu kızı nikâhladığı, bir çok oğulları olduğu ve bunlardan Hacı Muḥammed Han ile Muḥammed Sultan'ların yaşadıklarının kaydedilmesi, o devirde Göklenlere verilen ehemmiyeti göstermek bakımından mühimdir.

Göklenlerin tarihinde, son devirlerde, bir taraftan Hive, diğer taraftan İran ile olan münâsebetleri mühim rol oynamıştır. Dâhilî kavgalarda komşu kavimlere karşı kendilerini müdafaa etmesini bilen bu dağ sâkinleri, büyük kuvvetlere karşı koyacak durumda bulunmuyorlardı. Msl. 1834'te Görgen'e yapmış oldukları bir baskından sonra, İran kuvvetlerinin te'dip hareketinden korkan Göklenlerin bir kısmı 1835'te, Allah-Kul Han tarafından, Kızıl-Avrat'a ve bir kısmı da Hive arâzisine yerleştirilmiştir. Bu sırada 9.000 âile Hive'ye hicret ettiği gibi, 1936'da Muḥammed Şâh'ın beklenilen seferi esnâsında da Göklenler büyük kayıplara uğramışlar ve kısmen yer değiştirmişlerdir. Aralarında husûsî bir anlaşma ile Göklenlerin Koy uruğuna mensûp bir kısmı komşuları olan Tekelilerin arâzisine göç etmişlerdir. Fakat memleketlerini özleyen Göklenler, gerek Hive'nin buna mâni olmasına ve aradaki düşman kavimlerin yollarını kesmelerine rağmen, kısmen tekrar eski yurtlarına dönmüş oldukları görülüyor.

Eskiden hayvan besleyen ve göçebe hayatı süren Göklenler daha geniş bir sâha işgâl etmişlerdir; fakat sonradan, yukarıda da işâret edilen bâzı sebeplerden dolayı, nüfusları azalmış, sâhaları daralmış ve nihâyet bugünkü dağlık arâzi ile iktifa etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Düşmanlarına karşı mahfuz bulunan bu dağlık arâzide Göklenler kısmen hayvan (bilhassa koyun) beslemekte devam ederlerken, bir taraftan da yerleşik hayat şartlarına uymağa başlamışlardır. Dağ çaylarının suladığı münbit ovalarda ziraat (buğday, darı ve pamuk), ormanlık yerlerde dut ağacı yetiştirmek ve ipekçilik ile meşgûl olmaktadırlar. Erkekler ev ve çadır hayatı için lâzım olan eşya ile koşum takımları yapmakta ve kadınlar ise, pamuklu ve ipekli kumaşlar ile halı dokumakta mâhirdirler ve mahsûlleri İran pazarlarında istekli müşteri bulmaktadır.

Türkmen edebiyatı daha lâyıkı ile tetkik edilmemiş olduğu gibi, ayrı türkmen boylarının bu sâhada göstermiş oldukları faâliyetleri de yakından bilinmemektedir. A. N. Samoyloviç (*Oçerki po istorii turkmenskoy literaturi. Türkmeniya*, I, Akad. Nauk, Leningrad, 1929, s. 125—167) türkmen edebiyatı ve bu edebiyatın diğer türk zümrelerinin edebiyatları ile

olan münâsebeti hakkında bir araştırma neşr etmiş ve bâzı türkmen eserlerinin tahlilini yapmıştır. Türkmenlerin edebiyatı, umûmiyetle, şifâhî bir edebiyat olarak devam etmiştir. Son devirlerde yetişen şâirlerin eserleri de yazmalardan ziyâde, *baḫşı* adı ile anılan ve bu işi kendilerine meslek edinen gezen çalgıcılar vâsıtası ile yayılmaktadır. Anadolu'daki halk saz şâirleri ile Kazak-Kırgızlardaki *akın*'lar daha çok kendi eserlerini terennüm ettikleri hâlde, türkmen *baḫşı*'ları halk şâirlerinin eserlerini terennüm ederler ve kendileri, çok defa okuyup-yazma dahi bilmezler. Samoyloviç kadın *baḫşı*'ların da bu işle meşgûl olduklarını kaydetmektedir. Türkmen halk şâirleri, gerek dil ve gerek eserlerinin umûmî karakteri bakımından, birbirine çok yakın olduklarından, bir uruğun meşhûr bir şâiri, bu *baḫşı*'lar vâsıtası ile, kısa bir zamanda bütün türkmenler tarafından tanınmakta ve benimsenmektedir.

Göklenlerin işgâl ettikleri ve düşman baskınlarına karşı mahfuz dağlı arâzi ve diğerlerine nisbetle daha erken yerleşik hayata geçmiş olmaları, bunlar arasında nisbî sâkin bir hayatın te'sisine âmil olmuş ve dolayısı ile kendilerinin komşularından daha yüksek bir kültür seviyesine çıkmalarına zemin hazırlamıştır. İran ve Türkistan medreselerinde tahsil görenlerin sayısı da gittikçe artmış ve bu vaziyet edebiyat sâhasında da kendisini göstermiştir.

Türkmenlerin en büyük şâiri olarak tanınmış olan Mahdûm Kulı [b.bk.] Göklenlerin Gerkez uruğuna mensûptur. Kendisi rivâyete göre, Hive'de Şîr Gâzî Han medresesinde tahsil görmüştür (medrese ve şâirin yaşadığı hücrenin resimleri için bk. V. Uspenskiy, *Turkmenskaya muzıka*, s. 170; Mahdûm Kulı'nın matbû eserleri için bk. *Türkiyat*, II, 465—474). Oğlu gibi, babası Devlet Muḥammed (Mamed) Molla Âzâdî de bu kavmin yetiştirdiği mümtaz şahsiyetlerdendir (1753— 1754'te te'lif ettiği manzûm *Vā'iẓ-i Āzād* için bk. Samoyloviç, *Meterialı po srednеaziatsko-turetskoy literature*, III, *Stiḫi Dovlet-Mamed Mollı*, *Zap. vost. otd.*, XXII, 140—153). Mahdûm Kulı'nın yeğeni ve talebesi şâir Zelîlî ile aslen Ersarı'ya mensûp olan, fakat Göklenler arasında yaşamış bulunan şâir Seydî de bu muhitin yetiştirdiği şâirlerdendir (bu ikisinin şiir mecmuaları, Kul Muḥammed tarafından, 1926'da Aşkâbâd'da neşredilmiştir). — Göklen şiirinde vezin hususiyetleri için bk. A. P. Potseluevskiy, *Stiḫotvornıy ritm goklenskiḫ narodnıḫ pesen* (Türkmen medeniyeti institutı), Aşkâbâd, 1928, s. 20. — Göklen ağzındaki bâzı hususiyetler için bk. J. Benzing, *Über die Verbforman im Turkmenischen*, Berlin, 1939. Diğer türkmen aşîretleri için bk. Samoyloviç, *Zap. vost. otd.*, XIX (1909), s. 05—09 ve XXII (1914), s. 137 v.d. (R. R. A.)

GÖK-SU, türkler ile meskûn memleketlerde bir çok akar suların adıdır. Anadolu'da bu adı taşıyan başlıca akar sular şunlardır:

1. Cenûbî Anadolu'da Taş-Eli havâlisindeki Gök-Su; eskilerin Kalykadnos (Calycadnus) adını verdikleri ve orta çağ müelliflerinin bâzan Saleph tesmiye ettikleri ırmak olup, garbî Toroslardan iki kol ile çıkar. Cenûptaki kol — Geyik dağlarından ve daha uzun olan şimâldeki kol — Haydar dağlarından iner. Her ikisi de Taş-Eli (Kilikia Tracheia)'nin ârızalı ve kireçli çorak yaylaları içinde, ekseriyetle derin boğazlar teşkil ederek akar ve Ermenek [b. bk.] yaylasının etrafını dolaştıktan sonra, Mut cenûbunda birleşir. Her iki kol da, mecrâları üzerinde başka başka adlar alır. Tchihatcheff, esâs telâkki ettiği cenûp kolunu, Ermenek çayı adı ile, zikreder ve bunun başlıca tâbii olarak, Gök-Su veya Buzakçı çayı ismi altında, şimâl kolunu gösterir ki, bu son isim R. Kiepert ve F. X. Schaffer haritalarında zikredilmekte ise de, yeni türk haritalarında görülmemektedir. İki kolun birleşmesinden sonra, cenûb-i şarkîye doğru akan Gök-Su, Silifke [b. bk.]'den itibâren, Akdeniz kıyısında geniş bir delta husûle getirir. Nehir her ne kadar bu deltanın şark ucunda denize dökülürse de, ova denize doğru cenûp istikametinde, ince bir dil hâlinde, uzanır ve bugün İnce-Kum denilen burun (önceleri *Lisān al-ḳaḥba*, italyan haritalarında *Lingua di Bagascia*) ile nihâyetlenir. Şimâl kolunun yatağından itibâren, 268 km. uzunluğunda (bk. İ. H. Akyol, *Türkiye'de akar su sistemleri ve rejimleri*, *Türk coğrafya dergisi*, IX—X, 1947, s. 1—36) olan ve suları kışın fazla kabardığı hâlde, yazın çok azalan bu ırmağın adı, bilhassa orta çağ tarihinde, bir haçlı seferine kumanda eden imparator Friederich I. Barbarossa'nın 10 haziran 1190'da boğulması münâsebeti ile, zikredilir. Silifke'nin aşağısında, Gök-Su bâzı küçük vâsıtaların işlemesine imkân verir ki, nehrin seyr-i sefer kabiliyeti Ammien Marcellin'de de zikredilmiştir (L. XIV, 2, 15; 8, 1).

2. Gök-Su, Adana'dan geçerek Akdeniz'e dökülen Seyhan [b. bk.] nehrinin, Zamantı ile berâber, iki mühim kolundan biri olup, uzunluğu 188 km.'dir (*İstatistik yıllığı*, İstatistik umûm müdürlüğü, XV, s. 11).

3. Maraş'ın şimâlindeki Engizek dağının şimâl yamaçlarından doğarak, şarka doğru akan Altın-Köprü mevkiinde şimdi Fevzi-Paşa — Malatya demir yolunu kat'ettikten sonra, cenûba dönerek, Behesni — Adı-Yaman arasındaki yaylalardan akıp, kadîm Tharse aşağısında, Fırat'a

sağdan karışan çayın ismidir. Eski adı Singas olan bu Gök-Su'yun uzunluğu 150 km. 'dir.

Bunlardan başka Gök-Su, İstanbul'un mârûf mesîre yerlerinden biri olan ve Boğaziçi'ne dökülen bir derenin adı [bk. BOĞAZİÇİ] olduğu gibi, Yirce dağlarından çıkarak, İne-Göl ve Yenişehir ovalarından geçen ve yukarı mecrasında Koca-Çay adı ile anılan ve Lefke (Osman-Eli) aşağısında Sakarya nehrine soldan karışan 110 km. uzunluğunda bir akar su yine bu adı taşır. R. Kiepert (*Karte von Kleinasien*) ve A. Philippson (*Topographische Karte des westlichen Kleinasien*), bunun adını Gökçe-Su olarak kaydederler ki, Anadolu'nun bir takım akar sularının adında bu ismi buluruz (krş. bir de GÖKÇE-GÖL).

Bibliyografya: 1. *Realencyclopedie*, X, 1767 (Kalykadnos); C. Ritter, *Erdkunde*, XIX, 2, s. 306 v.d.; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 24, 725; P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure, Description physiqae...*, I, 82, 283 v.d.; R. Sitlington-Sterret, *Papers of the American School of classic. studies at Athens*, III, 12, 25, 44, 5, 96; H. Kiepert, *Globus*, XLIX, 287; F. X. Schaffer, *Cilicia*, *Pet.-Mitt.*, Ergz.-H., nr. 141, s. 17.—2. Bk. SEYHAN.

(BESİM DARKOT.)

GÖKSUN (bâzan Göksün), Antitoros'un Bin-Boğa dağlarından çıkarak, Elbistan [b. bk.]'ın cenûb-i garbîsinde Ceyhan [b. bk.] nehrine karışan Göksun çayı üzerinde, etrafı yüksek dağlar ile çevrili ovanın şimâl kenarı yakınında, bir tepecik üzerinde, deniz seviyesine nazaran, 1.240 m. irtifâda bir kasaba ve kaza merkezi olup, tâbi bulunduğu Maraş'a, 80 km.'yi bir az aşan âdî bir yol ile, bağlıdır.

Göksun orta çağ bizans tarihinde Cocusus (Kokusos, Kokkusos) adı ile tanınmakta ve Komana — Meliteve (Malatya) yolu üzerinde bir şehir olarak zikredilmektedir. VII. asır içinde, daha halîfe 'Omar zamanından itibâren, Elbistan havâlisine yapılan islâm akınlarının buralara yayılıp-yayılmadığı sarih olarak bilinmezse de, Göksun'un Maraş'tan Kayseriye'ye giden yollardan biri üzerinde bulunması, bu istikamette vukua gelmiş olan askerî hareketlerin Göksun çevrelerinden geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bununla berâber, umûmiyetle dağlık, geçilmesi güç ve müdafaası kolay olan bu çevreler, büyük veya küçük devletlerin doğrudan-doğruya nufuzu altına girmiş olmaktan ziyâde, fi'len mahallî sergerdelerin hukmünde kalmış bulunmalıdır. XI. asrın ikinci yarısında, Malazgird muharebesini müteâkip, Bizans hâkimiyeti buralarda sona ermiş ve Selçukluların fütuhatına kadar bir müddet Kilikya ermenilerinin eline geçmiştir. 1097'de vukua gelen ilk haçlı seferinde franklar buralara akın etmişler ve civarında bol erzak buldukları bu şehirde 3 gün kalmışlardı. Haçlı vak'anüvisleri burayı Cocson ve Cosor gibi adlar ile zikrederler. Bunu tâkip eden asırlarda bu havâli uzun zaman Suriye haçlıları ve Kilikya ile Anadolu Selçuklu devletinin hudud bölgesi üzerinde yer almış ve Kozan—Adana havâlisine yapılan akınlar buradan geçmiştir. Türk Elbistan ve Göksun'un, merkezi Zeytun kasabası olan, âsi ermeni kütlesine karşı vaziyeti zamanımıza kadar devam etmiştir. Göçebe türkmen boylarının bu havâliye yerleşmeğe başlamaları, şüphesiz, XII. asır başlarına kadar çıkar. Bunlar kuvvetlendikten sonra, buralarda gerek kendi aralarında ve gerek Toros dağlarındaki ermeni câmialarına karşı, devamlı mücâdelelerde bulunmuşlar; XVI. asrın ilk yarısında Dulkadir [b. bk.] devletine âit arâzi osmanlı topraklarına katıldıktan sonra bile, coğrafî şartların kolaylaştırdığı nisbî bir muhtariyetten faydalanmışlardır. Sultan Süleyman I. „'Alâ' al-Davla Bey'in kanunnâmesi" adı verilen örf ve âdâtı, Zu 'l-Ḳadrîya eyâleti için, muhafaza etmiş ve bu mahallî kanunlar ancak sonradan değişerek, osmanlı kanunlarına benzemişlerdir (bu hususta bk. Ömer Lûtfî Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda zirâî ekonominin hukuki ve mâli esâsları*, I, İstanbul, 1945, s. 119, 128). *Cihânnümâ*'da sâdece Zu 'l-Ḳadrîya eyâleti nâhiyeleri arasında adı geçmektedir. 1017 (1608)'de sadrâzam Kuyucu Murad Paşa ile Celâlî rüesâsından Kalender-oğlu arasında, Göksun yaylasında şiddetli bir muharebe vukua gelmiştir. İmparatorluğun kudretsiz devirlerinde, komşu Kozan bölgesi gibi, bütün bu havâli mahallî sergerdelerin hukmü altında kalmış ve âsâyişsizlikten zarar görmüştür. Burası XIX. asır ortalarına kadar hemen-hemen ziyâret edilmemiştir. 1835 senesi haziranının sonunda buradan geçen Ch. Texier, Göksun'u ormandan tamâmiyle mahrum dağlar ile çevrili bataklık bir ova içinde, killi ve çorak bir tepecik üzerine yerleşmiş ve ağaç kütüklerinden yapılma kulubelerden mürekkep fakir bir köy gibi tasvir eder. Tchihatcheff'in 18 yıl sonraki ifâdesi de bundan farklı değildir; o da Göksun'u çıplak bir ovada 150 kadar kulübeden mürekkep bir köy olarak zikreder. Nihâyet 1906'da Göksun'u ziyâret eden Grothe, burayı 50 evli (300 nüfus) bir köy olarak gösterir.

Göksun'un yeri, cenupta gerek Maraş ve gerek Kozan istikametinde uzanan, güzel ormanların kapladığı, vâdilerin derin yardığı, geçilmesi güç dağlar bölgesi ile şimâlde çıplak dağlar ve kışları şiddetli ve sürekli yaylalar ile işgâl edilmiş iç Anadolu arasındaki intikal

sâhasında bulunur. İşlek yolların dışında kalmış olan iptidâî ziraat ve çobanlık ile geçinen Göksun havâlisi, Maraş'ı pek yakında Adana — Malatya hattına bağlayacak demir yolu ile tarih devirlerinde bir türlü kurtulamadığı sapalıktan ve infırad hâlinden kurtulacaktır.

1945 sayımına göre, Göksun kasabasının nüfusu 2.529'dur. 2.710 km². arâzi işgâl eden ve muhtarlık teşkilâtını hâiz 44 köyü olan Göksun kazasının nüfusu da 22.896'ya varmaktadır.

Bibliyografya: Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 585; C. Ritter, *Vergleichende Erdkunde*, IX, 2. kısım, s. 140 v.d.; W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890); P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure*, IV, 1, 648 v.d; H. Kiepert, *Pet.-Mitt.*, Ergz.-H., IV, 20, s. 58; Waddington, *Bull. de correspondance hellénique*, VII (1883), 146, n. 33—37 (kitâbeler hakkında.); R. S. Sterret, *Pap. of the American School of... Athens*, II (1888), s. 263; Hogarth, *Modern and ancient roads in Eastern Asia Minor* (*R. Geogr. Soc., Suppl.*, III, s. 684, 696; F. Cousin, *Kyros le jeune en Asie* (1905), s. 305; Hugo Grothe, *Meine Vorderasienexpedition* (1906—1907), s. 97, 173, 183.—Tarihî mâlûmat için bk. mad. DULKADIRLILAR ve ELBİSTAN. (BESİM DARKOT.)

GÖK-TEPE („mâvi tepe"), Türkmenistan'ın Ahal-Teke vâdisinde, Türkistan demir yolu üzerinde, 1870—1881 senelerinde, rus istilâsına karşı, türkmenlerin kendi istiklâlleri uğrunda gösterdikleri kahramanca mukavemet ve mücâdeleleri ile şöhret kazanmış tarihî bir türkmen kalesidir. Bu isim aslında 1879'da türkmenler tarafından terkedilen ve sonradan Köhne-Gök-Tepe („eski Gök-Tepe") tesmiye edilen bir kaleye âittir; bu kelime, rusların yaklaşması üzerine Teke aşîretinin bütün kuvvetini toplamış olduğu vâdinin heyet-i umûmiyesini göstermek üzere, geniş bir mâna almıştır. En müstahkem kalesi Dengil-Tepe (çevresi 4,5 km.) eski Gök-Tepe'nin 8 km. cenûbunda idi ve 1879'da muvaffakiyetle müdafaa olunmuştu. Rusların vürûdundan bir az evvel (söylenildiğine göre, Butler adında bir ingiliz zâbitinin idâresinde), kalenin mukavemet kudretini arttırmak üzere, tahkimat inşa edilmişti. Fakat mahsurların (kumanda birliğinden mahrum takriben 12.000 kişi) 1868'de iranlılardan igtinam edilmiş yalnız bir topları vardı. Bundan başka muhasara esnâsında ruslardan iki hafif top igtinam etmişler ise de, bundan istifâde edememişlerdir. Rus kuvveleri 70 top ile 8.000 nefer idi. 1881 senesi 24. kânûn II.'de, 21 günlük bir muhasaradan sonra, Gök-Tepe hücûm ile zaptolundu ve 4 gün askerin yağmasına terkolundu. Kalenin muhasara ve zaptı esnâsında ölen türkmenlerin adedi 6—8.000 kişi idi. Ruslar burada kazanmış oldukları muvaffakiyetlerini, bütün orta Asya fütuhatındaki zâyiatlarından daha büyük zâyiat ile, ödemişlerdir. Maktûl ve yaralı askerlerin sayısı 1.000'i geçmişti. Gök-Tepe önündeki muharebeler, bütün Türkistan dâhilinde, rusların bayrak ve top kaybettikleri yegâne muharebedir. Bu hususa dâir mufassal ve yeni mâlûmat için krş. Terentiev, *Istoriya zavoevaniya sredney Azii*, III, 157 v.d.

Rus istilâsından sonra Gök-Tepe adı Dengil-Tepe yakınlarında inşa edilmiş olan bir demir yolu istasyonuna (Aşkâbâd'ın 45 km. garbında) verilmiştir. Trenin burada tevakkufu esnâsında (10—15 dakika) yolcular tarafından ziyâret edilen bir 1880/1881 seferi müzesi vardır.

Bugün Gök-Tepe Türkmenistan cümhuriyetinin aynı adı taşıyan bir kaza merkezidir.

(W. BARTHOLD.)

GÖL (< *köl*), türkçede az-çok büyük durgun su sâhalarına verilen bu adın türklerle meskûn memleketlerde bâzı coğrafî mevkilere verildiğini de görmekteyiz.

a. Göl dağı adı ile Türkiye'de bulunan başlıca dağlar, harita umûm müdürlüğü tarafından birinci tabı 1934'te neşredilmiş 1.800.000 mikyaslı Türkiye haritası üzerinde, 1. Nâzimiye (Dersim)'nin şimâl-i garbîsinde, 2. Divrigi'nin şimâl-i şarkîsinde, 3. Arabkir'in cenûb-i garbîsinde, 4. Fethiye ile Acı-Payam arasında ve 5. Gerede'nin şimâl-i garbîsinde görülmektedir.

b. Türkiye'de Göl adını taşıyan köyler, yukarıda adı geçen haritaya ve istatistik umûm müdürlüğü neşriyatına (bk. bibliyografya) göre: 1. Ordu vilâyetinin bir kaza merkezi olan Gölköy—Ordu—Koyulhisar yolu üzerinde, deniz seviyesinden 1150 m. irtifâda; 1945 sayımına göre, 2767 nüfuslu bir kasabadır (kazanın sâhası 797 km²., nüfusu 39.982, köy sayısı 61), 2. Samsun vilâyetinin Vezirköprü kazası içinde ve kızıl ırmağa dökülen Göl deresi üzerinde bir köy (1940'ta 711 nüfuslu), 3. Ankara'nın Kızılcahamam kazasında (64 nüfus), 4. Ankara'nın Kalecik kazasında (626), 5. Bolu merkez kazasında (315); 6. Çorum'un İskilip kazasında (335), 7. Elaziz merkez kazasında (321), 8. Erzincan'ın Refahiye kazasında (148), 9. Kastamonu merkez kazasında (358), 10. aynı vilâyetin Kargı kazasında (635), 11. Kütahya'nın Simav kazasında (347), 12. Muğla'nın Bodrum kazasında (217). 13. Ordu'nun Fatsa kazasında (242) ve 14. Sinop vilâyetinin Ayancık kazasında (422) bulunmaktadır.

c. „Göl" kelimesi ile bir edattan mürekkep coğrafî isimler: Gölcük 1. Elaziz (Harput)

— Diyarbekir yolu üzerinde ve Dicle [b. bk.] nehrinin menbâ sâhasında bulunan küçük derin göl (yanındaki Hazar-Baba dağından dolayı, şimdi buna Hazar gölü de denilmektedir), 2. Marmara denizinin İzmit körfezi müntehasında, Türkiye cümhuriyetinin teessüsünden sonra, kurulmuş ve gelişmiş tersane mevkii ve şimdi bir kaza merkezi (1945 'te 8.834 nüfuslu; kazanın nüfusu 19.600, köy sayısı 23), 3. Kızılca-Hamam (Gerede yolu üzerinde bir köy), 4. Nallıhan (Ankara) 'nın şimâl-i şarkîsinde bir köy, 5. Antalya vilâyetinin Finike kazasında (1940 'ta nüfusu 666), 6. Aydın 'ın merkez kazasında (237), 7. Aydın 'ın Çine kazasında (733), 8. Balıkesir 'in Dursunbey kazasında (168), 9. Bolu merkez kazasında (315), 10. Burdur 'un Tefenni kazasında (810), 11. Bursa 'nın merkez kazasında (596), 12. Denizli vilâyetinin merkez kazasında (213), 13. aynı vilâyetin Acı-Payam kazasında köy (745), 14. İzmir 'in Boz-Dağ üzerinde mârûf sayfiye yeri, 15 Kayseri 'nin Pınarbaşı (Aziziye) kazasında köy (162), 16. Kütahya 'nın Tavşanlı kazasında bu ismi taşıyan iki köy (150 ve 154 nüfuslu), 17 Muğla 'nın merkez kazasında (481), 18. Sivas 'ın Hafik kazasında (199), 19. aynı vilâyetin Koyulhisar kazasında (345), 20. Tokat 'ın Zile kazasında (73) ve 21. Tekirdağ vilâyetinin Şarköy kazasında (452). — Göller: 1. Doğu Bayezid kazasında bir köy (130 nufus), 2. Erzincan merkezinde (236), 3. Ordu 'nun Fatsa kazasında (1033), 4. Sinop merkezinde (413) ve 5. Zonguldak 'ın Safranbolu kazasında (232). — Göllü: 1. Ankara 'nın Koçhisar kazasında köy (308), 2. Bitlis 'in Tatvan kazasında (226), 3. İstanbul 'un Beykoz kazasında (92), 4. Kırşehir merkezinde (347), 5. Mardin merkezinde (527), 6. Mardin 'in Savur kazasında (412), 7. Sinop merkezinde (258), 8. aynı vilâyetin Gerze kazasında (426) ve 9. Tokat 'ın Reşâdiye kazasında (214). — Göllüce: 1. Çankırı vilâyetinin Kurşunlu kazasında (229), 2. İzmir 'in Tire kazasında (313). — Gölceğiz: Erzurum 'un Pasinler kazasında (235) bulunur.

d. Türkiye 'de „Göl" kelimesi ile başlayan mürekkep coğrafî isimler: Göl-Alan: 1. Sinop 'un Boyabat kazasında (394), 2. Samsun merkez kazasında (547). — Göl-Başı: 1. Antakya 'nın Kırıkhan kazasında (388), 2. Bursa merkez kazasında (187), 3. Gâziantep vilâyetinde Fevzipaşa—Malatya demir yolu üzerinde istasyon, 4. Isparta 'nın merkez kazasında (101), 5. Sivas 'ın Zâra kazasında (73), 6. Bitlis vilâyetinin merkez kazasında (196). — Göl-Beşe: İzmit vilâyetinin Kandera kazasında bir köy. — Gölbek: Ankara 'nın Haymana kazasında (28). — Göl-Dağı: 1. Bilecik 'in Göl-Pazarı kazasında (167), 2. Çankırı merkezinde köy (135). — Göl-Dere: Muğla 'nın Milas kazasında (143). — Göl-Dibi. — Erzurum 'un Oltu kazasında bir köy. — Göle-Bakan: Kars vilâyetinin Çıldır gölü kenarında bir köy. — Göl-Evi: Ordu vilâyetinin Ünye kazasında (258). — Göl-Hisar: 1. Denizli 'nin cenûb-i şarkîsindeki Acı-Payam ovasının cenûb-i şarkî istikametinde devamı telâkki edilebilecek ova ve bu ovada bulunan bir göl (bâzı haritalarda, yanlış olarak, Gök-Hisar), 2. Aydın vilâyetinin merkez kazasında bir köy (581). — Göl-Köprü: İzmit 'in Karamürsel kazasında bir köy (323). — Göl-Ova: 1. İzmir 'in merkez kazasında bir köy (136), 2. İskenderun körfezinin şimâl kıyısı yakınında bir köy. — Göl-Önü: Tokat Erbaa arasında köy. — Göl-Pazar: Sakarya nehrinin sağ tâbilerinden Değirmen suyunun geçtiği ve kısmen sığ bir göl ile işgâl edilmiş bir ovada, Bilecik 'in 55 km. şarkında bir kasaba, Bilecik vilâyetine bağlı bir kaza merkezi (1945 'te 2006 nüfuslu, kazanın sâhası 1.155 km², nüfusu 18.886, köy sayısı 64). — Göl-Tepe: doğu Bayezit kazası içinde bir köy (1940 'ta 247 nüfuslu). — Göl-Veren: 1. ve 2. Erzurum vilâyetinin Aşkale kazasında, birincisi nâhiye merkezi olan iki köy (449 ve 392 nüfuslu), 3. Kars merkezinde (267), 4. Zonguldak 'ın Karabük kazasında (324). — Göllü Veran: Bolu 'nun Mudurnu kazasında (194). — Göl-Yayla: Rize 'nin cenûbunda bir köy (792).

e. „Göl" kelimesi ile nihâyetlenen coğrafî mevkî adları: Acı-Göl: Niğde 'nin Nevşehir kazasında nahiye merkezi olan 1940 'ta bir köy (1614 nüfuslu). — Cilli-Göl: Erzurum 'un Hınıs kazasında köy (120). — Eğri-Göl: İzmir 'in Bergama kazasında köy (169). — Gök-Göl: 1. Adana 'nın Osmaniye kazasında (124), 2. Denizli 'nin Çivril kazasında (99); 3. Samsun Kavak kazasında köy (1121); Kara-Göl Sivas 'ın Şarfişle kazasında köy (1236). — Üç-Göl: Gâziantep merkezinde köy (388). — Aynı kelimeye bir takım dağ isimlerinde de rastlanmaktadır ki, bunların en ehemmiyetlisi garbî Toroslardaki Dede-Göl dağıdır (2.900 m.)

Bibliyografya: Başbakanlık istatistik umûm müdürlüğü, *Genel nüfus sayımı* (20 teşrin I. 1940), neşriyat nr. 158, II, 1944; ayn. umum müdürlük, *İstatistik yıllığı*, 1945 XV; T. C. Dâhiliye vekâleti, *Köylerimizin adları*, nüfus müdüriyet-i umumiyesi neşriyatı, 1928, 3; Harita umum müdürlüğü, *1 : 800.000 mikyaslı Türkiye haritası*, 1. tab. (Ankara, 1934); R. Kiepert, *Karte von Kleinasien in 24 Blatt* (Berlin, 1902—1906).

(BESİM DARKOT.)

GÖRDES (evvelce bâzan GÖRDÖS ve ecnebi kaynaklarda GÖRDİS, GUERDÈZ, *Cihânnümâ* 'da ﮔﺮدس), garbî Anadolu 'da Gediz ırmağına Manisa civarında karışan Kum çayının yukarı kısmında (Gördes deresi), bu derenin sağ (garp) kıyısına hâkim yamaç üzerinde, deniz seviyesinden takriben 450—500 m. irtifâda bir kasabadır. Gördes kadîm Gordos 'u istihlâf etmiştir. Burası öteden beri civardaki yayla sâhalarında ekilen hububat (buğday) ve yetiştirilen hayvan mahsûlleri (yün) ile vâdilerde istihsâl edilen meyvaların (bilhassa üzüm) mübâdele edildiği bir pazar yeri ve aynı zamanda garbî Anadolu 'nun başlıca halı (seccâde) dokuma merkezlerinden biridir (Gördes 'in bütün dünyada meşhur halıları için bk. HALI). Kadîm çağlarda burası müstahkem bir mevkî idi. Kalesi sonradan harap olmuştur. Karasi beyliği toprakları ile berâber, Osmanlı mülküne katılmış olan Gördes, öteden beri Saruhan eyâleti (şimdi Manisa vilâyeti) kazaları arasında sayılmaktadır. 1671 'de buradan geçen Evliya Çelebî, evvelce çok sağlam olan kalenin eserlerinin hâlâ bâki olduğunu, 2.200 kadar toprak örtülü, duvarları temelinden yarısına kadar taş ve yukarısı kerpiç ev, başlıcası aşağı çarşı içindeki ulu câmi olmak üzere, 11 câmiyi ihtivâ eden kasabanın önünde cereyan eden dere üzerindeki bir gözlü ahşap köprüyü çok medheder ve mevcut 50 dükkân, 1 han ve 1 hamamın hep bu köprünün vakfı olduğunu söyler. Gördes sarp bir yamaç üzerinde kurulmuş bulunduğu için, sokakları yokuşludur. Kasabanın son asırlar içinde fazla inkişâf etmemiş olması, büyük münâkale yollarından uzak bulunmasından ileri gelmiş olsa gerektir. Her ne kadar bugün kasabaya en yakın demir yolu istasyonu garp tarafında kâin Akhisar ise de, Gördes 'i hârice bağlayan yegâne mühim yol, cenûpta, 75 km. mesâfede Salihli istasyonuna gitmektedir. Gördes, istiklâl harbi sıralarında, sürekli savaş sâhası olmuş ve ilk defa 15 temmûz 1920 'de yunan kuvvetleri tarafından istilâ edilmiş, bir kaç defa istirdad ve yeniden istilâ edildikten sonra, en sonunda 14 ay kadar yunan işgâlinde kalarak, 30 ağustos 1922 'de kurtarılmıştır. XIX. asır sonlarına doğru kasabanın nüfusu, Cuinet 'ye göre, 3.440 müslüman ve 560 rum olmak üzere, 4.000 kadar tahmin ediliyordu. 1945 sayımına göre, kasabanın nüfusu 3.095 idi ve muhtarlık teşkilâtını hâiz 102 köy ihtivâ eden kazanın 1.820 km². arâzisi üzerinde, nüfusu 27.667 'ye varıyordu.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopadie*, VII, 1597; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, IX, 55 v.d.; *Ḳāmūs al-aʿlām*, V, 3917 v.d.; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, III, 556 v.d.; *Sâlnâme-i vilâyet-i Aydın*, 1326, s. 681; A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westl. Kleinasien*, IV, 3. (BESİM DARKOT.)

GRĀN, Harar imâmı. [Bk. HABEŞİSTAN.]

GRANADA. [Bk. GIRNATA.]

GRUŞ. [Bk. KURUŞ.]

GUAD, Guvadalquivîr [b. bk.] Guadiana [b. bk.] gibi, İspanya 'daki bir çok nehirlerin isimlerine dâhil olan bu kelime arap. *wādî* (ırmak, hususiyle yazın kuruyan ırmak) kelimesinden gelir. Krş. bir de arap. *ramla* („kuru, kumlu ırmak yatağı") 'dan gelen *rambla*; bunlar yol olarak da kullanılmıştır; krş. La Rambla de Cataluña, Barcelona Corso 'su = italyanc. *fiumara* („kuru"); *wādî* garpta daha ziyâde *wād*, *wēd* (frn. Oued), Gırnata 'da *guīd* 'dir (Pedro de Alcalá 'da *bāb* yerine *bīb* v.b. gibi); msl. Guadalaviar (kaynaşıp kısalmış şekli de Gualaviar) = *Wād al-abyaż*, („ak çay") = Valencia 'daki Turia ve = Murcia 'daki Segura; Wād Lekk = Guadalete; Mâlaga 'da Guadalmedina ve Guadalhorce; Sevilla civarında Guadaira (Alcalá de Guad.); Ronda 'daki Guadiaro (Guadalevín ile berâber), arap. *Wādī āra* yahut *āro*, kezâ *yāra* ve *yārā*; Huesca 'nın şarkında bir sel yatağı olan Guatizalema (bâzı kelimelerde *t* iledir); Guadijara, Guadibacar 'dan gelen Guajara, Guabacar; Linares 'in şarkında bir sel yatağı olan Guadarrizas ve Guarrizas. — Bu isim vâdilerden şehir isimlerine de geçmiştir: Guadalajara [b. bk.], Guadix [b. bk.], Linâres şimâl-i garbîsinde küçük bir şehir olan Guarromán (*Wādarrommān* „nar deresi" 'nin kısalmış şekli) ve kezâ *Wādarrambla* („kum deresi") 'dan Guadarrama dağ silsilesi (hem nehir hem de bir kasaba ve dağın ismidir); *Wādallob* 'dan gelen Guadalupe (*lobb* ispanyol. *lobo*, lâtin. *lupus* 'tandır; hâlbuki ispanyol. *adive*, portekiz. *adibe* 'nin müştak olduğu arap. *al-ẕīb*, şimâlî Afrika 'da olduğu gibi, „kurt" değil, „çakal" mânasına gelir) bir kasaba ve dağın ismi olup, nehre Guadalupe ve Guadalupejo denilir; Guadalope, aşağı Ebre ırmağının cenûbunda munsap olan bir kolun da ismidir; Guadalupe, aşağı Guadiana üzerinde, Serpa civarında bir dağdır; Guadelim = Alcarrache, İspanya ile Portekiz hududu üzerinde, Badajoz civarında bir ırmaktır. Portekiz dilinde, ispanyol. Guad(i) yerine, ekseriyâ *Odi... Ode...* şekli vardır. Böylece Odiana = Guadiana [b. bk.], Odivellas, Odiseixe, Odiarca, Odemira, Odeleite, Odelouca, Odega; Degebe = Odigebe, Divor = Odivor; krş. cenûbî Portekiz hududuna mücâvir Huelva vilâyeti dâhilinde Odiel, ona munsap olan Odivarga, Linares ve Bailén arasındaki Guadiel; yukarı Tajo 'daki Guadiela v.b.

(C. F. SEYBOLD.)

GUADALAJARA, aynı isimdeki İspanyol eyâletinin idâre merkezi olup, Nuova-Castilla'nın şimâl-i şarkî yaylası (641 m.) üzerinde kâin 12.000 nüfuslu bir şehir; Henares nehrinin sol ve şark kenarında eski Arriaca (< bask dilinde *arri* „taş") 'dır. Henares nehrine araplar Vâdi 'l-Ḥicâra „taş nehri" (Rodericus Toletanus'ta: *amnis lapidum*) derlerdi ki, sonraları şehre alem olan Guadalaxara, bugünkü Guadalajara, ismi bundan gelmiştir; bu şehre *Madînat al-farac* ismi de verilmiştir ki, Ya'ḳûbî'de (*Bibliotheca geographorum arabicorum*, VII, 355) görülen mâlûmattan, burasının berberî Banî Farac âilesine, tımar olarak, verilmiş olduğunu öğrenmemiş olsa idik, bu isim „safa beldesi" diye tercüme edilebilirdi. Guadalajara, Mûsâ ile Ṭârik'ın müştereken sevk ve idâre eyledikleri sefer esnâsında, 714 yılında zaptolundu ve 1060'ta Castilla kıralı Ferdinand I. tarafından hücûm ile alındığı, fakat 1081'de Cid'in amcazâdelerinden Alvar Fañez de Minaya tarafından Castilla kıralı Alfonso VI. namına, kat'î olarak, zaptolunduğu zamana kadar, arapların elinde kaldı. Toledo (1085'e kadar Ṭulayṭula) ve Madrid (Mağrît) gibi, burası da o zamana kadar arap İspanya'sının şimâl hududunda ehemmiyetli bir kale ve bir çok âlimlerin vatanı idi; nasıl ki, *Bibliotheca arabico-hispana* (nşr. Codera, 10 cild) ve al-Maḳḳarî (*tür. yer.*) buna şehâdet etmektedirler; bilhassa asleo guadalajaralı olan bir müverrihin isminde görüldüğü üzere, bu şehirden olanlar Ḥicârî (krş. bir de al-Sam'ânî„ 156, *Moştabih* ve *Lubb al-Lubâb*) nisbesini alırlar. Arap hâkimiyeti zamanında dahi Guadalajara'da ehemmiyetli bir hıristiyan cemaati vardı (krş. Simonet, *Historia de los Mozárabes*). Burada bizi alâkadar etmeyen muahhar İspanya tarihinden yalnız şunu kaydedelim ki, bu şehir Mendoza (bask) âilesinin (Duques del Infantado; arapgotik tarzında bir saray) makarrı olmuştur; bu âilenin âzasından en şöhretlisi Toledo şehri baş-kardinalı Don Pedro González de Mendoza „el Gran Cardenal de España" 'dır ki, *Reconquista* (İspanya'nın araplardan istirdadı)'nın son sahnesi olan 1492 yılında Gırnata'nın „Katolik Kırallar" (Reyes Catolicos) tarafından zaptında müessir olmuş ve 1495'te Guadalajara'da ölmüştür.

Bibliyografya: Yâḳût, *Geogr. Wörterbuch*, fihrist: Farac ve Vâdi 'l-Ḥicâra; İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, s. 189, trc. s. 229; Aboulféda, *Géogr.*, s. 178, trc. s. 255; *al-Bayân al-Muġrib*, II, 75, trc. s. 101 (*Madînat al-Farae* yâni *Vâdi 'l-Ḥicâra*); *Bibliotheca geogr. arab.*, IV (fihrist); Dimaşḳî, s. 244, 15 *al-Hrc vahiya 'alâ nahr yusammâ Vâdi 'l-Ḥicâra*, trc. s. 350 „Herec Guadalaxara ırmağı yakınında" ve Mehren'in „Gösterilen vaziyete nazaran, Herec Alcala de Henares'ten tagyir edilmiş olabilir" [s. 428b, bir de Hennâres] şeklindeki notu yanlıştır ve sâdece *al-Farac* okunmalıdır = *Madînat al-Farac* = Guadalajara; Madoz, *Diccionario*, VIII, 637; Gayangos, *History*, I, 48, 319, 533; II, 441; *Crónica del Moro Rasis* (Mémoria P. Gayangos), s. 48: Et la ciuadad de Alfar que agora llaman Aguadaefaxar yaze... sobre un rrio á que dicen Aguadaifaxar; Rodericus Toletanus, *Historia Arabum*, s. 62: Medina Alfaragel, quae nunc dicitur Guadalfasara.

(C. F. SEYBOLD.)

GUADALQUIVIR, kadîm Baetis (Tartessos, Perces, Certis) ve bundan Baetica (şimâldeki Baeturia ile birlikte) eyâleti = Andalusia (Endülüs), İberya yarım adasının şimâl-i şarkîsinden cenûb-i garbîsine, Atlantik'e doğru akan dört büyük nehirden en cenûpta olanıdır. İspanyolca isim arap. *al-Vâdî* yahut *al-Nahr al-kabîr* („büyük ırmak") isminin halk dilindeki *Vâd(î) al-kabîr* şeklinden gelmektedir. *Al-Nahr al-a'ẓam* („en büyük ırmak") da denilir (bir çok Rio Grande'ler olduğu gibi, bir çok *Vâdî 'l-kabîr*'ler de vardır). Yâḳût, I, 275 *Nahr 'aẓîm yuḳâlu lahu Vâdî 'l-kabîr* ve Ḳazvînî, II, 275 *al-Nahr al-akbar allaẓî yu'rafu bi Vâdî 'l-kabîr* olmak üzere, daha o zamandan halk dilindeki şeklini veriyorlar. Asıl Guadalquivir ırmağı, Sierra de Cazorla ve Segura (Saltus Tugiensis ve Argentarius mons) arasındaki Sierra del Pozo'dan kaynar; soldan (Cûllar ile birlikte) Guardal yahut Barbata ve Fardes ile Guadahortuna çaylarından teşekkül eden Guadiana Menor'un sularını alır ve Sierra Mágina ve Loma de Úbeda arasında hayli uzun bir mecrâ tâkip ettikten sonra, sağ tarafından (Guadalén ve Guadalmena ile berâber) Guadalimar suları ile büyür. Esâsen bu çayların üçü Guadalquivír'in kaynaklarını teşkil eder. Bu nehre akan başka kollar arasında şunlar zikredilebilir: Kurtube (Córdoba)'dan evvel, sağdan Jandula ile Matapuercas, Cuzna (ar. *Kuzna*) Guadalbarbo'dan müteşekkil Guadamellato'yu ve Kurtube'den sonra, Guadiato'yu ve Sevilla (İşbîliya) yakınlarında Benajarafe ile berâber Bembézar, Benalijar ile berâber Viar ve Cala ile berâber, Ribera de Huelva'yı alır. Daha sonra (Sevilla ile Niebla arasında) bir çok zeytinlikleri olan meşhûr Ajarafe yahut Axarafe (ar. *al-Ṣaraf* yahut *Ṣaraf İşbîliya*, yüksek, dalgalı arâzi, tepeli arâzi)'den geçen Guadiamar suyunu da aldıktan sonra, sâhilde mer'

sularının karalara hulûlü ile teşekkül etmiş olan tuzlu bataklıklar (las Mariamas) içine dökülür. Soldan Guadalquivir'e munsap olan dereler (Jaén'den inen) Guadalbullón, Kurtube cenûbundaki münbit Campiña (ar. *Kanbāniya* ve *Ḳanbānya*) içinden geçen Guadajos (*Vādī Şōş*); fakat ehemmiyetlisi Gırnata, Loja, Écija [b. bk.]'dan geçerek gelen Genil (eski ismi *Singilis*; ar. *Şinīl*, *Şincīl*)'dir ve ondan sonra Corbones ve Guadaira (*Vād(ī) ayra*) ırmaklarıdır. *Ḳabtōr* ve *Ḳabṭāl* şimdi Isla Mayor ve Menor olmuşlardır.

Bibliyografya: Madoz, *Diccion. Geogr.*, bk. mad.; İdrīsī, *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, s. 196; Dimaşḳī, *Cosmographie*, s. 112, 246 = 139, 353, *Kila* yerine, *Kulya* okumak lâzımdır = Cúllar (Marrékoshī, *History of the Almohades*, s. 269, 9, *Kulya*, krş. 271 v.d.), Abla yerine, *Kulya* yahut *Ubbeẓa*; Maḳḳarī, I, 299; Aboulféda, *Géographie* (tre. II, 235—238, 248, 249, 269); *Crónica del Moro Rasis* (nşr. Gayangos), s. 61 ve 62. (C. F. SEYBOLD.)

GUADIANA, ar. *Vādī* veya *Nahr Yāna* yahut *Āna* yahut *Ānā* (bk. Yāḳūt), *Ānā* nehri = eskilerin *Anas* dedikleri nehir; portekiz dilinde Odiana, İberya yarım adasında şimâl-i şarkîden cenûb-i garbîye, Atlantik okyanusuna doğru bir birine müvâzî olarak akan dört büyük nehirden biri ve Guadalquivir'den sonra en cenûpta olanıdır. Nehrin ağzından itibâren ancak 60 km. kısmında gemiler işleyebilir; kaynağı Serrania de Cuenca dâhilinde, merkez yaylasını (Meseta) ihâta eden şarkî İberya dağ silsilesindedir. Son zaman coğrafyacılarının (bilhassa Theobald Fischer) kabûl ettiklerine göre, şimâl-i garbîdekî Gigüela ile şimâl-i şarkîdeki Záncara ırmakları bu nehrin asıl menbâlarını teşkil etmektedir; eskiden zannedildiği gibi, taraçalar üzerinde bulunan ve Lagunas de Ruidera adı verilen 18 gölden inerek, cenûb-i şarkî Manş'tan gelen Guadiana Alto ve Guadiana Bajo'nun „gözleri" (ojos) denilen kaynaklar değildir. Bunlar Daimiel ile Villarta arasında, üçüncü devir arâzisinden doğarak, bir az ötede Rio Azuer'e dökülür ve bu da Campo de Montiel ile Sierra de Alcaráz'ın sivri uçlu yamacından itibâren, Guadiana Alto'ya müvâzî olarak seyreder. Bütün eski zamanlarda bu Guadiana gözleri, ekseriyâ yazın şimâlî Manş boz kırlarında, Don Quixote'un memleketi olan Argamasilla de Alba civarında kaybolan ve fakat diğer zamanlarda dahi ancak şimâlde Záncara'ya doğru akan Guadiana Alto yerine, „yeniden doğan Guadiana" sayılırdı. Guadiana'nın kaybolması ve tekrar zuhûru keyfiyetinden, arap müellifleri ve bilhassa İdrīsī, s. 181 (220) ve 186 (226)'da bahsetmekte ve Guadiana'yı gerçekten bir *al-Nahr al-ġa'ūr*, kaybolup yer altından cereyan eden bir nehir olarak göstermekte ve Calatrava'dan yukarı nehir üzerinde bir Ḳaryat Yāna'den bahsetmektedir; bu husûsta krş. Ḳazvīnī, I, 177, tre. Ethé, s. 361. Dimaşḳī (*Cosmographie*, s. 112 = 139 v.d.) Guadiana'dan *Nahr Uḳliş* (Uclés nehri = Bedija — Riânsares — Gigüela) ile (*Ḳal'at*) *Rabāḥ* nehrinin (Calatrava, b. bk.) = Guadiana Alto + Bajo + Záncara birleşmesinden hâsıl olmuş gibi bahsetmektedir; Mehren'e göre, „Rabāḥ ırmağı (le Guadalaviar)"; fakat Guadiana munsabı olarak, *al-Baḥr al-Rūmī* = Akdeniz yerine, *al-Baḥr al-muẓlim* = Atlantik'i koymak icâp eder. Dimaşḳī'nin Guadiana'ya dâir olan ikinci fıkrasında (yalnız Paris yazmasında) ve 246 = 353'te, Ṭorṭōşa (Tortosa) yerine, *Uḳliş* ve Dalāya (= Amería garbındaki Dalías) yerine, (*Ḳal'at*) *Rabāḥ* okumak gerektir. Bu mahalde olduğu gibi, Guadiana yine *Nahr Ḳal'at Rabāḥ*, Calatrava nehri veya içinden ve yanından geçtiği başlıca şehirlere göre, *Nahr Uḳliş*, Uclés nehri ve çok defa *Nahr Mārida*, Mérida nehri ve *Nahr Baṭalyōs*, Badajoz nehri, adı verilmektedir.

Bibliyografya: Madoz, *Diccion. Geogr.*, IX, 27; Aboulféda, *Géographie*, s. 172 = 247 s., ancak burada Mérida'dan bahsolunurken, yanlış olarak: *'alā canābi nahr Baṭalyōs* („Guadiana'nın cenûbunda") denilmiştir ki, *cōfī* „şimâlinde" olacaktır [جنوب ve جوف magribî yazısında ekseriyâ birbiri ile karıştırılmaktadır]; *Crónica del Moro Rasis* (nşr. Gayangos, 1852), s. 62, burada Richin yerine Uclés okumak daha doğru olacaktır. (C. F. SEYBOLD.)

GUADIX, İspanya'da Granada (Gırnata) eyâletinde bir bölgenin idâre merkezi, eski iberlerin *Acci* şehri (Colonia Julia Gemella; fakat bu yer bugünkü Guadix'in 7 km. şimâl-i garbîsindedir ve Guadix el Viejo tesmiye olunur), Sierra Nevada dağlarının (*Cebel Şulayr* = Solorius Mons, *Cebel al-Ṣalc* = kar dağı, Herman dağı gibi) şimâl mâilesi üzerinde olup, ispanyol piskoposluk makarrlarının en eskilerinden biridir (*Sedes Accitana*) ve daha cenûptan doğan aynı isimdeki nehrin (Rio de Guadix) kenarında, magribî tarzında bir hisarı (Alcazaba = *al-Ḳaṣaba*) ve 13.000 nüfusu vardır; arap dilindeki *Vādiāş*, daha nâdir olarak, *Vādiyāş* (ve *Vādiyāş*), keza şâirâne *Vādi 'l-Aşi* ve *Vādi 'l-Aşāt*; imâle ile *īş* (< *āş*), Mârmol tarafından, *'ayş* kelimesi ile karıştırılmış ve yanlış olarak, „hayat suyu" diye izah edilmiştir (bu izaha hâlâ şurada-burada rastgelinir, msl. Baedeker, *Spain and*

Portagal[4], 1913, s. 330); hâlbuki *āş* ve *aşī* kelimelerinin *Acci*'ye tekabül ettiği âşikârdır. Barrio de Santiago varoşunda *gitano* (çingene)'ların oturmakta oldukları dikkate değer mağaralar vardır. Guadix'in garbında Fardes (Anchuron) üzerinde arapların eski kaplıca mahalli olan Graena (< arap. Cilyēna = Juliana) vardır ki, elmaları ile meşhûr olduğu için, *Cilyānat al-tuffāḥ* tesmiye olunmuştur (bk. Yāḳūt, *Geogr. Wörterbuch*, II, 109). Al-Dimaşḳī, *Cosmographie* (s. 84 = trc. s. 99)'de Guadix civarında çıkarılan siyah antimondan (*al-kuḥl al-asvad va yasammā al-iṣmid*) bahsetmektedir. Guadix civarındaki Sierra Nevada'nın bütün şimâl mâilesine arap. *Sened Vādīāş* (Guadix sırtları) adı verilir ki, bu *sened* ismi ispanyolca Marquesado del Zenete (krş. Guadix'in cenûb-i garbisinde, Sierra Nevada'nın en yüksek tepesinin şimâl-i şarkîsindedir olan Jeres del Marquesado ve bir de Guadix'in cenûbunda Alcudia (arap. *kudya* „tepe") de Guadix'in üstünde, La Calahorra (iber. Calagurris isminin araplaştırılmış şekli; krş. Gröber, *Grundriss der roman. Philologie*, I[2], 522) kasabasında Marqués del Zenete markisi Rodrigo de Mendoza için, 1510'da bina edilmiş olan şato) isminde hâlâ yaşamaktadır. — Naṣrī veya Aḥmarī hânedanının ilk Gırnata hukümdarı Muḥammed I., 1232'de Guadix'e hâkim oldu. 1315'te Infante Don Pedro de Castilla kumandasındaki hıristiyanlar Guadix önünde ağır bir hezîmete uğradılar. 1433'ten beri „Katolik Kırallara" (Reyes Católicos) haracgüzâr olan şehir, 1489'da onlar tarafından zaptedildi. Şehrin yerlilerine arap. *vādīāşī* yahut *vādiyāşī* denilir; nitekim şâir Abu 'l-Ḥasan b. Nizār'ın nisbesi de böyledir.

Bibliyografya: Simonet, *Descripción del Reino de Granada*[2] (1872), s. 98—101; ayn. mll., *Historia de los Mozárabes*, fihrist; Madoz, *Diccionario geográfico*, s. 9, 43; İdrīsī, *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, s. 202—247; Marrékoshī, *History of the Almohades*, s. 269; Maḳḳarī, I, 94—95; Yāḳūt, I, 279, yahut *Ḳaṣr aş* (daha doğrusu *Ḳaṣrāş* = Cáceres) Guadix ile karıştırılmış.—Soler, *Sierra Nevada y las Alpujarras* (Madrid, 1903), s. 92—106, fakat Jerez yerine Jeres (Jéres) okumalı (yalnız Madoz Jeréz yazar.) (C. F. SEYBOLD.)

GUARDAFUI. [Bk. GARDAFUY.]

ĠUBĀR. [Bk. GUBÂR.]

GUBÂR. ĠUBĀR (A.), „toz" son derece ince bir yazı tarzı; hatları kıldan ince olduğundan, okumak için, pertevsiz kullanmak icap eder. Bu yazı tarzı muhtelif yazı çeşitlerine tatbik edilebilir. — A'şârî sistemde bir rakam şekli (*arḳam-ı ġubārīya*) de bu isim ile mârûftur ki, hind-arap rakamlarına pek benzer.

Bibliyografya: Cl. Huart, *Calligraphes et Miniaturistes*, s. 53; S. de Sacy, *Grammaire Arabe*[2], I, 91 ve pl. VIII.

(CL. HUART.)

GŪCAR. [Bk. GÛCAR.]

GÛCAR. GŪCAR (GUCCAR, GUCUR), Hindistan'ın şimâl kısmında çok yayılmış olan bir kabîle. Rācpūtlar ve Caṭlar ile bir soydandırlar. Bu sonuncular gibi, Gûcarların da VI. asırda Hindistan'a hicret etmiş olan iskitlerin ahfadından olmaları ihtimâli gâliptir. Bedenlerinin yapılışı dravid te'sirinden âzâde, saf hind-ârî nümûnesini temsil eder. V. A. Smith (*JRAS*, 1909), A. M. T. Jackson (*Bombay Gazetteer*, 1896, I, 1. kısım) ve D. R. Bhandarkar (*Epigraphic Notes and Qaestions*, III) Gurcaraların milâdın 550. yılına doğru, ak-hunlar ile berâber ve yahut hemen onların arkasından, şimâlî Hindistan'a girmiş olduklarını isbat ediyorlar. Bu Gurcaraların ismi, ilk defa olmak üzere, Bāna'nın *Harşa-çarita*'sında, Hunalar ile birlikte, Harşa'nın babasının düşmanları olarak, zikrolunmaktadır. Ābū dağı civarındaki Bhīnmāl şehrini kendilerine merkez ittihaz ederek, kuvvetli bir devlet vücuda getirmişlerdir. Bu devletin cenûp kısmında cenûbî Gucrāt ismini aldığı hâlde, ülkenin orta taraflarındaki hâkim âileler yavaş-yavaş Rācpūt kabîleleri, bilhassa başlıca Pratihāra yahut Parihār kabîlesi ile karışmışlardır. Böyle olmakla berâber, Gurcaraların en büyük kısmını hâlâ şimdiki Gûcarlar teşkil etmekte ve bunların dağılmış oldukları geniş sâhalar eski hâkimiyetlerinin ne kadar uzaklara yayıldığını göstermektedir. Gûcar umûmiyetle göçebe, muhârip ve yağmaker bir kabîle idi ve bugün dahî içlerinden çoğu bu seciyeleri muhafaza etmektedir. Yakın soydaşları olan Caṭlar gibi, toprağa iyice yerleşmiş ve kendilerini tamâmiyle çiftçiliğe vermiş sayılmadıkları hâlde, içlerinden pek çoğu artık sâbit yerleşik hayata alışmıştır. Hindistan'ın şimâl-i garbî müntehasında ve bilhassa Hazāra, Cammū, Kāngra ve Çibhāl dağlarının dış yamaçları üzerinde oturmakta olan Gûcarlar hâlâ göçebe çobanlardır ve Gûcarī yahut Gōcrī namı ile mârûf husûsî şiveleri ile konuşurlar ki, Grierson bu şive ile şarkî Rācpūtāna'nın Mēvātī şivesi arasında büyük bir benzerlik görüyor. Bundan şu cihet anlaşılabilir ki, karargâhları Rācpūtāna'da bulunan Gurcaralar hâkimiyetleri zamanında, bu memleketin dilini benimsemiş olacaklardır. En şimâldeki en az medenîleşmiş kolları, garptaki Paḥārī'ler ile birlikte pancābî lisanı konuşan

diğer akvam arasında infirad hâlinde yaşamakla berâber, bu dili bugüne kadar muhafaza etmişlerdir. Peşâvar dâhilinde *gūcar* kelimesi, ekseriyâ, „çoban" mânasına kullanılır. Toprağa yerleşmiş bulunan Gūcarlar bilhassa bugünkü Guerât bölgesi dâhilinde ikamet etmektedirler ki, 111.000 nüfusları ile (1901) oradaki halk arasında mühim bir unsur teşkil ediyorlar. Hazâra dâhilinde bulunanlarının sayısı (toprağa yerleşmiş ve göçebe olarak) 91.670'dir. Gūcarlar şimâlî ve garbî Pancāb'da olduğu gibi, Guerât'ta da kâmilen müslümandırlar. Daha şarka Hōşyarpur ve Camnā boyundaki bölgelerde, yâni Pancāb ile Birleşik eyâletlerde, bir çok Gūcarlar oturmaktadır; fakat bunlar, ekseriyet itibârı ile, hindû dinine sâliktirler. Pancāb dâhilinde 739.622, birleşik eyâlette 344.000 ve bütün Hindistan dâhilinde 2.103.000 Gūcar sayılmaktadır. Gūcarlar hemen bütün eyâletlere yayılmışlardır. Fakat yukarıda ismi geçen mıntakalar hâricinde, başlıca Rācpūtāna ve orta Hindistan ile Bombay eyâleti dâhilinde bulunmaktadırlar.

Umûmiyetle kabûl edildiğine göre, ovadaki Gūcar göçebelerinin en büyük kısmı Ekber zamanında köylerde yerleşmeğe icbâr edilmiş ve Pancāb bölgesi dâhilinde Guerât da ismini o zaman bundan almıştır. Gūcarların islâm câmiasına girmeleri Avrangzīb hukûmetine atfolunur. Hâlbuki Audh menşe'li bir rivâyete bakılırsa, bunların Timur zamanında islâmı kabûl etmiş olmaları icâp eder ki, buna hiç ihtimâl verilemez. Şimâldeki ve cenûptaki Guerât'tan başka, Pancāb dâhilindeki Gūcrānvāla (fakat orada pek az Gūcar vardır) ile evvelce Gucrât adı verilen Sahāranpur bölgesinin bir kısmı da isimlerini bu kavimden almıştır. Gūcarātī lisanı ise, bilâkis ismini Gucarât eyâletinden almakta olup, bunun Gūcar kabîlesi ile hiç bir münâsebeti yoktur.

Bibliyografya: Ibbetson, *Outlines of Penjāb Ethnography* (Calcuta, 1883), s. 262 v.d.; Crooke, *Tribes and Castes of N. W. Provinces and Oudh* (Kalküte, 1896), II, 439 v.d.; V. A. Smith, *Early Hist. of India*, 2. tab., s. 303; ayn. mll., *The Gujaras of Rādjputāna and Kanaudj* (*JRAS*, 1909); H. D. Watsou, *Gazetteer of the Ḥazara Dist.* (London, 1908), s. 30.

(M. LONGWORTH DAMES.)

GUCARĀT. [Bk. GUCARĀT.]

GUCARÂT. GUCARĀT, bugün Katbiavār yarım adasının hemen şarkındaki arâziye delâlet eder; fakat müslüman hâkimiyeti zamanında Gucarât, evvelce Sōraṯh denilen bu arâziden başkaca cenûpta, Sūrat ve Bombay bölgelerini, hattâ şarka doğru Ḫāndeş ve Mālvah'ın bir kısmını ve şimâlde Rācpūtāna'nın Abhilvāra'yi ihata eden cenûb-i garbî köşesini dahi ihtivâ ederdi. Gazneli Sultan Maḥmūd'un, Multān'dan geçerek, Anhlivāra üzerine yürüdüğü ve Sōraṯh'ın cenûp sâhili üzerinde kâin meşhûr Sōmnāth mâbedini tahrip ettiği (416/417=1025/1026) zaman, müslümanlar, ilk defa olmak üzere, bu memleketi tanımışlardır. Sultan Şihāb al-Dīn 1178'de Anhilvāra'da mağlûp oldu; fakat Dehli'nin hukümdar nâibi Ḳuṭb al-Dīn Aybek, 16 yıl sonra, bu mağlûbiyetin intikamını aldı. 100 sene sonra Sultan 'Alā' al-Dīn Ḫalacī'nin serdarı Uluġ Ḫān bu yeri zaptetti ve 1347 ile 1351 arasında Sultan Muḥammed Tuġluḳ Sind'den Gucarāt'a bir çok seferler açtı ve kendisi de Sind'de vefat etti. Halefi Sultan Fīrūz Şāh, memleketi hukmü altına aldı ki, bu memleket o zamandan beri müslüman hukümdarlarına âit kalmıştır ve Ẓafar Ḫān bunlardan biridir. Timur Dehli'nin Tuġluḳ hânedanını iskat eyledikten sonra (801=1398), Ẓafar Ḫān kendini Gucarāt'ın müstakil hukümdarı ilân etmiş idi. Bu zât değerli bir kumandan idi. Üçüncü defa olarak, Sōmnāth mâbedini tahrip etti ve İdar, Dbār ve Mandū'yu hukmü altına aldı ve cavnpürlu İbrāhīm Şarḳī'ye karşı, Dehli hukümdarını müdâfaa etti. Aḥmedābād şehrinin müessisi olan torunu Aḥmed Şāh I. 1411'de kendisine halef oldu. Bu hukümdarın halefleri muhtelif zamanlarda Çāmpānēr, Cūnahgarh, İdar, Çitōr ve Kaçh aleyhine muhtelif seferler açmışlar ve bu suretle hâkimiyetlerini, ehemmiyetli surette, genişletmişlerdir. Fakat bu hânedanın son hukümdarları türkler ile portekizlilerden pek ziyâde bîzar oldular. 1573—1575'te Ekber'in askerleri memleketi yağma ettiler ve kendisi de Aḥmadābād, Barōda, Cambay ve Sūrat şehirlerine girdi. Marāṯların ilerilemesi ve ingilizlerin gelmesi ile memlekette müslüman hâkimiyetinin nihâyete ermesine kadar, Gucarāt, türk-hind imparatorluğunun nâibleri tarafından idâre edilmiştir. Bu memleket vergilerinin tanzimi, meşhûr Tōdar Mal'ın himmeti ile, vâki olmuştu. Nâibler arasında en ziyâde mârûf olanlar imparator Ekber'in süt kardeşi Mīrzā 'Azīz Kōkeltaş ve sonradan *ḫān ḫānān* unvanını alan Mīrzā Ḫān, bilâhare Şāh Canān ismi ile imparator ilân edilen (1618—1622) Ḫurram, Avrangzēb (1644) ve kardeşi Dārā Şikūh (1648—1652) ve Murād Baḫş (1654—1657)'tır. 1659—1662 yıllarında Cōdhpūr hâkimi Casvant Singh Gucarāt vâlisi oldu. XVIII. asrın başlangıcında Marāṯhaların hücumları gittikçe sıklaşmağa ve hukûmet de günden-güne zayıflamağa başladı. Sūrat bir defa Malik Ambar ve iki defa da Siyaçī tara-

fından yağma edildi. 1761 'de Pānīpat muharebesinden sonra, Aḥmadābād şehrini istirdat için, müslümanların icrâ ettikleri teşebbüs muvaffakiyete ermedi ve nihâyet ingilizler Pēşvā 'lardan ayrılmış olan Gaykvār 'lar ile akdettikleri husûsî bir muahedeye istinâdeo, Gucarât 'ı hâkimiyetleri altına aldılar (1818).

Bibliyografya: Sikandar b. Muḥammed, *Mir'āt-i Sikandarī* (tab. Bombay), 1851; 'Alī Muḥammed Ḫān, *Mir'āt-i Aḥmadī*; Mīr Abū Turāb Valī, *Tārīḫ* (nşr. Denison Ross), 1909; Muhammed b. 'Omar Uluġḫānī, *Ẓafar al-Vālih bi Muẓaffar va Ālih* (nşr. Denison Ross), 1910; Forbes, *Rās Mālā, Hindoo Annals of the province of Goozerat*, 1856; Elliot, *Historians of India*; Bailey, *History of Gujarat Bombay Gazetteer* (*Hist. of Gujarat*, I, 1. kısım, Bombay, 1896).

(H. C. FANSHAWE.)

GUCARÂTÎ. GUCARĀTĪ, garbî Hindistan 'da 9.000.000 'dan fazla nüfusun ve memleketin diğer kısımlarında yerleşmek üzere, Gucarât 'tan hicret etmiş olan 1.000.000 fazla halkın konuştuğu bir yeni hind-ârî lehcedir. Bu lehcenin, Dēvanāgarī 'den tâdilen alınmış kendisine mahsus matbaa hurufatı ve XIV. asra kadar çıkan edebiyatı vardır. Garbî Hindistan 'ın başlıca ticâret lisanıdır ve bu suretle, kullanıldığı halk sınıflarına göre, türlü-türlü değişiklikler iktisâp eder. Gucarât dâhilinde yaşayan müslümanların büyük bir kısmı *urdū* dili konuşmakta oldukları hâlde, mühtedî hindlilerin ahfadından olanlar *gucarātī* dili ile konuşurlar ve bu zümreye mensûp tahsil ve terbiye görmüş adamlar ana dillerine bir çok *urdā* ve dolayısı ile arap ve fârisî kelimeleri sokarlar. Müslümanlar *gucarātī* lehcesini, edebî dil olarak, az kullanmışlar ve tercîhan farsça (ve yeni devirde) *urdū* lisanında yazmışlardır. Müslümanlar tarafından *gucarātī* lehcesinde yazılmış ve mıkdarı az olan eser başlıca arapça, farsça ve *urdū* lisanından tercümeler yahut dinî risâleler ile, din tâlimine âit iptidaî ki.aplardır.

Bibliyografya: *Linguistic Survey of India*, IX, 2. kısım, s. 323 v.dd. (Kalküte, 1908); J. F. Blumhardt, *Catalogue of Gujarati Printed Books in the Library of the British Museum* (London, 1892); ayn. mll., *Catalogue of the Library of the India Office*, II, 5. kısım, *Marathi and Gajarati Books* (London, 1908).

ĠUCDUVĀN. [Bk. GUCDUVÂN.]

GUCDUVÂN. ĠUCDUVĀN „büyük bir şehre benzeyen bir köy" (bk. 'Alī b. Ḥusayn al-Kāşifī (*Raşaḥāt 'ayn al-ḥayāt*, Petersburg üniversitesi yazma, Or. 293, var, 12a); Buḫârâ 'ya 6 fersah mesâfede, evliyâdan 'Abd al-Ḫālik Ġucduvānī (VI. = XII. asır) 'nin doğduğu bu yer Narşaḫī (nşr. Schefer, s. 66) tarafından, Muḳanna' (II. = VIII. asır) 'a dâir hikâyesinde, zikredilmiştir ve büyük bir ihtimâl ile islâmiyetten evvelki zamandan kalmadır. VI. (XII.) asırda orada çok balk celbeden haftalık bir pazar kurulurdu (krş. Sam'ānī, metin Barthold, *Turkestan v epoḫu mongolskago naşestviya*, II, 123, nr. 6). X. (XVI.) asırda Ġucduvān müstahkem bir şehir ve Buhârâ 'nın kilidi olarak görülüyor ('Abd Allāh Balḫī, Barthold, *Zapiski vost. otd. arḫ. obşç.*, XV, 202). Babur 918 (1512) 'de, özbekler tarafından, burada mağlûp edildi ve Mâverâünnehr 'de Timurluların hâkimiyeti bu suretle sona erdi. Daha sonraları Ġucduvān, Buhârâ civarındaki 7 tümenden biri olarak zikrolunur ('Abd al-Karīm Buḫārī, nşr. Schefer, s. 77). (W. BARTHOLD.)

GUCDUVÂNÎ. ĠUCDUVĀNĪ, 'ABD AL-ḪĀLIḲ (ölm. 575 veya 585), meşhûr sûfî Abū Ya'ḳūb Yūsuf b. Ayūb al-Hamadānī (ölm. 535 = 1140) 'nin halifesidir. Ḫvāca Aḥmed Yasavī 'den sonra bu zâtın makamına geçen Ġucduvānī, Ḫvācagānīya namı ile mârûf olan ve bilâhare Naḳşbandīya ismini alan tarikatin esâslarını kurmuştur. 'Alī b. Ḥusayn Şafī 'ye göre, 'Abd al-Ḫālik 'ın babası, Ġucduvān 'da yerleşmiş malatyalı 'Abd al-Calīl (al-Camīl) İmâm isminde bir zâttır (*Raşaḥāt*, trk. trc. Şarīf al-'Abbāsī ('Ārifī), İstanbul, 1291, s. 29). Ġucduvān 'da İmâm Şadr al-Dīn namında bir zattan tahsilini ikmâl eden 'Abd al-Ḫālik, bâtınî ilme karşı olan meyil ve muhabbetinin te'siri ile, intisâp edecek bir kimse aramakta iken, Yūsuf al-Hamadānī 'nin Buhârâ 'ya geldiğini işitmesi üzerine, oraya giderek, bu zâta intisâp etmiştir (Cāmī, *Nafaḥāt*, trk. trc. Lāmi'ī, İstanbul, 1289, s. 411; *Raşaḥāt*, trk. trc., s. 30). Tarikat mensûpları arasında, kendi rivâyetine göre, „daha yirmi yaşında iken, Ḫiżr ile sohbet etmiş olduğu" kabûl edildiği için, mânevî nisbesi Ḫiżr 'a bağlanır (Ḫvāca Muḥammed Pārsā, *Faṣl al-ḫiṭāb*, Cāmī, *Nafaḥāt*, trk. trc. Lāmi'ī, İstanbul, 1289, s. 411; *Raşaḥāt*, trk. trc., s. 31).

Yūsuf al-Hamadānī vâdisini, esâslı prensiplere ircâ ederek, tedvin eden Ġucduvānī 'nin şöhreti yalnız Buhârâ havâlisinde kalmamış, hacca giden müridleri vâsıtası ile, arap memleketlerine de yayılmıştır. Hattâ Şam 'da nâmına bir hânakah yaptırıldığı da söylenir (*Nafaḥāt*, trk. trc. Lāmi'ī, s. 412).

'Abd al-Ḫālik Ġucduvānī, Ġucduvān 'da vefat ettiği zaman (575 veya 585; Ġulām Sarvar Lāhūrī, *Ḫazīna al-aşfiyā'*, Lucknow, 1290, I, 534; Aḥmed Ḥilmi, *Ḥadīḳat al-avliyā'*, İstanbul, 1318,

s. 17; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, bk. mad. Gucduvânî) sıra ile makamında görülen dört halifesi, Ḫvâce Aḥmed Şiddîḳ, Ḫvâce Avliyâ'-i Kabîr, Ḫvâce Sulaymân Karminî ve Ḫvâce 'Ârif Rivkiravî (Rivkirî) irşad vazifesini muvaffakiyetle ifâya koyuldular. Gucduvânî tarikatini neşr husu sunda, sünnî muhitin rağbeti ve Selçukluların himâyesi dolayısı ile, o kadar zahmet çekmediği hâlde, halifeleri oldukça müşkilât ile karşılaştıkları gibi, Ḫvârizm sâhasında bilhassa hukûmet ricâlinin tazyikına mârûz kalmışlardır. Bu havâlide Suhravardîya ve sonraları Kubravîya mensûpları ile de aralarında münâzaa eksik olmuyordu (tafsilât için bk. NAKŞBENDÎLİK).

Yûsuf al-Hamadânî'nin tarikatinde esâs ittihaz ettiği zikir usûlü, cehrî olarak, Ḫvâce Aḥmed Yasavî ile Türkistan'da yayılırken, 'Abd al-Ḫâliḳ Gucduvânî bu hususta hafî yolu ihdas eylemiştir. Menkıbeye göre, Ḫiżr Gucduvânî'ye, havuza dalarak, zikretmesini söylemiştir. Bu hâlde, ancak kalp ile zikredildiğini anlayan Gucduvânî de bu yolda zikre koyulmuştur. Yûsuf al-Hamadânî Buhârâ'ya geldiği zaman, Gucduvânî'nin kalbî zikr ile meşgûl olduğunu görünce, onu bu yolda devama teşvik eyledi. Bu suretle hafî (*ḫufya*) zikri esâs ittihaz eden Gucduvânî tarikatini şu esâslar üzerine kurmağa ihtimâm gösterir:

1. *Hūş dar dam*, sâlikin aldığı her nefesi bilmesi ve gaflet ile geçirmemesi. 2. *Safar dar vaṭan*, sâlikin beşerî sıfatlardan çıkıp, hakikî âleme seyahat etmesi; ilâhî sıfatlar ile muttasıf olmağa çalışması demektir. Bu tâbir ile zâhirî sefer de kasdedilir. 3. *Naẓar bar ḳadam*, sâlikin gezip dolaşırken, nazarlarını ayağından ayırmayarak, bastığı yeri tâyin eylemesi. 4. *Ḫalvat dar ancuman*, her yerde ve her zamanda zâhiren halk ve bâtınan hak ile bulunmak. 5. *Yād kard*, lisanî zikr ile kalbî zikri birlikte icrâ eylemek. 6. *Bāz gaşt*, sâlikin kalb dili ile kelime-i tevhîdi zikrederken, lisânen *ilâhî anta maḳṣūdî va riżāka maṭlūbî — ḫudāvandā maḳṣūd-i man tūʾi va riżāʾ-i tū* demesi. 7. *Nigāh dāşt*, sâlikin kendisini meşgûl edecek fikirleri (*ḫavāṭir*) def'e ihtimam göstermesi demektir ki, bu da ancak dil ile kelime-i tevhîdi zikrederek, fikrini kalbe tevcih etmesi ile mümkündür. 8. *Yād dāşt*, uyanıklığın devamı ve kalpte ilâhî cemâli müşâhede etme keyfiyetinin istikrarı.

Gucduvânî'nin tasavvufî esâsları mündemic bulunan bu sekiz prensibi, bilâhare vukuf-ı zamânî, vukuf-ı adedî, vukuf-ı kalbî ve çile-i hâtır gibi umdelerin de ilâvesi ile, nakşbendîliğin esâs kaideleri hâlinde tedvin edilmiştir.

Gucduvânî'nin tarikat mensûpları arasında meşhûr olan *Vasiyatnâme*'si ile bir de *Maḳāmāt Yūsuf al-Hamadānî* isimli bir risâlesi vardır (bk. Ḫarîrî-zâda, *Tibyān vasāʾil al-ḫaḳāʾiḳ* (Fâtih kütüp., İbrahim Ağa, nr. 432 sonunda; krş. Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, s. 77, not 1, 396 ilâve).

Bibliyografya: Ḫvâce Muḥammed Pârsâ, *Risāla-i ḳudsîya* (*Risāla-i sitta* içinde, hind tab., 1308, s. 43 v.d.; trk. trc., Şalâḥî 'Uşşâḳî, İstanbul, 1323, II, 13); Şalâḥ al-Dîn b. Mubârak al-Buḫârî, *Anis al-ṭālibîn* (türk. trc., Süleyman İzzî, İstanbul, 1328, s. 23, 43); 'Abd al-Macîd al-Ḫânî, *al-Ḥadāʾiḳ al-vardîya* (Mısır, 1308), s. 110—118; Yâsin b. İbrâhîm, *al-Anvār al-ḳadsîya* (Mısır 1344), s. 111—119; Muḥammed al-Ḫânî, *al-Bahcat al-sanîya* (Mısır 1319), s. 50, 61; *Risāla-i bahāʾîya* (İstanbul, 1328), s. 54 v.d., 124, 127; Ḳarakaş-zâde, *Nūr al-hudā* (İstanbul, 1286), s. 206—216 (Gucduvânî'nin prensiplerine dâir burada verilen mâlûmat *Raşaḥāt*'tan alınmıştır; krş. trk. trc., s. 32—45); bk. bir de Ahmed Hilmî, *Hadîḳat al-avliyāʾ*, s. 21 v.dd.

(KASIM KUFRALI)

GÛCRÂNVALA. [Bk. GÛCRÂNVÂLA.]

GÛCRÂNVÂLA. GÛCRÂNVÂLA, Paneāb'da bir bölge olup, Çanâb ile Râvî arasındadır; mesâhası 3.198 ingiliz mili murabbaı (8.314 km²), nüfusu (1901) 890.577 ve bundan 603.464'ü müslümandır. Gucrât gibi, Gûcrânvâla dahi ismini Gûcar kabîlesinden almıştır; çünkü Gûcarlar tarafından te'sis edilen yeni şehrin ismi o bölgeye de verilmiştir. Böyle olmakla berâber, Gûcar unsuru ahâli arasında şimdi ekseriyeti teşkil etmez ve bilâkis Râcpût (bilhassa Bhaṭṭîler), Caṭlar ve Araynlar şimdi en kalabalık aşiretleri teşkil ediyorlar. Çinli seyyah Hüen-Tsang'ın zikrettiği Tse-Kie mevkii ile aynı olduğu anlaşılan Takî'de budistlere âit eski eserler hâlâ mevcut bulunmaktadır. Cenûptaki Şâhkot harâbeleri belki de Hunların kıralı Mihirakula'nın Sâkala'sini temsil etmektedir. Türk-hind devleti zamanında Gûcrânvâla mâmûr bir memleket idi ve en ehemmiyetli şehirlerinden bir çoğu o devirde te'sis olunmuştur. Emînâbâd (daha doğrusu Amînâbâd) — Muḥammed Amîn tarafından ve Ḥâfizâbâd — Ḥâfiẓ tarafından, her ikisi de Ekber zamanında ve Şêhopura (daha doğrusu Şikôhpura) — Şâh Cahân'ın oğlu Dârâ Şikôh tarafından te'sis olundu. Bu sonuncu zât, büyük babası Cihângîr hayatta iken, orada bir sulama kanalı inşa ettirmiştir. XVIII. asırda memlekette nüfus pek azalmıştı. Fakat sonra yeniden Sikhler ile iskân edildi. Gûcrânvâla'da doğmuş olan Ranjît Singh orada babası Mahân Singh

'e bir türbe yaptırmıştır. Gücränvâla (nüfusu 29.224) ve Vazîrâbâd (nufusu 18.069) başlıca şehirlerdir. Aynı isimdeki çaydan ayrılan Çanâb kanalı Ḥâfîẓâbâd ve Dögrân bölgeleri dâhilinde geniş bir arâziyi sulamaktadır. Vazîrâbâd, şûbe hattının ayrıldığı mühim bir demir yolu istasyonudur.

Bibliyografya: *Local Gazetteers and settlement reports* (Lahur); *Imp. Gazetteer of India* (Pandjâb Section, 1908).

(M. LONGWORTH DAMES.)

GUCRÂT. GUCRÂT (Pancâb), Pancâb 'da ingiliz Hindistan 'ının bir bölgesi, 33° ve 32° 8′ şimâl arzları ile 73° 17′ ve 74° 30′ şark tûlleri arasındadır. Mesahası (1901) 2.051 ingiliz mili murabbaı (5.333 km².)'dır. Nüfusu (1901) 750.458 ve bunun büyük bir kısmı (87 %) müslümandır. Cenûb-i şarkîde Çanâb ırmağı ve şimâl-i garbîde Cehlam arasında bir ovadır; şimâl-i şarkîde Himalaya 'nın dış etekleri ve cenûb-i garbîde Şâhpur boz kırı ile mahduttur. Gucrât ve Şâhpur 'un boz kırlarından büyük bir kısmı şimdi Cehlam kanalından sulanarak, ziraate elverişli bir hâle getirilmektedir.

İskender, şimiki Cehlam şehrinin yakınında bir noktadan Hydaspe (Vitastâ, Vêhat yahut Cehlam) ırmağının ve sonra dağlar boyunca ilerileyerek, Acesines (Asiknî yahut Çanâb) ırmağını da ovaya dâhil olduğu yerden aşarak, bu bölgenin içinden geçmişti. Buraları daha Porus 'un huküm sürdüğü memleketlerin merkezî kısmını teşkil etmiş olsa gerektir. Daha sonraları memleket Maurya ve Kuşan hânedanlarına âit ülkeye dâhil oldu; fakat ne Gupta ve ne de Harşa kırallarının ülkeleri dâhil bulunmamış gibi görünmektedir. Gücar kabîlesinin ekseriyet teşkil etmesi ve Gucrât adının önde gelmesi, bu mıntakanın merkezi Râcpûtâna dâhilinde Bhînmal 'de bulunan büyük Gurcara kırallığına dâhil bulunmuş olmasını muhtemel göstermektedir. Fakat Gücar-dês diye mârûf ve aşağı-yukarı Gucrât bölgesine muâdil olan arâzi, payitahtı Kannauc 'da bulunan hükümdar tarafından, IX. asırda Kaşmîr kıralına terkedildiği vakit, yerli hâkimlerin merkez ile bağlılıklarını çoktan kesmiş bulunduklarına şüphe yoktur. Eskiden İskender zamanında olduğu gibi, daha sonraları da, bilhassa XI. asırdan itibâren, bu memleket, coğrafî vaziyeti icâbı olarak, gazneli Maḥmûd, Muḥammed b. Sâm, Timur, Babur ve Nâdir Şâh gibi, şimâl-i garbîden Hindistan 'a dâhil olan bütün yabancı fâtihlerin geçit yolu olması zarûrî idi. Gerek Câṭ ve Râcpûtlar, gerek Gücar olsun, ahâlisi yavaş-yavaş islâmiyete dâhil oldu ve Sikhlerin din ibüyük bir terakki gösteremediğinden, memleket bugüne kadar, her şeyden ziyâde, bir müslüman arâzisi olarak kalmıştır. Son devirde bu mıntakada Ditte-Şâhî namı ile mârûf ve müessisi olan Ditte-Şâh Arayn 'ı, ḥakikî bir resûl olarak, kabûl eden ve islâm erkânının sıkı akîdelerine riâyet etmeyen, oldukça gevşek bir islâm-râfızî mezhebi zuhûr etmiştir.

Sikhler her ne kadar dinlerini Gucrât dâhilinde yaymağa muvaffak olamamışlarsa da, Şâh Durrânî merkezî Pancâb 'dan çekildiği günden (1767) beri, memleketi elde etmişlerdir. Bhangî Misl 'ler Cehlam 'a kadar olan kısmını istilâ ettiler ve 1768 'de Râval-Pindî 'ye kadar ilrilediler. Müttehid Bhangî devletine âit bu arâziyi bir az sonra Ranclt Singh kendi memâlikine ilhak etti. Bu zâtın vefatından sonra, Sa'adullâpur, Çiliânvâla ve Gucrât 'ta vâki olan ikinci Sikh harbinin en muannidâne muharebelerine sahne olduğu 1849 tarihine kadar, Gucrât Sikh 'lerin hâkimiyeti altında kaldı. Bu son mevkide Gough tarafından kazanılan zafer neticesi olarak, bütün Pancâb ingiliz Hindistanı arâzisine ilhak edildi. Kat'î meydan muharebesinin vâki olduğu yere yakın bulunan Gucrât, 19.048 nüfusu ile, memleketin idâre merkezidir. Altın ve gümüş kakma işleri (*kôftgarî*) ile meşhurdur. Yarı budala dilencilerinden dolayı mârûf olan Şâh Davla türbesi de orada bulunmaktadır ki, bu dilencilerin sun'î olarak şekli değiştirilmiş olaa başları onlara halk arasında „Şâh Davla fâreleri" denilmesine sebep olmuştur.

Bibliyografya: V. A. Smith, *Early History of India* (Oxford, 1908), s. 59—67; *Gazetteer of Gudjrât* (*Imp. Gazetteer of India, Provincial Series*, Pencâb, 1908); Ibbetson, *Outlines of Panjob Ethnography* (Kalküte, 1883); Cunningham, *History of the Sikhs* (London, 1849).

(M. LONGWORTH DAMES.)

ĠUFRÂN. [Bk. GUFRÂN.]

GUFRÂN. ĠUFRÂN (A.), günahların affı.

GUÎNEA. [Bk. GÎNE.]

ĠŪL. [Bk. GÛL.]

GÛL. ĠŪL (cem. *ġilân* ve *aġvâl*), eski arapların itikadlarına göre, cin tâifesinin *mârid* 'ler cinsinden pek behîmî, desiseci ve hâin dişi bir ifrittir ki, türlü şekillere girerek, insanlara yollarını şaşırtır ve o vakit üzerine atılarak, parçalayıp, yutar. Bu itikatta iki fikir mündemiçtir: 1. muhtelif şekillere girmek ve 2. gâfil avlayarak, saldırıp öldürmek. Kadîm şâirlerde *ġūl* 'lere dâir bir çok fıkralar vardır. *Aġânî* (XVIII, 209 v.d.) 'ye göre, Ta'abbaṭa-Şarran şiirlerinde onlardan sık-sık bahsetmiştir. Bk. bilhassa bir *ġūl* tavsifi (*ayn. esr.*, s. 212) ve başka bir yerde (*ayn. esr.*, s. 210) çöllerde dolaştığı sıra-

larda, *ġūl*'ler ile arkadaşlık ettiğine dâir öğünmesi. *Ġūl*'un *sı'lāt* (cem. *sa'ālī*)'ın aynı olduğu sanılır idi. Aynı şekil değiştirme kudretine mâlik olan ve bundan dolayı cinler arasında büyücü kadın (*sāḥira*) adı verilen *sı'lāt* ile *ġūl* bir itibâr olunurdu. Erkek *ġūl*'a *ḳuṭrub* ismi verilir. Görünüşe göre, *ġūl* kelimesi tavsifî mâhiyette olmalıdır; çünkü yalnız mecâzî olarak değil, bir insanın başına gelebilecek her felâketi göstermek için de kullanılır. Hattâ Curcānī'nin *Ta'rīfāt*'ında ve Horten, *Theol. des Islam* (s. 335)'da rûhânî unsurlar için de kullanılmıştır. Zâten böyle olmasa idi, bir adama Abu 'l-Ġūl (*Ḥamāsa*, nşr. Freitag, s. 12) adı verilemez ve Ka'b b. Zuhayr de *Burda* kasîdesinde Su'ād'ın tahavvüllerini bir *ġūl*'e teşbih edemezdi. Her ne sebepten ise, Peygamber bu kelimeden hoşlanmaz idi ve *Kur'an* (XXXVII, 46)'da bu kökten müştak olan yalnız *ġavl* („için için mahvolma"), şarabın te'sirini göstermek için, kullanılmıştır (krş. Rāġib, *Mufradāt*, s. 375). Peygamber bir hadîsinde *ġūl* diye bir mahlûk olmadığını söyler (*Lisān*, XIX, 21, st. 10 v.d.). Bu badîs bir çok müslümanları, bilhassa mûtezileyi, *ġūl*'un mevcûdiyetini tamâmen inkâr etmeğe sevketmiştir (*Kur'an*, XXXVII, 46, Zamaḫşarī tefsiri, Kalküte, 1205). Fakat başkaları da Peygamberin ancak onların şekil değiştirme (*taġavvul*) keyfiyetini inkâr eylemiş olduğunu iddia ile, *ġūl*'leri koğmak için, ezân okumağı tavsiye eyleyen bir hadîsini *ġūl*'lerin mevcudiyetine senet ittihaz etmişlerdir. *Ġūl*'un vücûdunun kat'î olduğuna dâir orta çağın akîdeleri hakkında bk. Damīrī: *ġūl*, *sı'lāt* ve *ḳuṭrab* bahisleri ve Jayakar'ın ingilizce tercümesi, II, 47 v.dd. Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld, I, 370) *ġūl*'u şeytanlaşmış cinler (*mutaşayṭına*) meyanına idhâl ediyor; bu zâttan sonra *ġūl* hakkında bu fikir hâkim olmuştur. Halk lisanında *ġūl* (bir de *ġūla*; bk. *ḳuṭruba*), insan olsun, ifrit olsun, adam eti yiyenleri göstermeğe yarayan bir tâbir idi ve böylece avrupalıların Oger (insan yiyen) umacının (dev anası) karşılığı olmuştur ve diğer yerlerde bu umacılar hakkındaki masallar *ġūl* mefhûmu ile ilgilidir. İran masalları hakkında bk. Sir John Malcolm, *Sketches of Persia*, fasıl XVI; Mısır masalları hakkında b. Spitta, *Contes arabes* (bk. mad. *ġūl*); şimâlî Afrika masalları hakkında bk. Stumme, *Märchen aus Tripolis*; Türkiye için bk. Kunos, *Türkische Volksmärchen* (*dev* ve *cinn*). Bundan başka bk. *Bin bir gece*'de Sindbād'ın dördüncü seyahati ve Sayf al-Mulūk ve hasûd Vazīr'in hikâyeleri. Kabirlere musallat olan ve cesetleri yiyen *ġūl*'ler hakkında bk. Lane, *Modern Egyptians*, fasıl X; *Arabian Nights*, Ibaḥ, not 21 ve tâbi tarafından X, faşıla ilâve edilen ve Maḳrīzī'nin *Ḫiṭaṭ*'ındaki bir fıkraya işâret eden not 39. Kuduz (al-madīna) illetini tevlid eden bir ifrit olmak üzere, *ġūl*'e dâir bk. Burton, *Pilgrimage*, fasıl XVII. Bir nevi *ġūl* olan *ṣaydāna*, habeş dilinden istiâre edilmiş bir kelimedir (bk. Nöldeke, *Neue Beiträge*, s. 50).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. *Lisān*, mad. ve bilhassa s. 21 v.d.; al-Cāḥiẓ, *Kitāb al-ḥayavān* (Kahire, 1325), VI, 48; ayrıca van Vloten, *Wiener Zeitschr. f. d. Kunde des Morgenl.*, VII, 178; Wellhausen, *Reste*, s. 137 v.d.; *Ḥamāsa*, s. 12; Nöldeke (Hasting, *Dict. of Religion*), I, 670. (D. B. MACDONALD.)

GÛL. [Bk. GÛL.]

ĠULĀM. [Bk. GULÂM.]

GULÂM. ĠULĀM (A.), oğlan, uşak, köle = *'abd*; buna tebean has isimlerde (bk. aşağıdaki maddeler) ve başlıca İran ve Hindistan'da *'abd* makamında sık-sık görülür.

ĠULĀM AḤMED ḲADYĀNÎ. [Bk. AHMEDİYE.]

ĠULĀM 'ALÎ. [Bk. GULÂM ALÎ.]

GULÂM ALÎ. ĠULĀM 'ALÎ (ĀZĀD) AL-ḤUSAYNÎ AL-VÂSIṬÎ AL-BİLGRĀMÎ (1704—1786), Sayyid Bilgrām [b. bk.] âilesindendir. 1116 (1704)'da doğmuştur. Hindistan'da uzun seyahatlerden sonra, 1151'de Mekke'ye gidip, hacc eda etti ve orada 2 sene kaldı; Hindistan'a avdetinde Avrangābād'da yerleşti ve 1200 (1786)'de vefat etti. Bir çok yazıları arasında Bilgrām meşhurlarının hâl tercümeleri ile Hindistan'ın diğer kısımlarındaki meşhûr adamların hâl tercümelerini ihtivâ eden *Ma'āṣir al-kirām fī tārīḫ Bilgrām* ve bir de Hindistan'ın büyük velilerine dâir, *Ravżat al-avliyā'* isimli, küçük bir risâle zikrolunabilir. Bundan başka üç *Taẕkira* yazmıştır ki, bunlar yalnız farsça değil, *urdū* dili ile yazan şâirlerin hâl tercümelerini de hâvidir: *Sarv-i Āzād*, *Yad-i bayżā'* ve *Ḫazāna-i 'āmira*. *Subḥat al-marcān fī āṯār Hindūstān* (1303'te basılmıştır) adlı eserinde, hindistanlı âlim ve kelâmcıların hâl tercümelerinden başka, belâgat ve şiir hakkında bir bahis vardır ve bir de Şamṣām al-Davla'nin te'lif ettiği ve türk-hind imparatorluğu devrindeki meşhûr asilzâdelerin hâl tercümelerini hâvî *Ma'āṣir al-umarā'* isimli lûgat kitabını da, ilk defa olmak üzere, neşretmiştir. Şams al-Davla'nin 1171 (1758)'de katlinden sonra, bu eserin el yazısı dağılmıştı; dostu Ġulām 'Alī onu yeniden toplayarak, tanzim etti. Mahlası Āzād idi ve arapça, farsça ve *urdū* lisanı ile şiir yazardı. Eserlerinin bir çoğuna kendi kalemi ile yazılmış bir hâl tercümesi ilâve edilmiştir; msl. *Ṣubḥat al-marcān* (s. 118),

Bibliyografya: Laçhmî Narâyan Şafîḳ, *Gul-i ra'nâ*, bk. mad.; İbrâhîm Ḫalîl, *Suḥuf-i İbrâhîm*, bk. mad.; Rieu, *Cat. Pers. Mss. Brit. Mus.*, III, 978; Pertsch, *Pers. Handschriften Kön. Bibl. Berlin*, nr. 603, 1051; Ethé, *Cat. Pers. Mss. India Office Library*, nr. 622, 655, 682 v.dd., 1722; Houtsma, *Catalogue d'une collection de Mss. arab. et turcs*, nr. 91; Blochet, *Cat. Paris*, II, 326.

ĠULĀM ḤUSAYN. [Bk. GULÂM HÜSEYİN.]

GULÂM HÜSEYİN. ĠULĀM ḤUSAYN SALİM ZAYDPÜRÎ (?—1817), hindli müverrih. Audh dâhilinde Zaydpür'da doğmuş, sonraları Bengâle dâhilinde Mâldah'a giderek, orada yerleşmiştir. Bu şehirde şarkî Hindistan kumpanyası hizmetine girerek, *dâk munşî* (posta müdürü) vazifesini ifâ etmiştir. Kumpanyanın mümessili Udny'nin teşvikı ile, *Riyâż al-salâṭîn* unvanı altında yazdığı Bengâle tarihini 1788'de ikmâl eylemişti. Bu kitap Bengâle islâmlarının tarihi hakkında en mükemmel farsça eserdir (nşr. *Bibl. Ind.*, 1890—1891). Ġulâm Ḥusayn 1233 (1817)'te vefat etmiştir.

Bibliyografya: *The Riyāzu-s-salāṭîn, a history of Bengal by Ghulām Ḥasain Salîm, translated from the original Persian by Maulavi Abdus Salam* (*Bibl. Ind.*, Kalküte, 1902—1904), s. 2—5.

GULÂM HÜSEYİN HAN. ĠULĀM ḤUSAYN ḪĀN B. HİDĀYAT 'ALÎ ḪĀN AL-ḤUSAYNÎ AL-ṬABĀṬABĀ'Î (1728—?), hindli müverrih. 1140 (1728)'ta doğmuştur. *Siyar al-muta'aḫḫirîn* adlı, 1118—1195 (1707—1781) yılları arasındaki vukuatı ihtivâ eden Hindistan tarihinin müellifidir. Eserde Avrangzîb [b. bk.]'in halefleri devirleri vekayiinden bahseder ve ingilizlerin Bengâle içinde ilerilemeleri hakkında tafsilât ile onların hukûmet şekli ve politikalarına dâir tenkidî bir tetkiki hâvîdir. Hindistan'da bir çok defalar tab'edilmiştir. Msl. Kalküte, 1836; Lucknow, 1866; ingl. trc. Raymond (Ḥâcî Muṣṭafâ), Kalküte, 1789; tashihli trc. J. Briggs (London, 1832).

Bibliyografya: *Asiatic Annual Register* (*Characters*, s. 28—32; London, 1892); Elliot-Dowson, VIII, 194 v.d.; Rieu, *Cat. Pers. Mss., Brit. Mus.*, I, 280.

GULBADAN BĒGAM. [Bk. GÜLBEDEN BEGİM.]

GULBARGA. [Bk. GALBARGA.]

GULİSTĀN. [Bk. GÜLİSTAN.]

GULPĀYAGĀN. [Bk. GÜLPÂYEGÂN.]

GUMAL, Efganistan'da bir nehirdir. Ġaznîn yakınından çıkan asıl Gumal ile Kundar ırmağının Vâno havâlisinde birleşmesinden hâsıl olmuştur. Bu birleşmeden sonra, nehir şarka doğru cereyan eder ve cenûptan gelen Zhōb kolunu alarak, Gumal geçidinden akıp, Sind vâdisi ovalarına iner; orada suları, tarlaları sulamak için açılmış olan kanallara dağılarak, toprağa geçer ve ancak en yüksek zamanlarında Sind nehrine erişir. Gumal geçidi Hindistan ile Efganistan arasındaki geçitlerin başlıcalarından biridir; bu geçitten en ziyâde Povindah'lar, yâni Gılzey [b. bk.] aşîretine ve diğer aşîretlere mensûp, göçebe tâcirler istifâde eder.

Bibliyografya: Vigne, *Ghazni* (London, 1845). (M. LONGWORTH DAMES.)

ĠUMDĀN. [Bk. GUMDÂN.]

GUMDÂN. ĠUMDĀN, Yemen dâhilinde Ṣan'ā'da azamet ve ihtişamı ile meşhûr bir kale. Hamdânî ve aynı devrin diğer coğrafyacıları buna dâir etraflı tafsilât vermişlerdir. Fakat daha o zaman bile heybetli bir harâbe hâlinde idi. 525'te habeşler Yemen'i zaptettikleri vakit, burası daha evvelden tahrip edilmiş bulunuyordu. Fakat ondan sonra yeniden bina olundu, çünkü sık-sık zikredilen ve bâzıları tarafından meşhûr Umayya b. Abi 'l-Ṣalt'ın babasına isnat edilen bir beyte göre, 570 yılına doğru iranlılar cenûbî Arabistan'ı ele geçirdikten sonra, hisar, Ẕū Yazan oğluna mesken olmuş idi. Bir çok müellifler nihâyet halife 'Oṡmân'ın kaleyi tahrip ettirmiş olduğunu ileri sürüyorlarsa da, D. H. Müller, bunun halife aleyhinde suiniyetle uydurulmuş olduğu mutaleasındadır. Her hâlde bu hisarın tahrip edilmesi memleketin müslümanlar tarafından fethi ile alâkalıdır. Ṣâbi'î'lere âit kitâbelerde dahi bulunmakta olan bâzı teknik tâbirler ile asıllarının cenûbî Arabistan'dan olduğu şâyân-ı dikkat bir tarzda teeyyüt eden bâzı şiirlerden öğreniyoruz ki, bu hisar bir kayanın üzerinde kâin olup, alt kısımları yontma taştan ve yukarı kısımları cilalı mermer ile bina olunmuş idi. Hamdânî'ye göre, bu harâbe baş câmiin şarka müteveccih iki ilk kapısının karşısında bulunuyordu. Yukarıda hâlâ küçük bir hisar vardı ki, 908 senesinde Karmatîler orada ordugâh kurmuşlardı. Filvâki E. Glaser baş câmiin şimâl-i şarkîsinde büyük bir harâbe yığını mevcut olduğunu ve bu yığının alt kısımlarında bir çok güzel yontma taşlar bulunduğunu görmüştür. Üslûbunun ve taşların büyüklüklerinin gösterdiği üzere, büyük câmi eski kalenin enkazı ile inşa olunmuştur.

Bibliyografya: İbn Hişâm (nşr. Wüstenfeld), s. 26 v.d.; Ṭabarî, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 928 v.d., 957 (krş. mad. *nhm.*); al-Mubarrad, *Kāmil* (nşr. Wright), 239, 12, 16; D. H. Müller, *Burgen und Schlösser Südarabiens* (*Sitzungsberichte der Wiener Akademie, phil.-hist. Cl.*, XCIV, 1879), 345—351, 385—390; Bakrî, *Geogr. Wörterbuch* (nşr.

Wüstenfeld), s. 299, 464, 698; *Biblioth. geogr. arab.*, I, 24; II, 31; V, 35 (krş. le Glossar *crb*), VI, 136; VII, 110 v.d.; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 811—812; *Corpus inscriptionum semiticarum*, IV, I, 3 v.d.; Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien*, I, 418, 421. (FR. BUHL.)

ĠÛR. ĠŌR, Elganistan [b. bk.] dâhilinde Helmand vâdisi ile Herāt arasında bir parçayı işgâl eden ve şaş.-yk. Hazāra'lar ile Çahār Aymāḳ kabîlelerinin ikamet etmekte bulundukları bugünkü Hazāristān'a tekabül eden dağlık bir memleket. Bu bölge Sâmânî ve 401 (1010/1011)'den itibâren de Gazneliler devletine âit idi [aş. bk.] ve Gaznelilerin halefleri olan Ġōrîler isimlerini buradan almışlardır. 612 (1216)'de Ḫʷārizmşāhlar tarafından zaptolunmuş, fakat bir az sonra (617 = 1220'ye doğru) moğulların hâkimiyeti altına geçmiş ve payitaht olan Fīrūzkūh tahrip olunmuştur. Evvelce tamâmen iranlı olan memleket sekenesi bu zamandan itibâren ve bugüne kadar devam ettiği gibi moğullaşmıştır (krş. EFGANİSTAN). Ġōr ismi tarihten yavaş-yavaş kaybolmuştur ve bugün biç kullanılmamaktadır.

Bibliyografya: Bk. mad. FİRÚZKÛH ve GÛRİLER. (M. LONGWORTH DAMES.)

ĠÛR. [Bk. CÛR.]

ĠURĀB. [Bk. GURÂB.]

GURÂB. ĠURĀB (A.), karga; gök yüzünün cenûbî nısıf küresi burclarından birinin adı (Corvus), krş. Ḳazvīnī, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), I, 420 v.d.

ĠURĀBİYA. [Bk. GURÂBİYE.]

GURÂBİYE. ĠURĀBİYA, şi'îler meyanında *Ġulāt*'tan bir koldur. Bu mezhebe sâlik olanların itikadına göre „bir karga (*ġurāb*) diğerine nasıl benzer ise" (büyük bir müşâbeheti ifâde için kullanılan bir tâbir, krş. *Zeitschr. f. Assyr.*, XVII, 53), 'Alī ile Muḥammed de böylece insanı aldatacak derecede birbirlerine benzerlerdi ve bundan dolayı Allah tarafından 'Alī'ye vahy ile memur olan Cabrā'il yanılarak, vahyi Muḥammed'e teblig eyledi. Allah tarafından peygamber intihap olunan 'Alī imiş ve Muḥammed bir yanlışlık neticesi olarak. Peygamber olmuş imiş. Hikâye ederler ki, IV. asırda, bir miras üzerinde hak iddia eden mütevefānın kızı ile amcası arasında mirası müsâvî surette taksim için, kadı Abū Sa'īd al-İṣṭaḫrī (ölm. 328 = 940)'nin hukmüne karşı, bu mezhebin aâlikleri Ḳumm şehrinde ehemmiyetli bir kıyam hareketi çıkarmışlardır. Bu mezhep sâlikleri verâset hakkının münhasıran kıza verilmesini ve amcanın mirastan tamâmen mahrum edilmesini talep ediyorlardı ve elimizdeki menbaın doğru olarak işâret ettiği gibi, bu da onların siyâsî akîdeleri neticesidir ki, bu akîdeye nazaran Muḥammed'in hilâfeti amcasının ('Abbās) değil, münhasıran yegâne kızının (Fāṭima) ahfadı hissesine düşmesi icâp eder idi (Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfi'iya*, II, 194). Krş. kızların tevârüs hakkına dâir Fâtımî halife al-Mu'izz'in fermanı için bk. İbn Ḥacar, *Raf' al-'işr*, nşr. Guest (Kindī'ye lâbika olarak, *Governors and Judges of Egypt*, *GM*, XIX), s. 587, 3. Şam'ı 580 (1184) yılında ziyâret etmiş olan İbn Cubayr, Ġurābiya'leri Suriye'ye yayılmış olan ikinci derece şi'î mezhepler meyanında sayıyor.

Bibliyografya: Friedländer, *The Heterodoxies of the Shi'ites according to Ibn Ḥazm* (New Haven, 1909), I, 56; II, 77 (*Journal of Americ. Or. Soc.*, XXVIII, XXIX), bk. bir de İbn Rosteh (*Biblioth. Geogr. Arab.*, nşr. de Goeje, VII, 218, 20 v.dd.); *The Travels of Ibn Jubayr* (nşr. Wright—de Goeje, *GM*, V), s. 280, 5 v.dd. (C. Schiaparelli, ital. trc. Roma, 1906, s. 272). (I. GOLDZIHER.)

ĠURAMĀ'. [Bk. GARÎM.]

GURC. [Bk. GÜRCİSTAN.]

GURÇĀNĪ. [Bk. GÜRÇÂNÎ.]

GURGĀNÇ. [Bk. GÜRGÂNC.]

GŪRḪĀN. [Bk. GÜRHÂN.]

GÛRḪÂN. GŪRḪĀN, Ḳara-Ḫıtay [b. bk.] prenslerinin unvanıdır. Müslüman menbâlarına göre, bu kelimenin „hanlar hanı" (*ḫān-i ḫānān*) mânasında olması icâp eder. Grigoriev (*Vostoçniy Turkestan*, I, 398) bu izahı kabûl etmiyor ve Gūrḫān kelimesi ile moğulca „damad" mânasına gelen *gürgen* kelimesi arasında bir yakınlık buluyor. Ḳara-Ḫıtay imparatorluğunun müessisi (şimâlî Çin'de), Liao hânedanından, eski imparatorlar ile akrabalığı olduğu için, bu unvanı almıştı. Şimdiye kadar bu mutaleaya mesnet olabilecek hiç bir vesika gösterilmemiştir; bundan başka Ḫıtay lisanı ile moğulca arasında ne dereceye kadar karabet bulunduğu veya o dilin moğulcadan kelime alıp-almadığı ve *gürgen* kelimesinin *gürḫān* şekline geçmesini izah edecek fonetik hususiyetlerin o dilde bulunup-bulunmadığı da bilinmiyor; Ḳara-Ḫıtaylara âit iran vesikaları ise, *gürḫān* sarayında „damad" yerine bu kelimenin çincesi olan *fu-ma* tâbirinin kullanıldığını bile isbat etmektedir (bk. Mirḫond, *Histoire des Sultans du Kharezm*, Defrémery'nin hâşiyesi, s. 124). XIII. asrın ilk senelerinde Cengiz Han'ın muhâsımı Cāmūḳa (bk. CENGİZ HAN) kendisine *gürḫān* dedirtiyor; bu suretle sarahaten Ḳara-Ḫıtay prenslerini taklid ediyordu; ondan sonra bu unvana artık rastgelinmediği anlaşılıyor. (W. BARTHOLD.)

GÛRÎ HÂNEDÂNI, Hindistan'da kısa bir müddet devam eden Mâlva müslüman hânedanıdır. Müessisi, Dehli şahı Fîrûz Tuğluk'ın emîri, Dilâvar Ḫân lekabı ile mârûf Ḥusayn olup, âilesinin menşe'i Şihâb al-Dîn Muḥammed b. Sâm Ġûrî b. Sâm'a nisbet ederdi. Dilâver Ḫân, Fîrûz'un oğlu Muḥammed Şâh tarafından, Mâlva'ya vâli tâyin olunmuştu, fakat Timur 1401'de Dehli'de imparatorluğunu mağlûp edince, müstakil oldu. Bu zat 1405/1406'da ölmüş ve babasını zehirlemiş olmak şüphesi altında kalan oğlu Hûşang kendisine halef olmuştur. Mândû kalesini bina etmiş olan Hûşang'ın hukûmeti zamanı bilhassa Gucarât'a karşı muvaffakiyetsiz muharebeler ile doludur. 1420'de, Herla Gond devletini kendisine haracgüzar bir devlet hâline koydu; 1422'de, uzak bir hindu devleti olan Cācnagar üzerine akın ederek, pek çok ganimetler ile avdet etti. 1423'te, Gvâliyâr'ı boşuna muhasara etti; 1428'de Aḥmed Şâh Bahmânî I.'yi Herla muhasarasını kaldırmağa mecbûr ederek, arkasından yürüdü ise de, yine kendisi mağlûp oldu. 1433'te, Kālpî'yı zapteyledi. Oğullarının arasındaki kavgalar yüzünden ömrünün son yılları kederli geçti. Hûşang'ın vefatından sonra büyük oğlu Ġaznîn Ḫân, haylı mukavemetle karşılaştıktan sonra, temmûz 1435'te, Muḥammed Şâh namı ile, tahta geçti. Fakat taşkınlıkları ile kardeşlerine ve yeğenlerine karşı gaddarlıkları tebeasını kendisinden soğuttu; üstelik saltanat tacını sâyesinde elde etmiş olduğu kudretli amcazâdesi ve eniştesi Maḥmûd Ḫân Ḫalacî ile bozuşmak deliliğini irtikâb etti. Maḥmûd Ḫân, zehirletmek suretiyle, onu ortadan kaldırdı. Emîrler de Muḥammed'in 13 yaşında bir çocuk olan büyük oğlu Mas'ûd'u hukümdar ilân ettiler; fakat bu çocuk kardeşi 'Omar Ḫân ile firar etti ve Maḥmûd Ḫân, babası Malik Muġîṯ'in kendisine yapılan teklifi reddetmesi üzerine, tahtı ele geçirdi. Bu suretle hukûmet 1436'da Ġûrî hânedanından Ḫalacî hânedanına geçti.

Bibliyografya: Firişta, *Ṭabaḳāt-i Akbarî*. (T. W. HAIG.)

GÛRİLER. GÛRİLER, Efganistan'da hukümran olmuş bir müslüman hânedanı. Ġôr meliklerinin mensûp olduğu âile asıllarının büyük bir iran soyundan gelmiş olması ile öğünürler ve Dahāk (Żaḥḥak) ahfadından olduğu iddia edilen Şansab'e nisbetle, kendilerine Şansabānî namını verirlerdi; fakat hakikatte bu hânedanın tarihi ancak Saffârîler zamanında, Ya'ḳûb b. Layṯ'in Zamîndâvar ve Bust taraflarını istilâ ettiği tarihten başlar. O zamanlar Ġôr (bâzan Mandôş adı da verilir) dağlık mıntakasında Sûrî isminde bir melik hukümrân olmakta idi. Ahâlisi henüz müslüman olmamışlardı; *Ravżat al-ṣafā*'ya göre, Gazneli Maḥmûd'un hücûmuna uğrayan bu melikin oğlu Muḥammed, ismine rağmen, henüz kâfir ve al-'Utbî'ye göre, hindû idi. Maḥmûd 400 (1009)'de onun kalesini zapt ve kendisini esir etmiş ve zannolunduğuna göre, o da hapishânede kendi kendisini zehirlemiştir. Maḥmûd tarafından tahta oturtulan oğlu 'Alî'nin müslümanlığı muhakkak olup, câmiler inşa ettirdiği rivâyet edilir. Böyle olmakla berâber, Mas'ûd Gazne tahtına çıktığı zaman, 'Alî, yeğeni 'Abbâs tarafından, tahttan indirilerek, hapsedilmiştir. Pek satvetli bir hukümdar olduğu anlaşılan 'Abbâs Mandêş dağlarında kendisine bir hisar inşa ettirmiştir. Bayhaḳî Mas'ûd'un Ġôr dâhilinde, Abū Ḥasan ve Varmêş isimindeki reisler aleyhine, bir çok seferler açmış olduğunu kaydettiği hâlde, Muḥammed, Abū 'Alî veya 'Abbâs'tan hiç bahsetmiyor. O zamanlar Ġôr dâhilinde ayrı-ayrı reislere bağlı bir çok kabîleler bulunduğundan, merkezî bir hukûmet mevcut olmaması muhtemeldir. 'Abbâs Gazne'yi metbû tanımış ve Sultan İbrâhîm tarafından tahttan indirilerek, yerine oğlu Muḥammed geçinceye kadar, bir müddet memleketi idâre etmiş olmalıdır. Nisbeten sulh içinde geçen bu devirde, Selçukluların hücûmlarına bir müddet fâsıla verdikleri sırada, Gaznelilerin dağlık mıntakadaki reisleri hukümleri altında tutacak kadar kudret sâhibi oldukları anlaşılıyor. Muḥammed'in halefleri olan melikler Ḳuṭb al-Dîn Ḥasan ve 'İzz al-Dîn Ḥusayn'dir. Bu sonuncusu, Selçuklu hukümdarı Sencer ile 501 (1107)'de aralarında çıkan bir husûmet üzerine, esir düştü ise de, iki sene sonra serbest bırakıldı (dikkate şâyândır ki, aynı şey 'Alā' al-Dîn Ḥusayn Cihânsûz hakkında da rivâyet olunmaktadır ve her ikisinin adı Ḥusayn olduğu için, belki de şahıslar birbirine karıştırılmıştır). Sonraları kendisinin, garpta — Selçuklular ve şarkta — Gazneliler olmak üzere, yarı-yarıya her iki tarafa tâbi olduğu anlaşılıyor; 493 (1099)'te emâreti Mas'ûd III. tarafından tasdik edilmiştir. Ondan sonraki devirde âilesi, Ġôr kolu ve Bāmiyān kolu olmak üzere, ikiye ayrıldı. Faṣîḥî 'İzz al-Dîn'in 545 (1150)'te öldüğünü iddia ediyor ise de, vefatının bu tarihten çok sonra olduğu âşikârdır. Oğlu Sayf al-Dîn Sûrî, reislerin büyüğü sıfatı ile, kendisine halef oldu. Sayf al-Dîn yüksek bir âileye mensûp bir anadan doğan ilk oğlu idi. Bunun, anası türk olan Faḫr al-Dîn Mas'ûd adında, kendisinden büyük bir kardeşi ve bir cāriyeden doğan, Ḳuṭb al-Dîn Muḥammed isminde, diğer bir kardeşi vardı. Sûrî babasından kalan memleketi taksim etti ve (belki bugünkü Taymanî mıntakasına muâdil olan) Varşâdā adlı dağlık

Ġōr mıntakasını Ḳuṭb al-Dīn'e tefviz etti. Malik al-Cibāl lekabı ile mārûf olan bu hukümdar orada Fīrūzkūh kalesini inşa ettirdi. Faḫr al-Dīn Ṭuḫāristān ile şimālî Bāmiyān'ı ve *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*'ye göre, hattâ Şaġnān ile Vaḫş ve Bedahşan'a kadar uzayan arâziyi aldı; fakat bu ücrâ mıntakalarda onun hâkimiyetinin pek ehemmiyetli olmayacağı âşikâr idi.

Aşağıda asıl Ġōrîlerden bahse devam etmek üzere, önce burada Bāmiyān melikleri tarihlerinin bakiyesi üzerinde kısaca bir göz geçireceğiz. Şams al-Dīn, Muḥammed Faḫr al-Dīn'in halefi olmuş ve anlaşıldığına nazaran, hâkimiyetini Belh'e ve Bedahşan'a kadar tevsî etmiş ve Ṭuḫāristān'ı hukmü altına almıştı ki, böyle bir hâlin kendisinden evvel görülmüş bir şey olmadığı âşikârdır. İleride göreceğimiz vecihle, o tarihte yüksek bir kudret derecesine vâsıl olan Gazne'deki amcalarının tasvibi üzerine, *sulṭān* unvanını almıştır. Oğlu Bahā' al-Dīn Sām 588 (1192)'de kendisine halef olmuş ve (Mu'izz al-Dīn Muḥammed b. Sām'ın katlinden pek az sonra vâki olan) vefatı (602 = 1205) senesine kadar hukūm sürmüştür. Ondan sonra hukümdar olan Calāl al-Dīn 'Alī, Gazne tahtını ele geçirmek işinde, kardeşi 'Alā' al-Dīn'e yardım etmiş ve yağma malından mühim bir kısmını kendi hesabına almıştır. Yalduz, 'Alā' al-Dīn'i Gezne şehrinden koğduktan sonra, Calāl al-Dīn, Ġōrī, Ġuzz ve Yabġū (şark türkleri)'lardan mürekkep olduğu söylenilen yeni kuvvetler toplamıştır. Fakat bir muvaffakiyet elde edememiştir; Yalduz'un eline esir düşmüş, sonradan serbest bırakılarak, o aralıkta amcası 'Alā al-Dīn Mas'ūd'un eline geçirmiş olduğu Bāmiyān mülkünün başına getirilmiştir. Ondan sonra Calāl al-Dīn, Ḫᵛārizmşāh 'Alā' al-Dīn'in istilâsına kadar, hukūmet sürmüş ve bu istilâ esnâsında maġlūp düşerek, öldürülmüştür (612 = 1215). Bahā' al-Dīn ile Calāl al-Dīn Şansabānī âilesinin gerçek kudret sāhibi iki mümtaz hukümdarı olmuşlardır. Her ikisinin de sikkeleri mevcuttur. Şimdi tekrar Sayf al-Dīn Sūrī'ye dönmemiz ve asıl âile kolunun tarihini ele almamız icap ediyor.

Ġōr melikleri yükselişlerinin başlangıcı pek vâzıh değildir; fakat anlaşıldığına göre, Malik al-Cibāl, ana ayrı kardeşleri ile arasında çıkan bir husūmet üzerine, Gazne'ye Bahrām Şāh nezdine iltica etmiştir. İhtimāl ki, Bahrām Şāh ile Ġōr meliklerini kendi tarafına celbetmek isteyen Sultan Sencer arasındaki husūmetin sebebi budur. Her hālde Bahrām Şāh, Malik al-Cibāl hakkında şüpheye düşmüş ve 541 (1146)'de onu zehirleyerek, başından atmıştır. Bu haberi alınca, Sūrī Gazne üzerine yürüyerek, orayı zaptetti. Bahrām Şāh Kuram'e ric'at etti ve orada efganlılar ile Ḫalāc'ilerden bir ordu topladı. Bu esnâda Sūrī Gazne'de kendisini sultan ilân etmiş ve kardeşi Bahā' al-Dīn Sām'ı Ġōr ülkesinin başına geçirmişti. Fakat Bahrām Şāh'ın yaklaşması üzerine, Gazne'nin ileri gelenleri kendisine karşı ayaklandılar. Sūrī Ġōr'a doğru kaçmağa teşebbüs etmiş ise de, etrafı sarılarak, esir edilmiş ve sonra idam olunmuştur.

544 (1149)'te ona halef olan kardeşi Bahā' al-Dīn Sām, daha onun gaybūbeti zamanından itibāren, Ġōr'un idāresini ele almış ve Malik al-Cibāl Gazne'ye giderken, yarıda bırakmış olduğu Fīrūzkūh şehri ile kalesinin binasını ikmāl etmiştir. Sūrī'nin idamı haberini alınca, Gazne üzerine yürümek için, bir ordu topladı; fakat daha yolda iken, Kīdān'da, saltanatının ilk yılında, öldü. Kendisine halef olan ve onun intikamını almağı vazife edinen kardeşi 'Alā' al-Dīn Ḥusayn, Zamīndāvar ovasında Tiginābād'da Bahrām Şāh ordusuna tesādüf ederek, onu maġlūp etti; Bahrām Şāh'ın oğlu Davlat Şāh da maktūl düştü. 'Alā' al-Dīn ordusuna mensūp her ikisi de Ḫarmīl adında iki cengāverin, Bahrām Şāh ordusundaki harp fīlleri ile döğüşürken, gösterdikleri kahramanlıkları tarihçiler uzun-uzadıya tasvir etmişlerdir. 'Alā' al-Dīn, Bahrām Şāh askerleri tarafından, Gazne civarında tekrar durduruldu ise de, onları maġlūp ederek, Gazne'yi hücūm ile zaptetti. İntikamı müthiş oldu. Şehir tahrip edildi ve ahāli kāmilen kılıçtan geçirildi. Son Gaznelilerin kemikleri, kabirlerden çıkarılarak, yakıldı. Bu menfūr hareket ona Cihānsūz („dünyayı yakan") lekabını kazandırmıştır. Fakat 'Alā' al-Dīn Gazne'yi elinde tutmağa çalışmadı; zîrā Selçuk sultanı Sencer onu garp tarafından tehdit etmekte idi. Bâzı vak'anüvisler Bahrām Şāh'ın Gazne'nin zaptından evvel ölerek, Ḫusrav Şāh'ın ona halef olduğunu yazarlarsa da, bu ifâdeleri doğru değildir. *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* müellifi onun, 'Alā' al-Dīn çekildikten sonra, Gazne'yi tekrar zaptettiğini bildiriyor. 'Alā' al-Dīn çekilirken, Bust'ten geçmiş (orayı o kadar tahrip etmiştir ki, şehir o zamandan beri harābe hālindedir) ve hukūmet merkezi Fīrūzkūh'a giderek, orada bir müddet ikamet etmiş; fakat Sencer buraya da yaklaşınca, üzerine yürümeğe mecbūr kalmıştır. İki ordu Harī-Rūd vâdisi içinde Nāb mevkiinde karşılaştılar; ordusundaki türk, ḫalaç ve ġuzz askerleri 'Alā' al-Dīn'i terkettiler; Ġōrîler maġlūp oldu ve 'Alā' al-Dīn esir düştü. Bununla berâber, bir müddet sonra, Sencer'in teveccühünü kazandı ve onun tarafından yine Ġōr memleketinin başına geçirildi. Kendi hukmü ve nufuzunu yeniden tak·viye etti ve hattâ Murġāb vâdisini ve Tūle

kalesini ele geçirerek, ülkesini şimâle doğru genişletti. Sencer ġuzzlar tarafından mağlûp edilerek, esir düşmüş olmasa idi, belki bunların hiç biri olmayacaktı. 'Alā' al-Dīn, öldüğü zaman (551 = 1156), Herat şehrinde bulunuyordu. Oğlu Sayf al-Dīn Muḥammed de Fīrūzkūh'ta onun yerine geçti. Pederi tarafından mahpus tutulmakta olan Sām'ın iki oğlu Ġiyāṯ al-Dīn ve Mu'izz al-Dīn'i serbest bıraktı ve aynı zamanda 'Alā' al-Dīn'in saltanatı devrinde nufuz kazanmış olan Malāḥida'ler üzerine yürüdü. Fakat ġuzzların muvaffakiyetle hızlanan istilâ hareketleri üzerine, bundan vazgeçmeğe mecbûr oldu. Merv civarında ġuzzlar tarafından mağlûp edildi ve 558 (1162)'de öldü. Rivâyete göre, bu mağlûbiyet Sayf al-Dīn'in serdarı Abu 'l-'Abbās'ın ihâneti yüzünden olmuştur; Abu 'l-'Abbās, Sayf al-Dīn tarafından, kıskançlık sâikası ile ifnâ ettirilmiş olan kardeşi Varmēš'in intikamını almak için, kendisine ihânet etmiştir. O zaman 'Alā' al-Dīn'in yanında bulunmakta olan Ġiyāṯ al-Dīn b. Sām, ordu tarafından Fīrūzkūh'a dâvet edilerek, tahta oturtuldu. Faḫr al-Dīn ile berâber Bāmiyān'da kalmış olan Mu'izz al-Dīn kardeşinin yanına gitti ve onun en kuvvetli yardımcısı oldu. Bunlar, çok geçmeden, Abu 'l-'Abbās'a meydan okudular; fakat karşılarına Herat hükümdarı Tāc al-Dīn Yalduz'dan yardım gören amcaları Faḫr al-Dīn çıktı. Faḫr al-Dīn'in fikrince, Ġōr mıntakası, yeğenlerine değil, kendisine âit olmak icâp ediyordu; türk olduğuna şüphe olmayan Herat (Yalduz) ve Belh (Kimāc) hükümdarları onun tarafını tutuyorlardı. Ordusu Harī-Rūd vâdisindeki Rāġ-i Zarīz'de Ġōrīlerin serdarı ile karşılaştı ve mağlûp edildi. Yalduz ve Kimāc maktûl düştüler ve kelleleri Faḫr al-Dīn'e gönderildi. Mağlûp amcalarını yeğenleri huzurlarına kabûl ettikten sonra, müstehziyâne bir nezâket ile, serbest bıraktılar ve 559 (1163)'da Bāmiyān arâzisini kendisine iâde ettiler. Bundan sonra Ġiyāṯ al-Dīn, memleketin diğer aksamını, bir sene evvel, Sayf al-Dīn Muḥammed'in vefatı üzerine, Gazne'yi işġâl etmiş olan ġuzzlardan kurtarmağa çalıştı. Bunların 569 (1173) yılına kadar ellerinde tuttukları Gazne'yi Mu'izz al-Dīn o sene, onları mağlûp ederek, Gazneli'er saltanatının eski merkezini elin geçirdi. Bu hânedanın son hükümdarları bu şehri bırakarak, Lâhūr'u kendilerine merkez ittihaz etmişlerdi. Ġiyāṯ al-Dīn kardeşi Mu'izz al-Dīn'i, sultan olarak, Gazne'ye yerleştirdi; bu arâzinin metbû hükümdarı olmak hakkı ile, Ġōr memleketinin bilfi'il idâresini kendi eline aldı ve bu keyfiyet sikkelerinin üzerinde Ġiyāṯ al-Dīn *al-sulṭān al-a'ẓam* ve Mu'izz al-Dīn *al-sulṭān al-mu'ẓẓam* unvanlarından da belirmektedir. Ġiyāṯ al-Dīn, sultan Sencer'in Tugrul isminde bir türk kölesinin eline düşmüş olan Herat üzerine yürüyerek, 571 (1175)'de bu şehri zapta muvaffak oldu; fakat şehrin tamâmiyle mağlûp edilmemiş olan Tugrul tarafından istirdat edilmiş olması muhtemeldir. Çünkü Tugrul ancak 588 (1192)'de oradan kat'ī surette çıkarılabildi.

Sicistan meliki Tāc al-Dīn Ḥarb dahi Ġiyāṯ al-Dīn'e bağlanmış ve Raverty'nin *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* tercümesinde (s. 192) bir notta sikkelerinde Sulṭān Ġiyāṯ al-Dīn isminin bulunduğu hakkında verdiği mâlûmat doğru olmamakla berâber, onun metbûiyetini tanımıştır (krş. *B. M. Cat. Oriental Coins, Additions*, I — IV, s. 268). Mu'izz al-Dīn, Gazne'deki yüksek hâkimiyetini kuvvetlendirdikten sonra, Gaznelilerden Ḫusrav Malik'in Lâhūr'da hukümran olduğu ve Multān arâzisi evvelce Maḥmūd tarafından tardedilmiş olan karmatîlerin tekrar eline düştüğü sırada, Hindistan'a karşı silâhlandı. 570 (1174)'te Multān'ı, pek az sonra da Uççh'u zaptetti. Bu son şehir Bhaṭṭī kabîlesinden bir râcânın hukmü altında bulunmakta idi ve Firişta'nın naklettiği gibi, Mu'izz al-Dīn bu râcânın karısı ile anlaşarak, şehri ele geçirmişti. 574'te Nahrvāla (Gucarât sâhilinde Anhalvāra) hukümdarı Bhīm Dēv üzerine yürüdü; fakat mağlûp olarak, ric'ate mecbûr kaldı. 575 (1179)'te Peşâver'i zapt ve Ḫusrav Malik'i Lâhūr dâhilinde tehdit eyledi; 578 (1182)'de yeniden cenûba dönerek, Sind'in sâhil kısmı üzerinde kâin Dēbul'ü zaptetti. 582 (1186)'de, belki de ertesi yıl, Ḫusrav Malik'i mağlûp ederek, Lâhūr'u zapta muvaffak oldu (bu hususta bk. mad. GAZNELİLER). Bundan sonra Ġōrī hukümdarları, Maḥmūd hânedanının arta kalanlarını da imha ettikten sonra, kendilerini Maḥmūd'un bütün fütuhatına vâris saydılar. 588 (1192)'de Mu'izz al-Dīn, kardeşi ile birlikte, Ḫvārizmşāh'ın oğlu Sulṭān Şāh'ın bir hücûmunu defetti; nihâyet bu hukümdar Murġāb kenarında Rüdbār'da mağlûp edildi; Sulṭān Şāh'a bağlanmış olan Herat meliki Tugrul da bu meydan muharebesinde maktûl düştü. Aynı yılda tâlihsiz Ḫusrav Malik de idam edildi. 596 (1199)'da veya bir yıl sonra, Nişâpūr Ḫvārizmşāh'ın elinden alındı; fakat uzun müddet muhafaza edilemedi. Zîrâ Ġiyāṯ al-Dīn ile Mu'izz al-Dīn ömürleri boyunca kendisini bulunduğu yerde kalmağa mecbur etmiş ve Mu'izz al-Dīn Hindistan içerilerindeki fütuhatına devam eylemiş ise de, Ḫvārizmşāh 'Alā' al-Dīn b. Takaş, çok geçmeden, Horasan'da vaziyete hâkim olmuştu.

Ġiyāṯ al-Dīn 599 (1202)'da, arkasında büyük bir imparatorluk bırakarak, Herat'ta öldü. O zaman kardeşi Mu'izz al-Dīn Horasan'da bu-

lunmakta idi. Hukûmeti eline alarak, Ġōr mülkünün idâresini 'Alā' al-Dīn Muḥammed ismini alan amcazâdesi Ẓiyā' al-Dīn 'e tevdî eyledi. Kardeşinin sağlığında ve son Gazneli hükümdarın sukutundan sonra dahi Mu'izz al-Dīn Hindistan dâhilinde maksatlarını tâkipte devam etmişti. 587 (1191) 'de Lâhûr 'un işgâli akabinde, Hākrā üzerinde kâin Bhatinda kalesini zaptederek, Dehli râcâsı üzerine yürümek için, Camnā 'ya doğru ilerilerken, bu kaleyi Ẓiyā' al-Dīn 'in kumandası altında bıraktı (şu noktayı da kaydedelim ki, bu devre âit bir çok tarihî kayıtlarda Mu'izz al-Dīn eski ismi olan Şihāb al-Dīn adı ile gösterilmiştir).

Maḥmūd 'un Hindistan 'da görünmesinden sonra, büyük Ḳannauc devleti Pratihāra hânedanına halef olan Gaharvār hânedanı zamanında eski ihtişamının bir kısmını tekrar kazanmıştı. Yeniden te'sis edilen Dehli şehri, bundan az müddet önce, Tomara yahut Tumar kabîlesinin elinden, Çauhān 'lar tarafından, zaptedilmiş idi. Bunların merkezi de Acmēr şehri idi. Mu'izz al-Dīn istilâsı zamanında, *çauhān-rācā* olan Prithvī Rāc idi ki, Rāy Pithorā adı ile mârûf bulunuyordu ve Ḳannauc râcâsının kızı ile evli idi; kızı da bizzat kaçırarak almıştı. Bir çok muvaffakiyetleri olan bir cenk eri idi; ismi hâlâ dillerde dolaşır. Acmēr devleti ile Dehli ülkesi şimâl-i garbîden gelen bir fâtihin yolu üzerinde bulunuyor idi ve daha şarktaki memleketlere taarruz edilmeden önce, bunların inkıyad altına alınması icâp ederdi. Bundan dolayıdır ki, Mu'izz al-Dīn dahi önce bu devlet üzerine teveccüh etmiş ve Prithvī-Rāc 'ın şahsında kendisine lâyık bir hasım bulmuştur. Bu zât, Dehli vâlisi olan kardeşi Gōbind Rāy (yahut Ḥāndi Rāy) ile birlikte, Tirāorī 'de karşılaştı. Bunu tâkip eden ümitsiz muhârebede Mu'izz al-Dīn, Gōbind Rāy eli ile, yaralandı ve ancak maiyetinde bulunan bir ḫalac tarafından güçlükle kurtarıldı. Ordusu mağlûp olarak, Lâhûr 'a çekilmeğe mecbur oldu. O zaman Prithvī Rāc, Bhaṭinda üzerine yürüyerek, şehri muhasara etti; fakat Mu'izz al-Dīn 588 (1192) 'de yeniden sefere çıktı; bunun üzerine, Bhaṭinda 'yı zaptetmiş olan Prithvī Rāc, eski mevzii Tirāorī (bâzı müverrihlerde Tarāin, diğerlerinde Talāvari; fakat şimdiki adı Tirāori 'dir ve daha Firişta zamanında bu mevkie bu isim veriliyordu. Karnāl ile Thānēsar arasında kâindir) mevkiine ric'at etti. Burada yeniden, Mu'izz al-Dīn tarafından, tam muvaffakiyetli bir hücûma uğradı. Gōbind Rāy muharebede ve Prithvī Rāc da tâkip esnâsında maktûl düştüler. Bu muharebeden sonra her türlü mukavemet imkânsız idi. Savālakh 'tan cenûbda Acmēr 'e kadar Hānsī ve Sarsutī (şimdiki Sirsa) dâhil olmak üzere, bütün memleket fâtihin hükmü altına girdi. Sultan Gazne 'ye döndü ve fütuhata devam işini ordu kumandanı Ḳuṭb al-Dīn Aybek 'e tevdî etti. Bu zât, bir müddet sonra, Mīraṭh 'ı ve ertesi yıl Dehli 'yi zaptetti. Mu'izz al-Dīn 590 (1193) 'da yeniden sefere çıktı ve Ḳannauc üzerine yürüdü. Karşısına Rācā Caiçand çıkarak, Ḳannauc 'tan çok uzak olmayan Iṭāva civarındaki Çandvār 'da, Camnā nehri kenarında, kendisine yetişti. Caiçand muharebede maktûl düştü ve 300 'den ziyâde fili igtinam edildi. Mu'izz al-Dīn ertesi yıl Thankīr (şimdiki Phiāna) ve az sonra Gvāliyār şehirlerini zaptetti. Ḳuṭb al-Dīn ülkenin cenûbunda ilerileyerek, Acmēr 'den tâ Uccayn 'e ve Anhalvāra (Nahrvāla) 'ya kadar olan arâziyi zaptetmişti; evvelce Mu'izz al-Dīn 'i tardeylemiş olduğu bu son mevkide Bhīm Dēv bu sefer hezîmete uğradı. Iḫtiyār al-Dīn isminde Ḫalac kabîlesinden diğer bir kumandan harbi Bihār 'a kadar götürerek, orayı fethetti ve bir çok budist ve hindû mukaddes makamlarını tahrip eyledi. Nüdia (Nadia) 'yı zaptedip, kıral Rāy Lakhmania 'yı oradan koğdu; kıral da Bang (Bengâle) 'a iltica etti. Bunun üzerine Lakhnauti müslüman idâresinin merkezi oldu. Kālancar de Ḳuṭb al-Dīn tarafından zaptedilmiştir (599 = 1202).

Mu'izz al-Dīn bu fütuhata şahsan iştirâk etmiş olmasa gerektir. Kendisi daha ziyâde, kardeşi Ġiyāṯ al-Dīn ile birlikte, Horasan dâhilinde meşgûl olmuş ve ağır basmağa başlamış olan Ḫᵛārizmşāh 'lara karşı durmağa mecbur kalmıştı. 599 (1202) 'da, Horasan 'da bulunduğu sırada, kardeşi ölünce, saltanatı eline aldı. Ḫᵛārizm mülkünü istilâ ederek, 'Alā' al-Dīn 'in akınlarına son vermek maksadı ile, 601 (1204) 'de bir ordu hazırladı; fakat bu teşebbüste muvaffak olamadı; ric'ate mecbûr kalarak, düşmanı tarafından sıkı bir surette tâkip edildi. Üstelik başlıca meliklerinden 'Izz al-Dīn Ḥusayn 'in kendisini bırakıp ayrılması yüzünden, bir aralık büyük bir tehlikeye mârûz kaldı. Nihâyet ordusunun dökûntüsü ile Gazne 'ye can attı. Sonra Pancāb 'ın bâzı aşîretleri, hususiyle Lâhûr civarında oturan Khokhar 'lar arasında bir isyan çıktı; Ḫusrav Malik 'e karşı Mu'izz al-Dīn lehine kıyam etmiş olanlar da yine bu kabîle idi. Sultan Pancāb üzerine yürüdü ve bunları tenkil etti. Fakat dönüşte İndüs ırmağı kenarında Damyak mevkiinde konakladığı sırada, Malāḥida tarafdarlarından evvelce kendisine eza etmiş olduğu bir mutaassıp tarafından, katledildi. Suç Khokharlara ve hattâ bir isim benzerliği yüzünden, Ghakhar 'lara isnat edilmiş ise de, burada verdiğimiz mâlûmat en sahih menbâ olan *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* 'nin nakline dayanmaktadır.

Mu'izz al-Dîn 'in vefatı üzerine, Ġōrîler devleti parçalandı. Ülkenin Hindistan dâhilindeki kısmı türk kumandanların eline geçti. Ḳuṭb al-Dîn Dehli 'de kaldı; Kuram vâdisindeki Kuraman 'da bulunmakta olan Tāc al-Dîn Yalduz Gazne 'yi ele geçirdi ve Ġōrî melikleri Bāmiyān 'dan tardeyledi. Bundan sonra, hemen-hemen eski kudretsiz hâline düşmüş olan Ġōr hukümdarlığı mevkiine Ġiyāṯ al-Dîn Muḥammed 'in oğlu Ġiyāṯ al-Dîn Maḥmūd geçmiştir. Bu zât Mu'izz al-Dîn tarafından nasbedilmiş olan 'Alā' al-Dîn Muḥammed 'i tahtından indirerek, hapseyledi. Sultan Maḥmūd Fîrūzkūh 'ta hukümet sürmekte devam etti ve Ḫᵛārizmşāh 'ın vâki olan talebi üzerine, onun kardeşi 'Alī Şāh 'ı hapsettirdi. Bu vak'a 609 (1212) 'da 'Alī Şāh tarafdarları eli ile maktûl düşmesine sebep oldu. Halefi olan ve 'Alī Şāh 'ı serbest bırakan oğlu Bahā' al-Dîn, bu hareketi ile, Ḫᵛārizmşāh 'a açıktan meydan okumuş oldu. Ḫᵛārizmşāh Fîrüzkūh üzerine yürüdü, kaleyi zaptetti ve bütün Ġōr mülkünü imparatorluğuna ilâve etti. Cihānsūz 'un oğlu 'Alā' al-Dîn Atsuz, Ḫᵛārizmşāh 'ların metbûiyeti altında, ismen sultan oldu; 611 (1214) 'de, Yalduz 'un emri üzerine, Gazneli askerlerin hücûmuna uğradı ve maktûl düştü. 602 'de hapsedilmiş olan 'Alā' al-Dîn Muḥammed o zaman, Yalduz tarafından, yine ismen sultan nasbedildi; fakat Yalduz 'un ertesi yıl vefatından sonra, Ḫᵛārizmşāh 'a teslim oldu ve 612 (1215) 'de Ḫᵛārizm 'de yerleşmeğe mecbûr kaldı; bir müddet sonra, orada öldü. Yukarıda nakleylemiş olduğumuz gibi, Ġōrîler âilesinin Bāmiyān kolu aynı senede, Ḫᵛārizmşāh tarafından, ortadan kaldırıldı ve bu hânedan böylece söndü.

Artık Ġōr, Gazne ve Horasan memleketleri, çok sürmeden, moğulların eline geçmek üzere, Ḫᵛārizm imparatorluğunun bir cüz'ü olmuştu. Hindistan dâhilinde fethedilmiş olan yerler daha uzun müddet kalmış ise de, artık bu âilenin elinden çıkmış idi. Türk hukümdarlar an'aneyi devam ettirdiler ve Mu'izz al-Dîn 'e nisbetle, Mu'izzî Sulṭān unvanını aldılar. Bu kölelerden en sâdıkı olup, 612 (1215) yılına kadar Gazne, Kuramān ve Bāniyān (Banū) 'da saltanat süren Tāc al-Dîn Yalduz, müstakil hukümdar olmak üzere, Mu'izz al-Dîn 'in ismini sikkeleri üzerine koydurmakta devam eylemiş ve kendisine onun „kulu" (عبده) unvanını vermiştir. Sind 'i hukmü altına almış olan Nāṣir al-Dîn Kabāça gibi, Ḳuṭb al-Dîn dahi kendi namına hiç sikke bastırmamış, kendisi de *mu'izzî* lekabını taşımıştır. İḫtiyār al-Dîn Muḥammed Ḫalac, Lakhnauti 'de yarı müstakil bir devlet kurdu; kendisi bu devletin ilk kuruluşunu Mu'izz al-Dîn 'e kadar irca ediyordu. Bu köle hukümdarlar arasında en ehemmiyetlisi bir kaç batın Dehli 'de hukümrân olan hânedanın müessisi Şams al-Dîn İl-Tutmış idi.

Bibliyografya: Zikri icâp eden yegâne muâsır menbâ için bk. Minhāc-i Sirāc, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (trc. Raverty, London, 1881); bir de krş. Thomas, *Chronicles of Pathan kings of Dehlī* (London, 1871); Elliot ve Dowson, *Hist. of India* (London, 1869); Defreméry, *Histoire des Sultanes ghourides extraite de Mirkhond* (Paris, 1844); Ḥamdullāh Mustavfī, *Tārīḫ-i guzīda* (nşr. Browne), I, 410—413; *Histoire de Firişta* (tab. Lucknow).—Sikkeler için bk. *B. M. Catalogues* (*Oriental Coins, Additional*, I.—IV ve *Sultans of Dehli*); Elphinstone, *Hist. of India* (London, 1866); Raverty, *Notes on Afghanistan* (London, 1880).

(M. LONGWORTH DAMES.)

ĠÜRŞ. [Bk. KURUŞ.]

ĠUSL. [Bk. GUSÜL.]

GUSÜL. ĠUSL, *ġasala* („yıkadı") 'nin isim şeklidir; cem. *aġsāl*. Mamafih bunu *ġasl* şeklinde okuyanlar da vardır. *Ġusl*, „yıkanılacak su" mânasına da kullanılır. Bâzıları bu kelimeyi *iġtisāl* 'den yapılan isim olarak da kabûl ederler (krş. *al-Miṣbāḥ al-munīr*).

İstılâhî mânası cünûp hâli, hayız, nifas ve ölüm dolayısı ile, vücûdun tamâmiyle yıkanması demek olan *ġusl*, hanefiyeye göre, yedi hâlden birinin vücûdu ile farz olur (bu bususta eserler için bk. bibliyografya).

Hanefiyeye göre, guslün ifâsında 11 hususa riâyet etmek farzdır ki, bunların hepsini de bütün bedeni yıkamak şeklinde hulâsa etmek kabildir. Guslün diğer âdâbı için bk. ABDEST. Gusülde, abdestteki gibi, kıbleye dönmek lâzım değildir. Yine hanefiyeye göre 4 hâl dolayısı ile: 1. cuma namazı için, 2. bayram namazı için, 3. ihrama girerken, 4. hacc esnâsında 'Arafāt 'ta zevâlden sonra, gusül etmek sünnettir. Gusül etmenin *mandūb* olduğu hâller ise, hanefî mezhebine göre, 16 'ya hâlig olur: 1. bir kimse müslüman olduğu zaman, 2. sinn-i bulûga erince, 3. cinnetten ifâkât bulunduğu zaman; 4. kan aldırdıktan sonra, 5. ölünün gaslinden sonra, 6. berat gecesi, 7. kadir gecesinde nûru görünce, 8. Medine 'ye girince, 9 kurban bayramında Muzdalife 'de gusletmek mendûbdur, 10. Mekke 'ye tavaf için girildiği zaman, 11. kusûf hâlinde, 12. husûf hâlinde, 13. yağmur duâsı için, 14. feza' namazı için, 15. zulmet namazı için ve 16. şiddetli rüzgâr estiği zaman kılınan namaz için gusül etmek mendûbdur.

Bibliyografya: Marġīnānī, *al-Hidāya* (Mısır, 1356), I, 7; Zayla'ī, *Tabyīn al-ḥaḳā'iḳ* (Mısır, 1352), I, 68 v.d.; Şaranba-

lālī, *Marāḳi 'l-falāḥ* (Mısır, 1315), s. 15, 17; Ṭaḥṭāvī, *Ḥāşiya 'alā marāḳi 'l-falāḥ* (Mısır, 1304), II, 52 v.d.; Şa'rānī, *al-Mīzān* (Mısır, 1306), I, 19; Dimaşḳī, *Raḥmat al-umma* (*al-Mīzān* kenārında), s. 19, 20; Mehmed Zihnī, *Ni'mat al-islām*; bk. bir de fıkıh kitaplarının *ġusl* maddesi.

(KASIM KUFRALI.)

ĠŪTA. [Bk. GÛTA.]

GÛTA. **ĠŪṬA**, Şâm 'ı çevreleyen bahçelik sâhanın adıdır; Baradā [b. bk.] nehrinin delta ve cedvelleri ile sulanan kesîf ziraat bölgesine tekâbül eder ve bu nehrin Antilübnan boğazlarından çıktığı noktalardan itibâren, eskiden Baḥr al-Dimaşḳ („Şam denizi") adı verilen ve zaman-zaman susuz kalan 'Atayba gölü yatağından kaybolduğu yerlere kadar imtidat eyler. Bu göller ve kamışlıklar Ġūṭa'yı çölün yayılmasına karşı korumaktadır. „Şarka doğru uzanan münbit sâha kum deryasını yararak ilerilemiş bir yeşil dağ burnu gibidir" (Maspéro). Ġūṭa Emevîler devri şâirlerinden İbn al-Ḳays al-Ruḳayyāt, Aḫṭal ve al-Rā'ī 'nin eserlerinde ve Peygamberin ileride büyük bir harp sahnesi (Mare Rāhiṭ ?) olarak işâret ettiği bir hadîsinde geçmektedir. Şâm [b. bk.], bu harikulâde lâtif vâha sâyesinde, „dünyanın dört cennetinden biri" şöhretini kazanmıştır. An'aneye göre, İbrāhīm orada doğmuş ve orada bulunan bir tepe de 'İsā ile anasına sığınak olmuştur (*Kur'an*, XXIII, 52). En büyük genişliği şarktan garba doğrudur. Müellifler tarafından mesahasına dâir verilen mâlûmat birbirine uymaz: uzunluğu — 18 mil murabbaı yâni 2 menzil (*marḥala*) ve genişliği — bir menzil. Hep yemiş bahçeleri (bilhassa Dimaşḳ 'in meşhûr yemişleri ve kayısı bahçeleri) ve tarlaları, yeşillikler içine gömülmüş köyler ile örtülü, İbn Ḳays al-Ruḳayyāt 'ın *Ẕāt al-ḳurā va 'l-ẓilāl* (nşr. Rhodokanakis, s. 209) 'ini hatırlatan bir manzaradır. Şāliḥī 'nin dediğine göre, bu köylerden, al-Mirza, Dārayā, Ḥarastā ve Dūmā gibi, bir çokları birer belde sayılacak büyüklüktedir. Dayr Murrān [b. bk.] ve Şāliḥī tarafından şimdi Şam 'ın bir mahallesi olduğu iddia edilen Bayt Lāhyā gibi diğer köyler ortadan kaybolmuştur. Aynı müellif, Tayāmina (Cabal al-Sayḫ 'ın garp yamaçlarında Vādi 'l-Taym) dürzîlerinin daha o zamanlar burada bulunduklarından bahseder. Eski coğrafyacılara göre, Ġūṭa bilhassa Banī Ġassān [b. bk.] ve daha sonra Banī Kalb ile Ḳays grupları tarafından işgâl edilmiştir. Şāliḥī kendi zamanında (h. X. asır) Ġūṭa dâhilinde 5.345 bostan veya arâzi ile 530 bağ saymıştır. Bk. bir de *Żarb al-ḫūṭa 'alā camī' al-Ġūṭa* (Leyden yazm., nr. 1862, *Catal.*², II, s. 10).

Bibliyografya: Ya'ḳūbī, *Geographie* (nşr. de Goeje), s. 326; İbn Rosteh, *A'lāḳ* (nşr. de Goeje), s. 91; İbn al-Faḳīh, *Buldān* (nşr. de Goeje), s. 104, 140; Maḳdisī, *Aḥsan al-taḳāsim* (nşr. de Goeje), s. 35, 154, 160; İṣṭaḫrī, *Masālik* (nşr. de Goeje), s. 59; Yāḳūt, *Mu'cam* (tab. Kahire), VI, 214—315; Bakrī, *Mu'cam*, s. 703; *Aġānī*, XIV, 8; XVII, 55; von Kremer, *Mittelsyrien und Damaskus*, s. 169 v.dd.; Wetzstein, *ZDMG*, XI, 475 v.dd.; G. le Strange, *Palestina under the Moslims*, bk. fihrist.

(LAMMENS.)

GUZ. **ĠUZZ**, türklerin Oguz [b. bk.] şûbesine eski arapça eserlerde verilmiş olan isimdir.

ĠUZŪLÎ. [Bk. GUZÛLÎ.]

GUZÛLÎ. AL-ĠUZŪLĪ, 'ALĀ' AL-DĪN 'ALĪ B. 'ABD ALLĀH BAHĀ'Ī AL-DIMAŞḲĪ (?—1412), berberî aslından bir arap müellifi olup, 815 (1412)'te ölmüştür. *Maṭālī' al-budūr fī manāzil al-surūr* unvanı ile, âdâb kitapları örneğine göre, bir müntehabat tertip atmiştir ki, kitabın mukaddimesinde, müellifin haklı olarak öğündüğü gibi, eseri muhteviyatı itibârı ile emsâline fâiktir. Evden ve onun aksamından, hayatın te'min ettiği her türlü bazlardan ve eğlencelerden ve bunların vâsıtalarından bahsetmektedir. Bu mevzûlara dâir bir takım kıssalar, son devir şiirinden alınmış beyitler ve manzûmeler ile misâller getirerek, islâm kültürü hakkında henüz tamâmiyle tetkikine imkân bulunmayan pek zengin mâlûmat vermektedir. Bu hususta *Kitāb al-muvaşşā*'ya benzerse de, daha geniş bir sâhayı ihâta bakımından, ona üstündür. Kitap, iki cild olmak üzere, Kahire'de 1299—1300'de basılmıştır. *GAL, Suppl.*, II, 55. (C. BROCKELMANN.)

ĠUZZ. [Bk. GUZ.]

GÜL. GUL (F.). Şark şiirinde gülün büyük bir rolü vardır. Bundan dolayı adına fars, türk ve hind kitaplarının unvanlarında sık-sık tesâdüf olunur. Krş. Joret, *La Rose* (Paris, 1892, s. 141—230). Yukarıda (bk. mad. BÜLBÜL) gül ile bülbül arasındaki münâsebat bahis mevzuu olmuştu. Bundan dolayı *Gul u bulbul* unvanını taşıyan manzûm eserler çoktur; fakat gül başka şeyler ile de ilgilendirilmiştir (bk. *Grundriss der iran. Philologie*, II ve Gibb, *A History of Ottoman Poetry*). Burada *Gul u ṣanavbar* („gül ve çam") 'i zikretmekle iktifa edeceğiz ki, bu mevzû bilhassa hind eserlerinde görülür. Ethé (*Grundriss der iran. Philol.*, II, 321) bunun farsça bir tercümesini zikrediyor. Hindustânî ve diğer hind lehcelerinde mevcut tercümeleri için bk. Garcin de Tassy, *Histoire de la littér. hindouie*², I, 157 v.dd. Aynı müellif bu şiirin fransızca tam bir tercümesini neşretmiş (bk.

Revue orient. et américc., VII, 69—130) ve *Allegories* (Paris, 1876, s. 423—480) yeniden basılmıştır. Şarkta intişar etmiş olan aslı hakkında bk. Ethé, *ayn. esr.*, s. 323.

GÜL-BABA (? —1541), XVI. asırda yaşamış bir bektaşi dervişi olan Gül-Baba 'nın tarihî şahsiyeti ve yaşadığı devir hakkında türlü rivâyetler vardır; bunlar arasında tarihî bakımdan en doğru gibi görünen ve üzerinde en çok durulan Evliya Çelebî 'nin kaydıdır. Evliya Çelebî 'nin babasından naklen verdiği bu mâlûmata göre, aslen Merzifonlu olan Gül-Baba, Fâtih Mehmed devrinden Kanûnî Süleyman devrine kadar, bir çok gazalarda bulunmuştur. 1541 (948) 'deki Budin fethine iştirâk eden Gül-Baba o sırada şehit düşmüştür. Fethi müteâkip, Kanûnî Süleyman 'ın da hazır bulunduğu cenaze namazı, Ebüssu'ûd Efendi tarafından, kıldırılmış ve Gül-Baba Budin 'de defnedilmiştir (*Seyahatnâme*, VI, 225, fakat krş. VI, 248). Son yıllarda İsparta 'nın Uluborlu kazasına bağlı İlegüp köyündeki, Veli Baba dergâhına âit kayıtlar arasında ele geçen bir şecerede verilen mâlûmat ise, Evliya Çelebî 'nin bu rivâyetini, bir çok bakımdan, tashih ve itmam etmektedir. Bu şecereye göre, Gül-Baba 'nın asıl adı Ca'fer olup, Gül-Dede diye de anılmıştır. Sâdâttan Ḳuṭb al-'Ārifīn Valī al-Dīn İbn Yalın-Kılıc 'ın oğlu olup, Isparta 'nın İlegüp köyündendir. 1541 (948) 'de, Kanûnî Süleyman 'ın dâveti üzerine, Budin fethine iştirâk etmiş ve fetih sırasında şehit düşerek, burada gömülmüştür (Tâhir Erdem, *Gül Baba, Ün* mecmuası, Isparta, 1935, II, sayı 19, s. 270). Her ne kadar bu şecerede de Gül-Baba 'nın doğum tarihi hakkında bir kayda rastlanmıyorsa da, yine bu şecereden öğrendiğimize göre, pederinin, Gül-Baba 'nın şahadetinden epeyce sonra, vefat etmiş olması, Evliya Çelebî 'deki Gül-Baba 'nın, Fâtih 'ten Kanûnî 'ye kadar, bir çok gazalarda hazır bulunmuş olduğu rivâyetinin tarihi hakikate uymadığını göstermektedir. Rivâyetin Evliya Çelebî 'de bu şekli alması şu suretle izah olunabilir. Tarihî kaynaklara göre, Fâtih Mehmed zamanında yaşayan bir Gül-Baba daha vardır ki, Gül Mehmed Dede denilen bu zat, Şirvan 'dan Anadolu 'ya gelmiş ve Fâtih Mehmed 'in İstanbul 'da yaptırdığı câmide sekiz yıl tefsir ve hadîs okuttuğu gibi, padişaha da tefsir dersleri vermiştir. Bu hizmetine karşılık bir maaş kabûl etmeyen Gül-Baba, Fâtih Mehmed ile birlikte Edirne 'de bulunduğu sırada, bir av esnâsında gittikleri Korucu köyünü pek beğendiğinden, o yer kendisine verilmiş ve orada te'sis ettiği zâviyesi ile kazandığı şöhret ölümünden sonra da devam etmiştir. Meşhûr şâirlerden edirneli Tıgî 'nin, bu Gül-Baba 'yı medh için, bir manzûme yazması da, onun şöhretinin XVII. asır başında dahi devamını gösterir (Cevrî, *Tarih*, İstanbul, 1291, I, 22 v.d.). Yukarıdan beri verdiğimiz şu izahlardan açıkça anlaşılacağı vecihle, aynı adı taşıyan iki kişi mevcut olup, bunlardan ilkinin menkıbevî şahsiyeti, ikincisinin gittikçe artan şöhreti neticesinde, yavaş-yavaş ikinciye mâl edilmiş ve isim müşâbeheti dolayısı ile, başka-başka şahıslara âit iki ayrı menkıbe zamanla tek bir menkıbe hâline gelmiştir. Biri Fâtih Mehmed ve diğeri Kanûnî Süleyman devrinde ölmüş olan iki ayrı Gül-Baba 'nın Fâtih — Kanûnî devrinde yaşamış tek bir şahıs gibi gösterilmesinin sebebini, farklı adlar taşıyan kimselere âit menkıbelerin dahi birbiri ile birleştirilmesi gibi bir çok misâller de göz önüne getirilince, daha Evliya Çelebî 'den önce, bu iki menkıbenin birbirine karıştırılmasında aramak, kanaatimizce, yanlış olmasa gerektir.

Gül-Baba adının nereden geldiği hakkında muhtelif fikirler vardır. Hemen umûmiyetle kabûl edilmiş olan en eski izah tarzına göre, bu bektaşi dervişi gülü çok sevdiği için bu isim ile anılmıştır. Bundan dolayı olacaktır ki, Gül-Baba türbesinin bulunduğu yer bugün dahi Rózsadomb („gül tepesi") diye mârûftur. Fakat sonraları bâzı müellifler, Gül-Baba adı için, bu en tabiî ve basit izah tarzına aykırı izahlar ileri sürmüşlerdir; msl. Ignâc Kúnos, kuvvetli bir delîle dayanmaksızın, bu ismin Kel Baba okunması gerektiğini kaydeder (Bela Tóth, *Magyar ritkaságok*, Budapest, 1899, 116). Gyula Németh ise, mezkûr isimdeki *gül* kelimesinin *gül-* masdarından emr-i hâzır olduğunu söyleyerek, bu fikrini, Gülsün ve Korkud gibi, misâller ile kuvvetlendirmeğe çalışır (*Körösi Csoma-Archivium*, II, 379). Theodor Menzel (*Beiträge zur Kenntnis der Derwischtağ*, Festschrift Georg Jacob, Leipzig, 1932, s. 191 v.d.;) 'e göre, Gül-Baba 'ya bu ismin verilmesi tacının tepesinde, tekke şeyhi alâmeti olarak, bir gül taşımasındandır. Bu ve buna benzer izahlar arasında, hiç şüphesiz, hakikate en uygunu, bu isimdeki ilk kelimenin çiçek mânasını ifâde ettiğidir; bu fikrimizi yukarıda bahsi geçen şecerede Gül-Baba veya Gül-Dede 'nin kardeşi al-Sayyid Ḥusayn 'in Sünbül Dede namını taşıması da kuvvetlendirir mâhiyettedir. Gül-Baba 'nın manzûm ve mensûr yazıları da olduğunu, bunları *Miftāḥ al-ġayb* adlı bir risâlede topladığını, bu eserden bâzı parçalar neşreden Rıza Tevfik 'ten öğreniyoruz (*Textes Houroûfis*, *GMS*, London, 1909, s. 290 v. dd.). Son seneler zarfında, *Güldeste* isimli yazma bir mecmuadan naklen, neşredilen 9 manzûmeden

de Gül-Baba'nın, *Mişâlî* mahlası ile, şiirler yazdığı ve hurûfî şâirleri arasında yer aldığı ileri sürülmüştür (Nâcî Kum, *Gül Baba izerleri, Ün* mecmuası, İsparta, 1936, sayı. 26 —27, s. 380 v.d.).

Gül-Baba'nın şöhreti ölümünden sonra da, git-gide artarak, devam etmiştir. Kendisinin ismini taşıyan ve 1543—1548 seneleri arasında Mehmed Paşa tarafından kurulan Gül-Baba tekkesinin Budin'deki tekkelerin en eskisi ve en büyüğü olduğunu görüyoruz. Filhakika başka tekkelerde 10—20 dervîş bulunduğu hâlde, 60 dervîşi barındıran bu tekke zengin vakıflara da sâhip idi. Bu arada eski Felheviz kilisesi ile eski Szent Mihály kilisesinin iki evini, o civarda papazlara âit beş evi, bir manastırı, kıral Jânos hamamının dört evini, bir takım tarlaları, Solymâr nâhiyesini sayabiliriz (Fekete Lajos, *Budapest Története III. Budapest A Törökkorban*, Budapest, 1944, s. 271). Âkıbeti hakkında pek mâlûmatımız olmayan bu tekkenin mensûpları arasında, msl. Tireli Mehmed Dede gibi, oldukça şöhret kazananlar da vardır (Hüseyin Kefevî, *Râznâme-i Kefevî*, Üniversite kütüp., TY, 493, varak 96a v.d.).

Yine Mehmed Paşa tarafından yaptırılan Rózsadomb („gül tepesi") 'daki Gül-Baba türbesi, Macaristan'da bir buçuk asır kadar süren türk hâkimiyeti devrinde, bir çok müslümanların ziyâret ettikleri bir makam olmuştur. Bu ziyâretçilerden bâzıları, msl. Evliya Çelebî, Gül-Baba hakkında bir takım şiirler yazmıştır (*Seyahatnâme*, VI, 244). Bu manzûmelerden çoğu zamanla kaybolmuşsa da, Kemâl isimli bir şâirin Gül-Baba'yı medh için yazdığı manzûmeyi ihtivâ eden levha son zamanlara kadar duruyordu (Fahreddin, *Gül-Baba*, *TOEM*, sayı, 15, s. 962 v.d.). Bu arada budinli Hişâlî'nin de Gül-Baba hakkında bir manzûmesi olduğunu kaydedelim (Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, II, 165). Bu ziyâretler, Budin'in 1687'de macarlar tarafından geri alınmasından sonra, bir müddet kesilmiş ve 1690'da türbe kilise hâline konulmuştur. Türbeye âit eşyanın bu sırada zâyi olduğu hâtıra gelebilir. Kilise hâline getirilen türbe, uzun müddet cizvitler tarafından idâre edildikten sonra, husûsî ellere geçmiş ve XIX. asır başlarından itibâren tekrar ziyâretgâh hâlini almıştır (Fekete, *ayn. esr.*, sonunda *Genthon István, Török Müemlékek*, s. 336). Aynı asırda sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinden avdetinde, Gül-Baba türbesini ziyâret ettiğini de biliyoruz (Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa seyahati*, İstanbul, 1944, s. 197). Bundan sonra türbe ile yakından alâkadar olan türk hükümeti 1885'te burayı Lajos Grill adlı bir mimara tâmir ettirmiştir. Asrın sonunda türbeyi içine alan sâha Wagner isminde bir şahsın eline geçmiş ve bu zat türbeyi yaptırdığı muazzam binanın avlusunda bırakmıştır. Birinci cihan harbi esnâsında, âbide olarak, muhafazasına karar verilen bu bina, Istvân Möller tarafından, restore edilmiştir. Budapeşte baş şehbenderi iken, Gül-Baba türbesi ile alâkadar olan Ahmed Hikmet Bey de türbeyi İstanbul'dan getirttiği seccâdeler ile süslemiştir (Hâmid Refik, *Ahmed Hikmet*, *Güneş* mecmuası, 1 haziran, 1927, yıl 1, sayı 11, s. 10). İkinci dünya harbinde zarar görmeden kurtulan Gül-Baba türbesinin, etrafında, Wagner tarafından yaptırılan binanın Tuna cihetini kapatan kısmı, Macar hukûmetince yıktırılmıştır; bu sebepten türbe bugün Peşte'den dahi görülebilecek vaziyettedir. Türbenin şekline gelince, 8 köşeli olan bu bina yontulmuş taştan yapılmıştır; türbenin hâlen dört penceresi varsa da, bunlar XVIII. asra âittir. Son zamanlarda keşfedilen eski ve yegâne pencerede renkli camlar bulunmuştur. İç duvarları yeşile boyalı türbenin döşemesi tahtadır; ortasında bir sanduka bulunmaktadır. Bu senbolik bir şeydir. Evliya Çelebî'nin bektaşî tacı ile süslü olarak tasvir ettiği sanduka harap olmuştur.

Mevzuumuzun dışında kalmakla berâber, Bayezid II. devrinde İstanbul'da yaşamış diğer bir Gül-Baba daha mevcut olduğunu ve rivâyete nazaran, Galata-Sarayı'ndaki Enderun mektebinin bu zâtın tavsiyesi ile kurulduğunu kaydedelim (Atâ, *Tarih*, İstanbul, 1293, I, 72 v.d.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Peçevî, *Tarih* (İstanbul, 1283), II, 141; Ami Boué, *Le Turquie d'Europe* (Paris, 1840), III, 404; Anton Karl Fischer, *Gülbaba, Die mohammedanische Wallfahrtsstätte in Budapest* (Budapest, 1898); Basîretçi Ali, *İstanbul'da yarım asırlık vekayi-i tarihiye* (İstanbul, 1325), s. 17; *Tarih ve Edebiyat* mecm., sene 1335, sayı 15, s. 305; Gül-Baba'nın tarihî şahsiyeti hakkındaki muhtelif rivâyetler için bk. Fahreddin, *TOEM*'deki metinde zikrettiğimiz yazı; Celâl Sâhir, *Ahmed Hikmet* (*Türk yurdu*, haziran, 1927, V, 536); F. V. Hasluck, *Bektaşilik tetkikleri* (trk. trc. Râgıb Hulûsî, İstanbul, 1928, s. 49, not 2); İsmail Habib, *Tuna'dan batıya* (İstanbul, 1935), s. 68 v. dd.; Louis Fekete, *Souvenirs Turcs en Hongrie* (Budapest, 1943) s. 10 v.d. (tekkeden ve türbeden umûmî bir şekilde bahseder; ayn. mll.'in metinde adı geçen eserinde Gül-Baba tekkesi, Gül-Baba türbesi ve Gül-Baba isminin etimolojisi hakkında etraflı mâlûmat ve oldukça zengin bir bibliyografya mev-

cuttur. Yine aynı müellifin Gül-Baba hakkında yazılmış müstakil bir tetkik yazısı olduğundan haberdar isek de, maatteessüf bunu göremedik). Çubukâbâd kazasındaki Gül-Baba zâviyesi vakfı için bk. Vakıflar umûm müdürlüğü, 223 numaralı Ankara indeks defterinden naklen, defter nr. 2/3, s. 361.

(ORHAN F. KÖPRÜLÜ.)

GÜLBEDEN BEGİM. GULBADAN BEGİM (1523—1603), Babur'un kızı, Humayun'un üvey kız kardeşi ve Ekber'in halasıdır. Anası Dildâr Begim olup, zannedildiğine göre, asıl adı Şâliha Sulṭân idi ve Semerkand hukümdarı Sulṭân Maḥmûd Mîrzâ'nın kızı idi. Gülbeden 929 (1523)'da Kâbil'de doğdu ve canlı hâtıralarında bize anlattığına göre, babası öldüğü zaman, yâni 1530 kânun I.'un son haftasında, 8 yaşında imiş ki, bu takdirde 929 (1523)'da doğmuş olacaktır. Babası Hindistan fethine gittiği vakit, kendisi Kâbil'de kaldı; lâkin 1529'da onun yanına gitti ve babası öldüğü zaman Agra'da idi. 1539'da da Humayun uğradığı hezîmetten Bengâle'den döndüğü vakit, yine Agra'da idi. İşte, gâlibâ o sıralarda, Yûnus Ḫân'ın torunu, Ḫizr Ḫvâca Ḫân ile evlenmiş olacaktır. Ḫizr Ḫvâca Ḫân, Humayun'un ve Ekber'in hizmetlerinde bulundu ve bir müddet Pencâb vâlisi oldu. Rieu evlenmenin 942 (1545) yılında vâki olduğunu iddia ediyorsa da, bu hususta hângi delîllere istinat ettiğini bilmiyorum. Humayun ve Ekber'in maiyetlerinde ve bir aralık Pencâb vâliliğinde bulunmuş olan kocasından en az iki çocuğu, Muḥammed-Yâr adında bir oğlu ile bir kızı, olmuştur. Humayun Hindistan'dan çıkarıldığı zaman, Gülbeden onunla berâber İran'a gitmedi, kardeşleri Kâmran ve Hindal ile berâber, Efganistan'da kaldı ve Humayun ile ancak 1545'te tekrar buluştu. Humayun'un ölümünden sonra, Gülbeden Kâbil'den Hindistan'a gitti ve oraya, yeğeninin saltanat devrinin ikinci yılında, 1557'de vardı. 1576'da yeğeni Salîma Sulṭân Begim ve diğer bâzı prensesler ile birlikte, hacca gitti. Dönüşte bindikleri gemi Aden'de kazaya uğradı ve ancak 1581 veya 1582'de memleketine dönebildi (bk. Bedâ'ûnî, trc. Lowe, s. 216). 1590'da, Ekber'in annesi ile berâber, Kâbil'e giderek, hukümdarı ziyâret etti. 6zilhicce 1011 (7 mayıs 1603)'de, hicrî hesap ile 82 yaşında olduğu hâlde, Agra'da öldü. Ölümü İngiltere kraliçesi Elisabeth'in ölümünden bir az sonraya düşer. Vefatının doğru tarihi Rieu (*Catalogue*, III, 1083) tarafından verilmiştir.

Hakkında fevkalâde hurmet gösterilirdi. Tabutunu bizzat Ekber omuzunda taşımıştır. Gülbeden'de dikkate şâyân olan cihet, hayatına âit hâtıralarını yazmış bulunmasıdır. Bu eserin adı *Hamâyûnnâme*'dir ve A. Beveridge tarafından, Royal Asiatic Society namına, neşir ve tercüme edilmiştir (London, 1902; türk. trc. Abdürrab Yelgar, *Humayunnâme*, nşr. T. T. K., Ankara, 1944; Hikmet Bayur tarafından yazılan giriş ve tarihî özet ile birlikte). Ne yazık ki, bu eserin Rieu'nun *Catalogue of the Persian Mss.* adlı fihristinde (I, 247) tavsif ettiği yegâne yazmasından başka nüshası mâlûm değildir. Bu yazma tamam değildir ve bir cümlenin ortasında sona ermektedir. Gülbeden hâtıralarını Ekber'in ricası üzerine ve Ekber'in kâtibi Abu 'l-Faẓl'ın Ekber için yazacağı tarihe mâlzeme olmak üzere, gâliba 1587'de yazmıştır. Eseri kendisinin ev hayatına dâir ihtivâ ettiği tafsilât bakımından da kıymetlidir. Kitapta kendisinin dikkate değer bir tasviri ile Humayun devrinin saray hayatı hakkında da mâlûmat vardır. *Akbarnâme*'nin III. cildinde bir çok defa Gülbeden'den bahsedilmiştir. (H. BEVERIDGE.)

GÜLEK BOĞAZI. [Bk. KÜLEK BOĞAZI.]

GÜLHÂNE. GULḪÂNA yahut GÜLHÂNE-MEYDANI. İstanbul'da Topkapı-Sarayı'nın şark tarafında Marmara denizi boyunca uzayan bahçelerin bir kısmına verilen isimdir. Bu ad, eskiden orada saray için gülbeşeker yapılan bir bina bulunmasından dolayı verilmiştir. Bu yer tarihte Sultan Abdülmecid'in „Gülhâne hatt-ı şerîfi" denilen meşhûr ıslâhat fermanının sadr-âzam Reşid Paşa tarafından, 26 şâbân 1255 (3 teşrin II. 1839) pazar günü, halka okunduğu mahal olmak üzere, mârûftur [bk. TANZİMAT]. Bu merâsimin tasvîri hakkında bk. Rosen, *Geschichte der Türkei*, II, 14 v.dd.; Lûtfî, *Tarih*, VI, 59 v.d.; Gülhâne-meydanı için bk. White, *Three Years in Constantinople*, I, 110; *Revue hist. publ. par l'Inst. d'Hist. Ott.*, I, 291 v.dd.; *Tanzimat*, I, İstanbul, 1940.

(J. H. MORDTMANN.)

GÜLİSTAN. [Bk. SA'DÎ.]

GÜLİSTAN. GULİSTÂN, Azerbaycan'da Kara-Bağ bölgesinde bir mevki ismidir. 1813'te yapılan Gülistan muâhedesi dolayısı ile tanınmıştır. Fatḥ 'Alî Şâh, Napoléon'un teşvikı ile, Rusya'ya harp ilân etmişti. Rus generali Kotlyarevskiy'in Aslanduz ve Lenkeran'da kazandığı zaferler üzerine, 12 (24). X. 1813'te Gülistan sulh muahedesi akdolundu ki, bununla Rusya Kara-Bağ, Şeki, Şirvan, Derbend, Kuba, Bâkû ve Talış hanlıklarının arâzisini ilhak etti. Gence [b. bk.] hanlığı ise, daha evvelden rusların eline geçmiş olduğu için, sulh muâhedesi sâdece bu hâdiseyi te'yit etmiştir. Aynı zamanda İran Hazer denizinde harp gemisi bulundurmağı da taahhüd ediyordu.

(A. DIRR.)

GÜLPÂYEGÂN. GULPĀYAGĀN, bir İran şehridir. Zagros silsilesinin eteğinde ve münbit Ḳūm vâdisinde kâindir. Arap coğrafyacıları Carbāẕakān veya Gurbāẕakān şeklinde gösterirler. Kâtib Çelebî, *Cihânnumâ*'nın 299. sahifesinde, iki şekli de kabûl ediyor; zîra Darbāyagān muhakkak bir tertip hatasıdır; doğrusu Gurbāyagān olacaktır. Şehrin adına ancak son devirde sık-sık rastgelinmektedir. Arap coğrafyacıları bundan, sâdece Isfahan'dan Hemedan'a giden yol üzerinde, bir konak yeri olarak, bahsederler. Gulpāyagān bir İran eyâletinin merkezi olmasına ve mahallî istihlâk için zirâî istihsalâtı, bundan başka afyon, tütün ve pamuklu dokumalar ihracatı bulunmasına rağmen, şehir göze çarpacak derecede inhitat hâlindedir. Nüfusu 12.000—15.000 arasındadır.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 40; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 210; Ritter, *Erdkunde*, IX, 63; Aubin, *La Perse d'aujourd'hui*, s. 310 v.d.; Ḳazvînî (nşr. Wüstenfled), II, 233; Schefer, *Siassetnamèh*, zeyl 192; Brugsch, *Reise nach Persien*, II 25 v.dd.

GÜLSÜM. [Bk. KÜLSÜM.]

GÜLŞENÎ. GULŞANÎ ŞARŪHĀNÎ, türk şâiri. Mehmed II.'in muâsırıdır; kitabını bu padişaha ithaf etmiştir. Teslim ve tevekkül yolunu tutmuş ve münzevî bir ömür sürmüştür. Yedi bâb üzere *Maḳālāt* unvanlı eseri (1459'da bitmiş) bâzı ahlâk meselelerine âit bir sıra manzûm münazaralardan ve bunlara misâl olmak üzere nakledilmiş menkıbelerden mürekkeptir. Bu *Maḳālāt* Sa'dî'nin *Bostān* adlı münzûmesi tarzında yazılmıştır.

Bibliyografya: Laṭîfî, *Tezkire* (İstanbul, 1314), s. 283 ve şâirin *Maḳālāt* adlı manzûmesi.

GÜLŞENÎ. GULŞANÎ, İBRĀHÎM B. MUḤAMMED (?—1533), halvetiye'ye bağlı gülşeniye kolunun pîridir. Diyarbekir civarında doğmuştur. Pederi Şeyḫ Muḥammed'in nesebi menâkibinde Oğuz Ata'ya kadar çıkarılır. İbrāhîm, amcası Şeyḫ Sayyid 'Alî'nin himâyesinde tahsil ile meşgûl iken, bilgisini artırmak gâyesi ile, Mâverâünnehr'e gitmeği tasarlar. Bu niyetle yola çıkarak, Tebriz'e vâsıl olur. Uzun Hasan'ın kazaskeri Mavlānā Ḥasan çocuğun zekâ ve kabiliyetini müşâhede ederek, tahsil ve terbiyesine ihtimam gösterir. İslâmî ilimleri tam bir kabiliyetle elde eden İbrāhîm'e Mavlānā Ḥasan'ın sevgi ve itimadının gittikçe artması üzerine, hükümdarın da alâka gösterdiği anlaşılıyor. O tarihte halvetîlerin ikinci pîr telâkki ettikleri Sayyid Yaḥyā Şirvānî'nin meşhûr halifesi Dede 'Omar Rūşanî'nin şöhreti bütün Azerbaycan'a yayıldığından, sultan Ḥasan, kardeşi İdrîs'in de intisap ettiği bu şeyh ile görüşmek ister. Rūşanî'yi Tebriz'e dâvet için sultanın İbrāhîm'i göndermesi, ona olan itimadının bâriz bir delilidir. Rūşanî ile görüşen İbrāhîm'de ânî bir tahavvül husûle gelir ve artık tamâmen tecrit ehli olarak, zuhûr eder. Rūşanî'den hilâfet alarak, onun tarikatini ihyaya çalıştığı zaman, bu şeyhin bir münâsebetle imâ eylediği Gulşanî lekabı ile, şöhreti her tarafa yayılır.

İbrāhîm Gulşanî Tebriz'de sultan Ya'ḳūb'un Rūşanî için yaptırdığı zâviyede irşad vazifesine uzun müddet devam edemedi. Erdebil hânedanına mensûp şî'îlerin zuhûru üzerine, Bayındır beylerinin mücevherat ve emvâlini zâviyesinde muhafaza ettiği ileri sürülerek, zulûm ve itisâfa hedef tutuldu. Mamafih Gulşanî, bilhassa sünnî bir şeyh olması dolayısı ile, hayatına mâl olacak bu bâdireden kurtulabildi. Oğlu Aḥmed Ḥayālî ile birlikte, Diyarbekir'e kaçan İbrāhîm Gulşanî, şehrin hâkimi Amîr Bey ile kardeşi Ḳayıtmaz Bey'den son derecede hurmet gördü ise de, burada fazla kalmayarak, Ruḥā'ya, Alā' al-Davla nezdine, gitti ve buradan da Kudüs yolu ile Mısır'a hareket etti.

Mısır halkı, Rūşanî'nin şeyh Timur-Taş ile şeyh Şâhin gibi, iki meşhûr halifesi vâsıtası ile teneffüse alıştığı tasavvufî havayı daha kudretle yaratan Gulşanî'ye fazla alâka göstermiştir. Ḳāżi 'l-ḳużāt 'Abd al-Barr b. Şaḥna ile mezkûr iki halifenin ve diğer zâtların Mısır'da ikamet etmesini rica etmeleri üzerine, Gulşanî Birkat al-Ḥācc mevkiindeki Ḳubbat al-Muṣṭafā'da yerleşti. Gulşanî'nin kudretli şahsiyeti burada da, Sulṭān Ġūrî'den halka kadar, geniş bir müntesipler dâiresi te'sis etmekte gecikmedi. Hükümdarın alâka göstermesi üzerine, Gulşanî al-Mu'ayyadîya'de yerleşti. Bilâhare zâviye te'sis ederek, burasını Gulşanîya dergâhı hâline getirmiştir.

Selim I.'in Mısır seferinden sonra aynı i'zâz ve ikrâm havası içinde irşadına devam eden Gulşanî'ye bir çok yeniçeri ile sipahi de intisâp eylemiş ve oğlu Aḥmed Ḥayālî de Tuman-Bay'ın karısı ile evlenmişti. İbrahim Paşa Mısır'da iken Gulşanî'nin bu mevkiini bir türlü hoş göremedi ve onu gerek halkın ve gerek hükümdarın gözünden düşürmek için, çâreler aramağa koyuldu. Sultan Süleyman'a İbrāhîm Gulşanî'nin bu mevkiini belirterek, şeyhi İstanbul'a celbe muvaffak oldu ise de, başta Kemâl Paşa-zâde olmak üzere, Nişancı Celâlî-zâde Mustafa Bey ve Fenârî Muḥyiddin Efendi gibi zâtların şeyhin muhibleri arasında bulunması İbrahim Paşa'nın arzularının tahakkukuna sed çekti. Hükümdar kapıcı-başı Rüstem Ağa ile huzûruna celbeylediği Gulşanî'ye son

derece hurmet göstererek, 104 yaşında bulunan ve gözü kapanmış olan şeyhi kahhâl-başının ihtimamına terkeyledi. Bu tedâvi neticesinde şeyhin gözleri açılmıştır. Çıkrıkçılar başında Atik İbrahim Paşa câmiindeki vaazları ile İstanbul halkının kalplerini cezbetmiş olan Gulşanî'ye hukümdar ve şeyhülislâmın bu şekilde muhabbet göstermeleri meşhûr âlimlerden halka kadar pek çok kimsenin ona intisap etmesini intac etti.

Mısır'a döndükten sonra, al-Mu'ayyadîya'de zâviye inşası ile meşgûl olan İbrâhîm Gulşanî *mât ḳuṭb al-zamān İbrāhîm* mısraının delâlet ettiği 940 şevvâlinin 9.'unda vefat etmiştir. Makamına geçen oğlu, şeyh Aḥmed Ḥayālî (ölm. 977)'den başka, Ḥasan Ẓarîfî (ölm. 984), Ṣādiḳ 'Alî (ölm. 961) ve 'Āşiḳ Mūsā (ölm. 975) isimli halifeleri vâsıtası ile, tarikati neşredilmiştir.

Eserleri. 1. *Ma'navî*, remel bahrinde 40.000 beyitlik farsça bir mesnevi olup, gülşenîler arasında pek meşhûrdur. Mevlânâ—Rûşanî ve Gülşenî arasında rûhî bir ittisâl kabûl edildiğinden, gülşenîlerin mevlevîlere merbûtiyetleri vardır. Bu cihetle mezkûr kitap, mesnevînin özü olarak, meydana getirilmiştir (Bayezid umûmî kütüp., nr. 3588; Ayasofya kütüp., nr. 2080; Süleymaniye kütüp., Es'ad Efendi, nr. 2908; Hâlet Efendi, nr. 272). Şayḫ La'lî Meḥmed Fanā'î, *Ma'navî*'nin bâzı zor beyitlerini şerh etmiştir (*Şarḥ-i ma'navî-i şarîf*, İstanbul, 1289). — 2. Farsça divan (Fâtih kütüp., or. 3866; Millet kütüp., farsça eserler, nr. 418). — 3. Arapça divan, şathiyât kabîlinden şiirler ile dolu olup, 'Omar İbn al-Fāriż'ın *Tā'iya*'sine yazdığı nazîreleri de ihtivâ eder. Gulşanî bu şiirlerde Ḫalîl mahlasını kullanmıştır. — 4. Türkçe divan (Üniversite kütüp., TY, nr. 980; Millet kütüp., manzûm eserler, nr. 379). — 5. *Rāznāma*, remel bahrinde, türkçe tasavvufî bir mesnevîdir (Millet kütüp., manzûm eserler, nr. 932). — 6. *Kanz al-cavāhīr* (Üniversite kütüp., farsça yazm., nr. 1233).

Bibliyografya: Muḥyî, *Manāḳib-ı İbrāhîm-i Gulşanî* (Üniversite kütüp., TY, nr. 1360; Ḥulvî, *Lamaẓāt* (Üniversite kütüp., nr. 1894); Şemleli-zâde, *Şive-i tarikat-i Gülşeniye* (Millet kütüp., şer'iye, nr. 888); Ṣāliḥ, *Menâkib-i evliya-i Mısır* (Bulak, 1262); Ṣa'rānî, *al-Ṭabaḳāt* (Mısır, 1299), II; Aṭā'î, *Ḥadā'iḳ al-ḥaḳā'iḳ*, I, 66; Laṭîfî, *Tezkire* (İstanbul, 1314), s. 52—54; Ṣalāḥ al-Dîn al-Mavlavî, *Tarcama-i ḥāl-i pīr İbrāhîm-i Gulşanî* (*Şarḥ-i ma'navî-i şarîf*'in baş tarafında), s. 1—24; Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, I, 19; 'Alî Bāşā Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-ǧadīda* (Bulak, 1306), IV; Sâdık Vicdânî, *Halvetiye silsilesi* (*Tomār-ı ṭuruḳ-ı 'aliya*); E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, I, 374; Tahsin Yazıcı, *İbrahim Gülşenî ve tarikatı* (me'zûniyet tezi, Türkiyat, nr. 194). (KASIM KUFRALI.)

GÜMÜŞHÂNE, Trabzon — Erzurum caddesi üzerinde aynı isimli vilâyete merkez olan şehirdir.

Gümüşhâne, Karadeniz'e dökülen Harşit (Harşut) çayının dağlar arasına gömülmüş vâdisi boyunca, kilometrelerce mesâfe üzerinde devam eden bahçeler ve evler dizisi ile yamaç düzlüklerine kümeler hâlinde serpilmiş küçük mahallelerden mürekkeptir. Şehrin bugünkü iskân kesâfeti, Harşit vâdisi tabanının bir az genişlediği yerde, deniz seviyesinden takriben 1.150 m. irtifâda bulunmaktadır. Eski Gümüşhâne, burada vâdiye soldan iltihak eden Musalla deresi yamaçlarına anfiteatr şeklinde yerleşmek suretiyle, 2.150 m. irtifaında bir dağın sırtlarına doğru hemen 1.500 m.'ye kadar tırmanmakta idi. Gerek bu yüksek kısım, gerekse vâdi zemininde, yol boyunda uzanan evlerden mürekkep olan yeni Gümüşhâne, birinci cihan harbi sırasında (19 temmûz 1916), rus kuvvetleri tarafından, işgâl edilmiş ve bu kuvvetler çekildikten sonra, ermeni müstevlilerin tard edilmesi suretiyle, 28 şubat 1918'de, hemen tamâmiyle harap bir hâlde, istirdat edilmiştir. Bu tarihlerden sonra eski Gümüşhâne yarı metrûk kalmış; hâlbuki yeni şehir hukûmet binaları, oteller ve husûsî inşaat ile canlanmıştır.

Mevkileri eski Gümüşhâne civarında olan mâdenlerin ilk defa ne zaman işletilmiş olduğu, kat'î olarak, mâlûm değildir. Osmanlı hâkimiyeti altında bu mâdenlerin vakit-vakit işletildiği ve burada gümüş sikkeler basıldığı mâlûmdur. *Cihānnumā* mâden ocakları yakınında mevcut „azîm ve mâmûr kasaba"dan bahseder. Bu şehrin rûmlardan ve bir mıkdar da ermeniden mürekkep olan hıristiyan nüfusu, ilk defa 1829 osmanlı-rus harbi sırasında, kısmen hicret etmiş; birinci cihan harbinde ise, rus işgâlini tâkip eden ermeni istilâsı esnâsında, müslümanlar büyük zarara uğramışlardır. Gümüşhâne mâdenlerinin, en son olarak, 1883'te bir ecnebi şirket tarafından işletilmesine teşebbüs edilmiş ise de, hâsılât işletme masrafını koruyamadığından, bir kaç sene sonra, faâliyet tâtil edilmiştir. Son senelerde yapılan araştırmalara göre, burada bulunan cevher, kurşun ve gümüş ile berâber, çinko ve bir az da altın ihtivâ eden piritlerden ibârettir.

Bugün Gümüşhâne'nin başlıca ehemmiyeti, Erzurum ve havâlisini Karadeniz kıyısına (Trabzon) bağlayan büyük yol (İran transit caddesi) üzerinde konak yeri olmasından ve tâli dere-

cede bahçelerinin meyva mahsûlünün (kiraz, vişne ve bilhassa elma) ihrâcından ileri gelmektedir. Bu ise, halkın geçimine kâfî gelmediğinden, gümüşhânelilerin bir kısmı rençberlik, bahçıvanlık ve fırıncılık gibi işler için, vakit-vakit başka yerlere gitmektedirler. 1945 sayımına göre, şehrin nüfusu 3.894 'ten ibârét idi ki, bu kasabanın merkez olduğu vilâyete bir kaza olarak bağlı bulunan Bayburt [b. bk.] 'un 10.000 'e yakın nüfuslu olması, bayburtluları, vakit-vakit kendi kasabalarının vilâyet merkezi ittihazını istemeğe sevkeylemektedir.

Osmanlı hâkimiyetinin ilk asırlarında Erzurum eyâletine bağlı olan ve daha sonra Trabzon vilâyetine bağlanan Gümüşhâne, cümhuriyetin kuruluşu sıralarında bir sancak iken, 1925 'ten itibâren vilâyet hâline konmuştur. Bugün bu vilâyetin 10.100 km². arâzisi üzerinde, 1945 sayımına göre, 190.130 nüfusu vardır. Vilâyet Gümüşhâne, Bayburt, Kelkit, Şiran ve Torul kazalarına ayrılmış olup, muhtarlık teşkilâtını hâiz 513 köyü ihtivâ eder. Şehir ve vilâyetin bugünkü resmî imlâsı Gümüşane 'dir.

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Cihânnumâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 423; *Trabzon vilâyeti sâlnâmesi*, 22. sene (1322 h.); V. Cuinet, *La Turque d'Asie*, I, 123, v.d.; A. D. Mordtmann, *Anatolien*, s. 423; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 592; V. Kovenko, *Gümüşhâne 'nin simli kurşun mâdenleri* (*MTA* mec., 3/4, Ankara, 1941, s. 283 v.d.). (BESİM DARKOT.)

GÜRCİ. [Bk. GÜRCİSTAN.]

GÜRCİSTAN (yunan ve lâtin müelliflerinde İBERYA, İVERYA, İVİRYA, erm. VİRK, VRATS ve VERYA; arap müelliflerinde CURZÂN, CURYÂ, KURC, AL-KURC; avrupalılarda GEORGİE, rus. GRUZYA; gürcülerde ise, efsânevî cedleri Kartlos 'a izâfetle, kendilerine verdikleri Kartvel adından, SAKARTVELO), IV. (m. ö.) asırdan beri, münhasıran Suram (Lik) dağlarının doğusunda, cenûbî Kafkasya 'nın orta bölgesinde, Kür ırmağı havzasında, garpta — Kolchida (Eger), şimâlde — Kafkasya sıra dağlarının orta kısmı, cenûpta — Ermenistan ve doğuda — Albanya (bugünkü şimâlî Azerbaycan) ile hudutlanmış bir memlekettir.

Kafkasya milletlerinin Yâfes 'in oğlu Targamos (Torgoma) 'tan galdiği hakkında efsâneyi nakleden Saint Martin (II, 57, 176 v.dd.) 'e göre, gürcülerin efsânevî cedleri ve Targoms 'nın ikinci oğlu Kartlos, şarkta Tiflis altındaki Borçalı çay ağzından garpta Suram dağlarına kadar olan bölgede yerleşmiş ve Kartvel kavmi bundan türemiştir. Kartvel adının gürcülerin ilk ana yurtları olarak alınan ve Chaldeia (Kaide) ile ilgili sanılan Kardu 'dan geldiği iddia edilmektedir. Buna göre, Sumer veya Şumer 'ler ile bir dil âilesine mensûp olan İberler, Chaldeia—Urartu câmiasına dâhil iken, VI. (m. ö.) asırda, Van havâlisinden çıkarıldıktan sonra, kendilerinden önceki kavimleri kısmen şimâle sürerek ve kısmen de onlar ile karışarak, Kafkasya 'ya yerleşmişlerdir. Gürcülerin etnik teşekküllerinde kendilerinden önceki kafkasyalılar, lâtinler, yunanlılar, muhtelif devirlerde buraya gelen türkler, araplar, iranlılar ve moğullar iştirâk etmiştir.

IV. (m. ö.) asırda bugünkü Gürcistan 'ın Kartvel olmayan kavimler ile meskûn cenûb-i garbî bölgesi iranlılara vergi vermekle berâber, İberya 'dan tamâmiyle ayrı ve müstakil bir devlet hâlinde bulunuyordu. I. (m. ö.) asırda, Roma ile Pontos kırallığı arasında cereyan eden harpler neticesinde, İberya romalılar tarafından zaptedildi. III. (m. s.) asırda, İran ile Roma arasında harp sahnesi hâline gelen bu memleket, IV. asırda Bizans ile İran arasında taksim olundu. Az sonra iranlılar bütün İberya 'ya hâkim oldularsa da, 563 'te Gürcistan 'ın garp kısmını kaybettiler. 643—645 yıllarında ise, Gürcistan 'a araplar hâkim oldu. Bütün bu devirlerde, belki gürcülerden daha önce, bu bölgeye külliyetli mikdarda türk unsurunun gelip yerleştiğini görüyoruz. O zamanlar ve daha sonraları doğu Avrupa 'nın hâkim nüfusunu teşkil eden muhtelif türk boyları, buraya bâzan akıncı ve bâzan da müttefik sıfatı ile geliyor ve memleketin yaylak ve kışlağa elverişli taraflarında oturuyorlardı. En eski destânî gürcü tarihi sayılan *Kartlis Tshovreba* türklerin Gürcistan 'a ilk gelişini şöyle anlatmaktadır: — İmaos (Türkistan 'daki Tanrı dağı) bölgesine kadar uzayan Hun ve Hazarların şarkındaki Çenestan hukümdarlığı ülkesinde büyük karışıklıklar oldu. Buranın hukümdarı Çenbakur ölünce, kavgalar çıktı. Sonunda mağlûp olan taraf kaçmağa başladı. Kafkasların Tiflis şimâlindeki Daryal geçidine yetişerek, Kartli ülkesine girdiler ve Mtshet 'te Kartlos hânedanı reisinin yanına geldiler. Gürcistan 'ı İran istilâsından kurtarmak mukabilinde, yerleşip oturmak için, yer istediler. Kartlos reisi kabûl etti ve onları vaktiyle Kür 'ün sağ kollarından Hıram çayının sol kıyısında yaptırmış olduğu Orbel (kartal yuvası) kalesine yerleştirdi. Daha XIII. asırda bu kaleye Şamşavilde (üç ok) denilmekte idi. Bu kaleye izâfetle bu türklere Orb-Ulk ve Orbelyan denildi. Bunlar Gürcistan 'ı İran tahakkümünden kurtardılar ve mükâfat olarak, ülkenin dâimî baş kumandanlık unvan ve vazifesini aldılar. Büyük İskender 'den sonra ilk gürcü kırallığının kurucusu olan Parnavaz Orbelyan âilesine son derece itimat ve hurmet

gösterdi; bunlar kıraldan sonra en yüksek haklara sâhip oldular. Bu hâl asırlarca, bu hânedan yerini 1177'de Kıpçak türklerine terkedinceye kadar, devam etti.

VII. (m. ö.) asrın ortalarında vukû bulan İskit akınlarından sonra türklerin şimâlden Gürcistan'a akını daha vâzıh ve sistemli bir şekil almıştır. Gürcü vak'anüvisleri, daha İskender zamanında (m. ö. IV. asırda) Kür nehri boyuna, Bunturki ve Kıpçak isminde, iki türk kavminin gelip yerleştiğinden bahsetmişlerdir. *Bunturki* tâbirinin „iptidâî türk" demek olduğu ileri sürülmektedir (krş. Brosset, I, 33; Allen, s. 52). M. Horenatsi (II, 9), III. asır süryânî müverrihlerinden Mar Apas Katina'dan naklen, II. (m. ö.) asırda Bulgarların Kafkasya dağlarını aşarak, Ermenistan'ın şimâlinde Gugark eyâleti ile yan-yana Tayk (Tao) prensliğinin Kog (Plinius, VI, 5'te Colica) eyâletini (bugünkü Kars ve şimâl kısmı) işgâl ettiklerini bildirmekte (Horenatsi'ye atfedilen *VII. asır ermeni coğrafyası*, s. 52 v.d.) ve bu Bulgarların 460 (m. s.) yılında bulgarca coğrafî adlar taşıyan bu bölgede yaşamakta olduklarını kaydetmektedir. Aynı Horenatsi (II, 65), II. asrın sonları ile III. asrın başlarında yaşamış olan Bardesan'dan naklen, daha İskit câmiasında hâkim bir kavim olarak adı geçen Barslı'ların II. asırda, Hazarlar ile birlikte, cenûbî Kafkasya'ya geçtiklerini yazmaktadır; bugün Gürcistan'ın doğu düzlüklerini ve Kür ırmağının sâhillerini işgâl eden Borçalu türklerinin yukarıda adları geçen Barslı olduğundan şüphe edilmemektedir (krş. *İslâm Ansiklopedisi*, II, 98). Ermeni müelliflerinin Hun ve bizanslıların Sabır adını verdikleri türklerin V. asrın sonları ile VI. asrın ilk yarısı arasında, ilk önce bizanslıların ve sonra iranlıların müttefiki olarak, bütün cenûbî Kafkasya ile Pontus ve doğu Anadolu'yu istilâ ettikleri mâlûmdur (krş. Kulikovskiy, *Izvestiya Vizantii*, II, 28). Daha arap hâkimiyeti devrinde Anadolu'ya kadar yayılan Hazar türklerinin VII. asrın ilk yarısında, Cebu Hakan ve onun oğlu Şat'ın kumandası altında, Tiflis'i muhasara ve işgâl ettiklerini gürcü, ermeni ve bizans müellifleri müttefikan kaydederler (bk. M. Kagankatvatsi, „Agvan tarihi", s. 107, 119, 126 ve *tür. yer.*; Yazıkov, *Opıt po istorii Hazarov*, s. 155 v.d.). Umûmiyetle arap hâkimiyetine tekaddüm eden yıllarda, Sâsânîlerden Keykubad devrinin sonlarına doğru Arran (şimâlî Azerbaycan), Sisecan ve Vaspurakan ile birlikte, Gürcistan da Hazarların ve onlara akraba olan türklerin elinde olmuştur (krş. Balâẕorî, s. 194; İbn Faḳîh, s. 287; İbn Ḫurdâẕbeh, s. 122; Ya'ḳûbî, *Târîḫ*, I, 203). Bundan dolayıdır ki, araplar bütün bu ülkelere „Hazarlar memleketi" demişlerdi (Ṭabarî, I, 884). Araplar devrinde Gürcistan'ın merkezini teşkil eden Tiflis'in Arran şehirleri arasında zikredilmesi de bundan ileri gelmektedir (krş. İṣṭaḫrî, s. 187; Muḳaddasî, s. 373; İbn Ḥavḳal, s. 244). Gürcistan Selçuklular devrinde bile Hazarlar memleketinin bir kısmı addedilmekte devam ediyordu (krş. Bundârî, s. 31).

Arap tarih ve coğrafyacılarına göre (bilhassa bk. Ya'ḳûbî, s. 194; Balâẕorî, s. 197 v.d.; Ṭabarî, I, 2674, 2675, 2806 v.d.; İbn al-Aṯîr, III, 65 v.d.), halife 'Oṯmân (644—656) zamanında Suriye vâlisi Mu'âviya, Suriye ve Irak memleketlerinin fethinde temâyüz etmiş olan Ḥabîb İbn al-Maslama'yi Ermenistan'ın fethine gönderdi. Bu kumandan Erzurum'u aldıktan ve bizanslıların yardımına gelen büyük bir Hazar ve Alan ordusunu mağlûp ettikten sonra, İran Ermenistanı'nın merkezi bulunan Dvin'i de ele geçirdi ve Gürcistan'ın merkezi Tiflis şehri ile, halifeyi metbû tanımak ve cizye vermek şartı ile, bir sulh akdetti. Ermeni müelliflerine göre ise, 642'de bir arap ordusu Dvin bölgesine girmiş ve 35.000 esir aldıktan sonra, geri dönmüştür. Ertesi yıl araplar Azerbaycan'dan gelerek, bu bölgeyi tahrip etmiş ve Gürcistan'a kadar sokulmuşlardır.

Halife 'Oṯmân ve ondan sonra 'Alî (656—661) zamanlarında yeni alınan yerler Azerbaycan âmilliğine bağlı bulunuyordu; Emevîler (661—750) devrinde ise, Elcezîre vâliliği ile birleştirildi. Emevîlerden Hişâm b. 'Abd al-Malik (724—743) devrinde şimâlî ve cenûbî Kafkasya bölgeleri kâmilen fethedildikten ve Arrân'ın merkezi Barẕa'a'da ordugâh te'sis olunduktan sonra, Azerbaycan, Arran, Şirvan, Ermenistan ve Gürcistan'ı da ihtivâ etmek üzere, büyük bir vilâyet teşkil olundu. Abbâsîler (750—1258) zamanında bu vilâyet parçalanıp, ayrı-ayrı Azerbaycan, Ermenistan ve Şirvan eyâletleri teşekkül edince, Tiflis'te bir müslüman Gürcistan emâreti kuruldu.

Şimâlden gelen türk akınları Gürcistan'da islâm hâkimiyeti devrinde de devam etmiştir. O devrin müellifi Gevond'a göre, halife Marvân I. zamanında Hazarlar, Derbend ve Daryal geçitlerinden geçerek, 683 ve 688'de bütün cenûbî Kafkasya'ya gelmişlerdir. İslâm tarihinde Hazarların ancak 707 tarihinde Kafkasların şimâline atılabildiği yazılı ise de, bunları 717'de cenûbî Azerbaycan'a kadar yayılmış görüyoruz. 728'de arap kuvvetlerini mağlûp eden Hazarlar yeniden bütün cenûbî Kafkasya'ya hâkim olmuşlardı (krş. *TM*, II, 146 v.d.). 764—765 yıllarında Hazarlar büyük bir

ordu ile gelerek, Kür ve Aras boylarını istilâ ve Tiflis'i zaptettikten sonra, Gürcistan'ın 7 sancağında yerleşip kalmışlardır (krş. Gevond, frns. trc. Chahnazaryan, Paris, 1856, s. 128—131). 799'da Hazarlar yeniden Kür ve Aras boylarını işgâlden sonra, Musul'a kadar ilerilediler.

İslâm hâkimiyetinden sonra dahi zaman-zaman Gürcistan'ın muhtelif yerlerine yerleşen Hazarların, sonradan gelen Kıpçaklar ile birlikte, gürcü kilisesi etrafında gürcü câmiasına karışması, müslüman müelliflerini onları da gürcü addetmeğe sevketmiş ise de, osmanlı müellifleri gürcüler ile türkleri tefrik etmeği ihmâl etmemişlerdir (krş. Müneccimbaşı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār*; Nişancı-zâde, *Mir'āt-i kā'ināt*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3417, var. 563).

Araplar muhtelif vilâyetlere ayırdıkları Gürcistan'ı Tiflis'ten idâre ediyorlardı. 800 tarihinden itibâren Hazar türklerinin yardımı ile Bizans'ın hâkimiyetinden kurtulup, müstakil bir devlet hâline gelen Abhazistan [bk. ABAZALAR]'ın da, Tiflis vâlisi İsḥāḳ b. İbrāhīm zamanında (aş-yk. 830—853) araplara harac verdiği kabûl edilmektedir. Bugünkü Gürcistan cümhuriyetinin cenûb-i garbî bölgesi, yâni Acaristan denilen Çoruh ve Batum havâlisi, bizanslıların elinde kalmakta devam ediyordu. Abhazistan gibi, burası da İber (Gürcü, Kartvel)'lerden tamâmiyle başka bir kavim ile meskûn idi. Eski Kolchida'nın asıl ahâlisini teşkil eden ve Kolḫ denilen bu ahâliyi Heredot siyah derili, kıvırcık saçlı ve Mısır'dan neş'et etmiş olarak göstermektedir. Ermeniler ise, bunların Trabzon bölgesinde yaşayan Caniv aşîretine, yunanlılardan alarak, Chaldey (Χαλδαῖοι) adını vermekte idiler. Menşe'leri tâyin edilemeyen bugünkü acaraların ise, yunan ve lâtin karışmasından teşekkül etmiş ve Kartvellerden tamâmiyle ayrı, bir kavim teşkil ettikleri ve arap hâkimiyetinden sonra, İberya'dan bizans himâyesine iltica etmeğe başlayan Kartvel muhaceretinin te'sirine mârûz kaldıkları umûmiyetle kabûl edilmektedir. Bunların asıl itibârı ile, Ağaçeri türklerinden geldikleri de kuvvetli ihtimâllerden biridir. İran ve Azerbaycan'da, kaynakların Ağaçerili adını dahi verdikleri Acarlu (bk. Z. Velidi Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, I, İstanbul 1946, s. 275) ve Kazakların Küçük-Ordasında, Hitit'lerin bakiyesi sayılan Kite uruğu içerisinde Acaray (bk. Aristov, *Jivaya starina*, Petersburg, 1896, III—IV, 383) türklerinin yaşamakta olduğu, bu fikri takviye eder mâhiyettedir.

Gürcistan'daki arap hâkimiyetinin zaafa uğraması, başında bir Hazar prensesi ile evlenmiş ve kıral Leo II. unvanını almış bir Abaza prensi bulunan Abhazistan devletine yayılma imkânı vermişti. Abhazistan'ın en parlak devri olan 850—950 yılları arasında gürcülerden Mingrel, İmeret, Kartli ve Kaḫet aşîretlerinin memleketleri de Abhazistan'a ilhak edildi. O zamandan itibâren, gürcü dili Abhazistan'da ilk önce kilise, sonra da saray ve münevver dili olarak taammüm etti ise de, bu kıraallık hiç bir zaman Gürcistan, İberya veyahut Sakartvelo adını almamış, Abhazistan devleti, kendi ismi ile berâber, siyâsî hâkimiyetini de muhafaza etmiştir. X. asrın sonunda Abhazistan'da, kıral hânedanı sona erip, hâkimiyet, sihriyet dolayısı ile, Bagrat-oğullarına geçtikten sonra dahi Gürcistan hukümdarlarının „Abhaz kıralı" unvanı devam etmiştir. Bagrat-oğullarından Bizans hâkimiyeti altındaki Tao-Klarcet prensliğinde hukûmet süren bir koluna mensûp Bagrat III. (980—1014), ana tarafından Abhazistan kıral âilesine mensûp olduğu içiu, Abhaz tahtına çıkınca, önce Abhazların ve sonra „Abhaz ve Kartli'lerin kıralı" unvanını aldı. Bagrat IV. (1027—1072) Tiflis'i de müslümanlardan aldıktan soora, kendisini „Abhaz, Kartli, Kaḫ ve Ran'lıların kıralı" ilân etti.

Abbâsîlerin sukut devrine ve Kafkasya'ya kadar sirâyet eden haçlı seferleri zamanına tesâdüf eden bu hâdiseler esnâsında, islâm imparatorluğunun bütün cephelerinde olduğu gibi, Kafkasya'da da, müdafaa vazifesi Selçuklu türklerine tereddüp etmişti. Cenuptan gelen türkler, Selçuklulardan daha önce, halîfe ordusundan ücretli asker olarak, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'a hulûl etmiş ve daha evvel şimâlden gelen türkler ile berâber, buralarda yerleşmiş bulunuyorlardı. Bu hareketler esnâsında islâmlar lehinde yararlıkları görülen, vaktiyle Arşaklılar sarayında tac muhafızı rütbesine mâlik bulunan Ermeniye kilise reislerinden Bagrat âilesinin yükselmesi de bu devre tesâdüf eder. Selçuklular, 1049'dan itibâren, bir kaç defa Gürcistan'ı baştan-başa kat'ettiler ve 1088'de Tiflis'i de Abhazlardan geri aldılar. Bundārī (s. 31)'ye göre, Selçuklulardan Alp Arslan 457 (1064)'de, Nahçivan tarikı ile, Hazarlar memleketinin içerilerine kadar dalıp, Abhaz kıralı Bukrat b. Geyureg'i sulha ve kızını kendisi ile evlendirmeğe mecbûr etti. Bu kayıttan daha Selçuklular devrinde, bütün cenûbî Kafkasya ile birlikte, Gürcistan'ın da „Hazarlar memleketi" addolunduğu anlaşılmaktadır. Hazar türklerinin yardımı ile bir devlet hâline gelmiş olan Abhazistan'ın kendi kuvveti ile bu türkleri durduramayacağı anlaşılınca, Bagrat-oğullarından David II. (1089—1125) şimâlî Kafkasya'da, Hazarların yerini alan Kıpçaklardan kısmen hıristiyanlaşmış büyük bir

cemaati, Daryal geçidi yolu ile, Gürcistan'a geçirip, Kaḫetiya'da, Kanık-Çay (Alazan) ve Kubur-Su (Yora) kıyılarında iskân ve bunlardan 50.000 kişilik bir ordu teşkil etti (Brosset, I, 363). Gürcistan'ı haçlıların bir üssü hâline getiren kıral David, istiklâllerini müdafaa eden sayısız gürcü prensliklerini bu ordu sâyesinde zapt ve ilhak edebildiği gibi, 1122'de Tiflis'i yine bu ordunun yardımı ile kurtarabildi (*Bolş. sov. enst.*, XIX., 562). Daha Malazgirt meydan harbinde (1071) Alp Aralan'ın imha veya esir ettiği Bizans ordusu içerisinde, „Oğuz, Hazar, Gürcü ve Abhazlar" ile birlikte, adı geçen (Bundārī, s. 39) ve Gürcistan'da yerleşip kalan bu Kıpçakların 1177 tarihinden itibâren, Orbelyanların yerine, Kubasar sülâlesini kurarak, gürcü tarihinde büyük askerî, siyâsî ve iktisadî rol oynadıkları görülüyor. Kubasar Kıpçak türklerinden büyük bir kumandandı ve gürcü ordusunun başında duruyordu (krş. L. Râşonyi, *Dânya tarihinde türklük*, Ankara, 1942, s. 140) Samoyloviç'in garbî Azerbaycan'ın Zakatala bölgesinde tesbit ettiği Kıpçak türkçesi ile coğrafî adlar (bk. *Azerbaycan'ı tetkik ve tetebbu cemiyetinin ahbarı*, Bakû, 1926, sayı 2, s. 26) bu devirden kalmış olduğu gibi, buraya bitişik bulunan Gürcistan'ın doğu bölgesinde *Sığınaḫ* gibi şehirlerin de, Türkistan'daki Sıgnak'ın bir benzeri olmak üzere, o devirde Kıpçaklar tarafından kurulduğu muhakkak sayılabilir (krş. Zeki Velidi, *Azerbaycan'ın tarihî coğrafyası*, *Azer. yurt bilgisi*, İstanbul, 1932, yıl 1, sayı 4/5).

Kıral David II. ile onu tâkip eden halefinin nasıl bir unvan taşıdıkları mâlûm değildir. Yalnız David II.'in torunu Georgi III. (1156—1184)'nin 1178 tarihli fermanındaki „Tanrının inâyeti ile Abhaz, Kartli, Ran, Kaḫ ve Someḫ'lerin kıralı, Şirvanşah ve şâhenşâh" unvanına bakarak, David II.'in de böyle bir unvan taşımış olduğuna ihtimâl verilmektedir. Georgi III.'nin kızı Tamara (1184—1213)'nın 1189 tarihini taşıyan bir fermanından bu kıraliçenin de aynı unvanı taşıdığını öğreniyoruz. David II. ve Tamara devirlerinde Bagrat-oğulları saltanatının hududu doğuda — Hazar denizine, cenûpta ise — Aras'a ve bâzan de daha cenûplara kadar genişlemiş bulunuyordu. Cenûb-i şarkîde, Kür ile Aras arasındaki Arran ülkesi (şimâlî Azerbaycan) hurriyetini korumağa muvaffak oluyordu. Tamara devri, bu hânedanın en parlak devri sayılmakla berâber, hiç bir zaman mütecânis bir devlet olmayan kırallık daha ziyâde gayr-i millî bir mâhiyet almıştı. Bu yüzden dâhilde ve hâricde emniyeti şüpheli bir manzara arzediyordu. Devletin mukadderatına, ordu, mâliye ve iktisadiyâtı ellerinde tutan Kıpçaklar hâkim bulunuyordu. Bu türklerin reislerinden, devletin mâliyesini idâre eden Kutlu Aslan 1184—1185 yıllarında, kıraliçe Tamara'nın hâkimiyetini tahdit ve bir nevi meşrûtî idâre te'sis etmek suretiyle, devletie mukadderatına hukmedebilecek kadar kuvvet ve nufuz sâhibi olduğunu isbat etmişti. Umûmiyetle Bagrat-oğulları, şimâlî Kafkasya'dan celbetmiş oldukları Kıpçaklar sâyesinde, Selçukluların saltanat kavgalarından istifâde ederek, yayılabilmişlerdi. Kıpçakların müslüman olan kısmı ise, Dağıstan yolu ile, Azerbaycan'a girmiş ve buradaki müslüman türkler ile berâber, gürcüler ile mücâdeleye girişmişlerdi. İbn al-Aşir (s. 234 v.d.)'e göre, Şirvan'ın istimdadı üzerine, Selçuklulardan Sultan Mahmud 517 (1123)'de Şirvan'ın yardımına koştu. Fakat gürcü ordusunun temelini teşkil eden Kıpçaklar, tıpkı Malazgirt meydan muharebesinde olduğu gibi, karşılarında ırkdaşları türkleri görünce, isyan ettiklerinden, harbe lüzum kalmamış ve David II. çekilmeğe mecbur olmuştur. Selçuklulardan Sultan Arslan-Şah devrinde, 556 (1160)'da İldeñizliler sülâlesinin kurucusu Şemseddin İldeñiz, türkmenlerden ibâret büyük bir ordunun başında, Nahçivan'dan hareketle, Dvin'i zapt ve Gence'den harac talep eden gürcüleri mağlûp etti ve Arslan-Şah ile birlikte, Gence'ye döndü (*Aḫbār-i davlat-i Salçūḳiya*, s. 110—114). Tamara'nın zamanına tesâdüf eden Azerbaycan'da İldeñizliler hâkimiyeti gürcülere karşı yapılan muharebeler ile geçti. Bu sülâleye nihâyet veren Calâlal-Dīn Ḫvārizmşāh (ölm. 1231) Tebriz'de yerleştikten sonra, Gökçe-Göl'ün cenûbunda kıraliçe Rusudana (1223—1247)'nın ordusunu mağlûp etti. Ondan sonra şimâle geçerek, Arran'ın merkezi olan Gence'yi aldı ve Gürcistan'a girdi. 10 mart 1226'da, bir asırdan beri müslümanların elinden çıkmış olan Tiflis'i zaptetti ve aynı yılın eylûlünde Abhazistan'ın içerilerine kadar ilerilediği. 1229 yılının başına doğru, Rusudana Kıpçaklardan yeniden mühim bir kuvvet toplamağa muvaffak olmuştu. Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh bunu haber alınca, 1229 başlarında harekete geçti. Kıpçaklara tuz ve ekmek göndererek, gürcülerden ayrılmalarını istedi. Onlar da bunu kabûl ederek, ayrıldılar. Calāl al-Dīn gürcüleri mağlûp ederek, tekrar Tiflis'e girdi ve gürcülerin elinde bulunan bütün müslüman kalelerini geri aldıktan sonra, Beçni mevkiinde gürcülere son darbeyi indirdi (Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh bahsi için bk. *IA*, III, s. 49—53). Kıpçakları Hazarlardan ibâret bilen ve o devirde henüz taammüm etmemiş olduğu hâlde, Abhaz kırallığı yerine, gürcülerden bahseden Deguignes'ye göre, Calāl al-Dīn büyük bir ordu ile Azerbaycan'a sâhip olduk-

tan sonra, gürcülere hücûm etti. Gürcü kıralı şiddetli bir mukavemete hazırlandı ve mıkdarca fâik bir ordu ile Calâl al-Dîn'e karşı geldi. Sultan bir tepenin üstünde bu orduyu bizzat tetkik ederek, gürcüleriu pişdarlarının önünde bir Hazar müfrezesi bulunduğunu gördü. Babasının saltanatı devrinde isyan etmiş olan bu kavimler Calâl al-Dîn'e müracaat etmişlerdi. Calâl al-Dîn babasından onların affını istihsâl eylemişti. Bundan istifâde ederek, Hazarlara tuz ve ekmek gönderdi; ifâ etmiş olduğu hizmeti onlara hatırlattı. Velinimetlerine karşı harp etmekten utanan Hazarlar derhâl gürcülerden ayrılarak, kendi memleketlerine çekildiler ve neticede gürcüler mağlûp oldular (tafsilât için bk. Deguignes, *Hunların, türklerin moğulların v. s. tatarların tarih-i umûmîsi*, tre. Hüseyin Câhid, İstanbul, 1924, IV, 494 v.d.)

Calâl al-Dîn Ḫvârizmşâh'ı ortadan kaldıran moğullar, Arran ve Şirvan da dâhil olmak üzere, Azerbaycan'ı ve 1231'de Gürcistan'ı istilâ ettiler. Kıraliçe Rusudana'nın Papa Grigorius IX.'den istimdadı bir netice vermedi. Gürcistan haçlı seferlerinin bir üssü hâlinden çıktı ve moğulların idâresine geçti. Bir müddet sonra kurulan İlhanlı devleti (1256—1344) dâhilinde, „Abaza ve Gürcistan" adı ile, alelâde bir vilâyet hâline geldi. Gürcistan adı, ilk defa olarak, bu tarihten itibâren ortaya çıkmıştır. İslâm hâkimiyeti devrinde esir alım-satımı usûl ve müesseselerinden tamâmiyle kurtulmuş olan Gürcistan (krş. *Bolş. sov. ents.*, XIX, 560) İlhanlılar zamanında, Abbâsîler devrinde olduğu gibi, geniş imparatorluk içerisinde iktisâdî ve medenî inkişâfa kavuşmuştur. Din sâhasında müsâvat esâslarına riâyet edilen ve dinî tahakküme cevaz verilmeyen bu devirde Gürcistan'da fikir hareketi çok inkişâf etmiştir (*ayn. esr.*, s. 611—614). XIV. asrın ortalarına doğru, İlhanlıların zayıf düşmesinden istifâde ederek, Gürcistan istiklâlini ilân etmek istemişse de, İlhanlılar ile Osmanlıları ayıran devir içerisinde Kara-Koyunlular, Timur ve Ak-Koyunluların nufuzu altına girmiştir. Bu devirlere âit ermeni ve gürcü vesikalarında Gürcistan'da büyük prens mânasında *ulu han* gibi rütbeler ile *atabeg*, *ağa* v.b. türkçe unvanlara sık-sık tesâdüf edilmektedir (krş. *Voprosı istorii*, Moskova, 1447, nr. 5).

1387 ile 1403 yılları arasında Timur 6 defa bu memlekete girmiş ve onu, uzun bir zaman için, tâkatsız bir hâle getirmiştir. Timur imparatorluğunun sukutu üzerine, Bagrat-oğullarından Aleksandr I. zamanında (1412—1442) Gürcistan millî vahdetini yeniden elde etmeğe muvaffak olmuşsa da, bu vahdet uzun müddet devam edememiştir. Halk bir çok bölgeleri tamâmiyle terketmiş, iktisâdî hayat alt-üst olmuş ve devlet hazinesi boş kalmıştır. Gürcistan 3 kırallığa (Kartliya, Kaḫetiya ve İmeretiya) ve 5 beyliğe ayrılmıştır. Bu devirde ve bundan sonra Azerbaycan ve İran'da hukûmet süren Ak-Koyunlu Bayındırlı sülâlesine (1403—1508) harac verdiği anlaşılan Gürcistan'ın vaziyeti Korkut Ata hikâyelerine şu şekilde aksetmiştir: — „Dokuz tümen Gürcistan her yıl altın akçe harac gönderirdi, bir defa da bir at, bir kılıç, bir çomak gönderdi. Bayındır Han çok müteessir oldu. Korkut Ata'nın tavsiyesi ile, Bağıloğlu Amran, Gürcistan haracını toplamak üzere, gönderildi. O da Gence'ye varıp yerleşti ve dokuz tümen Gürcistan'ın hududunda oturdu." (krş. Kilisli Rifat, s. 131 v.d.; Orhan Şâik Gökyay, s. 90 v.d.).

İstanbul'un türkler tarafından fethi (1453) üzerine Gürcistan'ın istinat noktasını teşkil eden Bizans imparatorluğunun tarihe karışması ile, bu memleket, Rusya'nın Kafkasya dağlarına dayandığı tarihe kadar, hıristiyan devletlerinin müslüman şarkına karşı bir üssü rolünü oynamaktan çıkmıştır. Ak-Koyunlulardan Uzun Hasan'ın Fâtih Sultan Mehmed II.'e karşı Otluk-Beli (Baş-Kent) mağlûbiyetinden (1473) daha önce Trabzon'u zapteden osmanlılar, Bayezid II. (1481—1512) ve Selim I. (1512—1520) devrinde onlardan sonra Kanûnî Sultan Süleyman I. (1520—1566) zamanında Gürcistan'ın cenûp ve cenûb-i garbî bölgelerini Osmanlı imparatorluğuna ilhak etmişlerdi. Kanûnî Sultan Süleyman 1549'da, ikinci İran seferi esnâsında, Erzurum'a geldiği zaman vezir-i sânî Ahmed Paşa'yı Gürcistan üzerine gönderdi. Ahmed Paşa 6 haftadan az bir müddet zarfında 20 kale teshir etti ki, Kanûnî Sultan Süleyman'ın Avrupa devletlerine bu münâsebetle gönderdiği zafernâmede bu kalelerin de adı geçer. Osmanlı devletinin mârûf „şark seferleri" esnâsında harp sahnesi hâline gelen Gürcistan, Osmanlılar ile Safevîler arasında müteaddit defalar inkısam ve istilâya uğramıştır. Bu devirde (XVI. asırda) Gürcistan, Kartliya (merkezi Tiflis), Kaḫetiya (merkezi Zagemi), İmeretiya (merkezi Kutayis) ve Samtsḫe-Saatabago (Samtsḫe, Cavaḫetiya, Şavşetiya, Klarcetiya ve Tao emâretlerini de içine alan) kırallıklarına inkısam etmişti. Derebeylik usûlünün son derece inkişâf etmiş olduğu bu devirde bu kırallıkların dâhilî vahdetleri sözden ibâret idi. Hakikatte her kırallık, kıralın hâkimiyetini hiçe sayan ve hâricî kuvvetlere dayanarak, ona karşı zaman-zaman silâh kullanan bir çok ufak siyâsî varlıklardan teşekkül ediyordu.

Murad III. (1574—1595) zamanında, Safevîlere karşı vukû bulan Çıldır savaşını müteâkip, Mustafa Paşa kumandasındaki osmanlı orduları

Gürcistan üzerine yürüdü. Çıldır savaşından önce Mustafa Paşa gürcü prenslerine mektup yazarak, İran tarafını terketmelerini istemişti. Bu mektubu cevapsız bırakan Tiflis hâkimi David Han, osmanlı kuvvetlerinin ilerileyişini duyunca, memleketini terk ile, firar etti. Mustafa Paşa'nın mektubuna müsbet cevap veren, fakat Tiflis'in kendilerine verilmesini şart koşan İmeret ve Kaḫet prenslerinden hiç biri Tiflis'i elde edemediler. 1578'de osmanlı kuvvetleri tarafından fethedilen Tiflis, bir sancak olmak üzere, Solak Ferhad Paşa'nın oğlu Mehmed Bey'e verildi. Şehrin müdafaası için 2.000 kişi ve 100 top tahsis olundu ve iki kilise câmiye çevrildi. Gürcistan 4 eyâlete taksim ve her biri bir beylerbeyine tevcih olundu. Tiflis, senevî 1.000.000 akçe ile, Mehmed Paşa'ya, Kaḫetiya mâlikâne suretinde prens Aleksandr'a ve Suhum eyâleti de, 800.000 akçe ile, Haydar Paşa'ya verildi. Mustafa Paşa Tiflis'ten Erzurum'a avdet ederken, Gori'de İmeret hâkiminin kardeşi George'un ve civar hâkiminin ubûdiyetlerini kabûl etti. Fakat Gürcistan istilâ edilmişse de, henüz tamâmiye itaat altına alınmamıştı. Tiflis imdat istiyordu. Padişah mevkiin müdafaası hakkında sadrâzam Sinan Paşa'nın teklif eylediği tedbirleri tasvip ile levâzım naklini Mustafa Paşa'nın yeğeni Mehmed'e havâle ederek, Diyarbekir vâlisi Hadım Hasan dahi onun maiyetine verildi. Halep ve Maraş paşaları da, Mehmed ile birleşmek üzere, Van'a azimet emrini aldılar. 1582 ağustos nihâyetinde asker ve kafile, Kars ve Ahalkelek'e gitmek üzere, Erzurum'dan hareket etti. Ordu bu hareketinde, o zamana kadar tâkip olunan Tumaniç yolunu terk ile, daha kısa olan Altınkale, Karakale ve Guri yolunu intihap etti. Fakat Guri sahrasında bekleyen birleşik İran ve Gürcü orduları osmanlı kuvvetlerini hezimete uğrattılar. Bunun üzerine Rumeli beylerbeyi Ferhad Paşa, vezaret rütbesi ile, şark orduları kumandanlığına tâyin olundu. Ferhad Paşa bir taraftan Revan (Erivan)'ı tahkim ederken, diğer taraftan da Hasan Paşa kumandasında Tiflis üzerine bir kuvvet gönderdi. 1584 baharı iptidasında ordu, padişahın emrine tevfikan, Tumaniç, Lori ve Guri yolu ile yola çıktı. Sultan Murad, bu şehirler ile Gürcistan'ın başlıca kalelerinin tahkim edilmesi, ve memleketin vâridatının askere tahsisi ile mâli idârenin tanzimi için, bu yolu tensip eylemişti. Osmanlı kuvvetleri Lori, Tumaniç, Şavşat sancağında Şatbin, Levana sancağında Şabrin, Macul sancağında Varsihan, Salınca, ve başka Gürcistan şehir ve kalelerini zapt ve tahkim ettiler. Hasan Paşa Tumaniç'i 1.700 zirâ muhitinde hisar ile tahkim etti. Rıdvan Paşa 20.000 kişi ile Tiflis üzerine yürüdü ve İran—Gürcistan kuvvetlerini mağlûp etti. Ordu Tumaniç'ten geçerken, Hasan Paşa oraya vâli tâyin olundu. Sultan Murad III. zamanında Asya'da osmanlı hududu genişlemiş ve Azerbaycan ile berâber, Gürcistan da ilhak edilmiş bulunuyordu.

1614'te Şâh 'Abbâs I. Kaḫetiya'yı istilâ ve bütün doğu Gürcistan'ı tahrip eyledi ve bu bölgeden 150.000 gürcü cenûbî İran'a tehcir olundu. Gürcistan bu bölgedeki nüfusunun yarıdan çoğunu kaybetti. Bir çok şehirler harâbe hâline geldi. 60.000 nüfusu ihtivâ eden Tiflis'te ancak 20.000 kişi kalmıştı. Ziraat ve bilhassa ipekçilik tamâmiyle söndü, ticâret durdu ve iranlıların ağır vergileri altında ahâli sefil bir hâle geldi.

1647'de Gürcistan'ı ziyâret etmiş olan Evliya Çelebî:—„Ahâlisinin ekserisi osmanlı zamanından beri sünnî olup hanefî ve şâfi'î mezhebindedirler. Uleması çoktur" — demek suretiyle Tiflis şehrini bile bir müslüman beldesi olarak tasvir ve şehirde bir çok ban, hamam ve câmiin bulunduğundan bahsetmek edir (krş. *Seyahâtname*, II, 317 v.d.). Bu devirde Gürcistan (Kartli)'da Rüstem isminde müslüman bir kıralın hukümdarlık ettiğini 1658 tarihli bir fermandan öğrenmekteyiz (krş. Pahomov, s. 47).

Süryânî müelliflerden Mar Apas Katina'nın II. (m. ö.) asırdan itibâren Bulgar türkleri ile meskûn gösterdiği ve sonraları Hun, Hazar, Ağaçeri, Sabır ve Kıpçak türklerinin yerleşip oturması ile daha ziyâde türkleşen Tao (Tayk)-Klarcet prensliğinin, dâhil bulunduğu Çoruh havzasındaki Samtsḫe-Saatabago (Meshetiya ve Sa-Atabago = atabegler ülkesi) kıralliği bir türk-hıristiyan kırallığı teşkil ediyordu. Daha Tamara devrinde buralarda „İvane atabegliği" gibi türk hıristiyan prenslikleri kurulmuştu (krş. N. Emin, *Armyanskie nadpisi v Karse, Ani i v okrestnostyah*, Moskova, 1881; *Voprosi istorii*, Moskova, 1947, nr. 5). İlhanlılardan Abaka Han devrinde (1265—1282) Ahıska bölgesindeki Çaldır atabeyliği ile bu çevrede yerleşmiş olan hıristiyan Kıpçaklar islâmiyeti kabûle başlamışlardı (krş. A. Zeki Velidi Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, I, 245). 1625'te Samtsḫe-Saatabago kıralı Beka'nın resmen islâmiyeti kabûl etmesi ile bu memleket kat'î surette islâm türk câmiasına girmiş ve XVIII. asra doğru Osmanlı devletine tamâmiyle iltihak etmiş bulunuyordu (krş. *Bol. sov. ents.*, Moskova, 1930, XIX, 566).

XVIII asrın ilk yarısında, istiklâlini ilân eden Şirvan (şimâlî Azerbaycan) ile Dağıstan'ın yardımına koşan osmanlı orduları Gürcistan'ı

bir defa daha kat'ettiler ve Tiflis'i aldılar. Fakat Nādir Şāh'ın ölümünden (1747) sonra İran, Kaçar-oğullarının hâkimiyeti ellerine almalarına kadar, dâhilî kargaşalıklar ile baş-başa kalmış ve Osmanlı devleti de „şark meseleleri" ile meşgûl olmaktan vazgeçmişti. Bu devirde Kartliya kıralı Teymuraz II. (ölm. 1760) ve onun oğlu İrakli II. (ölm. 1798) zamanında doğu Gürcistan'daki Kartliya ve Kaḫetiya'dan ibâret iki gürcü kırallığı birleşmeğe muvaffak oldu. İmeretiya ve bütün garbî Gürcistan osmanlı türklerinin idâresinde kalmakta devam ediyordu. Fakat İran'da Kaçar-oğulları hâkimiyeti ellerine alıp, yeniden kuvvetli bir İran devleti kurmağa muvaffak oldukları zamana tesâdüf eden bu devirde, Kafkasya üzerinden bütün şarka yayılmak isteyen Rusya dahi Kafkasya dağlarına dayanmış ve müslüman Kafkasya'nın gösterdiği şiddetli mukavemeti kırmağa çalışıyordu. Rusya ile müslüman şark arasındaki bu tarihî mücâdelede, Gürcistan, haçlı seferleri devrinde olduğu gibi, yine bir basamak ve üs hâline geliyordu. Daha 1558 'de Kaḫetiya kıralı Levan II. Moskof çarı İvan Vasilieviç'ten iranlılara karşı yardım istemişti. Şāh 'Abbās I. zamanında kıral Aleksandr moskof çarı Boris Godunov'a müracaat etti. 1619 'da Teymuraz, Romanovlar sülâlesinin birinci çarı olan Mihail Feodoroviç'e bir sefir gönderdi. Fakat o zamanlar Rusya henüz Ukrayna'ya bile girememişti. Kazan ve Astırhan hanlıklarının sukutundan sonra Volga—Hazer tarikı ve Terek munsablarında çerkeslerin müsâadesi ile rusların dostâne hulûlü ise, istilâ emelinin belirmesi üzerine, çerkeslerin bir baskını ile neticesiz kalmıştı. Gürcistan o zamanlar henüz Rusya'dan çok uzak ve onun menfaatleri dairesinden hâricde idi. Yalnız 1768—1774 harbindedir ki, Rusya Gürcistan'ı Türkiye'ye karşı kullanmağı düşündü ve muvaffak oldu. Fakat Gürcistan'ın bu harpte kendisine hiç bir menfaat te'min etmeyen iştirâki Rusya'nın taarruzlarına karşı kendilerini müdafaa etmek zorunda kalan komşularının dikkatini arttırdı. Çerkesistan, Dağıstan ve Azerbaycan'da rus istilâsı ile savaş hâlinde bulunan Kafkasya müslümanları ile rus istilâsının doğrudan-doğruya hedefini teşkil eden Türkiye ve İran Gürcistan'ın rus siyâsetine lâkayıt kalmadılar. Rusya ile savaşta arkalarını emniyet hâline getirmek isteyen dağlardan Gürcistan üzerine akınlar çoğaldı. Gürcistan'ın istimdadına Rusya müsbet hiç bir yardımda bulunmadı. İrakli II. bunun üzerine Türkiye'nin Avrupa'daki düşmanları ile anlaşmağa teşebbüs etti; Avusturya, Venedik ve diğer devletlere müracaatta bulundu ve nihâyet Rusya'nın himâyesini istemeye kadar gitti. 1783 temmûzunda Rusya ile bir ittifak muahedesi akdolundu. Bu muahede ahkâmına göre, Gürcistan'a Daryal geçidi yolu ile rus askeri kuvvetleri girdi ve memleket işgâl altına alındı. İran'da Kaçar-oğulları sülâlesini kuran Aka Muhammed Şah Kaçar buna karşı 1795'te Gürcistan üzerine yürüyüp burasını alt-üst etti ve Tiflis'i yakarak Gürcistan'ı bir daha kımıldamayacak hâle getirdi. Rus imparatoru Paul I., 1783 muahedesine göre, bu memlekete yardım edecek yerde, 1801 'de imzaladığı bir ferman ile Gürcistan'ı Rusya'nın alelâde bir vilâyeti olarak ilân etti. Bundan sonra dört bir tarafa yayılan Rusya 1810 'da İmeretiya kırallığını ve müteâkip yıllarda diğer gürcü prensliklerini fesh ve ilhak etti. 1803—1828 arasında şimâlî Azerbaycan'ın istilâsı sona erdi. En son olarak gürcü prensliklerinden Svanetiya 1856 'da zaptolundu. Bu suretle Dağıstan ile Çerkesistan arkadan kuşatılmış olduğu gibi, Türkiye ile İran'a karşı da kuvvetli bir hareket üssü te'min edildi. 1864 'te çerkeslerin son mukavemeti kırılarak, Abazalar memleketi zaptolundu. Batum, Artvin, Ardahan ve Kars da bu hareket üssünden gidilerek alındı.

Rusya, Gürcistan'ı idâre edebilmek için bu memlekette Rusya'da câri olan toprak köleliği rejimini tatbik etti ve gürcü köylüsü gürcü toprak beylerinin mülkiyetine verildi. Gürcü millî câmiasının teşekkülünde büyük tarihî rolü olan gürcü ortodoks kilisesinin istiklâline nihâyet verilerek, bu din müessesesi rus kilisesinin bir şûbesi hâline getirildi ve rus çarına sâdık papazlar ve münevver zümre yetiştirmek için, tedrisatın ruslaştırılmasına geçildi.

Ruya'nın bu istilâcı ve emperyalist siyâsetine karşı gürcüler lâkayt kalmadılar. Rusya'nın Osmanlı devleti ile ve İran'a karşı XIX. asırda cereyan eden harpler esnâsında Gürcistan bir kaç defa ayaklandı. 1812 'de Kaḫetiya'da baş gösteren ayaklanma ruslar tarafından şiddetle tenkil edildi. 1819 'da İmeretiya ve Guriya'daki ayaklanmalarda aynı âkıbete uğradı. 1832 'de eski gürcü hânedanı âzası ve bu hânedanın isnat ettiği zâdegân zümresi, Rusya'ya sürülmek suretiyle, tamâmiyle imha edildi.

Bununla berâber, birinci dünya savaşı sonunda başlayan rus ihtilâlinden fırsat bularak, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile birlikte ilân edilen „cenûbî Kafkasya federasyonu" dâhilinde, istiklâline kavuştu. Batum, Ardahan, Artvin ve Kars sancaklarının Sovet-Rusya tarafından Brest-Litovsk muâhedesi ile (1918 ilk baharında) Osmanlı devletine iâde edilmesini kabûl etmeyen Gürcistan, cenûbî Kafkasya federasyonundan çıkıp, 26 mayıs

1918 'de Tiflis 'te, istiklâlini ilân etti ise de, yukarıda adları geçen sancakların Osmanlı kuvvetleri tarafından işgâline ve bura ahâlisinin, serbest surette izhar ettikleri rey ile, Osmanlı devletine ilhakına mâni olamadı.

Serbes seçim neticesinde toplanan müessisler meclisi Gürcistan 'ı demokratik bir cümhuriyet ilân etti. Gürcistan cümhuriyetinin istiklâli, Azerbaycan ve Ermenistan cümhuriyetleri ile birlikte, büyük devletler tarafından dahi tanındığı gibi, Milletler cemiyetine de alındı. Gürcistan 1920 'de Türkiye ile de münâsebetlere girişmiş ve Büyük Millet Meclisi hukümeti nezdinde bir sefir dahi bulundurmağa muvaffak olmuştu. Gürcistan cümhuriyetinin başında sosyalist bir hukümet bulunmakta idi ve bu cümhuriyetin istiklâli 7 mayıs 1920 'de imza edilen bir muahede ile Sovet-Rusya tarafından da, kayıtsız ve şartsız olarak, tanınmıştı. Bununla berâber Sovet-Rusya, şimalî Kafkasya 'yı, Azerbaycan 'ı ve Ermenistan 'ı işgâl ettikten sonra, Gürcistan üzerine yürüdü ve 6 mart 1921 'de bu memleketi de istilâ etti. Başta cümhur reisi olmak üzere, Gürcistan millî hukûmeti memleketi terketti. Bu suretle Rusya 'ya ilhak edilen Gürcistan bir müddet cenûbî Kafkasya sovet federasyonu tarikı ile, sonraları ise, doğrudan-doğruya, sovet sosyalist cemiyetleri birliğine alındı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi hukumeti ile Sovet-Rusya arasında akdedilen 1921 Moskova muâhedesi ile Brest-Ltovsk anlaşmasında Osmanlı devletine iâde edilen sancaklardan Batum 'dan maadasının Türkiye 'ye âidiyeti tekrar te'yit edilmiştir.

Bugünkü Gürcistan sovyet cümhuriyeti arâzisi garptan—Karadeniz, şimâlden şimâlî Kafkasya ülkesi, şimâl-i şarkîden—Dağıstan, cenûb-i şarkîden—Azerbaycan ve cenûptan ise—Türkiye ve Ermenistan ile hudutlanmış olup, 69,5 bin km². bir arâzi üzerinde, 1930 sayımına göre, 2.840.900 nüfusu ihtivâ etmektedir. Fakat bu câmia içinde, onun hâricinde ve bütün Sovetler birliği dâhilinde, asıl gürcüler, 1.500.000 tahmin edilmektedir. Gürcistan sovet cümhuriyetinin merkezi, 1930 sayımına göre, 300.000 nüfusu ihtivâ eden Tiflis şehridir. Türk ve müslüman hâkimiyetinden kalma bir çok tarihî eserlerden başka, rus işgâlinden sonra, 1917 senesine kadar Rusya imparatorluğunu Kafkasya umûm vâliliği merkezini teşkil etmiş olduğu için, Kafkasya türk ve müslümanlarının merkez-i idâreleri de bu şehre toplanmıştır. Bu şehirde türklere âit bir çok dinî idârî müesseseler, câmi, mektep, tiyatro, matbaa, kütüphâne v.b. vardır. Azerbaycan türklerinin büyük edip ve mütefekkiri Feth Ali Ahundzâde bu şehirde yaşayıp öldüğü gibi, külliyatı da, ilk defa olarak, 1859 'da bu şehirde basılmıştır. Azerbayca fikir hayatında büyük te'siri olan *Molla Nasreddin* mecmuası (1906—1920) burada çıktı gibi, XIX. asrın son yarısı ile XX. asrın il yarısında intişar edan *Keşkül*, *Ziya*, *Ziya Kafkas*, *Şark-ı rus*, *Al bayrak*, *Gelecek*, *Gençl yurdu* ve *Tartan-partan* gibi bir çok türkç mecmua ve gazeteler de bu şehirde basılmıştı 1918 yılına kadar Kafkasya müslümanlarının di reisleri (şeyhülislâm ve müfti) Tiflis 'te oturu lardı. 1917 'den sonra kurulan cenûbî Kafkasy federasyonunun merkezini de (Tiflis teşkil ed yordu. Sovet istilâsından sonra bu şehird türkçe *Yeni fikir* gazetesi ile *Dañ yıldızı* mec muası intişar ediyordu. Hâlâ şehirde toplu bi hâlde 30.000 'den fazla türk yaşamaktadır (bl M. Bala, *Azerbaycan Türk matbuatı*, Bak 1922; *İA.*, IV, 577—581).

Tiflis 'in doğu ve cenûp doğusunda, Azerbaycan ovalarının devamını teşkil eden Borçalı v Karayazı ovalarında ve Tiflis 'in kendisind yaşayan 200.000 'den fazla Azerbaycan türk vardır. Bu yerler, Azerbaycan 'ın Kazak bö gesi ile birlikte, Kazak-Şemsedin türk hanlığ nı teşkil etmekte idi.

Bibliyografya: Metinde adı geçe eserlerden başka bk. bir de M. Brosse *Histoire de la Georgie* (Petersburg, 1849—1858); ayn. mll., *„Chronique Armeniene dans le Additions a l'histoire de la Georgi* (Petersburg, 1851); en eski gürcü vekâyine mesi addedilen *Kartlis Tsḫovreba* da, M Brosset tarafından, fransızcaya tercüme edi miştir. Bu eserden alınarak yazılan ve 129 'da tamamlanan Orbelyanlar tarihi Sain Martin tarafından tercüme ve neşredilmiştir Saint Martin, *Memoire histor. et geogr. su l'Armenie* (Paris, 1818), I, (1819) II; ayn mll., *Memoire historique sur la geograph ancienne du Caucase...* (Paris, 1847); ay mll., *Recherches sur les populations primiti et les plus anciennes tradition du Cauca* (Paris, 1847); Khakhanof, *Histoire de Georgie* (Paris, 1900); N. Marr, *Istoriy Gruzii* (Petersburg, 1906); V. E. Romanov kiy, *Etyudı po istorii Gruzii* (Tiflis, 1902 Arth. Leist, *Das georgische Volk* (Dresde 1903); J. Marquart, *Osteurop. a. ostasia Streifzüge* (Leipzig, 1903), s. 177—188, 391 436; Allen, *A History of the georgian peop* (London, 1932); K. Gan, *Izvestiya drev greç. i rimskiḫ pisateley o Kavkaze* (Tifl 1884); V. V. Latışev, *Isvestiya drevn. pis teley greç. i latin. o Skifii i Kovkaze* (P tersburg, 1893—1904). V. F. Smolin, *O p redvijenii gerodotovskiḫ Skifov v Peredn*

Azii (Kazan, 1915); İ. İ. Meşçaninov, *Haldovedenie* (*Azerbaycan'ı tetkik ve tetebbû cemiyetinin eserleri*, Bakû, 1927, sayı 10); Procopius Caesarinsis, *De Bello Persico* (Bonn, 1833); rus. terc. Petersburg, 1861—1876/1880); F. Maharadze'nin riyâseti altındaki bir heyet tarafından tanzim edilen en eski zamanlardan rus istilâsına kadar gürcü tarihi için bk. *Bolş. sov. ents.* (Moskova, 1930), XIX, s. 558—568 (burada gerek bu bahis için, gerekse Gürcistan'ın coğrafyası ve gürcülerin menşe'i, gürcü dili, edebiyatı, san'atı ve musikisi için geniş mâlûmat ve bibliyografi vardır, bk. s. 478—632); Victor Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie* (Paris, 1869); *İstoriya Armyanskogo Katolikosa Gevanda Velikogo* (Petersburg, 1887); *İstoriya Armenii Moyseya Ḫorenskogo* (trc. N. O. Emin), Moskova, 1893; N. Adonts, *Armeniya v epoḫu Yustiniana* (Petersburg, 1908); N. A. Karaulov, *Svedeniya arabskiḫ geografov IX. i X. v. o Kavkaze, Armenii i Azerbaydjane* (arapça metin, rusça tercüme ve notlar, Tiflis, 1901—1907); *Armyanskaya geografiya VII. veka po r. h. Pripis. M. X. Ḫorenskomu* (Petersburg, 1877); metin, harita, K. P. Patkanov'un rusça tercümesi ve notları; *İstoriya Agvan Moyseya Kagankatvatsi, pisatelya X. veka* (Patkanyan'ın ermeniceden rusça tercümesi, mukaddimesi, hâşiye ve zeyli), Petersburg, 1861; Bagrat-oğullarının unvanları için bk. E. A. Paḫomov, *Titul Şirvanşaḫa v Gruzii* (*Kratkiy kurs istorii Azerbaydjana*), Bakû, 1923, s. 47 v.d.; Selçuklular devri için bk. Şadr al-Dîn al-Ḥusaynî, *Aḫbâr al-davlat al-Salçuḳiya* (trk. trc. Necati Lûgal, *TTK*, Ankara, 1943); Bundârî, *Zubdat al-nuṣrâ ve nüḫbat al-uṣrâ* (trk. trc. Kıvamüddin Burslan, *TTK*, İstanbul, 1943); Yâḳût Ḥamavî, *Mu'cam* (Mısır, 1906), II; K. P. Patkanov, *Istoriya mangolov po armyanskim istoçniḳam* (Petersburg, 1873—1874); Baron d'Ohsson, *Histoire des Mongols* (La Haye ve Amsterdam, 1834). — Osmanlı kaynaklarından bk. Âli, *Nusretnâme* (birinci Gürcistan seferi tarihi, Nuruosmaniye kütüphanesi, nr. 4350); ayn. mll., *Kunh al-aḫbâr* (İstanbul, 1277); Şeyh Vefa, *Gazavât-ı Sultan Murad-ı sâlis*; Peçevî, *Tarih*; Hasan Bey-zâde, *Tarih-i âl-i Osman* (Râgıb Paşa kütüp., nr. 287); Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1298); Rahîmî-zâde, *Tarih* (Üniversite kütüp., TY, nr. 372); Kâtib Çelebî, *Cihannumâ* (İstanbul, 1145), s. 406; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314), II, 81—98; 315—324 ve *tür. yer.*; Feridûn Bey, *Münşeât* (İstanbul, 1274); Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi*. (trc. Mehmed Ata) İstanbul, 1329—1332, III, 52—106, 107—138 ve *tür. yer.*; VI, 12; ve VII, 52—84, 172—193; Şemseddin Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1314), V, 3836 v. dd.—İran kaynaklarından Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî devirleri için bk. Hasan Bey Rumlu, *Aḥsan al-tavârîḫ*; *History of the Safavi Period of Persian History 15th and 16th Centuries* (nşr. Seddon), Baroda, 1932; İskender Bey Münşî, *Târîḫ-i 'âlam ârây-i 'Abbâsî*; *Ḫulâṣat al-siyâr*; Mehmed Tâhir, *Târîḫ-i Ṭâhir-i vâhid*; Mehmed Emin Kirak, *Muḫît al-tavârîḫ* v.b. —Afşarlar devri için bk. *EI*, III, 879 v.d., bibliyografya ve Kaçarlar için bk. Mirza Taki Han Sipehr, *Nâsiḫ al-tavârîḫ*, *Târîḫ-i Ḳâçâriya* (Tahran, 1273) ve *EI*, II, 654 mad. KAÇAR, bibliyografya. — Rus devri için bk. Miansurov, *Bibliographia Caucasica et Transcaucsica* (Petersburg, 1874—1876); P. G. Butkov, *Materialı dlya novoy istorii Kavkaza s 1722 po 1803* (nşr. M. Brosset), Petersburg, 1869; F. Maharadze, *Gruziya v XIX. veke* (Moskova, 1930); M. N. Pokrosvki, *Zavoevanie Kavkaza* (*Diplomatiya i voynı tsarskoy Rossii v XIX. v.*), Moskova, 1923; ayn. mll., *Kavkazskie voynı* (*Bolş. sov. ents.*, XXX, 483—505); N. Dubroyin, *İstoriya voynı i vladiçestva ryusskiḫ na Kavkaze*, (Petersburg, 1871—1888); *Ents. slovar* (Petersburg, 1893), IX[a], 791—801; XIII[a] (Petersburg, 1894), 814—862; *Aktı sobrannıe Kavkaz. arheolog. komiss.* (Tiflis, 1866—1904). — İstiklâl devri için bk. *Dokumentı i mater. po vneşn. politike Zakavkaz'ya i Gruzii* (Tiflis, 1919); *Stenograf. otçet Zakavkaz. Zegma* (Tiflis, 1918). — Gürcistan'ın istiklâl devri ve sovyet işgâli altındaki durumu için bk. *Prométhée* (Paris, 1926—1939); D. Şeraşidze, *Gürcistan ve Sovet-Rusya* (*Milliyet ve bolşevizm* meçm., İstanbul, 1928, s. 102—132). (MİRZA BALA.)

GÜRCÜ. [Bk. GÜRCİSTAN.]

GÜRÇÂNÎ. GURÇÂNÎ, bir belûc kabîlesidir. Kısmen Pencâb'da Dêra Ġâzî Ḫân havâlisinde, kısmen de o civarda, Sulaymân dağlarının şark silsilesi ile irtibatı olan Mârî ve Drâgal dağlarında ve Şam ve Phaylâvağ yaylalarında yerleşmiştir. Kabîle ırk bakımından karışıktır. Kollarından bâzıları Sind Râçpûtları neslinden olan Dôdâî'lere mensûptur, diğer bir takımı ise, saf kanlı belûc „rind" lerdir (bk. BELÛCİSTAN). Kabîlenin başında bulunan âile Dûdâî koluna mensûptur. Gurçânî kabîlesi daha yakın bir mâzide pek geçimsizdi, komşuları ile ve Sikhler ile sık-sık muharebe ederdi; Edwardes ile birlikte, Sikhlere karşı yürümüştür. Kabîle-

nin Laşârî ve Durkânî kolları pek sarp dağlık bir memlekette oturur.

Bibliyografya: Longworth Dames, *The Baloch Race* (London, 1904); Edwardes, *A Year on the Punjab Frontier* (London, 1850). (M. LONGWORTH DAMES.)

GÜRGÂNC. GURGĀNC (A. CURCĀNİYA), Ḫᵛārizm'in şimâl havâlisinde bir şehir. Şehrin mevkii ile yanından geçen Amu-Derya kolu hakkında bk. mad. AMU-DERYA. İlk defa araplar tarafından bahsedilmiş olmasına rağmen, bu şehrin islâmdan evvelki devirlerde te'sis edilmiş olduğunda hiç şüphe yoktur: Ḫᵛārizm'in çince en eski (m.ö. I. asır) adı olan Yüe-kien, agleb-i ihtimâl, bu Gurgānc adından gelmektedir. Arapların memleketin (Ḫᵛārizm) şimâl kısmını ne hâlde buldukları hakkında arap fütuhatına (93 = 712) âit kaynaklarda mâlûmat yoktur. IV. (X.) asırda Ḫᵛārizm iki müstakil emîrliğe ayrılmıştı; biri memleketin eski merkezi olan Kāṣ ile berâber Ḫᵛārizşāh ülkesi, diğeri Gurgānc emîrinin ülkesi. Bîrûnî (*Chronologie*, nşr. Sachau, s. 36)'ye göre, Kāṣ'ta oturan hânedanda, arap fütuhatından sonra yalnız hükümdarlık (*şâhiya*) unvanı kalmış, hakikî hükümranlık (*vilâya*) ise, o zamandan sonra, kâh o hânedan azâsının kâh başkalarının eline geçmiş ve bu hâl o sülâlenin son emîrine kadar devam ederek, nihâyet her ikisi (hem *şâhiya* hem de *vilâya*) hânedanın elinden alınmıştır. Bu mâlûmatı Sachau (S.B.W. LXXIII, 499) şöyle tefsir ediyor: eski sülâle Kāṣ'ta. arap vâlisi ise Gurgānc'da ikamet etmiş olduğundan bu çift hâkimiyet şimâl ile cenûbun siyâseten birbirinden ayrılmasını intac eylemiştir. 385 (995) senesinde Gurgānc emîri Kāṣ'ı zaptederek islâmdan evvelki sülâleyi devirmeğe ve Ḫᵛārizm'i tekrar tek bir memleket hâline getirmeğe muvaffak olmuş ve Ḫᵛārizmşāh unvanını kendi hânedanına vermiştir.

IV. (X.) asrın arap coğrafyacıları (bk. W. Barthold, *Turkestan*, 147; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 447 v.d.) Gurgānc'i Ḫᵛārizm'in ikinci büyük şehri olarak gösterirler; eski Kāṣ'ın aksine olarak, o zaman bu şehir ticâret ve sanayii ile sür'atli bir inkişâf hâlinde idi. İki emîrliğin birleşmesinden sonra Kāṣ ile Gurgānc bu devletin birbirine müsâvî vaziyette, iki payitahtı olarak tavsif edilir; sonraki emîr ve vâliler devrinde ise, Gurgānc tedricen ilerileyerek, Kāṣ'ı büs-bütün gölgede bıraktı. Gurgānc'ın âzamî refah devri Ḫᵛārizmşâhların VI. (XII.) ve VII. (XIII.) asırlardaki hâkimiyetleri zamanına tesâdüf eder. Bu hükümdarların parlak payitahtlarına dâir mâlûmatın çoğunu, ne yazık ki pek mücmel olarak, bize Yâḳût (II, 54 ve 486; IV, 260 v.d.) verir; payitahttan 3 fersah mesâfede o zamanlar „Küçük Gurgānc" adı verilen başka bir şehir vardı. Cuvaynî (nşr. Ḳazvînî, I, 96—101)'nin Gurgānc'ın 618 (1221) senesinde moğullar tarafından muhasara ve zaptedilmesini anlatan yazılarında bu şehrin VII. (XIII.) asırdaki topografyası hakkında haylı mâlûmat vardır; bk. bir de bu metin ile diğer menbaları karşılaştıran W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion* s. 415. Moğul istilâsı sırasında şehrin tamâmiyle tahrip edilmiş ve, setler yıkıldığı için bütün o yerlerin Amu-Derya suları altında kalmış olması icap ediyor; hâlbuki diğer menbâlar (Cüzcānî, *Ṭabaḳât-i Nāṣirî*, trc. Raverty, s. 281 ve 1100; keza bk. 'Abd al-Karîm Buḫârî, nşr. Schefer, s. 78) bir çok binaların, bu meyanda Sulṭān Takaş türbesinin tahripten kurtulmuş olduğunu yazarlar. Bir minâre içinde, 401 (1010/1011) tarihinde inşa edildiğini gösteren (H. Lansdell, *Through Russian Central Asia*, s. 517) ve Katanow (*Zapiski vost. otd. arḫ. obṣç.*, XIV, 015 v.d.) tarafından neşredilmiş bulunan kitâbe moğul devrinden evvelki. Gurgānc'dan bâzı bakiyeler kaldığını maddeten göstermektedir. [Eski Cureāniya harâbeleri mualliharan rus âlimlerinden A. Yakubovskiy ve N. Tolstov tarafından tetkik edilmiş, Ḫᵛārizmşâhlar devrine âit olmak üzere, burada Barthold tarafından zikredilen eserlerden başka eserler de meydana çıkarılmış ve seyyah İbn Baṭṭūṭa'nın tavsif ettiği Altın-Ordu devri eserlerinin ise, sayı itibârı ile daha çok, ihtişam itibârı ile daha mühim olduğu tesbit edilmiştir Z. V. T.]. Gurgānc'ın tahribinden bir kaç sene sonra başka bir yerde kurulan ticaret şehri ve yeni keşiflere âit taḥsilât için bk. ÜRGENÇ.

(W. BARTHOLD.)

GWALIOR (GVĀLİYĀR), orta Hindistan'ın en mühim prenslikleri-nden birinin payitahtı. Gwalior, hassaten, Vindhya kum taşından teşekkül etmiş münferit ve kayalık bir yayla üzerinde kâin hisarı ile meşhûrdur. Ovadan 91 m. yüksek olan bu kayanın şimâlden cenûba uzunluğu 2 km. ve en geniş yerinde eni 0,8 km. dir. 1032 'de Gazneli Maḥmûd bu kaleyi tehdit etmiş ve 1196'da Dehli nâibi Ḳuṭb al-Dîn Aybeg kaleyi Parihârlardan zaptetmiştir. Bu Parihârlar ise, Aybeg'in metbûu Sultan Şihâb (Mu'izz) al-Dîn Gûri hesabına olarak, Kaçhvâha râepûtlarını oradan sürüp çıkarmıştı. 14 sene sonra Gwalior tekrar Parihârların eline geçti; lâkin 1232'de, uzun bir muhasara akabinde, Sultan İl-Tutmış tarafından tekrar zaptedildi. Bu muhasara, kale müdâfilerinin kadınların kalenin şimâl köşesindeki Cevhar havuzunun kenarında

toptan öldürülmeleri ile, sona ermiştir. Bunun üzerine sultan, yaylanın cenûp kısmında Sūrac Kund („güneş havuzu") yanında kâin meşhûr Sūrya Dēva („güneş tanrısı") mâbedini yıktırdı. Timur'un fütûhâtına yol açan umûmî karışıklık devresinde, Töovāra râcpûtları burayı zaptettiler ve 1518'e kadar, Mālva'den Hōşang Şāh ve Cavnpûr'dan Ḥusayn Şāh Şarḳî ve Dehli'nin Lōdî hukümdarları tarafından, devamlı surette yapılan bir çok muhasaralara rağmen, kaleyi onlara karşı muhafaza ettiler. XVI. asırdan XVIII. asrın birinci rubuna kadar olan devrede, hususiyle Rācā Mān Singh zamanında, Gwalior şehri büyük bir şöhret kazandı; bu râcâ meşhûr Mān Mandir („Mān sarayı") 'i ve hisarın büyük kapısını inşa ettirmiştir. Hisarın İbrāhīm Lōdî tarafından zaptından sonra, bu zat oradan Dehli'ye tunçtan bir buğa heykeli götürdü ki, meşhûr olan bu heykel daha sonra Fatḥpūr Sikrī'ye nakledildi ve orada tahrip edilerek, ortadan kaldırıldı. Babur 1526'da Gwalior'u aldı. 1542'de şehir hukümdar nâibi Paṭhān Şēr Şāh Sūrī'ye geçti. Gerek onun zamanında ve gerek 1553'te orada vefat eden oğlu İslām Şāh devrinde, Gwalior Hindistan'ın hakikî merkezi oldu. Ekber'in tahta geçmesinden bir az sonra, Gwalior bu hukümdara inkıyat etti. Ekber'in saltanat devrinde kalenin alt tarafında inşa edilmiş olan Muḥammed Ġavs'in muhteşem mescid ve türbesi, Dehli'de Humayun'un türbesi ile berâber, türk-hind imparatorluğu devrine âit mimarinin en eski şâheserlerindendir. Türk-hind imparatorları zamanında kale, aiyâsi mahkûmlar için, hapishâne olarak kullanıldı ve hukümdar âilesi âzasından hâlleri hoş görülmeyenlerin bir kaçı kalenin Dhōnḍā-pōl („kaya kapısı") denilen şimâl-garp kapısı yanındaki hücrelerde öldü. Türk vâlisi Mu'tamid Ḫān, Ganēş kapısında bir mescid inşa ettirdi ve Nūr Sāgar havuzunu da derinleştirdi; münzevî (târik-i dünya) Gwālipa'nin makamını yıktıran da odur. Gwalior adının bu münzevinin isminden geldiği anlaşılıyor. Muhteşem câminin inşasına 1605'e doğru başlanmış ve bina 60 senede ikmâl edilmiştir. Cihāngirī Mandir (salbı takriben 88 × 54 m.) dördüncü türk-hind imparatoru zamanında, Mān Singh sarayının şimâlinde, Sūrī hukümdarlarının saraylarının arsası üzerine inşa edilmiştir. Bir az daha şimâlde, evvelce Humayun'un sarayının bulunduğu mahâlde de Şāhcihānī Mandir (158 × 51 m.) yükselir. Aḥmed Şāh Durrānī'nin Pānīpat'ta ihrâz ettiği zaferden (1761) geri dönünce, kale ilkin Caṭ'ların ve sonra da Marāṭha'lerin ellerine geçti; 1780'de ingilizler tarafından zaptedilerek, Gōhad râcâsına teslim olundu. 1781'de tekrar Maraṭha'lar tarafından alındı. Gwalior devrin muhtelif cilvelerine uğradıktan sonra, 1857'de Britânya askerleri tafından işgâl olundu ve 1886'da da Sindhia maharâcâsına verildi.

Bibliyografya: *Gwalior State Gazetteer* (Kalküte, 1908); *Archeological Survey of India*, I. seri, II (1862—1865), s. 330.

(H. C. FANSHAWE.)